

292

32

مكتبة
الشيخ
الشيخ

29-548

292

3.2

Anis B. 'Reading Room'
Karachh ~~in~~ P.N.E.L. Room
JAWALPUR

29

3:

292
३॥ (२)

२१, ४६४

तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत

वैदिक-संशोधन-मण्डलेन

२१३
३५(२)

21964

प्रकाशिता

● ज्ञाते ज्ञानाय दृष्टिः ●	
पुस्तक सं०...	२१३/५०
आगत सं०...	२१५६४...
दिनांक...	२९-८-२०७३
मुमुक्षु भण्डालय काँगड़ी.	

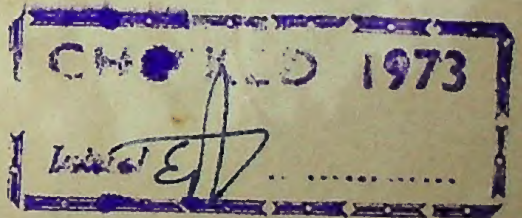
॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

२-५ मण्डलात्मकः

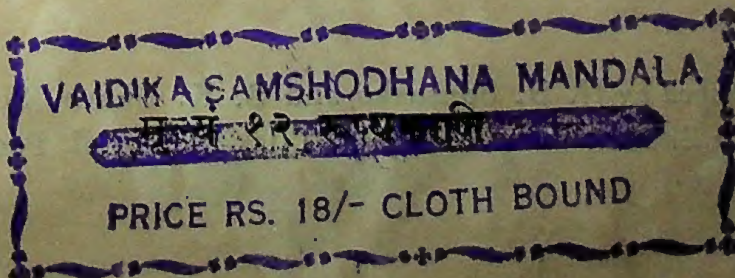
COMPILED

द्वितीयो भागः

शके १८५८

१२-४४-१२

*Printed by S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager,
Navina Samartha Vidyālaya's, Samartha Bhārat Press, Poona 2*

All Rights Reserved

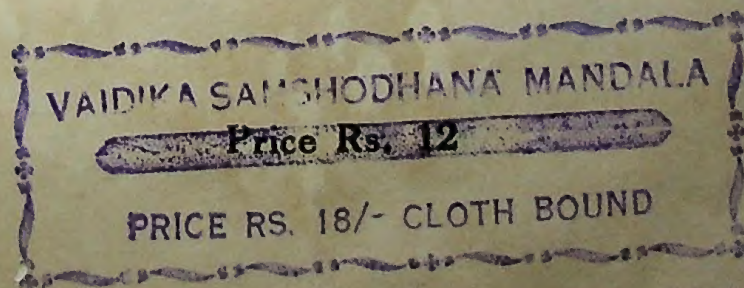
*Published by N. S. Sontakke and S. K. Bhawe, Secretaries,
Vaidika Samshodhana Mandala, Tilak Memorial, Poona 2 (India)*

Tilak Mahārāshtra University
VAIDIKA SAMSHODHANA MĀṆḌALA
(*Vedic Research Institute*)

RGVEDA-SAMHITĀ
WITH THE
COMMENTARY OF SĀYANĀCHĀRYA

VOL. II
2—5 Māṇḍalas

1936

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

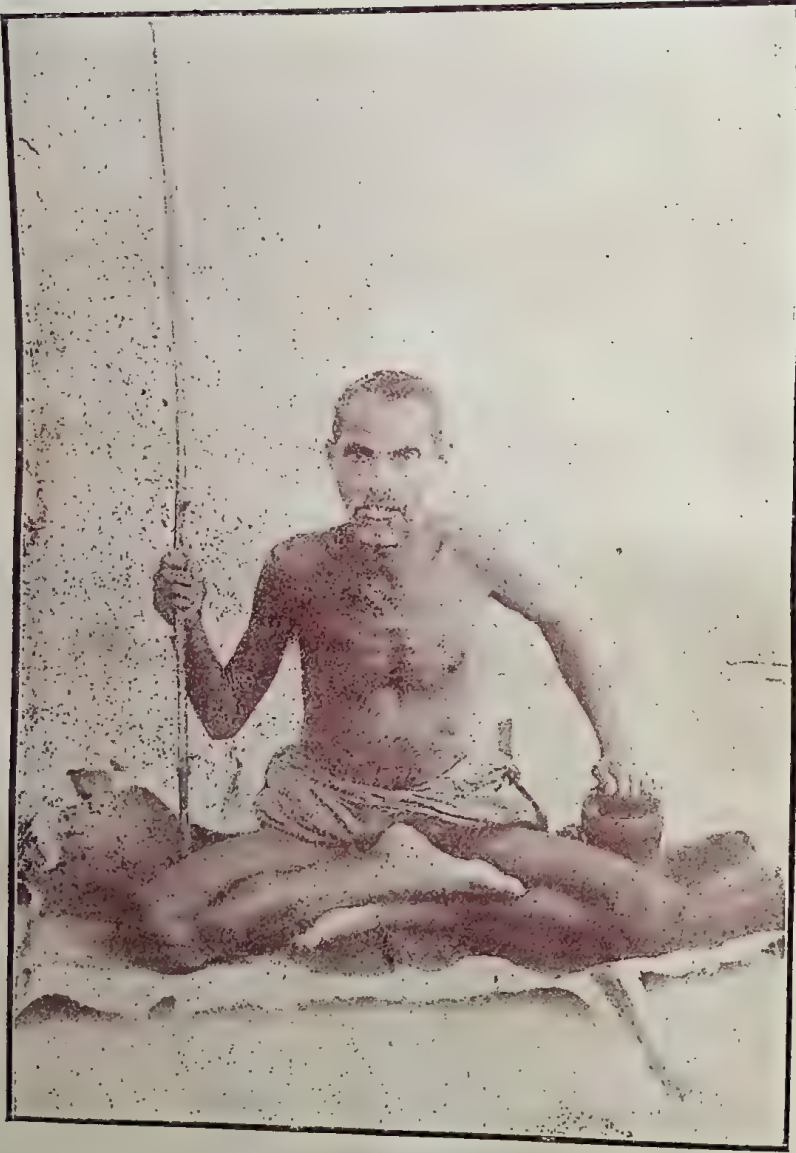
EDITORIAL BOARD

- 1 N. S. Sontakke, B. A. (T. U.) (*Managing Editor*)
- 2 C. G. Kashikar, M. A. (T. U.)
- 3 T. S. Varadaraj Sharma, Vedānta Vidyā
Praviṇa
- 4 B. V. Umranikar

Consulting Editors

Prin. V. K. Rajawade, M.A.
M. M. Vasudevashastri Abhyankar

ब्रह्मीभूत-श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिनः
जन्मकालः-श्रावण वा। ५ शके १७७६ समाधिकालः-आषाढ शु। १ शके १८३६

॥ सादरं समर्पणम् ॥

माण-ग्रामनिवासिनो द्विजवरात्ताताद्रूपेशाभिधा-
ल्लव्ध्वा जन्म सुनिर्मले द्विजकुले साध्व्यां रमायां शुभम् ।
साङ्गाम्नायमधीत्य शास्त्रनिवहं कृत्वात्मसादञ्जसा
सत्कर्मैकपरायणो विजयते टेंबेकुलालंकृतिः ॥ १ ॥

जीवान् भीमभवार्षणे निपतितानुद्धर्तुकामः सदा
ग्रन्थान्नैकविधान् व्यधात्सुविमलज्ञानैकपाथोनिधीन् ।
नानातीर्थनिषेवणे विहितधीर्योगाविधिमन्थाचलो
भ्राजद्भारतभूमिभालतिलकः श्रीवासुदेवो यतिः ॥ २ ॥

तस्यास्थां श्रुतिगोचरां निरुपमां ज्ञात्वा स्वधर्मे रतिं
स्मारंस्मारमनर्घनिस्तुलगुणानृक्संहिताया असौ ।
विद्यारण्यसुधीन्द्रभाष्यकलितो भागो द्वितीयोऽर्प्यते
तत्पुण्यस्मरणे कृतज्ञपरया बुद्ध्या समोदादरम् ॥ ३ ॥

प्रारम्भाः खलु कर्मणां सुमहतां सिध्यन्ति ये देहिनां
क्षीराब्धेर्दुहितुः कृपाङ्कुरितया दृष्ट्यैव न ह्यन्यथा ।
भागस्यास्य यदङ्कनं समभवद्वीतान्तरायं द्रुतं
दिष्टया तत्र तदिन्दिरागुरुकृपा हेतुत्वमापद्यत ॥ ४ ॥

INTRODUCTION

We have great pleasure in presenting to scholars and devout admirers of Ancient Indian culture the second volume of the *R̥gveda* comprising four Maṇḍalas namely 2, 3, 4 and 5, together with the commentary of Sāyaṇāchārya.

As in the case of the first volume, we have laid under contribution twenty five manuscripts of Sāyaṇa's commentary to make the present one as critically thorough as possible. The following gives a detailed account of the manuscripts—

The Bhāndārkar Oriental Research Institute, Poona.

क $\frac{18 \text{ b}}{1870-71}$ 2nd Ashtaka with पृष्ठमात्रा. Samwat 1609.

ख $\frac{\text{No. 5}}{1916-18} \frac{\text{No. 4}}{1916-18}$ 2 to 8 Ashtakas. Shaka 1739.

ग $\frac{\text{No. 15}}{\text{Vis. 1}}$ 2, 3 & 4 Ashtakas.

घ $\frac{\text{No. 4}}{\text{Vis. 1}}$ 3 to 7 Ashtakas. Samwat 1785.

The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.

च ZZ A 21 Ashtakas 1 to 6. This MS. was used for the first volume.

ज B. D. 115 & 240. Ashtakas 2 to 5. The first volume refers only to the second Ashtaka of this MS. Samwat 1730.

The Oriental Institute, Baroda.

र Acc. No. 12211. 4th Ashtaka with पृष्ठमात्रा. Samwat 1452.

ल Acc. No. 12210. 3rd Ashtaka. Samwat 1880.

व Acc. No. 12231. 2nd Ashtaka. Samwat 1871. Leaves are missing at frequent intervals. The first volume wrongly refers to this MS. by no. 12331.

The India Office Library, London.

प $\frac{2992 \text{ to } 2999}{\text{R. R. 14c}}$ Ashtakas 1 to 8 complete.

फ $\frac{3126 \text{ to } 3129}{\text{R.R. 15f.}}$ " " "

ब $\frac{1861 \text{ to } 1864}{\text{R.R. 4d.}}$ Ashtakas 3 to 8.

Saraswati Mahāl Library, Tanjore.

त Burnell's catalogue. A complete manuscript of the commentary.

The Prājña Pāthashālā, Wai, Dist. Satara.

थ Ashtakas 1, 2, 5, 6, 7 & 8. This MS. could not be used for the first volume as we acquired it only recently.

The Theosophical Society, Adyar, Madras.

द 1, 2, 4, 5 & 8 Ashtakas. Samwat 1835. The first volume refers to the third Ashtaka which is really lacking.

न 2nd Ashtaka, from the 2nd Adhyāya to the end of the Ashtaka. Written on palm-leaves in Grantha character.

The Sanskrit College Library, Benares.

र 2nd Ashtaka. Samwat 1851.

The Ānandāshrama, Poona.

ल Ashtakas 1 to 4.

व 2nd Ashtaka.

The State Library, Bikaner.

श A complete MS. of the commentary written in 1747 of Samwat Era. This MS. could not be fully availed of as it was discovered only after the major portion of this volume had gone through the press. We have, however, consulted it for important readings as will be seen from the discussion of readings. It will, of course, be utilized in editing the subsequent volumes.

स Ashtakas 1 to 8 complete. From the private library of Shrimant Sardar M. V. Kibe of Indore. The first volume wrongly refers to Veda-Shāstra-Sampanna Digambar Shastri Nene as the source of this MS.

ह Ashtakas 2, 5 & 7. Shaka 1596. From Veda-Shāstra-Sampanna Chidambar Dikshit of Badli, Dist. Belgaum.

घ Ashtakas 3 to 8 complete and some portion from 164th hymn of the first Maṇḍala. Procured from Veda-Shāstra-Sampanna Kriśṇāchārya Malgi of Bagalkot, Dist. Bijapur.

ङ Ashtakas 1, 2, 4, 5, 6, 7 & 8. Shaka 1779. This MS. arrived just after some portion of this volume had been printed. Veda-Shāstra-Sampanna Mahābaleshwar Dikshit of Gokarna, Dist. N. Kanara, kindly lent it to us from his private collection.

च 3rd Ashtaka only. From Veda-Shāstra-Sampanna Dattatreya Prabhakar Khadilkar of Poona.

Classification of the above MSS.

Ashtaka II—

Division I—त-थ-न-व—conforming to our text. Subdivisions—(a)—न-व—more approximate to the text. (b)—त-थ—gives explanatory and also supplementary readings.

Division II—क-झ-झ१-म—differs much from the text, but generally supports readings different from those of Prof. Max Müller. झ१, being in Grantha character, sometimes differs from the rest.

Division III—ख-ग-च-ज-ज्ञ-ण-ण१—gives a considerable number of variants. Subdivisions—(a) ख-च-ज्ञ, (b) ग-ज-ण१. ण generally resembles ग-ज-ण१, but sometimes agrees with the text.

Ashtaka III—

Division I—त-न-भ-ल-स—closely conforming to the text.

„ II—घ-प-फ. फ sometimes differs from घ-प; घ-प omit grammatical portions and alternative explanations.

Division III—ख-ग-च-ज-ण—differs frequently from the text. Subdivisions—(a) ख-ग-च, (b) ज-ण.

Ashtaka IV—

Division I—ग-घ-ज-झ—mostly conforming to the text. झ occasionally differs. घ always omits the grammatical portion and alternative explanations and abridges the introduction to hymns; while ग-ज do so from the fourth Ashtaka.

Division II—ख-च-ण-प-फ-ब—shows some differences with the text. Subdivisions—(a) ख-च-ण—introduction to hymns is a little abridged. (b) प-फ-ब.

Division III—झ-त-न-भ-र—also shows differences with the text, frequently resembling ख-च-ण. These MSS. omit a number of words from the commentary.

In choosing readings we have given due importance to the authenticity of manuscripts. Every reading adopted in the text is generally based on manuscript or printed material. Sometimes we have had to adopt readings on the authority of even a single manuscript. The mere number of manuscripts has had no influence in the selection of readings. Prof. Max Müller says that he has manufactured readings out of the incorrect material before him and, in a few cases, even without any manuscript authority. Such readings have been marked *मं. Some of the readings so manufactured by him

have been found in certain MSS. used by us. Readings other than these suggested by him have been adopted even though they have not been supported by any MS. in our possession. The Bombay edition does not mention the MS. material on which its text is based. But on comparison of that edition and our MSS., we feel convinced that MSS. were utilized by the editors. In a few cases, therefore, we have adopted the Bombay readings where our MSS. and Prof. Max Müller's edition have failed. We too have manufactured a few readings when all the above sources could give us no guidance. We have frequently differed from Prof. Max Müller and most of the above MSS. generally support our text in almost all such cases. We have stated reasons for such difference where necessary and have also quoted the readings in the Bombay edition ; vide discussion of readings at the end of the Sanskrit preface.

It is obvious that the reliability of a work like this depends on a number of complete and independent manuscripts acquired from different parts of India. In editing the first volume, we were able to consult a few palm-leaf manuscripts from the South. In the case of the present volume, however, we had only one and that too, covering only a portion of the second Ashtaka. These palm-leaf manuscripts form a class by themselves. They generally contain better readings and also occasionally additional elucidation. The importance of these MSS. will be evident from the foot-notes to the first volume. We hope to secure more manuscripts of this class for the subsequent volumes.

We gratefully acknowledge the many critical reviews, suggestions and encouragements from renowned scholars, which the publication of the first volume called forth. Their kind yet discriminating appreciation has redoubled our enthusiasm and energy for a task admittedly taxing and arduous. A critic remarks that "no MSS. of the text portions appear to have been consulted". But we have followed the traditional recitation of the Samhitā and the Padapātha; we do not think that there can be differences with regard to these two. We do not attach any importance to manuscripts in such a matter. Another critic remarks that we had not utilized manuscripts from Nepal. But on enquiry we were informed by Rājaguru Pandit Hemarāj of that State that no manuscripts of Sāyaṇa's commentary were available there; he also stated that the one MS. he knew of was merely a copy

of a printed work. We need not say that we have used every material available so far. It is the duty of lovers of Vedic literature to search for more manuscripts so that the edition may be as faultless and as useful as possible.

Notwithstanding scrupulous care, misprints have unfortunately occurred, a full list of which will be found at the end. We request our readers to bring defects to our notice and we shall see in future volumes that such defects do not recur.

In conclusion, we feel it a duty to thank those institutions and individuals who have so kindly and so readily lent us or procured for us valuable manuscripts. We cannot conclude without expressing our deep sense of gratitude to the generous-hearted ruling princes in Kathiawar, Rajputana, Central India and the Southern Maratha Country and also those others that are helping us in our undertaking. Especially we must mention here with deep regard and gratitude the name of Her Highness Mahārāni Saubhāgyavati Indirābāi Mā Saheba Holkar, Indore, whose encouragement has been of immense service to us. Financial reasons have delayed the publication of this volume and the delay would have been greater, but for the timely noble assistance rendered by Her Highness. In obedience to Her Highness's earnest desire we are dedicating this volume to the sacred memory of her revered Guru Shrimat Paramahansa Parivrājākāchārya Shri Vāsudevānanda Saraswati Tembe Swāmi who departed this life some twenty five years ago. It is well known what a great Yogi he was and how he brought many an erring soul to the path of righteousness. We must also acknowledge the services of Mr. S. R. Sardesai, manager of the Samartha Bhārat Press, who has helped in making this edition as accurate as possible. We hope, this volume, too, will meet with the approval of scholars.

20th December, 1936
Vaidika Samshodhana Maṇḍala,
Tilak Memorial, Poona 2 (India)

N. S. SONTAKKE
Managing Editor

The Executive Committee of the V. S. Maṇḍala

President

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

Vice-President

Mr. C. V. Vaidya, M.A., LL.B.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B.

Shrimant Sardar M. V. Kibe, M.A.

Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.

Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.

Āyurvedāchārya P. G. Nanal Shastri

Vidyānidhi Siddheshwarashastri Chitrav

Āchārya V. P. Limaye, B.A., (T.U.)

Secretaries

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (T.U.)

Mr. S. K. Bhawe, B.A. (T.U.)

प्रास्ताविकम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अधायम् ऋग्वेदसंहितायाः श्रीसायणाचार्यभाष्यसमेतायाः द्वितीयादिपञ्चमान्तमण्डलचतुष्ट-
यात्मको द्वितीयो भागः विद्वज्जनकरकमलेषु सादरं समर्प्यत इति निवेदयितुमतिमात्रं मोदामहे ।

प्रथमभागवदस्यापि संशोधने बहूनि भाष्यलिखितपुस्तकान्युपयुक्तानि । तेषां संज्ञाद्यधो
निर्दिश्यते—

पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमंदिरसंबन्धीनि—

क $\frac{18 B}{1870-71}$ द्वितीयाष्टकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १६०९ । पृष्ठमात्रावन्यक्षराणि ।

ख $\frac{5}{1916-18}$ $\frac{4}{1916-18}$ द्वितीयाद्यष्टमान्ताष्टकसप्तकभाष्यम् । लेखनकालः शकः १७३९ ।

ग $\frac{15}{\text{Vis. I.}}$ द्वितीय-तृतीय-चतुर्थाष्टकानां भाष्यम् ।

घ $\frac{4}{\text{Vis. I.}}$ तृतीयादिसप्तमान्ताष्टकपञ्चकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १७८५ ।

मुम्बापुरीस्थ—‘ रॉयल एशियाटिक सोसायटी ’-संबन्धिग्रन्थसंग्रहालयादानीते—

च ZZ A 21 प्रथमादिषष्ठान्ताष्टकषट्कभाष्यम् । प्रथमभागसंशोधनार्थमिदमुपयुक्तम् ।

ज B. D. 115 and 240 द्वितीयादिपञ्चमान्ताष्टकचतुष्टयभाष्यम् । प्रथमभागे द्वितीयाष्टकसंशोध-
नार्थं यत् ज-संज्ञाङ्कितं पुस्तकमुपयुक्तं तदेतदेव ।

वटोदर(बडोदा)नगरस्थित-‘ ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूट ’-संबन्धिग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि—

र ACC. 12211 चतुर्थाष्टकभाष्यम् । पृष्ठमात्रावन्यक्षराणि । लेखनकालः संवत् १४५२ ।

ल ACC. 12210 तृतीयाष्टकभाष्यम् । संवत् १८८० ।

व ACC. 12231 द्वितीयाष्टकभाष्यम् । संवत् १८७७ । मध्ये क्वचित् क्वचित् पत्राणि विनष्टानि ।
प्रथमभागेऽस्योल्लेखः कृतः । परंतु तत्र प्रमादात् १२३३१ इति क्रमाङ्को दत्तः ।

लण्डननगरस्थित—‘ इन्डिया ऑफिस लायब्ररी ’-नामकग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि—

प 2992-2999 (R.R. 14 C) आदित आरभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् ।

फ 3126 -3129 (R.R. 15 f) ” ” ”

ब 1861-64 (R. R. 4 d) तृतीयाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तं भाष्यम् ।

मद्रपुर(मद्रास)निकटवर्ति-अडयारग्रामस्थित-‘ थिऑसॉफिकल सोसायटी ’—संबन्धि-
ग्रन्थसंग्रहालयादानीते—

झ प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चमाष्टकानां भाष्यम् । प्रथमभागप्रस्तावनायामिदमुल्लिखितम् । परंतु
तत्र तृतीयाष्टकस्यापि भाष्यमस्तीति यन्निर्दिष्टं तत्प्रामादिकम् ।

अ१ द्वितीयाष्टकस्य द्वितीयाध्यायमारभ्य द्वितीयाष्टकसमाप्तिपर्यन्तम् । इदं ग्रन्थलिपिलिखितं तालपत्रपुस्तकम् ।

पुण्यपत्तनस्थ-‘आनन्दाश्रम’-संबन्धिग्रन्थसंग्रहालयादानीते—

ण प्रथमाष्टकादारभ्य चतुर्थाष्टकान्तं भाष्यम् ।

ण१ द्वितीयाष्टकभाष्यम् ।

ज द्वितीयाष्टकभाष्यम् । वाराणसीस्थ—‘संस्कृत-महाविद्यालय’-संबन्धि । संवत् १८५१ ।

त तञ्जौरनगरस्थ—सरस्वतीमहालग्नग्रन्थसंग्रहालयस्थं समग्रं भाष्यम् ।

थ तृतीयचतुर्थवर्जमितरेषामष्टकानां भाष्यम् । वैराज (वाई) क्षेत्रस्थित-प्राज्ञपाठशालासंबन्धि ।

प्रथमभागमुद्रणानन्तरमिदमुपलब्धमतस्तत्संशोधने नास्त्योपयोगः कर्तुं पारितः ।

न प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् । इन्दूर-नगरवास्तव्य-श्रीमत् मा. वि. क्रिवे-महोदयानामिदं पुस्तकम् । प्रथमभागप्रस्तावनायां वेदशास्त्रसंपन्न-दिगम्बरशास्त्री नेने-महाशयाना-मिदमिष्यज्ञानत उल्लिखितमिति मन्तव्यम् ।

भ अस्यवामीयसूक्ते (म. १ सू. १६४) केषांचिन्मन्त्राणां तथा तृतीयाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तभागस्य च भाष्यम् । इदं पुस्तकं विजापूरप्रान्तीय-बागलकोटग्रामवास्तव्य-कृष्णाचार्य-मळगी-महोदयैर्दत्तम् ।

म द्वितीय-पञ्चम-सप्तमाष्टकानां भाष्यम् । लेखनकालः शकः १५९६ । इदं पुस्तकं वेणुग्राम- (बेळगांव) प्रान्तीय-बडलीग्रामवास्तव्य-चिदम्बरदीक्षितमहोदयैर्दत्तम् ।

य प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् । बिकानेरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थम् । अस्य पुस्तकस्योपलब्धेः प्रागेव एतद्भागमुद्रणमवसितप्रायमासीत् । अतः प्रधानानामेव केषांचित्पाठानां पाठभेदादिविचारे संग्रहः कृतः । तथाप्यवशिष्टभागमुद्रणे इदं पुस्तकं सुष्ठुपयोक्ष्यते ।

श तृतीयाष्टकवर्जं समग्रं भाष्यं १७७९ शके लिखितम् । इदं पुस्तकं गोकर्णक्षेत्रवास्तव्य-वेदशास्त्रसंपन्न-महाबलेश्वरदीक्षितमहाशयैर्दत्तम् । अस्य भागस्य कियदंशमुद्रणानन्तरमिदमुपलब्धम् ।

स तृतीयाष्टकभाष्यम् । पुण्यपत्तनवास्तव्य-वेदशास्त्रसंपन्न-दत्तात्रेयशास्त्रि-खाडिलकर-महाशयैर्दत्तम् ॥

एतेषु पुस्तकेषु समानपाठाद्युपलम्भनिबन्धनं केषां केषां परस्परसादृश्यं समीक्षितमिति निरूप्यते ।

द्वितीयाष्टकपुस्तकमध्ये तावत्—

१ त-थ-न-व-पुस्तकेषु पाठाः प्रायशः समाना एव अस्मत्स्वीकृतपाठानुसारिणश्च । तत्रापि न-व-पुस्तकपाठानामस्मदीयपाठानां च विशेषतः साम्यमुपलभ्यते । त-थ-पुस्तकयोः कचिदधिकानि विवरणवाक्यान्युपलभ्यन्ते ।

२ क-झ-झ१-म-पाठाः अस्मत्स्वीकृतपाठेभ्यः प्रायशो विभिन्नाः तथापि यत्र मवसमुद्धरपाठेभ्यो विभिन्नाः पाठा अस्माभिः स्वीकृताः तत्रैते अस्मत्स्वीकृतपाठैः संवदन्ते ।

३ ख-ग-च-ज-झ-ण-ण१-पुस्तकेषु बहवः पाठभेदा उपलभ्यन्ते । तत्रापि ख-च-ज-पुस्तक-पाठानां ग-ज-ण१-पुस्तकपाठानां च विशेषतः परस्परसाम्यं दृश्यते । ण-पुस्तके पाठभेदा न्यूनाः ये चोपलभ्यन्ते ते ग-ज-ण१-पुस्तकपाठसंवादिनः ।

तृतीयाष्टकपुस्तकेषु—

१ त-न-भ-ल-स-पुस्तकानि मूल(text)पाठानुसारीणि ।

२ घ-प-फ । प्रायशः परस्परसाम्यवन्ति । तत्रापि फ-पुस्तकमितराभ्यां भिद्यते क्वचित् । घ-प-पुस्तकयोः व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितार्था इत्यादयो न सन्ति ।

३ ख-ग-च-ज-ण । बहुत्र मूलपाठविसंवादीनि । एष्वपि ख-ग-च-पुस्तकानां ज-ण-पुस्तकयोश्च विशेषतः परस्परसाम्यमुपलभ्यते ।

चतुर्थाष्टकपुस्तकेषु—

१ ग-घ-ज-श । एतानि मूलपाठसंवादीनि । घ-पुस्तके, चतुर्थाष्टकादारभ्य ग-ज-पुस्तकयोश्च व्याकरणप्रक्रियादिकं न विद्यते, प्रतिसूक्तं ऋष्यादिवोधकप्रस्तावनायाश्च संक्षेपः कृतः ।

२ ख-च-ण-प-फ-ब । कचिन्मूलपाठविसंवादीनि । एष्वपि ख-च-ण-पुस्तकानां प-फ-ब-पुस्तकानां च विशेषतः परस्परसाम्यं दृश्यते । ख-च-ण-पुस्तकेषु प्रतिसूक्तं ऋष्यादिवोधकप्रस्तावनायाः संक्षेपः कृतोऽस्ति ।

३ झ-त-न-भ-र । एष्वपि मूलपाठविसंवादः कचिदुपलभ्यते । एतानि ख-च-ण-पुस्तकैः सहापि सामान्यतः साम्यमावहन्ति । एषु सप्तैवपि पुस्तकेषु इतस्ततः पदानि वाक्यानि च गलितानि ।

इमानि सर्वाण्यपि लिखितपुस्तकान्यवलोक्य एतदुपलब्धाः विभिन्नाः पाठाः समग्राहिषता-स्माभिः । तत्र ये अर्थतः शब्दतश्चानवद्याः ते मूले स्वीकृताः । एकस्मिन्नपि पुस्तके समीचीनः पाठ उपलब्धश्चेत् प्रायशः स एव स्वीकृतः । परंतु कचित्कचित्सर्वेष्वपि पुस्तकेषु लेखकप्रमादनिबन्धनाः अशुद्धा एव पाठा उपलभ्यन्ते । एतादृशस्थलेषु प्रायशः शुद्धपाठाः स्फुटं शक्यन्त एवानुमातुम् । मैक्स-मुल्लरपण्डितैरपि एतादृशस्थलेष्वभ्यूहिता एव पाठाः स्वीकृताः । परंत्वेतैरभ्यूहिताः केचित् पाठा अस्मदीयादर्शपुस्तकेष्वप्युपलभ्यन्ते । यत्र आदर्शपुस्तकेषु शुद्धपाठा नोपलब्धाः तत्र मैक्समुल्लरस्वीकृता एव पाठाः प्रायशः अस्माभिरपि स्वीकृताः । ये च मैक्समुल्लरमहाशयैर्मूलपुस्तकेष्वनुपलब्धाः पाठाः संभावना-मात्रेण स्वीकृताः तेऽस्माभिः पाठभेदादिविचारे निर्दिष्टाः । एतेषां पृथगवगमार्थं मे इत्यक्षरात्पूर्वं ताराचिह्नमपि कृतं समस्ति । मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकस्य मूलपुस्तकं किमिति तत्संशोधकैर्न निर्दिष्टमस्ति । तथापि तत्पुस्तकस्यास्मदीयादर्शपुस्तकानां च तुलनयेदमवगम्यते यत्तैरपि संशोधनकृते कानिचित् पुस्तकान्युपायुज्यन्तेति । तस्माद्यत्रास्मदीयादर्शपुस्तकेषु मै-पुस्तके च शुद्धपाठा नोपलब्धा एतादृशेषु द्वित्रेषु प्रदेशेषु मुम्बापुरीपुस्तकपाठा अप्यस्माभिः स्वीकृताः । यत्रादर्शपुस्तकेषु पूर्वोक्तमुद्रितपुस्तकयोश्चाशुद्धा एव पाठा उपलभ्यन्ते तत्रास्माभिरपि पाठा अभ्यूहनीया एव संवृत्ताः । परंत्वेतादृशप्रदेशाः अतीव विरलाः । अस्मिन् भागे बहुत्र मैक्समुल्लरपुस्तकपाठापेक्षया समीचीना विभिन्नाः पाठा अस्माभिः प्रायशः बहुलिखितपुस्तकानुसारेण स्वीकृताः, ते सर्वेऽपि पाठभेदादिविचारे प्रपञ्चिता एव । एतादृशस्थलेषु मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकपाठा अपि तुलनार्थं पाठभेदादिविचारे उल्लिखिताः ।

प्रथमभागसंशोधने तावत् कानिचन दाक्षिणात्यानि तालपत्रपुस्तकान्यस्माभिरुपलब्धानि । परंत्वेतन्नागसंशोधनार्थमेकमेवोपलब्धम् । तदपि द्वितीयाष्टके केषांचिदध्यायानामेव । एतेषु पुस्तकेषु

नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठेभ्यो भिन्नाः समीचीनतराश्च पाठा बहुश उपलभ्यन्ते । प्रथमभागस्थाना-
मेतत्पुस्तकपाठानामवलोकनेनैवैतेषां वैशेष्यमवगन्तुं शक्यते । यावच्छक्यमस्माभिरैतादृशपुस्तकसंपादने
प्रयत्नः क्रियत एव ।

यैश्च मनीषिप्रवरैः प्रथमभागप्रकाशनानन्तरं तद्गुणदोषपरीक्षणेन उपयुक्तसूचनाभिश्च अस्माक-
मतिमहत्येतस्मिन् कार्ये प्रवृत्तिरुत्सहश्च द्विगुणीकृतौ तेभ्यो बहुशो धन्यवादान् वितरामहे । केनचित्सु-
धिया निरूपितमासीत् यत्संहितापदपाठयोः संशोधने न कान्यपि पुस्तकानि प्रमाणीकृतानीति प्रति-
भातीति । अत्रेदं ब्रूमो यन्मात्रयापि भ्रमप्रमादादिदोषरहितोऽनादिकालप्रवृत्तो वैदिकसंप्रदाय एवास्माभिः
प्रमाणीकृत इति । लिखितपुस्तकेषु लेखकप्रमादानां संभाव्यमानतामनुचिन्त्य द्वाभ्यां श्रोत्रियप्रवरभ्यां
संहितापदपाठयोः संशोधनमकारि । अपरेण विपश्चिता समसूच्यत यत् नेपालदेशस्थानि भाष्यपुस्तकानि
संशोधनकृते नोपयुक्तानीति । परंतु नेपालमहाराजगुरुवः पण्डितवर्याः हेमराजमहोदयाः पत्रद्वारास्माभिः
पृष्टा एवं निवेदयन्ति—सायणभाष्यपुस्तकं तद्देशे नास्त्येव । यत्कुत्रचिदेकं विद्यते तत्कस्यापि मुद्रित-
पुस्तकस्य प्रतिलिपिरेवेति । यथोपलभ्यमस्माभिः संशोधनकृते पुस्तकानि समग्राहिषत । यत्र
कचिदस्माभिरज्ञातानि पुस्तकानि विद्यन्ते चेत् वेदविद्याप्रमिनोऽस्मानवगमयेयुरिति संप्रार्थयामहे येन
तेषामुपयोगः संशोधनविधौ क्रियेत ।

अङ्गीकृतायामपि महत्यां जागरूकतायां ये केचन मुद्रणदोषाः समभवन् तेऽन्ते संगृहीताः । यदीतरे
केचन दोषाः सुधियां दृष्टिपथमवतरेयुस्तेऽस्माकं निवेदनीया इत्यभ्यर्थ्यते, येनैतादृशदोषपरिहरणेऽस्माभिः
इतः परं यत्न आस्थीयेत ।

अन्ते च अस्यापि भागस्य संशोधनकृते भाष्यलिखितपुस्तकदानेनास्माननुगृहीतवता-
मुपकारभरमविस्मरणीयं मन्यामहे । अपि च यैश्च सौराष्ट्र-राजस्थान-मध्यभारत-महाराष्ट्रादि-
देशीयैर्नृपवर्यैरितरैश्चोदारहृदयैरेतद्भागप्रकाशनार्थमनल्पेन द्रविणदानेन साहाय्यकमारचितं तेषामपि
बहुशो धन्यवादान् वितरामहे । अत्र च इन्दूरनगरस्थ-होलकरकुलेन्दिराया महाराज्या सौ. इन्दिरादेव्या
नाम विशेषत उल्लेखाहं मन्महे । यद्येषा महाराज्ञी सामयिकेन द्रव्यदानेन नोपाकरित्यत् तर्ह्येतद्भाग-
प्रकाशनमितोऽपि व्यलम्बिष्यत । एतस्या एव महाराज्या आदेशादयं भागः एतत्परमपूज्यगुरुणां ब्रह्मीभूत-
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिनां स्मृतये समर्प्यते । एते च योगिवर्याः
स्वसूक्तिभिलोकानां मोहजालमपाकुर्वन्त इमां भारतभूमिमलमकार्षुः, उपपञ्चविंशत्सरेभ्यः प्राक् ब्रह्मभूयं
चागमन् । अपि च श्रीसमर्थभारतमुद्रणालयाधिकृतानां श्री. स. रा. सरदेसाई-महाशयानामपि
कृतज्ञतां प्रदर्शयामहे । अन्ते चायमपि भागः प्रथमभागवत् बुधानामादरार्हः स्यादित्याशास्महे ।

१८५८ शकवत्सरे
मार्गशीर्षशुद्धसप्तम्याम्

}

विद्वज्जनविधेयो वै. सं. मण्डलकार्यवाहः
सोनटके इत्युपाह्वो नारायणशर्मा

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ पाठभेदादिविषयकविचारः ॥

मँ = मँक्समुल्लरसंशोधितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र * एतच्चिह्नं दत्तं तत्र मँक्समुल्लरमहाशयानां तत्संशोधितपुस्तकेषु तादृशः पाठो नोपलब्ध इति मन्तव्यम् ।

• सु = मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तके ।

• § = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते । परंतु यत्र य-पुस्तकपाठः पृथङ्निर्दिष्टः तत्र तद्वज्रैविति बोध्यम् ।

× = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति । अत्रापि य-पुस्तकपाठः पृथङ्निर्दिष्टश्चेत् तद्वयतिरिक्तेषु नोपलभ्यते इत्यर्थो ज्ञेयः ।

२. १ सन्नन्तस्य—अत्र 'डमो हस्वात्' (पा. सू. ८. ३. ३२) इति सूत्रेण यद्यपि 'सन्नन्तस्य' इति भाव्यं तथापि 'आगमशास्त्रमन्त्रित्यम्' इति परिभाषया समाधेयोऽयं पाठः । एतादृशस्थलेषु क्वचित् डमुडागमसहितः क्वचित् तद्विरहितश्च पाठः लिखितपुस्तकेषु उपलभ्यते । यथोपलम्भं चास्माभिः स्वीकृतः । वैयाकरणैस्तु 'सन्नन्तः' इत्यादौ डमुडागमः क्रियते । 'यडन्तः, यणचि' इत्यादौ न क्रियते च ॥ २. २ आशु शीघ्रं शुच् दीप्तः सन् यतः संसेव्यते—ख-च-ण१-य । आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसेव्यते—ज्ञ-ण-थ-न-व । आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसेव्यते—क-झ । आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या सन् यतः संसेव्यते—त । आशु शीघ्रं शुच् दीप्तः सन् यतः स संसेव्यते—*मँ । आशु शीघ्रं शुच् दीप्तः सन् यतः संसेव्यसे—मु । अत्र 'आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या सन्न्यते सेव्यते' इति पाठः स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयाः उत्प्रेक्षन्ते ॥ २. १५ आग्नीध्रश्च—क-ख-च-झ१-ण१-भ-व-मु । अग्नीध्रश्च—थ-न-य-मँ ॥ ३. १७ शोभनवीर्यं धनम्—§-मु । शोभनवीर्यम् । वीर्यं धनम्—मँ । परंतु वीर्यशब्दस्य धनवाचित्वमितरत्र क्वापि न दृश्यते । ऋ. सं. १. ३६. १७, १. ४०. २, ३. १०. ८ इत्यादिप्रदेशेषु सुवीर्यशब्दस्य शोभनवीर्योपेतं धनमिति धनं विशेष्यत्वेनाध्याहृत्य व्याख्यानं दृश्यते । अस्मत्स्वीकृतपाठेऽपि शोभनवीर्यम् इत्यस्य बहुव्रीहिमाश्रित्य शोभनवीर्योपेतमिति धनविशेषणत्वेन अर्थो बोध्यः ॥ ४. १० नुन्नः—क-म-य । उत्पन्नः—मँ-मु ॥ ५. १८ पितृत्वकामाय पितृत्वेन भ्रातृत्वकामाय भ्रातृत्वेन पुत्रत्वकामाय पुत्रस्थानीयो भवसि । अत्र अग्निनिष्ठं पितृत्वादिकं कामयमानाय—अग्निं स्वपितृत्वेन भ्रातृत्वेन पुत्रत्वेन वा कामयमानाय—इत्यर्थो बोध्यः ॥ ५. २५ मन्त्रप्रतिपाद्याकारेण । लिखितपुस्तकेषु 'मन्त्रप्रतिपाद्यत्वाकारेण' इति दृश्यते तदशुद्धं प्रतिभाति ॥ ६. १० होमनिष्पादिका—क-म-मु । होमनिष्पादिका ?—मँ । अपाणिनीय एष पाठः ॥ ६. १४ एतन्नियामिका—झ१-ण-म । एतन्नियामिका ?—मँ-मु । एषोऽप्यपाणिनीयः ॥ ७. २० वसुः—§-मँ-मु । अत्र 'शुचिः' इत्यस्य स्थाने 'वसुः' इति भाष्यकारः पठितवान् ॥ ८. ३-४ मन्त्रसहितमथनेन—§-मु । शोभनमन्त्रसहितमथनेन—मँ ॥ ८. १६ एतद्वयं प्राधान्याभिप्रायम्—§-मु । एतद्वयंप्राधान्याभिप्रायम् ?—मँ ॥

९. ६ प्रवर्धत—म-वर्जपुस्तकेषु मँ-पुस्तके च । प्रवर्धयत—म-मु । अयमेव युक्तः पाठः ॥ ९. १० अग्निपाटवे सति शारीरं बलं भवतीति प्रसिद्धम्—झ१ । अग्निपाटवे सति शारीरं भवतीति प्रसिद्धम्—ख-ग-च-ण१ । अग्निपाटवे सति शरीरबलं स्य भवतीति सिद्धम्—क । अग्निपाटवे

सति शरीरं बलं भवतीति प्रसिद्धम्—थ-न-य-व । अग्निपाटवे सति शरीरबलं भवतीति प्रसिद्धम्—
 मे । अग्नेः पाटवे सति शरीरं बलवत् भवतीति प्रसिद्धम्—मु ॥ ९. १७ आकाङ्क्षन्ते—च-
 झ१-व्यतिरिक्तेषु लिखितपुस्तकेषु । आकाङ्क्षन्ते—च-मे । आकाङ्क्षन्ति—झ१ ॥ ९. १९ सुखसर-
 णाधिकरणेषु—क-ख-ग-च-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-न-य । स्वसराणाधिकरणेषु—मे । सरणाधिकरणेषु—
 मु ॥ ११. १० द्युलोकान्तरिक्षम्—१-मे । अत्र द्युलोकोऽन्तरिक्षमिति मु-पुस्तके पाठः । अयमेव
 साधुः ॥ ११. २४ वि दिद्युतः । वि दिद्युतः—मे । परंतु अत्र वैदिका 'वि दिद्युतः' इत्येव अधीयते ॥
 १३. १८ पिता दीप्यते—मु । पिता दीप्यति-ख-ग-च-ण-त-थ-न-य-व । दीप्यति-क-म ।
 दीप्यते-झ१ । पित्रा दीप्यते—*मे ॥

१७. ५ समाङ्काम्—म-मु । समक्तम्—क-ख-झ-म । समङ्क्तम्—ग-च-ज-झ-ण-ण१-त-थ-
 न-फ-य । सक्तम्—व ॥ १७. १०-११ सरस्वती एतन्नामिकेयं देवी तथा इळा देवी भारती च-
 क-झ-झ१-म । सरस्वती इलैतन्नामिका देवी भारती च—मे-मु । सरस्वती एतन्नामिका देवी भारती
 च—य ॥

१९. २१ य एवं देवैः—१ । स एवं देवैः—म । एवं देवैः—मु ॥ २०. ६-७ यद्वा
 अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिः यजमानविषया रण्वा स्वस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत्—थ-म ।
 यद्वा अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रण्वा तद्वत्—य-मे-मु । अग्नेः स्वीयपुष्टिर्यथा
 रमणीया तद्वद्यजमानस्य पुष्टिरपि अग्नेः रमणीया इति अस्मत्स्वीकृतपाठस्यार्थः ॥ २०. ८ धक्षोः—
 क-झ-म-य-मु । दक्षोः—मे ॥ २१. २१ व्यथाकराः—क-झ-म-मु । व्यथकराः ?—य-मे ॥ २१.
 २२ संततानि—१ । संततानि—मे-मु ॥ २१. १० छान्दसं भजन्तः ?—ख-ग-च-ण-ण१-त-
 थ-य-व-मे । त्वां संभजन्तः—मु । अयं समीचीन इति प्रतिभाति ॥ पारोक्ष्येण—क-ख-ग-च-ण१-फ-
 मु । परोक्ष्येण ?—य-मे ॥ २२. १२ उपरेऽधिकत्वेन—? मे । उपरि अधिकत्वेन—मु । अत्र 'उपरो-
 धकत्वेन' इति स्यादिति संभाव्यते ॥

२२. २८ प्रयक्षम् । 'प्रयक्षन्' इति पदपाठः । भाष्यकारः 'प्रयक्षम्' इत्यधीते ॥ २३. १४
 पूर्वस्मिन् मन्त्रे—क-झ-थ-म । पूर्वे मन्त्रे—ख-ग-च-झ१-ण-ण१-न-य-व-मे-मु ॥ २३. १८ काव्या
 काव्यानि—ख-ग-च-झ१-ण-न-म-मु । काव्यानि-य-मे ॥ २४. ८ अङ्गुलयः—ख-ग-झ१-ण-ण१-
 न-य-मु । या अङ्गुलयः—थ-व-मे ॥ २५. १२ तमेव तस्मात्त्वम्—क-च-ण-थ-म-य-ल । त्वमेव
 तस्मात्त्वम्—ख-ग-ण-मु । त्वमेव तस्मात्त्वम्—मे ॥ २५. १३ सर्वदेवार्थं यागम्—क-ग-च-ण-ण१-न-
 म । सर्वदेवार्थयागम्—मे-मु ॥

२५. १६ अपराह्णिक्याम् । अत्र 'आपराह्णिक्याम्' इति भाष्यम् ॥ २६. ३ संत्वरमाणा
 ह्युपसदमाचरन्ति—*मे । संत्वरमाणा ह्युपसदाचरन्ति—य-मु ॥ २६. ५ स्तुत्युपबृंहितेन—*मे-मु ।
 २६. २२ युवतम्—१-मु । युवत्तम्—मे ॥

२७. १७ श्रावणाकर्मणि—झ१-वर्जेषु । श्रावणाकर्मणि—*मे-मु । अयमेव समीचीनः पाठः ॥
 २७. २० युवतम्—१-मु । युवत्तम्—मे ॥ २७. २१ मथनहविःस्तोत्रादिना—थ-वर्जितेषु । मन्थनं—
 मे-मु ॥ २८. ८ अल्पस्तुतीरिव—*मे । असस्तुतीरिव-य; अल्पस्तुतीरिव-मु ॥ त्मना । 'त्वया'
 इत्यस्य स्थाने 'त्मना' इति भाष्यकारः पठति ॥

३०. ११ सचेमहि संगच्छेमहि—क-च-झ-झ१-ण१-म-ल-मु । सचेमहि—ख-ग-ण-थ-
 न-य-मे ॥

३२. २६ यद्वा मनोता ?—१ । यद्वा मानयिता—*मे-मु ॥ ३३. ८ इत्यत्रोक्तः—१-मे-
 मु । अत्र 'अत्र' इति पदमनावश्यकम् । 'इत्यत्रोक्तः' नास्ति-य ॥ ३३. १९ हविष्प्रदानेन ।

एतादृशप्रदेशेषु 'हविःप्रदानेन' इति सविसर्गपाठः लिखितपुस्तकेषु दृश्यते । तथापि सं व्याकरण-
विरुद्ध इति उपेक्षितः ॥

३४. १७ अश्वौ रथं वहतः—§-मँ । अश्वौ वहतः—य । मु-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ ३४. १८
उत अपि च अरुषा आरोचमानौ शुक्रवर्णवश्वौ वहतः—क-झ-य-व । मँ-पुस्तके एत-
न्नास्ति । उत अपि च अरुषा आरोचमानावश्वौ रथं वहतः—ण-मु ॥ ३५. १३-१४ सिञ्चामि
दीपयामि वा । 'घृ क्षरणदीप्तयोः' । लटि रूपम् । अस्मिन्तृचे (?) वाजसनेयकम्—
जुहाम्यग्निं हविषा घृतेन—क-झ-म-व । अयं भागः मैक्समुल्लरमहाशयैर्नोपलब्धः । (तृचे=त्सवे—
म । जुहाम्यग्निं=जिघर्म्यग्निम्—म) । सिञ्चामि—मु । इदं ब्राह्मणवाक्यं 'जिघर्म्यग्निं हविषा,' 'आ
विश्वतः प्रत्यञ्चम्' इति मन्त्रद्वयस्य व्याख्यानरूपं दृश्यते । परं त्वेतादृशानुपूर्वी कुत उद्धृतेति न
ज्ञायते । शतपथब्राह्मणगतः एतन्मन्त्रव्याख्यानरूपः काण्वमाध्यंदिनशाखयोः प्रायशः समानः
ब्राह्मणभागः अधो दीयते—

आ त्वा जिघर्मि मनसा घृतेनेति । आ त्वा जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतत्प्रतिक्षियन्तं
भुवनानि विश्वेति प्रत्यङ् ह्येप सर्वाणि भुवनानि क्षियति पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमिति पृथुर्वा एष
तिर्यङ् वयसो बृहन्धूमेन व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानमित्यवकाशवन्तमन्नैरन्नादं दीप्यमानमित्येतत् ॥ १९ ॥
आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्मीति । आ सर्वतः प्रत्यञ्चं जुहोमीत्येतदरक्षसा मनसा तज्जुपेतेत्यहेड-
मानेन मनसा तज्जोपयेतेत्येतन्मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निरिति मर्यश्रीर्ह्येष स्पृहयद्वर्णोऽग्निर्नाभिमृशे
तन्वा जर्भुराण इति न ह्येषोऽभिमृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

तैत्तिरीयसंहितायामप्येतन्मन्त्रद्वयव्याख्यानमुपलभ्यते । यथा—जिघर्मि ॥ ४ ॥ अग्निं मनसा
घृतेन प्रतिक्षयन्तं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमन्नं रभसं विदानम् । आ त्वा
जिघर्मि वचसा घृतेनारक्षसा मनसा तज्जुपस्य । मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तनुवा जर्हपाणः
(तै. सं. ४. १. २. ४-५) ॥

जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेनेत्याह । मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति । प्रतिक्षयन्तं भुवनानि
विश्वेत्याह । सर्वं ह्येप प्रत्यङ् क्षेति । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमित्याहात्पो ह्येप जातो महान् ॥ २ ॥
भवति । व्यचिष्टमन्नं रभसं विदानमित्याहान्नमेवास्मै स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदा त्वा
जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह । तस्माच्चतुर्षो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याह रक्षसामपहत्यै ।
मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निरित्याहापचितिमेवास्मिन् दधात्यपचितिमान्भवति य एवम् ॥ ३ ॥ वेद मनसा
त्वै तामाप्नुमर्हति यामध्वर्युर्नग्नावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याहुत्योराप्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै
(तै. सं. ५. १. ३. २-४) ॥

३५. १४ पृथिव्या एष वयसा—§ । पृथुं तिरश्चा वयसा—मँ-मु ॥ ३५. १५ इत्यनवका-
शनवन्तम्—झ-त-थ । इत्यनवकाशनवलम्—ख-ग । इत्यनवकाशनवनम्—ण-य । इत्यनवकाश-
नवतम्—म । इत्यवकाशनवन्तम्—मँ-मु ॥ ३६. ८ ब्रूयाम—म-मु । ब्रूयामः ?—य-मँ ॥

३८. २२. एकधातुः अनुवादः—ख-ग-ण१-य-व-मु । एकधातोरनुवादः—मँ ॥ ३८. २२
लुङि रूपम्—§ । अत्र 'लुङि रूपम्' इति भाव्यम् ॥ ३८. २४ लुङि रूपम् । लुङि रूपम् ?—§ ॥
३९. १४ महान्तम्—ख-झ१-फ-मु । मँ-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ ३९. २४ मनुष्याणां रहितम्—
मँ-मु । 'मनुष्याणामहितम्' इति पाठः झ१-पुस्तके उपलब्धः स एव समीचीनः प्रतिभाति ॥ ४०. २
वञ्चनानि—झ१-ण-त-थ-मु । वचनानि—य-मँ ॥ ४०. २० प्रकृष्टं शंसनम्—क-झ-झ१-ण-त-थ-
न-म-य-व । प्रकृष्टशंसनम्—मँ-मु ॥ ४१. ३ दानभोगायार्हतया—क-झ-म-व-मु । दानभागायार्हतया—
मँ ॥ मन्दसानाः—क-झ-व । मदन्तः—मँ । मन्दसाना मदन्तः—मु ॥ ४२. ६ अडागमः । अत्र

‘ आडागमः ’ इति भाव्यम् ॥ ४२. ७ भवन्ति । वेति पूरणः—क-झ-म-व-मु । भवेति पूरणः—य । भवन्तीति पूरणः—मै ॥ ४२. २२ थास आर्धधातुकत्वात्—झ१ । इतरेषु मै-पुस्तके च ‘ वा स आर्धधातुकत्वात् ’ इति पाठः । परंतु सोऽशुद्ध इति प्रतिभाति । वा आर्धधातुकत्वात्—मु ॥ ४२. २३ ऊर्णवाभिः—म । ऊर्णनाभिः—य-मै-मु ॥ और्णः । अत्र म-पुस्तकस्थः और्णवः इति पाठः समीचीनतरः ॥ ४३. २२ तीर्णतमस्कस्य—क-ख-ग-च-झ-झ१-ण१-फ-म-व । तीर्णनमस्कस्य—ण-ध-न-य-मै । तीर्णतमस्य—मु ॥

४४. २२ सूक्तं शंस्येत्—च-ण१ । शंस्येत्?—य-मै-मु ॥ ४५. २१ भूवादिः ? । ‘ भौवादिकः ’ इति भाव्यम् ॥ ४५. २१ अस्मिन् पक्षे भवतेर्व्यत्ययेन क्सः—*मै-मु । अस्मिन्यजे प्रत्यये व्यत्ययेन क्सः—य । इतरेष्वशुद्धाः पाठाः । ४६. ९ तस्तम्भ निरुद्धामकरोत्—झ१-य-मु । तस्तम्भनिरुद्धामकरोत् ? —मै ॥ ४६. १६ ‘ रीड् श्रवणे ’ । क्रयादिः—क-झ१-म-मै । रीड् श्रवणे । क्रयादिः—य-मु । धातुपाठे तु ‘ री गतिरेषणयोः ’ इति क्रयादौ पठितम् । ‘ रीड् श्रवणे ’ इति दिवादौ । ऋ. सं. १. ५६. ६, १. ११७. ११, ३. ६०. २ इत्यादिमन्त्रभाष्येषु ‘ री गतिरेषणयोः । क्रयादिकः ’ इत्येव उपलभ्यते ॥ ४७. ७ जिघृक्षितम्—क-झ-म-मु । जिघृक्षतम्—य । जिघृक्षस्तम्—*मै ॥ ४७. १६ तथा च मन्त्रः—क-झ-म-मु । तथा च मन्त्रे—य । तथा च मन्त्रैः ?—मै ॥ ४७. २१ निर्धारणीयमहिमोपेतः—क-झ-म । निर्धारणमहिमोपेतः—य-मै-मु ॥ ४८. २५ अमित्राः शत्रवः यमाह्वयन्ति—क-ण-म-व-मु । उभयमाह्वयन्ति—य-मै ॥ ४९. १६ अनुपूर्वात् डुदाञ् दाने जौहोत्यादिकः । अनुपूर्वादिति अनन्वितम् ॥ ५०. ६ गृहमेधाश्चेत्येते—ऽ-मु । गृहमेधाश्चेतीति ?—मै ॥ ५१. ८ प्रति ब्रूते—क-झ-झ१-ण-न-म । प्रब्रूते—य । प्रति प्रब्रूते—मै-मु ॥

५३. १४ व्यरेचयः—क-झ१-ण१-त-थ-न-म-य-व । अरेचयः—मै-मु ॥ ५३. १६ अजनन् अवर्धयन्—ण-त-मु । अजनन्-य-मै ॥ ५४. १७ कर्तः—म-य-मु । कर्ता—मै ॥ ५५. १८ विष्टिरः विस्तीर्णः—ऽ-मु । विष्टिरः विस्तीर्णाः—मै ॥ ५६. २७ अन्तर्णीतण्यर्थत्वादकर्मकत्वम् । यथा रोदितीति । सत्यम्—अत्र अन्तर्णीतण्यर्थत्वात् इत्यस्य स्थाने ‘ अन्तर्णीतकर्मत्वात् ’ इति भाव्यमिति प्रतिभाति । रूधातोर्थथा धात्वर्थोपसंगृहीतकर्मत्वादकर्मकत्वम् एवं श्रवस्याः इति वयजन्तधातोरपि । तर्हि चित्रं धनमिति कर्मान्वयः कथमिति चेत्, तस्योत्तरत्वेन सत्यमित्यादि संबन्धनीयम् ॥ सत्यम्—झ१ । सत्वन्त्यः—मै-मु । सत्वत्यम्—क-ग-झ-त-थ-म-व; सत्वं स-ख; सत्वत्वम्—च-ण१; सत्यत्वम्—ण-न; वसन्त्यम्—य ॥

५९. २४ पौरुषस्य—*मै । पौरुषररवस्य—ख-ग; पौरुषस्य—म; पौरुषवस्य—ण-त-थ-न-य-मु ॥ ६०. ५ लेट्याडागमः—क-ज-झ-ण-त-थ-म । लेट्याडागमः—य-मै-मु ॥ ६०. ७ मार्जनदोहनादिभिः—ण-मु । मार्जन°—य । मञ्जन°—मै ॥ ६१. २ अस्य सोमस्य—म-य-वर्जलिखित-पुस्तकेषु मु-पुस्तके च । सोमस्य—य-मै ॥ ६१. ६ अत्र.....सकारस्य तत्वम्—*मै-मु । अत्र लोपोऽभ्यासस्यार्धधातुक इति सकारस्य तत्वम् ?—ऽ ॥

६२. ५ सत्या सत्यानि—ऽ-मु । सत्यानि—य-मै ॥ ६३. २ सिन्धून् लोकान्वानृजून्वा । अस्फुटार्थमेतत् ॥ ६४. १६ विभग्नजानुः । अनन्वितमिदं प्रतिभाति ।

६६. १५ किम् । न—ऽ-मै । मु-पुस्तके ‘ किंच न ’ इति पाठः ॥ ६७. १ दिग्विजयकाले । अस्मादनन्तरं ‘ आशुभिः शीघ्रगामिभिरथैः ’ इति मु-पुस्तके अधिकः पाठः ॥ ६७. १२ विद्वत्तरस्त्वम्—ऽ-मु । विद्वत्तरस्त्वम्—मै ॥ ६७. १९ पव गतौ । अयं धातुः धातुपाठे नोपलभ्यते ॥ ६७. २४ क्षेरदादेशः—ऽ-मु । क्षोऽदादेशः—मै ॥ ६८. ९ ‘ नृनमन तृप्नोति ’—क-झ१-थ-म-य । ‘ नृसमन तृप्नोति ’

इति इतरेषु । नृमन नृप्नोति—मै-मु ॥ ६८. १८ किंच । अस्मादनन्तरं ' नोऽस्माकम् ' इति मु-पुस्तके पाठः ॥

७०. ७ तिरतेः—मै-मु । अत्र 'तरतेः' इति भाव्यम् । ऋ. सं. ३. ३४. १, ५ अत्र द्रष्टव्यम् ॥
७०. ८ वर्मणा—ख-ग-च-त-थ-फ-य-व-मु । कर्मणा—मै ॥ ७०. १४ प्रथमं मुख्यम्—मै-मु । प्रथममुक्थ्यम्—§ ॥ ७२. ८ लिट्युत्तम इति । अत्र ' लिट्युत्तम इटि ' इति स्यादिति प्रतिभाति । आत्मनेपदस्योत्तमपुरुषैकवचनमिद् ॥

७३. १६ सनोतेर्द्विवचनादि—§-मै । ' सनोतेर्द्विवचनादि ' इति मु-पुस्तके । अयमेव शुद्धः पाठः ॥ ७३. १९ प्राप्तव्यो भवति—§ । व्याप्तव्यो भवति—मै-मु । ७६. १ यष्ट्यष्टव्यलक्षणम्—क-ख-ग-च-ज-झ-ण-ण१-न-फ-य-व-मु । यष्ट्यं यष्टव्यलक्षणम् ?—मै ॥

७७. १० प्राप्यन्ते इति स्वसराणि—च-ण-थ-य । प्राप्यन्त इति स्वराणि स्वसराणि—*मै-मु ॥
७७. १९ ' विदिर् लाभे ' । लुङि ' इरितो वा ' इति रुलेरडादेशः—§-मै-मु । अत्र ' विदूल् लाभे । लुङि लुदिश्वात् च्लेरडादेशः ' इति भाव्यम् । ऋ. सं. १. ६१. ६, ६२. ३, ७२. ४ इत्यादि-मन्त्रभाष्येषु द्रष्टव्यम् ॥ ७८. ३ सूर्यसंभजनविषयभूते—झ-ण१-त-थ-म-मु । सूर्यसंभजनविषये भूते—य-मै ॥ ७८. १५ सोमरूपधनम् आ भरत्—ख-ग-च-ण१-फ । सोममभरत्—य । सोमरूपम-भरत्—मै । सोमरूपमाभरत्—मु ॥ ७९. ११ सप्तपुरुषसंबन्धि साप्तपदीनम्—? । ' सप्तपुरुष-संबन्धि साप्तपदीनं वा ' इति स्यादिति प्रतिभाति ॥ ७९. १३ तदधोऽनमयः—ख-ग-झ-ण-त-थ-म-य । तदधो नमय—मै-मु ॥ ७९. १३-१४ ' मितां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वः—मै-मु । हि स्वरः—ख-ग-च-ण१ । हिंसकस्यासुरस्य स्वमिति स्वरः—क-झ-त-थ-म । हिंसकस्यासुरस्य नमनम् कृ चङ्यन्य-तरस्यामि—झ१ । हिंसकस्यासुरस्य स्यामिति स्वरः—ण-न-व । हिंसकस्यासुरस्यामिति स्वरः—य ॥

८०. २४ पालनाभिः—क-झ-झ१-ण१-थ-न-म-य-व । पालनादिभिः—मै-मु ॥ ८१. ९ फलस्य शमयिता?—मै-मु ॥ ८१. १२ पुरोडाशादिकानि हवींषि—क-झ-म । पुरोडाशादिकं हवींषि ?—य-मै । पुरोडाशादिहवींषि—मु ॥ ८३. १५ दधुः । ' धुः ' इत्यस्य स्थाने ' दधुः ' इति भाष्यकारः पठति ॥
८४. ६ भरेति समन्वयः—ख-ग-झ१-ण१-त-थ-फ-म-मु । भर समन्वयः—य । भरतेति समन्वयः—मै ॥ ८४. १४ किप्रत्ययः—क-झ-ण१ । कप्रत्ययः?—य-मै-मु ॥ ८६. ७ धेहि—क-झ-म-वर्जलिखितपुस्तकेषु । निधेहि—मै-मु ॥

८७. ८ कामयमानमिन्द्रम्—य-मै । अत्र ' कामयमानमेनमिन्द्रम् ' इति पठनीयम् । ख-ग-च-झ१-ण१-त-थ-फ-म-मु—पुस्तकेषु एवमुपलभ्यते ॥ ८८. १६ असुं प्राणं रिणन्—य-मै । अत्र ' प्राणम् ' इत्यस्यानन्तरं ' शवसा बलेन ' इत्यधिकं पठनीयम् । तथैव—ख-ग-च-प-फ—लिखित-पुस्तकेषु । शवसा बलेन असुं प्राणं रिणन्—मु ॥ ८८. १९ विदात् लभतु—ख-ग-च-मु । अत्र ' लभतु ' इत्यस्य स्थाने ' लभताम् ' इति पठनीयम् । विदात्—मै ॥ ८८. २० ' विदिर् लाभे ' । पृ. ७७. प. १९ द्रष्टव्यम् ॥ ८८. २० लेट्याडागमः—ख-त-थ-य-व-मु । लेट्याडागमः—मै ॥

९०. १४ शोभनं नीतयः—थ-मै । शोभननीतयः—य । शोभना नीतयः—इति मु-पुस्तके पाठः । स एव साधुः ॥ ९०. १६ लेट्याडागमः । पृ. ८८. प. २० द्रष्टव्यम् ॥ ९१. ५ हिंसिकाः—मै-मु । हिंसकाः—§ ॥ ९१. १० सन्मार्गकृच्च—क-म-मु । सन्मार्गश्च—मै ॥ ९१. २३ देवानां वीतिः सोम-भक्षणमत्रेति—§ । देवानां वीतिं सोमभक्षणमर्चयतीति?—मै-मु । ९२. ८ त्वा त्वाम्—ख-ग-च-ण१-फ-मु । त्वाम्—य-मै ॥ ९२. १७ गृह्णीमहि—ख-ग-ण-त-थ-मु । गृह्णीमहे—*मै ॥ ९३. ३ ' धी धारणे ' । ' धीङ् आधारे ' इति दिवादौ । माधवीयधातुवृत्तौ तु ' धीङ् आदाने ' इति पाठः ॥ ९३. २६ शासां शासितृणाम्—ख-ग-च-ण१ । शासितृणाम्—मै-मु ॥ ९५. २ लेट्याडागमः । पृ. ८८. प. १६

द्रष्टव्यम् ॥ ९५. २१ दृष्टत्वादपरस्यापि-त-थ-मु । दृष्टस्यापि?-य-मै ॥ ९५. २३ सास्त्रः-य-मै-मु ।
सर्वं सास्त्रः-§ ॥ ९६. ६ भवति-त-थ-म । भवेति?-य-मै-मु ॥

९८. १९ वीळिता वीळितानि-क-झ-फ-म-व-मु । वीळितानि-य । वीळिता-मै ॥ ९८. २२
सर्वस्यावारकम्-त-मै । सर्वस्यावरकम्-इतरलिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च । ९८. २२-२३ मन्त्र-
सामर्थ्येन-ख-ग-ण-त-थ-म-य-मु । मन्त्रस्य सामर्थ्येन-मै ॥ ९८. २३ गुह संवरणे-ग-च-झ-झ१-
थ-म-य-व-मु । गुह संवरणे-मै ॥ ९९. ३ मधुर्मादयित्री-मै-मु । मधु मादयित्री-§ ॥ १००. ४
अगच्छन्-§-मु । आगच्छन्-*मै ॥ १००. २५ ग्राह्या मन्त्रभूताः-य-मै । ग्राह्यमन्त्रपूताः-
च-ण-फ-मु । ग्राह्या मन्त्रपूताः-इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १०१. ७ स सुपुतः-क-ज-झ-झ१-ण-त-थ-
म-य-व-मु । सुपुतः-मै ॥ १०२. १४ यद्येवशब्दस्य पूर्वपदेन । अत्र 'यथेवशब्दस्य पूर्वपदेन'
इति स्यात् । इवशब्दस्य यथा पूर्वपदेन सहैकपद्यम् 'अंशेव, अक्षरेव' इत्यादिषु अध्यापकसंप्रदाय-
प्राप्तं तद्वत् चन इत्यस्यापि इत्यर्थः ॥ १०३. १ यज्ञम्-मै-मु । यशः-§ ॥ १०३. ५ वशायाः
-झ१ । वशायागे-ख-ग-च-ण-ण१-थ-न-व । वशायाग-य । वश योगे-क-झ-म । वशायाः
गोः-मै-मु ॥ १०३. २१ रीड् स्त्रवणे । पृ. ४६. प. १६ द्रष्टव्यम् ॥ १०३. २२ विभिन्नम्
-§-मु । विभिन्नः-मै ॥ १०४. २ रौधादिकः-§-मु । रौधादिकम्-मै ॥ १०४. ४ 'वी
गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु'-§-मु । वी गतिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु-मै ॥ १०४. १५
ब्रवाम-क-ख-ग-च-ण-ण१-त-थ-म-य-व । ब्रूयाम-मै-मु ॥

१०४. २५ लुङि चङि रूपम्-क-झ-झ१-ण१-म-व । लुङिङिवङि-य । लुङि रूपम्-मै-मु ॥

१०७. ९ वृत्राणामावारकाणाम्-मै । वृत्राणामावरकाणाम्-§-मु ॥ १०७. २१ आत्मीयेन
बन्धुजनेन-§-मु । (स एव जन्मना स एव पुत्रैः-मु) । जन्मना आत्मीयेन बन्धुजनेन-मै ।
'जन्मना' इति पदं मैक्समुलरमहाशयेनापि लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धम् । केवलं संभावनामात्रेण
निवेशितम् ॥ १०८. ३ तं यजमानम्-मै-मु । स तं यजमानम्-§ ॥ १०८. ४ प्रकृष्टं फलम्-§-मु ।
प्रकृष्टफलम्-मै ॥ १०८. ७ आचार्यभूतः-§-मु । आश्चर्यभूतः-मै । एष एव पाठो युक्ततरः
प्रतिभाति । तथापि पुस्तकेषु नोपलब्धः ॥

१०८. २१ यद्वचोऽधीते-च-झ१-त-थ-म-य-व-मु । तैत्तिरीयारण्यकेऽप्येवमेव । य ऋचोऽ-
धीते-मै ॥ १०९. २५ अत एव । 'एत एव' इति भाव्यम् ॥ ११०. १३ एवंगुणविशिष्टा
महानुभावाः । एवंगुणविशिष्टा ग्रहा वा-ख-ग-च-ण१-प-फ । एवंगुणविशिष्टा ग्रहा नु वा-क-झ-
झ१-ण-त-थ-न-म-य-व । एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा-*मै । एवंगुणविशिष्टा महानुभावा आदित्यासः
आदित्याः-मु । स्वीकृतपाठः यद्यपि लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धः तथापि मैक्समुलरमहाशयोपलब्धे
एकस्मिन् लिखितपुस्तके तथा सु-पुस्तके चोपलब्ध इति स्वीकृतः ॥ ११०. २१ मित्रावरुणौ-§-मु ।
मित्रावरुणा-मै ॥ १११. २० भूमिशब्दः-व-वर्जलिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च । भूमीशब्दः?-मै ॥
११२. ६ ऋजीकाय स्तोत्राणाम् । ऋजीकाय उपार्जकाय स्तोत्राणाम्-मु ॥ ११३. ६ तित्स्व-
रितः-ख-ग-च-झ१-ण१-त-थ-न-य-व-मु । तित्स्वरितम्-मै ॥ ११३. १४ ऋतस्य यज्ञस्य-ख-
ग-च-ण१-फ-मु । ऋतस्य-य-मै ॥ ११४. ९ अकर्म-§-मै-मु । अशुद्धमिदम् । 'अकुर्म' इति
भाव्यम् ॥ ११४. १२ प्राप्नुवन्तु-ख-ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न-य-व । व्याप्नुवन्तु-मै-मु ॥ ११५.
५ अभितो द्रोहं कुर्वते-क-ख-ग-च-ज-झ-झ१-ण-न-फ-म-य-व । अभिद्रोहं कुर्वते-मै-मु ॥ ११५.
६ 'चृती हिंसाग्रन्थनयोः'-§-मु । चृती हिंसासंग्रन्थनयोः-मै । 'चृती हिंसाग्रन्थनयोः' इति
माधवीयधातुवृत्तौ ॥ ११५. १७ मा आवेदयानि-मै-मु । आवेदयामि-§ ॥

११६. ६ सन्ति—§-मु । सान्ति—मै ॥ ११९. १८ ऋणानि अपकृत्य—मै । ' ऋणानि अपा-
कृत्य ' इति म-पुस्तके पाठः । अयमेव साधीयान् । ऋणान्यपहत्य—मु ॥ १२०. ६ अव स्थाम्
अवयुत्य स्थितः—व । अवयुत्य स्थितः—मै-मु ॥

१२०. १८ देवाः—§-मु । देवाश्च—मै ॥

१२३. ४ षष्ठ्यैन्द्रासौमी—मै-मु । अत्र ' षष्ठ्यैन्द्रासौमी ' इति पठनीयम् । झ-म-पुस्तकयोः
तथैव पाठः ॥ यो नो बृहस्पतिस्तं वोऽन्त्या मारुती—ख-ग-झ१-ण-त-थ-न-य-व । सर्वानुक्रम-
ण्यामपि एवमेव दृश्यते । यो नो बार्हस्पत्या तं वो मारुती—मै-मु ॥ १२४. ३ स हि खलु—ख-ग-
च-ज-ण-त-थ-य-मु । स हि स खलु—मै ॥ १२४. १४ वज्रेण—§-मु । वलेन—मै ॥ १२४. २१
प्रक्षिप—क-ख-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-न-म-य-व । क्षिप—मै-मु ॥ १२४. २२ लेट्याडागमः ।
पृ. ८८. प. २० द्रष्टव्यम् ॥ तोकस्य पुत्रस्य—झ-व-मु । तोकस्य-य-मै ॥ १२४. २३
संभजनार्थम्—मै । संभजनार्था—मु । संभजनार्थः—§ ॥ १२५. ७ प्रकर्षेण—मै-मु । हि प्रकर्षेण—§ ॥
१२५. ११ पूरणः—क-ख-ग-च-झ-झ१-ण-ण१-न-म-य-व । पादपूरणः—मै । पदपूरणः—मु ॥ १२५. १७
तमयतु—मै-मु । तमयत्—§ ॥ १२५. २६ लेट्याडागमः । पृ. ८८ प. २० द्रष्टव्यम् ॥
१२६. ९ शृधु प्रसहने—ण-मै-मु । शृधु प्रहसने—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १२६. २६ वीर्या
वीर्याणि—ख-ग-च-झ१-त-थ-म-मु । वीर्याणि-य । वीर्या—मै ॥ १२७. १२ लेट्याडागमः ।
पृ. ८८ प. २० द्रष्टव्यम् ॥

१२८. ६ अभि अभिमुखम्—ख-ग-ज-ण-त-थ-न-म-व-मु । अभिमुखम्—य-मै ॥
१२८. २० स्यः सः—क-झ-झ१-त-थ-म-य-मु । स्य सः—मै ॥ १२९. ४ लुङि चङि रूपम्—
क-झ-झ-म । लुङि रूपम्—य-मै-मु ॥ तिसृणाम्—क-ख-ग-झ-ण-त-थ-य-व-मु । तिसृणाम् ?—मै ॥
१२९. २० स्तृङ् आच्छादने—क-झ-थ-म-य-मु । स्तृङ् आच्छादने—मै ॥ १३०. २ अहिनामा देवः—
मै-मु । हीना देवः—ख-ग-ण-ण१-म-य; हीनो देवः—क-झ-झ१-भ-व ॥ १३०. ६ पौत्रीयस्थानीयः ।
' पौत्रस्थानीयः ' इति साधु ॥ १३०. ८-९ यद्वा धियः.....भवत्विति शेषः—§-मु । मै-पुस्तके
एतन्नास्ति ॥ १३०. १४ एता एतानि उद्यता उद्यतानि—मै-मु । एतानि उद्यता उद्यतानि—
क-झ । एता एतानि उद्यतानि—ख-ग-व । एता एतानि—झ१ । एतान्युद्यतानि—ण-ण१-त-थ-म-य ॥
१३०. १६ कामितानि—*मै-मु । कमितानि—§ ॥

१३१. २५ वसोः संप्रसारणम्—झ१ । संप्रसारणम्—य-मै-मु ॥ १३३. ३ आग्निमारुतेऽप्येते—
§-मु । असि(ग्नि)मारुते—य । आग्निमारुतेष्वेते—मै ॥ १३२. २० शोभना बुद्धयः—क-ख-ग-झ-ण-
ण१-त-म-य-व । शोभनबुद्धयः—मै-मु ॥ १३२. २८ तवानुवाक्या—§-मु । मै-पुस्तके एतन्नास्ति ॥
१३३. ६ स्वयंसारिणी—ख-झ१-ण-ण१-न-य-व । स्वयं संचारिणी—मै-मु ॥

१३५. २ शतसंवत्सरान्—ख-ग-झ१-ण-ण१-थ-न-म-य-व । शतं संवत्सरान्—मै-मु ॥ १३५. ४
अञ्चतीः—ख-ण-त-थ-य-मु । अञ्चन्तीः—मै ॥ १३७. २ मा माम्—ख-ण१-फ-म-मु । माम्—मै ॥

१४०. १९ यद्वा सर्वस्य जगतो धारयितारः—क-झ-झ-म-मु । य-मै-पुस्तकयोरे-
तन्नास्ति ॥ १४०. २६ भूम्याख्यः—*मै-मु । भूमिणाख्या—क-झ-ण-त-थ-न-म-व । भूमिणा
(विशेषः)—य ॥ १४१. २६ समानमनस्काः—झ१-मै-मु ॥ १४४. ५ प्रस्तुतस्तनी—क-झ-झ१-
ण-थ-म-मु । प्रस्तुत्वस्तनी—ख-ग-च; प्रस्तुवस्तनी—झ; प्रस्तुत्वस्तनी—ण१; प्रस्तुतस्तनी—त-न-व;
प्रस्तुनीसनी—य । प्रस्तुतस्तनी—मै ॥ १४६. १ वाणाख्यैः वीणाविशेषैः—ण-न-य । ' धमन्तो वाणम् '
(ऋ. सं. १. ८५. १०) इत्युक्तेरयमेव पाठो युक्ततरः प्रतिभाति । वीणाख्यैः वीणाविशेषैः—मै-मु ॥
१४६. ४ चिन्तयन्तः—§-मै । सिञ्चन्तः—मु ॥ १४६. १० तत् मरुतः ? ॥ १४६. १६ आवर्तयत्—

मै । आवर्तयेत्—§-मु ॥ १४६. १७ पूर्वत्र संबन्धः—मु । संबन्धः—मै ॥ १४६. २६ सु सुष्ठु-
ख-ग-च-फ-य-मु । सुष्ठु—मै ॥ १४६. २७ एव गच्छतु—क-ख-ग-झ१-ण-ण१-त-थ-न-य-व । एवं
गच्छतु—मै । आगच्छतु—मु ॥

१४८. ३ शम्या—झ१-मै-मु । श्रम्या—क-झ-ण-त-थ-न-म-य-व । श्रया—ख-ग-ण१ ॥
१४८. १२ पृणान्ति प्रीणयन्ति—क-झ-म-व-मु पृणन्ति—य-मै ॥ १४९. ११ व्यत्ययेनान्तादेशः—§-
मु । व्यत्ययेनान्तादेशः—मै ॥ १४९. १४ हि पूरणः—ख-ग-च-ण१-फ । मै-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥
१५०. १९ च पूरणः—ख-ग-च-ण१-फ । मै-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ १५१. ६ प्रवहनाय—
§-मु । प्रवाहनाय—मै ॥ १५२. ११ गार्हपत्यादिरूपेण स्थितम्—ख-ग-च-ण१ । गार्हपत्यादिरूपेण—
य-मै-मु ॥ १५२. १९ अद्भिः—? ॥ १५२. २२ काष्ठेन्धनत्वलक्षणेन—§-मु । काष्ठेन्धनलक्षणेन—
मै ॥ १५३. १०-११ अस्मदीयपुत्रादिजनार्थम्—क-ख-ग-झ-झ१-ण-ण१-न-य-व । अस्मदीयपुत्रादि-
जनार्थम्—मै-मु ॥ १५३. १८ ऋतुयाजेषु—मै-मु । शत्रुयाजेषु—क-झ-म । ऋतुयाजेषु—इतर-
लिखितपुस्तकेषु ॥ १५३. १८ उपरिष्ठाद्देवताः—§-मु । उपरिष्ठाद्देव ताः—*मै । एष एव युक्तः
पाठः ॥ १५३. १९ उपरिष्ठात्त्वृचः—य-मै-मु । आश्वलायनश्रौतसूत्रे च । उपरिष्ठात् द्वृचः—
इतरलिखितपुस्तकेषु ॥

१५३. २७ श्रयणद्रव्याणि—§ । श्रपणद्रव्याणि—मै-मु ॥ १५३. २९ पुनन्ति—मै-मु ।
पुनन्तु—च । अपुनन्—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १५४. १ सः त्वम्—क-झ-झ-म । त्वम्—य-मै-मु ॥
१५६. १६ सिच्यमानाहुतिम्—ग-च-झ१-ण-ण१-न-य-व । सिच्यमानामाहुतिम्—मै ।
आसिच्यमानाहुतिम्—मु ॥

१५८. २७ विभक्त्यन्तनिर्दिष्टः शब्दपरः—क-झ-झ१-त-थ-म । निर्दिष्टशब्दः परः—य ।
विभक्त्यन्तनिर्दिष्टशब्दपरः—मै-मु ॥ १५९. ५ महत्करः । 'महाकरः' इति भाष्यम् ॥ १६०. ८
अदर्दः । 'अदर्धः' इत्यस्य स्थाने 'अदर्दः' इति सायणः पठति ॥ १६०. ८ विदारयति—मै-मु ।
विदारयतीति—§ ॥ १६१. ७ मृगयसः—मै-मु । यथा मृगयसः—§ ॥ १६१. १५ संराधनीयम्—
क-ख-च-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-न-म-य-व । राधनीयम्—मै-मु ॥

१६३. २१ आगच्छथः—ख-ग-च-झ१-ण१-त-थ-न-य-व-मु । आगच्छथ—मै ॥ १६४. २
आ गन्तम् । गन्तम्—मु ॥ १६४. १५ यथा—मै-मु-X ॥ १६४. २३ हस्तेव । 'हस्ताविव' इति
मन्त्रपाठः ॥

१६८. ६ पञ्चानां तृचानाम्—क-झ-झ-व । पञ्चानाम्—मै-मु ॥ १६८. ८ द्यावापृथिव्य-
निविद्धानत्वेन—मै-मु । द्यावापृथिव्यनिविद्धानत्वेन—§ ॥ १६८. १७ आवापनीयः । आवपनीयः
इति साधु ॥ १६८. ३० प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा—§-मै । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा युवाम्—मु । आश्वलायन-
श्रौतसूत्रेऽप्येवमेव । एष एव पाठो युक्तः ॥ १६९. १३ आश्रयणसाधनम्—झ-झ१-ण-थ-न-म-य-
व-मु । आश्रयणसाधनम्—मै ॥ १६९. १९ हवमाह्वानम् इहास्मिन् यज्ञे—ख-ग-च-फ । हवम्
आह्वानम्—य-मै । इहास्मिन् यज्ञे हवमाह्वानम्—मु ॥ १७०. ३ देयस्य—झ१ । देवस्य—मै-मु ॥
१७१. १० विविधस्य द्रष्टा—§ । विश्वस्य द्रष्टा—य । विविधं द्रष्टा—मै-मु ॥ १७१. १५ विश्वे
देवासः—§-मु । मै-पुस्तके एतन्नास्ति ॥

१७४. ११ उत अपि च । 'उत्' इत्यस्य स्थाने 'उत' इति भाष्यकारेण पठितम् ॥ १७४.
२२ अनर्थकानां शंसकः । 'अनर्थानां शंसकः' इति साधु ॥

१७७. ५ प्रत्यग्निरुषस इति—ख-ग-च-फ । प्रत्यग्निरिति—य-मै-मु ॥ १७७. १४ शशमानो
जरति—§-मै । मु-पुस्तके निघण्टौ च 'शशमानो रंजयति' इति ॥ १७८. ८ उ इति पूरणः—ण-य-मै-

मु । ऊ इति पूरणः—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १७९. १७ योनौ स्थाने—ऽ-मु । योनौ गर्भस्थाने—मै ॥ १८०. १९-२० जनयितुः ब्रह्मणश्च—झ१ । जनयितुः ब्राह्मणश्च—य । जनयितुश्च ब्रह्मणश्च—मै-मु ॥ १८३. १ नञिवयुक्तन्यायेन—झ१-मु । वटिवयुक्तन्यायेन ?—ख-ग-च-झ१-ण-ण१-न-फ-य-व-मै । ‘नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः’ (परिभा. ७४) इति हि न्यायः । नञयुक्तमिवयुक्तं च शब्दस्वरूपं स्वभिन्नस्वसदृशार्थबोधकमित्यर्थः ॥ १८३. २ इति वा योज्यम्—ऽ-मु । इति योज्यम्—मै ॥ १८५. ३. बृहतीः महतीः—ख-ग-च-ज-झ१-ण-ण१-न-फ-य-व । बृहतीः—मै-मु ॥

१८५. २६ तस्मै अग्नये—ख-ग-च-ण१-फ-मु । तस्मै—य-मै ॥ १८६. २४ प्रशस्यम्—मै-मु । प्रपश्यम्—क-झ-म-व; पश्या—ख-ग-ण१; पश्यम्—च-झ१-थ; पश्य—ण-न ॥ १८८. १६ समिन्धिकाः—मै-मु । समेधिकः—त-थ । समेधिकाः—इतरेषु ॥ १८९. २० स्वरोहिद्रिः—*मै । स्वशोचिभिः—मु; स्वदेशोभिः—क-झ-झ-झ१-त-थ-म-व; स्वरितोऽग्निः—ख-ग-च-ण१-फ; स्वरितोभिः—ण-न ॥ १९०. ९ शुचिं दीप्तम्—मै-मु । शुचिं दीप्तिम्—ऽ ॥ १९०. १२ बृहत्—मै-मु । महत्—ऽ ॥ १९०. १८ अद्वयाविनम् द्वयहीनम्—मु । अद्वयाविनम्—मै ॥ अद्वयाविनं यद्वयहीनम्—य ॥

१९१. २५ सुखानि आचके—झ१-त-थ । आचके—य । सुखानि प्राप्य आचके—मै । सुखानि प्राप्तुमाचके—मु ॥ १९२. ६ विमानम्—ऽ-मु । विमानं च—मै । चकारः मैक्समुल्लरमहाशयेनाभ्यूहितः ॥ १९२. १४ चन्द्ररथम् । चन्द्रः आह्लादकः—मै । चन्द्ररथं हिरण्मयरथं चन्द्रः आह्लादकः—मु । चन्द्ररथं चन्द्रवदाह्लादकः—क-झ । इतरेषु—चन्द्ररथं चन्द्रमाह्लादकः ॥ १९२. १४ यस्येति—*मै । यस्येति वा—लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । वाशब्दात् चन्द्ररथमिति पदस्य अपरं व्याख्यानं विवक्षितं स्यात् ॥ १९३. १८ वाघतां च ऋत्विजाम्—क-ख-ग-च-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-न-य-व-मु । वाघताम् ऋत्विजाम्—मै ॥ १९३. २० सदा प्रशंसन्ति—ख-ग-च-ण१-फ । प्रशंसन्ति—य-मै । सदा सर्वकालं प्रशंसन्ति—मु ॥ १९४. १९ तोषकारीभ्यः । ‘तोषकारिणीभ्यः’ इति भाव्यम् ॥

१९४. २५ याज्या तन्न इत्येषा—*मै-मु । याज्ये एवमित्येषा—क-झ-म; याज्येषुवमित्येषा—ख-ग-ण१; याज्येवमित्येषा—च-ण-त-न-भ-य-व; यागे तन्नस्तुरीपमित्येषा—झ१ ॥ १९५. १४ न पातयितः—*मै-मु । न पातः—ख-ग-च-ण१ । पातः—इतरेषु ॥ १९७. १७ संगता इळा—ख-ग-च-ण१-फ । संगता त्यस्य इळा—य । संगत्या इळा—मै । संगताः सत्यः इळा—मु ॥ १९७. २४ रराणः रममाणः—मै । विराणः रममाणः—झ१ । वि रराणः रममाणः—इतरेषु । विरराणः विशेषेण रममाणः—मु ॥ १९८. ८ सत्यः सत्यतरः—ऽ-मु । सत्यः—मै ॥ १९८. १५ अर्वाक् । ‘अर्वाङ्’ इति संहितापाठः ॥

१९९. १८ उ पूरणः—ख-ग-च-ण१-फ । उः पूरणः—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ २००. १७ ज्ञातव्यानि पदार्थानि । अत्र ‘ज्ञातव्यान् पदार्थान्’ इति भाव्यम् ॥ २००. २० रक्षति—ऽ-मै । पदं स्थानं रक्षति—मु ॥ इत् पादपूरणः—ख-ग-च-फ । इदिति पूरणः—मु । मै-पुस्तके नास्ति । २०२. ४ समैन्द्र—मै । समीधे—य । समेधत—ऽ-मु ॥

२०३. ६ आपूरयः—मै । आपूरयो—क-झ । आपूरय—ख-च-ण-त-थ-न-य-व-मु । आपूरयम्—ग-ण१ । पूरयः—झ१ ॥ २०३. ९ नु पूरणः—ख-ग-च-ण१-फ । मै-मु-पुस्तकयोरेतज्ज्ञास्ति ॥ २०४. ११ विस्तृतवानसि—क-झ१-त-थ-म-मु । विस्तृतवानसि—य-मै ॥ २०५. १७ त्वद्रथम्—मै । त्वद्रथे—ऽ । आत्मानं त्वद्रथे—मु ॥ २०५. २० सोममुद्दिश्य—त-थ-व-व्यतिरिक्तेषु । बलार्थमन्त्रार्थं वा—मै-मु ॥ शेषः—क-ख-ग-च-फ-मु । विशेषः—य-मै ॥

२०७. ६ त्रिष्टुप्—§ । त्रिष्टुप् छन्दः—मै-मु ॥ २०९. १२ आरोहति—घ-त-प-य-ल । आरोहयति—मै-मु ॥ २०९. १७ पातेडतिः इति डतिः—य-ल-व्यतिरिक्तेषु । पातेडतिः इति—य-मै-मु ॥ २०९. २० अत्यवि... माहिभ्यः—मै । अत्यविचमितमिणमिरभिलभितपिपतिपनिपणिमहिभ्यः—मु । अत्यविचमितमिरभिलभितपिपतिभ्यः—ख-न-भ-स । अत्य-त्रिचमिरभितमिपतिभ्यः—ग-च-ज-ण । अत्यविचमिरमितमिरभिलभितपिपतिभ्यः—त-य-ल ॥ २१०. १ बलिनं कुर्वत्यः—घ-प-य । बलिनं कुर्वन्त्यः?—मै-मु ॥ २१०. ६ तदिच्छन्तम्—मै-मु । तमिच्छन्तम्—§ ॥ २१०. ८ कयजन्तधातुस्वरः—त-न-य-ल । कयजन्ताद्धातुस्वरः—मै-मु ॥ २१०. २४ क्रयादिः । तस्य—ख-ग-च-ज-ण-भ । क्रयादिवात्तस्य—य-मै-मु ॥ २११. २ ईड स्तुतौ—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-मु । ईल स्तुतौ—य-मै ॥ २११. १७ ओत्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु । ऊत्—य-मै ॥ २१२. ९ देवा ऋत्विजः—घ-प-य । देवाः—मै-मु ॥ २१२. १०—हवि-र्लक्षणान्नवन्तः—ख-ग-च-ज-ण-भ । य-मु-मै-पुस्तकेषु नास्ति ॥ २१२. २५ भृजी भर्जने—मै । भृजी वर्जने—क-ग-च-ज-ण-ल-मु । भृजि वर्जने—त । भृजी मर्जने—न ॥ २१३. १२ वृषायन्ते—§-मु । वृषयन्ते—मै ॥ २१३. १८ पादादित्वादनघातः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । पादादित्वाद् निघातः—य-मै-मु ॥ २१३. २२ मिः—*मै । 'मिः' नास्ति-मु । कुः—य । नित्—§ ॥ २१३. २८ ढत्वकत्व-षत्वानि—त-न-भ-ल-व-मु । ढत्वकत्वषत्वानि—मै ॥ २१४. १२ इनप्रत्ययः—§-मु । इनप्रत्ययः—मै ॥ २१४. २४ अप्रः दंसः वेपः—§ । अपः अप्रः दंसः वेपः—मै-मु ॥ २१५. १ हे अग्ने—ख-ग-च-ज-ण । य-मै-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ २१५. २ अवन्ध्या—ज-ण-न-य-ल-मु । अवन्ध्या—मै ॥ २१५. ३ उच्छादिषु—ण-व-मु । उच्छादिषु?—य-मै ॥ २१५. ४ लोटि—मै-मु । लिटि—§ ॥

२१५. २६ दैव्येन मधुना—§ । दैव्येन मधुना देवसंबन्धिना मधुना—मै-मु ॥ २१६. ५ अञ्जू व्यक्तिकान्तिगतिम्रक्षणेपु—मै । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिपु—ल-मु । धातु-पाठेऽपि एवमेव । अञ्जू व्यक्तिलक्षणे—ख-ग; अञ्जू व्यक्तिलक्षणेपु—च; अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणे—ज-ण-न; अञ्जू व्यक्तिलक्षणे—भ; अञ्जू व्यक्तिगतिम्रक्षणेपु—य; अञ्जू व्यक्तिगतिम्रक्षणे—व ॥ २१६. १३ आमन्त्रितस्य च—य-मै-मु । आमन्त्रितस्य—इतरेषु ॥ २१६. १६ आडागमः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । आडागमः—य-मै-मु ॥ २१६. २२ क्षियन्ति निवसन्ति—§ । क्षियन्ति निव-सन्त्यस्मिन्निति—मै-मु ॥ २१६. २३ इत्याद्युदात्तत्वम्—ल-मै-मु । इत्याद्युदात्तः—इतरलिखितपुस्त-केषु ॥ २१०. २० पूर्वपदस्य च—मै-मु । पूर्वपदस्य—§ ॥ २१८. १ शोभना मितिः—ग-च-न-भ । शोभनया मित्या—मै-मु ॥ २१८. १३ तथापि—ख-ग-च-ज-ण-न । तथा रशनया—य-मै-मु ॥ २१८. २७ अन्येभ्योऽपि दृश्यते—§ । दृश्यन्ते—मै-मु ॥ २१८. ३० क्यचि—§ । क्यच्—य-मै-मु ॥ २१९. १९ इतीत्वे—§ । इति—य । इतीत्वम्—मै-मु ॥ २२०. ३ धि धारणे—ख-न-य-मु । धा धारणे—मै । धी धारणे—इतरपुस्तकेषु । २२०. ४ खङ्गः—*मै-मु । ह्रस्वः—§ ॥ २२०. ५ रूपादनिघातः—ल-मै-मु । रूपादनिघातः—ख-ग-च-ज-ण-भ; रूपम् । यच्छब्दानु-षङ्गादनिघातः—य; रूपम् । यच्छब्दयोगादनिघातः—न । अयमेव समीचीनः पाठः ॥ २२०. १९ ददातीति क्षेत्रम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-व । ददातीति क्षेत्रं यज्ञः—*मै-मु ॥ २२०. २० वरणीयम्—§ । वारणीयम्—मै-मु ॥ २२०. २५ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः—मै-मु । पूर्वपदस्वरः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य-व । प्रकृतिस्वरः—ल ॥ २२१. १७ संप्रसारणं च—मै-मु । संप्रसारणम्—§ ॥ २२१. २४ रशनाख्यानि वासांसि—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-य । वासांसि—मै-मु ॥ २२१. २७ आहवनीयपूर्वभागे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । आहवनीयस्य पूर्वभागे—य-मै-मु ॥ २२२. ४

बह्वल्पात्—मै । बह्वल्पात्—§-मु ॥ २२२. १८ लङ्ठर्थे—मै । लङ्ठर्थे—य । लिङ्ठर्थे—मु ॥ २२३.
३ 'स्कोः संयोगाद्योः'—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-मु । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च—मै ॥

२२३. १८ त्वा त्वाम्—ख-घ-ज-ण-प-भ । दीप्यमानं त्वा—य । त्वाम्—मै-मु ॥ २२४ १९
मिचत्वे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । मैत्र्ये—य । मैत्रे—मै-मु ॥ २२६. ८ 'अशिप्रुषि.....कन्'—मै ।
अशिप्रुषिलिटिरणिखणिवाशिभ्यः कन्—§ । उणादिपाठस्तु—'अशूप्रुषिलिटिकणिखटिविशिभ्यः कन्' ॥
२२६. ११ जसादयः—*मै-मु । मासादयः—य । शसादयः—§ ॥ २२६. २६ 'शलीत्यादिना—
*मै । 'शलित्यादिना—मु । 'शेत्यादिना—§ ॥ २२८. १ त्रीणि शता—मै-मु-X ॥ त्री सहस्राणि—य-मै-
मु । त्री—§ ॥ २२८. ६ माहिमानः—य-मै । महिमानम्—§-मु ॥ २२८. ७ त्रयस्त्रिंशौ—य-मै ।
त्रयस्त्रिंशत्—§-मु ॥ इन्द्रश्चैव—य-मै-मु । इन्द्रश्च—§ ॥ २२८. ११ णुदंशोर्नुदश्च—*मै-मु ।
नुदश्च—ख-ग-च-ज-ण; नुदद्योर्नुदश्च—त; णुदशोर्नुदश्च—न-भ; नुदशार्ण्येश्व—य; णुदशोर्नुदश्च—
ल ॥ २२८. १२ लङ्ठि—त-ल-मु । 'लङ्ठि' नास्ति—मै ॥ २२८. १४ लङ्ठि—ख-ग-ज-ण-त-भ-
य-ल । लङ्ठि—मै-मु ॥ २२८. १६ भिन्न.....भावः—ख-ग-च-ज-न-भ-य । अभिन्न...भावः—त-ल ।
वाक्येत्यनुवृत्तौ चादित्वान्निघाताभावः ?—*मै । अभिन्नवाक्यत्वान्निघाताभावः । वाक्येत्यनुवृत्तौ
चादित्वान्निघाताभावः ?—मु ॥ २२८. १७ तत्संनियोगेन—मै-मु । तत्संनियोगेन—§ ॥

२२८. ३० 'मोऽनुस्वारः' इत्यनुस्वारे—ल-मै-मु । मोऽनुस्वारे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ ॥
२३०. ४ हविःशब्दोऽन्तोदात्तः—मै-मु । हविःशब्द उदात्तः—§ ॥ २३०. १४ पूर्वेः कृत-
मिन्यौ च—य-य-मु—पा. सू. ४. ४. १३३ । पूर्वेः कृतमिन्यौ च—मै ॥ २३०. १६ भृञ्
भरणे—य-ल-मै-मु । भृञ् धारणपोषणयोः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । अयमेव युक्तः पाठः ॥
२३१. ७ यष्टव्याग्न्यादीन्—ग-च-स-मै । यष्टव्यानग्न्यादीन्—ख-घ-ज-ण-न-भ-य-मु ॥ मद-
यिता—घ-स । मादयिता—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-ल-मै-मु ॥ २३१. २१ ण्वुल्—ख-ग-च-ज-ण ।
ण्वुच्—भ-य-ल-मै-मु ॥ २३१. २३ अभ्यासदीर्घत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल । अभ्यासस्य दीर्घत्वम्—
य-मै-मु ॥ २३२. ७ सोमाज्याद्याहुतिभिः—घ-त-य-ल-मु । सोमाद्याहुतिभिः—मै । सोमाज्यत्वाद्या-
हुतिभिः—प; सोमाज्याहुतिभिः—स ॥ २३२. ९ रन्प्रत्यये इत्वम् । नित्वादाद्युदात्तत्वम्—
ख-ग-च-ज-ण-न-भ । रन्प्रत्ययेत्वयोर्निपातनादाद्युदात्तत्वम्—य-मै । रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्त-
त्वम्—मु ॥

२३३. ४ हव्यवाट्—ग-च-ज-ण-त-भ-मु । स हव्यवाट्—मै ॥ २३३. १० चनः—§ ।
चनःशब्दः—मै-मु ॥ २३३. २० 'गार्तिभ्यस्थन्'—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । 'गार्तिभ्यश्चेति थन्—य ।
'गार्तिभ्यस्थन्—मै-मु ॥ २३४. १० दम्भु दम्भने—§-मु । दम्भु दम्भे—य-मै ॥ २३५. १ श्रूयतेऽन्न-
मिति—मै-मु । श्रूयतेः कर्मणीति—ख-ग-च-ज-ण; श्रूयतेऽन्तमिति—त; श्रूयते कमिति—न-भ-स;
श्रूयत सत इति—य; श्रूयन्ते तमिति—ल । २३५. ७ प्रीञ् तर्पणे—मै । प्रीङ् प्रीणने—ख-ग-च-ज-
ण-न-भ-य-स-मु । प्रीङ् तर्पणे—ल ॥ २३५. २३ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते—य-मै-मु । अन्येभ्योऽपि
दृश्यते—§ ॥ २३६. १ अगमन्—मै । आगमन्—§-मु ॥ २३६. ४ सिम्बहुलम्—य-मै-मु ।
बहुलम्—§ ॥

२३६. १५ आगतं सुतमिन्द्रे—न-य-ल-आश्व. श्रौ. । आगतमिन्द्रे—मै-मु । अत्र मूलेऽस्माभिः
स्वीकृत एव पाठो युक्तः । हीनपादग्रहणे तु 'सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे' (आश्व. श्रौ. १.१) इति
परिभाषया सूक्तविनियोगबोधकत्वं स्यात् ॥ २३६. १७ इति तिस्रः—न-पुस्तके वर्तमानोऽयं पाठ
आश्वलायनश्रौतसूत्रानुसारेणास्माभिः स्वीकृतः । य-मै-मु-पुस्तकेषु—इत्याद्यास्तिस्रः ॥ २३६. २३

देवौ—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ । इन्द्राग्नी देवौ—य-मै-मु ॥ २३६. २४ आहुतौ—ख-ग-ज-ण-फ-भ-य-मु । आहुतौ—मै ॥ २३७. ७ अस्मदीयस्तुतिलक्षणया—ख-ग-च-ज-प-भ । अस्मदीययास्तुतिलक्षणया—य-मै-मु ॥ २३७. १४ यज्ञस्य—घ-त-न-प-य-ल । अस्य यज्ञस्य—मै-मु ॥ यज्ञ-साधनभूतस्य—त-न-प-य-ल । साधनभूतस्य—मै-मु ॥ २३८. १ समानजेतारौ—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-य । समानजेतारौ परस्यापेक्षया जयशीलौ—मै । समानजेतारौ परस्परापेक्षया जयशीलौ—मु ॥ २३८. २ अपराजिता अपराजितौ—ख-ज-ण-भ । अपराजितौ—ग-च । अपराजिता—न-य-ल-मै-मु ॥ २३८. १७ इषः—य-स । इषे—इतरेषु लिखितपुस्तकेषु मै-मु-पुस्तकयोश्च ॥ २३९. १९ अवियुज्य—*मै-मु । वियुज्य—§ ॥

२४०. ५ प्रथमम्—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । आद्यम्—य-मै-मु ॥ २४०. ६ तथा चानुक्रान्तम्—ख-ग-च-ज-ण-भ । अत्रानुक्रमणिका—य-मै-मु ॥ २४१. ४ हविष्प्रदत्वेन—ख-ग-च-ज-ण-भ । हविषां प्रदातृत्वेन—य-मै-मु ॥ २४१. ८ 'षच समवाये'—ख-ग-च-ज-ण-स-मु । सच समवाये—य-मै ॥ २४१. १८ मंहनीयम्—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-स-मु । महनीयम्—य-मै ॥ २४१. १९ तं तादृशम्—ख-ग-ज-ण-न-भ-य-ल । तादृशम्—मै-मु ॥ २४१. २२ अथा हि—ख-ग-ज-त-न-भ-य-ल-स । अथा—मै । अथ—मु ॥ २४२. १ हविष्प्रदातृभ्यो नोऽस्मभ्यम्—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ल । नः हविष्प्रदातृभ्योऽस्मभ्यम्—य-मै-मु ॥ २४२. १९ लोपो व्योर्वलीति वलोपः—ल । लोपो व्योरिति लोपः—मै । लोपो व्योरिति वलोपः—य-मु ॥

२४४. ११ सहसस्पुत्रः बलस्य सूनुः—मै । सहस्य सूनुः बलस्य पुत्रः—ख-ग-च-ल । सहसः सूनुः बलस्य पुत्रः—न-भ-य-स-मु । सहसस्पुत्रः सहस्य सूनुः बलस्य पुत्रः—ज-ण ॥ २४४. १६ अनुदात्तस्वरे—ख-ग-ज-ण-न-भ-य-ल । अनुदात्तत्वे—*मै-मु ॥ कृत्यते—य-मै-मु । कवते—§ ॥ २४५. ३ 'इण् गतौ' भौवादिकः । 'इण् गतौ' इति भ्वादौ नास्ति पाठः । 'इट् कित् कटी गतौ' (धा. पा. ३१८-२०) इत्यत्र प्रश्निष्ठस्य इ इति धातो रूपम् 'अयामि' इति स्यात् ॥ २४५. १० सदिरप्रतेः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य-मु । सदिरप्रतेः—मै ॥ २४५. २३ लिट्यतुसि—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । लिट्य इति-य; लिट्युसि ?—ल-स-मै-मु ॥ २४६. २४ तत्पुरुषे° इति—मै-मु । तत्पुरुषे°—ख-ग-च-ज-ण-न-य-ल-स ॥

२४९. २ उच्छो विवासे—ख-ग-च-ज-ण-भ-य । उच्छी विवासे—मै-मु ॥ २४९. ११ नृणाम्—§-मु । नृणाम्—मै ॥ २५०. ७ दिदीहि—घ-प-य-स-मु । दीदिहि—मै ॥ २५०. ११ अस्य—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य । इत्यस्य—मै-मु ॥ २५०. १२ ष्ट्वेन ढः—मै-मु । ष्ट्वेन-त । इतरपुस्तकेष्वेतज्जास्ति ॥ २५१. २० पीपय । इत्यस्थानन्तरं मु-पुस्तके 'प्यायतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि शपो लुगभावश्छान्दसः' इत्यधिकम् । य-पुस्तके च—'पीप्यायतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि शपो लुगभावश्छान्दसः' इत्यधिकम् ॥ २५१. २१ इवि...प्रीणनार्थाः । धातुपाठस्तु—'हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः' इति ॥ २५१. २२ आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन—*मै-मु । आमन्त्रितस्य विद्यमानत्वेन—§ ॥

२५३. ७ अभि अभितः सन्ति—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । अभि सन्ति अभि-य । सन्ति—मै-मु ॥ २५३. १३ गतिकारकयोरपि—य-ल-मै-मु । गतिकारकयोः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ ॥ २५३. १५ उत्तरपदादेष्टुत्वं च—§ । उत्तरपदादेश्च ष्ट्वम्—मै । उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वं च—मु ॥ उत्त्वढत्वे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल । उत्त्वढत्वे—त-प-मु । उत्त्वढत्वे—य । उत्त्वढत्वे—मै ॥ २५३. १६ °स्वरेणान्तोदात्तः—मै-मु । °स्वरेणान्तोदात्तः—न-ल । °स्वरेणान्तोदात्तः—य । °स्वरेणोदात्तः—इतरेषु ॥ २५३. १७ यद्वृत्तयोगादनिघातः—य-ल-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ २५४. ३ रैविशेषणतया—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । विशेषणतया—मै-मु । रायो विशेषणतया—य ॥ २५४. ४ अन्नेन च—फ-भ-म-मु । अन्नेन—मै ॥

शिञ् निशाने—य-म-मु । शिञ् निशामने—§ ॥ २५५. ५ शत्रुभूताय—ख-प-फ-भ-य-स-मु । शत्रुभूताय—म- ॥ २५५. ६ वीरशब्देन—त-न-य-ल । अवीरशब्देन—म-मु ॥

२५८. ७ सवर्णदीर्घः—च-त-न-फ-य-ल-मु । वर्णदीर्घः—म- ॥ २५८. २४ नमसः—§ । नमस्—म-मु ॥ २५९. ९ धर्मविषयचेतनावन्—म- । °चेतनावान्—ख-घ-प-फ-भ-मु । कर्मविषयचेतनावन्—त-य; कर्मविषयचेतनावान्—ल ॥ २५९. १५-१६ °प्रकृतिस्वरत्वम्—म- । °प्रकृतिस्वरः—§-मु ॥

२६१. १० यावद्धनम्—त-ल । यावद्धनम्—य । यावद्धन्दनम्—म-मु ॥ २६१. १५ हवनम्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । हवम्—य-म-मु ॥ २६२. ३ विधेहि—य-म-मु । इतरेषु नास्ति ॥ रोगाणा-मुपशमनम्—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । रोगाणां शमनम्—य-म-मु ॥ २६२. ११ मृजूष शुद्धौ—मु । मृजू शुद्धौ इति म-पुस्तके । किंतु म-समुल्लरमहाशयैः मृजूष इति शुद्धीकृतम् । वस्तुतस्तु भिदादिगणे मृजाशब्दपाठसामर्थ्यादस्य पितृवमनार्थमिति बोध्यम् । ४९९. १६ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ २६२. २४ सर्पणशीलौ—ख-ग-च-ज-फ-भ । प्रसर्पणशीलौ—य-म-मु ॥

२६३. २० नञ्स्वरः—ख-ग-च-ज-ण-त-भ । तस्य स्वरः—य । तस्य नञ्स्वरः—म-मु ॥ २६४. ४ धनैः—ख-ग-च-ज-प-फ-भ । धनैः सह—य । धनैः सह सन्—म-मु ॥ २६५. २ पूर्वलोपः—ज-ण । वलोपः—य । अलोपः—म-मु ॥ २६६. ७ सदिरप्रतेः—ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-य-स । सदिरप्रतेः—म- ॥

२६६. १२ आद्यान्त्ये—ख-ग-ज-ण-भ-य-स । आद्यान्ते—म-मु ॥ २६६. १४ विश्वेदेवदेवताके—त-न-स । विश्वेदेवताके—य । वैश्वदेवताके—म- । वैश्वदेवदेवताके—मु ॥ २६६. २७ °प्रकृतिस्वरः—§-मु । °प्रकृतिस्वरत्वम्—म- ॥ २६८. ५ च पूरणः—घ-ज-ण-प-भ । 'च पूरणः' नास्ति—म-मु ॥ २६८. ७ णम प्रहृत्वे—ज-ण-मु-म- ॥

२७२. १५ पञ्चम्यास्तसिः । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' इति सूत्रात् 'पञ्चम्यास्तसिः' इत्यनुवृत्तौ 'अपादाने चाहीयरूहोः' इति सूत्रेण तसिरिति योज्यम् ॥

२७५. ४ °ह्रस्वत्वादयः—ख-च-ज-ण-न-भ-य-ल-स । °ह्रस्वादयः—म-मु ॥ २७५. १५ प्रयच्छताम् । अत्र 'प्रयच्छत' इति पठनीयम् । न-पुस्तके तथा पाठ उपलभ्यते ॥ २७५. २२ °प्रकृतिस्वरत्वम्—त-ल-मु । °प्रकृतिस्वरः—य-म- ॥

२७६. ९ असकृदुक्तः—§ । असकृदुपदिष्टः—म- । असकृदुदिष्टः—य । सकृदुपदिष्टः—मु ॥ २७६. १६ प्रकर्षेण नेता—§-मु । प्रकर्षेणानेता—म- ॥ २७७. १८ पूर्वपदस्वरः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः—य-म-मु ॥ २७८. १७ मनुष्यसंचरणविषये—घ-त । मनुष्यसंचारविषये—य-म-मु ॥ २७८. १८ उत्तमेषु स्थानेषु—ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-य । स्थानेषु—म- ॥

२७९. १६ दुष्टरः दुस्तरः—घ-ज-ण-न-प-स । दुष्टरः—य-म-मु ॥ २७९. २१ दिवादेः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । दिवादिः—य-म-मु ॥ २७९. २२ कृच्छार्थे—ल-म- । अकृच्छार्थे—मु ॥ २८०. ११ आहुत—म- । आहुत—प-य-मु । अयमेव साधीयान् ॥ २८०. १३ जृशृस्तृजागृभ्यः—म-मु । जागृभ्यः—§ ॥ २८०. २१ त्वद्विषय—य-ल । उक्तविषय—म-मु ॥ २८०. २२ महय—य-म-मु । इतरेषु नास्ति ॥

२८२. ४ अनुदात्तत्वे—य-म-मु । उदात्तत्वे—ल । आद्युदात्तत्वे—इतरेषु ॥ २८२. २७ समीपमागच्छतम्—ख-ग-च-ज-ण-भ । समीपे आगच्छतम्—य-म-मु ॥

२८५. २ रघुष्यदम्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । रघुष्यदं लघुष्यदम्—म- । रघुष्यदं लघुष्यदम्—य-मु ॥ २८५. ११ रघुष्यदम्—§ । रघुष्यदम्—य-म-मु ॥ २८७. २४ बहुव्रीहौ—न-म-मु ॥ २८९. १८ जगत्—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ । जगच्च—य-म-मु ॥ २९०. ७ लुप्तोपममेतत्—त-य-मु । म-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ २९०. ७ सततप्रवाहोपेतम्—त-य-मु । शतप्रवाहोपेतम्—म- ॥

२९१. ३ तिस्रः सामिधेन्यः—य-मै-मु । इतरत्र नास्ति ॥ २९१. ११ तथा—मै-मु । तथा—
—१ ॥ २९४. १४ 'अगुणः' इत्यस्यानन्तरं 'यद्वा घञर्थे कविधानमिति अधिकरणे कः' इत्यधिकं
मु-पुस्तके ॥ २९४. २३ कृदुत्तरपदस्वरः—१ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः—य-मै-मु ॥ २९५. ७ डुन्-
प्रत्ययः—य-ल-मै । डुज्प्रत्ययः—ख-ग-ज-ण-न-भ-स-मु । डुप्रत्ययः—च ॥ २९५. ७ नित्स्वरः—य-ल-
मै । जित्स्वरः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु ॥ २९५. १५ तित्स्वरितः—ज-ण-त-य-ल । तित्स्वरितम्—मै-
मु ॥ २९५. २२ आज्याहुतिप्रदानेन—ख-ग-च-ज-ण-प-भ । आहुतिप्रदानेन—य-मै-मु ॥ २९६. ५
घृताज्याहुतीनाम्—मै । घृताद्याहुतीनाम्—य-मु ॥ २९६. ८ त्वा त्वाम्—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ ।
तमिमम्—य-मै । इमम्—मु ॥ २९६. ९ निघातः—त-य-ल-मु । इतरेषु लिखितपुस्तकेषु मै-
पुस्तके च नास्ति ॥

२९७. ९ पुरोळाः—ख-त-फ-भ-य-मु । पुरोडाः—मै—इतरेषु च ॥ २९८. २४ हि पूरणः—ज-ण-
प-भ । मै-मु—पुस्तकयोः इतरेषु च नास्ति ॥ २९८. २६ अणिति तत्रानुवर्तनात्—ल । अणिति
तत्रानुवर्तमानात्—भ-स । अत्र 'अणः' इति तत्रानुवर्तनात् 'इति भाव्यम् । 'हलः' इति सूत्रे 'ढ्रलोपे
पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति सूत्रात् 'अणः' इत्यनुवर्त्य अणो दीर्घः स्यादिति व्याख्यानेन 'तृतीये' इत्यत्र
ऋकारस्य अण्वाभावात् 'हलः' इति दीर्घो न भवतीत्यर्थः । अन्निति तत्र नानुवर्तनात्—*मै-मु ॥

३०४. २० °स्वरः—१-मु । °प्रकृतिस्वरः—मै ॥ ३०५. ८ भसंज्ञार्थीनः—त-य-ल-मु ।
संज्ञार्थीनः—मै—इतरेषु च ॥

३११. ५ हरिद्वर्णौ—च-ज-त-प-फ-ल-मु । हरिवर्णौ—मै ॥ ३११. ६ तस्मात्—*मै ।
यस्मात्—१ । यस्मात् तस्मात्—मु ॥ ३१२. ५ करोतेरकारस्य—त-ल-मु । अकारस्य—मै ॥ ३१२.
१६ पर्वतासः पर्वताश्च—घ-ज-ण-त-न-य-ल-मु । पर्वताश्च—मै ॥ अनुकूलाः—य-मै । इतरलिखित-
पुस्तकेषु मु-पुस्तके चैतन्नास्ति ॥ ३१३. १० यावत्—*मै-मु । यत्—१ ॥ ३१४. १५ दानशक्तिः—
घ-ज-ण-त-न-भ-य-ल-मु । धनशक्तिः—मै ॥ ३१४. २७ यद्वा—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३१५. २०
तदस्यास्तीति सामनः—*मै । तदस्यास्तीति सामना—त-भ-स-मु । अयं पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।
अस्मिन् पक्षे 'तदस्याः अस्तीति' इति भाव्यम् ॥ ३१५. २६ इष गतौ—*मै-मु । इषि गतौ—य । इषु गतौ—१ ॥
इषिमदि° इत्यादिना—मै-मु । इषुमुदित्याना—ख-ग-भ; इषुमुदित्यादिना—च-स; इषिमदित्याना—ज-ण;
इषुमदीत्यादिना—न; इषिमदिमुत्यादिना—ल ॥ ३१६. ११ विशिष्टः—य-मै-मु । विशिष्टः—१ ॥ ३१६.
१७ अलातृणः । तृहि हिंसायाम् । अलंपूर्वात् तृहेः । तृदि हिंसायाम् । अलंपूर्वात्तृदेः इति य-
वर्जलिखितपुस्तकेषु । धातुपाठे 'तृह हिंसि हिंसायाम्' 'उतृदिर् हिंसानादरयोः' इति चोपलभ्यते ।
'अलातृणः बहुदकतया अलमत्यर्थमातृद्यते,' 'अलातृणोऽलमातृदनः' इति च भाष्यनिरुक्तपर्यालो-
चनया तृदधातोरेवायं शब्दो निष्पन्न इति युक्तम् ॥ ३१७. ७ परस्परं संगते—घ-न-भ-य-ल-स ।
परस्परसंगते—मै-मु ॥ ३१७. २४ सुसूधागृधिभ्यः—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-मु । सुसूधाकृत्विभ्यः—
य । सुसूधाङ्गृधिभ्यः—मै ॥ ३१८. ८ संबन्धिनः ? । 'संबन्धिन्याः' इति भाव्यम् ॥ ३१९. २०
रिपवः...°प्रत्ययः—मै-मु । रपवचवसिवक्ते परेति चोपधाया इत्युप्रत्ययः—ख-ग-भ; रप हिंसा-
याम् । रेपरिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—च; रप व्यक्तायां वाचि । वचवसिवक्ते रपेतिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—
ज; रप व्यक्तायां वाचि । रपति चोपधाया इत्युप्रत्ययः—ण; रपवचवसिवक्ते रपेतिचोपधाया
इत्युप्रत्ययः—न; रपवचसिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—ल; रिपवचसिवक्तेरपेतिचोपधाया इत्याप्रत्ययः—
स; रिपवः । रपवसिवक्ते रेपरिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—य ॥ ३२०. ७ नुमागमः—१ ।
नुडागमः ?—मै-मु ॥ ३२०. १२ रक्षःकुलम्—१-मु । रक्षः रक्षःकुलम्—मै ॥ ३२२. १८ गोपते—१ ।
गोपते गवां पते—य-मै-मु ॥ ३२२. २७ अस्मात्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स । इत्यस्मात्—य-मै-मु ॥

३२३. ५ तस्मिन्—§-मु । अस्मिन्—*मै ॥ ३२३. १३ करणे घः—य-ल । घः—मै-मु इतरेषु च ॥
३२३. १७ कुत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-मु । यत्वम्—मै ॥ तुक्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-
मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

३२४. ५ नप्त्यं नप्तृभवम्—§-मु । नप्त्यं नप्तारं पौत्रं गात् गच्छति दुहितुः पुत्रत्वेन
स्वीकारात् दौहित्रं नप्तृभवम्—य-मै ॥ ३२४. ७-८ यत्र यस्या दुहितुः—§-मु । यत्र यस्मिन्
विषये पितापुत्रो जनको दुहितुरप्रजायाः स्वकन्यायाः सेकं रेतसः सेकं तस्यां रेतःसेकमृजन् प्रसाधयन्
शम्येन सुखनिमित्तेन मनसा संदधन्वे आत्मानं संधत्ते अपुत्रत्वनिमित्तदुःखापगमात् यस्या दुहितुः—
य-मै ॥ ३२४. ८ यः—§-मु । सम्—मै ॥ ३२४. १५ रेफलोपश्छान्दसः—§ । रेफलोपश्छान्दसः ।
तित्स्वरः—मै-मु ॥ ३२४. १८ अनित्यत्वज्ञापितत्वात्—ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-स । अनित्यत्वस्य
ज्ञापितत्वात्—य-मै-मु ॥ धवि—य-मै-मु । धन्व इति—§ ॥ ३२४. १९ यद्योगादनिघातः—य-मै-मु ।
इतरेषु नास्ति ॥ ३२५. २ तुरीयकम्—य-याज्ञ. स्मृ-मै-मु । तृतीयकम्—§ ॥ ३२५. ४ वहिश्च—घ-ज-ण-
न-प-भ । वह्निः—य-मै-मु ॥ ३२५. ७ दुहितुस्तथात्वं नेति—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-ल । दुहिता
तथा नेति—य-मै-मु ॥ ३२५. १२ इत्यञ्—§ । इत्यत्र ?—मै-मु ॥ ३२५. १५ लित्स्वरः—ख-ग-च-
ज-ण-त-न-भ-य-मु । तित्स्वरः—मै ॥ ३२५. १६ द्विवचनस्य—मै-मु । अत्र 'द्विवचनस्य' इति
पठनीयम् । न-भ-स- पुस्तकेषु तथा पाठ उपलभ्यते ॥ ३२५. १७ जनेर्णिचि—*मै-मु । जनेर्लिङि—§ ॥
३२५. २३ रोचमानस्य—ल-वर्जितेषु मु-पुस्तके च । आरोचमानस्य—मै ॥ ३२५. २६ यजनाहैः—
घ-च-ज-ण-न-प-भ-य-ल-मु । यज्ञाहैः—मै ॥ ३२५. २७ सोमाज्याहुतिभिः—घ-ज-ण-त-न-प-भ-मु ।
सोमाज्याहु(ति ?)भिः—ख-ग-च-फ । सोमाहुतिभिः—य-ल-मै ॥ ३२६. ६ समगच्छन्—य-मै-मु ।
संगच्छन्—ल ॥ ३२६. ६ मरुतः—§ । मरुतस्तस्मिन् वृत्रे हते—य-मै-मु ॥ ३२६. ७ उदितं सूर्यं—§ ।
तत इन्द्रं वृत्रहन्तारमुदितं सूर्यम्—मै-मु ॥ ३२६. १२ अय गतौ—§-मु । अय पय गतौ—य-मै ॥
३२६. १८ स इन्द्रः—य-मै-मु । इन्द्रः—§ ॥ ३२६. २१ निगूढाः—ख-घ-ज-ण-प-भ-मु । निरूढाः—
य-मै ॥ ३२६. २२ अतृन्दन्—§ । अतृन्दन् निधानमपावृण्वन्—य-मै-मु ॥ ३२६. २३ उपेक्षामकुर्वन्
—मै-मु इतरेषु च । अपेक्षामकुर्वन्—ल ॥ ३२७. २० लुङि लटित्वात् च्लेरडादेशः—*मै-मु ।
लुङि शतृदित्वात् च्लेरडादेशः—य । ऋताविति रिडादेशः—ख-ग-ज-ण-भ-स । च्लेरडादेशः—च । लटि-
त्वादडादेशः—न । लुटि ऋतो वेति च्लेरडादेशः—ल ॥ ३२७. २१ सरतीति सरमा—ख-ग-च-ज-ण-त-न-
भ-य-स-मु । सरतीति—मै ॥ ३२८. ६ अगच्छदु—घ-ज-ण-मु । अगच्छत्—ख-ग-च-न-भ-य-ल-मै ॥
३२८. १४ परस्याकारस्येत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-मु । परस्येत्वम्—य-मै ॥ ३२८. २१
वसुनः—ल-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । वस्तुनः—य-मै ॥ ३३०. ७ हृष्टा अभूवन्—
ख-ग-घ-च-ज-ण-त-प-फ-भ । अहव्यन्—य-मै-मु ॥ ३३०. ८ अतपिष्ट—*मै-मु । अवतिष्ट—य । इतरेषु
अशुद्धम् ॥ ३३०. १२ सिच्यङि—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-य-ल-स । अङि—च । णिच्यङि—मै-मु ॥
३३१. ४ पृषोदरादित्वात्—§-मु । य-मै-पुस्तकयोः एतन्नास्ति ॥ ३३१. १४ उन्नतम्—ख-ग-च-ज-ण-
त-न-भ । उचितम्—य । उत्तमम्—मै-मु ॥ तदुच्यते—§-मु । चेदुच्यते—मै ॥ °सुकृतकर्माणः—
घ-ज-ण-य-ल । °कर्माणः—मै-मु ॥ ३३१. १७ विष्टब्धे कुर्वन्तः—घ-ज-ण-न-प-य-मु । विष्टब्धं
कुर्वन्तः—ख-ग-भ । विष्टब्धं कुर्वन्तः—च-ल । विष्टाच कुर्वन्तः—त । विध उच्चैः—ल । विष्टब्धे—
स ॥ ३३२. २ विभ्वं विभुम्—य-मै-मु । विभुम्—ख-ग-भ-ल-स । विश्वं विभुवम्—घ । च-
पुस्तके एतत् नास्ति । विश्वं विभवम्—ज । विश्वं—ण ॥ ३३३. १८ अपः प्र असृजत्—घ-ल ।
अपः असृजत्—इतरेषु । अपश्चित् अपोऽपि प्रासृजत्—य-मै-मु ॥ ३३३. २० अकुभिः चित्
रात्रिभिः च—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । अकुभी रात्रिभिः—य-मै-मु ॥ ३३३. २१ रात्रिदिवम्—

ख-घ-ज-ण-प-भ । रात्रिदिवम्—य-मै-मु ॥ ३३४. २१ सरण्यन्—§ । तथा सरण्यन्—मै-मु ॥ ३३४. २७ मलोपः—मै-मु । नलोपः ?—§ ॥ ३३६. ११ गाः—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥

३३८. १० वज्रयुक्तः हस्तः—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-ल । वज्रयुक्तौ हस्तौ—मै-मु ॥ ३३९. ६ हे हर्यश्च हरितवर्णाश्चोपेत—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । हे हर्यश्च—य-मै-मु ॥ ३४१. १५ तव—घ-च-ज-ण-भ-मै । ते तव—मु ॥ ३४१. १७ द्यावः दिवः—ख-ग-च-ज-ण-य । द्यावः—मै-मु ॥ ३४१. २५ सद्यस्क्रीनान्नि—य-मै-मु । सद्यस्क्रीनान्नि—ख-ज-ण-त-भ-ल-स; यद्यस्क्रीनान्नि—ग-च; सद्यस्क्रीनान्नि—त ॥ ३४३. ४ स्फिग्या । यचि भमिति भसंज्ञायाः बाधितत्वात् स्वादिष्व-सर्वनामस्थाने इति पदसंज्ञायां जश्त्वम् । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । इदमयुक्तं प्रतिभाति । स्फिक्शब्दोत्तरतृतीयायाः 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना यादेशे 'यचि भम्' इति भसंज्ञां बाधित्वा छान्दसत्वात् 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायां जश्त्वे कुत्वे च स्फिग्या इति रूपं निष्पन्नम् ॥ भसंज्ञायां बाधितत्वात्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-स । भसंज्ञां बाधित्वा—य-मै-मु ॥ ३४३. १३ अस्मदीयोऽयं यज्ञः—§ । अस्मदीयो यज्ञः—मै-मु ॥ ३४३. १४ सारभूतोऽयं यज्ञः—ख-घ-ज-ण-त-प-भ-ल-स-मु । यज्ञः—य-मै ॥ ३४४. ६ शैषिकार्थे—य-मै-मु । शबिकारार्थे—ख; शबिकारार्थे—ग-ज; शैषिकार्थे—न; शैषिकार्थे—भ-स; शैषिकेऽर्थे—ल ॥ ३४४. ७ नवशब्दस्य 'तननन्त्वाश्च (तननन्त्वाश्च-मु; तनन्तनाश्च-य) प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्च' इति तनन्प्रत्ययः—य-मु-मै । नवशब्दात् तनश्च प्रत्ययो (तनप्रत्ययो-ख-ज-ण) वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति तनप्रत्ययः—ख-ग-च-ज-ण-त-न; नवशब्दात्तनश्च प्रत्ययो वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति तनप्रत्ययः—भ; नवशब्दस्य नसनश्च प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्च । तेन तनप्रत्ययः—ल; नवशब्दस्य नपुनश्च प्रत्ययो वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति जन-प्रत्ययः—स ॥ ३४४. २७-२८ आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यन्दिन्यः—मै । ...मध्यन्दिनः—ख-ग-च-ज-त-न-भ । ...माध्यन्दिनः—य-ल-स-मु ॥ ३४५. ८ सेक्ता सेचकः—§ । सेचकः—य । सेक्तोसेचकः—मै-मु ॥ ३४५. १४ आववृचन्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु । अववृचन्—य-मै ॥ ३४६. १ ईरच्प्रत्ययः—च-ज-न-ल-मै । ईरच्प्रत्ययः—मु ॥

३४७. ४ अन्तर्णीतसन्नर्थो—ख-ग-ज-ण-न-भ-य-ल-स । अन्तर्णीतसन्नर्थो—मै-मु ॥ ३४७. ६ कूलविपाटनाद्विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाद्—मै । कूले विपाटनात् विपाशनाद्वात्पुत्रोऽभूत् तमावृतेर्मूर्धोर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यन्त विमोचनाद्वा विपाद्—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स । कूले विपाटनाद्विपाशनाच्छतपुत्रमरणोद्भूततमोवृतेर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यन्त विमोचनाद्वा विपाद्-मु । कूलविपाटनात् विपाशनात् हतपुत्रोद्भूततमोवृत्तेः मुमूर्धोर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यं विमोचनाद्वा विपाद्—य ॥ ३४७. १७ भौवादिः—§-मु । भूवादिः—य । भौवादिकः—मै । अयमेवसाधुः ॥ युवां—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३४८. ३ विभक्त्यलोपः इत्यादि—त-न-य-ल-स-मु । विभक्त्यलोपः—मै ॥ ३४८. १५ यथा—मै-मु-X ॥ ३४९. ३ एतच्छब्दस्य—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-य-ल-स । इदंशब्दस्य—मै-मु ॥ ३४९. ७ इति क्यच्—य-मै-मु । क्यच्—§ ॥ ३४९. ८ ह्यत्रो—ख-ग-च-ज-ण-त-न-य-स । ह्यो—ल-मै-मु ॥ ३४९. ३० ह्यतेर्लुङि सिचः । 'सिचः' इत्यस्य स्थाने 'च्लेः' इति भाव्यम् ॥ ३५१. ३ व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्—मै-मु । व्यत्ययेन प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम्—य । व्यत्ययस्याद्युदात्तत्वम् ?—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-ल-स ॥ ३५१. १५ नोऽर्भित्या—मै-मु । धी इत्या—न-ल । धीष इत्या—म ॥ ३५१. १९ प्रागल्भाः । 'प्रागल्भाः' इति पठनीयम् । एवमेव घ-ज-ण-न-प-य-ल-स पुस्तकेषु । प्रागल्भ्यम्—मै-मु ॥ ३५१. २६ सिचो लोपः । अत्र 'सिपो लोपः' इति भाव्यम् ॥ ३५२. १० ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा । 'ओदिति प्रगृह्यसंज्ञा' इति पठनीयम् । तथैव न-भ-स-लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥ ३५२. २४ विश्वामित्रम्—ख-ग-च-ज-ण-भ । विश्वामित्रवाक्यम्—

य-मै-मु ॥ ३५३.३ नम्रीभवति—§ । नम्रा भवति—मै-मु ॥ ३५३.२७ लेट आडागमः—च । लेटोऽ-
डाटावित्याडागमः—य । लेटोऽडागमः—मै-मु ॥ ३५४.२२ युग्यकण्ठपार्श्वादिसंलग्नाः—घ-ज-ण-
न-प-भ-य-ल । युगकीला युग्यकट०—मै । युगकीला युग्यकण्ठ०—मु ॥

३५५.२५-२६ ब्रह्मणा जूतः स्तोत्रेणाकृष्टः—ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-ल । ब्रह्मणा स्तोत्रेणाकृष्टः—
य-मै-मु ॥ ३५६.३ दानगतिरक्षणाहिंसादानेषु—च-फ । °हिंसाग्रहणेषु—य-मै-मु ॥ ३५६. १५
नहेर्हलोपश्च—य-मै-मु । महेर्हलोपश्च—§-मु ॥ ३५७. २ अरुधत्—ग-घ-च-ज-ण-य-ल-मु ।
अरुधत्—मै ॥ ३५७. १२ धेट इच्छ—ज-फ-स-मु । धेट ई च—य-मै ॥ ३५७. १५ राममर्हन्तीत्यर्थे—
ग-च-ज-ण । राममर्हन्त्यर्थे—य । राममर्हन्तीत्यर्थे—मै-मु ॥ ३५७. २४ यजमानाय—मै । यजमानाय
तदर्थं तथा—मु । यजमानाय तथा—ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स । यजमानाय तथा च—घ-प-ल ॥
३५७. २४ तथा च—न-य-ल-स-मै-मु । यथा च—ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ ॥ ३५७. २५ बृहते
महते—ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-मु । बृहते—य-मै ॥ ३५८. १ शकन्धादित्वात् पररूपत्वम्—
य-मै-मु । एमनादित्वात्पररूपत्वम्—ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स । अयमेव युक्तः पाठः ॥ ३५९. ९
तद्वतः—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स । तद्वन्तः—य-मै-मु ॥ ३५९. २१ वृचहननबहुप्रदानादीनि—
य-ल-मु । °बहुप्रदानानि—मै ॥ ३६०. ७ संभजमानमिन्द्रम्—घ-ज-ण-प-फ-भ-य-ल । भजमान-
मिन्द्रम्—मै-मु ॥ ३६१.८ अभिदत्—§ । अभिन्दत्?—मै-मु ॥ ३६१.१० अभवत् अभूत्—ख-
ग-च-ज-ण-फ-भ । अभवत्—य-मै-मु ॥

३६१. २३-२४ मध्यंदिनः इति—य-मै । माध्यंदिन इति—ल-मु । माध्यंदिने सवने—इतरेषु ॥
३६१. २५ मध्यंदिन इति—मै-मु । माध्यंदिन इति—§ ॥ ३६१. २६ प्र मंदिन इमा—ज-ण-
य-मु । प्र मन्दिने इमा—मै ॥ ३६३. १-२ सम्यग्वहताम्—§ । सम्यगावहताम्—मै-मु ॥ ३६३. ३
विभक्तेरुदात्तत्वम्—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ । विभक्तेरुदात्तता—य-मै-मु ॥ ३६३. १२ वि मुच विमुञ्च—
घ-न-प-भ-य-मु । वि मुच—मै ॥ ३६३. २० दृग्दृशवतुषु—§-मु । दृग्दृशवतुषु?—मै ॥
३६४. ७ समानप्रसिद्धी—मै । वेगबलयोः समानप्रसिद्धी—घ-ज-ण-य-मु ॥ ३६४. ७
क्षिप्रगमनावेतौ—ख-ग-ज-ण-न-भ-स । क्षिप्रगमनोपेतौ—य-मै-मु ॥ ३६४. १८ हरी अश्वौ—ख-ग-
घ-च-ज-ण-प-फ-भ । हरी—य-मै-मु ॥ ३६५. ६ अस्येमं सोमं शश्वत्तमं बहुतमं पाहि—ख-ग-ज-
ण-प-फ-भ । शश्वत्तमं भूयांसमस्येमं सोमं पाहि—य-मै-मु ॥ ३६५. १२ सदिरप्रतेः—ख-ग-घ-च-ज-ण-
स-मु । सदिरप्रतेः—य-मै ॥ ३६६.६ सम्यगकार्षुः—य-ल-स-मै-मु । सम्यगकार्षुः । तस्यागत्य तत्पा-
नार्भमागत्य—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ ॥ ३६६. ७ स्वाः स्वकीयाः—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥
३६६. ७-८ पथि कर्मणि—च-स-मै । कर्मणि—य-मु । पथि कर्मणि स्वाः—ख-ग-ज-ण-भ-ल ॥ ३६६. ८
त्वमागत्य—ल-मु । त्वम्—य-मै ॥ ३६६. ८ तस्य पाहि—मै । तस्य अस्य पाहि—मु । अस्य
पाहि—§ ॥ ३६७. १ तेन बलादपहत्य—§-मु । तेन । चिद्विकल्पार्थः । बलादपहत्य—य-मै ॥

३६८. १७ कालात्मकः—मै-मु । कामात्मकः—§ ॥ ३६८. २७ अच्छावाकशस्त्रे याज्या—
ल-मै-मु । अच्छावाकशस्त्रयाज्या—इतरेषु लिखितपुस्तकेषु ॥ ३६९.५ तव त्वदर्थम्—ख-ग-घ-च-ज-
ण-प-फ-भ-य-मु । त्वदर्थम्—ल-स-मै ॥ ३६९. १८ सर्वैः स्तुत्यः—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-स-मु । स सर्वैः
स्तुत्यः—मै ॥ ३७०. ११ पूर्वपदस्य—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स-मु । पूर्वस्य—य-मै ॥ ३७०. २४
अयतेर्लिङि रूपम्—मै-मु । एतेर्लिङि रूपम्—फ । अयं समीचीनः प्रतिभाति ॥ ३७०. २६ गमेर्लिङि
रूपम्—य-मै । गमेर्लिङि—§-मु ॥ ३७१. २५ ई सोयमिन्द्रः—य-मै-मु । सोयमिन्द्रः—§ ॥
३७१. २५-२६ सं विव्याच—य-मै-मु । समीं विव्याच—§ ॥ ३७२. १३ हे हर्यश्व इन्द्र—
ख-ग-घ-च-ज-ण । हे हर्यश्व—य-मै-मु ॥ ३७३. ११ शुनं हुवेमेति व्याख्याता—त-न-मु । मै-पुस्तके
एतन्नास्ति ॥

३७३. १५ गायत्रीतृचाशीतौ—ल-स-मै-मु । गायत्रे वृधाशीतौ—ख-ग-च-ज-ण; गायत्रे तुयाशीतौ—त-न; गायत्रे तृचाशीतौ—भ-य । ऐतरेयारण्यके तु औष्णिहृतृचाशीताविदं पठितम् ॥ ३७३. २० पृतनाषाह्याय—त-ल-स-मु । पृतनासाह्याय—मै ॥ ३७४. ८ आद्युदात्तश्च—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-मु । आद्युदात्तः—य-मै ॥ ३७४. २४-२५ महयामः स्तोत्रं कुर्मः—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-य-मु । स्तोत्रं कुर्मः—मै ॥ ३७५. १४ संग्रामेषु—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३७५. १९ द्युम्नेषु—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु । हे इन्द्र द्युम्नेषु—य-मै ॥ ३७५. २१ हे इन्द्र साक्षव—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । साक्षव—य-मै-मु ॥ ३७५. २३ पृतनानामाज्यं पृतनाज्यम्—मै-मु । पृतनानामाज्यम्—९ ॥ ३७५. २६ सह मर्षणे—ख-ग-च-ज-ण-य-ल-मु । सह मर्षणे—मै ॥ ३७६. २३ हे इन्द्र वृचहन्—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स । हे इन्द्र—य-मै ॥

३७८. ३ पूर्वमनुष्ठितयज्ञाः देवभूयम्—ख-ग-घ-ज-ण-न-य-ल । पूर्वमनुष्ठितयज्ञादेवभूयम्—च-भ-मै-मु ॥ ३७८. २१ देवभूयं गतानाम्—घ-ज-ण-त-य-मु । देवभूयगतानाम्—मै ॥ ३७९. ६ गुह्यानि कर्माणि—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ । गुह्यानि कर्माणि—य-मै-मु ॥ ३७९. ७ उतापि च—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३७९. १० नियमितवन्तः—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके चैतन्नास्ति ॥ ३७९. २४-२५ वसानः आच्छादयन्—य-मै-मु । वसानः धार्यमाणः—९ ॥ ३८०. ११-१२ शुरुधः शुचः पिपासाया रोधयिष्यः सन्ति भवन्ति—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । शुरुधः शुचः पिपासाया रोधयिष्यः भवन्ति—त-ल-स । शुरुधः सन्ति शुचः पिपासाया रोधयिष्यो भवन्ति—मै-मु ॥ ३८०. १६ ईकारस्य आकारादेशः—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ । आकारादेशः—य-मै-मु ॥ ३८०. २६ वायुवच्चञ्चलरश्मीन्—त-मु । वायुवच्चलनरश्मीन्—य-मै ॥ ३८१. १६ इत्पूरणः—ज-भ । इत्पूरणम्—मै-मु ॥ ३८२. २ अमर्ति दीप्तिम्—य-मै । अमर्ति कान्तिम्—९-मु ॥ ३८२. ५ वृणोति तद्वत्—मै । आवृणोति तद्वत्—मु । यथा वृणोति तद्वत्—९ ॥ ३८२. ५ नुः पूरणः—ग-च-ज-ण-फ-भ-मु । य-मै-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ३८२. २० स्वाराज्यलक्षणम्—घ-ज-ण-त-भ-य-ल-स । स्वाराज्यलक्षणम्—मै-मु ॥ ३८३. ५ व्याख्यातेयम्—त-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

३८४. १ पूर्वे भवा—९-मु । पूर्वकाले भवा—य-मै ॥ ३८५. १ पणिभिरपहृतेषु तन्निमित्तम्—य-मै । पणिभिरपहृतेषु—९-मु ॥ ३८५. ३-४ दंहिता दंहितानि—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-मु । दंहितानि—य-मै ॥ ३८५. २५ आहौ पूरणौ—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ । मै-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ ३८५. २६-२७ उदात्त इत्युक्त्वेन—ख-ग-त-न-भ-य-स-मु । उदात्त इत्युक्तेन—मै ॥ ३८६. ११ गूढहं गूढचारिणम्—घ-च-प-फ-मु । गूढचारिणम्—य । गूढं गूढचारिणम्—मै ॥ ३८७. ३ तादृशस्य तव कारोः—ज-ण-य-ल-मु । तादृशस्य कारोः—मै ॥ ३८७. २५ व्याख्यातेयम्—त-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

३८८. ४ अथ तृतीयाष्टकस्य तृतीयाध्याय आरभ्यते—स । अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ ३८९. १५ नः—९-मु । णः—मै ॥ ३८९. २२ तव क्षयम्—घ-ज-ण । क्षयम्—य-मै-मु ॥ ३९०. ४ स्वभूतान् तान्—त-ज-य-ल । तान्—मै-मु ॥ ३९०. २६ सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वा—य-मै-मु । सोमस्य पीत्वी पीत्वा—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ; सोमस्य सोमं पीत्वी पीत्वा—घ-ज; सोमस्य पीत्वा—त-ल; सोमस्य पीत्वी—स ॥ ३९१. ३ नजा समासे तस्य स्वरः—य-मै-मु । नजा समासः तस्य स्वरः—९ ॥ ३९१. १२ अतिसंनिकृष्टस्य—ख-ग-घ-ज-ण-प-भ । संनिकृष्टस्य—य-मै-मु ॥

३९१. २१ अद्रिवः वज्रिन्—घ-ज-ण-मु । हे अद्रिवः हे वज्रिन्—य-मै ॥ ३९२. १३-१६ तिस्तिरे ... प्रत्ययस्वरः—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३९२. २१ ब्रह्मवाहः । ब्रह्माणि

स्तोत्राणि—ख-ग-घ-च-ज-ण-प । ब्रह्माणि स्तोत्राणि—य-मै-मु ॥ ३९२. २२ हे स्तुत्य इन्द्र—ज-ण । हे ब्रह्मवाह इन्द्र—य-मै-मु ॥ ३९४. ५ हविःस्वीकरणार्थम्—§-मु । अस्मदीयहविःस्वीकरणार्थम्—मै ॥ ३९५. ३ अञ्जतेः किनि—य-मै-मु । अञ्जतेः किपि—§ ॥ ३९५. ४-५ कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरः—मै-मु । कृदुत्तरपदस्वरः—§ ॥

३९५. १२ ते तव रथः—ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ । तव रथः—य-मै-मु ॥ ३९५. १४ आशिर इत्यादेशः—मु । ‘ शिर इत्यादेशः ’ इति पठनीयम् । तथा न-य-स-लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते । आशिरित्यादेशः—मै । पृ. ३९७. प. ९, ४१२. २४, ४३१. १४ एतेषु प्रदेशेषु शिरित्यादेशः इति पठनीयम् ॥ ३९५. १८ माद्यते अनेन—ख-ग-घ-च-ज-ण-फ । माद्यते अनेन—य-मै-मु । ‘ माद्यत्यनेन ’ इति भाव्यम् ॥ ३९७. ८ इमं सोमं—य-मै-मु । इमम्—§ ॥ ३९७. १९ ररन्तु—ख-ग-घ-त-न-भ-य-ल-स-मु । ररन्तु—मै ॥

३९८. १४ आ अभिलक्ष्य—मै-मु ॥ ३९९. ४ त्वा त्वामाह्वयन्ति—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । त्वामाह्वयन्ति—य-मै-मु ॥ ३९९. २० अञ्जिघृषिभ्यः क्तः—ज-ण-य । अञ्जिघृषिभ्यः क्तः—मै-मु ॥ ४००. २ त्वामावहातः—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-मु । त्वामावहातश्च-य-मै ॥ ४००. ४ स्तोत्राणि शृणवत् च—घ-ज-ण-त-य-स-मु । स्तोत्राणि शृणवत्—मै ॥ ४००. २६ द्विता द्विधा यथा—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ । द्विता द्विविधं यथा—मु । द्विता द्वेधं यथा—य-मै ॥ ४०१. १३ वर्षास्वृतुषु—ल-स-मै-मु ॥ ४०१. १४ अपावृणोषि—§-मु । अपवृणोषि—मै ॥ ४०१. २५ शुनं हुवेमेत्येषा व्याख्याता—न । व्याख्यातेयमृक्—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

४०३. १९ प्राणापहारकम्—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-भ । प्राणहारकम्—य-मै-मु ॥

४०४. २० शीघ्रमतिगच्छन्ति—मै-मु । शीघ्रमभिगच्छति—§ ॥ ४०५. २१ प्र आशत व्याप्नुवन्ति—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ । आशत व्याप्नुवन्ति—य-मै-मु ॥

४११. १० मघवन् धनवन् इन्द्र—त-न-स-मु । मघवन् इन्द्र—य-मै ॥

४१२. ९ अहरहःशस्यसंज्ञकम्—§ । संज्ञम्—मै-मु ॥ ४१३. २० विक्षिप्ताङ्गः सन्—घ-ज-ण-त-य-ल-मु । विक्षिप्ताङ्गः—मै ॥ ४१४. १० जनुषा जन्मना—य-मै-मु । जनुषा—§ ॥

४१५. ९ ब्रह्मणा तष्टम्—§ । ब्रह्मणा—मै-मु ॥ ४१५. २३ कोऽप्यभ्यस्ति—मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वेवं पाठः नोपलभ्यते ॥ ४१५. २६ अमिनात् संग्रामेषु मिनाति हिनस्ति—ज-ण । अमिनात् हिनस्ति—मै-मु ॥ ४१६. ८ सहावा बलवान्—त-न-ल-स-मु । सहावा बलवान्—मै ॥ ४१६. २६ ऊर्ध्वगन्ता—§ । ऊर्ध्वं गन्ता—मै-मु ॥ ४१७. १४ शुनं हुवेमेति पूर्ववत्—ज-ण । व्याख्यातेयमृक्—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

४२१. १ खनिकष्यज्यसिवासि—त-फ-भ । खनिकष्यज्यसिवासि—मै-मु ॥ ४२१. १८ नाजि हन—न-स-मै-मु । नन्या हन (?) इति मैक्समुल्लरमहाशयैः शुद्धीकृतम् ॥ ४२१. २७ स्वस्वकर्मणि—घ-त-य-ल-मु । स्वकर्मणि—मै ॥ सामर्थ्योपेतं त्वा त्वाम्—घ-ज-ण । सामर्थ्योपेतं त्वाम्—य-मै-मु ॥ ४२३. १९ इति णत्वम्—ज-ण-य । णत्वम्—मै-मु ॥ ४२३. २६ पुरुभिर्बहुभिः—ज-ण । पुरुभिः—य-मै-मु ॥ ४२३. २६ सोमपानेन प्रबलम्—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ । पानेन प्रबलम्—य-मै-मु ॥ ४२४. २१ अभिषुतं अस्येमं सोमम्—घ-ज-ण-मु । अभिषुतं सोमम्—य-मै ॥ ४२५. १ ते त्वदर्थम्—घ-ज-ण । त्वदर्थम्—य-मै-मु ॥

४२७. ४ इत्यात्मनेपदम्—मै-मु । आत्मनेपदम्—§ ॥ ४२७. १५ तद्वन्तं त्वा त्वाम्—घ-ज-ण-त-मु । तद्वन्तं त्वाम्—य-मै ॥ ४२७. २६ चकृम भक्षणार्थं कुर्मः—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ । भक्षणार्थं कुर्मः—य-मै-मु ॥ ४२८. १३ त्वा त्वां वर्धन्तु—घ-ज-ण-प । त्वां वर्धन्तु—य-मै-मु ॥

४२९. १५ त्वा त्वां यक्षि यजे-ज-ण-प-मु । त्वां यक्षि यजे-य-मँ ॥ ४३०. ४ कृणवाव कर-
वाव-घ-च-ज-ण-त-ल-मु । करवाव-य । कृणवाव-मँ ॥ ४३२. २ मंहनीयानि धनानि-ख-ग-च-ज-
ण-न-भ-स । मंहनीयानि धनानि-य-मँ ॥ ४३६. ४ स्वाहाकारवाचा तनोति--ख-ग-घ-च-ज-ण-न-
प-फ-भ । स्वाहाकारवाचं तनोति-य-मँ-मु ॥ ४३६. २५ विनष्टो मा भवतु-ज-ण-न । मा भवतु-ख-
ग-च; विनाशो मा भवतु-घ; मृधो मा भवतु-त; विराशो मा भवतु-भ; व्यृद्धो मा भवतु-ल; व्यृद्धो
मा भवतु-मँ । व्यृद्धो विनष्टो मा भवतु-मु ॥ ४३७. ९ अनलुत्सु अनलुत्सु-ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-
फ-भ-ल-मु । अनलुत्सु-य । अनलुत्सु-मँ ॥ ४३७. १२ नोऽस्मभ्यम् । नः इति प्रतीकं मूले नास्ति ।
एवं क्वचित् ऋचि अविद्यमानानामपि पदानां व्याख्यानं कृतं दृश्यते ॥ ४३७. १९ सारम् । सारेण
हि-मँ-मु । सारं-ख-ग-च-ज-ण-भ; सारं यस्य-ज; सारेण हि-य-ल-स ॥ ४३८. ९-१० लुङि मन्त्रे...न
निघातः-य-मँ-मु । लुङि चङि रूपम् । द्वितीयात्वान्निघातः-९ ॥ ४३८. २३-२४ सुपां सुलुगिति
शसो लुक्-त-य-मु । सुपां सुलुगिति शपो लुक्-मँ ॥ ४३९. ५ हे इन्द्र परशुं चित् यथा कुठारम्
-घ । हे इन्द्र परशुं चित् कुठारम्-ख-ग-च-ज-ण-भ । हे इन्द्र परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा
परशुं कुठारम्-मु । परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं कुठारम्-य-मँ ॥ ४३९. ६ वृन्तात्
विच्छिद्यते-९ । विवृश्चति विच्छिद्यते-मँ-मु ॥ ४३९. ७ मद्वेष्टा-ख-घ-ज-ण-त-न-भ-ल । स
वेष्टा-य-मँ-मु ॥ ४४०. ६ बाह्या एव ते-ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-य । बाह्यणा एव ते-मँ-मु ॥ ४४०.
८ ज्यावाजं बलं धनुः । अस्पष्टार्थमिदम् । ज्यावाजं मौर्वीबलं धनुः-मु ॥

४४०. १२ ततः पराः-ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ । ततः परं-य-मँ-मु ॥ ४४१. ३
उत्तरोऽर्धर्चः-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु । उत्तरार्धर्चः-य-मँ ॥ ४४१. ६ जसु मोक्षणे । नञ्पूर्वः-९ ।
जसु मोक्षणे-मँ-मु ॥ ४४१. १५ देवाः स्तोतारो वा-य-मँ । देवाः स्तोतारः-९ । देवा
इन्द्राद्याः स्तोतारो वा-मु ॥ ४४१. २४ सु । संहितायाम्-९-मु । सु संहितायाम्-मँ ॥ ४४१. २५
नः । संहितायाम्-९-मु । णः । संहितायाम्-मँ ॥ ४४१. २६ तत्सुवितम्-९ । सुवितम्-
मँ-मु ॥ ४४२. १५ रे इत्यादेशः-९-मु । रेआदेशः-मँ ॥ ४४३. ४ अस्यतिवक्तित्यातिभ्योऽङ्
-ख-ग-च-ज-ण-न-भ । अस्यतिवक्तित्यातिभ्यः-य-मँ-मु ॥ ४४४. २ भवन्ती भवन्त्यौ-घ-ज-त ।
भवन्ती-य-मँ-मु ॥ ४४४. २ आदु अनन्तरम्-घ-ज-ण-त । आदु अनन्तरम् । उः पूरणः-मु ।
आदनन्तरम्-य-मँ ॥ ४४४. ८ जागुरुकः-९-मँ । जागुरुकः ?-९-मु ॥ ४४४. १७ ते न
व्यथेते-ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-स । न व्यथेते-य-मँ-मु ॥ ४४५. १६ स्तोमं स्तोत्रम्-
घ-ज-ण-न-य-ल-मु । स्तोमम्-मँ ॥ ४४७. २९ अतिष्ठत । 'अतिष्ठत्' इति भाव्यम् ॥ ४४८. १४
पितरा पालयितारौ-ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-य । पितरौ पालयितारौ-मँ-मु ॥ ४४९. ४ इत्यत्र
संहितायाम्-ख-ग-च-ज-ण । इत्यस्य संहितायाम्-य-मँ-मु ॥ ४४९. २० गायाहिभ्यश्च-
ख-ग-च-ज-न-भ-ल । गापाहिभ्यश्च-य-मँ-मु ॥ ४५०. १ सापराधानोऽस्मान्-ख-ग-च-ज-ण-फ-
भ-य-मु । सापराधानप्यस्मान्-मँ ॥ ४५१. १३ विश्वान् सर्वान्-ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-मु ।
विश्वान्-य-मँ ॥ ४५१. १८-१९ टेरद्यादेशः...उदात्तस्वरितयोरिति-ल । मँ-मु-पुस्तक-
योरेतन्नास्ति ? ॥

४५२. ८ उप समीपं नेष्यति-ख-ग-घ-च-ज-ण-त-भ-य-ल । उप समीपं तिष्ठति-मँ-मु ॥
४५३. १२ शयासु वेदिषु-ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । शयासु-य-मँ-मु ॥ ४५३. १९ पूर्वस्य
न निघातः-य-मँ । पूर्वस्य निघातः-९-मु ॥ ४५४. २४-प्रकर्षेण कुर्वन्ति-ख-ग-घ-च-ज-ण-
फ-भ । प्रणयन्ति प्रकर्षेण कुर्वन्ति-मु । प्रणयन्ति कुर्वन्ति-य-मँ ॥ ४५६. २२ क्षीररूपरसस्य-
ख-ग-च-ज-ण-भ । क्षीररूपस्य रसस्य-य-मँ-मु ॥ ४५६. २३ ते द्यावापृथिव्यौ-ख-ग-घ-च-ज-

ण-भ । द्यावापृथिव्यौ—य-मै-मु ॥ ४५७. २१ पादसंचारे—य-मै-मु । पादासंवरे—ख-ग-च-भ;
पादयोः संवरणे—ज; पादसंवरणे—ण; पादसंवरे—न; पादुसंचारे—ल; पादाः सवैः—स ॥ ४५८. १३
अन्यत् अन्या द्यौः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । अन्यत् द्यौः—य-मै-मु ॥ ४५८. १४ गूढा वर्तते—
त । गूढं वर्तते—य-मै-मु ॥ ४५९. २१ नु क्षिप्रं विदुः—ख-घ-ज-ण-भ-मु । विदुः—य-मै ॥ ४६०. ६
प्रजाः पुरुधा—य-मै-मु । पुरुधा—§ ॥ ४६०. ६ जनयति—मै-मु । जनयति प्रजाः—§ ॥ ४६१. ४
शर्मसदो न । नश्चार्थे—§-मु । शर्मसदो नश्चार्थे—मै ॥

४६२. १५ सहिते तानि कर्माणि—ल । सहितानि कर्माणि?—मै-मु ॥ ४६३. २२
बहुव्रीहौ 'ऊधसोऽनङ्'—ख-ग-ण । बहुव्रीहेः 'ऊधसोऽनङ्'—य-मै-मु ॥ ४६४. ९
कर्तरि चिण् । चिणो लुक्—त-मु । कर्तरि चिणो लुक्—य-मै ॥ ४६६. ११ कृच्छ्रार्थे—*मै ।
अकृच्छ्रार्थे—§-मु ॥

४६८. १२ युजिवुधिदृशः—*मै-मु । युजिवन्दिदृशोः—ख-भ; युजिवन्दिदृशोः—फ । युधि-
बुधिदृशिभ्यः—उ. सू. २. २४७ ॥

४७०. २१ किं कथयन्ति—ख-ग-घ-च-ण-भ-स । किं कथयन्तीति—मै-मु ॥ ४७१. ६-८
मध्येथाः ... प्रकृतिभावः—य-ल-मु । मै-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ४७१. १६ आयातम्
आगच्छतम्—त-य-ल-मु । आयातम्—मै ॥ ४७२. २ नरा नरौ—ख-ग-घ-च-ण-भ । हे नरा
नरौ—य-मै-मु ॥ ४७२. ३ युवयोः सख्या सख्यानि—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-मु । युवयोः
सख्यानि—य-मै ॥ ४७२. ४ एकीभूताः सन्तः—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके
चेतन्नास्ति ॥ ४७२. ४ वां युवां सह—§ । युवां सह—मै-मु ॥ ४७२. २१ पुरु अश्नन्ति—*मै ।
लिखितपुस्तकेष्वेवं पाठः नोपलभ्यते । पुरुतममश्नन्ति—मु ॥ ४७३. १३ रूपं वा—य-मै । इतर-
लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥

४७५. १९ शोभनायां बुद्धौ—§ । शोभनायां बुद्ध्याम्—मै-मु ॥

४७८. १३ तथा च मन्त्रवर्णः—त-य-मु । तथायं मन्त्रवर्णः—मै-मु ॥ ४७९. १ तथा च
मन्त्रः—घ-ण-न । तथा च मन्त्रवर्णः—मु । तथा मन्त्रः—य-मै ॥ ४७९. २३ आतो लोपाभाव-
श्छान्दसः—च-त-फ-य । आतो लोपश्छान्दसः?—मै-मु ॥ ४७९. २५ आद्या तृतीयसवने—य-मु ।
आद्यास्तृतीयसवने—त । आद्यस्तृतीयसवने—इतरलिखितपुस्तकेषु मै-पुस्तके च ॥ ४८०. ६ बप्स-
त्यदन्त्याभ्याम्—*मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठा उपलभ्यन्ते । बभसति वादत्याभ्याम्—ख-
ग; विभसति खादत्याभ्याम्—ण; गभसति वादत्याभ्याम्—च-फ; वभसत्यादत्याभ्याम्—त-भ; बभसत्य-
दन्त्याभ्याम्—न; बभसत्याभ्याम्—ल; बभस्यादन्त्याभ्याम्—स ॥ ४८०. ११ भस भर्त्सनदीप्त्योः ।
धातुपाठोऽप्येवमेव । ऋ. सं. १. २८. ७ मन्त्रभाष्ये 'भस भक्षणदीप्त्योः' इति दृश्यते । 'बभस्ति-
रत्तिकर्मा' (निह. ५. १२) इति निरुक्तम् ॥ ४८०. ११ भर्त्सर्गट्च इति—*मै-मु । भासराद्रेति—
ख-ग-ण-त-न-भ-स; भास भासेति—च-फ; भसर्गति—ल ॥ ४८१. २ जरितुः स्तोतुः स्तोमम्—घ-ण-
ल । जरितुः स्तोतुः—य । जरितुः स्तोमम्—मै-मु ॥

४८१. १६ प्रकृष्टज्ञानवती सती त्वम्—ख-घ-भ । प्रकृष्टज्ञानवती सती—य-मै-मु ॥ ४८४. ६
येयम्—मै-मु । सेयम्—§ ॥ ४८४. १७ वृष्टिद्वारा अपां प्रेरक—त-न-य-मु । वृष्टिद्वारा
प्रेरक—मै ॥

४८५. ८ हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । हे इन्द्रावरुणौ—य-मै-मु ॥
४८५. १२ तत्कास्ति—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । तत्कास्ते—य-मै-मु ॥ ४८५. १४ न तुज्याः—*मै-मु ।
मा त्वं तुज्याः—ख-ग-ल-स; मा त्वं तुज्याः—च-त-फ-भ; न त्वं तुज्याः—ण; तुज्याः—न-य ॥ ४८५. २४

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । हे इन्द्रावरुणौ—य-मै-मु ॥ ४८५. २५ महानयं यजमानः—§। महान् यजमानः—मै-मु ॥ ४८६. १ सजोषौ संगतौ युवाम्—§-मु । सजोषौ संगच्छन्तौ युवाम्—य-मै ॥ ४८६. ३ संप्रसारणे कृते रूपम्—§-मु । संप्रसारणे रूपम्—मै ॥ ४८६. १० इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ—ख । हे इन्द्रावरुणौ—य-मै-मु ॥ ४८६. १५ हूयतेऽत्र हविरिति—त-य-ल-मु । हूयते तत्र हविरिति—मै ॥ ४८७. ८-९ विश्वरूपानामकगोवाह-नोपेतम्—मै । विश्वरूपानामक°—च-ण-फ-य-ल-मु; विश्वरूपं नामक°—ख-ग-न-भ-स ॥ ४८७. १२ विश्वरूपा अस्यास्तीति—न । विश्वरूपा अस्य सन्तीति—मु । विश्वरूपा अस्य सतीति—य-मै ॥ ४८७. १७ आघृणे दीप्तिमन्—§-मु । आघृणे आगतदीप्तिमन्—य-मै ॥ ४८७. १८ शस्यते क्रियते—घ-ण । शस्यते—य-मै-मु ॥ ४८९. ८-९ वेदांश्छन्दांसि...तदु ते...प्रचोदयन्त्सविता—मै-मु । वेदांश्छ-न्दांसि...तनुते...प्रचोदयात्सविता—§॥ ४८९. २२ कर्मणा बुद्ध्या वा—य-मै-मु । कर्मणा बुद्ध्या च—§॥ ४८९. २५ अग्नीषोमप्रणयने—य-मै-मु । अग्नीषोमीयप्रणयने—§ ॥ ४९०. ९ अस्मदीयाभ्यः द्विपा-द्भ्यः प्रजाभ्यः—य-मै । अस्मदीयेभ्यः द्विपाद्भ्यः—§-मु ॥ ४९०. ११ इसुसोः सामर्थ्ये इति सत्वम् । आदेशप्रत्ययोः इति पत्वम् । इयं प्रक्रिया न संगच्छते । ऋ. सं. १. ४९. ३ मन्त्रभाष्ये 'चतुष्पत्...इणः पः इत्यनुवृत्तौ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इति विसर्जनीयस्य पत्वम्' इत्युक्तम् । ऋ. सं. १. ९४. ५ मन्त्रभाष्येऽपि 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इति विसर्जनीयस्य पत्वम्' इत्येव दृश्यते ॥ ४९०. २४ दाक्षायणे यज्ञे—मै । दाक्षायणयज्ञे—§-मु ॥ ४९१. ५ मधुरेण रसेन—ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-मु । मधुररसेन—य-मै ॥ ४९१. १०-११ अत्यन्तं दीर्घस्तुतिलक्षणाभिः—मै-मु । अत्यन्तदीर्घस्तुतिलक्षणाभिः—§ । अत्यन्तवद्वनीषौ वा दीर्घस्तुतिलक्षणाभिः—य ॥

४९२.७ चतस्रः—मै-मु । तिस्रः—§ ॥ ४९२.८ आद्या—मै-मु-X॥ ४९३.७ यजनीयैर्ह-विभिः—य-ल । वननीयैर्हविभिः—मै-मु ॥ ४९३.१० देवनशीलान् स्तोतृन्—मै-मु । देवनशीलान् देवान्—ख-ग-घ-च-फ-भ-स; देवनशीलान् स्तोतृन् देवान्—त-न-ल ॥ ४९४. २६-२७ सार्वधातुकत्वाणिलोपाभावः—मै-मु । सीयुटः सकारात्प्रागिडागमः निलोपश्च नेत्यर्थो बोध्यः । सार्वधातुकत्वात् सिलोपाभावः—ख-ग-च-य; सार्वधातुकत्वस्यापि लोपाभावः—ण; सार्वधातुकत्वास्मि-लोपाभावः—त-भ; सार्वधातुकस्वरेत्वाणिलोपाभावः—ल; सार्वधातुकत्वाभिलोपाभावः—स॥ ४९५.८ आवरकं पापं वा—ख-ग-च-ण-न-भ-मु । आवरकं पापं वा—य-मै ॥ ४९५. १९ सुधनस्य सुष्ठु भजनीयस्य—य-मै । सुष्ठु भजनीयस्य—§-मु । 'सुधनस्य सुष्ठु भजनीयस्य वा' इति भाष्यम् ॥ ४९६. २३ अन्नादिमत् समृद्धं—ण । अन्नादिवत् समृद्धम्?—य-मै-मु ॥ ४९७. १६ रत्नं धनम्—मै-मु । रत्नं—य । धनम्—§ ॥ ४९७. २० आदित्यादग्निः इत्याम्नानात्—य-मै-मु । आदित्यादग्नेराम्नानात्—§॥ ४९८.१० शब् विकरणी—ख-ग-च-ण-न-फ । शविकरणी—य-मै-मु ॥ ४९८. १६ योना योनौ स्थाने—ख-ग-घ-च-फ-भ । योनौ स्थाने—य-मै-मु ॥ ४९९. १५ यज्ञानकुर्वन्—§-मु । यज्ञानकल्पयन्नकुर्वन्—य-मै ॥ ४९९. १६ मृजू शुद्धौ—§ । मृजूप् शुद्धौ—य-मै-मु । पृ. २६२ प. ११ द्रष्टव्यम् ॥ ५०१. ६ पृष्ठदेशेषु व्यत्यन्—घ-ण-य-ल । पश्चा पश्चात् पृष्ठदेशेषु व्यत्यन्—मु । पृष्ठदेशेषु व्यत्यन्—मै ॥ ५०२. ६-७ इयं वा अग्निर्वैश्वानरः—य-ल । तैत्तिरीया-रण्यकं (३. ९. १७) द्रष्टव्यम् । अयं वा अग्निर्वैश्वानरः—मै-मु ॥ ५०२. ७ मानुषाणां मनुष्या-णाम्—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । मानुषाणाम्—य-मै-मु ॥

५०३. १० यजमानान् शुक्रान् दीप्तान्—च-य-ल । यजमानान्—मु । यजमानान् दीप्तान्—मै ॥ ५०४. ६-७ अर्यमणं...यष्टव्यान्—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । अर्यमादीनुतापि चाश्विनौ यष्ट-व्यान्—य-मै-मु ॥ ५०४. १५ अस्य सन्तीति—ख-ग-च-ण-य । अस्य सन्ति—मै-मु ॥ ५०५. १

सिष्विदानः—ख-ग-घ-च-ण-त-भ-ल-स-मु । सिष्विदानः सिष्विदानः—य-मँ ॥ ५०५. ३ स्वतवान्—
 *मँ-मु-X ॥ ५०५. १५ उरुशब्दः कण्ठादिः—मँ-मु । उरुशब्दः कण्ठादिः—त-य ॥ ५०७. ७
 तस्य यजमानस्य—य-मँ-मु । यस्य यजमानस्य—§ ॥ ५०७. २० हेयोपादेयत्वेन—ख-च-ण-फ-भ ।
 ज्ञेयोपादेयत्वेन—य-मँ-मु ॥ ५०८. १५ घर्षणशील—न-ल-मँ-मु ॥ ५०८. १५-१६ अपेक्षित-
 फलप्रदानेन—त-न-मु । अपेक्षितप्रदानेन—य-मँ ॥ ५०९. १ अधा ह—ख-घ-च-ण-त-फ-भ-य ।
 अध ह—मँ-मु ॥ ५१०. २४ भस्त्रेण । ' भस्त्रया ' इति भाव्यम् ॥ ५११.१ गोसंघमगमन्—य-मँ-
 मु । गोमन्तमगमन्—§ ॥ ५११. १४-१५ यूथा यूथे—मँ-मु । यूथा यूथेव—§ ॥

५१३.६ तनिः शब्दार्थः...इत्नुचप्रत्ययः । चुरादौ ' स्तन ' इति धातुः पठितः । तस्मात्तन्-
 न्तादौणादिके इत्नुचि स्तनयित्नुरिति रूपं स्यात् । छान्दसेन आदिसकारलोपेन तनयित्नुरिति रूपं
 निष्पन्नमिति प्रतिभाति ॥ ५१३.१७ प्रवर्तन्ते । उ पूरणः—घ-ण-प । प्रवर्तन्ते—य-मँ-मु ॥ ५१४.२-३
 ग्राव्णां शब्दकर्तृत्वम्—ण । ग्राव्णां कर्तृत्वम्—य-मँ-मु ॥ ५१५. २१ बहुभिर्गीयमानाय—न-य-
 ल-मु । बहुभिर्गीयमानाय—मँ ॥ ५१६.७ त्वरितगमनाय वायवे च—ख-घ-च-ण-भ । त्वरितगमनाय
 वायवे—य-मँ-मु ॥ ५१६. ८ एतत्सर्वं जानानस्त्वम्—ख-घ-च-ण-भ-य-ल । तत्सर्वं जानानस्त्वम्—
 मँ-मु ॥ ५१६. २० तास्माममर्येण—ल-स । ताममर्येण—य । ताः जाः अमर्येण?—मँ-मु ॥ ५१८.
 १९ नः । नश्च—§ । णः । नश्च—मँ-मु ॥ ५१९. २ वाजानन्त्रानि—ख-घ-च-ण-प-फ-भ । वाजान्-
 य-मँ-मु ॥

५२०. २ राज्ञा सह वर्तते—त-भ-ल । राजा सह वर्तते—मँ । अमा राज्ञा सह वर्तते—मु ॥
 ५२०. १० तप्ततमैस्तृप्ततमैः—ख-ग-ण-भ-मु । तप्ततमैः—य-मँ । निरुक्तं (६. १२) द्रष्टव्यम् ॥
 ५२२. ८ जामिं बन्धुमजामिमबन्धुमेतादृशान्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । जामिं बन्धुमजामिम-
 बन्धुम्—मु । जामिमजामिं बन्धुमबन्धुम्—य-मँ ॥ ५२२. १० उपेक्षां मा कृथाः—ख-ग-च-ण-फ-
 य । अपेक्षां मा कृथाः—मँ-मु ॥ ५२२.२१ विश्वानि सर्वाणि सुदिनानि—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ ।
 विश्वानि सुदिनानि—य-मँ-मु ॥ ५२२. २२ द्युतिमन्ति—य-मँ । द्युमन्ति—§ । द्योतमानानि—
 मु ॥ ५२४. ११ त्वा त्वामनु—ख-ग-घ-च-ण-भ । त्वामनु—य-मँ-मु ॥ ५२४. २४ त्वा त्वामुप-
 याति—ण-मु । उपयाति—य । त्वामुपयाति—मँ ॥ ५२५. १२-१३ मा मां वामदेवमन्वियाय
 प्राप्तम्—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । मा वामदेवं मामन्वियाय—य-मँ-मु ॥ ५२५. २१ अस्वपन्तः—
 य-मँ-मु-X ॥ ५२६. २६ शंसिताराबुभा उभौ—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-मु । शंसिताराबुभौ—
 य-मँ ॥ ५२७. १० समिधा दीप्त्या स्तुत्या । मु-पुस्तके ' समिधा दीप्त्या स्तुत्या ' इति पाठो
 विद्यते । अयं समीचीनः प्रतिभाति ॥ ५२७. १० ते त्वाम्—य-मँ-मु-X ॥

५२८. २-३ इत्थं...व्याकरिष्यते—§-मु । इत्थं ... व्याकरिष्यति—य । मँ-पुस्तके नास्ति ॥
 ५२८. १३ विश्वनरसंबन्धिने—त-न-य । विश्वानरसंबन्धिने—मँ-मु ॥ ५२८. २२ अडभावः—
 §-मु । अडागमाभावः—मँ ॥ ५२९. १६ महां प्रेदु वोचत्—ख-ग-घ-ण-प-फ-भ । प्रेदु वोचत्—
 य-मँ-मु ॥ ५३०. १७ दातव्यत्वेन प्रसिद्धम्—ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ । ज्ञातव्यत्वेन प्रसिद्धम्—
 य-मँ-मु ॥ ५३१. २-३ समानं सर्वेषामेकरूपम्—*मँ-मु । सर्वेषामेकरूपं समानम्—§ ॥ ५३१. ३
 धीतिर्मतिः—य-मँ-मु । धीतिर्गतिः—§ ॥ ५३१. ८ सस्यादीनीति—ण-य-ल । सस्यादीनि—
 मँ-मु ॥ ५३३. २० उषासः उषसः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । उषासः—य-मँ-मु ॥ ५३३. २१
 ततनन् । तनोतेः—न । तनोतेः—य-मँ-मु ॥ ५३४. १ फल्गवेन तुच्छेन—घ-त-य-ल । फल्गवे-
 नोक्थेन—मँ-मु ॥

५३५. १४ घृताची । घृतम्—मै । घृतम्—§-मु ॥ ५३६. २४ न वारयन्ति—त-न-य-ल-स-मु । वारयन्ति—मै ॥ ५३७. १६ कीदृशमग्निम्—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५३७. १७ दन्तमदन्तम्—ल । दन्तम्—य-मै-मु ॥ ५३८. ४ ऋजुमुष्काः ऋजुवृषणाः—ख-ग-घ-ण-प-फ-भ । ऋजुमुष्काः साधनमुष्काः—मै-मु ॥

५३९. ५ यज्ञार्थं कर्म—य-मै-मु । यज्ञार्हं कर्म—§ ॥ ५४०. १० विवस्वन्त इति—न-ल । विवस्वत इति—य-मै-मु ॥ ५४०. १० मनुष्यनाम—ख-ग-घ-ण-फ-भ-य-स । मनुष्यनामेदम्—मै-मु ॥ ५४१. ५ एवंभूतं तमग्निम्—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । एवंभूतमग्निम्—य-मै-मु ॥ ५४२. १३ अत्र एमञ्छब्देन—§ । अत्रैव एमञ्छब्देन—मै-मु ॥ ५४२. १६ त्वज्जननहेतुम्—*मै-मु । त्वज्जनकहेतुम्—घ-ण-त-न-भ-य-ल-स । त्वहेनकहेतुम्—ख-ग; त्वदेतुकहेतुम्—च ॥

५४४. २ दृत्वकत्वषत्वानि । 'कत्वषत्वे' इति भाव्यम् ॥ ५४४. १८ ते तव । 'ते' इत्यस्य 'तव' इति व्याख्यानं विसंगतं प्रतिभाति । 'ते इत्युक्तं के इत्युच्यते' इति उत्तरवाक्यविरोधात् ॥ ५४५. ४ अभिलक्ष्यमाणाः—य-मै-मु । अभिलक्ष्यमाणाः—§ ॥ ५४५. ६ शेआदेशः—य-मै-X । शेआदेशे—मु ॥ ५४५. ६ इत्यादिना च—य-मै-मु । इत्यादिना वा—§ ॥ ५४५. ६ तस्योदात्तत्वम्—य-मै । तस्याः उदात्तत्वम्—§-मु ॥ ५४५. ८ यज्ञार्थम्—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५४५. १२ बलनाम....तन्नामसु—य-मै-मु । बलनामसु—§ ॥

५४७. ९ लोणमध्यमैकवचनं सिप्—§ । 'वचने सिप्'—मै-मु ॥ ५४७. १४ ते त्वदीयः दूळभः—घ-च-ण-भ । त्वदीयः दूळभः—य-मै-मु ॥

५४८. ५ ते त्वां ऋध्याम—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । त्वामृध्याम—य-मै-मु ॥ ५५०. २ इनोषि हि स्म—मै । इनोषि स्म हि—§-मु ॥ ५५०. १० सस्मिन्नूधन्—ख-ग-घ-च-ण-न-भ । सस्मिन्नूधनि—य-मै-मु ॥

५५१. १६ स्विष्टकृदग्निः—य-मै । स्विष्टकृतोऽग्निः—§-मु ॥ ५५१. २३-२४ कर्माणि वा त्वत् त्वत्तः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । कर्माणि वा त्वत् भवतः—य-मै-मु ॥ ५५१. २७ विक्रान्तरूपम्—§ । विक्रान्तं रूपम्—य-मै-मु ॥ ५५२. १५ मर्ताः मर्त्याः मनुष्याः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । मर्ताः मनुष्याः—य-मै-मु ॥ ५५२. २० दमु उपशमे—ल-स । दमु उपशमने—य-मै-मु ॥ ५५३. १० विश्वां सर्वां दुर्मतिम्—ण-प । दुर्मतिम्—मै-मु ॥

५५३. ११ त्रैष्टुभं छन्दः—न-*मै । त्रैष्टुभः—मु । त्रिष्टुप् छन्दः—घ ॥ ५५४. ५ परिचरन् यो यजमानः—*मै । परिचरन् सः यजमानः—य । परिचरन् यजमानः—§-मु ॥ ५५५. १४ निवासयितारः—*मै-मु । निवासितारः—घ-त-ण-प-ल ॥

५५७. १ जगन्निर्वाहात्मकस्य रसस्यादानार्थम्—*मै-मु । जगन्निर्वाहात्मकस्य दानार्थम्—ख-ग-घ-ण-त-प-फ-भ; जगन्निर्वाहात्मकस्यादानार्थम्—घ-ल; जगन्निर्वाहात्मकस्यादानार्थम्—न; जगन्निर्वाहात्मकसंरस्यादानार्थम्—य; जगन्निर्वाहकस्यादानार्थम्—स ॥ ५५७. ३ अत्यन्तं शक्तैः मै-मु । अत्यन्तं शक्तैः—§ ॥

५५८. ७ अन्तरिक्षं च—ख-ग-घ-च-ण-त-न-फ-भ-य-स-मु । चान्तरिक्षं च—मै ॥

५६१. ६ सोमकाख्याद्राज्ञः—घ-ण-त-प-य-ल । सोमकाद्राज्ञः—मै-मु ॥ ५६१. १२ अश्विनाश्विनौ—§-मु । अश्विनौ—य-मै ॥ ५६१. १८ तं साहदेव्यम्—घ-ण-प । साहदेव्यम्—य-मै-मु ॥

५६१. २१ वामदेवस्यार्थम्—च । वामदेव्यं—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ ५६३. २ अमुष्मात् द्युलोकात्—य-ल । अमुष्मालोकात्—मै-मु ॥ ५६४. ६-७ पर्वतमपि.....मेघनामैतत्—

य-^{*}मै-मु । पर्वतं मेघं पर्वतमिति मेघनामैतत्—ख-ग-च-फ-भ; पर्वतं मेघम्-घ-प; पर्वतमिति मेघनामैतत्-ण; पर्वतमिति मेघं वा मेघनामैतत्-त-न-ल-स ॥ ५६५. ९ असौ अब्रह्मा—ख-ग-घ-च-ण-भ । अब्रह्मा-य । सोऽब्रह्मा—मै-मु ॥ ५६५. २५ सरूपा सरूपौ—ख-ग-घ-ण-त-भ-स-मु । सरूपा—मै ॥ ५६९. १८ नू चित् क्षिप्रमेव—घ-ण-प । नू चित्—य-मै-मु ॥ ५७०. ७ हे हरिवः—ख-च-ण-प-फ-भ-य-ल । हे इन्द्र हरिवः—मै-मु ॥

५७०. १० वामदेवस्यार्घम्—ख-ग-च-ण-फ-भ । मै-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ५७०. १३ त्वं महानिति—ल-^{*}मै-मु । त्वं महानिन्द्र तुभ्यमिति—य ॥ ५७२. २ विच्युतिरहितम्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । विचाररहितम्—त-न-ल-स । विनाशरहितं—य-मै-मु ॥ ५७२. १३ अनु लक्ष्मीकृत्य—य-मै । अनुलक्ष्य—[§]-मु ॥ ५७४. ८ दृढं दृढम्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । दृढम्—य-मै-मु ॥ ५७५. २४ एतश्चेतशनामानम्—ख-ग-घ-च-ण-भ । एतशनामानम्—य-मै-मु ॥

५७९. ५ इन्द्रवाक्यम्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । मै-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ५८०. १६ प्रतिमानमुपमानम्—त-य-ल-सु । प्रतिमानम्—मै ॥ ५८१. १३ मेघं भङ्क्त्वा—घ-त-न-भ-स-मु । मेघं भङ्क्त्वा—मै ॥ ५८१. २० निविदः मरुत्वतीयशस्त्रे—मै-मु । मरुत्वतीयशस्त्रे—[§] ॥ ५८१. २२ पापं प्राप्नुवन्तम्—^{*}मै-मु । प्राप्नुवन्तम्—[§] ॥ ५८१. २३ इन्द्रं पापरहितम्—त-य-ल-सु । पापरहितमिन्द्रम्—मै ॥ ५८३. १ चरथाय—स-^{*}मै-मु ॥ ५८३. १७ पितुः सकाशात् जनिष्यमाणात्—? ॥ ५८३. २१ अयमर्थः.....प्रपञ्चितः—? ॥ ५८४. ९ मधुरोपेतम् । 'माधुर्योपेतम्' इति भाव्यम् ॥

५८५. ३-४ व्याख्यातः वर्ण्यते—ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-य-स-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ ५८७. १०-११ एजता चलता—^{*}मै । एजत अचलत—त-न-सु । एजत अचलत्—ख-ग-ण-प-फ; एजत् अचलत्—च-ल; एजत अचलत-य; एजत अचलत्-भ; एजत् अचलत-स ॥ ५८७. १७ शत्रूणां हिंसिकाः—^{*}मै-मु । शत्रूणां हिंसिकाः—[§] ॥ ५८८. १२ अग्रू नाम काचित्?—मै-मु । अग्रू नाम काश्चित्—य । अग्रूनामा काचित्—ख-ग-ज-ण-भ; अग्रूनाम कश्चित्—घ-न-ल-स ॥

५९०. २२ पृष्ठशब्देन—ग-च-य-स । पृष्ठशब्देन?—मै-मु ॥ ५९१. २ यः—^{*}मै-मु-^x ॥ ५९१. १९ नु नूनं सत्यम्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । नु सत्यम्—मै-मु ॥

५९३. २२ तस्येत् तस्येन्द्रस्यैव—य-मै-मु । तस्यैतस्येन्द्रस्य—ख-ग-घ-च-ण-प-भ; तस्येन्द्रस्य—त; तस्येत् तस्यैवेन्द्रस्य—न; तस्येत् तस्येन्द्रस्य—फ-स ॥ ५९३. २५ विदथार्हः यज्ञार्हः—प-फ । विदथार्हो न यज्ञार्हः—य-मै-मु ॥ ५९६. २१ ऐन्द्रस्य वार्त्रेणस्य पशोः—च-त-ल-स-मु । इन्द्रस्य वार्त्रेणस्य पशौ?—य-मै ॥

५९८. ६ हस्ताभ्याम्—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५९८. २१ उन्नतप्रदेश उच्यते—ख-ग-ण-न-फ-भ-स । उन्नतप्रदेशा उच्यन्ते—य-मै-मु ॥ ६००. १० अभ्यसूयतेत्यर्थः—ख-ग-घ-च-ण-भ । अभ्यसूयतेत्यर्थः—य-मै-मु ॥ ६०१. ३ त्वमस्माकं गोदाः—ख-ग-च-ण-प-फ-भ-य-ल । अस्माकं गोदाः—मै-मु ॥

६०५. २२ परमैश्वर्ययुक्तम्—^{*}मै-मु । परमैश्वर्यम्—[§] ॥ ६०७. १८ अविवेनम् । अत्र संहितापदपाठयोः 'अविवेनम्' इति वैदिका अधीयते । 'अविवेनम्' इति सायणः पठति ॥ ६०८. २३ चेत्कृतः—ल-^{*}मै-मु ॥ ६०९. २० आरम्भणीयायाः—य-मै-मु । आरम्भणीयायाम्—[§] ॥ ६१०. १-२ कामयमानः को यजमानः—य-मै । कामयमानः—[§]-मु ॥

६१४. १० यद्यदा आवम्—ख-ग-घ-च-ण-ल-मु । यदावम्—य-मँ ॥

६१९. ७ सर्वा सर्वाणि । 'सर्वा' इत्यस्य स्थाने 'सर्वा' इति सायणः पठति ॥ ६२०. १ मघवाना मघवानौ—ख-ग-च-ण-भ । मघवाता—मु । मघवानौ—य-मँ ॥

६२४. ४ उषसः संबन्धि—ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स । उपःसंबन्धि—य-मँ-मु ॥ ६२४. २१ शृणुः—य-मँ । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ६२६. ६ प्रभवतीति—य-मँ-मु । भवतीति—§ ॥ ६२७. ९ तथा भगोऽपि वामं धनं ददातु—ख-घ-ण-न-भ-ल-स । तथा भगोऽपि धनं ददातु—य । भगोऽपि धनं ददातु—मँ-मु ॥

६३४. २१ द्रोणकलशान् याचामहे—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । मँ-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ६३५. ५ अस्मासु त्वदीयम्—य-मँ । अस्मदीयम्—§-मु ॥

६३७. १२ देवेभ्यः—§-मँ । ऐतरेयारण्यके (३.३०) 'देवेषु' इति । एवमेव मु-पुस्तके ॥

६३८. १ अत्यर्थमक्रन्—मँ-मु । अत्यर्थमक्रन् व्यासाः—§ ॥ ६४१. २ हि पूरणः—घ-च-प-फ-मु । मँ-पुस्तके नास्ति ॥

६४२. १९ रयिं धनम्—ख-ग-च-ण-प-फ-भ-ल । रयिम्—य-मँ-मु ॥ ६४३. १८ यूयं नोऽस्मान्—ख-ग-च-ण-भ । यूयं नः—य-मँ-मु ॥ ६४४. ४ तदुचिताश्वनिर्माणात्—ख-ग-घ-च-ण-न-भ-य । तदुचिताश्च निर्माणात्?—मँ-मु ॥

६४८. ३ शच्या हरी अश्वौ—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । शच्या हरी—य-मँ-मु ॥ ६४९. ३ सुधन्वनः पुत्राः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । मँ-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ६४९. ११ परिषेचनवत्—*मँ-मु । परिषेचनवन्तम्—ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स; परिषेचनवन्तः—त ॥

६५१. ५ श्रवोऽन्नं यशो वा—न-मु । अन्नं यशो वा—य-मँ ॥ ६५१. ६ वाजैरन्नैः सह—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । वाजैः सह—य-मँ-मु ॥ ६५२. ३-४ ज्ञानवन्तः स्थ भवत—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । ज्ञानवन्तः स्थ भवथ—मु । अयमेव पाठः समीचीनः । ज्ञानवन्तः स्थ-मँ ॥ ६५२. २२ अस्मत्समानान्—§ । अस्मत्समान्—मँ-मु ॥

६५३. १८ युष्मद्भूदयाय—ख-च-ण-प-फ-भ-ल । हृदयाय—य-मँ-मु ॥

६५६. २४ प्रवतेव प्रवणवता—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । प्रवता प्रवणवता—य-मँ-मु ॥ ६५८. ८ कृण्वानः कुर्वाणः—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । कृण्वानः—य-मँ-मु ॥ ६५९. ७ अभिभूतिं..... उभयं वा?—ल-मँ । अभिभूतिं.....पराभिभूतिमिदुभयं वा—मु ॥

६६०. १३ पुरुभिर्वहुभिः—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । बहुभिः—य-मँ-मु ॥ ६६१. १ अनागसं पापरहितम्—घ-त-प-मु । अनागसम्—य-मँ ॥ ६६१. १४ उद्योगं कुर्वन्तः—ख-ग-च-ण-न-फ-भ-मु । उद्योग्यं कुर्वन्तः?—य-मँ ॥ ६६१. १६ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । मित्रावरुणा—य-मँ-मु ॥

६६२. १६-१७ अपामग्नेः.....देवतानामहम्—ख-ग-ण-त-प-फ-भ-मु । अहमग्न्यवादि-देवतानाम्—य-मँ ॥ ६६३. २ इति तुरण्यसत्—*मँ-मु-X ॥ ६६३. १० अस्य दधिक्रावणः देवस्य—ख-ग-घ-ण-प-फ-भ । अस्य देवस्य—य-मँ-मु ॥

६६५. १३ फलकत्वेन । 'फलत्वेन' इति साधु ॥ ६६६. १६ दभीतिः हिंसकः—मँ । दभीतिर्हिंसकः शत्रूणाम्—§-मु ॥ ६६६. १७ युवं युवां मिमाथाम्—त-मु । मिमाथाम्—य-मँ ॥ ६६७. २१ आपिरिति बन्धुनाम्—त-न-य-ल-मु । आपिरिति बन्धुः—मँ ॥ ६६९. १० आजैः युद्धस्य—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । आजैः—य-मँ-मु ॥

६७१. १० आजि रणं कृणोमि—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । आजि कृणोमि—य-मँ-मु ॥

६७३. १९ सुष्ठुतिं शोभनां स्तुतिम्—ख-ग-घ-च-ण-त-प-मु । सुष्ठुतिम्—य-मै ॥ ६७४.
२०. हूयमाना आहूयमानौ—त-मु । हूयमानावाहूयमानौ—य-मै ॥

६७६. ११ वयं स्तोतारोऽद्य—च-त-प-फ-य-ल-मु । स्तोतारोऽद्य—मै ॥ ६७६. २०
विभक्तिव्यत्ययः । ' वचनव्यत्ययः ' इति युक्तम् ॥ ६७६. २२ अभिसचन्ते प्राप्नुवन्ति—ख-ग-
च-ण-प-फ-भ-मु । अभिसचन्ते—य-मै ॥ ६७७. ७ हे अश्विना अश्विनौ—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । हे
अश्विना—य-मै-मु ॥ ६७८. ५ बृहन्तं महान्तम्—मै । बृहन्तं महान्तं धनम्—ऽ-मु ॥

६७९. १ विरक्षते इति वा—ख-ग-च-ण-न-भ-स । वा रक्षते इति वा—य-मै-मु ॥
६८२. २-३ अभिषुतं नः अस्मदीयं सोमम्—त-प-मु । अभिषुतं सोमम्—य-मै ॥
६८३. १५ प्रतिनियतोऽश्वः—न-भ-ल-स । प्रतिनियतोऽश्वः—मै-मु ॥
६८६. १-२ उत वा अपि च—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । उत वा अथवा—य-मै-मु ॥ ६८६. १३
चारुः शोभनः—च-मै-मु ॥ ६९०. ११ प्रथमं संभक्तारं कृत्वा—ख-ग-ण-भ-ल । प्रथमसंभक्तारं
कृत्वा—य-मै-मु ॥

६९२. २६ अवन् व्यावृण्वन्—ख-ग-ण-न-भ-य-ल-स । अवन् व्यावृण्वन्—मै-मु ॥ ६९५. ५
उपकारत्वाच्च । ' उपकारत्वाच्च ' इति युक्तम् ॥

६९६. ९ वामदेवस्यार्घं गायत्रम्—च-फ । गायत्रम्—य-मै-मु ॥
७०२. १८ दैव्यस्येत्यधिकरणे षष्ठी—मै-मु । दैव्यधिकरणे षष्ठी—य । ' दैव्यस्येति
व्यधिकरणे षष्ठी ' इति पठनीयम् । एवमेव न-भ-स—लिखितपुस्तकेषूलभ्यते ॥ ७०२. २१
उरुत्वे च सुवति प्रेरयति—ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-मु । उरुत्वे च सुवति—य-मै ॥ ७०३. १८
द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—ख-ग-च-ण-भ । द्यावापृथिव्यौ—य-मै-मु ॥ ७०५. १८ यच्छतम् ।
उ पूरणः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स । यच्छतम्—य-मै-मु ॥ ७०६. ४ नोऽस्मानुरुष्येत्—ख-ग-घ-
च-ण-त-प-फ-भ-मु । न उरुष्येत्—य-मै ॥ ७०६. ११ समुद्रं न समुद्रमिव—घ-त-न-प-भ-य-मु ।
समुद्रमिव—मै ॥

७०९. १६ यजमानं वा युवाम्—य-मै-मु । यजमानं वा युवाम्—ऽ ॥ ७०९. १७
काश्येन चन्द्रमसि स्थितेन—त-य । काश्येन चन्द्रमवस्थितेन—ख-ग-ण; काश्येन चन्द्रमवस्थितेन—
च-फ; काश्येन चन्द्रमवस्थितेन—न-भ-ल; काश्येन चन्द्रमसि स्थितेन—मै-मु ॥ ७०९. २३ नि षेदथुः
आश्रयथः—ग-च-ण-भ-मु । निषेदथुः आश्रयतः—य-मै ॥

७१०. ३ ते अनुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च—त-वर्जलिखितपुस्तकेषु मै-पुस्तके च । ते
चानुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च—य । ते चानुष्टुभावाद्याश्चतुर्थी च—मु । ' ते चानुष्टुभावाद्याश्चतुर्थी
च ' इत्यनुक्रमण्यम् ॥ ७१०. २४ सुपूतम्—न-स-मै-मु ॥ ७११. ९ अहिंस्यन्तः । ' अहिंस्य-
मानाः ' इति युक्तम् ॥ ७१२. १५ सीताधारकाष्टम्—त-प-भ । सीताधारकाष्टम्—मै-मु ॥
७१३. १ भूमिविदारककाष्ठाः—घ-न-मै-मु ॥

७१७. ७ अज्ञाना व्यञ्जयन्तीः—मै । अज्ञाना व्यञ्जयन्त्या—य । अज्ञाना व्यञ्जयन्त्यः—
ऽ-मु ॥

७२०. ३ एवम्भूतो महान् देवः—ख-ग-घ-ज-ण-भ । अथ तथाभूतो महान् देवः—य-मै-मु ॥
७२२. १९ यस्मै यज्ञाय—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । यस्मै—य-मै-मु ॥ ७२३. १ क्षितयो मनुष्या
यजमानास्तुभ्यम्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । तुभ्यं क्षितयो मनुष्याः—य-मै-मु ॥ ७२३. १२
इहास्मिन् यज्ञे—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । इह—य-मै-मु ॥

७२३. २१ जननाम्नः—न-म् । जननाम्नः—इतरेषु सु-पुस्तके च । अनु., बृहदे. ५. १४, देवराज (निरु. ४. १८), ताण्ड्य ब्रा. १३. ३. १२ एषु द्रष्टव्यम् ॥ ७२३. २४ वृशो वा जानः—स-म् । वृशो वा जारः—इतरेषु सु-पुस्तके च ॥ ७२४. ६ वृशो जानः—य-स-म् । वृशो जारः—इतरेषु सु-पुस्तके च ॥ ७२४. १० निहतो द्विजः—ख-ग-च-ण-त-फ-य-ल । निहतो द्विजाः—म्-मु ॥ ७२४. २५ जानो वा—म् । जारो वा—ऽ-मु ॥ ७२६. ११ व्ययोजयन्—म् । व्ययोजयन्—मु ॥

७३०. ८ मित्रमिव त्वाम्—ऽ । मित्रमिव—म्-मु ॥ ७३१. २१ मर्त्यान्—ग-घ-ज-ण-प-भ-य-ल-स-मु । मर्त्यान्—म् ॥

७३५. ७ उपरितनभागे आज्योपेतम्—ख-ग-ण-न-भ-य-ल-स-मु । उपरितनभागाज्योपेतम्—म् ॥ ७३६. २ उपागच्छ—ख-ग-घ-ण-त-न-प-फ-भ-य-स । उपागच्छ—म्-मु ॥ ७३७. ९ दुःखेन गाह्यानि—म् । दुःखेन ग्राह्याणि—मु ॥ ७३७. १९ अविनाशम्—ख-ग-घ-च-ण-न-प-भ । अनाशम्—य-म्-मु ॥ ७३८. ९ गोमन्तं गोभिर्युक्तम्—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । गोमन्तम्—य-म्-मु ॥

७४५. ७ सं संस्करुत—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । संस्करुत—य-म्-मु ॥ ७४५. २३ मानुषाणां मनुष्याणाम्—ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-स-मु । मनुष्याणाम्—य । मानुषाणाम्—म् ॥ ७४७. ३ चित् पूरणः—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । म-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ७४७. १० उरु भवन्—न-ल-स-म्-मु ॥ ७४८. १० अग्नेः । ' अग्ने ' इत्यस्य स्थाने ' अग्नेः ' इति सायणेन पठितम् ॥

७४९. १६ होवाणां होमानाम्—ख-ग-च-ण-फ-भ । होमानाम्—य-म्-मु ॥ ७५०. ८ बहुभिः स्तुत—ख-ग-च-ण-फ-भ । बहुभिः स्तुत्य—य-म्-मु ॥

७५३. २० औणादिकइस्पत्ययान्तः—ख-च-झ-त-न-र-मु । औणादिकइस्पत्यय° (स्वरान्तोदात्तः)—य । औणादिकइस्पत्ययान्तत्वात्—म् ॥ ७५३. २२ देवम्—म्-मु-~~५~~ ॥ मर्तासः—म्-मु-~~५~~ ॥ ७५३. २४ टेरेत्वम्—ऽ-मु । झेरेत्वम्—म् ॥ ७५४. २५ मतुप आदुपधत्वात् वत्वम् । प्रकृतेराकारोपधत्वात्ततः परस्य मतुपो मकारस्य ' मादुपधायाः° ' (पा. सू. ८. २. ९) इति सूत्रेण वत्वमित्यर्थः । मतुप आदुपधात्वाद्भवत्वम्—य । मतुपोऽदुपधत्वाद्भवत्वम् ?—म्-मु ॥ ७५५. १७-१८ विभक्तेरुदात्तत्वम्—म्-मु । विभक्तेरन्तोदात्तत्वम्—ऽ ॥ ७५६. १४ ध्मातरि यथा । यथा ध्मातृसमीपे—म्-मु । ध्मातरि यथा ध्मातृसमीपे—ऽ ॥ ७५६. १९ उभे अभ्यस्तमित्यभ्यस्तसंज्ञायाम्—ऽ-मु । उभे अभ्यस्तसंज्ञायाम्—म् ॥ ७५६. २५ हे अग्ने अहम्—ऽ-मु । हे अग्ने—म् ॥ ७५७. ३ इत्यन्तोदात्तत्वेन—ख-च-झ-ण-न-भ-य । इत्यन्तोदात्तत्वे-मु । इत्यन्तोदात्तः—म् ॥ ७५७. ५ गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । गतेरुदात्तत्वम्—म्-मु ॥ ७५७. १४ हविषां नेता त्वम्—त । हविषां नेतारः—य-म्-मु ॥

७५८. ९ उज्जेर्बले बलोपश्च—ऽ-मु । उज्जेर्बलोपश्च—म् ॥ ७५८. १५ तत्तथोक्तम्—म्-मु । तथोक्तम्—ऽ ॥ ७५९. २ यज्ञघातुकराक्षस°—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । यज्ञघातकराक्षस°—म्-मु ॥ ७५९. १८-१९ वर्धय वृद्धिं प्रापय—ग-ज-न-र-मु । वर्धय प्रापय वृद्धिं प्रापय—य-म् ॥ ७६०. २ सर्वसमृद्धि°—झ-त-न-य-र-श-मु । समृद्धि°—म् ॥ ७६०. ४-५ सर्वदिगन्तरालवर्तिनी—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु । सर्वदिगन्तरालवर्तिनी—म् ॥ ७६०. १७ तव अर्चयः—ऽ-मु । तव अर्चिषः—य । अर्चयः—म् ॥ ७६१. १ दारिद्र्यानिमित्त°—झ-न-भ-य-र-मु । दारिद्र्यानिमित्त°—म् ॥ ७६१. २ अस्माकासः आस्माकाः—ग-न । अस्माकासः अस्माकाः ?—य-म्-मु ॥ ७६१. १७

पूर्वैः—१ । पूर्वैः पुरातनैः—मै-मु ॥ ७६१. २३ भवतेरगागमम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । भवतेरगागमे—मै-मु ॥

७६२. १५ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्—मै । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्—१-मु ॥ ७६३. ३ प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः—*मै । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः—१-मु ॥ ७६३. ८ स्वजनन-निमित्तत्वात्—झ-न-भ-य-र-श-मु । स्वजनननिमित्तात्—मै ॥ ७६३. १५ क्रमेरिन्—न-*मै । क्रमेरिन्—मु ॥

७६५. १३ सस्यपोषणार्थम्—ख-च-झ-त-न-भ-य-र । तस्य पोषणार्थम्—मै-मु ॥ ७६५. २४ पश्वादिलक्षणस्य धनस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । पश्वादिलक्षणस्य—मै-मु ॥ ७६६. ९ ते त्वदीयाः कीदृशाः—ख-च-झ-ण-न-भ-र । ते त्वदीयाः के कीदृशाः—य । त्वदीयाः के कीदृशाः—मै-मु ॥ ७६६. १३ द्युमन्तः दीप्तिमन्तः—१ । द्युमन्तः—मै-मु ॥ ७६६. २१ परनिन्दादीनि कुर्वाणाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । परनिन्दादिकुर्वाणाः—मै-मु ॥ ७६७. १० त्वत्परिचर्या गच्छतः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । परिचर्या गच्छतः—मै-मु ॥

७६७. १३ आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि—झ-त-न-भ-य-र-श-मु । आग्नेयक्रतौ गायत्रछन्दसि—मै ॥ ७६८. १३ त्वां वर्धन्ति—१-मु । तं त्वां वर्धन्ति—मै ॥ ७६८. २० राध्नुवन्ति साधयन्ति अनेन—ख-झ-ण-त-न-य-र-श-मु । साधयन्त्यनेन—मै ॥

७७०. ३ अष्टादश सूक्तानि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । दश सूक्तानि?—मै ॥ ७७०. २० नृन् नेतृन्—१-मु । नृन्—मै ॥ ७७१. २१-२२ यद्वा तमापद्भ्योऽपारयः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

७७१. २३ पुरोरार्षम्—मै-मु । पुरोरार्षम्—१ । ७७३. १६ अत्राप्येवमेव ॥ ७७२. १४ हविः आनुषक्—ख-झ-फ-य-र-मु । हविर्देवेषु आनुषक्—मै ॥ ७७२. २१ वृद्धानि प्रवृद्धानि शोचींषि—ख-ग-च-ज-ण-त-न-प-फ-ब-भ-य-र । वृद्धानि शोचींषि—घ-श-मै ॥

७७४. ६ साधनेन तं प्रसिद्धम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु । साधनेन प्रसिद्धम्—मै ॥ ७७४. २१ दस्मस्य दर्शनीयस्य—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु । अस्य दस्मस्य दर्शनीयस्य—मै ॥ ७७५. ५ क्षिप्रं प्रयच्छ—ख-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । क्षिप्रं यच्छ—मै ॥ ७७५. ८-९ व्यत्ययेन मध्यमः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । व्यत्ययेन मध्यमा—मै ॥

७७७. १६ जनाः अनिमिषम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु । जनास्वा अनिमिषम्—मै ॥ ७७७. १६ जुहुरे जुहुविरे—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । जुहुरे जुह्विरे—मु । जुहुरे—मै ॥

७७८. २० अस्तेर्लेटि रूपम्—मै । अस्तेर्लेटि रूपम्—मु । अस्तेर्लेटि रूपम्—श । अस्तेर्लेडि रूपम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-र । अस्तेर्लेडि—य ॥

७७९. ६ श्रवणीयं प्रशस्यम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । श्रवणीयं शस्यम्—मै ॥ ७७९. १३ अपनीताः—मै । अप अपनीताः—मु । अपनीत्वा—ख-च-झ-ण-भ; अपनीयाः—ग-घ-ज-त; अपनीचाः—न-य-र; अपनीय—श ॥ ७७९. १५ ह्वरः अति हिंसाम्—मै । ह्वरः हिंसाम्—१-मु । एवमेव पठनीयम् ॥

७८१. १८ योनिं कारणम्—झ-न-भ-य-श । योनिः कारणम्—मु । योनिं योनि-कारणम्—मै ॥

७८२. १४ प्रैतु प्रगच्छतु—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । प्रैतु प्रगच्छतु—मु । प्रैतु गच्छतु—मै ॥ ७८३. १ स्तोत्रं च चिकिद्भि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । स्तोत्रं चिकिद्भि—मै ॥

७८३. १२ मह्यं ऋषये—ग-घ-ज-प-फ-ब । मम ऋषये—य-मै-मु ॥ ७८४. ९ अस्मदीयेषु पृषु क्षयेषु—ख-झ-न-प-फ-ब-भ-य-र । अस्मदीयेषु क्षयेषु—मै-मु ॥ ७८४. १० आदीदिहि आदीप्यस्व—त-न-भ-य-र-मु । दीदिहि दीप्यस्व—मै ॥

७८४. १४-१५ इत्युक्तत्वाच्चतस्रो.....लौपायना वा—झ-त-न-भ-य-र-मु । इत्युक्तत्वाच्च—मै ॥ ७८५. ९ अतिशयेन शोचिष्मन्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । अतिशोचिष्मन्—मै-मु ॥ ७८५. १४ इत्यृचमनुब्रूयात्.....इत्यृचमन्वाह ?—§-मै । इति तृचमनुब्रूयात्.....इति तृच-मन्वाह—मु । आश्व. श्रौ. ५. ७ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ७८७. १ याज्यानुवाक्ये—मै-मु । याज्या-नुवाक्ये इति—§ ॥ ७८७. १७ जेतारं शत्रून्—§ । जेतारं शत्रूणाम्—मै-मु ॥ ७८८. २ अन्नं धनं चार्च—ग-घ-च-झ-न-य-र-श । अन्नं धनमर्च—मु । अन्नं धनं वार्च—मै ॥ ७८८. १० उतो अपि च—मै । उत अपि च—§-मु ॥ ७८८. १६ अस्माकं बलमाचरन्तम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । अस्माकं बलमिवाचरन्तम्—मै-मु ॥

७९१. २ सतां पालयिता—§-मु । सतां साधूनां पालयिता—मै ॥ ७९१. ४ गवां हिरण्यानां वा—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु । गवां हिरण्यादीनाम्—मै ॥ ७९१. १८ यथा मां ब्रवीति—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु । तथा मां ब्रवीति—मै ॥

७९३. २५-२६ अग्ने त्वं जास्पत्यं—ख-च-झ-न-प-भ-य-र । अग्ने त्वं जाः पत्यम्—ग-घ-ज-फ । अग्ने सं जास्पत्यम्—श-मै-मु ॥

७९५. १ मण्डलादिपरिभाषया—§-मु । मण्डलादिपरिभाषायाः—मै ॥ ७९६. १४ व्ययतेर्वा—*मै-मु । वेतेर्वा—§ ॥ ७९७. २ कः अकार्षीः—मै । अकः अकार्षीत्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु; अकः अकार्षीः—ग-घ-ज-प-फ-ब-य-श ॥ ७९७. २ स्वश्वपुत्रेण—*मै । स्वभावेन—त-न-श-मु; स्वभावे—झ-भ-य-र; स्वभाव—ख-च-ण ॥ ८००. ८ त्वं या चो—मै । या चो—§-मु ॥ ८०१. ३ उपहारवत् ग्राह्याणि—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । उपसंहारवत् ग्राह्याणि—मै-मु ॥

८०२. ९-१० विद्वान् शृणवच्च—*मै । शृणवच्च—§-मु ॥ ८०३. ४ कीदृशीः—य-मै । कीदृशः—ग-घ-ज; कीदृशाः—इतरलिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च ॥ ८०३. २४ एतन्नामकस्य दासस्य—ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-प-फ-ब-भ-य-मु । एतन्नामकस्य—र-श-मै ॥ ८०४. १५ प्रहितवान्—च-त-य-मु । प्रतिहितवान्—मै ॥ ८०५. २३ प्रतिगृहीतवन्तः स्मः—मै । प्रतिगृहीतवन्तः स्म—§-मु ॥

८०७. १६ अन्यत् वस्तुजातम्—§ । अन्यद्वसुजातम्—मै-मु ॥ ८०९. १३ मायाः प्रज्ञाः—*मै । मायाः युवतीः—मु । मायाः वज्रनाः—§ ॥ ८०९. १४ समीपं वा यन्—*मै-मु । समीपं यन्—झ-न-भ-य-र; समीपयन्—ख-च-ण-त-श ॥ ८०९. २२ अयातमगच्छतम्—मु । अगच्छतम्—य । अयातमागच्छतम्—मै ॥ ८१०. २३ गच्छन्त्यस्यां भटाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-र । गच्छन्त्यस्यां भये—मै-मु ॥ ८११. १० प्रेरणं चरन्ति कुर्वन्ति—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । प्रेरणं चरन्ति—मै ॥ ८११. १६ धनार्थिनो ये जनाः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । धनार्थं ये जनाः—मै-मु ॥

८१२. ७ मेघस्थोदकनिर्गमनद्वाराणि—झ-न-भ-य-र । मेघस्थोदकानां निर्गमनद्वाराणि—मै-मु ॥ बाध्यमानान्—*मै-मु ॥ ८१२. १३-२० ऊधः जलमरंहः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । ऊधः बलमरंहः—मै-मु ॥ ८१३. ६ अन्यः असुरः शुणः—ग-घ-ज-प-फ-ब । अन्यः असुरः—य-मै-मु ॥ ८१३. १५ दानवस्य

दनुजस्य वृत्रस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । दानवस्य दनुजस्य—मै-मु ॥ ८१४. ६ त्वं चित्तमेव वृत्रम्—§ । तं चित्तमेव वृत्रम्—मु । तं चित्तमेव वृत्रासुरम्—मै ॥ ८१४. ८ तं चिदिति—§ । त्वं चिदिति—मै-मु ॥ ८१४. २३ सपत्नानवक्षेप्तारम्—ग-घ-ज-त-प-फ-ब । सपत्नानां क्षेप्तारम्—य । सपत्नानामवक्षेप्तारम्—मै-मु ॥ ८१४. २४ स इमाँल्लोकानवृणोत् यदिमाँल्लोकानवृणोत्—§-मु । स इमाँल्लोकानवृणोत्—मै ॥ ८१५. २ अमत्रममात्रम्—य-मै । अत्रममात्रम्—मु । नूनं सायणः ‘अत्रम्’ इत्यस्य स्थाने ‘अमत्रम्’ इति पठति ॥ ८१५. १९ स्वधृतिः—मै-मु-X ॥ ८१६. ५ एकं नु मुख्यमेव—श-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । एकं मुख्यमेव—श-मै ॥ ८१६. ६ सतां पालकम्—§-मु । सतां साधूनां पालकम्—मै ॥ ८१६. १७ किं गृह्णते—§ । किं गृह्णन्ते?—मै-मु ॥

८१७. ७ प्रजापतिपुत्रः संवरणाख्य ऋषिः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । प्रजापतिपुत्रः संवरण ऋषिः—मु । प्रजापतिपुत्रस्य संवरणस्यार्धम्—मै ॥ ८१७. ७-८ तथा चानुकान्तम् । महि दश प्राजापत्यः संवरणः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु । महि...संवरणः इति—य । महि दश प्राजापत्यः संवरण इत्यनुकान्तम्—मै ॥ ८१९. १८ अव पालय—मै । अव पाहि अवपालय—मु । अव पाहि पालय—ग-घ-ज-प-फ-ब । अव च पालय—य ॥ ८२०. १३ माहनीया अश्वाः—मै । माहनीया अश्वाः—मु । मोहनीया अश्वाः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । साहनीयः अश्वाः—ग-घ-ज-प-फ-ब ॥ ८२०. २२ जुष्टाः मां प्राप्ताः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु । मा जुष्टा मां प्राप्ताः—मै ॥ ८२०. २३ वहनाय यतमानाः—झ-न-भ-य । वहमानाय यतमानाः—मै-मु ॥

८२१. १७ जठरं स्वकीयम्—§-मु । जठरं स्वकीयोदरम्—मै ॥ ८२२. १५ प्रयता प्रदत्तानि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । प्रयता दत्तानि—मै ॥ ८२२. १७ पित्रादिवध°—*मै । पित्रादिवध°—मु ॥ ८२३. २० वणिज इव—न-श-*मै-मु ॥

८२५. १२ चतुर्षु—*मै । चतुस्रु—मु ॥ ८२५. १२ यत् याश्च हे शूर—ग-घ-ज-प-फ-ब । याश्च हे शूर—य-मै-मु ॥ ८२६. १९ शत्रूणां हन्तरिन्द्र—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु । वृत्राणां हन्तरिन्द्र—मै ॥

८२९. ५ द्योततेः दीव्यतेर्वा—मै-मु । द्योततेः दीव्यतेः—§ ॥

८३०. ११ जरति स्तौति—मै-मु । जरते—§ ॥

८३२. १० उभा उभौ देवौ—ग-घ-ज-प-फ-ब । उभौ देवौ—य-मै-मु ॥

८३३. १२ हे चित्र चायनीय—ग-घ-च-ज-ण-न । हे इन्द्र हे चित्र चायनीय—य-मै-मु ॥

८३३. १४ यदिन्द्र चित्र चायनीय—य-मै । यदिन्द्र चित्र चायनीयम्—मु । अत्र निरुक्तपुस्तकेषु विभिन्नाः पाठा दृश्यन्ते—यदिन्द्र चित्रं चायनीयम्—निरु. (बॉम्बे संस्कृत सीरीज; वेंकटेश्वर प्रेस); यदिन्द्र चित्र चायनीयम्—निरु. (आनन्दाश्रम) ॥

८३६. ५ गतसारस्य सोमस्य—ग-घ-ज-झ-न-र-श । गतसारस्य सोमरसस्य—*मै-मु ॥

८३६. ९ आगत्य च माध्यंदिने सवने—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । माध्यंदिने सवने—मै-मु ॥

८३७. ३ निरावरणं शुद्धं वा । ‘निवारणं शुद्धं वा’ इति मै-मु-पुस्तकयोः लिखितपुस्तकेषु च ।

तथापि ‘ग्राह्यो ब्रह्मा’ इत्यष्टममन्त्रभाष्ये ‘निरावरणं तेजःसंस्त्रायम्’ इति पाठस्य लिखित-

पुस्तकानुसारेण अर्थानुसारेण च स्वीकृतत्वादत्रापि ‘निरावरणम्’ इत्येव पाठः स्वीकृतः ॥ ८३७. ११

तमसा—§ । तमसान्धकारेण—मै-मु ॥ ८३७. १४ स च वरुणश्च—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र ।

वरुणश्च-मै-मु ॥ ८३७. १९ अत्रिः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । अत्रिर्मांमिहावतमित्युपशिक्षन्-
मै ॥ ८३७. १९ अभिषवसाधनानि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । अभिषवसाधनाय-मै-मु ॥
८३७. २१-२२ किंच नमसा...एवमुक्तैः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । नमसा उक्तैः—*मै ॥
८३७. २४ स्वाश्रयमव्यामोहयन्ती—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । ८३७ पृष्ठे ३०-३१ पङ्क्तौ
'स्वाश्रयमव्यामोहयन्ती' इति यदुक्तं तत्प्रमादजनितमिति बोध्यम् । स्वाश्रयमया मोहयन्ती—मै-मु ॥
परांस्तु तथा—ख-च-ण । परांस्तथा-झ-त-न-भ-र-श-मै-मु ॥ यत्तुरीयेण—ख-च-झ-ण-न-भ-य-
र-श । तुरीयेण—मै-मु ॥ ८३७. २५ तुरीयं ब्रह्म—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । यत्तुरीयं ब्रह्म—मै-मु ॥
८३८. १ निरावरणं तेजःसंस्त्यायम्—झ-न-भ-य-र । निवारणं तेजःसंस्त्यायम्—मै-मु ॥
८३८. ८ निगदव्याख्यैषा—श । निगदितं वाख्यैषा—य । निगतव्याख्यैषा—मै-मु ॥ ८३८. ९
तमोऽवरुध्य लब्धवन्तः—ख-च-झ-ण-न-भ-र । तमोऽवरुध्यदब्धलब्धवन्तः—य । तमो विरुध्य
लब्धवन्तः—मै-मु ॥

८३८. १९ तस्मात्कृपयैव—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । तस्मात्कृतं मयैव—मै-मु ॥ ८३८.
२१ यज्ञायते यज्ञमिच्छते—ग-घ-ज-प-फ-ब-मु । यज्ञायते-य-मै ॥ ८३९. १ प्रयच्छथः—*मै-मु ।
प्रयच्छथ-भ; प्रयच्छतम्-घ-न ॥ ८४१. ३-४ प्रकृणुध्वं स्तुत—*मै-मु । प्रकृणुध्वं स्तुतिम्—§ ॥
८४५. १ केन प्रकारेण—मै-मु-× ॥ ८४५. २१ प्रतिगम्याः प्रतिगम्यात्—ख-च-झ-ण-त-न-
भ-य-र-मु । प्रतिगम्याः गम्यात्—मै ॥ ८४६. ८ वा अथवा—§ । अस्य स्थाने मु-पुस्तके 'अथवा
अन्तरिक्षस्थाना देवता नोऽस्माकं प्राशस्त्यं गृणातु । वा अथवा उर्वशी बहूनां वशयित्री आदित्याख्या
द्युस्थानदेवता नः प्राशस्त्यं गृणातु । कीदृशी सा' इति वर्तते ॥ ८४६. १० उदकस्य वा—*मै-मु ।
उदकस्य—§ ॥

८४६. २४ शंतमा—ख-च-झ-ण-भ-य-र-मु । प्र शंतमा—मै ॥ ८५०. ६ शशमानस्य
शंसमानस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । शशमानस्य—मै ॥ ८५०. १५ सांसारिकस्य चारि-
ष्टस्य—§ । सांसारिकस्य वारिष्टस्य—मै-मु ॥ ८५०. १५ ईश्वरव्यतिरिक्तस्य—ख-च-ण-न ।
ईश्वरसेवातिरिक्तस्य—मु । ईश्वरस्य व्यतिरिक्तस्य—य-मै ॥

८५३. ९ सुखस्य भावयित्रीः—मै । सुखस्य भावयिष्यः—§-मु ॥ ८५६. १४ अनन्यप्रेरण-
यैव—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । अनन्यप्रेरणायैव?—मै-मु ॥ ८५७. १७ तथा संतम्—*मै-मु ।
तम्-ग-घ-ज । स यथा सन्तम्—इतरेषु ॥ ८५७. १८ हिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णम्—झ-न-भ-
य-मु । हिरण्यवर्णम्—मै ॥ ८५८. २ कामान् प्रयच्छन् वा—ख-झ-न-भ-य-र-श-मु । कामान्
प्रयच्छन् आ—मै ॥ ८५८. १४ रातहव्या दत्तहविष्काः—ग-घ-ज-त-न । रातहव्या दत्तहव्या
हविष्काः—य-मै-मु ॥ ८५८. २१ स्त्रिया अप्यधिकारः—ख-च-ण-भ । स्त्रिया अग्न्यधिकारः—य-
मै-मु ॥

८५९. १८ उपपत्तिमेवमाहुः—ख-च-झ-ण-न-भ-र-मु । उत्पत्तिमेवमाहुः—य । उपपत्तिमेवाहुः—
मै ॥ ८५९. २० इन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्य—मै-मु । इन्द्राय प्रातःसावस्य—§ ॥ ८६०. २
तद्वद्वयमपि—ख-ग-घ-ज-झ-त-न-भ-य-र-श । तद्वद्वयमपि—मै-मु ॥ ८६०. २ त्वमपि ज्येष्ठतातिम्—
श-मै-मु । ज्येष्ठतातिम्—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८६०. १५ शोभनवृष्टिप्रदानादिकर्मन्निन्द्र—न ।
°कर्मन्द्र—इतरलिखितपुस्तकेषु । °कर्मकेन्द्र—मै-मु ॥ ८६१. ३ सः स खलु होता—§-मु । सः
स खलु—य । स खलु होता—मै ॥ ८६३. १४ सवनं यज्ञगृहम्—य-मै-मु । सदनं यज्ञगृहम्—§ ॥
८६४. २२ तस्मादेवं भवतीति—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । तस्मादेवं भातीति—मै-मु ॥

८६६.६ गा निगूढा इति संबन्धः—मै-मु । गा इति संबन्धः निगूढाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श; गा इति संबन्धः—ग-घ-ज ॥ ८७०. ५ अग्निमित्ताम्—ग-घ-ज-श—*मै-मु ॥ ८७०. ६-७ अतरन् सचमनुतिष्ठन्तः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । अतरन् समनुतिष्ठन्तः—मै-मु ॥ ८७२. १५ नोऽस्माकं भुवन्—न-य-मु । अस्माकं भुवन्—मै ॥ ८७३. १६ वेतु—*मै । व्यन्तु—मु ॥

८७५. ११ संमोदन्तेऽस्मिन् देवाः—ख-च-ण-त-भ-श ॥ संमोदन्ते तस्मिन् देवाः—य-मै-मु ॥ अवयवलक्षणेयम्—*मै । पूर्वावयवलक्षणेयम्—मु ॥

८७८. १३-१४ तपनपरिस्पन्दाधीनत्वात्—ख-झ-त-न-भ-य-र । तपपरिस्पन्दा°—मु । तपनपरिस्पन्दा°—मै ॥ ८७८. २० स्वस्वामिनोऽभिमतम्—ग-घ-ज । स्वस्वामिनेऽभिमतम्—य । स्वस्वामिन्यभिमतम्—मै-मु ॥

८८०. ७ गमयन्तम्—*मै । ददतम्—मु ॥ ८८०. १९ भद्रा शोभनानि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । भद्रा शोभनीयानि—मै-मु ॥

८८२. ८ आपृचे आपर्चनीयाः—मै-मु । आपृचे आपृचनीये—ख-च-ण; आपृचे आपर्चनीये—ग-घ-ज-झ-न-भ-य-र-श ॥

८८३. १२ सप्तमम्—*मै-मु । षष्ठम्—§ ॥ ८८५. २० आगहि—? (आगच्छ) ॥ ८८७. ६ स्वस्त्यात्रेये—मै । स्वस्त्यात्रेयम्—ख-च-झ-ण-त-र-श-मु; स्वस्त्यात्रेयो—न ॥ ८८७. ७ तथा भयादिके सति—ख-च-ण-त; तथादिके सति—झ-न-भ-र । तथारूपादिके सति—श-मै-मु ॥ ८८७. २१ पन्था अन्तरिक्षमार्गः—ग-घ-ज—*मै । पन्था स्वस्ति देवि पन्था अन्तरिक्षमार्गः—मु ॥ ८८८. ८ बन्धुजनेन सं गमेमहि संगच्छेमहि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । बन्धुजनेन संगमेमहि—मै-मु ॥ ८८८. ९ प्रवासकोपेन—ख-च-ण-श; प्रयासकोपेन—झ-त-न-भ-र । प्रयामकोपेन—*मै-मु ॥

८९०. १५ एतान्—मै-मु । तान्—§ ॥ ८९१. १५-१६ ऊर्णाः दीप्तीः शुन्ध्यवः शोधिकाः—य-र-मै । ऊर्णा दीप्ताः (झ-दीप्तिः; न-दीप्तयः) शुन्ध्यवः शोधिकाः—ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-त-न-श । ऊर्णा दीप्ताः शुन्ध्यवः शोधिका अपः—मु ॥ ८९४. १६ गोसंबन्धि वा राधः—मै-मु । गोसंबन्धिनं वा राधः—§ ॥ ८९४. १७ तत्संबन्धि वा राधः—मै-मु । तत्संबन्धिनं वा राधः—§ ॥

८९७. ५ स्यन्दमाना अपः—मै-मु । स्यन्दमाना आपः—§ ॥ ८९७. ७ अश्वा इव अश्वा यथा—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य । अश्वा इव यथा—मै-मु ॥ ८९९. २० स मर्त्यश्च सुदेवः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य । सुदेवः—मै-मु ॥ ८९९. २१ स सुवीरः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य । स मर्त्यः सुवीरः—मै । सुमर्त्यः सुवीरः—मु ॥ ८९९. २२ एवं भवति—य-मै । य एवं भवति—त-मु । अनन्वितमिदम् ॥

९०१. १०-११ अब्दया मुंहुरुदकानाम्—§-मु । अब्दयाचिन्मुहुरुदकानाम्—मै ॥ ९०१. ११ जसो याजादेशः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य । जसो याजादेशः?—मै-मु ॥ ९०२. १० निहतवन्तः स्थ—झ-त-न-भ-र; निहितवन्तः स्थ—य । निहतवन्तः—मै-मु ॥ ९०४. ८ स्तुगतयः—*मै । सुगतयः—मु । स्तुतयः—ख-च-ण-त; मतयः—ग-घ-ज; स्तुतयः—झ-त-भ-र; सुमतयः—श ॥ ९०५. २ मधुराप्रुषाः?—मै-मु । मधुराः प्रुष्टाः—न-भ; मधुराः—घ ॥ ९०५. २५ रमयत हे मरुतः—*मै-मु । रमयन्त हे मरुतः—§ ॥ ९०६. ५ धत्थ दत्थ—*मै-मु । धत्थ दत्त—§ ॥

९०९. १० विश्वस्य उक्तस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । विश्वस्योऽकृष्टस्य—मै-मु ॥

९११. १५ गावो न—मै-मु । गावो न अश्व इव—§ ॥

९१५. २ सुसदृशः—§-मु । सुसदृशः—मै ॥ ९१५. १३ नमनहेतुकम्—मै-मु । नमन-
हेतुम्—§ ॥ ९१५. १९ विपरिणन्तव्यः—मै । विपरिणेतव्यः—§-मु ॥ ९१५. २० ओजो नाम—
ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । ओजनाम—मै ॥ ९१५. २२ तनूषु युष्मदीयेषु—ख-च-झ-ण-न-भ-
य-र । तनूषु तदीयेषु—मै-मु । तनूषब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् ' युष्मदीयासु ' इति युक्तम् ॥ ९१६.
१८ हविर्भिः सेविताः—ग-घ-ज-न-मै-मु । हविर्भिः सेक्ताः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र; हविर्भिः
सेविताः—श ॥

९१७. २ एषाम्—ग-घ-ज-श-मै-मु ॥ ९१८. १८ वैसादृश्याभावः—त-य-र-मु ।
वैसादृश्याभावः—मै ॥ ९१९. ३ सामानाधिकरण्यप्रयोगः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु ।
सामानाधिकरण्यप्रयोगः—मै ॥

९२०. ७ लङि तिपि रूपम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । लङि तिपि रूपम्—मै-मु ॥
९२१. १ °पट्टादिकम्—मै-मु । °भेद्यदिकम्—ख; °भट्टादिकम्—च-झ-ण-न-भ-य-र; °पदिकम्—
श ॥ ९२१. १६ करोतीत्यर्थः—मै-मु । करोतीति—§ ॥ ९२२. १७ भनतेः—मै । नभतेः—§-
मु ॥ ९२२. १८ प्राचुच्यवुः—मै-मु । प्रचुच्यवुः—§ ॥ ९२२. १९ आग्रयणादौ—ख-च-झ-ण-
न-भ-य-र-श-मु । आग्रयणादौ—मै ॥ ९२३. ४ पुत्रा इति शेषः—ख-च-झ-ण-न-भ-य । पुत्रा
इत्यर्थः—मै-मु ॥

९२५. १६ प्राक्षिपाम—§ । प्राक्षिपामः—य-मै-मु ॥ ९२५. २४ निवसथेत्यर्थः—मै-मु ।
निवसतेत्यर्थः—§ ॥

९२६. २० अत्राश्चर्यं... इत्यादि । बृहदेवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ (मैकडोनेल-
पृ. ११७) अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ९२७. ६ राज्या—न-मै । राजा—मु ॥ ९२७. १९ तच्च दृश्यते—
ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । तत्र दृश्यते—मै-मु ॥ ९२८. १ पुत्रोत्पादनकामाः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र ।
पुत्रोत्पादनकाले—मै-मु ॥ ९२८. २३ देवा अनेन त्रायन्ते स्तुत्यादिना स देवत्रः । न देवत्रः
अदेवत्रः—(न-सदेवत्रः)—न । देवा न येन त्रायन्ते स्तुत्यादिना सोऽदेवत्रः—मै-मु ॥ ९२९. ४
उपक्षपणकर्मा—ख-च-झ-ण-त-न-भ-र । वा उपक्षपणकर्मा—य । उपक्षपणकर्मा—श-मै-मु ॥
९३१. १६ संपन्नं..... इत्यादि । बृहदेवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ अत्र द्रष्टव्यम् ॥
९३१. १८ स सत्यमृषिम्—मै-मु । स सत्य ऋषिम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । स सत्य ऋषिम्—
श ॥ ९३१. २२ भगवन्नुषेः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-श । भगवानुषेः—मै-मु ॥ ९३२. ८
कन्यां..... इत्यादि । बृहदेवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ अत्र द्रष्टव्यम् ॥

९३२. २० स्थितिस्तत्—मै । स्थितं तत्—मु ॥ ९३४. २० मित्रावरुणौ—§-मु ।
मित्रवरुणौ—मै ॥ ९३५. १२ यूपयष्टिरवस्थितः—ग-घ-ज-श-मै-मु । यूपयष्टिरवस्थितम्—ख-च-
झ-ण-त-न-भ-य-र । अनन्वितमेतत् । ' यूपयष्टिरिव स्थितः ' (रथः) इति भाव्यमिति प्रतिभाति ॥

९३८. १६ मेघेन वृष्ट्या—मै-मु । मेघेन वृष्ट्या च—§ ॥ ९३८. १७ पर्जन्य देव—
ग-घ-ज । पर्जन्य देव त्वया—य-मै-मु ॥ ९३८. १७ प्रेरितेन त्वया—§ । प्रेरितेन—मै-मु ॥
९३९. १९ विदीपयथः—ग-घ-ज-श-मै-मु ॥

१४०. १४ आत्मैव ज्ञाता—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । आत्मैव ज्ञाता—मै-मु ॥ १४१. १६ नोऽस्माकम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-र । नोऽस्मभ्यम्—य-मै-मु ॥ १४१. २४ युवाभ्यां धृतमन्नं च—ग-घ-ज-र-श । युवाभ्यां धृतं धनमन्नं च—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य । युवाभ्यां धृतं दलमन्नं च—मु । अयमेव समीचीनः पाठः ॥ १४२. १० अर्चनानसं.....युवाम्—ग-घ-ज । मै-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥

१४२. २० यश्च । 'यस्य' इत्यस्य स्थाने 'यश्च' इति भाष्यकारेण पठितम् ॥ १४३. २० सुचेतुना । मूले 'सु चेतुना' इति भिन्ने पदे ॥

१४६. १५ आह्वयामः—मै-मु । आह्वयामि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र; आह्वयाम—ग-घ-ज ॥

१४८. १ उदकस्पर्शस्य कर्तारः—न । उदकस्पर्शत्वस्य कर्तारः—मै । उदकस्पर्शत्वस्य कर्तारः—य-मु ॥ १४८. १२ अनाज्ञानात्—न-मै-मु ॥

१४९. २३ दातुमुचितायाः—न । दानमुचितायाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । दातृपृचितायाः—ग-घ-ज-श-मै-मु ॥ १४९. २३ महानुभावौ—मै-मु । महानुभावौ युवाम्—§ ॥

१५२. ५ रुदद्भिः—श-मै-मु ॥ १५२. १० त्रायेथां पालयेथाम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-मु । त्रायेथां पालयेतम्—मै ॥ १५६. १५ सुखमपेक्षते—ख-च-ण-त-न-भ । सुखपेक्षते—झ; सुसुक्षते-त; सुखमुपेक्षते—य-र; सुखमुक्षत—श । सुखमुक्षते?—मै-मु ॥ १५७. ८ द्रवणीयौ—य-मै-मु । द्रावणीयौ—त ॥

१५८. १४ अथवा—मै-मु-× ॥ १५८. २३ तिष्ठतः—मै । तिष्ठतः—§-मु ॥ १५९. ८ कस्य चन—भ-य । कस्य वचन—झ; कस्य न—ख । कस्य च—मै-मु ॥ १५९. १७ युवाम्—मै । युवाम् । ईमिति पूरणः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-मु; युवाम् । हि पूरणः—ग-घ-ज ॥ १६१. २ बहूनपि—घ । बहून्यपि?—मै-मु ॥ १६१. ५ उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य । ? (उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य) ॥ १६१. ११ युवाभ्याम् । ? (युवयोः) ॥ १६३. १२ मृगो मृगयिता—मै । मृगो मृगयितः—मु ॥

१६४. ६ अश्विना अश्विनौ—ग-घ-ज-मु । अश्विना—य । अश्विनौ—मै ॥ १६५. १ अश्विना अश्विनौ—ख-च-झ-ण-त-न-भ-र । अश्विना—मै-मु ॥

१६६. ९ हिंस्ताम्—ग-घ-ज-मै-मु ॥ १६६. १८ पञ्चदशधा समानाः—मै । पञ्चदशधेति समानाः—मु । लिखितपुस्तकेषु अशुद्धाः पाठाः ॥ १६६. १९ दोहभूमिम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । दोहनभूमिम्—मै-मु ॥ १६७. १२ अपां कारणात्—मै-मु । अपः कारणात्—ख-च-ण-त-न-र; अपः कारणात्—ग-घ-ज-झ-भ-य; अप कारणात्—श ॥

१६८. ५ यज्ञं गन्तारौ—ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-श । यज्ञगन्तारौ—झ-भ-य-र-मै-मु ॥ १६९. ४ दुर्गमनान् मार्गान्—ग-घ-ज-मै । दुर्गमनान् मार्गान् वा—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । पापानि दुर्गमनान् मार्गान् वा—मु ॥ १६९. ११ पालयेत्—ग-घ-ज-श-मै-मु ॥

१७०. ७ तौ यथा—मै-मु-× ॥ १७१. ८ निर्मथिष्यन्ति—मै-मु । निर्भत्सिष्यन्ति—ख-च-ण; निर्मथिष्यन्ति—झ-त-भ-र; निर्गमिष्यन्ति—न; निर्मिष्यन्ति—ग-घ-ज-श ॥ १७२. १७ जरया सहितः पतेत्—ख-भ । जयसा सहितः पतेत्—च-ण; जरयासूततः पतेत्—झ-य-र; जरयागततः पतेत्—न; जरायुक्तः पतेत्—श । जरायुजस्ततः पतेत्?—मै । जरायुज आपत—मु ॥

९७३. २० उच्छी विवासे—मै-मु । व्युच्छी विवासे—ख-च-ण; उच्छी विवासे—झ-न-भ-य-र-श ॥ ९७४. २१ यच्चिद्धीत्यत्र—ख-च-ण-श । यद्यद्धीत्यत्र—य । यद्धीत्यत्र—मै-मु ॥ ९७६. २ मा तनुथाः मा कृथाः—ख-च-ण-न-भ-य । मा तनुथाः—मै-मु ॥

९७६. १३ अत्रानुक्रमणिका—झ-न-भ-य-र-श-मु । तत्रानुक्रमणिका—मै ॥ ९७७. २१ प्रथममध्यमयोः स्थानयोः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । प्रथममध्यमयोः—मै ॥

९८१. १५ असुरादयः—मै-मु । सुरादयः—§ ॥ ९८३. १ स हि सर्वात्मा—न । स हि सर्वात्मत्वात्—त-भ । तं हि सर्वात्मत्वात्?—मै-मु ॥ ९८३. १८ प्र सुवाति च—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । प्र सुवाति—मै ॥ ९८३. १९ वृणीमह इति—§-मु । वृणीमह इत्यर्थः—मै ॥

९८७. २० °स्तोमे चैषा—मै । °स्तोमेत्येषा—झ-त-र-श-मु । °स्तोमेऽप्येषा—न । °स्तोमे ह्येषा—भ ॥ ९८८. १ प्रत्यक्षा देवतापि च—ख-च-झ-ण-न-भ-य-श-मु । प्रत्यक्षदेवतापि च—मै ॥

९८९. ८ चैतन्नामकाय—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । एतन्नामकाय—मै-मु ॥ ९८९. २३ ध्यायति—न-श-मु । ध्याययति—मै ॥ ९९२. ५-६ ते दीवि न—ख-च-ण-त-भ-य-श । न दीवि न—मै-मु ॥

९९३. २ अन्नेषु वा—मै-मु । अन्नेषु—§ ॥ ९९३. १० द्रुमविकारेण—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । द्रुमविकारेण—मै-मु ॥ ९९३. ११ आवरकमेघहननाय—मै-मु । आवरकमेघे हननाय—ख-झ-भ-य; आचरमेघे हननाय—च-ण ॥ ९९३. ११ प्रतीषते प्रतिगच्छतः—मै-मु । भवति ईषते अभिगच्छति—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र; प्रतिगच्छतः । आ पूरणः—ग-घ-ज; प्रतिगच्छति—श ॥ ९९३. २५ मर्तेव । 'मर्ताय' इत्यस्य स्थाने 'मर्तेव' इति भाष्यकारेण पठितम् ॥

९९५. २१ बृहतः महतः—ख-च-झ-ण-भ-य । बृहतः—मै-मु ॥ ९९५. २२ शुशुक्लानः । मूले 'शुशुक्लानः' इति ॥ ९९६. ७ विस्तीर्णक्रमणः—मै-मु । विस्तीर्णक्रमणः—§ ॥ ९९६. २० द्वितीयायाः लुक्—ख-च-ण-भ-मु । द्वितीयालुक्—मै ॥ ९९७. १७ ते मरुतः—§-मु । हे मरुतः—मै ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

२-५ मण्डलानि

ॐ

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ द्वितीयं मण्डलम् ॥

शतर्चिनां प्रथमं मण्डलं व्याख्यातम् । अथ गार्ग्यसमदं द्वितीयं मण्डलं व्याख्यायते । 'त्वमग्ने द्युभिः' इत्यादिकं द्वितीयं मण्डलम् । चत्वारोऽनुवाकाः । तेषु प्रथमेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'त्वमग्ने द्युभिः' इति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तम् । मण्डलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । स च पूर्वम् आङ्गिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोक्षितः । पश्चात् तद्वचनेनैव भृगुकुले शुनकपुत्रो गृत्समदनामा अभूत् । तथा चानुक्रमणिका—'य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयं मण्डलमपश्यत्' इति । तथा तस्यैव शौनकस्य वचनम् ऋष्यनुक्रमणे—'त्वमग्ने इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः । शौनहोत्रः प्रकृत्या तु' य आङ्गिरस उच्यते' इति । तस्मान्मण्डलद्रष्टा शौनको गृत्समद ऋषिः । जगती छन्दः । मण्डलादिपरिभाषया आग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका—'त्वमग्ने जागतं तु' इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्जागते छन्दसि इदमादि-सूक्तद्वयस्य विनियोगः । 'त्वमग्ने द्युभिरिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति सूत्रितत्वात् ॥ उपाकरणोत्सर्जनयोरपि^१ आद्या विनियुक्ता ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । द्युभिः । त्वम् । आशुशुक्षणिः । त्वम् । अद्भ्यः । त्वम् । अश्मनः । परि ।

त्वम् । वनेभ्यः । त्वम् । ओषधीभ्यः । त्वम् । नृणाम् । नृपते । जायसे । शुचिः ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने अग्रणीत्वादिगुणविशिष्ट हे ऽनृणां ऽनृपते । नृणां मनुष्याणां मध्ये ये नरा यष्टारः सन्ति तेषां विशेषेण पालयितः । यद्वा उभाभ्यां पदाभ्यां बहुत्वं नित्यस्वामित्वं च प्रतिपाद्यते^२ । सर्वेषामपि नराणां नित्यपालकेत्यर्थः ॥ नृणामित्यस्य निघाताभावश्छान्दसः ॥ तादृश हे देव ऽत्वं ऽद्युभिः यागदिवसैर्निमित्तभूतैः ऽजायसे यागार्थं मथनेन^३ उत्पद्यस् इत्यर्थः । यद्वा । तादृशैर्दिवसैः सहितो जायसे । तत्तद्यागदिवसेषु प्रसिद्धः^४ भवसीत्यर्थः । तथा ऽत्वम् ऽआशुशुक्षणिः जायसे आ सर्वतो

१. ण-ण१-न-व-नु । २. म-उपाकर्मोत्सर्जनयोरपि । ३. ण-प्रतिपद्येते । ४. ण१-म-मन्थनेन ।

५. क-झ-झ१-म-प्रवृद्धः ।

दीप्यमानो भवसि ॥ आङ्युपपदे ' शुच दीप्तौ ' इत्येतस्य सनन्तस्य छान्दसमिदं रूपम् । यद्वा । आशु शीघ्रं शुच् दीप्तः सन् यतः संसेध्यते इति । आशु शुचं शोकं सनोति ददाति शत्रुभ्यो दाहादिना इत्याशुशुक्षणिः ॥ तादृशो भवसि । एवं सर्वत्र प्रतिविशेषणं जायस इति योज्यम् । हे अग्ने ^१त्वम् ^२अद्भ्यः वृष्ट्युदकेभ्यो जायसे वैद्युतरूपेण वाडवरूपेण वा समुद्रोदकेभ्यः । ^३अश्मनः मेघास्पाषाणाद्वा ^४परि जायसे । ' यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान ' (ऋ. सं. २. १२. ३) इति हि मन्त्रान्तरम् । ^५त्वं ^६वनेभ्यः वृक्षादिसमूहेभ्यो दावरूपेण । ^७त्वम् ^८ओषधीभ्यः वैश्वानररूपेण^१ । एवं महानुभावस्त्वं मथनेनोत्पन्नः सन् सर्वात्मको भवसीत्यर्थः । ^९शुचिः एव जायसे । यद्वा । शुचिः आदित्यरूपः^२ जायस इत्यर्थः । अत्र ' त्वमग्ने शुभिरहोभिः ' (निरु. ६. १) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ।

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्त्वियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निद्वितायतः ।

तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ २ ॥

तव । अग्ने । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्त्वियम् । तव । नेष्ट्रम् । त्वम् । अग्नित् । ऋतऽयतः ।

तव । प्रऽशास्त्रम् । त्वम् । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽपतिः । च । नः । दमे ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२होत्रं होतुः कर्म शस्त्रयाज्यादिलक्षणं यदस्ति तदपि ^३तव एव स्वदर्थमित्यर्थः । तथा ^४पोत्रं पोतुः कर्म यदस्ति तदपि ^५तव एव । तथा ^६ऋत्त्वियं प्राप्तकालमार्त्विज्यं तवैव । ^७नेष्ट्रं नेष्टुः कर्म प्रस्थितयाज्यादिरूपं ^८तव । हे अग्ने ^९त्वम् ^{१०}अग्नित् आग्नीध्रश्च त्वमेवासि । तथा ^{११}ऋतायतः यज्ञमिच्छतः ^{१२}तव एव ^{१३}प्रशास्त्रं यत्प्रशास्तुमैत्रावरुणस्य कर्म तत् । हे अग्ने ^{१४}त्वम् ^{१५}अध्वरीयसि अध्वरं यज्ञं कामयसे । अध्वर्युर्भवसीत्यर्थः । तथा अध्वर्युशब्दव्युत्पत्तेः । ' अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं कामयत इति वा ' (निरु. १. ८) इति हि निरुक्तम् । तथा ^{१६}ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्यपि^३ ^{१७}असि । तथा ^{१८}नो ^{१९}दमे अस्मद्यज्ञगृहे ^{२०}गृहपतिश्च असीति ॥

त्वमग्ने इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुरुगायो नमस्यः ।

त्वं ब्रह्मा रयिविद्वहणस्पते त्वं विधर्तः सचसे पुरंध्या ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सताम् । असि । त्वम् । विष्णुः । उरुऽगायः । नमस्यः ।

त्वम् । ब्रह्मा । रयिऽवित् । ब्रह्मणः । पते । त्वम् । विधर्तरिति विऽधर्तः ।

सचसे । पुरम्ऽध्या ॥ ३ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं यतः ^३सतां ^४वृषभः वर्षिता ^५असि अतः ^६इन्द्रः असि । यद्वा । सतां साधूनाम् इन्द्रोऽसि । कामानां वर्षितासि । ^७त्वं ^८विष्णुः असि । यतः ^९उरुगायः बहुभिर्गीयमानः ^{१०}नमस्यः नमस्कार्यश्च भवसि । हे ^{११}ब्रह्मणस्पते परिवृढस्य कर्मणो मन्त्रस्य वा पालयितः ^{१२}त्वं यतः ^{१३}रयिवित्

१ क-झ१-म-व्रीह्यादिभ्यो वैश्वानररूपेण । २. त-म-व-आदित्यरूपेण । ३. क-ण-ण१-न-व-ब्राह्मणाच्छन्दस्यपि ।

गवादिधनस्य वेत्ता अतः व्रह्मा असि । हे विधर्तः विविधकारक वैश्वानररूपाग्ने वपुरंध्या बहु-
प्रकारया^१ बुद्ध्या वसचसे सह वर्तसे सर्वदा बुद्ध्या स्तूयस इत्यर्थः ॥

त्वमग्ने राजा वरुणो धृतव्रतस्त्वं मित्रो भवसि दस्म ईड्यः ।

त्वमर्यमा सत्पतिर्यस्य संभुजं त्वमंशो विदथे देव भाजयुः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । राजा । वरुणः । धृतव्रतः । त्वम् । मित्रः । भवसि । दस्मः । ईड्यः ।

त्वम् । अर्यमा । सत्पतिः । यस्य । सम्भुजम् । त्वम् । अंशः । विदथे । देव । भाजयुः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यतः धृतव्रतः धारितकर्मासि अतः वरुणः वराजा असि । यतः दस्मः शत्रूणां मुपक्षयिता ईड्यः स्तूयश्च अतः मित्रः एतन्नामको देवोऽसि । यतः सत्पतिः सतामभिमत्-
प्रदानेन पालयिता अतः अर्यमा भवसि । दातृत्वं च अर्यम्णो लिङ्गम् । अर्यमेति तमाहुयो ददातीति ।
यस्य अर्यम्णः दानं संभुजं संततभुजं^२ व्यापकं^३ भवति । यद्वा । यस्य धनं संभुजं सम्यक् भोगाय साधु
ग्रहीतृणाम् । तथा त्वम् अंशः सूर्यमूर्त्यन्तरभूत एतन्नामको देवोऽसि । तादृश हे देव विदथे
अस्मदीये यज्ञे भाजयुः फलानां भाजयिता प्रापयितासि ॥

त्वमग्ने त्वष्टा विधते सुवीर्यं तव ग्रावो मित्रमहः सजात्यम् ।

त्वमाशुहेमा ररिषे स्वश्व्यं त्वं नरां शर्धो असि पुरुवसुः ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । त्वष्टा । विधते । सुवीर्यम् । तव । ग्रावः । मित्रमहः । सजात्यम् ।

त्वम् । आशुहेमा । ररिषे । सुअश्व्यम् । त्वम् । नराम् । शर्धः । असि । पुरुवसुः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वष्टा फलस्य साधु संपादयिता त्वं विधते परिचरते जनाय सुवीर्यं शोभनवीर्यं
धनम् । तद्धेतुर्भवसि । ग्रावः याः स्तुतिवाचः सन्ति ताः त्वं स्वभूताः । हे मित्रमहः
हितकीरितेजः सजात्यम् अस्माकं बान्धवं भजस इत्यर्थः । हे अग्ने आशुहेमा आशु प्रेरयिता त्वं
स्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहोपेतं फलं ररिषे ददासि । हे अग्ने पुरुवसुः प्रभूतधनः त्वं नरां नराणां
शर्धः बलस्थानीयः असि ॥ १७ ॥

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे ।

त्वं वातैररुणैर्यासि शंगयस्त्वं पूषा विधतः पासि नु त्मना ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वम् । शर्धः । मारुतम् । पृक्षः । ईशिषे ।

त्वम् । वातैः । अरुणैः । यासि । शमंगयः । त्वम् । पूषा । विधतः । पासि । नु । त्मना ॥ ६ ॥

१. व-बहुप्रजाकारया । २. थ-संभुजव्यापकम्; क-म-व-सततभुजव्यापकम्; ण-न-सततं भुजव्यापकम् ।

हे अग्ने त्वं महो दिवः महतो द्युलोकात् । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयात् । असुरः शत्रूणां निरसिता रुद्रः असि । रुद्रः खं दुःखहेतुर्वा पापादिः । तस्य द्रावयिता एतन्नामको देवोऽसि । ' रुद्रो वा एष यदग्निः ' (तै. सं. ५. ४. ३. १) इत्यादिष्वग्नेः रुद्रशब्देन व्यवहारात् । यद्वा । त्वं रुद्रः । रौति मामनिष्ठा नरा दुःखे पतिष्यन्तीति रुद्रः । तादृशोऽसि । ' रुद्रो रौतीति सतः ' (निरु. १०. ५) इति हि निरुक्तम् । तथा महो महतो द्युलोकस्य संबन्धी असुरोऽसि । असुर्वलम् । तस्य दाता आदित्यरूपश्च त्वमसि । अग्नेर्द्युलोकसंबन्ध्यसुरत्वम् ' उत वा दिवो असुराय मन्म ' (ऋ. सं. ५. ४१. ३.) इत्यादिषु । तथा त्वं मारुतं शर्धः मरुसमूहरूपं बलमसि । वायुरूपश्च त्वमसीत्यर्थः । एवम् अग्न्यादित्यवायुरूपस्त्वम् । पृक्षः अन्नस्य हविलक्षणस्य त्वम् ईशिषे ईश्वरो भवसि । यस्मादेवं तस्मात् त्वं वातैः वायुसदृशैः अरुणैः अरुणवर्णैरश्वैः शंगयः सुखस्य गृहरूप आवासभूतः सन् यासि प्राप्नोषि यागगृहम् । यद्वा । अरुणैर्गमनशीलैर्वातैर्वायुभिः नृन् यान् सन् यासि वने । तथा त्वं पूषा सर्वस्य पोषकः सन् नु क्षिप्रं त्मना आत्मना अनुग्रहरूपया स्वबुद्धयैव विधत् परिचरतो यजमानान् पश्यसि ॥

त्वमग्ने द्रविणोदा अरंकृते त्वं देवः सविता रत्नधा असि ।

त्वं भगो नृपते वस्व ईशिषे त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत् ॥ ७ ॥

त्वम् । अग्ने । द्रविणः । उदा । अरम् । कृते । त्वम् । देवः । सविता । रत्नधा । असि ।

त्वम् । भगः । नृपते । वस्वः । ईशिषे । त्वम् । पायुः । दमे । यः । ते । अविधत् ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वम् अरंकृते त्वामलंकुर्वते यजमानाय द्रविणोदाः हिरण्यस्य दाता असि । देवः धीतमानः सविता सर्वस्य सत्कर्मसु प्रेरकः त्वं रत्नधाः रमणीयानां धनानां मणिमुक्तादीनां धारयिता असि । तथा हे नृपते नृणां पालकाग्ने त्वं भगः भजनीयः सन् वस्वः वसुनः धनस्य ईशिषे समर्थो भवसि दातुम् । यः यजमानः दमे यज्ञगृहे ते त्वाम् अविधत् परिचरति तस्य पायुः पालकः त्वम् असि ॥

त्वमग्ने दम् आ विस्पतिं विशस्त्वां राजानं सुविदत्रमृञ्जते ।

त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यसे त्वं सहस्राणि शता दश प्रति ॥ ८ ॥

त्वाम् । अग्ने । दमे । आ । विस्पतिम् । विशः । त्वाम् । राजानम् । सुविदत्रम् । ऋञ्जते ।

त्वम् । विश्वानि । सुअनीक । पत्यसे । त्वम् । सहस्राणि । शता । दश । प्रति ॥ ८ ॥

हे अग्ने विस्पतिं यजमानानां पालकं त्वां विशः यजमानाः दमे स्वकीये यज्ञगृहे आसादयन्ति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तथा कृत्वा राजानं दीप्यमानं सुविदत्रं शोभनज्ञानम् अस्मदनुकूलचेतस्कं सुधनं वा त्वाम् ऋञ्जते प्रसाधयन्ति ॥ ' ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा ' इति

१. च-ण१-व-उत्पन्नः । २. ण-त-न-म-व१-पोषणः । ३. क-म-सुबुद्धयैव । ४. क-ज्ञ१-पासि रक्षसि । ५. थ-व-हिरण्यदाता । ६. म-सविता सर्वस्य प्रसविता ।

यास्कः ॥ यत एवं ततो हे ^१स्वनीक शोभनज्वालारूपसेन ^२त्वं ^३विश्वानि सर्वाणि । हवींषीति शेषः ॥
 षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ विश्वेषां हविषाम् आज्यसोमपुरोडाशादीनां ^४पत्यसे ईश्वरो भवसि ॥ ईश्वरनामैतत् ।
 ‘ इरज्यति पत्यते ’ (नि. २. २१. २.) इति तन्नामसु पाठात् ॥ यद्वा पतिभावमाचरसि । ^५त्वं तु
^६सहस्राणि ^७शता शतानि ^८दश एतत्संख्याकानि ^९प्रति । एतत्संख्याकानामभिमतसाधनानां प्रति-
 निधिरित्यर्थः ॥ ‘ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ’ (पा. सू. १. ४. ९२) इति कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
 तैर्यत्फलं भवति तत्त्वया लभ्यत इत्यर्थः ॥

त्वामग्ने पितरमिष्टिभिर्नरस्त्वां भ्रात्राय शम्या तनुरुचम् ।

त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्त्वं सखा सुशेवः पास्यधृषः ॥ ९ ॥

त्वाम् । अग्ने । पितरम् । इष्टिभिः । नरः । त्वाम् । भ्रात्राय । शम्या । तनुरुचम् ॥

त्वम् । पुत्रः । भवसि । यः । ते । अविधत् । त्वम् । सखा । सुशेवः ।

पासि । आऽधृषः ॥ ९ ॥

हे ^१अग्ने ^२पितरं पालकं ^३त्वां ^४नरः नेतारो यजमानाः ^५इष्टिभिः एषणसाधनैर्यागैर्यजन्त इति
 शेषः । पितृवत्पालनाय यजन्त इत्यर्थः । तथा ^६तनुरुचं शरीराणां दीपकं शरीरेषु दीप्यमानं वैश्वा-
 नरात्मना ^७त्वां ^८भ्रात्राय भ्रातृत्वाय सौभ्रात्राय ^९शम्या ॥ कर्मनामैतत् ॥ कर्मणा यजन्त इति शेषः ।
 यद्वा । उभयत्र वक्ष्यमाणेन ‘ अविधत् ’ इत्यनेन संबन्धः । हे अग्ने ^{१०}यः नरः ^{११}ते त्वाम् ^{१२}अविधत्
 परिचरति तस्य ^{१३}त्वं ^{१४}पुत्रो ^{१५}भवसि पुत्रवत्पालयिता भवसि । तथा ^{१६}त्वं ^{१७}सखा समानस्यानः
 सखिवद्धितकारी ^{१८}सुशेवः ॥ शेवमिति^१ सुखनाम ॥ सुष्टु सुखकारी सन् ^{१९}आधृषः आधर्षकात्मा
^{२०}पासि रक्षसि । पितृत्वकामाय पितृत्वेन भ्रातृत्वकामाय भ्रातृत्वेन पुत्रत्वकामाय^२ पुत्रस्थानीयो
 भवसि । त्रिप्रकारेण रक्षसीत्यर्थः ॥

त्वमग्न क्रभुराके नमस्यस्त्वं वाजस्य क्षुमतो राय ईशिषे ।

त्वं वि भास्यनु दाक्षि दावने त्वं विशिक्षुरसि यज्ञमातर्निः ॥ १० ॥

त्वम् । अग्ने । क्रभुः । आके । नमस्यः । त्वम् । वाजस्य । क्षुमतः । रायः । ईशिषे ।

त्वम् । वि । भासि । अनु । दाक्षि । दावने । त्वम् । विशिक्षुः । असि । यज्ञम् । आऽतर्निः ॥ १० ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वम् ^३क्रभुः । उरुभासमानो मेधावी वा । त्वम् ^४आके अन्तिके संनिधावेव
^५नमस्यः नमस्कार्यः । स्तुत्य इत्यर्थः । इतरदेवतावत् मन्त्रप्रतिपाद्याकारेण^३ स्तुत्यो न भवसि किंतु
 प्रत्यक्ष इत्यर्थः । तथा ^६त्वं ^७क्षुमतः शब्दवतः सर्वत्र श्रूयमाणस्य ^८वाजस्य अग्नस्य ^९रायः धनस्य
 च ^{१०}ईशिषे स्वामी भवसि । अतस्तद्देहीत्यर्थः । हे अग्ने ^{११}त्वं ^{१२}वि ^{१३}भासि विशेषेण दीप्यसे । तदर्थम्

अनुक्रमेणैव ^१धक्षि दहसि काष्ठादीन् ॥ दहेर्लटि सिपि रूपम् । संहितायां भण्भावाभावश्छान्दसः ॥
किमर्थमेवम् । ^२दावने छेदनायान्धकारस्य । यद्वा । हविषो दानवते यजमानाय वा । किंच ^३त्वं
^४यज्ञं ^५विशिक्षुः विशेषेण शिक्षयिता ^६साधयिता ^७असि ॥ ‘न लोकाव्ययः’ (पा. सू. २. ३. ६९)
इति षष्ठ्या निषेधः ॥ तथा ^८आतनिः फलस्य सर्वतो विस्तारयिता ॥ ॥ १८ ॥

त्वमग्ने अदितिर्देव दाशुषे त्वं होत्रा भारती वर्धसे गिरा ।

त्वमिळा शतहिमासि दक्षसे त्वं वृत्रहा वसुपते सरस्वती ॥ ११ ॥

त्वम् । अग्ने । अदितिः । देव । दाशुषे । त्वम् । होत्रा । भारती । वर्धसे । गिरा ।

त्वम् । इळा । शतऽहिमा । असि । दक्षसे । त्वम् । वृत्रऽहा । वसुऽपते । सरस्वती ॥ ११ ॥

हे ^१अग्ने ^२देव ^३त्वं ^४दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ^५अदितिः अखण्डयिता परिपालयितासि ।
यद्वा-^६अदीना भूमिरसि । किंच ^७त्वं ^८होत्रा होमनिष्पादिका ^९भारती भरतस्य आदित्यस्य ^{१०}
आदित्यसंबन्धिनी ^{११}रश्मिरूपा सती ^{१२}गिरा स्तुत्या ^{१३}वर्धसे प्रवृद्धो भवसि । किंच ^{१४}त्वं ^{१५}शतहिमा ।
हिमशब्दः कालोपलक्षकः । अपरिमितकाला नित्या ^{१६}इळा भूमिः ^{१७}असि । तादृशी सती ^{१८}दक्षसे
दानाय समर्था ^{१९}भवसि ॥ तिङ् उत्तरत्वादिनिघातः ॥ तथा हे ^{२०}वसुपते धनपालक ^{२१}वृत्रहा पापादेर्हन्ता
^{२२}त्वं ^{२३}सरस्वती सरणवान् वायुः । तत्संबन्धिनी एतन्नियामिका माध्यमिकासि । आदित्याग्निवायूनां
संबन्धिन्यो भारतीळासरस्वत्याख्या यास्तिस्रो देव्यः सन्ति ता अपि त्वमेवेत्यर्थः ॥

त्वमग्ने सुभृत उत्तमं वयस्तव स्पार्हे वर्ण आ संदृशि श्रियः ।

त्वं वाजः प्रतरणो बृहन्नसि त्वं रयिर्बहुलो विश्वतस्पृथुः ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । सुऽभृतः । उत्तमम् । वयः । तव । स्पार्हे । वर्ण । आ । सम्ऽदृशि । श्रियः ।

त्वम् । वाजः । प्रऽतरणः । बृहन् । असि । त्वम् । रयिः । बहुलः । विश्वतः । पृथुः ॥ १२ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं ^३सुभृतः सुष्ठु पोषितः सन् ^४उत्तमं निरतिशयं ^५वयः अन्नमायुष्यं वा त्वमसि
तत्संपादकोऽसीत्यर्थः । तथा ^६तव ^७स्पार्हे स्पृहणीये ^८वर्णे लोहितशुक्लादिलक्षणे ^९संदृशि सम्यग्दर्शनीये
^{१०}श्रियः ऐश्वर्याणि कान्तयो वा ^{११}आ आश्रित्य वर्तन्ते ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ किंच ^{१२}त्वं
^{१३}वाजः अन्नम् । तत्साधकत्वात्ताच्छब्दम् । अन्नसाधक इत्यर्थः । ^{१४}प्रतरणः प्रतारयिता पापात् ^{१५}।
अत एव ^{१६}बृहन् महान् ^{१७}असि । तथा ^{१८}त्वं ^{१९}रयिः धनरूपोऽसि । ^{२०}बहुलः सर्वविषयबाहुल्योपेतः
^{२१}विश्वतः ^{२२}पृथुः विस्तीर्णः प्रख्यात इत्यर्थः ॥

१. त-कायादीन्; थ-कामादीन् २. म-शिक्षयिता शोधयिता; ण-न-क्षिपयिता साधयिता; व-क्षेपयिता
साधयिता । ३. क-झ१-आदित्यस्य संबन्धिनी । ४. ख-म-समर्थः । ५. त-थ-न-व-पातात् ।
६. झ१-विश्वतः सर्वतः ।

त्वामग्न आदित्यास आस्यत्वां जिह्वां शुचयश्चक्रिरे कवे ।

त्वां रातिषाचो अध्वरेषु सश्चिरे त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ॥ १३ ॥

त्वाम् । अग्ने । आदित्यासः । आस्यम् । त्वाम् । जिह्वाम् । शुचयः । चक्रिरे । कवे ।

त्वाम् । रातिऽसाचः । अध्वरेषु । सश्चिरे । त्वे इति । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतम् ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वाम् आदित्यासः अदितेः पुत्रा इन्द्रादयः आस्यं स्वकीयं मुखं भक्षणपानादिसाधनं चक्रिरे इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तथा हे कवे क्रान्तप्रज्ञ त्वाम् एव शुचयः शुद्धा दीप्ता वा देवाः जिह्वां स्वकीयजिह्वास्थानीयम् आस्वादनसाधनं चक्रिरे । त्वन्मुखेनैव भक्षयन्ति त्वजिह्वयैव आस्वादयन्तीत्यर्थः । तथा त्वाम् एव रातिषाचः । रातिर्दानं दत्तं हविरादि धनं वा । तेन समवेता देवाः अध्वरेषु यज्ञेषु सश्चिरे सेवन्ते त्वामेव प्रतीक्षन्ते विना त्वया स्वेषां हविर्भक्षणायोगात् । एवं कृत्वा त्वे त्वयि देवाः सर्वे आहुतं सर्वतो दत्तं हविरदन्ति भक्षयन्ति । एवं सर्वदेवोपकारिणं महानुभावं स्तौमीत्यर्थः ॥

त्वे अग्ने विश्वे अमृतासो अद्रुह आसा देवा हविरदन्त्याहुतम् ।

त्वया मर्तासः स्वदन्त आसुति त्वं गर्भो वीरुधां जज्ञिषे शुचिः ॥ १४ ॥

त्वे इति । अग्ने । विश्वे । अमृतासः । अद्रुहः । आसा । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतम् ।

त्वया । मर्तासः । स्वदन्ते । आऽसुतिम् । त्वम् । गर्भः । वीरुधाम् । जज्ञिषे । शुचिः ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वे त्वयि विश्वे सर्वे अमृतासः अमरणधर्माणः अद्रुहः अद्रोतधारः देवाः आसा त्वदीयेन आस्येन आहुतं हविरदन्ति भक्षयन्ति । आस्यशब्दस्य तृतीयैकवचने 'पद्मोमास्' इत्यादिना आसन्नादेशः । 'ऊडिदंपदादि' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तथा मर्तासः मनुष्या अपि त्वया साधनभूतेन आसुतिं रसरूपमन्नादिकं स्वदन्ते आस्वादयन्ति । त्वम् एव वीरुधां लतालीनां गर्भः गर्भस्थानीयः तेषां मध्येऽवस्थानात् । वसुः सर्वेषां निवासभूतः सन् जज्ञिषे । उत्पादयसि सस्याद्यन्नम् ॥

त्वं तान्त्सं च प्रति चासि मज्मनाग्ने सुजात प्र च देव रिच्यसे ।

पृक्षो यदत्र महिना वि ते भुवदनु द्यावापृथिवी रोदसी उभे ॥ १५ ॥

त्वम् । तान् । सम् । च । प्रति । च । असि । मज्मना । अग्ने । सुऽजात । प्र । च । देव । रिच्यसे ।

पृक्षः । यत् । अत्र । महिना । वि । ते । भुवत् । अनु ।

द्यावापृथिवी इति । रोदसी इति । उभे इति ॥ १५ ॥

हे अग्ने वत्वं वमज्मना बलेन वतान् प्रसिद्धान् देवान् वसं वच वजसि संगच्छसि । तैः सहितोऽपि भवसि । तथा सामर्थ्येन वप्रति वचासि । प्रत्येकं तैर्विभिन्नः प्रतिनिधिर्वा भवसि । प्रतिस्वीकारसमये तैः सहितो भवसि वियुक्तश्च भवसीत्यर्थः । हे वसुजात शोभनजनन । मन्त्र-सहितमथनेन उत्पन्नत्वात् अग्नेः सुजन्मत्वम् । तादृश वअग्ने हे वदेव वप्र वरिच्यसे वच । तैर्बलेन चाधिको भवसि । आधिक्ये कारणमाह । वयत् यस्मात् वअत्र अस्मिन् यज्ञे वपृक्षः सर्वमप्यन्नम् । व्यत्ययेन बहुवचनम् । वते तवैव ववि वभुवत् समर्थं भवति वमहिना माहात्म्येन । यतो महत्त्वमस्ति अत इत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । वरोदसी सर्वनिरोदनस्वभावे वउभे द्यावापृथिव्यौ वअनु । ते प्रति । तयोर्मध्ये व्याप्तमित्यर्थः । त्वयि हुतमन्नं त्वन्महत्त्वेन लोकत्रये व्याप्तमित्यर्थः ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमग्ने रातिमुपसृजन्ति सूरयः ।

अस्माञ्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोऽअग्राम् । अश्वऽपेशसम् । अग्ने । रातिम् । उपसृजन्ति । सूरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ ।

बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १६ ॥

अनया होता स्तुतिनिगमव्याजेन^१ अभिमतमाशास्ते । हे वअग्ने वसूरयः मेधाविनः प्रेरयितारो वा यजमानाः वस्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यः वगोअग्रां गावोऽग्रगामिन्यो यस्याः तादृशीं गोप्रमुखाम् वअश्वपेशसम् ॥ पेश इति रूपनाम ॥ अश्वेन निरूपणीयाम् । एतद्द्वयं प्राधान्याभिप्रायम् । गौश्च अश्वश्च अजाश्चेति दक्षिणापरिगगनेषु गवाश्वयोः प्राथम्यात् । तादृशीं वरातिम् वउपसृजन्ति ददते । वतान् यजमानान् वअस्माञ्च ऋत्विजः ववस्यः वसीयः श्रेष्ठं स्वर्गादिस्थानम् वआ सघ्नतः वप्र^२ वहि वनेषि^३ प्रकर्षेण नयसि खलु । नयेत्यर्थः । हि प्रसिद्धौ । वयं च वसुवीराः शोभनपुत्रादिसहिताः वविदथे यज्ञे वबृहत् महन्मन्त्रजातं ववदेम उच्चारयामः स्तुम इत्यर्थः ॥ १९ ॥

‘यज्ञेन वर्धत’ इति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मण्डलद्रष्टुर्गृह्यसमदस्यार्पम् । ‘मण्डलादिवाग्नेयम्’ इति परिभाषयाग्नेयम् । तुशब्दानुकर्षादिदमपि जागतम् । ‘यज्ञेन सप्तोना’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसि अस्य विनियोगः । सूत्रं तु पूर्वसूक्ते एवोक्तम् । तथा चातुर्विंशिके तृतीयसवने जातवेदस्यनिविद्धानीयम्^४ इदम् । ‘यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति सूत्रितत्वात् । पृष्ठयाभिप्लवपडहयोर्द्वितीयेऽह्न्यपि जातवेदस्यनिविद्धानम्^५ इदम् । ‘चातुर्विंशिकं तृतीयसवनम्’ इति चतुर्विंशादतिदिष्टत्वात् ।

१. म-स्तुतिं निगमय्य । २. म-प्र णेषि हि; ख-ण१-न-व-प्र हि णेषि; न-प्र णहि षि; क-प्रणेषि ।

३. ण-न-म-°निविद्धानम् । ४. ख-ण-°निविद्धानीयम् ।

यज्ञेन वर्धत जातवेदसमग्निं यजध्वं हविषा तना गिरा ।

समिधानं सुप्रयसं स्वर्णरं द्युक्षं होतारं वृजनेषु धूर्षदम् ॥ १ ॥

यज्ञेन । वर्धत । जातवेदसम् । अग्निम् । यजध्वम् । हविषा । तना । गिरा ।

सम्ऽइधानम् । सुऽप्रयसम् । स्वऽनरम् । द्युक्षम् । होतारम् । वृजनेषु । धूऽसदम् ॥ १ ॥

हे यजमाना ऋत्विजो वा यूयं यजतवेदसं जातानां वेदितारं जातधनं जातप्रज्ञं वा अग्निं यज्ञेन यागेन वर्धत प्रवर्धत^१ । सामान्येनोक्त्वा विशेषेणाह । हविषा चरुपुरोडाशादिना तना विस्तृतया गिरा स्तुत्या च यजध्वं पूजयध्वम् । कीदृशं तम् । समिधानं समिध्यमानम् । सुप्रयसं शोभनान्नम् । स्वर्णरं स्वर्गं नेतव्या यजमाना यस्य तादृशम् । यद्वा स्वरिति सर्वपर्यायः । स्तुतीनां नेतारः स्तोतारः । बहुस्तोतारमित्यर्थः । द्युक्षं दीप्तं द्युनिवासिनं वा । होतारं होमसंपादकम् । वृजनेषु बलेषु धूर्षदं^२ बलस्य कर्तारमित्यर्थः । अग्निपाटवे सति शरीरं बलं^३ भवतीति प्रसिद्धम्^४ ॥

अभि त्वा नक्तीरुषसो ववाशिरेऽग्ने वत्सं न स्वसरेषु धेनवः ।

दिवइवेदरतिर्मानुषा युगा क्षपो भासि पुरुवार संयतः ॥ २ ॥

अभि । त्वा । नक्तीः । उषसः । ववाशिरे । अग्ने । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः ।

दिवऽइव । इत् । अरतिः । मानुषा । युगा । आ । क्षपः । भासि । पुरुऽवार । सम्ऽयतः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां अभि प्रति नक्तीः रात्रीः उषसः अहानि । सर्वासु रात्रिषु सर्वेष्वपि^५ अहःसु । यद्वा नक्तशब्दः सायंकालं लक्षयति सायंप्रातरग्निहोत्रस्य सद्भावात् । सर्वेषु कालेषु सायंप्रातः-कालेषु वा ववाशिरे आकांक्षन्ते यजमाना यष्टुम् । यद्वा अहानि रात्रयश्च त्वामेव कामयन्ते होतुम् । काले कर्मणश्चोदनात् कालानां कामनमुपचर्यते । तत्र दृष्टान्तः । स्वसरेषु स्वयंसरणशीलेष्वहःसु सुखसरणाधिकरणेषु^६ गोष्ठेषु वा धेनवः वत्सं न । वत्समिव । किंच हे पुरुवार बहुभिर्वरणीयाम्ने संयतः नियतस्त्वं दिवइव द्युलोकस्येव अरतिः । व्याप्तो विस्तृतः । तत्रत्यानां देवानां हविः-प्रदानायैव सर्वत्र व्याप्त इत्यर्थः । मानुषा मनुष्याणां^६ यजमानानां संबन्धीनि युगा युगानि । युगशब्दः कालोपलक्षकः । प्रातरादिसवनानि । सर्वेषु सवनेषु ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ क्षपः रात्रीः । सर्वासु रात्रिष्वपि आ भासि समन्तादीप्यसे ॥

१. म-प्रवर्धत । २. थ-म-धूर्षदं तम् । ३. म-शरीरस्य बलं भवति हि सिद्धम् । ४. क-ज-ण-
१ म-ख-सर्वेषु । ५. ब-सुखसरणाधिकरणेषु । ६. क-ण-न-म-मानुषाणाम् ।

तं देवा बुध्ने रजसः सुदंससं दिवस्पृथिव्योररतिं न्येरिरे ।

रथमिव वेद्यं शुक्रशोचिषमग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यम् ॥ ३ ॥

तम् । देवाः । बुध्ने । रजसः । सुदंससम् । दिवः पृथिव्योः । अरतिम् । नि । एरिरे ।

रथम् इव । वेद्यम् । शुक्रशोचिषम् । अग्निम् । मित्रम् । न । क्षितिषु । प्रशंस्यम् ॥ ३ ॥

तं प्रसिद्धम् उक्तगुणविशिष्टमग्निं देवाः प्रसिद्धा व्यवहर्तार ऋत्विजो वा रजसः रज्जनात्मकस्य लोकस्य बुध्ने मूले । पृथिव्यां वेद्यामित्यर्थः । तत्र न्येरिरे नितरामीरयन्ति । व्यापारयन्ति स्वस्व-
हविर्लाभाय । ऋत्विक्पक्षे स्तोत्रादिना नितरां गच्छन्ति भजन्ते । कीदृशमित्याह । सुदंससं
शोभनदर्शनं दिवस्पृथिव्योः द्यावापृथिव्योः अरतिम् । ईश्वरं गन्तारं व्याप्तं वा । वेद्यम् । वेदो धनम् ।
तस्मै हितम् । रथमिव । रथं यथा स्वाभिमतलाभाय आश्रयन्ते तद्वत् । यद्वा रथमिव प्राप्तिसाधनत्वेन
वर्तमानं वेद्यं वेदितव्यम् । शुक्रशोचिषं दीप्तवर्णम् अग्निं मित्रं^१ न^२ सखिवत्कार्यसाधकम् । यद्वा
आदित्यमिव । क्षितिषु यागभूमिषु मनुष्येषु वा प्रशंस्यं प्रकर्षेण स्तुत्यम् । एवं महानुभावमग्निं
न्येरिर इति ॥

तमुक्षमाणं रजसि स्व आ दमे चन्द्रमिव सुरुचं ह्यार आ दधुः ।

पृश्न्याः पतरं चितयन्तमक्षभिः पाथो न पायुं जनसी उभे अनु ॥ ४ ॥

तम् । उक्षमाणम् । रजसि । स्वे । आ । दमे । चन्द्रम् इव । सुसुरुचम् । ह्यारे । आ । दधुः ।

पृश्न्याः । पतरम् । चितयन्तम् । अक्षभिः । पाथः । न । पायुम् ।

जनसी इति । उभे इति । अनु ॥ ४ ॥

तं स्तुत्यतरं रजसि अन्तरिक्षे आ उक्षमाणं सर्वतः सिञ्चन्तं वृष्टिजलं रजसि पृथिव्यां
वेद्यां घृतादिना आसिच्यमानं^२ वा । स्वे स्वकीये ह्यारे विजने^३ दमे यागगृहे आ दधुः आदधते ।
कीदृशं तम् । चन्द्रमिव सुरुचम् । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यमिव शोभनदीप्तिम् । पश्चात् प्रवृद्धा-
वस्थायां पृश्न्याः पतरं द्युलोकस्यान्तरिक्षस्य गन्तारम् । अक्षभिः स्वकीयेर्ज्वालारूपैरवयवैः
चितयन्तं चेतयमानम् । पाथो न पायुम् । उदकमिव रक्षकम् । उभे जनसी सर्वस्य जनयित्री
द्यावापृथिव्यौ अनु व्याप्तम् । भूम्यां होमाधारत्वेन स्थित्वा हविष्प्रापणाय द्युलोकगामिनमिति
भावः । एवंप्रममग्निमादधते ॥

स होता विश्वं परि भूत्वध्वरं तमु हव्यैर्मनुष ऋञ्जते गिरा ।

हिरिशिप्रो वृधसानासु जर्भुरद्यौर्न स्तृभिश्चितयद्रोदसी अनु ॥ ५ ॥

सः । होता । विश्वम् । परि । भूतु । अध्वरम् । तम् । ऊँ इति । हव्यैः । मनुषः । ऋञ्जते । गिरा ।
हिरिऽशिप्रः । वृधसानासु । जर्भुरत् । द्यौः । न । स्तृभिः । चितयत् । रोदसी इति । अनु ॥ ५ ॥

१ सः अग्निः १ होता होमनिष्पादकः सन् १ विश्वं सर्वम् १ अध्वरं यागं १ परि १ भूतु परितो भवतु १ ।
१ तमु तमेवाग्निं १ हव्यैः हविर्भिः १ गिरा स्तुत्या च १ मनुषः मनुष्याः १ ऋञ्जते प्रसाधयन्ति । ऋञ्जतिः
प्रसाधनकर्मा । १ हिरिशिप्रः हरणशीलहनुर्दीप्तोष्णीपो वा । 'शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः'
(ऋ. सं. ५. ५४. ११) इत्यादि मन्त्रान्तरात् । १ वृधसानासु प्रवर्धमानास्वोपधीषु ज्वालासु वा
१ जर्भुरत् । पूर्यमाणो यज्ञं गन्ता । शत्रन्ते पदम् । यद्वा द्वितीयार्थे सप्तमी । वर्धमाना ओपधीर्जर्भुरत् ।
पुनः पुनर्दहन्नित्यर्थः । १ द्यौः द्युलोकान्तरिक्षं १ स्तृभिः १ न नक्षत्रैरिव १ रोदसी १ अनु द्यावापृथिव्यावनु
१ चितयत् चेतयति । ज्वालाभिर्विस्फुलिङ्गैश्च भुवमन्तरिक्षं च व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

स नो रेवत्समिधानः स्वस्तये संददस्वान्रयिमस्मासु दीदिहि ।

आ नः कृणुष्व सुविताय रोदसी अग्ने हव्या मनुषो देव वीतये ॥ ६ ॥

सः । नः । रेवत् । समऽइधानः । स्वस्तये । समऽददस्वान् । रयिम् । अस्मासु । दीदिहि ।

आ । नः । कृणुष्व । सुविताय । रोदसी इति । अग्ने । हव्या । मनुषः । देव । वीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने १ सः तादृशस्त्वं १ नः अस्माकं १ स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशनाम । क्षेमाय । १ रेवत् रयिमत्
१ रयिं धनं उपर्युपरिवृद्धिमद्धानयोग्यं वा धनम् १ अस्मासु १ संददस्वान् सम्यक् प्रयच्छन् १ समिधानः
अस्माभिः सम्यगिध्यमानः सन् १ दीदिहि दीप्यस्व । यद्वा रेवदिति क्रियाविशेषणम् । रा धनं समृद्धिमद्यथा
तथा दीप्यस्वेति । तथाभूतः सन् १ नः अस्मभ्यं १ सुविताय सुहिताय शोभनफलाय १ रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ १ आ १ कृणुष्व सर्वतः कुरुष्व । उभौ लोकौ भोगप्रदौ कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । हे
१ देव १ अग्ने १ मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य मम संबन्धीनि १ हव्या हवींषि १ वीतये देवेभ्यो भक्षणाय ।
पुनः पुनर्यागाद्यनुष्ठानायेत्यर्थः ।

दा नो अग्ने बृहतो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजं श्रुत्या अपा वृधि ।

प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि स्वरर्ण शुक्रमुषसो वि दिद्युतुः ॥ ७ ॥

दाः । नः । अग्ने । बृहतः । दाः । सहस्रिणः । दुरः । न । वाजम् । श्रुत्यै । अप । वृधि ।

प्राची इति । द्यावापृथिवी इति । ब्रह्मणा । कृधि । स्वरः । न । शुक्रम् । उषसः । वि । दिद्युतुः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नः अस्मभ्यं बृहतः महतः प्रभूतान् गवाश्चादिधनविशेषान् दाः देहि । तथा सह-
स्रिणः सहस्रसंख्योपेतान् पुत्रभृत्यादीन् दाः देहि ॥ ददातेऽच्छान्दसे लुङि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ॥
श्रुत्यै कीर्यै वाजम् अन्नं दुरो न तस्य द्वाराण्यपि । नशब्दश्चार्थे^१ । अपा वृद्धि अपवृणु ।
प्रेरयेत्यर्थः । यद्वा द्वाराणीव । तत्प्राप्युपायान् विशदयति । तदर्थं द्यावापृथिवी ब्रह्मणा परिवृष्टेन
कर्मणा प्राची प्रकृष्टाञ्जने अस्मदनुकूले कृधि कुरु । स्वर्ण आदित्य इव । स यथा जगत्प्रकाशयति
तद्वत् । शुकं दीप्तं त्वाम् उपसः उपःकालाः वि दिद्युतुः विद्योतयन्ति । उपःकाले ह्यग्नयः
प्रज्वाल्यन्ते ॥

स इधान उपसो राम्या अनु स्वर्ण दीदेदरुषेण भानुना ।

होत्राभिरग्निर्मनुषः स्वध्वरो राजा विशामतिथिश्चारुणायवे ॥ ८ ॥

सः । इधानः । उपसः । राम्याः । अनु । स्वः । न । दीदेत् । अरुषेण । भानुना ।

होत्राभिः । अग्निः । मनुषः । सुऽअध्वरः । राजा । विशाम् । अतिथिः । चारुः । आयवे ॥ ८ ॥

सः अग्निः राम्याः स्मणहेतुभूताः उपसः अनु अनुलक्ष्य इधानः इध्यमानोः दीपितः सन्
अरुषेण रोचमानेन भानुना तेजसा स्वर्ण आदित्य इव दीदेत् दीप्यते । सः अग्निः मनुषः
मनुष्यस्य होतुः होत्राभिः । होत्रेति वाङ्नाम । होमसाधनभूताभिः स्तुतिभिः स्तूयमानः स्वध्वरः
शोभनयागः विशां प्रजानां राजा राजमानः स्वामी आयवे मनुष्याय यजमानाय तदर्थं चारुः
चरणशीलः अतिथिः अतिथिवत्पूज्यो भवति ॥

एवा नो अग्ने अमृतेषु पूर्व्य धीष्णीपाय बृहद्विवेषु मानुषा ।

दुहाना धेनुर्वृजनेषु कारवे तमना शतिनं पुरुरूपमिषणि ॥ ९ ॥

एव । नः । अग्ने । अमृतेषु । पूर्व्य । धीः । पीपाय । बृहत्ऽद्विवेषु । मानुषा ।

दुहाना । धेनुः । वृजनेषु । कारवे । तमना । शतिनम् । पुरुऽरूपम् । इषणि ॥ ९ ॥

बृहद्विवेषु प्रभूतद्युतिषु अमृतेषु देवेषु मध्ये हे पूर्व्य पूर्वभाविन् अग्ने त्वां मानुषा मनुष्याणां
मध्ये नः अस्मदीया धीः बुद्धिः स्तुतिः कर्म वा एव एवं पीपाय प्याययति । यद्वा मानुषा
मनुष्यान्^२ धीस्त्वदीया बुद्धिः कर्म वा प्याययतु । तथा त्वदीया धीः वृजनेषु यज्ञेषु कारवे स्तोत्रे
दुहाना धेनुः । दोग्ध्री धेनुरिव । लुप्तोपममेतत् । तमना आत्मनैव इषणि एषणायां सत्यां
शतिनम् अपरिमितसंख्याकं पुरुरूपं गवाश्चादिरूपेण नानारूपं धनसमूहं दुहाना भवति ॥

१. ख-ज-व-नशब्दश्चार्थे । प्रादयोऽर्थव्यवसायेन व्यवहरन्ति । २. झ-झ१-म-मनुष्यान् अस्मान् ।

वयमग्ने अर्वता वा सुवीर्यं ब्रह्मणा वा चितयेमा जनाँ अति ।

अस्माकं द्युम्नमधि पञ्च कृष्टिषूच्चा स्वर्णं शुशुचीत दुस्तरम् ॥ १० ॥

वयम् । अग्ने । अर्वता । वा । सुवीर्यम् । ब्रह्मणा । वा । चितयेम । जनान् । अति ।

अस्माकम् । द्युम्नम् । अधि । पञ्च । कृष्टिषु । उच्चा । स्वः । न । शुशुचीत । दुस्तरम् ॥ १० ॥

हे अग्ने वयं यजमानाः सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं यथा तथा अर्वता वा अरणकुशलेनाश्वेन । वाशब्दश्चार्थः । ब्रह्मणा वा अग्नेन च त्वद्दत्तेन जनान् अस्मत्समानान् अति चितयेम अतिक्रम्य ज्ञायेमहि । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । यद्वा त्वद्दत्तेनाश्वेनाग्नेन च सुवीर्यं चितयेम प्रकाशयेम । तदर्थम् अस्माकं पञ्च पञ्चसु कृष्टिषु जनेषु निपादपञ्चमेषु चतुर्षु वर्णेषु उच्चा उच्चैरतिप्रभूतं दुस्तरम् अन्येनाप्राप्तं द्युम्नं धनं स्वर्णं सूर्यं इवाधिकं शुशुचीत दीप्यताम् । अधीत्ययमनर्थको वा ।

स नो बोधि सहस्य प्रशंस्यो यस्मिन्त्सुजाता इषयन्त सूरयः ।

यमग्ने यज्ञमुपयन्ति वाजिनो नित्ये तोके दीदिवांसं स्वे दमे ॥ ११ ॥

सः । नः । बोधि । सहस्य । प्रशंस्यः । यस्मिन् । सुजाताः । इषयन्त । सूरयः ।

यम् । अग्ने । यज्ञम् । उपयन्ति । वाजिनः । नित्ये । तोके । दीदिवांसम् । स्वे । दमे ॥ ११ ॥

हे अग्ने सहस्य शत्रूणामभिभवितर्वलप्रभव वा प्रशंस्यः स्तुत्यः सः त्वं नः अस्मदीयं स्तोत्रादिकं बोधि बुध्यस्व । स इत्युक्तं क इत्याह । यस्मिन् अग्नौ सुजाताः शोभनजननाः सूरयः स्तोतार ऋत्विजः इषयन्त गमयन्ति स्तोत्राणि । किंच हे अग्ने यज्ञं यजनीयं यं वाजिनः हविलक्षणावन्तो यजमानाः नित्ये तोके औरसे पुत्रे निमित्तभूते सति । यद्वा । तस्मिन् यथा दीप्यते । पुत्रगृहे यथा पिता दीप्यते तद्वत् स्वे दमे स्वकीये यागगृहे सवनीयादिस्थाने दीदिवांसं दीप्यमानम् उपयन्ति हविःस्तोत्रादिना । स बोधि इत्यन्वयः ॥

उभयांसो जातवेदः स्याम ते स्तोतारो अग्ने सूरयश्च शर्मणि ।

वस्वो रायः पुरुश्चन्द्रस्य भूर्यसः प्रजावतः स्वपत्यस्य शग्धि नः ॥ १२ ॥

उभयांसः । जातवेदः । स्याम । ते । स्तोतारः । अग्ने । सूरयः । च । शर्मणि ।

वस्वः । रायः । पुरुश्चन्द्रस्य । भूर्यसः । प्रजावतः । सुअपत्यस्य । शग्धि । नः ॥ १२ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितः अग्ने स्तोतारः त्वां स्तुवन्त ऋत्विजः सूरयः मेधाविनो यजमानाः च इति उभयांसः उभये वयं शर्मणि सुखे निमित्तभूते सति ते त्वत्संबन्धिनः स्याम भवेम । यद्वा । ते शर्मणि स्याम । त्वं च नः अस्माकं वस्वः निवासहेतोर्वसिष्ठस्य रायः

गवादिधनस्य ^१पुरुश्चन्द्रस्य अतिशयेनाह्लादकस्य बहुहिरण्योपेतस्य वा ^२भूयसः प्रभूतस्य ^३प्रजावतः
भृत्याद्युपेतस्य पुत्रादिभोगपर्याप्तस्य वा ^४स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य । ईदृग्रूपं धनं ^५नः अस्मभ्यं ^६शग्धि
देहि । दातुं शक्तो भवसि ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्चपेशसमग्रे रातिमुपसृजन्ति सूरयः ।

अस्माञ्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोऽअग्राम् । अश्चऽपेशसम् । अग्रे । रातिम् । उपऽसृजन्ति । सूरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १३ ॥

‘ ये स्तोतृभ्यः ’ इति त्रयोदशी व्याख्याता ॥ २१ ॥

‘ समिद्धो अग्निः ’ इत्येकादशच तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभम् । सप्तमी जगती । समिद्धोऽ-
ग्निरग्निना नराशंसतनूनपादादय एकादश प्रयाजदेवताः । ‘ समिद्ध एकादशाग्रं सप्तमी जगती ’ इत्यनु-
क्रमणिका । पशौ शुनकानामिदमाग्रीसूक्तम् । गृत्समदस्यापि शुनकत्वात् । ‘ समिद्धो अग्निरिति
शुनकानाम् ’ (आश्व. श्रौ. ३. २) इति हि सूत्रितम् ।

समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्थात् ।

होता पावकः प्रदिवः सुमेधा देवो देवान्यजत्वग्निरर्हन् ॥ १ ॥

सम्ऽईद्धः । अग्निः । निऽहितः । पृथिव्याम् । प्रत्यङ् । विश्वानि । भुवनानि । अस्थात् ।

होता । पावकः । प्रऽदिवः । सुऽमेधाः । देवः । देवान् । यजतु । अग्निः । अर्हन् ॥ १ ॥

^१पृथिव्यां वेदिलक्षणायां ^२समिद्धः सम्यक् दीप्त एतन्नामकः ^३अग्निः ^४निहितः स्थापितः सन्
^५विश्वानि सर्वाणि ^६भुवनानि भूतजातानि ^७प्रत्यङ् अभिमुखः सन् ^८अस्थात् तिष्ठति । यथा सर्वे
जनाः पश्यन्ति तथा प्रवृद्धः^९ अभवदित्यर्थः । किंच सोऽग्निः ^{१०}होता होमनिष्पादको देवानामाह्लाता
वा ^{११}पावकः शोधकः ^{१२}प्रदिवः पुराणः ^{१३}सुमेधाः शोभनप्रज्ञः ^{१४}देवः द्योतमानः । एवं महानुभावः
^{१५}अग्निः ^{१६}अर्हन् यागयोग्यः सन् ^{१७}देवान्यजतु । अत्र यष्टव्यानिन्द्रादीन् पूजयतु^{१८} ।

नराशंसः प्रति धामान्यञ्जन् तिस्रो दिवः प्रति महा स्वर्चिः ।

घृतप्रुषा मनसा हव्यमुन्दन्मूर्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ २ ॥

नराशंसः । प्रति । धामानि । अञ्जन् । तिस्रः । दिवः । प्रति । महा । सुऽअर्चिः ।

घृतऽप्रुषा । मनसा । हव्यम् । उन्दन् । मूर्धन् । यज्ञस्य । सम् । अनक्तु । देवान् ॥ २ ॥

नराशंसः नरैर्नेतृभिः ऋत्विग्भिः^१ शंसनीयः एतन्नामकोऽग्निः स्वर्चिः शोभनज्वालः सन्
 धामानि स्थानान्याहुत्यधिकरणानि तेजांसि प्रति प्रत्येकं महा स्वमहिम्ना अजन् व्यक्तीकुर्वन्
 तिस्रो दिवः द्योतमानांस्त्रीन् भूम्यादिलोकांश्च प्रति प्रत्येकमजन् । स्थित्या^२ भूमिं प्रकाशेनान्तरिक्षं
 हविःप्रापणेन दिवमित्यभिप्रायः । यद्वा लोकानां प्रत्येकं त्रित्वोपेतत्वात् तिस्रो दिव इत्यविरुद्धम् ।
 'तिस्रो दिवः पृथिवीस्तिस्रः' (ऋ. सं. ४. ५४. ५) इत्यादिमन्त्रवर्णात् 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो
 लोकाः' (ऐ. ब्रा. २. १७) इति ब्राह्मणाच्च । तथा धृतपुषा धृतं सिद्धता मनसा हव्यम् उन्दन्
 क्लेदयन् स्निग्धीकुर्वन् यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि मुखे होमसमये देवान् यष्टव्यान् समनक्तु सम्यक्
 ऋयक्तीकरोतु । तर्पयत्वित्यर्थः ॥

ईळितो अग्ने मनसा नो अर्हन्देवान्यक्षि मानुषात्पूर्वो अद्य ।

स आ वह मरुतां शर्धो अच्युतमिन्द्रं नरो बर्हिषदं यजध्वम् ॥ ३ ॥

ईळितः । अग्ने । मनसा । नः । अर्हन् । देवान् । यक्षि । मानुषात् । पूर्वः । अद्य ।

सः । आ । वह । मरुताम् । शर्धः । अच्युतम् । इन्द्रम् । नरः । बर्हिःसदम् । यजध्वम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ईळितः अस्माभिः स्तुतः सन् मनसा अस्मदनुरक्तेन देवानां यागबुद्ध्या वा
 अर्हन् यागयोग्यः सन् मानुषात् होतुः पूर्वः पूर्वभावी नः अस्मदर्थम् अद्य अस्मिन् दिने देवान्
 यष्टव्यान् यक्षि त्वमेव यजसि । सः तादृशो यष्टा ध्वम् आ वह आकारय । कान् । मरुतां शर्धः
 गणम् । अच्युतम् अक्षोणम् इन्द्रं तदविनाभूतमिन्द्रमपि । यद्वा मरुद्वलोपेतमिन्द्रम् । अनन्तरं हे
 नरः नेतार ऋत्विजः बर्हिषदं बर्हिषि सीदन्तं तमिन्द्रं यजध्वं पूजयध्वम् ॥

देव बर्हिर्वर्धमानं सुवीरं स्तीर्णं राये सुभरं वेद्यस्याम् ।

धृतेनाक्तं वसवः सीदतेदं विश्वे देवा आदित्या यज्ञियासः ॥ ४ ॥

देव । बर्हिः । वर्धमानम् । सुवीरम् । स्तीर्णम् । राये । सुभरम् । वेदी इति । अस्याम् ।

धृतेन । अक्तम् । वसवः । सीदत । इदम् । विश्वे । देवाः । आदित्याः । यज्ञियासः ॥ ४ ॥

हे बर्हिः देव एतदभिमानिन्नमे वर्धमानं सुवीरं शोभनवीरसंपादकं सुभरं सुपूर्णं स्तीर्णम्
 अस्मदीयैर्ऋत्विगिरास्तृतं भव । किमर्थम् । राये धनाय । अस्यां वेदी वेद्याम् ॥ सप्तम्यर्थे
 प्रगृह्यसंज्ञा । संहितायां यणादेशश्छान्दसः ॥ धृतेन आज्येन अक्तम् इदं स्निग्धं बर्हिः सीदत ।
 के । हे वसवः एतन्नामकाः । हे विश्वे सर्वे देवाः । हे आदित्याः । यज्ञियासः यज्ञार्हास्ते
 यूयमिदं बर्हिर्निषीदत अस्मिन् बर्हिषि निषीदतेत्यर्थः ॥

वि श्रयन्तामुर्विया हूयमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा नमोभिः ।

व्यचस्वतीर्वि प्रथन्तामजुर्या वर्ण पुनाना यशसं सुवीरम् ॥

वि । श्रयन्ताम् । उर्विया । हूयमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रऽअयनाः । नमःऽभिः ।

व्यचस्वतीः । वि । प्रथन्ताम् । अजुर्याः । वर्णम् । पुनानाः । यशसम् । सुऽवीरम् ॥ ५ ॥

१द्वारो १देवीः अग्नेर्द्वाराभिमानिन्यो देव्यः १वि १श्रयन्तां विविच्य श्रयन्तां विवृतापिधाना भवन्तु । कीदृश्यस्ताः । १उर्विया । उर्व्यो महस्यः । १नमोभिः नमस्कारोपेतैः स्तोत्रैः १हूयमानाः । १सुप्रायणाः सुष्ठु प्रकर्षेण गन्तव्याः । ईदृश्यो देव्यो विश्रयन्ताम् । किंच १व्यचस्वतीः व्याप्तिमत्यः १अजुर्याः अहिंस्या अजनना वा १सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं १यशसं यशोयुक्तं १वर्णं वर्णनीयं रूपविशेषं १पुनानाः यजमानाय शोधयिष्यः संपादयिष्यो देव्यः १वि १प्रथन्तां विशेषेण प्रख्याता भवन्तु ॥ २२ ॥

साध्वपांसि सनता न उक्षिते उषसानक्ता वय्येव रण्विते ।

तन्तुं ततं संवयन्ती समीची यज्ञस्य पेशः सुदुघे पयस्वती ॥ ६ ॥

साधु । अपांसि । सनता । नः । उक्षिते इति । उषसानक्ता । वय्याऽइव । रण्विते इति ।

तन्तुम् । ततम् । संवयन्ती इति सम्ऽवयन्ती । समीची इति सम्ऽईची ।

यज्ञस्य । पेशः । सुदुघे इति सुऽदुघे । पयस्वती इति ॥ ६ ॥

१साधु साधूनि १नः अस्मदीयानि १अपांसि कर्माण्युद्दिश्य १सनता सनातनेनाविच्छिन्नप्रवृत्तिकेन स्तोत्रादिना १उक्षिते पूजिते । यद्वा । पुराणवाची विभक्त्यन्तः सनच्छब्दोऽस्ति । तस्य प्रथमाद्विवचन-स्याकारः । सनातने नित्ये इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे उक्षिते फलस्य सेचयिष्यौ ॥ कर्तरि निष्ठा ॥ १उषा-सानक्ता अहोरात्रदेवते १वय्याइव वानकुशले इव १रण्विते शब्दिते स्तुते परस्परं गच्छन्त्यौ वा १ततं विस्तृतं १तन्तुं तन्तुस्थानीयं यज्ञावयवं १संवयन्ती सम्यक् चित्रं सह वा वयन्त्यावुत्पादयिष्यौ १समीची सम्यक्प्रवृत्तिके परस्परानुकूले । किमर्थं संवयन्ती । १यज्ञस्य अनुष्ठीयमानस्य १पेशः रूपं निर्मातुमिति शेषः । यज्ञं निर्वर्तयितुं तदवयवानुक्रमेण १ अनुष्ठापयिष्यावित्यर्थः । अहोरात्राभ्यां हि यज्ञास्तन्यन्ते । १सुदुघे सुष्ठु फलस्य दोग्ध्यौ १पयस्वती उदकवत्यौ । अहोरात्राभ्यां खलु वृष्टिर्जायते । एवं महानुभावे अहोरात्रदेवते अस्मद्यज्ञं निर्वहतामित्यर्थः ॥

दैव्या होतारा प्रथमा विदुष्टर ऋजु यक्षतः समृचा वपुष्टरा ।

देवान्यजन्तावृतुथा समञ्जतो नाभा पृथिव्या अधि सानुषु त्रिषु ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । विदुऽष्टरा । ऋजु । यक्षतः । समृ । ऋचा । वपुऽष्टरा ।

देवान् । यजन्तौ । ऋतुऽथा । समृ । अञ्जतः । नाभा । पृथिव्याः । अधि । सानुषु । त्रिषु ॥ ७ ॥

वद्व्या । दिवि भवो दिव्योऽग्निः । तस्माद्व्यादग्नेर्जातौ वहोतारा आह्वातारौ देवानां होम-
निष्पादकौ वा अग्नी पार्थिवान्तरिक्ष्यौ प्रथमा प्रथमं यष्ट्यौ विदुष्टरा विद्वत्तमौ वपुष्टरा प्रकृष्ट-
वपुषौ देवौ ऋचा मन्त्रेण ऋजु अविकलं यथा तथा सम्यक् यक्षतः पूजयतः । ऋतुथा तत्तद्वतौ
तत्र तत्र काले देवान् यष्ट्यान् यजन्तौ देवौ पृथिव्याः नाभा नाभावुत्तरवेद्याम् अधि उपरि
त्रिषु सानुषु समुच्छितेषु प्रदेशेषु गार्हपत्यादिषु समञ्जतः समाङ्काम् ॥ अञ्जेल्लेव्यडागमः ॥

सरस्वती साधयन्ती धियं न इळा देवी भारती विश्वतूर्तिः ।

तिस्रो देवीः स्वधया बर्हिरेदमच्छिद्रं पान्तु शरणं निषद्य ॥ ८ ॥

सरस्वती । साधयन्ती । धियम् । नः । इळा । देवी । भारती । विश्वतूर्तिः ।

तिस्रः । देवीः । स्वधया । बर्हिः । आ । इदम् । अच्छिद्रम् । पान्तु । शरणम् । निऽसद्य ॥ ८ ॥

नः अस्मदीयां धियं बुद्धिं यागं वा साधयन्ती निर्वर्तयन्ती सरस्वती एतन्नामिकेयं देवी
तथा इळा देवी भारती च विश्वतूर्तिः विश्वानि तूर्णानि यस्याः सा तादृशी सर्वविषयगता वाक् ।
एतदुभयविशेषणम् । तिस्रो देवीः एतास्तिस्रो देव्यः स्वधया अस्मद्वत्तहविषा निमित्तेन इदं
बर्हिः यज्ञम् अच्छिद्रं यथा तथा पान्तु पालयन्तु । किं कृत्वा । शरणं यागगृहम् आ निषद्य
आश्रित्य । यद्वा । स्वधया इदं बर्हिः इमं यज्ञमागत्यास्मदीयं शरणं गृहं निषद्याच्छिद्रं यथा तथा
पान्तु ॥

अथ 'पिशङ्गरूपः' इति नवमी त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्य याज्या । 'पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः
प्रथमभाजं यशसं वयोधाम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितत्वात् । पाठस्तु—

पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः ।

प्रजां त्वष्टा विष्यतु नाभिस्म अथा देवानामप्येतु पार्थः ॥ ९ ॥

पिशङ्गरूपः । सुभरः । वयःधाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते । देवकामः ।

प्रजाम् । त्वष्टा । वि । स्यतु । नाभिम् । अस्मे इति । अथ । देवानाम् । अपि । एतु । पार्थः ॥ ९ ॥

पिशङ्गरूपः सुवर्णवर्णो नानारूपो वा सुभरः शोभनयज्ञः शोभनभरणो वा वयोधाः वयसोऽज्ञस्य
धारयिता दाता वा श्रुष्टी क्षिप्रगुणः वीरः विविधमीरयिता देवकामः देवाः काम्यन्ते येन
तादृशः पुत्रः जायते जायतामुपद्यतां त्वष्टरनुग्रहात् । स च त्वष्टा एतन्नामको देवः अस्मे अस्मभ्यं
नाभिं कुलस्य बन्धिकां प्रजां पुत्रादिरूपां विष्यतु विमुञ्चतु वितरत्वित्यर्थः । अथ अपि च देवानां
संबन्धि पाथः अज्ञम् अपि अस्मान् एतु गच्छतु । अपिः क्रियया वा संबध्यते । गच्छत्वित्यर्थः ॥

१. म-व-प्रथमयष्ट्यौ । २. क-झ-झ१-म-यजन्तौ पूजयन्तौ । ३. ख-ग-च-ण-थ-न-व-सरस्वती
एतन्नामिका देवी भारती च । ४. त-नवमीपाठस्तु । ५. झ१-ण-त-थ-न-व-तादृशः । ईदृशः ।

वनस्पतिरवसृजन्नुप स्थादग्निर्हविः सूदयाति प्र धीभिः ।

त्रिधा समक्तं नयतु प्रजानन्देवेभ्यो दैव्यः शमितोप हव्यम् ॥ १० ॥

वनस्पतिः । अवऽसृजन् । उप । स्थात् । अग्निः । हविः । सूदयाति । प्र । धीभिः ।

त्रिधा । समऽक्तम् । नयतु । प्रऽजानन् । देवेभ्यः । दैव्यः । शमिता । उप । हव्यम् ॥ १० ॥

वनस्पतिः यूपाभिमान्येतन्नामकोऽग्निः । अवसृजन् अस्मदीयं कर्मानुजानन् । उप अस्मत्समीपे । स्थात् तिष्ठतु । अग्निः पाकाधारोऽग्निश्च । हविः पशुरूपं । धीभिः कर्मभिः विशेषैः पाकसाधनैः प्रकर्षेण । सूदयाति क्षारयति । अपाकाधिकपाकादिराहित्येन । हविः पचतीत्यर्थः । किंच । दैव्यः देवसंबन्ध्याहुत्यधिकरणभूतोऽग्निः । शमिता हविषः संस्कर्ता । यद्वा । दैव्यः शमितैतन्नामकोऽग्निः । 'अग्निर्वै देवानां शमिता' इति श्रूयते । त्रिधा त्रिप्रकारम् उपस्तरणावदानाभिधारणैः । समक्तं सम्यक् सितं । हव्यं हविः । प्रजानन् विद्वान् नयनप्रकाराभिज्ञः सन् । देवेभ्यः । उप । नयतु समीपं प्रापयतु ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्बस्य धाम ।

अनुष्वधमा वह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ११ ॥

घृतम् । मिमिक्षे । घृतम् । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतम् । ऊँ इति । अस्य । धाम ।

अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाऽकृतम् । वृषभ । वक्षि । हव्यम् ॥ ११ ॥

अस्य अग्नेः । घृतम् आज्यं । मिमिक्षे सिद्धामि । यतः । अस्य । घृतं । योनिः कारणम् । उत्पन्नोऽपि । घृते । श्रितः । आश्रितः । अस्य अग्नेः । घृतम् एव । धाम तेजः । घृतेन हि अयं दीप्यते । इदानीं संबोध्योच्यते । हे अग्ने । वृषभ फलस्य वर्षितस्त्वम् । अनुष्वधं प्रतिहविः सर्वेष्वपि हविःषु दीयमानेषु । आ । वह देवान् । आहूय तान् । मादयस्व प्रीणय । ततस्त्वं । स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण दत्तं । हव्यं । वक्षि वह ॥ ॥ २३ ॥

'हुवे वः' इति नवचं चतुर्थं सूक्तम् । भार्गवः सोमाहुतिनामक ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । 'हुवे नव सोमाहुतिभार्गवो ह' इत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसीदम् । सूत्रितं च- 'हुवे वः सुद्योत्मानं नि होता होतृपदन इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

हुवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिं विशामग्निमर्तिथिं सुप्रयसम् ।

मित्रइव यो दिधिषाय्यो भूदेव आदेवे जने जातवेदाः ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुद्योत्मानम् । सुवृक्तिम् । विशाम् । अग्निम् । अर्तिथिम् । सुप्रयसम् ।

मित्रऽइव । यः । दिधिषाय्यः । भूत् । देवः । आदेवे । जने । जातवेदाः ॥ १ ॥

हे यजमानाः वः युष्मदर्थम् अग्निं हुवे आह्वयामि । कीदृशं तम् । सुद्योत्मानं सुष्टु द्योतमानं सुवृत्तिं सुवर्जितं पापैः शोभनस्तुतिं वा । विशां यजमानानाम् अतिथिम् अतिथिवत्सदा पूज्यं सुप्रयसं शोभनहविलक्षणान्नम् । किंच जातवेदाः जातानां वेदिता यः देवः अग्निः मित्र इव सखेव आदित्य इव वा दिधिपाय्यः धारयिता भूत् भवति । कुत्रेति उच्यते । आदेवे देवपर्यन्ते जने मनुष्यप्रभृतिदेवपर्यन्तेषु । तेषां धारकोऽभवदित्यर्थः ॥

इमं विधन्तो अपां सधस्थे द्वितादधुर्भृगवो विक्ष्वाद्योः ।

एष विश्वान्यभ्यस्तु भूमा देवानामग्रिररतिर्जीराश्वः ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधस्थे । द्विता । अदधुः । भृगवः । विक्षु । आयोः ।

एषः । विश्वानि । अभि । अस्तु । भूम । देवानाम् । अग्निः । अरतिः । जीरऽश्वः ॥ २ ॥

इमम् अग्निं विधन्तः परिचरन्तः भृगवः अस्मत्पूर्वं महर्षयः अपां सधस्थे सहस्थाने अन्तरिक्षे आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूतासु विक्षु प्रजासृत्विक्षु तेषां मध्ये च द्विता द्वयोः स्थानात् अदधुः आधारयन् ॥ दधातेर्लङि रूपम् ॥ एषः अग्निः भूम भूम्ना अत्यर्थं विश्वानि भूतजातानि अस्मद्विरोधीनि अभ्यस्तु अभिभवतु । स कीदृशः । देवानाम् अरतिः ईश्वरः । तेषां मध्ये शीघ्रम् अरणशीलो वा अस्मद्यागं प्रति । तथा जीराश्वः क्षिप्राश्वः ॥

अग्निं देवासो मानुषीषु विक्षु प्रियं धुः क्षेप्यन्तो न मित्रम् ।

स दीदयदुशतीरूम्या आ दक्षाय्यो यो दास्वते दमे आ ॥ ३ ॥

अग्निम् । देवासः । मानुषीषु । विक्षु । प्रियम् । धुः । क्षेप्यन्तः । न । मित्रम् ।

सः । दीदयत् । उशतीः । ऊर्म्याः । आ । दक्षाय्यः । यः । दास्वते । दमे । आ ॥ ३ ॥

देवासः देवाः क्षेप्यन्तः स्वर्गं प्रति गच्छन्तः सन्तः पूर्वं मानुषीषु मनुष्यसंबन्धिनीषु विक्षु प्रजासु प्रियं देवानां प्रीणयितारम् अग्निं धुः अधुः स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । क्षेप्यन्तः मित्रं न । रायं प्रति गच्छन्तो नराः मित्रं प्रियं सखायं स्वगृहक्षार्थं स्थापयन्ति तद्वत् । यः एवं देवैः स्थापितो योऽग्निः दास्वते हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं दमे तदीये यागगृहे आ आहितः स्थापितः दक्षाय्यः समर्धयिता दाता वा सः अग्निः उशतीः कामयमानाः ऊर्म्याः रात्रीः सर्वासु रात्रिषु आ दीदयत् दीप्यते सर्वतः । सर्वरात्रीरादीपयति वा ॥

१. क-म-द्वयोः स्थानयोस्तायः तायमानम् । छान्दसं रूपम् । यद्वा द्विता द्वित्वेन वैद्युतात्मनान्तरिक्षं यागार्थमृत्विक्षु वा आधारयन् ; झ१-क्षित्यन्तरिक्षयोः स्थानयोस्तु अस्तायमानम् । छान्दसं रूपम् । यद्वा द्विता द्वित्वेन वैद्युतात्मनान्तरिक्षे यागार्थमृत्विक्षु वादधुः आधारयन् ।

अस्य रण्वा स्वस्यैव पुष्टिः संदृष्टिरस्य हियानस्य दक्षोः ।

वि यो भरिभ्रदोषधीषु जिह्वामत्यो न रथ्यो दोधवीति वारान् ॥ ४ ॥

अस्य । रण्वा । स्वस्यैव । पुष्टिः । सम्दृष्टिः । अस्य । हियानस्य । दक्षोः ।

वि । यः । भरिभ्रत् । ओषधीषु । जिह्वाम् । अत्यः । न । रथ्यः । दोधवीति । वारान् ॥ ४ ॥

अस्य अग्नेः पुष्टिः शरीरवृद्धिः । रण्वा रमणीया शब्दयुक्ता वा । तत्र दृष्टान्तः । स्वस्य पुष्टिः हव । यथा लोके स्वकीया पुष्टिः स्वस्मै रमणीया भवति तद्वत् । यद्वा^१ अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिः यजमानविषया रण्वा स्वस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत्^२ । किंच हियानस्य समृद्धिं गच्छतो व्याप्नुवतः । दक्षोः^३ काष्ठान् दिधक्षोर्दग्धुमिच्छोः अस्य अग्नेः । संदृष्टिः संदर्शनाविर्भावोऽपि रण्वा । यः अग्निः ओषधीषु काष्ठेषु जिह्वां ज्वालाम् । जात्येकवचनम् । ज्वालाः वि भरिभ्रत् अत्यर्थं विहरति । कम्पयतीत्यर्थः ॥ हरतेर्यङ्लुगन्तत्वेन दाधर्त्यादिषु (पा. सू. ७.४.६५) निपातितात्^४ लेट्यडागमः । यद्योगादनिघातः ॥ तत्र दृष्टान्तः । रथ्यः रथार्हः । अत्यो न वाजी यथा वारान् देशवारणसाधनान् वालान् दोधवीति कम्पयति तद्वत् । योऽग्निर्ज्वालाः कम्पयति अस्याग्नेः पुष्टी रण्वेति ॥

आ यन्मे अम्बं वनदः पनन्तोऽशिग्भ्यो नामिमीत वर्णम् ।

स चित्रेण चिकित्ते रंसु भासा जुजुर्वा यो मुहुरा युवा भूत् ॥ ५ ॥

आ । यत् । मे । अम्बम् । वनदः । पनन्त । उशिक्भ्यः । न । अमिमीत । वर्णम् ।

सः । चित्रेण । चिकित्ते । रम्सु । भासा । जुजुर्वान् । यः । मुहुः । आ । युवा । भूत् ॥ ५ ॥

यत् यस्य अम्बं महत्त्वं मे मम संबन्धिनः वनदः वनन्तः संभक्तारः । यद्वा वनदोऽवृणदो भृशं शब्दयन्तः^५ स्तोतारः ॥ अवशब्दो भृशार्थवाची । तत्पूर्वाञ्जदेः क्विप् । 'अवाप्योः' इत्यकारलोपः ॥ आ पनन्त समन्तात् स्तुवन्ति । सः अग्निः उशिग्भ्यः अस्मदीयं रूपं कामयमानेभ्य ऋत्विग्भ्यः वर्णं स्वसदृशं^६ रूपं नामिमीत । नशब्दश्चार्थे । निर्मिमीते च । स च रंसु रमणीयेष्वज्यादिहविषु निमित्तेषु चित्रेण भासा हिरण्यकनकादिनानावर्णया दीप्या चिकित्ते विज्ञायते । किंच यः अग्निः जुजुर्वान् जीर्णः सन् ज्वालोपशमे स एव मुहुः पुनः पुनः आ युवा सर्वतो मिश्रयिता तरुणो वा आ भूत् आभवति पुनराज्यादिसंयोगात् ॥ ॥ २४ ॥

१. त-यद्वास्याग्नेः संबन्धिनी तद्वत् । यद्वा अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यजमानविषया रण्वा तस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत् ; ख-ग-यद्वा अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रण्वा तद्वत् । २. ख-च-झ-ध-दक्षोः । ३. व-निपातितः । ४. क-ख-च-झ-ण-ण-त-ध-न-म-व-यतः । ५. ख-ग-च-ण-शब्दवन्तः । ६. त-सदृशम् ।

म. २. अ. १. सू. ४] द्वितीयोऽष्टकः

२१

आ यो वनां तातृषाणो न भाति वार्णं पथा रथ्येव स्वानीत् ।

कृष्णाध्वा तपुं रण्वश्चिकेत द्यौरिव स्मयमानो नभोभिः ॥ ६ ॥

आ । यः । वनां । तातृषाणः । न । भाति । वाः । न । पथा । रथ्याऽइव । स्वानीत् ।

कृष्णऽअध्वा । तपुः । रण्वः । चिकेत । द्यौऽइव । स्मयमानः । नभऽभिः ॥ ६ ॥

वयः अग्निः वना वनानि वृक्षसमूहान् वतृषाणो वन तृपित इव । त्वरमाण इत्यर्थः ।
 आ वभाति आभासयति । दहतीत्यर्थः । यद्वा वना वने आभाति । किञ्च वार्णं उदकमिव पथा
 प्रवणेन मार्गेण गच्छति तद्वत् इतस्ततो गच्छति । रथ्येव रथस्य वोढाश्च इव स्वानीत् शब्दयति ।
 यद्वा रथशब्दात् सोऽर्थादेशः । यथा रथो युद्धमार्गेण गच्छन् स्वनति तद्वत् । किञ्च कृष्णाध्वा
 कृष्णवर्मा वतपुः तापकः रण्वः रमणीयः एवंभूतः सन् चिकेत ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः । क इव ।
 वनभोभिः नक्षत्रैः स्मयमानः प्रकाशमानः द्यौरिव द्युलोक इव । यद्वा नभोभिरन्तरिक्ष-
 प्रदेशविशेषैः स्मयमानः शोभमानो द्यौरादिभ्य इव । नीलवर्णान्तरिक्षचार्यादिभ्यो यथा ज्ञायते तद्वत्
 स्वसंचारेण कृष्णीभूते मार्गे ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः ॥

स यो व्यस्थादभि दक्षदुर्वीं पशुनैति स्वयुरगोपाः

अग्निः शोचिष्मा अतसान्युष्णन्कृष्णव्यथिरस्वदयन्न भूम ॥ ७ ॥

सः । यः । वि । अस्थात् । अभि । दक्षत् । उर्वीम् । पशुः । न । एति । स्वऽयुः । अगोपाः ।

अग्निः । शोचिष्मान् । अतसानि । उष्णन् । कृष्णऽव्यथिः । अस्वदयत् । न । भूम ॥ ७ ॥

वयः अग्निः व्यस्थात् विविधं तिष्ठति । व्याप्नोति विश्वम् । तथा योऽग्निः उर्वीं विस्तृतां
 पृथिवीं सर्वाम् । यश्च अभि दक्षत् आभिमुख्येन प्रवर्धमानो भवति ॥ उभे अपि मच्छब्दयोगाच्च
 निहन्येते ॥ सः अग्निः पशुर्न पशुरिव । यथा जातः पशुः स्वच्छन्देन चरति तथा स्वयुः स्वयमेव
 गच्छन् अगोपाः गोपरहितः । नियामकवर्जित इत्यर्थः । एति गच्छति । किं कुर्वन् । शोचिष्मान्
 प्रकृष्टदीप्तिः कृष्णव्यथिः कृष्णवर्णं प्राप्ता दग्धा व्यथाकराः कण्टकादयो येन तादृशः सन् भूम
 अत्यधिकम् अस्वदयन्न आस्वादयतीव वृक्षगतान् रसान् । अतसानि संततानि नीरसानि वा
 तरुगुल्मादीनि उष्णन् दहन्नेति ॥

नू ते पूर्वस्यावसो अधीतौ तृतीयै विदथे मन्म शंसि ।

अस्मे अग्ने संयद्वीरं बृहन्तं क्षुमन्तं वाजं स्वपत्यं रयिं दाः ॥ ८ ॥

नू । ते । पूर्वस्य । अवसः । अधिऽइतौ । तृतीयै । विदथे । मन्म । शंसि ।

अस्मे इति । अग्ने । संयत्ऽवीरम् । बृहन्तम् । क्षुऽमन्तम् । वाजम् । सुऽअपत्यम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥

१. क-ज्ञ-तृपित इव बुभुक्षित इव । २. झ-तथा रथ्येव । ३. ख-ग-च-ण-फ-शोभमानः ।

४. झ-जातमात्रः । ५. झ-गोपविरहितः ।

हे अग्ने ऽते तव संबन्धिनः ऽपूर्वस्य पूर्वं यागसमये कृतस्य ऽअवसः अभिमततर्पणस्य ऽअधीतौ स्मरणे सति तत्स्मृत्या ऽनु अद्यापि ऽतृतीये ऽविदथे यागे तृतीयसवने । यद्वा प्रातरनुवाकसंबन्धिनाम् आग्नेयोषस्याश्विनानां मध्येऽन्यतमे तृतीये कर्तौ ऽमन्म मननीयं स्तोत्रं ऽशंसि अशंसि । शस्यतेऽस्माभिः । हे ऽअग्ने त्वं च ऽअस्मे अस्मभ्यं ऽसंयद्वीरं संयतो वीरा यस्मिन् तादृशं ऽवृहन्तं महान्तं ऽक्षुमन्तं शब्दवन्तं कीर्तिमन्तं ऽवाजम् उक्तलक्षणमन्नं ऽस्वपत्यं ऽरथिं च ऽदाः देहि ॥

त्वया यथा गृत्समदासौ अग्ने गुहा वन्वन्त उपरान् अभि स्युः ।

सुवीरासो अभिमातिषाहः स्मत्सूरिभ्यो गृणते तद्वयो धाः ॥ ९ ॥

त्वया । यथा । गृत्समदासः । अग्ने । गुहा । वन्वन्तः । उपरान् । अभि । स्युरिति स्युः ।

सुवीरासः । अभिमातिषाहः । स्मत् । सूरिभ्यः । गृणते । तत् । वयः । धाः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वया रक्षकेण ऽवन्वन्तः छान्दसं^१ भजन्तो^२ गृत्समदा ऋषयः । आत्मनि पारोक्ष्येण^३ वचनम् । यथा ऽगुहा गुहायां वर्तमानान् ऽउपरान् उपरमणसाधनान् उपरि उत्कृष्टे वर्तमानान्वा धनविशेषान् ऽअभि ऽस्युः अभिभवेयुः । स्वाधीनान् कुर्युः । यद्वा गूढानुपरान् उपरेऽधिकत्वेन वर्तमानान् पापान् अभिभवेयुः अभिभवेयुः । तथा कुर्वित्यर्थः । कीदृशाः । ऽसुवीरासः शोभन-पुत्राद्युपेताः ऽअभिमातिसहः वैरिणां पापादीनां सोढारः । किंच ऽसूरिभ्यः मेधाविभ्यो यजमानेभ्यो ऽगृणते ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ शब्दयद्गयः स्तोतृभ्यः । यद्वा सूरिभ्यो यजमानेभ्यो गृणते स्तोत्रे च ऽस्मत् सुमत् अतिप्रभूतं तत् तादृशं प्रसिद्धं ऽवयः अन्नं ऽधाः धेहि ॥ ॥ २५ ॥

‘होताजनिष्ट’ इत्यष्टचं पञ्चमं सूक्तं सोमाहुतेरार्षमाग्नेयमानुष्टुभम् । ‘होताष्टवानुष्टुभम्’ इत्यनु-क्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये कर्तौ अस्य विनियोगः । सूत्रितं च—‘अग्नायो होताजनिष्ट’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । चतुर्विंशेऽहन्यपीदमेवाज्यम् । ‘चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । आभिष्टविके द्वितीयेऽहनीदमेवाज्यम् । ‘द्वितीयस्य चतुर्विंशेनाज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

होताजनिष्ट चेतनः पिता पितृभ्य ऊतये ।

प्रयक्षजेन्यं वसु शकेम वाजिनो यमम् ॥ १ ॥

होता । अजनिष्ट । चेतनः । पिता । पितृभ्यः । ऊतये ।

प्रयक्षन् । जेन्यम् । वसु । शकेम । वाजिनः । यमम् ॥ १ ॥

होता होमनिष्पादकः ऽचेतनः चेतयितास्मदनुष्ठितस्य ऽपिता पालकोऽस्मद्यज्ञस्य ईदृशोऽग्निः ऽअजनिष्ट उत्पन्नः । किमर्थम् । ऽपितृभ्यः पालकेभ्यो यजमानेभ्यः ॥ पृथर्थे चतुर्थी ॥ तेषाम् ऽऊतये रक्षणाय च । वयं च ऽवाजिनः हविलक्षणावन्तः सन्तः ऽप्रयक्षं प्रकर्षेण पूज्यं ऽजेन्यं जेतव्यं ऽयमं यम-यितव्यं^३ ऽवसु धनं ऽशकेम । शक्ता भूयास्म लब्धुमिति शेषः । यद्वा वाजिनोऽन्नस्य यमं यमनं कर्तुं शकेम । प्रयक्षं जेन्यं वसु धनमित्युपमानम् । उक्तलक्षणं धनमिव । तद्यथावरोद्धुं शक्नुमस्तद्वत् ॥

१. झ१-म-‘छान्दसं भजन्तः’ नास्ति । २. झ-झ१-ण-म-व-परोक्षेण । ३. न-त-यमितव्यम्; क-ख-च-ण१-त-थ-व-यमेतव्यम् ।

आ यस्मिन्त्सप्त रश्मयस्तता यज्ञस्य नेतरि ।

मनुष्वदैव्यमष्टमं पोता विश्वं तदिन्वति ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । सप्त । रश्मयः । तताः । यज्ञस्य । नेतरि ।

मनुष्वत् । दैव्यम् । अष्टमम् । पोता । विश्वम् । तत् । इन्वति ॥ २ ॥

यज्ञस्य नेतरि यागस्य निर्वाहके यस्मिन् अग्नौ सप्त रश्मयः सप्तसंख्याका रश्मवद्व्यासा होत्रकाः आ तताः स्वस्वकर्मभिः सर्वतो व्याप्ता भवन्ति । सः पोता पावको देवानां पोत्राख्य ऋत्विग्रूपो वा अग्निः मनुष्वत् मनुष्यपोतृवत् दैव्यम् । देवो यज्ञः । तत्संबन्धि अष्टमम् अष्टत्विक्संबन्धि तत् विश्वं कर्तव्यजातं सप्तहोत्रकैः सह स्वयमष्टमः सन् इन्वति व्याप्नोति । यद्वा तदित्यस्य लिङ्गव्याख्यः । स पोतेति संबन्धः । सप्तहोत्रकैः सहाष्टमो भूत्वा तद्वद्यज्ञं निर्वहतीत्यर्थः ॥

दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्माणि वेरु तत् ।

परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभवत् ॥ ३ ॥

दधन्वे । वा । यत् । ईम् । अनु । वोचत् । ब्रह्माणि । वेः । ऊँ इति । तत् ।

परि । विश्वानि । काव्या । नेमिः । चक्रम् ईव । अभवत् ॥ ३ ॥

पूर्वस्मिन् मन्त्रे होत्रादिवत् स्वयमपि यज्ञं निर्वहतीत्युक्तम् । अत्र तु सर्वं तत्तदात्मना स्थित्वा स्वयमेव निर्वहतीत्याह । वा अथवा ईम् एनं यज्ञम् अनु लक्ष्यीकृत्य यत् हविरादिकं दधन्वे धारयति अध्वर्यादिरूपः । यानि ब्रह्माणि शस्त्रादीनि अनु वोचत् अनुवक्ति होत्रादिरूपः । अत्र वानु इत्येतद्योज्यम् । तत् सर्वं वेरु वेरेव । कामयते जानाति वा स्वयमनुष्ठातुम् । अयमग्निः विश्वानि सर्वाणि काव्या काव्यानि । कवयो मेधाविन ऋत्विजः । तत्संबन्धीनि कर्माणि परि अभवत् परिभवति । स्वायत्तानि करोति । व्याप्नोतीत्यर्थः । व्याप्तौ दृष्टान्तः । नेमिः बहिर्वेष्टनवलयः चक्रं रथाङ्गं यथा कात्स्न्येन व्याप्नोति तद्वत् ॥

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता क्रतुनाजनि ।

विद्वाँ अस्य व्रता ध्रुवा वयाइवानु रोहते ॥ ४ ॥

साकम् । हि । शुचिना । शुचिः । प्रशास्ता । क्रतुना । अजनि ।

विद्वान् । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाः ईव । अनु । रोहते ॥ ४ ॥

शुचिः स्वयं शोधकः प्रशास्ता देवानाम् एतन्नामक ऋत्विक् प्रशासिता वा यज्ञविघ्नानां शुचिना क्रतुना शोधकेन अग्निहोत्रादिकर्मणा साकं हि सहैव अजनि उत्पन्नः । जातमात्र एव

शुद्धः सर्वस्य प्रशास्ता च सन् अग्निहोत्रादिनिर्वोढाभवदित्यर्थः। अस्य अग्नेः ध्रुवा ध्रुवाणि फलपर्यव-
सायीनि व्रतानि कर्माणि विद्वान् जानन् यजमानः वयमिव विस्तृताः शाखा इव अनु रोहते
क्रमेणानुतिष्ठति ॥

ता अस्य वर्णमायुवो नेष्टुः सचन्त धेनवः ।

कुवित्सिम्भ्य आ वरं स्वसारो या इदं ययुः ॥ ५ ॥

ताः । अस्य । वर्णम् । आयुवः । नेष्टुः । सचन्त । धेनवः ।

कुवित् । तिसृभ्यः । आ । वरम् । स्वसारः । याः । इदम् । ययुः ॥ ५ ॥

याः वक्ष्यमाणलक्षणा अङ्गुलयः^१ इदम् अनुष्ठीयमानं कर्म ययुः प्राप्नुवन्ति । अनु-
तिष्ठन्ति । ताः आयुवः गन्धो व्यासाः धेनवः प्रीणयित्र्यः स्वसारः स्वयं सारिण्योऽङ्गुलयः
नेष्टुः हविर्याचितुर्भक्षयितुः शोधयितुः^२ पोषयितुः^२ नेतुर्वा अस्य अग्नेः । यद्वा एतन्नामकऋत्विग्रूपस्य^३ ।
तिसृभ्य आ गार्हपत्यादिमूर्तीनामपि वरं वर्णं कुवित् बहुकृत्वः सचन्त सेवन्ते । परिचरन्ति ॥

यदी मातुरुप स्वसा घृतं भरन्त्यस्थित ।

तासामध्वर्युरागतौ यवो वृष्टीव मोदते ॥ ६ ॥

यदि । मातुः । उप । स्वसा । घृतम् । भरन्ती । अस्थित ।

तासाम् । अध्वर्युः । आगतौ । यवः । वृष्टीव । मोदते ॥ ६ ॥

यदि यदा मातुः सर्वस्य निर्मातुर्भूम्या वेदिलक्षणायाः स्वसा स्वसृस्थानीया जुहूः घृतं
भरन्ती सती उप अस्थित उपतिष्ठेदग्निम्^४ । एकवचनमविवक्षितम् । जुहूपभृद्भुवा घृतं भरन्त्यस्तिष्ठ-
न्तीत्यर्थः । तदा तासां जुहादीनाम् आगतौ यागाय प्राप्तौ सत्याम् अध्वर्युः एतन्नामकऋत्वि-
ग्रूपोऽध्वरं कामयमानो वा अयमग्निः मोदते हस्यति । यवो वृष्टीव वृष्ट्या यथा मोदते तद्वत् ॥

स्वः स्वाय धायसे कृणुतामृत्विगृत्विजम् ।

स्तोमं यज्ञं चादरं वनेमा ररिमा वयम् ॥ ७ ॥

स्वः । स्वाय । धायसे । कृणुताम् । ऋत्विक् । ऋत्विजम् ।

स्तोमम् । यज्ञम् । च । आत् । अरम् । वनेम । ररिम । वयम् ॥ ७ ॥

१. थ-व-या अङ्गुलयः । २. थ-शोधयितुः; म-पोषयितुः । ३. क-ज्ञ-ज्ञ१-म- 'ऋत्विग्रूपस्य'
इत्यस्यानन्तरं 'तिसृभ्यो लोकत्रयवर्तियुतिभ्यो वे(व)रमधिकं वर्णं वर्णनीयं रूपम् । यद्वा । तिसृभ्योऽपि
श्रुतिभ्योऽधिकाम् । यद्वा । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी' इत्यधिकम् । ४. ज्ञ१-उपतिष्ठेदग्निम् ।

अयमग्निः स्वः स्वयमेव स्वाय स्वकीयाय धायसे कर्मणे हविषां धारणाय वा ऋत्विक्
'होताजनिष्ट' इत्यादिनोक्तलक्षणो होतृपोतृप्रशास्त्राद्यृत्विग्रूपः सन् ऋत्विजम् आत्विज्यम् ॥ भाव-
प्रधानोऽयं निर्देशः ॥ देवत्विग्रूपः सन् ऋत्विजं मानुषमात्विज्यं कृणुताम् करोतु । वयं च तदनुग्रहात्
आत् अनन्तरमेव स्तोमं स्तोत्रं यज्ञं च तदाश्रयं यागमपि अरम् अलमत्यर्थं वनेम संभजेमहि ।
ररिम ददेमहि च हविः । यद्वा स्तोमं वनेम यज्ञं यज्ञयोग्यं हविः ररिम ॥

यथा विद्वाँ अरं करद्विश्वेभ्यो यजतेभ्यः ।

अयमग्ने त्वे अपि यं यज्ञं चकृम वयम् ॥ ८ ॥

यथा । विद्वान् । अरम् । करत् । विश्वेभ्यः । यजतेभ्यः ।

अयम् । अग्ने । त्वे इति । अपि । यम् । यज्ञम् । चकृम । वयम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने विद्वान् त्वन्माहात्म्याभिज्ञः प्रयोगज्ञो वा यजमानः यथा विश्वेभ्यो यजतेभ्यः
सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः अरं पर्याप्तं करत् कुर्यात् तथा त्वमनुगृहाणेत्यर्थः । वयम् अपि यं
यज्ञं यागविशेषं चकृम कुर्महे स यागः त्वे अपि । अपिरेवार्थे । तवैव स्वत्प्रीत्यर्थः । तमेव तस्मात्वं
सर्वदेवार्थं^१ यागं^१ तत्तद्वृत्तिग्रूपः सन् निर्वहेत्यर्थः ॥ २६ ॥

'इमां मे' इत्यष्टचं षष्ठं सूक्तं सोमाहुत्यार्षमाग्नेयं गायत्रम् । 'इमां मे गायत्रं हि' इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्विनशश्वयोर्गायत्रे छन्दस्यस्य विनियोगः । सूत्रितं च— 'इमां मे अग्ने समिधमिमामिति
त्रयाणामुत्तमामुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अपराह्णिक्यामुपसदि 'इमां मे अग्ने समिधम्' इति
तिस्र ऋचस्त्रिरभ्यस्ता नव सामिधेन्यः कृत्वा विनियोक्तव्याः । 'अथोपसत्' इति खण्डे सूत्रितम्—
'इमां मे अग्ने समिधमिमामिति तु सामिधेन्यः' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेः । इमा उ पु श्रुधी गिरः ॥ १ ॥

• इमाम् । मे । अग्ने । समऽइधम् । इमाम् । उपऽसदम् । वनेरिति वनेः ।

इमाः । ऊँ इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ १ ॥

हे अग्ने मे मदीयाम् इमाम् आधीयमानां समिधम् इमामुपसदम् उपसदनसाधनामाहुतिम्
उपसद्यागे क्रियमाणां वा वनेः संभजेथाः । तथा इमा उ इमा अपि गिरः स्तुतीः सु सुष्टु
श्रुधि शृणु ॥

अया ते अग्ने विधेमोर्जो नपादश्वमिष्टे । एना सूक्तेन सुजात ॥ २ ॥

अया । ते । अग्ने । विधेम । ऊर्जः । नपात् । अश्वम् इष्टे । एना । सुऽउक्तेन । सुऽजात ॥ २ ॥

हे १अग्ने १ते त्वाम् १अया अनयाहुत्या १विधेम परिचरेम । हे १ऊर्जो १नपात् बलस्य नसः
तस्य नपातयितर्वा हे १अश्वमिष्टे व्यापकयज्ञ । यद्वा आशु क्रियमाणं कर्माश्वम् । तदिच्छतीत्यश्वमिष्टिः ।
संस्वरमाणा १ ह्युपसदमाचरन्ति १ । 'ते कर्मभिः समस्वरन्त ते तिस्रः सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता
अयजन्' (ऐ. ब्रा. ३. ४५) इति ब्राह्मणम् । तादृशाग्ने ते त्वामयानयाहुत्या विधेम परिचरेम । तथा
हे १सुजात शोभनजनन १एना एतेन १सूक्तेन स्तोत्रेण प्रीणयेमेति शेषः । यद्वा स्तुत्युपबृंहितेन २ विधेम ॥

तं त्वा १ गीर्भिर्गिर्वणसं १द्रविणस्युं १द्रविणोदः । स॒पर्येम १ स॒पर्यवः ॥ ३ ॥

तम् । त्वा । गीःऽभिः । गिर्वणसम् । द्रविणस्युम् । द्रविणःऽदः । स॒पर्येम । स॒पर्यवः ॥ ३ ॥

हे १द्रविणोदः धनस्य दातः अग्ने १तं तादृशं १गिर्वणसं गीर्भिः स्तुतिभिः वननीयं १द्रविणस्युं
हविलक्षणधनेच्छुं १त्वा त्वां १सपर्यवः परिचरणकर्तारो वयं १गीर्भिः स्तुतिभिः १सपर्येम परिचरेम ॥

स बोधि १ सूरिर्मघवा १ वसुपते १ वसुदावन् । युयोध्य १स्मद्वेषांसि ॥ ४ ॥

सः । बोधि । सूरिः । मघऽवा । वसुऽपते । वसुऽदावन् । युयोधि । अ॒स्मत् । द्वेषांसि ॥ ४ ॥

१मघवा अन्नवान् १सूरिः विद्वान् प्रेरको वा १सः उक्तलक्षणकः ३ त्वं १बोधि बुध्यस्व
अस्मदीयं स्तोत्रम् । किंच हे अग्ने १द्वेषांसि द्वेषन् १अस्मत् अस्मत्तः १युयोधि पृथक्कुरु ॥

स नो १ वृष्टिं दिवस्परि १ स नो १ वाजमन॒र्वाणम् । स नः १ सहस्रिणीरिषः ॥ ५ ॥

सः । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि । सः । नः । वाजम् । अ॒न॒र्वाणम् ।

सः । नः । स॒ह॒स्रिणीः । इषः ॥ ५ ॥

१सः स एवाग्निः १नः अस्मदर्थं १दिवस्परि द्युलोकादन्तरिक्षात् ॥ परीति पञ्चम्यर्थानुवादी ॥
१वृष्टिं करोतीति च शेषः । १सः एव १नः अस्मदर्थम् १अनर्वाणम् अविचलमनल्पं १वाजं बलं ददातु ।
तथा १सहस्रिणीः अपरिमितप्रकाराणि १इषः अन्नानि १सः एवाग्निर्ददातु ॥

ईळानायाव॒स्यवे॒ यविष्ठ॒ दूत॒ नो गिरा । यजिष्ठ॒ होतरा॒ गहि ॥ ६ ॥

ईळानाय । अ॒व॒स्यवे । यविष्ठ । दूत । नः । गिरा । यजिष्ठ । होतः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे १यविष्ठ युवतम् १दूत देवानां यज्ञादिसूचक १यजिष्ठ अतिशयेन यष्टव्य १होतः देवाना-
माह्वातः अग्ने १नः १गिरा अस्मदीयया स्तुत्या १ईळानाय पूजयित्रे १अवस्यवे स्वरक्षणमिच्छते मदर्थम्
१आ १गहि आगच्छ ॥

१. क-ख-ग-च-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व-स-स्वरमाणा ह्युपसदाचरन्ति । २. क-च-झ-ण-थ-न-म-व-स्तुत्या
उपब्रूहि तेन (?) ; झ१-स्तुत्युपबृंहितेन मंत्रहितेन (?) । ३. ख-ग-च-ण१-व-उक्तलक्षणः ; झ१-उक्तगुणकः

अन्तर्ह्यग्र ईयसे विद्वान् जन्मोभया कवे । दूतो जन्येव मित्र्यः ॥ ७ ॥

अन्तः । हि । अग्रे । ईयसे । विद्वान् । जन्म । उभया । कवे । दूतः । जन्याऽइव । मित्र्यः ॥ ७ ॥

हे ऋग्वे मेधाविन् ऋग्वे अन्तः जनानां हृदये^१ ऋग्वे ईयसे ऋग्वे गच्छसि जानासि वा । हिः 'स होता सेदु दूत्यं चिकित्वा अन्तरीयते' (क्र.सं. ४. ८. ४) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । कीदृश-स्वम् । उभया उभयविधानि जन्म जन्मानि यष्टृणां यजमानानां यष्टव्यानां देवानां च संबन्धीनि विद्वान् जानन् सन् ईयसे इति संबन्धः । तत्र दृष्टान्तः । जन्यः जनेभ्यो हितः मित्र्यः विशेषेण मित्रेभ्यो हितः दूतः इव । स यथा प्रजानां चित्तवृत्तिज्ञानाय^२ राज्ञा प्रेरितः तासां मनो जानाति तद्वत् त्वमप्यस्माकमन्तरीयसे इत्यर्थः ॥

स विद्वाँ आ च पिप्रयो यक्षि चिकित्व आनुषक् ।

आ चास्मिन्सत्सि बर्हिषि ॥ ८ ॥

सः । विद्वान् । आ । च । पिप्रयः । यक्षि । चिकित्वः । आनुषक् ।

आ । च । अस्मिन् । सत्सि । बर्हिषि ॥ ८ ॥

हे अग्रे ऋसः त्वं विद्वान् विशेषाभिज्ञः सन् आ च पिप्रयः सर्वतोऽस्मान् पूरय च कामैः । हे चिकित्वः चेतनावन् आनुषक् अनुक्रमेण यक्षि यज देवान् । आ सत्सि आसीद चास्मिन् स्तीर्णे बर्हिषि ॥ २७ ॥

'श्रेष्ठं यविष्ठ' इति षडृचं सप्तमं सूक्तं सोमाहुत्यार्षम् आग्नेयं गायत्रम् । प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोर्गायत्रे छन्दसि अस्य विनियोगः पूर्वसूक्ते एवोक्तः । श्रावणीकर्मण्याद्या^३ विनियुक्ता ॥

श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्ने द्युमन्तमा भर । वसो पुरुस्पृहं रयिम् ॥ १ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठ । भारत । अग्ने । द्युमन्तम् । आ । भर । वसो इति । पुरुस्पृहम् । रयिम् ॥ १ ॥

हे अग्रे यविष्ठ युवतम हे भारत । भरता ऋत्विजः । तेषां संबन्धी भारतः । ते^४ अध्वर्या-दिभिः मथनहविःस्तोत्रादिना व्याप्रियमाणत्वात् । तादृश हे वसो वासक व्यास वा एवरूपाग्ने ष्रेष्ठम् अतिप्रशस्यं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं पुरुस्पृहं बहुभिरर्थिभिः स्पृहणीयं रयिम् आ भर आहर ॥

मा नो अरातिरीशत देवस्य मर्त्यस्य च । पर्षि तस्या उत द्विषः ॥ २ ॥

मा । नः । अरातिः । ईशत । देवस्य । मर्त्यस्य । च । पर्षि । तस्याः । उत । द्विषः ॥ २ ॥

१. ण-त-थ-व- हृदये हृदये । २. थ-व-चित्तज्ञानाय । ३. झ१-श्रावण° ४. झ१-प-व-तैः ।

हे अग्ने त्वदनुग्रहात् ^१नः अस्मान् ^२अरातिः अदानं शत्रुत्वम् । यद्वा छन्दसि अरातिशब्दः शत्रुवाची स्त्रीलिङ्गो भवति । अदाता शत्रुः ^३मा ^४ईशत पराभवितुं शक्तो मा भूत् । मा विपयी-
कुर्यात् । अरातिर्विशेष्यते । ^५देवस्य च ^६मर्त्यस्य ^७च संबन्धिनी तैः कारिता । ^८उत अपि च ^९तस्याः
उभयविधायाः ^{१०}द्विषः^१ अस्मदरातेः ^{११}परि पूर्य ॥

विश्वा^१ उत त्वया^२ वयं^३ धारा^४ उदन्या^५ इव । अति^६ गाहेमहि^७ द्विषः^८ ॥ ३ ॥

विश्वाः । उत । त्वया । वयम् । धाराः । उदन्याः इव । अति । गाहेमहि । द्विषः ॥ ३ ॥

^१उत अपि च हे अग्ने ^२वयं त्वदनुग्रहात् ^३विश्वाः ^४द्विषः सर्वानपि द्वेष्टुन् ^५उदन्याः ^६धाराः ^७इव
उदकसंबन्धिनीधारा अत्यसुतीरिव^२ त्मना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षेण ^८अति ^९गाहेमहि अतिक्रम्य^३
गच्छेम ॥

शुचिः^१ पावक^२ वन्द्योऽग्ने^३ बृहद्वि^४ रोचसे । त्वं^५ घृतेभिराहुतः^६ ॥ ४ ॥

शुचिः । पावक । वन्द्यः । अग्ने । बृहत् । वि । रोचसे । त्वम् । घृतेभिः । आहुतः ॥ ४ ॥

हे ^१पावक शोधक ^२अग्ने ^३शुचिः शुद्धः ^४वन्द्यः नमस्कार्यः सन् ^५बृहत् महत् अत्यधिकं ^६वि
^७रोचसे विविधं दीप्यसे । यतः ^८त्वं ^९घृतेभिः घृतैः ^{१०}आहुतः समन्तात् सिक्तः । अतो विरोचसे ॥

त्वं नो^१ असि^२ भारताग्ने^३ वशाभिरुक्षभिः^४ । अष्टापदीभिराहुतः^५ ॥ ५ ॥

त्वम् । नः । असि । भारत । अग्ने । वशाभिः । उक्षभिः । अष्टापदीभिः । आहुतः ॥ ५ ॥

हे ^१भारत ऋत्विजां पुत्रस्थानीय ^२अग्ने ^३नः अस्मदीयः ^४त्वं ^५वशाभिः वन्ध्याभिर्गोभिः
^६उक्षभिः सेक्तृभिर्वलीवदैः ^७अष्टापदीभिः गर्भिणीभिश्च ^८आहुतः आराधितः ^९असि ॥

द्वन्नः^१ सर्पिरासुतिः^२ प्रत्नो^३ होता^४ वरेण्यः^५ । सहसस्पुत्रो^६ अद्भुतः^७ ॥ ६ ॥

द्वुऽअन्नः । सर्पिः आसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः । सहसः । पुत्रः । अद्भुतः ॥ ६ ॥

^१द्वन्नः समिद्रूपान्नः ^२सर्पिरासुतिः सर्पिः आसूयते आसिच्यते यस्मिन् तादृशः ^३प्रत्नः पुरातनः
^४होता होमनिष्पादकः ^५वरेण्यः वरणीयः ^६सहसस्पुत्रः सहसो बलस्य पुत्रस्थानीयः । बलेनोत्पन्नत्वात् ।
^७अद्भुतः आश्चर्यभूतः । रमणीय इत्यर्थः । एवमहानुभावोऽग्निः मामनुजानात्वित्यर्थः^४ ॥ २८ ॥

१. क-ख-ग-च-झ-ण-त-थ-न-प-म-व-विद्विषः । २. ख-ग-ण-त-प-फ-झ-असस्तुतिरिव; क-ज-
झ-थ-म-व-असस्तुतीरिव; न-असुतीरिव; च-असस्तुतिरिव; झ-असस्तुतिरिव; ण-आसस्तुतीरिव । ३. ख-
ग-च-ण-ण-त-थ-न-व-अभिक्रम्य । ४. झ-मामनुजानातीत्यर्थः ।

‘वाजयन्निव’ इति पट्टचमष्टमं सूक्तम् । सोमाहुतेर्हशब्दानुवृत्तस्याभावात् मण्डलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता । हिशब्दाद्वायत्री छन्दः । अन्त्यानुष्टुप् । ‘वाजयन्निवान्त्यानुष्टुप्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्तृतीयसूक्तत्वेन अस्योत्तमावर्जितस्य विनियोग उक्तः ॥

वाजयन्निव नू रथान्योगाँ अग्रेरुपं स्तुहि । यशस्तमस्य मीळहुषः ॥ १ ॥

वाजयन्ऽइव । नु । रथान् । योगान् । अग्रेः । उप । स्तुहि । यशःऽतमस्य । मीळहुषः ॥ १ ॥

हे अन्तरात्मन् १ नु क्षिप्रम् १ अग्रेः १ योगान् अश्वान् १ उप १ स्तुहि । कीदृशस्याग्रेः । १ यशस्तमस्य प्रवृद्धयशसः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ १ मीळहुषः सेक्तुः फलस्य । ईदृशस्य योगान् स्तुहि । होतरिति वा संबोध्यम् । स्तुतौ दृष्टान्तः । १ वाजयन्निव अन्नमिच्छन् पुरुष इव । स यथा अश्वान् गमनाय स्तौति तद्वत् । यथोक्तलक्षणस्याग्रेः १ गमनसाधनान् १ रथान् स्तुहि ॥

यः सुनीथो ददाशुषेऽजुर्यो जरयन्नरिम् । चारुप्रतीक आहुतः ॥ २ ॥

यः । सुऽनीथः । ददाशुषे । अजुर्यः । जरयन् । अरिम् । चारुऽप्रतीकः । आऽहुतः ॥ २ ॥

१ सुनीथः शोभननयनः १ अजुर्यः अजरणीयोऽनभिभाव्यः १ चारुप्रतीकः शोभनोपक्रमः १ यः अस्ति सोऽग्निः १ ददाशुषे हविर्देत्तवते यजमानाय तदर्थम् १ अरिं तस्य शत्रुं १ जरयन् नाशयन् १ आहुतः समन्तादाराधितो भवति ॥

य उ श्रिया दमेष्वा दोषोषसि प्रशस्यते । यस्य व्रतं न मीयते ॥ ३ ॥

यः । ऊँ इति । श्रिया । दमेषु । आ । दोषा । उषसि । प्रऽशस्यते ।

यस्य । व्रतम् । न । मीयते ॥ ३ ॥

१ यः अग्निः १ उ १ श्रिया ज्वालाया युक्तः सन् १ दमेषु १ आ आगत्य १ दोषा रात्रिषु १ उषसि अहःसु च १ प्रशस्यते स्तूयते । १ यस्य अग्नेः १ व्रतं कर्म १ न १ मीयते न हिंस्यते न क्षीयते वा ॥

आ यः स्वर्ण भानुना चित्रो विभात्यर्चिषा । अज्ञानो अजरैरभि ॥ ४ ॥

आ । यः । स्वः । न । भानुना । चित्रः । विऽभाति । अर्चिषा । अज्ञानः । अजरैः । अभि ॥ ४ ॥

१ यः अग्निः १ चित्रः चायनीयो नानावर्णो वा १ अर्चिषा ज्वालाया रश्मिसमूहेन १ आ १ विभाति सर्वतो भासते । तत्र दृष्टान्तः । १ स्वः १ भानुना किरणेन सूर्य इव । स यथा विभाति तद्वत् । किं कुर्वन् । १ अजरैः नित्यैः ज्वालासमूहैः १ अभि सर्वतः १ अज्ञानः व्यजयन् प्रकाशयन् ॥

अत्रिमनु स्वराज्यमग्निमुक्थानि वावृधुः । विश्वा अधि श्रियो दधे ॥ ५ ॥

अत्रिम् । अनु । स्वराज्यम् । अग्निम् । उक्थानि । ववृधुः । विश्वाः । अधि । श्रियः । दधे ॥ ५ ॥

१अत्रि शत्रूणामन्नानां वा भक्षकं १स्वराज्यं स्वयमेव राजमानं स्वाराज्यम् १अनु अभिलक्ष्य वा १अग्निम् १उक्थानि शस्त्राणि १ववृधुः २ वर्धयन्ति । स चाग्निः १विश्वाः सर्वाः १श्रियः १अधि १दधे धारयति ॥

अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य देवानामूतिभिर्वयम् ।

अरिष्यन्तः सचेमह्यभि ष्याम पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अग्नेः । इन्द्रस्य । सोमस्य । देवानाम् । उतिभिः । वयम् ।

अरिष्यन्तः । सचेमहि । अभि । स्याम । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

१अरिष्यन्तः केनाप्यहिंस्यमानाः १वयम् १अग्नेः १इन्द्रस्य १सोमस्य १देवानाम् अन्येषामपि १उतिभिः रक्षणाभिः १सचेमहि संगच्छेमहि । युक्ता भवेम । तथा रक्षायुक्ता वयं १पृतन्यतः पृतना-मात्मन इच्छतः शत्रून् १अभि १ष्याम अभिभवेम ॥ पृतनाशब्दात् क्यचि 'कव्यध्वरपृतनस्यचि लोपः' इत्यवर्णलोपः ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरब्रह्मभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण ३ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके

पञ्चमोऽध्यायः

समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘नि होता’ इति षट्च नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्पणं ‘नि होता’ इत्यनुक्रान्तत्वात् । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे^१ छन्दसि^२ अस्य विनियोगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘नि होता होतृपदन इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥ अग्निप्रणयन आद्ये ऋचौ विनियुक्ते । ‘पञ्चम्यां पौर्णमास्याम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘नि होता होतृपदन इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. २. १७) ॥

नि होता होतृपदने विदानस्त्वेषो दीदिवान् असदत्सुदक्षः ।

अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ १ ॥

नि । होता । होतृऽसदने । विदानः । त्वेषः । दीदिऽवान् । असदत् । सुऽदक्षः ।

अदब्धव्रतऽप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रम्ऽभरः । शुचिऽजिह्वः । अग्निः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्तौति । ^१होता देवानामाह्वाता ^२विदानः विद्वान् ^३त्वेषः प्रवृद्धः ^४दीदिवान् दीप्यमानः ^५सुदक्षः शोभनबलः ^६अदब्धव्रतप्रमतिः । अदब्धान्यहिंसितानि व्रतानि कर्माणि यस्याः सा अदब्धव्रता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । ^७वसिष्ठः सर्वस्य वासयितृ तमः ॥ वासयते-स्तृजन्तस्य इष्टनि रूपम् ॥ ^८सहस्रंभरः सहस्रस्यानेकविधस्य भर्ता । विहरणेन नानाविधरूपस्य धारक इत्यर्थः । यद्वा सहस्रस्य सर्वस्य भर्ता । तथा च वाजसनेयं—‘सर्वं वै सहस्रं सर्वंभर इत्येव तदाह’ इति । ^९शुचिजिह्वः शुचिर्दीप्ता जिह्वा ज्वाला यस्य स तथोक्तः । एवंभूतः ^{१०}अग्निः ^{११}होतृपदने । होतात्र सीदतीति होतृपदनम् उत्तरा^२ वेदी^२ ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ तत्र ^{१२}नि ^{१३}असदत् नितरां सीदतु ॥ उक्तार्थे ब्राह्मणं—‘नि होता होतृपदने विदान इत्यग्निर्वै देवानां होता तस्यैतद्धोतृपदनं यदुत्तरवेदी-नाभिस्त्वेषो दीदिवान् असदत्सुदक्ष इत्यासन्नो हि स तर्हि भवत्यदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यग्निर्वै देवानां वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निरित्येषा ह वा अस्य सहस्रंभरता यदेनमेकं सन्तं बहुधा विहरन्ति’ (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ॥

त्वं दूतस्त्वमु नः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता ।

अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयच्छन्दीर्घद्वोधि गोपाः ॥ २ ॥

त्वम् । दूतः । त्वम् । ऊँ इति । नः । परऽपाः । त्वम् । वस्यः । आ । वृषभ । प्रऽनेता ।

अग्ने । तोकस्य । नः । तने । तनूनाम् । अप्रऽयुच्छन् । दीर्घत् । बोधि । गोपाः ॥ २ ॥

हे वृषभ अभिमतफलवर्षक^१ हे अग्ने त्वं दूतः अस्मदीये यज्ञे देवाह्वानार्थ^२ दूतो भव । त्वमेव नः अस्माकं परस्पाः आपद्भयः पारयिता पाता च भव । किंच त्वं वस्यः वसुनो धनस्य आ प्रणेता अस्मदाभिमुख्येन प्रापयिता भव । अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् । दीद्यत् । दीदयतिर्दीप्ति-
कर्मा । शोभमानः । त्वं नः अस्माकं तोकस्य पुत्रस्य तने । तनोति विस्तारयति कुलमिति तनः पौत्रः ।
तस्मिन् अस्मदीयानां तनूनां गोपाः गोपायिता^३ । तथा च ब्राह्मणम्—‘ अग्निर्वै देवानां गोपा अग्निमेव
तत्सर्वतो गोसारं परिदत्त आत्मने च यजमानाय च ’ (ऐ. ब्रा. १. २८) इति । तादृशस्त्वं च
गोपायिता भवामीति बोधि बुध्यस्व ॥

विधेम ते परमे जन्मन् अग्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे ।

यस्माद्योनैरुदारिथा यजे तं प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे ॥ ३ ॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे । सधस्थे ।

यस्मात् । योनैः । उत्सारिथ । यजे । तम् । प्र । त्वे इति । हवींषि । जुहुरे । समिद्धे ॥ ३ ॥

हे अग्ने परमे उत्कृष्टे जन्मन् । जायते प्रादुर्भवत्यस्मिन्निति जन्मस्थानं द्यौः । तस्मिन्
द्युलोकेऽवस्थिताय ते तुभ्यं विधेम स्तुतिभिः परिचरेम । अवरे द्युलोकादधस्तने सधस्थे अन्तरिक्षे
स्थिताय तुभ्यं स्तोमैः स्तोत्रैः विधेम परिचरेम । यस्माद्योनेः पृथिवीरूपात् स्थानात् त्वम् उदा-
रिथ उद्गतोऽसि प्रादुर्भूतोऽसि तं पृथिवीप्रदेशं यजे पूजयामि । तत्र हि समिद्धे समिद्धिः समिध्यमाने
त्वे त्वयि हवींषि पुरोडाशादीनि प्र जुहुरे अध्वर्यादयः प्रजुह्वति ॥ जुहोतेर्लिटि रूपम् ॥

अग्ने यजस्व हविषा यजीयान् श्रुष्टी देष्णमभि गृणीहि राधः ।

त्वं असि रयिपती रयीणां त्वं शुक्रस्य वचसो मनोता ॥ ४ ॥

अग्ने । यजस्व । हविषा । यजीयान् । श्रुष्टी । देष्णम् । अभि । गृणीहि । राधः ।

त्वम् । हि । असि । रयिपतिः । रयीणाम् । त्वम् । शुक्रस्य । वचसः । मनोता ॥ ४ ॥

हे अग्ने यजीयान् यष्टुतमस्त्वं हविषा अरमदत्तेन यजरव देवान् संयोजय । देष्णं देयं राधः
अन्नं श्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम् अभि गृणीहि । देवानां पुरत इदं स्वादुतरमिदं स्वादुतरमिति
ब्रूहि । यद्वा श्रुष्टी क्षिप्रकारी त्वं देष्णं देयं राधो धनमभिगृणीहि अस्मदाभिमुख्येन ब्रूहि प्रयच्छेत्यर्थः ।
दानसामर्थ्यं दर्शयति । त्वं रयीणां धनानां मध्ये रयिपतिः उत्तमस्य धनस्य पतिः असि हि ।
यद्वा रयीणां रयिपतिरित्यत्रैको रयिशब्दोऽनुवादः । त्वं शुक्रस्य दीप्तस्य वचसः अस्मदीयस्य
स्तोत्रस्य मनोता प्रज्ञाता भवसि । यद्वा मनोता (?) ॥

उभयं ते न क्षीयते वसव्यं दिवेदिवे जायमानस्य दस्म ।

कृधि क्षुमन्तं जरितारमग्रे कृधि पतिं स्वपत्यस्य रायः ॥ ५ ॥

उभयम् । ते । न । क्षीयते । वसव्यम् । दिवेऽदिवे । जायमानस्य । दस्म ।

कृधि । क्षुऽमन्तम् । जरितारम् । अग्रे । कृधि । पतिम् । सुऽअपत्यस्य । रायः ॥ ५ ॥

वदस्म दर्शनीय हे वसु ॥ वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः (पा. सू. ५. ४. ३०. ४) ॥ तादृशमुभयं वसु वन वक्षीयते न हीयते । अस्योभयविधधनसद्भावे मन्त्रवर्णः—‘ त्वं ह्यग्रे दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य ’ (ऋ. सं. १.१४४. ६) इत्यत्रोक्तः । अतस्त्वं जरितारं तव स्तोत्रं कुर्वाणमिमं यजमानं वक्षुमन्तम् अक्षवन्तं कीर्तिमन्तं वा कृधि कुरु । किंच स्वपत्यस्य शोभनापत्ययुक्तस्य रायः धनस्य पतिं स्वामिनं कुरु ॥

साकमेधे पर्वणि पूर्वैद्युरनुसवनं तिस्र इष्टयः कर्तव्याः । प्रथमायामग्रेरनीकवतः ‘ सैनानीकेन ’ इति याज्या । तथा ‘ ततः साकमेधाः ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे ’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे यष्टा देवा आयजिष्ठः स्वस्ति ।

अदब्धो गोपा उत नः परस्पा अग्रे द्युमदुत रेवदिदीहि ॥ ६ ॥

सः । एना । अनीकेन । सुविदत्रः । अस्मे इति । यष्टा । देवान् । आयजिष्ठः । स्वस्ति ।

अदब्धः । गोपाः । उत । नः । परऽपाः । अग्रे । द्युमत् । उत । रेवत् । दिदीहि ॥ ६ ॥

हे अग्रे सः तादृशस्त्वम् एना एतेन अनीकेन युक्तस्त्वं सुविदत्रः सुप्रतिज्ञः सुधनो वा अस्मे अस्माकं भव । देवान् यष्टा देवानां हविष्प्रदानेन पूजकः आयजिष्ठः यष्टृतमः अदब्धः केनाप्यतिरस्कृतः गोपाः देवानां गोपायिता । उत अपि च नः अस्माकं परस्पाः दुस्तिभ्यः पारयिता पाता च त्वं द्युमत् कान्तियुक्तम् उत अपि च रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा स्वस्ति दिदीहि क्षेमेण सर्वतो दिदीहि क्षेमेण सर्वतो दीप्यस्व ॥ ॥ १ ॥

‘ जोहूत्रः ’ इति षडृचं दशमं सूक्तं गार्ग्समदं त्रैष्टुभमाग्नेयं ‘ जोहूत्रः ’ इत्यनुक्रान्तिवात् । सूक्तविनियोगः पूर्वेण सहोक्तः ॥

जोहूत्रो अग्निः प्रथमः पितेवेळस्पदे मनुषा यत्समिद्धः ।

श्रियं वसानो अमृतो विचेता मर्मजेन्यः श्रवस्यः स वाजी ॥ १ ॥

जोहूत्रः । अग्निः । प्रथमः । पिताऽइव । इळः । पदे । मनुषा । यत् । समऽइद्धः ।

श्रियम् । वसानः । अमृतः । विऽचेताः । मर्मजेन्यः । श्रवस्यः । सः । वाजी ॥ १ ॥

वजोहूत्रः सर्वैर्यज्ञार्थं ह्यातव्यो होतव्यो वा ॥ ह्यतेर्जुहोतेर्वा रूपम् ॥ तादृशः वप्रथमः । ‘ अग्निर्वै देवानामवमः ’ (ऐ. ब्रा. १.१) इत्याम्नानात् । मुख्यो यः वअग्निः । वयत् यदा वइळः इळायाः वपदे उत्तरवेद्यात्मके स्थाने वमनुषा मनुष्येण यजमानेन वसमिद्धः सोऽग्निः वपितेव देवानां हविष्प्रापणेन पालको भवति । वश्रियं दीप्तिं ववसानः आच्छादयन् वअमृतः मरणधर्मरहितः वविचेताः विविधप्रज्ञः वश्रवस्यः । श्रव इत्यन्ननाम । तस्मै हितः । ववाजी बलवान् । वसः अग्निः वमर्मजेन्यः सर्वैः परिचरणीयो भवति ॥ यङ्लुगन्तात् केन्यप्रत्ययः ॥

श्रूया अग्निश्चित्रभानुर्हव मे विश्वाभिर्गीर्भिरमृतो विचेताः ।

श्यावा रथं वहतो रोहिता वोतारुषाह चक्रे विभृत्रः ॥ २ ॥

श्रूयाः । अग्निः । चित्रऽभानुः । हवम् । मे । विश्वाभिः । गीऽभिः । अमृतः । विऽचेताः ।

श्यावा । रथम् । वहतः । रोहिता । वा । उत । अरुषा । अह । चक्रे । विऽभृत्रः ॥ २ ॥

वअमृतः मरणधर्मरहितः वविचेताः विशिष्टप्रज्ञः वचित्रभानुः विचित्रदीप्तिश्चायनीयदीप्तिर्वा सः वअग्निः वविश्वाभिर्गीर्भिः स्तुतिसाधनभूतैः सर्वैर्वाक्यैः क्रियमाणं वमे मम वहवं स्तोत्रं वश्रूयाः शृणोतु । तस्याग्नेः वरथं वश्यावा श्याववर्णावश्चौ वहतः । ववा अपि वा वरोहिता रोहिद्वर्णौ अश्चौ^१ रथं वहतः^१ । वउत अपि च वअरुषा आरोचमानौ शुक्लवर्णावश्चौ^२ वहतः^३ । रोहिद्वर्णयोरश्वयोः श्यावादिवर्णपरिग्रहः स्वेच्छया भवति । वविभृत्रः नानास्थानेषु विहृतः वचक्रे ऋत्विग्भिरकारि खलु ॥ करोतेः कर्मणि लिट् ॥

उत्तानायामजनयन्त्सुषूतं भुवदग्निः पुरुपेशासु गर्भैः ।

शिरिणायां चिदक्तुना महोभिरपरीवृतो वसति प्रचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अजनयन् । सुऽसूतम् । भुवत् । अग्निः । पुरुऽपेशासु । गर्भैः ।

शिरिणायाम् । चित् । अक्तुना । महऽभिः । अपरिऽवृतः । वसति । प्रऽचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् उत्तानशायायामरण्यां सुपूतम् अग्निहोत्रार्थं सुष्टु प्रेरितमग्निम् अजनयन् अध्व-
र्यादय उदपादयन् । सः अग्निः पुरुषेशासु । पेश इति रूपनाम । बहुरूपास्वोपधीषु गर्भः भुवत्
अन्तर्वर्तमानतया गर्भ इव भवेत् ॥ भवतेर्लिङ्गि रूपम् ॥ शिरिणायाम् । शीर्यन्तेऽस्यां भूतानीति
शिरिणा रात्रिः । तस्यामपि अकुना । अजनादकुस्तमः । तेन तमसा अपरीवृतः असंस्पृष्टः अत
एव महोभिः तेजोभिर्युक्तः प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञः सन् वसति दीप्यमानो वर्तते ॥

जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा ।

पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानम् ॥ ४ ॥

जिघर्मि । अग्निम् । हविषा । घृतेन । प्रतिऽक्षियन्तम् । भुवनानि । विश्वा ।

पृथुम् । तिरश्चा । वयसा । बृहन्तम् । व्यचिष्टम् । अन्नैः । रभसम् । दृशानम् ॥ ४ ॥

विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतिक्षियन्तं वैश्वानरात्मनाधितिष्ठन्तं पृथुं महान्तं तिरश्चा
सर्वतः प्रवर्तमानेन वयसा पेशसा^२ बृहन्तं प्रवृद्धम् अन्नैः हविलक्षणैः व्यचिष्टं व्याप्तं रभसं
बलवन्तं दृशानम् एवंगुणवत्तया दृश्यमानम् अग्निं पुरोडाशादिलक्षणेन हविषा घृतेन च
जिघर्मि सिञ्चामि दीपयामि वा ॥ 'घृ क्षरणदीप्त्योः' । लटि रूपम् ॥ अस्मिन्तृचे (?) वाज-
सनेयकम्—'जुहाम्यग्निं हविषा घृतेन प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि क्षेति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहन्तं
व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानमित्यनवकाशनवन्तमन्नैरन्नादं दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यञ्चं
जुहोमीत्येतदरक्षसेत्यहेळमानेन मनसेदं जुषेतेत्येतन्मर्यश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृश
इति न ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवति' इति ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत ।

मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः ॥ ५ ॥

आ । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् । जिघर्मि । अरक्षसा । मनसा । तत् । जुषेत ।

मर्यश्रीः । स्पृहयत्ऽवर्णः । अग्निः । न । अभिऽमृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥ ५ ॥

विश्वतः सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं प्रत्यञ्चं यज्ञं प्रत्यागच्छन्तमग्निं येन घृतेन आ जिघर्मि
आसिञ्चामि । अरक्षसा बाधकरहितेन^३ मनसा स्तोत्रेण सह तत् आज्यं जुषेत भवान् सेवेत ।
मर्यश्रीः । मर्यैर्मर्यैः श्रयणीयो भजनीयः । स्पृहयद्वर्णः । यादृशं वर्णं यजमानः स्पृहयति तादृश-
वर्णोपेतः । तन्वा तेजसा जर्भुराणः पूर्यमाणः अग्निः नाभिमृशे । अतितेजस्वितयाभिमर्शनीयो न
भवति ॥ अभिपूर्वात् मृशेः कृत्यार्थे केन्द्राययः ॥

ज्ञेया भागं सहसानो वरेण त्वादूतासो मनुवद्वेदेम ।

अनूनमग्निं जुह्वा वचस्या मधुपृचं धनसा जोहवीमि ॥ ६ ॥

ज्ञेयाः । भागम् । सहसानः । वरेण । त्वादूतासः । मनुऽवत् । वदेम ।

अनूनम् । अग्निम् । जुह्वा । वचस्या । मधुऽपृचम् । धनऽसाः । जोहवीमि ॥ ६ ॥

वरेण । वारयत्यनेन शत्रूनिति वरं तेजः । तेन सहसानः शत्रूनभिभवन् त्वं भागं भजनीयं स्तोत्रं ज्ञेयाः जानीहि ॥ आशीर्लिङि 'वान्यस्य संयोगादेः' (पा. सू. ६. ४. ६८) इति एत्वम् ॥ त्वादूतासः । त्वं दूतो येषामसि ते त्वादूतासः । यद्वा स्वया प्रेरिता वयं मनुवत् मनुरिव वदेम स्तोत्रं ब्रूयाम । जुह्वा । हूयतेऽस्यामिति जुहूर्वाला पात्रविशेषो वा । तथा अनूनं संपूर्णं मधुपृचं मधुना कर्मफलेन यजमानं संयोजयन्तम् अग्निं धनसाः धनस्य संभक्ताहं वचस्या स्तुतिकामनया जोहवीमि आह्वयामि ॥ ॥ २ ॥

'श्रुधी हवम्' इत्येकविंशत्यृचमेकादशं सूक्तं गार्त्समदम् । अत्रानुक्रमणिका—'श्रुधि सैकेन्द्रं विराट्स्थानमृतेऽन्त्याम्' इति । विराट्स्थाना त्रिष्टुप् । तल्लक्षणमनुक्रमण्यामुक्तं—'नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थाना' इति । अन्त्या त्रिष्टुप् विशेषस्यानुक्तत्वात् । इन्द्रो देवता । पृष्ठयस्य चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे द्वे सूक्ते निविद्धाने । तत्रेदं तृतीयं सूक्तम् । 'चतुर्थेऽहनि' इति खण्डे सूत्रितं—'श्रुधी हवमिन्द्र मरुत्वाँ इन्द्रेति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः स्याम ते दावने वसूनाम् ।

इमा हि त्वामूर्जो वर्धयन्ति वसूयवः सिन्धवो न क्षरन्तः ॥ १ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । मा । रिषण्यः । स्याम । ते । दावने । वसूनाम् ।

इमाः । हि । त्वाम् । ऊर्जः । वर्धयन्ति । वसुऽयवः । सिन्धवः । न । क्षरन्तः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्तौति । हे इन्द्र मे हवं मदीयमिदं स्तोत्रं श्रुधि शृणु । मा रिषण्यः मा हिंसीः । इदमल्पं न साधोय इति मा निराकार्पीः ॥ 'दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति' इति निपातितः ॥ वयं ते तव वसूनां दावने दानाय स्याम पात्रभूता भवेम । इमाः अस्माभिर्दत्तानि वसूयवः दातुर्यजमानस्य धनमिच्छन्ति ॥ छन्दसि परेच्छायां वयच् ॥ तादृशानि क्षरन्तः स्ववन्तः सिन्धवः इव घृतक्षरणोपेतानि ऊर्जः हविल्क्षणा न्यन्नानि त्वां वर्धयन्ति हि ॥

सृजो महीरिन्द्र या अपिन्वः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

अमर्त्यं चिदासं मन्यमानमवाभिनदुक्थैर्वीवृधानः ॥ २ ॥

सृजः । महीः । इन्द्र । याः । अपिन्वः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः ।

अमर्त्यम् । चित् । दासम् । मन्यमानम् । अव । अभिनत् । उक्थैः । ववृधानः ॥ २ ॥

१शूर शत्रूणां हिंसक हे १इन्द्र १याः अपः १अपिन्वः अवर्धयः । १पूर्वीः प्रभूतास्ताः १अहिना मेघेन वृत्रेण वा १परिष्ठिताः अधिष्ठिताः १ आक्रान्ताः । ततस्त्वं तस्माद्देहे सकाशात् १महीः महतीरपः १सृजः व्यसृजः । १उक्थैः शस्त्रैः १वावृधानः वर्धमानस्त्वं १दासं सर्वस्योपक्षपयितारम् १अमर्त्यं १चित् मरणधर्मरहितमेवात्मानं १मन्यमानं तमसुरम् १अवाभिनत् अवाङ्मुखं यथा भवति तथा ॥ ' भिदिर् विदारणे ' । लङि सिपि रूपम् ॥

उक्थेष्विन्नु शूर येपु चाकन्स्तोमेष्विन्द्र रुद्रियेषु च ।

तुभ्येदेता यासु मन्दसानः प्र वायवे सिस्त्रते न शुभ्राः ॥ ३ ॥

उक्थेषु । इत् । नु । शूर । येषु । चाकन् । स्तोमेषु । इन्द्र । रुद्रियेषु । च ।

तुभ्य । इत् । एताः । यासु । मन्दसानः । प्र । वायवे । सिस्त्रते । न । शुभ्राः ॥ ३ ॥

हे १शूर १इन्द्र १येपु १उक्थेषु होत्रादिभिः क्रियमाणेषु शस्त्रेषु १रुद्रियेषु । रुद्रियं सुखम् । तत्साधन-भूतेषु । यद्वा रुद्राः स्तोतारः । तत्कृतेषु उद्गातृणां १स्तोमेषु । १च १नु क्षिप्रं १चाकन् स्तुतीः काम-यसे ॥ कमतेः कनतेर्वा यङ्लुकि रूपम् ॥ १यासु स्तोत्रशस्त्ररूपासु स्तुतिषु १मन्दसानः हृष्यन् भवसि ताः १एताः १शुभ्राः दीप्यमानाः स्तुतयः १वायवे अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छते १तुभ्येत् तुभ्यमेव १प्र १सिस्त्रते त्वदर्थमेव प्रसरन्ति । १न संप्राप्त्यर्थे । ता अधुना सेवस्व ॥

शुभ्रं नु ते शुष्मं वर्धयन्तः शुभ्रं वज्रं बाहोर्दधानाः ।

शुभ्रस्त्वमिन्द्र वावृधानो अस्मे दासीर्विशः सूर्येण सहाः ॥ ४ ॥

शुभ्रम् । नु । ते । शुष्मम् । वर्धयन्तः । शुभ्रम् । वज्रम् । बाहोः । दधानाः ।

शुभ्रः । त्वम् । इन्द्र । ववृधानः । अस्मे इति । दासीः । विशः । सूर्येण । सहाः ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १ते तव १शुभ्रं शोभनं १शुष्मं बलं स्तोत्रैः १वर्धयन्तः १शुभ्रं दीप्तं १वज्रम् आयुधं १नु क्षिप्रं तव १बाहोर्दधानाः निदधानाः । स्तूयमानो हि इन्द्रः असुरवधाय वज्रमादत्त इतीत्येवरूपेण १आयुधं निदधाना भवामः । १वावृधानः स्तोत्रैः वर्धमानः १शुभ्रः तेजसा युक्तः १त्वं १अस्मे अस्माकं १दासीः उपक्षपयित्रीः १विशः आसुरीः प्रजाः १सूर्येण सुष्ठु प्रेरकेण । आयुधं हि प्रेरयति त्वं युध्यस्वेति । एवरूपेण बाहोर्निहितेन वज्रेण १सहाः अभिभव ॥ सहतेर्व्यत्ययेन लिङि परस्मैपदम् ॥

गुहा हितं गुह्यं गुळहमप्स्वपीवृतं मायिनं क्षियन्तम् ।

उतो अपो द्यां तस्तम्बांसमहन्नहि शूर वीर्येण ॥ ५ ॥

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गुळहम् । अप्सु । अपिऽवृतम् । मायिनम् । क्षियन्तम् ।

उतो इति । अपः । द्याम् । तस्तम्बांसम् । अहन् । अहिम् । शूर । वीर्येण ॥ ५ ॥

हे वशूर इन्द्र वगुहा गुहायां वहितं निहितं अत एव वगुह्यम् अप्रकाश्यं वगूळहं गूढम् वअपीवृतं तिरोहितम् । अत्रैकस्मिन्तिरोधानरूपेऽर्थे पुनरुक्तयस्तिरोधानभूयस्त्वप्रतिपादनपराः । अभ्यासे हि भूयानर्थो भवति । यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति । तादृशं वमायिनं मायाविनमसुरं वक्षियन्तं निवसन्तं वउतो अपि च वअपो वद्यां दिवं च वतस्तभ्वांसं स्वसामर्थ्येन स्तम्भयन्तम् इत्थंभूतम् वअहिम् असुरं मेघं वा ववीर्येण सामर्थ्यभूतेन वज्रेण वअहन् हतवानसि ॥ ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य लङि रूपम् ॥ ॥ ३ ॥

स्तवा नु त इन्द्र पूव्या महान्युत स्त्वाम नूतना कृतानि ।

स्तवा वज्रं बाहोरुशन्तं स्तवा हरी सूर्यस्य केतू ॥ ६ ॥

स्तव । नु । ते । इन्द्र । पूव्या । महानि । उत । स्त्वाम । नूतना । कृतानि ।

स्तव । वज्रम् । बाहोः । उशन्तम् । स्तव । हरी इति । सूर्यस्य । केतू इति ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वपूव्या पुरातनानि महानि महान्ति वते तव कर्माणि वनु क्षिप्रं वस्तव स्त्वाम । वउत अपि च वनूतना अधुनातनानि वकृतानि कर्माणि वस्तवाम । वबाहोरुशन्तं दीप्यमानं ववज्रं वस्तव स्त्वाम । किंच वसूर्यस्य सुष्ठु प्रेरकस्य सुवीर्यस्य वा सूर्यात्मनो वेन्द्रस्य वकेतू प्रज्ञापकौ वहरी एतन्नामकावश्चौ वस्तव स्त्वाम ॥ ' एज् स्तुतौ ' । ' तिङां तिङो भवन्ति ' इत्युत्तमबहुवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः ॥

हरी नु त इन्द्र वाजयन्ता घृतश्रुतं स्वारमस्वार्ष्टाम् ।

वि समना भूमिरप्रथिष्टारंस्त पर्वतश्चित्सरिष्यन् ॥ ७ ॥

हरी इति । नु । ते । इन्द्र । वाजयन्ता । घृतश्रुतम् । स्वारम् । अस्वार्ष्टाम् ।

वि । समना । भूमिः । अप्रथिष्ट । अरंस्त । पर्वतः । चित् । सरिष्यन् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वाजयन्ता वेगं कुर्वन्तौ ॥ ' तत्करोति ' इति णिच् ॥ वते तव वहरी एतन्नामकावश्चौ वघृतश्रुतं घृतस्योदकस्य च्यावयितारं वस्वारं मेघध्वनिं वनु क्षिप्रम् वअस्वार्ष्टाम् ॥ स्वरतिः शब्दकर्मा । पाकं पचतीतिवत् एकधातुः^१ अनुवादः । लङि रूपम् ॥ वसमना समस्थला यद्वा समना सर्वतः वि वप्रथिष्ट । गर्जनं श्रुत्वा समोपरि वृष्टिर्भवतीति प्रथिताभूत् । तथा वपर्वतश्चित् मेघोऽपि वसरिष्यन् वर्णार्थमितस्ततो गमिष्यन् वअरंस्त अरमत ॥ रमतेर्लुङि रूपम् ॥

नि पर्वतः साद्यप्रयुच्छन्तसं मातृभिर्वावशानो अक्रान् ।

दूरे पारे वाणीं वर्धयन्त इन्द्रेषितां धमनिं पप्रथन्नि ॥ ८ ॥

नि । पर्वतः । सादि । अप्रयुच्छन् । सम् । मातृभिः । वावशानः । अक्रान् ।

दूरे । पारे । वाणीम् । वर्धयन्तः । इन्द्रेऽइषिताम् । धमनिम् । पप्रथन् । नि ॥ ८ ॥

• वप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् वर्षणे सावधानः वपर्वतः मेघः वनि वपादि नभसि निपण्ण आसीत् ।
वमातृभिः अद्धिर्माध्यमिकाभिर्वाग्भिर्वा वसं ववावशानः सह शब्दं कुर्वाणः वअक्रान् अक्रमीत् । इतस्ततः
संचारमकरोत् ॥ क्रमतेर्लेङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥ वदूरे वपारे अतिदूरेऽन्तरिक्षे
स्थितां ववाणीं माध्यमिकां वाचं वर्धयन्तः स्तोत्रैः समृद्धां कुर्वन्तः स्तोतारो मरुतो वा वइन्द्रेषिताम्
इन्द्रेण प्रेरितां वधमनिं शब्दं कुर्वाणां तां वाचं नितरां वपप्रथन् अप्रथयन् ॥

इन्द्रो मह्यं सिन्धुमाशयानं मायाविनं वृत्रमस्फुरन्निः ।

अरेजेतां रोदसी भियाने कनिक्रदतो वृष्णो अस्य वज्रात् ॥ ९ ॥

इन्द्रः । मह्यम् । सिन्धुम् । आऽशयानम् । मायाऽविनम् । वृत्रम् । अस्फुरत् । निः ।

अरेजेताम् । रोदसी इति । भियाने इति । कनिक्रदतः । वृष्णः । अस्य । वज्रात् ॥ ९ ॥

बलवान् वइन्द्रो वमह्यं महान्तं वसिन्धुम् । स्यन्दते इतस्ततः संचरतीति सिन्धुर्मेघः । तम् वआश-
यानं तमधिष्ठाय शयानं वमायाविनं ववृत्रम् असुरम् । यद्वा सिन्धुरुदकम् । तदधिष्ठाय शयानं वृत्रम् ।
वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं वनिः वअस्फुरत् निरहन् । ववृष्णः वर्षकस्य वअस्य इन्द्रस्य वकनि-
क्रदतः शब्दं कुर्वाणात् ववज्रात् वभियाने भयं प्राप्ते वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वअरेजेताम् अकम्पेताम् ॥
' दाधर्तिर्दधर्तिः ' इत्यादिना कनिक्रदत्शब्दो निपातितः ॥

अरोरवीवृष्णो अस्य वज्रोऽमानुषं यन्मानुषो निजूर्वात् ।

नि मायिनो दानवस्य माया अपादयत्पिबान्तसुतस्य ॥ १० ॥

अरोरवीत् । वृष्णः । अस्य । वज्रः । अमानुषम् । यत् । मानुषः । निऽजूर्वात् ।

नि । मायिनः । दानवस्य । मायाः । अपादयत् । पिबान् । सुतस्य ॥ १० ॥

ववृष्णः कामानां वर्षकस्य वअस्य इन्द्रस्य ववज्रः वअरोरवीत् शृशं शब्दमकरोत् । कदेत्यपेक्षा-
यामाह । वयत् यदा वअमानुषं मनुष्याणां रहितम् । यद्वा मानुषोऽहं न भवामीत्येवं मन्यमानं तमसुरं
वमानुषः मनुष्याणां हितकारी यद्वा मतिमानिन्द्रः वनिजूर्वात् नितरां हिंस्यात् जिघांसतीत्यर्थः ॥ जूर्वते-
हिंसाकर्मणो लेटि रूपम् ॥ वसुतस्य अभिषुतं सोमं वपिबान् पीतवान् वमायिनः मायाविनः

१दानवस्य । दानुर्नाम वृत्रमाता, 'दानुः शये' इत्यादिषु दृष्टत्वात् । तस्याः पुत्रस्य वृत्रस्य १मायाः वञ्चनानि १ १नि १अपादयत् न्यपातयत् बबाधेति यावत् ॥ ॥ ४ ॥

पिब॑पिबेदिन्द्र॑ शूर॑ सोमं॑ मन्दन्तु॑ त्वा म॒न्दिनः॑ सुतासः॑ ।

पृ॒णन्त॑स्ते कुक्षी॑ वर्धयन्ति॒व॒त्था सुतः॑ पौर॑ इन्द्र॑माव ॥ ११ ॥

पिबेऽपिब । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मन्दन्तु । त्वा । मन्दिनः । सुतासः ।

पृणन्तः । ते । कुक्षी इति । वर्धयन्तु । इत्था । सुतः । पौरः । इन्द्रम् । आव ॥ ११ ॥

१शूर बलवन् हे १इन्द्र १पिबपिबेत् १अभिपुतमिमं १सोमं पिबैव । आदराद्यैषा वीप्सा । १मन्दिनः मदकराः सुतास्तेऽभिपुताः सोमाः १त्वा १मन्दन्तु त्वां मादयन्तु ॥ मदि स्तुत्यादिषु । व्यस्ययेन परस्मैपदम् ॥ ते सोमाः १ते तव १कुक्षी उदरस्योभौ पाश्वौ १पृणन्तः पूरयन्तः सन्तस्त्वां १वर्धयन्तु । १इत्था अनेन प्रकारेण १पौरः उदरपूरकः १सुतः अभिपुतः सोमः १इन्द्रं त्वाम् १आव तर्पयतु ॥ अवत्ते-स्तर्पणार्थस्य लिटि ३ रूपम् ॥

त्वे इन्द्रा॑प्यभूम॑ वि॒प्रा धियं॑ वनेम॑ ऋत॒या स॑पन्तः ।

अ॒व॒स्यवो॑ धीम॒हि प्र॑श॒स्ति स॒द्यस्ते॑ रा॒यो दा॒वने॑ स्याम ॥ १२ ॥

त्वे इति । इन्द्र । अपि । अभूम । विप्राः । धियम् । वनेम । ऋतया । सपन्तः ।

अवस्यवः । धीमहि । प्रशस्तिम् । सद्यः । ते । रायः । दावने । स्याम् ॥ १२ ॥

हे १इन्द्र १विप्राः मेधाविनो वयं १त्वे त्वयि त्वद्भृदये १अभूम । अपि सानुनयप्रश्ने वर्तते । ते तव हृदये किं वर्तामहे इति । १ऋतया । ऋतं कर्मफलम् । तत्कामनया १सपन्तः त्वां परिचरणाख्येन कर्मणा स्पृशन्तो वयं १धियं त्वदुद्देशेन क्रियमाणं कर्म १वनेम संभजेमहि ॥ 'वन षण संभक्तौ' । आशीर्लिङि 'लिङ्याशिष्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः ॥ किंच १अवस्यवः त्वत्तो रक्षणमिच्छन्तः १प्रशस्तिम् । शस्तिः शंसनम् । प्रकृष्टं शंसनं स्तोत्रं १धीमहि त्वयि निदधीमहि । ततः १ते त्वदीयस्य १रायः धनस्य १दावने दानाय पात्रभृताः १सद्यः १स्याम इदानीं भवेम ॥

स्याम॑ ते त॑ इन्द्र॑ ये त॑ ऊ॒ती अ॒व॒स्यव॑ ऊ॒र्जे वर्ध॑यन्तः ।

शु॒ष्मिन्त॑मं यं चा॒कना॑म दे॒वास्मे रा॒यि रा॑सि वी॒रव॑न्तम् ॥ १३ ॥

स्याम । ते । ते । इन्द्र । ये । ते । ऊती । अवस्यवः । ऊर्जेम् । वर्धयन्तः ।

शुष्मिन्ऽतमम् । यम् । चाकनाम । देव । अस्मे इति । रयिम् । रासि । वीरवन्तम् ॥ १३ ॥

१. क-ख-ग-च-झ-ण१-न-म-व- वचनानि । २. झ१-पिबपिब । ३. ख-ग-ण-त-थ-म-लङि ।

४. ख-ग-ण१-प्रकृष्टशंसनम् ; च-प्रकृष्टशंसनम् । ५. क-झ-म-पात्रीभूताः ।

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३उती ऊह्या प्रणयनेन ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थस्य क्तिनि रूपम् ॥ ^४ये^१ ^५ते तव^१
^६अवस्यवः रक्षाकामाः ^७ऊर्जं हविलक्षणमन्नं ^८वर्धयन्तः भवन्ति ते^२ तव वयं ^९ते^२ ^{१०}स्याम त्वदधीना
 भवेम । ^{११}देव द्योतमान हे इन्द्र ^{१२}शुष्मिन्तमं दानभोगायाहृतया^३ बलवत्तमं यद्वा शत्रूणां शोषयितृत्तमं
^{१३}यं रयिं ^{१४}चाकनाम कामयामहे ॥ कनतेः कान्त्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि रूपम् ॥ ^{१५}वीरवन्तं पुत्रपौत्रैः
 सहितं तादृशं ^{१६}रयिं ^{१७}अस्मे अस्मभ्यं ^{१८}रासि देहि ॥

रासि क्षयं रासि मित्रमस्मे रासि शर्धे इन्द्र मारुतं नः ।

सजोषसो ये च मन्दसानाः प्र वायवः पान्त्यग्रणीतिम् ॥ १४ ॥

रासि । क्षयम् । रासि । मित्रम् । अस्मे इति । रासि । शर्धेः । इन्द्र । मारुतम् । नः ।

सजोषसः । ये । च । मन्दसानाः । प्र । वायवः । पान्ति । अग्रणीतिम् ॥ १४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षयो गृहम् । तदस्मभ्यं ^३रासि देहि । तथा
^४मित्रं सखायम् ^५अस्मे अस्मभ्यं ^६रासि ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥ ^७मारुतं मरुतां देवविशां संबन्धि
^८शर्धेः बलं ^९नः अस्मभ्यं ^{१०}रासि । एतेन मरुतामप्यागमनं प्रार्थ्यते । ^{११}ये मरुतः ^{१२}सजोषसः सह
 प्रीयमाणाः ^{१३}मन्दसानाः^४ मोदमानाः ^{१४}वायवः यज्ञं प्रति गन्तारः सन्तः ^{१५}अग्रणीतिम् अग्रे नीयमानं
 सोमं ^{१६}प्र ^{१७}पान्ति प्रकर्षेण पिबन्ति तेषां शर्धे इति समन्वयः । यद्वा ये च वायवः अग्रे नीयमानं सोमं
 पिबन्ति तेषां वायूनां बलं रासि ॥ वायवः इति पूजायां बहुवचनम् । वायुर्हि सोमस्याग्रपातेति ॥

व्यन्तिवन्तु येषु मन्दसानस्तृपत्सोमं पाहि द्रव्यदिन्द्र ।

अस्मान्तसु पृत्स्वा तरुत्रावर्धयो द्यां बृहद्भिरकैः ॥ १५ ॥

व्यन्तु । इत् । नु । येषु । मन्दसानः । तृपत् । सोमम् । पाहि । द्रव्यत् । इन्द्र ।

अस्मान् । सु । पृत्सु । आ । तरुत्र । अवर्धयः । द्याम् । बृहत्सभिः । अकैः ॥ १५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२येषु तव सहायभूतेषु मरुत्सु ^३मन्दसानः माद्यन् भवसि ते मरुतः ^४नु क्षिप्रं ^५व्यन्तु
 सोमं भक्षयन्तु । ^६इत् एवार्थे^५ । द्रव्यत् ॥ दृढतेरिदं रूपम् ॥ आत्मानं दृढीकुर्वन् त्वं तृपत् तर्पयन्तमिमं
^७सोमं ^८पाहि पिव । ^९तरुत्र शत्रूणां हिंसक हे इन्द्र ^{१०}बृहद्भिः बलवद्भिः ^{११}अकैः अर्चनीयैर्मरुद्भिः सहित-
 स्वम् । ^{१२}आ इति चार्थे । तेन अस्मान् ^{१३}द्यां च ^{१४}सु सुष्ठु ^{१५}पृत्सु पशुपुरोडाशादिभिः^६ अस्मान्
 अस्मत्पालनेन^७ च दिवम् ^{१६}अवर्धयः । यद्वा येषु सोमेषु मन्दसानो मोदमानो भवसि ते सोमा व्यन्तु
 त्वां गच्छन्तु । शेषं पूर्ववत् ॥ ॥ ५ ॥

१. ख-ग-तेन; झ१-ण-त-थ-न-व-ते तव । २. म-तव ते । ३. ख-ग-च-ण-ण१-दानभागायाहृतया;
 झ१-दानाय भोगाय वार्हतया; थ-न-दानाभागायाहृतया । ४. ख-ग-च-ण-ण१-थ-न-मदन्तः; झ१-मन्द-
 सानाः मदन्तः । ५. ख-ग-ण-त-इवार्थे; झ१-चार्थे; थ-वार्थे । ६. क-झ-पशुपुरोडाशादिभिः; म-
 पुरोडाशादिभिः । ७. क-च-झ-ण१-त-थ-न-व-पालनेन; ख-ग-ण-अस्मान् पालनेन; झ१-सोमपानेन;
 म-पालयते न ।

बृहन्त इन्नु ये ते तरुत्रोक्थेभिर्वा सुम्रमाविवासान् ।

स्तृणानासो बर्हिः पस्त्यावत्त्वोता इदिन्द्र वाजमग्मन् ॥ १६ ॥

बृहन्तः । इत् । नु । ये । ते । तरुत्र । उक्थेभिः । वा । सुम्रम् । आऽविवासान् ।

स्तृणानासः । बर्हिः । पस्त्यावत् । त्वाऽऊताः । इत् । इन्द्र । वाजम् । अग्मन् ॥ १६ ॥

वृत्रत्र आपद्भ्यस्तारक^१ हे इन्द्र ये पुमांसः सुम्रं सुखकरं त्वामुक्थैः शस्त्रैः आविवासान् परिचरेयुः ॥ विवासतेर्लेटि अडागमः ॥ ते तव पुमांसः नु क्षिप्रमविलम्बेन बृहन्तः महान्तो भवन्ति । वेति^२ पूरणः । किंच बर्हिः स्तृणानासः वेद्यां बर्हिराच्छादयन्तो ये त्वां परिचरन्ति ते त्वोता इत् त्वया रक्षिताः सन्त एव पस्त्यावत् गृहसहितं वाजम् अन्नम् अग्मन् गच्छन्ति ॥

उग्रेष्विन्नु शूर मन्दसानस्त्रिकद्रुकेषु पाहि सोममिन्द्र ।

प्रदोधुवच्छ्रुषु प्रीणानो याहि हरिभ्यां सुतस्य पीतिम् ॥ १७ ॥

उग्रेषु । इत् । नु । शूर । मन्दसानः । त्रिकद्रुकेषु । पाहि । सोमम् । इन्द्र ।

प्रदोधुवत् । श्रुषु । प्रीणानः । याहि । हरिभ्याम् । सुतस्य । पीतिम् ॥ १७ ॥

हे शूर बलवन् इन्द्र उग्रेषु उदूर्गेषु बहुस्तोत्रशस्त्रवत्सु त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नाम-केष्वाभिष्टविकेष्वाहःसु मन्दसानः हव्यन् सोमं पाहि पिब । ततः प्रीणानः सोमपानेन प्रीतो भवन् श्रुषु लिप्तं सोमं प्रदोधुवत् ॥ 'धूञ् कम्पने' । यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम् ॥ पुनः पुनर्धुन्वन् सुतस्य अभिषुतस्य पीतिं पानमुद्दिश्य हरिभ्यां अश्वभ्याम् युक्तः सन् याहि गच्छ ॥

धिष्वा शवः शूर येन वृत्रमवाभिनदानुमौर्णवाभम् ।

अपावृणोज्योतिरार्याय नि सव्यतः सादि दस्युरिन्द्र ॥ १८ ॥

धिष्व । शवः । शूर । येन । वृत्रम् । अवऽअभिनत् । दानुम् । और्णऽवाभम् ।

अप । अवृणोः । ज्योतिः । आर्याय । नि । सव्यतः । सादि । दस्युः । इन्द्र ॥ १८ ॥

शूर हे इन्द्र शवः तादृशं बलं धिष्व धारय ॥ दधातेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इति थास आर्धधातुकत्वात् इडागमः ॥ येन बलेन दानुं दानोः^३ पुत्रं वृत्रम् और्णवाभम् । ऊर्णवाभिः^४ कीटविशेषः और्णवाभः इत्युच्यते । तमिव अवाभिनत् विभे-दिथ । यद्वा और्णः^५ ऊर्णनाभिः । तदाभं तत्सदृशमित्यर्थः । ततस्तमोरूपस्य हननात् आर्याय कर्मणाम्

१. ख-ण-त-थ-आपद्भिस्तारक; ग-तारक । २. अ१-इदिति; ३. क-ख-ग-च-अ१-ण१-दनोः । ४. ख-ऊर्णनाभिः; ग-कूर्णनाभिः; ण-त-थ-कुम्भनाभिः । ५. म-और्णवः ।

अनुष्ठात्रे जनाय कुत्साय राजर्षये वा ऽज्योतिः प्रकाशकमादित्यम् ऽअपावृणोः उद्घाटितवानसि । ऽदस्युः कर्मणामुपक्षपयिता स वृत्रः ऽसव्यतः तव सव्यपार्श्वे ऽनि ऽपादि त्वया नितरां सन्नो बाधितो वर्तते ॥

सनेम ये ते ऊतिभिस्तरन्तो विश्वाः स्पृध आर्येण दस्यून् ।

अस्मभ्यं तत्त्वाष्ट्रं विश्वरूपमरन्धयः साख्यस्य त्रिताय ॥ १९ ॥

सनेम । ये । ते । ऊतिभिः । तरन्तः । विश्वाः । स्पृधः । आर्येण । दस्यून् ।

अस्मभ्यम् । तत् । त्वाष्ट्रम् । विश्वरूपम् । अरन्धयः । साख्यस्य । त्रिताय ॥ १९ ॥

सनेम तान् पुरुषान् संभजेम ऽये ऽते तव ऽऊतिभिः पालनैः ऽविश्वाः ऽस्पृधः स्पर्धमानाः सर्वा विशः ऽतरन्तः हिंसन्तः तथा ऽआर्येण आर्यभावेन ऽदस्यून् उपक्षपयितृन् हिंसन्तो भवन्ति । ऽतत् ऽअस्मभ्यं वशमानय । किं तत् । तदाह । ऽत्वाष्ट्रं त्वष्टुः सुतं ऽविश्वरूपम् एतन्नामकमसुरम् ऽअरन्धयः ॥ 'रध्यतिर्वशगमने' ॥ वशमानयः । यद्वा तमसुरमवधीः ॥ 'रध हिंसासंराद्धयोः' । 'रधिजभोरचि' इति नुम् ॥ इन्द्रस्त्वाष्ट्रमवधीदित्ययमर्थस्तैत्तिरीयके 'विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः' (तै. सं. २. ५. १. १) इत्यत्र महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितः । किंच ऽसाख्यस्य सखिभावस्यानुपालनाय ऽत्रिताय महर्षये वशमानयः । यद्वा सनेम ते वयं प्रवृद्धा भवेम ये वयं तव रक्षाभिः स्पर्धमानाः प्रजा दस्यूश्च तरन्तोऽतिक्रामन्तो भवेम ॥ सनेम इति वृद्धयर्थः आद्युदात्तः । 'यथा सनेम मित्रावरुणा सनन्तः' (ऋ. सं. ७. ५२. १) इति । सकर्मकश्चेत् मध्योदात्तः । 'सनेम वाजं तव' (ऋ. सं. ८. ६१. ४) इति ॥ तरन्तः । 'तृ प्लवनतरणयोः' । शतरि रूपम् । संज्ञावचनश्चेदन्तोदात्तः । यथा 'तरन्त इव मंहना' (ऋ. सं. ५. ६१. १०) इति ॥

अस्य सुवानस्य मन्दिनस्त्रितस्य न्यर्बुदं वावृधानो अस्तः ।

अवर्तयत्सूर्यो न चक्रं भिनद्वलमिन्द्रो अङ्गिरस्वान् ॥ २० ॥

अस्य । सुवानस्य । मन्दिनः । त्रितस्य । नि । अर्बुदम् । ववृधानः । अस्तरित्यस्तः ।

अवर्तयत् । सूर्यः । न । चक्रम् । भिनत् । वलम् । इन्द्रः । अङ्गिरस्वान् ॥ २० ॥

मन्दिनः ऽअस्य मदकरमिमं ऽसुवानस्य सुतवतः ऽत्रितस्य तीर्णतमस्कस्य महर्षेरथं ऽवावृधानः सोमेन वर्धमान इन्द्रः ऽअर्बुदम् । अम्बूनि ददातीत्यर्बुदो मेघः । अनुस्वारस्य रेफश्छान्दसः । यद्वा नामैतत् । अर्बुदाख्यमसुरं ऽनि ऽअस्तः ॥ 'स्तृ हिंसायाम्' इत्यस्य लङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । गुणे कृते हलङ्यादिना तिलोपः ॥ नितरामवधीत् । 'महान्तं चिदर्बुदं नि क्रमीः पदा' (ऋ. सं. १. ५१. ६) इत्यादिषु अर्बुदवधः^१ स्पष्टमुक्तः^१ । किंच ऽअङ्गिरस्वान् अङ्गिरोभिः सहितः ऽइन्द्रः ऽअवर्तयत् असुरहननार्थं वज्रमभ्रामयत् । ऽसूर्यो ऽन । यथा सूर्यः ऽचक्रं भ्रामयति

तद्वत् । यद्वा यस्मादसुराद्विया सूर्यः स्वकीयं रथचक्रं नावर्तयत्^१ । निषेधार्थोऽत्र नकारः । वर्तयितुं नाशकत् तं^२ वलं पणीनां प्रभुमसुरं^३ भिनत् वज्रेणाभिनत्^४ । यद्वा द्विचक्रो हि पूर्वं सूर्यस्य रथः । तस्य एकं चक्रमिन्द्रेणापहतम् ॥ सूर्य इति 'सुपां सुलुक्' इति पष्ठ्येकवचनस्य सुः ॥ सूर्यस्य संबन्ध्यपहतं तदेकं चक्रमवर्तयत् । रक्षोहननार्थमभ्रामयत् । तेन चक्रेण वलमभिनत् । नश्चार्थे ॥

अहर्गणेषु माध्यंदिनसवनेषु तायमानरूपेषु अच्छावाकस्य अहरहः शस्यसंज्ञकम् 'अभितष्टेव' इति सूक्तम् । 'नूनं सा ते' इत्येषा तस्यान्ते शंसनीया । सूत्रितं च—'नूनं सा त इत्यन्तमुत्तमम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ २१ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ २१ ॥

हे^१ इन्द्र या^२ दक्षिणा । दक्षमुत्साहनं करोतीति दक्षिणा । स्तोतृभ्यो देया^३ ते त्वत्संबन्धिनी^४ मघोनी धनवती^५ जरित्रे^६ स्तोत्रे^७ वरं^८ श्रेष्ठमभिमतमर्थं^९ नूनं^{१०} प्रति^{११} दुहीयत् इदानीं^{१२} प्रतिदोग्धि संपादयतीत्यर्थः । तादृशीं दक्षिणां^{१३} स्तोतृभ्यः^{१४} अस्मभ्यं^{१५} शिक्ष प्रयच्छ । किंच^{१६} भगः^{१७} भजनीयस्त्वं^{१८} माति^{१९} धक् ॥ दहेदानीत्यर्थस्य लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् ॥ नः^{२०} अस्मान् अतिक्रम्यान्येभ्यो^{२१} दक्षिणां^{२२} मा दाः । प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो दीयतामित्यर्थः । यद्वा नोऽस्माकं कामान् मा धक् मा धाक्षीः अपेक्षितफलदानेन पूरयेत्यर्थः । सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तो वयं^{२३} विदथे^{२४} अस्मिन्यज्ञे^{२५} बृहत् प्रभूतं स्तोत्रं^{२६} वदेम त्वामुद्दिश्य ब्रवाम । अत्र 'सा ते प्रतिदुग्धाम्' इति प्रकृत्य 'वीरो वीरयत्यभित्रान् वेतेर्वा स्याद्रतिकर्मणो वीरयतेर्वा' (निरु. १. ७) इत्यन्ते निरुक्तमनुसंधेयम् ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'यो जातः' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तं गार्ग्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् ॥ संसवे निष्केवल्ये निविद्धानीयस्य पुरस्तात् 'यो जात एव' इति सूक्तं^१ शंसेत्^२ । 'यदि पर्यायान्' इति खण्डे सूत्रितं—'यो जात एवेति निष्केवल्ये' (आश्व. श्रौ. ६. ६) इति । आभिष्टुविके तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति निविद्धानीयम् । सूत्रितं च—'तृतीयस्य व्यर्यमा यो जात एवेति मध्यंदिनः'^३ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विश्वजिति माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणः स्वशस्त्रे प्राकृतात् सूक्तात्पूर्वं 'यो जातः' इति सामसूक्तं शंसेत् । 'विश्वजितोऽग्निं नरः' इति खण्डे सूत्रितं—'सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । अग्निष्टुत्रिष्केवल्ये^४ निविद्धानमिदम् । 'श्येनाजिराभ्याम्' इति खण्डे सूत्रितं—'तिष्ठा हरी इति यो

१. ण-थ-म-आवर्तयत् । २. ण-थ- 'वज्रेणाभिनत्' नास्ति; ख-ग-म-तेन वज्रेणाभिनत् । ३. क-धनवती धनवते; झ-म-व-धनवती सा दक्षिणा धनवती धनवते । ४. क-ख-ग-झ-म-व-सूक्तं शंस्येत्; झ१-शंसत्; ण-थ-न-शंस्येत् । ५. च-झ१-ण१-थ-माध्यंदिनः; न-व-माध्यंदिने । ६. क-झ-अनिनि०; ख-ग-च-ण१-अतिषु नि०; झ१-आतिषु नि०; ण-थ-न-अनिषु नि०; त-व-अभिषु नि०; म-अतिनि० ।

जात एवेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । महाव्रते निष्केवल्ये ' यो जात एव ' इति सूक्तम् । ' ऊरू ' इति खण्डे सूत्रितं—' वने न वा यो न्यधायि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान् ' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । अत्रेतिहासो बृहदेवतायामुक्तः—' संयुज्य तपसात्मानमैन्द्रं विभ्रन्महद्वपुः । अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥ तमिन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ । धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥ विदित्वा स तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतोः । यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् '(बृहदे. ४. ६६-६८) ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । पुरा किल इन्द्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः । गृत्समदोऽपि तत्रागत्य सदस्यासीत् । दैत्याश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः । स च गृत्समदो वैन्येन पूजितो यज्ञवाटान्निरगच्छत् । निर्गच्छन्तं तमृषिं दृष्ट्वा अयमेवेन्द्र इति मन्यमानास्तमसुराः परिवव्रुः । नाहमिन्द्रस्तुच्छः किंस्वेवंगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान् प्रत्युवाच ॥ अपरे त्वेवं कथयन्ति । गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं ज्ञात्वासुराः परिवव्रुः । स इन्द्रो गृत्समदरूपेण यज्ञवाटान्निरगत्य स्वर्गं जगाम । ततोऽसुरा इन्द्रो विलम्बित इत्यन्तः प्रविश्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विन्द्रोऽस्मद्भयात् गृत्समदरूपेणास्ते इति तं जगृहुः । स तान् नाहमिन्द्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच । अयमेवार्थो महाभारते प्रपञ्चितः ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य महा स जनास इन्द्रः ॥ १ ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । परिऽअभूषत् ।

यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् । नृम्णस्य । महा । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । १ जनासः जना हे असुराः १ यो १ जात १ एव जायमान एव^२ सन् १ प्रथमः देवानां प्रधानभूतः १ मनस्वान् मनस्विनामग्रगण्यः १ देवः द्योतमानः सन् १ क्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा १ देवान् सर्वान् यागदेवान् १ पर्यभूषत् रक्षकत्वेन^३ पर्यग्रहीत् ॥ ' भूष अलंकारे ' । भूवादिः लङि रूपम् ॥ यद्वा सर्वानन्यान्देवान्पर्यभूषत् पर्यभवत् अत्यक्रामत् ॥ अस्मिन्^४ पक्षे भवते-व्यत्ययेन कसः^५ । ' श्र्युकः किति ' इति इट्प्रतिषेधः ॥ १ यस्य इन्द्रस्य १ शुष्मात् शरीरात् बलात् १ रोदसी द्यावापृथिव्यौ १ अभ्यसेताम् अबिभीताम् ॥ ' भ्यस भये ' । अनुदात्तेत् । ' भ्यस भयवेपनयोः ' (निरु. ३. २१) इति नैरुक्ताः ॥ अभ्यसेतामवेपेतां वा । तथा च मन्त्रान्तरम्—' इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही ' (ऋ. सं. १. ८०. ११) इति । १ नृम्णस्य सेनालक्षणस्य बलस्य १ महा महत्त्वेन युक्तः १ सः १ इन्द्रः नाहमिति ॥ अत्र निरुक्तं—' यो जायमान^६ एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलात् द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्णस्य महा बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्यृषेष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता ' (निरु. १०. १०) इति ॥

१. च-झ१-ण१-माध्यंदिनः; थ-न-म-व-माध्यंदिने । २. झ१-ण-त-थ-न-व-एव नास्ति । ३. क-झ-ण-त-थ-न-म-व-रक्षत्वेन; झ१-रक्षत्वेन । ४. ख-ग-अस्मिन्यज्ञे प्रवृत्तव्यत्ययेन कसः; ण-त-थ-अस्मिन्यज्ञे प्रत्यये व्यत्ययेन कसः; म-अस्मिन्यज्ञे पवतेव्यत्ययेन च सः । ५. ख-ग-च-ण-ण१-त-थ-न-व-जात ।

यः पृथिवीं व्यथमानामदहद्यः पर्वतान्प्रकुपितां अरम्णात् ।

यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्रात्स जनास इन्द्रः ॥ २ ॥

यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अदहत् । यः । पर्वतान् । प्रऽकुपितान् । अरम्णात् ।

यः । अन्तरिक्षम् । विऽममे । वरीयः । यः । द्याम् । अस्तभ्रात् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ २ ॥

हे जनाः वयः इन्द्रः व्यथमानां चलन्तीं पृथिवीम् अदहत् शर्करादिभिर्दहामकरोत् ॥ 'दह दहि वृद्धौ' ॥ वयः च प्रकुपितान् इतस्ततश्चलितान् पक्षयुक्तान् पर्वतान् अरम्णात् नियमितवान् स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् ॥ अरम्णात् । 'रमु क्रीडायाम्' । अन्तर्भावितण्यर्थस्य व्यत्ययेन भ्राप्रत्ययः ॥ वयः च वरीयः उरुतमम् अन्तरिक्षं विममे निर्ममे विस्तीर्णं चकारेत्यर्थः । वयः च द्यां दिवम् अस्तभ्रात् तस्तम्भं निरुद्धामकरोत् ॥ 'स्तम्भु रोधने' इति सौत्रो धातुः ॥ वसः एव इन्द्रः नाहमिति ॥

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिन्धून्यो गा उदाजदपधा वलस्य ।

यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान संवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः । हत्वा । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । यः । गाः । उत्ऽआजत् । अपऽधा । वलस्य ।

यः । अश्मनोः । अन्तः । अग्निम् । जजान । समऽवृक् । समत्ऽसु । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ३ ॥

वयः वहिं मेघं हत्वा मेघहननं कृत्वा सप्त सर्पणशीलाः सिन्धून् स्यन्दनशीला अपः अरिणात् प्रैरयत् । यद्वा सप्त गङ्गायमुनाद्या मुख्या नदीररिणात् ॥ 'रीङ् स्रवणे' । क्रयादिः ॥ वयः च वलस्य वलनामकस्यासुरस्य अपधा तत्कर्तृकान्निरोधान्निरुद्धाः गाः उदाजत् निरगमयत् ॥ अपधा । अपपूर्वादधातेः 'आतश्चोपसर्गे' (पा. सू. ३. ३. १०६) इति भावे अङ्प्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति पञ्चम्या आकारः ॥ वयः च अश्मनोः । अश्नुते व्याप्त्यन्तरिक्षमित्यश्मा मेघः । अत्यन्तमृदुरूपयोर्मेघयोः अन्तः मध्ये वैद्युतम् अग्निं जजान उत्पादयामास । यश्च समत्सु । संभक्षयन्ति योद्धृणामायूंषीति समदः संग्रामाः । तेषु संवृक् भवति ॥ वृणक्तेर्हिंसार्थस्य क्पि रूपम् ॥ वसः इन्द्रः नाहमिति ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।

श्वघ्नीव यो जिगीवां लक्षमाददर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥ ४ ॥

येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासम् । वर्णम् । अधरम् । गुहा । अकरित्यकः ।

श्वघ्नीऽइव । यः । जिगीवान् । लक्षम् । आदत् । अर्यः । पुष्टानि । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ज्ञ-ण-ण१-त-थ-न-म-व-स्तम्भनिरुद्धामकरोत् । २. झ१-ण-थ-न-व-निरुद्धे । ३. च-प्रस्रवणे; ण ण१-त-थ-न-व-श्रवणे । ४. ख-ग-म-संवृक् । वृणक्ति हिनस्ति शत्रूनि इति संवृणक् ।

व्येन इन्द्रेण वृद्धमा इमानि विश्वा^१ व्यवना नश्वराणि भुवनानि वृत्तानि स्थिरीकृतानि ।
 वयः च दासं वर्णं शूद्रादिकम् । यद्वा दासमुपक्षपयितारम् । अधरं निकृष्टमसुरं गुहा गुहायां
 गूढस्थाने नरके वा अकः अकापीत् ॥ करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लुङि रूपम् ॥ लक्षं
 लक्ष्यं जिगीवान् ॥ 'जि जये' । कसौ 'सन्लिटोर्जे' इति अभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम् । दीर्घ-
 छान्दसः ॥ जितवान् । वयः अर्यः अरेः ॥ पष्ठ्येकवचने छान्दसो यणादेशः ॥ शत्रोः संबन्धीनि पुष्टानि
 समृद्धानि आदत् आदत्ते । तत्र दृष्टान्तः । श्वघ्नीव । श्वभिर्मृगान् हन्तीति श्वघ्नी व्याधः । यथा
 व्याधो जिघृक्षितं मृगं परिगृह्णाति तद्वत् ॥

यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ।

सो अर्यः पुष्टीर्विजइवा मिनाति श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥ ५ ॥

यम् । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरम् ।

उत । ईम् । आहुः । न । एषः । अस्ति । इति । एनम् ।

सः । अर्यः । पुष्टीः । विजःइव । आ । मिनाति ।

श्रत् । अस्मै । धत्त । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ५ ॥

अपश्यन्तो जनाः घोरं शत्रूणां घातकं यं पृच्छन्ति स्म कुह सेति । स इन्द्रः कुत्र वर्तते
 इति ॥ सेति । 'सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्' इति सोलोपे गुणः ॥ न कचिदसौ तिष्ठतीति मन्यमाना
 जनाः एनम् इन्द्रम् आहुः एषः इन्द्रः न अस्तीति । तथा च मन्त्रः^३ 'नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व
 आह' (ऋ. सं. ८. १००. ३) इति । ईम् इति पूरणः । सः इन्द्रः विजइव । इवशब्द एवार्थः ।
 उद्वेजक एव सन् अर्यः अरेः संबन्धीनि पुष्टीः पोषकाणि गवाश्वादीनि धनानि आ मिनाति सर्वतो
 हिनस्ति ॥ 'मीङ् हिंसायाम्' । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वः ॥ तस्मात् श्रदस्मै इन्द्राय धत्त ।
 स इन्द्रोऽस्तीति विश्वासमत्र कुरुत । यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न दृश्यते तथापि अस्तीति विश्वासं
 कुरुत । एवं निर्धारणीयमहिमोपेतः^४ सः इन्द्रः नाहमिति ॥ ॥ ७ ॥

यो रधस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।

युक्तग्राव्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥ ६ ॥

यः । रधस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नाधमानस्य । कीरेः ।

युक्तऽग्राव्णः । यः । अविता । सुऽशिप्रः । सुतऽसोमस्य । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-ण१-फ-विश्वा विश्वानि; च-विश्वानि । २. ख-ग-च-झ१-ण१-फ-जिघृक्षन्तम्; ण-त-थ-न-व-
 जिघृक्षतम् । ३. ख-ग-च-झ-मन्त्रैः; झ१-त-थ-व-मन्त्रे । ४. ख-ग-च-झ१-ण-ण-१-थ-न-व-निर्धारण-
 महिमोपेतः ।

यः^१ च^२ कृशस्य च^३ दरिद्रस्य च^४ यः च^५ नाधमानस्य ॥ 'नाष्टं नाष्टं याज्योपतापैश्वर्याशीः पु' ॥ याचमानस्य^६ कीरेः ॥ करोतेः^७ कीर्तयते^८ वा ॥ स्तोतुः^९ ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता । यः च^{१०} सुशिप्रः शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन् युक्तग्राव्यः अभिपवार्थमुद्यतग्राव्यः^{११} सुतसोमस्य अभिपुतसोमस्य यजमानस्य^{१२} अविता रक्षिता भवति^{१३} सः एव इन्द्रः नाहमिति । ब्रह्मशब्दस्य त्वन्तपरत्वे ह्याद्युदात्तता स्यात् यथा 'ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम्' (ऋ. सं. ३. ८. २) इति । अयं त्वन्तोदात्तः पठ्यत इति नाज्ञपरः ॥

यस्याश्वासः^१ प्रदिशि^२ यस्य^३ गावो^४ यस्य^५ ग्रामा^६ यस्य^७ विश्वे^८ रथासः^९ ।

यः^{१०} सूर्यं^{११} य उषसं^{१२} जजान^{१३} यो अपां^{१४} नेता^{१५} स जनासु^{१६} इन्द्रः^{१७} ॥ ७ ॥

यस्य^१ । अश्वासः^२ । प्रदिशि^३ । यस्य^४ । गावः^५ । यस्य^६ । ग्रामाः^७ । यस्य^८ । विश्वे^९ । रथासः^{१०} ।

यः^{११} । सूर्यम्^{१२} । यः^{१३} । उषसम्^{१४} । जजान^{१५} । यः^{१६} । अपाम्^{१७} । नेता^{१८} । सः^{१९} । जनासुः^{२०} । इन्द्रः^{२१} ॥ ७ ॥

यस्य सर्वान्तर्यामितया वर्तमानस्य^१ प्रदिशि प्रदेशनेऽनुशासने^२ अश्वासः^३ अश्वा वर्तन्ते । यस्य अनुशासने^४ गावः^५ । यस्य अनुशासने^६ ग्रामाः^७ । असन्तेऽत्रेति ग्रामा जनपदाः । यस्य आज्ञायां^८ विश्वे सर्वे^९ रथासः^{१०} रथा वर्तन्ते । यः च वृत्रं हत्वा^{११} सूर्यं^{१२} जजान जनयामास । यः च^{१३} उषसम्^{१४} । तथा मन्त्रः—'जजान सूर्यमुपसं सुदंसाः' (ऋ. सं. ३. ३२. ८) इति । यः च मेघभेदनद्वारा^{१५} अपां^{१६} नेता^{१७} प्रेरकः^{१८} सः^{१९} इन्द्रः^{२०} इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यं क्रन्दसी^१ संयती^२ विह्वयेते^३ परेऽवर उभया^४ अमित्राः^५ ।

समानं^६ चिद्रथमातस्थिवांसा^७ नानां^८ हवेते^९ स जनासु^{१०} इन्द्रः^{११} ॥ ८ ॥

यम्^१ । क्रन्दसी^२ इति । संयती^३ इति समुद्यती । विह्वयेते^४ इति विह्वयेते ।

परे^५ । अवरः^६ । उभयाः^७ । अमित्राः^८ ।

समानम्^९ । चित्^{१०} । रथम्^{११} । आतस्थिवांसा^{१२} ।

नानां^{१३} । हवेते^{१४} इति । सः^{१५} । जनासुः^{१६} । इन्द्रः^{१७} ॥ ८ ॥

यं^१ क्रन्दसी रोदसी शब्दं कुर्वाणे मानुषी दैवी च द्वे सेने वा संयती परस्परं संगच्छन्त्यौ यमिन्द्रं^२ विह्वयेते स्वरक्षार्थं विविधमाह्वयतः । परे उत्कृष्टाः^३ अवरः अधमाश्च^४ उभयाः उभयविधाः^५ अमित्राः^६ शत्रवः यमाह्वयन्ति^७ । समानम्^८ इन्द्ररथसदृशं^९ रथम्^{१०} आतस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिनौ तमेवेदं^{११} नाना पृथक् पृथक्^{१२} हवेते आह्वयेते । यद्वा समानमेकरथमारूढाविन्द्राग्नी हवेते यज्ञार्थं यजमानैः पृथगाह्वयेते तयोरन्यतरः^{१३} सः^{१४} इन्द्रः^{१५} नाहमिति ॥

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । ऋते । विजयन्ते । जनासः । यम् । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।

यः । विश्वस्य । प्रतिमानम् । बभूव । यः । अच्युतच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

• यस्मात् ऋते जनासः जनाः न विजयन्ते विजयं न प्राप्नुवन्ति । अतः युध्यमानाः युद्धं कुर्वाणा जनाः अवसे स्वरक्षणाय यम् इन्द्रं हवन्ते आह्वयन्ति । यः च विश्वस्य सर्वस्य जगतः प्रतिमानं प्रतिनिधिः बभूव । यः च अच्युतच्युत् अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनां व्यावयिता सः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः शश्वतो महेनो दधानानमन्यमानाञ्छर्वा जघान ।

यः शर्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः ॥ १० ॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वा । जघान ।

यः । शर्धते । न । अनुददाति । शृध्याम् । यः । दस्योः । हन्ता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १० ॥

यः महि महत् एनः पापं दधानान् शश्वतः बहून् अमन्यमानान् आत्मानमजानत इन्द्रमपूजयतो वा जनान् शर्वा । शृणाति शत्रूननेनेति शस्वजः । तेनायुधेन जघान ॥ हन्तेर्लिङि रूपम् ॥ यः च शर्धते उत्साहं कुर्वते अनात्मज्ञाय जनाय शृध्याम् उत्साहनीयं कर्म नानुददाति न प्रयच्छति ॥ अनुपूर्वात् 'डुदाञ् दाने' जौहोत्यादिकः । 'अभ्यस्तानामादिः' इति 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । यः च दस्योः उपक्षपयितुः शत्रोः हन्ता घातकः सः इन्द्रः इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् ।

ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् । चत्वारिंश्याम् । शरदि । अनुदविन्दत् ।

ओजायमानम् । यः । अहिम् । जघान । दानुम् । शयानम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः पर्वतेषु क्षियन्तम् इन्द्रभिया बहून् संवत्सरान् प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं शम्बरम् एतन्नामकं मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्सरे अन्वविन्दत् अन्विष्यालभत । लब्ध्वा च यः ओजायमानम् ॥ 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च', 'ओजसोऽप्सरसो नित्यम्' (पा. सू. ३. १. ११. २) इति सकारलोपः ॥ बलमाचरन्तम् अहिम् आहन्तारं दानुं दानवं शयानं शम्बरमसुरं जघान हतवान् सः इन्द्रः नाहमिति ॥

यः सप्त॑र॒श्मिर्वृष॑भस्तुवि॒ष्मान्वा॑सृज॒त्सर्त॑वे स॒प्त सिन्धू॑न् ।

यो रौहि॑णमस्फुर॒द्वज्र॑बाहु॒र्धामा॑रोह॒न्तं स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ १२ ॥

यः । सप्त॑र॒श्मिः । वृष॑भः । तुवि॒ष्मान् । अ॒वऽअ॑सृजत् । सर्त॑वे । स॒प्त । सिन्धू॑न् ।

यः । रौहि॑णम् । अस्फुर॒त् । वज्र॑बाहुः । धाम् । आ॒रोह॑न्तम् । सः । ज॒ना॒सः । इन्द्रः॑ ॥ १२ ॥

१यः १सप्त॑रश्मिः सप्तसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयः^१ ' वराहवः स्वतपसो विद्युन्महसो धूपयः श्वापयो गृहमेधाश्चेत्येते ये चेमेऽशिमिविद्विपः पर्जन्याः सप्त पृथिवीमभिवर्षन्ति वृष्टिभिः ' (तै. आ. १. ९. ४-५) इति तैत्तिरीयारण्यके ह्यास्मात्ताः । १वृषभः वर्षकः १तुवि॒ष्मान् वृद्धिमान् बलवान् वा १सप्त सर्पणस्वभावान् १सिन्धून् अपः^२ १सर्त॑वे सरणाय १अवासृजत् अवसृष्टवान् । यद्वा गङ्गाद्याः सप्त मुख्या नदीरसृजत् । १यः च १वज्र॑बाहुः सन् १द्यां दिवम् १आरोह॑न्तं १रौहि॑णम् असुरम् १अस्फुरत् जघान ॥ ' स्फुर स्फुरणे ' । तुदादिः ॥

द्यावा॑ चिदस्मै पृथि॒वी न॑मेते शुष्मा॑च्चिदस्य पर्व॑ता भयन्ते ।

यः सोम॑पा निचि॒तो वज्र॑बाहुर्यो वज्र॑हस्तः स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ १३ ॥

द्यावा॑ । चि॒त् । अ॒स्मै । पृथि॒वी इति॑ । न॒मेते॒ इति॑ । शुष्मा॑त् । चि॒त् । अ॒स्य । पर्व॑ताः । भय॒न्ते ।

यः । सोम॑पाः । नि॒चितः । वज्र॑बाहुः । यः । वज्र॑हस्तः । सः । ज॒ना॒सः । इन्द्रः॑ ॥ १३ ॥

१अस्मै इन्द्राय १द्यावा १पृथिवी ॥ इतरेतरापेक्षया द्विवचनं ' प्र मित्रयोर्वरुणयोः ' (ऋ. सं. ७. ६६. १) इतिवत् ॥ १नमेते स्वयमेव प्रह्वीभवतः ॥ ' णमु प्रह्वत्वे ' । कर्मकर्तरि ' न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ' इति यकः प्रतिषेधः ॥ १चित् अपि च १अस्य इन्द्रस्य १शुष्मात् बलात् १पर्वताः १भयन्ते बिभ्यति । १यः १सोमपाः सोमस्य पाता १निचितः सर्वैः । यद्वा अन्येभ्योऽपि देवेभ्यो दृढाङ्गः । १वज्र॑बाहुः वज्रसदृशबाहुः । १यः च १वज्र॑हस्तः वज्रयुक्तः १सः १इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः सु॒न्वन्त॑मव॒ति यः प॑चन्तं यः शंस॑न्तं यः श॑शमान॒मुती॑ ।

यस्य॑ ब्रह्म॒ वर्ध॑नं यस्य॑ सोमो॒ यस्ये॑दं राधः॒ स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ १४ ॥

यः । सु॒न्वन्त॑म् । अव॒ति । यः । प॑चन्तम् । यः । शंस॑न्तम् । यः । श॑शमानम् । ऊ॒ती ।

यस्य॑ । ब्रह्म॒ । वर्ध॑नम् । यस्य॑ । सोमः॒ । यस्य॑ । इ॒दम् । राधः॒ । सः । ज॒ना॒सः । इन्द्रः॑ ॥ १४ ॥

१यः १सु॒न्वन्तं सोमाभिपवं कुर्वन्तं यजमानम् १अवति रक्षति । १यः च पुरोडाशादीनि हवींषि १पचन्तं १यः च १ऊती उतये ॥ ' सुपां सुलुक् ' इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । स्वरक्षायै शस्त्राणि

वशंसन्तं वयः च वशशमानम् अवति स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति । वव्रह्य परिवृढं स्तोत्रं वयस्य
ववर्धनं वृद्धिकरं भवति । तथा वयस्य वसोमः वृद्धिहेतुर्भवति । वयस्य च ववृद्धम् अस्वदीयं वराधः
पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति । वसः वइन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः सुन्वते पचते दुध्र आ चिद्राजं दर्दपि स किलासि सत्यः ।

वयं ते इन्द्र विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १५ ॥

यः । सुन्वते । पचते । दुध्रः । आ । चित् । वाजम् । दर्दपि । सः । किल । असि । सत्यः ।

वयम् । ते । इन्द्र । विश्वह । प्रियासः । सुवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ १५ ॥

इदानीमृषिः साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति ब्रूते^१ । हे वइन्द्र वयः वदुध्रः दुध्ररः सन् वसुन्वते सोमाभिषवं
कुर्वते पुरोडाशादिहवींषि वपचते यजमानाय वाजम् अन्नं बलं वा वा वदर्दपि भृशं प्रापयसि वसः
तादृशस्त्वं वसत्यः यथार्थभूतः वसि न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि । वकिल इति प्रसिद्धौ । वते
तव वप्रियासः वसुवीरासः कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तः ववयं वविश्वह सर्वेष्वहःसु वविदथं स्तोत्रम्
वा ववदेम ब्रूयाम ॥ ॥ ९ ॥

‘ ऋतुर्जनित्री ’ इति त्रयोदशचं द्वितीयं सूक्तं गार्त्समदम् । ‘ ऋतुः सप्तोऽन्या त्रिष्टुप् ’ इत्यनु-
क्रमणिका । ‘ अस्मभ्यं तद्वसो ’ इति त्रयोदशी त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । इन्द्रो
देवता । उक्थ्ये तृतीयसवने अच्छावाकशस्त्रेऽस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं च—‘ ऋतुर्जनित्री नू
मर्तो भवा मित्रः ’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । दशरात्रे पष्ठेऽहन्यपि तृतीयसवने अच्छावाकशस्त्रे
एतत्सूक्तम् । ‘ ऋतुर्जनित्रीति निर्यान्वैकाहिकानि ’ (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति सूत्रितम् ॥

ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परि मक्षु जात आविशद्यासु वर्धते ।

तदाहना अभवत्पिप्युषी पर्योऽशोः पीयूषं प्रथमं तदुक्थ्यम् ॥ १ ॥

ऋतुः । जानित्री । तस्याः । अपः । परि । मक्षु । जातः । आ । अविशत् । यासु । वर्धते ।

तत् । आहनाः । अभवत् । पिप्युषी । पर्यः । अंशोः । पीयूषम् । प्रथमम् । तत् । उक्थ्यम् ॥ १ ॥

वऋतुः वर्षाल्यः कालः वजनित्री सोमस्य जनयित्री जननी भवति । वतस्याः वपरि तस्या
जनन्याः सकाशात् वजातः सोमः वअपः उदकानि वमक्षु शीघ्रम् वाविशत् । वासु अप्सु सोमः
ववर्धते ता अविशदित्यन्वयः । तस्मादप्सु प्रविष्टत्वात् सोमः वाहनाः आहन्तव्योऽभिषोतव्यो भवति ।
आहनाः इति सकारान्तमिदं पदम् । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ ये ते मदा आहनसो विहायसः ’ (ऋ.
सं. ९. ७५. ५) इति । या च अंशुरुपा सोमलता वपर्यः सारभूतं वपिप्युषी वर्धयन्ती वअभवत् ॥
प्यायतेर्लिटि कसौ ‘ लिङ्यङोश्च ’ इति पीभावः । वसोः संप्रसारणम् । ‘ उगितश्च ’ इति ङीप् ॥
वअंशोः तस्याः सोमलतायाः वपीयूषं रसभूतं पर्यः वउक्थ्यं प्रशस्यं हविरिन्द्रस्य भवति ॥

स॒ध्री॒मा य॑न्ति॒ परि॒ विभ्र॑तीः॒ पयो॑ वि॒श्वप्स॑न्याय॒ प्र भ॑रन्त॒ भोज॑नम् ।

स॒मा॒नो अध्वा॑ प्र॒वता॑मनु॒ष्यदे॒ यस्ता॑कृ॒णोः प्रथ॑मं सा॒स्युक्थ्यः॑ ॥ २ ॥

स॒ध्री । ई॒म् । आ । य॒न्ति । परि॑ । वि॒भ्रतीः॑ । पयोः॑ । वि॒श्वऽप्स॑न्याय । प्र । भ॒रन्त॑ । भोज॑नम् ।

स॒मा॒नः । अध्वा॑ । प्र॒वता॑म् । अ॒नु॒ऽस्यदे॑ । यः । ता । अ॒कृ॒णोः । प्रथ॑मम् । सः । अ॒सि । उ॒क्थ्यः॑ ॥ २ ॥

स॒ध्री । अ॒ञ्जते॑र्लुक् छान्दसः । ‘ सहस्य सध्रिः ’ इति सध्यादेशोऽन्तोदात्तत्वेन निपातितः । स॒ध्रीची॒नाः । पयः॑ उदकं । परि॑ परितः । वि॒भ्रतीः॑ विभ्राणाः । ई॒म् एता॑ नद्यः । आ । य॒न्ति सर्व॑तो गच्छन्ति । ता नद्यः । वि॒श्वप्स॑न्याय विश्वासामपाम् आश्रयभूताय^१ समुद्राय । भुज्यते इति भोजनं पयः । प्र । भ॒रन्त॑ प्रकर्षेण संपादयन्ति । कुत एतत् तदाह । प्र॒वता॑ं प्रवणवतां निम्नगानां पयसाम् । अनु॒ष्यदे॑ ॥ ‘ कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः ’ इति केन्प्रत्ययः ॥ अनु॒ष्यन्दनीयः॑ । अध्वा मार्गः । स॒मा॒नः एको॑ हि । यस्ता॑ तानि सोमोत्पादननदीप्रवर्तनादीनि कर्माणि । प्रथ॑मं पूर्वम् । अ॒कृ॒णोः अकरोः । सः तादृङ्महिमोपेतस्त्वम् । उ॒क्थ्यः॑ । असि॒ सवैः॑ प्रशस्यो भवसि ॥

अ॒न्वे॒को व॑दति॒ यद्दा॑ति॒ तद्रू॒पा मि॒नन्त॑द॒पा ए॒क ई॑यते ।

वि॒श्वा ए॒कस्य॑ वि॒नुद॑स्ति॒तिक्ष॑ते॒ यस्ता॑कृ॒णोः प्रथ॑मं सा॒स्युक्थ्यः॑ ॥ ३ ॥

अ॒नु । ए॒कः । व॒दति॑ । यत् । द॒दाति॑ । तत् । रू॒पा । मि॒नन् । तत्ऽअ॒पाः । ए॒कः । ई॑य॒ते ।

वि॒श्वाः । ए॒कस्य॑ । वि॒नुदः॑ । ति॒तिक्ष॑ते । यः । ता । अ॒कृ॒णोः । प्रथ॑मम् । सः । अ॒सि । उ॒क्थ्यः॑ ॥ ३ ॥

यज॑मानः । यत् हविः देवेभ्यः । द॒दाति॑ । तत् । ए॒कः होता॑ । अनु॒ वदति॑ । याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां देवताः स्मारयति । ए॒कः अध्व॑र्युः । रू॒पा पश्वा॑दीनां रूपाणि । मि॒नन् हिंस॑न् । तद॒पाः तत् विश॑सनाख्यम् । अपः कर्म यस्य तादृशः सन् । ई॒यते॑ देवयजने सर्वत्र गच्छति । ए॒कस्य॑ अध्व॑र्योः । वि॒श्वाः । वि॒नुदः॑ सर्वाणि तत्कर्तृकाणि विक्षेपणरूपाणि कर्मवैगुण्यानि । ति॒तिक्ष॑ते । तद्योग्यप्रायश्चित्तकरणेन ब्रह्मा सहते ॥ गु॒प्तिज्जिह्व॑यः सन् क्षमायामिष्यते ॥ तानि हविप्रदानादीनि कर्माणि । यः । त्वम् । अ॒कृ॒णोः अकारयः । सः । त्वम् । उ॒क्थ्यः॑ । असि॒ ॥

प्र॒जाभ्यः॑ पु॒ष्टिं वि॒भज॑न्त आ॒सते॒ रयि॑मिव पु॒ष्टं प्र॒भ॒वन्त॑मा॒यते॑ ।

अ॒सि॒न्व॒न्द॒ष्ट्रैः पि॒तुर॑त्ति॒ भोज॑नं॒ यस्ता॑कृ॒णोः प्रथ॑मं सा॒स्युक्थ्यः॑ ॥ ४ ॥

प्र॒ऽजा॒भ्यः । पु॒ष्टिम् । वि॒भज॑न्तः । आ॒स॒ते । र॒यिम्ऽई॒व । पु॒ष्टम् । प्र॒भ॒वन्त॑म् । आ॒ऽय॒ते ।

अ॒सि॒न्वन् । द॒ष्ट्रैः । पि॒तुः । अ॒त्ति । भोज॑नम् ।

यः । ता । अ॒कृ॒णोः । प्रथ॑मम् । सः । अ॒सि । उ॒क्थ्यः॑ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वृष्टिं त्वया दत्तं पोषकं धनं स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यः विभजन्तः अस्यैतावदस्यै-
तावदिति^१ विभागं कुर्वन्तो गृहमेधिनः आसते स्वस्वगृहेषु निवसन्ति । तत्र दृष्टान्तः । आयते गृहं
प्रत्यागच्छतेऽतिथये वृष्टं धारकं प्रभवन्तं बहुभरणसमर्थं रयिं धनं यथा विभज्य प्रयच्छन्ति तद्वत् ।
असिन्वन् सेतुबन्धादिकं कर्म कुर्वन् लोकः पितुः पालयिष्या दिवः सकाशादागतं भोजनम् उदकं
तत्कार्या ओषधीः दंष्ट्रैः दन्तैः अस्ति भक्षयति । यद्वा असिन्वन् अव्याप्रियमाणोऽग्निः पितुः पालकस्य
यजमानस्य संबन्धि भोजनं हविलक्षणमन्नं दंष्ट्रैर्दन्तरूपैर्जालैरस्ति । यस्ताकृणोः इत्यादि सिद्धम्^२ ॥

अधाकृणोः पृथिवीं संदृशे दिवे यो धौतीनामहिहन्नारिणक्पथः ।

तं त्वा स्तोमेभिरुदभिर्न वाजिनं देवं देवा अजनन्त्सास्युक्थ्यः ॥ ५ ॥

अध । अकृणोः । पृथिवीम् । सम्दृशे । दिवे । यः । धौतीनाम् । अहिहन् । अरिणक् । पथः ।
तम् । त्वा । स्तोमेभिः । उदभिः । न । वाजिनम् ।

देवम् । देवाः । अजनन् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अध अपि च त्वं दिवे द्योतमानाय सूर्याय पृथिवीं चलितां सतीं दृढीकृत्य संदृशे
संदर्शनीयाम् अकृणोः अकरोः ॥ ' दृशे विख्ये च ' इति केन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः ॥ यः च त्वं
धौतीनां चलन्तीनां नदीनां पथः मार्गान् अरिणक् व्यरेचयः^३ । गन्तुं योग्यानकरोरित्यर्थः ॥ ' रिचिर्
विरेचने ' । लङि सिप् । तस्य हल्ङ्यादिना लोपः ॥ अहिहन् अहेर्वृत्रस्य मेघस्य वा हन्तर्हे इन्द्र
देवाः स्तोतारः तं तादृशं देवं त्वां स्तोमेभिः स्तोत्रैः अजनन् अवर्धयन् । तत्र दृष्टान्तः । उदभिर्न
वाजिनम् । यथा वाजिनमश्वमुदभिर्दकैर्वर्धयन्ति तद्वत् ॥ ' पद्मोमास् ' इत्यादिना उदकस्य
उदन्भावः ॥ शेषं सिद्धम् ॥ ॥ १० ॥

यो भोजनं च दयसे च वर्धनमार्द्रादा शुष्कं मधुमदुदोहिथ ।

सः शेवधि नि दधिषे विवस्वति विश्वस्यैक ईशिषे सास्युक्थ्यः ॥ ६ ॥

यः । भोजनम् । च । दयसे । च । वर्धनम् । आर्द्रात् । आ । शुष्कम् । मधुमत् । दुदोहिथ ।

सः । शेवधिम् । नि । दधिषे । विवस्वति । विश्वस्य । एकः । ईशिषे । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र यः त्वं भोजनम् । भुज्यते इति भोजनमन्नादि । च दयसे यजमानेभ्यः प्रयच्छसि ॥
' दय दानगतिरक्षणहिसाग्रहणेषु ' । आत्मनेपदी ॥ किंच वर्धनं वृद्धिकरं धनं बलं वा दयसे । तथा
आर्द्रात् काण्डात् शुष्कम् अनाद्रं व्रीह्यादिकं मधुमत् मधुररसोपेतं दुदोहिथ दुग्धवानसि ॥ दुहेर्लिटि
कादिनियमादिडागमः ॥ सः तादृशस्त्वं विवस्वति ते परिचरणं कुर्वाणे यजमाने शेवधि
धनसदनं नि दधिषे निदधासि । किं बहुना । विश्वस्य सर्वस्य जगतः एकः अद्वितीय एव सन्
ईशिषे स्वामी भवसि ॥ ' ईश ऐश्वर्ये ' । ' ईशः से ' इतीडागमः ॥ सः इत्यादि सिद्धम् ॥

१. ख-ग-झ-ण-त-न-व-अस्यैतावदिति । २. क-झ-म-प्रसिद्धम् । ३. ख-ग-च-अरेचयः । ४. ख-काष्ठात् ।
५. क-झ-ण-ण-म-मधुरसोपेतम् ।

यः पुष्पिणींश्च प्रस्वश्च धर्मणाधि दाने व्यवनीरधारयः ।

यश्चासमा अजनो दिद्युतो दिव उरुर्वा अभितः सास्युक्थ्यः ॥ ७ ॥

यः । पुष्पिणीः । च । प्रस्वः । च । धर्मणा । अधि । दाने । वि । अवनीः । अधारयः ।

यः । च । असमाः । अजनः । दिद्युतः । दिवः ।

उरुः । ऊर्वा । अभितः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वयः त्वं पुष्पिणीः पुष्पवतीः च प्रस्वः प्रसूताः प्रसूयमाना वा अवनीः अवित्री-
रोपधीः दाने अधि ॥ उपलूयन्ते सस्यान्यत्रेति दानं क्षेत्रम् । अधिकरणे ल्युट् ॥ तस्मिन् क्षेत्रे
धर्मणा सकललक्षणेन कर्मणा वि अधारयः न्यदधाः । वयः च त्वं दिवः द्योतमानस्य सूर्यस्य
असमाः विपमा नानाप्रकाराः दिद्युतः दीप्तिः अजनः अजनयः । यद्वा दिवो नक्षत्राणि ॥ जनेर्लङि
व्यत्ययेन शप् ॥ यः च उरुः महांस्त्वम् अभितः सर्वतः ऊर्वा महतः प्राणिनिकायान्
पर्वतान् वा अजनयः ॥ शिष्टं स्पष्टम् ॥

यो नार्मरं सहवसुं निहन्तवे पृक्षाय च दासवेशाय चावहः ।

ऊर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमुतैवाद्य पुरुकृत्सास्युक्थ्यः ॥ ८ ॥

यः । नार्मरम् । सहवसुम् । निहन्तवे । पृक्षाय । च । दासवेशाय । च । अवहः ।

ऊर्जयन्त्याः । अपरिविष्टम् । आस्यम् ।

उत । एव । अद्य । पुरुकृत् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ८ ॥

पुरुकृत् पुरुणां कर्मणां कर्तः हे इन्द्र वयः त्वं नार्मरम् । नृन् मनुष्यान्मारयतीति नृमरः
कश्चिदसुरः । तस्यापत्यं नार्मरः । तं सहवसुम् । वसुना सह वर्तत इति सहवसुः । असुरनामैतत् ।
एतन्नामकमसुरं निहन्तवे ॥ हन्तेस्तुमर्थे तवेन्द्रप्रत्ययः । ‘ तादौ च निति० ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥
निहन्तुम् ऊर्जयन्त्याः बलवत्या वज्रधारायाः अपरिविष्टं मलादिभिरव्याप्तम् आस्यम् अद्य एव
अवहः तमसुरं प्रापयः । यद्वा ऊर्जयन्त्याः पिशाचिकाया आस्यं प्रापयः । किमर्थम् । पृक्षाय
तव हविलक्षणाञ्जलाभाय । दासवेशाय दासानां दस्यूनां वेशाय विनाशाय च । यद्वा अस्माक-
मञ्जलाभाय दस्युविनाशाय च ॥

शतं वा यस्य दश साकमाद्य एकस्य श्रुष्टौ यद् चोदमाविथ ।

अरज्जौ दस्यून्तस्मिन् नदभीतये सुप्राव्यो अभवः सास्युक्थ्यः ॥ ९ ॥

शतम् । वा । यस्य । दश । साकम् । आ । अद्यः । एकस्य । श्रुष्टौ । यत् । ह । चोदम् । आविथ ।

अरज्जौ । दस्यून् । सम् । उनप् । दभीतये । सुप्रअव्यः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१एकस्य एकाकिनः श्रेष्ठस्य वा ^२यस्य ते ^३श्रुष्टौ सुखनिमित्ते तदर्थं ^४शतं ^५दश दश शतानि हरयो वाहनार्थं भवन्ति । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ’ (क्र. सं. ६. ४७. १८) इति । अपि च यश्च ^६आ ^७अद्यः सर्वेषां सर्वत उपजीव्यः । ‘ न तस्येशे यं नाद्याद्यद्वैतं नाद्युः ’ इति हि श्रुतिः । ^८यद्ध यश्च त्वं ^९चोदं स्तोत्राणां^१ प्रेरकं यजमानम् ^{१०}आविथ रक्षितवानसि । किंच यस्त्वम् ^{११}अरज्जौ रज्जुवर्जिते बन्धनागारे ^{१२}दस्यून् उपक्षपयितुं ^{१३}दभीतये । दभीतिर्नाम कश्चिदपिः । तदर्थं ^{१४}समुनर् हिंसितवानसि ॥ उभतेः^२ हिंसाकर्मणो लडि व्यत्ययेन श्रम् । हलङ्यादिना सिपो लोपः । अङ्भावश्छान्दसः ॥ किंच ^{१५}सुप्राध्यः सुखेन सर्वैरुपसर्पणीयः ^{१६}अभवः । शिष्टं सिद्धम् ॥

विश्वेदनु रोधना अस्य पौंस्यं ददुरस्मै दधिरे कृत्नवे धनम् ।

षष्ठस्तन्ना विष्टिरः पञ्च संदशः परि परो अभवः सास्युकथ्यः ॥ १० ॥

विश्वा । इत् । अनु । रोधनाः । अस्य । पौंस्यम् । ददुः । अस्मै । दधिरे । कृत्नवे । धनम् ।

षट् । अस्तन्नाः । विष्टिरः । पञ्च । सम्सदशः ।

परि । परः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ १० ॥

^१विश्वेत् ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति जस आकारः ॥ सर्वा एव ^२रोधनाः रोधस्वायो नद्यः ^३अस्य इन्द्रस्य ^४पौंस्यम् । पुंसो भावः पौंस्यम् । वीर्यमिति यावत् । ^५अनु तद्वीर्यमनु वर्तन्ते । ^६अस्मै इन्द्राय ^७ददुः हविर्लक्षगमत्रं यजमानाः प्रयच्छन्ति । किंच ^८कृत्नवे कर्मणां कर्त्रे इन्द्राय ^९धनं ^{१०}दधिरे सर्वे जना धारयन्ति । तथा च मन्त्रः—‘ इन्द्राय द्याव ओषधीरुतापो रयिं रक्षन्ति जीरयो वनानि ’ (क्र. सं. ३. ५१. ५) इति । ^{११}विष्टिरः विस्तीर्णः ^{१२}षट् षट्संख्याका उर्वीः । ताश्च द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषध इत्येवंरूपाः । ताः ^{१३}अस्तन्नाः नियमितवानसि । ^{१४}संदशः । सम्यक् पश्यन्तीति संदशो जनाः । ^{१५}पञ्च संदशः पञ्च जनान् ^{१६}परि सर्वतः ^{१७}परः पारयिता पालयिता वा ^{१८}अभवः भवसि । गतमन्यत् ॥ ॥ ११ ॥

सुप्रवाचनं तव वीर वीर्यं यदेकेन क्रतुना विन्दसे वसु ।

जातूष्टिरस्य प्र वयः सहस्वतो या चकर्थ सेन्द्र विश्वास्युकथ्यः ॥ ११ ॥

सुप्रवाचनम् । तव । वीर । वीर्यम् । यत् । एकेन । क्रतुना । विन्दसे । वसु ।

जातूस्थिरस्य । प्र । वयः । सहस्वतः । या । चकर्थ । सः । इन्द्र । विश्वा । असि । उक्थ्यः ॥ ११ ॥

^१वीर बलवान् हे इन्द्र ^२तव ^३वीर्यं सामर्थ्यं ^४सुप्रवाचनं सुष्ठु प्रवचनीयम् । सर्वैः श्लाघनीयमित्यर्थः । किं तत् । ^५एकेन ^६क्रतुना कर्मणा ^७वसु ^८विन्दसे शत्रूणां धनं लभसे ॥ ‘ विदु लाभे ’ ।

तुदादिः स्वरितेत् ॥ यद्वा तदीयं धनं स्तोतृन् प्रापयसीति यत् तत्प्रशंस्यमित्यर्थः । ^१सहस्वतः बलवतः ^२जातूष्टिरस्य । एतन्नामकः कश्चित् । तस्य ^३वयः अन्नं ^४प्र अदः । यद्वा जातूष्टिरस्य । जातु कदाचित् सर्वदा स्थिरस्य सहस्वतः बलवतो यज्ञादेः कर्मणः संबन्धि वयः हविलक्षणमन्नं प्र विन्दसे इति समन्वयः । ^५या यानीमान्यन्यानि ^६विश्वा सर्वाणि कर्माणि ^७चकर्थं कृतवानसि । ^८सः तादृशस्त्वम् ^९उक्थ्यः सर्वैः प्रशंसनीयो भवसि ॥

अरमयः सरपसुस्तराय कं तुर्वीतये च वय्याय च सुतिम् ।

नीचा सन्तमुदनयः परावृजं प्रान्धं श्रोणं श्रवयन्त्सास्युक्थ्यः ॥ १२ ॥

अरमयः । सरऽअपसः । तराय । कम् । तुर्वीतये । च । वय्याय । च । सुतिम् ।

नीचा । सन्तम् । उत् । अनयः । पराऽवृजम् ।

प्र । अन्धम् । श्रोणम् । श्रवयन् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ^१सरपसः । सरणमपः कर्म यासां ताः सरपसः ॥ शकन्धादित्वात् पररूपत्वम् ॥ ता अपः ^२कं सुखेन ^३तराय तरणाय ^४अरमयः अक्रीडयः । किंच । ^५तुर्वीतये । तुर्वीतिनाम कश्चिद्राजर्षिः । तस्मै ^६वय्याय ^७च । वय्यो नाम कश्चित् तस्मै । ताभ्यां ^८सुतिं सरणं प्रत्यरमयः । तौ हि जल-पूर्णा महानदीं दृष्ट्वा तरोतुमसमर्थावास्ताम् । तौ च त्वया तारितौ । ^९परावृजम् । परितः पापानि वृणक्ति दहतीति परावृक् कश्चिदपिः । तमप्सु मग्नं तथा ^{१०}नीचा नीचं ^{११}सन्तम् ^{१२}उदनयः आपद्भयः ^{१३}ऊर्ध्वं नीतवानसि । किंच ^{१४}अन्धं सन्तं ^{१५}श्रोणं पङ्क्तुं सन्तं चक्षुर्दानादपङ्क्तुकरणाच्चोदनयः । किं कुर्वन् । प्रकर्षेण ^{१६}श्रवयन् । आत्मानं कीर्तिमन्तं कुर्वन् । उदनयः इति समन्वयः । ^{१७}सः इत्यादि सिद्धम् ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यम् ।

इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु द्यून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यम् ।

इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १३ ॥

^१वसो सर्वस्य वासक वसुमन्वा हे ^२इन्द्र स्तोतृभ्यः ^३अस्मभ्यं ^४तत् ^५राधः धनं ^६दानाय । उपलक्षणमेतत् । भोगाय च ^७समर्थयस्व देहि । अस्मान् संगमयेत्यर्थः ॥ ‘अर्थ याचने’ चुरादिरदन्त आत्मनेपदी ॥ ^८ते तव तत् ^९बहु प्रभूतं ^{१०}वसव्यम् ॥ वस्वेव वसव्यम् । वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् ॥ तादृशं प्रभूतं धनमस्ति खलु । ^{११}चित्रं चायनीयं ^{१२}यत् धनम् ^{१३}अनु ^{१४}द्यून् अन्वहम् ॥ ‘काला-ध्वनोः’ इति द्वितीया ॥ ^{१५}श्रवस्याः भोग्यमिच्छेः ॥ अन्तर्णीतण्यर्थत्वात् ^{१६}अकर्मकत्वम् । यथा रोदिति । सत्यम् । द्वे ह्यत्र कर्मणी उद्देश्यकर्म च विधेयकर्म च । विधेयकर्मान्तर्भूतम् । उद्देश्यकर्मणा सकर्मको

१. ख-अद्भ्यः; न-आद्भ्यः; झ-अपेद्भ्यः; ण-आभ्यः । २. क-प्र प्रकर्षेण; म-प्र प्रव(क)र्षेण ।

३. ख-अन्तर्भावितण्यर्थत्वात्; फ-अन्तर्भावितण्यर्थात्, म-अन्तरण्यर्थत्वात् ।

भविष्यति । यथा माणवकं पुत्रीयति (पा. सू. ३.१.८.२) इति भाष्ये उदाहृतम् । श्रवःशब्दाच्छन्दसि परेच्छायां क्यच् । तदन्तस्य लेट्याडागमे रूपम् । √सुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तो वयं √विदथे अस्मिन्यज्ञे √बृहत् प्रभूतं शस्त्रादिकं वाक्यं √वदेम ॥ ॥ १२ ॥

‘अध्वर्यवो भरत’ इति द्वादशचं तृतीयं सूक्तं गार्ग्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अध्वर्यवो द्वादश’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः शस्त्रयाज्या ‘अध्वर्यवः’ इत्येषा । ‘अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति सूत्रितम् ॥

अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममामत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः ।

कामी हि वीरः सदमस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । भरत । इन्द्राय । सोमम् । आ । अमत्रेभिः । सिञ्चत । मद्यम् । अन्धः ।

कामी । हि । वीरः । सदम् । अस्य । पीतिम् । जुहोत । वृष्णे । तत् । इत् । एषः । वष्टि ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । √अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतारः । अध्वरं यजमानायेच्छन्तः ॥ ‘कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः’ इत्यकारलोपः ॥ अत्र यास्कः—‘अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं^१ कामयते^१’ (निरु. १. ८) इति । हे अध्वर्यवः √इन्द्राय देवाय √सोमं हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति √भरत हरत ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वादनिघातः ॥ हत्वा √अमत्रेभिः । अमा सहादन्त्यत्र होत्रादय इत्यमत्राणि चमसाः । तैः √मद्यं मदकरम्^२ √अन्धः सोमलक्षणमन्नम् √आ √सिञ्चत अग्नौ प्रक्षिपत । अत्र यास्कः—‘आ सिञ्चतामत्रैर्मदनीयमन्धोऽमत्रं पात्रममा अस्मिन्नदन्ति’ (निरु. ५. १) इति । √वीरः स इन्द्रः √अस्य सोमस्य √पीतिं पानं प्रति √सदं सदैव √कामी √हि कामयमानो हि । तस्मात् √वृष्णे वर्षित्र इन्द्राय सोमं √जुहोत जुहुत ॥ ‘हु दानादनयोः’ । लोटि ‘तप्तनप्तनथनाश्च’ इति तबादेशः ॥ √एषः इन्द्रः √तदित् तदेव सोमद्रव्यं √वष्टि कामयते ॥

अध्वर्यवो यो अपो वत्रिवांसं वृत्रं जघानाशन्येव वृक्षम् ।

तस्मा एतं भरत तद्वशाय एष इन्द्रो अर्हति पीतिमस्य ॥ २ ॥

अध्वर्यवः । यः । अपः । वत्रिवांसम् । वृत्रम् । जघान । अशन्याऽइव । वृक्षम् ।

तस्मै । एतम् । भरत । तत्त्वशाय । एषः । इन्द्रः । अर्हति । पीतिम् । अस्य ॥ २ ॥

* हे √अध्वर्यवः √यः इन्द्रः √अपः उदकानि √वत्रिवांसम् आवृत्य स्थितं √वृत्रम् । वृणोस्या-काशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघं वज्रेण √जघान हतवान् । √अशन्येव । यथाशन्या वैद्युताग्निना

१. झ१-ण-त-थ-न-व—‘अध्वरं कामयते’ इति नास्ति । २. ख-ग-ण१-न-व-शब्दकरम् ; झ१-शब्द-मदकरम् । * म-पुस्तके अस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं दृश्यते—

‘हे अध्वर्यवः य इन्द्रः अपः मेघसंवन्धीन्युदकानि वत्रिवांसं निरोधकं वृत्रमसुरं जघानाहतवान् । यथा अशन्या वृक्षमिव । तस्मै एतस्मादेतमिन्द्रं वशां हु (हू) यमानायां भजत एष इन्द्रः अस्य सोमस्य पीतिं पानमर्हति ।’

वृक्षं दहति तद्वत् । तस्मै तद्वशाय सोमकामाय तस्मा इन्द्राय एतं सोमं भरत उत्तरवेदिं प्रति हरत । एषः इन्द्रः अस्य सोमस्य पीतिं पानम् अर्हति ॥

अध्वर्यवो यो दृभीकं जघान यो गा उदाजदप हि वलं वः ।

तस्मा एतमन्तरिक्षे न वातमिन्द्रं सोमैरोर्णुत जूर्न वस्त्रैः ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । यः । दृभीकम् । जघान । यः । गाः । उत्तऽआजत् । अप । हि । वलम् । वरिति वः ।

तस्मै । एतम् । अन्तरिक्षे । न । वातम् । इन्द्रम् । सोमैः । आ । ऊर्णुत । जूः । न । वस्त्रैः ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः यः इन्द्रः दृभीकम् । सर्वान् विदारयति भियं करोतीति दृभीको नामासुरः । तमसुरं जघान । यः च वलासुरेण निरुद्धाः गाः उदाजत् निरगमयत् । ततश्च तमेव वलम् असुरम् अप वः अपावृणोत् । हिंसितवानित्यर्थः ॥ वृणोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस०' इत्यादिना च्लेर्लुक् । हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥ तस्मै इन्द्राय एतं सोमम् अन्तरिक्षे वातं न वातमिव धाराभिः व्याप्तं कुरुत । तदेवाह । सोमैः इन्द्रम् आ ऊर्णुत सर्वत आच्छादयत ॥ 'ऊर्णुञ् आच्छादने' । आदादिकः । लोटि रूपम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । जूर्न । जीर्णं यथा वस्त्रैः अङ्गमाच्छादयति तद्वत् ॥

अध्वर्यवो य उरणं जघान नव चख्वांसं नवतिं च बाहून् ।

यो अर्बुदमव नीचा बवाधे तमिन्द्रं सोमस्य भृथे हिनोत ॥ ४ ॥

अध्वर्यवः । यः । उरणम् । जघान । नव । चख्वांसम् । नवतिम् । च । बाहून् ।

यः । अर्बुदम् । अव । नीचा । बवाधे । तम् । इन्द्रम् । सोमस्य । भृथे । हिनोत ॥ ४ ॥

हे अध्वर्यवः यः इन्द्रः नव नवतिं च एकोनशतं बाहून् चख्वांसम् ॥ चष्टेरिदं रूपम् । यद्वा खनतेः कसौ रूपम् । जने (? अनो) लोपः । छान्दसं रूपम् ॥ सर्वस्य दर्शयन्तम् । यद्वा आत्मनो देहे निखातवन्तम् उरणम् एतन्नामकमसुरं जघान । यः च अर्बुदम् एतन्नामकमसुरं च नीचा अधोमुखं कृत्वा अव बवाधे । तम् एनम् इन्द्रं सोमस्य भृथे सोमं विभ्रति पात्रे हिनोत वर्धयत । यद्वा सोमस्य भृथे भरणे संपादने सति हिनोत स्तोत्रैः प्रीणयत ॥ 'हि गतिवृद्धयोः' । स्वादिः ॥

अध्वर्यवो यः स्वश्रौं जघान यः शुष्णमशुषं यो व्यंसम् ।

यः पिप्रुं नमुचिं यो रुधिक्रां तस्मा इन्द्रायान्धसो जुहोत ॥ ५ ॥

अध्वर्यवः । यः । सु । अश्रौम् । जघान । यः । शुष्णम् । अशुषम् । यः । विऽअंसम् ॥

यः । पिप्रुम् । नमुचिम् । यः । रुधिऽक्राम् । तस्मै । इन्द्राय । अन्धसः । जुहोत ॥ ५ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽयः इन्द्रः ऽअश्वम् । अश्नाति भक्षयति प्राणिजातमिति । यद्वा अश्रुते स्वतेजसा सर्वं व्याप्नोतीत्यश्वः कश्चिदसुरः । तमसुरं ऽसु सुष्टु ऽजघान । ऽअशुपं केनाप्यशोपणीयं ऽशुण्णम् असुरं ऽयः^१ च तमसुरं^१ ऽव्यंसम् अंसहीनं कृत्वा जघान । ऽयः च ऽपिष्टुं तेजसा जगद्व्याप्य वर्तमानमेतन्नामकमसुरं ऽनमुचिम् असुरं जघान ऽयः च । तैत्तिरीयके 'नमुचिमसुरं नालभत' इति प्रकृत्य 'फेनेन शिर उदवर्तयत्' (तै. ब्रा. १. ७. १. ५-६) इत्यन्तेन वाक्यसंदर्भेण नमुचिवधः प्रपञ्चितः । तथा मन्त्रश्च— 'अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः' (क्र. सं. ८. १४. १३) इति । ऽरुधिकाम् एतन्नामकमसुरं ऽयः च जघान । ऽतस्मै ऽइन्द्राय ऽअन्धसः हविलक्ष्णान्यन्नानि ऽजुहोत जुहुत ॥

अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य पुरो बिभेदाश्मनेव पूर्वीः ।

यो वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रमपावपद्भरता सोममस्मै ॥ ६ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतम् । शम्बरस्य । पुरः । बिभेद । अश्मनाऽइव । पूर्वीः ।

यः । वर्चिनः । शतम् । इन्द्रः । सहस्रम् । अपऽअवपत् । भरत । सोमम् । अस्मै ॥ ६ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽयः इन्द्रः ऽशम्बरस्य मायाविनोऽसुरस्य ऽपूर्वीः पुरातनीः ऽशतं ऽपुरः पुरीः ऽअश्मनेव अश्मसदृशेन वज्रेण ऽबिभेद । ऽयः च ऽइन्द्रः ऽवर्चिनः ॥ 'वर्च दीप्तौ' । 'गमेरिनिः' (उ. सू. ४. ४४६) इति विधीयमान इनिर्वहुलवचनादस्माद्भवति ॥ यद्वा नामैतत् । तस्यासुरस्य ऽशतं ऽसहस्रम् एतत्संख्याकानपरिमितान्वीरान् पुत्रान् ऽअपावपत् युगपदेव भूम्यामपातयत् । तथा च मन्त्रवर्णः— 'शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हथो अप्रत्यसुरस्य वीरान्' (क्र. सं. ७. ९९. ५) इति । ऽअस्मै इन्द्राय ऽसोमं ऽभरत ॥ ॥ १३ ॥

अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्या उपस्थेऽवपज्जघन्वान् ।

कुत्सस्यायोरतिथिग्वस्य वीरान्यवृणग्भरता सोममस्मै ॥ ७ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतम् । आ । सहस्रम् । भूम्या । उपऽस्थे । अवपत् । जघन्वान् ।

कुत्सस्य । आयोः । अतिथिऽग्वस्य । वीरान् । नि । अवृणक् । भरत । सोमम् । अस्मै ॥ ७ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽजघन्वान् पूर्वं शत्रून् हतवान् ऽयः इन्द्रः ऽशतं ऽसहस्रम् असुरान् ऽभूम्याः ऽउपस्थे उत्सङ्गे ऽअवपत् एकैकेन प्रकारेणापातयत् । किंच यः ऽकुत्सस्य एतन्नामकस्य राजर्षेः । ऽआयोः पौरुरवसस्य राजर्षेः । ऽअतिथिग्वस्य दिवोदासस्य । एतेषां त्रयाणां ऽवीरान् अभिगन्तुन् प्रतिद्वन्द्विनः शुष्णादीनसुरान् ऽन्यवृणक् । वृणक्तिहिंसाकर्मा । अवधीत् । तथा च मन्त्रवर्णः— 'त्वं कुत्सं शुष्णाहयेष्वाविथारन्धयोऽतिथिगवाय शम्बरम्' (क्र. सं. १. ५१. ६) इति । तादृशायेन्द्राय ऽसोमं ऽभरत ॥

अध्वर्यवो यन्नरः कामयाध्वे श्रुष्टी वहन्तो नशथा तदिन्द्रे ।

गभस्तिपूतं भरत श्रुतायेन्द्राय सोमं यज्यवो जुहोत ॥ ८ ॥

अध्वर्यवः । यत् । नरः । कामयाध्वे । श्रुष्टी । वहन्तः । नशथ । तत् । इन्द्रे ।

गभस्तिपूतम् । भरत । श्रुताय । इन्द्राय । सोमम् । यज्यवः । जुहोत ॥ ८ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे अध्वर्यवः यत् अभिलषितमर्थं कामयाध्वे ॥ कामयते लैट्याडागमः ॥
श्रुष्टी क्षिप्रम् इन्द्रे सोमं वहन्तः प्रापयन्तो यूयं तत् अभिलषितं फलं नशथ प्राप्तुम् । श्रुताय
लोके प्रसिद्धाय इन्द्राय गभस्तिपूतं हस्ताभ्यां मार्जनदोहनादिभिः २ शोधितं सोमं भरत
उत्तरवेदिं प्रति हरत । ततः यज्यवः यागं कुर्वाणा हे अध्वर्यवः आहतं सोमम् इन्द्राय जुहोत
जुहुत । अग्नौ प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः कर्तॄणा श्रुष्टिर्मस्मै वने निपूतं वन उन्नयध्वम् ।

जुषाणो हस्त्यमभि वावशे व इन्द्राय सोमं मदिरं जुहोत ॥ ९ ॥

अध्वर्यवः । कर्तॄन् । श्रुष्टिम् । अस्मै । वने । निपूतम् । वने । उत् । नयध्वम् ।

जुषाणः । हस्त्यम् । अभि । वावशे । वः । इन्द्राय । सोमम् । मदिरम् । जुहोत ॥ ९ ॥

हे अध्वर्यवः अस्मै इन्द्राय सोमं श्रुष्टिं सुखकरं कर्तॄन् कुरुत ॥ करोते लोटि ' बहुलं
छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तनवादेशः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वाच्च
निघातः ॥ किंच वने संभजनीये वने उदके निपूतम् आप्यायनेन शोधितं सोमम् उन्नयध्वम्
ऊर्ध्वं नयत । यद्वा वने तद्विकारे चमसे निपूतं दशापवित्रेण शोधितं सोमं वने चमस उन्न-
यध्वम् । जुषाणः प्रीयमाणः स इन्द्रः वः युष्माकं हस्त्यं हस्ताभ्यामभिपुतं सोमम् अभि वावशे
कामयते ॥ ' वश कान्तौ ' । यङ्लुगन्तस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति
तलोपः ॥ मदिरं मदकरमिमं सोमम् इन्द्राय जुहोत । इन्द्रोद्देशेनाग्नौ प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः पयसोध्वर्यथा गोः सोमेभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् ।

वेदाहमस्य निभृतं म एतदित्सन्तं भूयो यजतश्चिकेत ॥ १० ॥

अध्वर्यवः । पयसा । ऊर्ध्वः । यथा । गोः । सोमेभिः । ईम् । पृणत । भोजम् । इन्द्रम् ।

वेद । अहम् । अस्य । निभृतम् । मे । एतत् । दित्सन्तम् । भूयः । यजतः । चिकेत ॥ १० ॥

१. क-न-म-कामयाध्वे कामयध्वे । २. ख-ग-झ-झ१-व-माञ्जन°; क-च-ज-ण-ण१-थ-न-फ-म-
आञ्जन°; त-माञ्जनदोहनाभिः ।

हे ^१अध्वर्यवः ^२यथा ^३गोः ^४ऊधः ^५पयसा पूर्णं तद्वत् ^६ईम् एनं ^७भोजं फलस्य दातारं
रक्षितारं च ^८इन्द्रं ^९सोमेभिः सोमैः ^{१०}पृणत पूरयत । ^{११}मे मदीयस्य ^{१२}अस्य सोमस्य ^{१३}निभृतं गूढं सुख-
साधनस्वभावम् ^{१४}अहम् एव ^{१५}वेद जानामि । इति पूर्वं न परस्मै कथितं तथापि युष्मभ्यं ब्रवीमी-
त्येवम् । ^{१६}दिस्सन्तं सोमं दातुमिच्छन्तं यजमानं ^{१७}यजतः यष्टव्य इन्द्रः ^{१८}भूयः अतिशयेन ^{१९}चिकेत ॥
दिस्सन्तम् । ‘डुदाञ् दाने’ । इच्छायां सन् । ‘सनि मीमाधु’ इत्याकारस्य इसादेशः^१ । ‘अत्र
लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यभ्यासलोपः । ‘सः स्यार्धधातुके’ इति सकारस्य तत्त्वम् ॥

अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वसो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा ।

तमूर्दरं न पृणता यवेनेन्द्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु ॥ ११ ॥

अध्वर्यवः । यः । दिव्यस्य । वस्वः । यः । पार्थिवस्य । क्षम्यस्य । राजा ।

तम् । ऊर्दरम् । न । पृणत । यवेन । इन्द्रम् । सोमेभिः । तत् । अपः । वः । अस्तु ॥ ११ ॥

हे ^१अध्वर्यवः ^२यः इन्द्रः ^३दिव्यस्य द्युलोकार्हास्य ^४वस्वः वसुनः ^५राजा भवति । ^६यः
च ^७पार्थिवस्य । पृथिवीशब्देन विस्तीर्णमन्तरिक्षमुच्यते । तत्रत्यं धनं पार्थिवम् । तस्य राजा । यश्च
^८क्षम्यस्य । क्षमा भूमिः । तत्रत्यं धनं क्षम्यम् । तस्य च राजा भवति । ^९तम् एवंविधम् ^{१०}इन्द्रं
^{११}सोमेभिः सोमैः ^{१२}पृणत पूरयत । तत्र दृष्टान्तः । ^{१३}ऊर्दरं ^{१४}न । ऊर्ध्वं^२ दीर्णमूर्दरं कुसूलम्^३ । यथा
^{१५}यवेन तत्^३ पूर्णं तद्वदिन्द्रं पूरयतेति । तादृशं सोमादिनेन्द्रोदरपूरणलक्षणम् ^{१६}अपः कर्म ^{१७}वः युष्माकम्
^{१८}अस्तु ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यम् ।

इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु द्यून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १२ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यम् ।

इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १२ ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥ १४ ॥

‘प्र घा न्वस्य’ इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—‘प्र घ दश’ इति ।
दशरात्रे षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये त्रीणि सूक्तानि । तत्रेदं द्वितीयम् । ‘षष्ठस्य’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘एन्द्र
याह्युप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । त्र्येकमामके निष्केवल्ये
‘प्र घा न्वस्य’ इत्येषा सूक्तमुखीया । उशनःस्तोमे सूत्रितं—‘त्र्ययमा मनुषो देवताता प्र घा न्वस्य
महतो महानि’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

१. झ-त-इकारादेशः । २. थ-ऊर्ध्वं दीर्णमूर्जेन दीर्णमूर्दरं कुसूलम् ; म-ऊर्ददीर्णमूर्जेदीर्णम् उदरम् ।
३. ण-‘तत्’ नास्ति ।

प्र घा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचम् ।

त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्यास्य मदे अहिमिन्द्रो जघान ॥ १ ॥

प्र । घ । नु । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्य । करणानि । वोचम् ।

त्रिकद्रुकेषु । अपिबत् । सुतस्य । अस्य । मदे । अहिम् । इन्द्रः । जघान ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । महतः बलवतः सत्यस्य सत्यसंकल्पस्य अस्य इन्द्रस्य सत्या सत्यानि यथार्थानि महानि महान्ति करणानि अस्मिन्सूक्ते वक्ष्यमाणानि कर्माणि नु अद्य प्र वोचं प्रकर्षेण ब्रवीमि ॥ 'वच परिभाषणे' । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लुङि 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' । 'वच उम्' । घ इति प्रसिद्धौ । कानि तानि उच्यन्ते । त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येवंरूपेणाभिप्लविकेष्वहःसु सुतस्य अभिषुतं सोमम् इन्द्रः अपिबत् । ततः पीतस्य अस्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते सति इन्द्रः अहिं वृत्रमसुरं जघान हतवान् ॥

अवंशे घामस्तभायद्बृहन्तमा रोदसी अपृणदन्तरिक्षम् ।

स धारयत्पृथिवीं पप्रथच्च सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ २ ॥

अवंशे । घाम् । अस्तभायत् । बृहन्तम् । आ । रोदसी इति । अपृणत् । अन्तरिक्षम् ।

सः । धारयत् । पृथिवीम् । पप्रथत् । च । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ २ ॥

अवंशे आकाशे घां द्योतमानं सूर्यं द्युलोकं वा अस्तभायत् इन्द्रोऽस्तभ्रात् । अनवलम्बनस्य तस्यावस्थापनमकरोदित्यर्थः ॥ स्तम्भु इति सौत्रो धातुः क्रयादिः । लङि 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यहावपि शायजादेशः ॥ बृहन्तं महत् अन्तरिक्षं रोदसी घावापृथिव्यौ च अपृणत् स्वतेजसा पूरितवान् । किञ्च सः इन्द्रः पृथिवीं विस्तीर्णां भूमिं धारयत् आधारयत् । तथा पप्रथच्च एनां भूमिमप्रथयत् ॥ 'प्रथ प्रख्याने' । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति मध्योदात्तत्वम् । सोमस्य मदे हर्षे संजाते सति तानीमानि कर्माणि इन्द्रश्चकार ॥

सन्नैव प्राचो वि मिमाय मानैर्वज्रेण खान्यतृणन्नदीनाम् ।

वृथासृजत्पृथिभिर्दीर्घयाथैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ३ ॥

सन्नैव । प्राचः । वि । मिमाय । मानैः । वज्रेण । खानि । अतृणत् । नदीनाम् ।

वृथा । असृजत् । पृथिभिः । दीर्घयाथैः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ३ ॥

समेव यथा यज्ञगृहान् मानैः पट्त्रिंशत्प्रक्रमप्राचीत्येवंरूपैः परिमाणैः प्राक्प्रवणान् कुर्वन्ति तद्वत् सिन्धून् लोकान्वानृज्न्वा मानैः परिमाणैः प्राचः प्राङ्मुखान् विमिमाय । इन्द्रो विशेषेण निर्मितवान् । तथा नदीनां खानि निर्गमनद्वाराणि वज्रेण च अतृणत् अखनत् ॥ 'तृदि हिंसाना-
दरयोः' । रुधादि । लङ् ॥ तथा च मन्त्रः—'इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रवाहुः' (ऋ. सं. ३. ३३. ६) इति । तथा दीर्घयाथैः बहुकालं गन्तव्यैः पथिभिः मार्गैः वृथा असृजत् अनायासेन ताः नदीः सृष्टवान् । सोमस्य इति सिद्धार्थ इति ॥

स प्रवोळ्हृन्परिगत्या दभीतेर्विश्वमधागायुधमिद्रे अग्नौ ।

सं गोभिरश्वैरसृजद्रथेभिः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ४ ॥

सः । प्रवोळ्हृन् । परिगत्य । दभीतेः । विश्वम् । अधाक् । आयुधम् । इद्रे । अग्नौ ।

सम् । गोभिः । अश्वैः । असृजत् । रथेभिः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ४ ॥

प्राक्किल चुसुरिधुनिप्रभृतयोऽसुरा दभीतेः पुरं संरुध्य परिगृह्य तस्मात्पुरान्निरगुरिति कथा । सः इन्द्रः दभीतेः । दभीतिर्नाम कश्चिद्राजर्षिः । तस्य प्रवोळ्हृन् प्रवोढृन् ॥ 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्यो-
त्वम् ॥ प्रकर्षेण तं दभीतिं वहतस्तानसुरान् मध्येमार्गं परिगत्य तेषां विश्वं सर्वम् आयुधम् इद्रे अग्नौ दीप्यमाने वह्नौ अधाक् अधाक्षीत् ॥ दहेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् ॥ पश्चात्तं दभीतिं गोभिः अश्वैः रथेभिः रथैश्च सम् असृजत् संयोजितवान् । सोमस्यादि सिद्धमिति ॥

अतिमूर्तिनाम्येकाहे मरुत्वतीये सूक्तमुखीया । 'अतिमूर्तिना' इति खण्डे सूत्रितं—'स ईं महीं धुनिमेतोररम्णात्' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

स ईं महीं धुनिमेतोररम्णात्सो अस्नातृनपारयत्स्वस्ति ।

त उत्स्नाय रयिमभि प्र तस्थुः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ५ ॥

सः । ईम् । महीम् । धुनिम् । एतोः । अरम्णात् । सः । अस्नातृन् । अपारयत् । स्वस्ति ।

ते । उत्स्नाय । रयिम् । अभि । प्र । तस्थुः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ५ ॥

सः इन्द्रः ईम् एनां महीं महतीं धुनिम् । धुनोति स्तोतृणां पापानीति धुनिः परुष्णी नदी । ताम् एतोः ॥ ईश्वरपदासंनिधानेऽपि तोसुन्प्रययः (पा. सू. ३. ४. १३) ॥ ऋषीणां गमनार्थम् अरम्णात् उपाशमयत् । महाजलां नदीमल्पोदकामकरोदित्यर्थः । ततः सः इन्द्रः अस्नातृन् स्नातुमशक्तान् तरणासमर्थानृपीन् स्वस्ति क्षेमेण अपारयत् । एते महर्षयः उत्स्नाय तां नदीमुत्तीर्य यं रयिमपेक्ष्य गच्छन्ति तं रयिम् अभिलक्ष्य प्र तस्थुः प्रतस्थिरे । शिष्टं सिद्धम् ॥ १५ ॥

सोद॑श्च॒ सिन्धु॑मरिणान्महि॒त्वा वज्रे॑णान॒ उप॑सः सं पिपे॒ष ।

अज॒वसो॑ ज॒विनी॑भिर्विवृ॒श्चन्त्सोम॑स्य॒ ता म॒द इन्द्र॑श्चकार ॥ ६ ॥

सः । उद॑श्चम् । सिन्धु॑म् । अ॒रिणा॑त् । म॒हि॒ऽत्वा । वज्रे॑ण । अनः॑ । उ॒प॒सः । सम् । पिपे॒ष ।

अज॒वसः॑ । ज॒विनी॑भिः । वि॒ऽवृ॒श्चन् । सोम॑स्य । ता । म॒दे । इन्द्रः॑ । च॒कार॑ ॥ ६ ॥

१सः इन्द्रः १सिन्धुं प्राञ्चं सन्तं १महित्वा स्वकीयेन महिम्ना १उदञ्चम् १अरिणात् । उदङ्मुख-
मकरोत् ॥ सिन्धुशब्दश्छन्दसि पुल्लिङ्गः ॥ १उपसः उपोदेव्याः १अनः शकटं १वज्रेण १सं १पिपेष । चूर्णी-
चकार । एतच्च 'दिवश्चिद्धा दुहितरम्' (ऋ. सं. ४. ३०. ९) इत्यत्र स्पष्टं वक्ष्यते । किं कुर्वन् ।
१अजवसः जवहीना दुर्बलाः सेनाः १जविनीभिः जवयुक्ताभिः सेनाभिः १विवृश्चन् विशेषेण भिन्दन् ।
पिपेषेति समन्वयः ॥ 'ओवश्चू छेदने' । शतरि ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

स वि॒द्वाँ अप॑गोहं क॒नीना॑मावि॒र्भव॑न्नुद॒तिष्ठ॑त्परा॒वृक् ।

प्रति॑ श्रो॒णः स्था॒द्य न॑गच॒ष्ट सोम॑स्य॒ ता म॒द इन्द्र॑श्चकार ॥ ७ ॥

सः । वि॒द्वान् । अ॒प॒ऽगो॒हम् । क॒नीना॑म् । अ॒विः । भ॒वन् । उ॒त् । अ॒ति॒ष्ठत् । प॒रा॒ऽवृक् ।

प्रति॑ । श्रो॒णः । स्था॒त् । वि । अ॒नक् । अ॒च॒ष्ट । सोम॑स्य । ता । म॒दे । इन्द्रः॑ । च॒कार॑ ॥ ७ ॥

पुरा किल कन्यकाश्चक्षुर्हीनं पादहीनं परावृजं जिघृक्षुमृषिं दृष्ट्वाभिदुर्बुधुः । ततः स ऋषिरिन्द्रं
स्तुत्वा चक्षुः पादं च लेभे । तदेतदाह । १कनीनां कन्यकानाम् १अपगोहम् अपगोहनं तिरोभावं १विद्वान्
१परावृक् ऋषिः १आविर्भवन् सर्वेषां प्रत्यक्षो भवन् १उदतिष्ठत् । १श्रोणः पूर्वं पङ्कुरिदानीमिन्द्रस्य
प्रसादात् विभग्नजानुः^१ ताः कन्याः १प्रति १स्थात् । पूर्वमन्धोऽधुना चक्षुर्लाभात् १वि १अचष्ट ।
ताः कन्यका विशेषेण पश्यति सः । तानीमानि कर्माणि सः १इन्द्रश्चकार ॥

भि॒न॒द्रु॒लमा॑ङ्गि॒रोभि॑र्गृ॒णानो॑ वि पर्व॑तस्य दृ॒ढि॒तान्यै॑रत् ।

रि॒णग्रो॑धाँसि कृ॒त्रिमा॑ण्येषां सोम॑स्य॒ ता म॒द इन्द्र॑श्चकार ॥ ८ ॥

भि॒न॒त् । व॒लम् । अ॒ङ्गि॒रः॒ऽभिः । गृ॒णानः॑ । वि । पर्व॑तस्य । दृ॒ढि॒तानि॑ । ऐ॒रत् ।

रि॒णक् । रो॒धाँसि॑ । कृ॒त्रिमा॑णि । ए॒षाम् । सोम॑स्य । ता । म॒दे । इन्द्रः॑ । च॒कार॑ ॥ ८ ॥

१अङ्गिरोभिः १गृणानः स्तूयमानः स इन्द्रः १वलं वलनामकमसुरं १भिनत् अभिनत् । तथा
गवां निरोधकस्य १पर्वतस्य १दृढितानि शिलाभिर्दृढीकृतानि द्वाराणि १वि १ऐरत् उद्धाटितवान् ।
तदेवाह । १एषां पर्वतानां १कृत्रिमाणि क्रियया निर्वृतानि १रोधाँसि निरुद्धानि द्वाराणि १रिणक्
उदघाटयत् । गतमन्यत् ॥

अतिमूर्तिनाभ्येकाहे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया 'स्वप्नेन' इत्येपा । सूत्रितं - 'स्वप्नेनाभ्युप्या चुमुरिं धुनिं चेति सूक्तमुखीया' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

स्वप्नेनाभ्युप्या चुमुरिं धुनिं च जघन्थ दस्युं प्र दभीतिमावः ।

रम्भी चिदत्र विविदे हिरण्यं सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ९ ॥

स्वप्नेन । अभिऽउप्य । चुमुरिम् । धुनिम् । च । जघन्थ । दस्युम् । प्र । दभीतिम् । आवः ।

रम्भी । चित् । अत्र । विविदे । हिरण्यम् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ९ ॥

स त्वं वदस्युं सर्वस्योपक्षपयितारं चुमुरिं धुनिं च एतन्नामानावसुरौ स्वप्नेन दीर्घ-
निद्रया अभ्युप्य संयोज्य जघन्थ हतवानसि । ततः ताभ्यां युध्यमानं दभीतिं राजर्षिं प्र
आवः रक्षितवानसि । तथा च मन्त्रवर्णः - 'त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहन्तु'
(क्र. सं. ७. १९. ४) इति ॥ आवः । अवते रक्षणार्थस्य लङि सिपि रूपम् ॥ रम्भी चित् वेत्रधारी
चास्य दौवारिकः अत्र अस्मिन्युद्धे तयोरसुरयोः हिरण्यं धनं विविदे लेभे । 'विद् लामे' स्वरितेत् ।
तानीमानि कर्माणि सोमस्य मदे सति चकार इति ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो मारि धग्भर्गो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १० ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भर्गः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १० ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥ १६ ॥

'प्र वः सताम्' इति नवचं पञ्चमं सूक्तं गार्ग्यमदमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका - 'प्र वो नवान्त्या
त्रिष्टुप्' इति । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः ॥ तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे 'प्र वः
सताम्' इति सूक्तम् । 'अतिरात्रे' इति खण्डे सूत्रितं - 'प्र वः सतां प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्मन्निति याज्या'
(आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमग्राविव समिधाने हविर्भरे ।

इन्द्रमजुर्यं जरयन्तमुक्षितं सनाद्युवानमवसे हवामहे ॥ १ ॥

प्र । वः । सताम् । ज्येष्ठतमाय । सुऽस्तुतिम् । अग्नौऽइव । समऽइधाने । हविः । भरे ।

इन्द्रम् । अजुर्यम् । जरयन्तम् । उक्षितम् । सनात् । युवानम् । अवसे । हवामहे ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । हे यजमानाः १वः युष्मदर्थं १सतां महतां देवानां १ज्येष्ठतमाय अतिशयेन श्रेष्ठायैन्द्राय तदर्थम् । १अग्नाविव १समिधाने । इवशब्द एवार्थः । दीप्यमान एवाग्नौ १हविः १प्र १भरे संपादयामि । ततः परं १सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं करोमि ॥ भर इति 'भृञ् भरणे' जित्वा-
दुभयपदी । लटि रूपम् ॥ १अजुर्यम् अजरणीयं १जरयन्तं सर्वमन्यज्जरयन्तम् १उक्षितं सोमेन सिक्तं १सनात् सनातनं १युवानं नित्यतरुणं तादृशम् १इन्द्रम् १अवसे अस्माकं रक्षणाय तस्य तर्पणाय वा १हवामहे आह्वयामः ॥

यस्मादिन्द्राद्बृहतः किं चनेमृते विश्वान्यस्मिन्त्संभृताधि वीर्या ।

जठरे सोमं तन्वि सहो महो हस्ते वज्रं भरति शीर्षणि क्रतुम् ॥ २ ॥

यस्मात् । इन्द्रात् । बृहतः । किम् । चन । ईम् । ऋते ।

विश्वानि । अस्मिन् । सम्भृता । अधि । वीर्या ।

जठरे । सोमम् । तन्वि । सहः । महः । हस्ते । वज्रम् । भरति । शीर्षणि । क्रतुम् ॥ २ ॥

१बृहतः महतः १यस्मात् १इन्द्रात् १ऋते १किम् अपि १ईम् इदं जगत् १चन नास्तीत्यर्थः ॥
चेति नेति निपातद्वयसमुदायश्चेति । चेति चिदित्यर्थे नेति निषेधार्थः । ऐकपद्यं तु सांप्रदायिकम् ॥
उक्तार्थे मन्त्रः—'नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन' (ऋ. सं. ९. ६९. ६) इति । यद्वा इन्द्रादृते ईमिदं जगत्
किम् । न क्षुद्रमत्यल्पमित्यर्थः । कुत एतत् तदेवोच्यते । १अस्मिन् इन्द्रे १विश्वानि सर्वाणि वीर्याणि
सामर्थ्यानि १अधि १संभृता अधिकं संभृतान्यासते । यश्चेन्द्रः १जठरे स्वोदरे १सोमम् अभिषुतं सोमरसं
१भरति विभर्ति । किंच १तन्वि तन्वां स्वकीये सर्वस्मिन् शरीरे १सहः बलं १महः तेजश्च विभर्ति ।
१हस्ते १वज्रम् आयुधं विभर्ति । १शीर्षणि शिरसि १क्रतुं विज्ञानं भरति विभर्ति ॥ यद्वृत्तयोगाद-
निघातः । वाक्यभेदाद्वा निघाताभावः । शीर्षणि । 'शीर्षश्छन्दसि' इति ॥

न क्षोणीभ्यां परिभ्वे त इन्द्रियं न समुद्रैः पर्वतैरिन्द्र ते रथः ।

न ते वज्रमन्वश्नोति कश्चन यदाशुभिः पतसि योजना पुरु ॥ ३ ॥

न । क्षोणीभ्याम् । परिभ्वे । ते । इन्द्रियम् । न । समुद्रैः । पर्वतैः । इन्द्र । ते । रथः ।

न । ते । वज्रम् । अनु । अश्नोति । कः । चन ।

यत् । आशुभिः । पतसि । योजना । पुरु ॥ ३ ॥

हे १इन्द्र १ते तव १इन्द्रियं बलं १क्षोणीभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां १न १परिभ्वे न परिभवनीयम् ॥
'कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वनः' इति केन्द्रप्रत्ययः । 'उदात्तस्वरितयोः' इति स्वरितत्वम् ॥ किंच १ते
१रथः १समुद्रैः १पर्वतैः च १न परिभवनीयः । १ते १वज्रम् १आयुधं १कश्चन पुमान् १न १अन्वश्नोति

न व्याप्नोति परिभवितुम् ॥ 'अशू व्याप्तौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ 'यत् यदा असुरवधार्थं दिग्विजय-
काले 'पुरु पुरुणि बहूनि 'योजना योजनानि 'पतसि गच्छसि । तदा तव बलादि न परिभवनीय-
मिति समन्वयः ॥

विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णवे क्रतुं भरन्ति वृषभाय सश्वते ।

वृषा यजस्व हविषा विदुष्टरः पिबेन्द्र सोमं वृषभेण भानुना ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । अस्मै । यजताय । धृष्णवे । क्रतुम् । भरन्ति । वृषभाय । सश्वते ।

वृषा । यजस्व । हविषा । विदुःष्टरः । पिबे । इन्द्र । सोमम् । वृषभेण । भानुना ॥ ४ ॥

हे यजमान 'विश्वे सर्वे जनाः 'यजताय सर्वैर्यजनीयाय 'धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय 'वृषभाय
कामानां वपित्रे 'सश्वते सज्जमानाय स्तुत्यादिकर्मवत्सु स्तोतृषु एतादृशायेन्द्राय 'क्रतुं यज्ञादिलक्षणं
कर्म 'भरन्ति 'हि हरन्ति खलु । प्रणयन्तीत्यर्थः ॥ भरन्ति । हियोगादनिघातः ॥ यस्मादेवं तस्मात्
'वृषा सोमरससेचनसमर्थः 'विदुष्टरः ॥ विद्वच्छब्दात्तरपि छान्दसं संप्रसारणम् । 'शासिवसिघसीनां च'
इति संहितायां पत्वम् ॥ विद्वत्तरस्त्वं 'हविषा तमिन्द्रं 'यजस्व । इदानीमिन्द्रं संबोध्याह । हे 'इन्द्र
'वृषभेण कामानां वर्षकेण 'भानुना दीप्यमानेनाग्निना सह 'सोमं 'पिब ॥

वृष्णः कोशः पवते मध्व ऊर्मिर्वृषभान्नाय वृषभाय पातवे ।

वृषणाध्वर्यु वृषभासो अद्रयो वृषणं सोमं वृषभाय सुष्वति ॥ ५ ॥

वृष्णः । कोशः । पवते । मध्वः । ऊर्मिः । वृषभऽअन्नाय । वृषभाय । पातवे ।

वृषणा । अध्वर्यु इति । वृषभासः । अद्रयः । वृषणम् । सोमम् । वृषभाय । सुष्वति ॥ ५ ॥

हे इन्द्र 'वृष्णः फलस्य वषितुः 'मध्वः मदकरस्य सोमस्य 'कोशः रसः^१ 'ऊर्मिः अनुष्ठातृणां
पातृणां च प्रेरकः सन् 'पवते गच्छति ॥ 'पव गतौ' । अनुदात्तेत् ॥ किमर्थम् । 'वृषभान्नाय । बलवर्ष-
काणि^२ अन्नानि यस्य स तथोक्तः । तादृशाय 'वृषभाय कामानां वषित्र इन्द्राय 'पातवे पानार्थं पवत
इति समन्वयः । किंच 'वृषणा सोमरससेचनसमर्थौ 'अध्वर्यु अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ 'वृषभासः
वर्षकाः 'अद्रयः अभिषवग्रावाणश्च 'वृषणं स्वर्गादिफलस्य सेत्तारं 'सोमं 'वृषभाय देवानां श्रेष्ठाय
तुभ्यं 'सुष्वति सुन्वन्ति ॥ सुनोतेर्लटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुः । 'अदभ्यस्तात्' इति
क्षेरदादेशः ॥ ॥ १७ ॥

वृषा ते वज्र उत ते वृषा रथो वृषणा हरी वृषभाण्यायुधा ।

वृष्णो मदस्य वृषभ त्वमीशिष इन्द्र सोमस्य वृषभस्य तृष्णुहि ॥ ६ ॥

वृषा । ते । वज्रः । उत । ते । वृषा । रथः । वृषणा । हरी इति । वृषभाणि । आयुधा ।

वृष्णः । मदस्य । वृषभ । त्वम् । ईशिषे । इन्द्र । सोमस्य । वृषभस्य । तृष्णुहि ॥ ६ ॥

वृषभ कामानां वर्षक हे इन्द्र ते तव वज्रः वृषा कामवर्षकः । तथा ते रथः अपि वृषा । ते हरी एतन्नामकावधौ वृषणा वर्षकौ । तव आयुधा वज्रव्यतिरिक्तान्यायुधान्यपि वृषभाणि । वृष्णः वर्षकस्य मदस्य मदकरस्य सोमस्य त्वम् एव ईशिषे स्वामी भवसि । हे इन्द्र वृषभस्य वर्षकेण सोमस्य सोमेन तृष्णुहि तृप्तो भव ॥ 'तृप प्रीणने' । स्वादिः । क्षुभ्रादिषु (पा. सू. ८. ४. ३९) 'नृनमन तृप्तोति' इति पठितम् । तथापि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा न त्वप्रतिषेधो न भवति ॥

प्र ते नावं न समने वचस्युवं ब्रह्मणा यामि सर्वनेषु दाधृषिः ।

कुवित्रो अस्य वचसो निबोधिषदिन्द्रमुत्सं न वसुनः सिचामहे ॥ ७ ॥

प्र । ते । नावम् । न । समने । वचस्युवम् । ब्रह्मणा । यामि । सर्वनेषु । दाधृषिः ।

कुवित् । नः । अस्य । वचसः । निबोधिषत् ।

इन्द्रम् । उत्सम् । न । वसुनः । सिचामहे ॥ ७ ॥

वदाधृषिः । वत्प्रसादाच्छत्रूणां धर्षकोऽहं । समने संग्रामे वचस्युवम् ॥ अमि तन्वादित्वादुवडादेशः ॥ स्तोत्रमिच्छन्तं नावं न नावमिवापद्ग्यस्तारकं ते त्वां सर्वनेषु त्रिषु ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्र यामि प्राप्नोमि । किंच अस्य वचसः स्तुतिलक्षणमेतद्वाक्यं कुवित् बहु निबोधिषत् इन्द्रो नितरां बुध्यताम् ॥ 'बुध अवगमने' । लेटि 'सिब्वहुलम्' इति सिप् । कुविद्योगादनिघातः । 'तिडि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥ वयं च उत्सं न जलस्य निधानभूतं कूपमिव वसुनः निधानभूतम् इन्द्रं सिचामहे सोमेन सिञ्चामः ॥ 'सिचिर् क्षरणे' । स्वरितेत् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः ॥

पुरा सबाधादभ्या ववृत्स्व नो धेनुर्न वत्सं यवसस्य पिप्युषी ।

सकृत्सु ते सुमतिभिः शतक्रतो सं पत्नीभिर्न वृषणो नसीमहि ॥ ८ ॥

पुरा । सम्बाधात् । अभि । आ । ववृत्स्व । नः । धेनुः । न । वत्सम् । यवसस्य । पिप्युषी ।

सकृत् । सु । ते । सुमतिभिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

सम् । पत्नीभिः । न । वृषणः । नसीमहि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ^१संवाधात् शत्रुजन्यात् संवाधात् ^२पुरा नः अस्मान् ^३अभ्या ^४ववृस्व आवर्तय^३ । यथा संवाधोऽस्मान् न स्पृशति तथा कुर्वित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ^५धेनुर्न ^६वत्सम् । यथा ^७यवसस्य घासेन ^८पिप्युषी आप्यायिता धेनुर्वत्सं क्षुद्राधात्परावर्तयति तद्वत् । हे ^९शतक्रतो वयं ^{१०}सुमतिभिः स्वद्विपयैः शोभनैः स्तोत्रैः ^{११}सकृत् सकृदपि ^{१२}सु ^{१३}नसीमहि सुष्ठु व्याप्येमहि । तत्र दृष्टान्तः । ^{१४}वृषणः ^{१५}न । सेक्तारो युवानो यथा ^{१६}पत्नीभिः व्याप्यन्ते तद्वत् ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ १८ ॥

‘तदस्मै’ इति नवचं पठं सूक्तं गार्त्समदमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—‘तदस्मै द्वित्रिष्टुबन्तम्’ इति । अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ शिष्टाः सप्त जगत्स्यः । अतिरात्रे द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशब्दे ‘तदस्मै’ इति सूक्तम् । ‘अतिरात्रे पर्यायाणाम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘तदस्मै नव्यमस्य पितृ यस्य जज्ञान इन्द्रेति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चत शुष्मा यदस्य प्रत्नथोदीरते ।

विश्वा यद्रोत्रा सहसा परिवृता मदे सोमस्य दंहितान्यैरयत् ॥ १ ॥

तत् । अस्मै । नव्यम् । अङ्गिरस्वत् । अर्चत । शुष्माः । यत् । अस्य । प्रत्नऽथा । उत्सर्जते ।

विश्वा । यत् । गोत्रा । सहसा । परिवृता । मदे । सोमस्य । दंहितानि । ऐरयत् ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । हे स्तोतारः ^१नव्यं नवतरमन्येवदृष्टपूर्वं ^२तत् तादृशं स्तोत्रम् ^३अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव ^४अस्मै इन्द्राय ^५अर्चत ब्रूत । ^६यत् यस्माज्जातमात्रस्य ^७अस्य इन्द्रस्य ^८शुष्माः शत्रूणां शोपकाणि तेजांसि ^९प्रत्नथा ॥ ‘प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि’ इति इवार्थे थाल्प्रत्ययः ॥ प्रत्नानि पुरातनानीव ^{१०}उदीरते उद्धच्छन्ति ॥ ‘ईर गतौ’ । अनुदात्तेत् । ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेर्निघातः ॥ ^{११}यत् यस्माच्च ^{१२}विश्वा सर्वान् ^{१३}गोत्रा मेघान् । गा उदकानि त्रायन्ते रक्षन्तीति गोत्रा मेघाः । ^{१४}परिवृता वृत्रेणाक्रान्तान् ॥ सर्वत्र सुपो डादेशः ॥ तान् ^{१५}दंहितानि तेन द्दहीकृतान् मेघान् ^{१६}सोमस्य ^{१७}मदे हर्षे संजाते सति ^{१८}सहसा बलेन ^{१९}ऐरयत् उदघाटयत् । मेघभेदनेनापः प्रेरयामासेत्यर्थः । यद्वा विश्वा सर्वाणि परिवृता बलासुरेण^३ आक्रान्तानि दंहितानि पर्वतबिले निरुद्धानि गोत्रा ॥ ‘इनित्रकट्यचश्च’ इति समूहार्थे त्रप्रत्ययः ॥ गवां वृन्दानि सहसैरयत् ॥ तस्माद्विज्ञिरगमयत् । तस्मादर्चतेति समन्वयः ॥ ऐरयत् । ‘ईर गतौ’ । ण्यन्तस्य लङि रूपम् । यदृत्तयोगादनिघातः ॥

स भूतु यो ह प्रथमाय धायम ओजो मिमानो महिमानमातिरत् ।

शूरो यो युत्सु तन्वं परिव्यत शीर्षणि द्यां महिना प्रत्यमुञ्चत ॥ २ ॥

सः । भूतु । यः । ह । प्रथमाय । धायसे । ओजः । मिमानः । महिमानम् । आ । अतिरत् ।

शूरः । यः । युत्सु । तन्वम् । परिऽव्यत । शीर्षणि । द्याम् । महिना । प्रति । अमुञ्चत ॥ २ ॥

वसः इन्द्रः वभूतु भवतु । वर्धतामित्यर्थः । वयः इन्द्रः वओजः तेजो बलं वमिमानः कुर्वाणः सन् वप्रथमाय प्राथमिकाय वधायसे ॥ 'धेत् पाने' ॥ सोमपानाय वमहिमानम् वआतिरत् अवर्धयत् ॥ तिरतेर्व्यत्ययेन शः । यद्योगादनिघातः ॥ वशूरः शत्रूणां शातयिता वयः इन्द्रः वयुत्सु युद्धेषु वतन्वं स्वकीयं शरीरं वपरिव्यत वर्मणा परिवीतमकरोत् । स इन्द्रः वमहिना स्वकीयेन महिम्ना वशीर्षणि स्वशिरसि वद्यां वप्रत्यमुञ्चत आधारयत् ॥

अधाकृणोः प्रथमं वीर्यं महद्यदस्याग्रे ब्रह्मणा शुष्ममैरयः ।

रथेष्टेन हर्यश्वेन विच्युताः प्र जीरयः सिस्रते सध्यक् पृथक् ॥ ३ ॥

अध । अकृणोः । प्रथमम् । वीर्यम् । महत् । यत् । अस्य । अग्रे । ब्रह्मणा । शुष्मम् । ऐरयः ।

रथेऽस्थेन । हरिऽअश्वेन । विऽच्युताः । प्र । जीरयः । सिस्रते । सध्यक् । पृथक् ॥ ३ ॥

वअध अपि च हे इन्द्र त्वं वप्रथमं मुख्यं तत् ववीर्यं सामर्थ्यम् वअकृणोः अकरोः । किं तत् । वब्रह्मणा स्तोत्रेण स्तुतिसाधनभूतेन वेदवाक्येन वअस्य वीर्यस्य स्तोतुर्जनस्य वअग्रे पुरतः वयत् वशुष्मं शत्रूणां शोपकं बलम् वऐरयः उदगमयः । वजीरयः जरयितारः बाधका असुराः वरथेष्टेन रथस्थितेन वहर्यश्वेन त्वया^१ विच्युताः स्वस्थानाच्याविताः सन्तः वसध्यक् सध्रीचीनाः परस्परं संगताः वपृथक् भीत्या विच्युताः^२ सन्तः वप्र वसिस्रते प्रकर्षेण धावन्ति ॥ 'सु गतौ' । जुहोत्यादिः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ सध्यगिति 'सहस्य सध्रिः' इति सध्यादेशः । अत्रिसध्यो-रन्तोदात्तत्वेन निपातनात् 'उदात्तस्वरितयोः' इति यणः स्वरितत्वम् ॥

अधा यो विश्वा भुवनाभि मज्मनेशानकृत्प्रवया अभ्यवर्धत ।

आद्रोदसी ज्योतिषा वह्निरातनोत्सीव्यन्तमांसि दुधिता समव्ययत् ॥ ४ ॥

अध । यः । विश्वा । भुवना । अभि । मज्मना । ईशानऽकृत् । प्रऽवयाः । अभि । अवर्धत ।

आत् । रोदसी इति । ज्योतिषा । वह्निः । आ । अतनोत् ।

सीव्यन् । तमांसि । दुधिता । सम् । अव्ययत् ॥ ४ ॥

१. ज-ण-न-वर्मणा; झ१-वर्षेण । २. झ१-ण-त-थ-न-व-'त्वया' नास्ति । ३. क-ख-ग-च-ज-झ-ण-ण१-न-फ-व-अभियुक्ताः; झ१-युक्ताः ।

वअध अपि च वप्रवयाः प्रवृद्धान्नः पुरातनो वा वयः इन्द्रः वविश्वा वभुवना सर्वान् लोकान्
वमज्मना बलेनाभिभूय वईशानकृत् आत्मानं सर्वस्याधिपतिं कुर्वन् । यद्वा अग्न्यादीन् देवान् तत्तल्लोका-
धिपतीन् कुर्वन् वअभ्यवर्धत सर्वतः प्रवृद्धोऽभवत् । वात् अनन्तरं वह्निः जगतां वोढा स इन्द्रः
वज्योतिषा स्वीयेन^१ तेजसा वरोदसीं द्यावापृथिव्यौ वातनोत् व्याप्नोत् । किंच वतमांसि तमोरूपाणि
रक्षांसि वदुधिता दुःस्थितानि^२ दुर्गतानि वसीव्यन् विस्तारयन् वसमव्ययत् आवृणोत् । जगद्वाप्य
वर्तत इत्यर्थः ॥

स प्राचीनान्पर्वतान्दुहदोजसाधराचीनमकृणोदपामपः ।

अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसमस्तभ्रान्मायया द्यामवस्रसः ॥ ५ ॥

सः । प्राचीनान् । पर्वतान् । दुहत् । ओजसा । अधराचीनम् । अकृणोत् । अपाम् । अपः ।

अधारयत् । पृथिवीम् । विश्वधायसम् । अस्तभ्रात् । मायया । द्याम् । अवस्रसः ॥ ५ ॥

वसः इन्द्रः वप्राचीनान् इतस्ततः प्रकर्षेणाञ्चतो गच्छतः सपक्षान् वपर्वतान् वओजसा बलेन
वदुहत् । पक्षच्छेदं कृत्वा भूमौ दृढीचकार । अचलानकरोदित्यर्थः । वअपां मेघस्थितानामुदकानाम्
वअपः स्यन्दनलक्षणं कर्म वअधराचीनम् । अधःप्रदेशमञ्चति गच्छतीत्यधराचीनम् । तादृशम्
वअकृणोत् । मेघभेदनं कृत्वापो भूमावपातयदित्यर्थः । किंच वविश्वधायसं विश्वस्य धात्रीं वपृथिवीं
बलेन वअधारयत् । वमायया प्रज्ञयोपायेन वद्यां द्युलोकम् वअवस्रसः ॥ 'संसु गतौ' । संपदादिलक्षणो
भावे क्तिप् ॥ अवपतनात् वअस्तभ्रात् ॥ ॥ १९ ॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताकृणोद्विश्वस्मादा जनुषो वेदसस्परि ।

येना पृथिव्यां नि क्रिविं शयध्यै वज्रेण हत्व्यवृणक्तुविष्वणिः ॥ ६ ॥

सः । अस्मै । अरम् । बाहुभ्याम् । यम् । पिता । अकृणोत् ।

विश्वस्मात् । आ । जनुषः । वेदसः । परि ।

येन । पृथिव्याम् । नि । क्रिविम् । शयध्यै । वज्रेण । हत्वी । अवृणक् । तुविऽस्वनिः ॥ ६ ॥

वसः तादृश इन्द्रः वअस्मै जगते वअरम् अलं पर्याप्तो बभूव । रक्षकत्वेन स्वामी बभूवेत्यर्थः ।
वपिता सर्वस्य पालकः प्रजापतिः वविश्वस्मात् सर्वस्मात् वजनुषः जनात् वपरि ततोऽप्युत्कृष्टात् वेदसः
ज्ञानात् तद्विशिष्टं वबाहुभ्यां स्वकीयाभ्यां बाहुभ्यां वयम् वआ वअकृणोत् । वतुविष्वणिः बहुकीर्तिः
महास्वनो वा स इन्द्रः वयेन ज्ञानेन वक्रिविम् एतन्नामानमसुरं ववज्रेण वहत्वी ॥ 'स्नात्व्यादयश्च' इति
स्वी ॥ हत्वा ताडयित्वा वपृथिव्यां भूमौ वशयध्यै शयनाय दीर्घनिद्राय वनि वअवृणक् ॥
वृणक्तिहिंसाकर्मा ॥ न्यवधीत् ॥

अमाजूरिव पित्रोः सचा सती समानादा सदसस्त्वामिये भगम् ।

कृधि प्रकेतमुप मास्या भर दद्धि भागं तन्वो३ येन मामहः ॥ ७ ॥

अमाजूःऽइव । पित्रोः । सचा । सती । समानात् । आ । सदसः । त्वाम् । इये । भगम् ।

कृधि । प्रऽकेतम् । उप । मासि । आ । भर । दद्धि । भागम् । तन्वः । येन । ममहः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ^१अमाजूः यावज्जीवं गृह एव जीर्णन्ती ^२पित्रोः ^३सचा^१ मातापितृभ्यां सह भवन्ती तयोः शुश्रूषणपरा पतिमलभमाना ^४सती^२ दुहिता ^५समानात् आत्मनः पित्रोश्च साधारणात् ^६सदसः गृहात् ॥ ‘अधिकरणे चोपसंख्यानम्’ इति पञ्चमी ॥ गृह उपस्थायैव यथा भागं याचति तथा स्तोताहं ^७भगं भजनीयं धनं ^८त्वाम् ^९इये ॥ ई गत्यादिषु । लिट्युत्तम इति व्यत्ययेनात्मनेपदम् । इयङादेशः ॥ त्वां याचे । तत्र देयं धनं ^{१०}प्रकेतं प्रकर्षेण ज्ञातव्यं विश्वजनीयं^३ ^{११}कृधि कुरु । तत्र ^{१२}उप ^{१३}मासि एतावदिदं धनमिति कुरु^४ । ^{१४}आ ^{१५}भर तत्र धनं संपादय । ^{१६}भागं भजनीयं धनं ^{१७}तन्वः शरीराय मह्यमिति यावत् ^{१८}दद्धि देहि । ^{१९}येन धनेन ^{२०}ममहः स्तोतृनिमान् पूजयसि^५ ॥

भोजं त्वामिन्द्र वयं हुवेम ददिष्टमिन्द्रापांसि वाजान् ।

अविड्ढीन्द्र चित्रया न ऊती कृधि वृषन्निन्द्र वस्यसो नः ॥ ८ ॥

भोजम् । त्वाम् । इन्द्र । वयम् । हुवेम । ददिः । त्वम् । इन्द्र । अपांसि । वाजान् ।

अविड्ढि । इन्द्र । चित्रया । नः । ऊती । कृधि । वृषन् । इन्द्र । वस्यसः । नः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२भोजं पालयितारं भोजयितारं वा ^३त्वां ^४वयं ^५हुवेम ॥ ह्यतेर्लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् ॥ हे ^६इन्द्र ^७त्वम् ^८अपांसि कर्माणि ^९वाजान् अन्नानि ^{१०}ददिः ॥ ‘दाण् दाने’ ‘आद्यगमहनजनः’ इति किप्रत्ययः । लिङ्ङावाद्भ्यासादिकार्यम् । ‘न लोकाव्ययनिष्ठा’ इति षष्ठी-प्रतिषेधः ॥ दाता खलु । हे ^{११}इन्द्र ^{१२}चित्रया नानाप्रकारया ^{१३}ऊती ऊत्या पालनेन ^{१४}नः अस्मान् ^{१५}अविड्ढि रक्ष । ^{१६}वृषन् कामानां वर्षक हे ^{१७}इन्द्र ^{१८}नः अस्मान् ^{१९}वस्यसः अतिशयेन वसुमतः ^{२०}कृधि कुरु ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

१. क-झ-म-जीवन्ती (झ-जीर्यतीति) पित्रोः सचा सा अमा । २. ण-त-थ-म-‘ सती ’ नास्ति ।
३. झ१-ण-त-थ-न-व-विश्वसनीयम् (?) । ४. क-झ-त-थ-न-म-व-तं कुरु; झ१-मितं कुरु ।
५. च-ज-ण-ण१-न-फ-व-आपूजयसि; त-थ-आपूजयति; म-येन पूजयसि ।

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २० ॥

‘प्राता रथः’ इति नवर्चं सप्तमं सूक्तं गार्ग्यमदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘प्रातः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
लैङ्गिको विनियोगः ॥

प्राता रथो नवो योजि सस्निश्चतुर्थ्युगस्त्रिकशः सप्तरश्मिः ।

दशारित्रो मनुष्यः स्वर्षाः स इष्टिभिर्मतिभी रंह्यो भूत् ॥ १ ॥

प्रातरिति । रथः । नवः । योजि । सस्निः । चतुःऽयुगः । त्रिऽकशः । सप्तरश्मिः ।

दशऽअरित्रः । मनुष्यः । स्वःऽसाः । सः । इष्टिऽभिः । मतिऽभिः । रंह्यः । भूत् ॥ १ ॥

रथः रंहणाद्रथो यज्ञः । स च नवः । नूयते स्तूयतेऽत्रेति नवः स्तुतिमान् । सस्निः ॥
‘स्ना’ शौचे । ‘आदृगमहन’ इति किन्प्रत्ययः ॥ शुद्धः । एवंविधो यज्ञः प्रातः प्रातःकाले योजि
अयोज्यस्माभिः । चतुर्थ्युगः । युज्यन्त इति युगानि ग्रावाणः । चत्वारि युगानि यस्य स तथोक्तः ।
अध्वर्याद्यृत्विगभिप्रायं वा । त्रिकशः । तिस्रः कशा वाचो मन्द्रमध्यमोरुकृष्टरूपा यस्य स तथोक्तः ।
सवनत्रयाभिप्रायं वा । सप्तरश्मिः । अभ्रुवते व्यामुवन्ति कर्माणीति रश्मयश्छन्दांसि । सप्तसंख्याकानि
गायत्र्यादीनि छन्दांसि यस्य स तथोक्तः । दशारित्रः । अरिभ्यः पापेभ्यस्त्रायन्त इत्यरित्रा ग्रहाः ।
दशसंख्याका ग्रहा यस्य स तादृशः । चमसाध्वर्य्वभिप्रायं वा । मनुष्यः मनुष्याणां हितः । स्वर्षाः
स्वर्गस्य दाता । सः एवंविधो यज्ञः इष्टिभिः प्रायणीयातिथ्यादिभिः मतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः
रंह्यः शब्दनीयः भूत् अभूत् । यद्वा नवोऽभिनवः । सस्निः ॥ सनोतेद्विवचनादि ॥ कामानां दाता ।
रथः । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः स्यन्दनः प्रातःसवने च सोमपानार्थं योजि अश्वैरयोजि । कीदृशः ।
चतुर्थ्युगः । त्रिकशः । तिस्रः कशा यस्य स तथोक्तः । सप्तरश्मिः सप्तरज्जुः । दशारित्रो दशचक्रः^२ ।
मनुष्यो मनुष्यहितः स्वर्षाः स्वर्गस्य संगमयिता इन्द्ररथः^३ इष्टिभिर्यागैर्मतिभिः स्तोत्रैश्च प्राप्तव्यो भवति ॥

सास्मा अरं प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं मनुषः स होता ।

अन्यस्या गर्भमन्य ऊँ जनन्त सो अन्येभिः सचते जेन्यो वृषा ॥ २ ॥

सः । अस्मै । अरम् । प्रथमम् । सः । द्वितीयम् । उतो इति । तृतीयम् । मनुषः । सः । होता ।

अन्यस्याः । गर्भम् । अन्ये । ऊँ इति । जनन्त । सः । अन्येभिः । सचते । जेन्यः । वृषा ॥ २ ॥

सः यज्ञः सोमो वा अस्मै इन्द्राय प्रथमं प्रातःसवने अरं पर्याप्तोऽभूत् । सः च
द्वितीयं माध्यंदिने सवने पर्याप्तोऽभूत् । उतो अपि च सः तृतीयं तृतीये सवने पर्याप्तोऽभूत् ।
सर्वत्र ‘कालाध्वनोः’ इति द्वितीया ॥ सः यज्ञः सोमो वा मनुषः मनुष्यस्य होता शुभानां वोढा
भवति । किंच अन्ये ऋत्विजः अन्यस्याः पृथिव्या वेदात्मिकायाः^४ वाचो वा गर्भं सन्तं सोमं

१. झ१-म-ष्णा । २. क-च-ण१-त-थ-न-ऊ-व-दशवक्त्रः; ख-ग-ण-दशवक्त्रः; झ-दशवक्त्रः ।
३. म-ईदृप्रथः । ४. ख-ग-च-ज-झ१-ण-ण१-त-थ-न-फ-व-वेदात्मिकायाः ।

यज्ञं वा ऽजनन्त अजनयन्त । ऽउ प्रसिद्धयर्थः । ऽवृषा अभिमतफलवर्षकः ऽजेन्यः जयसमर्थः ऽसः यज्ञः सोमो वा ऽअन्येभिः अन्यैः इन्द्रादिभिर्देवैः ऽसचते संगच्छते ॥ 'सच समवाये' । अनुदात्तेत् ॥

हरी नु कं रथ इन्द्रस्य योजमायै सूक्तेन वचसा नवेन ।

मो षु त्वामत्र बहवो हि विप्रा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ॥ ३ ॥

हरी इति । नु । कम् । रथे । इन्द्रस्य । योजम् । आऽयै । सुऽउक्तेन । वचसा । नवेन ।

मो इति । सु । त्वाम् । अत्र । बहवः । हि । विप्राः । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ॥ ३ ॥

ऽइन्द्रस्य संबन्धिनि ऽरथे ऽहरी एतन्नामकावधौ ऽनु क्षिप्रं ऽकं सुखेन ऽआयै गमनाय ऽनवेन अन्यैरकृतपूर्वेण ऽवचसा वेदात्मकेन ऽसूक्तेन साधनेन ऽयोजं युनज्मि ॥ 'युजिर् योगे' । लुङि 'इरितो वा' इति च्लेरडादेशः ॥ ऽअत्र अस्मिन् यज्ञे ऽबहवः ऽविप्राः मेधाविनः स्तोतारो भवन्ति ऽहि । तथापि ऽअन्ये मद्यतिरिक्ताः ऽयजमानासः यजमानाः ऽत्वां ऽसु सुष्ठु ऽमो ऽनि ऽरीरमन् नितरां मा रमयन्तु । अतोऽस्मदीयं यज्ञमागत्य सोमं पिबेति भावः ॥ रीरमन् । रमतेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि सन्वद्धावादभ्यासस्येत्वदीर्घौ । वाक्यभेदादत्र हियोगाभावेन निघातः ॥

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याह्या चतुर्भिरा षड्विहूयमानः ।

आष्टाभिर्दशभिः सोमपेयमयं सुतः सुमख मा मृधस्कः ॥ ४ ॥

आ । द्वाभ्याम् । हरिऽभ्याम् । इन्द्र । याहि । आ । चतुऽभिः । आ । षट्ऽभिः । हूयमानः ।

आ । अष्टाभिः । दशभिः । सोमऽपेयम् । अयम् । सुतः । सुऽमख । मा । मृधः । कुरिति कः ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र होतृभिः ऽआ ऽहूयमानः त्वं ऽद्वाभ्यां ऽहरिभ्याम् अश्वाभ्यामिमं यज्ञं प्रति सोमपानार्थम् ऽआ ऽयाहि । ऽचतुर्भिः हरिभिः ऽआ याहि । तथा ऽषड्विः आगच्छ ऽसोमपेयम् ॥ 'पा पाने' । कर्मणि 'अचो यत्' । 'इद्यति' इतीत्वम् । पातव्यं सोमं प्रति ऽअष्टाभिः अश्वैः ऽआ याहि ॥ 'अष्टनो दीर्घात्' (पा. सू. ६. १. १७२) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ऽदशभिः हरिभिरागच्छ । ऽसुमख सुयज्ञ सुधन वा हे इन्द्र ऽअयं सोमस्त्वदर्थमभिषुतः । अतो यज्ञस्य ऽमृधः हिंसाः ऽमा ऽकः मा कार्पाः ॥ करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना सिपो लोपः ॥ यद्यपीन्द्रस्य द्वावेव हरी तथापि तयोर्विभूतिभेदाज्ञानात्त्वम् । अतोऽश्वबहुत्वमविरुद्धम् ॥

आ विंशत्या त्रिंशता याह्यर्वाडा चत्वारिंशता हरिभिर्युजानः ।

आ पञ्चाशता सुरथैभिरिन्द्रा षष्ट्या सप्तत्या सोमपेयम् ॥ ५ ॥

आ । विंशत्या । त्रिंशता । याहि । अर्वाङ् । आ । चत्वारिंशता । हरिऽभिः । युजानः ।

आ । पञ्चाशता । सुऽरथैभिः । इन्द्र । आ । षष्ट्या । सप्तत्या । सोमऽपेयम् ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२सोमपेयं पातव्यं सोमं प्रति ^३अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् ^४विंशत्या विंशति-
संख्याकैरश्वैः ^५आ ^६याहि । ^७त्रिंशता त्रिंशत्संख्याकैर्हरिभिरागच्छ । ^८चत्वारिंशता चत्वारिंशत्संख्याकैः
^९हरिभिः ^{१०}युजानः युज्यमानस्त्वं सोमपानं प्रति ^{११}आ याहि । ^{१२}सुरथेभिः सुरंहणैः सुगमनैः ^{१३}पञ्चाशता
हरिभिः ^{१४}आ याहि । तथा ^{१५}षष्ट्या षष्टिसंख्याकैर्हरिभिः ^{१६}सप्तत्या एतत्संख्याकैर्हरिभिः सोमपानं
प्रत्यागच्छ ॥ ॥ २१ ॥

अशीत्या नवत्या याह्यर्वाङ् शतेन हरिभिरुद्यमानः ।

अयं हि ते शुनहोत्रेषु सोम इन्द्र त्वाया परिषिक्तो मदाय ॥ ६ ॥

आ । अशीत्या । नवत्या । याहि । अर्वाङ् । आ । शतेन । हरिऽभिः । उद्यमानः ।

अयम् । हि । ते । शुनऽहोत्रेषु । सोमः । इन्द्र । त्वाऽया । परिऽसिक्तः । मदाय ॥ ६ ॥

^१अशीत्या अशीतिसंख्याकैरश्वैः सोमपानार्थम् ^२अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् ^३आ ^४याहि ।
^५नवत्या एतत्संख्याकैरश्वैरागच्छ । ^६शतेन शतसंख्याकैः ^७हरिभिरुद्यमानः धार्यमाणस्त्वम् ^८आ याहि ।
हे ^९इन्द्र ^{१०}हि यस्मात् ^{११}ते ^{१२}मदाय हर्षाय ^{१३}शुनहोत्रेषु । सुखेन हूयते सोमो यैरिति शुनहोत्राः पात्र-
विशेषाः । तेषु ^{१४}अयं ^{१५}सोमः ^{१६}त्वाया त्वत्कामनया ^{१७}परिषिक्तः ॥

मम ब्रह्मेन्द्र याह्यच्छा विश्वा हरीं धुरि धिष्व रथस्य ।

पुरुत्रा हि विहव्यो बभूथास्मिञ्छूर सर्वने मादयस्व ॥ ७ ॥

मम । ब्रह्म । इन्द्र । याहि । अच्छ । विश्वा । हरी इति । धुरि । धिष्व । रथस्य ।

पुरुऽत्रा । हि । विऽहव्यः । बभूथ । अस्मिन् । शूर । सर्वने । मादयस्व ॥ ७ ॥

० हे ^१इन्द्र ^२मम ^३ब्रह्म अस्मदीयामेव स्तुतिम् ^४अच्छ अभिलक्ष्य ^५याहि । ^६विश्वा व्याप्तौ ^७हरी
^८रथस्य ^९धुरि युगप्रान्ते ^{१०}धिष्व संयोजय^१ । ^{११}पुरुत्रा पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैस्त्वं ^{१२}विहव्यः विविधं
ह्वातव्यः ^{१३}बभूथ बभूविथ ॥ ‘ बभूथातन्थ जगृभ्म ववर्थ^० ’ इति निपातनादिङभावः ॥ हे ^{१४}शूर
^{१५}अस्मिन् ^{१६}सर्वने यज्ञे ^{१७}मादयस्व सोमपानेन हृष्टो भव ॥

न म इन्द्रेण सख्यं वि योषदस्मभ्यमस्य दक्षिणा दुहीत ।

उप ज्येष्ठे वरूथे गभस्तौ प्रायेप्राये जिगीवांसः स्याम ॥ ८ ॥

न । मे । इन्द्रेण । सख्यम् । वि । योषत् । अस्मभ्यम् । अस्य । दक्षिणा । दुहीत ।

उप । ज्येष्ठे । वरूथे । गभस्तौ । प्रायेऽप्राये । जिगीवांसः । स्याम ॥ ८ ॥

१इन्द्रेण सह १मे मम १सख्यं यष्टृयष्टव्यलक्षणं सख्यं १न १वि १योषत् कदाचिदपि न
वियुज्यताम् ॥ यौतेल्लैटि ' सिव्वहुलम् ' इति सिप् । अडागमः ॥ १अस्य इन्द्रस्य १दक्षिणा इन्द्रकर्तृकं
दानम् १अस्मभ्यं १दुहीत अभिमतफलं दुग्धाम् ॥ दुहेर्लिङि रूपम् । १ज्येष्ठे अतिशयेन प्रशस्ये
१वरुथे आपदां वारके वरणीये वा १गभस्तौ बाहौ १उप समीपे वर्तिनः १स्याम । इन्द्रस्य हस्तस्पर्श-
योग्या भवेमेत्यर्थः । किंच १प्रायेप्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञशालायां प्रवेशेप्रवेशे १जिगीवांसः शत्रूणां
जेतारो भवेम । यद्वा प्रायेप्राये । प्रकर्षणेयते गम्यते योद्धुभिरिति प्रायं युद्धम् । तस्मिन् युद्धे जिगी-
वांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो मातिं धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २२ ॥

'अपाय्यस्य' इति नवर्चमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'अपायि' इत्यनुक्रान्तम् । लैङ्गिकः
सूक्तविनियोगः । द्वितीये पर्याये होतृशस्त्रयाज्या अपायीत्येषा (आश्व. श्रौ. ६. ४) ॥

अपाय्यस्यान्धसो मदाय मनीषिणः सुवानस्य प्रयसः ।

यस्मिन्निन्द्रः प्रदिवि वावृधान ओको दधे ब्रह्मण्यन्तश्च नरः ॥ १ ॥

अपायि । अस्य । अन्धसः । मदाय । मनीषिणः । सुवानस्य । प्रयसः ।

यस्मिन् । इन्द्रः । प्रऽदिवि । ववृधानः । ओकः । दधे । ब्रह्मण्यन्तः । च । नरः ॥ १ ॥

१सुवानस्य सोमाभिषवं कुर्वाणस्य १मनीषिणः प्राज्ञस्य यजमानस्य संबन्धिनः १प्रयसः ॥
'प्रीङ् तर्पणे' । असुन् ॥ प्रीतिकरस्य १अस्य सोमलक्षणस्य १अन्धसः १मदाय १अपायि । एतदन्न-
मिन्द्रेण पीतमित्यर्थः ॥ यद्वा अपायीति पातेः ' व्यत्ययो बहुलम् ' इति चिण् कर्तरि भवति । ' छन्दसि
लुङ्लङ्लिटः ' इति लोटर्थे लुङ् ॥ प्रीतिकरस्य २अन्धसो मदायापायि ॥ शेषविवक्षया कर्मणि पष्ठी ॥ इन्द्रः
सोमं पिबतु । १प्रदिवि पुराणे १यस्मिन् सोमलक्षणेऽन्धसि ३ १वावृधानः वर्धमानः १इन्द्रः १ओकः
१दधे सेव्यतया निवासं चकार । किंच १ब्रह्मण्यन्तः इन्द्राय स्तोत्रमिच्छन्तः १नरः कर्मणां नेतार
ऋत्विजो यस्मिन्निवासं दधिरे १ । तदेतदपायीति पूर्वोणान्वयः ॥

अस्य मन्दानो मध्वो वज्रहस्तोऽहिमिन्द्रो अर्णोऽवृतं वि वृश्चत् ।

प्र यद्वयो न स्वसराण्यच्छा प्रयांसि च नदीनां चक्रमन्त ॥ २ ॥

अस्य । मन्दानः । मध्वः । वज्रहस्तः । अहिम् । इन्द्रः । अर्णःऽवृतम् । वि । वृश्चत् ।

प्र । यत् । वयः । न । स्वसराणि । अच्छ । प्रयांसि । च । नदीनाम् । चक्रमन्त ॥ २ ॥

अस्य मध्वः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ अनेन मदकरेण सोमेन मन्दानः हृष्यन् वज्रहस्तः वज्रयुक्तो हस्तो यस्य सः इन्द्रः अर्णोऽवृतम् उदकस्यावरकमुदकेनावृतं वा अहिं वृत्रं मेघं वा वि वृश्चत् विशेषेणान्विनतः ॥ 'ओघश्चू छेदने' । तौदादिकः । लङि ग्रहिण्यादिना संप्रसारणम् ॥ यत् यदाहि-भेदने जाते नदीनां प्रयांसि प्रीणयितृणि जलानि अच्छ समुद्रमभिलक्ष्य प्र चक्रमन्त गन्तु-मुपाक्रमन् । तत्र दृष्टान्तः । वयो न । यथा पक्षिणः स्वसराणि । सुष्ठु अर्यन्ते प्राप्यन्त इति स्वसराणि^१ कुलायाः । तानभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् ॥

स माहिन् इन्द्रो अर्णो अपां प्रैरयदहिहाच्छा समुद्रम् ।

अजनयत्सूर्यं विदद्वा अक्तुनाह्वां वयुनानि साधत् ॥ ३ ॥

सः । माहिन् । इन्द्रः । अर्णः । अपाम् । प्र । ऐरयत् । अहिहा । अच्छ । समुद्रम् ।

अजनयत् । सूर्यम् । विदत् । गाः । अक्तुना । अह्नाम् । वयुनानि । साधत् ॥ ३ ॥

माहिन्ः महनीयः^२ पूजनीयो यद्वा महिमोपेतः । अहिहा अहिं मेघं हतवानिन्द्रः ॥ 'ब्रह्म-भ्रूणवृत्रेषु क्तिप्', 'बहुलं छन्दसि' इति भूतकाले क्तिप् ॥ सः इन्द्रः अपाम् अर्णः ॥ 'ऋ गतौ' ॥ स्रोतोलक्षणं प्रवाहं समुद्रम् अच्छ अभिलक्ष्य प्रैरयत् । किंच स इन्द्रोऽङ्गिरसां बिलान्तर्वर्ति-नामावृतानां गवां लाभाय सूर्यम् अजनयत् । ततः गाः पणिभिरपहता गाः विदत् अलभत ॥ 'विदिर् लाभे' । लुङि 'इरितो वा' इति च्लेरडादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ॥ तथा अक्तुना तेजसा अह्नां दिवसानां वयुनानि प्रज्ञानानि प्रकाशान् साधत् असाधयत् ॥

सो अप्रतीनि मनवे पुरूणीन्द्रो दाशद्वाशुषे हन्ति वृत्रम् ।

सद्यो यो नृभ्यो अतसाय्यो भूत्पस्पृधानेभ्यः सूर्यस्य सातौ ॥ ४ ॥

सः । अप्रतीनि । मनवे । पुरूणि । इन्द्रः । दाशत् । दाशुषे । हन्ति । वृत्रम् ।

सद्यः । यः । नृभ्यः । अतसाय्यः । भूत् । पस्पृधानेभ्यः । सूर्यस्य । सातौ ॥ ४ ॥

१. ण-किंच यत् । २. क-ख-ग-झ-ण-त-न-म-व-स्व इति स्वसराणि । ३. क-च-झ-त-थ-म-महनीयः ।

१सः १इन्द्रः १दाशुषे हविर्दत्तवते १मनवे मनुष्याय यजमानाय १पुरुणि बहूनि १अप्रतीनि उत्कृष्टानि धनानि १दाशत् ददाति । किंच १वृत्रम् असुरं १हन्ति । कीदृशः । १यः इन्द्रः १सूर्यस्य १सातौ । सातिः संभजनम् । सूर्यसंभजनविषयभूते १पस्पृधानेभ्यः अहमेव २ प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयाम् ३ इति स्पर्धमानेभ्यः स्तोतृभ्यः नृभ्यः ३ १सद्यः तदानीमेव १अतसाय्यः तत्प्राप्ति-हेतुभूतः सन् समाश्रयणीयः १भूत् अभूत् । यद्वा सूर्यस्य सातौ ॥ 'पोऽन्तकर्मणि' । अधिकरणे क्तिन् ॥ सूर्यस्य संबन्धिनि युद्धे पस्पृधानेभ्यः सूर्येण सह स्पर्धमानेभ्योऽतसाय्योऽभूत् ॥

स सुन्वत इन्द्रः सूर्यमा देवो रिणञ्जत्ययि स्तवान् ।

आ यद्रयि गुहदवद्यमस्मै भरदंशं नैतंशो दशस्यन् ॥ ५ ॥

सः । सुन्वते । इन्द्रः । सूर्यम् । आ । देवः । रिणक् । मर्त्याय । स्तवान् ।

आ । यत् । रयिम् । गुहत्ऽअवद्यम् । अस्मै । भरत् । अंशम् । न । एतंशः । दशस्यन् ॥ ५ ॥

१स्तवान् एतशेन स्तूयमानः १देवः द्योतमानः १सः १इन्द्रः १सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते १मर्त्याय मनुष्यायैतशाय १सूर्यम् १आ १रिणक् । एतशेन स्पर्धमानं सूर्यं बलेनारेचयत् । तथा च निगमः— 'प्रैतंशं सूर्यं पस्पृधानं सौवर्च्ये सुष्विमावदिन्द्रः' (ऋ. सं. १. ६१. १५) इति । १यत् यस्मात् १एतशः सौवर्च्यो राजा १दशस्यन् यजमानः १अस्मै इन्द्राय १गुहदवद्यं प्रच्छन्नावद्यं १रयिं सोमरूपधनम् १आ १भरत् संपादयामास । तत्र दृष्टान्तः । १अंशं १न । यथा पिता अंशं भागं पुत्राय भरति तद्वत् ॥ ॥ २३ ॥

स रन्धयत्सदिवः सारथ्ये शुष्णमशुषं कुर्यवं कुत्साय ।

दिवोदासाय नवति च नवेन्द्रः पुरो व्यैरच्छम्बरस्य ॥ ६ ॥

सः । रन्धयत् । सऽदिवः । सारथ्ये । शुष्णम् । अशुषम् । कुर्यवम् । कुत्साय ।

दिवःऽदासाय । नवतिम् । च । नव । इन्द्रः । पुरः । वि । ऐरत् । शम्बरस्य ॥ ६ ॥

१सदिवः दीप्तियुक्तः १सः इन्द्रः १सारथ्ये आत्मनः सारथ्यं कुर्वते १कुत्साय १राजर्षये १शुष्णम् । शोषयति सर्वमिति शुष्णः कश्चिदसुरः । तम् १अशुषं १न केनापि शोषणीयम् । १कुर्यवम् एतन्नामानमसुरं १रन्धयत् । रन्धयतिर्वशगमने । वशमनयत् ॥ यद्वा 'रध हिंसासंराद्धयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य 'रधिजभोरचि' इति नुम् ॥ अवधीत् । किंच सः १इन्द्रः १दिवोदासाय एतन्नामकाय राज्ञे १शम्बरस्य असुरस्य १नव १नवतिं १पुरः १व्यैरत् विदारितवान् ॥

१. क-ख-ग-च-झ-ण-न-व-सूर्यसंभजनविषये भूते । २. ख-ग-च-झ-ण-ण-त-थ-न-म-व-अहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयाम् । ३. क-झ-म-म-व-'नृभ्यः' नास्ति । ४. क-झ-झ-त-व-सोममभरत्, ण-न-सोममभरत्, थ-सोममारभत्, म-सोममारभत् । ५. क-झ-थ-म-व-कुत्साय अरये (स्मै?); झ-ण-कुत्साय अस्मै । ६. म-असुरम् ।

ए॒वा तं इन्द्रो॒चथ॑महे॒म श्रव॑स्या न त्मना॑ वा॒जय॑न्तः ।

अ॒श्याम॑ तत्सा॒प्तमा॑शु॒पाणा॑ न॒नमो॑ व॒धर॑दे॒वस्य॑ पी॒योः ॥ ७ ॥

ए॒व । ते । इन्द्र॑ । उ॒चथ॑म् । अ॒हेम॑ । श्र॒व॒स्या । न । त्मना॑ । वा॒जय॑न्तः ।

अ॒श्याम॑ । तत् । सा॒प्तम् । आ॒शु॒पा॒णाः । न॒नमः॑ । व॒धः । अ॒दे॒वस्य॑ । पी॒योः ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र १श्रवस्या ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अन्नेच्छया १वाजयन्तः त्वां बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा श्रवस्या यशःकामनया वाजयन्तोऽन्नमिच्छन्तः ॥ इच्छायामपि णिच् दृश्यते । अश्वयन्तो गव्यन्तो वाजयन्त इति । वयजन्तत्वे चित्प्रातिपदिकस्य १ अन्तोदात्तत्वं स्यात् 'वाजयन्तः शतक्रतुम्' इति यथा ॥ तादृशा वयं १ते तुभ्यम् १एव १उचथं स्तोत्रं १त्मना आत्मना स्वयमेव १न १अहेम इदानीं प्रापयेम ॥ 'अहि गतौ' । न संप्रत्यर्थे ॥ १आशुपाणाः ॥ अश्रोतेः कानचि 'व्यत्ययो बहुलम्' इति लिट्यपि विकरणद्वय उपस्ययः स च ॥ त्वामश्रुवाना वयं १यदभिलपितं १तत् १साप्तं सप्तपुरुषसंवन्धि साप्तपदीनं सख्यम् १अश्याम व्यामुयाम । १अदेवस्य देवान् इन्द्रादीनजानतः १पीयोः ॥ पीयति हिंसाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य १वधः ॥ वध्यन्ते शत्रवोऽनेनेति वधरायुधम् ॥ १ननमः तदधोऽनमयः ॥ ननमः । 'णसु प्रह्वत्वे' । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः ॥

ए॒वा तै॑ गृ॒त्सम॑दाः शू॒र म॑न्मा॒वस्य॑वो न व॒युना॑नि तक्षुः ।

ब्र॒ह्म॒ण्यन्त॑ इन्द्र ते न॒वीय॑ इष॒मूर्जं॑ सु॒क्षिति॑ सु॒म्नम॑शुः ॥ ८ ॥

ए॒व । ते । गृ॒त्स॒म॒दाः । शू॒र । म॑न्म । अ॒वस्य॑वः । न । व॒युना॑नि । त॒क्षुः ।

ब्र॒ह्म॒ण्यन्तः॑ । इन्द्र॑ । ते । न॒वीयः॑ । इष॑म् । ऊ॒र्जम् । सु॒क्षिति॑म् । सु॒म्नम् । अ॒शुः ॥ ८ ॥

१शूर बलवान् हे १इन्द्र ते तुभ्यं १गृत्समदाः । अत्र यास्कः—'गृत्समदो गृत्समदनो गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः' (निरु. ९. ५.) इति । तथाविधाः १मन्म मननीयं स्तोत्रं १ते तुभ्यम् १एव १तक्षुः ततक्षुः चक्रुः । तत्र दृष्टान्तः । १अवस्यवो १न ॥ अवः । गत्यर्थादवतेरसुनि रूपम् अव इति ॥ अवो गमनमिच्छन्तः पुमांसः १वयुनानि मार्गान् यथा कुर्वन्ति तद्वत् । किञ्च १नवीयः ॥ 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्या लुक् ॥ नवीयसो नवतरस्य १ते तव १ब्रह्मण्यन्तः स्तोत्रं कर्तुमिच्छन्तो गृत्समदाः १सुक्षितिम् १इषम् शोभननिवासोपेतमन्नम् १ऊर्जं बलं १सुम्नं सुखं च १अशुः प्राप्नुयुः । एकस्मिन् गृत्समदे बहुवचनं परोक्षनिर्देशश्च ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति सिद्धार्था ॥ २४ ॥

‘वयं ते वयः’ इति नवचं नवमं सूक्तं गार्ग्यमदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘वयं ते’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्त-
विनियोगो लिङ्गादवधार्यताम् ।

वयं ते वयं इन्द्र विद्धि षु णः प्र भरामहे वाजयुर्न रथम् ।

विपन्यवो दीध्यतो मनीषा सुम्नमियक्षन्तस्त्वावतो नृन् ॥ १ ॥

वयम् । ते । वयः । इन्द्र । विद्धि । सु । नः । प्र । भरामहे । वाजयुः । न । रथम् ।

विपन्यवः । दीध्यतः । मनीषा । सुम्नम् । इयक्षन्तः । त्वावतः । नृन् ॥ १ ॥

हे इन्द्र वते तुभ्यं वयं वयः सोमलक्षणमन्नं प्र भरामहे प्रकर्षेण संपादयामः । तत्र
दृष्टान्तः । वाजयुर्न । यथान्नमात्मन इच्छन् पुमान् रथं शकटं संपादयति तद्वत् । एवं हविः-
संपादकान् नः अस्मान् सु सुष्टु विद्धि जानीहि ॥ विदेर्ज्ञानार्थस्य लोटि रूपम् । वाक्यादित्वाद-
निघातः ॥ किं कुर्वन्तो वयम् । विपन्यवः तव स्तोत्रं कुर्वाणाः । मनीषा मनस ईषया स्तुत्या
दीध्यतः दीप्यमानाः ॥ ‘दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः’ । व्यत्ययेन शतृ ॥ त्वावतः ॥ ‘युष्मदस्मद्भ्यां
छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्’ इति वतुप् ॥ त्वत्सदृशान् नृन् नेतृनग्न्यादीन् सुम्नं सुखम् इयक्षन्तः
याचमानाः । यद्वा सुम्नं सुखेन नृन् नेतृन् अग्न्यादीन् देवानियक्षन्तः ॥ इयक्षतिर्गतिकर्मा ॥ हविषा
तान् प्राप्तुवन्तो वयं भरामहे इति समन्वयः ॥

त्वं न इन्द्र त्वाभिरूती त्वायतो अभिष्टिपासि जनान् ।

त्वमिनो दाशुषो वरूतेत्थाधीरभि यो नक्षति त्वा ॥ २ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । त्वाभिः । ऊती । त्वायतः । अभिष्टिपा । असि । जनान् ।

त्वम् । इनः । दाशुषः । वरूता । इत्थाधीः । अभि । यः । नक्षति । त्वा ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं त्वाभिः त्वदीयाभिः ऊती उतिभिः पालनाभिः^१ नः अस्मान् पाहि ।
किंच त्वायतः ॥ ‘सुप आत्मनः क्यच्’ । ‘शतुरनुमः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ त्वत्कामान् जनान्
अभिष्टिपा ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति सोराकारः ॥ अभिष्टयोऽभिगन्तारः शत्रवः । तेभ्यः पाता रक्षकः

वअसि भवसि । वदाशुपः हविर्दत्तवतः यजमानस्य वत्वम् वइनः ईश्वरः खलु ववृता ॥
 ‘प्रसितस्कभितस्तभित^१’ इति निपातनादीकारस्य ऊकारः ॥ बाधकानां निवारकोऽसि । किंच त्वं तस्य
 स्तोतुः वइत्थाधीः एवंविधोपद्रवोपशमरूपकर्मासि^२ । वयः वत्वा त्वाम् वअभि वनक्षति हविषा
 परिचरति ॥

स नो युवेन्द्रो जोहूत्रः सखा शिवो नरामस्तु पाता ।

यः शंसन्तं यः शशमानमूती पचन्तं च स्तुवन्तं च प्रणेषत् ॥ ३ ॥

सः । नः । युवा । इन्द्रः । जोहूत्रः । सखा । शिवः । नराम् । अस्तु । पाता ।

यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती । पचन्तम् । च । स्तुवन्तम् । च । प्रणेषत् ॥ ३ ॥

वयुवा तरुणो यष्टृणां फलस्य शमयिता वा वजोहूत्रः स्तोतृभिराह्वातध्वो होतव्यो वा वसखा
 सखिभूतः वशिवः सुखकरः वसः वइन्द्रः वनराम् ॥ नृशब्दस्यामि छान्दसो गुणः नरशब्दस्य वा आमि
 आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुडभावः ॥ कर्मनेतृणामस्माकं वपाता पालको भवति । वयः शस्त्राणि
 वशंसन्तं वयः च वशशमानम् ॥ ‘शश पुतगतौ’ ॥ क्रियाः कुर्वाणं पुरोडाशादिकानि^३ हवींषि वपचन्तं
 वस्तुवन्तं सामभिः स्तोत्रं कुर्वाणम् । स्तुतशस्त्रयोः प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाध्यत्वेन^४ भेदस्य प्रतिपादितत्वात्
 अत्र पृथङ्निर्देशः^५ । एवमयं^६ यजमानम् वऊती ऊत्या रक्षणेन वप्रणेषत् । नयतेर्लेटि ‘सिब्वहुलम्’
 इति सिप् । अडागमः । ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेर्निघातः ॥ कर्मणां पारं प्रापयेत्^६ ॥

तमु स्तुष इन्द्रं तं गृणीषे यस्मिन्पुरा वावृधुः शशदुश्च ।

स वस्वः कामै पीपरदियानो ब्रह्मण्यतो नूतनस्यायोः ॥ ४ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुषे । इन्द्रम् । तम् । गृणीषे । यस्मिन् । पुरा । वावृधुः । शशदुः । च ।

सः । वस्वः । कामम् । पीपरत् । इयानः । ब्रह्मण्यतः । नूतनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

वतमु तमेव वइन्द्रं वस्तुषे स्तौमि । तथा वतम् इन्द्रं वगृणीषे शंसामि ॥ उभयत्र पुरुष-
 व्यत्ययः ॥ वयस्मिन् इन्द्रे वपुरा पूर्वं स्तोतारः ववावृधुः प्रवृद्धा अभवन् । वशशदुश्च शत्रून् हिंसित-
 वन्तश्च ॥ ‘शदुः शातने’ । लिटि ‘तुजादीनाम्’ इत्यभ्यासस्य दीर्घः ॥ वइयानः स्तोतृभिर्याच्यमानः
 वसः इन्द्रः वब्रह्मण्यतः स्तोत्रमिच्छतः वनूतनस्य वआयोः मनुष्यस्य यजमानस्य ववस्वः वसुनः
 वकामम् अभिलाषं वपीपरत् अभिलषितफलदानेन पूरयतु ॥

१. ख-ग-च-झ-ण-ण-त-थ-न-व-प्रसितस्कभित । २. तं-थ-°शमनं (न)रूपकर्मासि । ३. ख-
 ग-ण-त-थ-पुरोडाशादिकम् । ४. झ-प्रगीताप्रगीतभेदेन भेदः । ५. क-ख-ग-झ-ण-ण-त-थ-न-म-व-
 एवं वयम् । ६. झ-त-थ-व-प्रापयत् ।

सो अङ्गिरसामुचथा जुजुष्वान्ब्रह्मा तूतोदिन्द्रो गातुमिष्णन् ।

मुष्णन्नपसः सूर्येण स्तवानश्रस्य चिच्छिन्नथत्पूर्व्याणि ॥ ५ ॥

सः । अङ्गिरसाम् । उचथा । जुजुष्वान् । ब्रह्मा । तूतोत् । इन्द्रः । गातुम् । इष्णन् ।

मुष्णन् । अपसः । सूर्येण । स्तवान् । अश्रस्य । चित् । शिञ्चथत् । पूर्व्याणि ॥ ५ ॥

अङ्गिरसां संबन्धीनि उचथा उक्थानि जुजुष्वान् ॥ ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' इत्यस्य लिटि कसौ रूपम् ॥ सेवमानः सः इन्द्रः गातुं पणिभिरुपद्रुतानामङ्गिरसां मार्गम् इष्णन् प्रेरयन् ब्रह्म तेषां स्तोत्रं कामप्रदानेन तूतोत् ॥ ' तु वृद्धौ ' इत्यस्य लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः ॥ अवर्धयत् । किञ्च स्तवान् स्तोतृभिः स्तूयमानः सूर्येण स्वात्मभूतेन अपसः मुष्णन् अपहरन् । उदिते हि सूर्ये उपसो व्यावर्तन्ते । तादृशः स इन्द्रः अश्रस्य । अश्रुते स्वतेजसा सर्वं जगदित्यश्रः कश्चिदसुरः । तस्य पूर्व्याणि पुरातनानि पुराणि बलानि वा शिञ्चथत् अश्रथयत् शिथिलीचकार ॥ ॥२५॥

स ह श्रुत इन्द्रो नाम देव ऊर्ध्वो भुवन्मनुषे दस्मत्तमः ।

अव प्रियमर्शसानस्य साह्वाञ्छिरो भरदासस्य स्वधावान् ॥ ६ ॥

सः । ह । श्रुतः । इन्द्रः । नाम । देवः । ऊर्ध्वः । भुवत् । मनुषे । दस्मत्तमः ।

अव । प्रियम् । अर्शसानस्य । साह्वान् । शिरः । भरत् । दासस्य । स्वधावान् ॥ ६ ॥

देवः द्योतमानः श्रुतः कीर्तिमान् अत एव दस्मत्तमः सर्वैरतिशयेन दर्शनीयः सः इन्द्रः मनुषे मनोरथम् ऊर्ध्वः भुवत् कामप्रदाने प्रवृत्ते उन्मुखः भवतु ॥ नाम प्रसिद्धौ । ह इति पूरणः ॥ तदुच्यते । साह्वान् शत्रून्भिभवन् स्वधावान् बलवानिन्द्रः अर्शसानस्य लोकं बाधमानस्य दासस्य एतन्नामकस्यासुरस्य प्रियं शिरः अव भरत् अधः पातयतु ॥ हरतेर्लेट्य-डागमः । ह्यग्रहोर्भः ॥

स वृत्रहेन्द्रः कृष्णयोनीः पुरंदरो दासीरैरयद्वि ।

अर्जनयन्मनवे क्षामपश्च सत्रा शंसं यजमानस्य तूतोत् ॥ ७ ॥

सः । वृत्रहा । इन्द्रः । कृष्णयोनीः । पुरन्दरः । दासीः । ऐरयत् । वि ।

अर्जनयत् । मनवे । क्षाम् । अपः । च । सत्रा । शंसम् । यजमानस्य । तूतोत् ॥ ७ ॥

वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता पुरंदरः शम्बरपुरां दारयिता सः इन्द्रः कृष्णयोनीः निकृष्टजातीः दासीः उपक्षपयित्रीरासुरीः सेनाः वि ऐरयत् व्यनुदत् । किञ्च मनवे मनोरथं क्षां पृथिवीम् अपः

उदकानि च अजनयत् । यजमानस्य सत्रा महान्तं शंसम् अभिलापं तूतोत् कामप्रदानेन पूरयतु ॥ 'तु वृद्धौ' इति सौत्रो धातुः । शपः श्लुः । तुजादित्वादीर्घः ॥ यद्वा सत्रा महत् शंसं शंसनीयं शस्त्रं कामप्रदानेन वर्धयतु । यद्वा कृष्णयोनीः कृष्णाख्येनासुरेण निपिक्तेरेतस्का दासीभीर्या चैरयत् न्यनुदत् । तथा मन्त्रः—'यः कृष्णगर्भा निरहवृजिश्चना' (क्र. सं. १. १०१. १) इति ॥

तस्मै तवस्यमनु दायि सत्रेन्द्राय देवेभिरर्णसातौ ।

प्रति यदस्य वज्रं बाह्वोर्धुहृत्वी दस्यूपुर आयसीनि तारीत् ॥ ८ ॥

तस्मै । तवस्यम् । अनु । दायि । सत्रा । इन्द्राय । देवेभिः । अर्णसातौ ।

प्रति । यत् । अस्य । वज्रम् । बाह्वोः । धुः ।

हृत्वी । दस्यूपुरः । आयसीः । नि । तारीत् ॥ ८ ॥

देवेभिः देवनशीलैः स्तोत्रभिः अर्णसातौ उदकलाभे निमित्ते तस्मै इन्द्राय तवस्यं तवसे बलाय हितं बलवर्धनं हविः सत्रा संततं सर्वेष्वहःसु अनु अनुक्रमेण सवनत्रये दायि अदायि । यद्वा तवस्यम् । यद्वलं प्रवृद्धाय दीयते तत्तवस्यम् । देवेभिर्देवैरुदकभजनेऽनुक्रमेण तद्वलं तस्मा इन्द्रायादायि । तथा मन्त्रः—'अनु ते दायि मह इन्द्रियाय' (क्र. सं. ६. २५. ८) इति । यत् यदा अस्य इन्द्रस्य बाह्वोः वज्रं प्रति धुः स्तोतारोऽसुरवधसूचकेन स्तोत्रेण प्रतिनिदधुः । स्तूयमानो हीन्द्रो दस्युवधार्थं वज्रमादत्ते ॥ दधुः । दधातेर्लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'आतः' इति झेर्जुस् ॥ ततस्तेन वज्रेण दस्यूपुरं असुरान् हृत्वी हावा तदीयाः आयसीः अयोमयीः पुरः नि तारीत् नितरामनाशयत् ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोत्रभ्यो मार्ति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोत्रभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २६ ॥

'विश्वजिते' इति षडृचं दशमं सूक्तं गार्ग्यमदमैन्द्रम् । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टाः पञ्च जगत्यः ॥ तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

विश्वजिते धनजिते स्वजिते सत्राजिते नृजिते उर्वराजिते ।

अश्वजिते गोजिते अब्जिते भरेन्द्राय सोमं यजताय हर्यतम् ॥ १ ॥

विश्वजिते । धनजिते । स्वजिते । सत्राजिते । नृजिते । उर्वराजिते ।

अश्वजिते । गोजिते । अब्जिते । भर । इन्द्राय । सोमम् । यजताय । हर्यतम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो ^१इन्द्राय ^२सोमं ^३भर संपादय । कीदृशाय । ^४विश्वजिते सर्वस्य जेत्रे । तदेव प्रपञ्चयति । ^५धनजिते शत्रुविजयेन तदीयधनानां जेत्रे । ^६स्वर्जिते स्वर्गस्य जेत्रेऽधिपतये । ^७सत्राजिते सत्रा संततं जयशीलाय महतो जेत्रे वा । ^८नृजिते नृणां नायकानां जेत्रे । ^९उर्वराजिते । उर्वरा सर्व-सस्याख्या भूः । तस्या जेत्रे । ^{१०}अश्वजिते ^{११}गोजिते बलेनापहतानां गवां जेत्रे । ^{१२}अग्निजिते वृत्रेणाक्रान्ता-नामपां जेत्रे । ^{१३}यजताय यजनीयाय तस्मा इन्द्राय ^{१४}हर्यतम् ॥ ‘हर्य गतिकान्त्योः’ । ‘भृमृदृशि’ इत्यादिना कर्मण्यतच् ॥ कमनीयं स्पृहणीयं वा सोमं भरेति समन्वयः ॥

अभिभुवे^१ऽभिभङ्गाय^२ वन्वते^३ऽपाळ्हाय^४ सहमानाय^५ वेधसे^६ ।

तुविग्रये^७ वह्नये^८ दुष्टरीतवे^९ सत्रासाहे^{१०} नम इन्द्राय^{११} वोचत ॥ २ ॥

अभिभुवे^१ । अभिभङ्गाय^२ । वन्वते^३ । अपाळ्हाय^४ । सहमानाय^५ । वेधसे^६ ।

तुविग्रये^७ । वह्नये^८ । दुष्टरीतवे^९ । सत्रासाहे^{१०} । नमः^{११} । इन्द्राय^{१२} । वोचत ॥ २ ॥

^१अभिभुवे सर्वस्याभिभवित्रे ^२अभिभङ्गाय असुराणां भञ्जकाय ^३वन्वते ॥ ‘वन षण संभक्तौ’ । व्यत्ययेन उप्रत्ययः ॥ शत्रूणां धनानां^४ संभजकाय^५ । ^६अपाळ्हाय ॥ सहेः कर्मणि निष्ठा । उत्वाभाव-श्छान्दसः ॥ शत्रुभिरनभिभूताय । ^७सहमानाय सर्वसहाय ^८वेधसे सर्वस्य विधात्रे । ^९तुविग्रये पूर्णप्रीवाय ॥ यद्वा ‘गृ शब्दे’ । औणादिकः कर्मणि क्प्रत्ययः ॥ तुविभिर्बहुभिः स्तोतव्याय । ^{१०}वह्नये सर्वस्य वोद्वे ^{११}दुष्टरीतवे अन्यैर्दुस्तराय दुर्हिंसाय । ^{१२}सत्रासाहे^३ सर्वदाभिभवित्रे महतोऽभिभवित्रे वा एवंविधाय ^{१३}इन्द्राय ^{१४}नमः नमःशब्दपूर्वकं स्तोत्रं ^{१५}वोचत हे स्तोतारो यूयं ब्रूत ॥ ब्रूजो लुङि ‘ब्रुवो वचिः’ । ‘अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्’ इत्यङादेशः । ‘वच उम्’ इत्युम् । गुणः ॥

सत्रासाहो^१ जनभक्षो^२ जनसहश्र्यवनो^३ युध्मो^४ अनु जोषमुक्षितः^५ ।

वृतंचयः^६ सहुरिर्विक्वारित^७ इन्द्रस्य^८ वोचं^९ प्र कृतानि^{१०} वीर्या^{११} ॥ ३ ॥

सत्रासाहः^१ । जनभक्षः^२ । जनसहः^३ । च्यवनः^४ । युध्मः^५ । अनु^६ । जोषम्^७ । उक्षितः^८ ।

वृतंचयः^९ । सहुरिः^{१०} । विक्षु^{११} । अरितः^{१२} । इन्द्रस्य^{१३} । वोचम्^{१४} । प्र^{१५} । कृतानि^{१६} । वीर्या^{१७} ॥ ३ ॥

^१सत्रासाहः^३ बहूनामभिभविता ^२जनभक्षः जनानां यजमानानां कामप्रदानेन संभक्ता तैः संभजनीय इति वा । ^३जनसहः बलिनां जनानामभिभविता ^४च्यवनः शत्रूणां च्यावयिता स्वस्थानात् । ^५युध्मः योद्धा ^६जोषम् ^७अनु प्रीतिमनु ^८उक्षितः सिक्तः सोमेन । ^९वृतंचयः वृतस्याभीष्टस्याचेता संचेता दातेत्यर्थः । यद्वा वर्तते पुनःपुनरभिमुखमागच्छतीति वृत् शत्रुः । तं चयते हिनस्तीति वृतंचयः । चयतिर्हिंसाकर्मा । तथा च ब्राह्मणं—‘यो वै भागिनं भागाज्जुदते चयते वैनं स यदि वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते त्वेवैनम्’ (ऐ. ब्रा. २. ७) इति । ^{१०}सहुरिः ॥ ‘जसिसहोरुरिन्’

१. क-म-वधं संभजनाय; ख-ग-ण१-धनानां संभजनस्य; झ-वधं संभजनय; झ१-वधभजनाय; ण-त-थ-न-वधं भजनाय; व-वधं भजमानाय । २. ख-ग-ण-थ-सत्रासाहे । ३. थ-म-सत्रासाहः ।

इत्युरिन्प्रत्ययः ॥ अभिभविता शत्रूणां विक्षु प्रजासु आरितः पालकत्वेन प्रापितो भवति । तादृशस्य इन्द्रस्य कृतानि वृत्रहननादिरूपाणि वीर्यां सामर्थ्यानि प्र वोचं प्रकर्षेण वदामि ॥

अनानुदो वृषभो दोधतो वधो गम्भीर ऋष्वो असमष्टकाव्यः ।

रध्रचोदः श्रथनो वीळितस्पृथुरिन्द्रः सुयज्ञ उपसः स्वर्जनत् ॥ ४ ॥

अननुऽदः । वृषभः । दोधतः । वधः । गम्भीरः । ऋष्वः । असमष्टऽकाव्यः ।

रध्रऽचोदः । श्रथनः । वीळितः । स्पृथुः । इन्द्रः । सुयज्ञः । उपसः । स्वः । जनत् ॥ ४ ॥

‘अनानुदः’^१ । अनु पश्चाद्दातीत्यनुदः । ‘आतश्चोपसर्गे’ इति कर्तरि कः । स नास्ति यस्य स तथोक्तः । प्रभूतधनदानेन समानः^२ नास्तीत्यर्थः । अत एव वृषभः कामानां वर्षिता । दोधतः ॥ दुग्धिहिंसाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य वधः हन्ता गम्भीरः महत्त्वेन गाम्भीर्योपेतः । ऋष्वः महान् यद्वा दर्शनीयः सर्वैः । असमष्टकाव्यः ॥ ‘अशू व्याप्तौ’ ॥ कर्मणि निष्ठा । ऊदित्वात् इडिकल्पः । नञ्समासः ॥ अन्यैरव्याप्तकर्मा । रध्रचोदः ॥ ‘रध हिंसासंराद्धयोः’ ॥ रधाणां समृद्धानां प्रेरकः । यद्वा हिंसकानां^३ शत्रूणां^३ चोदकः । श्रथनः शत्रूणां बलापहारेण शातयिता । वीळितः दृढाङ्गः स्पृथुः स्वतेजसा जगव्याप्य वर्तमानः सुयज्ञः सुकर्मा । एतादृशः इन्द्रः उपसः स्वः सूर्यं ज्योतिः । ‘स्वः सूर्यः’ इति हि ब्राह्मणम् । सूर्यं च जनत् प्रादुश्चकार ॥

यज्ञेन गातुमसुरो विविद्रिरे धियो हिन्वाना उशिजो मनीषिणः ।

अभिस्वरा निषदा गा अवस्यव इन्द्रे हिन्वाना द्रविणान्याशत ॥ ५ ॥

यज्ञेन । गातुम् । अप्सुतुरः । विविद्रिरे । धियः । हिन्वानाः । उशिजः । मनीषिणः ।

अभिऽस्वरा । निऽसदा । गाः । अवस्यवः । इन्द्रे । हिन्वानाः । द्रविणानि । आशत ॥ ५ ॥

धियो हिन्वानाः स्तुतीरिन्द्रे प्रेरयन्तः उशिजः इन्द्रं कामयमानाः मनीषिणः मेधाविनोऽङ्गिरसः असुरः अपां प्रेरकादिन्द्रात् गातुं गवां मार्गं यज्ञेन तपसा विविद्रिरे लेभिरे । ततः अवस्यवः रक्षणमिच्छन्तः इन्द्रे गाः स्तुतीः हिन्वानाः ॥ ‘हि गतिवृद्धयोः’ । स्वादिः ॥ प्रेरयन्तस्तेऽङ्गिरसः अभिस्वरा अभितः स्वरः स्वरणं शब्दनं यस्य तेन स्तोत्रेण निषदा उपसदेन च द्रविणानि गोधनानि आशत प्राप्नुवन् ॥ अश्रोतेर्लुङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् ॥

१. त-अननुदः । २. क-ज्ञ-ण-त-थ-न-म-व-समानोऽनु । ३. ख-ग-व-ज्ञ-ण-ण-त-थ-न-व-शत्रूणां हिंसकानाम् ।

इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे ।

पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाज्ञानं वाचः सुदिनत्वमहाम् ॥ ६ ॥

इन्द्र । श्रेष्ठानि । द्रविणानि । धेहि । चित्तिम् । दक्षस्य । सुभगत्वम् । अस्मे इति ।

पोषम् । रयीणाम् । अरिष्टिम् । तनूनाम् । स्वाज्ञानम् । वाचः । सुदिनत्वम् । अहाम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र श्रेष्ठानि उत्तमानि द्रविणानि धनान्यस्मभ्यं धेहि निधेहि । दक्षस्य ॥ दक्षेर्भावे घञ् ॥ कर्मकरणसामर्थ्यस्य चित्तिं व्याप्तिं धेहि । अस्मे अस्मभ्यं सुभगत्वं शोभनधनवत्त्वं सौभाग्यं वा धेहि^१ । रयीणां त्वया दत्तानां धनानां पोषं समृद्धिं धेहि । तनूनाम् अङ्गानाम् । यद्वा तायत एभिः कुलमिति तन्वः पुत्राः । तनोतेः करणे उपत्ययः । तेषाम् अरिष्टिम् अहिंसां धेहि । तथा अस्मदीयायाः वाचः स्वाज्ञानं स्वादुताम् । अह्नां सुदिनत्वं शोभनदिनत्वं^२ च धेहि । येषु हीन्द्रादयो देवा इज्यन्ते तानि सुदिनानि । तेषां भावः सुदिनत्वम् ॥ २७ ॥

‘त्रिकद्रुकेषु’ इति चतुर्कचमेकादशं सूक्तं गात्समदमैन्द्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘त्रिकद्रुकेषु चतुष्कमष्टयाद्यतिशाकरमन्याष्टिर्वा’ इति । आद्यायामष्टिश्चतुःषष्ट्यक्षरा । अवशिष्टाः षष्ट्यक्षरा अतिशार्क्यः । अन्त्याष्टिर्वा । षोडशिशब्दे ‘त्रिकद्रुकेषु’ इति तृचः । सूत्रितं—‘त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिति तृचावातिच्छन्दसौ’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥ अविवाक्येऽहनि मरुत्वतीये प्रतिपत्तृचस्य ‘त्रिकद्रुकेषु’ इति प्रथमा । ‘दशमेऽहनि’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘आ त्वा रथं यथोतय इत्येतस्याः स्थाने त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि मरुत्वतीय आद्या । ‘तस्य विशेषान्वक्षामः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्’ (आश्व. श्रौ. १०. १०) इति ॥ महाव्रतेऽपि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियस्तृचः । ‘त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति स्तोत्रियः’ (ऐ. आ. ५. १) इति सूत्रितम् ॥

त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृपत्सोममपिबद्विष्णुना

सुतं यथावशत् । स ई ममाद् महि कर्म कर्तवे

महामुरुं सैनं सश्वदेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्द्रुः ॥ १ ॥

त्रिकद्रुकेषु । महिषः । यवऽआशिरम् । तुविऽशुष्मः ।

तृपत् । सोमम् । अपिबत् । विष्णुना । सुतम् । यथा । अवंशत् ।

सः । ईम् । ममाद् । महि । कर्म । कर्तवे । महाम् । उरुम् ।

सः । एनम् । सश्वत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्द्रुः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । ^१महिपः महान् पूज्यः ^२तुविशुष्मः बहुबलः ^३तृपत् ॥ 'तृप प्रीणने' । तुदादिः ।
आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नमभावः ॥ तृप्यन् इन्द्रः ^४त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेष्वभि-
ष्टविकेष्वहःसु ^५सुतम् अभिपुतं ^६यवाशिरं यवमयैः सक्तुभिर्मिश्रितम् ॥ आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः
क्विपि 'अपस्पृधेथाम्' इत्यादिना शिर इत्यादेशः ॥ तं ^७सोमं ^८विष्णुना सह ^९अपिबत् । यथावशत्
पूर्वं यथा तं सोममकामयत् तथापिबत् ॥ 'वश कान्तौ' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः ॥
पीतः ^{१०}सः सोमः ^{११}महां महान्तम् ^{१२}उरुं तेजसा विस्तीर्णम् ^{१३}ईम् एनमिन्द्रं ^{१४}ममाद अमादयत् ।
किमर्थम् । ^{१५}महि महत् वृत्रहननादिलक्षणं ^{१६}कर्म ^{१७}कर्तवे कर्तुम् । ^{१८}सत्यः ^{१९}इन्द्रः सवन् ^{२०}देवः दीप्यमानः
^{२१}सः सोमः ^{२२}सत्यं यथार्थभूतं ^{२३}देवं सोमं कामयमानम् ^{२४}इन्द्रं ^{२५}सश्चत् । सश्चित्चर्यासिकर्मा । व्याप्नोतु ॥

अध त्विषीमाँ अभ्योजसा क्रिविं युधाभवदा रोदसी अपृणदस्य मज्मना प्र वावृधे ।
अर्धत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत सैनं सश्चदेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ २ ॥

अध । त्विषिऽमान् । अभि । ओजसा । क्रिविम् । युधा । अभवत् । आ ।

रोदसी इति । अपृणत् । अस्य । मज्मना । प्र । वावृधे ।

अर्धत्त । अन्यम् । जठरे । प्र । ईम् । अरिच्यत ।

सः । एनम् । सश्चत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ २ ॥

^१अध अथ सोमपानानन्तरं ^२त्विषीमान् दीप्तिमानिन्द्रः ^३ओजसा बलेन ^४क्रिविं नामासुरं
^५युधा युद्धेन ^६अभि ^७अभवत् अभिभूतवान् । किंच स इन्द्रः ^८रोदसी यावापृथिव्यौ ^९आ
^{१०}अपृणत् स्वतेजसा समन्तात् पूरयामास । तथा ^{११}अस्य पीतस्य सोमस्य ^{१२}मज्मना बलेन ^{१३}प्र ^{१४}वावृधे
प्रकर्षेण वर्धते । यद्वा अस्य क्रिवेरसुरस्य मज्मना सारेण रोदसी अपूरयत् । ^{१५}सः इन्द्रः सोमं द्वेधा
विभज्य ^{१६}अन्यं भागं स्वकीये ^{१७}जठरे ^{१८}अर्धत्त । ^{१९}ईम् एनम् अपरं भागं देवेभ्यः ^{२०}प्र ^{२१}अरिच्यत
प्रारेचयत् । एतेनार्धमिन्द्राय अर्धमन्येभ्यः ^{२२}देवेभ्य इत्युक्तं भवति । तथा तैत्तिरीयकं- 'यत्सर्वेषामर्ध-
मिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः' (तै. सं. ५. ४. ८. ३) इति ॥

साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैः

सासहिर्मृधो विचर्षणिः । दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु

सैनं सश्चदेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ ३ ॥

साकम् । जातः । क्रतुना । साकम् । ओजसा । ववक्षिथ ।

साकम् । वृद्धः । वीर्यैः । ससहिः । मृधः । विचर्षणिः ।

दाता । राधः । स्तुवते । काम्यम् । वसु ।

सः । एनम् । सश्चत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ ३ ॥

वक्रतुना कर्मणा प्रज्ञया वा वसाकं सह जातः वसाकमोजसा बलेन सह ववक्षिथ विश्वं वोढुमिच्छसि ॥ वहेः सनन्तस्य लिटि मन्त्रत्वादाम् न भवति ॥ किंच त्वं वीर्यैः शत्रुहननादि-
लक्षणैः पराक्रमैः वसाकं सह वृद्धः प्रवृद्धः मृधः हिंसकान् संग्रामान्वा वसासहिः । 'न
लोकाव्ययः' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तेषामभिभविता विचर्षणिः पुण्यकृतः अपुण्यकृतश्च विशेषेण
द्रष्टा स्तुवते स्तोत्रं कुर्वाणाय यजमानाय वराधः साधकं काम्यं प्रार्थनीयं वसु धनं दाता सन्
ववक्षिथेति समन्वयः । सैनमिति परोक्षनिर्देशः सिद्धार्थश्च ॥

तव त्यन्नर्यं नृतोऽप इन्द्र प्रथमं पूर्य दिवि प्रवाच्यं कृतम् ।

यदेवस्य शर्वसा प्रारिणा असुं रिणन्नपः ।

भुवद्विश्वमभ्यादेवमोजसा विदादूर्जं शतक्रतुर्विदादिषम् ॥ ४ ॥

तव । त्यत् । नर्यम् । नृतो इति । अपः । इन्द्र । प्रथमम् । पूर्यम् । दिवि । प्रवाच्यम् । कृतम् ।
यत् । देवस्य । शर्वसा । प्र । अरिणाः । असुम् । रिणन् । अपः ।
भुवत् । विश्वम् । अभि । अदेवम् । ओजसा । विदात् । ऊर्जम् ।
शतक्रतुः । विदात् । इषम् ॥ ४ ॥

नृतो सर्वेषां नर्तयितः हे इन्द्र नर्यं नराणां हितकरं प्रथमं प्रततम् ॥ 'प्रथमं प्रततम्' इति
यास्कः । पूर्यं पूर्वकालभवं त्वया कृतं तव त्यत् तत् अपः कर्म दिवि स्वर्गलोके प्रवाच्यं
प्रकर्षेण वक्तव्यम् । श्लाघनीयमित्यर्थः । किं तत् । देवस्य विजिगीषोरसुरस्य असुं प्राणं रिणन्
हिंसन् त्वं अपः तेन निरुद्धान्युदकानि प्रारिणाः प्रैरयः इति यदेतत्कर्म तत्प्रवाच्यमिति समन्वयः ।
परोक्षनिर्देशोऽवशिष्टः ४ । स इन्द्रः विश्वं व्याप्तम् अदेवं तमोरूपमसुरम् ओजसा बलेन अभि
भुवत् अभिभवतु । किंच शतक्रतुः इन्द्रः ऊर्जं बलं विदात् लभतु । इषं हविलक्षणमन्नं च
विदात् ॥ 'विदिर् लाभे' । शविकरणी । लेट्याडागमः ६ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रेदमेकोनविंशत्यृचं गार्ग्समदं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—
'गणानामेकोना ब्राह्मणस्पत्यं ह बार्हस्पत्यास्तु दृष्टलिङ्गाः पञ्चदश्यन्त्ये त्रिष्टुभौ' इति । पञ्चदश्येकोनविंशी
च त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । यासु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बार्हस्पत्याः । शिष्टा ब्राह्मणस्पत्याः ॥
प्रवर्ग्ये अभिष्टवे एतत्सूक्तम् । 'स्पृष्टोदकम्' इति खण्डे सूत्रितं— 'गणानां स्वा प्रथश्च यस्य'
(आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

१. ण-त-थ-म- 'सह वृद्धः' नास्ति । २. म-पापकृतश्च । ३. थ-प्रततम् । ४. क-ख-ग-ण-ण-
न-व-परोक्षनिर्देशो वसिष्ठः; झ-झ-प-परोक्षनिर्देशो वाशिष्टः; च-त-थ-परोक्षनिर्देशोऽविशिष्टः । ५. ख-ग-
ण-त-थ- 'च' नास्ति । ६. ग-ण-ण-न-लेट्याडागमः । ७. म-अभिष्टवे एव ।

गुणानां त्वा गुणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥ १ ॥

गुणानाम् । त्वा । गुणऽपतिम् । हवामहे । कविम् । कवीनाम् । उपमश्रवःऽतमम् ।

ज्येष्ठराजम् । ब्रह्मणाम् । ब्रह्मणः । पते ।

आ । नः । शृण्वन् । ऊतिऽभिः । सीद । सादनम् ॥ १ ॥

हे ऽब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽन्नस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पते पालयितः ऽगुणानां देवादिगणानां संबन्धिनं ऽगुणपतिं स्वीयानां पतिम् । ऽकवीनां क्रान्तदर्शिनां ऽकविम् । ऽउपमश्रवस्तमम् । उपमीयतेऽनयेत्युपमा । सर्वेषामन्नानामुपमानं श्रवोऽन्नं यस्य स तथोक्तः । अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः ॥ उपमा 'माङ् माने' । 'आतश्चोपसर्गे' करणेऽङ्प्रत्ययः । 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोः' इति ह्रस्वत्वम् ॥ ऽज्येष्ठराजम् । ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः । तेषां मध्ये राजन्तं ऽब्रह्मणां मन्त्राणां स्वामिनं ऽत्वा त्वां ऽहवामहे अस्मिन् कर्मण्याह्वयामः । किंच ऽनः अस्माकं स्तुतीः ऽशृण्वन् त्वं ऽऊतिभिः पालनैर्हेतुभूतैः ऽसादनम् । सीदन्त्यस्मिन्निति सादनम् । यज्ञगृहं ऽआ ऽसीद उपविश ॥

देवाश्चित्ते असुर्यं प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः ।

उत्साइव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ २ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्य । प्रऽचेतसः । बृहस्पते । यज्ञियम् । भागम् । आनशुः ।

उत्साऽइव । सूर्यः । ज्योतिषा । महः । विश्वेषाम् । इत् । जनिता । ब्रह्मणाम् । असि ॥ २ ॥

ऽअसुर्यं असुराणां हन्तः हे ऽबृहस्पते ऽप्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः ऽते त्वदीयाः ऽदेवाश्चित् देवा अपि ऽयज्ञियं यज्ञार्हं ऽभागम् ऽआनशुः प्राप्नुवन् । यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणम् । प्रकृष्टज्ञानवतस्ते तव संबन्धिनो देवा इति योजनीयम् । यद्वा प्रचेतसः । विभक्तिपरिणामः । प्रचेतसि त्वयि सति देवा यज्ञियं भागमानशिरे । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां रक्षोघ्नमन्त्रैरपाकरणात् । 'न वै ब्रह्मण्वद्रिप्यति' (ऐ. ब्रा. १. १३) इति श्रवणात् । ऽज्योतिषा तेजसा ऽमहः महनीयः^१ ऽसूर्यः ऽउत्साइव । उत्साः^२ किरणाः ॥ 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्प्रत्ययः ॥ यथा किरणान् जनयति तथा ऽविश्वेषां सर्वेषां ऽब्रह्मणां^३ मन्त्राणां^३ ऽजनिता जनयितैव ऽअसि ॥ 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णिलोपः ॥

१. क-ख-ग-झ-न-म-महनीयः । २. म-सत्वेषु (? वसत्येषु) परं तेज इति उत्साः । ३. म-ब्राह्मणानाम् ।

आ विवाध्या परिपस्तमांसि च ज्योतिष्मन्तं रथमृतस्य तिष्ठसि ।

बृहस्पते भीमममित्रदम्भनं रक्षोहणं गोत्रभिदं स्वर्विदम् ॥ ३ ॥

आ । विवाध्य । परिऽरपः । तमांसि । च । ज्योतिष्मन्तम् । रथम् । ऋतस्य । तिष्ठसि ।

बृहस्पते । भीमम् । अमित्रऽदम्भनम् । रक्षःऽहनम् । गोत्रऽभिदम् । स्वःऽविदम् ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते परिपः । परितो रपः पापरूपं रक्षः ॥ यद्वा 'रप लप व्यक्तायां वाचि' । क्तिप् ॥ परिवदतो निन्दकान् तमांसि च विवाध्य तेजसा निराकृत्य ज्योतिष्मन्तं ज्योतिषा तद्वन्तम् ऋतस्य यज्ञस्य प्रापकं भीमं शत्रूणां भयंकरं अमित्रदम्भनं शत्रूणां हिंसकम् । तदेवाह । रक्षोहणं रक्षसां हन्तारं गोत्रभिदं मेघानां भेत्तारं स्वर्विदं स्वर्गस्य लम्भकं रथम् आ तिष्ठसि अधितिष्ठसि ॥

सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनं यस्तुभ्यं दाशान्न तमंहो अश्रवत् ।

ब्रह्मद्विषस्तपनो मन्युमीरसि बृहस्पते महि तत्ते महित्वनम् ॥ ४ ॥

सुनीतिभिः । नयसि । त्रायसे । जनम् । यः । तुभ्यम् । दाशात् । न । तम् । अंहः । अश्रवत् ।

ब्रह्मद्विषः । तपनः । मन्युऽमीः । असि । बृहस्पते । महि । तत् । ते । महिऽत्वनम् ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते सुनीतिभिः । शोभनं नीतयः येषु ते सुनीतयः सन्मार्गाः । तैः जनं नयसि । अपेक्षितफलं प्रापयसि । त्रायसे जनमापन्नयो रक्षसि च । यः यजमानः तुभ्यं हविलक्ष्णमन्नं दाशात् प्रयच्छेत् ॥ 'दाश दाने' । लेख्याडागमः ३ ॥ तम् अंहः पापं पापरूपं दारिद्र्यं वा न अश्रवत् न प्राप्नुयात् ॥ अश्रोतेर्लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अडागमः ॥ ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा द्वेष्टुः तपनः तापकः असि । किंच मन्युमीः मन्योः क्रोधस्य परेषां ज्ञानस्य वा हिंसकोऽसि ॥ 'मीङ् हिंसायां' । क्तिप् ॥ ते तव तत् तादृशं महि महत् प्रभूतं महित्वनं माहात्म्यमस्ति ॥

न तमंहो न दुरितं कुतश्चन नारातयस्तितिरुर्न द्रयाविनः ।

विश्वा इदस्माद्धुरसो वि बाधसे यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पते ॥ ५ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुःऽइतम् । कुतः । चन । न । अरातयः । तितिरुः । न । द्रयाविनः ।

विश्वाः । इत् । अस्मात् । ध्वरसः । वि । बाधसे ।

यम् । सुगोपाः । रक्षसि । ब्रह्मणः । पते ॥ ५ ॥

१. क-क्ष-सर्वलम्भकम्; ख-ग-च-क्ष१-ण-ण१-थ-न-व-सर्वस्य लम्भकम्; म-सर्गलम्भकम् । २. ख-ग-क्ष-ण-म-शोभननीतयः । ३. ख-ग-च-क्ष१-न-लेख्याडागमः ।

हे वृहस्पते सुगोपाः सुष्ठु पालयिता स्वं वयं जनं वरक्षसि पालयसि त्वं जनं वंहः
आहन्तव्यं दुःखं न बाधते । वदुरितं तत्कारणं पापं च न बाधते । वरातयः हिंसकास्तं जनं वकुत-
श्चन सर्वासु दिक्षु न वतितिरुः ॥ तिरतिहिंसाकर्मा । लिट् ॥ न हिंसन्ति । तथा वद्वयाविनः ।
मनस्यन्यक्रियायां चान्यदित्येतद्वयं येषामस्ति ते द्वयाविनो वच्चकाः । तेऽपि तं जनं न बाधन्ते ।
किंच वध्वरसः हिंसिकाः विश्वाः सर्वाः सेनास्तदर्थं वि वबाधसे विशेषेण बाधस एव ॥ २९ ॥

त्वं नो गोपाः पथिकृद्विचक्षणस्तव व्रताय मतिभिर्जरामहे ।

वृहस्पते यो नो अभि हरो दधे स्वा तं मर्मर्तु दुच्छुना हरस्वती ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । गोपाः । पथिकृत् । विचक्षणः । तव । व्रताय । मतिभिः । जरामहे ।

वृहस्पते । यः । नः । अभि । हरः । दधे । स्वा । तम् । मर्मर्तु । दुच्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

हे वृहस्पते त्वं नः अस्माकं गोपाः पालयिता पथिकृत् सन्मार्गकृच्च^१ भवसि । विचक्षणः
विशेषेण द्रष्टा सर्वज्ञस्त्वम् । तव व्रताय त्वत्संबन्धिने यज्ञाय मतिभिः स्तोत्रैः जरामहे
स्तुमः ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ वयः पुमान् नः अस्मान् अभि अभिलक्ष्य हरः ॥ ' हृ कौटिल्ये ' ।
भावेऽसुन् ॥ कौटिल्यं दधे विदधाति त्वं स्वा स्वीया दुच्छुना दुर्बुद्धिः हरस्वती वेगवती सती
मर्मर्तु मोचयतु ॥ ' मृड् प्राणत्यागे ' । अन्तर्भावितण्यर्थस्य यङ्लुकि लोटि रूपम् ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः ।

वृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातीवा । मर्तः । सानुकः । वृकः ।

वृहस्पते । अप । तम् । वर्तय । पथः । सुगम् । नः । अस्यै । देववीतये । कृधि ॥ ७ ॥

उत वा अपि च हे वृहस्पते अरातीवा अभिमुखमागमनवान् सानुकः समुच्छ्रितः ।
' सानु समुच्छ्रितम् ' (निरु. २. २४) इति यास्कः । वृकः ॥ ' वृक आदाने ' ॥ धनादीनामादाता वयः
मर्तः मनुष्यः अनागसः अपराधहीनान् नः अस्मान् मर्चयात् ॥ मर्चयति हिंसाकर्मा ॥
हिंस्यात् । त्वं मर्त पथः वैदिकान्मार्गात् अप वर्तय निवर्तय । नः अस्माकं अस्यै देववीतये
देवानां वीतिः सोमभक्षणम् अत्रेति^२ देववीतिर्यज्ञः । अस्यै देववीतयेऽस्मै यज्ञाय नोऽस्माकं सुगं
सुष्ठु गन्तव्यं मार्गं कृधि कुरु । यज्ञानुष्ठानाय सुमतिं देहीत्यर्थः ॥

त्रा॒तारं॑ त्वा त॒नूनां॑ ह॒वाम॒हेऽव॑स्प॒र्त॒रधि॑व॒क्तारं॑ म॒स्मयु॑म् ।

बृ॒हस्प॑ते दे॒वनि॑दो नि ब॒र्हय॑ मा दुरे॒वा उत्त॑रं सु॒न्नमु॑न्न॒शन् ॥ ८ ॥

त्रा॒तारम् । त्वा । त॒नूनाम् । ह॒वाम॒हे । अ॒व॒स्प॒र्तः । अ॒धि॒व॒क्तारम् । अ॒स्म॒युम् ।

बृ॒हस्प॑ते । दे॒वनि॑दः । नि । ब॒र्हय॑ ।

मा । दुः॒ऽए॒वाः । उ॒त्त॑रम् । सु॒न्नम् । उ॒त् । न॒शन् ॥ ८ ॥

व॒अव॑स्प॒र्तः उप॒द्रवे॑भ्यः पारयितः । यद्वा अवसा रक्षणेनाप॒द्भ्यः पार॑यितः हे व॒बृह॑स्प॒ते व॒तनू॑नाम् अ॒ङ्गानां॑ पु॒त्रादी॑नां वा व॒त्रा॒तारं॑ पालयितारम् । व॒अधि॑व॒क्तारम् अ॒स्मासु॑ पक्षपातेन अधिकं^१ व॒क्तारम्^१ व॒अस्म॑युं हवि॒ष्प्रदा॑न॒स्मान् काम॑यमानं^२ व॒त्वा^३ त्वां व॒हवाम॑हे अ॒स्मिन् कर्म॑ण्याह्वयामः । किंच व॒दे॒वनि॑दः दे॒वनि॑न्दकानसुरान् व॒नि व॒र्हय॑ विनाशय । व॒दुरे॒वाः दु॒ष्टग॑मना दु॒र्बुद्ध॑यः शत्र॒वः व॒उत्त॑रम् उत्कृ॒ष्टतरं॑ व॒सुन्नं सु॒खं व॒मा व॒उन्न॑शन् मा व्यामु॒वन्तु ॥

त्वया॑ व॒यं सु॒वृधा॑ ब्रह्म॒णस्प॑ते स्पा॒र्हा वसु॑ म॒नुष्या॑ द॒दीम॑हि ।

या नो॑ दूरे त॒ळितो॑ या अ॒रा॒तयो॑ऽभि स॒न्ति ज॒म्भया॑ ता अ॒न॒मसः॑ ॥ ९ ॥

त्वया॑ । व॒यम् । सु॒वृधा॑ । ब्रह्म॒णः । प॒ते । स्पा॒र्हा । वसु॑ । म॒नुष्या॑ । आ । द॒दीम॑हि ।

याः । नः । दूरे । त॒ळितः । याः । अ॒रा॒तयः । अ॒भि । स॒न्ति । ज॒म्भय॑ । ताः । अ॒न॒मसः ॥ ९ ॥

हे व॒ब्रह्म॑णस्प॒ते व॒सुवृ॑धा सु॒ष्टु वर्ध॑यित्रा व॒त्वया॑ हेतुना व॒वयं॑ व॒स्पा॒र्हा स्पृ॒हणी॑यानि व॒वसु॑ धनानि व॒मनु॑ष्या ॥ 'सुपां सु॒लुक्' इति चतुर्थीबहुवचनस्याकारः ॥ म॒नुष्ये॑भ्यो दातृभ्यः व॒आ द॒दीम॑हि गृ॒ह्णीम॑हि ॥ 'आङो दोऽनास्यविहरणे' इत्यात्मनेपदम् ॥ व॒दूरे दूर॑देशे व॒याः व॒अरा॑तयः व॒याः च व॒तळितः॑ अ॒न्तिके॑ऽरातयः व॒नः अ॒स्मान् व॒अभि व॒सन्ति॑ अभि भवन्ति व॒अन॑मसः कर्म॒हीनान् व॒ताः अ॒राती॑स्तान् शत्रून् व॒जम्भ॑य नाशय । 'ज॒भि ना॑शने' । चुरादिः ॥ अत्र निरुक्तं—'त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तळितो याश्चा॒न्तिके॑ऽरा॒तयो॑ऽदानकर्माणो वादानप्रज्ञा वा जम्भय ता अनमसोऽम इति रूपनाम' (निरु. ३. ११) इति ॥

त्वया॑ व॒यमु॑त्त॒मं धी॑म॒हे वयो॑ बृ॒हस्प॑ते प॒प्रिणा॑ स॒स्त्रि॒ना यु॑जा ।

मा नो॑ दुःशं॒सो अभि॑दि॒प्सुरी॑शत॒ प्र सु॒शंसा॑ म॒तिभि॑स्तारि॒षीम॑हि ॥ १० ॥

त्वया॑ । व॒यम् । उ॒त्त॑मम् । धी॒म॒हे । व॒यः । बृ॒हस्प॑ते । प॒प्रिणा॑ । स॒स्त्रि॒ना । यु॑जा ।

मा । नः । दुःशं॒सः । अ॒भि॒दि॒प्सुः । ई॒शत॑ ।

प्र । सु॒शंसाः । म॒तिभिः । तारि॒षीम॑हि ॥ १० ॥

१. क-ज्ञ-ण-न-म-व-अधि॑व॒क्तारम्; ख-ग-च-ण-अधि॑ अधिकं व॒क्तारम् । २. क-ज्ञ-श-ण-थ-न-म-व-‘त्वा’ नास्ति ।

हे वृहस्पते वपग्निना ॥ 'पृ पालनपूरणयोः' । 'आदृगमहन°' इति किन्प्रत्ययः । छान्दसो
यणादेशः ॥ कामानां पूरकेण वसस्तिना शुद्धेन वयुजा सहायेन वत्वया हेतुना उत्तमं वयः
हविलक्षणमन्नं वयं वधीमहे धारयामः ॥ 'धी धारणे' । दैवादिकः ॥ वदुःशंसः दुःशंसनीयः
वअभिदिप्सुः अभिदम्भितुमभिभवितुमिच्छुः पुरुषः वनः अस्माकं वमा ईशत मा ईशिष्ट । ईश्वरो मा
भवतु ॥ 'ईश ऐश्वर्ये' । लेट्यडागमः ॥ वयं वमतिभिः स्तोत्रैः वसुशंसाः शोभनशंसनोपेताः सन्तः
वप्र वतारिषीमहि प्रकर्षेण वर्धेमहि ॥ ॥ ३० ॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराहवं निष्टसा शत्रुं पृतनासु सासहिः ।

असि सत्य ऋणया ब्रह्मणस्पत उग्रस्य चिदमिता वीलुहर्षिणः ॥ ११ ॥

अननुदः । वृषभः । जग्मिः । आऽहवम् । निऽतसा । शत्रुम् । पृतनासु । सासहिः ।

असि । सत्यः । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य । चित् । दमिता । वीलुऽहर्षिणः ॥ ११ ॥

हे वृहस्पते वपग्निना ॥ अनु पश्चाद्दातीत्यनुदः । स यस्य नास्तीत्यननुदः । दात्रन्तरशून्य
इत्यर्थः । अत एव वृषभः कामानां वर्षिता वआहवम् ॥ आहूयतेऽत्रेत्याहवो युद्धम् । 'आडि
युद्धे' (पा. सू. ३. ३. ७३) इत्यप्प्रत्ययः संप्रसारणं च ॥ तद्युद्धं वजग्मिः गन्ता ॥ 'आदृगमहन°'
इति किन्प्रत्ययः । लिङ्ङावादाहवमित्यत्र पठ्यप्रतिषेधः । वशत्रुं शातयितारं वनिष्टसा नितरां तस्य
तापकः ॥ तृनन्तत्वात् पठ्यप्रतिषेधः । 'निसस्तपतावनासेवने' (पा. सू. ८. ३. १०२) इति षत्वम् ।
'तादौ च निति°' इति गतेः स्वरः ॥ वपृतनासु संग्रामेषु वसासहिः शत्रूणामभिभविता । एतादृशस्त्वं
वसत्यः सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञो वा वअसि । वऋणयाः ऋणस्य यावयितासि । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' ।
प्यन्तस्य क्विपि णिलोपे 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः ॥ किंच वउग्रस्य वचित् ओजस्विनोऽपि
वदमिता उपशमयिता ववीलुहर्षिणः दृढहर्षस्य कामुकस्य नास्तिकस्य चिदमितासि^१ ॥

अदेवेन मनसा यो रिषण्यति शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति ।

वृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिषण्यति । शासाम् । उग्रः । मन्यमानः । जिघांसति ।

वृहस्पते । मा । प्रणक् । तस्य । नः । वधः । नि । कर्म । मन्युम् । दुःऽएवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

वयः पुमान् वअदेवेन देवानमन्यमानेन यद्वा आसुरवृत्तिविशिष्टेन^२ वमनसा अस्मान् वरिषण्यति
हिनस्ति ॥ 'दुरस्युर्द्विणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति' इति निपातितः ॥ यश्च वउग्रः पापचित्तः वमन्यमानः
आत्मानं बहु मन्यमानः पुमान्^३ वशासाम् उक्थस्य शंसितारम् । यद्वा अस्माकमाशंसाम् । शासां^३
शासितृणामुग्र इति वा योजनीयम् । अस्मान् वजिघांसति हन्तुमिच्छति ॥ हन्तेः सनि 'अज्जनगमां
सनि' इति दीर्घः ॥ हे वृहस्पते वतस्य ववधः । वध्यतेऽनेनेति वधः आयुधम् । वनः अस्मान्

१. क-क्ष-त-थ-म-दमितासि । १. ख-ग-क्ष-ण१-म-असुरवृत्तिविशिष्टेन । २. ख-ग-च-फ-यः पुमान् ।
३. क-क्ष-म-'शासां' नास्ति ; क्ष१-ण-थ-न-म-शापाम्

१मा १प्रगक् ॥ 'पृची संपर्के' । श्रमविकरणी । व्यत्ययेनामागमः । 'चादिलोपे' इति न निघातः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥ किंच १दुरेवस्य दुष्टगमनस्य १शर्धतः बलवतः । यद्वा दुष्टाभिसंधेर्वेगं कुर्वतः तस्य १मन्युं क्रोधं ज्ञानं वा १नि १कर्म त्वत्प्रसादान्निराकुर्मश्च ॥

भरेषु हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता वाजेषु सनिता धनं धनम् ।

विश्वा इदर्यो अभिदिप्स्वो मृधो बृहस्पतिर्वि ववर्हा रथान् इव ॥ १३ ॥

भरेषु । हव्यः । नमसा । उपसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता । धनम् । धनम् ।

विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिदिप्स्वः । मृधः । बृहस्पतिः । वि । ववर्ह । रथान् । इव ॥ १३ ॥

सः १बृहस्पतिः १भरेषु संग्रामेषु १हव्यः योद्धृभिः स्वरक्षणार्थम् १ आह्वातव्यः १नमसोपसद्यः सर्वैर्नमसोपसदनीयः । किंच १वाजेषु १गन्ता संग्रामेषु रक्षार्थं गमनशीलः । तथा १धनं धनं १सनिता संभक्ता दाता ॥ तृन्तत्वात् पृष्टीप्रतिषेधः ॥ तथा १अर्यः स्वामी बृहस्पतिः १अभिदिप्स्वः अभिभवने-च्छावतीः १विश्वाः १इत् सर्वा एव १मृधः हिंसिकाः सेनाः १रथानिव युद्धे वेगेन परकीयान् रथानिव १वि १ववर्ह विशेषेण शिथिलीचकार । यद्वा इवशब्दश्चार्थः । रथान्श्च वि ववर्ह ॥ लङर्थे लिट् ॥

तेजिष्ठया तपनी रक्षसस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यम् ।

आविस्तत्कृष्व यदसत्त उक्थ्यं बृहस्पते वि परिरापो अर्दय ॥ १४ ॥

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे । दृष्टवीर्यम् ।

आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यम् । बृहस्पते । वि । परिरापः । अर्दय ॥ १४ ॥

हे १बृहस्पते १तेजिष्ठया अतिशयेन तिग्मया १तपनी तापकारिण्या हेत्या १रक्षसः राक्षसान् १तप तापय । १ये राक्षसाः १दृष्टवीर्यं युद्धेषु दृष्टपराक्रमं त्वां १निदे निन्दाया विषयं १दधिरे कृतवन्तः तान् तापयेति समन्वयः । १ते तव १उक्थ्यं सर्वैः प्रशंसनीयं १यत् वीर्यं १असत् पूर्वमासीत् १तत् अधुना १आविः १कृष्व प्रकटीकुरु । तेन च वीर्येण १परिरापः परिवदतः निन्दकानसुरान् १वि १अर्दय विशेषेण बाधस्व ॥

बार्हस्पत्ये पशावेपा हविषोऽनुवाक्या । 'प्रदानानाम्' इति खण्डे सूत्रितं—'बृहस्पते अति यदर्यो अर्हत्तमृत्विया उप वाचः सचन्ते' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । एषैवाश्विनशस्त्रे परिधानीया । सूत्रितं—'बृहस्पते अति यदर्यो अर्हदिति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हद्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।

यदीदयच्छर्वस क्रतुप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ १५ ॥

बृहस्पते । अति । यत् । अर्यः । अर्हत् । युऽमत् । विऽभाति । क्रतुऽमत् । जनेषु ।

यत् । दीदर्यत् । शर्वसा । क्रतुऽप्रजात । तत् । अस्मासु । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ १५ ॥

वृहस्पतेः अर्थः श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वान् कामानतीत्य वयत् ब्रह्म-
वर्चसं तेजः अर्हात् पूजयेत् ॥ 'अर्हं पूजायाम्' । लेख्याडागमः ॥ वजनेषु ब्राह्मणेषु वृहस्पतेः दीप्तियुक्तं
वृहस्पतेः ज्ञानोपेतं यद्ब्रह्मवर्चसं विभाति विशेषेण दीप्यते । वयत् च शवसा बलेन स्वाश्रयं
जनं दीदयत् । दीदयति दीप्तिकर्मा । दीपयति । चित्रं चायनीयं तत् ब्रह्मवर्चसरूपं^१ द्रविणम्
अस्मासु धेहि निधेहि । यद्वा अर्थ उदारोऽपि त्वया दत्तं धनम् अतीवार्हात् श्रद्धीत । यच्च त्वदत्तं
धनं जनेषु तव स्तोत्रं कुर्वाणेषु दीप्तियुक्तं कर्मसाधनं च विभाति यच्च धनं शवसा अन्नादिसमृद्ध्या
दीदयत् स्वाश्रयं दीपयति तादृशं धनमस्मासु धेहि । तथा च ब्राह्मणं—'वृहस्पते अति यदर्थो
अर्हादित्येतया परिदध्यात्तेजस्कामो ब्रह्मवर्चस्कामोऽतीव वान्यान्ब्रह्मवर्चसमर्हति वृहस्पते वृहस्पते
वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति यदीदयच्छवसः क्रतुप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसं
तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रमिति चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी भवति' (ऐ. ब्रा. ४.
११) इति ॥ ॥ ३१ ॥

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि द्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जगृधुः ।

आ देवानामोहते वि त्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः ॥ १६ ॥

मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । द्रुहः । पदे । निरामिणः । रिपवः । अन्नेषु । जगृधुः ।

आ । देवानाम् । ओहते । वि । त्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः । साम्नः । विदुः ॥ १६ ॥

हे वृहस्पते नः अस्मान् स्तेनेभ्यः । स्थानमस्ति येष्विति स्तेनाश्चाराः । तेभ्यो मा दाः ।
तान् दर्शयति । ये चौराः द्रुहः प्राणद्रोहस्य पदे स्थाने निरामिणः नितरां रमणशीलाः रिपवः
हिंसकाः सन्तः अन्नेषु परकीयेषु अभि जगृधुः अभिकाङ्क्षन्ति ॥ 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । लिटि
रूपम् ॥ ये च देवानां वि त्रयः विशेषेण वर्जनम् । व्री व्री इति धातू वर्जने वर्तते । 'य एवं
विद्वान् दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा व्रीणाति' (तै. ब्रा. २. २. ५. १) इत्येकस्य वर्जनार्थं
दृष्टत्वादपरस्यापि^२ वर्जनार्थत्वम् ॥ तत् हृदि स्वकीये हृदये आ ओहते आवहन्ति । देवानां यागान्
स्तुतीश्च न करवामेति मन्यन्ते इति यावत् । तेभ्योऽस्मान् मा दा इति समन्वयः । ये पुमांसः
साम्नः साममयात्त्वत्तः परः परस्तादन्यदुत्कृष्टं साम यद्रक्षोघ्नम् । साम वै रक्षोहेति । न विदुः
न जानन्ति । किंतु सर्वसाधकं^३ साम त्वामेव विदुषोऽस्मान् स्तेनेभ्यो मा दाः ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टाजन्तसाम्नःसाम्नः कविः ।

स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पतिर्द्रुहो हन्ता मह क्रतस्य धर्तरि ॥ १७ ॥

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अजन्त । साम्नःऽसाम्नः । कविः ।

सः । ऋणऽचित् । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पतिः । द्रुहः । हन्ता । महः । क्रतस्य । धर्तरि ॥ १७ ॥

१. क-ख-ग-च-झ-ण-ण-थ-न-म-व-ब्रह्मवर्चसं रूपम् । २. क-ख-ग-च-झ-झ-ण-ण-ण-न-व-दृष्टस्यापि;
म-दृष्टस्यापि इतरस्य. ३. क-ख-ग-च-झ-ण-ण-न-म-व-सर्व साधकम् ।

हे ब्रह्मणस्पते^१ वृष्टा प्रजापतिः विश्वेभ्यः भुवनेभ्यः परि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उत्कृष्टं त्वां
अजनत्^२ हि अजीजनत् खलु । ततस्त्वं सान्नः सान्नः सर्वस्यापि सान्नः कविः ॥ 'कु शब्दे' ।
'अच इः' इति इप्रत्ययः ॥ उच्चारयिता कर्तासि । यद्वा कविः क्रान्तदर्शी त्वष्टा सान्नः सान्नः
सर्वस्यापि सान्नः सारेण^३ त्वाम्^४ अजीजनत् । किंच सः ब्रह्मणस्पतिः महः महतः ऋतस्य यज्ञस्य
धर्तरि धारके यजमाने ऋणचित् स्तोतृकाममृणमिव चिनोतीति ऋणचित् । किंच ऋणयाः
पापरूपस्य ऋणस्य यावयिता पृथक्कर्ता च^५ द्रुहः कर्मणो द्रोधुरसुरस्य हन्ता भवति ॥

तव श्रिये व्यजिहीत पर्वतो गवाम् गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः ।

इन्द्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौवजो अर्णवम् ॥ १८ ॥

तव । श्रिये । वि । अजिहीत । पर्वतः । गवाम् । गोत्रम् । उत्सृजः । यत् । अङ्गिरः ।

इन्द्रेण । युजा । तमसा । परिऽवृतम् । बृहस्पते । निः । अपाम् । औवजः । अर्णवम् ॥ १८ ॥

अङ्गिरः आङ्गिरस हे बृहस्पते गवाम् आवारको वलेनाधिष्ठितः पर्वतः तव श्रिये
आश्रयणार्थं व्यजिहीत विवृतद्वारतामगच्छत् । ततस्त्वं यत् यदा गोत्रम् ॥ 'इनित्रकट्यचश्च' इति
समूहार्थे त्रप्रत्ययः ॥ गवाम् समूहं उदसृजः निरगमयः तदा^६ इन्द्रेण युजा सहायेन युक्तस्त्वं
तमसा वृत्रासुरेण परीवृतं परित आक्रान्तम् अपाम् अर्णवं स्थानभूतं मेघं निः औवजः नितराम्
अधोमुखमकार्षीः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वे तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिन्व ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणां स्तोत्राणामधिपते अस्य जगतः यन्ता नियामकः स्वं सूक्तस्य
अस्मदीयमिदं ब्राह्मणस्पत्यं सूक्तं बोधि बुध्यस्व । त्वं तनयं पुत्रपौत्रादिलक्षणं संतानं^७ जिन्व ॥
जिविः प्रीणनार्थः । लोटि रूपम् ॥ प्रीणय । भवादृशाः देवाः यदवन्ति रक्षन्ति तत् तादृशं
विश्वं सर्वं भद्रं कल्याणं भवति । अतो वयं विदथे अस्मिन् यज्ञे सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः
सन्तः बृहत् प्रभूतमिदं स्तोत्रं वदेम ब्रूयाम ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण^८ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

द्वितीयाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. क-ख-ग-च-ण-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-न-म-व-ब्रह्मणस्पतिं महो महतो ऋतस्य यज्ञस्य धर्तरि धारके
यजमाने । २. त-थ-साधारणं त्वाम् ; म-साधारणत्वम् । ३. क-झ-ण-त-थ-न-म-व-त्वम् । ४. क-ख-ग-
च-झ-झ१-ण-थ-न-म-व-तदा तदा । ५. ख-ण१-पुत्रपौत्रादिलक्ष्णं ; ग-झ१-ण-थ-न-व-पुत्रपौत्रादिलक्ष्णं ।
६. क-झ-सायणामात्येन ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगपुरःसरं सप्तमः^१ व्याख्यायते । गार्त्समदस्य द्वितीयमण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रैकं सूक्तं व्याकृतम् । ‘सेमाम्’ इति षोडशचं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘सेमां षोडशान्या त्रिष्टुब्द्वादशी च सैन्द्री च’ इति । मण्डलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । द्वादशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः । ‘ब्राह्मणस्पत्यां ह’ इत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि ब्राह्मणस्पत्यानि । अस्य सूक्तस्य द्वादशी ऐन्द्री इन्द्रदेवत्या । चशब्दात् ब्राह्मणस्पत्या च । सामान्यविनियोगः पूर्वमेवोक्तः । विशेषतस्तु लिङ्गादवगन्तव्यः ।

सेमामविडुं प्रभृतिं य ईशिषेऽया विधेम नवया महा गिरा ।

यथा नो मीद्वान्त्स्तवते सखा तव बृहस्पते सीषधः सोत नो मतिम् ॥ १ ॥

सः । इमाम् । अविडुं । प्रभृतिम् । यः । ईशिषे । अया । विधेम । नवया । महा । गिरा ।

यथा । नः । मीद्वान् । स्तवते । सखा । तव ।

बृहस्पते । सीषधः । सः । उत । नः । मतिम् ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते वयः त्वम् ईशिषे सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि वसः त्वम् इमाम् अस्मदीयां प्रभृतिं प्रकर्षेण भृतां स्तुतिम् अविडुं प्राप्नुहि ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थस्य लोटि एतद्रूपम् ॥ वयं च त्वाम् अया अनया ॥ छान्दसो वर्णलोपः ॥ नवया नूतनया प्रत्यग्रया महा महत्या गिरा वेदरूपया स्तुतिलक्षणया वाचा विधेम परिचरेम ॥ विधतिः परिचरणकर्मा ॥ उत अपि च नः अस्माकं मध्ये मीद्वान् सेक्ता स्तुतेर्वर्षिता कर्तेति यावत् । तव सखा मित्रभूतः सन् यथा येन प्रकारेण यत्कामनया स्तवते त्वां स्तौति । हे बृहस्पते बृहतो ब्रह्मणो मन्त्रस्य स्वामिन् वसः त्वं नः अस्माकं मतिं तदभिमतं फलं सीषधः साधय ॥ छान्दसे लुङि चङि एतद्रूपम् ॥

यो नन्त्वान्यनमन्योजसोताददर्मन्युना शम्बराणि वि ।

प्राच्यावयदच्युता ब्रह्मणस्पतिरा चाविशद्वसुमन्तं वि पर्वतम् ॥ २ ॥

यः । नन्त्वानि । अनमत् । नि । ओजसा । उत । अदर्दः । मन्युना । शम्बराणि । वि ।

प्र । अच्यवयत् । अच्युता । ब्रह्मणः । पतिः ।

आ । च । अविशत् । वसुमन्तम् । वि । पर्वतम् ॥ २ ॥

वयः वब्रह्मणस्पतिः वनन्त्वानि नमनीयानि राक्षसादीनि वओजसा बलेन वनि वअनमत्
नितरामनमयत् प्रह्वीभूतान्यकरोत् । वउत अपि च स ब्रह्मणस्पतिः वमन्युना मनुना क्रोधेन वा ॥
'मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा' (निरु. १०. २९) इति यास्कः ॥
वशम्बराणि । मेघनामैतत् । मेघान् वि वि अददः वर्षणार्थं विदारितवान् ॥ 'दृ विदारणे' इत्यस्मात्
यङ्लुगन्तात् लङि एतद्रूपम् ॥ तदनन्तरम् वअच्युता अच्युतानि नैश्चल्येन मेघेऽवस्थितान्युदकानि
वप्राच्यावयत् प्रकर्षेणागमयत् । मेघान्निरगमयदित्यर्थः । तथा ववसुमन्तं गोरूपधनवन्तं वपर्वतं
वलनाम्ना असुरेण विलद्वारे पिधानार्थं निहितं शिलोच्चयम् वआ वच आभिमुख्येन चेत् ॥ चशब्दश्चे-
दर्थः । समुच्चयार्थत्वे तु 'चवायोगे प्रथमा' इति पूर्वस्य अच्यावयदित्यस्य आद्युदात्तत्वं स्यात् ।
अस्य च सर्वानुदात्तत्वम् । चेदर्थे तु 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधः सिध्यति ॥
ववि वअविशत् विशेषेण प्रविशति । तदानीं तत् गोरूपं धनं प्राप्तोदित्यर्थः ॥

तदेवानां देवतमाय कर्त्वमश्रश्रन्दृळहाव्रदन्त वीळिता ।

उद्गा आजदभिन्नब्रह्मणा वलमगूहत्तमो व्यचक्षयत्स्वः ॥ ३ ॥

तत् । देवानाम् । देवऽतमाय । कर्त्वम् । अश्रश्रन् । दृळहा । अव्रदन्त । वीळिता ।

उत् । गाः । आजत् । अभिनत् । ब्रह्मणा । वलम् ।

अगूहत् । तमः । वि । अचक्षयत् । स्वऽरिति स्वः ॥ ३ ॥

वदेवानाम् इन्द्रादीनां मध्ये वदेवतमाय अतिशयेन दानादिगुणयुक्ताय ॥ पष्ठयर्थे चतुर्थी ॥
ईदृशस्य ब्रह्मणस्पतेः वतत् वकर्त्तुं कर्तव्यं कर्म । किं पुनस्तदिति चेत् उच्यते । वदृळहा दृढानि^२
पर्वतादीनि वअश्रश्रन् ॥ 'अश्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षणयोः' ॥ अस्य बलेन श्रथितानि विश्लिष्टान्यभवन् ।
तथा ववीळिता वीळितानि संस्तम्भितानि दृढीकृतानि वृक्षादीनि । 'वीळयतिश्च व्रीळयतिश्च
संस्तम्भकर्मणौ' (निरु. ५. १६) इति यास्कः । वअव्रदन्त मृदून्यभवन् । व्रदतिर्मृदूभावकर्मा ।
अपि च स ब्रह्मणस्पतिः वलेनापहृताः वगाः वउत् वआजत् ॥ 'अज गतिक्षेपणयोः' ॥ देवान् प्रति
उदगमयत् । तथा वब्रह्मणा आत्मीयेन मन्त्रेण ववलं सर्वस्यावारकम् असुरम् वअभिनत् मन्त्र-
सामर्थ्येनामैसीत् । तदनन्तरं वलेनोत्पादितं वतमः ध्वान्तम् वअगूहत् ॥ 'गूह संवरणे' ॥
गूढमदृश्यमकरोत् । तदनन्तरं वस्वः आदित्यं वव्यचक्षयत् तमसो निराकरणेन तत्स्थमदर्शयत् ॥
चष्टिः पश्यतिकर्मा ॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसार्तृणत् ।

तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दशो बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणम् ॥ ४ ॥

अश्मऽआस्यम् । अवतम् । ब्रह्मणः । पतिः । मधुऽधारम् । अभि । यम् । ओजसा । अर्तृणत् ।

तम् । एव । विश्वे । पपिरे । स्वऽदृशः । बहु । साकम् । सिसिचुः । उत्सम् । उद्रिणम् ॥ ४ ॥

व्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणो मन्त्रस्य पतिः पालयिता देवः वअश्मास्यम् अश्मवत् दृढतरास्यम् ।
यास्कस्त्वाह—‘अशनवन्तमास्यन्दनवन्तम्’ (निरु. १०. १३) इति । व्यापनवन्तमासेचनवन्त-
मिति तस्यार्थः । मधुधारं मधुर्मादयित्री उदकधारा यस्य तादृशम् अवतम् अवस्तात् तत् बिस्तृतं
यं मेघम् ओजसा बलेन अभि अतृणत् ॥ ‘उतृदिर् हिंसानादस्योः’ ॥ अहिंसीत् वर्षणार्थमवधी-
दित्यर्थः । तमेव मेघं विश्वे सर्वे स्वर्दशः । स्वः आदित्यः । तस्य संबन्धिनो द्रष्टारो रश्मयः
पपिरे घर्मकाले पिबन्ति । मेघेन वृष्टस्योदकस्य पानात् तमेव पिबन्तीत्युच्यते । ते च रश्मयो वर्षासु
उरसम् उत्सेचनवन्तम् उद्विणम् उदकवन्तं मेघं साकं सह युगपदेव बहु वसिसिचुः । घर्मकाले
यत्पीतं ततोऽपि बहुतरं सहस्रगुणितं सिञ्चन्तीत्यर्थः ॥

सना ता का चिद्भुवना भवीत्वा माद्भिः शरद्भिर्दुरौ वरन्त वः ।

अयतन्ता चरतो अन्यदन्यदिद्या चकार वयुना ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

सना । ता । का । चित् । भुवना । भवीत्वा । मात्ऽभिः । शरत्ऽभिः । दुरः । वरन्त । वः ।

अयतन्ता । चरतः । अन्यत्ऽअन्यत् । इत् । या । चकार । वयुना । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वः युष्मदर्थं सना सनातनानि ता तानि का चित् कानि चित्
ब्रह्मणस्पतेः प्रज्ञानानि भुवना भुवनानाम् ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति पठ्या लुक् ॥ भुवनानामुदकानां
भवीत्वा भाव्यानां दुरः द्वाराणि माद्भिः मासैः ॥ ‘पद्’ इत्यादिना मासशब्दस्य मास्-
भावः । ‘स्वतवस्मासोपसां च त इष्यते’ (पा. सू. ७. ४. ४८. २) इति तत्त्वम् ॥ शरद्भिः
संवत्सरैश्च वरन्त विवृण्वन्ति । तत्काले वर्षणार्थं मेघद्वाराणि उद्घाटयन्तीत्यर्थः । कानि पुनस्तानि ।
व्रह्मणस्पतिः या यानि वयुना ॥ ज्ञाननामैतत् ॥ ज्ञानानि मन्त्रविषयाणि चकार कृतवान् ।
तदनन्तरम् अयतन्ता अयतमानौ अप्रयत्नौ उभौ लोकौ द्यौश्च पृथिवी च अन्यदन्यदित् अन्यदन्यदेव
पृथिवी वृष्टिजलं दिव्यमुदकं द्यौः उदककार्यं हविर्लक्षणं पार्थिवमन्नम् एवं परस्परव्यतिहारेण चरतः
भुञ्जाते ॥ ‘चर गतिभक्षणयोः’ ॥ ॥ १ ॥

अभिनक्षन्तो अभि ये तमानशुर्निधिं पणीनां परमं गुहा हितम् ।

ते विद्वांसः प्रतिचक्ष्यान्ता पुनर्यत उ आयन्तदुदीयुराविशम् ॥ ६ ॥

अभिऽनक्षन्तः । अभि । ये । तम् । आनशुः । निऽधिम् । पणीनाम् । परमम् । गुहा । हितम् ।

ते । विद्वांसः । प्रतिऽचक्ष्य । अन्ता । पुनः ।

यतः । ऊँ इति । आयन् । तत् । उत् । ईयुः । आऽविशम् ॥ ६ ॥

गोसमूहे पणिभिरसुरैरपहते सति पणीनां स्थानं सरमाख्यया देवशुन्या ज्ञात्वा ब्रह्मणस्पतिना
सृष्टा अङ्गिरसस्तत्स्थानं प्राप्य गोसमूहं पणिभिर्निर्मिता मायाश्च दृष्ट्वा असुरनिवासस्थानं स्वहस्तोद्भू-
तेनाग्निना दग्ध्वा प्रत्यागच्छन् । तदेतत् दृष्ट्वेनोच्यते । अभिनक्षन्तः अभितो गच्छन्तः ये अङ्गिरसः

१तं १निधिं गोसमूहरूपं निधानं धनं १परमम् उत्कृष्टं १पणीनाम् ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ पणिभिर्गुहायां
निहितं स्थापितम् १अभि १आनशुः अभिलक्ष्य आनशिरे प्राप्तवन्तः । १विद्वांसः अभिज्ञाः १ते
अङ्गिरसः १अनृता अनृतानि असुरैः कृता मायाः १प्रतिचक्ष्य दृष्ट्वा १आविशम् आवेष्टुं प्रवेष्टुं १यत १उ
यत एव स्थानात् १आयन् अगच्छन् १तत् स्थानं १पुनः १उदीयुः उदगच्छन् । उत्कर्षेण प्राप्ताः ॥

ऋतावानः प्रतिचक्ष्यान्तृता पुनरात् आ तस्थुः कवयो महस्पथः ।

ते बाहुभ्यां धमितमग्निमश्मनि नकिः पो अस्त्यरणो जुहुर्हि तम् ॥ ७ ॥

ऋतऽवानः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । आ । अतः । आ । तस्थुः । कवयः । महः । पथः ।

ते । बाहुऽभ्याम् । धमितम् । अग्निम् । अश्मनि ।

नकिः । सः । अस्ति । अरणः । जुहुः । हि । तम् ॥ ७ ॥

१ऋतावानः । ऋतमिति सत्यनामधेयम् । तद्वन्तः १कवयः क्रान्तदर्शिनः सर्वज्ञा अङ्गिरसः
१अनृता अनृतानि १प्रतिचक्ष्य पूर्वोक्तप्रकारेण दृष्ट्वा १अतः अस्मात् स्थानात् १पुनः आजिगमिषवः
१महस्पथः महतो मार्गान् प्रति १आ १तस्थुः अवतस्थिरे । अवतिष्ठमानाश्च १ते १बाहुभ्यां हस्ताभ्यां
१धमितं मथनोत्पादितं प्रज्वालितम् १अग्निम् १अश्मनि पणीनां निवासभूते शिलोच्चये १जुहुर्हि
दग्धुं त्यक्तवन्तः खलु । १अरणः अरमयिता दाहेन दुःखकारी १सः अग्निः पूर्वं तत्र १नकिः १अस्ति
न विद्यते । अविद्यमानमग्निं स्वसामर्थ्यात् उत्पाद्य तत्र प्रचिक्षिपुर्हित्यर्थः ॥

ऋतज्येन क्षिप्रेण ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि प्र तदश्नोति धन्वना ।

तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति नृचक्षसो दृशये कर्णयोनयः ॥ ८ ॥

ऋतऽज्येन । क्षिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यत्र । वष्टि । प्र । तत् । अश्नोति । धन्वना ।

तस्य । साध्वीः । इषवः । याभिः । अस्यति । नृऽचक्षसः । दृशये । कर्णऽयोनयः ॥ ८ ॥

ऋतं सत्यमेव ज्या यस्य तेन १क्षिप्रेण इषूणां क्षेपकेण १धन्वना धरणभूतेन धनुषा १ब्रह्मण-
स्पतिः १ब्रह्मणो मन्त्रस्य पालयिता देवः १यत्र यस्मिन् विषये १वष्टि कामयते १तत् १प्र १अश्नोति प्रकर्षेण
व्याप्नोति ॥ अश्नोतेर्वाययेन परस्मैपदम् ॥ १तस्य धनुषः १साध्वीः साधिकास्ताः १इषवः भवन्ति
१याभिः इषुभिः ब्रह्मणस्पतिः १अस्यति राक्षसादीन् क्षिपति । कीदृश्यस्ताः । १नृचक्षसः नृन् पश्यतः ।
उपलक्षणमेतत् । सर्वज्ञस्य ब्रह्मणस्पतेः १दृशये दर्शनाय ज्ञानाय जाताः १कर्णयोनयः श्रोत्रेन्द्रियेण
ग्राह्या मन्त्रभूताः आकर्णकृष्टा वा वाणाः । ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रैरेव सर्वं साधयतीति भावः ॥

१. क-क्ष-क्ष१-ण-त-ध-म-व-हे ब्रह्मणस्पते त्वया सृष्टाः ब्रह्मणस्पतिः; ख-ग-फ-यः ब्रह्मणस्पतिः; न-हे
ब्रह्मणस्पते त्वया सृष्टाः ।

स संनयः स विनयः पुरोहितः स सुष्टुतः स युधि ब्रह्मणस्पतिः ।

चाक्ष्मो यद्वाजं भरते मती धनादित्सूर्यस्तपति तप्यतुर्वृथा ॥ ९ ॥

सः । सम्नयः । सः । विनयः । पुरःऽहितः । सः । सुऽस्तुतः । सः । युधि । ब्रह्मणः । पतिः ।

चाक्ष्मः । यत् । वाजम् । भरते । मती । धना ।

आत् । इत् । सूर्यः । तपति । तप्यतुः । वृथा ॥ ९ ॥

पुरोहितः देवैः पुरतोऽत्र स्थापितः । सः ब्रह्मणस्पतिः संनयः विश्लिष्टानां मन्त्रैः संगमयिता भवति । विनयः संगतानां विविधं नेता पृथक्कर्तापि सः एव । तथा स सुष्टुतः शोभनं स्तोतृभिः स्तुतश्च भवति । तथा युधि संग्रामे सः स्तोतृणामनुग्रहाय प्रादुर्भवतीति शेषः । यत् यदा चाक्ष्मः ॥ चष्टेः क्षमतेर्वा ॥ सर्वस्य द्रष्टा सर्वसहो वा ब्रह्मणस्पतिः वाजम् अन्नं मती मननीयं प्रशस्तं धना धनं च स्तोतृणामर्थाय भरते विभर्ति वृष्टिद्वारा पोंपयति । आदित् अनन्तरमेव तप्यतुः तापकः सूर्यः वृथा । अनायासवचनमेतत् । अनायासेन तपति दीप्यते । ब्रह्मणस्पतिना दत्तैरन्नेर्धनेश्च यज्ञस्य सिद्धत्वात् स्वयं केवलं हवींषि भुञ्जान एव वर्तते इत्यर्थः ॥

विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतो बृहस्पतेः सुविदत्राणि राध्या ।

इमा सातानि वेन्यस्य वाजिनो येन जना उभये भुञ्जते विशः ॥ १० ॥

विऽभु । प्रऽभु । प्रथमम् । मेहनाऽवतः । बृहस्पतेः । सुऽविदत्राणि । राध्या ।

इमा । सातानि । वेन्यस्य । वाजिनः । येन । जनाः । उभये । भुञ्जते । विशः ॥ १० ॥

विभु विभूनि व्याप्तानि प्रभु प्रभूणि प्रौढानि प्रथमं प्रथमानि मुख्यानि एवंभूतानि मेहनावतः वर्षणवतो वृष्टिप्रदस्य बृहस्पतेः बृहतो मन्त्रस्य पालयितुः संबन्धीनि सुविदत्राणि ॥ 'विद् लामे' । 'सुविदेः कत्रन्' (उ. सू. ३.३८८) ॥ सुष्टु लब्धव्यानि । 'सुविदत्रं धनं भवति' (निरु. ७. ९) इति यास्कः । राध्या राध्यानि सम्यक् साधनीयानि । प्राप्तव्यानीति यावत् । इमा सातानि इमानि धनानि वेन्यस्य कमनीयस्य वाजिनः अन्नवतो ब्रह्मणस्पतेः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ ब्रह्मणस्पतिना दत्तानि । येन धनेन उभये उभयविधाः जनाः स्तोतारो यजमानाश्च देवा मनुष्याश्च वा विशः निविष्टाः सन्तः भुञ्जते भोगान् लभन्ते । तत्सर्वं ब्रह्मणस्पतिना दत्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

योऽवरे वृजने विश्वथा विभुर्महाम् रण्वः शवसा ववक्षिथ ।

स देवो देवान्प्रति पप्रथे पृथु विश्वेदु ता परिभूर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥

यः । अवरे । वृजने । विश्वऽथा । विऽभुः । महाम् । ऊँ इति । रण्वः । शवसा । ववक्षिथ ।

सः । देवः । देवान् । प्रति । पप्रथे । पृथु ।

विश्वा । इत् । ऊँ इति । ता । परिऽभूः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

विविश्वथा सर्वप्रकारेण विभुः व्यासः रणवः रमयिता स्तोतव्यो वा यः ब्रह्मणस्पतिः अवरे
निकृष्टे वृजमे वर्जनहेतुभूते बले वर्तमानम् । दुर्बलमिति यावत् । महामु महान्तं च ॥ छान्दसो
वर्णलोपः ॥ उभयविधं स्तोतारं शवसा आप्नीयेन बलेन ववक्षिथ वोढुमिच्छति । सर्वदा वहतीति
यावत् ॥ वहतेः सनन्तस्य लिटि एतद्रूपम् । पुरुषव्यत्ययः ॥ सः देवः दानादिगुणयुक्तः देवान्
प्रति सर्वेषां देवानां प्रतिनिधिः सन् पृथु पप्रथे अत्यन्तं प्रथते । यशसा विस्तीर्णो भवतीति यावत् ।
यस्मादेवं तस्मात् विश्वेदु सर्वाण्येव ता तानि सर्वाणि भूतजातानि परिभूः परिभवन् अभिभवन्
वर्तते इति शेषः ॥

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्चन प्र मिनन्ति व्रतं वाम् ।

अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजैव वाजिना जिगातम् ॥ १२ ॥

विश्वम् । सत्यम् । मघवाना । युवोः । इत् । आपः । चन । प्र । मिनन्ति । व्रतम् । वाम् ।

अच्छ । इन्द्राब्रह्मणस्पती इति । हविः । नः । अन्नम् । युजाऽइव । वाजिना । जिगातम् ॥ १२ ॥

हे मघवाना । मघमिति धननाम । तद्वन्तौ इन्द्राब्रह्मणस्पती युवोरित् युवयोरेव विश्वं
सर्वं स्तोत्रं सत्यं यथार्थम् । स्तुत्या यद्यत् गुणजातं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं युवयोर्विद्यमानमेव नत्वारोपित-
मित्यर्थः । तथा चन इत्येतत्पदद्वयसमुदायः । ऐकपद्यं^१ त्वध्यापकसांप्रदायिकं यद्येव शब्दस्य पूर्वपदेन (?) ।
आपश्च आपोऽपि । उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितानि सर्वाण्यपि भूतानि वां युवयोः व्रतं कर्म
न प्र मिनन्ति न हिंसन्ति ॥ 'मीड् हिंसायां' । क्रैयादिकः । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वत्वम् ॥
हे इन्द्राब्रह्मणस्पती नः अस्माकं हविः अच्छ आभिमुख्येन जिगातं गच्छतम् । आगच्छतमिति
यावत् ॥ जिगातिर्गतिकर्मा । जौहोत्यादिकः ॥ तत्र दृष्टान्तः । युजैव वाजिना । युजा रथे नियुक्तौ
वाजिनौ वेजनवन्तौ अथौ अन्नं घासं प्रति यथा स्वयमेव शीघ्रं गच्छतः तद्वत् शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥
युजेवेत्यत्र 'सुपां सुलुक्' इति प्रथमाद्विवचनस्य आकारः । तृतीयायां हि 'सावेकाचः' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

उताशिष्ठा अनु शृण्वन्ति वह्नयः सभेयो विप्रो भरते मती धना ।

वीळुद्वेषा अनु वशं ऋणमाददिः स ह वाजी समिथे ब्रह्मणस्पतिः ॥ १३ ॥

उत । आशिष्ठाः । अनु । शृण्वन्ति । वह्नयः । सभेयः । विप्रः । भरते । मती । धना ।

वीळुद्वेषाः । अनु । वशा । ऋणम् । आऽददिः । सः । ह ।

वाजी । सम्ऽइथे । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १३ ॥

उत अपि च आशिष्ठाः आशुतराः शीघ्रगामिनः वयः । अश्वनामैतत् । वोढारो
ब्रह्मणस्पतेरश्वाः अनु शृण्वन्ति । अस्माभिः कृतं स्तोत्रमनुक्रमेण शृण्वन्ति । यद्वा ब्रह्मणस्पतिना

कृतमनुशासनं शृण्वन्ति । अतस्ते तमस्मदीयं यज्ञं प्रापयन्त्विति शेषः । वसभेयः सभायां साधुः ॥ 'ढञ्छन्दसि' इति ढः ॥ विप्रः मेधावी अध्वर्युर्होता वा मती मत्या मननीयेन स्तोत्रेण ॥ 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ धना हविलक्षणानि धनानि तस्मै ब्रह्मणस्पतये भरते विभर्ति । संपादयतीति यावत् । यद्वा स्तोत्रेण धनानि भरते विभर्ति पोषयति । अतः वीळुद्वेपाः । वीळून् दृढान् प्रबलान् राक्षसादीन् द्वेष्टीति तादृशो ब्रह्मणस्पतिः वशा वशायाः ॥ 'सुपां सुलुक्' इति पष्ठ्या लुक् । 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः ॥ ऋणम् अस्माभिर्यज्वभिः प्रदेयमवदानात्मकम् अनुक्रमेण आददिः आदाता भवत्विति शेषः । अवदानस्य ऋणत्वं च तैत्तिरीये 'त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः' (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इत्यादिना स्पष्टमान्नातम् । यद्वा अनुः आनुगुण्ये । वशा वशस्य कामस्याभिलापस्य अनुगुणमादाता भवत्विति योज्यम् । हशब्दः प्रसिद्धौ । वसः खलु ब्रह्मणस्पतिः समिथे । संयन्ति संगच्छन्तेऽस्मिन्नाहुतिभिर्देवा इति समिथो यज्ञः । तस्मिन् वाजी अन्नवान् । तस्माद्विप आदाता भवत्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशं सत्यो मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः ।

यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शर्वसासरत्पृथक् ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः । पतेः । अभवत् । यथाऽवशम् । सत्यः । मन्युः । महि । कर्म । करिष्यतः ।

यः । गाः । उत्ऽआजत् । सः । दिवे । वि । च । अभजत् । महीऽइव ।

रीतिः । शर्वसा । असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

महि सहत् कर्म करिष्यतः ब्रह्मणस्पतेः मन्युः मननसाधनो मन्त्रः क्रोधो वा यथावशं यथाकामं सत्यः अवितथः अभवत् । स यथा कामयते तथा करोतीत्यर्थः । यः ब्रह्मणस्पतिः पणिभिरपहताः गाः उदाजत् उदगमयत् । गुहाया निरगमयदित्यर्थः । सः ब्रह्मणस्पतिः दिवे द्युलोकाय तत्रत्येभ्यो देवेभ्य इत्यर्थः । वि अभजत् च ता गा विभक्ताश्चाकरोत् । स च गोसमूहः महीव रीतिः । महती स्तुतिरिव ॥ 'रीङ् सवणे' ॥ यथा गङ्गादीनां स्रोतो विभक्तं सत् निम्नदेशाभिमुखं प्रसरति तथा शर्वसा आत्मीयेन बलेन तत्तद्देवगृहं पृथक् विभिन्नम् असरत् अगच्छत ॥

ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा रायः स्याम रथ्योऽवयस्वतः ।

वीरेषु वीरां उप पृङ्धि नस्त्वं यदीशानो ब्रह्मणा वेषि मे हवम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः । पते । सुऽयमस्य । विश्वहा । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

वीरेषु । वीरान् । उप । पृङ्धि । नः । त्वम् । यत् । ईशानः । ब्रह्मणा । वेषि । मे । हवम् ॥ १५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते मन्त्राधिपते सुयमस्य सुष्ठु नियन्तव्यस्य वयस्वतः अन्नयुक्तस्य रायः धनस्य विश्वहा विश्वेषु सर्वेष्वहःसु रथ्यः अधिपतयः स्याम भूयास्म । रथा एषां सन्तीति रथ्यः ॥

१. ख-ग-अनु अनुक्रमेण; ण-अनु अनुक्रमेण । २. क-च-झ-ण-थ-म-व-स्तुतिरिव । ३. क-च-झ-त-थ-म-व-श्रवणे ।

‘ छन्दसीवनिपौ० ’ इति मस्वर्थीय ईकारः ॥ अपि च वनः अस्माकं वीरेषु वीर्याजातेष्वस्मदीयेषु पुत्रेषु वीरान् पुत्रान् वत्वम् उप वृद्धिं संपृक्तान् कुरु उत्पादय ॥ ‘ वृची संपर्के ’ । रौधादिकः ॥ वयं पौत्रानपि लभेमहीति यावत् । ईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं ब्रह्मणा । अन्ननामैतत् । हविलक्षणेनात्नेन सह मे हवं मदीयं स्तुतिलक्षणमाह्वानं वेपि कामयसे ॥ ‘ वी गतिप्रजनकान्त्यशन-खादनेषु ’ ॥ अतो मयोक्तं कुर्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुउक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिन्व ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १६ ॥

हे ब्रह्मणस्पते यन्ता सर्वस्य जगतो नियन्ता त्वमस्य सूक्तस्य इदं सूक्तम् ॥ ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे पठ्यते ॥ बोधि बुध्यस्व । बुद्ध्वा तनयं पुत्रं च अस्मभ्यं जिन्व प्रेरय ॥ जिविः प्रीणनार्थोऽत्र प्रेरणे वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ यत् भद्रं कल्याणं देवाः सर्वे अवन्ति रक्षन्ति विश्वं सर्वं यत् भद्रं च जिन्वेति शेषः । वयं च सुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः सन्तः बृहत् प्रौढं स्तोत्रं विदथे । विदन्ति यद्व्यतया अस्मिन् देवान् जानन्तीति विदथो यज्ञः । तस्मिन् वदेम ब्रवाम ॥ ३ ॥

‘ इन्धानः ’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं गार्ग्यसमदं जागतं ब्राह्मणस्पत्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—
‘ इन्धानः पञ्च जागतं तु ’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

इन्धानो अग्निं वनवद्वनुष्यतः कृतब्रह्मा शूशुवद्रातहव्य इत् ।

जातेन जातमति स प्र संसृते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

इन्धानः । अग्निम् । वनवत् । वनुष्यतः । कृतब्रह्मा । शूशुवत् । रातहव्यः । इत् ।

जातेन । जातम् । अति । सः । प्र । संसृते । यमस्यम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्निम् इन्धानः ब्रह्मणस्पतेर्यागार्थमग्निं प्रज्वलयन् यजमानः वनुष्यतः हिंसिष्यतो हिंसां कुर्वतो वा शत्रून् वनवत् वनुयात् हिंस्यात् । ‘ वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा२ ’ इति यास्कः । इत् इति चार्थः । कृतब्रह्मा । ब्रह्म स्तोत्रं कृतं येन स तथोक्तः । रातहव्यः । रातं दत्तं हव्यं हविर्येन । एवंभूतः सन् शूशुवत् वर्धते । ‘ दुओश्चि गतिवृद्धयोः ’ । अस्माण्यन्तात् लुङि चङि३ रूपम् ॥ तथा यजमानः जातेन पुत्रेण जातं जनितमुत्पादितं स्वस्य पौत्रम् अति प्र संसृते अतीत्य भृशं प्रसरति । पौत्रमपि पश्यन् चिरकालं जीवेदित्यर्थः ॥ सतेर्यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ययं यजमानं ब्रह्मणस्पतिः स्तोत्रहविषोः स्वीकरणेन युजं सखायं कृणुते कुरुते सः समान एव भवतीत्यर्थः ॥

१. ख-म-प्रज्वालयन् । २. क-झ-झ-त-म-‘ वनुष्यतिर्हिंसाकर्मा । ३. च-थ-‘ चङि ’ नास्ति ।
४. त-थ-उत्पादितम् ।

वीरेभिर्वीरान्वनवद्वनुष्यतो गोभीं रयिं पप्रथद्वोधति त्मना ।

तोकं च तस्य तनयं च वर्धते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ २ ॥

वीरेभिः । वीरान् । वनवत् । वनुष्यतः । गोभिः । रयिम् । पप्रथत् । बोधति । त्मना ।

तोकम् । च । तस्य । तनयम् । च । वर्धते । ययम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ २ ॥

स यजमानः ववीरेभिः वीरैः आत्मीयैः पुत्रैः ववनुष्यतः हिंसतः ववीरान् शत्रुपुत्रान् ववनवत् वनुयात् हिंस्यात् । अपि च वगोभिः सहितं धनं^१ वपप्रथत् प्रथयति विस्तारयति ॥ प्रथयतेर्लुङि चङि एतद्गुणम् ॥ तथा वत्मना आत्मनैव वबोधति सर्वं जानाति । अनन्याधीनज्ञानो भवतीत्यर्थः । किंच वतस्य यजमानस्य वतोकं पुत्रः वतनयम् ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ तनयस्तत्पुत्रः वच ववर्धते प्रवृद्धो भवति । यद्वा^२ तोकं तनयं पुत्रं पौत्रं च ब्रह्मणस्पतिर्वर्धयति ॥ वृधिरन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः । अन्यद्गतम् ॥

सिन्धुर्न क्षोदः शिमीवां ऋघायतो वृषेव वध्रीरभि वष्टयोजसा ।

अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्तवे ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

सिन्धुः । न । क्षोदः । शिमीवान् । ऋघायतः । वृषाडिव । वध्रीन् । अभि । वष्टि । ओजसा ।

अग्नेःडिव । प्रसितिः । न । अहं । वर्तवे । ययम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

वसिन्धुः स्यन्दनशीला नदी वक्षोदः वन क्षुद्यमानं कूलं यथा भिनत्ति तथा वशिमीवान् । शिमीति कर्मनाम । ब्रह्मणस्पतेः परिचरणात्मना कर्मणा युक्तो यजमानः वऋघायतः हिंसतः शत्रून् वओजसा बलेन वअभि ववष्टि हन्तुमभितः कामयते । ‘वश कान्तौ’ । इदमपरं निदर्शनम् । ववृषेव ववध्रीन् । वध्रयो निष्पिष्टमुष्का निर्वीर्या बलीवर्दाः । तान् यथा वृषा सेचनसमर्थः सवीर्यो वृषभोऽभिभवति तद्वच्छत्रूनभिभवतीत्यर्थः । अपि चासौ वअग्नेरिव वप्रसितिः । प्रसीयते बध्यतेऽनयेति प्रसितिर्ज्वाला ॥ ‘षिञ् बन्धने’ । करणे क्तिन् ॥ यथा अग्नेर्ज्वाला प्रतिहतप्रसरा एवमपि वन वर्तवे वारयितुं निवर्तयितुं वा नैव शक्यते ॥ अहशब्दोऽवधारणे । वृणोतेरन्तर्भावितण्यर्थात् वर्ततेवा तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥ अन्यद्गतम् ॥

तस्मा अर्षन्ति दिव्या असश्चतः स सत्वाभिः प्रथमो गोषु गच्छति ।

अनिभृष्टतविषिहन्त्योजसा ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै । अर्षन्ति । दिव्याः । असश्चतः । सः । सत्वाभिः । प्रथमः । गोषु । गच्छति ।

अनिभृष्टतविषिः । हन्ति । ओजसा । ययम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै यजमानाय विद्याः दिवि भवा वृष्टिलक्षणा आपः असञ्चतः असज्यमाना अनिरुद्धाः सत्यः अपर्पन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ अर्तेल्लेष्टि रूपम् ॥ तथा सः यजमानः सत्वभिः । सत्वानः साधकाः^१ परिचारकास्तैः सहितः प्रथमः अन्येभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वभावी सन् गोषु गच्छति । गवादिधनं प्राप्नोतीत्यर्थः । किञ्च अनिभृष्टतविषिः । तविषीति बलनाम । अनिभृष्टा परैरबाधिता तविषी बलं यस्य तादृशः^२ सन् ओजसा बलेन वहन्ति शत्रून् ॥

तस्मा इद्विश्वे धुनयन्त सिन्धवोऽच्छिद्रा शर्म दधिरे पुरुणि ।

देवानां सुप्ते सुभगः स एधते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

तस्मै । इत् । विश्वे । धुनयन्त । सिन्धवः । अच्छिद्रा । शर्म । दधिरे । पुरुणि ।

देवानाम् । सुप्ते । सुभगः । सः । एधते । यम्यम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

तस्मा इत् तस्मै एव यजमानाय विश्वे सिन्धवः सर्वाः स्यन्दनशीला नद्यः धुनयन्त चलयन्ति । एतदभीष्टफलसिद्धयर्थं प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा अच्छिद्रा अच्छिद्राणि छिद्ररहितानि संततानि पुरुणि बहूनि शर्म शर्माणि सुखानि दधिरे तस्मा एव धार्यन्ते । यद्वा शर्मेति गृहनाम । छिद्ररहितानि बहूनि सदनानि धार्यन्ते । सुभगः शोभनधनः देवानां सुप्ते देवैः प्रते सुखे वर्तमानः सन् एधते वर्धते । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ४ ॥

‘ऋजुः’ इति चतुर्कचं चतुर्थं सूक्तं गृत्समदस्यार्थं जागतं ब्राह्मणस्पत्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—
‘ऋजुश्चतुष्कम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

ऋजुरिच्छंसो वनवद्वनुष्यतो देवयन्निददेवयन्तमभ्यसत् ।

सुप्रावीरिद्वनवत्पृत्सु दुष्टरं यज्वेदयज्योर्वि भजाति भोजनम् ॥ १ ॥

ऋजुः । इत् । शंसः । वनवत् । वनुष्यतः । देवयन् । इत् । अदेवयन्तम् । अभि । असत् ।

सुप्रऽअवीः । इत् । वनवत् । पृत्सु । दुस्तरम् ।

यज्वा । इत् । अयज्योः । वि । भजाति । भोजनम् ॥ १ ॥

ऋजुरित् आर्जवयुक्त एव । यद्वा ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । स्तोत्राणां प्रसाधक एव शंसः ब्रह्मणस्पतेः स्तोता वनुष्यतः हिंसतः शत्रून् वनवत् वनुयात् हिंस्यात् ॥ वनोतेर्हन्तिकर्मण एतद्रूपम् ॥ तथा देवयन्निद देवं दानादिगुणयुक्तं ब्रह्मणस्पतिमात्मन इच्छन्नेव अदेवयन्तं तद्विपरीतं पुरुषम् अभ्यसत् अभिभवेत् ॥ अस्तेल्लेष्टि एतद्रूपम् ॥ तथा सुप्रावीरित् ॥ अवतेस्तृप्त्यर्थादौणादिक ईकारप्रत्ययः ॥ सुष्टु प्रकर्षेण ब्रह्मणस्पतेस्तर्पयितैव पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु दुस्तरं तरीतुमशक्यं वनवत्

हिंस्यात् । तथा यज्जेत् ब्रह्मणस्पतिं हविषा इष्टवानेव अयज्योः अयज्वनः भोजनं भोगसाधनं
वि भजति विशेषेण भजेत इत्यर्थः ॥

यजस्व वीर प्र विहि मनायतो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये ।

हविष्कृणुष्व सुभगो यथासंसि ब्रह्मणस्पतेरव आ वृणीमहे ॥ २ ॥

यजस्व । वीर । प्र । विहि । मनायतः । भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रतूर्ये ।

हविः । कृणुष्व । सुभगः । यथा । असंसि । ब्रह्मणः । पतेः । अवः । आ । वृणीमहे ॥ २ ॥

ऋषिः आत्मीयं पुरुषं शास्ति । हे वीर विशेषेण स्तुतीनां प्रेरक सखे यजस्व ब्रह्मणस्पतिं स्तुत्या
पूजय । मनायतः मन इव शीघ्रं प्रवर्तमानान् हिंसकान् । यद्वा अभिमन्यमानान् शत्रून् प्रति प्र
विहि प्रकर्षेण युद्धार्थं गच्छ ॥ वी गत्यादिषु । छान्दसो ह्रस्वः ॥ वृत्रतूर्ये वृत्राणामावारकाणां
शत्रूणां हिंसाहेतुभूते संग्रामे भद्रं कल्याणं धाष्ट्योपेतं मनः कृणुष्व कुरुष्व । ब्रह्मणस्पतेरनुग्रहात्तैव
जयो भविष्यति । तथा ब्रह्मणस्पतये हविः चरुपुरोडाशादिकं कृणुष्व कुरुष्व । यथा त्वं सुभगः
शोभनधनः असंसि भवेः ॥ अस्तेर्लेटि अडागमः ॥ ब्रह्मणस्पतेर्यागेन त्वं शोभनधनो भविष्यसीति
यावत् । अपि च वयं ब्रह्मणस्पतेः अवः रक्षणम् आ आभिसुख्येन वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः ।

देवानां यः पितरमाविवासति श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् ॥ ३ ॥

सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः । पुत्रैः । वाजम् । भरते । धना । नृभिः ।

देवानाम् । यः । पितरम् । आऽविवासति । श्रद्धाऽमनाः । हविषा । ब्रह्मणः । पतिम् ॥ ३ ॥

यः यजमानः श्रद्धामनाः श्रद्धा मनसि यस्य तादृशः सन् देवानां पितरं पालयितारं
ब्रह्मणस्पतिं हविषा चरुपुरोडाशादिना आविवासति परिचरति । विवासतिः परिचरणकर्मा ।
स इत् स एव यजमानः जनेन जातेन सर्वेण लोकेन वाजम् अन्नं भरते बिभर्ति संभरति वा ।
सः एव विशा प्रजया आत्मीयेन बन्धुजनेन वाजं भरते । स एव पुत्रैः आत्मीयैरपत्यैः
वाजं भरते । तथा नृभिः नेतृभिरन्यैः परिचारकैः धना धनानि भरते बिभर्ति संपादयति वा ।
ब्रह्मणस्पतिमिष्टवतो यजमानस्य सर्वतो जना अन्नधनयोः साधका भवन्तीति यावत् ॥

यो अस्मै हव्यैर्घृतवद्धिरविधत्प्र तं प्राचा नयति ब्रह्मणस्पतिः ।

उरुष्यतीमंहसो रक्षती रिषोऽंहोश्चिदस्मा उरुचाक्रिरद्भुतः ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हव्यैः । घृतवत्ऽभिः । अविधत् । प्र । तम् । प्राचा । नयति । ब्रह्मणः । पतिः ।

उरुष्यति । ईम् । अंहसः । रक्षति । रिषः । अंहोः । चित् । अस्मै । उरुऽचाक्रिः । अद्भुतः ॥ ४ ॥

यः यजमानः अस्मै ब्रह्मणस्पतये ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी ॥ इमं ब्रह्मणस्पतिं घृतवद्भिः उपस्तरणाभिघारणात्मकेनाज्येनोपेतैः हव्यैः हविर्भिः अविधत् परिचरति ॥ 'विध विधाने' । तौदादिकः । अयं परिचरणकर्मसु पठितः ॥ यतं यजमानं ब्रह्मणस्पतिः प्राचा प्राचीनेन ऋजुना मार्गेण प्र नयति प्रकृष्टं फलं प्रापयति । अपि च ईम् एनम् अंहसः पापात् उरुष्यति रक्षति । 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' इति यास्कः । तथा रिषः हिंसकादेनं रक्षति । अंहोश्चित् अवृत्तेर्दारिद्र्यात् । यद्वा आगत्य हन्तुरपि रक्षति । अपि च अस्मै यजमानाय अद्भुतः । महन्नामैतत् । आचार्यभूतो महान् ब्रह्मणस्पतिः उरुचक्रिः उरोः विस्तीर्णस्य उपकारस्य कर्ता भवति ॥ ५ ॥

'इमा गिरः' इति सप्तदशचं पञ्चमं सूक्तं गृत्समदपुत्रस्य कर्मस्य आपं गृत्समदस्यैव वा त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'इमा गिरस्यूना कूर्मो गार्त्समदो हि वादित्यम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आदित्यदेवताके पशौ पुराडाशस्य 'इमा गिरः' इत्येपा अनुवाक्या । 'अग्नीषोमौ' इति खण्डे सूत्रितम्—'इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूस्त आदित्यास उरवो गभीराः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥ १ ॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । घृतस्नूः । सनात् । राजभ्यः । जुह्वा । जुहोमि ।

शृणोतु । मित्रः । अर्यमा । भगः । नः । तुविजातः । वरुणः । दक्षः । अंशः ॥ १ ॥

आदित्येभ्यः अदितेः पुत्रेभ्यः राजभ्यः राजमानेभ्य ईश्वरेभ्यो वा मित्रादिभ्यः घृतस्नूः घृतप्रस्त्राविणीर्घृतं क्षरन्तीः इमा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः सनात् सर्वदा जुह्वा । वाङ्नामैतत् । वाग्निन्द्रियेण जुहोमि प्रयच्छामि^१ करोमीति यावत् । यद्वा जुहूस्थानीयेन^२ घृतं क्षरन्ति वाग्रूपाणि हवींषि जुहोमि आदित्यानुद्दिश्य त्यजामि । मन्त्राणां पयोघृतादिक्षरणहेतुत्वं च 'यदृचोऽधीते पयसः कूल्या अस्य' (तै. आ. २. १०) इत्यादिना तैत्तिरीये स्पष्टमात्रातम् । नः अरमदीयास्ता गिरो मित्रादयः प्रत्येकं शृणोतु । ते च तैत्तिरीये 'अष्टौ पुत्रासो अदितेः' इत्युपक्रम्य स्पष्टमनुक्रान्ताः—'मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा च अंशुश्च भगश्च इन्द्रश्च विवस्वांश्चेत्येते' (तै. आ. १. १३. ३) इति । मित्रः प्रमीतेस्त्रायकः । यद्वा सर्वेषां स्निग्धः । अरीन् यच्छति नियच्छतीति अर्यमा । भगः भजनीयो देवः । तुवीति बहुनाम । बहुषु देशेषु अनुग्रहार्थं प्रादुर्भूतः । वरुणविशेषणमेतत् । पापस्य निवारणात् वरुणः । दक्षः^४ समर्थः^५ । एतच्च अंशस्य^६ विशेषणम् । एते प्रत्येकं शृण्वन्तु ॥

पूर्वोक्त एव पशौ 'इमं स्तोमम्' इत्येपा वपाया^६ याज्या^६ । सूत्रितं च—'इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत द्यून्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

१. ण-त-इत्येका । २. ख-ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न-व- 'प्रयच्छामि' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण१-न-जुह्वास्थानीयेन । ४. ण१-त-थ-म- 'दक्षः समर्थः' नास्ति । ५. क-झ-म-अंशोः । ६. झ१-त-थ-न-म-व-वपाया यागस्य याज्या; ण- वपायागस्य याज्या ।

इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य मित्रो अर्यमा वरुणो जुषन्त ।

आदित्यासः शुचयो धारपूता अवृजिना अनवद्या अरिष्टाः ॥ २ ॥

इमम् । स्तोमम् । सऽक्रतवः । मे । अद्य । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । जुषन्त ॥

आदित्यासः । शुचयः । धारऽपूताः । अवृजिनाः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ २ ॥

वइमं वमे^१ अस्मदीयं वस्तोमं स्तोत्रं वसक्रतवः समानकर्माणः समानप्रज्ञा वा मित्रादयः वअद्य इदानीं वजुषन्त जुषन्तां सेवन्ताम् । कीदृशास्ते । वआदित्यासः अदितेः पुत्राः वशुचयः दीप्यमानाः वधारपूताः उदकधाराभिरिव पूताः । निर्मला इत्यर्थः । वअवृजिनाः । 'वृजी वर्जने' । अवर्जितारः सर्वानुग्राहका इत्यर्थः । वअनवद्याः अवद्येन गच्छेण पापेन रहिताः वअरिष्टाः केनाप्यहिंसिताः ॥

तस्मिन्नेव पशौ 'त आदित्यासः' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

त आदित्यास उरवो गभीरा अदब्धासो दिप्सन्तो भूर्यक्षाः ।

अन्तः पश्यन्ति वृजिनोत साधु सर्वं राजभ्यः परमा चिदन्ति ॥ ३ ॥

ते । आदित्यासः । उरवः । गभीराः । अदब्धासः । दिप्सन्तः । भूरिऽअक्षाः ।

अन्तरिति । पश्यन्ति । वृजिना । उत । साधु । सर्वम् । राजऽभ्यः । परमा । चित् । अन्ति ॥ ३ ॥

वते वआदित्यासः अदितेः पुत्राः वउरवः महान्तः वगभीराः गाम्भीर्योपेताः वअदब्धासः शत्रुभिरहिंसिताः सन्तः वदिप्सन्तः शत्रून् दम्भितुं^२ हिंसितुमिच्छन्तः ॥ 'दम्भु दम्भे' । अस्मात् इच्छासनि 'सनीवन्तर्धे' इति इडभावपक्षे 'दम्भ इच्च' इति इकारः । 'दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम्' (पा. सू. १. २. १०. १) इति सनः कित्त्वे अनुनासिकलोपः ॥ तथा वभूर्यक्षाः भूरीणि बहूनि अक्षीणि चक्षूंषि येषां ते तथोक्ताः बहुतेजसो वा ॥ 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच् समासान्तः ॥ एवंभूता आदित्याः वअन्तः मध्ये प्राणिनां हृदि प्रेरकतया वर्तमानाः सन्तः ववृजिना वृजिनानि पापानि वउत अपि च वसाधु साधूनि पुण्यानि च प्राणिभिः कृतानि वपश्यन्ति जानन्ति । वपरमा वचित् परमाणि दूरदेशावस्थितान्यपि वसर्वं सर्वाणि दृश्यमानानि वराजभ्यः राज्ञामीश्वराणामादित्यानाम् वअन्ति अन्तिके समीपे वर्तते इति शेषः ॥ 'कादिलोपो बहुलम्' इत्यन्तिकशब्दस्य कादिलोपः ॥

साम्प्रित्ये क्तौ दीक्षणीयायामादित्ययागस्य 'धारयन्तः' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । अत एव भुवद्भुवनपतिविशेषणविशिष्टादित्ययागेऽपि । तथा च 'दीक्षणीयायाम्' इति खण्डे सूत्रितं—'धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था इति द्वे^३ एते एव भुवद्भुवो भुवनपतिभ्यो वा' (आश्व. श्रौ. ४. २) इति ।

धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।

दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यमृतावानश्चर्यमाना ऋणानि ॥ ४ ॥

धारयन्तः । आदित्यासः । जगत् । स्थाः । देवाः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः ।

दीर्घाधियः । रक्षमाणाः । असुर्यम् । ऋतावानः । चर्यमानाः । ऋणानि ॥ ४ ॥

वजगत् जङ्गमं वस्थाः स्थावरं च ॥ तिष्ठतेः कर्तरि असुन् ॥ एतदुभयविधं भूतजातं वधारयन्तः अवस्थापयन्तः वदेवाः दानादिगुणयुक्ताः वविश्वस्य वभुवनस्य सर्वस्य लोकस्य वगोपाः गोपयितारो रक्षकाः वदीर्घाधियः दीर्घाणि धियः कर्माणि ज्ञानानि वा येषां तादृशाः ॥ 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ वअसुर्यम् । असवः प्राणाः । तेन च तद्वेतुभूता आपो लक्ष्यन्ते । अपां तद्वेतुत्वं च छान्दोग्ये स्पष्टमान्नातम्—'आपोमयः प्राणः' (छा. उ. ६. ५. ४) इति । असुमुदकं ददातीत्यसुरो मेघः । तत्र भवं मेघान्तर्वर्तमानमुदकं वरक्षमाणाः । तत्तत्काले वृष्ट्युत्पादनाय रक्षन्तः ॥ असुरशब्दात् 'भवे छन्दसि' इति यत् ॥ वऋतावानः सत्यवन्तो यज्ञवन्तो वा ॥ 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप् । पूर्ववद्दीर्घः ॥ वऋणानि स्तोतृभिः अन्येभ्यः प्रदेयानि वचयमानाः अपगमयन्तः ॥ 'चय गतौ' । भौवादिकोऽनुदात्तेत् ॥ एवंगुणविशिष्टा महानुभावा अस्मदधीना भवन्त्विति शेषः ॥

विद्यामादित्या अवसो वो अस्य यदर्यमन्भय आ चिन्मयोभु ।

युष्माकं मित्रावरुणा प्रणीतौ परि श्वश्रैव दुरितानि वृज्याम् ॥ ५ ॥

विद्याम् । आदित्याः । अवसः । वः । अस्य । यत् । अर्यमन् । भये । आ । चित् । मयःऽभु ।

युष्माकम् । मित्रावरुणा । प्रणीतौ । परि । श्वश्रैव । दुःऽदितानि । वृज्याम् ॥ ५ ॥

हे वआदित्याः अदितेः पुत्राः ववः युष्माकम् वअस्य वअवसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इदं रक्षणं वविद्यां लभेय । वभये राक्षसादिभ्य आगते सति वयत् युष्मदीयं रक्षणम् । चिच्छब्दश्चार्थे । वमयोभु मयसः सुखस्य भावयितृ च तदिदं लभेयेत्यन्वयः । हे वअर्यमन् हे मित्रावरुणौ वयुष्माकं वप्रणीतौ अस्मद्विषये प्रकृष्टे नयने सति वश्वश्रैव श्वश्राणीव स्थातुमयोग्यानि गर्तवन्ति स्थलानीव वदुरितानि पापानि वपरि ववृज्यां परित्यजेयम् ॥ 'वृजी वर्जने' । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ॥ ॥६॥

सुगो हि वो अर्यमन्मित्र पन्था अनृक्षरो वरुण साधुरास्ति ।

तेनादित्या अधि वोचता नो यच्छता नो दुष्परिहन्तु शर्म ॥ ६ ॥

सुगः । हि । वः । अर्यमन् । मित्र । पन्थाः । अनृक्षरः । वरुण । साधुः । अस्ति ।

तेन । आदित्याः । अधि । वोचत । नः । यच्छत । नः । दुःऽपरिहन्तु । शर्म ॥ ६ ॥

हे वरुणमित्रवरुणवः युष्माकं सुगः सुखेन गन्तव्यः वनृक्षरः । ऋक्षरः कष्टक
ऋच्छतेः' इति । तद्रहितः साधुः साधकः शोभनो वा । एवंगुणविशिष्टः पन्थाः मार्गः अस्ति विद्यते
खलु । अतः तेन पथा अस्मान् शोभनं नयतेति शेषः । हे आदित्याः नः अस्माकम् अधि
वोचत अधिवचनं पक्षपातेन वचनं कुरुत । अपि च नः अस्मभ्यं दुष्परिहन्तु परिहन्तु विनाश-
यितुमशक्यं शर्म सुखं यच्छत दत्त ॥ 'दाण् दाने' । शपि 'पाघ्रा' इत्यादिना यच्छादेशः ॥

पिपर्तु नो अदिति राजपुत्राति द्वेषांस्यर्यमा सुगेभिः ।

बृहन्मित्रस्य वरुणस्य शर्मोप स्याम पुरुवीरा अरिष्टाः ॥ ७ ॥

पिपर्तु । नः । अदितिः । राजऽपुत्रा । अति । द्वेषांसि । अर्यमा । सुऽगेभिः ।

बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । शर्म । उप । स्याम । पुरुऽवीराः । अरिष्टाः ॥ ७ ॥

राजपुत्रा राजानो राजमाना मित्रादयः पुत्रा यस्यास्तादृशी अदितिः अदीना^१ अखण्डनीया
वा देवी नः अस्मान् द्वेषांसि द्वेषुणि रक्षांसि अति पिपर्तु अतिपारयतु । अतिक्रम्य तद्रहितं
देशं प्रापयत्वित्यर्थः । अर्यमा च सुगेभिः सुष्ठु गन्तव्यैर्मागैरस्मान् पारयतु । अपि च वर्यं पुरुवीराः
बहुभिर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेताः अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताश्च सन्तः मित्रस्य वरुणस्य च बृहत्
परिवृढं शर्म सुखम् उप स्याम उपगता भवेम ॥

पूर्वोक्ते पशौ 'तिस्रो भूमीः' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत द्यून्त्रीणि व्रता विदथे अन्तरैषाम् ।

ऋतेनादित्या महि वो महित्वं तदर्यमन्वरुण मित्र चारु ॥ ८ ॥

तिस्रः । भूमीः । धारयन् । त्रीन् । उत । द्यून् । त्रीणि । व्रता । विदथे । अन्तः । एषाम् ।

ऋतेन । आदित्याः । महि । वः । महित्वम् । तत् । अर्यमन् । वरुण । मित्र । चारु ॥ ८ ॥

तिस्रो भूमीः । अत्र भूमिशब्दो लोकत्रये वर्तते । 'यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम्' इत्यत्र
यथा पृथिवीशब्दः । भूम्यन्तरिक्षस्वर्गास्त्रीन् लोकान् आदित्याः धारयन् वृष्टिप्रदानादिना धारयन्ति ।
उत अपि च द्यून् दीप्तान् तत उपरितनान् महारादिकानपि त्रीन् लोकान् धारयन्ति । यद्वा
दीप्तान् अग्निं वायुं सूर्यं च धारयन्ति । अपि च एषाम् आदित्यानां विदथे यज्ञे अन्तः मध्ये
त्रीणि व्रता सवनत्रयनिष्पाद्यानि त्रीणि कर्माणि सन्ति । यद्वा एषां लोकानामन्तर्मध्ये विदथे यज्ञे
निमित्तभूते सति एषामादित्यानां त्रीणि कर्माणि रसादानधारणविसर्जनलक्षणानि^२ सन्ति । उत्तरोऽर्धर्चः
प्रत्यक्षकृतः । हे आदित्याः ऋतेन सायेन यज्ञेन वा महि महत् प्रभूतं वः युष्माकं महित्वं
महत्त्वं यन्महाभाग्यं हे अर्यमन् वरुण मित्र तत् महाभाग्यं चारु शोभनम् । सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः ॥

त्री रोचना दिव्या धारयन्त हिरण्ययाः शुचयो धारपूताः ।

अस्वमजो अनिमिषा अदब्धा उरुशंसा ऋजवे मर्त्याय ॥ ९ ॥

त्री । रोचना । दिव्या । धारयन्त । हिरण्ययाः । शुचयः । धारपूताः ।

अस्वमजः । अनिमिषाः । अदब्धाः । उरुशंसाः । ऋजवे । मर्त्याय ॥ ९ ॥

१त्री १रोचना त्रीणि रोचनानि रोचमानाग्न्यादीनि तेजांसि १दिव्या दिव्यानि दिवि भवानि
१धारयन्त आदित्या अवास्थापयन् । किमर्थम् । १ऋजवे ऋजीकाय स्तोत्राणां १मर्त्याय मनुष्याय
भोगसिद्धयर्थमिति यावत् । कीदृशा आदित्याः । १हिरण्ययाः हिरण्ययाः १हिरण्यालंकृतसर्वाङ्गाः । यद्वा
हितरमणीयवेपाः । १शुचयः दीप्यमानाः १धारपूताः उदकधारया क्षालिता इव निर्मलाः ।
१अस्वमजः असंजातस्वप्नाः ॥ 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः ॥ अपर आह । अस्वमजः
अस्वपन्तो विगतनिद्राः ॥ 'स्वपितृषोर्नजिङ्' इति नजिङ्प्रत्यय इति । तदेतत् पदकाररयानभिमतम् ॥
१अनिमिषाः निमेषरहिताः । १अदब्धाः असुरादिभिरहिंसिताः १उरुशंसाः उरुभिर्वहुभिः शंसनीयाः
स्तोतव्याः । एवंगुणविशिष्टा अधारयन्तेत्यन्वयः ॥

त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ये च देवा असुर ये च मर्ताः ।

शतं नो रास्व शरदो विचक्षेऽश्यामायूंषि सुधितानि पूर्वा ॥ १० ॥

त्वम् । विश्वेषाम् । वरुण । असि । राजा । ये । च । देवाः । असुर । ये । च । मर्ताः ।

शतम् । नः । रास्व । शरदः । विचक्षे । अश्याम् । आयूंषि । सुधितानि । पूर्वा ॥ १० ॥

हे १असुर शत्रूणां क्षेपक १वरुण १त्वं १विश्वेषां सर्वेषां १राजा १असि । केषाम् । १ये १च
१देवाः देवजनाः १ये १च १मर्ताः मरणधर्माणो मनुष्याः तेषामित्यर्थः । अतस्त्वं १नः अरमभ्यं १शतं
१शरदः शतसंख्याकान् संवत्सरान् १विचक्षे विश्लेषेण दर्शनाय १रास्व प्रयच्छ ॥ 'रा दाने' ।
व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ वयं च १पूर्वा पूर्वैर्देवैः १सुधितानि सुष्ठु हितानि शतसंवत्सरलक्षणानि १आयूंषि
१अश्याम व्याप्नुयाम ॥ 'सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च' इति निपात्यते । 'गतिरनन्तरः'
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वा । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया डादेशः ॥ ॥ ७ ॥

आदित्यदेवताके पशौ 'न दक्षिणा' इत्येषा हविषो याज्या । 'तिस्रो भूमीर्धारयन्त्रीरूतं द्यून्
न दक्षिणा' वि चिकिते न सच्या' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

न दक्षिणा वि चिकिते न सच्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।

पाक्या चिद्वसवो धीर्या चिद्युष्मानीतो अभयं ज्योतिरश्याम् ॥ ११ ॥

न । दक्षिणा । वि । चिकिते । न । सच्या । न । प्राचीनम् । आदित्याः । न । उत । पश्चा ।

पाक्या । चित् । वसवः । धीर्या । चित् । युष्माऽनीतः । अभयम् । ज्योतिः । अश्याम् ॥ ११ ॥

हे ^१आदित्याः ^२दक्षिणा दक्षिणो भागः ^३न ^४वि ^५चिकित्ते मया न विज्ञायते । ^६सव्या सव्यो वामभागोऽपि ^७न ज्ञायते ॥ उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इति सोः आज्ञादेशः ॥ तथा ^८प्राचीनं पुरस्तादपि ^९न ज्ञायते ॥ 'विभापाञ्चरदिकृत्त्रियाम्' इति स्वार्थे खः ॥ ^{१०}उत अपि च ^{११}पश्चा पश्चात् पृष्ठभागोऽपि ^{१२}न ज्ञायते । नैशेन तमसा आवृतत्वात् आन्तरादज्ञानाद्वा ॥ 'पश्च पश्चा च छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपात्यते ॥ किं बहुना । ^{१३}पाक्या ^{१४}चित् पाक्यः पक्तव्यः अपरिपक्वज्ञानोऽपि ॥ 'डुपचप् पाके' । 'ऋहलोर्ण्यत्' । तित्स्वरितः ॥ ^{१५}धीर्या ^{१६}चित् धीरे नेतव्यत्वेन भवो धीर्यः कातरः ॥ 'भवे छन्दसि' इति यत् ॥ कातरोऽपि ॥ उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः ॥ हे ^{१७}वसवः वास-
यितार आदित्याः ^{१८}युष्मानीतः युष्माभिर्नीतः शोभनेन मार्गेण प्रापितः सन् ^{१९}अभयं भयरहितं ^{२०}उज्योतिः सौरं तेजः आन्तरं वा ज्ञानात्मकम् ^{२१}अश्यां प्राप्नुयाम् ॥

यो राजभ्य ऋतनिभ्यो ददाश यं वर्धयन्ति पुष्टयश्च नित्याः ।

स रेवान्याति प्रथमो रथेन वसुदावा विदथेषु प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यः । राजऽभ्यः । ऋतनिऽभ्यः ददाश । यम् । वर्धयन्ति । पुष्टयः । च । नित्याः ।

सः । रेवान् । याति । प्रथमः । रथेन । वसुऽदावा । विदथेषु । प्रशस्तः ॥ १२ ॥

^१यः यजमानः ^२राजभ्यः राजमानेभ्यः ^३ऋतनिभ्यः ऋतस्य यज्ञस्य^४ सत्यस्य वा नेतृभ्य आदित्येभ्यः ^५ददाश चरुपुरोडाशादिकं ददाति । ^६यं यजमानं ^७पुष्टयः पोषकाः ^८नित्याः शाश्वता आदित्याः च ^९वर्धयन्ति । ^{१०}सः यजमानः ^{११}रेवान् धनवान् ^{१२}प्रथमः प्रथितः प्रख्यातः ^{१३}वसुदावा वसूनां धनानां दाता सन् ^{१४}प्रशस्तः सर्वैः प्रशस्यमानः ^{१५}विदथेषु वेद्येषु लब्धव्येषु गृहेषु ^{१६}रथेन वाहनेन ^{१७}याति गच्छति ॥

शुचिरपः सूयवसा अदब्ध उप क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः ।

नकिष्टं घ्नन्त्यन्तितो न दूराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ ॥ १३ ॥

शुचिः । अपः । सुऽयवसाः । अदब्धः । उप । क्षेति । वृद्धऽवयाः । सुऽवीरः ।

नकिः । तम् । घ्नन्ति । अन्तितः । न । दूरात् । यः । आदित्यानाम् । भवति । प्रऽणीतौ ॥ १३ ॥

स यजमानः ^१शुचिः दीप्यमानः शुद्धो वा ^२अदब्धः सपत्नैरबाधितः ^३वृद्धवयाः प्रभूतान्नः ^४सुवीरः शोभनपुत्रश्च सन् ^५सूयवसाः शोभनसस्यानि ^६अपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि ^७उप ^८क्षेति उपनिवसति । सर्वदा सुसस्यानामपां समीपे निवसतीत्यर्थः । तथा ^९नकिः न च ^{१०}तं^{११} घ्नन्ति हिंसन्ति ^{१२}अन्तितो न अन्तिकात् समीपदेशाच्च ^{१३}दूरात् विप्रकृष्टाच्च देशादागता बाधकाः ॥ अन्तिकस्य तसि^{१४} 'कादिलोपः'^{१५} इति लोपः ॥ ^{१६}यः यजमानः ^{१७}आदित्यानाम् अदितेः पुत्राणां मित्रादीनां ^{१८}प्रणीतौ प्रकृष्टे नयने प्रापणे ^{१९}भवति वर्तते स इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

१. क्ष-म-विज्ञायते । २. क-क्ष-क्ष१-ण-थ-न-म-व-'यज्ञस्य' नास्ति । ३. ण-त-थ-म-यम् । ४. ख-ग-त-थ-म-तसिलादिलोपः ।

अ॒दि॒ते मि॒त्र वरु॑णो॒त मृ॒ळ यद्वो॑ व॒यं च॑कृ॒मा कच्चि॑दागः ।

उर्व॑श्याम॒भयं॑ ज्योति॑रिन्द्र॒ मा नो॑ दी॒र्घा अ॒भि न॑शन्तमि॒स्त्राः ॥ १४ ॥

अ॒दि॒ते । मि॒त्र । वरु॑ण । उ॒त । मृ॒ळ । यत् । वः । व॒यम् । च॒कृ॒म । कत् । चि॒त् । आगः॑ ।

उ॒रु । अ॒श्या॒म् । अ॒भय॑म् । ज्योतिः॑ । इन्द्र॑ ।

मा । नः॑ । दी॒र्घाः । अ॒भि । न॑शन् । तमि॒स्त्राः ॥ १४ ॥

५उत अपि च हे ५अदिते ५मित्र ५वरुण ॥ ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्’ इति पूर्वपूर्वस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमानवद्भावात् सर्वेषां पाष्ठिकम् ‘आमन्त्रितस्य’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ यूयं प्रत्येकं ५मृळ अस्माकमुपरि दयां कुरु । रक्षेत्यर्थः । ५यत् यद्यपि ५वयं ५वः युष्माकं ५कच्चित् किञ्चित् ५आगः अपराधं ५चकृम अकर्म । तथापि मृळेत्यर्थः । हे ५इन्द्र परमैश्वर्योपेत आदित्य ५उरु विस्तीर्णम् ५अभयं भयरहितं ५ज्योतिः त्वदीयं प्रकाशं ज्ञानात्मकं वा ५अश्याम् अहं प्राप्नुयाम् । ५दीर्घाः विस्तृताः ५तमिस्त्राः तमसा युक्ता निशाः ॥ ‘ज्योत्स्नातमिस्त्राश्चङ्गिणाः’ (पा. सू. ५. २. ११४) इति निपात्यते ॥ ताः ५नः अस्मान् ५मा ५अभि ५नशन् मा आभिमुख्येन प्राप्नुवन्तु ॥

उ॒मे अ॒स्मै पी॒पय॑तः स॒मीची॑ दि॒वो वृ॒ष्टिं सु॒भगो॑ नाम॒ पु॒ष्यन् ।

उ॒भा क्षया॑वाज॒यन्या॑ति पृ॒त्सू॒भावधौ॑ भवतः सा॒धू अ॒स्मै ॥ १५ ॥

उ॒मे इति॑ । अ॒स्मै । पी॒पय॑तः । स॒मीची॑ इति॑ स॒म्ऽईची॑ ।

दि॒वः । वृ॒ष्टिम् । सु॒भगः॑ । नाम॑ । पु॒ष्यन् ।

उ॒भा । क्षयौ॑ । आ॒ऽजय॑न् । या॒ति । पृ॒त्सु॑ ।

उ॒भौ । अधौ॑ । भव॑तः । सा॒धू इति॑ । अ॒स्मै ॥ १५ ॥

‘य आदित्यानां भवति प्रणीतौ’ इति व्यवहितोऽप्यत्र इदंशब्देन परामृश्यते । ५अस्मै यजमानाय ५समीची संगच्छमाने ५उमे द्यावापृथिव्यौ ५पीपयतः प्याययतः कामान् वर्धयतः ॥ ‘प्यायी वृद्धौ’ । अस्माण्यन्तात् छान्दसो लुङ् । व्यत्ययेन तसस्तामादेशाभावो धातोः पीभावश्च ॥ स च ५सुभगः शोभनधनः ५दिवः शुलोकादागतं ५वृष्टिं ५पुष्यन् वर्धयन् भवति । ५नाम इति प्रसिद्धिर्घोष्यते । किञ्च ५पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु ५आजयन् शत्रूनाभिमुख्येनाभिभवन् ५उभा ५क्षयौ उभौ निवासौ ॥ क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानम् । ‘पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण’ इति अधिकरणे घः । ‘क्षयो निवासे’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तौ परैरनाक्रान्तं स्वकीयं निवासस्थानम् आत्मनापहृतं परकीयं निवासस्थानं च ५याति गच्छति । तथा ५अस्मै यजमानाय ५उभावधौ जगतो भागौ चराचरात्मकौ मर्त्यामर्त्यात्मकौ वा ५साधू साधकौ ५भवतः ॥

या वो माया अभिद्रुहे यजत्राः पाशा आदित्या रिपवे विचृत्ताः ।

अश्वीव तां अति येषु रथेनारिष्टा उरावा शर्मन्तस्याम ॥ १६ ॥

याः । वः । मायाः । अभिद्रुहे । यजत्राः । पाशाः । आदित्याः । रिपवे । विचृत्ताः ।

अश्वीव । तान् । अति । येषम् । रथेन । अरिष्टाः । उरौ । आ । शर्मन् । स्याम ॥ १६ ॥

हे वयजत्राः यष्टव्याः वआदित्याः ववः युष्माकं वयाः वमायाः वअभिद्रुहे अभितो^१ द्रोहं^१ कुर्वते राक्षसादये निर्मिताः ये च वपाशाः वरिपवे शत्रवे वविचृत्ताः ॥ ‘चृती हिंसाग्रन्थनयोः’ ॥ प्रसारिता इत्यर्थः । वतान् पाशान् मायाश्च वरथेन वअति वयेषम् अतीत्य प्रयतेयम् । अतितरेयमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वअश्वीव । यथा शोभनाश्चः कश्चित् पुरुषः^२ दुस्तरान्मार्गान् शीघ्रमतिक्रामति तद्वत् ॥ ‘येषु प्रयत्ने’ । भौवादिकोऽनुदात्तेत् । छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ तथा वयम् वअरिष्टाः शत्रुभिः अहिंसिताः सन्तः वउरौ विस्तीर्णे वशर्मन् । शर्मेति गृहनाम । त्वया दत्ते सुखे गृहे वा वआ समन्तात् वस्थाम वर्तमाना भवेम ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदान आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १७ ॥

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिदानः । आ । विदम् । शूनम् । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १७ ॥

हे ववरुण वमघोनः धनवतः वप्रियस्य अनुकूलस्य वभूरिदानः भूरेर्बहुलस्य दानुराद्यस्य वअहं वमा वआ वविदं मा आवेदयानि । आवेदनं विज्ञापनं मा करवाणि । किं तदनावेद्यम् । वआपेः ज्ञातेः वशूनं शून्यं दारिद्र्यम् ॥ वर्णलोपश्छान्दसः ॥ यद्वा शूनं गतं प्राप्तं दारिद्र्यम् ॥ ‘दुओश्चि गतिवृद्धयोः’ । ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ इति इट्प्रतिषेधः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । ‘ओदितश्च’ इति नकारः । वृपादित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ एतदुक्तं भवति । अस्मदीयाः पुत्रादयः क्षुधिता इति प्रभुप्रभु-समीपे^३ अभिधाय याचमानो मा भूवमिति । हे वराजन् वसुयमात् । सुष्टु नियम्यतेऽनेन पुरुषो गृहे इति सुयमः ॥ ‘ईषहुःसुषु’ इति खलू ॥ तादृशात् वरायः धनात् वमा वअव वस्थाम् अवयुत्य स्थितो मा भूवम् । वयं वसुवीराः शोभनपुत्राः वविदथे यज्ञे गृहे वर्तमानाः सन्तः वबृहत् प्रौढं स्तोत्रं ववदेम उच्चारयाम ॥ ॥ ८ ॥

‘इदम्’ इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘इदमेकादश वारुणम्’ इति । पूर्वसूक्ते ‘कूर्मो गार्त्समदो हि वा’ इत्युक्तत्वादस्योत्तरस्य च कूर्मो गृत्समदो वा ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । वरुणो देवता । विनियोगो लैङ्गिकः । अत्र केचिदाहुः—‘इदमेकादशर्चं तु वारुणं भयपापनुत् । ऋणदारिद्र्य-दुःस्वप्ननाशनं चेति शुश्रुम’ इति ॥

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सान्त्यभ्यस्तु महा ।

अति यो मन्द्रो यजथाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरः ॥ १ ॥

इदम् । कवेः । आदित्यस्य । स्वराजः । विश्वानि । सन्ति । अभि । अस्तु । महा ।

अति । यः । मन्द्रः । यजथाय । देवः । सुकीर्तिम् । भिक्षे । वरुणस्य । भूरः ॥ १ ॥

वकवेः क्रान्तदर्शिनः । आदित्यस्य अदितेः पुत्रस्य । स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य ईश्वरस्य वा । वरुणस्य । इदं हविः स्तोत्रं वा यजमानः करोतीति शेषः । स च विश्वानि सर्वाणि सन्ति द्वितीय-
भावविकारभाजि भूतजातानि महा महिम्ना वरुणप्रसादात् लब्धेन अभ्यस्तु अभिभवतु । यः
देवः द्योतमानो वरुणः यजथाय यष्टे पुरुषाय अति अतिशयेन मन्द्रः स्तुत्यो हर्षयिता वा भवति
तस्य भूरः भर्तुवरुणस्य सुकीर्तिं शोभनां स्तुतिं भिक्षे प्रार्थये । यद्वा वरुणस्येति तृतीयार्थे पठ्यते ।
तेन वरुणेन दातव्यां शोभनां कीर्तिमहं याचे ॥

तव व्रते सुभगासः स्याम स्वाध्यां वरुण तुष्टुवांसः ।

उपायन उषसां गोमतीनामग्नयो न जरमाणा अनु द्यून् ॥ २ ॥

तव । व्रते । सुभगासः । स्याम । स्वाध्याः । वरुण । तुष्टुवांसः ।

उपायने । उषसाम् । गोमतीनाम् । अग्नयः । न । जरमाणाः । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हे वरुण स्वाध्यः शोभनाध्यानाः तुष्टुवांसः स्तुतवन्तः^१ वयं तव व्रते त्वदीये परिचरणाख्ये
कर्मणि वर्तमानाः सुभगासः स्याम शोभनधना भवेम । अपि च गोमतीनां रश्मिभिर्युक्तानाम्
उषसाम् उपायने उपागमने सति अग्नयो न यथाग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मार्थं समिध्यन्ते एवम् अनु
द्यून् अनुदिनं जरमाणाः त्वां स्तुवन्तो वयं दीप्यमाना भवेम ॥

तव स्याम पुरुवीरस्य शर्मन्नुशंसस्य वरुण प्रणेतः ।

यूयं नः पुत्रा अदितेरदब्धा अभि क्षमध्वं युज्याय देवाः ॥ ३ ॥

तव । स्याम । पुरुवीरस्य । शर्मन् । उशंसस्य । वरुण । प्रणेतारिति । प्रणेतः ।

यूयम् । नः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः । अभि । क्षमध्वम् । युज्याय । देवाः ॥ ३ ॥

हे प्रणेतः सर्वस्य जगतः प्रकर्षेण नेतः वरुण पुरुवीरस्य पुरुभिर्बहुभिर्वीरैरुपेतस्य ।
यद्वा पुरुषां बहूनां शत्रूणां विशेषेण प्रेरकस्य उशंसस्य उरुभिर्बहुभिः स्तूयमानस्य तव शर्मन्
शर्मणि सुखे गृहे वा स्याम । अदितेः पुत्राः मित्रादयः ॥ 'परमपि छन्दसि' इति परस्य षष्ठ्यन्तस्य

पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावेन^१ अनुप्रवेशात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ^१अदध्याः
शत्रुभिरहिंसिताः । एवंभूता हे ^२देवाः ^३यूयं ^४नः अस्मान् कृतापराधान् ^५युज्याय सख्याय ^६अभि
^७क्षमध्वम् अस्माभिः कृतमपराधं सहध्वम् ॥

प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्ता ऋतं सिन्धवो वरुणस्य यन्ति ।

न श्राम्यन्ति न वि मुचन्त्येते वयो न पतू रघुया परिज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सीम् । आदित्यः । असृजत् । विऽधर्ता । ऋतम् । सिन्धवः । वरुणस्य । यन्ति ।

न । श्राम्यन्ति । न । वि । मुचन्ति । एते । वयः । न । पतुः । रघुया । परिज्मन् ॥ ४ ॥

^१विधर्ता सेतुरिव जलस्य विधारयिता ^२आदित्यः अदितेः पुत्रो वरुणः ^३ऋतं विधारणहेतुभूतं
सत्यं यद्वा नदीनामुपादानभूतमुदकं ^४सीं सर्वतः ^५प्र ^६असृजत् प्रकर्षेण सृष्टवान् ॥ ‘अणोऽप्रगृह्यस्यानु-
नासिकः’ इत्याकारः सानुनासिकः ॥ तेन ^७वरुणस्य ऋतेन ^८सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः ^९यन्ति
गच्छन्ति । प्रवहन्ति । ^{१०}एते सिन्धवः ^{११}न ^{१२}श्राम्यन्ति श्रान्तिं न प्राप्नुवन्ति । ^{१३}न ^{१४}वि ^{१५}मुचन्ति उप-
रता न भवन्ति । अनलसाः सर्वदा ऐकरूप्येण प्रवहन्तीत्यर्थः । एतदेवोच्यते । ^{१६}वयो ^{१७}न । वयः
पक्षिण इव ^{१८}रघुया रघवः^२ शीघ्रगामिनः ^{१९}परिज्मन् परिज्मनि भूग्यां ^{२०}पतुः पतन्ति । गच्छन्ति ॥
‘पतु गतौ’ । लिट्युसि ‘तनिपत्योश्छन्दसि’ इति उपधालोपः । स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनादि । रघुया
इत्यत्र ‘सुपां सुलुक्’ इति जसो याजादेशः ॥

वि मच्छ्रथाय रशनामिवागं ऋध्याम ते वरुण खामृतस्य ।

मा तन्तुश्छेदि वयतो धियं मे मा मात्रा शार्यपसः पुर ऋतोः ॥ ५ ॥

वि । मत् । श्रथय । रशनाम्ऽइव । आगः । ऋध्याम । ते । वरुण । खाम् । ऋतस्य ।

मा । तन्तुः । छेदि । वयतः । धियम् । मे । मा । मात्रा । शारि । अपसः । पुरा । ऋतोः ॥ ५ ॥

हे ^१वरुण ^२मत् मत्सकाशात् ^३रशनामिव रज्जुमिव ^४आगः विहिताननुष्ठानजनितं^३ पापं^३ ^५वि
^६श्रथय शिथिलीकुरु । विमोचयेत्यर्थः । ^७ते त्वत्संबन्धिनः ^८ऋतस्य उदकस्य पूर्णां ^९खां नदीम् । खा
इति नदीनाम् । ताम् ^{१०}ऋध्याम लभेमहि । अपि च ^{११}धियं कर्म ^{१२}वयतः संतन्वतः ^{१३}मे मम
^{१४}तन्तुः कर्मसंततिः ^{१५}मा ^{१६}छेदि छिन्नो मा भूत् । नैरन्तर्येणेत्यर्थः । तथा ^{१७}ऋतोः समाप्तिकालात्
^{१८}पुरा पूर्वम् ^{१९}अपसः कर्मणः ^{२०}मात्रा शरीरं प्राच्योदीच्याङ्गलक्षणं ^{२१}मा ^{२२}शारि शीर्णं विकलं^४ मा भूत् ॥
‘श हिंसायाम्’ । कर्मणि लुङ् । पुर ऋतोः इत्यत्र ‘ऋत्यकः’ इति प्रकृतिभावः ॥ ॥ ५ ॥

१. ख-ग-ण-पूर्वमनाङ्ग°; त-पूर्वमताङ्ग°; ध-पूर्वाङ्ग° । २. व-लघवः । ३. ख-ग-ण-त-थ-म-
°जनितपापम् । ४. म-शिथिलम् ।

अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत्सम्राकृतावोऽनु मा गृभाय ।

दामेव वत्साद्वि मुमुग्ध्यंहो नहि त्वदारे निमिषश्चनेशे ॥ ६ ॥

अपो इति । सु । म्यक्ष । वरुण । भियसम् । मत् । सम्राट् । कृतऽवः । अनु । मा । गृभाय ।

दामऽइव । वत्सात् । वि । मुमुग्धि । अंहः । नहि । त्वत् । अरे । निऽमिषः । चन । ईशे ॥ ६ ॥

हे वरुण वभियसं भयं वमत् मत्तः वसु सुष्ठु अपो वम्यक्ष अपगमय । हे सम्राट् सम्यग्राजमान हे कृतावः सत्यवन् यज्ञवन् वा वरुण वमा माम् वानु गृभाय अनुगृहाण ॥ ' छन्दसि शायजपि ' इति श्रः शायजादेशः । ' ह्यग्रहोर्भः० ' इति भत्वम् ॥ अपि च वदामेव वत्सात् यथा दोग्धा वत्सकाशात् बन्धनीं रज्जुं विमुञ्चति तथा वअंहः पापं मत्सकाशात् ववि वमुमुग्धि विमुञ्च ॥ छान्दसः शपः श्रुः ॥ पृथक्कुरु । वत्वदारे त्वत्तो दूरदेशे वर्तमानस्त्वदन्य इत्यर्थः । त्वत्तोऽन्यः कश्चित् वनिमिषश्चन निमेषस्यापि अक्षिपक्ष्मचलनस्यापि वनहि वईशे नेष्टे । त्वमेवेश्वर इत्यर्थः ॥ ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः ॥

मा नो वधैर्वरुण ये ते इष्टावेनः कृण्वन्तमसुर भ्रीणन्ति ।

मा ज्योतिषः प्रवसथानि गन्म वि षू मृधः शिश्रथो जीवसे नः ॥ ७ ॥

मा । नः । वधैः । वरुण । ये । ते । इष्टौ । एनः । कृण्वन्तम् । असुर । भ्रीणन्ति ।

मा । ज्योतिषः । प्रऽवसथानि । गन्म । वि । सु । मृधः । शिश्रथः । जीवसे । नः ॥ ७ ॥

हे वरुण वनः अस्मान् वधैः हननसाधनैरायुधैः वमा हिंसिरिति शेषः । हे असुर पापकृतां निससितः वते त्वदीये वइष्टौ यज्ञे वएनः विहिताननुष्ठानेन जनितं पापं वकृण्वन्तं कुर्वन्तं पुरुषं वये वधाः वभ्रीणन्ति हिंसन्ति तैः इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ ' श्रीप् हिंसायाम् ' । क्रैयादिकः ॥ अपि च वज्योतिषः गृहे वर्तमानादग्नेः सौरप्रकाशात् वा वप्रवसथानि प्रवासान् वमा वगन्म मा गच्छाम । सर्वदा गृहे वर्तमानः सूर्यं पश्यन् चिरकालं जीवेयमित्यर्थः ॥ गमेर्लुङि ' मन्त्रे घस० ' इति च्लेर्लुक् ॥ तथा वनः अस्माकं वजीवसे जीवनाय वमृधः हिंसकान् सुष्ठु ववि वशिश्रथः विश्लेषय । बाधस्वेत्यर्थः ॥

नमः पुरा ते वरुणोत नूनमुतापरं तुविजात ब्रवाम ।

त्वे हि कं पर्वते न श्रितान्यप्रच्युतानि दूळभ व्रतानि ॥ ८ ॥

नमः । पुरा । ते । वरुण । उत । नूनम् । उत । अपरम् । तुविऽजात । ब्रवाम ।

त्वे इति । हि । कम् । पर्वते । न । श्रितानि । अप्रऽच्युतानि । दुऽदम् । व्रतानि ॥ ८ ॥

हे वरुण वपुरा पूर्वस्मिन् काले ते तुभ्यं नमः ममस्कारप्रतिपादकं नम इति शब्दमवादिष्म ।
 उत अपि च नूनम् अद्यापि व्रवाम । उत अपि च हे तुविजात बहुषु^१ प्रदेशेषु^१ प्रादुर्भूत वरुण
 अपरम्^२ आगामिन्यपि काले नमःशब्दं व्रवाम उच्चारयाम । कस्मादिति चेदुच्यते । दूळम् दुर्दम्भ
 दम्भितुं^३ हिंसितुमशक्य ॥ 'दुरो दाशनाशध्यादभेषु^४' (पा. सू. ६. ३. १०९. ५) इति रेफस्योऽत्वम्
 उत्तरपदादेः घुत्वं च । वकम् इत्येतत् पादपूरणम्^४ ॥ हि यस्मात् त्वे त्वयि पर्वते न शिलोच्चये इव
 अप्रच्युतानि अन्यैः प्रच्यावयितुमशक्यानि व्रतानि कर्माणि विधरणानि श्रितानि आश्रितानि ।
 तस्मादित्यर्थः ॥

परं ऋणा सावीरध मत्कृतानि माहं राजन्नन्यकृतेन भोजम् ।

अव्युष्टा इन्नु भूयसीरुषास आ नो जीवान्वरुण तासु शाधि ॥ ९ ॥

परा । ऋणा । सावीः । अध । मत्कृतानि । मा । अहम् । राजन् । अन्यऽकृतेन । भोजम् ।

अविऽउष्टाः । इत् । नु । भूयसीः । उपसः । आ । नः । जीवान् । वरुण । तासु । शाधि ॥ ९ ॥

हे वरुण ऋणा ऋणानि पित्रादिभिः कृतान्यस्माभिर्देयानि परा सावीः परा सुव ।
 पराचीनं प्रेरय ॥ 'पू प्रेरणे' । छान्दसो लुङ् ॥ अध अधुना मत्कृतानि मया निष्पादितानि
 ऋणानि परा सुव । अपि च हे राजन् स्वामिन् वरुण अहम् अन्यकृतेन अन्यैरर्जितेन धनेन मा
 भोजं भोगं मा लभेयम् । किं कारणमिति चेदुच्यते । भूयसीः भूयस्यो बहुतराः उपसः व्युष्टाः
 इन्नु । सत्यमव्युष्टा एव । अपररात्रेपूत्थाय ऋणानि चिन्तयतो जाग्रतो मम व्युष्टा अप्यव्युष्टकल्पा
 आसन् । हे वरुण तासु उपसु नः अस्मान् जीवान् जीवनवतः आ शाधि आ समन्तात्
 अनुशिष्टान् कुरु । ऋणान्धपकृत्य भोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वा स्वमे भयं भीरवे मह्यमाह ।

स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान् ॥ १० ॥

यः । मे । राजन् । युज्यः । वा । सखा । वा । स्वमे । भयम् । भीरवे । मह्यम् । आह ।

स्तेनः । वा । यः । दिप्सति । नः । वृकः । वा ।

त्वम् । तस्मात् । वरुण । पाहि । अस्मान् ॥ १० ॥

हे राजन् वरुण मे मदीयः युज्यः योजनसमर्थः पित्रादिः वा सखा समानख्यानोऽन्यो
 बान्धवः वा स्वमे दृष्टं त्वद्विषयं भयं भीरवे भयशीलाय मह्यं यः आह ब्रूते । तथा स्तेनः
 चोरः वा वृकः अरण्यश्वा वा यः नः अस्मान् दिप्सति जिघांसति ॥ 'सनीवन्तर्धं' इति विकल्प-
 नादिङभावः । 'दम्भ इच्च' इति इत्वम् ॥ हे वरुण त्वं तस्मात् सर्वस्मात् अस्मान् पाहि रक्ष ॥

१. ण-त-थ-बहुप्रदेशेषु; म-प्रदेशेषु । २. ण-थ-म-अपरं कालम् । ३. ख-ग-ण-त-थ-दम्भितुम् ।
 ४. क-झ-झ-ण-त-थ-न-म-व-पदपूरणम् ।

माहं म॒घो॒नो वरुण प्रि॒यस्य॑ भूरि॒दान्न॒ आ वि॒दं शू॒नमा॒पेः ।

मा रा॒यो रा॒जन्त्सु॒यमा॒दव॑ स्थां बृ॒हद्व॑दे॒म वि॒दथे॑ सु॒वीराः ॥ ११ ॥

मा । अ॒हम् । म॒घो॒नः । व॒रु॒ण । प्रि॒यस्य॑ । भू॒रि॒ऽदान्नः॑ । आ । वि॒दम् । शू॒नम् । आ॒पेः ।

मा । रा॒यः । रा॒जन् । सु॒ऽयमा॑त् । अ॒व । स्था॒म् । बृ॒हत् । व॒दे॒म । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवी॒राः ॥ ११ ॥

हे १वरुण १प्रियस्य १भूरिदान्नः भूरेर्धनस्य दातुर्धनवत् आढ्यस्य पुरतः पुत्रादेर्दारिद्र्यम् १अहं १मा १आ १विदम् आवेदयानि ज्ञापयानि । हे १राजन् सुष्टु नियामकाद्धनात् १अव १स्थाम् अवयुत्य स्थितः १मा भूयम् । शोभनपुत्राः २ यज्ञे गृहे वा वर्तमानाः प्रौढं स्तोत्रमुच्चारयाम ॥ ११० ॥

‘धृतव्रताः’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं गार्ग्यसमदस्य ३ कूर्मस्य गृत्समदस्य चार् ३ आपं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । तथा चानुक्रान्तं—‘धृतव्रताः सप्त वैश्वदेवम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

धृ॒तव्र॑ता आ॒दि॒त्या इ॒षिरा॑ आ॒रे म॒त्कर्त॑ रह॒सू॒रिवा॒गः ।

शृ॒ण्व॒तो वो वरुण मि॒त्र दे॒वा भ॒द्रस्य॑ वि॒द्वान् अव॑से हु॒वे वः ॥ १ ॥

धृ॒त॒ऽव्र॒ताः । आ॒दि॒त्याः । इ॒षि॒राः । आ॒रे । म॒त् । क॒र्त॒ । रह॒सूः॒ऽइ॒व । आ॒गः ।

शृ॒ण्व॒तः । वः । व॒रु॒ण । मि॒त्र । दे॒वाः । भ॒द्रस्य॑ । वि॒द्वान् । अव॑से । हु॒वे । वः ॥ १ ॥

हे १धृतव्रताः धृतकर्माणः १आदित्याः अदितेः पुत्राः १इषिराः गमनशीलाः सर्वैरभ्येषणीयाः प्रार्थनीया वा हे विश्वे देवाः १मत् १आरे मत्तो दूरदेशे १आगः विहिताननुष्ठानादिजनितं पापं १कर्तं कुरुत ॥ करोतेऽच्छान्दसो विकरणस्य लुक् । ‘तप्तनप्तनथनाश्च’ इति तत्वादेशः ॥ तत्र दृष्टान्तः । १रहसूरिव । रहस्यन्यैरज्ञाते प्रदेशे सूयत इति रहसूर्यभिचारिणी । सा यथा गर्भं पातयित्वा दूरदेशे परित्यजति तद्वत् । हे १वरुण १मित्र १देवाः १वः युष्मदीयस्य १भद्रस्य युष्माभिः करणीयं श्रेयः १विद्वान् जानन्नहं १शृण्वतः मत्कृतानि स्तोत्राणि श्रोत्रेण जानतः १वः युष्मान् १अवसे रक्षणार्थं १हुवे आह्वयामि ॥

यू॒यं दे॒वाः प्र॒म॒तिर्यु॒यमो॒जो यू॒यं द्वे॒षांसि॑ स॒नुत॑र्यु॒योत॑ ।

अ॒भि॒क्ष॒त्तारो॑ अ॒भि च॒ क्षम॑ध्वम॒द्या च॑ नो मृ॒ळय॑ता॒प॒रं च॑ ॥ २ ॥

यू॒यम् । दे॒वाः । प्र॒ऽम॒तिः । यू॒यम् । ओ॒जः । यू॒यम् । द्वे॒षांसि॑ । स॒नु॒तः । यु॒यो॒त॒ ।

अ॒भि॒ऽक्ष॒त्तारः॑ । अ॒भि । च॒ । क्षम॑ध्वम् । अ॒द्य । च॒ । नः । मृ॒ळय॑त । अ॒प॒रम् । च॒ ॥ २ ॥

१. क-ख-ग-च-ज्ञ-झ-ञ-ण-ण-त-य-म-‘अव स्थाम् अवयुत्य स्थितः’ नास्ति । २. व-सुवीराः शोभनपुत्राः । ३. म-गृत्समदस्य ।

हे देवाः प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य पित्रादेस्तादृशा अपि यूयम् एव । तथा ओजः बल-
मपि यूयम् एव । अपि च यूयं द्वेषांसि द्वेषृणि रक्षःपिशाचादीनि । सनुतः इत्यव्ययम् । अन्तर्हित-
नामैतत् । अन्तर्हिते प्रदेशे युयोत पृथक्कृत ॥ 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । छान्दसः शपः श्लुः । पूर्ववत्
तस्य तवादेशः ॥ अभिक्षत्तारः अभितः शत्रूणां हिसितारः यूयम् अभि च क्षमध्वम् अभिभवत
च शत्रून् । अद्य अस्मिन् दिने नः अस्मान् मृळयत सुखयत । अपरं च अपरमपि कालम्
आगामिन्यपि काले अस्मान् मृळयत ॥

किम् नु वः कृण्वामापर्रेण किं सनेन वसव आप्येन ।

यूयं नो मित्रावरुणादिते च स्वस्तिमिन्द्रामरुतो दधात ॥ ३ ॥

किम् । ऊँ इति । नु । वः । कृण्वाम । अपर्रेण । किम् । सनेन । वसवः । आप्येन ।

यूयम् । नः । मित्रावरुणा । अदिते । च । स्वस्तिम् । इन्द्रामरुतः । दधात ॥ ३ ॥

हे देवाः वः युष्माकं नु अद्येदानीं किम् कृण्वाम किं खलु कर्तुं शक्त्वाम । न
किमपीत्यर्थः । तथा अपर्रेण अपरकालभाविना कर्मणा किं कर्तुं शक्ताः । तथा हे वसवः
वासयितारो देवाः सनेन सनातनेन आप्येन आसव्येन कर्मणा युष्माकं किं कर्तुं शक्ताः । सर्वदापि
युष्मदनुगुणं परिचरणं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । हे मित्रावरुणौ हे अदिते हे इन्द्रामरुतः ॥ 'देवता-
द्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्यानङ् ॥ ते च सर्वे यूयं स्वस्तिम् अविनाशं नः अस्मभ्यं दधात धत्त
प्रयच्छत ॥ लोटि तस्य तवादेशे ङित्त्वाभावेन अतोलोपाभावः ॥

हये देवा यूयमिदापयः स्थ ते मृळत नाधमानाय मह्यम् ।

मा वो रथो मध्यमवाळुते भून्मा युष्मावत्स्वापिषु श्रमिष्म ॥ ४ ॥

हये । देवाः । यूयम् । इत् । आपयः । स्थ । ते । मृळत । नाधमानाय । मह्यम् ।

मा । वः । रथः । मध्यमवाट् । ऋते । भूत् । मा । युष्मावत्सु । आपिषु । श्रमिष्म ॥ ४ ॥

हये देवाः ॥ छान्दसो वर्णोपजनः ॥ हे देवाः यूयमित् यूयमेव आपयः धनस्य
प्रापयितारो बन्धवः स्थ भवथ । ते यूयं नाधमानाय अभिमतं फलं याचमानाय मह्यं स्तोत्रे
मृळत सुखयत । तथा वः युष्माकं रथः ऋते अस्मदीये यज्ञे निमित्तभूते मध्यमवाट् मा
भूत् मध्यमेन मन्दगमनेन वाहको मा भूत् । शीघ्रं युष्मान् वहत्वित्यर्थः । वयं युष्मावत्सु
युष्मत्सदृशेषु आपिषु बन्धुषु सत्सु मा श्रमिष्म श्रान्ता मा भूम ॥ 'वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां
छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्' इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ॥

प्र व एको मिमय भूर्यागो यन्मा पितेव कितवं शशास ।

आरे पाशा आरे अघानि देवा मा माधि पुत्रे विमिव ग्रभीष्ट ॥ ५ ॥

प्र । वः । एकः । मिमय । भूरि । आगः । यत् । मा । पिताऽईव । कितवम् । शशास ।

आरे । पाशाः । आरे । अघानि । देवाः । मा । मा । अधि । पुत्रे । विमऽईव । ग्रभीष्ट ॥ ५ ॥

हे देवाः वः युष्माकं मध्ये अहम् एकः सन् भूरि बहुलम् आगः पापं प्र मिमय अहं प्रकर्षेण अहिंसिषम् । कथमस्माकं मध्ये त्वमेवेति चेदुच्यते । यत् यस्मात् मां पितेव कितवं यथा अपथप्रवृत्तं पुत्रं पिता अनुशास्ति तथा शशास अनुशिष्टं चकृद्वे ॥ 'शासु अनुशिष्टौ' इत्यस्माल्लिटि मध्यमस्य रूपम् ॥ अपि च हे देवाः युष्मदीयाः पाशाः आरे अस्मत्तो दूरदेशे सन्तु । अघानि पापानि च आरे सन्तु । मा माधि पुत्रे ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ पुत्रे पश्यति सति पितरं सन्तं विमिव पक्षिणमिव व्याधः मा ग्रभीष्ट मा गृहीध्वम् ॥ माडि लुडि 'हप्रहोर्भः' इति भत्वम् ॥

अर्वाञ्चो अद्या भवता यजत्रा आ वो हार्दि भयमानो व्ययेयम् ।

त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य त्राध्वं कर्तादवपदो यजत्राः ॥ ६ ॥

अर्वाञ्चः । अद्य । भवत । यजत्राः । आ । वः । हार्दि । भयमानः । व्ययेयम् ।

त्राध्वम् । नः । देवाः । निजुरः । वृकस्य । त्राध्वम् । कर्तात् । अवपदः । यजत्राः ॥ ६ ॥

हे यजत्राः यष्टव्या देवाः अद्य इदानीम् अर्वाञ्चः अस्मदभिमुखाः भवत । वः युष्माकं हार्दि हृद्यवस्थितं रक्षणं भयमानः बिभ्यदहम् आ व्ययेयम् अभिमुख्येन प्राप्नुयाम् ॥ 'व्यय गतौ' । भौवादिकः ॥ हे देवाः वृकस्य तस्करस्य अरण्यशुनो वा संबन्धिनः निजुरः निहननात् ॥ जूरी हिंसार्थः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । छान्दसो ह्रस्वः ॥ नः अस्मान् त्राध्वं त्रायध्वम् । तथा हे यजत्राः अवपदः आपदः कर्तात् कर्तुः सकाशात् त्राध्वं त्रायध्वम् ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदान आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ७ ॥

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिदानः । आ । विदम् । शूनम् । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् ॥ ॥ ११ ॥

‘ऋतं देवाय’ इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं गार्त्समदम् । अन्त्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । ‘प्र हि ऋतुम्’ इत्येपा इन्द्रासोमदेवताका । ‘सरस्वति त्वमस्मान्’ इत्यर्धर्चः सारस्वतः । ‘यो नः सनुयः’ इत्येपा बार्हस्पत्या । अन्त्या मारुती । शिष्टा ऐन्द्र्यः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ऋतमेकादश जगत्यन्तं पष्ठ्यैन्द्रासोमी सरस्वति त्वमिति सारस्वतोऽर्धर्चो यो नो बृहस्पतिस्तं’ वोऽन्त्या’ मारुती’ इति । गतो विनियोगः ॥

ऋतं देवाय कृण्वते सवित्र इन्द्रायाहिघ्ने न रमन्त आपः ।

अहरहर्यात्यिक्तुरपां कियत्या प्रथमः सर्ग आसाम् ॥ १ ॥

ऋतम् । देवाय । कृण्वते । सवित्रे । इन्द्राय । अहिघ्ने । न । रमन्ते । आपः ।

अहःऽअहः । याति । अक्तुः । अपाम् । कियति । आ । प्रथमः । सर्गः । आसाम् ॥ १ ॥

वऋतम् उदकं वृष्टिलक्षणं वकृण्वते कुर्वते वदेवाय द्योतमानाय वसवित्रे सर्वस्य प्रेरकाय वाहिघ्ने अहिं वृत्रं हतवते व इन्द्राय यागार्थम् वआपः वन वरमन्ते । तस्माद्धेतोर्भीत्या नोपरता भवन्ति ॥ तस्मात् व्यत्ययेन चतुर्थी ॥ अपि तु तासाम् वअपाम् वाक्तुः सेचकं स्रोतः वाहरहः प्रस्यहं वयाति गच्छति । वआसां वप्रथमः वसर्गः प्राथमिकं जन्म वकियात्या कियति काले निष्पन्नम् । आकारः प्रश्ने । किंशब्दः आक्षेपे । यावति काले ता अजायन्त स कालः कियान् । किं परिमाणं तस्य कालस्य । न किमपि । नित्या एव हि ता इत्यर्थः ॥

यो वृत्राय सिनमत्राभरिष्यत्प्र तं जनित्री विदुष उवाच ।

पथो रदन्तीरनु जोषमस्मै दिवेदिवे धुनयो यन्त्यर्थम् ॥ २ ॥

यः । वृत्राय । सिनम् । अत्र । अभरिष्यत् । प्र । तम् । जनित्री । विदुषे । उवाच ।

पथः । रदन्तीः । अनु । जोषम् । अस्मै । दिवेऽदिवे । धुनयः । यन्ति । अर्थम् ॥ २ ॥

वयः पुरुषः वृत्राय असुराय वसिनम् अन्नम् वअत्र पाकस्थाने आहर्तुम् वाभरिष्यत् संपादितवान् वतं पुरुषं वजनित्री जनयित्री इन्द्रस्य माता अदितिः विदुषे अभिज्ञायेन्द्राय वप्र उवाच प्रोक्तवती । प्रवचनस्य हननार्थत्वात् तं वृत्रं हतवानिति शेषः । अपि च वअस्मै अस्येन्द्रस्य वअनु जोषम् अनुकामम् । इच्छामनुसृत्य वपथः मार्गान् वरदन्तीः विलिखन्त्यः वधुनयः नद्यः वदिवेदिवे प्रतिदिवसम् वअर्थम् अर्तव्यं गन्तव्यं समुद्रं प्रति वयन्ति गच्छन्ति ॥

ऊर्ध्वो ह्यस्थादध्यन्तरिक्षेऽधा वृत्राय प्र वधं जभार ।

मिहं वसान उप हीमदुद्रोत्तिग्मायुधो अजयच्छत्रुमिन्द्रः ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वः । हि । अस्थात् । अधि । अन्तरिक्षे । अध । वृत्राय । प्र । वधम् । जभार ।

मिहम् । वसानः । उप । हि । ईम् । अदुद्रोत् । तिग्मऽआयुधः । अजयत् । शत्रुम् । इन्द्रः ॥ ३ ॥

१२४
 १. क-झ-झ१-ण१-न-म-व-स खलु । २. ग-च-क्षिप । ३. च-झ१-ण१-लेख्यडागमः । ४. ख-
 ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न-‘ पुत्रस्य ’ नास्ति ।

बृहस्पते तपुषाश्चैव विध्य वृकद्वरसो असुरस्य वीरान् ।

यथा जघन्थ धृषता पुरा चिदेवा जहि शत्रुमस्माकमिन्द्र ॥ ४ ॥

बृहस्पते । तपुषा । अश्नाऽहव । विध्य । वृकऽद्वरसः । असुरस्य । वीरान् ।

यथा । जघन्थ । धृषता । पुरा । चित् । एव । जहि । शत्रुम् । अस्माकम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

हे १ बृहस्पते बृहतां परिवृढानां पालयितरिन्द्र २ तपुषा तापकेन दीप्तेन वज्रेण ३ अश्नेव अशन्येव
 ४ वृकद्वरसः संवृतद्वारस्य ५ असुरस्य ६ वीरान् पुत्रान् । यद्वा संवृतद्वारानसुरस्य वीरान् ७ विध्य
 ताडय ॥ वृगोतेः ‘ सृवृभूशुपिमुषिभ्यः क्त्वि ’ इति कर्मणि कन्प्रत्ययः । ‘ द्रु गती ’ । अस्मादौणादिकः
 असन्प्रत्ययः । वृकाणि संवृतानि द्वांसि द्वाराणि येषाम् । बहुवीरैः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ हे १ इन्द्र
 २ पुरा ३ चित् पुरापि ४ धृषता धर्षकेण वज्रेण ५ यथा ६ जघन्थ त्वं हतवान् ७ एव एवमेव ८ अस्माकं
 ९ शत्रुं १० जहि नाशय ॥ ‘ हन्तेर्जः ’ इति हौ जादेशः ॥

अव क्षिप दिवो अश्मानमुच्चा येन शत्रुं मन्दसानो निजूर्वाः ।

तोकस्य सातौ तनयस्य भूरैरस्माँ अर्धं कृणुतादिन्द्र गोनाम् ॥ ५ ॥

अव । क्षिप । दिवः । अश्मानम् । उच्चा । येन । शत्रुम् । मन्दसानः । निऽजूर्वाः ।

तोकस्य । सातौ । तनयस्य । भूरैः । अस्मान् । अर्धम् । कृणुतात् । इन्द्र । गोनाम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र १ दिवः नभसः सकाशात् २ अश्मानम् अश्मवाकठिनं वज्रम् ३ उच्चा उच्चैर्वर्तमानस्त्वम्
 ४ अव ५ क्षिप अस्मदीयान् शत्रूनुद्दिश्य अवस्तात् प्रक्षिप ६ । ७ येन वज्रेण ८ मन्दसानः स्तोतृभिः
 स्तूयमानः सन् ९ शत्रुं १० निजूर्वाः न्यहिंसीः ॥ जुर्वी हिंसार्थः । लेख्याडागमः ३ ॥ तथा ४ तोकस्य पुत्रस्य
 ५ भूरैः भर्तव्यस्य ६ तनयस्य पौत्रस्य ७ सातौ संभजने ॥ निमित्ते सप्तम्येषा ॥ संभजनार्थम् । तथा हे
 १ इन्द्र २ गोनां गवां संभजनार्थं च ३ अस्मान् अस्माकम् ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ अर्धं समृद्धिं ५ कृणुतात्
 कुरु ॥ ‘ गोः पादान्ते ’ इति गोशब्दस्यामो जुडागमः ॥ ॥ १२ ॥

प्र हि क्रतुं वृहथो यं वनुथो रध्रस्य स्थो यजमानस्य चोदौ ।

इन्द्रासोमा युवमस्माँ अविष्टमस्मिन्भयस्थे कृणुतमु लोकम् ॥ ६ ॥

प्र । हि । क्रतुम् । वृहथः । यम् । वनुथः । रध्रस्य । स्थः । यजमानस्य । चोदौ ।

इन्द्रासोमा । युवम् । अस्मान् । अविष्टम् ।

अस्मिन् । भयस्थे । कृणुतम् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ वयं वैरिणं वनुथः हिंस्यथः । 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा' इति यास्कः । तं वक्रुं द्वेपस्य कर्तारं प्र हि वृहथः प्रकर्षेणोद्यच्छथः खलु । उन्मूलयथ इत्यर्थः ॥ 'वृह उद्यमने' । तौदादिकः ॥ तथा रध्रस्य राधकस्य यजमानस्य चोदौ शत्रूणां प्रेरकौ स्थः भवथः । तथा हे इन्द्रासोमौ युवं युवाम् अस्मान् अविष्टम् अवतम् । अस्मिन् भयस्थे भयस्थाने युद्धे ॥ 'घञर्थे कविधानम्' इति अधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तस्मिन् युद्धे लोकं भयरहितं स्थानं कृणुतं कुरुतम् । उ इति पूरणः ॥

न मां तमन्न श्रमन्नोत तन्द्रन्न वोचाम मा सुनोतेति सोमम् ।

यो मे पृणाद्यो ददद्यो निबोधाद्यो मा सुन्वन्तमुप गोभिरायत् ॥ ७ ॥

न । मा । तमत् । न । श्रमत् । न । उत । तन्द्रत् । न । वोचाम् । मा । सुनोत । इति । सोमम् ।

यः । मे । पृणात् । यः । ददत् । यः । निबोधात् ।

यः । मा । सुन्वन्तम् । उप । गोभिः । आ । अयत् ॥ ७ ॥

स इन्द्रो मां न तमत् न तमयतु न ग्लपयतु । तथा न श्रमत् श्रान्तं मा करोतु ॥ 'तमु ग्लानौ' १, 'श्रमु तपसि खेदे च' । अनयोर्हेतुमण्यन्तयोर्लेख्यडागमः । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'गेरनिटि' इति णिलोपः ॥ उत अपि च मां न तन्द्रत् न तन्द्रयेत् । तन्द्रया आलस्येन युक्तं मा करोतु ॥ तन्द्रीशब्दात् 'तत्करोति' इति णिच् । 'णाविष्टवप्रातिपदिकस्य' इति टिलोपः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ इन्द्रयागाय सोमं मा सुनोत माभिषुणुत इति अन्यान् यजमानान् प्रति न वोचाम न ब्रवाम ॥ वक्तेच्छान्दसो लुङ् । सुनोतेत्यत्र 'तसनसनथनाश्च' इति तस्य तवादेशः । तस्य पितृत्वेन डित्वाभावाद्गुणः ॥ यः इन्द्रः मे मम पृणात् कामान् पूरयेत् यः च ददत् अभीष्टं फलं दद्यात् यः च निबोधात् अस्मदीयं स्तोत्रं यागं वा अवगच्छेत् यः इन्द्रः सुन्वन्तं सोममभिषुण्वन्तं मामस्मभ्यं दातव्यैः गोभिः सह उप आयत् उपागच्छेत् । स इन्द्रः इति पूर्वत्रान्वयः ॥ पृणादित्यादिषु लेख्याडागमः ॥

१. क-झ-झ१-म-वनुष्यतिर्हिसाकर्मा । २. त-थ-पदपूरणः । ३. क-झ-झ१-थ-म-ग्लाने;
ण-त-न-व-ग्लामे । ४. ख-ग-झ-ण-थ-म-उपयात् । ५. ग-च-झ१-ण१-न-लेख्यडागमः ।

सरस्वति त्वमस्माँ अविडि मरुत्वती धृषती जेषि शत्रून् ।

त्यं चिच्छर्धन्तं तविषीयमाणमिन्द्रो हन्ति वृषभं शण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

सरस्वति । त्वम् । अस्मान् । अविडि । मरुत्वती । धृषती । जेषि । शत्रून् ।

त्यम् । चित् । शर्धन्तम् । तविषीयमाणम् । इन्द्रः । हन्ति । वृषभम् । शण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

हे सरस्वति सरणवति देवि त्वमस्मान् स्तोतृन् अविडि रक्ष ॥ रक्षार्थस्यावतेर्लेटि एतद्रूपम् ॥
तथा मरुत्वती मरुद्भिर्युक्ता । मध्यमस्थाना हि वाक् सरस्वती मरुतश्च मध्यमस्थानस्थाः । अतस्तद्वती
सती धृषती धर्षयन्ती शत्रून् शातयितृन् वैरिणः जेषि जय ॥ जयतेऽछान्दसः शपः श्लुः ॥ किञ्च
अयम् इन्द्रः त्यं चित् तमप्यसुरं हन्ति हतवान् ॥ व्यत्ययेन भूतार्थे लट् ॥ कीदृशम् । शर्धन्तं
प्रसहनशीलम् ॥ 'श्रु प्रसहने' ॥ तविषीयमाणम् । तविषी बलमिवाचरन्तं सर्वस्य भजने शक्तम् ।
शण्डिकानाम् । 'शण्डामर्कावसुरपुरोहितौ' (तै. सं. ६. ४. १०. १) । शण्डवंश्यानां मध्ये
वृषभं प्रधानम् ॥

यो नः सनुत्य उत वा जिघत्सुरभिख्याय तं तिगितेन विध्य ।

बृहस्पत आयुधैर्जेषि शत्रून्द्रुहे रिषन्तं परि धेहि राजन् ॥ ९ ॥

यः । नः । सनुत्यः । उत । वा । जिघत्सुः । अभिख्याय । तम् । तिगितेन । विध्य ।

बृहस्पते । आयुधैः । जेषि । शत्रून् । द्रुहे । रिषन्तम् । परि । धेहि । राजन् ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते यो नः अस्माकं सनुत्यः । सनुतरिष्यन्तर्हितनाम । अन्तर्हिते देशे भवश्चोरः ॥
'सगर्भसयूथसनुतायत्' ॥ उत वा अपि वा यः जिघत्सुः जिघांसुर्भवति । तम् अभिख्याय
संवीक्ष्य तिगितेन तीक्ष्णेनायुधेन विध्य ताडय । तथा अस्मदीयान् शत्रून् आयुधैः आयोधन-
साधनैः इष्वादिभिः जेषि जय । तथा हे राजन् राजमान बृहस्पते द्रुहे द्रोघे शत्रवे रिषन्तं
हिंसन्तं वज्रं परि धेहि परितो धारय प्रक्षिपेत्यर्थः ॥

अस्माकैभिः सत्वाभिः शूर शूरैर्वीर्या कृधि यानि ते कर्त्वीनि ।

ज्योग्भूवन्ननुधूपितासो हत्वी तेषामा भरा नो वसूनि ॥ १० ॥

अस्माकैभिः । सत्वाभिः । शूर । शूरैः । वीर्या । कृधि । यानि । ते । कर्त्वीनि ।

उयोक् । अभूवन् । अनुधूपितासः । हत्वी । तेषाम् । आ । भर । नः । वसूनि ॥ १० ॥

हे शूर शौर्यवज्जिन्द्र अस्माकैभिः आस्माकीनैः सत्वाभिः परेषां सादकैः शूरैः शौर्योपेतैर्भटैः
तानि वीर्या वीर्याणि वीरकर्मणि कृधि कुरु यानि ते स्वया कर्त्वीनि करणीयानि ॥ 'कृत्यार्थे'

तवैकेन०' इति करोतेस्त्वन्प्रत्ययः ॥ √ज्योक् चिरकालम् √अनुधूपितासः धूपायमानहृदया मदीयाः शत्रवः √अभूवन् आसन् । √हृत्वी तान् हृत्वा ॥ 'स्त्राख्याद्यश्च' इतीकारः ॥ √तेषां शत्रूणां √वसूनि धनानि √नः अस्मभ्यम् √आ √भर आहर ॥

तं वः शर्धं मारुतं सुम्रयुर्गिरोप ब्रुवे नमसा दैव्यं जनम् ।

यथा रयिं सर्ववीरं नशामहा अपत्यसाचं श्रुत्यै दिवेदिवे ॥ ११ ॥

तम् । वः । शर्धम् । मारुतम् । सुम्रऽयुः । गिरा । उप । ब्रुवे । नमसा । दैव्यम् । जनम् ।

यथा । रयिम् । सर्वऽवीरम् । नशामहै । अपत्यऽसाचम् । श्रुत्यम् । दिवेऽदिवे ॥ ११ ॥

हे मरुतः √वः युष्माकं √शर्धं बलं √मारुतं मरुत्समूहरूपं √दैव्यं देवेनेन्द्रेण संबद्धं √जनं प्रादुर्भूतम् एवंगुणविशिष्टं बलं √नमसा नमस्कारेण हविषा वा √गिरा स्तोत्रेण √उप √ब्रुवे स्तौमि । √यथा येन प्रकारेण वयं √सर्ववीरं सर्ववीरैः विशेषेण शत्रूणां प्रेरकैर्भटैरुपेतम् √अपत्यसाचम् अपत्यैः अपतनहेतुभूतैः पुत्रादिभिरुपेतं √श्रुत्यं श्रवणीयं प्रशस्यभूतं √रयिं √दिवेदिवे प्रतिदिवसं √नशामहै व्याप्तवाम ॥ नशतिर्व्याप्तिकर्मा । लेट्याडागमः^१ । 'वैतोऽन्यत्र' इत्यैकारः ॥ ॥ १३ ॥

'अस्माकम्' इति सप्तर्चं नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्प वैश्वदेवम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुकान्तम्—'अस्माकं सप्त वैश्वदेवं त्रिष्टुबन्तम्' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अस्माकं मित्रावरुणावतं रथमादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।

प्र यद्वयो न पतन्वस्मन्स्परिं श्रवस्यवो हृषीवन्तो वनर्षदः ॥ १ ॥

अस्माकम् । मित्रावरुणा । अवतम् । रथम् । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । सचाऽभुवा ।

प्र । यत् । वयः । न । पतन् । वस्मन् । परि । श्रवस्यवः । हृषीवन्तः । वनऽसदः ॥ १ ॥

√मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ √आदित्यैः धात्र्यमादिभिर्द्वादशभिः √रुद्रैः एकादशसंख्याकैः √वसुभिः धरो^२ ध्रुवः^२ इत्यादिभिरष्टसंख्याकैः एवं त्रिभिर्देवगणैः √सचाभुवा सह भवन्तौ सह वर्तमानौ युवाम् √अस्माकं √रथम् अन्नलाभाय प्रवृत्तम् √अवतम् । √यत् यदा अस्मदीया रथाः √वस्मन्स्परि । वसन्त्यस्मिन्निति वस्म निवासस्थानम् । औणादिको मनिन् ॥ तस्मात् स्थानात् परि उपरि देशान्तरे ॥ 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति सत्त्वम् । अध्यर्थ उपर्यर्थ इति वृत्तिः । √वयो √न पक्षिण इव √प्र √पतन् प्रपतन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति ॥ पतेच्छान्दसे लुङि लृदिच्वात् च्लेरडादेशः । 'पतः पुम्' इति पुमागमः ॥ कीदृशा वयः । √श्रवस्यवः अन्नकामाः । √हृषीवन्तः प्राप्तहर्षाः । √वनर्षदः वने वृक्षादौ निपण्णाः ॥ सांहितिकश्छान्दसो रेफोपजनः ॥

अध॑ स्मा न॒ उद॑वता सजोषसो॒ रथं॑ देवासो॒ अ॒भि वि॒क्षु वा॑ज॒युम् ।

यदा॑शवः पद्या॑भिस्ति॒त्रतो॒ रजः॑ पृथि॒व्याः सानौ॑ जङ्घ॑नन्त पा॒णिभिः॑ ॥ २ ॥

अध॑ । स्म । नः । उत् । अव॑त । स॒जोष॑सः । रथ॑म् । देवा॑सः । अ॒भि । वि॒क्षु । वा॑ज॒ऽयुम् ।
यत् । आ॒शवः॑ । पद्या॑भिः । ति॒त्रतः॑ । रजः॑ । पृथि॒व्याः । सानौ॑ । जङ्घ॑नन्त । पा॒णिऽभिः॑ ॥ २ ॥

हे १सजोषसः समानं प्रीयमाणाः १देवासः देवाः १अध अधुना १नः अस्माकं १वाजयुं वाज-
मन्त्रं कामयमानं गतिविशेषयुक्तं वा १रथं १विक्षु प्रजासु जनपदेषु १अभि २ अभिमुखम् १उदवत
उदगमयत । अवतिरत्र गत्यर्थः । १यत् यदा अस्मिन् रथे युक्ताः १आशवः व्यापनशीला अश्वाः
१पद्याभिः पादसाध्याभिर्गतिभिः १रजः रज्जकं मार्गं १तित्रतः तरन्तः ॥ तरतेः शतरि 'बहुलं छन्दसि'
इति शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥
१पृथिव्याः प्रथिताया भूमेः १सानौ समुच्छिते प्रदेशे १पाणिभिः पाण्युपलक्षितैः पादैः १जङ्घनन्त
अत्यर्थं गच्छन्ति ॥ हन्तेर्यङ्लुगन्तात् छान्दसो लङ् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति
शपो लुगभावः ॥

उ॒त स्य न॒ इन्द्रो॑ वि॒श्वच॑र्षणिर्दिवः श॒र्धेन॑ मा॒रुतेन॑ सु॒क्रतुः॑ ।

अनु॑ नु स्था॒त्यवृ॑काभि॒रू॒तिभी॑ रथं॑ म॒हे स॒नये॑ वा॒जसा॑तये ॥ ३ ॥

उ॒त । स्यः । नः । इन्द्रः॑ । वि॒श्वऽच॑र्षणिः । दि॒वः । श॒र्धेन॑ । मा॒रुतेन॑ । सु॒ऽक्रतुः॑ ।
अनु॑ । नु । स्था॒ति । अ॒वृ॒काभिः॑ । उ॒तिऽभिः॑ । रथ॑म् । म॒हे । स॒नये॑ । वा॒जऽसा॑तये ॥ ३ ॥

१उत अपि च १विश्वचर्षणिः विश्वस्य सर्वस्य द्रष्टा यद्वा विश्वे चर्षणयः मनुष्याः यस्य
परिचारकाः । अथवा विश्वे सर्वे लोकाश्चर्षणयो द्रष्टव्या येन ॥ 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वम् ॥ १मास्तेन मरुत्समूहरूपेण १शर्धेन बलेन सह १सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा
१स्यः संः १इन्द्रः १अवृकाभिः हिंसकरहिताभिः १ऊतिभिः रक्षाभिः सहितः सन् १दिवः द्युलोकात्
आगत्य १नु अद्य १नः अस्माकं १रथम् १अनु १स्थाति आनुगुण्येनाधितिष्ठतु ॥ छान्दसः शपो
लुक् ॥ किमर्थम् । १महे १सनये महते धनाय । तथा १वाजसातये वाजस्यान्नस्य सातये संभजनार्थम् ॥

उ॒त स्य दे॒वो भुव॑नस्य स॒क्षणि॑स्त्वष्टा॒ ग्राभिः॑ स॒जोषा॑ जूजुव॒द्रथ॑म् ।

इळा॑ भगो॑ बृह॒द्दि॒वोत॑ रोद॒सी पू॒षा पु॒रंधि॑र॒श्विना॒वधा॑ प॒ती ॥ ४ ॥

उ॒त । स्यः । दे॒वः । भुव॑नस्य । स॒क्षणिः॑ । त्वष्टा॑ । ग्रा॒भिः । स॒जोषाः॑ । जूजुव॒त् । रथ॑म् ।
इळा॑ । भगः॑ । बृह॒त्ऽदि॒वा । उ॒त । रोद॒सी इति॑ ।
पू॒षा । पु॒रम्ऽधिः॑ । अ॒श्विनौ॑ । अध॑ । प॒ती इति॑ ॥ ४ ॥

उत अपि च स्वः सः देवः दानादिगुणयुक्तः भुवनस्य भूतजातस्य सक्षणिः सचनीयः सेव्यः ग्राभिः देवपत्नीभिः । 'छन्दांसि वै ज्ञाः' इति तैत्तिरीयकम् । गायत्र्यादीनि छन्दांसि च देवपत्न्यः इत्युक्तम् । सजोपाः समानप्रीतिः । एवंगुणविशिष्टः स्वप्ता अस्मदीयं रथं जूजुवत् प्रेरयतु ॥ जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्माप्प्यन्तात् लुङि चङि^१ रूपम् ॥ तथा इळा तिसृणां देवीनाम् आद्या^२ इडाख्या देवी च रथं प्रेरयतु । बृहद्दिवा । बृहन्महद्दीव्यति द्योतते इति बृहद्दिवः ॥ इगुपधलक्षणः कः । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः ॥ तादृशः भगः च प्रेरयतु । उत अपि च पुरोदसी द्यावापृथिव्यौ पुरंधिः बहुधीः पूषा पोषको देवश्च ॥ अधश्चदश्चार्थे ॥ पती सूर्याया भर्तारौ अश्विनौ च एते सर्वेऽस्मदीयं रथं प्रेरयन्त्वित्यर्थः ॥

उत त्वे देवी सुभगे मिथूदशोपासानक्ता जगतामपीजुवा ।

स्तुपे यद्वा पृथिवि नव्यसा वचः स्थातुश्च वयस्त्रिवया उपस्तिरे ॥ ५ ॥

उत । त्वे इति । देवी इति । सुभगे इति सुभगे । मिथुऽदशा । उपासानक्ता । जगताम् । अपिऽजुवा । स्तुपे । यत् । वाम् । पृथिवि । नव्यसा । वचः । स्थातुः । च । वयः । त्रिऽवयाः । उपऽस्तिरे ॥ ५ ॥

उत अपि च त्वे ते प्रसिद्धे देवी देव्यौ देवनशीले सुभगे शोभनधने मिथूदशा मिथः परस्परं पश्यन्त्यौ एवंभूते उपासानक्ता उपाश्च रात्रिश्च जगतां जङ्गमानाम् अपीजुवा^३ प्रेरयित्वौ भवतः । तस्मादस्मदीयमपि रथं प्रेरयताम् । उत्तरोऽर्धर्चो द्यावापृथिव्यः प्रत्यक्षकृतः । हे पृथिवि वानां युवां त्वां दिवं च नव्यसा नवीयसा भवतरेण प्रशस्येन वचः वचसा ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् ॥ यत् यदा स्तुपे स्तुवे ॥ उत्तमस्य व्यत्ययेन मध्यमः ॥ तदानीं स्थातुः स्थावरस्य^४ ग्रीह्यादेः संबन्धि वयः अन्नं चरुपुरोडाशादिलक्षणं त्रिवयाः । वय इत्यन्ननाम । ओषधिपशुसोमात्मकानि^५ हविलक्षणाव्यञ्जानि यस्य तादृशोऽहम् उपस्तिरे उपस्तृणे । आज्येनोपस्तरणाभिधारणपूर्वकं प्रयच्छामीत्यर्थः ॥ 'स्तृज् आच्छादने' । लट्युत्तमे छान्दसो विकरणस्य लुक् । अत्रत्यश्चशब्दः चणिति निपातान्तरं पादपूरणम्^६ । 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वम् । 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधः ॥

उत वः शंसमुशिजामिव श्मस्यर्हिर्बुध्योऽज एकपादुत ।

त्रित ऋभुक्षाः सविता चनो दधेऽपां नपादाशुहेमा धिया शर्मि ॥ ६ ॥

उत । वः । शंसम् । उशिजाम्ऽइव । श्मसि । अर्हिः । बुध्यः । अजः । एकऽपात् । उत । त्रितः । ऋभुक्षाः । सविता । चनः । दधे । अपाम् नपात् । आशुऽहेमा । धिया । शर्मि ॥ ६ ॥

उत अपि च हे देवाः उशिजामिव । इवेति संप्रत्यर्थीयः । अस्मत्तः स्तुतिं कामयमानानां वः बुष्माकं शंसं स्तुतिं संप्रति श्मसि उश्मसि कामयामहे ॥ 'वश कान्तौ' । इदन्तो मसिः^७ ।

१. ण-थ-व- 'चङि' नास्ति । २. ण-थ-साद्या; म-सद्यो । ३. ख-ग-अ१-ण१-व-अपिजुवा । ४. म-स्थावरस्य चरस्य । ५. ख-ग-ण-ओषधयश्च । ६. ख-ग-अ१-ण-ण१-व-स्तृज् । ७. ख-ग-ण१-पूरणम्; थ-व-पदपूरणम् । ८. ख-ग-अ१-ण१- मसि ।

ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । छान्दसो वर्णलोपः ॥ ^१उत अपि च ^२अहिर्वृक्षयः । बुधमन्तरिक्षम् । तत्र भवः अहिनामा देवः । ^३अजः ^४एकपात् । न जायते इत्यजः । एक एव पद्यते गच्छतीत्येकपात् । अज एकपात्संज्ञकः सूर्यः । ^५त्रितः तीर्णतमः ^६ऋभुक्षाः उरुक्षयः उरुनिवासः ऋभूणां निवासयिता वा इन्द्रश्च ^७सविता सर्वस्य प्रसविता ^८चनः अन्नं ^९दधे विदधातु । अस्मभ्यं करोतु । तथा ^{१०}आशुहेमा शीघ्रगामी ॥ ‘हि गतौ’ इत्यस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् ॥ तादृशः ^{११}अपां ^{१२}नपात् अपां पौत्रीयस्थानीयोऽग्निः । अद्भ्य ओपधिवनस्पतयो जायन्ते ओपधिवनस्पतिभ्यश्चायमग्निर्जायते इत्यग्नेरपां पौत्रत्वम् । स च ^{१३}धिया स्तुत्या ^{१४}शमि । शमीति कर्मनाम । यज्ञकर्मणि प्रीतो भवत्विति शेषः । यद्वा धिया कर्मणा अस्मदीयेन परिचरणलक्षणेन शमि शं सुखं तन्निमित्तं भवत्विति शेषः ॥

एता वो वश्यमुद्यता यजत्रा अतक्षन्नायवो नव्यसे सम् ।

श्रवस्यवो वाजं चकानाः सप्तिर्न रथ्यो अहं धीतिर्मश्याः ॥ ७ ॥

एता । वः । वरिम । उत्स्यता । यजत्राः । अतक्षन् । आयवः । नव्यसे । सम् ।

श्रवस्यवः । वाजम् । चकानाः । सप्तिः । न । रथ्यः । अहं । धीतिम् । अश्याः ॥ ७ ॥

हे ^१यजत्राः यजनीया विश्वे देवाः ^२वः युष्मदीयानि ^३एता एतानि ^४उद्यता उद्यतानि वचांसि ^५वश्मि कामये । ^६नव्यसे नवतराय स्तुत्यतमाय युष्मद्गणाय ^७आयवः मत्प्रभृतयो मनुष्याः कामितानि ^८स्तोत्राणि ^९सम् ^{१०}अतक्षन् समस्कुर्वन् । किमिच्छन्तः । ^{११}श्रवस्यवः श्रवणीयं यशोऽन्नं वा आत्मन इच्छन्तः । ^{१२}वाजं बलं ^{१३}चकानाः कामयमानाः ॥ ‘कन दीप्तिकान्तिगतपु’ । लिटः कानच् ॥ ^{१४}रथ्यः रथसंबन्धी ^{१५}सप्तिर्न सर्पणशीलोऽथ इव युष्मद्गणः ^{१६}धीतिम् अस्मदीयं कर्म ^{१७}अश्याः प्राप्नोतु ॥ ‘अशू व्याप्तौ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् ॥ ॥ १४ ॥

‘अस्य मे’ इत्यष्टचं दशमं सूक्तं गृत्समदस्यापं पृथ्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टाः पञ्च जगत्थः । प्रथमा द्यावापृथिवीया ततो द्वे ऐन्द्रयौ त्वाष्ट्रयौ वा । ततो द्वे राकादेवत्ये द्वे सिनीवालीदेवत्ये अन्या गुङ्गवादिषड्देवताका । तथा चानुकान्तम्—‘अस्य मेऽष्टौ जागतं त्र्यनुष्टुबन्तम् । द्यावापृथिव्यैका द्वे ऐन्द्रयौ त्वाष्ट्रयौ वा द्वे द्वे राकासिनीवात्योरन्या लिङ्गोक्तदेवता’ इति । आशि-प्लविके चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आद्यस्तृचो द्यावापृथिवीयनिविद्धानः । तथा च सूत्रितम्—‘अस्य मे द्यावापृथिवी इति तिस्रस्ततं मे अप इति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

अस्य मे द्यावापृथिवी ऋतायतो भूतमवित्री वचसः सिसासतः ।

ययोरायुः प्रतरं ते इदं पुर उपस्तुते वसूयुर्वी महो दधे ॥ १ ॥

अस्य । मे । द्यावापृथिवी इति । ऋतस्यतः । भूतम् । अवित्री इति । वचसः । सिसासतः ।

ययोः । आयुः । प्रतरम् । ते इति । इदम् । पुरः ।

उपस्तुते इत्युपस्तुते । वसूयुः । वाम् । महः । दधे ॥ १ ॥

१द्यावापृथिवी हे द्यावापृथिव्यौ १कृतायतः कृतं यज्ञमात्मन इच्छतः १सिषासतः युवां संभक्तु-
मिच्छतः १अस्य^१ १वचसः ॥ वक्तीति वचाः स्तोता । असुन् ॥ स्तोतुः अस्य १मे मम १अवित्री अवित्र्यौ
पालयिष्यौ १भूतं भवतम् । १ययोः द्यावापृथिव्योः १आयुः अन्नं १प्रतरं प्रकृष्टतरम् उपपद्यते इति
शेषः । १इदम् इदानीं १ते द्यावापृथिव्यौ १उपस्तुते तत्र तत्र स्थितैः स्तोतृभिः स्तुते १वां युवां १वसूयुः
धनकामोऽहं १महः महतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ महता स्तोत्रेण १पुरः १दधे पुरकरोमि ॥

मा नो गुह्या रिपे आयोरहन्दभन्मा न आभ्यो रीरधो दुच्छुनाभ्यः ।

मा नो वि यौः सख्या विद्धि तस्य नः सुम्नायता मनसा तत्त्वमहे ॥ २ ॥

मा । नः । गुह्याः । रिपेः । आयोः । अहन् । दभन् । मा । नः । आभ्यः । रीरधः । दुच्छुनाभ्यः ।

मा । नः । वि । यौः । सख्या । विद्धि । तस्य । नः । सुम्नायता । मनसा । तत् । त्वा । ईमहे ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वष्टर्वा १आयोः मनुष्यस्य शत्रुभूतस्य १गुह्याः गोप्याः ज्ञातुमशक्याः १रिपः हिंसा-
रूपा मायाः १नः अस्मान् १अहन् । उपलक्षणमेतत् । अहनि रात्रौ च १मा १दभन् मा हिंसिषुः ।
तथा १नः अस्मान् १आभ्यः १दुच्छुनाभ्यः । शुनमिति सुखनाम । दुःशुनाः दुच्छुनाः । दुःखकारिणीभ्यः
शत्रुसेनाभ्यः^२ १मा १रीरधः वशं मा नैपीः ॥ ' रध्यतिर्वशगमने ' इति यास्कः । ' रध हिंसासंराद्धयोः ' ।
अस्माण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ अपि च १नः अस्माकं १सख्या सख्यानि सखित्वानि १मा १वि
१यौः त्वया वियुक्तानि मा कार्षीः । अपि तु १मः अस्माकं १तस्य तत्सखित्वं १सुम्नायता सुखमस्माक-
मिच्छता १मनसा १विद्धि जानीहि ॥ ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थर्थे
पठ्यते ॥ १तत् १त्वा तादृशं त्वाम् १ईमहे अभिमतफलं याचामहे ॥ ' सुपां सुलुक् ' इति तच्छब्दात्
उत्तरस्या विभक्तेर्लुक् ॥

अहेळता मनसा श्रुष्टिमा वह दुहानां धेनुं पिप्युषीमसश्चतम् ।

पद्याभिराशुं वचसा च वाजिनं त्वां हिनोमि पुरुहूत विश्वहा ॥ ३ ॥

अहेळता । मनसा । श्रुष्टिम् । आ । वह । दुहानाम् । धेनुम् । पिप्युषीम् । असश्चतम् ।

पद्याभिः । आशुम् । वचसा । च । वाजिनम् । त्वाम् । हिनोमि । पुरुहूत । विश्वहा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वष्टर्वा १अहेळता अक्रुध्यता १मनसा १श्रुष्टिं सुखकरीं १दुहानां दोग्ध्रीं १पिप्युषीं प्रवृद्धां
पीनाम् ॥ ' प्यायी वृद्धौ ' । लिटः कसुः । ' लिङ्यङोश्च ' इति पीभावः । ' उगितश्च ' इति ङीप् ।
' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । ' शासिवसिघसीनां च ' इति परत्वम् ॥ १असश्चतम् असक्ता-
वयवाम् एवंभूतां १धेनुं गाम् १आ १वह आभिमुख्येन प्रापय । अपि च हे १पुरुहूत बहुभिराहुतेन्द्र
त्वष्टर्वा १पद्याभिः पादगतिभिः १आशुं व्यापनशीलं १वचसा वाचा १च १वाजिनं वेगवन्तं १त्वां
१विश्वहा सर्वेवहःसु १हिनोमि स्तुतिभिः प्रेरयामि ॥ ' हि गतौ वृद्धौ च ' ॥

१. क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व- ' अस्य ' नास्ति । २. क-ज-झ-त-थ-म-व-शत्रुसेनाभ्यः नोऽस्मान्;
ख-ग- ' शत्रुसेनाभ्यः ' नास्ति; झ-१-न- अस्मान्; ण-नोऽस्मान् ।

पत्नीसंयाजेषु गृहपतेः प्राक् राकासिनीवाल्या यष्ट्ये । तत्र राकायागस्य ' राकामहम् ' इत्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—' राकामहं सिनीवालि कुहूमहमिति द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये ' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । तथा आग्निमास्तेऽप्येते धार्ये । सूत्रितं च—' राकामहमिति द्वे ' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।

सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥ ४ ॥

राकाम् । अहम् । सुहवाम् । सुस्तुती । हुवे । शृणोतु । नः । सुभगा । बोधतु । त्मना । सीव्यतु । अपः । सूच्या । अच्छिद्यमानया । ददातु । वीरम् । शतदायम् । उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका । तां देवीं वसुहवां स्वाह्वानाम् आह्वानप्रयोजनकारिणीं वसुष्टुती शोभनया स्तुत्या वहं हुवे आह्वयामि ॥ सुष्टुतिशब्दात् तृतीयैकवचनस्य ' सुपां सुलुक् ' इति पूर्वसवर्ण ईकारः ॥ सा च वसुभगा शोभनधना नः अस्माकमाह्वानं वशृणोतु । श्रुत्वा च त्मना आत्मना स्वयमेव बोधतु अस्मदभिप्रायं बुध्यताम् । बुद्ध्वा च अपः कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणं सूच्या सूचीस्थानीयया अविच्छिद्यमानया अविच्छिन्नया अनुग्रहबुद्ध्या सीव्यतु संतनोतु । यथा वस्त्रादिकं सूच्या स्यूतं चिरं तिष्ठति एवमिदं करोतु । कृत्वा च वीरं विक्रान्तं शतदायं बहुधनं बहुप्रदं वा उक्थ्यं प्रशस्यं पुत्रं ददातु ॥

यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ।

ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥ ५ ॥

याः । ते । राके । सुमतयः । सुपेशसः । याभिः । ददासि । दाशुषे । वसूनि ।

ताभिः । नः । अद्य । सुमनाः । उपागहि । सहस्रपोषम् । सुभगे । रराणा ॥ ५ ॥

हे राके देवि सुपेशसः शोभनरूपाः ते तव याः सुमतयः शोभना बुद्धयः याभिः मतिभिः दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसूनि धनानि ददासि प्रयच्छसि । अद्य इदानीं ताभिः मतिभिः सहिता एवं सुमनाः शोभनमना भूत्वा उपागहि उपागच्छ ॥ गमेच्छान्दसः शपो लुक् । ' अनुदात्तोपदेश ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । ' असिद्धवदत्राभात् ' इत्यस्यासिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥ किं कुर्वती । हे सुभगे शोभनधने सहस्रपोषं सहस्रसंख्याकस्य धनस्य पुष्टिं रराणा ददती ॥ ' रा दाने ' । व्यत्ययेन शानच् । छान्दसः शपः श्लुः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

सिनीवाल्या यागे ' सिनीवालि ' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् । तत्रानुवाक्या ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिङ् नः ॥ ६ ॥

सिनीवालि । पृथुऽस्तुके । या । देवानाम् । असि । स्वसा ।

जुषस्व । हव्यम् । आऽहुतम् । प्रऽजाम् । देवि । दिदिङ् । नः ॥ ६ ॥

दृष्टचन्द्रा अमावास्या सिनीवाली । हे १सिनीवालि १पृथुष्टुके पृथुजघने पृथुसंहते वा १या त्वं १देवानां १स्वसा १असि स्वयंसारिणी १भगिनी वा भवसि सा त्वम् १आहुतम् आभिमुख्येनाग्नौ प्रक्षिप्तं १हव्यम् अस्मदीयं हविः १जुषस्व सेवस्व । किं च हे १देवि सिनीवालि १नः अस्माकं १प्रजां पुत्रादिकां १दिदिङ् उपचिनु अतिसर्जय वा । देहीत्यर्थः ॥ 'दिह उपचये' । लोटि छान्दसः शपः श्लुः । 'दिश अतिसर्जने' इत्यस्मात् वा ॥

या सुवाहुः स्वङ्गुरिः सुपूमा बहुसूवरी ।

तस्यै विश्वत्न्यै हविः सिनीवालयै जुहोतन ॥ ७ ॥

या । सुऽवाहुः । सुऽअङ्गुरिः । सुऽसूमा । बहुऽसूवरी ।

तस्यै । विश्वत्न्यै । हविः । सिनीवालयै । जुहोतन ॥ ७ ॥

१या सिनीवाली १सुवाहुः शोभनवाहुः १स्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः १सुपूमा सुष्ठु प्रसवित्री ॥ 'पूङ् प्राणिप्रसवे' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १बहुसूवरी बह्वीनां प्रजानां सवित्री ॥ तेनैव सूत्रेण कनिष् । 'वनोर च' इति ङीव्रैफौ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १तस्यै १सिनीवालयै १विश्वत्न्यै विशां पालयिष्यै ॥ 'विभाषा सपूर्वस्य' इति पत्युर्नकारान्तादेशः । अयस्मयादित्वेन भत्वात् विशो जश्वाभावः । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हे कृत्विग्यजमानाः १हविः १जुहोतन जुहुत ॥ 'तसनसनथनाश्च' इति तनवादेशः ॥

या गुङ्गूर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती ।

इन्द्राणीमह ऊतये वरुणानीं स्वस्तये ॥ ८ ॥

या । गुङ्गूः । या । सिनीवाली । या । राका । या । सरस्वती ।

इन्द्राणीम् । अहे । ऊतये । वरुणानीम् । स्वस्तये ॥ ८ ॥

अत्र २ गुङ्गुशब्देन राकासिनीवालयोः साहचर्यात् कुहूश्च्यते २ । १या १गुङ्गूः कुहूः ३ ताम् १अहे आह्वयामि ४ । एवमुत्तरत्रापि ५ योज्यम् । १इन्द्राणीम् इन्द्रस्य पत्नीम् १ऊतये रक्षणार्थमहे आह्वयामि ।

१. क-झ-थ-म-स्वयंसारिणी । २. ख-ण१-थ- 'अत्र... कुहूश्च्यते' इत्येतन्नास्ति । ३. क-झ-झ१-ण-त-न-म-व- 'कुहूः' नास्ति । ४. ख-आह्वयामि । या सिनीवाली या राका या सरस्वती साः (ताः) एताः अहे; थ-आह्वयामि । सिनीवाली या राका या सरस्वती ताः एताः अहे । ५. ख-थ- 'एवमुत्तरत्रापि योज्यम्' नास्ति ।

तथा वरुणानीं वरुणस्य पत्नीं वस्वस्तये अविनाशाय आह्वयामि ॥ ' इन्द्रवरुणं ' इत्यादिना
ङीष् आनुगागमश्च ॥ ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र ' आ ते पितः ' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तं गुत्समदस्यापं
त्रैष्टुभं रौद्रम् । अनुक्रान्तं च—' आ ते पञ्चोना रौद्रम् ' इति । शूलगवादिर्द्वयज्ञेषु अनेन सूक्तेन
प्रतीची दिगुपस्थेया । सूत्रितं च—' कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्र-
यज्ञेषु दिशामुपस्थानम् ' (आश्व. गृ. ४. ८. २३) इति । रुद्रदेवत्ये पशौ ' आ ते पितः ' इति
हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—' आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्रः '
(आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । अत्र शौनकः—' चतुर्दशीमुपोष्यैकां कृष्णस्य जुहुयाच्चरुम् ' । आतेसूक्तेन
रौद्रेण प्रत्युचं वाग्यतः शुचिः ॥ पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वाथोपस्थाय^२ च^३ शंकरम् । हविःशेषेण वर्तेत एका-
न्तरमतन्द्रितः^४ । पूर्णमासे^५ जयेन्मृयुं रोगैश्च परिमुच्यते ' (ऋग्वि. १. १६८-१७०) इति ॥

आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः ।

अभि नो वीरो अर्वति क्षमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ १ ॥

आ । ते । पि॒तः । म॒रु॒ताम् । सु॒म्नम् । ए॒तु । मा । नः । सूर्य॑स्य । स॒म् दृ॒शः । यु॒यो॒थाः ।

अभि । नः । वी॒रः । अर्व॑ति । क्ष॒मे॒त । प्र । जा॒ये॒महि॑ । रु॒द्र । प्र॒जाभिः॑ ॥ १ ॥

हे मरुतां वपितः मरुत्संज्ञानां देवानामुत्पादक रुद्र ॥ ' परमपि छन्दसि ' इति पष्ठयन्तरय
पूर्वामन्त्रिताङ्गवेद्वावात् सर्वानुदात्तत्वम् ॥ वते त्वदीयमस्मभ्यं दातव्यं वसुम् सुखम् वआ वएतु
आगच्छतु । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वम् ' इदं पित्रे मरुताम् ' (क्र. सं. १. ११४. ६)
इत्यत्राख्यायिकामुखेनावदिष्टम् । तथा त्वं वनः अस्मान् वसूर्यस्य वसंदृशः संदर्शनात् वमा वयुयोथाः
मा पृथक्कापीः ॥ ' यु मिश्रणामिश्रणयोः ' । लङि छान्दसः शपः श्लुः । ' छन्दस्युभयथा ' इत्यार्धधातु-
कत्वेन ङित्त्वाभावात् गुणः ॥ वअर्वति शत्रौ । ' भ्रातृव्यो वा अर्वा ' (तै. सं. ६. ३. ८. ४) इति श्रुतेः ।
वनः अस्माकं वीरः वीर्यवान् पुत्रादिः । वअभि वक्षमेत अभिभवतु । यद्वा वीरस्त्वं नोऽस्मानभिक्षमेथाः
अस्मान् कृतापराधानभिक्षमस्व । हे वरुद्र प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः वप्र जायेमहि प्रभूताः स्याम ॥

त्वादत्तेभी रुद्र शंतमेभिः शतं हिमा अशीय भेषजेभिः ।

व्यसद्द्वेषो वितरं व्यंहो व्यमीवाश्चातयस्वा विषूचीः ॥ २ ॥

त्वा॒द॒त्तेभिः॑ । रु॒द्र । श॒म॒ द॒त्तेभिः॑ । श॒तम् । हि॒माः । अ॒शी॒य । भे॒ष॒जेभिः॑ ।

वि । अ॒स्मत् । द्वे॒षः । वि॒ द॒तरम् । वि । अ॒ंहः । वि । अ॒मी॒वाः । चा॒त॒य॒स्व । वि॒षू॒चीः ॥ २ ॥

१. क-झ-झ१-ण-न-चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्णस्य जुहुयाच्चतम्; त-चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्ण जुहुयाच्च
तम्; थ-चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्ण जुहुयाच्चरुम्; म-कृष्णचतुर्दश्यामुपोष्यैकां कृष्णस्य जुहुयाद्घृतम्; व-
चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्णस्य जुहुयात्सतम् । २. म-°हुत्वा अथोपस्थाय । ३. क-त-थ-म-नैकान्तरं; झ-
मैकान्तरं; झ१-नैकान्तरं । ४. झ-पूर्णमासैः; झ१-पौर्णमासे; ण-न-पूर्णमास । ५. ण-त-थ-पुत्रो हि ।

हे रुद्र त्वा दत्तेभिः त्वया दत्तैः शतमेभिः अतिशयेन सुखकरैः भेषजेभिः भेषजैरौषधैः शतं हिमाः शतं हेमन्तान् शतसंवत्सरान्^१ अशीय व्यामुयाम् ॥ अश्रोतेर्लिङ्गि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ अपि च अस्मत् अस्मत्तः द्वेषः द्वेषन् वि^२ चातयस्व विनाशय । तथा अंहः पापं वितरम् अत्यन्तं विचातयस्व । अमीवाः रोगान् विपूचीः विपु* नाना अञ्जतीः कृस्नशरीरव्यापकान् रोगान् विचातयस्व अस्मत्तः पृथक्कृत्य विनाशय^३ ॥

श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि तवस्तमस्तवसां वज्रवाहो ।

पपिं णः पारमंहसः स्वस्ति विश्वा अभीती रपसो युयोधि ॥ ३ ॥

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । असि । तवःस्तमः । तवसाम् । वज्रवाहो इति वज्रऽवाहो ।

पपिं । नः । पारम् । अंहसः । स्वस्ति । विश्वाः । अभिऽइतीः । रपसः । युयोधि ॥ ३ ॥

हे रुद्र जातस्य उत्पन्नस्य सर्वस्य जगतो मध्ये श्रिया ऐश्वर्येण श्रेष्ठः प्रशस्यतमः असि भवसि । तथा हे वज्रवाहो आयुधहस्त रुद्र तवसां प्रवृद्धानां मध्ये तवस्तमः अतिशयेन प्रवृद्धोऽसि । स त्वं नः अस्मान् अंहसः पापस्य पारं तीरं स्वस्ति क्षेमेण पपिं पारय । तथा रपसः पापस्य विश्वाः सर्वाः अभीतीः अभिगमनानि युयोधि पृथक्कुरु ॥ यौतेश्छान्दसः शपः श्लुः । 'वा छन्दसि' इति अपित्वस्य विकल्पनात् डित्त्वाभावे 'अडितश्च' इति हेर्धिः ॥

मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती ।

उन्नो वीराँ अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि ॥ ४ ॥

मा । त्वा । रुद्र । चुक्रुधाम । नमःऽभिः । मा । दुःस्तुती । वृषभ । मा । सहूती ।

उत् । नः । वीरान् । अर्पय । भेषजेभिः । भिषक्स्तमम् । त्वा । भिषजाम् । शृणोमि ॥ ४ ॥

हे रुद्र त्वा त्वां नमोभिः अयथाक्रियमाणैर्नमस्कारैर्विभिर्वा मा चुक्रुधाम मा क्रोधयाम क्रुद्धं मा कार्पम् ॥ 'क्रुध कोपे' । अस्माण्यन्तात् लुङि चङि^३ रूपम् ॥ हे वृषभ कामानां वर्पितः दुष्टुती दुःस्तुत्या अशोभनया स्तुत्या मा चुक्रुधामेत्येव । तथा सहूती सहूत्या विसदृशैरन्यैर्देवैः सहाह्वानेन मा क्रोधयाम । श्रेष्ठो हि स्वस्माज्यूनेन सहाह्वाने क्रुद्धो भवति । स त्वं नः अस्माकं वीरान् पुत्रान् भेषजेभिः त्वदीयैर्भेषजैरौषधैः उत् अर्पय उत्कृष्टं संयोजय । हे रुद्र त्वा त्वां भिषजां चिकित्साभिज्ञानां मध्ये भिषक्तमम् अतिशयेन भैषज्यस्य कर्तारं शृणोमि । 'प्रथमो देव्यो भिषक्' (तै. सं. ४. ५. १. २; वा. सं. १६. ५) इति च मन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् ॥

१. क-ज्ञ-शतं संवत्सरान् । २. झ१-'विचातयस्व पृथक्कुरु । अंहः पापं च वितर दूरतरं कुरु । अमीवाः राक्षसान् विपूचीः नानादिग्गतान् । * ख-ण१-विष्वक् । ३. ण-त-'चङि' नास्ति ।

हवीमभिर्हवते यो हविर्भिरव स्तोमेभी रुद्रं दिषीय ।

ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै वभ्रुः सुशिप्रो रीरधन्मनायै ॥ ५ ॥

हवीमऽभिः । हवते । यः । हविऽभिः । अव । स्तोमेभिः । रुद्रम् । दिषीय ।

ऋदूदरः । सुहवः । मा । नः । अस्यै । वभ्रुः । सुशिप्रः । रीरधत् । मनायै ॥ ५ ॥

वयः रुद्रः वहविभिः चरुपुरोडाशादिभिः सहितैः वहवीमभिः आह्वानैः स्तुतिलक्षणैः वहवते आहूयते स्तूयते ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ' बहुलं छन्दसि ' इति ह्यतेः संप्रसारणम् ॥ तं वरुद्रं वस्तोमेभिः स्तोत्रैः अव दिषीय अवखण्डयामि पृथक्करोमि । अपगतकोधं करोमीति यावत् ॥ ' दो अवखण्डने ' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इतीत्वम् ॥ वरुदूदरः । ' ऋदूदरो मृदूदरः ' (निरु. ६. ४) इति यास्कः । सुहवः शोभनाह्वानः वभ्रुः भर्ता सर्वस्य वभ्रुवर्णो वा । सुशिप्रः । शिप्रे हनू नासिके वा । शोभनशिप्रः । एवंगुणविशिष्टः स रुद्रः अस्यै मनायै । हन्मीति मन्यमाना बुद्धिर्मना । तस्यै नः अस्मान् मा रीरधत् मा वशं नैषीत् ॥ ' रध हिंसासंराद्धयोः ' । अस्माण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । ' रध्यतिर्व्यशमने ' इति यास्कः ॥ १६ ॥

उन्मा ममन्द वृषभो मरुत्वान्त्वक्षीयसा वयसा नाधमानम् ।

घृणीव छायामरपा अशीया विवासेयं रुद्रस्य सुम्नम् ॥ ६ ॥

उत् । मा । ममन्द । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा । वयसा । नाधमानम् ।

घृणीऽइव । छायाम् । अरपाः । अशीय । आ । विवासेयम् । रुद्रस्य । सुम्नम् ॥ ६ ॥

वृषभः कामानां वर्षिता मरुत्वान् मरुद्भिः पुत्रैर्युक्तो रुद्रः नाधमानं याचमानं मा मां त्वक्षीयसा दीप्तेन वयसा अन्नेन उत् ममन्द उत्कर्षेण तर्पयतु । अपि चाहं घृणीव छायां यथा सूर्यकिरणसंततः छायां प्रविशति एवं रुद्रस्य सुम्नं सुखम् अरपाः अपापः सन् अशीय व्याप्नुयाम् । तदर्थं तं रुद्रम् आ विवासेयं परिचरेयम् । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥

कस्य ते रुद्र मृळयाकुर्हस्तो यो अस्ति भेषजो जलापः ।

अपभर्ता रपसो दैव्यस्याभी नु मा वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

क । स्यः । ते । रुद्र । मृळयाकुः । हस्तः । यः । अस्ति । भेषजः । जलापः ।

अपऽभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अभि । नु । मा । वृषभ । चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

हे रुद्र ते तव मृळयाकुः सुखयिता स्यः सः हस्तः क कुत्र वर्तते । वयः हस्तः भेषजः भेषज्यकृत् जलापः सर्वेषां सुखकरः अस्ति भवति । स हस्तो विद्यते एव । तेन हस्तेन मां रक्षेति

भावः । अपि च हे वृषभ कामानां वर्णितः वैद्यस्य देवकृतस्य वरपसः पापस्य अपभर्ता अपहर्ता विनाशयिता भूत्वा कृतापराधं मा मां नु क्षिप्रम् अभि चक्षमीथाः अभिक्षमस्व ॥ 'क्षमूप् सहने' । लङि छान्दसः शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इतीडागमः ॥

रुद्रदेवत्ये पशौ वपापुरोडाशहविषां क्रमेण 'प्र बभ्रवे' इत्याद्यास्तिस्रो याज्याः । 'प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्र आ पश्चाताच्चास्तया पुरस्तात्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीचे महो महीं मुष्टुतिमीरयामि ।

नमस्या कल्मलीकिनं नमोभिर्गृणीमसि त्वेपं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥

प्र । बभ्रवे । वृषभाय । श्वितीचे । महः । महीम् । सुस्तुतिम् । ईरयामि ।

नमस्य । कल्मलीकिनम् । नमःऽभिः । गृणीमसि । त्वेषम् । रुद्रस्य । नाम ॥ ८ ॥

वब्रवे विश्वस्य भर्त्रे बभ्रवर्णाय वा वृषभाय कामानां वर्णिते तद्वत्प्रसह्यकारिणे वा श्वितीचे श्वेत्यमञ्जते ॥ 'श्विता वर्णे' । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । श्वितिमञ्जतीत्यञ्जतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना किन् । चतुर्थ्येकवचने 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्ते-
रुदात्तत्वम् ॥ एवंगुणविशिष्टाय रुद्राय महो महीं महतोऽपि महतीं मुष्टुतिं शोभनस्तुतिं प्र ईरयामि प्रकर्षेणोच्चारयामि । हे स्तोतः कल्मलीकिनम् । ज्वलतो नामधेयमेतत् (नि. १. १७) । ज्वलन्तम् । कलयति अपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः । तद्वन्तं रुद्रं नमोभिः नमस्कारैः हविर्भिर्वा नमस्य पूजय । वयं च रुद्रस्य महादेवस्य त्वेषं दीप्तं नाम गृणीमसि गृणीमः संकीर्तयामः ॥ 'गृ शब्दे' । क्रैयादिकः । इदन्तो मसिः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' ॥

स्थिरेभिरङ्गैः पुरुरूप उग्रो बभ्रुः शुक्रेभिः पिपिशे हिरण्यैः ।

ईशानादस्य भुवनस्य भूरेर्न वा उ योषद्बुद्रादसुर्यम् ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः । अङ्गैः । पुरुऽरूपः । उग्रः । बभ्रुः । शुक्रेभिः । पिपिशे । हिरण्यैः ।

ईशानात् । अस्य । भुवनस्य । भूरेः । न । वै । ऊँ इति । योषत् । रुद्रात् । असुर्यम् ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः स्थिरैः दृढैः अङ्गैः अवयवैर्युक्तः पुरुरूपः अष्टमूर्त्यात्मकैर्बहुभि रूपैरुपेतः उग्रः उद्गर्गस्तेजस्वी बभ्रुः भर्ता बभ्रवर्णो वा रुद्रः शुक्रेभिः दीप्तैः हिरण्यैः हिरण्यैर्हितरमणीयैर्वालंकारैः पिपिशे दीप्यते ॥ 'पिश अवयवे' । कर्मणि लिट् ॥ ईशानात् ईश्वरात् अस्य भुवनस्य भूत-
जातस्य भूरेः भर्तुः रुद्रात् असुर्यम् ॥ 'असु क्षेपणे' । असेरुन । असुरः क्षेप्ता । 'तत्र साधुः' ॥ असुर्यं बलं न वा उ योषत् नैव पृथक् भवति ॥ यौतेल्लेख्यडागमः । 'सिबबहुलं लेटि' इति सिप् ॥

अर्हन्विभर्षिं सायकानि धन्वाहन्निष्कं यजतं विश्वरूपम् ।

अर्हन्निदं दयसे विश्वमभ्वं न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति ॥ १० ॥

अर्हन् । विभर्षिं । सायकानि । धन्व । अर्हन् । निष्कम् । यजतम् । विश्वरूपम् ।

अर्हन् । इदम् । दयसे । विश्वम् । अभ्वम् । न । वै । ओजीयः । रुद्र । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥

हे रुद्र त्वम् अर्हन् अर्हो योग्य एव सन् सायकानि शरान् धन्व धनुश्च विभर्षिं धारयसि । तथा अर्हन् एव यजतं यजनीयं पूजनीयं विश्वरूपं बहुविधरूपयुक्तं निष्कं हारं विभर्षिं । तथा अर्हन् एव इदं विश्वं सर्वम् अभ्वम् । महन्नामैतत् । अतिविस्तृतं जगत् दयसे रक्षसि । 'देङ् रक्षणे' । हे रुद्र त्वत् त्वत्तोऽन्यत् किञ्चित् ओजीयः ओजस्वितरं बलवत्तरं न वै अस्ति न खलु विद्यते । अतस्त्वमेव उक्तव्यापारेषु योज्य इत्यर्थः ॥ ओजःशब्दात् मत्वर्थीयो विनिः । ततः आतिशायनिकः इष्टन् । 'विन्मतोलुक्' । 'टेः' इति टिलोपः ॥ ॥ १७ ॥

प्रयाणे मृगस्य अमनोजवचः श्रुत्वा 'स्तुहि श्रुतम्' इत्येतां जपेत् । सूत्रितं च—'स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानमिति मृगस्य' (आश्व. गृ. ३. १०. १०) इति ॥

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहन्तुमुग्रम् ।

मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते अस्मन्नि वपन्तु सेनाः ॥ ११ ॥

स्तुहि । श्रुतम् । गर्तसदम् । युवानम् । मृगम् । न । भीमम् । उपहन्तुम् । उग्रम् ।

मृळ । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यम् । ते । अस्मत् । नि । वपन्तु । सेनाः ॥ ११ ॥

हे स्तोतः श्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं रुद्रं स्तुहि । कीदृशम् गर्तसदं गर्तं रथः । तत्र सीदन्तं युवानं नित्यतरुणं मृगं न भीमं मृगं सिंहमिव भयंकरम् । उपहन्तुम् उपहन्तारं शत्रूणाम् उग्रम् उद्गूणं हे रुद्र त्वं स्तवानः अस्माभिः स्तूयमानः सन् जरित्रे स्तोत्रे मह्यं मृळ सुख्य । ते त्वदीयाः सेनाः अस्मत् अन्यम् अस्मद्व्यतिरिक्तं पुरुषं नि वपन्तु निघ्नन्तु ॥

कुमारश्चित्पितरं वन्दमानं प्रति नानाम रुद्रोपयन्तम् ।

भूरैर्दातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्मे ॥ १२ ॥

कुमारः । चित् । पितरम् । वन्दमानम् । प्रति । नानाम् । रुद्र । उपयन्तम् ।

भूरैः । दातारम् । सत्पतिम् । गृणीषे । स्तुतः । त्वम् । भेषजा । रासि । अस्मे इति ॥ १२ ॥

वन्दमानम् आयुष्मान्भव सौम्य इति स्तुवन्तं वपितरं कुमारश्चित् यथा कुमारः ॥ चिदित्ये-
तदुपमार्थं ॥ हे रुद्र उपयन्तम् अस्मत्समीपे गच्छन्तं त्वां प्रति ननाम प्रतिनतोऽस्मि । अपि च
भूरेः बहुनो धनस्य दातारं सत्पतिं सतां पालयितारम् ॥ 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ हे रुद्र एवंभूतं त्वां गृणीषे स्तौमि ॥ मिपः 'तिङां तिङो भवन्ति' इति सेआदेशः ॥
स्तुतः च त्वम् अस्मे अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि रासि देहि ॥

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि या शंतमा वृषणो या मयोभु ।

यानि मनुरवृणीता पिता नस्ता शं च योश्च रुद्रस्य वश्मि ॥ १३ ॥

या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शमस्तमा । वृषणः । या । मयःऽभु ।

यानि । मनुः । अवृणीत । पिता । नः । ता । शम् । च । योः । च । रुद्रस्य । वश्मि ॥ १३ ॥

हे मरुतः रुद्रपुत्राः वः युष्माकं या यानि भेषजा भेषजान्यस्मदारोग्यहेतुभूतान्यौषधानि
शुचीनि शुद्धानि निर्मलानि सन्ति । हे वृषणः कामानां वर्पितारो मरुतः या यानि च युष्मदीयानि
भेषजानि शंतमा अतिशयेन सुखकराणि । या यानि च भेषजानि मयोभु मयोभूनि मयसः सुखस्य
भावयितृणि नः अस्मत्पिता मनुः यानि भेषजानि युष्मदीयानि अवृणीत वृतवान् ता तानि
भेषजानि रुद्रस्य महादेवस्य संबन्धि शं च योश्च यच्छमनीयानां रोगाणामुपशमनं यावनीयानां
भयानां यद्यावनमस्मत्तः पृथक्करणं तदुभयं च वश्मि कामये ॥ 'वश कान्तौ' । आदादिकः ॥

परि णो हेती रुद्रस्य वृज्याः परि त्वेषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।

अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृळ ॥ १४ ॥

परि । नः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः । परि । त्वेषस्य । दुःऽमतिः । मही । गात् ।

अव । स्थिरा । मघवत्ऽभ्यः । तनुष्व । मीढ्वः । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ १४ ॥

रुद्रस्य महादेवस्य हेतिः आयुधं नः अस्मान् परि वृज्याः परिवर्जयतु । तथा त्वेषस्य
दीप्तस्य रुद्रस्य मही महती दुर्मतिः दुःखकारिणी बुद्धिश्च परि गात् अस्मान् वर्जयित्वा
अन्यत्र गच्छतु ॥ 'अपपरी वर्जने' (पा. सू. १. ४. ८८) ॥ हे मीढ्वः सेचनसमर्थ रुद्र स्थिरा
स्थिराणि त्वदीयानि धनूषि मघवद्भ्यः हविलक्ष्णधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः अव तनुष्व
अवततज्यानि कुरु । तथा तोकाय अस्मत्पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च मृळ सुखं कुरु ॥

एवा बभ्रो वृषभ चेकितान यथा देव न हणीषे न हंसि ।

हवनश्रुन्नो रुद्रेह बोधि बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥

एव । बभ्रो इति । वृषभ । चेकितान । यथा । देव । न । हणीषे । न । हंसि ।

हवनऽश्रुत् । नः । रुद्र । इह । बोधि । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

हे वभ्रो जगतो भर्तृवर्णं वा वृषभ कामानां वर्षितः चेकितान सर्वं जानन् हे देव द्योतमान रुद्र यथा येन प्रकारेण न हणीषे न कुध्यसि न च हंसि ॥ 'हणीङ् लजायाम्' । अयं कुध्यतिकर्मा च ॥ एवं हवनश्रुत् अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन् नः अस्मान् हे रुद्र इह अस्मिन् देशे बोधि बुध्यस्व । विदथे यज्ञे गृहे वा सुवीराः शोभनपुत्राः सन्तः बृहत् प्रौढं त्वदीयं स्तोत्रं वदेम उच्चारयाम ॥ ॥ १८ ॥

'धारावराः' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गार्त्समदं^१ मारुतम्^२ । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः^३ । तथा चानुकान्तं—'धारावरा मारुतं त्रिष्टुवन्तम्' इति । पृष्ठयाभिप्लवपडहयोस्तृतीयेऽह्न्याग्निमारुत-शस्त्रस्य इदं मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'वैश्वानराय धिपणां धारावरा मरुतस्त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा इत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

धारावरा मरुतो धृष्ण्वोजसो मृगा न भीमास्तविषीभिरर्चिनः ।

अग्नयो न शुशुचाना ऋजीषिणो भृमि धमन्तो अप गा अवृण्वत ॥ १ ॥

धारावराः । मरुतः । धृष्णुऽओजसः । मृगाः । न । भीमाः । तविषीभिः । अर्चिनः ।

अग्नयः । न । शुशुचानाः । ऋजीषिणः । भृमिम् । धमन्तः । अप । गाः । अवृण्वत ॥ १ ॥

वधारावराः उदकधारया अन्तरिक्षमावृण्वन्तः । यद्वा धाराणां धृतानां स्थिराणां वृक्षादीनां निवारयितारः चालयितारः । यद्वा सर्वस्य जगतो धारयितारः । धृष्ण्वोजसः परेषां धर्षकेण बलेन युक्ताः । अत एव मृगा न भीमाः सिंहा इव भयंकराः । तविषीभिः आस्मीयैर्बलैर्वृष्टिप्रदानादिना अर्चिनः सर्वं जगत् पूजयन्तः । अग्नयो न शुशुचानाः दीप्ता वह्नय इव दीप्यमानाः ॥ 'शुच दीप्तौ' । लिटः कानच् । ऋजीषिणः । ऋजीपमुदकं तद्वन्तः । यद्वा ऋजीषोऽपगतसारः सोमः । तेन युक्ताः । तृतीय-सवने ह्याग्निमास्ते मरुतः स्तूयन्ते । तत्र च सवनद्वयेऽभिषुतं गतसारं सोममभिषुण्वन्ति । अतस्तेषां तद्युक्तत्वम् । एवंभूताः मरुतः भृमिं भ्राम्यन्तं मेघं धमन्तः वर्षणार्थमितस्ततः प्रेरयन्तः गाः^३ तदन्तर्गताः^४ वर्ष्या अपः अप अवृण्वत अपावृताः कुर्वन्ति । यथा सर्वैर्दृश्यन्ते तथा प्रवर्पन्तीत्यर्थः । यद्वा भृम्याख्यः^५ वीणाविशेषः । तं धमन्तो वादयन्तो गा वलनाम्नासुरेणापिहिता अपावृण्वत अपगतावरणा अकुर्वन् ॥

१. ख-च-ण१-गृत्समदस्यार्षम् । २. ख-च-ण१-जगत्यः । मरुतो देवता । ३. म-गच्छन्तीति गाः । ४. क-ह१-ण-त-थ-न-म-व-भृमिणाख्या ।

द्यावो न स्तृभिश्चितयन्त खादिनो व्यभ्रिया न द्युतयन्त वृष्टयः ।

रुद्रो यद्वो मरुतो रुक्मवक्षसो वृषाजनि पृश्न्याः शुक्र ऊधनि ॥ २ ॥

द्यावः । न । स्तृभिः । चितयन्त । खादिनः । वि । अभ्रियाः । न । द्युतयन्त । वृष्टयः ।

रुद्रः । यत् । वः । मरुतः । रुक्मवक्षसः । वृषा । अजनि । पृश्न्याः । शुक्रे । ऊधनि ॥ २ ॥

स्तृभिः । नक्षत्रनामैतत् । यदाह यास्कः—‘ ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणाम् ’ (निरु. ३. २०) इति । नक्षत्रैः द्यावो न यथा द्युलोकाः चितयन्त चेतयन्ति स्वात्मानं ज्ञापयन्ति ॥ ‘ चिती संज्ञाने ’ ॥ प्रकाशन्त इत्यर्थः । तथा खादिनः शत्रूणां खादका मरुतः स्वकीयैराभरणैर्जायन्ते । यद्वा खादः कटकम् । तद्युक्ताः सन्तः प्रकाशन्ते । तथा वृष्टयः वर्षका मरुतः अभ्रिया न । अभ्रेषु भवा विद्युत इव वि द्युतयन्त सर्वं जगद्विद्योतयन्ति प्रकाशयन्ति ॥ अभ्रशब्दान्नवार्थे ‘ समुद्राभ्राद्धः ’ इति घप्रत्ययः ॥ शेषः प्रत्यक्षकृतः । रुक्मवक्षसः । रुक्मं रोचमानाभरणं वक्षसि उरसि येषां तादृशा हे मरुतः यत् यदा वः युष्मान् वृषा सेचनसमर्थः रुद्रः महादेवः पृश्न्याः । पृश्निः माध्यमिका वाक् । तस्याः संबन्धिनि शुक्रे निर्मले ऊधनि उद्धते प्रदेशे अजनि अजनयत् । तदानीमिति पूर्वत्र संबन्धः । यद्वा पृश्निर्नानावर्ण्यं भूमिः पुरा गोरूपधरासीत् । तस्यां महेशो वृषो भूत्वा मरुत उत्पादयामासेत्याचक्षते । तदत्रोच्यते । हे मरुतो यद्यस्माद्वो युष्मान् वृषा वृषरूपो रुद्रः पृश्न्या गोः शुक्रे निर्मले ऊधनि ऊधसि पयस उत्पत्तिस्थाने अजनि अजीजनत् तस्माद्ययमेवं महानुभावा जाता इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं—‘ पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः ’ (तै. सं. २. २. ११. ४) इति ॥

उक्षन्ते अश्वान् अत्यान् इवाजिषु नदस्य कर्णैस्तुरयन्त आशुभिः ।

हिरण्यशिप्रा मरुतो दविध्वतः पृक्षं याथ पृषतीभिः समन्यवः ॥ ३ ॥

उक्षन्ते । अश्वान् । अत्यान् इव । आजिषु । नदस्य । कर्णैः । तुरयन्ते । आशुभिः ।

हिरण्यशिप्राः । मरुतः । दविध्वतः । पृक्षम् । याथ । पृषतीभिः । समन्यवः ॥ ३ ॥

मरुतः अश्वान् व्यासान् लोकान् उक्षन्ते सिञ्चन्ति ॥ ‘ अशू व्यासौ ’ । औणादिकः कन्-प्रत्ययः ॥ आजिषु संग्रामेषु अत्यानिव सततगामिनस्तुरगान् यथा स्वेदापनोदाय उदकैः सिञ्चन्ति तद्वत् । अपि च ते मरुतः आशुभिः शीघ्रगमनैरश्वैः नदस्य शब्दवतो मेघस्य कर्णैः कृतैर्मध्यप्रदेशैः तुरयन्ते वर्षणार्थं वृष्ट्युत्पादनाय त्वरितं गच्छन्ति ॥ ‘ तुर स्वरणे ’ ॥ शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे हिरण्यशिप्राः । शिप्रं शिरस्त्राणम् । सुवर्णमयशिरस्त्राणाः समन्यवः समानमनस्काः समानक्रोधा वा हे मरुतः दविध्वतः महीरूहादिकं कम्पयन्तो यूयम् ॥ ‘ धूश् कम्पने ’ इत्यस्मात्

१. म-माध्यमिकी । २. क-ज्ञ-ण-न-उद्धते । ३. क-ज्ञ-म-सर्वत्र । ४. च-ज-ज्ञ-ज्ञ-ण-न-म-खेदापनोदाय । ५. ख-ग-कृतैर्मध्यं; च-कृतैर्मध्यं; ज्ञ-ण-न-कृतैर्मध्यं; ध-कृतैर्मध्यं; त-व-कृतैर्मध्यं । ६. क-ख-ग-च-ज-ज्ञ-ण-त-फ-समानवयस्काः ।

दाधत्यादौ एतद्रूपं निपात्यते ॥ १५ पृषतीभिः युष्मद्रथे योजिताभिः श्वेतविन्दुक्लिताभिः मृगीभिर्वडवा-
भिर्वा १५ पृक्षम् । अन्ननामैतत् । हविलक्षणाञ्चवन्तं यजमानम् ॥ अर्शआदित्वादच् ॥ १५ याथ गच्छथ ॥

पृक्षे ता विश्वा भुवना ववक्षिरे मित्राय वा सदमा जीरदानवः ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधस ऋजिप्यासो न वयुनेषु धूर्षदः ॥ ४ ॥

पृक्षे । ता । विश्वा । भुवना । ववक्षिरे । मित्राय । वा । सदम् । आ । जीरदानवः ।

पृषत्ऽअश्वासः । अनवभ्रराधसः । ऋजिप्यासः । न । वयुनेषु । धूऽसदः ॥ ४ ॥

१५ पृक्षे पृक्षवते १ हविलक्षणाञ्चयुक्ताय यजमानाय २ ता तानि ३ विश्वा सर्वाणि भुवनानि २
उदकानि ४ मित्राय । वाशब्द उपमार्थः । मित्रायेव ५ सदं सदा ६ आ ७ ववक्षिरे मरुत आवहन्ति ।
यद्वा वाशब्दोऽवधारणे । मित्रभूताय यजमानायैव पृक्षेऽन्ने निमित्तभूते सति वृष्ट्युदकान्यावहन्ति ।
कीदृशा मरुतः । ८ जीरदानवः क्षिप्रदानाः । ९ पृषदश्वासः पृषद्भिः श्वेतविन्दुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते
तथोक्ताः । १० अनवभ्रराधसः ॥ ' भृशु भ्रंशु अधःपतने ' । अवभ्रंशनमवभ्रः । ' डोऽन्यत्रापि दृश्यते '
(पा. म. ३. २. ४८. ४) इति उपसर्गः । नास्त्यवभ्रो यस्येति बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । अनवभ्रं भ्रंशनरहितं राधो धनं येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरावम् ॥
११ ऋजिप्यासो १२ न । ऋजु अकुटिलं प्राप्नुवन्तः ३ गच्छन्तोऽश्वा इव ४ वयुनेषु गन्तृषु मध्ये ५ धूर्षदः धुरि मेघस्य
वहने सीदन्तो निपण्णा इत्यर्थः ॥

इन्धन्वभिर्धेनुभि रप्शदूधभिरध्वस्मभिः पथिभिर्भ्राजदृष्टयः ।

आ हंसासो न स्वसराणि गन्तन मधोर्मदाय मरुतः समन्यवः ॥ ५ ॥

इन्धन्वऽभिः । धेनुऽभिः । रप्शदूधऽभिः । अध्वस्मऽभिः । पथिऽभिः । भ्राजत्ऽऋष्टयः ।

आ । हंसासः । न । स्वसराणि । गन्तन । मधोः । मदाय । मरुतः । सऽमन्यवः ॥ ५ ॥

१५ समन्यवः समानमनस्काः ४ समानक्रोधाः समानतेजसो वा हे ५ मरुतः ६ भ्राजदृष्टयः दीप्य-
मानायुधा यूयम् ७ इन्धन्वभिः समिन्धनवद्भिः ॥ इन्धनशब्दात् ' छन्दसीवनिपौ ' इति मरुर्थीयो
वनिप् । छान्दसो वर्णलोपः ॥ ८ धेनुभिः प्रीणयितृभिश्च ९ रप्शदूधभिः । विरप्शीति महन्नाम ।
महोधस्कैः । ऊर्धांसि जलस्रोतोमार्गः । यद्वा ' रप लप व्यक्तायां वाचि ' । शब्दायमानोच्छ्रितप्रदेशैः
१० अध्वस्मभिः ध्वंसनरहितैः ११ पथिभिः । पतन्ति गच्छन्तीति पन्थानो मेघाः । एवंभूतैर्मैघैः सह मार्गैरेव
वा १२ आ १३ गन्तन आगच्छत । किमर्थम् । १४ मधोर्मदाय सोमस्य मदार्थम् । तत्र दृष्टान्तः । १५ हंसासो
१६ न यथा हंसाः १७ स्वसराणि स्वकीयानि निवासस्थानानि प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ १९ ॥

१. क-क्ष-ण-त-थ-न-म-पृक्षवति; क्ष-व-पृक्षवती । २. च-फ-भुवना भुवनानि । ३. म-पृच्छावन्तः ।
४. म-समानवयस्काः ।

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवो नरां न शंसः सर्वनानि गन्तन ।

अश्वामिव पिप्यत धेनुमूर्धनि कर्ता धियं जरित्रे वाजपेशसम् ॥ ६ ॥

आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । समन्यवः । नराम् । न । शंसः । सर्वनानि । गन्तन ।

अश्वाम् इव । पिप्यत । धेनुम् । ऊर्धनि । कर्त । धियम् । जरित्रे । वाजपेशसम् ॥ ६ ॥

वसमन्यवः समानमनसः समानक्रोधा वा हे वमरुतः वनः अस्माकं वब्रह्माणि । अन्ननामैतत् । अन्नानि वसवनानि अभिपुतसोमलक्षणानि हवींषि वआ वगन्तन आगच्छत ॥ गमेलोऽटि छान्दसः शपो लुक् । 'तप्तनत्तनथनाश्च' इति तस्य तनवादेशः । अत एव डित्त्वाभावादनुनासिकलोपाभावः ॥ तत्र दृष्टान्तः । वनरां वन वशंसः । नरामस्माकं शंसः शंसनीयं स्तोत्रं यथा आगच्छथ तद्वत् ॥ नरशब्दात् षष्ठीबहुवचनस्य 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुडभावः । शंसः कर्मणि घञन्त आद्युदात्तः । 'सुपां सुलुक्' इति अमः सुआदेशः ॥ आगत्य च वधेनुम् उदकदानेन प्रीणयितारम् वअश्वामिव वऊर्धनि वपिप्यत । यथाश्वाः पीनाद्ययवा भवन्ति तद्वन्मेधं वर्षणसमर्थमाप्यायितं कुरुतेत्यर्थः । अपि च वजरित्रे स्तोत्रे ववाजपेशसं वाजैरज्ञैराश्लिष्टम् ॥ 'पिश अवयवे' ॥ वधियं कर्म वकर्त कुरुत ॥ करोतेऽछान्दसः शपो लुक् । पूर्ववत् तशब्दस्य तवादेशः ॥

तं नो दात मरुतो वाजिनं रथे आपानं ब्रह्म चितयद्विवेदिवे ।

इषं स्तोतृभ्यो वृजनेषु कारवे सनि मेधामरिष्टं दुष्टरं सहः ॥ ७ ॥

तम् । नः । दात । मरुतः । वाजिनम् । रथे । आपानम् । ब्रह्म । चितयत् । विवेदिवे ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । वृजनेषु । कारवे । सनिम् । मेधाम् । अरिष्टम् । दुष्टरम् । सहः ॥ ७ ॥

हे वमरुतः वतं पुत्रं वनः अस्मभ्यं वदात दत्त प्रयच्छत ॥ छान्दसः शपो लुक् ॥ कीदृशम् । ववाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा । वरथे रंहणे युष्मदीये आगमने निमित्तभूते सति वदिवेदिवे प्रतिदिवसं वचितयत् प्रज्ञापयत् युष्मद्गुणप्रख्यापकं वब्रह्म स्तोत्रम् वआपानम् आपुवन्तम् । अपि च वइषम् अन्नं वस्तोतृभ्यः अस्मभ्यं दात प्रयच्छत । तथा ववृजनेषु संग्रामेषु वकारवे स्तोत्रे ॥ वचनव्यत्ययः ॥ वमेधां युद्धप्रज्ञानं वसनि धनदातृत्वं च वअरिष्टं शत्रुभिरहिंसितं वदुष्टरं शत्रुभिस्तरितुमशक्यं वसहः बलं च प्रयच्छत ॥

यद्युञ्जते मरुतो रुक्मवक्षसोऽश्वान्रथेषु भग आ सुदानवः ।

धेनुर्न शिश्वे स्वसरेषु पिन्वते जनाय रातहविषे महीमिषम् ॥ ८ ॥

यत् । युञ्जते । मरुतः । रुक्मवक्षसः । अश्वान् । रथेषु । भगे । आ । सुदानवः ।

धेनुः । न । शिश्वे । स्वसरेषु । पिन्वते । जनाय । रातहविषे । महीम् । इषम् ॥ ८ ॥

वृक्षमवक्षसः रोचमानाभरणोरस्काः वसुदानवः शोभनदानाः मरुतः यत् यदा रथेषु भगे भजनीये स्थाने । धुरीत्यर्थः । अश्वान् आ युजते आभिमुख्येन युक्तान् कुर्वन्ति । तदानीमेव रातहविषे दत्तहविष्काय यजमानाय महीं महतीम् इषम् अन्नं तत्कारणभूतमुदकं वा स्वसरेषु स्वकीयेषु गृहेषु पिबन्ति सिञ्चन्ति किरन्ति ॥ ' पिवि सेचने ' ॥ तत्र दृष्टान्तः । धेनुर्न विश्वे । यथा धेनुः प्रस्तुतस्तनी सती स्वकीयाय वत्साय क्षीरं प्रयच्छति तद्वत् ॥

यो नो मरुतो वृकताति मर्त्यो रिपुर्दधे वसवो रक्षता रिषः ।

वर्तयत तपुषा चक्रियाभि तमव रुद्रा अशसो हन्तना वधः ॥ ९ ॥

यः । नः । मरुतः । वृकऽताति । मर्त्यः । रिपुः । दधे । वसवः । रक्षत । रिषः ।

वर्तयत । तपुषा । चक्रिया । अभि । तम् । अव । रुद्राः । अशसः । हन्तन । वधरिति ॥ ९ ॥

हे मरुतः यः मर्त्यः मनुष्यः वृकताति आदाता वृकः ॥ ' वृक आदाने ' । ' वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्लातिलौ च छन्दसि ' (पा. सू. ५. ४. ४१) इति स्वार्थिकस्तातिलप्रत्ययः ॥ तादृशः सन् नः अस्माकं रिपुर्दधे रिपुतयात्मानं धारयति । हे वसवः वासयितारो मरुतः रिषः हिंसकादस्मान् रक्षत पालयत । अस्माकं शत्रुभूतं मर्त्यं तपुषा तापयित्वा चक्रिया ऋष्टशाख्यया शक्त्या अभि वर्तयत अभितो^१ निवर्तयत^२ । हे रुद्राः रुद्रपुत्राः । यद्वा रोरुयमाणा द्रवन्तः । अशसः भक्षकस्य ॥ ' अश भोजने ' इत्यस्मादौणादिकोऽसिप्रत्ययः ॥ तादृशस्य राक्षसादेः वधः हननसाधनमायुधम् अव हन्तन अवयुष्य अस्मत्तः पृथक्कृत्य नाशयत ॥ हन्तेर्लोटि ' तस-नसन्थनाश्च ' इति तनप् ॥

चित्रं तद्वो मरुतो याम चेकिते पृश्न्या यदूधरप्यापयो दुहुः ।

यद्वा निदे नवमानस्य रुद्रियास्त्रितं जराय जुरतामदाभ्याः ॥ १० ॥

चित्रम् । तत् । वः । मरुतः । याम । चेकिते । पृश्न्याः । यत् । ऊधः । अपि । आपयः । दुहुः ।

यत् । वा । निदे । नवमानस्य । रुद्रियाः । त्रितम् । जराय । जुरताम् । अदाभ्याः ॥ १० ॥

हे मरुतः वः युष्माकं चित्रं चायनीयं याम प्रापणं चेकिते सर्वैर्जायते । इदानीं परोक्ष-वदाह । अपिशब्दः प्रसिद्धौ । यत् यदा खलु पृश्न्याः माध्यमिकाया वाचः संबन्धनम् ऊधः उद्धतं^३ मेघम् आपयः प्रापयितारो मरुतः दुहुः दुहन्ति ॥ दुहेच्छान्दसो लिट् । ' छन्दसि चेति वक्तव्यम् ' इति द्विर्वचनाभावः ॥ यद्वा यदा च नवमानस्य स्तुवतः त्रितस्य निदे निन्दकाय शत्रवे हिंसां कृतवन्त इति शेषः ॥ ' निदि कुत्सायाम् ' । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् ॥ तदानीं हे अदाभ्याः अहिंस्याः रुद्रियाः रुद्रस्य पुत्राः मरुतः त्रितम् ऋषिं जुरतां हिंसतां शत्रूणां जराय जरणाय विनाशाय अभूत इति शेषः ॥ ॥ २० ॥

१. क-झ-म-अस्मभ्यम् । २. ण-त-थ- ' अभितो निवर्तयत ' नास्ति । ३. क-झ-उद्धन्तम् ; ख-ण १ ऊधनम् ; ग-च-उद्धनम् ; ज-ण-त-न-व-उद्धतम् ।

तान्वो॑ म॒हो म॒रुत॑ ए॒व॒या॒न्नो वि॒ष्णो॑रेषस्य॑ प्रभृ॒थे ह॒वाम॑हे ।

हि॒र॒ण्यव॑र्णान्क॒कुहान्य॑त॒स्तुचो॑ ब्रह्म॒ण्यन्तः॑ शंस्यं॒ राध॑ ईमहे ॥ ११ ॥

तान् । वः । महः । मरुतः । ए॒व॒या॒न्नः । वि॒ष्णोः । ए॒षस्य॑ । प्र॒भृ॒थे । ह॒वाम॑हे ।

हि॒र॒ण्यव॑र्णान् । क॒कुहान् । य॒त॒स्तु॒चः । ब्रह्म॒ण्यन्तः॑ । शंस्यं॒ । राधः॑ । ईमहे ॥ ११ ॥

हे १मरुतः १ए॒व॒या॒न्नः एवं गन्तव्यं स्तोत्रं यज्ञं वा गन्तॄन् १महः महतो महानुभावान् १तान् १वः युष्मान् १विष्णोः व्यापकस्य ग्रहचमसादिषु सर्वत्र व्याप्य वर्तमानस्य १ए॒षस्य ए॒षणीयस्य प्रार्थनीयस्य सोमस्य १प्रभृ॒थे प्रभरणे अभिषवादिभिः प्रकर्षेण संपादने सति १ह॒वाम॑हे आह्वयामहे । आहूय च १हि॒र॒ण्यव॑र्णान् हितरमणीयवर्णान् वा १क॒कुहान् श्रेष्ठान् स्तुत्यान् वा एवंभूतांस्तान् १य॒त॒स्तु॒चः यागाय उद्यतस्तुचः १ब्रह्म॒ण्यन्तः । ब्रह्म स्तोत्रम् । तदिच्छन्तो वयं १शंस्यं प्रशंसनीयं १राधः धनम् १ईमहे याचामहे ॥

ते द॒श॒ग्वाः प्र॒थ॒मा य॒ज्ञमू॑हिरे ते नो॑ हि॒न्वन्तू॒षसो॑ व्यु॒ष्टिषु॑ ।

उ॒षा न रा॒मीर॑रु॒णैरपौ॑र्णते म॒हो ज्योति॑षा शु॒चता॑ गोअ॒र्णसा॑ ॥ १२ ॥

ते । द॒श॒ग्वाः । प्र॒थ॒माः । य॒ज्ञम् । ऊ॒हिरे॑ । ते । नः । हि॒न्वन्तू॒ । उ॒षसः॑ । वि॒ऽउ॒ष्टिषु॑ ।

उ॒षाः । न । रा॒मीः । अ॒रु॒णैः । अप॑ । ऊ॒र्णते॑ । म॒हः । ज्योति॑षा । शु॒चता॑ । गो॒ऽअ॒र्णसा॑ ॥ १२ ॥

१ते मरुतः १द॒श॒ग्वाः । ये दशभिर्मासैः सिद्धिं गता अङ्गिरसस्तद्रूपा भूत्वा १प्र॒थ॒माः आदित्येभ्यः प्रथमभाविनः सन्तः १य॒ज्ञमू॑हिरे अवहन् । आदित्यानामङ्गिरसां च स्वर्गगमनं प्रति स्पर्धमानानां मध्ये पूर्वमेवाङ्गिरसो यागाननुष्ठाय स्वर्गं प्राप्ताः । तथा च श्रूयते—‘ आदित्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्च तेऽग्नेऽग्निनाग्निमयजन्त ’ (ऐ. ब्रा. १. १६) इति । तादृशाः १ते १उ॒षसो १व्यु॒ष्टिषु विवासेषु प्रभातेषु सत्सु १नः अस्मान् १हि॒न्वन्तू प्रेरयन्तु । ‘ हि गतौ वृद्धौ च ’ । १रा॒मीः कृष्णवर्णा रात्रीः १उ॒षा १न यथोषाः १अ॒रु॒णैः आरोचमानैः स्वतेजोभिः १अपौ॑र्णते अपवृणोत्यपसारयति । तथा १म॒हः महता १शु॒चता दीप्यमानेन १गोअ॒र्णसा गच्छदुदकेन १ज्योति॑षा सूर्याख्येन तमो निवारयन्ति । सूर्यमण्डलमावृण्वतो वृत्रादीन् हत्वा सर्वं जगत् प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥

ते क्षो॒णीभि॑र॒रु॒णेभि॑र्ना॒जिभि॑ रु॒द्रा ऋ॒तस्य॑ स॒र्दनेषु॑ वावृ॒धुः ।

नि॒मे॒र्धमा॑ना अ॒त्ये॒न पा॒र्जसा॑ सु॒श्चन्द्रं॑ वर्णं॒ दधि॑रे सु॒पेश॑सम् ॥ १३ ॥

ते । क्षो॒णीभिः॑ । अ॒रु॒णेभिः॑ । न । अ॒जि॒ऽभिः॑ । रु॒द्राः । ऋ॒तस्य॑ । स॒र्दनेषु॑ । वावृ॒धुः ।

नि॒ऽमे॒र्धमा॑नाः । अ॒त्ये॒न । पा॒र्जसा॑ सु॒ऽच॒न्द्रम् । वर्णं॒ । दधि॑रे । सु॒ऽपेश॑सम् ॥ १३ ॥

रुद्राः रुद्रपुत्राः ^१ते मरुतः ^२क्षोणीभिः शब्दकारिभिः ^३वाणाल्यैः ^४वीणाविशेषैः ^५अरुणेभि-
र्नाजिभिः । नशब्दः समुच्चये । आरोचमानैः अरुणवर्णैः ^६वा रूपाभिव्यञ्जकैरलंकारैश्च समन्विताः सन्तः
^७ऋतस्य उदकस्य ^८सदनेषु निवासभूतेषु मेघेषु ^९वावृधुः वर्धन्ते । अपि च ^{१०}अत्येन सततगामिना शीघ्रं
व्यामुवता ^{११}पाजसा आत्मीयेन बलेन ^{१२}निमेघमानाः नितरां मेघादुदकं चिन्तयन्तः ^{१३}ते ^{१४}सुश्रुद्रं
शोभनाह्लादनं ^{१५}सुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । शोभनरूपं ^{१६}वर्णं ^{१७}दधिरे कान्तिं धारयन्ति ॥

ताँ इयानो महि वरूथमूतय उप धेदेना नमसा गृणीमसि ।

त्रितो न यान्पञ्च होतृन्भिष्टय आववर्तदवराञ्चक्रियावसे ॥ १४ ॥

तान् । इयानः । महि । वरूथम् । ऊतये । उप । घ । इत् । एना । नमसा । गृणीमसि ।

त्रितः । न । यान् । पञ्च । होतृन् । अभिष्टये । आववर्तत् । अवराञ् । चक्रिया । अवसे ॥ १४ ॥

^१तान् मरुतः ^२महि महत् ^३वरूथं वरणीयं प्रशस्तं धनं तत् मरुतः ^४ऊतये रक्षणार्थम् ^५इयानः
इयाना याचमाना वयम् ॥ ' सुपां सुलुक् ' इति जसः सुः ॥ ^६एना अनेन ^७नमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण
वा ^८उप ^९इत् उपेत्य ^{१०}गृणीमसि स्तुमः ॥ ^{११}घ इति पादपूरणः ^{१२}। एना इत्यत्र ' सुपां सुलुक् ' इति
तृतीयाया आजादेशः । नशब्दः समुच्चये ॥ ^{१३}त्रितः ऋपिश्च ^{१४}यान् एतान् मरुतः ^{१५}पञ्च ^{१६}होतृन्
अध्यात्मप्राणापानादिपञ्चवृत्त्यात्मना वर्तमानान् अत एव होमनिष्पादकान् ^{१७}अवरान् ^{१८}मुख्यान् ^{१९}
^{२०}अभिष्टये अभिलषितसिद्धयर्थं ^{२१}चक्रिया नाभिचक्रेण ^{२२}अवसे अवितुं संगन्तुम् ^{२३}आववर्तत् स्वस्मा-
न्निर्जिगमिषून् प्राणान् स्वात्माभिमुखमावर्तयत् । यद्वा चक्रिया ऋष्ट्याल्येनायुधेन युक्तान् अवसे
स्तुत्यादिभिः तर्पयितुम् ^{२४}आवर्तयत् । तान् स्तुम इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ ववर्तदिति वृतेर्ण्यन्तात् लुङि
चङि रूपम् ॥

यया रध्रं पारयथात्यंहो यया निदो मुञ्चथ वन्दितारम् ।

अर्वाची सा मरुतो या व ऊतिरो षु वाश्रेव सुमतिर्जिगातु ॥ १५ ॥

यया । रध्रम् । पारयथ । अति । अंहः । यया । निदः । मुञ्चथ । वन्दितारम् ।

अर्वाची । सा । मरुतः । या । वः । ऊतिः । ओ इति । सु । वाश्राऽईव । सुमतिः । जिगातु ॥ १५ ॥

हे मरुतः ^१यया ऊया ^२रध्रम् आराधकं यजमानम् ^३अंहः पापम् ^४अति ^५पारयथ अति-
क्रमयथ । ^६यया ऊया ^७वन्दितारं स्तोतारं ^८निदः निन्दितुः शत्रोः सकाशात् ^९मुञ्चथ मोचयथ ।
हे ^{१०}मरुतः ^{११}वः युष्मदीया ^{१२}या ^{१३}ऊतिः ^{१४}सा ^{१५}अर्वाची अस्मदभिमुखा भवतु । तथा ^{१६}सुमतिः
युष्मदीया शोभना मतिः अनुग्रहात्मिका बुद्धिश्च ^{१७}वाश्रेव हम्भारवं कुर्वती धेनुरिव वत्सं ^{१८}सु सुष्टु
^{१९}ओ ^{२०}जिगातु एव ^{२१}गच्छतु । अस्मान् प्रति सर्वथा आगच्छत्वित्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

१. म- शब्दकारिणीभिः । २. क-च-झ-झ१-थ-म-व- वीणाख्यैः; ण१- वारणाख्यैः । ३. क-ख-ग-झ-
ण-ण१-थ-न-म-व- आरुणवर्णैः । ४. झ-ण१- चितयन्तः । ५. क-झ-ण-थ-न-म-व- पदपूरणः; झ१-
पूरणः । ६. क-झ-झ१-ण-थ-न-म-व- ' अवरान् मुख्यान् ' नास्ति; ख-ग-ण१- अवरान्मुख्यान् । ७. ख-
ग-च-त-थ-फ- पर्ययितुम् । ८. य-झ-म- एवम् ।

‘उपेम्’ इति पञ्चदशचं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभम् अपांनपादेवताकम् । तथा चानुकान्तम्— ‘उपेम्पोनप्रीयम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

उपेम्सृक्षि वाजयुर्वचस्यां चनो दधीत नाद्यो गिरो मे ।

अपां नपादाशुहेमा कुवित्स सुपेशसस्करति जोषिषत् ॥ १ ॥

उप । ईम् । असृक्षि । वाजऽयुः । वचस्याम् । चनः । दधीत । नाद्यः । गिरः । मे ।

अपाम् । नपात् । आशुऽहेमा । कुवित् । सः । सुपेशसः । करति । जोषिषत् । हि ॥ १ ॥

वाजयुः वाजमन्त्रमात्मन इच्छन्नहम् ईम् एनां वचस्यां वचसः स्तोत्रस्येच्छाम् उप
असृक्षि उपासृजामि उत्पादयामि । अपां नपात् स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः ॥ सृजेच्छान्दसो लुङ् ।
‘लिङ्सिचावात्मनेपदेषु’ इति सिचः कित्वाद्गुणाभावः ॥ सः च नाद्यः नदीनां शब्दकारिणीनां
मेघस्थानासपां संबन्धी आशुहेमा आशु शीघ्रं गन्ता ॥ ‘हि गतौ’ इत्यस्मात् ‘अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् ॥ एवंभूतः अपां नपात् अपां पौत्रस्थानीयः । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो
जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्य एषोऽग्निर्जायत इति तत्पौत्रत्वम् । एतत्संज्ञको देवः गिरः । गृणातीति
गीः स्तोता । तस्य मे मम कुवित् । बहुनामैतत् । बहुलं चनः अन्नं दधीत दधातु विदधातु ।
प्रयच्छत्वित्यर्थः । अपि चास्मान् सुपेशसः शोभनरूपान् शोभनालंकारान् वा करति करोतु ॥
करोतेर्व्यस्येन शप् । ‘कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः’ (पा. सू. ८. ३. ५०) इति विसर्जनीयस्य
सत्वम् ॥ हि यस्मात् अयं देवः जोषिषत् स्तोत्राणि सेवते तस्मादस्मानेवमनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥
‘जुपी प्रीतिसेवनयोः’ । लेट्यडागमः । विकरणः सिप् । इडागमश्च । ‘हि च’ इति
निघातप्रतिषेधः ॥

इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं मन्त्रं वोचेम कुविदस्य वेदत् ।

अपां नपादसुर्यस्य महा विश्वान्यर्यो भुवना जजान ॥ २ ॥

इमम् । सु । अस्मै । हृदः । आ । सुतष्टम् । मन्त्रम् । वोचेम । कुवित् । अस्य । वेदत् ।

अपाम् । नपात् । असुर्यस्य । महा । विश्वानि । अर्यः । भुवना । जजान ॥ २ ॥

अस्मै अपांनपात्संज्ञकाय देवाय हृदः हृदयात् सुतष्टं सुष्ठु निर्मितम् इमं मन्त्रं सुष्ठु आ
आभिमुख्येन वोचेम ब्रवामि । अस्य अस्माभिरुक्तमिमं मन्त्रं कुवित् वेदत् बहुलं जानातु ॥ वेत्ते-
लैट्यडागमः । ‘निपातैर्यद्यदिहन्त’ इति निघातप्रतिषेधः ॥ किं स्तोत्रमिति चेदुच्यते । अर्यः स्वामी
अपांनपात्संज्ञको वैद्युतोऽग्निः असुर्यस्य । असुरः शत्रून् क्षेप्ता । तस्य स्वभूतस्य बलस्य महा महिम्ना
महत्त्वेन विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि वृष्टयुदकानि वृष्टयुत्पादनेन भूतजातानि वा जजान
जनयामास ॥

अपोनप्रीये वसतीवरीसमीपे एकधनासु^१ प्राप्तासु 'समन्या यन्ति' इत्येपानुवक्तव्या । सूत्रितं च — 'समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या इति तीर्थदेशे' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति । सारस्वते च शस्त्रे यद्यप्सु शम्या निपतेत्तदानीम् अपोनप्रीयश्चरुः कार्यः । तत्रैपैव याज्या । सूत्रितं च — 'समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या इत्यातः समानं सर्वेषाम्' (आश्व. श्रौ. १२. ६) इति ॥

समन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः समानमूर्वं नद्यः पृणन्ति ।

तम् शुचिं शुचयो दीदिवांसमपां नपातं परि तस्थुरापः ॥ ३ ॥

सम् । अन्याः । यन्ति । उप । यन्ति । अन्याः । समानम् । ऊर्ध्वम् । नद्यः । पृणन्ति ।

तम् । ऊँ इति । शुचिम् । शुचयः । दीदिवांसम् ।

अपाम् । नपातम् । परि । तस्थुः । आपः ॥ ३ ॥

अन्याः^२ वर्ष्याः^२ आपः^२ सं यन्ति भूया संगच्छन्ते । अन्याः च पूर्वं तत्रावस्थिताः उप यन्ति उपगच्छन्ति । ताः सर्वा आपः समानं सह नद्यः नदीभूताः ऊर्ध्वं समुद्रमध्ये वर्तमानं वडवानलं पृणन्ति प्रीणयन्ति^३ ॥ 'पृण प्रीणने' । तौदादिकः ॥ तसु तमेव अपां नपातं शुचिं निर्मलं दीदिवांसं दीप्यमानम् ॥ दीदिवांसो दीप्तिकर्मा । लिट् कसुः । 'वस्वेकाजाद्वसाम्' इति नियमादिङभावः । 'छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति वचनात् द्विवचनाभावः ॥ एवंभूतं शुचयः शुद्धाः आपः परि तस्थुः परिवृत्य तिष्ठन्ति । एष हि वैद्युताग्निरूपेण मेघे वर्तमानः अस्मानजीजनदिति बुद्ध्या वडवानलरूपेण वर्तमानं तं पर्युपासते इत्यर्थः । यद्वा अन्या एकधनाख्या आपः संयन्ति चात्वालोत्तरयोर्मध्ये वसतीवरीभिः संगच्छन्ते । अन्या वसतीवर्याख्या आपश्चोपयन्ति उपगच्छन्ति । ऐकमत्यं प्राप्ता भवन्ति । एताश्च मिलित्वा यज्ञं साधयन्त्यः तत्साध्यवृष्टिद्वारा^४ नद्यो भूत्वा ऊर्ध्वं पृणन्ति इत्यादि समानम् । एवं हि 'आपो वा अस्पर्धन्त वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्यामः' (ऐ. ब्रा. २. २०) इत्यादिकं ब्राह्मणविनियोगश्रानुगृह्यते ॥

तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मृज्यमानाः परि यन्त्यापः ।

स शुक्रेभिः शिकभी रेवदस्मे दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु ॥ ४ ॥

तम् । अस्मेराः । युवतयः । युवानम् । मर्मृज्यमानाः । परि । यन्ति । आपः ।

सः । शुक्रेभिः । शिकभिः । रेवत् । अस्मे इति । दीदाय । अनिध्मः । घृतनिर्णिक् । अप्सु ॥ ४ ॥

तम् अपां नपातमग्निम् अस्मेराः अस्मयमाना दर्परहिताः युवतयो युवानं युवराजमिव मर्मृज्यमानाः अत्यर्थमलंकुर्वाणाः आपः ॥ 'मृजू शौचालंकारयोः' ॥ परि यन्ति परितो

१. ण-थ-म-त्रा धनासु । २. क-क्ष-म-अन्यवरिध्या; ख-ग-वर्षा; ण-थ-न-व-वरिध्या । ३. ख-ग-च-क्ष-१-ण-१-थ-न-प्रीणयन्ति नास्ति । ४. ख-ग-त्वत्साध्यः; च-क्ष-१-ण-१-त-थ-स्वसाध्यः; ण-स्वत्साध्यः ।

गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । ^१घृतनिर्निक् क्षरणशीलोदकनिर्नेजनः । यद्वा निर्निगिति रूपनाम । दीप्तिरूपः^२
^३सः अपां नपादग्निः ^४अप्सु मेघान्तर्गतासु समुद्रगतासु वा मध्ये ^५अनिध्मः इन्धनरहित एव सन्
^६अस्मे अस्माकं ^७रेवत् धनयुक्तमन्नं यथा भवति तथा ^८शुक्रेभिः शुभैः^३ निर्मलैः ^९शिकभिः तेजोभिः
^{१०}दीदाय दीप्यते ॥

अस्मै तिस्रो अव्यध्याय नारीर्देवाय देवीर्दिधिषन्त्यन्नम् ।

कृताइवोप हि प्रसर्से अप्सु स पीयूषं धयति पूर्वसूनाम् ॥ ५ ॥

अस्मै । तिस्रः । अव्यध्याय । नारीः । देवाय । देवीः । दिधिषन्ति । अन्नम् ।

कृताःऽइव । उप । हि । प्रऽसर्से । अप्सु । सः । पीयूषम् । धयति । पूर्वऽसूनाम् ॥ ५ ॥

^१नारीः नेत्र्यः ^२तिस्रः ^३देवीः देव्यः इळासरस्वतीभारत्याख्याः ^४अव्यध्याय अव्यथनाय
^५अस्मै ^६देवाय अपां नपाते ^७अन्नं सोमाख्यं ^८दिधिषन्ति धारयन्ति ॥ 'धिष' शब्दे । जौहोत्यादिकः ।
व्यत्ययेनान्तदेशः । धातूनामनेकार्थत्वाद्वा धारणार्थः ॥ ^९अप्सु उदकेषु ^{१०}कृताइव ^{११}उप ^{१२}प्रसर्से
प्रसरन्ति ॥ 'सु गतौ' । लिटि 'इरयो रे' इति रेआदेशः । छान्दसो हलादिशेषाभावः ॥ यस्मादेवं
तस्मात् ^{१३}पूर्वसूनां पूर्वं ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नानामपां ^{१४}पीयूषं सारभूतं सोमाख्यममृतं ^{१५}सः अपां
नपादग्निः ^{१६}धयति पिबति । ^{१७}हि पूरणः^४ ॥ ॥ २२ ॥

अश्वस्यात्र जनिमास्य च स्वर्द्रुहो रिषः संपृचः पाहि सूरीन् ।

आमासु पूर्षु परो अप्रमृष्यं नारातयो वि नशन्नानृतानि ॥ ६ ॥

अश्वस्य । अत्र । जनिम । अस्य । च । स्वः । द्रुहः । रिषः । सम्ऽपृचः । पाहि । सूरीन् ।

आमासु । पूर्षु । परः । अप्रऽमृष्यम् । न । नारातयः । वि । नशन् । न । अनृतानि ॥ ६ ॥

^१अत्र अस्मिन्नपांनपात्संज्ञके देवे ^२अश्वस्य ^३जनिम जन्म भवति । अपांनपत्रधिष्ठितात् समुद्रात्
उच्चैःश्रवसो जातत्वात् । किं बहुना । ^४अस्य ^५च ^६स्वः सुष्ठुरणीयस्य सर्वस्य जगतो जन्म अस्मिन्नेव
भवति । अयं हि मेघमध्ये वर्तमानो वृष्टिद्वारेण सर्वं जगज्जनयति । तादृशोऽपांनपात्त्वं ^७द्रुहः द्रोणुः
अपहर्तुः । ^८रिषः हिंसकस्य च ^९संपृचः संपर्कात् ^{१०}सूरीन् स्तोतृनस्मान् ^{११}पाहि रक्ष । ^{१२}आमासु अपरि-
पक्वासु ^{१३}पूर्षु पूरयितव्यास्वप्सु ^{१४}परः परस्तात् वर्तमानम् ^{१५}अप्रमृष्यम् अप्रमृष्यमाणं देवम् ^{१६}नारातयः
अदातारः पुरुषाः ^{१७}न ^{१८}वि ^{१९}नशन् न प्राप्नुवन्ति ॥ नशतिर्व्यासिकर्मा । लेख्यडागमः ॥ ^{२०}अनृतानि
मायाविनो रक्षांसि च ^{२१}न प्राप्नुवन्ति ॥

१. क-च-झ१-ण-म-घृतनिर्निक्; ख-ग-ण१-घृतनिर्निक् । २. क-ख-ग-च-झ-ण-ण१-थ-न-म-व-
दीप्तिरूपः । ३. थ-शुक्रैः । ४. क-झ-झ१-ण-थ-न-म-व-'हि पूरणः' नास्ति ।

स्व आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः स्वधां पीपाय सुभ्वन्नमत्ति ।

सो अपां नपादूर्जयन्नप्स्वन्तर्वसुदेयाय विधते वि भाति ॥ ७ ॥

स्वे । आ । दमे । सुदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधाम् । पीपाय । सुऽभु । अन्नम् । अत्ति ।

सः । अपाम् । नपात् । ऊर्जयन् । अप्सु । अन्तः । वसुदेयाय । विधते । वि । भाति ॥ ७ ॥

यः अपां नपात् वस्वे दमे स्वकीये गृहेऽन्तरिक्षलक्षणे आ सीदति । यस्य च धेनुः माध्यमिका वाक् सुदुघा सुखेन दोग्धव्या भवति । स देवः स्वधां वृष्ट्युदकं पीपाय वर्धयति ॥ 'प्यायी वृद्धौ' । 'लिङ्यङोश्च' इति पीभावः ॥ सुभु सुष्टु भूतं वृष्टेः सकाशादुत्पन्नं हविलक्षणम् अन्नं च अत्ति भक्षयति । सः अपांनपात्संज्ञको देवः ऊर्जयन् बलं कुर्वन् अप्स्वन्तः मेघस्थास्वप्सु मध्ये विधते परिचरते यजमानाय वसुदेयाय धनदानार्थं वि भाति विशेषेण दीप्यते ॥

यो अप्स्वा शुचिना दैव्येन क्रतावाजस्र उर्विया विभाति ।

वया इदन्या भुवनान्यस्य प्र जायन्ते वीरुधश्च प्रजाभिः ॥ ८ ॥

यः । अप्सु । आ । शुचिना । दैव्येन । क्रतुऽवा । अजस्रः । उर्विया । विभाति ।

वयाः । इत् । अन्या । भुवनानि । अस्य । प्र । जायन्ते । वीरुधः । च । प्रजाभिः ॥ ८ ॥

यः अपां नपात् क्रतावा । क्रतमित्युदकनाम । तद्वान् सत्यवान् वा अजस्रः नित्यः एकरूपेण सदा वर्तमानः उर्विया उर्विस्तीर्णः अप्सु मेघस्थासु मध्ये शुचिना शोचकेन दैव्येन देवसंबन्धिना तेजसा आ समन्तात् विभाति विशेषेण प्रकाशते । अस्य अपांनपातः अन्या अन्यानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वया इत् शाखा एव । वीरुधः ओषधयः प्रजाभिः स्वकीयाभिः पुष्पफलादिभिः सह अस्मादेव प्र जायन्ते । च पूरणः २ ॥

पूर्वोक्ते^१ सारस्वतसत्रस्यापोनप्रीये चरौ 'अपां नपादा हि' इत्येपानुवाक्या । सूत्रितं च- 'अपां नप्त्रे चरुमपां नपादा ह्यस्थादुपस्थम्' (आश्व. श्रौ. १२. ६) इति ॥

अपां नपादा ह्यस्थादुपस्थं जिह्वानामूर्ध्वो विद्युतं वसानः ।

तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्ती हिरण्यवर्णाः परि यन्ति यद्हीः ॥ ९ ॥

अपाम् । नपात् । आ । हि । अस्थात् । उपस्थम् । जिह्वानाम् । ऊर्ध्वः । विद्युतम् । वसानः ।

तस्य । ज्येष्ठम् । महिमानम् । वहन्तीः । हिरण्यवर्णाः । परि । यन्ति । यद्हीः ॥ ९ ॥

१. ण-थ- 'स्वकीयाभिः' नास्ति; म-स्वकीयादिभिः । २. क-च-झ-झ-ण-थ-न-म-व- 'च पूरणः' नास्ति । ३. ख-ग-ण-त-थ-पूर्वोक्तं ।

अपांनपात्संज्ञकोऽग्निः । उपस्थम् अपामुपस्थानमन्तरिक्षम् । आ । द्युस्थात् आस्थितवान् आरूढवान् खलु । किं कुर्वन् । जिह्वानां कुटिलगतीनामपां मध्ये ऊर्ध्वः स्वयमूर्ध्वं ज्वलन् विद्युतं विद्योतमानं मेघं वसानः आच्छादयन् । अन्तरिक्षमास्थाय वर्षणं कृतवान् । तस्य वर्षितुरपांनपातः । ज्येष्ठं प्रशस्यतमं महिमानं माहात्म्यं वहन्तीः वहन्त्यः सर्वत्र प्रापयन्त्यः यद्भीः यद्भ्यः महत्यः । हिरण्यवर्णाः । नदीनामैतत् । हिरण्यवन्निर्मलरूपा नद्यः । परि । यन्ति परितो गच्छन्ति । अपांनप्रा महती वृष्टिरस्माकं प्रवहनायोत्पादिता इति कृतज्ञतया तदीयं माहात्म्यं सर्वत्र प्रकटयन्त्य इव नद्यः प्रवहन्तीत्यर्थः ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृग्पां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात्परि योनेर्निषद्या हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै ॥ १० ॥

हिरण्यऽरूपः । सः । हिरण्यऽसंदृक् । अपाम् । नपात् । सः । इत् । ऊँ इति । हिरण्यऽवर्णः । हिरण्ययात् । परि । योनेः । निऽसद्य । हिरण्यऽदाः । ददति । अन्नम् । अस्मै ॥ १० ॥

सः । अपां । नपात् । हिरण्यरूपः । रूप्यते इति रूपं शरीरम् । सुवर्णमयुशरीरो हितरमणीयशरीरो वा । तथा । हिरण्यसंदृक् । सम्यक् पश्यन्तीति संदृश इन्द्रियाणि । सुवर्णयेन्द्रियो हितरमणीयेन्द्रियो वा । सेदु स एवापांनपात् । हिरण्यवर्णः हिरण्यसदृशकान्तियुक्तः । एवंभूतः सन् । हिरण्ययात् सुवर्णमयात् । योनेः स्थानात् । परि उपरि । निषद्य उपविश्य राजते इति शेषः । अस्मै ईदृग्विधाय अपां नपाते । हिरण्यदाः दक्षिणारूपस्य सुवर्णस्य दातारो यजमानाः । अन्नं हविलक्षणं ददति प्रयच्छन्ति ॥ २३ ॥

तदस्यानीकमुत चारु नामापीच्यं वर्धते नमुरपाम् ।

यमिन्धते युवतयः समित्था हिरण्यवर्णं घृतमन्नमस्य ॥ ११ ॥

तत् । अस्य । अनीकम् । उत । चारु । नाम । अपीच्यम् । वर्धते । नमुरः । अपाम् ।

यम् । इन्धते । युवतयः । सम् । इत्था । हिरण्यऽवर्णम् । घृतम् । अन्नम् । अस्य ॥ ११ ॥

अस्य । अपां । नमुरः देवस्य । अनीकं रश्मिसमूहरूपं शरीरं । चारु शोभनम् । उत अपि च अस्य । नाम संज्ञा च चारु शोभनम् । न पातयति न विनाशयतीति नपादिति तद्व्युत्पत्तेः । तदुभयम् । अपीच्यम् । अन्तर्हितनामैतत् । मेघान्तर्हितं सत् । वर्धते । युवतयः संगमनस्वभावा आपः । हिरण्यवर्णं हिरण्यसमानतेजसं । यम् अपांनपातम् । इत्था अमुत्रान्तरिक्षे । सम् । इन्धते सम्यक् दीपयन्ति । अस्य च देवस्य । घृतं क्षरणशीलमुदकम् । अन्नं भक्ष्यम् । अविन्धनोऽसौ वैद्युतोऽग्निः ॥

अस्मै बहुनामवमाय सख्ये यज्ञैर्विधेम नमसा हविभिः ।

सं सानु मार्जिम दिधिषामि बिल्मैर्दधाम्यन्नैः परि वन्द ऋग्भिः ॥ १२ ॥

अस्मै । बहुनाम् । अवमाय । सख्ये । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविःभिः ।

सम् । सानु । मार्जिम । दिधिषामि । बिल्मैः । दधामि । अन्नैः । परि । वन्दे । ऋक्भिः ॥ १२ ॥

१अस्मै पुरोवर्तिने १बहुनां देवानाम् १अवमाय आद्याय १सख्ये अस्माभिः समानख्यानाय^१
अपां नपाते १यज्ञैः यागसाधनैः १हविभिः चरुपुरोडाशादिभिः १नमसा नमस्कारेण च १विधेम परि-
चरेम । अस्यापांनपातः १सानु समुच्छ्रितप्रदेशं १सं १मार्जिम सम्यक् शोधयामि अलंकरोमि वा ॥
'मृजु शौचालंकारयोः' । 'चादिलोपे विभाषा' इत्यस्य निघातप्रतिषेधः ॥ १दिधिषामि धारयामि
च १बिल्मैः भासनैः काष्ठैरेनम् ॥ 'धिष शब्दे' । अयं धारणार्थोऽपि । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः ।
मिपो व्यत्ययेनाडागमः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १दधामि धारयामि चैनं गार्हप-
त्यादिरूपेण स्थितम्^२ १अन्नैः हविर्लक्षणैः । तथा १ऋग्भिः मन्त्रैः १परि १वन्दे परितः^३ स्तौमि^३ ॥

स ईं वृषाजनयत्तासु गर्भं स ईं शिशुर्धयति तं रिहन्ति ।

सो अपां नपादुनभिम्लातवर्णोऽन्यस्यैवेह तन्वा विवेष ॥ १३ ॥

सः । ईम् । वृषा । अजनयत् । तासु । गर्भम् । सः । ईम् । शिशुः । धयति । तम् । रिहन्ति ।

सः । अपाम् । नपात् । अनभिम्लातवर्णः । अन्यस्यैव । इह । तन्वा । विवेष ॥ १३ ॥

१स १ईं सोऽयमपांनपात्संज्ञको देवः १वृषा सेक्ता भूत्वा १तासु मेघस्थारवप्सु १गर्भम् १अजनयत्
स्वात्मानमेव गर्भरूपेण वर्षणार्थं कृतवानित्यर्थः । गर्भो भूत्वा च १स १ईं सोऽयं माध्यमिकः^४
वैद्युतोऽग्निस्तासां १शिशुः पुत्रः सन् १धयति मेघस्थास्ताः पिवति । अविन्धनो ह्यसौ । १तं पुत्रस्था-
नीयमग्निः आपश्च १रिहन्ति लिहन्ति ॥ 'लिह आस्वादने' । कपिलकादित्वात्त्वविकल्पः ॥ १सः
अयम् १अपां १नपात् वृष्टया सह भूमौ निपतितः १अनभिम्लातवर्णः अभितो म्लातो म्लानः क्षीणो
वर्णो यस्य तद्विपरीतोऽयर्थं दीप्यमानः सन् १इह अस्मिन् लोके १अन्यस्येव । इवशब्दोऽवधारणे ।
अन्यस्य पार्थिवस्यैवाग्नेः १तन्वा शरीरेण काष्ठेन्धनत्वलक्षणेन १विवेष व्याप्तो बभूव ॥ 'विप्लु व्याप्तौ' ॥

अस्मिन्पदे परमे तस्थिवांसमध्वस्मभिर्विश्वहा दीदिवांसम् ।

आपो नत्रै घृतमन्नं वहन्तीः स्वयमत्कैः परि दीयन्ति यद्वाहीः ॥ १४ ॥

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिऽवांसम् । अध्वस्मभिः । विश्वहा । दीदिऽवांसम् ।

आपः । नत्रै । घृतम् । अन्नम् । वहन्तीः । स्वयम् । अत्कैः । परि । दीयन्ति । यद्वाहीः ॥ १४ ॥

१. ख-ग-च-ण-ण-त-थ-न-व-समानाख्यानाय । २. क-झ-झ-ण-थ-न-म-व-स्थितं नास्ति ।

३. ख-ग-च-झ-ण-ण-त-थ-न-व-परिस्तीमि । ४. क-ग-च-झ-न-म-व-माध्यमकः ।

परमे उत्कृष्टे अस्मिन् पदे अन्तरिक्षलक्षणे स्थाने तस्थिवांसं स्थितवन्तम् अध्वस्मभिः ध्वंसनरहितैस्तेजोभिः विश्वहा सर्वाण्यहानि दीदिवांसं दीप्यमानमपां नपातं यद्वाहीः यद्वाहो महत्यः आपः स्वयम् आत्मनैव अस्कैः अतनशीलैः सततगन्तुभिः स्वकीयै रूपैः परि दीयन्ति परिगच्छन्ति ॥ दीयतिर्गतिकर्मा । ' दीङ् क्षये ' । व्यस्येन परस्मैपदम् ॥ किं कुर्वत्यः । नप्त्रे अपां नपाते घृतं क्षरणशीलोदकात्मकम् अन्नं वहन्तीः वहन्त्यः ॥

अयांसमग्रे सुक्षितिं जनायायांसमु मधवद्भ्यः सुवृक्तिम् ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥

अयांसम् । अग्रे । सुक्षितिम् । जनाय । अयांसम् । ऊँ इति । मधवत्भ्यः । सुवृक्तिम् । विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १५ ॥

हे अग्रे सुक्षितिं शोभननिवासं त्वाम् अयांसम् उपागच्छम् । किमर्थम् । जनाय अस्मदीय-पुत्रादिजनार्थम्^१ । तथा मधवद्भ्यः हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यश्च सुवृक्तिं शोभनावर्जकं वद्विषयं स्तोत्रम् अयांसम् उपागच्छम् । ' यम उपरमे ' । अतः कारणात् यत् भद्रं सर्वं देवाः अवन्ति रक्षन्ति विश्वं सर्वं यत् भद्रम् अस्माकं भवतु । सुवीराः सुपुत्रा वयं विदथे यज्ञे गृहे वा बृहत् प्रौढं स्तोत्रं वदेम उच्चारयाम^२ ॥ ॥ २४ ॥

' तुभ्यम् ' इति षट्त्वं चतुर्थं सूक्तं गार्त्समदं जागतम् । प्रथमाया इन्द्रो मधुश्च देवता । द्वितीयाया मरुतो माधवश्च । तृतीयायास्त्वष्टा शुक्रश्च । चतुर्थ्या अग्निः शुचिश्च । पञ्चम्या इन्द्रो नभश्च । षष्ठ्या मित्रावरुणौ नभस्यश्च । तथा चानुकान्तं—' तुभ्यं षट्त्वं तु जागतं तु ' इति । दशरात्रे षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु ऋक्शिरस्कैः प्रैपैः प्रेषितव्यं यष्टव्यं च । तत्राद्यानां षण्णां प्रैषाणामुपरिष्ठादेवताः षट्चोऽहोरात्रादिभिः क्रमेणावपनीयाः । तथा च सूत्रितम्—' उपरिष्ठाच्च ऋतुयाजानाम् ' इत्युपक्रम्य ' तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अप इति द्वादश ' (आश्व. श्रौ. ८.१) इत्यन्तेन ॥

तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अपोऽधुक्षन्त्सीमविभिरद्विभिन्नैः ।

पिवेन्द्र स्वाहा प्रहुतं वषट्कृतं होत्रादा सोमं प्रथमो य ईशिषे ॥ १ ॥

तुभ्यम् । हिन्वानः । वसिष्ठ । गाः । अपः । अधुक्षन् । सीम् । अविऽभिः । अद्विऽभिः । नरैः । पिव । इन्द्र । स्वाहा । प्रहुतम् । वषट्कृतम् ।

होत्रात् । आ । सोमम् । प्रथमः । यः । ईशिषे ॥ १ ॥

हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं हिन्वानः प्रेर्यमाणः सोमः गाः गोविकाराणि दधिपयःप्रभृतीनि श्रयणद्रव्याणि वसतीवर्याख्याः अपः च वसिष्ठ वस्ते आच्छादयति । तैः संयुज्यत इत्यर्थः । नरः यज्ञस्य नेतारोऽध्वर्यवश्च सीम् एनं सोमम् अविभिः अवेर्वाल्मयैर्दशापवित्रैः अद्विभिः ग्रावभिश्च अधुक्षन् अक्षारयन् । ग्रावभिरभिषुत्य दशापवित्रेण पुनन्तीत्यर्थः । हे इन्द्र यः त्वम् ईशिषे सर्वस्य

जगत ईश्वरो भवसि सः^१ त्वं प्रथमः अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् स्वाहा स्वाहाकारेण प्रहुतं प्रकर्षेणाम्नौ क्षिप्तं वषट्कृतं वषट्कारेण च त्यक्तं तं सोमं होत्रात् होतुर्यागात् आ समन्तात् पिब ॥

यज्ञैः संमिश्राः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामञ्जुभ्रासो अञ्जिषु प्रिया उत ।

आसद्या बर्हिर्भरतस्य सूनवः पोत्रादा सोमं पिबता दिवो नरः ॥ २ ॥

यज्ञैः । सम्मिश्राः । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । यामन् । शुभ्रासः । अञ्जिषु । प्रियाः । उत ।

आसद्य । बर्हिः । भरतस्य । सूनवः । पोत्रात् । आ । सोमम् । पिबत । दिवः । नरः ॥२॥

हे मरुतः यज्ञैः यागैः संमिश्राः संयुक्ताः पृषतीभिः स्ववाहनभूताभिः पृषद्वतीभिर्वडवाभिर्युक्ते यामन् यामनि गमनसाधने रथेऽवस्थिताः ऋष्टिभिः स्वकीयैरायुधैः शुभ्रासः शुभ्राः शोभमानाः । उतशब्दश्चार्थः । अञ्जिषु आभरणेषु प्रियाः च हे भरतस्य सूनवः सर्वस्य जगतो भर्तृ रुद्रस्य पुत्राः दिवो नरः दिवोऽन्तरिक्षस्य नेतारः एवंभूता हे मरुतस्ते यूयं बर्हिः आस्तीर्णे बर्हिषि आसद्य उपविश्य पोत्रात् पोतुर्यागात् सोमम् आ पिबत ॥

तृतीयसवने ' अमेव नः ' इत्येषा नेष्टुः प्रस्थितयाज्या च । तथा च सूत्रितम्—' अमेव नः सुहवा आ हि गन्तनेन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गन्तनं नि बर्हिषि सदतना रणिष्टन ।

अथा मन्दस्व जुजुषाणो अन्धसस्त्वष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमद्रणः ॥ ३ ॥

अमाऽइव । नः । सुहवाः । आ । हि । गन्तनं । नि । बर्हिषि । सदतनं । रणिष्टनं ।

अथ । मन्दस्व । जुजुषाणः । अन्धसः । त्वष्टः । देवेभिः । जनिभिः । सुमत्स्रणः ॥३॥

इवशब्दोऽवधारणे । हे सुहवाः शोभनाह्वानास्त्वष्टृप्रभृतयः नः अस्मान् अमेव सहैव आ गन्तनं आगच्छत ॥ गमेच्छान्दसः शपो लुक् । ' तप्तनप्तनधनाश्च ' इति तनबादेशः । हिशब्दः पूरणः ॥ आगत्य च बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे नि सदतनं निषण्णा भवत ॥ सदेच्छान्दसः सीदादेशाभावः ॥ उपविश्य च रणिष्टनं रमध्वम् ॥ रण शब्दार्थः । अत्र क्रीडायां वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माच्छान्दसो लुङ् । पूर्ववत्तनबादेशः ॥ अथ अनन्तरं हे त्वष्टः देवेभिः अन्यैर्देवैः जनिभिः देवपत्नीभिश्च सुमद्रणः शोभनगणस्त्वम् अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । सोमलक्षणमन्नं जुजुषाणः सेवमानः मन्दस्व तृप्तो भव ॥

आ वक्षि देवाँ इह विप्र यक्षि चाशन्होतर्नि षदा योनिषु त्रिषु ।

प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिवाग्नीध्रात्तव भागस्य तृष्णुहि ॥ ४ ॥

आ । वक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । उशन् । होतः । नि । सद । योनिषु । त्रिषु ।

प्रति । वीहि । प्रस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पिब । आग्नीध्रात् । तव । भागस्य । तृष्णुहि ॥४॥

हे विप्र मेधाविज्ञे देवान् यष्ट्यानिन्द्रादीन् आ वक्षि आवह । यक्षि च तान् यज च । हे होतः देवानामाह्वातस्त्वं च उशन् अस्मदीयं कामयमानः सन् त्रिषु योनिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिलक्षणेषु नि^१ पद^१ उपविश । उपविश्य च प्रस्थितं होमार्थमुत्तरवेदिं प्रत्यानीत सोम्यं सोममयं मधु प्रति वीहि प्रतिकामयस्व । कामयित्वा च आग्नीध्रात् अग्नीध्रयागात्^२ सोमं पिब । पीत्वा च तव भागस्य त्वदीयेन भागेन तृप्नुहि तृप्तो भव ॥

एष स्य ते तन्वो नृम्णवर्धनः सह ओजः प्रदिवि बाह्वोर्हितः ।

तुभ्यं सुतो मघवन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादा तृपत्पिब ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । ते । तन्वः । नृम्णवर्धनः । सहः । ओजः । प्रदिवि । बाह्वोः । हितः ।

तुभ्यम् । सुतः । मघवन् । तुभ्यम् । आभृतः । त्वम् । अस्य । ब्राह्मणात् । आ । तृपत् । पिब ॥ ५ ॥

हे इन्द्र यस्यः सः एषः सोमः ते तव तन्वः शरीरस्य नृम्णवर्धनः बलस्य वर्धकः । तुभ्यं सुत इत्युत्तरत्र संबन्धः । येन सोमेन प्रदिवि पुराणे त्वयि बाह्वोः हस्तयोः सहः परेषामभिवनलक्षणं सामर्थ्यम् ओजः तत्कारणभूतं बलं च हितः निहितं भवति ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ हे मघवन् धनवन्निन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं तादृशः सोमः सुतः अध्वर्युभिर्भिषुतः । तुभ्यं होतुम् आभृतः उत्तरवेद्यां प्रत्याहृतश्च । अस्य इमं सोमं ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिनो यागात् तृपत् तृप्यन् रवम् आ पिब आभिमुख्येन पिब ॥ ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् अस्य इति चतुर्थर्थे षष्ठी ॥

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे सत्तो होता निविदः पूर्या अनु ।

अच्छा राजाना नम एत्यावृतं प्रशास्त्रादा पिबतं सोम्यं मधु ॥ ६ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे । सत्तः । होता । निविदः । पूर्याः । अनु ।

अच्छ । राजाना । नमः । एति । आऽवृतम् । प्रशास्त्रात् । आ । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ मदीयमिमं यज्ञं जुषेथां सेवेथाम् । मे मम हवस्य हवमाह्वानम् ॥ पूर्ववत् कर्मणि षष्ठी ॥ बोधनम् अवगच्छतम् । तथा सत्तः निषण्णः अस्मदीयः होता पूर्याः चिरंतनीः निविदः । वाङ्मैतत् । शस्त्रलक्षणा वाचः अनु शंसतीति शेषः । उद्गातृभिः कृतस्य स्तोत्रस्यानुगुण्येनाज्यादीनि शस्त्राणि शंसतीत्यर्थः । अपि च नमः सोमलक्षणमज्ञम् आवृतम् ऋग्विग्भिर्वेष्टितं राजाना राजमानौ युवाम् अच्छ आभिमुख्येन एति गच्छति प्राप्नोति । तादृशं सोम्यं सोममयं मधु मादकं हविः प्रशास्त्रात् प्रशास्तुर्यागात् आ पिबतम् आभिमुख्येन पिबतम् ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण^१

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. ख-ग-ण-त-थ-म-निषीद । २. क-झ-म-आग्नीध्रयागात्, ख-ग-ण-न-व-अग्नीधो यागात् ।
३. क-म-सायणामात्येन; त-सायणार्येण ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ द्वितीयाष्टकस्याष्टमोऽध्याय आरभ्यते । द्वितीयमण्डलस्य चतुर्थानुवाके 'मन्दस्व' इति षट्षं पञ्चमं सूक्तं गार्ग्समदम् । 'मन्दस्व' इत्यनुक्रान्तम् । पूर्वत्र 'ऋतव्यं तु जागतं तु' इति तुशब्द-प्रयोगादिदमपि जागतमृतव्यम् । तत्राद्याश्रतस्र ऋचो द्रविणोदोदेवताकाः पञ्चम्याश्विनी षष्ठ्याग्नेयी । दशरात्रे षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु प्रैषानृक्षिरस्कान् कृत्वा तैः प्रैषैः प्रेषितव्यं यष्टव्यं च । तत्र सप्तमादीनां प्रैषाणामुपरिष्ठात् 'मन्दस्व' इत्याद्याः षट्षचः क्रमेण प्रक्षेपणीयाः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

मन्दस्व होत्रादनु जोषमन्धसोऽध्वर्यवः स पूर्णा वष्ट्यासिचम् ।

तस्मा एतं भरत तद्वशो ददिहोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ १ ॥

मन्दस्व । होत्रात् । अनु । जोषम् । अन्धसः । अध्वर्यवः । सः । पूर्णम् । वष्टि । आऽसिचम् ।

तस्मै । एतम् । भरत । तत्ऽवशः । ददिः ।

होत्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिब । ऋतुऽभिः ॥ १ ॥

हे द्रविणोदः द्रविणसो धनस्य दातः एतन्नामक देव ऽअन्धसः देवानामन्नरूपस्य सोमस्य सोमेन ऽहोत्रात् होतृकर्तृकाद्यागात् ऽअनु ऽजोषं प्रीतिमनु ऽमन्दस्व । हे ऽअध्वर्यवः ऽसः द्रविणोदाः ऽपूर्णां संपूर्णाम् ऽआसिचं सिच्यमानाहुतिं ऽवष्टि कामयते । अतः ऽतस्मै द्रविणोदसेऽग्नये ऽएतं सोमं ऽभरत प्रापयत । ऽतद्वशः तत्कामो द्रविणोदाः ऽददिः दाता युष्माकमभीष्टफलस्य दाता भव-तीति शेषः । किंच हे ऽद्रविणोदः ऽहोत्रात् होतुर्यागात् ऽऋतुभिः इषमासाभिमानिभिर्ऋतुदेवैः सह ऽसोमं ऽपिब ॥

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो ददिर्यो नाम पत्यते ।

अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु पोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ २ ॥

यम् । ऊँ इति । पूर्वम् । अहुवे । तम् । इदम् । हुवे ।

सः । इत् । ऊँ इति । हव्यः । ददिः । यः । नाम । पत्यते ।

अध्वर्युऽभिः । प्रऽस्थितम् । सोम्यम् । मधु ।

पोत्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिब । ऋतुऽभिः ॥ २ ॥

हे द्रविणोदः ऽयमु यं त्वामेव ऽपूर्वं होतृकर्तृके सोमयागे ऽअहुवे आहूतवानस्मि ऽहदं संप्रति ऽतं तमेव पोतृकर्तृके सोमयागे ऽहुवे आहूयामि । ऽसेत् स एव द्रविणोदाः ऽहव्यः द्वातव्यः ॥

१३ इति पूरणे । १३ ददिः अभीष्टफलस्य दाता १४ यो १५ नाम यः खलु १६ पर्यते देवतात्वेनेष्टे तस्मै द्रविणोदसे १७ सोम्य सोमात्मकं १८ मधु १९ अध्वर्युभिः २० प्रस्थितं प्रणीतमासीत् । हे २१ द्रविणोदः २२ पोत्रात् पोतुर्यागात् २३ ऋतुभिः ऊर्जसंज्ञकैः सह २४ सोमं २५ पिब ॥

मेद्यन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीलयस्वा वनस्पते ।

आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ ३ ॥

मेद्यन्तु । ते । वह्नयः । येभिः । ईयसे । अरिषण्यन् । वीलयस्व । वनस्पते ।

आऽयूय । धृष्णो इति । अभिऽगूर्य । त्वम् । नेष्ट्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिब । ऋतुऽभिः ॥ ३ ॥

हे १ द्रविणोदः २ येभिः यैर्वाहैः ३ ईयसे प्राप्नोषि । ४ ते तव 'वह्नयो वोढारः' (निरु. ८. ३) इति यास्केनोक्तत्वात् । ते ५ मेद्यन्तु तृप्यन्तु । हे ६ वनस्पते वनानां पते ७ अरिषण्यन् अहिंसन् ८ वीलयस्व दृढीभव । हे ९ धृष्णो धर्षक १० त्वम् ११ आयूय आगत्य १२ अभिगूर्य उद्यम्य १३ नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागात् १४ ऋतुभिः सहःसंज्ञकैः सह १५ सोमं १६ पिब ॥

अपाद्पोत्रादुत पोत्रादमत्तोत नेष्ट्रादजुषत प्रयो हितम् ।

तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यं द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः ॥ ४ ॥

अपात् । होत्रात् । उत । पोत्रात् । अमत्त । उत । नेष्ट्रात् । अजुषत । प्रयः । हितम् ।

तुरीयम् । पात्रम् । अमृक्तम् । अमर्त्यम् । द्रविणःऽदाः । पिबतु । द्राविणःऽदसः ॥ ४ ॥

अच्छावाकस्येयम् । यो द्रविणोदाः १ होत्रात् होतुर्यागात् सोमम् २ अपात् पीतवान् । ३ उत किंच ४ पोत्रात् पोतुर्यागात् ५ अमत्त सोमं पीत्वा अमाद्यत् । ६ उत अपि च ७ नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागात् ८ हितं दत्तं ९ प्रयः देवानामन्नरूपं सोमम् १० अजुषत असेविष्ट । सः ११ द्राविणोदसः हवीरूपद्रविणस्य प्रदातृभ्य ऋत्विग्भ्यो हितः ॥ 'ऋत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैमं जनयन्ति' (निरु. ८. २) इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ तादृशः १२ द्रविणोदाः १३ अमृक्तं दशापवित्रेण अमृष्टम् १४ अमर्त्यम् अमरणसाधनं १५ तुरीयं १६ पात्रं चतुर्थपात्रस्थं सोमं १७ पिबतु ॥

अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहनं रथं युञ्जाथामिह वा विमोचनम् ।

पृङ्गं हवींषि मधुना हि कं गतमथा सोमं पिबतं वाजिनीवसू ॥ ५ ॥

अर्वाञ्चम् । अद्य । यय्यम् । नृऽवाहनम् । रथम् । युञ्जाथाम् । इह । वाम् । विऽमोचनम् ।

पृङ्गम् । हवींषि । मधुना । आ । हि । कम् । गतम् ।

अथ । सोमम् । पिबतम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ^१अद्य अस्मिन्नहनि ^२ययं ययिं गन्तारं ^३नृवाहणं नेत्रोर्युवयोर्वोढारम् ^४इह यज्ञे
^५वां युवयोः ^६विमोचनं विमोचयितारं ^७रथम् ^८अर्वाञ्चं यथा अर्वाक् भवति तथा ^९युञ्जाथाम् ।
 किञ्च ^{१०}मधुना स्वादुरसेन ^{११}हवींषि ^{१२}पृङ्क्तं संयोजयतम् । अथ च ^{१३}आ ^{१४}गतम् आगच्छतम् ॥ ^{१५}हि
^{१६}कम् इति पूरणे ॥ ^{१७}अथ अनन्तरं हे ^{१८}वाजिनीवसू । वाज एव वाजिनी । अन्नेन वासयितारौ बलवर्धनौ
 वा ^{१९}सोमं ^{२०}पिबतम् ॥

जोष्यन्ते समिधं जोष्याहुतिं जोषि ब्रह्म जन्यं जोषि सुष्टुतिम् ।

विश्वेभिर्विश्वाँ ऋतुना वसो मह उशन्देवाँ उशतः पायया हविः ॥ ६ ॥

जोषि । अग्ने । सम्ऽइधम् । जोषि । आऽहुतिम् । जोषि । ब्रह्म । जन्यम् । जोषि । सुऽस्तुतिम् ।

विश्वेभिः । विश्वान् । ऋतुना । वसो इति । महः ।

उशन् । देवान् । उशतः । पायय । हविः ॥ ६ ॥

हे ^१अग्ने ^२समिधं ^३जोषि जुपस्व । ^४आहुतिं ^५जोषि जुपस्व । ^६ब्रह्म शस्त्रं ^७जन्यं जनेभ्यो
 हितं ^८जोषि जुपस्व । ^९सुष्टुतिं शोभनस्तोत्रं ^{१०}जोषि जुपस्व । किञ्च ^{११}वसो सर्वेषामावासभूत हे
 अग्ने ^{१२}उशतः कामयमानान् ^{१३}महः महतः ^{१४}विश्वान् सर्वान् ^{१५}देवान् ^{१६}उशन् कामयमानस्त्वम्
^{१७}ऋतुना तपस्यसंज्ञकेन सह तथा ^{१८}विश्वेभिः सर्वैर्देवैः सह ^{१९}हविः हवीरूपं सोमं ^{२०}पायय ॥ ॥ १ ॥

‘ उदु प्यः ’ इत्येकादशचं षष्ठं सूक्तं गार्ग्समदं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका—
 ‘ उदु प्य एकादश सावित्रम् ’ इति । व्यूढे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशब्दे एतत्सूक्तं सावित्रनिविद्धा-
 नीयम् । ‘ व्यूहश्चेत् ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ षष्ठस्योदु प्य देव इति गार्ग्समदम् ’ (आश्व. श्रौ.
 ८. ८) इति ।

उदु प्य देवः सविता सवायं शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्थात् ।

नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नमथाभजद्भीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । सवायं । शश्वत्ऽतमम् । तत्ऽअपाः । वह्निः । अस्थात् ।

नूनम् । देवेभ्यः । वि । हि । धाति । रत्नम् । अथ । आ । अभजत् । भीतिऽहोत्रम् । स्वस्तौ ॥ १ ॥

^१स्यः सः ^२देवः द्योतमानः ^३सविता ^४सवाय लोकानां प्रसवाय अनुज्ञायै ^५शश्वत्तमं प्रतिदिनम्
^६उत् ^७अस्थात् उत्तिष्ठति । कीदृशः सविता । ^८तदपाः तत्प्रसवकर्मा ॥ ‘ अपः अमः ’ (नि. २. १. १)
 इति कर्मनामसु पाठात् ॥ ^९वह्निः वोढा जगताम् । किञ्च ^{१०}नूनं संप्रति ^{११}देवेभ्यः स्तोतृभ्यः ^{१२}रत्नं धनं
^{१३}वि ^{१४}हि ^{१५}धाति प्रयच्छति । ^{१६}हि इति पूरणे । ^{१७}अथ अपि च ^{१८}वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं यजमानं ^{१९}स्वस्तौ
 अविनाशे क्षेमे ^{२०}अभजत् भागिनं करोतु । यद्यपि स्वस्तिशब्दः विभक्त्यन्तनिर्दिष्टः ^{२१}शब्दपरः ^{२२}तथापि
 अपर्यवसानादर्थपरो भवति ॥

१. म-आहुतिं पुरोडाशसोमादिकान् । २. ख-ग-च-ण१-अनुज्ञानाय । ३. ख-ग-च-ण-ण१-न-
 व-०निर्दिष्टशब्दः परः ।

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र बाहवा पृथुपाणिः सिसर्ति ।

आपश्चिदस्य व्रत आ निमृग्रा अयं चिद्रातो रमते परिज्मन् ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवा । पृथुपाणिः । सिसर्ति ।

आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निमृग्राः । अयम् । चित् । वातः । रमते । परिज्मन् ॥ २ ॥

१देवः द्योतमानः सविता १पृथुपाणिः महत्करः १विश्वस्य १श्रुष्टये जगतः सुखाय १ऊर्ध्वः उद्गतः सन् १बाहवा बाहू १प्र १सिसर्ति प्रसारयति । १आपश्चित् आपोऽपि १अस्य १व्रते प्रसवाख्ये कर्मणि सति । 'व्रतं कर्वरम्' (नि. २. १. ७) इति तन्नामसु पाठात् । १आ स्यन्दन्त इति शेषः । ताश्च १निमृग्राः नितरां शोधयिष्यो गङ्गादिरूपेण जगत्पावयन्तीत्यर्थः । १अयं १चिद्रातः अयमपि वायुः १परिज्मन् परितो गते व्याप्तेऽन्तरिक्षे १रमते २ ॥

आशुभिश्चिद्यान्वि मुचाति नूनमरीरमदतमानं चिदेतोः ।

अह्यर्षूणां चिन्त्ययां अविष्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात् ॥ ३ ॥

आशुऽभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनम् । अरीरमत् । अतमानम् । चित् । एतोः ।

अह्यर्षूणाम् । चित् । नि । अयान् । अविष्याम् ।

अनु । व्रतम् । सवितुः । मोकी । आ । अगात् ॥ ३ ॥

१यान् गच्छन् सविता १आशुभिश्चित् शीघ्रगामिभिरपि रश्मिभिः १वि १मुचाति विमुच्यते । १नूनम् इति पूरणः । १अतमानं १चित् सततं गच्छन्तमपि जनम् १एतोः गमनात् १अरीरमत् उपरमयति । किंच १अह्यर्षूणाम् । अहिमाहन्तारं शत्रुमर्षन्त्यभिगच्छन्तीत्यह्यर्षवः । तेषामपि १अविष्यां गमनेच्छां १न्ययान् नियच्छति । १सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य १व्रतं कर्म १अनु पश्चात् १मोकी रात्रिः । 'मोकी शोकी' (नि. १. ७. १८) इति रात्रिनामसु पाठात् । १आगात् आगच्छति । सवितुश्चेष्टोपरतौ रात्रिरागच्छतीति यावत् ॥

पुनः समव्यद्विततं वयन्ती मध्या कर्तोर्न्यधाच्छकम् धीरः ।

उत्संहायास्थाव्यूहैर्दधरर्मतिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

पुनरिति । सम् । अव्यत् । विऽततम् । वयन्ती । मध्या । कर्तोः । नि । अधात् । शकम् । धीरः ।

उत् । सम्ऽहाय । अस्थात् । वि । ऋतून् । अदधः ।

अरमतिः । सविता । देवः । आ । अगात् ॥ ४ ॥

वयन्ती वस्त्रं वयन्ती नारीव रात्रिः विततम् आलोकं पुनः समव्यत् संवेष्टयते^१ । पुनः-
शब्दः पूर्वैद्युरप्येवमकार्षीदिति द्योतयति । धीरः प्रज्ञोऽपि सर्वो लोकः कर्तोः क्रियमाणं कर्म ॥
'कर्तोः कर्तवै' (नि. २. १. १८) इति तन्नामसु पाठात् ॥ शक्म कर्तुं शक्यमपि मध्या मध्ये
उपक्रान्तं कर्मापरिसमाप्येत्यर्थः । न्यधात् निहितवान् । सवितर्युपरते इति शेषः । सर्वो लोकः
संहाय शय्यां विहाय उत् अस्थात् । अवशिष्टं कर्म कर्तुं पुनरुत्तिष्ठति ॥ संपूर्वो जहातिः
शय्यापरित्यागे वर्तते । तथा च श्रूयते- 'कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः' (ऐ. ब्रा.
७. १५) इति । सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः अरमतिः अनुपरतिः देवः द्योतमानः आगात्
आगच्छति । उदेतीति यावत् । कर्तुन् कालविशेषांश्च वि अदर्दः विदारयति ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः ।

ज्येष्ठं माता सूनवे भागमाधादन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥ ५ ॥

नाना । ओकांसि । दुर्यः । विश्वम् । आयुः । वि । तिष्ठते । प्रभवः । शोकः । अग्नेः ।

ज्येष्ठम् । माता । सूनवे । भागम् । आ । अधात् । अनु । अस्य । केतम् । इषितम् । सवित्रा ॥ ५ ॥

प्रभवः प्रभूतः अग्नेः शोकः तेजः दुर्यः गृह्यो गृहे भवः नानौकांसि यजमानानां
पृथग्भूतान् गृहान् वि तिष्ठते अधितिष्ठति । विश्वमायुः सर्वमन्नं चाधितिष्ठति ॥ 'आयुः
सूनृता' (नि. २. ७. २३) इत्यन्नामसु पाठात् ॥ माता उपाः सवित्रा अनु इषितं
प्रेषितम् अस्य केतं प्रज्ञापकमग्नेः ज्येष्ठं प्रथममग्निहोत्राख्यं भागं सूनवे अग्नये आधात्
आदधाति ॥ ॥ २ ॥

समाववर्ति विष्टितो जिगीषुर्विश्वेषां कामश्चरताममाभूत् ।

शश्वाँ अपो विकृतं हित्व्यागादनु व्रतं सवितुदैव्यस्य ॥ ६ ॥

समाववर्ति । विस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषाम् । कामः । चरताम् । अमा । अभूत् ।

शश्वान् । अपः । विकृतम् । हित्वी । आ । अगात् । अनु । व्रतम् । सवितुः । दैव्यस्य ॥ ६ ॥

जिगीषुः विजयेच्छुः^२ योद्धा विष्टितः युद्धार्थं प्रस्थितः समाववर्ति समावर्तयति । विश्वेषां
सर्वेषां चरतां जङ्गमानाम् अमा । 'अमा दमे' (नि. ३. ४. ११) इति गृहनामसु पाठात् ।
गृहं प्रति कामः अभूत् भवति । शश्वान् नित्यं कर्मरतः अपः कर्म विकृतम् अर्धकृतं हित्वी
हित्वा आगात् गृहमागच्छति । एतत्सर्वं दैव्यस्य दिवि भवस्य सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतम्
अस्तमयाख्यं कर्म अनु जायते इत्यर्थः ॥

त्वया हितमप्यमप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो वि तस्थुः ।

वनानि विभ्यो नकिरस्य तानि व्रता देवस्य सवितुर्भिनन्ति ॥ ७ ॥

त्वया । हितम् । अप्यम् । अप्सु । भागम् । धन्व । अनु । आ । मृगयसः । वि । तस्थुः ।

वनानि । विभ्यः । नकिः । अस्य । तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः । भिनन्ति ॥ ७ ॥

हे सवितः १ त्वया २ अप्सु अन्तरिक्षे । ' आपः पृथिवी ' (नि. १. ३. ८) इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । जलाधारे ३ वा ४ हितं निहितम् ५ अप्यम् अपां संबन्धिनं ६ भागं ७ धन्वानु निर्जलप्रदेशेष्वरण्येषु ८ मृगयसः मृगयमाणा मृगाः ९ आ समन्तात् १० वि ११ तस्थुः अधितिष्ठन्ति । किञ्च १२ वनानि वृक्षाः १३ विभ्यः पक्षिभ्य आवासादिरूपेण त्वया भागो दत्तः । १४ अस्य १५ देवस्य १६ सवितुः १७ तानि तादृशानि १८ व्रता व्रतानि कर्माणि १९ नकिः २० भिनन्ति केऽपि न हिंसन्ति ॥

याद्राध्यं वरुणो योनिमप्यमनिशितं निमिषि जर्भुराणः ।

विश्वो मार्ताण्डो व्रजमा पशुर्गात्स्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८ ॥

यात्स्राध्यम् । वरुणः । योनिम् । अप्यम् । अनिशितम् । निमिषि । जर्भुराणः ।

विश्वः । मार्ताण्डः । व्रजम् । आ । पशुः । गात् ।

स्थशः । जन्मानि । सविता । वि । आ । अकरित्यकः ॥ ८ ॥

१ वरुणः २ याद्राध्यं यातां गच्छतां राध्यं संराधनीयम् ३ अप्यम् आसु योग्यम् ४ अनिशितम् अतीक्ष्णम् । सुखकरमिति यावत् । ५ योनिं स्थानं ६ निमिषि निमेषे सवितुरस्तमये सति विश्रमार्थं प्राणिभ्यः प्रयच्छति । वरुणस्य रात्रेर्निर्वाहकत्वात् । ७ जर्भुराणः भृशं गच्छन् ८ विश्वः सर्वः ९ मार्ताण्डः मृताद्भिन्नात् अण्डादुत्पद्यमानः पक्षी १० आ ११ गात् आगच्छति । विश्वः १२ पशुः अपि १३ व्रजं गोष्ठमागात् १४ सविता प्रेरकः १५ स्थशः स्थाने स्थाने १६ जन्मानि जातानि भूतानि १७ व्याकः पृथगकार्षीत् ॥

न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो व्रतमर्यमा न भिनन्ति रुद्रः ।

नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥

न । यस्य । इन्द्रः । वरुणः । न । मित्रः । व्रतम् । अर्यमा । न । भिनन्ति । रुद्रः ।

न । अरातयः । तम् । इदम् । स्वस्ति । हुवे । देवम् । सवितारम् । नमोभिः ॥ ९ ॥

१ यस्य सवितुर्देवस्य २ व्रतं प्रसवाख्यं कर्म ३ इन्द्रः ४ न भिनाति न हिनस्ति । ५ वरुणः च ६ न भिनाति । ७ मित्रः च ८ अर्यमा च न भिनाति । ९ रुद्रः च १० न भिनाति । ११ अरातयः असुराश्च १२ न

१मिनन्ति ॥ मिनातीति श्रुतमाख्यातं यथायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ १तं १सवितारं सर्वस्य प्रेरकं १देवं द्योतमानम् १इदम् इदानीं १नमोभिः अन्नरूपैर्हविर्भिः सह । ' नमः आयुः ' (नि. २. ७. २२) इत्यन्नामसु पाठात् । १स्वति क्षेमाय १हुवे स्तौमि ॥

भगं धियं वाजयन्तः पुरंधिं नराशंसो ग्रास्पतिर्नो अव्याः ।

आये वामस्य संगथे रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥ १० ॥

भगम् । धियम् । वाजयन्तः । पुरम्ऽधिम् । नराशंसः । ग्राःपतिः । नः । अव्याः ।

आऽअये । वामस्य । सम्ऽगथे । रयीणाम् । प्रियाः । देवस्य । सवितुः । स्याम ॥ १० ॥

१भगं भजनीयं १धियं ध्यातव्यं १पुरंधिं पुरस्य धारयितारं बहुप्रज्ञं वा सवितारम् ॥ ' पुरंधि-
बहुधीः ' (निरु. ६. १३) इति यास्कः ॥ १वाजयन्तः वाजिनं बलिनं कुर्वतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥
१नः स्तुवतोऽस्मान् १नराशंसः नरैः शंसनीयः १ग्रास्पतिः देवपत्नीनां पतिः छन्दसां पतिर्वा । तथा च
श्रूयते- ' छन्दांसि वै ग्राः ' इति, ' उत ग्रा व्यन्तु देवपत्नीः ' (ऋ.सं. ५. ४६. ८) इति च । सविता
१अव्याः अव्यात् । किंच १वामस्य धनस्य १रयीणां पशूनां च । तथा च श्रूयते- ' पशवो वै रयिः ' इति ।
१आये आगमने १संगथे संगमने च निमित्ते १देवस्य द्योतमानस्य १सवितुः प्रेरकस्य वयं १प्रियाः
१स्याम भवेम ॥

अस्मभ्यं तद्विवो अद्भ्यः पृथिव्यास्त्वया दत्तं काम्यं राध आ गात् ।

शं यत्स्तोतृभ्य आपये भवात्युरुशंसाय सवितर्जरित्रे ॥ ११ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । दिवः । अत्ऽभ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तम् । काम्यम् । राधः । आ । गात् ।

शम् । यत् । स्तोतृऽभ्यः । आपये । भवाति । उरुऽशंसाय । सवितः । जरित्रे ॥ ११ ॥

हे सवितः १अस्मभ्यं १त्वया १दत्तं १तत् प्रसिद्धं १काम्यं कमनीयं १राधः धनं १दिवः शुलोकात्
१अद्भ्यः अन्तरिक्षलोकात् १पृथिव्याः भूमेश्च १आ १गात् आगच्छतु । किंच १स्तोतृभ्यः स्तोतृणाम्
१आपये बन्धवे तद्वंशजाय १यत् धनं १शं सुखकरं १भवाति भवेत् १उरुशंसाय बहुस्तुतये १जरित्रे
स्तोत्रे मह्यम् । ' जरिता कारुः ' (नि. ३. १६. २) इति स्तोतृनामसु पाठात् । हे १सवितः
तत्प्रयच्छ ॥ ॥ ३ ॥

' ग्रावाणेव ' इत्यष्ट्वं सप्तमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमाश्विनं ' ग्रावाणेवाष्टावाश्विनम् ' इत्यनु-
क्रान्तत्वात् । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे पूर्वे पटलेऽस्य विनियोगः । सूत्रितं च- ' ग्रावाणेवेले गावापृथिवी '
(आश्व. श्री. ४. ६) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्पीदं सूक्तम् । सूत्रितं च- ' ग्रावाणेव
नासत्याभ्यामिति त्रीणि ' (आश्व. श्री. ४. १५) इति ॥

ग्रावाणैव तदिदर्थं जरेथे गृध्रैव वृक्षं निधिमन्तमच्छ ।

ब्रह्माणैव विदथे उक्थशासा दूतेव हव्या जन्या पुरुत्रा ॥ १ ॥

ग्रावाणाऽइव । तत् । इत् । अर्थम् । जरेथे इति । गृध्राऽइव । वृक्षम् । निधिऽमन्तम् । अच्छ ।

ब्रह्माणाऽइव । विदथे । उक्थऽशासा । दूताऽइव । हव्या । जन्या । पुरुऽत्रा ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वग्रावाणेव अरातिं प्रति प्रेषितौ पापाणाविव वतत् वार्थम् । अर्तेर्धातोर्धशब्दः । 'अर्थोऽर्तेः' (निरु. १. १८) इति यास्कः । तमरातिमित्यर्थः । वइत् इति पूरणः । वजरेथे जरयेथे अरातिं बाधेथाम् । यद्वा यथा गुरु ग्रावाणौ क्षिप्तौ तदानीमेव शीघ्रं गच्छतस्तथा तत् तमर्थं गन्तारं जरयेथे । शीघ्रं गत्वा स्तुतमित्यर्थः । जरतिः स्तुतिकर्मा । किंच वगृध्रेव गृध्राविव पक्षिणाविव ववृक्षं फलितं वृक्षं वनिधिमन्तं धनवन्तं यजमानम् वअच्छ । आगच्छतमिति शेषः । वविदथे यजे । 'विदथः सवनम्' (नि. ३. १७. ५) इति यज्ञनामसु पाठात् । वउक्थशासा उक्थशांसितारौ वब्रह्माणैव ब्राह्मणाविव वजन्या जनपदेषु वदूतेव राज्ञा प्रेषितौ दूताविव वपुरुत्रा बहुभिः पुरुषैः वहव्या ह्यातव्यौ युवाम् । अत्र उपमेयद्वित्वानुसारेण उपमानद्वित्वम् ॥

प्रातर्यावाणा रथ्येव वीराजेव यमा वरमा सचेथे ।

मेनेइव तन्वा शुम्भमाने दम्पतीव क्रतुविदा जनेषु ॥ २ ॥

प्रातःऽयावाना । रथ्याऽइव । वीरा । अजाऽइव । यमा । वरम् । आ । सचेथे इति ।

मेने इवेति मेनेऽइव । तन्वा । शुम्भमाने इति ।

दम्पतीइवेति दम्पतीऽइव । क्रतुऽविदा । जनेषु ॥ २ ॥

हे अश्विनौ वप्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञार्थं गन्तारौ वरथ्येव रथिनाविव वीरौ स्वकर्मणि शूरा । वअजेव अजाविव छागाविव वयमा यमलौ । वमेनेइव नार्याविव वतन्वा शरीरेण वशुम्भमाने शोभमानौ । वदम्पतीव जायापती इव संगतौ वजनेषु विषयेषु वक्रतुविदा कर्मविदौ युवां ववरं संभक्तारम् वआ वसचेथे आगच्छथः ॥

शृङ्गेव नः प्रथमा गन्तमर्वाक्छफाविव जर्भुराणा तरौभिः ।

चक्रवाकेव प्रति वस्तोरुस्त्रावाश्चा यातं रथ्येव शक्रा ॥ ३ ॥

शृङ्गाऽइव । नः । प्रथमा । गन्तम् । अर्वाक् । शफौऽइव । जर्भुराणा । तरःऽभिः ।

चक्रवाकाऽइव । प्रति । वस्तोः । उस्त्रा । अर्वाश्चा । यातम् । रथ्याऽइव । शक्रा ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ वृद्धेव पशोः शृङ्गे इव प्रथमा देवानां प्रथमौ शफाविव अश्वादेः सुराविव
 परोभिः वेगैः जर्भुराणा भृशं गच्छन्तौ युवां नः अस्मान्प्रति अर्वाक् अभिमुखम् आ गन्तम्
 आगच्छतम् । किंच हे अश्विनौ वस्तोः प्रति अहः प्रति चक्रवाकेव चक्रवाकाविव हे उस्ता
 शत्रूणामुत्सारकौ गमनशीलौ वा रथ्येव रथिनाविव हे शक्रा स्वकर्मणि शक्तौ अर्वाञ्चा अस्मद-
 भिमुखौ यातं गच्छतम् ॥

नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव ।

श्वानेव नो अरिषण्या तनूनां खृगलेव विस्रसः पातमस्मान् ॥ ४ ॥

नावाऽइव । नः । पारयतम् । युगाऽइव । नभ्याऽइव ।

नः । उपधी इवेत्युपधीऽइव । प्रधी इवेति प्रधीऽइव ।

श्वानाऽइव । नः । अरिषण्या । तनूनाम् । खृगलाऽइव । विस्रसः । पातम् । अस्मान् ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ नावेव नावाविव सिन्धून् नः अस्मान् दुर्गाणि पारयतम् । युगेव यथा रथस्य
 युगे नभ्येव यथा च रथचक्रनाभिफलके । उपधीइव यथा तत्पार्श्वस्थे फलके प्रधीइव यथा वा
 चक्रवाहवलयौ रथं पारयतः तथा नः अस्मान् दुर्गाणि पारयतम् । किं च श्वानेव श्वानाविव यथा
 श्वानौ बाधकेभ्यो रक्षन्तौ तनोहिंसामपनयतः तथा नः अस्माकं तनूनाम् अङ्गानाम् अरिषण्यौ
 अहिंसकौ भवतम् । खृगलेव यथा तनुत्राणे तनुहिंसाया रक्षतः तथा विस्रसः जरायाः अस्मान्
 युवां पातम् ॥

वातेवाजुर्या नद्येव रीतिरक्षीइव चक्षुषा यातमर्वाक् ।

हस्ताविव तन्वेऽशंभविष्ठा पादेव नो नयतं वस्यो अच्छ ॥ ५ ॥

वाताऽइव । अजुर्या । नद्याऽइव । रीतिः । अक्षी इवेत्यक्षी इव । चक्षुषा । आ । यातम् । अर्वाक् ।

हस्तौऽइव । तन्वे । शम्भविष्ठा । पादाऽइव । नः । नयतम् । वस्यः । अच्छ ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ वातेव वाताविव अजुर्या जरितुमशक्यौ नद्येव नद्याविव रीतिः ॥ व्यत्यये-
 नैकवचनम् ॥ शीघ्रं गन्तारौ युवाम् । अक्षीइव अक्षिणी इव चक्षुषा दर्शनेन अर्वाक् अस्मदभिमुखम्
 आ यातम् आगच्छतम् । किं च हस्तेव हस्ताविव पादेव पादाविव तन्वे शरीराय शंभविष्ठा
 सुखस्य भावयितृत्वमौ युवां नः अस्मान् वस्यः वसीयः श्रेष्ठं धनम् अच्छ प्रति नयतं
 प्रापयतम् ॥ ४ ॥

ओष्ठाविव मध्वास्ते वदन्ता स्तनाविव पिप्यतं जीवसे नः ।

नासेव नस्तन्वो रक्षितारा कर्णाविव सुश्रुता भूतमस्मे ॥ ६ ॥

ओष्ठौऽइव । मधु । आस्ने । वदन्ता । स्तनौऽइव । पिप्यतम् । जीवसे । नः ।

नासाऽइव । नः । तन्वः । रक्षितारा । कर्णौऽइव । सुश्रुता । भूतम् । अस्मे इति ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ वओष्ठाविव आस्ने आस्याय मधुररसवद्वचनं^१ वदन्तौ वस्तनाविव वनः अस्मान्
वजीवसे जीवनाय विप्यतं प्याययतम् । किं च नासेव नासिके इव वनः अस्माकं वतन्वः तनोः
वरक्षितारा रक्षितारौ भूतं भवतम् । अपि च वकर्णाविव अस्मे अस्माकं वसुश्रुता सुश्रवणे युवां
वभूतं भवतम् ॥

हस्तेव शक्तिमभि सँददी नः क्षामेव नः समजतं रजांसि ।

इमा गिरौ अश्विना युष्मयन्तीः क्षणोत्रेणैव स्वधितिं सं शिशीतम् ॥ ७ ॥

हस्ताऽइव । शक्तिम् । अभि । सँददी इति सम्ऽददी । नः ।

क्षामऽइव । नः । सम् । अजतम् । रजांसि ।

इमाः । गिरः । अश्विना । युष्मयन्तीः । क्षणोत्रेणऽइव । स्वऽधितिम् । सम् । शिशीतम् ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ हस्तेव हस्ताविव शक्तिं सामर्थ्यं वनः अस्माकम् अभि सँददी आभिमुख्येन
सम्यक् प्रयच्छन्तौ भवतम् । किं च क्षामेव रोदसी इव रजांसि स्थानान्युदकानि वा । ‘उदकं
रज उच्यते’ (निरु. ४. १९) इति यास्कः । वनः अस्माकं वसमजतं प्रेरयतम् । अपि च
वअश्विना हे अश्विनौ इमा गिरः अस्माभिः कृताः स्तुतीः वयुष्मयन्तीः युवामिच्छन्तीः वस्वधितिम्
असिं वक्ष्णोत्रेणैव तेजनशाणवत् वसं वशिशीतं सम्यक् तीक्ष्णीकुरुतम् ॥

एतानि वामश्विना वर्धनानि ब्रह्म स्तोमं गृत्समदासो अक्रन् ।

तानि नरा जुजुषाणोप यातं बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ८ ॥

एतानि । वाम् । अश्विना । वर्धनानि । ब्रह्म । स्तोमम् । गृत्समदासः । अक्रन् ।

तानि । नरा । जुजुषाणा । उप । यातम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ८ ॥

वअश्विना हे अश्विनौ वामं युवयोः एतानि वर्धनानि वृद्धिसाधनानि ब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्रान्
वस्तोमं स्तोत्रं च वगृत्समदासः गृत्समदाः वअक्रन् अकुर्वन् । वतानि ब्रह्माणि वनरा नेतारौ
वजुजुषाणा भृशं प्रीयमाणौ युवाम् वउप यातम् उपगच्छतम् । किं च वसुवीराः शोभनपुत्रा वयं
वविदथे यज्ञे युवां वबृहद्वदेम प्रभूतं स्तुमः ॥ ५ ॥

‘सोमापूषणा’ इति षडृचमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं सोमापूषदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—
‘सोमापूषणा षट् सोमापौष्णमन्त्रयोऽर्धर्चोऽप्यदितेः’ इति । ‘अवतु देव्यदितिः’ इत्यस्य^२ अन्त्या-
र्धर्चस्य अदितिर्देवता । सोमापौष्णे पशौ वपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिस्रः क्रमेणानुवाक्या उत्तरास्तिस्रो
याज्याः । ‘अग्नीपोमौ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘सोमापूषणा जनना रयीणाम्’ (आश्व. श्रौ. ३.
८) इति ॥

सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः ।

जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् ॥ १ ॥

सोमापूषणा । जनना । रयीणाम् । जनना । दिवः । जनना । पृथिव्याः ।

जातौ । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥ १ ॥

१ सोमापूषणा हे सोमापूषणौ युवां १ रयीणां धनानां १ जनना जनयितारौ १ दिवः द्युलोकस्यापि १ जनना जनयितारौ १ पृथिव्याः प्रथितायाश्च जनयितारौ भवथः । किंच १ जातौ जातमात्रावेव युवां १ विश्वस्य १ भुवनस्य कृत्स्नस्य जगतः १ गोपौ गोप्तारौ १ देवाः १ अमृतस्य अमरणस्य १ नाभिं हेतुम् १ अकृण्वन् अकार्षुः ॥

इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमांसि गूहतामजुष्टा ।

आभ्यामिन्द्रः पक्वमामास्वन्तः सोमापूषभ्यां जनदुस्त्रियासु ॥ २ ॥

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुषन्त । इमौ । तमांसि । गूहताम् । अजुष्टा ।

आभ्याम् । इन्द्रः । पक्वम् । आमासु । अन्तरिति । सोमापूषभ्याम् । जनत् । उस्त्रियासु ॥ २ ॥

१ इमौ सोमापूषणौ १ देवौ द्योतमानौ १ जायमानौ उत्पन्नमात्रावेव १ जुषन्त सर्वे देवा अजुषन्त । सेवितवन्त इति यावत् । किंच १ इमौ सोमापूषणौ १ अजुष्टा असेव्यानि १ तमांसि सर्वस्य १ गूहतां नाशयतः । किंच १ आभ्याम् एताभ्यां १ सोमापूषभ्यां सह १ इन्द्रः १ आमासु तरुणीषु १ उस्त्रियासु गोषु १ अन्तः मध्ये ऊधःप्रदेशे १ पक्वं परिपक्वं पयः १ जनत् जनयति ॥

सोमापूषणा रजसो विमानं सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वम् ।

विषुवृतं मनसा युज्यमानं तं जिन्वथो वृषणा पञ्चरश्मिम् ॥ ३ ॥

सोमापूषणा । रजसः । विमानम् । सप्तचक्रम् । रथम् । अविश्वमिन्वम् ।

विषुवृतम् । मनसा । युज्यमानम् । तम् । जिन्वथः । वृषणा । पञ्चरश्मिम् ॥ ३ ॥

१ वृषणा वृषणौ कामानां वर्णितारौ १ सोमापूषणा हे सोमापूषणौ १ रजसः लोकस्य । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । १ विमानं परिच्छेदकम् । सर्वमानम् १ इत्यर्थः । १ सप्तचक्रं सप्तर्तुचक्रम् । त्रयोदशो मासः सप्तम क्रतुः । 'अस्ति त्रयोदशो मासः' (तै. सं. ६. ५. ३. ४) इति श्रुतेः । १ अविश्वमिन्वं विश्वस्यापरिच्छेद्यं १ विषुवृतं विष्वक् सर्वत्र परिवर्तमानं १ पञ्चरश्मिं पञ्चर्तुरश्मिम् । हेमन्तशिशिरयोः

समासेन ऋतवः पञ्च । तथा च श्रूयते—‘द्वादश^१ मासाः पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन’
(ऐ. ब्रा. १. १) इति । ^२मनसा ^३युज्यमानं मनोमात्रेण युज्यमानम् । ^४तं प्रसिद्धं ^५रथं
^६जिन्वथः अस्मान्प्रति प्रेरयथः ॥

दिव्य^१न्यः सदनं चक्र उच्चा पृथिव्यामन्यो अध्यन्तरिक्षे ।

तावस्मभ्यं पुरुवारं पुरुक्षुं रायस्पोषं वि व्यतां नाभिस्मे ॥ ४ ॥

दिवि । अन्यः । सदनम् । चक्रे । उच्चा । पृथिव्याम् । अन्यः । अधि । अन्तरिक्षे ।

तौ । अस्मभ्यम् । पुरुऽवारम् । पुरुऽक्षुम् ।

रायः । पोषम् । वि । स्यताम् । नाभिम् । अस्मे इति ॥ ४ ॥

^१अन्यः तयोरेकः पूषा ^२उच्चा उच्चैरुच्छ्रिते ^३दिवि द्युलोके ^४सदनं स्थानं ^५चक्रे चकार । ^६अन्यः
अपरः सोमः ^७पृथिव्याम् ओषधिरूपेण ^८अध्यन्तरिक्षे अन्तरिक्षे^२ च चन्द्ररूपेण सदनं चक्रे । ^९तौ^३
सोमापूषणौ युवां ^{१०}पुरुवारं बहुभिर्वरणीयं ^{११}पुरुक्षुं बहुकीर्तिं ^{१२}रायस्पोषं धनस्य पुष्टिम् । पश्चात्सकं
धनमित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं—‘पशवो वै रायस्पोषः’ (तै. सं. ५. ४. ६. २) इति । ^{१३}अस्मे अस्माकं
^{१४}नाभिं विश्वस्य भोगस्य^४ हेतुभूतम्^५ ^{१५}अस्मभ्यं ^{१६}वि ^{१७}व्यताम् विमुञ्चताम् । प्रयच्छतामित्यर्थः ॥

विश्वान्यन्यो भुवना जजान विश्वमन्यो अभिचक्षाण एति ।

सोमापूषणावतं धियं मे युवाभ्यां विश्वाः पृतना जयेम ॥ ५ ॥

विश्वानि । अन्यः । भुवना । जजान । विश्वम् । अन्यः । अभिऽचक्षाणः । एति ।

सोमापूषणौ । अवतम् । धियम् । मे । युवाभ्याम् । विश्वाः । पृतनाः । जयेम ॥ ५ ॥

हे सोमापूषणौ ^१अन्यः युवयोरेकः सोमः ^२विश्वानि ^३भुवना भुवनानि भूतानि ^४जजान
अजनयत् । तथा च मन्त्रः—‘सोमः पवते जनिता मतीनाम्’ (ऋ. सं. ९. ९६. ५) इति । ^५अन्यः
अपरः पूषा आदित्यः ^६विश्वम् ^७अभिचक्षाणः अभिपश्यन् ^८एति गच्छति । तौ युवां ^९सोमापूषणौ ^{१०}मे
^{११}धियं कर्म । ‘धीः शची’ (नि. २. १. २१) इति कर्मनामसु पाठात् ॥ ^{१२}अवतं रक्षतम् ।
किंच वयं ^{१३}युवाभ्यां हेतुभ्यां ^{१४}विश्वः ^{१५}पृतनाः सर्वाः शत्रुसेनाः ^{१६}जयेम अभिभवेम ॥

धियं पूषा जिन्वतु विश्वमिन्वो रयिं सोमो रयिपतिर्दधातु ।

अवतु देव्यदितिरनर्वा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ६ ॥

धियम् । पूषा । जिन्वतु । विश्वम् ^१इन्वः । रयिम् । सोमः । रयिऽपतिः । दधातु ।

अवतु । देवी । अदितिः । अनर्वा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ६ ॥

१. क-च-झ-झ१-ण१-त-थ-न-व-द्वादश वै । २. थ-म-‘अन्तरिक्षे’ नास्ति । ३. ण-त-थ-‘तौ’
नास्ति । ४. म-भोगहेतुम् ।

पूषा आदित्यः विश्वमिन्वः विश्वस्य प्रीणयिता धियम् अस्माकं कर्म जिन्वतु तर्पयतु ।
रयिपतिः धनपतिः सोमः रयिं धनं दधातु अस्मभ्यं ददातु । किंच देवी द्योतमाना अनर्वा
अप्रत्युता केनापि प्रातिकूल्यमप्रापिता अदितिः अवतु अस्मान् रक्षतु । अन्यत् सिद्धम् ॥ ६ ॥

‘वायो ये ते’ इत्येकविंशत्यृचं नवमं सूक्तं गार्ग्यसमदं गायत्रम् । ‘अम्बितमे’ इति पष्ठस्य तृचस्य
आदितो द्वे अमुष्टुभौ तृतीया बृहती । ‘वायो ये ते’ इत्यादिके द्वे ऋचौ वायव्यौ । ‘शुक्रस्याद्य’
इत्येषा ऐन्द्रवायवी । ‘अयं वां मित्रावरुणा’ इति पञ्चानां तृचानां मित्रावरुणौ अश्विनौ इन्द्रः
विश्वे देवाः सरस्वती इति क्रमेण देवताः । ‘प्रेतां यज्ञस्य’ इत्यन्त्यस्तृचो ब्राह्मणसूत्रयोर्हविर्धानप्रवर्तने
द्यावापृथिव्यनिविद्धानां च विनियुक्तत्वात् द्यावापृथिव्यो हविर्धानदेवस्यो वा । ‘अग्निं च हव्य-
वाहनम्’ इति पादोऽग्निदेवस्यो वा । तथा चानुक्रान्तं—‘वायो सैका गायत्रमुक्ता देवताः प्रउगेणाद्ये
तु तृचेऽन्येन्द्रवायवी द्यावापृथिव्योऽन्यस्तृचो हाविर्धानो वा तृतीयः पादो वाग्नेयोऽम्बितमेऽनुष्टुभौ
बृहती च’ इति । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि प्रउगेऽन्यतृचवर्जमेतत्सूक्तम् । वायव्यतृचस्य ‘वायो
ये ते सहस्रिणः’ इत्याद्ये द्वे ऋचौ ऐन्द्रवायवतृचस्य ‘शुक्रस्याद्य’ इत्येषा तृतीया । तथा च सूत्रितं—
‘वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीवाः सोमास आ गहीत्येकोभा देवा दिविस्पृशेति द्वे शुक्रस्याद्य
गवाशिर इत्येकायं वां मित्रावरुणेति पञ्च तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातः-
सवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘अयं वां मित्रावरुणा’ इति पञ्चहस्तोत्रियसंज्ञकः । ‘चतुर्विंशे होताजनिष्ट’
इति खण्डे सूत्रितम्—‘अयं वां मित्रावरुणा पुरुषा चिद्वयस्ति’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ।
आभिप्लविकेऽहःसु प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽयमेव तृचः पञ्चदशादिस्तोमनिमित्तमावापनीयः ।
‘अयं वां मित्रावरुणा नो मित्रावरुणेति तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति सूत्रितत्वात् । आद्या
मैत्रावरुणग्रहस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘मैत्रावरुणस्य अयं वां मित्रावरुणा’ (आश्व. श्रौ. ५. ५)
इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दसि ‘गोमदू पु’ इति तृचो विनियुक्तः । ‘गोमदू पु
नासत्येति तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितत्वात् । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसि-
शस्त्रे ‘इन्द्रो अङ्ग महद्भयम्’ इति तृचः । ‘अतिरात्रे पर्यायाणाम्’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘इन्द्रो अङ्ग
महद्भयमभि न्यू पु वाचम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । आग्रयणे वैश्वदेवस्य हविषः ‘विश्वे देवासः’
इत्यनुवाक्या । ‘आग्रयणम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘विश्वे देवास आ गत ये के च जमा महिनो
अहिमायाः’ (आश्व. श्रौ. २. ९) इति । दशरात्रे प्रथमेऽहनि प्रउगशस्त्रे ‘अम्बितमे नदीतमे’ इति
सारस्वतः सप्तमस्तृचः । ‘चतुर्थेऽहनि’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अम्बितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउगम्’
(आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । व्यूढे दशरात्रे प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे ‘प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा’ इति
द्यावापृथिव्यनिविद्धानीयस्तृचः । ‘अथ छन्दोमाः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय
जन्मन इति तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति । हविर्धानप्रवर्तनेऽप्ययं तृचो विनियुक्तः । सूत्रितं
च—‘प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा यमे इव यतमाने यदैतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ९; ऐ. ब्रा. १. २९)
इति ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरा गहि । नियुत्वान्तसोमपीतये ॥ १ ॥

वायो इति । ये । ते । सहस्रिणः । रथासः । तेभिः । आ । गहि । नियुत्वान् । सोमऽपीतये ॥ १ ॥

हे वायो ते त्वदीयाः ये सहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः रथासः रथाः तेभिः तैः नियुत्वान्
नियुद्ध्युक्तस्त्वं सोमपीतये सोमपानार्थम् आ गहि आगच्छ । नानारूपत्वाद्वायोः सर्वाभिर्विभूतिभिः
सहागमनं प्रार्थ्यते इति भावः ॥

नियुत्वान्वायवा गृह्यं शुक्रो अयामि ते । गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २ ॥

नियुत्वान् । वायो इति । आ । गहि । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ।

गन्ता । असि । सुन्वतः । गृहम् ॥ २ ॥

हे वायो नियुत्वान् । नियुतो वाहनानि वायोः । तैर्युक्तस्त्वम् आ गहि आगच्छ । अयं
शुक्रः दीप्यमानः सोमः ते तुभ्यम् अयामि नियतो गृहीत आसीत् ॥ यमेः कर्मणि लुङ् ॥ सुन्वतः
सोमाभिपवं कुर्वतो यजमानस्य गृहं गन्तासि याता भवसि ॥

शुक्रस्याद्य गवाशिर इन्द्रवायू नियुत्वतः । आ यातं पिबतं नरा ॥ ३ ॥

शुक्रस्य । अद्य । गोऽशिरः । इन्द्रवायू इति । नियुत्वतः । आ । यातम् । पिबतम् । नरा ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारौ हे इन्द्रवायू अद्य अस्मिन्नहनि नियुत्वतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ नियुत्वन्तौ
युवां गवाशिरः गव्यं पय आशीराश्रयणसाधनं यस्य तस्य शुक्रस्य दीप्तस्य सोमस्य पानार्थम् आ
यातम् आगच्छतम् । आगत्य सोमं पिबतम् ॥

अयं वा मित्रावरुणा सुतः सोम क्रतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । क्रतुऽवृधा ।

मम । इत् । इह । श्रुतम् । हवम् ॥ ४ ॥

मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ वां युवाभ्याम् अयं सोमः सुतः अभिषुतः । क्रतावृधा हे
सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकौ ममेत् ममैव हवम् आह्वानम् इह अस्मिन् यज्ञे श्रुतं श्रणुतम् ॥

राजानावनभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे । सहस्रस्थूण आसाते ॥ ५ ॥

राजानौ । अनभिद्रुहा । ध्रुवे । सदसि । उत्तमे । सहस्रस्थूणे । आसाते इति ॥ ५ ॥

राजानौ ईश्वरौ दीप्यमानौ वा अनभिद्रुहा अनभिद्रोग्धारौ यौ मित्रावरुणौ ध्रुवे स्थिरे
उत्तमे उत्कृष्टे सहस्रस्थूणे सदसि स्थाने आसाते उपविशतः तावागच्छतमिति शेषः ॥ ॥ ७ ॥

ता सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती । सचेते अनवह्वरम् ॥ ६ ॥

ता । सम्ऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । आदित्या । दानुनः । पती इति ।

सचेते इति । अनवऽह्वरम् ॥ ६ ॥

सम्राजौ आज्ञयैव सर्वेषां शास्तारौ वृतासुती वृताज्ञौ । ' तद्वां महित्वं वृतान्नावस्तु ' (ऋ. सं. ६. ६७. ८) इति मन्त्रान्तरात् । आदित्या अदितेः पुत्रौ दानुनस्पती दानुनो दानस्य देयस्य^१ वा धनस्य पती स्वामिनौ । ता तौ मित्रावरुणौ अनवह्वरम् अकुटिलं यजमानं सचेते सेवेते ॥

गोमदूषु नासत्याश्वावद्यातमश्विना । वर्ति रुद्रा नृपाय्यम् ॥ ७ ॥

गोऽमत् । ऊँ इति । सु । नासत्या । अश्वऽवत् । यातम् । अश्विना ।

वर्तिः । रुद्रा । नृऽपाय्यम् ॥ ७ ॥

अश्विना हे अश्विनौ हे नासत्या अनृतभाषणरहितौ हे रुद्रा रोरूयमाणौ द्रवन्तौ युवां वर्तिः मार्गः । तेन मार्गेण रथेन वा नृपाय्यं नृभिर्नृतभिर्देवैः पातव्यं सोमं गोमत् गोमद्यथा भवति तथा अश्ववत् अश्ववच्च यथा भवति तथा यातं गच्छतम् । ऊँ पु इति पूरणौ ॥

न यत्परो नान्तर आदधर्षवृषण्वसू । दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८ ॥

न । यत् । परः । न । अन्तरः । आऽदधर्षत् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

दुःशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥ ८ ॥

वृषण्वसू हे धनस्य वर्षितारौ यत् धनं परः दूरस्थः दुःशंसः शंसनायोग्यः मर्त्यो रिपुः यत् न आदधर्षत् तथा^२ उक्तलक्षणेतरः अन्तरः समीपवर्ती मर्त्यो रिपुरपि यत् न आदधर्षत् तद्धनम् आवोल्हमिति शेषः ॥

ता न आ वोल्हमश्विना रयिं पिशङ्गसंदशम् । धिण्या वरिवोविदम् ॥ ९ ॥

ता । नः । आ । वोल्हम् । अश्विना । रयिम् । पिशङ्गऽसंदशम् । धिण्या । वरिवऽविदम् ॥ ९ ॥

हे धिण्या धिण्याहौ अश्विना हे अश्विनौ ता तौ युवां पिशङ्गसंदशं नानारूपं वरिवोविदं धनस्य लम्भकं रयिं पशुं नः अस्मभ्यम् आ वोल्हम् आवहतम् ॥

इन्द्रो अङ्ग महद्भयमभी षदप चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ १० ॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अप । चुच्यवत् ।

सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥ १० ॥

१ इन्द्रः १महत् अधिकम् १अभी १पत् अभिभवत् १भयं^१ भयकारणम् १अप १चुच्यवत् अप-
च्यावयेत् । १हि यस्मात्कारणात् १सः १स्थिरः केनापि चालयितुमशक्यः १विचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टा ॥ ८ ॥

इन्द्रश्च मृळयाति नो न नः पश्चादधं नशत् । भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ११ ॥

इन्द्रः । च । मृळयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अधम् । नशत् ।

भद्रम् । भवाति । नः । पुरः ॥ ११ ॥

१इन्द्रश्च परमैश्वर्यवानिन्द्रश्चेत् १नः अस्मान् १मृळयाति सुखयेत् । १पश्चात् पृष्ठतः १नः अस्मान्
१अधं दुरितं १न १नशत् न प्राप्नोति । १नः अस्माकं १पुरः पुरस्तात् १भद्रं कल्याणं च १भवाति भवति ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । जेता शत्रून्विचर्षणिः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । करत् । जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १२ ॥

१विचर्षणिः विविधस्य द्रष्टा १जेता । १शत्रून् असुरान् जेता ॥ तृनन्तत्वात् षष्ठ्यभावः ॥ १इन्द्रः
१परमैश्वर्यवान् १सर्वाभ्यः १आशाभ्यः दिग्भ्यः अस्माकम् १अभयं १करत् करोतु ॥ १परि इति पञ्चमीद्योतकः ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता म इमं हवम् । एदं बर्हिर्नि षीदत ॥ १३ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् ।

आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥ १३ ॥

१विश्वे १देवासः हे विश्वे देवाः १आ १गत इहागच्छत । १मे मदीयम् १इमं १हवम् आह्वानं
१शृणुत । १इदं १बर्हिः अस्मिन्बर्हिषि १आ १नि १षीदत उपविशत ॥

तीव्रो वो मधुमाँ अयं शुनहोत्रेषु मत्सरः । एतं पिबत काम्यम् ॥ १४ ॥

तीव्रः । वः । मधुमान् । अयम् । शुनऽहोत्रेषु । मत्सरः । एतम् । पिबत । काम्यम् ॥ १४ ॥

हे विश्वे देवाः १तीव्रः तीव्रमदः १मधुमान् रसवान् १मत्सरः मदकरः सोमः १अयं १वः^२
१युष्मदर्थं १शुनहोत्रेषु गृहसमदैवस्मासु स्थितः । १काम्यं कमनीयम् १एतं सोमं १पिबत ॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मर्म श्रुता हवम् ॥ १५ ॥

इन्द्रऽज्येष्ठाः । मरुद्गणाः । देवासः । पूषरातयः । विश्वे । मर्म । श्रुत । हवम् ॥ १५ ॥

हे १इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रपुरोगमाः १मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः १पूषरातयः पूषारयो देवो रातिर्दाता
येषां ते पूषरातयः १देवासः हे द्योतमाना देवाः १विश्वे सर्वे यूयं १मम मदीयं १हवम् आह्वानं
१श्रुत शृणुत । इन्द्रज्येष्ठादयः संबोधनान्ताः (ऋ. सं. १. २३. ८) ॥ ॥ ९ ॥

अम्बितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति ।

अप्रशस्ताईव स्मसि प्रशस्तिमम्ब नस्कृधि ॥ १६ ॥

अम्बितमे । नदीतमे । देवितमे । सरस्वति ।

अप्रशस्ताःऽईव । स्मसि । प्रशस्तिम् । अम्ब । नः । कृधि ॥ १६ ॥

१अम्बितमे मातृणां श्रेष्ठे १नदीतमे नदीनां श्रेष्ठे १देवितमे देवीनां श्रेष्ठे हे १सरस्वति १अप्रशस्ता-
इव धनाभावादसमृद्धा इव वयं १स्मसि भवामः । १अम्ब^१ हे मातः सरस्वति १नः अस्मभ्यं १प्रशस्ति
धनसमृद्धिं १कृधि कुरु । प्रयच्छेत्यर्थः ॥

त्वे विश्वा सरस्वति श्रितायूषि देव्याम् ।

शुनहोत्रेषु मत्स्व प्रजां देवि दिदिद्धि नः ॥ १७ ॥

त्वे इति । विश्वा । सरस्वति । श्रिता । आयूषि । देव्याम् ।

शुनऽहोत्रेषु । मत्स्व । प्रजाम् । देवि । दिदिद्धि । नः ॥ १७ ॥

हे १सरस्वति १देव्यां द्योतमानायां १स्वे त्वयि १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १आयूषि अन्नानि ।
' आयुः सूनृता ' (नि. २. ७. २३) इत्यन्नामसु पाठान् । १श्रिता आश्रितानि । सा एवं १शुन-
होत्रेषु गृत्समदेवस्मासु विषयेषु १मत्स्व सोमपानेन तृप्य । किंच हे १देवि सरस्वति १नः अस्मभ्यं
१प्रजां १दिदिद्धि पुत्रान् देहि ॥

इमा ब्रह्म सरस्वति जुषस्व वाजिनीवति ।

या ते मन्म गृत्समदा ऋतावरि प्रिया देवेषु जुहति ॥ १८ ॥

इमा । ब्रह्म । सरस्वति । जुषस्व । वाजिनीवति ।

या । ते । मन्म । गृत्समदाः । ऋतावरि । प्रिया । देवेषु । जुहति ॥ १८ ॥

१वाजिनीवति अन्नवति १ऋतावरि उदकवति हे १सरस्वति १इमा इमानि १ब्रह्म ब्रह्माणि
हवींषि १जुषस्व स्वीकुरु । १या^२ यानि १मन्म मननीयानि १देवेषु १प्रिया देवानां मध्ये तुभ्यं प्रियाणि
देवेषु प्रियाणि वा १ते त्वदर्थं १गृत्समदाः १जुहति ॥

प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा युवामिदा वृणीमहे । अग्निं च हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

प्र । इताम् । यज्ञस्य । शम्भुवा । युवाम् । इत् । आ । वृणीमहे ।

अग्निम् । च । हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

यज्ञस्य यागस्य यशंभुवा सुखसंपादके हविर्धाने अनसी तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा^१ प्रेताम् उत्तरवेदेः पश्चिमभागं प्रति प्रगच्छताम्^२ । अथ प्रत्यक्षकृतः । युवामित् युवामेव आ वृणीमहे प्रार्थयामहे । हव्यवाहनम् अग्निं च आवृणीमहे । अग्निरत्र निपातभागिति ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्मद्य दिविस्पृशम् । यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥ २० ॥

द्यावा । नः । पृथिवी इति । इमम् । सिध्मम् । अद्य । दिविस्पृशम् ।

यज्ञम् । देवेषु । यच्छताम् ॥ २० ॥

द्यावा द्यौः पृथिवी च उभे^३ सिध्मं स्वर्गादिः साधकं दिविस्पृशं देवान् गच्छन्तं नः अस्माकम् इमं यज्ञं देवेषु यच्छतां नियच्छताम् ॥

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः । इहाद्य सोमपीतये ॥ २१ ॥

आ । वाम् । उपस्थम् । अद्रुहा । देवाः । सीदन्तु । यज्ञियाः । इह । अद्य । सोमपीतये ॥ २१ ॥

अद्रुहा द्रोहवर्जिते हे हविर्धाने तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा वामं युवयोः उपस्थं समीपं यज्ञियाः यज्ञार्हाः देवाः इह यज्ञे अद्य अस्मिन्नहनि सोमपीतये सोमपानाय आ सीदन्तु ॥ १० ॥

‘ कनिक्रदत् ’ इति तृचं दशमं सूक्तम् । अत्रैवमनुक्रमणिका—‘ कनिक्रदत्तृचम् ’ इति । मण्डल-द्रष्टा गृत्समदोऽस्य ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । कपिञ्जलरूपीन्द्रो देवता । वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वैतत्सूक्तं जपेत् । सूत्रितं च—‘ वयसाममनोज्ञां वाचः श्रुत्वा कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेत् ’ (आश्व. गृ. ३. १०. ९) इति ॥

कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयति वाचमरितेव नावम् ।

सुमङ्गलंश्च शकुने भवासि मा त्वा का चिदभिभा विख्या विदत् ॥ १ ॥

कनिक्रदत् । जनुषम् । प्रब्रुवाणः । इयति । वाचम् । अरिताऽइव । नावम् ।

सुमङ्गलः । च । शकुने । भवासि । मा । त्वा । का । चित् । अभिभा । विख्या । विदत् ॥ १ ॥

१. ख-ग-च-ण-ण-त-थ-न-‘ वा ’ नास्ति । २. ख-ग-च-झ-ण-ण-ण-न-म-व-गच्छताम् । ३. ख-ग-च-ण-उभे हविर्धाने वा यच्छताम्; फ-उभे हविर्धाने वा यच्छतां नियुच्छताम् ।

वकनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दायमानः वजनुपं जनिष्यमाणमर्थं वप्रब्रुवाणः सूचयन् कपिञ्जलः
 वअरितेव कर्णधार इव वनावं ववाचम् वइयति प्रेरयति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे वशकुने कपिञ्जल त्वं
 वसुमङ्गलः प्रकृष्टकल्याणः वच वभवासि भव । किंच वका वचिदभिभा कोऽप्यभिभवः वत्वा त्वां
 वविश्व्या विश्वतः सर्वासु दिक्षु वमा वविदत् मा प्रापत् । ‘ शकुनिः शक्तोऽयुञ्जेतुमात्मानम् ’;
 ‘ न्यक्रन्दीज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमीरयितेव नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने
 भव कल्याणमङ्गलो मङ्गलं गिरतेर्गुणात्यर्थं गिरत्यनर्थानिति वा ’ (निरु. ९. ३; ४) इति यास्कः ॥

मा त्वा श्येन उद्वधीन्मा सुपर्णो मा त्वा विददिषुमान्वीरो अस्ता ।

पित्र्यामनु प्रदिशं कनिक्रदत्सुमङ्गलो भद्रवादी वदेह ॥ २ ॥

मा । त्वा । श्येनः । उत् । वधीत् । मा । सुपर्णः । मा । त्वा । विदत् । इषुमान् । वीरः । अस्ता ।
 पित्र्याम् । अनु । प्रदिशम् । कनिक्रदत् । सुमङ्गलः । भद्रवादी । वद । इह ॥ २ ॥

हे शकुने वत्वा त्वां वश्येनः प्रबलः^१ पक्षिविशेषः वमा वधीत् मा हिंसीत् । उत^२ अपि च
 वसुपर्णः गरुडः पक्षी वमा वधीत्^३ । तथा वइषुमान् वाणवान् ववीरो वअस्ता शराणां क्षेप्ता धन्वी वत्वा
 त्वां वमा वविदत् मा प्रापत्^४ । किंच वपित्र्यां वप्रदिशं दक्षिणां दिशम् वअनु । दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः ।
 वकनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् वसुमङ्गलः कल्याणमङ्गलः वभद्रवादी शोभनवादी सन् वइह अस्म-
 द्विषये ववद मङ्गलं सूचय ॥

अव क्रन्द दक्षिणतो गृहाणां सुमङ्गलो भद्रवादी शकुन्ते ।

मा नः स्तेन ईशत माघशंसो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥

अव । क्रन्द । दक्षिणतः । गृहाणाम् । सुमङ्गलः । भद्रवादी । शकुन्ते ।

मा । नः । स्तेनः । ईशत । मा । अघशंसः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ३ ॥

वशकुन्ते हे कपिञ्जल त्वं वसुमङ्गलो वभद्रवादी च सन् वगृहाणां वदक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि
 वअव वक्रन्द शब्दं कुरु । दक्षिणतः शब्दायमानः शकुन्तो मङ्गलसूचको हि । वनः अस्माकं वस्तेनः
 तस्करः वमा वईशत मेशिष्ट । वअघशंसः अनर्थकानां^२ शंसकोऽपि वमा ईशिष्ट । उत्तमः पादो
 व्याख्यातचरः ॥ ॥ ११ ॥

‘ प्रदक्षिणित् ’ इति तृचमेकादशं सूक्तं गार्त्समदं जागतम् । तथा चानुक्रान्तं—‘ प्रदक्षिणि-
 ज्जागतं मध्येऽतिशकर्यष्टिर्वा ’ इति । द्वितीयातिशकरी अष्टिर्वा । इतरे जगत्यौ । कपिञ्जलरूपीन्द्रो
 देवता । वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वा ‘ प्रदक्षिणित् ’ इति सूक्तं जपेत् । सूत्रं प्रागेवोदाहृतम् ॥

१. त-थ-प्रबलः मा सुपर्णः । २. क-ज्ञ-ज्ञ१-ण-त-थ-न-म-व-‘ उत.....वधीत् ’ नास्ति; ख-ग-
 ‘ उत.....वधीत् । ३. ख-ग-च-ण-ण१-थ-न-व-प्रापयत् । ४. म-अनर्थानाम् ।

प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारवो वयो वदन्त ऋतुथा शकुन्तयः ।

उभे वाचौ वदति सामगाइव गायत्रं च त्रैष्टुभं चानु राजति ॥ १ ॥

प्रदक्षिणित् । अभि । गृणन्ति । कारवः । वयः । वदन्तः । ऋतुऽथा । शकुन्तयः ।

उभे इति । वाचौ । वदति । सामगाइव । गायत्रम् । च । त्रैष्टुभम् । च । अनु । राजति ॥ १ ॥

वशकुन्तयः कपिञ्जलाः वऋतुथा कालेकाले ववयः अन्नं ववदन्तः सूचयन्तः वकारवः स्तोतार इव वप्रदक्षिणित् प्रदक्षिणम् वअभि वगृणन्ति अभिवदन्तु । बहुवचनं पूजार्थम् । किंच वउभे ववाचौ गानं च श्रौतं च वसामगाः वगायत्रं वत्रैष्टुभं वच सामनी वइव शकुन्तिः^१ ववदति । वअनु वराजति वच । शृण्वतोऽनुरक्तान् करोतीत्यर्थः ॥

उद्गातेव शकुने साम गायसि ब्रह्मपुत्रइव सर्वनेषु शंससि ।

वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्या सर्वतो नः शकुने भद्रमा वद

विश्वतो नः शकुने पुण्यमा वद ॥ २ ॥

उद्गाताइव । शकुने । साम । गायसि । ब्रह्मपुत्रऽइव । सर्वनेषु । शंससि ।

वृषाइव । वाजी । शिशुऽमतीः । अपिऽइत्य । सर्वतः । नः । शकुने ।

भद्रम् । आ । वद । विश्वतः । नः । शकुने । पुण्यम् । आ । वद ॥ २ ॥

वशकुने हे कपिञ्जल वउद्गातेव वसाम यथोद्गाता साम गायति तथा एवं वगायसि गानस्वनं^२ करोषि । वब्रह्मपुत्रइव यथा ब्राह्मणाच्छंसी वसर्वनेषु शस्त्राणि शंसति तथा^३ त्वं^३ कालेषु वशंससि श्रौतस्वरं करोषि । ववृषेव ववाजी सेचनसमर्थोऽश्वः वशिशुमतीः बढवाः वअपीत्य अभिगत्य यथा^४ शब्दं करोति तथा त्वमपि ववद । शिष्टं स्पष्टम् ॥

आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्धि नः ।

यदुत्पतन्वदसि कर्करियथा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥

आऽवदन् । त्वम् । शकुने । भद्रम् । आ । वद । तूष्णीम् । आसीनः । सुऽमतिम् । चिकिद्धि । नः ।

यत् । उत्पतन् । वदसि । कर्करिः । यथा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ३ ॥

१. थ-म-शकुनिः । २. ण-थ-म-मानस्वनम् । ३. ण-त-थ-म-‘ तथा त्वं ’ नास्ति । ४. ण-त-थ-म-‘ यथा ’ नास्ति ।

वशकुले हे कपिञ्जल आवदन् शब्दं कुर्वन् वत्वं भद्रमा वद मङ्गलं वद । तूष्णीमासीनः
 तूष्णीं तिष्ठन्नपि नः अस्माकं सुमतिं चिकिद्भि बुध्यस्व । यत् यदा उत्पतन् वदसि तदा
 कर्करिर्यथा कर्करिरिव वदसि । कर्करिर्वाद्यविशेषः । अन्यद्व्याख्यातचरम् ॥ ॥ १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

द्वितीयाष्टके द्वितीये मण्डले चतुर्थोऽनुवाकः ।

समाप्तं च द्वितीयं मण्डलम् ॥

॥ अथ तृतीयं मण्डलम् ॥

वैश्वामित्रे तृतीये^१ पञ्चानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'सोमस्य मा' इति त्रयोविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । तथा चानुक्रान्तं—'सोमस्य त्र्यधिका' इति । अस्य मण्डलद्रष्टा^२ विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् छन्दः । 'मण्डलादिष्वाग्नेयम्' इति परिभाषयामिर्देवता । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि विनियोगः । तथा च सूत्रितं^३—'सोमस्य मा तवसं प्रत्यग्निरुषस इति त्रीणि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सोमस्य मा तवसं वक्ष्यग्ने वह्निं चकर्थं विदथे यजध्वै ।

देवाँ अच्छा दीद्यद्युञ्जे अद्रिं शमाये अग्ने तन्वं जुषस्व ॥ १ ॥

सोमस्य । मा । तवसम् । वक्षि । अग्ने । वहिम् । चकर्थ । विदथे । यजध्वै ।

देवान् । अच्छ । दीद्यत् । युञ्जे । अद्रिम् । शम्ऽआये । अग्ने । तन्वम् । जुषस्व ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं विदथे यज्ञे यजध्वै यष्टुं सोमस्य वह्निं वोढारं यं मां चकर्थं कृतवानसि तं मां तवसं तवस्त्विनं बलिनं वक्षि कामयस्व । किंच हे अग्ने देवान् अच्छ अभि दीद्यत् दीप्यमानोऽहम् अद्रिं प्रावाणं युञ्जे अभिषवणाय युनज्मि शमाये शाम्यामि^४ च । तथा च मन्त्रान्तरम्—'ऋतेन देवः सविता शमायते' (ऋ. सं. ८. ८६. ५) इति । यद्वा शमाये स्तौमि । 'शशमानो जरति' इति स्तुतिकर्मसु पाठात् । तथा च मन्त्रान्तरं—'सो अग्न ईजे शशमे च मर्तः' (ऋ. सं. ६. १. ९) इति । किंच हे अग्ने तन्वं शरीरं जुषस्व रक्षायै सेवस्व । यद्वा कर्माणि तन्वन्तं मां सेवस्वेत्यर्थः ॥

प्राञ्च यज्ञं चकृम वर्धतां गीः समिद्धिरग्निं नमसा दुवस्यन् ।

दिवः शशासुर्विदथा कवीनां गृत्साय चित्तवसे गातुमीषुः ॥ २ ॥

प्राञ्चम् । यज्ञम् । चकृम । वर्धताम् । गीः । समित्ऽभिः । अग्निम् । नमसा । दुवस्यन् ।

दिवः । शशासुः । विदथा । कवीनाम् । गृत्साय । चित् । तवसे । गातुम् । ईषुः ॥ २ ॥

हे अग्ने वयं यज्ञं प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तं चकृम अकार्ष्म । गीः मदीया स्तुतिः वर्धताम् पृथताम् । अग्निं समिद्धिः नमसा हविषा च दुवस्यन् अस्मदीयाः परिचरेयुः । किंच दिवः ध्रुलोकादागत्य देवाः कवीनां स्तोतृणां विदथा ज्ञानानि स्तोत्राणि वा शशासुः अन्वशिषन् । अपि च गृत्साय । गृणातेरिदं रूपम् । स्तोतव्यायामये तवसे वृद्धाय गातुं स्तोतुम् ईषुः चित् स्तोतार इच्छन्ति च । चिदिति चार्थे ॥

१. झ-म-तृतीये मण्डले । २. च-म-मण्डलस्य द्रष्टा । ३. क-ख-झ१-ण-थ-न-म-व-सूत्रम् ।

४. क-च-झ-झ१-ण-थ-व-शम्यामि ; ख-ण१-शस्यामि ।

मयो दधे मेधिरः पूतदक्षो दिवः सुबन्धुर्जनुषा पृथिव्याः ।

अविन्दन्नु दर्शतमप्स्वन्तर्देवासो अग्निमपसि स्वसृणाम् ॥ ३ ॥

मयः । दधे । मेधिरः । पूतऽदक्षः । दिवः । सुऽबन्धुः । जनुषा । पृथिव्याः ।

अविन्दन् । ऊँ इति । दर्शतम् । अपऽसु । अन्तः । देवासः । अग्निम् । अपसि । स्वसृणाम् ॥ ३ ॥

१मेधिरः मेधावान् प्राज्ञः १पूतदक्षः शुद्धबलः १जनुषा जन्ममात्रेण १सुबन्धुः शोभनबन्धुः । स्वत एव बन्धुरिति यावत् । योऽग्निः १दिवः द्युलोकस्य १पृथिव्याः भूमेश्च १मयः सुखं १दधे विदधाति । देवानां मनुष्याणां च सुखं करोतीति यावत् । तं १दर्शतं दर्शनीयम् १अग्निं १देवासः देवाः १स्वसृणां सरणशीलानां नदीनाम् १अप्स्वन्तः गूढं स्थितम् १अपसि यज्ञवहनरूपे कर्मणि निमित्ते । १उ इति पूरणः । १अविन्दन् लब्धवन्तः ॥

अवर्धयन्त्सुभगं सप्त यहीः श्वेतं जज्ञानमरुषं महित्वा ।

शिशुं न जातमभ्यारुरश्वा देवासो अग्निं जनिमन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अवर्धयन् । सुऽभगम् । सप्त । यहीः । श्वेतम् । जज्ञानम् । अरुषम् । महिऽत्वा ।

शिशुम् । न । जातम् । अभि । आरुः । अश्वाः । देवासः । अग्निम् । जनिमन् । वपुष्यन् ॥ ४ ॥

१सप्त सर्पणशीलाः १यहीः यह्वयः महत्यो नद्यः १सुभगं शोभनधनं १श्वेतं शुभ्रं १जज्ञानं जातं १महित्वा महत्त्वेन १अरुषम् आरोचमानमप्सु स्थितमग्निम् १अवर्धयन् । स्वकार्यभूताभिरोपधी-भिर्वृद्धिं प्रापितवत्यः । यद्वा दिव्यमग्निमापो वर्धयन्त्यबिन्धनत्वात्तस्य । किंच १शिशुं १न १जातं यथा जातं शिशुम् १अश्वाः वडवाः १अभ्यारुः अभिगच्छन्ति तथा नद्यः उत्पन्नमग्निमभ्यारुः अभिजग्मुः । अपि च १देवासः देवाः १अग्निं १जनिमन् जन्मन्युदके वा १वपुष्यन् वपुर्दीप्तिमकुर्वन् ॥

शुक्रेभिरङ्गै रज आततन्वान् क्रतुं पुनानः कविभिः पवित्रैः ।

शोचिर्वसानः पर्यायुरपां श्रियो मिमीते बृहतीरनूनाः ॥ ५ ॥

शुक्रेभिः । अङ्गैः । रजः । आऽततन्वान् । क्रतुम् । पुनानः । कविऽभिः । पवित्रैः ।

शोचिः । वसानः । परि । आयुः । अपाम् । श्रियः । मिमीते । बृहतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥

अग्निः १शुक्रेभिः शुक्रैः १अङ्गैः तेजोभिः १रजः अन्तरिक्षम् १आततन्वान् आतन्वन् व्याप्नुवन् १क्रतुं कर्मणां कर्तारं यजमानं १कविभिः क्रान्तप्रज्ञैः स्तोतव्यैर्वा १पवित्रैः शोधकैस्तेजोभिः १पुनानः

शोधयन् शोचिः दीप्तिं वस्त्रस्थानीयं परितः वसानः आच्छादयन् अपाम् अपस्यतां कर्मवताम्
आयुः अन्नं बृहतीः प्रभूताः अनूनाः संपूर्णाः श्रियः संपदश्च मीमेते करोति ॥ १३ ॥

वव्राजा सीमनेदतीरदब्धा दिवो यहीरवसाना अनग्नाः ।

सना अत्र युवतयः सयोनीरेकं गर्भं दधिरे सप्त वाणीः ॥ ६ ॥

वव्राज । सीम् । अनदतीः । अदब्धाः । दिवः । यहीः । अवसानाः । अनग्नाः ।

सनाः । अत्र । युवतयः । सयोनीः । एकम् । गर्भम् । दधिरे । सप्त । वाणीः ॥ ६ ॥

अनदतीः अभक्षयन्तीः अदब्धाः अहिंसिता मातृभूता अपोऽग्निः सीं सर्वतः वव्राज
व्रजति । अग्निरपां शोषकः तं चापः शमयन्ति तदुभयमिह नास्तीत्युक्तं भवति । कीदृश्यस्ताः । दिवो
यहीः अन्तरिक्षस्यापत्यभूताः अवसानाः वस्त्रमनाच्छादयन्त्यः । वस्त्रस्थानीयस्य जलस्य
विद्यमानत्वात् । अत एव अनग्नाः । किंच ता अपि सनाः सनातन्यः युवतयः नित्यतरुण्यः ।
नित्यवृद्धा इत्यर्थः । सयोनीः समानमन्तरिक्षं स्थानं यासां ताः सप्त वाणीः नद्यः एकम् अग्निं
गर्भं गर्भस्थं दधिरे दधते ॥

स्तीर्णा अस्य संहतो विश्वरूपा घृतस्य योनौ स्रवथे मधूनाम् ।

अस्थुरत्र धेनवः पिन्वमाना मही दस्मस्य मातरा समीची ॥ ७ ॥

स्तीर्णाः । अस्य । संहतः । विश्वरूपाः । घृतस्य । योनौ । स्रवथे । मधूनाम् ।

अस्थुः । अत्र । धेनवः । पिन्वमानाः । मही इति । दस्मस्य । मातरा । समीची इति समीची ॥ ७ ॥

घृतस्य उदकस्य योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे संहतः पुञ्जीभूताः । हन्तेः क्विप् । विश्वरूपाः
नानारूपाः^१ स्तीर्णाः सर्वत्र प्रसृताः अस्य अग्नेः रश्मयः मधूनाम् उदकानां स्रवथे स्रवणे सति
अस्थुः तिष्ठन्ति । पिन्वमानाः पूर्यमाणाः अत्र अग्नौ आपः धेनवः सर्वेषां प्रीणयिष्योऽभवन् ।
समीची समञ्जस्यौ^२ शोभमाने मही महत्यौ द्वावापृथिव्यौ दस्मस्य दर्शनीयस्य अग्नेः^३ मातरा
मातरौ भवतः ॥

बभ्राणः सूनो सहसो व्यद्यौदधानः शुक्रा रभसा वपूषि ।

श्रोतन्ति धारा मधुनो घृतस्य वृषा यत्र वावृधे काव्येन ॥ ८ ॥

बभ्राणः । सूनो इति । सहसः । वि । व्यद्यौत् । दधानः । शुक्रा । रभसा । वपूषि ।

श्रोतन्ति । धाराः । मधुनः । घृतस्य । वृषा । यत्र । ववृधे । काव्येन ॥ ८ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो सहसस्पुत्र ऽबभ्राणः सर्वैर्धार्यमाणस्त्वं ऽशुक्रा शुक्राणि भास्वराणि ऽरभसा वेगवन्ति ऽवपूँषि अर्चोषि ऽदधानः धारयस्त्वं ऽव्यद्यौत् विद्योतसे । ऽवृषा अग्निः ऽयत्र यस्मिन्यजमाने ऽकाव्येन स्तोत्रेण ऽववृधे वृद्धिं प्राप्नोति तदानीं ऽमधुनः अत्यन्तं मधुरस्य ऽघृतस्य उदकस्य ऽधाराः ऽश्रोतन्ति स्रवन्ते । यदा यजमानस्तोत्रेणाग्निस्तुष्टो भवति तदानीं वृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥

पितुश्चिदूधर्जनुषा विवेद व्यस्य धारा असृजद्वि धेनाः ।

गुहा चरन्तं सखिभिः शिवेभिर्दिवो यद्हीभिर्न गुहा बभूव ॥ ९ ॥

पितुः । चित् । ऊधः । जनुषा । विवेद । वि । अस्य । धाराः । असृजत् । वि । धेनाः ।

गुहा । चरन्तम् । सखिभिः । शिवेभिः । दिवः । यद्हीभिः । न । गुहा । बभूव ॥ ९ ॥

पितुः अन्तरिक्षस्य ऽऊधः ऊधःस्थानीयं जलप्रदेशमयमग्निः ऽजनुषा स्वयमेव ऽविवेद जानाति । किञ्च अयमग्निः ऽअस्य ऊधसः संबन्धिन्यः ऽधाराः पयोधाराः ऽवि ऽअसृजत् । ऽधेनाः माध्यमिका वाचश्च विसृजति । ऽशिवेभिः शिवंकरैः ऽसखिभिः आत्मनः सखिभूतैर्वायुभिः ऽदिवः ऽयद्हीभिः अन्तरिक्षस्यापत्यभूताभिरद्भिश्च सह ऽगुहा गुहायां ऽचरन्तं वर्तमानमेनमग्निं ऽगुहा ऽचित् गुहायां स्थितः कोऽपि ऽन ऽबभूव प्राप्तुं समर्थो नाभवत् ॥

पितुश्च गर्भं जनितुश्च बभ्रे पूर्वीरेको अधयत्पीप्यानाः ।

वृष्णे सपत्नी शुचये सबन्धू उमे अस्मै मनुष्ये नि पाहि ॥ १० ॥

पितुः । च । गर्भम् । जनितुः । च । बभ्रे । पूर्वीः । एकः । अधयत् । पीप्यानाः ।

वृष्णे । सपत्नी इति सऽपत्नी । शुचये । सबन्धू इति सऽबन्धू ।

उमे इति । अस्मै । मनुष्ये इति । नि । पाहि ॥ १० ॥

अयमग्निः ऽपितुः ऽच^१ अन्तरिक्षस्य ऽगर्भं वृष्टिद्वारा गर्भभूतं ऽजनितुः सर्वस्य लोकस्य जनयितुः ब्रह्मणः^२ ऽच^३ लोकमोष्यादिकं ऽबभ्रे बिभर्ति । ऽएकः एवाग्निः^३ ऽपूर्वीः बह्वीः ऽपीप्यानाः प्यायमाना वृद्धिं प्राप्ता ओषधीः ऽअधयत् धयति भक्षयति । ऽसपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते ऽमनुष्ये मनुष्येभ्यो हिते ऽउमे द्यावापृथिव्या ऽवृष्णे वर्षित्रे ऽअस्मै ऽशुचये अग्नये ऽसबन्धू भवतः । अनयोरग्निरेव बन्धुरित्यर्थः । हे अग्ने त्वं ते द्यावापृथिवी ऽनि ऽपाहि नितरां रक्ष ॥ ॥ १४ ॥

१. झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व-‘ च ’ नास्ति । २. क-झ-ण-त-थ-न-म-ब्राह्मणश्च ; ख-ग-च-ण१-च ब्राह्मणस्य ; व-ब्राह्मणस्य । ३. ग-ण-एक एवाग्निः ।

उरौ महौ अनिवाधे ववर्धापो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः ।

ऋतस्य योनौ वशयद्मूना जामीनामग्निरपसि स्वसृणाम् ॥ ११ ॥

उरौ । महान् । अनिऽवाधे । ववर्ध । आपः । अग्निम् । यशसः । सम् । हि । पूर्वीः ।

ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमूनाः । जामीनाम् । अग्निः । अपसि । स्वसृणाम् ॥ ११ ॥

महान् अयमग्निः अनिवाधे असंवाधे उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे ववर्ध वर्धते । अस्य वर्धने कारणमाह । हि यस्मात्कारणात् पूर्वीः बह्व्य यशसः । यशोऽन्नम् । तद्वत्यः आपः अग्निं स वर्धयन्ति । एवमद्विर्वृद्धिं प्राप्तः अग्निः ऋतस्य उदकस्य योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे स्थितः स्वसृणां स्वतः सरन्तीनां जामीनां भगिनीस्थानीयानां हेतुभूते अपसि पयसि दमूनाः दान्तमनाः सन् अशयत् शेते ॥

अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनां दिदृक्षेयः सूनवे भाऽऋजीकः ।

उदुस्त्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यद्बो अग्निः ॥ १२ ॥

अक्रः । न । बभ्रिः । समऽइथे । महीनाम् । दिदृक्षेयः । सूनवे । भाऽऋजीकः ।

उत् । उस्त्रियाः । जनिता । यः । जजान । अपाम् । गर्भः । नृतमः । यद्बो । अग्निः ॥ १२ ॥

जनिता सर्वस्य लोकस्य जनयिता अपाम् उदकानां गर्भः गर्भरूपः नृतमः नेनृतमः अतिशयेन मनुष्याणां रक्षिता यद्बो महान् यः अग्निः अक्रः परेषामाक्रमिता परैरनाक्रमणीयो वा । न इति पादपूरणः । समिथे संग्रामे महीनां महतीनां स्वसेनानां बभ्रिः भर्ता दिदृक्षेयः सर्वैर्दर्शनीयः भाऽऋजीकः स्वदीप्या प्रकाशमानः सोऽग्निः सूनवे हविषां प्रदात्रे यजमानाय तदर्थम् उस्त्रियाः अपः उत् जजान उदजनयत् ॥ सूनवे । ' घू प्रेरणे ' इत्यस्माद्धातोर्गौणादिको नुप्रत्ययः ॥

अपां गर्भं दर्शतमोषधीनां वना जजान सुभगा विरूपम् ।

देवासश्चिन्मनसा सं हि जग्मुः पनिष्ठं जातं तवसं दुवस्यन् ॥ १३ ॥

अपाम् । गर्भम् । दर्शतम् । ओषधीनाम् । वना । जजान । सुभगा । विरूपम् ।

देवासः । चित् । मनसा । सम् । हि । जग्मुः । पनिष्ठम् । जातम् । तवसम् । दुवस्यन् ॥ १३ ॥

सुभगा सुभाग्या वना सर्वैर्वननीयारणिः दर्शतं दर्शनीयं विरूपं नानाविधरूपम् अपाम् ओषधीनां च गर्भम् अग्निं जजान अजनयत् । देवासश्चित् सर्वे देवा अपि पनिष्ठं स्तुत्यं तवसं वृद्धं जातं जातमात्रं तमग्निं मनसा स्तुत्या सं जग्मुः उपागच्छन् । हि इति पूरणः । त एव दुवस्यन् पर्यचरन् ॥

बृहन्त इद्धानवो भाक्रजीकमग्निं सचन्त विद्युतो न शुक्राः ।

गुहैव वृद्धं सदसि स्वे अन्तरपार ऊर्वे अमृतं दुहानाः ॥ १४ ॥

बृहन्तः । इत् । भानवः । भाःऽक्रजीकम् । अग्निम् । सचन्त । विद्युतः । न । शुक्राः ।

गुहाऽइव । वृद्धम् । सदसि । स्वे । अन्तः । अपारे । ऊर्वे । अमृतम् । दुहानाः ॥ १४ ॥

वअपारे अगाधे वऊर्वे समुद्रे वअन्तः मध्ये वअमृतम् उदकं वदुहानाः क्षरन्तः वबृहन्त वइद्धानवः महान्तः^१ सूर्या एव^२ वशुक्राः दीप्यमानाः वविद्युतो वन विद्युत इव वस्वे स्वकीये वसदसि सद्ने अन्तरिक्षे वगुहैव गुहायामिव ववृद्धं प्रवृद्धं वभाक्रजीकं प्रभया दीप्यमानम् वअग्निं वसचन्त आश्रयन्ति ॥

ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरीळे सखित्वं सुमतिं निकामः ।

देवैरवो मिमीहि सं जरित्रे रक्षा च नो दम्येभिरनीकैः ॥ १५ ॥

ईळे । च । त्वा । यजमानः । हविःऽभिः । ईळे । सखिऽत्वम् । सुऽमतिम् । निऽकामः ।

देवैः । अवः । मिमीहि । सम् । जरित्रे । रक्ष । च । नः । दम्येभिः । अनीकैः ॥ १५ ॥

वयजमानः अहं वहविभिः साधनैः वत्वा त्वाम् वईळे वच पश्चादिलक्षणं धनं च याचे । वसुमतिं शोभनां मतिं धर्मविषयां बुद्धिं वनिकामः नितरां कामयमानस्त्वया सह वसखित्वम् वईळे याचे । त्वं वदेवैः सह वजरित्रे स्तोत्रे^३ स्तोत्रं कुर्वते मह्यमस्मदर्थम् वअवः पश्चादिविषयां रक्षां वमिमीहि कुरु । वदम्येभिः दमनीयैर्नियन्तव्यैः । प्रयत्ननियन्तव्यतयोच्छृङ्खलतोक्ता । वअनीकैः तेजोभिः वनः अस्मान् वरक्ष वच ॥ ॥ १५ ॥

उपक्षेतारस्तव सुप्रणीतेऽग्रे विश्वानि धन्या दधानाः ।

सुरेतसा श्रवसा तुञ्जमाना अभि ष्याम पृतनायूरदेवान् ॥ १६ ॥

उपक्षेतारः । तव । सुऽप्रणीते । अग्रे । विश्वानि । धन्या । दधानाः ।

सुऽरेतसा । श्रवसा । तुञ्जमानाः । अभि । स्याम । पृतनाऽयून् । अदेवान् ॥ १६ ॥

हे वसुप्रणीते शोभनप्रणयन हे वअग्रे वतव वउपक्षेतारः उपगन्तारः । अत्र क्षितिर्गत्यर्थे वर्तते । वविश्वानि सर्वाणि वधन्या धन्यानि^३ पश्चादिधनप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि वदधानाः विदधानाः^४ कुर्वन्तः वतुञ्जमानाः हवींषि प्रयच्छन्तो वयं वसुरेतसा शोभनवीर्येण वश्रवसा स्वकृतेनाञ्जेन

१. क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व-‘ महान्तः सूर्या एव ’ नास्ति । २. ख-ग-‘ स्तोत्रे ’ नास्ति; म-स्तोत्रैः । ३. ख-ग-च-ण-ण१-त-थ-न-व-धनानि । ४. ख-ग-च-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-न-व-‘ विदधानाः ’ नास्ति ।

अदेवान् देवेभ्योऽन्यान् । तज्जिवयुक्तन्यायेन राक्षसा एव गृह्यन्ते । यज्विघ्नकारिणस्तान् पृतनायून् च शरीराद्युपद्रवकारिणः शत्रून् अभिप्याम अभिभवेम । यद्वा देवानपूजयतः शत्रूनि वा योज्यम् ॥

आ देवानामभवः केतुरग्रे मन्द्रो विश्वानि काव्यानि विद्वान् ।

प्रति मर्ता^१ अवासयो दमूना अनु देवात्रथिरो यासि साधन् ॥ १७ ॥

आ । देवानाम् । अभवः । केतुः । अग्रे । मन्द्रः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ।

प्रति । मर्तान् । अवासयः । दमूनाः । अनु । देवान् । रथिरः । यासि । साधन् ॥ १७ ॥

हे अग्रे मन्द्रः स्तुत्यः केतुः यज्ञेषु देवानां प्रज्ञापकस्त्वम् आ अभवः आ समन्ताद्भवसि । सर्वव्यापको भवसीत्यर्थः । किंच विश्वानि सर्वाणि काव्यानि यजमानादिभिः कृतानि स्तोत्राणि विद्वान् जानंस्त्वं मर्तान् मर्त्यान् स्तोतृन् स्वाभिलषितवस्तुसंपादनेन प्रीतान् विधाय गृहेषु प्रति अवासयः प्रतिवासयसि । रथिरः रथी^१ साधन् देवानां हितानि कर्माणि साधयन् देवान् अनु यासि च अनुगच्छसि च ॥

नि दुरोणे अमृतो मर्त्यानां राजा ससाद विदथानि साधन् ।

घृतप्रतीक उर्विया व्यद्यौदग्निर्विश्वानि काव्यानि विद्वान् ॥ १८ ॥

नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानाम् । राजा । ससाद । विदथानि । साधन् ।

घृतप्रतीकः । उर्विया । वि । अद्यौत् । अग्निः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ॥ १८ ॥

अमृतः नित्यः राजा राजमानो योऽग्निः विदथानि यज्ञान् साधन् साधयन् मर्त्यानाम् अग्निहोत्रिणां^२ दुरोणे गृहे नि अमृतं निषीदति । विश्वानि काव्यानि विद्वान् जानन् घृतप्रतीकः घृतेन संशुक्षितावयवः उर्विया विस्तीर्णः सः अग्निः व्यद्यौत् विद्योतते ॥

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिर्ऋतिभिः सरण्यन् ।

अस्मे रयि बहुलं संतरुत्रं सुवाचं भागं यशसं कृधी नः ॥ १९ ॥

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऋतिभिः । सरण्यन् ।

अस्मे इति । रयिम् । बहुलम् । समन्तरुत्रम् । सुवाचम् । भागम् । यशसम् । कृधि । नः ॥ १९ ॥

सरण्यन् सर्वत्र सरणं गमनमिच्छन् महान् त्वं शिवेभिः शिवंकरैः सख्येभिः सख्यैः सखि-
कर्मभिः महीभिः महतीभिः ऋतिभिः रक्षाभिश्च नः अम्मान्प्रति आ गहि आगच्छ । अस्मे

अस्मभ्यं वबहुलं विस्तीर्णं वसंतरुत्रं सर्वेषामुपद्रवाणां संतारकं वसुवाचं शोभनवाचं वभागं सर्वैर्भजनीयं वयशसं यशसा कीर्त्या संयुक्तं वरयिं धनं वनः अस्मभ्यं वकृधि देहि । अस्मभ्यमिति पुनर्वचनमादरातिशयार्थम् ॥

एता ते अग्रे जनिमा सनानि प्र पूर्याय नूतनानि वोचम् ।

महान्ति वृष्णे सर्वना कृतेमा जन्मजन्मन् निहितो जातवेदाः ॥ २० ॥

एता । ते । अग्रे । जनिमा । सनानि । प्र । पूर्याय । नूतनानि । वोचम् ।

महान्ति । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । जन्मन्जन्मन् । निहितः । जातवेदाः ॥ २० ॥

हे वअग्रे वपूर्याय पुरातनाय वते तुभ्यं वसनानि सनातनानि महद्भिः संभजनीयानि वा वनूतनानि अन्येष्वविद्यमानानि^१ अद्यतनानि वा वएता एतानि वजनिम जन्मानि कर्माणि स्तोत्राणि वा वप्र वोचम् । वजातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा वजन्मन्जन्मन् । जायन्त इति जन्मानः । तेषु सर्वेषु मनुष्येषु वनिहितः यागार्थम् । तस्मै ववृष्णे संपदां वर्षित्रेऽग्नये वइमा इमानि वसवना सवनानि वकृता कृतानि ॥

जन्मजन्मन् निहितो जातवेदा विश्वामित्रेभिरिध्यते अजस्रः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन्जन्मन् । निहितः । जातवेदाः । विश्वामित्रेभिः । इध्यते । अजस्रः ।

तस्य । वयम् । सुमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ २१ ॥

वजन्मन्जन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु वनिहितः वजातवेदाः वविश्वामित्रेभिः विश्वामित्रैः । पूजायां बहुवचनम् । महर्षिणा विश्वामित्रेण यो जातवेदाः वअजस्रः अजस्रमनवरतम् वइध्यते दीप्यते । वसुमतौ वर्तमानाः ववयं वतस्य वयज्ञियस्य यज्ञार्हस्य अग्रेः वभद्रे भजनीये वसौमनसे सुमनोभावे अनुग्रहबुद्धौ वअपि वस्याम अपि भवेम । प्रार्थनायां लिङ् ॥

इमं यज्ञं सहसावन् त्वं नो देवत्रा धेहि सुक्रतो रराणः ।

प्र यंसि होतर्बृहतीरिषो नोऽग्रे महि द्रविणमा यजस्व ॥ २२ ॥

इमम् । यज्ञम् । सहसावन् । त्वम् । नः । देवत्रा । धेहि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । रराणः ।

प्र । यंसि । होतः । बृहतीः । र्षः । नः । अग्रे । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ २२ ॥

हे ^१सहसावन् सहस्वन् बलवन् ^२सुकृतो शोभनकर्मन् हे अग्ने ^३रराणः सर्वदा रममाणः शब्दं कुर्वाणो वा ^४स्वं ^५नः अस्मदीयम् ^६इमं ^७यज्ञं ^८देवत्रा देवेषु ^९धेहि निधेहि । हे ^{१०}होतः देवाना-
माह्वातः ^{११}बृहतीः महतीः ^{१२}इषः अन्नानि ^{१३}नः अस्मभ्यं ^{१४}प्र ^{१५}यंसि प्रयच्छ । हे ^{१६}अग्ने ^{१७}महि महत्
^{१८}द्रविणं पश्वादिलक्षणं धनं ^{१९}आ ^{२०}यजस्व प्रयच्छ । अत्र यजिर्दानकर्मा ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ २३ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ २३ ॥

इयं सर्वेषां पशूनां पशुपुरोडाशस्य स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । सूच्यते हि—‘ इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोर्होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहीति पुरोळाशस्विष्टकृतः ’ (आश्व. श्रौ. ३. ५) इति ॥

हे ^१अग्ने ^२पुरुदंसं बहुकर्माणं ^३गोः गवां ^४सनिं प्रदात्रीम् ^५इळां भूमिं ^६हवमानाय स्तुवते मह्यं ^७शश्वत्तमं चिरकालं यथा भवति तथा ^८साध साधय । ^९नः अस्माकं ^{१०}सूनुः पुत्रः ^{११}तनयः संतानस्य विस्तारयिता ^{१२}विजावा पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति विजावा स्यात् । हे ^{१३}अग्ने ^{१४}सा प्रसिद्धा ^{१५}ते ^{१६}सुमतिः त्वदीयानुग्रहबुद्धिः ^{१७}अस्मे अस्मासु ^{१८}भूतु भवतु ॥ १६ ॥

‘ वैश्वानराय ’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुकान्तं—‘ वैश्वानराय पञ्चोना वैश्वानरीयं तु जागतं तु ’ इति । विश्वामित्र ऋषिः । जगती छन्दः । वैश्वानरोऽग्निदेवता ॥ पृष्ठयाभिष्टविकयो-
स्तृतीयेऽह्न्याग्निमारुते ‘ वैश्वानराय धिषणाम् ’ इति वैश्वानरनिविद्धानीयं सूक्तम् । ‘ तृतीयस्य ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुतः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

वैश्वानराय धिषणामृतावृधे घृतं न पूतमग्रये जनामसि ।

द्विता होतारं मनुषश्च वाघतो धिया रथं न कुलिशः समृण्वति ॥ १ ॥

वैश्वानराय । धिषणाम् । ऋतऽवृधे । घृतम् । न । पूतम् । अग्रये । जनामसि ।

द्विता । होतारम् । मनुषः । च । वाघतः । धिया । रथम् । न । कुलिशः । सम् । ऋण्वति ॥ १ ॥

^१ऋतावृधे^२ ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्रे ^३वैश्वानराय । वैश्वानरशब्दो यास्केन व्याख्यातः—
‘ वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा । अपि वा विश्वानर एव स्यात्
प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा भवति ’ (निरु. ७. २१) इति । तस्मै ^४अग्रये^५ पूतं
^६घृतं ^७न घृतमिव ^८धिषणां ^९स्तुतिं ^{१०}जनामसि जनयामः । यथा घृतं प्रीतिं जनयति तथा प्रीतिं करोमि

१. क-झ-त-थ-म—‘ महतीः ’ नास्ति । २. ण-त-थ-न-व—ऋतवृधे । ३. क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व—
‘ अग्रये ’ नास्ति ।

इत्यर्थः । १८६ द्विधा द्विधा गार्हपत्याहवनीयरूपाभ्यां युक्तं १८६ होतारं देवानामाह्वारमग्निं १८६ मनुष्यः मनुष्याः १८६ वाघतः १८६ च ऋत्विजश्च १८६ धिया कर्मणा १८६ कुलिशः वास्यादिः १८६ रथं १८६ न रथमिव १८६ समृण्वति संस्कुर्वन्ति ॥

स रोचयज्जनुषा रोदसी उभे स मात्रोरभवत्पुत्र ईड्यः ।

हव्यवाऽग्निरजरश्चनोहितो दूळभो विशामतिथिर्विभावसुः ॥ २ ॥

सः । रोचयत् । जनुषा । रोदसी इति । उभे इति । सः । मात्रोः । अभवत् । पुत्रः । ईड्यः ।
हव्यवाऽत् । अग्निः । अजरः । चनःऽहितः । दुःऽदमः । विशाम् । अतिथिः । विभाऽवसुः ॥ २ ॥

१८६ सः अग्निः १८६ जनुषा जन्मना १८६ उभे १८६ रोदसी द्यावापृथिव्यौ १८६ रोचयत् अरोचयत् प्रकाशयति ।
१८६ स १८६ मात्रोः द्यावापृथिव्योः १८६ ईड्यः स्तुत्यः १८६ पुत्रः १८६ अभवत् । १८६ हव्यवाद् हव्यानां वोढा १८६ अग्निः
अङ्गनादिगुणयुक्तः १८६ अजरः जरारहितः १ । चनोऽन्नं हितं यजमाने निहितं येनासौ १८६ चनोहितः
१८६ दूळभः हिंसितुमशक्यः । सोऽयं १८६ विभावसुः प्रभाधनः १८६ विशां मनुष्याणाम् १८६ अतिथिः इव
पूज्यो भवति ॥

क्रत्वा दक्षस्य तरुषो विधर्मणि देवासो अग्निं जनयन्त चित्तिभिः ।

रुरुचानं भानुना ज्योतिषा महामत्यं न वाजं सनिष्यन्तुपं ब्रुवे ॥ ३ ॥

क्रत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विऽधर्मणि । देवासः । अग्निम् । जनयन्त । चित्तिऽभिः ।

रुरुचानम् । भानुना । ज्योतिषा । महाम् । अत्यम् । न । वाजम् । सनिष्यन् । उपं । ब्रुवे ॥ ३ ॥

१८६ चित्तिभिः ज्ञानैरुपलक्षिताः १८६ देवासः देवाः १८६ तरुषः व्यसनेभ्यस्तारकस्य १८६ दक्षस्य बलस्य
१८६ क्रत्वा कर्मणा १८६ विधर्मणि विधारके यज्ञे १८६ अग्निं १८६ जनयन्त अजनयन् । १८६ भानुना भासमानेन १८६ ज्योतिषा
१८६ रुरुचानं रोचमानं १८६ महं महान्तमग्निम् १८६ अत्यं १८६ न भारसहमश्वमिव १८६ वाजम् अन्नं १८६ सनिष्यन्
लिप्समानोऽहम् १८६ उपं १८६ ब्रुवे स्तौमि ॥

आ मन्द्रस्य सनिष्यन्तो वरेण्यं वृणीमहे अह्यं वाजमृग्मियम् ।

रातिं भृगूणामुशिजं कविक्रतुमग्निं राजन्तं दिव्येन शोचिषा ॥ ४ ॥

आ । मन्द्रस्य । सनिष्यन्तः । वरेण्यम् । वृणीमहे । अह्यम् । वाजम् । ऋग्मियम् ।

रातिम् । भृगूणाम् । उशिजम् । कविऽक्रतुम् । अग्निम् । राजन्तम् । दिव्येन । शोचिषा ॥ ४ ॥

१८६ मन्द्रस्य स्तुत्यस्य वैश्वानरस्य संबन्धिनं १८६ वरेण्यं वरणीयम् १८६ अह्यम् अलज्जावहम् १८६ ऋग्मियं प्रशस्यं
१८६ वाजम् अन्नं १८६ सनिष्यन्तः लिप्समाना वयं १८६ भृगूणाम् ऋषीणां १८६ रातिम् अभिलषितार्थप्रदातारम्

वउशिजम् अभिलष्यन्तं वकविकृतं कान्तप्रज्ञं वदिभ्येन दिविभवेन वशोचिपा रोचिपा वराजन्तं
भ्राजमानम् वअग्निम् वआ ववृणीमहे संभजामहे ॥

अग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जना वाजश्रवसमिह वृक्तवर्हिषः ।

यतस्तुचः सुरुचं विश्वदेव्यं रुद्रं यज्ञानां साधदिष्टिमपसाम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः । वाजऽश्रवसम् । इह । वृक्तऽवर्हिषः ।

यतऽस्तुचः । सुऽरुचम् । विश्वऽदेव्यम् । रुद्रम् । यज्ञानाम् । साधत्ऽइष्टिम् । अपसाम् ॥ ५ ॥

ववृक्तवर्हिषः स्तीर्णवर्हिषः वयतस्तुचः प्रातस्तुच ऋत्विजः वसुम्नाय सुखार्थं ववाजश्रवसं मनुष्येभ्यः
प्रेरितान् वसुरुचं प्रशस्तदीप्तिमन्तं वविश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितं वरुद्रं दुःखानां द्रावकम् वअपसां
कर्मवतां वयज्ञानाम् । यजन्तीति यज्ञा यजमानाः । तेषां वसाधदिष्टि साधितयज्ञम् वअग्निम्^१ वइह
यज्ञे^१ वपुरः वदधिरे स्तुवन्ति ॥ ॥ १७ ॥

पावकशोचे तव हि क्षयं परि होतयज्ञेषु वृक्तवर्हिषो नरः ।

अग्ने दुव इच्छमानास आप्यमुपासते द्रविणं धेहि तेभ्यः ॥ ६ ॥

पावकऽशोचे । तव । हि । क्षयम् । परि । होतः । यज्ञेषु । वृक्तऽवर्हिषः । नरः ।

अग्ने । दुवः । इच्छमानासः । आप्यम् । उप । आसते । द्रविणम् । धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

हे वपावकशोचे शोधकदीप्ते हे वहोतः देवानामाह्वातः वयज्ञेषु वपरि परितः ववृक्तवर्हिषः
स्तीर्णवर्हिषः वदुवः परिचरणम् वइच्छमानासः इच्छन्तः वनरः नेतारः यजमानाः वआप्यम् आसुं
योग्यं वतव त्वत्संबन्धिनं वक्षयं निवासं यागगृहम् वउपासते सेवन्ते । वतेभ्यः वद्रविणं धनं
वधेहि विधेहि ॥

आ रोदसी अपृणदा स्वर्महज्जातं यदेनमपसो अधारयन् ।

सो अध्वराय परिणीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥ ७ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातम् । यत् । एनम् । अपसः । अधारयन् ।

सः । अध्वराय । परि । नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजऽसातये । चनऽहितः ॥ ७ ॥

वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वआ वअपृणत् आपूरयत् । तथा वमहत् प्रभूतं वस्वः अन्तरिक्षम्
वआ अपृणत् । वअपसः कर्मवन्तो यजमानाः वजातं वयत् यम्^२ वएनम् अग्निम् वअधारयन् । वअत्यो वन

अश्व इव ऽकविः क्रान्तः सर्वत्र व्याप्तः ऽचनोहितः निहितान्नः ऽसः अयमग्निः ऽवाजसातये वाजस्य
अन्नस्य कीर्तेर्वा सातये लाभाय ऽपरि ऽणीयते यज्ञार्थं नीयते ॥

नमस्यत हव्यदातिं स्वध्वरं दुवस्यत दम्यं जातवेदसम् ।

रथीऋतस्य बृहतो विचर्षणिरग्निर्देवानामभवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यऽदातिम् । सुऽअध्वरम् । दुवस्यत । दम्यम् । जातऽवेदसम् ।

रथीः । ऋतस्य । बृहतः । विऽचर्षणिः । अग्निः । देवानाम् । अभवत् । पुरऽहितः ॥ ८ ॥

१रथीः नेता १बृहतः महतः १ऋतस्य यज्ञस्य १विचर्षणिः द्रष्टा यः १अग्निः १देवानां १पुरोहितः
पुरस्तात् द्रष्टव्यतया स्थापितः १अभवत् १हव्यदातिं देवेभ्यो हविषां दातारं १स्वध्वरं शोभनयज्ञं
१दम्यं दमेभ्यो गृहेभ्यो हितं १जातवेदसं जातप्रज्ञं तमग्निं १नमस्यत पूजयत १दुवस्यत परिचरत ॥

तिस्रो यद्वस्य समिधः परिज्मनोऽग्नेरपुनन्नुशिजो अमृत्यवः ।

तासामेकामदधुर्मर्त्ये भुजमु लोकमु द्वे उप जामिमीयतुः ॥ ९ ॥

तिस्रः । यद्वस्य । सम्ऽइधः । परिऽज्मनः । अग्नेः । अपुनन् । उशिजः । अमृत्यवः ।

तासाम् । एकाम् । अदधुः । मर्त्ये । भुजम् ।

ऊँ इति । लोकम् । ऊँ इति । द्वे इति । उप । जामिम् । ईयतुः ॥ ९ ॥

१उशिजः कामयमानाः १अमृत्यवः मृत्युरहिता देवाः १यद्वस्य महतः १परिज्मनः परितो
गन्तुः १समिधः समिन्धिकाः प्रकाशिकाः १तिस्रः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्तिस्रस्तनूः १अपुनन्
अशोधयन् । ते देवाः १भुजं सर्वेषां पालयित्रीं १तासां तनूनां मध्ये १एकां पार्थिवीं तनुं १मर्त्ये
मर्त्यलोके १अदधुः न्यदधुः । १उ इति पादपूरणः^१ । इतरे १द्वे तनू १जामिं १लोकम् आसन्नमन्तरिक्षम्
१उप १ईयतुः गच्छतः । अथवा तिस्रः समिध आधारसमिधौ द्वे अनूयाजसमिच्चैकेति । तासां
समिधामेकामनूयाजसमिधं मर्त्ये इह लोके भोगहेतुमनूयाजपर्यन्तमदधुः धारयन्ति । ‘प्रजा वा
अनूयाजाः^२’ इति प्रजात्वेनानूयाजानां संस्तवात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः । इतरे द्वे समिधा-
वन्तरिक्षे दिव्यभोगहेतु उपेयतुः उपगच्छतः । ‘त्रीन्परिधींस्तिस्रः समिधः’ इति हि निगमः ॥

विशां कविं विस्पतिं मानुषीरिषः सं सीमकृण्वन्तस्वधितिं न तेजसे ।

स उद्वतो निवतो याति वेविषत्स गर्भमेषु भुवनेषु दीधरत् ॥ १० ॥

विशाम् । कविम् । विस्पतिम् । मानुषीः । इषः ।

सम् । सीम् । अकृण्वन् । स्वऽधितिम् । न । तेजसे ।

सः । उद्वतः । निवतः । याति । वेविषत् । सः । गर्भम् । एषु । भुवनेषु । दीधरत् ॥ १० ॥

वृषः पश्वादिलक्षणं धनमिच्छन्त्यः वमानुषीः मनुष्यप्रजाः विशां प्रजानां विश्वपतिं प्रभुं
 कविं मेधाविनं सीम् एनं स्वधितिं न असिमिव तेजसे तैक्ष्ण्यार्थं सम् अकृण्वन् समस्कुर्वन् ।
 सः अग्निः उद्धतः उच्छ्रायवतः^१ निवतः नीचैर्भाववतश्च प्रदेशान् वेविपत् व्याप्नुवन् याति
 गच्छति । सः एषु भुवनेषु गर्भम्^२ अरण्याः^३ दीधरत् आधारयत् ॥ १८ ॥

स जिन्वते जठरेषु प्रजज्ञिवान् वृषां चित्रेषु नानदन्न सिंहः ।

वैश्वानरः पृथुपाजा अमर्त्यो वसु रत्ना दयमानो वि दाशुषे ॥ ११ ॥

सः । जिन्वते । जठरेषु । प्रजज्ञिवान् । वृषां । चित्रेषु । नानदत् । न । सिंहः ।

वैश्वानरः । पृथुपाजाः । अमर्त्यः । वसु । रत्ना । दयमानः । वि । दाशुषे ॥ ११ ॥

प्रजज्ञिवान् जातः वृषा वर्षकः सः वैश्वानरः चित्रेषु नानाप्रकारेषु जठरेषु । प्राणिनां
 भेदाजठराणां भेदः । तेषु जिन्वते वर्धते । चित्रेषु नानाविधेष्वरण्येषु नानदत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन्
 सिंहः न सिंह इव । किंविधो वैश्वानरः । पृथुपाजाः पृथुतेजाः । अथवा पृथुवेगः । अमर्त्यः
 मरणधर्मरहितः दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय रत्ना रमणीयानि वसु वसूनि धनानि वि
 विशेषेण दयमानः प्रयच्छन् ॥

वैश्वानरः प्रत्नथा नाकमारुहदिवस्पृष्टं भन्दमानः सुमन्मभिः ।

स पूर्ववज्जनयञ्जन्तवे धनं समानमज्मं पर्येति जागृविः ॥ १२ ॥

वैश्वानरः । प्रत्नथा । नाकम् । आ । अरुहत् । दिवः । पृष्ठम् । भन्दमानः । सुमन्मभिः ।

सः । पूर्ववत् । जनयन् । जन्तवे । धनम् । समानम् । अज्मम् । परि । एति । जागृविः ॥ १२ ॥

सुमन्मभिः स्तोत्रभिः भन्दमानः स्तूयमानः वैश्वानरः जातमात्र एव प्रत्नथा प्रत्न इव
 चिरन्तन इव नाकम् । कं सुखम् अकं दुःखम् । न विद्यतेऽकं यस्मिन् तन्नाकम् । दिवः अन्तरिक्षस्य
 पृष्ठम् उपरितनप्रदेशं स्वरोहिद्भिः आरुहत् आरोहति । सः वैश्वानरः पूर्ववत् पूर्वैभ्यः ऋषिभ्यः
 इव जन्तवे स्तोत्रे यजमानाय धनं पश्वादिलक्षणं जनयन् संपादयन् जागृविः सदा प्रबुद्धः
 समानं सर्वेषां देवानां साधारणम् अज्मम् आकाशमार्गं पर्येति सूर्यरूपेण गच्छति ॥

ऋतावानं यज्ञियं विप्रमुक्थ्यमा यं दधे मातरिश्वा दिवि क्षयम् ।

तं चित्रयामं हरिकेशमीमहे सुदीतिमग्निं सुविताय नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतवानम् । यज्ञियम् । विप्रम् । उक्थ्यम् । आ । यम् । दधे । मातरिश्वा । दिवि । क्षयम् ।

तम् । चित्रयामम् । हरिकेशम् । ईमहे । सुदीतिम् । अग्निम् । सुविताय । नव्यसे ॥ १३ ॥

वक्रतावानं बलवन्ते वयज्ञियं यज्ञार्हं विप्रं मेधाविनम् उक्थ्यं स्तुत्यं दिवि शुलोके क्षयं
 निवसन्ते यम् अग्निं मातरिश्वा वायुर्शुलोकादाहृत्य पृथिव्याम् आ वधे आहितवान् । चित्रयामं
 नानाविधगमनं हरिकेशं पिङ्गलार्चिषं सुदीप्तिं शोभनदीप्तिं तम् अग्निं नव्यसे नवतराय
 सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय धनाय तदर्थम् ईमहे याचामहे ॥

शुचिं न यामन्निपिरं स्वर्दृशं केतुं दिवो रोचनस्थामुर्बुधम् ।

अग्निं मूर्धानं दिवो अग्रतिष्कुतं तमीमहे नमसा वाजिनं बृहत् ॥ १४ ॥

शुचिम् । न । यामन् । इषिरम् । स्वःऽदृशम् । केतुम् । दिवः । रोचनऽस्थाम् । उषःऽवुधम् ।

अग्निम् । मूर्धानम् । दिवः । अप्रतिस्कुतम् । तम् । ईमहे । नमसा । वाजिनम् । बृहत् ॥ १४ ॥

१न इति संप्रत्यर्थे । १शुचिं दीप्तं १यामन् यामनि यज्ञे १इषिरम् एषणीयं १स्वर्दशं सर्वदशं
सर्वपदार्थविज्ञानयुक्तं १दिवः शुलोकस्य १केतुं प्रज्ञापकं १रोचनस्थां रोचनस्थम् । रोचनः सूर्यः तस्मिन्
तिष्ठन्तम् । १उपबुधम् अग्निहोत्रिकरूपेण १उपसि प्रबुध्यमानं १दिवः स्वर्गस्य १मूर्धानं प्रधानम् १अप्र-
तिष्कृतम् अप्रतिहतशब्दं १वाजिनम् अन्नवन्तं १बृहत् महान्तं १तम् १अग्निं १नमसा स्तोत्रेण १ईमहे
याचामहे ॥

मन्त्रं होतारं शुचिमद्वयाविनं दमूनसमुक्थयं विश्वचर्षणिम् ।

रथं न चित्रं वर्षुषाय दर्शितं मनुर्हितं सदमिद्राय ईमहे ॥ १५ ॥

मन्दम् । होतारम् । शुचिम् । अद्वयाविनम् । दमूनसम् । उक्थ्यम् । विश्वऽचर्षणिम् ।

रथम् । न । चित्रम् । वपुषाय । दर्शितम् । मनुःऽहितम् । सदम् । इत् । रायः । ईमहे ॥१५॥

१ मन्त्रं स्तुत्यं २ होतारं देवानामाह्वितारं ३ शुचिं सर्वदा शुद्धम् ४ अद्वयाविनं द्वयहीनम् ५ अकुटिलं
६ दमूनसं दानमनसम् ७ उक्थ्यं श्रेष्ठं ८ विश्वचर्षणिं विश्वस्य दृष्टारं ९ चित्रं नानाविधवर्णं १० रथं ११ न रथमिव
१२ वपुषाय रूपार्थं १३ दर्शतं दर्शनीयं १४ सदमित् सदैव १५ मनुहितं सर्वेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं तमग्निं १६ रायः
१७ धनानि १८ ईमहे याचामहे । अत्र राज्ञां कर्मत्वादस्य द्विकर्मकत्वम् ॥ ॥ १९ ॥

‘वैश्वानराय’ इत्येकादशचं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका-‘वैश्वानरायैकादश’ इति । पूर्वसूक्ते ‘वैश्वानरीयं तु जागतं तु’ इत्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्य जगती छन्दो वैश्वानरोऽग्निदेवता । अस्य सूक्तस्याग्निष्टोमे आग्निमारुते शस्त्रे विनियोगः । सूच्यते^३ हि-‘वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः करस्यर्वते’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

१. क-झ-अभिहोत्रकर्मरूपेण; झ१-अभिहोत्रांकरूपेण; म-अभिहोत्रिकर्मरूपेण । २. झ१-यद्वयाहिनम्, ण-त-थ-यद्वयहानम्; न-यद्वहानम् । ३. ख-ग-च-ण१-सूत्रितम्; झ१-सूचितम्; ण-न-व-सूत्रिते ।

वैश्वानरायं पृथुपाजसे विपो रत्ना विधन्त धरुणेषु गातवे ।

अग्निर्हि देवाँ अमृतो दुवस्यत्यथा धर्माणि सनता न दूदुषत् ॥ १ ॥

वैश्वानरायं । पृथुऽपाजसे । विपः । रत्ना । विधन्त । धरुणेषु । गातवे ।

अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्यति । अथ । धर्माणि । सनता । न । दूदुषत् ॥ १ ॥

वविपः मेधाविनः स्तोतारः पृथुपाजसे बहुबलाय बह्वन्नाय वा । पाजःशब्दस्य बलान्नान्नोः पाठात् । वैश्वानराय अग्नये धरुणेषु धर्मेषु यज्ञेषु रत्ना रमणीयानि स्तोत्राणि गातवे सम्भार्ग-
लाभाय विधन्त परिचरन्ति कुर्वन्ति । अमृतः मरणरहितः अग्निः देवान् दुवस्यति हविषां
प्रदानेन परिचरति । हिः प्रसिद्धौ । अथ अतः कारणात् कोऽपि सनता सनातनानि धर्माणि यज्ञान्
न दूदुषत् न दूषयति ॥

अन्तर्दूतो रोदसी दस्म ईयते होता निषत्तो मनुषः पुरोहितः ।

क्षयं बृहन्तं परि भूषति द्युभिर्देवेभिरग्निरिषितो धियावसुः ॥ २ ॥

अन्तः । दूतः । रोदसी इति । दस्मः । ईयते । होता । निऽसत्तः । मनुषः । पुरःऽहितः ।

क्षयम् । बृहन्तम् । परि । भूषति । द्युभिः । देवेभिः । अग्निः । इषितः । धियावसुः ॥ २ ॥

दस्मः दर्शनीयः होता अग्निः दूतः देवानां दूतः सन् रोदसी रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः अन्तः
मध्ये ईयते गच्छति । मनुषः मनोजातस्य मनुष्यस्य पुरोहितः आहवनीयादिरूपेण पुरतः स्थापितः
निषत्तः निषण्णः सन् अग्निः द्युभिः दीप्तिभिः बृहन्तं महान्तं क्षयं यज्ञगृहं परि भूषति
अलंकुरुते । देवेभिः देवैः इषितः प्रेषितः धियावसुः प्रज्ञया व्यासः । एते द्वे अग्निविशेषे ॥

केतुं यज्ञानां विदथस्य साधनं विप्रासो अग्निं महयन्त चित्तिभिः ।

अपांसि यस्मिन्नधि संदधुर्गिरस्तस्मिन्सुम्नानि यजमान आ चके ॥ ३ ॥

केतुम् । यज्ञानाम् । विदथस्य । साधनम् । विप्रासः । अग्निम् । महयन्त । चित्तिभिः ।

अपांसि । यस्मिन् । अधि । सम्ऽदधुः । गिरः । तस्मिन् । सुम्नानि । यजमानः । आ । चके ॥ ३ ॥

यज्ञानां केतुं प्रज्ञापकं विदथस्य यज्ञस्य गृहस्य वा साधनं प्राप्तिसाधनमसाधारण-
कारणं सन्तम् अग्निं विप्रासः विप्राः चित्तिभिः स्वकर्मभिः महयन्त पूजयन्ति । किञ्च गिरः
स्तोतारः यस्मिन् अग्नौ अपांसि स्वानुष्ठेयानि कर्माणि अधि संदधुः संदधते यजमानः
तस्मिन् अग्नौ सुम्नानि सुखानि आ चके कामयते ॥

१. क-झ-झ१-ण-त-थ-न-व-विभावसुः प्रभया; म-धियावसुः प्रभया । २. क-ख-ग-झ-म-व-सुखानि प्राप्य;
ण-ण१-न-सुखानि नास्ति । ३. क-झ-म-प्रकाशते । अथ तस्मिन्नग्नौ सुम्नानि सुखानि आचके कामयते ।

पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्वयुनं च वाघताम् ।

आ विवेश रोदसी भूरिवर्षसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः ॥ ४ ॥

पिता । यज्ञानाम् । असुरः । विपःऽचिताम् । विऽमानम् । अग्निः । वयुनम् । च । वा घताम् ।

आ । विवेश । रोदसी इति । भूरिऽवर्षसा । पुरुऽप्रियः । भन्दते । धामऽभिः । कविः ॥ ४ ॥

यज्ञानां विपिता पालयिता विपश्चितां विदुषां स्तोतृणाम् असुरः बलप्रदः वाघताम् ऋत्विजां वयुनं ज्ञानसाधनं विमानं विमीयते फलमिति विमानं यज्ञादिकर्मसाधनम् । सः अग्निः भूरिवर्षसा पार्थिववैद्युतादिबहुविधरूपेण रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ विवेश प्रविशति । पुरुप्रियः मनुष्येष्वधिकं प्रियः । अथवा पुरुषां श्रेष्ठानां प्रियः पुरुप्रियः । धामभिः तेजोभिर्युक्तः कविः अग्निः भन्दते यजमानेन स्तूयते ॥

चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदं स्वविदम् ।

विगाहं तूर्णिं तविषीभिरावृतं भूर्णिं देवासं इह सुश्रियं दधुः ॥ ५ ॥

चन्द्रम् । अग्निम् । चन्द्रऽरथम् । हरिऽव्रतम् । वैश्वानरम् । अप्सुऽसदम् । स्वःऽविदम् ।

विऽगाहम् । तूर्णिम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । भूर्णिम् । देवासः । इह । सुऽश्रियम् । दधुः ॥ ५ ॥

देवासः देवाः चन्द्रम् आह्लादकरं चन्द्ररथम् । चन्द्रः आह्लादको रथो यस्येति तं हरिव्रतं पिङ्गलवर्णं हरित्वचं वा । हरित्वचमिति शाखान्तरम् । अप्सुषदम् अप्सु सीदन्तं स्वविदं सर्वज्ञं विगाहं विगाहमानं सर्वत्र व्याप्तं तूर्णिं क्षिप्रगामिनं शत्रूणां हिंसितारं वा तविषीभिः बलैः आवृतं भूर्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीप्तिं वैश्वानरम् इह इह लोके दधुः आदधुः ॥ २० ॥

अग्निर्देवेभिर्मनुषश्च जन्तुभिस्तन्वानो यज्ञं पुरुपेशसं धिया ।

रथीरन्तरीयते साधदिष्टिभिर्जीरो दमूना अभिशस्तिचातनः ॥ ६ ॥

अग्निः । देवेभिः । मनुषः । च । जन्तुऽभिः । तन्वानः । यज्ञम् । पुरुऽपेशसम् । धिया ।

रथीः । अन्तः । ईयते । साधदिष्टिभिः । जीरः । दमूनाः । अभिशस्तिऽचातनः ॥ ६ ॥

देवैः साधदिष्टिभिः साधितयज्ञैः जन्तुभिः ऋत्विग्भिः च धिया कर्मणा मनुषः यजमानस्य पुरुपेशसं बहुरूपम् । पेश इति रूपनाम । पुरोडाशपशुसोमहविर्भेदैरेकाहाहीनसत्रात्मकभेदैः च नानाविधरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन् रथीः सर्वस्य लोकस्य नेता जीरः क्षिप्रकारी दमूनाः

१. क-झ-म-प्रज्ञासाधनम् । २. झ१- 'विमानं' नास्ति । ३. क-झ-चन्द्रवत्; ख-ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न-म-व-चन्द्रम् । ४. क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व- 'देवैः...यजमानस्य' इत्येतच्चास्ति । ५. झ-म-अवान्तरभेदैश्च ।

दान्तमना दानमना वा ॥ अभिज्ञास्तिचातनः अभिज्ञास्तीनामरातीनां यज्ञविघ्नकारिणां रक्षसां
चातयिता नाशयिता ॥ अग्निः ॥ अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ॥ ईयते गच्छति ॥

अग्ने जरस्व स्वपत्य आयुन्यूर्जा पिन्वस्व समिषो दिदीहि नः ।

वयांसि जिन्व बृहतश्च जागृव उशिग्देवानामसि सुक्रतुर्विषाम् ॥ ७ ॥

अग्ने । जरस्व । सुऽअपत्ये । आयुनि । ऊर्जा । पिन्वस्व । सम । इषः । दिदीहि । नः ।

वयांसि । जिन्व । बृहतः । च । जागृवे । उशिक् । देवानाम् । असि । सुऽक्रतुः । विषाम् ॥ ७ ॥

हे ॥ अग्ने ॥ स्वपत्ये सुपुत्रे ॥ आयुनि आयुषि ॥ निमित्तसप्तम्येपा ॥ आयुषि निमित्ते ॥ जरस्व
देवान् स्तुहि । होतारमधिष्ठाय ॥ ऊर्जा रसेनाग्नेन वा ॥ पिन्वस्व देवान् प्रीणय । नः अस्माकम् ॥ इषः
सस्यार्थं वृष्टीः ॥ सं ॥ दिदीहि संदीपय । वयांसि अन्नानि ॥ च । ' वयः क्षयः ' (नि. २. ७. ७)
इत्यन्ननामसु पाठात् । जिन्व देहि । हे ॥ जागृवे सर्वदा जागरणशील ॥ बृहतः महतो यजमानस्य
जिन्वेति संबन्धः । सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनयज्ञो वा त्वं ॥ विषां मेधाविनां ॥ देवानाम् ॥ उशिक्
कान्तः ॥ असि ॥

विश्वपतिं यद्वहमतिथिं नरः सदा यन्तारं धीनामुशिजं च वाघताम् ।

अध्वराणां चेतनं जातवेदसं प्र शंसन्ति नमसा जुतिभिर्वृधे ॥ ८ ॥

विश्वपतिम् । यद्वहम् । अतिथिम् । नरः । सदा । यन्तारम् । धीनाम् । उशिजम् । च । वाघताम् ।

अध्वराणाम् । चेतनम् । जातवेदसम् । प्र । शंसन्ति । नमसा । जुतिभिः । वृधे ॥ ८ ॥

॥ नरः नेतारः स्तोतारो वा ॥ विश्वपतिं विशां मनुष्याणां पतिं विश्वस्य पतिमिति वा ॥ यद्वहं
महान्तम् ॥ अतिथिं सर्वस्यातिथिभूतं ॥ धीनां बुद्धीनां कर्मणां वा ॥ यन्तारं नियन्तारं ॥ वाघतां ॥ च ॥
ऋत्विजां च ॥ उशिजं कान्तं मनोज्ञम् ॥ अध्वराणां यागानां ॥ चेतनं प्रज्ञापकं ॥ जुतिभिः वेगैर्युक्तं ॥ जात-
वेदसम् अग्निं ॥ वृधे वृद्धये समृद्धये ॥ नमसा नमस्कारेण स्तुतिभिश्च सदा ॥ प्र ॥ शंसन्ति प्रशंसां कुर्वन्ति ॥

विभावा देवः सुरणः परि क्षितीरग्निर्बभूव शर्वसा सुमद्रथः ।

तस्य व्रतानि भूरिपोषिणो वयमुप भूषेम दम आ सुवृक्तिभिः ॥ ९ ॥

विभावा । देवः । सुरणः । परि । क्षितीः । अग्निः । बभूव । शर्वसा । सुमद्रथः ।

तस्य । व्रतानि । भूरिपोषिणः । वयम् । उप । भूषेम । दमे । आ । सुवृक्तिभिः ॥ ९ ॥

१. म- ' च ' नास्ति । २. क-क्ष-क्ष१-ण-त-थ-न-व-प्रज्ञापनम्, ग-ण१-प्रज्ञायकम्; म-प्रज्ञातनम् ।

३. क-क्ष-क्ष१-ण-थ-न-म-व- ' सदा ' नास्ति ।

वैश्वानरं दीप्तिमान् देवः स्तूयमानः सुरगः । अत्र वर्णलोपश्छान्दसः । शोभनं रमयतीति सुरमणः । सुमद्रथः शोभनरथः अग्निः शवसा बलेन क्षितीः सर्वाः प्रजाः परि बभूव परितो गृह्णाति । अत्र भवतेरुपसर्गवशात् परिग्रहार्थत्वम् । भूरिपोषिणः बहूनां पोषयितुं पालयितुः^१ दमे यज्ञगृहे । दम इति गृहनामसु पाठात् । निवसतः तस्य अग्नेः व्रतानि कर्माणि वयं सुवृत्तिभिः स्तोत्रैः उप भूषेम उपभूषयामः प्रकाशयामः ॥

वैश्वानर तव धामान्या चके येभिः स्वर्विदभवो विचक्षण ।

जात आपृणो भुवनानि रोदसी अग्ने ता विश्वा परिभूरसि त्मना ॥ १० ॥

वैश्वानर । तव । धामानि । आ । चके । येभिः । स्वःऽवित् । अभवः । विऽचक्षण ।

जातः । आ । अपृणः । भुवनानि । रोदसी इति ।

अग्ने । ता । विश्वा । परिऽभूः । असि । त्मना ॥ १० ॥

हे वैश्वानर तव धामानि त्वत्संबन्धीनि तेजांसि आ चके अभिष्टौमि । हे-विचक्षण प्राज्ञं त्वं येभिः यैस्तेजोभिः स्वर्वित् सर्ववित्^२ सर्वज्ञः अभवः भवसि । जातमात्रस्त्वं भुवनानि भूतजातानि रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपृणः आपूरयः । हे अग्ने विश्वा विश्वानि सर्वाणि ता तानि भूतजातानि त्मना आत्मना परिभूरसि परिग्रहीतासि ॥

वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः ।

उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । सुऽअपस्यया । कविः ।

उभा । पितरा । महयन् । अजायत । अग्निः । द्यावापृथिवी इति । भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्य अग्नेः दंसनाभ्यः तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यः बृहत् महद्भनं भवतीति यत् तदवितथम् । यतः कारणात् एकः मुख्यः कविः अग्निः स्वपस्यया शोभनयज्ञादिकर्मच्छया यजमानादिभ्यो धनम् अरिणात् ददाति । सोऽयम् अग्निः भूरिरेतसा बहुरेतस्कौ उभा उभौ पितरा पितरौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ महयन् पूजयन् अजायत ॥ २१ ॥

‘समित्समित्’ इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—‘समित्स-मिदाग्नियः’ इति । इध्मादिस्वाहाकृत्यन्ताः पूर्वोक्ताः प्रत्युचं देवताः । पशौ वैश्वामित्राणामाग्नीसूक्तम्^३ । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु त्वष्टुर्याज्या ‘तन्नः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘इह त्वष्टारमग्नियं तन्नस्तुरीपमध पोषयितु’ (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘तन्न-स्तुरीपमध पोषयितु देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

१. ख-ग-च-झ१-ण१-त-थ-न-‘पालयितुः’ नास्ति । २. त-थ-म-‘सर्ववित्’ नास्ति । ३. क-ख-च-झ-म-व-विश्वामित्राणां ।

सुमित्समित्सुमना बोध्यस्मे शुचाशुचा सुमतिं रासि वस्वः ।

आ देव देवान्यजथाय वक्षि सखा सखीन्त्सुमना यक्ष्यमे ॥ १ ॥

समित्समित् । सुऽमनाः । बोधि । अस्मे इति । शुचाऽशुचा । सुऽमतिम् । रासि । वस्वः ।

आ । देव । देवान् । यजथाय । वक्षि । सखा । सखीन् । सुऽमनाः । यक्षि । अग्ने ॥ १ ॥

वसमित्समित् अत्यर्थं समिद्धस्त्वं वसुमनाः वबोधि बुध्यस्व । शुचाशुचा अत्यर्थं प्रसर्पकेण ज्योतिषा युक्तस्त्वं वस्वः वसुनो धनस्य तद्विषयां वसुमतिं शोभनां बुद्धिम् अस्मे अस्मभ्यं रासि देहि । हे देव द्योतमान देवान् यजनीयान् यजथाय यज्ञाय तदर्थम् आ वक्षि आवहसि । हे अग्ने सखा देवानां सखा त्वं सुमनाः सन् सखीन् देवान् यक्षि यजस्व ॥

यं देवासस्त्रिरहन्नायजन्ते दिवेदिवे वरुणो मित्रो अग्निः ।

सेमं यज्ञं मधुमन्तं कृधी नस्तनूनपाद्घृतयोनिं विधन्तम् ॥ २ ॥

यम् । देवासः । त्रिः । अहन् । आऽयजन्ते । दिवेऽदिवे । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

सः । इमम् । यज्ञम् । मधुऽमन्तम् । कृधि । नः । तनूऽनपात् । घृतऽयोनिम् । विधन्तम् ॥ २ ॥

वरुणः मित्रः अग्निः एते त्रयो देवाः^१ यम् अग्निं दिवेदिवे प्रतिदिवसम् अहन् अहनि त्रिः प्रातर्मध्याह्नसायंतनेषु सवनेषु त्रिवारम् आयजन्ते हे तनूनपात् तनूनां शरीराणां न पातयितः सः त्वं घृतयोनिं घृतस्योदकस्य कारणं विधन्तं विधीयमानं क्रियमाणं नः अस्मदीयम् इमं यज्ञं मधुमन्तम् । मध्वित्युदकनाम । वृष्ट्यादिफलयुक्तं कृधि कुरु ॥

प्र दीधितिर्विश्ववारा जिगाति होतारमिळः प्रथमं यजध्वै ।

अच्छा नमोभिर्वृषभं वन्दध्वै स देवान्यक्षदिषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

प्र । दीधितिः । विश्वऽवारा । जिगाति । होतारम् । इळः । प्रथमम् । यजध्वै ।

अच्छ । नमःऽभिः । वृषभम् । वन्दध्वै । सः । देवान् । यक्षत् । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

विश्ववारा विश्वैर्जनैर्वरणीया दीधितिः स्तुतिर्दीप्तिर्वा होतारं देवानामाह्वतारमग्निं प्र जिगाति जिगातु प्रकर्षेण गच्छतु । प्रथमं मुख्यम् अच्छ आभिमुख्येन वृषभं संपदां वर्षितारं वन्दध्वै वन्दितुं योग्यमिति शेषः । अग्निं नमोभिः नमस्कारैः सह इळः इषो हवीरूपाण्यन्त्रानि यजध्वै यष्टुं प्रीणयितुं प्रजिगातु^२ । इषितः अस्माभिः प्रेरितः यजीयान् यष्टुतमः सः अग्निः देवान् यक्षत् यजतु ॥

ऊर्ध्वो वा गातुरध्वरे अकार्यूर्ध्वा शोचींषि प्रस्थिता रजांसि ।

दिवो वा नाभा न्यसादि होता स्तृणीमहि देवव्यचा वि बर्हिः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वाम् । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वा । शोचींषि । प्रस्थिता । रजांसि ।

दिवः । वा । नाभा । नि । असादि । होता । स्तृणीमहि । देवव्यचाः । वि । बर्हिः ॥ ४ ॥

वां युवयोः । अग्निश्च बर्हिश्चोभौ वामित्युच्येते^१ । समिदादिभिः सहितस्यैवाग्नेर्देवतात्वात् ।
 ऊर्ध्वः उन्नतः । गातुः यज्ञमार्गः । अध्वरे यज्ञे । अकारि आश्रयः क्रियते । शोचींषि अर्चिष्मन्ति
 रजांसि हवींषि । ऊर्ध्वा ऊर्ध्वं । प्रस्थिता^२ । होता अग्निः । दिवः दीप्यमानस्य यागगृहस्य । नाभा
 नाभौ मध्यप्रदेशे^३ । न्यसादि निपीदति । देवव्यचाः देवैर्व्यासं । बर्हिः च । चार्थे वाशब्दः । वि
 स्तृणीमहि विशेषेण स्तृणीमः ॥

सप्त होत्राणि मनसा वृणाना इन्वन्तो विश्वं प्रति यन्नृतेन ।

नृपेशसो विदथेषु प्र जाता अभीमं यज्ञं वि चरन्त पूर्वीः ॥ ५ ॥

सप्त । होत्राणि । मनसा । वृणानाः । इन्वन्तः । विश्वम् । प्रति । यन् । ऋतेन ।

नृपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभि । इमम् । यज्ञम् । वि । चरन्त । पूर्वीः ॥ ५ ॥

मनसा वृणानाः प्रार्थ्यमानाः ऋतेन उदकेन विश्वम् इन्वन्तः प्रीणयन्तो देवाः सप्त
 होत्राणि होतृणां वषट्कर्तृणां कर्माणि प्रति यन् प्रतिगच्छन्ति । अतः परं द्वारां स्तुतिः । नृपेशसः
 नररूपाः विदथेषु यागेषु जाताः उत्पन्ना पूर्वीः बह्व्यो विग्रहवत्यो यज्ञद्वाराभिमानिदेवताः^४
 इमम् अस्मदीयं यज्ञं प्र^५ वि चरन्त प्रविचरन्तु ॥ ॥ २२ ॥

आ भन्दमाने उषसा उपाके उत स्मयेते तन्वा विरूपे ।

यथा नो मित्रो वरुणो जुजोषदिन्द्रो मरुत्वा उत वा महोभिः ॥ ६ ॥

आ । भन्दमाने इति । उषसौ । उपाके इति । उत । स्मयेते इति । तन्वा । विरूपे इति विरूपे ।

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । जुजोषत् । इन्द्रः । मरुत्वान् । उत । वा । महः । अभिः ॥ ६ ॥

आ^६ भन्दमाने स्तूयमाने उपाके परस्परं संगते उषसा । नक्तापेक्षया द्विवचनम् ।
 नक्तोपसौ^७ रात्र्यहनी आगच्छताम् । उत अपि च विरूपे पृथग्रूपे तन्वा प्रकाशरूपेण शरीरेण स्मयेते

१. ख-ग-च-झ-झण-ण-थ-न-म-व-वामित्युच्यते । २. झ-प्रस्थितानि । ३. म-मध्ये मध्यप्रदेशे ।
 ४. क-ख-ग-च-झ-ण-थ-म-व-अभिमानिनी (: ?) देवताः ; न-अभिमानिनीदेवताः । ५. ख-ग-च-ण-
 फ-अभि ; त-थ-प्र नास्ति । ६. क-झ-म-आ नास्ति । ७. ख-ग-ण-थ-नक्तोपसौ ।

प्रकाशेते । १मित्रः १वरुणः १उत १वा अपि च १इन्द्रः १मरुत्वान् च १नः अस्मान् १यथा १जुजोषत्
यथा सेवेत तथा १महोभिः तेजोभिर्युक्ते इमे द्यावापृथिव्यौ कुरुताम् ॥

दैव्या होतारा प्रथमा न्यृञ्जे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमित्त आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।

ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतम् । व्रतपाः । दीध्यानाः ॥ ७ ॥

१दैव्या दिव्यौ १प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ १होतारा आह्वतारावग्नी १न्यृञ्जे प्रसाधयामि ।
१ऋतम् उदकं १शंसन्तः आशंसमानाः १सप्त १पृक्षासः । पृक्षमन्नम् । तद्वन्त ऋत्विजस्तमग्निं
१स्वधया सोमेन हविषा १मदन्ति मादयन्ति । १व्रतपाः व्रतानां कर्मणां रक्षितारः १दीध्यानाः
दीप्यमानाः अथवा स्वकर्मभिरग्निं दीपयन्त ऋत्विजः १अनु १व्रतं व्रतेषु १ऋतमित् अग्निमेव
१आहुः । अग्निमेव ऋतभूतमाहुरित्यर्थः । एवकारार्थे इच्छब्दः ॥

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्यैभिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिर्वाक् तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्यैभिः । अग्निः ।

सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

१भारतीभिः भरतस्य सूर्यस्य संबन्धिनीभिः १सजोषाः संगता १भारती वाक् १आ गच्छतु ।
१देवैः १मनुष्यैभिः मनुष्यैश्च संगता १इळा च भूमिश्चागच्छतु १अग्निः च । १सारस्वतेभिः सरस्वती-
संबन्धिभिर्मध्यमस्थानैः सह १सरस्वती माध्यमिका वागागच्छतु । १तिस्रः देव्यः वागिळाभारस्य
आगच्छन्तु । १अर्वाक् आभिमुख्यम् एतत् १बर्हिः १आ १सदन्तु आसीदन्तु ॥

तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु देव त्वष्टर्वि रराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अध । पोषयित्नु । देव । त्वष्टः । वि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुदक्षः । युक्तग्रावा । जायते । देवकामः ॥ ९ ॥

हे १देव १त्वष्टः सृष्टिकर्तः १रराणः रममाणस्त्वम् १अध अनन्तरं १नः अस्मान् १तुरीपं तारकं
१पोषयित्नु पोषकं १तत् प्रसिद्धं रेतः १वि १स्यस्व मोचय । १यतः विमोचनात् १वीरः सत्त्ववान्

१कर्मण्यः कर्मसु कुशलः १सुदक्षः सुबलः १युक्तग्रावा अभिपवार्थग्रावयुक्तः । सोममुद्दिश्येत्यर्थः ।
१देवकामः देवान् कामयमानः पुत्रः १जायते जायेत ॥

वनस्पतेऽव सृजोप देवानग्निहविः शमिता सुदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १० ॥

वनस्पते । अव । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता । सुदयाति ।

सः । इत् । ऊँ इति । होता । सत्यतरः । यजाति । यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

हे १वनस्पते १देवान् १उप १अव १सृज समीपे कुरु । १शमिता पशोः संस्कर्ता १अग्निः
वनस्पतिश्च १हविः १सुदयाति देवान् प्रति प्रेरयतु । १सत्यतरः । अत्यर्थं सत्यः सत्यतरः । सत्य-
स्वरूपः १सः १इत् स एव १होता १यजाति यजतु । १यथा यतः कारणात् स एवाग्निः १देवानां
१जनिमानि जन्मानि १वेद वेत्ति अतः स एव यजस्वित्यर्थः ॥

आ याहिमे समिधानो अर्वाङ्इन्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।

बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । याहि । अग्ने । सम्ऽइधानेः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । तुरेभिः ।

बर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

हे १अग्ने १अर्वाक् अस्मदभिमुखं १समिधानः समिध्यमानो ज्वालारूपेण दीप्यमानस्त्वम् १आ
१याहि देवतारूपेणागच्छ । कथमिति उच्यते । नोऽस्माकं यज्ञम् १इन्द्रेण १देवैः च १तुरेभिः स्वर-
माणैर्देवैः १सरथं समानरथं यथा तथा आयाहि । किञ्च १सुपुत्रा १अदितिः अपि १नः १बर्हिः
१आस्ताम् अध्यास्ताम् । स्वाहाकारेण युक्ताः १अमृताः निरयाः १देवाः १मादयन्तां^१ तृप्यन्तु ॥ १२३ ॥

‘प्रत्यग्निरुपसः’ इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका-
‘प्रत्यग्निः’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिसूक्तत्रयस्य^२ विनियोगः । सूत्रितं च-
‘प्रत्यग्निरुपस इति त्रीणि’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । ‘इळामग्ने’ इत्यस्योक्तो विनियोगः ॥

प्रत्यग्निरुपसश्चेकितानोऽवोधि विप्रः पदवीः कवीनाम् ।

पृथुपाजा देवयद्धिः समिद्धोऽप द्वारा तमसो वहिरावः ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसः । चेकितानः । अवोधि । विप्रः । पदवीः । कवीनाम् ।

पृथुपाजाः । देवयत्सभिः । सम्ऽइद्धः । अप । द्वारा । तमसः । वहिः । आवरित्यावः ॥ १ ॥

१. ण-ससादयन्ताम्; थ-समादयता; म-सह मादयन्ताम् । २. क-ग-च-क्ष-ण-ण-त-थ-न-म-व-
०सूक्ते यस्य; ख-०सूक्तस्य ।

१उपसः १क्षेकितानः जानन् १विप्रः मेधावी १कवीनां क्रीन्तदृशां १पदवीः मार्गान् गच्छन्
यः १अग्निः १प्रति १अबोधि प्रतिबुध्यते १पृथुपाजाः पृथुतेजाः १देवयद्भिः देवकामैः १समिद्धः
सम्यग्दीप्तः सः १वह्निः १तमसः अज्ञानस्य १द्वारा आगमनद्वाराणि १अप १आवः अपावृणोति ॥

प्रेद्वग्निर्वावृधे स्तोमेभिर्गीर्भिः स्तोतृणां नमस्य उक्थैः ।

पूर्वाऋतस्य संदृशश्चक्रानः सं दूतो अद्यौदुषसो विरोके ॥ २ ॥

प्र । इत् । ऊँ इति । अग्निः । वृधे । स्तोमेभिः । गीःभिः । स्तोतृणाम् । नमस्यः । उक्थैः ।

पूर्वीः । ऋतस्य । समऽदृशः । चक्रानः । सम् । दूतः । अद्यौत् । उषसः । विऽरोके ॥ २ ॥

१नमस्यः पूज्यः यः १अग्निः १स्तोतृणां स्तोत्रैः १गीर्भिः वाग्भिः १उक्थैः शस्त्रैश्च १प्र १ववृधे
वृद्धिं प्राप्नोति १दूतः देवानां दूतः सः १पूर्वीः बह्वीः १ऋतस्य आदित्यस्य १संदृशः दीप्तिः १चक्रानः
कामयमानः सन् १उपसो १विरोके विरोचने प्रातःकाले १सम् १अद्यौत् द्योतते । १इत् १उ पूरणौ ॥

अधाययग्निर्मानुषीषु विक्ष्वपां गर्भे मित्र ऋतेन साधन् ।

आ हर्यतो यजतः सान्वस्थादभूदु विप्रो हव्यो मतीनाम् ॥ ३ ॥

अधायि । अग्निः । मानुषीषु । विक्षु । अपाम् । गर्भैः । मित्रः । ऋतेन । साधन् ।

आ । हर्यतः । यजतः । सानु । अस्थात् । अभूत् । ऊँ इति । विप्रः । हव्यः । मतीनाम् ॥ ३ ॥

१मित्रः यजमानानां मित्रभूतः १ऋतेन सत्येन १साधन् कामान् साधयन् १अपां १गर्भः १अग्निः
१मानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु १विक्षु प्रजासु १अधायि देवैः आहितः । किंच १हर्यतः स्पृहणीयः
१यजतः यष्टव्यः सः १सानु उच्छ्रितं धिष्यमुत्तरवेद्याख्यम् १आ १अस्थात् अध्यतिष्ठत् । १विप्रः
प्राज्ञोऽग्निः १मतीनां मातृणां १स्तोतृणां १हव्यः स्तुत्यः १अभूत् । १उ १पूरणः ॥

मित्रो अग्निर्भवति यत्समिद्धो मित्रो होता वरुणो जातवेदाः ।

मित्रो अध्वर्युरिषिरो दमूना मित्रः सिन्धूनामुत पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

मित्रः । अग्निः । भवति । यत् । समऽईद्धः । मित्रः । होता । वरुणः । जातऽवेदाः ।

मित्रः । अध्वर्युः । इषिरः । दमूनाः । मित्रः । सिन्धूनाम् । उत । पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

१. म-आगमस्य द्वाराणि । २. क-क्ष-क्ष१-ण-त-थ-न-म-व- ' इत् उ पूरणौ ' नास्ति । ३. म-मन्त्रा-
णाम् । ४. क-क्ष-क्ष१-ण-त-थ-न-म-व- ' उ पूरणः ' नास्ति ।

इयमृक् अग्निं सर्वात्मकत्वेन स्तौति । यत् यदा समिद्धः अग्निः तदा मित्रः भवति सूर्यो भवति । मित्रः एव सन् होता भवति । वरुणः भवति जातवेदाः जातप्रज्ञः । सः मित्रः अध्वर्युः भवति दमूनाः दानमना^१ दान्तमना^१ वा । स एव इपिरः प्रेरकः वायुर्भवति । उत अपि च सिन्धूनां नदीनां पर्वतानां च मित्रः सहायो भवति ॥

पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः पाति यहश्चरणं सूर्यस्य ।

पाति नाभा सप्तशीर्षाणमग्निः पाति देवानामुपमादमृष्वः ॥ ५ ॥

पाति । प्रियम् । रिपः । अग्रम् । पदम् । वेः । पाति । यहः । चरणम् । सूर्यस्य ।

पाति । नाभा । सप्तशीर्षाणम् । अग्निः । पाति । देवानाम् । उपमादम् । ऋष्वः ॥ ५ ॥

ऋष्वः दर्शनीयः अग्निः वेः गन्ध्याः सर्वव्याप्तायाः रिपः भूष्याः प्रियम् अग्रं प्रथमं पदं स्थानं पाति रक्षति । यहः महान् सूर्यस्य चरणम् । चरत्यत्रेति चरणमन्तरिक्षम् । पाति । नाभा नाभावन्तरिक्षस्य मध्ये सप्तशीर्षाणं^२ मरुद्गणं पाति । देवानाम् उपमादम् उपमादकं यज्ञं पाति रक्षति ॥ २४ ॥

ऋभुश्चक्र ईड्यं चारु नाम विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान् ।

ससस्य चर्म घृतवत्पदं वेस्तदिदग्नी रक्षत्यग्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । ईड्यम् । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि । विद्वान् ।

ससस्य । चर्म । घृतवत् । पदम् । वेः । तत् । इत् । अग्निः । रक्षति । अग्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः महान् विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थानि विद्वान् जानन् देवः अग्निः ईड्यं स्तुत्यं चारु मनोज्ञं नाम जलं चक्रे करोति । नाम^३ इत्युदकनामसु पाठात् । वेः व्याप्तस्य ससस्य स्वपतः शान्तज्वालस्याप्यग्नेः चर्म रूपं घृतवत् दीप्तिमद्भवति । सः अग्निः तत् जलम् अग्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् रक्षति पालयति । इत् पादपूरणः^४ ॥

आ योनिमग्निर्घृतवन्तमस्थात्पृथुप्रगाणमुशन्तमुशानः ।

दीद्यानः शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनःपुनर्मातरा नव्यसी कः ॥ ७ ॥

आ । योनिम् । अग्निः । घृतवन्तम् । अस्थात् । पृथुप्रगाणम् । उशन्तम् । उशानः ।

दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः । पुनःपुनः । मातरा । नव्यसी इति । करिति कः ॥ ७ ॥

१. म-दममना दानमनाः । २. म-सप्तशीर्षाणं सप्तगणम् । ३. ख-ग-ण-जलं नाम; च-जलनाम; क्ष-व-नामा नाम; ण-न-नामी नाम । ४. क-झ-झ-ण-थ-न-म-व- इत् पादपूरणः नास्ति ।

१उशानः कामयमानः १अग्निः १घृतवन्तं दीप्तिमन्तं १पृथुप्रगाणं पृथुगीतिम् १उशन्तं कामयमानं
१योनिं स्थानमायतनम् १आ १अस्थात् आतिष्ठति । १दीवानः द्योतमानः १शुचिः दर्शनीयः शुद्धो वा
१ऋष्वः महान् १पावकः अन्येषां शोधयिताग्निः १मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ १पुनःपुनः १नव्यसी
नवतरे १कः करोति ॥

सद्यो जात ओषधीभिर्ववक्षे यदी वर्धन्ति प्रस्वो घृतेन ।

आपइव प्रवता शुम्भमाना उरुण्यदग्निः पित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥

सद्यः । जातः । ओषधीभिः । ववक्षे । यदि । वर्धन्ति । प्रस्वः । घृतेन ।

आपःइव । प्रवता । शुम्भमानाः । उरुण्यत् । अग्निः । पित्रोः । उपस्थे ॥ ८ ॥

१सद्यो १जातः अग्निः १यदि यदा १ओषधीभिः १ववक्षे उह्यते तदा १प्रवता प्रवणेन मार्गेण
गच्छन्त्यः १आपइव १शुम्भमानाः शोभमानास्ता ओषध्यः १प्रस्वः फलानि प्रसुवानाः १घृतेन
उदकेन १वर्धन्ति वर्धयन्ति । १पित्रोः द्यावापृथिव्योः १उपस्थे मध्यप्रदेशे वर्धमानः १अग्निः १उरुण्यत्
अस्मात्रक्षतु ॥

उदु घृतः समिधा यद्दो अद्यौद्वर्म्मन्दिवो अधि नाभा पृथिव्याः ।

मित्रो अग्निरीड्यो मातरिश्वा दूतो वक्षद्यजथाय देवान् ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तुतः । सम्इधा । यद्दु । अद्यौत् । वर्म्मन् । दिवः । अधि । नाभा । पृथिव्याः ।

मित्रः । अग्निः । ईड्यः । मातरिश्वा । आ । दूतः । वक्षत् । यजथाय । देवान् ॥ ९ ॥

१उ इति पादपूरणः^१ । १स्तुतः अस्माभिः स्तुतः १समिधा समिन्धनेन १यद्दुः महान् १अग्निः
१पृथिव्याः उत्तरवेद्याः १नाभा नाभौ मध्यप्रदेशे स्थितः सन् १दिवः अन्तरिक्षस्य १वर्म्मन् वर्म्मणि
रूपे १उत् १अद्यौत् द्योतते । १मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः १ईड्यः स्तुत्यः १मातरिश्वा । मातर्यन्तरिक्षे
श्वसिति प्राणिति सूर्यरूपेण चेष्टत इति मातरिश्वा । अथवा मातर्यरण्यां श्वसिति निवसतीति मातरिश्वा ।
तथाह यास्कः—‘ मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा ’ (निरु. ७. २६) । १दूतः देवानां
दूतः सन् १यजथाय यज्ञाय १देवान् १आ १वक्षत् आवहतु ॥

उदस्तम्भीत्समिधा नाकमृष्वोऽग्निर्भवन्नृत्तमो रोचनानाम् ।

यदी भृगुभ्यः परि मातरिश्वा गुहा सन्तं हव्यवाहं समीधे ॥ १० ॥

उत् । अस्तम्भीत् । सम्इधा । नाकम् । ऋष्वः । अग्निः । भवन् । उत्तमः । रोचनानाम् ।

यदि । भृगुभ्यः । परि । मातरिश्वा । गुहा । सन्तम् । हव्यवाहम् । सम्इधे ॥ १० ॥

आ रोदसी अपृणा जायमान उत प्र रिक्था अध नु प्रयज्यो ।

दिवश्चिदग्रे महिना पृथिव्या वच्यन्तां ते वह्नयः सप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः ।

उत । प्र । रिक्थाः । अध । नु । प्रयज्यो इति प्रयज्यो ।

दिवः । चित् । अग्रे । महिना । पृथिव्याः । वच्यन्ताम् । ते । वह्नयः । सप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

हे ऽअग्रे ऽजायमानः त्वं ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽआ ऽअपृणाः आपूरयः । किंच^१ हे ऽप्रयज्यो यष्टव्य^२ ऽदिवश्चित् दिवश्चान्तरिक्षात् ऽपृथिव्याः च ऽमहिना महिना ऽप्र ऽरिक्थाः अतिरिक्ताश्चासि । अनेन वह्नेरतिशय उक्तः । एवंविधस्य^३ ऽते तव ऽवह्नयः अग्नयोऽशभूता वह्नय आहवनीयादयः ऽवच्यन्ताम् । किंविधास्ते । ऽसप्तजिह्वाः सप्तजिह्वात्मकाः । ऽनु^४ पूरणः^५ ॥

द्यौश्च त्वा पृथिवी यज्ञियासो नि होतारं सादयन्ते दमाय ।

यदी विशो मानुषीर्देवयन्तीः प्रयस्वतीरीळते शुक्रमर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियासः । नि । होतारम् । सादयन्ते । दमाय ।

यदि । विशः । मानुषीः । देवयन्तीः । प्रयस्वतीः । ईळते । शुक्रम् । अर्चिः ॥ ३ ॥

ऽद्यौश्च अन्तरिक्षं ऽपृथिवी च ऽयज्ञियासः यज्ञार्हा देवाश्च ऽहोतारं ऽत्वा त्वां ऽदमाय । दमो यज्ञः । तस्मा अयं ऽनि ऽसादयन्ते उपशमयन्ति । यदि यदा ऽमानुषीः मनोः संबन्धिन्यः ऽदेवयन्तीः देवकामाः ऽप्रयस्वतीः हविष्मत्यः ऽविशः प्रजा होतारः ऽशुक्रं दीप्तम् ऽअर्चिः ऽईळते स्तुवन्ति ॥

महान्तसधस्थे ध्रुव आ निषत्तोऽन्तर्धावा माहिने हर्यमाणः ।

आस्के सपत्नी अजरे अमृक्ते सबर्दुधे उरुगायस्य धेनू ॥ ४ ॥

महान् । सधस्थे । ध्रुवः । आ । निषत्तः । अन्तः । द्यावा । माहिने इति । हर्यमाणः ।

आस्के इति । सपत्नी इति सपत्नी । अजरे इति । अमृक्ते इति ।

सबर्दुधे इति सबःऽदुधे । उरुगायस्य । धेनू इति ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ण१-फ- अध किंच । २. त-प्रयष्टव्य अध अनन्तरम् । ३. ख-ग-च-उत एवंविधस्य; ण१-अत एवं० । ४. क-स-स१-ण-त-थ-न-म-व- 'नु पूरणः' नास्ति ।

१महान् अधिकः १हर्यमाणः यजमानादिभिः काम्यमानः यद्वा यजमानाय धनं कामय-
मानोऽग्निः १द्यावा १अन्तः द्युभूस्योर्मध्ये १माहिने महिम्ना युक्ते १सधस्थे स्वकीये स्थाने १ध्रुवः अचलः
सन् १आ १निपतः निपण्णो भवति । १आस्के आक्रमणशीले १सपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते
सपत्न्यौ १अजरे जरारहिते १अमृक्ते अन्येनाहिंसिते १सबर्दुघे । सवरित्यमृतमुदकम् । तस्य दोग्ध्र्यौ
द्यावापृथिव्यौ १उरुगायस्य पृथुगमनस्याधिकस्तुतेर्वाग्नेः १धेनू प्रीणयिष्यौ भवतः ॥

व्रता ते अग्ने महतो महानि तव क्रत्वा रोदसी आ ततन्थ ।

त्वं दूतो अभवो जायमानस्त्वं नेता वृषभ चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥

व्रता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तव । क्रत्वा । रोदसी इति । आ । ततन्थ ।

त्वम् । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वम् । नेता । वृषभ । चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥

हे १अग्ने १महतः सर्वोत्कृष्टस्य १ते तव १व्रता व्रतानि त्वत्संबन्धीनि कर्माणि १महानि महान्ति
भवन्ति । १तव १क्रत्वा क्रतुना प्रकाशेन १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १आ १ततन्थ विस्तृतवानसि^१ । १त्वं
१दूतः १अभवः भव । हे १वृषभ वर्पणशील १त्वं १जायमानः सन् १चर्षणीनां यजमानानां १नेता
असि फलप्रापकोऽसि ॥ ॥ २६ ॥

ऋतस्य वा केशिना योग्याभिर्घृतस्नुवा रोहिता धुरि धिष्व ।

अथा वह देवान्देव विश्वान्त्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ६ ॥

ऋतस्य । वा । केशिना । योग्याभिः । घृतस्नुवा । रोहिता । धुरि । धिष्व ।

अथ । आ । वह । देवान् । देव । विश्वान् । सुऽअध्वरा । कृणुहि । जातवेदः ॥ ६ ॥

हे १देव १केशिना प्रशस्तकेशवन्तौ १योग्याभिः योजनसाधनभूताभी रज्जुभिर्युक्तौ^२ १घृतस्नुवा
घृतं क्षरन्तौ १रोहिता रोहितावधौ १ऋतस्य यज्ञस्य ॥ वाशब्दश्चार्थे ॥ १धुरि च १धिष्व धेहि ।
योजयेत्यर्थः । १अथ अनन्तरं १विश्वान् सर्वान् १देवान् रथे समारोप्य १आ १वह । हे १जातवेदः
तान् १स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनाध्वरान् १कृणुहि कुरु ॥

दिवश्चिदा ते रुचयन्त रोका उषो विभातीरनु भासि पूर्वीः ।

अपो यदग्र उशधग्वनेषु होतुर्मन्द्रस्य पनयन्त देवाः ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । आ । ते । रुचयन्त । रोकाः । उषः । विऽभातीः । अनु । भासि । पूर्वीः ।

अपः । यत् । अग्ने । उशर्धक् । वनेषु । होतुः । मन्द्रस्य । पनयन्त । देवाः ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽयत् यदा ऽवनेषु अरण्येषु ऽअपः ऽउशधक् कामयमानो दहंश्च वर्तसे तदा ऽते ऽरोकाः
च त्वदीया दीप्तयः ऽदिवश्चित् सूर्यादपि ऽआ ऽरुचयन्त आरोचन्ते । ऽविभातीः विशेषेण भान्तीः
प्रकाशमानाः ऽपूर्वाः पुराणीः ऽउपः उपसः ऽअनु ऽभासि । ऽमन्द्रस्य स्तुत्यस्य ऽहोतुः तव रोकान्
ऽदेवाः स्तोतारः ऽपनयन्त स्तुवन्ति ॥

उरौ वा ये अन्तरिक्षे मदन्ति दिवो वा ये रोचने सन्ति देवाः ।

ऊमा वा ये सुहवासो यजत्रा आयेभिरे रथ्यो अग्ने अश्वाः ॥ ८ ॥

उरौ । वा । ये । अन्तरिक्षे । मदन्ति । दिवः । वा । ये । रोचने । सन्ति । देवाः ।

ऊमाः । वा । ये । सुहवासः । यजत्राः । आयेभिरे । रथ्यः । अग्ने । अश्वाः ॥ ८ ॥

ऽउरौ विस्तीर्णे ऽअन्तरिक्षे ऽये ऽदेवाः ऽमदन्ति हृष्यन्ति । ऽदिवः सूर्यस्य ऽरोचने प्रकाशने
आलोके ऽये देवाः ऽसन्ति । ऽऊमाः ऊमसंज्ञकाः पितरः सन्ति । ऽयजत्राः यष्ट्याः ऽये देवाः
ऽसुहवासः शोभनाह्वानाः ऽआयेभिरे आयच्छन्ति । ऽरथ्यः रथिनस्तव ये ऽअश्वाः सन्ति हे ऽअग्ने
तैः सर्वैः सार्धमायाहीति उत्तरयर्चा^१ संबन्धः^२ ॥

एभिर्ग्रे सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः ।

पत्नीवतस्त्रिंशत् त्रींश्च देवाननुष्वधमा वह मादयस्व ॥ ९ ॥

आ । एभिः । अग्ने । सरथम् । याहि । अर्वाङ् । नानाऽरथम् । वा । विभवः । हि । अश्वाः ।

पत्नीऽवतः । त्रिंशत् । त्रीन् । च । देवान् । अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽएभिः पूर्वोक्तेर्देवगणैः सार्धं ऽसरथं समानरथं ऽनानारथं ऽवा त्वद्रथं समारोप्य
ऽआ ऽयाह्यर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि । यतः कारणात् ते ऽअश्वाः ऽविभवः प्रभवः समर्थाः । हिः
प्रसिद्धौ । ऽपत्नीवतः पत्नीभिः सहितान् ऽत्रिंशत् ऽत्रींश्च त्रयस्त्रिंशत् ऽदेवान् च ऽअनुष्वधं
सोममुद्दिश्य^३ । ऽआ ऽवह । ऽमादयस्व सोमेनेति शेषः^४ ॥

स होता यस्य रोदसी चिदुर्वी यज्ञं यज्ञमभि वृधे गृणीतः ।

प्राची अध्वरेव तस्थतुः सुमेके ऋतावरी ऋतजातस्य सत्ये ॥ १० ॥

सः । होता । यस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । यज्ञम् ऽयज्ञम् । अभि । वृधे । गृणीतः ।

प्राची इति । अध्वराऽव । तस्थतुः । सुमेके इति सुऽमेके ।

ऋतावरी इत्यृतऽवरी । ऋतऽजातस्य । सत्ये इति ॥ १० ॥

१. म- उत्तरत्र वा । २. ख-ग-च-ण-फ- संबन्धः । वा पूरणः । ३. त-थ-व-बलार्थमन्तार्थं वा ।
४. ण-त-थ-व-विशेषः ।

१सः एव १होता भवति १उर्वी विस्तीर्णे १रोदसी १चित् द्यावापृथिव्यौ अपि १यस्य १अग्नेः
 १यज्ञंयज्ञं सर्वं २यज्ञं २वृधे समृद्धये १अभि १गृणीतः प्रशंसतः । १ऋतजातस्य ३जातसत्यस्य ३होतुः
 १सुमेके सुरूपे १ऋतावरी उदकवत्यौ १सत्ये सत्यस्वरूपे १प्राची अनुकूले १तस्थतुः तिष्ठतः । कथमिव ।
 १अध्वरेव अध्वराविव यज्ञाविव ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सनुः । तनयः । विजावा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भुतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

इळामग्न इतीयं पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-

बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके-

ष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. त-थ- अस्य । २. ख-ग-च-ण१-थ-व-सर्वयज्ञम्; ण-न-सर्वस्य यज्ञम् । ३. ख-ग-च-ण१-
 ऋतजातस्य सत्यस्य यज्ञस्य; झ-म-ऋतजातस्य यस्य; झ१-न-ऋतजातस्य सत्यस्य यस्य; ण-ऋतजातस्य
 जातस्य सत्यस्य; त-व-ऋतजातसत्यस्य ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
 यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥
 यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥*

‘सोमस्य’ इत्यनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ‘प्रय आरुः’ इत्येकादशच सप्तमं सूक्तम् । मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयामिदेवता । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः सूक्तत्रयस्य ‘प्रत्यग्निरुपसन्नीणि’ इति विनियोग उक्तः । तत्रेदं तृतीयं सूक्तम् ॥

प्र य आरुः शितिपृष्ठस्य धासेरा मातरा विविशुः सप्त वाणीः ।
 परिक्षिता पितरा सं चरेते प्र सस्त्राते दीर्घमायुः प्रयक्षे ॥ १ ॥

प्र । ये । आरुः । शितिऽपृष्ठस्य । धासेः । आ । मातरा । विविशुः । सप्त । वाणीः ।
 परिऽक्षिता । पितरा । सम् । चरेते इति । प्र । सस्त्राते इति । दीर्घम् । आयुः । प्रयक्षे ॥ १ ॥

वृत्तिपृष्ठस्य नीलपृष्ठस्य धासेः सर्वस्य धारयितुरग्नेः ये रश्मयः प्र आरुः प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति ते रश्मयः मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ आ विविशुः सर्वतः प्रविष्टाः । सप्त सर्पणस्वभावाः वाणीः वननीया नदीश्चाविविशुः । परिक्षिता परितो वर्तमाने पितरा पितरौ द्यावापृथिव्यौ तेनाग्निना सं चरेते सम्यक् व्यवहरतः । तथा प्रयक्षे प्रकर्षेण यष्टुं दीर्घमायुः अग्नेश्चिरं जीवनं प्रभूतमन्नं वा प्र सस्त्राते प्रसारयतः । संपादयत इत्यर्थः । यद्वा द्यावापृथिव्यौ प्रयक्षे प्रकर्षेण सततं यष्टुं यजमानस्य दीर्घमायुः संपादयतः ॥ प्र । निपातत्वेनाद्युदात्तः । तस्य छन्दसि ‘व्यवहिताश्च’ इति आरुरित्यनेन संबन्धः । आरुः । ‘ऋ गतौ’ । लिट्युसि रूपम् । यदुत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । शितिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्थकृप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । ‘शितेर्नित्याबह्वज्वहुव्रीहावभसत्’ (पा. सू. ६. २. १३८) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धासेः । ‘धुधाञ् धारणपोषणयोः’ । ‘धेद् पाने’ वा । तस्मात् कर्तर्यौणादिकः सिः^५ । प्रत्ययस्वरः । मातरा । ‘नसृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृमातृपितृजामातृदुहितृ’ (उ. सू. २. १५३) इति वृजन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । ‘ऋतो ङि०’ (पा. सू. ७. ३. ११०) इति गुणः । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो डादेशः । विविशुः । ‘विश प्रवेशने’ । लिटि ‘असंयोगालिट्’ इति किङ्करावाद्गुणाभावः । निघातः । सप्त । ‘सृप् गतौ’ । ‘सप्यशूभ्यां’^६ तुङ्च (उ. सू. १. १५५) इति सपेर्विधीयमानः कनिन् तुडागमश्च बाहुलकादेतस्यापि भवति ।

* च-छ-आद्यं श्लोकद्वयं नास्ति; स-प्रथमः श्लोको नास्ति । १. स-अथ तृतीयाष्टके प्रथमाध्याय आरभ्यते । सोमस्य । २. म-स-प्रत्यग्निरुपस इति त्रीणि । ३. ज-ण-सप्तधास्वभावाः । ४. ल-प्रकर्षेण यक्षे । ५. ल-सिप्रत्ययः । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-सृप्यसृभ्याम्; न-सप्तसृभ्याम्; ल-सृपे सौभ्याम् ।

ऋकारस्याकारश्च । निरुवेऽपि^१ व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम्^२ । परिक्षिता । ‘क्षि निवासगत्योः’ । ‘क्विप् च’ इति क्विप् । पित्त्वात् तुगागमः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो डादेशः । चरेते । ‘चर गतिभक्षणयोः’ । संपूर्वाचरतेः ‘समस्तृतीयायुक्तात्’ (पा. सू. १. ३. ५४) इत्यात्मनेपदम् । निघातः^३ । सस्वति । ‘सृ गतौ’ । अयमन्तर्भावितण्यर्थः । रेफच्छान्दसः । ‘ईदूदेत्’ इति प्रगृह्यसंज्ञा । निघातः । आयुः । ‘इण् गतौ’ । ‘उसिन्’ इत्यनुवृत्तौ ‘एतेर्णिच्च’ (उ. सू. २. २७५) इत्युसिन् । णित्त्वाद्गुणः । निरुत्वादाद्युदात्तः । प्रत्यक्षे । ‘यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु’ इत्यस्मात् तुमर्थे सेनप्रत्ययः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘कृन्मेजन्तः’ इत्यव्ययसंज्ञायाम् ‘अव्ययादाप्सुपः’ इति सुपो लुक् ॥

दिवक्षसो धेनवो वृष्णो अश्वा देवीरा तस्थौ मधुमद्वहन्तीः ।

ऋतस्य त्वा सदसि क्षेमयन्तं पर्येका चरति वर्तनिं गौः ॥ २ ॥

दिवक्षसः । धेनवः । वृष्णः । अश्वाः । देवीः । आ । तस्थौ । मधुमत् । वहन्तीः ।

ऋतस्य । त्वा । सदसि । क्षेमयन्तम् । परि । एका । चरति । वर्तनिम् । गौः ॥ २ ॥

वृष्णः कामानां वर्णितुरग्नेः । अश्वाः वाहनरूपा रोहिताः । दिवक्षसः दिवं व्याप्य वर्तमानाः । धेनवः अग्नेः प्रीणयिष्यो भवन्ति । सोऽयमग्निः । मधुमत् माधुर्योपेतमुदकं । वहन्तीः । देवीः द्योतनशीला नदीः । आ । तस्थौ आतिष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । गोशब्दः^३ माध्यमिकवाग्वाची ‘माध्यमिकां वाचमिति नैरुक्ताः’ (निरु. ११. २७) इत्यभिधानात् । एका । गौः काचिदुक्तविधा वाक्^४ । ऋतस्य उदकस्य । सदसि स्थानेऽन्तरिक्षे । क्षेमयन्तं क्षेममावासमिच्छन्तं । वर्तनिं ज्वालाः प्रवर्तयन्तं । त्वा हे अग्ने त्वां । परि । चरति सेवते ॥ दिवक्षसः । ‘अशू व्याप्तौ’ । दिवं व्याप्नुवन्तीति दिवक्षसः । × ‘वक्ष रोषे’ । रोषार्थोऽप्ययं × धातुरत्र व्याप्तौ^५ वर्तते । दिवं वक्षन्ति व्याप्नुवन्तीति । ‘असुन्’ इत्यसुन्प्रत्ययः । ‘लोपो व्योर्वलि’ इति वलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धेनवः । ‘नुः’ इत्यनुवृत्तौ ‘धेट इच्च’ (उ. सू. ३. ३१४) इति नुप्रत्ययः । इकारस्य गुणः । प्रत्ययस्वरः । वृष्णः । ‘वृष सेचने’ । ‘कनिन्युवृषितक्षिराजि’ इत्यादिना कनिन् । कित्त्वाद्गुणाभावः । निरुत्वादाद्युदात्तः । अश्वाः । ‘अशू व्याप्तौ’ । ‘अशिप्रुषिलटिकणि’ इत्यादिना कन् । णित्त्वादाद्युदात्तः । तस्थौ । ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लिट् । ‘आत औ णलः’ इत्यौकारः । निघातः । मधुमत् । ‘निट्’ इत्यनुवृत्तौ ‘फलिपाटिनमिमनिजनाम्’ इत्यादिना मनेरुप्रत्ययः । तत्संनियोगेन नकारस्य धकारः । निरुत्वादाद्युदात्तः । त्वा । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनान्तस्य ‘त्वामौ’ इति त्वादेशः^६ अनुदात्तश्च । क्षेमयन्तम् । ‘क्षि निवासगत्योः’ । ‘अर्तिस्तुसुहुसृष्टक्षि’ इत्यादिना मन् । क्षेमम् आवासम्^७ आत्मन इच्छन्तम् । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ इति क्यच् । ‘क्यचि च’ इति ईत्वम् । ‘अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः’ इति दीर्घत्वं च ‘न छन्दस्यपुत्रस्य’ इति प्रतिषिध्यते । क्यचश्चित्त्वादन्तोदात्तः । तदन्ताच्छनृप्रत्ययः । शप्^८ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्च सार्वधातुकस्वरेण ।

१. त-प्रत्ययनित्यत्वेऽपि प्रत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ; ल-प्रत्ययत्वेऽपि प्रत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ; स-नित्यत्वापि व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘निघातः’ नास्ति । ३. घ-गौः माध्यमिका वाक् एका काचित् । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-‘दिवं.....व्याप्तौ’ नास्ति । × त-न-ल-स-वक्ष रोषे । रोषार्थोऽप्ययम् । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-त्वामादेशः । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘आवासम्’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘शप्’ नास्ति ।

तयोः क्यचा सहैकादेशे कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकादेश उदात्तः । अम् । सुप्वादानुदात्तः । 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति अमः स्वरितत्वम् । एका । 'इण् गतो' । 'इण्भीकापा०' इत्यादिना कन् । तदन्तादाप् । निस्वरः । वर्तनिम् । 'वृत्तु वर्तने' । अन्तर्भावित्यर्थः । 'वृत्तेश्च' (उ. सू. २. २६३) इत्यनिः । गुणः । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । गौः । 'गम् गतो' । 'गमेर्दोः' (उ. सू. २. २२५) इति डोप्रत्ययः । डित्त्वाट्टिलोपः । 'गोतो णित्' इति सुपो णित्वात् वृद्धिः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ समिरोहत्सुयमा भवन्तीः पतिश्चिकित्वान्नयिविद्रयीणाम् ।

प्र नीलपृष्ठो अतसस्य धासेस्ता अवासयत्पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

आ । सीम् । अरोहत् । सुयमाः । भवन्तीः । पतिः । चिकित्वान् । रयिवित् । रयीणाम् ।

प्र । नीलपृष्ठः । अतसस्य । धासेः । ताः । अवासयत् । पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

रयीणां रयिवित् धनानां मध्ये विशिष्टधनस्य लम्भयिता चिकित्वान् ज्ञानवान् पतिः अश्वानां पतिरग्निः रसीं सर्वतः सुयमाः सुखेन नियन्तुं शक्याः भवन्तीः या वडवाः अरोहत् आरोहति स्म नीलपृष्ठः पुरुधप्रतीकः बहुधा विक्षिप्ताङ्गः सोऽग्निः अतसस्य सततगमनस्य धासेः पोषणार्थं ताः अश्वाः प्र अवासयत् प्रकर्षेण वासयति स्म । निवासेन श्रमेऽपनीते सततगमनं पोषयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ सीम् । 'चादयोऽनुदात्ताः' (फि. सू. ८४) इत्यनुदात्तः । अरोहत् । 'रुह प्रादुर्भावे' । लङि रूपम् । निघातः । सुयमाः । 'यम उपरमे' । अस्माच्छक्यार्थे 'ईषदुःसुपु' इति खल् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पतिः । 'पा रक्षणे' । 'पातेर्डतिः' इति डतिः^१ । डित्त्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । चिकित्वान् । 'कित' ज्ञाने^२ । कसौ रूपम् । रयिवित् । 'विदु लाभे' । क्तिप् । रयीणाम् । 'नामन्यतरस्याम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नीलपृष्ठः । नीलशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतसस्य । 'अत सातत्यगमने' इत्यस्मात् 'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्यः' (उ. सू. ३. ३९७) इत्यसच् । चिस्वरः । अवासयत् । 'वस निवासे' । 'हेतुमति' इति णिच् । 'लुङ्लङ्लङ्ङ्वद्' इत्यङागमः । 'तिङ्ङुतिङः' इति निघातः । पुरुधप्रतीकः । पुरुशब्द इह संख्यावाची । 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ह्रस्वञ्छान्दसः ॥

महि त्वाष्ट्रमूर्जयन्तीरजुयं स्तभूयमानं वहतो वहन्ति ।

व्यङ्गैभिर्दिद्युतानः सधस्थ एकामिव रोदसी आ विवेश ॥ ४ ॥

महि । त्वाष्ट्रम् । ऊर्जयन्तीः । अजुयम् । स्तभूयमानम् । वहतः । वहन्ति ।

वि । अङ्गैभिः । दिद्युतानः । सधस्थे । एकाम् इव । रोदसी इति । आ । विवेश ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-आरोहयति । २. त-सोऽग्निरेव । ३. ल-'डतिः' नास्ति. ४. ख-ल-किति ज्ञाने, त-चित ज्ञाने ।

ॠर्जयन्तीः अबलं^१ बलिनं कुर्वत्यः । ॠवहतः वहनपरा नद्यः ॠमहि महान्तं ॠत्वाष्ट्रं त्वष्टुः सुतम् ॠअजुयं जरयितुमनहं ॠस्तभूयमानं लोकानां स्तम्भनं धारणमिच्छन्तमग्निं ॠवहन्ति धारयन्ति । ॠसधस्थे अपां समीपे^२ ॠअङ्गेभिः अवयवैः ॠदिद्युतानः दीप्यमानः सन् अग्निः ॠरोदसी द्यावापृथिव्यौ ॠवि ॠआ ॠविवेश विविधं^३ प्रविष्टवान् । रोदस्योर्दृष्टान्तः^४ । ॠएकामिव । यथा पुमानेकां स्त्रियं प्रविशति तद्वत् ॥ त्वाष्ट्रम् । त्वष्टुरपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । स्तभूयमानम् । स्तभु स्तम्भनं^५ तदिच्छन्तम् । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । तदन्तात् क्यत्ययेन शानच् । अकारान्तत्वात् 'आने सुक्' । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते क्यजन्तधातुस्वरः^६ शिष्यते । अङ्गेभिः । 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसादेशाभावः । 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वम् । दिद्युतानः । 'द्युत दीप्तौ' । छन्दसि लिट् । तस्य कानजादेशः । द्विर्वचनम् । हलादिशेषे कृते द्यु इत्यस्य^७ अभ्यासस्य 'द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्' (पा. सू. ७. ४. ६७) इति संप्रसारणम् । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । एकामिव । 'इवेन विभक्त्यलोपः' पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इति वचनात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । विवेश । 'विश प्रवेशने' इत्यस्मात् लिटि^{१०} रूपम् । निघातः ॥

जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवमुत ब्रध्नस्य शासने रणन्ति ।

दिवोरुचः सुरुचो रोचमाना इळा येषां गण्या माहिना गीः ॥ ५ ॥

जानन्ति । वृष्णः । अरुषस्य । शेवम् । उत । ब्रध्नस्य । शासने । रणन्ति ।

दिवःरुचः । सुऽरुचः । रोचमानाः । इळा । येषाम् । गण्या । माहिना । गीः ॥ ५ ॥

ॠवृष्णः कामानां वर्षितुः ॠरुषस्य । रुषा हिंसकाः तद्रहितस्य । शत्रुराहित्येन रोचमानस्येत्यर्थः^{११} । तथाविधस्याग्नेः ॠशेवम्^{१२} आश्रयविषयं सुखं जनाः ॠजानन्ति । ॠउत अपि च जानन्तस्ते ॠब्रध्नस्य महतोऽग्नेः ॠशासने आज्ञायां सर्वे जनाः ॠरणन्ति रमन्ते । तथा^{१३} च मन्त्रः—'अस्य शासुरुभयासः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः' (ऋ. सं. १. ६०. २) इति । अपि च ॠयेषां मनुष्याणामग्निविषया ॠमाहिना महती ॠइळा ॠगीः स्तुतिरूपा वाक् ॠगण्या गणनीया पूज्या ते ॠदिवोरुचः द्युलोकस्य रोचकाः ॠसुरुचः शोभनदीप्तयः ॠरोचमानाः देदीप्यमाना भवन्ति ॥ जानन्ति । 'ज्ञा अवबोधने' । क्रयादिः । तस्य 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः । प्रत्ययस्वरः । अरुषस्य । रुष रिष हिंसार्थाः । रोषन्तीति रुषा हिंसकाः । 'इगुपधज्ञा' इति कः । न सन्ति रुषा यस्यासावरुषः । 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शेवम् । 'शीङ् स्वप्ने' । 'इण्शीङ्भ्यां वन्' इति वन् । निस्वरः । शासने । 'शासु अनुशिष्टौ' । अस्माद्भावे ल्युट् । 'लिति' इति प्रत्ययार्पूर्वस्योदात्तत्वम् । रणन्ति । निघातः । दिवोरुचः । 'रुच दीप्तौ' । अस्मात् क्तिप् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति

१. घ-त-प-ल-अग्निम् । २. ख-ग-च-ज-ण-समीपम् । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- 'विविधं' नास्ति । ४. घ-दृष्टान्तः । ५. ल-स्तम्भने । ६. ग-ज-ण-भ-क्यजन्ताधातुस्वरः; च-स-क्यजन्ताधातुस्वरः । ७. ल-इत्येतस्य । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-°दात्तः । ९. ज-ण-समासो विभक्त्यलोपः । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-लिट् । ११. त-आरोच° १२. ल-सर्वं शेवम् । १३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-यथा ।

पष्ठया अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुरुचः । बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्त-
त्वम् । इळा । ' ईड स्तुतौ ' । ह्रस्वश्छान्दसः । यथा वाक्यशब्दष्टाबन्तस्तद्वत् । पित्त्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । गण्या । ' गण संख्याने ' । स्वार्थे^१ ण्यन्तात् ' अचो यत् ' । ' यतो नावः ' इत्याद्यु-
दात्तत्वम्^२ । माहिना । ' महेरिण् च ' इति इनण् । णित्त्वादुपधावृद्धिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । गीः ।
' गृ शब्दे ' । अस्मात् किप् । ' ऋत इद्धातोः ' इतीत्वम् । ' वोरूपधायाः ' इति दीर्घः ।
प्रातिपदिकस्वरः ॥ १ ॥

उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषं महो महद्भ्यामनयन्त शूषम् ।

उक्षा ह यत्र परि धानमक्तोरनु स्वं धाम जरितुर्ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो इति । पितृभ्याम् । प्रविदा । अनु । घोषम् । महः । महत्भ्याम् । अनयन्त । शूषम् ।
उक्षा । ह । यत्र । परि । धानम् । अक्तोः । अनु । स्वम् । धाम । जरितुः । ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो अपि च महो महद्भ्यां महतो महद्भ्यां पितृभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां^३ प्रविदा प्रवेदनेन
अनु घोषम् अनुघुष्यमाणं^४ शूषं सुखम् । ' शूषं शुनम् ' (नि. ३. ६. १०) इति
सुखनामसु पाठात् । तत्सुखं^५ यजमाना अग्निम् अनयन्त अग्निं प्रापितवन्तः । सोऽग्निः यत्र
यजमानेषु उक्षा वृष्ट्युत्पादनेनोदकस्य सेक्ता^६ अक्तोः । अक्तुशब्दो रात्रिमाचष्टे । ' शर्वरी अक्तुः '
(नि. १. ७. ४) इति तन्नामसु पाठात् ; अज्यते सिच्यते नीहारेण जगदस्यामिति व्युत्पत्तेश्च । तस्या
रात्रेः परि धानं परितो धारकं^७ स्वम् आत्मीयं धाम तेजः जरितुः स्तोतुः स्तुतिश्रवणार्थम् अनु
ववक्ष ह समीपे वहति खलु । संनिहितं करोतीत्यर्थः ॥ उतो । ' ओत् ' (पा. सू. १.१. १५) इति
प्रगृह्यसंज्ञा । एवमादित्वादन्योदात्तः^८ घोषम् । ' घुषिर्' शब्दे । अस्मात्कर्मणि घञ् । लघूपधगुणः ।
जित्स्वरः । महः । अकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः । ' बृहन्महोरूपसंख्यानम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
अनयन्त । ' णीज् प्रापणे ' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । उक्षा । ' उक्ष सेचने ' । ' श्वलुक्षन् ' ^९
इत्यादिना कनिन्प्रत्ययान्तत्वेन उक्षन्शब्दो निपातितः । व्यत्ययेनान्तोदात्तः । ह । चादित्वादन्योदात्तः ।
यत्र । ' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अक्तोः । ' अब्जू व्यक्तिगतिभ्रक्षणे^{१०} ' इत्यस्मात्
' व्याज्यतिभ्यः^{११} क्तुः ' इति क्तुः । कित्वात् ' अनदिताम् ' इति नलोपः । प्रत्ययस्वरः । ववक्ष ।
' वह प्रापणे ' । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लिट् । सकारश्छान्दसः । तिपो णलादेशः ।
' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स्वार्थम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-इत्युदात्तत्वम् । ३. घ-द्यावा-
पृथिवीभ्यामुपलक्ष्यमाणमग्निम् । ४. घ-अनुघुष्यमाणं स्तोत्रमनुलक्ष्य । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-सुखम् ।
६. ग-च-ज-ण-स-आसेक्ता । ७. घ-धारणीयम् । ८. त-दन्तोदात्तत्वम् । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-
घुषिः स-घुष । १०. ख-ग-च-व्यक्तिगतिभ्रक्षणे; ज-ण-व्यक्तिभ्रक्षणे; ल-व्यक्तिक्षेपणे । ११ ख-
ग-च-ज-भ-व्याज्यतिभ्यः; ल-व्यज्यतिभ्यः; न-व्यज्यतिभ्यः ।

अध्वर्युभिः पञ्चभिः सप्त विप्राः प्रियं रक्षन्ते निहितं पदं वेः ।

प्राञ्चो मदन्त्युक्षणो अजुर्या देवा देवानामनु हि व्रता गुः ॥ ७ ॥

अध्वर्युभिः । पञ्चभिः । सप्त । विप्राः । प्रियम् । रक्षन्ते । निहितम् । पदम् । वेरिति वेः ।

प्राञ्चः । मदन्ति । उक्षणः । अजुर्याः । देवाः । देवानाम् । अनु । हि । व्रता । गुरिति गुः ॥ ७ ॥

उद्गातृवर्गव्यतिरिक्ताः^१ द्वादशत्विजो भवन्ति । तत्र सप्त वपदकर्तारः । पञ्चान्येऽध्वरं नयन्ति । तैः पञ्चभिः अध्वर्युभिः सह सप्त विप्राः मेधाविनो होत्रकाः वेः गमनस्वभावस्याग्नेः प्रियं निहितम् आहवनीयाख्यं पदं रक्षन्ते पालयन्ति^२ । प्राञ्चः सोमपानार्थं प्राङ्मुखा गच्छन्त-
अजुर्याः जरयितुमशक्याः उक्षणः सोमरसस्य सेक्ताः^३ देवाः स्तोतारः मदन्ति हृष्यन्ति । किञ्च ते देवाः ऋत्विजः देवानां संबन्धीनि^४ व्रता व्रतानि यज्ञान् अनु गुः अन्वगच्छन् । हि प्रसिद्धौ । अग्नेः प्रसादात् हविलक्षणाज्जवन्तो देवा यज्ञान् लब्धवन्त इत्यर्थः ॥ रक्षन्ते । 'रक्ष पालने' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । निहितम् । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य कर्मणि निष्ठायां , दधातेर्हिः' इति हिरादेशः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्^५ । वेः । वी कान्तिगत्यादिषु । अस्माद्विच् । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (पा. सू. ७, ३, ८४) इति गुणः । 'डसिडसोश्च' इति पूर्वरूपत्वम् । प्राञ्चः । 'अनिगन्तोऽञ्चतौ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मदन्ति । 'मदी हर्षे' । निघातः । गुः । 'इण् गतौ' इत्यस्माल्लुङि रूपम् । 'इणो गा लुङि' इति गादेशः । 'आतः' इति शेर्जुसादेशः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः । हिशब्दयोगान्न निहन्यते ॥

दैव्या होतारा प्रथमा न्यृञ्जे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमिच्छ आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।

ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतम् । व्रतपाः । दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या दैव्यौ^६ देवतारूपौ होतारा होतारौ होमनिष्पादकौ प्रथमा प्रथमौ मुख्याविमं चासुं चाग्नी न्यृञ्जे । 'ऋजितिः प्रसाधनकर्मा' इति यास्कः । मन्त्रद्रष्टा^७ विश्वामित्रोऽहं^८ प्रसाधयामि । सप्त पृक्षासः^९ सप्त होत्रकाः स्वधया सोमेन मदन्ति हृष्यन्ति । ऋतं स्तोत्रं शंसन्तः व्रतपाः व्रतस्य यज्ञकर्मणो रक्षितारः दीध्यानाः दीप्यमानाः ते होत्रकाः अनु व्रतं यज्ञे कर्मणि ऋतमित् सत्यमेवाग्निम् आहुः वदन्ति ॥ ऋञ्जे । 'ऋजि भृजी भर्जने' । निपूर्वोऽयं धातुः प्रसाधने वर्तते । निघातः । स्वधया । स्वं लोकं यजमानस्य दधाति विदधातीति^९

१. ल-उद्गातृव्यतिरिक्ताः । २. त-पालयन्ते । ३. घ-ण-आसेक्ताः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-'संबन्धीनि' नास्ति । ५. त-पूर्वपदप्रकृति^५ । ६. त-ल-'दैव्यौ' नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-मन्त्रद्रष्टाह । विश्वामित्रोऽहम् ; घ-'मन्त्र...अहं' नास्ति । ८. घ-पृक्षासः हविलक्षणाज्जवन्तः । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-विदधाति ।

स्वधा सोमः । ' आतोऽनुपसर्गे कः ' इति कः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । आहुः । ' ब्रू-
व्यक्तायां वाचि ' इत्यस्य लटि ' ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ' इति श्लेषादेशो ब्रुवश्च आहादेशः ।
निघातः । दीध्यानाः । ' दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः ' इत्यस्मात् शानच् । तस्य चित्त्वादान्तोदात्तत्वे प्राप्ते
' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

वृषायन्ते महे अत्याय पूर्वावृष्णे चित्राय रश्मयः सुयामाः ।

देव होतर्मन्द्रतरश्चिकित्वान्महो देवान्रोदसी एह वक्षि ॥ ९ ॥

वृषायन्ते । महे । अत्याय । पूर्वाः । वृष्णे । चित्राय । रश्मयः । सुयामाः ।

देव । होतः । मन्द्रतरः । चिकित्वान् । महः । देवान् । रोदसी इति । आ । इह । वक्षि ॥ ९ ॥

१देव देदीप्यमान १होतः देवानामाह्वातः हे अग्ने १महे महते १अत्याय सर्वानप्यतिक्रम्य
वर्तमानाय १चित्राय नानाविधवर्णाय । यद्वा चित्राय देवैश्चायनीयाय पूज्याय । १वृष्णे कामानां
वर्षेत्रे तुभ्यं त्वदर्थं १पूर्वाः प्रभूताः १सुयामाः अतिशयेन विस्तृताः १रश्मयः सर्वतो व्यासा
ज्वालाः १वृषायन्ते वृषेवाचरन्ति । सेचकाः^२ इव भवन्ति । होतारो ज्वालाभिः समिद्धमग्निं दृष्ट्वा
सोमाज्यपयःप्रभृतीनि हवींषि तत्र प्रक्षिपन्तीति ज्वालानां वृषत्वम् । यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तथा च
महतोऽस्यस्य चित्रस्य वृष्णोऽग्नेर्बहवो रश्मयो वृषेवाचरन्ति । वृष्ट्युत्पादनद्वारा पर्जन्यवदाचरन्तीत्यर्थः ।
अपि च १मन्द्रतरः यजमानस्य मादयितृतमः १चिकित्वान् ज्ञानोपेतः स त्वं १महः महतः पूज्यान्
यष्टव्यान् १देवान् १रोदसी द्यावापृथिव्यौ च १इह वैदिकेऽस्मिन् कर्मणि १आ १वक्षि आवह ॥ वृषायन्ते ।
' उपमानात् ' इत्यनुवृत्तौ ' कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ' इति क्यङ् । ' अकृत्सार्वधातुकयोः^३ ' इति
दीर्घः । पादादित्वादिनिघातः । धातुस्वरः । महे । अकारतकारयोलोपश्छान्दसः । ' बृहन्महतोः^४ '
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पूर्वाः । ' पृ पालनपूरणयोः ' इत्यस्मात् ' कुः ' इत्यनुवृत्तौ ' पृभिदि-
व्यधिगृधि^५ ' इत्यादिना कुप्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणप्रतिषेधे ' उदोष्ठ्यपूर्वस्य ' इत्युत्वम् । ' उरण् रपरः ' ।
तस्मात् ' वोतो गुणवचनात् ' इति डीप् । यणादेशो कृते ' हलि च ' इति दीर्घः । ' वा^६ छन्दसि ' इति
सवर्णदीर्घः^७ । रश्मयः । ' अशू व्याप्तौ ' । अभ्रुवते सर्वं जगदिति ' मिः ' इत्यनुवृत्तौ ' अश्रोते
रश्मि^८ ' (उ. सू. ४ - ४८६) इति मिप्रत्ययो रशादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । सुयामाः । यमनं यामः । भावे
घञ् । बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देव । ' °अपादादौ ' इति पर्युदासात्
पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । होतः । ह्यतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् ।
अपादाद्यामन्त्रितस्वान्निघातः । मन्द्रतरः । मदि स्तुत्यादिषु । ' स्फायितञ्चिवञ्चि^९ ' इत्यादिना रक् ।
इदित्त्वान्नुम् । तरपः पित्त्वादनुदात्तत्वे रक्प्रत्ययस्वरः । वक्षि । ' वह प्रापणे ' इत्यस्य ' बहुलं छन्दसि '
इति शपो लुक् । ढत्वकत्वषत्वानि । निघातः ॥

१. त-कः प्रत्ययः; ल-कप्रत्ययः । २. ख-त-भ-ल-सेवकाः । ३. ख-ग-च-ज-ण-' वा.....'दीर्घः'
नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-' अशेरश च ' ।

पृक्षप्रयजो द्रविणः सुवाचः सुकेतव उषसो रेवदूषुः ।

उतो चिदग्रे महिना पृथिव्याः कृतं चिदेनः सं महे दशस्य ॥ १० ॥

पृक्षऽप्रयजः । द्रविणः । सुवाचः । सुकेतवः । उषसः । रेवत् । ऊषुः ।

उतो इति । चित् । अग्रे । महिना । पृथिव्याः । कृतम् । चित् । एनः । सम् । महे । दशस्य ॥ १० ॥

१ द्रविणः । द्रवति सततं गच्छतीति द्रविणःशब्देन^१ अग्निरभिधीयते । द्रविणः सततगमनस्वभाव हे अग्रे २ पृक्षप्रयजः । पृक्षाणि हविलक्षणान्यन्नानि प्रकर्षेण यष्टुं प्रक्रम्यते^२ यासूपःसु ताः पृक्षप्रयजः । ३ सुवाचः प्रातरनुवाकादिशोभना वाचो यासां^३ ताः । ४ सुकेतवः वयसां मनुष्याणां च शब्दैः सुप्रज्ञानाः । एवंविधाः ५ उषसः ६ रेवत् अस्माकं धनयुक्तं यथा भवति तथा ७ ऊषुः व्युच्छन्ति । ८ उतो ९ चित् अपि च हे १० अग्रे ११ पृथिव्याः विस्तीर्णायां^४ ज्वालायाः^५ १२ महिना महत्त्वेन १३ कृतं संपादितं १४ चित् यत्किंचित् १५ एनः प्राण्युपघातादिलक्षणं पापं १६ महे महते यजमानाय मह्यं मदर्थं १७ सं १८ दशस्य संक्षपय ॥ पृक्षप्रयजः । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति कर्मणि विच् दृशिग्रहणादधिकृतो भवतीत्युक्तम् । बहुव्रीहिस्वात् पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । द्रविणः । ‘ द्रु गतौ ’ इत्यस्मात् ‘ द्रुदक्षिभ्यामिनन् ’ इतीनन्प्रत्ययः । गुणावादेशौ । संबुद्धौ सोर्लोपाभावश्छान्दसः । आमन्त्रितत्वाज्निघातः । सुवाचः । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तो-दात्तत्वम् । रेवत्^६ । रयिर्धनमस्मिन् विद्यत इति मतुप् । ‘ ह्रस्वनुद्भ्याम्^७ ’ इति मतुबुदात्तः । ‘ छन्दसीरः ’ इति वत्वम्^८ । ‘ रयेर्मतौ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे गुणः । ऊषुः । ‘ उष दाहे ’ । दाहार्थोऽप्ययं धातुरत्र प्रकाशने वर्तते । ‘ छन्दसि लुङ्^९ ’ इति वर्तमाने लिट् । उषि रूपम् । निघातः । पृथिव्याः । ‘ प्रथ प्रथ्याने ’ इत्यस्मात् ‘ प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च ’ इति पिवन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन धातोः संप्रसारणम् । ‘ पिवन्प्रादाभ्यश्च ’ इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दशस्य । निघातः ॥

इळामग्रे पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्रे सा ते सुमतिभूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळाम् । अग्रे । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्रे । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

हे १ अग्रे २ पुरुदंसम् । ‘ अमः दंसः वेषः ’ (नि. २. १. ३) इति कर्मनामसु पठितत्वात् दंसःशब्दः कर्मवाची । पुरुणि बहूनि दंसांसि^६ कर्माणि यस्याः सा । तां बहुकर्माणं^७ ३ गोः ४ सनि गवादि-पशून्^८ संपादयित्रीम्^९ ५ इळाम् एतन्नामिकां गोरूपां देवतां ६ शश्वत्तमं निरन्तरं ७ हवमानाय यजमानाय

१. ज-ण-ल-द्रविणशब्देन । २. ख-घ-प्रक्रम्यन्ते । ३. ज-ण-यासु । ४. च-ज-ण-भ-विस्तीर्ण-ज्वालायाः; ख-ग-विस्तीर्णाज्वालायाः । ५. ख-ग-च-ज-ण- ‘ रेवत्... ..वत्वम् ’ नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ- ‘ दंसांसि ’ नास्ति । ७. घ-प- ‘ बहुकर्माणं ’ नास्ति । ८. घ-त-प-ल-पशूनाम् । ९. त-प्रदात्रीम्; ल-प्रदायित्रीम् ।

मह्यं वसाध साधय । किंच वनः अस्माकं वसूनुः पुत्रः वतनयः पौत्रः वस्यात् भवतु इति हे वअग्ने
 वते तव या वसुमतिः शोभना बुद्धिः वसा विजावा अवन्ध्या सती वअस्मे अस्माकं वभूतु भवतु ॥
 शश्वत्तमम् । उच्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । साध । 'साध साध संसिद्धौ' । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ।
 लोटि व्यत्ययेन शप् । 'सेहपिच्च' इति हिरादेशः । तस्य 'अतो हेः' इति लुक् । निघातः ।
 विजावा । 'जनी प्रादुर्भावे' । अस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । 'विद्वनोरनुनासिकस्यात्'
 इत्यात्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । लिङ्गव्यत्ययः । भूतु । 'भू सत्तायाम्' । 'बहुलं छन्दसि'
 इति शपो लुक् । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः ॥ ॥ २ ॥

'अञ्जन्ति' इत्यष्टमं वैश्वामित्रमेकादशचं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'अञ्जन्ति यूपस्तुतिः
 षष्ठ्याद्याभिर्बहवोऽन्यत्राश्चिन्यष्टमी वैश्वदेवी वा तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभौ' इति । 'उच्छ्रयस्व वनस्पते'
 'ये वृक्णासः' इत्येते तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य यूपो देवता ।
 'वनस्पते शतवल्शः' इत्यस्याश्चिन्नयूपस्य मूलभूतः स्थाणुर्देवता । 'आदित्या रुद्रा वसवः'
 इत्यष्टमी वैश्वदेवी योपी वा । अत्र षष्ठ्यादीनां बहवो यूपा देवता बहूनां स्तूयमानत्वात् । शिष्टा
 एकयूपदेवत्याः । यूपाञ्जने 'अञ्जन्ति त्वाम्' इत्येषा । 'प्रेषितो यूपायाज्यमानायाञ्जन्ति त्वामध्वरे
 देवयन्तः' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति । यूपोच्छ्रयणे 'समिद्धस्य' इति द्वे ऋचौ । 'उच्छ्रयस्व
 वनस्पते समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तात्' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितत्वात् । यूपपरिव्ययणे
 'युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परिदध्यात्' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितत्वात् ।
 यूपोच्छ्रयणे 'जातो जायते सुदिनत्वे अहामित्यर्धचं आस्मेत्' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितम् ।
 यूपैकादशिन्यामन्यत्रापि बहुयूपयुक्ते कर्मणि 'यान्वो नरः इत्यादिभिः षड्भिः पञ्चभिर्वा संस्तुयात्' ।
 'संस्तुयादनभिर्हिंकृत्य यान्वो नरो देवयन्तो नि मिस्युरिति षड्भिः पञ्चभिर्वा' (आश्व. श्रौ. ३. १)
 इति ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयौ मातुरस्या उपस्थे ॥ १ ॥

अञ्जन्ति । त्वाम् । अध्वरे । देवऽयन्तः । वनस्पते । मधुना । दैव्येन ।

यत् । ऊर्ध्वः । तिष्ठाः । द्रविणा । इह । धत्तात् । यत् । वा । क्षयः । मातुः । अस्याः । उपस्थे ॥ १ ॥

वनस्पते खदिरपलाशादिलक्षण हे यूप अध्वरे यज्ञे देवयन्तः देवान् कामयमाना अध्वर्यादयः
 दैव्येन मधुना घृतेन । 'एतद्वै मधु^१ दैव्यं^२ यदाज्यम्' (ऐ. ब्रा. २. २) इत्याम्नानात् ।
 तेन घृतेन त्वाम् अञ्जन्ति त्वयि घृतं सिञ्चन्तीत्यर्थः । यत् यदि त्वम् ऊर्ध्वस्तिष्ठाः
 उन्नतस्तिष्ठसि । यद्वा यदि वा मातुरस्याः मातृभूतायाः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे ते क्षयः
 निवासः । यदूर्ध्वस्तिष्ठसि^३ यदि वा भूमौ शयानो वर्तसे उभयथापि त्वम् इह अस्मासु द्रविणा
 धनानि^४ धत्तात् धेहि । ब्राह्मणेनेयमृग्यास्याता—'अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्यन्वाहाध्वरे

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-दृश्यते । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-यूपी । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-व्ययमाणे ।

४. ग-च-ज-ण-यथैका^०; ख-न-भ-पथैका^० । ५. न-संस्तुयात् । तथा च सूत्रम् । ६. ख-घ-च-ज-ण-त-न-
 भ-ल-दैव्यं मधु । ७. ख-यदूर्ध्वस्तिष्ठसि; ग-घ-त-न-भ-ल-यदूर्ध्वं तिष्ठसि । ८. घ-द्रविणानि ।

ह्येनं देवयन्तोऽञ्जन्ति वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यं यदूर्ध्वंस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थ इति यदि च तिष्ठासि यदि च शयासै द्रविणमेवास्मासु धत्तादित्येव तदाह ' (ऐ. ब्रा. २. २) इति । तथा च निरुक्तमपि—' अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान् कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च यदूर्ध्वः स्थास्यसि द्रविणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्थाने ' (निरु. ८. १८) इति ॥ अञ्जन्ति । ' अञ्जू व्यक्तिकान्तिगतिप्रक्षणेपु ' । रुधा-
दित्वात् भ्रम् । तस्य लटि झेडित्त्वात् ' अनिदिताम्० ' इत्युपधालोपः । ' शसोरलोपः ' इत्यलोपः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । त्वाम् । अमि युष्मच्छब्दस्य ' त्वमावेकवचने ' इति त्वादेशः । ' द्वितीयायां च ' इत्याकारः । ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्येकादेशस्योदात्तत्वम् । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवयन्तः^१ देवानात्मन इच्छन्तः । ' सुप आत्मनः० ' इति क्यच् । ' क्यचि च ' इतीत्वम्^२ । ' अकृत्सार्वधातुकयोः० ' इति दीर्घत्वं च ' न छन्दस्यपुत्रस्य ' इत्यनेन प्रतिपिध्यते । तदन्ताच्छतृप्रत्ययः । शपः पित्त्वाल्हसार्व-
धातुकस्वरेण चानुदात्तत्वे कृते तयोः ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इति क्यच एव स्वरः । वनस्पते । ' आमन्त्रितस्य च^३ ' इत्याद्युदात्तत्वम् । मधुना । ' फलिपाटिनमिमनि० ' इत्यादिना उप्रत्ययः । ' नित् ' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । दैव्येन । ' देवाद्यगजौ ' इति यञ् । जित्वात्^३ वृद्धिः^३ । ' यस्य ' इति लोपः । जित्वादाद्युदात्तः । तिष्ठाः । ' ष्टा गतिनिवृत्तौ ' । लेटि सिप् । ' इतश्च लोपः ' इतीकारलोपः । शपः शित्त्वात् ' पात्रा ' इत्यादिना तिष्ठादेशः । ' लेटोऽडाटौ ' इत्याडागमः । यच्छब्दयोगान्निधाताभावः । तिष्ठादेशस्या-
द्युदात्तत्वेन निपातितत्वादाद्युदात्तः । द्रविणा । ' हुदक्षिभ्यामिनन् ' इतीनन्प्रत्ययः । ' सुपां सुलुक्० ' इति सुपो ङादेशः । निष्वादाद्युदात्तः । इह । इदंशब्दात् सप्तम्यर्थे ' इदमो हः ' इति हः । ' इदम इश् ' इतीशादेशः । शित्वात् सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । धत्तात् । ' दुधाञ् धारणपोषणयोः ' इत्यस्य प्रार्थने लोट् । सिप् । तस्य ' सेहंपिच ' इति हिरादेशः । ' तुह्योः० ' (पा. सू. ७. १. ३५) इति तातडादेशः । ' आभ्यस्तयोरातः ' इत्याकारलोपः । ' दधस्तथोश्च ' (पा. सू. ८. २. ३८) इति भप्भावः । जश्वचर्वे । निघातः । वा । चादित्वादनुदात्तः । क्षयः । क्षियन्ति निवसन्ति । अधिकरणे घः । ' क्षयो निवासे ' इत्याद्युदात्तत्वम् । मातुः । ' नसृनेष्टृ० ' इत्यादिना तृजन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । ' ऋत उत् ' इति ङसः पूर्वपरयोरुकारः । अस्याः । ' ऊडिदम् ' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । उपस्थे । ' ष्टा गतिनिवृत्तौ ' । ' आतश्चोपसर्गे ' इति कः । ' तत्पुरुषे तुव्यार्थ० ' इति मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम् ।

आरे अस्मदमतिं बाधमान् उच्छ्रयस्व महते सौभगाय ॥ २ ॥

सम्^१इद्धस्य । श्रयमाणः । पुरस्तात् । ब्रह्म । वन्वानः । अजरम् । सु^२वीरम् ।

आरे । अस्मत् । अमतिम् । बाधमानः । उत् । श्रयस्व । महते । सौभगाय ॥ २ ॥

हे यूप ^१समिद्धस्य दीप्यमानस्याहवनीयाख्यस्याग्नेः ^२पुरस्तात् प्राच्यां दिशि ^३श्रयमाणः तत्र वर्तमानः ^४ब्रह्म अजम् । ' ब्रह्म वर्चः ' (नि. २. ७. २५) इत्यन्ननामसु पाठात् । ^५अजरं जरारहितं

१. ख-ग-च-ज-ण-भ—' देवयन्तः इतीत्वम् ' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ—' च ' नास्ति । ३. त-ल-भित्त्वादादिवृद्धिः ।

समृद्धं^१ सुवीरं शोभनापत्ययुक्तं ब्रह्म अन्नं^२ वन्वानः प्रयच्छन्^३ अस्मदमतिम् अस्माकं शत्रुभूताम-
शनायाम् । 'अशनाया वै पाप्मामतिः' (ऐ. ब्रा. २. २) इति श्रवणात् । तादृशं शत्रुम्^४ आरे^५ दूरे
वाधमानः अपनुदंस्त्वं^६ महते^७ सौभगाय धनादिसंपत्त्यर्थम्^८ उच्छ्रयस्व उच्छ्रितो भव । उक्तार्थे^९
ब्राह्मणं — 'समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तादिति समिद्धस्य ह्येष एतत्पुरस्ताच्छ्रयते ब्रह्म वन्वानो अजरं
सुवीरमित्याशिषमेवाशास्त आरे अस्मदमतिं बाधमान इत्यशनाया वै पाप्मामतिस्तामेव तदाराञ्चु-
दते यज्ञाच्च यजमानाञ्चोच्छ्रयस्व महते सौभगायेत्याशिषमेवाशास्ते' (ऐ. ब्रा. २. २) इति ।
समिद्धस्य । 'जिह्न्वी दीप्तौ' । कर्मणि निष्ठायां 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इति इदप्रतिषेधः । सम्यगिद्ध इति ।
'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । श्रयमाणः । 'श्रिञ् सेवायाम्' इत्यस्य लटः शानच् ।
तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः शिष्यते । पुरस्तात् । पूर्वशब्दस्य 'दिक्शब्देभ्यः
सप्तमीपञ्चमी' (पा. सू. ५. ३. २७) इत्यादिना अस्तातिप्रत्ययः । 'अस्ताति च' (पा. सू.
५. ३. ४०) इति पूर्वस्य पुरादेशः । प्रत्ययस्वरः । ब्रह्म । 'नन्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः ।
वन्वानः । 'वन्नु याचने' । अत्रायं धातुर्दानार्थे वर्तते । लटः शानच्प्रत्ययः । चित्वादन्तोदात्तः ।
अजरम् । 'नञो जरमरमित्रमृता' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुवीरम् । 'वीरवीर्यौ च'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आरे । एवमादिश्वादन्तोदात्तः । अस्मत् । 'युप्यसिभ्यामदिक्'
इति मदिक्प्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो लुक् । मदिक्प्रत्ययस्वरः । अमतिम् ।
'तत्पुरुषे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उत् । निपातत्वेनाद्युदात्तः । श्रयस्व । 'श्रिञ् सेवायाम्'
इत्यस्य लोपमध्यमैकवचने थास् । थासः से इत्यादेशः । 'सवाभ्यां वामौ' इत्येकारस्य वकारः ।
निघातः । महते । वर्तमाने 'पृषद्बृहन्महत्' इति निपातनादन्तोदात्तः । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्'
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सौभगाय । 'प्राणभृज्जातिवयोवचन' इत्यञ् । 'हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य
च' इति वृद्धिः । सर्वविघ्नीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् इत्युत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति । जित्स्वरः ॥

उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मन्पृथिव्या अधि ।

सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ ३ ॥

उत् । श्रयस्व । वनस्पते । वर्ष्मन् । पृथिव्याः । अधि ।

सुमिती । मीयमानः । वर्चः । धाः । यज्ञवाहसे ॥ ३ ॥

हे वनस्पते यूप पृथिव्या अधि पृथिव्यां वर्ष्मन् उत्कृष्टे देवयजनारूपे देशे उच्छ्रयस्व
उच्छ्रितो भव । सुमिती शोभमानया बुद्ध्या अथवा शोभनेन परिमाणेन मीयमानः इत्यतया
परिच्छिद्यमानस्त्वं यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चो धा अन्नं धेहि । अयमेवार्थो
ब्राह्मणेन दर्शितः — 'उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम् । वर्ष्मन्पृ-
थिव्या अधीत्येतद्वै वर्ष्म पृथिव्यै यत्र यूपमुन्मिन्वन्ति सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहस इत्या-
शिषमाशास्ते' (ऐ. ब्रा. २. २) ॥ वनस्पते । अपादादिश्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । पृथिव्याः ।
'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुमिती । 'माङ् माने' इत्यस्य क्तिनि 'यति-

१. त-आरे बाधमानः दूरे अपनुदंस्त्वम् । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-उक्तार्थेयम्; न-उक्तार्थेऽपि ।

३. त-ल-°वचनोद्गात्रादिभ्यः ।

स्यतिमास्था° इतीकारादेशः । शोभना मितिः । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः^१ प्रकृतिस्वरत्वम्^२ । 'सुपां सुलुक्' इति सवर्णदीर्घः । मीयमानः । 'माङ् माने' इत्यस्य कर्मणि यक् । 'घुमास्था°' इतीत्वम्^३ । प्रत्ययस्वरः । धाः । धाजो लोडथे 'छन्दसि लुङ्लङ्' इति लुङ् । 'इतश्च°' इति सिप इकारलोपः । 'गातिस्था°' इति सिचो लोपः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः^४ । निघातः । यज्ञवाहसे । यज्ञं वहति प्राप्नोति । 'वह प्रापणे' इत्यस्य 'वहिहाधाज्भ्यश्छन्दसि' इत्यसुन् । 'णित्' इत्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । 'गतिकारकयोः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरः^५ (उ. सू. ४. ६६६) ॥

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्योऽ मनसा देवयन्तः ॥ ४ ॥

युवा । सुवासाः । परिवीतः । आ । अगात् । सः । ऊँ इति । श्रेयान् । भवति । जायमानः ।

तम् । धीरासः । कवयः । उत् । नयन्ति । सुआध्यः । मनसा । देवयन्तः ॥ ४ ॥

युवा दृढाङ्गः अष्टाध्यादिलक्षणलक्षितः^१ इत्यर्थः । सुवासाः शोभनेन वाससा रश्मनया युक्तः । परिवीतः तयापि वेष्टितः । एवंविधो यूपः आगात् आगच्छति । स उ स एव यूपः श्रेयान् जायमानः सर्वेभ्यो वनस्पतिभ्य उत्कृष्टतया संपद्यमानः भवति । तम् एवंविधं यूपं धीरासः प्राज्ञाः मनसा देवयन्तः देवान् कामयमानाः स्वाध्यः सुष्टु सर्वतो ध्यानयुक्ताः कवयः क्रान्तदर्शिनोऽध्वर्यादयः उन्नयन्ति उन्नतं कुर्वन्ति । एतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं—'युवा सुवासाः परिवीत आगादित्युत्तमया परिदधाति प्राणो वै युवा सुवासाः सोऽयं शरीरैः परिवृतः स उ श्रेयान्भवति जायमान इति श्रेयान्छ्रेयान्छेष एतद्भवति जायमानस्तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त इति ये वा अनूचानास्ते कवयस्त एवैनं तदुन्नयन्ति' (ऐ. ब्रा. २. २) इति ॥ युवा । यौतेः 'कनिन्युवृषितक्षि°' इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । उवडादेशः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । सुवासाः । 'वस आच्छादने' । 'असुन्' इत्यनुवृत्तौ 'वसेणित्' इत्यसुन्प्रत्ययः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । 'सोर्मनसी°' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । परिवीतः । 'व्येज् संवरणे' । कर्मणि क्तः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अगात् । 'इण् गतौ' इत्यस्य लुङि 'इणो गा लुङि' इति गादेशः । 'गातिस्था°' इति सिचो लोपः । अडागमः । श्रेयान् । 'प्रशस्यस्य द्विवचनविभज्योपपदे' इतीयसुन्प्रत्ययः । तस्मिन् 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रादेशः । गुणः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । एकादेश आद्युदात्तः । स्वाध्यः । 'ध्वै चिन्तायाम्' । स्वाडोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्तिप् । इशिग्रहणात् संप्रसारणम् । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपत्वम् । 'हलः' इति दीर्घः । जसि 'पुरनेकाचः°' इति यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति जसः स्वरितत्वम् । देवयन्तः । 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-गतिप्रकृति° । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-'घुमास्था° इतीत्वम्' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-अडभावः । ४. त-ल-पूर्वपदस्वरः । ५. ल-अष्टासादिलक्षितः ।

जातो जायते सुदिनत्वे अह्नां समर्थ आ विदथे वर्धमानः ।

पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा देवया विप्र उदियति वाचम् ॥ ५ ॥

जातः । जायते । सुदिनत्वे । अह्नाम् । समर्थे । आ । विदथे । वर्धमानः ।

पुनन्ति । धीराः । अपसः । मनीषा । देवयाः । विप्रः । उत् । इयति । वाचम् ॥ ५ ॥

१जातः पृथिव्यां प्रथममुत्पन्नो यूपः १समर्थः । मर्थः १ इति मनुष्यनाम । तैः सहिते १विदथे १वर्धमानः । विदथे इति यज्ञनाम 'विदथः सवनम्' (नि. ३. १७. ५) इति यज्ञनामसु पाठात् । तस्मिन् यज्ञे १आ वर्धमानो घृताञ्जनरक्षणापरिव्ययणादिना सर्वतः शोभमानः सन् १अह्नां १सुदिनत्वे १जायते । पशुनियोजनादिद्वारेण यज्ञनिर्वाहकतया अहानि सुदिनानि करोतीत्यर्थः । १अपसः कर्मवन्तः १धीराः सुप्रज्ञाः २ अध्वर्यादयः १मनीषा बुद्ध्या तं यूपं १पुनन्ति प्रक्षालनादिभिः शोधयन्ति । १देवयाः देवानां यथा देवानां हवींषि प्रापयिता वा १विप्रः मेधावी होता च १वाचं यूपविषयां स्तुतिलक्षणां वाचम् १उदियति प्रेरयति । उच्चारयतीत्यर्थः । उक्तार्थे ब्राह्मणं — 'जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामिति जातो ह्येव एतज्जायते समर्थ आ विदथे वर्धमान इति वर्धयन्त्येवैनं तत्पुनन्ति धीरा अपसो मनीषेति पुनन्त्येवैनं तद्देवया विप्र उदियति वाचमिति देवेभ्य एवैनं तन्निवेदयति' (ऐ. ब्रा. २. २) ॥ सुदिनत्वे । सुदिनानां भाव इति 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति त्वः । प्रत्ययस्वरः । समर्थः । 'मृङ् प्राणस्यागे' इत्यस्मात् 'छन्दसि निष्ठक्यं' इति क्यप्रत्ययान्तत्वेन निपातनाद्गुणः । 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पुनन्ति । 'पूज् पवने' । क्र्यादित्वात् भ्रा । प्वादित्वात् ह्रस्वः । प्रत्ययस्वरः । देवयाः । 'या प्रापणे' । 'आतो मनिन्' इति विच्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इयति । 'ऋ गतौ' । जुहोत्यादिः । अभ्यासस्य 'अतिपिपर्योश्च' इतीत्वे । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयडादेशः । निघातः ३ ॥ ॥ ३ ॥

यान्वो नरो देवयन्तो निमिम्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततक्ष ।

ते देवासः स्वरवस्तस्थिवांसः प्रजावदस्मे दिधिषन्तु रत्नम् ॥ ६ ॥

यान् । वः । नरः । देवयन्तः । निमिम्युः । वनस्पते । स्वधितिः । वा । ततक्ष ।

ते । देवासः । स्वरवः । तस्थिवांसः । प्रजावत् । अस्मे इति । दिधिषन्तु । रत्नम् ॥ ६ ॥

हे यूपाः १देवयन्तः देवान् कामयमानाः १नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः १यान्वः यान् युष्मान् १निमिम्युः अवष्टेषु ४ प्रचिक्षिपुः । १वा अपि च हे १वनस्पते १स्वधितिः परशुस्वदीयान् यूपान् १ततक्ष चिच्छेद । १देवासः दीप्यमानाः १स्वरवः । स्वरुशब्दः स्वशकलवाची ५ तद्वन्तः । लुप्तमत्वधीयः । १तस्थिवांसः तिष्ठन्तः १ते तादृशा यूपाः १अस्मे अस्मै यजमानाय १प्रजावत् अपर्यसहितं १रत्नम्

१. त-मर्थाः । २. त-प्रज्ञानवन्तः । ३. ख-ग-च-ज-ण-निपातितः । ४. ख-अनदेषु; ग-अनन्देषु; च-आनन्देषु. ५. त-ल-सवनवाची; न-शकलवाची ।

उत्तमं धनं^१ ऽदिधिपन्तु धारयन्तु । प्रयच्छन्तिवत्यर्थः ॥ निमिष्युः । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' इत्यस्य लिट्युसि 'असंयोगालिट् कित्' इति किङ्कजावाद्गुणाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । 'सति शिष्टः स्वरो बलीयान्' इति वचनात् प्रत्ययस्वरः । स्वधितिः । स्वशब्दोपपदात् 'धि धारणे' इत्यस्मात् क्तिन् । स्वा स्वकीया निशितधारा धीयते प्रक्षिप्यतेऽनेनेति स्वधितिः खङ्गः । ततश्च । 'तश्चूस्वश्चू तनूकरणे' इत्यस्माल्लिटि णलि रूपादनिघातः । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । स्वरवः । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' इत्यस्मात् 'नित्' इत्यनुवृत्तौ 'शृस्वृस्निहित्रपि' इत्यादिना उप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । तस्थिर्वांसः । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' इत्यस्मात् छन्दसि लिट् । तस्य कसुः । 'वस्वेकाजादसाम्' इतीडागमः । प्रत्ययस्वरः । प्रजावत् । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्मात् 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' इति डः । ततष्टाप् । 'तदस्यास्ति' इति मनुप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम् । एकादेशस्वरः^१ । अस्मे । अस्मच्छब्दस्य 'सुपां सुलुक्' इति शेषादेशः^२ । दिधिपन्तु । 'धिप^३ धारणे' । जुहोत्यादिः । निघातः ॥

ये वृक्णासो अधि क्षमि निर्मितासो यतस्रुचः ।

ते नो व्यन्तु वार्यं देवत्रा क्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

ये । वृक्णासः । अधि । क्षमि । निऽमितासः । यतऽस्रुचः ।

ते । नः । व्यन्तु । वार्यम् । देवत्रा । क्षेत्रऽसाधसः ॥ ७ ॥

१अधि १क्षमि क्षमायां भूमौ १वृक्णासः परशुना छिन्नाः १ये यूपाः । १यतस्रुचः इति ऋत्विग्वाची 'यतस्रुचः मरुतः' (नि. ३. १८. ५) इति ऋत्विङ्नामसु पठितत्वात् । यताः स्रुचो यैस्ते यतस्रुचः । तैर्ऋत्विग्भिः १निमितासः अवष्टेपु नितरां प्रक्षिप्ताः १क्षेत्रसाधसः क्षेत्रस्य यज्ञस्य साधकाः । यथा क्षेत्रं सस्यादिद्वारा फलं प्रयच्छति तथा यज्ञोऽप्यपूर्वद्वारा स्वर्गादिफलं ददातीति क्षेत्रम् । एवंविधाः १ते यूपाः १नः अस्मदीयं १वार्यं वरणीयं संभजनीयं हविः १देवत्रा देवेषु १व्यन्तु गमयन्तु^४ । अस्मदीयं हविर्देवाधीनं कुर्वन्तिवत्यर्थः ॥ वृक्णासः । 'ओवश्चू छेदने' इत्यस्य निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः । किच्वात् 'ग्रहिज्यावयि' इत्यादिना संप्रसारणम् । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् । क्षमि । 'आतो धातोः' इत्यत्र 'आतः' इति योगविभागात् आकारलोपः । निमितासः । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यतस्रुचः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^५ । व्यन्तु । 'इण् गतौ' इत्यस्य लोटि रूपम् । इकारलोपश्छान्दसः । अयमन्तर्भावितण्यर्थः । वार्यम् । 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्मात् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कर्मणि ण्यत् । 'ईडवन्दवृशंसदुह' इत्यादिना आद्युदात्तत्वम्^६ । देवत्रा । 'त्रा' इत्यनुवृत्तौ 'देवमनुष्यपुरुषपुरु-मर्त्येभ्यः' इत्यादिना अधिकरणे त्राप्रत्ययः । क्षेत्रसाधसः । 'राध साध संसिद्धौ' इत्यस्मात् औणादिकोऽसुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-एकादेशः स्वरः । २. त-शे इत्यादेशः । ३. ख-भ-धिषु । ४. ल- 'गमयन्तु' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-पूर्वपदस्वरः; ल-प्रकृतिस्वरः । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-उदात्तत्वम् ।

आदित्या रुद्रा वसवः सुनीथा द्यावाक्षामा पृथिवी अन्तरिक्षम् ।

सजोषसो यज्ञमवन्तु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्त्वध्वरस्य केतुम् ॥ ८ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुनीथाः । द्यावाक्षामा । पृथिवी । अन्तरिक्षम् ।

सजोषसः । यज्ञम् । अवन्तु । देवाः । ऊर्ध्वम् । कृण्वन्तु । अध्वरस्य । केतुम् ॥ ८ ॥

वसुनीथाः यज्ञस्य सुष्ठु नेतारः । आदित्याः द्वादशादित्याः । रुद्राः एकादश रुद्राः । वसवः अष्टौ वसवः । यद्वा सुष्ठुनीथाः सुष्ठुत्ययः । 'स्तुतशस्त्राणि नीथानि चोक्थामदानि च' (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति हि श्रूयते । द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्या । पृथिवी । सुव्यत्ययः । पृथु विस्तीर्णम् । अन्तरिक्षं च । सजोषसः एते सर्वे देवाः ऐकमत्येन परस्परं संगताः^१ भूत्वेममस्मदीयं यज्ञमवन्तु रक्षन्तु । किंच अध्वरस्य यज्ञस्य केतुं ध्वजभूतं प्रज्ञापकं वा इमं यूपम् ऊर्ध्वं कृण्वन्तु उच्छ्रितं कुर्वन्तु ॥ आदित्याः । अदितेरपत्यानि । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात्' इति ण्यः । णित्त्वादादिवृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । रुद्राः । रोदयन्ति सर्वानन्तकाले । 'रोदेर्णिलुक् च' इति रक्प्रत्ययः । तत्संनियोगे^२ णिलोपः । प्रत्ययस्वरः । जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वे 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकादेशस्यायुदात्तत्वम् । वसवः । 'वस निवासे' । 'नित्' इत्यनुवृत्तौ 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसि' इत्यादिना उप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । सुनीथाः । 'णीञ् प्रापणे' । 'हानिकुषिनीरमिकाशिभ्यः' इति कथन् । कित्त्वादगुणः । 'थाथघञ्क्त' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा^३ च । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पृथिवी । 'प्रथ प्रथ्याने' । 'प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च' इति पिवन् संप्रसारणं च । 'पिद्वौरादिभ्यश्च' इति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अवन्तु । 'अव रक्षणे' । निघातः । कृण्वन्तु । 'कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्माल्लोटि 'घिन्विक्कृण्वोर च' इत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः । निघातः ॥

हंसाइव श्रेणिशो यतानाः शुक्रा वसानाः स्वरवो न आगुः ।

उन्नीयमानाः कविभिः पुरस्ताद्देवा देवानामपि यन्ति पार्थः ॥ ९ ॥

हंसाःइव । श्रेणिऽशः । यतानाः । शुक्रा । वसानाः । स्वरवः । नः । आ । अगुः ।

उत्तऽनीयमानाः । कविऽभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानाम् । अपि । यन्ति । पार्थः ॥ ९ ॥

शुक्रा शुक्राणि दीप्तानि रशनाण्यानि^४ वासांसि वसानाः आच्छादयन्तः । स्वरवः स्वरुमन्तः । श्रेणिशः पङ्क्तिशः । यतानाः प्रवर्तमानाः । अत्र दृष्टान्तः । हंसाइव इति । यथा नभसि पङ्क्तिशः पतन्तो हंसाः शोभन्ते तद्वत् शोभमानास्ते यूपाः । नः अस्मान् आगुः प्रापुः । अपि च कविभिः मेधाविभिरध्वर्यादिभिः । पुरस्तात् आहवनीयपूर्वभागे^५ । उन्नीयमानाः उच्छ्रीयमाणाः । देवाः दीप्यमानास्ते यूपाः । देवानां पार्थः देवानां स्थानमन्तरिक्षम् । 'पार्थोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम्'

१. ख-ग-घ-च-ज-न-प-भ-संमताः । २. च-तत्संनियोगेन । ३. ग-च-भ-ल-क्षमा । ४. न-ल-
'रशनाण्यानि' नास्ति । ५. ल-आहवनीयस्य पूर्वभागे ।

(निरु. ६. ७) इति यास्कः । ' पाथोनदीभ्यां ङ्यण् ' (पा. सू. ४. ४. १११) इति सूत्रे ' पाथोऽन्तरिक्षम् ' इति वृत्तिकारोऽप्यवादीत् । तादृशमन्तरिक्षम् अपि वयन्ति प्राप्नुवन्ति । अध्वर्यादिभिः उच्छ्रीयमाणा यूपा अतिदैर्घ्यादन्तरिक्षं व्याप्य वर्तन्ते इत्यर्थः ॥ हंसाइव । ' इवेन विभक्त्यलोपः ' इति वचनात् पूर्वपदस्वरः । श्रेणिशः । ' बहुलपार्थात्० ' इति शस् । प्रत्ययस्वरः । शुक्रा । ' शुच दीप्तौ ' इत्यस्मात् ' ऋज्रेन्द्राग्र० ' इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । अगुः । ' इण् गतौ ' । अस्मालुङि रूपम् । निघातः ॥

शृङ्गाणि वेच्छृङ्गिणां सं ददृश्रे चषालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम् ।

वाघद्भिर्वा विहवे श्रोषमाणा अस्माँ अवन्तु पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

शृङ्गाणिऽइव । इत् । शृङ्गिणाम् । सम् । ददृश्रे । चषालऽवन्तः । स्वरवः । पृथिव्याम् ।

वाघत्ऽभिः । वा । विऽहवे । श्रोषमाणाः । अस्मान् । अवन्तु । पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

स्वरवः स्वस्मन्तः चषालवन्तः प्रतिमुक्तकटकाः^१ । एवंविधा यूपाः पृथिव्यां शृङ्गिणां महिषादीनां शृङ्गाणीवेत् विषाणानीव सं ददृश्रे सम्यक् दृश्यन्ते एव । वा अपि च विहवे । विविधं हूयन्ते हवींष्यन्तेति विहवो यज्ञः । तस्मिन् यज्ञे वाघद्भिः ऋत्विग्भिः । ' वाघतः वृक्तबर्हिषः ' (नि. ३. १८. ३) इति ऋत्विङ्नामसु पाठात् । श्रोषमाणाः तैः क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं शब्दं शृण्वन्तः । तादृशा यूपाः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यशब्दः संग्रामवाची । ' आजौ पृतनाज्यम् ' (नि. २. १७. ९) इति संग्रामनामसु पठितत्वात् । पृतनाज्येषु संग्रामेषु । वधस्थलेष्विति यावत् । अस्मान् यजमानान् अवन्तु रक्षन्तु ॥ शृङ्गाणि । ' शृ हिंसायाम् ' इत्यस्मात् ' शृणातेर्ह्रस्वश्च ' (उ. सू. १. १२३) इति गन् नुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च । निस्वरः । ददृश्रे । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति लङर्थे^२ लिट् । ' इरयो रे ' इतीरेचो रे इत्यादेशः । निघातः^३ ॥

वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम ।

यं त्वामयं स्वधितिस्तेजमानः प्रणिनाय महते सौभगाय ॥ ११ ॥

वनस्पते । शतऽवल्शः । वि । रोह । सहस्रऽवल्शाः । वि । वयम् । रुहेम ।

यम् । त्वाम् । अयम् । स्वऽधितिः । तेजमानः । प्रऽनिनाय । महते । सौभगाय ॥ ११ ॥

हे वनस्पते छिन्नमूल^४ स्थाणो शतवल्शः शतशाखः सन् वि रोह विशेषेण प्रादुर्भूतो भव । वयम् अपि सहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिसंतानपरंपरया^५ सहस्रशाखाः सन्तः वि रुहेम विशेषेण प्रादुर्भूता भवेम । तेजमानः निशितधारः अयं स्वधितिः परशुः हे स्थाणो यं त्वां महते

१. ख-ग-च-ज-फ-°कटाः; ण-°कष्टकाः; न-प्रमुक्तकष्टकाः । २. ख-ग-ज-ण-न-भ-लङर्थे; च-लुङर्थे; ल-लिट्र्थे । ३. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-° निघातः नास्ति । ४. घ-प-छिन्नयूपमूल । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-° पुत्र...परंपरया नास्ति ।

१सौभगाय महसौभाग्यं बहुशाखत्वलक्षणं १प्रणिनाय प्रकपेण प्रापयामास ॥ सहस्रवल्गाः । सहस्र-
शब्दः कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^१ । स्हेम । ‘स्ह प्रादुर्भावे’ इत्यस्मात्
आशीर्लिङि ‘किदाशिपि’ इति यासुडागमः । ‘स्कोः संयोगाद्योः^२’ इति^३ सलोपः । ‘लिङ्या-
शिष्यङ्’ इत्यङ्प्रत्ययः । ‘अतो येयः’ इति इयादेशः । ‘लोपो व्योर्वलि’ इति यलोपः । गुणः^४ ।
प्रणिनाय । ‘णीञ् प्रापणे’ इत्यस्माल्लिटि णलि रूपम् । पादादित्वादिनिघातः । ‘लिति’ इति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

‘सखायस्त्वा’ इति नवचं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रम्^५ । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘सखायो नव
वार्हतं त्रिष्टुबन्तम्’ इति । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टा अष्टौ बृहत्यः । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्बाहते
छन्दस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘सखायस्त्वायमग्निश्च आ
याहि’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मतींस ऊतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदीदिति सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ १ ॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवम् । मतींसः । ऊतये ।

अपाम् । नपातम् । सुभगम् । सुदीदितिम् । सुप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः^६ स्तौति^७ । हे अग्ने १सखायः सोमाज्यादिहविष्प्रदानेनोपकारकत्वान्मित्राणि १मतींसः
मनुष्या ऋत्विजो वयम् १अपां १नपातम् अपां नसारं १सुभगं शोभनधनयुक्तं १सुदीदिति शोभन-
दीप्तिं १सुप्रतूर्तिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन गन्तव्यम् १अनेहसम् उपद्रवरहितम् एतादृशं
१देवं १त्वा^८ त्वाम् १ऊतये रक्षणाय १ववृमहे वृणीमहे ॥ सखायः । ‘ख्या प्रकथने’ । ‘समाने
ख्यश्चोदात्तः’ इति समान उपपदे ‘डित्’ इत्यनुवृत्तौ ख्यातेरिण् । तस्य डित्त्वाट्टिलोपः । तस्संनियोगेन
यलोपः । ‘समानस्य छन्दस्यमूर्धं’ इति सभावः । उपपदस्योदात्तत्वम् । ‘णित्’ इत्यनुवृत्तौ
‘सख्युरसंबुद्धौ’ (पा. सू. ७. १. ९२) इति णिद्वन्भावः । वृद्धयायादेशौ । आद्युदात्तः । ववृमहे ।
‘वृङ् संभक्तौ’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लिट् । कादित्वादिङभावः । निघातः ।
ऊतये । ‘अव रक्षणे’ इत्यस्य ‘उदात्तः’ इत्यनुवृत्तौ ‘ऊतियूतिः’ इत्यादिना क्तिन्नन्तत्वेन
निपातनादन्तोदात्तः । अपाम् । ‘ऊडिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुभगम् । ‘आद्युदात्तं
व्यच्छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्रतूर्तिम् । ‘कृवादयश्च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

कार्यमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः ।

न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यदूरे सन्निहाभवः ॥ २ ॥

कार्यमानः । वना । त्वम् । यत् । मातृः । अजगन् । अपः ।

न । तत् । ते । अग्ने । प्रमृषे । निवर्तनम् । यत् । दूरे । सन् । इह । अभवः ॥ २ ॥

१. त-°स्वरत्वम् । २. ल-‘संयोगेति’ । ३. त-‘गुणः’ नास्ति । ४. स-वैश्वामित्रस्यार्षम् ।
५. घ-प-‘विश्वामित्रः स्तौति’ नास्ति । ६. ग-च-न-ल-स-‘त्वा’ नास्ति ।

हे ^१अग्ने ^२वना काननानि ^३कायमानः कामयमानः ^४एवं ^५यत् यस्मात्कारणात् तानि विहाय
^६मातृः ^७अपः मातृभूता अपः ^८अजगन् अगमः गतवानसि । अप्सु प्रविष्ट्वाच्छान्तो वर्तसे ।
^९तत् तस्मात् ^{१०}ते तव ^{११}निवर्तनं नितरां तत्रैव वर्तनम् । तेन च विनाशो लक्ष्यते । स विनाशः ^{१२}न
^{१३}प्रमृषे न प्रमृष्यते न स्रह्यते । कुत इत्यत आह । ^{१४}यत् यस्मात्कारणात् ^{१५}दूरे ^{१६}सन् अदृश्यतया
वर्तमानस्त्वम् ^{१७}इह अस्मत्संबन्धिषु अरणिरूपेषु काष्ठेषु ^{१८}अभवः । मन्थनात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे
भवसि । तस्मात्तव दूरतो वर्तनम् ^{१९}अस्मभ्यं ^{२०}न रोचते । अस्मिन्नर्थे यास्कः—‘कायमानश्चायमानः काम-
यमान इति वा । वनानि एवं यन्मातृरपोऽगम उपशाम्यन् । न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह
भवसि जायमानः’ (निरु. ४. १४) इति ॥ कायमानः । ‘कमु कान्तौ’ । कमेणिङ् । लटः
शानच् । मकारलोपश्छान्दसः । अजगन् । ‘गम् गतौ’ इत्यस्य लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः
श्लुः । हल्ङ्यादिना सिलोपः । ‘मो नो धातोः’ इति नकारः । यच्छब्दयोगादनिघातः । अडागम-
स्वरः । प्रमृषे । ‘मृष तितिक्षायाम्’ । व्यत्ययेन कर्मणि तत्प्रत्ययः । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति
तलोपः । धातुस्वरः । अभवः । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति लङर्थे लङ् । यद्योगादनिघातः ॥

अति तृष्टं ववक्षिथाथैव सुमना असि ।

प्रप्रान्ये यन्ति पर्यन्य आसते येषां सख्ये असि श्रितः ॥ ३ ॥

अति । तृष्टम् । ववक्षिथ । अथ । एव । सुऽमनाः । असि ।

प्रप्र । अन्ये । यन्ति । परि । अन्ये । आसते । येषाम् । सख्ये । असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ^१तृष्टं स्तोतुस्तृष्णाभिलाषं तदुचितफलप्रदानेन ^२सफलं कर्तुम् ^३अति ^४ववक्षिथ अतिशयेन
वोढुमिच्छसि । ^५अथैव अथापि एवं ^६सुमना ^७असि संतुष्टमनस्को वर्तसे । किंच त्वं ^८येषां षोडशाना-
मृत्विजां ^९सख्ये मित्रत्वे ^{१०}श्रितः ^{११}असि वर्तसे तेषां मध्ये ^{१२}अन्ये अध्वर्युप्रभृतयो द्वादशत्विजः
^{१३}प्र ^{१४}यन्ति प्रकर्षेण होतुं गच्छन्ति । ^{१५}अन्ये उद्रातृप्रभृतयश्चत्वारः ^{१६}परि ^{१७}आसते परित आसीना
वर्तन्ते ॥ ववक्षिथ । ‘वह प्रापणे’ इत्यस्य सनि रूपम् । अभ्यासस्य ‘सम्यतः’ इतीवाभाव-
श्छान्दसः । तदन्ताद्वर्तमाने लिट् । थलः ‘आर्धधातुकस्येड्वलादेः’ इतीद् । ‘कास्प्रययादाम्’
इत्याम् न भवति मन्त्रत्वात् । निघातः । प्रप्र । ‘प्रसमुपोद’ इति द्विर्वचनम् । यन्ति । ‘इण्
गतौ’ इत्यस्य लटि रूपम् । ‘एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्’ इत्यन्यशब्दयोगात् पूर्वस्य निघाताभावः ।
आसते । ‘आस उपवेशने’ । उत्तरखान्निघातः । असि । ‘अस भुवि’ । ‘तासस्स्योलोपः’ इति
सकारलोपः । यद्वृत्तयोगान्न निहन्यते ॥

ईयिवांसमति सिधः शश्वतीरति सश्वतः ।

अन्वीमविन्दन्निचिरासो अद्रुहोऽप्सु सिंहमिव श्रितम् ॥ ४ ॥

ईयिऽवांसम् । अति । सिधः । शश्वतीः । अति । सश्वतः ।

अनु । ईम् । अविन्दन् । निऽचिरासः । अद्रुहः । अप्ऽसु । सिंहम्ऽइव । श्रितम् ॥ ४ ॥

१. घ-ज-ण-त-प-ल-काननानि रक्षितुम्; न-काननानि रक्षन्तुम् । २. ण-त-स-वर्तमानम् ।
३. ल-मह्यम् । ४. त-उचितम् । ५. घ-मैत्र्ये; स-मैत्रे । ६. घ-प-प्रप्र ।

हे अग्ने ^१अद्रुहः अद्रोऽधारः ^२निचिरासः नितरां^३ चिरासः चिरंतनाः विश्वे देवाः ^४स्निधः शोषकाञ्छन्तून् बलेनातिक्रम्य^५ ^६ईयिवांसं गच्छन्तं ^७शश्वतीः बहुः ^८सश्वतः संगतिकारिणीः सेनाञ्च ^९अति अतिक्रम्य गच्छन्तम् ^{१०}अप्सु ^{११}श्रितं तिरोहितम् अत एव ^{१२}सिंहमिव गुहाप्रविष्टं सिंहमिव भीमम् ^{१३}ईम् एनं त्वाम् ^{१४}अनु ^{१५}अविन्दन् अनुगम्यालभन्त ॥ ईयिवांसम् । ' इण् गतौ ' इत्यस्य कसौ ' उपेयिवा-
ननाश्चाननूचानश्च ' (पा. सू. ३. २. १०९) इति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । स्निधः । स्निधेः क्षया-
र्थस्य शोषणार्थस्य वा ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । धातुस्वरः । सश्वतः । ' पस्ज गतौ ' । जकारस्य
व्यत्ययेन चकारः । लटः शत्रादेशः । प्रत्ययस्वरः । अविन्दन् । ' विद् लभे ' इत्यस्य लङि रूपम् ।
निचिरासः । नितरां चिराः । ' आजसेरसुक् ' इत्यसुक् । समासस्वरः । अद्रुहः । ' द्रुह निषांसा-
याम् ' । संपदादिवाङ्मात्रे क्तिप् । बहुव्रीहौ ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तावाम् । श्रितम् । ' श्रिञ्
सेवायाम् ' इत्यस्य ' श्रुक् किति ' इतीदृप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरः^३ ॥

ससृवांसमिव त्मनाग्निमित्था तिरोहितम् ।

एनं नयन्मातरिश्वा परावतो देवेभ्यो मथितं परि ॥ ५ ॥

ससृवांसम् इव । त्मना । अग्निम् । इत्था । तिरः ऽहितम् ।

आ । एनम् । नयत् । मातरिश्वा । पराऽवतः । देवेभ्यः । मथितम् । परि ॥ ५ ॥

^१मातरिश्वा वायुः ^२इत्था इत्थं ^३त्मना स्वेच्छयाप्सु प्रवेशेन ^४तिरोहितं निलीनं ^५परि परितः
^६मथितं मन्थनेन^७ निष्पादितम् ^८एनम् ^९अग्निं ^{१०}देवेभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । देवार्थं ^{११}परावतः दूरदेशात्
^{१२}आ ^{१३}नयत् आनीतवान् । तत्र दृष्टान्तः । ^{१४}ससृवांसमिव । यथा ^{१५}स्वाच्छन्देन^{१६} ससृवांसं सरन्तं गच्छन्तं
^{१७}पुत्रं पिता बलादानयति तद्वत् ॥ ससृवांसमिव । ' सृ गतौ ' इत्यस्माह्लिद् । तस्य कसुः । ' इवेन
विभक्त्यलोपः ' इत्युक्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । त्मना । आत्मन्शब्दस्य ' मन्त्रेष्वाङ्मात्रादेरात्मनः ' इत्याकार-
लोपः । इत्था । ' था हेती च छन्दसि ' इति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । एनम् । अन्वादेशे
' द्वितीयादौःस्वेनः ' इत्येनादेशः । अनुदात्तश्च । नयत् । ' णीष् प्रापणे ' इत्यस्य लङि रूपम् । अङ-
भावश्छान्दसः । मातरिश्वा । मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति इति^१ ' श्वसुक्षन् ' इत्यादिना निपातितः ॥ ॥५॥

तं त्वा मतीं अगृभ्णत देवेभ्यो हव्यवाहन ।

विश्वान्यद्यज्ञां अभिपासि मानुष तव क्रत्वा यविष्ठय ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । मतीः । अगृभ्णत । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।

विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभिऽपासि । मानुष । तव । क्रत्वा । यविष्ठय ॥ ६ ॥

१. प-निरन्तरम् । २. ल-अति बलेनाभिक्रम्य । ३. ख-ग-च-ज-ण-' प्रत्ययस्वरः ' नास्ति ।
४. घ-मथनेन । ५. घ-स्वेच्छन्देन । ६ त-' इति ' नास्ति ।

हे^१ वृहव्यवाहन हव्यानां वोढहे अग्ने^२ मनुष्या अध्वर्युप्रभृतयः^३ तं तादृशमप्सु तिरोहितं
 त्वा त्वां^४ देवेभ्यः यष्टव्यदेवतार्थम्^५ अगृभ्णत अगृह्णत । मानुष मनुष्याणां हितकारिन्^६ यविष्टय
 युवतम^७ हे अग्ने^८ तव कृत्वा तव कर्मणा माहात्म्येन विश्वान् सर्वानस्माभिः क्रियमाणान् यज्ञान्
 यत् यस्मात्कारणात् अभिपासि सर्वतः पालयसि तस्मात्त्वामगृभ्णत इति पूर्वत्रान्वयः^९ ॥
 अगृभ्णत । 'ग्रह उपादाने' । क्रयादित्वात् आ । 'ग्रहज्यावयि' इति संप्रसारणम् । 'हग्रहोर्भ-
 छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । 'तिङ्ङुतिङः' इति निघातः । हव्यवाहन । 'वह प्रापणे'
 इति धातोः 'ज्युट्' इत्यनुवृत्तौ 'हव्येऽनन्तःपादम्' इति ज्युट् । उपधावृद्धिः । योरनादेशः ।
 अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । विश्वान् । 'विश प्रवेशने' इत्यस्मात् 'अशिप्रुषिलटिरणि-
 कणिखटिविशिभ्यः कन्' इति कन् । कित्वाद्गुणाभावः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । अभिपासि । 'पा
 रक्षणे' अस्य धातोः रक्षणार्थत्वात् पिवादेशः । यच्छब्दयोगान्न निघातः । धातुस्वरः । कृत्वा ।
 टा^{१०} । 'जसादयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति अत्र नादेशाभावः । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । यविष्टय ।
 युवशब्दात् 'अतिशयने तमब्रिष्टनौ' इतीष्टन् । 'स्थूलदूरयुव' इति यणादि परं लुप्यते पूर्वस्य च
 गुणः । वस्वादित्वात्^{११} स्वार्थिको यप्रत्ययः ॥

तद्भद्रं तव दंसना पाकाय चिच्छदयति ।

त्वां यदग्ने पशवः समासते समिद्धमपिशर्वरे ॥ ७ ॥

तत् । भद्रम् । तव । दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ।

त्वाम् । यत् । अग्ने । पशवः । सम्ऽआसते । सम्ऽइद्धम् । अपिऽशर्वरे ॥ ७ ॥

हे^१ अग्ने^२ तव संबन्धि^३ तत् इदं^४ भद्रं शोभनं^५ दंसना अग्निहोत्रादिकं कर्म^६ पाकाय^७ चित् ।
 चिच्छब्दोऽप्यर्थे । पाकायेति कर्मणि चतुर्थी । पाकोऽर्भकः । तद्भद्रमपि यजमानं^८ छदयति^९
 स्वफलप्रदानेन पूजयति । पशुपुत्रादिभिः^{१०} परिवृतं करोतीत्यर्थः । छदयतिशब्दः अर्चतिकर्मा^{११}
 'छन्दयति छदयति' इति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । पाकशब्दः प्रशस्यं^{१२} वक्ति^{१३} 'पाकः
 घामः' (नि. ३. ८. ८) इति प्रशस्यनामसु पठितत्वात् । तद्भद्रं^{१४} प्रशस्यं यजमानमभिमत-
 फलप्रदानेन^{१५} पूजयतीत्यर्थः^{१६} । यत्^{१७} यस्मात्कारणात् अपिशर्वरे शर्वरीमुखेऽग्निविहरणकाल एव
 समिद्धं^{१८} दीप्यमानं त्वां^{१९} पशवः द्विपदाश्चतुष्पदाश्चोभये पशवः^{२०} समासते सम्यगासते^{२१} पर्युपासते
 इत्यर्थः । तदिदं पश्चादिलक्षणं फलं यजमानाय प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ भद्रम् । 'भदि कल्याणे' इत्यस्माद्धातोः
 उपरि^{२२} रक्प्रत्ययेन^{२३} निपातनादन्तोदात्तत्वम् । पाकाय । 'पा रक्षणे' इत्यस्मात् 'इण्भीकापाशलि' ।
 इत्यादिना कन् । पायते रक्ष्यते राजादिना^{२४} इति पाकः । निस्वादाद्युदात्तः । छदयति । 'छद अप-
 वारणे' । स्वार्थे णिच् । अदन्तत्वात् वृद्धयभावः । निघातः । समासते । 'आस उपवेशने' ।

१. त- 'हे' नास्ति । २. च-युवतम ; ल-युवन् । ३. ल-पूर्वेणान्वयः । ४. त- 'टा' नास्ति ।
 ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-शाखादित्वात् । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-छन्दयति । ७. ख-ग-च-ज-ण-अर्चयतिकर्मा ।
 ८. ल-प्रशस्यवाच (?) क्रियावाचकः । ९. ल-तद्भद्रं कर्म । १०. ल-फलदानेन । ११. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-
 पूजयति पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः । १२. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ- 'यत्' नास्ति । १३. ख-ग-
 च-ज-ण-भ-यत् यं समिद्धम् । १४. ख-ग-च-ज-ण-भ- 'सम्यगासते' नास्ति । १५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-
 रक्प्रत्यये । १६. ख-ग-च-ज-ण-राजादिभिः ।

अदादिवाच्छपो लुक् । अनकारान्तत्वात् इत्यादादेशः । यद्योगादनिघातः । ' तिङि चोदासवति ' इति गतेर्निघातः । धातुस्वरः ॥

आ जुहोता स्वध्वरं शीरं पावकशोचिषम् ।

आशुं दूतमजिरं प्रत्नमीड्यं श्रुष्टी देवं सपर्यत ॥ ८ ॥

आ । जुहोत । सुऽअध्वरम् । शीरम् । पावकऽशोचिषम् ।

आशुम् । दूतम् । अजिरम् । प्रत्नम् । ईड्यम् । श्रुष्टी । देवम् । सपर्यत ॥ ८ ॥

ऋत्विजो यजमानः प्रेरयति । हे ऋत्विजः । पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं । शीरं काष्ठेष्वोषधीषु चानुशायिनं । स्वध्वरं शोभनयज्ञोपेतमिममग्निम् । आ जुहोत आहुतिभिः आ समन्तात्तर्पयत । अपि च आशुं कर्मणि व्याप्तं दूतम् आह्वानकारित्वेन देवानां दूतम् । अजिरं क्षिप्रं गन्तारं । प्रत्नं पुरातनम् । ईड्यं स्तोतव्यं । देवं द्योतमानमिममग्निम् । श्रुष्टी सपर्यत । ' श्रुष्टीति-क्षिप्रनाम ' इति यास्कः । क्षिप्रं पूजयत ॥ जुहोत । ' हु दानादनयोः ' । अस्माद्धातोर्लोट् । ' जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ' इति शपः श्लुः । ' श्लौ ' इति द्विवचनम् । ' लोटो लङ्ङत् ' इति लङ्ङन्नावे ' तस्थस्थमिषाम् ' इति थस्य तादेशः । ' छन्दसि ' इत्यनुवृत्तौ तस्य ' तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तवादेशः । पित्राहुणः । निघातः । स्वध्वरम् । बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शीरम् । ' शीङ् स्वप्ने ' । अस्माद्धातोः ' स्फायितञ्चिवञ्चि ' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । क्त्वाहुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । पावक-शोचिषमित्यत्र पवनं पावः शुद्धिः । तं कायतीति पावकः । ' आतोऽनुपसर्गे कः ' । प्रत्ययस्वरः । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आशुम् । ' अशू ध्याप्तौ ' अस्माद्धातोः ' कृवापाजिमि ' इत्यादिना उण् । उपधावृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । अजिरम् । ' अज गतिक्षेपणयोः ' इत्यस्माद्धातोः ' अजिरशिशिरशिशिल ' इति किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तत्वम् । प्रत्नम् । ' प्रगस्य छन्दसि गलोपश्च ' (का. ४. ३. २३. २) इति गलोपः । चकारात् त्प्रत्ययः^१ । प्रत्ययस्वरः । ईड्यम् । ' ईड स्तुतौ ' । अस्माण्यत्^२ । ' ईडवन्द ' इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । सपर्यत । सपरशब्दात् ' कण्ठादिभ्यो यक् ' पूजायां वर्तते । लोपमध्यमपुरुषबहुवचनम् । शप् । ' अतो गुणे ' इति पूर्वरूपत्वम् । निघातः ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।

औक्षन्धृतैरस्तृणन्बर्हिरस्मा आदिहोतारं न्यसादयन्त ॥ ९ ॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः । नव । च । असपर्यन् ।

औक्षन् । धृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ९ ॥

१३ व्रीणि १४ शता व्रीणि शतानि १५ व्री १६ सहस्राणि व्रीणि सहस्राणि १७ त्रिंशच्च १८ नव १९ च एकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयोपेतत्रिसहस्रसंख्याकाः २० देवाः इमम् २१ अग्निम् २२ असपर्यन् अपूजयन् । किंच ते देवाः २३ घृतैः इममग्निम् २४ औक्षन् असिञ्चन् । तथा २५ अस्मै अग्नये तदर्थं २६ बर्हिः २७ अस्तृणन् । बर्हिषास्तरणं वेद्याच्छादनमकुर्वन् । २८ आदित् अनन्तरमेव ते देवास्तस्मिन्बर्हिषि एनमग्निं २९ होतारं कृत्वा ३० न्यसादयन्त उपावेशयन् । देवैः पूज्यमिममग्निं सपर्यतेति पूर्वेणान्वयः । देवसंख्या च बृहदारण्यकेऽभिहिता— ‘ महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ ’ (बृ. आ. ३.९) इति ॥ शता । दशानां दशतां शभावस्तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमेषां शतानि । ‘ सुपां सुलुक् ’ इत्यादिना सुपो डादेशः । प्रत्ययस्वरः । व्री । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः । फिट्स्वरः । सहस्राणि । कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । त्रिंशत् । त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् । प्रत्ययस्वरः । नव । ‘ कनिन् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ णु स्तुतौ ’ इत्यस्माद्धातोः ‘ णुदंशोर्नुदश्च ’ इति कनिन् । गुणश्च । नित्त्वादाद्युदात्तः । असपर्यन् । लङि रूपम् । निघातः । औक्षन् । ‘ उक्ष सेचने ’ । लङि आडजादीनाम् इत्याडागमः । वृद्धिः । पादादित्वान्न निहन्यते । आगमस्वरः । अस्तृणन् । ‘ स्तृञ् आच्छादने ’ । लङि बहुवचने प्रयादित्वाच्छा । झेरन्तादेशः । ‘ नित्यं डितः ’ इतीकारलोपः । संयोगान्तलोपः । ‘ भाभ्यस्तयोरातः ’ इत्याकारलोपः । ‘ लुङ्लङ्लङ्क्ष्वट् ’ इत्याडागमः । स चौदात्तः । आगमस्वरः । भिन्नवाक्यत्वान्निघाताभावः । बर्हिः । ‘ इसिः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ वृहेर्नलोपश्च ’ इतीसिः । तत्संनियोगेन नलोपः । प्रत्ययस्वरः । असादयन्त । ‘ षट् लृ विशरणगत्यवसादनेषु ’ । अस्मात् ‘ हेतुमति च ’ इति णिच् । उपधावृद्धिः । ‘ णिचश्च ’ इत्यात्मनेपदम् । लङि बहुवचने रूपम् । निघातः ॥ ॥ ६ ॥

‘ त्वामग्ने ’ इति नवचं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रमौग्णिहमाग्नेयम् । ‘ त्वामग्ने औग्णिहम् ’ इत्यनुकान्तत्वात् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरौग्णिहे छन्दस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘ अथैतस्याः ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ पुरु त्वा त्वामग्ने ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

त्वामग्ने मनीषिणः सम्राजं चर्षणीनाम् । देवं मर्तांस इन्धते समध्वरे ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । मनीषिणः । सम्राजम् । चर्षणीनाम् ।

देवम् । मर्तांसः । इन्धते । सम् । अध्वरे ॥ १ ॥

हे १ अग्ने २ मनीषिणः धीमन्तोऽध्वर्युप्रभृतयः ३ मर्तांसः मनुष्याः ४ चर्षणीनां प्रजानां ५ सम्राजम् अभिपतिं ६ देवं द्योतमानं ७ त्वाम् ८ अध्वरे यज्ञे ९ सम् १० इन्धते सोमाज्यपयःप्रभृतिभिराहुतिभिः सम्यक् दीपयन्ति ॥ मनीषिणः । मनीषेषामस्तीति ‘ व्रीह्यादिभ्यश्च ’ इति इनिः । ‘ यस्येति च ’ इत्यवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजम् । ‘ राजृ दीप्तौ ’ । संपूर्वादस्माद्धातोः ‘ सस्सृद्धिश्च ’ इति क्तिप् । किलोपः । समो मकारस्य ‘ मोऽनुस्वारः ’ इत्यनुस्वारे प्राप्ते ‘ मो राजि समः कौ ’ इति समो मकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चर्षणीनाम् । ‘ नामन्यतरस्याम् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । इन्धते । ‘ अिहन्धी दीप्तौ ’ । अस्माद्धातोः ‘ हेतुमति च ’ इति णिच् । लटि अस्य ‘ आत्मने-

पदेऽन्तः ' इत्युदादेशः । ' छन्दस्युभयथा ' इति अस्यार्धधातुकरत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । निघातः ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजमग्ने होतारमीळते । गोपा ऋतस्य दीदिहि स्वे दमे ॥ २ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ऋत्विजम् । अग्ने । होतारम् । ईळते ।

गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि । स्वे । दमे ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने अध्वर्यादयः ऽयज्ञेषु अग्निष्टोमादिषु ऽत्वां ऽहोतारम् ऽऋत्विजं होतृनामकऋत्विजम् ऽईळते स्तुवन्ति । तादृशस्त्वम् ऽऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य ऽगोपाः गोपायिता सन् ऽस्वे ऽदमे स्वकीये गृहे यज्ञशालायां ऽदीदिहि दीप्यस्व ॥ दीदिहि । दिवु क्रीडादौ । यङ्लुक् । लोट् । तुजादिस्वादभ्यास-दीर्घस्वम् । ' संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ' (परिभा. ९३) इत्यभ्यासस्य गुणाभावे^१ ' लोपो न्योर्वलि ' इति वलोपः ॥

स घा यस्ते ददाशति समिधा जातवेदसे । सो अग्ने धत्ते सुवीर्यं स पुष्यति ॥ ३ ॥

सः । घ । यः । ते । ददाशति । सम्ऽइधा । जातवेदसे ।

सः । अग्ने । धत्ते । सुऽवीर्यम् । सः । पुष्यति ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽयः यजमानः ऽजातवेदसे जातप्रज्ञाय ऽते तुभ्यं ऽसमिधा समिन्धनकारीण्याज्यपुरो-डाशादिहवींषि ऽददाशति ददाति ऽस ऽघ स खलु ऽसुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं पुत्रं ऽधत्ते धारयति । अपि च ऽसः स एव ऽपुष्यति पशुपुत्रादिभिः समृद्धो भवति ॥ घ । ' चादयोऽनुदात्ताः ' इत्यनुदात्तः । ददाशति । ' दाश्-दाने ' इत्यस्माद्धातोः कर्तरि शप् । तिप्^२ । द्विर्वचनं छान्दसम् । यद्वृत्त-योगादनिघातः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्युदात्तः । समिधा । ' जिहन्धी दीप्तौ ' । अस्मात् ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । उपधालोपः । ' सुपां सुलुक् ' इति शसो डादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जातवेदसे । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ' इति प्रकृतिस्वरत्वम् । सुवीर्यम् । ' वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पुष्यति । ' पुष पुष्टौ ' । अस्मात् इयन् । ङित्त्वाद्गुणाभावः । निघातः ॥

स केतुरध्वराणामग्निर्देवेभिरा गमत् । अञ्जानः सप्त होतृभिर्हविष्मते ॥ ४ ॥

सः । केतुः । अध्वराणाम् । अग्निः । देवेभिः । आ । गमत् ।

अञ्जानः । सप्त । होतृभिः । हविष्मते ॥ ४ ॥

ऽअध्वराणां यज्ञानां ऽकेतुः प्रज्ञापकः ऽसः ऽअग्निः ऽसप्त-सप्तभिः ऽहोतृभिः चषदकर्तृभिः ऽअञ्जानः सोमाज्याहुतिभिरज्यमानः सन् ऽहविष्मते यजमानार्थं^३ ऽदेवेभिः यष्टव्यदेवैः सह ऽआ

१, ज-ल-गुणाभावः । २, ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- ' तिप् ' नास्ति । ३, ख-ग-च-ज-ण-यजमानार्थे ।

वगमत् आगच्छतु ॥ गमत् । लोट् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति लुङ् । लृट् । लृट् । 'बहुलं छन्दस्यमाङयोगे' इत्यङभावः । निघातः । अजानः । 'अञ् व्यक्तिस्रक्षणगतिषु' । व्यत्ययेन कर्मणि शानच् । चित्वादन्तोदात्तत्वम् । हविष्मते । जुहोतेः 'अचिश्चि' इत्यादिना इतिप्रत्ययान्तो हविःशब्दोऽन्तोदात्तः । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति परिभाषानाश्रयणान्मतुप उदात्तत्वाभावः । इतिप्रत्ययस्वरः ॥

प्र होत्रे पूर्व्यं वचोऽग्नये भरता बृहत् । विपां ज्योतींषि बिभ्रते न वेधसे ॥ ५ ॥

प्र । होत्रे । पूर्व्यम् । वचः । अग्नये । भरत । बृहत् ।

विपाम् । ज्योतींषि । बिभ्रते । न । वेधसे ॥ ५ ॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयः । विपां विप्राणां मेधाविनामध्वर्यादीनां । ज्योतींषि सत्कर्मानुष्ठानसंराद्यानि तेजांसि । बिभ्रते निमित्ततया कुर्वाणाय । वेधसे जगतो विधात्रे । होत्रे देवानामाद्वात्रे । अग्नये । बृहत् महत् । पूर्व्यं पूर्वैः कृतं पुरातनं । वचः स्तोत्रशस्त्रादिकं वाक्यं । प्र । भरत संपादयत । न^१ इत्थं पादपूरणः^२ अन्वयाभावात् । यद्वा वेधसे न । यथा वेधा जगद्विधाता परमेश्वरः आदित्यादीनि ज्योतींषि करोति तद्वदिति ॥ प्रशब्दस्य छन्दसि 'व्यवहिताश्च' इति भरतेत्यनेन संबन्धः । पूर्व्यं पूर्वैः कृतमित्यर्थः^३ । 'पूर्वैः कृतमिनयौ च' इति यप्रत्ययः । भसंजकत्वादवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । भरत । 'भृञ् भरणे' भौवादिकः । निघातः । बृहत् । 'वर्तमाने पृषद्बृहत्' इति निपातनादन्तोदात्तः । बिभ्रते । 'भृञ् भरणे' । 'जुहोत्यादिभ्यः' श्रुः । 'भृजामित्' इतीत्वम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अग्निं वर्धन्तु नो गिरो यतो जायत उक्थ्यः । महे वाजाय द्रविणाय दर्शतः ॥ ६ ॥

अग्निम् । वर्धन्तु । नः । गिरः । यतः । जायते । उक्थ्यः ।

महे । वाजाय । द्रविणाय । दर्शतः ॥ ६ ॥

योऽयमग्निः । यतः याभिः स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिः । उक्थ्यः । जायते । उक्थ्यशब्दः प्रशस्यवाची^४ । 'अनभिज्ञस्त्यः उक्थ्यः' (नि. ३. ८. ६) इति तन्नाममु पाठात् । अतिशयेन स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यश्चायमग्निः । महे महते । वाजाय अन्नाय । द्रविणाय धनाय च । दर्शतः दर्शनीयो भवति तमिमम् । अग्निं । नो । गिरः अस्माकं स्तुतिरूपाः ताः^५ वाचः । वर्धन्तु वर्धयन्तु । पूजयन्त्वित्यर्थः ॥ वर्धन्तु । 'वृधु वर्धने' । अस्माणिच् । लघूपधगुणः । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वाणिलोपः । झेरन्तादेशः । 'एरुः' (पा. सू. ३. ४. ८६) इत्युकारः । निघातः । उक्थ्यः । 'वच परिभाषणे' । अस्मात् 'पातृतुदिवचिरिचि' इत्यादिना थक् । कित्वात् 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । उक्थं शस्त्रम् । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यस्य' ।

१. त-व्यक्तिगतिम्रक्षणेषु । २. घ-प-न पूरणः । ३. त-कृतमित्यर्थः । ४. त-जुहोत्यादिः । ५. ल-प्रशस्यवाची अनभिज्ञस्त्यवाची । ६. ख-ग-च-ज-ण-ल- 'ताः' नास्ति ।

इति लोपः । 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितः । दर्शतः । 'भृमृदशियजि°' इति अतच्प्रत्ययः ।
चित्रादन्तोदात्तः ॥

अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान्देवयते यज । होता मन्द्रो वि राजस्यति सिधः ॥७॥

अग्ने । यजिष्ठः । अध्वरे । देवान् । देवऽयते । यज ।

होता । मन्द्रः । वि । राजसि । अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे °अग्ने °यजिष्ठः यष्टृतमस्त्वम् °अध्वरे यज्ञे °देवयते देवानात्मन इच्छते यजमानाय °देवान्
°यज तदर्थं यष्टव्याभ्यादीन् पूजय° । किंच °होता देवानामाह्वाता °मन्द्रः यजमानस्य मदयिता
स त्वं °सिधः क्षपयितुं च्छन्नं °अति अतिक्रम्य °वि °राजसि विशेषेण शोभसे ॥ यजिष्ठः ।
'तुश्छन्दसि' इतीष्टन् । 'तुरिष्ठमेयः सु' इति तृचो लोपः । निच्वादाद्युदात्तः । देवयते । क्यचश्चित्रादन्तो-
दात्तत्वम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण । तयोः क्यचा सहैकादेशे 'एकादेश
उदात्तेनोदात्तः' इत्यन्तोदात्तो देवयच्छन्दः । ततः 'शतुरनुमः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यज । 'यज
देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । अस्माल्लोट् । सिप् । सिपो हिरादेशः । 'अतो हेः' इति हेर्लुक् । निघातः ।
राजसि । 'राजृ दीप्तौ' । निघातः ॥

स नः पावक दीदिहि धुमदस्मे सुवीर्यम् । भवा स्तोतृभ्यो अन्तमः स्वस्तये ॥८॥

सः । नः । पावक । दीदिहि । धुमत् । अस्मे इति । सुवीर्यम् ।

भव । स्तोतृभ्यः । अन्तमः । स्वस्तये ॥ ८ ॥

°नः °पावक अस्मत्संबन्धिनः पापस्य शोधक हे अग्ने °सः पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितत्वं °धुमत्
कान्तियुक्तं °सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं दानभोगार्हं धनम् °अस्मे अस्मभ्यं °दीदिहि । यद्वा धुमत्तजो-
युक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं च यथा भवति तथास्मे अस्मदर्थं त्वं दीदिहि दीप्यस्व । किंच
°स्तोतृभ्यः । पष्ठयर्थे चतुर्थी । त्वद्विषयस्तुतिकारिणां होत्रादीनां °स्वस्तये अविनाशनाय क्षेमाय °अन्तमः
अन्तिकतमः तेषामतिशयेन समीपवर्ती° °अव° ॥ पावक । 'पूष् पवने' । अस्मान्दातोर्ण्वल् ।
णित्वाद्दृद्धिः । वोरकादेशः° । आमन्त्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । दीदिहि । दिवु क्रीडादौ ।
अस्माद्यङ् । 'तुजादीनाम्°' इत्यभ्यासदीर्घत्वम् । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यभ्यासस्य
गुणाभावः । 'बहुलं छन्दसि' इति यङो लुक् । लोटि सिप् । 'चर्करीतं° परस्मैपदमदादिवच्च' इति
वचनाच्छपो लुक् । सिपो हिरादेशः । 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः । हेरपित्त्वात् अगुणः° । निघातः ।
धुमत् । 'दिव उत्' इत्युकारः । 'ह्रस्वनुङ्भ्याम्°' इति मतुप उदात्तत्वम् । सुवीर्यम् । 'वीरवीर्यौ
च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अन्तमः । अन्तोऽस्यास्तीत्यन्तिकः । 'अत इनिठनौ' इति ठन् ।
अतिशयेनान्तिक इति 'अतिशायने तमप्°' इति तमप् । 'तमे तादेश्व' इति तादिलोपः । निच्वादा-
द्युदात्तः । स्वस्तये । प्रातिपदिकस्वरः ॥

१. ल- देवान् पूजय । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-समीपे वर्तसि (न-वर्तसे; ज-ण-वर्तस्व) । ३. त-
वोरकादेशः । आवादेशः । ४. ख-ग-च-ज-ण-चर्करीतं च । ५. तु-ल-गुणाभावः ।

तं त्वा विप्रा विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । हव्यवाहममर्त्यं सहोवृधम् ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । विप्राः । विपन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते ।

हव्यवाहम् । अमर्त्यम् । सहः । वृधम् ॥ ९ ॥

हे अग्ने विप्राः स्तुतिनां प्रेरकाः विपन्यवः अग्निहोत्रादिकर्मण्यग्रमत्ततया प्रबुद्धाः विपन्यवः । विपन्यशब्दो मेधाविनमाचष्टे । 'विपश्चित् विपन्युः' (नि. ३. १५. १७) इति तन्नामसु पाठात् । विपन्यवो मेधाविनः स्तोतारः हव्यवाहं हव्यानां वोढारम् अमर्त्यं मरणधर्मरहितं सहोवृधं सहसा मथनरूपेण बलेन वर्धमानं तादृशं त्वा त्वां समिन्धते सोमाज्याद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ विप्राः । 'दुवप् बीजसंताने' । अस्माद्धातोः 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र' इति रन्प्रत्यये इत्वम् । निन्वादाद्युदात्तत्वम् । विपन्यवः । विविधं पनं पननं स्तुतिं यातीति विपन्युः । 'मृगय्वादयश्च' इति कुः । अकारलोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । 'जागृ निद्राक्षये' । अस्माद्धिद् । तस्य कसुः । 'उगिदचाम्' इति नुम् । द्विर्वचनाभावश्छान्दसः । 'वस्वेकाजादसाम्' इति नियमात् इडभावः । 'जाग्रोऽविचिण्णलडित्सु' (पा. सू. ७. ३. ८५) इति गुणो न भवति तत्र विरित्यत्र कसोरपि गृहीतत्वात् । प्रत्ययस्वरः । इन्धते । 'जिहन्धी दीसौ' । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । निघातः । हव्यवाहम् । 'वह प्रापणे' । 'वहश्च' इति ण्विः । उपधावृद्धिः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सहोवृधम् । 'वृधु वर्धने' । 'क्विप् च' इति क्विप् ॥ ॥ ८ ॥

'अग्निर्होता' इति नवर्चमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमाग्नेयम् । 'अग्निर्होता गायत्रम्' इत्यनुक्रान्तत्वात् । प्रातरनुवाकश्चिनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं हि—'अग्निर्होताग्र इलेति चतस्रः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आधाने प्रथमायां पवमानेष्टौ^३ स्विष्टकृतो याज्या 'अग्निर्होता' इत्येषा 'स हव्यवाहमर्त्यः' इति पुरोनुवाक्या । द्वितीयपवमानेष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या 'साह्वान्' इति । सूत्रितं च—'साह्वान्विश्वा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । आभिष्विकेपूर्वक्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे 'अभि प्रयांसि' इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । अत्र सूत्रं—'प्र वो वाजा अभिष्वोऽभि प्रयांसि वाहसा' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

अग्निर्होता पुरोहितोऽध्वरस्य विचर्षणिः । स वेद यज्ञमानुषक् ॥ १ ॥

अग्निः । होता । पुरः । इति । अध्वरस्य । विचर्षणिः । सः । वेद । यज्ञम् । आनुषक् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । होता देवानामाह्वाता पुरोहितः पुरत एवाभिमतफलसंपादकत्वेन हितकारी । यद्वा पुरः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण हितो निहित इति पुरोहितः । अध्वरस्य यज्ञस्य विचर्षणिः विशेषेण द्रष्टा 'विचर्षणिः विश्वचर्षणिः' इति तन्नामसु पाठात् । सः तथाविधः अग्निः आनुषक् आनुपूर्व्येण सक्तं यज्ञम् अग्निष्टोमादिकं वेद जानाति ॥ वेद । 'विद ज्ञाने' । 'विदो कृतो वा' इति तिपो णलादेशः । लघूपधगुणः । निघातः । आनुषक् । आसमन्तात् अनुपजतीत्यानुषक् । 'षन्ज संगे' । धातुषकारस्य सकारः । 'क्विप् च' इति क्विप् । 'अनिदिताम्' इति उपधालोपः । 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वम् ॥

स हव्यवाळमर्त्य उशिग्दूतश्चनोहितः । अग्निधिया समृण्वति ॥ २ ॥

सः । हव्यऽवाद् । अमर्त्यः । उशिक् । दूतः । चनःऽहितः ।

अग्निः । धिया । सम । ऋण्वति ॥ २ ॥

हव्यवाद् हविषः^१ वोढा । अमर्त्यः मरणधर्मरहितः । उशिक् हविः कामयमानः । दूतः देवानां दूतः चनसे^२ हविलक्षणायाज्ञाय हितो निहितः । यद्वा चनोहितः । चनोऽन्नं हविलक्षणं हितमस्येति चनोहितः । सः तथाविधः । अग्निः धिया प्रज्ञया । समृण्वति संगच्छते । कर्मविषयप्रज्ञान्वितोऽग्निरस्मानपि तादृक्प्रज्ञान्वितान्करोतिवत्याशास्ते ॥ हव्यवाद् । 'वह प्रापणे' । 'वहश्च' इति णिवः । ढत्वजश्चत्वारिणि । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उशिक् । 'वश कान्तौ' । 'इजिः' इत्यनुवृत्तौ 'वशेः^३ किञ्च' इति इजिप्रत्ययः । तस्य क्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । चनोहितः । चनः 'चायतेरन्ने हस्वश्च' इत्यसुनन्तः । चकाराज्जडागमः । तस्मिन्त्यलोपः । निष्ठादाद्युदात्तः । 'पुनश्चनसोऽञ्छन्दसि गतिसंज्ञा वक्तव्या' (पा. सू. १. ४. ६०. २) इति गतिसंज्ञायां 'गतिरनन्तरः' इति प्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धिया । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ऋण्वति । 'ऋणु गतौ' । लेटि तनादिस्वादुप्रत्ययः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः ॥

अग्निधिया स चेतति केतुर्यज्ञस्य पूर्व्यः । अर्थं ह्यस्य तरणि ॥ ३ ॥

अग्निः । धिया । सः । चेतति । केतुः । यज्ञस्य । पूर्व्यः । अर्थम् । हि । अस्य । तरणि ॥ ३ ॥

यज्ञस्य अग्निष्टोमादेः । केतुः प्रज्ञापकः । पूर्व्यः पूर्वं भवश्चिरंतनः । सः तथाविधः । अग्निः धिया प्रज्ञया । चेतति सर्वं जानीते^४ । अस्य एतादृशस्याग्नेः । अर्थं गमनस्वभावं तेजः । अस्य आकाशे दृश्यमानस्य तमसः । तरणि । हि^५ तारकं^६ खलु । निवर्तकमिति यावत् ॥ चेतति । 'चिती संज्ञाने' निष्ठातः । अर्थम् । 'ऋ गतौ' । 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' इति थन् । गुणः । निष्ठादाद्युदात्तः । तरणि । 'तृ प्लवनतरणयोः' । 'अर्तिसृष्टृधमि' इत्यादिना अनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्निं सुनुं सनश्नुतं सहसो जातवेदसम् । वह्निं देवा अकृण्वत ॥ ४ ॥

अग्निम् । सुनुम् । सनऽश्रुतम् । सहसः । जातऽवेदसम् । वह्निम् । देवाः । अकृण्वत ॥ ४ ॥

सहसः । सुनुं बलस्य पुत्रं मथनरूपेण बलेन निष्पाद्यमानत्वात् । सनश्नुतं सनातनत्वेन^७ प्रसिद्धं । जातवेदसं जातप्रज्ञं तमिमम् । अग्निं । देवाः हविर्भुजो देवाः । वह्निं हविषां वोढारम् । अकृण्वत

१. घ-त-प-स-हविषाम् । २. ज-ण-चनोहितः चनसे । ३. ख-ज-ण-न-भ-वशः । ४. ल-गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ५. ख-ग-च-ज-ण-जानाति । ६. त-ल-हि' इत्यस्यानन्तरम्-माकारौ तरणस्वभावं सर्वत्र प्रसारणस्वभावमित्यर्थः । यद्वा गमनस्वभावं तेजः अस्याकाशे दृश्यमानस्य तमसस्तरणि तावद्वत्खलु (त-हि रेकं खलु) । ७. घ-प-निवर्तकम् । ८. त-निष्पाद्यमानत्वात् । ९. त-सनातनत्वे ।

अकुर्वन्त ॥ सनश्रुतम् । 'श्रु श्रवणे' । कर्मणि क्तः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरवम् । वह्निम् । 'वह प्रापणे' । 'निः' इत्यनुवृत्तौ 'वहिश्रि०' इत्यादिना निप्रत्ययः^१ । अकृण्वत् । 'कृवि हिंसाकरणयोः' । इदित्वाङ्गम् । 'धिन्विकृण्वयोरच्' इत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः । लङि व्यत्ययेनात् मनेपदम् । निघातः ॥

अदाभ्यः पुरेता विशामग्निर्मानुषीणाम् । तूर्णी रथः सदा नवः ॥ ५ ॥

अदाभ्यः । पुरःऽप्रेता । विशाम् । अग्निः । मानुषीणाम् । तूर्णीः । रथः । सदा । नवः ॥ ५ ॥

मानुषीणां मनोजातानां^१ विशां^२ प्रजानां^३ पुरेता सन्मार्गप्रदर्शनेनाग्रतो गन्ता^३ अतएव^४ तूर्णिः^५ ताः प्रजा वैदिककर्मप्रवर्तकत्वेनानुग्रहीतुं त्वरायुक्तः^६ आलस्यरहितः^७ रथः हविषां वहनाद्रथसदृशः^८ सदा सर्वदा तत्कर्मणि^९ नवः नूतनः पुनर्मथनादभिनवः एवंविधः^{१०} अग्निः^{११} अदाभ्यः अहिंस्यः । न-केनापि तिरस्कार्य इत्यर्थः ॥ अदाभ्यः । 'दम्भु दम्भने' । 'दम्भेऽश्चेति' वक्तव्यम्^{१२} इति कर्मणि ण्यत् । उपधावृद्धिः । न दाभ्योऽदाभ्यः । नञ्समासे^{१३} 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरवम् । पुरेता । 'इण् गतौ' । 'ण्वुलृचौ' इति लृच् । गुणः । चित्त्वादान्तोदात्तः । मानुषीणाम् । 'मनो-जातावज्यतौ पुक् च' इत्यञ् । 'टिड्ढाणञ्' इति डीप् । जित्त्वादाद्युदात्तः । तूर्णिः । 'जित्वरा संभ्रमे' इति धातोः 'निः' इत्यनुवृत्तौ 'वहिश्रिभ्युदुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति निप्रत्ययः । 'ज्वरावर' इत्यादिना ऊट् । तस्य नित्त्वादाद्युदात्तः । संहितायां 'दूलोपे पूर्वस्य' इति दीर्घः । रथः । 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः' इति क्थन्प्रत्ययः । कित्त्वात् 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तः । सदा । स्वरादिषु आद्युदात्तत्वेन पठितत्वादाद्युदात्तः ॥ ५ ॥

साह्वान्विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृक्तः । अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥ ६ ॥

साह्वान् । विश्वाः । अभिऽयुजः । क्रतुः । देवानाम् । अमृक्तः । अग्निः । तुविश्रवःऽतमः ॥ ६ ॥

अभियुजः अभियोक्त्रीः^१ विश्वाः सर्वाः सेनाः^२ साह्वान् सहमानः स्वबलेन तिरस्कुर्वाणः अतएव^३ अमृक्तः शत्रुभिरहिंसितः^४ देवानां^५ क्रतुः कर्ता हविष्यदानेन पोषकः एवंभूतः^६ अग्निः^७ तुविश्रवस्तमः । तुविश्रवो बहुवाची । 'तुवि पुरु' (नि. ३. १. २) इति तन्नामसु पाठात् । श्रवःशब्दोऽज्ञवाची । 'श्रव इत्यज्ञनाम श्रूयते' (निरु. १०. ३) इति निरुक्तेऽभिधानात् । अतिशयेन बहुविधानोपेतो वर्तते । यस्मादेवं तस्मादस्मानपि बहुविधानोपेतान्करोत्विति भावः ॥ साह्वान् । 'पह मर्षणे' इत्यस्य कसौ 'दाश्चान्साह्वान्मीढ्वांश्च' इति निपातनात् द्विर्वचनमिडागमश्च न भवति परस्मैपदं च भवति । कसुस्वरः । क्रतुः । कृजः क्रतुः । कित्त्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । तुविश्रवस्तमः । 'तु वृत्तिहिंसापूर्तिषु' । अस्मादौणादिकः कित्प्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः ।

१. ल-निप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । २. त-'विशां प्रजानाम्' नास्ति । ३. ख-ग-च-न-भ-स-यन्ता । ४. घ-ज-ण-प-तूर्णिस्त्वरान् । ५. घ-प-'त्वरायुक्तः' नास्ति । ६. ल-तत्तत्कर्मणि । ७. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-दम्भेऽश्चेति; न-स-दम्भेऽश्चेति । ८. त-नवा समासे । ९. त-'अत एव' नास्ति ।

उवडादेशः । अन्तोदात्तः । श्रवः । 'श्रु श्रवणे' । श्रूयतेऽन्नमिति कर्मण्यसुप्रत्ययः । अतिशयेन तु विश्रवा इति 'अतिशायने तमप्' इति तमप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अभि प्रयांसि वाहसा दाश्वा अश्नोति मर्त्यः । क्षयं पावकशोचिषः ॥ ७ ॥

अभि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्वान् । अश्नोति । मर्त्यः । क्षयम् । पावकऽशोचिषः ॥ ७ ॥

वदाश्वान् हविषां दाता वमर्त्यः मनुष्यो यजमानः ववाहसा हविषां वाहकेन अग्निना वप्रयांसि अन्नानि वअभि वअश्नोति अभितः सर्वतः प्राप्नोति । किंच वपावकशोचिषः शोधकदीप्तेरग्नेः सकाशात् वक्षयं गृहं चाभ्यश्नोति ॥ प्रयांसि । 'प्रीञ् तर्पणे' । अस्माद्धातोर्न्तर्भावितण्यर्थादसुप्रत्ययः । प्रीणयन्ति भोक्तृनिति प्रयांस्यन्नानि । निच्वादाद्युदात्तः । वाहसा । 'णित्' इत्यनुवृत्तौ 'वहिहाधा-ज्यञ्छन्दसि' इत्यसुन् । णिवादुपधावृद्धिः । निस्वरः । दाश्वान् । 'दाश् दाने' इत्यस्य कसौ 'दाश्वान्साह्वान्' इति निपातनादिडागमो द्विवचनं च न भवति । कमुप्रत्ययस्वरः । अश्नोति । 'अश् न्यासौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः ॥

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम मन्मभिः । विप्रांसो जातवेदसः ॥ ८ ॥

परि । विश्वानि । सुधिता । अग्नेः । अश्याम । मन्मभिः । विप्रांसः । जातऽवेदसः ॥ ८ ॥

वजातवेदसः जातप्रज्ञाः वविप्रांसः मेधाविनो होत्रादयो वयम् वअग्नेः तव संबन्धिभिः वमन्मभिः मननीयैः स्तोमैः वविश्वानि सर्वाणि वसुधिता सुहितानि सुष्ठु हितान्यभिलषितानि वसुनि वपरि वअश्याम सर्वतः प्राप्नुयाम । जातवेदस इत्यग्नेर्वा विशेषणम् । जातानि सर्वाणि वेत्तीति जात-वेदाः सर्वज्ञ इत्यर्थः । एतादृशं जातवेदस्त्वमग्नेरेवोचितमिति तद्विशेषणत्वं युक्तम् ॥ सुधिता । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्माद्धातोर्निष्ठायां 'छन्दसि' इत्यनुवृत्तौ 'सुधितवसुधित' इत्यादिना निपा-तितः । 'शेछन्दसि बहुलम्' इति शैलुक् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अश्याम । 'अश् न्यासौ' । 'बहुलं छन्दसि' इति श्रुप्रत्ययस्य लृक् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'यासुद् परस्मै-पदेषूदात्तः' इति यासुद् । 'लिङः सलोपः' इति सलोपः । अदन्तत्वाभावादियादेशो न भवति । मसः सकारस्य 'नित्यं डितः' इति लोपः । निघातः । मन्मभिः । 'मनु अवबोधने' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । निस्वरः ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे । त्वे देवास एरिरे ॥ ९ ॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । सनिषामहे । त्वे इति । देवासः । आ । ईरिरे ॥ ९ ॥

हे वअग्ने ववार्या वरणीयानि संभजनीयानि वविश्वानि सर्वाणि धनानि ववाजेषु युद्धेषु वसनिषामहे वयं संभजामहे । यतः कारणात् वदेवासः पूर्वमस्माभिरिष्टा देवा अस्मदभिमतफलप्रदानाय

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-पूर्वपदस्वरत्वम् । २. ख-ग-च-ज-ण-'अग्निना' नास्ति । ३. त-विप्राः । ४. ल-स्तोत्रैः । ५. त-ल-यज्ञेषु ।

‘त्वे त्वयि एरिरे आ समन्ताद्गमन् । त्वयि प्रविष्टा इत्यर्थः । सर्वथापि त्वत्सकाशात्’ फलं लभेमहि इति भावः ॥ वार्या । ‘वृङ् संभक्तौ’ । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ इति ण्यत् । ‘शेञ्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलुक् । ‘ईडवन्द’ इत्यादिनाद्युदात्तः । वाजेषु । वृषादिवादाद्युदात्तः । सनिषामहे । ‘वन षण संभक्तौ’ । ‘धात्वादेः षः सः’ । लेटि ‘सिञ्चबहुलम्’ इति सिप् । सिप आर्धधातुकत्वादिडागमः । ‘लेटोऽडाटौ’ इत्यडागमः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । त्वे । युष्मच्छब्दस्य सप्तम्यां ध्वादेशः । ‘सुपां सुलुक्’ इति शेआदेशः^१ । ‘शे’ (पा. सू. १. १. १३) इति प्रगृह्यसंज्ञा । ईरिरे^२ । ‘ईर गतौ’ इत्यस्मात्परस्य लिटो अस्य ईरेजादेशः । ‘इजादेश्च गुरुमतः’ इत्याम्न भवति मन्त्रत्वात् । निघातः ॥ ॥ १० ॥

‘इन्द्राग्नी’ इति नवचं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्राग्निम् । तथा चानुक्रम्यते—‘इन्द्राग्नी ऐन्द्राग्निम्’ इति । ‘गायत्रं तु’ इति तु शब्दादिदमपि सूक्तं गायत्रम् । इन्द्राग्नी देवता । अभिप्लविकेष्वाः सु प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे आवापार्थमिदं सूक्तम् । ‘अभिप्लवपृष्ठयाहानि’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘इन्द्राग्नी आ गतं ता हुवे ययोरिदम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । अग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्रे ‘इन्द्राग्नी आ गतम्’ इति स्तोत्रियस्तुचः । तस्यैवाच्छावाकस्याद्या शस्त्रयाज्या । ‘इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति सूत्रितत्वात् । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘इन्द्राग्नी आ गतं सुतम्’ इति षष्ठस्तोत्रियः । ‘इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिन्द्रे अग्ना नमो बृहत्’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति सूत्रितम् । अग्निष्टोमाच्छावाकशस्त्रे ‘तोशा वृत्रहणा हुवे’ इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च—‘तोशा वृत्रहणा हुव इति तिस्रः’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । अग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्रे ‘इन्द्राग्नी अपसस्परि’ इत्यनुरूपः । सूत्रितं च—‘इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिन्द्राग्नी अपसस्परि’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

इन्द्राग्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । सुतम् । गीःऽभिः । नभः । वरेण्यम् ।

अस्य । पातम् । धिया । इषिता ॥ १ ॥

इन्द्रश्चाग्निश्च इन्द्राग्नी हे देवौ सुतम् अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृतमत एव वरेण्यं वरणीयं संभजनीयम्^१ इमं सोमं प्रति गीर्भिः अस्मदीयाभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिराहूतौ सन्तौ नभसः स्वर्गस्थानात् आ गतम् आगच्छतम् । आगत्य च धिया अस्माभिः क्रियमाणे^२ कर्मणि^३ इषिता प्रेरितौ युवाम् अस्य पातम् इमं सोमं पिबतम् । यद्वा^४ धिया अस्मदीयया बुद्ध्या इषितौ प्राप्तौ अस्मद्वक्त्या प्रेरितौ युवामिमं सोमं पिबतम्^५ ॥ इन्द्राग्नी । इन्द्रश्चाग्निश्च ‘द्वन्द्वे धि’ (पा. सू. २. २. ३२) इत्यग्निशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते ‘अजायदन्तम्’ (पा. सू. २. २. ३३) इतीन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातः । पादादिस्वान्निघातप्रतिषेधः । षाष्टिकस्वरः । गतम् । ‘गम्ल् सृष्ट् गतौ’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुकि सति ‘अनुदात्तोपदेशः’ इत्यादिना मकारलोपः । निघातः । वरेण्यम् । ‘वृङ् संभक्तौ’ । ‘वृङ् ण्यः’ । वृषादिवादाद्युदात्तः । पातम् । ‘पा पाने’ । ‘सर्वे

१. त-त्वतः सकाशात् । २. त-शे इत्यादेशः । ३. ज-ण-स-एरिरे । ४. त-भजनीयम् । ५. ल-क्रियमाणेन कर्मणा । ६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-‘यद्वा.....पिबतम्’ नास्ति । ७. त-‘सृष्ट्’ नास्ति ।

विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति न पिबादेशः । इपिता । 'इष गतौ' इत्यस्माद्धातोर्निष्ठायां 'तीपसह' इतीडागमः । 'आगमा अनुदात्ताः' इतीटोऽनुदात्तत्वात् कस्वरः शिष्यते ॥

इन्द्राग्नी जरितुः सचा यज्ञो जिगाति चेतनः । अया पातमिमं सुतम् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । जरितुः । सचा । यज्ञः । जिगाति । चेतनः । अया । पातम् । इमम् । सुतम् ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी जरितुः स्तोतुः सचा स्वर्गादिलक्षणफलप्राप्तौ सहायभूतः यज्ञः ज्योतिष्टोमादि-यज्ञसाधनभूतः चेतनः इन्द्रियाणां चेतयिताप्यायनकारी सन् असौ सोमः जिगाति युवाम् अभि-गच्छति^१ । अया अस्मदीयस्तुतिलक्षणयानया वाचाहूतौ सन्तौ सुतम् अभिषवादिसंस्कारोपेतम् इमं सोमं पातं पिबतम् ॥ जिगाति । 'गा स्तुतौ' इत्ययं धातुरत्र गमने वर्तते । छन्दसि जुहो-त्यादिः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः । चेतनः । 'चिती संज्ञाने' । कर्तरि बहुल-वचनाल्लुट् । 'लिति' इत्याद्युदात्तत्वम् । अया । इदंशब्दस्य तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्' इति याजादेशः । अनादेशप्राप्तौ हलि लोपः । पातम् । 'पा पाने' । निघातः ॥

इन्द्रमग्निं कविच्छदा यज्ञस्य जूत्या वृणे । ता सोमस्येह तृम्पताम् ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । अग्निम् । कविच्छदा । यज्ञस्य । जूत्या । वृणे । ता । सोमस्य । इह । तृम्पताम् ॥ ३ ॥

यज्ञस्य^२ यज्ञसाधनभूतस्य^३ सोमस्य जूत्या । जूतिः प्रेरणम् सोमस्तावत् यजमानं प्रेरयति । साधनमुपलभ्य तत्साध्यकतौ^४ यजमानः प्रवर्तत इति हि तस्य प्रेरकत्वम् । तथा प्रेरणरूपया^५ जूत्या प्रेरितोऽहं कविच्छदा कवीनां स्तोत्राणामुचितफलप्रदानेनोपच्छन्दकौ^६ इन्द्रमग्निं च युवां वृणे सोम-पानार्थमिह कर्मण्यागच्छतमिति संभजे । ता आगतौ च ताविन्द्राग्नी इह कर्मणि सोमस्य सोमपानेन तृम्पतां तृप्यताम् ॥ इन्द्रम् । 'इदि परमैश्वर्ये' इत्यस्माद्धातोः 'ऋज्रेन्द्राग्र' इति रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तत्वम् । कविच्छदा । 'छदि अपवारणे' । अस्मात् क्प् । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो ङादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जूत्या । 'जू' इति सौत्रो धातुः । अस्मात् 'उदात्तः' इत्यनुवृत्तौ 'ऊतियूतिजूति' इत्यादिना निपातनादन्तोदात्तत्वम् । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वृणे । 'वृङ् संभक्तौ' । भाप्रत्ययः । 'टित आत्मनेपदानाम्' इति 'टरेत्वम्' । निघातः । ता । 'सुपां सुलुक्' इति ङादेशः । सोमस्य । 'पुब् अभिषवे' । अस्मात् 'अर्तिस्तु-सुहुसुधक्षि' इत्यादिना मन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । तृम्पताम् । 'तृप प्रीणने' । लोटि सुचादिष्वाङ्मुमा-गमः । निघातः ॥

तोशा वृत्रहणा हुवे सजित्वा नापराजिता । इन्द्राग्नी वाजसातमा ॥ ४ ॥

तोशा । वृत्रहणा । हुवे । सजित्वा ना । अपराजिता । इन्द्राग्नी इति । वाजसातमा ॥ ४ ॥

१. ग-च-फ-अधिगच्छति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-तस्य यज्ञस्य; स-अस्य यज्ञस्य । ३. ख-ग-च-फ-भ-स-धनभूतस्य; ज-ण-साधनभूतस्य । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-सोमस्तवे । ५. त-तत्साध्ये कृतौ । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-प्रेरणया । ७. ख-फ-प्रदानेन पापच्छेदकौ; ग-च-ज-ण-प-भ-स-प्रदाने पापच्छेदकौ । ८. ख-ग-च-ज-ण-'सुलुक्' इति नास्ति । ९. त-ट एत्वं पररूपत्वम् ।

‘तोशा शत्रूणां बाधकौ वृत्रहणा वृत्रस्य पापस्य हन्तारौ वसजित्त्वाना समानजेतारौ’
 अपराजिता अपराजितौ केनाप्यतिरस्कृतौ वाजसातमा अक्रस्यातिशयेन दातारौ इन्द्राग्नी युवां^१
 हुवे इह कर्मणि सोमपानार्थमहमाह्वयामि ॥ वृत्रहणा । ‘हन हिंसागत्योः’ । ‘ब्रह्मभ्रूणवृत्रेपु
 क्रिप्’ इति क्रिप् । ‘एकाजुत्तरपदे णः’ (पा. सू. ८. ४. १२) इति णत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् । हुवे । ह्वयते ‘बहुलं छन्दसि’ इति लुकि सति ‘ह्वः संप्रसारणम्’ इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलं
 छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । उवडादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । सजित्त्वाना । ‘जि
 जये’ । ‘शीङ्कुशिरुहिजिक्षिसृष्टभ्यः’ (उ. सू. ४. ५. ५३) इति कनिप् । किस्वाद्गुणाभावः ।
 पिस्वात्तुगागमः । ‘समानस्य छन्दस्यमूर्धं’ इति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 अपराजिता । नञ्समासे^३ ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी । ‘देवताद्वन्द्वे
 च’ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ’ इति प्रतिषेधात्समासरवरः ।
 वाजसातमा । ‘पणु दाने’ । अस्मात् ‘जनसनखनक्रमगमः’ इति विट् । ‘विड्वनोरनुनासिक-
 स्यात्’ इत्याकारः । ‘अतिशयने तमप्’ इति तमप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्र वामर्चन्त्युक्थिनो नीथाविदो जरितारः । इन्द्राग्नी इष आ वृणे ॥ ५ ॥

प्र । वाम् । अर्चन्ति । उक्थिनः । नीथऽविदः । जरितारः । इन्द्राग्नी इति । इषः । आ । वृणे ॥ ५ ॥

हे इन्द्राग्नी उक्थिनः । उक्थं^४ शस्त्रम् । तद्वन्तः शस्त्रिणो होत्रादयः^५ वामं युवां प्र अर्चन्ति
 इह कर्मणि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । तथा नीथाविदः स्तोत्राभिज्ञाः सामगानकुशलाः
 जरितारः स्तोत्रा उद्गात्रादयोऽभिलषितफलावाप्तये युवामर्चन्ति । अहमपि इषः अक्रस्य लाभार्थ-
 मिन्द्राग्नी युवाम् आ वृणे सर्वतः संभजे । पूजयामीत्यर्थः । वाम् । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां
 पदात्परत्वात् ‘युष्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्थीद्वितीया’ इत्यादिना वामित्यादेशोऽनुदात्तश्च । अर्चन्ति ।
 ‘अर्च पूजायाम्’ । निघातः । उक्थिनः । ‘वच परिभाषणे’ । ‘पातृतुदिवचिरिचि’ इति
 कर्मणि थक् । ‘वचिस्वपि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । उक्थं शस्त्रम् । उक्थं येषां ते । ‘अत
 इनिठनौ’ इतीति । ‘यस्य’ इति लोपः । प्राययस्वरः । नीथाविदः । ‘णीञ् प्रापणे’ । ‘हनि-
 कुप्नीरमि’ इत्यादिना कथन् । किस्वाद्गुणाभावः । ‘विद’ ज्ञाने । ‘क्रिप् च’ इति क्रिप् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी । आमन्त्रितवादाद्युदात्तत्वम्^६ । वृणे । ‘वृङ् संभक्तौ’ ।
 निघातः ॥ ११ ॥

इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधूनुतम् । साकमेकेन कर्मणा ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । नवतिम् । पुरः । दासऽपत्नीः । अधूनुतम् । साकम् । एकेन । कर्मणा ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्नी दासपत्नीः । दासयन्ति उपक्षपयन्ति^६ इति दासा उपक्षपयितारः शत्रवः । ते पत्यः
 पालका यासां ता दासपत्नीः । नवतिं नवतिसंख्याकाः पुरः एवंविधाः शत्रूणां पुरीः एकेन कर्मणा

१. न-समानजेतारौ परस्य वाजनशीलौ; ल-परस्परापेक्षया जयशीलौ । २. ख-ग-च-प-भ-
 वा युवाम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-नया सह । ४. घ-प-शस्त्रवन्तः । ५. ख-ग-च-फ-भ-‘विद-
 ज्ञाने... युदात्तत्वम्’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘उपक्षपयन्ति’ नास्ति ।

एकेनैवोद्योगेन युवां^१ साकं सह युगपत्^२ अधूनुतम्^३ अकम्पयतम् । ताविन्द्राग्नी आह्वयामीति शेषः ॥
नवतिम् । नवानां दशतां नवभावः तिश्च प्रत्ययः । प्राययस्वरेणान्तोदात्तः । दासपत्नीः । 'दसु
उपक्षये' । दासयतीति दासः । पचाद्यजन्तः । चित्त्वादन्तोदात्तः । ते पतयो यासां नित्यं
सपत्न्यादिषु दासाच्च (पा. सू. ४. १. ३५. ग.) इत्युक्तत्वात् 'विभाषा सपूर्वस्य' इति ङीप् ।
इकारस्य नकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अधूनुतम् । 'धूञ् कम्पने' । लङि स्वादिभ्यः
श्रुः । निघातः । एकेन । 'इण् गतौ' । 'इण्भीकापाशल्यतिमचिभ्यः कन्' इति कन् ।
नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

इन्द्राग्नी अप्सस्पृष्युः प्र यन्ति धीतयः । ऋतस्य पथ्याऽनु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । अप्सः । परि । उप । प्र । यन्ति । धीतयः । ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥ ७ ॥

हे^१ इन्द्राग्नी^२ धीतयः^३ सोमस्य धातारः^४ पातारो होत्रादयः^५ ऋतस्य कर्मफलस्य^६ पथ्याः^७ पथो
मार्गान्^८ अनु^९ लक्ष्यकृत्य^{१०} अप्सः^{११} अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः^{१२} परि सर्वतः^{१३} उप^{१४} प्र^{१५} यन्ति
समीपे प्रकर्षेण वर्तन्ते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति भावः । यद्वा । धीतयः स्तुतयः ऋतस्य
यज्ञस्य मार्गान्^१ लक्ष्यकृत्य कर्मणः^२ परितः प्रवर्तन्ते । अतः स्तोतव्यतया युवामागतमिति ॥ यन्ति ।
'इण् गतौ' । यणादेशः । निघातः । धीतयः । 'धेद् पाने' इत्यस्मात् कर्तरि 'क्विप्' च
संज्ञायाम्^३ इति क्विप् । 'युमास्था' इतीत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

इन्द्राग्नी तविषाणि वां सधस्थानि प्रयांसि च । युवोरसूर्यं हितम् ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी इति । तविषाणि । वाम् । सधस्थानि । प्रयांसि । च । युवोः । अप्सूर्यम् । हितम् ॥ ८ ॥

हे^१ इन्द्राग्नी^२ वां युवयोः^३ तविषाणि बलानि^४ प्रयांसि अन्नानि^५ च^६ सधस्थानि परस्परम-
वियुज्य वर्तन्ते । तथा^७ असूर्यं^८ वृष्टिद्वारा^९ प्रेरकावं^{१०} युवोः युवयोरेव^{११} हितं निहितं वर्तते ।
तस्मात्सोमपानप्रभृतिषु सर्वकर्मसु इन्द्राग्न्योः सहैव वर्तमानत्वमिति भावः ॥ वाम् । पृष्ठीद्विवचने
वामित्यादेशः । सधस्थानि । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । 'सध मादस्थयोऽन्धदसि'
इति सहस्य सधादेशः ॥

इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः । तद्वा चेति प्र वीर्यम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति । रोचना । दिवः । परि । वाजेषु । भूषथः । तत् । वाम् । चेति । प्र । वीर्यम् ॥ ९ ॥

हे^१ इन्द्राग्नी^२ दिवः^३ रोचना स्वर्गस्य रोचकौ प्रकाशकौ युवां^४ वाजेषु संग्रामेषु^५ परि
भूषथः^६ परितः^७ सर्वतोऽलंकृतौ^८ भवथः । शत्रून्पराजित्य सर्वतो विजयमानौ वर्तेथे ।^९ वां युवयोः
वीर्यं सामर्थ्यमेव^{१०} तत् तादृशं संग्रामविजयं^{११} प्र^{१२} चेति प्रकर्षेण ज्ञापयति । यद्वा युवां वाजेषु

१. ज-ण-मार्गम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ- 'क्विप्' च संज्ञायाम् नास्ति । ३. घ-प-वृष्टिद्वारा
अथा (अपाम्) ।

संग्रामेषु परिभूषथः शत्रून्परिभवथः । शेषं पूर्ववत् ॥ रोचना । 'रुच दीप्तौ' इत्यस्य 'अनुदात्तेश्च हलादेः' इति युच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । भूषथः । 'भूष भूषणे' । निघातः । चेति । 'चिती संज्ञाने' । अयमन्तर्भावितण्यर्थः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । तकारलोपः । छान्दसः ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र 'प्र वो देवाय' इति सप्तचं प्रथमं^१ सूक्तं वैश्वामित्र-ऋषभस्यार्थमग्निदेवताकमानुष्टुभम् । तथा^२ चानुक्रातं^३—'प्र वः सप्त ऋषभस्त्वानुष्टुभम्' इति । विश्वामित्रपुत्र^४ ऋषभ ऋषिः । मण्डलादिपरिभाषयाग्निदेवता । अग्निष्टोमे इदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । 'पराङ्ध्वर्यावावृत्ते' इति खण्डे सूत्रितम्—'प्र वो देवायेत्याज्यमुपसंतनुयात्' (आश्व. श्रौ. ५. ९) इति । इदमेव सूक्तं प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च विनियुक्तम् । सूत्रं च—'प्र वो देवायाम्ने कदा त इति पञ्च' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अभ्युदयेष्टौ 'स यन्ता' इत्यग्नेः प्रदातुः^५ याज्या । सूत्रितं च—'स यन्ता विप्र एषां दीर्घस्ते अस्वक्नुशः' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति^६ ॥

प्र वो देवायाम्ने बर्हिष्ठमर्चास्मै । गर्भदेवेभिरा स नो यजिष्ठो बर्हिरा सदत् ॥ १ ॥

प्र । वः । देवाय । अग्नेये । बर्हिष्ठम् । अर्च । अस्मै ।

गर्भत् । देवेभिः । आ । सः । नः । यजिष्ठः । बर्हिः । आ । सदत् ॥ १ ॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयः वः युष्मत्संबन्धिने देवाय द्योतमानाय अस्मै अस्मिन्कर्मणि स्तुत्याय अग्नेये बर्हिष्ठं वृद्धतमं प्रभूतमिदं^१ स्तुतिरूपं^२ स्तोत्रशस्त्रादि बोध्यजातं^३ प्र अर्च उच्चारयत । एवं स्तुतः सः अग्निः देवेभिः यष्टव्यदेवैः सहितः सन् नः अस्मान्प्रति आ गमत् आगच्छतु । आगत्य च यजिष्ठः यष्टुतमः सोऽग्निः बर्हिः अस्माभिर्वेद्यां स्तीर्णे बर्हिषि आ सदत् आसीदतु उपविशतु ॥ बर्हिष्ठम् । बर्हितृशब्दात् 'तुच्छन्दसि' इत्यतिशायने इष्टम् । अर्च । 'अर्च पूजायाम्' । भौवादिकः । बहुवचनस्यैकवचनम् । निघातः । गमत् । 'गम्ल गतौ' । अस्य^४ 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति लोट्थे लुङ् । लट्तिवात् च्लेरङ् । 'नित्यं डितः' इतीकारलोपः । पाठादित्वाच्च निघातः । यजिष्ठः । यष्टृशब्दात् 'तुच्छन्दसि' इतीष्टम् । 'तुरिष्ठेमेयः सु' इति तृचो लोपः । निस्वरः । सदत् । पूर्ववलोट्थे लुङ् । 'षट् विशरणगत्यवसादनेषु' इत्यस्य लट्तिवा-वङ् । निघातः ॥

ऋतावा यस्य रोदसी दक्षं सचन्त ऊतयः ।

हविर्मन्तस्तर्मीळते तं सनिष्यन्तोऽवसे ॥ २ ॥

ऋतवा । यस्य । रोदसी इति । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः ।

हविर्मन्तः । तम् । ईळते । तम् । सनिष्यन्तः । अवसे ॥ २ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-तलोपः । २. न-ल-स-आयम् । ३. न-ल-स-अत्रानुक्रमणिका । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-विश्वामित्रपुत्र इति नास्ति । * त-दातुः । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-इदं प्रभूतम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-स्तुतिरूपं ... बोध्यजातम् नास्ति । ७. ल-इत्यस्य ।

यस्य पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितस्याग्नेः ऽरोदसी इमे द्यावापृथिव्यौ वशे भवतः । अग्नेः प्रकाशकत्वेन तदधीनप्रकाशके भवत इत्यर्थः । किंच ऽऊतयः यजमानस्य फलप्रदानेन रक्षितारो देवाः ऽदक्षं यस्याग्नेर्वलं ऽसचन्ते सेवन्ते । 'सचन्ते सेवन्ते' (निरु. ७. २३) इति यास्कः । अग्नेर्यजमानदत्त-हविष्प्रदत्त्वेन तदधीना इत्यर्थः । एवंभूतः सोऽग्निः ऽऋतावा सत्यकर्मा । सत्यसंकल्प इत्यर्थः । किंच ऽहविष्मन्तः संभृतहविष्का यजमाना हविर्वहनार्थं ऽतम् एवाग्निम् ऽईळते स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । किंच ऽसनिष्यन्तः धनादिलाभमिच्छन्तः ऽतम् ऽअवसे रक्षणाय तमेवाग्निमाश्रयन्ते ॥ ऋतावा । ऋतशब्दात् 'तदस्यास्ति' इति 'छन्दसीवनिषौ वक्तव्यौ' इति वनिप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । वनिपः पित्र्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । सचन्ते । 'पच समवाये' । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सनिष्यन्तः । सनिर्लाभः । तमिच्छन्तः । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः' इति क्यचि परतः सुगागमः । क्यचः^१ स्वरः^२ ॥

स यन्ता विप्र एषां स यज्ञानामथा हि षः ।

अग्निं तं वो दुवस्यत दाता यो वनिता मघम् ॥ ३ ॥

सः । यन्ता । विप्रः । एषाम् । सः । यज्ञानाम् । अथ । हि । सः ।

अग्निम् । तम् । वः । दुवस्यत । दाता । यः । वनिता । मघम् ॥ ३ ॥

विप्रः मेधावी कर्माभिज्ञः ऽसः अग्निः ऽएषां कालापराधेन^३ हविर्निर्वापं कृतवतां यजमानानां यथोक्तकर्मप्रदर्शनेन^४ तत्र प्रवर्तकः । अथ किंच ऽयज्ञानां ज्योतिष्टोमादीनां ऽसः अग्निः नियन्ता फलप्रदानेन नियामकः । ऽहि प्रसिद्धौ । अत एव^५ सर्वस्य नियन्ता खलु । किंच ऽसः अग्निः ऽदाता ज्योतिष्टोमादिकर्मफलदाता ऽमघं मंहनीयं^६ धनम् । 'मघं रेक्णः' (नि. २. १०. १) इति तन्नामसु पाठात् । तद्धनं ऽवनिता प्रयच्छंश्च भवति । ऽवः युष्मत्संबन्धिनं ऽतं तादृशम् ऽअग्निं हे ऋत्विजः यूयं ऽदुवस्यत आहुतिप्रदानेन परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा 'नमस्यति दुवस्यति' (नि. ३. ५. ५) इति तन्नामसु पाठात् ॥ यन्ता । 'यम उपरमे' इत्यस्य तृचि रूपम् । 'ऋदुशनस्' इत्यादिना अनङादेशः । चित्स्वरः । अथा हि^७ । 'निपातस्य' इति दीर्घः । दुवस्यत । दुवः परिचरणम् । तदिच्छन्तः । सुपः क्यच् । तदन्तस्य धातोर्लोटि रूपम् । दाता । 'दुदाञ् दाने' । ताच्छीलिकस्तृन् । निच्वादाद्युदात्तः ॥

स नः शर्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शंतमा ।

यतो नः प्रुष्णवद्वसु दिवि क्षितिभ्यो अप्स्वा ॥ ४ ॥

सः । नः । शर्माणि । वीतये । अग्निः । यच्छतु । शमस्तमा ।

यतः । नः । प्रुष्णवत् । वसु । दिवि । क्षितिभ्यः । अप्सु । आ ॥ ४ ॥

१. न-°हविष्प्रदातृत्वेन; ल-°हविषां प्रदातृत्वेन । २. च-स-क्यच् स्वरः । ३. ख-ग-च-ज-ण-कालो-परोधेन । ४. घ-°कर्मदर्शनेन । ५. प-एव स अग्निः । ६. च-ल-महनीयम् । ७. च-'हि' नास्ति ।

वसः वअग्निः हविष्प्रदातृभ्य वनः^१ अस्मभ्यं वशंतमा पशुपुत्रादिसमृद्धया अतिशयेन सुख-
कराणि । शर्मशब्दो गृहवाची ' छाया शर्म वर्म ' (नि. ३. ४. २१) इति तन्नामसु पाठात् । तथाविधानि
गृहाणि ववीतये संभजनाय अग्निहोत्रादिकर्मप्राप्त्यर्थं वयच्छतु ददातु । वयतः यस्मादग्नेः सकाशात्
वप्रुणवत् समृद्धिमत्^२ दानभोगादिना व्यये सत्यपि अतिशयेन वर्धमानं वदिवि द्युलोके वक्षितिभ्यः
भूलोकात् वअप्सु अन्तरिक्षे च समुत्पन्नं ववसु तत्तलोके असाधारण्येन वर्तमानं धनम् वआ समन्तात्
उपनमति । यतोऽग्नेः प्रसादात् त्रिषु लोकेषु विद्यमानं धनमस्मानागच्छति^३ सोऽग्निरिति पूर्वोणान्वयः ॥
वीतये । वी गतिकान्त्यादिषु^४ । ' मन्त्रे वृषेपच^५ ' इत्यादिना क्तिन् । उदात्तावेन निपातनादुदात्तः ।
यच्छतु । ' यम उपरमे ' । ' इषुगमियमां छः ' इति मकारस्य छः^६ । प्रुणवत् । ' प्रुष स्नेहनसेचन-
पूरणेषु ' । अस्मादौणादिको नक्प्रत्ययः । ' तदस्यास्ति ' इति मतुप् । तस्योदात्तताभावश्छान्दसः ॥

दीदिवांसमपूर्व्यं वस्वीभिरस्य धीतिभिः ।

ऋक्काणो अग्निमिन्धते होतारं विशपतिं विशाम् ॥ ५ ॥

दीदिवांसम् । अपूर्व्यम् । वस्वीभिः । अस्य । धीतिभिः ।

ऋक्काणः । अग्निम् । इन्धते । होतारम् । विशपतिम् । विशाम् ॥ ५ ॥

वऋक्काणः स्तुतिं कुर्वाणाः शस्त्रिणो होत्रादयः वदीदिवांसं दीप्यमानम् वअपूर्व्यं तेजस्वितया
प्रतिक्षणमभिनवं^१ वहोतारं देवानामाह्वतारं वविशां वविशपतिं प्रजानामतिशयेन पालयितारं तम् वअग्निं
ववस्वीभिः प्रशस्ताभिः वअस्य वधीतिभिः अग्निविषयस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः । यद्वा वस्वीभिर्वसु-
मद्भिरस्य धीतिभिरेतदुद्देशेन क्रियमाणैः कर्मभिः । वइन्धते दीपयन्ति । स्तोत्रकरणहविष्प्रदानादिव्यापारेण
समृद्धिं कुर्वन्ति ॥ दीदिवांसम् । दिवु क्रीडादावित्यस्य क्सौ रूपम् । ' तुजादीनाम् ' इत्यभ्यासस्य
दीर्घः । ' लोपो व्योर्वलि^२ ' इति वलोपः । वस्वीभिः । वसुशब्दात् व्यत्ययेन डीन् । निस्वरः । धीतिभिः ।
' धेद् पाने ' । ' क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् । क्तिवात् ' घुमास्था^३ ' इतीश्वम् । चिस्वरः ।
ऋक्काणः । ऋक्शब्दान्मतुवर्थे वनिप् । अयस्मयादिवाङ्मसंज्ञात्वात् कुत्वम् । पदसंज्ञाभावाज्जश्वा-
भावः । इन्धते । ' जिहन्धी दीप्तौ ' । विशपतिम् । ' परादिश्छान्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
विशाम् । ' सावेकाचः^४ ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

उत नो ब्रह्मन्नविष उक्थेषु देवहूतमः ।

शं नः शोचा मरुद्रुधोऽग्ने सहस्रसातमः ॥ ६ ॥

उत । नः । ब्रह्मन् । अविषः । उक्थेषु । देवहूतमः ।

शम् । नः । शोच । मरुत्स्वृधः । अग्ने । सहस्रसातमः ॥ ६ ॥

१. त-नः प्रदातृभ्यः; न-नो हविष्प्रदातृभ्यः २. त-शुद्धिमत् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-नोऽस्माना-
गच्छति; त-न-स-धनमस्माकमागच्छति । ४. त-गत्यादिषु । ५. त-छकारः । ६. त-प्रतिक्षणाभिनवम् ।
७. त-व्योः^० ।

उत अपि च हे अग्ने नः यज्ञकारिणोऽस्मान् ब्रह्मन् ब्रह्मणि अस्माभिः क्रियमाणे स्तोत्रे
अविषः स्तोत्रविषयन्यूनातिरेकदोषो यथा न भवति तथा पालय । किंच देवहूतमः देवानामाह्वान-
तमस्त्वम् उक्थेषु अस्माभिः क्रियमाणेष्वज्यप्रउगादिशस्त्रेषु अविषः गोपाय । किंच मरुद्वृधः
मरुद्भिर्वर्धमानः सहस्रसातमः सहस्रसंख्याकस्य धनस्यातिशयेन दाता त्वं नः अस्माकं शम्
ऐहिकमामुष्मिकं च सुखं शोच दीपय । वर्धयेत्यर्थः ॥ अविषः । अव रक्षणादिषु इत्यस्माल्लेटि
'सिब्वहुलम्' इति सिप् । अस्य आर्धधातुकत्वादिद् । 'इतश्च लोपः' इति सिप इकारलोपः ।
'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । निघातः । उक्थेषु । 'वच परिभाषणे' । अस्मात् कर्मणि 'पातृनुदि-
वचिरिचि' इत्यादिना थक् । किन्वात्संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । देवहूतमः । ह्वयतेः क्तिप् । 'बहुलं
छन्दसि' इति संप्रसारणपररूपत्वे । 'हलः' इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शोच । 'शुच
दीप्तौ' । अयमन्तर्भावितण्यर्थः । निघातः । मरुद्वृधः । 'वृधु वर्धने' । इगुपधलक्षणः कः । मरुद्वृ-
धादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सहस्रसातमः । 'पणु दाने' । अस्य 'जनसनखनकमगमो विद्'
इति विद् । 'विङ्गनोरनुनासिकस्य' इत्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु । द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् ॥७॥

नु । नः । रास्व । सहस्रवत् । तोकवत् । पुष्टिमत् । वसु ।

द्युमत् । अग्ने । सुवीर्यम् । वर्षिष्ठम् । अनुपक्षितम् ॥ ७ ॥

अस्मिन् सूक्ते स्तूयमानं हे अग्ने सहस्रवत् सहस्रसंख्योपेतं तोकवत् पुत्रपौत्रादिसहितं
पुष्टिमत् पोषकम् । अनेन शरीरस्य क्षीरादिद्वारा बलारोग्यप्रदं गवादिकम् उपलक्ष्यते । द्युमत्
दीप्तिमत् । अनेन रत्नकनकादिकं परिगृह्यते । सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं तत्तत्कार्येषु व्यवहारयोग्यं वर्षिष्ठम्
अतिशयेन वृद्धं प्रभूतमत एव अनुपक्षितं व्यये क्रियमाणेऽप्यनुपक्षीणम् । एवंभूतं वसु रत्नकनक-
पश्चादिलक्षणं धनं नः अस्मभ्यं नु क्षिप्रमविलम्बेन रास्व दस्व ॥ नू नः । 'ऋचि तुनुधमक्षु'
इति दीर्घः । रास्व । 'रा दाने' अस्य लोटि रूपम् । व्यययेनात्मनेपदम् । अदादिवाच्छपो लुक् ।
निघातः । सहस्रवत् । 'मादुपधायाः' इति मतुपो वत्वम् । कर्दमादिस्वान्मध्योदात्तः सहस्रशब्दः ।
पुष्टिमत् । 'पुष पुष्टौ' । अस्मात् क्तिच् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'ह्रस्वनुङ्भ्याम्' इति मतुप
उदात्तत्वम् । वर्षिष्ठम् । 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वृद्धस्य वर्षि इत्यादेशः । नित्स्वरः । अनुपक्षितम् ।
'क्षि क्षये' इत्यस्य दीर्घाभावाज्जिह्वानत्वं न भवति । तत्पुरुषत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ १३ ॥

'आ होता' इति सप्तचं द्वितीयं सूक्तम् । 'आ होता' इत्यनुक्रमणिका । 'ऋषभस्तु'
इति तुशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य ऋषभ ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । अग्निदेवता । एतदादीनि
दश सूक्तानि तृतीयाष्टमवर्जितानि प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे त्रैष्टुभे छन्दसि विनियुक्तानि ।

१. फ- 'ऐहिकमामुष्मिकं च' नास्ति । २. ख- 'सिब्वहुलं लेटि' । ३. त-तस्य । ४. ल-
इत्यस्मात् । ५. त-ल-इत्यस्य । ६. ख-ग-च-ज-ण- 'अस्मिन् सूक्ते स्तूयमान' नास्ति । ७. त-ल-
पोषणकृत् । ८. ख-ग-च-ज-ण-शरीरस्य क्षीरादिधाराबलीरोपादव्यंगत्वादिकम् ; त-शरीरे क्षीरादिद्वारा
बलारोग्यप्रदं गवादिकम् । ९. त-ल-इत्यस्य । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'वृद्धस्य' नास्ति । ११. ख-
ग-च-ज-ण-फ-भ-स- 'दश' नास्ति ।

‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘आ होतेति दशानां तृतीयाष्टमे उद्धरेदिति त्रैष्टुभम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

आ होता मन्द्रो विदथान्यस्थात्सत्यो यज्वा कवितमः स वेधाः ॥

विद्युद्रथः सहसस्पुत्रो अग्निः शोचिष्केशः पृथिव्यां पाजो अश्रेत् ॥ १ ॥

आ । होता । मन्द्रः । विदथानि । अस्थात् । सत्यः । यज्वा । कवितमः । सः । वेधाः ।
विद्युत्स्रथः । सहसः । पुत्रः । अग्निः । शोचिःऽकेशः । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रेत् ॥ १ ॥

ऋषभोऽग्निं स्तौति । १ होता देवानामाह्वाता २ मन्द्रः स्तोतुः मादयिता ३ सत्यः सत्यकर्मा ४ कवितमः अतिशयेन मेधावी ५ यज्वा देवानां यष्टा ६ वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंविधमहिमोपेतः ७ सः अग्निः ८ विदथानि अस्माभिः क्रियमाणान् यज्ञान् ९ आ १० अस्थात् आतिष्ठति प्राप्नोति । किञ्च ११ विद्युद्रथः विद्योतमानयानोपेतः १२ शोचिष्केशः । शोचींषि ज्वालाः केशा यस्य सः । ज्वालामयकेशोपेतः १३ सहसस्पुत्रः बलस्य सूनुः एवंभूतः सः १४ अग्निः १५ पृथिव्यां विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे १६ पाजः तेजः स्वकीयां प्रभाम् १७ अश्रेत् श्रयते प्रापयति । यद्वा पृथिव्यां भूमौ वर्तमानः पाजो बलं सेवते ॥ मन्द्रः । ‘मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु’ । अस्मात् ‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना रक् । इदिश्वात् नुम् । अस्थात् । ‘छा गतिनिवृत्तौ’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लङ् । ‘गातिस्था’ इति सिचो लोपः । निघातः । यज्वा । ‘यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु’ । ‘सुयजोङ्ङिनिप्’ इति ङ्ङिनिप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तस्वरे ३ धातुस्वरः ३ । कवितमः । ‘कु शब्दे’ । कौति कृत्यते वा । ‘अच हः’ इति कर्तरि भावे वा इप्रत्ययः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । शोचिष्केशः । ‘शुच दीप्तौ’ । ‘अर्चिशुचिहुसृपिच्छदिच्छर्दिभ्य इति’ इति इति । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अश्रेत् । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ इत्यस्य छन्दसि वर्तमाने लङ् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । सार्वधातुकगुणः । निघातः ॥

अयामि ते नमउक्तिं जुषस्व ऋतावस्तुभ्यं चेतते सहस्वः ।

विद्वाँ आ वक्षि विदुषो नि षत्सि मध्य आ बर्हिःरुतये यजत्र ॥ २ ॥

अयामि । ते । नमःऽउक्तिम् । जुषस्व । ऋतऽवः । तुभ्यम् । चेतते । सहस्वः ।

विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । षत्सि । मध्ये । आ । बर्हिः । रुतये । यजत्र ॥ २ ॥

१ ऋतावः । ऋतं सत्यभूतो यज्ञः । तद्वन् हे अग्ने २ ते त्वद्विषयां ३ नमउक्तिं नमस्कारवाक्यम् अहम् ४ अयामि प्रेरयामि उच्चारयामि । हे ५ सहस्वः । सहो बलम् । तद्वज्रमे ६ चेतते चेतयित्रे कर्मणः प्रज्ञापकाय ७ तुभ्यं नमउक्तिः क्रियते । तां ८ जुषस्व । अस्माभिः क्रियमाणां नमस्कारोक्तिं सेवस्व ।

१. घ-मदयिता । २. ख-ग-च-ज-ण-न-स-द्योतमान° । ३. च-स-पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-‘इः’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-‘अहं’ नास्ति ।

किंच विद्वान् आनुपूर्व्येण देवाह्वानाभिज्ञः विदुषः कर्माभिज्ञान् आ वक्षि आवह । किंच यजत्र^१ यष्टव्य हे अग्ने उतये अस्माकं रक्षणाय मध्ये बर्हिः स्तीर्णस्य बर्हिपो मध्ये आ नि पस्सि आ समन्तान्निपीद ॥ अयामि । ' इण्^२ गतौ ' भौवादिकः । पादादित्वादिनिघातः । जुपस्व । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' । तुदादिः । लोटि रूपम् । निघातः । चेतते । ' चिती संज्ञाने ' । शतुर्लसार्वधातुक-स्वरेणानुदात्तत्वे ततः^३ अन्तोदात्तताभावात् ' शतुरनुमः^४ ' इति विभक्तेरुदात्तताभावः । धातुस्वरः । सहस्वः । सहोऽस्यस्येति मनुप् । सकारस्य ' तसौ मत्वर्थे ' इति भसंज्ञकत्वात् रुन् भवति । ' मादुप-धायाः^५ ' इति मनुपो वत्वम् । ' उगिदचाम्^६ ' इति नुम् । हल्ङ्यादिलोपे नकारस्य ' मनुवसो रुः^७ ' इति रूत्वम् । आमन्त्रितनिघातः । विदुषः । ' विद ज्ञाने ' इत्येतस्मात्^८ उत्तरस्य शतुः ' विदेः शतुर्वसुः ' इति वस्वादेशः । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । सस्सि । पठ् विशरणादिषु । लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । शिप्रत्ययपरत्वाभावात् सीदादेशाभावः । ' सदिरप्रतेः^९ ' इति पत्वम् । यजत्र । यज देवपूजादिषु । ' अमिनक्षियजि^{१०} ' इत्यादिना अत्रन्प्रत्ययः । आमन्त्रितनिघातः ॥

द्रवतां त उषसा वाजयन्ती अग्ने वातस्य पथ्याभिरच्छ ।

यत्सीमञ्जन्ति पूर्य हविर्भिरा वन्धुरैव तस्थतुर्दुरोणे ॥ ३ ॥

द्रवताम् । ते । उषसा । वाजयन्ती इति । अग्ने । वातस्य । पथ्याभिः । अच्छ ।

यत् । सीम् । अञ्जन्ति । पूर्यम् । हविःऽभिः । आ । वन्धुराऽइव । तस्थतुः । दुरोणे ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजयन्ती वाजमन्नं कुर्वाणे उपसा^६ उपासानक्ते^७ अहोरात्रौ^८ वते त्वां द्रवताम् अभिगच्छताम् । त्वमपि वातस्य वायोः पथ्याभिः मार्गः अच्छ तावहोरात्रौ शीघ्रमभिगच्छ । यत यस्मात्कारणात् अहोरात्रादयोः^९ परस्पराभिगमनेनान्योन्यसंबन्धस्तस्मादहोरात्रयोः सायंप्रातःकालयोः पूर्य पुरातनं त्वामृत्विजः हविर्भिः आज्यादिभिः सीं सर्वतः अञ्जन्ति सिञ्चन्ति । किंच वन्धुरैव । यथा कूवरस्थानं परस्परसंसक्तेपादयोपेतं तद्वत्संसक्तौ तावहोरात्रौ दुरोणे अस्माकं गृहे अग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थम् आ आवृत्य पुनः पुनरावर्तमानौ सन्तौ तस्थतुः तिष्ठताम् ॥ द्रवताम् । ' द्रु गतौ ' इत्यस्य लोटि रूपम् । पथ्याभिः । पथिषु साधव इत्यर्थे ' तत्र साधुः ' (पा. सू. ४. ४. ९८) इति यत् । ' नस्तद्धिते ' इति टिलोपः । ' तिस्वरितः ' इति स्वरितः । तस्थतुः । तिष्ठते-लिट्यतुसि रूपम् । निघातः ॥

मित्रश्च तुभ्यं वरुणः सहस्वोऽग्ने विश्वे मरुतः सुम्नमर्चन् ।

यच्छोचिषा सहसस्पुत्र तिष्ठा अभि क्षितीः प्रथयन्त्सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

मित्रः । च । तुभ्यम् । वरुणः । सहस्वः । अग्ने । विश्वे । मरुतः । सुम्नम् । अर्चन् ।

यत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । तिष्ठा । अभि । क्षितीः । प्रथयन् । सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-हे यजत्र । २. त-अय । ३. त-कृतो; ल-कृते । ४. च-ल-इत्यस्मात् । ५. ल-स-सदेरप्रतेः । ६. त-' उषसा ' नास्ति । ७. च-त-उपसानक्ते । ८. त-अहोरात्रे । ९. त-अहोरात्रयोः ।

वसहस्वः बलवन् हे अग्ने मित्रश्च^१ वरुणः च मित्रावरुणौ विश्वे मरुतः सर्वे देवाश्च तुभ्यं त्वदर्थं सुम्रं स्तोत्रम् अर्चन् वहन्ति । यद्वा सर्वे देवास्तुभ्यं त्वां सुम्रं सुखेनार्चन् पूजयन्ति । यत् यस्मात् कारणात् सहसस्पुत्र हे अग्ने सूर्यः । सुष्टु अर्यः स्वामी । यद्वा सर्वान्तर्यामितया सुष्टु प्रेरकः । यद्वा सूर्यः शोभनवीर्यः । अभि क्षितीः । क्षितिशब्दो मनुष्यवाची ' विशः क्षितयः ' (नि. २.३.६) इति तन्नामसु पाठात् । मनुष्यानभिलक्ष्य नृन् मार्गप्रदर्शकत्वेन नेतृन् आत्मनो रश्मीन् प्रथयन् सर्वतो विस्तारयस्त्वं शोचिषा दीप्त्या समानः सन् तिष्ठाः तिष्ठसि । तस्मादेते देवाः पूजयन्तीति ॥ अर्चन् । ' अर्च पूजायाम् ' इत्यस्य लङि रूपम् । अडभावश्छान्दसः । तिष्ठाः । ' ष्टा गतिनिवृत्तौ ' इत्यस्य लेटि रूपम् । यद्योगात्^३ अनिघातः । ' पाप्मा ' इत्यादिना तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । सूर्यः । ' राजसूयसूर्य ' इति क्यबन्तत्वेन निपातनात् सर्वार्थाः^४ सिद्धा भवन्ति ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य ।

यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्त्रेधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ ५ ॥

वयम् । ते । अद्य । ररिम । हि । कामम् । उत्तानहस्ताः । नमसा । उपसद्य ।

यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् । अस्त्रेधता । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥ ५ ॥

हे अग्ने उत्तानहस्ताः हविःस्वीकरणादुत्तानपाणयः वयं कामं कमनीयं पुरोडाशादिहविः तुभ्यम् अद्य इदानीमस्मिन् कर्मणि ररिम दत्तः । नमसा नमस्कारेण उपसद्य प्रसन्नो भूत्वा यजिष्ठेन यष्टुमेन यागेच्छावता मनसा अन्तःकरणेन देवान् यक्षि यजनीयान् देवान् यज^५ पूजय । किञ्च विप्रः मेधावी कर्माभिज्ञः त्वम् अस्त्रेधता अक्षीणेन प्रभृतेन मन्मना मन्तव्येन स्तोत्रेण देवान् पूजय^६ ॥ अद्य । ' सद्यः परस्परार्यैपमः ' इत्यादिना निपातितः । अन्तोदात्तश्च । ररिम । ' रा दाने ' इत्यस्य वर्तमाने लिटि ' परस्मैपदानां णलुत्तुः ' (पा. सू. ३. ४. ८२) इत्यादिना मसो मादेशः । क्रादिनियमादिडागमः । ' आतो लोप इटि च ' इत्याकारलोपः । हियोगादनिघातः । ' आगमा अनुदात्ताः ' इतीयेऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययरवरः । उपसद्य । ' पठु विशरणगत्यवसादनेषु ' । अस्य क्त्वा । ' समासेऽनङ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ' इति ल्यप् । लिप्स्वरः । यक्षि । ' यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु ' । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । पत्वकत्वे । सिपो ह्यादेशाभावश्छान्दसः । अस्त्रेधता । सिद्धिः क्षयार्थः । ' तत्पुरुषे ' इति नञ्स्वरः ॥

त्वद्धि पुत्र सहसो वि पूर्वीदेवस्य यन्त्युतयो वि वाजाः ।

त्वं देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्रोधेण वचसा सत्यमग्ने ॥ ६ ॥

त्वत् । हि । पुत्र । सहस्रः । वि । पूर्वीः । देवस्य । यन्ति । ऊतयः । वि । वाजाः ।

त्वम् । देहि । सहस्रिणम् । रयिम् । नः । अद्रोधेण । वचसा । सत्यम् । अग्ने ॥ ६ ॥

१. त-मित्रः । २. त-ल-स-तस्मात्ते । ३. ल-यद्युत्तयोगात् । ४. त-ल-स-सर्वेऽर्थाः । ५. च-यजनीयान्; त-न- ' यजनीयान् देवान् ' नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण- ' यज ' नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-पूजय हि । ८. त-इत्यस्य । ९. त-ल्यपि ।

वसहसः वपुत्र बलस्य पुत्र हे वअग्ने वदेवस्य देवनशीलस्य कर्मकरणप्रवृत्तस्य^१ यजमानस्य वत्वत्
त्वत्तः सकाशात् वपूर्वीः प्रभूताः वउतयः विघ्नपरिहारेण कर्मपरिपालनादिरूपाः^२ रक्षाः ववि वयन्ति
वहि^३ विविधं गच्छन्ति खलु । तस्मिन् यजमानं प्राप्नुवन्ति । तथा ववाजाः अज्ञानि ववि यन्ति । एनं
यजमानं प्राप्नुवन्ति । किंच हे अग्ने वत्वं वसहस्त्रिणं सहस्रसंख्याकं वरयि धनं वनः अस्मभ्यं वदेहि ।
तथा वअद्रोघेण द्रोहरहितेन पापशून्येन ववचसा वाक्येन युक्तं वसत्यं सत्यशीलं सन्मार्गे प्रवर्तमानं
पुत्रं च देहि प्रयच्छ^४ ॥ त्वत् । युमच्छब्दस्य^५ पञ्चभ्येकवचने^६ त्वादेशः । डसेः 'एकवचनस्य च'
(पा. सू. ७. १. ३२) इत्यदादेशः । एकादेशस्वरः । पुत्र सहसः । 'परमपि छन्दसि' इति पराङ्ग-
वद्भावात् द्वयोः सर्वानुदात्तत्वम् । देहि । 'डुदाञ् दाने' इत्यस्य लोटि 'ध्वसोरेद्धौ' इति धातोरेत्वम्
अभ्यासलोपश्च । निघातः । अद्रोघेण । 'द्रुह जिघांसायाम्' । घञ् । द्रोघः । घकारश्छान्दसः ।
'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

तुभ्यं दक्ष कविक्रतो यानीमा देव मर्तासो अध्वरे अकर्म ।

त्वं विश्वस्य सुरथस्य बोधि सर्वं तदग्ने अमृत स्वदेह ॥ ७ ॥

तुभ्यम् । दक्ष । कविक्रतो इति कविऽक्रतो । यानि । इमा । देव । मर्तासः । अध्वरे । अकर्म ।

त्वम् । विश्वस्य । सुरथस्य । बोधि । सर्वम् । तत् । अग्ने । अमृत । स्वदेह । इह ॥ ७ ॥ •

वदक्ष समृद्धतया^७ सामर्थ्योपेतं वकविक्रतो अतीन्द्रियविषयप्रज्ञोपेतं सर्वज्ञं वदेव^८ दीप्यमानं^९
हे अग्ने वमर्तासः यजमाना वयं वतुभ्यं त्वदर्थं वयानीमा यानि इमा^{१०} इमानि हवींषि वअध्वरे यज्ञे
वअकर्म हविस्त्यागमकार्णम् । वत्वं च वसुरथस्य शोभनयानोपेतस्य वविश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य
वबोधि गोपायिता भवामीति बुध्यस्व । हे वअमृतं मरणधर्मरहितं वअग्ने वइह अस्मिन्कर्मणि अस्माभिः
दत्तं वतत्^{११} वसर्वं हविः वस्वदे आस्वादय ॥ अकर्म^{१२} । 'डुकृञ् करणे' इत्यस्य लङि 'छन्दस्युभयथा'
इति मस आर्धधातुकत्वेन डित्त्वाभावाद्गुणः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । बोधि । 'बुध अवगमने' ।
'छन्दसि लुङ्' इति लोटर्थे लुङ् । 'तिङां तिङो भवन्ति' इति सिपस्तादेशः । 'दीपजनबुध' ।
इत्यादिना कर्तरि चिप् । 'चिणो लुक्' इति तप्रत्ययस्य लोपः । अडभावश्छान्दसः । स्वदे । 'स्वदे
आस्वादाने' । अन्तर्भावितण्यर्थः । लोटि रूपम् । निघातः^{१३} ॥ ॥ १४ ॥

'वि पाजसा पृथुना' इति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलस्यार्पणं^{१२} त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्र^{१३}
इयमनुक्रमणिका—'वि पाजसा काश्य उत्कीलस्तु' इति । कतगोत्रोत्पन्न उत्कीलो नाम ऋषिः । प्रातरनु-
वाकाश्चिनशस्त्रयोः 'आहोता' इत्यादिसूक्तदशकं विनियुक्तं तत्रेदं च द्वितीयं सूक्तम्^{१३} ॥

१. त-ल-कर्मकरणे प्रवृत्तस्य । २. ख-ग-च-कर्मपरिपालनरूपाः । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-
'हि' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-भ-प्रयच्छ हि । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-एकवचने । ६. त-न-
ल-अतिसमृद्धतया । ७. प-'देव दीप्यमान' नास्ति । ८. त-'इमा' नास्ति । ९. ख-ग-च-ज-ण-फ-देव
द्योतमान अमृतं । १०. त-'तत्' नास्ति । ११. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-'अकर्म.....निघातः' नास्ति ।
१२. त-'कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलस्यार्पणम्' नास्ति । १३. ख-ग-च-ज-ण-फ-'अत्र.....सूक्तम्' नास्ति ।

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।

सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ १ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व । द्विषः । रक्षसः । अमीवाः ।

सुऽशर्मणः । बृहतः । शर्मणि । स्याम् । अग्नेः । अहम् । सुऽहवस्य । प्रऽनीतौ ॥ १ ॥

उत्कीलः स्तौति । हे अग्ने ^१पृथुना विस्तीर्णेन ^२पाजसा तेजसा ^३शोशुचानः अत्यर्थं दीप्यमानस्त्वं ^४द्विषः कर्मानुष्ठानविघ्नकारिणः शत्रून् ^५वि ^६बाधस्व विशेषेण नाशय । तथा ^७अमीवाः रोगराहित्येन सामर्थ्योपेतानि ^८रक्षसः । उभयत्र सुब्यत्ययः । तानि रक्षांसि बाधस्व । कर्मविघ्नकारीणि तान्यप-
नुदस्व । यद्वा अमीवाः आभिमुख्येनागमनपरागमनपराः पिशाचिकाश्च बाधस्व । ^९सुशर्मणः स्वर्गादि-
लक्षणशोभनसुखहेतोः ^{१०}बृहतः महतः शत्रुविजयेन प्राप्तमहिम्नः ^{११}सुहवरय सुष्टाह्वानोपेतस्य ^{१२}अग्नेः
^{१३}शर्मणि अस्माकं सुखहेतौ ^{१४}प्रणीतौ उत्तरवेद्यादिस्थानेषु प्रणयने । प्रकर्षेण नयनं तत्र तत्रानीय
प्रक्षेपः । एवंभूते तव प्रणयने ^{१५}अहं ^{१६}स्याम् अग्निप्रणयनपूर्वके ऋत्वनुष्ठाने भवेयम् ॥ पाजसा । ' पा
रक्षणे ' । ' असुन् ' इत्यनुवृत्तौ ' पातेर्बले जुद् च ' इत्यसुन् । जुडागमः । निच्वादाद्युदात्तः । पृथुना ।
' प्रथ प्रत्ययाने ' । ' उत् ' इत्यनुवृत्तौ ' प्रथिन्नदिभ्रस्जां संप्रसारणम् ' इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । शोशुचानः । ' शुच दीप्तौ ' इत्यस्य यङ्लुकि ' गुणो यङ्लुकोः ' इत्यभ्यासस्य
गुणः । व्यत्ययेन शानच् । चर्करीतस्य अदादिवद्भावात् शपो लृक् । चित्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते ' अभ्य-
स्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । बाधस्व । ' बाध लोडने ^१ ' इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादित्वात्
निघाताभावः । सुशर्मणः । ' शृ हिंसायाम् ' । दुःखं शृणातीत्यौणादिको मनिन् । ' सोर्मनसी° ' इति
उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्याम् । ' अस भुवि ' इत्यस्य लिङि ' यासुद् परस्मैपदेषु° ' इत्यादिना यासुद् ।
' लिङः सलोपः° ' इति सलोपः । यासुदो ङित्त्वात् श्रसोरलोपः । निघातः ॥

त्वं नो अस्या उपसो व्युष्टौ त्वं सूर उदिते बोधि गोपाः ।

जन्मेव नित्यं तनयं जुषस्व स्तोमं मे अग्ने तन्वा सुजात ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । उपसः । विऽउष्टौ । त्वम् । सूरः । उत्ऽइते । बोधि । गोपाः ।

जन्मऽइव । नित्यम् । तनयम् । जुषस्व । स्तोमम् । मे । अग्ने । तन्वा । सुऽजात ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वम् ^३अस्याः अद्य वर्तमानायाः ^४उपसो ^५व्युष्टौ व्युच्छन्ने प्रकाशने ^६सूरे सूर्ये
^७उदिते च सति ^८नः अग्निहोत्रादिकर्मणि प्रवृत्तानामस्माकं ^९गोपाः गोपायिता भवामीति ^{१०}बोधि
बुध्यस्व । केचित्सूर्योदयात्प्राग्निहोत्रं जुहति केचित् उदिते तस्मिञ्जुहति । तेषामुभयेषां पालयिता
भवेत्यर्थः । ^{११}तन्वा ^{१२}सुजात ज्वालापस्त्रितेन शरीरेण सुष्टु जात देदीप्यमान । अथवा तन्वा सुजातः
आत्मनैव सुजातः स्वयंभूरित्यर्थः । तादृशस्त्वं ^{१३}मे मदीयं ^{१४}स्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणं स्तोत्रं

वृत्तं वृत्तपञ्च । तत्र दृष्टान्तः । वृत्तमेव इति । यथा जन्म जनकः पिता औरसं वृत्तयं पुत्रं परि-
वृत्तादिभिः सेवते तद्वदस्माभिः क्रियमाणमिमं सेवस्व ॥ व्युष्टौ । ' उच्छी विवासे ' । तमो विवास्यते
अनया इति करणे क्तिन् । वृश्वादिना पत्वम् । ' तादौ च निति कृत्यतौ ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
गोपाः । ' गुपू रक्षणे ' । ' गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यः ' इत्याद्यप्रत्ययः । तदन्ताद्धातोः क्तिप् ।
' अतो लोपः ' इत्यकारलोपः । ' लोपो व्योः ' इति यलोपः । धातुस्वरः । जुपस्व । ' जुषी प्रीति-
सेवनयोः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः ॥

त्वं नृचक्षा वृषभानु पूर्वीः कृष्णास्वग्रे अरुषो वि भाहि ।

वसो नेषि च पर्षि चात्यंहः कृधी नो राय उशिजो यविष्ठ ॥ ३ ॥

त्वम् । नृचक्षाः । वृषभ । अनु । पूर्वीः । कृष्णासु । अग्रे । अरुषः । वि । भाहि ।

वसो इति । नेषि । च । पर्षि । च । अति । अंहः । कृधि । नः । राये । उशिजः । यविष्ठ ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्णितर्हे वृषभे वृचक्षाः नृणां मनुष्याणां शुभाशुभकर्मणोर्दृष्टा वृष्णासु
रात्रिषु वृषभः आरोचमानः वृषम् वृषु अनुक्रमेण वृष्वीः बह्वीर्ज्वालाः वृषि वृषाहि विशेषेण
प्रकाशय । वसो सर्वस्य प्रकाशप्रदानेन स्वस्वस्थानेषु वासयितरग्रे त्वं नः अस्मान् वृषे कर्मानु-
रूपफलानि^१ वृच प्रापय । वृहः अस्माकं दारिद्र्यलक्षणं पापम् वृषति वृषि वृच अतिपारय । निवारय
इति यावत् । किञ्च वृयविष्ठ युवतम हे अग्रे वृनः अस्मान् वृराये धनाय वृउशिजः कामयमानान्
वृकृधि कुरु । अभिलषितफलप्रदानेन^२ प्राप्तकामान्कुर्वित्यर्थः ॥ नृचक्षाः । ' चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ' ।
अयमत्र दर्शने वर्तते । ' असुन् ' इत्यनुवृत्तौ ' चक्षेर्वहुलं शिच ' इत्यसुन् । शिद्वन्नावात् ख्याजा-
देशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृषभ । ' वृषु सेचने ' । ' अभच् ' इत्यनुवृत्तौ ' ऋषि-
वृषिभ्यां कित् ' इत्यभच् । कित्त्वाद्गुणाभावः । अपादादित्वान्निघातः । पूर्वीः । पुरुषाब्दस्य ' वोतो
गुणवचनात् ' इति ङीप् । आद्यस्योकारस्य दीर्घश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । भाहि । ' भा^३
दीप्तौ^३ ' । अन्तर्भावितण्यर्थः । लोटि रूपम् । वसो । ' वस निवासे ' । ' उः ' इत्यनुवृत्तौ ' शृस्व-
स्त्रिहित्प्रत्यसि वसि^४ ' इत्यादिना उप्रत्ययः । पादादित्वान्न निघातः । षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । नेषि ।
' णीज् प्रापणे ' । छन्दसि लोट्यर्थे लट् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्य-
मानवत् ' इत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्न निघातः । पर्षि । ' पृ पालनपूरणयोः ' ।
' चादिषु च ' इति न निघातः । कृधि । ' डुकृञ् करणे ' इत्यस्य लोटि ' सेह्यपिच ' इति हिरा-
देशः । तस्य ' श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ' इति धिरादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति उप्रत्ययस्य लुक् ।
पादादित्वान्न निघातः । राये । ' रा^५ दाने ' । ' रातेडैः ' इति डैप्रत्ययः । ' उडिदम् ' इत्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वम् । उशिजः । ' वश कान्तौ ' । ' वशेः किञ्च ' इतीजिप्रत्ययः । कित्त्वात्संप्रसारणम् ।
प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ । युवशब्दादतिशयने इष्टप्रत्ययः । ' स्थूलदूरयुव ' इत्यादिना यणादेः^५ परस्य^५
लोपः पूर्वस्य च गुणः । आमन्त्रितत्वात्निघातः ॥

१. ज-ण-प-कर्मफलानि । २. घ-अभिमतफलप्रदानेन । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ- ' भा दीप्तौ ' नास्ति ।
४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ- ' रा दाने ' नास्ति । ५. त-यणादिपरस्य ।

अषाळ्हो अग्ने वृषभो दिदीहि पुरो विश्वाः सौभगा संजिगीवान् ।

यज्ञस्य नेता प्रथमस्य पायोर्जातवेदो बृहतः सुप्रणीते ॥ ४ ॥

अषाळ्हः । अग्ने । वृषभः । दिदीहि । पुरः । विश्वाः । सौभगा । समुज्जिगीवान् ।

यज्ञस्य । नेता । प्रथमस्य । पायोः । जातवेदः । बृहतः । सुप्रणीते ॥ ४ ॥

हे अग्ने अपाळ्हः शत्रुभिरसोढोऽपराजितः । स्वयं शत्रूञ्जयतीत्यर्थः । वृषभः कामानां वर्षयिता एवंभूतस्त्वं विश्वाः सर्वाः पुरः शत्रूणां पुरीः सौभगा तत्रस्थानि शोभनान्युत्तमानि धनानि च संजिगीवान् सम्यक् जयन् दिदीहि सर्वतो ज्वालाभिर्दीप्यस्व । सुप्रणीते शोभनप्रणयने जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने बृहतः उपदिष्टातिदिष्टद्विविधेतिकर्तव्यताकलापेन^१ महतः पायोः तत्फलप्रदानेन रक्षकस्य प्रथमस्य मुख्यतया प्रथमं क्रियमाणस्य । 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः' इति श्रुतेः । तादृशस्य ज्योतिष्टोमाख्यस्य^२ यज्ञस्य^३ नेता हविर्वहनदेवताह्वानादिक्रियाया निर्वाहको भव ॥ अषाळ्हः । 'पह मर्षणे' अस्य निष्ठायां 'हो ढः' इति ढकारः । 'अपस्त-थोर्धोऽधः' इति ऋस्य धकारः^४ । घुत्वेन ढः । ढलोपे कृते 'ढूलोपे पूर्वस्य दीर्घः' इति दीर्घः । ओवाभावश्छान्दसः । 'सहेः साडः सः' इति सकारस्य मूर्धन्यादेशः । अव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरे नन्स्वरः । वृषभः । 'वृष सेचने' । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' इत्यभच् । चित्स्वरः । दिदीहि । दिवु क्रीडादौ इत्यस्य यङ्लुकि लोटो^५ मध्यमैकवचने^६ 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते' इति 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्याप्रवृत्तौ परत्वात् 'हलि च' इति दीर्घत्वम् । पश्चात् वलोपः । सौभगा । 'सुभगान्मन्त्रे' इत्युद्गात्रादिषु पाठाद्वावार्थेऽञ् । 'ह्रस्वगसिन्ध्वन्ते' इति पूर्वपदस्य वृद्धिः । उत्तरपदस्य^७ वृद्धिर्न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो डादेशः । तेन च सौभाग्येन धनान्युपलक्ष्यन्ते । जिस्वादाद्युदात्तः । संजिगीवान् । 'जि जये' । छन्दसि लिट् । तस्य ऋसुः । 'सन्लिटोर्जे' इति कवर्गादेशः । प्रत्ययस्वरः । दीर्घश्छान्दसः । पायोः । 'पा रक्षणे' । 'कृवापाजिमि' इत्यादिना उण्प्रत्ययः । 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युगागमः । प्रत्ययस्वरः ॥

अच्छिद्रा शर्म जरितः पुरुणि देवाँ अच्छा दीद्यानः सुमेधाः ।

रथो न सस्त्रिभि वक्षि वाजमग्ने त्वं रोदसी नः सुमेके ॥ ५ ॥

अच्छिद्रा । शर्म । जरितरिति । पुरुणि । देवान् । अच्छ । दीद्यानः । समुमेधाः ।

रथः । न । सस्त्रिभिः । अभि । वक्षि । वाजम् ।

अग्ने । त्वम् । रोदसी इति । नः । सुमेके इति समुमेके ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-°कर्तव्यकलापेन । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ज्योतिष्टोमस्य । ३. त-धः । ४. त-लोपमध्यमैकवचने । ५. त-न-भ-सुभगमन्त्रे । ६. ख-ग-च-ज-ण-फ-उत्तरपदस्य च ।

वजरितः सर्वस्य जगतोऽन्तकाले जरयितुं हे अग्ने वसुमेधाः शोभनप्रज्ञोपेतः वदीघानः स्वतेजसा प्रकाशमानस्त्वं देवान् यष्ट्यान् देवान् अच्छ अभिलक्ष्य तदुद्देशेन क्रियमाणानि पुरुणि वशमे स्वर्गादिसुखसाधनभूतानि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि अच्छिद्रा अच्छिद्राणि कुरु । कर्तृकर्मसाधनवैकल्य-
राहित्येन संपूर्णानि कुरु । किंच हे अग्ने त्वं सन्निः संनिः स्वकीयं सततगमनं संनिः हविष्य-
क्षेपपर्यन्तमत्र वर्तमानस्त्वं वाजं नः अस्माभिर्दीयमानं हविलक्षणमन्नम् अभि देवानभिलक्ष्य वक्षि
वह प्रापय । तत्र दृष्टान्तः । रथो न रथ इव । यथा रथो धान्यादिकमूढ्वा तत्स्वामिनं प्रापयति
तद्वत् । किंच त्वम् अग्ने रोदसी द्यावापृथिव्यौ वसुमेके शोभनरूपोपेते स्वकीयप्रभाभिः प्रकाशयुक्ते
कुरु ॥ दीघानः । दीदेतिदीप्तिकर्मा । तस्मात् शानच् । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । वसुमेधाः ।
‘ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ’ इत्यसिच्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
सन्निः^१ । ‘ पस स्मिन् ’ । अस्मादौणादिको निन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम्^२ । वक्षि । ‘ वह प्रापणे ’ अस्य
लोटः सिपि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ढत्वकत्वे । हिरादेशञ्छान्दसत्वात् भवति । निघातः^३ ॥

प्र पीपय वृषभ जिन्व वाजानग्रे त्वं रोदसी नः सुदोधे ।

देवेभिर्देव सुरुचा रुचानो मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परिं ष्ठात् ॥ ६ ॥

प्र । पीपय । वृषभ । जिन्व । वाजान् । अग्ने । त्वम् । रोदसी इति । नः । सुदोधे इति सुदोधे ।
देवेभिः । देव । सुसुरुचा । रुचानः । मा । नः । मर्तस्य । दुःदुर्मतिः । परिं । ष्ठात् ॥ ६ ॥

वृषभ कामानां वर्षितुं हे अग्ने त्वं नः अस्माकं प्र पीपय अभिलषितफलानि वर्धय^४ । वाजान्
अस्मानि च जिन्व प्रयच्छ । किंच देव दीप्यमान हे अग्ने सुरुचा शोभनदीप्त्या रुचानः शोभमानस्त्वं
देवेभिः यजनीयदेवैः सहितोऽस्माकं रोदसी इमे द्यावापृथिव्यौ सुदोधे वृष्टिद्वाराभिमतफलप्रदानेन
सुष्ठु दोग्ध्यौ कुरु । तथा मर्तस्य शत्रोः^५ दुर्मतिः दुष्टबुद्धिप्रयुक्तोऽभिभवः नः अस्मान् मा परिं ष्ठात्
परितो मा गच्छतु ॥ पीपय । ‘ पा पाने ’ इत्येतस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि द्विर्वचनाभ्यासदीर्घौ । सिपो
लोपञ्छान्दसः । जिन्व । ‘ इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः ’ । एतस्य लोटि इदित्वात्तुम् । शप् । ‘ अतो हेः ’
इति हेर्लुक् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन अतिङ् उत्तरत्वाभावात्^६ न निघातः । सुदोधे । दोहनं दोषः ।
भावे घञ् । कुरु छान्दसम् । ‘ आद्युदात्तं यच् छन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुर्मतिः ।
‘ मनु अवबोधने ’ । मन्यते इति मतिर्बुद्धिः । कर्तरि क्तिच् । दुष्टा बुद्धिः । अस्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१. त-सन्निः संभक्ता संतर्जनीयो वा । यद्वा सन्निः संस्नातस्त्वम् । २. त-गन्ध्यादिकः धनादिकमूढ्वा ।
३. त-इमे । ४. त-सन्निः । सनतेः स्नातेर्वा किन् । लिङ्वद्भावाद्विवचनम् । ५. स-पच समवाये ।
६. त-निच्वादाद्युदात्तः । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ निघातः ’ नास्ति । ८. त-प्रवर्धय । ९. त-
मनुभ्यस्यास्य । १०. ख-ग-च-ज-ण-उत्तरत्वाभावेन ।

इळामग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ७ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥७॥

‘ उतो पितृभ्याम् ’ इत्यस्मिन् वर्गे व्याख्यातेयम् ऋक् ॥

॥ १५ ॥

‘ अयमग्निः ’ इति चतुर्थं षडृचं सूक्तमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ अयमग्निः षट् प्रागाथम् ’ इति । ‘ उत्कीलस्तु ’ इति तुशब्दप्रयोगात् अस्यापि सूक्तस्य स एव ऋषिः । अत्र विषमसंख्यानामृचां बृहती छन्दस्तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । समसंख्यानां तु सतोबृहती प्रथमतृतीयपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । उक्तं च—‘ अयुजौ जागतौ सतोबृहती ’ (अनु. ८. ४) इति ॥

अयमग्निः सुवीर्यस्येशे महः सौभगस्य ।

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमत ईशे वृत्रहथानाम् ॥ १ ॥

अयम् । अग्निः । सुऽवीर्यस्य । ईशे । महः । सौभगस्य ।

रायः । ईशे । सुऽअपत्यस्य । गोऽमतः । ईशे । वृत्रऽहथानाम् ॥ १ ॥

उत्कीलः स्तौति । १ अयं यजनीयत्वेन^१ अङ्गुल्या निर्दिश्यमानः २ अग्निः ३ सुवीर्यस्य शोभन-सामर्थ्योपेतस्य ४ महः महतः ५ सौभगस्य सौभाग्यस्य ६ ईशे ईष्टे । ईश्वरो भवति । सर्वस्य बलारोग्यहेतु-तथा सौभाग्यकारित्वात् । तथा ७ गोमतः गवादिपशुयुक्तस्य ८ स्वपत्यस्य शोभनापत्यस्य ९ रायः धनस्य १० ईशे ईष्टे । पुत्रपश्वाद्युद्देशेन क्रियमाणकर्मफलसंपादकात्वेन तत्त्वामित्वात्^३ । तथैवंभूतोऽग्निः ११ वृत्रहथानाम् । हननं हथः । शत्रुभूतपापविनाशनानामपि^४ १२ ईशे ईष्टे । त्वयि समर्पितकर्मणामस्माकं त्वत्प्रसादात् पापक्षयो भवतीति तस्यापि^५ स्वामी^६ ॥ ईशे । ‘ ईश ऐश्वर्ये ’ । अदादित्वाच्छपो लुक् । ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु ’ इति तलोपः । पादादित्वादिनिघातः । सौभगस्य । सुभगस्य भावः सौभगम् । उद्गात्रादित्वादञ् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्र ‘ हद्ग° ’ इत्यादिना प्राप्ताया उत्तर-पदवृद्धेरभावः । रायः । ‘ ऊडिदम्° ’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईशे । निघातः । स्वपत्यस्य । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वृत्रहथानाम् । ‘ वृत्तु वर्तने ’ । अस्मात् ‘ स्फायितञ्चि-वञ्चि°^७ ’ इत्यादिना रक्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । ‘ हन हिंसागत्योः ’ इत्यस्मात् ‘ हनिकुपिनीरमि-काशिम्यः° ’ इति कथन् । कित्वादनुनासिकलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः^८ ॥

१. ल-तत्रानुक्रमणिका । २. च-यजमानेन । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘ तत्त्वामित्वात् ’ नास्ति । ४. घ-त-न-प-भ-ल-स-°विनाशनानामपि । ५. ख-ग-च-ज-ण-‘ तत्त्वामी । ६. ख-ग-च-ज-ण-स-‘ स्फायि-तञ्चि° ’ । ७. त-कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सुवीर्येत्यादिना अधीगर्ते(र्ये)त्यादिना कर्मणि षष्ठी ।

इमं नरो मरुतः सश्रुता वृधं यस्मिन्नायः शेवृधासः ।

अभि ये सन्ति पृतनासु दूढ्यो विश्वाहा शत्रुमादभुः ॥ २ ॥

इमम् । नरः । मरुतः । सश्रुत । वृधम् । यस्मिन् । रायः । शेऽवृधासः ।

अभि । ये । सन्ति । पृतनासु । दुःऽध्यः । विश्वाहा । शत्रुम् । आऽदभुः ॥ २ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे मरुतः देवा यूयं वृधं पशुपुत्रादिवर्धकम् इमम् अस्माभिः स्तूयमानम् इमम्^१ अग्निं सश्रुत हविरानयनार्थं सेवध्वम् । कीदृशोऽग्निः^२ इत्याकाङ्क्षायामाह । यस्मिन् देवे रायः धनानि शेवृधासः दानभोगाद्युपयोगेन सुखस्य वर्धकानि अभि^३ अभितः^३ सन्ति । ये^४ च देवाः पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संग्रामेषु दूढ्यः दुष्टध्यानोपेतानात्मनो हिंसकाञ्छत्रून् अभि सन्ति अभिभवन्ति । ये च विश्वाहा विश्वान्यहानि यस्मिन्नखण्डे काले तस्मिन् सर्वदा शत्रुम् आत्मनो द्वेष्टारम्^५ आदभुः आदभुवन्ति हिंसन्ति । एवंभूतास्ते सर्वे मरुतो यूयं तमिममग्निं सेवध्वमिति पूर्वेणान्वयः॥ सश्रुत । 'पस्ज संगे' इत्यस्मात् लोटि रूपम् । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । निघातः । शेवृधासः । वर्णव्यत्ययः । शं सुखं वर्धयतीति^६ । 'असुन्' इत्यसुन् । गुणाभावश्छान्दसः । 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यौणादिकसूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सन्ति । 'अस भुवि' । दूढ्यः । 'ध्यै चिन्तायाम्' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्तिप् । दृशिग्रहणात्संप्रसारणम् । 'दुरो दाशनाशदमध्येपूर्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेः पुत्वं च' इति उत्त्वङत्वे । 'छन्दस्युभयथा' इति शसीयडादेशं बाधित्वा यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । शसः सुस्वात् अनुदात्तत्वे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति शसः स्वरितत्वम् । आदभुः । 'दम्भु दम्भे' । अस्माल्लिट्युप्ति रूपम् । 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वज्जीनामुपसंख्यानम्' इति किद्वद्भावादानुनासिकलोपः । 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (का. ६. १. ८) इति द्विर्वचनाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । 'सतिशिष्टस्वरो बलीयान्' इति प्रथमस्वरः ॥

स त्वं नो रायः शिशीहि मीढ्वो अग्ने सुवीर्यस्य ।

तुर्विद्युम्न वर्षिष्ठस्य प्रजावतोऽनमीवस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । नः । रायः । शिशीहि । मीढ्वः । अग्ने । सुऽवीर्यस्य ।

तुर्विऽद्युम्न । वर्षिष्ठस्य । प्रजाऽवतः । अनमीवस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

हे अग्ने सः तथाविधः त्वं नः अस्मान् रायः । तृतीयार्थे षष्ठी । धनेन शिशीहि तीक्ष्णान् कुरु । अस्मान् धनसमृद्धान् कुरु । किंच तुर्विद्युम्न बहुधनोपेत अत एव मीढ्वः मीढ्वन् कामानां

१. त-प-ल- 'इमम्' नास्ति । २. त-कीदृशोऽग्निः कीदृशास्ते मरुतः । ३. न-ल- 'अभि अभितः' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-भ-किंच विश्वाः सर्वेष्वहःसु शत्रुं नाशयतीति शेषः । कीदृशास्ते मरुतः सन्ति (ज-ण- 'सन्ति' नास्ति) ये च देवाः (घ-प- 'च देवाः' नास्ति) पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु (घ-तदुपलक्षितेषु ; प-तदुपलक्षितेषु) संग्रामेषु दूढ्यः दुष्टध्यानोपेतान् आत्मनो द्वेष्टन् (घ-प-हिंसकान्) । ५. त-वर्धयन्तीति ।

सेक्तः हे अग्ने त्वं ^१वर्षिष्ठस्य वृद्धतमस्य प्रभूतस्य ^२प्रजावतः अपत्ययुक्तस्य ^३अनमीवस्य आरोग्यहेतोः^१
 अत एव ^४शुष्मिणः बलहेतोः ^५सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्ययुक्तस्य अन्नस्य^२ संबन्धिनोऽस्मान् कुरु । यद्वा ।
 एतत्सर्वं रैविशेषणतया^३ योजनीयम् । एताः षष्ठ्यस्तृतीयार्थे । एतदुक्तं भवति । धनेन अपत्यारोग्यशरीर-
 बलोपेतेन अन्नेन^४ च^५ अस्मान् समृद्धान् कुर्विति ॥ शिशीहि । ‘ शिञ् निशाने ’ इत्यस्य लोटि ‘ बहुलं
 छन्दसि ’ इति विकरणस्य श्लुः । ‘ वा छन्दसि ’ इति विकल्पेन डित्वात् ‘ अडितश्च ’ इति हेर्धिरादेशो
 न भवति । दीर्घश्छान्दसः । निघातः । मीढुः । ‘ मिह सेचने ’ इत्यस्य कसौ ‘ दाश्चान्साह्वान्मीढ्वांश्च ’
 इति निपातनात् ढस्वम्^६ उपधादीर्घश्च । संबुद्धौ नुमि कृते हल्ङयादिलोपे संयोगान्तलोपे च कृते
 ‘ मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि ’ इति रुः । पादादित्वादाद्युदात्तः ॥

चक्रि॒र्यो विश्वा॑ भुव॒नाभि॑ सा॒सहि॒श्चाक्रि॑र्दे॒वेष्वा॑ दुवः ।

आ दे॒वेषु॑ यत॑त आ सु॒वीर्य॑ आ शंस॑ उ॒त नृ॒णाम् ॥ ४ ॥

चक्रिः । यः । विश्वा । भुवना । अभि । ससहिः । चक्रिः । देवेषु । आ । दुवः ।

आ । देवेषु । यतते । आ । सुवीर्ये । आ । शंसे । उत । नृणाम् ॥ ४ ॥

व्यः अयमग्निः ^१चक्रिः सर्वस्य जगतः कर्ता स च ^२विश्वा ^३भुवना विश्वानि भुवनानि ^४अभि
 अभिविशति । ‘ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ’ (तै. उ. २. ६) इति श्रुतेः । ^५चक्रिः कर्ता सोऽग्निः
^६सासहिः पुरोडाशादिहविर्भारसहनशीलः^७ सन् ^८दुवः अस्माभिर्दत्तं हविः ^९देवेषु यजनीयदेवेषु ^{१०}आ
 आनयति । स चाग्निः ^{११}देवेषु देवनशीलेषु स्तोतृषु ^{१२}आ ^{१३}यतते आभिमुख्येन गच्छति । यद्वा^{१४} विश्वानि
 भुवनानि चक्रिः अभिसासहिरभिभवनशीलः । आकारश्चार्थे । देवेषु च दुवः परिचरणं चक्रिः कर्ता । यः
 एवंभूतः स आयतते इत्यादि पूर्ववत्^{१५} । ^{१६}उत^{१७} अपि च ^{१८}नृणां यज्ञस्य नेतृणां शस्त्रिणां^{१९} ^{२०}शंसे । शंसनं
 शंसः शस्त्रम् । तस्मिन् सोऽग्निः ^{२१}आ आगच्छति । तथा नृणां मनुष्याणां ^{२२}सुवीर्ये शोभनवीर्योपेतयुद्धे^{२३}
 तद्रक्षणार्थम् ^{२४}आ आगच्छति । अनेनाग्नेः सर्वव्यापकता प्रतिपादिता भवति ॥ चक्रिः । ‘ डुकृञ्
 करणे ’ । ‘ आद्यगमहनजनः किकिनौ लिट् च ’ इति किन्प्रत्ययः । लिङ्ङ्वावात् द्विवचनम् । कित्वात्
 गुणाभावः । निस्वरः । सासहिः । ‘ षह मर्षणे ’ इत्यस्मात् यङन्तात् ‘ सहिवहिलिपतिभ्यो
 यङन्तेभ्यः किकिनौ ’ (पा. म. ३.२.१७१.४) इति किः । प्रत्ययस्वरः । यतते । ‘ यती प्रयत्ने ’ ।
 यद्वृत्तयोगादनिघातः । शंसे । भावे घञ् । जिस्वरः । नृणाम् । ‘ नृ च ’ इति विकल्पेन दीर्घाभावः ।
 ‘ नामन्यतरस्याम् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विश्वेत्यादिषु^{२५} ‘ न लोकाव्ययं ’ इति षष्ठीप्रतिषेधः^{२६} ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-अरोगस्य हेतोः; ल-आरोग्यस्य हेतोः । २. घ-त-अन्नयुक्तस्य । ३. ल-विशेष-
 णतया; स-रायः विशेषणतया । ४. त-‘ अन्नेन ’ नास्ति । ५. च-वा; ल-‘ च ’ नास्ति । ६. ख-ग-
 ज-ण-न-भ-अद्विषम् । ७. त-‘ हविर्भागस्य सहनशीलः । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-‘ यद्वा
 पूर्ववत् ’ नास्ति ९. त-स चाग्निर्देवेषु देवनशीलेषु स्तोतृष्वायतते । उत । १०. त-‘ शस्त्रिणाम् ’ नास्ति ।
 ११. त-शोभनवीर्योपेते युद्धे । १२. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स-‘ विश्वेत्यादिषु...षष्ठीप्रतिषेधः ’ नास्ति ।

मा नो अग्नेऽमृतये मावीरतायै रीरधः ।

मागोतायै सहसस्पुत्र मा निदेऽप द्वेषांस्या कृधि ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्ने । अमृतये । मा । अवीरतायै । रीरधः ।

मा । अगोतायै । सहसः । पुत्र । मा । निदे । अप । द्वेषांसि । आ । कृधि ॥ ५ ॥

वसहसस्पुत्र बलस्य पुत्र हे वअग्ने त्वं वनः अस्मान् वअमृतये शत्रुभूताय^१ दारिद्र्याच्च वमा वरीरधः संसिद्धान् विषयभूतान् मा कुरु । तथा वअवीरतायै अपुत्रतायै । *वीरशब्देन^२ तद्वान् लक्ष्यते । वीरस्य भावो वीरता । न वीरता अवीरता । तस्यै । +अस्मान् अपुत्रताया विषयभूतान्^३ वमा कुरु । तथा त्वमस्मान्+ वअगोतायै गवादिपशुसंपत्त्यभावस्य विषयभूतान् वमा कुरु । किंच अस्मान् वनिदे निन्दाया विषयभूतान् वमा^४ कुरु^५ मा विधेहि । तथा त्वं वद्वेषांसि कर्मापराधनिमित्तान्^६ द्वेषांश्च^७ वअप वआ वकृधि अपाकुरु निवारय ॥ अवीरतायै । वीरा अस्य सन्तीति वीरः । अर्शआदिस्वादच् । तस्य भावो वीरता । ‘ तस्यै^८ भावस्त्वतलौ ’ इति तल्^९ । न वीरता अवीरता । नञः स्वरे प्राप्ते ‘ परादिञ्छन्दसि बहुलम् ’ इति नञुत्तरस्य^{१०} आदेरुदात्तता । रीरधः । ‘ राध साध संसिद्धौ ’ । अस्माण्यन्ताच्छान्दसे लुङि ‘ णिश्रिद्रुसुभ्यः^{११} ’ इति च्लेश्रडादेशः । ‘ णेरनिटि ’ इति णिलोपः । ‘ णौ चङ्युपधायाः^{१२} ’ इत्युपधाह्रस्वः । ‘ चङि ’ इति द्विर्वचनम् । ‘ सन्वल्लघुनि चङ्परे ’ इति सन्वद्धावः । ‘ सन्यतः ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । तस्य ‘ दीर्घो लघोः ’ इति दीर्घः । ‘ न माङ्योगे ’ इत्यङभावः । निघातः । अगोतायै । गोशब्देन गोमान् लक्ष्यते । न गौरगौ । अगोर्भावोऽगोता । ‘ तस्य भावः^{१३} ’ इति तल् । लिस्वरः । सहसस्पुत्र । ‘ सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे^{१४} ’ इति पराङ्गवद्भावात् सहसस्पुत्र इत्येतयोः सर्वानुदात्तत्वम् । निदे । ‘ णिदि कुत्सायाम् ’ । अस्मात्संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । ‘ अनित्यमागम-शासनम् ’ इति नुमभावः । ‘ सावेकाचः^{१५} ’ इति विभक्तैरुदात्तता ॥

शुग्धि वाजस्य सुभग प्रजावतोऽग्ने बृहतो अध्वरे ।

सं राया भूर्यसा सृज मयोभुना तुर्विद्युन्न यशस्वता ॥ ६ ॥

शुग्धि । वाजस्य । सुऽभग । प्रजाऽवतः । अग्ने । बृहतः । अध्वरे ।

सम् । राया । भूर्यसा । सृज । मयःऽभुना । तुर्विऽद्युन्न । यशस्वता ॥ ६ ॥

वसुभग शोभनधनोपेत हे वअग्ने त्वम् वअध्वरे अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन् अग्निष्टोमादिकर्मणि वबृहतः महतः प्रभूतस्य वप्रजावतः अपत्योपेतस्य ववाजस्य अन्नस्य वशुग्धि ईशिषे । तादृशमन्नमस्मिन्

१. ग-च-ज-ण-न-ल-शत्रुभूताय । *ख-ग-च-ज-ण-भ-स-अवीरशब्देन । २. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-‘ वीरशब्देन...विषयभूतान् ’ नास्ति । +त-ल-‘ अस्मान्...अस्मान् ’ नास्ति । ३. त-‘ मा कुरु ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-कर्मापरोधनिमित्तान् । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-द्वेषान् च; त-न-द्वेषान् । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-तस्य भावे तल् । ७. ख-ग-त-न-भ-नञ उत्तरस्य । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ पराङ्गवत्स्वरे ’ नास्ति ।

अध्वरेऽस्मभ्यं देहि । किंच वृत्विद्युन्न बहुधनयुक्त हे अग्ने वमयोभुना । मय इति सुखनाम 'शेवृधं मयः' (नि. ३. ६. ७) इति तन्नामसु पाठात् । तद्वानाद्युपयोगहेतुतया^१ सुखस्य भावकेन अत एव वयशस्वता कीर्तिमता^२ भूयसा अतिप्रभूतेन^३ राया एवंविधेन धनेनास्मान्^४ वसं^५ वसृज संयोजय ॥ शग्धि । 'शक् शक्तौ' इत्यस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'हुञ्जलभ्यो हेर्धिः' इति धिरादेशः । हेरपित्त्वादुदात्तता । राया । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भूयसा । बहुशब्दात् 'द्विवचन-विभज्योपपदे' इतीयसुन् । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इतीयसुनः सर्वस्य लोपे प्राप्ते 'आदेः परस्य' (पा. सू. १.१.५४) इति प्रत्ययस्यादेर्लोपो बहोः भूरादेशश्च^६ । निस्वरः । सृज । 'सृज विसर्गे' । तुदादिः । लोटि रूपम् । निघातः । मयोभुना । 'भू^३ सत्तायाम्' इत्यस्मात्^७ औणादिको डुप्रत्ययः । तुविद्युन्न । पादादित्वादनघातः ॥ १६ ॥

'समिध्यमानः' इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमाग्नेयं त्रैष्टुभं वैश्वामित्रस्य कतस्यार्पम् । तदुक्तं— 'समिध्यमानः पञ्च कतो वैश्वामित्रस्तु' इति । 'आ होता' इत्यादिसूक्तदशकस्य विनियोग उक्तः प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः इति । तत्रेदं चतुर्थम् । वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ 'अग्निं सुदीतिम्' इति स्विष्टकृतो याज्या । 'वाजपेयेन' इत्यादिखण्डे सूत्रितम्—'अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्त इति संयाज्ये' (आश्व. श्री. ९. ९) इति ॥

समिध्यमानः प्रथमानु धर्मा समक्तुभिरज्यते विश्ववारः ।

शोचिक्केशो घृतनिर्णिक्पावकः सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् ॥ १ ॥

सम्^१ऽइध्यमानः । प्रथमा । अनु । धर्म । सम् । अक्तुभिः । अज्यते । विश्वऽवारः ।

शोचिः^२ऽकेशः । घृत^३ऽनिर्णिक् । पावकः । सु^४यज्ञः । अग्निः । यजथाय । देवान् ॥ १ ॥

कतः स्तोति । वधर्म । धारणात् धर्म । अग्नेः^१ यज्ञनिर्वाहकतया तद्धारकत्वाद्धर्माग्निः । तथा च मन्त्रः—'धर्माणमग्निं विदथस्य साधनम्' (ऋ. सं. १०. ९२. २) इति । तादृशोऽग्निः वप्रथमा प्रथमं^२ यज्ञोपक्रमे अनु अग्न्यायतनेष्वनुक्रमेण^३ समिध्यमानः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः । यद्वा । अनु धर्म धर्मसाधनभूतेषु यज्ञेषु प्रथमं समिध्यमानः । विश्ववारः विश्वैः सर्वैर्यजमानैर्यष्टव्यतया वरणीयः^४ शोचिक्केशः शोचीषि ज्वालाः केशा यस्य स तथोक्तः । घृतनिर्णिक् घृतस्य तापनद्वारा विलापनेन^५ शोधकः । पावकः अस्मदीयपापशोधकः । सुयज्ञः शोभनयज्ञोपेतः । एवंभूतः अग्निः देवान् अस्माभिर्यजनीयान् देवान् यजथाय यष्टुम् अक्तुभिः अन्नसाधनैर्घृतादिभिः^६ सम् अज्यते सम्यक् सिच्यते ॥ प्रथमा । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो ङादेशः । धर्म । 'धृञ् धारणे' इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । ह्रस्वं छान्दसम् । निस्वरः । अक्तुभिः । 'अञ् व्यक्तिगतिभ्रक्षणेपु' । अज्यत एभिरिति बाहुलकत्वात्^७ क्तुः करणे । कित्वादुपधालोपः । प्रत्ययस्वरः । अज्यते । स एव धातुः । कर्मणि यक् । 'अनिदिताम्' इत्युपधालोपः । विश्ववारः । विश्वैर्यजमानैर्होतृद्वारा वारो वारणं यस्येत्यत्र 'वृञ् वरणे' इत्यस्य ण्यन्तस्य रूपं वारः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तो-दात्तत्वम् । घृतनिर्णिक् । 'णिजिर् शौचपोषणयोः' । किप् । घृतं नेनेकीति द्वितीयातत्पुरुषत्वात्

१. त-दानाद्युपयोगं २. त-भू इत्यादेशश्च । ३. त-भवते । ४. त-अग्निः । ५. ख-ग-च-ज-ण-प्रथमा । ६. स-विलयनेन । ७. त-बाहुलकात् ।

पूर्वपदस्वरः । यजथाय । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । अस्मादीणादिकः अथप्रत्ययः । तादर्थ्ये चतुर्थी । प्रत्ययस्वरः ॥

यथायजो होत्रमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ।

एवानेन हविषा यक्षि देवान्मनुष्वयज्ञं प्र तिरेममद्य ॥ २ ॥

यथा । अयजः । होत्रम् । अग्ने । पृथिव्याः । यथा । दिवः । जातऽवेदः । चिकित्वान् ।

एव । अनेन । हविषा । यक्षि । देवान् । मनुष्वत् । यज्ञम् । प्र । तिर । इमम् । अद्य ॥ २ ॥

हे 'अग्ने त्वं' यथा^१ 'पृथिव्याः यजमानभूतायाः पृथिवीदेवतायाः पूर्वं होता सन् 'होत्रं होमसाधनं हविः' अयजः अयाजीः 'जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने' चिकित्वान् कर्मविषयज्ञानवान् त्वं^२ यथा च^३ 'दिवः' यजमानभूताया ह्युदेवताया होता भूत्वा हविरयजः । 'एव एवं त्वमस्मिन् कर्मणि होता सन्' अनेन अस्माभिर्दीयमानेन 'हविषा देवान्' यक्षि यज । किंच त्वम् 'अद्य इदानीम् अस्माभिः क्रियमाणम्' इमं 'यज्ञं' प्र 'तिर अनुष्ठानसंपूर्त्या पारं गमय । तत्र दृष्टान्तः 'मनुष्वत्' इति । यथा मनोः यज्ञमनुष्ठानसंपूर्त्या 'पारमनैषीस्तद्वदिमं यज्ञं पारं नयेत्यर्थः ॥ यथा । 'प्रकारवचने थाल्' इति थाल् । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अयजः । यजेर्लङि रूपम् । यच्छब्दयोगादनिघातः । होत्रम् । 'हु दानादनयोः' । 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्' इति त्रन्प्रत्ययेनान्तोदात्तः । दिवः । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । चिकित्वान् । 'कित ज्ञाने' इत्यस्य क्सौ रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अनेन । इदंशब्दस्य तृतीयैकवचने 'अनाप्यकः' (पा. सू. ७. २. ११२) इत्यनादेशः । यक्षि । यजेर्लङि रूपम् । मनुष्वत् । 'तत्र तस्येव' इति वतिः । 'नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्' इति भेसंज्ञावात् रुवाभावः । प्रत्ययस्वरः । तिर । तस्तेर्लङि व्यत्ययेन ज्ञः । 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वम् । निघातः ॥

त्रीण्यायूषि तव जातवेदस्तिस्त्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।

ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा भव यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

त्रीणि । आयूषि । तव । जातऽवेदः । तिस्त्रः । आऽजानीः । उषसः । ते । अग्ने ।

ताभिः । देवानाम् । अवः । यक्षि । विद्वान् । अथ । भव । यजमानाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

हे 'जातवेदः जातप्रज्ञ' एतव 'त्रीण्यायूषि त्रिविधानि आज्यौषधिसोमात्मकान्यन्नान्याहारतया कल्पितानि हे 'अग्ने' तिस्त्रः 'उषसः एकाहाहीनसन्नगता उषसः' उषोऽभिमानिन्यस्तिस्त्रो देवताः 'ते तव' 'आजानीः जनयिष्यो मातरः' । यद्वा 'उषोऽभिमानिन्यो देवतास्तवाजानीस्त्वामनुजातास्तिस्त्रः'

१. त- 'त्वं' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ- 'यथा' नास्ति । ३. ग-च-त-न- 'त्वं यथा च' नास्ति । ४. ग-च-न- 'दिवः...देवान्' नास्ति । ५. ख-स-यज्ञानुष्ठानं संपूर्त्या । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-जातप्रज्ञ अग्ने । ७. त- 'उषसः' नास्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण- 'यद्वा...तिस्त्रः' नास्ति ।

स्वसारः^१ । तथा च स्वसृः प्रकृत्य मन्त्रः—‘ प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति ’ इति^२ ।
 १ताभिः उषोऽभिमानिनीभिर्देवताभिः सहितस्त्वम् १अवः अस्माभिर्दीयमानं हविर्लक्षणमन्नं
 १देवानां १यक्षि यष्ट्यदेवानां प्रयच्छ । १अथ अनन्तरं १विद्वान् जानंस्त्वं^३ १यजमानाय १शं १भव
 सुखहेतुर्भव । १योः च सुखस्य मिश्रयिता च^४ भव ॥ तव । ‘ युष्मदस्मदोर्दसि ’ इत्याद्युदात्तः^५ । तिस्रः ।
 त्रिशब्दस्य स्वर्थे ‘ त्रिचतुरोः स्त्रियाम् ’ इति तिसृ इत्यादेशः । ‘ अचि र ऋतः ’ इति रेफादेशः ।
 ‘ तिसृभ्यो जसः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आजानीः । ‘ जन जनने ’ । ‘ जनिघसिभ्यामिण् ’ इति
 कर्तरि इण् । णित्वादुपधावृद्धिः । ‘ वा छन्दसि ’ इति सवर्णदीर्घः^६ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः^७ । अवः ।
 ‘ अव रक्षणे ’ । ‘ असुन् ’ इत्यसुन् । निस्वरः । यक्षि । यजेर्दानार्थस्य लेटि रूपम् । यजमानाय ।
 ‘ पूज्यजोः शानन् ’ (पा. सू. ३. २. १२८) इति यजेः शानन् । निस्वरः । योः । ‘ यु मिश्रणे ’
 इत्यस्मात् ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति विच् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्तो नमस्यामस्त्वेड्यं जातवेदः ।

त्वां दूतमरतिं हव्यवाहं देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिम् ॥ ४ ॥

अग्निम् । सुदीतिम् । सुदृशम् । गृणन्तः । नमस्यामः । त्वा । ईड्यम् । जातवेदः ।

त्वाम् । दूतम् । अरतिम् । हव्यवाहम् । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥ ४ ॥

१जातवेदः जातस्य सर्वस्य वेदितर्हे अग्ने १गृणन्तः त्वद्विषयां स्तुतिं कुर्वाणा वयम् १अग्निम्
 अङ्गनादिगुणोपेतं १सुदीतिं शोभनदीप्तिम् अत एव १सुदृशं सर्वैः सुदर्शनम् १ईड्यं स्तुत्यम् एवंविधं
 १त्वा त्वां १नमस्यामः हविर्भिः पूजयामः । किञ्च १देवाः अस्माभिर्यजनीया इन्द्रादयो देवाः
 १अरतिम् । न विद्यते विषयेषु^१ रतिः^२ प्रीतिर्यस्यासावरतिः । विषयेष्वसक्तम् अत एव १अमृतस्य
 देवान्नभूतायाः सुधायाः १नाभिं नाभिस्थानं १त्वां तादृशं १हव्यवाहं १दूतम् १अकृण्वन् । हविषां वोढारं
 दूतमकुर्वन् । दूतो हि द्विविधो वार्ताहारी^३ कार्यकारी चेति । तत्र त्वां कार्यकारिणं दूतमकार्षुरिति
 भावः ॥ सुदीतिम् । ‘ दीङ् क्षये ’ । दीयते विनाश्यते आभिस्तम इति करणे क्तिन् । दीतयो दीप्तयः ।
 बहुव्रीहौ ‘ नजसुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तावम् । सुदृशम् । ‘ दृशिरू प्रेक्षणे ’ । तस्माच्छक्यार्थे
 खल् । ‘ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ’ इति गुणाभावः । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ।
 गृणन्तः । गृणातिरर्चतिकर्मा । नमस्यामः । नमसः पूजायां ‘ नमो वरिवश्चित्रङः क्यच् ’ इति
 क्यच् । तदन्ताल्लटि रूपम् । पादादित्वान्न निघातः । दूतम् । ‘ दुदु उपतापे ’ । ‘ दूतनिभ्यां दीर्घश्च ’
 (उ. सू. ३. ३७०) इति क्तः । तत्संनियोगेन धातोर्दीर्घः । दूतः इतस्ततः संचारीत्यर्थः । प्रत्ययस्वरः ।
 अरतिम् । ‘ रमु क्रीडायाम् ’ । भावे क्तिन् । अकृण्वन् । ‘ कृवि हिंसाकरणयोः ’ इत्यस्य लङि
 ‘ धिन्विकृण्वोरञ्च ’ इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरः । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-‘ स्वसारःइति ’ नास्ति । २. ख-त-प-जानानस्त्वम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-
 ‘ च ’ नास्ति । ४. ल-इत्याद्युदात्तत्वम् । ५. ख-ग-ज-ण-भ-वर्णदीर्घः । ६. त-°प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 ७. त-रतिः विषयेषु । ८. ख-ग-ज-ण-फ-भ-वाङ्कारि; च-अङ्कारि; स-वशकारी ।

यस्त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान्द्विता च सत्ता स्वधया च शंभुः ।

तस्यानु धर्मं प्र यजा चिकित्वोऽथा नो धा अध्वरं देववीतौ ॥ ५ ॥

यः । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । द्विता । च । सत्ता । स्वधया । च । शंभुः ।

तस्य । अनु । धर्म । प्र । यज । चिकित्वः । अथ । नः । धाः । अध्वरम् । देववीतौ ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वत् त्वत्तोऽपि पूर्वः प्रथमभावी यजीयान् अतिशयेन यथा यः यः कश्चित्
होता होमनिष्पादकः^१ द्विता द्वैधं मध्यमे चोत्तमे च स्थाने स्वधया सोमाख्येनाग्नेन सह सत्ता
निपण्णः सन् शंभुः यष्टृणां सुखभूः अभूत् । द्वितीयपादमेवं यास्को व्याचख्यौ—‘ द्विता च सत्ता
स्वधया च शंभुः । द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शंभुः सुखभूः ’ (निरु. ५. ३) इति ।
चिकित्वः धर्मविषयचेतनावन् हे अग्ने तस्य यस्त्वत्तोऽपि पूर्वभावी होता निरूपितस्तस्य होतुः अनु
धर्मं धर्माननु तेनानुष्ठितधर्मानुपलक्ष्य^२ प्र यज प्रकर्षेण देवान् पूजय । अथ अनन्तरं हे अग्ने त्वं
नः अस्माकं संबन्धनम् अध्वरम् इमं यज्ञं देववीतौ देवानां प्रीत्यर्थं धाः विधेहि ॥ यजीयान् ।
यष्टृशब्दस्य ‘ तुच्छन्दसि ’ इतीयसुन् । तस्मिन् ‘ तुरिष्टेमेयः सु ’ इति तृचो लोपः । निस्वादाद्युदात्तः ।
द्विता । द्विशब्दात् ‘ संख्याया विधार्थे धा ’ इति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारश्छान्दसः ।
प्रत्ययस्वरः । सत्ता । ‘ षट् लृ विशरणगत्यवसादनेषु ’ । अस्य^३ ताच्छीलिकस्तृन् । निस्वरः । स्वधया ।
स्वर्गं^४ लोकं^५ दधाति यजमानस्येति स्वधा । ‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ इति कप्रत्ययः^६ । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । शंभुः । शं सुखमस्माद्भवतीति । ‘ भू सत्तायाम् ’ । ‘ विप्रसंभ्यो ब्रुवसंज्ञायाम् ’ इत्यत्र मित-
द्वादेरुपसंख्यानात् डुप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । यज । यजेलोटि रूपम् । चिकित्वः । ‘ कित ज्ञाने ’
इत्यस्य कसौ रूपम् । ‘ मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि ’ इति नकारस्य रुः । अथा नः । ‘ निपातस्य ’
इति दीर्घः । धाः । ‘ डुधाञ् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्य छान्दसे लुङि रूपम् । अहभावश्छान्दसः ।
देववीतौ । देवानां वीतिः अशनं यत्र प्रीतौ सा प्रीतिः देववीतिः । वी कान्त्यादिषु इत्यस्मात्
भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^७ ॥ १७ ॥

‘ भवा नो अग्ने ’ इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तम् । ‘ भवा नः ’ इत्यनुक्रमणिका । ‘ कतो वैश्वामित्रस्तु ’
इति तुशब्दप्रयोगात् अस्यापि वैश्वामित्रः कत ऋषिः । अग्निदेवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्तुः
सूक्तविनियोगः^८ । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे ‘ भवा नो अग्ने ’ इति द्वचो विनियुक्तः । सूत्रितं च—‘ भवा नो
अग्ने सुमना उपेताविति द्वचाः ’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

भवा नो अग्ने सुमना उपेतौ सखेव सख्ये पितरेव साधुः ।

पुरुदुहो हि क्षितयो जनानां प्रति प्रतीचीर्दहतादरातीः ॥ १ ॥

भव । नः । अग्ने । सुऽमनाः । उपऽइतौ । सखाऽइव । सख्ये । पितराऽइव । साधुः ।

पुरुऽदुहः । हि । क्षितयः । जनानाम् । प्रति । प्रतीचीः । दहतात् । अरातीः ॥ १ ॥

१. त-होमनिष्पादकः अग्निः । २. त-°कर्मानुलक्ष्य । ३. त-ल-इत्यस्य । ४. स्व-ग-च-ज-ण-
फ-भ-स्वर्गे लोके; त-ल-स्वलोकम् । ५. ल-कः । ६. त-पूर्वपदस्वरः । ७. त-विनियोगः ।

हे ^१अग्ने त्वम् ^२उपेतौ अस्माभिः क्रियमाणस्य^१ प्रवर्ग्याख्यकर्मणः^१ आभिमुख्येनागमने ^३सुमनाः
तत्कर्मसिद्धयर्थमनुकूलमनस्को भूत्वा ^४नः ^५साधुः ^६भव अस्मत्संदन्धिकर्मसाधको भव । तत्र दृष्टान्त-
द्वयम् । ^७सखेव ^८सख्ये ^९पितरेव इति । यथा सखा सुहृत् सख्ये मित्राय हितोपदेशेन साधुर्भवति
यथा च ^{१०}पितरा मातापितरौ पुत्राय सन्मार्गोपदेशेन^२ साधकौ भवतः तद्वत् । किंच ^{११}जनानां मनुष्याणां
^{१२}क्षितयः मनुष्याः ^{१३}पुरुदुहो ^{१४}हि नानाविधद्रोहयुक्ताः । हिशब्दः कारणपरः । यस्माल्लोके परस्पर-
मात्सर्यादिनान्योन्यमसहमाना जना वर्तन्ते तस्मात्त्वं ^{१५}प्रतीचीः प्रतीचः प्रतिकूलतयारमदाभिमुख्येन
आगच्छतः ^{१६}अरातीः अरातीन् शत्रून् ^{१७}प्रति ^{१८}दहतात् त्वं प्रतिकूलः सन् भरम्सात्कुरु ॥ अवा नः ।
' ब्यचोऽस्तस्मिन् ' इति संहितायां दीर्घः । उपेतौ । ' इण् गतौ ' । अयनमिति^३ भावे क्तिन् । प्रादि-
समासः । ' तादौ च निति कृत्यतौ ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सख्ये । ' समाने ख्यश्चोदात्तः ' इति
इण् । डित्वाटिलोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । ' समानस्य छन्दसि ' इत्यादिना सभावः । ' उदात्तः '
इत्युक्तत्वात् उपपदस्योदात्तता । साधुः । ' राध साध संसिद्धौ ' । ' कृवापाजि ' इत्यादिना उण्-
प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रतीचीः । ' अञ्चु गतिपूजनयोः ' । ' ऋत्विग्दध्क् ' इत्यादिना द्विन् ।
स्त्रियाम् ' उगितश्च ' इति ङीप् प्राप्ते पुनः ' धातोरगितः प्रतिषेधः^४ ' (पा. सू. ४. १. ६. १)
इति^५ प्रतिषिद्धे ' अञ्चेश्वोपसंख्यानम् ' इति प्रतिप्रसवात् ङीप् । तस्मिन् भसंज्ञायाम् ' अचः '
इत्यकारलोपः । ' चौ ' इति दीर्घः । दहतात् । ' दह भरमीकरणे ' इत्यस्य लोष्मध्यमैकवचने हेः
' तुहोस्तातङ्गुशिपि ' इति तातडादेशः । निघातः । अरातीः प्रतीचीः । उभयत्र लिङ्गव्यत्ययः ॥

तपो ष्वग्ने अन्तराँ अमित्रान् तपा शंसमररुषः परस्य ।

तपो वसो चिकितानो अचित्तान्वि ते तिष्ठन्तामजरा अयासः ॥ २ ॥

तपो इति । सु । अग्ने । अन्तरान् । अमित्रान् । तप । शंसम् । अररुषः । परस्य ।

तपो इति । वसो इति । चिकितानः । अचित्तान् । वि । ते । तिष्ठन्ताम् । अजराः । अयासः ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२अन्तरान् अभिभावकान्^४ ^३अमित्रान् शत्रून् ^४सु^५ सुष्टु यथा भवति तथा ^६तपो
तपैव बाधस्व । किंच । ^७अररुषः तुभ्यं हविरप्रयच्छतः अत एव ^८परस्य शत्रुभूतस्य रवं ^९शंसम्
अभिलाषं ^{१०}तप क्षपय । ^{११}वसो सर्वस्य वासयितर्हे अग्ने ^{१२}चिकितानः कर्माभिज्ञरत्वम् ^{१३}अचित्तान्
सत्कर्मण्यनासक्तमनस्कान् पुरुषान् ^{१४}तपो संतप । यस्मादेवं^६ तस्मात्^७ ^८ते तव रश्मयः ^९अजराः
जरारहिताः प्रतिबन्धरहिता अत एव ^{१०}अयासः सर्वत्रगमनस्वभावाः सन्तः ^{११}वि ^{१२}तिष्ठन्तां दिशेदेण
तिष्ठन्तु ॥ तपो । तप उ । गुणः । उजमवलम्ब्य ' उजः ' इति प्रगृह्यसंज्ञा । पादादित्वादिनिघातः ।
तपा । ' तप संतापे ' इत्यस्य लोटि रूपम् । ' ब्यचोऽस्तस्मिन् ' इति संहितायां दीर्घः । अररुषः ।
' रा दाने ' इत्यस्य कसौ ' वस्वेकाच् ' इति प्रासस्य इटः ' संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः '
इति संप्रसारणबलीयस्त्वान्निवृत्तिः । ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । समासे नञ्स्वरः ।
चिकितानः । ' कित ज्ञाने ' इत्यस्य छन्दसि लिट् । तरय ' लिटः कानञ्वा ' इति कानजादेशः ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-क्रियमाणप्रवर्गाख्यस्य कर्मणः । २. त-सन्मार्गोपदेशादिना । ३. न-उपे-
तमिति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-' प्रतिषेध इति ' नास्ति । ५. त-अभि समीपवर्तिनः भावकान् ।
६. त-' सु ' नास्ति । ७. ख-यस्मात् ।

द्विर्वचनम् । किंवाद्गुणाभावः । चित्त्वादन्तोदात्तः । तिष्ठन्ताम् । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । विपूर्वात्तिष्ठतेः
'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । निघातः । अयासः । 'अय गतौ' । पचाद्यच् । चित्स्वरः ॥

इध्मेनाग्र इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे वलाय ।

यावदीशे ब्रह्मणा वन्दमान इमां धियं शतसेयाय देवीम् ॥ ३ ॥

इध्मेन । अग्रे । इच्छमानः । घृतेन । जुहोमि । हव्यम् । तरसे । वलाय ।

यावत् । ईशे । ब्रह्मणा । वन्दमानः । इमाम् । धियम् । शतसेयाय । देवीम् ॥ ३ ॥

हे अग्रे इच्छमानः धनं कामयमानोऽहं यजमानः इध्मेन समिन्धनकारिसमिस्समूहेन घृतेन
आज्येन सह हव्यं हवनयोग्यं हविः पुरोडाशादिकं जुहोमि । किमर्थम् । तरसे वेगाय तव
सततगमनसिद्ध्यर्थं वलाय सामर्थ्याय । पुरोडाशादिहविर्भारवहनसिद्ध्यर्थं त्वयि हविः प्रक्षिपामि ।
किञ्च ब्रह्मणा स्तोत्रेण वन्दमानः त्वां स्तुवन् अहं यावदीशे यावद्वन्दनं वोढुं शक्नोमि तावदेहि । त्वं
च इमाम् अस्माभिः क्रियमाणां धियं त्वद्विषयां स्तुतिं शतसेयाय अपरिमितधनपर्यवसानाय देवीं
दीप्त्या अतिप्रभूतां कुरु ॥ इध्मेन । 'जिहन्धी दीप्तौ' । इध्यतेऽनेनाग्निरितीध्मः काष्ठविशेषः । 'इपि-
युधीन्धिदसिध्याधूसूभ्यो मक्' इति करणे मक् । कित्त्वादनुनासिकलोपः । प्रत्ययस्वरः । इच्छमानः ।
'इषु इच्छायाम्' । व्यत्ययेन शानच् । 'इषुगमियमां छः' इति छकारः । जुहोमि । 'हु दानादनयोः'
इत्यस्य लटि रूपम् । पादादित्वादिनिघातः । हव्यम् । हवनम् अर्हतीति 'छन्दसि च' इति यप्रत्ययः ।
भसंज्ञायां 'यस्य' इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । यावत् । यच्छब्दात् 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्'
इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारः । आद्युदात्तः । ईशे । 'ईश ऐश्वर्ये' इत्यस्य लङुत्तमैक-
वचने इट्प्रेत्यम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतसेयाय । 'पो अन्तकर्मणि' । 'आदेच उपदेशोऽशितिः'
इत्यात्वम् । 'अचो यत्' इति भावे यत् । 'इद्यति' इतीत्वम् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

उच्छोचिषा सहसस्पुत्र स्तुतो बृहद्वयः शशमानेषु धेहि ।

रेवदग्रे विश्वामित्रेषु शं योर्मर्मृज्मा ते तन्वं भूरि कृत्वः ॥ ४ ॥

उत् । शोचिषा । सहस्रः । पुत्र । स्तुतः । बृहत् । वयः । शशमानेषु । धेहि ।

रेवत् । अग्रे । विश्वामित्रेषु । शम् । योः । मर्मृज्म । ते । तन्वम् । भूरि । कृत्वः ॥ ४ ॥

सहसस्पुत्र हे अग्रे शोचिषा स्वकीयया दीप्त्या उत् उद्दीप्यस्व । स्तुतः स्तोत्रशस्त्रसाधन-
भूतैर्मन्त्रैः स्तुतस्त्वं शशमानेषु । 'शशमानः शंसमानः' (निरु. ६. ८) इति यास्कः । त्वद्विषय-
शंसनं कुर्वाणेषु विश्वामित्रेषु विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नेषु । विश्वं मित्रमस्येति विश्वामित्र एकः ।

१. फ- 'त्वाम्' नास्ति । २. ख-ग-ज-ण-भ-वन्दमानः; फ- 'स्तुवन्' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-
न-भ-स-यावद्वन्दनम् । ४. त-अस्य । ५. ल-हवम् । ६. त-उपदेशे । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल- 'विश्वा-
मित्रगोत्रोत्पन्नेषु' नास्ति; घ-प-सर्वमित्रेषु । ८. त- 'एकः' नास्ति ।

एकस्मिन्बहुवचनं पूजार्थम् । तथाविधेष्वस्मासु ^१रेवत् धनयुक्तं ^२बृहत् प्रभूतं ^३वयः । वयःशब्दः अन्नवाची । ‘ अर्कः वयः क्षयः ’ इत्यन्ननामसु पठितत्वात् ^४ । तादृशं प्रभूतमन्नं ^५विधेहि ^६ । किंच ^७शं रोगाणां उपशमनं ^८चास्मासु ^९धेहि । ^{१०}योः भयानां यावनम् ^{११}अमिश्रणं च ^{१२}धेहि ^{१३} । ‘ शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् (निरु. ४. २१) इति यास्कः । ^{१४}कृत्वः अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः प्रयोजकत्वेन कर्तॄणां अग्रे ^{१५}ते तव ^{१६}तन्वं तनुं ^{१७}भूरि बहुवारं ^{१८}ममृज्म पुनः पुनः सोमाज्यपयःप्रभृतिभिः ^{१९}वयं सिञ्चामः ॥ शशमानेषु । ‘ शशं प्लुतगतौ ’ इत्ययं धातुरत्र स्तुत्यर्थः । ‘ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु ’ इति चानश् । ‘ चितः ^{२०}इत्यन्तोदात्तत्वम् ’ । धेहि । ‘ डुधाञ् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । रेवत् । रयिरस्यास्तीति मतुप् । ‘ ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ’ इति मतुप उदात्तत्वम् । ‘ छन्दसीरः ’ इति तस्य वत्वम् । ‘ रथेर्मतौ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । गुणः । विश्वामित्रेषु । ‘ मित्रे चर्यौ ’ (पा. सू. ६.३.१३०) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । ममृज्म । ‘ मृजूप् ^{२१}शुद्धौ ’ इत्यस्य वर्तमाने लिटि ^{२२}उत्तमबहुवचने मसो मादेशः । ‘ अनित्यमागमशासनम् ’ इतीडभावः । रेफश्छान्दसः । पादादित्वादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । भूरि । ‘ भू सत्तायाम् ’ । ‘ अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् ’ इति क्रिन् । कित्वाद्गुणाभावः । निस्त्वरः । कृत्वः । ‘ डुकृञ् करणे ’ । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । ‘ तदस्यास्ति ^{२३}इति मतुप् । ‘ जयः ’ इति तस्य वत्वम् । ‘ तसौ मत्वर्थे ’ इति असंज्ञायां तकारस्य जश्त्वाभावः । मतुवसो रुः ^{२४}इति तकारस्य रुत्वम् ॥

कृधि रत्नं सुसनिर्तुर्धनानां स घेदग्ने भवसि यत्समिद्धः ।

स्तोतुर्दुरोणे सुभगस्य रेवत्सुप्रा करस्त्रा दधिषे वपूषि ॥ ५ ॥

कृधि । रत्नम् । सुऽसनिर्तुः । धनानाम् । सः । घ । इत् । अग्ने । भवसि । यत् । समऽईद्धः ।

स्तोतुः । दुरोणे । सुऽभगस्य । रेवत् । सुप्रा । करस्त्रा । दधिषे । वपूषि ॥ ५ ॥

^१सुसनिर्तुः अभिलषितधनानां सुष्ठु दातॄणां ^२अग्ने ^३धनानां कनकपश्वादीनां ^४मध्ये ^५रत्नम् उत्तमं धनं ^६कृधि विधेहि । मह्यं दत्स्व । ^७यत् यदा त्वं ^८समिद्धः सोमाज्यादिभिः सम्यगिद्धो दीप्तो वर्तसे तदा ^९स ^{१०}धेत् स तादृशः ^{११}एव त्वं धनस्य दाता खलु ^{१२}भवसि ^{१३} । किंच ^{१४}सुभगस्य त्वद्विषयस्तुत्या शोभन-धनयुक्तस्य ^{१५}स्तोतुः यजमानस्य ^{१६}दुरोणे गृहे ^{१७}सुप्रा सर्पणशीलौ ^{१८}कर्मकरणार्थं प्रसृतौ ^{१९}करस्त्रा कर्मणां प्रस्तातारौ बाहू । ‘ करस्त्रौ ^{२०}बाहू कर्मणां प्रस्तातारौ ’ (निरु. ६. १७) इति यास्कः ^{२१} । ^{२२}वपूषि रूपाणि । ‘ वपुः वपुः ’ (नि. ३. ७. ४) इति रूपनामसु पठितत्वात् । तादृशौ बाहू भास्वराणि ज्योतींषि च ^{२३}रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ^{२४}दधिषे धारयसि ॥ सुसनिर्तुः । ‘ पणु दाने ’

१. त-पाठात् । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-ल-‘ विधेहि ’ नास्ति । ३. न-ल-शमनम् । ४. त-अस्मासु । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-‘ यावनं ’ नास्ति । ६. त-ल-धेहि विधेहि । ७. त-ल-‘प्रभृतिभिः आहुतिभिः । ८. त-चिस्वादन्तोदात्तः; ल-चिस्वादन्तोदात्तत्वम् । ९. ल-मृजू । १०. ख-ग-ज-ण-भ-लेटि । ११. त-कनकाश्वादिनाम् । १२. ख-ग-घ-च-न-फ-भ-‘ धनं ’ नास्ति । १३. त-एतादृशः । १४. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-ल-‘ भवसि ’ नास्ति । १५. न-ल-प्रसर्पणशीलौ । १६. ख-ग-घ-ज-ण-भ-‘ करस्त्रौ.....यास्कः ’ नास्ति ।

इत्यस्य तृचि रूपम् । आमन्त्रितनिघातः । सप्रा । 'सपू गतौ' । अस्मात् 'स्फायितञ्चिञ्चि' ।
इत्यादिना रक् । कित्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । करस्त्रा । करोति फलमिति करः^१ कर्म । पचाद्यजन्तः^२ ।
कर्मणि स्त्रा शोधनं ययोस्तौ । यद्वा कर्मणां शोधनं याभ्यामिति । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दधिषे ।
'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य लटि 'छन्दस्युभयथा' इति थास आर्धधातुकत्वादिद् । आतो
लोपः । निघातः ॥ १८ ॥

'अग्निं होतारम्' इति पञ्चच सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं गाथिन आर्षम् । तथा चानुक्रान्तम्-
'अग्निं होतारं गाथी ह' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्तुतो विनियोगः ॥

अग्निं होतारं प्र वृणे मियेधे गृत्सं कविं विश्वविदममूरम् ।

स नो यक्षदेवताता यजीयान्राये वाजाय वनते मघानि ॥ १ ॥

अग्निम् । होतारम् । प्र । वृणे । मियेधे । गृत्सम् । कविम् । विश्वऽविदम् । अमूरम् ।

सः । नः । यक्षत् । देवऽताता । यजीयान् । राये । वाजाय । वनते । मघानि ॥ १ ॥

गाथी स्तौति । हे अग्ने^१ गृत्सं^२ गृणन्तं देवानां स्तुतिं कुर्वन्तं^३ कविं मेधाविनं^४ विश्वविदं सर्वविषय-
ज्ञानोपेतम्^५ अमूरम्^६ अमूढम्^७ अग्निम् अङ्गनादिगुणोपेतं^८ स्वां^९ मियेधे अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्
यज्ञे^{१०} होतारं होमनिष्पादकं देवानामाह्वातारं वा अहं^{११} प्र वृणे प्रकर्षेण संभजे । सः^{१२} तथाविधोऽग्निः
यजीयान् यष्टृतमः सन्^{१३} नः^{१४} अस्माकं देवताता यष्ट्यतया संबन्धिनो देवान् यक्षत् यजतु । किंच
सोऽग्निः^{१५} राये धनाय^{१६} वाजाय अन्नाय च^{१७} मघानि मंहनीयान्यस्माभिर्दीयमानानि हवींषि
वनते संभजताम् ॥ वृणे । 'वृङ् संभक्तौ' । निघातः । मियेधे । मकारैकारयोर्मध्ये इयागमः
छान्दसः । गृत्सम् । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । 'गृधिपण्योर्दकौ च' (उ. सू. २. ३४९) इति
सप्रत्ययः । अन्यस्य दकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अमूरम् । 'मुह वैचित्ये' इत्यस्य निघायां
रूपम् । रेफश्छान्दसः । नञा^{१८} समासे नञ्स्वरः^{१९} । यक्षत् । यजेल्लटि 'सिद्धबहुलं लेटि' इति सिप् ।
'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । देवताता । 'देवशब्दात्स्वार्थे
'सर्वदेवात्तातिल्' इति तातिल् । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो डादेशः । लिट्स्वरः । वनते । 'वन
पण संभक्तौ' इत्यस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः ॥

प्र ते अग्ने हविष्मतीमियम्यच्छां सुद्युम्नां रातिनीं घृताचीम् ।

प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः सं रातिभिर्वसुभिर्यज्ञमश्रेत् ॥ २ ॥

प्र । ते । अग्ने । हविष्मतीम् । इयमि । अच्छ । सुऽद्युम्नाम् । रातिनीम् । घृताचीम् ।

प्रऽदक्षिणिद् । देवऽतातिम् । उराणः । सम् । रातिऽभिः । वसुऽभिः । यज्ञम् । अश्रेत् ॥ २ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-करम् । २. ज-ण-पचाद्यच् । ३. त-गृत्सं गद्वैः काम्यमानं वा । ४. त-ल-
अत एव अमूरम् । ५. त-ल-स-नञ्समासे तस्य स्वरः ।

हे अग्ने वसुधुन्नां सुतेजसं वहविष्मतीं पुरोडाशादिहविर्युक्तां वरातिनीं हविर्दात्रीं घृताचीं घृतान्वितां जुहूम् उपभृतं वा^१ ते तव अच्छ स्वदाभिमुख्येन प्र इयमिं प्रेरयामि । देवतातिं देवान् उराणः उरु बहु कुर्वाणः । ' उराण उरु कुर्वाणः ' (निरु. ६. १७) इति यास्कः । तादृशो भवान् वरातिभिः वसुभिः^२ अस्मभ्यं देयतया प्राप्तैः^३ धनैः^४ प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन वसम् अश्रेत् तमिमं यज्ञं सम्यक् सेवताम् ॥ हविष्मतीम् । हविरस्यास्तीति मतुप् । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भसंज्ञायां सकारस्य रुन् भवति । ' उगितश्च ' इति ङीप् । ' स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ' इति परिभाषा-नाश्रयणान्मतुप उदात्ताभावः । इयमिं । ' ऋ गतौ ' । जुहोत्यादिः । ' अतिपिपत्योश्च ' इत्यभ्या-सस्येत्वम् । ' अभ्यासस्यासवर्णे ' इतीयङादेशः । मिपः पित्त्वादुणः । निघातः । अच्छ । ' निपा-तस्य ' इति संहितायां दीर्घः । रातिनीम् । ' रा दाने ' इत्यस्य नपुंसके भावे क्तः । रातमस्यास्तीति ' अत इनिठनौ ' इतीनिः । प्रत्ययस्वरः । घृताचीम् । घृतपूर्वादञ्चतेः ' ऋत्विग्दधृक् ' इत्यादिना क्तिन् । ' अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ' इति ङीप् । भसंज्ञायाम् ' अचः ' इत्यकारलोपः । ' चौ ' इति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते ' चौ ' इति पूर्वपदान्तोदात्तः । प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणं करोतीति ' तत्करोति ' इति णिजुष्पद्यमानो दक्षिणशब्दात् भवति । संग्रामयत्तरेव सोपसर्गात् णिजुष्पत्तिर्नान्यस्मात् इति तदन्तात् क्तिप् । ' ह्रस्वस्य पिति ' (पा. सू. ६. १. ७१) इति तुक् । णिचो लोपाभावश्छान्दसः । णिच्स्वरः । देवतातिम् । देवशब्दात् ' सर्वदेवात्तातिल् ' इति तातिल् । ' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उराणः । उरु करोतीति ' तत्करोति ' इति णिच् । तदन्ताच्छन्दसि लिट् । मन्त्रत्वादाम् न भवति । तस्य कानच् । ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । वरादेशाभावश्छान्दसः । चित्त्वादन्तोदात्तः । अश्रेत् । ' श्रिन् सेवायाम् ' इत्यस्य छान्दसे लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । निघातः ॥

स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।

अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ॥ ३ ॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वाऽऊतः । उत । शिक्ष । सुऽअपत्यस्य । शिक्षोः ।

अग्ने । रायः । नृतमस्य । प्रऽभूतौ । भूयाम । ते । सुऽस्तुतयः । च । वस्वः ॥ ३ ॥

हे अग्ने हवोतः यः^५ स्वया रक्ष्यमाणः वस तेजीयसा अतिशयेन तीक्ष्णेन सत्कर्मविषयतीक्ष्णबुद्धि-युक्तेन^६ मनसा अन्तःकरणेन युक्तो भवति । उत अपि च तस्मै स्वपत्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । शोभनापत्योपेतं धनं^७ शिक्ष प्रयच्छ । शिक्षतिर्दानकर्मा दात्यादिषु दानकर्मसु पठितत्वात् । हे अग्ने शिक्षोः अभिमतफलप्रदाने^८ शक्तिमुमिच्छोः रायो नृतमस्य धनस्यातिशयेन नेतुर्दातुः ते तव प्रभूतौ प्रभावे महिम्नि^९ वयं स्याम । किंच सुष्टुतयः स्वद्विषयशोभनस्तुतिमन्तो वयं वस्वः वसुनो भाजनं भूयाम भूयास्म^{१०} ॥ तेजीयसा । तेजितृशब्दादतिशायने इयसुन् । ' तुरिष्टमेयः सु ' इति

१. प- ' उपभृतं वा ' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स- ' वसुभिः ' नास्ति । ३. ज-ण-प-प्राप्तैः वसुभिः । ४. न-धनैः सः वसन् ; ल-स-धनैः सन् । ५. ख-ग-च-फ- ' यः ' नास्ति; भ-स-सः । ६. त-बुद्धिप्रयुक्तेन । ७. त-शिक्ष्यते दीयते इति शिक्षुः । धनम् । ८. ख-ग-च-ज-ण-अभिमतत्वात् फलप्रदान (ने) । ९. त-महिम्नि ऐश्वर्ये । १०. घ-प-भूयास्म । च पूरणः ।

तृचो लोपः । निस्वरः । त्वोतः । अव रक्षणादिषु । निष्ठायां 'ज्वरस्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाः' इत्यूट् । पूर्वलोपः^१ । त्वया उतः । 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः । टेलोपश्चान्दसः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । शिक्ष । 'शिक्ष विद्योपादाने' इत्ययमत्र दानार्थः । अस्माल्लोटि व्यस्ययेन परस्मैपदम् । शिक्षोः । 'शक्ल शक्तौ' इत्यस्य सनि 'एकाच उपदेशे' इति इट्प्रतिषेधः । 'सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस्' इति धातोरच इसादेशः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । 'सनाशंसभिक्ष उः' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रभूतौ । 'भू सत्तायाम्' इत्यस्य भावे क्तिन् । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । भूयाम । 'भू सत्तायाम्' इत्यस्याशीलिङि 'किदाशिपि' इति यासुट् । 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य सार्वधातुकरत्वात्सलोपः । आगमस्वरः । यद्वा तस्मात्प्रार्थनायां लिङि यासुट् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । अनदन्तत्वादियादेशो न भवति । सुष्टुतयः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वस्वः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । यणादेशः ॥

भूरीणि हि त्वे दधिरे अनीकाम्रे देवस्य यज्यवो जनासः ।

स आ वह देवतातिं यविष्ठ शर्धो यद्य दिव्यं यजासि ॥ ४ ॥

भूरीणि । हि । त्वे इति । दधिरे । अनीका । अग्रे । देवस्य । यज्यवः । जनासः ।

सः । आ । वह । देवतातिम् । यविष्ठ । शर्धः । यत् । अद्य । दिव्यम् । यजासि ॥ ४ ॥

हे अग्रे देवस्य द्योतमानस्य तव संबन्धिनः यज्यवः यष्टारोऽध्वर्युप्रभृतयः जनासः जनाः भूरीणि बहूनि अनीका अनीकानि सेनारूपतया सर्वत्र प्रसृतानि ज्वालारूपाणि तेजास्याहुतिप्रक्षेपेण त्वे त्वयि दधिरे हि विदधिरे खलु । चक्रुरिति यावत् । सः तादृशस्त्वं देवतातिं यष्टव्यदेवान् इह कर्मणि आ वह आह्वय । हे यविष्ठ युवतम् यत् यस्मात्कारणात् अद्य अस्मिन्कर्मणि दिव्यं दिवि भवं देवसंबन्धि शर्धः तेजः त्वं यजासि यजसि तस्माद्देवानाह्वयेति शेषः ॥ दधिरे । दधातेर्लिङि रूपम् । हियोगादनिघातः । चित्वादन्तोदात्तः । यज्यवः । यज देवपूजादिषु । 'यजिमनि-शुन्धिदसिजनिभ्यो युच्' इति युच् । व्यस्ययेनाद्युदात्तत्वम् । देवतातिम् । देवशब्दात् स्वार्थे 'सर्वदेवात्तातिल्' इति तातिल् । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यजासि । यजेर्लेट्याडागमः । यद्योगादनिघातः ॥

यत्त्वा होतारमनजन्मियेधे निषादयन्तो यजथाय देवाः ।

स त्वं नो अग्रेऽवितेह बोध्यधि श्रवांसि धेहि नस्तनूषु ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । होतारम् । अनजन् । मियेधे । निऽसादयन्तः । यजथाय । देवाः ।

सः । त्वम् । नः । अग्रे । अविता । इह । बोधि । अधि । श्रवांसि । धेहि । नः । तनूषु ॥ ५ ॥

१. ख-ग-भ-इत्पूर्वलोपः; न-इत्यूट् । लोपः; ल-इत्युपधालोपः; स-इत्यूढलोपः । २. ख-घ-त-प-फ-यष्टव्यदेवम् । ३. ख-प-'दिवि भवं' नास्ति ।

हे व॒अग्ने व॒यज॑थाय यज॑नार्थं व॒निषा॑दयन्तः निवसन्तः व॒देवाः दी॑प्यमाना ऋ॒त्विजः व॒मिये॑धे मे॒धे यज्ञे व॒होतारं॑ दे॒वानामा॑ह्वातारं व॒त्वा व्वां व॒यत् यस्मात् व॒अन॑जन् घृ॒ताहु॑तिभिरौक्षन् । यद्वा निषा॑दयन्तो होतारं होमनिषा॑दकं त्वां ब॒र्हिष्यु॑पवेशयन्त ऋ॒त्विजो घृ॒तैरसि॑ञ्चन् तस्मात् व॒सः तथा॑विधः व॒त्स्वम् व॒इह अ॑स्मिन् कर्मणि व॒नः अस्मा॑कम् व॒अवि॑ता पालयिता भवामीति व॒बोधि॑ बु॒ध्यस्व । किंच व॒नस्त॑नूषु अस्माकं तनुजे॑ष्वपत्येषु व॒श्रवांसि॑ अन्नानि व॒अधि व॒धेहि॑ अधिकं निधेहि ॥ अन॑जन् । ‘अ॒ञ्च व्य॑क्तिगतिप्रक्षणेपु’ । अस्माल्लङि रुधादित्वात् श्रम् । छान्दसत्वादलोपाभावः । अनिदिताम्° इत्युपधालोपः । निषादयन्तः ॥ ‘षट् विशरण॑गत्यवसादनेपु’ । चुरादिः । ‘सदिर॑प्रतेः१’ इति षत्वम् । यद्वा । हेतुमति णिच् । शतुर्लसार्वधातु॑कस्वरेणानुदात्तत्वे कृते णिच्स्वरः । बोधि । ‘बुध॑ अवगमने’ । लोटि ‘बहु॑लं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘सेह्य॑पिच’ इति सिपो हिरादेशः । ‘वा छन्द॑सि’ इति विकल्पेन पित्त्वाद्गुणः । ‘हुञ्ज॑ल्यो हेर्धिः’ इति हेर्धिरादेशः । धकारलोपश्छान्दसः । निघातः । धेहि । दधातेर्लो॒टि रूपम् ॥ ॥ १९ ॥

‘अग्निमु॑षसम्’ इति पञ्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अग्निमु॑षसमाद्यान्त्ये२ वैश्वदे॒व्यौ’ इति । ‘गाथी॑ ह’ इति हशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य गाथी ऋषिः । प्रथमापञ्चम्यौ विश्वेदेवदेवताके३ शिष्टास्तिस्र आग्नेय्यः । अस्य सूक्तस्योक्तो विनियोगः । मरुत्वतीयशब्दे ‘अग्निर्नेतः’ इत्येषा धार्या । सूत्रितं च—‘अग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिबन्त्यप इति धार्याः । (आश्व. श्रौ. ५.१४) इति ॥

अग्निमु॑षस॒म॒श्विना॑ द॒धिकां॑ व्यु॒ष्टिषु॑ ह॒वते॑ व॒ह्निरु॒क्थैः ।

सु॒ज्योति॑षो नः शृण्वन्तु दे॒वाः स॒जोष॑सो अध्व॒रं वा॑वशा॒नाः ॥ १ ॥

अग्निम् । उ॒षस॑म् । अ॒श्विना॑ । द॒धिऽक्राम् । विऽउ॒ष्टिषु॑ । ह॒वते॑ । व॒ह्निः । उ॒क्थैः ।

सु॒ऽज्योति॑षः । नः । शृण्वन्तु । दे॒वाः । स॒ऽजोष॑सः । अध्व॒रम् । वा॑वशा॒नाः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । व॒ह्निः४ ह॒विषां॑ प्रापयिताग्निः व्यु॒ष्टिषु॑ उपसां व्युच्छनेपु५ व॒अग्नि॑ यजनीयं दे॒वम् व॒उष॑सम् उ॒पोऽभि॑मानिनीं दे॒वता॑म् व॒अश्वि॑ना अश्विनौ दे॒वा व॒दधि॑क्राम् । दधिका॒वा नाम॑ कश्चिदे॒वः तं दधि॑क्रावाणम् । एतान् दे॒वान्६ व॒उक्थैः॑ शस्त्रैः शंसनसाधनैरप्रगीतमन्त्रात्मकैः सूक्तैः व॒हवते॑ आह्वयति । सु॒ज्योति॑षः सुष्ठु द्योतमानाः व॒नः व॒अध्व॑रम् अस्मत्संबन्धिनमिमं यज्ञं व॒वाव॑शानाः कामयमानाः व॒सजो॑षसः परस्परं७ संगताः८ भूत्वा सर्वे व॒देवाः तदा॑ह्वानं व॒शृण्व॑न्तु ॥ दधि॑क्राम् । ‘क्रमु॑ पादविक्षेपे’ । दधीत्युपपदे ‘जनस॑नखनक्रमगमः९’ इति विट् । ‘विडु॑नोरनुनासिकस्यात्’ इत्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । व्युष्टिषु । ‘उच्छी॑ विवासे’ । भावे क्तिन् । व्रश्वादिना षत्वम् । ‘तादौ॑ च निति कृत्यतौ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । हवते । ह्वयतेः ‘बहु॑लं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । सु॒ज्योति॑षः । सुष्ठु द्योतमाना इति विग्रहे ‘द्युत॑ दीप्तौ’ इत्यस्य ‘द्युतेरि॑सिञ्चादेश्च जः’ (उ. सू. २. २६७) इतीसिन्प्रत्ययो दकारस्य जकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्१० । बहु॒व्रीहि॑पक्षे तु ‘नञ्सु॒भ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तता स्यात् । यथा ‘सु॒ज्योति॑षो अ॒क्तव॑स्तां अ॒भि द्युः’

१. ल-सदेरप्रतेः । २. च-न-ल-माद्यान्ते । ३. ख-ग-ज-ण-भ-वैश्वदेवदेवताके; च-ल-वैश्वदेवताके । ४. त-वह्निः स्तुतीनां बोढा; ल-वह्निः स्तुतीनां बोढा होता । ५. त-व्युच्छितेषु । ६. त-‘देवान्’ नास्ति । ७. त-सहप्रीयमाणा परस्परसंमिलिताः । ८. ख-ग-च-न-भ-स-विवासने । ९. ख-त-फ-प्रकृतिस्वरः ।

(ऋ. सं. १०. ८९. १५) इत्यत्रान्तोदात्तता । तस्मादत्र नायं समासः किंतु तत्पुरुष एव । शृण्वन्तु । ' श्रु श्रवणे ' इत्यस्मात् ' श्रुवः श्र च ' इति श्रुः तत्संनियोगेन धातोः श्र इत्यादेशः । निघातः । वावशानाः । ' वश कान्तौ ' इत्यस्य यङ्लुकि रूपम् । अभ्यासस्य ' दीर्घोऽकितः ' इति दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चिस्स्वरः ॥

अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वीः ।

तिस्र उ ते तन्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन् ॥ २ ॥

अग्ने । त्री । ते । वाजिना । त्री । सधऽस्था । तिस्रः । ते । जिह्वाः । ऋतऽजात । पूर्वीः । तिस्रः । ऊँ इति । ते । तन्वः । देवऽवाताः । ताभिः । नः । पाहि । गिरः । अप्रयुच्छन् ॥ २ ॥

हे अग्ने एते तव त्री वाजिना आज्यौपधिसोमात्मकानि त्रीण्यन्नानि त्री षधस्था त्रीणि आग्नीध्रीयादीनि धिष्ण्यानि स्थानानि । यद्वा एकाहाहीनसत्राख्यानि त्रीणि स्थानानि । यद्वा त्रयो लोकाः । ऋतजात ऋतेषु सत्यभूतेषु यज्ञेषु समुत्पन्न हे अग्ने एते तव पूर्वीः^१ देवानामुदरपूरयिष्यः तिस्रः गार्हपत्याद्याः जिह्वाः^२ । हे अग्ने एते तव देववाताः देवैरभिलषिताः तिस्रः तन्वः पवमानपावकशुच्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि । एवंभूतस्त्वम् अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् सावधानो भूत्वा ताभिः तनूभिः नः अस्माकं स्तोतृणां गिरः स्तोत्रशस्त्रादीनि वाक्यानि पाहि पालय^३ ॥ तिस्रः । ' तिसृभ्यो जसः ' इति जस उदात्तत्वम् । जिह्वाः । ' लिह आस्वादने ' । लिहन्त्याभी रसानिति ' शेवायह्वाजिह्वाग्नीवाप्वामीवाः ' इति निपातनात् वन् । लकारस्य जकारः । गुणाभावः । व्यत्ययेन अन्तोदात्तत्वम् । देववाताः । ' वा गतिगन्धनयोः ' । अस्मात्कर्मणि क्तः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पाहि । ' पा रक्षणे ' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । अप्रयुच्छन् । ' युच्छ प्रमादे ' । नञ्स्वरः ॥

अग्ने भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधावोऽमृतस्य नाम ।

याश्च माया मायिनां विश्वमिन्व त्वे पूर्वीः सँदधुः पृष्ठबन्धो ॥ ३ ॥

अग्ने । भूरीणि । तव । जातऽवेदः । देव । स्वधाऽवः । अमृतस्य । नाम ।

याः । च । मायाः । मायिनाम् । विश्वम्ऽइन्व ।

त्वे इति । पूर्वीः । सम्ऽदधुः । पृष्ठबन्धो इति पृष्ठऽबन्धो ॥ ३ ॥

१. त-पूर्वीः देवानां जिह्वाः सात्विकादिभेदेन त्रिप्रकाराः । यद्वा त्रयो वा अग्नेयोहनो (अमयो हव्य-वाहनो) वै देवानां कव्यवाहनः पितृणां सह रक्षा असुराणामिति श्रुतेरग्नित्रैविध्यात् जिह्वात्रैविध्ये (घ्यम्) । यद्वा । २. ख-ग-च-फ-भ-जिह्वाः स्वाहिकादिभेदेन त्रिप्रकाराः जिह्वाः; घ-प-जिह्वास्तिस्रो जिह्वाः सत्त्वादिभेदेन (घ-सत्त्विकादि°) त्रिप्रकाराः जिह्वाः; ज-ण-न-जिह्वाः सात्विकादिभेदेन त्रिप्रकाराः जिह्वाः । ३. घ-प-पालय । उ पूरणः ।

‘देव’ द्योतमानः । जातवेदः जातप्रज्ञः^२ । स्वधावः अन्नवन् हे । अग्ने । अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य । तच्च संबन्धिनो देवाः । भूरीणि बहूनि । नाम नामानि तेजांसि । त्वे त्वयि । संदधुः संदधिरे । किंच । विश्वमिन्व विश्वस्य संतर्पकः । पृष्ठबन्धो अपेक्षितफलप्रश्नविषयाणां स्तोतॄणां बन्धो हे अग्ने । मायिनाम् असुराणां । पूर्वीः भूयसीः । याः । मायाः देवास्त्वयि संदधुः संप्रयुयुजिरे तास्त्वयि सन्ति । तस्माद्यज्ञ-विघ्नकारिणां मायिनां मायाः परिहृत्य अस्मदीयं यज्ञं पालयेति भावः । च पूरणः ॥ स्वधावः । स्वधा-स्यास्तीति मतुप् । ‘मनुवसो रुः’ इति नकारस्य रुः । अमृतस्य । ‘नजो जरमरमित्रमृताः’ इत्युत्तर-पदाद्युदात्तत्वम् । नाम । ‘णमः^३ प्रह्वे’ । ‘नामन्सीमन्व्योमन्’ इत्यादिना मनिन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनात् मकारलोपो दीर्घश्च । नमयन्ति सर्वानपि स्वाश्रयभूतान्पुरुषानिति नामानि तेजांसि । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो लुक् । नित्वादाद्युदात्तः । मायिनाम् । माया एषां सन्तीति ब्रीह्यादित्वादिनिः । ‘यस्य’ इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । विश्वमिन्व । ‘इवि व्यासिप्रीणनयोः’ इत्यस्मात् विश्वशब्दे उपपदे ‘कर्मण्यण्’ इत्यण्प्रत्ययः । धातूपदेशावस्थायाम् ‘इदितो नुम्’ इति नुमि प्राप्ते लघूपधगुणो न भवति । विश्वमिन्वति प्रीणयतीति विश्वमिन्वः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति द्वितीयाया अलुक् । आमन्त्रितः वान्निवातः । संदधुः । ‘डुवाञ् धारणपोषणयोः’ इत्यस्य लिट्युसि रूपम् । यद्वृत्त-योगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पृष्ठबन्धो । ‘प्रच्छ जीप्सायाम्’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठायां ‘ग्रहिज्यावयि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । ब्रश्वादिना पत्वम् । ‘बन्ध बन्धने’ इत्यस्मात् ‘शृस्वृस्निहि’ इत्यादिना उप्रत्ययः । पठ्ठीसमासः । आमन्त्रितवान्निवातः ॥

अग्निनेता भगइव क्षितीनां दैवीनां देव ऋतुपा ऋतावा ।

स वृत्रहा सनयो विश्ववेदाः पर्षद्विश्वाति दुरिता गृणन्तम् ॥ ४ ॥

अग्निः । नेता । भगः इव । क्षितीनाम् । दैवीनाम् । देवः । ऋतुपाः । ऋतवा ।

सः । वृत्रहा । सनयः । विश्ववेदाः । पर्षत् । विश्वा । अति । दुः इता । गृणन्तम् ॥ ४ ॥

योऽयम् अग्निः । क्षितीनां मनुष्याणां । दैवीनां देवसंबन्धिनीनां विशां । नेता अन्तर्यामितया नियामकः । तत्र दृष्टान्तः । ऋतुपाः । भगइव । यथा वसन्ताद्यृतूनां पालकः सूर्यः सर्वस्य स्वप्रकाशप्रदानेन प्रवर्तकः तद्वत् । यश्चाग्निः ऋतावा सत्यकर्मा । वृत्रहा वृत्रस्य^४ हन्ता । सनयः^५ सनातनः पुराणः । विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान् सर्वज्ञः । देवः द्योतमानः । सः तथाविधोऽग्निः । गृणन्तं तद्विषयां स्तुतिं कुर्वन्तं स्तोतारं । विश्वा । दुरिता सर्वाणि दुरितानि । अति अतिक्रम्य । पर्षत् पारं^६ नयतु ॥ नेता । ‘णीञ् प्रापणे’ इत्यस्य तृचि रूपम् । चित्स्वरः । क्षितीनाम् । ‘क्षि निवास-गत्योः’ । ‘क्विक्त्तौ च संज्ञायाम्’ इति क्विच् । ‘नामन्यतरस्याम्’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । दैवी-नाम् । देवशब्दात् संबन्धार्थं ‘देवाद्यजौ’ इत्यञ् । अजि^७ ‘टिड्ढाणञ्’ इति ङीप् । जिस्वादा-द्युदात्तः । ऋतुपाः । ‘पा रक्षणे’ इत्यस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति विच् । ऋतून् पातीति ‘उपपदमतिङ्’ (पा. सू. २. २. १९) इति समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृत्रहा ।

१. त-हे देव । २. च-जातप्रज्ञान । ३. ख-ग-च-त-भ-स-णमु । ४. त-वृत्रस्य पापस्य । ५. ख-ग-च-न-फ-भ-स-सन्य यः; त-‘सनयः’ नास्ति; ६. घ-परिनयतु; त-पारं नयेत् । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-जित्वात् ।

‘हन हिंसागस्योः’ । ‘ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्तिप्’ इति^१ क्तिप् । विश्ववेदाः । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पर्यत् । ‘पृ पालनपूरणयोः’ इत्यस्य लेटि ‘सिन्वहुलम्’ इति सिप् । अडागमः । ‘इतश्च लोपः’ इतीकारलोपः । पादादिस्वादिनिघातः । गृणन्तम् । ‘गृ शब्दे’ । लटः शतृ । ऋयादित्वात् आ । शत्रन्तत्वात्^२ ‘आभ्यस्तयोरातः’ इत्याकारलोपः । शतृप्रत्ययस्वरः^३ ॥

दधिक्रामग्निमुपसं च देवीं बृहस्पतिं सवितारं च देवम् ।

अश्विना मित्रावरुणा भगं च वसून् रुद्रां आदित्यां इह हुवे ॥ ५ ॥

दधिऽक्राम् । अग्निम् । उपसम् । च । देवीम् । बृहस्पतिम् । सवितारम् । च । देवम् ।

अश्विना । मित्रावरुणा । भगम् । च । वसून् । रुद्रान् । आदित्यान् । इह । हुवे ॥ ५ ॥

हे दधिकावाद्यः सर्वे देवा होताहं^४ वदधिकां दधिकावाणम्^५ अग्निमुपसं^६ च^७ देवीम्^८ उपोऽभिमानिनीं देवतां च^९ बृहस्पतिं^{१०} देवं द्योतमानं^{११} सवितारं सर्वस्य जगतः प्रेरकं देवं^{१२} च^{१३} अश्विना अश्विनौ देवौ मित्रावरुणौ^{१४} भगं सूर्यं^{१५} च^{१६} वसून् अष्टौ वसून्^{१७} रुद्रान् एकादश रुद्रान्^{१८} आदित्यान् द्वादशादित्यान् एतान्सर्वान् हविर्भुजो युष्मान्^{१९} इह अस्मदीये कर्मणि^{२०} हुवे हविःस्वीकरणार्थमाह्वयामि ॥ दधिक्राम् । दधातीति दधिः । ‘आट्टगमहनं’ इत्यादिना किप्रत्ययः । दधीत्युपपदे क्रमेः ‘जनसनं’ इत्यादिना चिट् । ‘विद्धनोः’ इत्यात्वम् । देवीम् । देवस्य पत्नी देवी । ‘पुंयोगादाख्यायाम्’ इति ङीप् । ‘यस्य’ इति लोपः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बृहस्पतिम् । ‘तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च’ इति पतिशब्दे परतो बृहच्छब्दस्य तलोपः^{२१} सुडागमश्च । ‘उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्’ इत्युभयपदाद्युदात्तत्वम् । सवितारम् । ‘पू प्रेरणे’ इत्यस्य तृचि ‘आर्धधातुकस्येड्गुलादेः’ इतीडागमः । चित्त्वा-दन्तोदात्तत्वम् । रुद्रां आदित्यां इत्यत्र संहितायां शसो नकारस्य ‘दीर्घादटि समानपादे’ इति रुत्वम् । ततः पूर्वस्यावर्णस्य^{२२} ‘आतोऽटि नित्यम्’ इत्यनुनासिकत्वम् । ‘भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि’ इति रोः यादेशः^{२३} । ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति तस्य लोपः । यलोपस्यासिद्धत्वात् स्वरसन्धिर्न भवति । अतः^{२४} रुद्रां आदित्यां इति भवति । एवमेकस्मिन्पादे आकारादटि परतो नकारस्य रुत्वयत्व-पूर्वसवर्णानुनासिकादेशाः^{२५} उन्नेयाः । हुवे । ह्यतेर्लेटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम्^{२६} । इटः ‘टित आत्मनेपदानाम्’ इत्येत्वम्^{२७} । उवडादेशः । निघातः ॥ ॥ २० ॥

‘इमं नः’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘इमं न उपाद्ये अनुष्टुभौ विराड् रूपा सतो बृहती चान्त्या’ इति । द्वितीयातृतीये अनुष्टुभौ पञ्चमी विराड् रूपा सतो बृहती च । अनुक्तत्वात्प्रथमाचतुर्थ्यौ त्रिष्टुभौ । अस्यापि गार्गी ऋषिः । पशौ स्तोकानुवचने इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘जुपस्व सप्रथस्तममिमं नो यज्ञम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ४) इति ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘क्तिप् इति’ नास्ति । २. त-या(प्वा)दित्वात् ह्रस्वः । जुमि आभ्यस्तयोरातः इत्याकारलोपः । शतृप्रत्ययः । ३. ख-ग-ज-ण-भ-देवीं च; न-ल-स-देवीम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘च’ नास्ति । ५. त-तकारलोपः । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-पूर्वसवर्णस्य; ल-पूर्वस्य सवर्णस्य । ७. त-ल-यकारादेशः । ८. त-ततः । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘नुनासिकाः । १०. त-संप्रसारणे इटः टित आत्मनेपदानामिति एत्वे ।

इमं नो यज्ञममृतेषु धेहिमा हव्या जातवेदो जुषस्व ।

स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राशान प्रथमो निषद्य ॥ १ ॥

इमम् । नः । यज्ञम् । अमृतेषु । धेहि । इमा । हव्या । जातऽवेदः । जुषस्व ।

स्तोकानाम् । अग्ने । मेदसः । घृतस्य । होतरिति । प्र । अशान । प्रथमः । निऽसद्य ॥ १ ॥

गाथी प्रार्थयते । हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञ अग्ने ऽनः अस्माकं संबन्धनम् ऽइमं ऽयज्ञं पशुयागम् ऽअमृतेषु मरणधर्मरहितेषु यष्टव्यदेवेषु ऽधेहि तदधीनतया समर्पय । त्वं च ऽइमा इमान्यस्माभिर्दीयमानानि ऽहव्या हव्यानि हवींषि ऽजुषस्व सेवस्व । किंच ऽहोतः देवानामाह्वातः । ‘ अग्निर्वै देवानां होता ’ (ऐ. ब्रा. ३. १४) इत्याम्नानात् । तादृश हे ऽअग्ने ऽनिषद्य वेद्यामुपविश्य ऽप्रथमः सर्वेषामृत्विजामादिमः सन् ऽमेदसः वपाख्यस्य हविषः ऽघृतस्य आज्यस्य च ऽस्तोकानाम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । मेदोघृतयोर्ये स्तोका विन्दवो विद्यन्ते तान्प्रकर्षेण ऽअशान भक्षय । पिदेत्यर्थः ॥ धेहि । दधातेर्लोटि रूपम् । जुषस्व । ‘ जुषी प्रीतिसेवनयोः ’ इत्यस्य लोटि आत्मनेपदिनो रूपम् । अशान । ‘ अश भोजने ’ इत्यस्य लोटि ‘ हलः श्रः शानञ्ज्ञौ ’ (पा. सू. ३. १. ८३) इति शानजादेशः । पश्चात् ‘ अतो हेः ’ इति हेर्लुक् । निघातः । प्रथमः । ‘ प्रथ प्रख्याने ’ । प्रथमः प्रथन्तेऽस्मात् द्वितीयादयः इति । ‘ प्रथेरमच् ’ (उ. सू. ५. ७४६) इत्यमच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । निषद्य । ‘ षद् विशरणगत्यवसादनेषु ’ इत्यस्य क्यपि रूपम् । ‘ सदिरप्रतेः^१ ’ इति षत्वम् । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

घृतवन्तः पावक ते स्तोकाः श्रोतन्ति मेदसः ।

स्वधर्मन्देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् ॥ २ ॥

घृतऽवन्तः । पावक । ते । स्तोकाः । श्रोतन्ति । मेदसः ।

स्वऽधर्मन् । देवऽवीतये । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् ॥ २ ॥

‘ पावक पापशोधक हे अग्ने ऽस्वधर्मन् स्वायत्तधर्मके^२ साङ्गेऽस्मिन् यज्ञे ऽते तव भक्षणार्थं ऽदेववीतये यजनीयदेवानां भक्षणार्थं च ऽघृतवन्तः घृतोपेताः ऽमेदसः^३ मेदोरूपस्य^४ हविषः ऽस्तोकाः विन्दवः ऽश्रोतन्ति क्षरन्ति । अथवा देववीतये देवस्य तव वीतये इति योजनीयम् । तस्मात् ऽवार्यं वरणीयं संभजनीयं^५ ऽश्रेष्ठम् उत्तमं धनं ऽनः अस्मभ्यं ऽधेहि प्रयच्छ ॥ श्रोतन्ति । ‘ श्रुतिर् क्षरणे ’ इत्यस्य लटि रूपम् । स्वधर्मन् । स्वेऽङ्गभूताः^६ धर्माणो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ‘ सुपां सुलुक्^७ ’ इति सप्तम्या लुक् । देववीतये । देवानां वीतिः प्रीतिर्यस्यां भक्षणक्रियायां सा देववीतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । श्रेष्ठम् । प्रशस्यशब्दादतिशायने इष्टम् । ‘ प्रशस्यस्य श्रः ’ इति आदेशः ।

१. न-भ-ल-सदेरप्रतेः । २. त-‘ स्वायत्तधर्मके ’ नास्ति । ३. ख-फ-भ-मेदसः मेदोपेताः । ४. त-वपाख्यस्य । ५. ख-ग-ज-ण-न-फ-भ-स-भजनीयम् । ६. त-स्वे स्वीया अङ्गभूताः ।

गुणः । एकादेशस्वरः । धेहि । दधातेर्लोट् । वार्यम् । ' वृङ् संभक्तौ ' । ' ऋहलोर्ण्यत् ' इति ण्यत् ।
' इडवन्द ' इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । ' एतिस्तुशास् ' इत्यादिना वयप् वृणोतेरेव न वृङः ॥

तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतोऽग्रे विप्राय सन्त्य ।

ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भव ॥ ३ ॥

तुभ्यम् । स्तोकाः । घृतऽश्रुतः । अग्रे । विप्राय । सन्त्य ।

ऋषिः । श्रेष्ठः । सम् । इध्यसे । यज्ञस्य । प्रऽअविता । भव ॥ ३ ॥

वसन्त्य यष्टृभिः^१ संभजनीय यद्वा यष्टृभ्यः फलप्रद हे वअग्रे वविप्राय मेधाविने वतुभ्यं त्वदर्थं
वघृतश्रुतः घृतक्षरणयुक्ताः वस्तोकाः सन्ति । वऋषिः अतीन्द्रियार्थदर्शी अत एव वश्रेष्ठः सर्वातिशायी^२
त्वं वसमिध्यसे घृतयुक्तमेदोविन्दुभिः सम्यक् प्रज्वाल्यसे । स त्वं वयज्ञस्य अस्माभिः क्रियमाणस्य
पशुयागस्य वप्राविता प्रकर्षेण पालकः वभव ॥ तुभ्यम् । युष्मच्छब्दस्य ङयि ' तुभ्यमहौ ङयि '
(पा. सू. ७. २. ९५) इति तुभ्यादेशः । ' डेप्रथमयोरम् ' इति डेरमादेशः । ' ङयि च ' इति
आद्युदात्तत्वम् । सन्त्य । ' षण संभक्तौ ' ; ' षणु दाने ' वा । ' क्तिच्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् । ' न
क्तिचि दीर्घश्च ' इति दीर्घनलोपाभावः । सन्तौ भवः ' भवे छन्दसि ' इति ' तत्र साधुः ' इति वा
यत्प्रत्ययः । यस्येति लोपः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । इध्यसे । ' जिङ्न्धी दीप्तौ ' । कर्मणि यक् । कित्वा-
दमुनासिकलोपः । निघातः । प्राविता । अव रक्षणादिषु । तृचि रूपम् । समासस्वरः । भव । निघातः ॥

तुभ्यं श्रोतन्त्यध्रिगो शचीवः स्तोकासौ अग्रे मेदसो घृतस्य ।

कविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व मेधिर ॥ ४ ॥

तुभ्यम् । श्रोतन्ति । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो । शचीऽवः । स्तोकासः । अग्रे । मेदसः । घृतस्य ।

कविऽशस्तः । बृहता । भानुना । आ । अगाः । हव्या । जुषस्व । मेधिर ॥ ४ ॥

वअध्रिगो अधृतगमन सततगमनस्वभाव । अत एव वशचीवः शक्तिमन् हे वअग्रे वतुभ्यं
त्वदर्थं वमेदसः मेदोरूपस्य हविषः वघृतस्य वस्तोकासः विन्दवः वश्रोतन्ति स्रवन्ति । तस्मात्^३
वकविशस्तः कविभिः कर्माभिर्ज्ञैर्होत्रादिभिः स्तुतस्त्वं वबृहता प्रभूतेन वभानुना तेजसा सहितः सन्
वआगाः अस्मदीयं पशुयागमभ्यागच्छ । आगत्य च वमेधिर प्रज्ञावन्नग्रे वहव्या अस्माभिर्दीयमानानि
यपादीनि हवींषि वजुषस्व सेवस्व ॥ अध्रिगो । गमनं गौरिति ' गम्लृ सृष्टृ ' गतौ ' इत्यस्य भावे
' गमेडोः ' इति डोः । अधृता गौर्येन इत्यत्र ' गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य ' इति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वम् ।
धृतशब्दस्य^४ घृपोदरादिवात् ध्रिभावः^५ । संबोधने ' संबुद्धौ च ' (पा. सू. ७. ३. १०६) इति गुणः ।

१. ख-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-यष्टृभ्यः । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ- ' सर्वातिशायी ' नास्ति ।

३. ख-ग-घ-ज-ण-फ-भ-स-अस्मात्, ल-अस्माकम् । ४. त- ' सृष्टृ ' नास्ति । ५. त-अधृतशब्दस्य ।

६. त-अध्रिभावः ।

अपादादित्वाङ्निघातः । शचीवः । मनुषः 'मनुवसो रुः' इति स्त्वम् । कविज्ञास्तः । 'शंसु रतुतो' इत्यस्य निष्ठायामनुनासिकलोपः । 'यस्य विभापा' इतीदृप्रतिषेधः । 'थाथघञ्क्ताजवित्रकाणाम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । भानुना । 'भा दीक्षौ' । 'दाभाभ्यां नुः' इति कर्तरि^१ नुः । प्रत्ययस्वरः । अगाः । 'इण् गतौ' इत्यस्य छान्दसे लुङि 'इणो गा' इति गादेशः । 'गातिरथा' इति सिचो लोपः । निघातः । मेधिर । 'मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यौ' इतीरन् । आमन्त्रितत्वाङ्निघातः ॥

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्धृतं प्र ते वयं ददामहे ।

श्रोतन्ति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि ॥ ५ ॥

ओजिष्ठम् । ते । मध्यतः । मेदः । उद्धृतम् । प्र । ते । वयम् । ददामहे ।

श्रोतन्ति । ते । वसोऽइति । स्तोकाः । अधि । त्वचि । प्रति । तान् । देवऽशः । विहि ॥ ५ ॥

हे अग्ने^२ ओजिष्ठम् अतिशयेन सारयुक्तं^३ मेदः वपाख्यं हविः मध्यतः पशोर्मध्यभागात्^४ ते त्वदर्थम्^५ उद्धृतम् उद्धृतम् अध्वर्यादयः वयम् अस्मिन् पशौ^६ ते तुभ्यं^७ प्र ददामहे उद्धृतं तद्वपाख्यं हविः प्रयच्छामः । वसो सर्वस्य जगतो वासयितर्हे अग्ने त्वचि^८ अधि वपायामुपरि ये स्तोकाः घृतमिश्रा विन्दवस्ते^९ ते त्वदर्थं^{१०} श्रोतन्ति स्रवन्ति । यद्वा^{११} ते तव त्वच्यधि ज्वालाख्य-शरीरस्योपरि श्रोतन्ति^{१२} । तान् स्तोकान् देवशः देवेषु प्रति विहि प्रत्येकं विभजस्व ॥ मध्यतः । मध्यशब्दात् 'पञ्चम्यास्तसिः' (पा. सू. ५.४.४४) इति तसिः । प्रत्ययस्वरः । उद्धृतम् । 'हञ् हरणे' । कर्मणि क्तः । 'हग्रहोर्भञ्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ददामहे । 'दद दाने' इत्यस्य लटि ङित्त्वादात्मनेपदम् । 'अतो दीर्घो यजि' इति दीर्घः । निघातः । श्रोतन्ति । 'श्रुतिर् शरणे' । पादादित्वाङ्निघातः । अन्तेर्लसार्वधातुक्स्वरेण अनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । त्वचि । 'तनु विस्तारे' । 'तनोतेरनश्च वः' (उ. सू. २. २२१) इति कर्तरि कर्मणि वा चिक् । अकारनकारयोर्वकारादेशः । तनोति तायते^{१३} वा त्वक् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विहि । वी कान्तिगत्यादिष्वित्यस्य लोटि अदादित्वाच्छपो लुक् । हस्वञ्छान्दसः । निघातः^{१४} । खिलम्^{१५} ॥ २१ ॥

'अयं सः' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अयं स उपानयानुष्टुप् पुरीष्येभ्योऽग्निभ्यः' इति । ऋषिः कौशिको गार्गी^{१६} । पञ्चचित्तिरूपा अग्नयो देवता^{१७} । चतुर्थ्यनुष्टुप् शिष्टाः त्रिष्टुभः । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निचयने इष्टकाप्रणयने 'पुरीष्यासः' इत्येषानुवचनीया । 'प्रेषितः पुरीष्यचित्तयेऽन्वाह' इत्युपक्रम्य 'पुरीष्यासो अग्नय इति त्रिरूपांश्च सप्रणवम्' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति सूत्रितम् ॥

१. त- 'कर्तरि' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-प-भ-अग्ने त्वम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-ल- 'यद्वा... श्रोतन्ति' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-तन्यते । ५. ख-च-ज-ण-फ-भ- 'निघातः' नास्ति । ६. न-ल-खिलम् । ब्राह्मणानुसहितमिदं सूक्तम् । तत्र ब्राह्मणं पदव्याख्यानात्मकं न भवतीति नात्र लिखितम् । ७. त-गार्गी पुरीष्यास इत्यस्याः । ८. त-देवताः शिष्टाः केवलामेभ्यः ।

अयं सो अग्निर्यस्मिन्त्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।

सहस्रिणं वाजमत्यं न सप्तिं ससवान्तसन्तस्तूयसे जातवेदः ॥ १ ॥

अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इन्द्रः । सुतम् । दधे । जठरे । वावशानः ।

सहस्रिणम् । वाजम् । अत्यम् । न । सप्तिम् । ससवान् । सन् । स्तूयसे । जातवेदः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । अयम् उत्तरवेद्यामाहुयधिकरणभूताहवनीयरूपतया दृश्यमानः अग्निः सः तथाविधः खलु वावशानः सोमं कामयमानः इन्द्रः यस्मिन् अग्नौ सुतम् अभिषवादिस्कारोपेतं सोमं जठरे स्त्रोदरे दधे दधार^१ । तस्मात् तादृशमहिमोपेतः सोऽग्निरिति पूर्वणान्वयः^२ । किंच हे जातवेदः सहस्रिणम् । सहस्रं नानारूपतां युद्धे यो भजति स सहस्री । तम्^३ अत्यं वेगवशात् अतनशीलं सप्तिं न अश्वमिव^४ वाजम् आज्यौषधिसोमाद्यनेकप्रकारं^५ हविलक्षणमन्नं ससवान् भेजिवान् सन् त्वं स्तूयसे स्तोतृभिरस्माभिः स्तूयमानो वर्तसे ॥ दधे । दधातेर्लिटि ' लिटस्तज्ञयोरेशिरेच् ' इति तत्प्रत्ययस्य एश् इत्यादेशः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वावशानः । ' वश कान्ती ' इत्यस्य यङ्लुकि ' दीर्घोऽकितः ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चित्स्वरः । ससवान् । ' पण संभक्तौ ' । कसाविडभावः । नलोपः । प्रत्ययस्वरः । स्तूयसे । ' एञ् स्तुतौ ' । कर्मणि यक् । ' अकृत्सार्वधातुकयोः ' इति दीर्घः । निघातः ॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र ।

येनान्तरिक्षमुर्वीततन्थ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चः । पृथिव्याम् । यत् । ओषधीषु । अप्सु । आ । यजत्र ।

येन । अन्तरिक्षम् । उरु । आततन्थ । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृचक्षाः ॥ २ ॥

यजत्र यजनीय हे अग्ने दिवि ह्युलोके यत् वर्चः आदित्याख्यं यज्योतिस्तत् ते तवैव ज्योतिः । पृथिव्याम् आहवनीयादिरूपतया वर्तमानं^६ यत्तेजस्तत्त्वदीयमेव । प्रसिद्धं तेजोऽभिधाय गूढं ज्योतिरभिधत्ते । यदोषधीष्वप्सु^७ इति । ओषधीषु अरणिप्रभृतिषु काष्ठेषु यत् तेजः । यद्वा ओषधीषु वनस्पत्यादिषु सोमाख्यं यत्तेजः अप्सु जलेषु यदौर्वाख्यं तेजस्तत्सर्वम् आ सर्वत्र वर्तमानं तेजः तावकमेव^८ । किंच^९ येन वायुरूपेण तेजसा अन्तरिक्षम् आकाशम् उरु आततन्थ आतेनिथ^{१०} विस्तीर्णं कृतवानसि^{११} । त्वेषः दीप्तिमान् अत एव भानुः भासमानः नृचक्षाः नृणां साक्षितया द्रष्टा अर्णवः समुद्रवन्महान् । सः तादृशस्त्वमन्तरिक्षमातेनिथेति पूर्वणान्वयः । उक्तार्थं वाजसनेयकम्—

१. घ-ल-दधाति; त-धारयति । २. त-पूर्वणान्वयः । अथ प्रत्यक्षकृतः । ३. ज-ण-तं सहस्रिणम् । ४. त-अश्वमिव । यद्वा सह(?)सहस्रिणमिति वाजविशेषणं सहस्रसंख्याकम् । ५. च-आज्यौषधिसोमाद्यनेकरूपम्; त-आज्यौषधसोमाद्यनेकप्रकारम् । ६. त-दाहपाकादिकर्तृतया वर्तमानम् । ७. ज-ण-न-प-यदोषधीषु । ८. त-तावकमेव तत् । ९. त-किंच त्वम् । १०. प-उरु । ११. ख-च-ज-ण-फ-भ-ल-'कृतवानसि' नास्ति; प-आततम् ।

‘अग्ने यत्ते दिवि वर्च इत्यादित्यो वा अस्य^१ दिवि वर्चः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्यां^२ यदोप-
धीष्वप्स्वा^३ यजत्रेति य एवौषधिषु चाप्सु चाग्निस्तमेतदाह^४ येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थेति वायुः स खेपः
स भानुरर्णवो नृचक्षा इति महान्स भानुरर्णवो नृचक्षा इत्येतत् ’ (श. ब्रा. ७. १. २३) इति ॥
पृथिव्याम् । ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ’ इति विभक्तेः उदात्तत्वम्^५ । ओषधीषु । ‘ ओषधेश्च विभक्ताव-
प्रथमायाम् ’ इति दीर्घत्वम् । अप्सु । ‘ सावेकाचः^६ ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आततन्थ । ‘ तनु
विस्तारे ’ इत्यस्य लिटि थलि ‘ बभूथाततन्थ जगृभ्म ववर्थ^७ ’ इति निपातनात् इडेवाभ्यासलोपाः
न भवन्ति । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वत्तयोगादनिघातः । अर्णवः । अर्णस्यस्मिन्
सन्तीति मतुबर्थे ‘ वप्रकरणे अन्येभ्योऽपि ढश्यते ’ (का. ५. २. १०९. १) इति वप्रत्ययः । ‘ अर्णसः
सलोपश्च ’ इति सलोपः । प्रत्ययस्वरः । नृचक्षाः । ‘ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ’ अभिव्यक्तवाग्वाच्यं
धातुरत्र अभिव्यक्तिमात्रे वर्तते । ‘ चक्षेर्बहुलं शिच ’ इत्यसुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगासच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या ये ।

या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ३ ॥

अग्ने । दिवः । अर्णम् । अच्छ । जिगासि । अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये ।

याः । रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उपतिष्ठन्ते । आपः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं दिवो अर्णं द्युलोके वर्तमानमर्णोऽग्निः अच्छ अभिलक्ष्य जिगासि धूमद्वारा
प्राप्नोषि । किञ्च धिष्ण्याः । धियं बुद्धयुपहितं देहमुष्णन्त्युष्णीकुर्वन्ति इति धिष्ण्याः^८ प्राणाभिमानिनो^९
देवाः^{१०} । तान्प्राणाख्यान् देवान् अच्छ अनुक्रमेण ऊचिषे समवेतान्करोषि । समवेता भवतेत्युक्तवान्
असीत्यर्थः । सूर्यस्य^{११} सूर्यलोकस्य परस्तात् उपरि रोचने । रोचनो नामायं लोको यत्राग्नेयं ज्योतिः
तपति । तस्मिन्भासमाने रोचनाख्ये लोके याः आपो विद्यन्ते अवस्तात् सूर्यलोकात्^{१२} अधस्तात्
अन्तरिक्षलोके याश्च आपः उपतिष्ठन्ते वर्तन्ते ता उभयीरपस्त्वं प्रेरयसि । उक्तार्थो वाजसनेयिभिः
स्पष्टमभिहितः—‘ आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाच्छेद्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या य इति
प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्ति^{१३} या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त
आप इति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपति तद्याश्चैतं परेणापो याश्चावरेण ता एतदाह ’
(श. ब्रा. ७. १. २४) इति । ता उभयीरपस्त्वं प्रेरयसीति ॥ अर्णम् । ‘ ऋ गतौ ’ इत्यस्मात्
‘ उदके नुद् च ’ इत्यसुन्नुडागमश्च । अर्थते^{१४} प्रार्थ्यते तत्पिपासुभिरित्यर्णः । सकारलोपश्चान्दसः ।
निश्वादाद्युदात्तः । जिगासि । ‘ गा स्तुतौ च छन्दसि ’ इत्ययं धातुश्चकाराद्गमने वर्तमानः^{१५} जुहोत्यादिः ।
‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः । ऊचिषे । ‘ ब्रूज् व्यक्तायां वाचि ’ इत्येतस्य लिटि
आर्धधातुकत्वात् ‘ भ्रुवो वचिः ’ (पा. सू. २. ४. ५३) इति वच्यादेशः । ‘ असंयोगाल्लिट् कित् ’

१. त-अस्याम् । २. त-‘ पृथिव्यां.....°ष्वप्स्वा ’ नास्ति । ३. ख-च-ज-ण-फ-भ-चाग्निस्तमेव
तदाह; त-ल-चाग्निस्तमेतमाह । ४. ख-च-ज-ण-न-फ-भ-स-आद्युदात्तत्वम् । ५. न-धिष्ण्याः प्राणाः ।
यद्वा धिष्ण्या स्तुतिस्तदर्हाः । प्राणा ये(वै)धिष्ण्याः; ल-प्राणा ये(वै) धिष्ण्याः । ६. त-प्राणाः । ७. त-
ल-किञ्च सूर्यस्य । ८. च-सूर्यलोकस्य । ९. त-उदमन्ति तानेष सचते या रोचन इति । १०. त-अर्थ्यते ।
११. त-ल-वर्तते ।

इति किङ्कधावात् 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । अभ्यासस्य 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति संप्रसारणम् । आर्धधातुक इद् । निघातः । धिष्ण्याः । 'उप प्लुप दाहे' । धिय उष्णन्तीति 'सानसिधर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचपालेत्वलपत्वलधिष्ण्यशल्याः' इति निपातनात् यञ्जुडागम-धात्वादिलोपोपपदह्रस्वत्वादयः सर्वे सिद्धा भवन्ति । निच्वादाद्युदात्तः । अवस्तात् । अवरशब्दात् 'दिवच्छन्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी' इत्यादिना अस्तातिः । तस्मिन् 'विभाषावरस्य' (पा.सू.५.३.४१) इत्यवादेशः । प्रत्ययस्वरः । उपतिष्ठन्ते । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । उपपूर्वात्तिष्ठतेः 'अकर्मकाच्च' (पा. सू. १. ३. २६) इत्यात्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः^२ ॥

पुरीष्यासो अग्रयः प्रावणेभिः सजोषसः ।

जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ४ ॥

पुरीष्यासः । अग्रयः । प्रावणेभिः । सजोषसः ।

जुषन्ताम् । यज्ञम् । अद्रुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥ ४ ॥

१पुरीष्यासः^३ सिकतासंमिश्राः १अग्रयः चित्या^४ अग्रयः^५ १प्रावणेभिः मृत्खननसाधनभूतैरभ्यादिभिः सहिताः १सजोषसः परस्परसंगताः सन्तः १यज्ञम् अस्माभिः क्रियमाणमग्निचयनपूर्वकमिमं सोमयागं १जुषन्तां सेवन्ताम् । किञ्च १अद्रुहः अद्रोघारो यूयम् १अनमीवाः रोगादिवर्जिताः १महीः महत्यः १इषः ऊर्जाः रोगादिरहितान्यन्नान्यस्मभ्यं प्रयच्छताम् ॥ पुरीष्यासः । 'पृ पालनपूरणयोः' । 'ईषन्' इत्यनुवृत्तौ 'शृपृभ्यां कित्' (उ. सू. ४. ४६७) इति ईपन्प्रत्ययः किञ्च^६ । कित्वाद्रुणे प्रतिषिद्धे 'उदोष्ठपूर्वस्य' इत्युत्त्वम् । रपरः । पृणाति पृर्यते वेति^७ पुरीषम्^८ । 'पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा' (निरु. २.२२) इति यास्कः^९ । तदर्हन्तीति पुरीष्याः । 'छन्दसि च' इति यप्रत्ययः । 'यचि भम्' इति भसंज्ञायां यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रावणेभिः^{१०} । 'वन षण संभक्तौ' इत्यस्मात् 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति करणे घप्रत्ययः^{११} । प्रकर्षेण वन्यते संभज्यते संश्लिष्यते मृदेभिरिति प्रावणानि^{१२} खनित्राणि । 'प्रनिरन्तः' (पा. सू. ८. ४. ५) इत्यादिना णत्वम् । 'वनं समासे' (पा. सू. ६. २. १७८) इत्यन्तोदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्^{१३} । यद्वा । 'मुङ् गतौ' । प्रवन्ते गच्छन्ति मृत्खननं प्रति इति 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' (पा. सू. ३. २. १४८) इति युच् । चित्स्वरः । पूर्वस्मिन्पक्षेऽवग्रहाभावश्छान्दसः इति वक्तव्यम् । जुषन्ताम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादित्वादनिघातः । महीः । महच्छब्दात् 'उगितश्च' इति ङीप् । तकारलोपः छान्दसः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

१. ख-च-ज-ण-फ-न भवन्ति । २. ख-च-ज-ण-भ- 'उपतिष्ठन्ते.....' निघातः 'नारित । ३. त-पुरीष्यासः । पुरीषमर्हन्तीति पुरीषे भवा वा पुरीष्याः ; ल-पुरीष्यासः । पुरीषमर्हति पुरीष्यासः । ४. त-चित्यामयः । ५. ल-किस्वं च । ६. ख-फ-वैभिरिति ; भ-त्वेभिरिति । ७. त- 'पुरीषं' मास्ति । ८. त-यास्कः । तस्माद्भवे छन्दसि इति यत् । तित्स्वरितः । ९. च-त-फ-ल-प्रावणेभिः । १०. ख-ज-ण-घप्रत्ययस्वरः ; च-घः प्रत्ययः स्वरः । ११. त-प्रावणानि । १२. ख-च-ज-ण-न-भ-पदस्वरः ।

इळामग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सनुः । तनयः । विजावा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता^१ ॥ २२ ॥

‘निर्मथितः सुधितः’ इति पञ्चमैकादशं सूक्तम् । अत्र^२ अनुक्रमणिका—‘निर्मथितो देवश्रवा देववातश्च भारतौ तृतीया सतोबृहती’ इति । भरतस्य पुत्रौ देवश्रवा देववातश्चेत्युभावस्य ऋषी । तृतीया सतोबृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । अग्निदेवता । ‘आ होता’ इत्यादिसूक्तदशकस्योक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोः । ‘इळामग्ने’ इत्यस्या विनियोगोऽसकृदुक्तः ॥

निर्मथितः सुधित आ सधस्थे युवा कविरध्वरस्य प्रणेता ।

जूर्यत्स्वाग्निरजरो वनेष्वत्रा दधे अमृतं जातवेदाः ॥ १ ॥

निःस्रमथितः । सुधितः । आ । सधस्थे । युवा । कविः । अध्वरस्य । प्रऽनेता ।

जूर्यत्सु । अग्निः । अजरः । वनेषु । अत्र । दधे । अमृतम् । जातवेदाः ॥ १ ॥

भारतावृषी स्तोत्रं कुर्वति । योऽग्निः । निर्मथितः अग्निष्टोमादिकर्मस्वरण्योर्नितरां मथितः सन् । सधस्थे यजमानगृहे । सुधितः गार्हपत्यादिषु त्रिषु कुण्डेषु सुष्ठु निहितः निधाय च काष्ठप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यमानः । युवा^३ प्रबुद्धः अत एव । अध्वरस्य ज्योतिष्टोमादेः । प्रणेता प्रकर्षेण नेता निर्वाहकः नेतृत्वादेव । कविः क्रान्तदर्शी । तथाविधः । जातवेदाः सर्वविषयाभिज्ञानवान् सः । अग्निः । वनेषु महारण्येषु । जूर्यत्सु दावाग्निसंबन्धात् जूर्यमाणेषु जरां नाशं प्राप्नुवत्स्वपि स्वयम् । अजरः जरारहितः प्रत्युत दीप्यमानः सन् । अत्र^४ एवं^५ स्तुतिं कुर्वाणेषु यजमानेषु । अमृतं क्षयरहितं प्रभूतमन्नम् । आ । दधे निदधाति ॥ सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां ‘सुधितवसुधितनेमधितः’ इत्यादिना निपातनात् धि इत्यादेशः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जूर्यत्सु । ‘जूरी घूरी हिंसावयोहान्योः’ । व्यत्ययेन शतृप्रत्ययः । दिवादिवात् इयन् । निच्वादाद्युदात्तः । अजरः । ‘जू’ वयौहानौ इत्यस्मात् भावे^६ ‘ऋदोरप्’ इत्यप्रत्ययः । गुणः । ‘नजो जरमरमित्रमृताः’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधे । दधातेः वर्तमाने लिटि रूपम् । जातवेदाः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ इत्यस्य के ‘जनसनखनां सन्मूलोः’ इत्याकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्^७ ॥

१. त-व्याख्यायि । २. त-अथ । ३. त-युवा नित्यतरुणः । ४. फ-अत एव । ५. त-जृष् । ६. त-भावे षिद्धिदादिभ्योऽङ् । ७. त-°स्वरः ।

अमन्थिष्ठां भारता रेवदग्निं देवश्रवा देववातः सुदक्षम् ।

अग्ने वि पश्य बृहताभि रायेषां नो नेता भवतादनु घून् ॥ २ ॥

अमन्थिष्ठाम् । भारता । रेवत् । अग्निम् । देवऽश्रवाः । देवऽवातः । सुऽदक्षम् ।

अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अभि । राया । इषाम् । नः । नेता । भवतात् । अनु । घून् ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२भारता भारतौ भरतस्य पुत्रौ ^३देवश्रवाः ^४देववातः चेत्युभौ ^५सुदक्षं शोभनसामर्थ्यो-
पेतं ^६रेवत् रयिमन्तम् ^७अग्निम् अङ्गनादिगुणोपेतं त्वाम् ^८अमन्थिष्ठाम् अग्निष्टोमादिकर्मप्राप्त्यर्थमल्लुङ-
ताम् । मथनेन स्वामुत्पादितवन्तावित्यर्थः । तादृशस्त्वं ^९बृहता ^{१०}प्रभूतेन ^{११}राया धनेन सहितः सन्
^{१२}अभि अभिमुखो भूत्वा ^{१३}वि पश्य अस्मान्विशेषेणानुग्रहदृष्ट्या वीक्षस्व । किञ्च ^{१४}अनु ^{१५}घून् । घुशब्दः
अहर्वाची 'वस्तोः घुः' (नि. १. ९. २) इति तन्नामसु पाठात् । घूननु सर्वेषु दिवसेषु ^{१६}नः
अस्माकम् ^{१७}इषाम् अन्नानां ^{१८}नेता आनेता ^{१९}भवतात् भव ॥ अमन्थिष्ठाम् । 'मन्थ विलोडने' इत्य-
स्माद्धुङि सिच् । 'वदन्नजहलन्तस्याचः' (पा. सू. ७. २. ३) इति वृद्धौ प्राप्तायां 'नेटि' इति
प्रतिषेधः । 'तस्थस्थमिषाम्' इत्यादिना तसस्तामादेशः । पादादिश्वादिनिघातः । अट्स्वरः ।
भारता । भरतस्यापत्यमित्यर्थे उत्सादित्वादज् । 'तद्धितेऽवचामादेः' इत्यादिवृद्धिः ^{२०}३ । जित्स्वरः । रेवत् ।
रयिशब्दान्मतुप् । वत्त्वोदात्तत्वसंप्रसारणपरपूर्वत्वगुणसुव्लोपाः । देवश्रवाः । 'श्रु श्रवणे' । 'असुन्'
इति कर्मण्यसुन् । देवैः श्रूयते प्रख्याप्यतेऽसाविति देवश्रवा ऋषिः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यौणादिकसूत्रात्पूर्वपदस्वरः । देववातः । 'वा गति-
गन्धनयोः' । अस्मात्कर्मणि क्तः । देवैरिष्यमाणतया प्राप्तो देववातः ऋषिः । 'तृतीया कर्मणि' इति
पूर्वपदस्वरः । घून् । 'घु अभिगमने' 'घुत दीप्तौ' वा । 'डिच्च' इत्यनुवृत्तौ 'घुयुभ्यां च'
इति भोजसूत्रेण डुप्रत्ययो डिच्च । घुतेः 'अश्रवादयश्च' (उ. सू. ५. ७. ७) इति डुन्प्रत्ययः । अभि-
गच्छन्त्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतं देशं प्राणिनः इति ; द्योतते किरणसंबन्धादिति वा शुर्दिवसः ।
'प्रथमयोः' इति सवर्णदीर्घः । 'तस्माच्छसो नः पुंसि' (पा. सू. ६. १. १०३) इति सकारस्य
नकारः । एकादेशस्वरः ^{२१}॥

दश क्षिपः पूर्य सीमजीजनन्त्सुजातं मातृषु प्रियम् ।

अग्निं स्तुहि दैववातं देवश्रवो यो जनानामसद्वशी ॥ ३ ॥

दश । क्षिपः । पूर्यम् । सीम् । अजीजनन् । सुऽजातम् । मातृषु । प्रियम् ।

अग्निम् । स्तुहि । दैवऽवातम् । देवऽश्रवः । यः । जनानाम् । असत् । वशी ॥ ३ ॥

हे अग्ने देववातस्य ^१क्षिपः । क्षिप्यन्ते कर्मकरणार्थमिति क्षिपोऽङ्गुलयः ताश्च ^२दश । बाहु-
द्वयस्य मथनसाधनत्वेन ^३तत्रत्या अङ्गुलयो दशसंख्याकाः । तादृशोऽङ्गुलयः ^४पूर्य पुरातनं ^५सीम्

१. ख-ग-च-ज-ण-ण-फ-भ- 'त्वां' नास्ति । २. त-बृहता महता । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-
इत्यादिना वृद्धिः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स्वम् एतम् ; स-स्वम् । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-
'एकादेशस्वरः' नास्ति । ६. त-मन्थन° ।

एनं त्वाम् ^१अजीजनन् उदपीपदन् । हे ^२देवश्रवः ^३मातृषु मातृभूतारण्योः ^४सुजातं सुष्टूपन्नम्
अत एव ^५प्रियं ^६कमनीयं ^७दैववातं ^८देववातेन ^९मथितमेनम् ^{१०}अग्निं ^{११}स्तुहि । ^{१२}यः अग्निः ^{१३}जनानां
स्तोतृणां यजमानानां ^{१४}वशी वशवर्ती ^{१५}कर्मणां स्वातन्त्र्येण प्रवर्तकः ^{१६}असत् भवति तं स्तुहीति
पूर्वेणान्वयः ॥ दश । 'दंश दशने' । 'कनिन्' इत्यनुवृत्तौ 'नुदशोर्गुणश्च' इति कनिन् ।
निस्स्वरः । क्षिपः । 'क्षिप प्रेरणे' ^{१७} । औणादिकः कर्मणि क्तिप् । क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते कर्मस्त्विति
क्षिपोऽङ्गुलयः । धातुस्वरः । अजीजनन् । 'जनी प्रादुर्भावे' । हेतुमण्यन्तस्य लुङि चङ्द्विर्वचन-
सन्वद्धावाभ्यासेष्वदीर्घाः । निघातः । स्तुहि । 'ष्टुष् स्तुतौ' इत्यस्य लोटि रूपम् । अदादित्वात्
शपो लुक् । निघातः । दैववातम् । देववातेन निर्वृत्तमित्यर्थे 'तेन निर्वृत्तम्' (पा. सू. ४. २. ६८)
इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । असत् । 'अस भुवि' । अस्य लेट्यङागमः । यदृत्तयोगादनिघातः ॥

नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अह्वाम् ।

दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्रे दिदीहि ॥ ४ ॥

नि । त्वा । दधे । वरे । आ । पृथिव्याः । इळायाः । पदे । सुदिनत्वे । अह्वाम् ।

दृषत्स्वत्याम् । मानुषे । आपयायाम् । सरस्वत्याम् । रेवत् । अग्रे । दिदीहि ॥ ४ ॥

हे ^१अग्रे ^२इळायाः गोरूपधारिण्याः ^३पृथिव्याः भूमेः ^४वरे वरिष्ठे ^५पदे ^६उत्तरवेद्याम् ^७अह्नां
^८सुदिनत्वे यजनीयदिवसानां शोभनदिनत्वार्थम् । येषु दिनेषु इन्द्रादयो वरीयांसो देवा इज्यन्ते
तानि सुदिनानि । तदर्थं ^९त्वा त्वाम् ^{१०}आ ^{११}नि ^{१२}दधे आ ^{१३}समन्तान्निदधामि । उत्तमानि स्थानानि
दर्शयति । ^{१४}दृषद्वत्याम् । दृषद्वती नाम काचिन्नदी तस्याम् । ^{१५}मानुषे मनुष्यसंचरणविषये ^{१६}तीरे ।
^{१७}आपयायाम् । आपया नाम काचिन्नदी तस्याम् । ^{१८}सरस्वत्यां नद्याम् । एतेषु उत्तमेषु ^{१९}स्थानेषु ^{२०}त्वं
^{२१}रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ^{२२}दिदीहि ^{२३}दीप्यस्व । महर्षयः सरस्वतीतीरे खलु यज्ञादिकर्माण्य-
कार्पुः । तथा च ब्राह्मणम्—'ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत' (ऐ. ब्रा. २. १९) इति ॥ दधे ।
दधातेः लिट्युत्तमैकवचने रूपम् । वरे । 'वृज् वरणे' । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' इत्यप् । पित्र्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । दृषद्वत्याम् । 'दृ विदारणे' । 'दृणातेः पुग्नस्वश्च' (उ. सू. १. १२८) इत्यादिना
पुगागमो धातोर्ह्रस्वश्च । दृषदः उपलाः यस्यां सन्तीति मनुप् । 'क्षयः' इति तस्य वत्वम् । 'स्वर-
विधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इत्यस्याः परिभाषाया अत्राश्रयणाभावात् ^{२४}मनुप उदात्तताभावः ।
अदिप्रत्ययस्वरः । सरस्वत्याम् । सरःशब्दोऽसुनन्तत्वादाद्युदात्तः । तदस्यास्तीति मनुप् । अदुपध-
त्वान्मस्य वत्वम् । उगित्त्वात् ङीप् । दिदीहि ^{२५} । दिवु क्रीडादौ इत्यस्य यङ्लुकि रूपम् ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-ल-उदपादयन् । २. ल-प्रियं तम् । ३. त-दैववातेन मम भ्रात्रा ।
४. ख-च-ज-ण-न-प-फ-वशकर्ता; ग-भ-वशवर्ती । ५. त-क्षेपणे । ६. त-वरिष्ठे श्रेष्ठे । ७. त-पदे
नामिस्थाने । ८. त-'आ' नास्ति । ९. ख-न-फ-भ-स-मनुष्यसंचरणे; ग-च-मनुष्यसंचरणे; ज-ण-
मनुष्यसंचरणे; ल-मनुष्यसंचरणे । १०. ल-उत्तमस्थानेषु । ११. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ-ल-
दीदिहि । १२. त-अनाश्रयणात् । १३. ख-ग-च-न-भ-ल-दीदिहि ।

इळामग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भुतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥

व्याख्यातेयमित्युपेक्षिता ॥ ॥ २३ ॥

‘अग्ने सहस्व’ इति पञ्चच द्वादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अग्ने सहस्व गायत्रमायानुष्टुप्’ इति । ऋषिर्गार्ग्यो विश्वामित्रः । अग्निर्देवता । आद्यानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च प्रथमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अग्न इळेति चतस्रः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अभ्युदयेष्टावग्नेर्दानुवाक्या ‘अग्ने दा दाशुषे’ इत्येषा । ‘अथाग्नेय्यः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अग्ने दा दाशुषे रयिं स यन्ता विप्र एषाम्’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य । दुष्टरस्तरन्नरातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ १ ॥

अग्ने । सहस्व । पृतनाः । अभिऽमातीः । अप । अस्य ।

दुस्तरः । तरन् । अरातीः । वर्चः । धाः । यज्ञऽवाहसे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे १ अग्ने २ पृतनाः अभियोक्त्रीः सेनाः ३ सहस्व अभिभव ४ । ५ अभिमातीः अभिमानिनः कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् ६ अपास्य ७ अपनुद । किंच ८ दुष्टरः दुस्तरः ९ न केनापि तरितुं १० शक्यः अत एव ११ अरातीः अरातीन् शत्रून् १२ तरन् स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्स्वं १३ यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय १४ वर्चो १५ धाः अन्नं धेहि । कुरु ॥ सहस्व । ‘पह मर्षणे’ इत्यस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानत्वेन पादादित्वाद्निघातः । अभिमातीः । ‘माङ् माने’ । मानं मातिः । भावे क्तिन् । अस्य १६ लुग्विकरणत्वात् १७ ईत्वेवे १८ न भवतः । अभितो मानं येषां ते इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् । अस्य । ‘असु क्षेपणे’ । दिवादेः १९ लोटि रूपम् । दुष्टरः । ‘तृ प्लवनतरणयोः’ । अस्मात् कृच्छ्रार्थे २० खल् । सुषामादित्वात् २१ विसर्जनीयस्य सकारस्य षत्वम् । लिट्स्वरः । तरन् । तरतेः शतरि रूपम् । अदुषदेशलसार्वधातुकस्वरेण शतुरनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । धाः । दधातेऽछन्दसि लुङि रूपम् । निघातः ॥

अग्ने इळा समिध्यसे वीतिहोत्रो अमर्त्यः । जुषस्व सू नो अध्वरम् ॥ २ ॥

अग्ने । इळा । सम् । इध्यसे । वीतिऽहोत्रः । अमर्त्यः । जुषस्व । सु । नः । अध्वरम् ॥ २ ॥

१. ख-ग-ज-ण-फ-भ-सूत्रितः । २. ल-अभिभवसि । ३. त-‘अपास्य’ नास्ति । ४. च-ल-‘दुस्तरः’ नास्ति । ५. त-तरीतुम् । ६. ख-ग-ज-ण-फ-अस्यालुग्विकरणत्वात् । ७. ख-ग-ज-ण-भ-ल-स-त्वे । ८. ल-दिवादिः । ९. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-अकृच्छ्रार्थे । १०. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-चात् ।

हे ^१अग्ने ^२वीतिहोत्रः । वीतिः प्रीतिविषयं होत्रम् अग्निहोत्रादिकं यस्यासौ वीतिहोत्रः । यज्ञेषु प्रीतिमानित्यर्थः । ^३अमर्त्यः मरणधर्मरहितस्त्वम् ^४इळा इळायामीड्यायाम्^५ उत्तरवेद्यां ^६समिध्यसे आज्याहुतिप्रक्षेपेण^७ सम्यक् प्रज्वाल्यसे । तादृशस्त्वं ^८नः अस्माकम् ^९अध्वरम् इमं यज्ञं ^{१०}सु सुष्ठु ^{११}जुषस्व आहुतिस्वीकरणेन सेवस्व ॥ वीतिहोत्रः । वी कान्त्यादिषु । अस्मात्कर्मणि 'मन्त्रे वृषेषपच' इत्यादिना क्लृप्तात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^{१२} । जुषस्व । जुपतेलोटि रूपम् । शस्वरः । सु । 'निपातस्य च' इति संहितायां दीर्घः ॥

अग्ने ^१द्युम्नेन^२ जागृवे सहसः सूनवाहुत । एदं बर्हिः सदो मम ॥ ३ ॥

अग्ने । द्युम्नेन । जागृवे । सहसः । सूनो इति । आऽहुत ।

आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥ ३ ॥

^१द्युम्नेन स्वतेजसा सह ^२जागृवे । जागर्तीति जागृविः । तस्य संबुद्धिः । लोकरक्षार्थं स्वतेजसा सह सर्वदा जागरणोपेत ^३आहुत देवताह्वानार्थम्^४ अस्माभिः आहुत^५ सहसः ^६सूनो बलस्य पुत्र हे ^७अग्ने^८ मम मत्संबन्धिन्यस्मिन्^९ यज्ञे यद्वेद्यामास्तीर्णम् ^{१०}इदं ^{११}बर्हिः तत्र ^{१२}आ ^{१३}सदः आसीद ॥ जागृवे 'जागृ निद्राक्षये' । 'जृशृस्तृजागृभ्यः किन्' इति किन् । कित्वाद्गुणः । जागर्तीति जागृविः । 'जागृविर्जागरणात्' (निरु. ९. ८) इति यास्कः । 'संबुद्धौ च' इति गुणः । 'एङ्हस्वात्'^{१४} (पा. सू. ६. १. ६९) इति सोर्लोपः । निघातः । सहसः सूनो । सुप आमन्त्रिते पराङ्गवद्भावादनुदात्तत्वे पादादित्वादनघातः । सदः । 'पठ् विशरणगत्यवसादनेषु' इत्यस्य छान्दसे लुङि लुदित्वादङ् । निघातः । मम । अस्मच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचने^{१५} ममादेशः । 'युष्मदस्मदोर्ङसि' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

अग्ने विश्वेभिरग्निभिर्देवेभिर्महया गिरः । यज्ञेषु य उ चायवः ॥ ४ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । अग्निभिः । देवेभिः । महय । गिरः । यज्ञेषु । ये । ऊँ इति । चायवः ॥ ४ ॥

हे ^१अग्ने ^२देवेभिः द्योतमानैः ^३विश्वेभिः सर्वैः ^४अग्निभिः यष्टव्यतया स्थितैरग्निभिः सहितस्त्वं ^५चायवः त्वद्विषयस्तुतिरूपाभिः^६ वाग्भिरनन्यमनस्कतया पूजकाः ^७ये विद्यन्ते तेषां ^८यज्ञेषु ज्योतिष्टोमादिषु ^९गिरः स्तोत्रशस्त्रादिलक्षणानि वाक्यानि ^{१०}महय पूजय ॥ महय । 'मह पूजायाम्' । चुरादिः । अदन्तत्वादुपधावृद्धयभावः । निघातः । चायवः । 'चायू पूजानिशामनयोः' । 'मृगयादयश्च' इति कुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्ने दा दाशुषे रयिं वीरवन्तं परीणसम् । शिशीहि नः सूनुमतः ॥ ५ ॥

अग्ने । दाः । दाशुषे । रयिम् । वीरवन्तम् । परीणसम् । शिशीहि । नः । सूनुमतः ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-ईड्यायाम् ; न-ल-स-ईड्यायाम् । २. त-आज्याद्याहुति° । ३. ख-ग-च-ज-ण-°प्रकृतिस्वरत्वम् । ४. ख-ग-च-देवताधानार्थम् । ५. त-प-आहुत । ६. त-ल-अग्ने त्वम् । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-मत्संबन्ध्यास्मिन् । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-हस्वात्° । ९. त-षष्ठ्येकवचनस्य । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-उक्तविषय° ; त-उ त्वद्विषय° ।

हे ^१अग्ने ^२दाशुषे तुभ्यं^३ हविर्दत्तवते यजमानाय ^४वीरवन्तं^५ पुत्रयुक्तं ^६परीणसं प्रभूतं ^७रधि
धनं ^८दाः देहि । ^९सूनुमतः पुत्रपौत्रादिसहितान् ^{१०}नः अस्मान् ^{११}शिशीहि धनप्रदानेन तीक्ष्णीकुरु ॥
दाः । ‘^{१२}डुदाञ् दाने’ इत्यस्य छान्दसे लुङि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात्
अनिघातः । दाशुषे । ‘^{१३}दाश्च दाने’ इत्यस्य कसौ ‘^{१४}दाश्चान्साह्वान्मीद्वांश्च’ इति निपातनात् द्विर्वचना-
भावः इडभावश्च । भसंज्ञायां संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । परीणसम् । परिपूर्वात् नसतेर्व्याप्त्यर्थात्
क्विप् । ‘^{१५}अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः । शिशीहि । ‘^{१६}शिञ् निशाने’ । व्यत्ययेन श्लुः । दीर्घः
छान्दसः । हेरपित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ २४ ॥

‘अग्ने दिवः’ इति पञ्चचं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अग्ने दिवो
वैराजमुपान्त्याग्नेन्द्नी’ इति । विराट् छन्दः । ‘अग्न इन्द्रश्च’ इत्येषा इन्द्राग्नीदेवताका । शिष्टाः
आग्नेय्यः । अग्निष्टोमे आज्यशस्त्रे ‘अग्न इन्द्रश्च’ इति याज्या । ‘अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोण इति
याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. ९) इति सूत्रितत्वात् ॥

अग्ने दिवः सूनु॑रसि प्रचे॑तास्तना॑ पृथि॒व्या उ॒त विश्व॑वे॒दाः ।

ऋध॑ग्दे॒वाँ इ॒ह य॑जा चि॒कित्वः ॥ १ ॥

अग्ने । दिवः । सूनुः । असि । प्रऽचेताः । तना । पृथिव्याः । उ॒त । विश्वऽवे॒दाः ।

ऋधक् । देवान् । इ॒ह । य॒ज । चि॒कित्वः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे ^१अग्ने ^२विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान् ^३प्रचेताः कर्मविषयज्ञानवांस्त्वं
^४दिवः द्युलोकाभिमानिदेवतायाः ^५सूनु॑रसि पुत्रो भवसि । ^६उत अपि च ^७पृथिव्याः पृथिव्यभिमानि-
देवतायाः ^८तना॑ तनयोऽसि । किञ्च ^९चिकित्वः चेतनावन् हे अग्ने ^{१०}इ॒ह अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्
कर्मणि^{११} ^{१२}देवान् यजनीयानिन्द्रादिदेवान् ^{१३}ऋधक् पृथक् क्रमेण ^{१४}यज हविर्प्रदानेन पूजय ॥ असि ।
‘अस भुवि’ इत्यस्य लटि ‘तासस्योलोपः’ इति सलोपः । निघातः । विश्ववेदाः । ‘बहुव्रीहौ
विश्वं संज्ञायाम्’ इति विश्वस्यान्तोदात्तत्वम् ॥

अ॒ग्निः स॑नोति वी॒र्या॑णि वि॒द्वान्त्स॑नोति वा॒ज॒म॒मृता॑य भूष॑न् ।

स नो॑ दे॒वाँ ए॒ह व॑हा पुरु॒क्षो ॥ २ ॥

अ॒ग्निः । स॑नोति । वी॒र्या॑णि । वि॒द्वान् । स॑नोति । वा॒ज॒म् । अ॒मृता॑य । भूष॑न् ।

सः । नः । दे॒वान् । आ । इ॒ह । व॒ह । पुरु॒क्षो इति॑ पुरु॒क्षो ॥ २ ॥

^१विद्वान् कर्माभिज्ञो यः ^२अग्निः ^३वीर्याणि पशुपुत्रादिसंपदूपाणि सामर्थ्यानि^४ ^५सनोति
यजमानाय ददाति । यश्चाग्निः ^६भूषन् स्वतेजसा सर्वं जगत् भूषयन् अलंकुर्वन् ^७अमृताय मरणधर्म-

१. त-‘तुभ्यं’ नास्ति । २. त-वीरवन्तं पुत्रवन्तम् । ३. त-‘तना’ नास्ति । ४. ख-ग-च-
ज-ण-न-भ-ल-‘कर्मणि’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-समर्थानि ।

रहितायेन्द्रादिदेवाय ॥ वाजं हविलक्षणमज्ञं ॥ सनोति प्रयच्छति ॥ पुरुक्षो पुरोडाशादिबहुविधानोपेत हे
अग्ने ॥ सः तादृशस्त्वं ॥ नः अस्माकं संबन्धिनि ॥ इह अस्मिन्यज्ञे ॥ देवान् यजनीयान्देवान् ॥ आ ॥ वह
आह्वय ॥ सनोति । ' षणु दाने ' । तनादिस्वादुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पादादिस्वादिनिघातः ।
भूषन् । ' भूष अलंकारे ' । अन्तर्भावितण्यर्थः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
वह । वहेर्लोटि रूपम् । पुरुक्षो । पुरवः क्षुधोऽन्नानि यस्येति पुरुक्षुः । अन्त्यलोपश्छान्दसः । ' संबुद्धौ
च ' इति गुणः ॥

अग्निर्द्यावापृथिवी विश्वजन्ये आ भाति देवी अमृते अमूरः ।

क्षयन्वाजैः पुरुश्चन्द्रो नमोभिः ॥ ३ ॥

अग्निः । द्यावापृथिवी इति । विश्वजन्ये इति विश्वजन्ये । आ । भाति । देवी इति ।

अमृते इति । अमूरः ॥ क्षयन् । वाजैः । पुरुश्चन्द्रः । नमोभिः ॥ ३ ॥

॥ अमूरः अमूढः सर्वज्ञः ॥ क्षयन् ईशानः सर्वस्य जगतः अत एव ॥ पुरुश्चन्द्रः पुरुचन्द्रो बहु-
हिरण्योपेतः । यद्वा बहुदीप्तिस्वरूपः । ॥ वाजैः बलैः ॥ नमोभिः अन्नैश्च सहितः सः ॥ अग्निः ॥ विश्वजन्ये
विश्वस्य जनयिष्यौ । यद्वा विश्वं जन्यमुत्पाद्यं याभ्यां ते । ॥ देवी द्योतमाने ॥ अमृते मरणधर्मरहिते
॥ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ॥ आ ॥ भाति आ समन्तात् प्रकाशयति ॥ द्यावापृथिवी । दिवः-
शब्दस्य ' दिवो द्यावा ' इति द्यावादेश आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीष्न्तत्वेनान्तोदात्तः । ' देवता-
द्वन्द्वे च ' इत्युभयोः प्रकृतिस्वरत्वम् । विश्वजन्ये । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तः ।
तत्पुरुषे ' तु ' स्वरश्चिन्तनीयः । आ भाति । ' भा दीप्तौ ' । अन्तर्भावितण्यर्थः । क्षयन् । ' क्षि ऐश्वर्ये ' ।
शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पुरुश्चन्द्रः । ' ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ' इति
सुडागमः । श्रुत्वेन शकारः । उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणे २ ' त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ' इति
उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा ' समासस्य ' इत्यन्तोदात्तत्वम् ३ ॥

अग्र इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे सुतावतो यज्ञमिहोप यातम् ।

अमर्धन्ता सोमपेयाय देवा ॥ ४ ॥

अग्रैः । इन्द्रः । च । दाशुषः । दुरोणे । सुतऽवतः । यज्ञम् । इह । उप । यातम् ।

अमर्धन्ता । सोमऽपेयाय । देवा ॥ ४ ॥

हे ॥ अग्ने त्वम् ॥ इन्द्रश्च उभौ ॥ देवा देवौ युवाम् ॥ अमर्धन्ता अनागमनेन यज्ञहिंसामकुर्वन्तौ
सन्तौ ॥ सुतवतः सोमाभिष्वं कुर्वतः ॥ दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य ॥ इह ॥ दुरोणे गृहे क्रियमाणमिमं
॥ यज्ञम् अभिलक्ष्य ॥ सोमपेयाय सोमपानार्थम् ॥ उप ॥ यातम् उप समीपम् ३ आगच्छतम् ॥ यातम् ४ ।

१. ख-त-न-म-स-तत्पुरुषे; ग-तत्पुरुषेषु; ज-ण-ल-तत्पुरुषे । २. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-म-उत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । ३. न-ल-समीपे । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-म- ' यातं ' नास्ति ।

‘ या प्रापणे ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । अमर्धन्ता । ‘ मृधु हिसायाम् ’ इत्यस्य शतरि रूपम् । नञा समासः । सुपो डादेशः । तत्पुरुषे नन्स्वरः । सोमपेयाय । ‘ पा पाने ’ । ‘ अचो यत् ’ इति यत् । ‘ ईद्यति ’ इतीकारादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्ने अ॒पां समि॑ध्यसे दुरो॒णे नित्यः॑ सू॒नो सह॑सो जा॒तवे॑दः ।

स॒धस्था॑नि म॒हय॑मान ऊ॒ती ॥ ५ ॥

अग्ने । अ॒पाम् । सम् । इ॒ध्यसे । दुरो॒णे । नित्यः॑ । सू॒नो इति॑ । सह॑सः । जा॒तवे॑दः ।

स॒धऽस्था॑नि । म॒हय॑मानः । ऊ॒ती ॥ ५ ॥

वसहसः वसूनो बलस्य पुत्र जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने नित्यः अविनाशी उज्जती उत्था रक्षणेन सधस्थानि प्राणिनां निवासभूतान् लोकान् महयमानः परिचरंस्त्वम् अपां दुरोणे अपां स्थानेऽन्तरिक्षे समिध्यसे सम्यक् दीप्यसे ॥ दुरोणे । ‘ अव रक्षणे ’ इत्यस्मादौणादिको नक्प्रत्ययः । ‘ ज्वरस्वरः ’ इत्यादिना ऊर् । गुणः । ‘ दुरोण इति गृहनाम, दुरवा भवन्ति ’ (निरु. ४. ५) इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । महयमानः । ‘ मह पूजायाम् ’ । व्यत्ययेन शानच् । शानचो लसार्वधातुक-स्वरेणानुदात्तत्वे णिच्स्वरः । उती । अव रक्षणादिषु । ‘ उतियूतिजूतिः ’ इत्यादिना निपातनादन्तो-दात्तः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः ॥ ॥ २५ ॥

‘ वैश्वानरं मनसा ’ इति नवर्चं चतुर्दशं सूक्तम् । तत्रानुक्रमणिका—‘ वैश्वानरं नव तृचौ वैश्वानरीयमारुतौ जागतौ दृच आत्मस्तुतिर्वा पूर्वात्मगीतान्योपाध्यायस्तुतिः ’ इति । ‘ वैश्वानरं मनसा ’ इत्याद्यौ तृचौ जागतौ । प्रथमस्य वैश्वानरोऽग्निर्देवता द्वितीयस्य^२ मरुतः^३ । सप्तम्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । ‘ अग्निरस्मि ’ इति दृचस्याग्निः परं ब्रह्म वा देवता । नवम्यास्तु विश्वामित्रोपाध्यायस्य^३ स्तुम्यत्वात्^३ स एव देवता । सप्तमीवर्जितस्य सूक्तस्य विश्वामित्र ऋषिः । सप्तम्या ब्रह्मवाक्यत्वात् ‘ यस्य वाक्यं स ऋषिः ’ इति न्यायेन ब्रह्म ऋषिः । ‘ वैश्वानरं मनसा ’ इत्याद्यस्तृच आभिप्लविके चतुर्थेऽहनि आग्नमारुते वैश्वानरीयनिविद्धाने विनियुक्तः^४ । ‘ तृतीयस्य ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ वैश्वानरं मनसेति तिस्रः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । अयमेव तृचो बृहस्पतिसवेऽप्याग्निमारुते वैश्वानरीयनिविद्धानीयः । ‘ प्र यन्तु वाजाः ’ इति द्वितीयतृचो बृहस्पतिसवे मारुतनिविद्धानीयः । उभयमपि ‘ उशनसस्तोमेन ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ वैश्वानरं मनसाग्निं निचार्य प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नयः ’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । अग्निचयने संचिताग्नयनुशंसने ‘ अग्निरस्मि ’ इत्येषा । ‘ अथाग्निं संचितमनुगीतमनुशंसेत् ’ इत्युपक्रम्य सूत्रितम्—‘ अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा इति त्रिमध्यमया वाचा ’ (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

१. त-णिचः स्वरः । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-‘ द्वितीयस्य मरुतः ’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-स-‘पाध्यायस्तुतित्वात् ; ल-‘पाध्यायस्तुत्यत्वात् । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-नियुक्तः ।

वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्या हविष्मन्तो अनुषत्यं स्वर्विदम् ।

सुदानुं देवं रथिरं वसूयवो गीर्भी रण्वं कुशिकासो हवामहे ॥ १ ॥

वैश्वानरम् । मनसा । अग्निम् । निऽचाय्य । हविष्मन्तः । अनुऽसत्यम् । स्वऽविदम् ।

सुऽदानुम् । देवम् । रथिरम् । वसूऽयवः । गीऽभिः । रण्वम् । कुशिकासः । हवामहे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने ^१हविष्मन्तः संभृतहविष्काः ^२वसूयवः धनमात्मन इच्छन्तः ^३कुशिकासः ^४कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं ^५वैश्वानरम् । विश्वे नरा अग्निप्रणयनादिक्रियाया नेतारो यस्येति विश्वानरः अग्निः ^६२ । तस्य संबन्धी वैश्वानरः । अपर्ययमिति यावत् । यद्वा ^७३ विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्धितोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत् । तम् ^८अनुषत्यं सत्येनानुगतं कर्मानुरूपफलप्रदाने ^९सत्यप्रतिज्ञं ^{१०}स्वर्विदं स्वर्गादिलक्षणफलस्य ज्ञातारम् अत एव ^{११}सुदानुं सुष्ठु फलस्य दातारं ^{१२}रथिरं रथवन्तम् अत एव ^{१३}रण्वं यज्ञान् गच्छन्तं ^{१४}देवं द्योतमानं तमिमम् ^{१५}अग्निं ^{१६}मनसा ^{१७}निचाय्य अन्तःकरणेन एवंविधगुणविशिष्टस्त्वमिति ज्ञात्वा ^{१८}गीर्भीः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ^{१९}हवामहे इह कर्मणि त्वामाह्वयामः ॥ वैश्वानरम् । ' नरे संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विश्वानरस्येदमित्यर्थे ' तस्येदम् ' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । निचाय्य । ' चायृ पूजानिशामनयोः ' इत्यस्य ल्यपि रूपम् । लित्स्वरः । अनुषत्यम् । अनुगतं सत्येन । ' अवादयः कुष्टाद्यर्थे तृतीयया ' इति समासः । सुषामादित्वात् षावम् । निरुदकादिवादान्तोदात्तत्वम् । सुदानुम् । ' डुदाञ् दाने ' । ' दाभाभ्यां जुः ' इति कर्तरि नुप्रत्ययः । ' परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथिरम् । रथशब्दान्मतुवर्थे ' मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ ' इति इरच् । चित्स्वरः । वसूयवः । वसु आत्मन इच्छन्त इति ' सुप आत्मनः क्यच् ' । ' अकृत्सार्वधातुकयोः ' इति दीर्घः । ' कयाच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरः । रण्वम् । रविर्गत्यर्थः । रण्वति यज्ञान् ^{२०}गच्छतीति ^{२१}रण्वः । पचाद्यजन्तः । चित्स्वरः । कुशिकासः । कुशिकशब्दात् ' गोत्रम् ' इत्यर्थे विदादित्वादञ् । तस्य बहुषु ' यजजोश्च ' (पा. सू. २. ४. ६४) इति लुक् । हवामहे । ह्वयतेः ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । निघातः ॥

तं शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वानमुक्थ्यम् ।

बृहस्पतिं मनुषो देवतातये विप्रं श्रोतारमतिथिं रघुष्यदम् ॥ २ ॥

तम् । शुभ्रम् । अग्निम् । अवसे । हवामहे । वैश्वानरम् । मातरिश्वानम् । उक्थ्यम् ।

बृहस्पतिम् । मनुषः । देवऽतातये । विप्रम् । श्रोतारम् । अतिथिम् । रघुऽस्यदम् ॥ २ ॥

योऽग्निः पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः ^१तं ^२शुभ्रं द्योतमानं ^३वैश्वानरं विश्वानरसंबन्धिनं ^४मातरिश्वानम् । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति विद्युदादिरूपतया चेष्टते इति मातरिश्वा अग्निः । तम् ^५उक्थ्यम् उक्थ्यैः

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-कुशिकाः; प-कुशिकासः कुशिकाः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-कश्चित् ; फ-अग्निः कश्चित् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-यदा । ४. प-फ-कर्मफलप्रदाने । ५. ख-ग-च-ज-ण-यज्ञम् । ६. त-आगच्छतीति ।

शस्त्रैः शंसनीयं वृहस्पतिं वृहतो यज्ञस्य पतिं पालकतया स्वामिनं विप्रं मेधाविनं श्रोतारं
स्तोत्रशस्त्रादिमन्त्रवाक्यं शृण्वन्तम् अतिथिम् आतिथेयपूजार्हतया यदृच्छया प्राप्तं रघुप्यदम् ।
रघुर्लघुः स्यदो वेगो यस्येति क्षिप्रगन्तारम् । यद्वा स्यदशब्देन^१ अध्वा^२ लक्ष्यते । रघुस्यदः क्षिप्रगन्ता
इत्यर्थः । तम् एवंविधगुणयुक्तम्^३ अग्निम् अवसे अस्माकं रक्षणाय वहवामहे कुशिकगोत्रजा वयम्
आह्वयामः । किंच मनुषः मनुष्यस्य देवतातये यज्ञार्थं त्वामाह्वयामः ॥ शुभ्रम् । 'शुभ दीप्तौ' ।
अस्मात् 'स्फायितञ्जि' इत्यादिना कर्तरि रक् । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । मातरिश्वानम् ।
निर्माणहेतुत्वात् माता अन्तरिक्षम् । तत्र श्वसिति प्राणितीति मातरिश्वा अग्निः । 'श्वन्नुक्षन्' इत्यादिना
मातरिश्वच्छब्दस्य^४ कन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । उक्थ्यम् । उक्थेन स्तोत्रेण
स्तुत्यः । तत्र भवः इत्यर्थे 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'तिस्वरितम्^५' इति स्वरितः । देवतातये ।
देव एव देवतातिः । स्वार्थिकस्तातिल् । देवतातिशब्देन यज्ञो लक्ष्यते तत्संप्रदानकत्वाद्यज्ञस्य ।
लिस्वरः । रघुस्यदम् । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' इत्यस्मात् घञन्तः स्यदशब्दः । 'स्यदो जवे'
इति निपातनादनुनासिकलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यम् ॥

अश्वो न क्रन्दञ्जनिभिः समिध्यते वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे ।

स नो अग्निः सुवीर्यं स्वश्व्यं दधातु रत्नममृतेषु जागृविः ॥ ३ ॥

अश्वः । न । क्रन्दन् । जनिभिः । सम् । इध्यते । वैश्वानरः । कुशिकेभिः । युगेऽयुगे ।

सः । नः । अग्निः । सुऽवीर्यम् । सुऽअश्व्यम् । दधातु । रत्नम् । अमृतेषु । जागृविः ॥ ३ ॥

यः वैश्वानरः अग्निः कुशिकेभिः स्तोत्रं कुर्वाणैर्होत्रादिभिः युगेयुगे प्रतिदिनं समिध्यते
आज्याहुतिप्रक्षेपेण^१ सम्यक् दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । अश्वो न इति । यथा जातोऽश्वः^२ क्रन्दन्
हेषारवं कुर्वन् जनिभिः जनयित्रीभिः वडवाभिः स्तन्यप्रदानेन प्रतिदिनं सम्यक् पोष्यते तद्वत् ।
अमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु मध्ये जागृविः ज्वालयया जाग्रत् दीप्यमानः सः अग्निः सुवीर्यं
शोभनापत्ययुक्तं स्वश्व्यं शोभनाश्वादिपशुयुक्तं रत्नम् उत्तमं धनं नः अस्माकं दधातु विदधातु
प्रयच्छतु ॥ युगेयुगे । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम् । परस्यान्नेडितत्वात् अनुदात्तत्वे पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । स्वश्व्यम् । अश्वशब्दः कन्प्रत्ययान्तः आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यकारोपजनञ्छान्दसः । यद्वा । अश्वेषु साधवोऽश्व्याः । 'तत्र साधुः'
इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वोक्तस्वरः । दधातु । दधातेर्लोपि रूपम् ।
रत्नम् । 'रमु क्रीडायाम्' । 'रमेस्त च' इत्यधिकरणे नप्रत्ययस्तकारश्चान्तादेशः । रमन्तेऽस्मिन्निति
रत्नम् । 'नित्' इत्यनुवृत्तौ आद्युदात्तः । जागृविः । क्तिन्प्रत्ययान्तः । नित्वादाद्युदात्तः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-स्यदःशब्देन । २. त-तद्वान् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-एवंविधं युक्तम् ।

४. त-इत्यस्मात् । ५. ख-ग-ज-ण-भ-स-मातरिश्वच्छब्दात् न-ल-मातरिश्वच्छब्दः । ६. ख-ग-ज-ण-
न-भ-स-तिस्वरितः । ७. त-आज्याद्याहुतिः । ८. प-जात्यश्वः ।

प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्रयः शुभे संमिश्राः पृषतीरयुक्षत ।

बृहदुक्षो मरुतो विश्ववेदसः प्र वेपयन्ति पर्वतां अदाभ्याः ॥ ४ ॥

प्र । यन्तु । वाजाः । तविषीभिः । अग्रयः । शुभे । सम्मिश्राः । पृषतीः । अयुक्षत ।

बृहत्सुक्षः । मरुतः । विश्ववेदसः । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । अदाभ्याः ॥ ४ ॥

वाजाः वेगवन्तः अग्रयः प्र यन्तु जलमभिलक्ष्य^१ गच्छन्तु । गताश्च तेऽग्रयः तविषीभिः बलयुक्तैः^२ मरुद्भिः^३ शुभे जले संमिश्राः परस्परं^४ संगताः सन्तः पृषतीः बिन्दून् अयुक्षत अयुजन् । जले बिन्दून्कुर्वन् । यद्वा वाजाः वेगवन्तोऽग्रयस्तविषीभिर्बलयुक्तैर्मरुद्भिर्जलमनुलक्ष्य प्रयन्तु गच्छन्तु । ते च मरुतः शुभे जले संमिश्रा अग्निभिः संगताः सन्तः पृषतीश्चित्रवर्णा वाहन-रूपा वडवा अयुक्षत । रथे मेघभेदनार्थं^५ ता अयौक्षुः । रथारूढास्ते विश्ववेदसः प्राणिकृतकर्मा-भिज्ञानयुक्ताः अदाभ्याः केनाप्यतिरस्कार्याः मरुतः एवंविधा वायवः बृहदुक्षः प्रभूतसेक्तृन्^६ पर्वतान् मेघान् प्र वेपयन्ति । यथा प्रभूता वृष्टिर्भवति तथा मेघान् चालयन्ति ॥ तविषीभिः । 'तव गतौ' इति सौत्रो धातुः । अस्मात् 'तवेर्णिद्वा' इति टिप् च निच् च । तवन्ति संचरन्त्याकाशे इति तविषा वायवः । 'टिद्वाणञ्' इति डीप् । लिङ्गव्यत्ययः^७ । निवादाद्युदात्तः । पृषतीः । 'पृषु' सेचने^८ 'पृ पालनपूरणयोः' इति वा । अस्मात् वर्तमाने 'पृषद्-बृहन्महत्' इति निपातनादतिप्रत्ययः शतृवद्भवति । 'उगितश्च' इति डीप् । पर्वन्तीति पृषत्यः शीकराः । पृणन्ति पालयन्तीति पृषत्यो वडवाः । अयुक्षत । 'युजिर् योगे' इत्यस्य लुङि सिचि रूपम् । निघातः । बृहदुक्षः । 'उक्ष सेचने' इत्यस्मात्किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वेपयन्ति । 'दुवेष्ट कम्पने' । निघातः । पर्वतान् । 'पर्व पूरणे' इत्यस्मात् 'भृमृदृशि' इत्यादिना अतच् । पर्वति पूरयति भूमिमुदकेन इति पर्वतो मेघः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

अग्निश्रियो मरुतो विश्वकृष्टय आ त्वेषमुग्रमव ईमहे वयम् ।

ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्णिजः सिंहा न हेषकृतवः सुदानवः ॥ ५ ॥

अग्निऽश्रियः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । आ । त्वेषम् । उग्रम् । अवः । ईमहे । वयम् ।

ते । स्वानिनः । रुद्रियाः । वर्षऽनिर्णिजः । सिंहाः । न । हेषऽकृतवः । सुऽदानवः ॥ ५ ॥

अग्निश्रियः वैद्युतमग्निं श्रयन्तः विश्वकृष्टयः । विश्वस्य वृक्षादेः कृष्टिराकर्षणं नमनोन्नमनादि-लक्षणं कर्म येभ्यो भवति ते विश्वकृष्टयः । एवंविधा ये मरुतः विद्यन्ते तेषां च मरुतां त्वेषं दीप्तम् उग्रम् उद्गूणम् अवः रक्षणम् आ ईमहे कुशिका वयम् आ समन्तात् याचामहे । ते मरुतः

१. त-बलमभिलक्ष्य । २. ख-ग-च-ज-ण-म- 'बलयुक्तैः' नास्ति । ३. ख-प-फ-भ- 'मरुद्भिः' नास्ति । ४. ख-प-फ-भ- 'परस्परं' नास्ति । ५. त-मेघभेदनार्थम् । ६. त-प्रभूतं सेक्तृन् । ७. त-क-अत्र लिङ्गव्यत्ययः । ८. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-पृष सन्धाने, न-पृष संदधाने । ९. त-इत्यस्मात् ।

रुद्रियाः रुद्रपुत्राः^१ वर्षनिणिजः । निर्णिकृशब्दो रूपवाची ' निर्णिकृ वघ्रिः ' इति तन्नामसु पाठात् । वर्षणं रूपं स्वभावो येषां ते^२ वर्षनिणिजो वर्षकाः । ^३हेपकृतवः । हेपारवरस्य क्रतुः करणं येषां ते कृत-
हेपारवाः ^४सिंहा ^५न सिंहा इव ^६स्वानिनः शब्दवन्तः एवंविधास्ते मरुतः ^७सुदानवः सुष्ठु जलस्य^८
दातारो भवन्ति ॥ अग्निश्रियः । ' श्रिञ् सेवायाम् ' । ' वचिप्रच्छि^९ ' इत्यादिना क्तिप् संप्रसारणाभावो
धातोर्दीर्घश्च । जसि इयडादेशः । कृत्स्वरः । उग्रम् । गमू गतौ ' । उत्पूर्वः । ऋज्रेन्द्राग्र^{१०} ' इति
निपातनात् रप्रत्ययो मकारलोप उपसर्गस्यान्तलोपश्च । उद्गच्छतीयुग्रः । प्रत्ययस्वरः । ईमहे । ई कान्ति-
गत्यादिषु^{११} । व्यस्ययेनात्मनेपदम् । अदादिस्वाच्छपो लुक् । निघातः । स्वानिनः । स्वानो घञन्तः ।
तद्वन्तः । ' अत इनिठनौ ' इतीनिः । प्राययस्वरः^{१२} । रुद्रियाः । रुद्रशब्दाच्छान्दसो घः । तस्येयादेशः ।
प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ २६ ॥

व्रातैव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिर्ग्रेभामिं मरुतामोज ईमहे ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधसो गन्तारो यज्ञं विदथेषु धीराः ॥ ६ ॥

व्रातम्ऽव्रातम् । गणम्ऽगणम् । सुशस्तिभिः । अग्रे । भामिम् । मरुताम् । ओजः । ईमहे ।

पृषत्ऽअश्वासः । अनवभ्रराधसः । गन्तारः । यज्ञम् । विदथेषु । धीराः ॥ ६ ॥

कुशिका वयम् ^१अग्नेभामिं भासकं ^२मरुतामोजः तेजः ^३व्रातैव्रातं व्राते व्राते प्रतिसमूहं ^४गणंगणं
गणे गणे महति समूहे^५ क्रियमाणाभिः ^६सुशस्तिभिः । शोभनाः शस्तयः स्तुतयो यैर्मन्त्रैः क्रियन्ते
ते सुशस्तयः । तैर्मन्त्रैः ^७ईमहे तादृशं मारुतं तेजो याचामहे । ^८पृषदश्वासः । पृषदश्चित्रवर्णा अश्वा
येषां ते तादृशाः । ^९अनवभ्रराधसः । न विद्यतेऽवभ्रंशो यस्य तदनवभ्रम् । अनवभ्रं राधो धनं येषां
तेऽनवभ्रधनाः । संपूर्णधना इति यावत् । ^{१०}धीराः कर्माभिज्ञारते मरुतः ^{११}विदथेषु यज्ञेषु ^{१२}यज्ञं
यजनीयं हविः^{१३} अभिलक्ष्य ^{१४}गन्तारः गमनशीला भवन्ति ॥ गणंगणम् । ' गण संख्याने ' । पचाद्यच् ।
' नित्यवीप्सयोः ' इति द्विर्वचनम् । परस्याग्रेडितत्वादनुदात्तात्वे पूर्वपदस्वरः । सुशस्तिभिः ।
बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भामिम् । ' भा दीप्तौ ' । ' अतिरुत्सु ' इत्या-
दिना मन् । निस्वरः । ओजः । ' उब्ज आर्जवे ' । ' उब्जेर्बले बलोपश्च ' (उ. सू. ४. ६३१)
इत्यसुन् । तत्संनियोगेन बकारलोपः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । निस्वरः । ईमहे । ई कान्त्यादिषु ।
निघातः । अनवभ्रराधसः । अनवभ्रम् । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ^{१५} पूर्वपद-
स्वरः । गन्तारः । ताच्छीलिकस्तृन् । विदथेषु । ' विद ज्ञाने ' । ' रदिविदिभ्यां कित् ' इत्यथ-
प्रत्ययः । किरवाद्गुणः । विदन्त्यस्मिन्कर्मजातमध्वर्यादय इति विदथो यज्ञः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण न-भ-स-रुद्रपुत्राः मरुतः । २. प-ते हेपकृतवः । ३. ल-जनस्य । ४. त-
क्विचिप्रच्छि^९ । ५. त-गत्यादिषु । ६. ख-ग-च-न-ण-न-फ-भ-स- ' प्रत्ययस्वरः ' नारित । ७. त-प-
समूहे समूहे । ८. ग-च-ज-ण-यजनीयहविः । ९. त-दीप्तौ इत्यस्मात् । १०. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-स-
उत्तरबहुव्रीहौ ।

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं मे आसन् ।

अर्कस्त्रिधातु रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥ ७ ॥

अग्निः । अस्मि । जन्मना । जातवेदाः । घृतम् । मे । चक्षुः । अमृतम् । मे । आसन् ।

अर्कः । त्रिधातुः । रजसः । विमानः । अजस्रः । घर्मः । हविः । अस्मि । नाम ॥ ७ ॥

‘साक्षात्कृतपरतत्वरूपः* अग्निर्दृचेन स्वात्मनः सर्वात्मकत्वानुभवमाविष्करोति’ । हे कुशिकाः । भोक्तृभोग्यभावेन द्विविधं हीदं सर्वं जगत् । ‘एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः’ (बृ. उ. १. ४. ६) इति श्रुतेः । तत्र सकलभोक्तृवर्गरूपेणान्नादोऽग्निः । स च अग्निवाय्वादित्यभेदेन त्रेधा भूत्वा पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानधितिष्ठति । तदुक्तं वाजसनेयके—‘स त्रेधात्मानं व्यभजत । आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम्’ (बृ. उ. १. २. ३) इति^१ । तत्र^२ सः^३ अग्निः अहं^४ जन्मना एव^५ जातवेदाः^६ अस्मि । श्रवणमननादिसाधननिरपेक्षेण^७ स्वभावत एव साक्षात्कृतपरतत्त्वस्वरूपोऽस्मि । घृतं^८ मे^९ चक्षुः । यदेतत्^{१०} विश्वस्य विभासकं^{११} मम स्वभावभूतप्रकाशात्मकं चक्षुस्तद्घृतम् । इदानीमत्यन्तं दीप्तम् । यदेतत्^{१२} अमृतं कर्मफलं दिव्यादिव्यविविधविषयोपभोगात्मकं^{१३} तत्^{१४} मे मम^{१५} आसन् आस्ये वर्तते । सकलभोक्तृवर्गात्मना स्वयमेवावस्थानात् । एवं स्वात्मनः पृथिव्यधिष्ठातृरूपताम् अभिधाय^{१६} वाय्वात्मनान्तरिक्षाधिष्ठातृतामाह^{१७} । अर्कः जगत्स्रष्टा^{१८} प्राणः । ‘सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वम्’ (श. ब्रा. १०. ६. ५) इति श्रुतेः । स प्राणोऽहं^{१९} त्रिधातुः । त्रेधात्मानं विभज्य तत्र वाय्वात्मना^{२०} रजसः अन्तरिक्षस्य विमानः विमाता अधिष्ठाता अस्मि । तथादित्यरूपेण द्युलोकाधिष्ठातामाह^{२१} । अजस्रो घर्मः इति । अजस्रोऽनुपक्षीणो घर्मः प्रकाशात्मा^{२२} द्युलोकाधिष्ठाता आदित्योऽहमस्मि^{२३} । एवं भोक्तृरूपमात्मनोऽनुसंधाय भोग्यरूपतामपि^{२४} अनुसंधत्ते । यत्^{२५} हविः भोग्यं प्रसिद्धमस्ति तदप्यहमेव^{२६} अस्मि । यद्वा । अहमग्निरस्मि । देवानां हविष्प्रापणात् अङ्गनादिगुणयुक्तोऽस्मि । किञ्च जन्मना उत्पत्त्या जातवेदा जातप्रज्ञोऽस्मि^{२७} । उत्पत्तिक्षणे एव सर्वज्ञोऽहमस्मि । अथवा जातं सर्वं स्वात्मरूपतया वेत्तीति जातवेदाः । सर्वात्मक इत्यर्थः । ताकथमित्युच्यते । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्घृतं प्रसिद्धमस्ति तन्मे चक्षुःस्थानीयम् । यथा लोके चक्षुर्भासकं एवं घृतं मयि प्रक्षिप्तं ज्वालामुत्पादयन्मम भासकम् । अमृतं प्रभारूपं यदमृतमविनाशि ज्योतिर्मे ममासन् आस्ये वर्तते । त्रिधातुः प्राणापानव्यानात्मना त्रिधा वर्तमानोऽर्कोऽर्चनीयो यः^{२८} प्राणोऽस्ति सोऽपि अहमेवास्मि^{२९} । तथा च रजसोऽन्तरिक्षस्य विमानो विशेषेण माता परिच्छेत्ता वायुश्चाहमस्मि । किञ्च अजस्रो घर्मो नैरन्तर्येण संतापकारी सूर्यश्चाहमस्मि । किं बहुना आज्यपुरोडाशादिरूपं यदेतद्विरस्ति तदुपलक्षितं सर्वमप्यहमस्मि । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’

१. प-दृचेन साक्षात्कृतस्वात्मस्वरूपम् आविष्करोति । * त-‘तत्त्वस्वरूपः । २. न-इति च । ३. त-‘तत्र’ नास्ति । ४. त-‘साधननैरपेक्षेण; ल-‘साधननैरपेक्षेण । ५. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-चक्षुः-पदेन । ६. त-अवभासकम् । ७. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-‘भोगात्मकं चक्षुः । ८. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-‘अभिधाय ष्ठातृतामाह’ नास्ति । ९. त-जगतः स्रष्टा । १०. ख-प-फ-भ-स-वा स्वात्मना; ग-च-ज-ण-वा स्वात्मना । ११. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-‘द्युलोकाधि’ प्रकाशात्मा’ नास्ति । १२. त-ल-आदित्योऽप्यहमस्मि । १३. त-भोग्यरूपताम् । १४. त-जातज्ञानोऽस्मि । १५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘यः’ नास्ति । १६. त-अहमस्मि ।

(छा. उ. ३. १४. १) इति श्रुतेः । नामशब्दः प्रसिद्धौ । तदनेनाग्नेः सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन परब्रह्मत्व-
मुक्तं भवति ॥ चक्षुः । ' चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ' । ' उसिन् ' इत्यनुवृत्तौ ' चक्षेः शिच् ' इत्युसिन् ।
शिद्वद्भावात् लयाजादेशाभावः । निस्स्वरः । आसन् । आस्यशब्दस्य ' पठ्नोमास् ' इत्यादिना
आसनादेशः । ' सुपां सुलृक् ' इति सप्तम्या लृक् । विमानः । ' माङ् माने ' । ' कृत्यह्युटो बहुलम् '
इति कर्तरि ल्युट् । लिस्स्वरः । अजस्रः । ' जसु मोक्षणे ' । नञ्पूर्वः । ' नमिकस्मिपस्यजसकमहिंसदीपो
रः ' (पा. सू. ३. २. १६७) इति ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञ्पूर्वो जसिनैरन्तर्ये वर्तते । नञ्स्वरः ।
' जस ' उपक्षये ' वा ॥

त्रिभिः पवित्रैरपुपोद्धचर्कं हृदा मतिं ज्योतिरनु प्रजानन् ।

वर्षिष्ठं रत्नमकृत स्वधाभिरादिद्यावापृथिवी पर्यपश्यत् ॥ ८ ॥

त्रिभिः । पवित्रैः । अपुपोत् । हि । अर्कम् । हृदा । मतिम् । ज्योतिः । अनु । प्रजानन् ।
वर्षिष्ठम् । रत्नम् । अकृत । स्वधाभिः । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । परि । अपश्यत् ॥ ८ ॥

सर्वात्मकः अग्निः^१ हृदा अन्तःकरणवृत्त्या^२ मतिं मननीयं^३ ज्योतिः स्वप्रकाशरूपं परब्रह्मत्वं तेजः
अनु प्रजानन् श्रवणमननादिक्रमेण^४ प्रकर्षेण संशयविपर्यासभावनाबुद्धिनिरासेन स्वात्मरूपतया
जानानः सन् पवित्रैः पावनैः त्रिभिः अग्निवायुसूर्यैः^५ अर्कम् अर्चनीयं^६ स्वात्मानम् अपुपोद्धि तेभ्योऽपि
निर्मलतया पावनं परिचिच्छेद खलु । यथा दशापवित्रेण सोमं पावयति तद्वत् । एवं जानानोऽग्निः
वर्षिष्ठं स्वात्मानमुत्तमं^७ स्वधाभिः । स्वेन लोकान् दधातीति^८ स्वधा^९ । तैरग्निवायुसूर्यैः रत्नं रमणीयम्
अकृत अकार्षात् । आदित् अनन्तरमेवमात्मनि जाते^{१०} सति द्यावापृथिवी तत्र परिकल्पिते द्यावा-
पृथिव्यौ तदुपलक्षितं सर्वं जगत्^{११} पर्यपश्यत् । परितः सर्वतः स्वात्मतया^{१२} अदर्शत् । ' आत्मनि
विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ' इति श्रुतेः ॥ पवित्रैः । ' पूञ् पवने ' । अस्मात्^{१३} ' कर्तरि
चर्षिदेवतयोः ' (पा. सू. ३. २. १८६) इति देवतायामभिधेयायां कर्तरि इत्रप्रत्ययः । पुनन्तीति
पवित्रा अग्निवायुसूर्याः । प्रत्ययस्वरः । अपुपोत् । ' पूञ् पवने ' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य^{१४} रूपम् । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् अभ्यासस्य गुणाभावः । ' यद्धितुपरं छन्दसि ' (पा. सू. ८. १. ५६)
इति न निघातः । अर्कम् । ' अर्चं पूजायाम् ' । ' कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः ' इति कप्रत्ययः । हृदा ।
हृदयशब्दस्य ' पठ्नोमास् ' इत्यादिना हृदादेशः । मतिम् । ' मन ज्ञाने^{१५} ' । ' मन्त्रे वृषेषपच^{१६} '
इत्यादिना कर्मणि क्तिन् उदात्तः^{१७} । अकृत । करोतेलुङि सिच् । तस्य ' हस्वादङ्गात् ' इति लोपः ।
द्यावापृथिवी । ' देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. त-ल-जस् । २. त-अग्निः हिरण्यगर्भः । ३. स-मनननादिकर्मणा । ४. त-अर्चनीयं निरति-
शयानन्दलक्षणम् । ५. त-उत्तमं स्वात्मानम् । ६. त-दधातीति स्वधाः । ७. त-विज्ञाते । ८. ख-
ग-च-ज-ण-भ- ' सर्व ' नास्ति । ९. न-जगच्च । १०. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-प्राप्ततया । ११. त-इत्यस्मात् ।
१२. त-यङ्लुकि लङि । १३. त-ज्ञाने इत्यस्मात् । १४. त-उदात्त इत्युक्तत्वात् ।

शतधारमुत्समक्षीयमाणं विपश्चितं पितरं वक्त्वानाम् ।

मेळिं मदन्तं पित्रोरुपस्थे तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचम् ॥ ९ ॥

शतऽधारम् । उत्सम् । अक्षीयमाणम् । विपःऽचितम् । पितरम् । वक्त्वानाम् ।

मेळिम् । मदन्तम् । पित्रोः । उपऽस्थे । तम् । रोदसी इति । पिपृतम् । सत्यऽवाचम् ॥ ९ ॥

यस्मादुपाध्यायाद्विश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परं ब्रह्माज्ञासीत्तस्मिन्मुपाध्यायमनयर्चां स्तौति । हे
 १रोदसी द्यावापृथिव्यौ २शतधारम् अपरिमितजलधारायुक्तम् ३अक्षीयमाणं न कदापि ४विच्छिन्न-
 प्रवाहम् ५उत्सम् । लुप्तोपममेतत् ६ । उत्समिव सततप्रवाहोपेतं ७ स्रोत इवाविच्छिन्नवावसरणीसमेतं
 ८विपश्चितं मेधाविनं सकलशास्त्राभिज्ञं ९पितरं शिष्याणां विद्योपदेशेन पालकं १०वक्त्वानां वक्तव्यानां
 वेदवाक्यानां ११मेळिं मेलकं नानाशाखागतानां वाक्यानामेकस्मिन्नर्थे संकलय्य वक्तारं १२पित्रोः द्यावा-
 पृथिव्योः १३उपस्थे समीपे १४मदन्तं ज्ञानातिशयेन हृष्यन्तम् अत एव १५सत्यवाचम् अज्ञातार्थाभावात्पर-
 प्रतारणे च कारणाभावात् सत्यवादिनम् । १६तम् इममुपाध्यायं १७पिपृतम् अपेक्षितफलप्रदानेन संपूर्णं
 कुरुतम् । यद्वा पालयतम् ॥ उत्सम् । 'उन्दी क्लेदने' । अस्मात् 'उन्धमिगुधिकुषिभ्यः कित्' (उ.सू.
 ३. ३४८) इति सप्रत्ययः । कित्वाजकारलोपः । उन्तीत्युत्सः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । विपश्चितम् ।
 विशेषेण पातीति विपा वाक् । विपो वाचश्चिनोतीति क्पि । 'ह्रस्वस्य पिति०' इति तुक् । 'तत्पुरुषे
 कृति बहुलम्' इति बहुलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । वक्त्वानाम् । 'वच परिभाषणे' ।
 अस्मात् 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः' इति त्वन्प्रत्ययः । 'चोः कुः' इति कुत्वम् । निश्स्वरः ।
 मेळिम् । मिलिः १८संपर्कार्थो धातुः । अस्मादौणादिक इप्रत्ययः । रोदसी । आमन्त्रितत्वाज्जिघातः । पिपृतम् ।
 'पृ पालनपूरणयोः' । छान्दसो जुहोत्यादिः । 'अतिपिपृत्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः ॥ २७ ॥

'प्र वो वाजाः' इति पञ्चदशर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र वः पञ्चोना गायत्रं
 त्वृतन्या वाद्या' इति । विश्वामित्र ऋषिः । गायत्री छन्दः । अग्निदेवता । आद्या ऋतुदेवत्या वा ।
 प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । 'प्र वो वाजा उपसद्याय' (आश्व.
 श्रौ. ४. १३) इति । आभिप्लविकेपूकथ्येषु 'प्र वो वाजाः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—
 'प्र वो वाजा अभिद्यवोऽभि प्रयांसि वाहसा' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । सूक्तस्याद्या सामिधेनी ।
 सूत्रितं च—'प्र वो वाजा अभिद्यवोऽभि आ याहि वीतये' (आश्व. श्रौ. १. २) इति । सामिधेनीषु
 'समिध्यमानः' इत्येका । सूत्रितं च—'समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे' (आश्व.
 श्रौ. १. २) इति । आधाने तृतीयायामिष्टौ सामिधेनीष्विध्यमानेद्ववत्योर्मध्ये 'पृथुपाजाः' इति
 द्वे धाव्ये । सूत्रितं च—'प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । एव-
 मन्यत्रापि यत्र यत्र सप्तदश^१ सामिधेन्यस्तत्र तत्रैते धाव्ये इति द्रष्टव्यम् । विषुवत्येकविंशतिः
 सामिधेन्यः । तत्र 'पृथुपाजा अमर्त्यः' इति षडृचो धाव्याः । 'पृथुपाजा अमर्त्य इति षट् धाव्याः
 सामिधेनीनाम्' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति सूत्रितम् । महाव्रतेऽपि पञ्चविंशतिसंख्याकाः

१. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-कापि । २. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-ल-स—'लुप्तोपममेतत्' नास्ति ।

३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स—शतप्रवाहोपेतम् । ४. त-अलुक् । ५. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-मिलः । ६. ख-ग-
 ज-ण-फ-भ-सप्तदशधा ।

सामिधेन्यः । तत्राप्येताः पट्टचो द्रष्टव्याः । अग्नीषोमप्रणयने ' होता देवो अमर्त्यः ' इति वृचः । सूत्रितं च—' होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादुप त्वाग्ने दिवेदिवे ' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति । ' ईळेन्यो नमस्यस्तिरः ' इति तिस्रः सामिधेन्यः । सूत्रितं च—' ईळेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे ' (आश्व. श्रौ. १. २) इति ॥

प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्मन्तो घृताच्या । देवाज्जिगाति सुम्रयुः ॥ १ ॥

प्र । वः । वाजाः । अभिऽद्यवः । हविष्मन्तः । घृताच्या । देवान् । जिगाति । सुम्रयुः ॥ १ ॥

ह ऋतवः ^१वाजाः । वजन्ति गच्छन्तीति वाजा मासाः । ^२अभिद्यवः । अभितो द्यवो दिवसा येष्वित्यभिद्यवोऽर्धमासाश्च । ^३हविष्मन्तः हविर्भाजो देवाः । ^४घृताच्या । घृतमञ्जतीति^२ घृताची गौः । तथा च तैत्तिरीयकं—' देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची ' (तै. सं. २. ५. ७. ४) इति । यद्वा हविष्मन्तो हविषः क्षीरादेः प्रदातारः पशवो घृताच्या । घृतमञ्जति प्राप्नोतीति घृताची सुक् । तथा च वाजसनेयकं—' पशवो हविष्मन्तः सुग्घृताची ' इति । तथा घृताच्या सहिता हविष्मन्तो देवाः पशवश्च मासाश्चाधमासाश्चेति सर्वे ^५वः युष्माकं यजनार्थं प्रभवन्ति । तेषु वाजादिषु प्रभवत्सु सत्सु ^६सुम्रयुः सुखमात्मन इच्छन् यजमानः ^७देवाज्जिगाति यज्ञद्वारा देवान् प्राप्नोति । उक्तार्थे तैत्तिरीय-ब्राह्मणं—' प्र वो वाजा इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्धमासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची यज्ञो देवाज्जिगाति यजमानः सुम्रयुः ' (तै. सं. २. ५. ७. ४) इति ॥ अभिद्यवः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरः । घृताच्या । ' घृ क्षरणदीहयोः ' । अस्मात्^३ ' अजिघृषिभ्यः क्तः ' (उ. सू. ३. ३६९) इति कर्मणि क्तः । घृतमाज्यमञ्जतीति ' ऋत्विग्दधृक् ' इत्यादिना किन् । ' अनदिताम् ' इत्युपधा-लोपः । ' अञ्जतेऽपसंख्यानम् ' इति ङीप् । ' चौ ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । जिगाति^४ । गातिः गत्यर्थः^५ । छान्दसो जुहोत्यादिः । निघातः । सुम्रयुः । सुम्रं सुखमात्मन इच्छन्ति^६ ' सुप आत्मनः क्यच् ' । ' कयाच्छन्दसि ' इत्युः^७ । प्रत्ययस्वरः ॥

ईळे अग्निं विपश्चितं गिरा यज्ञस्य सार्धनम् । श्रुष्टीवानं धितावानम् ॥ २ ॥

ईळे । अग्निम् । विपःऽचितम् । गिरा । यज्ञस्य । सार्धनम् । श्रुष्टीऽवानम् । धितऽवानम् ॥ २ ॥

^१विपश्चितं मेधाविनं ^२यज्ञस्य ^३सार्धनं यज्ञस्य निर्वाहकं ^४श्रुष्टीवानं सुखवन्तं यद्वा वेगवन्तं ^५धितावानम् । वानं^६ वननीयं धनं धितं निहितं यस्य तं निहितधनम् । तमिमम् ^७अग्निं ^८गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा ^९ईळे विश्वामित्रोऽहं स्तौमि ॥ ईळे । ' ईड स्तुतौ ' । श्रुष्टीवानम् । ' वन षण् संभक्तौ ' इत्यस्माद्विच् । श्रुष्टी वनतीति श्रुष्टीवा । कृदुत्तरपदस्वरः । धितावानम् । दधातिः निष्ठायां धिरादेशश्छान्दसः । ' वन संभक्तौ ' । कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ ' निष्ठा ' इति धितशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. न-प-भ-वजन्ति । २. त-न-ल-घृतमञ्जति जा(क्षा)रयतीति । ३. त-इत्यस्मात् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-जिगातिर्गत्यर्थः । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-इच्छन्तीति । ६. त-इत्युप्रत्ययः । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-वानं नास्ति । ८. त-षण् नास्ति ।

अग्ने॑ श॒केम॑ ते व॒यं यम॑ दे॒वस्य॑ वा॒जिनः॑ । अति॑ द्वे॒षांसि॑ तरेम ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । श॒केम॑ । ते । व॒यम् । यम॑म् । दे॒वस्य॑ । वा॒जिनः॑ । अति॑ । द्वे॒षांसि॑ । तरेम॑ ॥ ३ ॥

हे १अग्ने १वाजिनः संभृतहविष्काः १वयं १देवस्य द्योतमानस्य १ते तव १यमं यमनम् आ यज्ञसमाप्तेः अत्रावस्थानं कर्तुं १शकेम शक्यास्मः १वाजिनो वेगवतो देवस्य इति वा योजनीयम् । ततः कारणात् १द्वेषांसि अस्मदीयानि पापानि १अति १तरेम पापेभ्य उत्तीर्णा भवेम ॥ शकेम १ ' शक्नु शक्तौ ' इत्यस्य १आशीर्लिङि ' लिङ्याशिष्यङ् ' इत्यङ्प्रत्ययः । ' किदाक्षिपि ' इति यासुद् । सलोपेयादेशयलोपगुणसलोपाः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादिनिघातः । उदात्त-निवृत्तिस्वरः । यमम् । ' यम उपरमे ' इत्यस्मान्नावे घञ् । ' यम उपरमे ' इति निपातनात् वृद्धय-भावः २ । जित्स्वरः । तरेम । ' तृ प्लवनतरणयोः ' । प्रार्थने लिङि रूपम् । निघातः ॥

स॒मि॒ध्यमा॑नो अ॒ध्वरे॑ऽग्निः पा॒वक॑ ई॒ड्यः॑ । शो॒चि॒ष्कै॑श्च॒स्तमी॑महे ॥ ४ ॥

स॒म॒ऽइ॒ध्यमा॑नः । अ॒ध्व॒रे । अ॒ग्निः । पा॒व॒कः । ई॒ड्यः॑ । शो॒चिः॑ऽकै॑शः । तम् । ई॒म॒हे ॥ ४ ॥

यः १अग्निः १अध्वरे यज्ञे १समिध्यमानः घृताज्याहुतिभिः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः अत एव १शोचिष्कैः १ज्वालाकैः १पावकः शोधकः १ईड्यः स्तोतृभिः प्रशस्यो भवति १तम् इममभिमत-फलार्थम् १ईमहे वयं याचामहे ॥ ईड्यः । ' ईड स्तुतौ ' इत्यस्माण्यत् । अस्य १ ' तिस्वरितम् १ ' इति स्वरितत्वे प्राप्ते ' ईडवन्द० ' इत्यादिना आद्युदात्तत्वम् । ईमहे । ई कान्त्यादिषु । अयं १ धातु-रत्र याच्यार्थः । निघातः ॥

पृ॒थु॒पाजा॑ अम॑र्त्यो घृ॒तनि॑र्णिक्स्वा॒हुतः॑ । अ॒ग्निर्य॑ज्ञस्य॑ ह॒व्य॒वाट् ॥ ५ ॥

पृ॒थु॒ऽपाजाः॑ । अम॑र्त्यः । घृ॒तऽनि॑र्णिक् । सु॒ऽआ॒हुतः॑ । अ॒ग्निः । य॒ज्ञस्य॑ । ह॒व्य॒ऽवाट् ॥ ५ ॥

१पृथुपाजाः प्रभूततेजोरूपः १अमर्त्यः मरणधर्मरहितः १घृतनिर्णिक् । घृतस्य विलयनद्वारा शोधनं येनेति घृतनिर्णिक् । १स्वाहुतः सुष्ठु होत्रादिभिः सम्यगिष्टः । एवंभूतः १अग्निर्यज्ञस्य ज्योति-ष्टोमादेः १हव्यवाट् हव्यानां वोढा भवति ॥ पृथुपाजाः । कृदुत्तरपदस्वरः । स्वाहुतः । जुहोतेः कर्मणि क्तः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यवाट् । ' वहश्च ' इति णिवः ॥ ॥ २८ ॥

तं स॒बाधो॑ य॒तस्रु॑च इ॒त्था धि॒या य॒ज्ञव॑न्तः । आ च॑क्रु॒रग्नि॑मू॒तये॑ ॥ ६ ॥

तम् । स॒ऽबाधः॑ । य॒तऽस्रु॑चः । इ॒त्था । धि॒या । य॒ज्ञऽव॑न्तः । आ । च॒क्रुः । अ॒ग्निम् । ऊ॒तये॑ ॥ ६ ॥

१. त- ' द्योतमानस्य ' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-शक्तास्म । ३. त-इत्यस्मात् । ४. ल-ह्रस्वभावः । ५. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-दीप्तज्वालः । ६. त-तस्य । ७. ख-ग-ज-ण-त-भ-स-तिस्वरितः । ८. त-इत्ययम् ।

वसबाधः । रक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणेन तद्विषयबाधा सह वर्तन्ते इति सबाधः । वयज्ञवन्तः यजनीय-
हविर्युक्ताः वयतस्वुचः । यताः संयताः सुचो जुह्वाद्याः यैस्ते यतस्वुचः ऋत्विजः । इत्था
इत्थमनेन प्रकारेण क्रियमाणया वधिया स्तुत्या वतम् एवंभूतम् अग्निमृतये राक्षसबाधात्^१ रक्षणाय
वा अभिमुखं चक्रुः कुर्वन्ति ॥ सबाधः । ' बाध् विलोडने ' इत्यस्मात् क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ।
इत्था । इदंशब्दात् प्रकारार्थे इदमस्थमुः । तस्य ' सुपां सुलुक् ' इति डादेशः । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणान्तोदात्तः । चक्रुः । ' डुकृञ् करणे ' इत्यस्य लिट्गुप्ति यणादेशे कृते तस्य ' द्विर्वचनेऽचि '
इति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम् । निघातः ॥

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया । विदथानि प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

होता । देवः । अमर्त्यः । पुरस्तात् । एति । मायया । विदथानि । प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

वहोता होमनिष्पादकः वमर्त्यः मरणधर्मरहितः देवो द्योतमानः विदथानि वेदितव्यानि
कर्माणि प्रचोदयन् प्रकर्षेण प्रेरयन् सोऽग्निः मायया कर्मविषयाभिज्ञानेन^२ युक्तः सन् पुरस्तात्
कर्मप्रारंभकाले एव एति अस्मानागच्छति^३ ॥ मायया । ' माङ् माने शब्दे च ' इत्यस्मात्
' माच्छासतिसूभ्यो यः ' इति कर्तरि कर्मणि वा यप्रत्ययः । मिमीते जानीते कर्म मीयतेऽनयेति
वा माया कर्मविषयज्ञानम् । प्रत्ययस्वरः । विदथानि । ' विद ज्ञाने ' इत्यस्मात् ' रुदिचिदिभ्यां कित् '
(उ. सू. ३. ३९५) इति कर्मणि अथप्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र नीयते । विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥ ८ ॥

वाजी । वाजेषु । धीयते । अध्वरेषु । प्र । नीयते । विप्रः । यज्ञस्य । साधनः ॥ ८ ॥

वाजी बलवानग्निः वाजेषु युद्धेषु धीयते देवैः शत्रुहननार्थं^४ निधीयते । किंच अध्वरेषु
अग्निहोत्रादिषु प्र नीयते अध्वर्यादिभिः प्रकर्षेण आहवनीयादिस्थानेषु प्रक्षिप्यते । अत एव
विप्रः मेधावी सन्नग्निः यज्ञस्य अग्निहोत्रादेः साधनः साधको भवति ॥ धीयते । दधातेः^५ कर्मणि
यक् । ' घुमास्थागापा ' इत्यादिना ईत्वम् । निघातः । नीयते^६ । ' णीञ् प्रापणे ' इत्यस्य^६ कर्मणि
यकि रूपम् । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य इति णत्वम् । साधनः । ' साध संसिद्धौ ' ।
नन्यादिस्वात्कर्तरि ल्युः । लिट्स्वरः ॥

धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे । दक्षस्य पितरं तना ॥ ९ ॥

धिया । चक्रे । वरेण्यः । भूतानाम् । गर्भम् । आ । दधे । दक्षस्य । पितरम् । तना ॥ ९ ॥

योऽग्निः धिया आधानपवमानेष्टिरूपेण कर्मणा चक्रे आहवनीयरूपतया कृतोऽभूत् अत एव
वरेण्यः सर्वैर्यजमानैः कर्माङ्गत्वेन वरणीयः यश्चाग्निः भूतानां स्थावरजङ्गमात्मकानां भूतजातानामन्तः

१. त-ल-राक्षसबाधात् । २. ख-प-फ-भ-विषयाभिज्ञानेन । ३. त-अस्मानागच्छति । एति ।
इण् गतौ । ४. त-ल-शत्रुहननार्थं । ५. त-ल-डुधाञ् धारणपोषणयोः इत्यस्मात् । ६. ख-ग-च-न-भ-
स- नीयते इत्यस्य ' नास्ति; ज-ण-णीयते । णीञ् प्रापणे ।

१गर्भं स्वात्मानमेव गर्भरूपतया १आ १दधे सर्वत्र दधार १पितरं सर्वस्य जगतः पालकं तमिममग्निं
१दक्षस्य दक्षप्रजापतेः १तना तनया वेदिरूपा भूमिर्दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थं धारयति ।
भूमेर्दक्षदुहितृत्वे १मन्त्रवर्णः—‘ अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव ’ (ऋ. सं. १०. ७२. ५)
इति ॥ चक्रे । करोतेः कर्मणि लिटि रूपम् । गर्भम् । ‘ गृ निगरणे ’ इत्यस्मात् ‘ अतिगृभ्यां भन् ’ इति
भन् । गिरति गीर्यते वा गर्भः । निच्वादाद्युदात्तः । दधे । दधादेर्लिटि रूपम् । पितरम् । ‘ पा
रक्षणे ’ । ‘ नप्तृनेष्टृ ’ इत्यादिना तृजन्तत्वेन निपातनादिवम् । पाति पालयतीति पिता पालकः ।
चिस्वरः । तना । यलोपश्छान्दसः ॥

नि त्वा दधे वरेण्यं दक्षस्येळा सहस्कृत । अग्ने सुदीतिमुशिजम् ॥ १० ॥

नि । त्वा । दधे । वरेण्यम् । दक्षस्य । इळा । सहःस्कृत । अग्ने । सुदीतिम् । उशिजम् ॥ १० ॥

उक्तार्थः १ अनयर्चा विव्रियते । १सहस्कृत मथनाख्येन बलेन निष्पन्न हे १अग्ने १सुदीतिं शोभन-
दीप्तियुक्तम् १उशिजं पुरोडाशादिहविः कामयमानम् । यद्वा कर्मार्थिभिः कामयमानम् । अत एव १वरेण्यं
तैर्वरेणीयं १त्वा एवंविधं त्वां १दक्षस्य दुहिता १इळा वेद्यादिलक्षणा भूमिः १नि १दधे अग्निहोत्रादि-
कर्मसमृद्धयर्थं १नितरां दधार ॥ इळा । ‘ ईड स्तुतौ ’ । ‘ पुंसि संज्ञायाम् ’ इत्यत्र प्रायिकवचनात्
स्वयर्थेऽरि १घप्रत्ययः । इस्वश्छान्दसः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् अगुणः ५ । ईड्यन्ते स्तूयन्तेऽस्यां
यजमानैर्देवा इतीळा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । प्रत्ययस्वरः । उशिजम् । ‘ वश कान्तौ ’
इत्यस्मात् ‘ वशः ६ किञ्च ’ इतीजिप्रत्ययः । कित्वात्संप्रसारणम् । वष्टि हविः कामयते उश्यते
काम्यते कर्मार्थिभिः इति वा उशिक् अग्निः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ २९ ॥

अग्निं यन्तुरमसुरमृतस्य योगे वनुषः । विप्रा वाजैः समिन्धते ॥ ११ ॥

अग्निम् । यन्तुरम् । अप्सुरम् । ऋतस्य । योगे । वनुषः । विप्राः । वाजैः । सम् । इन्धते ॥ ११ ॥

१वनुषः कर्मसिद्धयर्थं संभजमानाः १विप्राः मेधाविनोऽध्वर्यादयः १यन्तुरं सर्वस्य नियन्तारम् ।
यद्वा क्षिप्रं गन्तारम् । १असुरम् अपां प्रेरकं तमिमम् १अग्निम् १ऋतस्य सत्यभूतस्य ज्योतिष्टोमादेः
१योगे प्रयोगार्थं १वाजैः हविलक्ष्णैरन्नैः १समिन्धते सम्यग्दीपयन्ति ॥ यन्तुरम् । वर्णव्यत्ययः ।
यन्तारमित्यर्थः । असुरम् । ‘ तुर त्वरणे ’ । अपस्तुतोर्ति त्वरयतीति क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ।
योगे । ‘ युजिर् योगे ’ । भावे घञ् । ‘ चजोः कुधिण्यतोः ’ इति कृत्वम् । जिस्वरः । वनुषः ।
‘ वन षग संशक्तौ ’ । ‘ जनेऽसिः ’ इत्यधिकारे बहुलवचनादस्मादपि उसिः ७ । प्रत्ययस्वरः । इन्धते ।
‘ जिहन्धी दीप्तौ ’ । निघातः ॥

ऊर्जो नपातमध्वरे दीदिवांसमुप धवि । अग्निमीळे कविक्रतुम् ॥ १२ ॥

ऊर्जः । नपातम् । अध्वरे । दीदिऽवांसम् । उप । धवि । अग्निम् । ईळे । कविऽक्रतुम् ॥ १२ ॥

१ ख-ग- -ज-ण- -न-भ-स-°दुहितृत्वेन । २. त-उक्तोऽर्थः । ३. त-प-फ-°सिद्धयर्थम् । ४. ख-
ग-च-ज-ण-न-भ-स्वार्थेऽपि । ५. त-अगुणः । यद्वा घञर्थे कविधानमिति अधिकरणे कः । ६. ख-ग-च-
ज-ण-भ-वशोः । ७. त-उसिप्रत्ययः ।

‘ऊर्जो’ नपातं हविलक्षणेः अन्नैः’ समिध्यमानत्वेनान्नस्य पुत्रम् । यद्वान्नस्य चतुर्थम् । यथाज्ञात्^१ आहुतिराहुतेरादित्य आदित्यादग्निरिति । ‘उप’ अवि अन्तरिक्षस्य समीपे ‘दीदिवांसम्’ अतिशयेन दीप्यमानं ‘कविक्रतुम्’ । कवयो मेधाविनोऽध्वर्यादयो मथनेन क्रतवः कर्तारो यस्येति । अध्वर्यादिभिः निष्पाद्यमानं तमिमम् ‘अग्निम्’ ‘अध्वरे’ अस्मिन्यज्ञे ‘ईळे’ स्तुतिलक्षणाभिर्गीभिर्हं स्तौमि ॥ ऊर्जः । ‘ऊर्जं बले’ इत्यस्मात् ‘भ्राजभास’ इत्यादिना ताच्छीलिकः क्तिप्^२ । ऊर्जयति शरीरमित्यूर्कं अन्नम् । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवि । ‘द्युत दीप्तौ’ इत्यस्मात् औणादिको डुन्प्रत्ययः^३ । द्योतते किरणसंबन्धादिति द्युः अन्तरिक्षम् । नित्स्वरः^४ । ईळे^५ । लटि रूपम् ॥

ईलेन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषा ॥ १३ ॥

ईलेन्यः । नमस्यः । तिरः । तमांसि । दर्शतः । सम् । अग्निः । इध्यते । वृषा ॥ १३ ॥

‘ईलेन्यः’ स्तोत्रभिरीड्यः अत एव ‘नमस्यः’ सर्वैर्नमस्कार्यः ‘तमांसि’ ‘तिरः’ ध्वान्तानि स्वप्नभाभिस्तिरस्कुर्वन् ‘दर्शतः’ कमनीयतया सर्वैर्दर्शनीयः । तादृशः ‘अग्निः’ ‘वृषा’ यजमानस्य कामानां वर्पिता ‘सम्’ ‘इध्यते’ आहुतिप्रक्षेपेण^६ प्रज्वाल्यते । उक्तार्थे वाजसनेयकम्—‘ईलेन्यो ह्येष नमस्यो ह्येष तिरस्तमांसि ददशो समिद्धः’ इति ॥ ईलेन्यः । ‘ईड स्तुतौ’ । ‘कृत्यार्थे’ तर्विकेन्यत्वनः’ इति केन्यः^७ । प्रत्ययस्वरः । नमस्यः । नमस्यतेः ‘अचो यत्’ इति यत् । अतोलोपयलोपौ । ‘तिस्वरितः’^८ इति स्वरितः । दर्शतः । ‘दशिर्’ प्रक्षेपे । अस्मात्^९ ‘भृमृ-दशिः’ इत्यादिना कर्मणि अतच्प्रत्ययः । चित्स्वरः । वृषा । ‘वृषु’^{१०} ‘सेवने’ इत्यस्मात् ‘कनिन्यु-वृषि’^{११} इत्यादिना कनिन् । कित्त्वाद्गुणः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

वृषो अग्निः समिध्यतेऽश्वो न देववाहनः । तं हविष्मन्त ईळते ॥ १४ ॥

वृषो इति । अग्निः । सम् । इध्यते । अश्वः । न । देववाहनः । तम् । हविष्मन्तः । ईळते ॥ १४ ॥

‘वृषो’ वृषेव^{१२} कामानां वर्पिता ‘देववाहनः’^{१३} । देवान् हवींषि वाहयति प्रापयतीति देववाहनः* । तत्र दृष्टान्तः । ‘अश्वो’ ‘न’ इति । यथाश्वो राजानं वाहयति स्वपुरं प्रापयतीति । वाहनमश्वः । तद्वत्^{१४} वाहनभूतो यः ‘अग्निः’ ‘समिध्यते’ आज्याहुतिप्रदानेन^{१५} सम्यक् दीप्यते ‘तं’ तादृशमग्निं ‘हविष्मन्तः’

१. ख-ग-च-जण-न-भ-‘अन्नैः’ नास्ति । २. च-न-फ-यदन्नात् ; ज-ण-अन्नात् । ३. त-क्तिप्रत्ययः । ४. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-डुन्प्रत्ययः ; च-डुन्प्रत्ययः । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-जित्स्वरः । ६. त-ल-ईळे । ईड स्तुतौ इत्यस्य । ७. ज-ण-आज्याहुति° । ८. त-केन्यप्रत्ययः । ९. ग-च-न-भ-स-तित्स्वरः । १०. त-इत्यस्मात् । ११. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-वृषी ; ल-वृषा ; स-वृषा । १२. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘वृषेव’ नास्ति । १३. ख-ग-च-ज-ण-फ-अश्वो न अश्व इव देववाहनः देवान् (ज-ण-देवानां) हवींषि वाहनमत्वः (ज-ण-वाहनः) तद्वतो ; भ-देववाहनः देवानां हवींषि वाहनमत्वः तद्वतो ; स-देववाहनः देवान् मत्वः तद्वतो । * ल-लब्ध्वा वहनमिवाश्वः तद्वत् यद्वद्वाहनभूतो योऽग्निः समिध्येत आहुतिप्रदानेन सम्यग्दीप्यते तेन । १४. त-न-ल-स-आहुति° ।

संभृतहविष्का यजमानाः १ ईळते कर्मसिद्धयर्थं स्तुवन्ति ॥ वृषा उ । गुणः । उन्नमवलम्ब्य प्रगृह्यसंज्ञा । देववाहनः । ' वह प्रापणे ' इत्यस्माण्यन्ताकर्तरि ल्युः । लिस्वरः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः १ ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन्वृषणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं बृहत् ॥ १५ ॥

वृषणम् । त्वा । वयम् । वृषन् । वृषणः । सम् । इधीमहि । अग्ने । दीद्यतम् । बृहत् ॥ १५ ॥

१ वृषन् कामानां वर्धितर्हे १ अग्ने १ वृषणः वृषाणः २ घृताज्याहुतीनां ३ सेक्ताः १ वयं १ वृषणम् आहुति-
द्वारा ४ उदकस्य सेक्ताः । तथा ५ च ५ स्मृतिः—' अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदि-
त्याज्यायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ' (मनु. ३. ७६) इति । १ दीद्यतं दीप्यमानं १ वृहत् अत एव महान्तं
१ त्वा १ त्वाम् १ अग्निं १ समिधीमहि सम्यग्दीपयामः ॥ इधीमहि । ' जिहन्धी दीप्तौ ' इत्यस्य प्रार्थने लिङ्गि
नकारलोपश्छान्दसः । निघातः । दीद्यतम् । दीदेति ७ दीप्तिकर्मा । तस्य शतरि रूपम् । ' अभ्यस्ता-
नामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३० ॥

' अग्ने जुषस्व ' इति षडृचं षोडश सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका—' अग्ने जुषस्व
पद् तृतीयाद्युष्णिक्त्रिष्टुब्जगायः ' इति । पूर्वसूक्ते ' गायत्रं तु ' इत्युक्तत्वादेतदपि गायत्रम् । तृतीया
तूष्णिक् चतुर्थी त्रिष्टुप् पञ्चमी जगती । ' अग्ने जुषस्व ' इति सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतः प्रातःसव-
नीयानुवाक्या । सूत्रितं च—' अथ स्विष्टकृतोऽग्ने जुषस्व नो हविः ' (आश्व. श्रौ. ५. ४)
इति । अतिरात्रे आश्विनशस्त्रे परिहिते सति चमसगणैः सहाश्विनोर्द्विकपालः पुरोडाशः
सर्वहुतो होतव्यः । यदि पुरोडाशमवशेष्य स्विष्टकृतं कुर्युस्तस्य स्विष्टकृतः ' पुरोळा अग्ने ' इत्येषा
याज्या । ' यद्येतस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृता चरेयुः पुरोळा अग्ने पचतः ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति
सूत्रितम् । माध्यंदिने सवने सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतोऽनुवाक्या ' माध्यंदिने सवने ' इत्येषा ।
सूत्रितं च—' अग्ने जुषस्व नो हविर्माध्यंदिने सवने जातवेदः ' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ।
तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य स्विष्टकृतोऽनुवाक्या ' अग्ने तृतीये सवने ' इत्येषा । सूत्रितं च—
' अग्ने तृतीये सवने हि कानिष इत्यनुसवनमनुवाक्याः ' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति । आश्विनपुरो-
डाशस्य स्विष्टकृतो याज्या ' अग्ने वृधानः ' इत्येषा । सूत्रितं च—' अग्ने वृधान आहुतिमिति
संयाज्ये ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

अग्ने जुषस्व नो हविः पुरोळाशं जातवेदः । प्रातःसावे धियावसो ॥ १ ॥

अग्ने । जुषस्व । नः । हविः । पुरोळाशम् । जातवेदः ।

प्रातःसावे । धियावसो इति धियावसो ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । १ जातवेदः जातप्रज्ञ १ धियावसो । धिया स्तोत्रेण वसु धनं यस्माद्भवति
सोऽयं धियावसुः । तस्य संबुद्धिः । कर्मानुरूपधनप्रद हे १ अग्ने १ प्रातःसावे अग्निष्टोमे प्रातःसवने

१. त-ल-°पदस्वरः । ईळते । ईड स्तुतौ । २. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-ल- ' वृषाणः ' नास्ति ।
३. त-घृताज्याहुतीनाम् । ४. च-फ-वृष्टिद्वारा । ५. त-तदाद् । ६. त-न-स-इमम् ; ल-तमिमम् ।
७. च-फ-दीद्यतिः ।

‘नः’ अस्मत्संबन्धिः पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविः जुपस्व सेवस्व ॥ जुपस्व । ‘जुपी प्रीतिसेवनयोः’ इत्यस्मात् लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादिवादिनिघातः । प्रातःसावे । ‘पुञ् अभिपवे’ । सवनं सावः । भवे घञ् । ‘थाथघञ्क्ताजवित्रकाणाम्’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । धियावसो । विभक्त्यलोपश्छान्दसः । आमन्त्रितत्वान्निघातः ३ ॥

पुरोळा अग्ने पचतस्तुभ्यं वा वा परिष्कृतः । तं जुपस्व यविष्ठय ॥ २ ॥

पुरोळाः । अग्ने । पचतः । तुभ्यम् । वा । घ । परिष्कृतः । तम् । जुपस्व । यविष्ठय ॥ २ ॥

यविष्ठय युवतम हे अग्ने यः पुरोळाः । पुरोडाशन्तेऽध्वर्वादयः ४ एनमिति ५ पुरोडाः ६ पुरोडाशः । पचतः कपालयोः पकोऽस्ति । स च तुभ्यं १ त्वदर्थं २ परिष्कृतः ३ वा ४ घ ५ पर्यग्निकरणादिभिरलंकृतः खलु । तम् इमं पुरोडाशं जुपस्व सेवस्व ॥ पुरोळाः । ‘दाश्च दाने’ इत्यस्मात् पुरस्पूर्वात् ‘मन्त्रे श्वेतवहोव्यशस्पुरोडाशो ण्विन्’ (पा. सू. ३. २. ७१) इति कर्मणि ण्विनि कृते ‘श्वेतवहादीनां डस्पर्दस्य’ (पा. सू. ३. २. ७१. १) इति डस्प्रत्यये च कृते ‘अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च’ (पा. सू. ८. २. ६७) इति निपातनादकारस्य डस्त्वम् । पुरोडाशन्त एनमिति पुरोडाः पुरोडाशः । डकारस्य ळकारो बहुचसांप्रदायिकः । कृदुत्तरपदस्वरः ६ । पचतः । ‘जुपचप् पाके’ इत्यस्मात् ‘भृमृदशि’ इत्यादिना कर्मणि अतच्प्रत्ययः । पच्यतेऽसाविति पचतः पक्कः । चित्स्वरः । घा । ‘ऋचि तुनुघ’ इत्यादिना संहितायां दीर्घः । परिष्कृतः । ‘संपर्युपेभ्यः करोतौ भूपणे’ (पा. सू. ६. १. १३७) इति करोतेः सुडागमः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । यविष्ठय । यविष्ठ एव यविष्ठयः । ‘पादार्धाभ्यां च’ इत्यत्र चकारेण वस्वादीनां स्वार्थे यत्प्रत्ययस्योपादानात् यविष्ठेत्यत्र स्वार्थिको यत्प्रत्ययः (का. ५. ४. २५) । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

अग्ने वीहि पुरोळाशमाहुतं तिरोअह्वयम् । सहसः सूनुरस्यध्वरे हितः ॥ ३ ॥

अग्ने । वीहि । पुरोळाशम् । आऽहुतम् । तिरःऽअह्वयम् ।

सहसः । सूनुः । असि । अध्वरे । हितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने पुरोळाशमाहुतं तिरोअह्वयम् अहि तिरोहिते सति आहुतम् आ समन्तात् हुतं पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविः वीहि भक्षय । अध्वरे अस्मिन्यज्ञे सहसः सूनुः बलस्य पुत्रस्त्वं हितः असि आहवनीयादिस्थानेष्वस्माभिर्निहितोऽसि । तस्माद्वीहीति शेषः ॥ वीहि । वी कान्तिगत्यादिषु । लोटि रूपम् । हेरपित्वादन्तोदात्तत्वम् । आहुतम् । जुहोतेः कर्मणि क्ते ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तिरोअह्वयम् । अहि भवमह्वयम् । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । तिरोभूतमह्वयं यस्मिन् काले स तिरोअह्वयः । सत्रिकाल इत्यर्थः । ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया । ‘प्रकृत्यान्तःपादम्’ इत्येङः प्रकृतिभावः । बहुवीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

१. त-‘नः’ नास्ति । २. त-इत्यस्य । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ आमन्त्रितत्वान्निघातः’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ पुरोडाशन्तेऽध्वर्वादयः’ नास्ति । ५. न-भ-स-‘ एनमिति पुरोडाः’ नास्ति । ६. त-तुभ्यं वा घ त्वदर्थमेव खलु । ७. त-‘ वा घ ’ नास्ति । ८. ‘पदप्रकृतिस्वरः’ ।

माध्यंदिने सवने जातवेदः पुरोळाशमिह कवे जुषस्व ।

अग्रे यहस्य तव भागधेयं न प्र मिनन्ति विदथेषु धीराः ॥ ४ ॥

माध्यंदिने । सवने । जातवेदः । पुरोळाशम् । इह । कवे । जुषस्व ।

अग्रे । यहस्य । तव । भागधेयम् । न । प्र । मिनन्ति । विदथेषु । धीराः ॥ ४ ॥

‘कवे’ मेधाविन् हे ‘जातवेदः’ इह अस्मिन्^१ अग्निष्टोमाख्ये कर्मणि तत्र^२ च ‘माध्यंदिने मध्यं-
दिनसंबन्धिनि’ ‘सवने’ ‘पुरोडाशं माध्यंदिनसवनीयपुरोडाशं’ ‘जुषस्व सेवस्व । हे ‘अग्रे’ ‘विदथेषु’
यज्ञेषु ‘धीराः कर्मकुशला अध्वर्यादयः’ ‘यहस्य । यान्ति प्राप्नुवन्ति^३ देवा हवींष्यनेनेति यहो
महानग्निः । यहस्य महतः’ ‘तव’ ‘भागधेयं भागतया परिकल्पितमिमं पुरोडाशं’ ‘न’ ‘प्र’ ‘मिनन्ति न
हिसन्ति । किंतु तुभ्यं प्रयच्छन्ति । तं जुषस्वेति शेषः ॥ माध्यंदिने । मध्यंदिनस्येदमित्यर्थे उत्सादि-
त्वादञ् । जित्वादादिवृद्धिः । जित्वादेवाद्युदात्तत्वम् । यहस्य । ‘या प्रापणे’ इत्यस्मात् ‘शेव-
यहजिह्वं’ इति निपातनात्करणे वन्प्रत्ययः । हुगागमधातुह्रस्वौ । यान्त्यनेनेति यहोऽग्निः ।
‘यययेनान्तोदात्तः । भागधेयम् । भागशब्दात्स्वार्थे ‘भागरूपनामभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्यः’
(पा. सू. ५. ४. ३६. २) इति धेयः^४ । प्रत्ययस्वरः । मिनन्ति । ‘मिञ् हिंसायाम्’ इत्यस्य
क्रयादित्वात् आ । तस्मिन् ‘मीनातेर्निगमे’ इति ह्रस्वत्वम् । ‘हिनु मीना’ (पा. सू. ८. ४. १५)
इति णस्वं न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादिति ॥

अग्रे तृतीये सवने हि कानिषः पुरोळाशं सहसः सूनवाहुतम् ।

अथा देवेष्वध्वरं विपन्यया धा रत्नवन्तममृतेषु जागृविम् ॥ ५ ॥

अग्रे । तृतीये । सवने । हि । कानिषः । पुरोळाशम् । सहसः । सूनो इति । आहुतम् ।

अथ । देवेषु । अध्वरम् । विपन्यया । धाः । रत्नवन्तम् । अमृतेषु । जागृविम् ॥ ५ ॥

‘सहसः’ ‘सूनो बलस्य पुत्र हे’ ‘अग्रे त्वं’ ‘तृतीये’ ‘सवने’ ‘आहुतं हूयमानं’ ‘पुरोडाशं’
‘कानिषः कामयसे ।’ ‘अथ अनन्तरम्’ ‘अध्वरम् अविनाशिनं’ ‘रत्नवन्तम् । रत्नशब्देन स्वर्गादि-
लक्षणमुत्तमं फलमभिधीयते । तद्वन्तं फलप्रदं’ ‘जागृविं जागरणकारिणम् । प्रातः सोमो जागृवि-
र्भवति स्वप्ननिवारक इति । तमिमं सोमं’ ‘विपन्यया स्तुतिलक्षणया वाचा स्तुतस्त्वम्’ ‘अमृतेषु मरण-
धर्मरहितेषु’ ‘देवेषु इन्द्रादिषु’ ‘धाः धेहि ।’ ‘हि पूरणः । तृतीये । त्रिशब्दात्पूरणार्थे ‘त्रेः संप्रसारणम्’
(पा. सू. ५. २. ५५) इति तीयप्रत्ययः । तत्संनियोमेन संप्रसारणम् । ‘हलः’ इति दीर्घो न भवति ।
अणिति(? अणः इति; पा. सू. ६. ३. १११) तत्रानुवर्तनात् प्रत्ययस्वरः । कानिषः । कनी
कान्यादिषु । लेटि^५ ‘सिब्वहुलम्’ इति सिप् । तस्यार्धधातुकत्वादिडागमः । कान्तिरभिलापः ।

१. प-कवे मेधाविन् जातवेदः जातपज्ञ हे अग्रे इहास्मिन् । २. फ-अत्र । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-
भ-‘प्राप्नुवन्ति’ नास्ति । ४. त-धेयप्रत्ययः । ५. त-तत्फलप्रदम् । ६. त-इत्यस्य लेटि ।

अकारस्य आकारो व्यत्ययेन । हियोगादनिघातः । धातुस्वरः । विपन्यया । 'पन स्तुतौ' । भावे क्तिप् । विरनं यातीति कप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । धाः । दधातेः धातोः^१ छान्दसे लुङि रूपम् । पादा-
दित्वादनिघातः । जागृविम् । किन्प्रत्ययान्तो जागृविशब्दः । नित्स्वरः ॥

अग्ने वृधान आहुतिं पुरोळाशं जातवेदः । जुषस्व तिरोअह्वयम् ॥ ६ ॥

अग्ने । वृधानः । आऽहुतिम् । पुरोळाशम् । जातवेदः । जुषस्व । तिरःऽअह्वयम् ॥ ६ ॥

वृजातवेदः जातप्रज्ञ हे वृधानः आहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं तिरोअह्वयम् । अहिभवमह्वयं
दिवसकृत्यम् । तिरोभूतमह्वयं यस्मिन्काले स तिरोअह्वयो रात्रिकालः । तस्मिन्काले आहुतिः^२
पुरोडाशाख्यं हविः जुषस्व सेवस्व ॥ आहुतिम् । जुहोतेः कर्मणि क्तिन् । 'तादौ च निति कृत्यतौ'
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्^३ ॥ ३१ ॥

'अस्तीदम्' इति षोडशचं सप्तदशं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'अस्तीदं षोडशाद्या-
चतुर्थादशमीद्वादशयोऽनुष्टुभः पष्ठ्येकादश्युपान्त्ये च जगत्यः पञ्चम्यृष्विग्न्यो वा' इति । आद्या-
चतुर्थादशमीद्वादशयोऽनुष्टुभः पष्ठ्येकादश्युपान्त्ये च जगत्यः पष्ठ्येकादशी चतुर्दशी पञ्चदशी च जगत्यः ।
शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । पञ्चमी 'मन्थता नरः' इत्येषा ऋत्विग्देवताकाग्निदेवताका वा । शिष्टा
अग्निदेवताकाः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । वरुणप्रधासेषु अग्निप्रणयने 'इलायास्त्वा पदे' इत्येषा ।
सूत्रितं च—'इलायास्त्वा पदे वयमग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्यर्धेर्व आरमेत्' (आश्व. श्रौ. २. १७)
इति । तत्रैव अग्निप्रणयने^४ उत्तरवेद्यामग्नौ स्थापिते सति 'सीद होतः' इत्येषा । 'निहितेऽग्नौ सीद होतः
स्व उ लोके चिकित्वा' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति सूत्रितम् । अरण्यामग्निसमारोपणे 'अयं ते
योनिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'अयं ते योनिर्ऋत्विग इत्यरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत्पाणी वा' (आश्व.
श्रौ. ३. १०) इति ॥

अस्तीदमधिमन्थनमस्ति प्रजननं कृतम् ।

एतां विश्वपत्नीमा भरानि मन्थाम पूर्वथा ॥ १ ॥

अस्ति । इदम् । अधिऽमन्थनम् । अस्ति । प्रऽजननम् । कृतम् ।

एताम् । विश्वपत्नीम् । आ । भर । अग्निम् । मन्थाम । पूर्वऽथा ॥ १ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । इदम् अर्घ्यं यूपशकलम् अस्ति । अधिमन्थनम् । अरण्याः
उपरि निधेयं मन्थनसाधनभूतं^५ दण्डरज्ज्वादिकम् अस्ति । प्रजननम् अग्निजननसाधनभूतं^६ दर्भ-
पिञ्जूलं कृतं संपादितमस्ति । यद्वा प्रजननं मन्थनदण्डस्य विन्यासविशेषः । यस्मादेतानि
यूपशकलादीन्यग्निमन्थनसाधनान्याहृतानि सन्ति तस्मात् विश्वपत्नीं विशां प्रजानामग्निसाध्याग्नि-
होत्रद्वारा स्वर्गादिफलसंपादनेन पालयित्रीम् एताम् अरणीम् आ भर हे अध्वर्यो आहर ।

१. त—'धातोः' नास्ति । २. त—आहुतिमाहुतं पुरोडाशम् । ३. त—स्वरत्वम् । जुषस्व । जुषी
प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-अग्निप्रणयनेन । ५. त—सूत्रितं च । ६. ख-
ग-च-मथनसाधनभूतम् । ७. ख-फ-भ-अग्निज्वलनम् ।

तस्यामाहतायां ^१पूर्वथा यथा वयमाधानकालेऽग्निममग्नीम यथा वा पूर्वे महर्षयोऽग्निममन्यिषुः
तद्वद्वयमेनम् ^२अग्निम् अस्मिन्कर्मणि ^३मन्थाम । मन्थनेन निष्पन्नं करवाम ॥ अस्तीति ^४पदद्वयस्य
पादादिश्चादनिघातः । विश्पत्नीम् । पतिशब्दस्य 'विभाषा सपूर्वस्य' इति ङीप् नकारश्चान्तादेशः ।
'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर । 'हञ् हरणे' इत्यस्य लोटि 'हग्रहोर्भश्छ-
न्दसि' इति भकारः । मन्थाम । 'मन्थ विलोडने' । लोटि ^५रूपम् । निघातः । पूर्वथा । पूर्वशब्दात्
इदार्थे 'प्रत्यनपूर्वविशेषमाख्यालु छन्दसि' इति थाल्प्रत्ययः । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भेइव सुधितो गर्भिणीषु ।

दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्यैर्भिरग्निः ॥ २ ॥

अरण्योः । निऽहितः । जातऽवेदाः । गर्भेऽइव । सुऽधितः । गर्भिणीषु ।

दिवेऽदिवे । ईड्यः । जागृवत्ऽभिः । हविष्मत्ऽभिः । मनुष्यैभिः । अग्निः ॥ २ ॥

^१जातवेदाः सर्वविषयज्ञानवानयमग्निः ^२अरण्योर्निहितः । देवैर्यज्ञार्थं नितरां स्थापितोऽस्ति ।
अत्र ^३दृष्टान्तः । ^४गर्भेइव इति । यथा गर्भः ^५गर्भिणीषु स्त्रीषु ^६सुधितः सुष्ठु निहितो वर्तते तद्वत् ।
स तादृशः ^७अग्निः ^८हविष्मद्भिः संभृतहविकैरत एव ^९जागृवद्भिः कर्मणि जागरूकैः ^{१०}मनुष्यैभिः
मनुष्यैरस्माभिः ^{११}दिवेदिवे प्रायहमुत्पत्त्यर्थम् ^{१२}ईड्यः स्तुतिरूपाभिर्गीभिः स्तोतव्यः ॥ अरण्योः ।
'ऋ गतौ' । 'अतिसृष्टमि' इत्यादिना अनिः ^{१३}प्रत्ययस्वरः । निहितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां
'दधातेर्हिः' इति हिरादेशः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुधितः । दधातेः
कर्मणि निष्ठा । तस्मिन् 'सुधित वसुधित' इत्यादिना निपातनात् धिरादेशः ^{१४}दिवेदिवे । दिवु
क्रीडादौ । इगुपधलक्षणः कः । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । तस्यान्नेडितत्वादनुदात्तत्वे
पूर्वपदस्वरः । जागृवद्भिः । 'जागृ निद्राक्षये' इत्यस्य कसौ रूपम् । 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति
वक्तव्यम्' इति विकल्पितत्वात् द्विर्वचनाभावः । 'वसुसंसुध्वंस्वनडुहां दः' (पा. सू. ८. २. ७२)
इति वसोः सकारस्य दत्वम् । प्रत्ययस्वरः ॥

उत्तानायामव भरा चिकित्वान्तसद्यः प्रवीता वृषणं जजान ।

अरुषस्तूपो रुशदस्य पाज इळायास्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अव । भर । चिकित्वान् । सद्यः । प्रऽवीता । वृषणम् । जजान ।

अरुषऽस्तूपः । रुशत् । अस्य । पाजः । इळायाः । पुत्रः । वयुने । अजनिष्ट ॥ ३ ॥

^१चिकित्वान् ज्ञानवानध्वर्युस्त्वम् ^२उत्तानायाम् अधरारण्यामुत्तानशायायाम् उत्तरारणिम् ^३अव
^४भर अधोमुखां धारय । अनन्तरं सा अधरारणिः ^५सद्यः ^६प्रवीता तदानीमेव निष्किरेतस्का सती
^७वृषणं कामानां वर्षकमग्निं ^८जजान जनयतु । अथ ^९अस्य अग्नेः ^{१०}रुशत् तमो विनाशयत् ^{११}पाजः

१. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-अस्तीदमिति । २. त-इत्यस्य लोटि । ३. ल-स-तत्र । ४. त-अनिप्रत्ययः ।
५. त-धि इत्यादेशः ।

तेजोमात्रं^१ तत्राभूत्^२ । अनन्तरम्^३ अरुपस्तूपः आरोचमानतेजःसंघोपेतः^४ इळायास्पुत्रः उत्तरवेद्याः^५ उत्पन्नः^६ अग्निः^७ वयुने अरण्यां योनिस्थाने^८ अजनिष्ट अजनि ॥ जजान । ‘जन जनने’ । लोडर्थे^९ लिटि ‘बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः’ इति णिलोपः । प्रत्ययान्तत्वाभावादाश्च भवति । निघातः । अरुपस्तूपः । न विद्यते रूपः क्रोधो यस्येत्यरूपः । क्रोधराहित्येन रोचमान इत्यर्थः । ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘ष्टुञ् स्तुतौ’ । ‘स्तौतेर्दीर्घश्च’ (उ. सू. ३. ३०५) इति प्रत्ययः किञ्चातोर्दीर्घश्च । स्तूयते इति स्तूपस्तेजःसंघः । अरुपः आरोचमानस्तेजःसंघो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः^{१०} । रुशत् । ‘रुश हिंसायाम्’ । शतरि रूपम् । वयुने । ‘अज गतिक्लेषणयोः’^{११} । ‘अजियमिशीङ्भ्यश्च’ इत्युनन् चित्संज्ञकः । अजति वीयते वा वयुनमङ्गम् । प्रत्ययस्य व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अजनिष्ट । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । लुङि सिचि रूपम् । निघातः ॥

इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधि ।

जातवेदो नि धीमहि अग्ने हव्याय वोळ्हवे ॥ ४ ॥

इळायाः । त्वा । पदे । वयम् । नाभा । पृथिव्याः । अधि ।

जातवेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥ ४ ॥

वजातवेदः जातप्रज्ञ हे वज्रे अध्वर्यादयः वयं पृथिव्याः अधि भूमेरपरि उत्तरवेद्यां नाभा नाभौ तस्या नाभिस्थाने मध्यप्रदेशे । तदेव स्थानं विशेष्यते । इळायाः पदे मानव्या इडाया गोः पदे इडापदरूपे उत्तरवेद्यात्मके स्थाने त्वा त्वां हव्याय वोळ्हवे पुरोडाशादिलक्षणं हविर्वोढुं नि धीमहि निदधीमहि । उक्तार्थे ब्राह्मणम्—‘इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधीयेतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिजातवेदो नि धीमहीति निधास्यन्तो ह्येनं भवन्त्यग्ने हव्याय वोळ्हव इति हव्यं हि वक्ष्यन्भवति’ (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ॥ नाभा । ‘णह बन्धने’ । ‘इष्’ इत्यनुवृत्तौ ‘नहो भश्च’ इति इञ् भकारश्चान्तादेशः । जित्त्वादुपधावृद्धिः । नह्यतीति नाभिर्मध्यस्थानम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या डादेशः । जित्स्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि रूपम् । ‘लिङः सीयुट्’ (पा. सू. ३. ४. १०२) इति सीयुट् । द्विर्वचनाभावश्छान्दसः । निघातः । वोळ्हवे । ‘वह प्रापणे’ । तुमर्थे^{१२} तवेन् । ‘सहिवहोरोदवर्णस्य’ इति धात्वकारस्यौत्वम् । ढवधत्वष्टुवढलोपाः । निस्त्वादाद्युदात्तः ॥

मन्थता नरः कविमद्वयन्तं प्रचेतसममृतं सुप्रतीकम् ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादग्निं नरो जनयता सुशेवम् ॥ ५ ॥

मन्थत । नरः । कविम् । अद्वयन्तम् । प्रचेतसम् । अमृतम् । सुप्रतीकम् ।

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । अग्निम् । नरः । जनयत । सुशेवम् ॥ ५ ॥

१. फ-तेजो मन्त्रतन्त्रात्मकमभूत् । २. त-‘उत्तरवेद्याः उत्पन्नः’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-लडर्थे; त-इत्यस्य लोडर्थे । ४. त-पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ५. त-गतिक्लेषणयोः इत्यस्मात् । ६. त-ल-इत्यस्मात्तुमर्थे ।

नरः कर्मणां^१ नेतारो हे अध्वर्यादयः^२ कविं क्रान्तदर्शिनम्^३ अद्वयन्तं द्वयमनाचरन्तमद्वैतं कुर्वाणं मनसा वाचा च एकविधमेव कर्म कुर्वाणमत एव^४ प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानोपेतम्^५ अमृतं मरणधर्मरहितं सुप्रतीकं शोभनैरङ्गैर्वालाभिः समेतं तमिमम्^६ अग्निं मन्थत मन्थनेन^७ निष्पादयत । किंच । हे नरः कर्मणां^८ नेतारः अध्वर्यादयः^९ यूयं यज्ञस्य द्योतिष्टोमादेः^{१०} केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं मुख्याङ्गभूतम् । अग्निपूर्वकत्वात् सर्वेषामुत्तरकतूनाम् । सुशेवं शोभनमुखोपेतं तादृशमग्निं पुरस्तात् कर्मणः प्रारंभे जनयत । तमिममग्निमेवंविधगुणयुक्तं कुरुतेति भावः । मन्थत । 'मन्थ विलोडने'^{११} । लोटि रूपम् । पादादित्वादनिघातः । नरः । 'णीञ् प्रापणे'^{१२} । 'नयतेडिञ्च' (उ. सू. २. २५७) इति ऋप्रत्ययः । डित्वाटिलोपः । नयन्ति कर्माणि नीयन्ते कर्माण्येभिरिति वा नरः । आमन्त्रितत्वात् निघातः । अद्वयन्तम् । द्वयमिवाचरतीत्यर्थे 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्चक्तव्यः' इत्याचारार्थे क्तिप् । द्वयति । तस्य शतरि रूपं द्वयन्निति । न द्वयन्नद्वयन् । तम् । तत्पुरुषे नञ्स्वरः । सुप्रतीकम् । बहुव्रीहौ 'क्त्वादयश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जनयत । 'जनी प्रादुर्भावे'^{१३} । णिच् । 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ प्रासायां 'जनीजृक्तसुरजोऽमन्ताश्च' इति मिद्वद्भावात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । निघातः । सुशेवम् । शेवशब्दो वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं व्यञ्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ३२ ॥

यदी मन्थन्ति बाहुभिर्वि रोचतेऽश्वो न वाज्यरुषो वनेष्वा ।

चित्रो न यामन्नश्विनोरनिवृतः परि वृणक्त्यश्मनस्तृणा दहन् ॥ ६ ॥

यदि । मन्थन्ति । बाहुऽभिः । वि । रोचते । अश्वः । न । वाजी । अरुषः । वनेषु । आ ।

चित्रः । न । यामन् । अश्विनोः । अनिवृतः । परि । वृणक्ति । अश्मनः । तृणा । दहन् ॥ ६ ॥

यदि अध्वर्यादयः^१ बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैरग्निं मन्थन्ति मधन्ति ततः^२ स जातोऽग्निः वनेषु काष्ठेषु वाजी शीघ्रगमनवान् अरुषः आरोचमानः सर्वेषां प्रीतिकरः सन् आ वि रोचते आ समन्ताद्विशेषेण दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । अश्वो न इति^३ । यथाश्वो वनेषु वननीयेषु बाह्यालीस्थानेषु वेगवानारोचमानो वर्तते तद्वत् । तत्रैव दृष्टान्तान्तरम् । चित्रो न इति^४ । यथा यामन् यामनि^५ वेगगमने^६ अश्विनोः देवभिषजोः^७ चित्रो नानाविधवर्णः^८ रथः आरोचमानो वर्तते तद्वत् । अनिवृतः केनाप्यप्रतिबद्धगमनः^९ सोऽयमग्निः अश्मनः उपलान् वृणा वृणानि^{१०} च^{११} दहन् भस्मसात्कुर्वन् परि वृणक्ति दग्धस्थानानि^{१२} परितो वर्जयति । तादृशोऽग्निरारोचते इति पूर्वेणान्वयः ॥ मन्थन्ति । 'मन्थ विलोडने'^{१३} । लटि रूपम् । यदियोगादनिघातः । रोचते । 'रुच दीप्तौ' । भौवादिकः ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-कर्मणः । २. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-मन्थनेन । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-कर्मणः । ४. त-हे अध्वर्यादयः । ५. त-विलोडने इत्यस्य । ६. त-प्रापणे इत्यस्मात् । ७. त-ल-प्रादुर्भावे इत्यस्य । ८. ज-ण-मित्त्वात् ; न-भ-ल-स-मिद्भावात् । ९. च-तदा । १०. ख-ग-च-ज-ण-भ-न-इति नास्ति । ११. ख-ग-च-ज-ण-भ-इति नास्ति । १२. च-याने विशेषवेगगमने । १३. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-देवभिषजोः नास्ति । १४. ख-ग-च-ज-ण-भ-नानावर्णः । १५. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-स-गमनः इत्यर्थः । १६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-तृणानीव ; भ-स-तृणानिव । १७. ख-ग-ज-ण-प-भ-ल-स-तदश्चस्थानानि, च-फ-तदन्तश्चस्थानानि । १८. त-विलोडने । अस्य ।

लटि रूपम् । निघातः । यामन् । ' या प्रापणे ' । ' आतो मनिन्कनिव्वनिपश्च ' इति मनिन् । ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना सप्तम्या लुक् । निस्वरः । अनिवृतः । ' वृञ् वरणे ' । निघायां ' यस्य विभाषा ' इतीदृशप्रतिषेधः । निपूर्वो वृणोतिनिवारणे वर्तते । न निवृतोऽनिवृतः । नञ्स्वरः^१ । वृणक्ति । ' वृजी वर्जने ' । रुधादिः । ' चोः कुः ' इति कुवम् । निघातः । तृणा । ' तृह^२ हिंसायाम् ' । ' तृहेः क्रो हलोपश्च ' (उ. सू. ५. ६८६) इति क्रः । कित्त्वादगुणः हलोपश्च । तृहते तद्वत्त्वादिति तृणम् । निस्वरः ॥

जातो अग्नी रोचते चेकितानो वाजी विप्रः कविशस्तः सुदानुः ।

यं देवास ईड्यं विश्वविदं हव्यवाहमदधुरध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातः । अग्निः । रोचते । चेकितानः । वाजी । विप्रः । कविऽशस्तः । सुऽदानुः ।

यम् । देवासः । ईड्यम् । विश्वऽविदम् । हव्यऽवाहम् । अदधुः । अध्वरेषु ॥ ७ ॥

वजातः मन्थनानन्तरमुत्पन्नः स च वचेकितानः सर्व^३ जानानः सन् ववाजी सततगमनस्वभावः वविप्रः कर्माभिज्ञः अत एव वकविशस्तः कविभिर्मेधाविभिर्होतृभिः स्तुतः वसुदानुः सुष्ठु कर्मफलस्य दाता एवंविधः वअग्निः वरोचते दीप्यते । वदेवासः देवाः इन्द्रादयः वईड्यं होत्रादिभिः^४ स्तुत्यं वविश्वविदं सर्वस्य जगतो वेदितारं वयम् अग्निम् वध्वरेषु ज्योतिष्टोमादियज्ञेषु वहव्यवाहं हव्यानां वोढारम् वअदधुः व्यदधुः सोऽग्निर्दीप्यते इति पूर्वेणान्वयः ॥ चेकितानः । ' कित ज्ञाने ' इत्यस्य यङ्लुकि ' गुणो यङ्लुकोः ' इति अभ्यासस्य गुणः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । कविशस्तः । ' थाथघन्ताजबिन्नकाणाम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अदधुः । दधातेर्हङि क्तेः ' रिजभ्यरत-विदिभ्यश्च ' इति जुस् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।

देवावीर्देवान्हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः ॥ ८ ॥

सीद । होतरिति । स्वे । ऊँ इति । लोके । चिकित्वान् । सादय । यज्ञम् । सुऽकृतस्य । योनौ ।

देवऽअवीः । देवान् । हविषा । यजासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने । वयः । धाः ॥ ८ ॥

यजमानो ब्रूते । वहोतः होमनिष्पादक हे वअग्ने वस्वे स्वकीये वलोके उत्तरवेद्याः^५ नाभौ वसीद वउ त्वं होमनिमित्तम् उपविशैव । तथा वचिकित्वान् ज्ञानवांस्त्वं वसुकृतस्य सुकृतजन्योपभोगस्य वयोनौ स्थाने उत्तमलोके वयज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं वसादय स्थापय । किञ्च वदेवावीः । देवान् हविष्प्रदानेन अवतीति देवावीः । तादृशस्त्वं वहविषा पुरोडाशादिलक्षणेन हव्येन वदेवान् वयजासि

१. त-वरणे इत्यस्य । २. त-'नञ्स्वरः' नास्ति । ३. ख-ग-तृ; ज-ण-तृह; त-ल-तृह हिसि; स-तृण । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-'सर्व' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स्तोत्रादिभिः । ६. ज-ण-न-भ-स-उत्तरवेद्याम् ।

यज । अथ त्वं वयजमाने यागं कुर्वाणे मयि वृहन् प्रभूतं पशुपुत्रादिसमेतं वयः अन्नं धाः
विधेहि ॥ सीद । सदेर्लोऽटि रूपम् । सादय । सदेर्ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । णिच्स्वरः । देवावीः ।
अव रक्षणादिषु । ' अवितृस्तृतन्निभ्य ईः ' इति ईप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः^१ । यजासि । यजेर्लोऽटि
आडागमः । धाः । दधातेः छान्दसे^२ लुङि रूपम्^३ ॥

कृणोत धूमं वृषणं सखायोऽस्त्रेधन्त इतन वाजमच्छ ।

अयमग्निः पृतनापाट् सुवीरो येन देवासो असहन्त दस्यून् ॥ ९ ॥

कृणोत । धूमम् । वृषणम् । सखायः । अस्त्रेधन्तः । इतन । वाजम् । अच्छ ।

अयम् । अग्निः । पृतनापाट् । सुवीरः । येन । देवासः । असहन्त । दस्यून् ॥ ९ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । हे वसखायः कर्मसहकारिणः^४ यूयं वृषणं कामानां वर्षितारं
धूमम् । धुनोति^५ कम्पयतीति धूमोऽग्निः । एवंविधम्^६ अग्निं कृणोत कुरत । रुथनेन^७ उपादयत । यद्य-
ग्निर्न जायते^८ तदानीमाह । वस्रेधन्तः अक्षीणा अनुपरतसामर्थ्याः सन्तो यूयं वाजं मथनलक्षणं
युद्धम्^९ अच्छ अभ्याभिसुर्येन इतन प्राप्तुत । सुवीरः शोभनसामर्थ्योपेतः वयमग्निः पृतनापाट्
पृतनोपलक्षितं युद्धं सहमानो भवति । येन युद्धं सहमानेनाग्निना देवासः देवाः दस्यून्
उपक्षपयितृनसुरान् असहन्त अभ्यभवन् । तस्मादक्षीणवला यूयं मथनं^६ कुरतेति भावः ॥
कृणोत । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' । लोटि^{१०} तप्रत्ययस्य ' तसनसनथनाश्च ' इति तवादेशः ।
पित्वाद्गुणः । पादादित्वादनघातः । उपत्ययस्वरः । धूमम् । ' धूञ् कम्पने^{१०} ' । ' इपियुधीन्धि-
दसि^{१०} ' इत्यादिना मक् । कित्वाद्गुणाभावः । धुनोति कम्पयति दाह्यानीति धूमोऽग्निः ।
प्रत्ययस्वरः । इतन । ' इण् गतौ ' इत्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य तनादेशः । निघातः । पृतनापाट् ।
' पह मर्षणे^{११} ' । ' छन्दसि सहः ' इति ण्विः । णित्वादुपधावृद्धिः । ' सहेः साडः सः ' इति
षवम् । कृदुत्तरपदस्वरः । असहन्त । ' पह मर्षणे ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्योगादनिघातः ।
दस्यून् । ' दसु उपक्षये ' । ' यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ' इति युच् । दस्यन्तीति दस्यवः
शत्रवः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नग्ने आ सीदथा नो वर्धया गिरः ॥ १० ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तम् । जानन् । अग्ने । आ । सीद । अथ । नः । वर्धय । गिरः ॥ १० ॥

१. न-^०पदप्रकृतिस्वरः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-छान्दसम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-रूपम् ।
उ पूरणः । ४. त-कर्मसहकारिणः अध्वर्यादयः । ५. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स- ' धुनोति...एवंविधं '
मास्ति । ६. न-मन्थनेन । ७. त-जायेत । ८. च-न-भ-स-मन्थनम् । ९. त-इत्यस्य लोटि । १०. त-
कम्पने इत्यस्मात् । ११. त-मर्षणे इत्यस्मात् ।

हे वअग्ने वऋत्विजः वसन्ताद्यृतौ भवः वअयम् अङ्गुल्या निर्दिश्यमानः पलाशाश्चत्वादिभ्यः^१ काष्ठविशेषोऽरणिः वते तत्र वयोनिः उत्पत्तिस्थानं वयतः अरणेः वजातः त्वम् वअरोचथाः अशोभथाः । वजानन्^२ त्वं वतम् अरणिरूपं^३ काष्ठविशेषम्^४ वआ वसीद । तस्यामरण्यामारोपितः सन् नैरन्तर्येण तिष्ठ । वअथ अनन्तरं वनः अस्माकं वगिरः स्तुतिलक्षणा वाचः वर्धय । यद्वा^५ गीःशब्देन तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । तथा स्तोतृनस्मान् वर्धय । पशुपुत्रादिभिः समृद्धान् कुरु ॥ योनिः । 'यु मिश्रणे' । 'वहिश्रि' इत्यादिना निप्रत्ययः । 'निच्' इत्युक्त्वादाद्युदात्तः । ऋत्विजः । 'छन्दसि वस्' (पा. सू. ५. १. १०६) इति ऋतुशब्दात् प्राप्तार्थे^६ वसुप्रत्ययः । वस्य इयादेशः । 'सिति' इति पदसंज्ञायाम् 'ओर्गुणः' (पा. सू. ६. ४. १४६) इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति । प्रत्ययस्वरः । अरोचथाः । 'रुच दीप्तौ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वत्तयोगादनिघातः । सीद^७ । सदेर्लोपि 'पात्रा' इत्यादिना सीदादेशः । निघातः । अथा^८ । 'निपातस्य च' इति सांहितिको दीर्घः । वर्धय । 'वृधु वर्धने' । हेतुमति णिच् । निघातः ॥ ३३ ॥

तनूनपादुच्यते गर्भं आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिश्वा यदामिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि ॥ ११ ॥

तनून्^१डनपात् । उच्यते । गर्भः । आसुरः । नराशंसः । भवति । यत् । विजायते ।

मातरिश्वा । यत् । अमिमीत । मातरि । वातस्य । सर्गः । अभवत् । सरीमणि ॥ ११ ॥

योऽग्निर्यदा वगर्भः अरणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा सोऽग्निः वतनूनपादुच्यते । यदृणां तनूः शरीराणि न पातयति न दहतीति व्युत्पत्तेः । यद्वा तनूशब्देनापोऽभिधीयन्ते नपाच्छब्देनैकान्तरिताः प्रजाः । तथा च अपां नप्ता । कथमेतत्^२ । आपस्तता अन्तरिक्षे । ताभ्य ओपधिवनस्पतयो जायन्ते । तेभ्यो ह्येष इति । वयत् यदा विजायते विशेषेण प्रत्यक्षतया जायते तदा वआसुरः कर्मविघ्नकारिणामसुराणां हन्ता अत एव वनराशंसः नरैः कर्मणां नेतृभिरध्वर्त्वादिभिः ईरुनीयो वभवति । वयत् यदा मातरि अन्तरिक्षे स्वं^३ तेजः वअमिमीत निर्मिमीते तदा मातरिश्वा भवति । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टते इति व्युत्पत्तेः^४ । एवंविधस्याग्नेः वसरीमणि सरणे शीघ्रगमने ववातस्य वायोः वसर्गः सृष्टिः वअभवत् भवति^५ । यदाग्निररणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा तनूनपात्रामको भवति । यदा जायते तदा नराशंसनामको भवति । यदान्तरिक्षे विद्योतते तदा मातरिश्वनामको भवतीति ॥ तनूनपात् । 'तनु विस्तारे'^६ । 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' इति ऊप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । नपात् । 'पा रक्षणे' 'पतू'^७ गतौ 'वा ण्यन्तः'^८ । क्विप् । न पाति न पातयतीति वा नपात् । 'नभ्राणनपात्रवेदा' इत्यादिना निपातनात्^९ न्नः प्रकृतिभावः । नञ्स्वरः । तनून् पातीति तनूनपात् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसुरः । असुरस्यायमासुरः । अहितकारित्वेन संबन्धी । 'तस्येदम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । नराशंसः ।

१. ख-फ-भ-पालाशा° । २. त-जातस्त्वम् । ३. ख-प-फ-भ-अरणिविशेषकाष्ठम् । ४. त-यद्वा गु शब्दे । गृणन्तीति गिरस्तोतारः । ५. त-भवार्थे । ६. त-सीद । षट् विशरणादिषु । ७. त-अथ । ८. त-कथमेतावत् । ९. ख-ग-च-ज-ण-भ-'स्वं' नास्ति । १०. ख-फ-व्युत्पत्तौ मातरिश्वा । ११. त-भवति । एतदुक्तं भवति । १२. त-विस्तारे इत्यस्मात् । १३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-पद गतौ । पातेः । १४. त-'निपातनात्' नास्ति ।

‘ नृ नये^१ ’ । ‘ ऋदोरप् ’ इत्यप्^२ । प्रत्ययस्य पित्त्वान्नरशब्द आद्युदात्तः । ‘ शंसु स्तुतौ ’ इत्यस्मात् घञन्त आद्युदात्तः । नरशब्दस्य ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति दीर्घः । वनस्पत्यादित्वादुभयोः प्रकृति-स्वरत्वम् । विजायते । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । दिवादित्वात् इयन् । धातुस्वरः । अमिमीत । ‘ माङ् माने शब्दे च ’ । जुहोत्यादिः । ‘ भृजामित् ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्योगादनिघातः । सरीमणि । ‘ सृ गतौ ’ । हभृसृस्तृसूभ्यः^३ (उ. सू. ४. ५८७) इति ईमनिनृप्रत्ययः । नित्स्वरः^४ ॥

सुनिर्मथा निर्मथितः सुनिधा निहितः कविः ।

अग्ने स्वध्वरा कृणु देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

सुनिःऽमथा । निःऽमथितः । सुऽनिधा । निऽहितः । कविः ।

अग्ने । सुऽअध्वरा । कृणु । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

हे १अग्ने १कविः मेधावी १सुनिर्मथा शोभनेन मन्थनेन १निर्मथितः नितरां मथितोऽसि । तथा १सुनिधा शोभनेन निधानेन^५ १निहितः असि । उत्तरवेद्यादिस्थानेषु नितरां प्रक्षिप्तोऽसि । किञ्च १स्वध्वरा अस्माभिः क्रियमाणानि कर्माणि सुष्ठु हिंसारहितानि^६ १कृणु कुरु । तथा १देवयते देवान्कामयमानाय यजमानाय १देवान् यजनीयानिन्द्रादीन् १यज पूजय ॥ सुनिर्मथा । ‘ मथे विलोडने ’ । अस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदस्वरः । निर्मथितः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुनिधा । निपूर्वस्य^७ दधातेर्भावे ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इत्यङ् । ‘ सुपां सुलुक्^८ ’ इति तृतीयाया लुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । कृणु । ‘ कृवि हिंसाकरणयोः ’ इत्यस्य लोटि ‘ धिन्विकृण्व्योः^९ ’ इत्युप्रत्ययः । ‘ उतश्च प्रत्ययात्^{१०} ’ इति हेर्लुक् । निघातः ॥

अजीजनन्नमृतं मर्त्यासोऽस्त्रेमाणं तरणिं वीळुजम्भम् ।

दश स्वसारो अगुवः समीचीः पुमांसं जातमभि सं रभन्ते ॥ १३ ॥

अजीजनन् । अमृतम् । मर्त्यासः । अस्त्रेमाणम् । तरणिम् । वीळुऽजम्भम् ।

दश । स्वसारः । अगुवः । समुऽईचीः । पुमांसम् । जातम् । अभि । सम् । रभन्ते ॥ १३ ॥

१मर्त्यासः मर्त्याः ऋत्विजः^{११} १अमृतं मरणधर्मरहितम् अत एव १अस्त्रेमाणं क्षयरहितं १वीळुजम्भं हविर्भक्षणार्थं दृढदन्तं १तरणिम् । तरन्ति यजमानाः पापमनेनेति^{१२} तरणिरग्निः । तम् १अजीजनन् मन्थनेनोदपीपदन्^{१३} । अथ १जातं तमग्निमभिलक्ष्य १स्वसारः सरन्त्यः १दश दशसंख्याकाः १अगुवः कर्मकरणार्थमग्रमङ्गन्तीति^{१४} अगुवोऽङ्गलयः । तादृशाः^{१५} अङ्गलयः १समीचीः परस्परं सङ्गताः सत्यः १सं

१. त-नये इत्यस्मात् । २. त-इत्यप्प्रत्ययः । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-‘ नित्स्वरः ’ नास्ति । ४. त-विमानेन । ५. त-हिंसारहितानि प्रभूतानि । ६. फ-निपूर्वपदात् । ७. ख-प-फ-भ-‘ ऋत्विजः ’ नास्ति । ८. ख-प-फ-भ-अनेनेति । ९. ख-ग-च-प-फ-भ-मथनेनोदपादयन् ; ज-ण-मन्थनेनोदपादयन् ; ल-मथनेनोत्पादयन् । १०. ख-प-फ-भ-‘ कर्मकरणार्थं... तादृशाः ’ नास्ति ।

परमन्ते शब्दं कुर्वन्ते । जातमग्निं दृष्ट्वाध्वर्यादयो हर्षाद्वस्तद्वयसंपुटेन^१ शब्दं कुर्वन्ति^२ इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पुमांसम् इति । यथा जातं पुत्रमुपलभ्य तत्रत्याः पित्रादयो हर्षादुद्बोधन्ति^३ तद्वत् ॥ अजी-जनन् । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । अस्त्रेमाणम् । 'सिबु गतिशोषणयोः' भावे^४ 'मनिन्' इति मनिन्प्रत्ययः । लघूपधगुणः । 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तरणिम् । 'तृ प्लवनतरणयोः'^५ । 'अर्तिसृष्टधम्यभ्यश्चवि-तृभ्योऽनिः' इत्यनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारः । 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् 'सुज्यसेर्कन्' इति ऋन्प्रत्ययः । सुष्ठु अस्यन्ति कर्मसु पदार्थानिति स्वसारः । 'न षट्स्वस्त्रादिभ्यः' इति ङीप् प्रतिषेधः । निस्वादाद्युदात्तः । अग्रुवः । 'अगि गतौ' । जञ्वादयश्च (उ. सू. ४. ५४२) इति रुप्रत्ययः । निपातनान्नलोपः । जसि तन्वादिभ्यो वडादेशः । प्रत्ययस्वरः । समीचीः । 'इण् गतौ' इत्यस्मात् 'समीणः' (उ. सू. ४. ५४२) इति चट्प्रत्ययो धातोर्दीर्घश्च । टित्वात् 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् । संयन्तीति समीच्यः । यद्वा संपूर्वस्याञ्जतेः क्विप् । 'समः समि' इति समि इत्यादेशः । 'अञ्जतेश्चोपसंस्थानम्' इति ङीप् । 'अचः' इत्यकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । पुमांसम् । 'पा रक्षणे' इत्यस्मात् 'पातेर्ङुस्सुन्' (उ. सू. ४. ६१७) इति ङुस्सुन्प्रत्ययः । 'पुंसोऽसुङ्' (पा. सू. ७. १. ८९) इत्यसुङादेशः । पाति कुलमिति पुमान् । निस्वरः । रभन्ते । 'रभ शब्दे' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

प्र सप्तहोता सनकादरोचत मातुरुपस्थे यदशौचदूधनि ।

न नि मिषति सुरणो दिवेदिवे यदसुरस्य जठरादजायत ॥ १४ ॥

प्र । सप्तहोता । सनकात् । अरोचत । मातुः । उपस्थे । यत् । अशौचत् । ऊधनि ।

न । नि । मिषति । सुरणः । दिवेऽदिवे । यत् । असुरस्य । जठरात् । अजायत ॥ १४ ॥

सनकात् सनातनोऽग्निः सप्तहोता । सप्त होतारो होत्रका यस्यासौ सप्तहोता सन् प्र अरोचत गार्हपत्यस्थानेऽदीप्यत । यत् यदा मातुः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे तत्रापि ऊधनि ऊधःस्थाने उत्तरवेद्याम् अशौचत् अशोभत तदा सोऽग्निः सुरणः । सुष्ठु रणयति शब्दयतीति सुरणः । सर्वैः कमनीयतया दृश्यमानः सन् दिवेदिवे प्रतिदिनं न नि नि मिषति न निद्राति । किंतु सर्वदा यज्ञार्थं जागर्त्येव । यत् यस्मात् असुरस्य अग्नेः प्रेरकस्यारणीरूपस्य काष्ठस्य जठरात् उदरात् अजायत कर्मार्थमुदपद्यत तस्मान्न निमिषतीति पूर्वणान्वयः ॥ अरोचत । 'रुच दीप्तौ' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । अशौचत् । 'शुच दीप्तौ' । ऊधनि । सकारस्य नकारश्छान्दसः । मिषति । 'मिषु सेचने' इत्यस्य लटि रूपम् । सुरणः । 'रण शब्दे' । 'तत्करोति' इति णिच् । तस्मात् अकृच्छार्थे खल् । लिट्स्वरः । असुरस्य । 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् 'असेरन्' इत्युरन्प्रत्ययः । अस्यतीत्यसुरः । निस्वरः । जठरात् । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्मात् 'जनेररष्ठ च' (उ. सू. ५. ७१६) इत्यरप्रत्ययः ठकारश्चान्तादेशः । प्रत्ययस्वरः । अजायत । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लङि श्यनि 'ज्ञाजनोर्जा' इति धातोर्जादेशः । यद्योगादनिघातः ॥

१. ख-फ-हविशब्दं कुर्वन्ति; प-भ-हर्षशब्दं कुर्वन्ति । २. ख-फ-भ-हर्षन्ते घोषन्ति; प-हर्षन्ते । ३. त-इत्यस्मात् भावे । ४. त-प्लवनतरणयोः इत्यस्मात् ।

अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः प्रथमजा ब्रह्मणो विश्वमिद्विदुः ॥

द्युम्रवद्रहं कुशिकास एरिरे एकैको दमे अग्निं समीधिरे ॥ १५ ॥

अमित्रऽयुधः । मरुताम्ऽइव । प्रऽयाः । प्रथमऽजाः । ब्रह्मणः । विश्वम् । इत् । विदुः ।

द्युम्ऽवत् । ब्रह्म । कुशिकासः । आ । ईरिरे । एकैऽएकः । दमे । अग्निम् । सम् । ईधिरे ॥ १५ ॥

१अमित्रायुधः अमित्रैः कर्मविघ्नकारिभिरसुरैः सह योद्धारः । यद्वा अमित्राणि पापानि । तैः सह योद्धारः । तत्र दृष्टान्तः । २मरुतामिव ३प्रयाः इति । यथा मरुतां देवानां प्रयाः प्रकपेण शत्रूनभियान्तीति प्रया बलानि शत्रूणां हन्तृणि तद्वत्कर्मविघ्नकारिणां पापानां च हन्तारः ४ब्रह्मणः सर्वस्य जगतः स्रष्टुः ५प्रथमजाः प्रथममुपजाः ६कुशिकासः कुशिकगोत्रोपजा ऋषयः ७विश्वं स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगत् ८विदुः ९इत् जानन्त्येव । तेऽमी १०कुशिकाः ११द्युम्रवत् हविर्युक्तं १२ब्रह्म स्तोत्रम् १३एरिरे । अग्नये आ समन्तात्प्रेरयन्ति । ते च १४दमे रवे रवे गृहे १५एकैकः एकैकः १६भूत्वा १७अग्निं १८समीधिरे आज्याद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ अमित्रायुधः । 'युध संहारे' । क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः १ । संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घश्चान्दसः । प्रयाः । 'या प्रापणे' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । प्रथमजाः । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'जनसन' इत्यादिना विट् । 'विद्वनोः' इत्याध्वम् । विदुः । विदेर्लटि 'विदो लटो वा' इति श्लेः उसादेशः । ईरिरे । 'ईर गतौ' इत्यस्य लिटि रूपम् । मन्त्रत्वादान्न भवति । दमे । 'दमु उपशमने' । करणे घञ् । 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधः । निरवरः । ईधिरे । 'जिहन्धी दीप्तौ' इत्यस्य लिटि 'इन्धिभवतिभ्यां च' इति किट्ज्ञावान्नकारलोपः । निघातः ॥

यद्य त्वां प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वोऽवृणीमहीह ।

ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्टाः प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमम् ॥ १६ ॥

यत् । अथ । त्वा । प्रऽयति । यज्ञे । अस्मिन् । होतरिति । चिकित्वः । अवृणीमहि । इह ।

ध्रुवम् । अयाः । ध्रुवम् । उत । अशमिष्टाः । प्रऽजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥ १६ ॥

१होतः होमनिष्पादक २चिकित्वः कर्मविषयज्ञानवन् हे अग्ने ३अद्य इदानीं ४प्रयति प्रवर्तमाने ५अस्मिन् ज्योतिष्टोमादौ ६यज्ञे ७त्वा त्वां ८यत् यस्मात् कारणात् ९अवृणीमहि त्वद्विषयं वरणमकुर्म तस्मात्तादृशत्वम् १०इह कर्मणि देवान् ११ध्रुवमयाः ध्रुवं यथा भवति तथास्माभिर्दत्तानि हवींषि प्रापय १२उत अपि च १३अशमिष्टाः हविःस्वीकरणात्तृप्तैर्देवैः शान्तरत्वमकारिष्टाः । अथ १४प्रजानन् इमं यज्ञं सम्यक् जानन् १५विद्वान् यत्किञ्चित्सर्वं जानानस्त्वं १६सोमम् अस्माभिः क्रियमाण-

मिममभिषुतं सोममभिलक्ष्य 'उप' 'याहि' समीपे आगच्छ ॥ प्रयति । 'इण् गतौ' इत्यस्य शतरि रूपम् । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवृणीमहि । 'वृष् वरणे' । प्रयादित्वात् भ्रा । लङि उत्तमबहुवचने 'ई हल्यघोः' इति ईत्वम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् अनिघातः । अयाः । 'या प्रापणे' इत्यस्य लङि सिपि रूपम् । निघातः । अशमिष्टाः । 'शसु उपशमने' इत्यस्य ण्यन्तस्य कर्मणि लुङि 'स्यसिच्सीयुट्' (पा. सू. ६. ४. ६२) इति विकल्पेन इडागमः । तस्यासिद्धत्वात् 'णेरनिटि' इति णिलोपः । निघातः । प्रजानन् । 'ज्ञा अवबोधने' । शतरि रूपम् । याहि । यातेर्लोपि रूपम् ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिता-

भाष्ये तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य^१ निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्^२ ॥

तृतीयेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र 'इच्छन्ति त्वा' इति द्वाविंशत्युचं प्रथमं सूक्तम् । तत्रेयमनु-
क्रमणिका—'इच्छन्ति अथिकैन्द्रम्' इति । मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । अनुक्त-
त्वात् त्रिष्टुप् छन्दः । अभिष्विके प्रथमेऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि च माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे
अहीनसूक्तस्थाने^३ द्वितीयमिदं संपातसूक्तम् । 'अभिष्ववपृष्ट्याहानि' इति खण्डे सूत्रितम्—'इमाम्
ष्विच्छन्ति त्वा शासद्बहिरिति संपाताः' (आश्व. श्रौ. ७. ५.) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः संबन्धिनि
पशौ 'सहदानुम्' इति वपायाः^४ याज्या^५ । 'सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तं स्तुत इन्द्रो मघवा यद्ध वृत्रा'
(आश्व. श्रौ. ३. ८.) इति सूत्रितम् । 'स्वस्तये वाजिभिश्च' इत्येपैन्द्रे पशौ हविषो याज्या ।
सूत्रितं च—'स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः शुची वो हव्या मरुतः शुचीनाम्' (आश्व. श्रौ. ३. ७.)
इति । शुनासीरीये वैकल्पिकस्येन्द्रस्य शुनस्य 'शुनं हुवेम' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'शुनं हुवेम
मघवानमिन्द्रमश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तः' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधति प्रयांसि ।

तितिक्षन्ते अभिशस्ति जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १ ॥

इच्छन्ति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वन्ति । सोमम् । दधति । प्रयांसि ।

तितिक्षन्ते । अभिऽशस्तिम् । जनानाम् । इन्द्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रऽकेतः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे^६ इन्द्र^७ सोम्यासः सोमार्हा ब्राह्मणाः^८ त्वा त्वां शंसितुम्^९ इच्छन्ति
अत एव^{१०} सखायः ते ब्राह्मणास्त्वदर्थं^{११} सोमं^{१२} सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति । प्रयांसि इतराण्यपि हवींषि
दधति त्वदर्थं धारयन्ति । त्वया प्रेरिताः सन्तः जनानां सपत्नानाम्^{१३} अभिशस्ति तत्कृतां हिंसां
तितिक्षन्ते सहन्ते । एवमनुग्राहकः त्वत् त्वत्तोऽन्यः^{१४} कश्चन^{१५} हि को नाम पुरुषः खलु^{१६} आ
प्रकेतः सर्वतो जगति । प्रकेत्यते ज्ञाप्यत इति प्रकेतः । प्रज्ञापितः^{१७} विद्यते ॥ सोम्यासः । सोममर्हती-
त्यर्थे 'सोममर्हति यः' इति यः । प्रत्ययस्वरः । सुन्वन्ति । 'षुन् अभिषवे' । स्वादिस्वात् श्रुः^{१८} ।
'सति शिष्टस्वरो^{१९} बलीयान्' इति झिप्रत्ययस्वरः^{२०} । दधति । दधातेर्लटि रूपम् । 'समानवाक्ये'
युष्मदस्मदादेशनिघाताः' (पा. सू. ८. १. १८. ५.) इति सोमपदस्य इतरवाक्येन^{२१} अन्वयान्न
निघातः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । तितिक्षन्ते । 'तिज निशाने' इत्यस्य क्षमायां
'गुप्तिज्जिह्वयः सन्' इति सन् । अभ्यस्तस्वरः । अभिशस्तिम् । 'शसु हिंसायाम्' इत्यस्मात्
भावे क्तिन् । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रकेतः । 'कित ज्ञाने' । कर्मणि
घञ्^{२२} । 'थाथघञ्क्त' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ- 'यस्य...महेश्वरं' नास्ति । २. ख-अहीनसूक्तस्यान्ते । ३. त-स-
वपायाज्या । ४. प-आज्ञापितः । ५. त-श्रुप्रत्ययः । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स-शिष्टो । ७. ख-त-
प्रत्ययस्वरः । ८. ख-ग-घ-च-ज-ण-समानवाक्येषु । ९. त-ल-स-उत्तरवाक्येन । १०. त-ल-घञन्तः ।

न ते दूरे परमा चिद्रजांस्या तु प्र याहि हरिवो हरिभ्याम् ।

स्थिराय वृष्णे सर्वना कृतेमा युक्ता ग्रावाणः समिधाने अग्नौ ॥ २ ॥

न । ते । दूरे । परमा । चित् । रजांसि । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः । हरिऽभ्याम् ।
स्थिराय । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । युक्ताः । ग्रावाणः । समऽधाने । अग्नौ ॥ २ ॥

‘हरिवः’^१ हरिद्वर्णौ^२ अश्वौ यस्य सोऽयं हरिवानिन्द्रः । हे हरिवः परमा चित् परमाणि दूरे वर्तमानान्यपि रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न भवन्ति । तस्मात् हरिभ्याम्^३ उपेतस्त्वं तु^४ क्षिप्रम्^५ आ प्र याहि । अस्मदीयं यज्ञमभिलक्ष्यागच्छ । स्थिराय फलप्रदाने दृढचित्ताय अत एव वृष्णे कामानां वर्षित्रे तुभ्यम् इमा^६ इमानि सवना सवनानि^७ प्रातरादीनि कृता कृतानि । किंच । अग्नौ आहवनीये समिधाने आहुत्यधिकरणतया सम्यग्दीप्यमाने सति ग्रावाणः उपलाः युक्ताः सोमाभिषवार्थमुद्युक्ताः । अतस्त्वं क्षिप्रमागच्छेति भावः ॥ याहि । ‘या प्रापणे’ इत्यस्य लोटि रूपम् । हरिवः । हरी अस्य स्त इति मतुप् । ‘छन्दसीरः’ इति तस्य वत्वम् । आमन्त्रितत्वान्निघातः । स्थिराय । ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ’ इत्यस्मात् ‘अजिरशिशिरः’ इत्यादिना किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाकारलोपः । चित्स्वरः^८ । सवना । ‘षुष् अभिषवे’ इत्यस्मात् अधिकरणे ‘ल्युट् च’ इति ल्युट् । सूयते सोमो यत्रेति सवनानि प्रातरादीनि । लिट्स्वरः । समिधाने । ‘जिहन्धी दीप्तौ’ इत्यस्य कानचि रूपम् । कित्वाञ्कारलोपः । चित्स्वरः ॥

इन्द्रः सुशिप्रो मघवा तरुत्रो महाव्रातस्तुविकूर्मिर्ऋधावान् ।

यदुग्रो धा बाधितो मर्त्येषु कृत्वा ते वृषभ वीर्याणि ॥ ३ ॥

इन्द्रः । सुऽशिप्रः । मघऽवा । तरुत्रः । महाऽव्रातः । तुविऽकूर्मिः । ऋधावान् ।

यत् । उग्रः । धाः । बाधितः । मर्त्येषु । कृ । त्वा । ते । वृषभ । वीर्याणि ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षक हे इन्द्र यस्यवम् इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः सुशिप्रः । शिप्रशब्देन शिरस्त्राणमभिधीयते । शोभनशिरस्त्राणोपेतः । यद्वा शोभनहनुमान् । ‘शिप्रे हन् नासिके वा’ (निरु. ६. १७) इति यास्कः । मघवा धनवान् तरुत्रः । तरुत्यनेन शत्रून् देवा इति तरुत्रः इन्द्रः । महाव्रातः मरुद्भिर्महान् व्रातः समूहो यस्येति^९ स तथोक्तः । तुविकूर्मिः संग्रामे नानाविध-कर्मणां कर्ता ऋधावान् शत्रुविषयहिंसावान् अत एव उग्रः शत्रूणां भयंकरः स तादृशस्त्वं बाधितः असुरैः संग्रामे बाधितः सन् मर्त्येषु मारयितृषु^{१०} असुरेषु^{११} यत् यानि वीर्याणि^{१२} धाः

१. त-स-हे हरिवः । २. ख-घ-न-भ-हरिवर्णौ; ण-स-हरितवर्णौ । ३. ङ-ण-त-ल-हरिभ्यामश्वाभ्याम् ।
४. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-‘तु क्षिप्रं’ नास्ति; त-ल-क्षिप्रम् । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-इमानि सवनानि; ल-इमा इमानि सवनानि । ६. ल-‘चित्स्वरः’ नास्ति । ७. त-यस्य । ८. त-तेष्वसुरेषु ।
९. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-वीर्याणि च ।

व्यधा इदानीं षते तव षत्या तानि षवीर्याणि षक क्रासते वद ॥ सुशिप्रः । ' सृष्टु गतौ ' । औणा-
दिको रन्प्रत्ययः । बाहुलकात् सृ इत्यस्य शि इत्यादेशः । बहुव्रीहौ ' आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि '
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तरत्रः । तरतेः ' अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ ' इत्युत्रप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्यु-
दात्तत्वम् । महाव्रातः । ' आन्महतः० ' इत्याकारादेशो महतस्तकारस्य । तुविकृभिः । करोतेरौणादिको
मिप्रत्ययः । गुणे कृते करोतेरकारस्योत्वं छान्दसम् । ' हलि च ' इति दीर्घः । ऋघावान् । ऋन् (नृन्)
हन्तीत्यृषाः । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति विच् । दृशिग्रहणाच्चलोपो हकारस्य घत्वम् । तदस्यास्तीति
मतुबर्थे ' छन्दसीवनिपौ ' इति वनिप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । क । किंशब्दस्य सप्तम्यर्थे ' किमोऽन् '
इत्यत्प्रत्ययः । तस्मिन् ' काति ' इति कादेशः । तित्स्वरः२ ॥

त्वं हि ष्मा च्यावयन्नच्युतान्येको वृत्रा चरसि जिघ्रमानः ।

तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु व्रताय निमितेव तस्थुः ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । स्म । च्यवयन् । अच्युतानि । एकः । वृत्रा । चरसि । जिघ्रमानः ।

तव । द्यावापृथिवी इति । पर्वतासः । अनु । व्रताय । निमिताऽइव । तस्थुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र षत्वम् षएकः असहाय एव षअच्युतानि च्युतिरहितानि३ दृढमूलान्यपि तव प्रतिपक्ष-
भूतानि रक्षांसि ष च्यावयन् स्वस्वस्थानात् पातयन् तथा षवृत्रा वृत्राणि पापानि षजिघ्रमानः हिंसन्
षचरसि षहि षस्म वर्तसे खलु । किंच एवंविधसामर्थ्योपेतस्य षतव षव्रताय कर्मणे आज्ञायै द्यावा-
पृथिव्यौ षपर्वतासः४ पर्वताश्च५ षनिमितेव निखाता निश्चला इव षअनु षतस्थुः अनुकूलास्तिष्ठन्ति ॥
स्म । चादित्वादनुदात्तः । च्यावयन् । ' च्युङ् गतौ ' इत्यस्य ष्यन्तस्य शतरि रूपम् । णिच्स्वरः ५।
चरसि । ' चर गतिभक्षणयोः ' । हियोगादनिघातः । जिघ्रमानः । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य
' घञर्थे कविधानम् ' इति कः६ । तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुकत्वाच्छप् । तस्य श्लुः ।
' बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । हन्तीति७ जिघ्रः । आचारार्थे क्तिप् । अस्मात्ताच्छील्यार्थे
चानश् । शप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । द्यावापृथिवी । ' देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
निमितेव । ' डुमिञ् प्रक्षेपणे ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
' सुपां सुलुक्८ इति सुपो डादेशः । ' इवेन९ विभक्त्यलोपः० ' इत्युक्तत्वात् पूर्वपदस्वरः । तस्थुः । ' द्या
गतिनिवृत्तौ ' इत्यस्य लिट्युसि आतो लोपे कृते तस्य११ ' द्विर्वचनेऽचि ' इति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम् ।
निघातः ॥

१. त-मत्वर्थे । २. त-तित्स्वरितः । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-च्यवनरहितानि । ४. ख-ग-व-प-
फ-भ-स-पर्वतासश्च । ५. ख-फ-भ-चित्स्वरः । ६. त-उ-कप्रत्ययः । ७. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स-
जिघ्रतीति । ८. फ-इवेन समासः । ९. ज-ण-लोपस्य ।

उताभये पुरुहूत श्रवोभिरेको दृळ्हमवदो वृत्रहा सन् ।

इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित् ॥ ५ ॥

उत । अभये । पुरुऽहूत । श्रवःऽभिः । एकः । दृळ्हम् । अवदः । वृत्रऽहा । सन् ।

इमे इति । चित् । इन्द्र । रोदसी इति । अपारे इति ।

यत् । सुम्ऽगृभ्णाः । मघऽवन् । काशिः । इत् । ते ॥ ५ ॥

उत इत्यामन्त्रणे । हे इन्द्र पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यज्वभिराहूत । यद्वा देवैरसुरेभ्यो रक्षार्थं बहुवारमाहूत । श्रवोभिः वीर्यैरुपेतः^१ एकः असहायस्त्वं वृत्रहा वृत्रशत्रोर्हन्ता सन् अभये असुरेभ्यः सकाशान्मा विभीतेति देवान् प्रति यद्वाक्यम् अवदः अवोचस्तद्वाक्यं वदं सत्यमेव । किंच मघवन् इन्द्र त्वम् अपारे चित् दूरपारेऽपि इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यत् यस्मात् कारणात् संगृभ्णाः संगृह्णासि परस्परमधरोत्तरभावेन संयोजिते^२ करोषीति यावत् । एषः ते तव महिमा काशिरित् प्रकाशो लोके प्रसिद्धः एव^३ । यद्वा यत् येन ते रोदसी संगृह्णासि ते तव काशिर्मुष्टिः महान् । 'काशिर्मुष्टिः' (निरु. ६. १) इति यास्कः ॥ अभये । 'जिभी भये' इत्यस्मात् भावे 'एरच्' इत्यच्प्रत्ययः । नञा समासे तस्य स्वरः । अवदः । 'वद व्यक्तायां वाचि' । लङि रूपम् । निघातः । अपारे । बहुवीहो 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संगृभ्णाः । 'ग्रह उपादाने' । त्रयादिवान् श्रा । 'ग्रहिज्यावयि' इत्यादिना संप्रसारणम् । 'हग्रहोर्भञ्छन्दसि' इति हकारस्य भठारः । 'इतश्च' इति सिा इकारलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः । समासस्वरः । काशिः । 'काश्च दीप्तौ' । औणादिक इत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ १॥

प्र सू त इन्द्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्ते शत्रून् ।

जहि प्रतीचो अनूचः पराचो विश्वं सत्यं कृणुहि विष्टमस्तु ॥ ६ ॥

प्र । सु । ते । इन्द्र । प्रऽवता । हरिऽभ्याम् । प्र । ते । वज्रः । प्रऽमृणन् । एतु । शत्रून् ।

जहि । प्रतीचः । अनूचः । पराचः । विश्वम् । सत्यम् । कृणुहि । विष्टम् । अस्तु ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव हरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्तो रथः शत्रून्भिलक्ष्य^४ प्रवता प्रवणेन मार्गेण सु सुष्टु प्र एतु शीघ्रं गच्छतु । तथा ते वज्रः अशनिः शत्रून् असुरान् प्रमृणन् हिंसन्^५ प्र एतु । एवं च प्रतीचः त्वदाभिमुख्येनागच्छतः शत्रून् जहि मारय । तथा अनूचः अनुगच्छतः पाणिग्राहानसुरान् पराचः पलायनपरांश्च जहि । एवं शत्रुषु बाधितेषु सत्सु विश्वं जगत् सत्यं कृणुहि सत्यभूताग्निहोत्रादिकर्मपरं कुरु । एवंविधं सामर्थ्यं त्वयि विष्टं निविष्टम् अस्तु ॥ प्रवता । प्रशब्दात् 'उप-

१. ख-फ-धैर्यैरुपेतः । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-योजिते । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-प्रभावः ।

४. ख-ग-च-फ-भ-अस्मानभिलक्ष्य । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-'हिंसन्' नास्ति ।

सर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' इति वतिः^१ । प्रत्ययस्वरः । प्रमृणन् । ' मृण हिंसायाम् ' । जहि । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य लोटि सिपो हिरादेशः । तस्मिन् ' हन्तेर्जः ' इति जादेशः । ' अतो हेः ' इति लुकि प्राप्ते आभाच्छास्त्रस्यासिद्धत्वाच्चित्तिः । हंङित्त्वादन्तोदात्तः । प्रतीचः । ' अञ्चु गतिपूजनयोः ' । ' अञ्जेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पराचः । ' अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । कृणुहि । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' । अस्तु । ' अस भुवि ' ॥

यस्मै धायुरदधा मर्त्यायामक्तं चिद्भजते गेह्यं^२ सः ।

भद्रा त इन्द्र सुमतिर्घृताचीं सहस्रदाना पुरुहूत रातिः ॥ ७ ॥

यस्मै । धायुः । अदधाः । मर्त्याय । अमक्तम् । चित् । भजते । गेह्यम् । सः ।

भद्रा । ते । इन्द्र । सुऽमतिः । घृताची । सहस्रऽदाना । पुरुऽहूत । रातिः ॥ ७ ॥

हे^१ इन्द्र^२ धायुः निरन्तरमैश्वर्यं दधानस्त्वं^३ यस्मै^४ मर्त्याय मनुष्याय^५ अदधाः यद्वीर्यं दधासि^६ । सः मर्त्यः^७ अभक्तं^८ चित् पूर्वमप्राप्तमपि^९ गेह्यं गृहेषु भवं कनकपञ्चादिकं^{१०} भजते प्राप्नोति । किंच । हे^१ पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र^{११} घृताची । घृतशब्दो हविर्मात्रमुपलक्षयति । तथा^{१२} च सोमाज्य-पुरोडाशादिलक्षणं हविरञ्चति प्राप्नोतीति घृताची ।^{१३} ते तव^{१४} सुमतिः शोभना बुद्धिः^{१५} भद्रा कल्याणकरी । तथा तव^{१६} रातिः दानशक्तिः^{१७} सहस्रदाना अपरिमितधनदानसमेता । इन्द्रस्य बहुदातृत्वे मन्त्रवर्णः—' भूरिदा भूरि देहि नो मा दभ्रं भूर्या भर ' (ऋ. सं. ४. ३२. २०) इति ॥ धायुः । दधातेरौणादिक उणप्रत्ययः । अदधाः । दधातेर्लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मर्त्याय । मर्त एव मर्त्यः । वस्वादिषु पाठात् स्वार्थिको यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । गेह्यम् । गेहशब्दात् ' तत्र भवः ' इत्यर्थे ' भवे छन्दसि ' इति यत् । तित्स्वरितः । सुमतिः । ' मन्त्रे वृष० ' इत्यादिना मतिशब्दोऽन्तोदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । रातिः । ' रा दाने ' । ' मन्त्रे वृष० ' इत्यादिना क्तिञ्चुदात्तः ॥

सहदानुं पुरुहूत भ्रियन्तमहस्तमिन्द्र सं पिणकुणारुम् ।

अभि वृत्रं वर्धमानं पियारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्थ ॥ ८ ॥

सहऽदानुम् । पुरुऽहूत । भ्रियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र । सम् । पिणक् । कुणारुम् ।

अभि । वृत्रम् । वर्धमानम् । पियारुम् । अपादम् । इन्द्र । तवसा । जघन्थ ॥ ८ ॥

हे^१ पुरुहूत^२ इन्द्र^३ त्वं^४ सहदानुम् । दानुः^५ दानवी वृत्रमाता तथा सह वर्तमानम् । तथा च मन्त्रवर्णः—' दानुः शये सहवसा ' (ऋ. सं. १. ३२. ९) इति । यद्वा सहदानुं दानुभिर्दानवैः

१. त-ल-वतिप्रत्ययः । २. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-परस्मै । ३. त-निदधासि । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-स-कनकमञ्चादिकम् । ५. ख-ग-च-ज-ण- ' तथा ' नास्ति । ६. ख-ग-च-धनशक्तिः । ७. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ- ' दानुः ' नास्ति ।

सह वर्तत इति सहदानुः । तं वक्ष्यन्तं बाधमानं वकुणारुं कणनशीलं कंचिदसुरम् अहस्तं हस्तहीनं कृत्वा वसं वपिण्क् सम्यक् चूर्णीकुरु । किंच हे इन्द्र वर्धमानं सर्वत इपुमात्रं वर्धमानम् । 'स इपु-मात्रमिपुमात्रं विष्वङ्धवर्धत' (तै. सं. २. ४. १२. २) इति श्रुतेः । वपियारुं हिंसं वृत्रं वृत्रासुरम् अपादं पादहीनं कृत्वा तवसा बलेन अभि जघन्थ हतवानसि । यद्वा सहदानुमुदकदानोपेतं क्षियन्तमाकाशे निवसन्तं कुणारुं गर्जन्तं वृत्रम् । वृणोत्याच्छादयति नभ इति वृत्रो मेघः । तमिमं वर्धमानं मेघं हस्तपादशून्यं कृत्वा संपिण्क् संपिण्डि । तथा च यास्कः— 'अहस्तमिन्द्र कृत्वा संपिण्डि परिकणनं मेघम्' (निरु. ६. १) इति ॥ सहदानुम् । 'दो अवखण्डने' । 'दाभाभ्यां जुः' इति नुप्रत्ययः । द्यतीति दानुर्दानवः । यद्वा दानुर्दानम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । क्षियन्तम् । 'क्षि निवासगत्योः' । तुदादिवाच्छः । प्रत्ययस्वरः । पिण्क् । 'पिण् संचूर्णने' । रुधादित्वात् भ्रम् । हेर्लुक् । पकारस्य ककारश्चान्दसः । कुणारुम् । 'कुण शब्दने' । बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । आद्युदात्तः । जघन्थ । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य लिटि थलि रूपम् । 'अभ्यासाच्च' इति धातुहकारस्य घस्वम् । निघातः । 'उपदेशोऽस्वतः' इतीदृप्रतिषेधः ॥

नि सामनामिषिरामिन्द्र भूमिं महीमपारां सद्ने ससत्थ ।

अस्तभ्राद्यां वृषभो अन्तरिक्षमर्षन्त्वापस्त्वयेह प्रसूताः ॥ ९ ॥

नि । सामनाम् । इषिराम् । इन्द्र । भूमिम् । महीम् । अपाराम् । सद्ने । ससत्थ ।

अस्तभ्रात् । घाम् । वृषभः । अन्तरिक्षम् । अर्षन्तु । आपः । त्वया । इह । प्रसूताः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र महीं महतीमत एव अपाराम् इषिरां स्थानाभावेन चलन्तीम् एवंविधां भूमिं सामनां^१ समानाम्^२ । तथा च मन्त्रवर्णः— 'गावौ ते सामनावितः' (क्र. सं. १०. ८५. ११) इति । यद्वा सम एव साम । तथा च शतपथे श्रूयते— 'यदेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एतैस्त्रिभिर्लोकैस्तस्मादेव साम' (श. ब्रा. १४. ४. १) इति । तदस्यास्तीति सामनः^३ । तां साम्यवतीं कृत्वा सद्ने स्वे^४ स्थाने नि ससत्थ निवेशयामासिथ^५ । तथा वृषभः अभिमत-फलानां वर्षक इन्द्रः द्यां द्युलोकम् अस्तभ्रात् यथा न पतति तथा धारयत् । तथा अन्तरिक्षम् । एवं द्यावापृथिव्योरवस्थितौ सत्यां त्वया प्रसूताः मेघभेदनेन प्रेरिताः आपः इह भूमौ अर्षन्तु आगच्छन्तु । तथा च मन्त्रवर्णः— 'यः पृथिवीं व्यथमानामहं हत्' (क्र. सं. २. १२. २) इति ॥ सामनाम् । सम एव साम । 'तदस्यास्ति' इति मतुवर्थे पामादित्वात्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । इषिराम् । 'इप गतौ' । 'इषिमदि' (उ. सू. १. ५१) इत्यादिना किरच्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । चिस्वरः । ससत्थ । 'षट् विशरणगत्यवसादनेषु' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि थलि 'उपदेशोऽस्वतः' इतीदृप्रतिषेधः । निघातः । अस्तभ्रात् । 'स्तम्भु स्तम्भने' इति सौत्रो धातुः । 'स्तम्भुस्तम्भु' इत्यादिना आप्रत्ययः । 'आप्तलोपः' इति धातुनकारलोपः^६ । अडागमस्वरः ।

१. त-शब्दे । २. त-ल-अपारां पुरुषाराम् । ३. ज-ण-सामनां साम्यवतीं कृत्वा । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-स- 'समानां' नास्ति । ५. त-सामना । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- 'स्वे' नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-निवेदयामास; घ-प-स-निवेशयामास । ८. ख-ग-च-ज-ण-स-श्रसोरलोप इत्यादिना धातुनकारस्य लोपः ।

अर्षन्तु । ' ऋषी गतौ ' । व्यत्ययेन शप्प्रत्ययः । गुणः । पादादित्वादनिघातः । आपः । ' आप्लव्यासौ ' । क्तिप् धातोर्ह्रस्वश्च । जसि ' अःपृन्तृच् ' इत्यादिना दीर्घः । जसः सुस्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रसूताः । ' पू प्रेरणे ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार ।

सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः ॥ १० ॥

अलातृणः । वलः । इन्द्रः । व्रजः । गोः । पुरा । हन्तौः । भयमानः । वि । आर ।

सुगान् । पथः । अकृणोत् । निःअजे । गाः ।

प्र । आवन् । वाणीः । पुरुहूतम् । धमन्तीः ॥ १० ॥

हे इन्द्र अलातृणः । बहुदकतया अलमत्यर्थमातृयते हिंस्यत इत्यलातृणः । गोः माध्यमिकायाः वाचः व्रजः गोष्ठभूतः वलः । वृणोत्याकाशमिति वलो मेघः । पुरा हन्तोः तव वज्रप्रहारात् प्राक् भयमानः बिभ्यत् व्यार विश्लिष्टो बभूव । अनन्तरं स इन्द्रः गाः अपः निरजे निर्गमयितुं सुगान् सुगमान् पथः मार्गान् अकृणोत् अकरोत् । अतः वाणीः वननीयाः धमन्तीः शब्दायमानारता आपः पुरुहूतं बहुभिराहूतं पार्थिवमुदकं प्रति प्रावन् अभ्यागच्छन् । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यत्— ' अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः । अलातृणोऽलमातर्दनो मेघो वलो वृणोतेर्ब्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान्पथोऽकरो- निर्गमनाय गवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः । आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद्बहुभिराहूतमुदकं भवति । धमतिर्गतिकर्मा ' (निरु. ६. २.) ॥ अलातृणः । ' तृहि हिंसायाम् ' । अलंपूर्वात् तृहेः ' वज्रर्थे कविधानम् ' इति कर्मणि कप्रत्ययः । अलमो मकारस्याकारः । समासस्वरः^१ । वलः । ' वल संचरणे ' । वल्यत आच्छाद्यते नभोऽनेनेति^२ वलो मेघः । ' पुंसि संज्ञायाम् ' इति घः । प्रत्ययस्वरः । व्रजः । ' व्रज गतौ ' । ' गोचरसंचर० ' (पा० सू. ३. ३. ११९) इत्यादिना घप्रत्ययान्तत्वेन निपातनात् कुत्वाभावः । व्रजत्यन्तरिक्ष इति । प्रत्ययस्वरः । भयमानः । ' जिभी भये ' । व्यत्ययेन शप् । आर । ' ऋ गतौ ' इत्यस्य लिट् णलि रूपम् । निघातः । सुगान् । ' गमू गतौ ' इत्यस्मादधिकरणे ' सुदुरो- रधिकरणे ' इति डप्रत्ययः । डिश्चाट्टिलोपः । कृस्वरः^३ । निरजे । ' अज गतिक्षेपणयोः ' इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कृदुत्तरस्वरः । आवन् । अव रक्षणगत्यादिषु इत्यस्य लङि रूपम् । पुरुहूतम् । ह्यतेर्निष्ठायां यजादित्वात् संप्रसारणम् । ' हलः ' इति दीर्घः । थाथादिस्वरः । धमन्तीः । ' ध्मा शब्दे ' । शपि ' पाघ्रा० ' इत्यादिना धमादेशः । ' वा छन्दसि ' इति जसः सवर्णदीर्घः । शतु- र्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः ॥ ॥ २ ॥

१. त- ' समासस्वरः ' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-स-तमोऽनेनेति । ३. त-कृस्वरः । अकृणोत् । कृवि हिंसाकरणयोः इत्यस्य लटि (लङि) रूपम् ।

एको द्वे वसुमती समीची इन्द्र आ पप्रौ पृथिवीमुत द्याम् ।

उतान्तरिक्षादभि नः समीक इपो रथीः सयुजः शूर वाजान् ॥ ११ ॥

एकः । द्वे इति । वसुमती इति वसुमती । समीची इति समुर्द्धीची ।

इन्द्रः । आ । पप्रौ । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।

उत । अन्तरिक्षात् । अभि । नः । समुर्द्धीके । इषः । रथीः । सयुजः । शूर । वाजान् ॥ ११ ॥

योऽयम् इन्द्रः एकः असहाय एव सन् पृथिवीम् उत अपि च द्यां द्वे एते द्यावापृथिव्यौ वसुमती परस्परं संगते वसुमती धनयुक्ते सत्यौ आ पप्रौ समन्तात् पूरयामास । उत अपि च हे शूर सामर्थ्योपेत तादृशस्त्वं रथीः रथवान् सः नः अस्माकं समीके समीपे इषः स्थातुमिच्छन् सयुजः संगतान् वाजान् वजन्ति गच्छन्तीति वाजा अश्वाः । तानश्चान् अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षसकाशात् अभि प्रेरय । रथारूढस्त्वम् अस्मत्समीपं शीघ्रमागच्छेति भावः ॥ वसुमती । ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । पप्रौ । ' प्रा पूरणे ' इत्यस्य लिटि णलि ' आत औ णलः ' इत्यौकारः । निघातः । इषः । ' इषु इच्छायाम् ' । अस्मादिगुपधलक्षणः कः । कित्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । रथीः । रथोऽस्यास्तीति मतुबर्थे ' छन्दसीवनिपौ ' इति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

दिशः सूर्यो न मिनाति प्रदिष्टा दिवेदिवे हर्यश्चप्रसूताः ।

सं यदानलध्वन आदिदश्चैर्विमोचनं कृणुते तत्त्वस्य ॥ १२ ॥

दिशः । सूर्यः । न । मिनाति । प्रदिष्टाः । दिवेदिवे । हर्यश्चप्रसूताः ।

सम् । यत् । आनट् । अध्वनः । आत् । इत् ।

अश्नैः । विमोचनम् । कृणुते । तत् । तु । अस्य ॥ १२ ॥

हर्यश्चप्रसूताः । हरी अश्नौ यस्यासाविति हर्यश्च इन्द्रः । तेन प्रेरिताः दिशः प्रागादयः दिवेदिवे प्रतिदिवसं प्रदिष्टाः सूर्यस्य गमनार्थं दत्ता या दिशो विद्यन्ते ताः सूर्यो न मिनाति न हिनस्ति । किंतु ताभिरेव व्रजति । यत् यदा सूर्यः अध्वनः गन्तव्यान् प्रदेशान् अश्नैः गमनसाधनभूतैः सम् आनट् सम्यगश्रुते । आदित् अनन्तरमेव विमोचनं कृणुते । अश्नानां विमोचनं कुस्ते । तत् एतत्सर्वं कर्म अस्य तवैव खलु । तु प्रसिद्धौ ॥ सूर्यः । ' पू प्रेरणे ' इत्यस्मात् ' सुसूधागृधिभ्यः क्त्वा ' इति क्प्रत्ययः । सुवति प्रेरयतीति सूर आदित्यः । सूर एव सूर्यः । वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । मिनाति । ' मीञ् हिंसायाम् ' ।

१. ख-ग-च-ज-ण-परस्परे । २. त-सन् । ३. न-ल-स-व्रजन्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-तान् । ५. ग-च-स-समीपे । ६. त-सवर्णः । ७. रथोऽस्यास्तीति रथीः । ८. त-मत्वर्थे । ९. ख-ग-ध-च-त-न-फ-भ-सं- ' प्रागादयः ' नारित । १०. ख-ग-च-ज-ण-ल-एतत्सर्वकर्म ।

‘मीनातेर्निगमे’ इति ह्रस्वः । हर्यश्चप्रसूताः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आनट् ।
‘अशू व्यासौ’ इत्यस्य ‘बहुलं छन्दसि’ इति लङः श्लुः । ‘अश्रोतेश्च’ इति नुडागमः ।
ब्रश्चादिना पश्वम् । यद्योगादनिघातः ॥

दिदृक्षन्त उषसो यामन्नक्तोविवस्वत्या महि चित्रमनीकम् ।

विश्वे जानन्ति महिना यदागादिन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ॥ १३ ॥

दिदृक्षन्ते । उषसः । यामन् । अक्तोः । विवस्वत्याः । महि । चित्रम् । अनीकम् ।

विश्वे । जानन्ति । महिना । यत् । आ । अगात् । इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि ॥ १३ ॥

१ विश्वे सर्वे जनाः २ विवस्वत्याः विवासनवत्या निर्गमनपरायाः ३ अक्तोः रात्रेः संबन्धिनः
४ उषसो ५ यामन् यामनि निर्गमने सति ६ महि महत् ७ चित्रं चायनीयम् ८ अनीकं सौरं तेजः ९ दिदृक्षन्ते
द्रष्टुमिच्छन्ति । १० यत् यदा ११ आगात् उषःकालः १२ समन्तादागतः १३ व्यपैति तदा तेजो दिदृक्षमाणाः
सर्वे जनाः १४ महिना महनीयान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि १५ जानन्ति कर्तव्यतयावबुध्यन्ते १६ हे इन्द्र १७ पुरुणि
बहूनि १८ सुकृता सुष्ठु कृतानि १९ कर्म कर्माणि २० इन्द्रस्य तवैव ॥ दिदृक्षन्ते । ‘दृशिर् प्रेक्षणे’ इत्यस्य
सनि ‘ज्ञाश्रुस्मृद्शां सनः’ (पा. सू. १. ३. ५७) इत्यात्मनेपदम् । अभ्यस्तस्वरः ।
विवस्वत्याः । विवासतेः २१ संपदादिलक्षणः क्तिप् । व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वम् । तस्मात् ‘तदस्यास्ति’ इति
मतुप् । ‘मादुपधायाः’ इति तस्य वत्वम् । मतुपः पिस्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । जानन्ति । ‘ज्ञा
अवबोधने’ । ‘ज्ञाजोर्जा’ इति जादेशः । निघातः । अगात् । ‘इण् गतौ’ इत्यस्य लुङि रूपम् ।
यद्योगादनिघातः । सुकृता । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

महि ज्योतिर्निहितं वक्षणास्वामा पक्कं चरति बिभ्रती गौः ।

विश्वं स्वाद्य संभृतमुस्त्रियायां यत्सीमिन्द्रो अदधाद्भोजनाय ॥ १४ ॥

महि । ज्योतिः । निऽहितम् । वक्षणासु । आमा । पक्कम् । चरति । बिभ्रती । गौः ।

विश्वम् । स्वाद्यम् । सम्ऽभृतम् । उस्त्रियायाम् । यत् । सीम् । इन्द्रः । अदधात् । भोजनाय ॥ १४ ॥

१ वक्षणासु । वक्ष्यन्ते यामूदकानीति वक्षणा नद्यः । तासु २ महि महत् ३ ज्योतिः ज्योतिष्म-
दुदकं ४ निहितम् इन्द्रेण ५ आमा नवसूतिका ६ गौः ७ पक्कं क्षीरादिकं ८ बिभ्रती दधाना सती ९ चरति
सर्वत्र वर्तते । १० यत् यस्मादुदकात् ११ स्वाद्य स्वादुतरं १२ संभृतं स्वेन संपादितं दधिघृतक्षीरादिकं
१३ सीम् एतत् १४ विश्वं सर्वम् १५ उस्त्रियायां गवि १६ भोजनाय १७ इन्द्रः १८ अदधात् । तस्मात् क्षीरादिकं
बिभ्रती गौश्चरतीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ वक्षणासु । ‘वक्ष रोषे’ । अस्मात् ‘करणाधिकरणयोश्च’ इति

१. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ल-स-उषःकाले समन्तादागात् । २. ख-ग-च-न-भ-स-कर्तव्यतया च
बुध्यन्ते । ३. ल-एतानि कर्माणि । ४. च-फ-विवासयतेः ।

करणे ल्युट् । लिट्स्वरः । पक्वम् । पचतेर्निष्ठातकारस्य 'पचो वः' इति वत्वम् । प्रत्ययस्वरः । चरति । चरतिर्गत्यर्थः । विभ्रती । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' । जुहोत्यादिः । शतुरुगिस्वात् 'उगितश्च' इति डीप् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तश्चम् । उस्त्रियायाम् । 'वस निवासे' । 'स्फायितञ्चि' । इत्यादिनाधिकरणे रक्प्रत्ययः । यजादिस्वात् संप्रसारणम् । 'शासिवसिघसीनां च' इति पत्वाभाव-
श्छान्दसः । स्वार्थिको घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

इन्द्र दृह्य यामकोशा अभूवन् यज्ञाय शिक्ष गृणते सखिभ्यः ।

दुर्मायवो दुरेवा मर्त्यासो निषङ्गिणो रिपवो हन्त्वासः ॥ १५ ॥

इन्द्र । दृह्य । यामऽकोशाः । अभूवन् । यज्ञाय । शिक्ष । गृणते । सखिऽभ्यः ।

दुऽमायवः । दुऽएवाः । मर्त्यासः । निषङ्गिणः । रिपवः । हन्त्वासः ॥ १५ ॥

हे इन्द्र दृह्य दृढो भव । यतः यामकोशाः । यान्त्यस्मिन्निति यामो मार्गः । तस्य कोशाः कोश-
वदाच्छादकाः^१ मार्गप्रतिबन्धका राक्षसाः अभूवन् । त्वं यज्ञाय यज्ञकर्त्रे गृणते स्तोत्रं कुर्वते यज-
मानाय सखिभ्यः पुत्रादिभ्यश्च^२ शिक्ष अपेक्षितं फलं दस्व । दुर्मायवः । दुष्टमायुधानि
मिन्वन्ति प्रक्षिपन्तीति दुर्मायवः । दुरेवाः दुष्टं गच्छन्तः मर्त्यासः मारयितारः निषङ्गिणः ।
निषङ्गशब्देन इषुधिरभिधीयते । तद्वन्तः । एवंविधसामर्थ्योपेताः रिपवः शत्रवो राक्षसाः हन्त्वासः
त्वया हननीयाः ॥ दृह्य । 'दृह दृहि वृह वृहि वृद्धौ' । व्यत्ययेन श्यन् । लोटि रूपम् । लिट्स्वरः ।
अभूवन् । 'भू सत्तायाम्' । अस्य लुङि रूपम् । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'भूसुवोस्तिङि'
इति गुणे प्रतिषिद्धे 'भुवो वुग्लुङ्लिटोः' इति वुगागमः । निघातः । शिक्ष । 'शिक्ष विद्योपादाने' । अयं^३
धातुरत्र दाने^४ वर्तते । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । दुर्मायवः । मिनोते 'कृवापाजिमि' इत्यादिना
उण्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः । दुरेवाः । 'इण् गतौ' । 'इण्शीङ्भ्यां वन्' इति कर्तरि
वन्प्रत्ययः । रिपवः । 'रपेरिञोपधायाः' इत्युप्रत्ययः । उपधाया इस्वम् । प्रत्ययस्वरः । हन्त्वासः ।
'हन हिंसागत्योः' । 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः' इति त्वन् । निस्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

सं घोषः शृण्वेऽवमैरमित्रैर्जही न्येष्वशनिं तपिष्ठाम् ।

वृश्चेमधस्ताद्वि रुजा सहस्व जहि रक्षो मघवन्नन्धयस्व ॥ १६ ॥

सम् । घोषः । शृण्वे । अवमैः । अमित्रैः । जहि । नि । एषु । अशनिम् । तपिष्ठाम् ।

वृश्च । ईम् । अधस्तात् । वि । रुज । सहस्व । जहि । रक्षः । मघऽवन् । रन्धयस्व ॥ १६ ॥

हे इन्द्र अवमैः समीपे वर्तमानैः अमित्रैः शत्रुभिरसुरैरुत्सृष्टो योऽशनिः घोषः घुष्यमाणः
सं शृण्वे सम्यगस्माभिः श्रूयते तपिष्ठाम् अतिशयेन तापिकां ताम् अशनिम् एषु शत्रुष्वेव^५

१. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-आच्छादकाः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-स-पुत्रादिभ्यस्त्वम् । ३. ल-
इत्ययम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-आदाने । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-शत्रुषु अव ।

निधाय ऽजहि मारय । तैः प्रयुक्तामशनिं तानेव प्रापयेति भावः । ऽईम् एनान् शत्रून् ऽअधस्तात् मूलतः ऽवृश्च^३ छिन्धि । किंच ऽवि ऽरुज तान् विशेषेण बाधस्व ऽसहस्व^४ अभिभव च । हे ऽमघवन् इन्द्र ऽरक्षः कर्मविघ्नकारीणि रक्षांसि ऽजहि मारय । अनन्तरमिमं यज्ञं ऽरन्धयस्व पारं नय^५ ॥ शृण्वे । निघातः । जहि । ‘ हन हिंसागत्योः ’ । अस्य लोटि रूपम् । अशनिम् । ‘ अशू व्याप्तौ ’ । ‘ अश्यवितृभ्योऽनिः ’ इत्यनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । तपिष्ठाम् । तमृशब्दादिष्ठप्रत्ययः । निरस्वरः । वृश्च । ‘ ओवश्चू’ छेदने । तुदादिः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । सहस्व । वाक्यभेदादनिघातः । रन्धयस्व । ‘ रध हिंसा-संराद्धयोः ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि ‘ रधिजभोरचि ’ इति तुमागमः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

उद्धृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ।

आ कीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषि हेतिमस्य ॥ १७ ॥

उत् । वृह । रक्षः । सहऽमूलम् । इन्द्र । वृश्च । मध्यम् । प्रति । अग्रम् । शृणीहि ।

आ । कीवतः । सललूकम् । चकर्थ । ब्रह्मऽद्विषे । तपुषिम् । हेतिम् । अस्य ॥ १७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽरक्षः कर्मविघ्नकारि रक्षःकुलं ऽसहमूलं मूलसहितं यथा भवति तथा ऽउद्धृह उद्धर । किंच ऽमध्यं तस्य मध्यभागं^६ ऽवृश्च छिन्धि । ऽप्रत्यग्रम् अग्रं^७ प्रत्यागतं तत् ऽशृणीहि जहि । तस्य रक्षःकुलस्य मध्ये ऽसललूकं सरणशीलं रक्षः ऽआ ऽकीवतः । ‘ आङ् रयादायाम् ’ । कियतः अनिर्णयमानपरिमाणात् अतिदूरादेशात् ऽचकर्थं कुरु । कृत्वा च ऽब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषकारिणे तस्मै रक्षसे ऽतपुषि तापकं ऽहेति घातकमायुधं ऽअस्य क्षिप । उक्तमर्थं यास्कोऽब्रवीत्—‘ उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र । मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा । वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्यग्रम् । अग्रमागतं भवति । आ कियतो देशात्सललूकं सललूकं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सरलूकं वा स्यात्सर्तोरभ्यस्तात् । तपुषिस्तपतेहेतिहन्तेः ’ (निरु. ६. ३) इति ॥ वृह । ‘ वृहू उद्यमने ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । शृणीहि । ‘ शू हिंसायाम् ’ । अस्य लोटि हौ ‘ ई हत्यघोः ’ इतीदम् । निघातः । कीवतः । किंशब्दात् किं परिमाणमस्येत्यर्थे ‘ किमिदंभ्यां वो घः ’ इति किंशब्दात् वतुबर्तीति ज्ञापितत्वात् वतुप् । वादेशाभावश्छान्दसः । ‘ इदंकिमोरीदकी ’ इति की इत्यादेशः । सललूकम् । ‘ सृ गतौ ’ । छान्दसी रूपसिद्धिः । चकर्थ । ‘ डुकृष् करणे ’ इत्यस्य लिटि थलि रूपम् । क्रादित्वादिडभावः । निघातः । तपुषिम् । ‘ तप संतापे ’ इत्यस्मात् ‘ अतिपृथग्विजितनिधनितपिभ्यो नित् ’ इत्युसिप्रत्ययो निच् । अकारस्य इकारश्छान्दसः । निरस्वरः । हेतिम् । ‘ हन हिंसागत्योः ’ । ‘ उतियूतिजृत्तिसाति ’ इत्यादिना निपातनादन्तोदात्तः । अस्य । ‘ असु क्षेपणे ’ । लोटि रूपम् ॥

१. त-न-ल-स-प्रयुक्तमशनिम् । २. घ-ज-ण-निवृश्च । ३. त-स-‘ सहस्व ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-नयस्व । ५. ज-न-वृश्च । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-मध्यं भागम्; न-मध्यं मध्यम्; स-मध्यम् । ७. त-अग्रमग्रम् । ८. ख-ग-च-ज-फ-भ-अभिज्ञायमानं । ९. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-वृह ।

स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः सं यन्महीरिष आसत्सि पूर्वीः ।

रायो वन्तारो बृहतः स्यामास्मे अस्तु भग इन्द्र प्रजावान् ॥ १८ ॥

स्वस्तये । वाजिऽभिः । च । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । सम् । यत् । महीः । इषः । आऽसत्सि । पूर्वीः ।
रायः । वन्तारः । बृहतः । स्याम । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इन्द्र । प्रजाऽवान् ॥ १८ ॥

प्रणेतः प्रकर्षेण जगतो निर्वाहक हे इन्द्र अस्मान् वाजिभिः अश्वैः सहितान् कुरु स्वस्तये
च अविनाशाय कुरु । यत् यदा त्वं सम् आसत्सि अस्माकं समीपे यज्ञनिर्वाहार्थमासीदसि तदा
वयं महीः महान्ति इषः अन्नानि पूर्वीः प्रभूतानि रायः धनानि वन्तारः तेषां संभक्तारः सन्तः
बृहतः महान्तः स्याम भवेम । किंच प्रजावान् अपत्योपेतं भगः धनम् अस्मे अस्मासु अस्तु
भवतु ॥ आसत्सि । पठ् विशरणादिषु । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । यद्योगादनिघातः ।
इषो राय इति च द्वे पष्ठ्यर्थे द्वितीये । वन्तारः । ‘वन षण संभक्तौ’ इत्यस्य तृचि आगमानुशासनस्य
अनित्यत्वादिडभावः । चित्स्वरः । स्याम । ‘अस भुवि’ इत्यस्य लिङि रूपम् । अस्मे ।
अस्मच्छब्दस्य सप्तम्याः ‘सुपां सुलुक्’ इति शो इत्यादेशः ॥

आ नो भर भगमिन्द्र द्युमन्तं नि ते देष्णस्य धीमहि प्ररेके ।

ऊर्वइव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनाम् ॥ १९ ॥

आ । नः । भर । भगम् । इन्द्र । द्युऽमन्तम् । नि । ते । देष्णस्य । धीमहि । प्रऽरेके ।

ऊर्वऽइव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति । तम् । आ । पृण । वसुऽपते । वसूनाम् ॥ १९ ॥

हे इन्द्र नः अस्मदर्थं द्युमन्तं दीप्तियुक्तं भगं धनम् आ भर आ समन्तात् संभर । देष्णस्य
दानशीलस्य ते तव संबन्धिनो धनस्य प्ररेके प्ररेचने^१ दाने नि धीमहि धनदानस्य वयं पात्रभूताः
स्म इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । अस्मे अस्माकं कामः अभिलाषः ऊर्वइव अनवासकामो
वडवानल इव पप्रथे प्रभृतो वर्तते । वसूनां वसुपते धनानां मध्ये उत्तमधनानामधिपते हे इन्द्र ते
महान्तं कामम् आ पृण बहुधनप्रदानेनापूरय ॥ भर । ‘भृञ् भरणे’ इत्यस्य लोटि रूपम् । देष्णस्य ।
‘दुदाञ् दाने’ । ‘गादाभ्यामिष्णुच्’ इतीष्णुच्प्रत्ययः । अत्यर्थं ददातीति देष्णः । चित्स्वरः ।
धीमहि । दधातेर्लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति महिङः सार्वधातु-
कत्वात् सीयुटः^२ सलोपः^३ । आर्धधातुकत्वात् आतो लोपः । निघातः । ऊर्वइव । पूर्वपदस्वरः । पप्रथे ।
‘प्रथ प्रथ्याने’ इत्यस्य लिटि रूपम् । पृण । ‘पृण प्रीणने’ इत्यस्य लोटि सेहिः । तुदादिः । ‘अतो हेः’
इति हेर्लुक् । वसूनाम् । निस्त्वादाद्युदात्तः ॥

१. न-ल-स-‘यत्’ नास्ति । २. ख-ग-च-फ-भ-रेचने । ३. ख-ग-घ-ज-ण-न-भ-ल-स-सीयुट् ।

इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैश्चन्द्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ २० ॥

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रवता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ २० ॥

हे इन्द्र इमं धनादिविषयं कामम् अस्मदीयमभिलाषं गोभिः अग्निहोत्रादिकर्मसाधन-
भूतैर्गवादिभिर्वाहनसाधनभूतैः अश्वैः च चन्द्रवता दीप्तियुक्तेन राधसा धनेन च मन्दय ।
एतानि दत्त्वा इममभिलाषं पूरय । किञ्च । एतैरस्मान् पप्रथः प्रथितांश्च कुरु । पश्चात् स्वर्यवः
स्वर्गादिसुखमात्मन इच्छन्तः विप्राः कर्मकुशलाः कुशिकासः कुशिकाः मतिभिः मननीयैर्मन्त्रैः
वाहः स्तोत्रम् इन्द्राय तुभ्यम् अक्रन् अकार्षुः ॥ मन्दय । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लोटि रूपम् ।
गोभिः । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते ' न गोश्चन्साववर्णः ' इत्यादिना प्रतिषेधः ।
प्रकृतिस्वरः । पप्रथः । ' प्रथ प्रख्याने ' । क्तिप् । ' छन्दस्युभयथा ' इति तस्य सार्वधातुकत्वात्
शप् । तस्य ' बहुलं छन्दसि ' इति श्लुः । धातुस्वरः । अक्रन् । करोतेर्लुङि ' मन्त्रे घसह्वरः ' इत्यादिना लुक् । निघातः ॥

आ नो गोत्रा दर्दहि गोपते गाः समस्मभ्यं सनयो यन्तु वाजाः ।

दिवक्षा असि वृषभ सत्यशुष्मोऽस्मभ्यं सु मघवन्बोधि गोदाः ॥ २१ ॥

आ । नः । गोत्रा । दर्दहि । गोपते । गाः । सम् । अस्मभ्यम् । सनयः । यन्तु । वाजाः ।

दिवक्षाः । असि । वृषभ । सत्यऽशुष्मः । अस्मभ्यम् । सु । मघऽवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ २१ ॥

गोपते^१ स्वर्गाधिपते हे इन्द्र नः अस्मदर्थं गोत्रा गोत्राण्यभ्राणि गाः अपः प्रति
आ दर्दहि आद्रियस्व । अभ्राणि विदीर्य^२ जलानि प्रापयेत्यर्थः । ततः सनयः संभजनीयानि
वाजाः अन्तानि अस्मभ्यम् अस्मदर्थं सं यन्तु समागच्छन्तु । वृषभ कामानां वर्षितर्हे^३ इन्द्र त्वं
दिवक्षाः असि दिवं व्याप्य वर्तमानत्वेन महानसि^४ । अत एव सत्यशुष्मः सत्यसामर्थ्यः
मघवन् धनवन् हे इन्द्र अस्मभ्यं गोदाः गवां प्रदाता भवामीति सु बोधि सुष्ठु बुध्यस्व ॥
दर्दहि । ' दृक् आदरे ' । यङ्लुकि लोटि रूपम् । ' ऋतश्च ' (पा. सू. ७. ४. ९२) इत्यभ्यासस्य
रुगागमः । निघातः । गाः । ' औतोऽम्हासोः ' (पा. सू. ६. १. ९३) इत्योकारस्याकारः ।
एकादेशस्वरः । अस्मभ्यम् । ' भ्यसो भ्यम् ' इति चतुर्थीबहुवचनस्य भ्यमादेशः । यन्तु । ' इण्
गतौ ' । लोटि रूपम् । दिवक्षाः । ' अक्षू व्याप्तौ ' । असुन् । दिवं व्याप्नोतीति दिवक्षाः । कृदुत्तर-
पदस्वरः । गोदाः । ' हुदाश् दाने ' । अस्मात्^५ विच् । कृदुत्तरपदस्वरः^६ ॥

१. ख-ग-च-त- ' च ' नास्ति । २. त-गोपते गवां पते । ३. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ल-स-
विदार्य । ४. फ-वर्षक हे । ५. ज-ण-भ-भवसि । ६. ल-इत्यस्मात् । ७. त-कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ।

श्रुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ २२ ॥

श्रुनम् । हुवेम् । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्जितम् । धनानाम् ॥ २२ ॥

हे इन्द्र ववाजसातौ । वाजस्यान्नस्य सातिः लाभः^१ यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः तस्मिन् । वभरे । विभ्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संग्रामः । तस्मिन्^२ संग्रामे वश्रुनं शूनम्^३ उत्साहेन प्रवृद्धम् । यद्वा^४ श्रुनमिति सुखनाम । सुखकरं^५ वमघवानं धनवन्तम् अत एव इन्द्रं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं वनृतमं सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां वहुवेम कुशिका वयं यज्ञार्थमाह्वयेम । तथा वशृण्वन्तम् अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वन्तम् वउग्रं शत्रूणां भयंकरं वसमत्सु संग्रामेषु ववृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि वघ्नन्तं हिंसन्तं वधनानां शत्रुसंबन्धिनानां वसंजितं सम्यग्जेतारं त्वाम् वऊतये रक्षणाय वयमाह्वयेम ॥ श्रुनम् । 'दुओश्चि गतिवृद्धयोः' इत्यस्य निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इतीदृशप्रतिषेधः । यजादि-त्वात् संप्रसारणम् । दीर्घाभावश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । हुवेम । ह्वयतेः 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणे कृते शपो लुकि कृते च लिङि रूपम् । निघातः । भरे । 'भृञ् भरणे' । करणे घः । वृषादित्वात् आद्युदात्तः । वाजसातौ । 'पणु दाने' । भावे क्तिन् । 'जनसन' इत्यादिना अनुनासिकस्यात्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । समत्सु । 'अद भक्षणे' । संपूर्वात् किप् । संभक्षयन्ति योद्धृणामायूषीति समदः संग्रामाः । कुदुत्तरपदस्वरः । घ्नन्तम् । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य शतरि 'गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम्^६ । संजितम् । 'जि जये' । किप् तुक्^७ ॥ ॥ ४ ॥

'शासद्वह्निः' इति द्वाविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'शासत् कुशिको विश्वामित्र एव वा श्रुतेः' इति । इषीरथस्य पुत्रः कुशिको विश्वामित्र एव वा ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिशुपुच्छन्दः । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने^८ सवने^९ अच्छावाकशस्त्र आरम्भणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्त-संज्ञकमेतत्सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च — 'अस्मा इदु प्रतवसे शासद्वह्निरितीतरावहीनसूक्ते' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं तृतीयं संपातसूक्तम् । 'इमामु विच्छन्ति स्वा शासद्वह्निरिति संपाताः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

शासद्वह्निर्दुहितुर्नर्यं गाद्विद्राँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।

पिता यत्र दुहितुः सेकंपृञ्जन्तसं शग्म्येन मनसा दधन्वे ॥ १ ॥

शासत् । वह्निः । दुहितुः । नर्यम् । गात् । विद्वान् । ऋतस्य । दीधितिम् । सपर्यन् ।

पिता । यत्र । दुहितुः । सेकम् । ऋञ्जन् । सम् । शग्म्येन । मनसा । दधन्वे ॥ १ ॥

१. च-फ-संभजनम् । २. घ-ज-ण-अस्मिन् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ- 'शूनं' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स- 'यद्वा.....सुखकरं' नास्ति । ५. ल-घत्वम् । ६. ल- 'तुक्' नास्ति । ७. ख-ग-ज-ण-त-भ-स-माध्यंदिनसवने ।

कुशिकः^१ प्रसङ्गात् कंचित् शास्त्रार्थं ब्रूते^२—‘अपुत्रस्य^३ पितुः पुत्री दाययादा पुत्रिका सती । यतः संतानकृत्तस्याः पुत्र इत्यनयोच्यते’ इति^४ । अपुत्रो^५ यः पिता कन्यामन्यकुलं प्रापयति स^६ वह्निः इत्युच्यते^७ । स पिता^८ शासत् । ‘अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति’ (वासिष्ठ. १७. १७) स्मृत्युक्तम्^९ अनुशासनं कुर्वन्^{१०} दुहितुः पुत्रिकायाः^{११} नश्यं नप्तृभवं पिण्डदानादिकं कर्तव्यतया^{१२} गात् गच्छति । किं कुर्वन् । विद्वान् अस्यां दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकरो भविष्यतीति जानन्^{१३} ऋत्तस्य^{१४} सत्यस्य पुत्रोत्पादनसमर्थस्य^{१५} रेतसः^{१६} दीधितिं धर्तारं जामातरं^{१७} तत्पतिं^{१८} सपर्यन्^{१९} वस्त्रालंकारादिना पूजयन्^{२०} पिता नप्तृभवं^{२१} गच्छति । यत्र यस्याः^{२२} दुहितुः पिता पालकः पतिर्जामाता^{२३} सेकं तरयां रेतःसेकम्^{२४} ऋजन् प्रसाधयन्^{२५} यः शग्म्येन केवलं सुखनिमित्तेन मनसा तथा^{२६} स्वशरीरं^{२७} सं^{२८} दधन्वे संधत्ते । न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । एतमर्थं यास्कोऽप्याह—‘प्रशास्ति वोढा सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभादम् । दुहिता दुहिता दूरे हिता दोधेर्वा । नस्तारमुपागमदौहित्रं पौत्रमिति । विद्वान्प्रजननयज्ञस्य रेतसो वाङ्मादङ्गात्सृत्तस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रत्युत्तस्य विधानं पूजयन्’ (निरु. ३. ४) इत्यादिना ॥ शासत् । शासेः इतरि अग्रत-त्वाञ्जुमभावः । दुहितुः । ‘दुह प्रपूरणे’ । ‘नप्तृनेष्टु’ इत्यादिना तृचि निपातनादिडागमः । चित्स्वरः । नश्यम् । नस्तरि भवम् । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘रीडृतः’ इति रीडादेशः । ‘यस्य’ इति लोपः । रेफलोपश्छान्दसः । गात् । ‘इण् गतौ’ इत्यस्य छान्दसे लुङि रूपम् । ऋजन्^{२९} । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । शग्म्येन । शं सुखं गच्छन्तीति गमेरौणादिकः कप्रत्ययः । कित्वात् ‘गमहन’ इत्यादिनोपधालोपः । शग्मे साधुः इति ‘तत्र साधुः’ इति यत्प्रत्ययः । ‘वीरवीर्यौ च’ इत्यत्र ‘यतोऽनावः’ इत्यस्य अनित्यत्वज्ञापितत्वाद्वा^{३०} तित्स्वरः । दधन्वे । धवि सौत्रो धातुः । लिटि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । यद्योगादनिघातः ॥

न जामये तान्वो रिक्थमारैक् चकार गर्भं सनितुर्निधानम् ।

यदी मातरौ जनयन्त वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन् ॥ २ ॥

न । जामये । तान्वः । रिक्थम् । अरैक् । चकार । गर्भम् । सनितुः । निऽधानम् ।

यदि । मातरः । जनयन्त । वह्निम् । अन्यः । कर्ता । सुऽकृतोः । अन्यः । ऋन्धन् ॥ २ ॥

अभ्रातृकाया दुहितुः पुत्रिकाकरणात् सा रिक्थभाक् इत्युक्तम्^१ । भ्रातृमत्यास्तस्या रिक्थभाक्त्वं नास्तीति ब्रूते । तान्वः तनूज औरसः पुत्रः जामये भगिन्यै रिक्थं पित्र्यं धनं न अरैक् न प्ररेचयति^२ न प्रददाति । किं तर्हि । सनितुः एनां संभजमानस्य^३ भर्तुः गर्भम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । गर्भस्य निधानं रेतःसेकनिधानीमेनां^४ चकार । पाणिग्रहणेन संस्कृताम्^५ एनां करोति । न तु तरयै रिक्थं

१. ख-ग-च-ज-ण-‘कुशिकः.....ब्रूते’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-‘अपुत्रस्य.....इति’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-शासद्वहिरित्युच्यते । ४. ख-फ-स्मृत्युक्तेः । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-ल-स-ऋत्तस्य पुत्रोत्पादनेन सत्यस्य समर्थस्य । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-विट्पतिम् ; त-न-ल-स-‘जामातरं तत्पतिं’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स-नप्तृभावम् । ८. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-स-तस्यां स्ववीर्यम् । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘ऋजन्’ नास्ति । १०. न-अनित्यत्वस्य ज्ञापितत्वाद्वा । ११. त-ल-इत्युक्त्वा । १२. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-स-प्रेरयति । १३. त-ल-स-भजमानस्य । १४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-रेतःसेकनिधानं निधानेन । १५. ज-ण-संस्कारिताम् ।

ददातीत्यभिप्रायः । ' अस्संस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशाद्दृष्ट्वांशं तु तुरीयकम् ' (याज्ञ. २. १२४) इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्यैकोत्पाद्यत्वाविशेषात् पुमपत्यस्य को विशेष इत्याशङ्क्य विशेषं दर्शयति । ' यदि यद्यपि 'मातरः मातापितरौ 'वह्निम् । अवह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया बोद्धृत्वात्^१ । अवह्निश्च वह्निश्च^२ । तादृशं स्त्रीपुंसलक्षणमपत्यं जनयन्त । तथापि तयोर्मध्ये अन्यः पुंलक्षणः सुकृतोः शोभनस्य पिण्डदानादेः कर्मणः कर्ता भवति । अन्यः स्त्रीलक्षणः ऋन्धन् वस्त्रालंकारादिना ऋध्यमान एव भवति । पिण्डदानादिकर्तृत्वात् पुत्रो दायाहः दुहितुस्तथात्वं^३ नेति^३ न दायाहं सा तु केवलं परस्मै दीयते । तथा च निरुक्तं- ' न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्रतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्तं प्रारिचत्प्रादाच्चकारैनां गर्भनिधानीं सनितुर्हस्तग्राहस्य यदिह मातरोऽजनयन्त वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान्दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै ' (निरु. ३. ६) इति ॥ तान्वः^४ । तन्वाः प्राणाधिष्ठितत्वात्तनूः प्राणवती । तद्विकार इत्यर्थे ' प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ' इत्यञ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । रिक्तम् । ' रिचिर् विरेचने ' । ' पातृतुदिवचिरिचिभ्यस्यक् ' । प्रत्ययस्वरः । अरैक् । ' रिचिर् विरेचने ' इत्यस्य लुङि सिचि ' वदव्रज० ' इत्यादिना वृद्धिः । ' बहुलं छन्दसि ' इतीडभावः । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । निघातः । सनितुः । ' पण संभक्तौ ' इत्यस्य तृचि रूपम् । निधानम् । दधातेर्ल्युटि रूपम् । लिट्स्वरः । मातरः । ' पिता मात्रा ' इति पितुः शेषे प्राप्ते मातुः शेषश्छान्दसः । द्विर्वचनस्य बहुवचनं पूजार्थम् । जनयन्त । जनेर्णिचि रूपम् । वह्निम् । ' पुमान् स्त्रिया ' (पा. सू. १. २. ६७) इति वह्नेः शेषः । सुकृतोः । करोतेरौणादिकः क्तप्रत्ययः^५ । ऋन्धन् । ' ऋधु वृद्धौ ' । व्यत्ययेन श्रम् ॥

अग्निर्जज्ञे जुह्वा^३ रेजमानो महस्पुत्राँ अरुषस्य प्रयज्ञे ।

महान्गर्भो मह्या जातमेषां मही प्रवृद्धर्यश्चस्य यज्ञैः ॥ ३ ॥

अग्निः । जज्ञे । जुह्वा । रेजमानः । महः । पुत्रान् । अरुषस्य । प्रयज्ञे ।

महान् । गर्भः । महि । आ । जातम् । एषाम् । मही । प्रवृत् । हरिऽअश्वस्य । यज्ञैः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र^१ अरुषस्य रोचमानस्य^२ तव प्रयज्ञे यज्ञार्थं जुह्वा ज्वालाभिः रेजमानः कम्पमानः अग्निः महः प्रभूतान् पुत्रान् रश्मीन् जज्ञे उत्पादयामास । एषां रश्मीनां गर्भः जलात्मना^३ क्रोडीकारः महान् आसीत् । किंच एषां रश्मीनां मेलनम् आ जातं सर्वत ओषध्यात्मना जातं महि महदभूत् । किंच एषां रश्मीनां प्रवृत् अनेन प्रकारेण प्रवृत्तिः हर्यश्चस्य इन्द्रस्य यज्ञैः यजनाहैः सोमाज्याहुतिभिः^४ मही महती भवति ॥ जज्ञे । ' जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्य लिटि रूपम् । अन्तर्भावितण्यर्थः । जुह्वा । ' जुहोतेर्द्वे दीर्घश्च ' इति किप् द्विर्वचनं दीर्घश्च धातोः । ' उदात्तस्वरितयोः ' इति स्वरितत्वम् । हर्यश्चस्य । हरी अश्वौ यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. च-फ-उदर्यत्वात् । २. ख-ग-च-फ- ' वह्निश्च ' नास्ति; ल-स-वह्निः । ३. त-न-दुहितुस्तथात्वे-
ऽपि । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स- ' तान्वः ' नास्ति । ५. ख-ग-ज-ण-त-न-ल-स-क्तप्रत्ययः ।
६. ल-आरोचमानस्य । ७. च-फ-बलात्मना । ८. ख-ग-फ-यजनाहैः, त-स-यज्ञैर्यजमानाहैः ।
९. स-सोमाज्यादिभिः प्रभृतिभिः ।

अभि जैत्रीरसचन्त स्पृधानं महि ज्योतिस्तमसो निरजानन् ।

तं जानतीः प्रत्युदायन्नुषासः पतिर्गवामभवदेक इन्द्रः ॥ ४ ॥

अभि । जैत्रीः । असचन्त । स्पृधानम् । महि । ज्योतिः । तमसः । निः । अजानन् ।

तम् । जानतीः । प्रति । उत् । आयन् । उषसः । पतिः । गवाम् । अभवत् । एकः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

वजैत्रीः जित्वर्यो विशो मरुतः वस्पृधानं वृत्रेण सह^१ स्पर्धमानमिन्द्रम् अभि असचन्त सर्वतः समगच्छन्^२ । ते च मरुतः महि महत् ज्योतिः सूर्याख्यं तेजः तमसः तमोरूपात् वृत्रात् निरजानन् निर्गतमज्ञासिषुः । उदितं सूर्यं जानतीः जानानाः उपसः तं प्रति उत् अभिलक्ष्यैव आयन् प्राप्नुवन् । अथ तत्रोद्भूतानां^३ गवां रश्मीनाम् एकः अद्वितीय एव इन्द्रः पतिः अभवत् ॥ जैत्रीः^४ जयतेः तृनि* रूपम् । गुणस्य स्थाने व्यत्ययेन वृद्धिः^५ । निस्वरः । असचन्त । 'पच समवाये' इत्यस्य लङि रूपम् । स्पृधानम् । 'स्पर्ध संघर्षे' । छन्दसि कानजादेशः । छन्दसि द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वात् द्विर्वचनाभावः । निस्वरः । अजानन् । 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । आयन् । 'अय गतौ' इत्यस्य लङि रूपम् ॥

वीळौ सतीरभि धीरा अतृन्दन्प्राचाहिन्वन्मनसा सप्त विप्राः ।

विश्वामविन्दन्पथ्यामृतस्य प्रजानन्नित्ता नमसा विवेश ॥ ५ ॥

वीळौ । सतीः । अभि । धीराः । अतृन्दन् । प्राचा । अहिन्वन् । मनसा । सप्त । विप्राः ।

विश्वाम् । अविन्दन् । पथ्याम् । ऋतस्य । प्रजानन् । इत् । ता । नमसा । आ । विवेश ॥ ५ ॥

पुरा किलाङ्गिरसां गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य निगूढे कस्मिंश्चिदपर्वते स्थापिताः । ते चाङ्गिरसस्तप्राश्यर्थमिन्द्रं तुष्टुवुः । स्तुतश्च सः^६ इन्द्रो गवान्वेषणाय^७ देवशुनीं प्राहिणोत् । सा च गवां^८ गवेषणपरा सती तत्स्थानमलभत । तथा विज्ञापित इन्द्रस्ता गाः^९ आनीयाङ्गिरोभ्यः प्रादादित्यैतिहासिकी कथा । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । धीराः धीमन्तः सप्त विप्राः मेधाविनः सप्त-संख्याका अङ्गिरसः वीळौ दृढे पर्वते सतीः निगूढाः^{१०} सतीर्गाः अभि अभिलक्ष्य अतृन्दन् उपेक्षामकुर्वन् । ततस्तेऽङ्गिरसः पर्वतविले गावः सन्तीति मनसा निश्चित्य प्राचा येन मार्गेण प्रविष्टास्तेनैव प्राचीनेन मार्गेण ता गाः अहिन्वन्^{१०} निरगमयन् । यद्वा प्राचा । प्रकर्षणेन्द्रमञ्चति

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-स-सह नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-स-अगच्छन् ; त-आगच्छन् । ३. न-वा; ल-ततो । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-स-जैत्री.....वृद्धिः नास्ति । ५. न-ल-स-तृचि । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-सः नास्ति । ७. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-गवामन्वेषणाय । ८. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-गवां नास्ति । ९. त-गाः नास्ति । १०. ग-च-फ-निरूढाः ; त-स-निगूढाः ; ल-निरूढाः । १०. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-अविन्दन् अलभन्त ।

प्राप्नोतीति प्राक् । तेनेन्द्रविषयेण मनसा । मन्यत इति मनः स्तोत्रम् । तेन स्तोत्रेणाहिन्वन् अवर्धयन् इन्द्रं^१ तुष्टमकुर्वन्^२ । स्तुत्वा च ऋतस्य पथ्यां यज्ञस्य^३ मार्गे साधुभूतां^४ विश्वां सर्वांमपहतां गाम् अविन्दन् अलभन्त । ततः स इन्द्रः यता तान्यङ्गिरसां कर्माणि प्रजानन् इत् प्रकर्षेण जानन्निन्द्रो नमसा नमस्कारेणाङ्गिरसः संभावयन् तैरधिष्ठितं पर्वतम् आ विवेश ॥ अतृन्दन् । 'उतृदिः^५ हिंसा-नादरयोः' इत्यस्य लङि रुधादित्वात् भ्रम् । तस्य 'भ्रसोः' इत्यल्लोपः । निघातः । प्राचा । 'अञ्जेष्ठन्दस्यसर्वनामस्थानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अहिन्वन् । 'हि गतिवर्धनयोः' इत्यस्य लङि रूपम् । अविन्दन् । 'विद् लाम्भे' इत्यस्य लङि मुचादित्वाच्च । निघातः । पथ्याम् । पथि साधुरित्यर्थे 'तत्र साधुः' इति यस्प्रत्ययः । 'यचि भम्' इति भसंज्ञायां 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । 'यतोऽनावः' इत्यस्यानित्यत्वात् 'तिस्वरितः' इति स्वरितः । विवेश । 'विश प्रवेशने' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥ ५ ॥

विदधदीं सरमा रुग्णमद्रेर्महि पार्थः पूर्व्यं सध्यक् ।

अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ६ ॥

विदत् । यदि । सरमा । रुग्णम् । अद्रेः । महि । पार्थः । पूर्व्यम् । सध्यक् । करिति कः । अग्रम् । नयत् । सुपदी । अक्षराणाम् । अच्छा । रवम् । प्रथमा । जानती । गात् ॥ ६ ॥

यदि यदा सरमा इन्द्रेण गवान्वेषणार्थं प्रेषिता सरमा नाम देवशुनी अद्रेः रुग्णं भग्नं द्वारं विदत् अलभत तदानीमिन्द्रः महि महत् पूर्व्यं पूर्वं प्रेषणकालेऽज्ञादिनीं ते प्रजां करिष्यामि इति प्रतिज्ञातं सध्यक् इतरैरपि भोज्यैः सध्रीचीनं पार्थः गव्यादिलक्षणमन्नं कः अकार्षीत् तस्यै दत्तवान् । ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा अक्षराणां क्षयरहितानां गवाम् अग्रं प्रान्तं नयत् प्राप्नोत्^१ । कुत इत्यत आह । यतः रवं तेषां हम्भारवं प्रथमा^२ प्रथमं जानती सती अच्छ शब्दाभिमुख्येन^३ गात् जगाम ॥ विदत् । 'विद् लाम्भे' इत्यस्य लुङि लुदित्वात् च्लेरडादेशः । तस्य स्वरः । सरमा । 'सृ गतौ' । औणादिकोऽमप्रत्ययः । सरतीति सरमा^४ । 'सरमा सरणात्' (निरु. ११. २४) इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । रुग्णम् । 'रुजो भङ्गे' इत्यस्य निष्ठायाम् 'ओदितश्च' इति नत्वम् । प्रत्ययस्वरः । पार्थः । 'पा रक्षणे' । 'अञ्जे च' (उ. सू. ४. ६४४) इत्यसुप्रत्ययः । थुडागमः । पातीति पाथोऽन्नम् । निस्वरः । सध्यक् । 'अञ्जु गतिपूजनयोः' । 'ऋत्विक्' इत्यादिना किन् । सहाञ्चतीति । 'सहस्य सध्रिः' इति सध्यादेशः । किन्प्रत्ययस्य कृत्वम् । 'अद्रिसध्र्योः अन्तोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्' (पा. सू. ६. ३. ९५. १) इति सध्रि इत्यादेशोऽन्तोदात्तः । यणादेशे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितः' इति यणः स्वरितत्वम् । कः । करोतेर्लुङि सिपि च्लेः 'मन्त्रे घसह्वर' इत्यादिना लुक् । गुणे कृते हल्हयादिना सिपो लोपः । विसर्जनीयः । निघातः । नयत् । नयतेर्लुङि रूपम् । सुपदी । 'पादोऽन्यतरस्याम्' (पा. सू. ४. १. ८) इति ङीप् । गात् । ङणो लुङि रूपम् ॥

१. च-फ-इन्द्रस्तुतिमकुर्वन् । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-यज्ञमार्गे संभूताम्; स-यज्ञमार्गेण संभूताम् । ३. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स-तृदिः । ४. ख-ग-च-फ-भ-स-प्राप्नोति । ५. ख-ग-च-ज-ण- 'प्रथमा' नास्ति । ६. च-आभिमुख्येन । ७. ल- 'सरमा' नास्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-सरणिः ।

अगच्छद् विप्रतमः सखीयन्नसूदयत्सुकृते गर्भमद्रिः ।

ससान मर्यो युवभिर्मखस्यन्नथाभवदङ्गिराः सद्यो अर्चन् ॥ ७ ॥

अगच्छत् । ऊँ इति । विप्रतमः । सखिऽयन् । असूदयत् । सुकृते । गर्भम् । अद्रिः ।

ससान । मर्यैः । युवऽभिः । मखस्यन् । अथ । अभवत् । अङ्गिराः । सद्यः । अर्चन् ॥ ७ ॥

विप्रतमः अतिशयेन मेधावी सखीयन् अङ्गिरोभिः साकमात्मनः सखित्वमिच्छन् इन्द्रः
अगच्छत् उ । गोभिरधिष्ठिनं पर्वतमगमदेव । सः अद्रिः सखित्वमिच्छन् सुकृते सुष्ठु युद्धकर्त्रे
इन्द्राय गर्भं गवात्मकं गर्भम् असूदयत् निरगमयत् । युवभिः नित्यतरुणैर्मरुद्भिः सह मखस्यन्
गोधनमङ्गिरसामिच्छन् मर्यैः असुराणां मारयितेन्द्रः ससान असुरैरपहताः ताः^१ गाः भेजे ।
अथ अनन्तरम् अङ्गिराः ससानामङ्गिरसां मध्ये वरिष्ठोऽङ्गिरा ऋषिः इन्द्रात् ता गा लब्ध्वा सद्यः
तदानीमेव अर्चन् इन्द्रं पूजयन् अभवत् ॥ अगच्छत् । गमेर्लङि रूपम् । सखीयन् । सुप आत्मनः
क्यच् । असूदयत् । 'षूद^२ निरासे^३' इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । ससान । 'षण^४ संभक्तौ' इत्यस्य
लिटि णलि रूपम् । लिट्स्वरः^५ । मखस्यन् । 'छन्दसि परेच्छायाम्^६' इति^७ परेच्छायामपि क्यच् ।
सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुवक्तव्यः इति सुगागमः । एकादेशस्वरः । अङ्गिराः । 'सु
गतौ' । अङ्गारशब्द उपपदे सतेर्धातोस्सुप्रत्ययः । उपपदे गकारात् परस्याकारस्येत्वम्^८ अन्त्यलोपश्च
धातोर्लोपश्च 'अङ्गिराः' इति सूत्रेण निरात्यते । भूतकालेऽङ्गारेभ्यः सृत इति अङ्गिरा ऋषिः ।
'अङ्गारेऽङ्गिराः' (निरु. ३. १७) इति यास्कः । लिट्स्वरः ॥

सतःसतः प्रतिमानं पुरोभूर्विश्वा वेद जनिमा हन्ति श्रुणाम् ।

प्र णो दिवः पदवीर्गव्युरर्चन्तस्खा सखीरमुञ्चन्निरवद्यात् ॥ ८ ॥

सतःऽसतः । प्रतिमानम् । पुरःऽभूः । विश्वा । वेद । जनिम । हन्ति । श्रुणाम् ।

प्र । नः । दिवः । पदऽवीः । गव्युः । अर्चन् । सखा । सखीन् । अमुञ्चत् । निः । अवद्यात् ॥ ८ ॥

योऽयमिन्द्रः सतसतः उत्तमस्य वसुनः^९ प्रतिमानम् । प्रतिमीयत उपमीयतेऽनेन सर्वमिति
प्रतिमानं प्रतिनिधिः^{१०} । यद्वा^{११} सतःसतो जातस्य सर्वस्य प्रतिमानं स्वस्य महत्त्वेन प्रतिमातीयत्तया
सर्वं परिच्छिनत्तीत्यर्थः^{१२} । पुरोभूः युद्धे^{१३} पुरतः शत्रून्वाप्नोतीति पुरोभूश्च विश्वा जनिम सर्वाणि
जातानि वेद जानाति । श्रुणाम् श्रुणनामानम्^{१४} असुरं^{१५} हन्ति । पदवीः कवितमः गव्युः गोधनम्

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- 'ताः' नास्ति । २. ख-ग-घ-ज-ण- सुद क्षरणे; स- षूद
प्रेरणे । ३. ल-स-वन षण । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-स- 'लिट्स्वरः' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-
'परेच्छायामिति' नास्ति । ६. ल-परस्येत्वम् । ७. ल-वस्तुनः । ८. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-
'प्रतिनिधिः' नास्ति । ९. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ- 'यद्वा.....' छिनत्तीत्यर्थः' नास्ति । १०. ख-ग-च-ज-ण-
युद्धेषु । ११. च-तन्नामानम् । १२. घ-त-स-असुरं च ।

अङ्गिरसामिच्छन् अस्माकं^१ सखा इन्द्रः^२ सखीन्^३ नः अस्मान्^४ विवः^५ शुलोकादागस्य^६ प्र^७ अर्चन्^८ प्रकर्षेण पूजयन्^९ अवद्यात्^{१०} वृत्रबाधरूपात्^{११} दोषात्^{१२} निः^{१३} अमुञ्चत्^{१४} नितरां मुञ्चतु ॥ प्रतिमानम् । मातीति मानम् । औणादिको नन्प्रत्ययः^{१५} । यद्वा करणे ल्युट् । पुरोभूः । ' भू प्रासौ ' । क्तिप् । वेद । वेत्तेर्लटि रूपम् । जनिम । ' जनी प्रादुर्भावे ' । ' जनिहभ्यामिमनिन् ' इति इमनिन्प्रत्ययः । भूतकाले जातानीति जनिम । ' सुपां सुलुक् ' इति सुपो लुक् । निस्वरः । हन्ति । हन्तेर्लटि रूपम् । वाक्य-भेदादनिघातः । शुण्णम् । शोपयतीति^{१६} शुण्णः । प्र णः । ' उपसर्गाद्बहुलम् ' इति संहितायां णत्वम् । पदवीः । वी कान्त्यादिपु । क्तिप् । पदानि वेत्ति परस्परसंगतानि करोतीति पदवीः कविः । गव्युः । गोशब्दात् ' परेच्छायां छन्दसि ' इति क्यच् । ' वान्तो यि प्रत्यये ' इति वान्तादेशः । ' क्याच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अर्चन् । अर्चतेः शतरि रूपम् । सखीन् । संहितायां नकारस्य ' दीर्घादटि ' इति रुः । पूर्वस्य वर्णस्य ' अत्रानुनासिकः ' इत्यनुनासिकादेशः । अमुञ्चत् । ' मुञ्च मोक्षणे ' इत्यस्य लङि ' शे मुचादीनाम् ' इति नुमागमः । निघातः । अवद्यात् । ' वद व्यक्तायां वाचि ' इत्यस्य नन्पूर्वस्य गह्वर्यै ' अवद्यपण्यवर्याः^{१७} (पा. सू. ३. १. १०१) इति निपातनात् यत्प्रत्ययः ॥

नि गव्यता मनसा सेदुरकैः कृण्वानासौ अमृतत्वाय गातुम् ।

इदं चित्तु सदनं भूरि एषाम् येन मासाँ असिषासन्नृतेन ॥ ९ ॥

नि । गव्यता । मनसा । सेदुः । अकैः । कृण्वानासः । अमृतत्वाय । गातुम् ।

इदम् । चित् । नु । सदनम् । भूरि । एषाम् । येन । मासान् । असिषासन् । ऋतेन ॥ ९ ॥

गव्यता गा इच्छता मनसा युक्ताः अकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः अमृतत्वाय देवत्वप्राप्त्यर्थं गातुम् । गच्छन्त्यनेनेति^१ गातुर्मार्गः । अमृतत्वप्राप्त्युपायभूतं मार्गं कृण्वानासः कुर्वाणास्तेऽङ्गिरसः नि सेदुः सत्राख्ये कर्मणि^२ आसीदन् । एषाम् अङ्गिरसाम् इदं चित् सदनम् इदमेव सत्राख्ये कर्मणि आसदनं^३ भूरि नु प्रभूतम् । अमृतत्वप्राप्त्यर्थं महानुपायः खलु । कुत इत्यत आह । ऋतेन सत्यभूतेन येन सत्रकर्मणा तेऽङ्गिरसः मासान् अभिप्लवपृष्ठयषडहैः कल्पितान् मासान् असिषासन् संभक्तुमैच्छन् ॥ गव्यता । गोशब्दात् क्यचि रूपम् । ' वान्तो यि प्रत्यये ' इति वान्तादेशः । एकादेशस्वरः । सेदुः । सदेर्लटि ' अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लटि ' इत्येवाभ्यासलोपौ । निघातः । कृण्वानासः । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' इत्यस्य ताच्छीलिकश्चानश् । ' धिन्विकृण्वोरच ' इत्युप्रत्ययः । चिस्वरः । गातुम् । ' गाङ् गतौ ' । ' कमिमनिजनिगाभापायाहिभ्यः ' इति करणे तुप्रत्ययः । प्रत्यय-स्वरः । असिषासन् । ' षण संभक्तौ ' इत्यस्य सनि ' जनसनखनां सञ्जालोः ' इत्यात्वम् । अभ्यासस्य ' सन्यतः ' इतीत्वम् । ' सनातेरनः ' इति संहितायां णत्वम् । तदन्ताल्लङि रूपम् । यद्वृत्त-योगादनिघातः ॥

१. ख-ग-ण-फ-भ-वृत्रबाधारूपात् दोषात् ; ल-शत्रुबाधरूपात् दोषात् ; स-वृत्रवधरूपदोषात् ।
२. ख-ग-ज-ण-न-भ-तप्रत्ययः । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स-शोधयतीति । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-गच्छत्य-नेनेति । ५. त-न-वर्त्मनि । ६. ख-ग-घ-ज-ण-भ-आसनम् ।

संपश्यमाना अमदन्भि स्वं पयः प्रत्नस्य रेतसो दुधानाः ।

वि रोदसी अतपद्घोष एषां जाते निःष्ठामदधुर्गोषु वीरान् ॥ १० ॥

सम्पश्यमानाः । अमदन् । अभि । स्वम् । पयः । प्रत्नस्य । रेतसः । दुधानाः ।

वि । रोदसी इति । अतपत् । घोषः । एषाम् । जाते । निःस्थाम् । अदधुः । गोषु । वीरान् ॥ १० ॥

१स्वं स्वकीयं गोधनम् २अभि अभिलक्ष्य ३संपश्यमानाः मदीया एता गाव इत्यात्मीयतया जानानाः ४तेऽङ्गिरसः ५प्रत्नस्य पुरा ६जातस्य ७रेतसः तदुपलक्षितस्य पुत्रस्य धारणार्थं ८पयः ९दुधानाः ता गाः पयो दुहन्तः सन्तः १०अमदन् दृष्टा अभूवन् । ११एषाम् अङ्गिरसां १२घोषः हर्षादुत्पन्नो महाध्वनिः स्तुतिजातः १३वा १४रोदसी द्यावापृथिव्यौ १५वि १६अतपत् ते व्याप्य अतपिष्ट १७ततस्तेऽङ्गिरसः १८जाते आत्मीयतया संपन्ने चराचरात्मके वस्तुनि १९निःष्ठां पूर्वं यथा स्थितिमकार्षुः । तथा २०गोषु आहतासु २१वीरान् रक्षाकर्मण्यतिशूरान् पुरुषान् २२अदधुः स्थापयामासुः ॥ संपश्यमानाः । संपूर्वस्य दृशेः ' दृशेति वक्तव्यम् ' इत्यात्मनेपदम् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । अमदन् । ' मदी हर्षे ' इत्यस्य लुङि सिच्यङि रूपम् । निघातः । दुधानाः । ' दुह प्रपूरणे ' इत्यस्मात् शानच् । अदादिवाच्छपो लुक् । घत्वं छान्दसम् । वृषादिवादाद्युदात्तः । अतपत् । विपूर्वस्य तपतेरत्र सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावः । लङि रूपम् । घोषः । ' घुष संशब्दने ' । घञन्तः । जिह्वस्वरः । निःष्ठाम् । ' ष्ठा गतिनिवृत्तौ ' । ' स्थः क च ' (पा. सू. ३. २. ७७) इति क्तिप् । कृदुत्तरस्वरः ६ । अदधुः । दधातेर्लङि द्वेः ' सिजभ्यस्त ' इति जुसादेशः । वाक्यभेदान्निघाताभावः । गोषु । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते ' न गोश्चन् ' इति प्रतिषिद्धत्वात् प्रातिपदिकस्वरः ॥ १६ ॥

स जातेभिर्वृत्रहा सेदु हव्यैरुदुस्त्रिया असृजदिन्द्रो अकैः ।

उरूच्यस्मै घृतवद्भरन्ती मधु स्वाद्यं दुदुहे जेन्या गौः ॥ ११ ॥

सः । जातेभिः । वृत्रहा । सः । इत् । ऊँ इति । हव्यैः ।

उत् । उस्त्रियाः । असृजत् । इन्द्रः । अकैः ।

उरूची । अस्मै । घृतवत् । भरन्ती । मधु । स्वाद्यं । दुदुहे । जेन्या । गौः ॥ ११ ॥

१सः २इन्द्रः ३जातेभिः सहायतया संपन्नैर्मरुद्भिः सहितः सन् ४वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य हन्ता भवति । ५सेदु स एव इन्द्रः ६अकैः अर्चनीयैः अत एव ७हव्यैः होतव्यैर्मरुद्भिः सहितः सन् ८उस्त्रियाः । ऊर्ध्वं वसत्यासु क्षीरादिरूपं हविरित्युस्त्रिया गावः । यद्वा ऊर्ध्वं क्षीरदधिनवनीतादि क्रमेणासु वसतीति । ' उस्त्रियेति गोनामोत्साविणोऽस्यां भोगाः ' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । ता गाः ९उत् १०असृजत् यज्ञार्थं सम्यक् ससर्ज । यस्मादेवं तस्मात् ११घृतवत् घृतोपेतं क्षीरादिकं १२हविः १३भरन्ती

१. च-फ-पश्यमानाः । २. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-पुरः । ३. ख-ग-घ-च-फ-श्रुतिजातः । ४. ख-ग-च-न-भ-ल-स-आवर्तिताः ; ज-ण-अवर्तत । ५. च-फ-घुषिरविशब्दने । ६. ल-कृदुत्तरपदस्वरः । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-क्षीरादि ।

बिभ्राणा अत एव उरूची । उरु प्रभूतमग्निहोत्रादिकर्म अञ्जति हविः प्रदातुं प्राप्नोतीत्युरुची ।
 १जेन्या जेतव्या प्रशस्ता १गौः १अस्मै यजमानाय १स्वाग्र स्वादुतरं क्षीरादि १दुदुहे दुहते स्म ॥
 उल्लियाः । ' वस निवासे ' इत्यस्मात् ' स्फायितञ्चि० ' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । उल्लशब्दात् स्वार्थं
 पृषोदरादित्वात् घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा । ' सृ गतौ ' । उत्पूर्वस्य सरतेः १ कप्रत्ययः । पूर्वपद-
 स्यान्त्यलोपश्छान्दसः । अत्रापि स्वार्थिको घप्रत्ययः । असृजत् । ' सृज विसर्गे ' इत्यस्य लङि रूपम् ।
 उरूची । उरु अञ्जतीति क्तिन् । ' अञ्जतेऽधोपसंख्यानम् ' इति ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः ।
 दुदुहे । ' दुह प्रपूर्णे ' इत्यस्य लिटि रूपम् । जेन्या । जयतेः कृत्यार्थे केन्यप्रत्ययः । इकारलोप-
 श्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

पित्रे चिचक्रुः सदनं समस्मै महि त्विषीमत्सुकृतो वि हि ख्यन् ।

विष्कभ्रन्तः स्कम्भनेना जनित्री आसीना ऊर्ध्वं रभसं वि मिन्वन् ॥१२॥

पित्रे । चित् । चक्रुः । सदनम् । सम् । अस्मै । महि । त्विषिऽमत् । सुऽकृतः । वि । हि । ख्यन् ।
 विऽस्कभ्रन्तः । स्कम्भनेन । जनित्री इति । आसीनाः । ऊर्ध्वम् । रभसम् । वि । मिन्वन् ॥१२॥

सत्रमनुतिष्ठन्तोऽङ्गिरसः १पित्रे १चित् पालकाय १अस्मै इन्द्राय १महि महत् १त्विषीमत्
 दीप्तिमत् १सदनम् उन्नतं २ स्थानं १सं १चक्रुः । कथमिति तदुच्यते । यतः १सुकृतः समुपार्जितसुकृतकर्माणः ३
 तेऽङ्गिरसस्तादृशमिन्द्रस्य उचितं स्थानं १वि १हि १ख्यन् विशेषेणादर्शयन् खलु । कुत इत्यत आह ।
 १आसीनाः सत्रम् उपतिष्ठन्तः ४ तेऽङ्गिरसः ५ १जनित्री सर्वस्य जगतो जनयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ १स्कम्भनेन
 स्तम्भनसाधनेन ६ अन्तरिक्षेण १विष्कभ्रन्तः यथा तेरोदस्यौ ७ अधो न पततस्तथा विष्टब्धे कुर्वन्तः सन्तः
 १रभसं वेगवन्तं तमिन्द्रम् १ऊर्ध्वं द्युलोके ८ १वि १मिन्वन् हविःस्वीकरणार्थं विशेषेणास्थापयन् ॥ चक्रुः ।
 करोतेर्लिट्युसि रूपम् । निघातः । ख्यन् । ' ख्या प्रकथने ' । अस्य लुङि च्लेः ' अस्यतिवक्तिख्या-
 तिभ्योऽङ् ' इत्यङादेशः । ' आतो लोप इटि० ' इत्याकारलोपः । हियोगादनिघातः । विष्कभ्रन्तः ।
 ' स्कम्भु रोधने ' । सौत्रो धातुः । तस्मात् शतरि रूपम् । ' वेः स्कभ्रातेर्नित्यम् ' (पा. सू. ८. ३. ७७) इति
 षत्वम् । शतृप्रत्ययस्वरः । जनित्री । ऋजेभ्यो ङीप् । ' जनिता मन्त्रे ' इति निपातनात् णिलोपः ।
 ' वा छन्दसि ' इति सवर्णदीर्घः । आसीनाः । ' आस उपवेशने ' इत्यस्मात् शानच् । ' ईदासः '
 (पा. सू. ७. २. ८३) इतीकारः । शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । मिन्वन् । ' दुमिन्
 प्रक्षेपणे ' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः ॥

मही यदि धिषणा शिश्रथे धात्सद्योवृधं विभ्वं रोदस्योः ।

गिरो यस्मिन्ननवद्याः समीचीर्विश्वा इन्द्राय तविषीरनुत्ताः ॥ १३ ॥

मही । यदि । धिषणा । शिश्रथे । धात् । सद्यःऽवृधम् । विऽभ्वम् । रोदस्योः ।

गिरः । यस्मिन् । अनवद्याः । सम्ऽईचीः । विश्वाः । इन्द्राय । तविषीः । अनुत्ताः ॥१३॥

१. ख-ग-च-ज-न-भ-ल-स-स्रवतेः । २. ल-उत्तमम् । ३. ख-ग-च-न-भ-स-समुपार्जितकर्माणः ।
 ४. ख-ग-घ-ज-ण-अनुतिष्ठन्तः । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-अङ्गिरसः । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स्तम्भ-
 साधनेन । ७. ख-ग-च-ज-ण-रोदसी । ८. त-ऊर्ध्वलोके ।

१मही महती १धिषणा अस्माभिः क्रियमाणेन्द्रविषया स्तुतिः १रोदस्योः १शिश्रथे द्यावा-
पृथिव्योरन्योन्यविश्लेषाय १सद्योवृधं तदानीमेव वर्धमानं १विश्वं विशुं तयोर्धारणसमर्थं साधनं १यदि
१धात् अकरोत् ततस्तत्र वर्तमाने १यस्मिन् इन्द्रे १अनवद्याः दोपरहिताः १गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः
१समीचीः संगता भवन्ति । इन्द्राय इति विभक्तिव्यत्ययः । तादृशस्येन्द्रस्य १विश्वाः १तविषीः
सर्वाणि बलानि १अनुत्ताः अपरप्रेषितानि स्वभावसिद्धान्येव ॥ धिषणा । ' जिष्टया प्रागल्भ्ये ' ।
धृषेः ' धिष च संज्ञायाम् ' इति क्युप्रत्ययः । धातोर्धिषादेशः । धृणोत्यनयेति धिषणा स्तुतिः ।
प्रत्ययस्वरः । शिश्रथे । श्रथ हिंसार्थः । अस्मात् किप् । ' छन्दस्युभयथा ' इति तस्य सार्वधातुकत्वात् शप् ।
तस्य ' बहुलं छन्दसि ' इति श्लुः । ' बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । धातुस्वरः । धात् ।
दधातेऽछान्दसे लुङि रूपम् । यदियोगादनिघातः । विश्वम् । भवतेः किप् । ' छन्दस्युभयथा ' इति
यणादेशः । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति स्वरितत्वम् । अनुत्ताः । ' णुद प्रेरणे ' इत्यस्य नञ्पूर्वस्य^१
निष्ठायां ' नसत्तनिषत्तानुत्त ' इत्यादिना निपातनान्निष्ठातकारस्य नत्वाभावः^१ । नञः^२ स्वरः^२ ॥

मह्या ते सख्यं वशिम शक्तीरा वृत्रघ्ने नियुतो यन्ति पूर्वीः ।

महिं स्तोत्रमव अगन्म सुरेरस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः ॥ १४ ॥

महिं । आ । ते । सख्यम् । वशिम । शक्तीः । आ । वृत्रघ्ने । निऽयुतः । यन्ति । पूर्वीः ॥

महिं । स्तोत्रम् । अवः । आ । अगन्म । सुरेः । अस्माकम् । सु । मघवन् । बोधि । गोपाः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र १ते तव १महि महत् १सख्यम् १आ १वशिम आकामये । १शक्तीः त्वत्संबन्धीनि
दानानि चाकामये । १वृत्रघ्ने वृत्रासुरस्य हन्त्रे तुभ्यं १पूर्वीः बह्वयः^३ १नियुतः वडवाः १आ १यन्ति
वहनार्थमागच्छन्ति । १सुरेः विदुषस्तव १महि महत् १स्तोत्रम् १अवः हविल्लक्षणमन्नं च १आ
१अगन्म प्रापयामः^४ । हे^५ १मघवन् इन्द्र तादृशस्त्वं १अस्माकं १सु^६ सुष्टु १गोपाः पालयिता
भवामीति १बोधि बुध्यस्व ॥ सख्यम् । ' सख्युर्यः ' इति भावार्थे यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । वशिम ।
' वश कान्तौ ' । लटि रूपम् । नियुतः । ' यु मिश्रणे ' । किप् । नितरां युवन्ति मिश्रयन्त्यात्मानं
स्थेष्ट्विति नियुतो वडवाः । अगन्म । गमेर्लङ्युत्तमबहुवचने ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ।
' म्वोश्च ' इति मकारस्य नकारः । निघातः । बोधि । बुधेर्लोङि हेधौ रूपम् । निघातः । गोपाः ।
' गुप् रक्षणे ' । ' गुप्धूप ' इत्यादिना आयप्रत्ययः । तदन्तात् किप् । अतोलोपयलोपौ । प्रत्ययस्वरः ॥

महि क्षेत्रं पुरु चन्द्रं विविद्वानादित्सखिभ्यश्चरथं समैरत् ।

इन्द्रो नृभिरजनदीद्यानः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निम् ॥ १५ ॥

महिं । क्षेत्रम् । पुरु । चन्द्रम् । विविद्वान् । आत् । इत् । सखिभ्यः । चरथम् । सम् । ऐरत् ।

इन्द्रः । नृभिः । अजनत् । दीद्यानः । साकम् । सूर्यम् । उषसम् । गातुम् । अग्निम् ॥ १५ ॥

१. च-फ-नञ्पूर्वस्य नुट्विदेति विकल्पनात् निष्ठातकारस्य नत्वाभावः । २. च-ण-न-भ-ल-स-नञ्स्वरः ।
३. ख-ग-च-ज-ण-ब्रह्मयोऽपि । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-याचामहे । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ- ' सु ' नास्ति ।

योऽयम्^१ इन्द्रः^२ महि महत्^३ क्षेत्रं केदारादि^४ पुरु प्रभूत^५ चन्द्रं^६ हिरण्यं च^७ विविद्वान्^८
 अर्थिभ्यः^९ सखिभ्यः^{१०} अस्मभ्यं लम्भयन् ।^{११} आदित् अनन्तरं^{१२} चरथं चरात्मकं गवादिकं च^{१३} सर्मरत्^{१४}
 सम्यक् प्रैरयत् । दत्तवानित्यर्थः ।^{१५} दीद्यानः दीप्यमानः सोऽयम्^{१६} इन्द्रः^{१७} नृभिः^{१८} नेतृभिः^{१९} कर्मसहाय-
 भूतैर्मरुद्भिः^{२०} साकं सहितः सन्^{२१} सूर्यं कालस्य निर्वाहकम्^{२२} आदित्यम्^{२३} उपसम्^{२४} उषःकालं^{२५} गातुम् ।
 गायन्ति स्तुवन्त्यस्यामिन्द्रादिदेवानिति गातुः पृथिवी । ताम् ।^{२६} अग्निम्^{२७} अग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतम्^{२८}
 आहवनीयादिलक्षणमग्निं च^{२९} अजनत्^{३०} अजनयत् ॥ पुरु चन्द्रम् । संहितायां 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे'
 इति सुडागमः । तस्य श्रुत्वेन शकारः । पदकाले नास्ति सुडागमः । पुरु । कुप्रत्ययस्वरः । चन्द्रम् ।
 रक् । प्रत्ययस्वरः । चरथम् । चर गार्थः । अस्मादौणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ऐरत् । 'ईर
 गतौ'^{३१} इत्यस्य लङि 'आडजादीनाम्'^{३२} इत्याडागमः । निघातः । अजनत् । जनेर्ण्यन्तस्य लङि रूपम् ।
 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः'^{३३} इति णिलुक् । गातुम् । 'गौ शब्दे' । 'गापायाहिभ्यः'^{३४} इति
 तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अपश्चिदेष विभ्वोऽ३ दमूनाः प्र सध्रीचीरसृजद्विश्वश्चन्द्राः ।

मध्वः पुनानाः कविभिः पवित्रैर्द्युभिर्हिन्वन्त्यक्तुभिर्धनुत्रीः ॥ १६ ॥

अपः । चित् । एषः । विऽभ्वः । दमूनाः । प्र । सध्रीचीः । असृजत् । विश्वऽचन्द्राः ।

मध्वः । पुनानाः । कविऽभिः । पवित्रैः । द्युभिः । हिन्वन्ति । अक्तुभिः । धनुत्रीः ॥ १६ ॥

१ दमूनाः । दान्तं मनो यस्यासौ दमूनाः दान्तमनाः^१ । यद्वा दाम्यतीति दमूनाः । उपरंते
 इत्यर्थः । स एषः एवेन्द्रः^२ विभ्वः व्यासः सध्रीचीः परस्परसंगताः^३ विश्वश्चन्द्राः विश्वरयाल्हाद-
 यित्रीः । विश्वस्याल्हादो याभ्यस्ता इति वा । एवंभूताः अपः प्र असृजत् सृष्टवान् ।
 सृष्टाश्च ता आपः मध्वः माधुर्योपेतान् सोमान्^४ कविभिः पवित्रैः अग्निवायुसूर्यैः पुनानाः
 शोधयिष्यः धनुत्रीः सर्वस्य जगतः प्रीणयिष्यः सत्यः^५ द्युभिः दिवसैः अक्तुभिः^६ चित् रात्रिभिः च^७
 हिन्वन्ति । रात्रिर्दिवं^८ सर्वं जगत् स्वस्वव्यापारप्रवणं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ दमूनाः । 'दमु उपशमे'^९
 'दमेरूनसिः'^{१०} इत्यूनसिप्रत्ययः । दाम्यतीति दमूनाः । यद्वा दान्तशब्दस्य दभावो मनसो मकारात्
 परस्याकारस्य उकारश्छान्दसः । असृजत् । 'सृज विसर्गे' । हिन्वन्ति । 'हि गतौ' । निघातः ।
 धनुत्रीः । 'धन धान्ये' इत्यस्मात् अशिन्नादिवात् उत्रप्रत्ययः । शार्ङ्गरवादिषु ङीन् द्रष्टव्यः ।
 निस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ज-फ-सोऽयम् ; त-अयम् । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स- 'च' नास्ति । ३. ख-ग-
 च-फ-भ-निवासम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ- 'दान्तमनाः' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-देवेन्द्रः ।
 ६. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-परस्परं संगताः । ७. च-त- 'सोमान्' नास्ति । ८. त-न-स- 'सत्यः'
 नास्ति । ९. न-ल-स-अक्तुभी रात्रिभिः । १०. ग-स-रात्रिदिषम् ; च-न-ल-रात्रिदिवसम् ।

अनु कृष्णे वसुधित्ती जिहाते उभे सूर्यस्य मंहना यजत्रे ।

परि यत्ते महिमानं वृजध्यै सखाय इन्द्र काम्या ऋजिप्याः ॥ १७ ॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधित्ती इति वसुधित्ती । जिहाते इति ।

उभे इति । सूर्यस्य । मंहना । यजत्रे इति ।

परि । यत् । ते । महिमानम् । वृजध्यै । सखायः । इन्द्र । काम्याः । ऋजिप्याः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र सूर्यस्य सुष्ठु जगतः प्रेरकस्य तव मंहना महत्त्वेन सामर्थ्येन वसुधित्ती वस्तव्य-
पदार्थधारणोपेते यजत्रे यजनाहे ते उभे कृष्णे अहोरात्रे अनु जिहाते पुनः पुनरावृत्य वतैते । किंच ।
ऋजिप्याः ऋजुगतयः सखायः ते मित्रभूताः काम्याः कमनीया मरुतः वृजध्यै कर्मविप्लकारिणा-
मसुराणां वर्जनाय परिभवाय । यत् यस्य ते तव महिमानं सामर्थ्यमनुसृत्य परि परितः
प्रभवन्ति ॥ जिहाते । ' ओहाङ् गतौ ' । जुहोत्यादिः । ' भृजामित् ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः ।
मंहना । ' महि वृद्धौ ' । ल्युट् । लिट्स्वरः । वृजध्यै । ' वृजी वर्जने ' । तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः ।
किरवाङ्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । काम्याः । कमेर्ण्यन्तस्य ' अचो यत् ' इति यत्प्रत्ययः । ' यतोऽ-
नावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ऋजिप्याः । ' ओप्यायी वृद्धौ ' । क्तिप् । ' लोपो व्योर्वलि ' इति
यलोपः । पूर्वपदस्योकारस्येकारो व्यत्ययेन । बहुवचनस्यैकवचनं छान्दसम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

पतिर्भव वृत्रहन्सूनृतानां गिरां विश्वायुर्वृषभो वयोधाः ।

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिर्ऋतिभिः सरण्यन् ॥ १८ ॥

पतिः । भव । वृत्रहन् । सूनृतानाम् । गिराम् । विश्वऽआयुः । वृषभः । वयऽधाः ।

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऋतिभिः । सरण्यन् ॥ १८ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र विश्वायुः । विश्वं संपूर्णमायुर्यस्यासौ विश्वायुः । अविनाशी वृषभः कामानां
वर्षिता वयोधाः अन्नस्य दाता तादृशस्त्वं सूनृतानां गिराम् अस्माभिः क्रियमाणानां प्रियतमानां
वाचां पतिः स्वामी भव । सरण्यन् सरणं यज्ञार्थं गमनमिच्छन् महान् महीभिः
महतीभिः ऋतिभिः रक्षाभिः शिवेभिः कल्याणैः सख्येभिः फलप्रदानरूपोपकारलक्षणैः सख्यैश्च
सहितस्त्वं नः अस्मान् प्रति आ गहि यज्ञार्थमागच्छ ॥ सूनृतानाम् । ' जन परिहाणे ' ।
सुतरामूनयस्यप्रियमिति सूनिति प्रियमुच्यते । तच्च तदन्तं सत्यं चेति सूनृतम् । ' परादिश्छन्दसि
बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वयोधाः । वयस्युपपदे दधातेर्विच् । गहि । गमेर्लोपि ' बहुलं
छन्दसि ' इति शपो लुक् । सेहिरादेशः । अपिच्च । तस्य ङित्त्वात् ' अनुदात्तोपदेशः ' इत्यादिना
मलोपः । तस्यासिद्धत्वात् ' अतो हेः ' इति हेर्लुक् न भवति । निघातः । सरण्यन् । सरणशब्दात्
व्यच् । एकादेशस्वरः ॥

१. त-यज्ञार्हम् । २. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-तदन्तं च । ३. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-इत्युत्तरपदो-
दात्तत्वम् ।

तमङ्गिरस्वन्नमसा सपर्यन्त्रव्यं कृणोमि सन्यसे पुराजाम् ।

द्रुहो वि याहि बहुला अदेवीः स्वश्च नो मघवन्त्सातये धाः ॥ १९ ॥

तम् । अङ्गिरस्वत् । नमसा । सपर्यन् । नव्यम् । कृणोमि । सन्यसे । पुराजाम् ।

द्रुहः । वि । याहि । बहुलाः । अदेवीः ।

स्वः । रिति स्वः । च । नः । मघऽवन् । सातये । धाः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र-^१अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव ^२नमसा स्तोत्रेण ^३सपर्यन् पूजयन् विश्वामित्रोऽहं ^४तं तादृशमहिमोपेतं ^५पुराजां पुरातनं त्वां ^६सन्यसे संभजनाय ^७नव्यं ^८कृणोमि । स्तोतव्यतयाभिनवं करोमि । ^९अदेवीः तमोरूपत्वेनाद्योतमानान् ^{१०}बहुलाः बहून् ^{११}द्रुहः द्रोघ्यन् शत्रुभूतान् राक्षसान् ^{१२}वि ^{१३}याहि विशेषेण मृत्तिं प्रापय । हे ^{१४}मघवन् इन्द्र ^{१५}नः अस्मभ्यं ^{१६}स्वः स्वं ^{१७}धनं ^{१८}च ^{१९}सातये संभजनार्थं ^{२०}धाः धेहि ॥ अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरस इव । 'तेन तुल्यम्' इति वतिप्रत्ययः । 'नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्' इति भसंज्ञायां सकारस्य स्त्वाभावः । सपर्यन् । सपरशब्दः ^{२१}कण्डादिः । नव्यम् । 'णु स्तुतौ' इत्यस्मात् 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययः । 'धातोस्तन्निमित्तस्य' इति वान्तादेशः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । कृणोमि । कृवेर्लटि रूपम् । सन्यसे । सनतेर्भावे क्तिप् । 'यसु प्रयत्ने' । अस्मात् क्तिप् । सनः संभजनस्य यसे यत्नाय । संभजनार्थमित्यर्थः । पुराजाम् । जनेर्विदि आत्वे रूपम् । याहि । यातेर्लोटि रूपम् । स्वः । 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इत्यव्ययसंज्ञायाम् 'अव्ययादाप्सुपः' इति सुपो लुक् । सातये । 'पण^{२२} संभक्तौ' । भावे क्तिन् । 'जनसनं' इत्यादिना आत्वम् । 'ऊतियूतिं' इत्यादिना निपातनादुदात्तः ॥

मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्त्स्वस्ति नः पिपृहि पारमासाम् ।

इन्द्र त्वं रथिरः पाहि नो रिषो मक्षूमक्षू कृणुहि गोजितो नः ॥ २० ॥

मिहः । पावकाः । प्रतताः । अभूवन् । स्वस्ति । नः । पिपृहि । पारम् । आसाम् ।

इन्द्र । त्वम् । रथिरः । पाहि । नः । रिषः । मक्षुऽमक्षु । कृणुहि । गोऽजितः । नः ॥ २० ॥

हे ^१इन्द्र ते ^२पावकाः पापानां शोधयिष्यः ^३मिहः सेचनसाधनान्यापः ^४प्रतताः लोके प्रकर्षेण विस्तृताः ^५अभूवन् । ^६आसाम् अपां ^७स्वस्ति विनाशरहितं ^८पारं तीरं ^९नः अस्मदर्थं ^{१०}पिपृहि जलैः संपूर्णं कुरु । जलमवास्पारीणं कुर्वित्यर्थः । ^{११}रथिरः रथवान् ^{१२}त्वं ^{१३}रिषः हिंसकात् शत्रोः सकाशात् ^{१४}नः अस्मान् ^{१५}पाहि पालय । अनन्तरं ^{१६}नः अस्मान् ^{१७}मक्षुमक्षु^{१८} अतिशीघ्रं ^{१९}गोजितः गवादिपशूनां जेतृन् ^{२०}कृणुहि कुरु । वृष्टिप्रदानेन तटाकादिजलाशयान् संपूर्णान् कृत्वा गवादिधनयुक्तान् कुर्विति भावः ॥ अभूवन् । 'भू सत्तायाम्' इत्यस्य लुङि रूपम् । निघातः । पिपृहि । 'पृ पालनपूरणयोः' ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-स्वधनम् । २. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-सपरः ; च-सपर पूजायाम् । ३. स-वन षण । ४. ख-ग-च-न-स-मक्षु शीघ्रम् ; भ-मक्षुमक्षु शीघ्रम् ।

जुहोत्यादिः । ' अतिपिपत्योश्च ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । हेङित्वादगुणः । निघातः । रथिरः । मत्वर्थे ' मेधारथाभ्यामिरन्त्रिरचौ ' इतीरच्प्रत्ययः । रिपः । ' रिप हिंसायाम् ' । क्विप् । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मक्षूमक्षू । ' नित्यवीप्सयोः ' इति द्विवचनम् । संहितायाम् ' ऋचि तुनुवमृश्रुतङ् ' इति दीर्घः ॥

अदेदिष्ट वृत्रहा गोपतिर्गा अन्तः कृष्णाँ अरुषैर्धामभिर्गात् ।

प्र सूनृतां दिशमानं ऋतेन दुरंश्च विश्वा अवृणोदप् स्वाः ॥ २१ ॥

अदेदिष्ट । वृत्रऽहा । गोऽपतिः । गाः । अन्तरिति । कृष्णान् । अरुषैः । धामऽभिः । गात् ।

प्र । सूनृताः । दिशमानः । ऋतेन । दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ २१ ॥

वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता गोपतिः गवां स्वामी सन्निन्द्रः गाः अदेदिष्ट अस्मभ्यं दिशतु । तथा कृष्णान् कर्मविघ्नकारिणोऽसुरान् अरुषैः आरोचमानैः धामभिः तेजोभिः अन्तर् अन्तर्धानं दिनाशं गात् गमयतु । तथा सूनृताः प्रियतमा गाः ऋतेन प्रतारणवर्जितेन सत्येन वावयेन प्र दिशमानः अङ्गिरोभ्यः प्रदिशन्निन्द्रः विश्वाः सर्वाणि दुरः गवां स्वेच्छया निर्गमनद्वाराणि स्वाः स्वकीया गाः च अप अवृणोत् । व्रजे गाः स्थापयित्वा तानि द्वाराण्याच्छादितवानित्यर्थः ॥ अदेदिष्ट । ' दिश अतिसर्जने ' इत्यस्मात् यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनामनेपदम् । अडागमस्वरः । गोपतिः । ' पर्यावैश्वर्ये ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । गात् । ' इण् गतौ ' । अन्तर्भावित्यर्थः । दिशमानः । दिशो व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे शस्वरः । अवृणोत् । ' वृञ् वरणे ' इत्यस्य लङि रूपम् ॥

शुनं हुवेम मघवानिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ २२ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । समऽजितम् । धनानाम् ॥ २२ ॥

व्याख्यातेयमृक् ॥ ॥ ८ ॥

' इन्द्र सोमं सोमपते ' इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं विश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च— ' इन्द्र सोमं श्यूना ' इति । पृष्ठ्याभिप्लवपडहयोर्द्वितीयेऽहनि मरुवतीये ' इन्द्र सोमम् ' इतीदं सूक्तं निविद्धानीयम् । ' द्वितीयस्य ' इति खण्डे सूत्रितम्—' इन्द्र सोमं या त उतिरवमेति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्री. ७. ६) इति । गोसववित्रधयोरपि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' इन्द्र

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-स-आरोचनैः । २. ख-ग-च-ण-भ-प्रतारणावर्जितेन । ३. ख-न-च-ज-ण-त-न-भ-स-निविद्धानम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-सूत्रितं च ।

सोममेतायामेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । उद्भिद्वलभिदोरपि मरावतीय एतस्मिन् ।
सूत्रितं च—' इन्द्र सोममिन्द्रः पूर्भिदिति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

इन्द्र सोमं सोमपते पिबेमं माध्यंदिनं सर्वनं चारु यत्ते ।

प्रप्रुथ्या शिप्रे मघवन्नृजीषिन्विमुच्या हरी इह मादयस्व ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । सोमपते । पिबे । इमम् । माध्यंदिनम् । सर्वनम् । चारु । यत् । ते ।

प्रप्रुथ्य । शिप्रे इति । मघवन् । ऋजीषिन् । विमुच्य । हरी इति । इह । मादयस्व ॥ १ ॥

विश्वामित्रो ब्रूते । 'सोमपते सोमस्याधिपते हे इन्द्र इमम् अरमाभिर्माध्यंदिने सर्वने क्रियमाणं सोमं सोमरसं पिबे । यत् यस्मात् ते त्वदर्थं क्रियमाणं माध्यंदिनं मध्यंदिन-संबन्धि सवनं निष्केवल्यार्यं शस्त्रं चारु रमणीयं वर्तते । मघवन् धनवन् ऋजीषिन् । ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते । तद्वन् हे इन्द्र हरी रथे योजितावश्चौ रथात् विमुच्य शिप्रे हन् प्रप्रुथ्य अत्रत्येन ग्रासेन पूरयित्वा इह देवयजनदेशे मादयस्व तावश्चौ हर्षय ॥ प्रप्रुथ्य । 'प्रोथृ पर्याप्तौ' इत्यस्य ल्यपि रूपम् । ह्रस्वञ्छान्दसः । लिट्स्वरः । ऋजीषिन् । 'अर्जं पर्जं अर्जमे' इत्यस्मात् 'अर्जेश्च ऋजि च' (उ. सू. ४. ४६८) इतीषन्प्रत्ययः ऋजि इत्यादेशश्च धातोः । अर्ज्यत इत्यृजीषम् । तदस्यास्ति इति इनिप्रत्ययः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । मादयस्व । मदि स्तुत्या-दिषु । हेतुमणिच्' । निघातः ॥

गवाशिरं मन्थिनमिन्द्र शुक्रं पिबा सोमं ररिमा ते मदाय ।

ब्रह्मकृता मारुतेना गणेन सजोषा रुद्रैस्तृपदा वृषस्व ॥ २ ॥

गोऽशिरम् । मन्थिनम् । इन्द्र । शुक्रम् । पिबे । सोमम् । ररिमा । ते । मदाय ।

ब्रह्मकृता । मारुतेन । गणेन । सजोषाः । रुद्रैः । तृपत् । आ । वृषस्व ॥ २ ॥

हे इन्द्र गवाशिरं गव्यस्य पयस आशीर्मिश्रणं यस्मिन् तं सोमम् । अपि च मन्थिने मन्थसंयुक्तं शुक्रम् अभिनवं यद्वा शुक्रामन्थिग्रहे वर्तमानम् । एवं त्रिषु सवनेषु वर्तमानमिमं सोमं पिबे । ते तघ मदाय हर्षाय ररिमा तं सोमं वयं प्रयच्छामः । मारुतेन । मरुतां गणो मारुतः । स च ब्रह्मकृत् । ब्रह्म स्तोत्रं करोतीति ब्रह्मकृत्^१ । इन्द्रस्तोत्रं कुर्वाणेन मारुतेन गणेन रुद्रैः एकादश-संख्याकैः रुद्रैश्च सजोषाः संगतस्त्वं तृपत् सोमपानेन तृप्यन् आ वृषस्व । तमिमं सर्वतो जडरे सिञ्च धारय ॥ गवाशिरं । श्रीणातेः^२ आङ्पूर्वात् किपि 'अपस्पृधेथामानृचुः' इत्यादिना निपातनात् आशिरादेशः^३ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पिबा^४ । 'अचोऽतस्तिडः' इति संहितायां दीर्घः ।

१. ल-स-हेतुमति णिच् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-ब्रह्मकृता । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-श्रीणातेः ।
४. ल-शिरादेशः । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-पिबे ।

ररित । रातेः छान्दसे' वर्तमाने लिटि रूपम् । असमानवाक्यत्वाज्जिघाताभावः । ' आगमा अनुदात्ताः
इति ह्योऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । वृत् । ' वृष प्रीणने ' । तुदादिः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्
नुमभावः । वृषस्व । ' वृषु सेचने ' । व्यत्ययेन शः ॥

ये ते शुष्मं ये तर्विषीमवर्धन्नर्चन्त इन्द्र मरुतस्तु ओजः ।

माध्यंदिने सर्वने वज्रहस्त पिब रुद्रेभिः सर्गणः सुशिप्र ॥ ३ ॥

ये । ते । शुष्मम् । ये । तर्विषीम् । अवर्धन् । अर्चन्तः । इन्द्र । मरुतः । ते । ओजः ।

माध्यंदिने । सर्वने । वज्रहस्त । पिब । रुद्रेभिः । सऽर्गणः । सुऽशिप्र ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ये मरुतः ते तव शुष्मं शत्रूणां शोषकं तेजः ये च मरुतः तर्विषीं बलं च
' अवर्धन्' युद्धसहकारितयावर्धयन् ते मरुतः अर्चन्तः त्वां स्तुवन्तः सन्तः ते तव ओजः युद्धसाम-
र्थ्यम् अवर्धयन् । वज्रहस्त वज्रयुक्तः हस्तः यस्येति तादृश सुशिप्र शोभनहनो । ' शिप्रे हनू नासिके
वा ' इति यास्कः । हे इन्द्र रुद्रेभिः । रोदयन्ति शत्रूनिति रुद्राः मरुतः । तैः सर्गणः त्वं माध्यंदिने
' सर्वने सोमं पिब ॥ अवर्धन् । ' वृषु वर्धने ' । अन्तर्भावितण्यर्थः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
माध्यंदिने । उत्सादित्वादञ् । निच्वादाद्युदात्तः ॥

त इक्ष्वस्य मधुमद्विविप्र इन्द्रस्य शर्धो मरुतो य आसन् ।

येभिर्वृत्रस्यैषितो विवेदामर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥ ४ ॥

ते । इत् । नु । अस्य । मधुऽमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धः । मरुतः । ये । आसन् ।

येभिः । वृत्रस्य । इषितः । विवेद । अमर्मणः । मन्यमानस्य । मर्म ॥ ४ ॥

ये मरुतः इन्द्रस्य शर्धः बलभूताः आसन् ते इत् त एव मरुतः अस्य । द्वितीयार्थे
षष्ठी । इममिन्द्रं मधुमत् । तव सहाया वयमास्महे त्वं युद्धमभिगच्छेति माधुर्येपितं वाक्यं यथा
भवति तथा विविप्रे नु क्षिप्रं प्रैरयन् । येभिः यैर्युद्धसहायैर्मरुद्भिः इषितः प्रेरित इन्द्रः अम-
र्मणः परैः अविदितमर्मस्थानस्य अत एव मन्यमानस्य न कोऽपि मम हन्तेत्यभिमन्यमानस्य वृत्रस्य
असुरस्य मर्म यस्मिन् स्थाने प्रहतौ सत्यां स मरिष्यति तादृशं स्थानं विवेद अज्ञासीत् ॥ विविप्रे ।
' विप क्षेपणे ' इत्यस्य लिटि व्यत्ययेनास्मनेपदम् । इरेचः ' इरयो रे ' इति रे इत्यादेशः । निघातः ।
आसन् । ' अस भुवि ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगाज्जिघाताभावः । विवेद । ' विद ज्ञाने '
इत्यस्य लिटि रूपम् । लिट्स्वरः । मर्म । ' मृङ् प्राणत्यागे ' इत्यस्मादौणादिको मनिन् । लिट्स्वरः ॥

१. च-ज-ण-भ-छन्दसि । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स- ' शत्रूणां शोषकं ' नास्ति । ३. ख-
ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-अवर्धन् अवर्धयन् । ४. च-फ-विविधसामर्थ्यम् । ५. स-वज्रयुक्ती हस्ती ।
६. च-अभिप्रेरयन् । ७. फ-ज्ञातवान् ।

मनुष्वदिन्द्र सर्वनं जुषाणः पिबा सोमं शश्वते वीर्याय ।

स आ ववृत्स्व हर्यश्च यज्ञैः सरण्युभिर्पो अर्णा सिसर्षि ॥ ५ ॥

मनुष्वत् । इन्द्र । सर्वनम् । जुषाणः । पिब । सोमम् । शश्वते । वीर्याय ।

सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्च । यज्ञैः । सरण्युऽभिः । अपः । अर्णा । सिसर्षि ॥ ५ ॥

हे १ इन्द्र १ मनुष्वत् मनोर्यज्ञमिव ममेदं १ सर्वनं यज्ञं १ जुषाणः सेवमानस्त्वं १ शश्वते शाश्वताय १ वीर्याय परपरिभवलक्षणाय सामर्थ्यायेमं १ सोमं १ पिब । हे १ हर्यश्च हरितवर्णाश्वोपेत १ सः तादृशस्त्वं १ यज्ञैः यजनीयैः मरुद्भिः साकम् १ आ १ ववृत्स्व आगच्छ । किंच १ सरण्युभिः एकश्रुतिमन्मन्त्रानात्मन इच्छद्भिः यद्वा सरण्युभिः सरणशीलैर्मरुद्भिः सहितस्त्वम् १ अपः अन्तरिक्षस्थितान्युदकानि १ अर्णा पार्थिवान्युदकानि १ सिसर्षि प्रापय । यद्वा अपः । पञ्चम्यन्तमेतत्पदम् । अपो व्याप्तादन्तरिक्षात् सकाशात् अर्णासि प्रापय २ ॥ ववृत्स्व । ' वृत्तु वर्तने ' । व्यत्ययेन शपः श्लुः । लोटि रूपम् । सरण्युभिः । रण शब्दार्थः । क्तिप् । समानो रणो ध्वनिर्येषां ते सरणा मन्त्राः । तानिच्छन्तः । सुपः क्यच् । ' क्यात् ' इति उप्रत्ययः । यद्वा ' सृ गतौ ' । ' स्युवचिभ्योऽन्युजागूजक्चः ' (उ. सू. ३. ३६१) इत्यन्युच्-प्रत्ययः । ' रपाभ्याम् ' (पा. सू. ८. ४. १) इति णत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । अपः । ' आप् व्याप्तौ ' । ' आप्रोतेः क्तिप् ह्रस्वश्च ' इति क्तिप् धातोर्ह्रस्वश्च । ' सावेकाचः ' इति विभक्तैरुदात्तात्वम् । सिसर्षि । ' सृ गतौ ' । छान्दसो जुहोत्यादिः । ' बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ ॥ ९ ॥

त्वमपो यद्ध वृत्रं जघन्वाँ अत्याँइव प्रासृजः सतर्वाजौ ।

शयानमिन्द्र चरता वधेन वत्रिवांसं परि देवीरदेवम् ॥ ६ ॥

त्वम् । अपः । यत् । ह । वृत्रम् । जघन्वान् । अत्याँइव । प्र । असृजः । सतर्वा । आजौ ।

शयानम् । इन्द्र । चरता । वधेन । वत्रिवांसम् । परि । देवीः । अदेवम् ॥ ६ ॥

हे १ इन्द्र १ त्वं १ देवीः देवनशीलाः १ अपः १ परि १ वत्रिवांसं परित आवृत्य वर्तमानमत एव १ अदेवं बहुदकतयास्वच्छत्वेनाप्रतिभासमानं १ शयानम् एकत्र निश्चलतया वर्तमानं १ वृत्रं मेघं १ यत् यदा १ चरता तमुद्दिश्य वर्तमानेन १ वधेन युद्धेन १ जघन्वान् हतवानसि तदा त्वम् १ आजौ युद्धे १ सतर्वा अतिवेगगमनाय १ अत्यानिव यथाश्वान् १ प्रेरयसि तथा त्वमपः उदकान्यन्तरिक्षादाकाशात् १ प्रासृजः १ ह प्रकर्षेण मेघभेदेन कृत्वासृजः खलु । तं यजाम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ जघन्वान् । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य कसौ ' विभाषा गमहनविदविशाम् ' इतीदो विकल्पितत्वाद्वा दृढभावः । ' अभ्यासाच्च ' इति हकारस्य घत्वम् । प्रत्ययस्वरः । असृजः । ' सृज विसर्गे ' । शविकरणी ३ । यद्योगादनिघातः । सतर्वा । ' सृ गतौ ' । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । ' अन्तश्च तवै युगपत् ' इति धातोः प्रत्ययस्य चोदात्तत्वम् ।

१. न-ल-स- ' हरितवर्णाश्वोपेत ' नास्ति । २. ख-ग-ज-ण-भ-स-प्रापय च । ३. ख-प-फ-भ-यथा त्वमश्वान् । ४. च-फ-शविकरणः ।

आजौ । ' अज गतिक्षेपणयोः ' । ' अज्यतिभ्यां च ' (उ. सू. ४. ५७०) इति ह्रस्वप्रत्ययः ।
 णित्त्वादुपधावृद्धिः । अजन्ति गच्छन्त्यस्मिन्निरयाजिर्युद्धम् । प्रत्ययस्वरः । सतंवाजावित्यत्र संहितायाम्
 आयादेशो कृते तस्य ' लोपः शाकल्यस्य ' इति यकारलोपः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् सवर्ण-
 दीर्घत्वे कर्तव्ये यलोपो नासिद्धो भवति । सवर्णदीर्घः । शयानम् । ' शीङ् स्वप्ने ' । शानच् ।
 अदादिवाच्छपो लुक् । डिच्वाल्सार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वधेन । हन्तेभावे
 ' हनश्च वधः ' इत्यप्रत्ययो वधादेशश्च धातोर्न्तोदात्तश्च । वन्निवासम् । ' वृष् वरणे ' इत्यस्य ऋसौ
 इडागमश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

यजाम् इन्नमसा वृद्धमिन्द्रं बृहन्तमृष्वमजरं युवानम् ।

यस्य प्रिये ममतुर्यज्ञियस्य न रोदसी महिमानं ममाते ॥ ७ ॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धम् । इन्द्रम् । बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । युवानम् ।

यस्य । प्रिये इति । ममतुः । यज्ञियस्य । न । रोदसी इति । महिमानम् । ममाते इति ॥ ७ ॥

यजामसा हविलक्षणेनाज्ञेन वृद्धं प्रवृद्धम् अत एव बृहन्तं महान्तम् ऋष्वम् । ऋष्यते गम्यते
 स्तुतिलक्षणैर्मन्त्रैरिति ऋष्वं स्तोतव्यम् । अजरं जरारहितम् अत एव युवानं नित्यतरुणम् एवंविधम्
 इन्द्रं यजाम इत् । कुशिका वयं यज्ञसिद्धयर्थं स्तुतिवाच्यैः पूजयामः । प्रिये प्रियतमे अपरिमिते
 रोदसी घावापृथिव्यौ यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य यस्य इन्द्रस्य तव महिमानं वैभवं न ममतुः न
 परिच्छेत्तुं शक्तुः । न ममाते इति द्वितीयं क्रियापदमादरार्थम् ॥ यजामः । यजेर्हटि रुप् । ऋष्वम् ।
 ' ऋषी गतौ ' । ' सर्वनिष्ठ्वऋष्वं ' इत्यादिना वप्रत्ययान्तो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । प्रिये ।
 ' ईदूदेत् ' इति प्रगृह्यसंज्ञा । ममतुः । ' मा माने ' इत्यस्य लिट्यतुसि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
 प्रत्ययस्वरः । महिमानम् । महिशाब्दात् तस्य भावः इत्यर्थे पृश्वादिवादिमिच्छ । चित्तरः ।
 ममाते । ' माङ् माने शब्दे च ' इत्यस्य लिट्यातामि रूपम् ॥

इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुषि व्रतानि देवा न मिनन्ति विश्वे ।

दाधार यः पृथिवीं द्यामुतेमां जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरुषि । व्रतानि । देवाः । न । मिनन्ति । विश्वे ।

दाधार । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । जजान । सूर्यम् । उषसम् । सुदंसाः ॥ ८ ॥

विश्वे सर्वे देवाः इन्द्रस्य तव कर्म कर्माणि सुकृता सुकृतानि सुष्ठु निर्मितानि
 पृथिव्यादीनि पुरुषि बहूनि व्रतानि यज्ञादीनि च न मिनन्ति । एतानि सर्वाणि तव कर्माणि
 न हिंसन्ति । किंवाद्वियन्ते । किञ्च यः अयमिन्द्रः पृथिवीं भूलोकं द्यां अलोकम् उत अपि च

१. ल-प्रत्ययस्वरः । यज्ञियस्य । यज्ञशब्दादर्हल्यर्थे ' यज्ञतिभ्यां घखचौ ' इति घञ्प्रत्ययः । घस्य
 इयादेशः । प्रत्ययस्वरः । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-सर्वाणि ।

‘इमाम् इममन्तरिक्षलोकं च एतांस्त्रीन् लोकान्’^१ दाधार । ‘सुदंसाः सुकर्मा शोभनकर्मा सन्निद्रः’^२ सूर्यं लोकप्रकाशकमादित्यम्^३ उपसम् अग्निहोत्रादिकर्मनिर्वाहकमुपःकालं^४ जजान उत्पादयामास । ‘इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि’^५ इत्येतत्पदकदम्बकम् ‘एको द्वे वसुमती’ इत्यस्मिन् वर्गे पठितम् (क्. सं. ३.३०.१३) । अत्रापि तदेव^६ पठ्यते^७ किमिति^८ पदकाले नोत्सृज्यत इति चेन्न । वाक्यभेदात् । तत्र ‘इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि’ इत्येकं वाक्यम् । अत्र तु ‘कर्म सुकृता’ इत्येकं वाक्यं ‘पुरुणि व्रतानि’ इत्यपरम् । किंच तत्रत्यं पदकदम्बकं प्रथमान्तम् अत्रत्यं द्वितीयान्तम् । अतो वाक्यभेदात् विभक्तिभेदाच्च^९ पदकाले नोत्सृज्यते ॥ मिनन्ति । ‘मीञ् हिंसायाम्’ इत्यस्य लिटि रूपम् । निघातः । दाधार । ‘घृन् धारणे’ इत्यस्य लिटि रूपम् । तुजादिवात् अभ्यासस्य^{१०} दीर्घः^{११} । लिस्वरः । जजान । ‘जत जनने’ इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि रूपम् । लिस्वरः । सुदंसाः । ‘सोमनसी’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

अद्रोघ सत्यं तव तन्महित्वं सद्यो यज्जातो अपिबो ह सोमम् ।

न द्यावं इन्द्र तवसस्तु ओजो नाहा न मासाः शरदो वरन्त ॥ ९ ॥

अद्रोघ । सत्यम् । तव । तत् । महित्वम् । सद्यः । यत् । जातः । अपिबः । ह । सोमम् ।

न । द्यावः । इन्द्र । तवसः । ते । ओजः । न । अहा । न । मासाः । शरदः । वरन्त ॥ ९ ॥

‘अद्रोघ द्रोहवर्जित हे इन्द्र’^१ तव^२ तन्महित्वं तादृशं माहात्म्यं^३ सत्यं यथार्थम् । यत् यस्मात्^४ जातः उत्पन्नः^५ सद्यः तदानीमेव^६ सोमम् अस्माभिर्दीयमानं सोमरसम्^७ अपिबः ।^८ ह प्रसिद्धौ । किंच^९ तवसः बलवतः^{१०} ते तव^{११} ओजः सामर्थ्यं^{१२} द्यावः दिवः^{१३} दिवोपलक्षिताः सर्वे लोकाः^{१४} न^{१५} वरन्त न वारयन्ति । किंच^{१६} अहा प्रतिपदादीन्यहानि न वारयन्ति । तथा^{१७} मासाः चैत्राद्याः^{१८} शरदः संवत्सराश्च तव सामर्थ्यं न वारयन्ति^{१९} । किंतु^{२०} तव सामर्थ्यमनुसृत्य सर्वे वर्तन्त इति भावः ॥ अद्रोघ । ‘आमन्त्रितस्य च’ इति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । अपिबः । यद्योगादनिघातः । मासाः । ‘मसी परिमाणे’ । मस्यते परिमीयते त्रिशता दिनैरिति मासः । कर्मणि घञ् । अित्वादाद्युदात्तः । शरदः । ‘शृ हिंसायाम्’ इत्यस्मात् ‘शृद्धभसोऽदिः’ इत्यधिकरणेऽदिप्रत्ययः । शीर्यन्तेऽस्यां नृणगुल्मवनस्पतीनां^{२१} तेजांसीति शरत् । प्रत्ययस्वरः । वरन्त । ‘घृञ् वरणे’ । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र निवारणे वर्तते । भौवादिकः । छान्दसे लङि रूपम् । निघातः ॥

सद्यस्त्रीनाम्यकाहे निष्केवल्यशस्त्रे ‘त्वं सद्यो अपिबः’ इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—‘त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्रानु त्वाहिमे अध देव देवाः’ (भाश्च. श्रौ. ९. ५) इति ॥

१. ख-ग-ञ-ण-भ-तदेवमुच्यते; च-न-फ-स-तदेव उच्यते । २. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-‘किमिति’ नास्ति । ३. ख-च-फ-भ-‘विभक्तिभेदाच्च’ नारित । ४. त-अभ्यासदीर्घः । ५. ख-ग-त-न-ल-स-ते तव । ६. घ-न-ल-स-‘दिवः’ नास्ति । ७. त-निवारयन्ति । ८. त-‘किंतु’ नास्ति । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-गुल्मवनस्पतीनाम् ।

त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्र मदाय सोमं परमे व्योमन् ।

यद्वावापृथिवी आविवेशीरथाभवः पूर्यः कारुधायाः ॥ १० ॥

त्वम् । सद्यः । अपिबः । जातः । इन्द्र । मदाय । सोमम् । परमे । विऽओमन् ।

यत् । ह । वावापृथिवी इति । आ । आविवेशीः । अथ । अभवः । पूर्यः । कारुऽधायाः ॥ १० ॥

हे इन्द्र सद्यः तदानीमेव जातः परमे व्योमन् उत्तमे स्थाने स्थितः त्वं मदाय हर्षाय सोमम् अपिबः । यत् यदा त्वं वावापृथिवी वावापृथिव्यौ आविवेशीः ह आ समन्तात् भृशं प्रविष्टोऽसि खलु । अथ अनन्तरं पूर्यः पुरातनः सन् कारुधायाः कर्मणां विधाता अभवः खलु ॥ व्योमन् । अव रक्षणगत्यादिषु । विपूर्वस्यावतेः ' नामन् सीमन् ' इत्यादिना मनिन् । ' उवरत्वर ' इत्यादिना ऊर् । विशेषेणौम व्याप्तिर्यस्य तत् । ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना सुपो लुक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । आविवेशीः । ' विश प्रवेशने ' इत्यस्य यङ्लुकि लङि सिपि ' यङो वा ' इतीडागमः । ' इतश्च ' इति सिप इकारलोपः । यद्योगादनिघातः । कारुधायाः । कारुः । करोतेः कृवापाजिमिस्वदिसाध्यश्रभ्य उणप्रत्ययः । णित्त्वात् वृद्धिः । दधातेः ' वहिहाधाभ्य-
ञ्छन्दसि ' इत्यसुन् । ' णित् ' इत्यनुवृत्तेः ' आतो युक् चिपकृतोः ' इति युगागमः । समासे ' गति-
कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति सूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ १० ॥

अहन्नहिं परिशयानमर्णं ओजायमानं तुविजात तव्यान् ।

न ते महित्वमनु भूदध द्यौर्यदन्यया स्फिग्या क्षामवस्थाः ॥ ११ ॥

अहन् । अहिम् । परिऽशयानम् । अर्णः । ओजायमानम् । तुविऽजात । तव्यान् ।

न । ते । महिऽत्वम् । अनु । भूत् । अध । द्यौः ।

यत् । अन्यया । स्फिग्या । क्षाम् । अवस्थाः ॥ ११ ॥

तुविजात । बहूनि जातानि पृथिव्यादीनि यस्मात् सोऽयं तुविजातः । हे तुविजात इन्द्र तव्यान् अतिशयेन प्रवृद्धस्त्वम् अर्णः परिशयानम् उदकं परितः शयानमुदकमन्तः कृत्वा परितो वर्तमानमत एव ओजायमानं बलमाचरन्तम् अहिम् । आ समन्ताद्धन्ति अपहरत्युदकमित्यहिर्मेघः । तमिमं मेघम् अहन् उदकप्रेरणाय हतवानसि । अध अथ ते महित्वं महिमानं द्यौः न अनु भूत् नानुभवति न जानाति । यत् यस्मात् त्वम् अन्यया एकतरया स्फिग्या कट्या क्षां भूमिम् अवस्थाः अवच्छाद्य तिष्ठसि ॥ अहन् । हन्तेः लङि^२ सिद्धलोपे^३ रूपम्^३ । अहिम् । ' हन हिंसागत्योः ' । आङि ' श्रिहनिभ्यां हस्वश्च ' इति ङणप्रत्ययः ङिच्च पूर्वपदस्य^४ हस्वश्च^४ । वृपादिवात् आद्युदात्तत्वम्^५ ।

१. ख-फ-भ- ' समासे..... ' प्रकृतिस्वरः ' नास्ति ; ग-च-ज-ण-निस्वरः । २. ख-ग-च-ज-ण-लङ् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-सिलोपः ; त-सिलोपे रूपं ; न-सिपि रूपम् । ४. च-पूर्वपदहस्वश्च । ५. ख-त-आद्युदात्तः ।

ओजायमानम् । ओजःशब्दादाचारार्थे 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्प्रत्ययः सलोपश्च ।
 डित्त्वादात्मनेपदम् । प्रत्ययस्वरः । तव्यान् । तु इति सौत्रो धातुः । अस्मात् तृजन्तात् 'तुञ्छन्दसि'
 इतीयसुन् । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृचो लोपः । भसंज्ञायामोर्गुणः । इकारलोपश्छान्दसः । निस्वरः ।
 भूत् । भवतेर्लुङि रूपम् । स्फिग्या । 'यचि भम्' इति भसंज्ञायाः^१ बाधितत्वात् 'स्वादिप्त्वं-
 सर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायां जश्त्वम् । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । क्षाम् । 'क्षि निवासगत्योः' ।
 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति निरुपपदादपि डप्रत्ययः । ततष्ठाप् । क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति
 क्षा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । अवस्थाः । 'वस आच्छादने'^२ इत्यस्य लङि अनुदात्तत्वात्
 आत्मनेपदम् । थासि अदादिवाच्छपो लुक् । यद्योगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

यज्ञो हि तं इन्द्रं वर्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो मियेधः ।

यज्ञेन यज्ञमव यज्ञियः सन्यज्ञस्ते वज्रमहिहत्य आवत् ॥ १२ ॥

यज्ञः । हि । ते । इन्द्र । वर्धनः । भूत् । उत । प्रियः । सुतऽसोमः । मियेधः ।

यज्ञेन । यज्ञम् । अव । यज्ञियः । सन् । यज्ञः । ते । वज्रम् । अहिऽहत्ये । आवत् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र अस्मदीयोऽयं यज्ञः एते तव वर्धनः हविष्प्रदानेन वर्धयिता भूत् एहि भवति खलु ।
 एत उत अपि च सुतसोमः अभिपुतसोमवान् मियेधः सारभूतोऽयं यज्ञः तव प्रियः । स त्वं
 यज्ञियः यज्ञार्हः सन् यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं यज्ञेन अनुष्ठीयमानेनानेन अव फलप्रदानेन रक्ष ।
 किंचायं यज्ञः एते तव वज्रमहिहत्ये वृत्रहनने कर्मणि आवत् रक्षतु ॥ वर्धनः । 'वृधु वर्धने'
 इत्यस्य ण्यन्तस्य^३ नन्धादित्वात् ल्युप्रत्ययः । लिट्स्वरः । भूत् । हियोगादनिघातः । अव । अवतेर्लोङि
 रूपम् । निघातः । सन् । असेः^४ शतरि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अहिहत्ये । 'हन हिंसागत्योः'
 इत्यस्य भावे 'हनस्त च' इति क्यप् तकारश्चान्तादेशः । कृदुत्तरपदस्वरः । आवत् । अवतेर्छान्दसे
 लङि रूपम् । निघातः ॥

यज्ञेनेन्द्रमवसा चक्रे अर्वागैनं सुम्नाय नव्यसे ववृत्याम् ।

यः स्तोमैर्भिव्रावृधे पूव्यैर्भिर्यो मध्यमेभिरुत नूतनेभिः ॥ १३ ॥

यज्ञेन । इन्द्रम् । अवसा । आ । चक्रे । अर्वाक् । आ । एनम् । सुम्नाय । नव्यसे । ववृत्याम् ।

यः । स्तोमैभिः । ववृधे । पूव्यैभिः । यः । मध्यमेभिः । उत । नूतनेभिः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र सर्वो यजमानः अवसा स्वरक्षकेण यज्ञेन इन्द्रं त्वाम् अर्वाक् आ चक्रे
 हविष्प्रदानेनाभिमुखं करोति^५ । तथाहं नव्यसे नवतराय सुम्नाय धनाय एनं त्वाम् आ ववृत्याम्

१. ल-भसंज्ञां बाधित्वा । २. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-निवासे । ३. ख-ज-ण-प-भ-ते तव ।
 ४. ख-ग-च-ण-भ- 'ण्यन्तस्य' नास्ति । ५. त-अस्तेः । ६. त-कुर्यात् ।

यज्ञेनावृत्तं मदभिमुखं कुर्याम् । कीदृशस्त्वम् । वयः पूर्व्येभिः पुरातनैः वस्तोमेभिः स्तोत्रैः^१ ववृधे । तथा वयः इन्द्रः मध्यमेभिः मध्ये भवैः स्तोत्रैः^२ उत अपि च नूतनेभिः अस्माभिः क्रियमाणैः अधुनातनैः स्तोत्रैर्वर्धते ॥ चक्रे । करोतेर्लिटि रूपम् । नन्यसे । नवशब्दादीयसुनि भसंज्ञायामकारलोपे ईकारलोपश्छान्दसः । निच्वादाद्युदात्तः । ववृत्याम् । ' वृत्तु वर्तने ' । लिङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । व्यस्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । ववृधे । ' वृधु वर्धने ' इत्यस्य लिटि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । मध्यमेभिः । मध्यशब्दात् शैविकार्थे ' मध्यान्मः ' (पा. सू. ४. ३. ८) इति मप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नूतनेभिः । नवशब्दस्य ' तनन्त्वाश्च प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्च ' (पा. म. ५. ४. ३०. ६) इति तनन्प्रत्ययो नू इत्यादेशश्च ॥

विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमहः ।

अहंसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते ॥ १४ ॥

विवेष । यत् । मा । धिषणा । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इन्द्रम् । अहः ।

अहंसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽहं । यान्तम् । उभये । हवन्ते ॥ १४ ॥

वयत् यदा वधिषणा इन्द्रं स्तवानीति मदीया बुद्धिर्मा विवेष व्याप्नोत् तदाहं स्तोत्रं वजजान करोमि । बुद्धेः स्वरूपं दर्शयति । अहं वपार्यात् पारे भवादतिदूरवर्तिनः विघ्नकारिणः वअहः वपुरा पूर्व^३ वस्तवै स्तवानि । वयत्र यस्यां धिषणायामेव जातायां सत्यां स इन्द्रः वनः अस्मान् वअहंसः पापरूपादारिद्र्यात् वयथा वपीपरत् यथा पारं नयेत् तथास्मदुभयपार्श्ववर्तिधनार्थिनो जनाः वहवन्ते आह्वयन्ति^४ । तत्र दृष्टान्तः^५ । नावेव वयान्तम् । यथा^६ नद्यादिषु नौकया यान्तं गच्छन्तं पुरुषम् वउभये उभयकूलवर्तिनः^७ जना हवन्ते आह्वयन्ति तद्वत् ॥ विवेष । ' विषू व्याप्तौ ' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लिट्स्वरः । जजान । ' जन जनने ' इत्यस्य लिट्युत्तमे णलि रूपम् । वाक्यभेदात् अनिघातः । अहंसः । अम गत्यादिषु । ' अमेर्हुक् च ' (उ. सू. ४. ६५२) इत्यसुन्प्रत्ययो हुगागमश्च । निट्स्वरः । पीपरत् । ' पृ पालनपूरणयोः ' इत्यस्य लुङि चङि ह्रस्वाभ्यासेत्वदीर्घ-गुणाः । यथायोगादनिघातः । लिट्स्वरः । नावेव । ' नुद प्रेरणे ' इत्यस्मात् ' ग्लानुदिभ्यां डौः ' (उ. सू. २. २२२) इति डौप्रत्ययः । नुद्यत इति नौः प्लवः । ' सावेकाचः० ' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । ' इवेन नित्यसमासः^८ विभक्त्यलोपः० ' इत्यादि । उभये । उभशब्दात् परस्य^९ तयपः ' उभादुदात्तो नित्यम् ' (पा. सू. ५. २. ४४) इत्ययजादेशः । वचनसामर्थ्यादादेः उदात्तत्वम् । हवन्ते । ह्वयतेर्लिटि रूपम् ॥

माध्यंदिने सवन आग्नीध्रीयस्य ' आपूर्णो अस्य ' इति प्रस्थितयाज्या । सन्नितं च—' आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यंदिन्यः ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स- ' स्तोत्रैः ' नास्ति । २. त-इन्द्रम् । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-ल- ' आह्वयन्ति ' नास्ति । ४. त-न-दृष्टान्तमाह । ५. त-यथा प्लवेन नद्यादौ गच्छन्तं नद्यादे-रस्मदुभयपार्श्ववर्तिनः धनार्थिनः । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-ल- ' नित्यसमासः ' नास्ति । ७. ख-ग-ज-ण-भ-ल-स-उभयशब्दात् परस्य ।

आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबध्यै ।

समु प्रिया आववृत्रन्मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमास इन्द्रम् ॥ १५ ॥

आऽपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशम् । सिसिचे । पिबध्यै ।

सम् । ऊँ इति । प्रियाः । आ । अववृत्रन् । मदाय ।

प्रऽदक्षिणित् । अभि । सोमासः । इन्द्रम् ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ^१अस्य तव पानार्थं ^२कलशः द्रोणकलशः सोमेन ^३आपूर्णः । ^४स्वाहा^१ स्वाहाकृतो दत्तश्च सोमसहितः कलशः ^५पिबध्यै तव पानार्थं ^६सिसिचे । तं^१ सोमं^२ चोदिताधारे^३ सिञ्चामि । तत्र दृष्टान्तः । ^४कोशं ^५सेक्तेव । यथा सेक्ता सेचकः जलपूर्णात् कोशात् दत्तेः सकाशात् जलं पात्रान्तरे सिञ्चति तद्वत् । ^६प्रियाः स्वादुतमाः ^७सोमासः दत्तास्ते सोमाः ^८इन्द्रं स्वाम् ^९अभि अभिलक्ष्यैव ^{१०}मदाय तव हर्षार्थं ^{११}प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन ^{१२}सम् ^{१३}आववृत्रन् सम्यगावृत्य वर्तन्ताम् ॥ आपूर्णः । 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । 'रदाभ्याम्' इति तस्य नत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतिस्वरः^४ । स्वाहा । निपातत्वादाद्युदात्तः । सेक्तेव कोशम् । 'न लोकाव्यय' इति पृष्ठीप्रतिषेधः । सिसिचे । 'पिब' क्षरणे इत्यस्य लिटि रूपम् । पिबध्यै । 'पा पाने' इत्यस्य तुमर्थे शध्यैन्प्रत्ययः । शित्त्वात् पिबादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः । आववृत्रन्^६ । 'वृत्तु वर्तने' इत्यस्य लङि शप् । 'बहुलं छन्दसि' इति तस्य शपः श्लुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति द्वे रुडागमः ॥

न त्वा गभीरः पुरुहूत सिन्धुर्नाद्रयः परि पन्तो वरन्त ।

इत्था सखिभ्य इषितो यदिन्द्रा दृळ्हं चिदरुजो गव्यमूर्वम् ॥ १६ ॥

न । त्वा । गभीरः । पुरुहूत । सिन्धुः । न । अद्रयः । परि । सन्तः । वरन्त ।

इत्था । सखिभ्यः । इषितः । यत् । इन्द्र ।

आ । दृळ्हम् । चित् । अरुजः । गव्यम् । ऊर्वम् ॥ १६ ॥

हे ^१पुरुहूत ^२इन्द्र ^३गभीरः ^४सिन्धुः समुद्रः ^५त्वा त्वां ^६न वारयति । ततः^७ परिपरितः^८ वर्तमानाः ^९सन्तः ^{१०}अद्रयः शैलास्त्वां ^{११}न वरन्त न वारयन्ति । किंतु स्वामनुसृत्य वर्तन्ते । ^{१२}यत् यस्मात् ^{१३}इत्था इत्थमनेन प्रकारेण ^{१४}सखिभ्यः सखिभिर्देवैः ^{१५}इषितः प्रार्थितः त्वं ^{१६}दृळ्हं ^{१७}चित् अतिप्रबलमपि ^{१८}गव्यं गवि भवम् अवटे^{१९} वर्तमानम् ^{२०}ऊर्वम् ऊर्वानलम् ^{२१}आ ^{२२}अरुजः सम्यगभाङ्क्षीः ॥ गभीरः ।

१. ण-त-न-स- 'स्वाहा' नास्ति । २. ख-ग-त-न-फ-भ-स- 'तं सोमं' नास्ति । ३. ख-चोदिताः; ग-फ-चोदिताधाराः; च-भ-चोदिताधाराः; ज-ण-सिञ्चामि चोदिताधाराः । ४. ख-ग-ज-ण-न-फ-भ-स्वरः; च-ल-गतेः स्वरः । ५. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-सिच । ६. ल-अववृत्रन् । ७. ख-ग-ज-ण-ततः परितः; घ-ल-तथा परि परितः । ८. ख-ग-च-त-फ-भ-ल-अवते; न-मध्ये ।

‘गाष्ट्र प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च’ । अस्मात् ईरच्प्रत्ययः^१ । धकारस्य भकारः आकारस्य ह्रस्वश्च
 ‘गभीरगम्भीरौ’ (उ. सू. ४. ४७५) इत्यनेन निपात्यते । चित्स्वरः । सिन्धुः । ‘स्यन्दू प्रस्त्रवणे’ ।
 ‘स्यन्देः संप्रसारणं धश्च’ इत्युप्रत्ययः संप्रसारणं दकारस्य धकारः । ‘नित्’ इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ।
 परिपन्तः । सन्तः । अस्तेः शतरि रूपम् । ‘उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचूपरः’ इति पत्वम् । केचित् परेः^२
 क्रियान्वयम्^३ इच्छन्ति । तदा पत्वमनुपपन्नम् । परि । निपातस्वरः । सन्तः । प्रत्ययस्वरः । वरन्तः । ‘वृष्^४
 वरणे’ । भौवादिकः । लङि रूपम् । निघातः । अरुजः । ‘रुजो भङ्गे’ इत्यस्य लङि रूपम् । गव्यम् ।
 गोर्विकार इत्यर्थे ‘गोपयसोर्यत्’ इति यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

शुनं हुवेम मधवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १७ ॥

शुनम् । हुवेम । मधवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ १७ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥ ११ ॥

‘प्र पर्वतानाम्’ इति त्रयोदशचं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘प्र पर्वतानां सतोना
 संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्षोस्तत्र नदीवाक्यं चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशम्यः षष्ठीसप्तम्योस्त्विन्द्रस्तुति-
 रन्त्यानुष्टुप्’ इति । अत्र^४ चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशमीनां नदीवाक्यत्वाच्च एव ऋषयः शिष्टानां विश्वामित्र-
 वाक्यावात्स^५ एव ऋषिः^६ । अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । यद्यपि षष्ठ्यां सप्तम्यां च
 विश्वामित्रो नद्यश्च स्तूयन्ते तथापीन्द्र एव^७ देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥ पुरा किल विश्वामित्रः
 पैजवनस्य सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव । स च पौरोहित्येन लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपादच्छुतुद्रोः
 संभेदमाययौ^८ अनुययुरितरे । अथोत्तितीर्षुर्विश्वामित्रः^९ अगाधजले ते नद्यौ दृष्ट्वा उत्तरणार्थम् आद्याभिः^{१०}
 तिसृभिस्तुष्टाव ॥

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वेइव विषिते हासमाने ।

गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपादच्छुतुद्री पर्यसा जवेते ॥ १ ॥

प्र । पर्वतानाम् । उशती इति । उपस्थात् ।

अश्वे इवेत्यश्वेऽइव । विषिते इति विऽसिते । हासमाने इति ।

गावाऽइव । शुभ्रे इति । मातरा । रिहाणे इति । विऽपाट् । शुतुद्री । पर्यसा । जवेते इति ॥ १ ॥

१. ख-ग-त-ईरच्प्रत्ययः; ण-कीरच्प्रत्ययः; स-इरच्प्रत्ययः । २. न-परक्रियान्वयम् । ३. ख-ग-च-ज-
 ण-भ-वृद्ध । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-तत्र । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-विश्वामित्रः, घ-विश्वामित्र ऋषिः ।
 ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘एव’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-संभेदमागत्योत्तितीर्षुर्विश्वामित्रः ।
 ८. ख-फ-प्राद्याभिः ।

पर्वतानां गिरीणां^१ शैलानाम् उपस्थात् उरस्र्ज्ञान्निर्गत्य^२ उशती^३ समुद्रगमनं कामयमाने । गमने दृष्टान्तः । अश्वेइव । यथा विपिते मन्दुरातो विमुक्ते हासमाने अन्योन्यजवेन^४ स्पर्धमाने । यद्वा हृष्यन्त्यावश्वे इव वडवे इव स्वरया गच्छन्त्यौ परस्परं हृष्यन्त्यौ^५ । तथा गावेव शुभ्रे । यथा द्वौ गावौ शोभमानौ वर्तते तद्वच्छुभ्रे शोभमाने । किंच मातरा । यथा मातरौ धेनू रिहाणे । अन्तर्णीतसन्नर्थो लिहिः । वसं जिह्या लेदुमिच्छन्त्यौ शीघ्रं गच्छतस्तद्वत् समुद्रं गन्तुं^६ जवात् गच्छन्त्यौ पयसा संयुक्ते विपाद् । कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाद् । शुतुद्री । शुक्षिप्रं तु^७ तुन्ना^८ तुन्नेव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री । एतन्नामके^९ नद्यौ प्र जवेते समुद्रं प्रति^{१०} शीघ्रं गच्छतः । अत्र निरुक्तं—‘पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विपण्णे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाद्छुतुद्वयौ पयसा प्रजवेते’ (निरु. ९. ३९) इति ॥ उशती । ‘वश कान्तौ’ । अस्य^{११} शतुर्ङित्त्वात् ‘ग्रहिज्यावयि^{१२}’ इत्यादिना संप्रसारणम् । विपिते । ‘पिञ् बन्धने’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । संहितायां ‘परिनिविश्यः सेवसितसयसिबुसह^{१३}’ इत्यादिना पत्वम् । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरः^{१४} । हासमाने । हासतिः स्पर्धाकर्मा हसे हसने वा । शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । रिहाणे । ‘लिह आस्वादने’ । स्वरित्त्वादुभयपदी । शानच् । अदादित्वाच्छपो लृक् । लकारस्य रेफश्छान्दसः । रेफमवलम्ब्य णत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । विपाद् । ‘पट गतौ’ ‘पश^{१५}’ बाधनस्पर्शनयोः ’ इति वा ण्यन्तावेतौ विपूर्वी । शकारस्य व्रश्चादिना पत्वम् । शुतुद्री । छान्दसी रूपसिद्धिः । जवेते । ‘जुङ् गतौ’ । भौवादिः । ङित्त्वादात्मनेपदम् । ‘आतो ङितः’ इति इयादेशः । निघातः ॥

इन्द्रेषिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्यैव याथः ।

समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे ॥ २ ॥

इन्द्रेषिते इतीन्द्रऽइषिते । प्रऽसवम् । भिक्षमाणे इति । अच्छ । समुद्रम् । रथ्याऽइव । याथः ।

समाराणे इति सम्ऽआराणे । ऊर्मिऽभिः । पिन्वमाने इति ।

अन्या । वाम् । अन्याम् । अपि । एति । शुभ्रे इति ॥ २ ॥

हे नद्यौ इन्द्रेषिते इन्द्रेण प्रेषिते प्रसवं तस्येन्द्रस्यानुज्ञां भिक्षमाणे प्रार्थयमाने युवां समुद्रम् अच्छ आभिमुख्येन याथः गच्छथः । तत्र दृष्टान्तः । रथ्यैव इति^{१६} । यथा रथिनौ लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं कुर्वत्यौ । समाराणे परस्परं संगच्छन्त्यौ ऊर्मिभिः तरङ्गैः पिन्वमाने परिसरप्रदेशं संतर्पयन्त्यौ शुभ्रे शोभमाने । युवां समुद्रं गच्छथ इति पूर्वणान्वयः । तथा वामं युवयोर्मध्ये अन्या एका अन्याम् अपरां नदीम् अप्येति अपिगच्छति । परस्परमैक्यमापद्यत इत्यर्थः ॥ इन्द्रेषिते । ‘इष गतौ’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठायाः^{१७} ‘तीषसह^{१८}’ इत्यादिना इडागमः ।

१. त-ल-‘गिरीणां’ नास्ति । २. ख-ग-च-प-फ-भ-उशती विपाद्छुतुद्री; घ-ज-ण-विपाद्छुतुद्री उशती । ३. त-अन्योन्यं जवेन । ४. ज-ण-‘हृष्यन्त्यौ’ नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-गन्तुं प्रजवेते । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-शु; त-तुन्ना । ७. त-एतन्नामिके । ८. ज-ण-समुद्रप्रान्तम् । ९. ल-इत्यस्य । १०. त-स्वरत्वम् । ११. ख-ग-ज-ण-स्पर्श । १२. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘इति’ नास्ति । १३. त-निष्ठायाम् ।

‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदस्वरः । प्रसवम् । ‘पू प्रेरणे’ इत्यस्य अप् । थाथादिस्वरः । भिक्षमाणे । ‘भिक्ष याच्नायाम्’ । आत्मनेपदी । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रथ्येव । रथस्येमौ । तस्येदम् इत्यर्थे ‘रथाद्यत्’ इति यत्प्रत्ययः । तिस्वरितः । इवेन विभक्त्यलोपः इत्यादि । याथः । यातेर्लेटि रूपम् । समाराणे । ‘ऋ गतौ’ इत्यस्य लिट् । संपूर्वस्यार्तेः ‘समो गमि’ इत्यादिना आत्मनेपदत्वात् तस्य कानजादेशः । ‘ऋच्छयताम्’ इति गुणः । पिन्वमाने । ‘वित्रि सेचने’ । भूवादिः । लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अच्छा सिन्धुं मातृत्तमामयासं विपाशमुर्वीं सुभगामगन्म ।

वत्समिव मातरां संरिहाणे समानं योनिमनु संचरन्ती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिन्धुम् । मातृत्तमाम् । अयासम् । विऽपाशम् । उर्वीम् । सुऽभगाम् । अगन्म ।

वत्सम्ऽइव । मातरां । संरिहाणे इति सम्ऽरिहाणे ।

समानम् । योनिम् । अनु । संचरन्ती इति सम्ऽचरन्ती ॥ ३ ॥

हे नद्यौ ऽमातृत्तमाम् अतिशयेन मातरं ऽसिन्धुं स्रवन्तीं शुतुद्रिं त्वाम् ऽअच्छ आभिमुख्येन ऽअयासं विश्वामित्रोऽहं प्राप्नोऽभूवम् । ऽउर्वीं महतीं ऽसुभगां सौभाग्यवतीं ऽविपाशं त्वाम् ऽअगन्म वयं प्राप्ताः स्मः । किं कुर्वन्त्यौ । ऽमातरा मातरौ द्वे धेनू ऽवत्समिव ऽसंरिहाणे । अन्तर्णीतसन्नर्थो लिहिः । जिह्वया लेदुमिच्छन्त्यौ यथा वत्समनुगच्छतस्तद्वत् ऽसमानम् एकं ऽयोनिं स्थानं समुद्रम् ऽअनु अभिलक्ष्य ऽसंचरन्ती सम्यक् चरन्त्यौ । युवामयासिषमिति पूर्वणान्वयः ॥ अयासम् । ‘या प्रापणे’ इत्यस्य रूपम् । इडभावश्छान्दसः । अगन्म । गमेर्लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘म्बोश्च’ इति मकारस्य नकारः । निघातः । संचरन्ती । चरतिर्गत्यर्थः । तृतीयायुक्तत्वाभावात् आत्मनेपदाभावः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः ॥

एना वयं पर्यसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरन्तीः ।

न वर्तवे प्रसवः सर्गैतक्तः कियुर्विप्रो नद्यो जोहवीति ॥ ४ ॥

एना । वयम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । अनु । योनिम् । देवऽकृतम् । चरन्तीः ।

न । वर्तवे । प्रऽसवः । सर्गैऽतक्तः । किम्ऽयुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥ ४ ॥

एवं स्तुते नद्यौ विश्वामित्रं प्रष्टूचतुः । ऽएना एनेन ऽपर्यसा ऽपिन्वमानाः संतर्पयन्त्यः ऽदेवकृतं देवेनेन्द्रेण कृतं संदिष्टं ऽयोनिं स्थानं समुद्रम् ऽअनु लक्ष्मीकृत्य ऽचरन्तीः गच्छन्त्यः ऽवयम् आस्महे ।

१. ख-ग-ज-ण-भ-इत्यर्थादिः; च-‘इत्यादि’ नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-आत्मनेपदम्; त-आत्मनेपदत्वम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-‘तस्य’....धातुस्वरः’ नास्ति । ४. च-फ-तृतीया-योगाभावात् । ५. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-देवेन्द्रेण ।

द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थम् । तासामस्माकं ऽसर्गतक्तः सर्गे गमने प्रवृत्तः ऽप्रसवः उद्योगः ऽन ऽवर्तवे निवर्तनाय^१ न भवति । ऽकियुः किमिच्छन् असौ ऽविप्रः ब्राह्मणः ऽनद्यः नदीः अस्मान् ऽजोहवीति भृवामाह्वयति ॥ एना । एतच्छब्दस्य^२ तृतीयाया एनादेशः । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया आज्ञादेशः । ' ऊडिदम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पिन्वमानाः । ' पिवि सेचने^३ ' । देवकृतम् । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । वर्तवे । ' वृत्तु वर्तने ' । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । निस्वरः । सर्गतक्तः । ' क्ते च ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । कियुः । किमिच्छन् । ' क्यचि मान्ताज्यप्रतिषेधः ' (पा. सू. ३. १. ८. १) इति छान्दसत्वादत्र प्रतिषेधो न भवतीति क्यच् । ' क्याच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । छान्दसो यणादेशः । जोहवीति । ह्वेजः^४ यङ्लुकि ' अभ्यस्तस्य च ' इति संप्रसारणे कृते ' गुणो यङ्लुकोः ' इत्यभ्यासस्य गुणः । ' यङो वा ' इति इडागमः । गुणः । निघातः ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुपं मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरद्वे कुशिकस्य सूनुः ॥ ५ ॥

रमध्वम् । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतावरीः । उप । मुहूर्तम् । एवैः ।

प्र । सिन्धुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अद्वे । कुशिकस्य । सूनुः ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रति ब्रूते । ऽऋतावरीः । ऋतमुदकम् । तद्वत्यो हे नद्यो यूयं ऽमे विश्वामित्रस्य मम ऽसोम्याय । उत्तीर्याहं सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिने ऽवचसे तदर्थम् ऽएवैः । पञ्चम्यर्थं तृतीया । शीघ्रगमनेभ्यः ऽमुहूर्तं मुहूर्तमात्रम् ऽउप ऽरमध्वम् । उपपूर्वो रमिस्पर्सहारे वर्तते । क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवत । सामान्येन^५ नदीषूच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमुकुर्वतीषु पुरोवर्तिनीं शुतुद्रीं प्रति ब्रूते । ऽकुशिकस्य राजर्षेः ऽसूनुः विश्वामित्रोऽहं ऽबृहती महारया ऽमनीषा मनीषया स्तुत्या ऽअवस्युः आत्मनो रक्षणमिच्छन् सन् ऽसिन्धुं शुतुद्रींत्वाम् ऽअच्छ आभिमुख्येन ऽप्र ऽअद्वे प्रकर्षेणाह्वयामि । अत्र निरुक्तम्—' उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋतावरीर्ऋतवाय ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा । प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महारया मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वाचनाय कुशिकस्य सूनुः । कुशिको राजा बभूव ' (निरु. २. २५) इति ॥ रमध्वम् । ' रमु उपरमे ' । उपपूर्वाद्रमतेः ' विभाषाकर्मकात् ' (पा. सू. १. ३. ८५) इत्यात्मनेपदम् । ऋतावरीः । ऋतशब्दान्मत्वर्थे ' छन्दसीवनिपौ ' इति वनिप् । ' वनो र च ' इति ङीप् रेफश्चान्तादेशः । ' वा छन्दसि ' इति सवर्णदीर्घः । आमन्त्रितस्य पादादिष्वात् षाष्टिकमायु-दात्तत्वम् । एवैः । ' इण् गतौ ' । ' इण्शीङ्भ्यां वन् ' । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । निस्वरः । बृहती मनीषा । उभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । अधस्युः । अवो रक्षणमिच्छन् । सुप आत्मनः क्यच् । ' नः क्ये ' इति नकारान्तस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वादत्र सकारस्य रुर्न भवति । ' क्याच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः । अद्वे । ह्वयतेर्लुङि सिचः ' आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम् ' इत्यङादेशः । गुणः । निघातः ॥ ॥ १२ ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-प-फ-भ-वर्तनाय; ण-वर्तमानाय; न-निवर्तनाय; स-निवर्तमानाय । २. च-द्वंशब्दस्य । ३. ग-च-न-भ-सेवने; ज-ण-प्रीणने । ४. ल-ह्वयः । ५. त-सामान्येन च ।

इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रबाहुः । अप । अहन् । वृत्रम् । परिऽधिम् । नदीनाम् ।

देवः । अनयत् । सविता । सुपाणिः । तस्य । वयम् । प्रऽसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

नद्यः प्रत्युचुः । हे विश्वामित्र वज्रबाहुः । वज्रयुक्तो बाहुर्यस्यासौ वज्रबाहुः । तादृशो बलवान् । इन्द्रः नदीः । अस्मान् अरदत् । रदतिः खनतिकर्मा । अखनत् । कथमखनत् । उच्यते । नदीनां शब्दकारिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमन्तः कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृत्रम् । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघम् अपाहन् जघान । तस्मिन् हते आपः पतिताः । ताभिर्गच्छन्तीभिर्वयं खाताः । एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं तर्हि । सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः । सुपाणिः शोभनहस्तः उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात्तादृशः । देवः द्योतमानः । इन्द्रः अस्मान् अनयत् । मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन समुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्योपेतरस्य इन्द्रस्य प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानाः उर्वीः उदकैः प्रभूताः वयं यामः गच्छामः । न तव वचनादुपरमामहे । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति—‘ इन्द्रो अस्मानरदद्वज्रबाहु रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीरुर्वीः ’ (निरु. २. २६) इति ॥ अरदत् । रदतेर्लङि रूपम् । वज्रबाहुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अहन् । हन्तेर्लङि रूपम् । निघातः । परिधिम् । ‘ दुधाञ् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्मात् कर्मण्युपसर्गे ‘ घोः किः ’ इति किप्रत्ययः । आतो लोपः । कृदुत्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लङि रूपम् । सुपाणिः । ‘ पण व्यवहारे रतुर्तौ च ’ । ‘ अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च ’ (उ. सू. ४. ५७२) इतीप् । आयलुक् । बहुव्रीहौ ‘ नःसुभ्याम् ’ इति स्वरः । प्रसवे । ‘ पू प्रेरणे ’ । ‘ ऋदोरप् ’ इति भावेऽप्रत्ययः । ‘ थाथघञ्क्ता ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्^१ । यामः । ‘ या प्रापणे ’ इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः । उर्वीः । उरुशब्दात् ‘ वोतो गुणवचनात् ’ इति डीप् । ‘ वा छन्दसि ’ इति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं^१ तदिन्द्रस्य कर्म यदहिं विवृश्चत् ।

वि वज्रेण परिषदौ जघानायन्नापोऽयनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रऽवाच्यम् । शश्वधा । वीर्यम् । तत् । इन्द्रस्य । कर्म । यत् । अहिम् । विऽवृश्चत् ।

वि । वज्रेण । परिऽसदः । जघान् । आयन् । आपः । अयनम् । इच्छमानाः ॥ ७ ॥

योऽयमिन्द्रः अहिं मेघं विवृश्चत् उदकप्रेरणार्थं जघानेति यत् कर्म छेदनरूपं यत् इदं तस्य इन्द्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनीयम्^२ । तथा स इन्द्रः परिषदः परितः^३ सीदत आसीनान् प्रतिबन्धकारिणोऽसुरान् वज्रेण वि जघान । अथ अयनं स्थानम्

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-उक्तार्थे । २. ल-इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एकादेशस्वरः । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-वाचनीयम् । ४. ल-परितः सीदन्तीति परिषदः । परित आसीनान् ।

वृच्छमानाः इच्छन्त्यः आपः आयन् यान्ति ॥ प्रवाच्यम् । 'वच परिभाषणे' इत्यस्मात् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । निस्वादुपधावृद्धिः । 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (पा. सू. ७. ३. ६७) इति कुत्वाभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा वाचयतेः 'अचो यत्' । 'यतोऽनावः' इति स्वरः । शश्वधा । शश्वच्छब्दात् स्वार्थे धाप्रत्ययस्तकारलोपश्च द्रष्टव्यः । विवृश्चत् । 'ओवश्चू छेदने' । तुदादिः । लङि 'ग्रहिज्यावधि' इत्यादिना संप्रसारणम् । 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः । समासस्वरः । परिपदः । क्तिप् । संहितायां 'सदिरप्रतेः' इति पत्वम् । जघान । हन्तेर्लिङि णलि रूपम् । निघातः । आयन् । 'अय गतौ' इत्यस्य लङि रूपम् । पादादित्वादिनिघातः । इच्छमानाः । 'इषु इच्छायाम्' इत्यस्मात् व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः ॥

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्टा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।

उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥ ८ ॥

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्टाः । आ । यत् । ते । घोषान् । उत्तरा । युगानि ।

उक्थेषु । कारो इति । प्रति । नः । जुषस्व ।

मा । नः । नि । करिति कः । पुरुषत्रा । नमः । ते ॥ ८ ॥

नयः प्रसङ्गादिन्द्रस्तोत्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रत्यूचुः । जरितः स्तोत्रे विश्वामित्रं ते त्वदीयं यत् संवादात्मकं वचः त्वं नः अभीत्या घोषान् उद्धोषयन् वर्तसे तद्वचः मापि मृष्टाः मा विस्मयीः । किं कारणम् । उत्तरा युगानि उत्तरेषु याज्ञिकेषु युगेषु अहःसु उक्थेषु कारो शस्त्राणां कर्तृत्वं नः अस्मान् प्रति जुषस्व संवादात्मकेन तेन वाक्येन प्रतिसेवस्व । इदानीं नः अस्मान् पुरुषत्रा पुरुषेषु मा नि कः । उक्तिप्रायुक्तिरूपसंवादवाक्याध्यापनेन नितरां पुंवत् प्रागल्भाः मा कार्षीः । ते तुभ्यं नमः ॥ मृष्टाः । 'मृजूषु शुद्धौ' इत्यस्य लङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । ब्रश्वादिना पत्वम् । निघातः । घोषान् । 'घुषिर्' संशब्दने इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् 'अतो गुणे' इति पररूपत्वाभावः । 'सवर्णदीर्घः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । युगानि । 'युजिर् योगे' । उच्छादिषु घञन्तध्वेन निपातनादगुणत्वम् । विशिष्टविषयं च निपातनमिष्यते । 'कालविशेषे रथाद्युपकरणे च' इति तत्र पाठादेवान्तोदात्तत्वम् । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । कारो । करोतेः 'कृषापाजिमि' इत्यादिना उणप्रत्ययः । आमन्त्रितत्वादिनिघातः । कः । करोतेर्लङि च्लेः । 'मन्त्रे घस' इत्यादिना लुक् । हल्ङ्यादिना सिचो लोपः । 'न माङ्योगे' इत्यडभावः । पुरुषत्रा । 'देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. न-ल-स-सदेरप्रतेः । २. प-प्रसङ्गादिन्द्रस्तोत्रं कृत्वा नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-त्वं मनीषा इत्यादिघोषान् (प-इत्यादिघोषान्) उद्धोषयन् । ४. ख-ग-च-फ-कुशिकेषु; ज-ण-याज्ञिकेषु नास्ति । ५. न-यागेषु; स-योगेषु । ६. ख-ग-च-ज-ण-शास्त्राणाम् । ७. ख-फ-भ-मृजू । ८. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स-घुष् । ९. च-विशब्दने । १०. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स-विशिष्टविषयम् । ११. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-च्लेः नास्ति ।

ओ षु स्वसारः कारवे शृणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन ।

नि षु नमध्वं भवता सुपारा अधोअक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । ययौ । वः । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । सु । नमध्वम् । भवत । सुपाराः । अधःअक्षाः । सिन्धवः । स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । स्वसारः भगिन्यः सिन्धवः हे नद्यः कारवे स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम वचनं सु सुष्ठु ओ शृणोत शृणुतैव । अनसा शकटेन रथेन च सह दूरात् विप्रकृष्टादृशात् वः युष्मान् ययौ प्राप्तोऽस्मि । यूयं सु सुष्ठु नि नमध्वम् आत्मना स्वयं प्रह्लाः भवत । तथा सुपाराः । रथादीनां तीरात् सुखेनावरोहणारोहणे यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत । किंच यूयं स्रोत्याभिः स्वर्णशीलाभिरङ्गिः अधोअक्षाः रथाङ्गस्याक्षस्याधस्ताद्भवत । यदापोऽक्षस्याधस्ताद्भवन्ति तदा रथादीनि नेतुं शक्यन्ते । तस्मात् तत्परिमाणोदकाः भवतेति अर्थाभिप्रायः ॥ ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृणोत । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लोटि तत्प्रत्ययस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तवादेशः । पितृवाहुणः । निघातः । ययौ । 'या प्रापणे' इत्यस्य भूतमात्रे लिट्युत्तमे णलि 'आत औ णलः' इत्यौकारः । एकादेशस्वरः । वः । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायाः 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति वसादेशः । वू । 'निपातस्य' इति संहितायां दीर्घः । नमध्वम् । 'णमु प्रह्लात्वे शब्दे च' इत्यस्य कर्मकर्तरि 'न दुहस्तु- नमां यक्चिणौ' इति प्रतिषेधात् यगभावः । अधोअक्षाः । अधरशब्दस्य 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधव- क्षेषाम्' इत्यसिप्रत्ययोऽधादेशश्च । अक्षशब्दः 'अशू व्यासौ' इत्यस्मात् 'अक्षोर्देवने' (उ. सू. ३. ३४५) इति सप्रत्ययान्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सिन्धवः । आमन्त्रितत्वाङ्गिघातः । स्रोत्याभिः । स्रोतःशब्दात् 'स्रोतसो विभाषा ऋङ्ङ्यौ' (पा. सू. ४. ४. ११३) इति ऋप्रत्ययः । ङित्वात् टिलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययार्थ दूरादनसा रथेन ।

नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥ १० ॥

आ । ते । कारो इति । शृणवाम । वचांसि । ययार्थ । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । ते । नंसै । पीप्यानाऽइव । योषा । मर्यायऽइव । कन्या । शश्वचै । त इति ते ॥ १० ॥

नद्यः पूर्वं विश्वामित्रं प्रत्याख्यायानयर्चा तस्य वाक्यमाश्रुवुः । कारो स्तोत्रं कुर्वाण हे विश्वामित्र ते तव वचांसि इमानि वाक्यानि आ शृणवाम शृणुमः । तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः । अनसा शकटेन रथेन च सह ययार्थ । यतो दूरात् आगतोऽसि । वयं च ते त्वर्थं नि नंसै नीचैर्नमाम । प्रत्येकविधक्षया अन्नैकवचनम् । रथेन गन्तुं गाधोदका भवामेत्यर्थः ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-शृणोत सु सुष्ठु ओशृणोतैव । २. ज-ण-प्रह्लाभवत । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-ल-परिमाणोदकाः । ४. ष-ल-अभिप्रायः । ५. त-सु । ६. ल-स-विश्वामित्रवाक्यम् । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-तव नास्ति । ८. ख-ग-च-भ-आशृणुमः; ज-ण-आशृणुम । ९. ज-ण-ल-प्रत्येकं विवक्षया ।

तत्र दृष्टान्तः । ^१पीप्यानेव ^२योषा । पीप्याना पुत्रं स्तनं पाययन्ती योषा-माता यथा प्रह्वीभवति ।
दृष्टान्तान्तरम् । यथा ^३कन्या युवतिः ^४मर्यायेव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा ^५श्वश्चै परिष्वजनाय
नम्रीभवति तद्वत् ^६ते^२ त्वदर्थं प्रह्वीभवामः^३ । ते^४ इति पुनरुक्तिरादरार्थम् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे—
'आशृण्वाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च स्थेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं
मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा' (निरु. २.२७) इति^५ ॥ कारो । 'संबुद्धौ शाकल्य-
स्येतौ' (पा. सू. १. १. १६) इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृण्वाम । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लोटि 'आडुत्तमस्य
पिच्च' इत्याडागमः । पित्त्वात् गुणः । निघातः । यथाथ । 'या प्रापणे' इत्यस्य भूतमात्रे लिटि
थलि 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इतीदृप्रतिषेधः । लिट्स्वरः । अनसा । सहायार्थे तृतीया । नंसै ।
'णमु प्रह्वश्वे' इत्यस्य लेट्युत्तमे लेटि सिव्वहुलमिति सिप् । 'वैतोऽन्यत्र' इत्येकारादेशः ।
निघातः । पीप्यानेव । 'पीङ् पाने' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि कानचि रूपम् । चित्स्वरः ।
योषा । 'यु मिश्रणे' । 'वृत्तृवदिहनि'^६ (उ. सू. ३. ३४२) इत्यादिना सप्रत्ययः । यौतीति योषा ।
वृषादित्वादाद्युदात्तः । श्वश्चै । 'ष्वञ्ज परिष्वज्जे' इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । पृषोदरादि-
त्वादिष्टरूपसिद्धिरन्तोदात्तश्च ॥ ॥ १३ ॥

यदङ्ग त्वा भरताः संतरेयुर्गव्यन्ग्राम इषित इन्द्रजूतः ।

अर्षादहं प्रसवः सर्गतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

यत् । अङ्ग । त्वा । भरताः । सम्ऽतरेयुः । गव्यन् । ग्रामः । इषितः । इन्द्रऽजूतः ।

अर्षात् । अहं । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । आ । वः । वृणे । सुऽमतिम् । यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । ^१अङ्ग इत्यामन्त्रणे । हे नद्यः ^२यत् यस्मात् युष्माभिरुत्तितीर्षोः
ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्मात् ^३भरताः भरतकुलजा मदीयाः सर्वे ^४त्वा परस्परमेकतामापन्नां नदीं त्वां
^५संतरेयुः सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः । तदेव विशिनष्टि । ^६गव्यन् गा उदकानि तरीतुमिच्छन् ^७इषितः
त्वयाभ्यनुज्ञातः ^८इन्द्रजूतः युष्माकं प्रवर्तकेनेन्द्रेण च प्रेरितः ^९ग्रामः-भरतानां संघः ^{१०}अर्षात्
संतरेत् । यतः ^{११}सर्गतक्तः गमनाय प्रवृत्तः ^{१२}प्रसवः तेषामुद्योगः ^{१३}अहं पूर्वं युष्माभिरनुज्ञातः ।
अहं तु ^{१४}यज्ञियानां यज्ञार्हाणां ^{१५}वः युष्माकं ^{१६}सुमतिं शोभनां स्तुतिम् ^{१७}आ ^{१८}वृणे सर्वतः संभजे^६ ॥
भरताः । भरतशब्दादुत्सादित्वाद्ज् । तस्य 'यञ्जोश्च' इति लुक् । अतच्प्रत्ययस्वरः^७ । संतरेयुः ।
तरतेर्लिङि जुसि रूपम् । झेर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ।
गव्यन् । गा आत्मन इच्छन् । सुपः क्यच् । एकादेशस्वरः । ग्रामः । 'प्रसतेरा च' (उ. सू. १.१४०)
इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च । लिट्स्वरः । इन्द्रजूतः । जू इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । 'श्रयुकः किति'
इति निष्ठायामिदृप्रतिषेधः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अर्षात् । 'ऋ गतौ'
इत्यस्य लेटि तिपि 'सिव्वहुलम्'^८ इति सिप् । लेट् आडागमः^९ । 'एकाचः'^{१०} इतीदृप्रतिषेधः । गुणः ।
प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वृणे । 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्य लटि रूपम् । यज्ञियानाम् ।
'यज्ञर्विग्भ्यां घञौ' इति घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'वा' नास्ति । २. ख-ग- 'तद्वत् ते' नास्ति; च-ज-ण-ते; ल-तद्वत् ।
३. ख-ग-च-प्रह्वीभवामि । ४. ख-ग-च-ज-न-फ-भ- 'ते....इति' नास्ति । ५. न-वृत्तृवदिहनि^६ ।
६. त-समाभजे । ७. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-अत्र च प्रत्ययस्वरः । ८. ल-लेटोऽडाटावित्याडागमः ।

अतारिषुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनाम् ।

प्र पिन्वध्वमिषयन्तीः सुराधा आ वक्षणाः पृणध्वं यात शीभम् ॥ १२ ॥

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सम । अभक्त । विप्रः । सुमतिम् । नदीनाम् ।

प्र । पिन्वध्वम् । इषयन्तीः । सुराधाः । आ । वक्षणाः । पृणध्वम् । यात । शीभम् ॥ १२ ॥

गव्यवः गा आत्मन इच्छन्तः वभरताः भरतकुलजाः सर्वे वअतारिषुः तां नदीं समतरन् । वविप्रः मेधावी विश्वामित्रः वनदीनां वसुमतिं शोभनां स्तुतिं वसमभक्त समभजत । यूयं तु यथा-पूर्वम् वइषयन्तीः कुल्यादिद्वारा अन्नं कुर्वाणा अत एव वसुराधाः शोभनधनोपेता यूयं ववक्षणाः कृत्रिमसरितः कुल्याः वप्र वपिन्वध्वं प्रकर्षेण तर्पयत । वआ वपृणध्वं ताः सर्वतः पूरयत च । वशीभं शीघ्रं वयात गच्छत च ॥ अतारिषुः । 'तृ प्लवनतरणयोः' इत्यस्य लुङि 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः । अडागमस्वरः । गव्यवः । सुपः क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । तस्य स्वरः । अभक्त । 'भज सेवायाम्' इत्यस्य लुङि सिचः^२ 'झलो झलि' इति लोपः^३ । पादादित्वादनघातः । पिन्वध्वम् । 'पिवि सेचने' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । इषयन्तीः । इषं कुर्वत्यः । 'तत्करोति' इति णिच् । 'णाविष्टवप्रातिपदिकस्य' इति इष्टवज्ञावात् 'टेः' इति टिलोपः । 'वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः । प्रथमस्वरः । पृणध्वम् । 'पृण प्रीणने' । लोटि रूपम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वाक्यभेदादनिघातः । यात । 'या प्रापणे' इत्यस्य लोटि रूपम् । अत्रापि न निघातः । शीभम् । 'शीभृ कथने' । श्लाघ्यतेऽनेन तद्धानिति करणे घञ् । जित्स्वरः ॥

उद्व ऊर्मिः शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत ।

मादुष्कृतौ व्येनसाध्यौ शूनमारताम् ॥ १३ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हन्तु । आपः । योक्त्राणि । मुञ्चत ।

मा । अदुःस्कृतौ । विऽएनसा । अद्यौ । शूनम् । आ । अरताम् ॥ १३ ॥

पूर्वमुत्तिर्षुर्विश्वामित्रो नदीरूक्वा अधुना उत्तिर्षुः^३ पुनराह । हे नद्यः वः युष्माकम् वऊर्मिः तरङ्गः वशम्याः युग्यकण्ठपार्श्वदिसंलग्ना रजवः वउत् ऊर्ध्वं यथा भवन्ति^४ तथा वहन्तु गच्छतु । स तरङ्गो रज्जुनामधो गच्छत्वित्यभिप्रायः । तथा हे आपः यूयं योक्त्राणि ता रज्जुः वमुञ्चत । यथा न स्पृशन्ति तथा यान्तिवत्यभिप्रायः । व्येनसा विगतपापे अत एव वअदुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ वअद्यौ अद्ये^५ न केनापि तिरस्करणीये विपादुल्लुतौ वशूनं समृद्धिं वमा वआरताम् आगच्छताम् । एवं विश्वामित्रो नदीः स्तुत्वा ताभिरनुज्ञातोऽतरदिति ॥ ऊर्मिः । 'ऊ गतौ' । 'अर्तेरूच^६' इति मिप्राययः । 'ऊः' इत्ययमादेशो धातोः । कच्छतीत्यूर्मिः । प्रत्ययस्वरः । शम्याः । 'शमु उपशमे' । 'पोरदुपधात्' इति यत्प्रत्ययः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । हन्तु । 'हन हिंसा-

१. ल-गमनम् । २. ख-ग-च-ज-ण-सिलोपः । ३. ल-उत्तीर्णः । ४. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-प-भ-स-भवति । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-'अद्ये' नास्ति । ६. त-अर्तेरूच ।

गत्योः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । योक्त्राणि । ' युजिर् योगे ' । करणे ' दात्रीशसयुयुजः ' इत्यादिना घृन्प्रत्ययः । निस्वरः । मुञ्चत । ' मुञ्च मोक्षणे ' । निघातः । अदुष्कृतौ । ' इसुसोः सामर्थ्ये ' इति विसर्जनीयस्य पत्वम् । ज्येनसा । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । सुपो ङादेशः । अङ्यौ । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य नन्पूर्वस्य ' अङ्यादयश्च ' इति निपातनात् यक् । कित्वा-दुपधालोपः । ' हो हन्तेः ' इति घत्वम्^१ । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र औङः^२ शीभावाभावः^३ । एकादेशस्वरः । शूनम् । श्रयतेः ' नपुंसके भावे क्तः ' इति क्तः । यजादिवात् संप्रसारणम् । ' हलः ' इति दीर्घत्वम् । ' ओदितश्च ' इति निष्ठानत्वम् । ' निष्ठा च द्वयजनात् ' इत्याद्युदात्तः । अरताम् । ' ऋ गतौ ' इत्यस्य लुङि च्लेः ' सर्तिशास्यतिभ्यश्च ' इत्यङादेशः । ' ऋदशोऽङि गुणः ' । ' न माङ्योगे ' इत्यङभावः । निघातः ॥ ॥ १४ ॥

' इन्द्रः पूर्भिन् ' इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—' इन्द्रः पूर्भिदेकादश ' इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ' इन्द्रः पूर्भिन् ' इति सूक्तम् । ' होत्रकाणाम् ' इति खण्डे सूत्रितम्—' इन्द्रः पूर्भिदुदु ब्रह्माणि ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । पृष्ठयाभिप्लवपडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्टस्य अहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमम् । ' इन्द्रः पूर्भिद्य एक इद्यस्तिग्मशृङ्गः ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । उद्भिद्वलभिदोर्निष्केवल्ये एतत्सूक्तं निविद्धानीयम् । सूत्रितं च—' इन्द्र सोममिन्द्रः पूर्भिदिति मध्यंदिनः^४ ' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

इन्द्रः पूर्भिदातिरदासमकैर्विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् ।

ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्रोदसी उभे ॥ १ ॥

इन्द्रः । पुःऽभिन् । आ । अतिरत् । दासम् । अकैः । विदत्ऽवसुः । दयमानः । वि । शत्रून् । ब्रह्मऽजूतः । तन्वा । वावृधानः । भूरिऽदात्रः । आ । अपृणत् । रोदसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । ' पूर्भिन् असुरपुरां^५ भेत्ता^६ अत एव ' विदद्वसुः वेदयद्भिः स्वमहिमप्रख्या-पकैर्वसुभिर्युक्तः ' शत्रून् असुरान् ' वि ' दयमानः विशेषेण हिंसन् । तथा च यास्कः—' विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् इति हिंसाकर्मा ' (निरु. ४. १७) इति । तादृशः ' इन्द्रः ' दासम् । दस्यतेऽनेन तम इति दासो वासरः । तम् ' अकैः अर्चनीयैः स्वतेजोभिः ' आतिरत् समन्तात्^७ अवर्धयत् इन्द्रस्य सूर्यात्मकत्वात् । तथा च स्मृतिः—' चैत्रमासे^८ तपेदिन्द्रः ' इति । किंच । ' ब्रह्मजूतः ब्रह्मणा जूतः ' स्तोत्रेणाकृष्टः । यद्वा ब्रह्मणा जगत्सृष्टा^९ प्रेरितः ' तन्वा^{१०} स्वशरीरेण ' वावृधानः वर्धमानः ' भूरिदात्रः । दायते लयतेऽनेन शत्रुशिर इति दात्रमायुधम् । बहुविधायुधोपेतः । तादृश इन्द्रः ' उभे ' रोदसी^{११} द्वावापृथिव्यौ ' आपृणत् सर्वतोऽतर्पयत् ॥ पूर्भिन् । ' भिदिर् विदारणे ' । क्विप् । अतिरत् ।

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-यत् । २. च-न-फ-कुत्वम् । ३. ख-फ-भ-औङः न शीभावः; त-न-औङः शीभावः । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-माध्यंदिनः । ५. च-फ-असुरपुरीभेत्ता; ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-आ समन्तात् । ७. न-चैत्रे मासे; ल-ज्येष्ठमासे । ८. न-स-' जूतः ' नास्ति । ९. फ-जगत्सृष्टैव; स-जगत्सृष्टा । १०. च-फ-तन्वा वावृधानः शरीरेण वर्धनशीलः भूरिदात्रः बहुच्छेदन-साधनयुक्तः उभे रोदसी ।

तरतेर्ष्यत्ययेन शः । ' ऋत इद्धातोः ' इतीत्वम् । निघातः । दासम् । करणे घञ् । जिस्वरः । विदद्वसुः । विदेरन्तर्भावितण्यर्थस्य शतरि अदादित्वाच्छपो लुकि सति प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दयमानः । ' दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ' । आत्मनेपदी । लटः शानच् । ' न लोकाव्यय ' इति षष्ठीप्रतिषेधः । ववृधानः^२ । ' वृधु वर्धने ' । कानचि रूपम् । संहितायाम् अभ्यासस्य तुजादित्वादीर्धः । भूरिदात्रः । ' दाप् लवने ' । करणे ' दान्नी ' इत्यादिना घृन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अपृणत् । ' पृण प्रीणने^३ ' इत्यस्य लङि तुदादित्वाच्छः । निघातः । रोदसी । रुदेरसुनि रूपम् । निस्वरः ॥

मुखस्य ते तविषस्य प्र जूतिमियमि वाचममृताय भूषन् ।

इन्द्र क्षितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा ॥ २ ॥

मुखस्य । ते । तविषस्य । प्र । जूतिम् । इयमि । वाचम् । अमृताय । भूषन् ।

इन्द्र । क्षितीनाम् । असि । मानुषीणाम् । विशाम् । दैवीनाम् । उत । पूर्वयावा ॥ २ ॥

हे इन्द्र भूषन् स्वामलंकुर्वन्नहं मुखस्य महनीयस्य^४ स्तुत्यस्य तविषस्य बलवतः ते तव जूतिं मनसा प्रेरितां वाचं स्तुतिलक्षणाम् अमृताय^५ अन्नार्थं^६ प्र इयमि प्रकर्षणोच्चारयामि । मानुषीणां क्षितीनां मनोजातानां मनुष्याणाम् उत अपि च दैवीनां देवसंबन्धिनीनां विशां प्रजानां पूर्वयावा अग्रतो गन्ता त्वम् असि ॥ मुखस्य । ' मह पूजायाम् ' । ' नहेर्हलोपश्च ' (उ. सू. ५. ७०१) इति ' हलोपः ' इत्यनुवृत्तौ ' महेश्च ' इति खप्रत्ययो हलोपश्च । मह्यते पूज्यते सर्वैरिति मुखः । ' खान्तस्याश्मादेः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । यद्यपि मकारादिर्भवति^७ तथापि वचनसामर्थ्याद्भवति । तविषस्य । तवतेः टिपच्प्रत्ययः^८ । चित्स्वरः । जूतिम् । ' ऊतियूति ' इत्यादिना क्तिनः^९ उदात्तत्वम् । इयमि । अतिर्जुहोत्यादिः । ' अतिपिपत्योश्च ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । ' अभ्यासस्य ' इतीयडादेशः । पादादिस्वान्न निघातः । अभ्यस्तस्वरः । भूषन् । ' भूष अलंकारे ' इत्यस्य शतरि रूपम् । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे^{१०} धातुस्वरः । असि । अस्तेर्लटि रूपम् । निघातः । मानुषीणाम् । ' मनोजातौ ' इत्यञ् । पुगागमः । ' टिड्ढाणञ् ' इति ङीप् । जिस्वरः । दैवीनाम् । ' देवाद्यञञौ ' इत्यञ् । अत्रापि पूर्ववत् ङीप् । जिस्वरः । पूर्वयावा । ' या प्रापणे ' इत्यस्मात्^{१०} ' आतो मनिन् कनिद्वनिपश्च ' इति वनिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्षणीतिः ।

अहन्वयंसमुशध्वनेष्वविधेना अकृणोद्राम्याणाम् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वृत्रम् । अवृणोत् । शर्धनीतिः । प्र । मायिनाम् । अमिनात् । वर्षणीतिः ।

अहन् । विऽअंसम् । उशधक् । वनेषु । अविः । धेनाः । अकृणोत् । राम्याणाम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-ज-त-न-भ-ल-स-^०हिंसाग्रहणेषु । २. ज-ण-वावृधानः । ३. भ-स-प्राणने । ४. प-महनीयस्य । ५. च-फ-स-अमृताय पानार्थम् ; ल-अमृतपानार्थम् । ६. न-मकारादेर्न भवति । ७. च-फ-इषच्प्रत्ययः । ८. ज-ण-ल-क्तिन् । ९. त-^०स्वरेण । १०. ल-इत्यस्य ।

‘शर्धनीतिः । नयनं नीतिः कर्म । शर्धं प्रवृद्धं^१ नीतिः कर्म यस्य स तथोक्तः । सः^२ इन्द्रः^३ वृत्रम् असुरम्^४ अवृणोत् बलेनारुधत् । तथा^५ वर्पणीतिः युद्धे परप्रहाराणां निवारककर्मा इन्द्रः^६ मायिनाम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । मायिनोऽसुरान्^७ प्र^८ अमिनात् प्रकर्षेणावधीत् ।^९ उशधक् शत्रुवधं कामयमानः इन्द्रः^{१०} वनेषु गूढचारिणमसुरं^{११} व्यंसं विगतांसं यथा भवति तथा^{१२} अहन् जघान । अथ तस्मिन् रात्रिचरे गवामपहर्तरि हते सति^{१३} रास्याणाम् । रमणं स्त्रीभिः सह क्रीडा रामः । तमर्हन्तीति रास्याः रात्रयः । तासां रात्रीणामन्तःस्थिताः^{१४} धेनाः गाः^{१५} आविः^{१६} अकृणोत् प्रकटा अकरोत् । रात्रीणाम् असुराक्रान्तत्वे तैत्तिरीयकम्—‘अहर्देवानामासीद्रात्रिरसुराणां तेऽसुरा यदेवानां वित्तं वेद्यमासीत्तेन सह रात्रिं प्राविशन्निति ये दिवा स्तोतारो रास्यास्तेषां वाचो धेनाः’ इति ॥ अवृणोत् । ‘वृज् वरणे’ इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । शर्धनीतिः । शर्धतिरुसाहार्यः । अस्मात् कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अमिनात् । ‘मीज् हिंसायाम्’ इत्यस्य लङि ‘मीनातेर्निगमे’ इति ह्रस्वः । निघातः । अहन् । हन्तेर्लङि रूपम् । उशधक् । ‘वश कान्तौ’ । पृषोदरादित्वात् रूप-सिद्धिः । आविः । स्वरादिवन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । धेनाः । ‘धेट् पाने’ । ‘धेट इच्च’ (उ. सू. ३. २९१) इति नप्रत्यय ईकारश्चान्तादेशः । गुणः । धयन्ति तामिति धेना वाक् । ‘धेना जिगाति’ (ऋ. सं. १. २. ३) इत्यत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अत्र^{१७} व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अकृणोत् । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ । निघातः । रास्याणाम् । ‘रमु क्रीडायाम्’ । राममर्हन्तीत्यर्थे ‘उन्दसि च’ इति यप्राययः । तस्य स्वरः । यद्वा रमेः अन्तर्णीतण्यर्थात्^{१८} ‘अभ्यादयश्च’ इति यक्प्रत्ययः । ‘प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीण्युपरमयतीतराणि’ (निरु. २. १८) इति यास्कः । वर्णव्यत्ययः ॥

इन्द्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः ।

प्रारोचयन्मनवे केतुमहामविन्दज्ज्योतिर्वृहते रणाय ॥ ४ ॥

इन्द्रः । स्वःऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिक्ऽभिः । पृतनाः । अभिष्टिः ।

प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुम् । अहाम् । अविन्दत् । ज्योतिः । वृहते । रणाय ॥ ४ ॥

‘स्वर्षाः स्वर्गप्रदः’ इन्द्रः^१ अहानि स्वतेजोभिः^२ जनयन्^३ उशिग्भिः युद्धं कामयमानैरङ्गिरोभिः सह^४ पृतनाः परकीयाः सेनाः^५ अभिष्टिः अभिभावुकः सन्^६ जिगाय शत्रूनजैषीत् । शत्रुवधानन्तरं^७ मनवे मनुष्याय कर्मकर्त्रे यजमानाय^८ अह्नां^९ केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं^{१०} प्रारोचयत् तथा च तमोरूपासुरवधात् प्रकर्षेणादीपयत् । ततः^{११} वृहते महते^{१२} रणाय युद्धप्रकाशनाय^{१३} ज्योतिः प्रकाशम्^{१४} अविन्दत् अलभत ॥ स्वर्षाः । ‘षणु दाने’ । क्तिप् । ‘जनसनखनां सञ्जलोः’ इत्यात्वम् । ‘सनोतेरनः’ इति षात्वम् । ‘अहरादीनां पत्यादिषूपसंस्थानम्’ इति विसर्जनीयस्य षात्वम् । जिगाय । ‘जिजये’ इत्यस्य लिटि ‘सन्निटोर्जेः’ इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवगादेशः । लिस्वरः^{१५} । पृतनाः । ‘पृङ् व्यायामे’^{१६} । ‘कृपृभ्यां कित्’ इति तनप्रत्ययः । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः सेनाः । निस्वादाद्युदात्तः । अभिष्टिः । अभिगन्ता । ‘इष’ गतौ^{१७} । ‘मन्त्रे वृष’^{१८} इत्यादिना क्तिबुदात्तः । स^{१९} हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति^{२०} ।

१. च-ज-ण-वृद्धम् । २. ल-अत्र तु । ३. ख-ग-न-भ-स-अन्तर्णीतस्यार्थात् ; ज-ण-अन्तर्भावि-तण्यर्थात् । ४. ल-स-‘महते’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-‘लिस्वरः’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-आयामे । ७. न-ल-स-इषु । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘स हि... लक्षयति’ नास्ति ।

‘तितुन्नतथ’ इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् । कृदुत्तरस्वरः । अरोचयत् ।
 ‘रुचे दीप्तौ’ इत्यस्य लङि रूपम् । मनवे । ‘मन ज्ञाने’ । ‘शृस्वृस्निहि’ इत्यादिना उप्रत्ययः ।
 निदनुवृत्तेराद्युदात्तः । अविन्दत् । ‘विट् लाम्भे’ इत्यस्य ‘शे मुचादीनाम्’ इति नुम् ।
 पादादित्वादिनिघातः । रणाय । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति संप्रदानसंज्ञा । रणतिः शब्दार्थः ।
 ‘वक्षिण्योरूपसंख्यानम्’ (पा. सू. ३. ३. ५८. ३) इत्युपप्रत्ययः । रणन्ति शब्दं कुर्वन्ति परस्परं
 योद्धारोऽत्रेति रणः संग्रामः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

इन्द्रस्तुजो बर्हणा आ विवेश नृवदधानो नर्या पुरुणि ।

अचेतयद्विय इमा जरित्रे प्रेमं वर्णमतिरच्छुक्रमासाम् ॥ ५ ॥

इन्द्रः । तुजः । बर्हणाः । आ । विवेश । नृवत् । दधानः । नर्या । पुरुणि ।

अचेतयत् । धियः । इमाः । जरित्रे । प्र । इमम् । वर्णम् । अतिरत् । शुक्रम् । आसाम् ॥ ५ ॥

स तादृशः √इन्द्रः √तुजः बाधिकाः √बर्हणाः युद्धोत्साहेन वर्धमानाः परकीयाः सेनाः √नृवत्
 मनुष्यवत् √आ √विवेश प्रकाशं लब्ध्वा प्राविशत् । किं कुर्वन् । √पुरुणि बहूनि √नर्या युद्धनयन-
 कारिणां योग्यानि धनानि √दधानः प्रयच्छन् आविवेश । स इन्द्रः √जरित्रे स्तोत्रे √इमाः दृश्यमानाः
 √धियः उपसः । ध्यायन्त्यासु मनुष्या इति । ता धियः √अचेतयत् अज्ञापयत् । अथ √आसाम् उपसाम्
 √इमं √शुक्रं √वर्णं प्रकाशेन युक्तं √प्र √अतिरत् स्वतेजसा प्रकर्षेण वर्धयति । धीशब्दस्योपःपरत्वे मन्त्रवर्णः—
 ‘शुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियम्’ (ऋ. सं. १. १४३. ७) इति ॥ तुजः । ‘तुज हिंसायाम्’ ।
 क्तिप् । धातुस्वरः । बर्हणाः । ‘वृहि वृद्धौ’ । अस्मात् ‘युच् बहुलम्’ इति^३ कर्तरि युच् ।
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । विवेश । विशतेर्लिटि^४ रूपम् । निघातः । नृवत् । नृशब्दात् ‘तेन तुल्यम्’
 इति वतिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । दधानः । दधातेः शानचि रूपम् । ‘अग्नस्तानामादिः’ इत्याद्युदा-
 त्तत्वम् । नर्या । नरेषु^५ साधूनि^६ इत्यर्थे ‘तत्र साधुः’ इति यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ।
 अचेतयत् । ‘चिती संज्ञाने’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । अडागमस्वरः । धियः । ‘ध्ये
 चिन्तायाम्’ । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति क्तिप् । दक्षिग्रहणात् संप्रसारणम् । धातुस्वरः । इमाः ।
 ‘दश्च’ (पा. सू. ७. २. १०९) इति दकारस्य मकारः । एकादेशस्वरः । अतिरत् । तरतेर्व्यत्ययेन
 शः । निघातः । आसाम् । ‘इदमोऽन्वादेशोऽश्’ इत्यशादेशोऽनुदात्तश्च । प्रत्ययः सुस्वादनुदात्तः ।
 अतः सर्वानुदात्तः ॥ ॥ १५ ॥

महो महानि पनयन्त्यस्येन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ।

वृजनेन वृजिनान्तं पिपेष मायाभिर्दस्यूरभिभूत्योजाः ॥ ६ ॥

महः । महानि । पनयन्ति । अस्य । इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरुणि ।

वृजनेन । वृजिनान् । सम् । पिपेष । मायाभिः । दस्यून् । अभिभूतिऽओजाः ॥ ६ ॥

१. त-‘प्रकाशेन युक्तम्’ नास्ति । २. ल-‘युच्’ नास्ति । ३. च-इति वचनात् । ४. च-
 विशेर्लिटि । ५. ज-ण-नृषु साधुः ।

१महः महतः १अस्य एतादृशसामर्थ्यस्य १इन्द्रस्य १महानि महनीयानि १पुरुणि बहूनि १सुकृता १सुष्ठु कृतानि १कर्म वृत्रहननादीनि कर्माणि १पनयन्ति स्तुवन्ति । 'इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि' इत्येतत्पदकदम्बकम् अत्रार्थभेदात् पदकाले नोत्सृज्यते । तादृश इन्द्रः १वृजनेन । वर्ज्यन्ते शत्रवोऽनेनेति वृजनं बलम् । तेन बलेन १वृजिनान् पापरूपानसुरान् १सं १पिपेप सम्यक् चूर्णाच्चकार । तथा १अभिभूत्योजाः । अभिभूतिः शत्रुविषयोऽभिभवः । तत्रौजो बलमस्येत्यभिभूत्योजाः शत्रूणां पराभवे समर्थः । तादृश इन्द्रः १दस्यून् उपक्षपयितृनसुरान् १मायाभिः कपटैः सं पिपेप ॥ पनयन्ति । पनतेः स्तुत्यर्थस्य 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यः' इत्यायप्रत्ययः । ह्रस्वश्छान्दसः । निघातः । वृजनेन । 'वृजी वर्जने' । 'कृपृवृजिमन्दिनिधाभ्यः क्युः' इति क्युप्रत्ययः । कित्वादगुणः । प्राययस्वरः । वृजिनान् । 'वृजी वर्जने' । 'वृजेः किञ्च' (उ. सू. २. २०५) इतीनच्प्रत्ययः । वृजिनं पापम् । तद्वतः । अर्शआदित्वादच् । एकादेशस्वरः । पिपेप । 'पिप्लृ संचूर्णने' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । निघातः । अभिभूत्योजाः । भूतिर्भवनम् । भावे क्तिन् । 'तादौ च निति' इत्यभेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अभिभूतावोजो यस्येति 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिः' इति समासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

युधेन्द्रो म॒ह्ना वरि॑वश्चकार दे॒वेभ्यः॑ सत्प॑तिश्चर्षणि॒प्राः ।

वि॒वस्व॑तः स॒दने॑ अस्य॒ तानि॑ वि॒प्रा उ॒क्थेभिः॑ क॒वयो॑ गृणन्ति ॥ ७ ॥

यु॒धा । इन्द्रः॑ । म॒ह्ना । वरि॑वः । च॒कार॑ । दे॒वेभ्यः॑ । सत्प॑तिः । च॒र्षणि॑प्राः ।

वि॒वस्व॑तः । स॒दने॑ । अ॒स्य । तानि॑ । वि॒प्राः । उ॒क्थेभिः॑ । क॒वयः॑ । गृण॑न्ति ॥ ७ ॥

१सत्पतिः सतां देवानां पतिः १चर्षणिप्राः चर्षणीनां मनुष्याणामपेक्षितफलप्रदानेन कामपूरकः सः १इन्द्रः १मह्ना महता १युधा युद्धेन १वरिवः । भृशं व्रियतेऽर्थिभिरिति वरिवो धनम् । तादृशं धनं युद्धेन लब्ध्वा १देवेभ्यः देवनशीलेभ्यः स्तोतृभ्यः १चकार दत्तवान् । १विप्राः मेधाविनः १कवयः स्तोतारः १विवस्वतः विशेषेणामिहोत्रादिकर्मार्थं वसतो यजमानस्य १सदने गृहे १अस्य इन्द्रस्य १तानि वृत्रहननबहुप्रदानादीनि कर्माणि १उक्थेभिः स्तोत्रैः १गृणन्ति स्तुवन्ति ॥ युधा । 'युध संप्रहारे' । भावे संपदादिलक्षणः क्तिप् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तता । वरिवः । 'वृज् वरणे' इत्यस्य यङ्लुकि 'ऋतश्च' इत्यभ्यासस्य रिगागमः । तदन्तादसुन् । बाहुलकाट्टिलोपः । निस्वरः । चकार । करोतेर्लिटि रूपम् । निघातः । सत्पतिः । अस्तेः शतरि रूपं सदिति । 'पर्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चर्षणिप्राः । 'प्रा पूरणे' । विच् । विवस्वतः । विपूर्वात् 'वस निवासे' इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इति मनुप् । 'मादुपधायाः' इति तस्य वत्वम् । प्रत्ययस्य पिप्वादनुदात्तत्वे भ्रातृस्वरः । गृणन्ति । 'गृ शब्दे' इत्यस्य लिटि रूपम् । निघातः ॥

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-सुकृतानि; च-सुकृता । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-चूर्णने । ३. ख-ग-च-ज-ण-त-इत्येतस्मात् । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-इत्यस्मात् ।

सत्रासाहं वरेण्यं सहोदां ससवांसं स्वरपश्च देवीः ।

ससान यः पृथिवीं धामुतेमामिन्द्रं मदन्त्यनु धीरणासः ॥ ८ ॥

सत्राऽसहम् । वरेण्यम् । सहऽदाम् । ससऽवांसम् । स्वरः । अपः । च । देवीः ।

ससान । यः । पृथिवीम् । धाम् । उत । इमाम् । इन्द्रम् । मदन्ति । अनु । धीरणासः ॥ ८ ॥

धीरणासः धिया स्तुत्या रणयन्तः^१ स्तोतारः । सत्रासाहं महतो वृत्रादेरभिभवितारम् अत एव
वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं । सहोदां दुर्बलस्यार्थिनो बलप्रदं । देवीः देवनशीलाः । अपः । स्वः । च । स्वर्लोकं च
ससवांसं संभजमानम्^२ । इन्द्रम् । अनु । मदन्ति हृष्यन्ति । हर्षमनु स्वयं हृष्यन्तीत्यर्थः । यः इन्द्रः
पृथिवीम् । उत अपि च । धां द्युलोकम् । इमाम् इममन्तरिक्षलोकं चैतान् त्रीन् लोकान् । ससान
तत्तल्लोकवासिभ्यः^३ ददौ । तमनुमदन्तीत्यन्वयः ॥ सत्रासाहम् । 'पह मर्षणे' । 'छन्दसि सहः'
इति णिवः । णित्वादुपधावृद्धिः । ससवांसम् । 'पण संभक्तौ' इत्यस्य कसाचिडभावे नकारलोपे
रूपम् । प्रत्ययस्वरः । ससान । 'पणु दाने' इत्यस्य लिटि रूपम् । लिट्स्वरः^४ । मदन्ति ।
मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । धीरणासः । रणतीति रणा वाक् । धिया
स्तुत्या रणा येषां ते धीरणाः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

ससानात्यां उत सूर्यं ससानेन्द्रः ससान पुरुभोजसं गाम् ।

हिरण्ययमुत भोगं ससान हत्वी दस्यून्प्रार्थ्य वर्णमावत् ॥ ९ ॥

ससान । अत्यान् । उत । सूर्यम् । ससान । इन्द्रः । ससान । पुरुऽभोजसम् । गाम् ।

हिरण्ययम् । उत । भोगम् । ससान । हत्वी । दस्यून् । प्र । आर्थम् । वर्णम् । आवत् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः सः । इन्द्रः । अत्यान् अश्वान् । ससान युद्धार्थं मरुद्भ्यो ददौ । उत अपि च
सूर्यं जगत्प्रकाशकमादित्यं । ससान । प्राणिनां व्यवहारनिर्वाहाय तेभ्यो ददौ । तथा । पुरुभोजसं पुरुभिः
सर्वैर्जनेः क्षीरादिद्वारेणोपभुज्यत इति पुरुभोजाः । क्षीरादिरूपबहुविधानोपेतां । गाम् अग्निहोत्रादि-
सिद्धयर्थं । ससान तेभ्यः^५ ददौ । उत अपि च । हिरण्ययं सुवर्णमयं । भोगं धनम् । भुज्यतेऽस्मिन्निति
भोगो गृहं वा । ससान अर्थिभ्यो ददौ । ततः । दस्यून् बाधकान्सुरान् । हत्वी हत्वा । आर्थम्
उत्तमं । वर्णं त्रैवर्णिकं । प्र । आवत् । यथा कर्मविघ्नो न भवेत्तथापालयत् ॥ ससान । 'पणु दाने'
इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लिट्स्वरः^६ । हिरण्ययम् । हिरण्यशब्दात् विकारार्थं 'मयड्वैतयोः'^७ (पा.
सू. ४.३. १४३) इति विहितस्य छन्दसि विषये 'ऋग्व्यवारव्यवास्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि' इति
निपातनात् मयटो मकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । हत्वी । हन्तेः क्त्वार्थं 'स्नात्वाद्यश्च' इति निपातितः ।
प्रत्ययस्वरः । आवत् । अवतेर्लङि रूपम् ॥

१. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-भ-ल-स-रमयन्तः । २. ख-न-स-भजमानम् । ३. फ-भ-तल्लोकः । ४. ग-
ज-ण-सत्रासहम् । ५. ख-ग-ज-ण-न-फ-भ-ल-स-नित्स्वरः । ६. घ-ज-ण-भ-तेभ्यः प्राणिभ्यः । ७. ख-
ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-ल-स-नित्स्वरः ।

इन्द्र ओषधीरसनोदहानि वनस्पतीरसनोदन्तरिक्षम् ।

त्रिभेदं वलं नुनुदे विवाचोऽथाभवदमिताभिक्रतूनाम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । ओषधीः । असनोत् । अहानि । वनस्पतीन् । असनोत् । अन्तरिक्षम् ।

त्रिभेदं । वलम् । नुनुदे । विवाचः । अथ । अभवत् । दमिता । अभिक्रतूनाम् ॥ १० ॥

तादृशः । इन्द्रः । ओषधीः पक्कफलसंयुक्तास्तृणगुल्मादिकाः । असनोत् प्राणिनामुपभोगार्थं प्रादात् । तथा । अहानि दिवसांश्च आयुष्परिकूल्यर्थं प्रायच्छत् । किंच । वनस्पतीन् यज्ञार्थं खदिर-पलाशादिलक्षणान् वृक्षान् असनोत् । तथा । अन्तरिक्षं संचारार्थं प्रादात् । तथा । वलम् । संव्रियतेऽनेन आकाशमिति वलो मेघः । तं मेघं । त्रिभेदं उदकप्रेरणार्थमभिदत् । विवाचः विरद्धवाचः प्रतिकूलानसुरान् । नुनुदे प्राणिनां रक्षार्थं तान् बबाधे । अथ अनन्तरम् अभिक्रतूनाम् । क्रतुः कर्म । अभि आभिमुख्येन युद्धार्य कर्म येषां तेऽभिक्रतवः बलीयांसः शत्रवः । तेषामपि । दमिता उपशमयिता । अभवत् अभूत् । एवं हितकरणाहितपरिहाराभ्यां सर्वाः प्रजाः पालयति स्मेति भावः ॥ असनोत् । 'पणु दाने' इत्यस्य लिङ्गि रूपम् । वनस्पतीन् । पारस्करप्रभृतिष्वात् सुडागमः । वनशब्दः 'नञ्विपयस्य' इत्याद्युदात्तः । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्रिभेदं । 'भिदिर् विदारणे' इत्यस्य लिटि रूपम् । लिट्स्वरः । नुनुदे । 'नुद प्रेरणे' इत्यस्य लिटि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । दमिता । 'दमु उपशमे' इत्यस्य वृचि रूपम् । चित्स्वरः । अभिक्रतूनाम् । बहुवीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

एषा ऋक्पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥ १६ ॥

'तिष्ठा हरी' इत्येकादशच पष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'तिष्ठा हरी' इत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टुति मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानं सूक्तम् । सूत्रितं च—'तिष्ठा हरी यो जात एवेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । इन्द्रादयोः कुलायनाद्वेकाहेऽप्येतन्मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'तिष्ठा हरी तमु घृहीति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । समूढे दशरात्रे तृतीये छन्दोमे मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'तिष्ठा हरी प्र मन्दिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे परिहिते सति आद्या 'तिष्ठा हरी' इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—'विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-°पालाशादि° । २. ल-स- 'अभूत्' नास्ति ।

क्र. २-४६

तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमाना याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ।

पिबास्यन्धो अभिसृष्टो अस्मे इन्द्र स्वाहा ररिमा ते मदाय ॥ १ ॥

तिष्ठ । हरी इति । रथे । आ । युज्यमाना । याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ ।

पिबासि । अन्धः । अभिऽसृष्टः । अस्मे इति । इन्द्र । स्वाहा । ररिम । ते । मदाय ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे ^१इन्द्र ^२रथे स्यन्दने ^३युज्यमाना संयुज्यमानौ ^४हरी अश्वौ अभिलक्ष्य^५ कंचित्कालम् ^६आ ^७तिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः ^८वायुर्न इति^९ । यथा वायू रथे नियुज्यमानाः ^{१०}नियुतः वडवा अभिलक्ष्य कंचित्कालं तिष्ठति तद्वत् । अथ रथारूढस्त्वं ^{११}नः अस्मान् ^{१२}अच्छ^{१३} अभिलक्ष्य आ ^{१४}याहि शीघ्रमागच्छ । आगत्य च^{१५} ^{१६}अस्मे अस्माभिः ^{१७}अभिसृष्टः अनुज्ञातस्त्वम् ^{१८}अन्धः सोमलक्षणमन्नं ^{१९}पिबासि पिब । ^{२०}स्वाहा । दत्तश्चायं सोमः । वयं ^{२१}ते तव ^{२२}मदाय हर्षाय स्वाहाकृतमिमं सोमं^{२३} ^{२४}ररिम ददाम । अत्र ' याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ' इत्यत्र रथेन आ याहीत्यर्थः । ' आपश्चित्पिप्युः स्तुर्योन गावः ' (ऋ. सं. ७. २३. ४) इत्यत्र^{२५} तन्न तथेति^{२६} पदकाले नोत्सृज्यते ॥ तिष्ठ । तिष्ठतेर्लोटि रूपम् । तिष्ठादेशस्याद्युदात्तः^{२७} । याहि । यातेर्लोटि रूपम् । हेङित्त्वादन्तोदात्तः । वायुः । ' वा गतिगन्धनयोः ' इत्यस्मात् ' कृवापा^{२८} ' इत्यादिना उण् । आतो युक् । प्रत्ययस्वरः । पिबासि । पातेर्लेट्याडागमः । आगमस्यानुदात्तत्वात्^{२९} धातुस्वरः । अन्धः । ' अद भक्षणे ' । ' अदेर्नुम् धश्च ' इत्यसुन्नुमागमो धकारश्चान्तादेशः । अद्यते प्राणिभिः तद्वा^{३०} स्वयमतीति । तथा च श्रुतिः—' अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ' (तै. उ. २. २) इति । निस्वरः । अस्मे । ' सुपां सुलुक्^{३१} ' इति तृतीयायाः शो इत्यादेशः । ररिम । रातेर्लिटि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपाजिरा पुरुहूताय सप्ती हरी रथस्य धूर्वा युनज्मि ।

द्रवद्यथा संभृतं विश्वतश्चिदुपेमं यज्ञमा वहात इन्द्रम् ॥ २ ॥

उप । अजिरा । पुरुऽहूताय । सप्ती इति । हरी इति । रथस्य । धूऽसु । आ । युनज्मि ।

द्रवत् । यथा । सम्ऽभृतम् । विश्वतः । चित् । उप । इमम् । यज्ञम् । आ । वहातः । इन्द्रम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१पुरुहूताय पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैर्यज्ञार्थमाहूताय तुभ्यम् ^२अजिरा शीघ्रगमनशीलौ^३ ^४सप्ती सर्पणशीलौ ^५हरी हरिनामकावश्वौ ^६रथस्य ^७धूर्वा युगप्रान्तेषु ^८उप ^९आ ^{१०}युनज्मि अहं तथा योजयामि । ^{११}द्रवत् स रथः ^{१२}यथा गच्छेत्येति शेषः । ^{१३}विश्वतश्चित् सर्वतः ^{१४}संभृतम् अग्निर्यजुभिः सविता स्तोमैः

१. घ-ज-अच्छ अभिलक्ष्य । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ- ' इति ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-ल- ' अच्छ ' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-न-फ-भ- ' च ' नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-ल-सोमं च । ६. ख-ग-घ-त-फ-भ-स-इत्येतन्न रथेति; ज-ण-इत्येतत् मित्रार्थमिति; न-इत्यत्र अरथे इतीति । ७. च-फ-तिष्ठादेश आद्युदात्तः; ल-तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वात् तत्राद्युदात्तत्वम् । ८. ज-ण-आगमस्यानुदात्तत्वापेक्षया; त-स-आगमानुदात्तत्वात्; ल-आगमस्यानुदात्तत्वम् । ९. न-ल-स-तन्वा । १०. त-न-शीघ्रं ।

इत्यादियज्ञसंभारैः संपूर्णम् ^१इमं ^२यज्ञं प्रति ^३इन्द्रं त्वाम् ^४उप ^५आ ^६वहातः तावश्चौ सम्यक् वह-
ताम् ॥ धूर्पु । धूर्वी हिंसार्थः । किप् । 'राल्लोपः' इति वकारलोपः । 'वोरूपधायाः' इति दीर्घः ।
'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । युनजिमि । 'युजिर् योमे' । रुधादिः । लटि रूपम् । निघातः ।
द्रवत् । 'द्रु गतौ' इत्यस्य छान्दसे^१ लङि रूपम् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । वहातः । वहल्लेख्याडागमे
रूपम् ॥

उपो नयस्व वृषणा तपुष्पोतेमव त्वं वृषभ स्वधावः ।

ग्रसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे सदृशीरद्वि धानाः ॥ ३ ॥

उपो इति । नयस्व । वृषणा । तपुःऽपा । उत । ईम् । अव । त्वम् । वृषभ । स्वधाऽवः ।
ग्रसेताम् । अश्वा । वि । मुच । इह । शोणा । दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । अद्वि । धानाः ॥ ३ ॥

^१वृषभ कामानां वर्षक ^२स्वधावः अन्नवन्हे इन्द्र ^३वृषणा सेचनसमर्थौ ^४तपुष्पा तापकेभ्यः
शत्रुभ्यो रक्षकावश्चौ ^५उपो ^६नयस्व अस्मत्समीपं प्रापय । ^७उत अपि च ^८त्वम् ^९ईम् एनं यजमानम्
^{१०}अव पालय । ^{११}शोणा शोणवर्णौ तावश्चौ ^{१२}इह अस्मिन् देवयजने ^{१३}वि ^{१४}मुच विमुञ्च^२ । विमुक्तौ^२
तावश्चौ ^{१५}ग्रसेतां विघसं^३ भक्षयताम् । त्वं तु ^{१६}सदृशीः एकरूपान् ^{१७}धानाः भृष्टयवान् ^{१८}दिवेदिवे प्रति-
दिवसम् ^{१९}अद्वि भक्षय ॥ नयस्व । नयतेर्लोटि रूपम् । तपुष्पा । 'पा रक्षणे' । 'आतोऽनुपसर्गो कः' ।
'सुपां सुलुक्' इति डादेशः । 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति संहितायां विसर्जनीयरय षत्वम् । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरः । अव । अवतेर्लोटि रूपम् । स्वधावः । 'मतुवसोः' इति नकारस्य रत्वम् । निघातः ।
ग्रसेताम् । 'ग्रसु अदने' इत्यस्य लोटि आतामि रूपम् । पादादित्वादनिघातः । आतामो लसार्वधातुक-
स्वरे धातुस्वरः । मुच । मुञ्चतेः लोटि^४ रूपम्^४ । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । सदृशीः ।
समानशब्द उपपदे 'दृशीर् प्रेक्षणे' इत्यस्मात् 'समानान्ययोश्च' इति कञ्प्रत्ययः । समानस्य
'दृशवतुषु' इति सभावः । 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् । तस्य पिप्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
अद्वि । 'अद भक्षणे' इत्यस्य लोटि अदादिवाच्छपो लुक् । 'हुझल्यो हेधिः' इति ध्यादेशः ।
निघातः । धानाः । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' इति नप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि^१ माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'ब्रह्मणा ते' इत्यारम्भणीया । सूत्रितं
च—'ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्म्युरुं नो लोकमनुनेषि विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-छान्दसम् । २. ख-ग-च-ज-विमुञ्च' नास्ति; ल-स-मुक्तौ । ३. ख-
ग-च-ज-ण-यवसम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-लोटि रूपम्' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-
चातुर्विंशेऽहनि ।

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनजिम् हरी सखाया सधमादे आशू ।

स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन्प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मयुजा । युनजिम् । हरी इति । सखाया । सधमादे । आशू इति ।

स्थिरम् । रथम् । सुखम् । इन्द्र । अधितिष्ठन् ।

प्रजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र व्रह्मयुजा ब्रह्मणा मन्त्रेण योक्तव्यौ सधमादे । माद्यन्ति योद्धारोऽत्रेति मादो युद्धम् । सहमादः सधमादः । तस्मिन् युद्धे सखाया समानप्रसिद्धी अत एव आशू क्षिप्रगमनावेतौ^१ ते तव हरी अश्वौ ब्रह्मणा स्तोत्रेण युनजिम् रथे संयोजयामि । स्थिरं सुदृढं^२ सुखं सुष्टुद्वारं तादृशं रथम् अधितिष्ठन् आरूढस्त्वं सोमपानार्थमायाहि । प्रजानन् इत्याद्यगमत् ॥ ब्रह्मयुजा । युजेरौणादिकः कर्मणि क्तिप् । युनजिम् । युजेः^३ लटि रूपम् । निघातः^४ । सधमादे । ‘ मदी हर्षे ’ । अधिकरणे घञ् । ‘ सधमादस्थयोश्छन्दसि ’ इति सहस्य सधादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । रथम् । ‘ अधिशीङ्स्थासां कर्म ’ इति कर्मसंज्ञा । सुखम् । ‘ खनु विदारणे ’ । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ इति डः । कृदुत्तरस्वरः ॥

मा ते हरी वृषणा वीतपृष्ठा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ।

अत्यायाहि शश्वतो वयं तेऽरं सुतेभिः कृणवाम सोमैः ॥ ५ ॥

मा । ते । हरी इति । वृषणा । वीतपृष्ठा । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ।

अतिऽआयाहि । शश्वतः । वयम् । ते । अरम् । सुतेभिः । कृणवाम । सोमैः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृषणा कामानां सेचकौ वीतपृष्ठा कमनीयपृष्ठभागौ ते तव हरी अश्वौ^५ अन्ये अस्मदन्त्ये^६ यजमानासः यजमानाः मा नि रीरमन् मा हर्षयन् । वयं तु सुतेभिः अभिषुतैः सोमैः ते तव अरं पर्याप्तं कृणवाम । यथा तव तृप्तिर्भवति तथा कुर्म इत्यर्थः । एवं तु अत्यायाहि शश्वतः बहूनन्यानातिक्रम्य सोमपानार्थं शीघ्रमागच्छ ॥ वीतपृष्ठा । वी कान्त्यादिषु । अस्मात् क्तप्रत्ययः^७ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रीरमन् । ‘ रमु क्रीडायाम् ’ इत्यस्य^८ ण्यन्तस्य^९ लुङि चङि रूपम् । ‘ न माङ्गोने ’ इत्यङ्भावः । निघातः । अत्यायाहि । यातेर्लोङि रूपम् । ‘ गतिर्गती ’ इति पूर्वस्य निघातः । कृणवाम । कृणोतेर्लोङि रूपम् । निघातः^९ ॥ १७ ॥

‘ तवायं सोमः ’ इति माध्यंदिने सवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘ तवायं सोमस्वमेहर्वाङ्मिन्द्राय सोमाः प्रदिवः ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

१. च-फ-क्षिप्रगमनवन्तौ । २. ख-ग-च-ज-ण-दृढम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘ युजेः ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘ निघातः ’ नास्ति । ५. न-ल-स-‘ अश्वौ ’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-‘ अस्मदन्त्ये ’ नास्ति । ७. ल-तप्रत्ययः । ८. ल-इत्यस्मात् । ९. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘ निघातः ’ नास्ति ।

तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमं सुमना अस्य पाहि ।

अस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठर इन्दुमिन्द्र ॥ ६ ॥

तव । अयम् । सोमः । त्वम् । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत्ऽतमम् । सुऽमनाः । अस्य । पाहि ।
अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । निऽसद्य । दधिष्व । इमम् । जठरे । इन्दुम् । इन्द्र ॥ ६ ॥

हे ऽइन्द्र ऽअयं ऽसोमः^१ ऽतव त्वदर्थमभिषुतः । ऽत्वम् ऽअर्वाङ् सोमाभिमुख्येन ऽआ ऽइहि
आयाहि । आगत्य च ऽसुमनाः शोभनमनस्को भूत्वा ऽअस्य इमं सोमं ऽशश्वत्तमं बहुतमं ऽपाहि
पिब । ऽबर्हिषि प्रवृद्धे ऽअस्मिन् ऽयज्ञे ऽनिषद्य उपविश्य ऽइन्दुं क्लेदनशीलम् ऽइमं सोमं ऽजठरे ऽआ
ऽदधिष्व धारय । यथा नाभेरधस्तान्न गच्छति तथा धारय । ' अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिः '
(ऋ. सं. १०. १४. ५) इत्यत्र न^२ यज्ञविशेषणं बर्हिः भिन्नरूपं^३ वा तत् इत्यतो नोत्सृज्यते ॥ इहि ।
' इण् गतौ ' । अस्य लोटि रूपम् । निघातः । शश्वत्तमम् । उञ्छादित्वादन्तोदात्तत्वम् । पाहि । ' पा
पाने ' इत्यस्य लोटि रूपम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । निघातः । निषद्य । सदेर्ल्यपि
' सदेरप्रतेः^४ ' इति षत्वम् । लिट्स्वरः । दधिष्व । दधातेर्लोपि ' छन्दस्युभयथा ' इति धास आर्धधातु-
कत्वादिङागमः । प्रत्ययस्वरः । इन्दुम् । ' उन्दी क्लेदने ' । ' उन्देरिच्चादेः ' इत्युप्रत्ययः । धातोरादेः
इकारादेशः । ' नित् ' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

स्तीर्णं ते बर्हिः सुत इन्द्र सोमः कृता धाना अत्तवे ते हरिभ्याम् ।

तदोक्से पुरुशाकाय वृष्णे मरुत्वते तुभ्यं राता हवींषि ॥ ७ ॥

स्तीर्णम् । ते । बर्हिः । सुतः । इन्द्र । सोमः । कृताः । धानाः । अत्तवे । ते । हरिऽभ्याम् ।
ततऽओक्से । पुरुऽशाकाय । वृष्णे । मरुत्वते । तुभ्यम् । राता । हवींषि ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽते तवोपवेशनार्थं ऽबर्हिः ऽस्तीर्णं विस्तृतम् । तथा ऽसोमः च त्वदर्थं ऽसुतः अभिषुतः ।
ऽते तव ऽहरिभ्याम् ऽअत्तवे भक्षणार्थं ऽधानाः भृष्टयाः ऽकृताः संपादिताः । ऽतदोक्से तत् बर्हिः
ओको निलयो यस्य तस्मै ऽपुरुशाकाय बहुभिः स्तुत्याय यद्वा बहुसहायाय ऽवृष्णे कामानां^५ वपित्रे
ऽमरुत्वते । मरुतो देवविशः । तद्वते । एवंभूताय ऽतुभ्यं ऽहवींषि सोमाज्यादीनि ऽराता अस्माभि-
र्दत्तानि । तानि सेवस्वेति भावः ॥ स्तीर्णम् । ' स्तृञ् आच्छादने ' इत्यस्य^६ ' ऋत इद्धातोः ' इतीत्वम् ।
' रदाभ्याम्^७ ' इति निष्ठानत्वम् । प्रत्ययस्वरः । अत्तवे । ' अद भक्षणे ' इत्यस्मात् तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ।
नित्स्वरः । तदोक्से । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुशाकाय । ' शच व्यक्तायां वाचि ' इत्यस्मात्
कर्मणि घञ् । ' चजोः कु घिण्यतोः ' इति कुत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । मरुत्वते । ' तसौ मत्वर्थे ' इति
भसंज्ञायां तकारस्य जश्वाभावः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । राता । ' रा दाने '
इत्यस्मात् कर्मणि क्तः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. ख-स सोमः । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-तु । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-रूपम् । ४. न-भ-ल-
सदेरप्रतेः । ५. ख-ग-च-ज-ण-प-भ- ' कामानां ' नास्ति । ६. ल-इत्यस्य निष्ठायाम् ।

इ॒मं नरः॑ पर्व॒तास्तुभ्य॑मा॒पः॑ स॒मिन्द्र॑ गोभि॒र्मधु॑मन्तम॒क्रन् ।

तस्या॒गत्या॑ सु॒मना॑ ऋष्व॒ पाहि॑ प्र॒जान॑न्वि॒द्वान्प॒थ्या॑ ३ अनु॒ स्वाः ॥ ८ ॥

इ॒मम् । नरः॑ । पर्व॒ताः । तुभ्य॑म् । आ॒पः । स॒म् । इन्द्र॑ । गोभिः॑ । मधु॑मन्तम् । अ॒क्रन् ।

तस्य॑ । आ॒ग॒त्य॑ । सु॒मनाः॑ । ऋष्व॑ । पा॒हि॒ । प्र॒जान॑न् । वि॒द्वान् । प॒थ्याः॑ । अनु॑ । स्वाः ॥ ८ ॥

हे १ इन्द्र १ नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः १ पर्वताः प्रावाणः १ आपः चैते सर्वे संभूय १ तुभ्यं त्वदर्धम् १ इमं सोमं १ गोभिः पयोभिः १ मधुमन्तं माधुर्योपेतं १ सम् १ अक्रन् सम्यगकार्षुः । १ ऋष्व दर्शनीय हे इन्द्र १ सुमनाः शोभनमनस्कः १ विद्वान् कर्माभिज्ञः १ स्वाः स्वकीयाः १ पथ्याः वैदिके पथि कर्मणि साधुभूताः स्तुतीः १ अनु १ प्रजानन् त्वम् १ आगत्य १ तस्य १ पाहि इममभिपुतं सोमं दिव ॥ अक्रन् । करोतेर्लुङि रूपम् । निघातः । आगत्य । गमेत्यपि रूपम् । लिट्स्वरः । पाहि । पातेर्लोटि रूपम् ॥

याँ आ॒भजो॑ म॒रुत॑ इन्द्र॒ सोमे॑ ये त्वा॒मव॑र्ध॒न्नभ॑वन्गुणस्ते॑ ।

तेभि॑रे॒तं स॒जोषा॑ वाव॒शानो॑ऽग्नेः पि॒ब जि॒ह्वया॑ सोम॑मिन्द्र ॥ ९ ॥

यान् । आ । अ॒भजः॑ । म॒रुतः॑ । इन्द्र॑ । सोमे॑ । ये । त्वा॒म् । अ॒व॒र्धन् । अ॒भ॒वन् । गु॒णः । ते॑ ।

तेभिः॑ । ए॒तम् । स॒जोषाः॑ । वा॒व॒शानः॑ । अ॒ग्नेः । पि॒ब । जि॒ह्वया॑ । सोम॑म् । इन्द्र॑ ॥ ९ ॥

हे १ इन्द्र १ यान् १ मरुतः १ सोमे सोमपानविषये १ आभजः समभावयः १ ये २ च २ मरुतः १ त्वाम् १ अवर्धन् युद्धे प्रोत्साहोत्पादनेनावर्धयन् ये च मरुतः १ ते तव १ गुणः ३ १ अभवन् सहाया अभूवन्नित्यर्थः । हे १ इन्द्र एवंविधैः १ तेभिः तैर्मरुद्भिः १ सजोषाः संगतः सन् १ एतम् अभिपुतं १ सोमं १ वावशानः कामयमानस्त्वम् १ अग्नेः आहुत्यधिकरणभूतस्याहवनीयस्य ज्वालारूपया १ जिह्वया इमं १ पिब ॥ अ॒भजः । ‘ भज सेवायाम् ’ इत्यस्य लङि रूपम् । यद्बृत्तयोगादनिघातः । अवर्धन् । ‘ वृधु वर्धने ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति श्लेष्मार्धधातुकत्वात् ‘ णेरनिटि ’ इति णिलोपः । अत्रापि यद्योगादनिघातः । अभवन् । वाक्यभेदादनिघातः । वावशानः । ‘ वश कान्तौ ’ इत्यस्य यङ्लुकि चानशि रूपम् । चिस्वरः । पिब । ‘ पा पाने ’ । निघातः ॥

इन्द्र॒ पिब॑ स्व॒धया॑ चि॒त्सु॒तस्या॒ग्नेर्वा॑ पाहि॒ जि॒ह्वया॑ यज॒त्र ।

अ॒ध्व॒र्योर्वा॑ प्र॒यतं॑ श॒क्र ह॒स्ताद्भो॒तुर्वा॑ य॒ज्ञं ह॒विषो॑ जुष॒स्व ॥ १० ॥

इन्द्र॑ । पि॒ब । स्व॒धया॑ । चि॒त् । सु॒तस्य॑ । अ॒ग्नेः । वा॒ । पा॒हि॒ । जि॒ह्वया॑ । य॒ज॒त्र ।

अ॒ध्व॒र्योः । वा॒ । प्र॒य॒तम् । श॒क्र । ह॒स्तात् । भो॒तुः । वा॒ । य॒ज्ञम् । ह॒विषः॑ । जुष॒स्व ॥ १० ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-‘ पयोभिः ’ नास्ति । २. ख-ग-न-भ-स-वा; च-फ-एते । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-गण; गणाः ।

हे ^१इन्द्र ^२स्वधया । स्वमात्मानं दधाति पोषयतीति स्वधा बलम् । तेन । बलादपहत्य
^३सुतस्य सुतमभिषुतं हुतं वा ^४पिब । ^५यजत्र यष्ट्य इन्द्र ^६अग्नेः ज्वालारूपया ^७जिह्वया
^८वा^१ आहुतं सोमं ^९पाहि पिब । हे ^{१०}शक्र समर्थेन्द्र ^{११}अध्वर्योः ^{१२}हस्तात् ^{१३}वा ^{१४}प्रयतं दातुमुपक्रान्तं
सोमं पिब । अथवा ^{१५}होतुः ^{१६}यज्ञं यजनीयं^२ वषट्कारोपेतं ^{१७}हविषः भागं ^{१८}जुषस्व सेवस्व । सर्वथापि
त्वमत्रागत्यास्माभिर्दीयमानं सोमं पिबेति भावः ॥ पिब । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात्
अनिघातः । अध्वर्योः । अध्वरं कामयतीति वयच् । ‘कव्यध्वरं’ इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । ततः
एकादेशस्वरः । प्रयतम् । ‘यम उपरमे’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । शक्र । ‘शक्त् शक्तौ’ । ‘स्फायि-
तञ्चि’ इत्यादिना रक् । हस्तात् । ‘असिहसि’ इत्यादिना तन् । निस्वरः । होतुः । जुहोतेः
ताच्छीलिकस्तृन् । निस्वरः । जुषस्व । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः ॥

शुनं हुवेम मधवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घनन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मधवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घनन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

पूर्व^३ व्याख्याता^२ ॥ ॥ १८ ॥

‘इमामू पु’ इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—‘इमामू पूषान्यां
घोरोऽपश्यत् सा निर्देहेच्छस्यमानेति श्रूयते’ इति । दशम्या आङ्गिरसो घोर ऋषिः शिष्टानां विश्वा-
मित्रः । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे दशमीवर्जितम् ‘इमामू पु’ इति सूक्तम् । सूत्रितं
च^४—‘इमामू प्वित्युपोत्तमासुद्धरेत्सर्वत्र’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । पृष्ठयाभिप्लवपडहयोः
माध्यंदिनसवने^५ अच्छावाकशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि ।
तत्रोपोत्तमावर्जमेतत्प्रथमं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इमामू प्विच्छन्ति त्वा’ (आश्व. श्रौ. ७. ५)
इति ॥

इमामू पु प्रभृति सातये धाः शश्वच्छश्वदूतिभिर्यादमानः ।

सुतेसुते वावृधे वर्धनेभिर्यः कर्मभिर्महद्भिः सुश्रुतो भूत् ॥ १ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । प्रभृतिम् । सातये । धाः । शश्वत्शश्वत् । ऊतिभिः । यादमानः ।

सुतेऽसुते । ववृधे । वर्धनेभिः । यः । कर्मभिः । महत्भिः । सुश्रुतः । भूत् ॥ १ ॥

विश्वामित्र इन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र ^१ऊतिभिः । अवन्ति रक्षन्ति सर्वमित्यूतयो मरुतः । तैः
^२शश्वच्छश्वत् सर्वदा ^३यादमानः संगतिं याचमानस्त्वं ^४प्रभृतिम् । प्रकर्षेण ^५अयते ^६भार्यते ^७यशार्थमिति

१. त-तु । २. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-यजनीयं चित् । ३. त-व्याख्यातेयमृक् । ४. ख-
ग-च-ज-ण-भ-ल-स-‘च’ नास्ति । ५. च-माध्यंदिने सवने । ६. त-‘भार्यते’ नास्ति ।

प्रभृतिः सोमः स्तुतिर्वा^१ । ^२इमाम् इमं सोमम् इमां^३ स्तुतिं वा^२ ^४सातये अस्माकं धनलाभार्थं ^५सु ^६धाः सुष्ठु संपादय । तथा स इन्द्रः ^७सुतेसुते सोमे अभिषुते सति ^८वर्धनेभिः वर्धनकारिभिः सोमाज्यादिभिः हविर्भिः ^९वावृधे^९ वर्धते । ^{१०}यः इन्द्रः ^{११}महद्भिः ^{१२}कर्मभिः असुरवधमेघभेदनादिलक्षणैर्व्यापारैः ^{१३}सुश्रुतः लोके प्रसिद्धः ^{१४}भूत् । स इन्द्र इति पूर्वैणान्वयः^४ ॥ प्रभृतिम् । ‘ तादौ च निति कृत्यतौ ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् । धाः । दधातेऽछान्दसे लुङि रूपम् । निघातः । शश्चच्छश्चत् । ‘ नित्यवीप्सयोः ’ इति द्विर्वचनम् । यादमानः । ‘ दुयाचु याच्नायाम् ’ । शानचि रूपम् । चकारस्य दकारश्छान्दसः । वावृधे । ‘ वृधु वर्धने ’ इत्यस्मात् लिटि रूपम् । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः संहितायाम् । निघातः । वर्धनेभिः । वर्धतेर्ण्यन्तस्य नन्द्यादिस्वात् ल्युट् । लिट्स्वरः । सुश्रुतः । ‘ श्रु श्रवणे ’ इत्यस्मात् कर्मणि क्तः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतिस्वरः । भूत् । भवतेर्लुङि रूपम् ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्या ‘ इन्द्राय सोमाः प्रदिवः ’ इत्येषा । सूत्रितं च—
‘ इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना आपूर्णो अस्य ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना ऋभुर्येभिर्वृषपर्वा विहायाः ।

प्रयम्यमानान् प्रति षू गृभायेन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्णः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोमाः । प्रदिवः । विदानाः । ऋभुः । येभिः । वृषऽपर्वा । विहायाः ।

प्रयम्यमानान् । प्रति । सु । गृभाय । इन्द्र । पिब । वृषधूतस्य । वृष्णः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१इन्द्राय तुभ्यं ^२सोमाः ^३प्रदिवः प्रगतेषु पूर्वेष्वहःसु ^४विदानाः अस्माभिर्लम्बिताः । ^५वृषपर्वा । वृषाणः^५ फलस्य वर्षकाः पर्वाणि कालावयवा वर्षाद्या यस्य स तथोक्तः । कालात्मक इत्यर्थः । अत एव ^६विहायाः । विजहात्युत्सृजत्यर्थानर्थिभ्य इति^६ विहाया महान् । तादृश इन्द्रः ^७येभिः यैर्देतैः सोमैः ^८ऋभुः दीप्तो वर्तते । हे ^९इन्द्र त्वं ^{१०}प्रयम्यमानान् प्रकर्षेण^{१०} मन्त्रैरुपयम्यमानानिमान् सोमान् ^{११}सु सुष्ठु ^{१२}प्रति ^{१३}गृभाय प्रतिगृहाण । गृहीत्वा च ^{१४}वृषधूतस्य वृषभिर्ग्रावभिः अभिषुते^{१४} ^{१५}वृष्णः स्वर्गादिफल-वर्षकमिमं सोमं ^{१६}पिब ॥ प्रदिवः । दिवु क्रीडादौ । क्तिप् । ‘ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ’ इति द्वितीया । दिव्शब्दो दिवसवाची । कृदुत्तरपदस्वरः । विदानाः । ‘ विदू लाभे ’ इत्यस्य व्यत्ययेन शानच् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । विहायाः । ‘ ओहाक् त्यागे ’ । ‘ वहिहाधाभ्यश्छन्दसि ’ इत्यसुन् । ‘ णित् ’ इत्यनुवृत्तेः ‘ आतो युक् चिष्कृतोः ’ इति युगागमः । ‘ गतिकारकयोः^{१७} ’ इति पूर्वपदप्रकृति-स्वरस्वम् । गृभाय । ‘ ग्रह उपादाने ’ इत्यस्य लोटि हौ श्राप्रत्ययस्य ‘ छन्दसि शायजपि ’ इति शायजादेशः । ‘ हग्रहोभः^{१८} ’ इति भस्वम् । ‘ अतो हेः ’ इति हेर्लुक् । निघातः ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशब्दे याज्या ‘ पिबा वर्धस्व ’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘ पिबा वर्धस्व तव घा सुतास इति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति ॥

१. च-स्तुतिर्वा ताम् । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘ इमां स्तुतिं वा ’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ववृधे । ४. ज-ण-पूर्वैणान्वयः । उ पूरणः । ५. ख-ग-च-फ-भ-वृषणाः । ६. ख-ग-ज-ण-त-न-भ-स-इति वा । ७. त-प्रक्षेपेण । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-अभिषुतस्य । ९. त-‘ च ’ नास्ति ।

पि॒त्रा वर्ध॑स्व॒ तव॑ घा सु॒तासु॑ इन्द्र॒ सोमा॑सः प्रथ॒मा उ॒त्तेमे॑ ।

यथापि॑त्रः पू॒र्व्या इन्द्र॒ सोमा॑ ए॒वा पा॑हि॒ पन्यो॑ अ॒द्या नवी॑यान् ॥ ३ ॥

पि॒त्र । वर्ध॑स्व । तव॑ । घ । सु॒तासः । इन्द्र॑ । सोमा॑सः । प्रथ॒मा । उ॒त । इ॒मे ।

यथा॑ । अपि॑त्रः । पू॒र्व्यान् । इन्द्र॑ । सोमा॑न् । ए॒व । पा॑हि । पन्यः॑ । अ॒द्य । नवी॑यान् ॥ ३ ॥

हे १ इन्द्र इमं सोमं १ पित्र । ततः १ वर्धस्व शरीरेण पुष्टो भव । १ तव त्वदर्थं १ प्रथमाः पुरातनाः १ उत अपि च १ इमे अभिनवाः उभयविधाः सोमासः २ सोमाः १ सुतासः १ घ २ प्रावभिरभिषुताः खलु । हे १ इन्द्र १ पूर्व्यान् पुरातनान् १ सोमान् १ यथा त्वम् १ अपिबः १ एव एवम् १ अद्य अधुना १ पन्यः स्तुत्योऽत एव १ नवीयान् अतिशयेनाभिनवस्त्वम् इमानभिनवान् सोमान् १ पाहि पिब ॥ पित्र । पातेर्लोटि रूपम् । वर्धस्व । तिङ् उत्तरस्वान्निघाताभावः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । पाहि । पातेर्लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । निघातः । पन्यः । पनतेः स्तुत्यर्थस्य अघ्न्यादित्वात् यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । नवीयान् । नवशब्दादीयसुनि रूपम् । निस्वरः ॥

म॒हाँ अम॑त्रो वृ॒जने॑ वि॒रप्शु॑ग्रं श॒र्वः प॑त्यते धृ॒ष्णवो॑जः ।

नाह॑ वि॒व्याच॑ पृ॒थि॒वी च॒नैनं॑ यत्सोमा॑सो ह॒र्यश्च॑मम॑न्दन् ॥ ४ ॥

म॒हान् । अम॑त्रः । वृ॒जने॑ । वि॒रप्शी । उ॒ग्रम् । श॒र्वः । प॑त्यते । धृ॒ष्णु । ओजः॑ ।

न । अह॑ । वि॒व्याच॑ । पृ॒थि॒वी । च॒न । ए॒नम् । यत् । सोमा॑सः । हरि॑ऽअश्चम् । अम॑न्दन् ॥ ४ ॥

योऽयमिन्द्रः १ महान् अतिशयितसामर्थ्यवान् १ वृजने बलोपलक्षिते युद्धे १ अमत्रः शत्रूणामभि-
भविता अत एव १ विरप्शी विरपणशीलो भुजास्कालनेन युद्धार्थं शत्रूणामाह्वानकारी । यद्वा विविधं रपणं
स्तुतिलक्षणं यस्येति । सर्वैः २ स्तुत्य इत्यर्थः । तादृशस्येन्द्रस्य १ उग्रम् उद्गूढं १ शर्वः बलं १ धृष्णु धर्पणशीलम्
१ ओजः पराक्रमलक्षणं तेजः १ पत्यते सर्वत्र प्रसरति । १ एनम् एतादृशमहिमोपेतमिन्द्रं १ पृथिवी
विस्तीर्णा भूमिः १ न १ विव्याच न व्याप्नोति । अहशब्द एवार्थः । १ चन इत्यप्यर्थः । द्यौरपि न व्याप्नोतीत्यर्थः ।
१ यत् यदा १ सोमासः स्वाहाकृताः सोमाः १ हर्यश्चम् इन्द्रम् १ अमन्दन् अमादयन् । तदा तमेनं
द्यावापृथिव्यौ व्याप्तुं न शक्नुत इत्यर्थः ॥ अमत्रः । अम गत्यादिषु । ' अमिनक्षियजि ' इत्यादिना
अत्रन्प्रत्ययः । निस्वरः । विरप्शी । ' रप लप् व्यक्तायां वाचि ' । औणादिकः शप्रत्ययः । विविधं रपन्तीति
विरप्शाः स्तोतारः । तेऽस्य सन्तीत्यत इनिः । यद्वा विविधं रपणं विरप्शम् । तदस्यास्तीति । प्रत्ययस्वरः ।
पत्यते । व्यत्ययेन कर्तरि यक् । निघातः । धृष्णु । ' जिघृषा प्रागल्भ्ये ' । त्रसिगृधिघृषिक्षिपेः कृप्रत्ययः ।
' रषाभ्याम् ' इति णत्वम् । प्रत्ययस्वरः । विव्याच । व्यचेर्लोटि णलि ' लिट्यभ्यासस्योभयेपाम् '
इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । निघातः । चनेति निपातसमुदायश्चार्थे वर्तते । एवमादित्वादन्तोदात्तः ।
अमन्दन् । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लङि रूपम् । यद्योगादनिघातः ॥

१. न-त्वदर्थे । २. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-सोमाः सुतासः; घ-सोमासः सुतासः घ; ल-सोमासः सुतासः । ३. न- ' सर्वैः ' नास्ति ; ल- स सर्वैः ।

म॒हाँ उ॒ग्रो वा॒वृधे वी॒र्याय॑ स॒माच॑क्रे वृष॒भः का॒व्येन॑ ।

इन्द्रो॑ भ॒गो वाज॑दा अ॒स्य गा॒वः प्र जा॑यन्ते दक्षि॒णा अ॒स्य पूर्वीः॑ ॥ ५ ॥

म॒हान् । उ॒ग्रः । वा॒वृधे । वी॒र्याय॑ । स॒मा॒च॒क्रे । वृष॒भः । का॒व्येन॑ ।

इन्द्रः॑ । भ॒गः । वाज॑दाः । अ॒स्य । गा॒वः । प्र । जा॑यन्ते । दक्षि॒णाः । अ॒स्य । पूर्वीः॑ ॥ ५ ॥

१महान् युद्धकर्मणि बलवान् २उग्रः शत्रूणां भयंकरः ३इन्द्रः ४वीर्याय वीर्यकरणाय ५वावृधे वर्धते ६वृषभः फलस्याभिवर्षकः ७भगः सर्वैर्भजनीयः सः ८इन्द्रः ९काव्येन । कवयः रतोतारः । तत्कर्म स्तोत्रम् । तेन स्तोत्रेण १०समाचक्रे संगच्छते । तादृशस्य ११अस्य १२इन्द्रस्य १३गावः १४वाजदाः क्षीरादिलक्षणाप्रदाः १५प्र १६जायन्ते । तथा १७अस्य १८पूर्वीः बहुव्यस्ता गावः १९दक्षिणाः प्रजायन्ते ॥ वावृधे २०वर्धतेर्लिटि रूपम् । निघातः । वीर्याय । वीरे भवं वीर्यम् । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । ‘ वीरवीर्यौ च ’ इत्यत्र ‘ यतोऽनावः ’ इत्यस्यानित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात् तित्स्वरितः । समाचक्रे । करोतेर्लिटि रूपम् । ‘ गतिर्गतौ ’ इति पूर्वपदस्य २१गतेर्निघातः । काव्येन । कवेः कर्म काव्यम् । ब्राह्मणादित्वात् व्यष् । जित्त्वादुपधावृद्धिः । जित्स्वरः । वाजदाः । ददातेः ‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ । जायन्ते । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ इत्यस्य लटि रूपम् । दक्षिणाः । ‘ दक्ष-वृद्धौ ’ इत्यस्मात् ‘ द्रुदक्षिभ्यामिनन् ’ इतीनप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १९ ॥

प्र यत्सिन्ध॑वः प्रस॒वं यथा॑यन्नापः॑ समु॒द्रं र॒थ्यैव॑ जग्मुः ।

अत॑श्चिदिन्द्रः॒ सद॑सो वरी॑यान्यदी॒ सोमः॑ पृ॒णति॑ दुग्धो अ॒ंशुः ॥ ६ ॥

प्र । यत् । सिन्ध॑वः । प्र॒स॒वम् । यथा॑ । आयन् । आपः॑ । समु॒द्रम् । र॒थ्या॑ऽइव । जग्मुः ।

अतः॑ । चि॒त् । इन्द्रः॑ । सद॑सः । वरी॑यान् । यत् । ई॒म् । सोमः॑ । पृ॒णति॑ । दुग्धः । अ॒ंशुः ॥ ६ ॥

१सिन्धवः नद्यः २यथा ३प्रसवम् । प्रकर्षेण सूयते इति प्रसवः कामः । तमनुसृत्य ४यत् यदा ५प्र ६आयन् प्रकृष्टमतिदूरं समुद्रं गच्छन्ति तदा ७आपः महान्तं ८समुद्रं ९रथ्यैव रथिन इव १०जग्मुः प्रीणनार्थं ११गच्छन्ति । तद्वत् १२अतश्चित् १३सदसः अस्मादप्यन्तरिक्षादसौ १४इन्द्रः १५वरीयान् उत्तरः १६खलु । १७यदी॑ यमेनमिन्द्रं १८दुग्धः अभिपुतः १९अंशुः लताखण्डरूपोऽल्पः २०सोमः २१पृणति प्रीणयति । यथाल्पा नद्योऽल्पीयांसि च जलानि महान्तं समुद्रं प्रीणयन्ति तद्वदल्पतरोंऽंशुभूतः सोमः वरीयांसमिन्द्रं प्रीणयति ॥ प्रसवम् । सवतेः २२कर्मण्यप् । थाथादिस्वरः । आयन् । अयतेर्लिङि रूपम् । यद्योगात् अनिघातः । रथ्येव । रथस्येमे रथ्याः । ‘ रथाद्यत् ’ इति यत् । ‘ सुपां सुलुक् १०० ’ इति सुपो डादेशः । तित्स्वरितः ११ । इवेन विभक्त्यलोपः १२ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जग्मुः । गमेर्लिटि रूपम् । ‘ गमहन १३१ ’

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-अवर्धत । २. ख-ग-च-न-प-फ-भ-स-‘ अस्य ’ नास्ति । ३. ज-ण-वृधे । ४. ल-पूर्वस्य । ५. त-स-प्राणनार्थम् । ६. प-भ-पुरुतरः । ७. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-लताखण्डजः । ८. ख-ग-च-ज-ण-सुवतेः । ९. फ-एतेर्लिङि । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ सुलुक् ’ नास्ति । ११. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-नित्स्वरः । १२. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-विभक्त्यलोपः । १३. ल-गमहनजन ० ।

इत्यादिनोपधालोपः । निघातः । वरीयान् । उरुशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर°' इत्यादिना वरादेशः ।
नित्त्वादाद्युदात्तः । पृणति । 'पृण प्रीणने' । तुदादिः । यद्योगादनिघातः । दुग्धः । दुहेः क्तः ।
'एकाचः°' इतीदृप्रतिषेधः । 'दादेर्धातोर्धः' इति हकारस्य घञ्वम् । 'झपस्तथोर्धोऽधः' ।
प्रत्ययस्वरः ॥

समुद्रेण सिन्धवो यादमाना इन्द्राय सोमं सुषुतं भरन्तः ।

अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैर्मध्वः पुनन्ति धारया पवित्रैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सिन्धवः । यादमानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुऽसुतम् । भरन्तः ।

अंशुम् । दुहन्ति । हस्तिनः । भरित्रैः । मध्वः । पुनन्ति । धारया । पवित्रैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सहिता नद्यादिरूपेणापोऽभिद्रवन्त्येनमिति समुद्रः । तेन यादमानाः तेन सह
संगतिं याचमानाः । सिन्धवः नद्यो यथा तं पूरयन्ति तद्वत् । हस्तिनः हस्तवन्तोऽध्वर्यादयः । इन्द्राय
तुभ्यं सुषुतं सुष्टुभिषुतं^१ । सोमं भरन्तः संपादयन्तः । अंशुं दुहन्ति लताखण्डमभिषुवन्ति । तथा
तेऽध्वर्यादयः^२ स्वतः रसस्य धारया पवित्रैः पावनैः^३ । भरित्रैः^४ । कर्मकरणार्थं पदार्थान् बिभ्रतीति
भरित्रा बाहवः । तैः मध्वः माधुर्योपेतान् सोमान् पुनन्ति शोधयन्ति ॥ समुद्रेण । समुत्पूर्वात् द्रवतेः
'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डः । डिच्वाट्टिलोपः । यद्वा । 'उन्दी क्लेदने' । संपूर्वस्य 'स्फायि-
तञ्चि°' इत्यादिना रक् । कित्त्वादुपधालोपः । उभयत्र प्रत्ययस्वरः । सुपा सहैकादेशे कृत एकादेश
उदात्त एव । यादमानाः । 'दुयाचृ याच्ज्यायाम्' । शानच् । व्यत्ययेन चकारस्य दकारः । शानचो
लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । दुहन्ति । 'दुह प्रपूरणे' इत्यस्य लटि रूपम्^५ । भरित्रैः । 'डुभृञ्
धारणपोषणयोः' इत्यस्मात् 'अक्षित्रादिभ्य इत्रोर्त्रा' इतीत्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पुनन्ति । 'पूष्
पवने' इत्यस्य लटि रूपम् ॥

हृदाइव कुक्षयः सोमधानाः समी विव्याच सवना पुरूणि ।

अन्ना यदिन्द्रः प्रथमा व्याश वृत्रं जघन्वाँ अवृणीत सोमम् ॥ ८ ॥

हृदाऽइव । कुक्षयः । सोमधानाः । सम् । ईमिति । विव्याच । सवना । पुरूणि ।

अन्ना । यत् । इन्द्रः । प्रथमा । वि । आश । वृत्रम् । जघन्वान् । अवृणीत । सोमम् ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य कुक्षयः उदराणि । सोमधानाः । सोमो निधीयते येष्विति सोमधानाः । तत्र दृष्टान्तः ।
हृदाइव । यथा हृदा जलाधारा भवन्ति तद्वत् । ईं सोऽयमिन्द्रः पुरूणि सवना त्रीणि सवनानि । सं
विव्याच सम्यक् व्याप्नोति । इन्द्रः प्रथमा प्रथमानि अन्ना भक्षणीयानि सोमादीन्यन्नानि यत्
यस्मात् व्याश विशेषेण जघास ततः वृत्रं जघन्वान् वृत्रस्य हन्तेन्द्रः । सोमं माध्यंदिने सवने देवेभ्यः

१. ख-ग-च-फ-अभिषुतम् । २. ख-ग-च-ज-ण-अध्वर्यादयः । ३. ख-ग-च-फ-पावमानैः ।

४. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भरित्रैः बाहुभिः मध्वः माधुर्योपेतान् सोमान् पुनन्ति शोधयन्ति ।

५. ख-ग-च-ज-ण-फ-ल- 'माध्यंदिनं सवने' नास्ति ।

अवृणीत समभजत ॥ कुक्षयः^१ । ' कुप निष्कर्षे ' । ' छुपिकुपिशुपिभ्यः विसः ' (उ. सू. ३. ४३५) । कुप्यत इति कुक्षिः । प्रत्ययस्वरः । सोमधानाः । दधातेरधिकरणे ल्युट् । लिट्स्वरः । विद्याच । व्यचेर्लिटि रूपम् । अन्ना । ' अद भक्षणे ' । अद्यत इत्यन्नम् । आश । ' अश भोजने ' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । ' अत आदेः ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । यद्योगादनिघातः । लिट्स्वरः । वृत्रम् । ' न लोकाव्ययं ' इति षष्ठीप्रतिषेधः । जघन्वान् । हन्तेः कसाविडभावे रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अवृणीत । ' वृङ् संभक्तौ ' इत्यस्य लङि रूपम्^२ ॥

आ तू भर माकिरेतत्परि ष्ठाद्विद्वा हि त्वा वसुपतिं वसूनाम् ।

इन्द्र यत्ते माहिंनं दत्रमस्त्यस्मभ्यं तद्वर्यश्च प्र यन्धि ॥ ९ ॥

आ । तु । भर । माकिः । एतत् । परि । स्थात् । विद्वा । हि । त्वा । वसुऽपतिम् । वसूनाम् ।
इन्द्र । यत् । ते । माहिंनम् । दत्रम् । अस्ति । अस्मभ्यम् । तत् । हरिऽअश्च । प्र । यन्धि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तु क्षिप्रं धनम् आ भर । एतत् त्वया दीयमानं धनं माकिः को वा परि ष्ठात् प्रतिबध्य तिष्ठेत् । त्वा त्वां वसूनां धनानां वसुपतिम् उत्तमस्य धनस्य स्वामिनं विद्वा हि जानीमः खलु । ते तव माहिंनं महनीयं^३ यत् दत्रं धनम् अस्ति हे हर्यश्च इन्द्र^३ यत् धनम् अस्मभ्यं प्र यन्धि प्रयच्छ ॥ तु । ' ऋचि तुनुघं ' इत्यादिना संहितायां दीर्घः । भर । भरतेः लोटि रूपम् । माकिः । निपातः । स्थात् । तिष्ठतेऽछान्दसे लुङि रूपम् । ' उपसर्गात् सुनोति ' इत्यादिना संहितायां पठ्वम् । निघातः । विद्वा । वेत्तेर्लिटि ' विदो लटो वा ' इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरः । संहितायां ' ब्यचोऽतस्तिङः ' इति दीर्घः । वसुपतिम् । ' पत्यावैश्वर्ये ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । माहिंनम् । ' महेरिण् च ' इतीनप्रत्ययः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । ग्रामादिवादाद्युदात्तः । यन्धि । ' यमु उपरमे ' । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । सेहिः । तस्य ' वा छन्दसि ' इति पितृवस्य विकल्पितत्वात् अत्राङित्त्वात् ' अङितश्च ' इति हेर्ध्यादेशः । निघातः ॥

जातकर्मण्यंसाभिमर्शने ' अस्मे प्र यन्धि ' (आश्व. गृ. १. १५) इत्येषा । यद्यपि ' सा निर्दहेत् ' इति वचनेन शंसने निषिद्धा तथाप्यभिमर्शनस्य शंसने चोदितत्वात् नोक्तदोषः^४ ॥

अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरैः ।

अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छ्वत इन्द्र शिप्रिन् ॥ १० ॥

अस्मे इति । प्र । यन्धि । मघऽवन् । ऋजीषिन् । इन्द्र । रायः । विश्वऽवारस्य । भूरैः ।

अस्मे इति । शतम् । शरदः । जीवसे । धाः । अस्मे इति । वीरान् । शश्वतः । इन्द्र । शिप्रिन् ॥ १० ॥

१. ख-ग-च-ज-ण- ' कुक्षयः ... रूपम् ' नास्ति । २. फ-महनीयम् । ३. न-ल- ' इन्द्र ' नास्ति ।
४. न-नोक्तदोषः । तथा च सूत्रितम्-इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेह्यस्मे प्रयोधि (प्रयन्धि) मघवन्नृजीषिन्निति चेति ।

‘मघवन् धनवन् ऋजीपिन् गतसारसोमवन् हे इन्द्र विश्ववारस्य’ । विश्वैः सर्वैः संभज-
नीयतया वरणं यस्य तत् । ‘भूरैः भूरि बहु रायः धनम् । द्वितीयार्थे पृष्टी’ । ‘अस्मे अस्मभ्यं प्र
यन्धि प्रयच्छ । किंच अस्मे अस्माकं जीवसे जीवनाय शतं शरदः संवत्सरान् धाः देहि ।
शिप्रिन् शोभनहनो हे इन्द्र अस्मे अस्माकं शश्वतः । शश्वदिति बहुनाम् । बहून् वीरान्
पुत्रान् देहि ॥ जीवसे । ‘जीव प्राणधारणे’ इत्यस्य तुमर्थेऽसेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । शश्वतः । ‘दुजोश्चि
गतिवृद्धयोः’ । अस्मात् ‘संश्वद्रेहत्’ इत्यादिना अतिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादिष्टरूपसिद्धिः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृत्तमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृत्तमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनं हुवेमेति व्याख्याता ॥ ॥ २० ॥

‘वार्त्रहत्याय’ इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तम् । एकादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तं—
‘वार्त्रहत्याय गायत्रमन्त्यानुष्टुप्’ इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘वार्त्रहत्याय’
इति उत्तमावर्जं सूक्तं शंसनीयम् । तथा च सूत्रितं—‘वार्त्रहत्यायेत्युत्तमासुद्धरेत्’ (आश्व.श्रौ. ६.४)
इति । महाव्रते गायत्रीतृचाशीतावुत्तमावर्जमिदं सूक्तम् । पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘वार्त्रहत्याय शवस
इत्युत्तमासुद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

वार्त्रहत्याय शवसे पृतनापाह्याय च । इन्द्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्त्रहत्याय । शवसे । पृतनापाह्याय । च । इन्द्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इन्द्र वार्त्रहत्याय वृत्रहनननिमित्ताय शवसे बलाय अपि च
‘पृतनापाह्याय’ परकीयसेनाभिभवाय त्वाम् आ सर्वतः वर्तयामसि प्रवर्तयामः ॥ वार्त्रहत्याय ।
वृत्रघ्नः कर्म इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् ण्यञ् । ‘हनस्तोऽचिण्णलोः’ (पा. सू. ७. ३. ३२) इति
तकारः । जिस्वादाद्युदात्तः । पृतनापाह्याय । ‘षह मर्षणे’ इत्यस्माद्भावे ‘शकिसहोश्च’ इति यत् ।
संहितायां ‘सहेः पृतनर्ताभ्यां च’ (पा. सू. ८. ३. १०९) इति षत्वम् । दीर्घश्छान्दसः ।
वर्तयामसि । ‘वृत्तु वर्तने’ इत्यस्य ण्यन्तस्य मसः ‘इदन्तो मसिः’ इति मसि इत्यादेशः । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-विश्ववारस्य सर्वैर्वरणीयस्य ते भूरैः बहु रायः धनानि अस्मे ।
२. ज-ण-पूर्ववत् व्याख्याता; ल-शुनं हुवेमेति गतम् । ३. ग-ज-ण-स-उत्तमावर्जसूक्तम् ।
४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-‘तथा च सूत्रितं’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-पृतनापाह्याय ।

अर्वाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो । इन्द्रं कृण्वन्तु वाघतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्रं । कृण्वन्तु । वाघतः ॥ २ ॥

हे ऽशतक्रतो । शतं क्रतवो यस्यासौ शतक्रतुः । हे ऽइन्द्रं ऽवाघतः । वहन्ति यज्ञियां धुरमिति वाघतः स्तोतारः । ऽते तव ऽसु अस्मदभिमतफलसंपादनेन शोभनं ऽमनः ऽअर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं ऽकृण्वन्तु कुर्वन्तु । ऽउत अपि च ऽचक्षुः त्वदीयं दर्शनम् अस्मास्वनुग्रहदृष्टिं^१ कुर्वन्तु ॥ अर्वाचीनम् । 'विभाषाञ्चेरद्विस्त्रियाम्' इति खप्रत्ययः । खस्येनादेशः^२ । चक्षुः । 'चक्षेः शिञ्च' इत्युसिप्रत्ययः । शिद्वन्मावात् ख्याजदेशाभावः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेः आद्युदात्तश्च^३ । कृण्वन्तु । 'कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वेन^४ पादादित्वादिनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वाघतः । 'वह प्रापणे' । 'संश्चद्वेहत्' इत्यादिना अतिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । हकारस्य घाघम् । प्रत्ययस्वरः ॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीर्भिरीमहे । इन्द्राभिमातिषाह्ये ॥ ३ ॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीऽभिः । ईमहे ।

इन्द्रं । अभिमातिऽसह्ये ॥ ३ ॥

ऽशतक्रतो हे ऽइन्द्रं ऽअभिमातिषाह्ये । मातिर्मानो गर्वः । अभितो मानो येषां तेऽभिमातयः शत्रवः । तेषां सहनमेव सह्यम्^५ । तस्मिन् युद्धे अस्माकमुपस्थिते सति ऽते तव ऽनामानि शक्रवज्रहस्तादीनि^६ नामधेयानि यद्वा तदुपलक्षितानि बलानि^७ । विश्वाभिर्गीर्भिः सर्वाभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ऽईमहे वयं याचामहे ॥ ईमहे । ई कान्त्यादिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः ॥

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि । इन्द्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामऽभिः । शतेन । महयामसि । इन्द्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रं ऽपुरुष्टुतस्य पुरुभिः बहुभिः स्तोतृभिः स्तुतस्य ऽशतेन अपरिमितसंख्याकैः ऽधामभिः तेजोभिः युक्तस्य ऽचर्षणीधृतः चर्षणीनां मनुष्याणां कर्मानुष्ठातृणामभिमतफलसंपादनेन धारकस्य ऽइन्द्रस्य । यद्वा । आकृपन्ति^८ सर्वमनेन इति चर्षणि बलम् । तद्वारकस्य तव ऽमहयामसि महयामः^९ स्तोत्रं कुर्मः ॥ पुरुष्टुतस्य । 'ष्टुश्च स्तुतौ' । कर्मणि क्तः । थाथादिस्वरः । संहितायां 'स्तुतस्तोमयो-श्छन्दसि' इति षत्वम् । महयामसि । 'मह पूजायाम्' इत्यस्य लटि इदन्तो मसिः । निघातः ।

१. च-न-फ-अस्मदनुग्रहदृष्टिम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-'खस्येनादेशः' नास्ति । ३. ल-स-आद्युदात्तः । ४. ण-ल-स-अविद्यमानत्वेन । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-साह्यम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-शक्रादिनामानि । ७. त-आकृपति । ८. न-ल-स-'महयामः' नास्ति ।

चर्षणीधृतः । ' कृष आकर्षणे ' । ' कृपेरादेश्च चः ' (ऋ. सू. २. २६१) इत्यनिप्रत्ययः । ककारस्य चकारादेशः । यद्वा ' कृप विलेखने ' । कर्षन्तीति चर्षणयो मनुष्याः । ' धृ धारणे ' । क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे पुरुहूतमुप ब्रुवे । भरेषु वाजसातये ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । पुरुहूतम् । उप । ब्रुवे । भरेषु । वाजसातये ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृत्राय हन्तवे वृत्रनामकमसुरं हन्तुं भरेषु युद्धेषु वाजसातये अन्नोपलक्षितधनलाभाय च पुरुहूतं पुरुभिराहूतम् इन्द्रं बलवन्तं त्वाम् उप ब्रुवे सोमपानार्थं विश्वामित्रोऽहमाह्वयामि ॥ वृत्राय । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानम् । हन्तवे । हन्तेस्तुमर्थे तवेन्प्राययः । निस्वरः । ब्रुवे । ' ब्रून् व्यक्तायां वाचि ' इत्यस्य लट्युत्तम इटि रूपम् । निघातः । वाजसातये । सननं सातिः । वाजस्य सातिर्वाजसातिः । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ २१ ॥

वाजेषु सासहिर्भव त्वामीमहे शतक्रतो । इन्द्रं वृत्राय हन्तवे ॥ ६ ॥

वाजेषु । सासहिः । भव । त्वाम् । ईमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्रं । वृत्राय । हन्तवे ॥ ६ ॥

शतक्रतो हे इन्द्र वाजेषु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता भव । वृत्राय हन्तवे वृत्रं हन्तुं त्वामीमहे प्रार्थयामहे ॥ सासहिः । ' सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ' इति किप्रत्ययः । तस्य स्वरः । वृत्राय । कर्मणः संप्रदानम् । हन्तवे । तुमर्थे तवेन्प्राययः ॥

द्युम्नेषु पृतनाज्ये पृतसुतूर्षु श्रवःसु च । इन्द्रं साक्ष्वाभिमातिषु ॥ ७ ॥

द्युम्नेषु । पृतनाज्ये । पृतसुतूर्षु । श्रवःसु । च । इन्द्रं । साक्ष्व । अभिमातिषु ॥ ७ ॥

द्युम्नेषु^१ द्योतमानेषु धनेषु प्राप्तव्येष्वभिमानिनो ये सपत्नाः पृतनाज्ये । पृतनानामजनं गमनं यस्मिन्निति पृतनाज्यं संग्रामः । तस्मिन् संग्रामे च पृतसुतूर्षु पृतनासु^२ तरणशीलेषु^३ शूरेषु श्रवःसु बलेषु च येऽभिमानिनः सपत्नाः सन्ति तान् हे^३ इन्द्र^३ साक्ष्व अभिभव । तथा अभिमातिषु सर्वतो गर्वयुक्तेषु शत्रुषु पुरुषेषु ये सपत्नाः तांश्चाभिभव ॥ पृतनाज्ये । ' अज गतिक्षेपणयोः ' इत्यस्य ण्यन्तस्य ' अचो यत् ' । पृतनानामाज्यं पृतनाज्यम् । एकादेशस्वरः । पृतसुतूर्षु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः ' मांसपृस्न-नामुपसंख्यानम् ' इति पृदादेशः । ' जित्वरा संभ्रमे ' । ताच्छीलिकः क्तिप् । ' ज्वरस्वरं ' इत्यादिना ऊट् । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । साक्ष्व । ' षह^४ मर्षणे ' इत्यस्य लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ढवक्त्वे । दीर्घिष्ठान्दसः ॥

१. ल-हे इन्द्र द्युम्नेषु । २. ख-ग-ज-ण-भ-ल-पृतनातरणशीलेषु ; न-स-तरणशीलेषु । ३. न-ल-स- ' हे इन्द्र ' नास्ति । ४. न-भ-सह ।

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशखे ' शुष्मिन्तमं न ऊतये ' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—' शुष्मिन्तमं न ऊतये श्रायन्त इव सूर्यम् ' (आश्व. श्रौ. ७.४) इति ॥

शुष्मिन्तमं न ऊतये द्युम्निनं पाहि जागृविम् । इन्द्र सोमं शतक्रतो ॥ ८ ॥

शुष्मिन्तमम् । नः । ऊतये । द्युम्निनम् । पाहि । जागृविम् ।

इन्द्र । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ८ ॥

१शतक्रतो हे १इन्द्र १शुष्मिन्तमं बलवतां मध्येऽतिशयेन बलवन्तं १द्युम्निनं दीप्तिमन्तम् । यद्वा शुष्मिन्तमं शत्रूणां शोषकतमं द्युम्निनं यशस्विनम् । १जागृविं जागरणशीलम् । पीतः सोमो जागृविः स्वप्ननिवारक इति । तादृशं १नः अस्माकं संबन्धिनं १सोमम् १ऊतये अस्माकं रक्षणाय १पाहि अत्रागत्य पिब ॥ शुष्मिन्तमम् । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । पाहि । पातेर्लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । निघातः । जागृविः । किन्प्रत्ययान्तः । निस्वादाद्युदात्तः ॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि तु आवृणो ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पञ्चसु ।

इन्द्र । तानि । ते । आ । वृणो ॥ ९ ॥

१शतक्रतो हे १इन्द्र १ते तव संबन्धिषु १पञ्चसु १जनेषु गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि इत्येषु १या यानि १इन्द्रियाणि रूपग्रहणादिसामर्थ्यानि स्थितानि १ते त्वदीयानि १तानि इन्द्रियाण्यहम् १आ १वृणे संभजे^१ । यद्वा पञ्चजनेषु निपादपञ्चमेषु चतुर्षु जनेषु यानीन्द्रियाणि सामर्थ्यानि तानि त्वदीयान्यहमावृणे ॥ इन्द्रियाणि । ' इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ' इति घञ्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । वृणे । ' वृङ् संभक्तौ ' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

अगन्निन्द्र श्रवो बृहद्द्युम्नं दधिष्व दुष्टरम् । उते शुष्मं तिरामसि ॥ १० ॥

अगन् । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । दधिष्व । दुष्टरम् ।

उत् । ते । शुष्मम् । तिरामसि ॥ १० ॥

हे १इन्द्र वृत्रहन्^२ १बृहत् महत् १श्रवः सोमलक्षणमस्माभिर्दीयमानमन्नम् १अगन् स्वां गच्छतु । त्वं १दुष्टरं दुस्तरं शत्रुभिः तरितुम्^३ अशक्यं १द्युम्नं धनं १दधिष्व अस्मभ्यं प्रयच्छ । वयं तु १ते त्वदीयं १शुष्मं बलम् उत्कृष्टं १तिरामसि सोमाज्यादिभिर्वर्धयामः ॥ अगन् । गमेर्लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । हल्ङ्यादिना तिलोपः । ' मो नो धातोः ' । अडागमस्वरः । दधिष्व । दधातेर्लोटि

‘ छन्दस्युभयथा ’ इति थास आर्धधातुकत्वादिडागमः । निघातः । दुस्तरम् । तरतेः कृच्छ्रार्थे खल्ल । सुपामादिवात् संहितायां पञ्चम् । लिट्स्वरः । तिरामसि । इदन्तो^१ मसिः^१ । निघातः ॥

अर्वावतो न आ गृह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोको यस्ते अद्रिव इन्द्रेह तत आ गहि ॥ ११ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।

ऊँ इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥ ११ ॥

वशक्र बलवन् हे इन्द्र वार्वावतः अर्वाचीनात् समीपदेशात्^२ वअथो अपि च वपरावतः अतिदूरदेशात्^३ वनः अस्मानभिलक्ष्य वआ वगहि आगच्छ । वअद्रिवः । अत्ति भक्षयति शत्रूनिति अद्रिर्वज्रः । तद्वन् हे वइन्द्र वते तव वयः वउ वलोकः उत्तमो लोकोऽस्ति वततः तस्मादपि लोकात् वइह अस्मिन् देवयजने देशे सोमपानार्थम् वआ वगहि आगच्छ ॥ गहि । गमेर्लोटि रूपम् । परावतः । ‘ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ’ इति वतिः । प्रत्ययस्वरः । अद्रिवः । ‘ मतुवसो रुः^४ ’ इति रुः । ततः । ‘ पञ्चम्यास्तसिल् ’ इति तसिल् । लिट्स्वरः ॥ ॥ २२ ॥

‘ अभि तष्टेव ’ इति दशचं नवमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ अभि तष्टेव दश प्रजापतिः स वैश्वामित्रो वाच्यो वा द्वौ वा तौ न वैकोऽपि ’ इति । विश्वामित्रगोत्रः प्रजापतिर्वाचः पुत्रः प्रजापतिर्वा ऋषिः । तावुभावपि समुच्चितावस्य सूक्तस्य ऋषी^५ इति द्वितीयः पक्षः । अथवा नोभावपि किंतु विश्वामित्र एवेति तृतीयः पक्षः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘ अभि तष्टेव ’ इत्यहरहःशस्यनामकं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ उदु ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावहरहःशस्ये ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । एवं सर्वत्राहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तम् ॥

अभि तष्टेव दीधया मनीषामत्यो न वाजी सुधुरो जिहानः ।

अभि प्रियाणि मर्मृशत्पराणि कवीरिच्छामि संदृशे सुमेधाः ॥ १ ॥

अभि । तष्टाऽइव । दीधय । मनीषाम् । अत्यः । न । वाजी । सुऽधुरः । जिहानः ।

अभि । प्रियाणि । मर्मृशत् । पराणि । कवीन् । इच्छामि । समुदृशे । सुऽमेधाः ॥ १ ॥

यजमानः स्तोतारं प्रति ब्रूते । हे स्तोतः वमनीषाम् इन्द्रविषयां स्तुतिम् वअभि वदीधय सर्वतो दीप्तां कुरु । तत्र दृष्टान्तः । वतष्टेव । यथा तष्टा तक्षणेन काष्ठं संस्करोति तद्वत् । वसुधुरः

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-‘ इदन्तो मसिः ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-समीपदेशात् । ३. त-अतिदूरदेशात् । ४. त-ऋषिः ।

शोभनया धुरान्वितः १ वाजी वेगवान् २ अत्यो ३ न अश्व इव ४ जिहानः कर्मणि प्रवर्तमानः ५ पराणि उत्तमानि ६ प्रियाणि इन्द्रस्य प्रियतमानि । यद्वा १ । पराणि २ उत्तरेष्वहःसु क्रियमाणानि कर्माणि ३ अभि ४ मर्मशत् अत्यर्थमभिमृशन् ५ सुमेधाः शोभनमेधावानहं ६ कवीन् । ये पूर्वम् अनुष्ठितयज्ञाः ७ देवभूयमगमन् ८ ते कवयः । तान् ९ संदृशे संदृष्टुम् १० इच्छामि । उक्तार्थे ११ ब्राह्मणम्—‘ अभि तष्टेव दीधया मनीषामि-
त्यच्छावाकोऽहरहः शंसत्यभिवत्तत्यै रूपमभि प्रियाणि मर्मशत्पराणीति यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि तान्येव तदभिमर्मशतो यन्त्यभ्यारभमाणाः परो वा अस्माल्लोकात्स्वर्गो लोकस्तमेव तदभि-
वदति कवीरिच्छामि संदृशे सुमेधा इति ये वै ते न ऋषयः पूर्वे प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यति-
वदति ’ (ऐ. ब्रा. ६. २०) इति । तष्टेव । ‘ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ’ इत्यस्य तृति रूपम् ।
निस्स्वरः । दीधय । ‘ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः ’ इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लोटि शपो ‘ बहुलं छन्दसि ’
इति लुगभावः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । सुधुरः । ‘ आद्युदात्तं अचछन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
जिहानः । ‘ ओहाङ् गतौ ’ इत्यस्य शानचि ‘ भृजामित् ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वे
प्राप्ते ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । मर्मशत् । ‘ मृश आमर्शने ’ इत्यस्य यङ्लुकि
‘ रुप्रिकौ च लुकि ’ इत्यभ्यासस्य रुगागमः । तदन्ताच्छतरि रूपम् । ‘ नाभ्यस्ताच्छतुः ’ इति
नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः । संदृशे । ‘ दृशिर् प्रेक्षणे ’ इत्यस्मात् तुमर्थे ‘ दृशे विख्ये च ’ इति
केन्द्रस्थयान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । सुमेधाः । ‘ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ’
इत्यसिच्प्रत्ययः । चित्स्वरः ॥

इनोत पृच्छ जनिमा कवीनां मनोऽधृतः सुकृतस्तक्षत द्याम् ।

इमा उ ते प्रण्यो ३ वर्धमाना मनोवाता अध नु धर्मेणि गमन् ॥ २ ॥

इना । उत । पृच्छ । जनिम । कवीनाम् । मनःऽधृतः । सुकृतः । तक्षत । द्याम् ।

इमाः । ऊँ इति । ते । प्रऽन्यः । वर्धमानाः । मनःऽवाताः । अध । नु । धर्मेणि । गमन् ॥ २ ॥

१ उत इत्यामन्त्रणे । हे इन्द्र २ कवीनां सुकृतकर्मणां देवभूयं ३ गतानां ४ जनिम जन्म । केन
कर्मणा दिवं गताः कुतो वा तेषामुत्पत्तिः इत्येतमर्थम् ५ इना ईश्वरान् गुरुन् ६ पृच्छ । ते कवयः
७ मनोऽधृतः संयतमनस्का अतः एव ८ सुकृतः शोभनकर्माणाः सन्तः ९ द्यां दिवं १० तक्षत अकुर्वन् । ११ अध
अथेदानीं १२ धर्मेणि अस्मिन् यज्ञे १३ ते त्वदर्थं १४ प्रण्यः प्रणीयमानाः १५ मनोवाताः मनोवेगाः १६ वर्धमानाः
त्वां १७ वर्धयन्त्यः १८ इमाः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः १९ नु क्षिप्रं २० गमन् त्वां गच्छन्तु । २१ उ सर्वत्र
प्रसिद्धयर्थः ॥ पृच्छ । ‘ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ’ इत्यस्य लोटि तुदादित्वात् शः । तस्य छित्त्वात् ग्रहि-
ज्यादिना २२ संप्रसारणम् । निघातः । प्रण्यः । ‘ णीञ् प्रापणे ’ इत्यस्मात् औणादिकः कर्मणि क्तिप् ।
सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादियडादेशं बाधित्वा यणादेशः । ‘ उदात्तस्वरितयोः ० ’ इति
स्वरितत्वम् । गमन् । गमेर्लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । झेङित्त्वात् ‘ गमहनं ’ इत्यादिना
उपधालोपः । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ यद्वा पराणि ’ नास्ति; त-ल-उपराणि । २. च-भ-अनुष्ठितयज्ञादेवभूयं ।
३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-अस्मिन्नर्थे । ४. ख-ग-च-भ-स-देवभूयगतानाम्; ल-देवरूपं गतानाम् ।
५. ख-ग-एतमर्थम्; न-एवमर्थम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-‘ एव ’ नास्ति । ७. ख-ग-च-न-भ-स-‘ त्वां ’
नास्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण-प्रहिज्येत्यादिना ।

नि षीमिदत्र गुह्या दधाना उत क्षत्राय रोदसी समञ्जन् ।

सं मात्राभिर्ममिरे येमुर्वा अन्तर्मही समृते धायसे धुः ॥ ३ ॥

नि । सीम् । इत् । अत्र । गुह्या । दधानाः । उत । क्षत्राय । रोदसी इति । सम् । अञ्जन् ।

सम् । मात्राभिः । ममिरे । येमुः । उर्वा इति ।

अन्तः । मही इति । समृते इति सम्ऽकृते । धायसे । धुरिति धुः ॥ ३ ॥

अत्र भूलोके गुह्या गुह्यानि^१ कर्माणि सीमितं सर्वत एव नि दधानाः कुर्वाणा एते कवयः
उत अपि च क्षत्राय बलाय धनाय वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ समञ्जन् । ओषधीभिः पृथिवीं देवैश्च
दिवं संगतामकार्षुः । किंच ते मात्राभिः । मीयन्ते मान्तीति वा मात्राः शिलोच्चयाः । ताभिर्मात्राभिः
सं ममिरे । ते रोदस्यावियत्तया परिच्छिन्ने चक्रुश्च । समृते परस्परं संगते उर्वी विस्तीर्णे मही
महत्यौ ते द्यावापृथिव्यौ येमुः नियमितवन्तः । विष्टम्भकेनान्तरिक्षेण अन्तः उदयच्छन् । तथा
धायसे तयोर्धारणार्थमन्तरिक्षं धुः व्यधुः ॥ इदवधारणार्थे । गुह्या । गुहायां भवानि । भवार्थे
यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः^२ । दधानाः । दधातेः शानचि रूपम् । अभ्यस्तस्वरः । अञ्जन् ।
'अञ्जू व्यक्तिभ्रक्षणगतिपु' इत्यस्य लङि श्रसोरलोपः । निघातः । मात्राभिः । 'मा माने' 'माङ्
माने' वा । 'हुयाम' इत्यादिना त्रन्प्रत्ययः । निस्वरः । ममिरे । 'माङ् माने' इत्यस्य लिटि
रूपम् । 'चादिलोपे विभाषा' इति न निघातः । येमुः । 'यम उपरमे' इत्यस्य लिट्युसि रूपम् ।
तिङुत्तरत्वादिनिघातः । धायसे । 'वह्निहाधाभ्यश्छन्दसि' इत्यसुन् । निस्वरः । धुः । दधातेः
लुङि रूपम् ॥

आतिष्ठन्तं परि विश्वे अभूषञ्छ्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः ।

महत्तद्वृष्णो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥ ४ ॥

आतिष्ठन्तम् । परि । विश्वे । अभूषन् । श्रियः । वसानः । चरति । स्वरोचिः ।

महत् । तत् । वृष्णः । असुरस्य । नाम । आ । विश्वरूपः । अमृतानि । तस्थौ ॥ ४ ॥

विश्वे सर्वे कवयो रथम् आतिष्ठन्तम् इन्द्रं परि अभूषन् । परितोऽलमकुर्वन् । स्वरोचिः ।
स्वमेव रोचिर्यस्यासौ स्वरोचिः । स्वप्रभयैव दीप्यमान इत्यर्थः । अत एव श्रियः दीप्तीः वसानः
आच्छादयन् सोऽयमिन्द्रः चरति सर्वत्र वर्तते । वृष्णः कामानां वर्णितुः असुरस्य । अस्यति
प्रेरयति सर्वानन्तर्यामितयेत्यसुरः । तस्येन्द्रस्य तत् तादृशमनुभूतपूर्वं नाम । नमयति सर्वान् अनेन
शत्रूनि नाम कर्म । यद्वा नम्यते सर्वैर्नमस्क्रियते इति नाम इन्द्रस्य शरीरं^३ कर्म वा^४ । महत् आश्चर्योपेतं
वर्तते । तथा विश्वरूपः नानाविधरूपतां भजमानः स इन्द्रो ब्रह्मात्मना अमृतानि जलानि

१. घ-न-ल-स-गूढानि । २. त-इत्याद्युदात्तत्वम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-'शरीरं' नास्ति ।
४. च-'वा' नास्ति ।

१आ १तस्थौ अधितिष्ठति ॥ विश्वे । जसः शी । अभूषन् । ' भूष अलंकारे' १ इत्यस्य लङि रूपम् । वसानः । ' वस आच्छादने ' इत्यस्य शानचि रूपम् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे २ धातुस्वरः ३ । नाम । ' णमु प्रह्वत्वे ' इत्यस्मात् ' नामन्सीमन्' ० इत्यादिना मनिन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । विश्वरूप इति तस्य संज्ञा । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अमृतानि । ' कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ' इति द्वितीया । तस्थौ । तिष्ठतेर्लिटि णलि रूपम् ॥

असूत पूर्वो वृषभो ज्यायानिमा अस्य शुरुधः सन्ति पूर्वीः ।

दिवो नपाता विदथस्य धीभिः क्षत्रं राजाना प्रदिवो दधाथे ॥ ५ ॥

असूत । पूर्वः । वृषभः । ज्यायान् । इमाः । अस्य । शुरुधः । सन्ति । पूर्वीः ।

दिवः । नपाता । विदथस्य । धीभिः । क्षत्रम् । राजाना । प्रदिवः । दधाथे इति ॥ ५ ॥

१वृषभः ३ कामानां वर्षकः १पूर्वः चिरन्तनोऽत एव १ज्यायान् इन्द्रः १असूत । अपः ससर्ज । १पूर्वीः बह्वयः १इमाः अनेन सृष्टा आपः १अस्य १शुरुधः । शुचः पिपासाया रोधयिष्यः १सन्ति भवन्ति । १दिवो १नपाता दिवो न पातयितारौ हे राजानौ इन्द्रावरुणौ १प्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानस्य १विदथस्य यज्ञकारिणः स्तोतुः १धीभिः रतुतिभिः १क्षत्रं धनं १दधाथे अस्मभ्यं दातुं धारयेथे ॥ असूत । ' वृङ् प्राणिगर्भविमोचने ' इत्यस्य लङि रूपम् । अडागमस्वरः । ज्यायान् । प्रशस्य-शब्दात् ईयसुनि ' ज्य च ' (पा. सू. ५. ३. ६१) इति ज्यादेशः । ' ज्यादादीयसः ' (पा. सू. ६. ४. १६०) इति १ ईयसः १ आदेः ईकारस्य १ आकारादेशः । निच्वादाद्युदात्तः । शुरुधः । पृषोदरादिः । नपाता । ' नभ्राणनपात्' ० इति निपातनात् नजः प्रकृतिभावः । आमन्त्रितत्वात् निघातः । धीभिः । ' सावेकाचः' ० इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । राजाना । आमन्त्रितत्वात् निघातः । दधाथे । दधातेर्लिटि रूपम् । निघातः ॥ २३ ॥

त्रीणि राजाना विदथे पुरुणि परि विश्वानि भूषथः सदांसि ।

अपश्यमत्र मनसा जगन्वान्ब्रते गन्धर्वा अपि वायुकैशान् ॥ ६ ॥

त्रीणि । राजाना । विदथे । पुरुणि । परि । विश्वानि । भूषथः । सदांसि ।

अपश्यम् । अत्र । मनसा । जगन्वान् । ब्रते । गन्धर्वान् । अपि । वायुकैशान् ॥ ६ ॥

हे राजानौ इन्द्रावरुणौ १विदथे अस्मिन् यज्ञे १विश्वानि व्यासानि १पुरुणि यजनीयैः सोमादिभिः पूर्णानि १त्रीणि १सदांसि सवनानि १परि १भूषथः सर्वतोऽलंकुरुथः । हे इन्द्र त्वं १जगन्वान् यज्ञं प्रति गतवानसि । १अपि १संभावनायाम् । यतोऽहम् १अत्र १ब्रते यज्ञे १वायुकैशान् वायुवत् चञ्चल-रश्मीन् १गन्धर्वान् सोमरक्षकान् स्वानभ्राजादीन् १मनसा १अपश्यम् । ते ८ च ८ स्वानभ्राजादयः

१. च-फ-अलंकरणे । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-लसार्वधातुकस्वरः । ३. ख-ग-च-त-न-फ-भ-ल-स-तयोः पूर्वः वृषभः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- ' इति ईयसः ' नास्ति । ५. ल-स- ' ईकारस्य ' नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-भ-स-अपिः । ७. ख-ग-च-ज-ण-फ-चलनशीलान् रश्मीन् ; भ-ल-चलनरश्मीन् । ८. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-तत्र ।

तैत्तिरीयके स्पष्टमभिहिताः—‘स्वान भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणा-
स्तान् रक्षध्वं मा वो दभन्’ (तै. सं. १. २. ७) इति ॥ भूपथः । ‘भूप अलंकारे’ इत्यस्य लटि
रूपम् । अपश्यम् । ‘दशिर् प्रेक्षणे’ इत्यस्य लङि रूपम् । पादादित्वादिनिघातः । जगन्वान् । गमेः
कसौ ‘विभाषा गमहनविदविशाम्’ इति द्वयो विकल्पितत्वाद् इडभावः । ‘मो नो धातोः’
‘म्वोश्च’ इति मकारस्य नकारः । प्रत्ययस्वरः^१ । गन्धर्वान् । ‘धृञ् धारणे’ इत्यस्य गोशब्दे
उपपदे ‘गवि गन् धृजो वः’ इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गोशब्दस्य^२ गनादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिद्वयस्य वृषभस्य धेनोरा नामभिर्ममिरे सक्म्यं गोः ।

अन्यदन्यदसुर्यं वसाना नि मायिनो ममिरे रूपमस्मिन् ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । वृषभस्य । धेनोः । आ । नामऽभिः । ममिरे । सक्म्यम् । गोः ।
अन्यत् । अन्यत् । असुर्यम् । वसानाः । नि । मायिनः । ममिरे । रूपम् । अस्मिन् ॥ ७ ॥

ये यजमानाः वृषभस्य अभिमतफलप्रदस्य अस्य इन्द्रस्यार्थं धेनोः गोः नामभिः विश्वायु-
विश्वव्यचा इत्यादिभिरुपलक्षितां गां सक्म्यं संभजनाहं तत्क्षीरादिकं हविः नु क्षिप्रम् आ ममिरे
आदुहन्ति । धातूनामनेकार्थत्वात् । तेन च हविषा यज्ञमनुष्ठाय देवभूयं प्राप्तास्ते कवयः अन्यदन्यत्
नूतनम् असुर्यम् असुराणां बलं वसानाः आच्छादयन्तः अत एव मायिनः मायया स्वीकृतकाम-
रूपाः^३ । यद्वा^४ मायिनः प्रज्ञावन्तः^५ सन्तः अस्मिन् इन्द्रे रूपं स्वं^६ रूपं^७ नि ममिरे इत्यतया
परिच्छिद्य निदधुः ॥ इत् पूरणः^८ । ममिरे । ‘माङ् माने’ । लिटि रूपम् । निघातः । सक्म्यम् ।
‘युजिरुचितिजां कुश्च’ (उ. सू. १. १४३) इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सचतेः
मक्प्रत्ययः कुत्वं च । सचनं सक्मः । तत्र भवः इत्यर्थे ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘यतोऽनावः’
इत्याद्युदात्तः । गोः । एकादेशस्वरः । असुर्यम् । असुरस्य स्वमित्यर्थे ‘असुरस्य स्वम्’ (पा. सू.
४. ४. १२३) इति यत् । तिस्वरितः । रूपम् । ‘रूप रूपक्रियायाम्’ । ण्यन्तः । ‘खण्डशिल्प-
शण्डबाणरूपपर्यतत्वाः’ (उ. सू. ३. ३०८) इति पप्रत्ययान्तत्वेन निपातनात् पकारलोपोऽगुणत्वं
च । रूपयति रूप्यते वेति रूपम् । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिद्वयस्य सवितुर्नार्किर्मे हिरण्ययीममतिं यामशिश्नेत् ।

आ सुष्टुती रोदसी विश्वमिन्वे अपीव योषा जनिमानि वव्रे ॥ ८ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । सवितुः । नार्किः । मे । हिरण्ययीम् । अमतिम् । याम् । अशिश्नेत् ।
आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वमऽइन्वे ।
अपीऽइव । योषा । जनिमानि । वव्रे ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-‘प्रत्ययस्वरः’ नास्ति । २. त-न-भ-स-गोशब्दस्य च । ३. ख-ग-
ज-ण-प-फ-भ-स्वीकृतकामरूपाः सन्तः । ४. घ-च-‘यद्वा... प्रज्ञावन्तः’ नास्ति । ५. त-स्वरूपम् ।
६. ख-ग-च-ण-ल-पूरणम् ।

१तत् तस्मात् १सवितुः सर्वस्य जगतोऽन्तर्यामितया प्रेरयितुः १अस्य इन्द्रस्य १मे मम १हिर-
ण्ययीं सुवर्णमयीम् १अमतिं दीप्तिं १नकिः को वा परिच्छिनत्ति खलु । १यां मदीयां दीप्तिम् १अशिश्नेत्
य आश्रयति सः १सुष्टुती शोभनया स्तुत्या स्तुतः सन् १विश्वमिन्वे सर्वस्य संतर्पयिष्यौ १रोदसी
द्यावापृथिव्यौ १आ १ववे स्वकीयतया सर्वतो वृणुते । तत्र दृष्टान्तः । १अपीव १योषा १जनिमानि । यथा
योषा स्त्री जनिमानि जातानि २अपत्यानि वृणोति तद्वत् । नुः ३ पूरणः ३ ॥ नकिः । निपातः । हिरण्ययीम् ।
हिरण्यस्य विकारार्थे ' मयद्वैतयोः ' (पा. सू. ४. ३. १४३) इति मयट् । ' ऋत्वावास्त्व-
वास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि ' इति निपातनात् मयटो मकारलोपः । टित्त्वात् ' टिट्ठानञ् '
इति ङीप् । प्रत्ययस्वरः । अमतिम् । अम गत्यादिषु । अमेरतिः ४ इति अतिप्रत्ययः ४ । प्रत्यय-
स्वरः । अशिश्नेत् । श्रयतेर्लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सुष्टुती ।
' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । विश्वमिन्वे । ' इवि व्याप्तिप्रीणनयोः ' इत्यस्मात्
कर्मणि अण् । इदित्त्वात् नुम् । ' तणुरूपे कृति बहुलम् ' इति द्वितीयाया अलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः ।
योषा । यौतेर्मिश्रीभावकर्मणः ' वृत्तवदिहनिकमिकपियुमुचिभ्यः सः ' इति सप्रत्ययः । ग्रामादिवात्
आद्युदात्तः । जनिमानि । ' जनी प्रादुर्भावे ' । ' हजनिभ्यामिमनिन् ' इति हसनिन्प्रत्ययो भूतकाले ।
निस्वादाद्युदात्तः । ववे । ' वृञ् वरणे ' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥

युवं प्रत्नस्य साधथो महो यदैवीं स्वस्तिः परि नः स्यातम् ।

गोपाजिह्वस्य तस्थुषो विरूपा विश्वे पश्यन्ति मायिनः कृतानि ॥ ९ ॥

युवम् । प्रत्नस्य । साधथः । महः । यत् । दैवी । स्वस्तिः । परि । नः । स्यातम् ।

गोपाजिह्वस्य । तस्थुषः । विरूपा । विश्वे । पश्यन्ति । मायिनः । कृतानि ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ १युवं युवां १प्रत्नस्य स्तोतुः १महः तादृशं श्रेयः १साधथः साधयथः । कीदृशं
तदित्यत आह । १यदैवी १स्वस्तिः यदिदं देवसंबन्धि श्रेयः स्वाराज्यलक्षणम् १ । किंच युवां १नः
अस्मान् १परि परितः १स्यातं रक्षकौ भवेतम् । १विश्वे सर्वे १मायिनः देवाः १गोपाजिह्वस्य । गोप्त्री
जिह्वा मा विभीतेत्येतादृशी वाग्यस्य स तथोक्तः । १तस्थुषः स्थिरतरस्येन्द्रस्य १विरूपा नानाविधानि
वृत्रहननादीनि १कृतानि कर्माणि १पश्यन्ति । एवमिन्द्रस्य विश्वरूपत्वमुक्तम् ॥ युवम् । युष्मच्छब्दस्य
द्विवचने ' युवावौ द्विवचने ' (पा. सू. ७. २. ९२) इति युवादेशः । ' हेप्रथमयोरम् ' (पा. सू.
७. १. २८) इति सुपः अमादेशः । साधथः । ' साध संसिद्धौ ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लिटि रूपम् ।
' बहुलमन्यत्रापि ' इति णेलुक् । निघातः । दैवी । ' देवाद्यञञौ ' इति अब्प्रत्ययः । अित्स्वरः ।
स्यातम् । अस्तेर्लिङि रूपम् । गोपाजिह्वस्य । ' गुप् रक्षणे ' इत्यस्य आयप्रत्ययान्तस्य क्पि अतोलोप-
यलोपयोः कृतयो रूपं गोपा इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तस्थुषः । ' छा गतिनिवृत्तौ ' इत्यस्य
कसौ ' वस्वेकाजाद्वसाम् ' इति प्राप्तस्य इटः ' संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः ' इति
संप्रसारणस्य बलीयस्त्वानिवृत्तिः । ' वसोः संप्रसारणम् ' । प्रत्ययस्वरः । पश्यन्ति । ' रश्निर्
प्रेक्षणे ' । निघातः ॥

१. त-प्रसवितुः । २. त-जनिमानि । ३. ख-घ-प-नु पूरणः; न-ल-स- ' नुः पूरणः ' नास्ति ।
४. च-फ-अमेरतिप्रत्ययः । ५. ख-ग-च-न-स्वाराज्यलक्षणम् ।

शुनं हुवेम मघवानभिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १० ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्जितम् । धनानाम् ॥ १० ॥

व्याख्यातेयम् ॥ ॥ २४ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ' इन्द्रं मतिः ' इति नवचं प्रथमं सूक्तं विश्वामित्रं त्रेष्टुभमैन्द्रम् । ' इन्द्रं मतिर्नव ' इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

इन्द्रं मतिर्हृद आ वच्यमानाच्छा पतिं स्तोमतष्टा जिगाति ।

या जागृविर्विदथे शस्यमानेन्द्र यत्ते जायते विद्धि तस्य ॥ १ ॥

इन्द्रम् । मतिः । हृदः । आ । वच्यमाना । अच्छ । पतिम् । स्तोमतष्टा । जिगाति ।

या । जागृविः । विदथे । शस्यमाना । इन्द्र । यत् । ते । जायते । विद्धि । तस्य ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इन्द्र वृहदः हृदयात् वच्यमाना उच्यमाना वस्तोमतष्टा स्तोमकारिभिः कृता वमतिः स्तुतिः वपति सर्वस्य जगतः स्वामिनं स्वाम् वअच्छ अभिलक्ष्य वआ वजिगाति समन्तात् गच्छतु । वया मदीया स्तुतिः वजागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा विदथे यज्ञे वशस्यमाना भवति । हे इन्द्र वते स्वदर्थं यत् स्तोत्रं मत्तः वजायते तत् विद्धि जानीहि । वतस्य इति द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ मतिः । ' मन्त्रे वृष ' इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । हृदः । हृदयशब्दस्य ' पद्मोमास् ' (पा. सू. ६. १. ६३) इत्यादिना हृदादेशः । ' ऊडिदम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वच्यमाना । ' वच परिभाषणे ' इत्यस्य कर्मणि यक् । संप्रसारणाभावश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । स्तोमतष्टा । ' तक्षू स्वक्षू तनूकरणे ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । जिगाति । ' गा स्तुतौ छन्दसि ' इति जुहोत्यादिः । ' बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्य इत्वम् । निघातः । जायते । ' जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्य लटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विद्धि । ' विद ज्ञाने ' इत्यस्य लोटि हेः ' हुञ्जल्यो हेर्धिः ' इति ध्यादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

दिवश्चिदा पूर्या जायमाना वि जागृविर्विदथे शस्यमाना ।

भद्रा वस्त्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धीः ॥ २ ॥

दिवः । चित् । आ । पूर्या । जायमाना । वि । जागृविः । विदथे । शस्यमाना ।

भद्रा । वस्त्राणि । अर्जुना । वसाना । सा । इयम् । अस्मे इति । सनजा । पित्र्या । धीः ॥ २ ॥

१. ज-ण-पूर्ववत् व्याख्याता; न-व्याख्याता । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-तस्य पतिम् । ३. च-फ-गच्छति ।

हे इन्द्र वदिवश्चित् द्योतमानात् सूर्यादपि पूर्व्या पूर्वे भवा उपःकालसंबन्धिनी आ जायमाना या स्तुतिलक्षणा वाक् विभवति सेयं वाक् विदथे यज्ञे शस्यमाना जागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा भद्रा कल्याणानि अर्जुना शुक्लवर्णानि वस्त्राणि योग्यतया तेजांसि वसाना अस्मे अस्माकं पित्र्या पितृक्रमागता^२ अत एव सनजा पुरातनी सती धीः तव स्तुतिर्भवति ॥ दिवः । दिवेः क्विप् । 'उडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अर्जुना । 'अर्जेणिलुक्च' (उ. सू. ३. ३३८) इति उनन् । निस्वरः । सनजा । जनेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डः । प्रत्ययस्वरः । पित्र्या । पितृशब्दात्त आगत इत्यर्थे 'पितुर्यञ्च' इति यत्प्रत्ययः । 'रीडृतः' (पा. सू. ७. ४. २७) इति रीडादेशः । 'यस्य' इति लोपः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

यमा चिदत्र यमसूरसूत जिह्वाया अग्रं पतदा ह्यस्थात् ।

वपूषि जाता मिथुना सचेते तमोहना तपुषो बुध्ने एता ॥ ३ ॥

यमा । चित् । अत्र । यमऽसूः । असूत । जिह्वायाः । अग्रम् । पतत् । आ । हि । अस्थात् ।

वपूषि । जाता । मिथुना । सचेते इति । तमऽहना । तपुषः । बुध्ने । आऽइता ॥ ३ ॥

प्रसंगादुपःकालं प्रशंसति । यमसूः । यमौ यमलौ सूत इति यमसूरुपोभिमानिनी देवता । सा यमा यमलावश्चिनौ अत्र उपःकाले असूत । अश्विनोस्तत्र शस्यमानत्वात्तावश्चिनौ स्तोतुं मम जिह्वायाः अग्रं पतत् चञ्चलम् आ अस्थात् हि तिष्ठति खलु । तमोहना^३ तमसो हन्तारौ तपुषः । तपत्यस्मिन् सूर्य इति तपुः दिवसः^४ । तस्य बुध्ने मूले एता एतावागतौ मिथुना परस्परं^५ संगतौ^६ तावश्चिनौ जाता उत्पन्नानि वपूषि । उप्यन्ते निधीयन्ते इति वपूषि उपःकाले क्रियमाणानि शस्त्रादीनि कर्माणि । सचेते संगच्छतः ॥ यमसूः । 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इत्यस्य^६ क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः । असूत । तस्यैव धातोर्लङि अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । पतत् । 'पतू गतौ' । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । अस्थात् । 'घा गतिनिवृत्तौ' । लुङि रूपम् । हियोगादनिघातः । वपूषि । 'डुवप् बीजसंताने' । 'अतिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' इति उसिप्रत्ययः । 'निच्च' इत्युक्तत्वादाद्युदात्तः । सचेते । 'घच समवाये' इत्यस्य लटि रूपम् । तपुषः । 'तप संतापे' । 'अतिपृवपि' इत्यादिना उसिः । बुध्ने । 'बन्ध बन्धने' । 'बन्धेर्ब्रध्निबुधी च' (उ. सू. ३. २८५) इति नक्प्रत्ययः । ब्रध्निबुधी एतावादेशौ धातोः । प्रत्ययस्वरः । एता । 'इण् गतौ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः ॥

नकिरेषां निन्दिता मर्त्येषु ये अस्माकं पितरो गोषु योधाः ।

इन्द्र एषां दंदिता माहिनावानुद्रोत्राणि ससृजे दंसनावान् ॥ ४ ॥

नकिः । एषाम् । निन्दिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकम् । पितरः । गोषु । योधाः ।

इन्द्रः । एषाम् । दंदिता । माहिनाऽवान् । उत् । गोत्राणि । ससृजे । दंसनाऽवान् ॥ ४ ॥

१. ख-ग-व-ज-ण-न-फ-भ-ल-कल्याणा । २. घ-ज-ण-पितृक्रमादागता । ३. ल-तमोहना नाम । ४. त-देशः । ५. न-ल-परस्परसंगतौ । ६. ल-इत्यस्मात् ।

हे इन्द्र सत्रे प्रवृत्तानाम् ^१अस्माकं ^२ये ^३पितरः अङ्गिरसः ^४गोषु पणिभिरपहृतेषु तन्निमित्तं ^५योधाः योद्धारो वर्तन्ते तेषाम् ^६एषां ^७मर्त्येषु ^८निन्दिता दूषकः ^९नकिः न कश्चिदस्ति । कुत इत्यत आह । ^{१०}माहिनावान् महिमोपेतः ^{११}दंसनावान् वृत्रहननादिकर्मवान् ^{१२}इन्द्रः ^{१३}एषाम् अङ्गिरसां ^{१४}दंहितानि ^{१५}समृद्धानि ^{१६}गोत्राणि गवां वृन्दानि ^{१७}उत् ^{१८}ससृजे तेभ्योऽङ्गिरोभ्यो ददौ ^{१९}॥ निन्दिता । ' निदि कुत्सायाम् ' इत्यस्य तृचि रूपम् । मर्त्येषु । वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । योधाः । ' युध संप्रहारे ' इत्यस्य पचाद्यचि रूपम् । दंहिता । ' दह दहि वृद्धौ ' इत्यस्य निष्ठायां रूपम् । माहिनावान् । ' महेरिणश्च ' (उ. सू. २. २१४) इति इणप्रत्ययः । ' तदस्यास्ति ' इति मनुप् । माहिनावानिति तस्य संज्ञा । ' मतौ बहुचोऽनजिरादीनाम् ' (पा. सू. ६. ३. ११९) इति संहितायां दीर्घः । गोत्राणि । गवां समूह इत्यर्थे ' खलगोरथात् ' इत्यनुवृत्तौ ' इतित्रकव्यचश्च ' (पा. सू. ४. २. ५१) इति गोशब्दात् त्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ससृजे । ' सृज विसर्गे ' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥

दशपेये निष्केवल्ये निविद्धानीयस्य पुरस्तात् ' सखा ह यत्र ' इत्येषा । सूत्रितं च—' सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरिति निविद्धानीययोराद्ये ' (आश्व. श्रौ. ९. ३) इति ॥

सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरभिज्ञा सत्त्वभिर्गा अनुगमन् ।

सत्यं तदिन्द्रो दशभिर्दशग्वैः सूर्यं विवेद तमसि क्षियन्तम् ॥ ५ ॥

सखा । ह । यत्र । सखिऽभिः । नवऽग्वैः । अभिऽज्ञु । आ । सत्त्वऽभिः । गाः । अनुऽगमन् ।

सत्यम् । तत् । इन्द्रः । दशऽभिः । दशऽग्वैः । सूर्यम् । विवेद । तमसि । क्षियन्तम् ॥ ५ ॥

^१सखिभिः समानस्थानैः ^२सत्त्वभिः इन्द्रमभितः सीदद्भिः ^३नवग्वैः । मेधातिथिप्रभृतयोऽङ्गिरसः केचिन्नव मासान् सत्रमनुष्ठाय फलं लेभिरे केचिदश मासाननुष्ठायेति । तत्र ये नव मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते नवगवाः । तैः सत्त्वभिः अङ्गिरोभिः ^४सखा समानस्थानः ^५इन्द्रः ^६यत्र यस्मिन् विले पणिभिर्निरुद्धाः ^७गाः अभिलक्ष्य ^८अभिज्ञु अभिगतजानुकं यथा भवति तथा ^९अनुगमन् अनुगच्छन् ^{१०}इन्द्रः ^{११}तत् तत्र विले ^{१२}दशग्वैः । ये दश मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते दशगवाः । ^{१३}दशभिः दशसंख्याकैरङ्गिरोभिः सहितः सन् ^{१४}तमसि बिलवर्तिन्यन्धकारे ^{१५}क्षियन्तं निवसन्तं ^{१६}सत्यं यथार्थप्रकाशं ^{१७}सूर्यं ^{१८}विवेद लेभे । ततो लब्धप्रकाशः स इन्द्रस्ता गा आनीयाङ्गिरोभ्यः प्रादादिति भावः । आहौ ^{१९}पूरणौ ^{२०}॥ सखा । ' रथा प्रकथने ' । ' समाने रथश्चोदात्तः ' इति इणप्रत्ययः । ङिच्च ^{२१}। ' समानस्य छन्दसि ' इति समानस्य सभावः । ' उदात्तः ' इत्युक्तत्वेन ^{२२}सामर्थ्यादुपपदस्य इति गम्यते । आद्युदात्तः । नवग्वैः । गमेरौणादिको द्वुप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अभिज्ञु । ' प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः ' इति विधीयमानो जुः अभेरुत्तरस्य व्यत्ययेन भवति । सत्त्वभिः । ' पठ् विशरणगत्यवसादनेषु ' इत्यस्मात् ' प्र ईरसद्योस्तुद् च ' इति कनिप्रत्ययः । तुडागमः । निस्वादाद्युदात्तः । अनुगमन् । गमेः शतरि ' बहुलं छन्दसि ' इति

१. न-ल-स- ' दंहिता ' नास्ति । २. च-संभृतानि । ३. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ददौ । उत् पूरणः । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-समानस्थानः । ५. न-ल-स- ' आहौ पूरणौ ' नास्ति । ६. ख-ग-त-न-ङिच्त्वम् । ७. ज-ण-ल-इत्युक्तेन ।

शपो लुकि कृते ' गमहन° ' इत्यादिना¹ उपधालोपः । प्रादिसमासः । शतृस्वरः । विवेद । ' विद ज्ञाने ' इत्यस्मात् लिटि णलि रूपम् । क्षियन्तम्² । ' क्षि निवासगत्योः ' इत्यस्य शतरि रूपम्³ ॥ २५॥

इन्द्रो मधु संभृतमुस्त्रियायां पद्विद्वेद शफवन्नमे गोः ।

गुहा हितं गुह्यं गूळहमप्सु हस्ते दधे दक्षिणे दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । मधु । सम्भृतम् । उस्त्रियायाम् । पत्स्वत् । विवेद । शफस्वत् । नमे । गोः ।

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गूळहम् । अप्सु । हस्ते । दधे । दक्षिणे । दक्षिणस्वान् ॥ ६ ॥

°इन्द्रः °उस्त्रियायां क्षीरदध्यादिक्रमेणोस्त्राविण्यां⁴ भोगवत्यां⁵ गवि °संभृतं संपादितं °मधु क्षीरादि °विवेद अज्ञासीत् । ततस्तदर्थं °पद्वत् पादयुक्तं °शफवत् खुरोपेतं गोधनं विवेद लेभे । कथं लब्धवानिति तदुच्यते । °नमे °गोः । गोरिति द्वितीयार्थे पष्ठी । पणिनामकैरसुरैरपहतां गां नमे आनीतामकरोत् । तथा °दक्षिणावान् औदार्यवान् समर्थः स इन्द्रः °गुहा गुहायां °हितं °गुह्यं प्रच्छन्नम् अत एव °अप्सु अन्तरिक्षे °गूळहं गूढचारिणं मायिनमसुरं °दक्षिणे °हस्ते °दधे दधार अग्रहीत् इत्यर्थः । द्वितीयाष्टके ' श्रुधी हवम् ' इत्यस्मिन् वर्गे ' गुहा हितम् ' इत्येतत् सम्यगभ्यधायि (ऋ. सं. २. ११. ५) ॥ उस्त्रियायाम् । प्रक्रिया सम्यक् पूर्वमेवावादि । विवेद । ' विद ज्ञाने ' ' विदु लाभे ' । एतयोर्लिटि रूपम् । शफवत् । शफोऽस्यास्तीति मतुप् । ' हस्वनुद्भ्यां मतुप् ' इति मतुप उदात्तत्वम् । नमे । ' णसु प्रह्वत्वे ' इत्यस्य लिटि रूपम् । द्विर्वचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद् द्विर्वचनाभावः । वाक्यभेदादनिघातः । गुह्यम् । ' गुह्य संवरणे ' इत्यस्मात् ' शंसिगुहिदुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् ' इति क्यप् । कित्त्वादगुणः । प्रत्ययस्य पित्त्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । दधे । दधातेर्लिटि रूपम् । दक्षिणावान् । ' दक्ष वृद्धौ ' । ' द्रुदक्षिभ्यामिनन् ' इति इनन्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति मतुप् । संहितायाम् ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । निःस्वरः ॥

ज्योतिर्वृणीत तमसो विजानन्नारे स्याम दुरितादभीके ।

इमा गिरः सोमपाः सोमवृद्ध जुषस्वेन्द्र पुरुतमस्य कारोः ॥ ७ ॥

ज्योतिः । वृणीत । तमसः । विजानन् । आरे । स्याम । दुःऽइतात् । अभीके ।

इमाः । गिरः । सोमप्ताः । सोमवृद्ध । जुषस्व । इन्द्र । पुरुऽतमस्य । कारोः ॥ ७ ॥

°तमसः रात्रेः सकाशात् °विजानन्⁶ विशेषेण जानन्⁷ प्रादुर्भवन् सूर्यात्मक इन्द्रः °ज्योतिर्वृणीत । जगद्व्यवहारनिर्वाहकं प्रकाशं समभक्त । यद्वा तमसस्तमोरूपात् वृत्रादेः विजानन् प्रादुर्भवन् ।

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-इति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- ' क्षियन्तं... रूपम् ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-स- ' क्रमेणोर्ध्वस्त्राविण्याम् । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- ' भोगवत्यां ' नास्ति । ५. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स- ' गूळहं ' नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- ' विजानन् ' नास्ति । ७. ल- ' जानन् ' नास्ति ।

वृत्रं हत्वा प्रकाशमवृणीत । वयं वदुरितात् पापात् वारे दूरे पापवर्जिताः सन्तः वअभीके भयरहिते स्थाने वस्याम भवेम । वसोमपाः सोमस्य पातः अत एव वसोमवृद्ध सोमपानेषु वृद्ध हे वइन्द्र वपुरु-
तमस्य । पुरुन् बहून् शत्रून् तामयति ग्लापयतीति पुरुतमः । तादृशस्य तव वकारोः स्तोत्रं कुर्वाणस्य ऋत्विजः वइमाः स्तुतिलक्षणाः वगिरः वाचः वजुपस्व सेवस्व ॥ वृणीत । 'वृष्ट् संभक्तौ' इत्यस्य लङि रूपम् । विजानन् । 'ज्ञा अवबोधने' । विशेषेण ज्ञानं प्रकाशः । प्रत्ययस्वरः । अभीके । न विद्यते भीर्यस्मिन् । ततः 'शेषाद्विभाषा' (पा. सू. ५. ४. १५४) इति कप्रत्ययः । 'नन्सुभ्याम्' इत्यन्तो-
दात्तत्वे प्राप्ते 'कपि पूर्वम्' (पा. सू. ६. २. १७३) इति पूर्वस्यान्तोदात्तत्वम् । पुरुतमस्य । 'तमु ग्लाने' इत्यस्मात् ण्यन्तात् पचाद्यचि 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

ज्योतिर्यज्ञाय रोदसी अनु व्यादारे स्याम दुरितस्य भूरैः ।

भूरि चिद्धि तुजतो मर्त्यस्य सुपारासो वसवो बर्हणावत् ॥ ८ ॥

ज्योतिः । यज्ञाय । रोदसी इति । अनु । स्यात् । अरे । स्याम् । दुःइतस्य । भूरैः ।

भूरि । चित् । हि । तुजतः । मर्त्यस्य । सुपारासः । वसवः । बर्हणावत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ज्योतिः जगत्प्रकाशकः सूर्यः यज्ञाय अग्निहोत्रादिकर्मकरणाय रोदसी चावा-
पृथिव्यौ अनु व्यात् अनुभवतु प्रकाशयतु । वयं भूरैः प्रभूतस्य दुरितस्य पापस्य वारे दूरे^३
वस्याम भवेम । हे वसवः सर्वस्य वासयितार इन्द्रादयः सुपारासः सुपाराः शोभनपाराः
स्तुत्याभिमुखीकर्तुं शक्या यूयं भूरि चित् अतिप्रभूतं बर्हणावत् समृद्धियुक्तं धनं तुजतः
भूरिप्रदस्य मर्त्यस्य प्रयच्छथ^४ । अत्र योग्यक्रियाध्याहारः ॥ स्यात् । अस्तेर्लिङि रूपम् । संहितायाम्
अनोरुत्तरस्यास्तेः 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः' (पा. सू. ८. ३. ८७) इति षत्वम् । निघातः ।
तुजतः । 'तुजि पिजि लजि हिंसादाननिकेतनेषु' । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
बर्हणावत् । 'वृहि वृद्धौ' इत्यस्य भावे औणादिको युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ९ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ९ ॥

व्याख्यातेयम् ॥

॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'बहून्' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न- 'सेवस्व' नास्ति । ३. ख-ग-
च-ज-ण-स- 'दूरे' नास्ति । ४. घ-प्रयच्छथ । हि पूरणः । ५. ख-इत्येवं पूर्वमेव व्याख्याता; ज-ण-
इति पूर्ववत्; न-व्याख्याता ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ^१ तृतीयाष्टकस्य तृतीयाध्याय आरभ्यते^२ । ‘ इन्द्र त्वा ’ इति नवचं द्वितीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् । तथा चानुकान्तम्—‘ इन्द्र त्वा गायत्रं हि ’ इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशखे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ इन्द्र त्वा वृषभमुद्वेदभीति तिस्रः ’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । आद्या^३ प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘ इन्द्र त्वा वृषभं मस्तो यस्य ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इन्द्र त्वा वृषभं वयं सुते सोमै हवामहे । स पाहि मध्वो अन्धसः ॥१॥

इन्द्र । त्वा । वृषभम् । वयम् । सुते । सोमै । हवामहे । सः । पाहि । मध्वः । अन्धसः ॥१॥

इन्द्रौ सवति सोमरसे रमते क्रीडतीति इन्द्रः । यद्वा इदं सर्वं जगत् साक्षाद्दर्शयतीतीन्द्रः । तस्य संबुद्धिः । हे^४ इन्द्र वृषभं कामानां वर्षकं^५ त्वा त्वां^६ सुते प्रावभिरभिपुते^७ सोमे^८ वयं^९ हवामहे सोमपानार्थमाह्वयामः ।^{१०} सः त्वं^{११} मध्वः मदकरम्^{१२} अन्धसः अन्नलक्षणं सोमं^{१३} पाहि पिव । इन्द्रशब्दं यास्को बहुधा निर्विवेच—‘ इन्द्र इरां दणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्द्वे भूतानीति वा । तद्यदेनं प्राणैः समैन्धस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् ’ (निरु. १०. ८) इति । यत्र यत्र योऽर्थोऽनुगुणस्तत्र सोऽर्थः स्वीकार्यः । ‘ इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः ’ (निरु. १०. ८) । इदं ब्रह्म साक्षात्पश्यतीतीन्द्रः । तथा चारण्यके श्रूयते—‘ स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततममपश्यदिदमदर्शमिती^{१४} । तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः^{१५} ’ (ऐ. आ. २. ४. ३) इति ॥ इन्द्र । ‘ इदि परमैश्वर्ये ’ इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यम् । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते—‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ’ (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति । इन्द्रशब्दे उपपदे रमतेः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ इति डः । पूर्वपदस्योकारलोपः । ‘ इदि परमैश्वर्ये ’ इत्यस्मात् ‘ ऋज्रेन्द्राग्रं^{१६} ’ इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानि । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्^{१७} । हवामहे । ह्वयतेः ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणे लटि रूपम् । मध्वः । मधुशब्दः ‘ फलिपाटिं^{१८} ’ इत्यादिना उन्प्रत्ययान्तः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्चमभावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् गुणाभावः । यणादेशः । अन्धसः । ‘ अदेर्नुम् धश्च ’ इत्यसुन् । नित्स्वरः ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने ‘ इन्द्र क्रतुविदम् ’ इति शखयाज्या । सूत्रितं च—‘ इन्द्र क्रतुविदं सुतमिति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

१. त-न- अथ (न-तृतीयाष्टके) तृतीयाध्याय आरभ्यते । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-अथ । ३. त-सोमरसम् । ४. ख-ग-च-ज-भ-देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः । ५. ख-ग-च-ज-ण-आमन्त्रितत्वा-दाद्युदात्तत्वम् ।

इन्द्रं क्रतुविदं सुतं सोमं हर्यं पुरुष्टुत । पिबे वृषस्व तातृपिम् ॥ २ ॥

इन्द्रं । क्रतुऽविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्यं । पुरुऽस्तुत । पिबे । आ । वृषस्व । तातृपिम् ॥ २ ॥

हे १ इन्द्र १ क्रतुविदं क्रतोः प्रज्ञाया लग्भकं १ सुतम् अभिपुतमिमं १ सोमं १ हर्यं पातुं कामयस्व । हे १ पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिः स्तुतेन्द्र १ तातृपिं तर्पकमाप्यायनकारिणमिमं सोमं १ पिबे । पीतमिमं सोमम् १ आ १ वृषस्व जठरे सिञ्च । यथा नाभेरधो न पतति तथा धारयेति भावः ॥ हर्यं । 'हर्यं गतिकान्त्योः' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । पुरुष्टुत । 'स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि' इति संहितायां णत्वम् । वृषस्व । 'वृष सेचने' इत्यस्य लोटि रूपम् । आङ् उत्तरत्वात् १ निघातः । तातृपिम् । 'तृप प्रीणने' इत्यस्मात् 'छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्' (पा. सू. ३. २. १७१. २) इति किन् । तस्य लिङ्गभावात् द्विवचनादि । संहितायाम् 'अन्येषामपि' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । निच्चादाद्युदात्तः ॥

इन्द्रं प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः । तिर स्तवान विशपते ॥ ३ ॥

इन्द्रं । प्र । नः । धितऽवानम् । यज्ञम् । विश्वेभिः । देवेभिः । तिर । स्तवान् । विशपते ॥ ३ ॥

हे १ स्तवान स्तोतृभिः स्तूयमान १ विशपते विशां मरुतां पते हे १ इन्द्र १ विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैः यजनीयैर्देवैः २ सहितस्त्वं १ धितावानम् । वन्यते संभज्यते इति वानं हविः । धितं निहितं हविर्यस्य तम् । संभृतहविष्कमित्यर्थः । अस्मदीयमिमं १ यज्ञं १ प्र १ तिर प्रकर्षेण वर्धय । हविःस्वीकरणेन संपूर्णं कुरु इति भावः ॥ नः । 'उपसर्गाद्धलम्' इति संहितायां णत्वम् । धितावानम् । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्मान्निष्ठा । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तिर । तरतेर्द्यत्ययेन शः । प्रत्ययस्वरः । स्तवान् । 'ष्टुञ् स्तुतौ' । 'सम्यानच् स्तुवः' इत्युपपदाभावेऽपि कर्मण्यानच्प्रत्ययः । आमन्त्रितत्वात् निघातः ॥

इन्द्रं सोमाः सुता इमे तव प्र यन्ति सत्पते । क्षयं चन्द्रास इन्द्रवः ॥ ४ ॥

इन्द्रं । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यन्ति । सत्ऽपते । क्षयम् । चन्द्रासः । इन्द्रवः ॥ ४ ॥

हे १ सत्पते १ इन्द्र १ चन्द्रासः आह्लादयितारः १ इन्द्रवः दीप्ताः १ सुताः अभिपुताः १ इमे अस्माभिर्दत्ताः १ सोमाः १ तव ३ १ क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यज्ञादीनि अत्रेति क्षयो जठरम् । १ प्र १ यन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति । तान् धारयेति भावः ॥ क्षयम् । 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्मादधिकरणे घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वे ४ प्राप्ते 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् । चन्द्रासः । 'चदि आह्लादने दीप्तौ' ५ च ५ । अस्मात् 'स्फायितञ्जि' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । 'आजसेरसुक्' इत्यसुक् ६ । प्रत्ययस्वरः । इन्द्रवः । 'उन्देरिच्चादेः' (उ. सू. १. १२) इति उप्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-आदुत्तरत्वात् । २. ज-ण-यजनीयदेवैः । ३. ख-ग-च-न-भ-ल-स-तव नास्ति । ४. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-अन्तोदात्ते । ५. ख-ग-च-न-भ-ल-स-दीप्तौ; ज-ण-दीप्तौ च नास्ति । ६. ल-इत्यसुगागमः ।

दधिष्वा जठरे सुतं सोममिन्द्र वरेण्यम् । तव द्युक्षास इन्द्रवः ॥ ५ ॥

दधिष्वा । जठरे । सुतम् । सोमम् । इन्द्र । वरेण्यम् । तव । द्युक्षासः । इन्द्रवः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं ^३सुतम् अभिपुतं ^४सोमं ^५जठरे ^६दधिष्व धारय । ^७इन्द्रवः दीप्ता इमे सोमाः ^८तव ^९द्युक्षासः । दिवि क्षियन्ति निवसन्तीति द्युक्षासः । अतस्त्वं स्वभूतान्^{१०} तान् धारयेति भावः ॥ दधिष्व । दधातेर्लोटि रूपम् । ‘ आगमा अनुदात्ताः ’ इतीदोऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । वरेण्यम् । ‘ वृङ् संभक्तौ ’ । ‘ वृङ् एण्यः^२ ’ इति^३ एण्यप्रत्ययः । वृपादिस्वादाद्युदात्तः । द्युक्षासः । क्षियतेः^४ ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ इति ङप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ॥१॥

गिर्वेणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे । इन्द्र त्वादातमिद्यशः ॥ ६ ॥

गिर्वेणः । पाहि । नः । सुतम् । मधोः । धाराभिः । अज्यसे ।

इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ॥ ६ ॥

^१गिर्वेणः गोभिर्वननीय । तथा च यास्कः—‘ गिर्वेणा देवो भवति गोभिरेनं वनयन्ति ’ (निरु. ६. १४) इति । तादृशेन्द्र ^२नः अस्मदीयं ^३सुतम् अभिपुतमिमं सोमं ^४पाहि पिव । यतः^५ ^६मधोः मदकरस्य सोमस्य ^७धाराभिः ^८अज्यसे सिच्यसे हे ^९इन्द्र ^{१०}त्वादातमित् त्वया शोधितं विशदीकृतमेव ^{११}यशः अन्नमस्मासु भवति ॥ गिर्वेणः । ‘ वन संभक्तौ ’ इत्यस्मादसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावश्छान्दसः । ‘ आमन्त्रितस्य^० ’ इति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । पाहि । ‘ पा पाने ’ इत्यस्माल्लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । त्वादातम् । ‘ दैप् शोधने ’ । सत्यपि प्रकारे ‘ नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ’ (परिभा. ७) इत्येजन्त एवायम् । ततः ‘ आदेचः^० ’ इत्यात्वम् । अस्मात् कर्मणि क्तः । ‘ दाधा ध्वदाप् ’ इत्यत्र अदाप् इति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावात् ‘ दो ददोः ’ इति ददादेशो न भवति । त्वेति युष्मच्छब्दस्य तृतीया । ‘ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ’ इति समासः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यशः । ‘ अशू व्याप्तौ ’ । ‘ अशेर्युद् च ’ इत्यसुन् । तत्संनियोगेन धातोः^५ युडागमः । निच्वादाद्युदात्तः ॥

अभि द्युम्नानि वनिन इन्द्रं सचन्ते अक्षिता । पीत्वी सोमस्य वावृधे ॥ ७ ॥

अभि । द्युम्नानि । वनिनः । इन्द्रम् । सचन्ते । अक्षिता । पीत्वी । सोमस्य । वावृधे ॥ ७ ॥

^१वनिनः । वनं देवताविषयं संभजनमस्यास्तीति वनी^२ । तस्य देवान् संभजमानस्य यजमानस्य ^३द्युम्नानि द्योतमानानि ^४अक्षिता क्षयरहितानि संपूर्णानि सोमादीनि हवींषि ^५इन्द्रम् ^६अभि अभितः ^७सचन्ते समवयन्ति । तेषु मध्ये ^८सोमस्य ^९पीत्वी सोमं पीत्वा ^{१०}वावृधे स इन्द्रो वर्धते ॥ वनिनः ।

१. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘ स्वभूतान् ’ नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ एण्यः इति ’ नास्ति । ३. फ-क्षेः । ४. त-अतः । ५. ज-धातोः देवनेऽर्थे । ६. ख-ग-च-त-न-फ-भ-‘ वनी ’ नास्ति ।

‘ अत इनिठनौ ’ इतीनिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । सचन्ते । ‘ पच समवाये ’ इत्यस्य^१ लटि रूपम् । अक्षिता । ‘ क्षि क्षये ’ इत्यस्य निष्ठा । अत्र ण्यदर्थः^२ इति दीर्घाभावः । तस्मादेव ‘ क्षियो दीर्घात् ’ इति निष्ठातत्वाभावः^३ । नञा समासे तस्य स्वरः । पीत्वी । ‘ पा पाने ’ इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य ‘ स्नाख्यादयश्च ’ इति निपातनात् त्वी इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । ‘ घुमास्थागापा० ’ इत्यादिना ईत्वम् ॥

अर्वावतो न आ गहि परावतश्च वृत्रहन् । इमा जुषस्व नो गिरः ॥८॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । पराऽवतः । च । वृत्रऽहन् । इमाः । जुषस्व । नः । गिरः ॥८॥

हे ^१वृत्रहन् इन्द्र ^२अर्वावतः अर्वाचीनात् समीपादेशात्^४ ^३परावतः अतिदूरादेशात्^५ वा ^६नः अस्मानभिलक्ष्य ^७आ ^८गहि आगच्छ । आगत्य च ^९नः अस्मदीयाः ^{१०}इमाः स्तुतिलक्षणाः ^{११}गिरः वाचः ^{१२}जुषस्व सेवस्व ॥ परावतः । ‘ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ’ इति वतिः । प्रत्ययस्वरः ॥

यदन्तरा परावतमर्वावतं च हूयसे । इन्द्रेह तत् आ गहि ॥९॥

यत् । अन्तरा । पराऽवतम् । अर्वाऽवतम् । च । हूयसे । इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥९॥

हे ^१इन्द्र ^२यत् यस्मिन् ^३परावतम् अतिविप्रकृष्टस्य देशस्य ^४अर्वावतं अतिसंनिकृष्टस्य^५ देशस्य ^६च ^७अन्तरा तयोर्मध्यदेशे ^८हूयसे सम्यगिज्यसे ^९ततः तस्मादेशात् ^{१०}इह अस्मिन् यज्ञे ^{११}आ ^{१२}गहि सोमपानार्थमागच्छ ॥ परावतम् अर्वावतम् । ‘ अन्तरान्तरेण युक्ते ’ (पा. सू. २. ३. ४) इति द्वितीया । ततः । पञ्चम्यास्तसिल् । लिट्स्वरः ॥ २ ॥

‘ आ तू न इन्द्र ’ इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् । ‘ आ तू नः ’ इत्यनुक्रान्तम् । अतिरात्रे द्वितीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे एतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—‘ आ तू न इन्द्र मद्यगिति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ तू न इन्द्र मद्यग्धुवानः सोमपीतये । हरिभ्यां याह्यद्विवः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । मद्यक् । धुवानः । सोमऽपीतये । हरिभ्याम् । याहि । अद्रिऽवः ॥१॥

^१अद्रिवः^२ वज्रिन्^३ हे ^४इन्द्र ^५धुवानः होतृभिराहूयमानस्त्वं ^६मद्यक् मदभिमुखः सन् ^७नः अस्मदीये यज्ञे ^८सोमपीतये सोमपानार्थं ^९हरिभ्याम् अश्वभ्यां सह ^{१०}तु क्षिप्रम् ^{११}आ ^{१२}याहि ॥ तु । ‘ ऋचि तुनुघ० ’ इत्यादिना संहितायां दीर्घः । मद्यक् । मामञ्जतीति ‘ ऋत्विग्दधक्० ’ इत्यादिना किन् । ‘ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ’ इत्यस्मच्छब्दस्यैकवचने मपर्यन्तस्य मादेशः । ‘ विष्वग्देवयोश्च टेरञ्जत्तावप्रत्यये ’ इति टेः अद्रि इत्यादेशः । ‘ अद्रिसंध्योरन्तोदात्तत्वादिनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् ’

१. ज-ण-इत्यस्मात् । २. ख-ग-अण्यर्थे । ३. ज-ण-निष्ठातस्य नत्वाभावः । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-समीपदेशात् । ५. घ-ज-ण-स-आतिदूरदेशात् । ६. च-न-स-संनिकृष्टस्य । ७. ख-ग-च-न-फ-भ-ल-स-हे अद्रिवः हे वज्रिन् ।

इति वचनात् अद्यादेशः अन्तोदात्तः । यणादेशे कृते ' उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति यणः स्वरितत्वम् ।
' किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् । सोमपीतये । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अद्रिवः ।
' मतुवसोः' इति इत्वम् । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

सुत्तो होता न ऋत्विग्यस्तिस्तिरे बर्हिरानुषक् । अयुञ्जन्प्रातरद्रयः ॥ २ ॥

सुत्तः । होता । नः । ऋत्विग्यः । तिस्तिरे । बर्हिः । आनुषक् । अयुञ्जन् । प्रातः । अद्रयः ॥ २ ॥

हे इन्द्र वनः अस्मदीये यज्ञे व होता ऋत्विक् तवाह्वानार्थम् व ऋत्विग्यः प्राप्तकालः सन्
वसुतः निषण्णो वर्तते । तथा व बर्हिरानुषक् अनुपक्तं परस्परसंबद्धं^१ यथा भवति तथा व तिस्तिरे
हविःप्वासन्नेषु^२ स्तीर्णमभूत्^३ । तथा व प्रातः प्रातःसवने सोमाभिपवार्थम् व अद्रयः प्रावाणः
व अयुञ्जन् परस्परं संगता अभूवन् । तस्मात् सोमपानार्थं त्वमागच्छेति भावः ॥ सुत्तः ।
पठ् विशरणादिषु^४ इत्यस्मात् ' गत्यर्थकर्मकश्लिष' (पा. सू. ३. ४. ७२) इत्यादिना
कर्तरि क्तः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र निष्ठातकारस्य नष्वाभावः । ऋत्विग्यः ।
ऋतुशब्दात् ' छन्दसि घस्' इति घस्प्रत्ययः । घस्येयादेशः । ' सिति' इति पदसंज्ञायाम्
' ओर्गुणः' इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । तिस्तिरे । ' स्तृष्
आच्छादने' इत्यस्य कर्मणि लिटि ' ऋत इद्धातोः' इतीत्वम् । द्विर्वचने ' शर्पूर्वाः खयः' इति
तकारस्य शेषः । ' लिटस्तञ्जयोरेशिरेच्' इति तप्रत्ययस्य एश् इत्यादेशः । पादादिस्वादिनिघातः ।
प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । ' पञ्ज संगे' । क्तिप् । ' अनदिताम्' इति नलोपः । आङ्ग्वोरुपसर्गयोः
प्राक् प्रयोगः । गतिसमासः । कृदुत्तरपदस्वरः । अयुञ्जन् । ' युजिर् योगे' इत्यस्य लुङि च्लेः
' इरितो वा' इत्यङादेशः । ' बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः । पादादिस्वादिनिघातः । अङागमस्वरः ॥

इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः क्रियन्त आ बर्हिः सीद । वीहि शूर पुरोळाशम् ॥ ३ ॥

इमा । ब्रह्म । ब्रह्मवाहः । क्रियन्ते । आ । बर्हिः । सीद । वीहि । शूर । पुरोळाशम् ॥ ३ ॥

व ब्रह्मवाहः^५ । ब्रह्माणि^६ स्तोत्राणि स्तुत्यतया वहतीति ब्रह्मवाहा ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्राप्यते इति वा ।
हे स्तुत्य^७ इन्द्र तुभ्यम्^८ । इमा इमानि^९ ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि अस्माभिः^{१०} क्रियन्ते । अतः^{११} बर्हिः
व आ सीद स्तुत्यतया बर्हिषि यज्ञे उपविश । हे शूर समर्थेन्द्र अस्माभिर्दीयमानमिमं^{१२} पुरोडाशं
पुरोडाशाख्यं हविः वीहि भक्षय ॥ ब्रह्मवाहः । ' वह प्रापणे' इत्यस्मात् ' वहिहाधान्यञ्छन्दसि'
इत्यसुन् । ' णित्' इत्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । क्रियन्ते । करोतेः कर्मणि यक् ।
' रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादिस्वादिनिघातः । बर्हिः । कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे द्वितीया । वीहि । वी कान्त्यादिषु । लोटि रूपम् । हेङित्वादुदात्तः । पुरोळाशम् । ' दाश्च
दाने' इत्यस्मात् पुरस्पूर्वात् ' मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्' (पा. सू. ३. २. ७१) ।
पुरो दाशन्त एनमिति । निपातनादकारस्य लकारः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

१. ग-परस्परे संबद्धम्; ज-ण-परस्परं संबद्धम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-सन्नेषु स्तीर्णम् ।
३. ज-ण-विशरणे । ४. न-ल-स-ब्रह्माणि; फ-भ-ब्रह्मवाहा ब्रह्माणि । ५. ख-ग-च-न-फ-भ-स्तुत्य;
ल-ब्रह्मवाह इन्द्र ।

रारन्धि सर्वनेषु ण एषु स्तोमेषु वृत्रहन् । उक्थेष्विन्द्र गिर्वणः ॥ ४ ॥

ररन्धि । सर्वनेषु । नः । एषु । स्तोमेषु । वृत्रहन् । उक्थेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ४ ॥

हे वगिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तर्हे इन्द्र वनः अस्माकं संबन्धिषु त्रिषु^१ वसवनेषु एषु क्रियमाणेषु वस्तोमेषु स्तोत्रेषु उक्थेषु शस्त्रेषु^२ च वरारन्धि रमस्व ॥ रारन्धि^३ । रमतैर्लोष्टि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'छन्दस्युभयथा' इति हेरार्धधातुकत्वेनाडिवात् 'अडितश्च' इति हेर्धिः । सर्वनेषु । सूयते सोमो येष्विति अधिकरणे सुनोतेत्युट् । लिट्स्वरः । णः । नसो नकारस्य 'नश्च धातुस्थोरुपुभ्यः' इति संहितायां णत्वम् ॥

मतयः सोमपामुरुं रिहन्ति शवसस्पतिम् । इन्द्रं वत्सं न मातरः ॥ ५ ॥

मतयः । सोमपाम् । उरुम् । रिहन्ति । शवसः । पतिम् । इन्द्रम् । वत्सम् । न । मातरः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र मतयः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः उरुं महान्तं सोमपां सोमस्य पातारं शवसः बलस्य पतिम् इन्द्रं त्वां रिहन्ति लिहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं वन । यथा वत्सं मातरः धेनवो लिहन्ति तद्वत् ॥ मतयः । 'मन ज्ञाने' इत्यस्मात् कर्मणि 'मन्त्रे वृष' इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । उरुम् । 'ऊर्णञ् आच्छादने' इत्यस्मात् महत्यर्थे गम्यमाने 'महति ह्रस्वश्च' (उ. सू. १. ३२) इति कुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । प्रत्ययस्वरः । रिहन्ति । 'लिह आस्वादने' इत्यस्य लटि रूपम् । रलयोरभेदः । प्रत्ययस्वरः । शवसस्पतिमिति संहितायां 'पृथ्याः पतिपुत्रपृष्ठ' इत्यादिना 'विसर्जनीयस्य सत्वम् । वत्सम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' । अस्मात् 'वृत्तृवदिहनि' इत्यादिना सप्रत्ययः । वदत्यभीक्षणं मातरमिति वत्सो गोवालः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ ३ ॥

स मन्दस्वा अन्धसो राधसे तन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ ६ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तन्वा । महे । न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र सः तथाविधस्त्वं महे महते राधसे धनाय अन्धसः अस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य पानेन तन्वा शरीरेण सह मन्दस्व हृष्टो भव । हिः अत्र समुच्चयार्थः । किञ्च त्वं स्तोतारं मां निदे निन्दायै विषयभूतं न करः मा कार्पीः ॥ मन्दस्व । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लोटि रूपम् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेन्न^१ । तत्र 'अप्रातिलोभ्ये' इति वर्तते । अत्र हेः समुच्चयार्थस्वान्निघातः । तन्वा । 'उदात्तस्वरितयोः' इति स्वरितत्वम् । महे । तकारलोपश्छान्दसः । 'बृहन्महोरूपसंख्यानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । निदे । 'णिदि कुत्सायाम्' इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । करः । करोतेर्लुङि स्लेः 'कृमृदुरुहिभ्यश्छन्दसि' इत्यङादेशः । निघातः ॥

१. ख-ग-च-न-भ-स- 'त्रिषु' नास्ति । २. ख-ग-च-न-भ-स- 'शस्त्रेषु' नास्ति । ३. ख-ग-च-त-भ-स-ररन्धि । ४. ख-ग-ज-ण-त-न-चेत् ।

वयमिन्द्र त्वायवो हविष्मन्तो जरामहे । उत त्वमस्मयुर्वसो ॥ ७ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । हविष्मन्तः । जरामहे । उत । त्वम् । अस्मऽयुः । वसो इति ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र १त्वायवः यज्ञार्थं त्वामात्मन इच्छन्तस्त्वत्कामाः सन्तः १हविष्मन्तः संभृत-
हविष्काः १वयं १जरामहे त्वां स्तुमः । हे १वसो सर्वस्य वासक इन्द्र १उत १त्वम् अपि १अस्मयुः
हविःस्वीकरणार्थम् अस्मानात्मन इच्छन् भव ॥ त्वायवः । त्वामिच्छन्तीत्यर्थे ' सुप आत्मनः
क्यच् ' । ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ' क्याच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः ।
त्वयव इति प्राप्ता ' युष्मदस्मदोरनादेशे ' इत्यविभक्तावपि हलादौ व्यत्ययेनात्वम् । प्रत्ययस्वरः ।
हविष्मन्तः । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भसंज्ञायां सकारस्य स्त्वाभावः । ' स्वरविधौ व्यञ्जनम-
विद्यमानवत् ' इति परिभाषानाश्रयणात् मतुप उदात्तताभावः । इसिप्रत्ययस्वरः । जरामहे ।
' जरतिः स्तुतिकर्मा ' इति यास्कः । अस्मयुः । अस्मानिच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् । तस्मादु-
प्रत्ययः । पूर्वपदान्तलोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

मारे अस्मद्वि मुमुचो हरिप्रियावाङ् याहि । इन्द्र स्वधावो मत्स्वेह ॥ ८ ॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचः । हरिऽप्रिय । अवाङ् । याहि ।

इन्द्र । स्वधाऽवः । मत्स्व । इह ॥ ८ ॥

हे १हरिप्रिय हरी अश्वौ प्रियौ यस्य तादृश हे इन्द्र १अस्मत् अस्मत्तः १आरे दूरे रथे योजि-
तावश्वौ १मा १वि १मुमुचः मा विमोचय । ताभ्यामुपेत एव १अवाङ् अस्मदाभिमुख्येन
१याहि आगच्छ । हे १स्वधावः सोमलक्षणान्नवन्* १इन्द्र १इह अस्मिन् देवयजने १मत्स्व सोमं पीत्वा
हृष्टो भव । अस्मत् । अस्मच्छब्दस्य पञ्चमीबहुवचनस्य ' पञ्चम्या अत् ' (पा. सू. ७. १. ३१)
इत्यदादेशः । मुमुचः । ' मुञ्चु मोक्षणे ' इत्यस्य ण्यन्तस्य छान्दसे लुङि चङि रूपम् । अभ्यासस्य
दीर्घाभावश्छान्दसः । ' न माङ्योगे ' इत्यङभावः । निघातः । हरिप्रिय । आमन्त्रितस्य पादा-
दिवात् पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति
विकरणस्य लुक् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादिनिघातः ॥

अर्वाञ्च त्वा सुखे रथे वहतामिन्द्र केशिना । घृतस्नू बर्हिरासदे ॥ ९ ॥

अर्वाञ्चम् । त्वा । सुऽखे । रथे । वहताम् । इन्द्र । केशिना ।

घृतस्नू इति घृतऽस्नू । बर्हिः । आऽसदे ॥ ९ ॥

१. च-फ-आगच्छ । आगत्य इह अस्मिन् यज्ञे स्वधावः हे स्वधावन् इन्द्र मत्स्व मन्दस्व ।

*. ज-सवनीयपुरोडाशादिरूपमजं तद्वन् ।

हे ^१इन्द्र ^२वृत्तस्नू श्रमजनितजलप्रस्रवणयुक्तौ ^३केशिना केशिनौ स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेश-
युक्तौ हरी ^४आसदे आसदनीयं ^५बर्हिः अभिलक्ष्य ^६सुखे सुखकरे ^७रथे ^८अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं ^९वा-
त्वां ^{१०}वहताम् ॥ अर्वाञ्चम् । अञ्चतेः किनि ' उगिदचाम्' इति नुम् । वहताम् । वहेर्लोडि रूपम् ।
तसो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । आसदे । सदेः कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । निस्वरः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरः ॥ ॥ ४ ॥

' उप नः सुतम् ' इति नवचं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् । ' उप नः ' इत्यनु-
क्रमिका । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरम् । हरिभ्यां यस्ते अस्मयुः ॥ १ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गहि । सोमम् । इन्द्र । गोऽर्वाशिरम् ।

हरिभ्याम् । यः । ते । अस्मयुः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२नः अस्मदीयं ^३सुतम् अभिषुतं ^४गवाशिरं पयसा मिश्रितं ^५सोमं प्रति ^६उप ^७आ-
गहि समीप आगच्छ । यतः ^८हरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्तः ^९ते^२ तव^२ रथः ^{१०}अस्मयुः अस्मान् कामयमानो
वर्तते ॥ गवाशिरम् । आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विप् ' अपस्पृधेथामानृचुः' (पा. सू. ६. १. ३६)
इत्यादिनाशिर इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

तमिन्द्र मदमा गहि बर्हिःष्ठां ग्रावभिः सुतम् । कुविन्वस्य तृष्णवः ॥ २ ॥

तम् । इन्द्र । मदम् । आ । गहि । बर्हिःऽस्थाम् । ग्रावभिः । सुतम् ।

कुवित् । नु । अस्य । तृष्णवः ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ग्रावभिः ^३सुतम् अभिषुतं ^४बर्हिःष्ठां बर्हिषि स्थितं ^५मदम् । माद्यते^२ अनेनेति मदः
सोमः । ^६तम् इमं^२ सोमम्^२ ^७आ ^८गहि आगच्छ । ^९कुवित् प्रभूतं यथा भवति तथा ^{१०}अस्य सोमस्य
पानेन^२ ^{११}नु क्षिप्रं ^{१२}तृष्णवः तृप्तो भव ॥ मदम् । ' मदी हर्षे ' । ' मदोऽनुपसर्गे ' इत्यप्रत्ययः ।
तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । बर्हिःष्ठां । ' ष्ठा गतिनिवृत्तौ ' । क्विप् । संहितायां पूर्वपद-
सकारस्य ' आदेशप्रत्यययोः ' इति षावम् । घृत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । तृष्णवः । ' तृप् प्रीणने '
इत्यस्य लेट्यडागमः । कुविद्योगादनिघातः । क्षुभ्रादिषु^२ ' नृनमन तृप्नोति' इति पठितम् । तथापि
सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा नृत्वप्रतिषेधो न भवति । प्रत्ययस्वरः ॥

इन्द्रमित्था गिरो ममाच्छागुरिषिता इतः । आवृते सोमपीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । इत्था । गिरः । मम । अच्छ । अगुः । इषिताः । इतः ।

आऽवृते । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

१. ल-आसादनीयम् । २. न-ल-स-तव; प-यः ते तव । ३. न-ल-स-मद्यते । ४. ख-ग-ज-ण-भ-
सोममिमम्; घ-तं मदं सोमम्; ल-स-सोममिमं सोमम् । ५. न-स-पाने । ६. च-यद्यपि क्षुभ्रादिषु ।

हे इन्द्रं^१ इषिताः स्वदर्थं प्रेरिताः^२ इत्था इत्थमनेन प्रकारेण उच्यमानाः^३ मम गिरः स्तुति-
लक्षणा वाचः^४ इन्द्रं त्वाम्^५ इतः अस्माद्देवयजनदेशात्^६ अच्छागुः आभिमुख्येन गच्छन्तु ।
किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानार्थम्^७ आवृते त्वामावर्तयितुम् ॥ इत्था । इदंशब्दात् 'था हेतौ
च छन्दसि' इति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः । इदमः 'एतेतौ रथोः' इति इदित्यादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
अच्छ । 'अच्छ गत्यर्थवदेषु' इति गतिसंज्ञा । अगुः । 'इण् गतौ' इत्यस्य लुङि रूपम् ।
निघातः ॥

इन्द्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे । उक्थेभिः कुविदागमत् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे । उक्थेभिः । कुवित् । आऽगमत् ॥ ४ ॥

स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमसाध्यैः स्तोत्रैः^१ उक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैश्च^२ इह कर्मणि^३ सोमस्य
पीतये सोमपानार्थम्^४ इन्द्रं^५ हवामहे वयमाह्वयामः । कुवित् बहुवारमाहूतः स इन्द्रः^६ आगमत्
यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ आगमत् । गमेर्लेट्यडागमः । 'आगमा अनुदात्ताः' इत्यटोऽनुदात्तत्वात्
धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । कुविद्योगादनिघातः ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तान्दधिष्व शतक्रतो । जठरे वाजिनीवसो ॥ ५ ॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्व । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

जठरे । वाजिनीवसो इति वाजिनीऽवसो ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो इन्द्र इमे सोमाः सुताः प्रावभिस्त्वदर्थमभिषुताः । हे वाजिनीवसो अन्नधनं^१ ।
यद्वा । वाजोऽन्नमासु फलत्वेनास्तीति वाजिन्यः क्रियाः । तासां^२ वासक हे इन्द्र तान् सोमरसान्
जठरे^३ दधिष्व धारय ॥ वाजिनीवसो । वाजशब्दात् मत्वर्थे 'अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः ।
'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । तासां वसो । 'संबुद्धौ च' इति गुणः । आमन्त्रितत्वादाष्ट-
मिकमनुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

विद्म हि त्वा धनंजयं वाजेषु दधुषं कवे । अधा ते सुम्नमीमहे ॥ ६ ॥

विद्म । हि । त्वा । धनम्ऽजयम् । वाजेषु । दधुषम् । कवे । अध । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ ६ ॥

हे कवे क्रान्तदर्शिनिन्द्र वाजेषु युद्धेषु^१ दधुषं शत्रूणामभिभवितारम् अत एव धनंजयम् ।
धने जयतीति धनंजयः । तादृशं त्वा त्वां विद्म^२ हि जानीमः खलु । अध अनन्तरं ते तव सुम्नं
धनम् ईमहे याचामहे ॥ विद्म । विदेर्लेटि 'विदो लटो वा' इति मसो मादेशः । पादादित्वात्
अनिघातः^३ । धनंजयम् । 'जि जये' इत्यस्मात् धने^४ उपपदे 'संज्ञायां ऋतृवृजिधारिसहितपिदमः'

१. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-इन्द्रं त्वाम् । २. च-सेनाधन । ३. ख-ग-च-ज-ण-वसो । ४. ज-
अनिघातः । व्यचोऽतस्तिङः इति दीर्घः । ५. ज-ण-धनशब्दे ।

इति खचप्रत्ययः । ' अरुद्धिपदजन्तस्य सुम् ' इति पूर्वपदस्य सुमागमः । चित्त्वादन्तोदात्तः । दृष्टपम् ।
' जिघृषा प्रागल्भ्ये ' इत्यस्य यङ्लुकि अभ्यासस्य रीगभावश्छान्दसः । तदन्तात् पचाद्यचि ' यङोऽचि
च ' इति यङो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते ' न धातुलोपे ' इति तस्य प्रतिषेधः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

इममिन्द्र गवाशिरं यवाशिरं च नः पिव । आगत्या वर्षभिः सुतम् ॥ ७ ॥

इमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् । यवऽआशिरम् । च । नः । पिव ।

आऽगत्य । वर्षऽभिः । सुतम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र गवाशिरं गव्यमिश्रणोपेतं^१ तथा यवाशिरं^२ यवमिश्रणोपेतं वर्षभिः प्रावभिः
सुतम् अभिषुतं^३ नः अस्मदीयम् इमं सोमं देवयजनम् आगत्य पिव ॥ गवाशिरं यवाशिरमित्यत्र
आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विपि ' अपस्पृधेधामानुचुः ' इत्यादिनाशिर इत्यादेशः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

तुभ्येदिन्द्र स्व ओक्येऽसोमं चोदामि पीतये । एष ररन्तु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्य । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्ये । सोमम् । चोदामि । पीतये ।

एषः । ररन्तु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र तुभ्येत् तुभ्यमेव पीतये पानार्थं स्वे स्वकीये ओक्ये स्थाने जठरेऽभिषुतमिमं
सोमं चोदामि प्रेरयामि । एषः पीतः सोमः ते तव हृदि हृदये ररन्तु^४ अत्यर्थं रमताम् ॥
तुभ्य । युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचने ' तुभ्यमहौ ' इति तुभ्यादेशः । ' सुपां सुलुक् ' इति सुपो
लुक् । ' डयि च ' इत्याद्युदात्तः । ओक्ये । वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । तिस्वरितः ।
चोदामि । ' चुद प्रेरणे ' । ण्यन्तस्य लटि रूपम् । ' बहुलमन्यत्रापि ' इति णेल्लुक् । निघातः ।
ररन्तु^५ । ' रमु क्रीडायाम् ' इत्यस्य यङ्लुकि लोटि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्राभ्यासस्य
नुमभावः । संहितायाम् ' अन्येषामपि ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । निघातः । हृदि । हृदयशब्दस्य
' पद्मोमास्हत् ' इत्यादिना हृदादेशः । ' ऊडिदम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिन्द्र हवामहे । कुशिकासौ अवस्यवः ॥ ९ ॥

त्वाम् । सुतस्य । पीतये । प्रत्नम् । इन्द्र । हवामहे । कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र अवस्यवः स्वत्तो रक्षणमिच्छन्तः कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं सुतस्य
प्रावभिरभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं प्रत्नं पुरातनं त्वां हवामहे स्तुतिलक्षणाभिगीभिः

१. घ-ल-गव्यमिश्रणोपेतं सोमम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- ' यवाशिरं ' नास्ति । ३. ज-ण-
ररन्तु । ४. ज-ण-ररन्तु ।

आह्वयामः ॥ पीतये । ' स्थागापापचो भावे ' इति क्तिन् । ' हिष्ठवत्सरतिशथान्तानाम् ' (फि. सू. ७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । हवामहे । ह्वयतेर्लोपि ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणे रूपम् । अवस्यवः । अव इच्छन्तीत्यर्थे सुपः क्यच् । ' कयाच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः । कुशिकासो अवस्यवः इत्यत्र संहितायाम् ' अव्यादवद्यात् ' (पा. सू. ६. १. ११६) इत्यादिना एङः प्रकृतिभावः ॥ ॥ ६ ॥

' आ याह्यर्वाङ् ' इत्यष्टचं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ' आ याह्यष्टौ ' इत्यनुक्रम-
णिका । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि स्तोमवृद्धौ माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे स्तोमाभिशंसनार्थमिदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—' आ याह्यर्वाङ्स्यष्टर्चान्यावपेरन् ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । महाव्रतेऽपि
आवपनीयम्^१ ॥

आ याह्यर्वाङ् उप वन्धुरेष्टास्तवेदनु प्रदिवः सोमपेयम् ।

प्रिया सखाया वि मुचोप बर्हिस्त्वाभिमे हव्यवाहो हवन्ते ॥ १ ॥

आ । याहि । अर्वाङ् । उप । वन्धुरेऽस्थाः । तव । इत् । अनु । प्रऽदिवः । सोमऽपेयम् ।

प्रिया । सखाया । वि । मुच । उप । बर्हिः । त्वाम् । इमे । हव्यऽवाहः । हवन्ते ॥ १ ॥

हे इन्द्र^१ वन्धुरेष्टाः । वन्धुरशब्देन ईषाद्वयसंबन्धस्थानम्^२ अभिधीयते । तेन तद्विशिष्टो रथो
लक्ष्यते । तस्मिन् रथे तिष्ठंस्त्वम्^३ अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन्^४ आ^५ अभिलक्ष्य^६ उप^७ याहि^८
समीप आगच्छ । प्रदिवः प्रानं पूर्वक्रमागतं^९ तवेत् तवैव संबन्धि^{१०} सोमपेयं सोमपानं त्वम्^{११} अनु उद्दिश्य
प्रिया तव प्रियतमौ^{१२} सखाया समानख्यानावधौ^{१३} बर्हिः^{१४} उप बर्हिषः समीपे^{१५} वि^{१६} मुच विमुञ्च ।
हव्यवाहः । हव्यं वहन्तीति^{१७} हव्यवाहः । इमे ऋत्विजः^{१८} त्वां^{१९} हवन्ते सोमपानार्थमाह्वयन्ति । तस्मात्
आगच्छेति भावः ॥ वन्धुरेष्टाः । तिष्ठतेर्विच् । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति सप्तम्या अलुक् । प्रदिवः ।
सकारान्तमव्ययम् । सोमपेयम् । ' पा पाने ' इत्यस्य भावे ' अचो यत् ' इति यत्प्रत्ययः । ' ईद्यति '
इतीत्वम् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । मुच ।
मुञ्चतेर्लोपि आगमानुशानस्यानित्यत्वानुमभावः ॥

आ याहि पूर्विरति चर्षणीराँ अर्य आशिष उप नो हरिभ्याम् ।

इमा हि त्वा मृतयः स्तोमतष्टा इन्द्र हवन्ते सख्यं जुषाणाः ॥ २ ॥

आ । याहि । पूर्वीः । अति । चर्षणीः । आ । अर्यः । आऽशिषः । उप । नः । हरिऽभ्याम् ।

इमाः । हि । त्वा । मृतयः । स्तोमऽतष्टाः । इन्द्र । हवन्ते । सख्यम् । जुषाणाः ॥ २ ॥

१. न-आवपनीयमिदम् । तथा पञ्चमारण्यके सूत्रं ते अन्तरेणायाह्यर्वाङ् उपवन्धुरेष्टा इति । २. च-फ-
भ-ईषाद्वयसंबन्धस्थानम् । ३. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-प-भ-ल-स-अनु अभिलक्ष्य; च-फ-प्रदिवः द्युलोकात् ।
४. घ-च-ज-ण-न-उपायाहि । ५. च-फ-वाहयन्तीति ।

हे ^१इन्द्र ^२पूर्वीः सर्वाः ^३चर्षणीः प्रजाः ^४अति ^५आ ^६याहि अतिक्रम्यागच्छ । द्वितीय^१ आङ् पूरणः^२ । ^३अर्यः अस्माकं स्वामीत्वं ^४नः ^५आशिषः स्वमन्त्रागत्य सोमं पिबेत्येवमादिका अस्माकं प्रार्थनाः ^६हरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्तः सन् ^७उप आगच्छ । किञ्च ते तव ^८सत्यं ^९जुषाणाः सेवमानाः ^{१०}स्तोमतष्टाः स्तोमकारिभिः स्तोतृभिः कृताः ^{११}इमाः ^{१२}मतयः स्तुतयः ^{१३}हवन्ते सोमपानार्थं ^{१४}त्वा^२ त्वामाह्वयन्ति । ^{१५}हि प्रसिद्धौ । करणे कर्तृव्यापारः । काष्ठानि पचन्तीतिवत्* ॥ आ । संहितायाम् ‘आङोऽनुनासिकञ्छन्दसि’ इत्यनुनासिकः । अर्यः । ‘ऋ गतौ’ । ‘अर्यः स्वामिवैश्ययोः’ इति निपातनात् यत्प्रत्ययः । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते ‘अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत्’ (फि. सू. १७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । आशिषः । किपि ‘शास इदङ्हलोः’ इत्युपधाया इत्वम् । ‘शासिवसिघसीनां च’ इति षत्वम् । स्तोमतष्टाः । ‘तक्षू त्वक्षू तनूकरणे’ इत्यस्मात् कर्मणि क्तः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

आ नो यज्ञं नमोवृधं सजोषा इन्द्र देव हरिभिर्याहि तूयम् ।

अहं हि त्वा मतिभिर्जोहवीमि घृतप्रयाः सधमादे मधूनाम् ॥ ३ ॥

आ । नः । यज्ञम् । नमःऽवृधम् । सऽजोषाः । इन्द्र । देव । हरिऽभिः । याहि । तूयम् ।

अहम् । हि । त्वा । मतिऽभिः । जोहवीमि । घृतऽप्रयाः । सधऽमादे । मधूनाम् ॥ ३ ॥

^१देव द्योतमान हे ^२इन्द्र ^३नः अस्माकं ^४नमोवृधं नमसोऽन्नस्य वर्धकमिमं ^५यज्ञं ^६हरिभिः अश्वैः ^७सजोषाः सहप्रीतिः^३ त्वं ^८तूयं क्षिप्रम् ^९आ ^{१०}याहि । ^{११}घृतप्रयाः । घृतसहितानि प्रयांस्यन्न-रूपाणि हवींषि यस्य स तथोक्तः । तादृशः ^{१२}अहं ^{१३}मधूनां सोमानां ^{१४}सधमादे । सह माद्यन्ति यत्र सोमे इति सधमादः । तस्मिन् स्थाने ^{१५}मतिभिः स्तुतिभिः ^{१६}त्वा त्वां ^{१७}जोहवीमि ^{१८}हि भृशमाह्वयामि खलु ॥ जोहवीमि । यङ्लुकि ‘अभ्यस्तस्य च’ इति संप्रसारणम् । ‘गुणो यङ्लुकोः’ इत्यभ्यासस्य गुणः । ‘यङो वा’ इतीडागमः । हियोगादनिघातः । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तः । घृतप्रयाः । ‘घृ क्षरणदीप्त्योः’ इत्यस्मात् ‘अङ्गिष्टसिभ्यः क्तः’ इति क्तप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

आ च त्वामेता वृषणा वहातो हरी सखाया सुधुरा स्वङ्गा ।

धानावदिन्द्रः सर्वनं जुषाणः सखा सख्युः शृणवद्वन्दनानि ॥ ४ ॥

आ । च । त्वाम् । एता । वृषणा । वहातः । हरी इति । सखाया । सुधुरा । सुऽअङ्गा ।

धानाऽवत् । इन्द्रः । सर्वनम् । जुषाणः । सखा । सख्युः । शृणवत् । वन्दनानि ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-‘द्वितीय आङ् पूरणः’ नास्ति । २. न-ल-‘त्वां’ नास्ति ।
* ‘आह्वानकर्तृत्वं पुरुषेष्वेव न तु व्यापारभूतस्तुती । यथा पाककर्तृत्वं पुरुष एव न काष्ठेषु तथात्रेति’ इत्ययं पाठः ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण दत्तः । ३. न-सहप्रीतिः ।

हे इन्द्र वृषणा सेचनसमर्थो वसुधुरा शोभनया धुरान्वितौ स्वङ्गा शोभनावयवोपेतौ
 सखाया शोभनयानौ एता एतौ हरी त्वाम् आ^१ वह्रातः^२ यज्ञं प्रत्यागमनाय रथे
 त्वामावहतः । अथ^३ धानावत् भृष्टयवोपेतं सवनं जुषाणः सेवमानः सखा सखिभूतः सः इन्द्रः
 सख्युः स्तोतुर्मम वन्दनानि स्तोत्राणि शृणवत् च^४ शृणुयात् ॥ वह्रातः । वहर्लेट्याडागमे रूपम् ।
 ' चवायोगे प्रथमा ' इति न निघातः । शृणवत् । ' श्रु श्रवणे ' इत्यस्य लेट्याडागमे रूपम् । निघातः ॥

कुविन्मा गोपां करसे जनस्य कुविद्राजानं मघवन्नृजीषिन् ।

कुविन्म ऋषिं पपिवांसं सुतस्य कुविन्मे वस्वो अमृतस्य शिक्षाः ॥ ५ ॥

कुवित् । मा । गोपाम् । करसे । जनस्य । कुवित् । राजानम् । मघवन् । ऋजीषिन् ।

कुवित् । मा । ऋषिम् । पपिवांसम् । सुतस्य । कुवित् । मे । वस्वः । अमृतस्य । शिक्षाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कुवित् अपि च मा मां जनस्य गोपां गोप्तारं करसे कुरु । तथा हे मघवन्
 धनवन् ऋजीषिन् सोमवन् हे इन्द्र मां^१ राजानं सर्वस्य स्वामिनं कुरु । कुवित् च मा माम्
 ऋषिम् अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारं कुरु । ' ऋषिर्दर्शनात् ' (निरु. २. ११) इति यास्कः ।
 तथा सुतस्य अभिपुतस्य सोमस्य पपिवांसं पातारं कुरु^२ । अपि च मे मद्यम् अमृतस्य क्षयरहितं
 वस्वः वसु शिक्षाः प्रयच्छ ॥ करसे । ' कृञ् करणे ' । लेट्याडागमे रूपम् । कुविद्योगादनिघातः ।
 म ऋषिम् इत्यत्र संहितायाम् ' ऋत्यकः ' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वश्च । पपिवांसम् । ' पा पाने '
 इत्यस्य कसौ ' वस्वेकाजाद्वसाम् ' इतीडागमः । प्रत्ययस्वरः । शिक्षाः । शिक्षतिर्दानकर्मा । अस्मात्
 लेट्याडागमे रूपम् । कुविद्योगादनिघातः । ' आगमा अनुदात्ताः ' इत्याद्योऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

आ त्वा बृहन्तो हरयो युजाना अर्वाग्निन्द्र सधमादो वहन्तु ।

प्र ये द्विता दिव ऋञ्जन्त्याताः सुसंमृष्टासो वृषभस्य मूराः ॥ ६ ॥

आ । त्वा । बृहन्तः । हरयः । युजानाः । अर्वाक् । इन्द्र । सधमादः । वहन्तु ।

प्र । ये । द्विता । दिवः । ऋञ्जन्ति । आताः । सुसंमृष्टासः । वृषभस्य । मूराः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां बृहन्तः महान्तः युजानाः रथे युज्यमानाः हरयः अश्वाः सधमादः
 सह मादयन्तः सन्तः अर्वाक् अस्मदभिमुखम् आ वहन्तु । वृषभस्य कामानां वर्पितुरिन्द्रस्य
 मूराः शत्रूणां मारकाः सुसंमृष्टासः इन्द्रस्य हस्ताभ्यां पृष्ठभागे सुष्ठु संस्पृष्टाः दिवः नभसः
 सकाशादागच्छन्तः ये अश्वाः आताः । आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्तत्तत्कार्यं प्रति इत्याताः
 दिशः^६ । सर्वा दिशः द्विता । द्विधा^७ यथा भवति तथा प्र ऋञ्जन्ति प्रकर्षेण साधयन्ति ॥
 युजानाः । ' युजिर् योगे ' । ' युजिबुधिदशः किञ्च ' (उ. सू. २. २४७) इत्यानच् ।

१. ल-आवहातश्च । २. त-अथ परोक्षस्तु । ३. ख-ग-च-न-फ-भ-ल-' च ' नास्ति । ४. ज-
 कुवित् माम् । ५. घ-ज-ण-कुवित् कुरु । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-' दिशः ' नास्ति । ७. घ-ल-
 द्वैधम् ; स-द्विधम् । ८. ख-ग-ज-ण-त-भ-स-इति कित्वादानच् ; च-कित्वम् आनचः ; न-इति ।

चित्त्वादन्तोदात्तः । सधमादः । 'मदी हर्षे' इत्यस्मात्प्रत्ययान्तात् द्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः । द्विता । द्विशब्दात् 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आताः । 'अत सातत्यगमने' इत्यस्मात् कर्मणि घञ् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

इन्द्र॑ पिब॑ वृष॑धूतस्य॑ वृष्ण॑ आ यं ते॑ श्येन॑ उ॒शते॑ ज॒भार॑ ।

यस्य॑ मदे॑ च्यावय॑सि॒ प्र कृ॑ष्टीर्यस्य॑ मदे॒ अप॑ गो॒त्रा व॒वर्थ॑ ॥ ७ ॥

इन्द्र॑ । पिब॑ । वृष॑धूतस्य । वृष्णः॑ । आ । यम् । ते । श्येनः । उ॒शते॑ । ज॒भार॑ ।

यस्य॑ । मदे॑ । च्यावय॑सि । प्र । कृ॑ष्टीः । यस्य॑ । मदे॑ । अप॑ । गो॒त्रा । व॒वर्थ॑ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वृषधूतस्य ग्रावभिरभिपुतं वृष्णः अभिमतफलसेचकं सोमं पिब । श्येनः शंसनीय-
गतिः^१ छन्दोरूपः सुपर्णः वृषते सोमं कामयमानाय वृते तुभ्यं यं सोमम् आ जभार आजहार ।
यस्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते^२ सति कृष्टीः । आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति कर्मणा^३ सर्वान्^३ इति कृष्टयो
मनुष्याः । तान् सपत्नभूतान्^४ मनुष्यान् प्र च्यावयसि प्रकर्षेण पातयसि । यस्य सोमस्य मदे
संजाते सति गोत्रा । गामुदकं रश्मिभिरावृतं वर्षास्वतुषु^५ त्रायन्ते पालयन्तीति गोत्रा मेघाः । तान्
अप ववर्थ अपावृणोषि ॥ वृषधूतस्य । 'धूञ् कम्पने' इत्यस्य निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इतीदृ-
प्रतिषेधः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदस्वरः । श्येनः । 'श्यैङ् गतौ' । 'शास्त्याह्वविभ्य इनच्'
(उ. सू. २. २०४) इतीनच्प्रत्ययः । श्यायते इति श्येनः । चित्त्वादन्तोदात्तः । जभार ।
हरतेर्लिटि णलि रूपम् । 'ह्रग्रहोर्भञ्छन्दसि' इति भकारः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । लिस्वरः ।
मदे । 'मदी हर्षे' । 'मदोऽनुपसर्गे' इत्यप्रत्ययः । तस्य पिब्यादनुदात्तत्वे धातुरवरः । गोत्रा ।
'त्रैङ् पालने' इत्यस्य 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । सुपो डादेशः । एकादेशस्वरः । ववर्थ ।
'वृञ् वरणे' इत्यस्य लिटि थलि 'ऋतो भारद्वाजस्य' इतीदृप्रतिषेधः । गुणः । लिस्वरः ॥

शुनं॑ हुवेम॑ म॒घवान्मिन्द्र॑म॒स्मिन्भरे॑ नृ॒तम॑ वाज॑सातौ ।

शृ॒ण्वन्त॑मु॒ग्रमु॒तये॑ स॒मत्सु॑ घ्नन्त॑ वृ॒त्राणि॑ स॒जितं॑ धनानाम् ॥ ८ ॥

शुनम् । हुवेम् । म॒घवान्मिन्द्र॑म॒स्मिन् । भरे॑ । नृ॒तमम् । वाज॑सातौ ।

शृ॒ण्वन्तम् । उ॒ग्रम् । उ॒तये॑ । स॒मत्सु॑ । घ्नन्तम् । वृ॒त्राणि॑ । स॒मत्सु॑जितम् । धनानाम् ॥ ८ ॥

'शुनं हुवेम' इत्येषा^६ व्याख्याता^६ ॥ ॥ ७ ॥

'अयं ते अस्तु' इति पञ्चचं पष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका— 'अयं ते पञ्च बार्हतं तु' इति । महाव्रते बार्हत्यां तृचाशीताविदं सूक्तम् (ऐ. आ. ५. २. ४) । षोडशिशब्दे

१. ख-ग-च-ण-भ-शंसनीयं गच्छतीति । २. ख-ग-च-भ-संज्ञाते । ३. ख-ग-च-ज-ण-कर्मणि सर्वाणि । ४. त-न-स-संपन्नभूतान् । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-वर्षासु; त-वर्षाव्यतिरिक्तेष्वृतुषु । ६. ज-ण-इति पूर्ववत्; स-इति गतम् ।

‘ अयं ते अस्तु हर्यतः ’ इत्याद्यस्तृचो विनियुक्तः । सूत्रितं च—‘ अयं ते अस्तु हर्यत इत्यौणिह-
बार्हतौ तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः सुतः ।

जुषाण इन्द्र हरिभिर्न आ गृह्या तिष्ठ हरितं रथम् ॥ १ ॥

अयम् । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । आ । हरिभिः । सुतः ।

जुषाणः । इन्द्र । हरिभिः । नः । आ । गृहि । आ । तिष्ठ । हरितम् । रथम् ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२हरिभिः । हरन्ति सोमरसानेभिः इति हरयो ग्रावाणः । तैः ^३आ ^४सुतः । सर्वतोऽभिषुतः
^५हर्यतः कमनीयः ^६जुषाणः प्रीतिविषयः ^७अयं ^८सोमः ^९ते तुभ्यम् ^{१०}अस्तु । एवं ^{११}हरिभिः अश्वैर्युक्तं
^{१२}हरितं हरिद्वर्णं ^{१३}रथम् ^{१४}आ ^{१५}तिष्ठ अधितिष्ठ । ततः ^{१६}नः अस्मानभिलक्ष्य ^{१७}आ ^{१८}गृहि आगच्छ ।
हर्यतः । ‘ हर्य गतिकान्त्योः ’ इत्यस्मात् ‘ भृमृदशि° ’ इत्यादिना अतच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः ।
हरितम् । ‘ हृष् हरणे ’ । ‘ हृष्याभ्यामितन् ’ (उ. सू. ३. ३७३) इतीतन्प्रत्ययः ।
नित्त्वादाद्युदात्तः । रथम् । ‘ रमु कीडायाम् ’ । ‘ हनिकुपिनी° ’ इत्यादिना कथन्प्रत्ययः ।
कित्त्वादनुनासिकलोपः । नित्स्वरः ॥

हर्यन्नुषसमर्चयः सूर्य हर्यन्नरोचयः ।

विद्वांश्चिकित्वान्हर्यश्च वर्धसे इन्द्र विश्वा अभि श्रियः ॥ २ ॥

हर्यन् । उषसम् । अर्चयः । सूर्यम् । हर्यन् । अरोचयः ।

विद्वान् । चिकित्वान् । हरिऽअश्च । वर्धसे । इन्द्र । विश्वाः । अभि । श्रियः ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२हर्यन् सोमं कामयमानस्त्वम् ^३उषसम् उषःकालम् ^४अर्चयः पूजयसि । तथा
^५हर्यन् उदिते सूर्ये सोमं कामयमानस्त्वं ^६सूर्यम् ^७अरोचयः दीपयसि । हे ^८हर्यश्च इन्द्र
^९विद्वान् एतत्सर्वं जानानः ^{१०}चिकित्वान् अस्मदभिलषितफलविषयज्ञानवांस्त्वं ^{११}विश्वाः सर्वाः ^{१२}श्रियः
नः संपदः ^{१३}अभि ^{१४}वर्धसे अभिमतफलप्रदानेनाभितो वर्धयसि ॥ चिकित्वान् । ‘ कित ज्ञाने ’
इत्यस्य कसौ रूपम् । प्रत्ययस्वरः । वर्धसे । ‘ वृधु वर्धने ’ इत्यस्य अन्तर्भावितण्यर्थस्य लटि
रूपम् । निघातः ॥

धामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिर्वर्षसम् ।

अधारयद्धरितोभूरि भोजनं ययोरन्तर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥

धाम् । इन्द्रः । हरिऽधायसम् । पृथिवीम् । हरिऽवर्षसम् ।

अधारयत् । हरितोः । भूरि । भोजनम् । ययोः । अन्तः । हरिः । चरत् ॥ ३ ॥

सोऽयम् ^१इन्द्रो ^२हरिधायसम् । हरितो हरितवर्णा धायसो धारका रश्मयो यस्याः सा । तां ^३व्याम् ^४अधारयत् । तथा ^५हरिवर्षसम् ओपधिभिर्हरितवर्णां ^६पृथिवीम् अधारयत् । ^७हरितोः हरिद्वर्णयोः^१ ^८ययोः^२ द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्वकीययोरश्वयोः ^९भूरिप्रभूतं ^{१०}भोजनम् । भुज्यत इति भोजनं यवसादि । लभ्यते^३ । ययोश्च^४ द्यावापृथिव्योः ^५अन्तः मध्ये ^६हरिः इन्द्रः ^७चरत् चरति । ते द्यावा-पृथिव्याविन्द्रः अधारयत्^८ इत्यर्थः ॥ हरिधायसम् । ' दुधाञ् धारणपोषणयोः ' इत्यस्मात् ' वहिहा-धाञ्भ्यश्छन्दसि ' इत्यसुन् । ' णित् ' इत्यनुवृत्तेः आतो युक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पृथिवीम् । ' प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च ' इति पिवन्प्रत्ययः । ' पिद्वौरादिभ्यश्च ' इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । हरिवर्षसम् । ' वृङ् संभक्तौ ' । ' वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः^५ ' इत्यसुन्प्रत्ययः पुगागमश्च । संभज्यते तदिति^६ वर्षो रूपम्^७ । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । हरितोः । ' हञ् हरणे ' इत्यस्मात् ' हस्रुहियुफ्रिय इतिः ' (उ. सू. १. ९७) इति इतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । भोजनम् । ' भुज पालनाभ्य-वहारयोः ' इत्यस्मात् ' कृत्यल्युटो बहुलम् ' इति कर्मणि ल्युट् । हिरवरः । अन्तः । रवरादिवन्तो-दात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । चरत् । चरतिर्गत्यर्थः । लेटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

जज्ञानो हरितो वृषा विश्वमा भाति रोचनम् ।

हर्यश्चो हरितं धत्त आयुधमा वज्रं बाहोर्हरिम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः । हरितः । वृषा । विश्वम् । आ । भाति । रोचनम् ।

हरिऽअश्वः । हरितम् । धत्ते । आयुधम् । आ । वज्रम् । बाहोः । हरिम् ॥ ४ ॥

^१वृषा कामानां वर्षकः ^२हरितः हरिद्वर्णोपेतः ^३जज्ञानः जात इन्द्रः ^४विश्वं सर्वं ^५रोचनं दीप्यमानं लोकम् ^६आ ^७भाति सर्वतः प्रकाशयति । तथा ^८हर्यश्चः इन्द्रः ^९हरितं हरिद्वर्णोपेतम् ^{१०}आयुधं ^{११}धत्ते बाहोर्धत्ते । तथा ^{१२}हरिं शत्रूणां प्राणापहारकं^५ ^{१३}वज्रं ^{१४}बाहोः^६ ^{१५}आ धत्ते ॥ जज्ञानः । ' जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्य लिटः कानच् । ' गमहनं^७ ' इत्यादिना उपधालोपः । चित्वादन्तोदात्तः । भाति । ' भा दीप्तौ ' इत्यस्य अन्तर्भावितण्यर्थस्य लटि रूपम् । रोचनम् । ' रुच दीप्तौ ' इत्यस्मात् ' अनुदात्तेतश्च हलादेः ' इति युच् । चित्वादन्तोदात्तः । बाहोः । ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

इन्द्रो हर्यन्तमर्जुनं वज्रं शुक्रेरभिवृतम् ।

अपावृणोद्धरिभिरद्रिभिः सुतमुद्रा हरिभिराजत ॥ ५ ॥

इन्द्रः । हर्यन्तम् । अर्जुनम् । वज्रम् । शुक्रेः । अभिऽवृतम् ।

अप । अवृणोत् । हरिऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतम् । उत् । गाः । हरिऽभिः । आजत ॥ ५ ॥

१. च-न-भ-स-हरितवर्णयोः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-' ययोः ' नास्ति । ३. न-लक्ष्यते । ४. ख-ग-त-न-भ-स-तयोश्च । ५. ख-भ-धारयति । ६. ज-हरितं वर्षो रूपं ययोरिति । ७. न-स-प्रहारकम्; ल-प्राणहारकम् । ८. ख-ग-घ-त-न-भ-ल-स-वा ।

सोऽयम् । इन्द्रः । हर्यन्तं कमनीयम् । अर्जुनं शुभ्रम् । शुभ्रत्वमुपपादयति । शुक्रैः शुभ्रैः क्षीरादिभिः^१ । अभिवृतं व्याप्तं । वज्रं वेगवन्तं । हरिभिः । हरन्त्येभिः सोमरसान् इति हरयः । तैः । अद्रिभिः । प्रावभिः । सुतम् अभिषुतं सोमम्^२ । अपावृणोत् आवरणरहितमकरोत् । तथा च मन्त्रवर्णः — ‘ पूषा राजानमावृणिरपगूळहं गुहा हितम् । अविन्दत् ’ (ऋ. सं. १. २३. १४) इति । तथा गाः । पणिभिरपहता गाः । हरिभिः । अश्वैरुपेतः स इन्द्रः । उत । आजत । बिलात्^३ निरगमयत् ॥ अर्जुनम् । ‘ अर्जं पर्जं अर्जने ’ इत्यस्मात् ‘ अर्जेणिलुक् च ’ इत्युनन् । निस्वरः । अभिवृतम् । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । आजत । ‘ अज गतिक्षेपणयोः ’ । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः ॥ ८ ॥

‘ आ मन्द्रैः ’ इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रम् । ‘ आ मन्द्रैः ’ इत्यनुक्रमणिका । पूर्वसूक्ते ‘ बार्हतं तु ’ इत्युक्तत्वादस्यापि बार्हतत्वम् । ‘ विशेषविनियोगस्तु यत्र श्रुत्या न सूत्रितः । स्मात्^४ तत्र विजानीयाद्विधानादिशास्त्रतः^५ ’ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा त्वा के चिन्नि यमन्वि न पाशिनोऽति धन्वेव ताँ इहि ॥ १ ॥

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।

मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विम् । न । पाशिनः । अति । धन्वेऽइव । तान् । इहि ॥ १ ॥

हे । इन्द्र । मन्द्रैः । मादयितृभिः । मयूररोमभिः । मयूररोमसदृशरोमयुक्तैः । हरिभिः । अश्वैरुपेतत्वम् । आ । याहि यज्ञं प्रत्यागच्छ । के । चित् अपि जनाः । त्वा त्वां । मा । नि । यमन् । मा नियच्छन्तु । गमनप्रतिबन्धं मा कुर्वन्तु इत्यभिप्रायः । प्रतिबन्धे दृष्टान्तः । विं । वन । यथा । पाशिनः । पाशहस्ता व्याधाः । विं गच्छन्तं पक्षिणं नियच्छन्ति तद्वत् मा नियच्छन्तु । किंच^६ । धन्वेव । यथा पान्था धन्व मरुदेशं शीघ्रम् । अति गच्छन्ति तद्वद्गमनप्रतिबन्धकानतीत्य शीघ्रम् । इहि आगच्छ ॥ मन्द्रैः । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य ‘ स्फायितञ्चि° ’ इत्यादिना रक्प्रत्ययः । इदित्त्वानुम् । प्रत्ययस्वरः । मयूररोमभिः । मयूररोमवद्रोमाणि येषामिति ‘ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च ’ (पा. सू. २. २. २४. १२) इति समासः उत्तरपदलोपश्च^७ । मयूरशब्दः ‘ मीनातेरूरन् ’ (उ. सू. १. ६७) इत्यूरन्प्रत्ययान्तः । मीनाति सर्पानिति मयूरो बर्ही । निष्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते ‘ मादीनाम्° ’ (फि. सू. ५३) इति सूत्रेण मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यमन् । ‘ यम उपरमे ’ इत्यस्य लेट्यडागमे रूपम् । इहि । ‘ इण् गतौ ’ इत्यस्य लोटि रूपम् ॥

१. त-दीपादिभिः । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-‘ सोमं ’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स-बलात् । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-शास्त्रम् । ५. न-°शास्त्रतः । गुरुणा प्रसक्ष्यमाणः स्नातकः आ मन्द्रैः इत्युपांशु ब्रूयात् । तथा गुरवे प्रसक्ष्यमाण इति खण्डे सूत्रितम्-उपांश्वा मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति चेति । ६. ख-ग-घ-न-भ-स-यद्वा । ७. ख-ग-घ-न-भ-स-वा उत्तरपदलोपश्च ।

वृत्रखादो वलंरुजः पुरां दर्मो अपामजः ।

स्थाता रथस्य हर्योरभिस्वर इन्द्रो दृळ्हा चिदारुजः ॥ २ ॥

वृत्रऽखादः । वलंरुजः । पुराम् । दर्मः । अपाम् । अजः ।

स्थाता । रथस्य । हर्योः । अभिऽस्वरे । इन्द्रः । दृळ्हा । चित् । आऽरुजः ॥ २ ॥

सोयम्^१ इन्द्रः^२ वृत्रखादः । वृत्रं खादति हिनस्तीति वृत्रखादः । वलंरुजः । वृणोत्याकाशम् इति वलो मेघः । तस्य भञ्जकः । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ बिभेद वलम् ’ (क. सं. ३. ३४. १०) इति । ततः^३ अपामजः मेघभेदनद्वारा अपां प्रेरकः^४ पुरां शत्रुसंबन्धिनां^५ पुराणां^६ वर्मः दारकः । तथा^७ हर्योः अश्वयोः^८ अभिस्वरे अस्मदाभिमुख्येन प्रेरणे निमित्तभूते सति^९ रथस्य^{१०} स्थाता रथमधिष्ठाता । तथा^{११} दृळ्हा^{१२} चित् दृढानामतिबलवतां शत्रूणामपि^{१३} आरुजः समन्ताद्भञ्जको भवति ॥ वृत्रखादः । ‘ खाद भक्षणे ’ इत्यस्मात् कर्मण्यण् । कृदुत्तरपदस्वरः । वलंरुजः । ‘ रुजो भञ्जे ’ । कर्मण्युपपदे मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः । ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ’ इति द्वितीयाया अलुक् । धाधादिस्वरः । आरुजः । ‘ रुजो भञ्जे ’ इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । समासे धाधादिस्वरः ॥

गम्भीराँ उदधीरिव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।

प्र सुगोपा यवसं धेनवो यथा हृदं कुल्याइवाशत ॥ ३ ॥

गम्भीरान् । उदधीन्ऽइव । क्रतुम् । पुष्यसि । गाऽइव ।

प्र । सुऽगोपाः । यवसम् । धेनवः । यथा । हृदम् । कुल्याऽइव । आशत ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं^१ गम्भीरान् महावकाशान्^२ उदधीन्^३ समुद्रान्^४ उदकैर्यथा पोषयसि तद्वत्^५ क्रतुं यज्ञस्य कर्तारमिमं यजमानमभिमतफलप्रदानेन^६ पुष्यसि पोषयसि । अत्र दृष्टान्तः । यथा^७ सुगोपाः समीचीनो गोपालः यवसेन^८ गाः पोषयति तद्वत् । यथा^९ धेनवः^{१०} यवसं तृणादिकं प्राप्नुवन्ति तद्वत् त्वं सोमान् प्राप्नोषि । ते च सोमाः^{११} कुल्याइव कृत्रिमसरितः^{१२} हृदं महाजलाशयं यथा प्राप्नुवन्ति तद्वत् त्वाम्^{१३} प्र^{१४} आशत व्याप्नुवन्ति ॥ गम्भीरान् । ‘ गाष्ट प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च ’ इत्यस्मात् ‘ गभीरगम्भीरौ ’ (उ. सू. ४. ४७५) इत्यनेन सूत्रेण इरच्प्रत्ययः । नुमागमोपधाहस्व-भकाराः सर्वे निपात्यन्ते । चित्त्वादन्तोदात्तः । उदधीनिव । उदकशब्दे उपपदे दधातेरधिकरणेऽर्थे ‘ कर्मण्यधिकरणे च ’ इति किप्रत्ययः । उदकशब्दस्य ‘ पेयवासवाहनधिषु च ’ (पा. सू. ६. ३. ५८) इत्युदभावः । कृत्स्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः । पुष्यसि । ‘ पुष पुष्टौ ’ इत्यस्यान्तर्णीतण्यर्थस्य लटि रूपम् । निघातः । सुगोपाः । गोपायतेः क्तिपि रूपम् । यथा । ‘ यथेति पादान्ते ’ (फि. सू. ८५) इति निघातः । आशत । ‘ अशू व्याप्तौ ’ इत्यस्माल्लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-शत्रुसंबन्धिनीनाम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ पुराणां ’ नास्ति ।
३. घ-उदधीनिव । ४. ज-ण-समुद्रानिव । ५. न-ल-स-‘ प्र ’ नास्ति ।

आ नस्तुजै रयि भरांशं न प्रतिजानते ।

वृक्षं पक्कं फलमङ्गीव धूनुहीन्द्रं संपारणं वसु ॥ ४ ॥

आ । नः । तुजम् । रयिम् । भर । अंशम् । न । प्रतिजानते ।

वृक्षम् । पक्कम् । फलम् । अङ्गीइव । धूनुहि । इन्द्र । सम्पारणम् । वसु ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वनः अस्माकं तुजं शत्रूणां बाधकं रयिं धनेनोपलक्षितं पुत्रम् आ भरसंपादय । तत्र दृष्टान्तः वनः । यथा पिता प्रतिजानते व्यवहारज्ञाय पुत्राय स्वकीयस्य धनस्य भागं ददाति तद्वत् । किंच पक्कं फलं प्रति वृक्षम् अङ्गीव अङ्गुली यथा धूनुति तथा एवं संपारणम् अस्मदिच्छायाः सम्यक् पूरकं वसु धनं धूनुहि चालय । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ प्रतिजानते । 'जा अवबोधने' इत्यस्य शतरि रूपम् । प्रादिसमासः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । धूनुहि । 'धूष् कम्पने' इत्यस्य लोटि रूपम् । संपारणम् । 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य करणे ल्युट् । समासे कृत्स्वरः ॥

स्वयुरिन्द्र स्वराळसि स्मदिष्टिः स्वयंशस्तरः ।

स वावृधान ओजसा पुरुष्टुत भव नः सुश्रवस्तमः ॥ ५ ॥

स्वयुः । इन्द्र । स्वराट् । असि । स्मत्दिष्टिः । स्वयंशः स्तरः ।

सः । वावृधानः । ओजसा । पुरुष्टुत । भव । नः । सुश्रवः स्तमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र स्वयुः धनवानसि । तथा स्वराट् स्वर्गस्य राजा असि । स्मदिष्टिः भद्रवाक्यः स्वयंशस्तरः अतिशयेन प्रभूतकीर्तिरसि^१ । हे पुरुष्टुत बहुभिराहूतेन्द्र वसः त्वम् ओजसा बलेन वावृधानः वर्धमानः सन् वनः अस्मदर्थं^२ सुश्रवस्तमः अतिशयेन शोभनान्नोपेतः^३ भव ॥ स्वयुः । स्वशब्दात् मत्वर्थो युः । स्वराट् । 'राजृ दीप्तौ' । कृप् । ब्रश्चादिना षत्वम् । स्मदिष्टिः । स्मत् सुमदित्यर्थः । उकारलोपश्चान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुष्टुत । संहितायां 'स्तुतस्तोमयोश्चन्दसि' इति षत्वम् । भव । भवतेर्लोपि रूपम् । 'द्वयचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवस्तमः । श्रवःशब्दोऽसुन्नन्तः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तदन्तादतिशायने तमप् । तस्य पित्वादानुदात्तात्वे बहुव्रीहिस्वरः ॥ ॥ ९ ॥

'युध्मस्य ते' इति पञ्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । 'युध्मस्य' इत्यनुक्रमणिका । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्ये 'युध्मस्य ते' इति सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—'कुह श्रुत इन्द्रो युध्मस्य त इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । ऋषभनाम्नि^३ एकाहेऽपि निष्केवल्य इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—'युध्मस्य त इति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

१. च-फ-धनरूपशस्वान् स पूर्वोक्तः ओजसा बलेन वावृधानः पुनःपुनर्वर्धनशीलः पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत नोऽस्माकम् । २. च-शोभनान्नप्रदाता । ३. ख-ग-च-ज-ण-स-ऋषभस्य ।

युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृष्वेः ।

अजूर्यतो वज्रिणो वीर्या इणीन्द्र श्रुतस्य महतो महानि ॥ १ ॥

युध्मस्य । ते । वृषभस्य । स्वऽराजः । उग्रस्य । यूनः । स्थविरस्य । घृष्वेः ।

अजूर्यतः । वज्रिणः । वीर्याणि । इन्द्र । श्रुतस्य । महतः । महानि ॥ १ ॥

हे १इन्द्र १युध्मस्य योधनशीलस्य १वृषभस्य अभिमतफलसेचकस्य १स्वराजः धनाधिपतेः १उग्रस्य समर्थस्य १यूनः नित्यतरुणस्य १स्थविरस्य चिरंतनस्य १घृष्वेः शत्रूणां संघर्षकस्य १अजूर्यतः जरारहितस्य १वज्रिणः १श्रुतस्य त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धस्य अत एव १महतः १ते तव १वीर्याणि १महानि महान्ति खलु ॥ युध्मस्य । ' युध संप्रहारे ' । ' इषुयुधीन्धिदसि ' इत्यादिना मक्प्रत्ययः । यूनः । यौतेः ' कनिन्युवृषि ' इत्यादिना कनिन् । ' श्वयुवमघोनामतद्धिते ' इति संप्रसारणम् । नित्स्वरः । स्थविरस्य । ' अजिरशिशिरशिथिल ' इत्यादिना किरन्प्रत्ययान्तो निपातितः । घृष्वेः । ' घृषु संघर्षे ' । ' कृविघृष्विच्छवि ' इत्यादिना क्तिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । निच्वादाद्युदात्तः ॥

महाँ असि महिष वृष्ण्येभिर्धनस्पृद्ग्र सहमानो अन्यान् ।

एको विश्वस्य भुवनस्य राजा स योधया च क्षयया च जनान् ॥ २ ॥

महान् । असि । महिष । वृष्ण्येभिः । धनस्पृत् । उग्र । सहमानः । अन्यान् ।

एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । सः । योधय । च । क्षयय । च । जनान् ॥ २ ॥

हे १महिष महनीय १उग्र इन्द्र त्वं १महानसि । १धनस्पृत् धनानि दानभोगत्यागैः पारं नयंस्त्वं १वृष्ण्येभिः वीर्यैः १अन्यान् शत्रून् १सहमानः अभिभवन् वर्तसे । तथा १विश्वस्य सर्वस्य १भुवनस्य १एकः असहायः १राजा १सः त्वं १योधय १च सपत्नान् प्रहर । १जनान् १क्षयय १च निवासय । बाधकान् हत्वा साधुजनान् स्वस्थाने स्थापयेत्यभिप्रायः ॥ महिष । ' मह पूजायाम् ' । ' अविमह्योष्टिपच ' (उ. सू. १. ४५) इति टिप्पचप्रत्ययः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । वृष्ण्येभिः । वृष्णि भवानि । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तः । योधय । ' युध संप्रहारे ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । ' चादिषु च ' इति न२ निघातः२ । निस्वरः । क्षयय । ' क्षि निवासगत्योः ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । अत्रापि पूर्ववदनिघातः ॥

प्र मात्राभी रिरिचे रोचमानः प्र देवेभिर्विश्वतो अप्रतीतः ।

प्र मज्मना दिव इन्द्रः पृथिव्याः प्रोरोर्महो अन्तरिक्षादजीषी ॥ ३ ॥

प्र । मात्राभिः । रिरिचे । रोचमानः । प्र । देवेभिः । विश्वतः । अप्रतिऽइतः ।

प्र । मज्मना । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । प्र । उरोः । महः । अन्तरिक्षात् । ऋजीषी ॥ ३ ॥

१रोचमानः दीप्यमानः १विश्वतः सर्वैः^१ १अप्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यमित्यपरिच्छिद्यमानः १ऋजीवी सोमवान् १इन्द्रः १मात्राभिः । मीयन्ते परिच्छिद्यन्ते इति मात्राः शिलोच्चयाः । तेभ्योऽपि १प्र १रिरिचे प्रकर्षेण महत्तयातिरिक्तोऽभूत् । तथा १देवेभिः देवेभ्योऽपि १मज्जना । मज्जयति शत्रून् दुःखसागरे इति मज्ज बलम् । तेन बलेन १प्र रिरिचे । तथा १दिवः १पृथिव्याः द्यावापृथिवीभ्यां च^२ १प्र रिरिचे । तथा १उरोः विस्तीर्णात् १महः महतः १अन्तरिक्षात् अपि १प्र रिरिचे ॥ मात्राभिः । ' माङ् माने शब्दे च ' इत्यस्मात् ' हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ' इति त्रन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । ' ढूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ' इति संहितायां दीर्घः । रोचमानः । ' रुच दीप्तौ ' इत्यस्मात् शानचि रूपम् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । अप्रतीतः । ' इण् गतौ ' । कर्मणि क्तः । प्रादिसमासः । नञा समासे तस्य स्वरः । मज्जना । ' ढुमस्जो शुद्धौ ' । औणादिको मनिच्प्रत्ययः । ' झलां जश् झशि ' इति जश्त्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । पृथिव्याः । ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

उरुं गभीरं जनुषाभ्युग्रं विश्वव्यचसमवतं मतीनाम् ।

इन्द्रं सोमासः प्रदिवि सुतासः समुद्रं न स्रवत आ विशन्ति ॥ ४ ॥

उरुम् । गभीरम् । जनुषा । अभि । उग्रम् । विश्वऽव्यचसम् । अवतम् । मतीनाम् ।

इन्द्रम् । सोमासः । प्रऽदिवि । सुतासः । समुद्रम् । न । स्रवतः । आ । विशन्ति ॥ ४ ॥

१उरुं महान्तम् अत एव १गभीरं महावकाशं १जनुषा जन्मना स्वभावत एव १उग्रं शत्रूणां भयंकरम् । गभीरत्वमेवोच्यते । १विश्वव्यचसं विश्वव्याप्तं १मतीनां स्तुतीनां^३ स्तोतृणां वा^४ १अवतं रक्षकं तादृशम् १इन्द्रं १प्रदिवि पूर्वेष्वहःसु १सुतासः प्रावभिरभिपुताः १सोमासः सोमाः १अभि आभिमुख्येन १आ १विशन्ति । तत्र दृष्टान्तः १समुद्रं १न । यथा १स्रवतः स्रवन्त्यो नद्यः समुद्रम् आविशन्ति तद्वत् ॥ जनुषा । ' जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्मात् ' जनेरुसिः ' इत्युसिप्रत्ययः । विश्वव्यचसम् । ' व्यच व्याजीकरणे ' इत्यस्मादसुन् । ' व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् ' इत्यत्र ' अनसि ' इति पर्युदासात् डित्त्वाभावः । विश्वव्यचा इतीन्द्रस्य नाम । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वम् । अवतम् । अव रक्षणादिषु । औणादिकोऽतच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

यं सोममिन्द्र पृथिवीद्यावा गर्भं न माता बिभृतस्त्वाया ।

तं ते हिन्वन्ति तमु ते मृजन्त्यध्वर्यवो वृषभ पातवा उ ॥ ५ ॥

यम् । सोमम् । इन्द्र । पृथिवीद्यावा । गर्भम् । न । माता । बिभृतः । त्वाऽया ।

तम् । ते । हिन्वन्ति । तम् । ऊँ इति । ते । मृजन्ति । अध्वर्यवः । वृषभ । पातवै । ऊँ इति ॥ ५ ॥

हे^५ १इन्द्र १पृथिवीद्यावा द्यावापृथिव्यौ १त्वाया त्वत्कामनया १यं १सोमं १बिभृतः अन्तर्धारयतः । अत्र दृष्टान्तः १गर्भं १न । यथा १माता गर्भं बिभर्ति तद्वत् । हे १वृषभ कामानां

१. त-सर्वैः देवैः । २. ख-ग-च-च यः; न-स-यः । ३. ख-ग-ज-ण-न-स-स्तोतृणां वा; घ-प-स्तोत्राणाम्; च-फ-स्तोतृणाम् । ४. ज-ण-' हे ' नास्ति ।

वर्षक हे इन्द्र ऽअध्वर्यवः अध्वरं यजमानायेच्छन्तः ऽते त्वदर्थं ऽतं सोमं ऽहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । किंच ऽते तव ऽपातवै पानाय ऽतं सोमं ऽमृजन्ति शोधयन्ति । ऽउ प्रसिद्धौ ॥ पृथिवीद्यावा । ‘ दिवो द्यावा ’ इति द्यावादेशः । आद्युदात्तः । ‘ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रूपमन्थिषु ’ इत्यत्र पर्युदासात् ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरः । कृतसमासस्य विपर्यासश्छान्दसः । विभृतः । ‘ डुभृञ् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्माल्लटि ‘ भृजामित् ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अजादिप्रत्ययपरत्वाभावादत्र ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इति स्वरो न भवति । प्रत्ययस्वरः । त्वाया । त्वामिच्छतीत्यर्थे ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । पूर्वपददकारस्याकारश्छान्दसः । ‘ अ प्रत्ययात् ’ इति भावेऽप्रत्ययः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । अध्वर्यवः । अध्वर-मिच्छन्तः । सुपः क्यच् । ‘ कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ’ इत्यकारलोपः । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पातवै । ‘ पा पाने ’ । तुमर्थे^१ तवैप्रत्ययः । ‘ अन्तश्च तवै युगपत् ’ इति धात्वन्तस्य प्रत्ययस्य चोदात्तत्वम् । ‘ उजः ’ इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ ॥ १० ॥

‘ मरुत्वान् ’ इति पञ्चच नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ मरुत्वान् ’ इत्यनुक्रम-णिका^२ । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे^३ एतत् सूक्तं^४ निविद्धानीयम्^५ । सूत्रितं च—‘ श्रुधी हवमिन्द्र मरुत्वाँ इन्द्रेति मरुत्वतीयम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । ऋषभनाम्न्येकाहेऽपि मरुत्वतीयशस्त्रे एतन्निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘ मरुत्वाँ इन्द्र युध्मस्य त इति मध्यंदिनः ’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिञ्चस्व जठरे मध्वं ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम् ॥ १ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोमम् । अनुऽस्वधम् । मदाय ।

आ । सिञ्चस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्मिम् । त्वम् । राजा । असि । प्रऽदिवः । सुतानाम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र यः ऽवृषभः अपां वर्षिता ऽमरुत्वान् । मरुतो देवविशः तद्वान्^६ । स त्वम् ऽअनुष्वधं स्वधया सवनीयपुरोडाशादिरूपेण^७ अन्नानुगतं ऽसोमं ऽरणाय रमणीयसंग्रामार्थं^८ ऽमदाय तं सोमं ऽपिब । किंच ऽमध्वः मदकरस्य सोमस्य ऽऊर्मिं संघातं बहुरसं ऽजठरे । जग्धमन्नमस्मिंस्तिष्ठतीति जठरमुदरम् । तस्मिन्नुदरे ऽआ ऽसिञ्चस्व सर्वतः क्षारय । यतः ऽत्वं ऽप्रदिवः पूर्वेष्वहःसु ऽसुतानाम् अभिषुतानां सोमानां ऽराजासि ईशितासि । न केवलमधुनातनानामिति भावः । उक्तमर्थं यास्को ब्रवीति—‘ मरुत्वानिन्द्र मरुद्भिस्तद्वान् वृषभो वर्षितापां रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिब सोममनुष्वधमन्वन्नं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिञ्चस्व जठरे मधुन ऊर्मिम् । मधु सोममित्यौपमिकं

१. त-इत्यस्मात्तुमर्थे । २. न-इत्यनुक्रमणिका । दशमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तम् । तथा च ‘ दशमेऽहनि ’ इति खण्डे सूत्रं-मरुत्वानिन्द्रेति मरुत्वतीयमिति । महामते मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । पञ्चमारण्यके कथा शुभा सवयसः सनीळा मरुत्वानिन्द्र वृषभो रणायेति सूत्रितत्वात् । ३. ग-च-मरुत्वतीयस्य तृतीयशस्त्रे; ज-ण-मरुत्वतीयाख्यतृतीयशस्त्रे । ४. ख-ग-च-ज-ण-स-‘ सूक्तं ’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-स-निविद्धानम् । ६. ख-ग-तद्वान् । ७. त-हवनीयं । ८. ख-ग-च-फ-स-रमणीयाय संग्रामार्थम्; ज-ण-रमणीयाय संग्रामाय संग्रामार्थम् ।

माद्यतेः । इदमपीतरन्मध्वेतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम्' (निरु. ४. ८) इति ॥ अनुस्वधम् । स्वयामनुगम्य वर्तमानम् । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । संहितायां 'पूर्वपदात्' (पा. सू. ८. ३. १०६) इति पत्वम् । निरुदकादित्वादन्तोदात्तत्वम् । ऊर्मिम् । 'अर्तेरूच' इति मिप्रत्ययः । धातोः ऊ इत्यादेशो रपरः । प्रत्ययस्वरः ॥

'सजोषा इन्द्र' इति मरुत्वतीयग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च— 'सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्धि-रिति भक्षयित्वैतत्पात्रम्' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्धिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रूरप मृधो नुदस्वाथामयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ २ ॥

सजोषाः । इन्द्र । सगणः । मरुत्सभिः । सोमम् । पिब । वृत्रहा । शूर । विद्वान् ।

जहि । शत्रून् । अप । मृधः । नुदस्व । अथ । अभयम् । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥ २ ॥

हे शूर बलवान् हे इन्द्र सजोषाः संगतो देवैः मरुद्धिः सगणः मरुद्धिरेव^१ वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता विद्वान् कर्मविषयाभिज्ञस्त्वं सोमं पिब । ततो नः शत्रून् जहि । मृधः हिंसकान् शत्रून् अप नुदस्व । यद्वा मृधः हिंस्यन्तेऽत्र प्राणिन इति मृधः संग्रामाः^२ । तत्र वर्तमानान् शत्रून्पनुदस्व । अथ अनन्तरं नः अस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं कृणुहि कुरु । सर्वतो भयरहितानस्मान् कुर्वित्यर्थः ॥ वृत्रहा । हन्तेः 'ब्रह्मभूणवृत्रेषु किप्' । अभयम् । 'जिभी भये' इत्यस्मात् एरच् । नजा^३ समासे^४ तस्य स्वरः । विश्वतः । पञ्चम्यास्तसिल् । लिट्स्वरः ॥

उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिन्द्र देवेभिः सखिभिः सुतं नः ।

याँ आभजो मरुतो ये त्वान्वहन्वृत्रमदधुस्तुभ्यमोजः ॥ ३ ॥

उत । ऋतुभिः । ऋतुपाः । पाहि । सोमम् । इन्द्र । देवेभिः । सखिभिः । सुतम् । नः ।

यान् । आ । अभजः । मरुतः । ये । त्वा । अनु । अहन् । वृत्रम् । अदधुः । तुभ्यम् । ओजः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे ऋतुपाः कालनिर्वाहकतया ऋतूनां पातः । ऋतुषु सोमं पिबतीति वा ऋतुपाः । यद्वा ऋतुभिः^५ मरुद्धिः सह सोमं पिबतीति ऋतुपाः । तादृश हे इन्द्र सखिभिः समानव्यानैः ऋतुभिः मरुद्धिः देवेभिः देवैः सहितस्त्वं नः संबन्धिनं^६ सुतम् अभिपुतं सोमं पाहि पिब । किंच^७ यान् मरुतः आभजः युद्धसहायार्थमसेवथाः ये च मरुतः त्वा त्वां युद्धे^८ स्वामिनम् अनु अभजन्त । ततस्त्वं वृत्रम् अहन् हतवानसि । ते मरुतः तुभ्यं त्वदर्थम् ओजः युद्धे शत्रु-

१. ख-न-ल-स-अर्तेरू च । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-ल-स- 'मरुद्धिरेव' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-स-संग्रामः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-स-नञ्समासे । ५. घ-ज-ण-ऋतुभिः निर्वाहकैः । ६. ज-सवने । ७. घ-ज-ण-किंच त्वम् । ८. ख-ग-ज-ण-त-न-युधि ।

हननादिरूपं पराक्रमम् ^१अदधुः अकुर्वन् ॥ अभजः । ' भज सेवायाम् ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्त-
योगादनिघातः । अहन् । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य लङि सिपो हल्ङ्यादिना लोपः । पादादित्वात्
अनिघातः । अदधुः । दधातेर्लङि ङेः ' सिजभ्यस्त° ' इति जुस् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

मरुत्वतीयशब्दे याज्या ' ये त्वाहिहस्ये ' इत्येषा । सूत्रितं च—' ये त्वाहिहस्ये मघवन्नवर्धन्ति
याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

ये त्वाहिहस्ये मघवन्नवर्धन्ये शाम्बरे हरिवो ये गविष्टौ ।

ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ४ ॥

ये । त्वा । अहिहस्ये । मघवन् । अवर्धन् । ये । शाम्बरे । हरिऽवः । ये । गोऽष्टौ ।

ये । त्वा । नूनम् । अनुऽमदन्ति । विप्राः । पिबे । इन्द्र । सोमम् । सऽगणः । मरुत्ऽभिः ॥ ४ ॥

हे ^१मघवन् धनवन् ^२इन्द्र ^३ये मरुतः ^४अहिहस्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि ^५त्वा त्वाम् ^६अवर्धन् ।
' प्रहर भगवो जहि वीरयस्व ' इति बलदानेनावीवृधन् । हे ^७हरिवः अश्ववन्निन्द्र ^८ये च
^९शाम्बरे शाम्बरवधसंबन्धिनि युद्धे त्वामवीवृधन् । इन्द्रः शाम्बरमवधीदित्यस्मिन्नर्थे मन्त्रवर्णः—' यः
शाम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् । ओजायमानं यो अहिं जघान ' (ऋ. सं. २.
१२. ११) इति । तथा ^{१०}ये मरुतः ^{११}गविष्टौ पणिनामकैरसुरैः सह गवार्थे युद्धे च त्वामवीवृधन् ।
^{१२}विप्राः मेधाविनः ^{१३}ये च मरुतः ^{१४}नूनम् इदानीं त्वाम् ^{१५}अनुमदन्ति मादयन्ति तादृशैस्तैः ^{१६}मरुद्भिः
^{१७}सगणः सन् इमं ^{१८}सोमं ^{१९}पिब ॥ अहिहस्ये । हन्तेर्भावे ' हनस्तच ' इति क्यप् । कृदुत्तरपदस्वरः ।
अवर्धन् । ' वृधु वृद्धौ ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । ' छन्दस्युभयथा ' इति झेराधधातुकत्वात्
णेर्लोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शाम्बरे । शाम्बरस्येदमित्यर्थे ' तस्येदम् ' इत्यणप्रत्ययः । गविष्टौ ।
' इषु इच्छायाम् ' । भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अनुमदन्ति । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य
लटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । झेर्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातु-
स्वरः । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः ॥

मरुत्वंन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनाग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ५ ॥

मरुत्वंन्तम् । वृषभम् । ववृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।

विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहऽदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१मरुत्वंन्तं मरुद्भिस्तद्वन्तं ^२वृषभं मेघभेदनद्वारा अपां वर्षकं ^३ववृधानं वृत्रहननादिकर्मसु
उत्साहेन वर्धमानम् ^४अकवारिं प्रभूतशत्रुकं यद्वा अकुत्सितारिम् । तथा च मन्त्रः—' स्वरिमन्त्रो

ववक्षे रणाय ' (ऋ. सं. १. ६१. ९) इति । 'दिव्यं दिवि स्वर्गलोके वर्तमानम् । 'शासं हितोपदेशाहितपरिहाराभ्यां शासितारं 'विश्वासाहं विश्वस्य प्रतिपक्षस्य सर्वस्याभिभवितारम् 'उग्रं शत्रुषु' उद्गूणं 'सहोदां युद्धसहकारिणां सरुतां बलप्रदं 'तं तादृशसामर्थ्योपेतम् 'इन्द्रं 'नूतनाय नवतराय 'अवसे रक्षणाय 'इह कर्मणि 'हुवेम त्वामाह्वयेम ॥ नूतनाय । नवशब्दस्य नू इत्यादेशः । तप्तनखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः इति तनप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

'सद्यो ह' इति पञ्चदशमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'सद्यो ह' इत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे 'सद्यो ह जातः' इत्येतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'सद्यो ह जात एवा त्वामिन्द्रः' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विंशिकेऽप्यहनि मैत्रावरुणशस्त्रेऽहरहः-शस्यसंज्ञकमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'सद्यो ह जात इत्यहरहःशस्यं मैत्रावरुणः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहर्गणे द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनसवनेऽस्मिन् शस्त्रे एतत्सूक्तम् । 'अहरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति सूत्रितम् । साद्यस्त्रे एकाहे मरुत्वतीये शस्त्रे 'सद्यो ह जातः' इत्याद्या सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'सद्यो ह जातो वृषभः कनीनस्त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्र' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः प्रभर्तुमावदन्धसः सुतस्य ।

साधोः पिब प्रतिकामं यथा ते रसाशिरः प्रथमं सोम्यस्य ॥ १ ॥

सद्यः । ह । जातः । वृषभः । कनीनः । प्रभर्तुम् । आवत् । अन्धसः । सुतस्य ।

साधोः । पिब । प्रतिऽकामम् । यथा । ते । रसऽआशिरः । प्रथमम् । सोम्यस्य ॥ १ ॥

'वृषभः वृष्टिद्वारा अपां वर्षिता 'सद्यः तदानीमेव 'जातः उत्पन्नः 'कनीनः कमनीयः इन्द्रः 'सुतस्य अभिपुतस्य 'अन्धसः हविलक्षणस्य अज्ञस्य^१ सोमस्य 'प्रभर्तुं प्रकर्षेण भर्तारं^२ संग्रहीतारं यजमानम् 'आवत् रक्षतुं^३ । 'ह प्रसिद्धौ । किंच तादृशस्त्वं 'प्रतिकामं कामे कामे सोमपानेच्छायां^४ सत्यां 'ते तव 'यथा कामस्य पूर्तिर्भवति तथा 'साधोः रसात्मना संसिद्धं 'रसाशिरः गोपयोमिश्रणोपेतं 'सोम्यस्य सोममयं रसं 'प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात् 'पिब ॥ प्रतिकामम् । कामं कामं प्रति^५ । वीप्सायामव्ययीभावः । समासस्वरः । यथा । अपादान्तत्वादेव लित्स्वरः । रसाशिरः । आङ्-पूर्वात् श्रीणातेः क्तिपि 'अपस्पृधेयाम्^६' इत्यादिना आशिरः^७ इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सोम्यस्य । सोमशब्दात् मयडर्थे 'मये च' इति यप्रत्ययः ॥

१. ज-ण-शत्रुपक्षेषु । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स- 'अज्ञस्य' नास्ति । ३. ख-ग-ज-ण-त-भ-स-भर्तारं तम् । ४. च-अरक्षत् । ५. ख-ग-च-त-न-फ-भ-स-सोमपाने त्वरायाम् । ६. च-ज-ण-प्रति इति । ७. ल-आशिर् ।

यज्जायथास्तदहरस्य कामेऽशोः पीयूषमपित्रो गिरिष्ठाम् ।

तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुर्दम आसिञ्चदग्रे ॥ २ ॥

यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । पीयूषम् । अपित्रः । गिरिऽस्थाम् ।
तम् । ते । माता । परि । योषा । जनित्री । महः । पितुः । दमे । आ । असिञ्चत् । अग्रे ॥ २ ॥

हे इन्द्र रवं यत् यस्मिन्नहनि जायथाः अजायथाः तदहः^१ तस्मिन्नेवाहनि अस्य सोमस्य
कामे पिपासायां सत्यां गिरिष्ठां गिरिस्थां पर्वतस्य^२ उच्चस्थाने^३ वर्तमानम् अंशोः सोमलताखण्ड-
विशिष्टस्य ऋजीपस्य पीयूषम् अभिनवं^४ रसम् अपित्रः पीतवानसि । उपत्तिक्षणे एव सोमपाने
कारणं दर्शयति । ते तव जनित्री माता योषा युवतिरदितिः महः महतः पितुः जनकस्य
कश्यपस्य दमे सूतिकागृहे अग्रे स्तन्यदानात् प्राक् तं तादृशं सोमं परि आसिञ्चत् तवास्ये
परितोऽक्षारयत् ॥ जायथाः । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लङि^५ 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । जनित्री । 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णेलोपः ॥

उपस्थाय मातरमन्नमैष्ट तिग्ममपश्यदाभि सोममूधः ।

प्रयावयन्नचरदृत्सोऽन्यान्महानि चक्रे पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

उपऽस्थाय । मातरम् । अन्नम् । ऐष्ट । तिग्मम् । अपश्यत् । अभि । सोमम् । ऊधः ।
प्रऽवययन् । अचरत् । गृत्सः । अन्यान् । महानि । चक्रे । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

स इन्द्रः मातरम् उपस्थाय प्रार्थयित्वा अन्नमैष्ट तामन्नमयाचत । 'ईळिरध्येषणाकर्मा'
(निरु. ७. १५) इति यास्कः । ततस्तस्याः ऊधः ऊधसि क्षीररूपेण स्थितं तिग्मं दीप्तं
सोमम् अभि अपश्यत् सर्वतोऽदर्शत्^६ । गृत्सः । अभिकाङ्क्ष्यते सर्वदैवैः शत्रुहननार्थमिति
गृत्स इन्द्रः । अन्यान् सपत्नान् प्रयावयन् स्वस्वस्थानात् प्रकर्षेणोच्चालयन् अचरत् सर्वत्र चरति ।
किञ्च पुरुधप्रतीकः तेजोयोगात् बहुधा विक्षिप्ताङ्गः सन्^७ महानि महान्ति वृत्रहननादीनि कर्माणि
चक्रे ॥ उपस्थाय । तिष्ठतेत्यपि 'घुमास्था' इतीत्वे प्राप्ते 'न ल्यपि' इति प्रतिषेधः ।
लित्स्वरः । ऐष्ट । ईळिर्याच्चार्यः । तस्माल्लङि रूपम् । 'आडजादीनाम्' इत्याडागमः । घुत्वम् ।
निघातः । तिग्मम् । 'तिज निशाने' अस्मात्^८ 'युजिरुचितिजां कुश्च' इति मक्प्रत्ययः कवर्गा-
देशश्च^९ । प्रयावयन्^{१०} । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । लित्स्वरः । गृत्सः ।
'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । 'गृधिपण्योर्दकौ च' इति सप्रत्ययो दकारश्चान्तादेशः । वृषादित्वात्

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-ततः; च-तत् । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-ल-स- 'पर्वतस्य' नास्ति ।
३. घ-ल-उच्चैःस्थाने । ४. ज-ण-अभिपुतम् । ५. त-लङि रूपम् । ६. ख-ग-च-भ-स-सर्वतोऽदर्शयत्;
घ-ज-ण-सर्वतो ददर्श; न-सर्वानदर्शयत् । ७. ज-ण-प्रयावयन् । ८. ख-ग-च-न-भ-स- 'सन्' नास्ति
९. ल-इत्यस्मात् । १०. ज-ण-कवर्गान्तादेशश्च । ११. ज-ण-न-स-प्रयावयन् ।

आद्युदात्तः । पुरुषप्रतीकः । पुरुशब्दः^१ इह संख्यावाची । 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः ।
ह्रस्वञ्छान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

उग्रस्तुराषाळमिभूत्योजा यथावशं तन्वं चक्र एषः ।

त्वष्टारमिन्द्रो जनुषाभिभूयामुष्या सोममपिबच्चमूषु ॥ ४ ॥

उग्रः । तुराषाट् । अभिभूतिऽओजाः । यथाऽवशम् । तन्वम् । चक्रे । एषः ।

त्वष्टारम् । इन्द्रः । जनुषा । अभिऽभूय । आऽमुष्य । सोमम् । अपिबत् । चमूषु ॥ ४ ॥

यः ऽएषः इन्द्रः ऽउग्रः शत्रूणां भयंकरः ऽतुराषाट् त्वरया^२ शत्रूणामभिभविता अत एव^३
ऽअभिभूत्योजाः^३ शत्रूणामभिभवनपराक्रमोपेतः सन् ऽतन्वम् आत्मीयं शरीरं ऽयथावशं ऽयथाकामं
नानाविधरूपोपेतं ऽचक्रे । तथा च मन्त्रवर्णः—'रूपंरूपं मघवा बोभवीति' (ऋ. सं. ३. ५३. ८)
इति । सः ऽइन्द्रः ऽजनुषा जन्मना सामर्थ्येन ऽत्वष्टारं त्वष्टृनामकमसुरम् ऽअभिभूय ऽचमूषु
चमसेषु स्थितम् ऽआमुष्य चोरयित्वा ऽसोममपिबत् । 'त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रम्' इत्यादि 'प्रासहा
सोममपिबत्' (तै. सं. २. ४. १२. १) इति तैत्तिरीयकम् ॥ तुराषाट् । 'जित्वरा संभ्रमे' ।
क्विप् । 'ज्वरस्वर' इत्यादिना ऊङ् । सहेः 'छन्दसि सहः' इति ण्विः । 'कर्तृकरणे कृता
बहुलम्' इति समासः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति तृतीयायाः^४ अलुक् । 'सहेः साङः सः'
इति षत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । यथावशम् । वशं काममनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावसमासः । समास-
स्वरः । आमुष्य । 'मुष स्तेये' । ल्यप् । चमूषु । 'चमु अदने' । 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य
ऊः' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमास्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥

सिद्धैषा^५ ॥ ॥ १२ ॥

'शंसा महाम्' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'शंसा महाम्' इत्यनु-
क्रमणिका । समूह्ये दशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'शंसा महं
महश्चिरमिन्द्र' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

१. च-पुरुशब्दात् । २. घ-ज-ण-त्वरया शत्रूणां हन्ता; च-वेगसहनशीलः । ३. ख-ग-न-भ-ल-स-
'अभिभूत्योजाः' नास्ति । ४. ल-तृतीयाया अपि । ५. ख-पूर्वमेव व्याख्याता; ज-ण-सिद्धैषा पूर्ववत् ।

शंसं महामिन्द्रं यस्मिन्विश्वा आ कृष्टयः सोमपाः काममव्यन् ।

यं सुक्रतुं धिषणे विभ्वतष्टं घनं वृत्राणां जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

शंसं । महाम् । इन्द्रम् । यस्मिन् । विश्वाः । आ । कृष्टयः । सोमपाः । कामम् । अव्यन् ।
यम् । सुऽक्रतुम् । धिषणे इति । विभ्वऽतष्टम् । घनम् । वृत्राणाम् । जनयन्त । देवाः ॥१॥

हे होतः । महां महान्तम् । इन्द्रं शस्त्रैः स्तुहि । यस्मिन् इन्द्रे रक्षितरि सति विश्वाः
कृष्टयः सर्वे मनुष्याः । सोमपाः यज्ञमनुष्ठाय सोमपाः सन्तः । कामम् । काम्यते इति कामः
स्वर्गादिः । तम् । आ । अव्यन् सर्वतः प्राप्नुवन्ति । धिषणे देवमनुष्यादीनां धारयिष्यौ । यद्वा ।
प्रागल्भ्ये समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे द्यावापृथिव्यौ । देवाः च सुक्रतुम् । क्रतुः कर्म
जगत्पालनादि । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुः । तादृशं विभ्वतष्टं विभुना ब्रह्मणा तष्टं जगदाधिपत्ये
स्थापितं महान्तं वृत्राणां पापरूपाणां घनं हन्तारं यम् इन्द्रं जनयन्त अजनयन् ॥
शंसं । 'शन्सु स्तुतौ' इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादित्वादिनिघातः । 'ब्यचोऽतस्तिष्ठः' इति
संहितायां दीर्घः । अव्यन् । वी कान्तिगत्यादिषु । लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादिनिघातः । अदस्वरः ।
सुक्रतुम् । 'कृत्वादयश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तः । धिषणे । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' इत्यस्मात् 'धृषेधिष च
संज्ञायाम्' इति क्युप्रत्ययः । धिष इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घनम् । हन्तेः 'पुंसि संज्ञायाम्'
इति घः । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । प्रत्ययस्वरः । जनयन्त । जनेर्घ्यन्तस्य लङि रूपम् ।
यद्वृत्तयोगादिनिघातः ॥

यं नु नकिः पृतनासु स्वरार्जं द्विता तरति नृत्तमं हरिष्ठाम् ।

इनतमः सत्त्वभिर्यो ह श्रूषैः पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः ॥ २ ॥

यम् । नु । नकिः । पृतनासु । स्वरार्जम् । द्विता । तरति । नृत्तमम् । हरिऽस्थाम् ।

इनऽतमः । सत्त्वऽभिः । यः । ह । श्रूषैः । पृथुऽज्रयाः । अमिनात् । आयुः । दस्योः ॥२॥

पृतनासु । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः संग्रामाः । तेषु स्वरार्जं हरिष्ठां हरिस्थां
हरियुक्ते रथे वर्तमानं नृत्तमं बलस्य युद्धे नेतृत्तमं द्विता युद्धमासाद्य सेनां द्विधा कृत्वा वर्तमानं
यम् इन्द्रं नकिः न कश्चिदपि तरति उत्तीर्य गच्छति । न कोऽप्यभ्यस्ति इत्यर्थः । नु प्रसिद्धौ । स
इन्द्रः इनतमः अतिशयेन सेनास्वामी सत्त्वभिः परितः सीदद्भिर्मरुद्भिः सह यः यान् गच्छन्
श्रूषैः । शोषयन्ति परबलानीति शूषाणि बलानि । तैः पृथुज्रयाः युद्धं प्रति तीव्रवेगः सन् दस्योः
शत्रोः आयुः अन्नं प्राणं वा अमिनात् संग्रामेषु मिनाति हिनस्ति । ह प्रसिद्धौ । अत्र निरुक्तं—

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-शोभनक्रतुम् । २. न-स- 'तष्टं' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-
स- 'वी कान्तिगत्यादिषु' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-हरियुक्तरथे । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-ल-
स-कोऽप्यस्ति; घ-प-कोऽपि । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स- 'सह' नास्ति । ७. ख-ग-न-भ-
स-मिनाति हिनस्ति; घ-अमिनात् संग्रामेषु हिनस्ति; च-ल-अमिनात् हिनस्ति ।

‘ पृथुजयाः पृथुजवः । पृथुजया अमिनादायुर्दस्योः । प्रामापयदायुर्दस्योः ’ (निरु. ५. ९) इति ॥
तरति । ‘ तृ पृवनतरणयोः ’ इत्यस्य लटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शपः पिच्चादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । यः । ‘ या प्रापणे ’ । औणादिकः कप्रत्ययः । आतो लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

सहावा^१ पृत्सु तरणिर्नार्वा व्यानशी रोदसी मेहनावान् ।

भगो न कारे हव्यो मतीनां पितेव चारुः सुहवो वयोधाः ॥ ३ ॥

सहावा । पृत्सु । तरणिः । न । अर्वा । विऽआनशिः । रोदसी इति । मेहनावान् ।

भगः । न । कारे । हव्यः । मतीनाम् । पिताऽइव । चारुः । सुहवः । वयऽधाः ॥ ३ ॥

य इन्द्रः ^१सहावा^१ बलवान् ^२पृत्सु संग्रामेषु ^३तरणिः । शत्रूनुत्तीर्य वर्तते इति तरणिः । तत्र
दृष्टान्तः ^४अर्वा ^५न । यथार्वा बलवानश्वः शत्रुबलं तरति तथा ^६रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^७व्यानशिः
व्याप्नुवन् ^८मेहनावान् । मिह्यते सिच्यते दीयतेऽर्थिभ्य इति मेहनं धनम् । तद्वान्भवति । तादृश इन्द्रः
^९कारे । क्रियते इति कारो यज्ञादिः । तस्मिन् यज्ञे ^{१०}भगो ^{११}न पूषा देव इव ^{१२}हव्यः हवनीयः ^{१३}मतीनां
स्तोतृणां स्तुतीनां वा ^{१४}पितेव पालयिता ^{१५}चारुः कमनीयः ^{१६}सुहवः सुष्वाह्वानोपेतः ^{१७}वयोधाः अन्नस्य^२
दाता^३ भवति ॥ सहावा । सहोऽस्यास्तीति मतुवर्थे ‘ छन्दसीवनिपौ ’ इति वनिप् । ‘ अन्येषामपि
दृश्यते ’ इति संहितायां दीर्घः । पृत्सु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः ‘ मांसपृत्स्नूनामुपसंख्यानम् ’ इति
पृदादेशः । ‘ सावेकाचः^० ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । व्यानशिः । ‘ अशू व्याप्तौ ’ इत्यस्मात् छन्दसि
सदादित्वात् कप्रत्ययः । तस्य लिङ्ङावः । ‘ अत आदेः ’ इत्यभ्यासस्य दीर्घे कृते ‘ अश्रोतेश्च ’ इति
जुडागमः । प्रादिसमासः । कारे । करोतेः कर्मणि घञ् । ‘ कर्पात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ’ इत्यन्तो-
दात्तत्वम् । हव्यः । जुहोतेः ‘ अचो यत् ’ । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सुहवः । ह्यतेः
‘ भावेऽनुपसर्गस्य ’ (पा. सू. ३. ३. ७५) इत्यप्रत्ययः । संप्रसारणम् । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । ‘ आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ’ इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

धर्ता दिवो रजसस्पृष्ट ऊर्ध्वो रथो न वायुर्वसुभिर्नियुत्वान् ।

क्षपां वस्ता जनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं धिषणैव वाजम् ॥ ४ ॥

धर्ता । दिवः । रजसः । स्पृष्टः । ऊर्ध्वः । रथः । न । वायुः । वसुभिः । नियुत्वान् ।

क्षपाम् । वस्ता । जनिता । सूर्यस्य । विऽभक्ता । भागम् । धिषणाऽइव । वाजम् ॥ ४ ॥

स इन्द्रः ^१दिवः शुलोकस्य ^२रजसः अन्तरिक्षस्य च ^३धर्ता धारकः ^४स्पृष्टः^२ सर्वत्र वर्तमानः
^५रथो ^६न तदीयो रथ इव ^७ऊर्ध्वः ^८वायुः ऊर्ध्वगन्ता ^९वसुभिः सहायतया निवरुद्भिः मरुद्भिः^०

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-सहावा सहायवान् ; घ-ज-प-सहावा सहावान् । २. ख-ग-च-ज-ण-अन्नदाता ।
३. त-पृष्टः व्याप्तः । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘ मरुद्भिः ’ नास्ति ।

नियुत्वान् सहायवान् । यद्वा नेत्ययमुत्तरेणापि संबध्यते । यथा वायुर्नियुत्वान् नियुक्तामकवडवाभिः तद्वान् एवमिन्द्रो वसुभिर्मरुद्भिः सहायवान् । तथा वक्ष्पां वस्ता रात्रिमाच्छादयन् सूर्यस्य जगत्प्रकाशकस्यादित्यस्य जनिता जनयिता भागं भजनीयं वाजं कर्मफलरूपमन्नं विभक्ता साधु विभागकर्ता भवति । तत्र दृष्टान्तः । धिपणेव । यथा आढ्यानां वाक् अयेदमिति विभागं करोति तद्वत् ॥ रजसः । ' रज रागे ' इत्यस्मात् ' भूरजिभ्यां कित् ' (उ. सू. ४. ६५६) इत्यसुन् । कित्त्वान्नलोपः । रज्यते प्रकाशेनेति रजोऽन्तरिक्षम् । नित्वादाद्युदात्तः । वस्ता । ' वस आच्छादने ' इत्यस्य तृचि रूपम् । जनिता । जनयतेस्तृचि ' जनिता मन्त्रे ' इति निपातनात् णिलोपः । चित्त्वादन्तोदात्तः । विभक्ता । ' भज सेवायाम् ' इत्यस्य साधुकारिण्यर्थे तुन् । ' एकाच उपदेशे ' इतीदृप्रतिषेधः । ' तादौ च निति कृत्यता ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥

‘ शुनं हुवेम ’ इति पूर्ववत् ॥ ॥ १३ ॥

‘ इन्द्रः स्वाहा ’ इति पञ्चच द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । दशरात्रे नवमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च-‘ तृतीयस्येन्द्रः स्वाहा गायत्साम ’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

इन्द्रः स्वाहा पिबतु यस्य सोम आगत्य तुम्रो वृषभो मरुत्वान् ।

ओरुव्यचाः पृणतामेभिरन्नैरास्य हविस्तन्वः काममृध्याः ॥ १ ॥

इन्द्रः । स्वाहा । पिबतु । यस्य । सोमः । आगत्य । तुम्रः । वृषभः । मरुत्वान् ।

आ । ओरुव्यचाः । पृणताम् । एभिः । अन्नैः । आ । अस्य । हविः । तन्वः । कामम् । ऋध्याः ॥ १ ॥

अयम् इन्द्रः स्वाहा स्वाहाकृतमिमं सोमं पिबतु । यस्य इन्द्रस्यायं सोमः स इन्द्रो यज्ञं प्रति आगत्य तुम्रः कर्मविघ्नकारिणां हिंसकः वृषभः यष्टृणामभिमतफलवर्षकः मरुत्वान् मरुद्भिस्तद्वान् ओरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः सन् एभिः अस्माभिर्दत्तैः अन्नैः सोमादिलक्षणैर्हविर्भिः आ पृणतां समन्तात् परयतु । ततः अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनः तन्वः शरीरस्य कामं पुष्ट्यादिलक्षणविषयमभिलाषं हविः अस्माभिर्दत्तम् आ ऋध्याः सर्वतः पूरयतु ॥ तुम्रः । तुमिराह-
नार्थः । ओरुव्यचाः । व्यचेरसुन् । ' व्यचेः कुटादिश्वमनसीति वक्तव्यम् ' इत्यत्र ' अनसि ' इति पर्युदासात् डित्त्वाभावः । कृदुत्तरस्वरः । ऋध्याः । ऋध्नोतेः आशीर्लिङि रूपम् ॥

आ ते सपर्यु जवसे युनज्मि ययोरनु प्रदिवः श्रुष्टिमावः ।

इह त्वा धेयुर्हरयः सुशिप्र पिवा त्वस्य सुपुतस्य चारोः ॥ २ ॥

आ । ते । सपर्यु इति । जवसे । युनज्मि । ययोः । अनु । प्रऽदिवः । श्रुष्टिम् । आवः ।

इह । त्वा । धेयुः । हरयः । सुऽशिप्र । पिब । तु । अस्य । सुऽसुतस्य । चारोः ॥ २ ॥

हे इन्द्र वृते तव वज्रसे यज्ञं प्रत्यागमनाय वसपर्यु परिचारकौ^१ हरी वआ वयुनज्मि रथे योजयामि । वप्रदिवः पुरातनस्त्वं वययोः अश्वयोः वश्रुष्टिं वेगम् । 'श्रुष्टीति क्षिप्रनाम' इति यास्कः । तम् वअनु वआवः अनुगच्छसि । हे वसुशिप्र शोभनहनो इन्द्र वहरयः रथे योजितास्तेऽश्वाः वइह कर्मणि वत्वा त्वां वधेयुः यज्ञं प्रति धारयन्तु । तत आगतस्त्वं वसुपुतस्य सुष्ठुभिपुतं वचारोः कमनीयम् वअस्य इमं सोमं वतु क्षिप्रं वपिब ॥ सपर्यु । सपरशब्दः कण्ठादिः । तदन्तात्^२ औणादिकः कुप्रत्ययः । आवः । अव रक्षणादिषु । छान्दसे लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगात् अनिघातः । धेयुः । दधातेराशीर्लिङि 'किदाक्षिपि' इति यासुट् । 'एलिङि' (पा. सू. ६. ४. ६७) इत्येकारादेशः । निघातः । पिब । पादादित्वादनघातः । सुपुतस्य^३ । 'पुञ् अभिपवे' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतिस्वरः । 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना संहितायां पत्वम् ॥

गोभिर्मिमिक्षुं दधिरे सुपारमिन्द्रं ज्यैष्ठ्याय धायसे गृणानाः ।

मन्दानः सोमं पपिवां ऋजीषिन्त्समस्मभ्यं पुरुधा गा इषण्य ॥ ३ ॥

गोभिः । मिमिक्षुम् । दधिरे । सुऽपारम् । इन्द्रम् । ज्यैष्ठ्याय । धायसे । गृणानाः ।

मन्दानः । सोमम् । पपिऽवान् । ऋजीषिन् । सम् । अस्मभ्यम् । पुरुधा । गाः । इषण्य ॥ ३ ॥

वगृणानाः स्तोत्रं कुर्वाणा ऋत्विजः वमिमिक्षु स्तोतृणामभिमतफलं वर्धितुमिच्छन्तं वसुपारं शोभनपारम् । स्तुतिभिरभिमुखीकर्तुं शक्यमित्यर्थः । तादृशम् वइन्द्रं वज्यैष्ठ्याय धनादिसंपत्त्या श्रेष्ठत्वाय वधायसे चिरकालमायुर्धारणाय च वगोभिः गोमिश्रितैः सोमैः वदधिरे धारयन्ति । शेषः प्रत्यक्षः । हे वऋजीषिन् सोमवन्निन्द्र स त्वं वमन्दानः मोदमानः वसोमं वपपिवान् सोमस्य पाता सन् स्तोतृभ्यः वअस्मभ्यं वपुरुधा बहुधा वगाः अग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थं धेनूः वसम् वइषण्य सम्यक् प्रेरय ॥ गोभिः । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते 'न गोश्चन्साववर्ण' इति प्रतिषेधः । मिमिक्षुम् । 'मिह सेचने' इत्यस्य सनि 'एकाचः' (पा. सू. ७. २. १०) इतीदृप्रतिषेधे 'हलन्ताच्च' इति किद्वद्भावः । 'सनाशंसभिक्ष उः' । प्रत्ययस्वरः । ज्यैष्ठ्याय । ज्यैष्ठ्यस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् व्यञ् । जित्वादाद्युदात्तः । गृणानाः । 'गृ शब्दे' । क्रयादित्वात् भा । चित्वादन्तोदात्तः । मन्दानः । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य शानचि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । पुरुधा । पुरुशब्दः

१. ख-ग-च-फ-सपरिवारकौ; ज-ण-सपरिचारकौ; न-ल-स-परिवारकौ । २. च-फ-ततः । ३. त-सुसुतस्य ।

इह संख्यावाची । 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । इपण्य । 'इप' गतौ । इपण-
मिच्छतीति छन्दसि परेच्छायां क्यच् । तदन्तादन्तर्भावितण्यर्थाहोऽटि रूपम् ॥

इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैश्चन्द्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ ४ ॥

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रवता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ ४ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्जितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥

एते व्याख्याते ॥ ॥ १४ ॥

'चर्षणीधृतम्' इति द्वादशर्चं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'चर्षणीधृतं
द्वादशाद्यान्त्यौ तृचौ जागतगायत्रौ' इति । आद्यस्तृचो जागतोऽन्त्यस्तृचो गायत्रः । शिष्टा ऋचस्त्रिष्टुभः ।
सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । उक्थे ऋतौ मैत्रावरुणशस्त्रेऽनुरूपतृचानन्तरमाद्यस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितं
च—'चर्षणीधृतमस्तभ्रादयामसुर इति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । विषुवति निष्केवल्ये 'नृणामु
त्वा' इति तृचः । 'विषुवान्' इति खण्डे सूत्रितं—'नृणामु त्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरिति तिस्रः'
(आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । बृहस्पतिसवे अप्ययं^२ तृचो निष्केवल्ये निविद्धानीयः । सूत्रितं च—'नृणामु
त्वेति मध्यंदिनः^३' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं तृचः । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि
मरुत्वतीये 'इन्द्र मरुत्वः' इति तिस्रः । षष्ठेऽहनि 'षष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्—'इन्द्र मरुत्व इति
तिस्र इति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । बृहस्पतिसवेऽपि मरुत्वतीयशस्त्रे^४ अयं तृचो निवि-
द्धानीयः । सूत्रितं च—'इन्द्र मरुत्व इह नृणामु त्वेति मध्यंदिनः^५' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । आद्या
मरुत्वतीयग्रहस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरन्तीन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्'
(आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'इदं ह्यन्वोजसा' इति स्तोत्रियस्तृचः ।
सूत्रितं च—'इदं ह्यन्वोजसा महौ इन्द्रो य ओजसा' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. ख-ग-ज-ण-त-न-भ-ल-स-इषु । २. ख-ग-ज-एवायम्; च-चायम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-
भ-स-माध्यंदिनः । ४. ग-च-ज-ण-मरुत्वतीयगृहस्य शस्त्रे । ५. ख-ग-च-ज-न-भ-स-माध्यंदिनः ।

चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिन्द्रं गिरौ बृहतीरभ्यनूषत ।

वावृधानं पुरुहूतं सुवृक्तिभिरमर्त्यं जरमाणं दिवेदिवे ॥ १ ॥

चर्षणिधृतम् । मघवानम् । उक्थ्यम् । इन्द्रम् । गिरः । बृहतीः । अभि । अनूषत ।

ववृधानम् । पुरुहूतम् । सुवृक्तिभिः । अमर्त्यम् । जरमाणम् । दिवेदिवे ॥ १ ॥

वृहतीः प्रभूताः । गिरः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाचः । चर्षणीधृतं चर्षणीनां मनुष्याणामभिमतफलप्रदानेन धारकं पोषकम् । यद्वा । आकृषन्त्यनेन सर्वमिति चर्षणि बलं तद्वारकम् । मघवानं धनवन्तम् । उक्थ्यम् उक्थैः शस्त्रैः शंसनीयं । वावृधानं बलधनादिसंपत्त्या प्रतिक्षणं वर्धमानं । पुरुहूतं स्तोत्रभिर्बहुवारमाहूतम् । अमर्त्यं मरणधर्मरहितं । सुवृक्तिभिः शोभनस्तुतिवाक्यैः । दिवेदिवे प्रत्यहं । जरमाणं स्तूयमानं तमिमम् । इन्द्रम् । अभ्यनूषत अभितः सर्वतः स्तुवन्तु ॥ बृहतीः । ' वा छन्दसि ' इति सवर्णदीर्घः । अनूषत । ' णू स्तवने ' । अस्मालुङि सिच् । धातोः कुटादित्वात् सिचो ङित्वेन गुणाभावः । सुवृक्तिभिः । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । सुवृक्तय इति स्तुतिकरणभूताः^१ ऋचो वृक्तिशब्देनोच्यन्ते । ' क्तिच्त्तौ च ' इति क्तिच् । कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । दिवेदिवे । ' नित्यवीप्सयोः ' इति द्विर्वचनम् । परस्यान्नेडित्त्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः ॥

शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरं गिरौ म इन्द्रमुप यन्ति विश्वतः ।

वाजसनिं पूभिदं तूणिमसुरं धामसाचमभिषाचं स्वविदम् ॥ २ ॥

शतक्रतुम् । अर्णवम् । शाकिनम् । नरम् । गिरः । मे । इन्द्रम् । उप । यन्ति । विश्वतः ।

वाजसनिम् । पूःभिदम् । तूणिम् । अप्सतुरम् ।

धामसाचम् । अभिषाचम् । स्वविदम् ॥ २ ॥

मे मदीयाः । गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः । शतक्रतुम् । शतं क्रतवो यज्ञा यस्य तम् । अर्णवं पर्जन्यात्मना उदकवन्तं । शाकिनम् । शक्रोत्थेभिरिन्द्र इति शाकाः सहायभूता मरुतः । तद्वन्तं । नरं सर्वस्य जगतो नेतारं । वाजसनिं वाजस्यान्नस्य दातारं । पूभिदं शत्रुपुरां^२ भेत्तारं । तूणि युद्धं प्रति शीघ्रं गन्तारम् । असुरं मेघभेदनद्वारा अपां प्रेरकं । धामसाचं तेजो भजमानम् । यद्वा धनं धाम । तदर्थिभिः^३ सह योजयितारम् । अभिषाचं शत्रूणामभिभवितारं । स्वविदं स्वर्गस्य लग्नभक्तं तमिमम्^४ । इन्द्रं । विश्वतः सर्वतः^५ । उप । यन्ति उपगच्छन्तु ॥ अर्णवम् । अर्णोऽस्यास्तीति मत्वर्थे ' अर्णसः सलोपश्च ' इति वप्रत्ययः सकारलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नरम् । ' नयतेडिच्च ' इति ऋप्रत्ययः । अमः सुप्त्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । यन्ति । ' इण् गतौ ' इत्यस्य लटि ' इणो यण् ' इति ऋप्रत्ययः ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-करणभूताः । २. ख-ग-ज-ण-शत्रुपुरः । ३. ख-ग-च-भ-तदेभिः ; ज-ण-तदेभिः । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-तम् । ५. ख-ग-च-ज-ण-ल- ' सर्वतः ' नास्ति ।

इति यण् । निघातः । वाजसनिम् । 'पणु दाने' । 'खनिक्यज्यसिवसि' इत्यादिना इप्रत्ययः । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तूर्णिम् । 'जित्वरा संभ्रमे' । 'वहिश्रि' इत्यादिना निप्रत्ययः । 'ज्वरत्वर' इत्यादिना ऊट् । 'नित्' इत्यतिदेशादाद्युदात्तः । असुरम् । 'तुर त्वरणे' । क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः । अभिपाचम् । 'पच समवाये' । ण्यन्तस्य क्तिप् ॥

आकरे वसोर्जरिता पनस्यतेऽनेहसः स्तुभ इन्द्रो दुवस्यति ।

विवस्वतः सदन आ हि पिप्रिये सत्रासाहमभिमातिहनं स्तुहि ॥ ३ ॥

आऽकरे । वसोः । जरिता । पनस्यते । अनेहसः । स्तुभः । इन्द्रः । दुवस्यति ।

विवस्वतः । सदने । आ । हि । पिप्रिये । सत्राऽसहम् । अभिमातिऽहनम् । स्तुहि ॥ ३ ॥

वजरिता शत्रूणां जरयिता^१ इन्द्रः आकरे । आकीर्यते युद्धार्थं धनमन्त्रेत्याकरो युद्धम् । तस्मिन् वसोः धनस्य स्थानभूते युद्धे पनस्यते सर्वैः स्तूयते । यद्वा वसोः । वसत्याभिमुख्येन तिष्ठतीति वसुः शत्रुः तस्य जरयितेति योजनीयम् । स इन्द्रः अनेहसः अपापाः वस्तुभः स्तुतीः दुवस्यति परिचरति । तासां फलं प्रयच्छन् पूजयतीत्यर्थः । किंच स इन्द्रः विवस्वतः विशेषेण अग्निहोत्रार्थं वसतो हविष्मतो वा यजमानस्य सदने गृहे आ पिप्रिये हि सोमपानादिना अत्यन्तं प्रीतो भवति खलु । सत्रासाहं^२ शत्रूणामेव हन्तारं यद्वा मरुद्भिः सह शत्रूणामभिभूतारम् अत एव अभिमातिहनं शत्रूणां हन्तारमिन्द्रं स्तुहि हे विश्वामित्रेति ॥ आकरे । 'कृ विश्लेषे' । अधिकरणे 'ऋदोरप्' इत्यप् । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । जरिता । 'जृप् वयोहानौ' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य तृचि रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । पनस्यते । पनस्यतिः स्तुतिकर्मा । तस्य कर्मणि लिटि रूपम् । निघातः । अनेहसः । हन्तेर्नञि उपपदे 'नञि हन एह च' (उ. सू. ४. ६६३) इत्यसिप्रत्ययः एह इत्ययं चादेशो धातोः । 'नञ्सुभ्याम्' इति स्वरेणान्तोदात्तः । स्तुभः । स्तोभतिः अर्चतिकर्मा । क्तिप् । दुवस्यति । दुवः परिचरणमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच् । निघातः । पिप्रिये । 'प्रीङ् तर्पणे' । लिटि रूपम् । हियोगादनिघातः ॥

नृणामु त्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरभि प्र वीरमर्चता सबाधः ।

सं सहसे पुरुमायो जिहीते नमो अस्य प्रदिव एक ईशे ॥ ४ ॥

नृणाम् । ऊँ इति । त्वा । नृतमम् । गीऽभिः । उक्थैः । अभि । प्र । वीरम् । अर्चत । सबाधः ।

सम् । सहसे । पुरुऽमायः । जिहीते । नमः । अस्य । प्रऽदिवः । एकः । ईशे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वसबाधः । रक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणेन तद्विषयबाधया सह वर्तन्त इति सबाधः ऋग्विजः । नृणां नृतमं मनुष्याणामतिशयेन स्वस्वकर्मणि^३ नेतारं वीरं सामर्थ्योपेतं त्वा^४ त्वां गीर्भिः

१. ज-ण्यन्तात् । २. ज-ण-जरिता जरयिता । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-आसमन्तम् । ४. त-सत्रासाहं सत्यमेव । ५. ज-ण-स्तुतिकर्मा । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-स्वकर्मणि । ७. ख-ग-च-न-फ-भ-ल-स- 'त्वा' नास्ति ।

स्तुतिसाधनभूतैर्वाक्यैः ॥ उक्थैः शस्त्रैश्च ॥ अभि आभिमुख्येन ॥ प्र ॥ अर्चत प्रकर्षेणाचन्ति । ॥ पुरुमायः
वृत्रहननादिवहुकर्मा स इन्द्रः ॥ सहसे बलाय ॥ सं ॥ जिहीते गमनोद्यमं करोति । किंच ॥ प्रदिवः पुरातनः
॥ एकः असहायः स इन्द्रः ॥ नमः नमसः ॥ अस्य हविलक्षणस्यान्नस्य ॥ ईशे इष्टे । यद्वा अस्य सर्वस्य
जगत ईष्टे । तस्मै १ इन्द्राय नमः ॥ नृणाम् । ' नामन्यतरस्याम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अर्चत ।
अर्चतेर्लटि द्वेस्तादेशः ' तिङां तिङो भवन्ति ' इति वचनात् । सबाधः । ' बाध् विलोडने ' । क्तिप् ।
' वोपसर्जनस्य ' इति सहस्य सत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । पुरुमायः । ' अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादी-
नामुपसंख्यानम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ईशे । ' ईश ऐश्वर्ये ' इत्यस्य लटि ' लोपस्त आत्मनेपदेषु '
इति तलोपः । निघातः ॥

पूर्वीरस्य निष्पिधो मर्त्येषु पुरु वसूनि पृथिवी विभर्ति ।

इन्द्राय द्याव ओषधीरुतापो रयिं रक्षन्ति जीरयो वनानि ॥ ५ ॥

पूर्वीः । अस्य । निःसिधः । मर्त्येषु । पुरु । वसूनि । पृथिवी । विभर्ति ।

इन्द्राय । द्यावः । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । रक्षन्ति । जीरयः । वनानि ॥ ५ ॥

॥ मर्त्येषु मनुष्येषु ॥ अस्य इन्द्रस्य २ ॥ निष्पिधः अनुशासनानि ॥ पूर्वीः हितोपदेशादिभिः
प्रभूतानि नानाप्रकाराणि भवन्ति । इन्द्रस्य शासितृत्वे मन्त्रः— ' उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं
पुरुनिष्पिधे ' (ऋ. सं. १. १०. ५) इति । तथा शासकाय तस्मै ॥ इन्द्राय ॥ पृथिवी ॥ पुरु पुरुणि
बहूनि ॥ वसूनि धनानि ॥ विभर्ति अन्तर्धारयति । किंच ॥ द्यावः द्युलोकाः ॥ ओषधीः ओषधयः ॥ उत
अपि च ॥ आपः जलानि ॥ जीरयः । जीर्यन्त इति जीरयो मनुष्याः । ॥ वनानि वृक्षाश्च एते सर्वे
इन्द्रस्याज्ञया तदुपभोगयोग्यं ॥ रयिं धनं ॥ रक्षन्ति ॥ निष्पिधः । ' पिधु गत्याम् ' । क्तिप् । संहितायां
निसः सकारेण इणो व्यवधानं ३ छान्दसत्वात् अनादृत्य ४ ' उपसर्गात्सुनोति ० ' इत्यादिना षत्वम्* ।
निसः सकारस्य ' एना एः ' इति षत्वम् ॥ ॥ १५ ॥

तुभ्यं ब्रह्माणि गिर इन्द्र तुभ्यं सत्रा दधिरे हरिवो जुषस्व ।

बोध्याऽपिरवसो नूतनस्य सखे वसो जरितृभ्यो वयो धाः ॥ ६ ॥

तुभ्यम् । ब्रह्माणि । गिरः । इन्द्र । तुभ्यम् । सत्रा । दधिरे । हरिऽवः । जुषस्व ।

बोधि । आपिः । अवसः । नूतनस्य । सखे । वसो इति । जरितृभ्यः । वयः । धाः ॥ ६ ॥

हे ॥ हरिवः अश्ववन् ॥ इन्द्र ॥ तुभ्यं त्वदर्थं ॥ ब्रह्माणि स्तोत्राणि तथा ॥ तुभ्यं ॥ गिरः शस्त्राणि च
॥ सत्रा सत्यमेव ॥ दधिरे ऋत्विजो धारयन्ति । तानि ॥ जुषस्व सेवस्व । हे ॥ वसो सर्वस्य वासयितः

१. त-तस्मात् । २. ख-ग-च-त-फ-भ-इन्द्रस्य पूर्वीः । ३. ज-ण-व्यवधानेऽपि । ४. ज-ण-
' अनादृत्य ' नास्ति । * विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीति सूत्रे दर्शनात् उपसर्गादिति सूत्रे गुणरक्षितस्यापि
ग्रहणं कदाचिदिति इत्ययं पाठः ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण निविष्टः ।

वसवे सखिभूत हे इन्द्र वआपिः व्यासस्त्वं वनूतनस्य^१ नवतरम्^२ ववसः अन्नलक्षणं हविः वबोधि
त्वदर्थं दीयमानं जानीहि । अतस्त्वं वजरितृभ्यः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं ववयः अन्नं वधाः देहि ॥ तुभ्यम् ।
' इयि च ' इत्याद्युदात्तत्वम् । जुपस्व । ' जुपी प्रीतिसेवनयोः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । वाक्यभेदात्
अनिघातः । बोधि । ' बुध अवगमने ' इत्यस्य लोटि ' वा छन्दसि ' इति हेर्विकल्पेन डिच्चादत्र
पित्त्वात् गुणः^३ । ' हुअलृभ्यो हेर्धिः ' इति ध्यादेशः । डिच्चादन्तोदात्तः ॥

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य ।

तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

इन्द्रं । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्याते । अपिबः । सुतस्य ।

तव । प्रणीती । तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः । सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

हे वमरुत्वः मरुद्भिस्तद्वन् हे इन्द्र त्वम् इह अस्मदीये यज्ञे आगत्य वसोमं वपाहि पिब ।
वयथा त्वं पूर्वं वशार्याते शार्यातेः पुत्रे तस्मिन् राजनि यज्ञं कुर्वाणे वसुतस्य अभिपुतं सोमम् वअपिबः
तथा अत्रापि^४ पिवेत्यर्थः । इन्द्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्येषोऽर्थः कौपीतके स्पष्टमुक्तः ।
तथा मन्त्रवर्णश्च—' आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मन्दसे ' (क. सं.
१. ५१. १२) इति । हे वशूर इन्द्र वतव संबन्धिनि वशर्मन् शर्मणि निर्बाधस्थाने स्थिताः वसुयज्ञाः
सुष्ठुकृतयज्ञाः वकवयः मेधाविनो यजमानाः वप्रणीती तव हविषां प्रणयनेन प्रापणेन वआ समन्तात्
वविवासन्ति स्वामेव परिचरन्ति । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ शार्याते । शार्यातेरयमित्यर्थे
' तस्येदम् ' इत्यण्प्रत्ययः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । अडागमस्वरः । प्रणीती । नयतेर्भावे
क्तिन् । ' तादौ च निति कृति^५ ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ' सुपां सुलुक्^६ ' इति तृतीयायाः
सवर्णदीर्घः । ' उपसर्गादसमासेऽपि^६ ' इति^६ णत्वम् ॥

स वावशान इह पाहि सोमं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सुतं नः ।

जातं यच्चा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे ॥ ८ ॥

सः । वावशानः । इह । पाहि । सोमम् । मरुत्सभिः । इन्द्र । सखिंसभिः । सुतम् । नः ।

जातम् । यत् । त्वा । परि । देवाः । अभूषन् । महे । भराय । पुरुहूत । विश्वे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ववावशानः सोमं कामयमानः वसः तादृशस्त्वं वसखिभिः समानख्यानैः वमरुद्भिः
सह वनः अस्मरसंबन्धिनि इह अस्मिन् यज्ञे वसुतम् अभिपुतं वसोमं वपाहि पिब । हे वपुरुहूत
पुरुभिः बहुभिः^७ आहूतेन्द्र वजातं सोमपानेन^८ प्रबलं संपन्नं वयत् यं त्वां वविश्वे सर्वे वदेवाः वमहे महते

१. ज-नूतनम् । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-स-नवतरस्य । ३. ख-ग-च-भ-गुणः कृतः । ४. ख-
ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स-अत्र । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-प्रकृतिः । ६. ख-ग-च-न-फ-भ-असमासेऽपि;
ल-ल-स-असमासेति । ७. ख-ग-च-न-फ-भ-स- ' बहुभिः ' नास्ति । ८. न-ल-स-पानेन ।

भराय । हियन्ते योधानामायूप्यत्रेति भरः संग्रामः । तस्मै संग्रामाय परि अभूपन् सर्वतोऽलम-
कुर्वन् ॥ वावशानः । वशेर्यङ्लुकि चानशि रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । अभूपन् । ' भूप अलंकारे ' ।
भूवादिः । लङि रूपम् । यद्योगादनिघातः । भराय । ' हञ् हरणे ' । अधिकरणे घः । ' ह्यग्रहोर्भ-
ञ्छन्दसि ' इति हकारस्य भकारः । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

असूर्ये मरुत आपिरेषोऽमन्दन्निन्द्रमनु दातिवाराः ।

तेभिः साकं पिबतु वृत्रखादः सुतं सोमं दाशुषः स्वे सधस्थे ॥ ९ ॥

अप्सूत्ये । मरुतः । आपिः । एषः । अमन्दन् । इन्द्रम् । अनु । दातिवाराः ।

तेभिः । साकम् । पिबतु । वृत्रखादः । सुतम् । सोमम् । दाशुषः । स्वे । सधस्थे ॥ ९ ॥

हे मरुतः यः एषः इन्द्रः असूर्ये अपां प्रेरणे आपिः युष्माकं सखा सन् वर्तते दातिवाराः ।
वारो वरणीयं बलं धनं वा । दत्तवला दत्तधना वा । ते मरुतस्तम् इन्द्रमनु अमन्दन् अह्वयन् ।
वृत्रखादः वृत्रस्य हिंसकः स इन्द्रः तेभिः तैर्मरुद्भिः साकं दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्वे
स्वकीये सधस्थे । सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थं गृहम् । तस्मिन् सुतम् अभिपुतं सोमं पिबतु ॥
असूर्ये । ' तूरी त्वराहिसयोः ' इत्यस्मात् ' अघ्यादयश्च ' इति यत्प्रत्ययः^१ । ' यतोऽनावः ' इत्याद्यु-
दात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । अमन्दन् । यदि स्तुत्यादिषु । परस्मैपदी । पादादित्वादनिघातः ।
वृत्रखादः । ' खाद भक्षणे ' । कर्मण्यण् । दाशुषः । ' दाश्र दाने ' इत्यस्य क्सौ ' दाश्वान्साह्या-
न्मीढांश्च ' इति द्विवचनाद्यभावः । वसोः संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । सधस्थे । ' सध मादस्थयो-
ञ्छन्दसि ' इति सहस्य सधादेशः ॥

इदं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते । पिवा त्वस्य गिर्वणः ॥ १० ॥

इदम् । हि । अनु । ओजसा । सुतम् । राधानाम् । पते । पिब । तु । अस्य । गिर्वणः ॥ १० ॥

हे राधानां पते धनानां स्वामिन् गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय हे इन्द्र इदम् अनु
अनेनानुक्रमेण । उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः । ओजसा बलेन प्रावभिः सुतम् अभिपुतम् अस्य^२ इमं^२ सोमं
तु क्षिप्रं पिब हि ॥

यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वम् । स त्वा ममत्तु सोम्यम् ॥ ११ ॥

यः । ते । अनु । स्वधाम् । असत् । सुते । नि । यच्छ । तन्वम् ।

सः । त्वा । ममत्तु । सोम्यम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र वते^१ त्वदर्थं वयः सोमः स्वधाम् अन्नम् अनु अनुसृत्य ग्रावभिरभिपुतः असत् सुते तस्मिन् सोमे तन्वं स्वकीयं शरीरं नि वयच्छ प्रेरय । सः सोमः सोम्यं सोमाहं स्वा त्वां ममत्तु मादयतु ॥ असत् । अस्तेल्लेव्यडागमे रूपम् । यदृत्योगादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वे^२ धातुस्वरः ॥

प्र ते अश्नोतु कुक्षयोः प्रेन्द्र ब्रह्मणा शिरः । प्र बाहू शूर राधसे ॥ १२ ॥

प्र । ते । अश्नोतु । कुक्षयोः । प्र । इन्द्र । ब्रह्मणा । शिरः । प्र । बाहू इति । शूर । राधसे ॥ १२ ॥

हे इन्द्र स सोमः वते तव कुक्षयोः कुक्षेरुभयोः पार्श्वयोः उभौ^३ पार्श्वौ^४ प्र अश्नोतु प्रकर्षेण व्याप्नोतु । तथा ब्रह्मणा स्तोत्रेण सहितः स सोमः शिरः शरीरम् । अवयवादिनावयवी लक्ष्यते । त्वच्छरीरं प्र अश्नोतु । हे शूर इन्द्र राधसे धनाय तव^५ बाहू अपि प्र अश्नोतु ॥ अश्नोतु । 'अशू व्याप्तौ' इत्यस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । कुक्षयोः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ १६ ॥

'धानावन्तम्' इत्यष्टचं चतुर्दशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'धानावन्तमष्टौ पूर्वार्धं गायत्रं षष्ठी जगती' इति । आदितश्चतस्रो गायत्र्यः 'तृतीये धानाः' इति षष्ठी जगती शिष्टा-स्त्रिष्टुभः । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । प्रातःसवनीयपुरोडाशस्यानुवाक्या 'धानावन्तम्' इत्याद्या । सूत्रितं च—'धानावन्तं करम्भिणमिति प्रातःसवनेऽनुवाक्या' (आश्व. श्रौ. ५.४) इति ॥

धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् । इन्द्रं प्रातर्जुषस्व नः ॥ १ ॥

धानाऽवन्तम् । करम्भिणम् । अपूपऽवन्तम् । उक्थिनम् । इन्द्रं । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ १ ॥

हे इन्द्र धानावन्तम् । धाना भृष्टयवाः । तद्वन्तं करम्भिणम् । करम्भो दधिमिश्राः सक्तवः । तद्वन्तम् अपूपवन्तं सवनीयपुरोडाशोपेतम् उक्थिनं शस्त्रिणं नः अस्मदीयमिमं सोमं प्रातः प्रातःसवने जुषस्व सेवस्व ॥ प्रातः । स्वरादिषु^६ अन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः ॥

पुरोळाशं पचत्यं जुषस्वेन्द्रा गुरस्व च । तुभ्यं हव्यानि सिस्त्रते ॥ २ ॥

पुरोळाशम् । पचत्यम् । जुषस्व । इन्द्र । आ । गुरस्व । च । तुभ्यम् । हव्यानि । सिस्त्रते ॥ २ ॥

हे इन्द्र पचत्यं पचने साधुं पुरोडाशम्^७ । पुरो दाशन्त एनमिति पुरोडाशो हविः । जुषस्व । किञ्च आ गुरस्व । पुरोडाशभक्षणार्थमुद्यमं कुरु । हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि तुभ्यं त्वदर्थं सिस्त्रते आहवनीयं गच्छन्ति । तानि सेवस्वेति भावः ॥ पचत्यम् । पचतशब्दात् 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययान्तस्य पदस्य व्यच्वाभावात्^८ अत्र 'यतोऽनावः' इत्यस्य प्राप्तिर्नास्ति । तिस्वरितः । गुरस्व । 'गुरी उद्यमने' । शत्रिकरणी । निघातः । सिस्त्रते । 'सृ गतौ' । छन्दसि जुहोत्यादिः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

१. ख-ग-च-न-फ-भ-ल-स- 'ते' नास्ति । २. च-आगमानुदात्तत्वे । ३. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स- 'उभौ पार्श्वौ' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ते । ५. ज-ण-घृतादिषु । ६. त-पुरोळाशम् । ७. च-व्यच्वाभावात् ।

पुरोळाशं च नो घसो जोषयासे गिरिश्च नः । वधूयुरिव योषणाम् ॥ ३ ॥

पुरोळाशम् । च । नः । घसः । जोषयासे । गिरिः । च । नः । वधूयुः ऽइव । योषणाम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वनः अस्मत्संबन्धिनं वपुरोडाशं वघसः भक्षय वच । वनः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणाः वगिरिश्च^१ वजोषयासे सेवस्व^२ । तत्र दृष्टान्तः । वधूयुरिव वयोपणाम् । यथा वधूयुः स्त्रीकामो योषणां भजनीयां युवतिं सेवते तद्वत् ॥ घसः । 'घस्लृ अदने' इत्यस्य लेट्यडागमे रूपम् । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । जोषयासे । 'जुपी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य लेट्याडागमे रूपम् । आगमस्यानुदात्तत्वे णिच्स्वरः । पादादित्वादनिघातः । वधूयुरिव । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'क्याच्छन्दसि' इत्युग्रथयः । प्रत्ययस्वरः । योपणाम् । 'युप भजने' इति सौत्रो धातुः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ल्युट् । लिट्स्वरः ॥

पुरोळाशं सनश्रुत प्रातःसावे जुषस्व नः । इन्द्र क्रतुर्हि ते बृहन् ॥ ४ ॥

पुरोळाशम् । सनऽश्रुत । प्रातःऽसावे । जुषस्व । नः । इन्द्र । क्रतुः । हि । ते । बृहन् ॥ ४ ॥

हे वसनश्रुत पुराणतया प्रसिद्ध हे इन्द्र वनः अस्मत्संबन्धिनमिमं वपुरोडाशं वप्रातःसावे । सूयतेऽत्र सोम इति सावः । तस्मिन् प्रातःसवने वजुषस्व । यतः वते तव वक्रतुः कर्म वबृहन् महत् वहि ॥ प्रातःसावे । 'पुञ् अभिपवे' । कर्मणि घञ् । प्रादिसमासः । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥

माध्यंदिनसवने सवनीयपुरोडाशस्य^३ 'माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इति माध्यंदिने' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ॥

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य धानाः पुरोळाशमिन्द्र कृष्वेह चारुम् ।

प्र यत्स्तोता जरिता तूर्ण्यर्थो वृषायमाण उप गीर्भिरीष्टे ॥ ५ ॥

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । धानाः । पुरोळाशम् । इन्द्र । कृष्व । इह । चारुम् ।

प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूर्णिऽअर्थः । वृषऽयमाणः । उप । गीऽभिः । ईष्टे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र माध्यंदिनस्य मध्यंदिने भवस्य वसवनस्य संबन्धिनीः वधानाः मृष्टयवान् वचारुं कमनीयं वपुरोडाशं च वइह कर्मणि आगत्य वकृष्व भक्षणेन संस्करु । वयत् यदा वजरिता भवत्परिचरणं^३ कुर्वाणः वतूर्ण्यर्थः त्वां स्तोतुमितस्तत्स्वरितगमनः अत एव ववृषायमाणः वृषेवाचरन् वस्तोता वगीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः वउप समीपे वप्र वईष्टे प्रकर्षेण स्तौति । तदा पुरोडाशादिहवींषि भक्षयेति भावः ॥ माध्यंदिनस्य । मध्यंदिनशब्दात् तत्र भवार्थे उरसादित्वादञ् । अित्त्वादाद्युदात्तः । चारुम् । 'चर गतिभक्षणयोः' । 'दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो जुण्' इति जुण् । णित्त्वादुपधावृद्धिः ।

१. ल-गिरो जोषयासे सेवस्व च । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-सवनीयपुरोडाशे । ३. प-तव परिचरणम् ।

जित्त्वादायुदात्तः । तूण्यर्थः । तूणिः । 'जित्त्वा संभ्रमे' इत्यस्मात् 'वह्निश्चि०' इत्यादिना निप्रत्ययो निच्च । अर्थः । 'क गतौ' । 'उपिकुपिगार्तिभ्यस्थन्' इति थन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वृषायमाणः । वृषेवाचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' । कित्त्वात् 'अनुदात्तङितः' इत्यात्मनेपदम् । लट् । शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । ईंटे । 'ईङ् स्तुतौ' इत्यस्य लटि रूपम् । ययोगादनिघातः ॥ १७ ॥

तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य ' तृतीये धानाः ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' तृतीये धानाः सवने पुरुषुतेति तृतीयसवने ' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ॥

तृतीयै धानाः सर्वेने पुरुष्टुत पुरोळाशमाहुतं मामहस्व नः ।

ऋमुमन्तं वाजवन्तं त्वा कवे प्रयस्वन्तु उप शिक्षेम धीतिभिः ॥ ६ ॥

तृतीये । धा॒नाः । सर्व॑ने । पुरु॒ऽस्तु॒त । पुरो॒ळ॑शम् । आ॒हु॒तम् । म॒म॒ह॒स्व । नः ।

ऋभुऽमन्तम् । वाजऽवन्तम् । त्वा । कवे । प्रयस्वन्तः । उप । शिक्षेम । धीतिऽभिः ॥ ६ ॥

हे वपुरात पुरभिर्बहुभिः स्तोतृभिः स्तुत हे इन्द्र वृत्तीये वसवने वनः अस्मदीयान्^१ वधानाः
हुतान् वृष्टयवान् वआहुतं वपुरोळाशं च वमामहस्व भक्षणेन महय^२ संभावय^३ । हे वकवे इन्द्र
वप्रयस्वन्तः संभृतहविष्का वयम् वऋभुमन्तम् । ऋभवो ये केचन देवास्तद्वन्तं ववाजवन्तम् ।
वाजो नाम सुधन्वनः पुत्रस्तद्वन्तं वत्वा^३ त्वां^३ वधीतिभिः स्तुतिभिः वउप वशिक्षेम समीपे परिचरेम ॥
आहुतम् । जुहोतेः कर्मणि क्तः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः स्वरः । मामहस्व । ' मह पूजायाम् '
इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि व्यस्ययेनात्मनेपदम् । शपो लुगभावश्छान्दसः^४ । शिक्षेम । शिक्षतेः
आशीर्लिङि ' लिङ्याशिष्यङ् ' इत्यङ्प्रत्ययः । निघातः । धीतिभिः । ' हिष्टवत्सरतिशयान्तानाम् '
इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

पूष॒ण्व॒ते ते च॒क्र॒मा क॒र॒म्भं ह॒रि॒व॒ते ह॒र्य॑श्वाय॒ धा॒नाः ।

अपूपमाद्वि सर्गणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ॥ ७ ॥

पूषण्ऽवते । ते । चकृम् । करम्भम् । हरिऽवते । हरिऽअश्वाय । धानाः ।

अपूपम् । अद्धि । सऽर्गणः । मरुत्ऽभिः । सोमम् । पिब । वृत्रऽहा । शूर । विद्वान् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वृषण्वते । पूषा नाम कश्चिद्देवोऽदन्तकः^५ । तद्वते वृते तुभ्यं वकरम्भं दधिमिश्रं सक्तुं
वृचक्रम भक्षणार्थं कुर्मः । तथा च श्रुतिः—‘ पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि ’ (तै. सं. २. ६. ८. ५) इति ।
वृहरिवते । हरिनामकावश्रौ तद्वते वृहर्षश्चाय हरितवर्णाश्चयुक्तायेन्द्राय तुभ्यं धानाः वृचक्रम^६ भक्षणार्थं

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-भ-ल-अस्मदीयाः । २. ख-ग-च-भ-मह्यस्व; घ-ज-ण-महय; न-स-महस्व ।

३. ख-ग-च-ल-त्वा; न-भ-स-त्वाम् । ४. त-^०छान्दसः । निघातः । ५. प-कश्चन देवः । ६. न-ल-स-

‘ चकृम ’ नास्ति ।

कुर्मः । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ग्रसेतामश्वा विमुचेह शोणा दिवेदिवे सदशीरद्धि धानाः’ (ऋ. सं. ३. ३५. ३) इति । ऽमरुद्धिः ऽसगणः त्वम् ऽअपूपं पुरोडाशम् ऽअद्धि भक्षय । हे ऽशूर असहाय हे इन्द्र ऽवृत्रहा वृत्रस्य हन्ता ऽविद्वान् सर्वं जानानस्त्वं ऽसोमं ऽपिब ॥ पूषण्वते । पूषण्वदस्य^१ मतुप् । ‘अनो नुद्’ इति नुडागमः । ‘रपाभ्याम्’ इति णत्वम् । चकृम । करोतेऽश्चान्दसे वर्तमाने लिटि कादिस्वात्^२ इडभावः । निघातः । हरिवते । ‘छन्दसीरः’ इति मतुपो वत्वम् ॥

प्रति धाना भरत तूयमस्मै पुरोळाशं वीरतमाय नृणाम् ।

दिवेदिवे सदशीरिन्द्र तुभ्यं वर्धन्तु त्वा सोमपेयाय धृष्णो ॥ ८ ॥

प्रति । धानाः । भरत । तूयम् । अस्मै । पुरोळाशम् । वीरतमाय । नृणाम् ।

दिवेदिवे । सदशीः । इन्द्र । तुभ्यम् । वर्धन्तु । त्वा । सोमपेयाय । धृष्णो इति ॥ ८ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन् प्रति ब्रूते । हे अध्वर्यादयः ऽअस्मै इन्द्राय ऽधानाः ऽतूयं क्षिप्रं ऽप्रति^३ ऽभरत संपादयत । ऽनृणां ऽवीरतमाय अस्मै इन्द्राय ऽपुरोडाशं च संपादयत । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे ऽधृष्णो शत्रूणामभिभवनशील हे इन्द्र ऽसदशीः एकविधाः स्तुतयः ऽतुभ्यं त्वदर्थं ऽदिवेदिवे^४ प्रतिदिवसम् अस्माभिः क्रियन्ते । ताः स्तुतयः ऽसोमपेयाय सोमपानार्थं ऽत्वा^५ त्वां^६ ऽवर्धन्तु उत्साहेन प्रवृद्धं कुर्वन्तु ॥ सदशीः । ‘समानान्ययोश्च’ इति कन्प्रत्ययः । ‘टिड्ढाणञ्’ इत्यादिना डीप् । ‘दृग्दशवतुषु’ इति समानस्य सभावः ॥ ॥ १८ ॥

‘इन्द्रापर्वता’ इति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘इन्द्रापर्वता चतुर्विंशतिराद्यैन्द्रापार्वती पञ्चदश्यादिद्वे वाचे ससर्पयै चतस्रो रथाङ्गस्तुतयोऽन्त्या अभिशापास्ता वसिष्ठद्वेपिण्यो न वसिष्ठाः शृण्वन्ति । दशमीपोडश्यौ जगत्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंश्योऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती’ इति । विश्वामित्र ऋषिः । दशमी पोडशी च द्वे जगत्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंश्यस्तिस्रोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्येन्द्रापर्वतदेवताका पञ्चदशीपोडश्यौ वाग्देवत्ये तदुत्तराश्चतस्रो रथाङ्गदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्रयः ॥

इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिप आ वहतं सुवीराः ।

वीतं हव्यान्यध्वरेषु देवा वर्धेथां गीर्भिरिळ्या मदन्ता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता । बृहता । रथेन । वामीः । इषः । आ । वहतम् । सुवीराः ।

वीतम् । हव्यानि । अध्वरेषु । देवा । वर्धेथाम् । गीःभिः । इळ्या । मदन्ता ॥ १ ॥

ऽइन्द्रापर्वता इन्द्रश्च पर्वतश्च । हे इन्द्रापर्वतौ ऽबृहता ऽरथेन आगत्य ऽवामीः वननीयाः ऽसुवीराः शोभनपुत्रोपेताः ऽइषः अन्नानि ऽआ ऽवहतम् अस्मदर्थं धारयतम् । प्रयच्छतमित्यर्थः ।

१. च-ज-पूषण्वात् । २. ज-ण-कादिनियमात् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘प्रति’ नास्ति । ४. ख-ग-न-भ-स-त्वाम्; च-ल-त्वा ।

किंच हे देवौ द्योतमानौ ऽअध्वरेषु अस्मत्संवन्धिषु यज्ञेषु ऽहव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि
 ऽवीतं भक्षयतम् । तथा ऽइलया अस्माभिर्दत्तेन हविषा ऽमदन्ता हव्यन्तौ युवां ऽगीभिः
 स्तुतिलक्षणाभिः^१ अस्मदीयाभिर्वाग्भिः ऽवर्धेथां समृद्धौ भवतम् ॥ इन्द्रापर्वता । आमन्त्रितस्य पादा-
 दित्वात् पाठिकमाद्युदात्तत्वम् । सुवीराः । बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वीतम् ।
 वी कान्त्यादिषु इत्यस्य लोटि अदादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । वर्धेथाम् । 'वृधु वृद्धौ' इत्यस्य
 लोटि आथामो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

अहर्गणेष्वन्त्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य^२ 'तिष्ठा सु कम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—
 'तिष्ठा सु कं मघवन्मा परागा अयं यज्ञो देवया अयं मियेधः' (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति ॥

तिष्ठा सु कै मघवन्मा परा गाः सोमस्य नु त्वा सुषुतस्य यक्षि ।

पितुर्न पुत्रः सिचमा रमे त इन्द्र स्वादिष्ठया गिरा शचीवः ॥ २ ॥

तिष्ठ । सु । कम् । मघवन् । मा । परा । गाः । सोमस्य । नु । त्वा । सुषुतस्य । यक्षि ।

पितुः । न । पुत्रः । सिचम् । आ । रमे । ते । इन्द्र । स्वादिष्ठया । गिरा । शचीवः ॥ २ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽकं सुखेनास्मिन् यज्ञे ऽसु ऽतिष्ठ सुषु कंचित्कालमत्र तिष्ठ । ऽमा ऽपरा
 ऽगाः अस्मदीयाद्यज्ञान्मा गच्छ । तत्र कारणमाह । ऽसुषुतस्य सुषुभिषुतेन ऽसोमस्य सोमेन ऽनु
 क्षिप्रं ऽत्वा^३ त्वां^४ ऽयक्षि यज्ञे । हे ऽशचीवः शक्तिमन् इन्द्र ऽते तव ऽसिचं वस्त्रप्राप्तं ऽस्वादिष्ठया
 स्वादुतरया स्तुतिलक्षणाया ऽगिरा ऽआ ऽरमे आलमे । गृह्णामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ऽपितुर्न ।
 यथा ऽपुत्रः मधुरया वाचा पितुर्जनकस्य चेलाञ्चलं^५ गृह्णाति तद्वत् ॥ सु कमिति निपातद्वयम् ।
 प्रथमस्य 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तत्वम् । द्वितीयस्य 'चादयोऽनुदात्ताः' इत्यनु-
 दात्तत्वम् । सोमस्य यक्षि । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । 'स्वरितजितः' इत्यात्मनेपदम् ।
 तस्य लुङि सिचि 'एकाचः' इतीदृप्रतिषेधः । ब्रश्चादिना पत्वम् । 'पठोः कः सि' इति
 कत्वम् । सिचः सकारस्य पत्वम् । निघातः । रमे । 'डुलभप् प्राप्तौ' । लट्युत्तम इटि रूपम् ।
 रलयोरभेदः । निघातः । स्वादिष्ठया । स्वादुशब्दादिष्ठिनि रूपम् । निष्वादाद्युदात्तः ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् ।

एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदाथा च भूदुक्थमिन्द्राय शस्तम् ॥ ३ ॥

शंसाव । अध्वर्यो इति । प्रति । मे । गृणीहि । इन्द्राय । वाहः । कृणवाव । जुष्टम् ।

आ । इदम् । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । अथ । च । भूत् । उक्थम् । इन्द्राय । शस्तम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-च-फ-भ-स-श्रुतिलक्षणाभिः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-'हारियोजनस्य' नास्ति ।

३. ख-ग-न-भ-त्वाम्; च-ल-त्वा । ४. च-ज-ण-चैलाञ्चलम्; स-वस्त्राञ्चलम् ।

शंसिष्यन् होताध्वर्युं ब्रूते । हे ऽअध्वर्यो आवां ऽशंसाव । होतरस्वमेव शंससि । कथमहं शंसानि । अत आह । ऽप्रति ऽमे ऽगृणीहि इति । त्वं मे प्रतिगृणीहि । 'ओथामोदेव' इत्यादिकः^१ होतुरुत्साहजननः प्रतिगरः (आश्व. श्रौ. ७. ११) । तं दास्व^२ । तथा ऽइन्द्राय ऽजुष्टं प्रीतियुक्तं ऽवाहः स्तोत्रं ऽकृणवाव करवाव^३ । त्वं ऽयजमानस्य ऽहृदं ऽबर्हिः अस्मिन् बर्हिषि ऽआ ऽसीद उपविश । ऽअथ ऽच अनन्तरम् ऽइन्द्राय इन्द्रार्थमावाभ्यां क्रियमाणम् ऽउक्थं शस्त्रं ऽशस्तं^४ प्रशस्तं ऽभूत् भवतु ॥ शंसाव । 'शंसु स्तुतौ' इत्यस्य लोट्युत्तमद्विवचने रूपम् । 'आहुत्तमस्य'^५ इत्याडागमः । उत्तमस्य पिद्वद्भावादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । मे । 'अनुप्रतिगृणश्च' (पा. सू. १. ४. ४१) इति संप्रदानसंज्ञा । जुष्टम् । 'नित्यं मन्त्रे' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

जायेदस्तं मघवन्त्सेदु योनिस्तदिच्चा युक्ता हरयो वहन्तु ।

यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ठा दूतो धन्वात्यच्छ ॥ ४ ॥

जाया । इत् । अस्तम् । मघऽवन् । सा । इत् । ऊँ इति । योनिः ।

तत् । इत् । त्वा । युक्ताः । हरयः । वहन्तु ।

यदा । कदा । च । सुनवाम । सोमम् । अग्निः । त्वा । दूतः । धन्वाति । अच्छ ॥ ४ ॥

हे^१ ऽमघवन् धनवज्जिन्द्र^२ ऽअस्तम् । अस्यन्ते क्षिप्यन्ते पदार्था अत्रैष्यस्तं गृहम् । ऽजायेत् जायैव गृहं भवति । 'न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते' इति स्मृतेः । तथा ऽसेत् सा जायैव ऽयोनिः पुरुषस्य मिश्रणस्थानम् । ऽउ प्रसिद्धगर्थः । तस्मात् ऽतदित् तत्र गृहे एव^३ ऽयुक्ताः रथे योजिताः ऽहरयः अश्वाः ऽत्वा त्वां ऽवहन्तु । वयं तु ऽयदा ऽकदा ऽच त्वदर्थं ऽसोमं ऽसुनवाम अभिषुतं करवाम तदास्माभिः प्रहितः ऽदूतः ऽअग्निः ऽत्वा त्वाम् ऽअच्छ आभिमुख्येन ऽधन्वाति गच्छेत् ॥ अस्तम् । 'असु क्षेपणे' । 'असिहसिमृग्निष्ठा' इत्यादिना तन्प्रत्ययः । निच्चात् आद्युदात्तः । सुनवाम । 'षुञ् अभिषवे' इत्यस्य लोटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । त्वा । 'युष्मत्तत्तत्तद्ध्वन्तःपादम्' इति संहितायां पत्वम् । धन्वाति । धवि गत्यर्थः । लेट्याडागमे रूपम् । निघातः ॥

अहर्गणेऽन्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य वैकल्पिकी 'परा याहि' इत्यनुवाक्या । 'परा या हि मघवन्ना च याहीती वानुवाक्या' (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति सूत्रितम् ॥

परा याहि मघवन्ना च याहीन्द्र भ्रातरुभयत्रा ते अर्थम् ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासभस्य ॥ ५ ॥

परा । याहि । मघऽवन् । आ । च । याहि । इन्द्र । भ्रातः । उभयत्र । ते । अर्थम् ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानम् । विऽमोचनम् । वाजिनः । रासभस्य ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-फ-इत्याकारकः । २. ख-ग-च-ज-ण-वदस्व । ३. ख-ग-न-भ-स-'करवाव' नास्ति । ४. ख-ग-ज-ण-भ-स-'शस्तं' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मघवन् धनवन् । ६. ल-एव यत्र ते जाया तिष्ठति ।

हे ऽमघवन् धनवन् ऽइन्द्र त्वं ऽपरा ऽयाहि अस्माद्देवयजनात् पराङ्मुखो गृहं प्रति गच्छ ।
अथवा देवयजनं प्रति ऽआ ऽयाहि । हे ऽभ्रातः पोषक ऽउभयत्र अपि ऽते तव ऽअर्थम् । अयंते प्राप्यत
इत्यर्थः प्रयोजनम् । अस्ति तत्र जाया अत्र सोमः । प्रयोजनान्तरमाह । ऽयत्र गृहं प्रति गमने ऽबृहतः
महतः ऽरथस्य उपरि ऽनिधानम् अवस्थानं प्रयोजनम् । अत्र स्थितौ ऽरासभस्य हेषारवं कुर्वतः
ऽवाजिनः अश्वस्य रथात् ऽविमोचनं प्रयोजनम् ॥ अर्थम् । ' ऋ गतौ ' । ' उपिकुपिगार्तिभ्यस्थन् '
इति थन् । निस्वरः । निधानम् । दधातेर्भावे ल्युट् । ' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तावम् ।
रासभस्य । ' रासु शब्दे ' । ' रासिवलिभ्यां च ' (उ. सू. ३. ४०५) इति कर्तरि अभच्प्रत्ययः ।
ग्रामादित्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ १९ ॥

अन्त्येप्त्वहःसु हारियोजनस्य ' अपाः सोमम् ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च— ' हारियोजनोऽपाः
सोममस्तमिन्द्र प्र याहि ' (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति ॥

अपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥ ६ ॥

अपाः । सोमम् । अस्तम् । इन्द्र । प्र । याहि । कल्याणीः । जाया । सुरणम् । गृहे । ते ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निधानम् । विमोचनम् । वाजिनः । दक्षिणावत् ॥ ६ ॥

हे ऽइन्द्र ऽसोमम् ऽअपाः । अत्रैव स्थित्वा सोमं पिब । पीत्वा ऽअस्तं गृहं ऽप्र ऽयाहि
प्रकर्षेण गच्छ । ऽते तव ऽगृहे ऽकल्याणीः मङ्गलकारिणी ऽजाया शची विद्यते । ऽसुरणं शोभनगीतादि-
ध्वनिश्चास्ति । यद्वा^१ । सुरणं सुरमणीयं यथा भवति तथा गृहे जाया तिष्ठति^१ । ऽयत्र इत्यादि गतम् ।
ऽदक्षिणावत् । अत्र स्थितौ सत्यां रथे योजितानां वाजिनां विमोचनं खादनपानादिना दक्षिणावत् प्रयो-
जनवद्भवति । विमुक्तेभ्यो वाजिभ्यः खादनं पानं चोपहरन्ति ॥ अपाः । ' पा पाने ' । लुङि ' गातिस्था^०
इति सिचो लुक् । अडागमस्वरः । कल्याणीः । कल्याणमस्यास्तीति मत्वर्थे ' छन्दसीवनिपौ^० ' इति
ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सुरणम् । रण शब्दार्थः । अस्मादकृच्छार्थे खल् । लिट्स्वरः । प्रत्ययस्य पित्वादनु-
दात्तत्वे धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विश्वामित्राय ददतो मघानि सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः ॥ ७ ॥

इमे । भोजाः । अङ्गिरसः । विरूपाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।

विश्वामित्राय । ददतः । मघानि । सहस्रसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ऽइमे यागं कुर्वाणाः ऽभोजाः सौदासाः क्षत्रियास्तेषां याजकाः ऽविरूपाः नानारूपाः
मेधातिथिप्रभृतयः ऽअङ्गिरसः च ऽदिवः ऽअसुरस्य देवेभ्योऽपि बलवतो रुद्रस्य ऽपुत्रासः पुत्राः ऽवीराः

बलवन्तो मरुतः ते सर्वे विश्वामित्राय महं सहस्रसावे । सहस्रं सूयतेऽत्रेति सहस्रसावोऽश्वमेधः । तस्मिन्नश्वमेधे मघानि मंहनीयानि^१ धनानि ददतः प्रचच्छन्तः सन्तः आयुः जीवनमज्ञं वा प्रतिरन्ते प्रकर्षेण वर्धयन्ति ॥ दिवस्पुत्रास इति संहितायां 'पष्ट्याः पतिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य सस्वम् । ददतः । 'हुदाज् दाने' इत्यस्य शतरि रूपम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । तिरन्ते । तरतेर्व्यत्ययेन शः ॥

रूपं रूपं मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वं^२ परि स्वाम् ।

त्रिर्यदिवः परि मुहूर्तमागात्स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा ॥ ८ ॥

रूपम् रूपम् । मघवा । बोभवीति । मायाः । कृण्वानः । तन्वंम् । परि । स्वाम् ।

त्रिः । यत् । दिवः । परि । मुहूर्तम् । आ । अगात् । स्वैः । मन्त्रैः । अनृतुपाः । ऋतवा ॥ ८ ॥

मघवा धनवानिन्द्रः रूपं रूपं यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्रूपं बोभवीति भृशं^३ प्राप्नोति^३ । तत्तद्रूपात्मको भवति । तत्र कारणमुच्यते । मायाः अनेकरूपग्रहणसामर्थ्योपेताः कृण्वानः कुर्वाणः स्वां तन्वं स्वकीयां तनुम् । परि पञ्चम्यर्थे । स्वस्माच्छरीरान्नानाविधानि शरीराणि निर्मिमीते । यद्वा स्वां तनुं नानाविधरूपोपेतां करोति । तथा च मन्त्रवर्णः—'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः' (ऋ. सं. ६.४७.१८) इति । यत् यस्मात् स्वैर्मन्त्रैः स्वकीयैः स्तुतिलक्षणैर्वावयैराहूतः अनृतुपाः । न केवलमृतुष्वेव पिबति किंतु अनृतुष्वपि । बहुशः सोमं पिबन्नित्यर्थः । ऋतावा सत्यवान् तादृश इन्द्रः दिवः स्वर्गलोकात् परि मुहूर्तम् एकस्मिन्नेव मुहूर्ते नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु तत्रापि त्रिः त्रिषु सवनेषु आगात् आगच्छति ॥ बोभवीति । भवतेर्यङ्लुकि तिपि 'यङो वा' इतीडागमः । निघातः । अगात् । इणो लुङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

महाँ ऋषिर्देवजा देवजूतोऽस्तभ्रात्सिन्धुमर्णवं नृचक्षाः ।

विश्वामित्रो यदवहत्सुदासमप्रियायत कुशिकेभिरिन्द्रः ॥ ९ ॥

महान् । ऋषिः । देवजाः । देवजूतः । अस्तभ्रात् । सिन्धुम् । अर्णवम् । नृचक्षाः ।

विश्वामित्रः । यत् । अवहत् । सुदासम् । अप्रियायत । कुशिकेभिः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

महान् तपसा अतिशयितसामर्थ्यवान् ऋषिः अतीन्द्रियार्थदृष्टा देवजाः द्योतमानानां तेजसां जनयिता देवजूतः तैस्तेजोभिराकृष्टः नृचक्षाः नृणां कर्मनेतृणामध्वर्यादीनामुपदृष्टा सः विश्वामित्रः अर्णवम् उदकवन्तं सिन्धुं विपादयितुं द्रयोः संभेदम्^३ अस्तभ्रात् निरुद्धवेगमकरोत् । किंच स विश्वामित्रः सुदासं पैजवनं राजानं यत् यदा अवहत् अयाजयत् तदानीम् इन्द्रः कुशिकेभिः कुशिकगोत्रोत्पन्नैर्ऋषिभिः सह अप्रियायत प्रिय इवाचरत् ॥ अवहत् । 'वह प्रापणे' इत्यस्य लङि

१. ल-महनीयानि । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-'भृशं प्राप्नोति' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-संभेदनम् ।

रूपम् । यद्योगादनिघातः । अप्रियायत । प्रिय इवाचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् ।
तदन्ताल्लङि रूपम् । पादादित्वादनघातः ॥

हंसाइव कृणुथ श्लोकमद्रिभिर्मदन्तो गीर्भिर्ध्वरे सुते सचा ।

देवेभिर्विप्रा ऋषयो नृचक्षसो वि पिबध्वं कुशिकाः सोम्यं मधु ॥ १० ॥

हंसाऽइव । कृणुथ । श्लोकम् । अद्रिऽभिः । मदन्तः । गीऽभिः । अ॒ध्वरे । सुते । सचा ।

देवेभिः । विप्राः । ऋषयः । नृ॒च॒क्ष॒सः । वि । पि॒ब॒ध्वम् । कु॒शि॒काः । सो॒म्यम् । म॒धु ॥ १० ॥

हे १विप्राः मेधाविनो हे १ऋषयः अतीन्द्रियार्थस्य दृष्टारो हे १नृचक्षसः नृणां कर्मनेतृणां विशेषेण
दृष्टारो हे १कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः १अध्वरे यज्ञे १अद्रिभिः ग्रावभिः सोमे १सुते अभिषुते
सति १गीर्भिः १मदन्तः स्तुतिभिर्देवान् मादयन्तो यूयं १श्लोकम् । श्लोक्यते शस्यतेऽनेनेति श्लोकः शस्त्रम् ।
१कृणुथ सम्यगुच्चारयत । तत्र दृष्टान्तः । 'हंसाइव । यथा हंसाः सम्यक् शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् । किंच
१देवेभिः १सचा यष्टव्यदेवैः सहिता यूयं १सोम्यं सोममयं १मधु मधुकरं रसं १वि १पिबध्वं परस्पर-
व्यतिहारेण पिबत ॥ श्लोकम् । ' श्लोक शब्दे ' । करणे घञ् । जित्वादाद्युदात्तः । मदन्तः । ' मदी
हर्षे ' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य व्यत्ययेन शप् । पिबध्वम् । ' पा पाने ' । ' कर्तरि कर्मव्यतिहारे '
इत्यात्मनेपदम् । सोम्यम् । सोमशब्दात् ' मये च ' इति यप्रत्ययः ॥ ॥ २० ॥

उप प्रेतं कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुञ्चता सुदासः ।

राजा वृत्रं जङ्घनत्प्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः ॥ ११ ॥

उप । प्र । इत । कुशिकाः । चेतयध्वम् । अश्वम् । राये । प्र । मुञ्चत । सु॒दासः ।

राजा । वृत्रम् । ज॒ङ्घ॒नत् । प्राक् । अपाक् । उदक् । अथ । य॒जा॒ते । वरे । आ । पृथि॒व्याः ॥ ११ ॥

हे १कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः १उप १प्रेत अश्वस्य समीपे प्रकर्षेण गच्छत । तत्र गत्वा
१चेतयध्वं सावधाना भवत । यद्वा । अश्वरक्षिणः सावधानान् कुरुत । १सुदासः पैजवनस्य राज्ञः
१अश्वं १राये तस्य दिग्विजयेन धनलाभाय १प्र १मुञ्चत । १राजा देवानां स्वामीन्द्रः १वृत्रं कर्मविघ्न-
कारिणमसुरं १प्रागपागुदक् पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु १जङ्घनत् भृशं हतघान् । तस्मादश्वं विमुञ्चतेति भावः ।
१अथ अनन्तरं १पृथिव्याः १वरे उत्तमे देवयजनदेशे १यजाते स राजा यजेत ॥ चेतयध्वम् ।
' चिती संज्ञाने ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन तिङ् उत्तरवाञ्छ
निघातः । जङ्घनत् । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य यङ्लुकि ' नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ' इत्यभ्यासरय
नुगागमः २ । तदन्ताल्लेख्यडागमः । प्राक् । अञ्चतेः किनि रूपम् । ' अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ' इति
गतेः स्वरः । यजाते । यजतेर्लेख्याडागमः । निघातः । वरे । ' वृज् वरणे ' इत्यस्मात् ' ग्रहवृ-
हनिश्चिगमश्च ' इत्यप्रत्ययः । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

य इमे रोदसी उमे अहमिन्द्रमतुष्टवम् ।

विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनम् ॥ १२ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । उमे इति । अहम् । इन्द्रम् । अतुष्टवम् ।

विश्वामित्रस्य । रक्षति । ब्रह्म । इदम् । भारतम् । जनम् ॥ १२ ॥

हे कुशिकाः कुशिकपुत्राः । यः । अहं विश्वामित्रः । उमे । इमे । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । इन्द्रमतुष्टवं स्तावयामि^१ । द्यावापृथिवीभ्यामिन्द्रस्य स्तोत्रं मया कारितमित्यर्थः । यद्वा । उभयो रोदस्योः अन्तरवस्थितम्^२ इन्द्रं स्तौमि । स्तोत्रं कुर्वाणस्य विश्वामित्रस्य मम इदम् इन्द्रविषयं ब्रह्म स्तोत्रं । भारतं भरतकुलं^३ । जनं^३ । रक्षति पालयति ॥ अतुष्टवम् । 'ष्टुञ् स्तुतौ' । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । भारतम् । भरतशब्द उत्सादिः । निच्वादाद्युदात्तः ॥

विश्वामित्रा अरासत ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे । करदिन्नः सुराधसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । अरासत । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे । करत् । इत् । नः । सुराधसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । वज्रिणे वज्रहस्ताय । इन्द्राय । ब्रह्म स्तोत्रम् । अरासत अकुर्वन् । स्तुतः स इन्द्रः । नः अस्मान् । सुराधसः शोभनधनोपेतान् । करदित् करोत्वेव ॥ अरासत । 'रास् शब्दे' इत्यस्य लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । निघातः । करत् । करोतेर्लुङि च्लेः 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इत्यङादेशः । सुराधसः । 'आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मम् ।

आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्नन्धया नः ॥ १४ ॥

किम् । ते । कृण्वन्ति । कीकटेषु । गावः । न । आशिरम् । दुहे । न । तपन्ति । घर्मम् ।

आ । नः । भर । प्रमगन्दस्य । वेदः । नैचाशाखम् । मघवन् । रन्धय । नः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र । कीकटेषु अनार्यनिवासेषु जनपदेषु । यद्वा । क्रियाभिर्यागदानहोमलक्षणाभिः किं फलिष्यतीत्यश्रद्धानाः प्रत्युत पिबत खादतायमेव लोको न पर इति वदन्तो नास्तिकाः कीकटाः तेषु । गावः । ते तव । किं । कृण्वन्ति किं कुर्वन्ति । न कच्चित्तवोपयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः । अनुपयोगं दर्शयति । आशिरं सोममिश्रणयोग्यं पयः । न । दुहे न दुहन्ति । किञ्च घर्मं प्रवर्ग्याण्यकर्मोपयुक्तं महावीरपात्रं स्वपयःप्रदानद्वारेण न तपन्ति न दीपयन्ति । एतेन सांनाय्यार्थमपि नोपयुज्यन्ते इत्यपि सूचितं भवति । एवं कचिदपि वैदिके कर्मण्यनुपयुक्तास्ता गाः । नः अस्मभ्यम् । आ । भर

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स्तौमि; घ-स्तवामि ।

२. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-अन्तरस्थितम् ।

३. ख-ग-च-त-न-भ-ल-स-भरतकुलजनम् ।

आहर । न केवलं ता एव । किं तर्हि प्रमगन्दस्य । द्वैगुण्यादित्क्षणपरिमाणं गतोऽर्थो मामेव गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषां ददातीति मगन्दो वार्धुषिकः । तस्यापत्यं पुत्रादिः प्रमगन्दः । प्रस्कण्वादि-
वदपत्यार्थः प्रशब्देन द्योत्यते । तस्यात्यन्तकुसीदिकुलस्य^१ वेदः धनमाहर । किंच हे प्रमघवन् धनवन्निन्द्र
नैचाशाखम् । नीचासु शूद्रयोनिषु उत्पादिता^२ शाखा^३ पुत्रपौत्रादिपरंपरा येन स नीचाशाखः ।
'शूद्रापत्यैश्च^४ केवलैः' 'शूद्रावेदी* पतत्यधः' इति च पातकहेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य
संबन्धि धनं नैचाशाखम् । तद्धनं नः अस्मभ्यं रन्धय साधय । एतेषां तद्धनं^५ तव
नोपयुज्यते अस्मदायत्तं तु तद्धनं यागादिद्वारा तवोपयुज्यते । तस्मात्तदस्मभ्यं प्रयच्छेति भावः ॥
एतमर्थं यास्कोऽप्याह—' किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटा नाम देशोऽनार्यनिवासः ।
कीकटाः किंकृताः किं क्रियाभिः इति प्रेप्साः^६ वा । नैव चाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मं घरणम्^७ । आ हर नः
प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुसीदी मांगदो मामागमिष्यतीति च ददाति । तदपत्यं प्रमगन्दः अत्यन्त-
कुसीदिकुलीनः^८ । प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः । पण्डको वा पण्डकः पण्डगः^९
प्रार्दको वा प्रार्दयत्याण्डौ । आण्डावाणी इव व्रीडयति । तस्थं नैचाशाखम् । नीचाशाखो नीचैः शाखः ।
शाखाः शक्नोते । आणिररणात् । तन्नो मघवन् रन्धय^{१०} इति रन्धयतिर्विशगमने ' (निरु. ६. ३२) इति ॥
आशिरम् । आङ्पूर्वात् श्रीणातेः क्पि 'अपस्पृधेथाम्' इत्यादिना आशिर इत्यादेशः । दुहे । दुहेर्लिटि
'इरयो रे' इति रेआदेशः । द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वात् द्विर्वचनाभावः । 'चादिलोपे विभाषा'
इति न निघातः । नैचाशाखम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । रन्धय । रन्धेर्नन्तस्य 'रधि-
जभोरचि' इति नुमागमः ॥

'ससर्परीदृचे'^{१०} प्राहुरितिहासं पुराविदः । सौदासनृपयज्ञे वै वसिष्ठात्मजशक्तिना । विश्वामित्र-
स्याभिभूतं बलं वाक् च समन्ततः । वासिष्ठेनाभिभूतः स ह्यवासीदथ गाधिजः । तस्मै ब्राह्मीं तु
सौरीं वा नाज्ञा वाचं ससर्परीम् । सूर्यवेदमन आहत्य ददुर्वै जमदग्नयः । कुशिकानां मतिः सा
वागमति तामपानुदत्^{१०} (अनु. भा. ३. ५३) ॥

ससर्परीरमिति बाधमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता ।

आ सूर्यस्य दुहिता ततान् श्रवो देवेष्वमृतमजुर्यम् ॥ १५ ॥

ससर्परीः । अमतिम् । बाधमाना । बृहत् । मिमाय । जमदग्निदत्ता ।

आ । सूर्यस्य । दुहिता । ततान् । श्रवः । देवेषु । अमृतम् । अजुर्यम् ॥ १५ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-तस्यापत्यं तत्कुसीदिकुलस्य । २. त-उत्पादिताः शाखाः । ३. ख-ग-
च-ज-ण-त-न-भ-स-शूद्रवित्तैश्च; 'शूद्रो वित्तैस्तु शूद्रसंबन्धिकेवलवित्तसंग्रहे शूद्रत्वं प्राप्नोति' इति ज-
पुस्तके टिप्पणीरूपेण लिखितम् । * 'तत्स्त्रीगमने शूद्रत्वमधःपतति पतितश्च भवति इति भावः' इति
ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण समावेशितम् । ४. त-फ-भ-यद्धनम् । ५. न-इति प्रेप्सवः । ६. ख-ग-च-ज-
हरणम्; ज-स-हर्म्यम्; त-घर्णम् । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-अत्यन्तकुसीदिकुलीनः । ८. ख-ग-च-न-
पन्नगः । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-रन्धयस्व । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-ससर्परीं.....
तामपानुदत्' नास्ति; त-...अपानुदत् । उप प्रेतेति कुशिको विश्वामित्रोऽन्वयोजयत् । लब्ध्वा वाचं स
हृष्टात्मा जमदग्नीन्पूजयत् । ससर्परीरिति द्वाभ्यामृग्भ्यां वाचं स्तुवन्स्वयम् ॥

वज्रमदग्निदत्ता जमदग्निभिः प्रज्वलितान्निभिर्ऋषिभिरस्त्रभ्यं दत्ता वमतिम् अज्ञानं वबाधमाना
 वससर्परीः सर्वत्र शब्दरूपतया सर्पणशीला वाक् ववृहत् प्रभूतं यथा भवति तथा वमिमाय नभसि शब्दं
 करोति। सैषा वसूर्यस्य वदुहिता वाग्देवता वदेवेषु इन्द्रादिषु वअजुयं क्षयरहितम् वअमृतम् अमृतलक्षणं
 वश्रवः अन्नम् वआ वतान समन्तात् स्वाहाकारवाचा^१ तनोति ॥ जमदग्निदत्ता । 'दाण् दाने' इत्यस्य
 निष्ठायां 'दो दद्वोः' इति ददादेशः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अजुयम् । 'जृ
 वयोहानौ' । 'ऋहलोर्ण्यत्' । 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्त्वम् । 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥२॥

ससर्परीरभरत्तूर्यमेभ्योऽधि श्रवः पाञ्चजन्यासु कृष्टिषु ।

सा पक्ष्या उ नव्यमायुर्दधाना यां मे पलस्तिजमदग्नयो ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः । अ भरत् । तूर्यम् । एभ्यः । अधि । श्रवः । पाञ्चऽजन्यासु । कृष्टिषु ।

सा । पक्ष्या । नव्यम् । आयुः । दधाना । याम् । मे । पलस्तिऽजमदग्नयः । ददुः ॥ १६ ॥

वससर्परीः सर्वत्र गद्यपद्यात्मकत्वेन सर्पणशीला वाग्देवता वपाञ्चजन्यासु वकृष्टिषु । निपाद-
 पञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । तत्संबन्धिनीषु प्रजासु यत् वश्रवः अन्नं विद्यते तन्नोऽस्त्रभ्यम् वअधि
 अधिकं यथा भवति तथा वतूर्यं क्षिप्रम् वअभरत् भरतु संपादयतु । वपलस्तिजमदग्नयः पलस्तयः
 पलिता दीर्घायुषो जमदग्नयो मुनयः वयां वाचं सूर्यादाहृत्य वमे मह्यं वददुः अददुः^२ वपक्ष्या पक्षस्य
 पक्षादिनिर्वाहकस्य सूर्यस्य दुहिता वसा वाक् वनव्यं नवतरम् वआयुः अन्नं जीवनं वा वदधाना मम
 कुर्वाणा भवतु ॥ पाञ्चजन्यासु । 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम्' इति व्यप्रत्ययः । जिवादाद्यु-
 दात्तः । पक्ष्या । पक्षे भवा । दिगादित्वाद्यत् । तिस्वरितः । नव्यम् । नवशब्दात् वस्वादित्वात्
 स्वार्थिको यत् । पलस्तिजमदग्नयः पलस्तयो जमदग्नयः । कर्मधारयसमासः । समासस्वरः ॥

स्थिरौ गावौ भवतां वीळुरक्षो मेषा वि वहि मा युगं वि शारि ।

इन्द्रः पातल्ये ददतां शरीतोररिष्टनेमे अभि नः सचस्व ॥ १७ ॥

स्थिरौ । गावौ । भवताम् । वीळुः । अक्षः । मा । ईषा । वि । वहि । मा । युगम् । वि । शारि ।

इन्द्रः । पातल्ये इति । ददताम् । शरीतोः । अरिष्टनेमे । अभि । नः । सचस्व ॥ १७ ॥

राजः सुदासो यज्ञेऽवभृथं कृत्वा यज्ञशालातो निर्गन्तुमिच्छन् रथे अश्वादिकं^३ युञ्जानो विश्वामित्रो
 रथाङ्गानि स्तौति । वगावौ । गच्छत इति गावावश्चौ । वस्थिरौ^४ वभवताम् । वअक्षः च ववीळुः दद्वो
 भवतु । वईषा दण्डश्च वमा ववि वहि विनष्टो मा भवतु । वयुगं च वमा ववि वशारि विशीर्णं मा
 भवतु । वइन्द्रः वपातल्ये पतनशीले कीलके वशरीतोः विशरणात् प्राक् वददतां धारयतु । हे^५
 वअरिष्टनेमे अहिंसितप्रधिविशिष्ट हे^६ रथ वनः अस्मान् वअभि आभिमुख्येन वसचस्व संगतो भव ॥

१. ल-स-स्वाहाकारवाचम् । २. ख-ग-न-भ-स-अदुः । ३. ख-ग-च-न-भ-स-अश्वादि ।
 ४. च-स्थिरौ स्थितौ । ५. ख-ग-च-ज-ण-हे इन्द्र । ६. ख-ण-घ-च-ज-ण-भ-स-हे नास्ति ।

वि वहि । ' वृहि वृद्धौ ' । त्रिपूर्वो वृहिविनाशे वर्तते । अस्मात् कर्मकर्तरि लुङि ' चिण् भावकर्मणोः ' इति चिण् । ' चिणो लुक् ' इति तत्प्रत्ययस्य लुक् । निघातः । युगम् । युगशब्दे उञ्छादिषु रथाद्युपकरणेऽर्थे घञन्तत्वेन निपातनादगुणत्वम् । तत्र पाठादन्तोदात्तत्वम् । शारि । ' भृ हिंसायाम् ' इत्यस्य लुङि रूपम् । अरिष्टनेमे । पादादिवात् पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् ॥

बलं धेहि तनूषु नो बलमिन्द्रानलुत्सु नः ।

बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा असि ॥ १८ ॥

बलम् । धेहि । तनूषु । नः । बलम् । इन्द्र । अनलुत्सु । नः ।

बलम् । तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वम् । हि । बलदाः । असि ॥ १८ ॥

हे इन्द्र नः अस्माकं तनूषु शरीरेषु बलं धेहि । नः अस्मत्संबन्धिरथवाहेषु अनलुत्सु^१ अनलुत्सु^२ बलं धेहि । तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च जीवसे चिरं जीवनाय बलम् आयुर्विधेहि । एतादृशं दातृत्वं कुत इत्यत आह । त्वं बलदाः । बलं ददातीति बलदाः । असि हि सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धोऽसि खलु ॥ अनलुत्सु । ' वह प्रापणे ' । ' अनसि वहः क्विनसो डश्च ' इति क्तिप् । अनसः सकारस्य डत्वम् । वहैर्यजादिवात् संप्रसारणम् । ' वसुध्वंसुध्वंस्वनडुहां दः ' इति हकारस्य डत्वम् । कृदुत्तरस्वरः^३ । असि । हियोगादनिघातः । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अभि व्ययस्व खदिरस्य सारमोजो धेहि स्पन्दने शिशपायाम् ।

अक्षं वीळो वीळित वीळयस्व मा यामादस्मादवं जीहिपो नः ॥ १९ ॥

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारम् । ओजः । धेहि । स्पन्दने । शिशपायाम् ।

अक्षं । वीळो इति । वीळित । वीळयस्व । मा । यामात् । अस्मात् । अवं । जीहिपः । नः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र व्ययस्व खदिरस्य सारम् । सारेण हि आग्निः क्रियते । तं खदिरस्य सारभूतमाणिम् अभि व्ययस्व अभितस्तत्तत्स्थानेषु दार्ढ्यार्थं निधेहि । स्पन्दने रथस्य गमने सति शिशपायां शिशपाख्यदारुनिर्मिते रथस्य फलके ओजो धेहि दार्ढ्यं कुरु । हे वीळो दृढं^४ वीळित अस्माभिर्दृढीकृत हे अक्ष वीळयस्व त्वं दृढो भव । यद्वा अस्मान् दृढीकुरु । यामात् गच्छतः अस्माद्रथात्^५ नः अस्मान् मा अव जीहिपः मा पीपतः ॥ खदिरस्य । ' अजिरशिशिरं ' इत्यादिना किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । वीळित । वीळयतेर्ण्यन्तस्य निष्ठायामिडागमः । ' निष्ठायां सेटि ' (पा. सू. ६.४. ५२) इति णेलुक् । वीळयस्व । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादिवादनघातः । यामात् । ' या प्रापणे ' इत्यस्मात् ' अतिस्तुसुहुसृ ' इत्यादिना मन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । जीहिपः । ' ओहाक् त्यागे ' । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । अकारस्येकारश्चान्दसः ॥

१. ज-ण-युगशब्दस्य । २. न-ल-अनलुत्सु, स-अनलुत्सु । ३. ज-ण-कृदुत्तरपदस्वरः । ४. ख-ग-च-भ-स-' दृढ ' नास्ति । ५. घ-ज-ण-भ-रथादस्मात् ।

अयमस्मान्वनस्पतिर्मा च हा मा च रीरिषत् ।

स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आ विमोचनात् ॥ २० ॥

अयम् । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हाः । मा । च । रीरिषत् ।

स्वस्ति । आ । गृहेभ्यः । आ । अवसै । आ । विमोचनात् ॥ २० ॥

यजमान आत्मनः श्रेय आशास्ते । वनस्पतिः वनस्पतिनिर्मितः वयं रथो रथारूढान् वस्मान्
वमा वच वहाः मा त्याक्षीत् । किंच वमा वरीरिषत् अस्मान् मा विनाशयतु । किंच वआ वगृहेभ्यः
यावद्वृहान् प्राप्नुयाम तावदस्मभ्यं वस्वस्ति भवतु । तथा वआ ववसै । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी ।
यावद्रथवेगावसानं तावत् । वआ विमोचनात् यावद्रथयोजिताश्चविमोचनं तावत् स्वस्ति भवतु ॥
हाः । 'ओहाक् त्यागे' । लुङि 'मन्त्रे घसं' इत्यादिना सिचो लुक् । पुरुषव्यत्ययः ।
'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । रीरिषत् । 'रिष हिंसायाम्' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि
रूपम् । द्वितीयत्वान्निघातः । गृहेभ्यः । ग्रहेः 'गेहे कः' इति कः । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी ।
ववसै । 'पोऽन्तकर्मणि' । क्तिप् । चतुर्थ्येकवचने आतो लोपाभावश्छान्दसः । वृद्धिः ।
एकादेशस्वरः ॥ ॥ २२ ॥

'इन्द्रोतिभिः' इत्याद्याश्चतस्रो वसिष्ठद्वेषिण्यः । पुरा^१ खलु^२ विश्वामित्रशिष्यः सुदा नाम
राजर्षिरासीत् । स च केनचित् कारणेन वसिष्ठद्वेष्योऽभूत् । विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य रक्षार्थमाभिर्ऋग्भिः
वसिष्ठमशपत् । इमा अभिशापरूपाः । ता ऋचो वसिष्ठा न शृण्वन्ति ॥

इन्द्रोतिभिर्वहुलाभिर्नो अद्य याच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूर जिन्व ।

यो नो द्वेष्ट्यधरः सस्पदीष्ट यमु द्विष्मस्तमु प्राणो जहातु ॥ २१ ॥

इन्द्र । ऊतिभिः । बहुलाभिः । नः । अद्य । यात्श्श्रेष्ठाभिः । मघवन् । शूर । जिन्व ।

यः । नः । द्वेष्टि । अधरः । सः । पदीष्ट ।

यम् । ऊँ इति । द्विष्मः । तम् । ऊँ इति । प्राणः । जहातु ॥ २१ ॥

परस्य शापं करिष्यन् आदावात्मनो रक्षां कुरुते प्रथमेनार्धर्चेन । हे वशूर शौर्यवन् पराभिभवशक्त
हे वमघवन् धनवन् इन्द्र वअद्य अस्मिन्काले यात् । यातयतिर्वधकर्मा । यातयतीति यात् । 'सुपां
सुलुक्' इति शसो लुक् । यातः शत्रून् हिंसतः वनः अस्मान् वऊतिभिः त्वदीयाभी रक्षाभिः वजिन्व
प्रीणय । कीदृशीभिः । वबहुलाभिः बह्वीभिः वश्रेष्ठाभिः प्रशस्यतराभिः । अद्य शपति । वनः अस्मान्
वयः शत्रुद्वेष्यः वद्वेष्टि^२ अस्मद्विषयामप्रीतिं करोति वसः वअधरः निकृष्टः सन् वपदीष्ट पततु । वयं च
वयमु वद्विष्मस्तमु तं द्वेष्यं वप्राणः देहमध्ये वर्तमानः पञ्चवृत्तिर्वायुः वजहातु परित्यजतु ।
उशब्दौ पूरकौ ॥

परशुं चिद्वि तपति शिम्बलं चिद्वि वृश्चति ।

उखा चिदिन्द्र येषन्ती प्रयस्ता फेनमस्यति ॥ २२ ॥

परशुम् । चित् । वि । तपति । शिम्बलम् । चित् । वि । वृश्चति ।

उखा । चित् । इन्द्र । येषन्ती । प्रयस्ता । फेनम् । अस्यति ॥ २२ ॥

हे^१ इन्द्र परशुं चित् यथा कुठारं^२ प्राप्य वृक्षः वि तपति विशिष्टतापयुक्तो भवति । एवं मदीयो द्वेष्टा वितपतु । शिम्बलं चित् शल्मलीकुसुमं यथा अनायासेन वृन्तात् विच्छिद्यते । एवं मद्वेष्टा^३ वि वृश्चति विच्छिन्नावयवः^४ भवतु । प्रयस्ता प्रहता^५ येषन्ती स्रवन्ती उखा चित् स्थालीव स द्वेष्टा मदीयमन्त्रसामर्थ्येन प्रहतः सन् फेनमस्यति फेनं मुखादुद्गिरतु ॥

न सायकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वान्नयन्ति ॥ २३ ॥

न । सायकस्य । चिकिते । जनासः । लोधम् । नयन्ति । पशु । मन्यमानाः ।

न । अवाजिनम् । वाजिना । हासयन्ति । न । गर्दभम् । पुरः । अश्वात् । नयन्ति ॥ २३ ॥

पुरा^१ खलु^२ तपसः क्षयो मा प्रापदिति शापान्निवृत्ते मौनिनं^३ विश्वामित्रं वसिष्ठपुरा बद्ध्वा आनीतवन्तः । तान् प्रति विश्वामित्रो ब्रूते । हे जनासः जनाः सायकस्य अवसानकारिणो विश्वामित्रस्य मन्त्रगणसामर्थ्यं^४ न चिकिते भवद्भिर्न ज्ञायते । अत एव लोधं लुब्धं तपसः क्षयो मा भूदिति लोभेन तूष्णीं स्थितमृषिं पशु^५ मन्यमानाः । पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः । पशुवन्मन्यमानाः^६ एते नयन्ति बद्ध्वा स्वकीयं देशं प्रापयन्ति । एवं^७ स्वसामर्थ्यं प्रदर्श्य विसदृशो वसिष्ठो मया सह स्पर्धितुं नार्हतीति धिक्करोति । नावाजिनम् इति^८ । अवाजिनम् । वाचामिनो^९ वाजिनः सर्वज्ञः । तद्विलक्षणं मूर्खजनं वाजिना वागीशाः न हासयन्ति हास्यास्पदं न कुर्वन्ति । तेन सह न स्पर्धन्त इत्यर्थः । तथा गर्दभं रासभम् अश्वात् पुरः पुरस्तात् न नयन्ति^{१०} । एवमेव विसदृशो वसिष्ठो न मया स्पर्धितुमीष्ट इत्यर्थः ॥

१. न-ल-परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं कुठारम् । २. ग-च-स द्वेष्टा । ३. त-वृक्तः विच्छिन्नावयवः । ४. घ-प-भ-अपहता; ख-ग-च-ज-ण-आपहता । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘पुरा खलु’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘मौनिनं’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-मन्त्रसामर्थ्यम् । ८. ख-ग-च-ज-ण-भ-पशुवत् मन्यमानाः । ९. ख-ग-च-ज-ण-भ-वसिष्ठं धिक्करोति । १०. ख-ग-च-ज-ण-भ-मूर्ख वाजिनाः वागीशाः न नयन्ति ।

इ॒म इन्द्र॑ भर॒तस्य॑ पु॒त्रा अप॑पि॒त्वं चि॑कितु॒र्न प्र॑पि॒त्वं । *

हि॒न्वन्त्य॑श्चम॒रणं॑ न नित्यं॑ ज्या॒वाजं॑ परि॒ णय॑न्त्या॒जौ ॥ २४ ॥

इ॒मे । इन्द्र॑ । भर॒तस्य॑ । पु॒त्राः । अ॒प॒ऽपि॒त्वं । चि॑कितुः । न । प्र॒ऽपि॒त्वं ।

हि॒न्वन्ति॑ । अ॒श्वम् । अ॒रणम् । न । नित्यं॑ । ज्या॒ऽवाजम् । परि॑ । न॒यन्ति॑ । आ॒जौ ॥ २४ ॥

हे १इन्द्र १भरतस्य १पुत्राः भरतवंश्याः १इमे विश्वामित्राः १अपपित्वम् अपगमनं वसिष्ठेभ्यः १
१चिकितुः जानन्ति । १प्रपित्वं प्रगमनं १न जानन्ति । शिष्टैः सह तेषां संगतिर्नास्ति । बाह्याः २ एव
त इत्यर्थः । अपि च १आजौ संग्रामे १नित्यं सहजम् १अरणं १न अरिमिव वसिष्ठान् प्रति १अश्वं
१हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । ततश्च १ज्यावाजं बलं धनुः १परि १णयन्ति । वसिष्ठान् हन्तुं शरसंधानेन
चरन्ति ३ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र 'इमं महे' इति द्वाविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं त्रैपुभं वैश्वदेवं
विश्वामित्रपुत्रस्य वाक्पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'इमं महे द्वयधिकोक्तगोत्रः
प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं ह' इति । अस्मिन् सूक्ते आद्याग्नेयी ततः ४ पराः ४ सप्तर्चो द्यावापृथिव्यास्ततः परा
द्युदेवताका । दशमी द्यावापृथिव्यैकादशी सावित्री ततः परं 'सुकृत्' इति त्वाष्ट्री आर्भवी च
'विद्युदधाः' इति मारुती सारस्वती च ततः परं तिस्रो विष्ण्वन्द्राग्निदेवताकाः 'स्वदस्व' इत्या-
ग्नेयीति । एवं वैश्वदेवं सूक्तम् ५ । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अग्निप्रणयने राजन्यस्य 'इमं महे' इति
प्रतिपत् । 'पञ्चम्यां पौर्णमास्याम्' इत्यत्र सूत्रितम्—'इमं महे विदध्याय भूपम्' (आश्व.
श्रौ. २. १७) इति ॥

इ॒मं म॒हे वि॒द॒ध्याय॑ श्रूषं श॒श्वत्कृ॒त्व ई॒ड्या॑य प्र ज॒भ्रुः ।

श्रू॒णोतु॑ नो द॒म्येभि॑रनी॒कैः श्रू॒णोत्व॑ग्निर्दि॒व्यैरज॑स्रः ॥ १ ॥

इ॒मम् । म॒हे । वि॒द॒ध्याय॑ । श्रूषम् । श॒श्वत् । कृ॒त्वं । ई॒ड्या॑य । प्र । ज॒भ्रुः ।

श्रू॒णोतु॑ । नः । द॒म्येभिः॑ । अनी॒कैः । श्रू॒णोतु॑ । अ॒ग्निः । दि॒व्यैः । अज॑स्रः ॥ १ ॥

१महे महते १विदध्याय विदधे यज्ञे मन्थनेन १निष्पाद्यमानाय १ईड्याय सर्वैः स्तुत्यायाग्नये
१श्रूषं सुखकरम् १इमं स्तोमं १शश्वत्कृत्वः भूयो भूयः १प्र १जभ्रुः प्रभरन्ति प्रकपेण धारयन्ति ।
उच्चारयन्तीत्यर्थः । सः १अग्निः १दम्येभिः परेषां दमनकुशलैः दमे १गृहे विद्यमानैर्वा १अनीकैः १तेजोभिः
युक्तः सन् १नः अस्मदीयमिमं स्तोमं १श्रूणोतु । १दिव्यैः दिवि भवैस्तेजोभिः १अजस्रः निरन्तरं

१. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-ल-वासिष्ठेभ्यः । २. त-ल-ब्राह्म्याः । ३. ख-ग-ज-ण-वारन्ति; घ-भ-
वारयन्ति; त-न-व्यापयन्ति; ल-आवयन्ति । ४. ल-ततः परम् । ५. ख-ग-ज-ण-त-न-भ-वैश्वदेवसूक्तम् ।
६. ख-घ-ज-ण-न-भ-मन्थनेन । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-दमे गृहे विद्यमानैर्वा नास्ति । ८. च-
अनीकैः अनेकैः । ९. ख-ग-च-त-फ-भ-ल-स-स्तोत्रम् ।

युक्तोऽग्निरिमं स्तोमं^१ वृणोतु । 'शश्वकृत्व ईड्याय प्र जभ्रुरिति स्वानामेवैनं तच्छ्रैष्ठ्यं गमयति' (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ब्राह्मणानुसारेण महदादिगुणविशिष्टाय^२ यजमानाय^३ इममग्निं प्रजभ्रुः प्रहरन्त्यृत्विज इति वा व्याख्येयम् । उत्तरोऽर्धर्चः^४ समान एव ॥ विदध्याय । तत्र भव इत्यर्थे ' भवे छन्दसि ' इति यत् । तित्स्वरितः^५ । ईड्याय । ' ईडवन्द० ' इत्यादिना उदात्तत्वम् । दम्येभिः । ' तत्र साधुः ' इति यत् । ' यतो नावः ' इत्याद्युदात्तत्वम्^६ । दिव्यैः । दिवमर्हतीत्यर्थे ' छन्दसि च ' इति यप्रत्ययः । अजस्रः । ' जसु मोक्षणे ' । नञ्पूर्वः । ' नमिकम्पि० ' इत्यादिना ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञा समासे तस्य स्वरः ॥

महिं महे दिवे अर्चा पृथिव्यै कामो म इच्छच्चरति प्रजानन् ।

ययोर्ह स्तोमे विदथेषु देवाः सपर्यवो मादयन्ते सचायोः ॥ २ ॥

महिं । महे । दिवे । अर्च । पृथिव्यै । कामः । मे । इच्छन् । चरति । प्रजानन् ।

ययोः । ह । स्तोमे । विदथेषु । देवाः । सपर्यवः । मादयन्ते । सचा । आयोः ॥ २ ॥

हे स्तोतः^१ महे महत्यै^२ दिवे द्युलोकदेवतायै महत्यै^३ पृथिव्यै च^४ महि महत् त्वं^५ प्रजानन् स्तोत्रम्^६ अर्चं कुरु ।^७ मे मम^८ कामः मनोरथः सर्वान् भोगान्^९ इच्छन्^{१०} चरति सर्वत्र वर्तते ।^{११} आयोः मनुष्यस्य^{१२} विदथेषु यज्ञेषु^{१३} ययोः द्यावापृथिव्योः^{१४} स्तोमे स्तोत्रे^{१५} सपर्यवः पूजाकामाः^{१६} देवाः स्तोतारो वा^{१७} सचा^{१८} मादयन्ते^{१९} वह सह माद्यन्ति खलु ॥ पृथिव्यै । ' उदात्तयणः० ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सपर्यवः । सपर्यामिच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् ॥

युवोर्ऋतं रोदसी सत्यमस्तु महे षु णः सुविताय प्र भूतम् ।

इदं दिवे नमो अग्ने पृथिव्यै सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥ ३ ॥

युवोः । ऋतम् । रोदसी इति । सत्यम् । अस्तु । महे । सु । नः । सुविताय । प्र । भूतम् ।

इदम् । दिवे । नमः । अग्ने । पृथिव्यै । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥ ३ ॥

हे^१ रोदसी द्यावापृथिव्यौ^२ युवोः युवयोः^३ ऋतम् आनृशंस्यं^४ सत्यं यथार्थम्^५ अस्तु । युवां^६ नः अस्माकं^७ महे महते^८ सुविताय अभ्युदयाय यज्ञसमाप्त्यर्थं^९ सु सुष्टु^{१०} प्र^{११} भूतं प्रभवतम् । हे^{१२} अग्ने^{१३} दिवे^{१४} पृथिव्यै च^{१५} इदं^{१६} नमः अस्तु ।^{१७} प्रयसा हविलक्षणेनाज्ञेन^{१८} सपर्यामि परिचरामि ।^{१९} रत्नम् उत्तमं धनं^{२०} यामि याचे । यातिर्याच्चाकर्मा इमह इत्यादिषु पठितत्वात् ॥ सु । संहितायां ' सुजः ' (पा. सू. ८. ३. १०७) इति षत्वम् । नः । संहितायां ' नश्च धातुस्थोरुपभ्यः ' इति णत्वम् । सुविताय । ' इण् गतौ ' । अधिकरणे क्तः । शोभनं गम्यतेऽस्मिन्निति तत् सुवितम् । उवडादेशः

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-० विशिष्टयजमानाय । २. ख-ल-उत्तरार्धर्चः । ३. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-तित्स्वरः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स-० ' इत्याद्युदात्तत्वं ' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-स-० ' वा ' नास्ति ।

छान्दसः । भूतम् । भवतेर्लोऽङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुकि रूपम् । यद्वा । छान्दसे लुङि सिचः ' गातिस्था ' इति लुक् । निघातः । दिवे पृथिव्यै । ' नमःस्वस्ति ' (पा. सू. २. ३. १६) इत्यादिना चतुर्थी । सपर्यामि । कण्ठ्वादिः परिचरणे वर्तते । प्रत्ययस्वरः । यामि । यातेर्लोऽङि रूपम् । वाक्य-भेदादनिघातः ॥

उतो हि वाँ पूर्या आविविद्र ऋतावरी रोदसी सत्यवाचः ।

नरश्चिद्रां समिथे शूरसातौ ववन्दिरे पृथिवि वेविदानाः ॥ ४ ॥

उतो इति । हि । वाम् । पूर्याः । आविविद्रे ।

ऋतवरी इत्यृतऽवरी । रोदसी इति । सत्यऽवाचः ।

नरः । चित् । वाम् । समऽइथे । शूरऽसातौ । ववन्दिरे । पृथिवि । वेविदानाः ॥ ४ ॥

उतो अपि च हे^१ वृतावरी । ऋतं सत्यम् । तद्वत्यौ हे^२ रोदसी द्यावापृथिव्यौ पूर्याः पूर्वे भवाः पुरातनाः सत्यवाचः महर्षयः वां युवाभ्याम् आविविद्रे^३ हि तं तमपेक्षितमर्थं लेभिरे खलु^४ । तथा^५ हे^६ पृथिवि शूरसातौ शूराणां सातिर्लाभो^७ यस्मिन् तस्मिन् समिथे संगमननिमित्ते^८ युद्धे नरश्चित् अद्यतनाः^९ मनुष्याश्च वां युवयोर्माहात्म्यं वेविदानाः जानन्तः अतः^{१०} द्यावापृथिव्यौ ववन्दिरे स्तुवन्ति ॥ आविविद्रे । ' विद्रु लाभे ' इत्ययमुभयपदी । लिटि ' इरयो रे ' इति रे इत्यादेशः । ' सह सुपा ' इत्यत्र ' सह ' इति योगविभागादाङा सह समासः । समिथे । ' इण् गतौ ' । ' समीणः ' (उ. सू. २. १६८) इति थक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

को अद्वा वेद क इह प्र वोचद्वाँ अच्छा पथ्या का समेति ।

ददृश्र एषामवमा सदांसि परेषु या गुह्येषु ब्रूतेषु ॥ ५ ॥

कः । अद्वा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । देवान् । अच्छ । पथ्या । का । सम् । एति ।

ददृश्रे । एषाम् । अवमा । सदांसि । परेषु । या । गुह्येषु । ब्रूतेषु ॥ ५ ॥

कः वा^१ अद्वा सत्यभूतं तादृशमर्थं वेद वेत्ति । कः वा इह अस्मिन् प्रज्ञातमर्थं प्र वोचत् प्र ब्रवीति । किं तत्तदुच्यते । देवान् अच्छ अभिलक्ष्य का पथ्या पथि साधुः समीचीनः को वा मार्गः समेति सम्यक् प्राप्नोतीति । इममर्थं न कश्चिजानाति । न कोऽपि ब्रवीति । किं ते देवा विद्यन्ते । बाढमित्याह । एषां दिवि स्थितानां नक्षत्ररूपाणां देवानाम् अवमा अधोमुखानि

१. ख-ग-च- ' हे ' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ- ' खलु । तथा ' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-समिथे । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-अन्यतराः । ५. घ-ज-ण-सन्तः; त- ' अतः ' नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-स- ' वा ' नास्ति ।

वसदांसि स्थानानि वदद्रे दश्यन्ते । तथापि वपरेषु उत्तमेषु वगुह्येषु दुर्ज्ञानेषु^१ व्रतेषु कर्मसु अनुष्ठितेषु^२
 वया^३ यानि दिवि^३ देवस्थानानि लभ्यन्ते तत्रागतुं को मार्ग इति वेदमन्त्रेण न कश्चिज्ज्ञानातीत्यभि-
 प्रायः ॥ अद्धा । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । वोचत् । 'ब्रून् व्यक्तायां वाचि' ।
 लुङि 'ब्रुवो वचिः' इति वच्यादेशः । 'अस्यतिवक्तिर्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेरडादेशः । 'वच उम्'
 इत्युमागमः । निघातः ॥ २४ ॥

कविर्नृचक्षा अभि षीमचष्ट ऋतस्य योना विघृते मदन्ती ।

नाना चक्राते सदनं यथा वेः समानेन क्रतुना संविदाने ॥ ६ ॥

कविः । नृचक्षाः । अभि । सीम् । अचष्ट ।

ऋतस्य । योना । विघृते इति विऽघृते । मदन्ती इति ।

नाना । चक्राते इति । सदनम् । यथा । वेः । समानेन । क्रतुना । संविदाने इति सम्ऽविदाने ॥ ६ ॥

वकविः क्रान्तदर्शी वनृचक्षाः नृणां द्रष्टा सूर्यः वसीम् एते द्यावापृथिव्यौ वअभि वअचष्ट
 सर्वतः पश्यति । वऋतस्य वयोना जलस्य स्थानेऽन्तरिक्षे वमदन्ती हृष्यन्त्यौ वविघृते । घृतमस्या
 ओषधयो जलममुष्या इति । एवंविधरसोपेते वसमानेन । 'समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः ।
 भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः' (ऋ. सं. १. १६४. ५१) इति परस्परप्रीणनाख्येनैकेन
 वक्रतुना कर्मणा वसंविदाने परस्परमैकमत्यं प्राप्ते ते द्यावापृथिव्यौ वनाना पृथग्भूतं वसदनं स्थानं
 वचक्राते । तथा च श्रुतिः—'इमौ वै लोकौ सहास्तां तौ व्यैताम्' (ऐ. ब्रा. ४. २७) इति ।
 तत्र दृष्टान्तः । वयथा वेः कुलायं नाना भवति तद्वत् ॥ अचष्ट । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि'
 इत्यस्य लङि 'स्कोः संयोगाद्योः' इति ककारलोपः । निघातः । संविदाने । 'विद ज्ञाने'
 इत्यस्य 'समो गमि' इत्यादिनाऽमनेपदे ज्ञानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः ।

समान्या विर्युते दूरेअन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्जागरूके ।

उत स्वसारा युवती भवन्ती आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम ॥ ७ ॥

समान्या । विर्युते इति विऽर्युते । दूरेअन्ते इति दूरेऽअन्ते ।

ध्रुवे । पदे । तस्थतुः । जागरूके इति ।

उत । स्वसारा । युवती इति । भवन्ती इति । आत् । ऊँ इति । ब्रुवाते इति । मिथुनानि । नाम ॥ ७ ॥

वसमान्या समाने परस्परप्रीणनाख्येन^४ कर्मणा ऐकमत्यं गते वविर्युते विर्युज्य^५ वर्तमाने^५ वदूरेअन्ते ।
 दूरेऽन्तोऽवसानं ययोस्ते दूरेअन्ते अविनाशिन्यौ ते द्यावापृथिव्यौ वजागरूके जागरणशीले सत्यौ वध्रुवे

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-स्थानेषु; घ-ज्ञानेषु । २. ख-ग-च-ज-भ-त-न-फ-स-अनुष्ठितेषु
 च । ३. ख-स-यानि; ग-च-या दिवि; घ-ज-ण-त-न-भ-ल-या यानि । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-
 परस्परप्रीणनाख्येन । ५. ख-ग-च-फ-भ-विर्युज्यमाने ।

अविनाशिनि षपदे अन्तरिक्षे तस्थतुः^१ । उत अपि च युवती नित्यतरुणे स्वसारा भगिन्यौ एकस्मादात्मनो जाते इति भवन्ती भवन्त्यौ^२ तस्थतुरित्यन्वयः । आदु^३ अनन्तरं मिथुनानि द्वन्द्वानि नाम उर्वी, पृथ्वी, बहुले, दूरेअन्ते, रोदसी, पुरोहिते इत्यादीनि नामानि ब्रुवाते ते परस्परं ब्रूतः । उर्व्यादिभिर्द्वन्द्वनामभिर्द्यावापृथिव्याबुच्येते इत्यर्थः ॥ समान्या । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्डा-देशः । दूरेअन्ते । 'इण् गतौ' । 'दुरीणो लोपश्च' (उ. सू. २. १७७) इति स्वप्रत्ययो धातोर्लोपश्च । 'रो रि' (पा. सू. ८. ३. १४) इति रेफलोपः । 'दूलोपे' इति दीर्घः । अन्तशब्दः अमेः 'असि-हसि' इत्यादिना तन्प्रत्ययान्तः । 'सप्तम्युपमान' इति बहुव्रीहिः । 'हलदन्तात्' इति सप्तम्या अलुक् । पूर्वपदस्वरः । जागरूके । 'जागृ निद्राक्षये' इत्यस्मात् ताच्छील्यार्थे^४ 'जागरूकः' (पा. सू. ३. २. १६५) इत्यूकप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारा । 'न पदस्वसादिभ्यः' इति ङीपः^५ प्रतिषेधः^६ ॥

विश्वेदेते जनिमा सं विविक्तो महो देवान्विभ्रती न व्यथेते ।

एजद्भ्रुवं पत्यते विश्वमेकं चरत्पतत्रि विषुणं वि जातम् ॥ ८ ॥

विश्वा । इत् । एते इति । जनिम । सम् । विविक्तः । महः ।

देवान् । विभ्रती इति । न । व्यथेते इति ।

एजत् । ध्रुवम् । पत्यते । विश्वम् । एकम् । चरत् । पतत्रि । विषुणम् । वि । जातम् ॥ ८ ॥

एते द्यावापृथिव्यौ विश्वेत् जनिम सर्वाण्यपि भूतजातानि सं विविक्तः अवकाशप्रदानेन संविभज्य^७ कुरुतः । किंच महः महतः देवान् इन्द्रसूर्यादीन् सरित्समुद्रपर्वतादींश्च विभ्रती विभ्राणे अपि ते^८ न व्यथेते न खिद्येते । किंच एजत् जङ्गमात्मकं ध्रुवं स्थावरात्मकं च विश्वं जगत् एकं स्थानं पृथिवीमेव पत्यते अभिगच्छति । तथा चरत् चञ्चलं पशुजातं पतत्रि पक्षिजातं च विषुणं विश्वक्^९ नानारूपमनयोर्मध्ये वि तिष्ठते । योग्यक्रियाध्याहारः ॥ विविक्तः । 'विचिर् पृथग्भावे' । जुहोत्यादिः । निघातः । विभ्रती । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः । एजत् । 'एजृ कम्पने' । शतरि रूपम् । पत्यते । 'पद गतौ' । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारो व्यत्ययेन । निघातः ॥

सना पुराणमध्यैम्यारान्महः पितुर्जनितुर्जामि तन्नः ।

देवासो यत्र पनितार एवैरुरौ पथि व्युते तस्थुरन्तः ॥ ९ ॥

सना । पुराणम् । अधि । एभि । आरात् । महः । पितुः । जनितुः । जामि । तत् । नः ।

देवासः । यत्र । पनितारः । एवैः । उरौ । पथि । विडते । तस्थुः । अन्तरिति ॥ ९ ॥

१. च-फ-आसतुः । २. ख-ग-च-न-भ-ल-स- 'भवन्त्यौ' नास्ति । ३. ख-ग-च-न-भ-ल-स-आत् । ४. त-ताच्छील्येऽर्थे । ५. च-त-ङीप्रतिषेधः । ६. ख-ग-च-भ-संभज्य । ७. ल- 'ते' नास्ति । ८. घ-ज-ण-विष्वक् विजातम् ।

हे द्यौः ऽमहः महत्याः ऽपितुः सर्वस्य पालयिष्याः ऽजनितुः जनयिष्यास्तव ऽरुना रुनातनं
 ऽपुराणं पूर्वक्रमागतं ऽनः अस्माकं ऽतत् ऽजामि जामित्वम् । सर्वमेकरमात्^१ जातमिति द्यौर्भगिनी
 भवति । तादृशं भगिनीत्वं तत् ऽआरात् अधुना ऽअध्येमि स्मरामि । दिवः पितृत्वे जनयितृत्वे च
 मन्त्रवर्णः—‘ द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र ’ (ऋ. सं. १.१६४.३३) इति । ऽयत्र यस्यां
 दिवि ऽअन्तः मध्ये ऽउरौ विस्तीर्णे ऽव्युते विविक्ते ऽपथि नभसि^२ ऽपनितारः त्वां स्तुवन्तः
 ऽदेवासः देवाः ऽएवैः गमनसाधनैः स्वैः स्वैर्वाहनैः सहिताः सन्तः ऽतस्थुः । तत्र स्थिता देवा
 मदीयं^३ स्तोत्रं शृण्वन्निवति भावः ॥ पुराणम् । पुराशब्दात् शैषिकार्थे ‘ सायंचिरम् ’
 इति ट्युप्रत्ययः । ‘ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ’ (पा. सू. ४. ३. १०५) इति निपातनात्तुडभावः ।
 निपातनादेवान्तोदात्तत्वम् । एमि । ‘ इक् ररणे ’ । अदादिः । लटि रुप् । निघातः ।
 व्युते । ‘ वेज् तन्तुसंताने ’ । कर्मणि क्तः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः
 प्रकृतिस्वरः । तस्थुः । तिष्ठतेर्लिटि रूपम् । यत्रयोगादनिघातः ॥

इमं स्तोमं रोदसी प्र ब्रवीम्यदूदराः शृणवन्नग्निजिह्वाः ।

मित्रः सम्राजो वरुणो युवान आदित्यासः कवयः पप्रथानाः ॥ १० ॥

इमम् । स्तोमम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । ऋदूदराः । शृणवन् । अग्निजिह्वाः ।

मित्रः । सम्राजः । वरुणः । युवानः । आदित्यासः । कवयः । पप्रथानाः ॥ १० ॥

हे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽइमं युष्मदीयं ऽस्तोमं^१ स्तोत्रं ऽप्र ऽब्रवीमि प्रकर्षेण वदामि ।
 ऽऋदूदराः । ऋदु मृदु उदरं येषां ते ऋदूदराः । यद्वा । मृदुरुदरे सोमो येषां ते ऋदूदराः ।
 ऽअग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । ऽसम्राजः सम्यग्दीप्यमानाः ऽयुवानः
 नित्यतरुणाः । यद्वा । यजमानान् अभिमतफलैर्मिश्रीकुर्वन्तः । ऽकवयः क्रान्तदर्शिनः ऽपप्रथानाः
 स्वानि स्वानि कर्माणि प्रथयन्तो मित्रादयो देवाः ऽशृणवन् तदिदं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥ शृणवन् । ‘ श्रु
 श्रवणे ’ इत्यस्य लेट्यडागमः । अग्निजिह्वाः । त्रिचक्रादिवाद्यतोदात्तत्वम् । पप्रथानाः । ‘ प्रथ
 प्रथयाने ’ इत्यस्य कानचि रूपम् । चित्त्वाद्यन्तोदात्तः ॥ ॥ २५ ॥

हिरण्यपाणिः सविता सुजिह्वस्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानः ।

देवेषु च सवितः श्लोकमश्रेरादस्मभ्यमा सुव सर्वतातिम् ॥ ११ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । सुजिह्वः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानः ।

देवेषु । च । सवितरिति । श्लोकम् । अश्रेः । आत् । अस्मभ्यम् । आ । सुव । सर्वतातिम् ॥ ११ ॥

१. ख-ग-च-न-फ-भ-स-सर्वमस्मात् । २. च-फ-देवासः देवसंबन्धिनः पनितारः उद्गातारः एवैः
 स्तोत्रैः तस्थुः । ३. ख-ग-च-भ-स-‘ स्तोमं ’ नास्ति ।

१हिरण्यपाणिः । दानार्थं हिरण्यं पाणौ हस्ते यस्य स तथोक्तः । यद्वा । देवकर्तृकयागे सवितुर्कृत्विग्भूतस्य हस्ते प्राशित्रं भक्षणार्थमध्वर्यवो ददुः । तत्प्राशित्रं तस्य हस्तौ चिच्छेद । ततोऽध्वर्यवो हिरण्ययौ हस्तौ कृत्वा संदधुः । ततोऽयं हिरण्यपाणिः । तथा च कौपीतिकं—‘सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणी प्रचिच्छेद तस्मै हिरण्ययौ प्रतिदधुस्तस्माद्विरण्यपाणिः’ इति । १सुजिह्वः शोभनवाक् १सविता १विदधे यज्ञे १त्रिः त्रिषु सवनेषु १दिवः नभसः सकाशात् १आ १पत्यमानः आगच्छन् भवतीति शेषः । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षः । हे १सवितः त्वं १देवेषु स्तोत्रेषु विद्यमानं च १श्लोकम् । श्लोक्यतेऽनेनेति श्लोकः स्तोत्रम् । तत् १अश्रेः प्रामुहि १च । १आत् अनन्तरं १सर्वताति सर्वमपेक्षितं फलम् १अस्मभ्यम् १आ १सुव प्रेरय ॥ हिरण्यपाणिः । हिरण्यशब्दं यास्को बहुधा निर्वक्ति—‘हिरण्यं कस्मात् धियत आयम्यमानमिति वा हियते जनाजनम्’ (निरु. २.१०) इत्यादिना । पाणिशब्दं च निर्विवेच—‘पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः’ (निरु. २.२६) इति ॥ ‘हर्य कान्तिगायोः’ १ । ‘हर्यतेः कन्यन् हिर च’ इति कन्यन्, हिर इत्ययमादेशो धातोः । निच्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पत्यमानः । ‘पद् गतौ’ । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारश्छान्दसः । अश्रेः । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ इत्यस्य लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘चवायोगे प्रथमा’ इति न निघातः । सुव । ‘सू प्रेरणे’ । तुदादिः । सर्वतातिम् । सर्वदेवात्तातिल् स्वार्थिकः । लिट्स्वरः ॥

सुकृत्सुपाणिः स्ववाँ ऋतावा देवस्त्वष्टावसे तानि नो धात् ।

पूषण्वन्तं ऋभवो मादयध्वमुर्ध्वग्रावाणो अध्वरमतष्ट ॥ १२ ॥

सुऽकृत् । सुऽपाणिः । स्वऽवान् । ऋतऽवा । देवः । त्वष्टा । अवसे । तानि । नः । धात् ।

पूषण्वन्तः । ऋभवः । मादयध्वम् । ऊर्ध्वग्रावाणः । अध्वरम् । अतष्ट ॥ १२ ॥

१सुकृत् सुष्टु जगतः कर्ता १सुपाणिः कल्याणपाणिः १स्ववान् धनवान् १ऋतावा सत्यसंकल्पः १त्वष्टा १देवः १तानि यान्यस्माकमपेक्षितानि १अवसे रक्षणाय १नः अस्मभ्यं १धात् ददातु । १ऋभवः । उरु भान्तीत्युभवः । हे ऋभवः १पूषण्वन्तः पूणा सहिता यूयं १मादयध्वम् । अस्मान् धनप्रदानेन हृष्टान् कुरुत । १ऊर्ध्वग्रावाणः सोमाभिपवार्थमुद्यतग्रावाणः सन्तः ऋत्विज इममस्मदीयम् १अध्वरमतष्ट अकुर्वन् ॥ अतष्ट । ‘तक्षू त्वक्षू तनूकरणे’ । उदिच्वादन्नेडभावः । ‘झलो झलि’ इति सिलोपः २ । ‘स्कोः संयोगाद्योः’ इति ककारलोपः । बहुवचनस्यैकवचनं छान्दसम् ॥

विद्युद्रथा मरुतं ऋष्टिमन्तो दिवो मर्यां ऋतजाता अयासः ।

सरस्वती शृणवन् यज्ञियासो धाता रयिं सहवीरं तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युत्सरथाः । मरुतः । ऋष्टिऽमन्तः । दिवः । मर्याः । ऋतऽजाताः । अयासः ।

सरस्वती । शृणवन् । यज्ञियासः । धात । रयिम् । सहऽवीरम् । तुरासः ॥ १३ ॥

विविद्युदथाः विद्योतमानरथोपेताः वक्रष्टिमन्तः दीप्तिमन्तः । ऋष्टिरायुधविशेषः तद्वन्तो वा । वदिवः द्योतमानाः^१ वमर्याः शत्रूणां मारयितारः^२ वक्तृजाताः उदकाद्यज्ञाद्वा प्रादुर्भूताः । यद्वा । ऋतमुदकं जातं^३ येभ्यस्ते ऋतजाताः । वयासः सततगमनशीलाः वयज्ञियासः यज्ञार्हाः वमरुतः वसरस्वती । गद्यपद्यरूपेण प्रसरणमस्या अस्तीति सरस्वती । वाग्देवता च । एते सर्वे देवा मदीयमिमं स्तोमं^४ वश्रणवन् वश्रणवन्तु । वतुरासः अस्माकं फलप्रदाने त्वरणयुक्ता हे मरुतः वसहवीरं पुत्रसहितं वरयि धनं वधात अस्मभ्यं धत्त ॥ धात । दधातेर्लोठि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' तसनस-नथनाश्च ' इति तवादेशः । पादादित्वादिनिधातः । तपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुरासः । ' तुर त्वरणे ' । इगुपधलक्षणः कः । आमन्त्रितत्वान्निधातः ॥

विष्णुं स्तोमासः पुरुदस्ममर्का भगस्येव कारिणो यामनि गमन् ।

उरुक्रमः ककुहो यस्य पूर्वोर्न मर्धन्ति युवतयो जनित्रीः ॥ १४ ॥

विष्णुम् । स्तोमासः । पुरुऽदस्मम् । अर्काः । भगस्यऽइव । कारिणः । यामनि । गमन् ।

उरुऽक्रमः । ककुहः । यस्य । पूर्वोः । न । मर्धन्ति । युवतयः । जनित्रीः ॥ १४ ॥

वस्तोमासः । स्तूयन्त एभिरिति स्तोमाः स्तोत्राणि । वार्काः अर्चनीयानि शस्त्राणि च वभगस्येव धनस्य वकारिणः कर्तृणीव स्थितानि तानि वयामनि संततं प्रतायमानेऽस्मिन् यज्ञे वपुरुदस्मं बहु-कर्माणम् । यद्वा । बहून् दस्ययुपक्षपयतीति पुरुदस्मः । तं वविष्णुं देवं वगमन् गच्छन्तु । वपूर्वीः बह्वयः वजनित्रीः सर्वस्य^५ जनयित्रीः वयुवतयः परस्परमसंकीर्णाः वककुहः । कं स्कुञ्चन्ति विस्तारयन्तीति ककुहो दिशः । यद्वा । ककुबुच्छयार्थः । उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षाग्रेषूपलभ्यमानाः तिष्ठन्ति । एता दिशो विष्णोराज्ञां वन वमर्धन्ति न हिंसन्ति । सः^६ विष्णुः वउरुक्रमः । उरुर्महान्^७ क्रमः^८ पादविक्षेपो यस्य सः । त्रिविक्रमावतारे एकेनैव पादेन सर्वं जगदाक्रम्यातिष्ठत ॥ गमन् । गमेर्लुङि ' मन्त्रे घस ' इत्यादिना च्लेर्लुक् । ककुभः । पृषोदरादित्वाद्गुपस्वरसिद्धिः ॥

इन्द्रो विश्वैर्वीर्यैः पत्यमान उमे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ।

पुरंदरो वृत्रहा धृष्णुषेणः संगृभ्या न आ भरा भूरि पश्वः ॥ १५ ॥

इन्द्रः । विश्वैः । वीर्यैः । पत्यमानः । उमे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महित्वा ।

पुरम्ऽदरः । वृत्रऽहा । धृष्णुऽसेनः । सम्ऽगृभ्यं । नः । आ । भर । भूरि । पश्वः ॥ १५ ॥

वविश्वैः सर्वैः ववीर्यैः सामर्थ्यैः वपत्यमानः प्राप्यमाणः सः वइन्द्रः वउमे वरोदसी द्यावा-पृथिव्यौ वमहित्वा स्वकीयेन महिम्ना वआ वपप्रौ पूरयामास । शेषः^९ प्रत्यक्षकृतः^९ । वपुरंदरः

१. त-ल-द्योतमानाः द्योतमानस्य रुद्रस्य पुत्रा वा । २. त-मारयितारः मनुष्येभ्यो हिता वा । ३. त-जायते । ४. त-ण-स्तोमं स्तोत्रम् । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-यस्य सर्वस्य । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- ' सः ' नास्ति । ७. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- ' उरुः...क्रमः ' नास्ति; ज-उरुः विस्तृतः क्रमः । ८. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- ' शेषः प्रत्यक्षकृतः ' नास्ति ।

शत्रुपुरां दारयिता वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता वृष्णुषेणः पराभिभवन्शीलसेनोपेतः^१ स त्वं पश्वः पशून्
 वसंगृभ्य संगृह्य वनः अस्मभ्यं वभूरि प्रभूतं यथा भवति तथा वआ वभर देहि । यद्वा । पश्वः
 पशोर्भूरि बहुत्वं बहून् पशूँश्च यच्छेति ॥ पुरंदरः । 'दृ विदारणे' इत्यस्य पुरशब्द उपपदे 'पूःसर्व-
 योर्दारिसहोः' इति खच्प्रत्ययः । 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति निपातनात् पूर्वपदस्यामागमः । चित्त्वात्
 अन्तोदात्तः । वृष्णुषेणः । 'पूर्वपदात्' इति संहितायां ङत्वम् । यदा णत्वं तदा 'रपाभ्याम्'^२
 इति णत्वम् । संगृभ्य । ग्रहेर्ल्यपि स्थानिवद्भावात् संप्रसारणम् । 'हृग्रहोर्भृच्छन्दसि' इति भृत्वम् ।
 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । पश्वः । पशुशब्दात् शसः 'जसादिषु छन्दसि चावचनम्'
 इति सर्वणदीर्घाभावः ॥ ॥ २६ ॥

नासत्या मे पितरां बन्धुपृच्छा सजात्यमश्विनोश्चारु नाम ।

युवं हि स्थो रयिदौ नो रयीणां दात्रं रक्षेथे अकवैरदब्धा ॥ १६ ॥

नासत्या । मे । पितरां । बन्धुऽपृच्छा । सऽजात्यम् । अश्विनोः । चारु । नाम ।

युवम् । हि । स्थः । रयिऽदौ । नः । रयीणाम् । दात्रम् । रक्षेथे इति । अकवैः । अदब्धा ॥ १६ ॥

हे नासत्यावश्विनौ वन्धुपृच्छा । हविप्रदातृत्वेन बन्धूनस्मान् अपेक्षितमर्थं पृच्छतः इति
 बन्धूनां प्रष्टारौ । युवां वमे वपितरां पालयितारौ भवतम् । युवयोः वअश्विनोः वसजात्यं सजाते भवं
 संगतं वचारु वनाम कमनीयं^३ खलु । हे अश्विनौ वयुवं युवां वनः अस्मभ्यं वरयीणां धनानां मध्ये
 वरयिदौ उत्तमस्य धनस्य दातारौ वस्थः वहि भवथः खलु । किंच वअदब्धा केनाप्यतिरस्कृतौ युवां
 वदात्रं हविषां दातारं माम् वअकवैः अकुत्सितैः शोभनैः कर्मभिः वरक्षेथे पालयतम् ॥ नासत्या ।
 'नश्चाण्णपात्' इत्यादिना निपातनाद्भजः प्रकृतिभावः । बन्धुपृच्छा । पृच्छेः क्तिप् । 'सुपां
 सुलुक्' इति सुपो ङादेशः । सजात्यम् । सजाते भवम् । 'भवे छन्दसि' इति यत् । तित्स्वरितः ।
 स्थः । अस्तेर्लटि रूपम् । हियोगादनिघातः ॥

महत्तद्वः कवयश्चारु नाम यद्ध देवा भवथ विश्व इन्द्रे ।

सखं ऋभुभिः पुरुहूत प्रियेभिरिमां धियं सातये तक्षता नः ॥ १७ ॥

महत् । तत् । वः । कवयः । चारु । नाम । यत् । ह । देवाः । भवथ । विश्वे । इन्द्रे ।

सखा । ऋभुऽभिः । पुरुऽहूत । प्रियेभिः । इमाम् । धियम् । सातये । तक्षत । नः ॥ १७ ॥

हे वकवयः मेधाविनो हे देवाः ववः युष्माकं वतत् तादृशं वमहत्^४ प्रभूतं वनाम कर्म नमनं
 वा वचारु मनोहरं खलु । वयत् येन कर्मणा वविश्वे सर्वे यूयम् वइन्द्रे इन्द्रोपलक्षिते लोके वदेवाः
 वभवथ वह देवत्वं प्राप्नुथ खलु । हे वपुरुहूत बहुभिराहूत हे इन्द्र त्वं वप्रियेभिः प्रियतमैः वऋभुभिः ।

१. त-°सेनोपेतः समरुद्रण इत्यर्थः । २. ल-स-पितरौ । ३. ल-नासत्याविति नाम रूपं च कमनीयम् ।
 ४. ज-ण-'हे' नास्ति । ५. त-महत्तत् । ६. ज-ण-'हे' नास्ति ।

ऋतेन भवन्त्यृतेन भान्तीति वा । ऋभुभिर्देवैः ^१सखा अति । इन्द्रसहिता ऋभवो यूयम् ^२इमाम् अस्मदीयां ^३धियं स्तुतिं ^४नः अस्माकं ^५सातये धनादिलाभार्थं ^६तक्षत स्वीकुरुत ॥ यत् । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना सुपो लुक् । भवथ । भवतेर्लटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सख ऋभुभिः इत्यत्र^७ संहितायाम् 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥

अर्यमा णो अदितिर्यज्ञियासोऽदब्धानि वरुणस्य व्रतानि ।

युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान्नः पशुमाँ अस्तु गातुः ॥ १८ ॥

अर्यमा । नः । अदितिः । यज्ञियासः । अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि ।

युयोत । नः । अनपत्यानि । गन्तोः । प्रजावान् । नः । पशुमान् । अस्तु । गातुः ॥ १८ ॥

^१अर्यमा । ऋच्छति सर्वदा गच्छतीत्यर्यमा सूर्यः । ^२अदितिः देवमाता ^३यज्ञियासः यज्ञार्हा देवा यस्य ^४वरुणस्य ^५व्रतानि कर्माणि ^६अदब्धानि अहिंसितानि भवन्ति स^२ वरुणः^२ ते चार्यमादयो देवाः ^७नः अस्मान् रक्षन्त्विति शेषः । ते यूयं ^८नः अस्माकम् ^९अनपत्यानि अपत्यानां^३ पुत्राणामहितानि कर्माणि । यद्वा । पतनकारणं न भवतीत्यपत्यम् । तदन्यान्यनपत्यानि पतनकारणानि^४ कर्माणि ^५गन्तोः सन्मार्गात् ^६युयोत पृथक्कुरुत । यथा तान्यहितानि^५ कर्माणि न स्पृशन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः । अथ ^७गातुः । गायन्ति स्तुवन्तीन्द्रादीनत्रेति गातुर्गृहम् । ^८नः अस्मदीयं गृहं ^९पशुमान् पश्वादियुक्तं ^{१०}प्रजावान् अपत्योपेतम् ^{११}अस्तु ॥ अर्यमा । 'ऋ गतौ' । 'श्वश्रुक्षन्त्रीहन्क्लेदन्' इत्यादिना निपातनात् रूपसिद्धिः । अदितिः । 'दीङ् क्षये' इत्यस्य कर्तरि क्तिच् । नजा^६ समासः^६ । 'अदितिरदीना' (निरु. ४. २२) इति यास्कः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । नजः^७ स्वरः^७ । युयोत । यौतेः अमिश्रीभावकर्मणो लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्रुः । 'तसनप्' इति तप्रत्ययस्य तबादेशः । गन्तोः । 'गम्भू गतौ' । 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यः'^८ इति तुप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । गातुः । 'गायाहिभ्यश्च' (उ. सू. १. ७२) इति तुप्रत्ययः ॥

देवानां दूतः पुरुध प्रसूतोऽनागान्नो वोचतु सर्वताता ।

शृणोतु नः पृथिवी द्यौरुतापः सूर्यो नक्षत्रैरुर्वरान्तरिक्षम् ॥ १९ ॥

देवानाम् । दूतः । पुरुध । प्रसूतः । अनागान् । नः । वोचतु । सर्वताता ।

शृणोतु । नः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । सूर्यः । नक्षत्रैः । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ १९ ॥

^१पुरुध पुरुष बहुषु^१ देशेषु ^२प्रसूतः अग्निहोत्रार्थं विहितः^२ । यद्वा । पुरुभिर्यजमानैः प्रसूतो यष्टव्यदेवाह्वानार्थं प्रेरितः ^३देवानां ^४दूतः । तथा च तैत्तिरीयकम्—'अग्निर्देवानां दूत आसीत्'

१. न-ल-स-इत्यस्य । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- 'स वरुणः' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ- 'अपत्यानां' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-पातनकारणानि । ५. ज-ण-तदहितानि; न-अहितानि । ६. त-नञ्समासः । ७. च-ज-ण-स-नञ्स्वरः । ८. ज-बहुप्रकारेषु । ९. त-विहृतः ।

इति । तादृशोऽग्निः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्येन सापराधान् नः^१ अस्मान् अनानागान् अनागसः
 सर्वताता सर्वत्र वोचतु ब्रवीतु । किंच पृथिवी द्यौः च उत अपि च आपः सूर्यः
 च नक्षत्रैरुरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं च । एते सर्वे देवाः नः अस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु शृण्वन्तु ।
 प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् ॥ प्रसूतः । 'पू प्रेरणे' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः
 प्रकृतिस्वरः । अनानागान् । शसि सकारलोपश्छान्दसः । सवर्णदीर्घे कृते 'तस्माच्छसो नः' इति
 नत्वम् । वोचतु । 'वच परिभाषणे' । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति शपोऽडादेशः । वच उम् । गुणः ।
 निघातः । नक्षत्रैः । 'नक्ष गतौ' । 'अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽन्नम्' इत्यन्नप्रत्ययः ।
 निस्वादाद्युदात्तः । यद्वा । न क्षरति न क्षीयते इति वा नक्षत्रम् । 'नभ्राणपात्' इति नजः
 प्रकृतिभावः । नजः^२ स्वरः^३ ॥

शृण्वन्तु नो वृषणः पर्वतासो ध्रुवक्षेमास इळया मदन्तः ।

आदित्यैर्नो अदितिः शृणोतु यच्छन्तु नो मरुतः शर्म भद्रम् ॥ २० ॥

शृण्वन्तु । नः । वृषणः । पर्वतासः । ध्रुवक्षेमासः । इळया । मदन्तः ।

आदित्यैः । नः । अदितिः । शृणोतु । यच्छन्तु । नः । मरुतः । शर्म । भद्रम् ॥ २० ॥

वृषणः अभिमतफलसेचका मरुतः पर्वतासः । पृणन्ति पूरयन्त्यर्थिनां कामानिति पर्वता
 ग्रावाभिमानिनो देवाः ध्रुवक्षेमासः निश्चलस्थानाः इळया हविलक्षणेनाज्ञेन^४ मदन्तः माद्यन्तः
 सन्तः नः अस्मदीयां स्तुतिं शृण्वन्तु । किंच आदित्यैः अपत्यभूतैरादित्यैः उपेता^५ अदितिः नः
 अस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु । मरुतः च नः अस्मभ्यं भद्रं कल्याणकरं शर्म सुखं यच्छन्तु
 ददतु ॥ आदित्यैः । अदितेरपत्यानीत्यर्थे 'दित्यदिति' इति ण्यः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सुपा
 सहैकादेशे कृते एकादेश उदात्तः ॥

प्रवत्स्यन्त्यजमानः 'सदा सुगः' इत्यृचं जपन् गच्छेत् । सूत्रितं च—'सदा सुगः पितुमाँ अस्तु
 पन्था इति पन्थानमवरुह्य' (आश्व. श्रौ. २. ५) इति ॥

सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पन्था मध्वा देवा ओषधीः सं पिपृक्त ।

भर्गो मे अग्ने सख्ये न मृध्या उद्रायो अश्यां सदनं पुरुक्षोः ॥ २१ ॥

सदा । सुगः । पितुमान् । अस्तु । पन्थाः । मध्वा । देवाः । ओषधीः । सम् । पिपृक्त ।

भर्गः । मे । अग्ने । सख्ये । न । मृध्याः । उत् । रायः । अश्याम् । सदनम् । पुरुक्षोः ॥ २१ ॥

हे अग्ने अस्माकं पन्थाः मार्गः सदा सर्वदा सुगः सुखेन गन्तुं शक्यः पितुमान् अन्नवांश्च
 अस्तु । हे देवाः मध्वा माधुर्योपेतोदकेन ओषधीः सं पिपृक्त संपर्चयत । सेचयतेत्यर्थः ।

१. त-न-स- 'नः' नास्ति; ल-अपि । २. च-ज-ण-स-नञ्स्वरः । ३. त-हविलक्षणाज्ञेन । ४. च-
 सहिता ।

हे ऽअग्ने त्वया ऽसख्ये संजाते सति ऽमे मम ऽभगः धनं ऽन ऽमृध्याः न विनश्यतु । किंच ऽरायः धनस्य
 ऽपुरुक्षोः बह्वन्नस्य च ऽसदनं स्थानम् ऽउत् ऽअश्यां प्राप्नुयाम् ॥ सदा । स्वरादिवाद्युदात्तत्वेन
 पाठादाद्युदात्तः । पिपृक्त । ' पृची संपर्के ' । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति रूपः श्लुः । ' बहुलं छन्दसि '
 इति अभ्यासस्य इत्वम् । मृध्याः । मृधिर्हिसार्थः^१ । लिङि ' तिङां तिङो भवन्ति ' इति तिप्ः लिप् ॥

पशौ पुरोडाशस्विष्टकृतः ' स्वदस्व हव्या ' इति याज्या । सूत्रितं च—' स्वदस्व हव्या समिषो
 दिदीहीति पुरोडाशस्विष्टकृतः ' (आश्व. श्रौ. ३. ५) इति ॥

स्वदस्व हव्या समिषो दिदीह्यस्मद्यक्सं मिमीहि श्रवांसि ।

विश्वान् अग्ने पृत्सु ताञ्जेषि शत्रूनहा विश्वा सुमना दीदिही नः ॥ २२ ॥

स्वदस्व । हव्या । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मद्यक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ।

विश्वान् । अग्ने । पृत्सु । तान् । जेषि । शत्रून् । अहा । विश्वा । सुमनाः । दीदिहि । नः ॥ २२ ॥

हे ऽअग्ने ऽहव्या हवनयोग्यानि हवींषि ऽस्वदस्व स्वादय । अस्माकम् ऽइषः अन्नानि ऽसं
 ऽदिदीहि सम्यक् प्रकाशय । दीपितानि तानि ऽश्रवांसि अन्नानि ऽअस्मद्यक् अस्मदभिमुखानि ऽसं
 ऽमिमीहि संमानय^२ । कुरु^३ इत्यर्थः । ततः ऽपृत्सु संग्रामेषु ऽतान् बाधकान् ऽविश्वान् सर्वान्^४ ऽशत्रून्
 ऽजेषि जय । अथ ऽसुमनाः शोभनमनस्कः सन् ऽनः अस्माकं ऽविश्वा ऽअहा सर्वाण्यहानि ऽदीदिहि
 अग्निहोत्रादिकर्मयोग्यानि प्रकाशय ॥ स्वदस्व । ' स्वद आस्वादने ' । लोटि रूपम् । यासो लसार्वधातुकरवरे
 धातुस्वरः । दिदीहि । ' दिवु क्रीडादौ ' इत्यस्य लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः ।
 परश्वात् ' हलि च ' इति दीर्घत्वे^५ कृते पश्चात् वलि लोपः । निघातः । अस्मद्यक् । अस्मानञ्जति इति
 अञ्जतेः क्तिप् । ' विष्वग्देवयोश्च टेः^६ ' इति^७ टेरग्रादेशः । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । अद्रयादेशस्यान्तो-
 दात्तत्वेन निपातनात् यणादेशे कृते ' उदात्तस्वरितयोः^८ ' इति यणः स्वरितत्वम् । मिमीहि ।
 ' माङ् माने शब्दे च ' । जुहोत्यादिः । तस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । सुमनाः ।
 ' सोर्मनसी^९ ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दीदिहि । दिवेर्यङ्लुकि लोटि तुजादिस्वादभ्यासस्य दीर्घः ।
 वलि^६ लोपः^६ ॥ ॥ २७ ॥

' उपसः पूर्वाः ' इति द्वाविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं त्रैष्टुभम् । ' उपसः ' इत्यनुक्रमणिका ।
 प्रजापतेरापं वैश्वदेवं ' प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं ह ' इति पूर्वसूक्ते हिहशब्दप्रयोगात्^{१०} । सूक्तविनियोगो
 लैङ्गिकः । अत्राद्योपस्या ततः परं नवचोऽग्न्यादिदेवतास्ततः परा अहोरात्रदेवताका ततश्चतस्रो रोदस्योः
 पञ्चदशी युनिशोर्वा षोडशी दिग्देवताका ततः षडृचो वर्षत इन्द्रस्य केचिदग्नेरश्वष्टुश्रेति मन्यन्ते ॥

१. ख-ग-ज-ण-मृधि हिंसार्थम्; च-मृभि हिंसार्थे; भ-ल-स-मृधि हिंसार्थः । २. ख-ग-च-समानम्;
 ज-ण-संमानय समानम्; न-समानवनम् । ३. ल-' सर्वान् ' नास्ति । ४. त-दीर्घे । ५. ख-ग-च-
 ज-ण-त-न-भ-स-' इति उदात्तस्वरितयोः ' नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-' वलि लोपः '
 नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-इशब्दप्रयोगात् ।

उषसः पूर्वा अध यज्भूषुर्महद्वि जज्ञे अक्षरं पदे गोः ।

व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १ ॥

उषसः । पूर्वाः । अध । यत् । विऽऊषुः । महत् । वि । जज्ञे । अक्षरम् । पदे । गोः ।

व्रता । देवानाम् । उप । नु । प्रऽभूषन् । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १ ॥

पूर्वाः उदयकालात् प्राचीनाः । उपसः यत् यदा व्यूषुः व्युच्छन्ति । अध तदानीम् । अक्षरम् । न क्षरतीत्यक्षरम् । अविनाश्यादित्याख्यं । महत् प्रभूतं ज्योतिः । गोः उदकस्य पदे स्थाने समुद्रे नभसि वा । वि जज्ञे उत्पद्यते । अथोदिते सूर्ये । प्रभूषन् अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रभवितुमिच्छन् यजमानः । व्रता कर्माणि । देवानां । नु क्षिप्रम् । उप समीपं नेत्यति । योग्यक्रियाध्याहारः । तदिदं । देवानाम् । एकं मुख्यम् । असुरत्वम् । अस्यति क्षिपति सर्वानित्यसुरः प्रबलः । तस्य भावोऽसुरत्वं प्राबल्यम् । महदैश्वर्यम् ॥ व्यूषुः । 'उप प्लुष दाहे' इत्यस्य विपूर्वस्य लिट्युसि रूपम् । 'सह' इति योगविभागात् समासः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रभूषन् । भवतेः सनि द्विर्वचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्र द्विर्वचनाभावः । तदन्ताच्छतरि रूपम् । प्रादिसमासः । शतुर्लसार्वधातुकरवरे धातुस्वरः ॥

मो षू णो अत्र जुहुरन्त देवा मा पूर्वे अग्ने पितरः पदज्ञाः ।

पुराण्योः सन्नोः केतुरन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २ ॥

मो इति । सु । नः । अत्र । जुहुरन्त । देवाः । मा । पूर्वे । अग्ने । पितरः । पदऽज्ञाः ।

पुराण्योः । सन्नोः । केतुः । अन्तः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २ ॥

हे अग्ने । अत्र अस्मिन् काले । देवाः । नः अस्मान् । सु सुष्ठु । मो जुहुरन्त मा हिंस्युः । तथा । पदज्ञाः कर्माण्यनुष्ठाय देवपदमनुभवन्तः । पूर्वे पुरातनाः । पितरः । मा हिंसिषुः । यस्मात् । केतुः यज्ञानां प्रज्ञापकः सूर्यः । पुराण्योः पुरातनयोः । सन्नोः । सीदन्त्यनयोर्देवमनुष्या इति सन्नो रोदसी । तयोः । अन्तः मध्ये उदेति । तस्मादत्र मा हिंसन्वित्यर्थः । महद्देवानाम् इत्यादि पूर्ववत् ॥ जुहुरन्त । 'ह प्रसह्यकरणे' । लुङि जुहोत्यादित्वात् श्लुः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्वम् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाददादेशाभावेऽन्तादेशः ॥

वि मे पुरुत्रा पतयन्ति कामाः शम्यच्छा दीद्ये पूर्याणि ।

समिद्धे अग्रावृतमिद्धदेम महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ३ ॥

वि । मे । पुरुऽत्रा । पतयन्ति । कामाः । शमि । अच्छ । दीद्ये । पूर्याणि ।

समिद्धे । अग्नौ । ऋतम् । इत् । वदेम । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ३ ॥

१. च-ज-ण-च । २. न-स-तिष्ठति । ३. ख-ग-घ-ज-ण-न-भ-ल-स- 'असुरत्वं' नास्ति । ४. च-न- 'अत्र' नास्ति ।

हे अग्ने ^१मे मम ^२पुरुत्रा बहवः ^३कामाः अभिलाषाः ^४वि ^५पतयन्ति विविधं गच्छन्ति ।
^६शमि अग्निष्टोमादिलक्षणं कर्म ^७अच्छ अभिलक्ष्याहं ^८पूर्व्याणि पुरातनानि स्तोत्राणि तदर्थं ^९दीपयामि ।
 पश्चात् यज्ञार्थम् ^{१०}अग्नौ ^{११}समिद्धे दीप्यमाने सति ^{१२}ऋतमित् सत्यमेव ^{१३}वदेम ।
 अनृतवचने हि यज्ञे वैगुण्यं स्यादिति ॥ पुरुत्रा । ‘देवमनुष्यपुरुष’ इत्यादिना त्राप्रत्ययः । पतयन्ति ।
 ‘पतु गतौ’ । स्वार्थिको णिच् ॥

समानो राजा विभृतः पुरुत्रा शये शयासु प्रयुतो वनानु ।

अन्या वत्सं भरति क्षेति माता महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

समानः । राजा । विभृतः । पुरुत्रा । शये । शयासु । प्रयुतः । वना । अनु ।

अन्या । वत्सम् । भरति । क्षेति । माता । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ४ ॥

^१समानः साधारणः सर्वेषाम् । यद्वा एक एव । ^२राजा दीप्यमानोऽग्निः ^३पुरुत्रा बहुषु देशेषु
^४विभृतः अग्निहोत्रार्थं विहृतो भवति । यद्वा । राजा अभिपुतः सोमः सर्वेषु देशेषु यज्ञार्थं विहृतो भवति ।
 स चाग्निः सोमो वा ^५शयासु वेदिषु^१ । शेरते हविरादयः पदार्था अत्रेति शया वेद्यः । तासु ^६शये शेते
 निवसति । ^७वनानु अनुवनं वनेध्वरणिरूपेषु काष्ठेषु ^८प्रयुतः विभक्तोऽग्निर्वर्तते । सोमश्चेत्^२ वनेषु
 चमसेषु विभक्तो वर्तते । तस्य द्वे मातरौ द्यावापृथिव्यौ । तयोः ^९अन्या द्यौः अस्याः^३ भूमेः^३ जायमानतया
^{१०}वत्सं वत्सभूतमग्निं सोमं वा ^{११}भरति वृष्ट्यादिरूपेण भरति पोषयति । ^{१२}माता वसुधा ^{१३}क्षेति केवलं
 निवासयति ॥ विभृतः । ‘हृज् हरणे’^४ । कर्मणि क्तः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 पुरुत्रा । अधिकरणे त्राप्रत्ययः । शये । ‘शीङ् स्वप्ने’ । ‘लोपस्तः’ इति तकारलोपः । ‘शीङ्
 सार्वधातुके गुणः’ । शयासु । ‘शीङ् स्वप्ने’ । ‘एरच्’ इत्यधिकरणेऽच् । भरति । ‘भृज् भरणे’ ।
 भूवादिः । ‘एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्’ इति पूर्वस्य न निघातः । क्षेति । ‘क्षि निवासगत्योः’
 इत्यस्य लटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् ॥

आक्षिप्त्वास्वपरा अनूरुत्सद्यो जातासु तरुणीष्वन्तः ।

अन्तर्वतीः सुवते अप्रवीता महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ५ ॥

आक्षित् । पूर्वासु । अपराः । अनूरुत् । सद्यः । जातासु । तरुणीषु । अन्तरिति ।

अन्तःऽवतीः । सुवते । अप्रवीताः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ५ ॥

^१पूर्वासु जीर्णास्वोषधीषु ^२आक्षित् आवर्तमानः तथा ^३अपराः नव्या ओषधीः ^४अनूरुत्
 अनुरन्धन् उत्पत्त्यानुगुण्येनानुतिष्ठन्नग्निः सूर्यो वा ^५सद्यो ^६जातासु तदानीमुत्पन्नासु ^७तरुणीषु
 पल्वितास्वोषधीषु ^८अन्तः वर्तते । ता ओषधयः ^९अप्रवीताः केनापि पुरुषेणानिषिक्तेतस्काः

१. न-ल-स-‘वेदिषु’ नास्ति । २. च-फ-सोमश्च । ३. ख-ग-च-फ-अस्यां भूतैः । ४. ख-ग-
 च-ज-ण-भृज् भरणे; न-भ-स-भृज् हरणे ।

अनभ्यक्ता वा १ अन्तर्वतीः अग्निना गर्भवत्यो भूत्वा २ सुवते फलं पुष्पं चोत्पादयन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यम् ॥ आक्षिप् । 'क्षि निवासगत्योः' । क्तिप् । अनूस्त् । 'अनो रुध कामे' । अस्मात् क्तिप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः ३ । कृत्स्वरः । तरुणीषु । 'नन्स्नप्रीकवत्युंस्तरुणतलुनानामुप-संख्यानम्' (पा. म. ४.१.१५.६) इति डीप् । अन्तर्वतीः । 'झयः' इति मतुपो वत्वम् । सुवते । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥ २८ ॥

शयुः परस्तादध नु द्विमाताबन्धनश्चरति वत्स एकः ।

मित्रस्य ता वरुणस्य व्रतानि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ६ ॥

शयुः । परस्तात् । अध । नु । द्विमाता । अबन्धनः । चरति । वत्सः । एकः ।

मित्रस्य । ता । वरुणस्य । व्रतानि । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ६ ॥

१ द्विमाता । द्वे द्यावापृथिव्यौ मातरौ यस्य स द्विमाता । यद्वा द्वयोर्लोकयोर्निर्माता । सूर्यः २ परस्तात् पश्चिमायां दिशि अस्तवेलायां ३ शयुः शयानोऽव्याप्रियमाणो भवति । ४ अध ५ नु अयोदयवेलायाम् ६ एकः द्यावापृथिव्योः साधारणः तयो रसादानात् ७ वत्सः पुत्रः ८ अबन्धनः अप्रतिबद्धगतिः अनालम्बनः ९ एकः सन् १० चरति नभसि गच्छति । ११ ता तानीमानि १२ मित्रस्य १३ वरुणस्य मित्रावरुणयोः १४ व्रतानि कर्माणि ॥ शयुः । 'शीङ् स्वप्ने' । भृमृशीतृचरि १५ इत्यादिना उप्रत्ययः । द्विमाता । 'नद्यतश्च' इति प्राप्तस्य कपः 'ऋतश्छन्दसि' इति प्रतिषेधः ॥

द्विमाता होता विदथेषु सम्राळन्वग्रं चरति क्षेति बुधः ।

प्र रण्यानि रण्यवाचो भरन्ते महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ७ ॥

द्विमाता । होता । विदथेषु । सम्राट् । अनु । अग्रम् । चरति । क्षेति । बुधः ।

प्र । रण्यानि । रण्यवाचः । भरन्ते । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ७ ॥

१ द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता २ विदथेषु यज्ञेषु ३ होता देवानामाह्वता ४ सम्राट् यज्ञेषु सम्यक् राजमानोऽग्निः ५ अन्वग्रम् अग्नेः ६ दिवि ७ चरति सूर्यभूतस्तत्र वर्तते । ८ बुधः सर्वस्य कर्मणो मूलभूतः सन् ९ क्षेति भूमौ वसति । यद्वा । अग्रं मुख्यं भागं चरति भक्षयति १० क्षेति यज्वनां गृहेषु निवसति । यद्वा । बुधः प्रतिष्ठा अन्तेभागी स्विष्टकृद्वेषेण । 'प्रतिष्ठा वै स्विष्टकृत्' इति श्रुतेः । किंच ११ रण्यवाचः रमणीयवाचः स्तोतारः १२ रण्यानि रमणीयानि स्तोत्राणि १३ प्र १४ भरन्ते प्रकर्षेण १५ कुर्वन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यम् ॥ चरति । 'चादिलोपे' इति न १६ निघातः ॥

१. त-अनोर्दीर्घः । २. ल-अस्तमयवेलायाम् । ३. ख-भ-अनालम्बेन; च-फ-बलेन । ४. ज-ण-कर्माणि । तदिदं देवानामैश्वर्यम् । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-भ-स-अन्वग्रे । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-'भक्षयति' नास्ति । ७. न-ल-स-प्रणयन्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण-निघाताभावः ।

शूरस्येव युध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीनं ददृशे विश्वमायत् ।

अन्तर्मतिश्चरति निष्पिधं गोर्महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ ८ ॥

शूरस्यऽइव । युध्यतः । अन्तमस्य । प्रतीचीनम् । ददृशे । विश्वम् । आऽयत् ।

अन्तः । मतिः । चरति । निऽसिधम् । गोः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ८ ॥

१ अन्तमस्य समीपे वर्तमानस्य दावाग्नेः १ आयत् अभिमुखमागच्छत् १ विश्वं भूतजातं १ प्रतीचीनं पराङ्मुखं १ ददृशे दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । १ शूरस्येव । यथा १ युध्यतः युद्धं कुर्वाणस्य शूरस्य समर्थस्य राज्ञः अभिमुखमागच्छत् परबलं पराङ्मुखं दृश्यते तद्वत् । १ मतिः सर्वैर्ज्ञायमानः सोऽग्निः १ गोः उदकस्य १ निष्पिधं हिंसिकां दीप्तिम् १ अन्तः १ चरति अन्तर्धारयति ॥ युध्यतः । ‘ युध संग्रहारे ’ । दिवादिः २ । तस्य शतरि रूपम् । अन्तमस्य । अन्तशब्दात् ‘ अत इनिठनौ ’ इति ठन् । अतिशयेनान्तिकः इत्यर्थे तमप् । ‘ तमे तादेश्च ’ इति तादिलोपः । निच्वादाद्युदात्तः । प्रतीचीनम् । प्रतिपूर्वस्याञ्जतेः क्तिन् । तस्मात् ‘ विभापाञ्जेरदिक्स्त्रियाम् ’ इति खः । ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः । आयत् । ‘ या प्रापणे ’ इत्यस्याङ्पूर्वस्य शतरि रूपम्; आङ्पूर्वस्य ‘ अय पय गतौ ’ इत्यस्य शतरि रूपं वेति व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

नि वेवेति पलितो दूत आस्वन्तर्महांश्चरति रोचनेन ।

वपूंषि बिभ्रदभि नो वि चष्टे महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ ९ ॥

नि । वेवेति । पलितः । दूतः । आसु । अन्तः । महान् । चरति । रोचनेन ।

वपूंषि । बिभ्रत् । अभि । नः । वि । चष्टे । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ९ ॥

१ पलितः पालयिता पूर्णो वा देवानां १ दूतः अग्निः १ आसु ओषधीषु १ नि १ वेवेति नितरां व्याप्य वर्तते । १ महान् सोऽग्निः १ रोचनेन सूर्येण सह १ अन्तः रोदस्योर्मध्ये १ चरति । १ वपूंषि नानाविधानि रूपाणि १ बिभ्रत् सोऽग्निः १ नः अस्मान् यष्टृन् १ अभि १ वि १ चष्टे विशेषेणानुग्रहदृष्ट्या पश्यति ॥ वेवेति । वी गत्यादिषु । यङ्लुकि ईडभावे रूपम् । रोचनेन । सहार्थे तृतीया । बिभ्रत् । ‘ डुभृञ् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्य शतरि रूपम् । अभ्यस्तस्वरः ॥

विष्णुर्गोपाः परमं पाति पार्थः प्रिया धामान्यमृता दधानः ।

अग्निष्ठा विश्वा भुवनानि वेद महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ १० ॥

विष्णुः । गोपाः । परमम् । पाति । पार्थः । प्रिया । धामानि । अमृता । दधानः ।

अग्निः । ता । विश्वा । भुवनानि । वेद । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १० ॥

वविष्णुः व्यासः गोपाः सर्वस्य गोपायिता प्रिया प्रियतमानि अमृता क्षयरहितानि
धामानि तेजांसि दधानः सोऽग्निः परमं पाथः स्थानं पाति रक्षति । यद्वा । धामानि
लोकधारकाणि अमृता उदकानि दधानः सन् परमं पाथः उदकस्य स्थानमन्तरिक्षं पाति । सः
अग्निः ता तानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि वेद जानाति ॥ गोपाः । गोपायतेः
क्विप् अतोलोपयलोपौ । अग्निष्ठा इत्यत्र संहितायां 'युष्मत्तत्तक्षुःध्वन्तःपादम्' इति
पत्वम् ॥ ॥ २९ ॥

नाना चक्राते यम्या वपूषि तयो अन्यद्रोचते कृष्णमन्यत् ।

श्यावी च यदरुषी च स्वसारौ महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ११ ॥

नाना । चक्राते इति । यम्या । वपूषि । तयोः । अन्यत् । रोचते । कृष्णम् । अन्यत् ।

श्यावी । च । यत् । अरुषी । च । स्वसारौ । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ११ ॥

यम्या यमरूपे मिथुनभूते अहश्च रात्रिश्चेत्येते^१ नाना^२ नानाविधानि वपूषि शुक्लकृष्णादीनि
रूपाणि चक्राते कुरुतः । श्यावी कृष्णवर्णा अरुषी शुक्लतया आरोचमाना यत् ये परस्परं
स्वसारौ भवतः तयोः मध्ये अन्यत् अर्जुनमहः रोचते किरणसंबन्धादीप्यते । अन्यत् रात्रिलक्षणं
कृष्णं तमःसंबन्धात् कृष्णवर्णमाभाति ॥ यम्या । सुपो डादेशः । रोचते । 'एकान्याभ्यां समर्था-
भ्याम्' इति न निघातः ॥

माता च यत्र दुहिता च धेनू सबर्दुघे धापयेते समीची ।

ऋतस्य ते सदसीले अन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १२ ॥

माता । च । यत्र । दुहिता । च । धेनू इति ।

सबर्दुघे इति सबःऽदुघे । धापयेते इति । समीची इति सम्ऽईची ।

ऋतस्य । ते इति । सदसि । ईले । अन्तः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १२ ॥

माता सर्वेषां निर्मातृत्वान्माता पृथिवी च दुहिता दूरे निहिता^३ द्यौः च । 'दुहिता दुहिता
दूरे हिता दोग्धेर्वा' (निरु. ३. ४) इति यास्कः । एते सबर्दुघे सबरः स्वीयस्य क्षीररूपरसस्य^४
दोग्ध्यौ अत एव धेनू जगतः प्रीणयिष्यौ ते^५ द्यावापृथिव्यौ यत्र अन्तरिक्षे समीची परस्परं संगते सत्यौ
धापयेते स्वकीयं रसमन्योन्यं पाययेते ऋतस्य उदकस्य सदसि स्थानभूते तस्मिन्नन्तरिक्षे अन्तः
स्थिते द्यावापृथिव्यौ ईले अहं स्तौमि । यद्वा । वृष्टिलक्षणं^६ रसं द्यौः पृथिवीं धापयेते^६ आहुतिलक्षणं

१. ख-ग-च-फ-रात्रिश्चेते; प-रात्रिश्चेति ।

२. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स- 'नाना' नास्ति ।

३. त-विनिहिता ।

४. घ-रसस्य; न-ल-स-क्षीररूपस्य ।

५. न-ल-स- 'ते' नास्ति ।

६. ख-ग-

च-ज-ण-न-भ-स-द्यौः वृष्टिलक्षणं रसम् ।

रसं द्यां? पृथिवीति एवमन्योन्यं माता च दुहिता च भवतः । ऋतस्य सदसि स्थाने यज्ञसदने स्थितोऽहं ते उभे स्तौमि ॥ सर्वर्तुवे । 'सबःशब्दः क्षीरवाची' इति संप्रदायविद आहुः । तस्मिन्नुपपदे 'दुह प्रपूरणे' इत्यस्माद्धातोः 'दुहः कट्वश्च' इति कप्रत्ययो घञ्चान्तादेशः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । धापयेते । 'धेद् पाने' इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदे प्राप्ते 'पादिषु धेट् उपसंख्यानम्' इत्यात्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरुधः ।

ऋतस्य सा पर्यसापिन्वतेळा महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ १३ ॥

अन्यस्याः । वत्सम् । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊधः ।

ऋतस्य । सा । पर्यसा । अपिन्वत । इळा । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १३ ॥

१अन्यस्याः पृथिव्याः १वत्सम् अग्नि १रिहती उदकधारारूपया जिह्वया लिहती द्यौः १मिमाय मेघद्वारा ध्वनिं करोति । १धेनुः प्रीणयित्री सा द्यौः १कया जलवर्जितया २ १भुवा तत्रत्यं जलमादाय स्वकीयम् १ऊधः मेघरूपं १नि १दधे उदकेन निहितमकरोत् । १सा जलवर्जिता १इळा पृथिवी १ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य १पर्यसा उदकेन १अपिन्वत वर्षकाले ३ सिक्ता भवति । 'आदित्याज्जायते' वृष्टिः' (मनु. ३.७६) इति स्मृतेः ॥ रिहती । 'लिह आस्वादने' इत्यस्य शतरि रूपम् । 'शतुरनुमः' इति ङीप् उदात्तत्वम् । अपिन्वतः । 'पिवि सेचने' । मुचादिरात्मनेपदी । निघातः ॥

पद्या वस्ते पुरुरूपा वपूष्यूर्ध्वा तस्थौ त्र्यवि रेरिहाणा ।

ऋतस्य सन्न वि चरामि विद्वान्महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ १४ ॥

पद्या । वस्ते । पुरुुरूपा । वपूषि । ऊर्ध्वा । तस्थौ । त्रिऽअविम् । रेरिहाणा ।

ऋतस्य । सन्न । वि । चरामि । विद्वान् । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १४ ॥

१पद्या । जगत्सृष्टः परमेश्वरस्य पद्भ्यां जातत्वात् पद्या भूमिः । तथा च मन्त्रवर्णः— 'पद्भ्यां भूमिः' (ऋ. सं. १०.९०.१४) इति । यद्वा-पादसंचारे साधुः पद्या भूमिः १पुरुरूपा नानाविध-स्वरूपाणि १वपूषि स्थावरजङ्गमात्मकानि रूपाणि १वस्ते आच्छादयति । सैषा भूमिः १ऊर्ध्वा उत्तर-वेद्यात्मनोज्ञता सती स्वसारभूतेन हविषा १त्र्यविम् । सार्धसंवासरवयस्को वत्सरुयविरित्युच्यते । तत्प्रमाणमादित्यम् । त्रीन् लोकान् अवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति त्र्यविरिति वा । १रेरिहाणा लिहती १तस्थौ । १ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य १सन्न स्थानं १विद्वान् जानानोऽहं १वि १चरामि हविर्भिः तमादित्यं परिचरामि ॥ पद्या । पादशब्दात् 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'पद्यायतदर्थे' (पा. सू. ६.३.५३) इति पादस्य पद्भावः । यद्वा । 'तत्र साधुः' इति यत् । 'यतोऽनावः' इति

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'द्यां' नास्ति । २. त-जलावर्जितया । ३. ख-ग-च-प्रवर्षकाले; त-वर्षाकाले । ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'आदित्याज्जायते.....अपिन्वत' नास्ति ।

आद्युदात्तत्वम् । व्यविम् । अव रक्षणादिषु । 'इन्' (उ. सू. ४. ५५७) इतीन्प्रत्ययः । कृस्वरः । रेरिहाणा । 'लिह आस्वादने' इत्यस्य यङ्लुकि शानचि रूपम् । अभ्यस्तस्वरः ॥

पदेइव निहिते दस्मे अन्तस्तयोरन्यद्गुह्यमाविरन्यत् ।

सध्रीचीना पथ्यासा विषूची महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १५ ॥

पदेइवेति पदेऽइव । निहिते इति निऽहिते । दस्मे । अन्तरिति ।

तयोः । अन्यत् । गुह्यम् । आविः । अन्यत् ।

सध्रीचीना । पथ्या । सा । विषूची । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १५ ॥

पदेइव । पद्येते ज्ञायेते तत्तदसाधारणलिङ्गेनेति पदे । अहश्च रात्रिश्चेत्येते पदस्मे सर्वेदेर्ज्ञानीये ते उभे पदस्ते नभसि मध्ये । निहिते स्थापिते इव वर्तन्ते । तयोः अहोरात्रयोः पदयोः अन्यत् रात्रिलक्षणं गुह्यम् अप्रकाशमानतया गुह्यमिवास्ते । अन्यत् अहः आविः सूर्यप्रकाशेन प्रकटं भवति । सध्रीचीना अहोरात्रयोः परस्परमेलनरूपा पथ्या मार्गः । काल इत्यर्थः । सा विषूची । पुण्य-कृतोऽपुण्यकृतश्च प्राप्नोतीति विषूची भवति । सर्वे जना अहोरात्रयोर्वर्तन्ते । यद्वा । पदेइव देवमनुष्यादीनां स्थानभूते द्यावापृथिव्यौ अन्तरन्तरिक्षे निहिते वर्तन्ते । तयोरन्यत् अन्याद्यौः गुह्यमस्माभिः अदृश्यमानतया गुह्यं वर्तते । अन्या पृथिवी आविः सर्वे दृश्यमानत्वेन प्रकटा भवति । सध्रीचीनेति पूर्ववत् ॥ सध्रीचीना । सहपूर्वादञ्जतेः किन् । 'सहस्य सध्रिः' इति सध्यादेशः । 'विभाषाञ्जेरदिक-स्त्रियाम्' इति खः ॥ ३० ॥

आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः सबर्दुधाः शशया अप्रदुग्धाः ।

नव्यानव्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १६ ॥

आ । धेनवः । धुनयन्ताम् । अशिश्वीः । सबःऽदुधाः । शशयाः । अप्रऽदुग्धाः ।

नव्याऽनव्याः । युवतयः । भवन्तीः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १६ ॥

धेनवः वृष्टिद्वारा सर्वस्य जगतः प्रीणयिष्यः अशिश्वीः शिशुरहिताः । यद्वा शिशवो न भवन्तीत्यशिश्वीः । शशयाः नभसि शयाना वर्तमानाः केनापि अप्रदुग्धाः अक्षीणरसाः सबर्दुधाः उदकलक्षणस्य क्षीरस्य दोग्ध्यः युवतयः परस्परमिश्रणोपेताः नव्यानव्याः अतिशयेन नूतनाः भवन्तीः दिशो मेघा वा आ धुनयन्ताम् आदुहन्तु । मेघपक्षे अशिश्वीर्भवन्तीरित्यत्र लिङ्गव्यत्ययः ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स- 'मध्ये' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-मनुष्यादीनाम् । ३. ल- 'अन्या' नास्ति । ४. च-दृश्यतया; ज-अदृश्यतया । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-गुह्यम्; न-गुह्या; ल-गूढम् । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-दृश्यमाना; स-दृश्यमानतया । ७. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-स्वरः; च-फ-ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः ।

धुनयन्ताम् । 'धूष् कम्पने' । णिचि 'धूष्प्रीणोर्नुग्वक्तव्यः' (पा. सू. ७. ३. ३७. १) इति नुक् ।
ह्रस्वश्छान्दसः । अशिथीः । 'सत्यशिक्षीति भाषायाम्' इति व्यत्ययेन छन्दसि भवति ॥

यदन्यासु वृषभो रोरवीति सो अन्यस्मिन्यूथे नि दधाति रेतः ।

स हि क्षपावान्तस भगः स राजा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १७ ॥

यत् । अन्यासु । वृषभः । रोरवीति । सः । अन्यस्मिन् । यूथे । नि । दधाति । रेतः ।

सः । हि । क्षपाऽवान् । सः । भगः । सः । राजा । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १७ ॥

वृषभः अपां वर्षकः । यत् यः पर्जन्यात्मेन्द्रः । अन्यासु दिक्षु । रोरवीति मेघद्वारा भृशं शब्दं करोति । सः पर्जन्य इन्द्रः । अन्यस्मिन् यूथे दिशां वृन्दे । रेतः उदकं । नि दधाति तत्र वर्षति ।
लोके^१ हि^१ वृषभः कासुचिद्रोषु रेतःसेकार्थं रवं करोत्यन्यस्मिन् गोयूथे रेतः सिञ्चति तद्वत् । सः इन्द्रः । क्षपावान् । क्षिपति शत्रूनुदकं वेति क्षेपणवान् । यद्वा । क्षपा रात्रिः । तथा रात्रिपर्याय-यागानां स्तोत्राणां भागभूता या रात्रिः सोच्यते । तद्वा । सः । भगः सर्वैर्भजनीयः । सः । राजा । हि तत्तत्कर्मानुरूपफलप्रदानेन सर्वेषां राजा खलु ॥ रोरवीति । 'रु शब्दे' इत्यस्य यङ-लुगन्तस्य लटि रूपम् । 'एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्' इति प्रथमस्य न निघातः । यूथे । 'यु मिश्रणे' । 'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोधाः' (उ. सू. २. १६९) इति थक्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादीर्घः । रेतः । 'रीड् क्षरणे' इत्यस्मात् 'सुरीभ्यां तुट् च' इत्यसुन्प्रत्ययस्तुङागमश्च । निच्वादाद्युदात्तः ॥

वीरस्य नु स्वश्व्यं जनासुः प्र नु वोचाम विदुरस्य देवाः ।

पोळ्हा युक्ताः पञ्चपञ्चा वहन्ति महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १८ ॥

वीरस्य । नु । सुऽअश्व्यम् । जनासुः । प्र । नु । वोचाम । विदुः । अस्य । देवाः ।

पोळ्हा । युक्ताः । पञ्चऽपञ्च । आ । वहन्ति । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १८ ॥

हे । जनासुः जनाः । वीरस्य शूरस्येन्द्रस्य । स्वश्व्यं शोभनाश्रोपेतत्वं । नु क्षिप्रं । प्र । वोचाम प्रकर्षेण वदाम । तथा । देवाः अपि । अस्य इन्द्रस्य स्वश्वत्वं । नु^२ क्षिप्रं^२ । विदुः जानन्ति । किं तत्स्वश्वत्वम् । तदुच्यते । पोळ्हा मासानां द्वन्द्वयोगकाले षोढा दृश्यमाना ऋतवोऽश्वा निरूप्यन्ते । ते च पट्संख्याका ऋतवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन पञ्चपञ्च युक्ताः सन्तः कालात्मकमिन्द्रम् । आ । वहन्ति । तदिदम् इन्द्रस्य स्वश्वत्वं यदुभिरूढत्वम् ॥ पोळ्हा । पञ्चशब्दात् 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । 'षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः घृत्वं च' (पा. सू. ६. ३. १०९. ३-४) इत्युत्वं घृत्वं च । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वाष्ट्रे पशौ हविषोऽनुवाक्या 'देवस्त्वष्टा' इत्येषा । सूत्रितं च—'देवस्त्वष्टा सविता विश्व-रूपो देव त्वष्टर्यद्ध चारुवमानद्' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुषोषं प्रजाः पुरुधा जजान ।

इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १९ ॥

देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूपः । पुषोषं । प्रऽजाः । पुरुधा । जजान ।

इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १९ ॥

१सविता अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः १विश्वरूपः नानाविधरूपः १त्वष्टा त्वष्टृनामकः १देवः १प्रजाः १पुरुधा बहुधा १जजान जनयति । ताश्च १पुषोष पोषयति । १इमा इमानि १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १भुवनानि भूतजातानि १च १अस्य त्वष्टुः संबन्धीनि ॥ विश्वरूपः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

मही समैरचम्वी समीची उभे ते अस्य वसुना न्यृष्टे ।

शृण्वे वीरो विन्दमानो वसूनि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २० ॥

मही इति । सम् । ऐरत् । चम्वी । समीची इति समऽईची ।

उभे इति । ते इति । अस्य । वसुना । न्यृष्टे इति निऽऋष्टे ।

शृण्वे । वीरः । विन्दमानः । वसूनि । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २० ॥

१मही महत्तयौ १समीची परस्परं^१ संगते^१ १चम्वी । चमन्त्यदन्त्यनयोः देवमनुष्याः^२ इति चम्वौ । यद्वा । चम्येते अयेते भूतजातैरिति चम्वौ द्यावापृथिव्यौ । १समैरत् इन्द्रः प्रजापश्वादिभिः^३ सम्यगयोजयत् । १ते १उभे द्यावापृथिव्यौ १अस्य इन्द्रस्य १वसुना तेजसा धनेन वा १न्यृष्टे नितरां व्यासे भवतः । १वीरः समर्थः स इन्द्रः १वसूनि शत्रून्भिभूय तदीयानि धनानि १विन्दमानः लभमानः सन् १शृण्वे सर्वैः श्रूयते । 'तवेदिदमभितश्चेकिते वसु' (ऋ. सं. १.५३.३) इत्यादिषु दृष्टत्वात् ॥ ऐरत् । 'ईर गतौ' इत्यस्य लङि रूपम् । न्यृष्टे । 'ऋपी गतौ' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः । शृण्वे । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य व्यत्ययेन कर्मणि श्रुः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । विन्दमानः । 'विद् लामे' इत्यस्य लटि शानचि रूपम् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे^४ धातुस्वरः^४ ॥

इमां च नः पृथिवीं विश्वधाया उप क्षेति हितमित्रो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २१ ॥

इमाम् । च । नः । पृथिवीम् । विश्वऽधायाः । उप । क्षेति । हितऽमित्रः । न । राजा ।

पुरःऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २१ ॥

१. त-परस्परसंगते । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-देवाः मनुष्याः । ३. फ-प्रजाः पश्वादिभिः ।
४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-लसार्वधातुकस्वरः ।

विविधधायाः विश्वस्य धाता सर्वाङ्गो वा वनः अस्माकं वराजा इन्द्रः वृद्धमां पृथिवीम्
अन्तरिक्षं च उप तयोः समीपे क्षेति निवसति । तत्र दृष्टान्तः । हितमित्रो वन । यथा कस्यचित्
हितोपदेष्टा सुहृत् समीपे निवसति तद्वत् । वीराः समर्था युद्धसहाया मरुतः पुरःसदः युद्धार्थं
पुरतो निश्चयेन गन्तार इन्द्रस्य शर्मसदो वन । नश्चार्थे । शर्मणि गृहे सीदन्तश्च भवन्ति । यत्र
यत्रासौ तत्र तत्र संनिधिं कुर्वाणा इत्यर्थः ॥ क्षेति । 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्य लटि 'बहुलं
छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

निष्पिध्वरीस्त ओषधीरुतापो रयिं त इन्द्र पृथिवी विभर्ति ।

सखायस्ते वामभाजः स्याम महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २२ ॥

निःसिध्वरीः । ते । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । ते । इन्द्र । पृथिवी । विभर्ति ।

सखायः । ते । वामभाजः । स्याम । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ २२ ॥

हे पर्जन्यात्मक इन्द्र ओषधीः ओषधयः ते निष्पिध्वरीः निष्पिध्वर्यो^१ नितरां^२ त्वत्कर्तृक-
सिद्धिमत्यः । उत अपि च आपः त्वत्तो निःसृताः । पृथिवी ते तव भोगयोग्यं रयिं धनं
विभर्ति । 'पुरु वसूनि पृथिवी विभर्ति' (ऋ. सं. ३.५१.५) इति हि निगमः । ततः ते तव
सखायः हविष्प्रदानेनोपकारकाः^३ स्तोतारः^३ वयं वामभाजः स्याम सर्वे वननीयधनभागिनो भवेम ।
तदेतद्देवानां महदैश्वर्यम् ॥ निष्पिध्वरीः । 'पिधु संराद्धौ' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तदस्यास्ति
इत्यर्थे 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । 'वनो र च' इति ङीप् रेफश्च । निसा सह समासः । निसः
सकारं छान्दसत्वादनादृत्य 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना षवम् । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
विभर्ति । 'डुभृज् धारणपोषणयोः' इत्यस्य लटि 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः ।
वामभाजः । 'भज सेवायाम्' । 'भजो णिवः' (पा. सू. ३.२.६२) इति णिवः ।
कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘न ता मिनन्ति’ इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तं विश्वामित्रस्य वाचः^१ पुत्रस्य वा प्रजापतेरापं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । तथा चानुक्रमणिका—‘न ताष्टौ’ इति । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । अस्मिन् सूक्ते प्रायेणादित्यैः सह संवत्सरः स्तूयते ॥

न ता मिनन्ति मायिनो न धीरा व्रता देवानां प्रथमा ध्रुवाणि ।

न रोदसी अद्रुहा वेद्याभिर्न पर्वता निनमे तस्थिवांसः ॥ १ ॥

न । ता । मिनन्ति । मायिनः । न । धीराः । व्रता । देवानाम् । प्रथमा । ध्रुवाणि ।

न । रोदसी इति । अद्रुहा । वेद्याभिः । न । पर्वताः । निऽनमे । तस्थिऽवांसः ॥ १ ॥

मायिनः कपटबुद्धगुपेता असुराः देवानाम् इन्द्रादीनां प्रथमा प्रथमानि सृष्टयन्तरभावीनि^२ ध्रुवाणि स्थिराणि केनापि चालयितुमशक्यानि ता तानि लोके प्रसिद्धानि^३ व्रता व्रतानि लोकपालनादिकर्माणि न मिनन्ति न हिंसन्ति । तथा धीराः विद्वांसोऽपि न हिंसन्ति । तथा अद्रुहा देवमनुष्यादिषु प्रजासु द्रोहवर्जिते रोदसी छावापृथिव्यौ वेद्याभिः स्वाश्रयतया सर्वैर्वेदनीयाभिः प्रजाभिः सहिते^४ तानि^५ कर्माणि न मनीतः । तदेतदुपपादयति । तस्थिवांसः पृथिव्यामूर्ध्वतया स्थिताः पर्वताः न निनमे निनमनीयाः^६ न भवन्ति । एतदुक्तं भवति । यदेवमनुष्यादीनां छावापृथिव्याधारकतया अवस्थापनं^७ यच्च^८ पर्वतादीनामुन्नततयावस्थापनं^९ तदिदं देवानां कर्म । तन्न कोऽप्यन्यथयितुमर्हति इति ॥ मिनन्ति । ‘मीड् हिंसायाम्’ इत्यस्य लटि ‘मीनातेर्दिगमे’ इति ह्रस्वः । निघातः । वेद्याभिः । वेदनमर्हन्ति । ‘छन्दसि च’ इति यत्प्रत्ययः । निनमे । ‘णमु प्रहृत्वे’ इत्यस्य कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । कृत्स्वरः ॥

षट्भाराँ एको अचरन्विभर्त्युतं वर्षिष्ठमुप गाव आगुः ।

तिस्रो महीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दश्येका ॥ २ ॥

षट् । भारान् । एकः । अचरन् । विभर्ति । ऋतम् । वर्षिष्ठम् । उप । गावः । आ । अगुः ।

तिस्रः । महीः । उपराः । तस्थुः । अत्याः ।

गुहा । द्वे इति । निहिते इति निऽहिते । दशि । एका ॥ २ ॥

१. च-वाचस्पतेः । २. ख-ग-च-फ-भ-स-वृष्टयन्तरभावीनि । ३. त-प्रदानानि । ४. ख-ग-च-ज-त-न-भ-स-सहितानि । ५. घ-ण-न-भ-नमनीयाः । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-अवस्थानम् । ७. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘यच्च,.....स्थापनं’ नास्ति । ८. ल-क्षेतानाम् ।

वअचरन् स्थायी वएकः संवत्सरः वपट् पट्संख्याकान् वभारान् । अत्रियते पुष्पविकासादि येष्विति^१
भारा क्रतवः । तान् व सन्तादीन् वविभर्ति अवयवत्वेन धारयति । तथा वक्रतं सत्यभूतं ववर्षिष्ठं
वृद्धतरमादित्यात्मकं तमेव संवत्सरं वगावः रश्मयः वउप वआगुः प्राप्नुवन्ति । किंच तस्मिन्नेव
संवत्सरे वअत्याः अतनशीला आगमापायिधर्मोपिताः वतिस्रो वमहीः त्रयो लोकाः वउपराः उपर्युपरि
वर्तमानाः वतस्थुः तिष्ठन्ति । लोकत्रयमेव दर्शयति । वगुहा गुहायां स्वात्मनि वद्वे^२ द्यौश्चान्तरिक्षं
चेत्येते वनिहिते न दृश्येते । वएका भूमिः वदर्शि सर्वभूताधारतया दृश्यते ॥ भारान् । 'वृभृज्
धारणपोषणयोः' इत्यस्मादधिकरणे घञ् । 'कर्पात्त्वतो घञः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । निहिते । दधातेः
कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शि । 'दर्शिर् प्रेक्षणे' । कर्मणि
लुङि चिणि 'चिणो लुक्' इति प्रत्ययस्य लुक् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत त्र्युधा पुरुध प्रजावान् ।

त्र्यनीकः पत्यते माहिनावान्तस रेतोधा वृषभः शश्वतीनाम् ॥ ३ ॥

त्रिपाजस्यः । वृषभः । विश्वरूपः । उत । त्रिउधा । पुरुध । प्रजावान् ।

त्रिअनीकः । पत्यते । माहिनऽवान् । सः । रेतऽधाः । वृषभः । शश्वतीनाम् ॥ ३ ॥

वत्रिपाजस्यः ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिः पाजस्यसुरो यस्य स त्रिपाजस्यः । त्र्युरस्क
इत्यर्थः । उरोवचनश्च पाजस्यशब्दः । 'इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यम्' (वा. सू. २५. ८) इति
अश्वमेधमन्त्रे उरःपरतयान्नानात्, पाजसि बले साधुरिति त्र्युत्पत्तेश्च सर्वेषामङ्गानां मध्ये उरसो
बलवत्त्वात् । वृषभः स्वावयवभूते वर्षर्तौ अपां वर्षकः विश्वरूपः तत्तत्त्वसाधारणकार्यैः पुष्प-
विकासादिभिलिङ्गैर्नानारूपः उत अपि च त्र्युधा । वसन्तशरद्धेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिरूधो यस्य स
त्र्युधा । प्रजावान् । प्रकर्षेण जायन्त इति व्रीह्यादयः प्रजाः । पुरुध नानाप्रकारेण विद्यमानव्रीहि-
यवादिरूपप्रजावान्^३ । किंच त्र्यनीकः त्रिभिर्ऋणवर्षशीताख्यैः अनीकैः गुणैरुपेतः^४ माहिनावान्
महत्त्ववान् संवत्सराभिमानो देवः पत्यते आगच्छति । वृषभः सेचनसमर्थः सः संवत्सरः शश्वतीनां
बह्वीनाम् ओषधीनां पुष्पफलादिसंपत्तये रेतोधाः रेतस उदकस्य धर्ता भवति ॥ त्र्युधा । बहुव्रीहौ
'ऊधसोऽनङ्' इति अनङ् सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् पुंस्यपि भवति । उकारस्य
इस्वभ्रञ्छान्दसः । 'उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

अभीक आसां पदवीरबोध्यादित्यानामहे चारु नाम ।

आपश्चिदस्मा अरमन्त देवीः पृथग्रजन्तीः परि षीमवृञ्जन् ॥ ४ ॥

अभीके । आसाम् । पदऽवीः । अबोधि । आदित्यानाम् । अहे । चारु । नाम ।

आपः । चित् । अस्मै । अरमन्त । देवीः । पृथक् । व्रजन्तीः । परि । सीम् । अवृञ्जन् ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-सर्वे येष्विति, ण-सर्वं यैरिति । २. घ-न-भ-ल-द्वे भूमी । ३. ल-व्रीहियवादि-
रूपप्रजावान् । ४. ख-ग-घ-ण-त-न-भ-स-गणैरुपेतः ।

संवत्सरः ऽआसाम् ओषधीनाम् ऽअभीके समीपे ऽपदवीः । पदानि तत्तद्वनविशिष्टपुष्पफलादीनि वेति प्रजनयतीति पदवीः सन् ऽअबोधि बुध्यते सावधानो वर्तते । तथा^१ ऽआदित्यानाम्^२ । आदित्या मासाः संख्यासाम्यात् । यद्वा । आदित्यसंक्रमणनिमित्तत्वादादित्या मासाः । 'मेपादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः । चैत्राद्यः स ज्ञेयः' इति स्मृतेः । तेषां चैत्रादीनां मासानां ऽचारु ऽनाम मधुश्च माधवश्चेत्यादि नामधेयम् ऽअह्ने आह्वयामि । उच्चारयामीत्यर्थः । किंच ऽदेवीः द्योतनशीलाः ऽपृथक् इतस्ततः ऽव्रजन्तीः गच्छन्त्यः ऽआपश्चित् आपोऽपि ऽअस्मै संवत्सराय ऽअरमन्त संवत्सर-संबन्धमासचतुष्टये वृष्टिद्वारा रमन्ते । ताः^३ आपः ऽसीम् एनं संवत्सरं ऽपरि ऽअवृजन् अष्टसु मासेषु परिवर्जयन्ति ॥ पदवीः । वी गत्यादिषु । क्तिप् । अबोधि । 'बुध अवगमने' इत्यस्य लुङि 'दीप-जनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्' इति कर्तरि चिण् । 'चिणो लुक्' । निघातः । आदित्या-नाम् । आदित्यसंबन्धिन इत्यर्थे 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः' इति ण्यः । अतोलोपयलोपौ । प्रत्ययस्वरः । अह्ने । ह्यतेर्लुङि सिचः 'आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम्' इति अडादेशः । गुणः । निघातः । अवृजन् । 'वृजी वर्जने' इत्यस्य लङि श्रमि रूपम् । निघातः ॥

त्री षधस्था सिन्धवस्त्रिः कवीनामुत त्रिमाता विदथेषु सम्राट् ।

ऋतावरीयोषणास्तिस्रो अप्यास्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानाः ॥ ५ ॥

त्री । सधस्था । सिन्धवः । त्रिः । कवीनाम् । उत । त्रिमाता । विदथेषु । सम्राट् ।

ऋतवरीः । योषणाः । तिस्रः । अप्याः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानाः ॥ ५ ॥

प्रजापतिः स्वविज्ञानं सिन्धूनां निवेदयति । हे ऽसिन्धवः आपः सर्वसाक्षिण्यो यूयम् । ऽत्री ऽषधस्था त्रयो लोकाः । ते च प्रत्येकं ऽत्रिः भवन्ति । तथा 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः' इति श्रुतिः । 'न याव इन्द्रमोजसा नान्तरिक्षाणि वज्रिणम् । न विध्यचन्त भूमयः' (ऋ. सं. ८. ६. १५) इति प्रत्येकं बहुवचनश्रवणात् । बहुवचनं^३ च कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वे पर्यवसितम् । ते च लोकाः ऽकवीनां देवानां निवासस्थानानि भवन्ति । ऽउत अपि च ऽत्रिमाता त्रयाणाममीषां लोकानां निर्माता संवत्सरः सूर्यो वा ऽविदथेषु यज्ञेषु ऽसम्राट् यजनीयतया सम्यग्दीप्यमानो वर्तते । तथा ऽऋतावरीः उदकवत्यः ऽअप्याः नभस्या आसव्या वा ऽतिस्रः ऽयोषणाः त्रिसंख्याका इला सरस्वती भारती^४ इत्येवंरूपाः परस्परमिश्रणोपेताः देवताः^५ ऽविदथे यज्ञे ऽदिवः दिवसस्य ऽत्रिः त्रिषु सवनेषु ऽआ ऽपत्यमानाः आगच्छन्त्यो भवन्ति ॥ सधस्था । 'पूर्वपदात्' इति संहितायां पठ्यम् । योषणाः । युष इति सौत्रो धातुः । ल्युटि रूपम् । लिट्स्वरः । तिस्रः । 'तिसृभ्यो जसः' इत्याद्युदात्तत्वम् । अप्याः । अप् इत्यन्तरिक्षनाम । तत्र भवाः । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ- 'तथा आदित्यानां' नास्ति । २. च-किंच ताः । ३. ल-बहुत्वम् । ४. ख-ग-ण-न-स-मही । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-स- 'देवताः' नास्ति ।

त्रिरा दिवः सवितर्वार्याणि दिवेदिव आ सुव त्रिर्नो अहः ।

त्रिधातु राय आ सुवा वसूनि भग त्रातर्धिषणे सातये धाः ॥ ६ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सवितः । वार्याणि । दिवेऽदिवे । आ । सुव । त्रिः । नः । अहः ।

त्रिऽधातु । रायः । आ । सुव । वसूनि । भग । त्रातः । धिषणे । सातये । धाः ॥ ६ ॥

वसवितः सर्वस्य प्रेरक हे आदित्य वदिवः द्युलोकादागत्य त्वं ववार्याणि सर्वैः संभजनीयानि धनानि वदिवेदिवे प्रतिदिनं वत्रिः वआ वसुव त्रिवारमस्मभ्यं प्रेरय प्रयच्छेत्पर्यर्थः । तदेवोच्यते । वभग सर्वैर्भजनीय वत्रातः अस्माकं रक्षक हे आदित्य वत्रिधातु त्रिधातूनि पशुकनकरत्नभेदेन त्रिप्रकाराणि ववसूनि धनानि वरायः । रान्ति क्षीरादीनीति रायो गोधनानि । तानि च वनः अस्मभ्यम् वअहः संबन्धिषु वत्रिः त्रिषु सवनेषु वआ वसुव प्रयच्छ । वधिषणे माध्यमिके हे वाक् वसातये धनलाभाय वधाः अस्मान् कुरु ॥ त्रिः । ' द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ' (पा. सू. ५. ४. १८) इति सुच् । चिस्वरः । सुव । ' पू प्रेरणे ' । तुदादिः । लोटि रूपम् । त्रिधातु । ' दुधाञ् धारणपोषणयोः ' इत्यस्मात् ' सितनिगमिमसि' इत्यादिना तुन्प्रत्ययः । धिषणे । आमन्त्रितत्वात् निधातः ॥

त्रिरा दिवः सविता सोषवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ।

आपश्चिदस्य रोदसी चिदुर्वी रत्नं भिक्षन्त सवितुः सवाय ॥ ७ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सविता । सोषवीति । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी ।

आपः । चित् । अस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।

रत्नम् । भिक्षन्त । सवितुः । सवाय ॥ ७ ॥

वसविता देवः वदिवः दिवसस्य वत्रिः त्रिषु कालेषु वआ वसोषवीति अस्मभ्यं धनान्यासुवतु । प्रेरयतु । किंच वराजाना राजानौ वसुपाणी कल्याणपाणी मित्रावरुणौ^१ वआपः । आप्नोति सर्वं जगत् इत्यापः अन्तरिक्षम् । निर्यबहुवचनान्तत्वात् बहुवचनम् । वचित् अपि च वउर्वी विस्तीर्णे वरोदसी यावापृथिव्यौ एता देवताः वसवितुः प्रेरकस्य वअस्य देवस्य वसवाय सवेन प्रेरणेन वरत्नम् अपेक्षितमर्थं वभिक्षन्त याचन्ते ॥ सोषवीति । ' पू प्रेरणे ' इत्यस्य यङ्लुकि लटि रूपम् । मित्रावरुणा । ' देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भिक्षन्त । ' भिक्ष याच्यायाम् ' इत्यस्य लङि रूपम् । सवाय । ' जव सवौ च ' (पा. सू. ३. ३. ५६. ४) इति अजन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तत्वम् ॥

१. च-मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ।

त्रिरुत्तमा दूणशा रोचनानि त्रयो राजन्त्यसुरस्य वीराः ।

ऋतावान इषिरा दूळभासस्त्रिरा दिवो विदथे सन्तु देवाः ॥ ८ ॥

त्रिः । उत्तमा । दुःऽनशा । रोचनानि । त्रयः । राजन्ति । असुरस्य । वीराः ।

ऋतऽवानः । इषिराः । दुःऽदभासः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । सन्तु । देवाः ॥ ८ ॥

दूणशा दुर्नशा केनापि विनाशयितुमशक्यानि । रोचनानि दीप्यमानानि । त्रिः त्रीण्युत्तमानि स्थानानि सन्ति । एतेषु त्रिषु स्थानेषु असुरस्य । अस्यति क्षिपति सर्वमित्यसुरः कालात्मा संवत्सरः । तस्य वीराः पुत्राः । त्रयः अग्निवायुसूर्यरूपाः । राजन्ति शोभन्ते । तानेव विशिनष्टि । ऋतावानः । ऋतं सत्यभूतमग्निहोत्रादिकं कर्म तद्वन्तः । इषिराः यज्ञार्थं शीघ्रगतिमन्तः । दूळभासः दुर्दभासः केनापि स्वतेजसा तिरस्कर्तुमशक्या एते सर्वे । देवाः । विदथे अस्मदीये यज्ञे । दिवः अहः । संवन्धिषु । त्रिः त्रिषु सवनेषु । आ । सन्तु समन्ताद्यजनीयतया भवन्तु ॥ उत्तमा । ' उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र ' इत्युच्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । दूणशा । नशोः कृच्छार्थे खलु । ' दुरो दाशनाशदभेपूर्वं वक्तव्यम् ' इति रेफस्य उत्त्वम् । उत्तरपदादेः ण्वत्वम् । लिट्स्वरः । दूळभासः । पूर्ववदुत्त्वण्वत्त्वे ॥ १ ॥

‘ प्र मे विविकान् ’ इति षष्ठ्यं चतुर्थं सूक्तम् । विश्वामित्र ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । विश्वेदेवाः देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘ प्र मे पद् ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र मे विविकाँ अविदन्मनीषां धेनुं चरन्तीं प्रयुतामगोपाम् ।

सद्यश्चिद्या दुदुहे भूरि धासेरिन्द्रस्तदग्निः पनितारो अस्याः ॥ १ ॥

प्र । मे । विविकान् । अविदत् । मनीषाम् । धेनुम् । चरन्तीम् । प्रयुताम् । अगोपाम् ।

सद्यः । चित् । या । दुदुहे । भूरि । धासेः । इन्द्रः । तत् । अग्निः । पनितारः । अस्याः ॥ १ ॥

विविकान् विवेकवानिन्द्रोऽग्निर्वा । मे मम । मनीषां देवताविषयां स्तुतिं । प्र । अविदत् प्रकर्षेण जानातु । तत्र दृष्टान्तः । चरन्तीं यवसे इतस्ततो गच्छन्तीं । प्रयुतां पृथग्भूतामेकाकिनीम् । अगोपां गोसृरहितां यथाकामं चरन्तीं । धेनुं नवसूतिकां गामिव देवतानां प्रीणयित्रीं स्तुतिमविदित्यन्वयः । या स्तुतिरूपा धेनुः । सद्यश्चित् तदानीमेव । धासेः । धारयति प्राणान् ३ धीयते दीयते अर्थिभ्यः इति वा धासिरञ्जम् । कर्मणि षष्ठी । भूरि बहुजमपेक्षितं फलं । दुदुहे दुग्धे । इन्द्रः । अग्निः अन्ये च देवाः । अस्याः स्तुतिरूपाया धेनोः । तत् तस्यान्नभूतस्य पयसः । पनितारः स्तोतारो भवन्ति । यद्वा । इन्द्राग्नी स्तोतारो वयं चास्या धेनोस्तत्पयः प्राप्नुमः ॥ विविकान् । ' विचिर् पृथग्भावे ' इत्यस्य कसौ रूपम् । अविदत् । ' विद ज्ञाने ' इत्यस्य लङि । ' बहुलं छन्दसि ' इति शः । दुदुहे । ' दुह प्रपूरणे ' इत्यस्य लिटि रूपम् । यदृत्ययोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पनितारः । ' पन स्तुतौ ' इत्यस्य कृचि रूपम् ॥

इन्द्रः सु पूषा वृषणा सुहस्ता दिवो न प्रीताः शशयं दुदुहे ।

विश्वे यदस्यां रणयन्त देवाः प्र वोऽत्र वसवः सुम्रमश्याम् ॥ २ ॥

इन्द्रः । सु । पूषा । वृषणा । सुहस्ता । दिवः । न । प्रीताः । शशयम् । दुदुहे ।

विश्वे । यत् । अस्याम् । रणयन्त । देवाः । प्र । वः । अत्र । वसवः । सुम्रम् । अश्याम् ॥ २ ॥

वसवः सर्वस्य वासयितारो हे देवाः । इन्द्रः पूषा च वृषणा अभिमतफलस्य सेक्तारौ सुहस्ता कल्याणपाणी नासत्यौ मित्रावरुणौ वा । 'राजाना मित्रावरुणा सुपाणी' इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एते सर्वे देवाः । न इति संप्रत्यर्थे । इदानीं प्रीताः सन्तः शशयं नभसि शयानं मेघं दिवः नभसः सकाशात् सु सुदुहे । वृष्टिद्वारापेक्षितं फलं सुष्टु दुहन्ति । यत् यस्मात् विश्वे सर्वे देवाः अस्यां वेषां रणयन्त रमयन्ते वः युष्माकं संबन्धिनि अत्र लोके सुम्नं सुखकरमपेक्षितं फलं प्र अश्यां प्राप्नुयाम् ॥ सुहस्ता । हसेः 'असिहसि' इत्यादिना तन्प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुदुहे । 'दुह प्रपूरणे' इत्यस्य लिटि 'इरयो रे' । रणयन्त । 'रमु क्रीडायाम्' । ण्यन्तस्य लङि रूपम् । वर्णव्यापत्तिः । अश्याम् । 'अशू व्याप्तौ' इत्यस्य लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

या जामयो वृष्णा इच्छन्ति शक्तिं नमस्यन्तीर्जानते गर्भमस्मिन् ।

अच्छा पुत्रं धेनवो वावशाना महश्चरन्ति बिभ्रतं वर्षीषि ॥ ३ ॥

याः । जामयः । वृष्णे । इच्छन्ति । शक्तिम् । नमस्यन्तीः । जानते । गर्भम् । अस्मिन् ।

अच्छ । पुत्रम् । धेनवः । वावशानाः । महः । चरन्ति । बिभ्रतम् । वर्षीषि ॥ ३ ॥

या जामयः । जमन्ति वर्षाकाले प्रादुर्भवन्तीति जामय ओषधयः । वृष्णे अपां वर्षकायेन्द्राय शक्तिं सेचनसामर्थ्यम् इच्छन्ति । नमस्यन्तीः प्रह्वीभूतास्ता ओषधयः अस्मिन् इन्द्रे गर्भं वृष्टिद्वारा पुष्पफलादिलक्षणगर्भाधानादिसामर्थ्यं जानते जानन्ति । वावशानाः फलं कामयमानाः धेनवः सर्वस्य प्रीणयिष्य ओषधयः महः महान्ति नानाप्रकाराणि वर्षीषि रूपाणि बिभ्रतं व्रीहियवनीवारादिफललक्षणं पुत्रं तनयम् अच्छ आभिमुख्येन चरन्ति प्राप्नुवन्ति । लोके हि हम्भारवं कुर्वाणाः धेनवः वत्समभिलक्ष्य गच्छन्ति । तद्वत् । यद्वा जामयः । जमन्ति सर्वत्र प्रसरन्तीति जामयः सूर्यदीप्तयः । वृष्णेऽपां वर्षकाय । स्वरश्मिभिर्भौमान् रसानादाय पुनर्वर्षतीति वर्षकः सूर्यः । 'आदित्याजायते वृष्टिः' इति स्मृतेश्च । तस्मै वर्षणशक्तिम् इच्छन्ति । ता दीप्तयोऽस्मिन्नादित्ये गर्भम् अद्रूपगर्भाधानसामर्थ्यं जानन्ति ॥ जामयः । जमतेर्गतिकर्मणः 'जनिघसिभ्यामिण्' इति विधीयमानो बहुलवचनादस्मादपि भवति । नमस्यन्तीः । नमःशब्दात् 'नमोवस्विश्चित्रहः क्यच्' ।

१. घ-ण-प्र सु । २. घ-ण-प्रकर्षेण सुष्टु । ३. च-रमयन्ते तस्मात् । ४. ल-धेनवः नवप्रसूता गावः । ५. ण-वर्षकशक्तिम् ।

इति वयच् । तदन्ताच्छतरि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । जानते । 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्य लटि रूपम् । अच्छ । 'निपातस्य च' इति संहितायां दीर्घः ॥

अच्छा विवक्मि रोदसी सुमेके ग्राव्णो युजानो अध्वरे मनीषा ।

इमा उ ते मनवे भूरिवारा ऊर्ध्वा भवन्ति दर्शता यजत्राः ॥ ४ ॥

अच्छ । विवक्मि । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके । ग्राव्णः । युजानः । अध्वरे । मनीषा ।

इमाः । उ इति । ते । मनवे । भूरिवाराः । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । दर्शताः । यजत्राः ॥ ४ ॥

१ अध्वरे यज्ञे २ ग्राव्णः सोमाभिपवार्थमुपलान् ३ युजानः प्रयुजानांऽहं ४ सुमेके सुरूपे ५ रोदसी द्यावापृथिव्यौ ६ मनीषा मनस ईपया स्तुतिलक्षणया वाचा ७ अच्छ ८ विवक्मि आभिमुख्येन स्तौमि । हे अग्ने ९ ते तव १० भूरिवाराः यजमानैर्बहुवारं वरणीयाः ११ दर्शताः कमनीयतया दर्शनीयाः १२ यजत्राः पूज्याः १३ इमाः दीप्तयः १४ मनवे मनुष्यव्यवहारार्थम् १५ ऊर्ध्वाः ऊर्ध्वमुखाः १६ भवन्ति १७ ॥ विवक्मि । 'वच परिभाषणे' । लटि १८ 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'अतिपिपत्योश्च, बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्य इत्वम् । चकारस्य कृत्वं व्यत्ययेन । युजानः । 'युजिबुधिशः किञ्च' इति आनच् । क्त्वात् अगुणः । चित्वादन्तोदात्तः । मनीषा । सुपो डादेशः ॥

या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेपूचयत उरूची ।

तयेह विश्वाँ अवसे यजत्राना सादय पायया च मधूनि ॥ ५ ॥

या । ते । जिह्वा । मधुमती । सुऽमेधाः । अग्ने । देवेषु । उच्यते । उरूची ।

तया । इह । विश्वान् । अवसे । यजत्रान् । आ । सादय । पायय । च । मधूनि ॥ ५ ॥

हे १ अग्ने २ ते तव ३ मधुमती उदकवती ४ सुमेधाः । शोभना मेधा प्रज्ञा यस्याः सा । सर्वस्य ज्ञापयित्री ५ या ६ जिह्वा ज्वाला ७ उरूची बहुव्यासिः सती ८ देवेषु मध्ये आह्वानार्थम् ९ उच्यते प्रेर्यते १० तया जिह्वया ११ यजत्रान् यजनीयान् १२ विश्वान् देवान् १३ इह कर्मण्यस्माकम् १४ अवसे रक्षणाय १५ आ १६ सादय उपवेशय । किञ्च तान् विश्वान् देवान् १७ मधूनि मदकरान् सोमान् १८ पायय ॥ सुमेधाः । 'नित्यमसिचप्रजामेधयोः' इति असिच् । उच्यते । 'वच परिभाषणे' । कर्मणि यकि रूपम् । यद्वत्त-योगादनिघातः । उरूची । अद्भतेः किन् । 'अद्भतेश्वोपसंख्यानम्' इति ङीप् । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति ङीप् उदात्तत्वम् । पायय । 'पा पाने' इत्यस्य णौ परतः 'शाच्छासाह्वा-व्यावेपां युक्' इति युक् । तिङ् उत्तरत्वादनिघातः ॥

१. घ-च-ण-न-स-अच्छा । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-स-अनुष्ठानव्यवहारार्थम्; त-मनुष्ठानानुष्ठान-व्यवहारार्थम् । ३. घ-भवन्ति । उ पूरणः; ण-भवन्ति । उः पूरणः । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-लेटि । ५. ल-प्रेर्यते । यद्वा मधुमती माधुर्यवती सुमेधाः शोभनप्रज्ञानोपेता उरूची । महत इन्द्रादीनश्चति पूजयती-त्युरूची जिह्वा वाक् देवेषु आह्वानार्थं प्रेर्यते ।

या ते अग्ने पर्वतस्येव धारासंश्रन्ती पीपयद्देव चित्रा ।

तामस्मभ्यं प्रमतिं जातवेदो वसो रास्व सुमतिं विश्वजन्याम् ॥ ६ ॥

या । ते । अग्ने । पर्वतस्यऽइव । धारा । असंश्रन्ती । पीपयत् । देव । चित्रा ।

ताम् । अस्मभ्यम् । प्रमतिम् । जातवेदः । वसो इति । रास्व । सुमतिम् । विश्वऽजन्याम् ॥ ६ ॥

१देव दीप्यमान हे १अग्ने १चित्रा नानारूपा १असंश्रन्ती अस्मादन्यत्र संगतिं कुर्वाणा १या १ते तव प्रमतिः प्रकृष्टा^१ बुद्धिः १पीपयत् अपेक्षितफलदानेनास्मान् वर्धयति । तत्र दृष्टान्तः । १पर्वतस्येव १धारा । यथा पर्वतस्य मेघस्योदकधारा ओषधिवनस्पत्यादिषु संगतिं कुर्वाणा तान्^२ वर्धयति तद्वत् । १वसो सर्वस्य वासयितः १जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने १तां १प्रमतिं परहितकरणसमर्थां बुद्धिम् १अस्मभ्यं १रास्व दस्व । तथा १विश्वजन्यां सर्वजनहितां १सुमतिं शोभनां बुद्धिं दस्व ॥ असंश्रन्ती । सश्रुतिर्गतिकर्मा । शतरि 'उगितश्च' इति डीप् । नञा समासे नञस्वरः । पीपयत् । 'पा पाने' । ण्यन्तरस्य लुङि चङि रूपम् । 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति चङि परतः^३ पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रमतिम् । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । रास्व-^४ 'रा दाने' । ध्यस्येन आत्मनेपदम् । लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् निघाताभावः ॥ ॥ २ ॥

'धेनुः प्रत्नस्य' इति नवचं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमाश्विनम् । तथा चानुकान्तं— 'धेनुर्नवाश्विनम्' इति । प्रातरनुवाके आश्विनकतौ^५ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं च— 'धेनुः प्रत्नस्य क उ श्रवदिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । व्यूळ्हे दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनश्रुतुर्थस्तृचः । 'द्वितीयस्याग्निं वः' इति खण्डे सूत्रितं— 'धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहाना ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानान्तः पुत्रश्चरति दक्षिणायाः ।

आ द्योतनिं वहति शुभ्रयामोषसः स्तोमो अश्विनावजीगः ॥ १ ॥

धेनुः । प्रत्नस्य । काम्यम् । दुहाना । अन्तरिति । पुत्रः । चरति । दक्षिणायाः ।

आ । द्योतनिम् । वहति । शुभ्रयामा । उषसः । स्तोमः । अश्विनौ । अजीगरिति ॥ १ ॥

१धेनुः प्रीणयित्र्युषाः १प्रत्नस्य पुरातनस्याग्नेः १काम्यं कमनीयं पयः १दुहाना दोग्ध्री भवति । १दक्षिणायाः उषसः १पुत्रः सूर्यस्तस्याः १अन्तः १चरति । उपसोऽनन्तरं १शुभ्रयामा । सूर्यकिरणसंपर्कात् शुभ्रतया गमनं यस्यासौ शुभ्रयामा दिवसः । १द्योतनिं सर्वस्य प्रकाशकं सूर्यम्^५ १आ १वहति^६ विभतिं । अतः १उषसः पुरा १अश्विनौ स्तोतुं १स्तोमः स्तोत्रकारी होत्रादिः १अजीगः जागर्ति उत्तिष्ठति ॥ शुभ्रयामा । 'या प्रापणे' । आतो मनिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अजीगः । 'जागृ निद्राक्षये' । लङि तिपि अदादित्वात् शपो लुक् । आकारस्य ईकारश्छान्दसः । गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥

१. त-ल-प्रकृष्टार्था । २. ख-ग-ण-न-भ-ल-ताः । ३. ख-ग-च-ण-न-भ- 'परतः' नास्ति । ४. त-आश्विने कतौ । ५. त-सूर्यकिरणसंपर्कम् ।

सुयुग्वहन्ति प्रति वामृतेनोर्ध्वा भवन्ति पितरेव मेधाः ।

जरेथामस्मद्वि पणेर्मनीषां युवोरवश्चकृमा यातमर्वाक् ॥ २ ॥

सुऽयुक् । वहन्ति । प्रति । वाम् । ऋतेन । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । पितराऽइव । मेधाः ।

जरेथाम् । अस्मत् । वि । पणेः । मनीषाम् । युवोः । अवः । चकृम । आ । यातम् । अर्वाक् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ^१सुयुक् सुष्ठु रथे योजिता अश्वाः ^२ऋतेन सत्यभूतेन रथेन ^३वां युवां ^४प्रति ^५वहन्ति । यज्ञं प्रत्यागमनाय धारयन्ति । ^६मेधाः यज्ञाश्च ^७ऊर्ध्वाः युष्मदभिसुखम् ऊर्ध्वाः ^८भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^९पितरेव । यथा पुत्राः पितरौ मातापितरावभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् । ^{१०}अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् ^{११}पणेर्मनीषां आसुरीं बुद्धिं ^{१२}वि ^{१३}जरेथां विशेषेण नाशयतम् । वयं तु ^{१४}युवोः युवयोः ^{१५}अवः हविलक्षणमन्नं ^{१६}चकृम कुर्मः । युवाम् ^{१७}अर्वाक् अस्मदाभिसुख्येन ^{१८}आ ^{१९}यातम् ॥ सुयुक् । युजेः क्तिप् । 'सुपां सुलक्' इति सुपो लक् । पितरेव । 'पिता मात्रा' इति पितुः शेषः । सुपो डादेशः । जरेथाम् । 'जृप् वयोहानौ' । ण्यन्तस्य 'जनीजृक्सुरजोऽमन्ताश्च' इति मित्वात् वृद्धयभावः । 'छन्दस्युभयथा' इति आथाम आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

सुयुग्भिर्अश्वैः सुवृता रथेन दत्ताविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमङ्ग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

सुयुक्ऽभिः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । दत्तौ । इमम् । शृणुतम् । श्लोकम् । अद्रेः ।

किम् । अङ्ग । वाम् । प्रति । अवर्तिम् । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराऽजाः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ^१सुयुग्भिः सुष्ठु योजितैः ^२अश्वैः ^३सुवृता । पुनः पुनरावर्तते इति वृच्चकम्^४ । शोभनचक्रोपेतेन ^५रथेन आगत्य ^६दत्तौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ युवाम् ^७अद्रेः । आद्रियते सर्वैरित्यद्रिः स्तोता । तस्य ^८इमं ^९श्लोकं स्तोत्रं ^{१०}शृणुतम् । ^{११}अङ्ग हे अश्विनौ ^{१२}विप्रासः^२ मेधाविनः ^{१३}पुराजाः पुरातना ऋषयः ^{१४}वां युवाम् ^{१५}अवर्तिम् अस्माकं वृत्तिहानिं ^{१६}प्रति ^{१७}गमिष्ठा अतिशयेन गन्ताराविति ^{१८}किम् ^{१९}आहुः किं^३ कथयन्ति^३ । न कथयन्तीत्यर्थः । प्रथमाष्टकेऽष्टमेऽध्याये 'सुवृता रथेन' (ऋ. सं. १. ११८. ३) इत्यादि गतम् ॥ गमिष्ठा । गन्तृशब्दादिष्ठनि रूपम् ॥

आ मन्येथामा गतं कच्चिदेवैर्विश्वे जनासो अश्विना हवन्ते ।

इमा हि वां गोऋजीका मधूनि प्र मित्रासो न ददुरुसो अग्रे ॥ ४ ॥

आ । मन्येथाम् । आ । गतम् । कच् । चित् । एवैः । विश्वैः । जनासः । अश्विना । हवन्ते ।

इमा । हि । वाम् । गोऽऋजीका । मधूनि । प्र । मित्रासः । न । ददुः । उरः । अग्रे ॥ ४ ॥

वचिन् इति प्रश्ने । हे अश्विनौ वआ मन्येथाम् इमां मदीयां स्तुतिं जानीतम् । किञ्च वपुवैः गमनसाधनैरश्वैः वआ गतं यज्ञं प्रत्यागच्छतम् । विश्वे सर्वे वजनासः स्तोतारः वअश्विना अश्विनौ ववां युवां वभवन्ते स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिराह्वयन्ति । किञ्च वगोऋजीका गवां पयसा मिश्रणोपेतानि वमधूनि मदकराणि^१ सोमसरूपाणि वइमा इमानि हवींषि युवाभ्यां वप्र वददुः^२ अध्वर्यादयः प्रयच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वमित्रासो वन । यथा मित्राणि मित्रेभ्योऽपेक्षितं ददति तद्वत् । वउसः । वसतिनभसीत्युसः सूर्यः । वअग्रे उपसोऽग्र उदेति । तस्मादागच्छतमिति भावः^३ ॥ मन्येथाम्^४ । ‘मन ज्ञाने’ । दिवादिः । लोटि रूपम् । इमा । सुपो डादेशः । गोऋजीका । ‘प्रकृत्यान्तःपादम्’ इत्येङः प्रकृतिभावः^५ । ददुः । ‘दाण् दाने’ इत्यस्य लिट्युसि रूपम् । हियोगादनिघातः । उसः । ‘वस निवासे’ । ‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना रक् । किच्चात् संप्रसारणम् । ‘शासिवसिघसीनां च’ इति पत्वाभावश्छान्दसः ॥

तिरः पुरु चिदश्विना रजांस्याङ्गुषो वां मघवाना जनेषु ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्दस्त्राविमे वां निधयो मधूनाम् ॥ ५ ॥

तिरः । पुरु । चित् । अश्विना । रजांसि । आङ्गुषः । वाम् । मघवाना । जनेषु ।

आ । इह । यातम् । पथिभिः । देवयानैः । दस्त्रौ । इमे । वाम् । निधयः । मधूनाम् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ वपुरु वचित् बहून्यपि वरजांसि स्थानानि वतिरः स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्तौ वां युवाम् वइह कर्मणि वदेवयानैः वपथिभिः मार्गैः वआ यातम् आगच्छतम् । वमघवाना धनवन्तौ हे अश्विनौ वजनेषु स्तोतृषु ववां युवयोः वआङ्गुषः आ समन्तात् घोषणीयं स्तोत्रं वर्तते । वदस्त्रौ शत्रूणामुपक्षयितारौ हे अश्विनौ ववां युवयोः वमधूनां मदकराणां सोमानाम् वइमे^४ वनिधयः । निधीयतेऽत्र सोम इति निधयः पात्रविशेषाः । सन्ति । तस्मादागच्छतमिति भावः ॥ आङ्गुषः । आङ्पूर्वात् घुषेः कर्मणि घञ् । आघुष्यत इत्याघोषः । घो इत्यस्य ष्टोदरादित्वात् गू इत्यादेशः । ‘आङोऽनुनासिकश्छान्दसि’ इति अनच्यप्यनुनासिकश्छान्दसः । यद्वा । अगिर्गत्यर्थः । अस्मात् ‘अङ्गुषः’ इति सूत्रेण उपचप्रत्ययान्तो निपातितः । अङ्गति गच्छति देवानित्यङ्गुषः स्तोत्रम् । अङ्गुषः एव आङ्गुषः । प्रजादित्वात् स्वार्थिकः अण् । प्रत्ययस्वरः । ‘एह यातम्’ इत्यर्धर्चो गतः ॥ ॥ ३ ॥

अतोयामेऽतिरिक्तोक्थ्ये अच्छावाकशस्त्रे ‘पुराणमोकः’ इति चतस्रो विकल्पेन याज्याः । सूत्रितं च—‘यदि नाधीयात्पुराणमोकः सख्यं शिवं वामिति चतस्रो याज्याः’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

पुराणमोकः सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जहाव्याम् ।

पुनः कृण्वानाः सख्या शिवानि मध्वा मदेम सह नू समानाः ॥ ६ ॥

पुराणम् । ओकः । सख्यम् । शिवम् । वाम् । युवोः । नरा । द्रविणम् । जहाव्याम् ।

पुनरिति । कृण्वानाः । सख्या । शिवानि । मध्वा । मदेम । सह । नु । समानाः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-घ-ण-मधुकराणि । २. च-ददुः हि । ३. घ-भावः । हि पूरणः । ४. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-‘मन्येथां प्रकृतिभावः’ नास्ति । ५. ख-ग-ण-न-भ-ल-स-‘इमे’ नास्ति ।

हे अश्विनौ ^१वां युवयोः ^२पुराणं पुरातनं ^३सख्यम् ^४ओकः सेव्यं ^५शिवं कल्याणकरं भवति । किंच ^६नरा नरावस्मदीयस्य कर्मणो नेतारौ ^७युवोः युवयोः ^८द्रविणं धनं ^९जहाव्यां जहुकुलजायां भवति । ^{१०}शिवानि सुखकराणि युवयोः ^{११}सख्या^२ सख्यानि ^{१२}पुनः^३ ^{१३}कृण्वानाः कुर्वन्तः ^{१४}समानाः हविप्रदानेन उपकारकत्वान्मित्रभूता एकीभूताः सन्तः वयं ^{१५}मध्वा मदकरेण सोमेन वां युवां ^{१६}सह युगपत् ^{१७}नु क्षिप्रं ^{१८}मदेम हर्षयेम ॥ सख्यम् । सख्युर्भाव इत्यर्थे 'सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः । जहाव्याम् । जहोः संबन्धिनीत्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यण् । 'ओगुणः' । हस्वदीर्घयोर्व्यत्ययः । मदेम । 'मदी हर्षे' इत्यस्य आशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ्प्रत्ययः । निघातः ॥

अश्विना वायुना युवं सुदक्षा नियुद्भिश्च सजोषसा युवाना ।

नासत्या तिरोअह्वयं जुषाणा सोमं पिबतमस्त्रिधा सुदानू ॥ ७ ॥

अश्विना । वायुना । युवम् । सुदक्षा । नियुत्ऽभिः । च । सजोषसा । युवाना ।

नासत्या । तिरोऽअह्वयम् । जुषाणा । सोमम् । पिबतम् । अस्त्रिधा । सुदानू इति सुददानू ॥ ७ ॥

^१सुदक्षा शोभनसामर्थ्योपेतौ ^२युवाना नित्यतरणौ ^३नासत्या । न विद्यतेऽसत्यं ययोस्तौ । ^४सुदानू शोभनफलस्य दातारौ हे अश्विनौ ^५वायुना ^६नियुद्भिः अश्वैः^४ ^७च ^८सजोषसा संगतौ ^९जुषाणा सोमविषयप्रीतियुक्तौ ^{१०}अस्त्रिधा अनुपक्षीणौ ^{११}युवं युवां ^{१२}तिरोअह्वयम् अहि तिरोहिते ह्वयमानमिमं ^{१३}सोमं ^{१४}पिबतम् ॥ नियुद्भिः । यौतेः क्तिप् । तिरोअह्वयम् । अहि भवमह्वयम् । 'भवे छन्दसि' इति यत् । तिरोभूतमह्वयं यस्मिन् काले स तिरोअह्वयः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^५ ॥

अश्विना परिं वामिषः पुरुचीरीयुर्गीर्भिर्यतमाना अमृधाः ।

रथो ह वामृतजा अद्रिजूतः परि द्यावापृथिवी याति सद्यः ॥ ८ ॥

अश्विना । परिं । वाम् । इषः । पुरुचीः । ईयुः । गीऽभिः । यतमानाः । अमृधाः ।

रथः । ह । वाम् । ऋतऽजाः । अद्रिजूतः । परिं । द्यावापृथिवी इति । याति । सद्यः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ^६ ^१पुरुचीः । पुरु^७ अञ्चन्ति गच्छन्ति^८ इति पुरुचीः । बहूनि ^९इषः हविलक्षणाभ्यानि ^{१०}वां युवां ^{११}परि ^{१२}ईयुः परितो गच्छन्ति । तथा ^{१३}अमृधाः केनाप्यतिरस्कृताः ^{१४}यतमानाः कर्मणि प्रवर्तमानाः स्तोतारः ^{१५}गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युवां परिचरन्ति । ^{१६}ऋतजाः ऋतस्योदकस्य जनयिता । ऋते यज्ञे प्रादुर्भवतीति वा । ^{१७}अद्रिजूतः स्तोत्रभिराकृष्टः ^{१८}वां युवयोः ^{१९}रथः ^{२०}द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ^{२१}सद्यः तदानीमेव ^{२२}परि ^{२३}याति ^{२४}ह सर्वतः प्राप्नोति खलु । अश्विनो रथस्य वेगवत्त्वे मन्त्रवर्णः—

१. घ-नेतारौ अश्विनौ; त-ल-नेतारौ हे अश्विनौ । २. न-ल-स-'सख्या' नास्ति । ३. त-पुनःपुनः । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-'अश्वैः' नास्ति । ५. त-बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः; ल-बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । ६. च-अश्विना अश्विनौ । ७. ख-ग-घ-च-ण-भ-स-पुरुमञ्चति गच्छति; न-पुरुमञ्चन्ति गच्छन्ति; ल-पुरुतममञ्चन्ति गच्छन्ति । ८. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-मन्त्रः ।

‘यो वामश्विना मनसो जवीयात्रथः स्वथो विश आजिगाति’ (ऋ. सं. १. ११७.२) इति । अतः कारणादस्मदीयं यजं प्रत्यागच्छतमिति भावः ॥ ईयुः । ‘इण् गतौ’ इत्यस्य लिटि ‘दीर्घ इणः किति’ इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पादादिश्वादनिघातः । यतमानाः । ‘यती प्रयत्ने’ इत्यस्य शानचि रूपम् । शपः पित्वादनुदात्तत्वे शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऋतजाः । जनेर्विट् । ‘विड्वनोः’ इत्यात्वम् । अद्रिजूतः । जू इति सौत्रो धातुः । कर्मणि क्तः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदस्वरः ॥

अश्विना मधुपुत्तमो युवाकुः सोमस्तं पातमा गतं दुरोणे ।

रथो ह वां भूरि वर्षः करिंक्रत्सुतावतो निष्कृतमार्गमिष्टः ॥ ९ ॥

अश्विना । मधुसुतऽतमः । युवाकुः । सोमः । तम् । पातम् । आ । गतम् । दुरोणे ।

रथः । ह । वां । भूरि । वर्षः । करिंक्रत् । सुतऽवतः । निःऽकृतम् । आऽगमिष्टः ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ^१ यः^२ सोमः^३ मधुपुत्तमः मधुरसमत्यन्तं^४ प्रेरयन् युवाकुः युवां कामयमानो वर्तते । यद्वा । युवाकुर्वसतीवरीप्रभृतिभिर्मिश्रित इत्यर्थः । तम् इमं सोमं पातं पिबतम् । दुरोणे अरमाकं गृहे आ गतम् आगच्छतम् । भूरि प्रभूतं वर्षः वारकं तेजः रूपं वा सर्वैर्वरणीयं धनं वा करिंक्रत् पुनःपुनः कुर्वन् वां युवयोः रथः सुतवतः सोमम् अभिषुतवतः^५ यजमानस्य निष्कृतम् । ‘निरित्येष समित्येतस्य स्थाने’ (निरु. १२.७) इति यास्कः । संस्कारि । यद्वा । संस्कृतं गृहम् आगमिष्टः अति-शयेनागच्छन् भवति ॥ युवाकुः । यौतेः ‘कटिकुपिभ्यां काकुः’ इति बाहुलकादस्मादपि भवति । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । करिंक्रत् । करोतेर्यङ्लुकि शतरि ‘दाधर्ति दधर्ति दधर्षि’ इत्यादिना चुत्वाभावे यणादेशे कृतेऽङ्गस्यानृकारान्तत्वादभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यते । अभ्यस्तस्वरः । निष्कृतम् । करोतेरादिकर्मणि क्तः । संस्कृतं प्रवृत्त इत्यर्थः । थाथादिस्वरः ॥४॥

‘मित्रो जनान्’ इति नवर्चं पष्टं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं मैत्रम् । ‘मित्रो मैत्रं चतुर्गायत्र्यन्तम्’ इत्यनुक्रमणिका । आदितः पञ्च त्रिष्टुभः शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्यः । मित्रो देवता । अग्निहोत्रार्थं पयसि वर्षबिन्दुपतने ‘मित्रो जनान्’ इत्यनया समिधमादध्यात् । सूत्रितं च-‘मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिदाधानम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ११) इति ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

मित्रः । जनान् । यातयति । ब्रुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवीम् । उत । धाम् ।

मित्रः । कृष्टीः । अनिऽमिषा । अभि । चष्टे । मित्राय । हव्यम् । घृतऽवत् । जुहोत ॥ १ ॥

१. च-अश्विना आश्विनौ । २. ख-घ-ण-भ-मधुररसमत्यन्तम्; ल-मधुररसममृतम् । ३. ख-ग-च-पुनः अभिषुतवतः ।

वृषाणः स्तूयमानः शब्दं कुर्वीणो वा मित्रः । प्रकर्षेण सर्वमीयते ज्ञायते तथा सर्वान् वृष्टि-
प्रदानेन त्रायत इति वा मित्रः सूर्यः । जनान् कर्षकादिजनान् यातयति । कृष्यादिकर्मसु प्रयत्नं
कारयति । तथा मित्रः एव पृथिवीमुत अपि च धाम् एतावुभौ लोकौ वृष्टिद्वारा अन्नं यागांश्च जनयन्
दाधार धारयति । तथा सति मित्रः अनिमिषा अनिमिषेणानुग्रहदृष्ट्या कृष्टीः कर्मवतो मनुष्यान्
अभि चष्टे सर्वतः पश्यति । एतत्सर्वं ज्ञात्वा हे ऋत्विजः घृतवत् उपरतरणाभिघारणयुक्तं हव्यं
हवनयोग्यं पुरोडाशादिकं तस्मै मित्राय देवाय जुहोत जुहुत प्रयच्छतेत्यर्थः । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति—
' मित्रो जनान्यातयति वृषाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनि-
मिषन्नभिविपश्यतीति । कृष्ट्य इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं
घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मा ' (निरु. १०. २२) इति ॥ यातयति । ' यतो
प्रयत्ने ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि रूपम् । दाधार । ' तुजादीनाम् ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । जुहोत ।
जुहोतेर्लोटि प्रत्ययस्य तवादेशः । गुणः । निघातः ॥

देवसुवां हविःपु मित्रस्य सत्यस्य ' प्र स मित्र ' इति याज्या । एषैव प्रातर्होमस्य कालात्यय-
निमित्ते मैत्रे चरौ याज्या । सूत्रितं च— ' प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वांस्त्वां नष्टवान्महिमाय पृच्छते '
(आश्व. श्रौ. ४. ११) इति । ' तत इष्टिमित्रः सूर्योऽभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु
प्रयस्वानिति संस्थितायाम् ' (आश्व. श्रौ. ३. १२) इति च ॥

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।

न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अश्नोत्यन्तितो न दूरात् ॥ २ ॥

प्र । सः । मित्र । मर्तः । अस्तु । प्रयस्वान् । यः । ते । आदित्य । शिक्षति । व्रतेन ।

न । हन्यते । न । जीयते । त्वाऽऊतः । न । एनम् । अंहः । अश्नोति । अन्तितः । न । दूरात् ॥ २ ॥

हे आदित्य व्रतेन यज्ञेन युक्तः यः मनुष्यः ते तुभ्यं शिक्षति हविलक्षणमन्नं ददाति हे
मित्र सः मर्तः मनुष्यः प्रयस्वान् अन्नवान् प्र अस्तु प्रभवतु । त्वोतः स्वया रक्षितः सः
मनुष्यः केनापि न हन्यते न बाध्यते । न जीयते नाभिभूयते च । एनं तुभ्यं हविर्दत्तवन्तं
पुरुषम् अंहः पापम् अन्तितः समीपात् न अश्नोति न प्राप्नोति । दूरात् अपि न प्राप्नोति ॥
शिक्षतिर्दानकर्मा । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । यद्वत्तयोगादनिघातः । जीयते । जयतेः कर्मणि यकि
' अकृत्सार्वधातुकयोः ' इति दीर्घः । त्वोतः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदस्वरः । अश्नोति । ' अश्
व्याप्ती ' । स्वादिः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

देवसुवां हविःपु मित्रस्य सत्यस्यानुवाक्या । ' अनमीवास इत्यया मदन्तः प्र स मित्र मर्तो
अस्तु प्रयस्वान् ' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति सूत्रितम् ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-म-ल-स- ' सः ' नास्ति । २. ण-वध्यते । ३. त-व्याप्नोति । ४. त-न-
ल-सूत्रम् ।

अनमीवास इळया मदन्तो मितज्ञवो वरिमन्ना पृथिव्याः ।

आदित्यस्य व्रतमुपक्षियन्तो वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥

अनमीवासः । इळया । मदन्तः । मितऽज्ञवः । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।

आदित्यस्य । व्रतम् । उपऽक्षियन्तः । वयम् । मित्रस्य । सुऽमतौ । स्याम ॥ ३ ॥

हे मित्र व अनमीवासः रोगवर्जिताः व इळया अन्नेन व मदन्तः माद्यन्तः व पृथिव्याः व वरिमन् विस्तीर्णे प्रदेशे व मितज्ञवः मितजानुकाः व आ यथाकामं सर्वत्र गच्छन्तः व आदित्यस्य संबन्धि व्रतं कर्म व उपक्षियन्तः तस्य कर्मणः समीपे निवसन्तः । तदीयं कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः । तादृशाः व वयं व मित्रस्य आदित्यस्य व सुमतौ शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां व स्याम वर्तेमहि ॥ मदन्तः । ' मदी हर्षे ' इत्यस्य शतरि व्यत्ययेन शप् । मितज्ञवः । जानुशब्दस्य जुञ्छान्दसः । वरिमन् । उरुशब्दात् पृश्वादिवादिमनिच् । ' प्रियस्थिर° ' इत्यादिना वरादेशः । ' सुपां सुलुक्° ' इति सप्तम्या लुक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ४ ॥

अयम् । मित्रः । नमस्यः । सुऽशेवः । राजा । सुऽक्षत्रः । अजनिष्ट । वेधाः ।

तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ४ ॥

व अयं पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः व मित्रः सूर्यः व नमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः व सुशेवः शोभनसुखः । सुखेन सेव्य इत्यर्थः । व राजा सर्वस्य जगतः प्रकाशप्रदानेन स्वामी व सुक्षत्रः । क्षत्रशब्देन बलमुच्यते । शोभनबलोपेतः व वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंगुणोपेतः सूर्यः व अजनिष्ट प्रादुरभूत् । व तस्य एवंविधगुणोपेतस्य व यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य सूर्यस्य व सुमतौ शोभनायां बुद्धौ व भद्रे कल्याणकारिणि व सौमनसे सौमनस्ये व अपि यजमानाः व वयं व स्याम भवेम ॥ नमस्यः । नमसि साधुः । ' तत्र साधुः ' इति यत् । तित्स्वरितः । अजनिष्ट । ' जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्य लुङि सिचि रूपम् । सौमनसे । सुमनस इदमिष्यर्थे ' तस्येदम् ' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः ॥

महाँ आदित्यो नमसोपसद्यो यातयज्जनो गृणते सुशेवः ।

तस्मा एतत्पन्यतमाय जुष्टमग्नौ मित्राय हविरा जुहोत ॥ ५ ॥

महान् । आदित्यः । नमसा । उपऽसद्यः । यातयत्ऽजनः । गृणते । सुऽशेवः ।

तस्मै । एतत् । पन्यतमाय । जुष्टम् । अग्नौ । मित्राय । हविः । आ । जुहोत ॥ ५ ॥

योऽयम्^१ वादिभ्यः^२ महान् अत एव^३ नमसा नमःकारेण^४ उपसद्यः सर्वैरपसदनीयः^५ यातयजनः ।
 प्रातःप्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया जना येनेति स तथोक्तः ।^६ गृणते स्तोत्रं कुर्वते जनाय^७ सुशेवः च
 भवति^८ तस्मै^९ पन्यतमाय^{१०} स्तुत्यतमाय^{११} मित्राय^{१२} आदिभ्याम्^{१३} जुष्टं^{१४} प्रीतिविषयम्^{१५} एतत्^{१६} हविः^{१७} अग्नौ^{१८}
 आ^{१९} जुहोत जुहुत ॥ यातयजनः । ' यती प्रयाने ' इत्यस्य प्यन्तस्य शतरि रूपम् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुद्वृधादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । गृणते । ' गृ शब्दे ' । ' शतुरुनुमः^{२०} ' इति
 विभक्तेरुदात्तत्वम् । पन्यतमाय । पनतेरन्यादिवात् यत् । ' यतोऽनावः^{२१} ' इत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टम् ।
 ' नित्यं मन्त्रे ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

अभिप्लवपडहे दशरात्रे च सप्तदशैकविंशादिस्तोमे सति होत्रादिकशस्त्रेष्ववापस्थाने^१ पञ्चसप्तादि-
 संख्याका ऋच आवपनीयाः । तत्र मैत्रावरुणशस्त्रे ' मित्रस्य चर्षणीधृतः^२ ' इत्याद्याश्चतस्र आवापार्थाः^३ ।
 सूत्रितं च—' मित्रस्य चर्षणीधृत इति चतस्रो मैत्र्यः ' (आश्व. श्रौ. ७.५) इति ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६ ॥

मित्रस्य । चर्षणिधृतः । अवः । देवस्य । सानसि । द्युम्नम् । चित्रश्रवःस्तमम् ॥ ६ ॥

चर्षणीधृतः मनुष्याणां वृष्टिप्रदानेन धारकस्य^१ मित्रस्य^२ देवस्य^३ संबन्धि^४ अवः^५ अज्ञं^६ सानसि^७
 सवैः^८ संभजनीयं^९ द्युम्नं^{१०} तदीयं^{११} धनं^{१२} च^{१३} चित्रश्रवस्तमम्^{१४} अतिशयेन चायनीयकीर्तियुक्तम् ॥ सानसि ।
 सनोतेः ' सानसिपर्णसि^{१५} ' इत्यादिना असिचप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । चित्रादन्तोदात्तः ।
 ' स्वमोः^{१६} ' इति स्वमोर्लुक् ॥

प्रातर्होमस्य कालात्यये मैत्रेष्टिः । तस्याम् ' अभि यो महिना ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—
 ' अभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान् ' (आश्व. श्रौ. ३. १२) इति ॥

अभि यो महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः । अभि श्रवोभिः पृथिवीम् ॥ ७ ॥

अभि । यः । महिना । दिवम् । मित्रः । बभूव । सप्रथाः । अभि । श्रवःभिः । पृथिवीम् ॥ ७ ॥

यः^१ मित्रः^२ महिना स्वकीयेन महिम्ना^३ दिवम्^४ अन्तरिक्षम्^५ अभि^६ बभूव^७ अभिभवति स
 मित्रः^८ सप्रथाः । प्रथः प्रसिद्धिः कीर्तिः । तत्सहितः^९ श्रवोभिः^{१०} वृष्टिद्वारोत्पादितैरज्ञैः^{११} पृथिवीम्^{१२} अपि
 अभिभवति । बह्वन्नयुक्तां करोतीत्यर्थः ॥ सप्रथाः । ' प्रथ प्रख्याने ' । असुन् । ' वोपसर्जनस्य '
 इति सहस्य सभावः ॥

मित्राय पञ्च येमिरे जना अभिष्टिशवसे । स देवान्विश्वान्विभर्ति ॥ ८ ॥

मित्राय । पञ्च । येमिरे । जनाः । अभिष्टिशवसे । सः । देवान् । विश्वान् । विभर्ति ॥ ८ ॥

पञ्च^१ जना निषादपञ्चमाश्रवारो वर्णाः^२ अभिष्टिशवसे^३ शत्रूणामभिगन्तृबलयुक्ताय^४ मित्राय^५
 येमिरे^६ हवींष्युपच्छन्ति । सः^७ तादृशो मित्रः^८ विश्वान्^९ सर्वान्^{१०} देवान्^{११} विभर्ति । स्वस्वरूपतया

धारयति ॥ अभिष्टिशावसे । इषेः ' मन्त्रे वृष' इत्यादिना क्तिन् । ' तादौ च निति' इत्यभेः अन्तो-
दात्तत्वम्^१ । शकन्धादित्वात् पररूपत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

मित्रो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तवर्हिषे । इष इष्टव्रता अकः ॥ ९ ॥

मित्रः । देवेषु । आयुषु । जनाय । वृक्तवर्हिषे । इषः । इष्टव्रताः । अकरित्यकः ॥ ९ ॥

मित्रः भगवानादित्यः । देवेषु द्योतमानादिगुणयुक्तेषु । आयुषु मनुष्येषु मध्ये यो जनो
वृक्तवर्हिः । वृक्तं लूनं वर्हियेन सः । वर्हिल्वनासादनपूर्वं हविषो दाता ऋत्विगित्यर्थः । तस्मै वृक्तवर्हिषे
जनाय । इष्टव्रताः । इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ताः । इषः तादृशान्यज्ञानि
अकः करोति । तस्मै ददातीत्यर्थः ॥ वृक्तवर्हिषे । ' ओन्नश्च छेदने ' । कर्मणि निष्ठायां ' यस्य विभाषा '
इति इट्प्रतिषेधः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अकः । करोतेलुङि च्लेः ' मन्त्रे घस' इत्यादिना लुक् ।
सिपो हल्ङ्यादिलोपः । निघातः ॥ ६ ॥

' इहेह वः' इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं जागतमृभुदेवताकम् । अन्यस्तृच इन्द्रदेवताकश्च ।
तथा चानुक्रान्तम्—' इहेह वः सप्तार्भवं जागतं तृचोऽन्य ऐन्द्रश्च ' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।
आद्याश्चतस्रः पृष्ठगाभिपुत्रपडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवनिविद्वानीयाः । सूत्रितं च—' इहेह
व इति चतस्रः ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

इहेह वो मनसा बन्धुता नर उशिजो जग्मुर्भि तानि वेदसा ।

याभिर्मायाभिः प्रतिजूतिवर्षसः सौधन्वना यज्ञियं भागमानश ॥ १ ॥

इहइह । वः । मनसा । बन्धुता । नरः । उशिजः । जग्मुः । अभि । तानि । वेदसा ।

याभिः । मायाभिः । प्रतिजूतिवर्षसः । सौधन्वनाः । यज्ञियम् । भागम् । आनश ॥ १ ॥

हे ऋभवः । वः युष्माकं । बन्धुता । बध्नन्ति फलेन संयोजयन्तीति बन्धवः कर्माणि । तेषां
समूहः^२ बन्धुता । ' इहेह सर्वत्र' मनसा सर्वैर्ज्ञायते । नरः हे मनुष्या ऋभवः । उशिजः यज्ञभागं
कामयमाना भवन्तः । वेदसा यज्ञभागप्रापककर्मविषयज्ञानेन । तानि तादृशानि कर्माणि । अभि । जग्मुः
प्राप्नुवन्ति । कानि तानि । मायाभिः । मीयन्ते ज्ञायन्ते इति मायाः कर्माणि । याभिः मायाभिर्यैः
कर्मभिः । प्रतिजूतिवर्षसः प्रतिपक्षाभिभवनशीलतेजोयुक्ताः । सौधन्वनाः । सुधन्वा नामाङ्गिरसः पुत्रः
कश्चिदपि । तस्य पुत्राः सौधन्वनाः । ते च त्रय ऋभुर्विभ्वा वाज इति । एतन्नामका यूयं । यज्ञियं
यज्ञाहं । भागं सोमपानादिलक्षणम् । आनश प्राप्ताः^४ स्थ । तथा च मन्त्रवर्णः—' ऋभुर्विभ्वा वाजो
देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन ' (ऋ. सं. १. १६१. ६) इति । अयमर्थो ब्राह्मणेऽपि
' ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन् ' (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इत्यत्रोपाख्यानपूर्वकं स्पष्टमभिहितः ।

१. त-न-उदात्तत्वम् । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-भावः । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-भ-स-
सर्वम् । ४. ख-घ-त-न-भ-व्याप्ताः ।

यद्वा । नरः कर्मणां^१ नेतारो हे ऋभव उशिजः कामयमाना वेदसा हविलक्षणेन धनेन युक्ताः स्तोतारो वो युष्माकं तानि चमसतक्षणादीनि^२ कर्माणि बन्धुता बन्धुतया सत्येन मनसा जग्मुः अभिगच्छन्ति । कानि इत्याशङ्कयामाह । यैः चमसतक्षणादिभिः^३ कर्मभिर्यज्ञार्हं भागं यूयमामुत तान्यभिगच्छन्ति । युष्माकं बुद्धिनैपुणानि चिन्तयन्तीत्यर्थः ॥ इहेह । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम् । परस्यान्नेडितत्वात् अनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । बन्धुता । 'बन्ध बन्धने' । 'भृस्वृस्निहि°' इत्यादिना कर्तरि उपत्ययः । समूह इत्यर्थे 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' (पा. सू. ४.२.४३) इति तल् । लिट्स्वरः^४ ॥

याभिः शचींभिश्चमसाँ अपिंशत यया धिया गामरिणीत चर्मणः ।

येन हरी मनसा निरतक्षत तेन देवत्वमृभवः समानश ॥ २ ॥

याभिः । शचींभिः । चमसान् । अपिंशत । यया । धिया । गाम् । अरिणीत । चर्मणः ।

येन । हरी इति । मनसा । निःऽअतक्षत । तेन । देवऽत्वम् । ऋभवः । सम् । आनश ॥ २ ॥

हे^५ ऋभवः^६ याभिः^७ शचीभिः^८ शक्तिभिः^९ चमसान् चतुरः^{१०} अपिंशत विभक्तवन्तः स्थ । यया^{११} धिया प्रज्ञया^{१२} गां मृताम्^{१३} अरिणीत^{१४} चर्मणः^{१५} चर्मणा^{१६} योजनात् प्रापितवन्तः स्थ । येन^{१७} मनसा प्रज्ञानेन^{१८} हरी एतन्नामकाविन्द्रस्याश्वौ^{१९} निरतक्षत नितरामकुरुत । तथा च^{२०} मन्त्रवर्णः—' य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी ' (ऋ. सं. १.२०.२) इति^{२१} । तेन सर्वेणानेन कर्मणा^{२२} देवत्वं यज्ञ-भागाह्वलक्षणं^{२३} देवभावं^{२४} समानश सम्यक् प्राप्ताः स्थ ॥ अपिंशत । ' पिश अवयवे ' । तुदादिः । तस्य लङि मध्यमे रूपम् । यद्वत्तयोगादनिघातः । अरिणीत । ' री गतिरेषणयोः ' । त्रयादिः । तस्य लङि रूपम् । अत्रापि पूर्ववदनिघातः । निरतक्षत । ' तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ' । लङि रूपम् । पूर्ववत् अनिघाते ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः । अडुदात्तः । आनश । अश्रोतेर्लिटि रूपम् । निघातः ॥

इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे ।

सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सख्यम् । ऋभवः । सम् । आनशुः । मनोः । नपातः । अपसः । दधन्विरे ।

सौधन्वनासः । अमृतऽत्वम् । आ । ईरिरे । विष्टी । शमीभिः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया ॥ ३ ॥

मनोर्नपातः मनुष्यस्याङ्गिरसः^{११} पुत्राः^{१२} अपसः यागादिलक्षणकर्मवन्तः^{१३} ऋभवः^{१४} इन्द्रस्य^{१५} सख्यं^{१६} समानख्यानत्वं^{१७} समानशुः सम्यक् प्राप्तवन् । तथेन्द्रस्य सख्यं प्राप्तास्त ऋभवः^{१८} दधन्विरे । पूर्व

१. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-कर्मणि; च-स-कर्माणि । २. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-°भक्षणादीनि । ३. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-°भक्षणादिभिः । ४. ल-लित्तीति प्रत्ययस्वरः । पूर्वस्योदात्तत्वम् । ५. त- ' हे ऋभवः ' नास्ति । ६. त-मृतां सतीम् । ७. त- ' चर्मणा ' नास्ति । ८. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-अयम् । ९. त-ल-इति । ऋभवः । उरु प्रभूतं भान्तीति ऋतेन सत्येन भान्तीति वा तादृशा हे ऋभवः । १०. ख-ग-घ-च-ण-भ-यज्ञभागाह्वलक्षणम्; ल-यज्ञलक्षणम् । ११. ल-मनुष्यस्याङ्गिरसस्य । १२. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-स-समानख्यानत्वं प्राप्ताः ।

मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपीदानीमिन्द्रस्य सख्येन प्राणान् धारयन्ति । तथा च^१ मन्त्रः—‘अधारयन्त
वह्नयः’ (क्र. सं. १. २०. ८) इति । ^२सौधन्वनासः सुधन्वनामकस्यर्षेः पुत्रा ऋभवः ^३सुकृतः
शोभनकर्माणः सन्तः प्रभूतैः ^४शमीभिः देवत्वप्राप्तिप्रतिबन्धनिवारणहेतुभिः कर्मभिः ^५सुकृत्यया
शोभनेन कर्मणा च ^६विष्टी व्याप्य ^७अमृतत्वमेरिरे देवत्वं प्रापुः । तथा च मन्त्रान्तरमात्रायते—
‘मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः’ (क्र. सं. १. ११०. ४) इति ॥ नपातः । ‘नभ्राण्पातः’
इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः । दधन्विरे । धविर्गत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लिटि रूपम् । ईरिरे ।
‘ईर गतौ’ । मन्त्रत्वात् आम् न भवति । निघातः । सुकृत्यया । करोतेर्भावे ‘कृजः श च’ इति
व्यप् । प्रत्ययस्य व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरस्वरः ॥

इन्द्रेण याथ सरथं सुते सचाँ अथो वशानां भवथा सह श्रिया ।

न वः प्रतिमै सुकृतानि वाघतः सौधन्वना ऋभवो वीर्याणि च ॥ ४ ॥

इन्द्रेण । याथ । सरथम् । सुते । सचाँ । अथो इति । वशानाम् । भवथ । सह । श्रिया ।

न । वः । प्रतिमै । सुकृतानि । वाघतः । सौधन्वनाः । ऋभवः । वीर्याणि । च ॥ ४ ॥

हे ऋभवो यूयम् ^१इन्द्रेण ^२सचा सह ^३सरथं समानमेकं रथमारूढ्य ^४सुते^५अभिपुतसोमवति यज्ञे
^६याथ गच्छथ । ^७अथो अनन्तरमिन्द्रेण सह एकरथमारूढा यूयं ^८वशानाम् । उड्यते काम्यते
यजमानेन स्वर्गादिलक्षणं^२ फलम्^३ एभिरिति वशाः मनुष्याः । तेषां ^४श्रिया स्तुतिहविरादिरूपया ^५सह
^६भवथ । हे ^७सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः ^८वाघतः । अमृतत्वादिलक्षणफलस्य वोढारो मेधाविनो
वा इति यास्कः । तादृशा हे ^९ऋभवः ^{१०}वः युष्माकं ^{११}सुकृतानि देवत्वस्य प्रापकाणि शोभनानि कर्माणि
^{१२}न ^{१३}प्रतिमै । प्रतिमातुमियत्तया परिच्छेत्तुं न केनापि शक्यानि । तथा ^{१४}वीर्याणि युष्माकं सामर्थ्यानि
^{१५}च नैव प्रतिमातुं शक्यानि ॥ वशानाम् । ‘वश कान्तौ’ । ‘वशिरण्योरुपसंख्यानम्’ इति करणे
अप्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वशाशब्दो वन्ध्यावचनश्चेत् अन्तोदात्तः^३
भवति । ‘वशा मेरा अवसृष्टास आहुताः’ (क्र. सं. १०. ९१. १४) इति । वः । युष्मच्छब्दस्य
षष्ठीबहुवचने वसादेशः । निघातः । प्रतिमै । ‘माङ् माने’ । विच् । प्रतिमाः प्रतिमानम् ।
तस्य चतुर्थ्येकवचने आतो लोपाभावश्छान्दसः^४ । एकादेशस्वरः ॥

आभिषुविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ‘इन्द्र ऋभुभिः’ इत्यार्भवस्तृचः । सूत्रितं च—‘धृतवती
भुवनानामभिष्रियेन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिरिति तृचौ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७.) इति । आद्या^५तृतीयसवने
होतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘इन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितमिन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतम्’
(आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

१. ग-च-भ-ल-स-‘च’ नास्ति । २. ख-ग-च-भ-स्वर्गादिलक्षणफलम् । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-
इत्यन्तोदात्तः । ४. ख-ग-ण-न-भ-ल-स-लोपश्छान्दसः । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-आद्यः ।

इन्द्रं ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितं सुतं सोममा वृषस्वा गभस्त्योः ।

धियेषितो मघवन्दाशुषो गृहे सौधन्वनेभिः सह मत्स्वा नृभिः ॥ ५ ॥

इन्द्रं । ऋभुऽभिः । वाजवत्ऽभिः । समुऽक्षितम् । सुतम् । सोमम् । आ । वृषस्व । गभस्त्योः ।

धिया । इषितः । मघऽवन् । दाशुषः । गृहे । सौधन्वनेभिः । सह । मत्स्व । नृऽभिः ॥ ५ ॥

हे इन्द्रं वाजवद्भिः । वाजो नाम ऋभूणां भ्राता । यद्वा । वाजोऽन्नम् । तत्सहितैः ऋभुभिः सहितस्त्वं समुक्षितं सम्यगद्भिः^१ सितं^२ प्रावभिः^३ सुतं सोमं गभस्त्योः । बभूवस्यदन्त्याभ्यामन्नमिति गृह्णन्ति पदार्थानाभ्यामिति वा गभस्ती बाहू । तयोर्बाह्वोः आ वृषस्व आक्षारय^३ । ग्रहमुभाभ्यां बाहुभ्यां गृहीत्वा सोमं पिबेत्यर्थः । हे मघवन् इन्द्रं धिया स्तोत्ररूपेण कर्मणा इषितः प्रेरितस्त्वं दाशुषः हविर्देतवतो यजमानस्य गृहे सौधन्वनेभिः सुधन्वनः पुत्रैः नृभिः मनुष्यैर्ऋभुभिः सह साकं मत्स्व सोमपानेन हृष्टो भव ॥ समुक्षितम् । ' उक्ष सेचने ' । कर्मणि क्तः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः स्वरः । गभस्त्योः । ' भस भर्त्सनदीप्त्योः ' इत्यस्मात् ' भसेर्गट्च ' इति सूत्रेण तिप्रत्ययो धातोः गडागमश्च । यद्वा । गृह्णातेः पृषोदरादिवादेवं नेयम् । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिषु । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

इन्द्रं ऋभुमान्वाजवान्मत्स्वेह नोऽस्मिन्त्सवने शच्यां पुरुष्टुत ।

इमानि तुभ्यं स्वसराणि येमिरे व्रता देवानां मनुषश्च धर्मभिः ॥ ६ ॥

इन्द्रं । ऋभुऽमान् । वाजऽवान् । मत्स्व । इह । नः । अस्मिन् । सवने । शच्यां । पुरुऽस्तुत ।

इमानि । तुभ्यम् । स्वसराणि । येमिरे । व्रता । देवानाम् । मनुषः । च । धर्मऽभिः ॥ ६ ॥

पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत हे इन्द्रं ऋभुमान् ऋभुणा तद्वा न् वाजवान् वाजेन ऋभोभ्रात्रा युक्तः शच्या इन्द्राण्या कर्मणा वा सहितः सन् नः अस्माकम् इह कर्मणि अस्मिन् तृतीयसवने मत्स्व हृष्टो भव । हे इन्द्रं तुभ्यं त्वदर्थम् इमानि स्वसराणि अहानि येमिरे । तव सोमपानार्थं त्रिषु सवनेषु नियतान्यासते । किंच देवानाम् अग्न्यादीनां व्रता व्रतानि कर्माणि च मनुषः मनुष्यस्य धर्मभिः कर्मभिः साकं त्वदर्थं नियतान्यासते ॥

इन्द्रं ऋभुभिर्वाजिभिर्वाजयन्निह स्तोमं जरितुरुप याहि यज्ञियम् ।

शतं केतैभिरिषिरेभिरायवे सहस्रणीथो अध्वरस्य होमनि ॥ ७ ॥

इन्द्रं । ऋभुऽभिः । वाजिऽभिः । वाजयन् । इह । स्तोमम् । जरितुः । उप । याहि । यज्ञियम् ।

शतम् । केतैभिः । इषिरेभिः । आयवे । सहस्रऽनीथः । अध्वरस्य । होमनि ॥ ७ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-सम्यगभिषिक्तम् । २. ग-च-प्रक्षारय । ३. त-मघवन् धनवन्; न-ल-स-मघवन् हे ।

हे ^१वृन्द्र ^२वाजिभिः ^३वाजयुक्तैः ^४ऋभुभिः सहितस्त्वं ^५वाजयन् स्तोतुर्वाजमन्नं कुर्वाणः ^६इह यज्ञे
^७यज्ञियं यज्ञार्हं ^८जर्तुः स्तोतुः ^९स्तोमं स्तोत्रम् ^{१०}उप ^{११}याहि आगच्छ । पुनः किंविशिष्टः । ^{१२}केतेभिः ।
 केत्यते ज्ञायते सर्वमेभिरिति केताः प्राज्ञाः ^{१३}मस्तः । तैः ^{१४}शतं शतसंख्याकैः ^{१५}इपिरेभिः इपिरैर्गमनकुशलैः
 अश्वैः सहितः ^{१६}आयवे मनुष्याय यजमानाय ^{१७}सहस्रनीथः बहुप्रकारनयनोपेतः ^{१८}अध्वरस्य । न
 विद्यते ध्वरो हिंसा यस्य तादृशस्य सोमस्य ^{१९}होमनि होमे आगच्छेति शेषः ॥ वाजयन् वाजं करोतीति
 निष् । ‘णाविष्टवत्’ इतीष्टवद्भावात् ‘तुरिष्टेमेयः सु’ इति टिलोपः । केतेभिः । ‘कित ज्ञाने’ । घञ् ।
 जिच्वादाद्युदात्तः ॥ ७ ॥

‘उपो वाजेन’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमुपोदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘उप
 उषस्यम्’ इति । प्रातरनुवाके उपस्ये कतावाश्विनशस्त्रे च त्रैष्टुभे छन्दस्येतस्य सूक्तस्य विनियोगः ।
 सूत्रितं च—‘उपो वाजेनेदमु त्यत्’ (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

उपो वाजेन वाजिनि प्रचेताः स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।

पुराणी देवि युवतिः पुरंधिरनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १ ॥

उषः । वाजेन । वाजिनि । प्रचेताः । स्तोमम् । जुषस्व । गृणतः । मघोनि ।

पुराणी । देवि । युवतिः । पुरंमधिः । अनु । व्रतम् । चरसि । विश्ववारे ॥ १ ॥

^१वाजेन ^२वाजिनि अग्नेनाज्ञवति । तथा च मन्त्रः—‘सं वाजैर्वाजिनीवति’ (ऋ. सं. १. ४८. १६)
 इति । ^३मघोनि धनवति हे ^४उपः ^५प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सती ^६त्वं ^७गृणतः तव स्तोत्रं कुर्वतः ^८
 स्तोतुः ^९स्तोमं स्तोत्रं ^{१०}जुषस्व सेवस्व ^{११}। यद्वा । वाजेन हविर्लक्षणेनाग्नेन सह स्तोमं जुषस्वेति संबन्धः ।
^{१२}विश्ववारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये हे उपः ^{१३}देवि ^{१४}पुराणी पुरातनी । ^{१५}युवतिः ^{१६}इत्युपमा । तद्वच्छोभमाना ।
 ‘सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा’ (ऋ. सं. १. १२३. ११) इतिवत् । ^{१७}पुरंधिः । पुरु बहु धीः
 स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा । बहुस्तोत्रवती । ‘पुरंधिर्बहुधीः’ इति यास्कः । पुरंधिः शोभमाना वा ।
 एवंविधगुणोपेता त्वम् ^{१८}अनु ^{१९}व्रतं यज्ञकर्माभिलक्ष्य ^{२०}चरसि यष्टव्यतया वर्तसे ॥ मघोनि । मघशब्दात्
 मतुबर्थे ‘छन्दसीवनिपौ’ इति वनिप् । स्त्रियाम् ‘ऋन्नेभ्यो ङीप्’ । ‘श्रयुवमघोनामतद्धिते’ इति संप्रसारणे
 कृते गुणः । संबुद्धौ ‘अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः’ । निघातः । पुराणी । पुराणशब्दः ‘पुराणप्रोक्तेषु’ इत्यन्तोदात्तत्वेन
 निपातितः । ‘टिड्ढाणञ्’ इति ङीप् । ‘अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरंधिः ।
 पृषोदरादित्वात् उकारस्य अमादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । ‘आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युप-
 संख्यानम्’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-वाजिभिः अज्ञवद्भिः । २. ख-ग-च-न-भ-स—‘स्तोतुः’ नास्ति । ३. घ-च-
 ण-ल-प्रज्ञाः । ४. ग-च-फ-त्वम् ; ण-न-ल-स-सती । ५. ल-कुर्वाणस्य । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स—
 ‘सेवस्व’ नास्ति । ७. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-युवतिस्तरुणी ।

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि चन्द्ररथा सूनृता ईरयन्ती ।

आ त्वा वहन्तु सुयमासो अश्वा हिरण्यवर्णा पृथुपाजसो ये ॥ २ ॥

उषः । देवि । अमर्त्या । वि । भाहि । चन्द्ररथा । सूनृताः । ईरयन्ती ।

आ । त्वा । वहन्तु । सुयमासः । अश्वाः । हिरण्यवर्णाम् । पृथुपाजसः । ये ॥ २ ॥

हे उपो देवि अमर्त्या मरणधर्मरहिता चन्द्ररथा सुवर्णमयरथोपेता सूनृताः प्रियसत्वरूपा वाचः ईरयन्ती उच्चारयन्ती । तथा च मन्त्रवर्णः—‘सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती’ (ऋ. सं. १. ११३. १२) इति । तादृशी त्वं वि भाहि सूर्यकिरणसंबन्धात् विशेषेण दीप्यस्व । पृथुपाजसः प्रभूतबलयुक्ता अरुणवर्णाः ये अश्वाः विद्यन्ते सुयमासः सुष्ठु नियन्तुं शक्या रथे योजितास्तेऽश्वाः हिरण्यवर्णा त्वा त्वाम् आ वहन्तु ॥ सुयमासः । यमेरकृच्छार्थे खल् । लिट्स्वरः ॥

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वोर्ध्वा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।

समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व ॥ ३ ॥

उषः । प्रतीची । भुवनानि । विश्वा । ऊर्ध्वा । तिष्ठसि । अमृतस्य । केतुः ।

समानम् । अर्थम् । चरणीयमाना । चक्रमइव । नव्यसि । आ । ववृत्स्व ॥ ३ ॥

हे उपः देवि विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतीची । प्रति अभिमुख्येनाञ्जति प्राप्नोतीति प्रतीची । अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य केतुः प्रज्ञापयित्री त्वम् ऊर्ध्वा नभस्युज्जता तिष्ठसि । नव्यसि पुनः पुनर्जायमानतया नवतरे हे उपो देवि अर्थम् । अर्थते गम्यतेऽस्मिन्नित्यर्थो मार्गः । समानम् एकं मार्गमुदयात् प्राचीनकाललक्षणं चरणीयमाना चरितुमिच्छन्ती त्वम् आ ववृत्स्व पुनस्तस्मिन् मार्गे आवृत्ता भव । तत्र दृष्टान्तः । चक्रमिव । यथा नभसि चरितुः सूर्यस्य रथाङ्गं पुनः पुनरावर्तते तद्वत् ॥ प्रतीची । प्रतिपूर्वादञ्जतेः क्तिन् । ‘अञ्जतेश्चोपसंख्यानम्’ इति ङीप् । ‘अचः’ इत्यकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । केतुः । ‘चायू पूजानिश्चामनयोः’ इत्यस्मात् ‘चायः की च’ इति तुः । की इत्यादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । अर्थम् । अर्तस्थन्प्रत्ययः । नव्यसि । नव-शब्दात् ईयसुनि ङीपि रूपम् । ईकारलोपश्छान्दसः । ववृत्स्व । ‘वृत्तु वर्तने’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य श्लुः ॥

१. घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-दीप्यसे । २. घ-च-ण-न-फ-भ-त्वं चक्रमिव चरणीयमाना समानमर्थं उत्तमं मार्गम् आववृत्स्व आवर्तनं कुरुष्व । अर्थम् । अर्थ्यते गम्यते मार्गोऽस्मिन्नित्यर्थः; ल-स-अर्थम् । अर्थ्यते गम्यते मार्गोऽस्मिन्नित्यर्थः ।

अव॒ स्यू॒मेव॒ चिन्व॒ती म॒घो॒न्यु॒षा या॒ति स्व॒सर॒स्य प॒त्नी ।

स्व॒र्ज॒न॒न्ती सु॒भगा॑ सु॒दंसा॑ आ॒न्ता॒दिवः॑ प॒प्रथ॒ आ पृ॒थि॒व्याः ॥ ४ ॥

अव॑ । स्यू॒मेव॑ । चिन्व॒ती । म॒घोनी॑ । उ॒षाः । या॒ति । स्व॒सर॒स्य । प॒त्नी ।

स्वः॑ । ज॒न॒न्ती । सु॒भगा॑ । सु॒दंसाः॑ । आ । अ॒न्तात् । दि॒वः । प॒प्रथे॑ । आ । पृ॒थि॒व्याः ॥ ४ ॥

येयम् । उ॒षाः । स्यू॒मेव॑ वस्त्रमिव विस्तृतं तमः । अव॑ चिन्वती अवचयमपक्षयं प्रापयन्ती । म॒घोनी॑ धनवती । स्व॒सर॒स्य । सु॒ष्टु॒स्यति॑ क्षिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो वा । तस्य । प॒त्नी सती॑ याति गच्छति । स्वः॑ स्वकीयं तेजः । ज॒न॒न्ती ज॒नय॑न्ती । सु॒भगा॑ सु॒धना॑ सौभाग्ययुक्ता॑ वा । सु॒दंसाः॑ शोभनाग्निहोत्रकर्मा॑ सेयमुषाः२ । दि॒वः द्युलोकरय॑ आ । अ॒न्तात् । पृ॒थि॒व्याः च॑ आ अ॒न्तात् आव॑सानात्३ । प॒प्रथे॑ प्रथते प्रकाशते इत्यर्थः ॥ स्यू॒मेव॑ । 'पिवु तन्तुसंताने' । 'अविषिविशुषिभ्यः कित्' इति मन्प्रत्ययः । 'ह्योः शूडनुनासिके च' इति ऊट् । यणादेशः । 'सुपां सुलुक्' इति सोलुक् । निच्वादाद्युदात्तः । चिन्वती । 'शतुरनुमः' इति डीप उदात्तत्वम् । ज॒न॒न्ती । 'जन जनने' इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥

अच्छा॑ वो दे॒वीमु॒षसं॑ विभा॒तीं प्र वो॑ भर॒ध्वं नम॑सा सुवृ॒क्तिम् ।

ऊ॒र्ध्वं म॒धु॒धा दि॒वि पाजो॑ अ॒श्रेत् प्र रो॑चना रु॒रुचे॑ र॒ण्वसं॑दृक् ॥ ५ ॥

अच्छ॑ । वः । दे॒वीम् । उ॒षसं॑ । वि॒भा॒तीम् । प्र । वः । भर॒ध्वम् । नम॑सा । सु॒वृ॒क्तिम् ।

ऊ॒र्ध्वम् । म॒धु॒धा । दि॒वि । पाजो॑ । अ॒श्रेत् । प्र । रो॑चना । रु॒रुचे॑ । र॒ण्वसं॑दृक् ॥ ५ ॥

हे स्तोतारः । वः॑ युष्मान् । अच्छ॑ अभिलक्ष्य । विभा॒तीं शोभ॑मानाम् । उ॒षसं॑ दे॒वीं प्रति॑ । वः॑ युष्माकं संबन्धिना । नम॑सा नमस्कारेण सह । सु॒वृ॒क्तिं शोभ॑नां४ स्तुतिं । प्र॑ भर॒ध्वं यूयं॑ कुस्त । म॒धु॒धा । मधुराणि स्तुतिलक्षणानि वाक्यानि दधातीति । मधु॑ सोमः५ । तं धारयतीति६ वा । यद्वा । मधु॒धादित्य॑धात्री । यद्वा । अवग्रहाभावादव्युत्पन्नावयवम् अखण्डमिदं७ पदम्८ उपोनाम । सेयमुषाः । दि॒वि नभ॑सि । ऊ॒र्ध्वं । पाजो॑ ऊ॒र्ध्वाभि॑मुखं पाजस्तेजः । अ॒श्रेत् श्रय॑ति९ । तथा११ । रो॑चना रोचनशीला । र॒ण्वसं॑दृक् रमणीयदर्शनोषाः । प्र॑ रुरु॒चे प्रकर्षेण॑ दीप्यते । यद्वा । रोचना लोकान् प्र रुरु॒चे प्रकर्षेण॑ स्वतेजसा दीपयति । तथा च मन्त्रवर्णः—'व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्रमाभासि रोचनम्' (ऋ. सं. १. ४९. ४) इति ॥ र॒ण्वसं॑दृक् । रवेर्गत्यर्थस्य अचप्रत्ययः । इदित्वात् नुमागमः । संपूर्वात् दृशेः क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. च-फ-सुष्टु सौभाग्ययुक्ता । २. च-फ-शोभनाग्निहोत्रकर्मापेतेयमुषाः । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स-अवसानात् । ४. त-उषोदेवीम् । ५. ख-ग-त-न-फ-भ-स-शोभमानाम्; च-सुष्टु शोभमानाम् । ६. त-मधुः । ७. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-स्तोमः । ८. ग-च-भ-धारयन्तीति । ९. च-फ-सदिदम् । १०. च-आश्रयति । ११. ख-ग-च-यथा च; घ-ण-भ-तथा च ।

ऋतावरी दिवो अकैरबोध्या रेवती रोदसी चित्रमस्थात् ।

आयतीमग्न उषसं विभातीं वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

ऋतऽवरी । दिवः । अकैः । अबोधि । आ । रेवती । रोदसी इति । चित्रम् । अस्थात् ।

आऽयतीम् । अग्ने । उषसम् । विऽभातीम् । वामम् । एषि । द्रविणम् । भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

१ऋतावरी सत्यवती येयमुपाः १दिवः द्युलोकात् १अकैः तेजोभिः १अबोधि सर्वैर्ज्ञायते । ततः १रेवती धनवती येयं १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १चित्रं नानाविधरूपयुक्तं यथा भवति तथा १आ १अस्थात् सर्वतो व्याप्य तिष्ठति हे १अग्ने १आयतीं त्वदभिमुखमागच्छन्तीं १विभातीं भासमानाम् १उषसम् उपोदेवीं १भिक्षमाणः हवींषि याचमानस्त्वं १वामं वननीयं १द्रविणम् अग्निहोत्रादिलक्षणं धनम् १एषि प्राप्नोषि ॥ अबोधि । ‘बुध अवगमने’ । कर्मणि लुङि ‘चिण् भावकर्मणोः’ इति चिण् । ‘चिणो लुक्’ । रेवती । रयिशब्दात् मतुप् । ‘छन्दसीरः’ इति वत्वम् । ‘रयेर्मतौ बहुलम्’ इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणः । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । ‘रेशब्दाच्चोपसंख्यानम्’ इति मतुप उदात्तत्वम् ॥

ऋतस्य बुध उषसामिषण्यन्वृषा मही रोदसी आ विवेश ।

मही मित्रस्य वरुणस्य माया चन्द्रेव भानुं वि दधे पुरुत्रा ॥ ७ ॥

ऋतस्य । बुधे । उषसाम् । इषण्यन् । वृषा । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।

मही । मित्रस्य । वरुणस्य । माया । चन्द्राऽइव । भानुम् । वि । दधे । पुरुऽत्रा ॥ ७ ॥

१वृषा वृष्टिद्वारा अपां^२ प्रेरक आदित्यः १ऋतस्य अग्निहोत्रादिकर्मकरणे सत्यभूतस्याहः १बुधे मूले १उषसामिषण्यन् प्रेरणं कुर्वन् १मही महत्यौ १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १आ १विवेश स्वतेजोभिः^३ सर्वतः प्रविष्टवान् । यद्वा । वृषा वर्षितेपण्यन् सर्वतो गच्छन्नुपसां संबन्धी रश्मिसमूहो रोदसी द्यावापृथिव्यौ विष्टवानिति योजनीयम् । तत उपाः १मही महती^४ १मित्रस्य १वरुणस्य मित्रावरुणयोः १माया^५ प्रभारूपा सती १चन्द्रेव सुवर्णानीव १भानुं स्वप्रभां १पुरुत्रा बहुषु देशेषु १वि १दधे विदधाति सर्वत्र प्रसारयति ॥ मही । अहोपञ्छान्दसः । पुरुत्रा । ‘देवमनुष्यं’ इत्यादिना अधिकरणे त्राप्रत्ययः ॥ ८ ॥

‘इमा उ वाम्’ इत्यष्टादशचं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुकणिका—‘इमा उ द्वयून्न्द्रावरुण-बार्हस्पत्यपौणसावित्रसौम्यमैत्रावरुणास्तृचा अन्यो जमदग्न्यापो वा चतुर्थ्याद्या गायत्र्यः’ इति । कृत्स्नस्य विश्वामित्र ऋषिरन्त्यस्य तृचस्य जमदग्निर्वा । आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाः पञ्चदश गायत्र्यः । प्रथमस्येन्द्रावरुणौ देवता द्वितीयस्य बृहस्पतिस्तृतीयस्य पूषा चतुर्थस्य सविता पञ्चमस्य सोमः षष्ठस्य

१. त-संप्रसारणं पररूपत्वे; न-संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । २. ख-ग-च-ण-भ-स-‘अपां’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘स्वतेजोभिः’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-मित्रस्य वरुणस्य माया महती मित्रावरुणयोः या माया ।

मित्रावरुणौ । आभिष्विकेपूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ सत्यां स्वस्वशस्त्रे होत्रका अन्यसूक्तमवशेष्य
स्तोमाभिर्शंसनार्थं^१ तृचादिसंख्या ऋच आवपेयुः । तत्र मैत्रावरुणस्यावापार्थमाद्यस्तृचः । सूत्रितं
च—‘ इमा उ वां भृमयो मन्यमाना इति तिस्रः ’ (आश्व. ध्रौ. ७. ९) इति ॥

इमा उ वां भृमयो मन्यमाना युवावते न तुज्या अभूवन् ।

क्व^१त्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः ॥ १ ॥

इमाः । ऊँ इति । वाम् । भृमयः । मन्यमानाः । युवाऽवते । न । तुज्याः । अभूवन् ।

क्व । त्यत् । इन्द्रावरुणा । यशः । वाम् । येन । स्म । सिनम् । भरथः । सखिऽभ्यः ॥ १ ॥

हे^२ इन्द्रावरुणा^३ इन्द्रावरुणौ^४ वां युवयोः संबन्धिन्यः^५ मन्यमानाः बलिभिः शत्रुभिः अभिमन्य-
मानाः^६ अत एव^७ भृमयः भ्रमणशीलाः^८ इमाः प्रजाः ।^९ उ^{१०} पूरणः^{११} । युवावते । तृतीयार्थे चतुर्थी ।
यौवनवत्ता बलिना शत्रुणा तुज्याः हिंस्याः^{१२} न अभूवन् न भवन्तु । अपि^{१३} च^{१४} वां युवयोः^{१५} त्यत्
तादृशं^{१६} यशः^{१७} क्व कुत्रास्ते ।^{१८} येन यशसा^{१९} सखिभ्यः^{२०} अस्मभ्यं^{२१} सिनम्^{२२} अन्नं^{२३} भरथः^{२४} स्म प्रदातुं
संपादयथः । तत् कास्ति^{२५} इत्यन्वयः^{२६} । यद्वा । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिन्य इमा अस्माभिः
क्रियमाणा भृमयो युवां प्राप्तुं भ्रमणशीलाः^{२७} मन्यमानाः ।^{२८} मन्यतिरर्चतिकर्मा । युवाम् अर्चन्त्यस्ताः^{२९}
स्तुतयो युवावते युवाभ्यां सदृशायान्यस्मै देवाय न तुज्याः । तुजतिर्दानकर्तार्यः । प्रदेया मा भूवन् ।
शिष्टं समानम् ॥ भृमयः । ‘ भ्रमु अनवस्थाने ’ । भ्रमेः ‘ संप्रसारणं च ’ इति इन्द्रप्रत्ययः संप्रसारणं
च । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । युवावते । ‘ युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ’ इति वतुप् ।
अविभक्तावपि युवादेशश्छान्दसः । तुज्याः । ‘ तुज^{३०} हिंसादाननिकेतनेषु ’ । ‘ अग्न्यादयश्च ’ इति
यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सिनम् । ‘ पिबू बन्धने ’ । ‘ इण्णिन्दीङुष्यविभ्यो नक् ’
इति नक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

अयमु वां पुरुतमो रयीयञ्छ्वत्तममवसे जोहवीति ।

सजोषाविन्द्रावरुणा मरुद्भिर्दिवा पृथिव्या शृणुतं हव मे ॥ २ ॥

अयम् । ऊँ इति । वाम् । पुरुऽतमः । रयिऽयन् । श्वत्ऽतमम् । अवसे । जोहवीति ।

सजोषौ । इन्द्रावरुणा । मरुत्ऽभिः । दिवा । पृथिव्या । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ २ ॥

हे^{३१} इन्द्रावरुणा^{३२} इन्द्रावरुणौ^{३३} रयीयन् रयिमात्मानं इच्छन्^{३४} अयमु^{३५} पुरुतमः वैदिककर्मप्रवृत्त-
तयातिशयेन पुरुर्म्हानयं यजमानः^{३६} अवसे रक्षणायाज्ञाय वा^{३७} वां युवां^{३८} श्वत्तमं सर्वदा^{३९} जोहवीति

१. ख-ग-च-ण-स्तोमातिशंसनार्थम्; त-न-भ-स-स्तोमातिशंसनार्थाः । २. न-ल-स-‘ इन्द्रावरुणा ’
नास्ति । ३. ण-अभिमन्यमानाः । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘ उ पूरणः ’ नास्ति । ५. ख-ग-
घ-च-ण-न-भ-स-‘ अपि च ’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-एतादृशम् । ७. न-ल-स-कास्ते । ८. घ-
इत्यन्वयः । उ पूरणः । ९. ख-ग-च-ण-फ-भ-स-क्रमणशीलाः । १०. त-अर्चन्त्य एताः । ११. त-
तुजि । १२. न-ल-स-‘ इन्द्रावरुणा ’ नास्ति । १३. त-स-अयम् ।

भृशमाह्वयति । १ मरुद्भिः देवविशेषैः २ दिवा ३ पृथिव्या च ४ सजोषौ संगतौ युवां ५ मे मम ६ हवं युष्मदीयमाह्वानं ७ शृणुतम् ॥ पुरुतमः । तमपो व्यस्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ जोहवीति । ह्वयतेर्यङ्लुकि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणे कृते रूपम् । दिवा । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्या । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति उदात्तत्वम् । हवम् । ह्वयतेः 'भावेऽनुपसर्गस्य' इति अप् । प्रत्ययस्य पित्त्वाऽनुदात्तत्वम् ॥

अस्मे तदिन्द्रावरुणा वसु व्यादस्मे रयिर्मरुतः सर्ववीरः ।

अस्मान्वरुत्रीः शरणैरवन्त्वस्मान्होत्रा भारती दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

अस्मे इति । तत् । इन्द्रावरुणा । वसु । स्यात् । अस्मे इति । रयिः । मरुतः । सर्वऽवीरः ।

अस्मान् । वरुत्रीः । शरणैः । अवन्तु । अस्मान् । होत्रा । भारती । दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

१ इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ २ अस्मे अस्मासु ३ तत् अभिलपितं तादृशं ४ वसु धनं ५ स्यात् भवतु ६ हे ७ मरुतः ८ सर्ववीरः सर्वेषु कर्मसु वीरः ९ समर्थः १० रयिः पुत्रपौत्रयुक्तः ११ पशुसंघः । 'पशवो वै रयिः' इति तैत्तिरीयकम् । सः १२ अस्मे अस्माकं भवतु । १३ वरुत्रीः सर्वैः संभजनीया देवपत्न्यः १४ शरणैः । शृणन्ति शीतादिक्लेशमिति शरणानि गृहाः । तैः १५ अस्मान् १६ अवन्तु । १७ होत्रा । ह्वयन्तेऽस्यां हवींषीति । यद्वा १८ ह्वयते तत्र प्राण इति होत्रा वाक् । तथा च श्रुतिः—'वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम्' इति । यद्वा । होत्रेति यज्ञनाम । ह्वयते अत्र हविरिति १९ यज्ञश्च वागुच्यते । 'वाचं यच्छन्ति वाचै यज्ञः' (ऐ. ब्रा. ५. २४) इति ब्राह्मणम् । तादृशी २० भारती सरस्वती २१ दक्षिणाभिः गोरूपाभिर्दक्षिणाभिः यद्वा २२ उदाराभिर्वाग्भिः २३ अस्मान् पालयतु २४ वसु व्यात् इत्यत्र संहितायां 'पूर्वपदात्' इति पाठम् । वरुत्रीः । 'ग्रसितस्कभित' इत्यादिना ङीबन्तत्वेन निपातनादिष्टसिद्धिः । होत्रा । 'हु दानादनयोः' । 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्वन्' इत्यधिकरणे त्रन्प्रत्ययः ॥

बृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व रत्नानि दाशुषे ॥ ४ ॥

बृहस्पते । जुषस्व । नः । हव्यानि । विश्वऽदेव्य । रास्व । रत्नानि । दाशुषे ॥ ४ ॥

१ विश्वदेव्य सर्वदेवहित हे २ बृहस्पते ३ नः अस्मत्संबन्धीनि ४ हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि ५ हवींषि ६ जुषस्व सेवस्व । ततस्त्वं ७ दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मह्यं ८ रत्नानि उत्तमानि धनानि ९ रास्व देहि ॥ रास्व । 'रा दाने' । व्यस्ययेनात्मनेपदम् ॥

१. ग-घ-ण-भ-हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ; च-न-स-हे इन्द्रावरुणी । २. च-फ-भवेत् । ३. ख-ग-च-सर्वकर्मवीरः; घ-ण-न-भ-स-सर्वकर्मसु वीरः । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-ल-स-पुत्रपशुसंघः । ५. ख-ग-च-ण-'सः' नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-'यद्वा हविरिति' नास्ति । ७. त-पालयतु । यद्वा होत्रा होतुरग्नेः पत्नी भारती सूर्यपत्नी च सरस्वती च तिस्रो देव्यः पालयन्त्विति । ८. ख-ग-च-ण-न-भ-दानादानयोः । ९. घ-त-ल-पुरोडाशादिहवींषि ।

शुचि॑म॒र्कैर्बृ॒हस्प॑ति॒मध्व॑रेषु॒ नम॑स्यत । अना॒म्यो॒ज आ च॑के ॥ ५ ॥

शुचि॑म् । अ॒र्कैः । बृ॒हस्प॑तिम् । अ॒ध्व॒रेषु॑ । न॒म॒स्य॒त । अना॑मि । ओजः । आ । च॒के ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् । अध्वरेषु शुचिं शुद्धं बृहस्पतिम् अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः नमस्यत परिचरत । अनामि अनमनशीलं परैरनभिभवनीयम् ओजः तस्य बलम् आ चके सर्वतो याचे ॥ बृहस्पतिम् । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः । चके । कमेर्लिट्पुत्तमे मकारलोपश्छान्दसः ॥ १ ॥

वृ॒षभं॑ च॒र्षणी॑नां वि॒श्वरू॑प॒मदा॑भ्यम् । बृ॒हस्प॑तिं वरे॑ण्यम् ॥ ६ ॥

वृ॒ष॒भम् । च॒र्षणी॑नाम् । वि॒श्वरू॑पम् । अदा॑भ्यम् । बृ॒हस्प॑तिम् । वरे॑ण्यम् ॥ ६ ॥

चर्षणीनां मनुष्याणां वृषभम् अभिमतफलवर्षकं विश्वरूपं व्यासरूपम् । यद्वा । विश्वरूपानामकगोवाहनोपेतम् । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ’ (ऋ. सं. १. १६१. ६) इति । अदाभ्यं केनाप्यतिरस्करणीयं वरेण्यं सर्वैर्भजनीयं बृहस्पतिम् । अभिमतफलं याचे* इति पूर्वोणान्वयः ॥ विश्वरूपम् । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । विश्वरूपस्य अस्तीति अर्शआदित्वात् अच्प्रत्ययः । मरुद्भ्यादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अदाभ्यम् । ‘ दभेश्चेति वक्तव्यम् ’ इति ण्यत्प्रत्ययः ॥

इ॒यं ते॑ पू॒षन्ना॑घृ॒णे सु॑ष्टुतिर्दे॒व न॑व्यसी । अ॒स्माभि॑स्तुभ्यं श॒स्य॑ते ॥ ७ ॥

इ॒यम् । ते॑ । पु॒षन् । आ॒घृ॒णे । सु॒ऽस्तु॒तिः । दे॒व । न॑व्यसी ।

अ॒स्माभिः॑ । तु॒भ्यम् । श॒स्य॑ते ॥ ७ ॥

आघृणे दीप्तिमन् हे पूषन् देव नव्यसी नवतरा इयं सुष्टुतिः शोभनस्तुतिरूपा वाक् एते त्वत्संबन्धिनी भवति । सैषा स्तुतिः अस्माभिः स्तोत्रभिः तुभ्यं त्वदर्थं शस्यते क्रियते । तां जुषस्वेत्युत्तरेणान्वयः ॥

तां जु॒षस्व॑ गि॒रं म॑म॒ वाज॑यन्तीम॒वा धि॑यम् । व॒धूयु॑रि॒व यो॑षणाम् ॥ ८ ॥

ताम् । जु॒ष॒स्व । गि॒रम् । म॑म । वा॒ज॒ऽय॒न्ती॑म् । अ॒व । धि॑यम् । व॒धूयुः॑ऽइ॒व । यो॑षणाम् ॥ ८ ॥

हे पूषन् स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम तां तादृशीं गिरं स्तुतिलक्षणां वाचं जुषस्व सेवस्व । स्तुत्या प्रीतस्त्वं वाजयन्तीं वाजमज्ञमिच्छन्तीं हर्षकारिणीं धियम् इमां स्तुतिं प्रति अव अभिगच्छ । तत्र दृष्टान्तः । वधूयुरिव । यथा वधूयुः स्त्रीकामः योषणां स्त्रियं प्रत्यागच्छति तद्वत् वाजयन्तीम् ।

१. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-स-ययाचे । २. च-फ-अदाभ्यं अहिंस्यं वरेण्यं वरणीयं बृहस्पतिं नमस्यत इति पूर्वोणान्वयः । *ख-ग-भ-आचके । ३. भ-सतीति । ४. ल-दीप्तिमान् । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-शोभना स्तुतिरूपा । ६. त-न-स-अस्माभिः वाणी । ७. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-स-‘ क्रियते ’ नास्ति । ८. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-‘ प्रति ’ नास्ति ।

वाजशब्दादिच्छतीत्यर्थे क्यच् । तदन्ताच्छतरि डीपि रूपम् । डीपोऽनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः^१ । अव । अव रक्षणादिषु इत्यस्य लोटि रूपम् ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति । स नः पूषाविता भुवत् ॥९॥

यः । विश्वा । अभि । विपश्यति । भुवना । सम् । च । पश्यति ।

सः । नः । पूषा । अविता । भुवत् ॥ ९ ॥

यः पूषा विश्वा भुवना सर्वान् लोकान् अभि आभिसुर्येन विपश्यति विशेषेण पश्यति । किञ्च तानि सं पश्यति तत्तद्वस्तुयाथात्म्यं^२ सम्यक् जानाति^३ । सः तादृशः पूषा देवः नः अस्माकम् अविता रक्षकः भुवत् भवतु^४ ॥ विपश्यति । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शपः पिप्वाऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः । पश्यति । अत्र सकर्मकत्वात् परस्मैपदम् । पूर्ववदनिघातः । भुवत् । भवतेर्लेटि^५ अडागमः । ' भूसुवोस्तिङि ' इति गुणप्रतिषेधे उवडादेशः । निघातः ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशब्दे ' तत्सवितुः ' इति द्वे ऋचौ प्रतिपत्तृचस्य द्वितीयातृतीये^६ । सूत्रितं च- ' तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे दोषो आगात् ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । अभिप्लवपृष्ठ्य-पडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवशब्दे प्रतिपत्तृचस्यैते एव प्रथमाद्वितीये । सूत्रितं च- ' तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आ विश्वदेवम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति^७ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १० ॥

तत् । सवितुः । वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि । धियः । यः । नः । प्रचोदयात् ॥ १० ॥

यः सविता देवः नः अस्माकं धियः कर्माणि धर्मादिविषया वा^८ बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत्^९ । तत् तस्य^{१०} देवस्य^{१०} सवितुः^{१०} सर्वान्तर्यामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य^{११} वरेण्यं सर्वैः

१. ल-प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्वरः । २. ख-ग-च-ण-फ-स-यद्वस्तुयाथात्म्यम् । ३. ण-जानाति च । ४. घ-भवतु । च पूरणः । ५. च-लेटि रूपम् । ६. ख-ग-च-फ-भ-स-द्वितीयतृतीये । ७. न-सूत्रितं च । अभि त्वं देवं सवितारमोण्योरित्येका । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे इति । तथा तत्सवितुरित्येषा उपनयने वटोरुप-देशे विनियुक्ता । सूत्रितं च-पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाहेति । तथा अनुप्रवचनीयहोमेऽप्येषा । सूत्रितं च-सदसस्पतिमद्भुतमिति सावित्र्या द्वितीयमिति । ब्रह्मयज्ञेऽप्येषा । ओपूर्वा व्याहृतयः सावित्रीमन्वाहेति सूत्रितं । उपाकरणोत्सर्जनयोरप्येषा । ओपूर्वा व्याहृतयः सावित्री च त्रिरभ्यस्येति तथोत्सर्गे इति च सूत्रात् । सायंप्रातः संध्योपासनेऽप्येषा । तथा च सूत्रं । सावित्री जपेदर्धास्तमिते मंडले आनक्षत्रदर्शनादेवं प्रातरिति । पृष्ठ्याभिप्लवपृष्ठहयोर्द्वितीयेऽहनि आभिप्लविकेषु द्वितीयचतुर्थे षष्ठेऽप्यहःसु च वैश्वदेवशब्दे तत्सवितुरिति द्वे ऋचौ प्रतिपत्तृचस्य द्वितीयातृतीये । तथा च सूत्रितं । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आ विश्वदेवमिति । युग्मेऽप्येवम-भिप्लव इति च । ८. ण-फ-भ- ' वा ' नास्ति । ९. ख-ग-च-त-फ-भ-स-तस्य । १०. त-न-ल-सर्वासु श्रुतिषु प्रसिद्धस्य देवस्य द्योतमानस्य । ११. त-परमेश्वरस्य आत्मभूतम् ; ल-परमेश्वरस्य आत्म-मूलभूतम् ।

उपास्यतया ज्ञेयतया च संभजनीयं^१ भर्गः^२ अविद्यातत्कार्ययोर्भर्जनान्नर्गः^३ स्वयंज्योतिः^४ परब्रह्मात्मकं तेजः^५ धीमहि वयं ध्यायामः । यद्वा । तत् इति भर्गोविशेषणम् । सवितुः^६ देवस्य तत्तादृशं भर्गो धीमहि^७ । किं तदित्यपेक्षायामाह । यः इति लिङ्गव्यत्ययः । यद्भर्गो धियः प्रचोदयात् । तत् ध्यायेमेति^८ समन्वयः । यद्वा । यः^९ सविता सूर्यो धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रेरयति तस्य सवितुः सर्वस्य^{१०} प्रसवितुः^{११} देवस्य द्योतमानस्य सूर्यस्य तत्सर्वैः दृश्यमानतया^{१२} प्रसिद्धं वरेण्यं^{१३} सर्वैः संभजनीयं भर्गः पापानां तापकं तेजोमण्डलं धीमहि ध्येयतया मनसा धारयेम । यद्वा । भर्गः शब्देनाज्ञमभिधीयते । यः सविता देवो धियः प्रचोदयति तस्य प्रसादान्नर्गोऽज्ञादिलक्षणं फलं धीमहि धारयामः । तस्याधारभूता भवेमेत्यर्थः । भर्गः-शब्दस्याज्ञपरत्वे धीशब्दस्य^{१४} कर्मपरत्वे^{१५} चाथर्वणं—‘ वेदांश्छन्दांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयोऽज्ञमाहुः । कर्माणि धियस्तदु ते प्रववीमि प्रचोदयं सविता याभिरेति ’ (गो. ब्रा. १. ३२) इति ॥ भर्गः । ‘ अस्ज पाके ’ । असुन् । ‘ अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ’ (पा. सू. ६. ४. ४७) इति रोपधयोर्लोपो रमागमः । न्यङ्कादिपाठात्^{१६} कुत्वम् । धीमहि । ध्यायतेर्लिङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । न्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा । ‘ धीङ् आधारे ’ । लिङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । प्रचोदयात् । चोदयतेर्लेङ्याडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वे णिचः^{१७} स्वरः^{१८} ॥ १० ॥

देवस्य सवितुर्वयं वाजयन्तः पुरंध्या । भर्गस्य रातिमीमहे ॥ ११ ॥

देवस्य । सवितुः । वयम् । वाजयन्तः । पुरं^{१९} मध्या । भर्गस्य । रातिम् । ईमहे ॥ ११ ॥

वाजयन्तः वाजमन्त्रमाध्मन इच्छन्तः^{२०} वयं^{२१} देवस्य द्योतमानस्य सवितुः पुरंध्या तद्विषयस्तुत्या प्रजया वा भर्गस्य भजनीयस्य धनस्य रातिं^{२२} दानम् ईमहे याचामहे ॥ रातिम् । ‘ मन्त्रे वृष’ इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् ॥

देवं नरः सवितारं विप्रां यज्ञैः सुवृक्तिभिः । नमस्यन्ति धियेषिताः ॥ १२ ॥
देवम् । नरः । सवितारम् । विप्राः । यज्ञैः । सुवृक्तिभिः । नमस्यन्ति । धिया । इषिताः ॥ १२ ॥

नरः कर्मणां नेतारः विप्राः मेधाविनोऽध्वर्यादयः धियेषिताः कर्मणा बुद्ध्या वा प्रेर्यमाणाः सन्तः सवितारं देवं स्वां यज्ञैः यजनीयैर्हविर्भिः सुवृक्तिभिः शोभनस्तोत्रैश्च नमस्यन्ति परिचरन्ति ॥ नमस्यन्ति । ‘ नमोवरिविश्वित्रडः क्यच्’ इति क्यच् ॥

अग्नीषोमप्रणयने ‘ सोमो जिगाति ’ इत्याद्यास्तिस्र ऋचः । सूत्रितं च—‘ सोमो जिगाति गातुविदेवानां तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिनेत्यर्धचं आरमेत् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

१. ख-ग-घ-ण-भ-तद्भर्गः । २. ख-ग-घ-ण-भ-अविद्याभजनात् तत्कार्ययोर्भर्जनम् (भर्जनं-भ); न-फ-अविद्यातत्कार्ययोः भर्जनं (भर्जनं-न) । ३. ख-ग-घ-ण-न-भ-स-स्वयंज्योतिः तेजः । ४. त-न-ल-धीमहि । तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति वयं ध्यायेम । ५. ख-ग-घ-ध्यायामीति; ण-ध्यायाम; न-भ-स-ध्यायामेति । ६. ख-ग-घ-ण-फ-भ-स-‘ यः ’ नास्ति । ७. ख-ग-घ-घ-ण-भ-ल-‘ सर्वस्य प्रसवितुः ’ नास्ति । ८. त-दृश्यतया । ९. ख-ग-घ-ण-वरेण्यं च । १०. ख-ग-घ-ण-न-भ-स-‘ धीशब्दस्य कर्मपरत्वे ’ नास्ति । ११. त-न्यङ्कादित्वात् । १२. त-णिच्स्वरः । १३. ख-ग-घ-ण-न-भ-ल-स-‘ राति ’ नास्ति ।

सोमो जिगाति गातुविदेवानामेति निष्कृतम् । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ १३ ॥

सोमः । जिगाति । गातुऽवित् । देवानाम् । एति । निऽकृतम् ।

ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ १३ ॥

१गातुवित् । गातुः वेदिमार्गः^१ । तं जानानः २सोमो ३जिगाति गच्छति । गन्तव्यं स्थानं दर्शयति । ४देवानां संबन्धि^२ ५निष्कृतं संस्कृतम्^२ ६आसदं सर्वैरासदनीयम् ७ऋतस्य यज्ञस्य ८योनिं स्थानं हविर्धानाख्यम् ९एति प्राप्नोति ॥ जिगाति । ‘ गा स्तुतौ ’ । जुहोत्यादिः ॥

सोमो अस्मभ्यं द्विपदे चतुष्पदे च पशवे । अनमीवा इषस्करत् ॥ १४ ॥

सोमः । अस्मभ्यम् । द्विऽपदे । चतुऽपदे । च । पशवे । अनमीवाः । इषः । करत् ॥ १४ ॥

१सोमः स्तोत्रभ्यः २अस्मभ्यं तथा ३द्विपदे अस्मदीयाभ्यो द्विपाद्भ्यः प्रजाभ्यः ४चतुष्पदे ५पशवे चतुष्पाद्भ्यो गवादिपशुभ्यः ६च ७अनमीवाः रोगवर्जितानि ८इषः अन्नानि ९करत् करोतु ॥ चतुष्पदे । भसंज्ञायां पादस्य पद्मावः । ‘ इसुसोः सामर्थ्ये ’ इति संहितायां सत्वम् । ‘ आदेशप्रत्यययोः ’ इति षत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । करत् । करोतेर्लेट्यडागमः । इषस्करत् इत्यत्र संहितायां ‘ कः कस्करति^० ’ इत्यादिना सत्वम् ॥

अस्माकमायुर्वर्धयन्नभिमातीः सहमानः । सोमः सधस्थमासदत् ॥ १५ ॥

अस्माकम् । आयुः । वर्धयन् । अभिऽमातीः । सहमानः ।

सोमः । सधऽस्थम् । आ । असदत् ॥ १५ ॥

सः १सोमः देवः २अस्माकमायुः अन्नं जीवनं वा^३ ४वर्धयन् वृद्धिं प्रापयन् ५अभिमातीः कर्म-विघ्नकारिणः शत्रून् ६सहमानः अभिभवन्नस्माकं ७सधस्थं हविर्धानाख्यं स्थानम् ८आसदत् आसीदतु ॥ असदत् । सदेर्लेटि रूपम् । निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘ आ नो मित्रावरुणा ’ इति स्तोत्रियस्तुचः^४ । सूत्रितं च— ‘ आ नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसा ’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । चतुर्विंशोऽहनि प्रातः-सवने मैत्रावरुणे शस्त्रे ‘ आ नो मित्रावरुणा ’ इति षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तुचः । सूत्रितं च— ‘ आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे ’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । स्तोमवृद्धावयमेव तुच आवापार्थः । सूत्रितं च— ‘ आ नो मित्रावरुणेति तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति^५ । दाक्षायणे यज्ञे द्वे अमावास्ये कर्तव्ये । तत्रोत्तरस्याममावास्यायां द्वितीयेऽहनि मैत्रावरुणे ‘ आ नो मित्रावरुणा ’ इति तस्यानु-वाक्या । सूत्रितं च— ‘ आ नो मित्रावरुणा यद्वंहिष्ठं नातिविधे सुदानू ’ (आश्व. श्रौ. २. १४) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-मार्गः । २. घ-त-निष्कृतं निःसृतम् ; स-निष्कृतं निःकृतम् । ३. त-न-भ-स-च । ४. न-तृचः । तथा च सूत्रितं—आर्षं चैक आ नो मित्रावरुणेति । चातुर्विंशिके प्रातःसवनमैत्रावरुणशस्त्रे अयं तुच षडहस्तोत्रियसंज्ञकः । तथा च सूत्रं—चतुर्विंशे होताजनिष्ठ इत्याज्यमानो मित्रावरुणेति । पृष्ठयाभिष्टवपडहयोः सोमनिमित्तावापार्थमयं तुचः । सूत्रितं च—आ नो मित्रावरुणेति तृचाः प्र नो मित्रायेति ।

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥ १६ ॥

आ । नः । मित्रावरुणा । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । मध्वा । रजांसि । सुक्रतू इति सुऽक्रतू ॥ १६ ॥

वसुक्रतू शोभनकर्माणौ हे मित्रावरुणौ वनः अस्माकं वगव्यूतिं गवां मार्गं गोनिवासस्थानं
वृत्तैः क्षरणसाधनैः पयोभिः वा उक्षतं समन्तात् सिञ्चतम् । अस्मभ्यं दोग्ध्रीर्गाः प्रयच्छतमिति
भावः । रजांसि अस्मदावासस्थानानि मध्वा मधुरेण रसेन सिञ्चतम् ॥ गव्यूतिम् । 'गोर्यूतौ
छन्दसि' इति वान्तादेशः । मध्वा । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र नुमागमाभावः ॥

उरुशंसा नमोवृधा मृहा दक्षस्य राजथः । द्राघिष्ठाभिः शुचिव्रता ॥ १७ ॥

उरुऽशंसा । नमऽवृधा । मृहा । दक्षस्य । राजथः । द्राघिष्ठाभिः । शुचिऽव्रता ॥ १७ ॥

वशुचिव्रता परिशुद्धकर्माणौ हे मित्रावरुणौ उरुशंसा उरुभिर्बहुभिः शंसनीयौ । यद्वा । उरु महत्
शंसः शखं ययौस्तौ । नमोवृधा नमसा हविलक्षणेनाग्नेन स्तोत्रेण वा वर्धमानौ द्राघिष्ठाभिः अत्यन्तं
दीर्घस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युक्तौ युवां दक्षस्य । दक्षं धनं बलं वा । तस्य मृहा महत्त्वेन राजथः
ईशाथे ॥ उरुशंसा । 'शंसु स्तुतौ' । कर्मणि घञ् । कृत्स्वरः । द्राघिष्ठाभिः । दीर्घशब्दादिष्टनि
'प्रियस्थिर' इत्यादिना द्राघीत्यादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

मित्रावरुणस्य ग्रहस्य याज्या 'गृणाना जमदग्निना' इत्येषा । सूत्रितं च—'होता यक्षन्मित्रावरुणा
गृणाना जमदग्निना' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । अध्यायोपाकरणे मण्डलाद्यन्तर्होमे 'गृणाना
जमदग्निना' (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इत्येषा ॥

गृणाना जमदग्निना योनौवृतस्य सीदतम् । पातं सोममृतावृधा ॥ १८ ॥

गृणाना । जमत्ऽअग्निना । योनौ । ऋतस्य । सीदतम् । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ १८ ॥

हे मित्रावरुणौ जमदग्निना एतन्नामकेन महर्षिणा गृणाना स्तूयमानौ । यद्वा । जमदग्निना
प्रज्वलिताग्निना विश्वामित्रेण स्तूयमानौ युवाम् ऋतस्य यज्ञस्य योनौ देवयजनाख्ये देशे सीदतम्
उपविशतम् । ऋतावृधा ऋतस्य कर्मफलस्य वर्धयितारौ युवां सोमं पातं पिबतम् ॥ गृणाना ।
'गृ शब्दे' । व्यत्ययेन कर्मणि शानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । सीदतम् । सदेर्लोटि 'पाघ्रा' इत्यादिना
सीदादेशः । पातम् । 'पा पाने' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥ ११ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये दाशतय्यां तृतीये मण्डले
पञ्चमोऽनुवाकः समाप्तः च तृतीयं मण्डलम् ॥

१. ल-मधुररसेन । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-शुद्धकर्माणौ । ३. न-इत्येषा । तथा च सूत्रितम् ।
आवदंस्त्वं शकुने भद्रमावद गृणाना जमदग्निनेति । उत्सर्जनेऽप्येषा । तथोत्सर्गे इति च सूत्रात् । ४. ख-
ग-च-ण-न-भ-स-'व्यत्ययेन' नास्ति । ५. स-इति ।

॥ श्रीः ॥

॥ अथ चतुर्थं मण्डलम् ॥

वामदेव्ये^१ चतुर्थे मण्डले^२ पञ्चानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तेषु 'त्वां ह्यग्ने सदमित्' इति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'त्वां ह्यग्ने विंशतिरष्टयतिजगतीधृतय आद्या उपाद्याश्चतस्रो वारुण्यश्च वा' इति । मन्त्रदृष्टा वामदेव ऋषिः । प्रथमा चतुःषष्ट्यक्षराष्टिः द्वितीया द्विपञ्चाशदक्षरातिजगती तृतीया द्विसप्तत्यक्षरा^३ धृतिश्चतुर्थ्याद्या अनादेशपरिभाषया सप्तदश त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य 'मण्डलादिष्वाग्नेयम्' इति परिभाषयाग्निदेवता द्वितीयाद्याश्चतस्रो वरुण-देवत्या वा । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या अध्यायोपाकरणे मण्डलादिहोमे विनियुक्ता ॥

त्वां ह्यग्ने सदमित्समन्यवो देवासो देवमरति न्येरिर इति क्रत्वा न्येरिरे ।

अमर्त्यं यजत मर्त्येष्वामदेवमदेवं जनत प्रचेतसं विश्वमदेवं जनत प्रचेतसम् ॥ १ ॥

त्वाम् । हि । अग्ने । सदम् । इत् । सऽमन्यवः । देवासः ।

देवम् । अरतिम् । निऽएरिरे । इति । क्रत्वा । निऽएरिरे ।

अमर्त्यम् । यजत । मर्त्येषु । आ । देवम् । आऽदेवम् ।

जनत । प्रऽचेतसम् । विश्वम् । आऽदेवम् । जनत । प्रऽचेतसम् ॥ १ ॥

वामदेवः स्तोति । हे अग्ने समन्यवः । मर्त्युः स्पर्धा । तया सह वर्तमानाः । स्वसमानैः स्पर्धमाना इत्यर्थः । अदेवासः देवनशीला इन्द्रादयो देवाः अदेवं द्योतमानम् अरतिं शीघ्रं गन्तारं अत्वां असदमित् सदैव न्येरिरे अहि । स्पर्धानिमित्ते युद्धे प्रेरयन्ति खलु । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् देवास्त्वां युद्धार्थं नितरां प्रेरयन्ति तस्माद्यजमानाः अकरवा स्तुतिलक्षणेन कर्मणा न्येरिरे । यज्ञ-कर्मणि देवान् हविः प्रापयितुं देवानाह्वातुं च त्वां नितरां प्रेरयन्ति खलु । अयजत यजनीय हे अग्ने अमर्त्यं मरणधर्मरहितम् आ सर्वतः अदेवं द्योतमानं अप्रचेतसम् । प्रकृष्टं कर्मविषयं चेतो ज्ञानं यस्य तादृशं त्वां मर्त्येषु यागं कुर्वाणेषु मनुष्येषु आदेवम् आगन्तारं अजनत देवा हविःश्रप-णार्थम्^४ अजनयन् । तथा अप्रचेतसं कर्माभिज्ञम्^५ आदेवं तत्तद्यज्ञेष्वगागन्तारं त्वां अविश्वं अजनत युग-पन्नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु यौगपद्येन हविरानयनार्थं^६ अवा अकुर्वन् ॥ न्येरिरे । 'ईर गतौ' । लिटि मन्त्रत्वात् आम् न भवति । सहेति योगविभागात्^७ असिः । हियोगादनिघातः । क्रत्वा । 'जसादिषु कृन्दसि वावचनम्' इति नादेशाभावः । यणादेशः ॥

१. त-वामदेवे चतुर्थे मण्डले; स-अथ चतुर्थे वामदेवमण्डले । २. त-द्वासप्तत्यक्षरा । ३. ल-हविरानयनार्थम् । ४. ग-च-कर्मणोऽभिज्ञम् !

स भ्रातरं वरुणमग्र आ ववृत्स्व देवाँ अच्छा सुमती यज्ञवनसं ज्येष्ठं यज्ञवनसम् ।

ऋतावानमादित्यं चर्षणीधृतं राजानं चर्षणीधृतम् ॥ २ ॥

सः । भ्रातरम् । वरुणम् । अग्रे । आ । ववृत्स्व । देवान् ।

अच्छ । सुमती । यज्ञवनसम् । ज्येष्ठम् । यज्ञवनसम् ।

ऋतवानम् । आदित्यम् । चर्षणिधृतम् । राजानम् । चर्षणिधृतम् ॥ २ ॥

हे वअग्रे वसः तादृशस्त्वं वभ्रातरम् एकस्थानवासेन^१ भ्रातरं ववरुणम्^२ । वृणोत्युदकमिति वरुणः । तं देवं वयज्ञवनसं यज्ञैर्यजनीयैर्हविर्भिः संभजनीयं वयज्ञवनसं च यज्ञस्य^३ संभक्तारं^४ वज्येष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यम् वऋतावानम् अपां स्वामितयोदकवन्तं सत्यवन्तं वा वआदित्यम् अदितेः पुत्रं वचर्षणीधृतं मनुष्याणामुदकप्रदानेन धारकं वसुमती^५ शोभनबुद्ध्या हेतुना वचर्षणीधृतं चर्षणिभिर्विद्वद्भिर्धृतं वराजानं राजन्तम् एतादृशं वरुणं देवं वदेवान् देवनशीलान् स्तोतृन्^६ वअच्छ अभि वआ ववृत्स्व आवर्तय अभिमुखीकुरु ॥ ववृत्स्व । ' वृतु वर्तने ' । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः । निघातः । सुमती । ' मन्त्रे वृष ' इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । ज्येष्ठम् । प्रशस्यस्येष्टनि ' ज्य च ' इति ज्यादेशः । निष्वादाद्युदात्तः । एकादेशस्वरः । यज्ञवनसम् । ' वन षण संभक्तौ ' । कर्मकर्तरि च असुन्प्रत्ययः । ' गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति पूर्वपदस्वरः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे उत्तरस्मिन् पटले ' सखे सखायम् ' इत्येषा । सूत्रितं च—' सखे सखायमभ्या ववृत्स्वोर्ध्व ऊ पु ण उतये ' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

सखे सखायमभ्या ववृत्स्वाशुं न चक्रं रथ्येव रंहास्मभ्यं दस्म रंहा ।

अग्रे मृळीकं वरुणे सचा विदो मरुत्सु विश्वभानुषु ।

तोकाय तुजे शुशुचान शं कृष्यस्मभ्यं दस्म शं कृषि ॥ ३ ॥

सखे । सखायम् । अभि । आ । ववृत्स्व । आशुम् ।

न । चक्रम् । रथ्याऽइव । रंहा । अस्मभ्यम् । दस्म । रंहा ।

अग्रे । मृळीकम् । वरुणे । सचा । विदः । मरुत्सु । विश्वभानुषु ।

तोकाय । तुजे । शुशुचान । शम् । कृषि । अस्मभ्यम् । दस्म । शम् । कृषि ॥ ३ ॥

१. च—एकेन स्थानवासेन; त-न—एकस्थानावासेन । २. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स—' वरुण ' नास्ति । ३. ण-यज्ञसंभक्तारम् । ४. ण-सुमती सुमत्या । ५. ख-ग-घ-च-फ-भ-स-देवान्; त-न-ल-स्तोतृन् देवान् ।

वसवे सखिभूत वदस्म दर्शनीय हे अग्ने^१ त्वं तव वसखायं वरुणम् वअस्मभ्यम् अस्मदर्थम् वआ ववृत्स्व अभिमुखीकुरु । तत्र दृष्टान्तः । वरंहा रंहणे गमने साधुभूतौ वरथ्येव रथे योजितौ अश्वौ^२ यथा वआशुं^३ शीघ्रगन्तु वचक्रं लक्ष्यदेशं प्रति अभिमुखीकुरुतस्तद्वत् । हे वअग्ने वसचा तव सहाये वरुणे वमृळीकं सुखकरं हविः विदः लब्धवानसि । तथा विश्वभानुषु सर्वतो व्यासतेजस्केषु वमरुसु सुखकरं लब्धवानसि । आग्निवारुणाग्निमारुतयोः कर्मणोरिष्टवानसीत्यर्थः । वशुशुचान दीप्यमान हे अग्ने वतोकाय । तुज्यते पीड्यतेऽनेन^४ माता गर्भवासेनेति तोकं पुत्रः । तस्मै वतुजे । गच्छत्यनेनानृण्यं पितेति तुक् पौत्रः । तस्मै वशं सुखं वकृधि कुरु । वदस्म दर्शनीय हे अग्ने वअस्मभ्यं वशं वकृधि सुखं कुरु ॥ रथ्येव । रथस्येमाविश्यर्थे ' रथाद्यत् ' इति यत् । ' सुपां सुलुक् ' इति सुपो डादेशः । रंहा । रंहशब्दात् ' तत्र साधुः ' इति यत्प्रत्ययः । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

' त्वं नो अग्ने ' इत्येतदारभ्येदं सूक्तमुत्तराणि सूक्तानि च प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च विनियुक्तानि । सूत्रितं च—' त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येतत्प्रभृतीनि चत्वारि ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अवभृथेष्टयां स्विष्टकृदर्थेऽग्नीवरुणौ यष्टव्यौ । तत्र ' त्वं नो अग्ने ' इति द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—' अग्नीवरुणौ स्विष्टकृदर्थे त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे ' (आश्व. श्रौ. ६. १३) इति । अस्नातो यद्यग्निहोत्रं जुहुयात् तदा^५ आग्निवारुणीष्टिः । तस्याग्नेते एव याज्यानुवाक्ये । ' तदाहुय आहिताग्निः ' इत्युपक्रम्यान्नातं—' तस्य याज्यानुवाक्ये त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती ' (ऐ. ब्रा. ७. ९) इति ॥

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेळोऽव यासिसीष्टाः ।

यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥ ४ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । वरुणस्य । विद्वान् । देवस्य । हेळः । अव । यासिसीष्टाः ।

यजिष्ठः । वह्निऽतमः । शोशुचानः । विश्वा । द्वेषांसि । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ४ ॥

हे वअग्ने^१ विद्वान् सर्वपुरुषार्थसाधनोपायज्ञः वत्वं वदेवस्य द्योतमानस्य वरुणस्य वहेळः क्रोधान् वनः अस्मत्संबन्धिनो वरुणकर्तृकान् पाशग्रहणान् वअव वयासिसीष्टाः अपनय । किंच वयजिष्ठः यष्टृतमः वह्नितमः हविषामतिशयेन वोढा वशोशुचानः अतिशयेन दीप्यमानस्त्वं विश्वा सर्वाणि वद्वेषांसि पापानि द्वेष्टृणि रजांसि वा वअस्मत् अस्मत्तः वप्र वमुमुग्धि प्रकर्षेण मोचय ॥ हेळः । ' हेड अनादरे ' । क्तिप् । शसि रूपम् । शसः सुप्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यासिसीष्टाः । यसेर्ण्यन्तादाशीर्लिङ् । यासि सीयुडागमः । ' छन्दस्युभयथा ' इति लिङः सार्वधातुकत्वात् णिलोपाभावः । अवपूर्वो यासिर्विनाशे वर्तते । मुमुग्धि । मुञ्चतेर्लोटि रूपम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-अग्ने रंहा साधुभूतः । २. च-अश्वौ यथा आशुं न चक्रम्; ण-अश्वविव न यथा आशुम् । ३. ख-ग-घ-ण-न-भ-स-पीड्यते । ४. ख-ग-घ-ण-न-भ-स-तस्य । ५. ख-ग-घ-अग्ने त्वम् ।

स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्युष्टौ ।

अव यक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृळीकं सुहवो न एधि ॥ ५ ॥

सः । त्वम् । नः । अग्ने । अवमः । भव । ऊती । नेदिष्ठः । अस्याः । उपसः । विऽउष्टौ ।

अव । यक्ष्व । नः । वरुणम् । रराणः । वीहि । मृळीकम् । सुहवः । नः । एधि ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽसः तादृशः ऽत्वम् ऽऊती उत्या रक्षणेन ऽनः अस्माकम् ऽअवमः अर्वाचीनः प्रत्यासन्नः सन् ऽअस्या ऽउपसो ऽव्युष्टौ व्युच्छने प्रातःकालेऽग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं ऽनेदिष्ठः ऽभव अतिशयेनास्मदन्तिकस्थो भव । यद्वा । उत्या गमनेनास्माकमवमो रक्षको भव । किंच ऽनः अस्माकं ऽवरुणं वरुणकृतं जलोदरादिरोगम् आवरकं पापं वा ऽअव ऽयक्ष्व अवयज । विनाशयेत्यर्थः । ऽरराणः अस्मदत्ते हविषि रममाणः । यद्वा । यजमानेभ्यः अत्यन्तमीप्सितफलप्रदः^१ त्वं ऽमृळीकं सुखकरमिदं हविः ऽवीहि भक्षय । किंच ऽनः अस्माकं ऽसुहवः शोभनाह्वानोपेतः ऽएधि भव ॥ नेदिष्ठः । अन्तिक-शब्दादिष्ठानि ' अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ ' इति नेद इत्यादेशः । निच्चादाद्युदात्तः । रराणः । रमतेः कानचि मकारलोपश्छान्दसः । यद्वा । रातेः यङ्लुकि^२ व्यत्ययेन कानच् । ' अभ्यस्तानामादिः ' । एधि । अस्तेर्लोपि ' ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ' इति ए इत्यादेशः । तस्यासिद्धत्वात् ' दुःखल्यो हेधिः ' । निघातः ॥ ॥ १२ ॥

अस्य श्रेष्ठा सुभगस्य संहदेवस्य चित्रतमा मर्त्येषु ।

शुचि घृतं न तप्तमध्यायाः स्पार्हा देवस्य मंहनेव धेनोः ॥ ६ ॥

अस्य । श्रेष्ठा । सुभगस्य । सन्मऽहृक् । देवस्य । चित्रतमा । मर्त्येषु ।

शुचि । घृतम् । न । तप्तम् । अध्यायाः । स्पार्हा । देवस्य । मंहनाऽह्व । धेनोः ॥ ६ ॥

ऽसुभगस्य सुधनस्य सुष्ठु भजनीयस्याग्नेः ऽदेवस्य ऽश्रेष्ठा अतिशयेन प्रशस्या ऽसंहृक् संहृष्टिः ऽमर्त्येषु ऽचित्रतमा अतिशयेन चायनीया पूजनीया भवति । ऽस्पार्हा सर्वैः स्पृहणीया भवति । तत्र दृष्टान्तः । यथा ऽदेवस्य क्षीरं कामयमानस्य पुरुषस्य ऽअध्यायाः अहन्तव्याया गोः ऽशुचि तेजोयुक्तं ऽघृतं क्षरणयुक्तं ऽतप्तं क्षीरं स्पृहणीयं भवति । तत्रैव दृष्टान्तान्तरम् । यथा गां भिक्षमाणस्य मर्त्यस्य ऽधेनोः दोग्ध्या गोः ऽमंहनेव । मंहतिर्दानकर्मा । दानं यथा प्रियकरं भवति तद्वत् ॥ सुभगस्य । ' आद्युदात्तं द्रवच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्पार्हा । ' कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ' । देवस्य । दीव्यतीति देवः । दीव्यतेः कान्त्यर्थस्य पचाद्यचि रूपम् ॥

त्रिरस्य ता परमा सन्ति सत्या स्पर्हा देवस्य जनिमान्यग्नेः ।

अनन्ते अन्तः परिर्वीत आगाच्छुचिः शुक्रो अर्यो रोरुचानः ॥ ७ ॥

त्रिः । अस्य । ता । परमा । सन्ति । सत्या । स्पर्हा । देवस्य । जनिमानि । अग्नेः ।

अनन्ते । अन्तरिति । परिर्वीतः । आ । अगात् । शुचिः । शुक्रः । अर्यः । रोरुचानः ॥ ७ ॥

अग्नेः अग्न्यभिमानिनः अस्य देवस्य त्रिः त्रीण्यग्निवायुसूर्यात्मना त्रीणि ता तानि प्रसिद्धानि परमा उत्तमानि सत्या यथार्थभूतानि जनिमानि जन्मानि स्पर्हा सर्वैः स्पृहणीयानि सन्ति । यद्वा । अग्नेरेव त्रीणि जन्मानि ' दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः ' (ऋ. सं. १०. ४५. १) इति ' त्रीणि जाना परि भूषन्त्यस्य ' (ऋ. सं. १. ९५. ३) इत्येवमादिषु मन्त्रेषु प्रसिद्धानि । अनन्ते अपर्यन्ते^१ नभसि अन्तः मध्ये स्वतेजसा परिर्वीतः परिवेष्टितः^२ शुचिः सर्वस्य^३ शोधकः शुक्रः दीप्तियुक्तोऽत एव रोरुचानः मृशं दीप्यमानः अर्यः स्वामी तादृशो देवः आगात् अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ सत्या । ' शेषेच्छन्दसि बहुलम् ' इति शैलुक् । परिर्वीतः । ' व्येञ् संवरणे ' । कर्मणि क्तः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अर्यः । ' ऋ गतौ ' । ' अर्यः स्वामिवैश्ययोः ' इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः । ' स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्^४ ' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

स दूतो विश्वेदभि वष्टि सद्मा होता हिरण्यरथो रंसुजिह्वः ।

रोहिदश्चो वपुष्यो विभावा सदा रण्वः पितुमतीव संसत् ॥ ८ ॥

सः । दूतः । विश्वा । इत् । अभि । वष्टि । सद्मा । होता । हिरण्यरथः । रंसुजिह्वः ।

रोहित्वाश्च । वपुष्यः । विभावा । सदा । रण्वः । पितुमतीव । संसत् ॥ ८ ॥

देवानां दूतः होता देवानामाह्वाता हिरण्यरथः सुवर्णमयरयोपेतः रंसुजिह्वः रमणीयशोभनज्वालोपेतः सः तादृशोऽग्निः विश्वेत् सर्वाण्येव सद्मा देवयजनस्थानानि अभि वष्टि कामयते । पुनश्च कीदृशः । रोहिदश्च । रोहितवर्णाः^५ अश्वाः^६ यस्य स तथोक्तः । वपुष्यः वपुषि रूपे साधुः विभावा कान्तियुक्तोऽत एव सदा रण्वः रमणीयो भवति । तत्र दृष्टान्तः । पितुमतीव संसत् । यथा अन्नादिमत्^७ समृद्धं गृहं रमणीयं तद्वत् ॥ रंसुजिह्वः । रमतेः ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति विच् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वपुष्यः । ' तत्र साधुः ' इति यत् । तित्स्वरितः । विभावा । ' छन्दसीवनिपौ^८ ' इति वनिप् ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-अपगतान्ते । २. घ-ण-परिवृतः । ३. च-फ-सर्वस्य जगतः । ४. ख-ग-च-ण-वक्तव्यं नास्ति । ५. च-रोहितवर्णावश्चौ । ६. ख-ग-घ-च-भ-ल-स-अन्नादिवत् ।

स चेतयन्मनुषो यज्ञबन्धुः प्र तं म॒ह्या र॒शनया॑ नयन्ति ।

स क्षेत्यस्य॒ दुर्या॑सु साध॒न्दे॒वो म॑र्तस्य सध॒नित्वमा॑प ॥ ९ ॥

सः । चेतयत् । मनुषः । यज्ञऽबन्धुः । प्र । तम् । म॒ह्या । र॒शनया॑ । नयन्ति ।

सः । क्षेति । अस्य । दुर्या॑सु । साध॒न् । दे॒वः । म॑र्तस्य । सध॒नि॒त्वम् । आ॒प ॥ ९ ॥

यज्ञबन्धुः । यज्ञेऽग्निहोत्रादौ बन्धनं विनियोजनं यस्य स तथोक्तः । यसः अग्निः यमनुषः कर्मणि प्रवृत्तान् मनुष्यान् चेतयत् जानाति । मह्या महत्या रशनया स्तुतिरूपया रज्ज्वा युक्तं यत् तादृशमग्निं प्र नयन्ति उत्तरवेद्यादिवध्वर्वादयः प्रक्षिपन्ति । मर्तस्य मनुष्यस्य अस्य यजमानस्य दुर्यासु गृहेषु साधन् अभीष्टानि साधयन् यसः अग्निः क्षेति वसति । सः देवः द्योतमानोऽग्निः सधनित्वं यस्य गृहे निवसति तेन धनिना साहित्यम् आप प्राप्नोति । प्रभूतं धनं यजमानाय दापयित्वा तेन सहितोऽभवदित्यर्थः ॥ साधन् । 'साध साध संसिद्धौ' । ण्यन्तस्य शतरि रूपम् ॥

स तू नो अ॒ग्निर्न॑यतु प्र॒जान॑न्नच्छा॒ रत्नं॑ दे॒वभ॑क्तं यदस्य ।

धिया॑ यद्विश्वे॒ अमृ॑ता अ॒कृ॒ण्वन्धौ॑पि॒ता ज॑निता स॒त्यमु॑क्षन् ॥ १० ॥

सः । तु । नः । अग्निः । नयतु । प्र॒जान॑न् । अ॒च्छ । रत्न॑म् । दे॒वऽभ॑क्तम् । यत् । अ॒स्य ।

धिया॑ । यत् । विश्वे॒ । अ॒मृताः॑ । अ॒कृ॒ण्वन् । द्यौः । पि॒ता । ज॒निता॑ । स॒त्यम् । उ॒क्षन् ॥ १० ॥

प्रजानन् सर्वं जानानः यसः अग्निः देवभक्तं देवैः देवनशीलैः स्तोतृभिः संभजनीयम् अस्य अग्नेः संबन्धि यत् उत्तमं रत्नं धनमस्ति तद्रत्नम् अच्छ आभिमुख्येन तु क्षिप्रं नः अस्मान् नयतु प्रापयतु । अमृताः मरणधर्मरहिताः विश्वे सर्वे देवाः धिया हविर्वहनलक्षणेन कर्मणा हेतुना यत् यमग्निम् अकृण्वन् हविषां प्रापयितारमकुर्वन् यस्य चाग्नेः द्यौः पिता पालयित्री जनिता जनयित्री च । 'अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेताः' (ऋ. सं. ३. २५. १) इति श्रवणात् । यद्वा । द्यौर्देवनशील आदित्यः पिता जनयिता च । 'आदित्यादग्निः' इत्याश्रानात् । सत्यं यथार्थभूतं तमग्निम् उक्षन् । घृताद्याहुतिभिरध्वर्वादयः सिञ्चन्ति ॥ देवभक्तम् । 'भज सेवायाम्' । कर्मणि क्तः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उक्षन् । 'उक्ष सेचने' । लङि रूपम् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः ॥ ॥ १३ ॥

स जा॒यत॑ प्रथ॒मः प॒स्त्या॑सु म॒हो बु॒ध्ने रज॑सो अ॒स्य यो॒नौ ।

अ॒पाद॑शीर्षा गुह॒मानो॑ अन्ता॒योयु॑वानो वृष॒भस्य॑ नी॒ले ॥ ११ ॥

सः । जा॒यत॑ । प्रथ॒मः । प॒स्त्या॑सु । म॒हः । बु॒ध्ने । रज॑सः । अ॒स्य । यो॒नौ ।

अ॒पात् । अ॒शीर्षा॑ । गुह॒मानः॑ । अन्ता॑ । आ॒योयु॑वानः । वृष॒भस्य॑ । नी॒ले ॥ ११ ॥

१सः अग्निः १प्रथमः आहवनीयादिरूपतया श्रेष्ठः सन् १पस्यासु यजमानानां गृहेषु १जायत आहुत्यधिकरणतया संपद्यते । तथा १महः महतः १अस्य १रजसः अन्तरिक्षस्य १बुध्ने मूले पृथिव्यां तत्रापि १योनी उत्तरवेद्यादिस्थाने संपद्यते । सोऽग्निः १अपात् पादवर्जितः १अशीर्षा शिरोवर्जितः । तदेवाह । १अन्ता आद्यन्ते पादशिरसी १गुहमानः गृहमानः । अविज्ञेयपादशिरा इत्यर्थः । १वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य १नीले निलये नभसि १आयोजयुवानः धूमाकारेणात्मानमायोजयन् वर्तते । यद्वा । यः प्रथमो वैद्युतोऽग्निः पस्यासु नदीषु १बुध्नेऽन्तरिक्षे महो महतो रजस उदकस्य तेजसो वा योनौ स्थाने च चरति । अपादशीर्षा पादशिरोवर्जितः अन्ता आत्मनः पर्यन्तप्रदेशान् स्वतेजसा गुहमान आच्छादयन् पुनश्च आयोजयुवानः तानि तेजांसि स्वात्मनि मिश्रीकुर्वन् वृषभस्य मेघस्य १नीले स्थाने नभसि चरति सोऽग्निरधुना कर्मयोग्यतया अजायत ॥ अपात् । 'पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः' इति अकारलोपः समासान्तः । गुहमानः । 'गुह संवरणे' । शब्दविकरणी ३ । शानचि रूपम् । शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः । आयोजयुवानः । 'यु मिश्रणे' । यङ्लुकि शानचि रूपम् । अभ्यस्तस्वरेणाद्युदात्तः ॥

प्र शर्धे आर्तं प्रथमं विपन्यां ऋतस्य योनां वृषभस्य नीले ।

स्पर्हो युवा वपुष्यो विभावां सप्त प्रियासोऽजनयन्त वृष्णे ॥ १२ ॥

प्र । शर्धेः । आर्तं । प्रथमम् । विपन्या । ऋतस्य । योनां । वृषभस्य । नीले ।

स्पर्हः । युवा । वपुष्यः । विभावा । सप्त । प्रियासः । अजनयन्त । वृष्णे ॥ १२ ॥

हे अग्ने १विपन्या स्तुत्या युक्तम् १ऋतस्य उदकस्य १योनां ४ योनौ स्थाने १वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य १नीले कुलायभूतेऽन्तरिक्षे वैद्युताग्निरूपेण वर्तमानं त्वां १शर्धेः तेजः १प्रथमं १प्र १आर्तं प्रकर्षेण गच्छति । यश्चाग्निः १स्पर्हः सर्वैः स्पृहणीयः १युवा नित्यतरुणः १वपुष्यः कमनीयः १विभावा दीप्तिमान् तस्मै १वृष्णे अभिमतफलवर्षकाय अग्नये १प्रियासः प्रियाः १सप्त होत्रकाः १अजनयन्त स्तोत्रम् अकुर्वन् ॥ आर्तं । 'ऋ गतौ' । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । विपन्या । 'पन च' इत्यस्य इन्प्रत्ययः । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विपन्यं ऋतस्य इत्यत्र संहितायाम् ६ 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' (पा. सू. ६.१.१२७) इत्यनिकोऽपि ह्रस्वोऽनुनासिकश्च ॥

अस्माकमत्र पितरौ मनुष्या अभि प्र सेदुऋतमाशुषाणाः ।

अश्मव्रजाः सुदुधा वव्रे अन्तरुदुस्त्रा आजन्नुषसो हुवानाः ॥ १३ ॥

अस्माकम् । अत्र । पितरः । मनुष्याः । अभि । प्र । सेदुः । ऋतम् । आशुषाणाः ।

अश्मव्रजाः । सुदुधाः । वव्रे । अन्तः । उत् । उस्त्राः । आजन् । उषसः । हुवानाः ॥ १३ ॥

१. त-महीषु; न-मदीयेषु । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स-'मेघस्य' नास्ति । ३. भ-स-शविकरणी । ४. ण-न-ल-स-'योना' नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-'अग्नये' नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-'संहितायां' नास्ति ।

वअत्र लोके^१ पूर्वे वमनुष्याः वअस्माकं वपितरः अङ्गिरसः वऋतं यज्ञम् वआशुपाणाः अश्रुवानाः सन्तः वअभि वप्र वसेतुः अग्निमभिलक्ष्य प्रजग्मुः । तेऽङ्गिरसोऽग्निपरिचर्यादलात् वअश्मव्रजाः पर्वतैः परिवृताः ववने । वृणोत्याच्छादयतीति वव्रं पर्वतविलान्तर्वर्ति तमः । तस्मिन् वअन्तः मध्ये स्थिताः वसुदुवाः सुष्ठु दोग्ध्रीः वउत्ताः पणिभिरपहता गाः वउत् वआजन् तस्माद्विलान्निरगमयन् । किं कुर्वन्तः । तमसो विध्वंसिनीः वउपसः देवीः प्रकाशार्थं वहुवानाः आह्वयन्तः ॥ वने । वृणोतेरौणादिकः कः । 'कृजादीनां द्वे भवतः' इति द्विर्वचनम् ॥

ते मर्मृजत ददृवांसो अद्रिं तदेषामन्ये अभितो वि वोचन् ।

पश्वयन्त्रासो अभि कारमर्चन्विदन्त ज्योतिश्चकृपन्त धीभिः ॥ १४ ॥

ते । मर्मृजत । ददृवांसः । अद्रिम् । तत् । एषाम् । अन्ये । अभितः । वि । वोचन् ।

पश्वयन्त्रासः । अभि । कारम् । अर्चन् । विदन्त । ज्योतिः । चकृपन्त । धीभिः ॥ १४ ॥

वते अङ्गिरसः वअद्रिं पणिभिरपहतानां गवां निरोधकं पर्वतं वददृवांसः विदारयन्तः सन्तः^२ वमर्मृजत अग्निं पर्यचरन् । वएषाम् अङ्गिरसां वतत् तादृशं कर्म वअन्ये महर्षयः वअभितः सर्वत्र जगति ववि ववोचन् विशेषेणाकथयन् । वपश्वयन्त्रासः पशुनिर्गमनार्थानि यन्त्राण्युपाया येषां तेऽङ्गिरसः वकारम् अभिमतस्य प्रयोजनस्य कर्तारमग्निम् वअभि वअर्चन् अस्तुवन् । ततस्तमोपहम् आदित्याख्यं वज्योतिः वविदन्त अलभन्त । ततः वधीभिः बुद्धिभिः वचकृपन्त यज्ञानकुर्वन् ॥ मर्मृजत । 'मृजू शुद्धौ' । यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । चकृपन्त । 'कृप् सामर्थ्ये' । ण्यन्तस्य लुङि चङि सन्वद्भावाभावश्छान्दसः ।

ते गव्यता मनसा दधमुब्धं गा येमानं परि षन्तमद्रिम् ।

दृळ्हं नरो वचसा दैव्येन व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ १५ ॥

ते । गव्यता । मनसा । दधम् । उब्धम् । गाः । येमानम् । परि । सन्तम् । अद्रिम् ।

दृळ्हम् । नरः । वचसा । दैव्येन । व्रजम् । गोमन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुरिति वव्रुः ॥ १५ ॥

वनरः कर्मणां नेतारः वउशिजः अग्निं कामयमानाः वते अङ्गिरसः वगव्यता गा इच्छता वमनसा वदधं गवां निर्गमनद्वारनिरोधकम् वउब्धं समुब्धं संहतम्^३ । यद्वा । उभिः पूरणार्थः । गोभिः पूर्णं वगा वयेमानं नियच्छन्तं वपरि सर्वतः वसन्तम् वर्तमानं वदृळ्हं दृढं वगोमन्तं गोभिर्युक्तं वव्रजं गवां निवासस्थानम् वअद्रिं पर्वतं वदैव्येन अग्निविपयेण ववचसा वेदात्मकेन स्तोत्रेण ववि वव्रुः गोनिर्गमनार्थमुद्घाटितवन्तः ॥ उब्धम् । उद्घातिर्हन्तिना समानार्थः । यद्वा । 'उभ उम्भ पूरणे' । कर्मणि क्तः । येमानम् । यमेः कानचि एवाभ्यासलोपौ । चित्त्वादन्तोदात्तः । परि षन्तम् इत्यत्र संहितायाम् 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' इति षत्वम् ॥ १४ ॥

ते मन्वत प्रथमं नाम धेनोस्त्रिः सप्त मातुः परमाणि विन्दन् ।

तज्जानतीरभ्यनूषत वा आविर्भुवदरुणीर्यशसा गोः ॥ १६ ॥

ते । मन्वत । प्रथमम् । नाम । धेनोः । त्रिः । सप्त । मातुः । परमाणि । विन्दन् ।

तत् । जानतीः । अभि । अनूषत । वाः । आविः । भुवत् । अरुणीः । यशसा । गोः ॥ १६ ॥

हे अग्ने ऽते स्तोत्रं कुर्वाणा अङ्गिरसः ऽमातुः जनन्याः ऽधेनोः वाचः संबन्धि ऽनाम स्तुति-
साधकं शब्दमात्रं ऽप्रथमं पूर्वं ऽमन्वत अजानत । पश्चात्तस्या वाचः संबन्धीनि ऽत्रिः ऽसप्त एकविंशति-
संख्याकानि स्तुतिसाधनानि छन्दांसि । तानि च गायत्र्यादीनि जगत्यन्तानि सप्त । अतिजगत्यादी-
न्यतिष्ठत्यन्तानि सप्त । कृतिप्रभृतीन्युत्कृतिपर्यन्तानि सप्तेति । एवं त्रिः सप्त छन्दांसि ऽपरमाणि
उत्तमानि ऽविन्दन् अलभन्त । एवंविधच्छन्दोयुक्तैः^१ मन्त्रैरग्निमस्तुवन्नित्यर्थः । ऽतत् ततः ऽजानतीः सर्वं
जानानाः^२ ऽवाः । वा इत्युपोनाम । उपसः ऽभ्यनूषत अस्तुवन् । ततः ऽगोः सूर्यस्य ऽयशसा
तेजसा सह ऽरुणीः अरुणवर्णोपाः ऽआविर्भुवत् आविरभूत् । यद्वा । तेऽङ्गिरसः प्रथमं पुरातनं
नाम एहि सुरभि गुग्गुलुगन्धिनीति धेनोर्नामधेयं मन्वत उच्चारयामासुः । मातुर्भूम्याः स्वभूतानि
पणिभिरपहतानि त्रिः सप्त रत्नानि^३ विन्दन्^४ । तत उच्चरितं नाम जानन्त्यो गावोऽभ्यनूषत ।
हम्भारवलक्षणं शब्दमकुर्वन् । तदानीमुपाः प्रादुरभूदिति ॥ जानतीः । एकस्मिन् पक्षे ' वा छन्दसि ' इति
पूर्वसवर्णदीर्घः । उभयत्र ' शतुरनुमो नद्यजादी ' इति ङीप् उदात्तत्वम् । अनूषत । ' णु स्तुतौ ' । लुङि
रूपम् । कुटादित्वादगुणः । अरुणीः । सोरलोपश्छान्दसः ' गौरीर्मिमाय ' (ऋ. सं. १. १६४. ४१)
इतिवत् ॥

नेशत्तमो दुधितं रोचत द्यौरुदेव्या उषसो भानुरर्त ।

आ सूर्यो बृहतस्तिष्ठदज्रा ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥ १७ ॥

नेशत् । तमः । दुधितम् । रोचत । द्यौः । उत् । देव्याः । उषसः । भानुः । अर्त ।

आ । सूर्यः । बृहतः । तिष्ठत् । अज्रान् । ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् ॥ १७ ॥

ऽतमः रात्रिकृतं ध्वान्तं ऽदुधितम् । दुधिः प्रेरणकर्मा । प्रातरग्निविहरणकाले उपसा प्रेरितं सत्
ऽनेशत् अनश्यत । ततः ऽद्यौः अन्तरिक्षं ऽरोचत अदीप्यत । ततः ऽदेव्याः देवनशीलायाः ऽउषसो
ऽभानुः प्रभा ऽउत् ऽअर्त उद्गच्छति । अथ ऽसूर्यो ऽबृहतः महतः ऽअज्रान् अजरान् पर्वतान् गमन-
शीलान् रश्मीन् वा ऽआ ऽतिष्ठत् अध्यतिष्ठत् । किं कुर्वन् । ऽमर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानम् ऽऋजु सत्कर्म
ऽवृजिना अनुजृनि^१ असत्कर्माणि ऽच ऽपश्यन् अध्यतिष्ठदिति शेषः ॥ नेशत् । ' णश अदर्शने ' ।
लङि ' णशिमन्योरलिङ्ग्येत्वं वक्तव्यम् ' (पा. म. ६. ४. १२०. ५) इति एत्वम् । शपः पित्त्वादनु-
दात्तत्वे धातुस्वरः । रोचत । ' रुच दीप्तौ ' । लङि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

१. च-फ-एवं त्रिविधं । २. च-जानन्ति ताः; ण-जानन्तीति जानानाः । ३. ख-ग-च-ण-फ-भ-
नामानि अविन्दन् । ४. त-न-वृजिनानि ।

आदित्पश्चा बुबुधाना व्यख्यन्नादिद्रव्यं धारयन्तु द्युभक्तम् ।

विश्वे विश्वांसु दुर्यासु देवा मित्रं धिये वरुण सत्यमस्तु ॥ १८ ॥

आत् । इत् । पश्चा । बुबुधानाः । वि । अख्यन् । आत् । इत् । रत्नम् । धारयन्तु । द्युभक्तम् ।

विश्वे । विश्वांसु । दुर्यासु । देवाः । मित्रं । धिये । वरुण । सत्यम् । अस्तु ॥ १८ ॥

१आदित् सूर्योदयादनन्तरं २बुबुधानाः पणिभिरपहृता निरोधान्निर्गता गा जानाना अङ्गिरसः
३पश्चा पृष्ठदेशेषु ४व्यख्यन् अशेषेण ता गा अपश्यन् । तथा ५आदित् अनन्तरं ६द्युभक्तं दीप्तियुक्तं
देवैः संभक्तं वा ७रत्नं पणिभिरपहृतं धनं च ८धारयन्तु आधारयन् । लब्धगोधनानामङ्गिरसां ९विश्वांसु
१०दुर्यासु सर्वेषु गृहेषु ११विश्वे यजनीयाः सर्वे १२देवाः आजग्मुः । हे १३मित्र मित्रभूत हे १४वरुण उपद्रवाणां
वारक हे अग्ने १५धिये कर्मणां कर्त्रे स्तोत्रे वा यजमानाय, १६सत्यमस्तु । यदेतत्तवोपद्रववारणसामर्थ्यं
तद्यथार्थभूतमस्तु ॥ पश्चा । ' पश्च पश्चा च छन्दसि ' इति निपातितः । बुबुधानाः । बुधेलिटि
कानचि रूपम् । चित्वादन्तोदात्तः । द्युभक्तम् । ' भज सेवायाम् ' । कर्मणि क्तः । ' तृतीया कर्मणि '
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अच्छा वोचेय शुशुचानमग्निं होतारं विश्वभरसं यजिष्ठम् ।

शुच्यूधो अतृणन्न गवामन्धो न पूतं परिषिक्तमंशोः ॥ १९ ॥

अच्छ । वोचेय । शुशुचानम् । अग्निम् । होतारम् । विश्वभरसम् । यजिष्ठम् ।

शुचि । ऊर्धः । अतृणत् । न । गवाम् । अन्धः । न । पूतम् । परिषिक्तम् । अंशोः ॥ १९ ॥

हे अग्ने १शुशुचानं भृशं दीप्यमानं २होतारं देवानामाह्वतारं ३विश्वभरसम् आहुतिद्वारा वृष्टिप्रदानेन
विश्वस्य पोषकं ४यजिष्ठं यष्टतमम् ५अग्निं त्वाम् ६अच्छ अभिलक्ष्य ७वोचेय स्तवानि ८ । ९गवाम् १०ऊर्धः
११शुचि शुद्धं पयः १२न अतृणत् । तवाहुत्यर्थं यजमानो न दोग्धि । १३अंशोः सोमलताखण्डस्य संबन्धि
१४अन्धः रसाख्यमन्नं १५पूतं दशापवित्रेण शोधितं सत् १६न परिषिक्तम् । गृहेषु न प्रक्षिप्तम् १७ । किंत्वनेन १८
यजमानेन केवलं स्तुतिरेव क्रियते १९ ॥ वोचेय । ब्रूजः आशीर्लिङि ' ब्रुवो वचिः ' । ' लिङ्याशिष्यङ् ' ।
' छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुकत्वात् सीयुटः सलोपः । अतृणत् । ' उतृदिर् हिंसानादरयोः ' ।
दोहनमेव ऊर्धोर्हिंसनम् २० । परिषिक्तम् । सिञ्चतेः कर्मणि क्तः । ' उपसर्गात्सुनोति ' इति संहितायां
पठम् । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः स्वरः २१ ॥

१. ख-ग-च-त-न-फ-स-पृथग्देशेषु; भ-पृष्ठदेशेषु । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-स्तौमि । ३. ख-
ग-च-क्षिप्तम् । ४. ख-घ-त-न-भ-स-किं तेन; च-फ-किमनेन । ५. भ-स-न क्रियते । ६. ख-ग-च-
ऊर्धोर्हिंसा । ७. ल-प्रकृतिस्वरः ।

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम् ।

अग्निर्देवानामव आवृणानः सुमृलीको भवतु जातवेदाः ॥ २० ॥

विश्वेषाम् । अदितिः । यज्ञियानाम् । विश्वेषाम् । अतिथिः । मानुषाणाम् ।

अग्निः । देवानाम् । अवः । आवृणानः । सुमृलीकः । भवतु । जातवेदाः ॥ २० ॥

अयमग्निः ^१विश्वेषां सर्वेषां ^२यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानाम् ^३अदितिः । अदितिर्देवमाता । तद्देवानां पोषक इत्यर्थः । यद्वा । विश्वेषां देवानामदितिर्भूस्थानीयः आधारभूत इति यावत् । ‘ इयं वा अग्निर्वैश्वानरः ’ (तै. ब्रा. ३. ९. १७) इति श्रुतेः । तथायमग्निः ^४विश्वेषां ^५मानुषाणां मनुष्याणाम् ^६अतिथिः अतिथिवत् पूज्यो भवति । ^७देवानां देवनशीलानां स्तोतृणाम् ^८अवः अन्नं हविः ^९आवृणानः संभजन् ^{१०}जातवेदाः । जातं सर्वं वेत्तीति जातवेदाः ^{११}सः ^{१२}अग्निः तेषां स्तोतृणां ^{१३}सुमृलीकः सुखकरः ^{१४}भवतु ॥ अतिथिः । ‘ अत सातत्यगमने ’ । ‘ ऋतन्यज्ञि० ’ इत्यादिना इथिन्प्रत्ययः । निश्वादाद्युदात्तः । मानुषाणाम् । मनोरपत्यानीत्यर्थे ‘ मनोजातावज्यतौ पुक्च ’ इति अन्प्रत्ययः । जिच्वादाद्युदात्तः ॥ १५ ॥

‘ यो मर्त्येषु ’ इति विंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यायं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘ यो मर्त्येषु ’ इत्यनुक्रमणिका । अस्य सूक्तस्य प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्त एव विनियोग उक्तः ॥

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा देवो देवेष्वरतिर्निधायि ।

होता यजिष्ठो महा शुचध्यै हव्यैरग्निर्मनुष ईर्यध्यै ॥ १ ॥

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतवा । देवः । देवेषु । अरतिः । निधायि ।

होता । यजिष्ठः । महा । शुचध्यै । हव्यैः । अग्निः । मनुषः । ईर्यध्यै ॥ १ ॥

^१अमृतः मरणधर्मरहितः ^२यः अग्निः ^३मर्त्येषु मनुष्येषु ^४ऋतावा सत्यवान् ^५निधायि निहितः । यद्वा । मर्त्येषु मनुष्यसंबन्धिषु वागादीन्द्रियेषु निहितः । ‘ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् ’ (ऐ. उ. २. ४) इति श्रुतेः । ^६देवः देवनशीलो योऽग्निरिन्द्रादिषु ^७देवेषु ^८अरतिः अभिगन्ता शत्रूणाम् । यद्वा देवलोके गन्ता । निधायि निहितः । स च ^९होता देवानामाह्वाता ^{१०}यजिष्ठः यष्टृतमः ^{११}अग्निः ^{१२}महा स्वकीयेन महता तेजसा ^{१३}शुचध्यै दीपितुमुत्तरवेद्यां निहितः । किंच ^{१४}हव्यैः हवनीयैराज्यपुरोडाशादिभिर्हविर्भिः ^{१५}हेतुभिः ^{१६}मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य ^{१७}ईर्यध्यै स्वर्गं प्रति प्रेरणाय निहितः ॥ अरतिः । ‘ ऋ गतौ ’ । ‘ वहिवस्यतिभ्यश्चित् ’ इत्यतिप्रत्ययः । चित्त्वादान्तोदात्तः । निधायि । दधातेः कर्मणि लुङि रूपम् । ‘ परादिश्छन्दसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शुचध्यै । ‘ शुच दीप्तौ ’ । तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः । किच्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । ईर्यध्यै । ईर्यतेस्तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः । शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् णिलोपाभावः ॥

१. न-ल-स-‘ मनुष्याणां ’ नास्ति । २. त-ल-जातवेदाः । जातान्येन विदन्तीति वा जातवेदाः ।

३. ख-ग-च-ण-‘ पुरोडाशादिहविर्भिः ’ । ४. ख-ग-घ-च-ण-भ-‘ हेतुभिः ’ नास्ति ।

इह त्वं सूनो सहसो नो अद्य जातो जातां उभयां अन्तरंग्रे ।

दूत ईयसे युयुजान ऋष्व ऋजुमुष्कान्वृषणः शुक्रांश्च ॥ २ ॥

इह । त्वम् । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । जातः । जातान् । उभयान् । अन्तः । अंग्रे ।

दूतः । ईयसे । युयुजानः । ऋष्व । ऋजुमुष्कान् । वृषणः । शुक्रान् । च ॥ २ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र ऽअंग्रे ऽअद्य अस्मिन् दिवसे ऽनः अस्मदीये ऽइह कर्मणि ऽजातः आधानपवमानेष्टिभिः संस्कृतः ऽत्वं ऽजातान् उत्पन्नान् ऽउभयान् देवमनुष्यान् ऽअन्तः तेषामुभयेषां मध्ये ऽदूतः हवींषि देवान् प्रापयितुम् ऽईयसे गच्छसि । किं कुर्वन् । हे ऽऋष्व दर्शनीयाम्ने ऽऋजुमुष्कान् । मुष्कशब्देन मांसलोऽभिधीयते । ऋजवः प्रसाधकाः । ऋजवश्च ते मुष्काश्च इति ऋजुमुष्काः । तान् ऽवृषणः रेतःसेचनसमर्थान् ऽशुक्रान् दीप्यमानानश्वान् ऽच ऽयुयुजानः स्वरथे योजयन् ईयसे । यद्वा । ऋष्व महन्नम्रे युयुजानो हविर्वहने नियुज्यमानस्त्वं वृषणो हविःसेचनसमर्थान् यजमानान् शुक्रान् दीप्तान् देवांश्चेयसे ॥ सूनो सहसः । 'परमपि छन्दसि' इति सहसः पराङ्गवद्भावात् द्वयोः सर्वानुदात्तत्वम् । ईयसे । 'ईङ् गतौ' । दिवादिः । निवातः । युयुजानः । युजेः वर्तमाने लिटि कानचि रूपम् । ऋष्व । संहितायाम् 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः । ऋजुमुष्कान् । समासस्वरः ॥

अत्या वृधस्नू रोहिता घृतस्नू ऋतस्य मन्ये मनसा जर्विष्ठा ।

अन्तरीयसे अरुषा युजानो युष्मांश्च देवान्विश आ च मर्तान् ॥ ३ ॥

अत्या । वृधस्नू इति वृधस्नू । रोहिता । घृतस्नू इति घृतस्नू ।

ऋतस्य । मन्ये । मनसा । जर्विष्ठा ।

अन्तः । ईयसे । अरुषा । युजानः । युष्मान् । च । देवान् । विशः । आ । च । मर्तान् ॥ ३ ॥

हे अंग्रे ऽऋतस्य सत्यभूतस्य तव संबन्धिनौ ऽमनसा मनसोऽपि ऽजर्विष्ठा वेगवत्तमौ ऽवृधस्नू । वर्धयतीति वृधमन्त्रम् । तत् क्षरन्तौ । ऽघृतस्नू । घृतमुदकं तत्स्रवन्तौ ऽरोहिता रोहितवर्णौ ऽअत्या अश्वौ ऽमन्ये स्तौमि । ऽअरुषा आरोचमानौ तावश्वौ ऽयुजानः रथे युजानस्त्वं ऽयुष्मान् । देवेष्वमेरन्तर्भावात् यजनीयरूपेण कीर्तनम् । युष्मान् यष्टव्यान् ऽदेवान् ऽविशः परिचारकान् ऽमर्तान् मनुष्यान् ऽअन्तः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । तेषां मध्ये ऽआ समन्तात् ऽईयसे हविः स्वीकुर्तुं यजमानान् गच्छसि । तद्धविः प्रदातुं देवान् गच्छसि ॥ मन्ये । मन्यतिः अर्चतिकर्मा । मनसा । 'सुपां सुलुक्' इति पञ्चम्या आकारः । युजानः । 'युजिर योगे' । 'युजिबुधिदशः किञ्च' इत्यानच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

अर्यमणं वरुणं मित्रमेषामिन्द्राविष्णू मरुतो अश्विनोत ।

स्वश्वो अग्ने सुरथः सुराधा एदु वह सुहविषे जनाय ॥ ४ ॥

अर्यमणम् । वरुणम् । मित्रम् । एषाम् । इन्द्राविष्णू इति । मरुतः । अश्विना । उत ।

सुऽअश्वः । अग्ने । सुऽरथः । सुऽराधाः । आ । इत् । ऊँ इति । वह । सुहविषे । जनाय ॥ ४ ॥

हे अग्ने स्वश्वः शोभनाश्वोपेतः वसुरथः शोभनरथः^१ सुराधाः शोभनधनोपेतः त्वम्^२ एषां मर्यानां मध्ये सुहविषे शोभनहविष्काय जनाय यजमानाय अर्यमणं^३ वरुणं मित्रं इन्द्राविष्णू मरुतः अश्विना अश्विनौ च^४ यष्टव्यान् देवान् आ वह इदु आह्वयैव । उः पूरणः ॥ इन्द्राविष्णू । ' ऋत्रेन्द्र ' इत्यादिना निपातनादिन्द्रशब्द आद्युदात्तः । ' देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । सुहविषे^५ । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

गोमाँ अग्नेऽविमाँ अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सदमिदप्रमृष्यः ।

इळावाँ एषो असुर प्रजावान्दीर्घो रयिः पृथुबुध्नः सभावान् ॥ ५ ॥

गोऽमान् । अग्ने । अविऽमान् । अश्वी । यज्ञः । नृवत्सखा । सदम् । इत् । अप्रऽमृष्यः ।

इळाऽवान् । एषः । असुर । प्रजाऽवान् । दीर्घः । रयिः । पृथुबुध्नः । सभाऽवान् ॥ ५ ॥

हे असुर बलवान् हे अग्ने एषः मदीयोऽयं यज्ञः गोमान् गोभिस्तद्वान् अविमान् । अवयो मेपा अस्य सन्ति इति^६ तद्वान् अश्वी अश्वोपेतश्चास्तु^६ । नृवत्सखा । नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः तद्वन्तः सखायोऽनुष्ठातारो यजमाना यस्य स तथोक्तः । सदमित् सदैव अप्रमृष्यः अप्रमृष्यश्चास्तु । तथा इळावान् । इळा हविलक्षणमन्नम् । तद्वान् । प्रजावान् पुत्रपौत्रादियुक्तश्चास्तु । दीर्घः अविच्छिन्नानुष्ठानोपेतः रयिः धनवान् । लुप्तमत्वर्थीयः । पृथुबुध्नः । पृथूनि बहुलानि बुधानि धनादीनि कारणानि यस्य स तथोक्तः । सभावान् उपद्रष्टृरूपसमायुक्तश्चास्तु ॥ नृवत्सखा । नरो येषां सन्तीति नृवत् । मतुप् । तस्य छान्दसं वत्वम् । ' ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ' इति मतुप उदात्त-त्वम् । बहुवीहौ पूर्वपदस्वरः ॥ ॥ १६ ॥

यस्त इध्मं जभरत्सिष्विदानो मूर्धानं वा ततर्पते त्वाया ।

भुवस्तस्य स्वतर्वाँऽ पायुरग्ने विश्वस्मात्सीमघायत उरुष्य ॥ ६ ॥

यः । ते । इध्मम् । जभरत् । सिष्विदानः । मूर्धानम् । वा । ततर्पते । त्वाऽया ।

भुवः । तस्य । स्वऽतवान् । पायुः । अग्ने । विश्वस्मात् । सीम् । अघऽयतः । उरुष्य ॥ ६ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स- ' शोभनरथः ' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-त्वम् उत अपि च । ३. ण-ल-स-अर्यमादीन् उतापि चाश्विनौ । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-सुहविषे इत्यत्र; त-भ-स-सुहविषे चेत्यत्र । ५. त-न-भ-ल-स- ' इति ' नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-अश्वोपेतश्च ।

हे अग्ने ऽते त्वदर्थं ऽयः पुमान् ऽसिष्विदानः' स्विद्यद्वात्रः सन् ऽइध्मं त्वस्मिन्धनाथं काष्ठभारं ऽजभरत् आहरति । यः ऽवा ऽत्वाया त्वस्कामनया ऽमूर्धानं स्वमस्तकं ऽततपते काष्ठभारेण तापयति ऽतस्य तादृशस्य पुंसः ऽस्वतवान् । 'स्वतवान्धनवान्' इति तलवकारे उक्तम्^१ । धनवान् ऽभुवः भवसि । ऽपायुः पालयितासि । ऽसीम् एनं ऽविश्वस्मात् सर्वस्मात्^२ ऽअघायतः अघं पारमिच्छतः पुरुषात् ऽउरुप्र रक्ष ॥ जभरत्^३ । हरतेर्लुङि चङि रूपम् । 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति चङ्पूर्वस्य उदात्तत्वम् । सिष्विदानः । 'जिष्विदा गात्रक्षरणे' । कानचि रूपम् । संहितायाम् 'आदेशप्रत्यययोः' इति धातुसकारस्य षत्वम् । स्वाया । त्वामात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच् । 'प्रत्ययोत्तापदयोश्च' इति सपर्यन्तस्य त्वादेशः । दकारस्य छान्दसमात्वम् । क्यजन्तात् धातोर्भावे 'अप्रत्ययात्' इति अकारप्रत्ययः । 'सुगं सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः । एकादेशस्वरः । भुवः । भवतेर्लेङ्यडागमे रूपम् । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । स्वतवाँ × पायुः इत्यत्र संहितायां 'स्वतवान्पायौ' (पा. सू. ८. ३. ११) इति नकारस्य रुत्वम् । 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' इति आकारोऽनुनासिकः । रेफस्य विसर्जनीयः । 'कुषोः × क × पौ च' इति × प इत्यादेशः । अघायतः । अघमात्मन इच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच्^४ । 'अश्वाघस्यात्' इति आत्वम् । तदन्ताच्छतृप्रत्ययः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । उरुष्य । उरुशब्दः कण्ठादिः । लोटि रूपम् । निघातः ॥

यस्ते भरादन्नियते चिदन्नं निशिषन्मन्द्रमतिथिमुदीरत् ।

आ देवयुरिनधते दुरोणे तस्मिन्नयिध्रुवो अस्तु दास्वान् ॥ ७ ॥

यः । ते । भरात् । अन्नियते । चित् । अन्नम् । निऽशिषत् । मन्द्रम् । अतिथिम् । उत्ऽईरत् ।

आ । देवऽयुः । इनधते । दुरोणे । तस्मिन् । रयिः । ध्रुवः । अस्तु । दास्वान् ॥ ७ ॥

हे अग्ने ऽयः पुमान् ऽअन्नियते अन्नमिच्छते ऽते तुभ्यं हविल्क्षणं' पुरोडाशादिकम् ऽअन्नं' ऽभरात् दातुं बिभृयात् । ऽचित् इति चार्थे । यश्च ऽमन्द्रं मदकरं सोमं ऽनिशिषत् नितरां प्रयच्छति । यश्च ऽअतिथिम् अतिथिवत् पूज्यं त्वाम् ऽउदीरत् उत्तरवेद्यां प्रणयति । ऽआ अपि च यश्च ऽदेवयुः देवं त्वां कामयमानः ऽदुरोणे स्वकीये गृहे ऽइनधते त्वां समिद्धिः समिन्धते ऽतस्मिन् एतस्मिन् पुरुषे ऽरयिः पुत्रः ऽध्रुवः आस्तिक्यबुद्ध्या वैदिके मार्गे निश्चलः ऽअस्तु । तथा ऽदास्वान् औदार्योपेतश्चास्तु ॥ भरात् । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य लेङ्याडागमे रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अन्नियते । अन्नमात्मन इच्छते । क्यच् । 'क्यचि च' इति इत्वम् । ह्रस्वछान्दसः । निशिषत् । 'शासु अनुशिष्टौ' । लुङि 'सर्तिशास्यतिभ्यश्च' इति च्लेरडादेशः । 'शास इदङ्हलोः' इति इत्वम् । उदीरत् । 'ईर गतौ' । लटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अडागमः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः^५ । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । इनधते । 'जिङ्धी दीप्तौ' । लटि व्यत्ययेन शप् । रुधादिवात् भम् । 'भान्नलोपः'

१. न-सिष्विदानः सिस्विदानः । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ- 'स्वतवान्.....उक्तं' नास्ति । ३. न-ल-स- 'सर्वस्मात्' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ- 'जभरत्.....क्यच्' नास्ति । ५. ल-अन्नं हविल्क्षणं पुरोडाशादिकम् । ६. ख-ग-घ-च-ण-त-फ-भ-स-देवत्वम् । ७. त-धातुस्वरः । उभयत्र ।

इति धातुनकारलोपः । किङ्त्वरत्वाभावात्^१ श्रसोरलोपाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । श्रमः स्वरः । दास्वान् । 'दास्य दाने' । संपदादिलक्षणो भावे क्प् । 'तदस्यास्ति' इति मतुप् । 'मादुपधायाः' इति वत्वम् । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

यस्त्वा दोषा य उषसि प्रशंसात्प्रियं वा त्वा कृण्वते हविष्मान् ।

अश्वो न स्वे दम् आ हेम्यावान्तमंहसः पीपरो दाश्वासम् ॥ ८ ॥

यः । त्वा । दोषा । यः । उषसि । प्रशंसात् । प्रियम् । वा । त्वा । कृण्वते । हविष्मान् ।

अश्वः । न । स्वे । दमे । आ । हेम्यावान् । तम् । अंहसः । पीपरः । दाश्वासम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने वयः पुमान् वदोषा दोषायां रात्रौ त्वा^२ वप्रशंसात् संस्तुयात् । वयः^३ च^४ वउषसि प्रातःकाले त्वा^५ प्रशंसेत् । वहविष्मान् संभृतहविष्को यः ववा यजमानः वत्वा त्वां वप्रियं हविभिः प्रीतं वकृण्वते कुर्यात्^६ । वआ अथ वदाश्वासं हविर्दत्तवन्तं वतं^७ तादृशं^८ यजमानं वस्वे वदमे स्वकीये गृहे वहेम्यावान् सुवर्णनिर्मितकक्ष्यावान् वअश्वो वन अश्व इव संचरंस्त्वम् वअंहसः पापरूपाहारिद्यात् वपीपरः पारं नय । तस्मै यजमानाय बहु धनं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥ दोषा । सप्तम्या आकारः । प्रशंसात् । 'शंप् सुतौ' । लेटि आडागमे रूपम् । कृण्वते । 'कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्य लेटि 'धिवि-कृण्वोरच' इत्युप्रत्ययः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । हेम्यावान् । हेम अर्हति । 'ऊन्दसि च' इति यः । पीपरः । 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । निघातः ॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय दाशदुवस्त्वे कृण्वते यतस्तुक् ।

न स राया शशमानो वि योषन्नैनमंहः परि वरदघायोः ॥ ९ ॥

यः । तुभ्यम् । अग्ने । अमृताय । दाशत् । दुवः । त्वे इति । कृण्वते । यतस्तुक् ।

न । सः । राया । शशमानः । वि । योषत् । न । एनम् । अंहः । परि । वरत् । अघायोः ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वयः यजमानः वअमृताय मरणधर्मरहिताय वतुभ्यं वदाशत् हवींषि प्रयच्छेत् । वयतस्तुक् संयतस्तुक्^९ यश्च यजमानः वत्वे त्वयि वदुवः परिचर्यां वकृण्वते करोति वशशमानः स्तोत्रं कुर्वाणः वसः यजमानः वराया धनेन वन ववि वयोपत् न पृथग्भवेत् । सदा धनयुक्तो भवेदित्यर्थः । वअघायोः पापमिच्छतो हिंसकस्य संबन्धि वअंहः आहननं पापम् वएनं यजमानं वन वपरि ववरत् न परिवृणुयात् । न स्पृशेदित्यर्थः ॥ दाशत् । 'दाश दाने' । लेट्यडागमे रूपम् । त्वे । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः शे इत्यादेशः । कृण्वते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । योषत् । 'यु मिश्रणे' । लेटि 'सिब्वहुलम्' इति सिप् । अडागमः । निघातः । वरत् । 'वृश् वरणे' । लेटि रूपम् ॥

१. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-किङ्त्वरत्वाभावात् । २. त-त्वा त्वाम् । ३. फ-तथा । ४. च-त्वा त्वां प्रशंसात् वा हविष्मान् त्वा त्वां प्रियं कृण्वते कुर्वते । ५. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-तं तादृशं नास्ति, ध-तम्; ल-तादृशम् । ६. ख-ग-च-स-संयतस्तुक् नास्ति ।

यस्य त्वमग्ने अध्वरं जुजोषो देवो मर्तस्य सुधितं रराणः ।

प्रीतेदसद्भोत्रा सा यविष्ठासाम यस्य विधतो वृधासः ॥ १० ॥

यस्य । त्वम् । अग्ने । अध्वरम् । जुजोषः । देवः । मर्तस्य । सुधितम् । रराणः ।

प्रीता । इत् । असत् । होत्रा । सा । यविष्ठ । असाम । यस्य । विधतः । वृधासः ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽरराणः रममाणः^१ ऽदेवः दीप्यमानः ऽस्वं ऽयस्य ऽमर्तस्य मनुष्यस्य संबन्धि ऽसुधितं त्वदर्थं सुष्ठु निहितम् ऽअध्वरम् अनुग्रहतं हविलक्षणमन्नं ऽजुजोषः सेवेथाः^२ हे ऽयविष्ठ युवतम् ऽसा ऽहोत्रा स होता यजमानः ऽप्रीतेदसत् प्रीत एव भवेत् । ऽअसाम तस्य यजमानस्य संबन्धिनो भवेम ऽयस्य ऽविधतः अग्निररिचर्यां कुर्वतो यजमानस्य होत्रादयः ऽवृधासः यज्ञस्य वर्धयितारो भवन्ति ॥ जुजोषः । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य 'बहुलं छन्दसि' इति श्रुतः । अडागमः । अभ्यस्तस्वरः । सुधितम् । दधातेर्निष्ठायां 'सुधितवसुधितः' इति निपातनात् ध्यादेशः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः । असाम । अस्तेर्लोपि 'आहुतमस्य पिच' इति आडागमः । उत्तमस्य पिद्वद्भावादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । विधतः । 'विध विधाने' । तुदादिः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ १० ॥

चित्तिमर्चिति चिनवद्वि विद्वान्पृष्ठेव वीता वृजिना च मर्तान् ।

राये च नः स्वपत्याय देव दिति च रास्वादिति मुरुष्य ॥ ११ ॥

चित्तिम् । अर्चितिम् । चिनवत् । वि । विद्वान् । पृष्ठाऽईव । वीता । वृजिना । च । मर्तान् ।

राये । च । नः । सुऽअपत्याय । देव । दितिम् । च । रास्व । अर्दितिम् । उरुष्य ॥ ११ ॥

ऽविद्वान् प्राणिनां पुण्यपापरूपाणि कर्माणि जानानः सोऽग्निः ऽचित्तिं ज्ञातव्यं पुण्यम् ऽअर्चितिम् अनुपादेयत्वेनाचेतनीयं पापम् । यद्वा । चित्तिं ज्ञानमर्चितिमज्ञानं ऽवि ऽचिनवत् विचिनोतु पृथक्करोतु । तत्र दृष्टान्तः । ऽपृष्ठेव । यथाश्वपालोऽश्वानां ऽवीता कान्तानि ऽवृजिना दुर्वहाणि च पृष्ठा पृष्ठानि हेयोपादेयत्वेन^३ पृथक्करोति तद्वत् । किंच ऽमर्तान् पुण्यकृतोऽपुण्यकृतः ऽच मनुष्यान् पृथक्करोतु । हे ऽदेव अग्ने ऽस्वपत्याय शोभनपुत्रोपेताय ऽराये धनाय ऽनः अस्मान् कुरु । ऽदितिं दातारं ऽच ऽरास्व देहि । ऽअर्दितिम् । पञ्चम्यर्थे द्वितीया । अदातुः सकाशात् ऽउरुष्य रक्ष ॥ चित्तिम् । 'चित्ती संज्ञाने' । स्त्रियां क्तिन् । निच्वादाद्युदात्तः । चिनवत् । चिनोतेर्लेट्यडागमः । दितिम् । 'दाण् दाने' । कर्तरि^४ क्तिन् । रास्व । 'रा दाने' । लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः ॥

१. ख-ग-च-स- 'रममाणः' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-सेवसे । ३. घ-न-ल-स-ज्ञेयोपादे-यत्वेन । ४. ख-न्व-ण-त-न-भ-कर्मणि क्तिच्; ल-कर्मणि क्तिन् ।

कविं शशासुः कवयोऽदब्धा निधारयन्तो दुर्यास्वायोः ।

अतस्त्वं दृश्याँ अग्रे एतान्पडिः पश्येरद्भुताँ अर्य एवैः ॥ १२ ॥

कविम् । शशासुः । कवयः । अदब्धाः । निऽधारयन्तः । दुर्यासु । आयोः ।

अतः । त्वम् । दृश्यान् । अग्रे । एतान् । पट्ऽभिः । पश्येः । अद्भुतान् । अर्यः । एवैः ॥ १२ ॥

हे अग्रे आयोः मनुष्यस्य दुर्यासु गृहेषु अदब्धाः केनाप्यतिरस्कृताः निधारयन्तः निवसन्तः कवयः क्रान्तदृशो देवाः कविं मेधाविनं त्वां शशासुः । होता भवेति शशंसुः । अतः कारणान् अर्यः यज्ञस्य स्वामी त्वं दृश्यान् दर्शनीयान् अद्भुतान् आश्चर्यरूपोपेतानिन्द्रादीन् एतान् देवान् एवैः गमनशीलैः पडिः पादैः स्वतेजोभिः पश्येः जानीयाः ॥ दृश्यान् । ' दृशिर् प्रेक्षणे ' । ' ऋदु-पधाच्चाकृपितृतेः ' (पा. सू. ३. १. ११०) इति कर्मणि क्यप् । कित्वाद्गुणः । पित्त्वाद्गुणः । धातुस्वरः ॥

त्वमग्रे वाघते सुप्रणीतिः सुतसोमाय विधते यविष्ठ ।

रत्नं भर शशमानाय घृष्वे पृथु चन्द्रमवसे चर्षणिप्राः ॥ १३ ॥

त्वम् । अग्रे । वाघते । सुऽप्रणीतिः । सुतऽसोमाय । विधते । यविष्ठ ।

रत्नम् । भर । शशमानाय । घृष्वे । पृथु । चन्द्रम् । अवसे । चर्षणिऽप्राः ॥ १३ ॥

हे यविष्ठ युवतम् घृष्वे दीप्तियुक्तः यद्वा^१ । परेषां घर्षणशील^२ हे अग्रे चर्षणिप्राः अपेक्षित-फलप्रदानेन मनुष्याणां कामपूरकः सुप्रणीतिः सुधूतरेवेद्यां प्रणयनीयः त्वं सुतसोमाय विधते तव परिचरणं कुर्वते शशमानाय त्वां स्तुवते वाघते यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय पृथु प्रभूतं चन्द्रम् आह्लादकारि^३ रत्नम् उत्तमं धनम् अवसे रक्षणाय भर आहर प्रयच्छेत्स्यर्थः ॥ सुप्रणीतिः^३ । ' णीञ् प्रापणे ' । कर्मणि क्तिन् । ' तादौ च निति कृतिः ' इत्यनन्तरप्रशब्दस्योदात्तत्वम् । पृथु चन्द्रम् इत्यत्र संहितायां ' ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ' इति सुडागमः । श्रुत्वेन शकारः^३ ॥

अधा ह यद्वयमग्रे त्वाया पडिर्हस्तेभिश्चकृमा तनूभिः ।

रथं न क्रन्तो अपर्सा भुरिजोर्कृतं येमुः सुध्य आशुषाणाः ॥ १४ ॥

अध । ह । यत् । वयम् । अग्रे । त्वाऽया । पट्ऽभिः । हस्तेभिः । चकृम । तनूभिः ।

रथम् । न । क्रन्तः । अपर्सा । भुरिजोः । ऋतम् । येमुः । सुऽध्यः । आशुषाणाः ॥ १४ ॥

१. ख-घ-च-ण-फ-भ- ' यद्वा ... घर्षणशील ' नास्ति । २. ख-घ-च-ण-फ-भ-आह्लादकरम् । ३. ख-च-ण-फ-भ- ' सुप्रणीतिः शकारः ' नास्ति ।

हे ऽअग्ने ऽअधा^१ ऽह अथ खलु ऽवयं ऽत्वाया त्वत्कामनया ऽपद्भिः पादैः ऽहस्तेभिः हस्तैः
 ऽतनूभिः अन्यैश्चावयवैः ऽचक्रम ऽयत् यस्मात् कारणात् कर्मसिद्धयर्थं त्वामुपपादयामस्तस्मात्
 ऽसुध्यः सुकर्माणः ऽआशुपाणाः कर्माणि^२ व्याप्नुवन्तस्तेऽङ्गिरसः ऽकृतं सत्यभूतं त्वां ऽभुरिजोः ।
 बिभृतः कर्मकरणसामर्थ्यं पदार्थान् वेति भुरिजौ बाहू । तयोः ऽअपसा मन्थनाख्येन कर्मणा ऽथेमुः
 उद्यच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथं ऽन । यथा ऽकन्तः कारवः शिल्पिनः कामन्तोऽध्वगा वा हस्तयोः
 यथा रथमुद्यच्छन्ति तद्वत् । यद्वा । भुरिजोः । देवान् मनुष्यांश्च बिभृत इति भुरिजौ द्यावापृथिव्यौ ।
 तयोर्मध्येऽपसा परिचरणकर्मणा सत्यभूतं तमग्निं येमुः उद्यच्छन्ति ॥ अध । संहितायां ' निपातस्य
 च ' इति दीर्घः । कन्तः । करोतेः शतरि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृक् । प्रत्ययस्वरः ।
 भुरिजोः^३ । ' ङुभृञ् धारणपोषणयोः ' । ' भृञ उच्च ' इति इजिप्रत्ययः । धातोर्कारो रपरः ।
 प्रत्ययस्वरः^४ ॥

अधा मातुरुषसः सप्त विप्रा जायेमहि प्रथमा वेधसो नृन् ।

दिवस्पुत्रा अङ्गिरसो भवेमाद्रिं रुजेम धनिनं शुचन्तः ॥ १५ ॥

अध । मातुः । उषसः । सप्त । विप्राः । जायेमहि । प्रथमाः । वेधसः । नृन् ।

दिवः । पुत्राः । अङ्गिरसः । भवेम । अद्रिम् । रुजेम । धनिनम् । शुचन्तः ॥ १५ ॥

वामदेवोऽन्यैः पद्भिरङ्गिरोभिः सह ब्रूते । ऽअध अपि च ऽमातुरुषसः सकाशात् ऽसप्त सप्तसंख्याकाः
 ऽविप्राः प्राज्ञा वयं स्मः । ऽप्रथमाः श्रेष्ठा वयं ऽवेधसः अग्नेः परिचारकान् ऽनृन् वेधसो विधातृन्
 रश्मीन् वा ऽजायेमहि वयं जनयामः । ऽदिवः द्योतमानस्यादित्यस्य ऽपुत्राः वयं ऽअङ्गिरसो
 ऽभवेम भूतिमन्तः स्याम । ऽशुचन्तः दीप्यमाना वयं ऽधनिनम् उदकवन्तम् ऽअद्रिं मेघं ऽरुजेम
 वर्षार्थं भिन्याम । यद्वा । धनिनं पणिनामकासुरापहतगोधनयुक्तमद्रिं पर्वतं रुजेम । अङ्गिरसा-
 मादित्यपुत्रस्वमेवमाश्रयते— ' तस्य यद्वेतसः प्रथममुददीप्यत तदसावादित्योऽभवत् ' इत्युपक्रम्य^५
 ' येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् ' (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ॥ जायेमहि । ' जनी प्रादुर्भावे ' ।
 लिङि ' ज्ञाजनोर्जा ' इति जादेशः । वेधसः । ' ङुधाञ् धारणपोषणयोः ' इत्यस्मात् ' विधाओ वेध
 च ' (उ. सू. ४.६६४) इति असिप्रत्ययः । धातोर्वेधः इत्यादेशः । दिवस्पुत्रा इत्यत्र संहितायां
 ' षष्ठ्याः पतिपुत्र ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । रुजेम । ' रुजो भङ्गे ' । अदादिः । लिङि
 रूपम् ॥ ॥१८॥

१. न-ल-स-अध । २. ख-घ-च-ण-फ-भ-ल-कर्मणि । ३. ख-च-ण-भ-ल- ' भुरिजोः..... प्रत्यय-
 स्वरः ' नास्ति । ४. त-यद्द्वितीयमासीत्तद्गुरभंवत्सं वरुणो न्यगृहीत तस्मात् स भृगुर्गारुणिरथ यत्तृतीय-
 मदीदेदिव त आदित्या अभवन् ।

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्र ऋतमाशुषाणाः ।

शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणिरप व्रन् ॥ १६ ॥

अध । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः । अग्ने । ऋतम् । आशुषाणाः ।

शुचि । इत् । अयन् । दीधितिम् । उक्थशासः ।

क्षाम । भिन्दन्तः । अरुणीः । अप । व्रन् ॥ १६ ॥

हे अग्ने अध अपि च परासः श्रेष्ठाः प्रत्नासः पुराणाः ऋतं सत्यभृतं यज्ञं^१ यथा यथावत् आशुषाणाः अश्रुवानाः नः अस्माकं पितरः अङ्गिरसः शुचि दीप्तं स्थानम् अयन् अगच्छन् । तथा दीधितिं तेजश्चागच्छन् । किञ्च उक्थशासः उक्थानां शस्त्राणां शंसितारः क्षाम क्षयकारणं तमः पापं वा^२ भिन्दन्तः विनाशयन्तोऽङ्गिरसः अरुणीः अरुणवर्णाः पणिभिरपहता गा उपसो^३ वा^३ अप व्रन् अपावृण्वन् । प्रकाशितवन्त इत्यर्थः ॥ अयन् । ' इण् गतौ ' । लङि ' इणो यण् ' इति यण् । व्यत्ययेन अडागमः । दीधितिम् । ' दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः ' इत्यस्मात् ति नि ह्रस्वश्छान्दसः । निच्वादाद्युदात्तः । उक्थशासः । उक्थशब्द उपपदे ' शंसु स्तुतौ ' इत्यस्मात् ' मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ' (पा. सू. ३. २. ७१) इति ण्विन् नकारलोपश्च निपातनादेव । पदकाले ह्रस्वश्छान्दसः । अरुणीः । गौरादिङीषन्तः । एकादेशस्वरः । व्रन् । वृणोतेर्लङि ' मन्त्रे घस ' इत्यादिना च्लेर्लृक् । निघातः ॥

आग्रयण आग्नेन्द्रस्य हविषः ' सुकर्माणः ' इति याज्या । सूत्रितं च—' सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तो विश्वे देवास आ गत ' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तोऽयो न देवा जनिमा धमन्तः ।

शुचन्तो अग्निं ववृधन्त इन्द्रमूर्ध्वं गव्यं परिषदन्तो अग्नम् ॥ १७ ॥

सुऽकर्माणः । सुऽरुचः । देवऽयन्तः । अयः । न । देवाः । जनिम । धमन्तः ।

शुचन्तः । अग्निम् । ववृधन्तः । इन्द्रम् । ऊर्ध्वम् । गव्यम् । परिऽसदन्तः । अग्नम् ॥ १७ ॥

वसुकर्माणः सुष्ठुनुष्ठितयागादिकर्माणः सुरुचः शोभनदीप्तयः देवयन्तः देवान् कामयमानाः देवाः देवनशीलाः स्तोतारः जनिम स्वकीयं मानुषं जन्म धमन्तः यागादिलक्षणेन कर्मणा निर्मलीकुर्वन्तः । तत्र दृष्टान्तः । अयो न । यथा कर्मारा अयो भस्त्रेण धमन्ति तद्वत् । तादृशाः^४ अग्निं शुचन्तः हविर्भिर्दीपयन्तः इन्द्रं ववृधन्तः सोमेन स्तुत्या^५ वा^५ वर्धयन्तोऽङ्गिरसः परिषदन्तः परितः

१. ख-च-ण-न-फ-भ-ल- ' यज्ञ ' नास्ति । २. ख-च-ण-न-भ-स- च । ३. ख-च-ण-भ- ' उपसो वा ' नास्ति । ४. ख-च-फ-तादृशम् ; भ-ल-तादृशः । ५. ल- ' स्तुत्या वा ' नास्ति ।

सीदन्तः सन्तः १ ऊर्वं महान्तं १ गव्यं गोसंघम् १ अगमन् प्राप्नुवन् ॥ सुकर्माणः १ । ' सोर्मनसी° ' इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम् । धमन्तः । ' ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः ' । शतरि पाशादिना धमादेशः । शपः
पिस्वात् अनुदात्तत्वे* शतुर्लसार्वधातुकस्वरः १ । वृधन्तः । ' वृधु वर्धने ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
शतरि शपः श्लुः । गव्यम् । गवां समूह इत्यर्थे ' खलगोरथात् ' इति यः । अगमन् । गमेर्लुङि ल्लेर्लुङि
रूपम् ॥

आ यूथेव क्षुमति पश्वो अख्यदेवानां यज्जनिमान्त्युग्र ।

मर्तीनां चिदुर्वशीरकृप्रन्वृधे चिदर्य उपरस्यायोः ॥ १८ ॥

आ । यूथाऽईव । क्षुऽमति । पश्वः । अख्यत् । देवानाम् । यत् । जनिम । अन्ति । उग्र ।

मर्तीनाम् । चित् । उर्वशीः । अकृप्रन् । वृधे । चित् । अर्यः । उपरस्य । आयोः ॥ १८ ॥

१ उग्र तेजस्विन् हे अग्ने १ देवानाम् अङ्गिरसां संबन्धि १ यज्जनिम यं गोसंघम् १ अन्ति
पर्वतस्य समीपे १ आ १ अख्यत् आ समन्तादिन्द्रोऽपश्यत् । तत्र दृष्टान्तः । १ यूथेव । यथा १ पश्वः
पशूनां गवां यूथानि १ क्षुमति अन्नवत्याढ्यगृहे वर्तमानानि पश्यन्ति जनास्तद्वत् । यद्वा । हे अग्ने
तव परिचारकः अङ्गिरोगणः २ देवानाम् इन्द्रादीनां यज्जनिम योऽयं जनः अन्ति मदन्तिके पश्वः पणिभिः
अपहतान् पशून् आख्यत् समन्तान् पश्यति । तत्र दृष्टान्तः । यथा क्षुमति शब्दं कुर्वाणे गवां यूथा
यूथे पशून् पश्यन्ति तद्वत् । १ मर्तीनां १ चित् मनुष्याणाम् १ उर्वशीः ऊरुभ्यामश्रुवानाः । ' उर्वभ्यश्चुत
ऊरुभ्यामश्रुते ' (निरु. ५. १३) इति यास्कः । प्रजाः १ अकृप्रन् । ताभिरानीताभिर्गोभिः वल्गुः
समर्था अभवन् । १ चित् अपि च १ अर्यः स्वामी लब्धगोधनः १ उपरस्य उत्तस्य निषिक्तस्यापत्यस्य
१ वृधे वर्धनाय समर्थो भवति । तथा १ आयोः मनुष्यस्य भृत्यादेश्च पोषणे समर्थो भवति ॥ यूथेव ।
शसः सप्तम्या वा डादेशः । क्षुमति । क्षुत् इत्यज्जनाम् । यद्वा । ' दुक्षु शब्दे ' । भावे क्तिप् । छान्दसः
तकारलोपः । ' तदस्यास्ति° ' इति मतुप् । ' ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ' इति मतुप् उदात्तत्वम् ।
अख्यत् । ' ख्या प्रकथने ' । लुङि ल्लेः ' अस्यतिवक्तित्यातिभ्योऽङ् ' इत्यङादेशः । आतो लोपः ।
जनिम । ' जनी प्रादुर्भावे ' । ' हजनिभ्यामिमनिन् ' इति इमनिप्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः ।
अकृप्रन् । ' कृप् सामर्थ्ये ' । लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । रडागमः ॥

अकर्म ते स्वपसो अभूम ऋतमवसन्नपसो विभातीः ।

अनूनमग्निं पुरुधा सुश्चन्द्रं देवस्य मर्मजतश्चारु चक्षुः ॥ १९ ॥

अकर्म । ते । सुऽअपसः । अभूम । ऋतम् । अवसन् । उपसः । विभातीः ।

अनूनम् । अग्निम् । पुरुधा । सुऽचन्द्रम् । देवस्य । मर्मजतः । चारु । चक्षुः ॥ १९ ॥

१. ख-च-ण-न-भ-स- ' सुकर्माणः ...°स्वरः ' नास्ति । * त-ल-अनुदात्तत्वम् । २. ख-च-
त-भ-स-अङ्गिरसो गणः; ण-न-अङ्गिरसां गणः ।

हे अग्ने ऽते तव परिचरणम् ऽअकर्म कुर्मः । तेन कर्मणा ऽस्वपसः शोभनकर्मणिः ऽअभूम ।
 ऽविभातीः व्युच्छन्त्यः ऽउषसः ऽऋतं तेजः ऽअवस्वन् आच्छादयन्ति । धारयन्तीत्यर्थः । तथा ता
 उषसः ऽअनूनं संपूर्णं ऽपुरुधा बहुधा ऽसुश्रन्दं सुग्राहादकारिणं यद्वा सुहिरण्यम् ऽअग्निं धारयन्ति ।
 किञ्च ऽदेवस्य द्योतमानस्य तव ऽचारु मनोहरं ऽचक्षुः तेजः ऽमर्मजतः परिचरन्तो वयं स्वपसोऽभुमंति
 पूर्वोणान्वयः ॥ अकर्म । करोतेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । मर्मजतः ।
 'मृजूप शुद्धौ' । यङ्लुकि 'रुग्निकौ च लुकि' इत्यभ्यासस्य रगागमः । इतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुः'
 इति नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः ॥

एता ते अग्न उचथानि वेधोऽवोचाम कवये ता जुषस्व ।

उच्छोचस्व कृणुहि वस्यसो नो महो रायः पुरुवार प्र यन्धि ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । अवोचाम । कवये । ता । जुषस्व ।

उत् । शोचस्व । कृणुहि । वस्यसः । नः । महः । रायः । पुरुवार । प्र । यन्धि ॥ २० ॥

ऽवेधः विधातर्हे ऽअग्ने ऽकवये मेधाविने ऽते तुभ्यम् ऽएता एतानि ऽउचथानि उचथानि
 शस्त्राणि ऽअवोचाम । त्वं ऽता तानि ऽजुषस्व सेवस्व । किञ्च त्वम् ऽउच्छोचस्व उद्दीप्यस्व । ऽनः
 अस्मान् ऽवस्यसः अतिशयेन धनयुक्तान् ऽकृणुहि कुरु । तदेवोच्यते । ऽपुरुवार पुरभिर्दुर्भुविर्वर्णीय
 ऽमहो ऽरायः महद्भनं ऽप्र यन्धि अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥ अवोचाम । 'वच परिभाषणे' । लुङि
 छेरडादेशः । पादादित्वादनिघातः । कृणुहि । 'कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्य लोटि रूपम् । तिङः
 उत्तरत्वादनिघातः । वस्यसः । वसुमच्छब्दात् ईयसुनि 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुकि टिलोपे
 च कृते ईकारलोपश्छान्दसः । यन्धि । यमेर्लोङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ।
 'वा छन्दसि' इति हेर्विकल्पेन पित्त्वात् 'अङित्तिश्च' इति धिरादेशः ॥ ॥ १९ ॥

'आ वो राजानम्' इति षोडशर्चं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्चं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'आ वः षोडश'
 इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनिर्योग उक्तः ॥

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः ।

अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्विरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ॥ १ ॥

आ । वः । राजानम् । अध्वरस्य । रुद्रम् । होतारम् । सत्ययजम् । रोदस्योः ।

अग्निम् । पुरा । तनयित्नोः । अचित्तात् । हिरण्यरूपम् । अवसे । कृणुध्वम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः ऽअध्वरस्य यज्ञस्य' ऽराजानम् अधिपतिं ऽहोतारं देवानामाहातारं ऽरुद्रं
 रोरुयमाणं द्रवन्तं शत्रून् रोदयन्तं वा । यद्वा । 'एषा वा अग्नेरतनूर्यद्भुद्रः' इति रुद्रात्मकं ऽरोदस्योः

द्यावापृथिव्योः ऽसत्ययजं सत्यस्यान्नस्य दातारम् । यद्वा । सत्ययजं सत्येन हविषा देवान् यजन्तम् । यद्वा । रोदस्योर्व्याप्य वर्तमानम् ऽहिरण्यरूपं सुवर्णप्रभम् एवंविधम् ऽअग्निं ऽवः युष्माकम् ऽअवसे रक्षणाय ऽतनयित्नोः । तनयित्नुरशनिः स ह्याकस्मिकः । तत्सदृशात् ऽअचित्तात् । न विद्यते चित्तं यस्मिन् तदचित्तम् । चित्तोपलक्षितसर्वेन्द्रियोपसंहारो मरणमिति यावत् । तस्मान्मरणात्^१ ऽपुरा प्रागेव ऽआ ऽकृणुध्वम् । यूयं समन्ताद्धविभिरग्निं भजध्वम् ॥ रुद्रम् । रोदयतेः 'रोदेर्णिलुक्च' (उ. सू. २. १७९) इति रक्प्रत्ययः । तनयित्नोः । तनिः शब्दार्थः । चुरादिरदन्तः । 'स्तनि-शुधिपुपिगमिमनिभ्यो णेरित्नुच्' (उ. सू. ३. ३०९) इति इत्नुच्प्रत्ययः । चित्स्वरेणान्तोदात्तः । सुपा सहैकादेशे एकादेशस्वरः । कृणुध्वम् । 'कृवि हिंसाकरणयोः' । लोटि रूपम् ॥

अयं योनिश्चकृमा यं वयं ते जायेव पत्यं उशती सुवासाः ।

अर्वाचीनः परिवीतो नि षीदेमा उ ते स्वपाक प्रतीचीः ॥ २ ॥

अयम् । योनिः । चकृम । यम् । वयम् । ते । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ।

अर्वाचीनः । परिऽवीतः । नि । सीद । इमाः । ऊँ इति । ते । सुऽअपाक । प्रतीचीः ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽते^२ त्वदर्थं ऽयम् उत्तरवेदिलक्षणं प्रदेशं ऽवयं ऽचकृम कुर्मः । ऽअयं ऽयोनिः तव स्थानं भवति । तत्र दृष्टान्तः । ऽजायेव । यथा ऽपत्यं ऽउशती पतिं कामयमाना ऽसुवासाः शोभनवस्त्रोपेता जाया स्वात्मसमीपे तस्य स्थानं करोति तद्वत् । हे ऽस्वपाक स्वपस्क सुकर्मज्ञमे त्वं ऽपरिवीतः यष्टव्यदेवैस्तेजोभिर्वा परिवीतः ऽअर्वाचीनः अस्मदभिमुखाः सन् ऽनि ऽपीद उत्तरवेद्यामुपविश । तत्र स्थितस्य ऽते तव ऽइमाः उवालाः स्तुतयः^३ वा ऽप्रतीचीः त्वदभिमुखाः प्रवर्तन्ते । ऽउ^४ पूरणः^५ ॥ चकृम । करोतेर्लिटि रूपम् । वाक्यभेदान्निघाताभावः । अर्वाचीनः । 'विभाषाञ्चेरदिक्' इति खः । परिवीतः । 'व्येञ् संवरणे' । कर्मणि निष्ठा । यजादित्वात् संप्रसारणम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः ॥

आशृण्वते अदपिताय मन्म नृचक्षसे सुमृळीकाय वेधः ।

देवाय शस्तिममृताय शंस ग्रावेव सोता मधुषुद्यमीळे ॥ ३ ॥

आऽशृण्वते । अदपिताय । मन्म । नृऽचक्षसे । सुऽमृळीकाय । वेधः ।

देवाय । शस्तिम् । अमृताय । शंस । ग्रावाऽइव । सोता । मधुऽसुत् । यम् । ईळे ॥ ३ ॥

वेधः स्तोत्राणां कर्तृहे स्तोतः ऽआशृण्वते स्तोत्राकर्णनपराय ऽअदपिताय अदसायाप्रमत्ताय ऽनृचक्षसे नृणां द्रष्टे ऽसुमृळीकाय सुसुखाय ऽअमृताय मरणधर्मरहिताय ऽदेवाय तस्मा अग्नये ऽमन्म स्तोत्रं ऽशस्ति शस्त्रं च ऽशंस । ऽमधुषुत् मदकरस्य सोमस्य सोता । तत्र दृष्टान्तः । ऽग्रावेव । यथा ग्रावा सोमस्य ऽसोता तद्वत् । सोमाभिषवं कुर्वाणो यजमानः ऽयम् अग्निम् ऽईळे स्तौति । तस्मै शंसेति

१. ख-घ-च-ण-न-फ-भ-स-तन्मरणात् । २. ख-च-न-भ-स-'ते' नास्ति । ३. ख-च-ण-फ-भ-स-ऊतयः । ४. ख-च-न-भ-ल-स-'उ पूरणः' नास्ति ।

समन्वयः । यद्वा । मधुपुत्र सोमसुद्यजमानोऽग्निमीळे स्तोति । तत्र दृष्टान्तः । यथा ग्रावा सोमस्य सोता शब्दं करोति । ' प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम ग्रावभ्यः ' (ऋ. सं. १०. ९४. १) इत्यत्र ग्रावणां शब्दकर्तृत्वं^१ श्रुतमिति ॥ आश्रयवते । ' शतुरनुमः^२ ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईळे । ' ईड स्तुतौ ' । लटि ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । यद्वा । लिटि तशब्दस्य एशादेशे कृते रूपम् ॥

त्वं चिन्नः शम्या अग्ने अस्या ऋतस्य बोध्यतचित्स्वाधीः ।

कदा ते उक्था सधमाद्यानि कदा भवन्ति सख्या गृहे ते ॥ ४ ॥

त्वम् । चित् । नः । शम्यै । अग्ने । अस्याः । ऋतस्य । बोधि । ऋतऽचित् । सुऽआधीः ।

कदा । ते । उक्था । सधऽमाद्यानि । कदा । भवन्ति । सख्या । गृहे । ते ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं चित् त्वमेव शम्यै । शमीशब्दः कर्मनाम । अस्याः शम्यै नः अस्मत्संबन्धिनोऽस्य कर्मणो देवता भवसि । हे ऋतचित् सत्यज्ञ हे अग्ने स्वाधीः सुकर्मा सुध्यानो वा त्वम् ऋतरय बोधि अस्मदीयं स्तोत्रं बुध्यस्व । ते तव सधमाद्यानि सहमदनिमित्तानि उक्था शस्त्राणि कदा कस्मिन् काले भवन्ति भविष्यन्ति । तथास्मदीये गृहे ते त्वया सह सख्या सख्यानि कदा भविष्यन्ति ॥ सधमाद्यानि । मादयतेर्ण्यन्तस्य ' अचो यत् ' इति यत् । ' सध मादस्थयोः^३ ' इति सहस्य सधादेशः । भवन्ति । ' विभाषा कदाकर्ह्योः ' (पा. सू. ३. ३. ५) इति भविष्यदर्थे लट् ॥

कथा ह तद्वरुणाय त्वमग्ने कथा दिवे गर्हसे कन्न आगः ।

कथा मित्राय मीळहुषे पृथिव्यै ब्रवः कदर्यग्णे कद्गगाय ॥ ५ ॥

कथा । ह । तत् । वरुणाय । त्वम् । अग्ने । कथा । दिवे । गर्हसे । कत् । नः । आगः ।

कथा । मित्राय । मीळहुषे । पृथिव्यै । ब्रवः । कत् । अर्यग्णे । कत् । भगाय ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं तत् अस्मदीयं पापं वरुणाय कथा गर्हसे । केन हेतुना गर्हापूर्वमावेदयेः । ह इति पूरणः । दिवे युलोकाय द्योतमानाय सूर्याय वा कथा कथं तत्पापमावेदयेः । नः अस्माकम् आगः तत्पापं^२ कत्^३ किमस्ति । त्वत्परिचरणाच्चास्तीत्यर्थः । तथा मीळहुषे अभिमतफलसेवत्रे मित्राय पृथिव्यै च कथा ब्रवः कथमागो ब्रूयाः । अर्यग्णे देवाय भगाय एतन्नामकाय च देवाय कत्^३ कथं ब्रूयाः ॥ कथा । किंशब्दात् ' था हेतौ च छन्दसि ' इति थाप्रत्ययः । ' प्रागिदशो विभक्तिः ' इति विभक्तिसंज्ञायां ' किमः कः ' (पा. सू. ७. २. १०३) इति कादेशः । मीळहुषे । ' मिह सेचने ' । कसौ ' दाश्वान् साह्वान् मीढांश्च ' इति निपातितः । ब्रवः । ' ब्रून् व्यक्तायां वाचि ' । लेटि ' लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमः । पादादित्वादिनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वरः ॥ २० ॥

१. ख-ग-त-न-भ-ल-स-कर्तृत्वंम् । २. ख-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स-पापं कथा किं ते; त-तत्पापं कथा किं ते । ३. ख-च-ण-प-फ-भ-कत् पापम् ।

कद्विष्ण्यासु वृधसानो अग्ने कद्राताय प्रतवसे शुभंये ।

परिज्मने नासत्याय क्षे ब्रवः कदमे रुद्राय नृग्ने ॥ ६ ॥

कत् । विष्ण्यासु । वृधसानः । अग्ने । कत् । वाताय । प्रतवसे । शुभम्ऽये ।

परिज्मने । नासत्याय । क्षे । ब्रवः । कत् । अग्ने । रुद्राय । नृग्ने ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽविष्ण्यासु आग्नीध्रीयादिधिष्ण्येषु ऽवृधसानः घृताद्याहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं ऽकत्^१ कथं ब्रूयाः । ऽप्रतवसे प्रकृष्टबलाय ऽशुभंये शुभस्य प्रापयिष्वे ऽपरिज्मने परितो गन्त्रे ऽनासत्याय सत्यस्य नेत्रे । यद्वा न विद्यतेऽसत्यं यस्य तस्मै । ऽवाताय वायवे । यद्वा नासत्याय इति वचनस्यत्ययः । नासत्याभ्यामश्विभ्याम् । ऽक्षे । क्षा इति पृथिवीमाह । क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति । तस्यै क्षे पृथिव्यै च ऽकत् कथं ब्रूयाः । हे ऽअग्ने ऽनृग्ने नृणां पापकृतां हन्त्रे ऽरुद्राय देवाय ऽकत् कथमागः ऽब्रवः ब्रूयाः ॥ वृधसानः । 'वृधु वर्धने' । 'असानच्' इत्यनुवृत्तौ 'ऋजिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित्' इति असानच्-प्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । चित्त्वादन्तोदात्तः । शुभंये । 'या प्रापणे' । विच् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति द्वितीयायाः अप्यलुक्^२ । कृस्वरः । क्षे । 'क्षि निवासगत्योः' । 'अन्येभ्योऽपि इश्यते' इत्यधिकरणे डः । ततश्चाप् । चतुर्थ्येकवचने 'आतो धातोः' इत्यत्र 'आतः' इति योगविभागात् आकारलोपः । नृग्ने । 'हन हिंसागत्योः' । 'बहुलं छन्दसि' इति क्तिप् ॥

कथा महे पुष्टिभराय पूष्णे कद्रुद्राय सुमखाय हविर्दे ।

कद्विष्णाव उरुगायाय रेतो ब्रवः कदमे शरवे बृहत्यै ॥ ७ ॥

कथा । महे । पुष्टिम्ऽभराय । पूष्णे । कत् । रुद्राय । सुऽमखाय । हविःऽदे ।

कत् । विष्णावे । उरुऽगायाय । रेतः । ब्रवः । कत् । अग्ने । शरवे । बृहत्यै ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽमहे महते ऽपुष्टिभराय पुष्टिधारकाय ऽपूष्णे एतन्नामकाय देवाय ऽकथा केन हेतुना पापं ब्रवीथाः । ऽसुमखाय सुपूजनीयाय सुयज्ञाय वा ऽहविर्दे अग्निरूपेण देवानां हविर्दात्रे । यद्वा स्वष्ट-कृत्त्वान्नविषो दात्रे । ऽरुद्राय ऽकत् कथं ब्रूयाः । तथा ऽउरगायाय उरभिर्बहुभिः गीयमानाय^३ यद्वा प्रभूतकीर्तये ऽविष्णावे ऽरेतः क्षयहेतु पापं ऽकत् कथं वदेः । ऽशरवे । शृणाति पक्वा ओषधीरिति शरुः शरत् संवत्सरः । यद्वा । हिंसिका निर्ऋतिः । ऽबृहत्यै महत्यै शरदे^४ निर्ऋत्यै वा ऽकत् कथं पापं ऽब्रवः ब्रूयाः ॥ पुष्टिभराय । 'दुष्टृष् धारणपोषणयोः' । संज्ञायां 'भृतृवृजि' इत्यादिना खच् । 'अरुद्धि-पदजन्तस्य मुम्' इति पूर्वपदस्य सुमागमः^५ । चित्त्वादन्तोदात्तः । समासे कृस्वरः । हविर्दे । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति सुप उदात्तत्वम् । शरवे । 'शृ हिंसायाम्' । 'शृष्टृस्तिहिन्नप्यसि' इत्यादिना उप्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराणुदात्तः ॥

१. ख-घ-च-ण-प-फ-भ-कत् पापम् । २. त-अलुक् । ३. ख-च-ण-भ-स-गायमानाय । ४. ख-घ-च-ण-त-न-भ-स-शरवे । ५. ख-च-ण-त-न-भ-स-इति मुम् पूर्वपदस्य ।

कथा शर्धाय मरुतामृताय कथा सुरे बृहते पृच्छयमानः ।

प्रति ब्रवोऽदितये तुराय साधा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ॥ ८ ॥

कथा । शर्धाय । मरुताम् । ऋताय । कथा । सुरे । बृहते । पृच्छयमानः ।

प्रति । ब्रवः । अदितये । तुराय । साध । दिवः । जातवेदः । चिकित्वान् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ऋताय गन्त्रे सत्यभूताय वा मरुतां शर्धाय बलभूताय गणाय कथा केन हेतुना मदीयमागः प्रतिब्रूयाः । तेन पृच्छयमानः सन् तस्मै बृहते महते^१ सुरे सूर्याय कथा कथं वदेः । तथा अदितये देव्यै तुराय त्वरितगमनाय वायवे च^२ । अदितयेऽदीनाय तुराय वा । प्रति ब्रवः । मदीयमागः कथं प्रतिब्रूयाः । यस्मादेवं तस्मात् हे जातवेदः अग्ने चिकित्वान् एतासर्व^३ जानानस्त्वं दिवः दीप्तान् देवान् साध साधय गच्छ । यद्वा । दिवो द्युलोकस्य यज्ञवहनलक्षणं कार्यं साध कुरु ॥ सुरे । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् डेर्यत्वाभावः । ‘ अतो गुणे ’ इति पररूपत्वम् । पृच्छयमानः । ‘ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ’ । कर्मणि यक् । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । शानचो लसार्वधातु-कानुदात्तत्वे यक्स्वरः । साध । ‘ राध साध संसिद्धौ ’ । अन्तर्भावितण्यर्थस्य लोटि व्यत्ययेन शप् ॥

ऋतेन ऋतं नियतमीळ आ गोरामा सचा मधुमत्पक्वमग्ने ।

कृष्णा सती रुशता धासिनैषा जामर्येण पयसा पीपाय ॥ ९ ॥

ऋतेन । ऋतम् । नियतम् । ईळे । आ । गोः । आमा । सचा । मधुमत् । पक्वम् । अग्ने ।

कृष्णा । सती । रुशता । धासिना । एषा । जामर्येण । पयसा । पीपाय ॥ ९ ॥

हे अग्ने ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन नियतम् अनुरयुतम् ऋतम् उदकं गोः घेनोः पयः आ ईळे आयाचे । सांनाय्यादिहविरर्थं गव्यं पयस्त्वां याचे इत्यभिप्रायः । आमा अपक्वा सा गौः मधुमत् माधुर्योपेतं पक्वं पयः सचा सह धारयति । कृष्णा कृष्णवर्णा सती एषा गौः रुशता श्वेतेन धासिना प्राणिनां धारकेण जामर्येण । जायन्त इति जाः प्रजाः । तासाम्^४ अमर्येण अमरण-निमित्तेन तेन पयसा पीपाय प्रजाः प्याययति । तवैष महिमा यद्रसान् परिणामयन्नेवं करोषि ॥ पीपाय । प्यायतेर्लिटि ‘ लिङ्यङोश्च ’ इति पीभावः ॥

ऋतेन हि ण्मा वृषभश्चिदक्तः पुमाँ अग्निः पयसा पृष्ठयेन ।

अस्पन्दमानो अचरद्वयोधा वृषा शुक्रं दुदुहे पृश्निरूधः ॥ १० ॥

ऋतेन । हि । स्म । वृषभः । चित् । अक्तः । पुमान् । अग्निः । पयसा । पृष्ठयेन ।

अस्पन्दमानः । अचरत् । वयःऽधाः । वृषा । शुक्रम् । दुदुहे । पृश्निः । ऊधः ॥ १० ॥

१. ख-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘ महते ’ नास्ति । २. न-ल-स-‘ च ’ नास्ति । ३. न-स-तत्सर्वम् । ४. ख-घ-च-ण-भ-ताः जाः ।

वृषभः अभिमतफलवर्षकः वृषमान् श्रेष्ठः सः अग्निः ऋतेन सत्यभूतेन पृथगेन धारकेण
पयसा अक्तः सिक्तो भवति । हि वृषम^१ चित्^२ त्रयः पूरणाः । वयोधाः अन्नदः सोऽग्निः अस्पन्द-
मानः एकत्रावस्थितः सन् एवं अचरत् सर्वत्र तेजसा चरति । तथा वृषा अपां वर्षकः पृथ्निः
सूर्यः शुक्रं पयः ऊधः अन्तरिक्षं मेघं वा दुदुहे दोग्धि ॥ अक्तः । 'अञ्जू व्यक्तिप्रक्षणगतिषु' ।
कर्मणि निष्ठा । दुदुहे । द्विकर्मकोऽयं धातुः । ऊधः । 'अकथितं च' इति कर्मसंज्ञा ॥ २१ ॥

ऋतेनाद्रिं व्यसन्भिदन्तः समङ्गिरसो नवन्त गोभिः ।

शुनं नरः परिं षदन्नुषासमाविः स्वरभवज्जाते अग्नौ ॥ ११ ॥

ऋतेन । अद्रिम् । वि । असन् । भिदन्तः । सम् । अङ्गिरसः । नवन्त । गोभिः ।

शुनम् । नरः । परिं । सदनम् । उषसम् । आविः । स्वः । अभवत् । जाते । अग्नौ ॥ ११ ॥

अङ्गिरसः मेधातिथिप्रभृतयः ऋतेन यज्ञेन हेतुना गवां निरोधकम् अद्रिं पर्वतं भिदन्तः
विदारयन्तः सन्तः व्यसन् व्यक्षिपन्^३ । ततस्ते गोभिः सं नवन्त समगच्छन्त । नरः कर्मणां
नेतारः ते शुनं सुखेन उपसं परिं^४ सदनं^५ परितः प्रामुवन् । ततः स्वः सूर्योऽपि आविः
अभवत् । सर्वमेतत् अग्नौ स्वयि जाते मथनेन^६ निष्पादिते सत्यभूदिति ॥ असन् । अस्यतेर्लुङि च्लेः
'अस्यतिवक्ति' इत्यादिना अडादेशः । 'अनित्यमागमशासनम्' इति ध्रुगभावः ॥

ऋतेन देवीरमृता अमृक्ता अर्णोभिरापो मधुमङ्गिरग्रे ।

वाजी न सर्गेषु प्रस्तुभानः प्र सदमित्सर्वितवे दधन्युः ॥ १२ ॥

ऋतेन । देवीः । अमृताः । अमृक्ताः । अर्णोऽभिः । आपः । मधुमत्सभिः । अग्रे ।

वाजी । न । सर्गेषु । प्रस्तुभानः । प्र । सदम् । इत् । सर्वितवे । दधन्युः ॥ १२ ॥

हे अग्रे अमृताः अमरणहेतवः अमृक्ताः रक्षःप्रभृतिभिरबाधिताः मधुमङ्गिः माधुर्योपेतैः
अर्णोभिः उदकैर्युक्ताः देवीः देव्यो नद्यः ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा हेतुना आपः आसव्याः सत्यः
सदमित् सदैव सर्वितवे स्रवणाय प्र दधन्युः प्रगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वाजी न । यथा
सर्गेषु प्रेरणेषु प्रस्तुभानः प्रोत्साह्यमानः^७ अश्वः प्रगच्छति तद्वत् ॥ आपः । 'आप्लू व्याप्तौ' । 'आप्तोतेः
किप् ह्रस्वश्च' इति कर्मणि क्तिप् । 'असृन्' इत्यादिना जसि दीर्घः । प्रस्तुभानः । स्तोभतिरर्चति-
कर्मा ॥

१. त-स्म । २. ल-चिदिति । ३. ख-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-प्रक्षिपन् । ४. ख-घ-च-ण-
परिषदन् । ५. च-मन्थनेन । ६. त-अनित्यमागमानुशासनम् । ७. त-प्रसह्यमानः ।

मा कस्य यक्षं सदमिदुरो गा मा वेशस्य प्रमिनतो मापेः ।

मा भ्रातुरग्रे अनृजोऋणं वेर्मा सख्युर्दक्षं रिपोर्भुजेम ॥ १३ ॥

मा । कस्य । यक्षम् । सदम् । इत् । दुरः । गाः । मा । वेशस्य । प्रमिनतः । मा । आपेः ।

मा । भ्रातुः । अग्रे । अनृजोः । ऋणम् । वेः । मा । सख्युः । दक्षम् । रिपोः । भुजेम ॥ १३ ॥

हे अग्रे दुरः अस्माकं हिंसकस्य कस्यचिदपि जन्तोः यक्षं यज्ञं सदमित् सदैव मा गाः कदाचिदपि मा गच्छ । प्रमिनतः हिंसकस्य वेशस्य प्रातिवेशस्य^१ यज्ञं मा गाः । तथा आपेः मद्वयतिरिक्तस्य बन्धोर्यज्ञं मा गच्छ । तथा अनृजोः कुटिलचित्तस्य भ्रातुः ऋणम् ऋणव-
हेयं हविः मा वेः मा कामयेथाः । तथा वयमपि सख्युः मित्रस्य रिपोः शत्रोः दक्षं भोगसमर्थं धनं मा भुजेम मा भुञ्जीमहि । किंतु त्वया दत्तं धनं भुञ्जीमहि ॥ दुरः । 'ह प्रसह्यकरणे' । क्विप् । 'बहुलं छन्दसि' इति उत्त्वम् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भुजेम । 'भुज पाल-
नाभ्यवहारयोः' । आशीर्लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'लिङ्याशिप्यङ्' इति अङ्प्रत्ययः ॥

रक्षा णो अग्रे तव रक्षणेभी ररक्षाणः सुमख प्रीणानः ।

प्रति स्फुर वि रुज वीडुंहो जहि रक्षो महि चिद्वावृधानम् ॥ १४ ॥

रक्ष । नः । अग्रे । तव । रक्षणेभिः । ररक्षाणः । सुमख । प्रीणानः ।

प्रति । स्फुर । वि । रुज । वीळु । अंहः । जहि । रक्षः । महि । चित् । ववृधानम् ॥ १४ ॥

सुमख सुयज्ञ सुधनेति वा हे अग्रे ररक्षाणः भृशमस्माकं रक्षिता प्रीणानः हविर्भिः प्रीतः त्वं तव रक्षणेभिः खदीयैरवनैः नः अस्मान् रक्ष पालय । प्रति स्फुर अस्मान् प्रति दीप्यस्व । वीळु दृढम् अंहः पापं वि रुज विशेषेण नाशय । किञ्च महि चित् महदपि^२ वावृधानं वर्धमानं वृद्धं वा बाधकं रक्षः जहि ॥ नः । 'नश्च धातुस्थोरुभ्यः' इति संहितायां णत्वम् । ररक्षाणः । रक्षेयङ्लुकि चानशि रूपम् । जहि । 'हन हिंसागत्योः' । लोटि 'हन्तेर्जः' इति जादेशः । आभाच्छास्त्रीयस्यासिद्धत्वात् 'अतो हेः' इति लुक् न भवति ॥

एभिर्भव सुमना अग्रे अकैरिमान्स्पृश मन्मभिः शूर वाजान् ।

उत ब्रह्माण्यङ्गिरो जुषस्व सं ते शस्तिर्देववाता जरेत ॥ १५ ॥

एभिः । भव । सुमनाः । अग्रे । अकैः । इमान् । स्पृश । मन्मभिः । शूर । वाजान् ।

उत । ब्रह्माणि । अङ्गिरः । जुषस्व । सम् । ते । शस्तिः । देववाता । जरेत ॥ १५ ॥

हे अग्ने ऋभिः मदीयैः^१ अर्कैः अर्चनीयैः शस्त्रैः सुमनाः शोभनमनस्कः भव । हे शूर इमान् अस्मदीयान् हविलक्षणां वाजान् अन्नानि^२ मन्मभिः स्तोत्रैः सह स्पृश प्रतिगृहाण । उत अपि च अङ्गिरः । अङ्गति हवींषि प्राप्नोतीत्यङ्गिरा अग्निः । यद्वा । 'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ब्राह्मणम् । तेषामङ्गिरसां कारणत्वादग्नेरङ्गिरस्त्वम् । तत्कारणत्वे^३ च मन्त्रः 'ये अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे' (ऋ. सं. १०. ६२. ५) इति । तादृश हे अग्ने ब्रह्माणि मन्त्रान् जुपस्व सेवस्व । देववाता । देवार्थं गता देवान् स्तोतुं प्राप्तेत्यर्थः । तादृशी शस्तिः शंसनं ते त्वां वसं जरेत संवर्धयतु ॥ स्पृश । 'स्पृश संस्पर्शने' । तुदादिः । देववाता । 'वा गतिगन्धनयोः' । 'गत्यर्थार्कर्मक' इति कर्तरि क्तः । देवः । पचाद्यजन्तः । 'क्ते च' इति चतुर्थ्यन्तस्य पदस्य प्रकृतित्त्वरः ॥

एता विश्वा विदुषे तुभ्यं वेधो नीथान्यग्ने निण्या वचांसि ।

निवचना कवये काव्यान्यशंसिषं मतिभिर्विप्रं उक्थैः ॥ १६ ॥

एता । विश्वा । विदुषे । तुभ्यम् । वेधः । नीथानि । अग्ने । निण्या । वचांसि ।

निऽवचना । कवये । काव्यानि । अशंसिषम् । मतिऽभिः । विप्रः । उक्थैः ॥ १६ ॥

वेधः विधातर्हे अग्ने विदुषे कर्मविषयज्ञानवते कवये क्रान्तदर्शिने तुभ्यं नीथानि फलप्रापकाणि^४ निण्या नेयार्थानि गूढानि निवचना नितरां वक्तव्यानि काव्यानि कविभिर्मैधाविभिः कृतानि एता विश्वा एतानि^५ सर्वाणि वचांसि वाक्यानि मतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः उक्थैः शस्त्रैश्च सहितः विप्रः प्राज्ञोऽहम् अशंसिषम् अवोचम् । तानि सेवस्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥

'कृणुष्व' इति पञ्चदशचं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यार्पं त्रैष्टुभं रक्षोहामिदेवताकम् । 'कृणुष्व पञ्चोना राक्षोऽहम्' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः सूक्तविनियोगः । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'कृणुष्व पाजः' इत्याद्याः पञ्चर्चो विनियुक्ताः । सूत्रितं च— कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमिति पञ्च (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इमेन ।

तृथ्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ १ ॥

कृणुष्व । पाजः । प्रऽसितिम् । न । पृथ्वीम् । याहि । राजाऽइव । अमऽवान् । इमेन ।

तृथ्वीम् । अनु । प्रऽसितिम् । द्रूणानः । अस्ता । अस्ति । विध्य । रक्षसः । तपिष्ठैः ॥ १ ॥

हे अग्ने पाजः तेजःसंधं कृणुष्व कुरुष्व विस्तारय । तत्र दृष्टान्तः । प्रसितिं न । यथा मृगयुः पृथ्वीं विस्तीर्णा प्रसितिं प्रकर्षेण सीयते बध्यत इति प्रसितिर्वागुरा । तादृशीं प्रसितिं पक्षिग्रहणार्थं

१. घ-ण-न-भ-स-मदनीयैः; च-फ-भवदीयैः; प-महनीयैः । २. न-ल-स-'अन्नानि' नास्ति । ३. ख-च-तत्कारणम्; न-भ-स-तत्कारणे । ४. ख-च-ण-न-फ-भ-स-देवती(ता)र्थम् । ५. ख-घ-च-ण-प-फ-भ-प्रापकाणि । ६. ख-च-ण-भ-एतानि विश्वानि ।

वनगहनेषु प्रसारयति तद्वत् त्वमपि रक्षांसि हन्तुं महद्वलमग्रतस्तनुष्व । १ इमेन गतभयेन तेजःसंधेन युक्तस्त्वं
 १ याहि रक्षांसि हन्तुं गच्छ । तत्र दृष्टान्तः । २ राजेव । यथा ३ अमवान् । राजा १ सह वर्तते इत्यमः
 अमात्यः । तद्वान् । यद्वा । अमोऽमनं रोगः । शत्रूणां कर्तव्यै रोगैस्तद्वान् । शत्रूणां रोगभूत इत्यर्थः ।
 राजा १ इमेन गजेन युक्तः सन् परवलं प्रतिगच्छति तद्वत् । किंच २ तृष्वीम् । तृष्वीति क्षिप्रनाम ।
 क्षिप्रगामिनीं ३ प्रसितिं प्रकृष्टां सेनाम् ४ अनु ५ द्रूणानः अनुगच्छन् । यद्वा । तृष्वीमिति तृतीयार्थे
 द्वितीया । तृष्वीति क्षिप्रया प्रसित्या अनुबद्धया २ संततया गत्या द्रूणानः परसेनां हिंसन् ३ अस्ता शत्रूणां
 क्षेप्ता ४ असि । ५ तपिष्ठैः तप्ततमैः ३ तेजोभिः ४ रक्षसः राक्षसान् ५ विध्य ताडय । अत्र निरुक्तम्—
 ' कुरुष्व पाजः । पाजः पालनात् । प्रसितिमिव पृथ्वीम् । प्रसितिः प्रसहनात्तन्तुर्वा जालं वा ।
 याहि राजेवामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेरावता गणेन गतभयेन हस्तिनेति वा । तृष्वीति प्रसित्या
 द्रूणानः । तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा । अस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैः तृप्ततमैः ४
 तपिष्ठतमैरिति वा ' (निरु. ६. १२) इति ॥ कृणुष्व । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' । लोटि ' धिन्विक्कृण्व्योर
 च ' इत्युप्रत्ययः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि लसार्वधातुकस्वरं न बाधते
 इति लसार्वधातुकस्वरः (पा. म. ६. १. १५८. ११) ॥

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु स्पृश धृषता शोशुचानः ।

तपूंष्यग्रे जुह्वा पतङ्गानसंदितो वि सृज विष्वगुल्काः ॥ २ ॥

तव । भ्रमासः । आशुऽया । पतन्ति । अनु । स्पृश । धृषता । शोशुचानः ।

तपूंषि । अग्रे । जुह्वा । पतङ्गान् । असंऽदितः । वि । सृज । विष्वक् । उल्काः ॥ २ ॥

हे १ अग्रे २ तव संबन्धिनः ३ भ्रमासः भ्राम्यन्तः ४ आशुया शीघ्रगतयो रश्मयः ५ पतन्ति सर्वतः
 प्रसरन्ति । ६ शोशुचानः भृशं दीप्यमानस्त्वं ७ धृषता अभिभवसमर्थेन तेजःसंधेन शत्रून् ८ अनु क्रमेण
 ९ स्पृश दह । दहनोपायं दर्शयति । १० असंदितः परैरनिरुद्धस्त्वं ११ तपूंषि तापकानि तेजांसि १२ पतङ्गान्
 पतनशीलान् विस्फुलिङ्गान् १३ उल्काः चेत्येतत्त्रितयं १४ जुह्वा । हूयन्तेऽस्यामाहुतय इति जुहूर्वाला ।
 तथा १५ विष्वक् सर्वतः १६ वि १७ सृज प्रसारय ॥ आशुया । आशुशब्दाज्जसः ' सुपां सुलुक् ' इति
 याजादेशः । चित्स्वरः । धृषता । ' धृष ' प्रसहने । चुरादिराधृपीयः । व्यत्ययेन शः । ' शतुरनुमः ' इति
 विभक्तेरुदात्तत्वम् । जुह्वा । ' जुहोतेदीर्घश्च ' इति क्तिप् द्विवचनं दीर्घत्वम् । ' उदात्तयणो
 हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वस्य ' नोङ्धात्वोः ' इति प्रतिषेधे ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति
 स्वरितत्वम् । असंदितः । ' दो अवखण्डने ' । कर्मणि निष्ठा । ' यतिस्यति ' इति इत्वम् । नञा ६
 समासे ६ तस्य स्वरः ॥

१. ख-ग-च-ण-न-स-राजा । २. ख-ग-च-ण-भ-अनुवृद्धया । ३. ख-ग-च-ण-स-तप्ततमैः ।
 ४. न-ल-स- ' तृप्ततमैः ' नास्ति । ५. ख-ग-च-त-न-भ-ल-स-धृषु । ६. ख-ग-च-ण-भ-नञ्समासे ।

प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः ।

यो नो दूरे अधशंसो यो अन्त्यग्रे माकिष्टे व्यथिरा दधर्षीत् ॥ ३ ॥

प्रति । स्पशः । वि । सृज । तूर्णितमः । भव । पायुः । विशः । अस्याः । अदब्धः ।

यः । नः । दूरे । अधशंसः । यः । अन्ति । अग्रे । माकिः । ते । व्यथिः । आ । दधर्षीत् ॥ ३ ॥

हे व अग्रे व तूर्णितमः त्वरिततमस्त्वं व स्पशः परबाधकान् रश्मीन् चारान्^१ वा सत्यानृतविवेकार्थं
व वि व सृज शत्रून् व प्रति विशेषेण प्रेरय । व अदब्धः केनाप्यहिंसितस्त्वम् व अस्याः त्वदीयायाः व विशः
अस्मदादिकायाः प्रजायाः व पायुः पालकः व भव । कस्मात्तद्रक्षणमित्यपेक्षायामाह । व नः अस्माकं
व दूरे व यः व अधशंसः । अवं पापात्मकं शंसनमभिलाषः कीर्तनं वा^२ यस्य सोऽधशंसः । व यः च अधशंसः
व अन्ति अस्माकं समीपे तिष्ठति तस्मादुभयविधाच्छत्रोः पालको भव । किंच व ते त्वत्संबन्धिनोऽस्मान्
व माकिः न कश्चिदपि व व्यथिः बाधको राक्षसः व आ व दधर्षीत् आधर्षयतु । अस्माकं कश्चिदपि
परिभवं मा करोत्वित्यर्थः ॥ अन्ति । अन्तिकस्य कादिलोप आद्युदात्तत्वं च । अग्रे । पादादित्वात्
पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । माकिष्टे इति संहितायां ' युष्मत्तत्तक्षुः ध्वन्तः पादम् ' इति पत्वम् । दधर्षीत् ।
' धृष प्रसहने ' । लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ' बहुलं छन्दसि ' इति तिप ईडागमः ।
निघातः ॥

उदग्रे तिष्ठ प्रत्या तनुष्व न्यमित्राँ ओषतात्तिग्महेते ।

यो नो अरातिं समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥ ४ ॥

उत् । अग्रे । तिष्ठ । प्रति । आ । तनुष्व । नि । अमित्रान् । ओषतात् । तिग्महेते ।

यः । नः । अरातिम् । सम्ऽइधान् । चक्रे । नीचा । तम् । धक्षि । अतसम् । न । शुष्कम् ॥ ४ ॥

व तिग्महेते । तिग्माः^३ तीक्ष्णाः* हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः । तादृश^३ हे व अग्रे व उत् व तिष्ठ
रक्षोहननार्थमुद्यतो भव । शत्रून् व प्रत्या व तनुष्व ज्वालासंघं विस्तारय । तैस्तेजःसंघैः व अमित्रान्
शत्रून् व नि व ओषतात् नितरां दह । हे व समिधान समिद्धिर्दीप्यमानाग्ने व यः पुमान् व नः अस्माकम्
व अरातिम् । भावप्रधाननिर्देशः । अरातित्वं शात्रवं व चक्रे कुरुते । अरातिमदानं वा कुरुते । व तं
पुमांसं व नीचा न्यग्भूतं व धक्षि दह । तत्र दृष्टान्तः । व अतसं व न । यथा व शुष्कम् अनाद्रं अतसं काष्ठं
दहसि तद्वत् ॥ ओषतात् । ' उप दाहे ' । लोटि हेः ' तुह्योः ' इति तातडादेशः । धक्षि । दहेल्लोटि
' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' हो ढः ' इति ढध्वम् । भग्भावः । ' पढोः कः सि ' इति
कत्वम् । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-परान् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- ' वा ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-
प-फ-भ-तीक्ष्णज्वाल । * स-तीव्राः ।

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्रे ।

अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शत्रून् ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रति । विध्य । अधि । अस्मत् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्रे ।

अव । स्थिरा । तनुहि । यातुऽजूनाम् । जामिम् । अजामिम् । प्र । मृणीहि । शत्रून् ॥ ५ ॥

हे अग्रे ऊर्ध्वो भव रक्षोहननार्थमुद्युक्तो भव । अस्मत् अस्मत्तः अधि अधिकान् राक्षसान् प्रति विध्य प्रत्येकं ताडय । दैव्यानि तेजांसि च^१ आविष्कृणुष्व आविष्कुरु । एतन्नयं विधाय यातुजूनां यातयितुं प्राणिनः क्लेशयितुं ये जवं कुर्वन्ति तेषां यातुधानानां स्थिरा दृढानि धनूंषि अव तनुहि अवगतज्यानि कुरु । किंच जामिं^२ बन्धुम् अजामिम् अवन्धुम्^३ एतादृशान्^४ शत्रून् प्र मृणीहि प्रजहि । यद्वा । जामिं यः पूर्वं प्रहृतस्तम् । अजामिं पूर्वमप्रहृतम् । एवंभूतान् शत्रून् जहि । प्रहृतोऽयम् इत्युपेक्षां^५ मा कथाः ॥ आविष्कृणुष्व इत्यत्र संहितायाम् 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति पठ्यम् । तनुहि । तनोतेर्लोटि 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम्' इति हेर्लुगभावः । यातुजूनाम् । 'जु गतौ' । 'क्विप्' इत्यादिना क्तिप्^६ । दीर्घः^७ । आमि छान्दसो नुम् । मृणीहि । 'मृङ् प्राण-त्यागे' । अन्तर्भावितव्यर्थस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्वा । निघातः ॥ ॥ २३ ॥

स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।

विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो द्युम्नान्यर्यो वि दुरो अभि द्यौत् ॥ ६ ॥

सः । ते । जानाति । सुऽमतिम् । यविष्ठ । यः । ईवते । ब्रह्मणे । गातुम् । ऐरत् ।

विश्वानि । अस्मै । सुऽदिनानि । रायः । द्युम्नानि । अर्यः । वि । दुरः । अभि । द्यौत् ॥ ६ ॥

यविष्ठ युवतम यद्वा देवानां हवींषि मिश्रयितृ तम हे अग्रे यः पुमान् ईवते गमनवते कल्याणहेतुभूतागमनाय^८ ब्रह्मणे परिवृढाय तुभ्यं गातुम् । गीयते उच्चार्यते इति गातुः स्तोत्रम् । तत् ऐरत् प्रेरयति । सः पुमान् ते तव सुमतिं कल्याणकरीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं जानाति लभत इत्यर्थः । अस्मै स्तोत्रं कृतवते यजमानाय तदर्थं विश्वानि सर्वाणि^९ सुदिनानि शोभनानि^{१०} दिनानि रायः धनानि द्युम्नानि द्युतिमन्ति रत्नकनकादीनि दुरः गृहान् अभि अभिलक्ष्य अर्यः यज्ञानां स्वामी त्वं वि द्यौत् विशेषेण द्योतस्व । केचिदत्र वाक्यभेदमङ्गीकुर्वते । स्तोत्रं कृतवते यजमानाय विश्वानि सुदिनानि अभ्युदयकारीणि भवन्ति । रायः । रान्ति क्षीरादीनीति रायो गोधनानि^{११} । द्युम्नानि द्योतमानानि कनकादीनि चास्मै भवन्ति । अर्यः कर्मणामनुष्ठाता सः^{१२} यजमानो दुरो गृहानभि

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ- 'च' नास्ति । २. न-ल-स-जामिमजामिं बन्धुमबन्धुम् । ३. ख-ग-तादृशान् ; न-ल-स- 'एतादृशान्' नास्ति । ४. न-भ-ल-स-इत्यपेक्षाम् । ५. ण-ल-क्विप्दीर्घौ । ६. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-स-कल्याणहेतुभूतागमनाय । ७. न-ल-स- 'सर्वाणि' नास्ति । ८. ख-ग-घ-च-ण-भ- 'शोभनानि दिनानि' नास्ति । ९. च-ल-धनानि । १०. ख-ग-च-ण-न-भ-स- 'सः' नास्ति ।

वि^१ द्यौत् विशेषेण द्योतते ॥ ईवते । ' ई गतौ ' । क्तिप् । ' तदस्यास्ति^२ ' इति मतुप् । ' छन्दसीरः ' इति मतुपो वत्वम् । ऐरत् । ' ईर गतौ ' । यद्वृत्तयोगादनिघातः^३ । अर्थः । ' ऋ गतौ ' । ' अर्थः स्वामिवैश्ययोः ' इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः^४ । स्वामिन्यन्तोदात्तत्वम् । द्यौत् । ' द्युत दीप्तौ ' । छान्दसे लुङि ' द्युद्भ्यो लुङि ' इति परस्मैपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इत्यडभावः ॥

सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।

पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सासदिष्टिः ॥ ७ ॥

सः । इत् । अग्ने । अस्तु । सुभगः । सुदानुः । यः । त्वा । नित्येन । हविषा । यः । उक्थैः ।

पिप्रीषति । स्वे । आयुषि । दुरोणे । विश्वा । इत् । अस्मै । सुदिना । सा । असत् । इष्टिः ॥ ७ ॥

हे अग्ने यः पुमान् नित्येन यावज्जीवं संकल्पितेनाग्निहोत्रादिसाधनभूतेन हविषा त्वा त्वां पिप्रीषति प्रीणयितुमिच्छति, यः च उक्थैः शस्त्रैः प्रीणयितुमिच्छति सेत् स एव पुमान् सुभगः शोभनधनः^५ सौभाग्यवान् वा सुदानुः शोभनदानोपेतश्च अस्तु । किंच दुरोणे दुरवने कृच्छ्रलभ्ये^६ स्वस्वे स्वकीये आयुषि शतवर्षाण्ये जीवने^७ तिष्ठतु^८ । अस्मै यजमानाय विश्वा सर्वाणि सुदिना शोभनानि दिनानि भवन्तु । अथ सा इष्टिः स यज्ञः असत् फलसाधनसमर्थो भवतु ॥ पिप्रीषति । ' प्रीञ् तर्पणे ' । ' धातोः कर्मणः^९ ' (पा. सू. ३. १. ७) इति सन् । असत् । अस्तेर्लेङ्यडागमः । इष्टिः । ' मन्त्रे वृष^{१०} ' इत्यादिना क्तिञ्मुदात्तः ॥

उखासंभरणीयेष्टावग्नेः क्षत्रभृतः ' अर्चामि ते ' इति याज्या । सूत्रितं च— ' अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाङ्गितीदं प्रभृति कर्मणाम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाक्सं ते वावाता जरतामियं गीः ।

स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्षत्राणि धारयेरनु द्यून् ॥ ८ ॥

अर्चामि । ते । सुमतिम् । घोषि । अर्वाक् । सम् । ते । वावाता । जरताम् । इयम् । गीः ।

सुअश्वाः । त्वा । सुरथाः । मर्जयेम । अस्मे इति । क्षत्राणि । धारयेः । अनु । द्यून् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ते तव सुमतिम् अनुग्रहकरीं^{११} शोभनां बुद्धिम् अर्चामि पूजयामि । वावाता^{१२} पुनः-पुनस्त्वाम्^{१३} अभिगच्छन्ती इयम् उच्यमाना गीः वाक् घोषि घोषयुक्तं यथा भवति तथा अर्वाक्

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- ' वि ' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स- ' यद्वृत्तयोगादनिघातः ' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-फ-भ-ल-निपातः । ४. त-ल-शोभनधनयुक्तः । ५. त-न-फ-भ-जीवने निमित्ते सति यस्त्वां प्रीणयति सः (त-अस्तु) सुभगोऽस्तु । यद्वा यस्त्वां प्रीणयति स्वकीये गृहे स्व आयुषि शतवर्षाण्ये जीवने । ६. ण-अस्तु तिष्ठतु; भ-तिष्ठतु अस्तु । ७. ख-ग-च-ण-त-न-भ-प्रीङ् । ८. ख-ग-न-भ-ल-स-अनुग्रहकराम् । ९. ण-अर्चामि अर्चयामि । १०. ण-वावाता । ११. ख-ग-च-प-फ-भ-पुनः त्वा त्वाम्; घ-ण-पुनः पुनस्त्वा त्वाम् ।

त्वदभिमुखं^१ ते त्वां^२ सं^३ जरतां स्तौतु^४ । वयमपि^५ स्वश्वाः शोभनाश्वोपेताः^६ सुरथाः च । उपलक्षण-
मेतत् । पुत्रपौत्रादिभिः सहिताः सन्तः त्वां^७ मर्जयेम अलंकुर्याम । परिचरेमेति यावत् । त्वं तु^८ अनु^९
द्यून् अन्वहम्^{१०} अस्मे अस्मासु^{११} क्षत्राणि धनानि^{१२} धारयेः निधेहि ॥ घोषि । ‘घुष^{१३} शब्दने’ ।
औणादिक इन् । निस्वादाद्युदात्तः । वावाता^{१४} । ‘वा गतिगन्धनयोः’ इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य निष्ठायां^{१५}
रूपम् । मर्जयेम । ‘मृजू शौचालंकारयोः’ । ण्यन्तस्य लिङि रूपम् । वृद्धयभावश्छान्दसः ॥

इह त्वा भूर्या चरेदुप त्मन्दोषावस्तर्दीदिवांसमनु द्यून् ।

क्रीळन्तस्त्वा सुमनसः सपेमाभि द्युम्ना तस्थिवांसो जनानाम् ॥ ९ ॥

इह । त्वा । भूरि । आ । चरेत् । उप । त्मन् । दोषाऽवस्तः । दीदिवांसम् । अनु । द्यून् ।

क्रीळन्तः । त्वा । सुऽमनसः । सपेम । अभि । द्युम्ना । तस्थिवांसः । जनानाम् ॥ ९ ॥

हे अग्ने^१ इह रक्षोहननाख्ये कर्मणि यद्वा अस्मिन् लोके यः पुरुषः^२ दोषावस्तः रात्रावहनि च
दीदिवांसं दीप्यमानं^३ त्वा^४ त्वाम्^५ अनु^६ द्यून् अन्वहं^७ त्मन् आत्मना स्वयमेव^८ उप समीपे^९ भूरि
भूयिष्ठं यथा भवति तथा^{१०} आ^{११} चरेत् परिचरति । तस्माद्वयमपि^{१२} जनानां शत्रूणां^{१३} द्युम्ना द्युम्नानि धनानि
अभि^{१४} तस्थिवांसः^{१५} त्वत्प्रसादादात्मसात्कुर्वन्तोऽत एव^{१६} क्रीळन्तः^{१७} स्वे स्वे गृहे पुत्रपौत्रादिभिः
सह संक्रीडमानास्तथा^{१८} सुमनसः शोभनमनस्काः सन्तस्त्वां^{१९} सपेम परिचरेम । यद्वा । दोषावस्तरिति
संबुद्धिः । दोषाया रात्रिकृतस्य तमसो वस्तराच्छादयितनिवारयितः ॥ त्मन् । आत्मन्शब्दस्य
तृतीयायाः ‘सुपां सुलुक्’ इति लुक् । ‘मन्त्रेष्वाङ्वादेरात्मनः’ इत्याकारलोपः । दोषावस्तः ।
द्वन्द्वपक्षे ‘कार्तिकौजपादयश्च’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । संबुद्धिपक्षे आमन्त्रितस्य पादादिश्वात्
पाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । सपेम । ‘पप समवाये’ । लिङि रूपम् । निघातः ॥

यस्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो अग्न उपयाति वसुमता रथेन ।

तस्य त्राता भवसि तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषग्जुजोषत् ॥ १० ॥

यः । त्वा । सुऽअश्वः । सुऽहिरण्यः । अग्ने । उपऽयाति । वसुऽमता । रथेन ।

तस्य । त्राता । भवसि । तस्य । सखा । यः । ते । आतिथ्यम् । आनुषक् । जुजोषत् ॥ १० ॥

हे अग्ने^१ यः पुमान्^२ स्वश्वः शोभनाश्वोपेतः^३ सुहिरण्यः यागयोग्यधनोपेतः^४ वसुमता व्रीह्यादि-
धनयुक्तेन^५ रथेन सहितः सन्^६ त्वा^७ त्वाम्^८ उपयाति परिचरणार्थं तव समीपं गच्छति । तस्य
पुंसः^९ त्राता सर्वदुरितेभ्यो रक्षकः^{१०} भवसि । यः च पुमान्^{११} ते तव^{१२} आतिथ्यम् अतिथियोग्यां
पूजाम्^{१३} आनुषक् अनुक्रमेण^{१४} जुजोषत् प्रापयति^{१५} तस्य पुंसः^{१६} सखा तदुचितफलप्रदानेनोपकर्ता भवसि ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-भ-स्तौतुं संसरताम् ; स-संसरताम् । २. ण-त्वा त्वाम् । ३. च-फ-घुषि ।
४. ल-ववाता । ५. ख-ग-घ-ण-न-भ-स-‘निष्ठायां’ नास्ति । ६. न-ल-स-‘त्वा’ नास्ति । ७. ख-ग-
च-ण-न-भ-स-क्रीळन्तः । ८. ख-ग-घ-च-भ-त्वा ; त-न-ल-स-‘त्वा त्वां’ नास्ति ।

उपयाति । ' सह सुपा ' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः । तिपः पिप्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः । आतिथ्यम् । अतिथिशब्दात् तादर्थ्ये ' अतिथेर्न्यः ' इति ज्यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । जुजोपत् । जोषयतेर्लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । अडागमः । ' छन्दस्युभयथा ' इति तिप आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । ' अभ्यस्ताना-
मादिः ' इत्याद्युदात्तः^१ ॥ २४ ॥

महो रुजामि बन्धुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय ।

त्वं नो अस्य वचसश्चिकिद्धि होतर्यविष्ट सुक्रतो दमूनाः ॥ ११ ॥

महः । रुजामि । बन्धुता । वचःऽभिः । तत् । मा । पितुः । गोतमात् । अनु । इयाय ।

त्वम् । नः । अस्य । वचसः । चिकिद्धि । होतः । यविष्ट । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । दमूनाः ॥ ११ ॥

हे ^१होतः देवानामाह्वातः ^२यविष्ट युवतम ^३सुक्रतो शोभनप्रज्ञ हे अग्ने ^४वचोभिः त्वदुद्देशेन कृतैः स्तोत्रैः समुपजाता येयं ^५बन्धुता बन्धुभावस्तया बन्धुतया ^६महः महतो राक्षसान् ^७रुजामि भनज्मि^२ । ^८तत् तादृशं स्तोत्रात्मकं वचः ^९पितुः उत्पादयितुः ^{१०}गोतमात् ऋषेः सकाशात्^३ ^{११}मा मां^४ वामदेवं^५ ^{१२}अन्वियाय प्राप्तम्^५ । ^{१३}दमूनाः दान्तमना दानमना वा शत्रूणामुपक्षपयिता वा तादृशः ^{१४}त्वं ^{१५}नः अस्मदीयस्य ^{१६}अस्य ^{१७}वचसः स्तोत्रात्मकमेतद्वाक्यं ^{१८}चिकिद्धि जानीहि ॥ चिकिद्धि । ' कित ज्ञाने ' । जौहोत्यादिकः । लोटि रूपम् । होतः । पादादिवात् षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । इतरयोस्तु ' नामन्त्रिते समानाधिकरणे ' इति प्रथमस्य अविद्यमानवद्भावनिषेधात् अपादादित्वेन निघातः ॥

अस्वप्नजस्तरणयः सुशेवा अतन्द्रासोऽवृका अश्रमिष्ठाः ।

ते पायवः सध्यञ्चो निषद्याग्ने तव नः पान्त्वमूर ॥ १२ ॥

अस्वप्नऽजः । तरणयः । सुशेवाः । अतन्द्रासः । अवृकाः । अश्रमिष्ठाः ।

ते । पायवः । सध्यञ्चः । निऽसद्य । अग्ने । तव । नः । पान्तु । अमूर ॥ १२ ॥

^१अमूर अमूढ सर्वज्ञ । यद्वा । अमूर अप्रतिहतगते हे ^२अग्ने ^३अस्वप्नजः अस्वपन्तः । जागरूका इति यावत् । ^४तरणयः सततगमनस्वभावा आपद्भयस्तारका वा ^५सुशेवाः सुखाः ^६अतन्द्रासः अतन्द्रा अनलसाः सर्वदोद्युक्ताः ^७अवृकाः अहिसकाः ^८अश्रमिष्ठाः अश्रान्ततमाः ^९सध्यञ्चः परस्परं संगताः^६ ^{१०}पायवः रक्षकाः ^{११}ते तादृशाः ^{१२}तव रश्मयः ^{१३}निषद्य अस्मद्यज्ञे निषण्णा भूत्वा ^{१४}नः अस्मान् ^{१५}पान्तु रक्षन्तु^७ ॥ अस्वप्नजः । स्वपितृषोर्नजिङ्प्रत्ययः । मध्येऽवग्रहश्छान्दसः । सध्यञ्चः । सहपूर्वादञ्चतेः क्तिप् । ' सहस्य सधिः ' इति सहस्य सध्यादेशः । सध्यादेशस्य

१. त-इत्याद्युदात्तत्वम् । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-मिनभि । ३. त-सकाशात् तत् । ४. न-ल-स-वामदेवं माम् । ५. न-ल-स-' प्राप्तं ' नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-संगताः । ७. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-' रक्षन्तु ' नास्ति ।

अन्तोदात्तत्वेन निपातनात्^१ यणादेशे ' उदात्तस्वरितयोः^० ' इति स्वरितत्वम् । अमूर । ' सुह वैचित्ये ' । निष्ठायां ढकारस्य रेफच्छान्दसः । यद्वा । ' मृङ् बन्धने ' । औणादिकः रक्^२ ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिपवो नाहं देभुः ॥ १३ ॥

ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने । पश्यन्तः । अन्धम् । दुःऽइतात् । अरक्षन् ।

ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न । अहं । देभुः ॥ १३ ॥

अत्रेयमैतिहासिकी कथा । उच्यते गर्भिणीं ममतानामधेयां भार्या तदनुजो बृहस्पतिरच-
कमत । तस्यां रेत आधित्सुं तं बृहस्पतिं गर्भस्थं रेतोऽब्रवीत् । रेतोऽन्न मा संक्षीरहमन्न वसामीति ।
एवमुक्तो बृहस्पतिर्निरुद्धरेतस्कः सन् रेतोरूपं गर्भं शशाप । जात्यन्धत्वरूपं दीर्घं तमः प्राप्नुहीति ।
ततस्तस्यां दीर्घतमा अजनिष्ट । स चान्ध्यपरिहारायाग्निं स्तुत्वा चक्षुरलभतेति । तदिदानीमाह । हे^३ अग्ने
पायवः रक्षकाः पश्यन्तः अन्धोऽयमिति कृपादृष्ट्या पश्यन्तः^४ ते तव^५ ये रश्मयः^६ मामतेयं ममतायाः
पुत्रम्^७ अन्धं चक्षुर्हीनं दीर्घतमसं^८ दुरितात् आन्ध्यलक्षणात् शापात्^९ अरक्षन् चक्षुःप्रदानेनापालयन् ।
विश्ववेदाः विश्वप्रज्ञो भवान् सुकृतः शोभनं^{१०} चक्षुःप्रदानादिकर्म^{११} कृतवतः तान् रश्मीन् ररक्ष
आदरेण परिगृह्य पालयति^{१२} । तेषां परिग्रहसिद्धिः^{१३} अभिधीयते । दिप्सन्त इत् दम्भितुं परिभवितुम्
इच्छन्त एव रिपवः शत्रव एनं दीर्घतमसं^{१४} नाहं देभुः नैव परिभवन्ति खलु ॥ मामतेयम् । ममताया
अपत्यमित्यर्थे ' स्त्रीभ्यो ढक् ' । दिप्सन्तः । ' दम्भु दम्भे ' । ' सनीवन्तर्धं ' इत्यादिना इडभावः ।
' दम्भ इच्च ' इति इकारः । देभुः । ' अन्धग्रन्थिदम्भिवज्जीनामुपसंख्यानम् ' (का. ६. १)
इति लिटः कित्वादुपधालोपः ॥

त्वया वयं सधन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् ।

उभा शंसा सुदय सत्यतातेऽनुष्ठुया कृणुह्ययाण ॥ १४ ॥

त्वया । वयम् । सधन्यः । त्वाऽऊताः । तव । प्रऽनीती । अश्याम । वाजान् ।

उभा । शंसा । सुदय । सत्यऽताते । अनुष्ठुया । कृणुहि । अह्ययाण ॥ १४ ॥

अह्ययाण अलक्षितगमन^१ । ' अह्ययाणोऽहीतयानः ' (निरु. ५. १५) इति यास्कः । तादृश हे अग्ने
वयं स्तोतारः त्वया सधन्यः त्वत्प्रसादात् समानधनाः त्वोताः त्वया रक्षिता वयं तव प्रणीती
प्रणीत्या तव प्रेरणेनानुज्ञया वाजान् अजानि अश्याम प्राप्नुयाम । हे सत्यताते । सत्यं तनोतीति
वा सत्यं तायते यस्मिन्निति वा सत्यतातिः । हे सत्यताते शंसा पापानां शंसितारौ उभा उभौ

१. त-अन्तोदात्तत्वेन निपातनात् । २. त-रक्प्रत्ययः । ३. त-पापात् । ४. ख-ग-घ-च-ण-
न-भ-ल-स-शोभनचक्षुः । ५. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-पालय । ६. त-परिग्रहप्रसिद्धिः । ७. ख-
ग-घ-च-ण-भ-अलक्षितगमन; त-न-स-अलक्षितागमन । ८. न-ल-स-' उभा ' नास्ति ।

आसन्नविप्रकृष्टौ शत्रूँ सूदय जहि । अनुष्टुया अनुक्रमेण कृणुहि । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादितमर्थं कुरु ॥
सधन्यः । धनमेवामस्तीति 'छन्दसीवनिपौ' इति ईप्रत्ययः । 'एरनेकाचः' इति यण् । 'उदात्त-
स्वरितयोः' इति स्वरितत्वम् । अनुष्टुया । 'अपदुःसुपु स्थः' इति विधीयमानः कुप्रत्ययो बहुल-
वचनादनुपूर्वस्यापि भवति । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया याजादेशः । अहयाण । 'ही लजायाम्' ।
'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुभावाभावः । 'अनित्यमागमशासनम्' इति सुगभावः ॥

अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।

दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मान्द्रुहो निदो मित्रमहो अवद्यात् ॥ १५ ॥

अया । ते । अग्ने । सम्ऽइधा । विधेम । प्रति । स्तोमम् । शस्यमानम् । गृभाय ।

दह । अशसः । रक्षसः । पाहि । अस्मान् । द्रुहः । निदः । मित्रमहः । अवद्यात् ॥ १५ ॥

हे अग्ने अया अनया समिधा दीप्त्या स्तुत्या ते त्वां विधेम परिचरेम । अस्माभिः
शस्यमानम् इमं स्तोमं स्तोत्रं प्रति गृभाय प्रतिगृहाण । अशसः । शंसन्ति स्तुवन्तीति शसः
स्तोतारः । ते न भवन्तीत्यशसो नृशंसाः । तान् रक्षसः दह भस्मसात्कुरु । हे मित्रमहः मित्रैः
पूजनीय हे अग्ने द्रुहः द्रोणुः निदः निन्दकात् अवद्यात् परिवादाच्च अस्मान् पाहि रक्ष ॥
गृभाय । ग्रहेलोटि 'छन्दसि शायजपि' इति श्रः शायच् । हग्रहोर्मः । पाहि । वाक्यभेदात्
अनिघातः । निदः । 'णिदि कुत्सायाम्' । क्तिप् । आगमशासनस्यानित्यत्वाश्रमभावः । 'सावे-
काचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवद्यात् । 'अवद्यपण्य' इति यत् । 'ययतोश्चातदर्थे'
(पा. सू. ६. २. १५६) इत्यन्तोदात्तत्वम् । मित्रमहो अवद्यात् इत्यत्र संहितायाम् 'अव्याद-
वद्यात्' इति एङः प्रकृतिभावः ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

इत्थं तृतीयाष्टकगश्चतुर्थोऽध्याय आदरात् ।

व्याख्यातः सायणार्येण^१ पञ्चमो व्याकरिष्यते ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थे मण्डले प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । 'वैश्वानराय' इति पञ्चदशचं पञ्चमं सूक्तं वामदेव-
स्यार्पं त्रैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका—'वैश्वानराय वैश्वानरीयम्' इति । विनियोगो
लैङ्गिकः ॥

वैश्वानराय मीळहुषे सजोषाः कथा दाशेमअग्नये बृहद्भाः ।

अनूनेन बृहता वक्षथेनोप स्तभायदुपमिन्न रोधः ॥ १ ॥

वैश्वानराय । मीळहुषे । सजोषाः । कथा । दाशेम । अग्नये । बृहत् । भाः ।

अनूनेन । बृहता । वक्षथेन । उप । स्तभायत् । उपमिन्न । न । रोधः ॥ १ ॥

वसजोषाः सजोषसः^२ समानप्रीतियुक्ता वयमृत्विग्यजमानाः^३ वैश्वानराय विश्वनरसंबन्धिने^४
एतन्नामकाय^५ मीळहुषे अभिमतवृष्ट्यादिसेवने^६ बृहत् बृहते महते^७ भाः भासमानाय^८ अग्नये देवाय^९
कथा कथं केन प्रकारेण^{१०} दाशेम दद्याम । सामर्थ्यात् हविरिति गम्यते । अथवा बृहद्भा इत्युत्तरत्र
योज्यम् । कथा दाशेमेत्युक्तम् । किं तत्र आधिक्यमिति^{११} तदुच्यते । योऽग्निर्वृहन्महान् भा भासमानश्च
सन्^{१२} अनूनेन अविकलेन संपूर्णेन अत एव^{१३} बृहता प्रभूतेन^{१४} वक्षथेन वोढव्येन स्वशरीरेण^{१५} उप^{१६} स्तभायत्
उप स्तभ्राति । सामर्थ्यात् घामिति शेषः । युलोकं व्याप्नोतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । उपमिन्न^{१७} रोधः ।
उप समीपे मीयते क्षिप्यते इत्युपमिन् स्थूणा । सा यथा तृणाच्छादनादिनिरोधकं वंशादिकमुपस्तभ्राति
तद्वत् । यद्वा । वक्षथेनोक्थलक्षणेन फलादिवाहकेन स्तोत्रेण सह युलोकमुपस्तभायत् ॥ स्तभायत् ।
स्तम्भुः सौत्रो धातुः । लङि 'छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन अहावपि शायजादेशः । 'बहुलं
छन्दसि' इत्यडभावः ॥ किमिव । उपमिन्न रोधः । उप समीपे मीयते इत्युपमिदुदकम् । कूलमिव ॥

मा निन्दत य इमां मह्यं राति देवो ददौ मर्त्याय स्वधावान् ।

पाकाय गृत्सो अमृतो विचेता वैश्वानरो नृत्तमो यद्वा अग्निः ॥ २ ॥

मा । निन्दत । यः । इमाम् । मह्यम् । रातिम् । देवः । ददौ । मर्त्याय । स्वधाऽवान् ।

पाकाय । गृत्सः । अमृतः । विचेताः । वैश्वानरः । नृत्तमः । यद्वा । अग्निः ॥ २ ॥

१. ख-ग-ण-त-न-फ-भ-स-सायणार्यैः । २. ख-ग-च-ण-भ-सजोषसः' नास्ति । ३. ख-
ग-च-ण-भ-ल-स-विश्वानरसंबन्धिने । ४. ख-ग-च-अधिकमिति ।

हे होत्रादयः अमुं वैश्वानरमग्निं^१ मा^२ निन्दत निन्दां^३ मा^४ कुरत । स्तुतेत्यर्थः ।^५यः^६ देवः दीप्य-
मानोऽग्निः^७ स्वधावान् अस्मदृत्तेन हविलक्षणेनाग्नेन तद्वान् सन्^८ मर्त्याय मरणधर्माय^९ पाकाय परिपक्व-
प्रज्ञाय^{१०} मह्यं यजमानाय^{११} इमाम् इदानीं दीयमानप्रकारां^{१२} रातिं धनं^{१३} ददौ दत्तवान् । स विशेष्यते ।
गृत्सः मेधावी । मेधाविनामैतत् ।^{१४}अमृतः अमरणस्वभावः^{१५} विचेताः विशिष्टप्रज्ञः^{१६} वैश्वानरः
विश्वैर्नरैः आहवनीयादिरूपेण नीयमानः^{१७} नृतमः नेतृतमः फलादीनां^{१८} यद्गः महान् । महन्नामैतत् ।
अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टः । तादृशमग्निं स्तुतेति भावः ॥

सामं द्विवर्हा महिं तिग्मभृष्टिः सहस्रेता वृषभस्तुर्विष्मान् ।

पदं न गोरपगूळहं विविद्वानग्निर्मह्यं प्रेदुं वोचन्मनीषाम् ॥ ३ ॥

सामं । द्विऽवर्हाः । महिं । तिग्मऽभृष्टिः । सहस्रेताः । वृषभः । तुर्विष्मान् ।

पदम् । न । गोः । अपऽगूळहम् । विविद्वान् ।

अग्निः । मह्यम् । प्र । इत् । ऊँ इति । वोचत् । मनीषाम् ॥ ३ ॥

द्विवर्हाः द्वयोर्मध्यमोत्तमयोः स्थानयोः परिवृद्धः^१ तिग्मभृष्टिः तीक्ष्णतेजाः^२ सहस्रेताः बहु-
विधहिरण्यरेतस्कः । रेतःशब्दः सारवाची । प्रभूतसारो वा ।^३वृषभः वर्पिता कामानां^४ तुर्विष्मान्
बहुधनः^५ । ईदृशोऽयम्^६ अग्निः अत्यन्तगोपितः^७ गोः^८ पदं^९ न गद्याया गोः पदमिव^{१०} अपगूळहम् अत्यन्त-
रहस्यम् । मनीषाशब्दो ज्ञानवाची सन्^{११} अत्र ज्ञातव्ये वर्तते ।^{१२}मनीषां ज्ञातव्यं^{१३} महिं महत् पूज्यं^{१४} साम
अस्मदभिमतं स्तोत्रं^{१५} विविद्वान् विशेषेण जानन्^{१६} मह्यं^{१७} प्रेदुं^{१८} वोचत् प्रैव ब्रवीतु ॥

प्र ताँ अग्निर्बभसत्तिग्मजम्भस्तपिष्ठेन शोचिषा यः सुराधाः ।

प्र ये मिनन्ति वरुणस्य धाम प्रिया मित्रस्य चेततो ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

प्र । तान् । अग्निः । बभसत् । तिग्मजम्भः । तपिष्ठेन । शोचिषा । यः । सुराधाः ।

प्र । ये । मिनन्ति । वरुणस्य । धाम । प्रिया । मित्रस्य । चेततः । ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

यः^१ अग्निः^२ सुराधाः शोभनधनः सः^३ तिग्मजम्भः तीक्ष्णदंष्ट्रः सन्^४ तपिष्ठेन^५ शोचिषा
अतिशयेन शत्रूणां तापकेन तेजसा^६ तान् वक्ष्यमाणान् द्वेष्टन्^७ प्र^८ बभसत् प्रकर्षेण भरस्यतु । दहतुं
इत्यर्थः ॥ 'भस भरस्रनदीहयोः' । लेटि 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः ॥
तानिष्युक्तं कानित्याह ।^९ये द्वेष्टारः^{१०} चेततः^{११} जानतः । एतदुभयविशेषणम् ।^{१२}मित्रस्य^{१३} वरुणस्य च
प्रिया प्रियाणि^{१४} ध्रुवाणि स्थिराणि^{१५} धाम धामानि तेजःस्थानानि कर्माणि वा^{१६} प्र^{१७} मिनन्ति
प्रकर्षणं हिंसन्ति ॥ 'मीष् हिंसायाम्' । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वत्वम् । विकरणस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-मा निन्दाम् । २. च-फ-मरणधर्मसहिताय । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-
स्थापितः । ४. च-फ-बहुधनः विविद्वान् विशेषेण ज्ञानवान् । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ- 'अत्यन्त-
गोपितं' नास्ति । ६. न-त्-स- 'मह्यं' नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-चेततः द्वेष्टन्; घ-प-चेततः
द्वेष्टारः; त-स-चेततः । ८. ख-ग-च-ण-त-फ-भ-स-त्वाम्; घ-प- 'वा' नास्ति ।

अ॒भ्रा॒तरो॒ न योष॑णो व्यन्तः पति॑रिपो न जन॑यो दुरे॒वाः ।

पा॒पासः॑ सन्तो॑ अनु॒ता अ॒स॒त्या इ॒दं प॒दम॑जनता ग॒भीर॑म् ॥ ५ ॥

अ॒भ्रा॒तरः । न । योष॑णः । व्यन्तः । पति॑रिपः । न । जन॑यः । दुः॒ऽए॒वाः ।

पा॒पासः । सन्तः । अनु॒ताः । अ॒स॒त्याः । इ॒दम् । प॒दम् । अ॒ज॒न॒त । ग॒भीर॑म् ॥ ५ ॥

अ॒भ्रा॒तरः भ्रात्रा॑दिबन्धुरहिताः । योष॑णः । न गत॑भर्तृका योषित इव ॥ 'वा पपूर्वस्य निगमे' इति विकल्पनात् दीर्घाभावः ॥ ता यथा भर्तृगृहात् पितृगृहं प्रत्यायन्ति^१ तद्वत् व्यन्तः गच्छन्तः । यज्ञादीनपहाय अमार्गे वर्तमाना इत्यर्थः । तथा पति॑रिपो न^२ जन॑यः पतिद्वेषिण्यः स्त्रिय इव दुरे॒वाः दुष्टगतयो दुराचारा अत एव पा॒पासः पापाः सन्तः अनु॒ताः मानस॑सत्यरहिताः अ॒स॒त्याः वाचिक॑सत्यरहिता मनसा वाचाग्निमभजमानाः इ॒दं पापि॑भिरनुभूयमानतया प्रसिद्धं ग॒भीर॑म् अगाधं प॒दं नर॑कस्थानम् अ॒ज॒न॒त अजन॑यन्त उरपादयन्ति ॥ लङि जनेरन्तर्भावितण्यर्थात् व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ ॥ १ ॥

इ॒दं मे॑ अ॒ग्ने किय॑ते पा॒व॒कामि॑नते गुरुं भा॒रं न म॑न्म ।

बृ॒ह॒द्धा॒थ धृष॑ता ग॒भीरं॑ य॒हं पृ॒ष्ठं प्र॑यसा स॒प्तधा॑तु ॥ ६ ॥

इ॒दम् । मे॒ । अ॒ग्ने । किय॑ते । पा॒व॒क । अमि॑नते । गुरु॑म् । भा॒रम् । न । म॑न्म ।

बृ॒ह॒त् । द॒धा॒थ । धृष॑ता । ग॒भीर॑म् । य॒हम् । पृ॒ष्ठम् । प्र॑यसा । स॒प्त॒ऽधा॒तु ॥ ६ ॥

हे पा॒व॒क शोध॑क अ॒ग्ने किय॑ते अत्यल्पाय गुरुं भा॒रं न वोढु॑मशक्यं भारमिव । तं यथा धर्तु॑मसहमानः पातयति तद्वत् । स्वदीयं कर्म अमि॑नते अहिंसतेऽत्यजते मे॒ मह्य॑म् इ॒दं दा॒तव्य॑त्वेन^३ प्रसिद्धं बृ॒ह॒त् प्रभू॑तं म॑न्म मननीयं धनं द॒धा॒थ देहि॑ । तदेव विशेष्यते । धृष॑ता शत्रूणां धर्षकेण प्र॑यसा । अन्ननामैतत् । अन्नेन युक्तं ग॒भीर॑म् अन्यैरनवगाह्यं य॒हं मह॑त् पृ॒ष्ठं स्पृष्टुं॑ योग्यं स॒प्तधा॑तु ग्राम्या॑रण्यभेदेन^४ सप्तप्रकारम् । 'सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तरण्याः' (तै. सं. ७. २. २. १) इति श्रुतेः । ईदृ॒ग्धनं॑ देहीत्यर्थः । गुरुं भा॒रं न अन्य॑दीयं भारं यथान्यस्मै ददाति तद्वदस्माकं दातव्यं धनं देहीति वा योज्यम् ॥

तमि॒ह्वे॒व स॑म॒ना स॑मा॒नमा॑भि क्रत्वा पुन॑ती धी॒तिर॑श्याः ।

स॒स॒स्य॑ च॒र्म॒न्नाधि॑ चारु पृ॒श्नेर॑ग्रे रु॒प आ॑रुपितं जबा॑रु ॥ ७ ॥

तम् । इत् । नु । एव । स॒म॒ना । स॒मा॒नम् । अ॒भि । क्रत्वा । पुन॑ती । धी॒तिः । अ॒श्याः ।

स॒स॒स्य॑ । च॒र्म॒न् । अधि॑ । चारु॑ । पृ॒श्नेः । अ॒ग्ने । रु॒पः । आ॒रु॒पित॑म् । जबा॑रु ॥ ७ ॥

१. ख-ग-घ-ण-फ-प्रत्यायान्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-जनयः न । ३. घ-ल-स-ज्ञातव्यत्वेन । ४. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-ग्राम्यपश्वरण्यपशुभेदेन ।

‘ अग्निविद्युदादित्यास्त्रयोऽपि मतभेदेन वैश्वानरशब्दाभिधेयाः ’ (निरु. ७. २३) इति यास्कनोक्तत्वादत्र आदित्यात्मना वैश्वानरः स्तूयते । ^१तमित् तमेव वैश्वानरं युस्थानं ^२समानं सर्वेषामेकरूपं ^३समनां सदृशी तद्योग्या ^४पुनती अस्मान् शोधयित्री^५ ^६धीतिः मतिः अस्मदीया स्तुतिः ^७कृत्वा तदुचितेन कर्मणा ^८न्वेव क्षिप्रमेव ^९अश्याः अभिप्राप्नुयात् । भजेदित्यर्थः ॥ अश्रोतेर्लिङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लृक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं मध्यमपुरुषत्वं च । पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दोऽध्याहार्यः ॥ यस्य युस्थानस्य वैश्वानरस्य ^{१०}जवारु जवमानरोहि^{११} जरमाणरोहि वा^{१२} ^{१३}चारु दीप्तं मण्डलम् । ‘ जवारु जरमाणरोहीति वा जवमानरोहीति वा ’ (निरु. ६. १७) इति यास्कः । ^{१४}अग्रे पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि ^{१५}रूपः । आरोपयति स्वात्मनि सस्यादीनि इति^{१६} रुबिति भूमिरुच्यते । तस्याः सकाशात् ^{१७}ससस्य । लुप्तोपममेतत्^{१८} । स्वपत इव निश्चलस्य ^{१९}पृथ्वेः । युनामैतत् । ‘ स्वः पृथ्विः ’ (नि. १. ४. २) इति द्युलोकादित्ययोः साधारणनामसु पाठात् । ज्योतिरादिभिः स्पृश्यमानस्य द्युलोकस्य ^{२०}अधि उपरि ^{२१}चर्मन् चर्मणे चरणाय ॥ चरैरौणादिको मनिन् । ‘ रुपां सुलृक् ’ इति चतुर्थ्या लृक् ॥ ^{२२}आरुपितम् आरोपितं देवैः । तमश्या इति पूर्वत्रान्वयः ॥

प्रवाच्यं वचसः किं मे अस्य गुहा हितमुप निणिग्वदन्ति ।

यदुस्त्रियाणामप वारिव व्रन्पाति प्रियं रूपो अग्रं पदं वेः ॥ ८ ॥

प्रवाच्यम् । वचसः । किम् । मे । अस्य । गुहा । हितम् । उप । निणिक् । वदन्ति ।

यत् । उस्त्रियाणाम् । अप । वाऽइव । व्रन् ।

पाति । प्रियम् । रूपः । अग्रम् । पदम् । वेरिति वेः ॥ ८ ॥

^१मे मदीयस्य ^२अस्य वक्ष्यमाणस्य ^३वचसः वाक्यस्य ^४किं ^५प्रवाच्यम् अस्ति । तथ्यमेवोच्यत इत्यर्थः । किं तद्वच इत्युच्यते । ^६उस्त्रियाणाम् । गोनामैतत् । क्षीराद्युत्खाविणीनां^७ गवां संबन्धि यत् क्षीरं ^८वारिव उदकमिव तद्यथा सेकेनाविष्कुर्वन्ति तथा ^९अप ^{१०}व्रन् अपवृण्वन्ति दोग्धारः । ^{११}निणिक् । नितरां नेनेक्ति शोधयतीति निणिक् क्षीरमुच्यते । तादृक् क्षीरमनेन वैश्वानरेण ^{१२}गुहा गुहायाम् ^{१३}उप ^{१४}हितम् उपनिहितं ^{१५}वदन्ति वेत्तारः । किंचायं^{१६} ^{१७}वेः व्यासायाः ^{१८}रूपः भूम्याः ^{१९}प्रियं सर्वेषाम् आधारत्वेन प्रियभूतम् ^{२०}अग्रं श्रेष्ठं ^{२१}पदं स्थानं ^{२२}पाति रक्षति ॥

इदमु त्यन्महि महामनीकं यदुस्त्रिया सचत पूर्य गौः ।

ऋतस्य पदे अधि दीद्यानं गुहा रघुष्यद्रघुयद्विवेद ॥ ९ ॥

इदम् । ऊँ इति । त्यत् । महि । महाम् । अनीकम् । यत् । उस्त्रिया । सचत । पूर्यम् । गौः ।

ऋतस्य । पदे । अधि । दीद्यानम् । गुहा । रघुऽस्यत् । रघुऽयत् । विवेद ॥ ९ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-शोधयन्ती । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-जवमानम्; न-स-जवमान-रोहि । ३. ख-ग-च-त-न-भ-स-‘ इति ’ नास्ति । ४. त-लुप्तोपमैतत् । ५. ख-ग-च-ण-भ-क्षीरादि-खाविणीनाम् । ६. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-‘ किंचायं ’ नास्ति ।

१इदमु इदमेव १रयत् प्रसिद्धं १महि महत् पूज्यं १महां महतां देवानाम् १अनीकं समूहरूपं
सूर्यमण्डलं वैश्वानर एवेति शेषः । १पूर्य्यं पूर्वकालीनं पूरकं वा १यत् मण्डलम् १उत्तिया क्षीरागुत्सा-
विणी १गौः अग्निहोत्राद्यर्थः १सचत सेवते । १ऋतस्य उदकस्य १पदे स्थानेऽन्तरिक्षे १अधि अधिकम् ।
यद्वा अधीति सप्तम्यर्थानुवादः २ । १दीद्यानं द्योतमानं १गुहा गुहायां १रघुष्यत् शीघ्रं स्यन्दमानं
१रघुष्यत् शीघ्रं गच्छत् सूर्यमण्डलं १विवेद वैश्वानरमेवेति ज्ञातवानस्मि ॥

अध द्युतानः पित्रोः सचासामनुत गुह्यं चारु पृश्नेः ।

मातुष्पदे परमे अन्ति षट्कोर्वृष्णः शोचिषः प्रयतस्य जिह्वा ॥ १० ॥

अध । द्युतानः । पित्रोः । सचा । आसा । अमनुत । गुह्यम् । चारु । पृश्नेः ।

मातुः । पदे । परमे । अन्ति । सत् । गोः । वृष्णः । शोचिषः । प्रयतस्य । जिह्वा ॥ १० ॥

१अध अथ १द्युतानः दीप्यमानः १पित्रोः द्यावापृथिव्योः १सचा सह मध्ये व्यातः सन् १पृश्नेः
गोः संबन्धि १चारु रमणीयं १गुह्यम् ऊधसि निगूढं पयः १आसा स्वकीयेनास्येन १अमनुत पानाय
अबुध्यत । उक्तमेवार्थं विवृणोति । १मातुः क्षीरादिनिर्मात्र्याः १गोः १परमे १पदे उत्कृष्टे स्थाने
ऊधोलक्षणे १अन्ति १सत् समीपे विद्यमानं क्षीरं १वृष्णः फलानां वर्णितुः १शोचिषः दीप्तस्य १प्रयतस्य
आहवनीयादिरूपेण नियतस्य वैश्वानरस्य १जिह्वा पातुमिच्छतीति शेषः ॥ ॥ २ ॥

ऋतं वोचे नमसा पृच्छयमानस्तवाशसा जातवेदो यदीदम् ।

त्वमस्य क्षयसि यद् विश्वं दिवि यदु द्रविणं यत्पृथिव्याम् ॥ ११ ॥

ऋतम् । वोचे । नमसा । पृच्छयमानः । तव । आऽशसा । जातवेदः । यदि । इदम् ।

त्वम् । अस्य । क्षयसि । यत् । इ । विश्वम् ।

दिवि । यत् । ऊँ इति । द्रविणम् । यत् । पृथिव्याम् ॥ ११ ॥

अहं यजमानः १नमसा नमस्कारेण सह १पृच्छयमानः अन्यैरनुयुज्यमानः सन् १ऋतं १वोचे
सत्यं ब्रवीमि । किं तदित्युच्यते । हे १जातवेदः जातानां वेदितर्जातप्रज्ञ वा अग्ने १तवाशसा
त्वत्स्तुत्या साधनेन १यदीदं धनं लब्धमस्माभिः स्यात् १अस्य धनस्य १त्वं १क्षयसि त्वमेवेश्वरो
भवसि । तस्य २ धनस्य यज्ञादिद्वारा अग्र्यर्थत्वादिति भावः । अत्यल्पमिदमुक्तम् । १यद् १विश्वं
यत्खलु कृत्स्नं धनमस्ति तस्यापीशिषे । विश्वमिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशदयति । १दिवि
द्युलोके १यदु १द्रविणं यदेव धनं १यत् च १पृथिव्यां धनं तस्य सर्वस्य त्वमीश्वरो भवसि । ' यज्ञार्थं
द्रव्यमुत्पन्नम् ' इति स्मरणात् । अग्निव्यतिरेकेण यज्ञासंभवादिति भावः ॥

किं नो अस्य द्रविणं कद्ध रत्नं वि नो वोचो जातवेदश्चिकित्वान् ।

गुहाध्वनः परमं यन्नो अस्य रेकु पदं न निदाना अगन्म ॥ १२ ॥

किम् । नः । अस्य । द्रविणम् । कत् । ह । रत्नम् । वि । नः । वोचः । जातवेदः । चिकित्वान् ।
गुहा । अध्वनः । परमम् । यत् । नः । अस्य । रेकु । पदम् । न । निदानाः । अगन्म ॥ १२ ॥

पूर्वमन्त्रेण यस्य^१ धनस्य^२ अग्निस्वामित्वमुक्तम् ^३अस्य धनस्य^३ किं ^४द्रविणं किं साधनभूतं ^५नः
अस्मभ्यं^६ दातव्यं धनमस्ति । ^७कद्ध ^८रत्नं किं च रमणीयं हितकरं धनमस्ति । तद्धनं हे ^९जातवेदः
जातधनाग्ने^{१०} ^{११}चिकित्वान् चेतनावानभिज्ञस्त्वं ^{१२}नः अस्मभ्यं ^{१३}वि ^{१४}वोचः विब्रूहि । यद्वा । किं
दातव्यं द्रविणमस्ति । अस्य द्रविणराशेः कद्ध रत्नमिति वा योज्यम् । ^{१५}अस्य ^{१६}अध्वनः धनप्राप्ति-
मार्गस्य ^{१७}यत् ^{१८}गुहा गुहायां निहितं गूढं ^{१९}परमम् उत्कृष्टं प्राप्तव्यमस्ति तदपि ^{२०}नः अस्मभ्यं
विवोचः । वयं ^{२१}रेकु रिक्तं ^{२२}पदं गन्तव्यं स्थानं गृहादिकं ^{२३}निदानाः अन्यैर्निन्द्यमानाः ॥ कर्मणि
कर्तृप्रत्ययः ॥ ^{२४}न ^{२५}अगन्म न प्राप्नुमः ॥

का मर्यादा वयुना कद्ध वाममच्छा गमेम रघवो न वाजम् ।

कदा नो देवीरमृतस्य पत्नीः सूरौ वर्णेन ततननुषासः ॥ १३ ॥

का । मर्यादा । वयुना । कत् । ह । वामम् । अच्छ । गमेम । रघवः । न । वाजम् ।

कदा । नः । देवीः । अमृतस्य । पत्नीः । सूरः । वर्णेन । ततनन् । उषसः ॥ १३ ॥

^१का ^२मर्यादा का प्रीत्यादिव्यवस्था का च ^३वयुना प्रज्ञानं पदार्थविषयं ^४कद्ध किं च ^५वामं
वननीयं पदार्थजातम् । एतत्सर्वम् ^६अच्छ^६ ^७गमेम अभिगच्छेम । तत्र दृष्टान्तः । ^८रघवो ^९न
^{१०}वाजम् । शीघ्रगामिनोऽश्वादयः संग्राममिव । तद्वत्^{११} । ^{१२}कदा कस्मिन् काले ^{१३}नः अस्माकं व्यव-
हाराय ^{१४}देवीः देव्यो द्योतमानाः ^{१५}अमृतस्य अमरणधर्मस्यादित्यस्य ^{१६}पत्नीः पत्न्यः पालयिष्यः^{१७} ^{१८}सूरः
प्रसविष्यः ^{१९}उषासः^{१९} उषसः^{२०} ^{२१}वर्णेन प्रकाशेन ^{२२}ततनन् विस्तारयेयुः । एवं सूर्यसंबन्धिन उषसः स्तुत्या^{२३}
सर्वान्मनो वैश्वानरस्य स्तुतिरवगन्तव्या ॥ ततनन् । तनोतेर्लेटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य
भ्रुः । द्विर्भावहलादिशेषौ ॥

अनिरेण वचसा फल्ग्वेन प्रतीत्येन कृधुनातृपासः ।

अथा ते अग्ने किमिहा वदन्त्यनायुधास आसता सचन्ताम् ॥ १४ ॥

अनिरेण । वचसा । फल्ग्वेन । प्रतीत्येन । कृधुना । अतृपासः ।

अथ । ते । अग्ने । किम् । इह । वदन्ति । अनायुधासः । आसता । सचन्ताम् ॥ १४ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-अस्य । २. ल-' धनस्य ' नास्ति । ३. न-स-' धनस्य ' नास्ति । ४. ख-ग-ण-
त-न-भ-स-अस्मभ्यं तत् ; च-फ-अस्मभ्यं यत् । ५. त-जातवेदोऽसि जातधनोऽसि ; न-स-जातधनोऽसि ।
६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-' अच्छ ... तद्वत् ' नास्ति । ७. त-ल-पालयिष्यः पत्नीस्थानीया वा ।
८. न-स-उषसः ; ल-उषासः । ९. ख-ग-च-फ-भ-' स्तुत्या ' नास्ति ।

वनिरेण । इरा अन्नं तद्रहितेन । वफल्ग्वेन तुच्छेन^१ वप्रतीत्येन प्रतिगन्तव्येन । आरोह्येणेत्यर्थः ।
वकृधुना हस्वेन । कृध्विति हस्वनाम 'कृधुको वन्नकः' (नि. २. २. ६) इति तन्नामसूक्तत्वात् ।
एवंविधेन वचसा वतृपासः अतृसा जनाः वअध अधुना वइह अस्मिन् लोके हे वअग्ने वते स्वां
वकिं वदन्ति । निर्हविक्केण वचसा न किंचिल्लभ्यत इत्यर्थः । किंतु वअनायुधासः । आयुधशब्दः
साधनं लक्षयति । हविरादिसाधनरहितास्ते वअसता दुःखेन वसचन्तां संगच्छन्ताम् ॥

अस्य श्रिये समिधानस्य वृष्णो वसोरनीकं दम आ रुरोच ।

रुशद्वसानः सुदृशीकरूपः क्षितिर्न राया पुरुवारो अद्यौत् ॥ १५ ॥

अस्य । श्रिये । समुदधानस्य । वृष्णः । वसोः । अनीकम् । दमे । आ । रुरोच ।

रुशत् । वसानः । सुदृशीकरूपः । क्षितिः । न । राया । पुरुवारः । अद्यौत् ॥ १५ ॥

वसमिधानस्य समिध्यमानस्य^२ ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ वृष्णः वपितुः फलस्य^३ वसोः^३
वासयितुः वअस्य अग्नेः वअनीकं तेजःसंघः वदमे यागगृहे वआ वरुरोच सर्वतो दीप्यते । किमर्थम् ।
वश्रिये श्रेयसे यजमानानाम् । सोऽग्निः वरुशत् । वर्णनामैतत् । दीप्तं तेजः ववसानः आच्छादयन्
अत एव वसुदृशीकरूपः सुष्ठु दर्शनीयरूपः वपुरुवारः बहुभिः ऋत्विग्भिर्यजमानैः^४ वरणीयः सन् वअद्यौत्
द्योतते । किमिव । वराया अश्वादिधनेन वक्षितिर्न राजादिरिव । क्षितिरिति मनुष्यनाम ॥ ॥ ३ ॥

' ऊर्ध्व ऊ पु णः ' इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यार्पणं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ' ऊर्ध्व ऊ एका-
दश ' इत्यनुकान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदम् । सूत्रितं च—' ऊर्ध्व
ऊ पु णः सप्तस्य यद्वियुतेति पञ्च ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

ऊर्ध्व ऊ पु णो अध्वरस्य होतरे तिष्ठ देवताता यजीयान् ।

त्वं हि विश्वमभ्यसि मन्म प्र वेधसश्चित्तिरसि मनीषाम् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । ऊँ इति । सु । नः । अध्वरस्य । होतः । अग्ने । तिष्ठ । देवताता । यजीयान् ।

त्वम् । हि । विश्वम् । अभि । असि । मन्म । प्र । वेधसः । चित् । तिरसि । मनीषाम् ॥ १ ॥

हे वअध्वरस्य वहोतः यागसंबन्धिनां देवानामाह्वातः । यद्वा । होतरित्यत्र प्रकृत्यंशोऽनुवादः ।
हे होमनिष्पादक वअग्ने वयजीयान् यष्टमस्त्वं वनः अस्माकम् वऊर्ध्व वऊ वपु वतिष्ठ उन्नत एव तिष्ठ ।
नित्यमुन्नतो भवेत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । वदेवताता देवतातौ । देवास्तायन्ते^५ विस्तीर्यन्ते* अत्रेति
देवतातिर्यज्ञः । तस्मिन् । वत्वं वहि त्वं खलु विश्वं सर्वं वमन्म मननीयं शत्रूणां धनम् वअभ्यसि
अभिभवसि । किंच ववेधसश्चित् । चित् पूजायाम्^६ । स्तोतुर्यजमानादेः वमनीषां मतिं स्तुतिं वप्र
वतिरसि प्रवर्धयसि । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

१. ख-न-भ-उक्थेन । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स- ' समिध्यमानस्य ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-
फ-भ-वसोः फलस्य; न-स-फलस्य । ४. ख-ग-च-ण-ऋत्विग्यजमानैः । ५. च-फ-यज्ञे मन्म मननीयत्वं
वेधसो ब्रह्मणो विश्वमभि असि हि खलु । देवतायाः । * त-न-भ-विस्तार्यन्ते ।

अमूरो होता न्यसादि विक्ष्वरिग्निर्मन्द्रो विदथेषु प्रचेताः ।

ऊर्ध्वं भानुं सवितेवाश्रेन्मेतेव धूमं स्तभायदुप द्याम् ॥ २ ॥

अमूरः । होता । नि । असादि । विक्षु । अग्निः । मन्द्रः । विदथेषु । प्रऽचेताः ।

ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविताऽइव । अश्रेत् । मेताऽइव । धूमम् । स्तभायत् । उप । द्याम् ॥ २ ॥

वअमूरः अमूढः । प्रगल्भ इत्यर्थः । वहोता होमनिष्पादकः । मन्द्रः मदनीयः^१ मादयिता वा । प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः । अग्निः देवः । विक्षु ऋत्विगूपासु^२ प्रजासु मध्ये । विदथेषु यागेषु निमित्तभूतेषु । न्यसादि नितरां स्थापितः । अथ तथाभूतोऽग्निः । भानुं दीप्तिं । सवितेव उदितः सूर्य इव । ऊर्ध्वम् । अश्रेत् ऊर्ध्वमुखमाश्रयति । किञ्च । मेतेव स्थूणेव । सा यथा स्वाधिष्ठितं^३ वंशादिकं स्तभ्नाति तद्गदयमग्निः । धूमं^४ स्वोत्थितं^५ । द्याम् । उप युलोकस्योपरि । स्तभायत् स्तभ्नाति ॥

यता सुजूर्णी रातिनी घृताची प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः ।

उदु स्वरुर्नवजा नाक्रः पश्वो अनक्ति सुधितः सुमेकः ॥ ३ ॥

यता । सुऽजूर्णीः । रातिनी । घृताची । प्रऽदक्षिणित् । देवऽतातिम् । उराणः ।

उत् । ऊँ इति । स्वरुः । नवऽजाः । न । अक्रः । पश्वः । अनक्ति । सुऽधितः । सुऽमेकः ॥ ३ ॥

यता संयता । सुजूर्णीः शोभनजवा सुष्ठु जीर्णा पुराणी^१ वा । घृताची । घृतमञ्जतीति घृताची । उदुः । रातिनी । रातिधनम् । हविलक्षणधनवती । आज्यपूर्णा भवतीत्यर्थः । देवताति यज्ञं तथा । उराणः उरु कुर्वाणोऽध्वर्युरग्निर्वा । प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणमेतीति प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणगमनो भवति^२ । अकारलोपश्छान्दसः । नवजाः नवजातस्तदानीमेवोत्पादितः । स्वरुः । न । यूपशकलवाची स्वरुर्न यूपं लक्षयति । 'चपालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम्' (ऋ. सं. ३. ८. १०) इत्यादिषु स्वरुशब्देन यूपामिधानाच्च । नकारः समुच्चये । यूपोऽपि । उदु । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । उन्नतो भवति । किञ्च । अक्रः आक्रमिता । सुमेकः सुदीप्तः । सुधितः स्वधितिरित्यर्थः । सोऽपि । पश्वः पशून् । अनक्ति गच्छति । यद्वा । सुधितः स्वरुरेव उदु उत्कृष्टः पश्वः पशून् नक्ति । 'स्वरुणा पशुमनक्ति' इति श्रुतेः ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्रा ऊर्ध्वो अध्वर्युर्जुषाणो अस्थात् ।

पर्यग्निः पशुपा न होता त्रिविष्टयेति प्रदिव उराणः ॥ ४ ॥

स्तीर्णे । बर्हिषि । समऽधाने । अग्रौ । ऊर्ध्वः । अध्वर्युः । जुषाणः । अस्थात् ।

परि । अग्निः । पशुऽपाः । न । होता । त्रिऽविष्टि । एति । प्रऽदिवः । उराणः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-महनीयः; ण-न-भ-ल-स-महनीयः । २. त-न-स-ऋत्विग्भूतासु । ३. ख-ग-च-ण-फ-स्वधिष्ठितम् । ४. ख-ग-न-धूमश्चोत्थितम्; च-फ-चोत्थितं धूमम्; स-धूमांश्चाच्छादितम् । ५. घ-च-ण-त-न-फ-भ-स-पुराणा । ६. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-अभवत् ।

वर्हिषि वेद्यां वस्तीर्णे आस्तृते सति वअग्नौ आहवनीयादिके वसमिधाने सम्यगिध्यमाने च सति वअध्वर्युः अध्वरस्य नेता वजुषाणः देवान् प्रीणयन् वऊर्ध्वः वअस्थात् तिष्ठति । वहोता होमनिष्पादकः वप्रदिवः^१ । पुराणनामैतत्^१ । पुरातनः वउराणः स्वल्पमपि हविर्देवयोग्यत्वसंपादनेन उरु कुर्वाणः । ' उराण उरु कुर्वाणः ' इति निरुक्तम् । ' यद्वै देवैर्जोष्यते हविस्तद्विरिमात्रं वर्धते ' इति श्रुतेः अग्नेरुत्करणमुचितम् । ईदृशः वअग्निः वपशुपा वन पशूनां पालक इव पशून् वत्रिविष्टि त्रिरावृत्य वपरि वएति । त्रिर्हि पर्यग्निः क्रियते ॥

परि त्मना मितद्रुरेति होताग्निर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा ।

द्रवन्त्यस्य वाजिनो न शोका भयन्ते विश्वा भुवना यदभ्राट् ॥ ५ ॥

परि । त्मना । मितद्रुः । एति । होता । अग्निः । मन्द्रः । मधुवचाः । ऋतवा ।

द्रवन्ति । अस्य । वाजिनः । न । शोकाः । भयन्ते । विश्वा । भुवना । यत् । अभ्राट् ॥ ५ ॥

उक्तमेवार्थं स्पष्टयति । अयं वहोता होमनिष्पादकः वअग्निः वत्मना आत्मना स्वरूपेणैव वमितद्रुः परिमितगतिः सन् वपरि वएति परितो गच्छति पशुम् । कीदृशोऽयम् । वमन्द्रः मादनीयो मोदयिता वा वमधुवचाः मधुरवचनः^२ वऋतावा यज्ञवान् । ववाजिनः हविष्मतः वअस्य अग्नेः वशोकाः वन दीप्तयोऽपि । नशब्दोऽप्यर्थे । वद्रवन्ति गच्छन्ति परितः । यद्वा नकार उपमार्थीयः^३ । वाजिनो न अश्वा इव द्रवन्तीति योज्यम् । वयत् यस्मात् अयम् वअभ्राट् वभ्राजते तस्मात् विश्वा वभुवना सर्वाणि भूतजातानि^४ वभयन्ते भीतानि भवन्ति ॥ ॥ ४ ॥

भद्रा ते अग्ने स्वनीक संदृघोरस्य सतो विषुणस्य चारुः ।

न यत्ते शोचिस्तमसा वरन्त न ध्वस्मानस्तन्वीरेप आ धुः ॥ ६ ॥

भद्रा । ते । अग्ने । सुअनीक । समदृक् । घोरस्य । सतः । विषुणस्य । चारुः ।

न । यत् । ते । शोचिः । तमसा । वरन्त ।

न । ध्वस्मानः । तन्वि । रेपः । आ । धुरिति धुः ॥ ६ ॥

हे वस्वनीक शोभनज्वाल वअग्ने वघोरस्य भीतिजनकस्यापि वसतः वविषुणस्य विष्वक् सर्वतो व्याप्तस्य वते तव वचारुः रमणीया वभद्रा स्तुत्या कल्याणी वा मूर्तिः वसंदृक् संदृष्टिः । सम्यक् दृश्या भवतीत्यर्थः । वयत् यस्मात् वते वशोचिः दीप्तिं वतमसा अन्धकारेण वन ववरन्त न वारयन्ति निशाः । यस्माच्च वध्वस्मानः ध्वंसका राक्षसादयः ते वतन्वि तव शरीरे वरेपः पापं ध्वंसनादिरूपं वन वआ धुः न दधति । न कुर्वन्ति । अतः संदृगिति संबन्धः ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-प्र-दिवः उराणः उरुकुर्वाणोऽध्वर्युनामैतत् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स-मधुवचनः । ३. त-उपमार्थकः । ४. ख-ग-च-ण-भूतानि ।

न यस्य सातुर्जनितोऽवारि न मातरापितरा नू चिदिष्टौ ।

अर्ध मित्रो न सुधितः पावकोऽग्निर्दीदाय मानुषीषु विक्षु ॥ ७ ॥

न । यस्य । सातुः । जनितोः । अवारि । न । मातरापितरा । नू । चित् । इष्टौ ।

अर्ध । मित्रः । न । सुधितः । पावकः । अग्निः । दीदाय । मानुषीषु । विक्षु ॥ ७ ॥

वजनितोः जनयितुर्वृष्ट्युत्पादकस्य यस्य वैश्वानरस्य सातुः सनिः पश्चादिलक्षणं दानं दीप्तिर्वा
न वअवारि केनापि न वार्यते । किंच वमातरापितरा मातापितरौ यावापृथिव्यौ यस्य वइष्टौ
प्रेषणे वनू वचित् क्षिप्रमेव वन प्रभवतः । वअर्ध अपि च वमित्रो वन सखेव वसुधितः सुतृप्तः वपावकः
शोधकः वअग्निः वमानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु वविक्षु प्रजासु वदीदाय दीप्यते ॥ ' दीपी दीप्तौ ' ।
पकारलोपश्छान्दसः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लिट्यभ्यासस्य ह्रस्वे कृते तुजादिवादीर्घत्वम् ॥

द्विर्यं पञ्च जीजनन्त्संवसानाः स्वसारो अग्नि मानुषीषु विक्षु ।

उषर्बुधमथर्यो न दन्तं शुक्रं स्वासं परशुं न तिग्मम् ॥ ८ ॥

द्विः । यम् । पञ्च । जीजनन् । सप्तऽवसानाः । स्वसारः । अग्निम् । मानुषीषु । विक्षु ।

उषःऽबुधम् । अथर्यः । न । दन्तम् । शुक्रम् । सुऽआसम् । परशुम् । न । तिग्मम् ॥ ८ ॥

वमानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु वविक्षु प्रजासु वसंवसानाः संगच्छमानाः वद्विः वपञ्च दश
वस्वसारः अङ्गुलयः^२ वयम् वअग्नि वजीजनन् मथनेन^३ उदपादयन् ॥ ' जनी प्रादुर्भावे ' । लुङि
छान्दसश्चादङ्भावः ॥ कीदृश्य अङ्गुलयः । वअथर्यो वन स्त्रिय इव । कीदृशमग्निम् । वउषर्बुधम्
उषसि बुध्यमानं वदन्तम् अदन्तं^४ हविषां भक्षकं वशुक्रं रश्मिभिर्दीप्यमानं वस्वासं शोभनास्यं वतिग्मं
तीक्ष्णं वपरशुं वन परशुमिव रक्षसां हन्तारमिति शेषः ॥

तव त्वे अग्ने हरितो घृतस्ना रोहितास ऋज्वञ्चः स्वञ्चः ।

अरुषासो वृषण ऋजुमुष्का आ देवतातिमहन्त दस्माः ॥ ९ ॥

तव । त्वे । अग्ने । हरितः । घृतऽस्नाः । रोहितासः । ऋजुऽअञ्चः । सुऽअञ्चः ।

अरुषासः । वृषणः । ऋजुऽमुष्काः । आ । देवऽतातिम् । अहन्त । दस्माः ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वत्व्ये ते प्रसिद्धाः वतव वहरितः त्वत्संबन्धिनोऽश्वाः वदेवतातिम् अस्मदीयं यागं प्रति वआ
वअहन्त ऋत्विग्भिराहूयन्ते ॥ लुङि ' लिपिसिचिह्नश्च ' इत्यङादेशः ॥ कीदृशाः । वघृतस्नाः घृतस्नुवः

१. ख-ग-च-त-भ-ल-स-उत । २. ख-ग-च-ण-अङ्गुल्यः । ३. ल-स-मन्थनेन । ४. ख-ग-च-
ण-त-न-भ-स-' अदन्तं ' नास्ति ।

बलातिशयान्नासापुटादिस्थानेभ्य उदकं क्षरन्तः । १० ॥ 'वा षपूर्वस्य निगमे' इति विकल्पेन दीर्घविधानादत्र दीर्घाभावः ॥ १० ॥
 १. ख-ग-च-ण-वर्धितारः । २. ल-स-साधनमुष्काः । ३. त-न-भ-स-व्यधाः विधेहि । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-द्वितीयाद्याः नास्ति ।

ये ह त्वे ते सहमाना अयासस्त्वेषासो अग्रे अर्चयश्चरन्ति ।

श्येनासो न दुवसनासो अर्थं तुविष्वणसो मारुतं न शर्धः ॥ १० ॥

ये । ह । त्वे । ते । सहमानाः । अयासः । त्वेषासः । अग्रे । अर्चयः । चरन्ति ।

श्येनासः । न । दुवसनासः । अर्थम् । तुविष्वणसः । मारुतम् । न । शर्धः ॥ १० ॥

हे अग्रे ये ह खलु त्वे ते प्रसिद्धाः सहमानाः शत्रून्भिभवन्तः अयासः गमनशीलाः त्वेषासः दीप्ताः दुवसनासः परिचरणीयाः ते त्वदीयाः अर्चयः रश्मयः श्येनासो न अश्वा इव अर्थं गन्तव्यं चरन्ति गच्छन्ति । कीदृशाः । मारुतं शर्धः न मरुत्संबन्धी गण इव तुविष्वणसः तुविष्वना अधिकध्वनयो भवन्ति ॥

अकारि ब्रह्म समिधान तुभ्यं शंसात्युक्थं यजते व्यु धाः ।

होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्नमस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥ ११ ॥

अकारि । ब्रह्म । समिधान । तुभ्यम् । शंसाति । उक्थम् । यजते । वि । ऊँ इति । धाः ।

होतारम् । अग्निम् । मनुषः । नि । सेदुः । नमस्यन्तः । उशिजः । शंसम् । आयोः ॥ ११ ॥

हे समिधान समिध्यमानाग्ने तुभ्यं त्वदर्थं ब्रह्म स्तोत्रम् अकारि अस्माभिः कृतम् । होता उक्थं शस्त्ररूपं स्तोत्रं शंसाति शंसति ॥ 'शंसु स्तुतौ' । 'लेटोऽडाटौ' इत्याडागमः ॥ त्वां यजमानः यजते । अतः कारणात् अस्मभ्यं धनं वि धाः विधेहि ॥ दधातेऽष्टान्दसे लुडि 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः ॥ उ इति पादपूरणः । किंच आयोः मनुष्यस्य शंसं शंसनीयं होतारं देवानामाह्वतारम् अग्निं त्वां नमस्यन्तः पूजयन्तः उशिजः पश्वादिलक्षणं धनं कामयमानाः मनुषः मनुष्या ऋत्विजः नि षेदुः उपाविशन् । सेवन्ते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

'अयमिह' इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्पमाणेयम् । आद्या जगती द्वितीयाद्याः पञ्चानुष्टुभः शिष्टाष्टिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'अयमिहादौ जगती पञ्चानुष्टुभः' इति । सूक्त-विनियोगो लैङ्गिकः । अग्निप्रणयने 'अयमिह' इति वैश्यस्य प्रतिपत् । तथा च सूत्रितम्—'अयमिह प्रथमो धायि धातृभिरिति तु राजन्यवैश्ययोराद्ये' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः ।

यमप्रवानो भृगवो विरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १ ॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातृभिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः ।

यम् । अप्रवानः । भृगवः । विरुचुः । वनेषु । चित्रम् । विभ्वम् । विशेविशे ॥ १ ॥

धातृभिः यज्ञार्थं कर्म कुर्वद्भिरध्वर्युभिः । इह अस्मिन् यज्ञे । होता देवानामाह्वाता । यजिष्ठः अतिशयेन यथा । अध्वरेषु यागेषु । ईड्यः ऋत्विग्भिः स्तूयमानः । प्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्यः । अयम् आहवनीयादिस्थानेषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निः । धायि अधायि निहितः ॥ दधातेः कर्मणि लुङ् । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगे ’ इत्यडभावः । ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निघातः ॥ अयमग्निरित्युक्तम् । कोऽसावग्निरित्यत आह । अप्रवानः भृगुसंबन्धी कश्चिदपि । स चान्ये भृगवः च वनेषु अरण्येषु । चित्रं दावाग्निरूपेण बहुधा दर्शनीयं । विशेविशे । वीप्सया सर्वजनव्याप्तिर्गृह्यते । सर्वस्या विशः प्रजायाः । विभ्वं विभुमीश्वरं । यं देवानां हविर्वाहकत्वेन^१ प्रसिद्धमग्निं^२ । विरुचुः दीप्तियुक्तं कुर्वन्ति स्म^३ । यमिति यच्छब्दस्यायमिति इदंशब्देन^४ संबन्धः ॥

‘ अग्ने कदा ते ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरग्नेये कर्ता आनुष्टुभे छन्दसि ‘ अग्ने कदा ते ’ इत्याद्याः पञ्चर्चः । सूत्रितं च—‘ अग्ने कदा त इति पञ्च ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्रे कदा त आनुषग्भुवद्देवस्य चेतनम् ।

अथा हि त्वा जगृभिरे मर्तासो विक्ष्वीड्यम् ॥ २ ॥

अग्रे । कदा । ते । आनुषक् । भुवत् । देवस्य । चेतनम् ।

अथ । हि । त्वा । जगृभिरे । मर्तासः । विक्षु । ईड्यम् ॥ २ ॥

हे अग्ने । अध अतः कारणात् । देवस्य द्योतमानस्य । ते तव संबन्धि । चेतनं तेजः । कदा । आनुषक् अनुपक्तं । भुवत् भवेत् ॥ लेट्यडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । ‘ भूसुवोस्तिङि ’ इति गुणप्रतिषेधः ॥ अतः कारणादित्युक्तम् । कस्माद्धेतोरित्युच्यते । हि यस्मात् कारणात् । मर्तासः मनुष्याः । विक्षु विड्भिः^५ प्रजाभिः । ईड्यं स्तुत्यं । त्वा त्वां । जगृभिरे जगृहिरे गृह्णन्ति ॥ ग्रहर्थातोर्लिटि ‘ हग्रहोर्भः ’ इति भवम् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति रुडागमः ॥

ऋतावानं विचेतसं पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिः ।

विश्वेषामध्वराणां हस्कृत्तारं दमेदमे ॥ ३ ॥

ऋतऽवानम् । विऽचेतसम् । पश्यन्तः । द्यामऽइव । स्तृभिः ।

विश्वेषाम् । अध्वराणाम् । हस्कृत्तारम् । दमेऽदमे ॥ ३ ॥

१. त-लुङि । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-इव्यवाहकत्वेन । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स-दीप्तियुक्तं विरुचुः दीपितवन्तः । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-शब्देन । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-‘ विड्भिः ’ नास्ति ।

१कृतावानम् अमायिनं १विचेतसं विशिष्टज्ञानं १स्तृभिः नक्षत्रैः परिवृतं १द्यामिव विस्फुलिङ्गैः
समेतं १विशेषां सर्वेषाम् १अध्वराणां यज्ञानां १हस्कर्तारं प्रभासकं^१ वृद्धेः^२ कर्तारं वा^२ अग्निं १पश्यन्तः
ऋत्विगादयः १दमेदमे सर्वस्मिन् यज्ञगृहे । जगृभ्रिरे इति पूर्वेण संबन्धः ॥

आशुं दूतं विवस्वतो विश्वा यश्चर्षणीरभि ।

आ जभ्रुः केतुमायवो भृगवाणं विशेर्विशे ॥ ४ ॥

आशुम् । दूतम् । विवस्वतः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।

आ । जभ्रुः । केतुम् । आयवः । भृगवाणम् । विशेऽविशे ॥ ४ ॥

१यः अग्निः १विश्वाः १चर्षणीः सर्वाः प्रजाः १अभि भवति १आयवः मनुष्याः । आयव इति
मनुष्यनाम^३ 'आयवः* यदवः' (नि. २. ३. १७) इति^४ मनुष्यनामसु पाठात् । १आशुं क्षिप्र-
गामिनं १विवस्वतः मनुष्यस्य यजमानस्य १दूतम् । विवस्वन्त इति मनुष्यनाम^५ । १केतुं प्रज्ञापकं
१भृगवाणं भृगुवदाचरन्तम् । दीप्यमानमित्यर्थः ॥ 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिवक्तव्यः' इति क्तिप्^६ ।
तदन्ताल्लो व्यस्येन शानच् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वात्
आशुदात्तत्वम् ॥ तमग्निं १विशेर्विशे सर्वस्यै प्रजायै १आ १जभ्रुः आजहुः ॥ 'हग्रहोर्भः' इति भध्वम् ॥

तमीं होतारमानुषक्चिकित्वांसं नि षेदिरे ।

रण्वं पावकशोचिषं यजिष्ठं सप्त धामभिः ॥ ५ ॥

तम् । ईम् । होतारम् । आनुषक् । चिकित्वांसम् । नि । षेदिरे ।

रण्वम् । पावकऽशोचिषम् । यजिष्ठम् । सप्त । धामऽभिः ॥ ५ ॥

ऋत्विगादयो मनुष्याः १आनुषक् आनुपूर्व्येण १होतारं देवानामाह्वतारं १चिकित्वांसं
जानन्तम् ॥ 'कित ज्ञाने' । लिटः कसुः । द्विर्भावहलादिशेषचुत्वदीर्घाः । प्रत्ययस्वरः ॥ १तमीं
तमिममग्निं १नि १षेदिरे निषादयन्ति स्म । कीदृशम् । १रण्वं रमणीयं १पावकशोचिषं शोधकदीप्ति
१यजिष्ठं यष्टृतमं १सप्त सप्तभिः १धामभिः तेजोभिर्युक्तम् ॥ ॥ ६ ॥

तं शश्वतीषु मातृषु वन आ वीतमश्रितम् ।

चित्रं सन्तं गुहां हितं सुवेदं कूचिदर्थिनम् ॥ ६ ॥

तम् । शश्वतीषु । मातृषु । वने । आ । वीतम् । अश्रितम् ।

चित्रम् । सन्तम् । गुहां । हितम् । सुऽवेदम् । कूचितऽअर्थिनम् ॥ ६ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-प्रारम्भकम्; च-प-प्रारम्भकम् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स- 'वृद्धेः
कर्तारं वा' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण- 'मनुष्यनाम... इति' नास्ति । * ल-द्रुणवः आयवः ।
४. न-ल-मनुष्यनामेदम् । ५. च-फ-क्तिप् वा ।

वश्वतीषु बह्वीषु वमातृषु अप्सु । ताः सस्यादिनिर्मातृकत्वात् मातर इत्युच्यन्ते । वने
 वआ वृक्षसमूहे च । आकारश्चार्थे । वसन्तं विद्यमानं वीतं कान्तम् वश्रितं प्राणिभिर्दाहभयात्
 असेवितम् । दुरासदमित्यर्थः । वचित्रं चायनीयं गुहा गुहायां वहितं निहितं सुवेदं सुविज्ञानं
 सुधनं वा वकृचिदर्थिनं कापि हविष्यर्थिनं समिदाज्यपुरोडाशादि हविः स्वीकुर्वन्तम् ॥ क इत्यत्र
 वकारस्य छान्दसे संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ' हलः ' इति दीर्घत्वम् ॥ एवंभूतं तम् अग्निनिषेदिरे इति
 पूर्वेण संबन्धः ॥

प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि ' ससस्य यद्वियुता ' इत्याद्याः पञ्चर्चः । सूत्रितं च—
 ' ससस्य यद्वियुतेति पञ्च ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

ससस्य यद्वियुता सस्मिन्नूधन्नृतस्य धामन्नृणयन्त देवाः ।

महाँ अग्निर्नमसा रातहव्यो वेरध्वराय सदमिदृतावा ॥ ७ ॥

ससस्य । यत् । विड्युता । सस्मिन् । ऊधन् । ऋतस्य । धामन् । रणयन्त । देवाः ।

महान् । अग्निः । नमसा । रातहव्यः । वेः । अध्वराय । सदम् । इत् । ऋतवा ॥ ७ ॥

यत् यमग्निं देवाः स्तोतारः ससस्य स्वप्नस्य वियुता वियुते वियोगे । उपसीत्यर्थः ।
 ऋतस्य उदकस्य धामन् धामनि स्थाने^१ सस्मिन् सर्वस्मिन् ऊधन् ऊधनि यज्ञे रणयन्त
 रमयन्ति । स्तोत्रैरिति शेषः । महान् प्रभूतः नमसा नमस्कारेण रातहव्यः दत्तहविष्कः
 ऋतावा सत्यवान् सः अग्निः सदमित् सदैव अध्वराय अध्वरं यजमानैः कृतं यज्ञम् ॥ ' सुपां
 सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् ' (पा. म. ७. १. ३९) इति वचनादत्र द्वितीयार्थे चतुर्थी ॥ वेः वेत्ति
 जानाति । यद्वा । देवा इन्द्रादयः ससस्य ऋत्विग्भिः सेव्यस्य यद्यस्याग्नेर्वियुता विशिष्टे सस्मिन्
 भजनीये ऋतस्य सत्यस्य धामन् धामनि योनौ ऊधन्नूधनि यज्ञे रणयन्त रमयन्ते । महान् प्रभूतो
 नमसा हविषा रातहव्यो दत्तहविष्क ऋतावा सत्यवान् सोऽग्निरध्वराय यज्ञार्थं सदमित् सदैव वेः^२
 गन्ता भवति । अध्वराय यज्ञं वेः कामयते^३ वा ॥

वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अन्ता रोदसी संचिकित्वान् ।

दूत ईयसे प्रदिव उराणो विदुष्टरो दिव आरोधनानि ॥ ८ ॥

वेः । अध्वरस्य । दूत्यानि । विद्वान् । उभे इति । अन्तरिति । रोदसी इति । सम्ऽचिकित्वान् ।

दूतः । ईयसे । प्रऽदिवः । उराणः । विदुऽर्तरः । दिवः । आरोधनानि ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-फ-हविरर्थिनम्; ण-हविषः अर्थिनम्; स-हवीषि । २. त-ल-सर्व हविः । ३. न-
 ल-स- ' तं ' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स- ' स्थाने ' नास्ति । ५. च-ण-न-भ-सत्यस्य ।
 ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स- ' वेः ' नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-त-भ-स-कामयमानः ।

हे अग्ने ^१विद्वान् सर्वं जानानस्वम् ^२अध्वरस्य यज्ञस्य संबन्धीनि ^३दूत्यानि दूतकर्माणि ^४वेः वेत्सि कामयसे वा । यद्वा वेरिति यज्ञविशेषणम् । वेर्यजमानस्याभीष्टफलजनकस्याध्वरस्य यागस्य संबन्धीनि दूत्यानि दूतकर्माणि विद्वान् जानन् ^५ । उभे ^६रोदसी उभयो रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः ^७अन्तः मध्ये स्थितमन्तरिक्षं ^८संचिकित्वान् सम्यक् जानन् ^९प्रदिवः पुराणः । पुराणनामेदं 'प्रत्नं प्रदिवः' (नि. ३. २७. २) इति पुराणनामसु पाठात् । ^{१०}उराणः अल्पमपि हविः उरु बहु कुर्वाणः । 'उराण उरु कुर्वाणः' इति यास्कनोक्तत्वात् । ^{११}विदुष्टरः विद्वत्तरो देवानां ^{१२}दूतः त्वं ^{१३}दिवः स्वर्गस्य ^{१४}आरोधनानि आरोहणानि । आरोहणार्हाणि स्थानानीत्यर्थः । देवानां हवींष्यर्पयितुम् ^{१५}ईयसे गच्छसि ॥

कृष्णं त एम रुशतः पुरो भाश्चरिष्णवर्चिर्वपुषामिदेकम् ।

यदप्रवीता दधते ह गर्भं सद्यश्चिज्जातो भवसीदु दूतः ॥ ९ ॥

कृष्णम् । ते । एम् । रुशतः । पुरः । भाः । चरिष्णु । अर्चिः । वपुषाम् । इत् । एकम् ।

यत् । अप्रवीता । दधते । ह । गर्भम् । सद्यः । चित् । जातः । भवसि । इत् । ऊँ इति । दूतः ॥ ९ ॥

हे अग्ने ^१रुशतः रोचमानस्य ^२ते तव संबन्धि । अत्र एमब्जाब्देन गमनमार्ग उच्यते । ^३एम वर्त्म ^४कृष्णं कृष्णवर्णं भवति । ^५भाः तव संबन्धिनी दीप्तिः ^६पुरः पुरस्ताद्भवति । ^७चरिष्णु संचरणशीलम् ^८अर्चिः स्वदीयं तेजः ^९वपुषां वपुष्मतां रूपवताम् । तेजस्विनामित्यर्थः । ^{१०}एकम् ^{११}इत् मुख्यमेव भवति । ^{१२}यत् यं त्वाम् ^{१३}अप्रवीता अनुपगता यजमानाः ^{१४}गर्भं त्वज्जननहेतुमरणि ^{१५}दधते ^{१६}ह धारयन्ति खलु । स त्वं ^{१७}सद्यश्चित् सद्य एव ^{१८}जातः उपन्नः सन् ^{१९}दूतः ^{२०}भवसीदु यजमानस्य दूतो भवस्येव ॥

सद्यो जातस्य ददृशानमोजो यदस्य वार्तो अनुवाति शोचिः ।

वृणक्ति तिग्मामतसेषु जिह्वां स्थिरा चिदन्ना दयते वि जम्भैः ॥ १० ॥

सद्यः । जातस्य । ददृशानम् । ओजः । यत् । अस्य । वार्तः । अनुवाति । शोचिः ।

वृणक्ति । तिग्माम् । अतसेषु । जिह्वाम् । स्थिरा । चित् । अन्ना । दयते । वि । जम्भैः ॥ १० ॥

^१सद्यो ^२जातस्य अरणिनिर्मथनादनन्तरमेवोपन्नस्याग्नेः ^३ओजः तेजः ^४ददृशानम् । ऋत्विगादिभिर्दृश्यमानं भवतीति शेषः । ^५वार्तः वायुः ^६यत् यदा ^७अस्य अग्नेः ^८शोचिः दीप्तिम् ^९अनु लक्ष्यकृत्य ^{१०}वाति गच्छति तदा सोऽयमग्निः ^{११}अतसेषु वृक्षसंघेषु ^{१२}तिग्मां तीक्ष्णां ^{१३}जिह्वां ज्वालां ^{१४}वृणक्ति संयोजयति । ^{१५}स्थिरा ^{१६}चित् स्थिराण्यपि ^{१७}अन्ना अन्नरूपाणि काष्ठादीनि ^{१८}जम्भैः तेजोभिः ^{१९}वि ^{२०}दयते विस्फण्डयति^{२१} । भक्षयतीत्यर्थः ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स- 'कामयसे ... जानन्' नास्ति; न-विद्वान् जानन् । २. ख-ग-घ-च-न-भ-स-यस्य । ३. च-दीप्तं तेजः । ४. ख-ग-घ-च-फ-विस्यन्दयति ।

तृषु यदन्ना तृषुणा ववक्षं तृषु दूतं कृणुते यद्वा अग्निः ।

वातस्य मेलिं सचते निजूर्वन्नाशुं न वाजयते हिन्वे अर्वा ॥ ११ ॥

तृषु । यत् । अन्ना । तृषुणा । ववक्षं । तृषुम् । दूतम् । कृणुते । यद्वा । अग्निः ।

वातस्य । मेलिम् । सचते । निजूर्वन् । आशुम् । न । वाजयते । हिन्वे । अर्वा ॥ ११ ॥

यत् यः अग्निः तृषु क्षिप्रमेव अन्ना अन्नानि काष्ठादीनि तृषुणा क्षिप्रेण रश्मिसमूहेन ववक्ष वहति । दहतीत्यर्थः । यद्वा महान् सः अग्निः तृषुम् आत्मानं दूतं कृणुते यजमानदूतं करोति । निजूर्वन् काष्ठानि निःशेषेण दहन्नग्निः वातस्य वायोः मेलिं बलं सचते सेवते । आशुं न । अश्वसादी यथाश्वं तथा अर्वा गमनशीलोऽग्निः स्वरश्मिं वाजयते वाजिनं बलवन्तं करोति । हिन्वे प्रेरयति च ॥ ॥ ७ ॥

‘दूतं वः’ इत्यष्टर्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्घं गायत्रीछन्दस्कमग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘दूतं वोऽष्टौ गायत्रं तु’ इति । व्यूळ्हे दशरात्रे प्रथमे छन्दोमे इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयम् । तथा च सूत्रितं—‘दूतं व इत्याग्निमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति । इदमादिके द्वे सूक्ते प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि विनियुक्ते । सूत्रितं च—‘अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यम् । यजिष्ठमृजसे गिरा ॥ १ ॥

दूतम् । वः । विश्वऽवेदसम् । हव्यऽवाहम् । अमर्त्यम् । यजिष्ठम् । ऋजसे । गिरा ॥ १ ॥

हे अग्ने विश्ववेदसम् । विश्वं समस्तं वेदो धनं यस्यासौ विश्ववेदाः । तं सर्वविदं वा हव्यवाहं देवेभ्यो हविषां वोढारम् अमर्त्यम् अमरणधर्माणं यजिष्ठम् अतिशयेन यष्टारं दूतं देवानां वः स्वां गिरा स्तुतिरूपया वाचा ऋजसे यजमानोऽहं प्रसाधयामि । वर्धयामीत्यर्थः । ‘ऋजतिः प्रसाधनकर्मा’ इति यास्कः ॥

स हि वेदा वसुधितिं मह्यं आरोधनं दिवः । स देवाँ एह वक्षति ॥ २ ॥

सः । हि । वेद । वसुधितिम् । महान् । आऽरोधनम् । दिवः ।

सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

यस्य हि प्रसिद्ध एवाग्निः वसुधितिं यजमानाभीष्टफलरूपधनस्य दानं वेद वेत्ति । महान् प्रभूतोऽग्निः दिवः आरोधनम् आरोहणं देवानां स्थानं वेत्ति । सः अग्निः इह अस्मिन् यज्ञे

१. ख-ग-च-न-भ-ल-स-यजमानं दूतम् । २. ख-ग-च-ण-भ-स-अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते इति; न-प्र यद्वस्त्रिष्टुभं दूतं व इत्याग्निमारुतमिति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि आश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । तथा च सूत्रितम्—अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते इति । प्रातरनुवाकन्यायेनेति च ।

१देवान् इन्द्रादीन् १आ १वक्षति आवहत् ॥ वहेर्धातोः ' लिङ्थे लेट् ' इति लेट् । तस्य तिप् ।
' सिञ्चहुलं लेटि ' इति सिप् । ' लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमश्च । ' हो ढः ' इति ढत्वम् । ढत्वकत्व-
षत्वानि । ' तिङ्ङतिङः ' इति निघातः ॥

स वेद देव आनमं देवाँ ऋतायते दमे । दाति प्रियाणि चिद्वसु ॥ ३ ॥

सः । वेद । देवः । आऽनमम् । देवान् । ऋतुऽयते । दमे । दाति । प्रियाणि । चित् । वसु ॥ ३ ॥

१देवः द्योतमानः १सः अग्निः १आनमं यजमानादीनानमयितुं नमस्कारयितुं १देवान् इन्द्रादीन्
१वेद क्रमेण^१ वेत्ति । १दमे यज्ञगृहे १ऋतायते ऋतं यज्ञमिच्छते यजमानाय १प्रियाणि १चित्
अभीष्टान्यपि १वसु वसूनि पश्वादीनि^२ धनानि १दाति ददाति प्रयच्छति ॥

स होता सेदु दृत्यं चिकित्वाँ अन्तरीयते । विद्वाँ आरोधनं दिवः ॥ ४ ॥

सः । होता । सः । इत् । ऊँ इति । दृत्यम् । चिकित्वान् । अन्तः । ईयते ।

विद्वान् । आऽरोधनम् । दिवः ॥ ४ ॥

१सः अग्निः १होता देवानामाह्वाता भवति । १सेदु स एवाग्निः १दृत्यं देवानां दृतकर्म
१चिकित्वान् जानन् १दिवः स्वर्गस्य १आरोधनम् आरोहणम् आरोहणाहं^३ देवानां स्थानं च १विद्वान्
जानन् १अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये १ईयते गच्छति ॥ ' ईङ् गतौ ' । ' दिवादिभ्यः श्यन् ' । ' तिङ्ङतिङः '
इति निघातः ॥

ते स्याम ये अग्नये ददाशु हव्यदातिभिः । य ई पुष्यन्त इन्धते ॥ ५ ॥

ते । स्याम । ये । अग्नये । ददाशुः । हव्यदातिभिः । ये । ईम् । पुष्यन्तः । इन्धते ॥ ५ ॥

१ते तव यजमानाः १स्याम भूयाम । ते इत्युक्तम् । के इत्युच्यते । १ये यजमानाः १अग्नये
१हव्यदातिभिः हविर्दानैः १ददाशुः प्रीतिं कुर्वन्ति । १ईम् एनमग्निं १पुष्यन्तः वर्धयन्तः १ये यजमानाः
१इन्धते समिद्धिर्दोसियुक्तं कुर्वन्ति ॥

ते राया ते सुवीर्यैः ससवांसो वि शृण्विरे । ये अग्ना दधिरे दुवः ॥ ६ ॥

ते । राया । ते । सुऽवीर्यैः । सऽसवांसः । वि । शृण्विरे । ये । अग्ना । दधिरे । दुवः ॥ ६ ॥

१ये यजमानाः १अग्ना अग्नौ ॥ ' सुपां सुलुक् ' इत्याकारः ॥ १दुवः परिचर्यां^४ १दधिरे धारयन्ति ।
कुर्वन्तीत्यर्थः । १ते^५ १ससवांसः अग्निं संभजमानाः १राया पश्वादिलक्षणेन धनेन १वि १शृण्विरे
विश्रूयन्ते प्रख्यायन्ते । १ते १सुवीर्यैः शोभनवीर्योपेतैः पुत्रादिभिश्च विश्रूयन्ते ॥

१. ल-अनुक्रमेण । २. ख-ग-च-प-भ- ' पश्वादीनि ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-
आरोहणार्थम् । ४. ख-ग-च-सपर्याम् । ५. ख-ग-त-न-प-फ-भ-ल-स- ' ते ' नास्ति ।

अस्मे रायो दिवेदिवे सं चरन्तु पुरुस्पृहः । अस्मे वाजास ईरताम् ॥ ७ ॥

अस्मे इति । रायः । दिवेऽदिवे । सम् । चरन्तु । पुरुऽस्पृहः ।

अस्मे इति । वाजासः । ईरताम् ॥ ७ ॥

पुरुस्पृहः ऋत्विगादिभिरभिलष्यमाणाः पुरायः पश्चादिधनानि अस्मे अस्मासु यजमानेषु दिवेदिवे प्रतिदिनं सं चरन्तु प्रचरन्त्यो भवन्तु ॥ दिव्शब्दादुत्तरस्याः सप्तम्याः 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना शेषादेशः । 'उडिदम्' इत्यादिना च तस्योदात्तत्वम् । 'निरयवीप्सयोः' इति द्विर्भावे सत्युत्तरभागस्य 'अनुदात्तं च' इत्यनुदात्तत्वम् ॥ वाजासः अंक्रानि च अस्मे अस्मान् ईरतां यज्ञार्थं प्रेरयन्तु ॥

स विप्रश्चर्षणीनां शवसा मानुषाणाम् । अति क्षिप्रेव विध्यति ॥ ८ ॥

सः । विप्रः । चर्षणीनाम् । शवसा । मानुषाणाम् । अति । क्षिप्राऽह्व । विध्यति ॥ ८ ॥

विप्रः मेधावी । विप्र इति मेधाविनाम् 'विप्रो धीरः' (नि. ३. १५. १) इति तन्नामसु पाठात् । सः अग्निः शवसा बलेन । शव इति बलनाम् 'पाजः शवः' (नि. २. ९. ३) इति तन्नामसु पाठात् । मानुषाणां मनुसंबन्धिनां चर्षणीनां प्रजानां क्षिप्रेव क्षेप्याप्येव विनाशयितुमर्हाणि । दुरितानीति शेषः । अति विध्यति अतिविध्यतु अतिशयेन नाशयतु ॥ ८ ॥

'अग्ने मृळ' इत्यष्टचं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्पणं गायत्रीच्छन्दस्कमग्निदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—'अग्ने मृळ' इति । द्वितीये छन्दोमे इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयम् । सूत्रितं च—'क्रीळं वः शर्धोऽग्ने मृळेत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

अग्ने मृळ मह्यं असि य ईमा देवयुं जनम् । इयेथ बहिरासदम् ॥ १ ॥

अग्ने । मृळ । महान् । असि । यः । ईम् । आ । देवयुम् । जनम् ।

इयेथ । बहिः । आऽसदम् ॥ १ ॥

हे अग्ने मृळ अस्मान् सुख्य । स त्वं महान् असि प्रभूतो भवसि । यः स्वम् ईम् इमं देवयुं देवानां कामयितारं जनं यजमानं बहिः दर्भम् आसदं यज्ञे आसत्तुम् आ इयेथ आगच्छसि ॥

स मानुषीषु दुःसदभः । विक्षु प्रावीरमर्त्यः । दूतो विश्वेषां भुवत् ॥ २ ॥

सः । मानुषीषु । दुःसदभः । विक्षु । प्रऽअधीः । अमर्त्यः । दूतः । विश्वेषाम् । भुवत् ॥ २ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-क्षिप्राप्येव; न-क्षिप्रमेव । २. स-गायत्रमामेयम् । ३. स-अग्ने मृळेति अनुक्रान्तं च । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । ४. न-व्यूळहे दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे आग्निमारुतशब्दे इदं सूक्तम् । तथा च सूत्रम् । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-'प्रभूतो भवसि' नास्ति ।

वदूळभः दुर्दभो राक्षसादिना दुहिंसः वमानुषीषु मनुसंबन्धिनीषु^१ वविश्व प्रजासु वप्रावीः प्रकर्षेण गन्ता वअमर्यः अमरणधर्मा वसः अग्निः विश्वेषां सर्वेषां देवानां वदूतः वभुवत् भवतु ॥

स सन्न परि णीयते होता मन्द्रो दिविष्टिषु । उत पोता नि षीदति ॥ ३ ॥
सः । सन्न । परि । नीयते । होता । मन्द्रः । दिविष्टिषु । उत । पोता । नि । षीदति ॥ ३ ॥

वसः अग्निः वसन्न यज्ञगृहं वपरि वणीयते ऋत्विग्भिः परितो नीयते । नीयमानः सन् वदिविष्टिषु यागेषु वमन्द्रः मदनीयः स्तुत्यः सोऽग्निः वहोता च भवति । वउत अपि च वपोता सन् वनि षीदति यज्ञगृहे उपविशति ॥

उत ग्रा अग्निरध्वर उतो गृहपतिर्दमे । उत ब्रह्मा नि षीदति ॥ ४ ॥
उत । ग्राः । अग्निः । अध्वरे । उतो इति । गृहपतिः । दमे ।
उत । ब्रह्मा । नि । षीदति ॥ ४ ॥

वउत अपि च वअग्निः वअध्वरे यागे वग्राः देवपत्नीर्यजति । यष्टा भवतीत्यर्थः । यद्वा । ग्रा गच्छन् अध्वर्युर्भवति । वउतो अपि च सोऽग्निः वदमे यज्ञगृहे वगृहपतिः यजमानश्च भवति । वउत अपि च वब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी सन् वनि षीदति उपविशति ॥

वेषि ह्यध्वरीयतामुपवक्ता जनानाम् । हव्या च मानुषाणाम् ॥ ५ ॥
वेषि । हि । अध्वरिऽयताम् । उपऽवक्ता । जनानाम् । हव्या । च । मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

वअध्वरीयतां यज्ञमिच्छतां वमानुषाणां मनुसंबन्धिनीनां^२ वजनानां^३ वहव्या वच हव्यानि हवींषि हे अग्ने ववेषि वहि कामयसे खलु । वउपवक्ता अध्वर्युप्रभृतीनां सर्वेषां कर्मणामनुज्ञार्थं ' मां प्रणय ' इत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मा चासि । ' ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्याम् ' (ऋ. सं. १०. ७१. ११) इति श्रुतेः । उपवक्ता^४ सर्वेषां कर्मणामवैकल्यार्थमुपद्रष्टा वा^५ सदस्योऽसि । ' स हि सप्तदशः कर्मणामुपद्रष्टा भवति ' इत्यापस्तम्बेनोक्तत्वात् ॥

वेषीद्वस्य दूत्यं^१ यस्य जुजोषो अध्वरम् । हव्यं मर्तस्य वोळ्हवे ॥ ६ ॥
वेषि । इत् । ऊँ इति । अस्य । दूत्यम् । यस्य । जुजोषः । अध्वरम् ।
हव्यम् । मर्तस्य । वोळ्हवे ॥ ६ ॥

१. प-मनुष्यसंबन्धिनीषु । २. प-मनुष्यसंबन्धिनीनाम् । ३. ल-जनानां यजमानानाम् । ४. ण-यद्वा उपवक्ता । ५. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स- ' वा ' नास्ति ।

हे अग्ने त्वं ^१वर्तस्य मनुष्यस्य ^२यस्य यजमानस्य ^३अध्वरं यागं ^४हव्यं हविः ^५वोल्हवे वोढुम् ॥
वहेर्धातोः 'तुमर्थे सेसेनसे' इति तवेन्द्रस्ययः । 'गित्यादिर्निर्णयम्' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ^६जुजोषः
सेवेथाः ॥ 'जुपी प्रीतिसेवनयोः' । लेट् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुर्दिर्भावश्च । 'लेटोऽडाटौ'
इत्यडागमः ॥ ^७अस्य यजमानस्य ^८दूरयं दूतकर्म ^९वेधीदु कामयस एव ॥

अस्माकं जोष्यध्वरमस्माकं यज्ञमङ्गिरः । अस्माकं शृणुधी हवम् ॥ ७ ॥

अस्माकम् । जोषि । अध्वरम् । अस्माकम् । यज्ञम् । अङ्गिरः । अस्माकम् । शृणुधि । हवम् ॥ ७ ॥

हे ^१अङ्गिरः अग्ने त्वम् ^२अस्माकम् ^३अध्वरम् अस्मदीयं यागं ^४जोषि जुपस्व सेवस्व ।
^५अस्माकम् अस्मदीयं ^६यज्ञं यजनसाधनं^७ हविश्च जुपस्व । ^८अस्माकम् अस्मदीयं ^९हवम् आह्वानरूपं
स्तोत्रं च ^{१०}शृणुधि शृणु ॥ शृणोतेर्लोष्मध्यमैकवचनम् । सिप् । तस्य हिरादेशे^{११} 'श्रुवः श्रुच' इति
धातोः श्रुप्रत्ययः श्रुभावश्च^{१२} । 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः ॥

परिं ते दूळभो रथोऽस्माँ अश्रोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुषः ॥ ८ ॥

परिं । ते । दुःऽदभः । रथः । अस्मान् । अश्रोतु । विश्वतः । येन । रक्षसि । दाशुषः ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं ^१येन रथेन ^२विश्वतः विश्वासु सर्वासु दिक्षु गच्छन् ^३दाशुषः हविष्प्रदातृन्
यजमानान् ^४रक्षसि विघ्नेभ्यः पालयसि । ^५ते^६ त्वदीयः ^७दूळभः दुर्दभः दुर्हिसः^८ सः ^९रथः ^{१०}अस्मान्
यजमानान् ^{११}परि परितः सर्वतः ^{१२}अश्रोतु व्याप्नोतु ॥ अश्रोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ॥ ९ ॥

'अग्ने तमद्य' इत्यष्टचं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्घ्यम् आग्नेयम्^१ । तथा चानुक्रमणिका—'अग्ने
तमद्य पदपाङ्क्तं^२ पञ्चमी महापदपङ्क्तिरन्योष्णिक् चतुर्थी षष्ठ्युपान्या वा सप्तम्याः पञ्चकौ मुख्यौ
तृतीयः सप्तको नवकश्चाष्टम्याः पञ्चकः पादश्चतुष्कः सप्तकश्चैष्टुभश्च' इति । इदं कृत्स्नमपि
सूक्तं पदपङ्क्तिच्छन्दस्कं 'पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः' इत्युक्त-
लक्षणोपेतत्वात्^३ । पञ्चमी 'तव स्वादिष्टा' इत्येषा महापदपङ्क्तिः 'पञ्च पञ्चकाः षट्कश्चैकः'
इति लक्षणसद्भावात् । अन्या 'शिवा नः सत्या' इत्येषोष्णिकच्छन्दस्का । चतुर्थीषष्ठीसप्तम्यः
'आभीष्टे अद्य', 'घृतं न पूतं', 'कृतं चिद्धि ष्मा' इत्येतास्तिस्त्र उष्णिहः पदपङ्क्तयो वा । अत्र
सप्तम्यष्टम्योः पदपङ्क्त्युष्णिहोः परिभाषोक्तपादविच्छेदापवादाय प्रकारान्तरेण विच्छेदः कृतः ।
दशमेऽहनि इदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैरित्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । पिण्डपितृयज्ञे 'अग्ने तमद्य' इत्यनयाग्निं प्रत्यागच्छेत् । सूत्रितं च—'अग्निं प्रत्येयादग्ने
तमद्याश्वं न स्तोमैः' (आश्व. श्रौ. २. ७) इति । पौनराधेयिक्यां स्विष्टकृत्येषैव याज्या । सूत्रितं
च—'अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैरिति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-ल-स-यजमानसाधनम् । २. त-ल-हिरादेशः । ३. च-प्रकृतेः शृभावश्च ।
४. न-ल-स-'ते' नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-दुर्हिस्यः । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-'आग्नेयं'
नास्ति । ७. त-पदपाङ्क्तं । ८. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-इत्युक्तलक्षणत्वात् ।

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् । ऋध्यामा त ओहैः ॥१॥
 अग्ने । तम् । अद्य । अश्वम् । न । स्तोमैः । क्रतुम् । न । भद्रम् । हृदिस्पृशम् ।
 ऋध्यामा । ते । ओहैः ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽअद्य अस्मिन्नहनि वयमृत्विगादयः ऽओहैः इन्द्रादिप्रापकैः ऽस्तोमैः स्तोत्रसमूहैः
 ऽतं प्रसिद्धं ऽते त्वाम् ऽऋध्याम समर्ध्यामः । कीदृशं त्वाम् । ऽअश्वं ऽन वोढारमश्चमिव तथा हविषो
 वाहकं ऽक्रतुं ऽन कर्तारमिव । उपकर्तारमित्यर्थः । तथा ऽभद्रं भजनीयं ऽहृदिस्पृशं हृदयंगमम् ।
 अतिशयेन प्रियमित्यर्थः ॥

पौनराधेयिक्यामिष्टौ प्रधानस्य ' अथा ह्यग्ने ' इत्येपानुवाक्या । ' एभिर्नो अकैः ' इति तस्यां
 स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । ' आभिष्टे अद्य ' इति प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—' अथा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्या-
 भिष्टे अद्य गीर्भिर्गृणन्त एभिर्नो अकैः ' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

अथा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीर्ऋतस्य बृहतो बभूथ ॥ २ ॥
 अध । हि । अग्ने । क्रतोः । भद्रस्य । दक्षस्य । साधोः । रथीः । ऋतस्य । बृहतः । बभूथ ॥२॥

ऽअथा ऽहि इदानीमेव हे ऽअग्ने त्वं ऽक्रतोः अस्मदीयस्य यागस्य ऽरथीः नेता ऽबभूथ भवसि ॥
 ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति भवतेर्वर्तमानेऽर्थे लिटि सिपस्थल् । ' आर्धधातुकस्येड्वलादेः ' इतीडागमे प्राप्ते ' बभूथातन्थ° ' इति निपातनादिङभावः ॥ कीदृशस्य यागस्य । ऽभद्रस्य भजनी-
 यस्य ऽदक्षस्य प्रवृद्धस्य ऽसाधोः अभीष्टफलानां साधकस्य ऽऋतस्य सत्यभूतस्य ऽबृहतः महतः ॥

एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाङ् स्वर्ण ज्योतिः ।

अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ३ ॥

एभिः । नः । अर्कैः । भव । नः । अर्वाङ् । स्वः । न । ज्योतिः ।

अग्ने । विश्वेभिः । सुऽमनाः । अनीकैः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽज्योतिः ज्योतिष्मान् । ऽस्वर्णं सूर्य इव तथा ऽविश्वेभिः विश्वैः समस्तैः ऽअनीकैः
 तेजोभिः ऽसुमनाः शोभनमनस्कस्त्वं ऽनः अस्मदीयैः ऽएभिः एतैः ऽअर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ऽनः
 अस्माकम् ऽअर्वाङ् अभिमुखः ऽभव ॥

आभिष्टे अद्य गीर्भिर्गृणन्तोऽग्ने दाशेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुष्माः ॥४॥

आभिः । ते । अद्य । गीऽभिः । गृणन्तः । अग्ने । दाशेम ।

प्र । ते । दिवः । न । स्तनयन्ति । शुष्माः ॥ ४ ॥

वअद्य अस्मिन् दिवसे हे वअग्ने वआभिः वगीभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः वगृणन्तः त्वां स्तुवन्तो वयमृत्विगादयः वते तुभ्यं वदाशेम हवींषि दद्याम^१ । वदिवो वन सूर्यस्य रश्मय इव वते त्वदीयाः वशुष्माः शोधका ज्वालाः वप्र वस्तनयन्ति प्रकर्षेण शब्दायन्ते । यद्वा । दिवो न मेघा इव त्वदीया ज्वालाः शब्दायन्ते ॥

तव स्वादिष्टाग्ने संदृष्टिरिदा चिदहं इदा चिदक्तोः ।

श्रिये रुक्मो न रोचत उपाके ॥ ५ ॥

तव । स्वादिष्टा । अग्ने । सम्दृष्टिः । इदा । चित् । अहं । इदा । चित् । अक्तोः ।

श्रिये । रुक्मः । न । रोचते । उपाके ॥ ५ ॥

हे वअग्ने वस्वादिष्टा स्वादुतमा प्रियतमा वतव त्वदीया वसंदृष्टिः दीप्तिः वह्नः इदा वचित् दिवसस्येदानीं च वअक्तोः इदा वचित् । अक्षुरिति रात्रिनाम 'शर्वरी अक्तुः ऊर्ग्या' (नि. १. ७. ४) इति रात्रिनामसु पाठात् । रात्रेरिदानीं च । अहोरात्र इत्यर्थः ॥ 'अब्जु व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु' इत्यस्माद्धातोः 'किञ्च' इत्यौणादिकसूत्रेण तुप्रत्ययः तस्य किङ्कमावश्च । 'तितुत्र' इतीदृप्रतिषेधः । 'अनिदिताम्' इत्युपधानकारलोपः । 'चोः कुः' इति कुत्वम् ॥ वरुक्मो वन अलंकार इव वश्रिये पदार्थमाश्रयितुम् वउपाके अन्तिके^२ । उपाक इत्यन्तिकनाम 'आके उपाके' (नि. २. १६. ७) इति तन्नामसु पाठात् । वरोचते राजते ॥

घृतं न पूतं तनूररेपाः शुचि हिरण्यम् । तत्तै रुक्मो न रोचत स्वधावः ॥ ६ ॥

घृतम् । न । पूतम् । तनूः । अरेपाः । शुचि । हिरण्यम् ।

तत् । ते । रुक्मः । न । रोचत । स्वधाऽवः ॥ ६ ॥

हे वस्वधावः । स्वधाशब्दोऽन्नवाची । अन्नवन्नग्ने वपूतं शोधितं वघृतं वन आज्यमिव वतनूः त्वदीया मूर्तिः वअरेपाः पापरहिता भवति । वशुचि शुद्धं वहिरण्यं हितरमणीयं वते त्वदीयं वतत् प्रसिद्धं तेजः वरुक्मो वन भूषणमिव वरोचत रोचते भासते ॥

कृतं चिद्धि ष्मा सनेमि द्वेषोऽग्रं इनोषि मर्तात् । इत्था यजमानादृतावः ॥ ७ ॥

कृतम् । चित् । हि । स्म । सनेमि । द्वेषः । अग्ने । इनोषि । मर्तात् ।

इत्था । यजमानात् । ऋतऽवः ॥ ७ ॥

हे वऋतावः^३ सत्यवन् वअग्ने वकृतं वचित् यजमानेन कृतमपि^४ वसनेमि चिरंतनम् । सनेमीति पुराणनाम 'सनेमि' पृथ्व्यम् (नि. ३. २७. ४) इति पुराणनामसु पाठात् । वद्वेषः पापं^५ वमर्तात्

१. घ-च-प-भ-ल-दद्य । २. ल-अर्वाके अन्तिके । ३. ख-ग-च-न-स-ऋतावः । ४. घ-ण-त-प-भ-पापं कृतमपि । ५. त-प्रवयाः सनेमि । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-पापात् ।

मनुष्यात् यजमानात् ^१इत्था सत्यम् । इत्थेति सत्यनामैतत् 'अद्धा^२ इत्था^३' (नि. ३. १०. ५)
इति तन्नामसु पाठात् । ^४इनोषि ^५हि ^६स्म प्रेरयस्येव खलु । नाशयसीत्यर्थः ॥

शिवा नः सख्या सन्तु भ्रात्राग्ने देवेषु युष्मे ।

सा नो नाभिः सद्ने सस्मिन्नूधन् ॥ ८ ॥

शिवा । नः । सख्या । सन्तु । भ्रात्रा । अग्ने । देवेषु । युष्मे इति ।

सा । नः । नाभिः । सद्ने । सस्मिन् । ऊधन् ॥ ८ ॥

हे ^१अग्ने ^२नः अस्मदीयानि ^३सख्या सख्यानि सखित्वानि^४ ^५भ्रात्रा भ्रात्राणि भ्रातृसंबन्धीनि
कर्माणि ^६देवेषु द्योतमानेषु ^७युष्मे युष्मासु ॥ 'सुपां सुलुक्' इति सप्तमीबहुवचनस्य शेषादेशः ॥
^८शिवा शिवानि ^९सन्तु मङ्गलानि भवन्तु । ^{१०}सा सखित्वभ्रातृकर्मसंततिः ^{११}सद्ने देवानां स्थाने
^{१२}सस्मिन्नूधन्^{१३} सर्वस्मिन् यज्ञे ^{१४}नः अस्माकं ^{१५}नाभिः बन्धनं भवति ॥ ॥ १० ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'भद्रं ते' इति षडृचं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रिष्टुप्-
छन्दस्कमग्निदेवताकम् । 'भद्रं षट्' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये कर्तौ
त्रैष्टुभे छन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते विनियुक्ते । तथा च^१ सूत्रितं— 'भद्रं ते अग्न इति सूक्ते'
(आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

भद्रं ते अग्ने सहसिन्ननीकमुपाक आ रोचते सूर्यस्य ।

रुशद्दृशे ददृशे नक्तया चिदरूक्षितं दृश आ रूपे अन्नम् ॥ १ ॥

भद्रम् । ते । अग्ने । सहसिन् । अनीकम् । उपाके । आ । रोचते । सूर्यस्य ।

रुशत् । दृशे । ददृशे । नक्तया । चित् । अरूक्षितम् । दृशे । आ । रूपे । अन्नम् ॥ १ ॥

हे ^१सहसिन् बलवन् ^२अग्ने ^३ते त्वदीयं ^४भद्रं^५ भजनीयम् ^६अनीकं तेजः^७ ^८सूर्यस्य ^९उपाके
समीपभूते । दिवसे इत्यर्थः । ^{१०}आ ^{११}रोचते समन्ताद्दीप्यते । ^{१२}रुशत् रोचमानं ^{१३}दृशे दर्शनीयं तेजः^{१४}
^{१५}नक्तया ^{१६}चित् रात्रावपि ^{१७}ददृशे दृश्यते । आ इत्ययं शब्दः केत्यर्थे^{१८} वर्तते । ^{१९}आ किंच ^{२०}अरूक्षितं
स्निग्धं ^{२१}दृशे दर्शनीयम् ^{२२}अन्नं पुरोडाशादिरूपं हविः ^{२३}रूपे रूपवति त्वयि ऋत्विगादिभिः
हुतं भवति ॥

१. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-इत्था अद्धा; स-इत्था ऋतम् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-'सखित्वानि'
नास्ति । ३. ल-स-सस्मिन्नूधनि । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-'च' नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-भ-
अनीकं तेजः भद्रं मङ्गलम्; न-ल-अनीकं तेजः । ६. ल-त्वदीयं तेजः । ७. ल-किंचेत्यर्थे ।

वि षाह्यग्रे गृणते मनीषां खं वेपसा तुविजातु स्तवानः ।

विश्वेभिर्यद्वावनः शुक्र देवैस्तन्नो रास्व सुमहो भूरि मन्म ॥ २ ॥

वि । साहि । अग्रे । गृणते । मनीषाम् । खम् । वेपसा । तुविऽजातु । स्तवानः ।

विश्वेभिः । यत् । ववनः । शुक्र । देवैः । तत् । नः । रास्व । सुऽमहः । भूरि । मन्म ॥ २ ॥

हे ऽतुविजात मथनेन^१ अरणिद्वारा यज्ञादिकर्मसु बहुजन्मन् ऽअग्रे ऽस्तवानः ऋत्विगादिभिः स्तूयमानस्त्वं ऽवेपसा यज्ञादिकर्मणा । वेप इति कर्मनाम 'वेपः वेपः विष्टी' (नि. २. १. ५) इति कर्मनामसु पाठात् । ऽमनीषां स्तुतिं ऽगृणते कुर्वते यजमानाय ऽखं यजमानप्राप्यस्य^२ पुण्य-लोकस्य द्वारं ऽवि ऽषाहि विष्य । विमुञ्चेत्यर्थः ॥ 'पोऽन्तकर्मणि' इत्यस्माद्धातोर्लोप्मध्यमपुरुषैक-वचनं सिप् । 'दिवादिभ्यः^३ इयन्' । तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । 'आदेच उपदेशोऽशिति' इत्यात्वम् । सेहिंरादेशः^४ । 'तिङ्गुतिङः' इति निघातः ॥ हे ऽशुक्र दीप्यमानाग्रे त्वं ऽविश्वेभिः विश्वैः सवैः ॥ 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसभावः ॥ ऽदेवैः इन्द्रादिभिः सह ऽयत् पश्वादिधनं ऽववनः^५ यजमानेभ्यः प्रयच्छे ॥ वनतेलेट् । तस्य सिपः 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य ऋः । 'श्लौ' इति द्विर्वचनम् । हलादिशेषः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । 'यद्वृत्तात्त्रित्यम्' इति निघाताभावः ॥ हे ऽसुमहः शोभनतेजस्काग्रे ऽभूरि प्रभूतं ऽमन्म^६ मननीयं ऽतत् धनं ऽनः अस्मभ्यं ऽरास्व देहि ॥

महापितृयज्ञे स्विष्टकृदग्निः कव्यवाहनो यष्टव्यः । तस्य द्वे अनुवाक्ये । तत्र 'त्वदग्ने काव्या' इति द्वितीयानुवाक्या । तथा च सूत्रितं—'त्वदग्ने काव्या त्वन्मनीषाः स प्रत्नथा सहसा जायमानः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

त्वदग्ने काव्या त्वन्मनीषास्त्वदुक्था जायन्ते राध्यानि ।

त्वदेति द्रविणं वीरपेशा इत्थाधिये दाशुषे मर्त्याय ॥ ३ ॥

त्वत् । अग्ने । काव्या । त्वत् । मनीषाः । त्वत् । उक्था । जायन्ते । राध्यानि ।

त्वत् । एति । द्रविणम् । वीरऽपेशाः । इत्थाऽधिये । दाशुषे । मर्त्याय ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽकाव्या काव्यानि हविर्वहनदेवतानयनादीन्यग्निसंबन्धीनि कर्माणि आध्वर्यवाणि कर्माणि वा ऽत्वत् त्वत्तः^१ ऽजायन्ते उत्पद्यन्ते । ऽमनीषाः स्तुतिरूपा वाचः ऽत्वत्^२ एव जायन्ते । ऽराध्यानि राहुं योग्यानि ऽउक्था उक्थानि शस्त्राणि ऽत्वत् त्वत्तो जायन्ते । ऽइत्थाधिये । धीरिति कर्मनाम । इत्थेति सत्यनामसु पाठात् सत्यकर्मणे ऽदाशुषे हवींषि दत्तवते ऽमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय ऽवीरपेशाः । पेश इति रूपनाम । इदं विक्रान्तरूपम् । अत्र लिङ्गव्यत्ययेन वीरपेशा इति रूपम् । ऽद्रविणं पश्वादिधनं ऽत्वत् त्वत्तः ऽएति निर्गच्छति । उत्पद्यत इत्यर्थः ॥

१. त-मथनीय । २. त-यजमानेन प्राप्यस्य; न-यजमानेन प्रार्थ्यस्य । ३. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-'दिवादिभ्यः... द्विरादेशः' नास्ति । ४. च-ण-न-वावनः । ५. ख-ग-च-भ-न-ल-स-'मन्म' नास्ति । ६. न-ल-स-भवतः । ७. च-फ-त्वदु त्वत्तः ।

त्वद्वाजी वाजंभरो विहाया अभिष्टिकृज्जायते सत्यशुष्मः ।

त्वद्रयिर्देवजूतो मयोभुस्त्वदाशुर्जुवाँ अग्ने अर्वा ॥ ४ ॥

त्वत् । वाजी । वाजम्भरः । विहायाः । अभिष्टिकृत् । जायते । सत्यशुष्मः ।

त्वत् । रयिः । देवजूतः । मयःभुः । त्वत् । आशुः । जूजुवान् । अग्ने । अर्वा ॥ ४ ॥

हे अग्ने वाजी बलवान् वाजंभरः हविलक्षणात्तस्य^१ वाहकः । अग्नेर्वाजंभर इत्येपा वैदिकी संज्ञा ॥ 'संज्ञायां भृतृवृजि' इति वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विपदजन्तस्य' इति मुमागमः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ विहायाः महान् अभिष्टिकृत् यज्ञकृत् अभ्येपणकृत् वा । सत्यशुष्मः सत्यबलः पुत्रः त्वत् त्वत्तः जायते उत्पद्यते । देवजूतः देवैः प्रेरितः मयोभुः सुखप्रदः । मय इति सुखनामैतत् । रयिः धनं त्वत्^२ जायते । आशुः शीघ्रगामी । अप्रतिहतगमन इत्यर्थः । जूजुवान् वेगेन गच्छन् अर्वा अश्वः त्वत् भवतो जायते ॥

त्वामग्ने प्रथमं देवयन्तो देवं मर्ता अमृत मन्द्रजिह्वम् ।

द्वेषोयुतमा विवासन्ति धीभिर्दमूनसं गृहपतिममूरम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । देवयन्तः । देवम् । मर्ताः । अमृत । मन्द्रजिह्वम् ।

द्वेषःयुतम् । आ । विवासन्ति । धीभिः । दमूनसम् । गृहपतिम् । अमूरम् ॥ ५ ॥

हे अमृत अमरणशील अग्ने देवयन्तः देवानिच्छन्तः मर्ताः मर्त्याः^३ मनुष्या यजमानाः त्वां धीभिः^४ स्तुतिभिः कर्मभिर्वा आ विवासन्ति समन्तात् परिचरन्ति । कीदृशं त्वाम् । प्रथमं देवानाम् आद्यं देवं द्योतमानं मन्द्रजिह्वम् । देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य तम् । द्वेषोयुतं द्वेषसां पापानां पृथक्कारं दमूनसं रक्षसां दमनकरेण मनसोपेतम् । दमूनःशब्दस्य कथमयमर्थ इति 'दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यात्' (निरु. ४. ४) इति यास्कनोक्तत्वात् इति ॥ 'दमु उपशमे' । 'दमेरूनसिः' इत्यौणादिक ऊनसिप्रत्ययः ॥ गृहपतिं गृहाणां पालयितारम् अमूरम् अमूढम् । प्रगल्भमित्यर्थः ॥

स्वस्त्ययन्याम् 'आरे अस्मत्' इति स्वस्तिमतोऽग्नेर्याज्या । सूत्रितं च^५—'आरे अस्मदमतिमा रे अंहः^६' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति^६ ॥

१. त-हविलक्षणात्तस्य । २. घ-ण-प-भ-स-त्वत् त्वत्तः । ३. न-ल-स-'मर्त्याः' नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-धीतिभिः । ५. ण-सूत्रितं च-स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तौ । अग्ने रक्षा णो अंहसस्त्वं नः सोम विश्वत इति । अग्निः स्वस्तिमान् । स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्याः । ६. ण-न-अंह इति पूर्वयोके संयाज्ये ।

आरे अस्मदमतिमारे अंह आरे विश्वां दुर्मतिं यन्निपासि ।

दोषा शिवः सहसः सूनो अग्ने यं देव आ चित्सचसे स्वस्ति ॥ ६ ॥

आरे । अस्मत् । अमतिम् । आरे । अंहः । आरे । विश्वाम् । दुःऽमतिम् । यत् । निऽपासि ।

दोषा । शिवः । सहसः । सूनो इति । अग्ने । यम् । देवः । आ । चित् । सचसे । स्वस्ति ॥ ६ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र । मध्यमानोऽग्निर्मथनकारिणां हि बलेन जायते इत्यग्नेर्बलपुत्रत्वम् । हे ऽअग्ने ऽदोषा रात्रौ ऽशिवः शिवकरः ऽदेवः द्योतमानस्त्वं ऽयं यानस्मान् ऽस्वस्ति अविनाशाय ऽआ ऽसचसे परितः सेवसे । ऽचित् इति पूरणः । ऽयत् यस्मात् कारणात् ऽनिपासि यजमानान् नितरां पालयसि । तेभ्यः ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽअमतिं पापरूपामक्षानेच्छाम् ऽआरे दूरे कुरु । ' अक्षनाया वै पाप्मामतिः ' (ऐ. ब्रा. २. २) इति ब्राह्मणम् । ऽआरे दूरेऽस्मत्तः ऽअंहः पापं कुरु । आरे इति दूरनामैतत् । अस्मत्तः ऽआरे दूरे ऽविश्वां^१ सर्वां^१ ऽदुर्मतिं दुर्मनस्त्वं कुरु ॥ ॥ ११ ॥

' यस्त्वामग्ने ' इति षडृचं द्वितीयं सूक्तम् । वामदेव^२ ऋषिः । त्रैष्टुभं छन्दः । अग्निर्देवता^२ । ' यस्त्वाम् ' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

यस्त्वामग्ने इन्धते यत्सुक्त्रिस्ते अन्नं कृणवत्सस्मिन्नहन् ।

स सु द्युम्नैरभ्यस्तु प्रसक्षत्तव क्रत्वा जातवेदश्चिकित्वान् ॥ १ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । इन्धते । यत्ऽसुक् । त्रिः । ते । अन्नम् । कृणवत् । सस्मिन् । अहन् ।

सः । सु । द्युम्नैः । अभि । अस्तु । प्रऽसक्षत् । तव । क्रत्वा । जातऽवेदः । चिकित्वान् ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽयत्सुक् सुचा संबद्धः ऽयः यजमानः ऽत्वाम् ऽइन्धते दीप्तियुक्तं कुर्यात् । यः ऽसस्मिन्नहन् सर्वस्मिन्नहनि ऽते तुभ्यं ऽत्रिः त्रिवारं सवनत्रये ऽअन्नं हविलक्षणमन्नं ऽकृणवत् कुर्यात् । हे ऽजातवेदः जातानां वेदितरग्ने ऽतव तोपकेण ऽक्रत्वा इन्धनादिहेतुना कर्मणा ऽप्रसक्षत् प्रसहमानं त्वदीयं तेजः ऽचिकित्वान् जानन् ऽसः यजमानः ऽद्युम्नैः धनैर्यशोभिर्वा ऽसु अरयन्तम् ऽअभ्यस्तु शत्रून् अभिभवतु ॥

इध्मं यस्ते जभरच्छश्रमाणो महो अग्ने अनीकमा सपर्यन् ।

स इधानः प्रति दोषामुषासं पुष्यन्नयि सचते घ्नन्नमित्रान् ॥ २ ॥

इध्मम् । यः । ते । जभरत् । शश्रमाणः । महः । अग्ने । अनीकम् । आ । सपर्यन् ।

सः । इधानः । प्रति । दोषाम् । उषसम् । पुष्यन् । रयिम् । सचते । घ्नन् । अमित्रान् ॥ २ ॥

१. ख-ग-न-भ-ल-स- ' विश्वां सर्वा ' नास्ति । २. स-वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् ।

हे अग्ने यः यजमानः ते तुभ्यम् इधमं होमसाधनं समिजातं जभरत् आहरेत् ॥ ' हन् हरणे ' । लिङर्थे लेट् । तस्य तिपः ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । द्विवचनादिकार्यम् । ' लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमः । ' हग्रहोर्भः ' इति भत्वम् ॥ ' द्वाश्रमाणः इधमाद्याहरणे श्राम्यन् महः महतः^१ तव आ अनीकम् । आकारश्चार्थः । तेजश्च सपर्यन् परिचरन् यो यजमानः दोषां प्रति रात्रिं लक्षीकृत्य उपसं प्रति उपःकालं च लक्षीकृत्य । कालद्वयेऽपीत्यर्थः । ' इधानः इन्धानस्त्वां दीप्तियुक्तं करोति पुण्यन् प्रजाभिः पशुभिश्च पुष्टः सन् सः यजमानः ' अमित्रान् शत्रून् घ्नन् हिंसन् रथे धनं सचते सेवते । सर्वदा पश्वादिधनसमृद्धो भवतीत्यर्थः ॥

उत्वासंभरणीयेष्टौ अग्नेः क्षत्रभृतोऽनुवाक्या । तथा च सूत्रितम्—' अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्या-
चामि ते सुमतिं घोष्यवाक् ' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्याग्निर्वाजस्य परमस्य रायः ।

दधाति रत्नं विधते यविष्ठो व्यानुषङ्मर्त्याय स्वधावान् ॥ ३ ॥

अग्निः । ईशे । बृहतः । क्षत्रियस्य । अग्निः । वाजस्य । परमस्य । रायः ।

दधाति । रत्नम् । विधते । यविष्ठः । वि । आनुषक् । मर्त्याय । स्वधाऽवान् ॥ ३ ॥

अग्निः बृहतः महतः क्षत्रियस्य बलस्य ईशे ईश्वरः^२ भवति ॥ वर्तमानेऽर्थे लिट् ॥ किंच अग्निः परमस्य उत्कृष्टस्य वाजस्य अन्नस्य रायः पश्वादेर्धनस्य चेशे । यविष्ठः युवतमः स्वधावान् अन्नवान् तेजस्वी वाग्निः^३ विधते परिचरते । ' विधतिः परिचरणकर्मा ' इति यास्कः । मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय रत्नं रमणीयं धनम् आनुषक् अनुपक्तं वि दधाति करोति ॥

यच्चिद्धि ते पुरुषत्रा यविष्ठाचित्तिभिश्चकृमा कच्चिदागः ।

कृधी ष्वस्माँ अदितेरनागान्व्येनांसि शिश्रथो विष्वगग्रे ॥ ४ ॥

यत् । चित् । हि । ते । पुरुषत्रा । यविष्ठ । अचित्तिभिः । चकृम । कत् । चित् । आगः ।

कृधि । सु । अस्मान् । अदितेः । अनागान् । वि । ष्वस्माँसि । शिश्रथः । विष्वक् । अग्रे ॥ ४ ॥

हे यविष्ठ युवतम अग्ने यच्चिद्धि यद्यपि खलु ते त्वदीयेषु पुरुषत्रा परिचारकेषु पुरुषेषु^४ अचित्तिभिः अज्ञानैः कच्चिदागः किंचिदपि पापं वयं चकृम तथापि हे अग्ने अस्मान् अदितेः भूमेः अनागान् अनागसः पापरहितान् सु अत्यन्तं कृधि कुरु । हे अग्ने विष्वक् सर्वतो विद्यमानानि एनांसि अस्माभिः कृतानि पापानि वि शिश्रथः विश्लथय^५ शिथिलीकुरु^५ ॥

अंह १. च-फ-महत् । २. ल-ईशः । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-चाग्निः; घ-अग्निः । ४. ख-
अंह ईशः त-न-भ-स- ' पुरुषेषु ' नास्ति । ५. च-फ-विश्लथयानि कुरु ।

महाश्विदग्र एनसो अभीक ऊर्वादेवानामुत मर्त्यानाम् ।

मा ते सखायः सदमिद्रिषाम यच्छा तोकाय तनयाय शं योः ॥ ५ ॥

महः । चित् । अग्ने । एनसः । अभीकै । ऊर्वात् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।

मा । ते । सखायः । सदम् । इत् । रिषाम् । यच्छ । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥ ५ ॥

हे अग्ने देवानाम् इन्द्रादीनाम् उत अपि च मर्त्यानां मनुष्याणाम् अभीके अन्तिके । अभीक इत्यन्तिकनामैतत् । अस्माभिर्यत्पापं कृतं महश्चित् महतोऽपि ऊर्वात् विस्तृतादस्मात् एनसः पापात् एते त्वदीयाः सखायः मित्रभूताः स्तोतारो वयं सदमित् सर्वदेव मा रिषाम मा हिंसिता भूम । हे अग्ने त्वं तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय शं पापरूपोपद्रवाणां शान्ति योः सुकृतोत्पादितं सुखं च यच्छ देहि ॥

यथा ह त्यद्वसवो गौर्यं चित्पदि पिताममुञ्चता यजत्राः ।

एवो ष्वस्मन्मुञ्चता व्यंहः प्र तार्यग्रे प्रतरं न आयुः ॥ ६ ॥

यथा । ह । त्यत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । पिताम् । अमुञ्चत । यजत्राः ।

एवो इति । सु । अस्मत् । मुञ्चत । वि । अंहः । प्र । तारि । अग्ने । प्रस्तरम् । नः । आयुः ॥ ६ ॥

यजत्राः यजनीयाः पूजार्हा हे वसवः निवासयितारः^१ अग्नयः यूयं यथा ह यथैव त्यत् त्यां तां पदि पादे सितां वद्धां गौर्यं चित् गौरीं गामपि अमुञ्चत त्यक्तवन्तो भूयास्त । एवो एवमेव अस्मत् अस्मत्तः अंहः पापं सु अत्यन्तं वि मुञ्चत विमुक्तं कुरुत । बहुवचनं पूजार्थम् । हे अग्ने त्वया प्रतरं प्रवृद्धं नः अस्मदीयम् आयुः प्र तारि प्रवृद्धं क्रियताम् ॥ ॥ १२ ॥

‘प्रत्यग्निः’ इति पञ्च तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यापि त्रैष्टुभमाग्नेयं तत्तन्मन्त्रवर्णाभिधेयोपःप्रभृति-
दैवतं वा । तथा चानुक्रान्तं—‘प्रत्यग्निः पञ्च लिङ्गोक्तदैवतं त्वेके’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

प्रत्यग्निरुपसामग्रमख्यद्विभातीनां सुमना रत्नधेयम् ।

यातमश्विना सुकृतो दुरोणमुत्सूर्यो ज्योतिषा देव एति ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उपसाम् । अग्रम् । अख्यत् । विभातीनाम् । सुमनाः । रत्नधेयम् ।

यातम् । अश्विना । सुकृतः । दुरोणम् । उत् । सूर्यः । ज्योतिषा । देवः । एति ॥ १ ॥

सुमनाः शोभनमनस्कः अग्निः विभातीनां व्युच्छन्तीनाम् उपसाम् उपोदेवतानां रत्नधेयं रत्नधानम् । धनप्रकाशकमित्यर्थः । अग्रं प्रति^२ पूर्वकालं लक्ष्यत्^३ प्रवृद्धो भवति ।

१. ख-ग-च-न-फ-भ-स-विवासितारः । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-पूर्वकालीनम् ; घ-प-पूर्वकालम् ।
३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-प्रत्यख्यत् ।

हे ^१अश्विना अश्विनौ युवां ^२सुक्रतः यजमानस्य ^३दुरोणं गृहम् । दुरोणे^४ इति गृहनाम 'दुरोणेदुर्याः' (नि. ३. ४. ७) इति गृहनामसु पाठात्^५ । ^६यातं गच्छतम् । ^७सूर्यः ऋत्विगादीनां प्रेरकः ^८देवः ^९उद्योतिषा स्वेन तेजसा ^{१०}उत् ^{११}एति उपःकाले प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेद्दृप्तं दर्विध्वद्गविषो न सत्वा ।

अनु व्रतं वरुणो यन्ति मित्रो यत्सूर्यं दिव्यारोहयन्ति ॥ २ ॥

ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविता । देवः । अश्रेत् । द्रप्तम् । दर्विध्वत् । गोऽइषः । न । सत्वा ।

अनु । व्रतम् । वरुणः । यन्ति । मित्रः । यत् । सूर्यम् । दिवि । आऽरोहयन्ति ॥ २ ॥

^१सविता प्रेरकः ^२देवः ^३ऊर्ध्वम् उन्मुखं ^४भानुम् ^५अश्रेत् आश्रयति । ^६यत् यदा रश्मयः ^७सूर्यं ^८दिवि द्युलोके ^९आरोहयन्ति आरोहणं कारयन्ति तदा ^{१०}वरुणः राज्यभिमानी देवः ^{११}मित्रः अह-
रभिमानी^{१२} अन्ये देवाश्च ^{१३}व्रतं तत्संवन्धि कर्म ^{१४}अनु ^{१५}यन्ति अनुगच्छन्ति । अनुगमने दृष्टान्त उच्यते ।
^{१६}द्रप्तं पार्थिवं रजः ^{१७}दर्विध्वत् धुन्वन् । विकिरन्नित्यर्थः । ^{१८}गविषः गा इच्छन् ^{१९}सत्वा ^{२०}न वृषभ इव
तद्वत् ॥

यं सीमकृण्वन्तमसे विपृचै ध्रुवक्षेमा अनवस्यन्तो अर्थम् ।

तं सूर्यं हरितः सप्त यद्वाहीः स्पशं विश्वस्य जगतो वहन्ति ॥ ३ ॥

यम् । सीम् । अकृण्वन् । तमसे । विऽपृचै । ध्रुवऽक्षेमाः । अनवऽस्यन्तः । अर्थम् ।

तम् । सूर्यम् । हरितः । सप्त । यद्वाहीः । स्पशम् । विश्वस्य । जगतः । वहन्ति ॥ ३ ॥

^१ध्रुवक्षेमाः स्थिरनिवासाः सृष्टिकर्तारो देवाः ^२सीं सर्वतः ^३तमसे तमसः ^४विपृचे पृथकरणाय
^५अर्थं जगलक्षणं कार्यम् ^६अनवस्यन्तः अविमुञ्चन्तः कुर्वन्त एव ^७यं सूर्यम् ^८अकृण्वन् असृजन्नित्यर्थः ।
^९यद्वाहीः महत्यः ^{१०}सप्त सप्तसंख्याकाः ^{११}हरितः अश्वाः ^{१२}विश्वस्य समस्तस्य ^{१३}जगतः प्राणिसमूहस्य
^{१४}स्पशं प्रेरकत्वेन ज्ञातारं ^{१५}तं ^{१६}सूर्यं ^{१७}वहन्ति धारयन्ति ॥

वहिष्ठेभिर्विहरन्त्यासि तन्तुमवव्ययन्नसितं देव वस्म ।

दर्विध्वतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मैवावाधुस्तमो अप्स्वर्न्तः ॥ ४ ॥

वहिष्ठेभिः । विऽहरन् । यासि । तन्तुम् । अवऽव्ययन् । असितम् । देव । वस्म ।

दर्विध्वतः । रश्मयः । सूर्यस्य । चर्मैऽइव । अव । अधुः । तमः । अप्ऽसु । अन्तरिति ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-‘दुरोणे..... पाठात्’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-स-‘अहरभिमानी’ नास्ति ।

हे देव द्योतमान सूर्य त्वं जगन्निर्वाहात्मकस्य रसस्यादानार्थं तन्तुं^१ रश्मिसमूहं विहरन् विस्ता-
रयन् असितं कृष्णवर्णं वस्म नक्तंचराणां निवासभूतां रात्रिम् अवव्ययन् अवाचीनं^२ यथा भवति
तथा संवृण्वन्^३ । तिरस्कुर्वन्नीत्यर्थः । वहिष्ठेभिः वोढुमत्यन्तं शक्तैः अश्वैः यासि गमनमार्गं गच्छसि ।
अस्यामृचि पूर्वार्धे सूर्यस्य प्रत्यक्षमर्थं प्रतिपाद्योत्तरार्धे परोक्षमर्थं प्रतिपादयितुमाह । दविध्वतः
धुन्वानाः सूर्यस्य संवन्धिनः रश्मयः किरणाः अप्सु अन्तरिक्षे । आप इत्यन्तरिक्षनाम
' आकाशम् आपः पृथिवी ' (नि. १. ३. ८) इति तन्नामसु पाठात् । अन्तः मध्ये चर्मवत्
स्थितं तमः अन्धकारम् अवाधुः अवाचीनमदधुः । तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अनायतो अनिबद्धः कथायं न्यङ्मुत्तानोऽव पद्यते न ।

कया याति स्वधया को ददर्श दिवः स्कम्भः समृतः पाति नाकम् ॥ ५ ॥

अनायतः । अनिबद्धः । कथा । अयम् । न्यङ् । उत्तानः । अव । पद्यते । न ।

कया । याति । स्वधया । कः । ददर्श । दिवः । स्कम्भः । समऽमृतः । पाति । नाकम् ॥ ५ ॥

आयतशब्दो दूरवाची । तद्विपरीतः अनायतः आसीनः सन् अयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानो
मण्डलाभिमानी सूर्यः अनिबद्धः केनापि बद्धो न क्रियते । अपि चायं सूर्यः न्यङ् अवाङ्मुखः सन्
केनचित् कथा कथं न अव पद्यते न हिंस्यते । किंचायम् उत्तानः ऊर्ध्वमुखत्वेन^४ तिष्ठन् कथा
स्वधया केन बलेन याति गच्छति । स्वधाशब्दोऽन्नवाची अत्र तत्कार्यं बलं लक्षयति । अपि च
दिवः द्युलोकस्य स्कम्भः स्तम्भः^५ समृतः नाकेन^६ समवेतः सूर्यः नाकं स्वर्गं पाति पालयति ।
को ददर्श तत्त्वतः कः पश्यति । न कोऽपि जानातीत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

' प्रत्यग्निरुषसः ' इति पञ्चमं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यापि त्रैष्टुभमाग्नेयं मान्त्रवर्णिकदैवतं वा ।
तथा चानुकान्तं—' प्रत्यग्निः ' इति । ' लिङ्गोक्तदैवतं तु ' इति तुशब्दादस्यापि सूक्तस्य लिङ्गोक्त-
दैवतत्वम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रत्यग्निरुषसो जातवेदा अख्यदेवो रोचमाना महोभिः ।

आ नासत्योरुगाया रथेनेमं यज्ञमुप नो यातमच्छ ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उपसः । जातवेदाः । अख्यत् । देवः । रोचमानाः । महःभिः ।

आ । नासत्या । उरुगाया । रथेन । इमम् । यज्ञम् । उप । नः । यातम् । अच्छ ॥ १ ॥

देवः द्योतमानः जातवेदाः जातधनः अग्निः महोभिः तेजोभिः रोचमानाः दीप्यमानाः
उपसः प्रति उपसो लक्ष्मीकृत्य अख्यत् प्रबुद्धो भवति । उरुगाया प्रभूतगमनौ हे नासत्या अश्विनौ
रथेन नः अस्मदीयम् इमं यज्ञम् अच्छ अभिमुखम् उप यातम् उपगच्छतम् ॥

१. ण-तन्तुं रज्जुम् । २. घ-च-ल-अवाचीनम् । ३. ख-ग-घ-त-प-भ-ल-स-अवृण्वन्; च-
ण-न-फ-अकृण्वन् । ४. च-फ-ऊर्ध्वमुखः । ५. च-फ-स्कन्धः । ६. ख-ग-च-ण-फ-ऋतेन ।

ऊर्ध्वं केतुं सविता देवो अश्रेज्ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वन् ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं वि सूर्यो रश्मिभिश्चेकितानः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वम् । केतुम् । सविता । देवः । अश्रेत् । ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वन् ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् । वि । सूर्यः । रश्मिभिः । चेकितानः ॥ २ ॥

विविश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय लोकाय ज्योतिः तेजः कृण्वन् कुर्वन् सविता प्रेरकः देवः ऊर्ध्वम् उन्मुखं केतुं प्रकाशकं भानुम् अश्रेत् आश्रयति । वि विचेकितानः सर्वं विशेषेण पश्यन् सूर्यः रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैः द्यावापृथिवी द्युलोकभूलोकौ अन्तरिक्षं च आप्राः समन्तादपूरयत् ॥

आवहन्त्यरुणीज्योतिषागान्मही चित्रा रश्मिभिश्चेकिताना ।

प्रबोधयन्ती सुविताय देव्युषा ईयते सुयुजा रथेन ॥ ३ ॥

आवहन्ती । अरुणीः । ज्योतिषा । आ । अगात् । मही । चित्रा । रश्मिभिः । चेकिताना ।

प्रबोधयन्ती । सुविताय । देवी । उषाः । ईयते । सुयुजा । रथेन ॥ ३ ॥

आवहन्ती धनानि धारयन्ती अरुणीः अरुणवर्णाः ॥ प्रथमैकवचने द्वितीयावहुवचनं छान्दसम् ॥ ज्योतिषा तेजसा युक्ता मही महती रश्मिभिः किरणैः चित्रा दर्शनीया चेकिताना जानती उषाः आगात् आगच्छत् । किञ्च प्रबोधयन्ती सुसान् प्रबुद्धान् कुर्वती देवी द्योतमाना उषाः सुयुजा शोभनयुक्तेन रथेन सुविताय सुखप्राप्तये ईयते गच्छति ॥

आ वां वहिष्ठा इह ते वहन्तु रथा अश्वास उपसो व्युष्टौ ।

इमे हि वां मधुपेयाय सोमा अस्मिन्यज्ञे वृषणा मादयेथाम् ॥ ४ ॥

आ । वाम् । वहिष्ठाः । इह । ते । वहन्तु । रथाः । अश्वासः । उपसः । व्युष्टौ ।

इमे । हि । वाम् । मधुपेयाय । सोमाः । अस्मिन् । यज्ञे । वृषणा । मादयेथाम् ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ इह यज्ञे वहिष्ठाः वोढृतमाः ते प्रसिद्धाः रथाः रंहणा गन्तारः अश्वासः अश्वाः वां युवाम् उपसः उषोदेवतायाः व्युष्टौ व्युच्छन्नकाले आ वहन्तु समन्तात् नयन्तु । वहि यस्मात् कारणात् हे वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ हे अश्विनौ इमे सोमाः वां युवां मधुपेयाय मधोः सोमस्य पानाय अस्मिन्यज्ञे मादयेथां हर्षयेथाम् ॥

अनायतो अनिबद्धः कथायं न्यङ्कुत्तानोऽव पद्यते न ।

कया याति स्वधया को ददर्श दिवः स्कम्भः समृतः पाति नाकम् ॥ ५ ॥

अनायतः । अनिबद्धः । कथा । अयम् । न्यङ् । उत्तानः । अव । पद्यते । न ।

कया । याति । स्वधया । कः । ददर्श । दिवः । स्कम्भः । समुऽऽकृतः । पाति । नाकम् ॥ ५ ॥

इयमृक् पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १४ ॥

‘ अग्निर्होता ’ इति दशचं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यापं गायत्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ अग्निर्होता दश गायत्रमृषिर्बोधत् इत्याभ्यां^१ सोमकं साहदेयमभ्यवदत्पराभ्यामस्याश्विनावायुरयाचत ’ इति । ‘ बोधद्यत् ’ इति द्रुचेन सोमकराजा^२ स्तूयते ‘ एष वाम् ’ इति द्रुचेनाश्विनौ शिष्टाभिः पङ्क्तिभिः स्तूयते । अतस्ता एव क्रमेण^३ देवताः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । पशोः पर्यग्निकरणे ‘ अग्निर्होता नः ’ इत्याद्यस्तृचोऽनुवचनीयः । तथा च सूत्रितम्—‘ अग्निर्होता न इति तृचं पर्यग्नयेऽन्वाह ’ (आश्व. श्रौ. ३. २) इति । प्रातरनुवाकेऽध्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चायं तृचो विनियुक्तः । तथा च सूत्रितम्—‘ अग्निर्होता नो अध्वर इति तिस्रः ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्निर्होता नो अध्वरे वाजी सन्परि णीयते । देवो देवेषु यज्ञियः ॥ १ ॥

अग्निः । होता । नः । अध्वरे । वाजी । सन् । परि । नीयते । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥ १ ॥

‘ होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा ’ अग्निः । नः अस्मदीये । अध्वरे यागे । वाजीयेतत् । लुप्तोपमाकम् । ‘ वाजी शीघ्रगामी वोढाश्च इव तथा देवेभ्यो हविर्वाहकः ’ सन् परि णीयते परितः समन्तात् प्राप्यते । तथा ब्राह्मणं च^४ भवति—‘ वाजी सन्परि णीयत इति वाजिनमिव ज्ञेयं सन्तं परिणयन्ति ’ (ऐ. ब्रा. २. ५) इति । कीदृशोऽग्निः । ‘ देवेषु द्योतमानेष्विन्द्रादिषु मध्ये देवः द्योतमानः ’ यज्ञियः यज्ञार्हः ॥

परि त्रिविष्टयध्वरं यात्यग्नी रथीरिव । आ देवेषु प्रयो दधत् ॥ २ ॥

परि । त्रिऽविष्टि । अध्वरम् । याति । अग्निः । रथीऽईव । आ । देवेषु । प्रयः । दधत् ॥ २ ॥

‘ देवेषु द्योतमानेष्विन्द्रादिषु । प्रयः इत्यन्ननामेदम् । ‘ प्रयः यजमानैर्दत्तं हवीरूपमक्षम् ’ आ दधत् आ समन्ताद्धारयन् । अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टोऽग्निः । त्रिविष्टि त्रिवारम् । सवनत्रयेऽपीत्यर्थः । ‘ परि परितः समन्तात् ’ अध्वरं यजमानैः कृतं यागं याति गच्छति । परिगमने दृष्टान्तः । ‘ रथीरिव । रथवान् पुरुषो यथा शीघ्रं याति तद्वत् । तथा च ब्राह्मणं—‘ परि त्रिविष्टयध्वरं यात्यग्नी रथीरिवेत्येष हि रथीरिवाध्वरं पर्येति ’ (ऐ. ब्रा. २. ५) इति ॥

१. ण-त-न-भ-स-इति द्वाभ्याम् । २. त-सोमको देवता राजा । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘ क्रमेण ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-‘ च ’ नास्ति ।

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ ३ ॥

परि । वाजपतिः । कविः । अग्निः । हव्यानि । अक्रमीत् । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ ३ ॥

वाजपतिः वाजानामज्ञानां पतिः पालकः । 'परि वाजपतिः कविरित्येप हि वाजानां पतिः' (ऐ. ब्रा. २. ५) इति ब्राह्मणम् । कविः क्रान्तदर्शी मेधावी वा दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन् अग्निः हव्यानि हवींषि परि अक्रमीत् परितः क्रामति । व्याप्नोति ॥

अयं यः सृज्ये पुरो दैववाते समिध्यते । द्युमाँ अमित्रदम्भनः ॥ ४ ॥

अयम् । यः । सृज्ये । पुरः । दैववाते । सम्दध्यते । द्युमान् । अमित्रदम्भनः ॥ ४ ॥

यः प्रसिद्धः अयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निः दैववाते देववातस्य पुत्रे सृज्ये । सृज्यो नाम कश्चित्सोमयाजी । तस्मिन्निमित्तभूते सति । तद्योगार्थमित्यर्थः । सृज्यस्य यष्टृत्वं तैत्तिरीया आमनन्ति- 'वासिष्ठो ह सायहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत्सृज्यान्बहुयाजिनोऽयीयजः' (तै. सं. ६. ६. २. २) इति । पुरः पूर्वस्यां दिशि स्थितायामुत्तरवेद्यां समिध्यते सम्यग्दीप्यते । अमित्रदम्भनः शत्रूणां हिंसकः सोऽग्निः द्युमान् दीप्तिमान् भवतीति शेषः ॥

अस्य घा वीर ईवतोऽग्नेरीशीत मर्त्यः । तिग्मजम्भस्य मीळहुषः ॥ ५ ॥

अस्य । घ । वीरः । ईवतः । अग्नेः । ईशीत । मर्त्यः । तिग्मजम्भस्य । मीळहुषः ॥ ५ ॥

वीरः स्तुतौ विक्रान्तः मर्त्यः मरणधर्मा यजमानः तिग्मजम्भस्य तीक्ष्णतेजसः मीळहुषः अभिलषितफलानां सेक्तुः ईवतः गमनवतः अस्य अग्नेः ईशीत ईश्वरो भवेत् । घ इति पादपूरणः । एतेन यजमानः आत्माभीष्टफलं कारयितुं समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तमर्वन्तं न सानसिमरुषं न दिवः शिशुम् । मर्मृज्यन्ते दिवेदिवे ॥ ६ ॥

तम् । अर्वन्तम् । न । सानसिम् । अरुषम् । न । दिवः । शिशुम् । मर्मृज्यन्ते । दिवेदिवे ॥ ६ ॥

यजमानाः अर्वन्तं न शीघ्रगामिनमश्वमिव सानसिं संभजनीयं दिवः शिशुं न शुलोकरय पुत्रभूतं सूर्यमिव अरुषम् आरोचमानं तम् अग्निं दिवेदिवे प्रतिदिनं मर्मृज्यन्ते भृशं परिचरणं कुर्वन्ति ॥

बोधद्यन्मा हरिभ्यां कुमारः साहदेव्यः । अच्छा न दूत उदरम् ॥ ७ ॥

बोधत् । यत् । मा । हरिभ्याम् । कुमारः । साहदेव्यः । अच्छ । न । दूतः । उत् । अरम् ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-अयीयजः यज्ञे । २. प-दम्भकः । ३. ल-अनेन । ४. ख-ग-च-ण-भजनीयम् । ५. ख-ग-च-कुर्वन्ति ।

१साहदेव्यः सहदेवनाम्नो राज्ञः पुत्रः १कुमारः सोमकाभिधो राजा १हरिभ्याम् अश्वभ्याम् अश्वौ दातुं १मा मां १यत् यदा १बोधत् बोधयामास इमौ तवाश्वविति । तदा अहम् १अच्छ आभिमुख्येन कुमारेण १हृतः^१ सन् १न १उदरं तावश्चावलब्ध्वा न निर्गतवानस्मि ॥

उत त्या यजता हरीं कुमारात्साहदेव्यात् । प्रयता सद्य आ ददे ॥ ८ ॥

उत । त्या । यजता । हरी इति । कुमारात् । साहदेव्यात् । प्रयता । सद्यः । आ । ददे ॥ ८ ॥

१उत अपि च १साहदेव्यात् सहदेवस्य पुत्रात् १कुमारात् सोमकाख्यात्^२ राज्ञः १यजता पूजनीयौ^३ १प्रयता प्रयतौ १त्या त्यौ तौ प्रसिद्धौ १हरी अश्वौ १सद्यः यस्मिन् दिने तेनाहृतस्तस्मिन्नेव दिने १आ १वदे आदत्तवानस्मि । मन्त्रद्रष्टा ऋषिः ' बोधत् ' इत्यृगद्वयेन कुमारमश्वेत्सयाभ्युपगम्य अश्वौ एतस्मात्^४ लब्ध्वा प्रीतोऽभवदित्यर्थः ॥

एष वाँ देवावश्विना कुमारः साहदेव्यः । दीर्घायुस्तु सोमकः ॥ ९ ॥

एषः । वाम् । देवौ । अश्विना । कुमारः । साहदेव्यः । दीर्घायुः । अस्तु । सोमकः ॥ ९ ॥

१देवौ द्योतमानौ हे १अश्विना अश्विनौ १वां युवां तर्पकः १साहदेव्यः सहदेवस्य पुत्रः १कुमारः १सोमकः सोमकाभिधानः १एषः राजा १दीर्घायुस्तु शतायुष्को भवतु । ' एतमु हैव प्रोचतुः पर्वतनारदौ सोमकाय ' इत्यादिना ' सर्वे हैव महाराजा आसुः ' (ऐ. ब्रा. ७. ३४) इत्यनेन ब्राह्मणेन सोमकस्य राजत्वं स्पष्टीकृतम् ॥

तं युवं देवावश्विना कुमारं साहदेव्यम् । दीर्घायुषं कृणोतन ॥ १० ॥

तम् । युवम् । देवौ । अश्विना । कुमारम् । साहदेव्यम् । दीर्घायुषम् । कृणोतन ॥ १० ॥

हे १देवावश्विना द्योतमानावश्विनौ १युवं युवां १तं^५ १साहदेव्यं सहदेवस्य पुत्रं १कुमारं सोमकाख्यं राजानं १दीर्घायुषं शतायुष्कं १कृणोतन कुरुतम् । अनेन दृष्टेनास्य कुमारस्य दीर्घमायुः^६ अश्विनानृषिरयाचतेत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

' आ सत्यो यातु ' इत्येकविंशत्यृचं पष्ठं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका— ' आ सत्यः सैकैन्द्रम् ' इति । तत्र ' ऐन्द्रम् ' इत्युक्तत्वादभ्यधिकारो निवृत्त इत्यवगम्यते । चतुर्विंशोऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे इदं द्वितीयमहीनसूक्तम् । तथा च सूत्रितम्— ' आ सत्यो यावित्य-हीनसूक्तं द्वितीयं मैत्रावरुणः ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । समूहो^७ दशरात्रे नवमेऽहनि निष्केवत्यशस्त्रे इदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्— ' आ सत्यो यात्वहं भुवं तत्त इन्द्रियमिति निष्केवत्यम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-त-न-भ-ल-स-आहृतः । २. ख-ग-च-न-भ-स-सोमकात् । ३. घ-ण-फ-यजनीयौ । ४. त-एतस्माच्च । ५. ख-ग-न-भ-ल-स-' तं ' नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-दीर्घायुः । ७. ख-ग-च-भ-अव्यूहः ।

आ स॒त्यो या॑तु म॒घवाँ ऋ॒जीषी॑ द्रव॑न्त्वस्य॒ हर॑य॒ उप॑ नः ।

तस्मा॒ इद॑न्धः सुषु॒मा सु॒दक्ष॑मिहाभिपि॒त्वं क॑रते गृणा॒नः ॥ १ ॥

आ । स॒त्यः । या॒तु । म॒घवाँ । ऋ॒जीषी॑ । द्रव॑न्तु । अ॒स्य । हर॑यः । उप॑ । नः ।

तस्मै॑ । इत् । अ॒न्धः । सु॒सुम् । सु॒दक्ष॑म् । इ॒ह । अ॒भिऽपि॒त्वम् । क॒र॒ते । गृणा॒नः ॥ १ ॥

वृ॒ज्जीषी॑ । ऋ॒जीष॑शब्देन निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिधीयते । तद्वान् व॒सत्यः स॒त्यवान् व॒मव॑वान् धनवानिन्द्रः व॒नः अस्मा॑कम् व॒उप॑ समीपे व॒आ व॒यातु॑ आगच्छतु । किंच व॒अस्य॑ इन्द्रस्य व॒हर॑यः अश्वाः नोऽस्मा॑कम् उप॑ समीपे व॒द्रव॑न्तु आगच्छन्तु । वयं यजमानाः व॒इह॑ अस्मिन् यज्ञे व॒तस्मै॑ इन्द्राय व॒सुदक्षं॑ शोभनबलम् । सारोपेतमित्यर्थः । व॒इत् इदं॑ प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानम् व॒अन्धः॑ अन्नरूपं सोमं व॒सुषु॒म अभि॑षुतं कुर्याम । व॒गृणा॒नः अस्मा॑भिः स्तूयमान इन्द्रः व॒अभि॑पित्वम् अस्मदभिमतप्राप्तिं व॒क॒र॒ते करो॑तु ॥

अव॑ स्य॒ शूरा॑ध्व॒नो नान्ते॑ऽस्मिन् नो॒ अ॒द्य स॑र्व॒ने म॒न्द॒ध्वै ।

शंसा॑त्यु॒क्थमु॒शने॑व वे॒धाश्चि॑कितुषे॒ असु॑र्याय॒ मन्म॑ ॥ २ ॥

अव॑ । स्य॒ । शू॒र । अ॒ध्व॒नः । न । अ॒न्ते । अ॒स्मिन् । नः । अ॒द्य । स॑र्व॒ने । म॒न्द॒ध्वै ।

शंसा॑ति । उ॒क्थम् । उ॒शना॑ऽइव । वे॒धाः । चि॒कितु॑षे । अ॒सु॒र्याय॑ । मन्म॑ ॥ २ ॥

हे व॒शूर॑ शत्रूणाम् अभिभवसमर्थेन्द्र॑ व॒अद्य॑ इदानीम् व॒अस्मिन् व॒सर्व॑ने माध्यंदिनालये व॒मन्द॑ध्वै त्वां मादयितुं व॒नः अस्मा॑न् व॒अव॑ व॒स्य वि॑मुञ्च । तत्र दृष्टान्तः । व॒अध्व॒नः गन्तव्यस्य॑ मार्गस्य व॒अन्ते॑ समीपे व॒न॑ अश्वा॒न्मनु॑ष्या यथा॑ मुञ्चन्ति तद्वत् । व॒उश॑नेव काव्य इव वे॒धाः शं॑सिता यजमानो हे इन्द्र व॒चि॒कितु॑षे सर्वं जानते व॒असु॑र्याय असुराणां हिंसकाय तुभ्यं व॒मन्म॑ मननीयम् व॒उक्थं॑ शस्त्ररूपं स्तोत्रं व॒शंसा॑ति शंसनं करोति ॥

कु॒विर्न नि॒ण्यं वि॒दथानि॑ साध॒न्वृषा॑ यत्सेकं विपि॒पानो॑ अर्चात् ।

दि॒व इ॒त्था जी॑जनत्स॒प्त का॒रून॑ह्वा चि॒चक्रु॑र्व॒युना॑ गृण॒न्तः ॥ ३ ॥

कु॒विः । न । नि॒ण्यम् । वि॒दथानि॑ । साध॑न् । वृषा॑ । यत् । से॒कम् । वि॒ऽपि॒पानः॑ । अर्चा॑त् ।

दि॒वः । इ॒त्था । जी॑ज॒नत् । स॒प्त । का॒रून् । अ॒ह्वा । चि॒त् । च॒क्रुः । व॒युना॑ । गृण॒न्तः ॥ ३ ॥

व॒कु॒विः मे॒धावी॑ व॒नि॒ण्यं व॒न । नि॒ण्यमि॒त्यन्त॑र्हितनामैतत् । अन्तर्हितं गूढमर्थमिव व॒वि॒दथानि॑ वेदनीयानि कार्यजातानि॑ व॒साध॑न् साधयन् वृषा॑ कामानां वर्णितेन्द्रः व॒यत् यदा॑ व॒सेकं॑ सेचनीयं सोमं

१. ण-अभिभवनसमर्थेन्द्र । २. ख-ग-ण-न-भ-मनुष्या यथा अश्वान्; घ-मनुष्या यथा अश्वान्; च-मनुष्या अथवा अश्वान्; त-ल-अश्वान् मनुष्या यथा अश्वान्; न-अश्वान् मनुष्या यथा । ३. ण-कर्मजातानि ।

विपिपानः अत्यथं पिबन् अर्चात् विशेषेणार्चति । सोमपाने श्रद्धां करोतीत्यर्थः । तदानीं विद्वः
अमुष्मात् द्युलोकात्^१ इत्था सत्यमेव सस सससस्याकान् कारुन् रश्मीन् जीजनत् अजीजनत् ।
जनयति । गृणन्तः स्तूयमाना रश्मयः वयुना वयुनानि मनुष्याणां ज्ञानानि अह्ना चित्
विद्वसेनापि चक्रुः कृतवन्तः ॥

स्वर्ग्यद्वेदिं सुदृशीकमर्कैर्महि ज्योतीं रुरुचुर्यद्व वस्तोः ।

अन्धा तमांसि दुधिता विचक्षे नृभ्यश्चकार नृतमो अभिष्टौ ॥ ४ ॥

स्वः । यत् । वेदि । सुदृशीकम् । अर्कैः । महि । ज्योतिः । रुरुचुः । यत् । ह । वस्तोः ।
अन्धा । तमांसि । दुधिता । विचक्षे । नृभ्यः । चकार । नृतमः । अभिष्टौ ॥ ४ ॥

यद्य यदा खलु महि महत् प्रभूतं ज्योतिः तेजोरूपं यत् स्वः यो द्युलोकः अर्कैः रश्मिभिः
सुदृशीकं सुष्ठु दर्शनीयं वेदि अवेदि ज्ञायते तदानीं देवास्तस्मिन् स्वर्गे वस्तोः निवासार्थं रुरुचुः
दीप्तियुक्ता बभूवुः । नृतमः नेतृतमः सूर्यः अभिष्टौ अभ्यागमने नृभ्यः नृणां विचक्षे विशेषेण
दर्शनाय अन्धा अन्धकाररूपाणि निबिडानि तमांसि दुधिता दुधितानि नाशितानि चकार कृतवान् ॥

ववक्ष इन्द्रो अमितमृजीष्युभे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ।

अतश्चिदस्य महिमा वि रेच्यभि यो विश्वा भुवना बभूव ॥ ५ ॥

ववक्षे । इन्द्रः । अमितम् । ऋजीषी । उभे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महित्वा ।
अतः । चित् । अस्य । महिमा । वि । रेचि । अभि । यः । विश्वा । भुवना । बभूव ॥ ५ ॥

ऋजीषी । ऋजीषशब्देन निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिधीयते । तद्वान् इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः
अमितम् इत्यन्तारहितं महिमानं ववक्षे उवाह । किंच महित्वा महत्त्वेन स्वेन महिम्ना उभे
रोदसी उभे द्यावापृथिव्यौ आ पप्रौ समन्तादपूरयत् । यः इन्द्रः विश्वा भुवना सर्वाणि
भुवनानि अभि बभूव तिरश्चकार । अतश्चित् एभ्योऽपि विश्वेभ्यो भुवनेभ्यः अस्य इन्द्रस्य महिमा
वि रेचि अतिरिचि । अधिको बभूवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

विश्वानि शक्रो नर्याणि विद्वानपो रिरिच सखिभिर्निकामैः ।

अश्मानं चिद्ये बिभिदुर्वचोभिर्व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ ६ ॥

विश्वानि । शक्रः । नर्याणि । विद्वान् । अपः । रिरिच । सखिभिः । निःकामैः ।
अश्मानम् । चित् । ये । बिभिदुः । वचःभिः ।
व्रजम् । गोमन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुरिति वव्रुः ॥ ६ ॥

विविश्वानि समस्तानि वनर्याणि मनुष्याणां हितानि वृष्ट्यादीनि कार्याणि विद्वान् जानन्
 शक्रः समर्थ इन्द्रः विकामैः निकामयमानेभ्यः^१ सखिभिः मित्रभूतेभ्यो मरुद्भ्यः ॥ व्यत्ययेन
 चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ अपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि ररेच रिक्तीचकार । इन्द्रः सस्यादिफलसिद्धयर्थं
 मेघस्थान्युदकानि मरुद्भ्यो दत्तवानित्यर्थः । यद्वा । निकामैर्निकामयमानैः सखिभिर्मरुद्भिः सहितः
 सन् अपो नभसः सकाशात् । आप इत्यन्तरिक्षनामैतत् । अत्र विभक्तिव्यत्ययः । ररेच व्यतिरिक्तः^२
 बभूव । ये मरुतः वचोभिः वाग्रूपैर्ध्वनिभिः अश्मानं चित् पर्वतमपि मेघं वा । अश्मेति
 मेघनामैतत् । बिभिदुः अभैसुः । उशिजः कामयमानास्ते मरुतः गोमन्तं गोभिरुपेतं वज्रम्
 अङ्गिरसां संबन्धि गोस्थानं वि वव्रुः आच्छादयामासुः ॥

अपो वृत्रं वव्रिवांसं पराहन्प्रावत्ते वज्रं पृथिवी सचेताः ।

प्रार्णसि समुद्रियाण्येनोः पतिर्भवञ्छवसा शूर धृष्णो ॥ ७ ॥

अपः । वृत्रम् । वव्रिवांसम् । परा । अहन् । प्र । आवत् । ते । वज्रम् । पृथिवी । सचेताः ।

प्र । अर्णसि । समुद्रियाणि । ऐनोः । पतिः । भवन् । शवसा । शूर । धृष्णो इति ॥ ७ ॥

हे इन्द्र प्रावत् राक्षसादिभ्यः प्रकर्षेण लोकान् पालयितुं ते त्वदीयं^३ वज्रम् अपः वृष्टि-
 लक्षणान्युदकानि वव्रिवांसम् आवरकं^४ वृत्रं मेघं पराहन् प्रकर्षेण प्रेरयति स्म । पृथिवी भूमिः
 सचेताः चेतनावती । त्वया संगता बभूव । धृष्णो धर्षणशील हे शूर विक्रान्तेन्द्र त्वं शवसा
 धलेन पतिर्भवन् लोकानां पालकः सन् समुद्रियाणि समुद्रसंबन्धीनि अर्णसि नभसि स्थितानि
 उदकानि प्र ऐनोः प्रेरकः अभूः^५ ॥

अपो यदद्रिं पुरुहूत ददर्वाविभुवत्सरमा पुन्यं ते ।

स नो नेता वाजमा दर्षि भूरि गोत्रा रुजन्नाङ्गिरोभिर्गृणानः ॥ ८ ॥

अपः । यत् । अद्रिम् । पुरुहूत । दर्दः । आविः । भुवत् । सरमा । पुन्यम् । ते ।

सः । नः । नेता । वाजम् । आ । दर्षि । भूरिम् । गोत्रा । रुजन् । अङ्गिरः । गृणानः ॥ ८ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र यत् यदा अपः प्रति वृष्टिलक्षणान्युदकानि लक्ष्मीकृत्य अद्रिं मेघं
 दर्दः विदारितवानसि । सरमा देवशुनी पुन्यं पुरा ते तुभ्यं पणिभिः अपहृतं^६ गोधनम् आविर्भुवत्
 प्रकाशयामास । अङ्गिरोभिः ऋषिभिः गृणानः स्तूयमानः सन् गोत्रा गोत्राण्यभ्राणि रुजन्
 नः अस्मान् भूरिं प्रभूतं वाजम् अन्नं नेता प्रापयिता सः त्वम् आ दर्षि आदरं कृतवानसि ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-भ-कामयमानेभ्यः । २. च-फ-रिक्तः । ३. ख-ग-घ-प-फ-भ-स-त्वदीयं च ।
 ४. ख-ग-च-आवारकम् । ५. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-बभूव । ६. ख-ग-च-ण-भ-स-अपहृतं धनम्;
 न-स-आहृतम् ।

अच्छा कविं नृमणो गा अभिष्टौ स्वर्षाता मघवन्नाधमानम् ।

ऊतिभिस्तमिषणो द्युम्नहूतौ नि मायावानब्रह्मा दस्युरर्त ॥ ९ ॥

अच्छ । कविम् । नृऽमनः । गाः । अभिष्टौ । स्वःऽसाता । मघवन् । नाधमानम् ।

ऊतिऽभिः । तम् । इषणः । द्युम्नऽहूतौ । नि । मायाऽवान् । अब्रह्मा । दस्युः । अर्त ॥ ९ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽनृमणः नृभिर्मनुष्यैर्मन्यते इति नृमणः । त्वं ऽकवि मेधाविनं^१ कुरुसम्
 ऽअच्छ^२ ऽगाः अभ्यगाः । किंच ऽस्वर्षाता । स्वर्धनम् । तस्य सातौ दाने निमित्ते ऽअभिष्टौ कवेरभिगमे
 सति ऽनाधमानं युद्धार्थं त्वां याचमानं कुरुसम् ऽऊतिभिः शत्रुकृतोपद्रवपरिहाररूपै रक्षणैः ऽइषणः
 प्रेरितवानसि । ऽमायावान् कपटवान् ऽअब्रह्मा । ऋत्विग्भिः क्रियमाणं सर्वं कर्मजातमनुज्ञारूपेण
 जानन् ऋत्विग्विशेषो ब्रह्मशब्देनोच्यते । स न विद्यते यस्य असौ^३ अब्रह्मा । वेदोक्तकर्मस्वास्तिक्यरहितः
 इत्यर्थः । ऽदस्युः कुरुसस्य शत्रुः ऽद्युम्नहूतौ द्युम्नं धनं हूतिराह्वानं यस्यां युधि तस्यां ऽनि ऽअर्त
 विनष्टो बभूव । इन्द्रः^४ कुरुसेनाहूतः सन् तस्य शत्रुं हतवानित्यर्थः ॥

आ दस्युम्ना मनसा याह्यस्तं भुवत्ते कुत्सः सख्ये निकामः ।

स्वे योनौ नि षदतं सरूपा वि वां चिकित्सदत्तचिद्ध नारी ॥ १० ॥

आ । दस्युऽम्ना । मनसा । याहि । अस्तम् । भुवत् । ते । कुत्सः । सख्ये । निऽकामः ।

स्वे । योनौ । नि । सऽदतम् । सऽरूपा । वि । वाम् । चिकित्सत् । ऋतऽचित् । ह । नारी ॥ १० ॥

अत्र काचिदाख्यायिका श्रूयते । कथम् । हरुनामकः कश्चिद्राजर्षिः । तस्य पुत्रः कुत्साल्यो^५
 राजर्षिरासीत्^६ । स च कदाचित् शत्रुभिः सह युयुत्सुः संग्रामे स्वयमशक्तः सन् शत्रूणां हननार्थमिन्द्रस्य
 आह्वानं चकार । स चेन्द्रः कुत्सस्य गृहमागत्य तस्य शत्रून् जघान । तदनन्तरमतिप्रीत्या तयोः
 सख्यमभवत् । सख्यानन्तरमिन्द्र एनमपि स्वकीयं गृहं प्रापयामास । तत्र शची इन्द्रं प्राप्तुमागता
 सती तौ समानरूपौ दृष्ट्वा अयमिन्द्रोऽयं कुत्स इति विवेकाभावेन संशयं चकार इति । अनयाख्यायिकया
 प्रतीयमानोऽर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । हे इन्द्र ऽदस्युम्ना दस्यूनां शत्रूणां हन्त्रा ऽमनसा युक्तस्वस् ऽअस्तं
 कुत्सस्य गृहम् । अस्तमिति गृहनामैतत् । ऽआ ऽयाहि आगाः ॥ लुङ्र्थे लोट् ॥ ऽकुत्सः च ऽते तव
 संबन्धिनि ऽसख्ये ऽनिकामः नितरां कामयमानः ऽभुवत् अभवत् । ततः तौ^७ युवां ऽस्वे ऽयोनौ स्वकीये
 स्थाने ऽनि ऽषदतं न्यसीदतम् । उपविष्टावभूतम् । ऽऋतचित् सत्यदर्शनी ऽनारी इन्द्रस्य भार्या शची
 ऽसरूपा सरूपौ^८ समानरूपौ ऽवां युवां ऽवि ऽचिकित्सत् संशयं चकार ॥ ॥ १० ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-मेधाविनं तम् । २. ख-ग-घ-अच्छा । ३. न-ल-स-सः । ४. ख-ग-
 घ-च-ण-न-भ-इन्द्रः नास्ति । ५. प-कुत्सः । ६. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-वाम् । ७. च-न-ल-सरूपौ
 नास्ति । ८. ख-ग-घ-ण-न-भ-स-वां नास्ति ।

यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हयोरीशानः ।

ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन्कविर्यदहन्पार्याय भूषात् ॥ ११ ॥

यासि । कुत्सेन । सरथम् । अवस्युः । तोदः । वातस्य । हयोः । ईशानः ।

ऋज्रा । वाजम् । न । गध्यम् । युयूषन् । कविः । यत् । अहन् । पार्याय । भूषात् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र वस्युः कुत्सस्य रक्षणमिच्छन् ॥ छन्दसि वयच् परेच्छायामपि दृश्यते ॥ तोदः तोदकः शत्रूणां^१ हिंसकः^२ वातस्य वायुसदृशयोर्वेगवतोः हयोः अश्वयोः ईशानः ईश्वरस्यैव कुत्सेन कुत्साख्येन राजर्षिणा सरथं समानरथं^३ यासि गच्छसि । गध्यं ग्राह्यम् । 'गध्यं गृह्णाते' । ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन्नित्यपि निगमो भवति (निरु. ५. १५) इति निरुक्तम् । वाजं न अन्नमिव ऋज्रा ऋजुगामिनौ अश्वौ युयूषन् स्वकीये रथे योजयन् कविः प्राज्ञः कुत्सः यत् यस्मिन् अहन् अहनि दिवसे पार्याय पारणाय^४ आपन्नस्तिरणाय भूषात् प्रभवते । तस्मिन्नेव^५ दिने कुत्सेन सरथं यासीति पूर्वैण संबन्धः ॥

कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः प्रपित्वे अहः कुर्यवं सहस्रा ।

सद्यो दस्युन्प्र मृण कुत्स्येन प्र सूरश्चक्रं बृहतादभीके ॥ १२ ॥

कुत्साय । शुष्णम् । अशुषम् । नि । बर्हीः । प्रपित्वे । अहः । कुर्यवम् । सहस्रा ।

सद्यः । दस्यून् । प्र । मृण । कुत्स्येन । प्र । सूरः । चक्रम् । बृहतात् । अभीके ॥ १२ ॥

'शुष्णं पिप्रुम्' (ऋ. सं. १. १०३. ८) इत्यस्यामृचि प्रतिपादितः अर्थः 'कुत्साय' इत्यनेन ऋग्वेदेन स्पष्टीक्रियते । हे इन्द्र त्वं कुत्साय कुत्सार्थम् अशुषम् । शूषमिति सुखनामैतत् । तद्वहितम् । अत्र दीर्घाभावः । शुष्णं शुष्णनामानमसुरं नि बर्हीः न्यबर्हीः अवधीः । तथा अहः दिवसस्य प्रपित्वे प्रक्रमे पूर्वाह्णे कुर्यवं कुर्यवनामानमसुरं च हतवानसि । तथा स त्वं सहस्रा सहस्रेण बहुभिः परिजनैः सह सद्यः यस्मिन् काले कुर्यवमवधीस्तस्मिन् काल एव कुत्स्येन । कुत्स इति वज्रनामैतत् । कुत्स एव^६ कुत्स्यं वज्रम् । तेन दस्यून् शत्रून् प्र मृण जहि ॥ भूतार्थे^७ लोट् ॥ हतवानसि । तथा सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य चक्रम् आयुधम् अभीके समीपे संग्रामे वा प्र बृहतात् प्रकर्षेण छिन्नवानसि ॥

१. त- 'शत्रूणां हिंसकः' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स- 'समानरथ' नास्ति । ३. न-प्रेरणाय । ४. त-न-स-अस्मिन्नेव । ५. ख-ग-ण-अप्यर्थः । ६. त- 'कुत्स एव' नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-भूतेऽर्थे । ८. त-स-स्थितवानसि; न-रक्षितवानसि ।

त्वं पिप्रुं मृगयं शूशुवांसमृजिश्चने वैदधिनाय रन्धीः ।

पञ्चाशत्कृष्णा नि वपः सहस्रात्कं न पुरो जरिमा वि दर्दः ॥ १३ ॥

त्वम् । पिप्रुम् । मृगयम् । शूशुवांसम् । ऋजिश्चने । वैदधिनाय । रन्धीः ।

पञ्चाशत् । कृष्णा । नि । वपः । सहस्रा । अत्कम् । न । पुरः । जरिमा । वि । दर्दरिति दर्दः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं पिप्रुं पिप्रुनामानमसुरं शूशुवांसं प्रवृद्धं मृगयं मृगयनामानमसुरं च हतवानसि किंच स त्वं वैदधिनाय विदधिनः पुत्राय ऋजिश्चने ऋजिश्चनान्ने राज्ञे रन्धीः वशमनयः । पञ्चाशत् पञ्चाशत्संख्याकानि सहस्रा सहस्राणि कृष्णा कृष्णवर्णानि रक्षांसि नि वपः न्यवपः अवधीः । तथा स त्वं जरिमा जरा अत्कं न वयोविशेषं रूपमिव पुरः शम्बरस्य नगराणि वि दर्दः विदारितवानसि ॥

सूर उपाके तन्वं दधानो वि यत्ते चेत्यमृतस्य वर्षः ।

मृगो न हस्ती तविषीमुषाणः सिंहो न भीम आयुधानि विभ्रत् ॥ १४ ॥

सूरः । उपाके । तन्वम् । दधानः । वि । यत् । ते । चेति । अमृतस्य । वर्षः ।

मृगः । न । हस्ती । तविषीम् । उषाणः । सिंहः । न । भीमः । आयुधानि । विभ्रत् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य उपाके समीपे तन्वं त्वदीयं शरीरं यत् यदा दधानः धारकोऽभवः तदा अमृतस्य मरणरहितस्य ते त्वदीयं वर्षः रूपं वि चेति व्यचेति । हे इन्द्र ज्ञातृभिर्विशेषेण अज्ञायत^१ । सूर्यस्य समीपे सर्वाणि रूपाणि मलिनीभवन्ति न तथेन्द्रस्य रूपं किंतु सूर्यस्य समीपे इन्द्रस्य रूपं विशेषेण भासमानं बभूवेत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र हस्ती मृगः न गजविशेषो मृग इव तविषीं परेषां बलम् उषाणः दहन् आयुधानि वज्रादीनि शस्त्राणि विभ्रत् विभ्राणस्त्वं सिंहो न सिंह इव भीमः भयं करोऽभूः ॥

इन्द्रं कामा वसूयन्तो अगमन्त्स्वर्मीळहे न सर्वने चकानाः ।

श्रवस्यवः शशमानास उक्थैरोको न रण्वा सुदृशीव पुष्टिः ॥ १५ ॥

इन्द्रम् । कामाः । वसुयन्तः । अगमन् । स्वःऽमीळहे । न । सर्वने । चकानाः ।

श्रवस्यवः । शशमानासः । उक्थैः । ओकः । न । रण्वा । सुदृशीऽइव । पुष्टिः ॥ १५ ॥

वकामाः राक्षसादिभयनिवारणार्थमिन्द्रं कामयमानाः वसूयन्तः पश्चादिधनमिच्छन्तः स्तोतारः इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तम् अगमन् अगमन् गच्छन्ति ॥ वर्तमानेऽर्थे^२ छान्दसो लुङ् ॥ कीदृशाः स्तोतारः ।

१स्वर्मील्ले १न युद्धे इव १सवने यज्ञे १चकानाः याचमानाः १श्रवस्यवः अन्नकामाः १उक्थैः स्तोत्रैः
१शशमानासः शंसमानाः स्तुवन्तः । तदा सोऽयमिन्द्रः १ओको १न स्तोतृणामावास इव भवति ।
१रण्या रमणीया १सुहृशीव १पुष्टिः शोभनदर्शना लक्ष्मीरिव भवति ॥ १९ ॥

तमिद्व इन्द्रं सुहृवै हुवेम यस्ता चकार नर्या पुरुणि ।

यो मावते जरित्रे गध्यं चिन्मक्षू वाजं भरति स्पार्हर्षाधाः ॥ १६ ॥

तम् । इत् । वः । इन्द्रम् । सुहृवम् । हुवेम । यः । ता । चकार । नर्या । पुरुणि ।

यः । मावते । जरित्रे । गध्यम् । चित् । मक्षु । वाजम् । भरति । स्पार्हर्षाधाः ॥ १६ ॥

१यः इन्द्रः १नर्या नर्याणि मनुष्यहितानि १पुरुणि बहूनि १ता तानि प्रसिद्धानि कर्माणि
१चकार अकरोत् । किंच १स्पार्हर्षाधाः स्पृहणीयधनः १यः इन्द्रः १मावते मत्सदृशाय १जरित्रे स्तोत्रे
१गध्यं १चित् ग्राह्यं संयोजनीयमपि १वाजम् अन्नं १मक्षु क्षीघ्रं १भरति आहरति । घ्यं स्तोतारो हे
यजमानाः १वः युष्मभ्यं १तमित् तमेव १इन्द्रं १सुहृवं शोभनमाह्वानं यथा भवति तथा १हुवेम
आह्वयामः^१ ॥

तिग्मा यदन्तरशनिः पताति कस्मिञ्चिच्छूर मुहुके जनानाम् ।

घोरा यदर्यं समृतिर्भवात्यर्धं स्म नस्तन्वो बोधि गोपाः ॥ १७ ॥

तिग्मा । यत् । अन्तः । अशनिः । पताति । कस्मिन् । चित् । शूर । मुहुके । जनानाम् ।

घोरा । यत् । अर्यं । समृतिः । भवाति । अर्धं । स्म । नः । तन्वः । बोधि । गोपाः ॥ १७ ॥

हे १शूर विक्रान्तेन्द्र १यत् यदा १कस्मिञ्चित् सर्वस्मिन्नपि १जनानां मनुष्याणां १मुहुके मोहके
युद्धे १अन्तः अस्माकं मध्ये १तिग्मा तीक्ष्णा १अशनिः १पताति पतेत् । हे १अर्य स्वामिञ्जिन्द्र १यत्
यदास्माकं शत्रुभिः सह १घोरा भीमरूपा १समृतिः युद्धं १भवाति भवेत् । १अध तदानीं १नः
अस्मदीयस्य १तन्वः शरीरस्य १गोपाः रक्षकः १बोधि १स्म अबोधि । शत्रुभ्यः सकाशात् अस्मान्
रक्षकत्वेन बुद्धवानसि खलु ॥

भुवोऽविता वामदेवस्य धीनां भुवः सखावृको वाजसातौ ।

त्वामनु प्रमतिमा जगन्मोरुशंसो जरित्रे विश्वध स्याः ॥ १८ ॥

भुवः । अविता । वामदेवस्य । धीनाम् । भुवः । सखा । अवृकः । वाजसातौ ।

त्वाम् । अनु । प्रमतिम् । आ । जगन्म । उरुशंसः । जरित्रे । विश्वध । स्याः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र त्वं वामदेवस्य वामदेवास्यस्य मन्त्रद्रष्टुर्मम संबन्धिनीनां वधीनां कर्मणाम् अविता रक्षिता भुवः भव । अवृकः हिंसारहितस्त्वं वाजसातौ युद्धे सखा मम सुहृत् भुवः भव । हे इन्द्र वयं प्रमत्तिं प्रकृष्टज्ञानं त्वामनु लक्ष्मीकृत्य आ जगन्म आगच्छाम । स त्वं विश्वघ सर्वदा जरित्रे स्तोत्रे उरुशंसः महता शंसनेन युक्तः स्याः भवेः ॥

एभिर्नृभिरिन्द्र त्वायुभिष्टा मघवद्विर्मघवन्विश्व आजौ ।

द्यावो न द्युन्नैरभि सन्तो अर्यः क्षपो मदेम शरदश्च पूर्वीः ॥ १९ ॥

एभिः । नृभिः । इन्द्र । त्वायुभिः । त्वा । मघवत्क्षपिः । मघवन् । विश्वे । आजौ ।

द्यावः । न । द्युन्नैः । अभि । सन्तः । अर्यः । क्षपः । मदेम । शरदः । च । पूर्वीः ॥ १९ ॥

हे मघवन् धनवन् इन्द्र विश्वे विश्वस्मिन् आजौ संग्रामे त्वायुभिः शत्रुजयार्थं त्वां कामयमानैः मघवद्विः स्वदर्थं दीयमानहविलक्षणैर्धनैरुपेतैः एभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैः नृभिः पुत्रपौत्राद्यैः परिजनैः सहिता वयं यजमानाः^१ द्युन्नैः धनैः द्यावो न द्योतमानाः^२ प्रकाशमाना धनिनो यथा तथा अर्यः अरीन् शत्रून्^३ अभि सन्तः अभिभवन्तः क्षपः सर्वा रात्रीः पूर्वीः बह्वीः शरदश्च संवत्सरांश्च मदेम स्तवाम । यजमानाः^४ सर्वेषु कालेषु स्तोत्रैरिन्द्रं हर्षयन्तीत्यर्थः ॥

एवेदिन्द्राय वृषभाय वृष्णे ब्रह्माकर्म भृगवो न रथम् ।

नू चिद्यथा नः सख्या वियोषदसन्न उग्रोऽविता तनूपाः ॥ २० ॥

एव । इत् । इन्द्राय । वृषभाय । वृष्णे । ब्रह्मा । अकर्म । भृगवः । न । रथम् ।

नू । चित् । यथा । नः । सख्या । वियोषत् । असत् । नः । उग्रः । अविता । तनूपाः ॥ २० ॥

यथा इन्द्रः नः अस्मदीयानि सख्या सख्यानि कर्माणि नू चित् क्षिप्रमेव^५ वियोषत् न पृथक्कुर्यात् । उग्रः तेजस्वी तनूपाः शरीराणां^६ पालक इन्द्रो यथा नः अस्मान् अविता रक्षिता असत् स्यात् । तथा वयं यजमानाः एवेत् एघमेवोक्तप्रकारेण इन्द्राय वृषभाय कामानां वर्षित्रे वृष्णे नित्यतरुणाय ब्रह्म स्तोत्रम् अकर्म अकुर्म । तत्र दृष्टान्तः । भृगवः दीप्तास्तक्षाणः रथं न रथमिव तद्वत् । यजमानेभ्यो यथेन्द्रोऽभीप्सितफलप्रदो भवति तथेन्द्रं यजमानाः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

१. ख-ग-च-ण-भ- 'नृभिः..... यजमानाः' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- 'द्योतमानाः' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- 'शत्रून्' नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-भ-यजमानाः त्वा त्वां नृभिः पुत्रपौत्राद्यैः परिजनैः सहिता वयं यजमानाः । ५. न-भ-ल-स- 'क्षिप्रमेव' नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-शरीरिणाम् ।

नू षुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योऽ न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ २१ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ २१ ॥

हे १इन्द्र १नु क्षिप्रं १स्तुतः पूर्वैर्ऋषिभिः संस्तुतः १नु क्षिप्रं १गृणानः अस्माभिः स्तूयमानश्च त्वम् १इषम् अज्ञं १जरित्रे स्तोत्रे मह्यं १नद्यो १न अङ्घ्रिर्नदीरिव १पीपेः प्यायय प्रवृद्धं कुरु । हे १हरिवः हरिवन् हरिसंज्ञकाश्चोपेतेन्द्र १ते तुभ्यं १नव्यं नवतरं १ब्रह्म स्तोत्रम् १अकारि अस्माभिः क्रियते । १रथ्यः रथवन्तो वयं १धिया प्रज्ञारूपया स्तुत्या १सदासाः त्वां सर्वदा भजमानास्त्वदर्थं हवीरूपस्य अन्नस्य २ दातारो वा १स्याम भूयास्म ॥ ॥ २० ॥

‘ त्वं महौ इन्द्र तुभ्यम् ’ इत्येकविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्पम् ३ । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ त्वं महौ असिक्न्यामेकपदा ’ इति । ‘ असिक्न्यां यजमानो न होता ’ इत्येकपदा विराट् शिष्टा विंशतिः त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । समूहो दशरात्रेऽष्टमेऽहनि निष्केवल्ये इदं सूक्तं विनियुक्तम् ४ । तथा च सूत्रितं—‘ त्वं महौ इन्द्र तुभ्यमिति निष्केवल्यम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः ‘ त्वं महौ ’ इति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘ त्वं महौ इन्द्र तुभ्यं ह क्षाः सत्राहणम् ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वं महौ इन्द्र तुभ्यं ह क्षा अनु क्षत्रं मंहना मन्यत द्यौः ।

त्वं वृत्रं शवसा जघन्वान्तसृजः सिन्धूरहिना जग्रसानान् ॥ १ ॥

त्वम् । महान् । इन्द्र । तुभ्यम् । ह । क्षाः । अनु । क्षत्रम् । मंहना । मन्यत । द्यौः ।

त्वम् । वृत्रम् । शवसा । जघन्वान् । सृजः । सिन्धून् । अहिना । जग्रसानान् ॥ १ ॥

हे १इन्द्र १त्वं १महान् प्रभूतो भवसि । १क्षाः पृथिवी । क्षा इति पृथिवीनामैतत् । १मंहना महत्त्वेन युक्ता सती १तुभ्यं १ह त्वदर्थमेव १क्षत्रं त्वदीयं बलम् १अनु १मन्यत अन्वमन्यत । अनुमती-चकार । १द्यौः च त्वदर्थं बलमन्वमन्यत । हे इन्द्र १त्वं १शवसा त्वदीयेन बलेन १वृत्रं लोकानाम् ५ आवरकं वृत्रनामकम् ६ असुरं १जघन्वान् हतवान् । किञ्च १अहिना वृत्रेण १जग्रसानान् जग्रहाणान् प्रस्तान् ॥ प्रसतेर्लिटः कानजादेशः ॥ १सिन्धून् अपः १सृजः असृजः ७ सृष्टवानसि ८ ॥

१. ग-इन्द्र हे; न-स-हे इन्द्र । २. ख-ग-च-ण-भ-अन्धसः अन्नस्य । ३. घ-वामदेव ऋषिः; न-ल-स-‘ वामदेवस्यार्प ’ नास्ति । ४. ल-निविद्धानीयम् । ५. ख-ग-घ-च-ण-भ-‘ लोकानां... ’नामकं नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘ अपः ’ नास्ति । ७. ण-त-असृजः इ सृष्टवानसि खलु ।

तव त्विषो जनिमन्नेजत् द्यौ रेजद्भूमिभियसा स्वस्य मन्योः ।

ऋघायन्त सुभ्वः पर्वतास आर्दन्धन्वानि सरयन्त आपः ॥ २ ॥

तव । त्विषः । जनिमन् । रेजत् । द्यौः । रेजत् । भूमिः । भियसा । स्वस्य । मन्योः ।

ऋघायन्त । सुऽभ्वः । पर्वतासः । आर्दन् । धन्वानि । सरयन्ते । आपः ॥ २ ॥

हे इन्द्र वृषः दीप्यमानस्य तव त्वदीये जनिमन् जन्मनि सति द्यौः अन्तरिक्षं स्वस्य त्वदीयात् मन्योः कोपात् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । भियसा जातभयेन रेजत अरेजत् । अकम्पत^१ । भूमिः च रेजत् कम्पमाना बभूव । सुभ्वः महान्तः पर्वतासः । पर्वता मेघाः । ऋघायन्त सस्यादीनां वृष्टिप्रदानार्थं नियामकेन^२ त्वया अबाध्यन्त^३ । तथा^४ मेघाः^५ आर्दन् प्राणिनां पिपासारूपां पीडामहिंसन् । तथा मेघाः धन्वानि उदकरहितान् देशान् आपः अपः सरयन्ते गमयन्ति ॥

भिनद्गिरिं शवसा वज्रमिष्णन्नाविष्कृण्वानः सहसान ओजः ।

वधीद्वृत्रं वज्रेण मन्दसानः सरन्नापो जवसा हतवृष्णीः ॥ ३ ॥

भिनत् । गिरिम् । शवसा । वज्रम् । इष्णन् । आविऽकृण्वानः । सहसानः । ओजः ।

वधीत् । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः । सरन् । आपः । जवसा । हतवृष्णीः ॥ ३ ॥

सहसानः शत्रूणामभिभवन् ओजः तेजः आविष्कृण्वानः आविष्कुर्वन् इन्द्रः वज्रमिष्णन् वज्रं प्रेरयन् शवसा बलेन गिरिं पर्वतजातं भिनत् अभिनत् बिभेद । किञ्च मन्दसानः सोमेन मोदमान इन्द्रः वज्रेण वृत्रं वृत्रनामानमसुरं वधीत् अवधीत् जघान । ततः आपः वृत्रेणावृतान्युदकानि हतवृष्णीः । हतो वृषा^६ वृत्रो यासां ता हतवृष्ण्यः । ता वृत्रवधानन्तरं निवारण-रहिताः सत्यः जवसा वेगेन सरन् असरन्^७ अगच्छन् ॥

सुवीरस्ते जनिता मन्यत द्यौरिन्द्रस्य कर्ता स्वर्पस्तमो भूत् ।

य ई जजान स्वर्गं सुवज्रमनपच्युतं सदसो न भूम ॥ ४ ॥

सुऽवीरः । ते । जनिता । मन्यत । द्यौः । इन्द्रस्य । कर्ता । स्वर्पऽतमः । भूत् ।

यः । ईम् । जजान । स्वर्गम् । सुऽवज्रम् । अनपऽच्युतम् । सदसः । न । भूम ॥ ४ ॥

१. त-जातेन भयेन । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स-अकम्पयत् । ३. ख-ग-च-ण-फ-भ-नियामकत्वेन । ४. ख-ग-च-आबध्यन्त । ५. ख-ग-घ-च-ण-भ- तथा मेघाः नास्ति । ६. ख-ग-घ-ण-त-न-भ-ल-स- वृषा नास्ति । ७. ख-ग-घ-ण-न-भ-ल-स-अगच्छन्; च-फ-आगच्छन्; प-असरन् आगच्छन् ।

हे इन्द्र वयः प्रजापतिः स्वर्ग्यम् ऋत्विगादिभिः स्तुत्यं सुवज्रं शोभनवज्रोपेतं सदसः स्वकी-
यात् स्वर्गाख्यात् स्थानात् अनपच्युतं विच्युतिरहितं च । न इति समुच्चयार्थे । भूम भूम्ना
महत्त्वेन युक्तम् ईम् एनं त्वां जजान अजीजनत् ॥ ' जन जनने ' इति धातुः ॥ धीः द्योतमानः
ते तव जनिता जनयिता स प्रजापतिः सुवीरः शोभनपुत्रवानहमस्मीति मन्यत अमन्यत ।
किंच इन्द्रस्य कर्ता इन्द्रस्य जनयिता प्रजापतिः स्वपस्तमः अत्यन्तं शोभनकर्मा अभूत् ॥

य एक इच्छ्यावयति प्र भूमा राजा कृष्टीनां पुरुहुत इन्द्रः ।

सत्यमेनमनु विश्वे मदन्ति राति देवस्य गृणतो मघोनः ॥ ५ ॥

यः । एकः । इत् । च्यवयति । प्र । भूम । राजा । कृष्टीनाम् । पुरुहुतः । इन्द्रः ।

सत्यम् । एनम् । अनु । विश्वे । मदन्ति । रातिम् । देवस्य । गृणतः । मघोनः ॥ ५ ॥

कृष्टीनां सर्वासां प्रजानां राजा प्रभुः पुरुहुतः बहुभिराहुतः एक इत् देवानां मध्ये
मुख्य एव वयः इन्द्रः भूम भूतं निष्पन्नं शत्रुभ्यो भयं प्र च्यावयति प्रकर्षेण नाशयति ।
विश्वे सर्वे यजमानाः मघोनः मघवतः । हविलक्षणधनवत इत्यर्थः । देवस्य इन्द्रसमाश्रयात्
द्योतमानस्य गृणतः स्तुवतः राति बन्धुम् एनम् इन्द्रम् अनु लक्षीकृत्य सत्यम् एव
मदन्ति स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

सुत्रा सोमा अभवन्नस्य विश्वे सुत्रा मदासो बृहतो मदिष्टाः ।

सुत्राभवो वसुपतिर्वसूनां दत्रे विश्वा अधिथा इन्द्र कृष्टीः ॥ ६ ॥

सुत्रा । सोमाः । अभवन् । अस्य । विश्वे । सुत्रा । मदासः । बृहतः । मदिष्टाः ।

सुत्रा । अवः । वसुपतिः । वसूनाम् । दत्रे । विश्वाः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ॥ ६ ॥

विश्वे सर्वे सोमाः अस्य इन्द्रस्य सुत्रा । सत्रेति सत्यनामैतत् । सत्यमेव प्रभूताः
अभवन् । किंच मदासः मदा मदकराः सोमाः बृहतः महतोऽस्येन्द्रस्य मदिष्टाः मादयितृत्माः
सुत्रा सत्यमेवाभवन् । हे इन्द्र त्वं वसुपतिः धनपतिः । न केवलं धनपतिः किंतु वसूनां सर्वेषां
पश्वादीनां धनानां पतिः सुत्रा सत्यमेव अवः भवसि । हे इन्द्र त्वं दत्रे धने निमित्तभूते सति
विश्वाः सर्वाः कृष्टीः स्तोत्रीः प्रजाः अधिथाः धारयसि ॥

त्वमध प्रथमं जायमानोऽमे विश्वा अधिथा इन्द्र कृष्टीः ।

त्वं प्रति प्रवत आशयानमहि वज्रेण मघवन्वि वृश्चः ॥ ७ ॥

त्वम् । अध । प्रथमम् । जायमानः । अमे । विश्वाः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ।

त्वम् । प्रति । प्रवतः । आशयानम् । अहिम् । वज्रेण । मघवन् । वि । वृश्चः ॥ ७ ॥

वअध अपि च वप्रथमम् एव वजायमानः वत्वम् वअमे वृत्रनिमित्ते भये सति वविधाः सर्वाः
वकृष्टीः प्रजाः वअधियाः रक्षकत्वेन धारयसि । हे वमघवन् धनवन् वइन्द्र वत्वं वप्रति वप्रवतः
प्रति प्रवणानुदकवतो देशान् लक्ष्मीकृत्य वआशयानम् अपां निरोधकम् वअहिं वृत्रनामानमसुरं ववज्रेण
ववि ववृश्चः व्यवृश्चः^१ छिन्नवानसि ॥

इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशौ 'सत्राहणम्' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च- 'सत्राहणं दार्ष्टिं
तुम्रमिन्द्रं सहदातुं पुरुहूत क्षियन्तम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

सत्राहणं दार्ष्टिं तुम्रमिन्द्रं महामपारं वृषभं सुवज्रम् ।

हन्ता यो वृत्रं सनितोत वाजं दाता मघानि मघवा सुराधाः ॥ ८ ॥

सत्राहणम् । दार्ष्टिम् । तुम्रम् । इन्द्रम् । महाम् । अपारम् । वृषभम् । सुवज्रम् ।

हन्ता । यः । वृत्रम् । सनिता । उत । वाजम् । दाता । मघानि । मघवा । सुराधाः ॥ ८ ॥

वसत्राहणं बहूनां शत्रूणां हन्तारं वदार्ष्टिम् अत्यन्तं धर्पकं वतुम्रम् । तुमिः प्रेरणकर्मा^२ । शत्रूणां
प्रेरकं वमहां महान्तम् वअपारम् अपरिमाणम् । विनाशरहितमित्यर्थः । ववृषभं कामानां वर्धितारं
वसुवज्रं शोभनेन वज्रेणोपेतम् वइन्द्रम् । वयं स्तोतारः स्तुमेति शेषः । वयः इन्द्रः ववृत्रं वृत्रनामानम्
असुरं वहन्ता हिंसिता भवति । वउत अपि च य इन्द्रः ववाजम् अन्नं वसनिता दाता भवति ।
वसुराधाः^३ शोभनधनयुक्तो यः वमघवा इन्द्रः^३ वमघानि धनानि वदाता भवति । तमिन्द्रं
स्तुमेति पूर्वेण अन्वयः^४ ॥ अत्र सर्वत्र तृणन्तत्वात् 'न लोकाव्यय^५' इति^६ षष्ठीप्रतिषेधे सति
द्वितीयैव भवति ॥

अयं वृत्तश्चातयते समीचीर्य आजिषु मघवा शृण्वे एकः ।

अयं वाजं भरति यं सनोत्यस्य प्रियासः सख्ये स्याम ॥ ९ ॥

अयम् । वृत्तः । चातयते । समीचीः । यः । आजिषु । मघवा । शृण्वे । एकः ।

अयम् । वाजम् । भरति । यम् । सनोति । अस्य । प्रियासः । सख्ये । स्याम ॥ ९ ॥

वमघवा धनवान् वयः इन्द्रः वआजिषु संग्रामेषु वएकः मुख्य एव वशृण्वे श्रूयते । वअयम्
इन्द्रः वसमीचीः संगताः ववृत्तः । वृण्वन्त्याच्छादयन्ति लोकानिति वृत्तः शत्रुसेनाः । ताः वचातयते
नाशयति । वअयम् इन्द्रः वयं^१ ववाजं यदन्नं^२ वसनोति यजमानाय ददाति तं वाजं वभरति
यजमानस्य तदन्नं दातुं विभर्ति । स्तोतारो वयम् वअस्य एवंभूतस्येन्द्रस्य वसख्ये सखित्वे वप्रियासः
प्रियाः वस्याम भवेम ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-स- 'व्यवृश्चः' नास्ति । २. ण-प्रेरणे । ३. ख-ग-घ-ण-न-प-
फ-भ-किंच मघवा धनवान् सुराधाः सत्यधनवान् । ४. घ-ल-संबन्धः । ५. ल-इत्यादिना । ६. ण-यं
यत् । ७. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स-अन्नम् ।

अयं शृण्वे अध जयन्नुत घ्नन्नयमुत प्र कृणुते युधा गाः ।

यदा सत्यं कृणुते मन्युमिन्द्रो विश्वं दृळ्हं भयत एजदस्मात् ॥ १० ॥

अयम् । शृण्वे । अध । जयन् । उत । घ्नन् । अयम् । उत । प्र । कृणुते । युधा । गाः ।

यदा । सत्यम् । कृणुते । मन्युम् । इन्द्रः । विश्वम् । दृळ्हम् । भयते । एजत् । अस्मात् ॥ १० ॥

अध अपि च अयम् इन्द्रः जयन् शत्रून् विजयन् शृण्वे श्रूयते । सर्वत्र प्रख्यातो भवति ।
उत अपि च घ्नन् शत्रून् हिंसन् सर्वत्र श्रूयते । उत अपि च अयम् इन्द्रः^१ युधा युद्धेन गाः
पशून् प्र कृणुते शत्रुसकाशात् आहरति । किञ्च इन्द्रः यदा मन्युं कोपं सत्यम् एव कृणुते
द्विषदर्थं करोति तदानीं दृळ्हं^२ दृढं स्थिरं^३ स्थावररूपम्^४ एजत् कम्पमानं जङ्गमरूपं च विश्वं
समस्तं जगत् अस्मात् इन्द्रात् भयते विभेति ॥ ॥ २२ ॥

समिन्द्रो गा अजयत्सं हिरण्या समश्विया मघवा यो ह पूर्वीः ।

एभिर्नृभिर्नृतमो अस्य शकै रायो विभक्ता संभरश्च वस्वः ॥ ११ ॥

सम् । इन्द्रः । गाः । अजयत् । सम् । हिरण्या । सम् । अश्विया । मघवा । यः । ह । पूर्वीः ।

एभिः । नृभिः । नृतमः । अस्य । शकैः । रायः । विभक्ता । सम्भरः । च । वस्वः ॥ ११ ॥

यो ह यः खलु मघवा धनवान् इन्द्रः गाः असुराणां सम् अजयत् सम्यक् जितवान्
भवति । किञ्च हिरण्या हिरण्यानि हितरमणीयानि शत्रुसंबन्धीनि धनानि सम् अजयत् । तथा
अश्विया अश्वियानि शत्रुसंबन्धिनोऽश्वसमूहान् सम्यक् जयति स्म । तथा पूर्वीः बह्वीः शत्रुसेनाः
समजयत् । इन्द्रः सर्वान् शत्रून् जित्वा सकलमपि पश्चादिधनमपहतवानित्यर्थः । शकैः सामर्थ्यैः
नृतमः नेतृतमः पश्चादीनामतिशयेन निर्वाहकः स इन्द्रः एभिर्नृभिः नेतृभिः स्तोतृभिः स्तुतः सन्
अस्य रायः पश्चादिरूपस्य धनस्य विभक्ता स्तोतृभ्यो विभागस्य कर्ता । दाता भवतीत्यर्थः । किञ्च
वस्वः वसुनो धनस्य संभरश्च संभर्ता धारकश्च भवति ॥

कियत्स्विदिन्द्रो अध्येति मातुः कियत्पितुर्जनितुर्यो जजान ।

यो अस्य शुष्मं मुहुकैरियति वातो न जूतः स्तनयद्विरभ्रैः ॥ १२ ॥

कियत् । स्वि । इन्द्रः । अधि । एति । मातुः । कियत् । पितुः । जनितुः । यः । जजान ।

यः । अस्य । शुष्मम् । मुहुकैः । इर्यति । वातः । न । जूतः । स्तनयत् । अभ्रैः ॥ १२ ॥

१. ख-ग-च-न-फ-भ-स-‘अयमिन्द्रः’ नास्ति । २. न-ल-स-‘दृळ्हं’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-
च-ण-त-न-भ-स-‘स्थिरं’ नास्ति । ४. त-स्थावररूपं च ।

यः ^१इन्द्रः ^२मातुः जनन्याः सकाशात् ^३कियत्स्वत् यावद्वलम् ^४अध्येति अधिगच्छति ।
^५पितुः सकाशात् ^६कियत् यावद्वलमधिगच्छति । ^७यः ^८इन्द्रः ^९जनितुः जनयितुर्यस्मात् प्रजापतेः
 सकाशादिदं दृश्यमानं जगत् ^{१०}जजान अजनयत् । ^{११}यः इन्द्रः तस्मात् प्रजापतेः सकाशात् ^{१२}अस्य
 जगतः ^{१३}शुभं यावद्वलं ^{१४}मुहुकैः मुहुर्मुहुः ^{१५}इयति प्रेरयति । ^{१६}स्तनयद्भिः गर्जद्भिः ^{१७}अभ्रैः मेघैः ^{१८}जूतः
 प्रेरितः ^{१९}वातो ^{२०}न वायुरिव तथा स इन्द्रः स्तोतृभिर्जूतः प्रेरितः ^{२१}हविष्पदानार्थमाहूतो भवति ॥

क्षियन्तं त्वमक्षियन्तं कृणोतीति रेणुं मघवां समोहम् ।

विभञ्जनुरशनिमाँइव द्यौरुत स्तोतारं मघवा वसौ धात् ॥ १३ ॥

क्षियन्तम् । त्वम् । अक्षियन्तम् । कृणोति । इयति । रेणुम् । मघवा । समोहम् ।

विभञ्जनुः । अशनिमान् इव । द्यौः । उत । स्तोतारम् । मघवा । वसौ । धात् ॥ १३ ॥

^१मघवा धनवानिन्द्रः ^२क्षियन्तं धनराहित्येन क्षीयमाणं ^३स्वम् एकं जनम् ^४अक्षियन्तं धनेन
 अक्षीयमाणं ^५कृणोति करोति । अकिञ्चनः कश्चित्पुरुषः इन्द्रं स्तुत्वा धनसमृद्धोऽभवदित्यर्थः । ^६अशनि-
 मान् अशनिना युक्तः ^७द्यौः ^८इव अन्तरिक्षमिव ^९विभञ्जनुः शत्रूणां विशेषेण भञ्जकः ^{१०}मघवा इन्द्रः
^{११}समोहं समूहं ^{१२}रेणुं पापम् ^{१३}इयति स्तोतुः सकाशात् प्रेरयति ^{१४}उत अपि च ^{१५}मघवा
 धनवानिन्द्रः ^{१६}स्तोतारं ^{१७}वसौ धने ^{१८}धात् अधात् निदधाति ॥

अयं चक्रमिषणत्सूर्यस्य न्येतशं रीरमत्ससृमाणम् ।

आ कृष्ण ई जुहुराणो जिघर्ति त्वचो बुधे रजसो अस्य योनौ ॥ १४ ॥

अयम् । चक्रम् । इषणत् । सूर्यस्य । नि । एतशम् । रीरमत् । ससृमाणम् ।

आ । कृष्णः । ईम् । जुहुराणः । जिघर्ति । त्वचः । बुधे । रजसः । अस्य । योनौ ॥ १४ ॥

‘ प्रेतशं सूर्ये पस्पृधानम् ’ (ऋ. सं. १. ६१. १५) इत्यर्थे पूर्वं काचिदाख्यायिका सूचिता ।
 अत्रापि ‘ अयं चक्रम् ’ इति पूर्वार्थे सा^१ सूच्यते^२ । स्वश्वनामा कश्चिद्राजा । स च पुत्रार्थं सूर्यमुपास्ते ।
 स च सूर्यः पुत्ररूपेण स्वयमेव तत्रोत्पन्नः सन् एतशाख्येन महर्षिणा साधं युद्धं चकार । तदानीं स
 ऋषिः युद्धे जयार्थमिन्द्रं तुष्टाव । स इन्द्रः तेन स्तूयमानः सन् स्वश्वपुत्रस्य सूर्यस्य संबन्धिनः संप्रामात्
 एनमपालयदिति । ^३अयम् इन्द्रः ^४सूर्यस्य ^५चक्रम् आयुधम् ^६इषणत् प्रेरयत् । ^७ससृमाणं युद्धार्थं सरन्तं
 गच्छन्तम् ^८एतशम्^९ एतशानामानमृषिं ^{१०}नि ^{११}रीरमत् न्यरीरमत् निवारितवान् । ^{१२}जुहुराणः कुटिलं यथा
 भवति तथा संचरन् ^{१३}कृष्णः कृष्णवर्णो मेघः ^{१४}त्वचः तेजसः ^{१५}बुधे मूलभूते ^{१६}रजसो ^{१७}अस्य उदकस्य

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-‘ सकाशात् ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-न-सः । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-प-
 फ-भ-कियजगत् । ४. ख-ग-घ-ण-‘ प्रेरितः ’ नास्ति । ५. ख-भ-ल-संमूढम् । ६. ख-ग-घ-ण-भ-ल-प्रेरयति
 तत् ; त-स-प्रेरयति ततः । ७. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स्तूयते ; ल-सूच्यते, स-भूयते । ८. न-ल-स-
 ‘ एतशं ’ नास्ति ।

व्योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे स्थितम् ^१ईम् एनमिन्द्रम् ^२आ ^३जिघर्ति आसिञ्चति । शत्रूणां प्रेरिताच्चक्रादेस्तं रक्षेत्यर्थः ॥

असिक्न्यां यजमानो न होता ॥ १५ ॥

असिक्न्याम् । यजमानः । न । होता ॥ १५ ॥

एकपदेयमृक्^१ पूर्वचा सह दृष्टान्तत्वेन संबध्यते । ^२असिक्न्यां रात्रौ ^३यजमानो ^४न यजमान इव ^५होता होतारमाह्वतारमग्निम् । द्वितीयार्थे प्रथमा । सोमेनासिञ्चति तद्वन्मेघ इन्द्रम् आसिञ्चतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

गव्यन्त इन्द्रं सख्याय विप्रां अश्वायन्तो वृषणं वाजयन्तः ।

जनीयन्तो जनिदामक्षितोतिमा च्यावयामोऽवते न कोशम् ॥ १६ ॥

गव्यन्तः । इन्द्रम् । सख्याय । विप्राः । अश्वायन्तः । वृषणम् । वाजयन्तः ।

जनिऽयन्तः । जनिऽदाम् । अक्षितऽऊतिम् । आ । च्यावयाम् । अवते । न । कोशम् ॥ १६ ॥

^१गव्यन्तः गा इच्छन्तः ^२अश्वायन्तः अश्वानिच्छन्तः ^३वाजयन्तः वाजमन्त्रमिच्छन्तः ^४जनीयन्तः जायाश्च^२ इच्छन्तः ^५विप्राः मेधाविनः स्तोतारो वयं ^६सख्याय इन्द्रसंबन्धिने सखित्वाय ^७वृषणं कामानां वर्धितारं ^८जनिदां जायाप्रदम् ^९अक्षितोतिम् अक्षीणरक्षम् । सर्वदा रक्षाकरमित्यर्थः । एवंभूतम्^३ ^४इन्द्रम् ^५आ ^६च्यावयामः आगमयामः । तत्र दृष्टान्तः । ^७अवते कूपे । अवत इति कूपनाम ' अवतः अवटः क्रिविः ' (नि. ३. २३. ७) इति कूपनामसु पाठात् । ^८कोशं ^९न जलोद्धरणपात्रमिव । पुरुषा जलोद्धरणपात्रं जलेन पूरयितुं कूपे यथा आच्यावयन्ति तथा वयमाच्यावयाम इत्यर्थः^३ ।

त्राता नो बोधि ददृशान आपिरभिख्याता मर्दिता सोम्यानाम् ।

सखा पिता पितृतमः पितृणां कर्तेमु लोकमुशते वयोधाः ॥ १७ ॥

त्राता । नः । बोधि । ददृशानः । आपिः । अभिऽख्याता । मर्दिता । सोम्यानाम् ।

सखा । पिता । पितृऽतमः । पितृणाम् । कर्ता । ईम् । ऊँ इति । लोकम् । उशते । वयोऽधाः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र ^१आपिः आसः ^२ददृशानः सर्वं^३ पालकत्वेन^४ पश्यंस्त्वं ^५नः अस्माकं ^६त्राता रक्षकः ^७बोधि भव । किञ्च । ^८अभिख्याता अभिद्रष्टा ^९मर्दिता सुखयिता ^{१०}सोम्यानां सोमार्हाणां यजमानादीनां ^{११}सखा प्रजापतिना समानख्यातिः ^{१२}पिता पालकः । केवलं पालको न किंतु ^{१३}पितृणां पालकानां मध्ये ^{१४}पितृतमः

१. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-स-एकपदीयमृक् । २. ख-ग-घ-ण-त-न-भ-स-जाया च । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-कोशमाधारभूतमिन्द्रमवते रक्षणार्थं नाच्यावयामः न त्यजामः भजेमेत्यर्थः । ४. घ-ण-न-स-सर्वपालकत्वेन ।

अतिशयेन पालकः 'कर्तेषु पितृणां स्रष्टा च त्वं 'लोकं स्वर्गादिलोकम्' 'उशते कामयमानाय स्तोत्रे
'वयोधाः । वय इत्यञ्जनमैतत् । अन्नप्रदो भव ॥

सखीयतामविता बोधि सखा गृणान इन्द्र स्तुवते वयो धाः ।

वयं ह्या ते चकृमा सबाध आभिः शमीभिर्महयन्त इन्द्र ॥ १८ ॥

सखिऽयताम् । अविता । बोधि । सखा । गृणानः । इन्द्र । स्तुवते । वयः । धाः ।

वयम् । हि । आ । ते । चकृम । सऽबाधः । आभिः । शमीभिः । महयन्तः । इन्द्र ॥ १८ ॥

हे इन्द्र त्वं 'सखीयतां सखिस्वमिच्छतामस्माकम्' 'अविता रक्षिता' 'बोधि भव । तथा 'गृणामः
स्तूयमानस्त्वं' 'सखा भव । हे 'इन्द्र' 'स्तुवते स्तुतिं कुर्वते मह्यं' 'वयः अन्नं' 'धाः अधाः देहि' ।
हे 'इन्द्र' 'सबाधः बाधासहिताः' 'वयं' 'हि वयं खलु' 'ते त्वाम्' 'आ' 'चकृम आह्वयामः । किं
कुर्वन्तः । 'आभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैः' 'शमीभिः स्तुतिरूपैः कर्मभिः' 'महयन्तः त्वां' 'पूजयन्तः ॥

इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पुरोडाशस्य 'स्तुत इन्द्रः' इति याज्या । सूत्रितं च—'स्तुत इन्द्रो मघवा
यद्ध वृत्रैवा वस्व इन्द्रः सत्यः सन्नाद्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

स्तुत इन्द्रो मघवा यद्ध वृत्रा भूरीण्येको अप्रतीनि हन्ति ।

अस्य प्रियो जरिता यस्य शर्मन्नकिर्देवा वारयन्ते न मर्ताः ॥ १९ ॥

स्तुतः । इन्द्रः । मघवा । यत् । ह । वृत्रा । भूरीणि । एकः । अप्रतीनि । हन्ति ।

अस्य । प्रियः । जरिता । यस्य । शर्मन् । नकिः । देवाः । वारयन्ते । न । मर्ताः ॥ १९ ॥

'यद्ध यदा खलु' 'मघवा धनवान्' 'इन्द्रः' 'स्तुतः अस्माभिः स्तुतो भवति तदेन्द्रः' 'एकः
असहाय एव' 'भूरीणि बहूनि' 'अप्रतीनि अप्रतिगमनानि । अभिगमनयुक्तानीत्यर्थः । 'वृत्रा वृत्राणि
शत्रून्' 'हन्ति हिनस्ति । 'यस्य इन्द्रस्य' 'शर्मन् शर्मणि आश्रये वर्तमानं' 'स्तोतारं' 'देवाः' 'नकिः
'वारयन्ते निवारणं न कुर्वन्ति । 'मर्ताः च' 'न निवारयन्ते' । 'अस्य इन्द्रस्य' 'जरिता स्तोता
'प्रियः भवति ॥

आग्निमारुतशस्त्रे 'एवा न इन्द्रः' इति परिधानीया । सूत्रितं च—'एवा न इन्द्रो मघवा
विरण्शीति परिदध्यात्' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स—'स्वर्गादिलोकं' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-देहि । ३. ख-ग-
घ-च-ण-न-भ—'हे इन्द्र' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स—'त्वां' नास्ति । ५. ख-ग-च-
ण-न-प-फ-भ-स—निवारयन्ते निवारणं (ख-ग-च-फ-निवारणं; भ-स-निर्धारणं) न कुर्वन्ति

एवा न इन्द्रो मधवा विरप्शी करत्सत्या चर्षणीधृदन्वा ।

त्वं राजा जनुषां धेहस्मे अधि श्रवो माहिंनं यजरित्रे ॥ २० ॥

एव । नः । इन्द्रः । मधवा । विरप्शी । करत् । सत्या । चर्षणिधृत् । अनवा ।

त्वम् । राजा । जनुषाम् । धेहि । अस्मे इति । अधि । श्रवः । माहिंनम् । यत् । जरित्रे ॥ २० ॥

विरप्शी बहुविधशब्दवान् चर्षणीधृत् सर्वासां प्रजानां धारयिता अनवा अप्रत्यृतः । केनापि प्रतिकूलेन न प्राप्त इत्यर्थः । मधवा धनवान् इन्द्रः एवा एवमस्माभिः स्तुतः सन् नः अस्माकं सत्या सत्यरूपाण्यभिमतानि फलानि करत् करोतु । हे इन्द्र जनुषां जन्मवतां सर्वेषां राजा प्रभुः त्वं माहिंनं महिम्नोपेतं यत् श्रवः यद्यशः यजरित्रे स्तोत्रे देयं तद्यशः अस्मे अस्मासु अधि अधिकत्वेन धेहि । 'एवा न इन्द्रो मधवा विरप्शीत्युत्तमया परिदधातीयं^२ वा इन्द्रो मधवा विरप्शी' (ऐ. ब्रा. ३. ३८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

नू द्युत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ २१ ॥

नू । स्तुतः । इन्द्र । नू । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदासाः ॥ २१ ॥

नू^३ द्युत इन्द्रेति व्याख्याता^३ ॥ ॥ २४ ॥

'अयं पन्थाः' इति त्रयोदशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—'अयं पन्थाः सप्तोना संवाद इन्द्रादितिवामदेवानाम्' इति । 'यस्य वाक्यं स ऋषिः या तेनोच्यते सा देवता' इति परिभाषितत्वात् ऋषिदेवते तत्र तत्र ज्ञातव्ये । अस्मिन् सूक्ते इन्द्रादितिवामदेवसंवादरूपिणी^१ काचित् आख्यायिका श्लोकरूपेण सूच्यते—'गर्भस्थो ज्ञानसंपन्नो वामदेवो महामुनिः । मर्तिं चक्रे न जायेय योनिदेशात् मातुतः ॥ १ ॥ किंतु पार्श्वोदितश्चेति ज्ञात्वा नु जननी त्विदम् । दध्यौ शान्त्यै शचीं देवीमदिति त्विन्द्रमातरम् ॥ २ ॥ अदितिस्त्विन्द्रसहिता गर्भिणीमभ्यगाद्वने । अदितीन्द्रवामदेवाः संवादमथ चक्रे ॥ ३ ॥ संवाद इति सूत्रेण कथा सैपात्र सूच्यते । नोक्तो वक्तृविशेषोऽत्र ह्युपदेशेष्वनुक्तितः ॥ ४ ॥ अर्थतस्त्ववगन्तव्यो वक्तृभेद इति स्थितिः । इन्द्रोऽदितिर्ऋषिश्चास्मिन्मिथः सूक्ते समूचिरे ॥ ५ ॥ गर्भे शयानं सुचिरं मातुर्गर्भादनिर्गतम् । वामदेवं प्रतिब्रूत आद्ययर्चा शतक्रतुः ॥ ६ ॥ द्वितीयादिभिर्धर्चैर्ऋषिरत्राह पञ्चभिः । न ही न्वस्येति सप्त स्युरर्धर्चा अदितेर्वचः ॥ ७ ॥ ममञ्चन त्वा युवतिरित्युचः पञ्च वै मुनेः । दौर्गत्यशान्तिमत्राह वामदेवस्तथान्यथा ॥ ८ ॥ एवमर्थाद्वक्तृभेद इति बहुचक्षसासनम् । अर्थो विवेकस्पष्टत्वादुपदेशेषु नेरितः ॥ ९ ॥ ऋषिदेवतसिद्धयर्थं विवेकादर्थ इरितः' (अनु. भा. ४. १८) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ- 'प्रभुः' नास्ति । २. ल-परिदध्यादियम् । ३. त-व्याख्यातेयम्; स-प्राग्व्याख्याता । ४. च-ण- 'संवादरूपा ।

अयं पन्था अनुवित्तः पुराणो यतो देवा उदजायन्त विश्वे ।

अतश्चिदा जनिषीष्ट प्रवृद्धो मा मातरममुया पत्तवे कः ॥ १ ॥

अयम् । पन्थाः । अनुऽवित्तः । पुराणः । यतः । देवाः । उत्ऽअजायन्त । विश्वे ।

अतः । चित् । आ । जनिषीष्ट । प्रऽवृद्धः । मा । मातरम् । अमुया । पत्तवे । करिति कः ॥ १ ॥

इन्द्रवाक्यम्^१ । पुराणः अनादिः पन्थाः योनिनिर्गमनरूपो मार्गः अनु आनुपूर्व्येण वित्तः सर्वैर्जायमानैर्लब्धः । यतः यस्माद्योनिमार्गात् विश्वे सर्वे देवाः उदजायन्त उत्कर्षेणोत्पन्ना भवन्ति । तस्माद्योनिमार्गान्मनुष्या उत्पन्ना भवन्तीति^२ किमु^३ वक्तव्यम् । अतश्चित् अस्माद्योनिमार्गादेव प्रवृद्धः गर्भे प्रकर्षेण वृद्धिं गतो वामदेवः आ जनिषीष्ट आ समन्तात् जायताम् । अमुया अमुं मातरं पत्तवे पतनाय । मरणायेत्यर्थः । मा कः मा करोतु ॥

नाहमतो निरया दुर्गहैतत्तिरश्चता पार्श्वाभिर्गमाणि ।

बहूनि मे अकृता कर्त्वानि युध्यै त्वेन सं त्वेन पृच्छै ॥ २ ॥

न । अहम् । अतः । निः । अय । दुःऽगहा । एतत् । तिरश्चता । पार्श्वात् । निः । गमानि ।

बहूनि । मे । अकृता । कर्त्वानि । युध्यै । त्वेन । सम् । त्वेन । पृच्छै ॥ २ ॥

वामदेव एवमुक्तवन्तमिन्द्रं प्रत्याह । अहम् अतः योनिमार्गात् न निरया न निरयाणि । न निर्गच्छानि । एतत् योनिनिर्गमरूपं वरम दुर्गहा दुर्ग्रहम्^४ । दुःखेन^५ ग्राह्यम्^६ । न प्राप्यं भवतीत्यर्थः । किंतु तिरश्चता तिरश्चीनात् पार्श्वात् निर्गमानि निर्गच्छानि । योनिदेशादनिर्गतोऽहं पार्श्वं भित्त्वा निर्गच्छानीत्यर्थः । अन्यैरकृतमिदमेव न केवलं मया क्रियते किंवन्त्यैः अकृतानि^७ बहूनि कर्माणि मे कर्त्वानि कर्तव्यानि सन्ति । त्वेन एकेन सपत्नेन विवदमानेन सह युध्यै युद्धं करवाणि । त्वेन एकेन बुभुत्सुना सं पृच्छै सम्यक् पृच्छानि ॥

परायतीं मातरमन्वचष्ट न नानु गान्यनु नू गमानि ।

त्वष्टुर्गृहे अपिबत्सोममिन्द्रः शतधन्यं चम्बोः सुतस्य ॥ ३ ॥

पराऽयतीम् । मातरम् । अनु । अचष्ट । न । न । अनु । गानि । अनु । नु । गमानि ।

त्वष्टुः । गृहे । अपिबत् । सोमम् । इन्द्रः । शतऽधन्यम् । चम्बोः । सुतस्य ॥ ३ ॥

१. न-ल-स-‘इन्द्रवाक्यं’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-भवन्ति । ३. ल-किम् ।

४. त-दुर्ग्रहम् । ५. न-दुर्ग्रहणीयम् । ६. ख-ग-घ-च-ण-फ-पार्श्वे । ७. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-अकृता सपत्नेनाकृतानि । ८. त-पृच्छामि ।

मयि गर्भस्थिते^१ सतीन्द्रो मदीयां^२ वृमातरं^३ वपरायतीं परेतां त्रियमाणाम्^४ वान्वचष्ट^५ अन्वब्रवीत् ।
 एवमपि इदानीं गर्भे स्थितोऽहं पुराणं पन्थानं^६ न नानु^७ वगानि नानुगच्छानीति न । किंतु^८ नु क्षिप्रम्^९
 वानु^{१०} वगमानि अनुगच्छान्येव । वामदेवः स्वकीयमकृत्यकारित्वं परिहृत्येन्द्रस्याकृत्यकारित्वम् उत्तरा-
 धर्चेन^{११} प्रतिपादयति । वृन्द्रः^{१२} चम्बोः^{१३} सोमाभिपवफलकयोः^{१४} सुतस्य सोमं सुतवतोऽभिपुतवतः^{१५}
 त्वष्टुः^{१६} संबधिनि^{१७} गृहे अनुपहृतः सन्^{१८} शतधन्यं बहुधनेन क्रीतं^{१९} सोमम् अपिबत् बलात्कारेण
 सोमस्य पानं कृतवान् । अयमर्थस्तैत्तिरीयैः 'त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रं सोममाहरत्' (तै. सं. २. ४. १२.
 १) इत्यनुवाके महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितः ॥

किं स ऋधकृणवद्यं सहस्रं मासो जभारं शरदश्च पूर्वीः ।

नहि न्वस्य प्रतिमानमस्त्यन्तर्जातेषुत ये जनित्वाः ॥ ४ ॥

किम् । सः । ऋधक् । कृणवत् । यम् । सहस्रम् । मासः । जभारं । शरदः । च । पूर्वीः ।
 नहि । नु । अस्य । प्रतिमानम् । अस्ति । अन्तः । जातेषु । उत । ये । जनिऽत्वाः ॥ ४ ॥

अदितिः^१ यम् इन्द्रं^२ सहस्रं बहून्^३ मासः मासान्^४ पूर्वीः बह्वीः^५ शरदश्च संवत्सरांश्च^६ जभारं
 बभार ॥ विभर्तेरिदं रूपम् ॥ गर्भे स्थित इन्द्रो बहुषु संवत्सरेष्वदितिं क्लेशितवानित्यर्थः । एवंभूतः^७ सः
 इन्द्रः^८ किं यक्^९ किमपि । सर्वमपीत्यर्थः । ऋधक् विरुद्धं कर्म^{१०} कृणवत् अकरोत् । इन्द्रस्य आक्षेपम्^{११}
 असहमानादिति^{१२} इदमातापि एनं प्रति ब्रूते । हे वामदेव^{१३} जातेषु उत्पन्नेषु देवादिषु^{१४} अन्तः मध्ये^{१५} अस्य
 इन्द्रस्य^{१६} प्रतिमानम्^{१७} उपमानं^{१८} नहि^{१९} अस्ति न विद्यते खलु । नु^{२०} इति पादपूरणार्थः^{२१} । उत अपि च
 ये देवादयः^{२२} जनिऽत्वाः जनयितव्या जनयिष्यमाणास्तेषु मध्ये^{२३} इन्द्रस्य प्रतिमानं नास्ति ॥

अवद्यमिव मन्यमाना गुहाकरिन्द्रं माता वीर्येणा न्यूष्टम् ।

अथोदस्थात्स्वयमत्कं वसान आ रोदसी अपृणाञ्जयमानः ॥ ५ ॥

अवद्यम्^१ इव । मन्यमाना । गुहा । अकः । इन्द्रम् । माता । वीर्येण । निऽकृष्टम् ।

अयं । उत । अस्थात् । स्वयम् । अत्कम् । वसानः ।

आ । रोदसी इति । अपृणात् । जायमानः ॥ ५ ॥

गुहा गुहायां गह्वररूपे सूतिकागृहे जातम्^१ इन्द्रम्^२ अवद्यमिव गर्हमिव^३ मन्यमाना जानती
 माता इन्द्रजनन्यदितिः^४ वीर्येण सामर्थ्येन^५ न्यूष्टं नितरां प्राप्तम्^६ अकः अकरोत् । अथ अनन्तरं

१. त-गर्भस्थे । २. त-उत्तरार्धेन । ३. ख-ग-च-न-भ-स-कियत् । ४. ख-ग-च-ण-क्षेपणम् ।
 ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘देवादिषु’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-‘उपमानं’ नास्ति । ७. ख-ग-
 च-न-भ-स-हि । ८. त-ल-पूरणार्थः । ९. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-ल-स-‘गर्हमिव’ नास्ति ।

वजायमानः उत्पद्यमान इन्द्रः वस्वयम् एव^१ अत्कं तेजः वसानः आच्छादकः सन् । दधान इत्यर्थः । वउदस्थात् उत्कर्षेण अतिष्ठत्^२ । किञ्च रोदसी द्यावापृथिव्यौ वा अपृणात् समन्तात् पूरयामास^३ ॥ ॥ २५ ॥

एता अर्षन्त्यललाभवंतीऋतावरीरिव संक्रोशमानाः ।

एता वि पृच्छ किमिदं भनन्ति कमापो अद्रिं परिधिं रुजन्ति ॥ ६ ॥

एताः । अर्षन्ति । अललाभवंतीः । ऋतावरीः इव । समऽक्रोशमानाः ।

एताः । वि । पृच्छ । किम् । इदम् । भनन्ति । कम् । आपः । अद्रिम् । परिधिम् । रुजन्ति ॥ ६ ॥

वअललाभवंतीः अललेत्येवंरूपं शब्दं कुर्वत्यः वऋतावरीरिव उदकवत्य एव एताः नद्यः वसंक्रोशमानाः इन्द्रमहत्त्वप्रतिपादकोद्भूतेन हर्षेण बहुविधं शब्दायमानाः सत्यः वअर्षन्ति गच्छन्ति । एवंभूता नद्यः वइदं वकिं वभनन्ति श्रोत्रग्राह्यं शब्दायमानं किं वदन्तीममर्थं हे ऋषे त्वम् एताः नदीः ववि वपृच्छ विशेषेण पृष्टवान् भव । एवं संपृच्छ । विचारिते सति एतच्छब्दायमानमिन्द्रमाहात्म्यस्यैव वचनं भवतीत्यर्थः । किञ्च आपः उदकानि वपरिधिम् आवरकं वकम् वअद्रिं कं मेघं वरुजन्ति भञ्जन्ति । आपः कमपि मेघं न भञ्जन्ति किंतु इन्द्रो मम पुत्र एव उदकावरकं^४ मेघं भङ्क्वा आपः प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

किमु ष्विदस्मै निविदो भनन्तेन्द्रस्यावद्यं दिधिषन्त आपः ।

ममैतान्पुत्रो महता वधेन वृत्रं जघन्वाँ असृजद्वि सिन्धून् ॥ ७ ॥

किम् । ऊँ इति । स्वित् । अस्मै । निविदः । भनन्त । इन्द्रस्य । अवद्यम् । दिधिषन्ते । आपः ।

मम । एतान् । पुत्रः । महता । वधेन । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । वि । सिन्धून् ॥ ७ ॥

यदेन्द्रो वृत्रासुरं हतवान् तदा शाश्वतीं ब्रह्महत्यां प्राप्तवानिति वामदेवस्याभिप्रायमुक्तीय अदितिः आह । वनिविदः । मरुत्वतीयशस्त्रे प्रयुज्यमानानि 'मरुस्तोत्रो मरुद्गणः' इत्यादीनीन्द्रस्तुति-प्रतिपादकानि कानिचित् पदानि निविच्छब्देनोच्यन्ते । ता निविदः वअस्मै इमं वृत्रवध-निमित्तं ब्रह्महत्यारूपं पापं प्राप्नुवन्तमिन्द्रं वकिमु वस्वित् वभनन्त भनन्ति । किं वदन्तीति चेत् । तर्हि इन्द्रं पापरहितं मत्वा निविदः स्तुवन्ति । कथमिन्द्रस्य पापरहितत्वम् । उच्यते । वआपः फेनरूपेणास्य वइन्द्रस्य वअवद्यं ब्रह्महत्यादिरूपं पापं वदिधिषन्ते धारयन्ति । वमम वपुत्रः मदीयः पुत्र इन्द्रः^५ वमहता प्रभूतेन ववधेन । वध इति वज्रनामैतत् । वज्रेण ववृत्रं वजघन्वान् हतवान् । ततः वएतान् सिन्धून् उदकानि ववि वअसृजत् विशेषेण स्वैरत्वेन सत्तुं^६ सृष्टवान्^७ । इन्द्रेणोत्सृष्टा आपस्तस्य पापं जगृहुरित्यर्थः ॥

१. त-ल-स- 'एव' नास्ति । २. त-तिष्ठति । ३. ण-पूरयामास इति । ४. त-उदकावरकम् ।

५. ख-ग-घ-च-ण-न-म-स- 'इन्द्र' नास्ति । ६. त-यः इन्द्रः । ७. ण-समुत्सृष्टवान् ।

ममच्चन त्वा युवतिः परास ममच्चन त्वा कुषवा जगार ।

ममच्चिदापः शिशवे ममृडयुर्ममच्चिदिन्द्रः सहसोदतिष्ठत् ॥ ८ ॥

ममत् । चन । त्वा । युवतिः । पराऽआस । ममत् । चन । त्वा । कुषवा । जगार ।

ममत् । चित् । आपः । शिशवे । ममृडयुः ।

ममत् । चित् । इन्द्रः । सहसा । उत् । अतिष्ठत् ॥ ८ ॥

सूक्तशेषेण ऋषिरिन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र वममच्चन माद्यन्त्येव । प्रमत्तैवेत्यर्थः । वयुवतिः त्वदीया मातादितिः वत्वा त्वा वपरास पराचिक्षेप । किंच कुषवानाग्नी काचित्^१ राक्षसी सा वममच्चन प्रमत्तैव वत्वा त्वा वजगार गिरति स्म । हे इन्द्र वममच्चित् प्रमाद्यन्त्य एव वआपः वशिशवे जाताय तुभ्यं वममृडयुः सुखयांचक्रुः^२ । वममच्चित् माद्यन्त्येव इन्द्रः वसहसा स्वेन वीर्येण^३ वउदतिष्ठत् सूतिकागृहात् राक्षसीं बाधमानः सन् उत्कर्षेण तस्थौ ॥

ममच्चन ते मघवन्व्यंसो निविविध्वाँ अप हनू जघान ।

अधा निविद्ध उत्तरो बभूवाञ्छिरो दासस्य सं पिणग्वधेन ॥ ९ ॥

ममत् । चन । ते । मघवन् । विऽअंसः । निऽविविध्वान् । अप । हनू इति । जघान ।

अध । निऽविद्धः । उत्ऽतरः । बभूवान् । शिरः । दासस्य । सम् । पिणक् । वधेन ॥ ९ ॥

हे वमघवन् धनवन्निन्द्र वममच्चन प्रमाद्यन्त्येव व्यंसो नाम राक्षसः वनिविविध्वान् प्रविध्यन् वते वहनू त्वदीये हनू मुखपार्श्वे वअप वजघान अपहतवान् । वअध अथानन्तरं हे इन्द्र निविद्धः^४ राक्षसेन ताडितः त्वम्^५ उत्तरः व्यंसादधिकबलः वबभूवान् भूतः सन् वदासस्य क्षीणस्य व्यंसस्य वशिरः ववधेन वज्रेण वसं वपिणक् पिष्टवानसि ॥

गृष्टिः ससूव स्थविरं तवागामनाधृष्यं वृषभं तुम्रमिन्द्रम् ।

अरीळ्हं वत्सं चरथाय माता स्वयं गातुं तन्व इच्छमानम् ॥ १० ॥

गृष्टिः । ससूव । स्थविरम् । तवागाम् । अनाधृष्यम् । वृषभम् । तुम्रम् । इन्द्रम् ।

अरीळ्हम् । वत्सम् । चरथाय । माता । स्वयम् । गातुम् । तन्वे । इच्छमानम् ॥ १० ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘ काचित् ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-सुखं चक्रुः । ३. त-ल-वीर्येण सह । ४. ख-ग-घ-च-फ-निविद्धः स्वेच्छया हे इन्द्र; घ-ण-निविद्धः स्वेच्छया; प-भ-हे इन्द्र निविद्धः स्वेच्छया; स-हे इन्द्र । ५. ण-त्वं हे इन्द्र ।

वृष्टिः काचित् गौः वत्सं यथा वसूव सुपुवे । तथा माता इन्द्रजनन्यदितिः चरथाय^१
स्वेच्छया संचरणाय इन्द्रं ससूव^२ सुपुवे । कीदृशमिन्द्रम् । स्थविरं वयसा प्रवृद्धं तवागां प्रवृद्धबलम्
अनाश्रुष्यं शत्रुभिरनभिभाव्यं वृषभं सेचनसमर्थं तुभ्रं प्रेरकम् अरीर्हं शत्रुभिरनभिभूतं स्वयं
गातुम् अन्यनिरपेक्षगमनं तन्वे स्वशरीराय^३ इच्छमानम् इच्छन्तम् ॥

उत माता महिषमन्ववेनदमी त्वा जहति पुत्र देवाः ।

अथाब्रवीद्वृत्रमिन्द्रो हनिष्यन्तसखे विष्णो वितरं वि क्रमस्व ॥ ११ ॥

उत । माता । महिषम् । अनु । अवेनत् । अमी इति । त्वा । जहति । पुत्र । देवाः ।

अथ । अब्रवीत् । वृत्रम् । इन्द्रः । हनिष्यन् । सखे । विष्णो इति । वितरम् । वि । क्रमस्व ॥ ११ ॥

उत अपि च हे मदीय पुत्र इन्द्र अमी वह्नयादयः देवाः त्वा त्वां जहति त्यजन्ति ।
इत्युक्तवतीन्द्रस्य माता अदितिः इन्द्रं महिषं महान्तम् । महिष इति महन्नामैतत् । अन्ववेनत्
अयाचत । अथ अनन्तरं हे विष्णो व्यापनशील हे सखे मित्रभूत हरे त्वं वृत्रं हनिष्यन् हन्तुम्
इच्छन् वितरं वि क्रमस्व अतिपराक्रमी भव इति इन्द्रः विष्णुम् अब्रवीत् उवाच ॥

कस्ते मातरं विधवामचक्रच्छयुं कस्त्वामजिघांसचरन्तम् ।

कस्ते देवो अधि मर्डीक आसीद्यत्प्राक्षिणाः पितरं पादगृह्य ॥ १२ ॥

कः । ते । मातरम् । विधवाम् । अचक्रत् । शयुम् । कः । त्वाम् । अजिघांसत् । चरन्तम् ।

कः । ते । देवः । अधि । मर्डीके । आसीत् । यत् । प्र । अक्षिणाः । पितरम् । पादगृह्य ॥ १२ ॥

हे इन्द्र यत् यस्मात् कारणात् पितुः सकाशात् जनिष्यमाणात् भीतस्त्वं त्वदीयं पितरं
पादगृह्य पादेषु गृहीत्वा प्राक्षिणाः प्रकर्षणावधीः । तस्मात् कारणात् ते त्वत्तोऽन्यः कः देवः
मातरं स्वकीयजननीं विधवां पितृवधेन पतिरहिताम् अचक्रत् अकरोत् । कः त्वत्तोऽन्यः शयुं
शयानं चरन्तं जाग्रतं वा त्वाम् अजिघांसत् हन्तुमैच्छत् । ते त्वत्तोऽन्यः कः देवः मर्डीके
प्रजानां सुखकरणे अधि अधिकः आसीत् । अयमर्थः 'ऋक्सामे वै देवेभ्यः' (तै. सं. ६. १. ३. ६)
इत्यनुवाके 'यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत्' इत्यादिब्राह्मणेन तैत्तिरीयकैर्बहुधा प्रपञ्चितः ॥

१. ख-ग-घ-ञ-ण-भ-वत्सं चरथाय; त-ल-संचरथाय । २. त-सुपुव । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-
शरीराय ।

अवर्त्या शुनं आन्त्राणि पेचे न देवेषु विविदे मर्डितारम् ।

अपश्यं जायाममहीयमानामधा मे श्येनो मध्वा जभार ॥ १३ ॥

अवर्त्या । शुनः । आन्त्राणि । पेचे । न । देवेषु । विविदे । मर्डितारम् ।

अपश्यम् । जायाम् । अमहीयमानाम् । अध । मे । श्येनः । मधु । आ । जभार ॥ १३ ॥

अनया वामदेवः स्वकीयं दारिद्र्यं सूचयन्नद्रस्योत्कर्षमाह । वामदेवोऽहम् । अवर्त्या जीवनो-
पायराहित्येन । शुनः शुनकसंबन्धीनि । आन्त्राणि पुरीतन्ति । पेचे अपचम् । देवेषु द्योतमानेषु
वह्न्यादिषु मध्ये इन्द्रादन्यं । मर्डितारं सुखयितारं । न । विविदे न लेभे । किंच । जायां स्वकीयां भार्याम्
। अमहीयमानाम् अश्लाघनीयाम् । अपश्यम् अद्राक्षम् । अध अथानन्तरं । श्येनः श्येनवच्छीघ्रगामीन्द्रः
। मे मह्यं । मधु मधुरोपेतमुदकम् । आ । जभार आजहार ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

तृतीयाष्टके पञ्चमोऽध्यायः संपूर्णः^१ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

व्याख्यातः पञ्चमोऽध्यायस्तृतीयाष्टक^१ आदरात् ।

धीमता सायणाख्येन^२ षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥

चतुर्थे मण्डले द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि व्याख्यातानि । ' एवा त्वामिन्द्र ' इत्येकादशच नवमं सूक्तम् । तस्य मण्डलादिपरिभाषया वामदेव ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—' एवैकादश ' इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूच्यते हि—' एवा त्वामिन्द्रोऽशक्तु पु णः सुमना उपाक इति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि मैत्रावरुणशस्त्रे अहीनसूक्तं^३ तत्स्थाने^४ श्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमं सूक्तम् । सूत्रितं च—' एवा त्वामिन्द्र यज्ञ इन्द्रः ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्नत्र विश्वे देवासः सुहवास ऊमाः ।

महामुभे रोदसी वृद्धमृष्वं निरेकमिदृणते वृत्रहत्ये ॥ १ ॥

एव । त्वाम् । इन्द्र । वज्रिन् । अत्र । विश्वे । देवासः । सुहवासः । ऊमाः ।

महाम् । उभे इति । रोदसी इति । वृद्धम् । ऋष्वम् ।

निः । एकम् । इत् । वृणते । वृत्रहत्ये ॥ १ ॥

१ अत्र अस्मिन् यज्ञे^५ २ वज्रिन् हे वज्रवन् ३ इन्द्र ४ सुहवासः सुहवाः शोभनाह्वानाः ५ ऊमाः रक्षकाः ६ विश्वे ७ देवासः सर्वे देवाः ८ उभे ९ रोदसी द्यावापृथिव्यौ च १० एव ११ एवमुक्तप्रकारेण स्तूयमानं १२ महान्तं प्रभूतं १३ वृद्धं गुणैः प्रवृद्धम् १४ ऋष्वं दर्शनीयं १५ त्वाम् १६ एकमित् एकमेव १७ वृत्रहत्ये वृत्रहननार्थं १८ निः १९ वृणते निःशेषेण संभजन्ते ॥

अवासृजन्त जिब्रयो न देवा भुवः सम्राळिन्द्र सत्ययौनिः ।

अहन्नहिं परिशयानमर्णः प्र वर्तनीररदो विश्वधेनाः ॥ २ ॥

अव । असृजन्त । जिब्रयः । न । देवाः । भुवः । सम्ऽराट् । इन्द्र । सत्यऽयौनिः ।

अहन् । अहिम् । परिऽशयानम् । अर्णः । प्र । वर्तनीः । अरदः । विश्वऽधेनाः ॥ २ ॥

१. ख-पञ्चमाध्याय^० । २. त-सायणार्थेण । ३. ल-अहीनसूक्तस्थाने । ४. त-ल-लोके । ५. ख-ग-घ-च-ण-भ-स-' एव ' नास्तिः ।

हे इन्द्र देवाः त्वां^१ विजियो न जीर्णाः प्रवृद्धाः पितरो यूनः पुत्रानिव अवासृजन्त
असुरवधार्थं प्रैरयन् । ततो हे इन्द्र सत्ययोनिः सत्यनिवासस्त्वं सम्राट् सर्वेषां लोकानामधीश्वरः
भुवः अभवः । अर्णः उदकं लक्षीकृत्य परिशयानं परितः समन्तात् शयनं कुर्वन्तम् अहिं
वृत्रासुरम् अहन् अवधीः । विश्वधेनाः विश्वस्य प्रीणयित्रीः वर्तनीः सर्वत्र प्रवर्तिका नदीः^२ प्र
अरदः प्रकर्षेण विलेखनं कृतवानसि । इन्द्रो वृत्रं हत्वा तेनावृतान्युदकानि प्रवाहरूपेण प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

अतृप्णुवन्तं वियतमबुध्यमबुध्यमानं सुषुपाणमिन्द्र ।

सप्त प्रति प्रवत आशयानमहिं वज्रेण वि रिणा अपर्वन् ॥ ३ ॥

अतृप्णुवन्तम् । वियतम् । अबुध्यम् । अबुध्यमानम् । सुषुपानम् । इन्द्र ।

सप्त । प्रति । प्रवतः । आशयानम् । अहिम् । वज्रेण । वि । रिणाः । अपर्वन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वम् अतृप्णुवन्तं भोगेषु अतृप्यन्तं वियतं शिथिलाङ्गम् अबुध्यं दुर्विज्ञानम्
अबुध्यमानं किमप्यजानन्तं सुषुपाणं सुप्तं सप्त सर्पणस्वभावाः प्रवतः अपः प्रति^३ आशयानम्
आवृत्य तिष्ठन्तम् अहिं वृत्रम् अपर्वन् अपर्वणि^४ पौर्णमास्यां वज्रेण वि रिणाः व्यरिणाः ।
विशेषेण हतवानसि । पौर्णमास्यां वृत्रवधः 'त्वष्टा हतपुत्रः' इत्यनुवाके 'घ्नन्ति वा एनं पौर्णमास
आमावास्यायां प्याययन्ति' (तै. सं. २. ५. २. ५) इति तैत्तिरीयेऽपि उक्तः^५ ॥

अक्षोदयच्छवसा क्षामं बुध्नं वार्णं वातस्तविषीभिरिन्द्रः ।

दृढहान्यौभ्रादुशमानं ओजोऽवाभिनत्कुभः पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

अक्षोदयत् । शवसा । क्षामं । बुध्नम् । वाः । न । वातः । तविषीभिः । इन्द्रः ।

दृढहानिं । औभ्रात् । उशमानः । ओजः । अव । अभिनत् । कुभः । पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः शवसा बलेन बुध्नम् अन्तरिक्षं क्षाम क्षीणोदकम् अक्षोदयत्
संपिपेष । तत्र दृष्टान्तः । वातः वायुः तविषीभिः बलैः वार्णं उदकमिव तद्वत् । किंच ओजः
बलम् उशमानः कामयमान इन्द्रः दृढहानि दृढानि स्थिराण्यप्यभ्राणि औभ्रात् अभाङ्क्षीत् ।
तथा पर्वतानां गिरीणां कुभः पक्षान् अवाभिनत् अत्यन्तमभैरसीत् ॥

अभि प्र दद्रुर्जनयो न गर्भं रथाइव प्र ययुः साकमद्रयः ।

अतर्पयो विसृत उब्ज ऊर्मिन्त्वं वृताँ अरिणा इन्द्र सिन्धून् ॥ ५ ॥

अभि । प्र । दद्रुः । जनयः । न । गर्भम् । रथाःऽइव । प्र । ययुः । साकम् । अद्रयः ।

अतर्पयः । विसृतः । उब्जः । ऊर्मिन् । त्वम् । वृतान् । अरिणाः । इन्द्र । सिन्धून् ॥ ५ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स- 'त्वां' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-भ-आपस्तासाम् ; न-स-
'नदीः' नास्ति । ३. त-न-ल-स- 'प्रति' नास्ति । ४. ल-पर्वणि । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-उक्तम् ।

हे इन्द्र त्वाम् अद्रयः मरुतः जनयः जनन्यः गमं न पुत्रमिव अभि प्र दद्रुः अभि-
जग्मुः । किंच रथा इव रंहणशीला रथा यथा तथा वृत्रवधार्थं स्वयां साकं प्र ययुः प्रकर्षेण
अयासिपुः । हे इन्द्र त्वं विसृतः विसरणशीला नदीः अतर्पयः अद्भिरपूरयः । तथा उर्मिन् मेघान्
उज्जः अवधीः । तथा एवं वृत्तान् वृत्रेणावृत्तान् सिन्धून् अपः अरिणाः प्रैरयः ॥ १ ॥

त्वं महीमवनिं विश्वधेनां तुर्वीतये वय्याय क्षरन्तीम् ।

अरमयो नमसैजदर्णः सुतरणां अकृणोरिन्द्र सिन्धून् ॥ ६ ॥

त्वम् । महीम् । अवनिम् । विश्वधेनाम् । तुर्वीतये । वय्याय । क्षरन्तीम् ।

अरमयः । नमसा । एजत् । अर्णः । सुतरणान् । अकृणोः । इन्द्र । सिन्धून् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र एवं महीं महतीं विश्वधेनां विश्वस्य प्रीणयित्रीं तुर्वीतये तुर्वीतिनाम्ने राज्ञे वय्याय
वय्यनाम्ने च क्षरन्तीम् अभीष्टान् कामान् दुहतीम् अवनिं भूमिं नमसा अग्नेन एजत् एजता
चलता अर्णः अर्णसोदकेन च अरमयः रमयसि । इन्द्रः पृथिवीमन्नोदकसमृद्धां करोतीत्यर्थः । किंच
हे इन्द्र त्वं सिन्धून् जलानि सुतरणान् सुष्ठु तीर्णानि अकृणोः अकार्षीः ॥

प्राग्रुवो नभन्वो न वक्ता ध्वस्त्रा अपिन्वद्युवतीर्ऋतज्ञाः ।

धन्वान्यज्रो अपृणक्तृषाणां अधोगिन्द्रः स्तयो दंसुपत्नीः ॥ ७ ॥

प्र । अग्रुवः । नभन्वः । न । वक्ताः । ध्वस्त्राः । अपिन्वत् । युवतीः । ऋतज्ञाः ।

धन्वानि । अज्रान् । अपृणक् । तृषाणान् । अधोक् । इन्द्रः । स्तयः । दंसुपत्नीः ॥ ७ ॥

इन्द्रः नभन्वः शत्रूणां हिंसिकाः वक्ताः न सेना इव ध्वस्त्राः कूलानां ध्वंसिकाः युवतीः
अद्भिर्मिश्रिताः ऋतज्ञाः ऋतस्यान्नस्य जनयित्रीः अग्रुवः । अग्रुव इति नदीनामैतत् । अग्रगामिनीः
नदीः प्र अपिन्वत् प्रकर्षेणापूरयत् । तथा धन्वानि निर्जलानुश्रितान् देशांश्च वृष्ट्या अपृणक् अपूर-
यत् । तथा अज्रान् मार्गस्य गन्तृन् तृषाणान् पिपासया युक्तान् पुरुषान् अपृणक् अपूरयत् । किंच
इन्द्रः दंसुपत्नीः दमनपरा असुराः सुष्ठु पतयो यासां ताः स्तयः स्तरीनिवृत्तप्रसवा गाः अधोक्
अधुक्षत् । इन्द्रो राक्षसकृतनिरोधदुःखात् निरुद्धप्रसवा अपि गा विमुच्य सप्रसवाश्चकारेत्यर्थः ॥

पूर्वीरुषसः शरदश्च गुर्ता वृत्रं जघन्वा असृजद्वि सिन्धून् ।

परिष्ठिता अतृणद्वद्धानाः सीरा इन्द्रः स्रवितवे पृथिव्या ॥ ८ ॥

पूर्वीः । उषसः । शरदः । च । गुर्ताः । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । वि । सिन्धून् ।

परिस्थिताः । अतृणत् । द्वद्धानाः । सीराः । इन्द्रः । स्रवितवे । पृथिव्या ॥ ८ ॥

१. ग-च-ण-स-‘हे’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स-‘वृत्रेणावृत्तान्’ नास्ति ।
३. त-अधुक्षत् ।

वृत्रं वृत्राख्यमसुरं वज्रघनवान् हतवानिन्द्रः वृताः तमिस्रया गीर्णाः पूर्वाः बह्वीः उपसः शरदश्च संवत्सरांश्च वि असृजत् विशेषेण ससर्ज । तथा सिन्धून् वृत्रेणावृतान्युदकानि व्यसृजत् । किञ्च इन्द्रः परिष्ठिताः मेघेषु परितः स्थिताः बद्धधानाः वृत्रेण परितो बध्यमानाः सीराः नदीः । सीरा इति नदीनामैतत् । पृथिव्या पृथिवीरूपेण मार्गेण सवितवे सवितुं गमनार्थम् अतृणत् अविध्यत् ॥

वृत्रीभिः पुत्रमग्रुवो अदानं निवेशनाद्धरिव आ जभर्थ ।

व्यन्धो अख्यदहिमाददानो निर्भूदुखच्छित्समरन्त पर्व ॥ ९ ॥

वृत्रीभिः । पुत्रम् । अग्रुवः । अदानम् । निवेशनात् । हरिऽवः । आ । जभर्थ ।

वि । अन्धः । अख्यत् । अहिम् । आऽददानः ।

निः । भूत् । उखऽछित् । सम् । अरन्त । पर्व ॥ ९ ॥

हे हरिवः हरिसंज्ञकाश्वोपेतेन्द्र त्वं वृत्रीभिः उपजिह्विकाभिः अदानम् अद्यमानम् अग्रुवः । अग्रु नाम काचित् । तस्याः पुत्रं निवेशनात् वल्मीकाख्यात् स्थानात् आ जभर्थ आहतवानसि । आददानः इन्द्रेणाहियमाणोऽग्रुवः पुत्रः अन्धः पूर्वमन्धः सन् अहिं सर्पं वि अख्यत् विशेषेण अपश्यत् । ततः निर्भूत् वल्मीकान्निर्गतः अभूत्^१ । उखच्छित् वल्मीकाख्याया उखायाश्छेदकानि पर्व पर्वानि अस्य सर्वाण्यङ्गानां शिथिलानि पर्वानि समरन्त समगच्छन्त । उपजिह्विकाभिः शिथिलीकृतानि अग्रुवः पुत्रस्य पर्वानीन्द्रेण समधीयन्तेत्यर्थः ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्राविद्वाँ आह विदुषे करांसि ।

यथायथा वृण्व्यानि स्वगूर्तापांसि राजन्नर्याविवेषीः ॥ १० ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । विप्र । आऽविद्वान् । आह । विदुषे । करांसि ।

यथाऽयथा । वृण्व्यानि । स्वऽगूर्ता । अपांसि । राजन् । नर्या । अविवेषीः ॥ १० ॥

हे राजन् राजमानेन्द्र वृण्व्यानि वर्षणयोग्यानि स्वगूर्ता स्वगूर्तानि स्वयमुद्गीर्णानि नर्या नर्याणि मनुष्यहितानि अपांसि त्वत्संबन्धीनि कर्माणि यथायथा अविवेषीः व्याप्नोः । अकार्षीरिति यावत् । तथातथा हे विप्र प्राज्ञेन्द्र विदुषे विदुषः सर्वं जानतः ते त्वत्संबन्धीनि पूर्वाणि पुरातनानि करणानि कर्माणि आविद्वान् आ समन्ताजानन् वामदेवः करांसि त्वदीयानि कर्माणि प्र प्रकर्षेण आह ब्रवीति ॥

नू पु॒त इन्द्र॑ नू गृ॒णान॑ इषं ज॒रित्रे॑ न॒द्यो॒ऽ न पी॑पेः ।

अ॒का॒रि॒ ते ह॒रि॒वो ब्र॒ह्म न॒व्यं धि॒या स्या॑म र॒थ्यः स॒दा॒साः ॥ ११ ॥

नु । स्तु॒तः । इन्द्र॑ । नु । गृ॒णानः । इष॑म् । ज॒रित्रे॑ । न॒द्यः । न । पी॒पे॒रि॒ति पी॑पेः ।

अ॒का॒रि । ते । ह॒रि॒ऽवः । ब्र॒ह्म । न॒व्यम् । धि॒या । स्या॑म । र॒थ्यः । स॒दा॒ऽसाः ॥ ११ ॥

हे ०इन्द्र ०नु क्षिप्रं ०स्तुतः पूर्वैर्ऋषिभिः संस्तुतः ०नु क्षिप्रं ०गृणानः अस्माभिः स्तूयमानः त्वम् ०इषम् अन्नं ०जरित्रे स्तोत्रे मह्यं ०नद्यो ०न अद्भिर्नदीरिव ०पीपेः प्यायय । प्रवृद्धं कुरु । हे ०हरिवः हरिसंज्ञकाश्वेपेतेन्द्र ०ते तुभ्यं ०नव्यं नवतरं ०ब्रह्म स्तोत्रम् ०अकारि अस्माभिः क्रियते । ०रथ्यः रथवन्तो वयं ०धिया प्रज्ञारूपया स्तुत्या ०सदासाः त्वां सर्वदा भजमानास्त्वदर्थं हवीरूपस्यान्नस्य दातारो वा ०स्याम भूयास्म ॥ ॥ २ ॥

‘आ न इन्द्रः’ इत्येकादशचं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्धं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘आ नः’ इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि निष्केवल्ये एतन्निविद्धानीयम् । सूत्रितं च—‘आ न इन्द्र इति निष्केवल्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । महाव्रतेऽप्येतत् संपातसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—‘आ न इन्द्रो दूरादा न आसादिति संपातः’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

आ न॒ इन्द्रो॑ दू॒रादा॑ न॒ आ॒साद॑भिष्टि॒कृद॑वसे यासदु॒ग्रः ।

ओजि॑ष्ठेभिर्नृ॒पति॑र्वज्र॒बाहुः॑ सं॒गे स॒मत्सु॑ तु॒र्वणिः॑ पृ॒तन्यून् ॥ १ ॥

आ । नः । इन्द्रः । दू॒रात् । आ । नः । आ॒सात् । अ॒भिष्टि॑ऽकृत् । अ॒वसे॑ । या॒सत् । उ॒ग्रः ।

ओजि॑ष्ठेभिः । नृ॒ऽपतिः॑ । वज्र॑ऽबाहुः । स॒म॒ऽगे । स॒मत्॒ऽसु । तु॒र्वणिः॑ । पृ॒त॒न्यून् ॥ १ ॥

०अभिष्टिकृत् यजमानसंबन्धिनामभीष्टानां कर्ता ०उग्रः तेजस्वी ०इन्द्रः ०नः अस्माकम् ०अवसे रक्षणाय ०दूरात् ०आ ०यासत् आयातु आगच्छतु । अपि च ०आसात् आसन्नादन्तिकाच्च ०नः अस्माकमवसे रक्षणाय ०आ यासत् आयातु । कीदृशः । ०समत्सु संग्रामेषु ०संगे शत्रुभिः संयोगे सति ०पृतन्यून् शत्रून् ०तुर्वणिः हिंसन् ०वज्रबाहुः वज्रहस्तः ०नृपतिः वृष्टिद्वारा नृणां मनुष्याणां पालकः ०ओजिष्ठेभिः अतिशयेन तेजस्विभिः मरुद्भिर्युक्त इति शेषः ॥

आ न॒ इन्द्रो॑ ह॒रि॒भिर्या॑त्वच्छा॒र्वाची॑नोऽव॒से रा॒धसे॑ च ।

तिष्ठा॑ति व॒ज्री म॒घवा॑ वि॒र॒ण्शीमं॑ य॒ज्ञम॑नु॒ नो वा॑ज॒सातौ॑ ॥ २ ॥

आ । नः । इन्द्रः । ह॒रि॑ऽभिः । या॒तु । अ॒च्छ । अ॒र्वा॒ची॒नः । अ॒वसे॑ । रा॒धसे॑ । च ।

तिष्ठा॑ति । व॒ज्री । म॒घ॒ऽवा । वि॒ऽर॒ण्शी । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अ॒नु । नः । वा॒ज॒ऽसातौ॑ ॥ २ ॥

वअवाँचीनः अस्मदभिमुखः वइन्द्रः वअवसे अस्मदीयाय रक्षणाय वराधसे वच धनाय च वनः
वअच्छ अस्मान् अभि^१ लक्ष्मीकृत्य^१ वहरिभिः अश्वैः सह वआ वयातु आगच्छतु । किंच ववज्री वज्रवान्
वमघवा धनवान् वविरप्शी महान्^२ । विरप्शीति महन्नामसु पाठात् । अस्मदीयस्य कर्मणो द्वेष्टृभिरसु-
रादिभिः सह वनः अस्माकं ववाजसातौ युद्धे प्राप्ते सति वइमम् अस्मदीयं वयज्ञम् वअनु उद्दिश्य
वतिष्ठाति तिष्ठतु ॥

इमं यज्ञं त्वमस्माकमिन्द्र पुरो दधत्सनिष्यसि क्रतुं नः ।

श्वघ्नीव वज्रिन्त्सनये धनानां त्वया वयमर्य आजि जयेम ॥ ३ ॥

इमम् । यज्ञम् । त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र । पुरः । दधत् । सनिष्यसि । क्रतुम् । नः ।

श्वघ्नीऽइव । वज्रिन् । सनये । धनानाम् । त्वया । वयम् । अर्यः । आजिम् । जयेम ॥ ३ ॥

हे वइन्द्र वत्वं वनः अस्मान् वपुरो वदधत् पुरस्कृतान् कुर्वन् वअस्माकं वक्रतुं क्रियमाणम्
वइमं वयज्ञं वसनिष्यसि संभजिष्यसि । अपि च वश्वघ्नीव मृगयुर्मृगानिव हे ववज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र वत्वया
वार्यः अर्यः स्तोतारः ववयं वधनानां पश्चाद्विधनानां वसनये लाभाय वआजि शत्रुसंबन्धिनं संग्रामं
वजयेम संजीयास्म^३ ॥

अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्य ' उशन्न पु णः ' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च — ' उशन्न
पु णः सुमना उपाक इति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति ॥

उशन्न पु णः सुमना उपाके सोमस्य नु सुषुतस्य स्वधावः ।

पा इन्द्र प्रतिभृतस्य मध्वः समन्धसा ममदः पृष्ठयेन ॥ ४ ॥

उशन् । ऊँ इति । सु । नः । सुऽमनाः । उपाके । सोमस्य । नु । सुऽसुतस्य । स्वधाऽवः ।

पाः । इन्द्र । प्रतिभृतस्य । मध्वः । सम् । अन्धसा । ममदः । पृष्ठयेन ॥ ४ ॥

हे वस्वधावः अन्नवन् वइन्द्र वसुमनाः शोभनमनस्कस्त्वम् वउपाके समीपे वनः अस्मान् वउशन्न
वसु अत्यन्तं कामयमानः सन् वसुषुतस्य सुष्टुभिपुतं वप्रतिभृतस्य संभृतं वमध्वः मादकं वसोमस्य
सोमं वनु क्षिप्रमेव वपाः पिब । वपृष्ठयेन । पृष्ठशब्देन^४ माध्यंदिनसवने उद्गातृभिस्सूयमानं स्तोत्रमुच्यते ।
तत्संबन्धिना वअन्धसा पीतेन सोमेन वसं वममदः प्रहृष्टो भव ॥

वि यो ररप्श ऋषिभिर्नवैर्भिवृक्षो न पक्कः सृण्यो न जेता ।

मर्यो न योषामभि मन्यमानोऽच्छा विवक्मि पुरुहूतमिन्द्रम् ॥ ५ ॥

वि । यः । ररप्शे । ऋषिऽभिः । नवैर्भिः । वृक्षः । न । पक्कः । सृण्यः । न । जेता ।

मर्यः । न । योषाम् । अभि । मन्यमानः । अच्छ । विवक्मि । पुरुहूतम् । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ण-प-फ-अभिलक्ष्य; त-न-स-अभिमुखीकृत्य । २. त-महानिन्द्रः । ३. त-जीयास्म ।
४. त-न-भ-ल-पृष्ठयशब्देन ।

पकः पकफलः वृक्षो न वृक्ष इव । अत्र सृणिशब्दोऽङ्कुशवाची । तेनायुधमात्रं लक्ष्यते ।
 सृण्यः आयुधकुशलः जेता न शत्रुविजयी वीरपुरुष इव यः^१ नवेभिः नवैर्नूतनैः ऋषिभिः
 वि ररग्दो विविधं स्तूयते । स्तोताहं पुरुहूतं बहुभिराहूतं^२ तम् इन्द्रम् अस्त्र अभि लक्ष्मीकृत्य
 विवक्तिम विशेषेण^३ वच्मि^४ स्तौमि । तत्र दृष्टान्तः । अभि मन्यमानः मदीयेयं योषिदित्यभिजानन्
 मयः मर्त्यः योषां न स्त्रीमिव तद्वत् ॥ ३ ॥

गिरिर्न यः स्वतवाँ ऋष्व इन्द्रः सनादेव सहसे जात उग्रः ।

आदर्ता वज्रं स्थविरं न भीम उद्नेव कोशं वसुना न्यृष्टम् ॥ ६ ॥

गिरिः । न । यः । स्वतवान् । ऋष्वः । इन्द्रः । सनात् । एव । सहसे । जातः । उग्रः ।

आऽदर्ता । वज्रम् । स्थविरम् । न । भीमः । उद्नाऽइव । कोशम् । वसुना । निऽऋष्टम् ॥ ६ ॥

गिरिर्न पर्वत इव स्वतवान् स्वयं प्रवृद्धः ऋष्वः महान् । ऋष्व इति महत्ताम 'महत्
 ब्रह्मः ऋष्वः' (नि. ३. ३. ३) इति तन्नामसु पाठत् । उग्रः ओजस्वी यः इन्द्रः सहसे
 शत्रोरभिभवाय सनादेव चिरादेव जातः उत्पन्नः भीमः शत्रूणां भयंकरः स इन्द्रः उद्नेव
 कोशम् उदकेन जलपात्रमिव वसुना तेजसा न्यृष्टं निगतं स्थविरं बृहत्^५ वज्रं न वज्रं च ।
 नेति चार्थे । आदर्ता आहतवान् आसीत् ॥

न यस्य वर्ता जनुषा न्वस्ति न राधस आमरीता मघस्य ।

उद्रावृषाणस्तविषीव उग्रास्मभ्यं दद्धि पुरुहूत रायः ॥ ७ ॥

न । यस्य । वर्ता । जनुषा । नु । अस्ति । न । राधसः । आऽमरीता । मघस्य ।

उत्ऽवृषाणः । तविषीऽवः । उग्र । अस्मभ्यम् । दद्धि । पुरुऽहूत । रायः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यस्य तव कश्चित् जनुषा जन्मना स्वत एव नूनं सत्यं वर्ता वारयिता न
 अस्ति । राधसः यज्ञादिकर्मणां साधकस्य मघस्य त्वया दीयमानस्य धनस्य आमरीता कश्चिदपि
 नाशयिता न अस्ति । हे तविषीवः बलवन् उग्र तेजस्विन् हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र उद्रवृषाणः
 अभीष्टान् कामान् वर्षकस्वं रायः पश्चादिधनानि अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः दद्धि देहि ॥

ईक्षे रायः क्षयस्य चर्षणीनामुत व्रजमपवर्तासि गोनाम् ।

शिक्षानरः समिथेषु प्रहावान्वस्वो राशिर्मभिनेतासि भूरिम् ॥ ८ ॥

ईक्षे । रायः । क्षयस्य । चर्षणीनाम् । उत । व्रजम् । अपऽवर्ता । असि । गोनाम् ।

शिक्षाऽनरः । सम्ऽइथेषु । प्रहावान् । वस्वः । राशिम् । अभिऽनेता । असि । भूरिम् ॥ ८ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स- 'यः' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-ल- 'बहुभिराहूतं'
 नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-भ- 'विशेषेण वच्मि' नास्ति । ४. ख-ग-घ-फ-भ-बृहत् महत् । ५. त-
 आदत्तवान् ।

हे इन्द्र त्वं चर्षणीनां प्रजानां वरायः धनस्य^१ वक्ष्यस्य गृहस्य च ईक्षे ईक्षसे । उत अपि च गोनां गवां व्रजं समूहम् अपवर्ता अपवारकः असि । निरोधकेभ्योऽसुरेभ्यो गवां मोचयिता भवसीत्यर्थः । किंच हे इन्द्र शिक्षानरः शिक्षया नेता प्रजानां शासकः समित्थेषु युद्धेषु प्रहावान् प्रहरणवांस्त्वं भूरिं प्रभूतं वस्वः धनस्य वराशिं समूहम् अभिनेतासि प्रापयिता च^२ भवसि ॥

कया तच्छृण्वे शच्या शचिष्ठो यया कृणोति मुहु का चिद्वः ।

पुरु दाशुषे विचयिष्ठो अंहोऽथा दधाति द्रविणं जरित्रे ॥ ९ ॥

कया । तत् । शृण्वे । शच्या । शचिष्ठः । यया । कृणोति । मुहु । का । चित् । ऋध्वः ।

पुरु । दाशुषे । विचयिष्ठः । अंहः । अथ । दधाति । द्रविणम् । जरित्रे ॥ ९ ॥

वशचिष्ठः अतिशयेन प्राज्ञः । तदिति लिङ्गव्यत्ययः । वतत् स इन्द्रः कया वशच्या कया^३ प्रज्ञया । शचीति प्रज्ञानामैतत् । वशृण्वे श्रूयते । वऋध्वः^४ महानिन्द्रः^५ वमुहु मुहुः वयया प्रज्ञया वका वचित् कानिचित् कर्माणि वकृणोति करोति । स इन्द्रः वदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वपुरु भूयिष्ठम् वअंहः पापं विचयिष्ठः अतिशयेन नाशको भवति । अथ अपि च जरित्रे स्तोत्रे वद्रविणं पश्चादिधनं वदधाति ददाति ॥

मा नो मर्धीरा भरा दद्धि तन्नः प्र दाशुषे दातवे भूरि यत्ते ।

नव्ये देष्णे शस्ते अस्मिन्ते उक्थे प्र ब्रवाम वयमिन्द्र स्तुवन्तः ॥ १० ॥

मा । नः । मर्धीः । आ । भर । दद्धि । तत् । नः । प्र । दाशुषे । दातवे । भूरि । यत् । ते ।

नव्ये । देष्णे । शस्ते । अस्मिन् । ते । उक्थे । प्र । ब्रवाम । वयम् । इन्द्र । स्तुवन्तः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्मान् वमा मर्धीः मा हिंसीः । किंतु त्वम् वआ वभर पोषको भव । हे इन्द्र वते त्वदीयं वभूरि^६ बह्वपि वयत् धनं^६ वदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वदातवे दातुम् । वप्र भवतीति शेषः । नः अस्मभ्यं वतत् धनम् आहृत्य वदद्धि देहि । हे इन्द्र त्वां वस्तुवन्तः ववयम् वअस्मिन् वउक्थे अस्मिन्निष्केवल्यार्यशस्त्रे वते त्वदर्थं वनध्ये नूतने वशस्ते प्रशस्ते वदेष्णे दातव्ये हविषि निमित्तभूते सति वप्र वब्रवाम प्रकर्षेण त्वां वदाम ॥

१. त-धनस्य ईक्षे । २. ख-प-फ-भ-‘च’ नास्ति । ३. ख-प-फ-भ-‘कया’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-यः ऋध्वः । ५. त-न-ल-स-‘महानिन्द्रः’ नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-यद्भूरि बह्वपि धनम् ।

नू षुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ ४ ॥

‘ आ यात्विन्द्रः ’ इत्येकादशर्चमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ आ यातु ’ इत्यनुक्रान्तम् । पृष्ठयाभिष्टवपडहयोः प्रथमेऽह्येतन्निविद्वानीयम् । सूत्रितं च—‘ आ यात्विन्द्रोऽवस इति मरुत्वतीयम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

आ यात्विन्द्रोऽवस उप न इह स्तुतः सधमादस्तु शूरः ।

वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वोद्यौर्न क्षत्रमभिभूति पुष्यात् ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नः । इह । स्तुतः । सधऽमात् । अस्तु । शूरः ।

ववृधानः । तविषीः । यस्य । पूर्वोः । द्यौः । न । क्षत्रम् । अभिभूति । पुष्यात् ॥ १ ॥

सः १इन्द्रः १नः अस्माकम् १अवसे रक्षणाय १उप १आ १यातु उपागच्छतु । य इन्द्रः १इह अस्मिन् यज्ञे १स्तुतः । १शूरः विक्रान्तः १ववृधानः प्रवृद्धोऽयमिन्द्रः १सधमादस्तु अस्माभिः सह मायन् भवतु । १यस्य इन्द्रस्य १तविषीः तविष्यो बलानि १पूर्वोः पूर्वो बहूनि । सन्तीति शेषः । यश्चेन्द्रः १द्यौर्न द्योतमानः सूर्य इव १अभिभूति परकीयं बलमभिभावुकं १क्षत्रं स्वकीयं बलं तेजो वा १पुष्यात् पुष्यतु । स इन्द्र उपायात्विति पूर्वोऽसंबन्धः ॥

तस्येदिह स्तवथ वृण्यानि तुविद्युन्नस्य तुविराधसो नृन् ।

यस्य क्रतुर्विदथ्यो न सम्राट् साह्वान्तरुत्रो अभ्यस्ति कृष्टीः ॥ २ ॥

तस्य । इत् । इह । स्तवथ । वृण्यानि । तुविऽद्युन्नस्य । तुविऽराधसः । नृन् ।

यस्य । क्रतुः । विदथ्यः । न । सम्राट् । साह्वान् । तरुत्रः । अभि । अस्ति । कृष्टीः ॥ २ ॥

१तुविद्युन्नस्य बहुकीर्तेः १तुविराधसः बहुधनस्य १तस्येत् तस्येन्द्रस्यैव १वृण्यानि बलभूतान् १नृन् नेतृन् मरुतो हे स्तोतारो यूयम् १इह अस्मिन् यज्ञे १स्तवथ स्तुत । १साह्वान् शत्रून्भिभावुकः १तरुत्रः अस्मानापद्म्यस्तारकः १यस्य इन्द्रस्य १क्रतुः कर्म १कृष्टीः शत्रुसंबन्धिनीः प्रजाः १अभ्यस्ति अभिभवति । तत्र दृष्टान्तः । १विदथ्यो १न १सम्राट् । विदथार्हः यज्ञार्हः सम्राट् सकललोकानाम् अधिपतिरिव तद्वत् । तस्य वृण्यानि इति पूर्वोऽसंबन्धः ॥

आ या॒त्विन्द्रो॑ दि॒व आ पृ॑थि॒व्या म॒क्षु स॑मु॒द्रादु॑त वा पु॒रीषा॑त् ।

स्व॑र्ण॒राद॑वसे नो म॒रुत्वा॑न्परा॒वतो॑ वा स॒दना॑द॒त्तस्य॑ ॥ ३ ॥

आ । या॒तु । इन्द्रः॑ । दि॒वः । आ । पृ॑थि॒व्याः । म॒क्षु । स॑मु॒द्रात् । उ॒त । वा । पु॒रीषा॑त् ।

स्वः॑ऽनरात् । अव॑से । नः । म॒रुत्वा॑न् । परा॒ऽवतः॑ । वा । स॒दना॑त् । ऋ॒तस्य॑ ॥ ३ ॥

१मरुत्वान् मरुद्भिः सहितः २इन्द्रः ३नः अस्माकम् ४अवसे रक्षणाय ५दिवः स्वर्गलोकात् ६आ ७यातु आगच्छतु । ८पृथिव्याः भूलोकाच्च ९मक्षु शीघ्रम् १०आ यातु । ११उत १२वा अथवा १३समुद्रात् अन्तरिक्षलोकाच्चायातु । समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम 'सगरः समुद्रः अध्वरम्' (नि. १. ३. १५) इति तन्नामसु पाठात् । अथवा १४पुरीषात् उदकादायातु । पुरीषमित्युदकनाम 'मधु पुरीषं पिप्पलम्' (नि. १. १२. १२) इति तन्नामसु पाठात् । १५स्वर्णरात् स्वरादित्यो नरो नेता यस्य तस्मालोकाद्वा आयातु । १६परावतो १७वा दूराद्वा आयातु । १८ऋतस्य उदकस्य १९सदनात् स्थानात् मेघलोकाद्वा आयातु ॥

स्थू॒रस्य॑ रा॒यो बृ॑हतो य ई॒शे त॑मु॒ ष्ट॒वाम॑ वि॒दथे॒ष्विन्द्र॑म् ।

यो वा॒युना॑ ज॒यति॑ गो॒मती॑षु प्र धृ॒ष्णु॒या न॑यति॒ वस्यो॑ अ॒च्छ ॥ ४ ॥

स्थू॒रस्य॑ । रा॒यः । बृ॒हतः॑ । यः । ई॒शे । त॑म् । ऊँ इति॑ । स्त॒वाम॑ । वि॒दथे॒षु । इन्द्र॑म् ।

यः । वा॒युना॑ । ज॒यति॑ । गो॒ऽमती॑षु । प्र । धृ॒ष्णु॒ऽया । न॑यति । व॒स्यः । अ॒च्छ ॥ ४ ॥

१यः इन्द्रः २स्थूरस्य स्थूलस्य ३बृहतः महतः ४रायः धनस्य ५ईशे ईष्टे ६विदथेषु यज्ञेषु । विदथ इति यज्ञनामेतत् । ७तम् ८इन्द्रम् ९उ तमिन्द्रमेव वयं स्तोतारः १०स्तवाम । ११यः इन्द्रः १२वायुना प्राणरूपेण बलेन १३गोमतीषु सेनासु १४जयति शत्रून् विजयते । १५धृष्णुया धृष्णुः प्रगल्भो य इन्द्रः स्तोतृन् १६वस्यः वसीयः श्रेष्ठं पश्चादिधनम् १७अच्छ अभि १८प्र १९नयति प्रापयति । तमेवेन्द्रं स्तवामेति पूर्वेण संबन्धः ॥

उ॒प यो न॑मो न॒मसि॑ स्त॒भाय॑न्निर्यति॒ वाचं॑ ज॒नय॑न्यज॒घ्न्यै ।

ऋ॒ञ्ज॒सानः॑ पु॒रु॒वार॑ उ॒क्थै॑रेन्द्रं कृ॒ण्वी॑त् स॒दने॑षु होता ॥ ५ ॥

उ॒प । यः । न॑मः । न॒मसि॑ । स्त॒भा॒यन् । इ॒र्यति॑ । वा॒चम् । ज॒नय॑न् । यज॒घ्न्यै ।

ऋ॒ञ्ज॒सानः॑ । पु॒रु॒ऽवारः॑ । उ॒क्थैः॑ । आ । इन्द्र॑म् । कृ॒ण्वी॑त् । स॒दने॑षु । होता ॥ ५ ॥

१उप १स्तभायन् लोकानुपस्तम्भयन् १यजध्वै यष्टुं १वाचं गर्जितलक्षणां वाचं १जनयन् प्रजनयन् १ऋजसानः प्रसाध्यमानः । 'ऋजतिः प्रसाधनकर्मा' इति यास्कः । १उक्थैः शत्रुलक्षणैः स्तोत्रैः १पुरुवारः बहुभिः^१ संभजनीयः १यः इन्द्रः १नमसि । नम इत्यञ्जनामैतत् । यजमानैर्दत्ते हविषि १नमः यजमानेभ्यो यज्ञादिसाधनमञ्जम् १इत्यति प्रेरयति । इन्द्रो हविषा तृप्तः सन् वृष्टिद्वारा अन्नं प्रयच्छति तेन चाग्नेन पुनर्यज्ञः प्रजायत इत्यर्थः । अस्मदीयः १होता १सदनेषु यज्ञगृहेषु^२ तम् १इन्द्रम् १आ १कृण्वीत अभिमुखीकरोतु ॥ ॥ ५ ॥

धिषा यदि धिषण्यन्तः सरण्यान्तसदन्तो अद्रिमौशिजस्य गोहे ।

आ दुरोषाः पास्त्यस्य होता यो नो महान्तसंवरणेषु वह्निः ॥ ६ ॥

धिषा । यदि । धिषण्यन्तः । सरण्यान् । सदन्तः । अद्रिम् । औशिजस्य । गोहे ।

आ । दुरोषाः । पास्त्यस्य । होता । यः । नः । महान् । समऽवरणेषु । वह्निः ॥ ६ ॥

१धिषण्यन्तः धिषणामिन्द्रविषयां स्तुतिमिच्छन्तः १औशिजस्य । उशिजः कामयमाना ऋत्विजः । तेषां संबन्ध्यौशिजो यजमानः । तस्य १गोहे गृहे १सदन्तः निषीदन्तो जनाः १अद्रिम् । आहणाति शत्रून् इत्यद्रिन्द्रः । तमिन्द्रं १धिषा स्तुत्या १यदि यदा १सरण्यान् उपागच्छेयुः तदा स इन्द्रः १आ यातु । १नः अस्माकं १संवरणेषु शत्रुसंबन्धिषु निरोधेषु १वह्निः वोढा १पास्त्यस्य पस्त्ये गृहे वसता यजमानेन १होता आह्वाता १दुरोषाः दुस्तरक्रोधः १यः इन्द्रः १महान् प्रभूतो भवति । स आयात्विति ॥

सत्रा यदी भार्वरस्य वृष्णः सिषक्ति शुष्मः स्तुवते भराय ।

गुहा यदीमौशिजस्य गोहे प्र याद्विये प्रायसे मदाय ॥ ७ ॥

सत्रा । यत् । ईम् । भार्वरस्य । वृष्णः । सिषक्ति । शुष्मः । स्तुवते । भराय ।

गुहा । यत् । ईम् । औशिजस्य । गोहे । प्र । यत् । धिये । प्र । अयसे । मदाय ॥ ७ ॥

१भार्वरस्य । भर्वरो जगद्धर्ता प्रजापतिः । तस्य पुत्रो भार्वरः । तस्य १वृष्णः कामानां वर्षितुरिन्द्रस्य संबन्धी १ईम् एषः १शुष्मः बलं १स्तुवते स्तोत्रं कुर्वन्तं यजमानं १सिषक्ति सेवते इति १यत् तत् १सत्रा सत्यमेव । १ईम् एतद्वलम् १औशिजस्य यजमानस्य १भराय भर्तुं १गुहा गुहायां गुहारूपे हृदये १प्र भवतीति १यत् तत्सत्यम् । यजमानस्य १गोहे गृहे १धिये कर्मणे १प्र भवतीति १यत् तत्सत्यम् । १अयसे गमनाय कामानां प्रायसे १मदाय हर्षाय तत्र यद्वलं प्रभवति तत्सत्यम् । इन्द्रस्य बलं यजमानं सर्वदा पालयतीत्यर्थः ॥

वि यद्वरांसि पर्वतस्य वृण्वे पयोभिर्जिन्वे अपां जवांसि ।

विदद्वौरस्य गवयस्य गोहे यदी वाजाय सुध्योः वहन्ति ॥ ८ ॥

वि । यत् । वरांसि । पर्वतस्य । वृण्वे । पयःऽभिः । जिन्वे । अपाम् । जवांसि ।

विदत् । गौरस्य । गवयस्य । गोहे । यदि । वाजाय । सुध्यः । वहन्ति ॥ ८ ॥

इन्द्रः पर्वतस्य मेघस्य वरांसि द्वाराणि वि वृण्वे विवृतानि कृतवानिति यत् । अपाम् उदकानां जवांसि वेगान् पयोभिः जलैः जिन्वे प्याययतीति यत् । यदि यदा सुध्यः शोभन-
कर्माणो यजमानाः वाजाय अजाय वहन्ति इन्द्रं प्राप्नुवन्ति तदा गोहे गृहे गौरस्य गौरमृगस्य
गवयस्य गवयमृगस्य च विदत् तौ द्वौ पशू लभते इति यत् । तत्सर्वं सत्रा इति पूर्वेण संबन्धः ॥

अभ्युदयेष्टौ इन्द्रस्य प्रदातुः 'भद्रा ते हस्ता' इति याज्या । सूत्रितं च—'दीर्घस्ते
अस्वङ्कुशो भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी' (आश्व. श्रौ. ३.१३) इति ॥

भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी प्रयन्तारांस्तुवते राध इन्द्र ।

का ते निषत्तिः किमु नो ममत्सि किं नोदुदु हर्षसे दातवा उ ॥ ९ ॥

भद्रा । ते । हस्ता । सुकृता । उत । पाणी इति । प्रयन्तारां । तुवते । राधः । इन्द्र ।

का । ते । निषत्तिः । किम् । ऊँ इति । नो इति । ममत्सि ।

किम् । न । उत्तुत् । ऊँ इति । हर्षसे । दातवै । ऊँ इति ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयौ भद्रा भद्रौ कल्याणौ हस्ता हस्तौ सुकृता सुकृतौ शोभनकर्माणौ भवतः ।
उत अपि च पाणी त्वदीयौ हस्तौ तुवते स्तोत्रे यजमानाय राधः धनं प्रयन्तारा प्रयन्तारौ
प्रदातारौ भवतः । हे इन्द्र ते त्वदीया निषत्तिः निषदनं स्थितिः का । त्वमस्मान् किमु किमर्थं
नो ममत्सि न मादयसि । किम् उदुदु किमर्थमेव दातवै अस्माकं धनं दातुं न हर्षसे
दृष्टो न भवसि ॥

ऐन्द्रस्य वार्त्रस्य पशोः 'एवा वस्वः' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—'एवा वस्व
इन्द्रः सत्यः सम्राड्वाग्रदन्त्यविचेतनानि' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

एवा वस्व इन्द्रः सत्यः सम्राड्वाग्रा वृत्रं वरिवः पूरवे कः ।

पुरुष्टुत क्रत्वा नः शग्धि रायो भक्षीय तेऽवसो दैव्यस्य ॥ १० ॥

एव । वस्वः । इन्द्रः । सत्यः । सम्राट् । वृत्रम् । वरिवः । पूरवे । कः ।

पुरुस्तुत । क्रत्वा । नः । शग्धि । रायः । भक्षीय । ते । अवसः । दैव्यस्य ॥ १० ॥

एवा एवमुक्तप्रकारेण स्तूयमानः सत्यवान् वस्वः धनस्य सन्नाट ईश्वरः वृत्रं
वृत्रनामानमसुरं हन्ता हिंसिता इन्द्रः पूरवे मनुष्याय यजमानाय वरिवः धनं कः करोति ।
ददातीत्यर्थः । कृत्वा कर्मणा स्तुतिहेतुना हे पुरुषुत बहुभिर्यजमानैः स्तुतेन्द्र एवं नः अस्मभ्यं रायः
धनानि शग्धि देहि । ते त्वया दीयमानस्य दैव्यस्य देवसंबन्धिनः अवसः अन्नस्य ॥ कर्मणि
षष्ठी ॥ अन्नं भक्ष्य अहं भजेयम् ॥

नू षुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥

तत्र तृतीयानुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'यन्न इन्द्रः' इत्येकादशचं प्रथमं सूक्तं वामदेव-
स्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'यन्नः' इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठयाभिप्लवपडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने
मैत्रावरुणशस्त्रे द्वितीयमिदं संपातसूक्तम् । सूत्रितं च- 'एवा त्वामिन्द्र यन्न इन्द्रः' (आश्व.
श्रौ. ७. ५) इति ॥

यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टि तन्नो महान्करति शुष्म्या चित् ।

ब्रह्म स्तोमं मघवा सोममुक्था यो अश्मानं शर्वसा बिभ्रदेति ॥ १ ॥

यत् । नः । इन्द्रः । जुजुषे । यत् । च । वष्टि ।

तत् । नः । महान् । करति । शुष्मी । आ । चित् ।

ब्रह्म । स्तोमम् । मघवा । सोमम् । उक्था । यः । अश्मानम् । शर्वसा । बिभ्रत् । एति ॥ १ ॥

इन्द्रः नः अस्मदीयं यत् हविलक्षणाद्वादिक् जुजुषे सेवते यच्च हविरादिकं च वष्टि
कामयते महान् प्रभूतः शुष्मी बलवानिन्द्रः । चिदिति चार्थे । ब्रह्म चित् हविलक्षणपुरोडाशादि-
कमन्नं च स्तोमं स्तोत्रसमूहं च सोमम् अभिषुतं सोमं च उक्था उक्थानि शस्त्राणि केयेवंभूतं तत्
ब्रह्मादिवतुष्टयम् आ करति आकरोतु स्वीकरोतु । मघवा धनवान् । अत्र अश्मशब्दः वज्रवाची ।
अश्मानं वज्रं बिभ्रत् धारयन् शर्वसा बलेन युक्तः यः इन्द्रः एति आगच्छति । स इन्द्रः
स्वीकरोत्विति पूर्वण संबन्धः ॥

१. त-भजेयम् । २. घ-च-न-अथ । ३. घ-न-तृतीयेऽनुवाके । ४. ख-प-फ-भ-सूक्तम् ।
५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- 'अत्र' नास्ति । ६. ल-अश्मशब्दः ।

वृषा वृषन्धि चतुरश्रिमस्यन्नुग्रो बाहुभ्यां नृतमः शचीवान् ।

श्रिये परुष्णीमुषमाण ऊर्णा यस्याः पर्वणि सरुयाय विव्ये ॥ २ ॥

वृषा । वृषन्धिम् । चतुःऽअश्रिम् । अस्यन् । उग्रः । बाहुऽभ्याम् । नृतमः । शचीऽवान् ।

श्रिये । परुष्णीम् । उषमाणः । ऊर्णाम् । यस्याः । पर्वणि । सरुयाय । विव्ये ॥ २ ॥

वृषा कामानां वर्षिता वृषन्धिं मेघभेदनद्वारेण वर्षं कुर्वन्तं चतुरश्रिं चतसृभिः अश्रिभिः धाराभिरुपेतं वज्रं बाहुभ्यां हस्ताभ्याम् अस्यन् शत्रुषु प्रक्षिपन् उग्रः उद्गूर्णबलः नृतमः नेतृतमः शचीवान् कर्मवानिन्द्रः ऊर्णाम् आच्छादिकां परुष्णीं पर्ववतीं नदीं श्रिये आश्रयणार्थम् उपमाणः सेवमानः^१ भवति । यस्याः नद्याः पर्वणि भिन्नान् देशान् सरुयाय सखिकर्मणे विव्ये संवृतवान् ॥

यो देवो देवतमो जायमानो महो वाजेभिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।

दधानो वज्रं बाहोरुशन्तं द्याममेन रेजयत्प्र भूम ॥ ३ ॥

यः । देवः । देवऽतमः । जायमानः । महः । वाजेभिः । महत्ऽभिः । च । शुष्मैः ।

दधानः । वज्रम् । बाहोः । उशन्तम् । द्याम् । अमेन । रेजयत् । प्र । भूम ॥ ३ ॥

देवः दीप्यमानः देवतमः दातृतमः जायमानः उपद्यमानः यः इन्द्रः महः महद्भिः वाजेभिः अजैः महद्भिः शुष्मैः बलैः च । युक्तोऽभवदिति शेषः । स इन्द्रः बाहोः हस्तयोः उशन्तं कामयमानं वज्रं दधानः धारयन् अमेन बलेन द्यां शुलोकं च^२ भूम भूलोकं च प्र रेजयत् प्रकम्पयति स्म ॥

विश्वा रोधांसि प्रवतश्च पूर्वीर्द्यौर्ऋग्वाज्जनिमन्नेजतु क्षाः ।

आ मातरा भरति शुष्म्या गोर्नृवत्परिज्मन्नोनुवन्तु वाताः ॥ ४ ॥

विश्वा । रोधांसि । प्रऽवतः । च । पूर्वीः । द्यौः । ऋग्वात् । जनिमन् । रेजतु । क्षाः ।

आ । मातरा । भरति । शुष्मी । आ । गोः । नृवत् । परिऽज्मन् । नोनुवन्तु । वाताः ॥ ४ ॥

विश्वा विश्वानि रोधांसि । रोधःशब्देन उन्नतप्रदेशः^३ उच्यते^३ । उन्नतप्रदेशाः पर्वताश्च पूर्वीः पूर्वो बहूनि प्रवतः प्रवणानि । समुद्राश्चेत्यर्थः । द्यौः शुलोकश्च क्षाः पृथिवी च जनिमन् इन्द्रस्य जन्मनि सति ऋग्वात् महतोऽस्मादिन्द्रात् रेजत अरेजन्त^४ अकम्पन्त^४ । किंच शुष्मी बलवान्

१. ख-ग-च-ण-सेवमानः । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-‘च’ नास्ति । ३. ल-उन्नतप्रदेशाः उच्यन्ते । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-अरेजत अकम्पत ।

इन्द्रः १गोः गन्तुः सूर्यस्य २मातरा मातरौ मातापितृभूतौ यावापृथिव्यौ च । ३आ इति चार्थे ।
४आ ५भरति आ समन्तात् बिभर्ति । ६नृवत् मनुष्या इव ७वाताः इन्द्रेण प्रेरिता वायवश्च ८परिजम्न
अन्तरिक्षे ९नोनुवन्त शब्दायन्ते ॥

ता तू ते इन्द्र महतो महानि विश्वेष्वित्सर्वनेषु प्रवाच्या ।

यच्छूर धृष्णो धृषता दधृष्वानहि वज्रेण शवसाविवेपीः ॥ ५ ॥

ता । तु । ते । इन्द्र । महतः । महानि । विश्वेषु । इत् । सर्वनेषु । प्रवाच्या ।

यत् । शूर । धृष्णो इति । धृषता । दधृष्वान् । अहिम् । वज्रेण । शवसा । अविवेपीः ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र २महतः प्रभूतस्य ३ते त्वदीयानि ४ता तानि कर्माणि ५तु क्षिप्रं ६महानि महान्ति
भवन्ति । ७विश्वेष्वित् सर्वेष्वेव ८सर्वनेषु प्रातःसवनादिकर्मसु त्वदीयानि कर्माणि ९प्रवाच्या
प्रवाच्यानि स्तोतृभिः प्रकर्षेण वक्तुं योग्यानि स्तुत्यानि इति १०यत् ११हे १२धृष्णो प्रगल्भ हे १३शूर
विक्रान्तेन्द्र १४दधृष्वान् पालकत्वेन लोकान् धारयन् १५शवसा बलेन युक्तस्त्वं १६धृषता धर्षकेण १७वज्रेण
१८अहिं वृत्रमसुरम् १९अविवेपीः अवधीरिति यत् । एतदादीनि कर्माणि महान्तीति पूर्वेण संबन्धः ।
अत्र अविवेपीरिति वधकर्मा ॥ ॥ ७ ॥

ता तू ते सत्या तुविनृम्ण विश्वा प्र धेनवः सिस्रते वृष्ण ऊध्रः ।

अधा ह त्वद्वृषमणो भियानाः प्र सिन्धवो जवसा चक्रमन्त ॥ ६ ॥

ता । तु । ते । सत्या । तुविनृम्ण । विश्वा । प्र । धेनवः । सिस्रते । वृष्णः । ऊध्रः ।

अध । ह । त्वत् । वृषमनः । भियानाः । प्र । सिन्धवः । जवसा । चक्रमन्त ॥ ६ ॥

हे १तुविनृम्ण अधिकबल २इन्द्र ३ते त्वदीयानि ४विश्वा विश्वानि ५ता तानि कर्माणि ६तु क्षिप्रं
७सत्या सत्यानि भवन्ति । हे ८इन्द्र ९वृष्णः कामानां वर्षितुस्त्वत्तो भयात् १०धेनवः गावः ११ऊध्रः
स्वकीयादापीनात् १२प्र १३सिस्रते प्रकर्षेण क्षीरं क्षरन्ति । १४अध अपि च हे १५वृषमनः कामानां वर्षण-
परमनस्केन्द्र १६सिन्धवः नद्यः १७त्वत् त्वत्तः १८भियानाः बिभ्यत्यः सत्यः १९जवसा वेगेन २०प्र २१चक्रमन्त
२२ह प्रकर्षेण गच्छन्ति खलु ॥

अत्राह ते हरिस्ता उ देवीरवोभिरिन्द्र स्तवन्त स्वसारः ।

यत्सीमनु प्र मुचो बद्धधाना दीर्घामनु प्रसिति स्यन्दयधै ॥ ७ ॥

अत्र । अह । ते । हरिः । ताः । ऊँ इति । देवीः । अवः । इन्द्र । स्तवन्त । स्वसारः ।

यत् । सीम् । अनु । प्र । मुचः । बद्धधानाः । दीर्घाम् । अनु । प्रसितिम् । स्यन्दयधै ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-वायवः । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘कर्माणि’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-
न-भ-‘इति यत्’ नास्ति । ४. त-अधिकधन ।

हे ^१इन्द्र त्वं ^२यत् यदा ^३वद्वधानाः वृत्रेण बध्यमानाः ^४सीमनु एताः ^५नदीरुद्दिश्य ^६दीर्घाम्
अत्यधिकां ^७प्रसितिं बन्धनम् ^८अनु ^९स्यन्दयध्वै यथाकामं स्यन्दितुं ^{१०}प्र ^{११}मुचः प्रकर्षणामोचयः ।
हे ^{१२}हरिवः हरिवन् इन्द्र ^{१३}अत्राह अत्रैव मोचनवेलायां ^{१४}ता ^{१५}उ ताः प्रसिद्धा एव ^{१६}देवीः देव्यो
द्योतमानाः ^{१७}स्वसारः नद्यः । अत्र स्वसृशब्दो नदीवाची । ^{१८}अवोभिः त्वत्कृतै रक्षणैः ^{१९}ते त्वां ^{२०}स्तवन्त
स्तावयन्ति । नदीपूरणादिभिः कर्मभिः जना इन्द्रं स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

पिपीळे अंशुर्मद्यो न सिन्धुरा त्वा शमी शशमानस्य शक्तिः ।

अस्मद्रथक्शुशुचानस्य यम्या आशुर्न रश्मि तुव्योजसं गोः ॥ ८ ॥

पिपीळे । अंशुः । मद्यः । न । सिन्धुः । आ । त्वा । शमी । शशमानस्य । शक्तिः ।

अस्मद्रथक् । शुशुचानस्य । यम्याः । आशुः । न । रश्मिम् । तुविऽओजसम् । गोः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ^१मद्यः मादयिता ^२अंशुः सोमः ^३पिपीळे अपीडयत । अभ्यसूयत ^४इत्यर्थः । नेति संप्रत्यर्थे ।
^५न इदानीं ^६सिन्धुः स्यन्दमानः सोमः ^७त्वा त्वाम् ^८आ यम्याः आयच्छतु । ^९शुशुचानस्य
दीप्यमानस्य ^{१०}शशमानस्य स्तुवतः संबन्धी ^{११}अस्मद्रथक् अस्मदभिमुखं ^{१२}शमी शमनं ^{१३}शक्तिः स्तुतिकर्म
च आयच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । ^{१४}आशुः शीघ्रगामी यन्ता ^{१५}गोः गन्तुरश्वस्य ^{१६}तुव्योजसं बहुबलम् ।
ददमित्यर्थः । ^{१७}रश्मि ^{१८}न अश्वबन्धनरज्जुमिव तद्वत् ॥

अस्मे वर्षिष्ठा कृणुहि ज्येष्ठा नृम्णानि सत्रा सहुरे सहांसि ।

अस्मभ्यं वृत्रा सुहनानि रन्धि जहि वधर्वनुषो मर्त्यस्य ॥ ९ ॥

अस्मे इति । वर्षिष्ठा । कृणुहि । ज्येष्ठा । नृम्णानि । सत्रा । सहुरे । सहांसि ।

अस्मभ्यम् । वृत्रा । सुऽहनानि । रन्धि । जहि । वधः । वनुषः । मर्त्यस्य ॥ ९ ॥

हे ^१सहुरे सहनशीलेन्द्र त्वं ^२सत्रा सर्वदा ^३सहांसि शत्रूनभिभावुकानि ^४वर्षिष्ठा वर्षिष्ठानि
प्रवृद्धानि ^५ज्येष्ठा ज्येष्ठानि प्रशस्तानि ^६नृम्णानि बलानि ^७अस्मे अस्मभ्यं ^८कृणुहि कुरु । हे इन्द्र त्वम्
^९अस्मभ्यं ^{१०}सुहनानि शोभनवधानि ^{११}वृत्रा वृत्राणि शत्रून् ^{१२}रन्धि रन्धय वशं नय । किंच ^{१३}वनुषः
हिंसकस्य ^{१४}मर्त्यस्य मरणधर्मणः ^{१५}शत्रोः संबन्धि ^{१६}वधः हननसाधनमायुधं ^{१७}जहि नाशय ॥

अस्माकमित्सु शृणुहि त्वमिन्द्रास्मभ्यं चित्राँ उप माहि वाजान् ।

अस्मभ्यं विश्वा इषणः पुरंधीरस्माकं सु मघवन्बोधि गोदाः ॥ १० ॥

अस्माकम् । इत् । सु । शृणुहि । त्वम् । इन्द्र । अस्मभ्यम् । चित्रान् । उप । माहि । वाजान् ।

अस्मभ्यम् । विश्वाः । इषणः । पुरम्ऽधीः । अस्माकम् । सु । मघऽवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२वृत्तम् ^३अस्माकमित् अस्मदीयाः^४ एव स्तुतीः^५ ^६सु सुष्टु ^७शृणुहि । तथा हे इन्द्र त्वं ^८चित्रान् चायनीयानि ^९वाजान् अज्ञानि ^{१०}अस्मभ्यम् ^{११}उप ^{१२}माहि देहि । किंच ^{१३}अस्मभ्यं ^{१४}विश्वाः सर्वाः ^{१५}पुरंधीः बुद्धीः^{१६} ^{१७}इषणः प्रेरय । अपि च हे ^{१८}मधवन् धनवन्निन्द्र त्वं^{१९} ^{२०}अस्माकं ^{२१}गोदाः गवां दाता ^{२२}सु सुष्टु ^{२३}बोधि भव ॥

नू षुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योः न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ ८ ॥

‘कथा महाम्’ इत्येकादशचं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यापं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ऋतस्य हि’ इत्याद्यास्तिस्र ऋतदेवताका वा । तथा चानुकान्तं—‘कथोपान्यास्तिस्र ऋतदेव्यो वा’ इति । आभिष्टुविकेऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थान इदं तृतीयं संपात-सूक्तम् । सूत्रितं च—‘कथा महामिन्द्रः पूर्भिद्य एक इत्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । महाव्रते निष्केवल्ये एतत् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं च—‘कथा महामवृधत्कस्य होतुरित्यंजं जुषाणो अभि सोममूधः’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

कथा महामवृधत्कस्य होतुर्यंजं जुषाणो अभि सोममूधः ।

पिबन्नुशानो जुषमाणो अन्धो ववक्ष ऋष्वः शुचते धनाय ॥ १ ॥

कथा । महाम् । अवृधत् । कस्य । होतुः । यज्ञम् । जुषाणः । अभि । सोमम् । ऊधः ।

पिबन् । उशानः । जुषमाणः । अन्धः । ववक्षे । ऋष्वः । शुचते । धनाय ॥ १ ॥

^१महां महान्तं गुणैः प्रवृद्धमिन्द्रं ^२कथा कथं केन प्रकारेण ^३अवृधत् वर्धयेत्^४ । अस्मत्प्रेरिता स्तुतिरिति शेषः । तस्य महिम्नोऽतिमहत्त्वादिति भावः । स एवेन्द्रः ^५होतुः होमनिष्पादकस्य ^६कस्य यजमानस्य ^७यज्ञं यागं ^८जुषाणः प्रीयमाणः सन् ^९अभि । गच्छेदिति शेषः । उपसर्गश्रुतेरुचित-क्रियाध्याहारः । किंच ^{१०}ऊधः उद्धतमतिप्रवृद्धं ^{११}सोमम् ^{१२}अन्धः सोमलक्षणमन्नं ^{१३}पिबन् आस्वादयन् ^{१४}उशानः तदेवान्नं कामयमानः ^{१५}जुषमाणः सेवमानश्च ^{१६}ऋष्वः महानिन्द्रः ^{१७}शुचते प्रदीसाय ^{१८}धनाय हिरण्यादिलक्षणाया^{१९} । उक्तलक्षणं धनं कस्मै यजमानाय दातुं ^{२०}ववक्षे वहति । पीतमेवान्नं जठरे धारयति । अनेन वाक्यद्वयेन इन्द्रस्याचिन्त्यचरितत्वं ख्यापितं भवति ॥

१. ख-ग-च-ण-अस्मदीयामेव स्तुतिम् । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-बद्धीः । ३. न-स-‘त्वं’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-भवर्धयत् । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स-हिरण्यार्थं लक्षणाया; त-हिरण्यार्थलक्षणाया ।

को अस्य वीरः सधमार्दमाप समानंश सुमतिभिः को अस्य ।

कदस्य चित्रं चिकिते कदूती वृधे भुवच्छशमानस्य यज्योः ॥ २ ॥

कः । अस्य । वीरः । सधऽमार्दम् । आप । सम् । आनंश । सुमतिऽभिः । कः । अस्य ।

कत् । अस्य । चित्रम् । चिकिते । कत् । ऊती । वृधे । भुवत् । शशमानस्य । यज्योः ॥ २ ॥

वअस्य इन्द्रस्य संबन्धिनं वसधमादम् । सह माद्यन्तीति सधमादः संग्रामः । तं सह सोमपानं वा ववीरः स्तोत्राणामभिप्रायां वा वीरयिता वकः पुमान् वआप प्राप्नोति । वकः च वअस्य इन्द्रस्य वसुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः वसमानंश संगच्छते । वकत् कदा वा वअस्य इन्द्रस्य वचित्रं चायनीयं धनं वचिकिते प्रज्ञायते । तत्प्रदानसमयं न कोऽपि जानातीत्यर्थः । वकत् कदा वा वशशमानस्य स्तुवतः २ वयज्योः यदुयजमानस्य ववृधे वर्धनाय वऊती ऊत्या रक्षया वभुवत् भवेत् ॥

कथा शृणोति हूयमानमिन्द्रः कथा शृण्वन्नवसामस्य वेद ।

का अस्य पूर्वीरुपमातयो ह कथैनमाहुः पपुर्णि जरित्रे ॥ ३ ॥

कथा । शृणोति । हूयमानम् । इन्द्रः । कथा । शृण्वन् । अवसाम् । अस्य । वेद ।

काः । अस्य । पूर्वीः । उपऽमातयः । ह । कथा । एनम् । आहुः । पपुर्णिम् । जरित्रे ॥ ३ ॥

वइन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः वहूयमानम् आह्वयन्तं स्तोतारं वकथा कथं वशृणोति । स्तोत्राणि वशृण्वन् वअस्य स्तोतुः संबन्धीनि ववसां रक्षणानि वकथा कथं च ३ वेद वेत्ति । वपूर्वीः पुरातनानि वअस्य इन्द्रस्य संबन्धीनि वउपमातयः दानानि वकाः वह कानिचित् सन्तीति शेषः । तानि दानानि वजरित्रे स्तोतुः संबन्धिनां कामानां वपपुर्णिं पूरयितारम् वएनम् इन्द्रं वकथा कथं च ५ वआहुः वदन्ति ॥

कथा सबाधः शशमानो अस्य नशदाभि द्रविणं दीध्यानः ।

देवो भुवन्नवेदा म ऋतानां नमो जगृभ्वाँ अभि यज्जुजोषत् ॥ ४ ॥

कथा । सऽबाधः । शशमानः । अस्य । नशत् । अभि । द्रविणम् । दीध्यानः ।

देवः । भुवत् । नवेदाः । मे । ऋतानाम् । नमः । जगृभ्वान् । अभि । यत् । जुजोषत् ॥ ४ ॥

वसबाधः सपत्नानां पीडासहितः वशशमानः इन्द्रविषयां स्तुतिं कुर्वन् वदीध्यानः कर्मभिः दीप्यमानो यजमानः वअस्य इन्द्रस्य संबन्धि वद्रविणं पश्चादिधनं वकथा कथम् वअभि वनशत्

१. ख-ग-च-ण-भ-‘वा’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-स्तुवतोऽस्य । ३. ख-ग-घ-च-ण-‘च’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-कानि । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-‘च’ नास्ति ।

अभिप्राप्नोति । वनमः हविलक्षणमन्नं वज्रगृभ्वान् गृहीतवानिन्द्रः यत् यदा वमि
जुजोषत् माम् अभिसेवेत् तदा देवः दीप्यमान इन्द्रः मे मदीयानाम् ऋतानां स्तोत्राणां
नवेदाः अतिशयेन ज्ञाता भुवत् भवेत् । अत्र निपातस्थो नकारोऽतिशयवाची ॥

कथा कदस्या उपसो व्युष्टौ देवो मर्तस्य सख्यं जुजोष ।

कथा कदस्य सख्यं सखिभ्यो ये अस्मिन्कामं सुयुजं ततस्ते ॥ ५ ॥

कथा । कत् । अस्याः । उपसः । विऽउष्टौ । देवः । मर्तस्य । सख्यम् । जुजोष ।

कथा । कत् । अस्य । सख्यम् । सखिभ्यः । ये । अस्मिन् । कामम् । सुयुजम् । ततस्ते ॥ ५ ॥

देवः द्योतमान इन्द्रः वस्या उपसो व्युष्टौ प्रभाते मर्तस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य स्तोतुः
संबन्धि सख्यं सखिकर्म कथा कथं केन प्रकारेण कत् कदा जुजोष सेवेत् । ये स्तोतारः अस्मिन्
इन्द्रे सुयुजं सुष्ठु प्रयुज्यमानं कामं कामनीयं हविः स्तोत्रं च ततस्ते वितेनिरे अस्य इन्द्रस्य सख्यं
सखिकर्म सखिभ्यः स्तोतृभ्यः कथा कथं कत् कदाचित् भवेदिति शेषः ॥ ॥ ५ ॥

किमादमन्नं सख्यं सखिभ्यः कदा नु ते भ्रात्रं प्र ब्रवाम ।

श्रिये सुदृशो वपुःस्य सर्गाः स्वर्णं चित्रतममिष आ गोः ॥ ६ ॥

किम् । आत् । अमन्नम् । सख्यम् । सखिभ्यः । कदा । नु । ते । भ्रात्रम् । प्र । ब्रवाम् ।

श्रिये । सुदृशः । वपुः । अस्य । सर्गाः । स्वः । न । चित्रतमम् । इषे । आ । गोः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वयं यजमानाः ते त्वदीयम् अमन्नं शत्रून्भिभावुकं सख्यं सखिकर्म सखिभ्यः
स्तोतृभ्यः किमात् किं स्वित् प्र व्रवाम प्रकर्षेण वदेम । ते त्वदीयं भ्रात्रं भ्रातृकर्म च कदा
नु कदा खलु प्र ब्रवाम । सुदृशः शोभनदर्शनस्य अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनः सर्गाः उद्योगाः श्रिये
सर्वेषां स्तोतृणां श्रेयसे । भवन्तीति शेषः । स्वर्णं सूर्यो यथा दर्शनीयतमस्तथा गोः गन्तुरिन्द्रस्य
चित्रतमं दर्शनीयतमं वपुः शरीरम् आ इषे आ समन्तात् सर्वैरिष्यते ॥

द्रुहं जिघांसन्ध्वरसमनिन्द्रां तेतिक्ते तिग्मा तुजसे अनीका ।

ऋणा चिद्यत्र ऋण्या न उग्रो दूरे अज्ञाता उपसो बबाधे ॥ ७ ॥

द्रुहम् । जिघांसन् । ध्वरसम् । अनिन्द्राम् । तेतिक्ते । तिग्मा । तुजसे । अनीका ।

ऋणा । चित् । यत्र । ऋण्डयाः । नः । उग्रः । दूरे । अज्ञाताः । उपसः । बबाधे ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-ल-अभिसेवते । २. ख-ग-च-ण-च स्तोतृणाम्, भ-च स्तोत्राणाम् । ३. ख-ग-
ण-प-फ-भ-कमनीयम् । ४. ख-ग-च-ण-‘स्तोतृभ्यः’ नास्ति; न-स-तेभ्यः स्तोतृभ्यः ।

अयमिन्द्रः १द्रुहं द्रोहं कुर्वती १ध्वरसं हिंसिकाम् १अनिन्द्राम् इन्द्रमजानतीं राक्षसीं १जिघांसन् हन्तुमिच्छन् १तिग्मा तिग्मानि पूर्वमेव तीक्ष्णानि १अनीका अनीकानि आयुधानि १तुजसे तद्वधाय १तेतिके अत्यर्थं तीक्ष्णीकरोति । १यत्र यासूषःसु तदुपलक्षितेष्वहःसु १ऋणा १चित् ऋणान्यपि १नः अस्मान् बाधन्त इति शेषः । ताः १उषसः च १उग्रः उद्गूर्णबलः १ऋणयाः ऋणस्य हन्तेन्द्रः । यातिः वधकर्मा । १दूरे १अज्ञाताः अननुभूताः सतीः १बबाधे अपीडयत् ॥

ऋतपेयनाम्नेकाहे मरुवतीयनिष्केवल्यशस्त्रयोः निविद्धानात् १ पुरस्तात् 'ऋतस्य हि' इत्येतदादिके द्वे ऋचौ क्रमेण शंसनीये । सूत्रितं च—'ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीरिति सूक्तमुखीये' (आश्व. श्री. ९. ७) इति ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।

ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णौ बुधानः शुचमान आयोः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । हि । शुरुधः । सन्ति । पूर्वीः । ऋतस्य । धीतिः । वृजिनानि । हन्ति ।

ऋतस्य । श्लोकः । बधिरा । ततर्द । कर्णौ । बुधानः । शुचमानः । आयोः ॥ ८ ॥

अत्र ऋतशब्देनेन्द्रो वादित्यो वा सत्यं वा यज्ञो वोच्यते । १ऋतस्य ३ ऋतदेवस्य संबन्धिन्यः १पूर्वीः बह्वयः १शुरुधः आपः १सन्ति १हि भवन्ति खलु । १ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिनी १धीतिः प्रज्ञा तद्विषया स्तुतिर्वा १वृजिनानि वर्जनीयानि पापानि १हन्ति हिनस्ति । १ऋतस्य ऋतदेवस्य ३ संबन्धिनी १श्लोकः स्तुतिरूपा वाक् १आयोः गन्तुर्मनुष्यस्य संबन्धिनौ १बधिरा बधिरौ प्रतिबद्धौ ४ १कर्णौ कर्णौ १ततर्द तृणति । कीदृशः श्लोकः । १बुधानः बुध्यमानः १शुचमानः दीप्यमानः ॥

ऋतस्य दृढहा धरुणानि सन्ति पुरुणि चन्द्रा वपुषे वपूषि ।

ऋतेन दीर्घमिषणन्त पृक्ष ऋतेन गाव ऋतमा विवेशुः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । दृढहा । धरुणानि । सन्ति । पुरुणि । चन्द्रा । वपुषे । वपूषि ।

ऋतेन । दीर्घम् । इषणन्त । पृक्षः । ऋतेन । गावः । ऋतम् । आ । विवेशुः ॥ ९ ॥

१वपुषे वपुष्मतः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । १ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिनी १दृढहा दृढानि १धरुणानि धारकाणि १पुरुणि बहूनि १चन्द्रा चन्द्राण्याह्लादकानि १वपूषि रूपाणि १सन्ति भवन्ति । १ऋतेन ऋतदेवेन १दीर्घम् अत्यधिकं १पृक्षः अन्नम् १इषणन्त स्तोतार इच्छन्ति । १ऋतेन ऋतदेवेन १गावः धेनवः १ऋतं यज्ञं दक्षिणास्वेन १आ १विवेशुः प्रविशन्ति । यद्वा । गावो रश्मयः ऋतमुक्कम् आविवेशुः ॥

१. ख-ग-च-ण-न-स-निविद्धानीयात् । २. घ-फ-भ-सूक्तमुखे । ३. ख-ग-च-ण-ऋतस्य देवस्य संबन्धिनी धीतिः प्रज्ञा वृजिना वर्जनीयानि पापानि हन्ति हिनस्ति । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिन्यः पूर्वीः बह्वयः शुरुधः आपः सन्ति हि भवन्ति खलु । ऋतस्य इन्द्रस्य । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-प्रतिबद्धौ नास्ति ।

ऋतं येमान ऋतमिद्वनोत्पृतस्य शुष्मस्तुरया उ गव्युः ।

ऋताय पृथ्वी बहुले गभीरे ऋताय धेनू परमे दुहाते ॥ १० ॥

ऋतम् । येमानः । ऋतम् । इत् । वनोति । ऋतस्य । शुष्मः । तुरयाः । ऊँ इति । गव्युः ।

ऋताय । पृथ्वी इति । बहुले इति । गभीरे इति ।

ऋताय । धेनू इति । परमे इति । दुहाते इति ॥ १० ॥

वृक्तम् ऋतदेवं वृधेमानः नियच्छन् स्तुतिभिर्वशीकुर्वन् स्तोता वृक्तमित् ऋतदेवमेव वृनोति संभजते । वृक्तस्य ऋतदेवस्य^१ संबन्धि वृशुष्मः बलं वृतुरयाः तूर्णं वृगव्युः । वृउ इति चार्थे । जलकामश्च भवति । वृबहुले विस्तीर्णे वृगभीरे दुरवगाहे वृपृथ्वी द्यावापृथिव्यौ वृऋताय ऋतदेवाय^२ भवतः । वृधेनू ग्रीणयिन्यौ वृपरमे उत्कृष्टे द्यावापृथिव्यौ वृऋताय ऋतदेवायैव वृदुहाते दोहनं कुर्वते ॥

नू षुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १० ॥

‘ का सुष्टुतिः ’ इत्येकादशच तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्धमैन्द्रम् । दशम्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रमणिका—‘ का सुष्टुतिरूपान्त्यानुष्टुप् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

का सुष्टुतिः शवसः सुनुमिन्द्रमर्वाचीनं राधस आ ववर्तत् ।

ददिहि वीरो गृणते वसूनि स गोपतिर्निषिधा नो जनासः ॥ १ ॥

का । सुऽस्तुतिः । शवसः । सुनुम् । इन्द्रम् । अर्वाचीनम् । राधसे । आ । ववर्तत् ।

ददिः । हि । वीरः । गृणते । वसूनि । सः । गोऽपतिः । निऽसिधाम् । नः । जनासः ॥ १ ॥

वृका कीदृशी वृसुष्टुतिः वृशवसः वृसुनुं बलस्य पुत्रम् । अतिबलिनमित्यर्थः । वृअर्वाचीनम् अस्मदभिमुखम् वृइन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं वृराधसे धनाय अस्मभ्यं धनं दातुम् वृआ ववर्तत् आवर्तयेत् । हे वृजनासः जना यजमानाः वृवीरः विक्रान्तः वृगोपतिः पश्वादिधनस्य पालकः वृसः इन्द्रः वृनिषिधा निषेद्धृणां शत्रूणां संबन्धीनि वृवसूनि धनानि वृगृणते गृणद्भ्यः स्तोतृभ्यः वृनः अस्मभ्यं वृददिहि दाता खलु भवति ॥

स वृत्रहृत्ये हव्यः स ईड्यः स सुष्टुत इन्द्रः सत्यराधाः ।

स यामन्ना मघवा मर्त्याय ब्रह्मण्यते सुष्वये वरिवो धात् ॥ २ ॥

सः । वृत्रहृत्ये । हव्यः । सः । ईड्यः । सः । सुस्तुतः । इन्द्रः । सत्यराधाः ।

सः । यामन् । आ । मघवा । मर्त्याय । ब्रह्मण्यते । सुष्वये । वरिवः । धात् ॥ २ ॥

वसः इन्द्रः वृत्रहृत्ये वृत्राणां शत्रूणां हृत्ये हनने निमित्तभूते सति वयामन् युद्धे हव्यः आह्वातव्यो भवति । वसः इन्द्रः ईड्यः स्तुत्यो भवति । वसः इन्द्रः सुष्टुतः सन् सत्यराधाः यजमानेभ्यो दातुं सत्यधनो भवति । मघवा धनवान् वसः इन्द्रः ब्रह्मण्यते स्तोत्रमिच्छते सुष्वये सोमं सुन्वते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय वरिवः धनम् । वरिव इति धननामैतत् । वा यधात् आ समन्तात् ददाति ॥

तमिन्नरो वि ह्वयन्ते समीके रिरिक्कांसस्तुन्वः कृण्वत त्राम् ।

मिथो यत्यागमुभयासो अग्नरस्तोकस्य तनयस्य सातौ ॥ ३ ॥

तम् । इत् । नरः । वि । ह्वयन्ते । समीके । रिरिक्कांसः । तुन्वः । कृण्वत । त्राम् ।

मिथः । यत् । त्यागम् । उभयासः । अग्नन् । नरः । तोकस्य । तनयस्य । सातौ ॥ ३ ॥

नरः नेतारो मनुष्याः समीके युद्धे तमित् तमेवेन्द्रं वि ह्वयन्ते विविधमाह्वानं कुर्वते । तुन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्कांसः तपसा रेचयन्तो यजमानास्तमेवेन्द्रं त्रां त्रातारं कृण्वत कृण्वते कुर्वते । यत् यदा मिथः परस्परं संगताः उभयासः उभये यजमानाः स्तोतारश्च त्यागं त्यागकर्तारं दातारमिन्द्रम् अग्नन् उपगच्छन्ति तदा नरः उभयविधा मनुष्याः तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य पौत्रस्य च सातौ लाभे निमित्तभूते सति तमेवेन्द्रं त्रातारं कुर्वन्तीति संबन्धः ॥

ऋतुयन्ति क्षितयो योगं उग्राशुषाणासो मिथो अर्णसातौ ।

सं यद्विशोऽववृत्रन्त युष्मा आदिन्नेम इन्द्रयन्ते अभीके ॥ ४ ॥

ऋतुयन्ति । क्षितयः । योगे । उग्र । आशुषाणासः । मिथः । अर्णसातौ ।

सम् । यत् । विशः । अववृत्रन्त । युष्माः । आत् । इत् । नेमे । इन्द्रयन्ते । अभीके ॥ ४ ॥

हे उग्र उदूर्णबलेन्द्र आशुषाणासः व्यामुवन्तः क्षितयः मनुष्याः । क्षितय इति मनुष्यनामैतत् । अर्णसातौ सस्यादिफलसिद्धयर्थमुदकलाभे निमित्ते सति मिथः परस्परं योगे संबन्धे सति ऋतुयन्ति ऋतूनि कर्माणीच्छन्ति । यत् यदा युष्माः योधयिष्यः विशः प्रजाः अभीके युद्धे ।

अभीक इति संग्रामनामैतत् । १सम् १अववृत्रन्त संवर्तन्ते परस्परं संगच्छन्ते १आदित् तदानीमेव १नेमे
केचन भाग्यवन्तो योधकाः १इन्द्रयन्ते युद्धे इन्द्रमिच्छन्ति ॥

आदिद्ध नेम इन्द्रियं यजन्त आदित्पक्तिः पुरोळाशं रिरिच्यात् ।

आदित्सोमो वि पपृच्यादसुष्वीनादिज्जुजोष वृषभं यजध्वै ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ह । नेमे । इन्द्रियम् । यजन्ते । आत् । इत् । पक्तिः । पुरोळाशम् । रिरिच्यात् ।

आत् । इत् । सोमः । वि । पपृच्यात् । असुस्वीन् । आत् । इत् । जुजोष । वृषभम् । यजध्वै ॥ ५ ॥

१आदित् तदानीमेव युद्धकाले १नेमे अन्ये योधाः १इन्द्रियं बलवन्तमिन्द्रं १यजन्ते १ह पूजयन्ति^१
खलु । कश्चित् १आदित् अनन्तरमेव १पुरोळाशं पिष्टरूपं हविः १पक्तिः पचन् १रिरिच्यात् इन्द्राय दद्यात् ।
१आदित्^२ अनन्तरमेव १सोमः अभिषुतसोमो यजमानः १असुस्वीन् अनभिषुतसोमान् यजमानान् १वि
१पपृच्यात् धनैः पृथक्कुर्यात्^२ । १आदित् अनन्तरमेव कश्चित् १वृषभं कामानां वर्षितारमिन्द्रं १यजध्वै
यष्टुं १जुजोष सेवते ॥ ॥ ११ ॥

कृणोत्यस्मै वरिवो य इत्थेन्द्राय सोममुशते सुनोति ।

सध्रीचीनेन मनसाविवेनं तमित्सखायं कृणुते समत्सु ॥ ६ ॥

कृणोति । अस्मै । वरिवः । यः । इत्था । इन्द्राय । सोमम् । उशते । सुनोति ।

सध्रीचीनेन । मनसा । अविवेनम् । तम् । इत् । सखायम् । कृणुते । समत्सु ॥ ६ ॥

१यः यजमानः १सोमम् १उशते कामयमानाय १इत्था अमुत्र स्वर्गलोके स्थिताय १इन्द्राय १सुनोति
अभिषवं करोति इन्द्रोऽपि १अस्मै यजमानाय १वरिवः धनं १कृणोति करोति । १सध्रीचीनेन संगतेन
१मनसा प्रवणेन चित्तेन १अविवेनम् । वेनतिः कान्तिकर्मा । विवेनो विगतेच्छः । तदन्योऽविवेनः ।
आत्मानं कामयमानं १तमित् तमेव सुन्वन्तं यजमानं १सखायं मित्रं १समत्सु संग्रामेष्विन्द्रः १कृणुते
करोति ॥

य इन्द्राय सुनवत्सोममद्य पचात्पक्तीरुत भृज्जातिं धानाः ।

प्रति मनायोरुचथानि हर्यन्तस्मिन्दधवृषणं शुष्ममिन्द्रः ॥ ७ ॥

यः । इन्द्राय । सुनवत् । सोमम् । अद्य । पचात् । पक्तीः । उत । भृज्जाति । धानाः ।

प्रति । मनायोः । उचथानि । हर्यन् । तस्मिन् । दधत् । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्रः ॥ ७ ॥

वअद्य अस्मिन् दिवसे वयः यजमानः वइन्द्राय परमैश्वर्ययुक्ताय देवाय वसोमं^१ सोमलक्षणमन्नं वसुनवत् सुनुयात् अभिपवं कुर्यात् । तथा यः वपक्तीः पक्तव्यांश्च पुरोडाशादीन् वपचात् पचेत् पचनं कुर्यात् । वउत अपि च यः वधानाः भर्जनयोग्यान् यवान् । अत्र भृष्टयववाची धानाशब्दस्तद्योग्यं यवमात्रं लक्षयति । वभृजाति भृजेत् भर्जनं कुर्यात् । वइन्द्रः वमनायोः स्तुतिमिच्छतो यजमानस्य वउचथानि स्तोत्राणि वप्रति वहर्यन् प्रतिकामयमानः सन् वतरिमन् यजमाने ववृषणं कामानां वर्षण-समर्थं वशुष्मं बलं वदधत् धारयति ॥

यदा समर्यं व्यचेदघावा दीर्घं यदाजिमभ्यख्यदर्यः ।

अचिक्रदवृषणं पत्न्यच्छा दुरोण आ निशितं सोमसुद्धिः ॥ ८ ॥

यदा । सऽमर्यम् । वि । अचेत् । ऋघावा । दीर्घम् । यत् । अजिम् । अभि । अख्यत् । अर्यः ।

अचिक्रदत् । वृषणम् । पत्नी । अच्छ । दुरोणे । आ । निशितम् । सोमसुत्ऽभिः ॥ ८ ॥

वयदा वऋघावा^२ शत्रूणां हिंसक इन्द्रः वसमर्यं सह मर्त्यं शत्रुं वव्यचेत् व्यज्ञासीत् विशेषेण जानीयात् । वयत् यदा वर्यः स्वामीन्द्रः वदीर्घम् अत्यधिकम् वआजि संग्रामम् वअभ्यख्यत् अभिपद्येत् तदा तस्य^३ इन्द्रस्य वपत्नी वदुरोणे यज्ञगृहे वसोमसुद्धिः सोमं सुवद्धिर्कृत्विग्भिः वनिशितं तीक्ष्णीकृतम् । सोमपानेनोसाहवन्तमित्यर्थः । ववृषणं कामानां वर्षितारमिन्द्रम् वअच्छ अभि आ वअचिक्रदत् आक्रन्दति आह्वयते ॥

भूयसा वस्त्रमचरत्कनीयोऽविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन् ।

स भूयसा कनीयो नारिरेचीदीना दक्षा वि दुहन्ति प्र वाणम् ॥ ९ ॥

भूयसा । वस्त्रम् । अचरत् । कनीयः । अविक्रीतः । अकानिषम् । पुनः । यन् ।

सः । भूयसा । कनीयः । न । अरिरेचीत् । दीनाः । दक्षाः । वि । दुहन्ति । प्र । वाणम् ॥ ९ ॥

अत्र ऋग्वये संप्रदायविद्धिः पूर्वाचार्यैः केचित् श्लोकाः पठ्यन्ते । ते एव^४ लिख्यन्ते । ‘ अहं यः परिगृह्णाति मूल्यं पण्येन भूयसा । स क्रेतारं पुनर्गच्छन्न विक्रीतस्त्वयं^५ मया^६ ॥ १ ॥ इति ब्रुवन्कामयते पुनर्मूल्यस्य पूरणम् । स^७ विक्रेता^८ पुनर्मूल्यं भूयसा न प्रपूरयेत् ॥ २ ॥ हीनं न लभते वरनं^९ यदा विक्रीत-वान्पुरा । यथासमयमेव स्यात्तयोर्न पुनरन्यथा ॥ ३ ॥ अयं विक्रय एवेति समयश्चेत् कृतो^{१०} भवेत् । अथ मूल्यार्थमेतस्याद्विचार्यैव^{११} तु निर्णयः^{१२} ॥ ४ ॥ इत्येवं समयोऽकारि तदा मूल्यं प्रपूर्यते^{१३} । तस्मादादौ मया कार्यः समयोऽत्रेति^{१४} चिन्तयन्^{१५} ॥ ५ ॥ वामदेवो वशीकृत्य शक्रं स्तोत्रेण भूयसा । विक्रीणन्

१. ख-ग-च-ण-न-भ-‘सोमं’ नास्ति । २. त-ऋघावान् हिंसावान् । ३. ख-ग-च-ण-अस्य । ४. फ-अत्र । ५. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स विक्रीतवान् पुरा । ६. ख-ग-च-ण-भ-विक्रेता न । ७. त-न-भ-स-वक्तुम्; ल-क्रेतुः । ८. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-कुतो । ९. ख-ण-‘मेतस्यामविचार्यैव निश्चयः; ग-च-‘मेतस्यामविचार्यै विनिश्चयः; न-भ-स-‘मेतस्यामविचार्यैव निर्णयः । १०. ल-प्रवर्तते । ११. ण-त-भ-समयो नेति चिन्तयेत् ।

समयं चक्र इन्द्रं क इममित्यृचि ॥ ६ ॥ अतश्च द्रुच एकार्थो भूयसा वस्नमित्ययम्^१ इति ॥ अयमर्थः प्रतिपाद्यते । कश्चित्^२ भूयसा भूसा पण्येन द्रव्येण^३ कनीयः अल्पतरं^४ वस्नं वसु मूल्यं धनम्^५ अचरत् प्राप्नोति । पुनर्यन्^६ क्रेतारं पुनर्गच्छन् स विक्रेतायमर्थो मया^७ अविक्रीतः इति द्रुवन्^८ अकानिपं मूल्य-पूर्तिं कामयते ॥ व्यत्ययेन उत्तमपुरुषः ॥ वसः विक्रेता भूयसा धनेन^९ कनीयः अल्पतरं मूल्यं^{१०} नारि-रेचीत् क्रेतुः सकाशात् रिक्तीकरोति । न लभत इत्यर्थः । वदीनाः असमर्थाः^{११} दक्षाः समर्थाश्च^{१२} वाणं वचनं^{१३} वि^{१४} प्र^{१५} दुहन्ति यथोक्तं क्रयकाले तथैव लभन्ते ॥

क इमं दशभिर्ममेन्द्रं क्रीणाति धेनुभिः । यदा वृत्राणि जङ्घनदथैनं मे पुनर्ददत् ॥ १० ॥

कः । इमम् । दशभिः । मम । इन्द्रम् । क्रीणाति । धेनुभिः ।

यदा । वृत्राणि । जङ्घनत् । अयं । एनम् । मे । पुनः । ददत् ॥ १० ॥

वमम मदीयम्^१ इमं स्वभूतम्^२ इन्द्रं^३ धेनुभिः^४ प्रीणयित्रीभिः^५ दशभिः^६ दशसंख्याकाभिः^७ स्तुतिभिः^८ कः^९ क्रीणाति^{१०} क्रयं करोति । तदानीं हे क्रेतारो युष्माकं मध्ये एवमपि समयः क्रियते । यदा अयमिन्द्रः^{११} वृत्राणि त्वदीयान् शत्रून्^{१२} जङ्घनत् हन्यात्^{१३} अथ अनन्तरमेव^{१४} एनम् इन्द्रं^{१५} मे मह्यं^{१६} पुनर्ददत् पुनर्दद्यात् ॥

नू षुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १२ ॥

‘ को अथ ’ इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यापं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं— ‘ को अथाष्टौ ’ इति । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि माध्यंदिने सवने स्तोमवृद्धौ मैत्रावरुणशस्त्रे आरम्भणीयाया उपरिष्ठादिदं सूक्तमावपनीयं च । सूत्रितं च— ‘ स्तोमे वर्धमाने को अथ नर्यः ’ (आश्व. श्री. ७. १२) इति ॥

को अथ नर्यो देवकाम उशन्निन्द्रस्य सख्यं जुजोष ।

को वा महेऽवसे पार्याय समिद्धे अग्नौ सुतसोम ईद्वे ॥ १ ॥

कः । अथ । नर्यः । देवऽकामः । उशन् । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुजोष ।

कः । वा । महे । अवसे । पार्याय । समऽईद्वे । अग्नौ । सुतऽसोमः । ईद्वे ॥ १ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-वस्नमीरितम्; ल-वस्नमित्यृचम् । २. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-
‘ स्तुतिभिः ’ नास्ति ।

वअद्य अस्मिन् दिवसे वनर्यः^१ मनुष्यहितः^२ वदेवकामः देवानिच्छन् वउक्षन् कामयमानः वकः
यजमानः वइन्द्रस्य वसख्यं सखित्वं वजुजोष सेवते । किंच वसुतसोमः अभिषुतसोमः वको ववा
यजमानः वअग्नौ वसमिद्धे प्रज्वलिते सति वमहे महते प्रवृद्धाय वपार्याय पारमर्हते वअवसे तर्पणाय^३
वईद्रे इन्द्रं स्तौति ॥

को नानाम वचसा सोम्याय मनायुर्वा भवति वस्ते उस्त्राः ।

क इन्द्रस्य युज्यं कः सखित्वं को भ्रात्रं वष्टि कवये क ऊती ॥ २ ॥

कः । ननाम । वचसा । सोम्याय । मनायुः । वा । भवति । वस्ते । उस्त्राः ।

कः । इन्द्रस्य । युज्यम् । कः । सखित्वम् । कः । भ्रात्रम् । वष्टि । कवये । कः । ऊती ॥ २ ॥

वकः यजमानः ववचसा वामूपया स्तुत्या वसोम्याय सोमार्हायेन्द्राय वननाम नमति प्रही-
भवति । कः ववा इन्द्राय वमनायुः वभवति स्तुतिकामोऽस्ति । कः वउस्त्राः इन्द्रेण दत्ता गाः ववस्ते
आच्छादयति । धारयतीत्यर्थः^४ । वकः वइन्द्रस्य वयुज्यं साहाय्यं ववष्टि इच्छति । वकः वसखित्वं
वको वभ्रात्रं भ्रातृभावं वष्टि इच्छति । वकवये^५ क्रान्तदर्शिने इन्द्राय वऊती ऊतये तर्पणाय वकः ।
भवतीति शेषः ॥

को देवानामवो अद्या वृणीते क आदित्याँ अदितिं ज्योतिरीद्रे ।

कस्याश्विनाविन्द्रो अग्निः सुतस्यांशोः पिबन्ति मनसाविवेनम् ॥ ३ ॥

कः । देवानाम् । अवः । अष । वृणीते । कः । आदित्यान् । अदितिम् । ज्योतिः । ईद्रे ।

कस्य । अश्विनौ । इन्द्रः । अग्निः । सुतस्य । अंशोः । पिबन्ति । मनसा । अविवेनम् ॥ ३ ॥

वअद्य अस्मिन् दिने वकः यजमानः वदेवानां योतमानानामिन्द्रादीनाम् वअवः रक्षणं
ववृणीते प्रार्थयते । वक वआदित्यान् देवान्^६ वअदितिं देवमातरं च वज्योतिः उदकं च^७ वईद्रे याचते ।
वअश्विनौ अश्विदेवौ^८ वइन्द्रः च वअग्निः च वमनसा स्तुत्या प्रीताः सन्तः वअविवेनम् अविगतकामम् ।
यथाकाममित्यर्थः । वकस्य यजमानस्य संबन्धिनं वसुतस्य अभिषुतस्य वअंशोः सोमस्य । सोम-
मित्यर्थः^९ । वपिबन्ति पानं कुर्वन्ति ॥

१. ख-प-फ-भ-कः नर्यः । २. ल-मनुष्यः नृभ्यो हितः । ३. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-
अर्पणाय । ४. ख-ग-च-ण-भ-कः सखित्वं कः भ्रात्रं भ्रातृत्वं च धारयतीत्यर्थः । क इन्द्रस्य युज्यं साहाय्यं
वष्टि इच्छति । कः कवये । ५. ख-ग-च-ण-‘देवान्’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-‘च’ नास्ति ।
७. ख-ग-च-ण-भ-देवौ । ८. ख-ग-च-ण-भ-सोमम् ।

तस्मा अग्निभरितः शर्म यंसज्ज्योक्पश्यात्सूर्यमुच्चरन्तम् ।

य इन्द्राय सुनवामेत्याह नरे नर्याय नृतमाय नृणाम् ॥ ४ ॥

तस्मै । अग्निः । भारतः । शर्म । यंसत् । ज्योक् । पश्यात् । सूर्यम् । उत्तच्चरन्तम् ।

यः । इन्द्राय । सुनवाम । इति । आह । नरे । नर्याय । नृतमाय । नृणाम् ॥ ४ ॥

१भारतः हविषो भर्ताग्निः । 'प्राणो भूत्वा प्रजा धारयन् भारतः' इति वाजसनेयकम् ।
२अग्निः ३तस्मै यजमानाय ४शर्म सुखं ५यंसत् यच्छेत् । किंचायमग्निः ६ज्योक् चिरकालम्
७उच्चरन्तम् उद्यन्तं ८सूर्यं ९पश्यात् पश्येत् । १०यः यजमानः ११इन्द्राय १२सुनवामेत्याह इन्द्रार्थं
सोमाभिपवं कुर्यामिति ब्रवीति । कीदृशायेन्द्राय । १३नरे नेत्रे १४नर्याय नरहिताय १५नृणां नराणां
नेतृणां १६मध्ये १७नृतमाय नेतृतमाय ॥

न तं जिनन्ति बहवो न दभ्रा उर्वस्मा अदितिः शर्म यंसत् ।

प्रियः सुकृत्प्रिय इन्द्रे मनायुः प्रियः सुप्रावीः प्रियो अस्य सोमी ॥ ५ ॥

न । तम् । जिनन्ति । बहवः । न । दभ्राः । उरु । अस्मै । अदितिः । शर्म । यंसत् ।

प्रियः । सुकृत् । प्रियः । इन्द्रे । मनायुः । प्रियः । सुप्रअवीः । प्रियः । अस्य । सोमी ॥ ५ ॥

१दभ्राः अल्पाः २बहवो ३न ४बहवोऽपि शत्रुजनाः ५तं यजमानं ६न ७जिनन्ति न हिंसन्तु ।
य इन्द्राय सुनवामेत्याह तमिति पूर्वेण संबन्धः । ८अदितिः इन्द्रमाता ९अस्मै यजमानाय १०उरु
विस्तीर्णं ११शर्म सुखं १२यंसत् यच्छेत् । किंच १३इन्द्रे इन्द्राय १४सुकृत् शोभनयागादीनां १५कर्ता
यजमानः १६प्रियः भवति । १७मनायुः इन्द्रविषयस्तुतिकामश्चास्येन्द्रस्य १८प्रियः भवति १९सुप्रावीः सुष्ठु
प्राविता २०सुष्ठु प्रगच्छन्नुपगच्छन् वा यजमानोऽस्येन्द्रस्य २१प्रियः भवति । २२सोमी सोमवान् यजमानः
२३अस्य इन्द्रस्य २४प्रियः भवति ॥ ॥ १३ ॥

सुप्राव्यः प्राशुषालेष वीरः सुस्वैः पक्ति कृणुते केवलेन्द्रः ।

नासुष्वेरापिर्न सखा न जामिर्दुष्प्राव्योऽवहन्तेदवाचः ॥ ६ ॥

सुप्रअव्यः । प्राशुषाट् । एषः । वीरः । सुस्वैः । पक्तिम् । कृणुते । केवला । इन्द्रः ।

न । असुस्वैः । आपिः । न । सखा । न । जामिः ।

दुःप्रअव्यः । अवऽहन्ता । इत् । अवाचः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ- 'नेतृणां मध्ये' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-दक्षाः; घ-न-प-स-लक्ष्याः ।
३. ख-ग-च-ण-न- 'बहवो न' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स-शत्रुजाताः । ५. त-तस्मै ।
६. ख-त-प-फ-शोभनमार्गादीनाम् । ७. ख-ग-मनोयुक्तो यजमानः; घ-च-ण-न-भ-स-
'इन्द्रविषय'...भवति' नास्ति । ८. त-ल-हविर्भिः सुष्ठु प्रतर्पयिता ।

१प्राशुषाट् शत्रूणां प्रकर्षेण शीघ्रमभिभविता १वीरः विक्रान्तः १एषः १इन्द्रः १सुग्राव्यः सुष्टु
उपगच्छतो हविर्भिः सुष्टु प्रतर्पयितुर्वा १सुध्वेः सुन्वतो यजमानस्य संबन्धिनीं १केवला केवलामसाधारणां
१पक्तिं १कृणुते आत्मनः कुरुते । किंचेन्द्रः १असुध्वेः असुन्वतोऽयजमानस्य १आपिः व्यासः १न
भवति । इन्द्रोऽयजमानस्य १सखा १न भवति । १जामिः बन्धुश्च १न भवति । अपि च १दुष्प्राव्यः
दुरुपगमनस्य १अवाचः स्तुतिरहितस्य पुरुषस्य १अवहन्तेत् हिंसितैव भवति ॥

न रेवतां पणिनां सख्यामिन्द्रोऽसुन्वता सुतपाः सं गृणीते ।

आस्य वेदः खिदति हन्ति नम्रं वि सुष्वये पक्तये केवलो भूत् ॥ ७ ॥

न । रेवतां । पणिनां । सख्यम् । इन्द्रः । असुन्वता । सुतपाः । सम् । गृणीते ।

आ । अस्य । वेदः । खिदति । हन्ति । नम्रम् । वि । सुष्वये । पक्तये । केवलः । भूत् ॥ ७ ॥

१सुतपाः अभिषुतं सोमं पिबन् १इन्द्रः १रेवता धनवता १पणिना वणिजा लुब्धेन १असुन्वता
सोमाभिषवमकुर्वता अयजमानेन सह १सख्यं सखित्वं १न १सं १गृणीते न संस्तौति । नानुमन्यत
इत्यर्थः । किंच १अस्य अयजमानस्य १नम्रं निरर्थकं १वेदः धनं ज्ञानं वा १आ १खिदति उद्धरति ।
१हन्ति हिनस्ति च । अपि च १सुष्वये सोमं सुन्वते १पक्तये हवींषि पचते यजमानाय १केवलः
असाधारणः सन् १वि १भूत् विभवति ॥

इन्द्रं परेऽवरे मध्यमास इन्द्रं यान्तोऽवसितास इन्द्रम् ।

इन्द्रं क्षियन्त उत युध्यमाना इन्द्रं नरो वाजयन्तो हवन्ते ॥ ८ ॥

इन्द्रम् । परे । अवरे । मध्यमासः । इन्द्रम् । यान्तः । अवसितासः । इन्द्रम् ।

इन्द्रम् । क्षियन्तः । उत । युध्यमानाः । इन्द्रम् । नरः । वाजयन्तः । हवन्ते ॥ ८ ॥

१परे उत्कृष्टाः १अवरे निकृष्टाश्च जनाः २ १इन्द्रं ३ १हवन्ते आह्वयन्ति । १मध्यमासः मध्यमाश्च
१इन्द्रम् एव हवन्ते । १यान्तः कार्यसिद्धयर्थं गच्छन्तो जनाः ४ इन्द्रमेवाह्वयन्ति । १अवसितासः निवि-
ष्टाश्च ५ १इन्द्रम् एवाह्वयन्ति । १क्षियन्तः गृहे निवसन्तो जनाः १इन्द्रम् एव हवन्ते । १उत अपि च
१युध्यमानाः युद्धं कुर्वाणा जना जयार्थमिन्द्रमेवाह्वयन्ति । १वाजयन्तः वाजमन्त्रमिच्छन्तः १नरः
नेतारो मनुष्याः १इन्द्रम् एव १हवन्ते ॥ ॥ १४ ॥

‘अहं मनुः’ इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यार्पम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अहं मनुः
ससायाभिस्तिष्ठभिरिन्द्रमिवात्मानमृषिस्तुष्टावेन्द्रो वात्मानं परा नवाष्टौ वा इयेनस्तुतिः’ इति ।

१. ल-सखा सहायश्च । २. च-‘जनाः’ नास्ति । ३. च-फ-इन्द्रमेव । ४. ख-गं-ण-न-म-जनाः
जयार्थम् । ५. च-उद्योगिनो जनाः जयार्थं च ।

अत्र 'अहं मनुः' इत्याद्याभिस्तिसृभिरात्मानमिन्द्ररूपेण वामदेवः स्तुतवान् । यद्वा । इन्द्र एव आत्मानं स्तुतवान् । अतो वामदेववाक्यपक्षे^१ वामदेव ऋषिरिन्द्रो देवता । इन्द्रवाक्यपक्षे^२ त्विन्द्र ऋषिः परमात्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । अवशिष्टानां वामदेव ऋषिः । अवशिष्टाभिरुत्तरसूक्तेन च सुपर्णात्मना^३ ब्रह्म स्तूयते । अतस्तासां परब्रह्म देवता । इयेनानाम्येकाहे माध्यंदिनसवने मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—' इयेनाजिराभ्यामभिचरन्त्यजेताहं मनुर्गर्भे नु सन् ' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

अहं मनुर्भवम् सूर्यश्चाहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः ।

अहं कुत्समार्जुनेयं न्यूञ्जेऽहं कविरुशना पश्यता मा ॥ १ ॥

अहम् । मनुः । अभवम् । सूर्यः । च । अहम् । कक्षीवान् । ऋषिः । अस्मि । विप्रः ।

अहम् । कुत्सम् । आर्जुनेयम् । नि । ऋञ्जे । अहम् । कविः । उशना । पश्यत । मा ॥ १ ॥

इदमादिमन्त्रत्रयेण^४ गर्भे वसन् वामदेवः^५ उत्पन्नतत्त्वज्ञानः सन्^६ सार्वान्तर्यं^७ स्वानुभवं^८ मन्वादि-
रूपेण प्रदर्शयन्नाह । ^१अहं वामदेव इन्द्रो वा^९ ^२मनुर्भवम् सर्वस्य मन्ता प्रजापतिरस्मि । ^३अहम् एव
^४सूर्यश्च सर्वस्य प्रेरकः सविता चास्मि । ^५विप्रः मेधावी ^६कक्षीवान् दीर्घतमसः पुत्रः एतत्संज्ञकः^{१०}
^७ऋषिः अप्यहमेव ^८अस्मि । ^९आर्जुनेयम्^{११} अर्जुन्याः पुत्रं ^{१०}कुत्सम् एतन्नामकमृषिम् ^{११}अहम् एव
^{१२}न्यूञ्जे नितरां प्रसाधयामि । ^{१३}कविः क्रान्तदर्शी ^{१४}उशना एतदाख्य ऋषिः ^{१५}अहम् एवास्मि । उक्तमुप-
लक्षणम् । परमार्थदृष्ट्या कृत्स्नमप्यहमेवास्मीत्यर्थः । हे जनाः ^{१६}मा मां सर्वात्मकं ^{१७}पश्यत । यूयमप्येव-
मेव स्वस्वरूपमनुभवतेत्युक्तं भवति^{१८} ॥

अहं भूमिमददामार्यायाहं वृष्टिं दाशुषे मर्त्याय ।

अहमपो अनयं वावशाना मम देवासो अनु केतमायन् ॥ २ ॥

अहम् । भूमिम् । अददाम् । आर्याय । अहम् । वृष्टिम् । दाशुषे । मर्त्याय ।

अहम् । अपः । अनयम् । वावशानाः । मम । देवासः । अनु । केतम् । आयन् ॥ २ ॥

^{१९}अहं वामदेव इन्द्रो वा ^{२०}आर्याय मनवे ^{२१}भूमिं पृथ्वीम् ^{२२}अददां दत्तवानस्मि । ^{२३}दाशुषे
हविर्दत्तवते ^{२४}मर्त्याय मनुष्याय^{२५} यजमानाय ^{२६}वृष्टिं सस्याद्यभिवृद्धयर्थं वृष्टिलक्षणमुदकम् ^{२७}अहम् एव

१. ख-ग-घ-च-ण-त-स-वामदेववाक्यत्वात् । २. ख-ग-ण-इन्द्रवाक्ये; च-इन्द्रवाक्यत्वे; स-इन्द्र-
वाक्यत्वात् । ३. ख-ग-च-त-न-स-सुपर्णात्मा । ४. त-मन्त्रत्रयेऽयम् । ५. ग-च-ण-वामदेवोऽयम् ।
६. ख-ग-च-ण-ल-स-'सन्' नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-त-ल-स-सार्वान्तर्यम् । ८. ग-सुस्वानुभवम्; च-ण-
सुखानुभवम्; त-न-सानुभवम् । ९. त-'इन्द्रो वा' नास्ति । १०. ख-ग-च-ण-न-'एतत्संज्ञकः'
नास्ति । ११. ख-ग-घ-च-ण-स-उक्तमुपलक्षणम् । परमार्थदृष्ट्या कृत्स्नमप्यहमेवास्मीत्यर्थः । हे ^{१२}कर्मा-
मा (ख-ग-च-ण-'मा' नास्ति) मां सर्वात्मकं पश्यत । यूयं मामेवं स्वस्वरूपमनुभवतेत्युक्तं
किंच आर्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कुत्समहं न्यूञ्जे प्रसाधये । अहं कविः सर्वज्ञः उशना (ग-च-^{१३}शुक्र इति मा मां पश्यत । १२. ख-ग-च-ण-'मनुष्याय' नास्ति । १३. च-

अददाम् । किंच ^१अहं ^२वावशानाः शब्दायमानाः ^३अपः उदकानि ^४अनयं सर्वमपि प्रदेशम्
अगमयम् । ^५देवासः वह्नयादयो देवाः ^६मम ^७केतं मदीयं संकल्पम् ^८अनु ^९आयन् अनुयन्ति ॥

अहं पुरो मन्दसानो व्यैरं नव साकं नवतीः शम्बरस्य ।

शततमं वेश्यं सर्वताता दिवोदासमतिथिग्वं यदावम् ॥ ३ ॥

अहम् । पुरः । मन्दसानः । वि । ऐरम् । नव । साकम् । नवतीः । शम्बरस्य ।

शतऽतमम् । वेश्यम् । सर्वऽताता । दिवःऽदासम् । अतिथिऽग्वम् । यत् । आवम् ॥ ३ ॥

^१अहं वामदेव इन्द्रो वा ^२मन्दसानः सोमेन माद्यन् ^३नव नवसंख्याकाः ^४नवतीः नवति-
संख्याकाश्च ^५शम्बरस्य एतन्नामकस्यासुरस्य संबन्धीनि ^६पुरः पुराणि ^७साकं युगपदेव ^८व्यैरम्
अध्वंसयम्^९ । ^{१०}शततमं^{११} शतसंख्यापूरणं पुरं ^{१२}वेश्यं दिवोदासनाम्ने^{१३} प्रवेशार्हमकरवम् । ^{१४}सर्वताता
सर्वतातौ यज्ञे ^{१५}अतिथिग्वम् अतिथीनामभिगन्तारं ^{१६}दिवोदासं दिवोदासनामकं राजपि ^{१७}यत्^{१८} यदा
^{१९}आवम्^{२०} अपालयम् । तदा पुरो^{२१} व्यैरमिति^{२२} पूर्वेण संबन्धः ॥

प्र सु ष विभ्यो मरुतो विरस्तु प्र श्येनः श्येनेभ्य आशुपत्वा ।

अचक्रया यत्स्वधया सुपर्णो हव्यं भरन्मनवे देवजुष्टम् ॥ ४ ॥

प्र । सु । सः । विऽभ्यः । मरुतः । विः । अस्तु । प्र । श्येनः । श्येनेभ्यः । आशुऽपत्वा ।

अचक्रया । यत् । स्वधया । सुऽपर्णः । हव्यम् । भरत् । मनवे । देवऽजुष्टम् ॥ ४ ॥

अथैतदादिभिः श्येनः स्तूयते । हे ^१मरुतः वेगेन मरुत्सदृशाः पक्षिणः ^२सः प्रसिद्धः श्येनाख्यः
^३विः पक्षी ^४विभ्यः पक्षिभ्यो युष्मत्तः ^५प्र ^६सु ^७अस्तु^८ बलेन प्रकृष्टो भवतु^९ । किंच ^{१०}श्येनेभ्यः शंसनीय-
गमनेभ्यः स्वसमानजातिभ्यः पक्षिभ्यः सकाशात् ^{११}आशुपत्वा आशुपतनः शीघ्रगामी ^{१२}श्येनः प्रकृष्टो
भवतु । ^{१३}सुपर्णः शोभनपतनः ^{१४}यत् यदा श्येनः ^{१५}अचक्रया चक्रवर्जितया ^{१६}स्वधया रथेन ^{१७}देवजुष्टं
देवैः सेवितं ^{१८}हव्यं सोमलक्षणं हविः ^{१९}मनवे^{२०} प्रजापतये^{२१} भरत् अहरत् शुलोकसकाशादाहतवान् ।

अत्र स्वधाशब्दो रथवाची^{२२} 'अचक्रया स्वधया वर्तमानम्' (ऋ. सं. १०. २७. १९) इत्यादौ
दर्शनात् ॥

सप्त १. त-ल-प्रैरयम् । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स-शततमं वेश्यम् । ३. ख-ग-घ-ण-ल-दिवोदास-

४. न-स-यदावम् । ५. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स-पुरो व्यैरमिति नास्ति । ६. ख-

१. ल-प्रकृष्टोऽस्तु भवतु । ७. न-ल-स-मनवे नास्ति । ८. ख-ग-घ-च-ण-न-ल-स-

जयार्थम् । ९. ख-ग-च-ण-त-फ-स-अचक्रवाची; ल-रसवाची ।

भरद्वादि विरतो वेर्विजानः पथोरुणा मनोजवा असर्जि ।

तूयं ययौ मधुना सोम्येनोत श्रवो विविदे श्येनो अत्र ॥ ५ ॥

भरत् । यदि । विः । अतः । वेर्विजानः । पथा । उरुणा । मनःऽजवाः । असर्जि ।

तूयम् । ययौ । मधुना । सोम्येन । उत । श्रवः । विविदे । श्येनः । अत्र ॥ ५ ॥

यदि यदा विः पक्षी श्येनः अतः अमुष्मात् सुलोकात् वेर्विजानः सोमपालकान्^१ भीषयन्
अभरत् अहरत् । सोममाहृतवान् । तदा^२ उरुणा विस्तीर्णेन पथा अन्तरिक्षमार्गेण मनोजवाः मनोवत्
वेगयुक्तः सन् असर्जि संसृष्टः आसीत् । सोम्येन सोममयेन मधुना अग्नेन^३ सह तूयं क्षिप्रं ययौ
जगाम । उत अपि च अत्र अस्मिन् लोके श्येनः सुपर्णः श्रवः सोमाहरणनिमित्तं यज्ञः विविदे
केने ॥

ऋजीपी श्येनो ददमानो अंशुं परावतः शकुनो मन्द्रं मदम् ।

सोमं भरद्वाह्वाणो देवान्दिवो अमुष्मादुत्तरादादाय ॥ ६ ॥

ऋजीपी । श्येनः । ददमानः । अंशुम् । पराऽवतः । शकुनः । मन्द्रम् । मदम् ।

सोमम् । भरत् । ददहाणः । देवऽवान् । दिवः । अमुष्मात् । उत्तरात् । आऽदाय ॥ ६ ॥

ऋजीपी ऋजुगामी परावतः दूरात् अंशुं सोमं ददमानः धारयन् श्येनः शंसनीयगमनः
देववान् देवैः सहितः शकुनः पक्षी मन्द्रं मदनीयं^४ स्तुत्यं मदं मदकरं सोमम् उत्तरात्
उद्गततरात् अमुष्मात् दिवः सुलोकात् आदाय स्वीकृत्य ददहाणः^५ दृढीभवन् भरत् अहरत् ॥

आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकम् ।

अत्रा पुरंधिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ ७ ॥

आऽदाय । श्येनः । अभरत् । सोमम् । सहस्रम् । सवान् । अयुतम् । च । साकम् ।

अत्र । पुरम्ऽधिः । अजहात् । अरातीः । मदे । सोमस्य । मूराः । अमूरः ॥ ७ ॥

श्येनः शंसनीयगमनः पक्षी सवान् सवानां यज्ञानां सहस्रं सहस्रसंख्याकम् अयुतं च
अयुतसंख्याकम् । अपरिमितसंख्याकमित्यर्थः । साकं सह सोमं सोमलक्षणमन्नम् आदाय आदानं
कृत्वा अभरत् अहरत् । आजहार । अत्र अस्मिन् सोमे आहृते सति पुरंधिः पुरंधीर्बहुकर्मा

१. ख-ग-च-ण-त-स-सोमकान्; न-सोमकामान् । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स-यदा । ३. च-
मधुराजेन । ४. ल-मादनीयम् । ५. च-ण-दादहाणः ।

१अमूरः अमूढः प्राज्ञ इन्द्रः १सोमस्य संबन्धिनि १मदे हर्षे सति १मूराः मूढाः १अरातीः शत्रून्
१अजहात् अत्यजत् । जघानेत्यर्थः । अत्रारातिशब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥ १५ ॥

‘ गर्भे नु ’ इति पञ्चच पष्ठं सूक्तं वामदेवस्यापि त्रैष्टुभम् । अन्त्या शकरी पट्पञ्चाशदक्षरा । श्येनो
देवता । पूर्वसूक्ते ‘ अष्टौ वा ’ इत्युक्तत्वात् अन्त्याया इन्द्रो वा देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ गर्भे नु
पञ्चान्त्या शकरी ’ इति । श्येने निष्केवल्यशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतम् ॥

गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ।

शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधं श्येनो जवसा निरदीयम् ॥ १ ॥

गर्भे । नु । सन् । अनु । एषाम् । अवेदम् । अहम् । देवानाम् । जनिमानि । विश्वा ।

शतम् । मा । पुरः । आयसीः । अरक्षन् । अधं । श्येनः । जवसा । निः । अदीयम् ॥ १ ॥

अत्रैषः^१ श्लोकः पठ्यते—‘ श्येनभावं समास्थाय गर्भाद्योगेन निःसृतः । ऋषिर्गर्भे शयानः सन्
ब्रूते गर्भे नु सन्निति ’ ॥ १गर्भे १नु गर्भे एव १सन् विद्यमानः १अहं वामदेवः १एषाम् इन्द्रादीनां
१देवानां १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १जनिमानि जन्मानि १अनु १अवेदम् आनुपूर्व्येणाज्ञासिषम् ।
परमात्मनः सकाशात् सर्वे देवा जाता इत्यवेदिषमित्यर्थः । इतः पूर्वं १शतं बहुनि १आयसीः
अयोमयानि अभेद्यानि १पुरः शरीराणि १मा माम् १अरक्षन् अपालयन् । यथाहं शरीरात् व्यतिरिक्त-
मात्मानं न जानीयां तथा मामरक्षन्नित्यर्थः । १अध अधुना^२ १श्येनः श्येनवत्स्थितः अहं^३ १जवसा वेगेन
१निरदीयं शरीरान्निरगमम् । अनावरणमात्मानं जानन्निरगतोऽस्मीत्यर्थः । ‘ पुरुषे ह वा अयमादितः ’
इति खण्डे ‘ गर्भे एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच ’ (ऐ. आ. २. ५. १) इत्यादिनायमर्थः
सम्यक् प्रतिपादितः ॥

न घा स मामप जोषं जभारभीमासु त्वक्षसा वीर्येण ।

ईर्मा पुरंधिरजहादरातीरुत वाता अतरच्छुशुवानः ॥ २ ॥

न । घ । सः । माम् । अप । जोषम् । जभार । अभि । ईम् । आस । त्वक्षसा । वीर्येण ।

ईर्मा । पुरम्^४धिः । अजहात् । अरातीः । उत । वातान् । अतरत् । शुशुवानः ॥ २ ॥

१सः गर्भः १मां वामदेवं १जोषं पर्याप्तं १न १घ नैव १अप १जभार अपजहार । गर्भेऽपि वसतो
मे मोहो नाभूदित्यर्थः । अहं तु १ईम् इदं गर्भस्थं दुःखं १त्वक्षसा तीक्ष्णेन १वीर्येण ज्ञानसामर्थ्येन
१अभि १आस अभ्यभवम् । १ईर्मा सर्वस्य प्रेरकः १पुरंधिः पुरां धारकः परमात्मा १अरातीः गर्भ-
संश्रितान् शत्रून् १अजहात् अत्यजत् । जघान । १उत अपि च १शुशुवानः वर्धमानः परिपूर्णः
परमात्मा १वातान् गर्भकेशकरान्^५ वायून् १अतरत् अतारीत् ॥

१. ख-ग-च-ण-तत्रैषः । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-अनन्तरम् । ३. ख-ग-घ-च-ण-भ-अहं सन् ।
४. ल-केशकरान् ।

अव यच्छयेनो अस्वनीदध द्योर्वि यद्यदि वात ऊहुः पुरंधिम् ।

सृजद्यदस्मा अव ह क्षिपज्यां कृशानुरस्ता मनसा भुरण्यन् ॥ ३ ॥

अव । यत् । श्येनः । अस्वनीत् । अध । द्योः । वि । यत् । यदि । वा । अतः । ऊहुः । पुरंमऽधिम् ।
सृजत् । यत् । अस्मै । अव । ह । क्षिपत् । ज्याम् । कृशानुः । अस्ता । मनसा । भुरण्यन् ॥ ३ ॥

अथ तदानीं सोमाहरणकाले यत् यदा श्येनः द्योः शुलोकात् अव अस्वनीत् अवाङ्मुखं शब्दमकरोत् । यदि वा यदा च । वेति चार्थे । यत् यं पुरंधिं सोमम् अतः अस्माच्छोनात् वि ऊहुः सोमपाला विश्विषवन्तः । यत् यदा अस्ता शराणां क्षेप्ता मनसा मनोवेगेन भुरण्यन् गन्तुमिच्छन् कृशानुः एतन्नामकः सोमपालः ज्यां धनुषः कोटी मौर्वीं क्षिपत् ह चिक्षेप खलु । अस्मै श्येनाय शरम् अव असृजत् त्यक्तवान् । तथा च ब्राह्मणं—‘तस्या अनुविस्ज्य कृशानुः सोमपालः सव्यस्य पदो नखमच्छिदत्’ (ऐ. ब्रा. ३. २६) इत्यादि । यदा सोमपाला इत्थमित्थं चक्रुस्तदा श्येनः सोममाजहारेत्युत्तरया संबन्धः ॥

ऋजिप्य ईभिन्द्रावतो न भुज्युं श्येनो जभार बृहतो अधि णोः ।

अन्तः पतत्पतत्र्यस्य पर्णमध यामनि प्रसितस्य तद्वेः ॥ ४ ॥

ऋजिप्यः । ईम् । इन्द्रऽवतः । न । भुज्युम् । श्येनः । जभार । बृहतः । अधि । णोः ।

अन्तरिति । पतत् । पतत्रि । अस्य । पर्णम् । अध । यामनि । प्रसितस्य । तत् । वेरिति वेः ॥ ४ ॥

ऋजिप्यः ऋजुगामी श्येनः इन्द्रवतः^१ इन्द्रो रक्षको यस्य तस्मात् बृहतः महतः अधि उपरि स्तोः स्थितात् शुलोकात् ईम् एनं सोमं जभार आजहार । तत्र दृष्टान्तः । इन्द्रवतः । इन्द्रः समर्थः । तद्वतो देशात् भुज्युं न भुज्युनामकं राजानं यथाश्विनावाजहतुस्तद्वत् । अध तदानीं यामनि युद्धे प्रसितस्य कृशानोरखैर्बद्धस्य वेः गन्तुः अस्य श्येनस्य^२ अन्तः मध्ये स्थितं पतत्रि पतनशीलं तत् पर्णं पतत् अपतत् ॥

अध श्वेतं कलशं गोभिरक्तमापिप्यानं मधवा शुक्रमन्धः ।

अध्वर्युभिः प्रयतं मध्वो अग्रमिन्द्रो मदाय प्रति धत्पिबध्यै

शूरो मदाय प्रति धत्पिबध्यै ॥ ५ ॥

अध । श्वेतम् । कलशम् । गोभिः । अक्तम् । आऽपिप्यानम् । मधवा । शुक्रम् । अन्धः ।

अध्वर्युभिः । प्रयतम् । मध्वः । अग्रम् । इन्द्रः । मदाय । प्रति । धत् । पिबध्यै ।

शूरः । मदाय । प्रति । धत् । पिबध्यै ॥ ५ ॥

वअध अधुना वशूरः विक्रान्तः वमघवा धनवान्^१ वहन्द्रः वधेत शुभ्रं वकलशं कलशो पात्रे स्थितं
वगोभिः गव्येन पयसा वअक्तं सित्तम् वआपिप्यानम् आप्याययन्तं वशुकं सारोपेतम् वअध्वर्युभिः
वप्रयतं दत्तम्^२ वअन्धः सोमलक्षणमन्नं वमध्वः मधुरस्य सोमरसस्य^३ वअग्रम् अग्रे^४ वमदाय मदार्थं
वपिबध्यै पातुं^५ वप्रति वधत् प्रतिदधातु । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ १६ ॥

‘ त्वा युजा ’ इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं त्रैष्टुभम् इन्द्रासोमदेवताकम्^६ । अनुक्रान्तं^७
च—‘ त्वा युजैन्द्रासोमम् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्वा युजा तव तत्सोम सख्य इन्द्रो अपो मनवे सस्रुतस्कः ।

अहन्नहिमरिणात्सप्त सिन्धूनपावृणोदपिहितेव खानि ॥ १ ॥

त्वा । युजा । तव । तत् । सोम । सख्ये । इन्द्रः । अपः । मनवे । सस्रुतः । करिति कः ।

अहन् । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । अप । अवृणोत् । अपिहिताऽहव । खानि ॥ १ ॥

हे वसोम वतव त्वदीये वतत् तस्मिन् वसख्ये सखित्वे सति^८ वत्वा त्वया वयुजा सहायेन वहन्द्रः
वसस्रुतः सरणशीलाः वअपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि वमनवे मनुष्येभ्यः वकः अकरोत् । किञ्च वअहि
वृत्रमसुरम् वहन् हतवान् । वसप्त सर्पणशीलाः वसिन्धून् अपः वअरिणात् प्रैरयत् । वअपिहितेव
अपिहितानीव वृत्रेण तिरोहितानि च । अत्रेवशब्दश्चार्थः । वखानि स्रोतसां द्वाराणि वअपावृणोत्
उद्घाटितवान् ॥

त्वा युजा नि खिदत्सूर्यस्येन्द्रश्चक्रं सहसा सद्य इन्दो ।

अधि ण्णुना बृहता वर्तमानं महो द्रुहो अप विश्वायु धायि ॥ २ ॥

त्वा । युजा । नि । खिदत् । सूर्यस्य । इन्द्रः । चक्रम् । सहसा । सद्यः । इन्दो इति ।

अधि । स्नुना । बृहता । वर्तमानम् । महः । द्रुहः । अप । विश्वऽआयु । धायि ॥ २ ॥

हे वहन्दो सोम वहन्द्रः वसद्यः सपदि वत्वा त्वया वयुजा सहायेन वसूर्यस्य प्रेरकस्य सवितुः
संबन्धिनः पूर्व^९ द्विचक्रस्य रथस्थैकं वचक्रं वसहसा अभिभावुकेन^{१०} बलेन वनि वखिदत् आच्छिनत् ।
कीदृशम्^{१०} । वअधि उपरि वस्नुना स्थितेन वबृहता महता अन्तरिक्षेण वर्तमानम् । किञ्च वमहः महतः
प्रभूतस्य वद्रुहः द्रोणुः सूर्यस्य संबन्धि विश्वायु सर्वतो गन्तु चक्रम् वअप धायि इन्द्रेणापाहारि^{१०} ॥

१. ख-ग-घ-च-त-प-फ-भ-स-‘ धनवान् ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘ दत्तं ’ नास्ति ।
३. त- सोमराजस्य । ४. ख-प-फ-भ-‘ अग्रे ’ नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-पानाय पात्रम् ;
न-स-पात्रम् । ६. त-ऐन्द्रासोमदेवताकम् । ७. ख-ग-च-ण-भ-तथा चानुक्रान्तम् । ८. ख-ग-च-ण-
फ-भ-सति च । ९. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘ पूर्व ’ नास्ति । १०. च-फ-कीदृशं चक्रम् । स्नुना बृहता
महता चक्रनेमिना युक्तं वर्तमानं विद्यमानं विश्वायु नित्यं महो द्रुहः द्रोहनाशार्थमपधायि इन्द्रेणापाहारि ।

अहन्निन्द्रो अदहदग्निरिन्दो पुरा दस्यून्मध्यंदिनादभीके ।

दुर्गे दुरोणे क्रत्वा न यातां पुरु सहस्रा शर्वा नि बर्हीत् ॥ ३ ॥

अहन् । इन्द्रः । अदहत् । अग्निः । इन्द्रो इति । पुरा । दस्यून् । मध्यंदिनात् । अभीके ।

दुःऽगे । दुरोणे । क्रत्वा । न । याताम् । पुरु । सहस्रा । शर्वा । नि । बर्हीत् ॥ ३ ॥

हे इन्द्रो सोम अभीके संग्रामे दस्यून् शत्रून् इन्द्रः अहन् अवधीत् । अग्निः कांश्चिच्छत्रून् अदहत् ददाह । क्रीडशाविन्द्राग्नी । मध्यंदिनात् मध्याह्नात् पुरा पुरस्तात् पूर्वाह्ने तव पानात् लब्ध-बलाविति^१ शेषः^२ । यातां गच्छतामसुराणां पुरु पुरुणि बहूनि सर्वा^३ सर्वाणि निरवशेषाणि सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि नि बर्हीत् न्यबर्हीत् । इन्द्रोऽवधीत् । तत्र दृष्टान्तः । दुरोणे दुरवने रक्षितुमशक्ये दुर्गे दुरवगाहे देशे क्रत्वा न कर्मणा स्वकीयं कार्यमुद्दिश्य गच्छतः पथिकान् यथा धनलोलुपश्चोरो हन्ति तद्वत्^४ ॥

विश्वस्मात्सीमधमाँ इन्द्र दस्यून्विशो दासीरकृणोरप्रशस्ताः ।

अबाधेथाममृणतं नि शत्रूनविन्देथामपचितिं वधत्रैः ॥ ४ ॥

विश्वस्मात् । सीम् । अधमान् । इन्द्र । दस्यून् । विशः । दासीः । अकृणोः । अप्रशस्ताः ।

अबाधेथाम् । अमृणतम् । नि । शत्रून् । अविन्देथाम् । अपचितिम् । वधत्रैः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं सीम् एनान् दस्यून् विश्वस्मात् सर्वस्मात्^५ गुणात् अधमान् हीनान्^६ अकृणोः अकरोः । किंच दासीः कर्महीनाः विशः मानुषीः प्रजाः अप्रशस्ताः गर्हिता अकृणोः । हे इन्द्रा-सोमौ युवां शत्रून् अबाधेथाम् । नि अमृणतं नितरां हिंसितवन्तौ । अपि च वधत्रैः तेषां शत्रूणां प्रहारैः अपचितिं पूजां जनेभ्यः अविन्देथाम् अलभेथाम् ॥

एवा सत्यं मघवाना युवं तदिन्द्रश्च सोमोर्वमश्यं गोः ।

आददृतमपिहितान्यश्नां रिरिचथुः क्षाश्चित्तृदाना ॥ ५ ॥

एव । सत्यम् । मघवाना । युवम् । तत् । इन्द्रः । च । सोम । ऊर्वम् । अरुयम् । गोः ।

आ । अददृतम् । अपिऽहितानि । अश्नां । रिरिचथुः । क्षाः । चित् । तृदाना ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं च इन्द्रश्च इति युवामुभौ ऊर्वं महान्तम् अभ्यस्यम् अश्वसमूहं गोः गवां समूहं च आददृतम् आदरयतम् । अपिहितानि पणिभिराच्छादितानि गवां वृन्दानि^६ क्षाश्चित् पणीनां

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-लब्धबलविशेषी । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-शर्वा । ३. ख-ग-च-ण-भ-स-
'तद्वत्' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-'सर्वस्मात्' नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-'हीनान्'
नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-भ-गोवृन्दानि ।

भूमीश्च १अश्ना अशनपरेण बलेन १रिरिचथुः रेचितवन्तौ । हे १मघवाना १ मघवानौ धनवन्ताविन्द्रासोमौ
१ततृदाना शत्रूणां हिसकौ १युवं युवाम् १एव एवमुक्तप्रकारेण यत्कृतवन्तौ १तत् सर्वं १सत्यम्
एव ॥ ॥ १७ ॥

‘ आ नः स्तुतः ’ इति पञ्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्पणं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ आ नः स्तुतः ’ इत्यनु-
क्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ नः स्तुत उप वाजेभिरुती इन्द्र याहि हरिभिर्मन्दसानः ।

तिरश्चिदर्यः सर्वना पुरुष्याङ्गुषेभिर्गुणानः सत्यराधाः ॥ १ ॥

आ । नः । स्तुतः । उप । वाजेभिः । उती । इन्द्र । याहि । हरिऽभिः । मन्दसानः ।

तिरः । चित् । अर्यः । सर्वना । पुरुषिणि । आङ्गुषेभिः । गुणानः । सत्यराधाः ॥ १ ॥

हे १इन्द्र १स्तुतः त्वं १वाजेभिः वाजैरश्वैः सह १तिरश्चित् प्राप्तानि । ‘ तिरः सत इति प्राप्तस्य ’
(निरु. ३. २०) इति यास्कः । १पुरुषिणि पूर्णानि १सर्वना सर्वनानि १नः अस्मदीयान् यज्ञान्
१उप प्रति १उती ऊर्यै नोऽस्माकं रक्षणार्थं १हरिभिः अश्वैः १आ १याहि आगच्छ । कीदृशः । १मन्द-
सानः मोदमानः १अर्यः स्वामी १आङ्गुषेभिः स्तोत्रैः १गुणानः स्तूयमानः १सत्यराधाः सत्यधनः ॥

आ हि ष्मा याति नर्यश्चिकित्वान्हूयमानः सोतृभिरुप यज्ञम् ।

स्वश्चो यो अभीरुर्मन्यमानः सुखानेभिर्मदति सं ह वीरैः ॥ २ ॥

आ । हि । स्म । याति । नर्यः । चिकित्वान् । हूयमानः । सोतृभिः । उप । यज्ञम् ।

सुऽअश्वः । यः । अभीरुः । मन्यमानः । सुखानेभिः । मदति । सम् । ह । वीरैः ॥ २ ॥

१नर्यः नृत्यो हितः १चिकित्वान् सर्वं जानन् १सोतृभिः सोममभिपुण्वद्भिर्ऋत्विग्भिः १हूयमानः
आहूयमान इन्द्रोऽस्मदीयं १यज्ञम् १उप प्रति १आ १याति आगच्छतु । १हि १स्म इति पूरणौ । १स्वश्वः
शोभनाश्वोपेतः १अभीरुः निर्भयशीलः १सुखानेभिः सुन्वद्भिर्यजमानैः १मन्यमानः स्तूयमानः १यः
इन्द्रः १वीरैः शूरैर्मरुद्भिः सह १सं १मदति १ह सह २ माद्यत्येव ३ । स इन्द्र आगच्छत्विति पूर्वेण संबन्धः ॥

श्रावयेदस्य कर्णा वाजयध्वै जुष्टामनु प्र दिशं मन्दयध्वै ।

उद्वावृषाणो राधसे तुविष्मान्करन्न इन्द्रः सुतीर्थाभयं च ॥ ३ ॥

श्रवय । इत् । अस्य । कर्णा । वाजयध्वै । जुष्टाम् । अनु । प्र । दिशम् । मन्दयध्वै ।

उत्ऽवृषाणः । राधसे । तुविष्मान् । करत् । नः । इन्द्रः । सुऽतीर्था । अभयम् । च ॥ ३ ॥

हे स्तोतः त्वम् अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनौ कर्णा कर्णौ वाजयध्यै इन्द्रं बलिनं कर्तुं जुष्टामनु
दिशं सेवितासु सर्वासु दिक्षु प्र मन्दयध्यै प्रकर्षेणेन्द्रं मादयितुं च श्रवय स्तोत्राणि श्रावय । इत्
इति पूरणः । उद्वृपाणः सोमेनोत्सिच्यमानः तुविष्मान् बलवान् इन्द्रः नः अस्माकं राघसे
धनार्थं सुतीर्था शोभनानि तीर्थानि अभयं च भयराहित्यं च करत् करोतु ॥

अच्छा यो गन्ता नार्धमानमूती इत्था विप्रं हवमानं गृणन्तम् ।

उप त्मनि दधानो धुर्याशून्सहस्राणि शतानि वज्रबाहुः ॥ ४ ॥

अच्छ । यः । गन्ता । नार्धमानम् । ऊती । इत्था । विप्रम् । हवमानम् । गृणन्तम् ।

उप । त्मनि । दधानः । धुरि । आशून् । सहस्राणि । शतानि । वज्रबाहुः ॥ ४ ॥

वज्रबाहुः वज्रहस्तः यः इन्द्रः त्मनि आत्मनि स्थितानात्मवश्यान् सहस्राणि सहस्रसंख्या-
कान् शतानि शतसंख्याकान् आशून् शीघ्रगामिनोऽश्वान् धुरि स्थवहनप्रदेशे उप दधानः संस्था-
पयन् ऊती रक्षणार्थं नार्धमानं याचमानं विप्रं मेधाविनं हवमानम् आह्वयन्तम् इत्था इत्थमनेन
प्रकारेण गृणन्तं स्तुवन्तं यजमानम् अच्छ अभिमुख्येन गन्ता गमनशीलः । भवतीति शेषः । स
इन्द्रः सुतीर्थानि अभयं च करोत्विति पूर्वेण संबन्धः ॥

त्वोतासो मघवन्निन्द्र विप्रा वयं ते स्याम सूरयो गृणन्तः ।

भेजानासो बृहदिवस्य राय आकाय्यस्य दावने पुरुक्षोः ॥ ५ ॥

त्वाऽऊतासः । मघवन् । इन्द्र । विप्राः । वयम् । ते । स्याम । सूरयः । गृणन्तः ।

भेजानासः । बृहत्सदिवस्य । रायः । आकाय्यस्य । दावने । पुरुक्षोः ॥ ५ ॥

हे मघवन् धनवन् इन्द्र त्वोतासः त्वया रक्षिताः विप्राः मेधाविनः गृणन्तः त्वां स्तुवन्तः
सूरयः स्तोतारः वयं बृहदिवस्य महदीसे आकाय्यस्य आ समन्तात् स्तुत्यस्य पुरुक्षोः बहुज्ञस्य^१
बहुकीर्तेर्वा ते त्वदीयस्य रायः धनस्य दावने दाने निमित्ते^२ सति भेजानासः त्वां भजमानाः
स्याम भवेम ॥ ॥ १८ ॥

‘ नकिरिन्द्र ’ इति चतुर्विंशत्यृचं नवमं सूक्तं वामदेवस्याषं गायत्रम् । अष्टमी चतुर्विंशी च द्वे
अनुष्टुभौ । इन्द्रो देवता । ‘ दिवश्चिद्वा ’ इत्ययं तृच उपोदेवताक इन्द्रदेवताकश्च । तथा चानुक्रान्तं—
‘ नकिश्चतुर्विंशतिर्दिवश्चितृच उपस्यश्च गायत्रं द्यष्टम्यन्ये चानुष्टुभौ ’ इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये
मैत्रावरुणशस्त्रे उत्तमावर्जमिदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितं—‘ नकिरिन्द्र त्वदुत्तर इत्युत्तमासुद्धरेत् ’
(आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायाँ अस्ति वृत्रहन् । नकिरेवा यथा त्वम् ॥ १ ॥

नकिः । इन्द्र । त्वत् । उत्तरः । न । ज्यायान् । अस्ति । वृत्रहन् ।

नकिः । एव । यथा । त्वम् ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र वृत्रस्य नाशकेन्द्र । लोके एकोऽपीति शेषः । त्वत् त्वत्तः उत्तरः उत्कृष्टतरः नकिः अस्ति न भवति । त्वत्तः ज्यायान् प्रशस्यतरः एकोऽपि न अस्ति । हे इन्द्र त्वं लोके यथा प्रसिद्धो भवसि तथाविध एकोऽपि नकिरेव अस्ति नैव भवति । कश्चिदपि लोके इन्द्रसदृशो नास्तीत्यर्थः ॥

सत्रा ते अनु कृष्टयो विश्वा चक्रेव वावृतुः । सत्रा महां असि श्रुतः ॥ २ ॥

सत्रा । ते । अनु । कृष्टयः । विश्वा । चक्राऽह्व । ववृतुः । सत्रा । महान् । असि । श्रुतः ॥ २ ॥

हे इन्द्र कृष्टयः प्रजाः ते त्वाम् अनु लक्ष्यकृत्य सत्रा सत्यमेव ववृतुः वर्तन्ते । तत्र दृष्टान्तः । विश्वा विश्वानि व्यासानि चक्रेव चक्राणीव । यथा चक्राणि शकटमनुवर्तन्ते तद्वत् । हे इन्द्र महान् त्वं सत्रा सत्यमेव श्रुतः विश्रुतः असि । गुणैः प्रख्यातो भवसि ॥

विश्वे चनेदना त्वा देवास इन्द्र युयुधुः । यदहा नक्तमातिरः ॥ ३ ॥

विश्वे । चन । इत् । अना । त्वा । देवासः । इन्द्र । युयुधुः । यत् । अहा । नक्तम् । आ । अतिरः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र विश्वे चनेत् सर्वे एव देवासः असुरान् विजिगीषवो देवाः अना प्राणरूपेण बलेन त्वा त्वां सहायं लब्ध्वा युयुधुः असुरैः सह युद्धं चक्रुः । यत् यस्मात् कारणात् अहा अहःसु नक्तं रात्रिषु च अतिरः आ समन्तात् शत्रूनवधीः । अतः कारणात् युयुधुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

यत्रोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय युध्यते । मुषाय इन्द्र सूर्यम् ॥ ४ ॥

यत्र । उत । बाधितेभ्यः । चक्रम् । कुत्साय । युध्यते । मुषायः । इन्द्र । सूर्यम् ॥ ४ ॥

यत्र यस्मिन् युद्धे उत अपि च हे इन्द्र त्वं बाधितेभ्यः कुत्सासहायेभ्यः युध्यते युद्धं कुर्वते कुत्साय च सूर्यं सूर्यसंबन्धि चक्रं मुषायः अमुष्णाः । अपहतवानसीत्यर्थः । तस्मिन् युद्धे प्रावः शचीभिरेतशम् इति परेण संबन्धः ॥

यत्र देवाँ ऋघायतो विश्वाँ अयुध्य एक इत् । त्वमिन्द्र वनूरहन् ॥ ५ ॥

यत्र । देवान् । ऋघायतः । विश्वान् । अयुध्यः । एकः । इत् । त्वम् । इन्द्र । वनून् । अहन् ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वम् ^३एक ^४इह असहाय एव ^५यत्र यस्मिन् संग्रामे ^६देवान् इन्द्रादीन् ^७ऋषयतः
बाधमानान् ^८विश्वान्^१ सर्वान् राक्षसादीन् ^९अयुध्यः युद्धमकरोः । तथा ^{१०}वनन् हिंसकान् ^{११}अहन्
अवधीः ॥ ॥ १९ ॥

यत्रोत मर्त्याय कमरिणा इन्द्र सूर्यम् । प्रावः शचीभिरेतशम् ॥ ६ ॥

यत्र । उत । मर्त्याय । कम् । अरिणाः । इन्द्र । सूर्यम् । प्र । आवः । शचीभिः । एतशम् ॥ ६ ॥

^१यत्र यस्मिन् संग्रामे ^२उत अपि च हे ^३इन्द्र त्वं ^४मर्त्याय मनुष्याय एतशाख्याय ऋषये ^५सूर्यम्
^६अरिणाः अहिंसीः । ^७कम् इति पूरणः । तदानीं ^८शचीभिः युद्धकर्मभिः ^९एतशम् एतत्संज्ञकमृषिं ^{१०}प्रावः
प्रकवेणारक्षः ॥

किमादुतासि वृत्रहन्मघवन्मन्युमत्तमः । अत्राह दानुमातिरः ॥ ७ ॥

किम् । आत् । उत । असि । वृत्रऽहन् । मघऽवन् । मन्युमत्ऽतमः ।

अत्र । अह । दानुम् । आ । अतिरः ॥ ७ ॥

हे ^१वृत्रहन् वृत्राणामावरकाणां तमसां हन्तः ^२मघवन् धनवन् इन्द्र त्वम् ^३आत् अनन्तरमेव
^४उत अपि च । ^५किम् इति प्रश्ने । ^६मन्युमत्तमः ^७असि अत्यन्तं क्रोधवान् भवसि । ^८अत्र अस्मिन्नन्त-
रिक्षे ^९अह एव ^{१०}दानुं दनोः पुत्रं वृत्रम् ^{११}आतिरः आ समन्तादहिंसीः ॥

एतद्घेदुत वीर्यमिन्द्र चकथ पौंस्यम् । स्त्रियं यदुर्हणायुवं वधीर्दुहितरं दिवः ॥ ८ ॥

एतत् । घ । इत् । उत । वीर्यम् । इन्द्र । चकथ । पौंस्यम् ।

स्त्रियम् । यत् । दुःऽहनायुवम् । वधीः । दुहितरम् । दिवः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२उत अपि च ^३यत् यस्वम् ^४एतत् उपलक्षितं ^५पौंस्यं बलं ^६वीर्यं सामर्थ्योपेतं ^७चकथं
कृतवानसि । ^८घ ^९इत् इति पूरणौ । किंच ^{१०}यदुर्हणायुवं दुष्टं^२ हननम्^२ इच्छन्तीं ^{११}दिवः ^{१२}दुहितरं
द्युलोकसकाशादुत्पन्नां ^{१३}स्त्रियम् उपसं ^{१४}वधीः अवधीः ॥

दिवश्चिद्धा दुहितरं महान्महीयमानाम् । उषासमिन्द्र सं पिणक् ॥ ९ ॥

दिवः । चित् । घ । दुहितरम् । महान् । महीयमानाम् । उषसम् । इन्द्र । सम् । पिणक् ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२महान् त्वं ^३दिवः ^४दुहितरं द्युलोकस्य पुत्रीं ^५महीयमानां पूज्यमानाम् ^६उषसम्
उपोदेवीं ^७सं ^८पिणक् ^९चिद्ध संपिष्टवानसि खलु ॥

अपोषा अनसः सरत्संपिष्टादहं बिभ्युषी । नि यत्सीं शिश्रथदृषा ॥ १० ॥

अप । उषाः । अनसः । सरत् । सम्पिष्टात् । अहं । बिभ्युषी ।

नि । यत् । सीम् । शिश्रथत् । दृषा ॥ १० ॥

वृषा कामानां वर्षिता इन्द्रः^१ यत् यदा वसीम् एतत् उपसः^२ संबन्धि^३ शकटं^४ नि वशिश्नथत् न्यवधीत् तदा उषाः उपोदेवता बिभ्युषी इन्द्रसकाशात् भीता सती संपिष्टात् इन्द्रेण संचूर्णितात् अनसः शकटात् अप सरत् अपासरत् अपजगाम । अह इति पूरणः ॥ ॥ २० ॥

एतदस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या । ससारं सीं परावतः ॥ ११ ॥

एतत् । अस्याः । अनः । शये । सुसंपिष्टम् । विपाशि । आ । ससारं । सीम् । परावतः ॥ ११ ॥

सुसंपिष्टम् इन्द्रेण सुष्ठु संचूर्णितम् अस्याः उपसः संबन्धि एतत् अनः शकटं विपाशि । विपाडाख्या नदी । तस्यां तत्तीरे आ शये आ समन्तात् शेते अशेत । वसीम् इयसुषोदेवता शकटे भग्ने सति परावतः दूरदेशात् ससार अपसार ॥

उत सिन्धुं विबाल्यं वितस्थानामधि क्षमि । परिं द्या इन्द्र मायया ॥ १२ ॥

उत । सिन्धुम् । विबाल्यम् । वितस्थानाम् । अधि । क्षमि ।

परिं । स्थाः । इन्द्र । मायया ॥ १२ ॥

हे इन्द्र उत अपि च विबाल्यं विगतबाल्यावस्थां संपूर्णजलां वितस्थानां वितिष्ठमानां सिन्धुं नदीम् अधि क्षमि क्षमायां मायया प्रज्ञया परि द्याः पर्यस्थाः । सर्वतः स्थापनं कृतवानसि ॥

उत शुष्णस्य धृष्णुया प्र मृक्षो अभि वेदनम् । पुरो यदस्य संपिणक् ॥ १३ ॥

उत । शुष्णस्य । धृष्णुया । प्र । मृक्षः । अभि । वेदनम् ।

पुरः । यत् । अस्य । संपिणक् ॥ १३ ॥

उत अपि च हे इन्द्र धृष्णुया धृष्णुः धर्षकस्त्वं शुष्णस्य शुष्णनाम्नोऽसुरस्य संबन्धि वेदनं वित्तम् अभि अभितः सर्वतः प्र मृक्षः प्रकर्षणाबाधथाः । यत् यदा अस्य शुष्णस्य पुरः पुराणि नगराणि संपिणक् संपिष्टवानसि । तदा प्र मृक्षः इति संबन्धः ॥

उत दासं कौलितरं बृहतः पर्वतादधि । अवाहन्निन्द्र शम्बरम् ॥ १४ ॥

उत । दासम् । कौलिऽतरम् । बृहतः । पर्वतात् । अधि । अव । अहन् । इन्द्र । शम्बरम् ॥ १४ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वं दासम् उपक्षपयितारं कौलितरं कुलितरनाम्नोऽपत्यं शम्बरम् असुरं बृहतः महतः पर्वतात् अद्रेः अधि उपरि अव अवाचीनं कृत्वा अहन् हतवानसि ॥

उत दासस्य वचिनः सहस्राणि शतावधीः । अधि पञ्च प्रधीरिव ॥ १५ ॥

उत । दासस्य । वचिनः । सहस्राणि । शता । अवधीः । अधि । पञ्च । प्रधीन्ऽइव ॥ १५ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वं प्रधीनिव चक्रस्य परितः स्थितान् शङ्कूनिव हिंसकान् पञ्च शता पञ्चशतानि पञ्चशतसंख्याकान् सहस्राणि सहस्रसंख्याकान् दासस्य लोकानामुपक्षपयितुः वचिनः वचिनामकस्यासुरस्य संबन्धिनोऽनुचरान् पुरुषान् अधि अधिकम् अवधीः हतवानसि ॥ २१ ॥

उत त्वं पुत्रमग्रुवः परावृक्तं शतक्रतुः । उक्थेष्विन्द्र आभजत् ॥ १६ ॥

उत । त्वम् । पुत्रम् । अग्रुवः । पराऽवृक्तम् । शतऽक्रतुः ।

उक्थेषु । इन्द्रः । आ । अभजत् ॥ १६ ॥

उत अपि च शतक्रतुः शतकर्मा इन्द्रः त्वं तं प्रसिद्धम् अग्रुवः एतन्नाम्न्याः पुत्रं परावृक्तम् एतन्नामकम् उक्थेषु स्तोत्रेषु आभजत् भागिनं कृतवान् । अयमर्थः 'वस्त्रीभिः पुत्रमग्रुवः' (क्र. सं. ४. १९. ९) इत्यस्यामृचि प्रतिपादित इति ॥

उत त्या तुर्वशायदू अस्नातारा शचीपतिः । इन्द्रो विद्रां अपारयत् ॥ १७ ॥

उत । त्या । तुर्वशायदू इति । अस्नातारा । शचीऽपतिः । इन्द्रः । विद्रान् । अपारयत् ॥ १७ ॥

उत अपि च अस्नातारा अस्नातारौ ययातिशापादनभिषिक्तौ त्या त्वौ तौ प्रसिद्धौ तुर्वशायदू तुर्वशानामानं यदुनामकं च राजानौ शचीपतिः कर्मणां पालकः^१ । यद्वा शचीन्द्रस्य भार्या । तस्याः पतिर्भर्ता विद्रान् सकलमपि जानन् इन्द्रः अपारयत् अभिषेकार्हावकरोत् ॥

उत त्या सद्य आर्या सरयोरिन्द्र पारतः । अर्णाचित्ररथावधीः ॥ १८ ॥

उत । त्या । सद्यः । आर्या । सरयोः । इन्द्र । पारतः । अर्णाचित्ररथा । अवधीः ॥ १८ ॥

उत अपि च सद्यः सपदि हे इन्द्र त्वं त्या त्वौ तौ आर्या आर्यौ आर्यत्वाभिमानिनौ सन्तावपि । इन्द्रविषयभक्तिश्रद्धारहितावित्यर्थः । सरयोः सरयवा नद्याः पारतः पारे तीरे वसन्तौ अर्णाचित्ररथा अर्णनामकं चित्ररथनामकं च राजानौ अवधीः अहिंसीः ॥

अनु द्वा जहिता नयोऽन्धं श्रोणं च वृत्रहन् । न तत्ते सुम्रमष्टवे ॥ १९ ॥
 अनु । द्वा । जहिता । नयः । अन्धम् । श्रोणम् । च । वृत्रऽहन् ।
 न । तत् । ते । सुम्रम् । अष्टवे ॥ १९ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हिंसकेन्द्र त्वं वजहिता जहितौ सर्वैर्बन्धुभिस्स्यक्तौ वान्धं चक्षुर्हीनमेकं श्रोणं
 वच पङ्गुमपरं च वद्वा एतौ द्वौ अनु नयः अन्धपङ्गुत्वपरिहारेण अनुनीतवानसि । हे इन्द्र वते
 त्वया दत्तं तत् सुम्रं सुखम् अष्टवे व्याप्तं कोऽपि न । प्रभवतीति शेषः ॥

शतमश्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत् । दिवोदासाय दाशुषे ॥ २० ॥
 शतम् । अश्मन्ऽमयीनाम् । पुराम् । इन्द्रः । वि । आस्यत् । दिवःऽदासाय । दाशुषे ॥ २० ॥

इन्द्रः अश्मन्मयीनां पाषाणैर्निर्मितानां पुरां शम्बरस्य संबन्धनां नगराणां शतं शतसंख्याकं
 दिवोदासाय एतन्नामकाय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय व्यास्यत् व्यक्षिपत् ॥ २२ ॥

अस्वापयद्भीतये सहस्रा त्रिशतं हथैः । दासानामिन्द्रो मायया ॥ २१ ॥
 अस्वापयत् । दभीतये । सहस्रा । त्रिशतम् । हथैः । दासानाम् । इन्द्रः । मायया ॥ २१ ॥

इन्द्रो मायया स्वकीयया शक्त्या दासानां लोकानामुपक्षपयितृणां राक्षसादीनां त्रिशतं
 त्रिशतसंख्याकानि सहस्रा सहस्राणि दभीतये दभीतिनामकस्यार्थाय हथैः हननसाधनैरायुधैः
 अस्वापयत् अवधीत् ॥

स घेदुतासि वृत्रहन्त्समान इन्द्र गोपतिः । यस्ता विश्वानि चिच्युषे ॥ २२ ॥
 सः । घ । इत् । उत । असि । वृत्रऽहन् । समानः । इन्द्र । गोऽपतिः ।
 यः । ता । विश्वानि । चिच्युषे ॥ २२ ॥

उत अपि च हे इन्द्र यः त्वं ता तानि विश्वानि समस्तान् शत्रून् चिच्युषे प्राच्यावयः ।
 हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसकेन्द्र गोपतिः गवां पालकः सः त्वं समानः सर्वेषां यजमानानां
 समः सन् प्रख्यातः असि । घेत् इति पूरणौ ॥

उत नूनं यदिन्द्रियं करिष्या इन्द्र पौंस्यम् । अद्या नकिष्टदा मिनत् ॥ २३ ॥
 उत । नूनम् । यत् । इन्द्रियम् । करिष्याः । इन्द्र । पौंस्यम् ।
 अद्य । नकिः । तत् । आ । मिनत् ॥ २३ ॥

१. ख-ग-च-त-प-फ-भ-पङ्गुमेकपदम् । २. ख-ग-च-फ- एतौ द्वा द्वौ; ण-एतौ द्वौ । ३. ख-ग-घ-
 च-ण-न-भ-ल-स-व्याक्षिपत् । ४. ख-ग-च-ण-ल- 'विश्वानि' नास्ति ।

१उत अपि च हे १इन्द्र १यत् १पौंस्यं त्वदीयं बलम् १इन्द्रियं सामथ्येपितं १नूनं १करिष्याः
कृतवानसि खलु । १अथ १ अद्यतनः कश्चित् १तत् बलं १नकिः १आ १मिनत् न हिंस्यात् ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वयमा । वामं पूषा वामं भगौ

वामं देवः करुळती ॥ २४ ॥

वामम् १वामम् । ते । आ १दुरे । देवः । ददातु । अर्यमा ।

वामम् । पूषा । वामम् । भगः । वामम् । देवः । करुळती ॥ २४ ॥

हे १आदुरे शत्रूणाम् आदारयितरिन्द्र १ते तव १वामं वामं यद्यत् वननीयं संभजनीयं धनमस्ति लोके
तद्दामं वसु १अर्यमा अरीणां १ नियमयिता एतन्नामकः १देवो १ददातु प्रयच्छतु । तथा १करुळती कृतदन्तः
१पूषा पोषकः १देवः १वामं धनं ददातु । तथा १भगः अपि १वामं १ धनं ददातु । ननु १ करुळतीत्येतत्
संनिहितत्वाद्भग इत्यनेन संबन्धनीयम् । अथवा अर्यमादीनां त्रयाणामपि विशेषणत्वेन भाव्यम् । कथं
पूष्णो विशेषणं स्यादिति साकाङ्क्षात् । न । सांनिध्याकाङ्क्ष्योः सद्भावेऽपि योग्यतामन्तरेण अन्वया-
योगात् । 'तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि' (तै. सं. २. ६. ८. ५) इत्यादिश्रुतिषु पूष्ण एवा-
दन्तकत्वेन प्रसिद्धेः व्यवहितस्यापि तस्यैव विशेषणत्वं युक्तम् । 'वामं वननीयं भवति' (निरु.
६. ३१) इत्यादि निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥ ॥ २३ ॥

'कया नः' इति पञ्चदशचं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्थमैन्द्रं गायत्रम् । 'अभी पु नः' इत्येषा
पादनिचृत्ता गायत्री 'त्रयः सप्तकाः पादनिचृत्' (अनु. ४. ४) इति तल्लक्षणयुक्तत्वात् । तथा
चानुक्रमणिका— 'कया पञ्चोनाभी पु पादनिचृत्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अग्निष्टोमे चातु-
र्विंशिकेऽहनि च माध्यंदिने सर्वेने मैत्रावरुणस्य 'कया नः' इत्याद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—
'होत्रकाणां कया नश्चित्र आ भुवत्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । वरुणप्रघासेषु कायस्य हविषः
अनुवाक्या 'कया नः' इत्येषा । तथा च सूत्रितं— 'कया नश्चित्र आ भुवद्विरण्यगर्भः समवर्तताग्रे'
(आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

कया नश्चित्र आ भुवद्वती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता ॥ १ ॥

कया । नः । चित्रः । आ । भुवत् । ऊती । सदा १वृधः । सखा । कया । शचिष्ठया । वृता ॥ १ ॥

१सदावृधः सदा वर्धमानः १चित्रः चायनीयः पूजनीयः १सखा मित्रभूत इन्द्रः १कया १ऊती
ऊत्या तर्पणेन १नः अस्मान् १आ १भुवत् आभिमुख्येन भवेत् । १शचिष्ठया प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञा-
सहितमनुष्ठीयमानेन १कया १वृता केन वर्तनेन कर्मणा चाभिमुखो भवेत् ॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । दृळ्हा चिदरुजे वसु ॥ २ ॥

कः । त्वा । सत्यः । मदानाम् । मंहिष्ठः । मत्सत् । अन्धसः । दृळ्हा । चित् । आऽरुजे । वसु ॥ २ ॥

१मंहिष्ठः पूजनीयः १सत्यः सत्यभूतः १मदानां मादयितृणां मध्ये १कः मदकरः १अन्धसः सोमस्य रसः १दृळ्हा १चित् दृढान्यपि १वसु वसूनि शत्रूणां धनानि १आरुजे आ समन्तात् भङ्क्तुं हे इन्द्र १त्वा त्वां १मत्सत् मादयेत् ॥

अभी पु णः सखीनामविता जरितृणाम् । शतं भवास्युतिभिः ॥ ३ ॥

अभि । सु । नः । सखीनाम् । अविता । जरितृणाम् । शतम् । भवासि । उतिऽभिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं १सखीनां समानख्यातीनां २ १जरितृणां स्तोतृणाम् १अविता रक्षिता त्वं १शतं शतेन बह्वीभिः १उतिभिः रक्षाभिः सह १नः अस्माकं १सु सुष्ठु १अभि १भवासि अभिमुखो भव ॥

अभी न आ ववृत्स्व चक्रं न वृत्तमर्वतः । नियुद्धि चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

अभि । नः । आ । ववृत्स्व । चक्रम् । न । वृत्तम् । अर्वतः । नियुत्ऽभिः । चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं १वृत्तं १चक्रं १न वर्तमानं चक्रमिव १अर्वतः उपगन्तृन् १नः अस्मान् १चर्षणीनाम् अस्मदीयानां मनुष्याणां १नियुद्धिः स्तुतिभिः १अभि १आ १ववृत्स्व अभ्यावर्तस्व ॥

प्रवता हि क्रतूनामा हा पदेव गच्छसि । अभक्षि सूर्ये सचा ॥ ५ ॥

प्रऽवता । हि । क्रतूनाम् । आ । ह । पदाऽइव । गच्छसि । अभक्षि । सूर्ये । सचा ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं १क्रतूनां कर्मणां यजमानानां संबन्धिनः ३ १प्रवता प्रवतः ४ प्रवणान् देशान् १पदेव पदानि स्वकीयानि स्थानानीव १आ १गच्छसि १हि आगतो भवसि खलु । १ह इति पूरणः । हे इन्द्र त्वामहं १सूर्ये सूर्येण १सचा सह १अभक्षि भजे ॥ ॥ २४ ॥

सं यत्त इन्द्र मन्यवः सं चक्राणि दधन्विरे । अध त्वे अध सूर्ये ॥ ६ ॥

सम् । यत् । ते । इन्द्र । मन्यवः । सम् । चक्राणि । दधन्विरे । अध । त्वे इति । अध । सूर्ये ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १ते त्वदर्थं १मन्यवः स्तुतयः १यत् यदा १सं १दधन्विरे अस्माभिरनुमन्यन्ते । १चक्राणि चक्रक्रमणानि कर्माणि च १सं दधन्विरे । १अध तदानीं ताः स्तुतयः तानि कर्माणि च १त्वे त्वयि भवन्ति । १अध तदनन्तरं १सूर्ये च भवन्ति ॥

१. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-भोक्तुम् । २. फ-ल-समानख्यानानाम् । ३. ग-च-फ-अस्मदीयानां संबन्धिनाम् । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘प्रवतः’ नास्ति ।

उत स्मा हि त्वामाहुरिन्मघवानं शचीपते । दातारमविदीधयुम् ॥ ७ ॥

उत । स्म । हि । त्वाम् । आहुः । इत् । मघऽवानम् । शचीऽपते ।

दातारम् । अविदीधयुम् ॥ ७ ॥

हे शचीपते कर्मपालकेन्द्र^१ उत अपि च मघवानं धनवन्तं दातारं स्तोतृभ्योऽभीष्टप्रदं त्वा
त्वाम् अविदीधयुम् । विदीधयुः अदीप्यमानः । न विदीधयुः अविदीधयुः । तं दीप्यमानम् आहुः
स्म प्रवदन्ति खलु । हि इत् इति द्वयं पूरणार्थम् ॥

उत स्मा सद्य इत्परि शशमानाय सुन्वते । पुरु चिन्महसे वसु ॥ ८ ॥

उत । स्म । सद्यः । इत् । परि । शशमानाय । सुन्वते । पुरु । चित् । महसे । वसु ॥ ८ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वं सद्य इत् सद्य एव शशमानाय स्तुतिं कुर्वते । 'शशमानः
शंसमानः' (निरु. ६. ८) इति यास्कनोक्तत्वात् । सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय पुरु
चित् पुरुणि बहून्यपि वसु वसूनि धनानि परि परितः महसे स्म प्रयच्छसि खलु ॥

नहि स्मा ते शतं चन राधो वरन्त आमुर्ः । न च्यौत्नानि करिष्यतः ॥ ९ ॥

नहि । स्म । ते । शतम् । चन । राधः । वरन्ते । आमुर्ः । न । च्यौत्नानि । करिष्यतः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र आमुर्ः बाधका राक्षसादयः ते त्वदीयं शतं चन शतपरिमितमपि राधः धनं
नहि वरन्ते स्म न वारयन्ति खलु । किंच शत्रूणां हिंसनं करिष्यतः तव च्यौत्नानि बलानि न
वारयन्ति^२ ॥

अस्माँ अवन्तु ते शतमस्मान्सहस्रमूतयः । अस्मान्विश्वा अभिष्टयः ॥ १० ॥

अस्मान् । अवन्तु । ते । शतम् । अस्मान् । सहस्रम् । ऊतयः ।

अस्मान् । विश्वाः । अभिष्टयः ॥ १० ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयाः शतं शतसंख्याकाः ऊतयः रक्षाः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु । सहस्रं
सहस्रसंख्याकास्त्वदीया रक्षाः अस्मान् अवन्तु । विश्वाः सर्वाणि अभिष्टयः त्वदीयान्यभि-
गमनानि अस्मान् अवन्तु ॥ २५ ॥

अस्माँ इहा वृणीष्व सख्याय स्वस्तये । महो राये दिवित्मते ॥ ११ ॥

अस्मान् । इह । वृणीष्व । सख्याय । स्वस्तये । महः । राये । दिवित्मते ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वम् ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽअस्मान् यजमानान् ऽसख्याय सखिभावाय ऽस्वस्तये अवि-
नाशाय च ऽमहः महते ऽदिविश्रुते दीप्तिमते ऽराये धनाय च ऽवृणीष्व संभजस्व ॥

अस्माँ अविद्धि विश्वहेन्द्र राया परीणसा । अस्मान्विश्वाभिरूतिभिः ॥ १२ ॥

अस्मान् । अविद्धि । विश्वहा । इन्द्र । राया । परीणसा । अस्मान् । विश्वाभिः । ऊतिभिः ॥ १२ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽविश्वहा सर्वेष्वहःसु ऽपरीणसा महता ऽराया धनेन ऽअस्मान् यजमानान् ऽअविद्धि
रक्ष । किंच ऽविश्वभिः सर्वाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः ऽअस्मान् अविद्धि^१ ॥

अस्मभ्यं ताँ अपा वृधि व्रजाँ अस्तेव गोमतः । नवाभिरिन्द्रोतिभिः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यम् । तान् । अप । वृधि । व्रजान् । अस्ताऽइव । गोऽमतः ।

नवाभिः । इन्द्र । ऊतिभिः ॥ १३ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽनवाभिः नूतनाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः ऽअस्तेव क्षेप्ता शूर इव ऽगोमतः गोभिः
युक्तान् ऽतान् प्रसिद्धान् ऽव्रजान् गोनिवासान् ऽअस्मभ्यम् ऽअपा ऽवृधि उद्धाटय^२ ॥

अस्माकं धृष्णुया रथो द्युमाँ इन्द्रानपच्युतः । गव्युरश्वयुरीयते ॥ १४ ॥

अस्माकम् । धृष्णुया । रथः । द्युमान् । इन्द्र । अनपऽच्युतः । गव्युः । अश्वऽयुः । ईयते ॥ १४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽधृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्षकः ऽद्युमान् दीप्तिमान् ऽअनपच्युतः विनाशरहितः ऽगव्युः
गोमान् ऽअश्वयुः अश्ववान् ऽअस्माकम् अस्मत्संबन्धी ऽरथः ऽईयते सर्वत्र गच्छतु । तेन रथेनास्मान्
रक्षेत्यर्थः ॥

‘ अस्माकमुत्तमं कृधि ’ इत्यनया आदित्यं दृष्ट्वा रथादवरोहेत् । तथा च सूत्रितम्—‘ अस्मा-
कमुत्तमं कृधीत्यादित्यमीक्षमाणो जपित्वावरोहेत् ’ (आश्व. गृ. २. ६. १२) इति ॥

अस्माकमुत्तमं कृधि श्रवो देवेषु सूर्य । वर्षिष्ठं द्यामिवोपरि ॥ १५ ॥

अस्माकम् । उत्तमम् । कृधि । श्रवः । देवेषु । सूर्य । वर्षिष्ठम् । द्याम्ऽइव । उपरि ॥ १५ ॥

हे ऽसूर्यं सर्वस्य प्रेरकेन्द्र हे आदित्य वा त्वं ऽदेवेषु द्योतमानेषु बह्व्यादिषु मध्ये ऽअस्माकम्
अस्मत्संबन्धि ऽश्रवः यशः ऽउत्तमम् उत्कृष्टं ऽकृधि कुरु । तत्र दृष्टान्तः । ऽवर्षिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धं
सेचनसमर्थं वा ऽद्यामिव द्युलोकं यथा सर्वेषां लोकानाम् ऽउपरि स्थितमुत्कृष्टमकरोस्तद्वत् ॥ २६ ॥

‘ आ तू न इन्द्र ’ इति चतुर्विंशत्युचमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यार्पं गायत्रमैन्द्रम् । अन्ये ‘ कनी-
नकेव ’ इत्यादिके द्वे इन्द्रस्याश्वदेवताके । तथा चानुक्रान्तम्—‘ आ तू नश्चतुर्विंशतिरन्याभ्यामिन्द्राश्वौ
स्तुतौ ’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ तू न इन्द्र वृत्रहन् अस्माकं मर्धमा गहि । महान्महीभिरुतिभिः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । वृत्रऽहन् । अस्माकम् । अर्धम् । आ । गहि ।

महान् । महीभिः । उतिभिः ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसक इन्द्र त्वं नः अस्मान् प्रति तु क्षिप्रम् वा गच्छ ।
हे इन्द्र महान् प्रभूतस्त्वं महीभिः महतीभिः उतिभिः रक्षाभिः सह अस्माकमर्धं समीपम् वा
गहि आगच्छ ॥

भृमिश्रिद्वासि तूतुजिरा चित्र चित्रिणीष्व । चित्रं कृणोष्युतये ॥ २ ॥

भृमिः । चित्र । घ । असि । तूतुजिः । आ । चित्र । चित्रिणीषु । आ ।

चित्रम् । कृणोषि । उतये ॥ २ ॥

हे चित्र चायनीय पूजनीयेन्द्र त्वं भृमिश्रित् भ्रमणशीलोऽपि तूतुजिः वासि^१ अस्मदभीष्ट-
प्रदाता च भवसि । आकारश्चार्थे । चित्रिणीषु चित्रकर्मयुक्तास्वस्मद्पासु प्रजासु चित्रं चायनीयं
धनम् उतये रक्षणाय वा कृणोषि आ समन्तात् करोषि । घ इति पूरणः ॥

दभ्रेभिश्चिच्छशीयांसं हंसि ब्राधन्तमोजसा । सखिभिर्ये त्वे सचा ॥ ३ ॥

दभ्रेभिः । चित्र । शशीयांसम् । हंसि । ब्राधन्तम् । ओजसा ।

सखिभिः । ये । त्वे इति । सचा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं दभ्रेभिश्चित् अल्पैरपि सखिभिः यजमानैः सह शशीयांसम् । ‘ शश प्लुतगतौ ’ ।
उत्प्लवमानं ब्राधन्तं महान्तमपि शत्रुम् ओजसा बलेन हंसि नाशयसि । ये यजमानाः त्वे त्वयि
सचा संगताः । तैरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

वयमिन्द्र त्वे सचा वयं त्वाभि नोनुमः । अस्माँ अस्माँ इदुदव ॥ ४ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वे इति । सचा । वयम् । त्वा । अभि । नोनुमः ।

अस्मान्ऽअस्मान् । इत् । उत् । अव ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १वयं यजमानाः १त्वे त्वयि १सचा संगताः स्मः । १वयं १त्वा त्वाम् १अभि १नोनुमः
अतिशयेनाभिष्टुमः । हे इन्द्र त्वमपि १अस्मान्स्मानित् सर्वान्स्मानेव १उद्व उत्कर्षेण रक्ष ॥

स नश्चित्राभिरद्रिवोऽनवद्याभिरूतिभिः । अनाधृष्टाभिरा गहि ॥ ५ ॥

सः । नः । चित्राभिः । अद्रिऽवः । अनवद्याभिः । ऊतिऽभिः । अनाधृष्टाभिः । आ । गहि ॥ ५ ॥

हे १अद्रिवः वज्रवज्जिन्द्र १सः त्वं १चित्राभिः चायनीयाभिः १अनवद्याभिः अनिन्दिताभिः
१अनाधृष्टाभिः शत्रुभिरप्रधर्षितैः १ऊतिभिः रक्षणैः सहितः सन् १नः अस्मान् १आ १गहि
आगच्छ ॥ ॥ २७ ॥

भूयामो षु त्वावतः सखाय इन्द्र गोमतः । युजो वाजाय घृष्वये ॥ ६ ॥

भूयामो इति । सु । त्वाऽवतः । सखायः । इन्द्र । गोऽमतः । युजः । वाजाय । घृष्वये ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १त्वावतः त्वत्सदृशस्य १गोमतः गोभिर्युक्तस्य देवस्य^१ संबन्धिनः १सखायः स्तोतारो
वयं १घृष्वये महते १वाजाय अन्नाय १युजः संयुक्ताः १सु सुष्ठु १भूयामो भवामैव ॥

त्वं ह्येक ईशिष इन्द्र वाजस्य गोमतः । स नो यन्धि महीमिषम् ॥ ७ ॥

त्वम् । हि । एकः । ईशिषे । इन्द्र । वाजस्य । गोऽमतः ।

सः । नः । यन्धि । महीम् । इषम् ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र १हि यस्मात् कारणात् १त्वम् १एकः एव १गोमतः गोभिर्युक्तस्य १वाजस्य अन्नस्य
१ईशिषे प्रभवसि । अतः कारणात् १सः त्वं १नः अस्मभ्यं १महीं महतीम् १इषम् अन्नं १यन्धि प्रयच्छ ॥

न त्वा वरन्ते अन्यथा यदित्ससि स्तुतो मघम् । स्तोतृभ्य इन्द्र गिर्वणः ॥ ८ ॥

न । त्वा । वरन्ते । अन्यथा । यत् । दित्ससि । स्तुतः । मघम् । स्तोतृऽभ्यः । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ८ ॥

हे १इन्द्र १गिर्वणः गिरां संभक्तः १स्तुतः अस्माभिः संस्तुतः १यत् यदा १स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं १मघं
धनं १दित्ससि दातुमिच्छसि । तदा १त्वा त्वाम् १अन्यथा प्रकारान्तरेण १न १वरन्ते न निवारयन्ति ।
किंतु सर्वेऽप्यनुकूला एव भवन्ति ॥

अभि त्वा गोतमा गिरानूषत प्र दावने । इन्द्र वाजाय घृष्वये ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । अनूषत । प्र । दावने । इन्द्र । वाजाय । घृष्वये ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् अभि लक्ष्मीकृत्य गोतमाः एतन्नामका ऋषयः गिरा स्तुतिरूपया वाचा
दावने धनदानार्थं प्र अनूपत प्रकर्षेण स्तुवन्ति । वृष्ये महते वाजाय अन्नाय प्रस्तुवन्ति ॥

प्र ते वोचाम वीर्या या मन्दसान अरुजः । पुरो दासीरभीत्य ॥ १० ॥

प्र । ते । वोचाम । वीर्या । याः । मन्दसानः । आ । अरुजः ।

पुरः । दासीः । अभिऽइत्य ॥ १० ॥

हे इन्द्र मन्दसानः सोमेन मोदमानस्त्वं दासीः क्षेपुरसुरस्य स्वभूताः याः पुरः यानि
नगराणि अभीत्य अभिगम्य आ अरुजः आ समन्तात् अभाङ्क्षीः । हे इन्द्र ते स्वदीयानि तत्र-
त्यानि^१ वीर्या^२ वीर्याणि वयं स्तोतारः प्र वोचाम प्रकर्षेण वदाम ॥ ॥ २८ ॥

ता ते गृणन्ति वेधसो यानि चकर्थ पौस्या । सुतेष्विन्द्र गिर्वणः ॥ ११ ॥

ता । ते । गृणन्ति । वेधसः । यानि । चकर्थ । पौस्या । सुतेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र गिर्वणः गिरां स्तुतिरूपाणां वाचां संभक्ता त्वं यानि पौस्या पौस्यानि बलानि
चकर्थ कृतवानसि । हे इन्द्र वेधसः प्राज्ञाः^३ सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु ते स्वदीयानि ता तानि
बलानि गृणन्ति कीर्तयन्ति ॥

अवीवृधन्त गोतमा इन्द्र त्वे स्तोमवाहसः । एषु धा वीरवद्यशः ॥ १२ ॥

अवीवृधन्त । गोतमाः । इन्द्र । त्वे इति । स्तोमवाहसः ।

आ । एषु । धाः । वीरवत् । यशः ॥ १२ ॥

स्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां वोढारः गोतमाः ऋषयो हे इन्द्र त्वे त्वाम् अवीवृधन्त
स्तोत्रैर्वर्धयन्ति । त्वम् एषु गोतमेषु वीरवत् पुत्रपौत्रादियुक्तं यशः अन्नम् आ धाः निषेहि ॥

यच्चिद्धि शश्वतामसीन्द्र साधारणस्त्वम् । तं त्वा वयं हवामहे ॥ १३ ॥

यत् । चिद् । हि । शश्वताम् । असि । इन्द्र । साधारणः । त्वम् ।

तम् । त्वा । वयम् । हवामहे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं यच्चिद्धि यद्यपि खलु शश्वतां बहूनां सर्वेषां यजमानानां साधारणः असि
सामान्यो भवसि । तथापि तम् एव त्वा त्वां वयं स्तोतारः हवामहे आह्वयामः ॥

अ॒र्वा॒ची॒नो व॒सो भ॒वा॒स्मे सु म॒त्स्वा॒न्ध॒सः । सो॒मा॒नामिन्द्र सोम॒पाः ॥ १४ ॥

अ॒र्वा॒ची॒नः । व॒सो इति । भ॒व । अ॒स्मे इति । सु । म॒त्स्व । अ॒न्ध॒सः ।

सो॒मा॒नाम् । इन्द्र । सो॒मऽपाः ॥ १४ ॥

हे वसो यज्ञनिवासक^१ इन्द्र त्वम् असो अस्मासु यजमानेषु अर्वाचीनः अभिमुखः भव ।
तथा हे सोमपाः सोमानां पातः इन्द्र त्वं सोमानाम् अन्धसः अन्नेन सु सुष्ठु मत्स्व माद्य ॥

अ॒स्माकं त्वा म॒ती॒नामा स्तोमं इन्द्र यच्छ॒तु । अ॒र्वा॒णा वर्त॒या ह॒री ॥ १५ ॥

अ॒स्माक॑म् । त्वा । म॒ती॒नाम् । आ । स्तोमः । इन्द्र । यच्छ॒तु ।

अ॒र्वाक् । आ । वर्त॒य । ह॒री इति ॥ १५ ॥

व्यतीनां स्तोतृणाम् ॥ मन्यतेः कर्तरि क्तिच् ॥ अस्माकं संबन्धि स्तोमः स्तोत्रं हे इन्द्र
त्वा त्वाम् आ यच्छतु अस्मासु नियच्छतु । त्वमपि हरी त्वदीयावश्चौ अर्वाक् अस्मदभिमुखं
यथा भवति तथा आ वर्तय परिवर्तनं कुरु ॥

पु॒रो॒ळा॒शं च नो घ॒सो ज॒ोष॒या॒से गि॒रश्च नः । व॒धू॒युरि॒व योष॑णाम् ॥ १६ ॥
पु॒रो॒ळा॒शम् । च । नः । घ॒सः । ज॒ोष॒या॒से । गि॒रः । च । नः । व॒धू॒युऽइव । योष॑णाम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्मदीयं पुरोळाशं च पुरोडाशरूपमन्नं च^२ घसः अद्धि । तथा नः
अस्मदीयाः गिरश्च स्तुतिरूपा वाचश्च जोषयासे सेवस्व । तत्र दृष्टान्तः । वधूयुरिव । स्त्रीकामो
यथा योषणां स्त्रीणां गिरः सेवते तद्वत् ॥ ॥ २९ ॥

स॒हस्रं व्यती॑नां यु॒क्ताना॑मिन्द्रमी॒महे । श॒तं सोम॑स्य खा॒र्यः ॥ १७ ॥
स॒हस्र॑म् । व्यती॑नाम् । यु॒क्ताना॑म् । इन्द्रम् । ई॒महे । श॒तम् । सोम॑स्य । खा॒र्यः ॥ १७ ॥

वयं स्तोतारः इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं युक्तानां शिक्षितानां व्यतीनां गमनवतामश्चानां सहस्रं
सहस्रसंख्याकम् ईमहे याचामहे । तथा सोमस्य अभिषुतसोमस्य^३ शतं शतसंख्याकाः खार्यः
खारीः ईमहे द्रोणकलशान्^४ याचामहे^५ । अत्र मानविशेषवाचिना खारीशब्देन द्रोणकलश उपलक्ष्यते ।
अपरिमितद्रोणकलशान् बहून् यज्ञान् याचामह इत्यर्थः ॥

१. त-यज्ञे निवासक । २. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-‘च’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-
अभिषुतस्य । ४. ल-‘द्रोणकलशान् याचामहे’ नास्ति ।

सहस्रां ते शता वयं गवामा च्यावयामसि । अस्मत्रा राध एतु ते ॥ १८ ॥

सहस्रां । ते । शता । वयम् । गवाम् । आ । च्यावयामसि ।

अस्मऽत्रा । राधः । एतु । ते ॥ १८ ॥

हे इन्द्र ऽते स्वदीयानि ऽगवां ऽसहस्रा सहस्रसंख्याकानि ऽशता शतसंख्याकानि च ऽआ
 ऽच्यावयामसि आच्यावयामः । अस्मदभिमुखं कुर्मः । तथा ऽअस्मत्रा अस्मासु स्वदीयं ऽराधः धनं ऽते
 त्वत्तः ऽएतु आगच्छतु ॥

दश ते कलशानां हिरण्यानामधीमहि । भूरिदा असि वृत्रहन् ॥ १९ ॥

दश । ते । कलशानाम् । हिरण्यानाम् । अधीमहि ।

भूरिऽदाः । असि । वृत्रऽहन् ॥ १९ ॥

हे इन्द्र ऽते त्वत्तः ऽकलशानां कुम्भानाम् । कुम्भपरिमितानामिति यावत् । ऽहिरण्यानां
 हितरमणीयानां धनानां ऽदश दशसंख्याकानि ऽअधीमहि धारयामः । हे ऽवृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां
 हिंसकेन्द्र त्वं ऽभूरिदाः ऽअसि बहुप्रदो भवसि ॥

भूरिदा भूरि देहि नो मा दभ्रं भूर्या भर । भूरि घेदिन्द्र दित्ससि ॥ २० ॥

भूरिऽदाः । भूरि । देहि । नः । मा । दभ्रम् । भूरि । आ । भर ।

भूरि । घ । इत् । इन्द्र । दित्ससि ॥ २० ॥

हे इन्द्र ऽभूरिदाः बहुप्रदस्त्वं ऽभूरि बहु धनं ऽनः अस्मभ्यं ऽदेहि प्रयच्छ । किंतु ऽदभ्रम् अल्पं
 धनं ऽमा प्रयच्छ । ऽभूरि बहुलं धनमस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर । किंच ऽभूरि इत् अदभ्रमेव धनं
 ऽदित्ससि ऽघ अस्मभ्यं दातुमिच्छसि खलु ॥

भूरिदा ह्यसि श्रुतः पुरुत्रा शूर वृत्रहन् । आ नो भजस्व राधसि ॥ २१ ॥

भूरिऽदाः । हि । असि । श्रुतः । पुरुऽत्रा । शूर । वृत्रऽहन् ।

आ । नः । भजस्व । राधसि ॥ २१ ॥

हे ऽवृत्रहन् वृत्रस्य हिंसक ऽशूर विक्रान्तेन्द्र ऽभूरिदाः बहुप्रदस्त्वं ऽपुरुत्रा पुरुषु बहुषु यजमानेषु
 ऽश्रुतः ऽअसि ऽहि विख्यातो भवसि खलु । ऽराधसि धने ऽनः अस्मान् ऽआ ऽभजस्व आ समन्तात्
 भागिनः कुरु ॥

प्र ते बभ्रू विचक्षणं शंसामि गोषणो नपात् । माभ्यां गा अनु शिश्रथः ॥ २२ ॥

प्र । ते । बभ्रू इति । विऽचक्षणं । शंसामि । गोऽसनः । नपात् ।

मा । आभ्याम् । गाः । अनु । शिश्रथः ॥ २२ ॥

हे वविचक्षण प्राज्ञेन्द्र वते त्वदीयौ वबभ्रू बभ्रुवर्णावधौ वप्र वशंसामि प्रकर्षेण स्तौमि । हे वगोसमः^१ गवां सन्तः हे वनपात् न पातयितः स्तोतृनविनाशयितः । किंतु पालयितरित्यर्थः । हे इन्द्र त्वम् वआभ्यां त्वदीयाभ्यामश्वभ्यां वगा वअनु अस्मदीया गा लक्ष्मीकृत्य वमा वक्षिश्रथः विनष्टा मा कार्षीः । गावोऽश्वदर्शनात् विश्लिष्यन्ते । तन्मा भूदित्यर्थः ॥

कनीनकेव विद्रधे नवे द्रुपदे अर्भके । बभ्रू यामेषु शोभेते ॥ २३ ॥

कनीनकाऽइव । विद्रधे । नवे । द्रुपदे । अर्भके ।

बभ्रू इति । यामेषु । शोभेते इति ॥ २३ ॥

वविद्रधे विदृढे व्यूढे वनवे नवजाते वअर्भके अल्पके^२ वद्रुपदे द्रुमाख्यस्थाने स्थिते वकनीनकेव कमनीये शालभञ्जिके इव हे इन्द्र वबभ्रू बभ्रुवर्णौ त्वदीयावधौ वयामेषु यज्ञेषु वशोभेते कान्तियुक्तौ भवतः ॥ ' कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति केयं नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः ' (निरु. ४. १५) इत्यादि निरुक्तम् ॥

अरं म उस्त्रयाम्णेऽरमनुस्त्रयाम्णे । बभ्रू यामेष्वस्त्रिधा ॥ २४ ॥

अरम् । मे । उस्त्रयाम्ने । अरम् । अनुस्त्रयाम्ने ।

बभ्रू इति । यामेषु । अस्त्रिधा ॥ २४ ॥

हे इन्द्र वअस्त्रिधा अस्त्रिधावहिसकौ वबभ्रू बभ्रुवर्णौ त्वदीयावधौ वयामेषु गमनेषु^३ प्राप्तेषु सत्सु वउस्त्रयाम्णे । उस्त्राभ्यामनडुद्गयां युक्तेन रथेन यातीत्युस्त्रयामा । तस्मै वमे मह्यम् वअरम् अलं पर्याप्त-
कारिणौ भवताम् । वअनुस्त्रयाम्णे पद्मयामेव गच्छते मह्यम् वअरं^४ पर्याप्तकारिणौ भवताम् ॥
॥ ३० ॥ ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके
षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. त-गोषणः । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स- 'अल्पके' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-यज्ञेषु; त-ल-यज्ञेषु गमनेषु; न-स- 'गमनेषु' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-म-ल-स- 'अरं' नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र ' प्र ऋभुभ्यः ' इत्येकादशच प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यापं त्रैष्टुभम् । तुह्यादिपरिभाषया इदमादि सूक्तपञ्चकमृभुदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका—' प्र ऋभुभ्य एकादशार्भवं वा ' इति । व्यूढे दशरात्रे चतुर्थेऽङ्के वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवनिविद्धानीयमिदम् । तथा च सूत्रितं—' प्र ऋभुभ्यः प्र शुक्रैत्विति वैश्वदेवः ' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य उपस्तिते श्वेतरां धेनुमीळे ।

ये वातजूतास्तरणिभिरेवैः परि द्यां सद्यो अपसो बभूवुः ॥ १ ॥

प्र । ऋभुभ्यः । दूतम् । इव । वाचम् । इष्ये । उपस्तिते । श्वेतरां । धेनुम् । ईळे ।

ये । वातजूताः । तरणिभिः । एवैः । परि । द्याम् । सद्यः । अपसः । बभूवुः ॥ १ ॥

तत्र ऋभूणां पूर्वं मनुष्याणामेव सतां तपसा देवत्वप्राप्तिः ' आर्भवं शंसत्यृभवो वै देवेभ्यः ' (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इत्यत्र ब्राह्मणे स्पष्टमात्राता । केचन ऋभवो नाम सूर्यरश्मय इत्याचक्षते । अहं यजमानः ऋभुभ्यः उरुभासमानेभ्य एतन्नामकेभ्यो देवेभ्यः ऋवाचं स्तुतिरूपां प्र इष्ये प्रेरयामि । किमिव । दूतमिव । यथा दूतं स्वकार्यं प्रति प्रेषयन्ति तद्वत् । किंच उपस्तिते सोमोपस्तरणाय श्वेतरां पयोयुक्तां श्वेततरां वा ? धेनुमीळे याचामि ऋभून् । ये ऋभवः वातजूताः वातसमानगतयः २ अपसः जगदुपकारिकर्माणः सन्तः तरणिभिः तारकैः एवैः गमनशीलैरश्वैः द्याम् अन्तरिक्षं सद्यः तदानीमेव परि बभूवुः परिभवन्ति सर्वतो व्याप्नुवन्ति । अथ रश्मय एव ऋभव इत्युक्तत्वादादित्यं वा रश्मयः परितो व्याप्नुवन्ति ॥

यदारमक्रन्तृभवः पितृभ्यां परिविष्टी वेषणा दंसनाभिः ।

आदिद्देवानामुप सख्यमायन्धीरासः पुष्टिमवहन्मनायै ॥ २ ॥

यदा । अरम् । अक्रन् । ऋभवः । पितृभ्याम् । परिविष्टी । वेषणा । दंसनाभिः ।

आत् । इत् । देवानाम् । उप । सख्यम् । आयन् । धीरासः । पुष्टिम् । अवहन् । मनायै ॥ २ ॥

यदा यस्मिन् काले ऋभवः पितृभ्यां मातापितृभ्यां परिविष्टी परिवेषणेन परिचर्यया वेषणा वेषणेन व्याहृता । यद्वा वेषेण जरद्रूपयोर्युवत्वकरणेन दंसनाभिः अन्यैश्चमसनिर्माणादिकर्मभिः ३ अरम्

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ- ' श्वेततरां वा ' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-वायुसमान-गन्तव्याः; न-स-वातसमानगन्तव्याः । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-ल-स्वकर्मसामर्थ्यैश्च ।

अथर्थम् ^१अक्रन् ^२आदित् अनन्तरमेव ^३देवानाम् इन्द्रादीनां ^४सख्यं सखित्वं समानख्यानत्वं
देवतात्वम् ^५उप ^६आयन् आगमन् । 'युवशा कर्त्वा' (ऋ. सं. १.१६१. ३) इति देवत्व-
प्राप्तेरेकान्तत्वेन देवैरुक्तत्वादिति भावः । किंच ^७धीरासः धीरा बुद्धिमन्तरतेषां ^८पुष्टिं गवादि-
विषयां ^९मनायै मतिकृते^२ यजमानाय ^{१०}अवहन् वहन्ति धारयन्ति । यद्वा । सविषयां पुष्टिं मनायै
मनसे प्रकृष्टमनस्कत्वायावहन् ॥

पुनर्ये चक्रुः पितरा युवाना सना यूपेव जरणा शयाना ।

ते वाजो विभ्वाँ ऋभुरिन्द्रवन्तो मधुप्सरसो नोऽवन्तु यज्ञम् ॥ ३ ॥

पुनः । ये । चक्रुः । पितरा । युवाना । सना । यूपाऽइव । जरणा । शयाना ।

ते । वाजः । विऽभ्वा । ऋभुः । इन्द्रऽवन्तः । मधुऽप्सरसः । नः । अवन्तु । यज्ञम् ॥ ३ ॥

^१ये ऋभवः ^२पितरा मातापितरौ ^३यूपेव छिन्नस्थाणू इव ^४जरणा जीर्णौ ^५शयाना शयानौ
^६पुनः ^७सना सदा ^८युवाना युवानौ ^९चक्रुः निरयतरणावकुर्वन् । ^{१०}ते ^{११}वाजो ^{१२}विभ्वा ^{१३}ऋभुः च
एतन्नामकास्त्रयः सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्रा ऋभवः^३ इन्द्रवन्तः अनुग्राहकेणेन्द्रेण तद्वन्तः ^४मधुप्सरसः
मधुरस्य सोमरसस्य^५ भक्षयितारः^६ मनोहररूपा वा ^७नः अस्मदीयं ^८यज्ञम् ^९अवन्तु रक्षन्तु गच्छन्तु वा ॥

यत्संवत्समृभवो गामरक्षन्त्यत्संवत्समृभवो मा अपिंशन् ।

यत्संवत्समभरन्भासो अस्यास्ताभिः शमीभिरमृतत्वमाशुः ॥ ४ ॥

यत् । समऽवत्सम् । ऋभवः । गाम् । अरक्षन् । यत् । समऽवत्सम् । ऋभवः । माः । अपिंशन् ।

यत् । समऽवत्सम् । अभरन् । भासः । अस्याः । ताभिः । शमीभिः । अमृतऽत्वम् । आशुः ॥ ४ ॥

^१संवत्सम् । संवसन्ति भूतान्यस्मिन्निति संवत्सः संवत्सरः । संवत्सरपर्यन्तम् ^२ऋभवो ^३गां मृताम्
^४अरक्षन् अपालयन् । स्वसामर्थ्यादिति ^५यत् यदेतत्कर्मास्ति । तथा ^६संवत्सं संवत्सरम् ^७ऋभवो
^८माः तस्या एव गोमांसम् ^९अपिंशन् अवयवानकुर्वन्निति ^{१०}यत् । किंच ^{११}संवत्सं संवत्सरपर्यन्तम्
^{१२}अस्याः ^{१३}भासः ^{१४}अभरन् दीप्तीः अवयवशोभा अकुर्वन्निति ^{१५}यत् ^{१६}ताभिः ^{१७}शमीभिः मृताया गोर्नवी-
करणविषयैः कर्मभिः ^{१८}अमृतत्वमाशुः देवत्वं प्राप्ताः । 'धेनुः कर्त्वा' इति देवत्वप्राप्तिसाधनत्वेन^९
देवैः प्रतिश्रुतत्वात् । यद्वा । अत्र संवत्समित्येतत् वत्सेन सहेति व्याख्येयम् ।

१. त-ल-पुष्टिं पोषम् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स- 'मतिकृते' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-
त-न-प-फ-भ-ल-स-ऋषयः । ४. ख-ग-घ-च-फ-भ-सोमरसं भक्षयितारः; ५-सोमस्य रसं भक्षयितारः ।
५. त-ल-किंच अमुया (त-मृतायाः) गोस्वचा अङ्गमुच्छाद्य तस्याः मांसं समयोजयन्नित्यर्थः । कुर्वन्निति
यत् (त- 'कुर्वन्निति यत्' नास्ति) । ६. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-देवत्वप्राप्तिसाधनेन ।

ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करेति कनीयान्त्रीन्कृणवामेत्याह ।

कनिष्ठ आह चतुरस्करेति त्वष्ट ऋभवस्तत्पनयद्वचो वः ॥ ५ ॥

ज्येष्ठः । आह । चमसा । द्वा । कर । इति । कनीयान् । त्रीन् । कृणवाम । इति । आह ।

कनिष्ठः । आह । चतुरः । कर । इति । त्वष्टा । ऋभवः । तत् । पनयत् । वचः । वः ॥ ५ ॥

‘ एकं चमसं चतुरस्कृणोतन ’ (क्र. सं. १. १६१. २) इति यदा^१ देवदूतोऽग्निकर्मभूनाह देवत्वप्राप्त्युक्थेन^२ तदा तेषु^३ मध्ये देवत्वप्राप्त्युक्तः^४ एकः^५ ज्येष्ठः ऋभुरितरौ^६ आह । किमिति । उच्यते । चमसा^७ द्वा^८ करेति । एकमेव सन्तं द्वौ कृणवामेति । कनीयान् तदनन्तरो विभवा^९ त्रीन्^{१०} कृणवाम करवाम^{११} इत्याह । तद्वरः^{१२} कनिष्ठः वाजः^{१३} चतुरस्कर चतुर्धा^{१४} करवाम^{१५} इति आह । तत् एव चतुस्करणरूपं हे ऋभवः^{१६} त्वष्टा युष्मदुरुः^{१७} वः^{१८} वचः युष्मद्वचनं^{१९} पनयत् अस्तौत् । अग्नीचकार इत्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

सत्यमूचुरनर एवा हि चक्रुर्नु स्वधामृभवो जग्मुरेताम् ।

विभ्राजमानांश्चमसाँ अहेवावेनत्त्वष्टा चतुरो ददृश्वान् ॥ ६ ॥

सत्यम् । ऊचुः । नरः । एव । हि । चक्रुः । अनु । स्वधाम् । ऋभवः । जग्मुः । एताम् ।

विभ्राजमानान् । चमसान् । अहाऽहव । अवेनत् । त्वष्टा । चतुरः । ददृश्वान् ॥ ६ ॥

नरः मनुष्यरूपा ऋभवः सत्यमूचुः सत्यमेवानुवन् । हि यस्मादेते एव एवं^१ चक्रुः चतुरोऽकुर्वन् । यथोक्तं तथैव कृतत्वात्^२ इत्यभिप्रायः । अनु चतुर्धाकरणानन्तरम् एतां^३ तृतीयसवन-गतां^४ स्वधां सोमाख्यममृतम् ऋभवो जग्मुः । ‘ एकं चमसं चतुरस्कृणोतन, साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ ’ (क्र. सं. १. १६१. २) इति श्रुतत्वात् । अथ त्वष्टा देवः विभ्राजमानान् अहेव अहानीव दीप्यमानान् चमसान् चतुरो ददृश्वान् दृष्टवान् सन् अवेनत् अकामयत्^५ । अग्नीचकारेत्यर्थः ॥

द्वादश द्यून्यदगोहस्यातिथ्ये रणभृभवः ससन्तः ।

सुक्षेत्राकृण्वन्नयन्त सिन्धून्धन्वातिष्ठन्नोषधीर्निम्नमापः ॥ ७ ॥

द्वादश । द्यून् । यत् । अगोहस्य । आतिथ्ये । रणन् । ऋभवः । ससन्तः ।

सुक्षेत्रा । अकृण्वन् । अनयन्त । सिन्धून् ।

धन्व । आ । अतिष्ठन् । ओषधीः । निम्नम् । आपः ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-‘ यदा ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-देवत्वप्राप्त्युक्थेन देवत्वेन । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-तेषाम् । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘ देवत्वप्राप्त्युक्तः ’ नास्ति । ५. त-ल-तत्कनिष्ठस्ततोऽपि कनीयान् । ६. ख-ग-च-ण-भ-कृणवाम । ७. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स-इदम् । ८. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-कृतवन्तः । ९. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-एव । १०. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-तृतीयसवनगतामेताम् । ११. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-ल-अमन्यत ।

तत्र रश्मय एव ऋभव इत्युक्तत्वात् तद्रूपेण स्तूयन्ते । यत् यदा द्वादश^१ धून् दिवसान् । आर्द्रादिद्वादशवृष्टिनक्षत्राणीत्यर्थः । अगोह्यस्य अगोप्यस्यादित्यस्य गृहे आतिथ्ये । अकस्मादागतोऽतिथिः । तदुचितं सत्काररूपं कर्म आतिथ्यम् । तदर्थं ससन्तः स्वपन्तः सुखेन निवसन्तः ऋभवः रणन् रमन्ते । ‘अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे’ (ऋ. सं. १. १६१. ११) इत्युक्तम् । तदानीं सुक्षेत्राकृण्वन् । अकृष्टानि^२ शून्यानि^३ क्षेत्राणि वृष्ट्या सरयादिसमृद्धान्यकुर्वन् । सिन्धून् नदीः अनयन्त प्रैरयन् । तस्मिन् काले ओषधीः ओषधयः धन्व निरुदकस्थानमाश्रित्य आतिष्ठन् । निम्नं नीचस्थानम् आपः अतिष्ठन् । ‘उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवस्वपः’ (ऋ. सं. १. १६१. ११) इत्युक्तम् ॥

रथं ये चक्रुः सुवृत्तं नरेष्ठां ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपाम् ।

त आ तक्षन्त्वृभवो रयिं नः स्ववसः स्वपसः सुहस्ताः ॥ ८ ॥

रथम् । ये । चक्रुः । सुवृत्तम् । नरेऽस्थाम् । ये । धेनुम् । विश्वऽजुवम् । विश्वऽरूपाम् ।

ते । आ । तक्षन्तु । ऋभवः । रयिम् । नः । सुऽअवसः । सुऽअपसः । सुऽहस्ताः ॥ ८ ॥

ये ऋभवः सुवृत्तं सुचक्रं सुष्टु वर्तमानं वा नरेष्ठां नेतरि चक्रे वर्तमानं रथं चक्रुः । ये च विश्वजुवं^४ विश्वस्य प्रेरयित्रौ विश्वरूपां बहुरूपां मेतन्नामिकां वा^५ धेनुं गां^६ चक्रुः अकुर्वन् । ‘बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत’ (ऋ. सं. १. १६१. ६) इति युक्तम् । ते महान्तः ऋभवः नः अस्माकं रयिं धनम् आ तक्षन्तु सर्वतो निष्पादयन्तु । कीदृशस्त ऋभवः । स्ववसः सुकर्माणः स्ववसः शोभनालोपेताः सुरक्षणां वा^७ सुहस्ताः शोभनहस्ताः कुशलहस्ताः^८ ॥

अपो षैषामजुषन्त देवा अभि कृत्वा मनसा दीध्यानाः ।

वाजो देवानामभवत्सुकर्मेन्द्रस्य ऋभुक्षा वरुणस्य विम्वा ॥ ९ ॥

अपः । हि । एषाम् । अजुषन्त । देवाः । अभि । कृत्वा । मनसा । दीध्यानाः ।

वाजः । देवानाम् । अभवत् । सुऽकर्मा । इन्द्रस्य । ऋभुक्षाः । वरुणस्य । विऽम्वा ॥ ९ ॥

एषाम् ऋभूणाम् अपः अश्वरथनिर्माणादिरूपं कर्म देवाः इन्द्रादयः अजुषन्त असेवन्त । ‘इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथम्’ (ऋ. सं. १. १६१. ६) इत्यादिमन्त्रोक्तप्रकारेण स्वीकृतवन्त इत्यर्थः । कीदृशास्ते । कृत्वा वरप्रदानरूपेण कर्मणा मनसा शोभनेन चित्तेनानुग्रहयुक्तेन अभि दीध्यानाः दीप्यमानाः । देवानाम् अनुग्रहेण किं लब्धमित्याह । सुकर्मा शोभनव्यापारः वाजः कनीयान्

१. ख-ग-च-ण-भ-स-‘द्वादश’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-स-अरिष्टानि; न-भ-अरिष्टानि शून्यानि । ३. त-ल-धेनुं विश्वजुवम् । ४. ख-ग-ण-भ-धेनुं गावम्; च-धेनुं गां च; त-ल-गां वा; न-गां च; स-वाचम् । ५. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘सुरक्षणा वा’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘कुशलहस्ताः’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-भ-भवताम्; न-तेषाम् । ८. त-ल-सुकर्मा शोभनकर्मा ।

१देवानां सर्वेषां संबन्धी १अभवत् । तथा १इन्द्रस्य संबन्धी १ऋभुक्षाः ऋभुज्येष्ठः । १विभ्वा मध्यमः
१वरुणस्य संबन्ध्यभवत् । १हि^१ पूरणः^१ ॥

ये हरीं मेधयोक्था मदन्त इन्द्राय चक्रुः सुयुजा ये अश्वा ।

ते रायस्पोषं द्रविणान्यस्मे धत्त ऋभवः क्षेमयन्तो न मित्रम् ॥ १० ॥

ये । हरी इति । मेधया । उक्था । मदन्तः । इन्द्राय । चक्रुः । सुयुजा । ये । अश्वा ।

ते । रायः । पोषम् । द्रविणानि । अस्मे इति । धत्त । ऋभवः । क्षेमयन्तः । न । मित्रम् ॥ १० ॥

१ये ऋभवः १हरी अश्वौ १मेधया प्रज्ञया^२ १उक्था उक्थैः स्तुतिभिः १मदन्तः हर्षयन्तः १चक्रुः ।
१ये च तौ १सुयुजा सुयुजौ सुयोजनावश्चौ^३ १इन्द्राय इन्द्रायं चक्रुः अकुर्वन् । हे १ऋभवः १ते यूयं
१रायस्पोषं धनपुष्टिं १द्रविणानि गवादिधनानि च सुखानि वा १अस्मे अस्मासु १धत्त धारयत ।
किमिव । १क्षेमयन्तः क्षेममिच्छन्तः १मित्रं १न मित्रमिव । अत्र यद्यप्येक एव ऋभुनामा तत्संबन्धात्
इतरेऽप्यभव उच्यन्ते प्राणभृज्यायेन ॥

इदाहः पीतिमुत वो मदं धुर्न ऋते श्रान्तस्य सख्याय देवाः ।

ते नूनमस्मे ऋभवो वसूनि तृतीये अस्मिन्सवने दधात ॥ ११ ॥

इदा । अहः । पीतिम् । उत । वः । मदम् । धुः । न । ऋते । श्रान्तस्य । सख्याय । देवाः ।

ते । नूनम् । अस्मे इति । ऋभवः । वसूनि । तृतीये । अस्मिन् । सवने । दधात ॥ ११ ॥

१इदा इदानीं चमसादिनिर्माणानन्तरम् १अहः सुत्याहसंबन्धिनस्तृतीये सवने १पीतिं सोमपानम्
१उत अपि च १मदं तज्जनितं १वः युष्माकं १धुः ददुर्देवाः । १श्रान्तस्य श्रान्तात्तपोयुक्तात्^४ १ऋते
१सख्याय सखित्वाय १न भवन्ति १देवाः । यत एते श्रान्ता अतो ददुरित्यर्थः । हे १ऋभवः १ते
महान्तो यूयं १नूनं निश्चयम् १अस्मे अस्मासु १अस्मिन् १तृतीये १सवने १वसूनि धनानि १दधात
धारयत ॥ ॥ २ ॥

‘ ऋभुर्विभ्वा ’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यार्चं त्रैष्टुभमारभ्यम् । ‘ ऋभुर्विभ्वा ’
इत्यनुक्रमणिका । न्यूढे दशरात्रे पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवनिविद्धानीयमिदम् । ‘ ऋभुर्विभ्वा
स्तुपे जनम् ’ (आश्व. श्री. ८. ८) इति सूत्रितत्वात् ॥

१. ख-ग-त-न-ल-स-‘ हि पूरणः ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-‘ प्रज्ञया ’ नास्ति ।

३. ख-ग-ण-न-भ-स-सुयोजमानावश्चौ; घ-च-प-फ-ल-सुयोजमानावश्चाश्चौ । ४. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स-श्रान्ताय श्रमयुक्ताय; न-श्रान्ताय तपोयुक्ताय ।

ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छेमं यज्ञं रत्नधेयोप यात ।

इदा हि वो धिषणा देव्यह्नामधात्पीति सं मदा अगमता वः ॥ १ ॥

ऋभुः । विऽभ्वा । वाजः । इन्द्रः । नः । अच्छे । इमम् । यज्ञम् । रत्नऽधेया । उप । यात ।

इदा । हि । वः । धिषणा । देवी । अह्नाम् । अधात् । पीतिम् । सम् । मदाः । अगमत् । वः ॥ १ ॥

वऽऋभुर्विभ्वा वऽवाज वऽइन्द्रः चैते देवाः वऽनः अस्मदीयम् वऽइमं वऽयज्ञम् वऽअच्छे अभिमुखं वऽरत्नधेया अस्मभ्यं रत्नधानाय वऽउप वऽयात उपगच्छत । ननु इन्द्रः सोमस्वामित्वात्^१ आगच्छतु कथमेतेषां यज्ञप्राप्तिरिति चेत् । उच्यते । वऽइदा वऽहि इदानीं खलु वऽवः युष्माकं वऽधिषणा वाक् वऽदेवी प्रजापतेः संबन्धिनी वऽअह्नां सोमाभिपवसंबन्धिनां वऽपीति सोमपानम् वऽअधात् । ‘ स प्रजापतिरब्रवीत्सवितारं तव वा इमेऽन्तेवासास्त्वमेवैभिः संपिबस्व ’ (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इति ब्राह्मणम् । यस्मादेवं तस्मात् वऽमदाः च वऽवः युष्मान् वऽसम् वऽअगमत संगताः । यद्वा । वो मदा देवैः संगताः ॥

विदानासो जन्मनो वाजरत्ना उत ऋतुभिर्ऋभवो मादयध्वम् ।

सं वो मदा अगमत् सं पुरंधिः सुवीरामस्मे रयिमेरयध्वम् ॥ २ ॥

विदानासः । जन्मनः । वाजऽरत्नाः । उत । ऋतुभिः । ऋभवः । मादयध्वम् ।

सम् । वः । मदाः । अगमत् । सम् । पुरंम्ऽधिः । सुऽवीराम् । अस्मे इति । रयिम् । आ । ईरयध्वम् ॥ २ ॥

हे वऽवाजरत्नाः सोमलक्षणेनाज्ञेन^२ राजमानाः वऽऋभवः यूयं वऽजन्मनः जननस्य देवत्वलक्षणस्य^३ देवत्वप्राप्तिं वऽविदानासः जानन्तः । यद्वा विदानासः सोमप्राप्तिं जानन्तो जन्मनः पूर्वं मनुष्य-जन्मवन्तश्च सन्तः । उतशब्दश्चार्थे । वऽऋतुभिः देवैः सह वऽमादयध्वम् । वऽवः युष्मान् वऽमदाः सोम-पानजनिताः वऽसम् वऽअगमत संगताः । वऽपुरंधिः स्तुतिरपि वऽसम् अगमत । ते यूयम् वऽअस्मे अस्माकं वऽसुवीरां शोभनैर्वीरैः पुत्रैः^४ उपेतां वऽरयि धनम्^५ वऽएरयध्वं प्रेरयत ॥

अयं वो यज्ञ ऋभवोऽकारि यमा मनुष्वत्प्रदिवो दधिध्वे ।

प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः ॥ ३ ॥

अयम् । वः । यज्ञः । ऋभवः । अकारि । यम् । आ । मनुष्वत् । प्रऽदिवः । दधिध्वे ।

प्र । वः । अच्छे । जुजुषाणासः । अस्थुः । अभूत । विश्वे । अग्रिया । उत । वाजाः ॥ ३ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-सोमस्वामी । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-सोमलक्षणाज्ञेन । ३. ख-ग-घ-च-ण-‘ देवत्वलक्षणस्य ’ नास्ति । ४. ख-त-प-फ-भ-‘ पुत्रैः ’ नास्ति । ५. न-स-‘ धनं ’ नास्ति ।

हे ऽऋभवः ऽवः युष्मदर्थम् ऽअयं ऽयज्ञः ऽअकारि । ऽयं यज्ञं ऽमनुष्वत् मनुष्यवत्
 ऽप्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्तः ऽआ^१ ऽदधिध्वे^२ धारयत जठरे । तदर्थं ऽवः युष्मान्
 ऽअच्छ आभिमुख्येन ऽजुजुषाणासः सेवमानाः सोमाः ऽप्र^२ ऽअस्थुः^२ प्रतिष्ठन्ते । ऽउत अपि च
 धारयित्वा च हे ऽवाजाः ऋभवः ऽविश्वे यूयम् ऽअग्रिया अग्राह्या अग्रत्वसंपादिनो वा ऽअभूत भवथा॥

अभूदु वो विधते रत्नधेयमिदा नरो दाशुषे मर्त्याय ।

पिबत वाजा ऋभवो ददे वो महि तृतीयं सर्वनं मदाय ॥ ४ ॥

अभूत् । ऊँ इति । वः । विधते । रत्नधेयम् । इदा । नरः । दाशुषे । मर्त्याय ।

पिबत । वाजाः । ऋभवः । ददे । वः । महि । तृतीयम् । सर्वनम् । मदाय ॥ ४ ॥

हे ऽनरः नेतार ऋभवः ऽवः युष्माकमनुग्रहात् ऽइदा इदानीं तृतीये सवने ऽरत्नधेयं दातव्यं
 रत्नं ऽविधते । विधतिः परिचरणकर्मा । स्तुत्या परिचरते ऽदाशुषे हविर्दत्तवते ऽमर्त्याय यजमानाय
 मह्यम् ऽअभूत् भवतु । तदर्थं हे ऽवाजाः ऽऋभवः । एतद्द्वयं विभ्वनामकस्याप्युपलक्षणम् । इतरा-
 पेक्षया प्रत्येकं बहुवचनम् । यूयं ऽपिबत । तदर्थं ऽवः ऽददे । किम् । ऽमहि महत्प्रभूतं ऽतृतीयं
 ऽसर्वनम् । तत्संबन्धिनं सोममित्यर्थः । किमर्थम् । ऽमदाय हर्षाय तृसये वा ॥

आ वाजा यातोषं न ऋभुक्षा महो नरो द्रविणसो गृणानाः ।

आ वः पीतयोऽभिपित्वे अहामिमा अस्तं नवस्वइव गमन् ॥ ५ ॥

आ । वाजाः । यात । उप । नः । ऋभुक्षाः । महः । नरः । द्रविणसः । गृणानाः ।

आ । वः । पीतयः । अभिपित्वे । अहाम् । इमाः । अस्तम् । नवस्वः इव । गमन् ॥ ५ ॥

हे ऽवाजाः ऽऋभुक्षाः ऽनरः नेतारो यूयं ऽनः अस्मान्^३ ऽउप ऽआ ऽयात । किं कुर्वन्तः ।
 ऽमहः महतः ऽद्रविणसः धनस्य ॥ कर्मणि षष्ठ्यौ ॥ महत् द्रविणं ऽगृणानाः स्तुवन्तः । किंच ऽअहाम्
 ऽअभिपित्वे अभिपतने समासौ । तृतीये सवने इत्यर्थः । ऽवः युष्मान् ऽइमाः ऽपीतयः पानानि
 ऽआ ऽगमन् आगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽअस्तम् । गृहनामैतत् । गृहं ऽनवस्वः नवप्रसवा गावः
 ऽइव ॥ ॥ ३ ॥

आ नपातः शवसो यातनोपेमं यज्ञं नमसा हूयमानाः ।

सजोषसः सूरयो यस्य च स्थ मध्वः पात रत्नधा इन्द्रवन्तः ॥ ६ ॥

आ । नपातः । शवसः । यातन । उप । इमम् । यज्ञम् । नमसा । हूयमानाः ।

सजोषसः । सूरयः । यस्य । च । स्थ । मध्वः । पात । रत्नधाः । इन्द्रवन्तः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-घ-ण-भ-प्रदधिध्वे; च-प्रादधिध्वे । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-आ अस्थुः; न-स-अस्थुः ।

३. न-ल-स-‘ अस्मान् ’ नास्ति ।

हे ऽश्वसः ऽनपातः बलस्य न पातयितारस्तस्य पुत्रा वा । बलवन्त इत्यर्थः । यूयं ऽनमसा स्तोत्रेण ऽहूयमानाः आकारिताः सन्तः ऽइमं ऽयज्ञम् ऽउप ऽआ ऽयातन उपागच्छत । कीदृशा यूयम् । ऽसजोषसः इन्द्रेण सह प्रीताः ऽसूरयः मेधाविनः । इन्द्रस्य चैषां च कः प्रसङ्ग इत्युच्यते । ऽयस्य ऽच ऽस्थ । चेति प्रसिद्धौ । यस्येन्द्रस्य संबन्धिनो यूयं भवथ तदुचिताश्चनिर्माणात्^१ इत्यभि-
प्रायः । यस्मादेवं तस्मात् ऽइन्द्रवन्तः प्रीतेन^२ इन्द्रेण तद्वन्तः ऽरत्नधाः रमणीयधनानां^३ दातारो यूयं ऽमध्वः मधुरं सोमं ऽपात पिबत ॥

सजोषा इन्द्र वरुणेन सोमं सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ।

अग्नेपाभिर्ऋतुपाभिः सजोषा ग्रास्पत्नीभी रत्नधाभिः सजोषाः ॥ ७ ॥

सजोषाः । इन्द्र । वरुणेन । सोमम् । सजोषाः । पाहि । गिर्वणः । मरुत्ऽभिः ।

अग्नेऽपाभिः । ऋतुऽपाभिः । सजोषाः । ग्राःपत्नीभिः । रत्नऽधाभिः । सजोषाः ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽवरुणेन रात्र्यभिमानिदेवेन ऽसजोषाः समानप्रीतिः सन् सोमं ऽपाहि पिब । हे ऽगिर्वणः गीर्भिर्वननीय संभजनीयेन्द्र त्वं ऽमरुद्भिः ऽसजोषाः संगतः सन् सोमं ऽपाहि पिब ॥ किञ्च ऽअग्नेपाभिः प्रथमपातृभिः ऽऋतुपाभिः ऋतुयाजदेवैश्च ऽग्राःपत्नीभिः । स्त्रीणां पालयिष्यो देव्यो ग्राःपत्न्यः । ताभिः । 'मेना ग्रा इति स्त्रीणाम्' (निरु. ३. २१) इति निरुक्तम् । ऽरत्नधाभिः रमणीयधनदातृभिर्ऋतुभिः सह पिब । यद्वा । एतत् ग्राःपत्नीभिरित्यस्य विशेषणम् । ताभिर्वा ऽसजोषाः सोमं पिब ॥

सजोषस आदित्यैर्मादयध्वं सजोषस ऋभवः पर्वतेभिः ।

सजोषसो दैव्येना सवित्रा सजोषसः सिन्धुभी रत्नधेभिः ॥ ८ ॥

सजोषसः । आदित्यैः । मादयध्वम् । सजोषसः । ऋभवः । पर्वतेभिः ।

सजोषसः । दैव्येन । सवित्रा । सजोषसः । सिन्धुऽभिः । रत्नऽधेभिः ॥ ८ ॥

हे ऽऋभवः ऽआदित्यैः ऽसजोषसः संगता यूयं ऽमादयध्वम् । तथा ऽपर्वतेभिः पर्ववद्भिः पर्वण्यर्च्यमानैर्देवविशेषैः ऽसजोषसः मादयध्वम् । तथा च ऽदैव्येन देवेभ्यो हितेन ऽसवित्रा ऽसजोषसः ऽरत्नधेभिः रत्नानां दातृभिः ऽसिन्धुभिः स्यन्दनस्वभावैर्नद्यभिमानिदेवैश्च ऽसजोषसः मादयध्वम् ॥

१. ल-स-तदुचिताश्च निर्माणात् । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-तेन । ३. ख-ग-च-ण-भ-रमणीयानां धनानाम् ।

ये अश्विना ये पितरा य ऊती धेनुं ततक्षुर्ऋभवो ये अश्वा ।

ये अंसत्रा य ऋधग्रोदसी ये विभ्वो नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ ९ ॥

ये । अश्विना । ये । पितरा । ये । ऊती । धेनुम् । ततक्षुः । ऋभवः । ये । अश्वा ।

ये । अंसत्रा । ये । ऋधक् । रोदसी इति । ये । विऽभ्वः । नरः । सुऽअपत्यानि । चक्रुः ॥ ९ ॥

१ये १ऋभवः १अश्विना अश्विनौ १ऊती ऊत्या क्रियया स्थनिर्माणरूपया^१ अप्रीणयन् । १ये च १पितरा पितरौ १ततक्षुः तक्षणेन समपादयन् जीर्णौ सन्तावृती ऊत्या युवानौ १चक्रुः । १ये च १धेनुं ततक्षुः सृतायाः पुनर्नवीकरणेन । १ये च १अश्वा अश्वौ ततक्षुः । 'निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरन्ता युवशा ताकृणोतन' (ऋ. सं. १. १६१. ७) इत्याद्युक्तम् । १ये च १अंसत्रा अंसत्राणि कवचानि देवेभ्यश्चक्रुः । १ये च १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १ऋधक् पृथक्^२ चक्रुः । एवमुक्तप्रकारेण^३ १ये १विभ्वः व्यासा ऋभवः १नरः नेतारः १स्वपत्यानि स्वपतनसाधनानि तत्प्राप्तिसाधनानि वा कर्माणि चक्रुः । 'तेऽग्रेषाः' इत्युत्तरत्र संबन्धः^४ ॥

ये गोमन्तं वाजवन्तं सुवीरं रयिं धत्थ वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

ते अग्रेषा ऋभवो मन्दसाना अस्मे धत्त ये च रातिं गृणन्ति ॥ १० ॥

ये । गोऽमन्तम् । वाजऽवन्तम् । सुऽवीरम् । रयिम् । धत्थ । वसुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।

ते । अग्रेऽपाः । ऋभवः । मन्दसानाः । अस्मे इति । धत्त । ये । च । रातिम् । गृणन्ति ॥ १० ॥

हे ऋभवः १ये यूयं १गोमन्तं १गोसहितं^५ १वाजवन्तम् अन्नवन्तं^६ १सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं १वसुमन्तं निवासयोग्यगृहादिधनोपेतं १पुरुक्षुं बह्वलं १रयिं धनं १धत्थ धारयथ मह्यं दातुम्^७ । हे १ऋभवः १ते यूयम् १अग्रेषाः प्रथमं पातारः १मन्दसानाः साद्यन्तः सन्तः १अस्मे अस्मभ्यं १धत्त दत्त रयिम्^८ । १ये १च यूयं १रातिं दानं दत्तं सोमं वा १गृणन्ति स्तुवन्ति । ते^९ धत्त । यद्वा । ये च रातिं गृणन्ति यजमानाः तेभ्योऽपि धत्त ॥

नापाभूत न वोऽतीतृषामानिःशस्ता ऋभवो यज्ञे अस्मिन् ।

समिन्द्रेण मदथ सं मरुद्भिः सं राजभी रत्नधेयाय देवाः ॥ ११ ॥

न । अप । अभूत । न । वः । अतीतृषाम् । अनिःऽशस्ताः । ऋभवः । यज्ञे । अस्मिन् ।

सम् । इन्द्रेण । मदथ । सम् । मरुत्ऽभिः । सम् । राजऽभिः । रत्नऽधेयाय । देवाः ॥ ११ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-निर्माणरूपया । २. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-विरुद्धं कर्म । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ये च नरो नेतारः विभ्वः ऋभवः स्वपत्यानि सुप्रजाः चक्रुः ते अग्रे पाहि (अग्रेषाः) इत्युत्तरत्र संबन्धः । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-गोहितम् । ५. ख-न-स- 'अन्नवन्तं' नास्ति; ग-च-ण-प-फ-भ-बलवन्तम्; त-ल-अन्नवन्तं बलवन्तम् । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ल-दत्त; स-ददातु । ७. ख-ग-घ-च-ण-भ-स- 'रयि' नास्ति; न-ऋषिम् । ८. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-तेभ्यः ।

हे^१ ऋभवः यूयं^२ नपाभूत नापगच्छत^३ । अपरक्ता न भवत । वयं च वः युष्मान् न
अतीतृषाम अत्यन्तं तृपितान् मा करवाम । अतो हे ऋभवः देवाः अनिशस्ताः अनिन्दिताः सन्तः
अस्मिन् यज्ञे इन्द्रेण सं मदथ मरुद्भिः सं मदथ । राजभिः राजमानैरन्यैर्देवैः सं मदथ^४
तृप्ता भवथ । किमर्थम् । रत्नधेयाय रमणीयाय धनदानाय ॥ ४ ॥

‘ इहोप यात ’ इति नवचं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यापं त्रैष्टुभमार्भवम् । ‘ इहोप नव ’ इत्यनु-
क्रमिका । तृतीयसवने मैत्रावरुणस्येदमुज्जीयमानसूक्तम् । सूत्रितं च—‘ आ त्वा वहन्वसावि
देवमिहोप यातेत्यनुसवनम् ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इहोप यात शवसो नपातः सौधन्वना ऋभवो मापं भूत ।

अस्मिन्हि वः सवने रत्नधेयं गमन्तिवन्द्रमनु वो मदासः ॥ १ ॥

इह । उप । यात । शवसः । नपातः । सौधन्वनाः । ऋभवः । मा । अपं । भूत ।

अस्मिन् । हि । वः । सवने । रत्नधेयम् । गमन्तु । इन्द्रम् । अनु । वः । मदासः ॥ १ ॥

हे शवसो नपातः बलस्य पुत्रास्तस्य न पातयितारो वा हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः
हे ऋभवः यूयम् इहोप यात अस्मिन् तृतीयसवने उपगच्छत । मापं भूत अपगता न
भवत । अस्मिन् सवने रत्नधेयं रमणीयधनस्य दातारम् इन्द्रमनु अनुसृत्य वः युष्मान् मदासः
मदकराः सोमाः गमन्तु गच्छन्तु । अन्विति क्रियया वा संबध्यते । इन्द्रं युष्मांश्चान्वागच्छन्तु
इत्यर्थः । हि पूरणः ॥

आगन्तृभूणामिह रत्नधेयमभूत्सोमस्य सुषुतस्य पीतिः ।

सुकृत्यया यत्स्वपस्यया च एकं विचक्र चमसं चतुर्धा ॥ २ ॥

आ । अगन् । ऋभूणाम् । इह । रत्नधेयम् । अभूत् । सोमस्य । सुषुतस्य । पीतिः ।

सुकृत्यया । यत् । सुअपस्यया । च । एकम् । विचक्र । चमसम् । चतुःधा ॥ २ ॥

ऋभूणां युष्माकम् इह तृतीयसवने रत्नधेयं रत्नदानम् आगन् आगच्छतु मह्यम् । यद्वा ।
युष्माकमेव सोमाख्यं रत्नमागन्^१ । यस्मात् सोमस्य सुषुतस्य पीतिः पानम् अभूत् प्रजापतिना
लब्धमित्यर्थः । तदपि कुत इति चेत् । उच्यते । यत् यस्मात् सुकृत्यया शोभनहस्तव्यापारेण
स्वपस्यया शोभनरथनिर्माणादिकर्मैच्छया च एकं सन्तं चमसं चतुर्धा विचक्र कृतवन्तः ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘ हे ऋभवः यूयं ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘ नाप-
गच्छत ’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-‘ सं मदथ ’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-इन्द्रम् ।
५. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-रत्नमागमत् ।

व्यकृणोत चमसं चतुर्धा सखे वि शिक्षेत्यब्रवीत ।

अथैत वाजा अमृतस्य पन्थां गणं देवानामृभवः सुहस्ताः ॥ ३ ॥

वि । अकृणोत । चमसम् । चतुःऽधा । सखे । वि । शिक्ष । इति । अब्रवीत ।

अथ । ऐत । वाजाः । अमृतस्य । पन्थाम् । गणम् । देवानाम् । ऋभवः । सुहस्ताः ॥ ३ ॥

हे^१ ऋभवो यूयं वचमसं वचतुर्धा व्यकृणोत व्यकुरुत । कृत्वा च हे सखे हे सखिभूताग्ने व विश्व अनुगृहाण सोमपानम् इत्यब्रवीत अवदत् यूयम् । अथ सोऽग्निर्युष्मानवादीत् खलु । किमिति । हे वाजाः ऋभवः सुहस्ताः कुशलहस्ता यूयम् अमृतस्य अमरणधर्मकस्य स्वर्गस्य पन्थां पन्थानम् ऐत गच्छत । किं तदमृतमिति । देवानाम् इन्द्रादीनां गणं संघातमैत^२ ॥

किमयः स्विच्चमस एष आस यं काव्येन चतुरो विचक्र ।

अथा सुनुध्वं सवनं मदाय पात ऋभवो मधुनः सोम्यस्य ॥ ४ ॥

किम्ऽमयः । स्विच् । चमसः । एषः । आस । यम् । काव्येन । चतुरः । विऽचक्र ।

अथ । सुनुध्वम् । सवनम् । मदाय । पात । ऋभवः । मधुनः । सोम्यस्य ॥ ४ ॥

वकिमयः वस्वित् किमात्मकः वपुषः वचमसः वास^३ । स्विच् प्रश्ने । यं चमसमेकं सन्तं वकाव्येन कवीनां मेधाविनां^४ संबन्धिना कर्मणा कौशलेन वचतुरो विचक्र कृतघन्तः । अथ अधुना वसवनम् । सूयते इति सवनः सोमः । तं मदाय हर्षाय सुनुध्वं हे ऋत्विजः । हे ऋभवः यूयं च सोम्यस्य सोमसंबन्धिनं मधुनः मधुररसं^५ पात पियत ॥

शच्याकर्त पितरा युवाना शच्याकर्त चमसं देवपानम् ।

शच्या हरी धनुतरावतष्टेन्द्रवाहवृभवो वाजरत्नाः ॥ ५ ॥

शच्या । अकर्त । पितरा । युवाना । शच्या । अकर्त । चमसम् । देवऽपानम् ।

शच्या । हरी इति । धनुऽतरौ । अतष्ट । इन्द्रऽवाहौ । ऋभवः । वाजऽरत्नाः ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-न-प-फ-भ-हे वाजाः सुहस्ताः शोभनहस्तोपेताः ऋभवो वो यूयं चमसं चतुर्धा व्यकृणोत व्यकुरुत । कृत्वा च हे सखे सखिभूताग्ने विश्विक्षते (न-भ-विश्विक्ष) अनुग्रहेण सोमपानमिति अब्रवीत् (न-अब्रवीत्) अवदत् । अथ यूयममृतस्यामरणधर्मकस्य स्वर्गस्य पन्थां पन्थानमभिगच्छत । किं तदमृतमिति देवानामिन्द्रादीनां गणं संघातमैत प्राप्ताः (न-‘प्राप्ताः’ नास्ति) । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘आस’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘मेधाविनां’ नास्ति । ४. ख-ण-स-मधुरसम् ।

हे ^१वाजरत्नाः रमणीयसोमान्ना हे ^२ऋभवः यूयं ^३शच्या कर्मणा ^४पितरा मातापितरौ
^५युवाना युवानौ ^६अकर्त अकुरुत । तथा ^७शच्या ^८चमसं ^९देवपानं देवपानार्हम् ^{१०}अकर्त चतुर्धा-
 कुस्तेत्यर्थः । ^{११}शच्या ^{१२}हरी अश्वौ^{१३} ^{१४}अतष्ट तक्षणेन संपादितवन्तः । कीदृशौ हरी । ^{१५}धनुतरौ शीघ्रं
 गन्तुरौ ^{१६}इन्द्रवाहौ इन्द्रवोढारौ ॥ ५ ॥

यो वः सुनोत्यभिपित्वे अह्ना तीव्रं वाजासः सर्वनं मदाय ।

तस्मै रयिमृभवः सर्ववीरमा तक्षत वृषणो मन्दसानाः ॥ ६ ॥

यः । वः । सुनोति । अभिपित्वे । अह्नाम् । तीव्रम् । वाजासः । सर्वनम् । मदाय ।

तस्मै । रयिम् । ऋभवः । सर्ववीरम् । आ । तक्षत । वृषणः । मन्दसानाः ॥ ६ ॥

हे ^१ऋभवः ^२वाजासः अन्नवन्तः ^३वः युष्मभ्यं ^४यः यजमानः ^५अह्नाम् ^६अभिपित्वे अभिपतने ।
 तृतीयसवने इत्यर्थः । तस्मिन् ^७तीव्रं रसवत्तरं ^८सवनम् । सूयते इति सवनः सोमः । तं^९ ^{१०}मदाय
^{११}सुनोति ^{१२}तस्मै ^{१३}सर्ववीरं बहुपुत्रोपेतं ^{१४}रयिं धनं हे ^{१५}वृषणः फलवर्षितारः ^{१६}मन्दसानाः मोदमानाः
 सन्तः ^{१७}आ ^{१८}तक्षत संपादयत्यर्थः ॥

प्रातः सुतमपिबो हर्यश्च माध्यंदिनं सर्वनं केवलं ते ।

समृभुभिः पिबस्व रत्नधेभिः सखीर्या इन्द्र चकृषे सुकृत्या ॥ ७ ॥

प्रातरिति । सुतम् । अपिबः । हरिऽअश्च । माध्यंदिनम् । सर्वनम् । केवलम् । ते ।

सम् । ऋभुभिः । पिबस्व । रत्नधेभिः । सखीन् । यान् । इन्द्र । चकृषे । सुऽकृत्या ॥ ७ ॥

हे ^१हर्यश्च हरितवर्णाश्वोपेतेन्द्र ^२प्रातः प्रातःसवने ^३सुतम् अभिपुतं सोमम् ^४अपिबः पिबस्व ।
^५माध्यंदिनं ^६सवनं ^७केवलं ^८ते परं तवैव नान्येषाम् । सवनद्वयस्य पृथगभिधानात्तृतीयसवनं
 परिशिष्यते । तृतीयसवने ^९रत्नधेभिः रमणीयदानैः ^{१०}ऋभुभिः ^{११}सं ^{१२}पिबस्व । हे ^{१३}इन्द्र ^{१४}यान्
 ऋभून् ^{१५}सुकृत्या शोभनकर्मणा ^{१६}सखीन् ^{१७}चकृषे अकरोः ॥

ये देवासो अभवता सुकृत्या श्येनाइवेदधि दिवि निषेद ।

ते रत्नं धात शवसो नपातः सौधन्वना अभवतामृतासः ॥ ८ ॥

ये । देवासः । अभवत । सुऽकृत्या । श्येनाऽइव । इत् । अधि । दिवि । निऽसेद ।

ते । रत्नम् । धात । शवसः । नपातः । सौधन्वनाः । अभवत । अमृतासः ॥ ८ ॥

हे ऋभवः १ये यूयं २सुकृत्या शोभनकर्मणा ३देवासः देवाः ४अभवत अभूत । ५इयेनाइवेत्
शंसनीयगतयो गृध्रविशेषा इव ६दिवि ह्यलोके ७अधि ८निषेद अधिनिषण्णाः हे ९शवसो १०नपातः
बलवन्तः ११ते यूयं १२रत्नं धनं १३धात प्रयच्छत । हे १४सौधन्वनाः सुधन्वनः १५पुत्राः १६अमृतासः
अमृता देवाः १७अभवत ॥

यत्तृतीयं सर्वनं रत्नधेयमकृणुध्वं स्वपस्या सुहस्ताः ।

तदृभवः परिपिक्तं व एतत्सं मदेभिरिन्द्रियेभिः पिवध्वम् ॥ ९ ॥

यत् । तृतीयम् । सर्वनम् । रत्नधेयम् । अकृणुध्वम् । सुऽअपस्या । सुऽहस्ताः ।

तत् । ऋभवः । परिऽसिक्तम् । वः । एतत् । सम् । मदेभिः । इन्द्रियेभिः । पिवध्वम् ॥ ९ ॥

हे १सुहस्ताः शोभनहस्ताः २ऋभवः ३रत्नधेयं रमणीयसोमदानवत् ४यत्तृतीयं ५सर्वनम्
६अकृणुध्वं ७प्रसाधितवन्तः । ८स्वपस्या शोभनकर्मच्छया ९तत् १०एतत् सर्वनं सर्वनगतं सोमद्रव्यं
११परिपिक्तं परिपेचनवत् १२वः युष्माकं संबन्धिभिः १३मदेभिः माद्यद्भिः १४इन्द्रियेभिः इन्द्रियैः १५सं
१६पिवध्वम् । यद्यपि वदनमेव पानसाधनं तथापि चक्षुःश्रोत्रादीनामपि दर्शनश्रवणादिना तृप्तिसद्भावात्
पातृत्वमुपचर्यते ॥ ॥ ६ ॥

‘अनश्नो जातः’ इति नवचं चतुर्थं सूक्तमार्भवम् । ऋषिर्वामदेवः । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुवन्त-
परिभाषया जगत्स्यः । ‘अनश्नोऽन्त्या त्रिष्टुप्’ इत्यनुक्रमणिका । आभिष्टुविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेव-
शस्त्रे आर्भवनिविद्वाजीयमिदम् । तथा च सूत्रितम्—‘अनश्नो जातः परावतो य इति वैश्वदेवम्’
(आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

अनश्नो जातो अनभीशुरुक्थ्यो रथस्त्रिचक्रः परि वर्तते रजः ।

महत्तद्वो देव्यस्य प्रवाचनं द्यामृभवः पृथिवीं यच्च पुष्यथ ॥ १ ॥

अनश्नः । जातः । अनभीशुः । उक्थ्यः । रथः । त्रिऽचक्रः । परि । वर्तते । रजः ।

महत् । तत् । वः । देव्यस्य । प्रऽवाचनम् । द्याम् । ऋभवः । पृथिवीम् । यत् । च । पुष्यथ ॥ १ ॥

हे १ऋभवः अश्विनोः संबन्धी युष्मद्वत् २रथः ३अनश्नो ४जातः वाहनाश्वनिरपेक्षः संपन्नः । तथा
५अनभीशुः प्रग्रहरहितः ६उक्थ्यः स्तुत्यः ७त्रिचक्रः चक्रत्रययुक्तः सन् ८रजः अन्तरिक्षं ९परि १०वर्तते
परिभ्रमति । ११महत् प्रभूतं १२तत् रथनिर्माणार्थं कर्म १३वः युष्माकं १४देव्यस्य देवत्वस्य १५प्रवाचनं प्रवक्तु
प्रख्यापकम् । १६यच्च येन कर्मणा १७द्यां १८पृथिवीं च १९पुष्यथ पुष्टां कुरुथ ॥

१. न-ल-स-‘सुधन्वनः पुत्राः’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-त-न-स-सोमदानवन्तं तृतीयसर्वनम्
अनुकृणुध्वम् (त-अकृणुध्वम्) । ३. ल-ग्रहरहितः । ४. ख-ग-च-ण-‘सन्’ नास्ति । ५. ख-ग-च-
ण-न-द्यावापृथिवी वा (न-च) ।

रथं ये चक्रुः सुवृत्तं सुचेतसोऽविह्वरन्तं मनसस्परि ध्यया ।

तां ऊ न्वस्य सवनस्य पीतय आ वो वाजा ऋभवो वेदयामसि ॥ २ ॥

रथम् । ये । चक्रुः । सुऽवृत्तम् । सुऽचेतसः । अविऽह्वरन्तम् । मनसः । परि । ध्यया ।

तान् । ऊँ इति । नु । अस्य । सवनस्य । पीतये । आ । वः । वाजाः । ऋभवः । वेदयामसि ॥ २ ॥

वसुचेतसः शोभनचित्ताः । ये ऋभवः । सुवृत्तं सुवर्तनचक्रम् । अविह्वरन्तम् अकुटिलं । रथं । मनसः । परि । ध्यया मनसो ध्यानेनाप्रयत्नेन । नु । क्षिप्रं । चक्रुः । तान् । उशब्द एवार्थे । तानेव । अस्य । सवनस्य । पीतये एतं सोमं पातुं हे । वाजाः हे । ऋभवः । वः युष्मान् । आ । वेदयामसि आवेदयामः ॥

तद्वो वाजा ऋभवः सुप्रवाचनं देवेषु विभ्वो अभवन्महित्वनम् ।

जिब्री यत्सन्ता पितरा सनाजुरा पुनर्युवाना चरथाय तक्षथ ॥ ३ ॥

तत् । वः । वाजाः । ऋभवः । सुऽप्रवाचनम् । देवेषु । विऽभ्वः । अभवत् । महिऽत्वनम् ।

जिब्री इति । यत् । सन्ता । पितरा । सनाऽजुरा । पुनः । युवाना । चरथाय । तक्षथ ॥ ३ ॥

हे वाजाः । ऋभवः हे विभ्वः विभवः । इतरापेक्षया परस्परं बहुवचनमित्युक्तम् । वः युष्माकं । तत् । महित्वनं महत्त्वं माहात्म्यं । देवेषु मध्ये । सुप्रवाचनं प्रवाच्यम् । अभवत् । तदित्युक्तं यदित्याह । जिब्री बृद्धौ । सन्ता सन्तौ । सनाजुरा सदा जीर्णौ सन्तौ । पितरा पितरौ । पुनर्युवाना नित्यतरुणौ । चरथाय यथेच्छं संचरणाय । तक्षथ संपादितवन्तः ॥

एकं वि चक्र चमसं चतुर्वयं निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः ।

अथा देवेष्वमृतत्वमानश श्रुष्टी वाजा ऋभवस्तद्व उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

एकम् । वि । चक्र । चमसम् । चतुऽवयम् । निः । चर्मणः । गाम् । अरिणीत । धीतिभिः ।

अथ । देवेषु । अमृतऽत्वम् । आनश । श्रुष्टी । वाजाः । ऋभवः । तत् । वः । उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

हे ऋभवः । एकं । चमसम् एकमेव सन्तं पानसाधनं चमसं । चतुर्वयम् । वयाः शाखाः । चतुःशाखं चतुरवयवं । वि । चक्र व्यकुरुत । तथा । धीतिभिः कर्मभिः । चर्मणः नूतनां । गां । निः । अरिणीत समस्कुरुत । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । अथ अतः कारणात् । देवेषु मध्ये । अमृतत्वमानश प्राप्नुत । हे वाजाः हे ऋभवः । तत् तादृशं । वः युष्माकं कर्म । श्रुष्टी इति क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्रम् । उक्थ्यं स्तुत्यं भवति ॥

१. ख-ग-च-ण-त-न-भ-सुवर्तनं चक्रम् ; स-सुवर्तमानं चक्रम् । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘यथेच्छम्’ नास्ति ।

ऋभुतो रयिः प्रथमश्रवस्तमो वाजश्रुतासो यमजीजनन्नरः ।

विभ्वतष्टो विदथेषु प्रवाच्यो यं देवासोऽवथा स विचर्षणिः ॥ ५ ॥

ऋभुतः । रयिः । प्रथमश्रवःस्तमः । वाजश्रुतासः । यम् । अजीजनन् । नरः ।

विभ्वतष्टः । विदथेषु । प्रवाच्यः । यम् । देवासः । अवथा । सः । विचर्षणिः ॥ ५ ॥

१ ऋभुतः ऋभूणां सकाशात् १ प्रथमश्रवस्तमः प्रथमं मुख्यमतिशयितं श्रवः २ अन्नं यशो वा यस्य धनस्य तत् १ रयिः धनम् । अस्माकं भवत्विति शेषः । १ वाजश्रुतासः वाजैः अन्नैः ३ सह ३ विल्याताः ३ १ नरः नेतारः ऋभवः १ यं रयिम् १ अजीजनन् उत्पादितवन्तः । १ विभ्वतष्टः विभ्वभिर्ऋभुभिस्तष्टः तक्षणसंपन्नश्चमसोऽश्विनो रथो वा १ विदथेषु यज्ञेषु १ प्रवाच्यः प्रकर्षेण स्तुत्यः । हे १ देवासः द्योतमानाः ४ यूयं १ यं रथं चमसं वा ४ १ अवथा रक्षथ । १ स १ विचर्षणिः विविधं द्रष्टा भवति द्रष्टव्यो भवतीत्यर्थः ॥ ॥ ७ ॥

स वाज्यर्वा स ऋषिर्वचस्यया स शूरो अस्ता पृतनासु दुष्टरः ।

स रायस्पोषं स सुवीर्यं दधे यं वाजो विभ्वा ऋभवो यमाविषुः ॥ ६ ॥

सः । वाजी । अर्वा । सः । ऋषिः । वचस्यया । सः । शूरः । अस्ता । पृतनासु । दुष्टरः ।

सः । रायः । पोषम् । सः । सुवीर्यम् । दधे ।

यम् । वाजः । विभ्वा । ऋभवः । यम् । आविषुः ॥ ६ ॥

१ स १ वाजी वेजनवान् बलवान् सन् १ अर्वा अरणकुशलो भवति । १ स १ ऋषिः अतीन्द्रियज्ञानी सन् १ वचस्यया स्तुत्या युक्तो भवति । १ स १ शूरः विक्रान्तः सन् १ अस्ता क्षेप्ता शत्रूणां भवति । स्वयं च १ पृतनासु संग्रामेषु १ दुष्टरः नाभिभाव्यो भवति । १ सः एव १ रायस्पोषं धनपुष्टिं १ दधे धत्ते । १ स १ सुवीर्यं सुवीर्यं दधे धत्ते । १ यं मनुष्यं १ वाजो १ विभ्वा १ ऋभवः च १ आविषुः अरक्षन् । स एवमेवं भवतीति । अन्यस्य बहुवन्निर्देशस्त्रयाणाम् ऋभुव्यवहारप्राचुर्याभिप्रायः ६ ॥

श्रेष्ठं वः पेशो अधि धायि दर्शतं स्तोमो वाजा ऋभवस्तं जुजुष्टन ।

धीरासो हि ष्ठा क्वयो विपश्चितस्तान्व एना ब्रह्मणा वेदयामसि ॥ ७ ॥

श्रेष्ठम् । वः । पेशः । अधि । धायि । दर्शतम् । स्तोमः । वाजाः । ऋभवः । तम् । जुजुष्टन ।

धीरासः । हि । स्थ । क्वयः । विपःचितः । तान् । वः । एना । ब्रह्मणा । आ । वेदयामसि ॥ ७ ॥

१ ल-‘श्रवः’ नास्ति । २ न-ल-स-‘अन्नैः’ नास्ति । ३ ख-ग-च-ण-न-प-भ-‘सदसि’ ख्यातः; घ-स-‘सदाभिख्यातः; त-सदाभिख्यातः । ४ ख-ग-च-ण-प-भ-‘यं चमसं रथं वा । ५ ख-ग-घ-ण-त-न-भ-‘दाता; स-तदा । ६ त-ऋभुव्यवहारः ।

१ श्रेष्ठम् अत्युत्कृष्टमत एव २ दर्शितं दर्शनीयं ३ वः युष्माकं ४ पेशः रूपम् ५ अधि ६ धायि अधि-
निहितम् । अतस्तदुचितो यः ७ स्तोमः स्तोत्रमस्मत्कृतमस्ति हे ८ वाजा ९ ऋभवस्तं स्तोमं स्तोत्रं १० जुजुष्टन
सेवध्वम् । ये यूयं ११ धीरासो १२ हि धीमन्तः प्रसिद्धाः १३ कवयः मेधाविनः १४ विपश्चितः ज्ञानवन्तः १५ स्थ
भवतः १६ तान्वः युष्मान् १७ एना एनेन १८ ब्रह्मणा मन्त्रेण शस्त्रात्मकेन १९ आ २० वेदयामसि । अथवोक्तलक्षणाः
विपश्चितः स्तोतारो यान् । स्तुवन्तीति शेषः । तान् ब्रह्मणा आ वेदयामसि प्रजापयामः ॥

यूयमस्मभ्यं धिषणाभ्यस्परि विद्वांसो विश्वा नर्याणि भोजना ।

द्युमन्तं वाजं वृषशुष्ममुत्तममा नो रयिमृभवस्तक्षता वयः ॥ ८ ॥

यूयम् । अस्मभ्यम् । धिषणाभ्यः । परि । विद्वांसः । विश्वा । नर्याणि । भोजना ।

द्युमन्तम् । वाजम् । वृषशुष्मम् । उत्तमम् ।

आ । नः । रयिम् । ऋभवः । तक्षत । आ । वयः ॥ ८ ॥

हे ऋभवः १ यूयमस्मभ्यं २ धिषणाभ्यस्परि स्तुतिभ्यो निमित्तभूताभ्यः । परीति पञ्चम्यर्थानु-
वादी । यद्वा ३ । अस्मन्मतिभ्योऽधिकानि ४ नर्याणि नृभ्यो हितानि ५ विश्वा सर्वाणि ६ भोजना भोग्यानि
७ विद्वांसः ज्ञानन्तः सन्तः ८ आ ९ तक्षत संपादयत १० । किं च ११ द्युमन्तं दीप्तिमन्तं हिरण्यादिरूपं १२ वाजं
बलवन्तं १३ वृषशुष्मं सेतृणां बलवतां शोपकम् १४ उत्तमं १५ रयिं १६ नः अस्माकं १७ वयः अन्नं च १८ आ
तक्षत हे १९ ऋभवः २० ॥

इह प्रजामिह रयिं रराणा इह श्रवो वीरवत्तक्षता नः ।

येन वयं चितयेमात्यन्यान्तं वाजं चित्रमृभवो ददा नः ॥ ९ ॥

इह । प्रजाम् । इह । रयिम् । रराणाः । इह । श्रवः । वीरवत् । तक्षत । नः ।

येन । वयम् । चितयेम । अति । अन्यान् । तम् । वाजम् । चित्रम् । ऋभवः । दद । नः ॥ ९ ॥

१ नः अस्माकम् २ इह यज्ञे ३ रराणाः रममाणाः ४ प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां ५ तक्षत संपादयत ६ ।
७ इह एव यज्ञे ८ रयिं च तक्षत । ९ इह एव यज्ञे १० श्रवः यशः ११ वीरवत् वीरैर्भृत्यादिभिस्तेतं तक्षत ।
किंच १२ वयं १३ येन वाजेन १४ अन्यान् अस्मत्समानान् १५ अति १६ चितयेम अतिक्रम्य ज्ञायेमहि । १७ तं
१८ चित्रं चायनीयं १९ वाजम् अन्नं हे २० ऋभवः २१ नः २२ दद अस्मभ्यं दत्त ॥ ८ ॥

१. न-ल-स-‘ भवत ’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-न-भ-‘ यद्वा...अधिकानि ’ नास्ति । ३. ख-ग-
च-ण-न-भ-‘ संपादयत ’ नास्ति; घ-संपादितवन्तः । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘ हे ऋभवः ’ नास्ति ।
५. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स्तुताः सन्तः प्रजाम्; न-स-‘ रममाणाः...रूपां ’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-भ-
इह; न-स-‘ संपादयत ’ नास्ति ।

‘उप नो वाजाः’ इत्यष्टचं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यार्पणार्थं त्रैष्टुभम् । पञ्चम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उप नोऽष्टौ चतुरनुष्टुबन्तम्’ इति । व्यूढे दशरात्रे पष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आद्याः चतस्रः शस्याः । ‘उप नो वाजा इति त्रयोदशार्थं चतस्रश्च’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति हि सूत्रितम् ॥

उप नो वाजा अध्वरमृभुक्षा देवा यात पथिभिर्देवयानैः ।

यथा यज्ञं मनुषो विक्ष्वांसु दधिध्वे रण्वाः सुदिनेष्वह्नाम् ॥ १ ॥

उप । नः । वाजाः । अध्वरम् । ऋभुक्षाः । देवाः । यात । पथिभिः । देवयानैः ।

यथा । यज्ञम् । मनुषः । विक्षु । आसु । दधिध्वे । रण्वाः । सुदिनेषु । अह्नाम् ॥ १ ॥

हे^१ वाजाः^२ हे ऋभुक्षाः ऋभवो हे देवाः नः^३ अध्वरं यागम्^४ उप यात उपगच्छत । देवयानैः देवैर्गन्तव्यैः पथिभिः मार्गैः । यथा येन प्रकारेण मनुषः मनोः संबन्धिनीपु आसु विक्षु प्रजासु यजमानेषु मध्ये हे रण्वाः रमणीया ऋभवः^५ अह्नां^६ सुदिनेषु सुदिनत्वनिमित्तेषु यज्ञम् अस्मदीयं दधिध्वे धारयथ । यथा येन प्रकारेण यज्ञमागत्य सुदिनत्वं कुरुथ तथा यज्ञमायातेति ॥

ते वो हृदे मनसे सन्तु यज्ञा जुष्टासो अद्य घृतनिर्णिजो गुः ।

प्र वः सुतासो हरयन्त पूर्णाः क्रत्वे दक्षाय हर्षयन्त पीताः ॥ २ ॥

ते । वः । हृदे । मनसे । सन्तु । यज्ञाः । जुष्टासः । अद्य । घृतनिर्णिजः । गुः ।

प्र । वः । सुतासः । हरयन्त । पूर्णाः । क्रत्वे । दक्षाय । हर्षयन्त । पीताः ॥ २ ॥

अद्य अस्मिन् यागदिने एते^७ यज्ञाः यागसाधनाः सोमाः वो हृदे युष्मद्दयाय^८ मनसे तत्प्रीतये सन्तु भवन्तु । अद्यास्मिन् दिने जुष्टासः पर्यासाः सोमाः घृतनिर्णिजः मिश्रण-द्रव्येण दीप्तरूपाः गुः गच्छन्तु युष्मद्दयम् । सुतासः अभिपुताः सोमाः चमसेषु^९ पूर्णाः वः युष्मदर्थं प्र हरयन्त ग्रहियन्ते । यद्वा । हर्यतेः कान्तिकर्मण इदं रूपम् । प्रकर्षेण वः युष्मान् कामयन्ते । क्रत्वे क्रतवे कर्मणे दक्षाय उत्साहाय^{१०} पीताः हर्षयन्त हर्षयन्तु ॥

अ्युदायं देवहितं यथा वः स्तोमो वाजा ऋभुक्षणो ददे वः ।

जुहे मनुष्वदुपरासु विक्षु युष्मे सचा बृहद्विवेषु सोमम् ॥ ३ ॥

त्रिऽउदायम् । देवहितम् । यथा । वः । स्तोमः । वाजाः । ऋभुक्षणः । ददे । वः ।

जुहे । मनुष्वत् । उपरासु । विक्षु । युष्मे इति । सचा । बृहत्ऽद्विवेषु । सोमम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘हे वाजाः’ नास्ति । २. प-भ-अस्मदीयं यागम् । ३. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-वाजाः । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ-ते; न-स-एते । ५. न-ल-स-हृदयाय । ६. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-सवनेषु । ७. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-बलाय ।

१युदायं २युदयं सवनत्रयगमनोपेतं ३देवहितं सोमाख्यमन्नं देवेभ्यो हितं देवैर्वा विहितम् ४ ।
तृतीयसवनस्थम् ५ इत्यर्थः । तत् ६यथा ७वः युष्मान् ८ददे धारयति । हे ९वाजाः हे १०ऋभुक्षणः
ऋभवो यथा ११स्तोमः स्तोत्रं १२वः ददे धारयति । १३उपरासु । उप देवयजनसमीपे रमन्ते इत्युपराः ।
तासु १४विभु प्रजासु १५बृहद्विषु प्रभूतदीप्तिषु देवेषु १६मध्ये १७मनुष्वत् मनुखि १८युष्मे युष्मदथं
१९सच्चा सह अनेकग्रहेषु प्रस्थितं २०जुहे जुहोमि २१सोमम् ॥

पीवो॑अश्वाः शुच॑द्र॒था हि भूता॑यःशि॒प्रा वाजिनः॑ सु॒निष्काः॑ ।

इन्द्र॑स्य सू॒नो शव॑सो न॒पातोऽनु॑ व॒श्वेत्य॑ग्रि॒यं मदा॑य ॥ ४ ॥

पीवोऽअश्वाः । शुचत्द्र॒थाः । हि । भूत । अयःऽशिप्राः । वाजिनः । सुऽनिष्काः ।

इन्द्रस्य । सू॒नो इति । शव॑सः । न॒पातः । अनु॑ । वः । चेति । अग्रि॒यम् । मदा॑य ॥ ४ ॥

हे १वाजिनः ऋभवः २पीवोअश्वाः पीवानोऽश्वा येषां ते तादृशाः । तथा ३शुचद्र॒थाः दीप्तरथाः ४
५अयःशिप्राः । ‘ शिप्रे हन् नासिके वा ’ । अयोवत्सारभूतशिप्राः ६ ७सुनिष्काः शोभनधनाश्च ८भूत
भवत । हे ९इन्द्रस्य १०सूनो सू॒नवः ११ पुत्रवद्रक्षणीया हे १२शव॑सो १३नपातः बलस्य पुत्रा बलिनः १४वः
युष्मभ्यं १५मदाय १६अनु १७चेति अन्वज्ञायि । देवेषु १८अग्रि॒यम् अग्रे भवं तृतीयसवनम् १९ ॥

ऋभु॑मृ॒भुक्षणो॑ र॒यिं वाजे॑ वा॒जिन्त॑मं यु॒जम् ।

इन्द्र॑स्वन्तं ह॒वामहे॑ सदा॒सात॑मम॒श्विन॑म् ॥ ५ ॥

ऋभुम् । ऋभु॒क्षणः । र॒यिम् । वाजे॑ । वा॒जिन्ऽत॑मम् । यु॒जम् ।

इन्द्रस्वन्तम् । ह॒वामहे॑ । सदा॒सात॑मम् । अ॒श्विन॑म् ॥ ५ ॥

हे १ऋभुक्षणः ऋभवः २ऋभुम् उरुभासमानं ३रयिं धनरूपम् । तद्धेतुभूतत्वात् ताच्छब्दम् ।
४वाजे संग्रामे ५वाजिन्तमम् अत्यन्तबलवन्तं ६युजं परस्परयोगोपेतम् ७इन्द्रस्वन्तम् इन्द्रवन्तमिन्द्रिय-
वन्तं ८सदासातमं सर्वदा दातृतमम् ९अश्विनम् अश्ववन्तं भवतां गणं १०हवामहे आह्वयामि ॥ ॥९॥

से॒व॑भवो॒ यमव॑थ यू॒यमिन्द्र॑श्च म॒र्त्यम् ।

स धी॒भिर॑स्तु स॒निता मे॒धसा॑ता सो अ॒र्वता॑ ॥ ६ ॥

सः । इत् । ऋभवः । यम् । अव॑थ । यू॒यम् । इन्द्रः । च । म॒र्त्यम् ।

सः । धी॒भिः । अ॒स्तु । स॒निता । मे॒धऽसा॑ता । सः । अ॒र्वता॑ ॥ ६ ॥

१. ख-ग-ण-न-भ-स-हितम् । २. ख-ग-च-ण-ल-तृतीयसवने स्थितम्; भ-तृतीयसवनस्थितम् ।
३. ग-च-‘देवेषु’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ-सुष्ठु रथाः; न-स-सप्त रथाः; प-सुष्ठु रथाः । ५. ख-
ग-च-ण-फ-भ-अयोवा सारभूतनासिकाः; प-अयोवत् सारभूतनासिकाः । ६. ख-ग-च-ण-प-भ-सूनवः
पुत्राः । ७. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-तृतीयसवनं हि ।

हे ऋभवः यूयमिन्द्रश्च यूयं मर्यम् अवथ रक्षथ । सेत् स एव अस्तु भवतु^१ । नान्यः श्रेष्ठो भवत्वित्यर्थः । षः एव धीभिः कर्मभिः सनिता संभक्ता भवतु । मेघसाता मेघसाती यज्ञे षः एव अर्वता अरण्यताश्चेन युक्तो भवतु ॥

वि नो वाजा ऋभुक्षणः पथश्चितन यष्टवे ।

अस्मभ्यं सूरयः स्तुता विश्वा आशास्तरिषणि ॥ ७ ॥

वि । नः । वाजाः । ऋभुक्षणः । पथः । चितन । यष्टवे ।

अस्मभ्यम् । सूरयः । स्तुताः । विश्वाः । आशाः । त्रिषणि ॥ ७ ॥

हे वाजाः हे ऋभुक्षणः ऋभवः नः अस्माकं पथः मार्गान् यष्टवे यष्टुं यज्ञमार्गान् वि चितन विचेतयत । प्रज्ञापयतेत्यर्थः । अस्मभ्यं हे सूरयः मेधाविनो यूयं स्तुताः सन्तः विश्वा आशाः सर्वा दिशः त्रिषणि त्रिषण्यम् । सामर्थ्यं वितरतेति शेषः ॥

तं नो वाजा ऋभुक्षण इन्द्र नासत्या रयिम् ।

समश्च चर्षणिभ्य आ पुरु शस्त मघत्तये ॥ ८ ॥

तम् । नः । वाजाः । ऋभुक्षणः । इन्द्र । नासत्या । रयिम् ।

सम् । अश्वम् । चर्षणिभ्यः । आ । पुरु । शस्त । मघत्तये ॥ ८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहृत्य^२ अभिमतमाशास्ते । हे वाजाः हे ऋभुक्षणः ऋभवो हे इन्द्र हे नासत्या अश्विनौ ते यूयं नः अस्मभ्यं चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः स्तोत्रभ्यः तं पुरु प्रभूतं रयिं धनम् अश्वं च पुरु प्रभूतं मघत्तये धनदानाय सम् आ शस्त सग्यगाशासनं कुरुत ॥ १० ॥

‘उतो हि वाम्’ इति दशचं पष्ठं सूक्तम् । वामदेव ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । दधिका देवता । आद्या^३ द्यावापृथिव्या^३ । अत्रानुक्रमणिका—‘उतो हि दश दधिकं हि द्यावापृथिव्याद्या’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उतो हि वां दात्रा सन्ति पूर्वा या पुरुभ्यस्त्रसदस्युर्नितोशे ।

क्षेत्रासां ददधुर्वरासां घनं दस्युभ्यो अभिभूतिमुग्रम् ॥ १ ॥

उतो इति । हि । वाम् । दात्रा । सन्ति । पूर्वा । या । पुरुभ्यः । त्रसदस्युः । नितोशे ।

क्षेत्रासाम् । ददधुः । उर्वरासाम् । घनम् । दस्युभ्यः । अभिभूतिम् । उग्रम् ॥ १ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-भवति । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-स-स्तुतिमुपसंहरन् । ३. ख-ग-ण-भ-आद्या द्यावापृथिव्यौ; घ-च-त-प-फ-आद्यायाः द्यावापृथिव्यौ ।

तत्र दृष्टान्तः । 'मेधयुं' न 'शूरं' । संग्रामेच्छुं शूरमिव । यद्वा । यज्ञक्रमणेच्छुमध्वर्यादिकमिव । 'रथतुरं' रथेन गच्छन्तं 'वातमिव' 'ध्रजन्तं' शीघ्रगं^१ वायुमिव । उक्तविशेषविशिष्टान्^२ उदकशूर-वायून् यथा सर्वो जनः स्तौति तथा^३ यं^४ देवं स्तौति तं ददथुरित्यर्थः ॥

यः स्मारुन्धानो गध्यां समत्सु सनुतरश्चरति गोषु गच्छन् ।

आविर्ऋजीको विदथा निचिक्यत्तिरो अरति पर्याप आयोः ॥ ४ ॥

यः । स्म । आऽरुन्धानः । गध्या । समत्सु । सनुतरः । चरति । गोषु । गच्छन् ।

आविऽऋजीकः । विदथा । निऽचिक्यत् । तिरः । अरतिम् । परि । आपः । आयोः ॥ ४ ॥

यः 'स्म' यः खलु देवः 'गध्या' गध्यानि । 'गध्यतिमिश्रीभावकर्मा' (निरु. ५. १५) इति निरुक्तम् । मिश्रयितव्यानि फलानि 'समत्सु' संग्रामेषु 'आरुन्धानः' सर्वतो निरोधयन् 'सनुतरः' संभक्ततरः 'गोषु' सर्वासु दिक्षु गोषु वा निमित्तभूतेषु 'गच्छन्' 'आविर्ऋजीकः' आविर्भूतसाधनः^५ 'आविर्भूतमुक्को' वा 'विदथा' विदथानि ज्ञातव्यानि 'निचिक्यत्' पश्यतिकर्मैतत् । जानन् 'अरतिम्' अरमणं दुःखमभिगन्तारम् 'अरिं' वा 'परि' सर्वतः 'तिरः' 'चरति' तिरस्करोति^६ । कस्यारतिमिति । 'आपः' व्याप्त्य^७ स्तोतुः 'आयोः' मनुष्यस्य यजमानस्य^८ ॥

उत स्मैनं वस्त्रमथि न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु ।

नीचार्यमानं जसुरि न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् ॥ ५ ॥

उत । स्म । एनम् । वस्त्रमथिम् । न । तायुम् । अनु । क्रोशन्ति । क्षितयः । भरेषु ।

नीचा । अयमानम् । जसुरिम् । न । श्येनम् । श्रवः । च । अच्छ । पशुमत । च । यूथम् ॥ ५ ॥

'उत' 'स्म' अपि खलु 'एनं' दधिकां 'भरेषु' संग्रामेषु 'वस्त्रमथि' 'तायुं' न 'वस्त्रमाथिनं' तस्करमिव । तं दृष्ट्वा 'क्षितयः' मनुष्या यथा 'अनु' 'क्रोशन्ति' तद्वद्वैरिणः अनुक्रोशन्ति^९ । किंच 'नीचा' नीचैः 'अयमानं' गच्छन्तं 'जसुरिं' न 'श्येनं' क्षुधितं 'श्येनं' पक्षिणमिव^{१०} । तं यथा दृष्ट्वा पक्षिगः पलायन्ते तद्वत् । 'श्रवः' अन्नं कीर्तिं वा 'पशुमत्' 'यूथं' 'च' 'अच्छ' अभिलक्ष्य गच्छन्त-मेवमनुक्रोशन्तीति संबन्धः^{११} । 'अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाथिनम्' (निरु. ४. २४) इत्यादि-निरुक्तमत्रानुसंधेयम् ॥ ॥ ११ ॥

१. ख-ग-च-ण-शीघ्रम्; स-शीघ्रान्तारम् । २. त-उक्तविशेषण० । ३. ख-ग-च-ण-भ-तथाप्ययम्; प-फ-तत्रापि यम् । ४. ख-ग-च-फ-आविर्भूतरथसारथिधनः; न-आविर्भूतधनसाधनः; भ-आविर्भूत-नसाधनः; स-आविर्भूतेन साधनेन । ५. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-परि तिरश्चरति सर्वतः (ख-सर्वः) तिरस्करोति । ६. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-आप्तस्य; न-स-वाप्तस्य । ७. त-ल-यजमानस्य । आप इति वा देवताविशेषणम् । अद्भ्यः संभूत इत्यर्थः । ८. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-क्रोशन्ति । ९. त-श्येनपाक्षिणमिव । १०. त-प-संबन्धः । च पूरणः ।

उत स्मासु प्रथमः सरिष्यन्नि वैवेति श्रेणिभी रथानाम् ।

स्रजं कृण्वानो जन्यो न शुभ्वा रेणुं रेरिहत्किरणं ददध्वान् ॥ ६ ॥

उत । स्म । आसु । प्रथमः । सरिष्यन् । नि । वैवेति । श्रेणिऽभिः । रथानाम् ।

स्रजम् । कृण्वानः । जन्यः । न । शुभ्वा । रेणुम् । रेरिहत् । किरणम् । ददध्वान् ॥ ६ ॥

उत वस्म अपि च खलु आसु असुरसेनासु^१ सरिष्यन् सर्तुमिच्छन् प्रथमः प्रथमः^२ उत्कृष्टतमो मुख्यः सन् रथानां श्रेणिभिः राजिभिर्युक्तः सन् नि वैवेति नितरां गच्छति । इतस्ततो धावति । क इवेति । उच्यते । स्रजम् । सृज्यते उत्पाद्यते रूपमनयेति सगलंकृतिः । तां कृण्वानः कुर्वाणः^३ जन्यो न जनेभ्यो हितोऽथ इव शुभ्वा । सुष्टु भवतीति शुभ्वा शोभमानः । किरणम् आस्यगतं खलीनं ददध्वान् दशन्^४ रेणुं स्वपादघातजनितं रेरिहत् भृशं लेढि^५ ॥

उत स्य वाजी सहुरिर्क्रतावा शुश्रूषमाणस्तन्वा समर्थे ।

तुरं यतीषु तुरयन्नृजिप्योऽधि भ्रुवोः किरते रेणुमृञ्जन् ॥ ७ ॥

उत । स्यः । वाजी । सहुरिः । क्रतुऽवा । शुश्रूषमाणः । तन्वा । समर्थे ।

तुरम् । यतीषु । तुरयन् । नृजिप्यः । अधि । भ्रुवोः । किरते । रेणुम् । मृञ्जन् ॥ ७ ॥

उत अपि च स्यः^६ सः^६ उक्तलक्षणः वाजी वेजनवान् गमनवान् समर्थे समरणे सहुरिः सहनशीलः शत्रूणाम् क्रतावा अन्नवान् तन्वा स्वावयवेन^७ खुरादिना स्वतनुं शुश्रूषमाणः तुरं यतीषु त्वरगामिनीष्वसुरसेनासु तुरयन् त्वरयन् नृजिप्यः ऋजुगामी रेणुं धूलिम् मृञ्जन् प्रसाधयन्तमेव रेणुं भ्रुवोः अधि उपरि किरते विक्षिपति ॥

उत स्मास्य तन्यतोरिव द्योर्ऋघायतो अभियुजो भयन्ते ।

यदा सहस्रमभि षीमयोधीदुर्वर्तुः स्मा भवति भीम क्रञ्जन् ॥ ८ ॥

उत । स्म । अस्य । तन्यतोऽइव । द्योः । ऋघायतः । अभिऽयुजः । भयन्ते ।

यदा । सहस्रम् । अभि । सीम् । अयोधीत् । दुऽवर्तुः । स्म । भवति । भीमः । क्रञ्जन् ॥ ८ ॥

उत वस्म अपि च खलु द्योः दीप्यमानात् तन्यतोः शब्दयितुरशनेः इव ऋघायतः हिंसितः अस्य अस्मात् दधिकावाल्यात्^८ देवात् अभियुजः अभियोक्तारोऽसुराः भयन्ते बिभ्यति ।

१. त-आसुरसेनासु । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-‘प्रथमः’ नास्ति; न-प्रथमतः । ३. न-ल-स-‘कुर्वाणः’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-भ-‘दशन्’ नास्ति । ५. फ-लेलिहन् । ६. ख-ग-च-ण-भ-स्यः; न-स-सः । ७. ख-ग-ण-सस्यावयवेन; च-प-भ-स्वस्यावयवेन; न-स-अस्यावयवेन । ८. ख-ग-च-ण-फ-प्रसाधयन्तन्वा स्वस्यावयवेन खुरादिनामेव । ९. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-‘दधिकावाल्यात्’ नास्ति ।

किंचायं वयदा वसीं सर्वतः सहस्रम् अभि वयोधीत् संप्रहरेत् । तदा वक्रञ्जन् प्रसाधयन्नात्मानं
वभीमः भयहेतुः दुर्वर्तुः दुर्वारश्च भवति ॥

उत स्मास्य पनयन्ति जना जूति कृष्टिप्रो अभिभूतिमाशोः ।

उतैनमाहुः समिथे वियन्तः परा दधिका असरत्सहस्रैः ॥ ९ ॥

उत । स्म । अस्य । पनयन्ति । जनाः । जूतिम् । कृष्टिऽप्रः । अभिऽभूतिम् । आशोः ।

उत । एनम् । आहुः । सम्ऽइये । विऽयन्तः । परा । दधिऽकाः । असरत् । सहस्रैः ॥ ९ ॥

उत स्म अपि च खलु अस्य दधिकाणः अभिभूतिम् अभिभवित्रीं जूतिं पराभिभूतिं
चेत्युभयं वा जनाः पनयन्ति स्तुवन्ति । कीदृशस्यास्य । कृष्टिप्रः । कृष्टयो मनुष्याः । तेषां
पूरकस्य आशोः व्यासस्य वेगवतो वा । उत अपि च एनं समिथे संग्रामे वियन्तः विविधं
गच्छन्तो जना अयं दधिकाः देवः सहस्रैः अनुचरैः परिवृतः परा असरत् इति अस्मान्
विहायान्यान् हन्तुं गत इति आहुः । यद्वा । एनमेवमाहुः । वियन्तः शत्रवः परा । भवन्तीति
शेषः । दधिकाः सहस्रैरसरत् गच्छतीति ॥

पवित्रेष्टौ 'आ दधिकाः' इति दधिकाणो याज्या । तथा च सूत्रितं—'दधिकाणो अकारिपमा
दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

आ दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्येह्व ज्योतिषापस्ततान ।

सहस्रसाः शतसा वाज्यवीं पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि ॥ १० ॥

आ । दधिऽकाः । शवसा । पञ्च । कृष्टीः । सूर्यऽइव । ज्योतिषा । अपः । ततान ।

सहस्रऽसाः । शतऽसाः । वाजी । अवीं । पृणक्तु । मध्वा । सम् । इमा । वचांसि ॥ १० ॥

यः दधिकाः देवः शवसा बलेन पञ्च कृष्टीः पञ्च जनान् देवमनुष्यासुररक्षः पितृसंज्ञकान्
निषादपञ्चमान् चतुरो वर्णान् वा सूर्यः ज्योतिषा तेजसा यथा जगदावृणोति तद्वत् अपः उदकानि
आ ततान आतनोति । सहस्रसाः शतसाः शतानां सहस्राणां च दाता वाजी वेजनवान् अवा
अरणकुशलः स देवः मध्वा मधुना मधुरेण फलेन इमा इमान्युक्तानि स्तुतिवचांसि सं पृणक्तु
संयोजयतु ॥ ॥ १२ ॥

'आशुं दधिकाम्' इति षड्वचं सप्तमं सूक्तम् । आदितः पञ्च त्रिष्टुभः षष्ठ्यनुष्टुप् । ऋषिर्वाम-
देवः । पूर्वसूक्ते हीत्युक्तत्वात् एतदपि दधिकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'आशुं षळन्यानुष्टुप्'
इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-दुर्वर्तुः स्म । २. ख-ग-फ-चेत्युक्तं यजमानाः; च-चेत्युक्तं ये जनाः; ण-त-
चेत्युक्तं य जनाः; न-चेतनां जनाः; प-भ-चेत्युक्तं यं जनाः; स-चेत्युक्तं यं वा जनाः । ३. त-दधिकाः
तु । ४. प- सूर्येह्व । ५. ख-ग-घ-ण-भ-त्रैष्टुभः । ६. ख-ग-घ-ण-फ-भ-देवतापि दधिका ।

आशुं दधिक्रां तमु नु ष्टवाम दिवस्पृथिव्या उत चर्किराम ।

उच्छन्तीमामुषसः सूदयन्त्वति विश्वानि दुरितानि पर्षन् ॥ १ ॥

आशुम् । दधिऽक्राम् । तम् । ऊँ इति । नु । स्तवाम् । दिवः । पृथिव्याः । उत । चर्किराम् ।

उच्छन्तीः । माम् । उषसः । सूदयन्तु । अति । विश्वानि । दुःऽइतानि । पर्षन् ॥ १ ॥

१ आशुं शीघ्रगामिनं २ तमु तमेव ३ दधिक्रां देवं ४ नु क्षिप्रं ५ स्तवाम् । ६ उत अपि च ७ दिवः पृथिव्याः च सकाशादस्य ८ वासं ९ चर्किराम विक्षिपाम् । १० उच्छन्तीः तमो विवासयन्तीः ११ उषसः १२ मां प्रति १३ सूदयन्तु रक्षन्तु फलानि । १४ विश्वानि सर्वाणि १५ दुरितानि १६ अति १७ पर्षन् अतिपायन्तु । अन्यदेवताकेषु मन्त्रेष्वन्यदेवतास्तुतिस्तासां निपातभाक्वाज्ज विरुध्यते ॥

महश्चर्कर्म्यर्वतः क्रतुप्रा दधिक्राव्णः पुरुवारस्य वृष्णः ।

यं पुरुभ्यो दीदिवासं नाग्निं ददथुमित्रावरुणा ततुरिम् ॥ २ ॥

महः । चर्कर्मि । अर्वतः । क्रतुऽप्राः । दधिऽक्राव्णः । पुरुऽवारस्य । वृष्णः ।

यम् । पुरुऽभ्यः । दीदिऽवासम् । न । अग्निम् । ददथुः । मित्रावरुणा । ततुरिम् ॥ २ ॥

१ क्रतुप्राः कर्मणां पूरकोऽहं २ महः ३ महतः ४ अर्वतः अरणवतः ५ पुरुवारस्य पुरुभिः ६ बहुभिर्वरणीयस्य ७ वृष्णः वर्षकस्य ८ दधिक्राव्णः ९ स्तुतिं १० चर्कर्मि अत्यर्थं करोमि । हे ११ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवां १२ ततुरिं तारकं १३ यं १४ दीदिवासं १५ नाग्निं दीप्यमानमग्निमिव स्थितं १६ पुरुभ्यः मनुष्येभ्यस्तेषामुपकाराय १७ ददथुः १८ धारयथः ॥

यो अश्वस्य दधिक्राव्णो अकारीत्समिद्धे अग्रा उषसो व्युष्टौ ।

अनागसं तमदितिः कृणोतु स मित्रेण वरुणेना सजोषाः ॥ ३ ॥

यः । अश्वस्य । दधिऽक्राव्णः । अकारीत् । समऽइद्धे । अग्रा । उषसः । विऽउष्टौ ।

अनागसम् । तम् । अदितिः । कृणोतु । सः । मित्रेण । वरुणेन । सऽजोषाः ॥ ३ ॥

१ यः यजमानः २ अश्वस्य ३ अश्वरूपस्य व्यासस्य वा ४ दधिक्राव्णः स्तुतिम् ५ उषसो ६ व्युष्टौ प्रभाते सति ७ अग्रौ ८ समिद्धे सति ९ अकारीत् अकार्षीत् । १० मित्रेण ११ वरुणेन चाहोरात्राभिमानिदेवाभ्यां

१. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘ महः महतः ’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अरणकुशलस्य । ३. न-ल-स-‘ पुरुभिः ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-दधिक्राव्णः महः । ५. ख-ग-च-ण-भ-‘ युवां ’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स-तारयितारम् । ७. प-यं दधिक्राव्णं ददथुः । ८. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अश्वस्यास्य ।

१सजोषाः समानप्रीतिः १अदितिः अखण्डनीयो दधिकाः १तं यजमानम् १अनागसं पापरहितं १कृणोतु करोतु ॥

दधिक्राव्णा इष ऊर्जो महो यदमन्महि मरुतां नाम भद्रम् ।

स्वस्तये वरुणं मित्रमग्निं हवामहे इन्द्रं वज्रबाहुम् ॥ ४ ॥

दधिऽक्राव्णाः । इषः । ऊर्जः । महः । यत् । अमन्महि । मरुताम् । नाम । भद्रम् ।

स्वस्तये । वरुणम् । मित्रम् । अग्निम् । हवामहे । इन्द्रम् । वज्रऽबाहुम् ॥ ४ ॥

१इषः अन्नसाधकस्य १ऊर्जः बलसाधकस्य १महः महतः १दधिक्राव्णाः देवस्य १मरुतां स्तोतृणां स्वभूतं १भद्रं कल्याणं १नाम नामरूपमस्ति १यत्* तत् १अमन्महि स्तुमः । किंचात्र१ निपात-
भाजो वरुणादींश्च१ १स्वस्तये क्षेमाय १हवामहे ॥

न हत इति मन्त्रि-
नान्तरं तिष्ठ-311

इन्द्रमिवेदुभये वि ह्वयन्त उदीराणा यज्ञमुपप्रयन्तः ।

दधिक्रामु सूदनं मर्त्याय ददथुर्मित्रावरुणा नो अश्वम् ॥ ५ ॥

इन्द्रम् इव । इत् । उभये । वि । ह्वयन्ते । उत्ऽदीराणाः । यज्ञम् । उपऽप्रयन्तः ।

दधिऽक्राम् । ऊँ इति । सूदनम् । मर्त्याय । ददथुः । मित्रावरुणा । नः । अश्वम् ॥ ५ ॥

१इन्द्रमिव एनं दधिक्राम् १उदीराणाः युद्धाय उद्योगं कुर्वन्तः १यज्ञमुपप्रयन्तः यज्ञमुपक्रम्य प्रवर्तमानाश्च १उभये १वि १ह्वयन्ते आह्वयन्ति । यं १मर्त्याय मर्त्यस्य १सूदनं प्रेरकम् १अश्वम् अश्वरूपं १दधिकां देवं हे १मित्रावरुणा मित्रावरुणौ १नः अस्माकमर्थाय १ददथुः धारयथः । तं विह्वयन्ते । उभये इत्यत्र स्तोतृशंसितृभेदेन वा१ उभयविधत्वम् अवगन्तव्यम् ॥

‘दधिक्राव्णो१ अकारिषम्’ इति षष्ठी पवित्रेष्ट्या अनुवाक्या । सूत्रितं च— ‘दधिक्राव्णो अकारिषमा दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः’ (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । दधिद्रप्समक्षणेऽप्येषा । दधिक्राव्णो अकारिषमित्याग्नीध्रीये दधिद्रप्सान् भक्षयन्ति’ (आ. श्रौ. ६. १२) इति सूत्रितत्वात् ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-‘पापरहितं’ नास्ति । २. ख-ग-ण-भ-ल-स-‘भद्रं’ नास्ति । ३. प-कल्याणं यत् नाम नामरूपमस्ति तत् । * त-‘यत्’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-किंच वरुणं मित्रमग्निमिन्द्रं कीदृशमिन्द्रं वज्रबाहुं च । ५. घ-ल-स-उद्योग्यम् ; प-उत योग्यम् । ६. न-ल-स-‘मित्रावरुणौ’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-च । ८. त-अवगन्तव्यम् । इत् उ पूरणौ । ९. न-दधिक्राव्णो अकारिषम् इत्याग्नीध्रीये दधिद्रप्सान् भक्षयन्तीति । दधिक्राव्णो अकारिषम् इत्याग्नीध्रीयं दधिद्रप्सान् प्रादय इति सूत्रितत्वात् । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशब्दे दधिक्राव्ण इत्येषा । सूत्रितं च । दधिक्राव्णो अकारिषमित्यनुष्टुबिति ! पवित्रेष्ट्यां दधिक्रावहविषो दधिक्राव्ण इति पुरोऽनुवाक्या । इमा जुहाना युष्मदा नमोभिर्दधिक्राव्णो अकारिषमिति सूत्रितत्वात् ।

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखा करत्प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ ६ ॥

दधिऽक्राव्णः । अकारिषम् । जिष्णोः । अश्वस्य । वाजिनः ।

सुरभि । नः । मुखा । करत् । प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥ ६ ॥

१दधिक्राव्णः देवस्य स्तुतिम् १अकारिषं करवाणि । १जिष्णोः जयशीलस्य १अश्वस्य व्यापकस्य १वाजिनः वेगवतः^१ । स देवः १नः अस्माकं १मुखा मुखानि चक्षुरादीन्द्रियाणि १सुरभि सुरभीणि १करत् करोतु । १नः अस्मभ्यम् १आयूषि १प्र १तारिषत् प्रवर्धयतु । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ ॥१३॥

‘दधिक्राव्ण इत्’ इति पञ्चमस्यमं सूक्तं वामदेवस्यार्पं दाधिकम् । आद्या त्रिष्टुप् क्षिष्टा जगत्यः । ‘हंसः शुचिपत्’ इत्येपा^२ सूर्यदेवताका । तथा चानुक्रमणिका—‘दधिक्राव्णः पञ्च चतस्रोऽन्या जगत्योऽन्या सौरी’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

दधिक्राव्ण इदु नु चर्किराम विश्वा इन्मामुषसः सूदयन्तु ।

अपामग्रेषसः सूर्यस्य बृहस्पतेराङ्गिरसस्य जिष्णोः ॥ १ ॥

दधिऽक्राव्णः । इत् । ऊँ इति । नु । चर्किराम । विश्वाः । इत् । माम् । उषसः । सूदयन्तु ।

अपाम् । अग्नेः । उषसः । सूर्यस्य । बृहस्पतेः । आङ्गिरसस्य । जिष्णोः ॥ १ ॥

१दधिक्राव्ण १इदु एतन्नामकस्य देवस्यैव स्तुतिं १नु क्षिप्रं १चर्किराम भृशं करवाम । १मां १विश्वा १इत् १उपसः सर्वा अपि ताः १सूदयन्तु कर्मसु प्रेरयन्तु । १अपाम्^३ १अग्नेः १उषसः १सूर्यस्य १बृहस्पतेः १आङ्गिरसस्य १जिष्णोः एतेषां देवतानामहं^४ स्तुतिं करवाणीति शेषः । तासामपि निपातभाक्त्वात् स्तुतिरविरुद्धा ॥

सत्वा भरिषो गविषो दुवन्यसच्छ्रवस्यादिष उषसस्तुरण्यसत् ।

सत्यो द्रवो द्रवरः पतङ्गरो दधिक्रावेषमूर्जं स्वर्जनत् ॥ २ ॥

सत्वा । भरिषः । गोऽइषः । दुवन्यऽसत् । श्रवस्यात् । इषः । उषसः । तुरण्यऽसत् ।

सत्यः । द्रवः । द्रवरः । पतङ्गरः । दधिऽक्रावा । इषम् । ऊर्जम् । स्वः । जनत् ॥ २ ॥

१सत्वा गन्ता १भरिषः भरणकुशलः १गविषः गवां प्रेरकः एष्टा^४ वा^४ १दुवन्यसत् । दुवः परिचरणमिच्छन्तो दुवन्याः । तेषु सीदतीति दुवन्यसत् । १इषः इष्यमाणायाः १उषसः संबन्धिनि काले

१. च-अन्नवतः । २. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-इत्येका । ३. न-ल-स-अहमप्यवादिदेवतानाम् ।

४. ख-ग-ण-प-फ-भ-‘एष्टा वा’ नास्ति ।

इत्यर्थः । यद्वा । इपः पृष्टा पुपणीयो वा । ^१श्रवस्यात् श्रवस्येत् अन्नमिच्छेत् । किंच ^२तुरण्यसत् । त्वरया सीदतीति तुरण्यसत् । ^३सत्यः सत्सु तायमानः । ^४द्रवः गन्ता ^५द्रवरः प्रकृष्टवेगवान् ^६पतङ्गरः । पतनेनोत्प्लवनेन पतनं पतङ्गः । तद्वान् पतङ्गरः । उक्तलक्षणः ^७दधिक्रावा^८ देवः ^९इपम् अन्नम् ^{१०}ऊर्जं बलं ^{११}स्वः स्वर्गं च ^{१२}जनत् जनयेत् उत्पादयेत् ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनु वाति प्रगृधिनिः ।

श्येनस्यैव ध्रजतो अङ्कसं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः ॥ ३ ॥

उत । स्म । अस्य । द्रवतः । तुरण्यतः । पूर्णम् । न । वेः । अनु । वाति । प्रऽगृधिनिः ।

श्येनस्यैव । ध्रजतः । अङ्कसम् । परि । दधिऽक्राव्णः । सह । ऊर्जा । तरित्रतः ॥ ३ ॥

^१उत ^२स्म अपि च खलु ^३द्रवतः गच्छतः ^४तुरण्यतः त्वरमाणस्य ^५प्रगृधिनिः प्रकर्षेणाभिकाङ्क्षतः । ^६अस्य ^७दधिक्राव्णः^८ देवस्य गतिं ^९वेः गन्तुः पक्षिणः ^{१०}पूर्णं ^{११}न गमनं पत्रं वा अनुसृत्य^{१२} यथा वान्श्यन्त्ये^{१३} पक्षिणस्तद्वत् ^{१४}अनु ^{१५}वाति सर्वो वेगवान् जनः । सर्वेषामपि शीघ्रगामीत्यर्थः । किंच ^{१६}ध्रजतः गच्छतः ^{१७}तरित्रतः तारयतोऽन्यान् ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ ^{१८}श्येनस्यैव^{१९} अङ्कसं पादाधारम् उरःप्रदेशं^{२०} वा ^{२१}परि परितः ^{२२}ऊर्जा बलेन निमित्तेनान्नार्थं वा ^{२३}सह एकीभूय । संघेन गच्छन्तीति^{२४} शेषः ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि ।

क्रतुं दधिका अनु संतवीत्वत्पथामङ्कांस्यन्वापनीफणत् ॥ ४ ॥

उत । स्यः । वाजी । क्षिपणिम् । तुरण्यति । ग्रीवायाम् । बद्धः । अपिऽकक्षे । आसनि ।

क्रतुम् । दधिऽक्राः । अनु । सम्ऽतवीत्वत् । पथाम् । अङ्कांसि । अनु । आऽपनीफणत् ॥ ४ ॥

^१उत अपि च ^२स्यः सः ^३वाजी वेजनवानश्वरूपो देवः ^४ग्रीवायां गरणसाधनायां कण्ठे ^५बद्धः ^६अपिकक्षे कक्षप्रदेशे ^७आसनि आस्ये च बद्धः । बद्धपल्यङ्गस्योक्तेषु स्थानेषु पाशबन्धाः संभवन्ति । एवं बद्धः^८ सन्^९ ^{१०}क्षिपणिं क्षेपणम् ^{११}अनु ^{१२}तुरण्यति त्वरयति गन्तुम् । किंचायं ^{१३}दधिकाः देवः ^{१४}क्रतुं कर्म प्रज्ञां वा ^{१५}अनु अनुसृत्य ^{१६}संतवीत्वत् प्रवृद्धबलवान्^{१७} सन् ^{१८}पथां मार्गाणाम् ^{१९}अङ्कांसि कुटिलानि अनुसृत्य ^{२०}आपनीफणत् सर्वतो भृशं गच्छति ॥ फणतेर्गस्यर्थस्य यङ्लुकि इदं रूपम् ॥ 'अपि स वाजी वेजनवान्' (निरु. २.२८) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

१. ख-ग-घ-ण-भ-तुरण्यसत् त्वरया सीदतीति; त-न-ल-स-'तुरण्यसत्... तुरण्यसत्' नास्ति ।
२. ख-ण-प-भ-स्तूयमानः; ग-फ-सूयमानः । ३. ख-ग-ण-दधिका । ४. न-ल-स-'दधिक्राव्णः' नास्ति । ५. ख-प-फ-भ-अनु । ६. ख-फ-भ-वात्येति । ७. त-ल-श्येनस्यैव तस्य देवस्य । ८. ख-फ-उरुप्रदेशम् । ९. ख-ल-गच्छतीति । १०. ख-घ-ण-बलवान् । ११. ग-स-प्रवृद्धः बलवान् ।

दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे^१ 'हंसः शुचिषत्' इत्येपा । 'आहूय दूरोहणं रोहेद्धंसः शुचिषादति पच्छोऽर्धर्चशः' (आश्व. श्रौ. ८. २) इति सूत्रम् । स्मार्तविनियोगमाह शौनकः—'हंसः शुचिषदित्युवा शुचिरीक्षेद्दिवाकरम्^२ । अन्तकाले जपन्नेति ब्रह्मणः सद्यः शाश्वतम्' (ऋग्वि. २. १३) इति ॥

हंसः शुचिषद्वमुरन्तरिक्षमद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृषद्वरसद्वत्सव्योमसद्वज्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ॥ ५ ॥

हंसः । शुचिऽसत् । वसुः । अन्तरिक्षऽसत् । होता । वेदिऽसत् । अतिथिः । दुरोणऽसत् ।

नृसत् । वरऽसत् । ऋतऽसत् । व्योमऽसत् ।

अप्सजाः । गोऽजाः । ऋतऽजाः । अद्रिऽजाः । ऋतम् ॥ ५ ॥

अनया* सौर्यर्चा 'य एयोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुः' (छा. उ. १. ६. ६) इत्यादिश्रुत्युक्तो मण्डलाभिमानो देवोऽस्ति यश्च सर्वप्राणिचित्तरूपस्थितः परमात्मा यच्च निरस्तसमस्तौपाधिकं परं ब्रह्म तत्सर्वमेकमेवेति प्रतिपाद्यते ॥ ^१हंसः । हन्तिर्गत्यर्थः । सर्वत्र सर्वदा गन्ता^२ 'योऽहं^३ सोऽसौ' इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेणैकीकृत्योपास्यः परमात्ममन्त्रप्रतिपाद्य आदित्यः । स च शुचौ दीप्ते द्युलोके सीदतीति ^४शुचिषत् । 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' (छा. उ. ३. १३. ७) इत्यादिश्रुतेः । अनेन द्युस्थानः आदित्यः प्रतिपादितः । स एव मध्यस्थानो वायुरित्याह । ^५वसुः सर्वस्य वासयिता वायुः । स च ^६अन्तरिक्षसत् अन्तरिक्षसंचारी । अथ तस्यैव क्षितिस्थानवैदिकाम्नि-रूपतामाह । ^७होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा^८ ^९वेदिषत् वेद्यां गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः^{१०} । ^{११}अतिथिः अतिथिवत् सर्वदा पूज्योऽग्निः । ^{१२}दुरोणसत् । दुरोणं^{१३} गृहनाम । तत्र पाकादिसाधनत्वेन स्थितः । अनेन लौकिकाम्नियात्मकत्वमुक्तम् । ^{१४}नृषत् । नृषु मनुष्येषु चैतन्यरूपेण^{१५} सीदतीति नृषत् । अनेन परमात्मरूपत्वमुक्तम् । पुनरप्यादित्यात्मतामाह । ^{१६}वरसत् । वरे वरणीये मण्डले सीदतीति वरसत् आदित्यः । 'वरं वा एतत्सन्नां यस्मिन्नेष आसन्नस्तपति' (४. २०) इति हि श्रूयते । ऋतं सत्यं ब्रह्म यज्ञो वा । तत्र सीदतीति ^{१७}ऋतसत् अग्निः । व्योमान्तरिक्षम् । तत्र सीदतीति ^{१८}व्योमसत् वायुः । इदानीमादित्यतोच्यते । ^{१९}अब्जाः उदकेषु जातः । उदकमध्ये खल्वयं जायते । ^{२०}गोजाः गोषु रश्मिषु

१. न-°शस्त्रे वालखिल्ये । २. ख-ग-ण-न-फ-भ-स-शुचिरीक्ष्य दिवाकरम् । * प-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं दृश्यते-हे (?) हंसः सर्वगन्ता सूर्यः शुचिषत् शुचौ दीप्ते द्युलोके सीदति । वसुः सर्वस्य वासयिता वायुः । अन्तरिक्षसत् स एव अन्तरिक्षे वायुरूपेण संचरति । होता देवानामाह्वाताग्निः । वेदिषत् स एव वेद्या गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः अतिथिः अतिथिवत् सर्वदा पूज्योऽग्निः । दुरोणसत् दुरोणेषु गृहेषु स एव लौकिकाम्निरूपेण स्थितः । नृषत् नृषु मनुष्येषु जठराग्निस्वरूपेण स्थितः । वरसत् वरणीये मण्डले स्थितः । ऋतसत् ऋते यज्ञे स्थितः । व्योमसत् व्योमनि वैद्युताग्निरूपेण स्थितः । अब्जाः उदके वडवाग्नि-रूपेण स्थितः । गोजाः गोषु रश्मिषु सवितुः प्रकाशेषु उदयति (?) ऋतजाः सवैः दृश्यत्वेन सत्यजातः । अद्रिजाः अद्री उदयावले प्रादुर्भूतः । ऋत सत्यं तद्रूपेण स्थितः । ३. ख-ग-ण-भ-गन्ताहं सोऽहं सूर्योऽहम् । ४. ख-ग-ण-भ-अग्निः । ५. ख-ग-च-ण-आस्थितः । ६. त-दुरोण इति । ७. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-चित्स्वरूपेण; घ-जठराग्निरूपेण ।

जातः । ऋतं सत्यम् । सर्वैर्दृश्यत्वेन सत्यजातः^१ । न ह्यसाविन्द्रादिवत् परोक्षो भवति । यद्वा । उदकेषु
वैद्युतरूपेण वा वाडवरूपेण वा जातः ।^२ अद्रिजाः अद्रावुदयाच्चे जानः । एवं महानुभाव आदित्यः
ऋतं सत्यमवाध्यं^३ सर्वाधिष्ठानं ब्रह्मत्वम् । तद्रूपो ह्यसावेव । आदित्यस्योक्तरूपत्वं 'हंसः शुचिर्षदित्येष
वै हंसः शुचिषत्' (ऐ. ब्रा. ४. २०) इत्यादिना ब्राह्मणे समाम्नातम् ॥ ॥ १४ ॥

'इन्द्रा को वाम्' इत्येकादशचं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्पणैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । अत्रानुक्रमणिका—
'इन्द्रा को वामेकादशैन्द्रावरुणं तु' इति । आभिषुविकेषूक्थेषु तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रेषु स्तोम-
वृद्धावावापार्थमेतदादिसूक्तद्वयम् । 'इन्द्रा को वामिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ७.९) इति सूत्रितत्वात् ॥

इन्द्रा को वाँ वरुणा सुम्रमाप् स्तोमो हविष्माँ अमृतो न होता ।

यो वाँ हृदि क्रतुमाँ अस्मदुक्तः पस्पशीदिन्द्रावरुणा नमस्वान् ॥ १ ॥

इन्द्रा । कः । वाम् । वरुणा । सुम्रम् । आप । स्तोमः । हविष्मान् । अमृतः । न । होता ।

यः । वाम् । हृदि । क्रतुऽमान् । अस्मत् । उक्तः । पस्पशीत् । इन्द्रावरुणा । नमस्वान् ॥ १ ॥

हे^४ इन्द्रा हे^५ वरुणा हे इन्द्रावरुणौ । परस्परापेक्षया द्विवचनम् ।^६ वाँ युवयोः^७ सुम्रं सुखं^८ कः
ऋतोमो^९ हविष्मान् हविभिरुपेतः सोमाज्यादिप्रदेयद्रव्योपेतं कृतमत् स्तोत्रं सुम्रम्^{१०} आप । फलकत्वेन
प्राप्नुयादित्यर्थः । यद्वा । हविष्मानित्येतदुत्तरत्र योज्यम् । हविष्मान् हविर्युक्तः^{११} अमृतः अमरणलक्षणः
स्वर्गसाधनो^{१२} होता अग्निरिव^{१३} । स यथा तथा^{१४} यः^{१५} स्तोमो हे इन्द्रावरुणौ वाँ युवयोः^{१६} हृदि हृदये
ऋतुमान् प्रज्ञोपेतः^{१७} अस्मत् अस्मात्सकाशात्^{१८} उक्तः उदितः^{१९} नमस्वान् हविष्मान् नमस्कारोपेतो
वा पस्पशीत् स्पृशेत्^{२०} हृदयंगमो भवेत् । स क इति स्तोमप्रशंसा ॥

इन्द्रा ह यो वरुणा चक्र आपी देवौ मर्तः सख्याय प्रयस्वान् ।

स हन्ति वृत्रा समिथेषु शत्रून्वोभिर्वा महद्भिः स प्र शृण्वे ॥ २ ॥

इन्द्रा । ह । यः । वरुणा । चक्रे । आपी इति । देवौ । मर्तः । सख्याय । प्रयस्वान् ।

सः । हन्ति । वृत्रा । सम्ऽइथेषु । शत्रून् । अवःऽभिः । वा । महत्ऽभिः । सः । प्र । शृण्वे ॥ २ ॥

इन्द्रा वरुणा इन्द्रावरुणौ देवौ । हशब्दः^{२१} पूरणः प्रसिद्धौ वा^{२२} । यः मर्तः मरणधर्मा
प्रयस्वान् हविर्लक्षणान्नवान् सन्^{२३} सख्याय सखित्वाय आपी^{२४} बन्धू^{२५} चक्रे करोति^{२६} । सः मर्तः वृत्रा
आवरकाणि पापानि हन्ति । तथा समिथेषु संग्रामेषु शत्रून् हन्ति । वाशब्दश्चार्थे । महद्भिः
अवोभिः रक्षणैः^{२७} सः नरः प्र शृण्वे^{२८} प्रकृष्टं श्रूयते विख्यातो भवति ।

१. त-सत्याजातः । २. ख-ग-च-ण-भ-सत्यं वाबाध्यम्; फ-सत्यं वावाच्यम् । ३. ख-ग-च-
ण-प-फ-भ-अमृतः मरणरहितः होता न स्वर्गसाधनभूतोऽग्निरिव । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-स-अयम् ।
५. ख-प-फ-भ-यज्ञोपेतः । ६. ख-ग-च-ण-फ-भ-अभिहितेन; त-प-अभिहितः; न-स-हिते । ७.
ख-ग-च-ण-फ-भ-स्पृशेदेव । ८. ख-ग-च-ण-न-स- 'हशब्दः ... वा' नास्ति । ९. ख-ग-च-ण-फ-
भ-आपी चक्रे सखन्धू चक्रे; प-आपी चक्रे बन्धु (न्धू) चक्रे । १०. ख-ग-च-ण-प-फ-ण-रक्षणैश्च
प्रशृण्वे ह ।

इन्द्रा ह रत्नं वरुणा धेष्टेत्था नृभ्यः शशमानेभ्यस्ता ।

यदी सखाया सख्याय सोमैः सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते ॥ ३ ॥

इन्द्रा । ह । रत्नम् । वरुणा । धेष्टा । इत्था । नृभ्यः । शशमानेभ्यः । ता ।

यदि । सखाया । सख्याय । सोमैः । सुतेभिः । सुप्रयसा । मादयैते इति ॥ ३ ॥

हे^१ इन्द्रावरुणौ^२ ता^३ । वह इति प्रसिद्धौ । तौ खलु देवौ^४ इत्था इत्थं^५ नृभ्यः मनुष्येभ्यः^६ शशमानेभ्यः शंसमानेभ्यः^७ स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं^८ रत्नं रमणीयं धनं^९ धेष्टा दातृत्वम् । भवत इति शेषः । यदि^{१०} सखाया परस्परं यजमानस्य वा सखिभूतौ^{११} सख्याय सखिकर्मणे सखित्वाय^{१२} सुतेभिः अभिपुत्रैः^{१३} सोमैः^{१४} सुप्रयसा शोभनसोमान्नवन्तौ^{१५} मादयैते माद्येताम्^{१६} । तर्हि रत्नानां दातारौ भवतः ॥

इन्द्रा युवं वरुणा दिद्युमस्मिन्नोजिष्ठमुग्रा नि वधिष्टं वज्रम् ।

यो नो दुरेवो वृकतिर्दभीतिस्तस्मिन्मिमाथामभिभूत्योजः ॥ ४ ॥

इन्द्रा । युवम् । वरुणा । दिद्युम् । अस्मिन् । ओजिष्ठम् । उग्रा । नि । वधिष्टम् । वज्रम् ।

यः । नः । दुःएवः । वृकतिः । दभीतिः । तस्मिन् । मिमाथाम् । अभिभूति । ओजः ॥ ४ ॥

हे^१ इन्द्रा इन्द्रौ^२ वरुणा वरुणौ^३ हे^४ उग्रा उग्रौ । अत्र सर्वत्र परस्परापेक्षया द्विवचनं 'प्र मित्रयोर्वरुणयोः' (ऋ. सं. ७. ६६. १) इतिवत् । यद्वा । छान्दसस्वात् व्यवहितस्यापि^५ आनङ् । अस्मिन् शत्रौ^६ दिद्युं दीप्तम्^७ ओजिष्ठम्^८ अतिशयेन तेजोवत्^९ वज्रम्^{१०} आयुधं^{११} नि^{१२} वधिष्टम् । वधार्थं प्रेरयतमित्यर्थः । यः शत्रुः^{१३} नः^{१४} अस्माकं^{१५} दुरेवः^{१६} दुष्प्रापः^{१७} वृकतिः^{१८} अतिशयेनादाता^{१९} दभीतिः^{२०} हिंसकः^{२१} तस्मिन् शत्रौ^{२२} अभिभूति^{२३} अभिभावुकम्^{२४} ओजः^{२५} बलं^{२६} युवं^{२७} युवां^{२८} मिमाथां^{२९} कुरुतमित्यर्थः ॥

इन्द्रा युवं वरुणा भूतमस्या धियः प्रेतारा वृषभेव धेनोः ।

सा नो दुहीयद्यवसेव गत्वी सहस्रधारा पर्यसा मही गौः ॥ ५ ॥

इन्द्रा । युवम् । वरुणा । भूतम् । अस्याः । धियः । प्रेतारा । वृषभाऽइव । धेनोः ।

सा । नः । दुहीयत् । यवसाऽइव । गत्वी । सहस्रधारा । पर्यसा । मही । गौः ॥ ५ ॥

१. न-ल-स- 'हे' नास्ति । २. त-ता इ । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स- 'शंसमानेभ्यः' नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-स- 'माद्येतां' नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-न-भ- 'हे' नास्ति । ६. ख-ण-च-ण-न-भ-स- व्यवहितस्य; त-ल-व्यवहितेऽपि । ७. ख-ग-ण-भ-ओजोवन्तं दिद्युं दीप्तम्; त-तेजोवन्तं वज्रम्; च-फ-ओजोवन्तं दिद्युं दीप्तं वज्रम् । ८. ख-ण-भ-युवम्; न-ल-स- 'युवं युवां' नास्ति; प-इव ।

हे ^१इन्द्रा ^२वरुणा इन्द्रावरुणौ ^३युवं युवाम् ^४अस्या ^५धियः स्तुत्याः ^६प्रेतारा प्रीणयितारौ
^७भूतं भवतम् । ^८वृषभा सेक्तारौ वृषभौ ^९धेनोः ^{१०}इव । ^{११}सा स्तुतिरूपा धेनुः ^{१२}नः अस्माकं ^{१३}दुहीयत्
 दुह्येत् । कामान् पूरयेत् । ^{१४}यवसा तृणादिघासेन^१ निमित्तेन^२ ^३गत्वी^४ गत्वा ^५पयसा ^६सहस्रधारा ^७मही
 महती ^८गौः ^९इव ॥ ॥ १५ ॥

तोके हिते तनये उर्वरासु सूरौ दृशीके वृषणश्च पौंस्ये ।

इन्द्रा नो अत्र वरुणा स्यातामवोभिर्दस्मा परितक्म्यायाम् ॥ ६ ॥

तोके । हिते । तनये । उर्वरासु । सूरः । दृशीके । वृषणः । च । पौंस्ये ।

इन्द्रा । नः । अत्र । वरुणा । स्याताम् । अवःऽभिः । दस्मा । परिऽतक्म्यायाम् ॥ ६ ॥

हे^१ इन्द्रावरुणौ देवौ नः ^२हिते ^३तोके पुत्रे ^४तनये तत्पुत्रे^५ च ^६उर्वरासु सस्याब्द्यासु भूमिपु निमित्त-
 भूतासु ^७सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य ^८दृशीके चिरकालदर्शनाय । चिरजीवनायेत्यर्थः । तथा^९ ^{१०}वृषणः सेक्तुर्मम
^{११}पौंस्ये ^{१२}च^{१३} पुस्तवाय च पुनरपि प्रजननसामर्थ्याय च ^{१४}दस्मा शत्रूणां हिंसकौ सन्तौ^{१५} ^{१६}नः अस्माकम्
^{१७}अवोभिः रक्षणैः सह^{१८} ^{१९}परितक्म्यायां परितक्ने^{२०} निमित्तभूते सति । यद्वा रात्रिनामैतत् । रात्रौ
 हिंसकानां वधाय ^{२१}स्यातां भवेताम् ॥

युवामिद्वचवसे पूर्याय परि प्रभूती गविषः स्वापी ।

वृणीमहे सख्याय प्रियाय शूरा मंहिष्ठा पितरेव शंभू ॥ ७ ॥

युवाम् । इत् । हि । अवसे । पूर्याय ।

परि । प्रभूती इति प्रऽभूती । गोऽइषः । स्वापी इति सुऽआपी ।

वृणीमहे । सख्याय । प्रियाय । शूरा । मंहिष्ठा । पितराऽइव । शंभू इति शम्ऽभू ॥ ७ ॥

हे इन्द्रावरुणौ ^१गविषः गा इच्छन्तो वयं ^२युवामित् । ^३हि इति पादपूरणः । युवामेव ^४पूर्याय
 पुरातनाय युवाभ्यां कृताय ^५अवसे रक्षणाय । वृणीमहे इति संबन्धः । ^६प्रभूती प्रभवन्तौ ^७स्वापी
 शोभनबन्धुभूतौ । आपिरिति बन्धुनाम^८ । यद्वा । सुष्टु व्यापनशीलौ ^९शूरा विक्रान्तौ ^{१०}मंहिष्ठा
 अतिशयेन पूज्यौ युवां ^{११}सख्याय समानख्यानाय ^{१२}प्रियाय च ^{१३}परि ^{१४}वृणीमहे परितः प्रार्थयामहे ।
^{१५}शंभू सुखस्य भावयितारौ ^{१६}पितरेव पितरौ पुत्राय तद्वत् ॥

१. प-तृणादिनिमित्तेन । २. त-ल-गत्वी गमनशीला । ३. न-ल-स-‘हे’ नास्ति । ४. च-
 च पीत्रे । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘तथा’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘च’ नास्ति । ७. त-तौ ।
 ८. प-भ-सह अत्र । ९. त-परितस्तक्ने । १०. ख-ग-च-ण-भ-बन्धुः ।

ता वां धियोऽवसे वाजयन्तीराजिं न जग्मुर्युवयूः सुदानू ।

श्रिये न गाव उप सोममस्थुरिन्द्रं गिरो वरुणं मे मनीषाः ॥ ८ ॥

ताः । वाम् । धियः । अवसे । वाजयन्तीः ।

आजिम् । न । जग्मुः । युवयूः । सुदानू इति सुदानू ।

श्रिये । न । गावः । उप । सोमम् । अस्थुः । इन्द्रम् । गिरः । वरुणम् । मे । मनीषाः ॥ ८ ॥

वसुदानू शोभनफलदातारौ हे देवौ वां युवां वाजयन्तीः रत्नमिच्छन्त्यः^१ धियः स्तुतयः^२ जग्मुः गच्छन्ति । युवयूः युवां कामयमानाः पदातयः^३ अवसे रक्षणाय^४ आजिं न संग्रासमिव । किंच श्रिये दध्यादिश्रयणाय गावः सोमं न सोममिव इन्द्रं वरुणं च मे मदीयाः मनीषाः मनस^५ ईश्वराः^६ गिरः^७ स्तुतयः उप अस्थुः तिष्ठन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥

इमा इन्द्रं वरुणं मे मनीषा अगमन्नुप द्रविणमिच्छमानाः ।

उपैमस्थुर्जोष्टार इव वस्वो रध्वीरिव श्रवसो भिक्षमाणाः ॥ ९ ॥

इमाः । इन्द्रम् । वरुणम् । मे । मनीषाः । अगमन् । उप । द्रविणम् । इच्छमानाः ।

उप । ईम् । अस्थुः । जोष्टारः इव । वस्वः । रध्वीः इव । श्रवसः । भिक्षमाणाः ॥ ९ ॥

इन्द्रं वरुणं च मे मम मनीषाः स्तुतयः^८ द्रविणमिच्छमानाः सत्यः^९ उप अगमन् उप-गच्छन्ति । जोष्टारः सेवकाः वस्वः धनस्य लाभाय धनिकं^{१०} स्वामिनम्^{११} इव । रध्वीरिव लघ्व्य इव शीघ्रगामिन्य इव श्रवसः अन्नस्य अन्नं भिक्षमाणाः एनमिन्द्रं^{१२} वरुणं च उप अस्थुः उपतिष्ठन्ते ॥

अर्यस्य त्मना रथ्यस्य पुष्टेर्नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

ता चक्राणा ऊतिभिर्नव्यसीभिरस्मत्रा रायो नियुतः सचन्ताम् ॥ १० ॥

अर्यस्य । त्मना । रथ्यस्य । पुष्टेः । नित्यस्य । रायः । पतयः । स्याम् ।

ता । चक्राणौ । ऊतिभिः । नव्यसीभिः । अस्मत्रा । रायः । नियुतः । सचन्ताम् ॥ १० ॥

अर्यस्य अश्वसमूहस्य रथ्यस्य रथरूपस्य^{१३} रथाहंस्य वा पुष्टेः पोषस्य नित्यस्य अविचलितस्य रायः धनस्य त्मना^{१४} आत्मना स्वयमेवाप्रयत्नेन^{१५} पतयः स्याम । ता तौ देवौ चक्राणा

१. प-अन्नमिच्छन्त्यः । २. त-‘पदातयः ... रक्षणाय’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-फ-मनसा इषाः; प-भ-मनस ईषाः । ४. ख-प-फ-भ-गिरयः ताः; ग-च-ण-गिरः ताः । ५. ख-प-फ-भ-इमाः स्तुतयः । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-सन्तः । ७. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अधिकं स्वामिनाम् । ८. ख-फ-भ-ईमेनम् । ९. त-रथसमूहरूपस्य । १०. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘त्मना ... ° प्रयत्नेन’ नास्ति ।

चङ्क्रममाणौ^१ गन्तारौ । भवतमिति^२ शेषः । नव्यसीभिः नूतनाभिः वृत्तिभिः रक्षाभिः अस्मन्ना
अस्मासु नियुतः अन्धाः वरायः धनानि च सचन्तां सेवन्ताम् ॥

आ नो बृहन्ता बृहतीभिरूती इन्द्रं यातं वरुणं वाजसातौ ।

यद्विद्यवः पृतनासु प्रक्रीळान्तस्य वां स्याम सनितारं ओजः ॥ ११ ॥

आ । नः । बृहन्ता । बृहतीभिः । ऊती । इन्द्र । यातम् । वरुण । वाजसातौ ।

यत् । विद्यवः । पृतनासु । प्रक्रीळान् । तस्य । वाम् । स्याम । सनितारः । ओजः ॥ ११ ॥

हे वृहन्ता महान्तौ हे इन्द्र हे वरुण वृहतीभिः महतीभिः ऊती ऊतिभिः रक्षाभिः सह आ
यातम् आगच्छतम् । वाजसातौ संग्रामेऽन्नलाभनिमित्तभूते वा यत् यस्मिन्नाजौ संग्रामे पृतनासु
सेनासु विद्यवः । आयुधनामैतत् । आयुधानि शत्रुसंबन्धीनि प्रक्रीळान् प्रक्रीडन्ते । तस्य तादृशस्य
आजेः युद्धस्य सनितारः संभक्तारः स्याम भवेम । वां युवयोरनुग्रहात् ॥ ११ ॥

‘मम द्विता’ इति दशचं दशमं सूक्तम् । पुरुकुत्सस्य पुत्रस्त्रसदस्यू राजर्षिः^३ । आद्यासु
षट्स्वात्मनः स्तुत्यत्वात् आत्मा देवता । अवशिष्टानां चतसृणामिन्द्रावरुणौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।
अत्रानुक्रमणिका—‘मम द्विता दश त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः षळाद्या आत्मस्तवः’ इति । उक्तो विनियोगः
पूर्वसूक्ते ॥

मम द्विता राष्ट्रं क्षत्रियस्य विश्वायोर्विश्वे अमृता यथा नः ।

क्रतुं सचन्ते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वव्रेः ॥ १ ॥

मम । द्विता । राष्ट्रम् । क्षत्रियस्य । विश्वसायोः । विश्वे । अमृताः । यथा । नः ।

क्रतुम् । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजामि । कृष्टेः । उपमस्य । वव्रेः ॥ १ ॥

क्षत्रियस्य क्षत्रियजात्युत्पन्नस्य^४ विश्वायोः कृत्स्नमनुष्याधीशस्य । मम इत्यात्मनो निर्देशः ।
द्विता क्षितिस्वर्गभेदेन द्वित्वापन्नं राष्ट्रम् । मम त्रसदस्योः विश्वे सर्वे अमृताः देवाः यथा नः
अस्माकं^५ भवन्ति तथा राष्ट्रं प्रजाश्चेत्यर्थः । वरुणस्य वारकस्य वरुणात्मनो वा कृष्टेः मनुष्यस्य
तद्वतो वा उपमस्य । अन्तिकनामैतत् । सर्वेषामन्तिकतमस्य वव्रेः । रूपनामैतत् । रूपवतो मम क्रतुं
कर्म सचन्ते सेवन्ते देवाः सर्वेऽपि । अहं च राजामि । राजतिरैश्वर्यकर्मा^६ । सर्वेश्वरः^७ भवामि ।
यद्वा । उपमस्य वव्रेः कृष्टे राजामीति योज्यम् ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-चक्रमणौ; घ-न-ल-स-चक्रमणौ । २. ख-ग-च-ण-भ-स-भवतमिति । ३. ख-
ग-च-ण-फ-भ-ततोऽस्मदीये वाजसातौ; प-नोऽस्मदीये वाजसातौ । ४. न-ल-स-‘युद्धस्य’ नास्ति ।
५. च-प-फ-राजर्षिः ऋषिः । ६. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स-जात्युत्पन्नस्य । ७. प-अस्मदीयाः । ८. ख-ग-
च-ण-फ-भ-सर्वैश्वर्यकर्मा । ९. त-सर्वस्येश्वरः ।

अहं राजा वरुणो मह्यं तान्यसुर्याणि प्रथमा धारयन्त ।

क्रतुं सचन्ते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वव्रेः ॥ २ ॥

अहम् । राजा । वरुणः । मह्यम् । तानि । असुर्याणि । प्रथमा । धारयन्त ।

क्रतुम् । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजामि । कृष्टेः । उपमस्य । वव्रेः ॥ २ ॥

अहम् एव च राजा वरुणः भवामि । मह्यं मदर्थमेव प्रथमा सुर्यानि तानि प्रसिद्धानि
असुर्याणि असुरविघातकानि बलानि धारयन्त । अधारयन् देवाः । शिष्टं गतम् ॥

अहमिन्द्रो वरुणस्ते महित्वोर्वी गभीरे रजसी सुमेके ।

त्वष्टेव विश्वा भुवनानि विद्वान्तसमैरयं रोदसी धारयं च ॥ ३ ॥

अहम् । इन्द्रः । वरुणः । ते इति । महित्वा ।

उर्वी इति । गभीरे इति । रजसी इति । सुमेके इति सुमेके ।

त्वष्टा इव । विश्वा । भुवनानि । विद्वान् । सम् । ऐरयम् । रोदसी इति । धारयम् । च ॥ ३ ॥

अहं त्रसदस्युः इन्द्रः इन्द्रोऽप्यस्मि । अहं वरुणः च । ते^१ महित्वा महित्वेन उर्वी विस्तीर्णे
गभीरे दुरवगाहे अवकाशवत्यौ वा सुमेके सुरूपे रजसी^२ द्यावापृथिव्यौ^३ ते अप्यहमेव । विद्वान्
जानन्नहं त्वष्टेव प्रजापतिरिव विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतानि समैरयं संप्रैरयम् । रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ धारयं च धृतवानस्मि^४ ॥

अहमपो अपिन्वमुक्षमाणा धारयं दिवं सदन ऋतस्य ।

ऋतेन पुत्रो अदितेऋतावोत त्रिधातुं प्रथयद्वि भूम ॥ ४ ॥

अहम् । अपः । अपिन्वम् । उक्षमाणाः । धारयम् । दिवम् । सदने । ऋतस्य ।

ऋतेन । पुत्रः । अदितेः । ऋतवा । उत । त्रिधातुं । प्रथयत् । वि । भूम ॥ ४ ॥

अहम् एव उक्षमाणाः सिञ्चन्तीः अपः अपिन्वम् असेचयम् । तथा ऋतस्य उदकस्य
आदित्यस्य वा सदने स्थाने निमित्ते^५ सति दिवं शुलोकं धारयम् । यद्वा । उदकाधारे स्थाने

१. त-ये । २. त-रजसी राजमाने रोदसी । ३. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-राजमाने रोदसी द्यावापृथिव्यौ
धारयन् च धृतवानस्मि । किंच (प-किंचित्) विद्वान् त्वष्टेव प्रजापतिरिव विश्वा सर्वाणि भुवनानि समैरयं
प्रैरयामि । ४. त-निमित्तभूते ।

दिवमादित्यं धारयम् । अहमेव ऋतेन उदकेन निमित्तेन अदितेः पुत्रः ऋतावा^१ अभूवम् । उत
अपि च भूम व्यासमाकाशं त्रिधातु त्रिप्रकारं वि विशेषेण प्रथयत् । मर्त्यमेव^२ क्षित्यादिलोक-
त्रयमकार्षीत्^३ परमेश्वरः ॥

मां नरः स्वश्वा वाजयन्तो मां वृताः समरणे हवन्ते ।

कृणोम्याजिं मघवाहमिन्द्र इयमि रेणुमभिभूत्योजाः ॥ ५ ॥

माम् । नरः । सुऽअश्वाः । वाजयन्तः । माम् । वृताः । सम्ऽअरणे । हवन्ते ।

कृणोमि । आजिम् । मघऽवा । अहम् । इन्द्रः । इयमि । रेणुम् । अभिभूतिऽओजाः ॥ ५ ॥

वमां मामेव स्वश्वाः शोभनाश्वाः वाजयन्तः संग्राममिच्छन्तः नरः नेतारो भटाः । अनुगच्छन्ति
इति शेषः । वमाम् एव^४ वृताः सन्तः वसमरणे संग्रामे हवन्ते आह्वयन्ति युद्धार्थम् । मघवा
धनवान् अहमिन्द्रः सन् आजि रणं^५ कृणोमि करोमि । अभिभूत्योजाः परेषाम्^६ अभिभावि-
बलोऽहं रेणुम् इयमि प्रेरयामि ॥ ॥ १७ ॥

अहं ता विश्वा चकरं नकिर्मा दैव्यं सहो वरते अप्रतीतम् ।

यन्मा सोमासो ममदन्यदुक्थोभे भयेते रजसी अपारे ॥ ६ ॥

अहम् । ता । विश्वा । चकरम् । नकिः । मा । दैव्यम् । सहः । वरते । अप्रतिऽइतम् ।

यत् । मा । सोमासः । ममदन् । यत् । उक्था ।

उभे इति । भयेते इति । रजसी इति । अपारे इति ॥ ६ ॥

वअहं त्रसदस्युः ता तानि प्रसिद्धानि विश्वा सर्वाणि चकरम् अकार्षम् । अप्रतीतम्
अप्रतिगतं मा मां दैव्यं सहः^७ देवसंबन्धि सहो बलं नकिः वरते नैव वारयति । यत् यस्मात्
वसोमासः सोमाः मा मां ममदन् अमदयन्^८ । यत् च^९ उक्था शङ्खाण्यपि ममदन् तस्मात्
मत्तः अपारे दूरपारे^{१०} उभे^{११} रजसी द्यावापृथिव्यौ^{१२} भयेते चलतः^{१३} ॥

विदुष्टे विश्वा भुवनानि तस्य ता प्र ब्रवीषि वरुणाय वेधः ।

त्वं वृत्राणि शृण्विषे जघन्वान्त्वं वृताँ अरिणा इन्द्र सिन्धून् ॥ ७ ॥

विदुः । ते । विश्वा । भुवनानि । तस्य । ता । प्र । ब्रवीषि । वरुणाय । वेधः ।

त्वम् । वृत्राणि । शृण्विषे । जघन्वान् । त्वम् । वृतान् । अरिणाः । इन्द्र । सिन्धून् ॥ ७ ॥

१. त-ऋतावा यज्ञवान् । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स-समर्थमेव । ३. च-फ-लोकत्रयमपि
प्रख्यापयत् । ४. ख-ग-च-ण-फ-मामेव । ५. न-ल-स-रणं नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-प-भ-अन्येषाम् ;
स-एषाम् । ७. त-सहः नास्ति । ८. त-अमादयन् । ९. ख-ग-च-न-प-भ-यस्मात् । १०. ख-ग-
घ-च-प-फ-भ-अदूरे पारे; न-अदूरे; स-दूरे पारे । ११. ख-ग-च-ण-भ-उभे तु । १२. ख-ग-च-
ण-प-भ-द्यावापृथिव्यौ उभे । १३. ल-विभ्य(भी)तः ।

इतः परमिन्द्रावरुणयोः स्तुतिः । हे वरुण वतस्य वते । कर्मणि षष्ठी । तं^१ त्वां^२ विश्वा सर्वाणि
 वता तानि^३ भुवनानि भूतजातानि विदुः जानन्ति । हे वेधः । स्तोतृनामैतत् । हे स्तोतः वरुणाय
 प्र व्रवीषि वरुणं स्तौषि । हे इन्द्र त्वं वृत्राणि वैरिणः जघन्वान् हतवानिति शृण्विष्ये श्रूयसे ।
 किंच हे इन्द्र त्वं वृत्रान् आच्छजान्^४ सिन्धून्^५ स्यन्दनस्वभावान्पसंघान्^६ अरिणाः अगमयः ॥

अस्माकमत्र पितरस्त आसन्तस्त ऋषयो दौर्गहे बध्यमाने ।

त आयजन्त त्रसदस्युमस्या इन्द्रं न वृत्रतुरमर्धदेवम् ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अत्र । पितरः । ते । आसन् । सन्त । ऋषयः । दौःऽगहे । बध्यमाने ।

ते । आ । अयजन्त । त्रसदस्युम् । अस्याः । इन्द्रम् । न । वृत्रऽतुरम् । अर्धऽदेवम् ॥ ८ ॥

पुरुकुत्सस्य महिषी दौर्गहे बन्धनस्थिते^१ । पत्यावराजकं^२ दृष्ट्वा राष्ट्रं पुत्रस्य^३ लिप्सया ॥ यदृच्छया
 समायातान् सप्तर्षीन्पर्यपूजयत् । ते च प्रीताः पुनः^४ प्रोचुर्यजेन्द्रावरुणौ भृशम् ॥ सा चेन्द्रावरुणादिष्ट्वा
 त्रसदस्युमजीजनत् । इतिहासमिमं जानन्नृपिर्ब्रूते कचाविह^५ ॥ अथ अस्माकमत्र अस्मिन्नराजके देशेऽस्यां
 पृथिव्यां वा^६ पितरः पालयितारः उत्पादकाः^७ वते आसन् अभवन् । एते वसन्त ऋषयः प्रसिद्धाः
 दौर्गहे दुर्गहस्य पुत्रे पुरुकुत्से बध्यमाने दृढं पार्श्व्यस्मात्^८ अस्याः अस्यै पुरुकुत्सान्यै त्रसदस्युम्
 आयजन्त प्रादुरिन्द्रावरुणयोरनुग्रहात् । कीदृशं तम् । वृत्रतुरं वृत्रस्य शत्रोर्हन्तारम् अर्धदेवं देवानामर्धे^९
 समीपे वर्तमानम् । यद्वा । देवानामर्धभूतम् इन्द्रं न इन्द्रमिव स्थितं पुत्रं दत्तवन्तः । ‘ यत्सर्वेषामर्ध-
 मिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः ’ (तै. सं. ५. ४. ८. ३) इति तैत्तिरीयकम् ॥

पुरुकुत्सानी हि वामदाशद्व्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभिः ।

अथा राजानं त्रसदस्युमस्या वृत्रहणं ददथुर्धदेवम् ॥ ९ ॥

पुरुकुत्सानी । हि । वाम् । अदाशत् । द्व्येभिः । इन्द्रावरुणा । नमःऽभिः ।

अथ । राजानम् । त्रसदस्युम् । अस्याः । वृत्रऽहनम् । ददथुः । अर्धऽदेवम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ^{१२} पुरुकुत्सानी पुरुकुत्सस्य पत्नी ऋषिप्रेरिता वामं युवाम् अदाशत्^३ हि
 अप्रीणयत्^४ खलु । द्व्येभिः हविर्भिः नमोभिः स्तुतिभिश्च । अथ राजानं त्रसदस्युं
 वृत्रहणम् अर्धदेवम् उक्तलक्षणं पुत्रम् अस्याः अस्यै पुरुकुत्सान्यै ददथुः दत्तवन्ताविति ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-‘तं’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-प-भ-आवृत्तान् । ३. ख-ग-च-फ-
 स्यन्दनस्वभावान् मेघान् अप्सुतान्; ग-स-स्यन्दनस्वभावान् अप्सुतान्; प-सिन्धून्
 मेघान् अप्सुतान् । ४. ख-ग-त-भ-बन्धने स्थिते; ग-बन्धने स्थाने । ५. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-
 अराजकम्; न-म-अपि सा । ६. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-पुरुकुत्सस्य । ७. ख-ग-च-ण-भ-प्रति^० ।
 ८. ख-ग-च-ण-प-फ-दृचाविति; न-भ-स-दृचादिति । ९. ख-ग-च-ण-न-भ-स-च । १०. ख-ग-च-ण-
 प-फ-भ-‘उत्पादकाः’ नास्ति । ११. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स-देवानां मध्ये । १२. च-फ-भ-
 इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ । १३. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-प्रीणयति ।

राया वयं ससवांसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः ।

तां धेनुमिन्द्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीम् ॥ १० ॥

राया । वयम् । ससऽवांसः । मदेम । हव्येन । देवाः । यवसेन । गावः ।

ताम् । धेनुम् । इन्द्रावरुणा । युवम् । नः । विश्वाहा । धत्तम् । अनपस्फुरन्तीम् ॥ १० ॥

राया धनेन मदेम ससवांसः युवां संभक्तारः वयम् । हव्येन देवाः मोदन्तुः यवसेन च गावः । तां धेनुं प्रीणयित्रीं रथि हे इन्द्रावरुणौ विश्वाहा विश्वस्य हन्तारौ युवं युवां नः अस्माकं धत्तं दत्तम् । कीदृशीम् । अनपस्फुरन्तीम् अनवहिसिताम् । यद्वा । विश्वाहेत्यव्ययम् । सर्वदेश्यर्थः ॥ ॥ १८ ॥

‘ क उ श्रवत् ’ इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तम् । सुहोत्रपुत्रौ पुरमीळाजमीळावृषी । त्रिष्टुप् छन्दः । अश्विनौ देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘ क उ श्रवत्सप्त पुरमीळाजमीळही सौहोत्रौ त्वाश्विनं हि ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते । ‘ धेनुः प्रत्नस्य क उ श्रवत् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितत्वात् ॥

क उ श्रवत्कतमो यज्ञियानां वन्दारु देवः कतमो जुषाते ।

कस्येमां देवीममृतेषु प्रेष्ठां हृदि श्रेषाम सुष्टुतिं सुहव्याम् ॥ १ ॥

कः । ऊँ इति । श्रवत् । कतमः । यज्ञियानाम् । वन्दारु । देवः । कतमः । जुषाते ।

कस्य । इमाम् । देवीम् । अमृतेषु । प्रेष्ठाम् । हृदि । श्रेषाम् । सुऽस्तुतिम् । सुऽहव्याम् ॥ १ ॥

यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये क उ देवः श्रवत् शृणुयात् स्तुतिम् । कतमः देवः वन्दारु वन्दनशीलं स्तोत्रम् । कतमः देवः जुषाते सेवते । कस्य हृदि इमां प्रेष्ठां प्रियतरां देवीं द्योतमानां सुहव्यां शोभनान्नोपेतां शोभनैर्हविर्भिर्युक्तां वा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिम् अमृतेषु मध्ये श्रेषाम श्लेषयेम श्राययेम वा । अश्विनावन्तरेण स्तुतेः को देवः स्वामी भवेदिति ॥

को मृळाति कतम आगमिष्ठो देवानामु कतमः शंभविष्ठः ।

रथं कमाहुर्द्रवदश्वमाशुं यं सूर्यस्य दुहितावृणीत ॥ २ ॥

कः । मृळाति । कतमः । आऽगमिष्ठः । देवानाम् । ऊँ इति । कतमः । शम्भविष्ठः ।

रथम् । कम् । आहुः । द्रवत् अश्वम् । आशुम् । यम् । सूर्यस्य । दुहिता । अवृणीत ॥ २ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-हविषाम्; न-‘ युवां ’ नास्ति । २. त-मोदन्ते । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘ च ’ नास्ति । ४. ल-‘ शोभनां स्तुति ’ नास्ति । ५. त-‘ श्राययेम ’ नास्ति ।

१को १मृळाति को देवो मृळाति^१ सुखयेत् अस्मान् । १कतमः देवः १आगमिष्टः आगन्तुतमः
अस्मद्यज्ञं प्रति । १देवानाम् देवानां मध्ये १कतमः देवः १शंभविष्टः सुखस्य भावयितृतमः । एवमुक्तगुण-
विशिष्टः को भवेत् अश्विनावन्तरेणेति भावः । १कं १रथं १द्रवदश्वमाशुम्^२ १आहुः ब्रुवते । १यं रथं १सूर्यस्य
१दुहिता सूर्यस्य पत्नी १अवृणीत समभजत् । तं कं रथं वेगवन्तमाहुः ॥

मक्षू हि स्म गच्छथ ईवतो द्युनिन्द्रो न शक्तिं परितक्म्यायाम् ।

दिव आजाता दिव्या सुपर्णा कया शचीनां भवथः शचिष्ठा ॥ ३ ॥

मक्षु । हि । स्म । गच्छथः । ईवतः । द्युन् । इन्द्रः । न । शक्तिम् । परितक्म्यायाम् ।

दिवः । आऽजाता । दिव्या । सुऽपर्णा । कया । शचीनाम् । भवथः । शचिष्ठा ॥ ३ ॥

१मक्षु शीघ्रम् । १हि १स्म इति पूरणौ । १ईवतः गमनवत् आगामिनः १द्युन् दिवसान् सुत्या-
संबन्धिनः प्रति १गच्छथः । १इन्द्रः १शक्तिं १न स्वकीयां शक्तिं यथा १परितक्म्यायां रात्रावतीतायाम् ।
प्रदर्शयतीति शेषः । सुत्याहन्युपःकाले इन्द्रो यथा गच्छति तद्वत् युवामपि^३ गच्छतमित्यर्थः^३ । १दिवः
द्युलोकात् १आजाता आगतौ १दिव्या दिवि भवौ १सुपर्णा शोभनगमनौ युवां १शचीनां युष्मत्संबन्धिनां
कर्मणां शक्तीनां वा मध्ये १कया शच्या १शचिष्ठा शक्तिमत्तरौ शोभनकर्मवन्तौ वा १भवथः ॥

का वां भूदुपमातिः कया न आश्विना गमथो हूयमाना ।

को वां महश्चित्यजसो अभीकं उरुष्यतै माध्वी दत्ता न ऊती ॥ ४ ॥

का । वाम् । भूत् । उपऽमातिः । कया । नः । आ । अश्विना । गमथः । हूयमाना ।

कः । वाम् । महः । चित् । त्यजसः । अभीकै ।

उरुष्यतम् । माध्वी इति । दत्ता । नः । ऊती ॥ ४ ॥

१वां युवयोः १का १उपमातिः । उप समीपे मातिर्मानं गुणानां परिच्छित्तिर्यस्यां सा स्तुतिः का
१भूत् भवेत् । १कया स्तुत्या १हूयमाना^४ आहूयमानौ सन्तौ १नः अस्मान् १आ १गमथः आगच्छथः ।
१वां युवयोः १अभीकै आसन्नप्रदेशे १महश्चित् महतः १त्यजसः । त्यज्यते परित्यज्यते सर्वैरिति त्यजः
क्रोधः । तस्य सोढा १कः भवेत् । हे १माध्वी^५ मधुररसस्योदकस्य स्रष्टारौ हे १दत्ता शत्रूणामुपक्षपयितारौ
अश्विनौ १नः अस्मान् १ऊती ऊत्था रक्षया^६ १उरुष्यतम् । रक्षाकर्मैतत् । रक्षतम् ॥

१. त-मृळाति मृळयेत् । २. त-ल-द्रवदश्वमाशुं च । ३. ख-ग-घ-च-ण-भ-युवामागच्छतमित्यर्थः ।
४. ख-ण-फ-भ-हूयमाना हूयमानौ; ग-च-हूयमाना हूयमानौ; न-ल-स-हूयमानौ । ५. ग-च-ण-भ-माध्वी
मधु । ६. ख-ग-घ-च-ण-त-प-रक्षणाय; भ-ल-स-रक्षणया ।

उरु वां रथः परि नक्षति द्यामा यत्समुद्रादभि वर्तते वाम् ।

मध्वा माध्वी मधु वां प्रुषायन्यत्सीं वां पृक्षो भुरजन्त पक्काः ॥ ५ ॥

उरु । वाम् । रथः । परि । नक्षति । द्याम् । आ । यत् । समुद्रात् । अभि । वर्तते । वाम् ।
मध्वा । माध्वी इति । मधु । वाम् । प्रुषायन् । यत् । सीम् । वाम् । पृक्षः । भुरजन्त । पक्काः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ १ वां २ रथः ३ ४ द्यां ५ परि द्युलोकस्य परितः ६ उरु प्रभूतं ७ नक्षति गच्छति । ८ यत् यस्मात्
९ आ अर्वाक् १० समुद्रात् समुद्रद्वंणसाधनादन्तरिक्षात् ११ वां प्रति १२ अभि १३ वर्तते आभिमुख्येन गच्छति ।
हे १४ माध्वी उक्तलक्षणां १५ मध्वा मधुरेण पयसा १६ मधु मधुरं सोमरसं १७ प्रुषायन् सिञ्चन्त्यध्वर्यवः ।
१८ यत् यस्मात् १९ सीं सर्वतः २० वां २१ पृक्षः युवयोः सोमं २२ पक्काः पक्का यवाः २३ भुरजन्त प्राप्नुवन्ति २४ ।
तस्मादभिवर्तते वामिति ॥

सिन्धुर्ह वां रसया सिञ्चदश्वान्घृणा वयोऽरुषासः परि गमन् ।

तदू षु वामजिरं चेति यानं येन पती भवथः सूर्यायाः ॥ ६ ॥

सिन्धुः । ह । वाम् । रसया । सिञ्चत् । अश्वान् । घृणा । वयः । अरुषासः । परि । गमन् ।
तत् । ऊँ इति । सु । वाम् । अजिरम् । चेति । यानम् । येन । पती इति । भवथः । सूर्यायाः ॥ ६ ॥

१ वां युवयोः २ अश्वान् ३ सिन्धुः स्यन्दमानो मेघ उदकं वा ४ रसया रसेन ५ सिञ्चत् असेचयत् ।
६ घृणा दीप्त्या ७ वयः पक्षिसदृशा वेतारः ८ वा अश्वाः ९ अरुषासः आरोचमानाः सन्तः १० परि परितः
११ गमन् गच्छन्ति । १२ वां १३ यानं गमनसाधनं प्रसिद्धो रथः १४ अजिरम् । क्षिप्रनामैतत् १५ । १६ सु सुष्ठु १७ चेति
ज्ञायते । १८ येन रथेन १९ सूर्यायाः २० पती पालयितारौ वोढारौ २१ भवथः सः २२ रथश्चेतीति ॥

इहेह यद्वा समना पपृक्षे सेयमस्मे सुमतिर्वाजरत्ना ।

उरुण्यतं जरितारं युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहेह । यत् । वाम् । समना । पपृक्षे । सा । इयम् । अस्मे इति । सुमतिः । वाजऽरत्ना ।
उरुण्यतम् । जरितारम् । युवम् । ह । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ १ यत् यस्मात् । यया वा सुमत्या २ । ३ इहेह अस्मिन्नेव यज्ञे ४ समना समानमनस्कौ ।
सदृशाविरथ्यः । तौ ५ वां युवां सुमत्या ६ ७ पपृक्षे स्तुत्या संयोजयामि । ८ सेयम् इदानीं क्रियमाणा

१. ख-ग-उक्तलक्षणां मधुरस्य सोदकस्य स्रष्टारौ; च-ण-फ-उक्तलक्षणां मधुरस्योदकस्य स्रष्टारौ; प-
भ-मधुररसस्योदकस्य स्रष्टारौ । २. प-सोमरसं वां । ३. त-प्राप्नुवन्ति स्थिता भवन्ति; ल-प्राप्नुवन्ति
मिश्रिता भवन्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘युवयोः’ नास्ति । ५. ख-प-फ-भ-दीप्ताः । ६. त-ल-
वेतारः गन्तारः । ७. त-क्षिप्रम् । ८. च-तदु; फ-तदु सः । ९. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘यत्...
सुमत्या’ नास्ति । १०. ख-प-फ-भ-यत् यया सुमत्या ।

१ सुमतिः शोभनस्तुतिः^१ २ अस्मे अस्माकमेव फलवती भवत्विति शेषः । हे ३ वाजरत्ना रमणीयाज्ञौ ।
‘ अञ्जं वै वाजः ’ (श. ब्रा. ९. ३. ४. १) इति श्रुतेः । ४ युवं युवां ५ जरितारं^२ गरितारं^३ स्तोतारं
माम् ६ उरुष्यतं रक्षतम् । हे ७ नासत्या अश्विनौ ८ कामः अस्मदीयः ९ युवद्रिक् १० ह युवामेव गच्छन्
११ श्रितः प्राप्तः ॥ ॥ १९ ॥

‘ तं वां रथम् ’ इति सप्तचं द्वादशं सूक्तम् । पुरुमीळाजमीळावेव ऋषी । त्रिष्टुप् छन्दः ।
अश्विनौ देवता । ‘ तं वाम् ’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनश्चखयोऽरुक्तो विनियोगः ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम पृथुज्रयमश्विना संगतिं गोः ।

यः सूर्या वहति बन्धुरायुर्गिर्वाहसं पुरुतमं वसूयुम् ॥ १ ॥

तम् । वाम् । रथम् । वयम् । अद्य । हुवेम । पृथुऽज्रयम् । अश्विना । सम्ऽगतिम् । गोः ।

यः । सूर्याम् । वहति । बन्धुरऽयुः । गिर्वाहसम् । पुरुऽतमम् । वसूऽयुम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ^४ ५ वां युवयोः ६ रथं ७ वयं^५ स्तोतारः ८ अद्य सुत्याहनि ९ हुवेम आह्वयामः । कीदृशं
तम्^६ । १० पृथुज्रयं प्रथितवेगं ११ गोः^७ गवां १२ संगतिं^८ संगमयितारम् । १३ यः रथः १४ सूर्यां १५ वहति धारयति ।
१६ बन्धुरयुः । रथे निवासाधारभूतः काष्ठो बन्धुरं तद्वान् । १७ तं १८ गिर्वाहसं गिरां स्तुतीनां वोढारं १९ पुरुतमं
प्रभूततमं २० वसूयुं वसुमन्तम् ॥

युवं श्रियमश्विना देवता तां दिवो नपाता वनथः शचीभिः ।

युवोर्वपुर्भि पृक्षः सचन्ते वहन्ति यत्ककुहासो रथे वाम् ॥ २ ॥

युवम् । श्रियम् । अश्विना । देवता । ताम् । दिवः । नपाता । वनथः । शचीभिः ।

युवोः । वपुः । अभि । पृक्षः । सचन्ते । वहन्ति । यत् । ककुहासः । रथे । वाम् ॥ २ ॥

हे १ दिवो २ नपाता आदित्यस्य पुत्रस्थानीयौ ण्यलोकस्य वा न पातयितारौ हे^३ अश्विनौ ४ युवं युवां
५ देवता देवते ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ ६ तां प्रसिद्धां ७ श्रियं ८ शचीभिः कर्मभिः शक्तिभिर्वा ९ वनथः संभजेथे ।
यद्वा । वनतिर्दानार्थः । १० युवोः युवयोः ११ वपुः शरीरं १२ पृक्षः अङ्गानि सोमलक्षणानि १३ अभि १४ सचन्ते
प्राप्नुवन्ति^९ १५ यत् यदा १६ रथे १७ वां १८ वहन्ति १९ ककुहासः^{१०} महान्तोऽश्वाः । यद्वा । स्तुतयो वां युवां रथे
वहन्ति^{११} ॥

१. त-शोभना स्तुतिः । २. ख-ग-ण-प-भ-अवस्युवं रक्षणमिच्छन्ते जरितारम् । ३. त-‘ गरितारं ’
नास्ति । ४. च-प-फ-अश्विना अश्विनौ । ५. ख-ग-न-भ-स-‘ वयं ’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-
‘ तं ’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-भ-स-गोः संगतिम् ; न-गोः संगतिं गवाम् । ८. प-हे अश्विना ।
९. त-न-ल-स-‘ प्राप्नुवन्ति ’ नास्ति । १०. ख-ग-ण-ये ककुहास्ते ; च-भ-ये ककुहासः । ११. त-ल-
वहन्ति बाहयन्ति ।

को वामद्या करते रातहव्य ऊतये वा सुतपेयाय वाकैः ।

ऋतस्य वा वनुषे पूर्याय नमो येमानो अश्विना ववर्तत् ॥ ३ ॥

कः । वाम् । अद्य । करते । रातऽहव्यः । ऊतये । वा । सुतऽपेयाय । वा । अकैः ।

ऋतस्य । वा । वनुषे । पूर्याय । नमः । येमानः । अश्विना । आ । ववर्तत् ॥ ३ ॥

वकः यजमानः वअद्य ववां युवयोः वकरते कुर्यात् स्तुतिम् । वअकैः मन्त्रैः वरातहव्यः दत्तसोमः वऊतये ववा रक्षणाय वा वसुतपेयाय सोमपानाय ववा । वऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य ववा वपूर्याय पुराणाय ववनुषे संभजनाय हे वअश्विना अश्विनौ^१ वनमो वयेमानः नमस्कारं कुर्वाणः कः वआ ववर्तत् आवर्तयेत्^२ यज्ञं प्रति ॥

हिरण्ययेन पुरुभू रथेनेमं यज्ञं नासत्योप यातम् ।

पिबाथ इत्मधुनः सोम्यस्य दधथो रत्नं विधते जनाय ॥ ४ ॥

हिरण्ययेन । पुरुभू इति पुरुऽभू । रथेन । इमम् । यज्ञम् । नासत्या । उप । यातम् ।

पिबाथः । इत् । मधुनः । सोम्यस्य । दधथः । रत्नम् । विधते । जनाय ॥ ४ ॥

हे वपुरुभू बहु^३ भवन्तौ^४ नासत्यौ^५ वइमं वयज्ञं वहिरण्ययेन^६ वरथेन वउप वयातम् । वसोम्यस्य सोमसंबन्धिनः वमधुनः मधुररसस्य ॥ कर्मणि पठ्यौ ॥ सोमरसं वपिबाथः पिबथः । वविधते परिचरते वजनाय मह्यं वरत्नं रमणीयं धनं वदधथः धारयथः । दधतेदानार्थस्य लेटि^७ रूपम्^८ ॥

आ नो यातं दिवो अच्छा पृथिव्या हिरण्ययेन सुवृता रथेन ।

मा वामन्ये नि यमन्देवयन्तः सं यदे नाभिः पूर्या वाम् ॥ ५ ॥

आ । नः । यातम् । दिवः । अच्छ । पृथिव्याः । हिरण्ययेन । सुऽवृता । रथेन ।

मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवऽयन्तः । सम् । यत् । ददे । नाभिः । पूर्या । वाम् ॥ ५ ॥

वनः अस्मान् वअच्छ अभि प्राप्तुं वदिवः छुलोकात् वपृथिव्याः सकाशाद्वा^९ वआ वयातम् । केन साधनेन । वहिरण्ययेन हितरमणीयेन^{१०} वसुवृता शोभनावर्तनेन वरथेन । ववां युवाम् वअन्ये वदेवयन्तः देवौ युवामिच्छन्तौ^{१०} यजमानाः^{१०} वमा वनि वयमन् नियमनं मा कुर्वन् । वयत् यस्मात् वपूर्या पूर्वादां इतरयष्टभ्यः पूर्वभाविनी वनाभिः बन्धिका स्तुतिः वसं वदे संबध्नाति । तस्मादायातम् ॥

१. न-ल-स-‘अश्विनौ’ नास्ति । २. त-वर्तयेत् । ३. त-बहुभवन्तौ । ४. च-प-फ-नासत्या नासत्यौ । ५. ख-ग-हिरण्ययेन । ६. त-लोडि । ७. प-रूपम् । इत् पूरणः । ८. ग-सकाशाद्वा भव । ९. प-रमणीयेन । १०. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स-युवामिच्छमानाः ।

नू नो रयिं पुरुवीरं बृहन्तं दत्ता मिमाथामुभयेष्वस्मे ।

नरो यद्वामश्विना स्तोममावन्तसधस्तुतिमाजमीळहासो अगमन् ॥ ६ ॥

नू । नः । रयिम् । पुरुऽवीरम् । बृहन्तम् । दत्ता । मिमाथाम् । उभयेषु । अस्मे इति ।

नरः । यत् । वाम् । अश्विना । स्तोमम् । आवन् । सधस्तुतिम् । आजमीळहासः । अगमन् ॥ ६ ॥

१ नु क्षिप्रं १नः अस्माकं १रयि धनं १पुरुवीरं बहुपुत्रोपेतं १बृहन्तं महान्तं हे १दत्ता १ अश्विनौ १ मिमाथां कुरुतम् । १उभयेषु पुरुमीळहाजमीळहेषु १अस्मे अस्मासु १यत् यदा १नरः नेतार ऋत्विजः पुरुमीळहसंबन्धिनः १वां युवयोः १स्तोमं स्तोत्रम् १आवन् अगमन् प्राप्ताः । तथा १सधस्तुतिं सहस्तुतिम् १आजमीळहासः अजमीळहसंबन्धिनोऽपि तैः सह १अगमन् अगमन् ॥

इहेह यद्रां समना पपृक्षे सेयमस्मे सुमतिर्वाजरत्ना ।

उरुष्यतै जरितारै युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहऽइह । यत् । वाम् । समना । पपृक्षे । सा । इयम् । अस्मे इति । सुऽमतिः । वाजऽरत्ना ।

उरुष्यतम् । जरितारम् । युवम् । ह । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥

‘ इहेह २ ’ इति गतम् २ ॥ २० ॥

‘ एष स्य भानुः ’ इति सप्तचं त्रयोदशं सूक्तम् । आदितः पट् जगत्यः सप्तमी त्रिष्टुप् । मण्डल-
द्रष्टा वामदेव ऋषिः । अश्विनौ देवता । ‘ एष स्य त्रिष्टुबन्तम् ’ इति ह्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनः
शस्त्रयोर्जागते छन्दसीदं शस्यम् । तथा च सूत्रितम्—‘ अबोध्यग्निर्जम् एष स्य भानुः ’ (आश्व. श्रौ.
४. १५) इति ॥

एष स्य भानुरुदियति युज्यते रथः परिज्मा दिवो अस्य सानवि ।

पृक्षासो अस्मिन्मिथुना अधि त्रयो दृतिस्तुरीयो मधुनो वि रण्यते ॥ १ ॥

एषः । स्यः । भानुः । उत् । इयति । युज्यते । रथः । परिज्मा । दिवः । अस्य । सानवि ।

पृक्षासः । अस्मिन् । मिथुनाः । अधि । त्रयः । दृतिः । तुरीयः । मधुनः । वि । रण्यते ॥ १ ॥

१एषः पुरतो दृश्यमानः १स्यः सः १भानुः दीप्तिमानादित्यः १उदियति ऊर्ध्वं गच्छति । पुरस्तात्
१रथः च युवयोः संबन्धी १परिज्मा परितो गन्ता १अस्य १दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य १सानवि १ सानौ

१. ख-ग-च-ण-भ-हे दत्ता दत्तौ उपक्षपयितारावश्विनौ; प-दत्ता शत्रूणां रक्षयितारौ (उपक्षपयितारौ)
अश्विना अश्विनौ । २. ण-इहेहेति पूर्ववत् व्याख्याता; त-न-व्याख्यातेयम्; प-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य
संपूर्णं भाष्यं वर्तते । ३. ख-ग-च-ण-भ-सानवि युज्यते ।

समुच्छ्रितप्रदेशे उदियतीति विरप्यते^१ इति वा संबन्धनीयम् । ^१अस्मिन् रथे ^२अधि उपरिभागे
^३मिथुनाः मिथुनीभूताः ^४त्रयः त्रिविधाः^२ ^५पृक्षासः अज्ञानि । त्रेधा विहितं चाज्ञम् । 'इदमन्नमशनं
 पानं खादश्च' इति हि श्रुतम्^३ । त्रिष्वपि पदार्थेषु मिथुनशब्दः तैत्तिरीयेषु^४ दृश्यते—'माता पिता पुत्र-
 स्तदेव तन्मिथुनम्' इति । ^५दृतिस्तुरीयः । रसद्रव्याधारः पदार्थश्चर्ममयो इतिरित्युच्यते । ^६मधुनः
 सोमरसस्य संबन्धी मधुपूर्णश्चतुर्थः ^७वि ^८रप्यते विविधं राजते ॥

उद्धां पृक्षासो मधुमन्त ईरते रथा अश्वास उपसो व्युष्टिषु ।

अपोर्णुवन्तस्तम आ परीवृतं स्वर्णं शुक्रं तन्वन्त आ रजः ॥ २ ॥

उत् । वाम् । पृक्षासः । मधुमन्तः । ईरते । रथाः । अश्वासः । उपसः । विउष्टिषु ।

अपः ऊर्णुवन्तः । तमः । आ । परिऽवृतम् । स्वः । न । शुक्रम् । तन्वन्तः । आ । रजः ॥ २ ॥

^१पृक्षासः पृक्षास्त्रिविधान्वन्तः ^२मधुमन्तः सोमरसोपेताः ^३अश्वासः अश्वयुक्ताः ^४वां युवयोः
^५रथाः । यद्वा । मधुमन्तः पृक्षा रथा अश्वासोऽश्वाः ^६उपसो व्युष्टिषु व्युच्छनेषु^७ सत्सु ^८उत् ^९ईरते
 उन्मुखं गच्छन्ति । किं कुर्वन्तः । ^{१०}परीवृतं परितो व्याप्तं ^{११}तमः ^{१२}आ सर्वतः ^{१३}अपोर्णुवन्तः अपाकुर्वन्तः
^{१४}स्वर्णं आदित्य इव ^{१५}शुक्रं दीप्तं ^{१६}रजः तेजश्च ^{१७}तन्वन्तः । आकारश्चार्थः । यद्वा । रजोऽन्तरिक्षं शुक्रं
 दीप्तं तन्वन्तः ॥

मध्वः पिबतं मधुपेभिरासभिः रत प्रियं मधुने युञ्जाथां रथम् ।

आ वर्तनि मधुना जिन्वथस्पथो दृतिं वहथे मधुमन्तमश्विना ॥ ३ ॥

मध्वः । पिबतम् । मधुपेभिः । आसभिः । उत । प्रियम् । मधुने । युञ्जाथाम् । रथम् ।

आ । वर्तनिम् । मधुना । जिन्वथः । पथः । दृतिम् । वहथे इति । मधुमन्तम् । अश्विना ॥ ३ ॥

^१मध्वः मधुरं सोमरसं ^२मधुपेभिः सोमपानाहैः ^३आसभिः आस्यैः ^४पिबतम् । ^५उत अपि च
^६प्रियं ^७रथं ^८मधुने मधुलाभाय ^९युञ्जाथाम् अश्वैर्युक्तं कुरुतम् । ^{१०}वर्तनि यजमानगृहम् ^{११}आ^{१२} गच्छत-
 मिति शेषः । ^{१३}पथः गमनमार्गान् ^{१४}मधुना ^{१५}जिन्वथः प्रीणयतम् । यद्वैकं वाक्यम् । पथो वर्तनिमाकाशं
 जिन्वथः । ^{१६}दृतिं ^{१७}मधुमन्तं हे ^{१८}अश्विना^{१९} वहथे धारयथः ॥

१. ल-वा रप्यते । २. ख-ग-च-ण-त्रिविधाः मिथुनं त्रेधा विहितं पात्र इदमन्नमशनम्; त-त्रिविधाः
 विहितं वा इदमन्नमशनं पानं खादश्चेति हि श्रुतम्; भ-ल-स-त्रिविधाः त्रेधाः (स- 'त्रेधाः' नास्ति)
 त्रेधा विहितं (ब-°विहितं पात्रम्) वा इदमन्नमशनं पानं खादश्चेति (स-खादयश्चेति) हि श्रुतिः । ३. त-
 तैत्तिरीये । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ-व्युच्छितेषु । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स- 'आ' नास्ति । ६. प-
 अश्विना अश्विनौ ।

हंसासो ये वां मधुमन्तो अस्त्रिधो हिरण्यपर्णा उहुव उषर्बुधः ।

उदप्रुतो मन्दिनो मन्दिनिस्पृशो मध्वो न मक्षः सर्वनानि गच्छथः ॥ ४ ॥

हंसासः । ये । वाम् । मधुमन्तः । अस्त्रिधः । हिरण्यपर्णाः । उहुवः । उषः । उषः ।

उदप्रुतः । मन्दिनः । मन्दिनिस्पृशः । मध्वः । न । मक्षः । सर्वनानि । गच्छथः ॥ ४ ॥

हंसासः अध्वनि शीघ्रं गन्तारः । मधुमन्तः माधुर्योपेताः । अस्त्रिधः अद्रोग्धारः । हिरण्यपर्णाः हितरमणीयपर्णाः । उहुवः वोढारः । उषर्बुधः उषसि बुध्यमानाः । उदप्रुतः उदकस्य प्लावयितारः । मन्दिनः^१ हर्षयितारः^१ । मन्दिनिस्पृशः मन्दिनं सोमं स्पृशन्तः । इत्थंलक्षणाः^२ अश्वा^३ ये गन्ति तैरश्वैः । मध्वो^४ न मध्विव^५ । मक्षः मक्षिकाः । सर्वनानि अस्मदीयानि । गच्छथः ॥

स्वध्वरासो मधुमन्तो अग्रय उस्त्रा जरन्ते प्रति वस्तोरश्विना ।

यन्निक्तहस्तस्तराणिर्विचक्षणः सोमं सुषाव मधुमन्तमद्रिभिः ॥ ५ ॥

सुअध्वरासः । मधुमन्तः । अग्रयः । उस्त्रा । जरन्ते । प्रति । वस्तोः । अश्विना ।

यत् । निक्तहस्तः । तराणिः । विचक्षणः । सोमम् । सुषाव । मधुमन्तम् । अद्रिभिः ॥ ५ ॥

स्वध्वरासः शोभनयागसाधनाः । मधुमन्तः होतव्यसोमवन्तः । अग्रयः गार्हपत्यादयः । उस्त्रा सह^६ निवसन्तावश्विनी । प्रति । वस्तोः अन्वहमुषःकाले । जरन्ते स्तुवन्ति । यत् यदा । यन्निक्तहस्तः समन्त्रेणोदकेन शोधितहस्तः । तराणिः कर्मणस्तारयिता । विचक्षणः विविधं^७ द्रष्टा^८ । अध्वर्युः । सोमं । मधुमन्तम् । अद्रिभिः प्रावभिः । सुषाव अभिषुतवान् । तदा तेऽग्रयः स्तुवन्ति तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥

आकेनिपासो अहभिर्दविध्वतः स्वर्णं शुक्रं तन्वन्त आ रजः ।

सूरभिर्दशान्ययुजान ईयते विश्वा अनु स्वधया चेतथस्पथः ॥ ६ ॥

आकेनिपासः । अहभिः । दविध्वतः । स्वः । न । शुक्रम् । तन्वन्तः । आ । रजः ।

सूरः । चित् । अश्वान् । युयुजानः । ईयते । विश्वान् । अनु । स्वधया । चेतथः । पथः ॥ ६ ॥

आकेनिपासः । आकेनितिके निपतन्तीत्याकेनिपा रश्मयः । ते^९ च^९ अहभिः अहोभिः^९ । दविध्वतः कम्पयन्तो ध्वंसयन्तः^९ वा तमांसि । स्वर्न आदिश्य इव । शुक्रं दीप्तं । रजः । आ

१. ख-ग-च-ण-‘मन्दिनः हर्षयितारः’ नास्ति । २. त-उक्तलक्षणाः । ३. त-मधुमिव । ४. ख-ग-सदरसि; च-प-फ-भ-सदसि; ण-भ-सदीप्ति । ५. ख-ग-च-ण-फ-भ-विविधद्रष्टा । ६. फ-तथा । ७. त-ल-प्रकाशप्रसिद्धैरहोभिर्वा । ८. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘ध्वंसयन्तः’ नास्ति ।

तन्वन्तः भवन्त्यश्विनोरश्वाः । सूरश्चित् सूर्यश्च । अश्वान्ययुजानः योजयन् । ईयते गच्छति । हे अश्विनौ^१ युवां । विश्वान् । पथः आगमनमार्गानुक्रमेण । स्वधया अग्नेन सोमलक्षणेन । चेतयः चेतयथः प्रज्ञापयथः ॥

प्र वामवोचमश्विना धियंधा रथः स्वश्चो अजरो यो अस्ति ।

येन सद्यः परि रजांसि याथो हविष्मन्तं तरणिं भोजमच्छ ॥ ७ ॥

प्र । वाम् । अवोचम् । अश्विना । धियम् । ऽधाः । रथः । सु । अश्वः । अजरः । यः । अस्ति ।

येन । सद्यः । परि । रजांसि । याथः । हविष्मन्तम् । तरणिम् । भोजम् । अच्छ ॥ ७ ॥

धियंधाः कर्मणां धारकोऽहम् हे । अश्विना^२ । वामं । प्र । अवोचं प्रवर्षामि स्तौमि । स्वश्वः^३ । अजरः । अजीर्णो नित्यनूतनोऽजरयिता । वा । रथः । यः । अस्ति । येन रथेन । सद्यः तदानीमेव । रजांसि लोकान् । परि । याथः^४ । तेन रथेन । हविष्मन्तं सोमादिहविर्युक्तं । तरणिं तारकं शीघ्रगामिनं । भोजं भोजयितारमस्मद्यागम् । अच्छ प्राप्तुम्^५ । आगच्छतमिति शेषः ॥ ॥ २१ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'अग्रं पिव' इति सप्तचं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यापं गायत्रम् । कृत्स्नम्^६ इन्द्रवायुदेवताकम् आद्या केवलवायव्या^७ । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्रं वायव्या-द्येन्द्रवायवं तु गायत्रम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवग्रहस्य याज्ये । तथा च सूत्रितम्—'अग्रं पिवा मधूनामिति याज्ये अनवानम्' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

अग्रं पिवा मधूनां सुतं वायो दिविष्टिषु । त्वं हि पूर्वपा असि ॥ १ ॥

अग्रम् । पिव । मधूनाम् । सुतम् । वायो इति । दिविष्टिषु ।

त्वम् । हि । पूर्वपाः । असि ॥ १ ॥

हे । वायो त्वम् । अग्रम् इन्द्रादिभ्यः पूर्वं । मधूनां मधुररसानां सोमानां संबन्धिनं । सुतम् अभिषुतं रसं । पिव । कुत्रेति तदुच्यते । दिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्य प्रापकेषु यज्ञेषु । यद्वा । अस्माकं दिवः स्वर्गस्य-पणेषु निमित्तेषु । त्वं । हि त्वं खलु । पूर्वपा । असि । हिशब्दः 'देव दधिषे पूर्वपेयम्' (ऋ. सं. ७. ९२. १) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धितोत्तरार्थः । वायोरग्रपानं 'देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेये न समपादयन्नहं प्रथमः पिबेयम्' (ऐ. ब्रा. २. २५) इत्यादिब्राह्मणे स्पष्टमाज्ञातम् । तत्र हि वायुराजिं प्रथमं धावित्वाग्रपानं लब्धवान् ॥

शतेना नो अभिष्टिभिर्नियुत्वा इन्द्रसारथिः । वायो सुतस्य तृम्पतम् ॥ २ ॥

शतेन । नः । अभिष्टिभिः । नियुत्वा । इन्द्रसारथिः । वायो इति । सुतस्य । तृम्पतम् ॥ २ ॥

१. प-अश्विना अश्विनौ । २. त-प-अश्विना अश्विनौ । ३. ख-ग-च-ण-त-प-फ-भ-स्वश्वः सुष्टु अश्वः । ४. प-याथः परितो गच्छयः । ५. त-अभिप्राप्तुम् । ६. त-कृत्स्नं सूक्तम् । ७. त-केवला वायव्या ।

हे १वायो १नियुत्वान् नियुद्भिस्तद्वान् १इन्द्रसारथिः इन्द्रसहायः सन् त्वं १शतेन अपरिमितैः १अभिष्टिभिः अभित एषणीयैः कामैर्निमित्तभूतैरागच्छेति शेषः । आगत्य च १सुतस्य सुतमभिषुतं १नः १अस्मदीयं १सोमं १तृप्पतं पिबतं त्वमिन्द्रश्च । इन्द्रस्य साहित्यं ब्राह्मणे एवोक्तं—‘तत्तुरीय-
भागिन्द्रोऽभवत्त्रिभागायुः’ इति, ‘तुरीये ह वै संग्रहीतारो वदन्तेऽमुनैवानूकाशेन यदद इन्द्रः सारथि-
रिव भूत्वोदजयत्’ (ऐ. ब्रा. २. २५) इति वा ॥

आ वां सहस्रं हरय इन्द्रवायू अभि प्रयः । वहन्तु सोमपीतये ॥ ३ ॥

आ । वाम् । सहस्रम् । हरयः । इन्द्रवायू इति । अभि । प्रयः । वहन्तु । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे १इन्द्रवायू १वां युवां १सहस्रं १हरयः सहस्रसंख्याका अश्वाः १प्रयः अन्नं प्रति स्वरयन्तः सन्ति । अत्र हरिशब्दोऽश्वसामान्यवचनः । ते १सोमपीतये १आ १वहन्तु ॥

रथं हिरण्यवन्धुरमिन्द्रवायू स्वध्वरम् । आ हि स्थाथो दिविस्पृशम् ॥ ४ ॥

रथम् । हिरण्यऽवन्धुरम् । इन्द्रवायू इति । सुऽअध्वरम् । आ । हि । स्थाथः । दिविऽस्पृशम् ॥ ४ ॥

हे १इन्द्रवायू १हिरण्यवन्धुरं हिरण्यमयनिवासाधारकाष्टोपेतं १दिविस्पृशं सुलोकस्पृशिनं १स्वध्वरं शोभनाध्वरवन्तं १रथम् १आ १स्थाथः १हि आस्थितौ १खलु । यस्मादेवं तस्मादागच्छतमित्यर्थः । स्वध्वरं प्रत्यास्थाथ इति वा व्याख्येयम् ॥

‘रथेन पृथु’ इत्यादिकस्तृचो दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवो द्वितीयः । सूत्रितं च—‘रथेन पृथुपाजसा बहवः सूरचक्षसः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

रथेन पृथुपाजसा दाश्वांसमुप गच्छतम् । इन्द्रवायू इहा गतम् ॥ ५ ॥

रथेन । पृथुऽपाजसा । दाश्वांसम् । उप । गच्छतम् । इन्द्रवायू इति । इहा । आ । गतम् ॥ ५ ॥

हे १इन्द्रवायू १पृथुपाजसा प्रभूतबलेन १रथेन १दाश्वांसं दातारं यजमानम् १उप १गच्छतम् । तदर्थम् १इहा अस्मिन् यज्ञे १आ १गतम् १आगच्छतम् ॥

इन्द्रवायू अयं सुतस्तं देवेभिः सजोषसा । पिबतं दाशुषो गृहे ॥ ६ ॥

इन्द्रवायू इति । अयम् । सुतः । तम् । देवेभिः । सऽजोषसा । पिबतम् । दाशुषः । गृहे ॥ ६ ॥

हे १इन्द्रवायू १अयं सोमः १सुतः अभिषुतः । १तं सोमं १देवेभिः देवैः १सजोषसा समानप्रीतौ १दाशुषः हविर्दातुः १गृहे यागशालायां १पिबतम् ॥

१. ख-ग-ण-न-भ-ल-स-‘नः अस्मदीयं’ नास्ति । २. त-सोमपीतये पानाय; प-सोमपीतये पानाय अभि । ३. प-शोभनयज्ञवन्तम् । ४. ख-ग-च-ण-भ-स्थितौ । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘आ गतं’ नास्ति । ६. ल-समानप्रीतौ सन्तौ ।

इह प्रयाणमस्तु वामिन्द्रवायू विमोचनम् । इह वां सोमपीतये ॥ ७ ॥

इह । प्रयाणम् । अस्तु । वाम् । इन्द्रवायू इति । विमोचनम् । इह । वाम् । सोमपीतये ॥ ७ ॥

हे १ इन्द्रवायू २ वां युवयोः ३ इह अस्मिन् यज्ञे ४ प्रयाणं गमनम् ५ अस्तु । ६ इह अस्मिन्नेव यज्ञे ७ वां ८ सोमपीतये ९ विमोचनम् अश्वानाम् अस्तु । पर्यवसानत एकार्थत्वेऽप्यादरार्थत्वादविरोधः ॥ ॥ २२ ॥

‘ वायो शुक्रः ’ इति चतुर्थकं द्वितीयं सूक्तमानुष्टुभं १ वामदेवस्यार्पम् २ इन्द्रवायवम् । आद्या केवल-
वायव्या । अत्रानुक्रमणिका—‘ वायो चतुष्कमाद्या ३ वायव्यानुष्टुभं तु ४ ’ इति । सूक्तविनियोगो
लैङ्गिकः । आद्या दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतुं चे प्रथमा । ‘ वायो शुक्रो अयामि ते
विहि होत्रा अवीताः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति सूत्रितम् ॥

वायो शुक्रो अयामि ते मध्वो अग्रं दिविष्टिषु ।

आ याहि सोमपीतये स्पार्हो देव नियुत्वता ॥ १ ॥

वायो इति । शुक्रः । अयामि । ते । मध्वः । अग्रम् । दिविष्टिषु ।

आ । याहि । सोमपीतये । स्पार्हः । देव । नियुत्वता ॥ १ ॥

हे १ वायो २ ते तुभ्यं ३ शुक्रः व्रतचर्यादिना दीप्तोऽहं ४ मध्वः मधुरं सोमरसम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥
५ अग्रम् इतरेभ्यः पूर्वम् ६ अयामि आययामि ७ अयतिरन्तर्भावितण्यर्थः ॥ किमर्थम् । ८ दिविष्टिषु दिवो
द्युलोकस्थैषणेषु सत्सु हे ९ देव वायो १० स्पार्हः स्पृहणीयस्त्वं ११ नियुत्वता । नियुत् वायोः प्रतिनियतोऽश्वः ।
तेन साधनेन १२ आ १३ याहि १४ सोमपीतये सोमपानाय ॥

‘ इन्द्रश्च ’ इत्यादिस्तृचो दशरात्रे चतुर्थेऽहन्यैन्द्रवायवो द्वितीयः । सूत्रितं च—‘ इन्द्रश्च वायवेषां
सोमानामा चिकितान सुकृत् ’ (आ. श्रौ. ७. ११) इति ॥

इन्द्रश्च वायवेषां सोमानां पीतिमर्हथः ।

युवां हि यन्तीन्द्रवो निम्नमापो न सध्यक् ॥ २ ॥

इन्द्रः । च । वायो इति । एषाम् । सोमानाम् । पीतिम् । अर्हथः ।

युवाम् । हि । यन्ति । इन्द्रवः । निम्नम् । आपः । न । सध्यक् ॥ २ ॥

हे १ वायो त्वम् २ इन्द्रश्च ३ एषां गृहीतानां ४ सोमानां ५ पीतिं पानम् ६ अर्हथः । ७ युवां ८ हि खलु
९ इन्द्रवः सोमाः १० यन्ति प्राप्नुवन्ति । ११ निम्नं खातप्रदेशम् १२ आपो १३ न १४ सध्यक् उदकानि यथा सहैव
गच्छन्ति तद्वत् सर्वे सोमा युवां हि यन्ति ॥

१. ल-वां युवाम् । २. त-सूक्तं वामदेवस्यार्पमानुष्टुभम् । ३. त-ख-ग-च-ण-त-न-स-चतुष्कमानुष्टु-
भमाद्या वायव्या । ४. त-प्रापयामि; ५-आगच्छामि । ५. न-नीचं प्रदेशम्; ल-खातं प्रदेशम् । ॥

वायुविन्द्रश्च शुष्मिणा सरथं शवसस्पती ।

नियुत्वन्ता न ऊतय आ यातं सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । शुष्मिणा । सरथम् । शवसः । पती इति ।

नियुत्वन्ता । नः । ऊतये । आ । यातम् । सोमपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो त्वम् इन्द्रश्च हे शवसस्पती बलस्य पती शुष्मिणा बलवन्तौ नियुत्वन्ता नियुत्सं-
ज्ञकाश्चवन्तौ युवां सरथं समानमेव रथमारुह्येति शेषः । न ऊतये रक्षणाय^१ सोमपीतये सोमपानायात्र
आ यातम् आगच्छतम् । यद्वा । सरथमधितिष्ठतम् आरुह्य चायातमिति च वाक्यद्वयम् ॥

या वां सन्ति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा ।

अस्मे ता यज्ञवाहसेन्द्रवायु नि यच्छतम् ॥ ४ ॥

याः । वाम् । सन्ति । पुरुस्पृहः । नियुतः । दाशुषे । नरा ।

अस्मे इति । ताः । यज्ञवाहसा । इन्द्रवायू इति । नि । यच्छतम् ॥ ४ ॥

हे नरा नेतारी हे यज्ञवाहसा यज्ञवाहकौ इन्द्रवायू याः पुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीयाः
नियुतः सन्ति^२ अस्मे अस्मभ्यं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मदर्थं^३ ताः नियुतः नि
यच्छतम् ॥ ॥ २३ ॥

‘विहि होत्राः’ इति पञ्चत्वे तृतीयं सूक्तं वामदेव्यं वायव्यम् । अत्रानुक्रमणिका—‘विहि पञ्च
वायव्यम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आया^४ दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य
द्वितीया । तथा च सूत्रितं—‘विहि होत्रा अवीता वायो शतं हरीणाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

विहि होत्रा अवीता विपो न रायो अर्यः ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ १ ॥

विहि । होत्राः । अवीताः । विपः । न । रायः । अर्यः ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ १ ॥

हे वायो विहि विहि भक्षय । होत्राः होमसाधिकाः सोमाहुतीः अवीताः अन्यैः पूर्वमभ-
क्षिताः विपो न शत्रूणां वेपयिता राजेव । किंच अर्यः स्तोतुर्मम रायः धनानि । संपादयेति शेषः ।
हे वायो चन्द्रेण आह्लादकेन रथेन आ याहि सुतस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-भ-अस्मद्रक्षणाय । २. ख-ग-घ-च-ण-प-भ-वां युष्माकं सन्ति ताः । ३. प-
मत्तम् । ४. ख-ग-घ-ण-भ-अथ च; स-अथ ।

निर्युवाणो अशस्तीनिर्युत्वाँ इन्द्रसारथिः ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ २ ॥

निःऽयुवानः । अशस्तीः । निर्युत्वान् । इन्द्रऽसारथिः ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ २ ॥

हे वायो स्वम् अशस्तीः अभिशस्तीः निर्युवाणः निःशेषेण नियोजयन् निर्युत्वान्
निर्युत्संज्ञकाश्वान् इन्द्रसारथिः इन्द्रसहायः सन् आ याहि ॥

अनु कृष्णे वसुधिती येमाते विश्वपेशसा ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ ३ ॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधिती इति वसुऽधिती । येमाते इति । विश्वऽपेशसा ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ ३ ॥

कृष्णे कृष्णवर्णे वसुधिती वसूनां धात्र्यौ विश्वपेशसा विश्वरूपे यावापृथिव्यौ स्वाम् अनु
येमाते अनुगच्छतः ॥

वहन्तु त्वा मनोयुजो युक्तासो नवतिर्नव ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ ४ ॥

वहन्तु । त्वा । मनःऽयुजः । युक्तासः । नवतिः । नव ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ ४ ॥

हे वायो त्वा त्वां मनोयुजः मनःसमानगतयः युक्तासः परस्परसंयुक्ताः नवतिर्नव
नवोत्तरनवतिसंख्याका अश्वाः वहन्तु धारयन्तु ॥

‘ वायो शतम् ’ इति पञ्चमी पूर्वोक्त एव तृचे तृतीया । सूत्रं पूर्वमेवोक्तम् ॥

वायो शतं हरीणां युवस्व पोष्याणाम् ।

उत वा ते सहस्रिणो रथ आ यातु पाजसा ॥ ५ ॥

वायो इति । शतम् । हरीणाम् । युवस्व । पोष्याणाम् ।

उत । वा । ते । सहस्रिणः । रथः । आ । यातु । पाजसा ॥ ५ ॥

हे वायो त्वं पोष्याणां पोषणीयानां वहीणां शतं युवस्व सोज्य रथे । उत वा
अपि च ते सहस्रिणः सहस्रसंख्यापूरका अश्वाः । तैर्युक्तः रथः पाजसा बलेन आ यातु
आगच्छतु ॥ २४ ॥

‘ इदं वामास्ये ’ इति षट्चं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यापि गायत्रमैन्द्राबार्हस्पत्यम् । अत्रानुक्रम-
णिका—‘ इदं वां षडैन्द्राबार्हस्पत्यं गायत्रम् ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती । उक्थं मदश्च शस्यते ॥ १ ॥

इदम् । वाम् । आस्ये । हविः । प्रियम् । इन्द्राबृहस्पती इति ।

उक्थम् । मदः । च । शस्यते ॥ १ ॥

हे इन्द्राबृहस्पती वामास्ये इदं प्रियं हविः सोमरूपम् । प्रक्षिपामीति शेषः । उक्थं शस्त्रं
च मदः मदजनकं शस्यते ॥

अयं वां परि पिच्यते सोम इन्द्राबृहस्पती । चारुर्मदाय पीतये ॥ २ ॥

अयम् । वाम् । परि । पिच्यते । सोमः । इन्द्राबृहस्पती इति । चारुः । मदाय । पीतये ॥ २ ॥

हे इन्द्राबृहस्पती वाम् आस्ये चारुः शोभनः अयं सोमः परि पिच्यते परितो दीयते ।
मदाय हर्षाय पीतये पानाय च ॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्यायामिष्टौ प्रधानस्य ‘ आ न इन्द्रा ’ इति तृतीयानुवाक्या उत्तरा याज्या ।
सूत्रितं च—‘ आ न इन्द्राबृहस्पती अस्मे इन्द्राबृहस्पती ’ (आश्व. श्रौ. २. ९१) इति ॥

आ न इन्द्राबृहस्पती गृहमिन्द्रश्च गच्छतम् । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

आ । नः । इन्द्राबृहस्पती इति । गृहम् । इन्द्रः । च । गच्छतम् । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

हे इन्द्राबृहस्पती । अथ विविच्योच्यते । हे बृहस्पते त्वं च इन्द्रश्च सोमपा सोमपौ युवा
सोमपीतये सोमपानाय नः गृहम् अस्मद्यागसंबन्धि आ गच्छतम् ॥

अस्मे इन्द्राबृहस्पती रयि धत्तं शतग्विनम् । अश्वावन्तं सहस्रिणम् ॥ ४ ॥

अस्मे इति । इन्द्राबृहस्पती इति । रयिम् । धत्तम् । शतग्विनम् ।

अश्वावन्तम् । सहस्रिणम् ॥ ४ ॥

१. न-ल-स-अथवा । २. प-वामास्ये युष्मदीये मुखे । ३. ख-ग-ण-न-भ-स-सोमः ।
४. ख-ग-ण-भ-युवं युवाम् । ५. त-अस्मद्यागसंबन्धिनम् ।

अस्या विनियोगः पूर्वमन्त्रेण सहोक्तः । हे ^१इन्द्राबृहस्पती ^२अस्मे अस्मभ्यं ^३वर्यं धनं ^४धत्तम् । कीदृशं रयिम् । ^५शतग्विनं शतसंख्याकाभिर्गोभिर्युक्तम् ^६अश्वान्तम् अश्ववन्तं ^७सहस्रिणं सहस्र-संख्यायुक्तम् ॥

इन्द्राबृहस्पती वयं सुते गीर्भिर्हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ५ ॥

इन्द्राबृहस्पती इति । वयम् । सुते । गीःऽभिः । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ५ ॥

^१सुते^२ सोमेऽभिपुते ^३गीभिः स्तुतिभिः । शिष्टं^४ गतम् ॥

सोममिन्द्राबृहस्पती पिबतं दाशुषो गृहे । मादयेथां तदोक्सा ॥ ६ ॥

सोमम् । इन्द्राबृहस्पती इति । पिबतम् । दाशुषः । गृहे । मादयेथाम् । तत्ऽओक्सा ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्राबृहस्पती^२ युवां^३ दाशुषः हविर्दातुर्यजमानस्य ^४गृहे ^५तदोक्सा । तदेव यजमानगृहमोको निवासस्थानं ययोस्तौ । तादृशौ सन्तौ ^६सोमं ^७पिबतम् । पीत्वा च ^८मादयेथाम् इति ॥ ॥२५॥

‘यस्तस्तम्भ’ इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यायं त्रैष्टुभम् । दशमी जगती । दशम्येकादश्याविन्द्राबृहस्पतिदेवताके शिष्टा नव बार्हस्पत्यः^१ । अत्रानुक्रमणिका—‘यस्तस्तम्भैकादश बार्हस्पत्यमन्त्र्ये ऐन्द्र्यौ चोपान्या जगती’ । आभिपूविकेपूवथेषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोमवृद्धाविदं सूक्तमावापार्थम् । तथा च सूत्रं—‘यस्तस्तम्भ यो अद्रिभित्’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति । आद्ये बृहस्पतिसवे^२ मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः सूक्तमुखीये । सूत्रितं च—‘यस्तस्तम्भ धुनेतय इति सूक्तमुखीये’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

यस्तस्तम्भ सहसा वि जमो अन्ताबृहस्पतिस्त्रिषधस्थो रवेण ।

तं प्रत्नास ऋषयो दीध्यानाः पुरो विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम् ॥ १ ॥

यः । तस्तम्भ । सहसा । वि । जमः । अन्तान् । बृहस्पतिः । त्रिऽसधस्थः । रवेण ।

तम् । प्रत्नासः । ऋषयः । दीध्यानाः । पुरः । विप्राः । दधिरे । मन्द्रऽजिह्वम् ॥ १ ॥

^१यः ^२बृहस्पतिः बृहतो देवस्य^३ यज्ञस्य वा पालयिता देवः ^४सहसा बलेन ^५जमः पृथिव्याः ^६अन्तान् । दश दिश इत्यर्थः । तान् ^७वि ^८तस्तम्भ विविधं स्तम्भितवान् नियमितवान् । ^९त्रिषधस्थः त्रिषु स्थानेषु वर्तमानः ^{१०}रवेण एवं तिष्ठतेत्यनेन शब्देन ^{११}तं देवं ^{१२}प्रत्नासः पुराणाः ^{१३}ऋषयः अतीन्द्रियद्रष्टारः ^{१४}दीध्यानाः दीप्यमानाः ^{१५}विप्राः मेधाविनो यजमानादयः ^{१६}पुरः ^{१७}दधिरे पुरस्तात् स्थापितवन्तः स्तुत्यादिना । ^{१८}मन्द्रजिह्वं मादनजिह्वं मोदनजिह्वम् ॥

१. ख-ग-च-न-प-भ-स-धत्तं दत्तम् । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-हे इन्द्राबृहस्पती सुते । ३. त-शिष्टं स्पष्टम्; प-वयं वां हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये । ४. ल-इन्द्राबृहस्पती इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स-वाम् । ६. त-बार्हस्पत्याः । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-सवने । ८. त-वेदस्य । ९. ख-ग-च-ण-फ-भ-मन्द्रजिह्वं मन्द्रा जिह्वा यस्यासौ मन्द्रजिह्वः तम्; त-मन्द्रजिह्वं मोदनजिह्वम्; न-मन्द्रजिह्वं मादनजिह्वं तम्; प-मन्द्रजिह्वं कीदृशं मन्द्रा जिह्वा यस्यासौ मन्द्रजिह्वः तं मन्द्रजिह्वम् ।

धुनेतयः सुप्रकेतं मदन्तो बृहस्पते अभि ये नस्ततस्त्रे ।

पृषन्तं सुप्रमदब्धमुर्वं बृहस्पते रक्षतादस्य योनिम् ॥ २ ॥

धुनऽइतयः । सुप्रकेतम् । मदन्तः । बृहस्पते । अभि । ये । नः । ततस्त्रे ।

पृषन्तम् । सुप्रम् । अदब्धम् । ऊर्वम् । बृहस्पते । रक्षतात् । अस्य । योनिम् ॥ २ ॥

हे ऽबृहस्पते ऽधुनेतयः । धुना शत्रूणां कम्पयित्रीतिर्गतिर्येषां ते । तादृशाः ऽसुप्रकेतं शोभनप्रज्ञं त्वां ऽमदन्तः मादयन्तः ऽनः अस्मत्संबन्धिनः ऽये ऋत्विजः ऽअभि ऽततस्त्रे आत्मानमुपक्षिपन्ति स्तुवन्ति वा ऽअस्य एषां ऽयोनिं कारणं यज्ञं यजमानं वा मां ऽरक्षतात् रक्ष । योनिर्विश्लेष्यते । ऽपृषन्तं फलानि सिञ्चन्तं ऽसृप्रं सर्पणस्वभावम् ऽअदब्धम् अहिंसितम् ऽऊर्वम् उरुम् ॥

‘ बृहस्पते या ’ इत्यादिके द्वे बार्हस्पत्ये पशौ वपापुरोडाशयोरनुवाक्ये । ‘ बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति हि सूत्रितम् ॥

बृहस्पते या परमा परावदत आ त ऋतस्पृशो नि षेदुः ।

तुभ्यं खाता अवता अद्रिदुग्धा मध्वः श्रोतन्त्यभितो विरप्शम् ॥ ३ ॥

बृहस्पते । या । परमा । पराऽवत् । अतः । आ । ते । ऋतऽस्पृशः । नि । सेदुः ।

तुभ्यम् । खाताः । अवताः । अद्रिऽदुग्धाः । मध्वः । श्रोतन्ति । अभितः । विऽरप्शम् ॥ ३ ॥

हे ऽबृहस्पते ऽया प्रसिद्धा ऽपरमा उत्कृष्टा ऽपरावत् अत्यन्तं दूरभूता वसतिः स्वर्गाख्यास्ति । यद्वा लिङ्गव्यत्ययः । परमं स्थानमस्ति । ऽअतः अस्माद्देशात् ऽआ । आ इत्यर्वागर्थे । अधस्तात् ऽते तव संबन्धिनः ऽऋतस्पृशः यज्ञं स्पृशन्तोऽश्वाः ऽनि ऽषेदुः निषण्णा भवन्ति । ऽतुभ्यं ऽखाता ऽअवताः । लुप्तोपमैषा । यथा खाताः कृपाः ऽअभितः ऽश्रोतन्ति तद्वत् ऽअद्रिदुग्धाः प्रावभिरभिषुताः सोमाः ऽविरप्शं विशेषेण शब्देन स्तोत्रं यथा भवति तथा ऽमध्वः मधुररसं श्रोतन्ति स्रवन्ति ॥

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानो महो ज्योतिषः परमे व्योमन् ।

सप्तास्यस्तुविजातो रवेण वि सप्तर्श्मिरधमत्तमांसि ॥ ४ ॥

बृहस्पतिः । प्रथमम् । जायमानः । महः । ज्योतिषः । परमे । विऽओमन् ।

सप्तऽआस्यः । तुविऽजातः । रवेण । वि । सप्तऽर्श्मिः । अधमत् । तमांसि ॥ ४ ॥

अयं ऽबृहस्पतिः मन्त्राभिमानी देवः ऽमहः महतः ऽज्योतिषः दीप्तस्य आदित्यस्य ऽपरमे निरतिशये ऽव्योमन् व्योमनि प्रथमं ऽजायमानः प्रादुर्भवन् ऽसप्तास्यः सप्तच्छन्दोमयमुखः ऽतुविजातः बहुप्रकारं

१. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स-शोभनयज्ञम् । २. त-आत्मानमुपक्षपयन्ति । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘ द्वे इति ’ नास्ति । ४. ल-च । ५. त-ल-अवताः अवटाः । ६. ख-भ-अवताः; प-फ-अवटाः । ७. त-शब्दनम् ।

संभूतः ^१रवेण शब्देन ^२ससरश्मिः सर्पणस्वभावतेजोयुक्तः ^३तमांसि ^४वि ^५अधमत् । 'धमतिर्गति-
कर्मा' (निरु. ६. २) इति निरुक्तम् । विविधं गच्छति । नाशयतीत्यर्थः ॥

स सुष्टुभा स ऋकता गणेन वलं रुरोज फलिगं रवेण ।

बृहस्पतिरुस्त्रिया हव्यसूदः कनिक्रदद्वावशतीरुदाजत् ॥ ५ ॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । ऋकता । गणेन । वलम् । रुरोज । फलिऽगम् । रवेण ।

बृहस्पतिः । उस्त्रियाः । हव्यऽसूदः । कनिक्रदत् । वावशतीः । उत् । आजत् ॥ ५ ॥

^१सः ^२बृहस्पतिः ^३सुष्टुभा शोभनस्तुतिमता ^४ऋकता दीप्तिमता ^५गणेन अङ्गिरसां ^६रवेण शब्देन
च सह ^७फलिगम् ॥ 'जिफला विशरणे' ॥ फलिर्भेदः । तेन गच्छतीति फलिगम् । ^८वलं^१ वलनामान-
मसुरं ^२रुरोज बभञ्ज । द्वितीयः सशब्दः^३ पूरणः । स एव देवः ^४उस्त्रियाः भोगानामुत्त्राविणीः
^५हव्यसूदः क्षीरादिहविष्प्रेरिकाः ^६वावशतीः वावश्यमानाः गाः ^७कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् ^८उदाजत्
उद्घाटयति स्म ॥ ॥ २६ ॥

'एवा पित्रे' इति बार्हस्पत्ये पशौ हविषो याज्या । 'एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे विश्वे अथ
मरुतो विश्व ऊती' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति सूत्रितत्वात् । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे एवैव धार्या ।
तथा च सूत्रम्—'एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः' (आश्व. श्रौ.
५. १८) इति^२ ॥

एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६ ॥

एव । पित्रे । विश्वऽदेवाय । वृष्णे । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविऽभिः ।

बृहस्पते । सुऽप्रजाः । वीरऽवन्तः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ६ ॥

^१पित्रे पालकाय ^२विश्वदेवाय सर्वदेवतारूपाय । देवानां मन्त्रप्रतिपाद्यत्वादस्य च मन्त्राभिमानि-
त्वात् विश्वदेवत्वम्^३ । यद्वा । अत्र देवशब्दः स्तुत्यर्थः । सर्वैः स्तुत्याय ^४वृष्णे वर्षकाय बृहस्पतये
देवाय ^५एव एवमुक्तप्रकारेण ^६यज्ञैः तत्साधनैः ^७हविर्भिः आज्यचर्वादिलक्षणैः ^८नमसा स्तुत्या च
^९विधेम परिचरेम । हे ^{१०}बृहस्पते ^{११}सुप्रजाः शोभनपुत्राः^{१२} ^{१३}वीरवन्तः वीर्योपेताः ^{१४}वयं ^{१५}रयीणां धनानां
^{१६}पतयः ^{१७}स्याम ॥

१. त-तं वलम् । २. ल-तच्छब्दः । ३. त-इति वैश्वदेवति; न-इति नवेति; ल-इति मवेति ।
४. ख-ग-ण-न-भ-स-वैश्वदेवत्वम् । ५. त-शोभनप्रजाः ।

स इद्राजा प्रतिजन्यानि विश्वा शुष्मेण तस्थावभि वीर्येण ।

बृहस्पतिं यः सुभृतं बिभर्ति वल्गूयति वन्दते पूर्वभाजम् ॥ ७ ॥

सः । इत् । राजा । प्रतिऽजन्यानि । विश्वा । शुष्मेण । तस्थौ । अभि । वीर्येण ।

बृहस्पतिम् । यः । सुऽभृतम् । बिभर्ति । वल्गुऽयति । वन्दते । पूर्वऽभाजम् ॥ ७ ॥

इदमाद्युक्त्रयं पुरोहितप्रशंसा इति ब्राह्मणम् (ऐ. ब्रा. ८. २६) । अथवा सूक्तस्य ऋग्व्य-
वर्जितस्य बार्हस्पत्यत्वात् बृहस्पतेरेव स्तुतिः । ^१स ^२इत् स एव ^३राजा मूर्धाभिषिक्तः अन्यः^४ वा
राजमानः ^५प्रतिजन्यानि । जन्यं युद्धं प्रति बलानीत्यर्थः । प्रत्यर्थिजनपदानि वा तानि ^६विश्वा सर्वाणि
^७शुष्मेण बलेन ^८वीर्येण शरीरसामर्थ्येन वा ^९अभि अभिगम्याक्रम्य ^{१०}तस्थौ तिष्ठति । स इत्युक्तं क
इत्याह । ^{११}यः ^{१२}बृहस्पतिं बृहतां महतां^{१३} पालयितारं देवमुक्तलक्षणं पुरोहितं वा ^{१४}सुभृतं सुष्ठु हविः-
स्तोत्रादिनाञ्छादनादिना वा ^{१५}बिभर्ति भरति ^{१६}वल्गूयति स्तौति । ^{१७}वन्दते नमस्करोति च ^{१८}पूर्वभाजम्
इतरेभ्यः प्रथमं^{१९} संभक्तारं^{२०} कृत्वा । एवं यः करोति स एव^{२१} तस्थाविति ॥

स इत्क्षेति सुधित ओकसि स्वे तस्मा इळा पिन्वते विश्वदानीम् ।

तस्मै विशः स्वयमेवा नमन्ते यस्मिन्ब्रह्मा राजनि पूर्व एति ॥ ८ ॥

सः । इत् । क्षेति । सुऽधितः । ओकसि । स्वे । तस्मै । इळा । पिन्वते । विश्वऽदानीम् ।

तस्मै । विशः । स्वयम् । एवं । नमन्ते । यस्मिन् । ब्रह्मा । राजनि । पूर्वः । एति ॥ ८ ॥

^१स ^२इत् स एव ^३क्षेति निवसति । ^४सुधितः सुष्ठु तृप्तः सन्^५ ^६स्वे स्वकीये एव ^७ओकसि
सदने । स एव समृद्धो निर्वाधः सन् सुखेनास्ते । ^८तस्मा ^९इळा भूमिः ^{१०}विश्वदानीं सर्वकालं^{११}
^{१२}पिन्वते वर्धते फलैः । ^{१३}तस्मै ^{१४}विशः प्रजाः ^{१५}स्वयमेव ^{१६}नमन्ते प्रणता भवन्ति । दण्डनमन्तरेण
स्वयमेव दत्तकरा भवन्ति । ^{१७}यस्मिन् ^{१८}राजनि ^{१९}ब्रह्मा ^{२०}पूर्वः प्रथमं पूज्यः सन् ^{२१}एति गच्छति ।
वर्तत इत्यर्थः ॥

अप्रतीतो जयति सं धनानि प्रतिजन्यान्युत या सजन्या ।

अवस्यवे यो वरिवः कृणोति ब्रह्मणे राजा तमवन्ति देवाः ॥ ९ ॥

अप्रतिऽइतः । जयति । सम् । धनानि । प्रतिऽजन्यानि । उत । या । सऽजन्या ।

अवस्यवे । यः । वरिवः । कृणोति । ब्रह्मणे । राजा । तम् । अवन्ति । देवाः ॥ ९ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-यः । २. त- महतां मन्त्राणाम् । ३. न-प्रथमसंभक्तारम् । ४. त-
इत् । ५. त-सन् । कुत्र । ६. च-सर्वदा ।

स एव ऽअप्रतीतः अन्यैरप्रतिगतः सन् यानि धनानि ऽप्रतिजन्यानि प्रतिस्पर्धिजनसंबन्धीनि
 ऽउत अपि च ऽसजन्या जनसंबन्धीनि ऽधनानि ऽसं ऽजयति^१ । ऽयः ऽराजा ऽअवस्यवे अवसीयसे^२
 धनरहिताय रक्षणमिच्छते ऽब्रह्मणे ब्राह्मणाय वा प्रीणनमिच्छते बृहस्पतये वा ऽवरिवः धनं ऽवृणोति
 करोति ददाति । स उक्तप्रकारेण महान् भवति । ऽतम् एव ऽदेवाः ऽअवन्ति रक्षन्ति ॥

‘ इन्द्रश्च सोमम् ’ इति दशमी तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—
 ‘ इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पते आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यदः ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति^३ ॥

इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पतेऽस्मिन्यज्ञे मन्दसाना वृषण्वसू ।

आ वां विशन्तिवन्देवः स्वाभुवोऽस्मे रयिं सर्ववीरं नि यच्छतम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । च । सोमम् । पिबतम् । बृहस्पते । अस्मिन् । यज्ञे । मन्दसाना ।

वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ॥ आ । वाम् । विशन्तु । इन्देवः । सुऽआभुवः ।

अस्मे इति । रयिम् । सर्वेऽवीरम् । नि । यच्छतम् ॥ १० ॥

हे ऽबृहस्पते त्वं ऽइन्द्रश्च ऽसोमं ऽपिबतम् । कीदृशौ युवाम् । ऽअस्मिन्यज्ञे ऽमन्दसाना हव्यन्तौ
 ऽवृषण्वसू वर्धितृधनौ यजमानेभ्यो दीयमानधनावित्यर्थः । ऽवां युवां ऽस्वाभुवः सुष्ठु सर्वतो भवन्तः ।
 कृत्स्नशरीरव्यापनसमर्था इत्यर्थः । तादृशाः ऽइन्देवः सोमाः ऽविशन्तु युवयोः शरीरं प्रविशन्तु ।
 ऽअस्मे अस्मभ्यं ऽरयिं धनं ऽसर्ववीरं सर्वपुत्राण्युपेतं ऽनि ऽयच्छतं दत्तम् ॥

बृहस्पत इन्द्र वर्धितं नः सचा सा वां सुमतिर्भूत्वस्मे ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्जजस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥ ११ ॥

बृहस्पते । इन्द्र । वर्धितम् । नः । सचा । सा । वाम् । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरंऽधीः । जजस्तम् । अर्यः । वनुषाम् । अरातीः ॥ ११ ॥

हे ऽबृहस्पते हे ऽइन्द्र युवां^४ ऽनः अस्मान् ऽवर्धतं वर्धयतं प्रवृद्धान् कुरुतम् । ऽसा ऽसुमतिः
 युवयोरनुग्रहबुद्धिः ऽअस्मे अस्मासु ऽसचा सह ऽभूतु भवतु । ऽधियः कर्माणि ऽअविष्टं रक्षतं पारं
 नयतम् । ऽपुरंधीः । पुरं शरीरं धीयते स्थाप्यते याभिर्मतिभिस्ताः स्तुतीः ऽजिगृतं प्रबुध्यतम् । ऽवनुषां
 संभक्तृणामस्माकम् ऽअर्यः गन्त्रीः ऽअरातीः । शत्रूनित्यर्थः । ऽजजस्तं युध्यतं क्षपयतमित्यर्थः^५ ॥
 छन्दस्यरातिशब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥ एवं स्तुतिं निगमय्याभीष्टं प्रार्थितवान् ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

श्रीमत्सायणमन्त्रीशो दाशतय्यास्तृतीयके । अष्टके सप्तमाध्यायं व्याकाशीदतिपेशलम् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके

सप्तमोऽध्यायः समाप्तः^६ ॥

१. प-जयति संजयेत् । २. ख-ग-च-ण-न-भ-अवसीयते । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-इति ।
 तत्पाठस्तु । ४. प-वां युवाम् । ५. त-क्षपयितुमित्यर्थः । ६. ग-ल-‘ समाप्तः ’ नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमं^१ व्याख्यातुमारभते^२ । 'इदमु त्यत्' इत्येकादशचं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्याषं त्रैष्टुभमुषो-
देवताकम् । 'इदमुषस्यं तु' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाके उषस्ये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे इदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—'उषो वाजेनेदमु त्यत्' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

इदमु त्यत्पुरुतमं पुरस्ताज्ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्थात् ।

नूनं दिवो दुहितरौ विभातीर्गातुं कृणवन्नुषसो जनाय ॥ १ ॥

इदम् । ऊँ इति । त्यत् । पुरुऽतमम् । पुरस्तात् । ज्योतिः । तमसः । वयुनऽवत् । अस्थात् ।
नूनम् । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । गातुम् । कृणवन् । उषसः । जनाय ॥ १ ॥

१इदमु पुरतो दृश्यमानमिदं २त्यत् तदस्माभिः स्तुत्यं सर्वप्रसिद्धं ३पुरुतमम् अत्यन्तप्रभूतं
४ज्योतिः तेजः ५वयुनावत् ॥ वेतेः कान्तिकर्मण इदम् ॥ प्रकृष्टकान्तिमत् । अथवा वयुनमिति
प्रज्ञानाम् । प्रज्ञोपेतम् । सर्वस्य प्रज्ञापकमित्यर्थः । कीदृक् तेजः । ६पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि ७तमसः
अन्धकारात् ८अस्थात् उदतिष्ठत् । एवं सति ९नूनं सत्यं १०दिवः आदित्यस्य ११दुहितरः दुहितृस्थानीयाः
१२विभातीः^३ विभानं कुर्वतीः १३उषसो १४जनाय यजमानानां १५गातुं गमनं गमनादिव्यापारसामर्थ्यं
१६कृणवन् अकुर्वन्^४ ॥

अस्थुरु चित्रा उषसः पुरस्तान्मिताइव स्वरवोऽध्वरेषु ।

न्यू ब्रजस्य तमसो द्वारोच्छन्तीरव्रञ्छुचयः पावकाः ॥ २ ॥

अस्थुः । ऊँ इति । चित्राः । उषसः । पुरस्तात् । मिताऽइव । स्वरवः । अध्वरेषु ।
वि । ऊँ इति । ब्रजस्य । तमसः । द्वारा । उच्छन्तीः । अव्रन् । शुचयः । पावकाः ॥ २ ॥

१चित्राः चायनीयाः^३ २उषसः ३पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि ४अस्थुः तिष्ठन्ति । व्यासा
इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ५अध्वरेषु ६मिताः खाताः ७स्वरवः यूपाः ८इव । ते यथा वेद्याः पुरतो
भासन्ते तद्वत् । यद्यपि स्वरुशब्दो यूपच्छेदपतितप्रथमशकलवाची 'यः प्रथमः शकलः परापतेत्स स्वरुः
कार्यः' इत्युक्त्वात् तथाप्यत्र मितशब्दश्रवणात् 'चषालवन्तः स्वरवः' (ऋ. सं. ३. ८. १०)
इत्यादौ तथा दर्शनाच्चात्र यूपवचनः । ताः ९ब्रजस्य वारकस्य^४ १०तमसो ११द्वारा द्वाराणि १२वि १३उच्छन्तीः
१४शुचयः दीप्ताः १५पावकाः शोधिकाः १६अव्रन् व्यावृण्वन्^५ ॥

१. स-अथ तृतीयस्याष्टमाध्यायव्याख्यानमारभते । २. च-फ-विभातीरुषसो जनाय गातुं कृण्वन्
आविर्भावं कुर्वन् । ३. प-चायनीयाः श्लाघनीयाः । ४. ख-ग-ग-आवारकस्य; घ-प-अन्धकारस्य;
च-फ-भ-आवरकस्य । ५. च-आवृण्वन्; प-व्यवृण्वन् । उ पूरणः ।

उच्छन्तीरथ चितयन्त भोजान्नाधोदेयायोषसो मधोनीः ।

अचित्रे अन्तः पणयः ससन्त्वबुध्यमानास्तमसो विमध्ये ॥ ३ ॥

उच्छन्तीः । अथ । चितयन्त । भोजान् । राधःऽदेयाय । उषसः । मधोनीः ।

अचित्रे । अन्तरिति । पणयः । ससन्तु । अबुध्यमानाः । तमसः । विमध्ये ॥ ३ ॥

अथ अस्मिन् दिने उच्छन्तीः तमः विवासयन्तः मधोनीः धनवत्यः उषसः भोजान् भोजयितुं यजमानान् तेषां राधोदेयाय सोमादिधनदानाय चितयन्त प्रज्ञापयन्ति । अचित्रे अचायनीये तमसो विमध्ये । अत्यन्तगाढान्धकारे इत्यर्थः । तत्र पणयः वणिज इवादातारः अबुध्यमानाः ससन्तु स्वपन्तु ॥

कुवित्स देवीः सनयो नवो वा यामो बभूयादुषसो वो अथ ।

येना नवग्वे अङ्गिरे दशग्वे सप्तास्ये रेवती रेवदूष ॥ ४ ॥

कुवित् । सः । देवीः । सनयः । नवः । वा । यामः । बभूयात् । उषसः । वः । अथ ।

येन । नवऽग्वे । अङ्गिरे । दशऽग्वे । सप्तऽआस्ये । रेवतीः । रेवत् । ऊष ॥ ४ ॥

हे देवीः द्योतमानाः उषसो वः युष्मान् सनयः पुराणः नवो वा यामः गमनसाधनः सः रथः अथ अस्मिन् यागदिने कुवित् बहुवारं बभूयात् भवेत् गच्छेदित्यर्थः । येन रथेन हे रेवतीः धनवत्यो यूयं नवग्वे दशग्वे सप्तास्ये सप्तच्छन्दोयुक्तमुखे अङ्गिरे अङ्गिरोगणे । तौ द्वौ तत्र येऽप्यङ्गिरसः तेषां गणे । तथान्यत्र 'नवग्वो नु दशग्वो अङ्गिरस्तमः' (ऋ. सं. १०. ६२. ६) इति । रेवत् धनवत् यथा भवति तथा ऊष विभातं कृतवत्यः ॥ वसेर्व्युच्छनकर्मणो लिङ्मध्यम-बहुवचनस्येवं रूपम् ॥

यूयं हि देवीर्ऋतयुग्मिर्ऋतैः परिप्रयाथ भुवनानि सद्यः ।

प्रबोधयन्तीरुषसः ससन्तं द्विपाचतुष्पाच्चरथाय जीवम् ॥ ५ ॥

युयम् । हि । देवीः । ऋतयुग्मिः । अर्ऋतैः । परिऽप्रयाथ । भुवनानि । सद्यः ।

प्रबोधयन्तीः । उषसः । ससन्तम् । द्विऽपात् । चतुऽपात् । चरथाय । जीवम् ॥ ५ ॥

हे देवीः द्योतमानाः उषसः यूयं हि खलु ऋतयुग्मिः यज्ञगामिभिः अर्ऋतैः भुवनानि सद्यः परिप्रयाथ परितः प्रकृष्टं गच्छथ । किं कुर्वत्यः । ससन्तं स्वपन्तं द्विपाचतुष्पात् मनुष्य-

१. त-विमध्ये अन्धकारस्य अन्तर्मध्ये । २. ख-ग-च-ण-भ-सः नारित । ३. त-यदेते त्रयोऽप्यङ्गिरसः ।

गंवादिलक्षणं वजीवं वचरथाय चरणाय गमनादिव्यवहाराय प्रबोधयन्तीः प्रबोधयन्त्यः सत्यः
परिप्रयाथ ॥ ॥ १ ॥

क स्विदासां कतमा पुराणी यया विधाना विदधुर्ऋभूणाम् ।

शुभं यच्छुभ्रा उषसश्चरन्ति न वि ज्ञायन्ते सदृशीरजुर्याः ॥ ६ ॥

क । स्वि । आसाम् । कतमा । पुराणी । यया । विधाना । विदधुः । ऋभूणाम् ।

शुभम् । यत् । शुभ्राः । उषसः । चरन्ति । न । वि । ज्ञायन्ते । सदृशीः । अजुर्याः ॥ ६ ॥

वआसाम् उषसां मध्ये वक वस्वित् अभूदद्य^१ वकतमा^२ वपुराणी पुरातनी । वयया वऋभूणां
संबन्धीनि विधाना चमसादिनिर्माणानि विदधुः अकुर्वन् ऋभवः । यत् याश्च उषसः शुभ्राः
दीसाः शुभं चरन्ति शोभां दीप्तिं कुर्वन्ति । ताः अजुर्याः अशीर्णा नित्यनूतनाः न^३ वि ज्ञायन्ते ।
यतः^४ सदृशीः सदृश्यः सर्वेष्वपि दिवसेष्वेकरूपा अतोऽद्यतन्य एता एताः पुराण्य इति न ज्ञायन्ते ।
उषासादृश्यं^५ ' सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वः ' (क. सं. १. १२३. ८) इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

ता घा ता भद्रा उषसः पुरासुरभिष्टिद्युम्ना ऋतजातसत्याः ।

यास्वीजानः शशमान उक्थैः स्तुवञ्छंसन्द्रविणं सद्य आप ॥ ७ ॥

ताः । घ । ताः । भद्राः । उषसः । पुरा । आसुः । अभिष्टिद्युम्नाः । ऋतजातसत्याः ।

यासु । ईजानः । शशमानः । उक्थैः । स्तुवन् । शंसन् । द्रविणम् । सद्यः । आप ॥ ७ ॥

वता वघ । वेति प्रसिद्धौ । ताः खलूपकारिण्यः^६ वता वभद्राः कल्याण्यः स्तुत्या वा उषसः
पुरा पूर्वम् आसुः अभवन् । अभिष्टिद्युम्नाः अभिगमनमात्रेण द्युम्नं धनं यासां ताः । ऋतजात-
सत्याः । ऋतार्थं यज्ञार्थं जाताश्च ताः सत्याः सत्यफलाश्च तादृश्यः । यासु उपसु ईजानः यागं
कुर्वाणः उक्थैः शस्त्रैः शशमानः शंसमानः स्तुवन् सामभिः स्तोत्रं निष्पादयन् शंसन् शस्त्राणि
कुर्वन् द्रविणं धनं सद्यः आप प्राप्नोति । ता भद्रा इति संबन्धः ॥

ता आ चरन्ति समना पुरस्तात्समानतः समना पप्रथानाः ।

ऋतस्य देवीः सदसो बुधाना गवां न सर्गी उषसो जरन्ते ॥ ८ ॥

ताः । आ । चरन्ति । समना । पुरस्तात् । समानतः । समना । पप्रथानाः ।

ऋतस्य । देवीः । सदसः । बुधानाः । गवाम् । न । सर्गीः । उषसः । जरन्ते ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अभूत् । २. त-कतमा च । ३. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-स-‘ न ’ नास्ति ।
४. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-यथा; स-तथा । ५. त-उषसा सादृश्यम्; न-उषस सादृश्यम् । ६. ख-ग-घ-
ण-न-प-भ-ल-स-स्वरूपकारिण्यः; च-फ-स्वरूपचारिण्यः ।

१ताः उषसः १आ सर्वतः १चरन्ति । १समना १ सर्वतः समानाः १ १पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि १समानतः समानादेशात् अन्तरिक्षात् २ १समना सर्वतः ३ १पप्रथानाः प्रथमानाः ४ १कृतस्य यज्ञस्य १सदसः सदः । तत्रायम् ऋत्विग्यविरादिकम् ५ इत्यर्थः । १बुधानाः बोधयन्त्यः ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽ-
यम् ॥ एवं महानुभावाः १उपसो १जरन्ते स्तूयन्ते । १गवां १सर्गाः १न उदकानां सृष्टय इव । ' गवां
सर्गां न रश्मयः ' (क. सं. ४. ५२. ५) इति हि श्रुतम् । ता यथा सर्वत्र प्रसंगादुपकारत्वाच्च
स्तूयन्ते तद्वत् ॥

ता इवैव समना समानीरमीतवर्णा उपसश्चरन्ति ।

गूहन्तीरभ्वमसितं रुशद्भिः शुक्रास्तनूभिः शुचयो रुचानाः ॥ ९ ॥

ताः । इत् । नु । एव । समना । समानीः । अमीतवर्णाः । उपसः । चरन्ति ।

गूहन्तीः । अभ्वम् । असितम् । रुशद्भिः । शुक्राः । तनूभिः । शुचयः । रुचानाः ॥ ९ ॥

१ताः ६ १एव उषसः । इदिति पूरणः । १नु अथ १समना समानाः एकधेत्यर्थः । १समानीः
एकरूपाः १अमीतवर्णाः अहिंसितवर्णाः ७ अपरिमितवर्णा वा १उपसश्चरन्ति सर्वतः । किं कुर्वत्यः ।
१अभ्वम् । महनामैतत् । अतिमहत् १असितं कृष्णं रूपं ८ १गूहन्तीः गोपयन्त्यः १रुशद्भिः रोचमानैः
१तनूभिः स्वशरीरैः १शुक्राः दीप्ताः १शुचयः शुद्धाः १रुचानाः रोचमाना रोचयन्त्यो वा ॥

रयिं दिवो दुहितरो विभातीः प्रजावन्तं यच्छतास्मासु देवीः ।

स्योनादा वः प्रतिबुध्यमानाः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १० ॥

रयिम् । दिवः । दुहितरः । विभातीः । प्रजावन्तम् । यच्छत । अस्मासु । देवीः ।

स्योनात् । आ । वः । प्रतिबुध्यमानाः । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १० ॥

हे १दिवो १दुहितरः द्योतमानस्यादित्यस्य दुहितृस्थानीयाः १विभातीः विभात्यो विशेषेण
भानं कुर्वत्यः ९ १अस्मासु १प्रजावन्तं १रयिं पुत्राद्युपेतं धनं १यच्छत दत्त । हे १देवीः देव्यः १स्योनात्
सुखात् निमित्तभूतात् १वः युष्मान् १प्रतिबुध्यमानाः प्रतिबोधयन्तो वयं १सुवीर्यस्य १पतयः १स्याम ।
पुत्रादिसहितस्य धनस्य पालका भवेम १० ॥

‘ तद्वो दिवः ’ इति व्युष्टायां जपेत् ॥

१. ख-ग-ण-भ-ल-समानाः; च-समनाः; त-प-समना सर्वतः समानाः समेन । २. त-
एकरूपादन्तरिक्षात् । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-‘ सर्वतः ’ नास्ति । ४. ख-ग-प-भ-समेन प्रथमानाः ।
५. ख-ग-घ-च-ण-भ-ऋत्विगादिकम्; ल-ऋत्विग्यशादिकम्; स-ऋत्विग्वशादिकम् । ६. ख-प-फ-भ- ता
इत् ताः । ७. ख-प-फ-भ-‘ अहिंसितवर्णाः ’ नास्ति । ८. च-तमोरूपम् । ९. त-कुर्वत्यः सस्यः ।
१०. प- भवेम । आ पूरणः ।

तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरुपं ब्रुव उषसो यज्ञकेतुः ।

वयं स्याम यशसो जनेषु तद्यौश्च धत्तां पृथिवी च देवी ॥ ११ ॥

तत् । वः । दिवः । दुहितरः । विभातीः । उप । ब्रुवे । उषसः । यज्ञकेतुः ।

वयम् । स्याम । यशसः । जनेषु । तत् । द्यौः । च । धत्ताम् । पृथिवी । च । देवी ॥ ११ ॥

हे ऽदिवो ऽदुहितरः हे ऽउषसः ऽविभातीः^१ ऽवः युष्मान् ऽतत् उत्तरार्धप्रथमपादेन वक्ष्यमाणं फलं ऽयज्ञकेतुः । यज्ञ एव केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशोऽहम् ऽउप ऽब्रुवे उपेक्ष्य ब्रवीमि । अथ बहुवदुच्यते । ऽवयं स्तुवन्तः^२ ऽजनेषु अस्मत्समानेषु मध्ये ऽयशसः कीर्तेः अन्नस्य^३ वा^४ स्वामिनः ऽस्याम । ऽतत् यशः ऽद्यौः ऽपृथिवी ऽच ऽदेवी ऽधत्तां धारयताम्^५ ॥ ॥ २ ॥

‘ प्रति ऽव्या ’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्याषं^६ गायत्रमुषोदेवताकम् । ‘ प्रति ऽव्या सप्त गायत्रम् ’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाक उषस्ये ऋतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं शस्यम् । ‘ अधोषस्यः प्रति ऽव्या सूनरी ’ (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति हि सूत्रितम् ॥

प्रति ऽव्या सूनरी जनीं व्युच्छन्ती परि स्वसुः । दिवो अदर्शि दुहिता ॥ १ ॥

प्रति । स्या । सूनरी । जनीं । विऽउच्छन्ती । परि । स्वसुः । दिवः । अदर्शि । दुहिता ॥ १ ॥

ऽस्या सा संस्तूयमाना^६ ऽसूनरी सुष्ठु प्राणिनां नेत्री ऽजनी जनयित्री फलानां ऽस्वसुः स्वसृस्थानी-याया रात्रेः ऽपरि उपरिभागे रात्रिपर्यवसानकाले ऽव्युच्छन्ती तमो विवासयन्ती । ‘ स्वसा स्वस्त्रे ज्यायस्यै ’ (ऋ. सं. १. १२४. ८) इत्युक्तम् । ऽदिवः द्योतमानस्यादित्यस्य ऽदुहिता उषाः ऽप्रति ऽअदर्शि प्रतिदृश्यते सर्वैः ॥

अश्वेव चित्रारुषी माता गवामृतावरी । सखाभूदश्विनोरुषाः ॥ २ ॥

अश्वऽइव । चित्रा । अरुषी । माता । गवाम् । ऋतऽवरी । सखा । अभूत् । अश्विनोः । उषाः ॥ २ ॥

ऽअश्वेव ऽचित्रा चायनीया ऽअरुषी रोचमाना ऽगवां रश्मीनां ऽमाता निर्मात्री ऽऋतावरी यज्ञवती ऽउषाः ऽअश्विनोः ऽसखा समानख्याना सह स्तूयमाना ऽअभूत् भवति । अश्विनोः उषसा^७ सह स्तूयमानत्वात् सखित्वं परस्परम् ॥

उत सखास्यश्विनोरुत माता गवामसि । उतोषो वस्व ईशिषे ॥ ३ ॥

उत । सखा । असि । अश्विनोः । उत । माता । गवाम् । असि । उत । उषः । वस्वः । ईशिषे ॥ ३ ॥

१. प-विशेषण भातु (? नं) कुर्वन्त्यः; त-विभातीर्विविधमानाः । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-ल-ब्रुवन्तः; प-स-‘ स्तुवन्तः ’ नास्ति । ३. प-‘ अन्नस्य वा ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ-धारयताम् । च पूरणः । ५. स-वामदेव्यम् । ६. त-प्रस्तूयमाना । ७. ख-ग-ण-भ-स-उषा उषसः; घ-उषसः ।

१उत अपि च १अश्विनोः १सखा^१ १असि । १उत अपि च १गवां रश्मीनां १माता १असि । १उत
अपि च हे १उषः १वस्वः धनस्य १ईशिषे ईश्वरा^२ भवसि ॥

यावयद्द्वेषसं त्वा चिकित्वित्सूनृतावरि । प्रति स्तोमैरभुत्स्महि ॥ ४ ॥

यवयत्॑ऽद्वेषसम् । त्वा । चिकित्वित् । सूनृता॑ऽवरि । प्रति । स्तोमैः । अभुत्स्महि ॥ ४ ॥

१यावयद्द्वेषसम्^३ । यवयन्तो वियुज्यमाना द्वेषांसि द्वेषारो यस्यास्तादृशी । पृथक्क्रियन्ते द्वेषा-
न्यनयेति वा^४ । रात्रौ हननायोद्युक्ता द्वेषिण उपःकाले हि पलायन्ते^५ । तादृशीं १चिकित्वित् ज्ञापयन्तीं
१त्वा त्वां १सूनृतावरि^६ । सूनृतेति^७ वाङ्नाम । तद्वति^८ देवि १स्तोमैः स्तुतिभिः १प्रति १अभुत्स्महि
प्रतिबोधयामः । स्तुम इत्यर्थः ॥

प्रति भद्रा अदृक्षत् गवां सर्गा न रश्मयः । ओषा अप्रा उरु ज्रयः ॥ ५ ॥

प्रति । भद्राः । अदृक्षत् । गवाम् । सर्गाः । न । रश्मयः । आ । उषाः । अप्राः । उरु । ज्रयः ॥ ५ ॥

१भद्राः स्तुत्याः १रश्मयः १प्रति १अदृक्षत् प्रतिदृश्यन्ते । १गवाम् उदकानां १सर्गा १न वर्षधारा
इवेयम् १उषाः १उरु १ज्रयः सहत्तेजः १आ १अप्राः आपूरयत् ॥

आपप्रुषी विभावरि व्यावज्योतिषा तमः । उषो अनु स्वधामव ॥ ६ ॥

आऽपप्रुषी । विभाऽवरि । वि । आवः । ज्योतिषा । तमः । उषः । अनु । स्वधाम् । अव ॥ ६ ॥

हे १विभावरि विभावति १उषः त्वम् १आपप्रुषी आपूरयन्ती तेजसा जगत् १ज्योतिषा तेजसा
१तमः अन्धकारं १व्यावः व्यावृणोः । किंच १अनु^९ पश्चात्^{१०} १स्वधां हविलक्षणमक्षम् १अव रक्ष ॥

‘ आ^{१०} द्यां तनोषि ’ इत्येषा देवानां हविःषु उपसोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘ आ द्यां तनोषि
रश्मिभिरावहन्ती पोष्या वार्याणि ’ (आश्व. श्रौ. ६. १४) इति^{१०} ॥

आ द्यां तनोषि रश्मिभिरान्तरिक्षमुरु प्रियम् । उषः शुक्रेण शोचिषा ॥ ७ ॥

आ । द्याम् । तनोषि । रश्मिऽभिः । आ । अन्तरिक्षम् । उरु । प्रियम् । उषः । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ७ ॥

हे १उषः १रश्मिभिः १द्यां दिवम् १आ १तनोषि । १उरु विस्तीर्णं १प्रियम् १अन्तरिक्षं रश्मिभिः
१आ तनोषि । १शुक्रेण दीप्तेन १शोचिषा प्रकाशेन युक्ता सती एवं करोषि ॥ ३ ॥

१. त-सखा सखी । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ- ईश्वरी; ल-स-ईश्वरः । ३. प-ल-यवयद्द्वेषसम् ।
४. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-‘ वा ’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-प-भ-पलायन्त इत्यर्थः । ६. ख-ग-च-ण-
प-फ-भ- हे सूनृतावरि । ७. प-सत्यंवावति । ८. ख-ग-च-ण-भ-गवां सर्गा न उदकानाम् ।
९. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-‘ अनु पश्चात् ’ नास्ति । १०. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-‘ आ द्यां...इति ’ नास्ति ।

‘तद्देवस्य’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्चं जागतं सावित्रम् । तथा चानुक्रम्यते—
‘तद्देवस्य सावित्रं तु जागतम्’ इति । आभिप्लविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविद्धानमिदम्^१ ।
तथा च सूत्रितं—‘तद्देवस्य घृतेन द्यावापृथिवी इति तिस्रः’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महद्वृणीमहे असुरस्य प्रचेतसः ।

छर्दिरेन दाशुषे यच्छति त्मना तन्नो महाँ उदयान्देवो अक्तुभिः ॥ १ ॥

तत् । देवस्य । सवितुः । वार्यम् । महत् । वृणीमहे । असुरस्य । प्रचेतसः ।

छर्दिः । येन । दाशुषे । यच्छति । त्मना । तत् । नः । महान् । उत् । अयान् । देवः । अक्तुभिः ॥ १ ॥

वसवितुः प्रेरकस्य वदेवस्य ववार्यं वरणीयं वमहत् पूज्यं वतत् धनं ववृणीमहे प्रार्थयामः ।
वअसुरस्य । असुर्बलम् । तद्वतः वप्रचेतसः प्रकृष्टमतेः^२ । देवस्येति संबन्धः । वयेन धनेन युक्तः सन्
वछर्दिः । गृहनामैतत् । गृहोपलक्षितं धनजातं वदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वत्मना आत्मनैव
वयच्छति वतत् वछर्दिः वमहान् वदेवः सविता वअक्तुभिः रात्रिभिः । एतदह्नामप्युपलक्षणम् । सर्वैः
दिवसैः सर्वेषु दिवसेषु वनः अस्माकम् वउदयान् उद्यच्छतु करोत्वित्यर्थः । यद्वा । छर्दिरिति तेजोनाम ।
तत्तेज उद्यच्छत्विति ॥

दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः पिशङ्गं द्रापिं प्रति मुञ्चते कविः ।

विचक्षणः प्रथयन्नापृणन्नुर्वजीजनत्सविता सुम्नमुक्थ्यम् ॥ २ ॥

दिवः । धर्ता । भुवनस्य । प्रजापतिः । पिशङ्गम् । द्रापेम् । प्रति । मुञ्चते । कविः ।

विचक्षणः । प्रथयन् । आपृणन् । उरु । अजीजनत् । सविता । सुम्नम् । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

वदिवः शुलोकस्य वधर्ता धारकः । न केवलं दिव एव अपि तु वभुवनस्य कृत्स्नस्यापि
लोकस्य धर्ता वप्रजापतिः प्रजानां प्रकाशवृष्ट्यादिना पालयिता वकविः प्राज्ञो देवः वपिशङ्गं वद्रापिं
हिरण्मयं कवचं वप्रति वमुञ्चते । आच्छादयति प्रत्युदयम् । वविचक्षणः विविधं द्रष्टा स एव देवः^३
वप्रथयन् प्रख्यापयन् तेजः वआपृणन् आपूरयन् परितः वउरु प्रभूतं वसुम्नं सुखम् वउक्थ्यं स्तुत्यम्
वअजीजनत् उत्पादयति ॥

१. ख-ण-न-भ-ल-सावित्रं निविद्धानम्; स-सावित्रं निविद्धानीयम् । २. ख-ग-ण-भ-ल-स-
प्रकृष्टतमः; घ-प्रकृष्टस्य; च-प्रकृष्टतमस्य । ३. प-देवः सविता ।

आप्रा रजांसि दिव्यानि पार्थिवा श्लोकं देवः कृणुते स्वाय धर्मणे ।

प्र बाहू अस्त्राकसविता सर्वीमनि निवेशयन्प्रसुवन्नक्तुभिर्जगत् ॥ ३ ॥

आ । अप्राः । रजांसि । दिव्यानि । पार्थिवा । श्लोकम् । देवः । कृणुते । स्वाय । धर्मणे ।

प्र । बाहू इति । अस्त्राक् । सविता । सर्वीमनि ।

निऽवेशयन् । प्रऽसुवन् । अक्तुभिः । जगत् ॥ ३ ॥

अयं ऽदेवः सविता ऽदिव्यानि द्युसंबन्धीनि ऽपार्थिवा पार्थिवानि^१ ऽरजांसि लोकान् । तिस्रः खलु^२ द्यावः पृथिव्यश्च । ‘ तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत द्युन् ’ (ऋ. सं. २. २७. ८) इति हि श्रुतम् । ऽआप्राः । आपूरयति स्वाभिर्भाभिर्देवः । ऽस्वाय ऽधर्मणे स्वकीयाय धारणाय ऽश्लोकं प्रशस्ति ऽकृणुते करोति । ऽसविता ऽसर्वीमनि प्रसवेऽनुज्ञायां निमित्तायां ऽबाहू स्वीयौ ऽप्र ऽअस्त्राक् प्रसृजति । प्रसारयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । ऽअक्तुभिः कान्तिभिः ऽजगत् ऽनिवेशयन् स्वस्वकार्ये स्थापयन् ऽप्रसुवन् प्रेरयन् । अथवा अक्तुभिरिति रात्रिनाम । तदुपलक्षितैः सर्वैर्वासरैः सर्वेष्वपि दिनेष्वेवं करोतीत्यर्थः ॥

अदाभ्यो भुवनानि प्रचाकशद्व्रतानि देवः सविताभि रक्षते ।

प्रास्त्राग्बाहू भुवनस्य प्रजाभ्यो धृतव्रतो महो अज्मस्य राजति ॥ ४ ॥

अदाभ्यः । भुवनानि । प्रऽचाकशत् । व्रतानि । देवः । सविता । अभि । रक्षते ।

प्र । अस्त्राक् । बाहू इति । भुवनस्य । प्रऽजाभ्यः । धृतव्रतः । महः । अज्मस्य । राजति ॥ ४ ॥

ऽसविता ऽदेवः ऽअदाभ्यः अन्यैरहिंसितः सन् ऽभुवनानि ऽप्रचाकशत् दीपयन् ऽव्रतानि कर्माणि प्राणिनाम् ऽअभि रक्षते । ऽभुवनस्य लोकस्य ऽप्रजाभ्यः^३ तत्रत्याभ्यः^३ ऽबाहू स्वीयौ ऽप्रास्त्राक् प्रसारयति । स्वस्वकर्मणे अनुजानातीत्यर्थः^४ । सर्वव्यापाराणां सूर्याधीनत्वात् । ‘ सविता वै प्रसवानामीशे ’ (ऐ. ब्रा. १. १६) इति हि श्रुतिः । ऽधृतव्रतः धृतकर्मा स तथा कुर्वन् ऽमहः महतः ऽअज्मस्य जगतः ऽराजति ईश्वरो भवति ॥

त्रिरन्तरिक्षं सविता महित्वना त्री रजांसि परिभूस्त्रीणि रोचना ।

तिस्रो दिवः पृथिवीस्तिस्र इन्वति त्रिभिर्व्रतैरभि नो रक्षति त्मना ॥ ५ ॥

त्रिः । अन्तरिक्षम् । सविता । महिऽत्वना । त्री । रजांसि । परिऽभूः । त्रीणि । रोचना ।

तिस्रः । दिवः । पृथिवीः । तिस्रः । इन्वति । त्रिभिः । व्रतैः । अभि । नः । रक्षति । त्मना ॥ ५ ॥

१. त-पृथिवीसंबन्धीनि । २. ग-च-ण-भ-तु । ३. ख-प-भ-ल-प्रजाभ्यस्तत्प्रजाभ्यः; ग-च-प्रजा-पत्यस्तत्प्रजाभ्यः; ण-प्राजापत्यस्तत्प्रजाभ्यः । ४. ख-ग-च-ण-प-भ-—अनुज्ञापयतीत्यर्थः ।

अयं ऽसविता ऽत्रिः त्रिभेदम् ऽअन्तरिक्षम् । अन्तरा क्षान्तं भवति जगदित्यन्तरिक्षम् ।
 ऽपरिभूः परिभविता^१ सन् ऽमहिष्वना महित्वेन ऽइन्वति व्याप्नोति । ' वायुविद्युद्गुणाल्यास्त्रयो लोका
 अन्तरिक्षभेदाः स वायुलोकं स वरुणलोकम् ' (कौ. उ. १. ३) इत्यादिश्रुतेः । ऽत्री ऽरजांसि
 रज्जनात्मकानि त्रीणि क्षित्यन्तरिक्षद्युलक्षणान् त्रीन् लोकान् इन्वति । पूर्वमन्तरिक्षस्यैवावान्तरभेद उक्तः
 इह तु सामान्याकारेणैव पुनरुक्तिः । ऽत्रीणि ऽरोचना रोचनानि रोचमानान् अग्निवाय्वादित्यान् उक्त-
 स्थानत्रयस्वामित्वेन इन्वति । पूर्वमन्तरिक्षस्यैवावान्तरभेद उक्तः । अथ द्युपृथिव्योरवान्तरभेद उच्यते ।
 ऽतिज्ञो ऽदिवः इन्द्रप्रजापतिसत्याख्यान्^२ त्रीन् लोकान् इन्वति । तथा ऽतिस्रः ऽपृथिवीः इन्वति ।
 क्षित्यवान्तरभेदान् लोकान् इन्वति । एवं सर्वत्र व्याप्तो देवः ऽत्रिभिर्व्रतैः कर्मभिः उष्णवर्षहिमाख्यैः
 ऽनः अस्मान् ऽत्मना आत्मनैव स्वीयानुग्रहबुद्धयैव ऽअभि ऽरक्षति अभिरक्षतु । परिपालयतु ॥

बृहत्सुम्नः प्रसवीता निवेशनो जगतः स्थातुरुभयस्य यो वशी ।

स नो देवः सविता शर्म यच्छत्वस्मे क्षयाय त्रिवरूथमंहसः ॥ ६ ॥

बृहत्सुम्नः । प्रसविता । निवेशनः । जगतः । स्थातुः । उभयस्य । यः । वशी ।

सः । नः । देवः । सविता । शर्म । यच्छतु । अस्मे इति । क्षयाय । त्रिवरूथम् । अंहसः ॥ ६ ॥

यः ऽबृहत्सुम्नः प्रभूतधनः प्रभूतसुखो^३ वा^३ ऽप्रसविता प्रकर्षेणानुज्ञाता कर्मणां ऽनिवेशनः
 सवैर्गन्तव्यः । ऽजगतः जङ्गमस्य ऽस्थातुः स्थावरस्य ऽउभयस्य ऽयो ऽवशी ऽसः महान् ऽसविता
 ऽदेवः ऽनः अस्मभ्यं ऽशर्म सुखं ऽयच्छतु । कीदृशं शर्म । ऽत्रिवरूथम् । त्रीणि वरूथानि गृहाणि
 स्थानानि क्षित्यादीनि यस्य तत्तादृशम् । ऽअस्मे अस्माकम् ऽअंहसः पापस्य ऽक्षयाय भवत्विति शेषः ॥

राजकृते ' आगन्देवः ' इत्येषानुवचनीया । सूत्रितं च—' आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयमित्यर्धं
 आरमेत् ' (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति ॥

आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयं दधातु नः सविता सुप्रजामिषम् ।

स नः क्षपाभिरहमिषश्च जिन्वतु प्रजावन्तं रयिमस्मे समिन्वतु ॥ ७ ॥

आ । अगन् । देवः । ऋतुमिः । वर्धतु । क्षयम् । दधातु । नः । सविता । सुप्रजाम् । इषम् ।

सः । नः । क्षपामिः । अहमिः । च । जिन्वतु ।

प्रजावन्तम् । रयिम् । अस्मे इति । सम् । इन्वतु ॥ ७ ॥

ऽदेवः ऽसविता ऽऋतुभिः सह ऽआगन् आगच्छतु ॥ गमेर्लङि रूपम् ॥ किञ्च ऽक्षयं गृहं
 ऽवर्धतु वर्धयतु । ऽनः अस्माकं ऽसुप्रजां शोभनपुत्राद्युपेतम् ऽइषम् अन्नं ऽदधातु ददातु । ऽसः एव

१. ख-प-फ-भ-परितो भविता । २. ख-भ-अग्नीन्द्रप्रजापतिसत्याख्यान्; फ-अग्नीन्द्रप्रजापति-
 रित्याख्यान् । ३. ख-ग-च-ण-भ- ' प्रभूतसुखो वा ' नास्ति ।

१नः अस्मान् १क्षपाभिः रात्रिभिः १अहभिश्च । सर्वेषु दिनेष्वित्यर्थः । १जिन्वतु प्रीणयतु धनादिभिः^१ ।
१अस्मे अस्मासु १प्रजावन्तं १रयिं १समिन्वतु व्याप्नोतु । प्रापयित्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

‘अभूदेवः’ इति षट्च नवमं सूक्तं वामदेवस्यापं सावित्रम् । अस्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्त-
परिभाषया जगत्स्यः । तथा चानुक्रमणिका—‘अभूदेवः षट् त्रिष्टुबन्तम्’ इति । अग्निष्टोमे वैश्वदेव-
शस्त्रे सावित्रनिविद्धानमिदम्^२ । तथा च सूत्रम्—‘अभूदेव एकया च दशभिश्च स्वभूते’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति । आद्या सावित्रग्रहस्यानुवाक्या । तथा च सूत्रं—‘सावित्रेण ग्रहेण चरन्त्यभूदेवः सविता वन्द्यो नु नः’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

अभूदेवः सविता वन्द्यो नु न इदानीमहं उपवाच्यो नृभिः ।

वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठं नो अत्र द्रविणं यथा दधत् ॥ १ ॥

अभूत् । देवः । सविता । वन्द्यः । नु । नः । इदानीम् । अहः । उपवाच्यः । नृभिः ।

वि । यः । रत्ना । भजति । मानवेभ्यः । श्रेष्ठम् । नः । अत्र । द्रविणम् । यथा । दधत् ॥ १ ॥

सः १सविता १देवः १अभूत् प्रादुरासीत् । अतः १नु क्षिप्रमेव १नः अस्माकं १वन्द्यः वन्दनीयो
भवति । १इदानीं यागकाले १अहः तृतीयसवने १नृभिः अस्मदीयैर्होतृभिः १उपवाच्यः स्तुत्यः^३ भवति ।
१यः देवः १मानवेभ्यः^४ मनोरपत्येभ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय १रत्ना रमणीयानि धनानि १वि १भजति
स देवः १श्रेष्ठं प्रशस्त्यं १द्रविणं गवादिलक्षणं धनं १नः अस्मभ्यम्^५ १अत्र अस्मिन् कर्मणि १यथा
१दधत् दद्यादित्यर्थः । तथा वन्द्य उपवाच्यश्चाभूदिति ॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽमृतत्वं सुवसिं भागमुत्तमम् ।

आदिदामानं सवितर्व्यूण्षेऽनूचीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

देवेभ्यः । हि । प्रथमम् । यज्ञियेभ्यः । अमृतत्वं । सुवसिं । भागम् । उत्तमम् ।

आत् । इत् । दामानम् । सवितः । वि । ऊण्षे । अनूचीना । जीविता । मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

१प्रथमं १देवेभ्यो १हि । हिशब्दः प्रसिद्धौ । देवेभ्यः १यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः १अमृतत्वं तत्साधनम्
१उत्तमम् उत्कृष्टतमं १भागं सोमादिलक्षणं^६ १सुवसि अनुजानासि । १आदित् अनन्तरमेव १दामानं
हविषां दातारं हे १सवितः १व्यूण्षे प्रकाशयसि । १मानुषेभ्यः यजमानेभ्यः १जीविता जीवितानि
१अनूचीना अनुक्रमयुक्तानि । पितृपुत्रपौत्रा इत्यनुक्रमः । इदृशानि जीवितानि पश्चात् व्यूण्षे ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-ल-स-घनानि । २. ख-फ-सावित्रं निविद्धानमिदम् ; स-० निविद्धानीय-
मिदम् । ३. त-स्तुत्यश्च । ४. ण- मानवेभ्यो यज्ञियेभ्यः । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-अस्माकम् ।
६. त-सोमाज्यादिलक्षणम् ।

अचि॒त्ती॒ यच्च॑कृ॒मा दै॒व्ये जने॑ दी॒नैर्दक्षैः॑ प्रभू॒ती पू॒रुष॒त्वता॑ ।

दे॒वेषु॑ च सवि॒त॒र्मानु॑षेषु च त्वं नो अत्र सुव॒ता॒दना॑गसः ॥ ३ ॥

अचि॒त्ती । यत् । च॒कृ॒म । दै॒व्ये । जने॑ । दी॒नैः । दक्षैः॑ । प्र॒भू॒ती । पू॒रुष॒त्वता॑ ।

दे॒वेषु॑ । च । सवि॒तः । मानु॑षेषु । च । त्वम् । नः । अत्र । सु॒व॒ता॒त् । अना॑गसः ॥ ३ ॥

हे ऽसवितः वयम् ऽअचिती अप्रज्ञया ऽदैव्ये ऽजने देवे त्वयि ऽदीनैः दुर्बलैः पुत्रादिभिर्ऋत्विग्भिर्वा तथा ऽदक्षैः प्रवृद्धैर्वा तैः ऽप्रभूती प्रभूत्या । ऐश्वर्यमदेनेति यावत् । ऽपुरुषावता पुरुषवत्तया च ऽयत् आगः ऽचकृम । न केवलं त्वय्येव कृतम् अपि तु ऽदेवेषु अन्येषु ऽमानुषेषु ऽच अज्ञानादिभिः^१ यच्चकृम ऽनः कृतवतोऽस्मान् ऽत्वम् ऽअत्र अस्मिन् कर्मणि ऽअनागसः अपापान्^२ ऽसुवतात् अनुजानीहि ॥

देवसुवां हविःषु सवितुः सत्यप्रसवस्य ' न प्रमिये ' इति याज्या । सूत्रितं^३ च^४—' न प्रमिये सवितुदैव्यस्य तद्बृहस्पते प्रथमम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

न प्र॒मिये॑ सवि॒तुदै॒व्यस्य॑ तद्यथा॒ विश्वं॑ भुव॒नं धा॒रयि॑ष्यति ।

यत्पृ॒थि॒व्या वरि॑म॒न्ना स्व॒ङ्गु॒रिर्वर्ष्म॑न्दि॒वः सु॒वति॑ स॒त्यम॑स्य॒ तत् ॥ ४ ॥

न । प्र॒मिये॑ । सवि॒तुः । दै॒व्यस्य॑ । तत् । यथा॑ । विश्वं॑ । भुव॒नम् । धा॒रयि॑ष्यति ।

यत् । पृ॒थि॒व्याः । वरि॑मन् । आ । सु॒ङ्गु॒रिः ।

वर्ष्म॑न् । दि॒वः । सु॒वति॑ । स॒त्यम् । अ॒स्य । तत् ॥ ४ ॥

ऽसवितुदैव्यस्य देवस्य ऽतत् कर्म ऽन ऽप्रमिये न प्रमीयेत न ग्रहिस्येत । हिंसाहं न भवतीत्यर्थः ॥ कृत्यर्थे केन्प्रत्ययः ॥ यद्वा । दैव्यस्येति अधिकरणे^५ षष्ठी । सा च कर्मार्था । दैव्यं कर्मेत्यर्थः । कथमहिंस्यमित्यत आह । ऽयथा ऽविश्वं ऽभुवनं ऽधारयिष्यति धारयति । विश्वधारणरूपं यत् कर्मास्ति तन्न प्रमिये । तथा ऽस्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुल्युपलक्षितहस्तः ऽयत् यः^६ ऽपृथिव्या ऽवरिमन्ना । आकारश्चार्थः । भूम्या उरुत्वे च ऽसुवति प्रेरयति^६ । तथा ऽदिवः शुलोकस्य ऽवर्ष्मन् उरुत्वे च सुवति । ऽअस्य देवस्य ऽतत् उक्तं कर्म ऽसत्यम् अबाध्यमिति ॥

१. ल-तथाज्ञानादिभिः । २. न-ल-स-' अपापान् ' नास्ति । ३. त-तथा च सूत्रम् । ४. त-व्यधिकरणे । ५. ख-ग-च-ण-भ-ल-स- यः; त-यम्; न-यत् । ६. न-ल-स-' प्रेरयति ' नास्ति ।

इन्द्रज्येष्ठान्वहद्भ्यः पर्वतेभ्यः क्षयौ एभ्यः सुवसि पस्त्यावतः ।

यथायथा पतयन्तो वियेमिर एवैव तस्थुः सवितः सुवाय ते ॥ ५ ॥

इन्द्रोऽज्येष्ठान् । बृहत्तम्यः । पर्वतेभ्यः । क्षयान् । एभ्यः । सुवसि । प्रत्यस्यवतः ।

यथाऽयथा । एतद्यन्तः । विस्येमिरे । एव । एव । तस्थः । मन्त्रिगिति । स्वाय । ते ॥ ५ ॥

हं वस
तादृशाः । ता
यजमानेभ्यः
यथा वपतयन्
एवमेव नियम

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
विषय संख्या 294.104
H19S
C.2 30479
प्रागत पंजिका संख्या

श्रो ज्यायान् पूज्यो येषां ते
 ।सि प्रेरयसि । किंच षष्ठ्यः
 सुवसि प्रेरयसि । यथा-
 षष्ठ्याय अनुज्ञायै षष्ठ्यैव

ये ते हि

इन्द्रो व

ये । ते । हि ।

इन्द्रः । आ

आदित्यैः ।

५३५ यत्

यद्वा । सवा

सवनश्रयेषु अ

तेभ्यः षनः ८

विशिष्टा पति

सूक्ते इन्द्रादी

तिथि

संख्या

तिथि

संख्या

३

यंसत् ॥ ६ ॥

गम् । आऽसुवन्ति ।

तीयार्थे प्रथमा । सोमान् ।

न केवलमेकस्मिन्नेवाहनि

॥सुवन्ति अभिषुण्वन्ति ।

तवापृथिव्यौ च पञ्चभिः

च शर्म यंसत् । सावित्रे

‘ को वखाता ’ इति दशचं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं विश्वदेवदेवताकम्^७ । अष्टम्यायास्तिस्रो गायत्र्यः शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते—‘ को वो दश वैश्वदेवं त्रिगायत्र्यन्तं तु ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-ग-ण-संप्रामान् जगद्धीरादीन्; स-संप्रामान् संगारादीन् । २. ख-ग-च-ण-प-भ-गच्छन्तः प्राणिनः । ३. ख-ग-च-ण-भ-त्वया । ४. प-तथा ते । ५. न-ल-स-‘यावापृथिवी’ नास्ति । ६. त-निपातभाक्त्वात्; प-निपातमुक्त्वक्तृत्वात् । ७. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-विश्वेदेवदेवताकम् ।

अचि॒त्ती॒ यच्च॑कृ॒मा दै॒व्ये जने॑ दी॒नैर्दक्षैः॑ प्रभू॒ती पू॒रुष॒त्वता॑ ।

दे॒वेषु॑ च सवि॒त॒र्मानु॑षेषु च त्वं नो अत्र सुव॒ता॒दना॑गसः ॥ ३ ॥

अचि॒त्

ती । पू॒रुष॒त्वता॑ ।

दे॒वेषु॑

तिथि

संख्या

तिथि

संख्या

व॒तात् । अना॑गसः ॥ ३ ॥

हे

तथा

यत्

यच्च॑कृ॒म

अनु॒जा

सवि॒तुर्वै

न

यत्

न । प्रः

यत् ।

वर्ष्मन्

नैः दु॒र्बलैः पु॒त्रादिभिर्ऋ॒त्विग्भिर्वा

। १पु॒रुषा॒वता॑ पु॒रुष॒वत्तया॑ च

२मानु॑षेषु ३च अ॒ज्ञाना॑दिभिः १

नाग॑सः अ॒पापा॑न् ४सुव॒तात्

या । सू॒त्रितं३ च३—' न प्र॑मिये

पृ॒ष्यति॑ ।

स॒त्यम॑स्य॒ तत् ॥ ४ ॥

नम् । धा॒रयि॑ष्यति ।

येत न प्रहि॒स्येत । हिंसा॑र्हं न
भव॒तीत्यर्थः॑ ॥ कृ॒त्यार्थे के॒न्प्रत्ययः॑ ॥ यद्वा । दै॒व्यस्येति॑ अ॒धिकरणे॑ ५ षष्ठी । सा च क॑र्मा॒र्था ।
दै॒व्यं क॑र्मे॒त्यर्थः । कथ॑महि॒स्यमि॒त्यत आ॑ह । १यथा १वि॒श्वं १भु॒वनं १धा॒रयि॑ष्यति धा॒रयति॑ ।
वि॒श्वधा॑रणरूपं यत् क॑र्मा॒स्ति तन्न॑ प्र॒मिये । तथा १स्व॒ङ्गुरिः शो॑भनाङ्गु॒ल्युप॑लक्षितहस्तः १यत् यः ४
१पृ॒थिव्या १वरि॑म॒ज्ञा । आ॒कारश्चा॑र्थे । भू॒म्या उ॒रुत्वे च १सु॒वति॑ प्रेरयति६ । तथा १दि॒वः शु॒लोक॑स्य
१वर्ष्म॑न् उ॒रुत्वे च सु॒वति॑ । १अ॒स्य दे॒वस्य १तत् उ॒क्तं क॑र्म १स॒त्यम् अ॒वाध्य॑मिति ॥

१. ल-तथाज्ञानादिभिः । २. न-ल-स-'अपापान्' नास्ति । ३. त-तथा च सूत्रम् । ४. त-
व्याधिकरणे । ५. ख-ग-च-ण-भ-ल-स- यः; त-यम्; न-यत् । ६. न-ल-स-'प्रेरयति' नास्ति ।

इन्द्रज्येष्ठान्बृहद्भ्यः पर्वतेभ्यः क्षयान् एभ्यः सुवसि पस्त्यावतः ।

यथायथा पतयन्तो वियेमिर एवैव तस्थुः सवितः सवाय ते ॥ ५ ॥

इन्द्रज्येष्ठान् । बृहद्भ्यः । पर्वतेभ्यः । क्षयान् । एभ्यः । सुवसि । पस्त्यावतः ।

यथायथा । पतयन्तः । वियेमिरे । एव । एव । तस्थुः । सवितरिति । सवाय । ते ॥ ५ ॥

हे सवितः इन्द्रज्येष्ठान् । इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तसवमेवेन्द्रो वा ज्येष्ठो ज्यायान् पूज्यो येषां ते तादृशाः । तान् अस्मान् बृहद्भ्यः महद्भ्यः पर्वतेभ्यः अप्यधिकान् सुवसि प्रेरयसि । किंच एभ्यः यजमानेभ्यः पस्त्यावतः गृहवतः क्षयान् निवासान् ग्रामनगरादीन् सुवसि प्रेरयसि । यथा-यथा पतयन्तः गच्छन्तः^१ त्वान्^२ वियेमिरे विनियम्यन्ते त्वया । ते^३ तव सवाय अनुज्ञायै एवैव एवमेव नियमनमनतिक्रम्य तस्थुः तिष्ठन्ति ॥

ये ते त्रिरहन्त्सवितः सवासो दिवेदिवे सौभगमासुवन्ति ।

इन्द्रो द्यावापृथिवी सिन्धुरद्भिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥ ६ ॥

ये । ते । त्रिः । अहन् । सवितरिति । सवासः । दिवेदिवे । सौभगम् । आसुवन्ति ।

इन्द्रः । द्यावापृथिवी इति । सिन्धुः । अत्सभिः ।

आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यंसत् ॥ ६ ॥

ये यजमाना हे सवितः ते त्वदर्थं सवासः सवाः सोमाः । द्वितीयार्थे प्रथमा । सोमान् । यद्वा । सवासः सवनानि प्रातरादीनि प्रति त्रिरहन् अभिषुण्वन्ति । न केवलमेकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेषु अपि तु दिवेदिवे प्रतिदिनं सौभगं सौभाग्यजनकम् आसुवन्ति अभिषुण्वन्ति । तेभ्यः नः अस्मभ्यम् इन्द्रः शर्म यंसत् यच्छतु । द्यावापृथिवी^४ द्यावापृथिव्यौ च अद्भिः विशिष्टा सिन्धुः सिन्ध्वभिमानिदेवता च आदित्यैः सहिता अदितिः च शर्म यंसत् । सावित्रे सूक्ते इन्द्रादीनां निपातमुक्त्वा^५ तेषां प्रार्थना न विरुध्यते ॥ ५ ॥

‘को वखाता’ इति दशचं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्धं विश्वदेवदेवताकम्^७ । अष्टम्याष्टास्तित्तो गायत्र्यः शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते—‘को वो दश वैश्वदेवं त्रिगायत्र्यन्तं तु’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-ग-ण-संप्रामान् जगद्दीरादीन् ; स-संप्रामान् संगरादीन् । २. ख-ग-च-ण-प-भ-गच्छन्तः प्राणिनः । ३. ख-ग-च-ण-भ-त्वया । ४. प-तथा ते । ५. न-ल-स-‘द्यावापृथिवी’ नास्ति । ६. त-निपातभावत्वात् ; प-निपातमुक्त्वक्तृत्वात् । ७. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-विश्वदेवदेवताकम् ।

को वस्राता वसवः को वरुता द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नः ।

सहीयसो वरुण मित्र मर्तात्को वोऽध्वरे वरिवो धाति देवाः ॥ १ ॥

कः । वः । त्राता । वसवः । कः । वरुता । द्यावाभूमी इति । अदिते । त्रासीथाम् । नः ।

सहीयसः । वरुण । मित्र । मर्तात् । कः । वः । अध्वरे । वरिवः । धाति । देवाः ॥ १ ॥

हे वसवः सर्वस्य वासयितारो देवाः वः युष्मान् कः त्राता अस्ति । यतो यूयं वसवोऽत इत्यभिप्रायः । कः^१ च वरुता संभक्तास्ति । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये कस्राता रक्षको देवः कश्च वरुता^२ वारयिता^३ दुःखानां वरणीयो वा भवति । हे द्यावाभूमी वनः अस्मान् त्रासीथां रक्षतम् । हे अदिते अखण्डनीये । एतदपि द्यावाभूम्योर्विशेषणम् । संख्याव्यत्ययः । यदीदं पृथग्देवतामन्त्रणं^४ स्यात् तर्हि निघातो न स्यात् । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्यैव पादादिवात् । 'अदिते मित्र वरुणोत मृळ' (ऋ. सं. २. २७. १४) इति, 'आदित्या रुद्रा वसवः सुदानवः' (ऋ. सं. १०. ६६. १२) इतिवत्^५ । तस्यैव विशेषणत्वे समानाधिकरणे^६ इति सामानाधिकरण्यात्^७ 'अग्ने पावक रोचिषा' (ऋ. सं. ५. २६. १) इतिवत् अस्य निघातः सिध्यति । तस्मात् द्यावाभूमी इत्येतस्य विशेषणम् । हे वरुण हे मित्र युवां सहीयसः मर्तात् अभिभवितुः मनुष्यात् नस्मासीथाम् । हे देवाः वः युष्माकम् अध्वरे यागे कः वरिवः धनं धाति ददाति । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये को वरिवो धाति^८ धारयति^९ ॥

प्र ये धामानि पूर्व्याण्यर्चान्वि यदुच्छान्वियोतारो अमूराः ।

विधातारो वि ते दधुरजस्त्रा ऋतधीतयो रुरुचन्त दस्माः ॥ २ ॥

प्र । ये । धामानि । पूर्व्याणि । अर्चान् । वि । यत् । उच्छान् । विऽयोतारः । अमूराः ।

विऽधातारः । वि । ते । दधुः । अजस्त्राः । ऋतऽधीतयः । रुरुचन्त । दस्माः ॥ २ ॥

ये देवाः पूर्व्याणि पुरातनानि धामानि स्थानानि वा प्र अर्चान् अर्चन्ति प्रयच्छन्ति स्तोतृभ्यः । यत् ये च वियोतारः दुःखानाम् अमिश्रयितारः^{१०} अमूराः अमूढाः वि उच्छान् उच्छन्ति तमो विवासयन्ति देवाः । ते विधातारः फलानां कर्तारः अजस्त्राः नित्याः वि दधुः कुर्वन्त्यभिमतम् । किंच ऋतधीतयः सत्यकर्माणः दस्माः दर्शनीयाः ते रुरुचन्त रोचन्ते ॥

१. ख-ग-च-ण-प-भ-ल-स- 'कः.....वरुता' नास्ति । २. ख-ग-ण-प-फ-भ-स-संचारयिता; च-संचारयिता; ल-संचरयिता । ३. ख-ग-च-ण-भ-ल-मन्त्रेण; स-मन्त्रेण । ४. चेतितवत् । ५. ख-ग-च-ण-समानाधिकरणे इति समानाधिकरणं यत्; त-नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् । ६. प-भ-धनं धाति ददाति तं रक्षत । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-आश्रयितारः; घ-नाश्रयितारः ।

प्र प॒स्त्या॑म॒दिति॑ सि॒न्धु॒म॒कैः स्व॒स्ति॒मी॒ळे स॒ख्याय॑ दे॒वीम् ।

उ॒भे यथा॑ नो अ॒हनी॑ नि॒पात॑ उ॒षासा॒नक्ता॑ क॒रता॒मद॑ब्धे ॥ ३ ॥

प्र । प॒स्त्याम् । अ॒दितिम् । सि॒न्धुम् । अ॒कैः । स्व॒स्तिम् । ई॒ळे । स॒ख्याय॑ । दे॒वीम् ।

उ॒भे इति॑ । यथा॑ । नः । अ॒हनी॑ इति॑ । नि॒ऽपातः॑ ।

उ॒षसा॒नक्ता॑ । क॒रता॒म् । अद॑ब्धे इति॑ ॥ ३ ॥

प॒स्त्यां सवैर्गन्तव्याम् प॒दितिम्^१ अदीनां देवमातरं तां प॒देवीं प॒सिन्धुं स्यन्दनशीलां नद्यभि-
मानिदेवीं प॒स्वस्तिं सुखनिवासामेतन्नामिकां देवीं प॒सख्याय॑ आनुकूल्याय प॒अकैः मन्त्रैः प॒ईळे^२ स्तौमि^३ ।
प॒उभे प॒अहनी॑ द्यावापृथिव्यौ प॒यथा प॒नः अस्मान् प॒निपातः॑ नितरां पातः तथा स्तौमि । प॒उषासा॒-
नक्ता अहोरात्राभिमानिदेवते प॒अदब्धे अदम्भनीये प॒करतां कुरुताम् । अभिमतमिति शेषः ॥

व्य॒र्य॒मा वरु॑णश्चेति॒ पन्था॑मि॒षस्पतिः॑ सु॒वितं॑ गा॒तुम॒ग्निः ।

इन्द्रा॑विष्णू नृ॒वदु॒षु स्तवा॑ना श॒र्म नो यन्त॑ममव॒द्रूथम् ॥ ४ ॥

वि । अ॒र्य॒मा । वरु॑णः । चे॒ति । पन्था॑म् । इ॒षः । पतिः॑ । सु॒वितम् । गा॒तुम् । अ॒ग्निः ।

इन्द्रा॑विष्णू इति॑ । नृ॒ऽवत् । ऊँ इति॑ । सु । स्तवा॑ना ।

श॒र्म । नः । यन्त॑म् । अम॑ऽवत् । व॒रूथम् ॥ ४ ॥

प॒अर्य॒मा देवः अस्माकं प॒पन्थां यज्ञादिमार्गं प॒वि प॒चेति॑ ज्ञापयति । तथा प॒वरुणः वि चेति॑ ।
प॒इषः अन्नस्य हविलक्षणस्य प॒पतिः पालकः प॒अग्निः प॒सुवितं सुखकरं प॒गातुं गमनं मार्गं वा
स्वर्गादेः वि चेति॑ । प॒इन्द्राविष्णू प॒सु सुषु प॒स्तवाना॑ स्तूयमानौ प॒नृवत् मनुष्यवत् मनुष्योपेतं प॒वरूथं
वरणीयम् प॒अमवत् बलोपेतं प॒शर्म गृहं सुखं वा प॒नः अस्माकं प॒यन्तं यच्छतम् । प॒उ पूरणः ॥

आ पर्व॑तस्य म॒रुता॑मवा॒सि दे॒वस्य॑ त्रा॒तुरा॑त्रि भ॒र्गस्य॑ ।

पा॒त्पति॑र्जन्याद॒हंसो॑ नो मि॒त्रो मि॒त्रिया॑दुत न उरु॒ष्येत् ॥ ५ ॥

आ । पर्व॑तस्य । म॒रुता॑म् । अवा॒सि । दे॒वस्य॑ । त्रा॒तुः । अ॒त्रि । भ॒र्गस्य॑ ।

पा॒त् । पतिः॑ । ज॒न्यात् । अ॒हंसः । नः । मि॒त्रः । मि॒त्रिया॑त् । उ॒त । नः । उ॒रुष्येत् ॥ ५ ॥

१. त-अदितिमदीतिम् । २. ख-ग-च-ण-भ-च ईळे; घ-प-प्र ईळे । ३. ख-ग-ण-प्रास्तोति; च-
प्रास्तोदिति; न-‘स्तौमि’ नास्ति; भ-प्रस्तौमि; स-स्तौति ।

१पर्वतस्य इन्द्रसखस्य^१ एतन्नामकस्य २देवस्य ३मरुतां च ४त्रातुः रक्षकस्य ५भगस्य देवस्य च ६अवांसि रक्षणानि ७आ ८अत्रि आवृणे । किंच ९पतिः वरुणो देवः १०जन्यात् जनसंबन्धात् ११अंहसः पापात् १२नः अस्मान् १३पात् पातु रक्षतु । १४उत अपि च १५मित्रः च १६मित्रियात् मित्रभावेन १७नः अस्मान् १८उरुष्येत् रक्षतु ॥ ६ ॥

नू रोदसी अहिना बुध्यैन स्तुवीत देवी अप्येभिरिष्टैः ।

समुद्रं न संचरणे सनिष्यवो घर्मस्वरसो नद्योऽप व्रन् ॥ ६ ॥

नू । रोदसी इति । अहिना । बुध्यैन । स्तुवीत । देवी इति । अप्येभिः । इष्टैः ।

समुद्रम् । न । समुद्रचरणे । सनिष्यवः । घर्मस्वरसः । नद्यः । अप । व्रन् ॥ ६ ॥

हे^२ १रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवाम् २अहिना ३बुध्यैन अहिर्बुध्यनामकेन देवेन सह ४नु क्षिप्रम् ५अप्येभिः आपनीयैः ६इष्टैः कामैर्निमित्तभूतैः ७स्तुवीत स्तुवे । ८सनिष्यवः धनानां संभक्तुमिच्छन्तः ९संचरणे संचाराय समुद्रमध्यगमनाय १०समुद्रं^३ ११न^३ समुद्रमिव । तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् । यस्मादेते देवाः १२घर्मस्वरसः दीसध्वनयः १३नद्यः नदीः १४अप १५व्रन् अपवृण्वन्तीति परोक्ष इव । अथवा ते देवा नदीरपवृण्वन्तु इत्याशीः । तस्मात् स्तुवे इति संबन्धः ॥

देवैर्नो देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता त्रायतामप्रयुच्छन् ।

नहि मित्रस्य वरुणस्य धासिमर्हामसि प्रमियं सान्वग्नेः ॥ ७ ॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । त्राता । त्रायताम् । अप्रयुच्छन् ।

नहि । मित्रस्य । वरुणस्य । धासिम् । अर्हामसि । प्रमियम् । सानु । अग्नेः ॥ ७ ॥

१अदितिः^४ २देवी अदीना देवमाता ३देवैः अन्यैर्मित्रादिभिः सह ४नः अस्मान् ५नि ६पातु पालयतु^५ । तथा^६ ७त्राता पालकः ८देवः^६ । इन्द्रः इत्यर्थः । सोऽपि ९अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् १०त्रायताम् । ययं च ११मित्रस्य १२वरुणस्य १३अग्नेः च १४सानु समुच्छितं १५धासिम् अन्नं सोमादिलक्षणं १६प्रमियं हिंसितुं १७नहि १८अर्हामसि अर्हामः । समर्था भवामः । किंत्वनुष्ठानेन संवर्धितुम् अर्हाम^७ इत्यर्थः^६ ॥

अग्निरीशे वसव्यस्याग्निर्महः सौभगस्य । तान्यस्मभ्यं रासते ॥ ८ ॥

अग्निः । ईशे । वसव्यस्य । अग्निः । महः । सौभगस्य । तानि । अस्मभ्यम् । रासते ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल-स-अद्रेः सखस्य । २. प-देवी द्यौतमाने हे । ३. ख-ग-च-ल-समुद्रं न नास्ति । ४. च-फ-देवी द्यौतमाना अदितिर्देवैः सह नोऽस्मान् निपातु रक्षतु । ५. ख-ण-भ-ल-स-तथा पालको देवः; च-फ-देवस्त्राता त्रायतां स च । ६. क-ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-अर्हामेत्यर्थः ।

१अग्निः देवः १वसव्यस्य धनसमूहस्य १इंशे ईंष्टे दातुम् । तथा १अग्निः १महः महतः १सौभगस्य सुभगत्वस्यापि ईंशे । अतः १तानि धनानि सौभाग्यं च १अस्मभ्यं १रासते ददातु ॥

उषो॑ मघो॒न्या वह॑ सूनृ॒ते वार्या॑ पुरु । अ॒स्मभ्यै॑ वाजिनीवति ॥ ९ ॥

उषः । म॒घोनि॑ । आ । वह॑ । सूनृ॒ते । वार्या॑ । पुरु । अ॒स्मभ्यम् । वा॒जिनी॑ऽवति॑ ॥ ९ ॥

हे १उषः हे १मघोनि धनवति हे १सूनृते प्रियसत्यरूपवागभिमानिनि हे १वाजिनीवति अज्ञवति देवि १अस्मभ्यं १वार्या वरणीयानि १पुरु बहूनि धनानि १आ १वह प्रापय ॥

तत्सु नः सवि॒ता भगो॑ वरु॒णो मि॒त्रो अ॒र्यमा॑ ।

इन्द्रो॑ नो राध॒सा ग॑मत् ॥ १० ॥

तत् । सु । नः । स॒विता॑ । भगः । वरु॒णः । मि॒त्रः । अ॒र्यमा॑ ।

इन्द्रः । नः । राध॒सा । आ । ग॒मत् ॥ १० ॥

येन १राधसा धनेन सह १सविता १भगो १वरुणो १मित्रोऽर्यमा १इन्द्रः प्रत्येकम् १आ १गमत् आगच्छति यज्ञम् । १तत् राधो धनं ते देवाः १नः अस्मभ्यं १सु सुष्ठु प्रयच्छन्निवति शेषः ॥ ॥ ७ ॥

‘मही द्यावापृथिवी’ इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यार्घं द्यावापृथिव्यम् । पूर्वत्र ‘त्रि-गायत्र्यन्तं तु’ इत्युक्तत्वात् पञ्चम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः शिष्टास्त्रिष्टुभः । ‘मही सप्त द्यावापृथिवीयम्’ इत्यनुक्रमणिका । व्यूढे दशरात्रे पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आदितश्चतुर्ऋचं द्यावापृथिव्यनिविद्वानीयम् । तथा च सूत्रितं—‘मही द्यावापृथिवी इति चतस्र ऋभुर्विभ्वा’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

म॒ही द्यावा॑पृथि॒वी इ॒ह ज्येष्ठे॑ रु॒चा भ॑वतां शुचय॑द्वि॒रकैः॑ ।

यत्सीं॑ वरि॒ष्ठे बृ॒हती वि॑मि॒न्वन्न॒वद्वोक्षा॑ प॒प्रथाने॑भिरेवैः ॥ १ ॥

म॒ही इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । इ॒ह । ज्येष्ठे॑ इति॑ । रु॒चा । भ॒वता॑म् । शुचय॑त्ऽभिः । अ॒कैः ।

यत् । सी॒म् । वरि॒ष्ठे इति॑ । बृ॒हती॑ इति॑ । वि॒ऽमि॒न्वन् ।

रु॒वत् । इ॒ । उ॒क्षा । प॒प्रथाने॑भिः । ए॒वैः ॥ १ ॥

१इह यज्ञे १मही महत्यौ १ज्येष्ठे प्रशस्ये १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १रुचा दीप्त्या युक्ते १शुचयद्विः दीपयद्विः १अकैः मन्त्रैः सोमादिहविर्भिर्वा युक्ते १भवताम् । १यत् यस्मात् १सीं सर्वतः १वरिष्ठे उरुतरे १बृहती महत्यौ द्यावापृथिव्यौ १विमिन्वन् परिच्छिन्दन् स्थापयन् १उक्षा सेक्ता पर्जन्यः

१प्रप्रथानेभिः प्रथमानैः १एवैः गमनशैलैर्मरुद्भिर्मैधैर्वा सह १स्वत् रौति शब्दं करोति । १ह इति पूरणः । तस्माद्गुचा भवतामिति संबन्धः ॥

देवी देवेभिर्यजते यजत्रैरमिनती तस्थतुरुक्षमाणे ।

ऋतावरी अद्रुहा देवपुत्रे यज्ञस्य नेत्री शुचयद्भिरकैः ॥ २ ॥

देवी इति । देवेभिः । यजते इति । यजत्रैः । अमिनती इति । तस्थतुः । उक्षमाणे इति ।

ऋतावरी इत्युत्तरी । अद्रुहा । देवपुत्रे इति देवपुत्रे ।

यज्ञस्य । नेत्री इति । शुचयत्ऽभिः । अकैः ॥ २ ॥

१देवी देव्यौ १यजते यष्ट्ये १अमिनती प्रजा अहिंसत्यौ १उक्षमाणे सिञ्चत्यौ १ऋतावरी ऋतवत्यौ १अद्रुहा अद्रोऽग्न्यौ द्रोहमकुर्वत्यौ १देवपुत्रे देवोष्पादिक्यौ १यज्ञस्य १नेत्री निर्वाहयित्व्यौ द्यावापृथिव्यौ १देवेभिः देवैः १यजत्रैः यष्ट्यैः सहिते १शुचयद्भिः शोचयद्भिः २अकैः मन्त्रैः ३हविर्भिर्वा युक्ते १तस्थतुः तिष्ठतः स्यातामित्यर्थः ॥

स इत्स्वपा भुवनेष्वास य इमे द्यावापृथिवी जजान ।

उर्वी गभीरे रजसी सुमेके अवंशे धीरः शच्या समैरत् ॥ ३ ॥

सः । इत् । सुऽअपाः । भुवनेषु । आस । यः । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जजान ।

उर्वी इति । गभीरे इति । रजसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

अवंशे । धीरः । शच्या । सम् । ऐरत् ॥ ३ ॥

१स १इत् स एव १स्वपाः शोभनकर्मां सन् १भुवनेषु १आस आस्ते । १य १इमे १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १जजान उत्पादितवान् । यश्च प्रजापतिः १उर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णे १गभीरे अविचले १सुमेके शोभनरूपे १अवंशे उत्पत्तिरहिते अनाधारे वान्तरिक्षे १धीरः धीमान् १शच्या कुशलकर्मणा १समैरत् सम्यक् प्रेरितवान् । स एव स्वपा इति ॥

नू रोदसी बृहद्भिर्नो वरूथैः पत्नीवद्भिरिषयन्ती सजोषाः ।

उरूची विश्वे यजते नि पातं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ४ ॥

नू । रोदसी इति । बृहद्भिः । नूः । वरूथैः । पत्नीवत्ऽभिः । इषयन्ती इति । सऽजोषाः ।

उरूची इति । विश्वे इति । यजते इति । नि । पातम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-सत्यवत्यौ । २. प-दीपयद्भिः । ३. प-अर्चनीयैः । ४. प-शोभन-रूपे रजसी भुवने ।

हे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽनु क्षिप्रं ऽपस्नीवद्भिः पत्नीसहितैः ऽबृहद्भिः महद्भिः ऽवरूयैः
गृहैर्धनैर्वा सह ऽदृषयन्ती अस्माकमन्नमिच्छन्त्यौ ऽसजोषाः परस्परं संगते ऽउरूची उर्वञ्चने ऽविश्वे
व्यासे ऽयजते यष्टव्ये सत्यौ ऽनः अस्मान् ऽनि ऽपातं नितरां रक्षतम् । धियेत्यादि^१ गतम्^१ ॥

‘ प्र वाम् ’ इत्यादिगायत्रस्तुचो व्यूढे^२ दशरात्रे वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिव्यनिविद्धानीयत्वेन
प्रक्षेप्यः । तथा च सूत्रितं—‘ प्र वां महि द्यवी इति तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्र वां महि द्यवीं अभ्युपस्तुतिं भरामहे । शुची उप प्रशस्तये ॥ ५ ॥

प्र । वाम् । महि । द्यवी इति । अभि । उपऽस्तुतिम् । भरामहे ।

शुची इति । उप । प्रऽशस्तये ॥ ५ ॥

हे द्यावापृथिव्यौ ऽद्यवी द्योतमाने ऽवां युवाभ्याम् ऽउपस्तुतिं स्तोत्रं ऽमहि महत् प्रभूतम् ऽअभि
ऽप्र ऽभरामहे प्रकर्षेण संपादयामः । ऽशुची शुद्धे युवां ऽप्रशस्तये प्रशंसितुम् ऽउप । उपसर्गश्रुतेरुचित-
क्रियाध्याहारः । उप गच्छाम इति शेषः ॥

पुनाने तन्वा मिथः स्वेन दक्षेण राजथः । ऊह्यथे सनातम् ॥ ६ ॥

पुनाने इति । तन्वा । मिथः । स्वेन । दक्षेण । राजथः ।

ऊह्यथे इति । सनात् । ऋतम् ॥ ६ ॥

हे देव्यौ ऽतन्वा स्वकीयया मूर्त्या ऽस्वेन ऽदक्षेण बलेन च ऽमिथः प्रत्येकं ऽपुनाने शोधयन्त्यौ
यज्ञं यजमानं वा युवां ऽराजथः^३ । यद्वा । तन्वा स्वस्वशरीरैकदेशेन^४ मिथः परस्परं पुनाने शोध-
यन्त्यौ । द्यौः स्वीयेनासारेण भुवं सा च स्वकीयेन कार्ण्येन चन्द्रमसि स्थितेन दिवम् इति विवेकः ।
ऽसनात् सदाकालम् ऽकृतं यज्ञम् ऽऊह्यथे वहथः ॥

मही मित्रस्य साधथस्तरन्ती पिप्रती ऋतम् । परि यज्ञं नि षेदथुः ॥ ७ ॥

मही इति । मित्रस्य । साधथः । तरन्ती इति । पिप्रती इति । ऋतम् ।

परि । यज्ञम् । नि । षेदथुः ॥ ७ ॥

ऽमही मह्यौ द्यावापृथिव्यौ ऽमित्रस्य मित्रभूतस्य स्तोतुरभिमतं ऽसाधथः^५ । ऽकृतम् अन्नं
ऽतरन्ती तारयन्त्यौ ऽपिप्रती पूरयन्त्यौ ऽयज्ञं ऽपरि परितः ऽनि ऽषेदथुः आश्रयथः^६ ॥ ॥ ८ ॥

‘ क्षेत्रस्य पतिना ’ इत्यष्टचं द्वादशं सूक्तं वामदेवस्यार्पम् । आद्याचतुर्थीषष्ठीसप्तम्योऽनुष्टुभः
पञ्चमी पुरउणिक् । ‘ आद्यश्चेत्पुरउणिक् ’ इति हि तल्लक्षणम् । शिष्टास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । आद्यास्तिस्रः

१. प-रथ्यः रथवन्तो वयं धिया स्तुत्या सदासाः त्वां सर्वदा भजमानाः स्याम भूयास्म । २. त-
व्यूह्ये । ३. त-राजथः ईशाने भवतः । ४. ख-ग-च-फ-स्वस्वशरीरैक्यादिना । ५. त-साधथः साधयथः ।
६. ख-न-ल-स-आश्रयतः ।

क्षेत्रपतिदेवताकाश्चतुर्थी शुनाख्यदेवताका पञ्चम्यष्टम्यौ शुनासीरदेवताके षष्ठीसप्तम्यौ सीतादेवताके । तथा चानुक्रमणिका—‘ क्षेत्रस्याष्टौ तिस्रः क्षेत्रपत्याः शुनायैका परा पुरउष्णिक् सान्त्या च शुनासी-
राभ्यामुपान्त्ये सीतायै ते’ अनुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च ’ इति ॥ क्षेत्रस्य कर्षणेऽनेन सूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा । तथा च सूत्रितं—‘ क्षेत्रस्य पतिना वयमिति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा ’ (आश्व. गृ. २. १०. ४) इति ॥ असौर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थ्य आश्विनशस्त्रादूर्ध्वं चत्वार्यतिरिक्तोक्थ्यानि । तत्राद्या परि-
धानीया । सूत्रितं च—‘ क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनैव जयामसि ।

गामश्च पोषयित्वा स नो मृळातीदृशे ॥ १ ॥

क्षेत्रस्य । पतिना । वयम् । हितेनैव । जयामसि ।

गाम् । अश्वम् । पोषयितु । आ । सः । नः । मृळाति । ईदृशे ॥ १ ॥

वयं यजमानाः क्षेत्रस्य पतिना देवेन ॥ रुद्रं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिदग्निमथापरे । स्वतन्त्र एव
वा कश्चित्क्षेत्रस्य पतिरुच्यते ॥ हितेनैव । इव शब्द एवार्थे । सर्वप्राणिहितेनैव तेन । अथवा मित्रेणेव^१ ।
यथा सख्युः साहाय्ये^२ सन्^३ स्वकार्यं साधयति तद्वत् । जयामसि । जयामः क्षेत्रम् । स देवः
गामश्च च पोषयितु पोषयितु गवाश्चलक्षणं धनम् आ हरत्विति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्या-
हारः । सः एव देवः नः अस्मान् ईदृशे उक्तलक्षणे धने दातव्ये सति मृळाति सुखयति ।
‘ क्षेत्रस्य^४ पतिना ’ (निरु. १०. १५) इत्यादिनिरुक्तं जानीयात् ॥

असौर्यामे मैत्रावरुणस्यातिरिक्तोक्थ्ये परिधानीया । सूत्रितं च—‘ क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिमिति
परिधानीया ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ।

मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयन्तु ॥ २ ॥

क्षेत्रस्य । पते । मधुऽमन्तम् । ऊर्मिम् । धेनुऽइव । पयः । अस्मासु । धुक्ष्व ।

मधुऽश्चुतम् । घृतम्ऽइव । सुपूतम् । ऋतस्य । नः । पतयः । मृळयन्तु ॥ २ ॥

हे क्षेत्रस्य पते त्वं मधुमन्तं माधुर्येपितम् ऊर्मिं प्रवृद्धम्^५ उदकं धेनुः पयः इव सा यया
दुग्धे तथा अस्मासु धुक्ष्व । मधुश्चुतं मधुस्त्रावि सुपूतं^६ घृतमिव इत्युपमा । तादृशमुदकमित्यर्थः ।
ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा पतयः स्वामिनः नः अस्मान् मृळयन्तु सुखयन्तु । यद्वा । ऋतस्य
एतत् कर्मणि षष्ठी । ऋतं मृळयन्तु प्रयच्छन्तु । मृळतिरत्र दानकर्मा ॥

१. त-ते च । २. ख-ग-ण-फ-भ-ल-स-मित्रेणैव वा; न-मित्रेणेव वा । ३. त-साहाय्येन ।
४. त-अत्र क्षेत्रस्य । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-भ-प्रवृद्धं सुप्तं (पूतं) शोधितम्; फ-प्रवृद्धं सुपूतं शोधकम् ।
६. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-तत् ।

ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्थ्ये परिधानीयैषा । 'मधुमतीरोषधीर्घाव आप इति परिधानीया'
(आश्व. श्रौ. ९. ११) इति सूत्रितत्वात् ॥

मधुमतीरोषधीर्घाव आपो मधुमन्नो भवत्वन्तरिक्षम् ।

क्षेत्रस्य पतिर्मधुमान्नो अस्त्वरिष्यन्तो अन्वेनं चरेम ॥ ३ ॥

मधुऽमतीः । ओषधीः । घावः । आपः । मधुऽमत् । नः । भवतु । अन्तरिक्षम् ।

क्षेत्रस्य । पतिः । मधुऽमान् । नः । अस्तु । अरिष्यन्तः । अनु । एनम् । चरेम ॥ ३ ॥

१ओषधीः ओषध्यो ग्रीहिप्रियङ्गादयः १नः अस्मभ्यं १मधुमतीः मधुमत्यः भवन्तु । तथा
१घावः । तिस्रो दिव इत्युक्तत्वात् बहुवचनं युक्तम् । तथा १आपः १अन्तरिक्षं च नः १मधुमत्
१भवतु । किंच १क्षेत्रस्य १पतिः अपि १मधुमान्नो १अस्तु । १अरिष्यन्तः अन्यैरहिंस्यन्तो वयम् १एनं
क्षेत्रपतिम् १अनु अनुसृत्य १चरेम संचरेम^३ सुखेन ॥

शुनं वाहाः शुनं नरः शुनं कृषतु लाङ्गलम् ।

शुनं वरत्रा बध्यन्तां शुनमष्टामुदिङ्गय ॥ ४ ॥

शुनम् । वाहाः । शुनम् । नरः । शुनम् । कृषतु । लाङ्गलम् ।

शुनम् । वरत्राः । बध्यन्ताम् । शुनम् । अष्टाम् । उत् । इङ्गय ॥ ४ ॥

१वाहाः बलीवर्दाः १शुनम् । सुखनामैतत् । सुखं यथा भवति तथा वहन्त्विति शेषः । तथा
१नरः नेतारो मनुष्याः कर्षकाः १शुनं कुर्वन्तु । तथा १लाङ्गलम् अपि १शुनं १कृषतु । १वरत्राः
वरणेन त्रायमाणाः प्रग्रहाः १शुनं १बध्यन्ताम् । १अष्टां प्रतोदं १शुनम् १उदिङ्गय प्रेरय । शुनाह्यो
वाय्विन्द्रयोरन्यतमः सुखकृद्देवः । तदनुग्रहादेतत्सर्वं भवत्विति तस्य श्रुतिसामान्येन स्तुतिः ॥

शुनासीरीये पर्वणि शुनासीरदेवताकस्य हविषोऽनुवाक्यैषा अनया ऋक् याज्या । सूत्रितं च—
'शुनासीराविमां वाचं जुषेथां शुनं नः फालाः^३' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यदिवि चक्रथुः पर्यः ।

तेनेमामुप सिञ्चतम् ॥ ५ ॥

शुनासीरौ । इमाम् । वाचम् । जुषेथाम् । यत् । दिवि । चक्रथुः । पर्यः ।

तेन । इमाम् । उप । सिञ्चतम् ॥ ५ ॥

‘ ह्युदेवः शुनदेवता ’ इति शौनकः^१ । अतः शुन इन्द्रः सीरो वायुः^२ । ‘ शुनो वायुः शु एत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणात् ’ (निरु. ९. ४०) इति यास्कः । हे^३ शुनासीरौ^४ तौ युवाम् । इमां वक्ष्यमाणां मदीयां वाचं जुषेथाम् । यत् पयः दिवि चक्रथुः तेनेमां भूमिम् उ सिञ्चतम् ॥

अर्वाची सुभगे भव सीते वन्दामहे त्वा ।

यथा नः सुभगाससि यथा नः सुफलाससि ॥ ६ ॥

अर्वाची । सुभगे । भव । सीते । वन्दामहे । त्वा ।

यथा । नः । सुभगा । अससि । यथा । नः । सुफला । अससि ॥ ६ ॥

हे शुभगे सीते त्वम् अर्वाची अर्वागञ्जना भव । त्वा त्वां वन्दामहे स्तुवीमहि । यथा नः सुभगाससि शोभनधना भवसि । यथा नः सुफलाससि तथा वन्दामहे ॥

इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु तां पूषानु यच्छतु ।

सा नः पर्यस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समाम् ॥ ७ ॥

इन्द्रः । सीताम् । नि । गृह्णातु । ताम् । पूषा । अनु । यच्छतु ।

सा । नः । पर्यस्वती । दुहाम् । उत्तराम् उत्तराम् । समाम् ॥ ७ ॥

इन्द्रः देवः सीतां सीताधारकाष्ठं^५ नि गृह्णातु । तां सीतां पूषा देवः अनु यच्छतु नियमयतु । सा द्यौः पर्यस्वती उदकवती^६ दुहां दुह्यात्^७ । कदेति तदुच्यते । उत्तरामुत्तरां समाम् उत्तरमुत्तरं^८ संवत्सरम् ॥

अस्या अष्टम्या विनियोगः ‘ शुनासीराविमाम् ’ इत्यत्रोक्तः ॥

शुनं नः फाला वि कृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभि यन्तु वाहैः ।

शुनं पर्जन्यो मधुना पर्योभिः शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तम् ॥ ८ ॥

शुनम् । नः । फालाः । वि । कृषन्तु । भूमिम् । शुनम् । कीनाशाः । अभि । यन्तु । वाहैः ।

शुनम् । पर्जन्यः । मधुना । पर्यः अभिः । शुनासीरा । शुनम् । अस्मासु । धत्तम् ॥ ८ ॥

१. ख-ग-ण-भ-स-शौनकः । हे शुनासीरा; घ-च-फ-ल-शौनकः । हे शुनासीरी; त-शौनकः । हे शुनासीराः । २. त-वायुः । इन्द्रवायू वाय्वादित्याविति नैरुक्ताः । ३. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल-स-‘ हे शुनासीरौ ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-न-ल-स-सीताधारकाष्ठाम् । ५. प-उदकवती नोऽस्माकम् । ६. त-दुह्यते । ७. ग-च-ण-न-उत्तरम् ।

वनः^१ वभूमिं वफालाः भूमिविदारककाष्ठाः^२ वशुनं ववि वकृपन्तु । वशुनं यथा भवति तथा वकीनाशाः बलीवर्दरक्षकाः ववाहैः बलीवर्दैः वअभि वयन्तु अभिगच्छन्तु^३ । वशुनं यथा भवति तथा वपर्जन्यो वमधुना मधुरैः वपयोभिः उदकैः सिञ्चतु^४ । हे वशुनासीरा इन्द्रवायू वायवादित्यौ वा वशुनं सुखम् वअस्मासु वधत्तं धारयतम् ॥ १ ॥

‘समुद्रादूर्मिः’ इत्येकादशर्चं त्रयोदशं सूक्तम् । अन्त्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अग्निसूर्याव्यो-
घृतानामन्यतमो देवता । वामदेव^५ ऋषिः^६ । अत्रानुक्रमणिका—‘समुद्रादूर्मिरेकादशार्घ्यं जगत्त्यन्तं
सौर्यं वापं वा गव्यं वा घृतस्तुतिर्वा’ इति । विषुवतीदं सूक्तमाज्यम् । तथा च सूत्रं—‘समुद्रादूर्मि-
स्तियाज्यं त्यं सुमेधम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । व्यूढे दशरात्रे सप्तमेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यम् ।
सूत्रितं च—‘अथ छन्दोमाः समुद्रादूर्मिस्तियाज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदुपांशुना सममृतत्वमानद् ।

घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ १ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिः । मधुऽमान् । उत् । आरत् । उप । अंशुना । सम । अमृतऽत्वम् । आनद् ।
घृतस्य । नाम । गुह्यम् । यत् । अस्ति । जिह्वा । देवानाम् । अमृतस्य । नाभिः ॥ १ ॥

संमोदन्तेऽस्मिन्यजमाना इति वा^१ समुद्रोऽग्निः^२ पार्थिवः अथवा समुद्रवन्त्यापोऽस्मादिति
व्युत्पत्त्या वैद्युतोऽग्निः । तस्मात् वऊर्मिः ऊर्मिवदुपर्युपरि उद्भूतः वमधुमान् माधुर्योपेतफलसमूहः वउदारत्
उद्गच्छति । अथवा वैद्युतात् ऊर्ग्युत्पादकः^३ रस उदारत् उद्भूतः । अथवा समुद्रात् समुद्रवणसाधनात्
आदित्यादूर्मी रस उदकलक्षण उदारत् । ‘आदित्याजायते वृष्टिः’ इति श्रुतेः । यद्वा । समुद्रादुक्त-
व्युत्पत्तेः^४ अन्तरिक्षादूर्मिरुदकमुदारत् । अथवा समुद्रादुक्तलक्षणात् गवामूधसः सकाशात् ऊर्मिरुज्वलः
क्षीररसः । एतत् घृतपक्षेऽपि समानम् । यद्यपि घृतं क्षीराजायते तथापि तस्योधस उत्पत्तेरेवमुपचर्यते ।
शिष्टं वाक्यमग्न्यादिपञ्चसु पक्षेष्वपि समानम् । वअंशुना दीप्त्यांशेन वा वअमृतत्वं मोक्षम् वउप वसम्
वानद् । उपेति पूरणः । प्राप्नोति नरः । वघृतस्य दीप्तस्य क्षीरद्रव्यरूपस्य^५ वा^६ वगुह्यं वनाम गोपनीयं
नमनसाधनं वयदस्ति तद्गवीमि । तत् वदेवानां वजिह्वा आस्वादकजिह्वास्थानीयं भवति । तदेव वअमृतस्य
वनाभिः बन्धकं भवति । तदुभयं घृतस्य नामेत्यर्थः । एवं सर्वमन्त्रेषु तत्तत्पक्षानुसारेण योज्यम् ॥

वयं नाम प्र ब्रवामा घृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः ।

उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद्वार एतत् ॥ २ ॥

वयम् । नाम । प्र । ब्रवाम् । घृतस्य । अस्मिन् । यज्ञे । धारयाम् । नमोऽभिः ।

उप । ब्रह्मा । शृणवत् । शस्यमानम् । चतुःशृङ्गः । अवमीत् । गौरः । एतत् ॥ २ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ- ता फाला भूमिविदारककाष्ठाः; ल-स-ता भूमिफाला विदारककाष्ठाः । २. ग-घ-
च-ण-भ-ल-स-‘अभिगच्छन्तु’ नास्ति; न-आगच्छन्तु । ३. प-शुनं सिञ्चतु । ४. ख-
ग-च-ण-न-भ-ल-स-‘वामदेव ऋषिः’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-‘वा समुद्रोऽग्निः’ नास्ति; ल-
स- वा । ६. त-अग्न्युत्पादकः । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-‘क्तव्युत्पत्त्या’ । ८. न-ल-क्षरद्रव्यरूपस्य ।
९. ख-ग-च-ण-भ-स- च ।

वयं यजमानाः वृत्तस्य वनाम प्र ववाम स्तुमः^१ । अस्मिन्यज्ञे नमोभिः नमस्कारैः हविर्भिर्वा वधारयाम च । ब्रह्मा परिवृढो देवः वशस्यमानं स्तूयमानमिदम् उप वृणवत् शृणुयात् । वचतुःशृङ्गः । चत्वारि शृङ्गाणि वेदचतुष्टयरूपाणि^२ यस्य सः । आदित्याग्निपक्षे एवम्^३ । इतरेष्वपि^४ यास्कोक्तव्युत्पत्त्या शृङ्गशब्दो व्याख्येयः । गौरः अरुणवर्णः^५ तादृशो देवः एतत् कर्म जगद्वा अवमीत् उद्गिरति निर्वहतीत्यर्थः ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥ ३ ॥

चत्वारि । शृङ्गा । त्रयः । अस्य । पादाः । द्वे इति । शीर्षे इति । सप्त । हस्तासः । अस्य

त्रिधा । बद्धः । वृषभः । रोरवीति । महः । देवः । मर्त्यान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

यद्यपि सूक्तस्याग्निसूर्यादिपञ्चदेवताकृत्वात् पञ्चधायं मन्त्रो व्याख्येयस्तथापि निरुक्ताद्युक्तनीत्या^६ यज्ञात्मकाग्नेः सूर्यस्य च प्रकाशकत्वेन तत्परतया व्याख्यायते । अस्य यज्ञात्मकस्याग्नेः चत्वारि शृङ्गा चत्वारो वेदाः शृङ्गस्थानीयाः । यद्यप्यापस्तम्बेन 'यज्ञं व्याख्यास्यामः स'^७ त्रिभिर्वेदैर्विधीयते (परिभा. १. ३) इत्युक्तं तथाप्यार्थवर्णनस्य इतरानपेक्षयैव एकाग्निसाध्यानां कृत्स्नकर्मणामभिधायकत्वात्तदपेक्षया चत्वारि शृङ्गेत्युक्तम् । त्रयो अस्य पादाः सवनानि त्रीण्यस्य पादाः । प्रवृत्ति-साधनत्वात् पादा इत्युच्यन्ते । द्वे शीर्षे ब्रह्मौदनं प्रवर्यश्च । इष्टिसोमप्राधान्येनेदमुक्तम् । सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि । हस्ताः अनुष्ठानस्य मुख्यसाधनम् । छन्दांस्यपि देवताप्रीणनस्य मुख्यसाधनमिति हस्तव्यवहारः^८ । त्रिधा बद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैः^९ त्रिप्रकारं बद्धः । बन्धनमस्य तन्निष्पाद्यत्वम्^{१०} । वृषभः फलानां वर्षिता रोरवीति । भृशं शब्दायते । ऋग्यजुःसामोक्थैः शस्त्रयागस्तुतिरूपैर्होत्राद्युत्पादितैर्ध्वनिभिरसौ रौति^{११} । एवं महो देवः^{१२} मर्त्यान् आ विवेश । मर्त्यैर्यजमानैर्निष्पाद्यत्वात् प्रवेश उपचर्यते । अत्र यास्कः—'चत्वारिशृङ्गेति वेदा वा एत उक्ताः' (निरु. १३. ७) इत्यादिना निरवोचत् । तदत्रानुसंधेयम् ॥ अथ* सूर्यपक्षे व्याख्यायते—अस्यादित्यस्य चत्वारि शृङ्गाणि चतस्रो दिशः । एताः^{१३} श्रयणार्थत्वात्^{१४} शृङ्गाणीत्युपचर्यन्ते । त्रयो अस्य पादाः । त्रयो वेदाः पादस्थानीया भवन्ति गमनसाधनत्वात् । तथा हि—'ऋभिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते' इत्युपक्रम्य 'वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इति हि वेदत्रयेण गतिराम्नाता । द्वे शीर्षे । अहश्च रात्रिश्चेति द्वे शिरसी । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त रश्मयः षड्विलक्षणा ऋतव एकः साधारण इति वा सप्त हस्ता भवन्ति । त्रिधा बद्धस्त्रिषु स्थानेषु क्षित्यादिषु अग्न्याद्यात्मकत्वेन^{१५} संबद्धः । प्रीप्सवर्षाहेमन्ताल्यैस्त्रिभिस्त्रेधा बद्धो वा । वृषभो वर्षिता रोरवीति ।

१. ख-ग-च-ण-स्तुवामः । २. त-दिग्रूपाणि वेदचतुष्टयरूपाणि वा । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-इव । ४. ख-ग-च-ण-उत्तरेष्वपि; ल-स-अन्तरेष्वपि । ५. त-गौरवर्णः । ६. च-फ-स-कर्त्रीत्या । ७. त-स त्रयाणां वर्णानाम् । ८. त-हस्तः । ९. न-हस्तव्यापारः । १०. न-ल-स-मन्त्र-कल्पब्राह्मणैः । ११. प-ल-स्तौति । १२. त-दंवः एष यज्ञात्मा महानुभावो देवः । * 'अथ' इत्यारभ्य 'द्रष्टव्यम्' इत्यन्तस्य स्थाने 'एवं सूर्यादिपक्षे युक्त्या योज्यम्' इति पाठः प-पुस्तके वर्तते । १३. ख-न-एवाश्रयणार्थत्वात्; ग-भ-ल-स-एवाश्रयणार्थत्वात्; च-ण-फ-एवाश्रयणार्थत्वात्; त-एवाश्रयणार्थत्वात् । १४. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-अन्योन्यात्मकत्वेन ।

शब्दं करोति वृष्ट्यादिद्वारा । स महो महान् देवो मर्याना विवेश तन्नियन्तृया^१ । 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' (ऋ. सं. १. ११५. १) इति हि श्रुतम् ॥ एवं त्ववादिपक्षेऽपि^२ योज्यम् । शाब्दि-
कास्तु शब्दब्रह्मपरतया चत्वारि शृङ्गेति चत्वारि पदजातानि नामाख्याते^३ चोपसर्गनिपाताश्च^३ इत्यादिना
व्याचक्षते । अपरे त्वपरथा । तत्सर्वमत्र द्रष्टव्यम् ॥

त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्वविन्दन् ।

इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः ॥ ४ ॥

त्रिधा । हितम् । पणिऽभिः । गुह्यमानम् । गवि । देवासः । घृतम् । अनु । अविन्दन् ।

इन्द्रः । एकम् । सूर्यः । एकम् । जजान । वेनात् । एकम् । स्वधया । निः । ततक्षुः ॥ ४ ॥

पणिभिः असुरैः पणिवि गोषु त्रिधा क्षीरदध्याज्यभेदेन त्रिप्रकारं हितं निहितं गुह्यमानं गोपितं
घृतं दीप्तं रसरूपं वा द्रव्यं देवासः देवाः अन्वविन्दन् अलभन्त । तत्र इन्द्र एकं क्षीरं जजान
उदपादयत् । सूर्य एकं जजान । वेनात् कान्तिमतः^४ अग्नेर्गमनवतो वायोर्वा एकं घृतं स्वधया
अग्नेन निमित्तेन द्रव्येण वा साधनेन निष्टतक्षुः निरपादयन् देवाः ॥

एता अर्षन्ति ह्यधात्समुद्राच्छतव्रजा रिपुणा नावचक्षे ।

घृतस्य धारा अभि चाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्ये आसाम् ॥ ५ ॥

एताः । अर्षन्ति । ह्यधात् । समुद्रात् । शतऽव्रजाः । रिपुणा । न । अवऽचक्षे ।

घृतस्य । धाराः । अभि । चाकशीमि । हिरण्ययः । वेतसः । मध्ये । आसाम् ॥ ५ ॥

एताः आपो घृतधारा वा अर्षन्ति अधः पतन्ति । शतव्रजाः अपरिमितगतयः सस्यः ह्यधात्
हृदयङ्गमात् समुद्रात् अन्तरिक्षात् रिपुणा जलमोकप्रतिबन्धकारिणा शत्रुणा वृत्रेण नावचक्षे न अवदर्श-
नाय यथादृष्टं भवति तथा अर्षन्ति । ताः घृतस्य धारा अभि चाकशीमि अभिपश्यामि । कुत्रेति
तदुच्यते । हिरण्ययः हिरण्यमयः वेतसः अप्संभवोऽग्निवैद्युतः आसाम् अपां मध्ये वर्तत इति शेषः ।
अत्र घृतस्य धारा अभि चाकशीमीत्यनेन चरमपादेन होमाधारोऽग्निवैद्युतोऽग्निरादित्यो वोक्तः ॥ १०॥

सम्यक्स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।

एते अर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगाइव क्षिपणोरीषमाणाः ॥ ६ ॥

सम्यक् । स्रवन्ति । सरितः । न । धेनाः । अन्तः । हृदा । मनसा । पूयमानाः ।

एते । अर्षन्ति । ऊर्मयः । घृतस्य । मृगाऽइव । क्षिपणोः । ईषमाणाः ॥ ६ ॥

१. त-तत्तन्नियन्तृया । २. त-न-अवादिपक्षेऽपि । ३. ग-च-नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च ।
४. ख-ग-च-ण-फ-एतयतः, प-ल-स-एकान्तिमतः, भ-एकायतः ।

अस्याग्नेरुपरि वसम्यक् वसवन्ति क्षरन्ति । घृतस्य^१ धाराः^२ । किमिव । वसरितो वन
धेनाः प्रीणयिष्यो नद्य इव । वान्तर्हृदा^३ मनसा हृदयमध्यगतेन चित्तेन । भावनासचिवेनेति
यावत् । तेन वृष्यमानाः शुद्धीकृताः । तदेवोच्यते । एते घृतस्य ऊर्मयः रसाः वर्पन्ति गच्छन्ति ।
जुह्वाः सकाशादग्नेरुपरि पतन्ति । किमिव । क्षिपणोः क्षेपकात् व्याधात् । वर्षमाणाः पलायमानाः
मृगा इव । ते यथा कक्षं प्रविशन्ति तद्वत् । अनेन शैध्यमुक्तं भवति ॥

सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमियः पतयन्ति युह्याः ।

घृतस्य धारा अरुषो न वाजी काष्ठा भिन्दन्मूर्मिभिः पिन्वमानः ॥ ७ ॥

सिन्धोः इव । प्रऽअध्वने । शूघनासः । वातऽप्रमियः । पतयन्ति । युह्याः ।

घृतस्य । धाराः । अरुषः । न । वाजी । काष्ठाः । भिन्दन् । ऊर्मिभिः । पिन्वमानः ॥ ७ ॥

वसिन्धोः स्यन्दमानाया नद्याः सकाशात् इव उदकानीव प्राध्वने प्रवणवति देशे वृष्यमानासः
आशुगन्धयः । ' आशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः ' (निरु. ६. १) इति निरुक्तम् ।
वातप्रमियः वायुवत् प्रकृष्टवेगाः युह्याः महत्यः घृतस्य धाराः पतयन्ति गच्छन्त्यग्नेरुपरि ।
घृतमुदकमिति पक्षे सिन्धोरिवेत्यत्र इवशब्दोऽनर्थकः । स्यन्दनसाधनादन्तरिक्षादुत्कलक्षणा घृतधारा
उदकधाराः पतयन्ति गच्छन्ति भूमौ । किंच घृतसंस्स्यायः काष्ठाः^३ मर्यादाभूतान् परिधीन् भिन्दन्
ऊर्मिभिः रसैः पिन्वमानः वर्धमानो भवति । उदकमिति पक्षे काष्ठाः क्रान्त्वा स्थिता दिशो
भिन्दन्मूर्मिभिः तरङ्गैः पिन्वमानो भवति । तत्र दृष्टान्तः । अरुषो न वाजी आरोचमानो गर्वेण
गमनशीलोऽथ इव । स यथा^४ भिन्दन् पिन्वमानश्च भवति तद्वत् ॥

अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मर्यमानासो अग्निम् ।

घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥ ८ ॥

अभि । प्रवन्त । समना इव । योषाः । कल्याण्यः । स्मर्यमानासः । अग्निम् ।

घृतस्य । धाराः । समऽइधः । नसन्त । ताः । जुषाणः । हर्यति । जातऽवेदाः ॥ ८ ॥

घृतस्य धाराः अमुम् अग्निं समनेव समानमनस्काः योषाः योषितः पतिमिव अभि प्रवन्त
अभिनमयन्ति । निमग्नं कुर्वन्ति । कीदृश्यस्ताः । कल्याण्यः भद्ररूपाः स्मर्यमानासः हसन्त्यः । किंच
ताः समिधः सम्यग्दीपयिष्यः सत्यः नसन्त व्याप्नुवन्ति । ताः एव धाराः जुषाणः प्रीयमाणः
सेवमानो वा अयं जातवेदाः हर्यति कामयते । घृतशब्दस्योदकमिति पक्षेऽग्निजातवेदः शब्दाभ्यां
वैद्युतोऽग्निरादित्यो वा गृह्यते । तं देवमुदकधारा अभि प्रवन्त नसन्त च । स^५ ताश्च हर्यति^५ ॥

१. त-घृतधाराः । २. त-किंच अन्तर्हृदा । ३. ख-च-त-फ-भ-काष्ठाः काष्ठान् । ४. त-यथा
काष्ठाः । ५. ख-ग-च-ण-स ता वा हरीत; त-न-स च ता हर्यतीति (न-हर्यति) ।

कन्या^१इव वहतुमेतवा उ अञ्जयज्ञाना अभि चाकशीमि ।

यत्र सोमः सूयते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत्पवन्ते ॥ ९ ॥

कन्याः^१ऽइव । वहतुम् । एतवै । ऊँ इति । अञ्जि । अज्ञानाः । अभि । चाकशीमि ।

यत्र । सोमः । सूयते । यत्र । यज्ञः । घृतस्य । धाराः । अभि । तत् । पवन्ते ॥ ९ ॥

कन्याइव अनूढा बालिका इव । ता यथा वहतुम् उद्वाहं प्राप्तुम् एतवा उ एतुं पतिं गन्तुम् अञ्जि अञ्जकमाभरणं तेजो वा अज्ञानाः व्यञ्जयन्त्यः । एवं कुर्वत्यः कन्याइव स्वभर्तृभृत-
माध्वरं वैद्युतं वाग्निमादित्यं वा वहतुम् एतुम्^१ अञ्जि व्यञ्जकं तदीयं रूपमज्ञाना व्यञ्जयन्तीः^२ घृतस्य
धाराः अभि चाकशीमि अभिपश्यामि । घृतेनोदकेन च भौमस्य वैद्युतस्य चाग्नेः प्रज्वलनं प्रसिद्धम् ।
किञ्च ता धाराः सोमः सूयते यत्र यत्र^३ चेतः^३ यज्ञः तायते^४ तत् यज्ञमभिलक्ष्य पवन्ते
गच्छन्ति खलु ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त ।

इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ १० ॥

अभि । अर्षत । सुऽस्तुतिम् । गव्यम् । आजिम् । अस्मासु । भद्रा । द्रविणानि । धत्त ।

इमम् । यज्ञम् । नयत । देवता । नः । घृतस्य । धाराः । मधुमत् । पवन्ते ॥ १० ॥

हे^५ मदीया ऋषिजः गव्यं गोसमूहरूपं गोसंबन्धिनं वा आजि* संघातम्* अभ्यर्षत
अभिगच्छत* अभिगमयत वा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिम् । अत्र गोशब्देनोदकानि गावो बोध्यन्ते ।
तत्संघातोऽभिप्रेतः । अस्मासु यजमानेषु भद्रा स्तुत्यानि द्रविणानि धत्त धारयत । स्तुत्या खलु
फलं लप्स्यते । किञ्च नः अस्मदीयम् इमं यज्ञं देवता अत्र यष्टव्यान् देवान् नयत प्रापयत ।
घृतस्य धारा मधुमत् यथा^६ तथा^६ पवन्ते गच्छन्ति ॥

‘ धामन्ते ’ इत्येषोत्तरसूक्तस्याद्या चाध्यायोऽसर्जनोपाकरणयोर्विनीयुक्ते । ‘ धामन्ते विश्वम् ’ इति
प्रतीकमुक्त्वा तदन्ते ‘ दृचाः^७ ’ (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति सूत्रितत्वात् ॥

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल-स-एनम् । २. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-व्यञ्जयन्त्यः । ३. ख-
ग-च-ण-यत्र वा; भ-ल-स-अवतारः । ४. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-तायात् । ५. फ-हे धाराः अस्मासु
गव्यमुदकमयम् आजि समूहं अभ्यर्षत वर्षत गायत वाम् । * ख-घ-ण-प-आजि आसमन्तात्; ल-स-
आसमन्तात् । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘ यथा तथा ’ नास्ति । ७. त-इति दृचाः ।

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः समुद्रे हृद्यन्तरायुषि ।

अपामनीके समिथे य आभृतस्तमश्याम मधुमन्तं त ऊर्मिम् ॥ ११ ॥

धामन् । ते । विश्वम् । भुवनम् । अधि । श्रितम् । अन्तरिति । समुद्रे । हृदि । अन्तः । आयुषि ।

अपाम् । अनीके । समुद्रे । यः । आभृतः । तम् । अश्याम् । मधुमन्तम् । ते । ऊर्मिम् ॥ ११ ॥

१ते त्वदीये १धामन् धामनि तेजःस्थाने १विश्वं १भुवनम् १अधि १श्रितम् १। १अन्तः १समुद्रे
वड्वामित्वेन १हृद्यन्तः सर्वप्राणिनां हृदये वैश्वानरत्वेन १आयुषि अन्ते सर्वप्राण्याहारत्वेन । यद्वा ।
आयुषीत्येतत् हृदिशेषणम् । जठराग्निना खल्वायुः धार्यते १० । १अपामनीके उदकसंस्त्याये वैद्युताग्नित्वेन
१समिथे संग्रामे च शौर्याग्निरूपेण । एवं सर्वेषु स्थानेषु वर्तमानं धाम । तस्मिन् धामनि १यः
ऊर्मिर्घृतरूप उदकरूपो वा रसः १आभृतः १स्थापितः १ते त्वदीयं १तं रसं १मधुमन्तं माधुर्योपितम्
१अश्याम् न्याम्याम ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥

इत्थं श्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यैकधुरंधरः ।

विद्यातीर्थगुरोर्दृष्ट्या प्राप्तसार्वश्यवैभवः ॥

श्रीमत्सायणमन्त्रीशः सकलागमतत्त्ववित् ।

दाशतय्यां माधवीये वेदार्थस्य प्रकाशने ॥

चतुर्थं मण्डलं सम्यक् वामदेवेन वीक्षितम् ।

अष्टोत्तरैस्तु पञ्चाशत्सूक्तैः पञ्च शतैरपि ॥

एकोनया नवत्या च युक्तैर्मन्त्रैश्च संमितम् ।

न्याकार्षीत्सुखबोधार्थं पश्यतैतद्विमत्सराः ॥

॥ इति चतुर्थं मण्डलं समाप्तम् ॥

१. त-भुवनं कृत्स्नं भूतजातम् । २. त-श्रितं तदपि च धाम कुत्र कुत्रास्त इति । ३. त-
अन्तरिक्षस्य मध्ये सूर्यमण्डलत्वेन । ४. त-धियते । ५. त-आहृतः । ६. ख-ग-च-ण-भ-°सर्वज्ञ°
७. ख-ग-घ-च-ण-फ-पश्यन्तु गतमत्सराः; न-पश्य तद्वीतमत्सरः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ पञ्चमं मण्डलम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

आत्रेये^१ पञ्चमे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र 'अबोध्यग्निः' इति द्वादशचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अबोधि द्वादश बुधगविष्टिरौ' इति । पञ्चमे मण्डलेऽनुक्तगोत्रमात्रेयं विद्यादिति परिभाषितत्वादात्रेयौ बुधगविष्टिरावृषी । अनादेश-परिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयामिदं देवता । प्रातरनुवाके^२ आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विन-शस्त्रे चैतदादिचत्वारि सूक्तानि । तथा च सूत्रितम्—'अबोध्यग्निः समिधेति चत्वारि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥ अध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्धामन्ते विश्वमिति द्रुचत्वेन विनियोग उक्तः ॥

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।

यद्वाइव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्त्रते नाकमच्छ ॥ १ ॥

अबोधि । अग्निः । सम्ऽइधा । जनानाम् । प्रति । धेनुम्ऽइव । आऽयतीम् । उषसम् ।

यद्वाऽइव । प्र । वयाम् । उत्ऽजिहानाः । प्र । भानवः । सिस्त्रते । नाकम् । अच्छ ॥ १ ॥

अयं^१ अग्निः^२ जनानाम्^३ अध्वर्यादीनां^४ समिधा^५ समिद्धिः^६ अबोधि^७ प्रबुद्धोऽभूत्^८ । धेनुमिव । अग्निहोत्रार्थधेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वत्^९ आयतीम्^{१०} आगच्छन्तीम्^{११} उषसं^{१२} प्रति । उषःकाले इत्यर्थः । अथ^{१३} प्रबुद्धस्याग्नेः^{१४} भानवः^{१५} ज्वालाः^{१६} यद्वाः^{१७} महान्तः^{१८} वयां^{१९} शाखां^{२०} प्र^{२१} उज्जिहानाः^{२२} प्रोद्धमयन्तो वृक्षाः^{२३} इव प्रोजिहानाः^{२४} स्वाधिष्ठानं त्यजन्तः^{२५} नाकम्^{२६} अन्तरिक्षम्^{२७} अच्छ^{२८} अभिमुख्येन^{२९} प्र^{३०} सिस्त्रते^{३१} प्रसरन्ति ॥

अबोधि होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् ।

समिद्धस्य रुशददार्शिं पाजो महान्देवस्तमसो निरमोचि ॥ २ ॥

अबोधि । होता । यजथाय । देवान् । ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमनाः । प्रातः । अस्थात् ।

सम्ऽइद्धस्य । रुशत् । अदार्शिं । पाजः । महान् । देवः । तमसः । निः । अमोचि ॥ २ ॥

१. ख-च-फ- 'आत्रेये' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-भ-ल-स- 'प्रातरनुवाके' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-प्रबुद्धोऽभूत् । ४. न-ल-स-अथवा । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-प्रबुद्धस्याग्नेः ।

अयं ^१होता होमनिष्पादकः ^२अग्निः ^३देवान् यष्टव्यान् ^४यजथाय यष्टुम् ^५अबोधि बुध्यते^१ ।
 सोऽग्निः प्रातःकाले ^६सुमनाः शोभनमनस्को यजमानानुग्रहबुद्धिः सन्^२ ^७ऊर्ध्वः ^८अस्थात् उत्तिष्ठति ।
^९समिद्धस्य अस्य ^{१०}रुशत् रोचमानं ^{११}पाजः बलं ज्वालालक्षणम् ^{१२}अदर्शि दृश्यते । एवंभूतः^३
^{१३}महान् ^{१४}देवः ^{१५}तमसः अन्धकारात् ^{१६}निरमोचि निर्मुक्तोऽभूत् ॥

यदीं गणस्य रशनामजीगः शुचिरङ्क्ते शुचिभिर्गोभिरग्निः ।

आदक्षिणा युज्यते वाजयन्त्युत्तानामूर्ध्वो अधयज्जुहूभिः ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । गणस्य । रशनाम् । अजीगरिति । शुचिः । अङ्क्ते । शुचिऽभिः । गोभिः । अग्निः ।
 आत् । दक्षिणा । युज्यते । वाजयन्ती । उत्तानाम् । ऊर्ध्वः । अधयत् । जुहूभिः ॥ ३ ॥

^१यत् यदा ^२ईम् अयमग्निः ^३गणस्य संघात्मकस्य^४ जगतः ^५रशनां रज्जुमिव^५ व्यापारप्रतिबन्धकं
 तमः ^६अजीगः । गिरिति गृह्णाति वा । समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा^६ ^७शुचिः दीप्तः ^८अग्निः^७ ^९शुचिभि-
 गोभिः दीप्तैः रश्मिभिः ^{१०}अङ्क्ते व्यनक्ति विश्वं जगत् । ^{११}आत् अनन्तरमेव ^{१२}दक्षिणा प्रवृद्धा ^{१३}वाज-
 यन्ती अन्नमिच्छन्त्याज्यधारा ^{१४}युज्यते युक्ता भवति । अथवा दक्षिणा प्रवृद्धाज्यधारा युज्यते । तां च
 धाराम् ^{१५}उत्तानाम् ऊर्ध्वतानामुपरि विस्तृताम् ^{१६}ऊर्ध्वः उन्नतः सन् ^{१७}जुहूभिः ^{१८}अधयत् पिबति ॥

अग्निमच्छा देवयतां मनांसि चक्षूषीव सूर्ये सं चरन्ति ।

यदीं सुवाते उषसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अग्रे अह्वाम् ॥ ४ ॥

अग्निम् । अच्छ । देवयताम् । मनांसि । चक्षूषिऽव । सूर्ये । सम् । चरन्ति ।

यत् । ईम् । सुवाते इति । उषसा । विरूपे इति विरूपे ।

श्वेतः । वाजी । जायते । अग्रे । अह्वाम् ॥ ४ ॥

^१अग्निं देवम् ^२अच्छ आभिमुख्येन ^३देवयतां देवानात्मन इच्छतां यजमानानां ^४मनांसि ^५सं
^६चरन्ति । देवा यष्टव्यास्तदर्थं कदायं वर्धिष्यतीति ध्यायन्तीत्यर्थः । ^७चक्षूषीव सर्वेषां प्राणिनां
 यथा ^८सूर्ये संचरन्ति तद्वत् । ^९यत् यदा ^{१०}ईम् एनमग्निम् ^{११}उषसा सह ^{१२}विरूपे नानारूपे^९ णावा-
 पृथिव्यौ ^{१३}सुवाते जनयतः । तदानीं ^{१४}श्वेतः प्रकृष्टवर्णोपेतः ^{१५}वाजी वेजनवानग्निः ^{१६}अह्वाम् ^{१७}अग्रे
 उदयकाले^{१०} ^{१८}जायते^{१०} प्रवर्धत इत्यर्थः ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-ल-अबुध्यत । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘सन्’ नास्ति । ३. न-ल-अय
 तथाभूतः । ४. ल-संघातात्मकस्य । ५. न-ल-स-रज्जुमिव । ६. त-यदा च । ७. ख-ग-घ-
 च-ण-प-फ-भ-अग्निः अग्निः भक्षकैः दाहकैरित्यर्थः । ८. ख-ग-च-ण-स-‘नानारूपे’ नास्ति । ९. त-प-
 ल-प्रातःकाले । १०. ल-जायते उत्पद्यते ।

जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्नां हितो हितेष्वरूपो वनेषु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि पसादा यजीयान् ॥ ५ ॥

जनिष्ट । हि । जेन्यः । अग्रे । अह्नाम् । हितः । हितेषु । अरुषः । वनेषु ।

दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधानः । अग्निः । होता । नि । सप्साद । यजीयान् ॥ ५ ॥

अयमग्निः जेन्यः उत्पादनीयः अह्नां अग्रे उदयकाले जनिष्ट प्रादुरभूत् । पश्चात् हितेषु वनेषु वनोत्थेषु काष्ठेषु अरुषः आरोचमानः सन् हितः स्थापितः । पश्चात् दमेदमे तत्तद्यागगृहे सप्त रत्ना रमणीयाः सप्त ज्वालाः दधानः धारयमाणः । अथवा यजमानेभ्यः सप्तविधानि रत्नानि दधानः अग्निः होता होमनिष्पादकः सन् यजीयान् यष्टव्यः सन् नि पसाद निष्पन्नो भवति ॥

जीवति यजमाने मृत इति शब्दो यदि स्यात्तदानीं सुरभिर्मतीष्टिः कार्या । तत्रेयमनुवाक्या । सूत्रितं च—‘ अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान्साध्वीमकर्देववीति नो अद्य ’ (ऐ. ब्रा. ७. ९) इति ॥

अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयानुपस्थे मातुः सुरभौ उ लोके ।

युवा कविः पुरुनिष्ठ ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्ये इद्धः ॥ ६ ॥

अग्निः । होता । नि । असीदत् । यजीयान् । उपस्थे । मातुः । सुरभौ । ऊँ इति । लोके ।

युवा । कविः । पुरुनिःस्थः । ऋतऽवा । धर्ता । कृष्टीनाम् । उत । मध्ये । इद्धः ॥ ६ ॥

अयम् अग्निः होता होमनिष्पादकः सन् यजीयान् यष्टव्यश्च सन् न्यसीदत् निपसाद । कुत्रेति तदुच्यते । मातुः सर्वस्य निर्मातुर्भूम्याः उपस्थे उत्संगे तत्रापि सुरभौ आज्यादिसौरभयुक्ते लोके सर्वैर्द्रष्टव्ये स्थाने वेदिलक्षणे । उत अपि च युवा नित्यतरुणः सर्वत्र मिश्रितो वा कविः मेधावी पुरुनिष्ठः बहुस्थानः ऋतावा यज्ञवान् धर्ता सर्वस्य धारक एवंभूतः सन् कृष्टीनाम् ऋत्विग्यजमानानां मध्ये इद्धः समिद्धः सन् वर्तत इति शेषः ॥ १२ ॥

प्र णु त्यं विप्रमध्वरेषु साधुमग्निं होतारमीळते नमोभिः ।

आ यस्ततान रोदसी ऋतेन नित्यं मृजन्ति वाजिनं घृतेन ॥ ७ ॥

प्र । नु । त्यम् । विप्रम् । अध्वरेषु । साधुम् । अग्निम् । होतारम् । ईळते । नमःऽभिः ।

आ । यः । ततान् । रोदसी इति । ऋतेन । नित्यम् । मृजन्ति । वाजिनम् । घृतेन ॥ ७ ॥

एवं तम् अग्निं नमोभिः स्तुतिभिः णु क्षिप्रं प्र ईळते स्तुवन्ति । कीदृशं तम् । विप्रं मेधाविनम् अध्वरेषु साधुं फलसाधकं होतारं होमनिष्पादकम् । यः देवः रोदसी द्यावापृथिव्यौ

१॥ ऋतेन उदकेन १॥ आ १॥ ततान विस्तारितवान् । अग्नौ प्रास्ताहुतेरादित्यद्वारा वृष्टगुप्तादकत्वात् । अथवा
ऋतेन सत्यभूतेन हविषा दिवं तथाभूतेन वृष्ट्यादिफलेन भुवं च आततान । १॥ वाजिनम् अन्नवन्तं
देवं यजमानाः १॥ नित्यं १॥ घृतेन उदकेनाज्येन वा १॥ मृजन्ति परिचरन्ति ॥

मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दमूनाः कविप्रशस्तो अतिथिः शिवो नः ।

सहस्रशृङ्गो वृषभस्तदोजा विश्वा अग्ने सहसा प्रास्यन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः । मृज्यते । स्वे । दमूनाः । कविऽप्रशस्तः । अतिथिः । शिवः । नः ।

सहस्रऽशृङ्गः । वृषभः । तत्ऽओजाः । विश्वान् । अग्ने । सहसा । प्र । असि । अन्यान् ॥ ८ ॥

१॥ मार्जाल्यः संमार्जनीयोऽयमग्निः १॥ मृज्यते परिचर्यते । १॥ स्वे स्वकीये स्थाने । कीदृशोऽयम् ।
१॥ दमूनाः दानमना दान्तमना वा १॥ कविप्रशस्तः कविभिर्मेधाविभिः प्रशस्तः प्रकर्षेण स्तुत्यः १॥ नः
अस्माकम् १॥ अतिथिः अतिथिवत् पूज्यः १॥ शिवः सुखकरश्च । १॥ सहस्रशृङ्गः अपरिमितज्वालः १॥ वृषभः
वर्षिता फलानां १॥ तदोजाः । यत्प्रसिद्धं बलं तेजो वास्ति तदेवौजो यस्य तादृशः । सर्वबलस्वरूप इत्यर्थः ।
अथ प्रत्यक्षवादः । हे १॥ अग्ने १॥ विश्वान् १॥ अन्यान् स्वव्यतिरिक्तान् सर्वान् १॥ सहसा बलेन १॥ प्रासि ।
प्रेति परेत्यर्थे । पराभवसि । व्याप्तं वा प्रभवसि ॥

प्र सद्यो अग्ने अत्येष्यन्यानाविर्यस्मै चारुतमो बभूथ ।

ईळेन्यो वपुष्यो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

प्र । सद्यः । अग्ने । अति । एषि । अन्यान् । आविः । यस्मै । चारुऽतमः । बभूथ ।

ईळेन्यः । वपुष्यः । विभावा । प्रियः । विशाम् । अतिथिः । मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

१॥ हे १॥ अग्ने त्वं यज्ञमासाद्य १॥ सद्यः^१ तदानीमेव १॥ अन्यान् स्वसमानान् १॥ अत्येपि अतिक्रामसि ।
१॥ यस्मै यज्ञाय^२ १॥ चारुतमः सन् १॥ आविः १॥ बभूथ । किञ्च त्वम् १॥ ईळेन्यः स्तुत्यः १॥ वपुष्यः वपुष्करो
दीप्तिकरो वा १॥ विभावा विशिष्टदीप्तिमान् १॥ प्रियः प्रियभूतः १॥ विशां सर्वेषां प्राणिनां तथा १॥ अतिथिः
पूज्यः १॥ मानुषीणां^३ प्रजानां भवसि ॥

तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठ बलिमग्ने अन्तित ओत दूरात् ।

आ भन्दिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्धि बृहत्ते अग्ने महि शर्म भद्रम् ॥ १० ॥

तुभ्यम् । भरन्ति । क्षितयः । यविष्ठ । बलिम् । अग्ने । अन्तितः । आ । उत । दूरात् ।

आ । भन्दिष्ठस्य । सुऽमतिम् । चिकिद्धि । बृहत् । ते । अग्ने । महि । शर्म । भद्रम् ॥ १० ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-प्र सद्यः । २. न-ल-स- 'यज्ञाय' नास्ति । ३. त-मानुषीणां
यजमानरूपाणाम् ।

हे वयविष्ट युवतम् अग्ने क्षितयः^१ मनुष्याः यजमानाः तुभ्यं^२ भरन्ति संपादयन्ति । किम् ।
बलिं पूजां हविलक्षणां अन्तितः अन्तिकात् उत अपि च दूरात् । आ इति चार्थे । किञ्च
भन्दिष्टस्य अतिशयेन स्तोतुः सुमतिं स्तुतिम् आ चिकिद्धि आजानीहि । हे अग्ने ते तव
शर्म सुखम् अस्मभ्यं दातव्यं बृहत् महत् भद्रं^३ स्तुत्यं च ॥

आद्य रथं भानुमो भानुमन्तमग्ने तिष्ठ यजतेभिः समन्तम् ।

विद्वान्पथीनामुर्वन्तरिक्षमेह देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ११ ॥

आ । अद्य । रथम् । भानुऽमः । भानुऽमन्तम् । अग्ने । तिष्ठ । यजतेभिः । समऽन्तम् ।

विद्वान् । पथीनाम् । उरु । अन्तरिक्षम् । आ । इह । देवान् । हविऽद्याय । वक्षि ॥ ११ ॥

हे भानुमः दीप्तिमन् अग्ने अद्य अस्मिन् यागदिने भानुमन्तं दीप्तिमन्तं समन्तं समीचीन-
प्रान्तोपेतं रथं यजतेभिः यष्ट्यैर्देवैः सह आ तिष्ठ आरोह । विद्वान् यष्ट्यदेवपरिज्ञानवांस्त्वं
पथीनां देवयजनमार्गान् प्रति ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ उर्वन्तरिक्षं प्रभूतेऽन्तरिक्षे देवान् यष्ट्यान्
हविरद्याय हविर्भक्षणाय इह अस्मिन् यज्ञे^४ आ वक्षि आवहसि ॥

अवोचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे ।

गविष्टिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुरुव्यञ्चमश्रेत् ॥ १२ ॥

अवोचाम । कवये । मेध्याय । वचः । वन्दारु । वृषभाय । वृष्णे ।

गविष्टिरः । नमसा । स्तोमम् । अग्नौ । दिविऽइव । रुक्मम् । उरुऽव्यञ्चम् । अश्रेत् ॥ १२ ॥

वयमात्रेयाः कवये मेधाविने मेध्याय मेधाहाय वृषभाय वर्षकाय फलानां वृष्णे सेक्रे
यूने वृन्दारु वन्दनशीलं वचः स्तोत्रम् अवोचाम । अथ ऋषिरात्मानं परोक्षेणैव निर्दिश्य स्तुतिम्
उपसंहरति । गविष्टिरः अयमृषिः नमसा नमस्कारेण हविषा वा युक्तं स्तोमं स्तोत्रम् अग्नौ अश्रेत्
श्रयति स्म । दिवि रुक्मं रोचमानम् उरुव्यञ्चम् उरुगमनमादित्यम् इव ॥ १३ ॥

‘कुमारं माता’ इति द्वादशचं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रेः पुत्रः कुमार ऋषिः जननाम्नः^५ पुत्रो वृशो
वोभौ वात्र ऋषी । ‘कमेतं त्वं’, ‘वि ज्योतिषा’ इत्यनयोस्तु वृश एव नोभौ न कुमारः । अग्न्या
षट्पञ्चाशदक्षरा शकरी शिष्टास्त्रिष्टुभः । अग्निर्देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘कुमारं कुमारो वृशो वा
जान^६ उभौ^६ वा शक्यन्ते कं वीत्यृचोस्तु वृश एव’ इति । प्रातरनुवाकाभिनशस्त्रयोरस्यापि सूक्तस्य
विनियोग उक्तः पूर्वसूक्तेन सह ॥

१. न- तुभ्यं क्षितयो मनुष्याः; ल-स-तुभ्यम् । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-महि भद्रं महत् ।
३. न-ल-स-‘अस्मिन् यज्ञे’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-ल-स-जरनाम्नः । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-
फ-भ-ल-जार उभौ ।

कुमारं माता युवतिः समुब्धं गुहां बिभर्ति न ददाति पित्रे ।

अनीकमस्य न मिनज्जनासः पुरः पश्यन्ति निहितमरतौ ॥ १ ॥

कुमारम् । माता । युवतिः । समुब्धम् । गुहा । बिभर्ति । न । ददाति । पित्रे ।

अनीकम् । अस्य । न । मिनत् । जनासः । पुरः । पश्यन्ति । निहितम् । अरतौ ॥ १ ॥

शाक्यायनब्राह्मणोक्त इतिहास इहोच्यते । राजा त्रैवृण ऐक्ष्वाकः^१ ज्यरुणोऽभवदस्य^२ च^३ ॥ पुरोहितो वृशो जान^४ ऋषिरासीत्तदा खलु । संगृह्णन्ति रथान्^५ राज्ञां रक्षणाय पुरोहिताः ॥ ज्यरुणस्य वृशो रश्मि संजग्राह पुरोहितः । कुमारो वर्त्मनि क्रीडन्नथचक्रेण घातितः^६ ॥ छिन्नः कुमारश्चक्रेण ममाराथ पुरोहितः । त्वं हन्तास्येति राजानं राजा चापि पुरोहितम् ॥ त्वं हन्तास्य कुमारस्य नाहमित्यब्रवीत्तदा । यतस्त्वं रथवेगस्य नियन्तातस्त्वया हतः ॥ रथस्वामी यतो राजन् तस्मात्त्वं तस्य घातकः । एवं विवद-मानौ ताविश्वाकून्प्रष्टुमागतौ ॥ तौ पप्रच्छतुरिक्ष्वाकून् केनासौ निहतो द्विजः^७ । तेऽब्रुवन्नथयन्तारं हन्तारं वृशसंज्ञकम् ॥ स वृशो वार्शसाम्ना तं कुमारं समजीवयत् । एवमाख्याय तत्रैव पुनरन्यदुदी-रितम् ॥ यत इक्ष्वाकवो रागात्^८ हन्तारमृषिमब्रुवन् । तस्मात्तेषां गृहेष्वेस्तेजो निर्गतमेपु च ॥ गृहे पाकादयो नासन् तत्कारणमचिन्तयन् । वृशं कुमारहन्तारं यदवोचाम तेन नः ॥ अपाक्रमद्धरो वह्नेराह्व-याम वृशं वयम् । इति संचिन्त्य^९ तमृषिमाह्वयामासुरादरात् ॥ समागत्य^{१०} ततः शीघ्रं तेषामग्नेर्हरो भवेत् । इति वार्शेन साम्नासावकामयत पूर्ववत् ॥ एवं गायन् स ऋषिर्ब्रह्महत्यां भार्याजातां^{११} त्रसदस्थोर्नृपस्य । पिशाचवेपां हर आदाय चाग्नेर्गृह्णात्रीत्वा कशिपौ स्थापयन्तीम्^{१२} ॥ दृष्ट्वा^{१३} सम्यक् तद्धरस्तोषयित्वा^{१४} साम्ना पश्चाद्योजयामास चाग्निम् । ततः सतेजाः संजातोऽभवत्पाकादि पूर्ववत् ॥ एवं शाक्यायनेनोक्तं ताण्डकोक्तमथोच्यते । वृशः पुरोधा अभवत्तृसदस्योर्महीपतेः ॥ स रथं धावयन् राजा ब्राह्मणस्य कुमार-कम् । चिच्छेद रथचक्रेण प्रमादात्सोऽब्रवीद्वृशम् ॥ पुरोहिते वर्तमाने त्वयि मां हन्तिरागता^{१५} । एषा त्वयापनेतव्या ऋषिमित्यब्रवीन्नृपः ॥ स ऋषिर्वांशसाम्ना तं कुमारमुदजीवयत् ॥ माता कुमारस्योत्पाद-यित्री युवतिः यौवनोपेता कुमारं पथि संचरन्तं समुब्धं चक्रेण हतं गुहा गुहायां बिभर्ति धार-यति । न ददाति पित्रे तस्य जनकाय । यद्वा । माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी समुब्धं सम्यक् निगूढं गुहा^{१६} बिभर्ति न ददाति पित्रे । अस्य कुमारस्य अनीकं रूपं मिनत् हिंसितं जनासः जनाः न पश्यन्ति । किंतु अरतौ अरमणे देशे निहितं स्थितं पुरः पुरोदेशे^{१७} पश्यन्ति । अथवायं वृशेन पुनरुज्जीवितः कुमार आत्मानमपरोक्षतया वक्ति कथयति । जानः^{१८} वा तं जीवयित्वा वक्ति । अथवा । सूक्तस्य आग्नेयत्वात् कुमार इत्यग्निरुच्यते । तं माता अरण्यिर्वृतिर्भिन्नयन्ती समुब्धं निगूढं गुहायां बिभर्ति पित्रे उत्पादकाय यजमानाय न ददाति । अस्याग्नेर्मिनत् हिंसत् दाहकमनीकं तेजो जना न पश्यन्ति । किंतु अरतौ अरण्यां हितं^{१९} पश्यन्ति ॥

१. ख-ग-च-फ-भ-इक्ष्वाकुः । २. च-फ-त्रय एव ब्रवीन्मिथः । ३. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-जारः । ४. त-तथा । ५. ल-पातितः । ६. ण-भ-स-द्विजाः । ७. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-वेगात्; त-ल-संगात् । ८. त-ल-निश्चित्य । ९. त-न-ल-स आगत्य । १०. त-भार्या जाताम् । ११. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-स-स्थापयन्ती । १२. ख-ग-च-फ-दृष्ट्वा दशः संस्तरे तोषयित्वा; ण-दृष्ट्वा वृषः संस्तरे तोषयित्वा; भ-दृष्ट्वा स्रक्स्तरे स्तोषयित्वा; ल-दृष्ट्वा स्रक्स्तद्वरस्तोषयित्वा; स-दृष्ट्वा स्रक्स्तरे (?) तोषयित्वा । १३. न-न-इतिरागता । १४. ल-गुहायाम् । १५. ख-ग-च-ण-भ-‘पुरोदेशे’ नास्ति । १६. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-ल-स-जारः । १७. ल-निहितम् ।

कमेतं त्वं युवते कुमारं पेयीं बिभर्षिं महिषीं जजान ।

पूर्वीहिं गर्भैः शरदो ववर्धपश्यं जातं यदसूत माता ॥ २ ॥

कम् । एतम् । त्वम् । युवते । कुमारम् । पेयीं । बिभर्षिं । महिषीं । जजान् ।

पूर्वीः । हि । गर्भैः । शरदः । ववर्ध । अपश्यम् । जातम् । यत् । असूत । माता ॥ २ ॥

अत्राग्नेरुत्पाद्यमानत्वात् कुमारशब्देन व्यवहारः । हे युवते त्वं कमेतं कुमारं पेयीं हिंसिका
पिशाचिका सती बिभर्षिं । एवं वृशाख्यो महर्षिः कशिपुनाच्छन्नम्^१ अग्नेर्हरो ब्रूते । त्वयानुत्पादितत्वात्
धारणमनुचितमित्यर्थः । महिषी महती पूजनीयारणिः एनं जजान अजनयत् । तदेवाह^२ । गर्भैः शिशो-
ग्राहकोऽरण्याः संबन्धी गर्भैः हि यस्मात् पूर्वीः शरदः गताननेकान् संवत्सरान् ववर्ध ववृधे ।
अहं च ततो जातम् अपश्यम् । यत् यस्मात् माता अरणिः असूत उदपादयत् । राजकुमारपक्षे^३ हे
युवते भूदेवि कमेतं कुमारं पेयीं सती बिभर्षिं । अवशिष्टं कुमारजननपरतया^४ योज्यम् । एवमुत्तरत्रापि
कुमारामिहरसोः परत्वेन यथोचितं व्याख्येयम् ॥

हिरण्यदन्तं शुचिवर्णमारात्क्षेत्रादपश्यमायुधा मिमानम् ।

ददानो अस्मै अमृतं विपृक्तं मामनिन्द्राः कृणवन्नुक्थाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदन्तम् । शुचिद्वर्णम् । आरात् । क्षेत्रात् । अपश्यम् । आयुधा । मिमानम् ।

ददानः । अस्मै । अमृतम् । विपृक्तम् । किम् । माम् । अनिन्द्राः । कृणवन् । अनुक्थाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदन्तं हिरण्यसदृशदन्तस्थानीयज्वालोपेतं शुचिवर्णं प्रदीप्तवर्णम् आयुधा आयुधानि
आयुधस्थानीयान् स्फुलिङ्गान् ज्वाला वा मिमानं निर्ममाणमग्निम् आरात् समीपे क्षेत्रात् क्षेत्रे^५
देशे^६ अपश्यं पश्येयम् । एवं वृशः कामयते । अहम् अस्मै अग्नये अमृतम् अविनाश्यमृतत्वसाधनं
वा विपृक्तं सर्वतो व्याप्तं हविः स्तोत्रं वा ददानः दातास्मि । माम् अनिन्द्राः । इन्द्रः परमै-
श्वर्योऽग्निः । तद्रहिता अनिन्द्राः । इन्द्रमयजन्त इत्यर्थः । अनुक्थाः अस्तुतय इन्द्रमस्तुवन्तश्च किं
कृणवन् किं कुर्युः ॥

क्षेत्रादपश्यं सनुतश्चरन्तं सुमद्युथं न पुरु शोभमानम् ।

न ता अगृभ्रन्नर्जनिष्ट हि षः पलिकनीरिद्युवतयो भवन्ति ॥ ४ ॥

क्षेत्रात् । अपश्यम् । सनुतरिति । चरन्तम् । सुडमत् । युथम् । न । पुरु । शोभमानम् ।

न । ताः । अगृभ्रन् । अर्जनिष्ट । हि । षः । पलिकनीः । इत् । युवतयः । भवन्ति ॥ ४ ॥

१. त-ल- कशिपुनाच्छन्नम् । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-स-तदेव हि; ल-तदेवाहुः । ३. ल-राजकुमारा-
श्रियपक्षे । ४. त-कुमारमातृपरतया । ५. त-क्षेत्रदेशे ।

अहं वृश इदानीं वक्षेत्रात् क्षेत्रे वसनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । निगूढं वचरन्तम् अरण्यां^१ वयूथं
 वन गवां समूहमिव वसुमत् स्वयमेव वपुरु बहु वशोभमानम्^२ वपश्यं पश्यामि । पुरा हरसः विशा-
 द्याक्रमणकाले वताः ज्वाला निर्वीर्याः वन वगृभ्रन् नागृह्णन्त नराः । इदानीं वसः अग्निः वजनिष्ट
 वहि । हरसा प्रादुरभूत् खलु । अत एव हेतोः वपलिक्लीरित् पलिकन्यः पलिता जीर्णाः^३ ज्वाला एवेदानीं
 वयुवतयो वभवन्ति ॥

के मे मर्यकं वि यवन्त गोभिर्न येषां गोपा अरणश्चिदास ।

य ई जगृभ्रव ते सृजन्त्वाजाति पश्व उप नश्चिकित्वान् ॥ ५ ॥

के । मे । मर्यकम् । वि । यवन्त । गोभिः । न । येषाम् । गोपाः । अरणः । चित् । आस ।

ये । ईम् । जगृभुः । अव । ते । सृजन्तु । आ । अजाति । पश्वः । उप । नः । चिकित्वान् ॥ ५ ॥

वके वमे मदीयं वमर्यकं मर्यसंघं राष्ट्रं वगोभिः सह ववि वयवन्त वियुक्तमकुर्वन् । गा^४भृत्यांश्च
 व्ययोजयन्^५ । वयेषां वगोपाः अस्माकं गोपायिता^६ वअरणश्चित् अभिगन्ता वन वास बभूव^७ । सोऽय-
 मग्निः । वये द्वेषिणः वईम् एनं जनसंघं राष्ट्रं वजगृभुः गृह्णन्ति । वते वअव वसृजन्तु नश्यन्तु^८ । किंच
 वचिकित्वान् चेतनावान् अस्मद्विषयज्ञानवानग्निः वनः अस्माकं वपश्वः पशून् वउप वाजाति उपा-
 गच्छति ॥

वसां राजानं वसति जनानामरातयो नि दधुर्मर्त्येषु ।

ब्रह्माण्यत्रैव तं सृजन्तु निन्दितारो निन्द्यासो भवन्तु ॥ ६ ॥

वसाम् । राजानम् । वसतिम् । जनानाम् । अरातयः । नि । दधुः । मर्त्येषु ।

ब्रह्माणि । अत्रैः । अव । तम् । सृजन्तु । निन्दितारः । निन्द्यासः । भवन्तु ॥ ६ ॥

वसां वसतां प्राणिनां वराजानं स्वामिनं वजनानां प्राणिनां वसतिम् आवासभूतं व्यरुणमुक्त-
 लक्षणमग्निं वा^९ वअरातयो वनि वदधुः अगोपयन् वमर्त्येषु^{१०} लोकेषु मध्ये । वअत्रैः अत्रिगोत्रस्य वृशस्य
 वब्रह्माणि मन्त्राः स्तोत्राणि^{११} वा^{१२} वतं कुमारम्^{१३} अग्निं वा वअव वसृजन्तु । अथवा अत्रैः^{१४} अत्रिगोत्रस्य
 कुमारं ब्रह्माणि । यद्वा । वृशस्य ब्रह्माण्यत्रैरत्रिगोत्रम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ तं कुमारमव सृजन्तु विसृजन्तु ।
 वनिन्दितारः अस्मन्निन्दकाः वनिन्द्यासः अस्माभिर्निन्द्याः वभवन्तु । अत्रैर्ब्रह्माणीत्येतत्^{१५} उपजीव्य वृश-
 मप्यात्रेयं वदन्ति । आत्रेयः कुमार इति पक्षे स एव प्राणमयम्^{१६} आत्मानमवसृजन्त्वित्याशास्ते ॥ १४ ॥

१. त-आरण्यम् । २. प- शोभमानमग्निम् । ३. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-ल-स- 'जीर्णाः' नास्ति ।
 ४. ख-ग-घ-च-ण-त-भ-ल-स-गोभृत्यांश्च वियोजयन्; न-गोभृत्यांश्च व्ययोजयन् । ५. न-भ-ल-स-
 गोपयिता । ६. ख-प-फ-भ- न बभूव । ७. ल- न पश्यन्तु । ८. ख-ग-च-ण-प-फ-भ- 'व्यरुणं' ...
 वा 'नास्ति' । ९. त-मर्त्येषु तदीयेषु । १०. ख-ग-च-ण-भ- 'स्तोत्राणि वा' नास्ति । ११. ख-ग-च-
 ण-प-फ-भ- कुमारमरुणमुक्तलक्षणम् । १२. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-अत्रैः अत्रिम् । १३. ख-ग-च-ण-त-न-
 भ-ल-स-अत्र ब्रह्माणीत्येते । १४. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स- शाणं मेगम् (?) ।

अञ्जःसवे आहवनीयोपस्थाने 'शुनश्चिच्छेपम्' इत्येषा । 'अग्निमाहवनीयमुपस्थापयांचकार-
शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रात्' (ऐ. ब्रा. ७. १७) इति ब्राह्मणम् ।

शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्राद्यूपादमुञ्चो अशमिष्ट हि षः ।

एवास्मदग्ने वि मुमुग्धि पाशान्होतश्चिकित्व इह तू निषद्य ॥ ७ ॥

शुनःऽशेषम् । चित् । निऽदितम् । सहस्रात् । यूपात् । अमुञ्चः । अशमिष्ट । हि । सः ।
एव । अस्मत् । अग्ने । वि । मुमुग्धि । पाशान् । होतृरिति । चिकित्वः । इह । तु । निऽसद्य ॥ ७ ॥

हे अग्ने ऽनिदितं नितरां बद्धं ऽशुनःशेषम् ऋषिं ऽसहस्रात् अनेकरूपात्^१ ऽयूपात्^१ ऽअमुञ्चः
अमोचयः । ऽचित् इति पूरणः । शुनःशेषमिति पदस्य मध्ये पदान्तरस्य संहितायां व्यत्ययेनावस्थितिः ।
ऽसः ऋषिः ऽअशमिष्ट ऽहि शान्तवान् खलु । यद्वा^२ । स हि यस्मादशमिष्ट । स्तुतिकर्मैतत्^३ ।
अस्तावीत् । तस्मादमुञ्च इति संबन्धः । ऽएव एवम् ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽपाशान् ऽवि ऽमुमुग्धि
विमोचय । हे ऽहोतः^४ हे ऽचिकित्वः चेतनावन् ऽअग्ने ऽइह ऽतु वेद्यां ऽनिषद्य अवस्थाय ॥

हृणीयमानो अप हि मदैयेः प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।

इन्द्रो विद्वाँ अनु हि त्वा चक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ८ ॥

हृणीयमानः । अप । हि । मत् । ऐयेः । प्र । मे । देवानाम् । व्रतऽपाः । उवाच ।

इन्द्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चक्ष ।

तेन । अहम् । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगाम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ऽहृणीयमानः क्रुध्यंस्त्वं ऽमत् मत्तः ऽअप ऽऐयेः ऽहि अपागाः खलु ॥ 'ई गतौ'
हृयस्मात् इयन्विकरणात् लङि मध्यमे छान्दसे परस्मैपद आडागमे वृद्धौ व्यत्ययेन इयनोऽकारस्य एकारे
च कृते रूपम् ॥ ऽमे मद्यं ऽदेवानां ऽव्रतपाः कर्मणः पालकः ऽइन्द्रः ऽप्र ऽउवाच ऽहि । स एव
ऽविद्वान् ऽत्वा ऽअनु ऽचक्ष त्वां ददर्श । ऽतेन ऽअनुशिष्टः ऽअहं हे ऽअग्ने त्वाम् ऽआगाम्
इति । एवं वृश आह ॥

वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।

प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥ ९ ॥

वि । ज्योतिषा । बृहता । भाति । अग्निः । आविः । विश्वानि । कृणुते । महिऽत्वा ।

प्र । अदेवीः । मायाः । सहते । दुःऽएवाः । शिशीते । शृङ्गे इति । रक्षसे । विऽनिक्षे ॥ ९ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-अनेकयूपात् । २. त-विद्वान् । ३. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-
स्तुतिकर्मत्वात् । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-होतर्देवानामाह्वातः ।

अयम् अग्निः ज्योतिषा तेजसा बृहता महता वि भाति विशेषेण दीप्यते । अथ तथाभूतः सन् महिषा स्वमहत्त्वेन विश्वानि सर्वाणि पदार्थजातानि आविः कृणुते प्रकटीकरोति । एवं प्रबुद्धोऽग्निः अदेवीः अदेवनशीला आसुरीः मायाः दुरेवाः दुःखगमनाः^१ प्र सहेते अभिभवति । किञ्च शिशीते तीक्ष्णीकरोति । शृङ्गे शृङ्गाणि । शृङ्गसदृशीहिंसिका वा ज्वालाः शिशीते तीक्ष्णीकरोति । किमर्थम् । रक्षसे विनिक्षे रक्षसो नाशाय । ' निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणनाय ' (निरु. ४. १८) इति यास्कः ॥

उत स्वानासो दिवि षन्त्वग्नेस्तिग्मायुधा रक्षसे हन्तवा उ ।

मदे चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥ १० ॥

उत । स्वानासः । दिवि । सन्तु । अग्नेः । तिग्मऽआयुधाः । रक्षसे । हन्तवै । ऊँ इति ।

मदे । चित् । अस्य । प्र । रुजन्ति । भामाः । न । वरन्ते । परिबाधः । अदेवीः ॥ १० ॥

उत अपि च अग्नेः स्वानासः शब्दं कुर्वाणा ज्वालाः दिवि षन्तु शुलोके प्रादुर्भवन्तु । किमर्थम् । तिग्मायुधाः तीक्ष्णायुधस्थानीया ज्वालाः । रक्षसे हन्तवा उ रक्षसो हननाय । उ इति पूरणः । मदे चित् हर्षे सति अस्य अग्नेः भामाः क्रोधा दीप्तयो वा प्र रुजन्ति प्रकर्षेण भङ्गं^२ गच्छन्ति पीडयन्ति वा रक्षांसि । परिबाधः परितो बाधिकाः अदेवीः अदेवनाः आसुर्यः सेनाः न वरन्ते न वारयन्त्येनम्^३ ॥

एतं ते स्तोमं तुविजात विप्रो रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ।

यदीदग्ने प्रति त्वं देव हर्याः स्वर्वतीरप एना जयेम ॥ ११ ॥

एतम् । ते । स्तोमम् । तुविजात । विप्रः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् ।

यदि । इत् । अग्ने । प्रति । त्वम् । देव । हर्याः । स्वर्वतीः । अपः । एन । जयेम ॥ ११ ॥

हे तुविजात बहुभावमापन्नाग्ने ते त्वदर्थम् एतं स्तोमम् एतत् स्तोत्रं विप्रः मेधावी स्तोता रथं न रथमिव धीरः स्वपाः शोभनकर्माहम् अतक्षं समपादयम् । हे अग्ने देव त्वं यदीत् एनं स्तोमं प्रति हर्याः प्रतिकामयेथाः । तर्हि स्वर्वतीः स्वरणवतीर्यासिमतीः अपः एना एनेन जयेम प्राप्नुयाम ॥

१. त-दुरवगमनाः । २. त-पीडाम्; न-ल-स-यावाम् । ३. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स-अदेवताः ४. ख-च-ण-भ-वारयन्त्येव; न-स-वारयन्त्येतम् ।

तुवि॒ग्रीवो॑ वृष॒भो वा॑वृधा॒नोऽश॒त्रुर्यः॑ सम॒जाति॒ वेदः॑ ।

इती॒मम॒ग्निम॒मृता॑ अवोचन्ब॒र्हिष्मते॑ मन॒वे शर्म॑ यंसद्विष्मते॑

मन॒वे शर्म॑ यंसत् ॥ १२ ॥

तुवि॒ऽग्रीवः॑ । वृष॒भः । व॒वृधा॒नः । अ॒श॒त्रु । अ॒र्यः । स॒म् । अ॒जा॒ति । वेदः॑ ।

इति॑ । इ॒मम् । अ॒ग्निम् । अ॒मृताः॑ । अ॒वोच॑न् । ब॒र्हिष्मते॑ । मन॒वे । शर्म॑ । यंस॒त् ।

ह॒विष्मते॑ । मन॒वे । शर्म॑ । यंस॒त् ॥ १२ ॥

तुविग्रीवः बहुज्वालः प्रभूतग्रीवो वा वृषभः वर्षिता कामानां ववृधानः वर्धमानोऽग्निः
अर्यः अरैः वेदः धनम् अशत्रु अकण्टकं समजाति संयोजयति । इतीमम् अर्थम् अग्निम् अमृताः
अन्ये देवाः अवोचन् । यस्मादेवं तस्मात् बर्हिष्मते यागवते मनवे मनुष्याय यजमानाय शर्म
सुखं यंसत् यच्छतु । हविष्मते च शर्म यंसत् ॥ १५ ॥

‘त्वमग्ने वरुणः’ इति द्वादशचं तृतीयं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘त्वमग्ने
वसुश्रुतः’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः ‘अबोध्यग्निः’ इत्यत्रोक्तः ॥

त्वम॒ग्ने वरु॑णो जाय॒से यत्त्वं मि॒त्रो भ॑वसि॒ यत्समि॑द्धः ।

त्वे वि॒श्वे सह॑स॒स्पुत्र॑ दे॒वास्त्वमिन्द्रो॑ दा॒शुषे॑ म॒र्त्याय॑ ॥ १ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने । वरु॑णः । जाय॒से । यत् । त्वम् । मि॒त्रः । भ॑वसि॒ । यत् । स॒मि॒द्धः ।

त्वे इति॑ । वि॒श्वे । स॒ह॒सः । पु॒त्र । दे॒वाः । त्वम् । इन्द्रः॑ । दा॒शुषे॑ । म॒र्त्याय॑ ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं वरुणः तमसां वारको राज्यभिमानी देवोऽपि त्वमेव यत् यदा जायसे । किंच
त्वं मित्रः अहरभिमानी देवः प्रमीतेखाता यत् यदा समिद्धः । त्वमुत्पन्नमात्रः सन् तमो
निवारयसि प्रवृद्धः सन् हितकारी भवसीत्यर्थः । त्वे त्वयि विश्वे सर्वेऽपि देवाः वर्तन्ते ।
त्वद्वत्तेन हविषा तेषां जीवनात् । ‘ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन्’ (तै. सं. ६. २. २. ६) इति
हि श्रुतेः^४ । हे सहसस्पुत्र बलेन मध्यमानत्वात् । किंच त्वम् इन्द्रः स्वामी दाशुषे हविर्दाने
मर्त्याय^५ यजमानाय ॥

विवाहे चतुर्थ्यामाज्याहुतौ ‘त्वमर्थमा’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘त्वमर्थमा भवसि यत्कनीना-
मिति विवाहे चतुर्थीम्’ (आश्व. गृ. १. ४. ७) इति ॥

१. प-मनवे । २. स-वसुश्रुतः आया विराट् तृतीया मारुतरौद्रावैष्णवीति । ३. ख-घ-च-ण-प-
फ-भ-सन् भवसि । ४. ल-श्रुतिः । ५. च-मर्त्याय मनुष्याय ।

त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनां नाम स्वधावन्गुह्यं बिभर्षि ।

अञ्जन्ति मित्रं सुधितं न गोभिर्यदम्पती समनसा कृणोषि ॥ २ ॥

त्वम् । अर्यमा । भवसि । यत् । कनीनाम् । नाम । स्वधाऽवन् । गुह्यम् । बिभर्षि ।

अञ्जन्ति । मित्रम् । सुऽधितम् । न । गोभिः ।

यत् । दम्पती इति दम्ऽपती । सऽमनसा । कृणोषि ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽस्वमर्यमा ऽभवसि । सर्वेषां नियमितासि । ऽयत् यदा ऽकनीनां कन्यकानां संबन्ध्यसि । किंच हे ऽस्वधावन् हविलक्षणाञ्जवन् ऽगुह्यं गोपनीयं ऽनाम ऽबिभर्षि वैश्वानर इति तन्नाम । ऽसुधितं सुष्ठु^१ निहितं^२ ऽमित्रं ऽन मित्रमिव त्वां ऽगोभिः । विकारे प्रकृतिशब्दः । गोविकारैः^३ क्षीरादिभिः ऽअञ्जन्ति । ऽयत् यस्मात् ऽदम्पती जायापती ऽसमनसा समानमनस्कौ ऽकृणोषि करोषि ॥

तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्रम् ।

पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

तव । श्रिये । मरुतः । मर्जयन्त । रुद्र । यत् । ते । जनिम । चारु । चित्रम् ।

पदम् । यत् । विष्णोः । उपऽमम् । निऽधायि । तेन । पासि । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥ ३ ॥

अनयाग्नेर्माध्यमिकी मूर्तिरुच्यते । हे अग्ने ऽतव ऽश्रिये श्रयणाय ऽमरुतः अपः^३ अन्तरिक्ष्याः ऽमर्जयन्त मार्जयन्ति । हे ऽरुद्र वृष्ट्या^४ रुद्रवद्वर्धितरग्ने^५ ऽते तव ऽयत् ऽजनिम जन्म वैद्युतलक्षणं ऽचारु चरणीयं^६ ऽचित्रं चायनीयं^७ च^८ । तत्कथमिति चेदुच्यते । ऽविष्णोः व्यापनशीलस्य देवस्य ऽउपमं ऽगुह्यम् अगम्यं ऽयत् ऽपदं ऽनिधायि । अनेनान्तरिक्षमुक्तम् । ‘उपमेयमिव विष्णोर्मध्यमं पदं तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यन्ति’ इति ब्राह्मणम् । ऽतेन ऽगोनाम् उदकानां ऽगुह्यं ऽनाम नामानि ऽपासि रक्षसि ॥

तव श्रिया सुदृशो देव देवाः पुरु दधाना अमृतं सपन्त ।

होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्दशस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥ ४ ॥

तव । श्रिया । सुऽदृशः । देव । देवाः । पुरु । दधानाः । अमृतम् । सपन्त ।

होतारम् । अग्निम् । मनुषः । नि । सेदुः । दशस्यन्तः । उशिजः । शंसम् । आयोः ॥ ४ ॥

१. ख-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स-‘सुष्ठु निहितं’ नास्ति । २. ख-च-ण-प-फ-भ-‘गोविकारैः’ नास्ति । ३. त-‘अपः’ नास्ति । ४. ल-दृष्ट्या; स-धिष्या । ५. च-न-रुद्रवद्वर्धितामे; त-रुद्रवधितामे । ६. च-रमणीयम् । ७. च-शोभनम् ।

हे ऽदेव अग्ने ऽसुदृशः ऽतव ऽश्रिया समृद्धया ऽदेवाः इन्द्रादयः ऽपुरु अत्यधिकं ऽदधानाः
त्वयि प्रीतिं धारयन्तः ऽअमृतं ऽसपन्त स्पृशन्ति । ऽहोतारं होमनिष्पादकम् ऽअग्निं ऽमनुषः मनुष्याः
ऽनि ऽपेदुः परिचरन्ति ऋत्विजः । किं कुर्वन्तः । ऽदशस्यन्तः हविर्वितरन्तः ऽशंसं फलम् ऽउशिजः
कामयमानस्य ऽआयोः मनुष्यस्य यजमानस्यार्थम् ॥

न त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान्न काव्यैः परो अस्ति स्वधावः ।

विशश्च यस्या अतिथिर्भवासि स यज्ञेन वनवदेव मर्तान् ॥ ५ ॥

न । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । न । काव्यैः । परः । अस्ति । स्वधाऽवः ।

विशः । च । यस्याः । अतिथिः । भवासि । सः । यज्ञेन । वनवत् । देव । मर्तान् ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वत् त्वत्तोऽन्यः ऽन ऽअस्ति ऽहोता ऽपूर्वः पूरकः^१ पुराणो वा ऽयजीयान् यथा वा ।
ऽकाव्यैः स्तोत्रैः स्तुत्यः ऽपरः परस्तात् परस्मिन्नपि काले ऽन अस्ति । हे ऽदेव हे ऽस्वधावः अन्नवन्^२
ऽयस्याः ऽविशः प्रजाया ऋत्विग्रूपायाः ऽअतिथिः ऽभवासि अतिथिवत्पूज्यः^३ भवसि । ऽसः^४ ऽयज्ञेन
ऽमर्तान् अस्मद्वेष्टृन् ऽवनवत् वृश्चति^५ हिनस्ति^६ । यद्वा । मर्तान् परिचारकान् वनवत् संभजेत् ॥

वयमग्ने वनुयाम त्वोता वसूयवो हविषा बुध्यमानाः ।

वयं समर्ये विदथेष्वाह्वा वयं राया सहसस्पुत्र मर्तान् ॥ ६ ॥

वयम् । अग्ने । वनुयाम । त्वाऽऊताः । वसुऽयवः । हविषा । बुध्यमानाः ।

वयम् । सऽमर्ये । विदथेषु । अह्वा । वयम् । राया । सहसः । पुत्र । मर्तान् ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽवयं यजमानाः ऽत्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तः^१ ऽवनुयाम । शत्रून् पीडयाम संभजेमहि
वा धनम् । कीदृशा वयम् । ऽवसूयवः वसुकामाः^२ ऽहविषा त्वां ऽबुध्यमानाः बोधयन्तः ऽवयं ऽसमर्ये
समरणे जयेम शत्रूनि शेषः । ऽविदथेषु यागेषु प्राप्नुयाम बलम् । यद्वा । वनुयामेतदनुषज्यते ।
ऽअह्वां सर्वेष्वहःसु । किंच ऽवयं हे ऽसहसस्पुत्र बलस्य पुत्र पालक^३ वामे ऽराया धनेन सह
ऽमर्तान्^४ पुत्रभृत्यादीन् लभेमहि ॥ ॥ १६ ॥

१. ल-प्रेरकः । २. ख-घ-च-ण-भ-अन्नवज्रमे । ३. ख-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स- 'अतिथिवत्
पूज्यः' नास्ति । ४. प- स त्वम् । ५. त-वृश्चसि हि(हिं)ससि; प-हिंससि । ६. ख-घ-च-ण-न-प-भ-ल-
स-सन्तो वयम् । ७. प-धनकामाः । ८. ल-बलपालक । ९. न-मर्त्यान् ।

यो न आगो अभ्येनो भरात्यधीदधमघशंसे दधात ।

जही चिकित्वो अभिशस्तिमेतामग्ने यो नो मर्चयति द्वयेन ॥ ७ ॥

यः । नः । आगः । अभि । एनः । भराति । अधि । इत् । अघम् । अघशंसे । दधात ।

जहि । चिकित्वः । अभिशस्तिम् । एताम् । अग्ने । यः । नः । मर्चयति । द्वयेन ॥ ७ ॥

यः मर्त्यः । आगः अपराधम् । एनः पापं च । नः अस्मभ्यम् । अभि । भराति अभितः करोति । तस्मिन् । अघशंसे^१ । अघं पापम् । अधि । दधात ददात्वग्निः । इत् इति पूरणः । आगोऽपराधं यो मह्यमिदं करोति तस्मा एवाग्निस्तत्करोत्वित्यर्थः । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे^२ अग्ने । एताम् । अभिशस्ति^३ । जहि । उत्तरत्र यच्छब्दश्रवणात्तदानुगुण्येनैनमभिशंसकमिति व्याख्येयम् । यः अभिशस्ता । नः अस्मान् । द्वयेन उक्तेन आगसा एनसा वा । मर्चयति बाधते । तमिति ॥

त्वामस्या व्युषि देव पूर्वे दूतं कृण्वाना अयजन्त हव्यैः ।

संस्थे यदग्र ईयसे रयीणां देवो मर्तेर्वसुभिरिध्यमानः ॥ ८ ॥

त्वाम् । अस्याः । विऽउषि । देव । पूर्वे । दूतम् । कृण्वानाः । अयजन्त । हव्यैः ।

सम्स्थे । यत् । अग्ने । ईयसे । रयीणाम् । देवः । मर्तेः । वसुभिः । इध्यमानः ॥ ८ ॥

हे^३ अग्ने । त्वामस्याः रात्रेः । व्युषि । व्युष्टायामुपसीत्यर्थः । पूर्वे पुरातना यजमानाः । दूतं देवानां प्रेरकं । कृण्वानाः कुर्वाणाः । अयजन्त । हव्यैः हविर्भिः साधनैः । रयीणां हविलक्षणानां । संस्थे संस्थाने आसादने सति हे । अग्ने । यत् । यदा । ईयसे गच्छसि । देवः^४ द्योतमानः । मर्तेः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः । वसुभिः वासकैः । इध्यमानः समिध्यमानः^५ सन् ॥

अव स्पृधि पितरं योधि विद्वान्पुत्रो यस्ते सहसः सून ऊहे ।

कदा चिकित्वो अभि चक्षसे नोऽग्ने कदा ऋतचिद्यातयासे ॥ ९ ॥

अव । स्पृधि । पितरम् । योधि । विद्वान् । पुत्रः । यः । ते । सहसः । सूनो इति । ऊहे ।

कदा । चिकित्वः । अभि । चक्षसे । नः । अग्ने । कदा । ऋतचिद् । यातयासे ॥ ९ ॥

हे । सहसः । सूनो बलस्य पुत्राग्ने त्वम् । अव । स्पृधि पारय । योधि पृथक्कुरु^६ पापात् । यः । पुत्रः^७ पुत्रस्थानीयः तव यो यजमानः । ते त्वां । पितरं पालकं पितृभूतं । विद्वान् जानन् । ऊहे वहति

१. प- अघशंसे पापकारिणे (णि) । २. च-फ- हे अग्ने चिकित्वः चेतनावन् एतामभिशस्तिम् ; प-हे चिकित्वः चेतनावन्नग्ने एतामभिशस्तिमभिशंसकम् । ३. प-हे देव । ४. प-त्वं देवः । ५. ख-ग-च-ण-फ-भ- 'समिध्यमानः' नास्ति । ६. प-ल-पृथक्कुरु च । ७. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स- 'पुत्रः' नास्ति । ८. त-पुरुत्राता वा ।

हविः । तमेवं कुरु इत्यृषिरात्मानं परोक्षेणाह । ' हव्यवाळग्निरजरः पिता नः ' (ऋ. सं. ५. ४. २) इति हि वक्ष्यति । यद्वा । पितृपुत्रभावो व्यत्यस्तः । पितरं पितृवद्रक्षकं यजमानमव स्पृधि योधि' च^१ यस्त्वं पुत्रः पुत्रवत्सदा रक्षणीयः । ' त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत् ' (ऋ. सं. २. १. ९) इति हि श्रुतिः । हे^२ चिकित्वः चेतनावन्^३ अग्ने^४ कदा^५ नः^६ अस्मान्^७ अभि^८ चक्षसे अभिपश्यसि । कदा^९ च ऋतचित् यज्ञस्योदकस्य वा चेतयिता^{१०} यातयासे प्रेरयसि सन्मार्गेण ॥

भूरि नाम वन्दमानो दधाति पिता वसो यदि तज्जोषयासे ।

कुविदेवस्य सहसा चकानः सुम्नमग्निर्वनते वावृधानः ॥ १० ॥

भूरि । नाम । वन्दमानः । दधाति । पिता । वसो इति । यदि । तत् । जोषयासे ।

कुवित् । देवस्य । सहसा । चकानः । सुम्नम् । अग्निः । वनते । ववृधानः ॥ १० ॥

भूरि प्रभूतं नाम त्वदीयं नाम वन्दमानः सन् दधाति धारयति । सामर्थ्याद्धविः । अथवा नामकं हविः प्रभूतं धारयति दातुम् । पिता पालकस्त्वं हे वसो वासकामे यदि^३ तत् हविः^२ जोषयासे सेवसे । देवस्य व्यवहर्तुर्यजमानस्य कुवित् बहु हविः सहसा बलेन युक्तः सन् चकानः कामयमानः । यद्वा कर्मणि पृष्ठी । देवं यजमानं कामयमानः अग्निः ववृधानः वर्धमानो यजमानं वर्धयन् वा सुम्नं^४ वनते प्रयच्छति ॥

त्वमङ्ग जरितारं यविष्ठ विश्वान्यग्ने दुरितार्तिं पर्षि ।

स्तेना अदृश्रन्निपवो जनासोऽज्ञातकेता वृजिना अभूवन् ॥ ११ ॥

त्वम् । अङ्ग । जरितारम् । यविष्ठ । विश्वानि । अग्ने । दुःऽज्ञता । अति । पर्षि ।

स्तेनाः । अदृश्रन् । निपवः । जनासः । अज्ञातकेताः । वृजिनाः । अभूवन् ॥ ११ ॥

हे^५ अङ्ग^४ स्वामिन् यविष्ठ युवतम् अग्ने^६ जरितारं स्तोतारम्^७ अनुग्रहीतुं विश्वानि^८ दुरिता^९ दुरितानि^{१०} अति^{११} पर्षि^{१२} अतिपारयसि । स्तेनाः तरकराः अदृश्रन् दृश्यन्ते । निपवो जनासः शत्रुभूता मनुष्याः अज्ञातकेताः अग्रज्ञातचिह्नाः वृजिनाः अस्माभिर्वर्जिताः अभूवन् भवन्ति ॥

इमे यामासस्त्वद्रिगभूवन्वसवे वा तदिदागो अवाचि ।

नाहायमग्निरभिश्स्तये नो न रीषते वावृधानः परा दात् ॥ १२ ॥

इमे । यामासः । त्वद्रिक् । अभूवन् । वसवे । वा । तत् । इत् । आगः । अवाचि ।

न । अह । अयम् । अग्निः । अभिश्स्तये । नः । न । रीषते । ववृधानः । परा । दात् ॥ १२ ॥

१. ख-ग-च-ण- ' योधि ' नास्ति । २. ल- वा; स-त्वम् । ३. ख-ग-च-ण-भ-यत्तद्धविः; न-यद्धविः । ४. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-सुम्नं धनम् । ५. त-अङ्ग हे । ६. प-अग्ने त्वम् । ७. ग-च-ण-न-स- ' स्तोतारं ' नास्ति । ८. प-विश्वानि सर्वाणि ।

‘इमे’ वयामासः गन्तारः स्तोमाः ‘एवद्रिक्’ त्वदभिमुखाः ‘अभूवन्’ भवन्ति । ‘वा’ अथवा ‘वसवे वासकाय’ ‘तत्’ ‘आगः अपराधमाशासनरूपम्’ ‘अवाचि’ उक्तवानहमग्निम्^१ । इदं देहीति याचनमेवापराधः । ‘इत्’ इति पूरणः । यद्वा । तदिदं वक्ष्यमाणं शत्रुभिः कृतमागोऽवाचि^४ । किंच ‘अयमग्निः’ ‘ववृधानः’ स्तुत्या वर्धमानः सन् ‘नाह’ नैव ‘अभिशास्तये’ निन्दकाय ‘नः’ अस्मान् ‘परा’ ‘दात्’ परादद्यात् । तथा ‘रिपते’ हिंसकाय नैव परा दात् ॥ १७ ॥

‘त्वामग्ने’ इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यापि त्रैष्टुभमात्रेयम् । अनुक्रान्तं च—
‘त्वामग्न एकादश’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः ‘अबोध्यग्निः’ इत्यत्रोक्तः ॥

त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामभि प्र मन्दे अध्वरेषु राजन् ।

त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमभि प्याम पृत्सुतीर्मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । वसुऽपतिम् । वसूनाम् । अभि । प्र । मन्दे । अध्वरेषु । राजन् ।

त्वया । वाजम् । वाजऽयन्तः । जयेम । अभि । प्याम । पृत्सुतीः । मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

हे ‘अग्ने’ ‘वसूनां’ ‘वसुपतिम्’ । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसूनां बाहुल्यं तत्स्वामित्वं चोक्तम् । बहूनां धनानां स्वामिनं ‘त्वाम्’ ‘अध्वरेषु’ यागेषु ‘अभि’ ‘प्र’ ‘मन्दे’ आभिमुख्येन स्तौमि हे ‘राजन्’ । किंच ‘त्वया’ अनुकूलेन ‘वाजयन्तः’ अन्नमिच्छन्तो वयं ‘वाजं’ ‘जयेम’ । किंच ‘मर्त्यानां’ मरणधर्मकाणां ‘पृत्सुतीः’ सेनाः ‘अभि’ ‘प्याम’ अभिभवेम ॥

दर्शपूर्णमासे पत्नीसंयाजे गृहपतेर्याज्यैषा । सूत्रितं च—‘हव्यवाळग्निरजरः पिता न इति पत्नीसंयाजाः’ (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । देवसुवां^२ हविःत्वप्यग्नेरेषैव याज्या^३ । सूत्रितं च—
‘हव्यवाळग्निरजरः पिता नस्त्वं च सोम नो वशः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

हव्यवाळग्निरजरः पिता नो विभुर्विभावा सुदृशीको अस्मे ।

सुगार्हपत्याः समिषो दिदीह्यस्मद्यक्सं मिमीहि श्रवांसि ॥ २ ॥

हव्यऽवाट् । अग्निः । अजरः । पिता । नः । विऽभुः । विभाऽवा । सुदृशीकः । अस्मे इति ।

सुऽगार्हपत्याः । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मद्यक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ॥ २ ॥

अयं ‘हव्यवाडग्निः’ ‘अजरः’ अजीर्णः सन् ‘नः’ ‘पिता’ भवत्विति शेषः । किंच ‘विभुः’ व्यासः ‘विभावा’ दीप्तिमान् ‘सुदृशीकः’ शोभनदर्शनः ‘अस्मे’ अस्माकं भवतु । अथ प्रत्यक्षवादः । ‘सुगार्हपत्याः’ शोभनगार्हपरययुक्तानि ‘इषः’ अन्नानि ‘सं’ ‘दिदीहि’ सम्यक् प्रकाशय ददस्व वा । ‘अस्मद्यक्’ अस्मदभिमुखं ‘श्रवांसि’ अन्नानि ‘सं’ ‘मिमीहि’ सम्यक् प्रयच्छ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-धनार्थं वासकाः; घ-प-धनार्थम् । २. त-तदित्तत् । ३. ख-फ-उक्तवानस्मि ।

४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘कृतमागोऽवाचि’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-भ-अन्यत्र ।

विशां कृविं विश्वपतिं मानुषीणां शुचिं पावकं घृतपृष्ठमग्निम् ।

नि होतारं विश्वविदं दधिध्वे स देवेषु वनते वार्याणि ॥ ३ ॥

विशाम् । कृविम् । विश्वपतिम् । मानुषीणाम् । शुचिम् । पावकम् । घृतपृष्ठम् । अग्निम् ।

नि । होतारम् । विश्वविदम् । दधिध्वे । सः । देवेषु । वनते । वार्याणि ॥ ३ ॥

मानुषीणां विश्वां विश्वपतिं सर्वासां मनुष्यरूपाणां प्रजानां पालकं स्वामिनं वा कृविं मेधाविनं शुचिं शुद्धं दीप्तं वा पावकम् अन्येषां शोधकं घृतपृष्ठं प्रदीप्तपृष्ठोपलक्षितशरीरम् । अथवा उपरितनभागे आज्योपेतं होतारं होमनिष्पादकं विश्वविदं विश्वस्य वेत्तारम् अग्निं नि दधिध्वे धारयथ^१ हे ऋत्विजः । सः देवः देवेषु मध्ये वार्याणि वरणीयानि धनानि वनते संभजते अस्मदर्थम् । स्वयं वा वार्याणि हवींषि वनते ॥

जुषस्वाग् इळया सजोषा यतमानो रश्मिभिः सूर्यस्य ।

जुषस्व नः समिधं जातवेद आ च देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ४ ॥

जुषस्व । अग्ने । इळया । सजोषाः । यतमानः । रश्मिभिः । सूर्यस्य ।

जुषस्व । नः । समिधम् । जातवेदः । आ । च । देवान् । हविः । अद्याय । वक्षि ॥ ४ ॥

हे अग्ने जुषस्व सेवस्व स्तुतिम् । इळया वेदिलक्षणया भूम्या वाचा वा सजोषाः समानप्रीतिः । तथा सूर्यस्य रश्मिभिः यतमानः प्रयत्नमुषःकाले कुर्वन् । किंच हे जातवेदः जातस्य वेदितरमे नः अस्मदीयां समिधं जुषस्व सेवस्व । आ वह च देवान् हविरद्याय हविरदनाय । आवाह्य वक्षि वहसि तद्धविः ॥

अथ पवित्रेष्टयां^२ स्विष्टकृतोऽनुवाक्यैषा । सूत्रितं च — ' जुष्टो दमूना अग्ने शर्ध महते सौभगायेति संयाज्ये ' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । मरुद्भ्यः^३ पुरोडाशं सप्तकपालमिष्यन्नापि स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । ' अस्यासो न ये मरुतः स्वद्धो जुष्टो दमूनाः ' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।

विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भरा भोजनानि ॥ ५ ॥

जुष्टः । दमूनाः । अतिथिः । दुरोणे । इमम् । नः । यज्ञम् । उप । याहि । विद्वान् ।

विश्वाः । अग्ने । अभियुजः । विहत्या । शत्रूयताम् । आ । भर । भोजनानि ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-स-विशुद्धम् ।

२. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-धारयथे; त-स-धारयथे ।

३. त-पवित्रेष्टयाः । ४. ख-ग-च-ण-भ-मरुद्भ्यः; न-मरुद्भ्यः; क्रीडिभ्यः ।

वजुष्टः पर्याप्तः वदमूनाः दानमना दान्तरुना वा वञ्चतिथिः तद्वत् वदुरोणे^१ गृहे^२ पूज्यः सन्
 वृहमं वनः अस्मदीयं वयज्ञम् उप याहि उपागच्छ^३ । विद्वान् जानन् हे अग्ने विश्वाः अभियुजः
 सर्वानभियोक्तुन् विहस्य वशत्रूयतां तेषां भोजनानि अन्नानि धनानि आ भर आहर ।
 ' अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवति ' (निरु. ४. ५) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

वधेन दस्युं प्र हि चातयस्व वयः कृण्वानस्तन्वे^३ स्वायै ।

पिपर्षि यत्सहसस्पुत्र देवान्त्सो अग्ने पाहि नृतम वाजे अस्मान् ॥ ६ ॥

वधेन । दस्युम् । प्र । हि । चातयस्व । वयः । कृण्वानः । तन्वे । स्वायै ।

पिपर्षि । यत् । सहसः । पुत्र । देवान् । सः । अग्ने । पाहि । नृतम । वाजे । अस्मान् ॥ ६ ॥

हे अग्ने वधेन आयुधेन दस्युम् उपक्षपयितारं प्र वि चातयस्व प्रणाशय । हि इति
 पूरणः । वयः वृण्वानः कुर्वाणः तन्वे शरीराय स्वायै स्वीयाय । अथवा स्वायै तन्वे यजमानादि-
 रूपाय पुत्राय वयोऽन्नं कुर्वाणः । यत् यस्मात् सहसस्पुत्र अग्ने देवान् पिपर्षि तर्पयसि^३ ।
 हे नृतम नेतृतम अग्ने सः त्वं वाजे संग्रामे अस्मान् पाहि रक्ष ॥

वयं ते अग्न उक्थैर्विधेम वयं हव्यैः पावक भद्रशोचे ।

अस्मे रयि विश्ववारं समिन्वास्मे विश्वानि द्रविणानि धेहि ॥ ७ ॥

वयम् । ते । अग्ने । उक्थैः । विधेम । वयम् । हव्यैः । पावक । भद्रशोचे ।

अस्मे इति । रयिम् । विश्ववारम् । सम् । इन्व ।

अस्मे इति । विश्वानि । द्रविणानि । धेहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने ते त्वां वयम् उक्थैः शस्त्रैः विधेम परिचरेम । वयं हव्यैः हविर्भिर्विधेम ।
 पावक शोधक हे भद्रशोचे कल्याणदीप्ते अस्मे अस्मभ्यं विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं रयिं धनं
 समिन्व प्रापय । अस्मे अस्मभ्यं विश्वानि द्रविणानि धेहि स्थापय ॥

अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्व सहसः सूनो त्रिषधस्थ हव्यम् ।

वयं देवेषु सुकृतः स्याम शर्मणा नस्त्रिवरूथेन पाहि ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अग्ने । अध्वरम् । जुषस्व । सहसः । सूनो इति । त्रिषधस्थ । हव्यम् ।

वयम् । देवेषु । सुकृतः । स्याम । शर्मणा । नः । त्रिवरूथेन । पाहि ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स- ' दुरोणे गृहे ' नास्ति ।

२. च-उपगच्छ; ल-उपागाः ।

३. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-तर्पयसि पाहि ।

हे ^१अग्ने ^२अस्माकम् ^३अध्वरं ^४जुषस्व सेवस्व । हे ^५सहसः ^६सूनो हे बलस्य पुत्र^७ ^८त्रिषधंस्थ
त्रिषु क्षित्यादिषु^९ स्थानेषु^{१०} स्थित^{११} ^{१२}हव्यं हविः जुषस्व । यद्वा । अध्वरं हविरिति योज्यम् । अहिंसितं
हविरित्यर्थः । ^{१३}वयं यजमानाः ^{१४}देवेषु मध्ये ^{१५}सुकृतः शोभनापूर्वकर्तारः^{१६} ^{१७}स्याम भवेम । ^{१८}त्रिवरूथेन
वाघिकादिभेदेन त्रिधा वरणीयेन ^{१९}शर्मणा सुखेन त्रिच्छदिकेण गृहेण वा ^{२०}नः ^{२१}पाहि रक्ष ॥

विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं न नावा दुरितार्तिं पर्षि ।

अग्ने अत्रिवन्नमसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनाम् ॥ ९ ॥

विश्वानि । नः । दुःऽगहा । जातवेदः । सिन्धुम् । न । नावा । दुःऽइता । अति । पर्षि ।

अग्ने । अत्रिवत् । नमसा । गृणानः । अस्माकम् । बोधि । अविता । तनूनाम् ॥ ९ ॥

हे ^१जातवेदः^२ ^३नः अस्माकं ^४दुर्गहा दुःखेन गाह्यानि^५ दुःखेन भोग्यानि ^६विश्वानि दुरितानि^७
^८अति ^९पर्षि अतिपारय । ^{१०}सिन्धुं ^{११}न ^{१२}नावा नदीं नाविको यथा तद्वत् । हे ^{१३}अग्ने ^{१४}अत्रिवत्
अत्रैर्यथा तथा अस्माकं^{१५} ^{१६}नमसा स्तोत्रेण ^{१७}गृणानः स्तूयमानः सन् ^{१८}अस्माकं ^{१९}तनूनाम् ^{२०}अविता
रक्षकः ^{२१}बोधि बुध्यस्व ॥

पुत्रकामेष्ट्यां ' यस्त्वा ' इत्येषा प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—' यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्य-
मानोऽग्नस्तुविश्रवस्तमम् ' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।

जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिर्गमे अमृतत्वमश्याम् ॥ १० ॥

यः । त्वा । हृदा । कीरिणा । मन्यमानः । अमर्त्यम् । मर्त्यः । जोहवीमि ।

जातवेदः । यशः । अस्मासु । धेहि । प्रजाभिः । अग्ने । अमृतत्वम् । अश्याम् ॥ १० ॥

^१यः ^२मर्त्यः मरणधर्माहम्^३ ^४अमर्त्यम् अविनाशं^५ ^६त्वा त्वां ^७कीरिणा स्तुत्यादिषु विक्षिप्तेन ^८हृदा
हृदयेन युक्तः ^९मन्यमानः स्तुवन् ^{१०}जोहवीमि अत्यर्थमाह्वयामि । यद्वा । स्तोतृवाचकेन कीरिणाशब्देन
स्तुतिरूपलक्ष्यते^{११} । स्तुतियुक्तेन मनसा त्वां^{१२} ^{१३}मन्यमानो जोहवीमि । हे ^{१४}जातवेदः^{१५} ^{१६}यशः धनं प्रजां
वा^{१७} ^{१८}अस्मासु ^{१९}धेहि । ^{२०}प्रजाभिः त्वद्गताभिर्हे ^{२१}अग्ने अहम् ^{२२}अमृतत्वं संतत्यविच्छेदलक्षणम् ^{२३}अश्यां
प्राप्नुयाम् । ' प्रजामनु प्रजायसे^{२४} तदु ते मर्त्यामृतम् ' (तै. ब्रा. १. ५. ५. ६) इति हि श्रुतिः ॥

१. प-पुत्र अग्ने । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स-दिव्यादिषु स्थानेषु; ल-क्षित्यादिस्थानेषु । ३. ख-ग-च-ण-
न-स-स्थितम्; ल-स्थितः । ४. प-शोभनकर्मकर्तारः । ५. प-जातवेदोऽग्ने । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-
ग्राह्यानि; घ-ग्राह्याणि; स-' गाह्यानि ' नास्ति । ७. प-दुरिता दुरितानि । ८. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-
नोऽस्माकम् । ९. ख-ग-च-ण-न-भ-स-मरणधर्मा । १०. ल-स-अनाशम् । ११. त-स्तुतिरूपं लक्ष्यते ।
१२. त-त्वामन्नप्रदम् । १३. प-जातवेदोऽग्ने । १४. ख-ग-च-ण-त-न-ल-स- च । १५. त-प्रजायते ।

तस्यामेव पुत्रकामेष्ट्यां 'यस्मै त्वम्' इत्येष्ट्याग्नेः पुत्रवतोऽनुवाक्या । 'यस्मै त्वं सुकृते जातवेदो यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति हि सूत्रितम् ॥

यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् ।

अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्वस्ति ॥ ११ ॥

यस्मै । त्वम् । सुकृते । जातवेदः । ऊँ इति । लोकम् । अग्ने । कृणवः । स्योनम् ।

अश्विनम् । सः । पुत्रिणम् । वीरवन्तम् । गोमन्तम् । रयिम् । नशते । स्वस्ति ॥ ११ ॥

हे जातवेदः अग्ने त्वं यस्मै सुकृते सुकर्मणे यजमानाय । उ इति पूरणः । लोकं स्योनं सुखकरं कृणवः अकरोः । यद्वा । लोकमालोकेन स्योनं कृणवः अनुग्रहेण कुर्वित्यर्थः । सः यजमानः अश्विनं बह्वश्वोपेतं पुत्रिणं बहुपुत्रोपेतं वीरवन्तं वीरैर्वीर्येण वा उपेतं गोमन्तं गोभिर्युक्तं रयिं धनं नशते प्राप्नोति । स्वस्ति अविनश्वरम् ॥ ११ ॥

'सुसमिद्धाय' इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्पणं गायत्रिमिध्माद्युक्तदेवताकम् । आप्रमिथुक्तत्वात्तनूनपाद्वर्जितम् (अनु. म. १. सू. १३) । 'सुसमिद्धायाप्रं गायत्रम्' इत्यनुक्रमणिका । अत्रीणामिदमात्रीसूक्तम् । 'समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा' (आश्व. श्रौ. ३. २) इत्युक्तत्वात् ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्नये जातवेदसे ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् । जुहोतन । अग्नये । जातवेदसे ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय सुष्टु समिद्धायैतन्नामकायाग्नये शोचिषे दीप्तिमते घृतम् आज्यं तीव्रं प्रभृतं जुहोतन हे ऋत्विजः अग्नये अङ्गनादिगुणयुक्ताय जातवेदसे जातधनाय ॥

नराशंसः सुषूदतीमं यज्ञमदाभ्यः । कविर्हि मधुहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशंसः । सुषूदति । इमम् । यज्ञम् । अदाभ्यः । कविः । हि । मधुहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशंसः नरैः शंसनीयोऽयमग्निः इमं यज्ञम् इदं हविः वा सुषूदति सुष्टु प्रेरयति । स देवः अदाभ्यः अहिंस्यः केनापि कविः मेधावी मधुहस्त्यः मधुरहस्त्यः ॥

ईलितो अग्र आ वहन्द्रं चित्रमिह प्रियम् । सुखै रथेभिरूतये ॥ ३ ॥

ईलितः । अग्ने । आ । वह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह ।

प्रियम् । सुखैः । रथेभिः । ऊतये ॥ ३ ॥

१. न-ल-स- 'गोभिर्युक्तं' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स- 'हे ऋत्विजः' नास्ति । ३. घ- मधुरहस्त्यो हि ।

हे १अग्ने १ईळितः स्तुतः सन् १आ १वहेन्द्रं १चित्रं चायनीयं १प्रियम् १इह अस्मिन् यज्ञे १सुखैः
१स्थेभिः स्थैः १ऊतये अस्मद्रक्षणाय ॥

ऊर्णम्रदा वि प्रथस्वाभ्यर्का अनूषत । भवा नः शुभ्र सातये ॥ ४ ॥

ऊर्णम्रदाः । वि । प्रथस्व । अभि । अर्काः । अनूषत । भव । नः । शुभ्र । सातये ॥ ४ ॥

हे १ऊर्णम्रदाः ऊर्णाकम्बलवत् मृदु हे वाहिः १वि १प्रथस्व प्रथय । १अर्काः स्तोतारः १अभि
१अनूपत स्तुवन्ति । हे १शुभ्र दीप्त १सातये धनाय तद्दानाय वा १नः अस्माकं १भव ॥

देवीर्द्वारो वि श्रयध्वं सुप्रायणा न ऊतये । प्रप्र यज्ञं पृणीतन ॥ ५ ॥

देवीः । द्वारः । वि । श्रयध्वम् । सुप्रअयनाः । नः । ऊतये ।

प्रप्र । यज्ञम् । पृणीतन ॥ ५ ॥

हे १द्वारः यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो हे १देवीः देव्यः १वि १श्रयध्वं वियुक्ता भवत । १सुप्रायणाः
शोभनगमनसाधनाः १नः अस्माकम् १ऊतये रक्षायै १यज्ञं यजमानं १प्रप्र १पृणीतनः पूरयत कामैर्यज्ञ-
मेव वा फलैः ॥ ॥ २० ॥

सुप्रतीके वयोवृधा यही ऋतस्य मातरा । दोषामुषासमीमहे ॥ ६ ॥

सुप्रतीके इति सुप्रतीके । वयःवृधा । यही इति । ऋतस्य । मातरा ।

दोषाम् । उषसम् । ईमहे ॥ ६ ॥

हे अहो रात्रेश्च अभिमानिदेव्यो १सुप्रतीके सुरूपे शोभनाङ्गे वा १वयोवृधा अन्नस्य वर्धयिष्यौ
१यही महत्यौ १ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा १मातरा निर्मायौ तयोर्मध्ये प्रत्येकं १दोषां रात्रिदेवीम्
१उषसम् अहर्देवीम् १ईमहे स्तुमः ॥

वातस्य पत्मन्नीलिता दैव्या होतारा मनुषः । इमं नो यज्ञमा गतम् ॥ ७ ॥

वातस्य । पत्मन् । ईलिता । दैव्या । होतारा । मनुषः । इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गतम् ॥ ७ ॥

१वातस्य १पशमन् । लुप्तोपमैषा । वायुगमनसदृशगमनार्थम् १ईलिता अस्माभिः स्तुतौ । यद्वा ।
वातस्य पतनसाधनेऽन्तरिक्षे गच्छन्तौ १दैव्या देवादग्रेरादिस्थाच्च समुद्भूतौ १होतारा देवानामाह्वतारौ
युवां १मनुषः मनुष्यस्य १इमं १नः अस्माकं १यज्ञमा १गतम् आगच्छतम् । नो मनुषो यज्ञमिति
व्यधिकरणे पृथ्यौ । अस्माकं यजमानस्य यज्ञमित्यर्थः ॥

१. प-रक्षणाय । २. प-ल-अभिमानिन्यौ देव्यौ । ३. ग-च-वायुगमनार्थम् ; घ-प-ल-वायु-
सदृशगमनार्थम् ।

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदन्त्वस्त्रिधः ॥ ८ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । बर्हिः । सीदन्तु । अस्त्रिधः ॥ ८ ॥

१इळा पृथिवी १सरस्वती । सर उदकम् । तस्मात् सरस्वान् वायुः । तस्य स्त्री सरस्वती । १मही महती भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी । अत्र यद्यप्येषा नोक्ता तथापि सर्वत्र सहदृष्टत्वात् त्रिसंख्याश्रवणाच्च सा गृह्यते । अथवैताः^१ क्षित्यन्तरिक्षद्युस्थाना वाग्देव्यः^२ । एताः १मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः १अस्त्रिधः अहिंसिकाः सत्यः १बर्हिः बर्हिषि १सीदन्तु उपविशन्तु ॥

शिवस्त्वष्टरिहा गहि विभुः पोषे उत त्मना । यज्ञेयज्ञे न उदव ॥ ९ ॥

शिवः । त्वष्टः । इह । आ । गहि । विभुः । पोषे । उत । त्मना ।

यज्ञेऽयज्ञे । नः । उत् । अव ॥ ९ ॥

हे १त्वष्टः देव १शिवः सुखकरः सन् १इहा १गहि अस्मद्यज्ञमागच्छ । १विभुः व्यासस्त्वं १पोषे पोषकरणे । १उत आगत्य च १त्मना आत्मना स्वयमेव १यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु १नः अस्मान् १उदव उत्कृष्टं रक्ष ॥

अग्निहोत्रे उत्तराहुतिस्कन्दने ' यत्र वेत्थ ' इत्यनया समिधमादध्यात् । सूत्रितं च—' यत्र वेत्थ वनस्पत इत्युत्तरस्या आहुत्याः स्कन्दने ' (आश्व. श्रौ. ३. ११) इति ॥

यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गमय ॥ १० ॥

यत्र । वेत्थ । वनस्पते । देवानाम् । गुह्या । नामानि । तत्र । हव्यानि । गमय ॥ १० ॥

हे १वनस्पते यूपाभिमानिदेव १यत्र यस्मिन् स्थाने १वेत्थ १देवानां १गुह्या गुह्यानि १नामानि नामकानि रूपाणि १तत्र १हव्यानि १गमय प्रापय ॥

स्वाहाग्रये वरुणाय स्वाहेन्द्राय मरुद्भ्यः । स्वाहा देवेभ्यो हविः ॥ ११ ॥

स्वाहा । अग्रये । वरुणाय । स्वाहा । इन्द्राय । मरुत्ऽभ्यः । स्वाहा । देवेभ्यः । हविः ॥ ११ ॥

अग्न्यादिविश्वेदेवाः^१ । तेभ्यः* १देवेभ्य इदं १हविः १स्वाहा करोमीति शेषः । स्वाहुतं करोमीत्यर्थः । एवं स्वाहाकृतेः स्तुतिः^३ ॥ ॥ २१ ॥

' अग्निं तं मन्ये ' इति दशचं षष्ठं सूक्तं वसुश्रुतस्यार्पमाण्यं पाङ्क्तम् । ' अग्निं तं दश पाङ्क्तम् ' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ पाङ्क्ते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । ' अग्निं

१. प-अथवैतास्त्रिधः । २. ख-ग-च-ण-भ- वा देव्यः । ३. प-अग्रये इदं हविः स्वाहा करोमि वरुणाय स्वाहा इन्द्राय मरुद्भ्यः देवेभ्यः स्वाहा स्वाहुतं करोमीत्यर्थः । एवं स्वाहाकृतिस्तुतिः । *ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- ' तेभ्यः ' नास्ति ।

तं मन्य इति पाङ्क्तम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति हि सूत्रितम् । आश्वमेधिके' मध्यमेऽहनीदमेव आज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—' अग्निं तं मन्य इत्याज्यं तस्यैकाहिकमुपरिष्ठात् ' (आश्व. श्रौ. १०.१०) इति । आद्य आभिप्लविकेषूक्थ्येषु मैत्रावरुणस्यानुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—' अग्निं तं मन्ये यो वसुरामे स्थूरं रयिं भर ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति' ॥

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।

अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिन इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १ ॥

अग्निम् । तम् । मन्ये । यः । वसुः । अस्तम् । यम् । यन्ति । धेनवः ।

अस्तम् । अर्वन्तः । आशवः । अस्तम् । नित्यासः । वाजिनः ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १ ॥

वतम् वअग्निं वमन्ये स्तौमि । वयः अग्निः ववसुः वासकः । वयम् वअस्तं सर्वेषां गृहवदाश्रय-
भूतं वधेनवः वयन्ति गच्छन्ति प्रीणयितुम् । वअस्तम् उक्तलक्षणम् वअर्वन्तः अरणवन्तोऽश्वाः । वआशवः
शीघ्रगामिनो यन्ति । तथा वनित्यासः नित्यप्रवृत्तयः^२ ववाजिनः हविल्लक्षणाज्वन्तः^३ यजमाना
यम् वअस्तं यन्ति तं मन्ये । वइषम् अन्नं वस्तोतृभ्यः अस्मभ्यम् वआ वभर अग्ने ॥

सो अग्निर्यो वसुर्गुणे सं यमायन्ति धेनवः ।

समर्वन्तो रघुद्रुवः सं सुजातासः सुरय इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ २ ॥

सः । अग्निः । यः । वसुः । गुणे । सम् । यम् । आऽयन्ति । धेनवः ।

सम् । अर्वन्तः । रघुद्रुवः । सम् । सुजातासः । सुरयः । इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ २ ॥

वसः वअग्निः स खल्वग्निः वयो ववसुः वासकः वगुणे स्तूयते । वयं वधेनवः वसम् वआयन्ति
होमार्थम् । वअर्वन्तः अश्वाः वरघुद्रुवः लघुगमनाः वसम् आयन्ति । वसुजातासः^३ वसुरयः मेधाविनश्च^४
वसम् आयन्ति स खल्वग्निरिति ॥

१. न-प्रातरनु (वाक) न्यायेनेति च । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य अग्निं तं मन्ये
इत्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च-अग्निं तं मन्ये यो वसुरा ते वत्सो मनो यमदिति । महापितृयज्ञे
गार्हपत्योपस्थाने अग्निं तं मन्ये इति । तथा च सूत्रितं-गार्हपत्यमग्निं तं मन्ये इति । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि
इदमेवाज्यशस्त्रम् । तस्य विशेषान् वक्ष्याम इति खण्डे सूत्रितं च-अग्निं तं मन्ये इदमाज्यमिति । २. ख-ग-
घ-च-ण-प-फ-भ-वाजिनो नित्यप्रवृत्तहविल्लक्षणाज्वन्तः; न-ल-नित्यप्रवृत्त (ल-सि) हविल्लक्षणाज्वन्तः;
स-नित्याः प्रवृत्तहविल्लक्षणाज्वन्तः । ३. प-सुजातासः सत्कुलोत्पन्नाः । ४. प-मेधाविनश्च यजमानादयः ।

अग्निर्हि वाजिनं विशे ददाति विश्वचर्षणिः ।

अग्नी राये स्वाभुवं स प्रीतो याति वार्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ३ ॥

अग्निः । हि । वाजिनम् । विशे । ददाति । विश्वऽचर्षणिः ।

अग्निः । राये । सुऽआभुवम् । सः । प्रीतः । याति । वार्यम् ।

इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ३ ॥

अग्निर्हि अयमग्निः^१ खलु विशे यजमानाय वाजिनम् अन्नवन्तं पुत्रमश्वमन्नं वा ददाति । विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो मनुष्या रक्षणीया अर्चका वा यस्य स तथोक्तः । यद्वा । पश्यतिकर्मैतत् । सर्वस्य द्रष्टा अग्निः राये धनार्थिने । अथवा द्वितीयार्थे चतुर्थी । धनं स्वाभुवं सुष्टु सर्वत्र व्याप्तं वार्यं सर्वैर्वरणीयं प्रीतः सन् याति यमयति । दातुं वा गच्छति । इषमित्यादि^२ गतम्^३ ॥

आभिप्लविकेपूक्थ्येषु तृतीयसवने^४ स्तोत्रियतृचस्य ' आ ते अग्ने इधीमहि ' इत्यादिके प्रथमा-द्वितीये । सूत्रितं च भवति—' आ ते अग्ने इधीमह्युभे सुश्चन्द्र सर्षिष इति द्वे एका च ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।

यद्वा स्या ते पनीयसी समिदीदयति द्यवीषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥

आ । ते । अग्ने । इधीमहि । द्युऽमन्तम् । देव । अजरम् ।

यद्वा । ह । स्या । ते । पनीयसी । समऽइत् । दीदयति । द्यवि । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे अग्ने देव द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् अजरम् अजीर्णं ते त्वाम् आ सर्वतः इधीमहि दीपयामः । यद्वा खलु स्या^५ सा ते तव^६ पनीयसी स्तुत्या समित् दीप्तिः दीदयति दीप्यते ऋषि शुलोके ॥

आ ते अग्न ऋचा हविः शुक्रस्य शोचिषस्पते ।

सुश्चन्द्र दस्म विश्पते हव्यवाट् तुभ्यं हूयत इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ५ ॥

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । शुक्रस्य । शोचिषः । पते ।

सुऽचन्द्र । दस्म । विश्पते । हव्यऽवाट् । तुभ्यम् । हूयते । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ- ' अयमग्निः ' नास्ति । २. प-इषमन्नं स्तोतृभ्योऽस्म (भ्यम्) आभरामि । ३. न- तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे । ४. त- ते तव स्या सा ।

हे ऽशोचिषः दीप्तेः ऽपते स्वामिन् ऽअग्ने ऽशुक्रस्य दीप्तस्य ऽते तुभ्यम्^१ ऽक्रचा मन्त्रेण सह^२
 ऽहविः हूयते । हे ऽसुश्चन्द्र सुष्टाह्लादक शोभनहिरण्य वा हे ऽदस्म शत्रूणामुपक्षपयितः ऽविश्वते
 विशां प्रजानां पालक ऽहव्यवाद् हविषो वोढः । इषमिति गतम् ॥ २२ ॥

प्रो त्वे अग्रयोऽग्निषु विश्वे पुण्यन्ति वार्यम् ।

ते हिन्विरे त इन्विरे त इषण्यन्त्यानुषगिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ६ ॥

प्रो इति । त्वे । अग्रयः । अग्निषु । विश्वम् । पुण्यन्ति । वार्यम् ।

ते । हिन्विरे । ते । इन्विरे । ते । इषण्यन्ति । आनुषक् । इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ६ ॥

प्रो प्रैव ऽपुण्यन्ति ऽत्ये ते ऽअग्रयः धिण्या ऽअग्निषु गार्हपत्यादिषु^३ । यद्वा । लौकिका अग्रयः
 तेजःपदार्थोऽग्निषु वैदिकेषु ऽविश्वं सर्वं ऽवार्यं वरणीयमपेक्षितं धनं पुण्यन्ति । ऽते अग्रयः ऽहिन्विरे
 प्रीणयन्ति । ऽइन्विरे व्याप्नुवन्ति च । ऽते ऽइषण्यन्ति अन्नमिच्छन्ति । ऽआनुषक् सर्वत्रानुषक्तम् ।
 तन्नाग्निसामान्याभिप्रायेणैकवचनम् ॥

तव त्वे अग्ने अर्चयो महि ब्राधन्त वाजिनः ।

ये पत्वभिः शफानां व्रजा भुरन्त गोनामिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ७ ॥

तव । त्वे । अग्ने । अर्चयः । महि । ब्राधन्त । वाजिनः ।

ये । पत्वभिः । शफानाम् । व्रजा । भुरन्त । गोनाम् । इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽतव त्वदीयाः ऽत्ये ते ऽअर्चयः रश्मयः ऽमहि महदत्यधिकं ऽवाजिनः अन्नवन्तो वा
 ऽब्राधन्त वर्धन्ते । यद्वा लुप्तोपमा । वाजिनोऽश्वा इव । ऽत्ये रश्मयः ऽपत्वभिः पतनैः ऽशफानां
 ऽगोनां ऽव्रजा यूथानि ऽभुरन्त इच्छन्ति । आयता ज्वाला होमाय काङ्क्षन्ति इत्यर्थः । ते^४ वर्धन्ते^४ ॥

नवां नो अग्र आ भर स्तोतृभ्यः सुक्षितीरिषः ।

ते स्याम य आनृचुस्त्वादूतासो दमेदम इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ८ ॥

नवाः । नः । अग्ने । आ । भर । स्तोतृभ्यः । सुऽक्षितीः । इषः ।

ते । स्याम । ये । आनृचुः । त्वाऽदूतासः । दमेऽदमे । इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्तोतृभ्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽनवाः स्तुत्या नूना वा ऽसुक्षितीः सुनिवासाः सुप्रजा
 वा ऽइषः^५ उक्तलक्षणान्यन्नानि ऽआ ऽभर प्रयच्छ । ऽत्ये वयं ऽदमेदमे सर्वेषु यागगृहेषु त्वाम्

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-तव; स-‘तुभ्यं’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-सह तुभ्यम् । ३. ख-
 ग-च-ण-भ-स-‘गार्हपत्यादिषु’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-तेऽवर्धन्त । ५. ख-ग-च-ण-इषो वा ।

१आनुचुः अर्चयन्ति^१ । २ते वयं ३त्वादूतासः स्वां दूतं फलसूचकं लब्धवन्तः सन्तः ४स्याम समृद्धा भूयास्म । दमे^२ दमे स्यामेति वा योज्यम्^२ ॥

आभिष्विकेषूक्थेषु तृतीयसवने वैकल्पिकस्तोत्रियतृचे ' उभे सुश्रन्द्र ' इत्येषा तृतीया । सूत्रमुक्तम्^३ ॥

उभे सुश्रन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि ।

उतो न उत्पूर्या उक्थेषु शवसस्पत इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ९ ॥

उभे इति । सुश्रन्द्र । सर्पिषः । दर्वी इति । श्रीणीषे । आसनि ।

उतो इति । नः । उत् । पुपूर्याः । उक्थेषु । शवसः । पते । इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे सुश्रन्द्र शोभनाह्लादन शोभनहिरण्य वामे १उभे २सर्पिषः पूर्णे ३दर्वी जुहूपभृतौ ४आसनि आस्ये ५श्रीणीषे श्रयसि पचसि^४ वा । ६उतो अपि च ७नः अस्मान् ८उक्थेषु यागेषु ९उत्पूर्याः उत्पूरय फलैः^५ । हे १०शवसस्पते बलस्य पालयितः ॥

एवाँ अग्निमजुर्यमुर्गीभिर्यज्ञेभिरानुषक् ।

दधदस्मे सुवीर्यमुत त्यदाश्चश्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १० ॥

एव । अग्निम् । अजुर्यमुः । गीऽभिः । यज्ञेभिः । आनुषक् ।

दधत् । अस्मे इति । सुवीर्यम् । उत । त्यत् । आशुऽअश्यम् ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १० ॥

१एव^६ उक्तरीत्या २अग्नि ३गीभिः स्तुतिभिः ४यज्ञेभिः यज्ञैर्वा तत्साधनैर्हविर्भिर्वा ५आनुषक् अनुपक्तम्^७ ६अजुः^८ गच्छन्ति^८ । तथा कृत्वा ७यमुः^९ यमयन्ति स्थापयन्ति हविर्भिर्यजन्तीत्यर्थः । एवमात्रेयाः स्वान् परोक्षतया निर्दिशन्ति ॥ अजुर्यमुरित्यत्र^{१०} ' आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ' (पा. सू. २. १. ७२ ग.) इति समासः^{१०} ॥ किंच ११अस्मे अस्मासु १२सुवीर्यं शोभनपुत्रादिकम् १३उत अपि च १४त्यत् तत् १५आश्चश्यम् । आशवोऽश्वा यस्य भवन्ति स आश्चश्यः । तस्य भाव आश्चश्यम् । तदपि १६दधत् धारयति ॥ ॥ २३ ॥

' सखायः सं वः ' इति दशचं सप्तमं सूक्तम् । आत्रेय^{११} इष ऋषिः^{१२} । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । तथा चानुकान्तं—' सखाय इषः पङ्क्त्यन्तम् ' इति । प्रातरनुवाके

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ- अर्चयन्तः । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ- ' दमे...योज्यं ' नास्ति ।
३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स- सूत्रितं च । ४. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स- सेवसि । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स- काले; स-फाले ।
६. घ-एव एवम्; च-न-ल-स-एवम् । ७. त-अनुपक्तं संबद्धम् । ८. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-अनु- गच्छन्ति । ९. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-अजुर्यमुः । १०. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स- ' अजु...समासः ' नास्ति । ११. प-आत्रेयवसुश्रुत ऋषिः ।

आग्नेये कृतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चोत्तमावर्जमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च—' सखायः सं वस्त्वामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सखायः सं वः सम्यञ्चमिषं स्तोमं चाग्रये ।

वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते ॥ १ ॥

सखायः । सम् । वः । सम्यञ्चम् । इषम् । स्तोमम् । च । अग्रये ।

वर्षिष्ठाय । क्षितीनाम् । ऊर्जः । नप्त्रे । सहस्वते ॥ १ ॥

हे ऽसखायः सखिभूता ऋत्विजः ऽवः यूयं ऽसं^१ संस्कुरुत । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । किंच ऽसम्यञ्चम् ऽइषम् अन्नं ऽस्तोमं स्तोत्रं ऽचाग्रये ऽवर्षिष्ठाय अतिशयेन प्रवृद्धाय ऽक्षितीनां यजमानानामर्थाय वर्षिष्ठाय प्रवृद्धतमाय ऽऊर्जो ऽनप्त्रे बलस्य न पातयित्रे तत्पुत्राय वा ऽसहस्वते बलवते संस्कुरुतेति ॥

कुत्रा चिद्यस्य समृत्तौ रण्वा नरो नृषदने ।

अर्हन्तश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति जन्तवः ॥ २ ॥

कुत्र । चित् । यस्य । समृत्तौ । रण्वाः । नरः । नृऽसदने ।

अर्हन्तः । चित् । यम् । इन्धते । समृत्तौ जनयन्ति । जन्तवः ॥ २ ॥

सोऽग्निः ऽकुत्र ऽचित् वर्तते इति शेषः । कुत्रास्ते । ऽयस्य अग्नेः ऽसमृत्तौ संप्राप्तौ ऽरण्वाः रममाणाः ऽनरः नेतार ऋत्विजः । ऽनृषदने यागगृहे ऽअर्हन्तश्चित् । चिदिति पूजायाम् । अर्हन्तः पूज्याः पूजयन्तो वा सन्तः ऽयमिन्धते दीपयन्ति । तदर्थं ऽसंजनयन्ति च अरण्यां ऽजन्तवः प्राणिनः । स कुत्रेति संबन्धः ॥

सं यदिषो वनामहे सं हव्या मानुषाणाम् ।

उत द्युम्नस्य शवसा ऋतस्य रश्मिमा ददे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । इषः । वनामहे । सम् । हव्या । मानुषाणाम् ।

उत । द्युम्नस्य । शवसा । ऋतस्य । रश्मिम् । आ । ददे ॥ ३ ॥

ऽयत् यदा ऽइषः अन्नानि ऽसं ऽवनामहे संभजामहे । यदा च ऽमानुषाणां मनुष्याणाम्^२ अस्माकं ऽहव्या हवींषि अग्निः ऽसं सेवते ऽउत तदानीं ऽद्युम्नस्य द्योतमानस्यान्नस्य ऽशवसा बलेन

सामर्थ्येन वृक्तस्य उदकस्य ग्राहकं वरश्मिमा वृदे आदत्तेऽग्निः । फलजनकं तेजः स्वीकृतवान् इत्यर्थः । यद्वा । वृक्तस्य यज्ञस्य रश्मिं रश्मिवत् ग्राहकं स्तवम् आ वृदे स्वीकरोति^१ ॥

स स्मा कृणोति केतुमा नक्तं चिदूर आ सते ।

पावको यद्वनस्पतीन्प्र स्मा मिनात्यजरः ॥ ४ ॥

सः । स्म । कृणोति । केतुम् । आ । नक्तम् । चित् । दूरे । आ । सते ।

पावकः । यत् । वनस्पतीन् । प्र । स्म । मिनाति । अजरः ॥ ४ ॥

वस वस्म स खल्वग्निः वृणोति करोति वृकेतुं प्रज्ञानम् वृआ सर्वतः । कस्येत्युच्यते । चिदर्थः । वनक्तं वचित् रात्रावपि वृदूरे वृआ वसते । आ इति चार्थः । दूरेऽपि वर्तमानाय मनुष्याय । कदा । वयत् यदा वपावकः अयमग्निः वअजरः अजीर्णोऽनभिभाव्यः सन् ववनस्पतीन् पृधांसि वप्र वस्म मिनाति प्रकर्षेण दहति । स्मेति पूरणः ॥

अव स्म यस्य वेषणे स्वेदं पथिषु जुहति ।

अभीमह स्वजेन्यं भूमा पृष्ठेव रुरुहुः ॥ ५ ॥

अव । स्म । यस्य । वेषणे । स्वेदम् । पथिषु । जुहति ।

अभि । ईम् । अह । स्वऽजेन्यम् । भूम । पृष्ठाऽइव । रुरुहुः ॥ ५ ॥

वयस्य^१ अग्नेः वेषणे परिचर्यायां वपथिषु होममार्गेषु^२ रश्मिषु वस्वेदं स्रवदाज्यम्^३ अव अधोमुखं जुहति अध्वर्यवः^४ तदानीम् ईम्^५ एनमग्निम् अभि वरुरुहुः वअह । अभ्यारोहन्त्येवाज्य-धाराः । अह इति विनिग्रहार्थीयः । स्वजेन्यं स्वोत्पन्नं वभूम । बहु^६ भवतीति भूमापत्यम् । तत् वपृष्ठेव पितुः पृष्ठदेशानिव^७ । पुत्राः^८ यथा पितुरङ्गम् आरोहन्ति^९ तद्वत् ॥ २४ ॥

यं मर्त्यैः पुरुस्पृहं विदद्विश्वस्य धार्यसे ।

प्र स्वादनं पितूनामस्तताति चिदायवे ॥ ६ ॥

यम् । मर्त्यैः । पुरुऽस्पृहम् । विदत् । विश्वस्य । धार्यसे ।

प्र । स्वादनम् । पितूनाम् । अस्तऽतातिम् । चित् । आयवे ॥ ६ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-फलजनकत्वं न; न-फलजनकत्वम्; भ-फलजनकत्वेन । २. ग-च-त-न-भ-स-स्वीकरोमि । ३. ख-ग-ण-न-भ-स-अस्य । ४. त-होमाग्निषु । ५. ख-ग-च-ण-भ-स्रवदाज्यमीमेनम् । ६. ख-ग-च-ण-फ-भ-अध्वर्यवः । दृष्टान्तः । ७. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-ईम् नास्ति । ८. ख-ग-च-ण-न-भ-बहु नास्ति । ९. ख-ग-च-ण-भ-पृष्ठदेशे । १०. ख-ग-च-ण-भ-पुत्रः । ११. ख-ग-च-ण-भ-आरोहति ।

वयम् अग्निं वपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं^१ विदत् वेत्ति । मर्त्यः यजमानः विश्वस्य धायसे सर्वस्य व्यापारार्थं^२ पितॄणाम् अन्नानां प्र स्वादनं प्रकर्षेण स्वादूकर्तारम् अस्ततातिम् अस्ते गृहे निवासकर्तारम् आयवे अन्नार्थं^३ यजमानार्थं वा । चित् पूरणः^४ ॥

स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः ।

हिरिश्मश्रुः शुचिदन्नभुरनिभृष्टतविषिः ॥ ७ ॥

सः । हि । स्म । धन्व । आऽक्षितम् । दाता । न । दाति । आ । पशुः ।

हिरिऽश्मश्रुः । शुचिऽदन् । ऋभुः । अनिभृष्टतविषिः ॥ ७ ॥

स व हि ष्म^५ स खल्वग्निः धन्व निरुदकप्रदेशम् आक्षितं तृणकाष्ठादिभिराक्षितम् आ दाति सर्वतः खण्डयति दहतीत्यर्थः । दाता तृणादिखण्डयिता पशुः न पशुरिव । पशुर्यथा तृणजातं क्रमेण भक्षयति तद्वत् । हिरिश्मश्रुः हिरण्यश्मश्रुः शुचिदन् दीप्तदन्तः ऋभुः^६ उरु भवन् । महानित्यर्थः^६ । अनिभृष्टतविषिः अपीडितबलः ॥

शुचिः ष्म यस्मा अत्रिवत्प्र स्वधितीव रीयते ।

सुषूरसूत माता क्राणा यदानशे भगम् ॥ ८ ॥

शुचिः । स्म । यस्मै । अत्रिऽवत् । प्र । स्वधितिऽइव ।

रीयते । सुऽसूः । असूत । माता । क्राणा । यत् । आनशे । भगम् ॥ ८ ॥

अयमग्निः शुचिः ष्म दीप्तः खलु । यस्मै अग्नये अत्रिवत् अत्रिरिव यजमानो^७ हविर्दातुं^७ प्र रीयते प्रगच्छति । यद्वा । स्मेति पूरणः । शुचिर्यस्मै ॥ प्रथमार्थे चतुर्थी ॥ दीप्तो योऽत्रिवत् । अति तृणमित्यत्रिः पशुः । स इव । स यथा तृणानि खादमानो गच्छति तद्वद्दहतीत्यर्थः । स्वधितिरिव परशुरिव छिन्दन् । सुषूः सुप्रसवा माता अरणिः असूत क्राणा कुर्वाणं जगदुपकारकम् । यत् यस्मात् य इति वा । योऽग्निः भगम् अन्नम् आनशे अश्नुते ।

आ यस्ते सर्पिरासुतेऽग्रे शमस्ति धायसे ।

एषु द्युम्नमुत श्रव आ चित्तं मर्त्येषु धाः ॥ ९ ॥

आ । यः । ते । सर्पिऽआसुते । अग्रे । शम् । अस्ति । धायसे ।

आ । एषु । द्युम्नम् । उत । श्रवः । आ । चित्तम् । मर्त्येषु । धाः ॥ ९ ॥

१. त-स्पृहणीयमग्निम् । २. न-ल-स-व्याप्यर्थम् । ३. स-मित्रार्थम् । ४. न-ल-स-चित् पूरणः नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-स्म । ६. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-ऋभुर्महान् । ७. ख-ग-च-ण-फ-भ-अत्रिः प-अन्नम् । ८. त-जगदुपकारम् ।

हे ^१वसिष्ठसुते घृताक्षान्न^२ ^३अग्ने ^४यः त्वम् ^५आ सर्वतो भवसि तादृशाय ^६धायसे सर्वस्य धात्रे
^७ते तुभ्यं ^८शमस्ति सुखमस्ति । स्तुतेः सकाशात् । तथा चेत् ^९एषु ^{१०}मर्त्येषु स्तोतृत्वात्रेयेषु ^{११}द्युम्नं यशः
^{१२}आ ^{१३}धाः आधेहि । ^{१४}उत अपि च ^{१५}श्रवः अन्नम् आ धाः । ^{१६}चित्तं त्वदीयामनुग्रहबुद्धिभपि ^{१७}आ धाः ॥

इति चिन्मन्युमग्निजस्त्वादातमा पशुं ददे ।

आदग्ने अपृणतोऽग्निः सासह्यादस्यूनिषः सासह्यान्नृन् ॥ १० ॥

इति । चित् । मन्युम् । अग्निजः । त्वाऽदातम् । आ । पशुम् । ददे ।

आत् । अग्ने । अपृणतः । अग्निः । सासह्यात् । दस्यून् । इषः । सासह्यात् । नृन् ॥ १० ॥

^१इति^२ चित् इत्थं कृतप्रकारेण ^३मन्युं मननसाधनं स्तोत्रम् ^४अग्निजः । ^५अधृतम्^६ अन्यैरग्नि-
 व्यतिरिक्तैः अधृत्य^७ वा जनयिता ऋषिः ^८त्वादातं त्वया दातव्यं ^९पशुम् ^{१०}आ ^{११}ददे आदत्ते । आददीत
 वा । ^{१२}आत् अनन्तरमेव अग्नेः ^{१३}अपृणतः अददत्^{१४} ^{१५}दस्यून् ^{१६}अग्निः तद्गोत्रः ^{१७}इषः ^{१८}सासह्यात्
 भृशमभिभवेत् । इषः एष्टृन्^{१९} ^{२०}नृन् विरोधिनः ^{२१}सासह्यात् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ २५ ॥

‘त्वामग्ने’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमात्रेयस्य इषस्य^१ आर्षं जागतमात्रेयम् । ‘त्वामग्ने सप्त
 जागतम्’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ जागते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । तथा च
 सूत्रं—‘जनस्य गोपास्त्वामग्न क्रतायवः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

त्वामग्न क्रतायवः समीधिरे प्रत्नं प्रत्नांसं ऊतये सहस्कृत ।

पुरुश्चन्द्रं यजतं विश्वधायसं दमूनसं गृहपतिं वरेण्यम् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । ऋतऽयवः । सम् । ईधिरे । प्रत्नम् । प्रत्नांसः । ऊतये । सहऽस्कृत ।

पुरुऽचन्द्रम् । यजतम् । विश्वऽधायसम् । दमूनसम् । गृहऽपतिम् । वरेण्यम् ॥ १ ॥

हे ^१सहस्कृत बलस्य कर्तः ^२अग्ने ^३प्रत्नं पुरातनं ^४त्वां ^५प्रत्नासः पुरातनाः ^६क्रतायवः यज्ञकामा
 ऋषयः ^७ऊतये स्वरक्षणाय ^८समीधिरे सम्यग्दीपितवन्तः । कीदृशं त्वाम् । ^९पुरुश्चन्द्रं बहुधनम् अति-
 शयेनाह्लादकं वा ^{१०}यजतं यष्टव्यं ^{११}विश्वधायसं बह्वन्नं ^{१२}दमूनसं दानमनसं ^{१३}गृहपतिं यजमानगृहस्य
 पालकं ^{१४}वरेण्यं वरणीयम् ॥

१. फ-घृताक्षान्न । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-हे अग्ने इति । ३. ख-ग-च-ण-फ- न धृतम् ।
 ४. ख-ग-च-ण-फ-अग्निजः अधृत्यः; त-न-ल-स-अग्निजः अधृत्यम्; भ-अग्निजः अधृत्य । ५. त-
 अदत् । ६. ख-ग-च-ण-त-प-फ-भ-द्वेष्टृन् । ७. ख-ग-च-ण-भ-‘इषस्य’ नास्ति; स-वसुश्रुतस्य ।

त्वामग्ने अतिथिं पूर्य विशः शोचिष्केशं गृहपतिं नि षेदिरे ।

बृहत्केतुं पुरुरूपं धनस्पृतं सुशर्माणं स्ववसं जरद्विषम् ॥ २ ॥

त्वाम् । अग्ने । अतिथिम् । पूर्यम् । विशः । शोचिःऽकेशम् । गृहऽपतिम् । नि । षेदिरे ।
बृहत्ऽकेतुम् । पुरुऽरूपम् । धनऽस्पृतम् । सुऽशर्माणम् । सुऽअवसम् । जरत्ऽद्विषम् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वां विशः यजमानाः गृहपतिं गृहस्वामिनं नि षेदिरे । गार्हपत्यरूपेण
स्थापितवन्त इत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं पूर्य पुरातनं शोचिष्केशं
दीप्तज्वालं बृहत्केतुं प्रभूतप्रज्ञानं पुरुरूपम् आहवनीयादिरूपेण बहुरूपं धनस्पृतं धनानां स्पर्तारं
सुशर्माणं शोभनसुखं स्ववसं सुरक्षणं जरद्विषं जरतां वृक्षाणां व्यापकं जीर्णोदकं वा ॥

अग्नीनां परस्परं संसर्गं विविचयेऽग्नये काचिदिष्टिः । तत्र 'त्वामग्ने मानुषीः' इति याज्या ।
सूत्रितं च—'त्वामग्ने मानुषीरीळते विशोऽग्न आयाहि वीतये' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

त्वामग्ने मानुषीरीळते विशो होत्राविदं विविचि रत्नधातमम् ।

गुहा सन्तं सुभग विश्वदर्शतं तुविष्वणसं सुयजं घृतश्रियम् ॥ ३ ॥

त्वाम् । अग्ने । मानुषीः । ईळते । विशः । होत्राऽविदम् । विविचिम् । रत्नऽधातमम् ।
गुहा । सन्तम् । सुऽभग । विश्वऽदर्शतम् । तुविऽस्वनसम् । सुऽयजम् । घृतऽश्रियम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने सुभग शोभनधन त्वां मानुषीः विशः मानुषसंबन्धिन्यः सर्वाः प्रजाः ईळते
स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् । होत्राविदं होत्राणां होमानां सप्तहोत्रकाणां वा वेत्तारं विविचिं विवेचकं
सदसतोः रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमं गुहा गुहायामरण्यां हृदयेषु वा सन्तं सर्वदा
वर्तमानं विश्वदर्शतं सर्वैः द्रष्टव्यं तुविष्वणसं प्रभूतध्वनिं सुयजं सुष्टु यष्टारं घृतश्रियं घृतं श्रयन्तम् ॥

त्वामग्ने धर्णसि विश्वधा वयं गीर्भिर्गृणन्तो नमसोप सेदिम ।

स नो जुषस्व समिधानो अङ्गिरो देवो मर्तस्य यशसा सुदीतिभिः ॥ ४ ॥

त्वाम् । अग्ने । धर्णसिम् । विश्वधा । वयम् । गीऽभिः । गृणन्तः । नमसा । उप । सेदिम ।
सः । नः । जुषस्व । सम्ऽइधानः । अङ्गिरः । देवः । मर्तस्य । यशसा । सुदीतिऽभिः ॥ ४ ॥

हे अग्ने धर्णसि सर्वस्य धारकं त्वां वयम् आत्रेया वा विश्वधा बहुप्रकारेण गीर्भिर्गृणन्तः
स्तुवन्तः नमसा नमस्कारेण उप सेदिम उपसन्ना भवेम । सः त्वं नः अस्मान् जुषस्व सेवस्व

१. प-प्रभूतप्रज्ञम् । २. ख-ग-च-ण-फ-संस्पर्शितारम् ; घ-प-भ-संपर्कितारम् । ३. ख-ग-च-ण-
प-फ-भ-रक्षसाम् ; न-स-दक्षाणाम् ; ल-रक्षणाम् । ४. त-परस्परसंसर्गं । ५. घ-न-ल-स-'होत्राणां'
नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-फ-भ-हृदये । ७. त-विश्वैः । ८. प-'वा' नास्ति ।

धनादिभिः । ऽसमिधानः सम्यग्दीप्तो दीप्यमानोऽस्माभिर्हे ऽअङ्गिरः सर्वत्र गन्तरङ्गिरसः पुत्र वा^१
 ऽदेवः दीप्यमानस्त्वं ऽमर्तस्य यजमानस्य ऽयशसा ऽसुदीतिभिः ज्वालाभिः सह जुषस्व ॥

त्वमग्ने पुरुषो विशेविशे वयो दधासि प्रत्नथा पुरुष्टुत ।

पुरुष्यन्ना सहसा वि राजसि त्विषिः सा ते तित्विषाणस्य नाधृषे ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । पुरुऽरूपः । विशेऽविशे । वयः । दधासि । प्रत्नऽथा । पुरुऽस्तुत ।

पुरुणि । अन्ना । सहसा । वि । राजसि । त्विषिः । सा । ते । तित्विषाणस्य । न । आऽधृषे ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽपुरुषः सन् ऽविशेविशे सर्वस्मै यजमानाय ऽप्रत्नथा पुराण इव
 ऽवयः अन्नं ऽदधासि धारयसि । हे ऽपुरुष्टुत बहुभिः स्तुतं^२ ऽपुरुणि बहूनि ऽअन्ना अन्नानि
 चरुपुरोडाशादीनि ऽसहसा बलेन ऽवि ऽराजसि ईश्वरो भवसि स्वीकर्तुम् । ऽतित्विषाणस्य दीप्तस्य
 ऽते तव ऽसा प्रसिद्धा ऽत्विषिः दीप्तिः ऽनाधृषे अन्यैरधृष्या भवति ॥

त्वमग्ने समिधानं यविष्ठय देवा दूतं चक्रिरे हव्यवाहनम् ।

उरुज्रयसं घृतयोनिमाहुतं त्वेषं चक्षुर्दधिरे चोदयन्मति ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । सम्ऽइधानम् । यविष्ठय । देवाः । दूतम् । चक्रिरे । हव्यऽवाहनम् ।

उरुऽज्रयसम् । घृतऽयोनिम् । आऽहुतम् । त्वेषम् । चक्षुः । दधिरे । चोदयत्ऽमति ॥ ६ ॥

हे ऽयविष्ठय युवतम् ऽअग्ने ऽसमिधानं सम्यगिध्यमानं ऽत्वां^३ ऽहव्यवाहनं^४ हविषां वोढारं^५ दूतं
 ऽचक्रिरे कृतवन्तः ऽदेवाः । त्रयाणामग्नीनां मध्ये हव्यवाहनः खलु पूर्वं देवैर्हविर्वहनाय दूतः कृतः ।
 ' हव्यवाहनो^६ देवानाम् ' (तै. सं. २. ५. ८. ६) इति हि श्रुतिः । किंच ऽउरुज्रयसं प्रभूतवेगं
 ऽघृतयोनिम् । घृतं^७ योनिः कारणं यस्य तम् । ऽआहुतं^८ त्वां ऽचोदयन्मति । चोदयन्ती मतिर्यस्य
 तच्चोदयन्मति । ऽत्वेषं दीप्तं ऽचक्षुः^९ उक्तलक्षणं^{१०} सर्वप्रकाशकं चक्षुःस्थानीयं कृत्वा ऽदधिरे देवा
 मनुष्याश्च । मया हि चक्षुश्चोद्यते ॥

त्वमग्ने प्रदिव आहुतं घृतैः सुम्नायवः सुषमिधा समीधिरे ।

स वावृधान ओषधीभिरुक्षितोऽभि ज्रयांसि पार्थिवा वि तिष्ठसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रऽदिवः । आऽहुतम् । घृतैः । सुम्नऽयवः । सुऽसमिधा । सम् । ईधिरे ।

सः । ववृधानः । ओषधीभिः । उक्षितः । अभि । ज्रयांसि । पार्थिवा । वि । तिष्ठसे ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-‘वा’ नास्ति । २. न-ल-स-स्तुत्य । ३. ख-ग-च-ण-फ-
 देवाः हव्यवाहनम् ; घ-त-न-प-भ-ल-स-देवाः हव्यवाहनम् । ४. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-हव्यवाहः ।
 ५. त-घृतमेव । ६. त-आहुतं सर्वतः । ७. ख-प-फ-भ-‘चक्षुरुक्तलक्षणं’ नास्ति ।

हे १अग्ने १वृत्तैः १आहुतं १त्वां १अदिवः पुरातनाः^१ १सुन्नायवः सुखमिच्छन्तो यजमानाः
 १सुपमिधा शोभनेन इध्मेन^२ १समीधिरे सम्यक् दीपितवन्तः । १सः त्वं १वावृधानः वर्धमानः
 १ओषधीभिः १उक्षितः सित्तः १ज्रयांसि अन्नानि १पार्थिवा पार्थिवान् वृक्षान् । यद्वा । पार्थिवेति
 ज्रयोविशेषणम् । पार्थिवानि चरुपुरोडाशादिकानि १अभि १वि १तिष्ठसे अभिव्यज्य वर्तसे ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
 तृतीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः^१ सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम्^२ ॥
यस्य^३ निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्^४ ॥

पञ्चमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके पूर्वमष्टौ सूक्तानि व्याख्यातानि । 'त्वामग्ने हविष्मन्तः' इति सप्तचं नवमं सूक्तम् आत्रेयस्य^५ गयस्यार्पम्^६ । सप्तमीपञ्चम्यौ पङ्क्ती शिष्टाः^७ अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा^८ चानुक्रम्यते^९—'त्वामग्ने गयोऽन्त्यापञ्चम्यौ पङ्क्ती' इति । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे^{१०} च^{११} एतदादिके द्वे सूक्ते शंसनीये । तथैव सूत्रितं—'त्वामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति^{१२} ॥

त्वामग्ने हविष्मन्तो देवं मर्तांस ईळते ।

मन्ये त्वा जातवेदसं स हव्या वक्ष्यानुषक् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । हविष्मन्तः । देवम् । मर्तांसः । ईळते ।

मन्ये । त्वा । जातवेदसम् । सः । हव्या । वक्षि । आनुषक् ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वां ऽदेवं दीप्यमानं ऽहविष्मन्तः होमसाधनद्रव्यरुमेताः ऽमर्तांसः मर्त्याः ऽईळते स्तुवन्ति । अहं च ऽजातवेदसम्^१ । जातमुत्पन्नं चराचरं भूतजातं वेत्तीति जातवेदाः । अथवा जातानि स्थावरजङ्गमात्मकानि एनं विदुरिति जातवेदाः । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं सर्वं वेदो धनं यस्यासौ जातवेदाः । एवंविधं^{१०} ऽत्वा त्वां ऽमन्ये स्तौमि । मनिरत्र स्तुत्यर्थे वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । ऽसः त्वं^{११} ऽहव्या हवनसाधनानि^{१२} हवींषि ऽआनुषक् निरन्तरतया अनुषक्तं यथा तथा ऽवक्षि वहसि ॥ हविष्मन्तः । हविःशब्दः औणादिकइस्रप्रत्ययान्तः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'तदस्यास्ति' इति मतुप् । पदसंज्ञाया अपवादत्वेन 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञायां रूढाभावः । मतुब्जसोरनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । देवम्^{१३} । अच्प्रत्ययान्तरत्वात् देवशब्दोऽन्तोदात्तः । मर्तांसः^{१४} । 'मृड् प्राणस्यागे' । 'असिहसिमृड्' इत्यादिना तन् । गुणः । मर्तः । जसेरसुक् । मर्तांसः । निरवादाद्युदात्तः । ईळते^{१५} । 'ईड स्तुतौ' । अदादिवाच्छपो लुक् । 'आत्मनेपदेष्वनतः' । टेरेत्वम् ।

१. ख-च-ज-झ-ण-त-प-फ-ब-र-श- 'वागीशाद्याः ... गजाननं' नास्ति । २. ज-प-फ-ब-र- 'यस्य ... महेश्वरं' नास्ति । ३. ग-घ-ज-प-फ-ब- आत्रेय ऋषिः । ४. त-न-श- शिष्टाः पङ्क्त्यन्तस्य च सूक्तस्येति परिभाषया । ५. ग-ज-प-फ-ब-र-श- 'तथा चानुक्रम्यते' नास्ति । ६. ख-च-झ-ण-भ-र- आश्विनशस्त्रे; प-फ-ब- 'आश्विनशस्त्रे च' नास्ति । ७. न-प्रातरनुवाकन्यथेनेति च । ८. प- तु । ९. ख-च-झ-ण-भ-र-जातवेदसं यम् । १०. प-फ-ब- तमेवंविधम् । ११. न-र- च । १२. ख-झ- हवनसाधनानि हव्यानि । १३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श- 'देवं' नास्ति । १४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श- 'मर्तांसः' नास्ति । १५. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'ईळते' नास्ति ।

अत्र ङकारस्य अध्येतृसंप्रदायप्राप्ते लकारः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरे प्राप्ते आष्टमिको निघातः । मन्ये । श्यनो नित्त्वात् आद्युदात्तत्वम् । त्वा । ' युषि मिश्रणे ' । मदिकृप्रत्ययान्तो युष्मच्छब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ' त्वमावेकवचने ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ' द्वितीयायां च ' (पा. सू. ७. २. ८७) इत्याकारः । ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्येकादेशोऽप्युदात्त एव । ' त्वामौ द्वितीयायाः ' इति त्वादेशः । स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ' अनुदात्तं सर्व-मपादादौ ' इत्यनुदात्तत्वम् । जातवेदसम् । ' जनी प्रादुर्भावे ' । क्तः । ' श्रीदितो निष्ठायां ' इतीदृशप्रतिषेधः । ' जनसनखनां सम्बलः ' इत्यात्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वेदस्शब्दोऽपि असुप्रत्ययान्तत्वात् आद्युदात्तः । कर्मधारयपक्षे समासान्तोदात्तापवादत्वेन ' तत्पुरुषे तुल्यार्थः ' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तदपवादत्वेन ' गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहिपक्षे ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ' इति । हव्या । हवमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे ' यः ' इत्यनुवर्तमाने ' छन्दसि च ' इति यः । नपुंसकत्वाच्छिरा-देशः । ' शोश्छन्दसि बहुलम् ' इति लोपः । प्रत्ययलक्षणेन नुम् । दीर्घनलोपौ । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वक्षि । ' वह प्रापणे ' । सिप् । लुगनुवृत्तौ ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ढस्वकत्वपत्वानि । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वेन^१ धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वे^२ प्राप्ते निघातः । आनुषक्^३ । अनुपूर्वस्य षब्जेः क्तिप् नकारलोपः कुत्वं च । धात्वादेः सकारस्य ' उपसर्गासुनोति^४ ' इत्यादिना षत्वम् । दीर्घश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अग्निर्होता दास्वतः क्षयस्य वृक्तबर्हिषः ।

सं यज्ञासश्चरन्ति यं सं वाजासः श्रवस्यवः ॥ २ ॥

अग्निः । होता । दास्वतः । क्षयस्य । वृक्तबर्हिषः ।

सम् । यज्ञासः । चरन्ति । यम् । सम् । वाजासः । श्रवस्यवः ॥ २ ॥

यम् अग्निं यज्ञासः सर्वे यज्ञाः यं चरन्ति सहिता गच्छन्ति । श्रवस्यवः यजमानस्य प्रभूतां कीर्तिं संपादयन्तः वाजासः हवींषि यमग्निं यं चरन्ति प्राप्नुवन्ति । एवंविशिष्टः अग्निः दास्वतः हविष्प्रक्षेपणादिदानवतः वृक्तबर्हिषः । वृक्तानि लूतानि बर्हीषि दर्भा येनासौ वृक्तबर्हिः^४ । तस्य क्षयस्य । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन् स्वर्गसाधनफलानीति क्षयः । तस्य यजमानस्य यागार्थं होता देवानामाह्वाता भवति ॥ दास्वतः । ' दा दाने ' । असुन्प्रत्ययान्तः । मतुपः आद्युपधात्वात्^१ वत्वम् । धातुस्वरेणाद्युदात्त एव । क्षयस्य । ' क्षि निवासगत्योः ' । ' क्षयो निवासे ' इत्याद्युदात्तत्वम् । वृक्तबर्हिषः । ' वृजी वर्जने ' । वर्जनम् अत्रोपचारात्^२ छेदनम् । निष्ठा । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यज्ञासः । यज्ञशब्दः ' यजयाच^३ ' इत्यादिना नङ्प्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । चरन्ति । ' चर गतिभक्षणयोः ' । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । ' यद्वृत्तान्नित्यम् ' इति निघाताभावः । वाजासः । वजेर्घञ् । वाजः । ' कर्पावतः^४ ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । छान्दसत्वात्

१. च-ण-पित्त्वादनुदात्तत्वम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-आद्युदात्ते । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-
' आनुषक् ' नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-वृक्तबर्हिषः । ५. ग-घ-च- यस्य । ६. ख-झ-त-
आद्युपधात्वात् । ७. ख-च-चोपचारात् । ८. ख-च-झ-ण-न-भ-श-इत्यन्तोदात्तः ।

‘ जिन्यादिर्नित्यम् ’ इत्याद्युदात्तः । श्रवस्यवः । ‘ छन्दसि परेच्छायाम् ’ इति क्यच् । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

उत स्म यं शिशुं यथा नवं जनिष्टारणी ।

धर्तारं मानुषीणां विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ३ ॥

उत । स्म । यम् । शिशुम् । यथा । नवम् । जनिष्ट । अरणी इति ।

धर्तारम् । मानुषीणाम् । विशाम् । अग्निम् । सुऽअध्वरम् ॥ ३ ॥

उत स्म अपि च मानुषीणां मनोजातानां विशाम् । विशन्ति प्रविशन्ति गर्भाशयमिति विशः प्रजाः । तासां धर्तारम् आहारादिपाकद्वारेण शरीरधातूनां पोषकं स्वध्वरं शोभनयज्ञं यम् अग्निम् अरणी द्वे अरणी नवं नूतनं शिशुं यथा अपत्यमिव जनिष्ट अजनिपाताम् । अरणी प्रजानां पोषणार्थं चैतमग्निम्^१ असृजतामित्यर्थः ॥ शिशुम् । ‘ शो तनूकरणे ’ । ‘ आदेचः^२ ’ इत्यादिना आत्वम् । ‘ शः कित् सन्वच्च ’ इत्युप्रत्ययः सन्वद्धावश्च । द्विर्भावोऽभ्यासस्य ह्रस्वश्च । ‘ सन्यतः ’ इतीत्वम् । ‘ आतो धातोः ’ इत्याकारलोपः^३ । निच्वादाद्युदात्तः । यथा । ‘ यथेति पादान्ते ’ इति सर्वानुदात्तः । जनिष्ट । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । लुङ् । छान्दसत्वाद्वचनव्यत्ययः । अरणी । ‘ ऋ गतौ ’ । ‘ अतिसृष्टृधस्यइयवितृभ्योऽनिः ’ इति अनिप्रत्ययः^४ आद्युदात्तः^५ । आभ्यामिति गच्छत्यग्निरित्यरणी । कथमपादानार्थे औणादिकोऽनिः । ‘ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ’ (पा. सू. ३. ४. ७५) इति नियमात् भीमादिस्वात् सिद्धम् । मानुषीणाम् । ‘ मनोजातावव्यतौ पुक्च ’ इति अप्रत्ययः पुगागमश्च । ‘ जिन्यादिर्नित्यम् ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । विशाम् । ‘ विश प्रवेशने ’ । कर्तरि क्तिप् । ‘ सावेकाचः^६ ’ इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । स्वध्वरम् । हिंसार्थस्य ध्वरतेः पचाद्यच् । न विद्यते ध्वरो यागहिंसा यस्मिन्नित्यध्वरः । बहुव्रीहिस्वरापवादत्वेन ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्यन्तोदात्तः ॥

उत स्म दुर्गृभीयसे पुत्रो न ह्यार्याणाम् ।

पुरु यो दग्धासि वनाग्ने पशुर्न यवसे ॥ ४ ॥

उत । स्म । दुःऽगृभीयसे । पुत्रः । न । ह्यार्याणाम् ।

पुरु । यः । दग्धा । असि । वना । अग्ने । पशुः । न । यवसे ॥ ४ ॥

उत स्म अपि च ह्यार्याणां कुटिलं गच्छतां सर्पाणाम् । यद्वा । आस्कन्दितादिगतिविशेषेण वक्रगमनानामश्वानां पुत्रो न पुत्र इव बालसर्प इवाशिक्षितबालाश्च इव वा दुर्गृभीयसे दुःखेन गृह्यसे । हे अग्ने यः त्वं पुरु बहूनि^१ वना वनानि दग्धासि दाहको भवसि । कथमिव । यवसे तृणे पशुर्न पशुरिव । अयमर्थः । अत्यन्तक्षुधार्तः पशुस्तृणविषये विसृष्टः सन् यथा सर्वं भक्षयति

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-चैनमग्निम्; श-चैवमग्निम् । २. त-इत्याकारलोपः । णि धान्ये नित् । अस्मात्सूत्राजिदित्यनुवर्तते । ३. ख-च-ण-भ-प्रत्ययान्तोदात्तः; झ-त-र-अनिः प्रत्ययान्तोदात्तः; न-अनि-प्रत्ययान्तोदात्तः । ४. प-फ-ब-श-पुरुणि ।

तद्वदित्यर्थः ॥ दुर्गृभीयसे । 'ग्रह उपादाने' । यक् । 'भुव ईट्' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति ईडागमः । ग्रहिज्यादिना^१ संप्रसारणम् । 'हग्रहोर्भञ्छन्दसि' इति भकारः । निघातः । ह्यार्याणाम् । 'हृ कौटिल्ये' । ऋहलोर्ण्यत् । आदिवृद्धिः । 'तिस्वरितम्' इति स्वरितस्वम् । पुरु । 'पृ पालन-
पूरणयोः' । 'पृभिदिव्यधिगृधिष्टपिदशिभ्यः' इति कुप्रत्ययः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युस्वम् । प्रत्यय-
स्वरेण अन्तोदात्तत्वम्^२ । असि । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति न निघातः ॥

अध स्म यस्यार्चयः सम्यक्संयन्ति धूमिनः ।

यदीमह त्रितो दिव्युप धमातेव धमति शिशीते धमातरि यथा ॥ ५ ॥

अध । स्म । यस्य । अर्चयः । सम्यक् । सम्यन्ति । धूमिनः ।

यत् । ईम् । अह । त्रितः । दिवि । उप । धमाता इव । धमति । शिशीते । धमातरि । यथा ॥ ५ ॥

अध स्म अपि च धूमिनः धूमवतः यस्य अग्नेः अर्चयः अर्चोपि यस्यैकशोभनं संयन्ति सर्वतः प्राप्नुवन्ति त्रितः त्रिषु स्थानेषु ततो व्यासः त्रीणि स्थानानि वा अतीत्य दिवि अन्तरिक्षे यत् यदा ईम् अयमात्मानम् उप धमति उपवर्धयति^३ तदा ज्वालाः सर्वतो निर्गच्छन्तीत्यर्थः । कथमिव । धमातेव^४ । कर्मारो यथा भस्त्रादिभिरग्निं संवर्धयति तद्वत्स्वात्मानं वर्धयतीत्यर्थः । किंच धमातरि यथा । यथा धमातृसमीपे^५ विद्यमानोऽग्निस्तेन धमायमानः स आत्मानं शिशीते तीक्ष्णीकरोति तद्वत्स्वयमेव स्वात्मानं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । अह इति पादपूरणः ॥ यन्ति । 'इण् गतौ' । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । धमति । 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः' । पात्रादिना धमादेशः । पूर्ववत् निघाताभावः । शिशीते । 'शो तनूकरणे' । व्यत्ययेनात्मनेपदी । 'श्लौ' इत्यनुवर्तमाने^६ 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । 'आदेच उपदेशे शिति' इति आत्वम् । 'श्लौ' इति द्विर्वचनम् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्य इत्वम् । 'उभे अभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायाम् आतः 'ई हल्यघोः' इति ईत्वम् । तिङ् उत्तरत्वान्निघाताभावः ॥

तवाहमग्र ऊतिभिर्मित्रस्य च प्रशस्तिभिः ।

द्वेषोयुतो न दुरिता तुर्याम मर्त्यानाम् ॥ ६ ॥

तव । अहम् । अग्ने । ऊतिभिः । मित्रस्य । च । प्रशस्तिभिः ।

द्वेषः सुतः । न । दुःइता । तुर्याम् । मर्त्यानाम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने अहं मित्रस्य सर्वेषां मित्रभूतस्य^७ तव ऊतिभिः युष्मत्कर्तृकरक्षणैः^८ युष्मत्प्रशस्तिभिः^९ च अस्मत्कृतैः^{१०} स्तोत्रैश्च^{११} मर्त्यानां शत्रुभूतानां मनुष्याणां दुरिता दुरितानि तत्कर्तृकाणि पापसाधन-

१. न-र-ग्रह्यादिना; श-ग्रहिज्येत्यादिना । २. ख-च-झ-ण-न-भ-श-अन्तोदात्तः । ३. झ-र-उपवर्धयते । ४. न-र-श-धमातेव कर्मार इव । ५. त-धमातुः समीपे । ६. ख-च-झ-ण-न-भ-र-अनुवर्तमाने । ७. प-फ-ब-मित्रस्य तवोतिभिः रक्षाभिः । ८. न-प-फ-ब-प्रशस्तिभिः । ९. न-स्तुतिभिश्च ।

कर्माणि १ द्वेपोयुतो २ न द्वेपयुक्तान् शत्रूनि च ३ तुर्याम् ४ तरेयम् । अयमर्थः । एवद्रक्षणैस्त्वत्संबन्धि-
स्तुतिभिश्च बाह्याभ्यन्तरशत्रून् तरेयमित्यर्थः ॥ उतिभिः । 'अव रक्षणे' । क्तिन् । 'ज्वरस्वरस्त्रिव्यविमवा-
मुपधायाश्च' इति ऊट् । 'उतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च' इति अन्तोदात्तत्वेन २ निपातितः । प्रशस्तिभिः ।
'शंसु स्तुतौ' । क्तिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादत्वेन 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम् ३ । द्वेपोयुतः । 'द्विष अप्रीतौ' । भावेऽसुन्प्रत्ययः । 'यु मिश्रणे' । कर्तरि क्तिप् । तुक् । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । तुर्याम् । 'तृ प्लवनतरणयोः' । प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । 'लिङः सलोपोऽ-
नन्त्यस्य' इति सकारलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । उदोष्ठपूर्वस्य 'बहुलं छन्दसि' इति
उत्त्वम् । यासुडागमस्योदात्तत्वाच्छेषनिघातः । 'अपादादौ' इति प्रतिषेधाच्चिदाताभावः ॥

तं नो अग्ने अभी नरो रयिं सहस्व आ भर ।

स क्षेपयत्स पोषयद्भुवद्वाजस्य सातय उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

तम् । नः । अग्ने । अभि । नरः । रयिम् । सहस्वः । आ । भर ।

सः । क्षेपयत् । सः । पोषयत् । भुवत् । वाजस्य । सातये ।

उत । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ७ ॥

हे १ अग्ने २ सहस्वः बलवन् ३ नरः हविषां नेता ४ त्वम् अस्माकं ५ तं ६ रयिं लोके प्रसिद्धं पश्चादि-
लक्षणं धनम् ७ अभि ८ आ ९ भर आभिमुख्येनाहर । पूर्वोक्तः १० सः अग्निः ११ क्षेपयत् । अस्मदीयान्
शत्रून् क्षेपयतु । १२ सः अग्निः १३ पोषयत् अस्मान् पोषयतु । १४ वाजस्य अश्वस्य १५ सातये लाभाय १६ भुवत्
भवतु । १७ उत अपि च हे अग्ने १८ पृत्सु पृतनासु युद्धेषु १९ नः अस्माकं २० वृधे समृद्धये २१ एधि भव ।
संग्रामे शत्रुविजयार्थं स त्वं समृद्धिं कुर्वित्यर्थः ॥ सहस्वः । 'पह मर्षणे' । असुन् । सहस्यनेन
शत्रूनिति सहो बलम् । मतुप् । 'मादुपधायाः' इति वत्वम् । 'मनुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि'
इति रुत्वम् । 'आमन्त्रितस्य च' इति निघातः । क्षेपयत् । 'क्षिप प्रेरणे' । णिजन्तात् लेट् । इतश्च
लोपः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । शप् गुणयादेशौ पररूपत्वं च । पोषयत् । 'पुष पुष्टौ' । भुवत् ।
'भू सत्तायाम्' । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः । उवङ् । एधि । 'अस भुवि' । 'ध्वसोरे-
द्धावभ्यासलोपश्च' इति एत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् 'हुसलभ्यो हेधिः' इति धिरादेशः । निघातः ।
पृत्सु । 'पदादिषु' इत्यादिना पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । सावेकाच्त्वात् २ अन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ १ ॥

'अग्न ओजिष्ठम्' इति सप्तचं दशमं सूक्तम् । ऋत्यादि ६ विनियोगश्च पूर्ववत् । चतुर्थीसप्तम्यौ
पङ्क्ती । 'अग्न ओजिष्ठमनयाचतुर्थ्यौ च' इत्यनुक्रान्तम् ॥

१. प-फ-ब-अहं तुर्याम् तुरेयम् । २. र-अन्तोदात्तत्वे; श-अन्तोदात्तः । ३. श-उदात्तत्वम् ।
४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-नेतारः । ५. ख-च-ण-सावेकाच् इति । ६. प-फ-ब-आत्रेयो गय ऋषिः ।
चतुर्थीसप्तम्यौ पङ्क्ती । शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता ।

अग्ने ओजिष्ठमा भर द्युम्नमस्मभ्यमधिगो ।

प्र नो राया परीणसा रत्सि वाजाय पन्थाम् ॥ १ ॥

अग्ने । ओजिष्ठम् । आ । भर । द्युम्नम् । अस्मभ्यम् । अधिगो इत्यधिगो ।

प्र । नः । राया । परीणसा । रत्सि । वाजाय । पन्थाम् ॥ १ ॥

हे अग्ने अओजिष्ठं बलवत्तमं द्युम्नम् । द्योतते कटकमुकुटादिरूपेण सर्वत्र प्रकाशते इति द्युम्नं धनम् । अस्मभ्यम् आ भर आहर । हे अधिगो अद्यतगमन । अद्यतमप्रतिहतं गमनं यस्येति अद्यतो अनिवारिता गावो रश्मयो यस्येति वा अद्यतगुः अधिगुः । तस्य संबोधनम् । नः अस्मान् परीणसा परितो^१ व्यापकेन^२ राया धनेन प्र प्रकर्षेण योजय । वाजाय अञ्जलाभाय पन्थां पन्थानमञ्जस्य मत्समीपप्राप्तिसाधनं मार्गं रत्सि विलिख । कुर्वित्यर्थः ॥ ओजिष्ठम् । ' उज्ज आर्जवे ' । ' उज्जेर्बले बलोपश्च ' इत्यसुन् बलोपश्च । गुणः । ओजः । ' तदस्यास्ति ' इत्यर्थे ' अस्मायामेधा ' इत्यादिना विनिः । ' अतिशायने ' इति इष्टन् । विन्मतोर्लुक् । ' टेः ' इति टिलोपः । निच्वादाद्युदात्तः । द्युम्नम् । ' द्युत दीप्तौ ' इत्यस्माद्धातोः ' सुन्नद्युम्ननिन्न ' इत्यादिना नक्प्रत्ययो मकारश्चान्तादेशो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अधिगो । अद्यतशब्दस्य अध्यादेशः । गोशब्दस्योपसर्जनह्रस्वत्वम् । आमन्त्रितस्य^३ निघातः^४ । परीणसा । ' णस कौटिल्ये ' । अत्र व्याख्यार्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । परि प्राप्तं नस् व्यापनं यस्य तत्तथोक्तम्^५ । ' उपसर्गादसमासेऽपि ' इति णत्वम् । अत्र प्रापणक्रियया युक्तस्य परेणसति प्रत्युपसर्गसंज्ञा नास्ति ' यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाः^६ ' (पा. सू. १. ४. ६०. ३) इति न्यायात् । अतः कथं णत्वम् । एवं तर्हि ' उपसर्गाद्बहुलम् ' इति वचनात् णसो णत्वं भविष्यति । ' निपातस्य च ' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रत्सि । ' रद् विलेखने ' । भौवादिकः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । पादादित्वाङ्निघाताभावः । पन्थाम् । द्वितीयैकवचने ' इतोऽत् सर्वनामस्थाने ' इत्यत् । नकारलोपश्छान्दसः । ' पथिमथोः सर्वनामस्थाने ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

त्वं नो अग्ने अद्भुत कृत्वा दक्षस्य मंहना ।

त्वे असुर्यमारुहत्क्राणा मित्रो न यज्ञियः ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अद्भुत । कृत्वा । दक्षस्य । मंहना ।

त्वे इति । असुर्यम् । आ । अरुहत् । क्राणा । मित्रः । न । यज्ञियः ॥ २ ॥

हे अग्ने अद्भुत सामर्थ्यातिशयेन सर्वेषामाश्चर्यभूत त्वं नः अस्माकं कृत्वा कर्मणा अस्मत्कृतेन यज्ञादिव्यापारेण प्रीतः सन् दक्षस्य बलस्य धनस्य वा मंहना मंहनं नाम दानं कुर्विति शेषः ।

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-परिप्राप्तव्यापकेन । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-आमन्त्रितनिघातः । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-तथोक्तम् । ४. झ-त-न-र-संज्ञकाः ।

यतः कारणात् ^१त्वे त्वयि ^२असुर्यम् असुरं बलम् ^३आरुहत् आरुहं अतः ^४मित्रो ^५न सूर्य इव ^६यज्ञियः यज्ञार्हस्त्वं ^७क्राणा यज्ञघातुकराक्षसापनोदनलक्षणानि^८ कर्माणि कुर्वाणो भव ॥ अद्भुत । आमन्त्रितस्याद्युदात्तत्वम् । क्त्वा । 'डुकृञ् करणे' । 'कृञः क्तुः' इति क्तुप्रत्ययः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यणादेशः । क्तुः कर्म । तृतीयैकवचने 'जसादिषु वावचनम्' इति वचनाज्ञाभावाभावः । दक्षस्य । 'दक्ष गतिर्हिसनयोः' । दक्ष्यन्ते हिंस्यन्तेऽनेन शत्रव इति दक्षं बलम् । 'करणाधिकरणयोश्च' इति घञ् । जित्त्वात् आद्युदात्तः^९ । मंहना । मंहतिदानकर्मा । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारादेशः । त्वे । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना ङेः शेषादेशः । सुबादेशत्वादनुदात्तः । त्वशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकादेशस्योदात्तत्वम् । आरुहत् । रुधेधांतोर्लुङि 'कृमृदुरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरडादेशः । ङित्त्वाङ्गुणाभावः । क्राणा । 'डुकृञ् करणे' । शानच् । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । यणादेशः । 'सुपां सुलुक्' इत्यात्वम् । 'चित्' इत्यन्तोदात्तः । यज्ञियः । यज्ञमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे 'यज्ञविग्भ्यां घञौ' इति घः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

त्वं नो अग्रे एषां गयं पुष्टिं च वर्धय ।

ये स्तोमैभिः प्र सूरयो नरो मघान्यानुशुः ॥ ३ ॥

त्वम् । नः । अग्रे । एषाम् । गयम् । पुष्टिम् । च । वर्धय ।

ये । स्तोमैभिः । प्र । सूरयः । नरः । मघानि । आनुशुः ॥ ३ ॥

हे ^१अग्रे ^२त्वम् ^३एषां ^४नः त्वस्तावकानामस्माकं ^५गयम् । गम्यते निवासायेति गयं गृहं गीयते स्तूयत इति वा गयं धनम् । ^६पुष्टिं ^७च गवादिविषयां पुष्टिं च ^८वर्धय^९ वृद्धिं प्रापय । ^{१०}ये लोके प्रसिद्धाः ^{११}सूरयः लब्धवर्णाः ^{१२}नरः स्तोतारो मनुष्याः ^{१३}स्तोमैभिः स्तोमैः स्तोत्रैः ^{१४}मघानि मंहनीयानि गवादिधनानि यथा ^{१५}प्र^{१६} आनुशुः प्राप्नुवन् तद्वद्वयमपीत्यर्थः ॥ गयम् । गृहपक्षे गमेः 'अघ्न्यादयश्च' इति यत्प्रत्ययान्तो मकारलोपश्च निपात्यते । धनपक्षे 'गा स्तुतौ' । अस्माद्यत्प्रत्ययः । ह्रस्वत्वम् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । पुष्टिम् । 'पुष पुष्टी' । स्त्रियां क्तिन् । छान्दसत्वादन्तोदात्तत्वम् । स्तोमैभिः । 'ष्टुक् स्तुतौ' । 'अर्तिस्तुष्टु' इत्यादिना मन् । गुणः । नित्त्वादाद्युदात्तः । आनुशुः । 'अशू व्यासौ' । लिट् । द्विवचनम् । हलादिशेषः । 'अत आदेः' इत्यात्वम् । 'अश्रोतेश्च' इति नुडागमः । निघातः ॥

ये अग्रे चन्द्र ते गिरः शुम्भन्त्यश्चराधसः ।

शुम्भैभिः शुष्मिणो नरो दिवश्चिघेषां बृहत्सुकीर्तिर्बोधति त्मना ॥ ४ ॥

ये । अग्रे । चन्द्र । ते । गिरः । शुम्भन्ति । अश्वराधसः ।

शुम्भैभिः । शुष्मिणः । नरः । दिवः । चित् । येषाम् । बृहत् । सुकीर्तिः । बोधति । त्मना ॥ ४ ॥

१. ग-घ-यज्ञघातक°; ब-यज्ञान्तक° । २. ख-च-ण-र-श-आद्युदात्तत्वम् । ३. ख-च-झ-ण-भ-प्रापय; घ-श-वर्धय प्रापय । ४. ख-च-ज-झ-ण-न-भ-र-श-'प्र' नास्ति ।

हे अग्ने चन्द्र सर्वेषां प्राणिनामाह्लादकर ये नरः ते गिरः त्वत्संबन्धिस्तोत्ररूपा वाचः शुम्भन्ति शोभनाः कुर्वन्ति ते अश्वराधसः अश्वधना भवन्ति । एतेन सर्वसमृद्धिरूपलक्ष्यते । किंच । शुष्मिणः बलवन्तः सन्तः शुष्मेभिः शुष्मैः स्वकीयैर्बलैः सत्त्वैः शत्रुशोषका भवन्ति । येषां त्वत्संबन्धिनं स्तवं कुर्वतां दिवश्चित् आकाशादपि बृहत् महती सुकीर्तिः भवति । सर्वदिगन्तरालवर्तिनी^१ कीर्तिर्भवतीत्यर्थः । एवंविधं त्वां गयः त्मना आत्मना स्वयमेव बोधति बोधयति ॥ शुम्भन्ति । ' शुभ शुम्भ दीप्तौ ' । तुदादिः । पादादिवान्निघाताभावः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते सति शिष्टत्वादिकरणस्वर एव^२ । अश्वराधसः । ' अशू व्याप्तौ ' । ' अशूप्रुषि^३ ' इत्यादिना कन् । अश्रुते व्याप्नोत्यध्वानमित्यश्वः । निच्वादाद्युदात्तः । ' राध साध संसिद्धौ ' । असुन् । राधुवन्ति साधयन्त्यनेन धर्मादीनीति राधो धनम् । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बृहत् । ' बृह बृहि बृद्धौ ' । शतृ । डीपो लोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । बोधति । ' बुध अवगमने ' । ण्यन्तात् शपि कृते तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुकसंज्ञायां णिलोपः । ' यद्वृत्तान्नित्यम् ' इति निघाताभावः । धातुस्वरेणाद्युदात्तः । त्मना । ' मन्त्रेवाड्यादेरात्मनः ' इत्याकारलोपः ॥

तव त्वे अग्ने अर्चयो भ्राजन्तो यन्ति धृष्णुया ।

परिज्मानो न विद्युतः स्वानो रथो न वाजयुः ॥ ५ ॥

तव । त्वे । अग्ने । अर्चयः । भ्राजन्तः । यन्ति । धृष्णुया ।

परिज्मानः । न । विद्युतः । स्वानः । रथः । न । वाजयुः ॥ ५ ॥

हे अग्ने धृष्णुया धृष्णवोऽत्यन्तप्रगल्भाः भ्राजन्तः दीप्यमानाः त्वे ते प्रसिद्धाः तव अर्चयः^४ त्वदीया रश्मयः यन्ति सर्वतो गच्छन्ति । कथमिव । परिज्मानः परितो गन्ध्यः सर्वतो व्याप्ताः विद्युतः न अचिरप्रभा इव । अनेन प्रकाशातिशय उक्तः । स्वानः शब्दायमानः रथो न रथ इव । अनेनार्चिषां स्वनाधिक्यमुक्तम् । वाजयुः न अन्नकाम इवान्नार्थं युद्धेषु शत्रुविजयाय यथा प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः । अनेनाहुतिविषयोऽभिलाष उक्तः ॥ यन्ति । ' इण् गतौ ' । धृष्णुया । ' जिघृषा प्रागल्भ्ये ' । ' त्रसिगृधिघृषि ' इत्यादिना कुप्रत्ययः । ' आदितश्च ' (पा. सू. ७. २. १६) इति इट्प्रतिषेधः । बहुवचने ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना याजादेशः । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । परिज्मानः । ' अज व्रज गतौ ' । परिपूर्वाद्धातोः ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । अकारलोपः छान्दसः । निच्वादाद्युदात्तः । वाजयुः । वाजमात्मन इच्छति इति क्यच् । ' न छन्दस्यपुत्रस्य ' इति ईत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । ' क्याच्छन्दसि ' इति उप्रत्ययः ॥

नू नो अग्र ऊतये सबाधसश्च रातये ।

अस्माकांसश्च सुरयो विश्वा आशास्तरिषणि ॥ ६ ॥

नू । नः । अग्ने । ऊतये । सबाधसः । च । रातये ।

अस्माकांसः । च । सुरयः । विश्वाः । आशाः । त्रिषणि ॥ ६ ॥

१. श-^०दिगन्तरावर्तिनी । २. ख-च-ण-एव शिष्यते । ३. च-झ-ण-भ-र-श-अशिपृषि^० । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-अर्चिषः ।

हे वअग्ने वनः अस्माकं वनु क्षिप्रम् वजतये रक्षायै भव । वसबाधसश्च दारिद्र्यनिमित्तबाध-
सहितस्य^१ च वरातये धनानां दानाय भव । किंच वअस्माकासः आस्माकाः^२ पुत्रमित्रादयः वसूरयः
स्तोतारः विश्वाः सर्वाः आशाः दिशः वतरीपणि । तासां तरणे क्षमा भवन्तु । अथवा आशाः कामाः ।
अयमर्थः । स्वाभिलषितप्रशस्तसमस्तवस्तुसंपादनं कुर्वित्यर्थः ॥ सबाधसः । बाधेरसुन् । बाधसा
सह वर्तत इति सबाधाः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
रातये । 'रा दाने' । क्तिन् । 'मन्त्रे वृषेपपचमनविदभूवीरा उदात्तः' इत्यन्तोदात्तः । अस्माकासः ।
'तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकौ' इत्यादिना कृतेऽस्माकादेशः । छान्दसत्वादणो लोपः । बहुवचने
असुगागमः । षष्ठीबहुवचने मध्योदात्तत्वेन दृष्टत्वात्तथाविधमादेशमत्रापि कृतवानाचार्यः^३ । विश्वाः ।
विशोः 'अशिप्रुपि' इत्यादिना क्त् । निश्वादाद्युदात्तः । तरीपणि । 'तृ प्लवनतरणयोः' । 'कृतृभ्या-
मीषन्' (उ. सू. ४. ४६६) इति ईपन् । बहुलवचनाञ्जलोपाभावः । अन्तोदात्तश्छान्दसः ॥

त्वं नो अग्ने अङ्गिरः स्तुतः स्तवान् आ भर ।

होतर्विभ्वासहं रयिं स्तोतृभ्यः स्तवसे च न उत्तैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अङ्गिरः । स्तुतः । स्तवानः । आ । भर ।

होतः । विभ्वाऽसहम् । रयिम् । स्तोतृभ्यः । स्तवसे । च । नः ।

उत्त । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ७ ॥

हे वअग्ने वअङ्गिरः । कार्यकारणयोरभेदोपचारादङ्गिरसां प्रकृतिभूतोऽप्यग्निरङ्गिरा इत्युच्यते ।
हे अङ्गिरः पूर्वैः महर्षिभिः वस्तुतः वस्तवानः इदानींतनैश्च स्तूयमानस्त्वं वविभ्वासहं महता-
मप्यभिभवितारम् । अभिभवहेतुत्वादभिभवितृ धनमुच्यते^४ । वरयिं धनं वनः अस्माकम्
वआ वभर आहर । हे वहोतः देवानामाह्वातः वस्तोतृभ्यः वनः अस्मभ्यं वस्तवसे स्तोतुं सामर्थ्यं च
प्रयच्छ । वउत्त अपि च वपृत्सु युद्धेषु वनः अस्माकं ववृधे समृद्धये वएधि भव ॥ स्तवानः ।
'घृन् स्तुतौ' । शानचि कर्मणि व्यत्ययेन शप्प्रत्यय आद्युदात्तश्च । विभ्वासहम् । संहितायां
विभूनामिति षष्ठीबहुवचनस्य 'सुपाम्' इत्यादिना आकारादेशः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'
इति षष्ठ्या अलुक् । पदकारास्तु विपूर्वाद्भवतेः अगागमम्^५ 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वं
च भत्वावग्रहं कुर्वन्ति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तवसे । 'घृन् स्तुतौ' । तुमर्थेऽसेनप्रत्ययः ।
निश्वादाद्युदात्तः ॥ २ ॥

'जनस्य गोपाः' इति षडृचमेकादशं सूक्तमात्रेयस्य सुतंभरस्यार्षं जागतमात्रेयम् । तथा
चानुक्रान्तं—'जनस्य षट् सुतंभरो जागतम्' इति । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य
विनियोगः । 'जनस्य गोपास्त्वामग्न क्रतायवः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

१. ख-च-ण-श-दारिद्र्यनिमित्तं । २. ख-च-क्ष-ण-भ-र-श-अस्माकाः । ३. ख-च-ण-भ-कृतवा-
नित्यर्थः; झ-र-कृतवानीचार्थः । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-धनमित्युच्यते । ५. श-अगागमे ।

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।

घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमत्ति भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य । गोपाः । अजनिष्ट । जागृविः । अग्निः । सुदक्षः । सुविताय । नव्यसे ।

घृतप्रतीकः । बृहता । दिविस्पृशा । द्युमत् । वि । भाति । भरतेभ्यः । शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य गोपाः गोपायिता रक्षिता जागृविः जागरणशीलः सदा प्रबुद्धः सुदक्षः सुबलः सवैः श्लाघनीयबलः^१ सः अग्निः नव्यसे नवतराय सुविताय लोकानां कल्याणाय अजनिष्ट जातः । घृतप्रतीकः घृतेन प्रज्वलिताङ्गः बृहता महता दिविस्पृशा अभ्रंलिहेन तेजसा युक्तः शुचिः शुद्धः एवंविधोऽग्निः भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यस्तदर्थं द्युमत् दीप्तिमत् यथा भवति तथा वि भाति प्रकाशते ॥ गोपाः । 'गुप् रक्षणे' । आयप्रत्ययः । गोपायतेः क्तिप् । परत्वादतो^२ लोपः^३ । अत्र परत्वादपृक्तलोपे कृते वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावेन यलोपो न स्यात् । 'लोपो व्योर्वलि' इति प्रथमं लोपग्रहणात् ज्ञापकाद्यलोप एव भवति । लोपाजादेशस्य यलोपविधिं प्रति न^३ स्थानिवद्भावः । प्रत्ययस्वरः । जागृविः । 'जागृ निद्राक्षये' । 'जृशृस्तृजागृभ्यः क्तिन्' इति क्तिन्प्रत्ययः । 'जाग्रोऽविचिण्णलङ्कित्सु' इति प्रतिषेधाद्गुणाभावः । निच्वादाद्युदात्तः । सुदक्षः । 'आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुविताय । 'तन्वादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इति सोरुवडादेशः । 'सूपमानात् क्तः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नव्यसे । नवशब्दादतिशायनेऽर्थे ईयसुन्प्रत्ययः । ईकारलोपश्छान्दसः । अतो लोपः । आद्युदात्तः । दिविस्पृशा । 'हृद्यभ्यां ङेरुपसंख्यानम्' इत्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्युमत् । 'ह्रस्वनुद्भ्यां मतुप्' इति ह्रस्वात्परस्य मतुपोऽन्तोदात्तत्वम् ॥

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं नरस्त्रिषधस्थे समीधिरे ।

इन्द्रेण देवैः सरथं स बर्हिषि सीदन्नि होता यजथाय सुक्रतुः ॥ २ ॥

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरःहितम् । अग्निम् । नरः । त्रिऽसधस्थे । सम् । ईधिरे ।

इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । सः । बर्हिषि । सीदत् । नि । होता । यजथाय । सुक्रतुः ॥ २ ॥

नरः ऋत्विजः यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकं पुरोहितं यजमानैः पुरस्कृतम् इन्द्रेण देवैः च सरथं तेषां मान्यावात् समानरथम् अग्निं त्रिषधस्थे त्रिस्थाने विहारप्रदेशे प्रथमं समीधिरे समैन्धत । सुक्रतुः शोभनकर्मा होता देवानामाह्वता सः अग्निः बर्हिषि बर्हियुक्ते तस्मिन् स्थाने यजथाय यज्ञाय नि सीदत् प्रतिष्ठितोऽभवदिति यावत् ॥ केतुम् । 'कित ज्ञाने' । औणादिक उप्रत्ययः । अन्तोदात्तः । पुरोहितम् । 'पुरोऽव्ययम्' इति गतिसंज्ञायां 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्रिषधस्थे । आहवनीयादिलक्षणेन त्रिप्रकारेणानेन

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श्लाघनीयः । २. ख-च-ण-त-न-भ-र-परत्वादकारलोपः । ३. ख-झ-न-भ-र-न 'न' नास्ति ।

सह तिष्ठतीति त्रिषधस्थः । कप्रत्ययः । 'सध मादस्थयोऽछन्दसि' इति सधादेशः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । सीदत् । सदेः पाप्मादिना सीदादेशः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इत्यङ्भावः ।
पादादित्वान्निघाताभावः । यजथाय । यजेरौणादिकोऽधप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः ॥

असंमृष्टो जायसे मात्रोः शुचिर्मन्द्रः कविरुदतिष्ठो विवस्वतः ।

धृतेन त्वावर्धयन्नग्र आहुत धूमस्ते केतुरभवदिवि श्रितः ॥ ३ ॥

असंमृष्टः । जायसे । मात्रोः । शुचिः । मन्द्रः । कविः । उत् । अतिष्ठः । विवस्वतः ।

धृतेन । त्वा । अवर्धयन् । अग्रे । आहुत । धूमः । ते । केतुः । अभवत् । दिवि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्रे मात्रोः अरण्योः । स्वजनननिमित्तत्वात्^१ अरणी मातरावित्युच्येते । ताभ्याम् असंमृष्टः
अबाधित एव जायसे प्रादुर्भूतो भवसि । मन्द्रः सर्वैः स्तुत्यः कविः क्रान्तः सर्वत्र व्यासः ।
अथवा मेधावी शुचिः त्वं विवस्वतः अग्निहोत्रार्थं^२ गृहे विशेषेण वसतः^३ यजमानात् उदतिष्ठः
उदितोऽभवः । पूर्वं महर्षयः त्वा त्वां धृतेन अवर्धयन् वृद्धिमनयन् । हे आहुत आहुतिभिर्हुत
ते तव दिवि अन्तरिक्षे श्रितः व्यासः धूमः केतुः प्रज्ञापकः अभवत् । अग्न्यनुमापकत्वात्
धूमस्य ॥ मात्रोः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मन्द्रः । 'मदि स्तुतिमोदमद-
स्वप्नकान्तिगतिषु' । अत्र स्तुत्यर्थादस्मात् 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् । अन्तोदात्तः । कविः ।
क्रमेः 'इन्' सर्वधातुभ्यः' इति इन्प्रत्ययः । बाहुलकात्^४ मकारस्य वत्वं रेफलोपश्च । व्यत्ययेनान्तो-
दात्तत्वम् । उदतिष्ठः । उत्पूर्वाद्ध्वकर्मवाचिनस्तिष्ठतेरात्मनेपदाभावः । विवस्वतः । विपूर्वाद्भसतेः
संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । 'तदस्यास्ति' इति मतुप् । 'मादुपधायाश्च' इति वत्वम् ।
मतुपोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः ॥

अग्निर्नो यज्ञमुप वेतु साधुयामि नरो वि भरन्ते गृहेगृहे ।

अग्निर्दूतो अभवद्भव्यवाहनोऽग्निं वृणाना वृणते कविक्रतुम् ॥ ४ ॥

अग्निः । नः । यज्ञम् । उप । वेतु । साधुऽया । अग्निम् । नरः । वि । भरन्ते । गृहेऽगृहे ।

अग्निः । दूतः । अभवत् । हव्यऽवाहनः । अग्निम् । वृणानाः । वृणते । कविक्रतुम् ॥ ४ ॥

साधुया सर्वपुरुषार्थानां साधकः अग्निर्नो यज्ञम् अस्मदीयं यागं प्रति उप वेतु आगच्छतु ।
नरः मनुष्याः गृहेगृहे अनुगृहम् अग्निं वि भरन्ते विहरन्ति विहरणं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
हव्यवाहनः हव्यानां हविषां वोढा अग्निर्दूतः देवानां दूतः अभवत् । वृणानाः संभजमानाः
सन्तः कविक्रतुं क्रान्तयज्ञम् अग्निं वृणते संभजन्ते ॥ साधुया । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना
विभक्तेर्यादेशः ॥

१. च-निमित्तात् । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-अग्निहोत्रार्थम् । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-
वासवतः । ४. ख-च-क्ष-ण-भ-र-श-विन् । ५. त-बाहुलकात् ।

तुभ्येदमग्ने मधुमत्तमं वचस्तुभ्यं मनीषा इयमस्तु शं हृदे ।

त्वां गिरः सिन्धुमिवानीर्महीरा पृणन्ति शर्वसा वर्धयन्ति च ॥ ५ ॥

तुभ्यं । इदम् । अग्ने । मधुमत्तमम् । वचः । तुभ्यम् । मनीषा । इयम् । अस्तु । शम् । हृदे ।
त्वाम् । गिरः । सिन्धुम् इव । अवनीः । महीः । आ । पृणन्ति । शर्वसा । वर्धयन्ति । च ॥ ५ ॥

हे अग्ने तुभ्यं तुभ्यं त्वदर्थं मधुमत्तमम् अत्यन्तं मधुरम् इदं वचः क्रियते । हृदे
हृदि शं सुखं कुर्वती इयं मनीषा स्तुतिः तुभ्यम् अस्तु । गिरः स्तुतिरूपा वाचः त्वाम्
आ पृणन्ति पूरयन्ति । शर्वसा बलेन वर्धयन्ति च । कथमिव । महीः महत्यः अवनीः
अवन्यः नद्यः सिन्धुमिव समुद्रमिव ॥

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्दञ्छिश्रियाणं वनेवने ।

स जायसे मध्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । अङ्गिरसः । गुहा । हितम् । अनु । अविन्दन् । शिश्रियाणम् । वनेऽवने ।
सः । जायसे । मध्यमानः । सहः । महत् । त्वाम् । आहुः । सहसः । पुत्रम् । अङ्गिरः ॥ ६ ॥

हे अग्ने अङ्गिरसः ऋषयः गुहा गुहायां हितं निहितं निगूढं वनेवने वृक्षेवृक्षे
शिश्रियाणम् आश्रितं त्वाम् अन्वविन्दन् अलभन्त । महत् महता सहः सहसा बलेन युक्तः
सः त्वं मध्यमानः जायसे । हे अङ्गिरः अङ्गिरसां प्रकृतिभूत त्वां सहसः पुत्रम्
आहुः ॥ शिश्रियाणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' । लिटः कानच् । शपः श्लुः । 'श्लौ' इति
द्विर्वचनम् । इयङादेशः । चित्वादन्तोदात्तः ॥ ३ ॥

'प्राप्तये बृहते' इति षडृचं द्वादशं सूक्तं सुतंभरस्यार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'प्राप्तये' इत्यनु-
क्रान्तम् । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं विनियुक्तम् । सूत्रितं च—
'प्राप्तये बृहते प्र वेधसे कवये' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

प्राप्तये बृहते यज्ञियाय क्रतस्य वृष्णे असुराय मन्म ।

धृतं न यज्ञ आस्ये सुपूतं गिरं भरे वृषभाय प्रतीचीम् ॥ १ ॥

प्र । अग्नये । बृहते । यज्ञियाय । क्रतस्य । वृष्णे । असुराय । मन्म ।

धृतम् । न । यज्ञे । आस्ये । सुऽपूतम् । गिरम् । भरे । वृषभाय । प्रतीचीम् ॥ १ ॥

वृहते सामर्थ्यातिशयेन महते वयशियाय यज्ञार्हाय व्रतस्य उदकस्य वृष्णे वर्षित्रे ।
 ऋतमित्युदकनामसु पाठात् । असुराय बलवते ॥ असेरौणादिक उरन्प्रस्थयः ॥ वृषभाय
 कामानां वर्षित्रे अग्नये मन्म ज्ञानसाधनं प्रतीचीम् अभिमुखीं गिरं स्तुतिरूपां वाचं प्र भरे
 प्रणयामि । कथमिव । सुपूतं सम्यक्संस्कृतम् आस्ये प्रहुतं यज्ञे घृतं न घृतमिव । आस्ये
 प्रहुतं घृतं यथा प्रीतिकरं भवति तथा प्रीतिकरीं स्तुतिमित्यर्थः ॥

ऋतं चिकित्व ऋतमिच्छिकिद्व्यृतस्य धारा अनु तृन्धि पूर्वीः ।

नाहं यातुं सहसा न द्वयेन ऋतं सपाम्यरुषस्य वृष्णः ॥ २ ॥

ऋतम् । चिकित्वः । ऋतम् । इत् । चिकिद्धि । ऋतस्य । धाराः । अनु । तृन्धि । पूर्वीः ।

न । अहम् । यातुम् । सहसा । न । द्वयेन । ऋतम् । सपामि । अरुषस्य । वृष्णः ॥ २ ॥

व्रतं स्तोत्रं हे चिकित्वः जानन्नग्रे त्वं व्रतं मया क्रियमाणमिदं स्तोत्रं चिकिद्धि जानीहि ॥
 ' कित ज्ञाने ' । जुहोत्यादिः । लोटि रूपम् । इत् इति पूरणः । ऋतमिति पदस्य परस्मिन्ना-
 मन्त्रिते विद्यमानेऽपि छान्दसत्वात्पराङ्मवाभावाभावः ॥ किञ्च पूर्वीः बह्वीः व्रतस्य उदकस्य
 धाराः सस्यपोषणार्थमुत्पादयितुम् अनु तृन्धि मेघाननुविध्य । सहसा बलेन युक्तः
 अहं यातुं कर्मणां नाशकरीं हिंसां न सपामि न स्पृशामि न करोमीति यावत् । द्वयेन
 च सत्यानृताभ्यां यत्किञ्चिद्वैदिकं कृत्यं न सपामि ॥ ' पप समवाये ' इति धातुः ॥ किंतु अरुषस्य
 आरोचमानस्य वृष्णः कामानां वर्षितुस्तव व्रतं स्तोत्रमेव सपामि ॥

कया नो अग्न ऋतयन्नृतेन भुवो नवेदा उचथस्य नव्यः ।

वेदा मे देव ऋतुपा ऋतूनां नाहं पतिं सनितुरस्य रायः ॥ ३ ॥

कया । नः । अग्ने । ऋतयन् । ऋतेन । भुवः । नवेदाः । उचथस्य । नव्यः ।

वेद । मे । देवः । ऋतुऽपाः । ऋतूनाम् । न । अहम् । पतिम् । सनितुः । अस्य । रायः ॥ ३ ॥

हे अग्ने व्रतयन् सर्वप्राणिनां जीवनहेतुकमुदकं कुर्वन् कया केनापि व्रततेन सत्येन
 क्रियमाणेन कर्मणा नः उचथस्य अस्मदीयस्य स्तोत्रस्य नवेदाः ज्ञाता भुवः भवेः । नव्यः
 स्तुत्यः व्रतूनां व्रतुपाः । द्वितीयः ऋतुशब्दोऽनुवादकः । देवः द्योतमानोऽग्निः मे मां वेद
 वेत्तु । सनितुः भजमानस्य अस्य मम रायः पश्चादिलक्षणस्य धनस्य पतिं स्वामिनं तमग्निम्
 अहं न जानामि ॥ भुवः । ' भू सत्तायाम् ' । लिङ्गर्थे लेट्यङागमः । उचडादेशः । नवेदाः । न न
 वेत्तीति वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । कथमेतल्लभ्यते । निपातनात् । द्विनन्पूर्वस्यासुप्रस्थयान्तस्य वेदेरेकस्य

१. प-फ-ब-ज्ञानसाधनाम् । २. त-यष्टव्यानृताभ्याम् । ३. घ-रोचमानस्य । ४. ख-च-झ-ण-
 भ-स्तोत्रं च । ५. त-कुर्वस्वम् । ६. ख-च-झ-ण-न-भ-र-'नः' नास्ति । ७. प-प-व-वसन्तादीनां
 पालकः । ८. ग-ज-ण-श-'धनस्य' नास्ति ।

नञो लोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावश्च स्कन्दस्वामिना निपातितः । पाणिनिना तु ' नञ्राणनपात् ' इति सूत्रे' न वेत्तीत्येतस्मिन्नर्थे' निपातितः । अस्यार्थस्यानुपपन्नत्वात् स्कन्दस्वामिपक्ष एवाश्रीयते ॥

के ते अग्ने रिपवे बन्धनासः के पायवः सनिषन्त द्युमन्तः ।

के धासिमग्ने अनृतस्य पान्ति क आसतो वचसः सन्ति गोपाः ॥ ४ ॥

के । ते । अग्ने । रिपवे । बन्धनासः । के । पायवः । सनिषन्त । द्युमन्तः ।

के । धासिम् । अग्ने । अनृतस्य । पान्ति । के । असतः । वचसः । सन्ति । गोपाः ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ये ऽरिपवे स्वकीयस्य शत्रोः ऽबन्धनासः बन्धकाः स्युः ऽते त्वत्संबन्धिनस्ते पुरुषाः ऽके कीदृशाः । सामर्थ्यातिशयादेवविधा इति केनापि ज्ञातुं न शक्यन्त इत्यर्थः । ये ऽपायवः जनानां रक्षितारः ऽद्युमन्तः दीप्तिमन्तः ऽसनिषन्त दीनेभ्यो धनं प्रयच्छन्ति ते^२ त्वदीयाः^२ कीदृशाः । ये ऽअनृतस्य असत्यस्य ऽधासि धारकं जनं ऽपान्ति रक्षन्ति ते त्वदीया जनाः ऽके ऽसन्ति । न केऽपीत्यर्थः । ये ऽअसतः दुष्टस्याभिशापादिलक्षणस्य ऽवचसः ऽगोपाः गोपायितारः रक्षितारस्ते त्वदीयाः ऽके सन्ति । न केऽपीत्यर्थः । अथवा ये के जना रिपोर्बन्धकाः । ये के पायवो रक्षितारः सनिषन्त धनं प्रयच्छन्ति द्युमन्तः दीप्तिमन्तः । ये^३ केऽनृतस्यासत्यस्य धासि धारकं जनं पान्ति अनृतजनितपापात् परिहृत्य सन्मार्गप्रदानेन रक्षन्ति । ये केऽसतोऽभिशापादिलक्षणाद्वचसो गोपा गोपायितारः सन्ति ते सर्वे त्वदीयाः । त्वदुपासकाः^४ इत्यर्थः^५ ॥

सखायस्ते विषुणा अग्न एते शिवासः सन्तो अशिवा अभूवन् ।

अधूर्षत स्वयमेते वचोभिर्ऋजूयते वृजिनानि ब्रुवन्तः ॥ ५ ॥

सखायः । ते । विषुणाः । अग्ने । एते । शिवासः । सन्तः । अशिवाः । अभूवन् ।

अधूर्षत । स्वयम् । एते । वचःऽभिः । ऋजूऽयते । वृजिनानि । ब्रुवन्तः ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽसखायः स्तोतारः ऽविषुणाः विप्रकीर्णाः सर्वत्र व्याप्ताः ऽएते पूर्वम् ऽअशिवाः परनिन्दादीनि^१ कुर्वाणास्त्वत्परिचर्यां त्यजन्तोऽभद्राः ऽसन्तः इदानीं त्वत्परिचर्यां कुर्वन्तः । ऽशिवासः शिवा आढ्याः ऽअभूवन् । किंच ये ऽऋजूयते ऋजु सम्यगाचरतेऽपि मह्यं ऽवचोभिः असाभूक्तिभिः ऽवृजिनानि कुटिलानि ऽब्रुवन्तः ते ऽएते मम सपरानाः ऽस्वयम् एव ऽअधूर्षत अहिंस्यन्त ॥ धूर्वतेहिंसाकर्मण इदं रूपम् ॥

१. ख-च-झ-ण-भ-र-सूत्रे भवतीत्येकस्मिन्नर्थे । २. ग-घ-ज-श-त्वदीयाः के । ३. ग-ज-प-फ-ये असतः दुष्टस्य अभिशापादिलक्षणस्य वचसः गोपाः गोपायितारः रक्षितारः के ते सन्ति न केऽपि । ४. ख-घ-च-झ-ण-न-भ-र-श-' इत्यर्थः ' नास्ति । ५. ग-ज-श-परनिन्दादि ।

यस्ते अग्ने नमसा यज्ञमीदृ ऋतं स पात्यरुषस्य वृष्णः ।

तस्य क्षयः पृथुरा साधुरेतु प्रसर्त्तानस्य नहुषस्य शेषः ॥ ६ ॥

यः । ते । अग्ने । नमसा । यज्ञम् । ईद्रे । ऋतम् । सः । पाति । अरुषस्य । वृष्णः ।

तस्य । क्षयः । पृथुः । आ । साधुः । एतु । प्रऽसर्त्तानस्य । नहुषस्य । शेषः ॥ ६ ॥

हे अग्ने वयः मनुष्यः यज्ञं यजनीयं ते त्वां नमसा स्तोत्रेण ईद्रे स्तौति । यद्वा । ते तुभ्यं यज्ञं यागं नमसान्नरूपेण हविषा ईद्रे यजति ॥ अस्मिन् पक्षे यजेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपः १लुः । 'श्लौ' इति द्विवचनम् । 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । सवर्णदीर्घः । जकारस्य टकारः ॥ यः^१ अरुषस्य रोचमानस्य वृष्णः कामानां वर्षितुरग्नेः ऋतं स्तोत्रं पाति रक्षति तस्य यजमानस्य वक्षयः गृहं पृथुः विस्तीर्णं भवति । पश्चादिलक्षणैर्धनैः संपूर्णं भवतीत्यर्थः । प्रसर्त्तानस्य प्रकर्षेण त्वपरिचर्या^२ गच्छतः नहुषस्य मनुष्यस्य साधुः कामानां साधकः शेषः । शिष्यत इति शेषः । पुत्रः आ^३ एतु आगच्छतु भवत्वित्यर्थः^३ ॥ ४ ॥

'अर्चन्तस्त्वा' इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तं सुतंभरस्यापि गायत्रमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च— 'अर्चन्तो गायत्रं तु' इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि आश्विनशस्त्रे^४ इदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च— 'अर्चन्तस्त्वेति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आहवनीयोपस्थाने 'त्वमग्ने सप्रथा असि' इत्येका । सूत्रितं च— 'सं नः सृज सुमत्या वाजवर्या त्वमग्ने सप्रथा असीति च' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । अश्वमेधे पौष्णेष्टौ^५ 'त्वमग्ने सप्रथाः' इति प्रथमाज्यभागानुवाक्या । 'त्वमग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सद्वन्तौ' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

अर्चन्तस्त्वा हवामहेऽर्चन्तः समिधीमहि । अग्ने अर्चन्त ऊतये ॥ १ ॥

अर्चन्तः । त्वा । हवामहे । अर्चन्तः । सम् । इधीमहि । अग्ने । अर्चन्तः । ऊतये ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वा त्वाम् अर्चन्तः पूजयन्तो वयं हवामहे आह्वयामः । अर्चन्तः स्तुवन्तो वयम् ऊतये रक्षणाय तर्पणाय वा त्वां समिधीमहि समिद्धिः संदीपयामः । अर्चन्त इति तृतीयं पदम् आदरातिशयार्थम् ॥

अग्नेः स्तोमं मनामहे सिध्ममद्य दिविस्पृशः । देवस्य द्रविणस्यवः ॥ २ ॥

अग्नेः । स्तोमम् । मनामहे । सिध्मम् । अद्य । दिविऽस्पृशः । देवस्य । द्रविणस्यवः ॥ २ ॥

द्रविणस्यवः द्रविणं धनमिच्छन्तो वयं दिविस्पृशः सूर्यरूपेणाकाशं व्याप्नुवतः देवस्य श्रोतमानस्य अग्नेः सिध्मं पुरुषार्थानां साधकं स्तोमं स्तोत्रम् अद्य अस्मिन्नहनि मनामहे ब्रूमः ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-सः । २. ग-घ-ज-श-परिचर्याम् । ३. ख-घ-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-
ऐति आगच्छति भवतीत्यर्थः; ग-ज-ऐतु आगच्छतु भवतीत्यर्थः । ४. झ-र-आश्विनशस्त्रे स (? च) ।
५. ख-झ-न-भ-र-श-पौष्णेष्टौ ।

अग्निर्जुषत नो गिरो होता यो मानुषेष्ववा । स यक्षदैव्यं जनम् ॥ ३ ॥

अग्निः । जुषत । नः । गिरः । होता । यः । मानुषेषु । आ । सः । यक्षत् । दैव्यम् । जनम् ॥ ३ ॥

होता देवानामाहता यः अग्निः मानुषेष्ववा वसति सः अग्निः नः अस्माकं गिरः स्तुतिः जुषत सेवताम् । सोऽग्निः दैव्यं जनं देवसंबन्धिनं जनं यक्षत् यजतु ॥

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । सऽप्रथाः । असि । जुष्टः । होता । वरेण्यः । त्वया । यज्ञम् । वि । तन्वते ॥ ४ ॥

हे अग्ने जुष्टः सर्वदा प्रीतः वरेण्यः सर्वैर्वरेणीयः होता त्वं सप्रथाः सर्वतः पृथुः असि भवसि । तथाह यास्कः—‘ सप्रथाः सर्वतः पृथुः ’ (निरु. ६. ७) इति । किंच सर्वे यजमानाः त्वया साधनेन यज्ञं वि तन्वते ॥

त्वामग्ने वाजसातमं विप्रां वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । वाजऽसातमम् । विप्राः । वर्धन्ति । सुऽस्तुतम् । सः । नः । रास्व । सुऽवीर्यम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने विप्राः मेधाविनः स्तोतारः वाजसातमम् । वाजोऽन्नम् । तद्दत्तं सुष्टुतं पूर्वं महर्षिभिः सम्यक् स्तुतं त्वां वर्धन्ति । स्तोत्रैर्वर्धयन्ति । सः त्वं नः अस्मभ्यं सुवीर्यं सर्वैः श्लाघनीयं बलं रास्व देहि ॥

अग्ने नेमिर्राँव देवांस्त्वं परिभूरसि । आ राधश्चित्रमृज्जसे ॥ ६ ॥

अग्ने । नेमिः । अरान्ऽव । देवान् । त्वम् । परिऽभूः । असि ।

आ । राधः । चित्रम् । ऋज्जसे ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं देवान् परिभूरसि । स्वतेजसा परिभवसि । कथमिव । नेमिः प्रकाशमानः चक्रस्य बाह्यो वलयः अरानिव नाभावर्षितान् सूक्ष्मान् स्थासकानिव । किंच त्वं चित्रं नानाविधं राधः । राधुवन्ति साधयन्त्यनेन पुरुषार्थानिति राधो धनम् । आ ऋज्जसे । स्तोतृभ्यः प्रसाधय । धननामसु पाठात् ‘ राधो धनम् ’ इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

‘ अग्निं स्तोमेन ’ इति षडृचं चतुर्दशं सूक्तं सुतंभरस्य आपर्णं गायत्रमाग्नेयम् । ‘ अग्निं स्तोमेन ’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् ॥ १ ॥

अग्निम् । स्तोमेन । बोधय । सम्ऽधानः । अमर्त्यम् । हव्या । देवेषु । नः । दधत् ॥ १ ॥

हे स्तोतः ^१अमर्त्यम् अमरणधर्माणम् ^२अग्निं ^३स्तोमेन स्तोत्रेण ^४बोधय । स्वाभिलषितार्थसिद्धये प्रबोधय । योऽग्निः ^५समिधानः स्तोत्रैः सग्यक् प्रकाशमानः सः ^६नः ^७हव्या अस्मदीयानि हव्यानि हवींषि ^८देवेषु ^९दधत् निदधातु ॥

तमध्वरेष्वीळते देवं मर्ता अमर्त्यम् । यजिष्ठं मानुषे जनै ॥ २ ॥

तम् । अध्वरेषु । ईळते । देवम् । मर्ताः । अमर्त्यम् । यजिष्ठम् । मानुषे । जनै ॥ २ ॥

^१मर्ताः मनुष्याः ^२देवं द्योतमानम् ^३अमर्त्यम् अमरणधर्माणं ^४मानुषे मनुष्याणां संबन्धिनि ^५जने लोके ^६यजिष्ठं यष्टतमं ^७तम् अग्निम् ^८अध्वरेषु सप्ततन्तुषु ^९ईळते स्तुवन्ति ॥

तं हि शश्वन्त ईळते सुचा देवं घृतश्रुता । अग्निं हव्याय वोळहवे ॥ ३ ॥

तम् । हि । शश्वन्तः । ईळते । सुचा । देवम् । घृतश्रुता । अग्निम् । हव्याय । वोळहवे ॥ ३ ॥

^१शश्वन्तः बहवः स्तोतारः ^२तं ^३देवम् ^४अग्निम् ^५ईळते स्तुवन्ति । कीदृशास्ते । ^६घृतश्रुता घृतं क्षरन्त्या ^७सुचा सहिताः । किमर्थं स्तुवन्ति । ^८हव्याय हव्यवहनार्थं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविः ^९वोळवे वोढुम् ॥

अग्निर्जातो अरोचत घ्नन्दस्यूज्योतिषा तमः । अविन्दद्वा अपः स्वः ॥ ४ ॥

अग्निः । जातः । अरोचत । घ्नन् । दस्यून् । ज्योतिषा । तमः ।

अविन्दत् । गाः । अपः । स्वरिति स्वः ॥ ४ ॥

^१जातः अरण्योर्मथनेन प्रादुर्भूतः ^२अग्निः ^३दस्यून् यज्ञविघ्नकारिणः शत्रून् ^४घ्नन् हिंसन् ^५ज्योतिषा स्वेन तेजसा ^६तमः घ्नन् ^७अरोचत अदीप्यत । किंच ^८गा ^९अपः उदकानि ^{१०}स्वः सूर्यं च ^{११}अविन्दत् अवेदयत् ॥

अग्निमीळन्यं कविं घृतपृष्ठं सपर्यत । वेतु मे शृणवद्वम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । ईळन्यम् । कविम् । घृतपृष्ठम् । सपर्यत । वेतु । मे । शृणवत् । द्वम् ॥ ५ ॥

हे जनाः ^१ईळन्यं स्तुत्यं ^२कविं क्रान्तदर्शिनं ^३घृतपृष्ठं दीप्तोपरिभागम् ^४अग्निं ^५सपर्यत पूजयत । सोऽग्निः ^६मे ^७हवं मदीयमाह्वानं ^८वेतु कामयताम् । ^९शृणवत् शृणोतु च ॥

अग्निं घृतेन वावृधुः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणिम् । स्वाधीभिर्वचस्युभिः ॥ ६ ॥

अग्निम् । घृतेन । ववृधुः । स्तोमेभिः । विश्वचर्षणिम् । सुआधीभिः । वचस्युभिः ॥ ६ ॥

ऋत्विजः ऽविश्वचर्षणि विश्वस्य द्रष्टारं ऽस्वाधीभिः शोभनाध्यानैः ऽवचस्युभिः स्तुतिकामैर्देवैः
समेतम् ऽअग्निं ऽघृतेन ऽस्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः ऽववृधुः अवर्धयन् ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके अष्टादश^१ सूक्तानि । तत्र 'प्र वेधसे' इति पञ्चमं प्रथमं सूक्तमाङ्गिरसस्य धरुण-
स्यायं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र वेधसे पञ्चाङ्गिरसो धरुणः' इति । प्रातरनुवाके
आग्नेये कृतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्र वेधसे कवये त्वं नो अग्ने वरुणस्य
विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति^२ ॥

प्र वेधसे कवये वेद्याय गिरं भरे यशसे पूर्याय ।

घृतप्रसक्तो असुरः सुशेवो रायो धर्ता धरुणो वस्वो अग्निः ॥ १ ॥

प्र । वेधसे । कवये । वेद्याय । गिरम् । भरे । यशसे । पूर्याय ।

घृतऽप्रसक्तः । असुरः । सुशेवः । रायः । धर्ता । धरुणः । वस्वः । अग्निः ॥ १ ॥

यः ऽअग्निः ऽघृतप्रसक्तः हवीरूपेण घृतेन प्रसन्नः ऽअसुरः बलवान् ऽसुशेवः । शोभनं शेवं
सुखं यस्यासौ सुशेवः । शेवमिति सुखनामसु पाठात् । ऽरायः धनस्य ऽधर्ता पोषकः ऽधरुणः हविषां
धारकः ऽवस्वः वासकः अग्निः भवति ऽवेधसे विधात्रे ऽकवये क्रान्तदृशे ऽवेद्याय स्तुत्याय ॥
विदिरयं मनिना समानार्थो मनिश्च स्तुतिकर्मा ॥ ऽयशसे यशस्विने ऽपूर्याय मुख्याय तस्मा अग्ने
ऽगिरं स्तुतिं ऽप्र ऽभरे प्रणयानि ॥

ऋतेन ऋतं धरुणं धारयन्त यज्ञस्य शाके परमे व्योमन् ।

दिवो धर्मन्धरुणं सेदुषो नृञ्जातैरजातां अभि ये ननक्षुः ॥ २ ॥

ऋतेन । ऋतम् । धरुणम् । धारयन्त । यज्ञस्य । शाके । परमे । विऽओमन् ।

दिवः । धर्मन् । धरुणं । सेदुषः । नृन् । जातैः । अजातान् । अभि । ये । ननक्षुः ॥ २ ॥

ऽये यजमानाः ऽदिवः दुलोकस्य ऽधरुणे धारके ऽधर्मन् यज्ञे ऽसेदुषः आसीनान् ऽनृन् नेतृन्
ऽअजातान् देवान् ऽजातैः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः ऽअभि ऽननक्षुः अभिप्राप्नुवन्ति ते यजमानाः ऽयज्ञस्य
ऽधरुणं धारकम् ऽऋतं सत्यरूपमग्निं ऽशाके कर्मणि निमित्ते ऽपरमे उत्कृष्टे ऽव्योमन् स्थाने उत्तरवेद्याम्
ऽऋतेन स्तोत्रेण ऽधारयन्त धारयन्ति ॥

अंहोयुवस्तन्वस्तन्वते वि वयो महदुष्टं पूर्याय ।

स संवतो नवजातस्तुतुर्यात्सिंहं न क्रुद्धमभितः परिं षुः ॥ ३ ॥

अंहः ऽयुवः । तन्वः । तन्वते । वि । वयः । महत् । दुस्तरम् । पूर्याय ।

सः । सम्ऽवतः । नवऽजातः । तुतुर्यात् । सिंहम् । न । क्रुद्धम् । अभितः । परिं । षुः ॥ ३ ॥

ये^१ यजमानाः ^२पूय्याय मुख्यायास्मा अग्नये ^३महत् अधिकं ^४दुष्टं राक्षसैर्दुष्पापं ^५वयः हवीरूपमन्नं प्रयच्छन्ति ते यजमानाः ^६तन्वः स्वास्तनूः ^७अहोयुवः अहसा वियोजिकाः ^८वि ^९तन्वते विस्तारयन्ति । ^{१०}नवजातः ^{११}सः अग्निः ^{१२}संवतः संगतान् शत्रून् ^{१३}तुतुर्यात् तरतु । किंच ^{१४}अभितः सर्वतो वर्तमानाः शत्रवो मां ^{१५}परि वर्जयित्वा ^{१६}स्थुः तिष्ठेयुः । कथमिव । मृगाः ^{१७}कुदं ^{१८}सिंहं ^{१९}न सिंहमिव ॥

मातेव यद्धरसे पप्रथानो जनैजनं धायसे चक्षसे च ।

वयोवयो जरसे यद्धानः परि त्मना विषुरूपो जिगासि ॥ ४ ॥

माताऽइव । यत् । भरसे । पप्रथानः । जनम्ऽजनम् । धायसे । चक्षसे । च ।

वयःऽवयः । जरसे । यत् । दधानः । परि । त्मना । विषुरूपः । जिगासि ॥ ४ ॥

पप्रथानः सर्वत्र प्रथमानः यत् यस्त्वं मातेव जननीव जनैजनं सर्वं जनं भरसे विभर्षि । किंच धायसे धारणाय चक्षसे दर्शनाय च सर्वैः प्रार्थ्यसे । यत् यदा दधानः धार्यमाणो भवसि तदा वयोवयः सर्वमन्नं जरसे जरयसि । अपि च विषुरूपः नानारूपः सन् त्मना आत्मना परि जिगासि सर्वभूतानि परिगच्छसि ॥

वाजो नु ते शर्वसप्तात्वन्तमुरुं दोषं धरुणं देव रायः ।

पदं न तायुर्गुहा दधानो महो राये चितयन्नत्रिमस्पः ॥ ५ ॥

वाजः । नु । ते । शर्वसः । पातु । अन्तम् । उरुम् । दोषम् । धरुणम् । देव । रायः ।

पदम् । न । तायुः । गुहा । दधानः । महः । राये । चितयन् । अत्रिमम् । अस्परित्यस्पः ॥ ५ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने^१ उरुं पृथुं दोषं कामानां दोग्धारं रायः धनस्य धरुणं धारकं वाजः हविलक्षणमन्नं ते त्वदीयस्य शर्वसः बलस्य अन्तं समाप्तिं संपूर्तिं नु अद्य पातु रक्षतु । तायुः^२ न तस्करो यथा गुहा गुहायां पदं द्रव्यं दधानः धारयन् रक्षति तद्वत्^३ महः महते राये धनाय धनलाभार्थं चितयन् सन्मार्गं प्रकाशयन् अत्रिमस्पः । अत्रिमृषिमप्रीणयः । यद्वा^४ तमापन्नयोऽपारयः^५ ॥ 'स्पृ प्रीणनपारणयोः' इति धातुः ॥ ७ ॥

'बृहद्वयः' इति पञ्चच द्वितीयं सूक्तमात्रेयस्य पुरोरार्धम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तं—'बृहत्पूरुः^६ पङ्क्त्यन्तं हि' इति । प्रातरनुवाके आग्नेये कृतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादीनि दश सूक्तानि चतुर्थनवमवर्जितानि । आदितस्त्रिषु सूक्तेष्वन्या-

१. ख-च-झ-ण-भ-र-श-हे । २. त-द्योतमानरूपाम्ने । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-तायुस्तस्करः । तायुरिति स्तेननाम । पदमिव आत्मीयं मार्गमिव गुहा गुहायां दधानः आत्मनः शत्रूणां प्रकाशं निदधानः । ४. ग-घ-ज-यद्वा...अपारयः^५ नास्ति । ५. झ-न-र-बृहत्पूरुः ।

मुद्धरेत् । तथा च सूत्रितं—' बृहद्वय इति दशानां चतुर्थनवमे उद्धरेदुत्तमामुत्तमां चादितस्त्रयाणाम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

बृहद्वयो हि भानवेऽर्चा देवायामग्नये ।

यं मित्रं न प्रशस्तिभिर्मर्तासो दधिरे पुरः ॥ १ ॥

बृहत् । वयः । हि । भानवे । अर्चं । देवाय । अग्नये ।

यम् । मित्रम् । न । प्रशस्तिऽभिः । मर्तासः । दधिरे । पुरः ॥ १ ॥

यज्ञे ऽभानवे दीप्तिमते अग्नये ऽबृहद्वयः हवीरूपमन्नं दीयते ऽहि । अतस्त्वमपि ऽदेवाय द्योतमानाय ऽअग्नये वयः ऽअर्चं प्रयच्छ । ऽमर्तासः मनुष्याः ऽयम् अग्निं ऽमित्रं ऽन सखायमिव ऽप्रशस्तिभिः प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिः ऽपुरः ऽदधिरे पुरस्कुर्वन्ति ।

स हि द्युभिर्जनानां होता दक्षस्य बाह्वोः ।

वि हव्यमग्निरानुषग्भगो न वारमृण्वति ॥ २ ॥

सः । हि । द्युभिः । जनानाम् । होता । दक्षस्य । बाह्वोः ।

वि । हव्यम् । अग्निः । आनुषक् । भगः । न । वारम् । ऋण्वति ॥ २ ॥

यः ऽअग्निः ऽहव्यं हविः^१ ऽआनुषक् देवेऽनुषक्तं करोति ऽबाह्वोः भुजयोः ऽदक्षस्य बलस्य ऽद्युभिः द्युतिभिर्युक्तः ऽसः अग्निः ऽजनानां यजमानानां ऽहोता देवानामाह्वाता भवति । ऽभगो ऽन सूर्य इव ऽवारं वरणीयं धनं ऽवि ऽऋण्वति विशेषेण प्रयच्छति मनुष्येषु ॥

अस्य स्तोमै मघोनः सख्ये वृद्धशोचिषः ।

विश्वा यस्मिन्तुविष्वणि समर्ये शुष्ममादधुः ॥ ३ ॥

अस्य । स्तोमै । मघोनः । सख्ये । वृद्धऽशोचिषः ।

विश्वा । यस्मिन् । तुविऽस्वनि । सम् । अर्ये । शुष्मम् । आऽदधुः ॥ ३ ॥

ऽमघोनः मघवतो धनवतः ऽवृद्धशोचिषः । वृद्धानि प्रवृद्धानि^२ शोचीषि तेजांसि यस्यासौ वृद्धशोचिः । तस्यैवंविधस्याग्नेः ऽस्तोमे स्तोत्रे ऽसख्ये च स्याम^३ । ऽतुविष्वणि बहुशब्दे ऽअर्ये स्वामिनि ऽयस्मिन् अग्नौ ऽविश्वा ॥ ' सुपां सुलुक्^४ ' इति डादेशः ॥ विश्वे सर्वे ऋत्विजः ऽशुष्मं बलं हविर्भिः स्तोत्रैश्च ऽसम् ऽआदधुः सम्यगादधति ॥

१. न-इति प्रातरनुवाकन्यायेनेति च । २. प-फ-ब-हविः । हि पूरणः । ३. घ-श-' प्रवृद्धानि ' नास्ति । ४. त-स्याम । वयमिति शेषः ।

अथा ह्यग्र एषां सुवीर्यस्य मंहना ।

तमिद्यहं न रोदसी परि श्रवो बभूवतुः ॥ ४ ॥

अध । हि । अग्रे । एषाम् । सुवीर्यस्य । मंहना ।

तम् । इत् । यहम् । न । रोदसी इति । परि । श्रवः । बभूवतुः ॥ ४ ॥

हे अग्रे अध^१ अथ एषाम् अस्माकं यजमानानां सुवीर्यस्य सर्वैः स्पृहणीयस्य बलस्य
मंहना मंहनायै दानाय भव ॥ मंहतिर्दानकर्मा ॥ रोदसी द्यावापृथिव्यौ यहं न महान्तं
सूर्यमिव श्रवः सर्वैः श्रवणीयं^२ तमिद् तमग्निमेव परि बभूवतुः परिगृहीतः ॥

नू न एहि वार्यमग्रे गृणान आ भर ।

ये वयं ये च सूरयः स्वस्ति धामहे सचोतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ५ ॥

नु । नः । आ । इहि । वार्यम् । अग्रे । गृणानः । आ । भर ।

ये । वयम् । ये । च । सूरयः । स्वस्ति । धामहे । सचा । उत । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ५ ॥

हे अग्रे गृणानः स्तूयमानः सन् नु क्षिप्रम् एहि । यज्ञं प्रत्यागच्छ । आगत्य च नः
अस्मभ्यं वार्यं वरणीयं धनम् आ भर संपादय । ये वयं यजमानाः ये च सूरयः
स्तोतारः सचा हविर्भिः सहिता उभे ये वयं स्वस्ति स्तोत्रं धामहे कुर्मः । उत अपि च पृत्सु
पृतनासु नः अस्माकं वृधे समृद्धये एधि भव ॥ ॥ ८ ॥

‘आ यज्ञैः’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तमात्रेयस्य पूरोरार्पमाणेयम् । अन्या पङ्क्तिः शिष्टाः
पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । ‘आ यज्ञैः’ इत्यनुक्रमणिका । अन्यावर्जं प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः
‘बृहद्वयः’ इत्यादिदशसूक्तमध्ये विनियोग उक्तः ॥

आ यज्ञैर्देव मर्त्य इत्था तव्यांसमूतये ।

अग्निं कृते स्वध्वरे पूरुर्लीतावसे ॥ १ ॥

आ । यज्ञैः । देव । मर्त्यैः । इत्था । तव्यांसम् । ऊतये ।

अग्निम् । कृते । सुअध्वरे । पूरुः । ईळीत । अवसे ॥ १ ॥

हे देव मर्त्यः मनुष्य ऋषिक् इत्था इत्थं तव्यांसं स्वतेजोभिः प्रवृद्धम् अग्निम् ऊतये
तर्पणाय यज्ञैः स्तोत्रैः आ ह्वयति । किञ्च पूरुः मनुष्यः स्तोता कृते स्वध्वरे शोभने कर्तौ तम्
अग्निम् अवसे रक्षणाय ईळीत स्तौति ॥

अस्य हि स्वयंशस्तर आसा विधर्मन्मन्यसे ।

तं नाकं चित्रशोचिषं मन्द्रं परो मनीषया ॥ २ ॥

अस्य । हि । स्वयंशः स्तरः । आसा । विधर्मन् । मन्यसे ।

तम् । नाकम् । चित्रशोचिषम् । मन्द्रम् । परः । मनीषया ॥ २ ॥

हे विधर्मन् । विशिष्टो धर्मो यस्यासौ विधर्मा स्तोता । तस्य संबोधनम् । हे स्तोतः स्वयंशस्तरः सुयशसां मध्येऽतिशयेन सुयशास्त्वं मनीषया प्रकृष्टबुद्ध्या साधनेन तं प्रसिद्धम् अस्य अमुं हि अग्निम् आसा आस्येन वाचा मन्यसे स्तौषि । किंविशिष्टमग्निम् । नाकं सुखम् । अकं दुःखम् । न विद्यतेऽकं यस्य सः । तं चित्रशोचिषं चित्रतेजसं मन्द्रं स्तुत्यं परः परस्तात् स्थितम् ॥

अस्य वासा उ अर्चिषा य आयुक्त तुजा गिरा ।

दिवो न यस्य रेतसा बृहच्छोचन्त्यर्चयः ॥ ३ ॥

अस्य । वै । असौ । ऊँ इति । अर्चिषा । यः । अयुक्त । तुजा । गिरा ।

दिवः । न । यस्य । रेतसा । बृहत् । शोचन्ति । अर्चयः ॥ ३ ॥

यः अग्निः तुजा जगद्रक्षणसमर्थेन बलेन गिरा स्तुत्या अयुक्त संबद्धो भवति दिवो न द्योतमानस्यादित्यस्येव यस्य अग्नेः रेतसा प्रभया कृत्स्नं जगद्भासं यस्याग्नेः बृहत् बृहन्तः अर्चयः दीप्तयः शोचन्ति प्रकाशन्ते अस्य वै खल्वग्नेः अर्चिषा प्रभया असौ आदित्यः अर्चिष्मान् भवति । उ इति पूरणः ॥

अस्य क्त्वा विचेतसो दस्मस्य वसु रथ आ ।

अधा विश्वासु हव्योऽग्निर्विक्षु प्र शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । क्त्वा । विचेतसः । दस्मस्य । वसु । रथे । आ ।

अध । विश्वासु । हव्यः । अग्निः । विक्षु । प्र । शस्यते ॥ ४ ॥

विचेतसः सुमतयः कृत्विजः दस्मस्य दर्शनीयस्य अस्य अग्नेः क्त्वा कर्मणा यज्ञादिना वसु वसूनि धनानि रथे आ दधति । हव्यः यज्ञार्थमाह्वातव्यः सः अग्निः अध अथ उत्पत्यनन्तरमेव विश्वासु सर्वासु विक्षु प्रजासु प्र शस्यते स्तूयते ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-प्रकृष्टया । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-अभवत् । ३. ग-घ-ज-अस्य दस्मस्य । ४. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-श-‘अस्य’ नास्ति ।

नू न इद्धि वार्यमासा संचन्त सूरयः ।

ऊर्जो नपादभिष्टये पाहि शग्धि स्वस्तये उत्तैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ५ ॥

नू । नः । इत् । हि । वार्यम् । आसा । संचन्त । सूरयः ।

ऊर्जो । नपात् । अभिष्टये । पाहि । शग्धि । स्वस्तये । उत्त । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ५ ॥

हे अग्ने ऽनः अस्मभ्यं ऽवार्यं वरणीयं धनं ऽनु क्षिप्रं प्रयच्छ^१ । ऽइद्धि इति पूरणौ । यतः ऽसूरयः स्तोतारस्त्वत्तः सकाशात् ऽआसा आस्येन स्तोत्रेण ऽसंचन्त धनं लभन्ते । किंच हे ऽऊर्जो ऽनपात् अन्नस्य न पातयितः बलस्य पुत्र वा ऽअभिष्टये अभीच्छते मह्यमन्नं प्रयच्छेति शेषः । ऽपाहि । अस्मानापद्मयो रक्ष । ऽस्वस्तये क्षेमाय पश्वादिलक्षणस्य धनस्य क्षेमार्थं ऽशग्धि त्वां याचे ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ शक्तो भवेति वा । हे अग्ने ऽउत्त अपि च ऽपृत्सु पृतनासु ऽनो ऽवृधे समृद्धये ऽएधि भव ॥ ॥ ५ ॥

‘ प्रातरग्निः ’ इति पञ्चचं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ प्रातर्मृक्तवाहा^२ द्वितः ’ इति । मृक्तवाहा इति विशेषणविशिष्ट आत्रेयो द्वित ऋषिः । ‘ पङ्क्त्यन्तं हि ’ इति हिशब्दादस्यापि सूक्तस्य पञ्चमी पङ्क्तिः । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः । उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाध्विनशस्त्रयोः ॥

प्रातरग्निः पुरुप्रियो विशः स्तवेतातिथिः ।

विश्वानि यो अमर्त्यो हव्या मर्तेषु रण्यति ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निः । पुरुऽप्रियः । विशः । स्तवेत । अतिथिः ।

विश्वानि । यः । अमर्त्यः । हव्या । मर्तेषु । रण्यति ॥ १ ॥

ऽपुरुप्रियः बहुप्रियः ऽविशः यजमाने धनस्य निवेशकः ऽअतिथिः । यजमानानां गृहान्प्रति तिथिष्वभ्येतीत्यतिथिः । तथाह यास्कः—‘ अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा परगृहानीति वा ’ (निरु. ४. ५) इति । एवंविधः ऽअग्निः ऽप्रातः ऽस्तवेत स्तूयते । ऽअमर्त्यः अमरणधर्मा ऽयः अग्निः ऽमर्तेषु मनुष्येषु यजमानेषु स्थितानि ऽविश्वानि सर्वाणि ऽहव्या हव्यानि हवींषि ऽरण्यति कामयते ॥

द्विताय मृक्तवाहसे स्वस्य दक्षस्य मंहना ।

इन्दुं स धत्ते आनुषक्स्तोता चित्ते अमर्त्य ॥ २ ॥

द्विताय । मृक्तऽवाहसे । स्वस्य । दक्षस्य । मंहना ।

इन्दुम् । सः । धत्ते । आनुषक् । स्तोता । चित् । ते । अमर्त्य ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽद्विताय द्वितपुत्राय ऽमृक्तवाहसे । मृक्तं शुद्धं हविर्देवेभ्यो वहति प्रापयतीति मृक्तवाहाः । तस्मै ऽस्वस्य आत्मीयस्य ऽदक्षस्य बलस्य धनस्य वा ऽमंहना मंहनायै दानाय भव । हे ऽअमर्त्यं नित्याग्ने यतः कारणात् ऽते तुभ्यं ऽसः मृक्तवाहाः ऽआनुपक् सर्वदानुपक्तम् ऽइन्दुं सोमं ऽधत्ते धारयति ऽस्तोता ऽचित् स्तोता च भवति ॥

तं वो दीर्घायुशोचिषं गिरा हुवे मघोनाम् ।

अरिष्टो येषां रथो व्यश्वदावन्नीयते ॥ ३ ॥

तम् । वः । दीर्घायुशोचिषम् । गिरा । हुवे । मघोनाम् ।

अरिष्टः । येषाम् । रथः । वि । अश्वऽदावन् । ईयते ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽदीर्घायुशोचिषं दीर्घगमनदीप्तिं ऽतं ऽवः । पूजायां बहुवचनम् । त्वां ऽमघोनां धनिनां कृते ऽगिरा स्तोत्रेण ऽहुवे आह्वयामि । हे ऽअश्वदावन् अश्वानां दातः ऽयेषां धनिनां^१ ऽरथः युद्धेषु ऽअरिष्टः शत्रुभिरहिंसितः ऽवि ऽईयते विगच्छतु^२ ॥

चित्रा वा येषु दीर्घितिरासन्नकथा पान्ति ये ।

स्तीर्णं बर्हिः स्वर्णरे श्रवांसि दधिरे परि ॥ ४ ॥

चित्रा । वा । येषु । दीर्घितिः । आसन् । उक्था । पान्ति । ये ।

स्तीर्णम् । बर्हिः । स्वऽनरे । श्रवांसि । दधिरे । परि ॥ ४ ॥

ऽयेषु ऋत्विक्षु ऽचित्रा नानाविधा ऽदीर्घितिः यज्ञविषया क्रिया भवति । ऽये ऽआसन् आस्ये ऽउक्था उक्थानि स्तोत्राणि ऽपान्ति रक्षन्ति तैर्ऋत्विग्भिः ऽस्तीर्णं स्तीर्णस्य^३ ऽबर्हिः बर्हिषः ऽपरि उपरि ऽश्रवांसि अन्नानि हवींषि ऽस्वर्णरे । स्वः स्वर्गं नरं यजमानं नयतीति स्वर्णरो यज्ञः । तस्मिन् ऽदधिरे^४ निधीयन्ते^५ ॥

ये मे पञ्चाशतं ददुरश्वानां सधस्तुति ।

द्युमदग्ने महि श्रवो बृहत्कृधि मघोनां नृवदमृत नृणाम् ॥ ५ ॥

ये । मे । पञ्चाशतम् । ददुः । अश्वानाम् । सधऽस्तुति ।

द्युऽमत् । अग्ने । महि । श्रवः । बृहत् । कृधि । मघोनाम् । नृऽवत् । अमृत । नृणाम् ॥ ५ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-धनानाम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-गच्छतु । ३. त-र-श-आस्तीर्णस्य । ४. त-निदधिरे । ५. प-फ-ब-निधीयन्ते । वा पूरणः ।

१ये मघवानो दातारः १मे मह्यं १सधस्तुति स्तुत्या सहितं त्वरंस्तोत्रसमनन्तरम् १अश्वानां
१पञ्चाशतं १ददुः हे १अमृत १अग्ने त्वं तेषां १मघोनां १नृणां १द्युमत् दीप्तिमत् १महि महत् १बृहत्
परिवृढं १नृवत् परिचारकमनुव्ययुक्तं १श्रवः अन्नं १कृधि कुरु देहीत्यर्थः ॥ १० ॥

‘अभ्यवस्थाः’ इति पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अभ्यवस्था वव्रिर्गायत्र्या-
वनुष्टुभौ विराड्रूपा’ इति । आत्रेयो वव्रिर्ऋषिः । प्रथमाद्वितीये गायत्र्यौ तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ
पञ्चमी विराड्रूपा ‘एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपा’ इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् ॥

अभ्यवस्थाः प्र जायन्ते प्र वव्रेर्वव्रिर्चिकेत । उपस्थे मातुर्वि चष्टे ॥ १ ॥

अभि । अवस्थाः । प्र । जायन्ते । प्र । वव्रेः । वव्रिः । चिकेत ।

उपस्थे । मातुः । वि । चष्टे ॥ १ ॥

१वव्रेः ऋषेः १अभि उत्तरोत्तरम् १अवस्थाः अशोभना दशाः १प्र १जायन्ते । तादृशीः
१वव्रिः हविषां संभक्ता सोऽग्निः १प्र १चिकेत प्रजानीयात् । ज्ञात्वा चापनयस्थिति भावः ।
योऽग्निः १मातुः पृथिव्याः १उपस्थे समीपे स्थितं पदार्थजातं १वि १चष्टे पश्यति ॥

जुहुरे वि चितयन्तोऽनिमिषं नृम्णं पान्ति । आ दृळ्हां पुरं विविशुः ॥ २ ॥

जुहुरे । वि । चितयन्तः । अनिऽमिषम् । नृम्णम् । पान्ति ।

आ । दृळ्हाम् । पुरम् । विविशुः ॥ २ ॥

ये १वि १चितयन्तः तव प्रभावं जानन्तो जनाः २ १अनिमिषं सर्वदा १जुहुरे जुहुविरे ३ यज्ञार्थं
त्वामाह्वयन्ति, आहूय च १नृम्णं तव ४ बलं हविर्भिः स्तोत्रैश्च १पान्ति रक्षन्ति ते १दृळ्हां शत्रुभिः
साधयितुमशक्यां १पुरं पुरीम् १आ १विविशुः प्रविशन्ति । ‘शतं पूर्विरायसीभिर्नि पाहि’
(ऋ. सं. ७. ३. ७) इति निगमः ॥

आ श्वेत्रेयस्य जन्तवो द्युमर्धन्त कृष्टयः ।

निष्कग्नीवो बृहदुक्थ एना मध्वा न वाजयुः ॥ ३ ॥

आ । श्वेत्रेयस्य । जन्तवः । द्युमत् । वर्धन्त । कृष्टयः ।

निष्कऽग्नीवः । बृहत्ऽउक्थः । एना । मध्वा । न । वाजऽयुः ॥ ३ ॥

जायन्त इति १जन्तवः । १कृष्टयः मनुष्या ऋत्विजः १मध्वा १न मधुनेव १एना एनया
स्तुत्या । यद्वा नकारश्चार्थे । मधुना च १श्वेत्रेयस्य । श्वित्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवस्य वैद्युतस्याग्नेः

१. ख-च-ण-भ-स्तोत्रं; झ-र-तत्स्तोत्रं । २. ग-घ-ज-श-जनास्त्वा । ३. ग-घ-ज-श-‘जुहु-
विरे’ नास्ति । ४. ख-च-ण-ते ।

वृष्टुमत् दीप्तिमत् बलम् आ वर्धन्त अभिवर्धयन्ति । किंविधाः कृष्टयः । निष्कग्रीवः निष्केण सुवर्णेनालंकृतग्रीवाः ॥ व्यस्ययेनैकवचनम् ॥ बृहदुक्थः बृहस्तोत्राः वाजयुः अन्नकामाः ॥

प्रियं दुग्धं न काम्यमजामि जाम्योः सचा ।

घर्मो न वाजजठरोऽदब्धः शश्वतो दभः ॥ ४ ॥

प्रियम् । दुग्धम् । न । काम्यम् । अजामि । जाम्योः । सचा ।

घर्मः । न । वाजजठरः । अदब्धः । शश्वतः । दभः ॥ ४ ॥

वजाम्योः द्यावापृथिव्योः सचा सहायभूतोऽग्निः दुग्धं न पय इव काम्यं कमनीयम् अजामि दोषरहितं प्रियम् अस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु । किंविधोऽग्निः । घर्मो न प्रवर्ग्य इव वाजजठरः । वाजोऽन्नं जठरे यस्य सः । घर्मो यथा हव्येनाज्येन पयसासिक्तो वाजजठरस्तद्वत् । हविर्जठर इत्यर्थः । अदब्धः शत्रुभिः स्वयमहिंसितः शश्वतः शाश्वतो नित्यः दभः शत्रूणां हिंसकः ॥

क्रीळन्नो रश्म आ भुवः सं भस्मना वायुना वेविदानः ।

ता अस्य सन्धृषजो न तिग्माः सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेस्थाः ॥ ५ ॥

क्रीळन् । नः । रश्मे । आ । भुवः । सम् । भस्मना । वायुना । वेविदानः ।

ताः । अस्य । सन् । धृषजः । न । तिग्माः । सुसंशिताः । वक्ष्यः । वक्षणेऽस्थाः ॥ ५ ॥

हे रश्मे रश्मिमग्नौ क्रीळन् वनेषु क्रीडन् भस्मना स्वकार्येण भसितेन वायुना प्रेरकेण मरुता च सं वेविदानः सम्यक् ज्ञायमानस्त्वं नः अस्माकम् आ भुवः । अभिमुखो भव । वक्षणेस्थाः वक्षणे वह्नौ स्थिताः वक्ष्यः । हविर्वहन्तीति वक्ष्यो ज्वालाः । सुसंशिताः सुतीक्ष्णाः धृषजः शत्रूणां धर्षिकाः ताः ज्वालाः अस्य यजमानस्य मम न तिग्माः न तीक्ष्णाः सन् सन्तु ॥ अस्तेल्लेति रूपम् ॥ ॥ ११ ॥

‘यमग्नौ’ इति चतुर्कचं षष्ठं सूक्तमन्त्राणां प्रयस्वतामार्षमाग्नौ यम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुकान्तं—‘यमग्नौ चतुष्कं प्रयस्वन्तः पङ्क्तयन्तं ह’ इति । प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोरुक्तो विनियोगः । अत्रेश्वतुर्वीराख्येऽह्नीने द्वितीयेऽह्नीदे सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘यमग्नौ वाजसातमेति द्वितीयेऽह्न्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. १०. २) इति ॥

यमग्ने वाजसातम् त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।

तं नो गीभिः श्रवाय्यं देवत्रा पनया युजम् ॥ १ ॥

यम् । अग्ने । वाजसातम् । त्वम् । चित् । मन्यसे । रयिम् ।

तम् । नः । गीःभिः । श्रवाय्यम् । देवत्रा । पनय । युजम् ॥ १ ॥

हे अग्ने हे वाजसातम् अत्यन्तमन्नद त्वं यं रयिं धनमस्माभिर्दीयमानं हवीरूपं धनं
मन्यसे बुध्यसे । चित् इति पादपूरणः । श्रवाय्यं श्रवणीयं^१ प्रशस्यं^२ गीभिः स्तुतिभिः युजं
युक्तं नः अस्मदीयं हविलक्षणं धनं तं^३ देवत्रा देवेषु पनय^४ प्रापयेत्यर्थः ॥

ये अग्ने नेरयन्ति ते वृद्धा उग्रस्य शर्वसः ।

अप द्वेषो अप हरोऽन्यव्रतस्य सश्विरे ॥ २ ॥

ये । अग्ने । न । ईरयन्ति । ते । वृद्धाः । उग्रस्य । शर्वसः ।

अप । द्वेषः । अप । हरः । अन्यव्रतस्य । सश्विरे ॥ २ ॥

हे अग्ने ये जनाः वृद्धाः पश्वादिलक्षणैर्धनैः समृद्धाः सन्तः ते तुभ्यं नेरयन्ति हवींषि
न प्रयच्छन्ति ते उग्रस्य अधिकेन शर्वसः बलेन अग्नेन वा अप नीताः बलाजहीना भवन्तीत्यर्थः ।
किञ्च अन्यव्रतस्य अन्यद्वैदिकाद्विभक्तं व्रतं कर्म यस्य तस्यासुरस्य द्वेषः त्वत्संबन्धिनं^५ विरोधं
हरः अतिहिंसां च अप सश्विरे आत्मानं प्रापयन्ति ॥

होतारं त्वा वृणीमहेऽग्ने दक्षस्य साधनम् ।

यज्ञेषु पूव्यं गिरा प्रयस्वन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

होतारम् । त्वा । वृणीमहे । अग्ने । दक्षस्य । साधनम् ।

यज्ञेषु । पूव्यम् । गिरा । प्रयस्वन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

हे अग्ने प्रयस्वन्तः अन्नवन्तः एतन्नामका वयं दक्षस्य बलस्य साधनं साधकं^६ साधयितारं
त्वां होतारं देवानामाह्वतारं वृणीमहे । किञ्च यज्ञेषु पूव्यं मुख्यं त्वां गिरा स्तुतिरूपया वाचा
हवामहे स्तुमः ॥

१. ख-च-ण-श्रयणीयम् । २. ग-घ-ज-शस्यम् । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-तं रयिम् । ४. ख-
च-झ-ण-न-भ-र-पनय व्यपनय । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-तत्संबन्धिनम् । ६. ख-च-झ-ण-न-भ-र-
'साधकं' नास्ति ।

इ॒त्था यथा॑ त ऊ॒तये॑ सह॒सावन्दि॒वेदि॒वे ।

रा॒य ऋ॒ताय॑ सु॒क्रतो॑ गो॒भिः स्या॑म स॒ध॒मादो॑ वी॒रैः स्या॑म स॒ध॒मादः॑ ॥ ४ ॥

इ॒त्था । यथा॑ । ते । ऊ॒तये॑ । सह॒साऽवन् । दि॒वेऽदि॒वे ।

रा॒ये । ऋ॒ताय॑ । सु॒क्रतो॑ इति॑ सु॒ऽक्रतो॑ । गो॒भिः । स्या॑म । स॒ध॒मादः॑ ।

वी॒रैः । स्या॑म । स॒ध॒मादः॑ ॥ ४ ॥

हे १ सहसावन् बलवन्नाम्ने २ दिवेदिवे अन्वहं वयं ३ ते तव ४ ऊतये रक्षणाय ५ यथा स्याम
तथा ६ इत्था इत्थं कुरु । हे ७ सुक्रतो ८ राये धनाय ९ ऋताय यज्ञाय च यथा १० स्याम तथा कुरु ।
किंच वयं ११ गोभिः १२ सधमादः सह माद्यन्तः १३ स्याम । १४ वीरैः पुत्रैश्च १५ सधमादः सह माद्यन्तः
स्याम । तथा कुरु ॥ ॥ १२ ॥

‘ मनुष्वत्त्वा ’ इति चतुर्कचं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सप्तस्यार्थम् । ‘ मनुष्वत्सप्तः ’ इत्यनु-
क्रमणिका । ‘ पङ्क्त्यन्तं ह ’ इति पूर्वोक्तत्वादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि पङ्क्त्यन्तानि । शिष्टा
अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

म॒नु॒ष्वत्त्वा॑ नि धी॒महि॑ म॒नु॒ष्वत्स॑मि॒धीमहि॑ ।

अ॒ग्ने॑ म॒नु॒ष्वद॑ङ्गि॒रो दे॒वान्दे॒वय॑ते य॒ज ॥ १ ॥

म॒नु॒ष्वत् । त्वा॑ । नि । धी॒महि॑ । म॒नु॒ष्वत् । स॒म् । इ॒धीमहि॑ ।

अ॒ग्ने॑ । म॒नु॒ष्वत् । अ॒ङ्गि॒रः । दे॒वान् । दे॒वऽय॑ते । य॒ज ॥ १ ॥

हे १ अग्ने २ त्वा त्वां ३ मनुष्वत् मनुनि ४ धीमहि । मनुःशब्दो मनुपर्यायः ॥
‘ नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ’ इति भसंज्ञायां रूपाभावः ॥ ५ मनुष्वत् मनुनि त्वा ६ समिधी-
महि समिद्धिः संदीपयामः । हे ७ अङ्गिरः अङ्गारात्मकाग्ने ८ देवयते देवकामाय यजमानाय ९ मनुष्वत्
मनवे मनोरपत्याय १० देवान् ११ यज ॥

त्वं हि मा॒नुषे॑ जनेऽ॒ग्ने सु॒प्रीत॑ इ॒ध्यसे॑ ।

सु॒च॑स्त्वा यन्त्यानु॒षक् सु॒जात॑ सर्पि॒रासु॑ते ॥ २ ॥

त्वम् । हि । मा॒नुषे॑ । जने॑ । अ॒ग्ने । सु॒ऽप्रीतः॑ । इ॒ध्यसे॑ ।

सु॒चः॑ । त्वा॑ । य॒न्ति॑ । आ॒नु॒षक् । सु॒जात॑ । सर्पिः॑ऽआसुते ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं ^३मानुषे ^४जने^१ मनुष्यलोके ^५सुप्रीतः^२ स्तोत्रैः सुष्ठु प्रीतः सन् ^६इध्यसे दीप्यसे ।
^७सुचः हविर्भिः संपूर्णाः ^८आनुषक् अनुपक्तं यथा भवति तथा ^९त्वा ^{१०}त्वां ^{११}यन्ति प्राप्नुवन्ति । हे
^{१२}सुजात हे ^{१३}सर्पिरासुते घृतयुक्ताञ्जेति ॥

त्वां विश्वे सजोषसो देवासो दूतमक्रत ।

सपर्यन्तस्त्वा कवे यज्ञेषु देवमीळते ॥ ३ ॥

त्वाम् । विश्वे । सजोषसः । देवासः । दूतम् । अक्रत ।

सपर्यन्तः । त्वा । कवे । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ३ ॥

^१सजोषसः सह प्रीयमाणाः ^२विश्वे सर्वे ^३देवासः देवाः ^४त्वां ^५दूतम् ^६अक्रत अकुर्वन्^३ । अतः
कारणात् हे ^७कवे क्रान्तदर्शिन् ^८देवं द्योतमानं ^९त्वा^४ ^{१०}त्वां ^{११}सपर्यन्तः परिचरन्तो यजमानाः ^{१२}यज्ञेषु
^{१३}ईळते देवानाह्वातुं याचन्ते ॥

देवं वो देवयज्ययाग्निमीळीतु मर्त्यः ।

समिद्धः शुक्र दीदिहृतस्य योनिमासदः ससस्य योनिमासदः ॥ ४ ॥

देवम् । वः । देवयज्यया । अग्निम् । ईळीत । मर्त्यः ।

समिद्धः । शुक्र । दीदिहि । ऋतस्य । योनिम् । आ । असदः ।

ससस्य । योनिम् । आ । असदः ॥ ४ ॥

^१मर्त्यः मनुष्यः ^२देवं द्योतमानम् ^३अग्निम् अग्रण्यं ^४वः ^५त्वां ^६देवयज्यया देवयज्यायै देव-
यागार्थम् ^७ईळीत स्तोतुमर्हति । हे ^८शुक्र शोचिष्मन्^५ ^९समिद्धः हविर्भिः प्रवृद्धः सन् ^{१०}दीदिहि
दीप्यस्व । ^{११}ऋतस्य सत्यभूतस्य ^{१२}ससस्य ऋषेर्मम ^{१३}योनिं^६ कारणं^६ स्वर्गसाधनं यज्ञस्थानम्^७
^{१४}आसदः । देवतारूपेणासीद् । आदरातिशयद्योतनार्थं पुनर्वचनम् ॥ ॥ १३ ॥

‘प्र विश्वसामन्’ इति चतुर्ऋचमष्टमं सूक्तम् । आत्रेयो विश्वसामा ऋषिः । चतुर्थी पङ्क्तिः
शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तं-‘प्र विश्वसामन्विश्वसाम’ इति । उक्तो विनियोगः
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘जने’ नास्ति । २. प-फ-ब-सुप्रीतः हि । ३. ख-च-ण-भ-अकुर्वन् ।
४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘त्वा’ नास्ति । ५. प-फ-ब-दीप्तामे । ६. ख-च-ण-योनिकरणम्; ग-घ-
ज-त-फ-योनिः कारणम्; र-योनिकारणम् । ७. झ-भ-र-योनिं यज्ञस्थानम् ।

प्र विश्वसामन्नत्रिवदर्चा पावकशोचिषे ।

यो अध्वरेष्वीड्यो होता मन्द्रतमो विशि ॥ १ ॥

प्र । विश्वऽसामन् । अत्रिऽवत् । अर्च । पावकऽशोचिषे ।

यः । अध्वरेषु । ईड्यः । होता । मन्द्रऽतमः । विशि ॥ १ ॥

हे विश्वसामन् । ऋषेः संबोधनमेतत् । त्वम् अत्रिवत् अत्रिरिव पावकशोचिषे शोधकदीप्तये तस्मा अग्नये प्र अर्च प्रगाय । यः अग्निः अध्वरेष्वीड्यः सर्वैर्यज्वभिः स्तुत्यः होता देवाना-
माह्वाता विशि जने मन्द्रतमः स्तुत्यतमः ॥

न्यग्निं जातवेदसं दधाता देवमृत्विजम् ।

प्र यज्ञ एत्वानुषग्द्या देवव्यचस्तमः ॥ २ ॥

नि । अग्निम् । जातऽवेदसम् । दधात । देवम् । ऋत्विजम् ।

प्र । यज्ञः । एतु । आनुषक् । अद्य । देवव्यचऽतमः ॥ २ ॥

हे यजमानाः जातवेदसं जातप्रज्ञं जातधनं वा देवं द्योतमानम् ऋत्विजम् ऋतुयष्टारम्
अग्निं नि दधात निधत्त । किञ्च देवव्यचस्तमः देवानामासतमः यज्ञः यज्ञसाधनमस्माभि-
र्दीयमानं हविः आनुषक् अनुपक्तं यथा भवति तथा अद्य अस्मिन्नहनि तमग्निं प्र एतु प्रगच्छतु ॥

चिकित्विन्मनसं त्वा देवं मर्तांस ऊतये ।

वरेण्यस्य तेऽवस इयानासो अमन्महि ॥ ३ ॥

चिकित्वित्मनसम् । त्वा । देवम् । मर्तांसः । ऊतये ।

वरेण्यस्य । ते । अवसः । इयानासः । अमन्महि ॥ ३ ॥

हे अग्ने चिकित्विन्मनसम् । चिकित्वित् जानत् मनो यस्यासौ चिकित्विन्मनाः । तं देवं त्वा^२
त्वाम्^२ इयानासः उपगच्छन्तः मर्तांसः मनुष्या वयम् ऊतये रक्षणार्थं वरेण्यस्य संभजनीयस्य
ते तव अवसः अवसे तर्पणाय अमन्महि स्तुमः ॥

अग्ने चिकिद्ध्यस्य न इदं वचः सहस्य ।

तं त्वा सुशिप्र दम्पते स्तोमैर्वर्धन्त्यत्रयो गीर्भिः शुम्भन्त्यत्रयः ॥ ४ ॥

अग्ने । चिकिद्भि । अस्य । नः । इदम् । वचः । सहस्य ।

तम् । त्वा । सुऽशिप्र । दम्ऽपते । स्तोमैः । वर्धन्ति । अत्रयः । गीऽभिः । शुम्भन्ति । अत्रयः ॥ ४ ॥

हे अग्ने सहस्य^१ सहसः बलस्य पुत्र नः अस्मदीयम् अस्य हृदं परिचरणमिदं वचः स्तोत्रं च^२
 चिकिद्भि जानीहि । हे सुशिप्र । शोभने शिप्रे हनू नासिके वा यस्यासौ सुशिप्रः । तस्य संबोधनम् ।
 सुशिप्र सुहनो दम्पते गृहपते तं त्वाम्^३ अत्रयः अत्रिपुत्राः स्तोमैः स्तोत्रैः वर्धन्ति वर्धयन्ति ।
 अत्रयः गीर्भिः शुम्भन्ति अलंकुर्वन्ति ॥ १४ ॥

‘अग्ने सहन्तम्’ इति चतुर्थं नवमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अग्ने शुम्नो विश्वचर्षणिः’
 इति । शुम्न ऋषिः । चतुर्थी पङ्क्तिः । आद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अग्निदेवता । प्रातरनुवाकाश्विन-
 शस्त्रयोर्देशसूक्तान्तःपातित्वादुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने सहन्तमा भर युम्नस्य प्रासहा रयिम् ।

विश्वा यश्चर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत् ॥ १ ॥

अग्ने । सहन्तम् । आ । भर । युम्नस्य । प्रासहा । रयिम् ।

विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । आसा । वाजेषु । सासहत् ॥ १ ॥

हे अग्ने प्रासहा प्रकृष्टेन बलेन सहन्तं शत्रून् अभिवन्तं रयिं पुत्रं युम्नस्य शुम्नाय मह्यं^४ ऋषये
 आ भर आहर ॥ चतुर्थर्थे पष्टी ॥ एतदेव विवृणोति । यः पुत्रः आसा आस्येन स्तोत्रेण युक्तः
 सन् वाजेषु युद्धेषु अभि अभिमुख्येन गतान् विश्वाः सर्वान् चर्षणीः मनुष्यान् शत्रून्
 सासहत् अभिववति ॥

तमग्ने पृतनाषहं रयिं सहस्व आ भर ।

त्वं हि सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमतः ॥ २ ॥

तम् । अग्ने । पृतनासहम् । रयिम् । सहस्वः । आ । भर ।

त्वम् । हि । सत्यः । अद्भुतः । दाता । वाजस्य । गोमतः ॥ २ ॥

हे अग्ने सहस्वः^५ बलवन् पृतनासहं पृतनाः सेना अभिवितारं रयिं पुत्रं त्वम्
 आ भर आहर । त्वं हि सत्यः सत्यभूतः अद्भुतः महान् गोमतः गोभिर्युक्तस्य वाजस्य
 अन्नस्य दाता ॥

विश्वे हि त्वा सजोषसो जनासो वृक्तबर्हिषः ।

होतारं सद्भासु प्रियं व्यन्ति वार्या पुरु ॥ ३ ॥

विश्वे । हि । त्वा । सजोषसः । जनासः । वृक्तबर्हिषः ।

होतारम् । सद्भासु । प्रियम् । व्यन्ति । वार्या । पुरु ॥ ३ ॥

१. ग-घ-ज-श-हे सहस्य । २. ग-घ-ज-श-‘च’ नास्ति । ३. प-फ-ब-त्वा त्वाम् । ४. ख-
 च-ण-‘मह्यं’ नास्ति; झ-भ-र-श-मम; न-एतन्नाम । ५. झ-न-भ-र-हे सहस्वः ।

हे अग्ने ऽसजोषसः सह प्रीयमाणाः ऽवृक्तबर्हिषः लूनबर्हिषः ऽविश्वे सर्वे ऽजनासः जनाः ऋत्विजः ऽसप्तसु यज्ञगृहेषु ऽहोतारं देवानामाह्वतारं ऽप्रियं सर्वेषां प्रीतिकरं ऽत्वा त्वां ऽपुरु पुरुणि बहूनि ऽवार्या वरणीयानि धनानि ऽव्यन्ति याचन्ते^१ ॥

स हि ष्मा^२ विश्वचर्षणि^३रभिमा^४ति सहो^५ दधे ।

अग्रं^६ एषु^७ क्षयेष्वा^८ रेवन्नः^९ शुक्र^{१०} दीदिहि^{११} द्युमत्पावक^{१२} दीदिहि ॥ ४ ॥

सः । हि । स्म । विश्वचर्षणिः । अभिऽमाति । सहः । दधे ।

अग्ने । एषु । क्षयेषु । आ । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि । द्युऽमत् । पावक । दीदिहि ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽसः लोकेषु प्रसिद्धः ऽविश्वचर्षणिः ऋषिः ऽअभिमाति शत्रूणां हिंसकं ऽसहः बलं ऽदधे धारयतु । ऽहि^२ ऽष्म इति पूरणौ^३ । हे ऽशुक्र शोचिष्मन् त्वं ऽनः अस्मदीयेषु ऽएषु ऽक्षयेषु गृहेषु ऽरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ऽआ^४ ऽदीदिहि आदीप्यस्व^५ । हे ऽपावक पापानां शोधकामे त्वं ऽद्युमत् दीप्तियुक्तं यशोयुक्तं^६ च ऽदीदिहि^७ दीप्यस्व ॥ ॥ १५ ॥

‘अग्ने त्वं नः’ इति चतुर्कचं दशमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अग्ने त्वं गौपायना लौपायना वा बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुश्चैकर्चा द्वैपदम्’ इति । ‘विंशतिका’^१ द्विपदा विराजः^२ इत्युक्तत्वाच्चतस्रो द्विपदा विराजः । बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुः विप्रबन्धुश्च क्रमेण चतसृणामृपयः । ते च गौपायना लौपायना वा^३ । अग्निदेवता । महापितृयज्ञे आहवनीयं प्रति गच्छन्त ऋत्विज इदं सूक्तं जपेयुः । तथा च सूत्रितम्—‘अथैनमभिसमायन्ति मा प्र गामाग्ने त्वं न इति जपन्तः’ (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य ‘अग्ने त्वम्’ इति द्वे, ‘तं त्वा शोचिष्ठ’ इत्येका, एवं मिलितो द्वैपदस्तृचः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रितम्—‘अग्ने त्वं नो अन्तमोऽग्ने भव सुषमिधा’ (आश्व. श्रौ. ८. २) इति ॥

अग्ने त्वं नो अन्तम^४ उत^५ त्राता^६ शिवो^७ भवा^८ वरूथ्यः^९ ।

वसु^{१०}रग्निर्वसु^{११}श्रवा^{१२} अच्छा^{१३} नक्षि^{१४} द्युमत्तमं^{१५} रयिं^{१६} दाः ॥ १ ॥ २ ॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः । भव । वरूथ्यः ।

वसुः । अग्निः । वसुऽश्रवाः । अच्छ । नक्षि । द्युमत्ऽतमम् । रयिम् । दाः ॥ १ ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽवरूथ्यः वरणीयः संभजनीयः । यद्वा । वरूथ्यैः परिधिभिर्वृतः ऽत्वं ऽनः अस्माकम् ऽअन्तमः अन्तिकतमः ऽभव । ऽउत अपि च ऽत्राता रक्षकः ऽशिवः सुखकरश्च भव ।

१. प-फ-ब-याचन्ते हि । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘हि...पूरणौ’ नास्ति । ३. ख-च-ण-आदिदीदि दीप्यस्व; ग-घ-ज-श-दीदिहि दीप्यस्व । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘यशोयुक्तं च दीदिहि’ नास्ति । ५. ख-च-ण-भ-‘विंशतिका...वा’ नास्ति ।

वसुः वासकः अग्निः सर्वेषामग्रणीः वसुश्रवाः व्यासाजस्त्वम् अच्छ आभिमुख्येन नक्षि अस्मान्
व्यामुहि द्युमत्तमम् अतिशयेन दीप्तिमन्तं^१ रथि पश्चादिलक्षणं धनं दाः अस्मभ्यं देहि ॥

स नो बोधि शुधी हवमुरुष्या णो अघायतः समस्मात् ।

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सः । नः । बोधि । शुधि । हवम् । उरुष्य । नः । अघायतः । समस्मात् ।

तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिऽवः । सुम्नाय । नूनम् । ईमहे । सखिऽभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

हे अग्ने वसः त्वं नः अस्मान् बोधि बुध्यस्व । हवम् अस्मदीयमाह्वानं शुधि शृणु ।
अघायतः अघमिच्छतः समस्मात् सर्वस्माज्जनात् नः अस्मान् उरुष्य रक्ष । हे शोचिष्ठ अति-
शयेन^२ शोचिष्मन्^३ दीदिवः स्वतेजोभिर्दीप्तान्ने वतं त्वा^३ सुम्नाय सुखाय । सुम्नामिति सुखनाम । तदर्थं
सखिभ्यः समानख्यातिभ्यः पुत्रेभ्यः^४ तदर्थं च नूनम् ईमहे याचामहे ॥ १६ ॥

‘अच्छा वो अग्निम्’ इति नवर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अच्छा वो नव वसूयव
आनुष्टुभम्’ इति । आत्रेया वसूयुनामान ऋषयः । अनुष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयामिर्देवता ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः । प्रातःसवनेऽच्छावाकवदस्वेत्युक्ते ‘अच्छा वो अग्निमवसे’
इत्यृचमनुब्रूयात् । तथा च सूत्रितम्—‘अच्छा वो अग्निमवस इत्यृचमन्वाह’ (आश्व. श्रौ.
५. ७) इति ॥

अच्छा वो अग्निमवसे देवं गांसि स नो वसुः ।

रासत्पुत्र ऋषणामृतावा पर्षति द्विषः ॥ १ ॥

अच्छ । वः । अग्निम् । अवसे । देवम् । गांसि । सः । नः । वसुः ।

रासत् । पुत्रः । ऋषणाम् । ऋतवा । पर्षति । द्विषः ॥ १ ॥

हे वसूयवः वः यूयं देवम् अग्निम् अवसे रक्षणाय अच्छा गांसि अभिगायतम् ।
वसुः अग्निहोत्रार्थं यजमानानां गृहे वासयिता सः अग्निः नः अस्मभ्यं रासत् कामान् ददातु ।
ऋषणाम् ऋषीणां पुत्रः । ऋषिभिर्मन्थनेन जनितत्वात् पुत्र इत्युपचर्यते । ऋतावा ऋतावान्
सत्यवानुदकवान्वा सोऽग्निः द्विषः अस्माकं शत्रून् पर्षति पारयतु ॥

१. त-दीप्तिमत् । २. ग-घ-ज-र-श-अतिशोचिष्मन् । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-त्वा । ४. ख-
च-झ-ण-न-भ-र-‘पुत्रेभ्यः’ नास्ति । ५. ग-घ-ज-श-अभिप्रगायत ।

स हि सत्यो यं पूर्वं चिद्देवासंश्चिद्यमीधिरे ।

होतारं मन्द्रजिह्वमित्सुदीतिभिर्विभावसुम् ॥ २ ॥

सः । हि । सत्यः । यम् । पूर्वं । चित् । देवासः । चित् । यम् । ईधिरे ।

होतारम् । मन्द्रजिह्वम् । इत् । सुदीतिभिः । विभावसुम् ॥ २ ॥

१पूर्वं १चित् पूर्वं महर्षयः १होतारं देवानामाह्वातारं १मन्द्रजिह्वम् । हविषां प्रदानेन देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य सः । तम् । यद्वा मोदनजिह्वम् । तथाह यास्कः—‘ मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा ’ (निरु. ६. २३) इति । १सुदीतिभिः शोभनदीप्तिभिर्युक्तं १विभावसुं प्रभाधनं १यम् अग्निम् ईधिरे समैन्धत १देवासश्चित् देवा अपि १यम् अग्निम् १ईधिरे समैन्धत १स १हि अग्निः १सत्यः भवति । सत्यप्रतिश्रवो भवति । १इत् इति पूरणः ॥

स नो धीती वरिष्ठया श्रेष्ठया च सुमत्या ।

अग्रे रायो दिदीहि नः सुवृक्तिभिर्वरेण्य ॥ ३ ॥

सः । नः । धीती । वरिष्ठया । श्रेष्ठया । च । सुमत्या ।

अग्रे । रायः । दिदीहि । नः । सुवृक्तिभिः । वरेण्य ॥ ३ ॥

१सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः स्तूयमान १वरेण्य वरणीय हे १अग्रे १सः त्वं १वरिष्ठया वरतमेन १श्रेष्ठया अतिशयेन प्रशस्येन १नो १धीती धीत्यास्मदीयेन परिचरणास्मकेन कर्मणा १सुमत्या १च । सुमतिरिति १शस्त्रमुच्यते । शस्त्रेण च प्रीतः सन् १रायः धनानि १नः अस्मभ्यं १दीदिहि देहि ॥

अग्निर्देवेषु राजत्यग्निर्मर्तेष्वाविशन् ।

अग्निर्नो हव्यवाहनोऽग्निं धीभिः सपर्यत ॥ ४ ॥

अग्निः । देवेषु । राजति । अग्निः । मर्तेषु । आविशन् ।

अग्निः । नः । हव्यवाहनः । अग्निम् । धीभिः । सपर्यत ॥ ४ ॥

यः १अग्निः १देवेषु देवानां मध्ये १राजति देवतारूपेण प्रकाशते । यः १अग्निः १मर्तेषु मनुष्येषु १आविशन् आहवनीयादिरूपेण प्रविष्टो भवति । यः १अग्निः १नः अस्माकं १हव्यवाहनः भवति अस्मदीयेषु यज्ञेषु देवतार्थं हव्यानां वोढा भवति । हे यजमानास्तम् १अग्निं १धीभिः स्तुतिभिः १सपर्यत परिचरत ॥

१. ख-ज-र-श-समैधत; ग-घ-ज-झ-समैधन्त । २. ख-झ-ण-भ-र-श-समैधत; ग-समैधन्त; न-समैधन्त । ३. ख-च-ण-भ-सुमतिरेव; झ-सुमतिरिव; न-सुमतिरिह ।

पुत्रकामेष्ट्याम् 'अग्निस्तुविश्रवस्तमम्' इति द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—
'अग्निस्तुविश्रवस्तममिति द्वे संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

अग्निस्तुविश्रवस्तमं तुविब्रह्माणमुत्तमम् ।

अतूर्तं श्रावयत्पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे ॥ ५ ॥

अग्निः । तुविश्रवःऽतमम् । तुविऽब्रह्माणम् । उत्तमम् ।

अतूर्तम् । श्रावयत्ऽपतिम् । पुत्रम् । ददाति । दाशुषे ॥ ५ ॥

अग्निः पुत्रविश्रवस्तमम् अतिशयेन बह्वन्नं तुविब्रह्माणं बहुस्तोत्रम् उत्तमम् उत्कृष्टम् अतूर्तं
शत्रुभिरहिंसितं श्रावयति विश्रुतान् करोति पतीन् पालयितृन् पितृनिति स्वकर्मणा
पितृणां प्रख्यापक इति श्रावयत्पतिः । तथाविधं पुत्रं दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ददाति
ददातु ॥ ॥ १७ ॥

अग्निर्ददाति सत्पतिं सासाह यो युधा नृभिः ।

अग्निरत्यं रघुष्यदं जेतारमपराजितम् ॥ ६ ॥

अग्निः । ददाति । सत्ऽपतिम् । सासाह । यः । युधा । नृऽभिः ।

अग्निः । अत्यम् । रघुऽस्यदम् । जेतारम् । अपराऽजितम् ॥ ६ ॥

यः पुत्रः युधा युद्धेन नृभिः परिजनैः ससाह शत्रून् अभिवति सत्पतिं सतां पालयितारं
तथाविधं पुत्रम् अग्निर्ददाति अस्मभ्यं ददातु । किंच अग्निः रघुष्यदम् । रघुर्लघुः स्यदो जवो यस्य
तम् । जेतारं शत्रून् अपराजितं शत्रुभिः अत्यम् । अतति सततं गच्छतीत्यस्योऽश्वः । तं ददातु ॥

अश्वमेधे पौण्यामिष्टौ 'यद्वाहिष्ठम्' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च— 'यद्वाहिष्ठं
तदग्नये इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्चं विभावसो ।

महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ ७ ॥

यत् । वाहिष्ठम् । तत् । अग्नये । बृहत् । अर्चं । विभावसो इति विभाऽवसो ।

महिषीऽइव । त्वत् । रयिः । त्वत् । वाजाः । उत् । ईरते ॥ ७ ॥

१वाहिष्ठं वोढृतमं १यत् स्तोत्रं १तदग्नये क्रियते । अतो हे १विभावसो प्रभाधनाग्ने १बृहत् बृहन्नं धनं च^१ १अर्च अस्मभ्यं प्रयच्छ । कथमस्यान्नधनप्रदानृत्वमित्यपेक्षायामाह । यतः १त्वत् त्वत्तः^२ सकाशात् १महिषी महती १रयिः धनम् १उदीरते उद्गच्छति । १वाजाः अन्नानि च १त्वत् त्वत्तः उदीरते उद्गच्छन्ति । इवेति पूरणः ॥

तव द्युमन्तो अर्चयो ग्रावेवोच्यते बृहत् ।

उतो ते तन्यतुर्यथा स्वानो अर्त त्मना दिवः ॥ ८ ॥

तव । द्युऽमन्तः । अर्चयः । ग्रावाऽइव । उच्यते । बृहत् ।

उतो इति । ते । तन्यतुः । यथा । स्वानः । अर्त । त्मना । दिवः ॥ ८ ॥

हे अग्ने १तव १अर्चयः रश्मयः १द्युमन्तः दीप्तिमन्तो भवन्ति^३ । १बृहत् महान् त्वं १ग्रावेव अभिषवग्रावेव १उच्यते स्तूयसे । १उतो अपि च १त्मना आत्मना १दिवः द्योतमानरय १ते तव १स्वानः शब्दः १तन्यतुर्यथा मेघगर्जितमिव १अर्त उद्गच्छति ॥

एवाँ अग्निं वसूयवः सहसानं ववन्दिम ।

स नो विश्वा अति द्विषः पर्षन्नावेव सुक्रतुः ॥ ९ ॥

एव । अग्निम् । वसुऽयवः । सहसानम् । ववन्दिम ।

सः । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । पर्षत् । नावाऽइव । सुऽक्रतुः ॥ ९ ॥

१वसूयवः वसुकामा वयं १सहसानम् अस्माकं बलमाचरन्तम् १अग्निम् एवमुक्तप्रकारेण १ववन्दिम स्तुमः । १सुक्रतुः शोभनकर्मा १सः अग्निः १नः अस्मान् १विश्वाः सर्वान् १द्विषः शत्रून् १अति १पर्षत् अतिपारयतु^४ । कथमिव । १नावा साधनेन सिन्धुम् १इव ॥ ॥ १८ ॥

‘ अग्ने पावक ’ इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम् । वसूयव ऋषयः । गायत्री छन्दः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ अग्ने गायत्रम् ’ इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशखे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आधाने द्वितीयायामिष्टौ प्रथमस्य हविषः ‘ अग्ने पावक ’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘ स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा ’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति ॥

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ १ ॥

अग्ने । पावक । रोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्वया । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ १ ॥

१. घ-च-ण-भ-वा । २. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-र-‘ त्वत्तः ’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-भान्ति । ४. प-फ-ब-अतिपारयत्वेव ।

हे ऽपावक शोधक ऽरोचिषा स्वदीप्त्या ऽमन्द्रया देवानां मादयिष्या ऽजिह्वया च हे ऽदेव
द्योतमान ऽअग्ने ऽदेवान् ऽआ ऽवक्षि यज्ञार्थमावह । ऽयक्षि ऽच । तान् यज ॥

तं त्वा घृतस्नवीमहे चित्रभानो स्वर्दृशम् । देवाँ आ वीतये वह ॥ २ ॥
तम् । त्वा । घृतस्नो इति घृतस्नो । ईमहे । चित्रभानो इति चित्रभानो । स्वःऽदृशम् ।
देवान् । आ । वीतये । वह ॥ २ ॥

हे ऽघृतस्नो घृतस्य प्रेरक । यद्वा घृतेन जनित^१ । हे ऽचित्रभानो । चित्रा नानाविधा भानवो
रश्मयो यस्यासौ चित्रभानुः । तस्य संबोधनम् । ऽस्वर्दृशं सर्वद्रष्टारं ऽतं^२ ऽत्वा त्वाम् ऽईमहे याचा-
महे । अतः ऽवीतये हविषां भक्षणाय ऽदेवान् ऽआ ऽवह ॥

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरे ॥ ३ ॥
वीतिहोत्रम् । त्वा । कवे । द्युमन्तम् । सम् । इधीमहि । अग्ने । बृहन्तम् । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे ऽकवे क्रान्तदर्शिन्^३ ऽअग्ने ऽवीतिहोत्रं क्रान्तयज्ञं^४ ऽद्युमन्तं दीप्तिमन्तं ऽबृहन्तं महान्तं ऽत्वा
त्वाम् ऽअध्वरे यज्ञे ऽसमिधीमहि समिद्धिः संदीपयामः ॥

अग्ने विश्वेभिरा गहि देवेभिर्हव्यदातये । होतारं त्वा वृणीमहे ॥ ४ ॥
अग्ने । विश्वेभिः । आ । गहि । देवेभिः । हव्यऽदातये । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽविश्वेभिः सर्वैः ऽदेवेभिः देवैः सह त्वं ऽहव्यदातये हविषां दात्रे यजमानाय तदर्थम्
ऽआ ऽगहि यज्ञं प्रस्थागच्छ । यतः ऽहोतारं देवानामाह्वतारं ऽत्वा त्वां ऽवृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

यजमानाय सुन्वत आग्ने सुवीर्यं वह । देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ ५ ॥
यजमानाय । सुन्वते । आ । अग्ने । सुऽवीर्यम् । वह । देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽसुन्वते अभिषवं कुर्वते ऽयजमानाय ऽसुवीर्यं शोभनं बलम् ऽआ ऽवह प्रापय ।
किञ्च ऽदेवैः सह ऽबर्हिषि यज्ञे ऽआ ऽसत्सि आसीदेति ॥ ॥ १९ ॥

समिधानः सहस्रजिदग्ने धर्माणि पुण्यसि । देवानां दूत उक्थ्यः ॥ ६ ॥
सम्ऽइधानः । सहस्रऽजित् । अग्ने । धर्माणि । पुण्यसि । देवानाम् । दूतः । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

१. ख-च-ण-जरित्र ; झ-न-भ-र-जरित । २. प-फ-ब-तं तादृशम् । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-हे
क्रान्तदर्शिन् । ४. ख-र-क्रान्तयज्ञम् ; झ-क्रान्तं यज्ञम् ; त-क्रान्तयज्ञं यद्वा प्रिय(य)ज्ञम् ।

हे ऽसहस्रजित् सहस्रस्य जेतः ऽअग्ने ऽसमिधानः हविर्भिः समिध्यमानः ऽउक्थ्यः प्रशस्यस्त्वं
 ऽदेवानां ऽदूतः सन् ऽधर्माणि नः कर्माणि यज्ञादिक्रियाः ऽपुष्यसि पोषयसि ॥

न्य॑ग्निं जा॒तवे॑दसं हो॒त्रवा॑हं यवि॑ष्ठयम् । दधा॑ता दे॒वमृ॑त्विजम् ॥ ७ ॥

नि । अ॒ग्निम् । जा॒तऽवे॑दसम् । हो॒त्रऽवा॑हम् । यवि॑ष्ठयम् । दधा॑त । दे॒वम् । ऋ॒त्विज॑म् ॥ ७ ॥

हे यजमानाः ऽजातवेदसम् । जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः । तं ऽहोत्रवाहं होत्रस्य यज्ञस्य
 वोढारं ऽयविष्ठयं युवतमं ऽदेवं द्योतमानम् ऽऋत्विजम् ऋतौ यष्टारम् ऽअग्निं ऽनि ऽदधात निधत्त ॥

प्र य॒ज्ञ ए॒त्वानु॑ष॒गद्या॑ दे॒वव्य॑चस्तमः । स्तृ॒णीत॑ ब॒र्हिरा॑सदे ॥ ८ ॥

प्र । य॒ज्ञः । ए॒तु । आ॒नुष॑क् । अ॒द्य । दे॒वव्य॑चऽस्तमः । स्तृ॒णीत॑ । ब॒र्हिः । आ॒ऽसदे॑ ॥ ८ ॥

अद्य अस्मिन्नहनि ऽदेवव्यचस्तमः देवैः प्रकाशमानैः स्तोतृभिः व्यासतमः^१ यज्ञः यज्ञसाधनं
 हविः ऽआनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा ऽप्र ऽएतु देवान् गच्छतु । हे ऋत्विजः ऽआसदे अग्ने-
 रासदनार्थं ऽबर्हिः ऽस्तृणीत ॥

एदं॑ म॒रुतो॑ अ॒श्विना॑ मि॒त्रः सी॑दन्तु वरु॑णः । दे॒वासुः॑ सर्व॑या वि॒शा ॥ ९ ॥

आ । इ॒दम् । म॒रुतः॑ । अ॒श्विना॑ । मि॒त्रः । सी॑दन्तु । वरु॑णः । दे॒वासुः॑ । सर्व॑या । वि॒शा ॥ ९ ॥

मरुतः मरुद्गणाः ऽअश्विना अश्विनौ देवानां भिषजौ ऽमित्रः सूर्यः ऽवरुणः च ऽदेवासः एते
 सर्वे देवाः ऽसर्वया ऽविशा समस्तेन स्वीयेन परिजनेन सार्धम् ऽइदं बर्हिः ऽआ^२ ऽसीदन्तु^२ ॥ २० ॥

‘अनस्वन्ता’ इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अनस्वन्ता षट् त्रैवृष्णपौरुक्त्स्यौ
 द्वौ ध्यरुणत्रसदस्यू राजानौ भारतश्चाश्वमेधोऽन्त्यास्तिस्रोऽनुष्टुभो नात्मात्मने दद्यादिति सर्वास्वत्रि
 केचिदन्यैन्द्राग्नी’ इति । त्रिवृष्णस्य पुत्रस्यरुणः पुरुक्त्सस्य पुत्रस्यसदस्युर्भरतस्य पुत्रोऽश्वमेध
 एते त्रयोऽपि राजानः संभूयास्य सूक्तस्य ऋषयः । यद्वा । अत्रिरेव ऋषिः । आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः
 चतुर्थाद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । पृथ्व्याग्निदेवत्या शिष्टाः पञ्चाग्नेय्यः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अन॑स्वन्ता सत्प॑तिर्मा॒महे मे॒ गावा॑ चेति॑ष्ठो असु॑रो म॒घोनः॑ ।

त्रै॒वृष्णो॑ अ॒ग्ने द॒शभिः॑ स॒हस्रै॑र्वैश्वान॒र व्य॑रुणश्चिकेत ॥ १ ॥

अन॑स्वन्ता । सत्प॑तिः । म॒महे । मे । गावा॑ । चेति॑ष्ठः । असु॑रः । म॒घोनः॑ ।

त्रै॒वृष्णः । अ॒ग्ने । द॒शभिः॑ । स॒हस्रैः॑ । वैश्वान॒र । त्रिऽअ॑रुणः । चि॒केत॑ ॥ १ ॥

१. ख-च-ण-व्यष्टतमः; झ-भ-व्याष्टतमः; र-व्याप्ततमः । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-सीदन्तु
 आसीदन्तु ।

अत्री राजर्षीणां दानमग्नेः पुरतोऽनेन सूक्तेनावर्णयत् । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां^१ नेतः^२ वअग्ने
 वसत्पतिः सतां पालयिता वचेतिष्ठः ज्ञातृमः^३ वअसुरः बलवान् वमघोनः मघवा धनवान् ॥
 प्रथमार्थे डसिः ॥ वत्रैवृष्णः त्रिवृष्णपुत्रः वव्यरुणः^४ व्यरुणः इत्येतन्नामा^५ राजर्षिः वअनस्वन्ता
 अनस्वन्तौ अनसा शकटेन संयुक्तौ^६ वगावा गावावनडाहौ गवां हिरण्यानां^७ वा^८ वदशभिः वसहस्रैः
 सह वमे मह्यं वममहे ददौ । 'महि दाने' । स राजर्षिः वचिकेत सर्वैर्जनैरनेन दानेन ज्ञायते ॥

यो मे शता च विंशतिं च गोनां हरीं च युक्ता सुधुरा ददाति ।

वैश्वानर सुष्टुतो वावृधानोऽग्ने यच्छ व्यरुणाय शर्म ॥ २ ॥

यः । मे । शता । च । विंशतिम् । च । गोनाम् । हरीं इति । च । युक्ता । सुधुरा । ददाति ।
 वैश्वानर । सुस्तुतः । ववृधानः । अग्ने । यच्छ । त्रिऽअरुणाय । शर्म ॥ २ ॥

वयः व्यरुणः वशता वच^१ शतानि सुवर्णानां वगोनां गवां वविंशतिं वच वयुक्ता रथेन युक्तौ
 वसुधुरा सुधुरौ सुष्टु धुरं वहन्तौ वहरी अश्वौ वच वमे मह्यं वददाति अददात् हे वैश्वानर वअग्ने वसुष्टुतः
 अस्माभिः सम्यक्स्तुतः वववृधानः हविर्भिर्वर्धमानस्त्वं तस्मै व्यरुणाय वशर्म सुखं वयच्छ प्रयच्छ ॥

एवा ते अग्ने सुमतिं चकानो नविष्ठाय नवमं त्रसदस्युः ।

यो मे गिरस्तुविजातस्य पूर्व्युक्तेनाभि व्यरुणो गृणाति ॥ ३ ॥

एव । ते । अग्ने । सुमतिम् । चकानः । नविष्ठाय । नवमम् । त्रसदस्युः ।
 यः । मे । गिरः । तुविऽजातस्य । पूर्व्यः । युक्तेन । अभि । त्रिऽअरुणः । गृणाति ॥ ३ ॥

वयः व्यरुणः तुविजातस्य बह्वपत्यस्य वमे वपूर्वीः बह्वीः वगिरः स्तुतीः श्रुत्वा प्रीतः सन्
 वयुक्तेन अभियुक्तेन मनसा वअभि वगृणाति इदं गृहाणेदं गृहाणेति यथा^६ मां ब्रवीति वएव^७ एवं
 हे वअग्ने वनविष्ठाय अत्यन्तं स्तुस्याय वते तुभ्यं वनवमं नवतमां वसुमतिं स्तुतिं वचकानः कामयमानः
 वत्रसदस्युः अपि इदं गृहाणेदं गृहाणेति मां प्रार्थितवान् ॥

यो म इति प्रवोचत्यश्वमेधाय सुरये ।

ददद्वा सनि यते ददन्मेधामृतायते ॥ ४ ॥

यः । मे । इति । प्रवोचति । अश्वमेधाय । सुरये ।

ददत् । ऋचा । सनिम् । यते । ददत् । मेधाम् । ऋतस्यते ॥ ४ ॥

१. ख-च-ण-ऋषीणाम् । २. ख-च-ण-व्यरुणनामा; ग-घ-ज-अ(व्य)रुण एतन्नामा; प-फ-
 ब-अ(व्य)रुण एतन्नामा; झ-त-भ-र-व्यरुणः व्यरुण इतिनामा; न-अ(व्य)रुण इतिनामा ।
 ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-संपृक्तौ । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-हिरण्यादीनां च; श-हिरण्यादीनां वा । ५. ख-
 च-झ-ण-न-भ-र-'च' नास्ति । ६. ग-घ-ज-श-तथा । ७. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-'एव' नास्ति ।

यः भिक्षमाणोऽर्थो वसूरये प्रेरकाय धनानां दात्रे वास्मै वअश्वमेधाय राजर्षये वमे मह्यं देहि
वइति वप्रवोचति प्रववीति । योऽश्वमेधं धनानि भिक्षते इत्यर्थः । वक्रचा अग्नेः स्तोत्रेण सह वयते
आत्मनः समीपं गच्छते तस्मा अर्थिनेऽश्वमेधः वसनि धनं वददत् ददाति । हे अग्ने वक्रतायते यज्ञ-
मिच्छते तस्मा अश्वमेधाय वमेधां यज्ञविषयां प्रज्ञां वददत् देहि ॥

यस्य मा परुषाः शतमुद्धर्षयन्त्युक्षणः ।

अश्वमेधस्य दानाः सोमाइव व्याशिरः ॥ ५ ॥

यस्य । मा । परुषाः । शतम् । उत्सुद्धर्षयन्ति । उक्षणः ।

अश्वमेधस्य । दानाः । सोमाःइव । त्रिऽआशिरः ॥ ५ ॥

यस्य येन वअश्वमेधस्य अश्वमेधेन वदानाः दत्ताः वपरुषाः कामानां पूरकाः वशतम् वउक्षणः
उक्षाणो बलीवर्दाः वमा माम् वउद्धर्षयन्ति उत्कर्षेण हर्षयन्ति हे अग्ने ते उक्षाणः वव्याशिरः ।
दधिसक्तुपयोरूपास्तिस्र आशिरोऽधिभ्रयणसाधनभूता येषां ते व्याशिरः । वसोमाइव तव
प्रीणनाय भवन्तु ॥

इन्द्राग्नी शतदाव्यश्वमेधे सुवीर्यम् ।

क्षत्रं धारयतं बृहद्विवि सूर्यमिवाजरम् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । शतदाविति । अश्वमेधे । सुवीर्यम् ।

क्षत्रम् । धारयतम् । बृहत् । दिवि । सूर्यम्इव । अजरम् ॥ ६ ॥

हे वइन्द्राग्नी वशतदाम्नि । शतमपरिमितमर्थिभ्यो धनं ददातीति शतदावा । तस्मिन् वअश्वमेधे
राजर्षौ वसुवीर्यं शोभनवीर्यसहितं वबृहत् महत् वअजरं जरारहितं वक्षत्रं धनं वधारयतं निधारयतम् ।
कथमिव । वदिवि अन्तरिक्षे वसूर्यमिव ॥ २१ ॥

‘ समिद्धो अग्निः ’ इति षडृचं चतुर्दशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ समिद्धो विश्ववारात्रेयी
त्रिष्टुब्जगती त्रिष्टुबनुष्टुब्गायत्र्यौ ’ इति । अत्रिगोत्रोत्पन्ना विश्ववारानामिका अस्य सूक्तस्य ऋषिः ।
आद्यातृतीये त्रिष्टुभौ द्वितीया जगती चतुर्थ्यनुष्टुबन्त्ये गायत्र्यौ । अग्निर्देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्रेत्प्रत्यङ्मुषसमुर्विया वि भाति ।

एति प्राची विश्ववारा नमोभिर्देवाँ ईळाना हविषा घृताची ॥ १ ॥

सम्इद्वः । अग्निः । दिवि । शोचिः । अश्रेत् । प्रत्यङ् । उषसम् । उर्विया । वि । भाति ।

एति । प्राची । विश्वऽवारा । नमःऽभिः । देवान् । ईळाना । हविषा । घृताची ॥ १ ॥

१समिद्धः सम्यग्दीप्तः १अग्निः १दिवि द्योतमानेऽन्तरिक्षे १शोचिः तेजः १अश्रेत् श्रयति । तथा
१उपसं १प्रत्यङ् उपसमभिमुखः सन् १उर्विया उरु विस्तीर्णं १वि १भाति विशेषेण भ्राजते ।
१नमोभिः स्तोत्रैः १देवान् इन्द्रादीन् १ईळाना स्तुवती १हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन युक्तया १घृताची
घृताच्या सुचा सहिता १विश्ववारा सर्वमपि पापरूपं शत्रुं वारयिष्येतन्नामिका १प्राची प्राङ्मुखी
सती १एति । एवंभूतमग्निं प्रतिगच्छति ॥

समिध्यमानो अमृतस्य राजसि हविष्कृण्वन्तं सचसे स्वस्तये ।

विश्वं स धत्ते द्रविणं यमिन्वस्यातिध्यमग्ने नि च धत्त इत्पुरः ॥ २ ॥

सम्ऽसिध्यमानः । अमृतस्य । राजसि । हविः । कृण्वन्तम् । सचसे । स्वस्तये ।

विश्वम् । सः । धत्ते । द्रविणम् । यम् । इन्वसि ।

आतिध्यम् । अग्ने । नि । च । धत्ते । इत् । पुरः ॥ २ ॥

हे अग्ने १समिध्यमानः सम्यगिध्यमानस्त्वम् १अमृतस्य उदकस्य १राजसि ईशिषे । तथा
१हविष्कृण्वन्तं पुरोडाशादिहविष्कर्तारं यजमानं १स्वस्तये अविनाशाय १सचसे सेवसे । किञ्च १यं
यजमानम् १इन्वसि गच्छसि १सः यजमानः १विश्वं समस्तं १द्रविणं पश्वादिलक्षणं धनं १धत्ते
धारयति । अपि च हे १अग्ने १आतिध्यम् अतिथिरूपस्य तव योग्यं हविः १पुरः १इत् तव पुरस्तादेव
१नि १धत्ते १च स्थापयति च ॥

पवित्रेष्टयां स्विष्टकृतः 'अग्ने शर्ध' इति याज्या । सूच्यते^१ हि^२—'जुष्टो दमूना अग्ने शर्ध महते
सौभगायेति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । साकमेधेषु मरुद्गयः क्रोडिभ्यः पुरोडाशं
ससकपालमित्यत्राप्येवैव स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'जुष्टो दमूना अग्ने शर्ध महते सौभगायेति
संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति^३ ॥

अग्ने शर्ध महते सौभगाय तव युम्नान्युत्तमानि सन्तु ।

सं जास्पत्यं सुयममा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्ठा महौसि ॥ ३ ॥

अग्ने । शर्ध । महते । सौभगाय । तव । युम्नानि । उत्तमानि । सन्तु ।

सम् । जाःस्पत्यम् । सुयमम् । आ । कृणुष्व । शत्रुऽयताम् । अभि । तिष्ठ । महौसि ॥ ३ ॥

हे १अग्ने त्वं १महते प्रभूताय १सौभगाय अस्माकं शोभनधनत्वाय १शर्ध शत्रून् सहस्व । तथा
१तव संबन्धीनि १युम्नानि धनानि तेजांसि वा १उत्तमानि उत्कृष्टानि १सन्तु भवन्तु । किञ्च हे अग्ने त्वं^४
१जास्पत्यम् । जा जाया च पतिश्च जायापती । तयोः कर्म जास्पत्यम् । तत् १सुयमं सुष्ठु नियमनो-

१. ख-च-क्ष-ण-भ-वस्वादिलक्षणम् । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-सूत्रितं च । ३. न-इति । स्तुषाश्चशुरेष्टयां
एवैव स्विष्टकृतो याज्या । तथैव सूत्रितम् । ४. श-सम् ।

पेतम् । अन्योन्यसंश्लिष्टमित्यर्थः । वसम् वआ वृणुष्व सम्यक् कुरुष्व । अपि च वशत्रूयतां शत्रुमात्मन
इच्छतां सप्तनानां वमहांसि तेजांसि वअभि वतिष्ठ आक्रमस्व ॥

समिद्धस्य प्रमहसोऽग्ने वन्दे तव श्रियम् ।

वृषभो द्युम्नवाँ असि समध्वरेष्विध्यसे ॥ ४ ॥

समिद्धस्य । प्रमहसः । अग्ने । वन्दे । तव । श्रियम् ।

वृषभः । द्युम्नवान् । असि । सम । अध्वरेषु । इध्यसे ॥ ४ ॥

हे वअग्ने वसमिद्धस्य प्रवृद्धस्य^१ वप्रमहसः प्रकृष्टतेजसः वतव संबन्धिनीं वश्रियं दीप्तिं ववन्दे ।
अहं यजमानः स्तौमि । ववृषभः कामानां वर्णिता त्वं वद्युम्नवान् वअसि धनवान् भवसि । वअध्वरेषु
यज्ञेषु वसम् वइध्यसे सम्यग्दीप्यसे ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'समिद्धो अग्न आहुत' इति द्वे सामिधेन्यौ । सूत्रितं च- 'समिद्धो अग्न
आहुतेति द्वे' (आश्व. श्रौ. १. २) इति ॥

समिद्धो अग्न आहुत देवान्यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाळसि ॥ ५ ॥

समिद्धः । अग्ने । आहुत । देवान् । यक्षि । सुअध्वर । त्वम् । हि । हव्यवाट् । असि ॥ ५ ॥

हे वआहुत यजमानैः आ समन्तात् हुत हे वस्वध्वर शोभनयज्ञोपेत हे वअग्ने वसमिद्धः सम्यग्दीप्तः
वत्वं वदेवान् द्योतमानानिन्द्रादीन् वयक्षि यजस्व । वहि यस्मात् कारणात् हे अग्ने त्वं वहव्यवाट्
वअसि हव्यानां वोढा भवसि । अतः कारणात् देवान् यजस्वेति संबन्धः ॥

आ जुहोता दुवस्यताग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् ॥ ६ ॥

आ । जुहोत । दुवस्यत । अग्निम् । प्रयति । अध्वरे । वृणीध्वम् । हव्यवाहनम् ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् वअध्वरे अस्मदीययागे वप्रयति प्रवृत्ते सति वहव्यवाहनं हविषां वोढारम्
एतन्नामकम् वअग्निम् वआ जुहोत आ समन्तात् जुहोत । तथा वदुवस्यत परिचरत । ववृणीध्वम्
संभजध्वं च हव्यवाहनम् । हव्यवाहननामकस्यैवाग्नेर्देवतासंबन्धो यजमानैर्वरणीयत्वं च तैत्तिरीये
स्पष्टमात्रातः— 'त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा असुराणाम् । त
एतर्ह्यांशसन्ते मां वरित्यते मामिति वृणीध्वं हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां तं वृणीते' (तै. सं. २.
५. ८. ६) इति ॥ ॥ २२ ॥

'अय्यमा' इति पञ्चदशचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका— 'अय्यमा पञ्चोना गौरिवीतिः
शाक्य ऐन्द्रमुशना यदौशनसो वा पादः' इति । शक्तिगोत्रोपज्ञो गौरिवीतिर्नाम ऋषिः । अनुक्तत्वात्

त्रिष्टुप्^१ । इन्द्रो देवता मण्डलादिपरिभाषया निवृत्तत्वात् । ' उशना यस्सहस्यैः ' इति पादः
औशनस ऐन्द्रो वा । आभिप्लविके तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये एतन्निविद्धानम् । सूत्रितं च- ' तृतीयस्य
ध्ययमा यो जात एवेति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

अ॒र्य॒मा मनु॑षो दे॒वता॑ता त्री रो॒चना दि॒व्या धा॑रयन्त ।

अ॒र्चन्ति॑ त्वा म॒रुतः॑ पु॒तद॑क्षास्त्वमे॒षामृषि॑रिन्द्रा॒सि धी॑रः ॥ १ ॥

त्री । अ॒र्य॒मा । मनु॑षः । दे॒वता॑ता । त्री । रो॒चना । दि॒व्या । धा॑रयन्त ।

अ॒र्चन्ति॑ । त्वा । म॒रुतः॑ । पु॒तद॑क्षाः । त्वम् । ए॒षाम् । ऋषिः॑ । इन्द्र॑ । अ॒सि । धी॑रः ॥ १ ॥

वमनुषः मनोः संबन्धिनी वदेवताता देवतातौ यज्ञे वत्री त्रीणि वअर्यमा अर्यमाणि यानि
तेजांसि सन्ति । तथा^२ वत्री त्रीणि^३ वरोचना रोचमानानि वाय्वग्निसूर्यात्मकानि वदिव्या दिव्यान्यन्त-
रिक्षे भवानि तानि तेजांसि वधारयन्त मरुतो धारयन्ति । वपूतदक्षाः शुद्धबलाः वमरुतः वत्वा त्वाम्
वअर्चन्ति स्तुवन्ति । हे वइन्द्र वधीरः धीमान् वत्वमेषां मरुताम् वऋषिः वअसि द्रष्टा भवसि ॥

अनु॑ यद॒र्हि म॒रुतो॑ म॒न्दसा॑नमा॒र्चन्निन्द्रं॑ प॒पिवा॑सं सु॒तस्य॑ ।

आद॑त्त व॒ज्रम॒भि यद॑र्हि ह॒न्नपो॑ य॒ह्वीर॑सृज॒त्सर्त॑वा उ॒ ॥ २ ॥

अनु॑ । यत् । इ॒म् । म॒रुतः॑ । म॒न्दसा॑नम् । आ॒र्चन् । इन्द्र॑म् । प॒पिवा॑सम् । सु॒तस्य॑ ।

आ । अ॒दत्त॑ । व॒ज्रम् । अ॒भि । यत् । अ॒र्हिम् । ह॒न् ।

अ॒पः । य॒ह्वीः । अ॒सृज॑त् । सर्त॑वै । ऊँ इति॑ ॥ २ ॥

वयत् यदा वमरुतो वमन्दसानं तृप्यन्तं वसुतस्य अभिषुतं सोमं वपपिवांसं पीतवन्तम् वैम्
एनम् वइन्द्रम् वअनु वआर्चन् अन्वस्तुवन् । तदेन्द्रः ववज्रम् वआदत्त आददौ । ततः वयत् यदा
वअर्हि वृत्रम् वअभि वहन् अभ्यहन् अभिहतवान् तदा वयह्वीः महतीः वअपः वृत्रेण निरुद्धान्युदकानि
वसर्तवै स्वैरत्वेन सत्तुं गन्तुम् वअसृजत् निरोधाच्चासृजत्^३ ॥

उ॒त ब्र॑ह्माणो म॒रुतो॑ मे अ॒स्येन्द्रः॑ सोम॑स्य सु॒षुत॑स्य पे॒याः ।

ताद्वि॑ ह॒व्यं मनु॑षे गा अ॒र्विन्द॑दह॒न्नर्हि॑ प॒पिवाँ॑ इन्द्रो॒ अस्य॑ ॥ ३ ॥

उ॒त । ब्र॑ह्माणः । म॒रुतः॑ । मे । अ॒स्य । इन्द्रः॑ । सोम॑स्य । सु॒षुत॑स्य । पे॒याः ।

तत् । हि । ह॒व्यम् । मनु॑षे । गाः । अ॒र्विन्द॑त् । अह॑न् । अ॒र्हिम् । प॒पिवा॑न् । इन्द्रः॑ । अ॒स्य ॥ ३ ॥

१. त-त्रिष्टुप् छन्दः । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र- ' तथा त्री त्रीणि ' नास्ति; श-त्री त्रीणि । ३. प-
फ-ब-निरोधाच्चासृजत् । उ पूरणः ।

१उत अपि च हे १ब्रह्माणः बृहन्तो हे १मरुतः यूयम् १इन्द्रः च १सुसुतस्य^१ सुष्टुभिषुतस्य
१मे मदीयस्य १अस्य १सोमस्य इमं सोमम् ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ १पेयाः पिबत ॥
पिबतेराशीर्लिङि मध्यमबहुवचनस्यैकवचनम् ॥ १तद्धि तत्खलु १हव्यं युष्माभिः पीतं सोमात्मकं
हविः १मनुषे मनुष्याय यजमानाय १गाः धेनूर्वृष्टिलक्षणान्युदकानि वा १अविन्दत् वेदयति ।
यजमानं गा लभयतीत्यर्थः । किंच १अस्य इमं सोमं १पपिवान् पीतवान् १इन्द्रः १अहिं वृत्रम् १अहन्
अवधीत् ॥

आद्रोदसी वितुरं वि ष्कभायत्संविव्यानश्चिद्वियसे मृगं कः ।

जिगर्तिमिन्द्रो अपजर्गुराणः प्रति श्वसन्तमव दानवं हन् ॥ ४ ॥

आत् । रोदसी इति । विस्तरम् । वि । स्कभायत् ।

सम्सविव्यानः । चित् । भियसे । मृगम् । करिति कः ।

जिगर्तिम् । इन्द्रः । अपजर्गुराणः । प्रति । श्वसन्तम् । अव । दानवम् । हनिति हन् ॥ ४ ॥

१इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः १आत् सोमपानानन्तरं १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १वितरम् अतिशयेन ॥
'अमु च छन्दसि' इति वेः तरपि कृते अमुप्रत्ययः ॥ १वि १ष्कभायत् व्यस्तभ्रात् चलनरहिते
अकरोत् । १संविव्यानश्चित् संवृण्वानः^२ संगच्छमानो वेन्द्रः ॥ व्ययतेर्वा संवरणकर्मणो वेतेर्वा
गतिकर्मणो रूपम् । चित् इति एवेत्यस्यार्थे वर्तते ॥ १मृगं मृगवत्पलायमानं वृत्रं १भियसे भयाय
१कः अकार्षीत् । करोतेर्लिङि 'मन्त्रे घसह्वरं' इत्यादिना च्लेर्लोपः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्ग्योऽपि'
इत्यडभावः ॥ इन्द्रः १जिगर्ति गिरन्तमाच्छादयन्तं १श्वसन्तं भयार्थं श्वासं कुर्वन्तं १दानवं दनोः
पुत्रं वृत्रम् १अपजर्गुराणः आच्छादनाद्विमोचयन् १प्रति प्रतिगाय १अव १हन् अवहतवान् ॥

अधु क्रत्वा मघवन्तुभ्यं देवा अनु विश्वे अददुः सोमपेयम् ।

यत्सूर्यस्य हरितः पतन्तीः पुरः सतीरुपरा एतशे कः ॥ ५ ॥

अध । क्रत्वा । मघवन् । तुभ्यम् । देवाः । अनु । विश्वे । अददुः । सोमपेयम् ।

यत् । सूर्यस्य । हरितः । पतन्तीः । पुरः । सतीः । उपराः । एतशे । करिति कः ॥ ५ ॥

१अध अपि च हे १मघवन् धनवन्निन्द्र १क्रत्वा क्रतुना त्वदीयेन कर्मणा १विश्वे सर्वे १देवाः
द्योतमाना बह्वयादयः १तुभ्यं त्वदर्थं १सोमपेयं सोमपानम् १अनु १अददुः आनुपूर्व्येण^३ दत्तवन्तः । ततः
प्रभृतीन्द्रो देवेभ्यः सर्वेभ्योऽधिकोऽभवदित्यर्थः । तथा च श्रूयते—'स महान्भूत्वा देवता अब्रवी-
दुद्धारं म उद्धरत' (ऐ. ब्रा. ३. २१) इत्यादि । हे इन्द्र १यत् यस्त्वं १पतन्तीः आगच्छन्तीः

१पुरः १सतीः पुरस्ताद्भवन्तीः १सूर्यस्य संबन्धिनीः १हरितः वहवाः १उपराः उपरता मन्दगतीः
१एतशे एतशाख्याय ऋषये १कः अकार्पीः । एतशो हि स्वश्वपुत्रेण सूर्येण सह स्पर्धामकरोदितियावत् ।
तथा च निगमान्तरे—‘ प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्ये सुग्विमावदिन्द्रः ’ (ऋ. सं. १. ६१. १५)
इति ॥ ॥ २३ ॥

नव॒ यद॑स्य नव॒ति च॑ भो॒गान्त॑सा॒कं वज्रे॑ण म॒घवा॑ विवृ॒श्वत् ।

अर्च॑न्तीन्द्रं म॒रुतः॑ स॒धस्थे॑ त्रैष्टु॒भेन॑ वच॑सा बाध॒त द्याम् ॥ ६ ॥

नव॑ । यत् । अ॒स्य । नव॒तिम् । च॑ । भो॒गान् । सा॒कम् । वज्रे॑ण । म॒घऽवा॑ । वि॒ऽवृ॒श्वत् ।

अर्च॑न्ति । इन्द्रं॑ । म॒रुतः॑ । स॒धऽस्थे॑ । त्रैस्तु॑भेन । वच॑सा । बा॒धत॑ । द्याम् ॥ ६ ॥

१यत् यदा १मघवा धनवानिन्द्रः । अस्य इत्यनेन शम्बर उच्यते । १अस्य शम्बरस्य
संबन्धीनि १नव नवसंख्याकानि १नवति १च नवतिसंख्याकानि च १भोगान् पुराणि । भोगान्
इत्यन्तोदात्तः पुरवचनः । १साकं युगपदेव १वज्रेण १विवृश्वत् व्यवृश्वत् अभिनत् तदा १मरुतः १सधस्थे
सहस्थाने युद्धे वा स्थितम् १इन्द्रं १त्रैष्टुभेन त्रिष्टुपच्छन्दस्केन १वचसा वाग्रूपेण स्तोत्रेण १अर्चन्ति
अस्तुवन् । इन्द्र एवं स्तुतः सन् १द्यां मरुद्भिः प्रयुज्यमानेन मन्त्रेण दीप्तं शम्बराख्यमसुरं १बाधत
अबाधत पिपीडे ॥

सखा॑ सख्ये॑ अप॒चत्तू॑य॒मग्नि॑र॒स्य कृ॒त्वा म॒हिषा॑ त्री॒ शता॑नि ।

त्री॒ सा॒कमिन्द्रो॑ मनु॒षः॑ स॒रांसि॑ सु॒तं पि॒बद्वृ॒त्रह॑त्याय॒ सोम॑म् ॥ ७ ॥

सखा॑ । सख्ये॑ । अप॒चत् । तू॒यम् । अ॒ग्निः । अ॒स्य । कृ॒त्वा । म॒हिषा॑ । त्री॒ । श॒ता॒नि ।

त्री॒ । सा॒कम् । इन्द्रः॑ । मनु॒षः॑ । स॒रांसि॑ । सु॒तम् । पि॒बत् । वृ॒त्रऽह॑त्याय । सोम॑म् ॥ ७ ॥

१सखा इन्द्रस्य मित्रभूतः १अग्निः १महिषा महिषाणां पशूनां १त्री त्रीणि १शतानि शतसंख्या-
कानि १सख्ये सख्युर्मित्रभूतस्य १अस्य इन्द्रस्य १कृत्वा कर्मणा निमित्तभूतेन १तूयं क्षिप्रम् १अपचत्
पपाच । किंच १इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः १मनुषः मनोः संबन्धीनि १त्री त्रीणि १सरांसि पात्राणि ।
अत्र सरःशब्देन पूतभृदाधवनीयद्रोणकलशसंज्ञानि पात्राण्युच्यन्ते । तेषु स्थितं १सुतम् अभिषुतं
१सोमं १साकं युगपदेव १वृत्रहत्याय वृत्रहननाय १पिबत् अपिबत् पपौ ॥

त्री॒ यच्छ॑ता म॒हिषा॑णा॒मघो॑ मा॒स्त्री स॒रांसि॑ म॒घवा॑ सो॒म्यापाः॑ ।

का॒रं न॑ वि॒श्वे अ॒ह्वन्त॑ दे॒वा भर॑मिन्द्रा॒य यद॑हि ज॒घान॑ ॥ ८ ॥

त्री॒ । यत् । श॒ता । म॒हिषा॑णाम् । अ॒घः । माः । त्री॒ । स॒रांसि॑ । म॒घऽवा॑ । सो॒म्या । अ॒पाः ।

का॒रम् । न । वि॒श्वे । अ॒ह्वन्त॑ । दे॒वाः । भर॑म् । इन्द्रा॒य । यत् । अ॒हिम् । ज॒घान॑ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं यत्^१ यदा व्री त्रयाणां वशता शतसंख्याकानां महिषाणां पशूनां माः
मांसानि अबः भक्षितवानसि ॥ घसेरत्तेर्वा रूपम् ॥ यदा च मघवा धनवांस्त्वं सोम्या
सोममयानि व्री त्रीणि सरांसि पात्राणि अपाः पीतवानसि । यत् यदेन्द्रः अहिं वृत्रं
जघान हतवान् तदा विश्वे सर्वे देवाः भरं सोमपानादिना पूर्णम् इन्द्राय इन्द्रं युद्धार्थम्
अहन्त आह्वयन्त । तत्र दृष्टान्तः । कारं न स्वामिनः कर्मकरमिव तद्वत् ॥

उशनसस्तोमे 'उशना यस्सहस्यैः' इति मरुत्वतीये सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'उशनस-
स्तोमेन गरगीर्णमिवात्मानं मन्यमानो यजेतोशना यस्सहस्यैरयातम्' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

उशना यत्सहस्यैरयातं गृहमिन्द्र जूजुवानेभिरश्वैः ।

वन्वानो अत्र सरथं ययाथ कुत्सेन देवैरवनोर्ह शुष्णम् ॥ ९ ॥

उशना । यत् । सहस्यैः । अयातम् । गृहम् । इन्द्र । जूजुवानेभिः । अश्वैः ।

वन्वानः । अत्र । सरथम् । ययाथ । कुत्सेन । देवैः । अवनोः । ह । शुष्णम् ॥ ९ ॥

यत् यदा हे इन्द्र त्वम् उशना काव्यश्च सहस्यैः अभिभवनशीलैः जूजुवानेभिः
जूजुवानैर्गच्छद्भिः अश्वैः कुत्सस्य गृहम् अयातम् अगच्छतं तदा हे इन्द्र त्वम् अत्र अस्मिन् काले
वन्वानः शत्रून् हिंसन् कुत्सेन देवैः च सह सरथं समानमेकं रथं ययाथ जगन्थ । किञ्च
शुष्णम् एतन्नामानमसुरम् अवनोर्ह अहिंसीः खलु ॥

प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यद्वरिवो यातवेऽकः ।

अनासो दस्यूरमृणो वधेन नि दुर्योण आवृणद्ध्रवाचः ॥ १० ॥

प्र । अन्यत् । चक्रम् । अवृहः । सूर्यस्य । कुत्साय । अन्यत् । वरिवः । यातवे । अकरित्यकः ।

अनासः । दस्यून् । अमृणः । वधेन । नि । दुर्योणे । अवृणक् । मृध्रवाचः ॥ १० ॥

हे इन्द्र पूर्वं द्विचक्रस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं चक्रं प्र अवृहः पृथक् चकर्थ । अन्यत्
एकं चक्रं कुत्साय कुत्सस्य वरिवः धनं यातवे प्राप्तुम् अकः अकार्षीः । किञ्च अनासः
आस्यरहितान् । आस्यशब्देन शब्दो लक्ष्यते । अशब्दान् मूकान् दस्यून् असुरान् वधेन आयुधेन
वज्रेण अमृणः अहिंसीः । दुर्योणे संग्रामे मृध्रवाचः हिंसितवागिन्द्रियानसुरान् नि अवृणक्
नितरां छिन्नवानसि । अमृणो न्यवृणगिति द्विरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ २४ ॥

स्तोमासस्त्वा गौरिर्वीतेरवर्धन्नरन्धयो वैदथिनाय पिप्रुम् ।

आ त्वामृजिश्वा सख्याय चक्रे पचन्पक्तीरपिबः सोममस्य ॥ ११ ॥

स्तोमासः । त्वा । गौरिऽवीतेः । अवर्धन् । अरन्धयः । वैदथिनाय । पिप्रुम् ।

आ । त्वाम् । ऋजिश्वा । सख्याय । चक्रे । पचन् । पक्तीः । अपिबः । सोमम् । अस्य ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ^१गौरिर्वीतेः एतन्नामकस्य मन्त्रद्रष्टुर्मम संबन्धीनि^२ ^३स्तोमासः स्तोत्राणि ^४त्वा त्वाम् ^५अवर्धन् वर्धयन्तु । ^६वैदथिनाय विदथिनः पुत्राय ऋजिश्वनाम्ने ^७पिप्रुम् एतन्नामकमसुरम् ^८अरन्धयः वशमनयः । हे इन्द्र ऋजिश्वनामा कश्चिद्विषिः ^९सख्याय तव सखित्वाय ^{१०}पक्तीः पक्तव्यानि पुरोडाशादीनि ^{११}पचन् पाकं कुर्वन् ^{१२}त्वाम्^{१३} ^{१४}आ ^{१५}चक्रे अभिमुखीचकार । किंच स्वम् ^{१६}अस्य ऋजिश्वनः संबन्धिनं ^{१७}सोमम् ^{१८}अपिबः अपाः ॥

दशपेयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे 'नवग्वासः' इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरिति निविद्वानयोराद्ये' (आश्व. श्रौ. ९. ३) इति ॥

नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं दशग्वासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

गव्यं चिदूर्वमपिधानवन्तं तं चिन्नरः शशमाना अप व्रन् ॥ १२ ॥

नवऽग्वासः । सुतऽसोमासः । इन्द्रम् । दशऽग्वासः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

गव्यम् । चित् । ऊर्वम् । अपिधानऽवन्तम् । तम् । चित् । नरः । शशमानाः । अप । व्रन् ॥ १२ ॥

^१नवग्वासः । सत्रयागमनुतिष्ठन्तो ये नवभिर्मासैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः । दशभिर्मासैः^२ समाप्य ये गतास्ते दशग्वाः । एते उभयविधा अङ्गिरसः ^३सुतसोमासः अभिषुतसोमाः सन्तः ^४इन्द्रम् ^५अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ^६अभ्यर्चन्ति अभिषुवन्ति । तथा ^७शशमानाः स्तुवन्तः ^८नरः नेतारोऽङ्गिरसः ^९अपिधानवन्तं बलेनासुरेणाच्छादितवन्तं ^{१०}तं ^{११}चित् बहुषु^{१२} प्रदेशेषु^{१३} प्रसिद्धमपि ^{१४}गव्यं ^{१५}चित् गोसंबन्धिनमपि ^{१६}ऊर्वं समूहम् ^{१७}अप ^{१८}व्रन् अपावृण्वन् ॥

परिक्रीनाग्न्येकाहे मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः सूक्तमुखीये 'कथो नु ते' इत्याद्ये द्वे ऋचौ । सूत्रितं च—'कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

१. त-संबन्धिनः । २. ग-घ-ज-झ-त-न-भ-र-श-त्वा त्वाम् । ३. प-फ-ब-दशग्वासः दशभिर्मासैः । ४. ख-च-ण-बहुप्रदेशेषु ।

कथो नु ते परि चराणि विद्वान्वीर्या मघवन्त्या चकर्थ ।

या चो नु नव्या कृणवः शविष्ठु प्रेदु ता ते विदथेषु ब्रवाम ॥ १३ ॥

कथो इति । नु । ते । परि । चराणि । विद्वान् । वीर्या । मघवन् । या । चकर्थ ।

या । चो इति । नु । नव्या । कृणवः । शविष्ठु ।

प्र । इत् । ऊँ इति । ता । ते । विदथेषु । ब्रवाम ॥ १३ ॥

हे मघवन् धनवज्जिन्द्र त्वं या यानि वीर्या वीर्याणि चकर्थ चकृषे अहं तानि वीर्याणि विद्वान् जानन् ते तुभ्यं कथो नु परि चराणि परिचर्या करवाणि । हे शविष्ठु बलवत्तमेन्द्र त्वं या चो यानि चैव नव्या नव्यानि नूतनानि वीर्याणि नु क्षिप्रं कृणवः कुर्याः ते त्वदीयानि ता तानि वीर्याणि विदथेषु यज्ञेषु प्रेदु ब्रवाम प्रैव वदाम ॥

एता विश्वा चकृवाँ इन्द्र भूर्यपरीतो जनुषा वीर्येण ।

या चिन्नु वज्जिन्कृणवो दधृष्वान्न ते वर्ता तविष्या अस्ति तस्याः ॥ १४ ॥

एता । विश्वा । चकृवान् । इन्द्र । भूरि । अपरिइतः । जनुषा । वीर्येण ।

या । चित् । नु । वज्जिन् । कृणवः । दधृष्वान् । न । ते । वर्ता । तविष्याः । अस्ति । तस्याः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र अपरीतः शत्रुभिरपरिगतस्त्वं जनुषा जननसिद्धेनात्मीयेन वीर्येण बलेन भूरि भूरीणि बहूनि एता एतानि प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानानि विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनजातानि चकृवान् कृतवानसि । हे वज्जिन् वज्रवज्जिन्द्र दधृष्वान् सपरान् धर्षयस्त्वं नु क्षिप्रं या चित् यानि च विश्वानि कृणवः कुर्याः ते त्वदीयस्य तस्याः तविष्याः तस्य बलस्य वर्ता निवारयिता न कोऽपि अस्ति ॥

इन्द्र ब्रह्म क्रियमाणा जुषस्व या ते शविष्ठु नव्या अकर्म ।

वस्त्रैव भद्रा सुकृता वसू रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ॥ १५ ॥

इन्द्र । ब्रह्म । क्रियमाणा । जुषस्व । या । ते । शविष्ठु । नव्याः । अकर्म ।

वस्त्राइव । भद्रा । सुकृता । वसुऽयुः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् ॥ १५ ॥

हे शविष्ठु बलवत्तम शूरतम वा इन्द्र ते तुभ्यं या यानि स्तोत्राणि नव्याः नूतना अद्यतना वयम् अकर्म अकुर्म हे इन्द्र त्वं क्रियमाणा अस्माभिः क्रियमाणानि ब्रह्म ब्रह्माणि

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-कृतवान् । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-इन्द्र । हि निगमः (?) ; श-इन्द्र । ब्रह्मेति निगमः (?) ।

तानि स्तोत्राणि ^१जुषस्व सेवस्व । ^२धीरः धीमान् ^३स्वपाः शोभनकर्मा ^४वसूयुः धनकामोऽहं ^५वस्त्रेव
वस्त्राणीव ^६भद्रा भद्राणि भजनीयानि ^७सुकृता सुष्ठु कृतानि स्तोत्राणि ^८रथं ^९न रथमिव ^{१०}अतक्षम्
अकरवम् । स्तोत्राणि उपहारवत्^१ ग्राह्याणीत्यभिप्रायेण वस्त्रनिदर्शनमुक्तम् । रथदृष्टान्तस्तु आगमन-
साधनत्वप्रतिपादनाय । स्तोत्राणि स्वीकृत्य मह्यं धनं प्रयच्छेयर्थः ॥ ॥ २५ ॥

‘ क स्य वीरः ’ इति पञ्चदशचं षोडशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ क स्य बभ्रुर्कणचयोऽ-
प्यत्र राजा स्तुतः ’ इति । बभ्रुर्कपिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । ऋणचयनामा राजापि कचित्
स्तूयते । अतः सोऽपि देवता । तीव्रसोमाख्ये एकाहे मस्त्वतीयशखे इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं
च—‘ तीव्रसोमेनाज्ञाद्यकामः क स्य वीरः ’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

क^१ स्य वीरः को अपश्यदिन्द्रं सुखरथमीयमानं हरिभ्याम् ।

यो राया वज्री सुतसोममिच्छन्तदोको गन्ता पुरुहूत ऊती ॥ १ ॥

क^१ । स्यः । वीरः । कः । अपश्यत् । इन्द्रम् । सुखरथम् । ईयमानम् । हरिभ्याम् ।

यः । राया । वज्री । सुतसोमम् । इच्छन् । तत् । ओकः । गन्ता । पुरुहूतः । ऊती ॥ १ ॥

^१वज्री वज्रवान् ^२पुरुहूतः बहुभिराहूतः ^३यः इन्द्रः ^४राया देयेन धनेन सह ^५सुतसोममिच्छन्
अभिषुतसोमं यजमानमन्विच्छन् ^६ऊती ऊत्यै रक्षायै ^७तत् तस्य यजमानस्य ^८ओकः गृहं ^९गन्ता
प्राप्तो भवति ^{१०}वीरः विक्रान्तः ^{११}स्यः^२ स इन्द्रः ^{१२}क कुत्र विद्यते । ^{१३}सुखरथं शोभनाक्षद्वारः^३ रथो यस्य
स सुखरथः । सुष्ठु खनति लिखति भूमिमिति वा सुखम् । तादृग्रथम् । ‘ सुहितं खेभ्यः खं पुनः
खनतेः ’ (निरु. ३. १३) इति यास्कः । ^{१४}हरिभ्यां स्ववाहनाभ्याम्^४ अश्वभ्याम् ^{१५}ईयमानं गच्छन्तम्
^{१६}इन्द्रं ^{१७}कोऽपश्यत् कश्च^५ ददृशे ॥

अवाचचक्षं पदमस्य सस्वरुग्रं निधातुरन्वायमिच्छन् ।

अपृच्छमन्याँ उत ते मे आहुरिन्द्रं नरो बुबुधाना अशेम ॥ २ ॥

अव^१ । अचचक्षम् । पदम् । अस्य । सस्वः । उग्रम् । निऽधातुः । अनु^२ । आयम् । इच्छन् ।

अपृच्छम् । अन्यान् । उत । ते । मे । आहुः । इन्द्रम् । नरः । बुबुधानाः । अशेम ॥ २ ॥

^१अस्य इन्द्रस्य ^२पदं स्थानम् ^३अवाचचक्षम् अहमवादाक्षम् । कीदृशम् । ^४सस्वः अन्तर्हितम्
^५उग्रम् उद्गूर्णम् । किञ्च ^६इच्छन् इन्द्रमन्विच्छन्नहं ^७निधातुः स्वं स्थापयितुः अस्य इन्द्रस्य पदम्
^८अन्वायम् अन्वगमम् । ^९अन्यान् ^{१०}उत अन्यान् विदुषोऽपि मार्गे^६ इन्द्रम् ^{११}अपृच्छं पृष्टवानस्मि ।
^{१२}पृष्टाः ^{१३}ते ^{१४}मे मह्यम् ^{१५}इन्द्रम् ^{१६}आहुः । किमाहुरित्युच्यते । ^{१७}नरः यज्ञानां नेतारः ^{१८}बुबुधानाः

१. त-उपरेवत् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘ स्यः ’ नास्ति । ३. त-शोभनाख्यद्वारः । ४. ख-च-
झ-ण-न-भ-र-स्ववाहकाभ्याम् । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-कश्चित् । ६. त-मार्गम् ।

बुभुक्षमाना वयम् ॥ अशेम इन्द्रं प्राप्तवन्तः स्मः । यद्यपीन्द्रो विद्यते तथापि दुर्लभश्चेदनुपगन्तव्यः
इति बुभुक्षमानः स्वभावमपृच्छत् पृष्टैश्च सुलभः इत्युक्त इन्द्रप्राप्त्यर्थं सूक्तशेषमपश्यदित्यर्थः ॥

प्र नु वयं सुते या ते कृतानीन्द्र ब्रवाम यानि नो जुजोषः ।

वेददविद्वान्शृणवच्च विद्वान्वहतेऽयं मघवा सर्वसेनः ॥ ३ ॥

प्र । नु । वयम् । सुते । या । ते । कृतानि । इन्द्र । ब्रवाम । यानि । नः । जुजोषः ।

वेदत् । अविद्वान् । शृणवत् । च । विद्वान् । वहते । अयम् । मघवा । सर्वसेनः ॥ ३ ॥

हे ॥ इन्द्र ॥ ते त्वदीयानि यानि ॥ कृतानि कर्माणि सन्ति ॥ नु अद्य ॥ वयं स्तोतारः ॥ सुते
सोमेऽभिषुते सति तानि कर्माणि ॥ प्र ॥ ब्रवाम प्रकर्षेण वदाम । त्वमपि ॥ नः अस्मदर्थं ॥ यानि कर्माणि
॥ जुजोषः असेवथाः तानि कर्माणि ॥ अविद्वान् इतः पूर्वमजानन् जनः ॥ वेदत् जानातु । ॥ विद्वान्
॥ शृणवच्च शृणुयाच्च । यद्वा विद्वान् जानन् पुरुषः शृणवच्च । अजानन्तमपि जनं श्रावयेच्च । ॥ सर्वसेनः
सर्वाभिः सेनाभिर्युक्तः ॥ मघवा धनवान् विद्वान् जानन् ॥ अयम् इन्द्रो जानतश्च शृण्वतश्च तान्
जनान् प्रति ॥ वहते अश्नैरुह्यते ॥ व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः ॥ प्रापयति ॥

स्थिरं मनश्चकृषे जात इन्द्र वेपीदेको युधये भूयसश्चित् ।

अश्मानं चिच्छर्वसा दिद्युतो वि विदो गवामूर्वमुस्त्रियाणाम् ॥ ४ ॥

स्थिरम् । मनः । चकृषे । जातः । इन्द्र । वेपि । इत् । एकः । युधये । भूयसः । चित् ।

अश्मानम् । चित् । शर्वसा । दिद्युतः । वि । विदः । गवाम् । ऊर्वम् । उस्त्रियाणाम् ॥ ४ ॥

हे ॥ इन्द्र ॥ जातः उत्पन्नमात्र एव त्वं ॥ स्थिरं चलनरहितं ॥ मनः चित्तं ॥ चकृषे चकर्त्त ।
सर्वान् बलिष्ठान् जयेयमितीदृशम् । तथा हे इन्द्र ॥ एकः ॥ इत् असहाय एव त्वं ॥ युधये युद्धाय
॥ भूयसश्चित् बहुतरान् राक्षसादीनपि ॥ वेपि अवेः^१ अगमः^१ । किंच ॥ अश्मानं ॥ चित् गवामावरकं
पर्वतमपि ॥ शर्वसा बलेन ॥ वि ॥ दिद्युतः व्यभिनिः । किंच ॥ उस्त्रियाणां क्षीरमुत्सारयन्तीनां ॥ गवां
धेनूनाम् ॥ ऊर्वं समूहं ॥ विदः अवेदयः अलम्भयः ॥

परो यत्त्वं परम आजनिष्ठाः परावति श्रुत्यं नाम बिभ्रत् ।

अतश्चिदिन्द्रादभयन्त देवा विश्वा अपो अजयद्दासपत्नीः ॥ ५ ॥

परः । यत् । त्वम् । परमः । आऽजनिष्ठाः । पराऽवति । श्रुत्यम् । नाम । बिभ्रत् ।

अतः । चित् । इन्द्रात् । अभयन्त । देवाः । विश्वाः । अपः । अजयत् । दासपत्नीः ॥ ५ ॥

वयत् यदा हे इन्द्र वपरः परस्तादुपरिष्ठात् स्थितः वपरमः उत्कृष्टतमः वत्वं वपरावति तूरे वश्रुत्यं
श्रवणीयं वनाम नामधेयं वविभ्रत् धारयन् वआजनिष्ठाः आ समन्तादजायथाः । शेषः परोक्षकृतः ।
वअतश्चित् अत आरभ्यैव वदेवाः द्योतमानाः अग्न्यादयः वइन्द्रात् वअभयन्त बिभ्युः । विश्वा वअपः
सर्वाण्युदकानि इन्द्रः वअजयत् वशीचक्रे । कीदृशीः । वदासपत्नीः । दासो वृत्रः पतिः पालयिता
यासामपां ता इति ॥ ॥ २६ ॥

तुभ्येदेते मरुतः सुशेवा अर्चन्त्यर्कं सुन्वन्त्यन्धः ।

अहिमोहानमप आशयानं प्र मायाभिर्मायिनं सक्षदिन्द्रः ॥ ६ ॥

तुभ्य । इत् । एते । मरुतः । सुशेवाः । अर्चन्ति । अर्कम् । सुन्वन्ति । अन्धः ।

अहिम् । ओहानम् । अपः । आशयानम् । प्र । मायाभिः । मायिनम् । सक्षत् । इन्द्रः ॥ ६ ॥

वएते वमरुतः । महद्रवन्ति वदन्तीति^१ मरुतः स्तोतारः । वसुशेवाः । शेवमिति सुखनामैतत् ।
शोभनसुखाः सन्तः । स्तोत्रेण शोभनं सुखमुत्पादयन्त इत्यर्थः । हे इन्द्र वतुभ्येत् तुभ्यमेव वअर्कम्
अर्चनीयं स्तोत्रम् वअर्चन्ति स्तुवन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः । वअन्धः सोमलक्षणमन्नं वसुन्वन्ति अभिषवं
कुर्वन्ति । वइन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः वमायाभिः स्वकीयाभिः शक्तिभिः वअहिं वृत्रं वप्र वसक्षत् अभ्यभवत् ।
कीदृशम् । वओहानं देवान् बाधमानम् वअपः उदकानि वआशयानम् आवृत्य शयनं कुर्वन्तं वमायिनं
कपटवन्तमिति ॥

वि षू मृधो जनुषा दानमिन्वन्नहन्गवा मघवन्त्संचकानः ।

अत्रा दासस्य नमुचेः शिरो यदवर्तयो मनवे गातुमिच्छन् ॥ ७ ॥

वि । सु । मृधः । जनुषा । दानम् । इन्वन् । अहन् । गवा । मघवन् । सम्संचकानः ।

अत्र । दासस्य । नमुचेः । शिरः । यत् । अवर्तयः । मनवे । गातुम् । इच्छन् ॥ ७ ॥

हे वमघवन् धनवन्निन्द्र वसंचकानः अस्माभिः स्तूयमानस्त्वम् ॥ संपूर्वः कायतिः शब्दकर्मा ।
तस्य लङर्थे लिटि रूपम् ॥ वदानं देवानां बाधकं वृत्रमसुरं वगवा वज्रेण वइन्वन् प्रेरयन् हिंसन्
वजनुषा जन्मना वमृधः तदनुचरान् राक्षसादीन् शत्रून् वसु सुष्ठु वि वअहन् विजघन्थ । इन्द्रस्यासुरा
जन्मारभ्य शत्रव इत्यर्थः । हे इन्द्र त्वम् वअत्र अस्मिन् युद्धे वमनवे नमुचिनापहतगोधनाय मघं
वगातुं सुखम् वइच्छन् अभिलषन् वनमुचेः एतन्नामकस्य वदासस्य^२ उपक्षपयितुरसुरस्य संबन्धि
वशिरः शीर्षं वयत् यदा वअवर्तयः अचूर्णयः^३ तदा शत्रून् विजघन्थेति पूर्वेण संबन्धः ॥

१. ग-घ-ज-त-प-फ-ब-श-चरन्तीति । २. र-श-‘दासस्य’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-
‘अचूर्णयः’ नास्ति ।

युजं हि मामकृथा आदिदिन्द्र शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।

अश्मानं चित्स्वर्यं वर्तमानं प्र चक्रियेव रोदसी मरुद्भ्यः ॥ ८ ॥

युजम् । हि । माम् । अकृथाः । आत् । इत् । इन्द्र । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।

अश्मानम् । चित् । स्वर्यम् । वर्तमानम् । प्र । चक्रियाऽइव । रोदसी इति । मरुत्भ्यः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं स्वयं स्वरेण सहितं वर्तमानं भ्रमन्तम् अश्मानं चित् मेघमिव स्थितं दासस्य उपक्षपयितुः नमुचेः असुरस्य शिरः मथायन् चूर्णयन्^१ आदित् अनन्तरमेव मां युजं सखायम् अकृथाः हि चक्रे खलु । तदानीं मरुद्भ्यः त्वत्सहायेभ्यः रोदसी द्यावापृथिव्यौ चक्रियेव चक्रे इव प्र आस्ताम् ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

स्त्रियो हि दास आयुधानि चक्रे किं मां करन्नबला अस्य सेनाः ।

अन्तर्ह्यख्यदुभे अस्य धेने अथोप प्रैद्युधये दस्युमिन्द्रः ॥ ९ ॥

स्त्रियः । हि । दासः । आयुधानि । चक्रे । किम् । मा । करन् । अबलाः । अस्य । सेनाः ।

अन्तः । हि । अख्यत् । उभे इति । अस्य । धेने इति ।

अथ । उप । प्र । ऐत् । युधये । दस्युम् । इन्द्रः ॥ ९ ॥

दासः उपक्षपयिता नमुचिरसुरः स्त्रियः स्त्रीः^२ आयुधानि युद्धसाधनानि चक्रे हि कृतवान् खलु । इन्द्रेण सह योद्धुं प्रहितवानित्यर्थः । अस्य असुरस्य संबन्धिन्यः अबलाः स्त्रीरूपाः सेनाः मा मां किं करन् । किं कुर्युरिति मन्यमान इन्द्रस्तासां मध्ये अस्य असुरस्य धेने प्रीणयिष्यौ सुरूपे उभे द्वे स्त्रियौ अन्तः अख्यत् हि गृहमध्ये निदधे खलु । अथ अनन्तरम् इन्द्रः दस्युं नमुचि युधये युद्धाय उप प्रैत् उपप्रागच्छत् ॥

समत्र गावोऽभितोऽनवन्तेहेह वत्सैर्वियुता यदासन् ।

सं ता इन्द्रो असृजदस्य शकैर्यदो सोमासः सुषुता अमन्दन् ॥ १० ॥

सम् । अत्र । गावः । अभितः । अनवन्त । इहइह । वत्सैः । वियुताः । यत् । आसन् ।

सम् । ताः । इन्द्रः । असृजत् । अस्य । शकैः ।

यत् । ईम् । सोमासः । सुऽसुताः । अमन्दन् ॥ १० ॥

यत्^१ यदा^२ गावः^३ वरसैर्वियुताः^४ आसन् वियुक्ता अभवन्^५ अत्र अस्मिन् काले अभितः
सर्वतो नमुचिनापहता गावः^६ इहेह इह चेह च सर्वतः^७ सम्^८ अनवन्त अत्यन्तमगच्छन् । यत्
यदा^९ सुषुताः बभ्रुनाम्ना ऋषिणा सुष्ठुभिषुताः^{१०} सोमासः सोमाः^{११} ईम् एनमिन्द्रम्^{१२} अमन्दन्
अमादयन् तदा^{१३} इन्द्रः^{१४} शाकैः शक्तैर्मरुद्भिः सह^{१५} अस्य बभ्रोः संबन्धिनीर्नमुचिनापहताः^{१६} ताः
गाः^{१७} सम्^{१८} असृजत् वरसैः सह समयोजयत् ॥ २७ ॥

यदीं सोमां बभ्रुधूता अमन्दन्नरोरवीद्वृषभः सादनेषु ।

पुरंदरः पपिवाँ इन्द्रो अस्य पुनर्गवामददादुस्त्रियाणाम् ॥ ११ ॥

यत् । ईम् । सोमाः । बभ्रुधूताः । अमन्दन् । अरोरवीत् । वृषभः । सादनेषु ।

पुरम्दरः । पपिवान् । इन्द्रः । अस्य । पुनः । गवाम् । अददात् । उस्त्रियाणाम् ॥ ११ ॥

यत् यदा^१ बभ्रुधूताः बभ्रुणाभिषुताः^२ सोमाः^३ ईम् एनमिन्द्रम्^४ अमन्दन् अमादयन् तदा^५
वृषभः कामानां वर्षिता इन्द्रः^६ सदनेषु^७ युद्धेषु^८ अरोरवीत्^९ अत्यर्थं शब्दमकरोत् । पुरंदरः
पुरां दारयिता^{१०} अस्य इमं सोमं^{११} पपिवान् पीतवान्^{१२} इन्द्रः^{१३} पुनः^{१४} उस्त्रियाणां क्षीरमुस्त्राविणीः^{१५}
गवां गाः^{१६} अददात्^{१७} बभ्रवे ददौ ॥

भद्रमिदं रुशमा अग्रे अक्रन्गवाँ चत्वारि ददतः सहस्रा ।

ऋणंचयस्य प्रयता मघानि प्रत्यग्रभीष्म नृतमस्य नृणाम् ॥ १२ ॥

भद्रम् । इदम् । रुशमाः । अग्रे । अक्रन् । गवाम् । चत्वारि । ददतः । सहस्रा ।

ऋणम्चयस्य । प्रयता । मघानि । प्रति । अग्रभीष्म । नृतमस्य । नृणाम् ॥ १२ ॥

रुशम इति कश्चिज्जनपदविशेषः । अत्र रुशमशब्देन तत्रत्या जना उच्यन्ते । रुशमाः ऋणंचय-
नाम्नो राज्ञः किंकराः हे अग्रे^१ भद्रं कल्याणम्^२ इदं कर्म^३ अक्रन् अकुर्वन् । कीदृशाः । गवां धेनूनां
चत्वारि चतुःसंख्यायुक्तानि सहस्रा सहस्राणि ददतः मह्यं प्रयच्छन्तः । राज्ञा हि दीयमानानि
धनानि राजपुरुषा एव प्रयच्छन्तीत्यर्थः । नृणां^४ नेतृणां मध्ये^५ नृतमस्य अतिशयेन नेतृमस्य
ऋणंचयस्य एतन्नामकेन राज्ञा प्रयता प्रयतानि दत्तानि मघानि गोरूपाणि धनानि वयं
प्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । पूजार्थं बहुवचनम् ॥

सुपेशसं माव सृजन्त्यस्तं गवाँ सहस्रै रुशमासो अग्रे ।

तीव्रा इन्द्रमममन्दुः सुतासोऽक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाः ॥ १३ ॥

सुपेशसम् । मा । अव । सृजन्ति । अस्तम् । गवाम् । सहस्रैः । रुशमासः । अग्रे ।

तीव्राः । इन्द्रम् । अममन्दुः । सुतासः । अक्तोः । विडुष्टौ । परितक्म्यायाः ॥ १३ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘यत्’ नास्ति । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-यज्ञगावः । ३. त-सादनेषु ।
४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-नराम् ।

हे ऽअग्ने ऽरुशमासः रुशमा ऋणंचयस्य किंकराः ऽसुपेशसं सुरूपमलंकाराच्छादनादिभिः संस्कृतं^१ ऽमा माम् ऽअस्तं गृहं ऽगवां धेनूनां ऽसहस्रैः सह ऽअव ऽसृजन्ति प्रापयन्ति स्म । तदनन्तरमेव ऽतीव्राः रसवन्तः ऽसुतासः लब्धबहुधनेन मयाभिषुताः सोमाः ऽपरितक्म्यायाः । तमसा भूतानि परितस्तकति गच्छतीति परितक्म्या । तस्याः ऽअक्तोः रात्रेः ऽव्युष्टौ व्युच्छने सति । उपःकाले इत्यर्थः । ऽइन्द्रम् ऽअममन्दुः अमादयन् । बभ्रुः गवां प्राश्यनन्तरमविलम्बितमेव सोमेनेजे इत्यर्थः ॥

औच्छत्सा रात्री परितक्म्या यां ऋणंचये राजनि रुशमानाम् ।

अत्यो न वाजी रघुरज्यमानो बभ्रुश्चत्वार्यसनत्सहस्रा ॥ १४ ॥

औच्छत् । सा । रात्री । परिऽतक्म्या । या । ऋणम्ऽचये । राजनि । रुशमानाम् ।

अत्यः । न । वाजी । रघुः । अज्यमानः । बभ्रुः । चत्वारि । असनत् । सहस्रा ॥ १४ ॥

ऽरुशमानां रुशमनाम्नां जनानां ऽराजनि प्रभौ ऽऋणंचये एतत्संज्ञके तत्समीप एव ऽया रात्रिः ऽपरितक्म्या परितो गन्त्री भवति ऽसा ऽरात्री ऽऔच्छत् व्युष्टाभवत् । ऽअत्यः सततगामी ऽवाजी ऽन अश्व इव ऽरघुः शीघ्रगामी ऽअज्यमानः प्रेर्यमाणः^२ ऽबभ्रुः एतन्नामक ऋषिः ऽचत्वारि चतुःसंख्याकानि ऽसहस्रा सहस्राणि गोरूपाणि धनानि ऽअसनत् अलभत ॥

चतुःसहस्रं गव्यस्य पश्वः प्रत्यग्रभीष्म रुशमेष्वग्ने ।

धर्मश्चित्तप्तः प्रवृजे य आसीदयस्मयस्तम्वादां विप्राः ॥ १५ ॥

चतुऽसहस्रम् । गव्यस्य । पश्वः । प्रति । अग्रभीष्म । रुशमेषु । अग्ने ।

धर्मः । चित् । तप्तः । प्रऽवृजे । यः । आसीत् ।

अयस्मयः । तम् । ऊँ इति । आदाम् । विप्राः ॥ १५ ॥

हे ऽअग्ने वयं ऽरुशमेषु एतत्संज्ञकेषु जनेषु ऽगव्यस्य गवात्मकस्य ऽपश्वः पशोः पशूनाम् । जातावेकवचनम् । ऽचतुःसहस्रं चत्वारि सहस्राणि ऽप्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । ऽप्रवृजे प्रवृजनार्थं ऽतप्तः संतप्तः शोभनवर्णः ऽधर्मश्चित् महावीर इव ऽअयस्मयः अयोमयो हिरण्मयः ऽयः कलशः ऽआसीत् अभवत् ऽतमु दोहनार्थं कलशं च ऽविप्राः मेधाविनो वयं रुशमेषु ऽआदाम् आदत्तवन्तः ॥ ॥ २८ ॥

‘ इन्द्रो रथाय ’ इति त्रयोदशचं सप्तदशं सूक्तम् । अवस्थुर्नाम^३ आत्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । ‘ उग्रमयातं ’ ‘ सं ह यद्राम् ’ इति पादयोः क्रमेण कुत्सोशनसौ विकल्पेन देवता । ‘ इन्द्राकुत्सा वहमाना ’ इत्यस्या इन्द्रः कुत्सश्च । तथा चानुक्रान्तम्—‘ इन्द्रो रथाय सप्तोनावस्थुरुग्रमिति कौत्स्योशनसौ वा पादौ परैन्द्राकौत्सी ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-च-ण-त-न-भ-र-श-सत्कृतम् । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-पूर्यमाणः । ३. ख-ग-घ-च-ज-क्ष-ण-त-न-भ-श-अवस्थुर्नामा ।

इन्द्रो रथाय प्रवर्तं कृणोति यमध्यस्थान्मघवा वाजयन्तम् ।

यूथेव पश्वो व्युनोति गोपा अरिष्टो याति प्रथमः सिसासन् ॥ १ ॥

इन्द्रः । रथाय । प्रवर्तम् । कृणोति । यम् । अधिऽअस्थात् । मघवा । वाजऽयन्तम् ।

यूथाऽहव । पश्वः । वि । उनोति । गोपाः । अरिष्टः । याति । प्रथमः । सिसासन् ॥ १ ॥

१मघवा धनवान् १इन्द्रः १वाजयन्तम् अन्नमिच्छन्तं १यं रथम् १अध्यस्थात् अधितिष्ठति तस्मै १रथाय १प्रवर्तं प्रवणमाजिं १कृणोति करोति । अपि च १गोपाः गोपालः १पश्वः १यूथेव पशोः पशूनां यूथानि यथा १व्युनोति प्रेरयति तथा शत्रुसैन्यानि प्रेरयति । १अरिष्टः शत्रुभिः स्वयमर्हिसितः १प्रथमः देवानां मुख्य इन्द्रः १सिसासन् शत्रुधनानीच्छन् १याति गच्छति ॥

आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः पिशङ्गराते अभि नः सचस्व ।

नहि त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ॥ २ ॥

आ । प्र । द्रव । हरिऽवः । मा । वि । वेनः । पिशङ्गराते । अभि । नः । सचस्व ।

नहि । त्वत् । इन्द्र । वस्यः । अन्यत् । अस्ति । अमेनान् । चित् । जनिऽवतः । चकर्थ ॥ २ ॥

हे १हरिवः हरिवन्निन्द्र त्वम् १आ अस्मानभिमुखं १प्र १द्रव प्रकर्षेण गच्छ । किंतु १मा १वि १वेनः । वेनतिः कान्तिकर्मा । अस्मासु विगतकामो मा भूः । किंच हे १पिशङ्गराते बहुरूपधनेन्द्र १नः अस्मान् १अभि १सचस्व अभिसेवस्व । अपि च हे १इन्द्र १वस्यः वसीयः श्रेयस्करं १वत् त्वत्तः १अन्यत् १नहि १अस्ति अन्यद्वस्तुजातं नास्ति । १अमेनांश्चित् । मेनाशब्दः स्त्रीवाची । अपगतस्त्रीकांश्चित् १जनिवतः जायावतः १चकर्थं करोषि ॥

उद्यत्सहः सहस आजनिष्ट देदिष्ट इन्द्र इन्द्रियाणि विश्वा ।

प्राचोदयत्सुदुघा वव्रे अन्तर्वि ज्योतिषा संववृत्वत्तमोऽवः ॥ ३ ॥

उत् । यत् । सहः । सहसः । आ । अजनिष्ट । देदिष्टे । इन्द्रः । इन्द्रियाणि । विश्वा ।

प्र । अचोदयत् । सुऽदुघाः । वव्रे । अन्तः ।

वि । ज्योतिषा । सम्ऽववृत्वत् । तमः । अवर्त्यवः ॥ ३ ॥

१यत् यदा १सहः सूर्यसंबन्धि तेजः १सहसः उषःसंबन्धिनस्तेजसः १उत् १आजनिष्ट उपरिष्ठात् प्रादुर्बभूव तदा १इन्द्रः १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १इन्द्रियाणि धनानि । इन्द्रियमिति

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘हे इन्द्र’ नास्ति । २. त-‘स्त्रीकांश्च । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-जायावतश्च ।

धननामैतत् । १ देदिष्टे । यजमानेभ्यो दिशति । २ ववे निवारके पर्वते ३ अन्तः मध्ये बलेन निरुद्धाः
४ सुदुघाः सुष्ठु दोग्धीर्गाः ५ प्राचोदयत् प्रैरयत् । ६ उयोतिषा तेजसा ७ संववृत्वत् संवरणशीलं ८ तमः
९ वि १० अवः निवारितवान् ॥

अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन्त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् ।

ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अकैरवर्धयन्नहये हन्तवा उ ॥ ४ ॥

अनवः । ते । रथम् । अश्वाय । तक्षन् । त्वष्टा । वज्रम् । पुरुहूतम् । द्युमन्तम् ।

ब्रह्माणः । इन्द्रम् । महयन्तः । अकैः । अवर्धयन् । अहये । हन्तवै । उ इति ॥ ४ ॥

हे १ पुरुहूत बहुभिः आहूतेन्द्र २ ते त्वदीयं ३ रथम् ४ अश्वाय अश्वभ्यां संयोगार्हम् ५ अनवः ।
अनवो मनुष्याः । ऋभवः ६ तक्षन् अतक्षन् अकुर्वन् । ७ त्वष्टा च त्वदीयं ८ वज्रं ९ द्युमन्तं दीप्तिमन्तम्
अकरोत् । १० उ अपि च ११ महयन्तः १२ इन्द्रं पूजयन्तः १३ ब्रह्माणः अङ्गिरसः परिवृढा मरुतो वा १४ अहये
अहिं वृत्रं १५ हन्तवै हन्तुम् १६ अकैः स्तोत्रैः १७ अवर्धयन् वर्धितवन्तः १८ ॥

वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्र ग्रावाणो अदितिः सजोषाः ।

अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥ ५ ॥

वृष्णे । यत् । ते । वृषणः । अर्कम् । अर्चान् । इन्द्र । ग्रावाणः । अदितिः । सजोषाः ।

अनश्वासः । ये । पवयः । अरथाः । इन्द्रेषिताः । अभि । अवर्तन्त । दस्यून् ॥ ५ ॥

हे १ इन्द्र २ यत् यदा ३ वृषणः सेचनसमर्था मरुतः ४ वृष्णे कामानां वर्षित्रे ५ ते तुभ्यम् ६ अर्कं
स्तोत्रम् ७ अर्चान् अस्तुवन् अकुर्वन्जित्यर्थः । तदा ८ अदितिः अदीनाः ॥ वचनव्यत्ययः ॥ ९ ग्रावाणः
अभिषवपाषाणाः १० सजोषाः संगता बभूवुरिति शेषः । ११ अनश्वासः अश्ववर्जिताः १२ अरथाः रथहीनाः
१३ इन्द्रेषिताः इन्द्रेण प्रेषिताः १४ पवयः पवमाना गच्छन्तः १५ ये मरुतः १६ दस्यून् शत्रून् १७ अभ्यवर्तन्त
अभिभूतान् कुर्वन्तो वर्तन्ते स्म ते मरुतोऽर्चानिति संबन्धः ॥ ॥ २९ ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचं प्र नूतना मघवन्या चकर्थ ।

शक्तीवो यद्विभरा रोदसी उभे जयन्नपो मनवे दानुचित्राः ॥ ६ ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । वोचम् । प्र । नूतना । मघवन् । या । चकर्थ ।

शक्तिऽवः । यत् । विऽभराः । रोदसी इति । उभे इति । जयन् । अपः । मनवे । दानुऽचित्राः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ^१ते त्वदीयानि ^२पूर्वाणि पुरातनानि ^३करणानि कर्माणि ^४प्र ^५वोचम् अहं प्रकर्षेण
ब्रवीमि । ^६नूतना नूतनानि नवानि कर्माणि ^७प्र वोचं प्रब्रवीमि । हे ^८मघवन् धनवन्निन्द्र ^९या
यानि कर्माणि ^{१०}चकर्थं कृतवानसि तानि प्र वोचमिति संबन्धः । हे ^{११}शक्तीवः शक्तिमन् । शक्तिर्वज्रं
कर्म वा । तद्वन्निन्द्र ^{१२}यत् यस्वम् ^{१३}उभे ^{१४}रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^{१५}जयन् वशीकुर्वन् ^{१६}अपः^१
उदकानि^२ ^{१७}मनवे मनुष्याय ^{१८}विभराः विविच्य बिभर्षि । कीदृशीः । ^{१९}दानुचित्राः चित्रदानाः ॥

तदि^३न्नु ते करणं दस्म विप्राहिं यद्गन्त्रो^४जो अत्रामिमीथाः ।

शुष्णस्य चित्परिं माया अगृभ्णाः प्रपित्वं यन्नप दस्यूरसेधः ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । ते । करणम् । दस्म । विप्र ।

अहिम् । यत् । गन् । ओजः । अत्र । अमिमीथाः ।

शुष्णस्य । चित् । परि । मायाः । अगृभ्णाः । प्रपित्वम् । यन् । अप । दस्यून् । असेधः ॥ ७ ॥

हे ^१दस्म दर्शनीय ^२विप्र मेधाविन्निन्द्र त्वम् ^३अत्र अस्मिँल्लोके ^४अहिं वृत्रमसुरं ^५गन् हिंसन्
^६यत् ^७ओजः यद्वलम् ^८अमिमीथाः प्रकाशितवानसि ^९तदिन्नु तत्खलु ^{१०}ते त्वदीयं ^{११}करणं कर्म
विद्यते । अपि च ^{१२}शुष्णस्य ^{१३}चित् एतन्नामकस्याप्यसुरस्य संबन्धिनीः ^{१४}मायाः प्रज्ञाः ^{१५}परि
^{१६}अगृभ्णाः परिगृहीतवानसि । हे इन्द्र त्वं ^{१७}प्रपित्वं संग्रामं समीपं वा ^{१८}यन् प्राप्नुवन् ^{१९}दस्यून्
असुरान् ^{२०}अप ^{२१}असेधः अपाबाधथाः ॥

त्वमपो यदवे तुर्वशायारमयः सुदुघाः पार इन्द्र ।

उग्रमयातमवहो ह कुत्सं सं ह यद्वामुशनारन्त देवाः ॥ ८ ॥

त्वम् । अपः । यदवे । तुर्वशाय । अरमयः । सुदुघाः । पारः । इन्द्र ।

उग्रम् । अयातम् । अवहः । ह । कुत्सम् । सम् । ह । यत् । वाम् । उशना । अरन्त । देवाः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वं पारे^३ नदीनां तीरे । प्रवृद्धाः^४ इति शेषः । ^५सुदुघाः ओषधिवनस्पतीन् सुष्ठु
दुहतीः ^६अपः उदकानि ^७यदवे यदुनामकाय राज्ञे ^८तुर्वशाय एतन्नामकाय राज्ञे च ^९अरमयः रमित-
वानसि । हे इन्द्र युवाम् । त्वं ^{१०}कुत्सश्चेति शेषः । ^{११}उग्रम् उग्रं ^{१२}शुष्णम् ^{१३}अयातम् अगच्छतम्^४ ।
तदनन्तरं त्वं ^{१४}शुष्णं हत्वा ^{१५}कुत्सम् ^{१६}अवहो ^{१७}ह स्वगृहं प्रापितवानसि खलु । ^{१८}यत् यदा ^{१९}वां
युवामिन्द्राकुत्सौ ^{२०}उशना भार्गवः ^{२१}देवाः च ^{२२}सम् ^{२३}अरन्त ^{२४}ह संभेजिरे खलु ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘अप उदकानि’ नास्ति । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-पारः । ३. ग-घ-ज-श-
प्रवृद्धः । ४. ग-घ-ज-आगच्छतम् ।

इन्द्राकुत्सा वहमाना रथेना वामत्या अपि कर्णे वहन्तु ।

निः सीमद्भ्यो धर्मथो निः सधस्थान्मघोनो हृदो वरथस्तमांसि ॥ ९ ॥

इन्द्राकुत्सा । वहमाना । रथेन । आ । वाम् । अत्याः । अपि । कर्णे । वहन्तु ।

निः । सीम् । अत्ऽभ्यः । धर्मथः । निः । सधऽस्थात् । मघोनः । हृदः । वरथः । तमांसि ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्राकुत्सा इन्द्राकुत्सौ ^२रथेन ^३वहमाना वहमानौ उह्यमानौ^४ ^५वां युवाम् ^६अत्याः अश्वाः ^७कर्णे ^८अपि । स्तोत्राणि कृणोति करोतीति कर्णः स्तोता यजमानो वा । तत्समीपेऽपीति यावत् । ^९आ ^{१०}वहन्तु आ समन्तात् वाहका भवन्तु । युवामपि ^{११}अद्भ्यः अप्सु प्रविष्टं ^{१२}सीम् एनं शुष्णासुरं ^{१३}निः ^{१४}धर्मथः अवाधेथाम् । सीमिति शुष्णासुरो बुद्धिस्थः परामृश्यते । ^{१५}सधस्थात् स्वकीयात् स्थानात् ^{१६}निः अवाधेथाम् । ^{१७}मघोनः मघवतो हविष्मतो यजमानस्य ^{१८}हृदः हृदयात् ^{१९}तमांसि अज्ञानरूपाणि पापानि ^{२०}वरथः निवारयथः ॥

वातस्य युक्तान्तसुयुजश्चिदश्वान्कविश्चिदेषो अजगन्नवस्युः ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सखाय इन्द्र ब्रह्माणि तविषीमवर्धन् ॥ १० ॥

वातस्य । युक्तान् । सुऽयुजः । चित् । अश्वान् । कविः । चित् । एषः । अजगन् । अवस्युः ।

विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सखायः । इन्द्र । ब्रह्माणि । तविषीम् । अवर्धन् ॥ १० ॥

^१कविश्चित् प्राज्ञोऽपि ^२अवस्युः एतन्नामकः ^३एषः मन्त्रद्रष्टा ^४वातस्य वायोर्वेगेन ^५युक्तान् संयुक्तान्^६ ^७सुयुजश्चित् सुष्ठु योजनीयान् ^८अश्वान् ^९अजगन् प्राप्नोत्^{१०} । अवस्योः ^{११}सखायः ^{१२}विश्वे सर्वे ^{१३}मरुतः बहवः स्तोतारो हे ^{१४}इन्द्र ^{१५}अत्र अस्मिँल्लोके ^{१६}ते त्वदीयां^{१७} ^{१८}तविषीं बलं ^{१९}ब्रह्माणि ब्रह्मभिः स्तोत्रैः ^{२०}अवर्धन् अवर्धयन् ॥ ॥ ३० ॥

सूरश्चिद्रथं परितक्म्यायां पूर्वं करदुपरं जूजुवांसम् ।

भरच्चक्रमेतशः सं रिणाति पुरो दधत्सनिष्यति क्रतुं नः ॥ ११ ॥

सूरः । चित् । रथम् । परिऽतक्म्यायाम् । पूर्वम् । करत् । उपरम् । जूजुऽवांसम् ।

भरत् । चक्रम् । एतशः । सम् । रिणाति । पुरः । दधत् । सनिष्यति । क्रतुम् । नः ॥ ११ ॥

इन्द्रः ^१परितक्म्यायां संग्रामे । परितो गच्छन्त्यस्यां भटाः^२ इति परितक्म्या संग्रामः । एतशास्येन ऋषिणा सह योद्धुः ^३सूरश्चित् सूर्यस्यापि संबन्धिनं ^४जूजुवांसं वेगेन गच्छन्तं ^५रथम्^६ ^७उपरम्^८

१. ख-ग-च-झ-ण-प-फ-ब-भ-र-‘उह्यमानौ’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘संयुक्तान्’ नास्ति । ३. ख-व-ग-भ-र-प्राप्नोत्तरम् । ४. र-त्वदीयम् । ५. श-भये । ६. ख-च-झ-ण-न-भ-यम् ; र-रथम् ।

उपरतव्यापारं^१ पूर्व^२ वकरत् पुराकरोत् । एतशः एतशाय ॥ विभक्तिव्याययः ॥ इन्द्रः पूर्व द्विचक्रस्य
रथस्यैकं^३ चक्रं^४ वभरत् अहरत् । स इन्द्रस्तेन चक्रेणासुरान्^५ सं^६ वरिणाति हिनस्ति । अपि च^७ पुरो
वदधत् अस्मान् पुरस्कुर्वन्^८ वनः अस्मदीयं^९ वक्तुं यज्ञं^{१०} वसनिष्यति संभजतु ॥

आयं जना अभिचक्षे जगामेन्द्रः सखायं सुतसोममिच्छन् ।

वदन्ग्रावाव वेदिं भ्रियाते यस्य जीरमध्वर्यवश्चरन्ति ॥ १२ ॥

आ । अयम् । जनाः । अभिचक्षे । जगाम । इन्द्रः । सखायम् । सुतसोमम् । इच्छन् ।

वदन् । ग्रावा । अव । वेदिम् । भ्रियाते । यस्य । जीरम् । अध्वर्यवः । चरन्ति ॥ १२ ॥

हे^१ जनाः^२ अभिचक्षे युष्मानभिद्रष्टुम्^३ अयम्^४ इन्द्रः^५ सखायं^६ स्तोतारं^७ सुतसोमम्^८ अभि-
षुतसोमं यजमानम्^९ इच्छन्^{१०} अभिलषन्^{११} आ^{१२} जगाम आगच्छति^{१३} । अध्वर्यवः^{१४} यस्य^{१५} ग्रावः^{१६} जीरं
क्षेपणं^{१७} प्रेरणं^{१८} चरन्ति^{१९} कुर्वन्ति^{२०} सः^{२१} ग्रावा सोमाभिषवपाषाणः^{२२} वदन्^{२३} शब्दं^{२४} कुर्वन्^{२५} वेदिम्^{२६} अव
भ्रियाते अभिहिते ॥

ये चाकनन्त चाकनन्त नू ते मर्ता अमृत मो ते अंह आरन् ।

वावन्धि यज्यूरुत तेषु धेह्योजो जनेषु येषु ते स्याम ॥ १३ ॥

ये । चाकनन्त । चाकनन्त । नु । ते । मर्ताः । अमृत । मो इति । ते । अंहः । आ । आरन् ।

ववन्धि । यज्यूर्न् । उत । तेषु । धेहि । ओजः । जनेषु । येषु । ते । स्याम ॥ १३ ॥

हे^१ इन्द्र धनार्थिनः^२ ये जनास्त्वां^३ चाकनन्त^४ अकामयन्त पुनश्च^५ ते^६ नु^७ क्षिप्रमेव^८ त्वां
चाकनन्त हे^९ अमृत अमरणशीलेन्द्र^{१०} मर्ताः^{११} मरणधर्माणः^{१२} ते जनाः^{१३} अंहः^{१४} अनर्थं^{१५} मो^{१६} आरन्
मा गमन् । मा उ इति निपातसमुदायो मेत्येकनिपातार्थे वर्तते । उत अपि च यज्यूर्न् यजमानान्
ववन्धि संभजस्व । येषु जनेषु येषां जनानां मध्ये वयं स्तोतारः ते त्वदीयाः स्याम भवाम
हे इन्द्र त्वं तेषु जनेषु ओजः बलं धेहि ॥ ३१ ॥

‘ अदर्दरसम् ’ इति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तम् । गातुर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो
देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ अदर्दद्वादश गातुः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-आगच्छन्, श-गच्छति । २. ग-घ-ज-‘ कुर्वन्ति ’ नास्ति । ३. ख-झ-
र-सोमाभिषवणं । ४. ग-घ-ज-धनार्थम् । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-चाकनन्त कामयन्ते ।

अद॑र्द॒रुत्स॒मसृ॑जो वि खानि त्वम॑र्ण॒वान्ब॑द्ध॒धानाँ अ॑र॒म्णाः ।

म॒हान्त॑मिन्द्र॒ पर्व॑तं वि यद्वः सृजो वि धारा॒ अव॑ दान॒वं ह॑न् ॥ १ ॥

अद॑र्दः । उत्स॑म् । असृ॑जः । वि । खानि॑ । त्वम् । अ॒र्ण॒वान् । ब॒द्ध॒धानान् । अ॒र॒म्णाः ।

म॒हान्त॑म् । इन्द्र॑ । पर्व॑तम् । वि । यत् । वरि॑ति वः ।

सृजः॑ । वि । धाराः॑ । अव॑ । दान॒वम् । ह॒न्नि॑ति हन् ॥ १ ॥

हे इन्द्र॑ व॒त्वम् उत्स॑म् उत्स्यन्दमानं मेघम् व॒अद॑र्दः विदारितवानसि । तदनन्तरं व॒खानि मेघ॑स्थोदकनिर्गमनद्वाराणि॑ व॒वि असृ॑जः विशेषेण सृष्टवानसि । किंच व॒बद्ध॒धानान् बा॑ध्यमानान्॑ व॒अर्ण॒वान् उद॑कवतो मेघान् व॒अर॒म्णाः विस॑र्जयसि क्षास्यसीत्यर्थः । अत्र र॒म्णातिर्वि॑सर्जनकर्मा । हे इन्द्र॑ यत् यः त्वम् । यदिति लिङ्गव्यत्ययः । म॒हान्तं प्रभू॑तं पर्व॑तं मेघं व॒वि वः विवृ॑तवानसि । धाराः॑ अपां व॒वि सृजः॑ विसृष्टवानसि । अपि च दान॒वं दनोः पुत्रं वृ॑त्रमसुरं यद्वोदकस्य दातारं मेघं वा अव॑ हन् अभिहतवानसि । अत्र निरुक्तम्—‘ अद॒णा उत्स॑म् । उत्स॑ उत्सदनाद्वोत्स्यन्दनाद्वा उनत्तेर्वा॑ स्यात् । व्यसृजोऽस्य खानि त्वमर्णवानर्णस्वत एतान् ’ (निरु. १०. ९) इत्यादि ॥

त्वमुत्साँ ऋ॒तुभिर्ब॑द्ध॒धानाँ अर॑ह ऊ॒धः पर्व॑तस्य वज्रिन् ।

अहिं॑ चिदुग्र॒ प्रयु॑तं शयानं जघ॒न्वाँ इन्द्र॑ तवि॒षीम॑धत्थाः ॥ २ ॥

त्वम् । उत्सा॑न् । ऋ॒तुभिः । ब॒द्ध॒धानान् । अर॑हः । ऊ॒धः । पर्व॑तस्य । वज्रि॑न् ।

अहि॑म् । चि॒त् । उग्र॑ । प्र॒यु॒तम् । शयान॑म् । जघ॒न्वान् । इन्द्र॑ । तवि॒षीम् । अध॑त्थाः ॥ २ ॥

हे वज्रिन् वज्रवलिन्द्र॑ व॒त्वम् ऋ॒तुभिः ऋ॒तुषु वृ॑ष्टिकालेषु॑ ब॒द्ध॒धानान् प्रति॑बध्यमानान् व॒उत्सा॑न् मेघान् प्रतिबन्धनादमोचयः॑ इति शेषः । अपि च पर्व॑तस्य मेघस्य संबन्धि ऊ॒धः जलम् व॒अर॑हः अगमयः॑ । हे उग्र॑ उद्गूर्णबलेन्द्र॑ प्रयु॒तम् उद्यु॑क्तं शयानं जले शयनं कुर्वन्तम् अहिं॑ चि॒त् वृ॒त्रं च जघ॑न्वान् हतवानसि । हे इन्द्र॑ त्वं तवि॒षी बलम् अध॑त्थाः अधारयः । वृ॒त्रव॑धानन्तरमिन्द्रो लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः ॥

त्यस्य॑ चिन्मह॒तो निर्मृ॑गस्य॒ वध॑र्ज॒घान॑ तवि॒षीभिरिन्द्रः॑ ।

य एक॑ इदं॒ प्रति॑र्मन्यमान॒ आद॑स्माद॒न्यो अ॑जनिष्ट॒ तव्या॑न् ॥ ३ ॥

त्यस्य॑ । चि॒त् । मह॑तः । निः । मृ॒गस्य॑ । वध॑र्जः । जघा॑न् । तवि॒षीभिः । इन्द्रः॑ ।

यः । एकः॑ । इत् । अ॒प्रतिः । मन्य॑मानः । आत् । अ॒स्मात् । अ॒न्यः । अ॒जनि॑ष्ट । तव्या॑न् ॥ ३ ॥

१. ग-घ-ज-त-श-मेघस्थोदकानि निर्गमनद्वाराणि । २. त-प-फ-ब-र-बाध्यमानान् । ३. र-उन्नयनाद्वा । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-वृष्टिकामेषु । ५. ख-च-ण-बन्धादमोचयः; झ-न-भ-र-प्रतिबन्धनादमोचयः । ६. ग-घ-ज-प-फ-ब-अरमयः ।

निर्जघानायुधं शक्रो वृत्रेण क्षिप्तमोजसा । वृत्रस्य गात्रादन्यो यः प्रादुर्भूतो महासुरः ॥
वृत्रं पूर्वं निहत्येन्द्रो द्वितीयं शुष्णसंज्ञकम् । पुनर्जघानेन्द्र इति पराभिः कीर्तयत्यृषिरिति ॥ १ इन्द्रः
१ महतः प्रभूतस्य^१ १ मृगस्य मृगवच्छीघ्रगामिनः १ त्यस्य १ चित् तस्य वृत्रस्य संबन्धि १ वधः आयुधं
१ तविषीभिः स्वकीयैर्बलैः १ निः १ जघान निःशेषेणावधीत् । १ एक १ इत् असहाय एव १ अप्रतिः
प्रतिद्वन्द्विरहितः^२ १ मन्यमानः आत्मानं १ यः अस्तीति शेषः । १ आत् तदानीम् १ अस्मात् वृत्रात्
१ तव्यान् प्रवृद्धतरः १ अन्यः असुरः शुष्णः^३ १ अजनिष्ट प्रादुरभूत् ॥

त्यं चिदेषां स्वधया मदन्तं मिहो नपातं सुवृधं तमोगाम् ।

वृषप्रभर्मा दानवस्य भामं वज्रेण वज्री नि जघान शुष्णम् ॥ ४ ॥

त्यम् । चित् । एषाम् । स्वधया । मदन्तम् । मिहः । नपातम् । सुवृधम् । तमःऽगाम् ।

वृषऽप्रभर्मा । दानवस्य । भामम् । वज्रेण । वज्री । नि । जघान । शुष्णम् ॥ ४ ॥

१ एषां प्राणिनां १ स्वधया अत्रेण १ मदन्तं मोदमानं सर्वप्राणिनामन्नं स्वयमेव भुञ्जानं १ मिहः
सेचनसमर्थस्य मेघस्य १ नपातं पातारं रक्षितारम् । अत्र नपाच्छब्दः पातरि वर्तते । 'प्राणो वै
तनूनपात्स हि तन्वः पाति' (ऐ. ब्रा. २. ४) इति ब्राह्मणम् । १ सुवृधं प्रवृद्धं १ तमोगां तमः
अन्धकारं गच्छन्तं १ त्यं १ चित् तं च वृत्रं निजघानेति शेषः । १ वृषप्रभर्मा वर्षणशीलस्य मेघस्य प्रहर्ता
१ वज्री वज्रवानिन्द्रः १ वज्रेण स्वकीयेनायुधेन १ दानवस्य दनुजस्य वृत्रस्य^४ १ भामम् । अत्र
क्रोधवाचिभामशब्देन क्रोधादुत्पन्नः शुष्णासुरो लक्ष्यते । तं शुष्णासुरं^५ १ नि १ जघान हतवान् ॥

त्यं चिदस्य क्रतुभिर्निषत्तममर्मणो विददिदस्य मर्म ।

यदो सुक्षत्र प्रभृता मदस्य युयुत्सन्तं तमसि हर्म्ये धाः ॥ ५ ॥

त्यम् । चित् । अस्य । क्रतुऽभिः । निऽसत्तम् । अमर्मणः । विदत् । इत् । अस्य । मर्म ।

यत् । ईम् । सुऽक्षत्र । प्रऽभृता । मदस्य । युयुत्सन्तम् । तमसि । हर्म्ये । धाः ॥ ५ ॥

१ अमर्मणः मर्महीनमात्मानं मन्यमानस्य १ अस्य वृत्रस्य १ निषत्तं निषण्णं १ त्यं १ चित् त्यत्तदेव ।
लिङ्गव्यत्ययः । १ मर्म प्राणस्थानम् । यत्र स्थाने विद्धो म्रियते तन्मर्मैत्युच्यते । १ अस्य वृत्रस्य
१ क्रतुभिः प्रज्ञानैर्हे इन्द्र त्वं १ विददित् अज्ञासीरेव । १ यत् यदा हे १ सुक्षत्र सुबलेन्द्र त्वं १ मदस्य
मादकस्य सोमस्य १ प्रभृता प्रभृतौ संभरणे सति १ युयुत्सन्तं योद्धुमिच्छन्तम् १ ईम् एनं वृत्रं १ हर्म्ये
हारके १ तमसि १ धाः न्यदधाः । वृत्र इन्द्रस्य भयात् तमसि प्राविशदित्यर्थः ॥

१. ख-च-ण-प्रवृद्धस्य । २. ख-ज्ञ-र-प्रतिद्वन्द्वरहितः; ग-घ-ज-प-फ-ब-प्रतिबन्धरहितः । ३. ख-
च-ज्ञ-ण-न-भ-र-'शुष्णः' नास्ति । ४. ग-घ-ज-श-'वृत्रस्य' नास्ति । ५. ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-र-
श-शुष्णमसुरम् ।

त्यं चिद्वि॒त्था क॑त्प॒यं श॒यान॑मसूर्ये॒ तम॑सि वावृ॒धानम् ।

तं चिन्म॒न्दानो॑ वृष॒भः सु॒तस्यो॑च्चैरिन्द्रो॒ अप॒गूर्यो॑ जघान ॥ ६ ॥

त्यम् । चि॒त् । इ॒त्था । क॒त्प॒यम् । श॒यान॑म् । अ॒सूर्ये॑ । तम॑सि । व॒वृ॒धान॑म् ।

तम् । चि॒त् । म॒न्दानः॑ । वृष॒भः । सु॒तस्य॑ । उ॒च्चैः । इन्द्रः॑ । अ॒प॒गूर्यो॑ । ज॒घान॑ ॥ ६ ॥

वसुतस्य अभिषुतेन सोमेन वमन्दानः मोदमानः वृषभः कामानां वर्षिता इन्द्रः उच्चैः ऊर्ध्वम् अपगूर्य वज्रमुद्यम्य त्यं चित् तमेव वृत्रं जघान अवधीत् । कीदृशम् । इत्था अमुत्रान्तरिक्षलोके कपयम् । कत् सुखकरं पयो यस्य तम् । शयानम् असु शयनं कुर्वन्तम् असूर्ये सूर्यरहिते तमसि अन्धकारे ववृधानं वर्धमानम् । तं चित् इति पुनर्वचनं पूरणार्थम् ॥ ३२ ॥

उद्यदिन्द्रो॒ मह॑ते दान॒वाय॑ वध॒र्यमिष्ट॑ सहो अ॒प्रती॑तम् ।

यदी॑ वज्र॒स्य प्रभृ॑तौ द॒दाभ॑ विश्व॒स्य ज॒न्तोर्ध॑मं च॒कार ॥ ७ ॥

उत् । यत् । इन्द्रः॑ । मह॑ते । दान॒वाय॑ । वधः॑ । यमिष्ट॑ । सहः॑ । अ॒प्रति॑तम् ।

यत् । ई॒म् । वज्र॒स्य । प्र॒भृ॒तौ । द॒दाभ॑ । विश्व॒स्य । ज॒न्तोः॑ । अ॒ध॒मम् । च॒कार॑ ॥ ७ ॥

यत् यदा इन्द्रो महते प्रभूताय दानवाय वृत्रासुराय सहः शत्रूणामभिभवितु अप्रतीतं केनाप्यप्रतिगतं वधः वज्रम् उत् यमिष्ट उदयच्छत् । यत् यदा वज्रस्य प्रभृतौ प्रहतौ प्रहरणे सति ॥ 'हप्रहोर्भः' इति भत्वम् ॥ ईम् एनं वृत्रं ददाभ अहिंसीत् तदा विश्वस्य सर्वस्य जन्तोः प्राणिनः अधमं नीचं चकार अकरोत् ॥

त्यं चि॒दर्ण॑ मधु॒पं श॒यान॑मसि॒न्वं व॒त्रं म॒ह्याद॑दु॒ग्रः ।

अ॒पाद॑म॒त्रं म॒हता॑ व॒धेन॑ नि दु॒र्यो॑ण आ॒वृण॑ङ्म॒ध्रवा॑चम् ॥ ८ ॥

त्यम् । चि॒त् । अ॒र्णम् । म॒धु॒पम् । श॒यान॑म् । अ॒सि॒न्वम् । व॒त्रम् । म॒हि । आ॒दत् । उ॒ग्रः ।

अ॒पाद॑म् । अ॒त्रम् । म॒हता॑ । व॒धेन॑ । नि । दु॒र्यो॑णे । अ॒वृण॑क् । म॒ध्रवा॑चम् ॥ ८ ॥

उग्रः उदूर्णबलः इन्द्रः महि महान्तं त्यं चित् तमेव वृत्रम् आदत् आददौ प्रत्यग्रहीत् । कीदृशम् । अर्णं गन्तारं जलं मेघं वावृष्य शयानं शयनं कुर्वन्तम् । स्थितवन्तमित्यर्थः । मधुपं मधुनोऽम्भसः पातारं पालयितारम् असिन्वं सपत्नानवक्षेत्तारम् ॥ अस्यतेरिदं रूपम् ॥ वत्रं वृण्वन्तं सर्वमप्याच्छादयन्तम् । 'स इमाल्लोकानवृणोद्यदिमाल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्'

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'पातारं' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-श-सपत्नानां क्षेत्तारम्; र-सपत्नानाक्षेत्तारम् ।

(तै. सं. २. ५. २. २) इति हि तैत्तिरीयकम् । तदनन्तरमिन्द्रः ^१दुर्योणे संग्रामे ^२महता प्रभृतेन ^३वधेन वज्रेण ^४अपादं पादरहितम् अमत्रम्^५ अमात्रं परिमाणरहितं ^६मृध्मवाचं हिंसितवाग्निन्द्रियम् । जृम्भाभिभूतमित्यर्थः^७ । वृत्रं ^८नि ^९अवृणक् नितरामहिंसीत् । 'तस्माज्जग्म्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं तदजहिताम्^{१०}' (तै. सं. २. ५. २. ४) इति हि तैत्तिरीयकम् ॥

को अस्य शुष्मं तविषीं वरात् एको धना भरते अप्रतीतः ।

इमे चिदस्य ज्रयसो नु देवी इन्द्रस्यौजसो भियसा जिहाते ॥ ९ ॥

कः । अस्य । शुष्मम् । तविषीम् । वरात्ते । एकः । धना । भरते । अप्रतिऽइतः ।

इमे इति । चित् । अस्य । ज्रयसः । नु । देवी इति ।

इन्द्रस्य । ओजसः । भियसा । जिहाते इति ॥ ९ ॥

^१अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनीं ^२शुष्मं शोषणीं^३ ^४तविषीं बलं ^५कः ^६वरात्ते निवारयेत् ॥ शुष्मशब्दस्य स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वात् पुल्लिङ्गत्वमेव ॥ ^७अप्रतीतः केनाप्यप्रतिगत इन्द्रः ^८एकः असहाय एव ^९धना धनानि शत्रूणां वसूनि ^{१०}भरते विभक्तिं हरते वा । ^{११}देवी देव्यौ द्योतमाने ^{१२}इमे ^{१३}चित् एव^{१४} द्यावापृथिव्यौ ^{१५}ज्रयसः वेगवतः ^{१६}अस्य ^{१७}इन्द्रस्य संबन्धिनः ^{१८}ओजसः बलानुद्भूतेन ^{१९}भियसा भयेन ^{२०}नु क्षिप्रं ^{२१}जिहाते गच्छतः । चलत इत्यर्थः ॥

न्यस्मै देवी स्वधितिर्जिहीत इन्द्राय गातुरुशतीव येमे ।

सं यदोजो युवते विश्वमाभिरनु स्वधाने क्षितयो नमन्त ॥ १० ॥

नि । अस्मै । देवी । स्वधितिः । जिहीते । इन्द्राय । गातुः । उशतीऽइव । येमे ।

सम् । यत् । ओजः । युवते । विश्वम् । आभिः । अनु । स्वधाऽने । क्षितयः । नमन्त ॥ १० ॥

^१स्वधितिः स्वधृतिः स्वेन धृता ^२देवी द्योतमाना द्यौः ^३अस्मै इन्द्राय ^४नि ^५जिहीते नीचत्वेन याति । ^६गातुः भूमिः ^७उशतीव कामयमाना योषिदिव ^८इन्द्राय ^९येमे आत्मानं नियच्छति । यथेष्टमात्मानं विनियोक्तुं^{१०} योग्या भवतीत्यर्थः । ^{११}यत् यदेन्द्रः ^{१२}विश्वं समस्तम् ^{१३}ओजः बलम् ^{१४}आभिः प्रजाभिः ^{१५}सं ^{१६}युवते संयोजयति । इन्द्रः स्वकीयं बलं सर्वासु प्रजासु निहितवानित्यर्थः । ^{१७}अनु आनुकूल्येन वर्तमानाः ^{१८}क्षितयः मनुष्याः । क्षितय इति मनुष्यनामैतत् । ^{१९}स्वधाने^{२०} बलवते इन्द्राय ^{२१}नमन्त संनमन्ति प्रह्वीभवन्ति^{२२} ॥

१. ग-घ-ज-त-प-फ-ब-अत्रम् । २. ख-च-झ-ण-भ-र-जम्भ्याभिभूत* । ३. झ-र-तदजिहाताम् ; त-तदुजिहाताम् । ४. ख-च-ण-भ-शोषणम् ; न-शोषिणीम् ; भ-शोषणाम् । ५. ग-घ-ज-त-प-फ-ब-र-इमे ; श-एते एव । ६. ख-च-ण-नियोक्तुम् ; झ-न-भ-र-वियोक्तुम् । ७. ख-च-झ-ण-भ-र-स्वधाने स्वधानेन । ८. न-पुस्तकेऽस्यानन्तरमेवं पाठो दृश्यते- एकत्रिकनामन्येकाहे निधेवत्यशस्त्रे एकं नु त्वेति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च-एकस्य चिन्मे विभ्वस्त्वो न एकं नु त्वा सत्पतिं पाञ्चजन्यमिति ।

एकं नु त्वा सत्पतिं पाञ्चजन्यं जातं शृणोमि यशसं जनेषु ।

तं मे जगृभ्र आशसो नविष्ठं दोषा वस्तोर्हवमानास इन्द्रम् ॥ ११ ॥

एकम् । नु । त्वा । सत्पतिम् । पाञ्चजन्यम् । जातम् । शृणोमि । यशसम् । जनेषु ।

तम् । मे । जगृभ्रे । आशसः । नविष्ठम् । दोषा । वस्तोः । हवमानासः । इन्द्रम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा त्वाम् ^२एकं ^३नु^१ मुख्यमेव ^४जनेषु सर्वेषु मनुष्येषु मध्येऽहं मन्त्रद्रष्टा ^५शृणोमि ऋषिमुख्येभ्यः । कीदृशम् । ^६सत्पतिं सतां पालकं ^७पाञ्चजन्यं पञ्चजनेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं ^८जातम् उत्पन्नं ^९यशसं यशोयुक्तम् । ^{१०}दोषा क्षपायां ^{११}वस्तोः वासरे च ^{१२}हवमानासः स्तुवन्तः ^{१३}आशसः कामानां शंसमानाः ^{१४}मे मदीयाः प्रजाः^२ ^{१५}नविष्ठम् अतिशयेन स्तुत्यं ^{१६}तम् ^{१७}इन्द्रं ^{१८}जगृभ्रे गृह्णन्तु स्वीकुर्वन्तु ॥

एवा हि त्वामृतुथा यातयन्तं मघा विप्रेभ्यो ददतं शृणोमि ।

किं ते ब्रह्माणो गृहते सखायो ये त्वाया निदधुः काममिन्द्र ॥ १२ ॥

एव । हि । त्वाम् । ऋतुथा । यातयन्तम् । मघा । विप्रेभ्यः । ददतम् । शृणोमि ।

किम् । ते । ब्रह्माणः । गृहते । सखायः । ये । त्वाया । निदधुः । कामम् । इन्द्र ॥ १२ ॥

^१एव एवमुक्तप्रकारेण ^२हि ^३ऋतुथा कालेकाले ^४यातयन्तं जन्तून् प्रेरयन्तं हे इन्द्र ^५त्वां^३ ^६विप्रेभ्यः स्तोतृभ्यः ^७मघा मघानि धनानि ^८ददतं यच्छन्तं ^९शृणोमि निशामयामि । एतन्मृपैव प्रतिभाति । हे ^{१०}इन्द्र ^{११}त्वाया त्वयि ^{१२}ये स्तोतारः ^{१३}कामं स्वकीयाभिलाषं ^{१४}निदधुः न्यक्षिपन् ^{१५}ब्रह्माणः वृहन्तः ^{१६}ते त्वदीयाः ^{१७}सखायः स्तोतारः ^{१८}किं ^{१९}गृहते त्वत्तः किं गृहते । ऋषिः स्वकीयाभिलाषप्राप्तिविलम्बनादेवमुक्तवानित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ २ ॥

वेदार्थस्य^४ प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः^५ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणामाख्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१ श-‘नु’ नास्ति । २. ख-च-ण-भ-प्रजानाः ; झ-र-प्रजनाः ; न-जनाः । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-त्वा त्वाम् । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-ब-‘वेदार्थस्य ... महेश्वरः’ नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
चतुर्थे प्रथमाध्यायं व्याख्याय व्याकृतिक्षमः ।
सुधीः श्रीसायणाचार्यो द्वितीयं व्याचिकीर्षति ॥

तत्रात्रेः पञ्चमे मण्डले तृतीयेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'महि महे' इति दशचं प्रथमं सूक्तम् । प्रजापतिपुत्रः संवरणाख्यः^१ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—
'महि दश प्राजापत्यः संवरणः' । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

महिं महे तवसे दीध्ये नृनिन्द्रायेत्था तवसे अतव्यान् ।

यो अस्मै सुमतिं वाजसातौ स्तुतो जने समर्थश्चिकेत ॥ १ ॥

महिं । महे । तवसे । दीध्ये । नृन् । इन्द्राय । इत्था । तवसे । अतव्यान् ।

यः । अस्मै । सुऽमतिम् । वाजऽसातौ । स्तुतः । जने । सुऽमर्थः । चिकेत ॥ १ ॥

अहं संवरणः^१ अतव्यान् अत्यन्तमिव दुर्बलः सन्^२ महि महत् प्रभूतं स्तोत्रं^३ महे महते^४ तवसे बलवते^५ इन्द्राय^६ इत्था इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण^७ दीध्ये दीपयामि प्रकाशयामि । किमर्थम् । नृन् । पृष्ठयर्थे द्वितीया । मनुष्याणामस्मदीयानां^८ तवसे बलाय । यद्वा । नृनस्मद्विरोधिनामभिभवायेति शेषः । तदर्थं तवसेऽस्मद्वलाय ।^९ यः^{१०} इन्द्रः^{११} अस्मै^{१२} जने जनाय संवरणाय^{१३} वाजसातौ संग्रामे वाजस्य अन्नस्य वा लाभे निमित्ते सति^{१४} स्तुतः सन्^{१५} सुमतिं^{१६} समर्थः मर्त्यैः स्तोतृभिः सहितो यद्वा सह त्रियमाणैर्युध्यमानैर्मरुदादिभिरथवा समरार्हः^{१७} चिकेत जानाति ॥

स त्वं न इन्द्र धियसानो अकैर्हरीणां वृषन्योक्त्रमश्रेः ।

या इत्था मघवन्ननु जोषं वक्षो अभि प्रार्यः सक्षि जनान् ॥ २ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । धियसानः । अकैः । हरीणाम् । वृषन् । योक्त्रम् । अश्रेः ।

याः । इत्था । मघऽवन् । अनु । जोषम् । वक्षः । अभि । प्र । अर्यः । सक्षि । जनान् ॥ २ ॥

हे^१ वृषन् वर्षक^२ इन्द्र^३ सः प्रसिद्धः^४ त्वं^५ नः अस्मान्^६ धियसानः^७ ध्यायन्^८ अकैः^९ अर्चनसाधनैः स्तोत्रैर्निमित्तभूतैः^{१०} हरीणां^{११} रथे नियोज्यानामश्वानां^{१२} योक्त्रं^{१३} नियोजनरज्जुम्^{१४} अश्रेः^{१५} आश्रयसि ।^{१६} याः ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ यानर्कान् हे^{१७} मघवन्^{१८} इत्था इत्थं^{१९} जोषं^{२०} प्रीतिम्^{२१} अनु^{२२} वक्षः^{२३} अवहः^{२४} तैर्निमित्तैर्योक्त्रमश्रेरिति । तथा कृत्वा^{२५} अर्यः^{२६} अस्मदरीन्^{२७} जनान्^{२८} अभि^{२९} आभिमुख्येन^{३०} प्र^{३१} प्रकृष्टं^{३२} सक्षि पराभव ॥

१. ग-घ-ज-प-फ-ब-संवरणः । २. ख-च-ण-न-भ-सः ।

न ते त इन्द्राभ्यस्मृष्यायुक्तासो अब्रह्मता यदसन् ।

तिष्ठा रथमधि तं वज्रहस्ता रश्मि देव यमसे स्वश्वः ॥ ३ ॥

न । ते । ते । इन्द्र । अभि । अस्मत् । ऋष्व । अयुक्तासः । अब्रह्मता । यत् । असन् ।

तिष्ठ । रथम् । अधि । तम् । वज्रहस्त । आ । रश्मिम् । देव । यमसे । सुऽअश्वः ॥ ३ ॥

हे ऋष्व महन् इन्द्र^१ यत्^२ ये अस्मत् अस्मत्तः त्वद्भक्त्योऽन्ये अयुक्तासः त्वया असंयुक्ताः^३ असन् आसन् अभवन् अब्रह्मता । ब्रह्म परिवृढं कर्म । तद्गृहीतत्वात् ते नराः ते त्वदीयाः न भवन्ति । अतः अस्मद्यज्ञम्^४ अभि आगन्तुं तं प्रसिद्धं रथमधि तिष्ठ । हे वज्रहस्त इन्द्र देव स्वश्वः त्वं यं रथमारोढुं रश्मिं प्रग्रहम् आ यमसे नियमयसि तमधि तिष्ठ ॥

पुरु यत्त इन्द्र सन्त्युक्था गवे चकथोर्वरासु युध्यन् ।

ततक्षे सूर्याय चिदोक्तसि स्वे वृषा समत्सु दासस्य नाम चित् ॥ ४ ॥

पुरु । यत् । ते । इन्द्र । सन्ति । उक्था । गवे । चकथ । उर्वरासु । युध्यन् ।

ततक्षे । सूर्याय । चित् । ओक्तसि । स्वे । वृषा । समत्सु । दासस्य । नाम । चित् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव यत् यदा स्वभूतानि पुरु पुरुणि बहूनि । उक्था उक्थानि शस्त्राणि सन्ति तदा^५ उर्वरासु सस्योपेतासु भूमिषु निमित्तभूतासु गवे वृष्ट्युदकाय युध्यन् जलप्रतिबन्धकान् संहरन् चकथ करोषि भेदनम् । कुत्रेति । सूर्याय सूर्यस्य स्वे स्वकीये ओक्तसि स्थाने । वृषा वर्षिता सन् ततक्षे संपादयसि । समत्सु संग्रामेषु दासस्य वृष्टिप्रतिबन्धकर्तुरेतन्नामकस्य असुरस्य नाम चित् नामापि ततक्षे नाशयसीत्यर्थः^६ ॥

वयं ते त इन्द्र ये च नरः शर्धो जज्ञाना याताश्च रथाः ।

आस्माज्जगम्यादहिशुष्म सत्वा भगो न हव्यः प्रभृथेषु चारुः ॥ ५ ॥

वयम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । नरः । शर्धः । जज्ञानाः । याताः । च । रथाः ।

आ । अस्मान् । जगम्यात् । अहिऽशुष्म । सत्वा । भगः । न । हव्यः । प्रऽभृथेषु । चारुः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ये च नरः कर्मणां नेतार ऋत्विग्यजमाना वयं स्मः ते वयं ते त्वदीयाः । कीदृशा वयम् । शर्धः बलं जज्ञानाः उत्पादयन्तः स्तुतिभिः याताश्च होतुं त्वां प्राप्ताश्च रथाः

१. ख-झ-त-न-भ-र-श-हे इन्द्र । २. श-यत् । सुपो लोपः । ३. ख-च-ण- अयुक्ताः । ४. ख-च-झ-ण-त-भ-र-यद्यज्ञम् ; न-यज्ञम् । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘तदा’ नास्ति । ६. ख-च-झ-ण-भ-वयसीत्यर्थः ; न-र-वशयसीत्यर्थः ; श-नाशयसीत्यर्थः ।

रंहणशीलाश्च । किंच हे ^१अहिशुष्म । अहिरयनात् । सर्वतो व्यासबलेन्द्र त्वदनुग्रहात् ^२हृद्यः स्तुत्यः
प्रतिभटैराह्वातव्यो वा ^३चारुः संगन्ता^१ ^४सत्त्वा भृत्यादिः ^५प्रभृत्येषु संग्रामेषु यज्ञेषु वा ^६अस्मान् ^७आ
^८जगम्यात् आगच्छेत् । ^९भगो ^{१०}न भग इव हव्यश्चारुः । भगदेवो यथास्मत्सहाय आगच्छति तथा
भृत्यादिरागच्छेदित्यर्थः ॥ १ ॥

पृक्षेण्यमिन्द्र त्वे ह्योजो नृम्णानि च नृतमानो अमर्तः ।

स न एनीं वसवानो रयिं दाः प्रार्यः स्तुषे तुविमघस्य दानम् ॥ ६ ॥

पृक्षेण्यम् । इन्द्र । त्वे इति । हि । ओजः । नृम्णानि । च । नृतमानः । अमर्तः ।

सः । नः । एनीम् । वसवानः । रयिम् । दाः । प्र । अर्यः । स्तुषे । तुविमघस्य । दानम् ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२पृक्षेण्यं संपर्काहं पूज्यं वा ^३ओजः बलं ^४त्वे ^५हि त्वयि खलु । त्वदधीनमित्यर्थः ।
^६नृतमानः नृत्यन् ^७अमर्तः अमरणधर्मा ^८सः त्वं ^९वसवानः आच्छादयन् स्वतेजसा जगत्
^{१०}नृम्णानि नृमणानि द्रविणानि । वक्ष्यमाणरय्यपेक्षया चशब्दः । ^{११}एनीम् एतवर्णां श्वेतवर्णां ^{१२}रयिं
धनं ^{१३}दाः देहि । अहं च ^{१४}अर्यः ईश्वरस्य ^{१५}तुविमघस्य प्रभूतधनस्य च ^{१६}दानं ^{१७}प्र ^{१८}स्तुषे स्तौमि ॥

एवा न इन्द्रोतिभिरेव पाहि गृणतः शूर कारून् ।

उत त्वचं ददतो वाजसातौ पिप्रीहि मध्वः सुषुतस्य चारोः ॥ ७ ॥

एव । नः । इन्द्र । उतिभिः । अव । पाहि । गृणतः । शूर । कारून् ।

उत । त्वचम् । ददतः । वाजसातौ । पिप्रीहि । मध्वः । सुषुतस्य । चारोः ॥ ७ ॥

हे ^१शूर ^२इन्द्र ^३एव एवं ^४नः अस्मान् ^५गृणतः स्तुवतः ^६कारून् कर्तृनृत्विजः ^७उतिभिः रक्षणैः
^८अव^२ पालय । ^९उत अपि च ^{१०}वाजसातौ संग्रामे ^{११}त्वचम् आच्छादकं रूपं ^{१२}ददतः प्रयच्छतः
^{१३}सुषुतस्य सुष्ठुभिषुतस्य ^{१४}चारोः मनोहरस्य ^{१५}मध्वः सोमस्य ^{१६}पिप्रीहि प्रीणयात्मानम् । द्वितीयार्थे
षष्ठी । उक्तलक्षणं^३ सोमं पिबेत्यर्थः । अथवा तृतीयार्थे षष्ठी । उक्तलक्षणेन सोमपानेन प्रीणय ॥

उत त्वे मा पौरुकुत्स्यस्य सुरेस्रसदस्योर्हिरणिनो रराणाः ।

वहन्तु मा दश श्येतासो अस्य गैरिक्षितस्य क्रतुभिर्नु संश्वे ॥ ८ ॥

उत । त्वे । मा । पौरुकुत्स्यस्य । सुरेः । त्रसदस्योः । हिरणिनः । रराणाः ।

वहन्तु । मा । दश । श्येतासः । अस्य । गैरिक्षितस्य । क्रतुभिः । नु । संश्वे ॥ ८ ॥

त्रसदस्युश्च विदथो ध्वन्यश्चेति त्रयो नृपाः । अश्वान्धनानि गाश्चादुर्कषये तद्वदस्युषिः ॥ १७ उत
अपि च १त्ये ते २मा । चतुर्थ्यर्थे द्वितया । मह्यमित्यर्थः । ३रराणाः ॥ रातेर्दानार्थस्य कर्मणि लिटः
कानचि रूपम् ॥ दत्ता इत्यर्थः । ४पौरुकुत्स्यस्य पुरुकुत्सापत्यस्य ५सूरेः प्रेरकस्य ६हिरणिनः हिरण्य-
वतः ७अस्य ८त्रसदस्योः एतन्नामकस्य राजर्षेः ९गैरिक्षितस्य गिरिक्षितगोत्रोत्पन्नस्य १०श्येतासः शुभ्र-
वर्णाः ११दश अश्वाः १२मा मां १३वहन्तु प्रापयन्तु । अहं च १४क्रतुभिः कर्मभी रथनियोजनादिभिर्यज्ञा-
दिभिर्वा १५नु क्षिप्रं १६सश्चे गच्छेयम् ॥

उत त्वे मां मारुताश्वस्य शोणाः क्रत्वामघासो विदथस्य रातौ ।

सहस्रा मे च्यवतानो ददान आनूकमर्यो वपुषे नार्चत् ॥ ९ ॥

उत । त्वे । मा । मारुतऽश्वस्य । शोणाः । क्रत्वाऽमघासः । विदथस्य । रातौ ।

सहस्रा । मे । च्यवतानः । ददानः । आनूकम् । अर्यः । वपुषे । न । आर्चत् ॥ ९ ॥

१उत अपि च २त्ये तेऽश्वा वक्ष्यमाणाः ३मारुताश्वस्य । मरुत्सदृशवेगाश्ववान्मारुताश्वः । तदप-
त्यस्य ४विदथस्य १ एतन्नामकस्य २ राज्ञः ३शोणाः शोणवर्णाः ४क्रत्वामघासः क्रतुना कर्मणा शीघ्रगम-
नादिलक्षणेन माहनीया अश्वाः ५रातौ ६दाने विनियुक्ता मां वहन्तीति शेषः । किंच ७सहस्रा सहस्राणि
अपरिमितानि धनानि ८अर्यः पूज्यस्य ९मे । चतुर्थ्यर्थे पृष्ठी । पूज्याय मह्यं १०च्यवतानः च्यावयन्
११ददानः प्रयच्छन् सः १२आनूकम् आभरणं च १३वपुषे ४ स्वशरीरालंकाराय ५आर्चत् प्रायच्छत् ।
६न इति चार्थे ॥

उत त्वे मां ध्वन्यस्य जुष्टा लक्ष्मण्यस्य सुरुचो यतानाः ।

महा रायः संवरणस्य ऋषेर्व्रजं न गावः प्रयता अपि गमन् ॥ १० ॥

उत । त्वे । मा । ध्वन्यस्य । जुष्टाः । लक्ष्मण्यस्य । सुऽरुचः । यतानाः ।

महा । रायः । सुऽवरणस्य । ऋषेः । व्रजम् । न । गावः । प्रयताः । अपि । गमन् ॥ १० ॥

१उत अपि च २त्ये ते वक्ष्यमाणाः रायः ३ध्वन्यस्य ध्वन्यनामकस्य ४लक्ष्मण्यस्य लक्ष्मण-
पुत्रस्य राज्ञः संबन्धिनोऽश्वाः ५जुष्टाः मां ६प्राप्ताः ७सुरुचः शोभनदीप्तयः ८यतानाः वह-
नार्य ९यतमानाः । १०रायः ११महा महत्त्वेन युक्ता रायः १२प्रयताः दत्ताः सत्यः १३संवरणस्य १४ऋषेः
१५अपि १६गमन् अपिगताः प्राप्ताः । मद्रहमिति शेषः । १७व्रजं १८न १९गावः गोष्ठं गाव इव । यद्वा नेति
चार्थे । गावश्च मम व्रजमपिगमन् । अत्रैन्द्रे सूक्ते 'प्रायेणैन्द्रे मरुतो राज्ञां च दानस्तुतयः' (अनु.
२. २२) इत्युक्तत्वाद्वाजां दानस्तुतिरविरुद्धा ॥ २ ॥

१. त- 'विदथस्यैतन्नामकस्य' नास्ति । २. ग-घ-ज-त-प-फ-ब-श-अश्वाः विदथस्य वेदनसाधनस्य ।
३. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'रातौ' नास्ति । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-आभूषे । ५. ग-घ-ज-मा । ६.
ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-ब-श-वहमाना; र-वहमानाय । ७. ग-घ-ज-प-फ-ब-रायो धनानि ।

‘अजातशत्रुम्’ इति नवचं द्वितीयं सूक्तं प्राजापत्यस्य ~~स्वरणस्या~~ ^{स्वरणस्या} र्थमैन्द्रम् । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । ‘अजातशत्रुं नव ~~त्रिष्टुबन्तम्~~ ^{त्रिष्टुबन्तम्}’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लेङ्गिकः ॥

अजातशत्रुमजरा स्वर्यत्यनु स्वधामिता दस्मयिते ।

सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे पुरुष्टुताय प्रतरं दधातन ॥ १ ॥

अजातऽशत्रुम् । अजरा । स्वर्यऽवती । अनु । स्वधा । अमिता । दस्मम् । ईयते ।

सुनोतन । पचत । ब्रह्मऽवाहसे । पुरुऽस्तुताय । प्रऽतरम् । दधातन ॥ १ ॥

वअजातशत्रुम् । अनुत्पन्नाः शातयितारो यस्य तम् । वदस्मं शत्रूणामुपक्षपयितारम् वअजरा अक्षीणा वस्वर्यती स्वरणवती वअमिता अपरिमिता वस्वधा अन्नं हविः वअनु ईयते अनुप्राप्नोति । तदर्थं हे ऋत्विजः वसुनोतन अभिपुणुत । वपचत पुरोडाशादिकम् । कस्मै । वब्रह्मवाहसे ब्रह्मणः परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय वपुरुष्टुताय बहुभिः स्तुतायेन्द्राय । वप्रतरं प्रकृष्टतरं वदधातन धारयत स्वस्वोचितकर्म ॥

आ यः सोमेन जठरमपिप्रतामन्दत मघवा मध्वो अन्धसः ।

यदी मृगाय हन्तवे महावधः सहस्रभृष्टिमुशना वधं यमत् ॥ २ ॥

आ । यः । सोमेन । जठरम् । अपिप्रत । अमन्दत । मघऽवा । मध्वः । अन्धसः ।

यत् । ईम् । मृगाय । हन्तवे । महाऽवधः । सहस्रऽभृष्टिम् । उशना । वधम् । यमत् ॥ २ ॥

वयः वमघवा वसोमेन वजठरं स्वकीयम् वआ सर्वतः वअपिप्रत अपूरयत् वमध्वः मधुरसस्य^१ वअन्धसः सोमस्य^२ पानेन वअमन्दत अतृप्यत् । वयत् यदा वईम् अयं वमृगाय एतन्नामकाय असुराय^३ वहन्तवे तं हन्तुं वमहावधः महावज्रः वसहस्रभृष्टिः अपरिमिततेजाः वउशना कामयमानः शत्रुं यद्वोशनसा सह ववधं वज्रं वयमत् उदयच्छत् तदापिप्रत अमन्दत च ॥

यो अस्मै घंस उत वा य ऊर्धनि सोमे सुनोति भवति द्युमाँ अह ।

अपाप शक्रस्तनुष्टिम्हति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः ॥ ३ ॥

यः । अस्मै । घंसे । उत । वा । यः । ऊर्धनि । सोमम् । सुनोति । भवति । द्युऽमान् । अह ।

अपऽअप । शक्रः । तनुष्टिम् । ऊहति । तनूऽशुभ्रम् । मघऽवा । यः । कवऽसखः ॥ ३ ॥

वयः यजमानः वस्मै इन्द्राय व्रंसे । अहर्नामैतत् । गृह्यन्तेऽस्मिन् रसा इति व्रंसः । तस्मिन् ।
 उत वा अथवा वयः यजमानः ऊधनि । उद्धततरं भवत्युन्नद्धमिति वोधो रात्रिः । स्नेहप्रदान-
 रसाभ्यामूधसि रात्रौ च समत्वाद्वात्रिरप्यूध उच्यते । अहनि रात्रौ च सोमं सुनोति सः भवति
 द्युमान् दीप्तिमान् । अह इति विनिग्रहार्थीयः । किंच शक्रः शक्तोऽयमिन्द्रः ततनुष्टिम् । ततं
 धर्मसंततिं नुदति वष्टि कामयते कामानिति ततनुष्टिः । तं तनूशुभ्रम् । तनूः शुभ्रा शोभनीया अलं-
 कारादिभिः^१ यस्य तम् । तादृशं स्वपोषकम् अयज्वानम्^२ अप^३ ऊहति^४ । अपरोऽपशब्दः पूरणः । मघवा
 धनवान्^५ वयः च कवासखः कुत्सितपुरुषसहायस्तमपोहतीति ॥

यस्यावधीत्पितरं यस्य मातरं यस्य शक्रो भ्रातरं नात ईषते ।

वेतीद्वस्य प्रयता यतंकरो न किल्बिषादीषते वस्व आकरः ॥ ४ ॥

यस्य । अवधीत् । पितरम् । यस्य । मातरम् । यस्य । शक्रः । भ्रातरम् । न । अतः । ईषते ।

वेति । इत् । ऊँ इति । अस्य । प्रयता । यतम्ऽकरः ।

न । किल्बिषात् । ईषते । वस्वः । आऽकरः ॥ ४ ॥

वशक्रः शक्तोऽयं यस्य अयज्वनः^६ वपितरं अवधीत् हतवान् । यस्य च मातरम् अवधीत् ।
 यस्य च भ्रातरं अतः अस्मादयज्वनः सकाशात् वन ईषते । न बिभेति न^७ गच्छति^८ वा ।
 किंतु अस्य प्रयता प्रदत्तानि^९ हवींषि वेतीदु कामयत एव । अयज्वानं शिक्षयित्वा नियोजय-
 तीत्यर्थः । यतंकरो यमनकर्ता वस्वः वसुनः धनस्य आकरः आभिमुख्यकर्ता यः किल्बिषात्
 पित्रादिवधयुक्तात्^{१०} वन ईषते न चलति न बिभेति वा । इन्द्रस्य अस्तोतृणां^{११} हतिः 'इन्द्रो यतीन्
 सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् अन्तरिक्षे पौलोमान् पृथिव्यां कालकाञ्ज्यानरुन्मुखान्यतीन् सालावृकेभ्यः
 प्रायच्छत्' इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा ॥

न पञ्चभिर्दशभिर्वष्ट्यारभं नासुन्वता सचते पुण्यता चन ।

जिनाति वेदमुया हन्ति वा धुनिरा देवयुं भजति गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

न । पञ्चभिः । दशभिः । वष्टि । आऽरभम् । न । असुन्वता । सचते । पुण्यता । चन ।

जिनाति । वा । इत् । अमुया । हन्ति । वा । धुनिः । आ । देवयुम् । भजति । गोऽमति । व्रजे ॥ ५ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-अलंकरणादिभिः; ग-घ-ज-अलंकाराः । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-यज्वानम् ।
 ३. ख-च-ण-भ-आपोहति; ग-घ-ज-प-फ-ब-अपो अपोहति । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-रं- 'धनवान्'
 नास्ति । ५. झ-त-र-यज्वनः । ६. ख-झ-नेच्छति । ७. ग-घ-ज-श-दत्तानि । ८. त-यतंकरोः
 यमनकरः । ९. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-पित्रादिधनयुक्तात्; ग-घ-ज-प-फ-ब-पित्रादिवत्; श-पित्रादिना
 वधयुक्तात् । १०. ख-च-झ-ण-न-भ-स्तोतृणाम् ।

अयमिन्द्रः पञ्चभिर्दशभिः वा सहायैः आरभम् आरम्भं शत्रुहननायालम्बनं न वष्टि साहाय्यं नापेक्षत इत्यर्थः । यद्वा । अयमिन्द्रं पञ्चभिर्दशभिर्वा यज्ञादन्यैरुपायैः आरभम् आरब्धुमुद्योगं कर्तुं न वष्टि न कामयते । असुन्वता अभिपवमकुर्वता सह पुण्यता चन बन्धादीनपोषयतापि न सचते न संगच्छते । असुन्वन्तम् अभिपवमकुर्वाणम् अयष्टारम् अपुण्यन्तं च न प्राप्नोतीत्यर्थः । न केवलमप्राप्तिमात्रं किंतु जिनाति वा । वाशब्दश्चार्थः । जिनाति च । बाधते । इत् इति पूरणः । वहन्ति वा अमुया अमुमयष्टारं धुनिः कम्पकः शत्रूणाम् । देवयुं देवमिन्द्रं कामयमानं यजमानं गोमति व्रजे आ भजति योजयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वित्वक्षणः समृतौ चक्रमासजोऽसुन्वतो विषुणः सुन्वतो वृधः ।

इन्द्रो विश्वस्य दमिता विभीषणो यथावशं नयति दासमार्यः ॥ ६ ॥

विऽत्वक्षणः । समऽऋतौ । चक्रमऽआसजः । असुन्वतः । विषुणः । सुन्वतः । वृधः ।

इन्द्रः । विश्वस्य । दमिता । विऽभीषणः । यथाऽवशम् । नयति । दासम् । आर्यः ॥ ६ ॥

समृतौ संग्रामे वित्वक्षणः विशेषेण तनूकर्ता शत्रूणां तदर्थं चक्रमासजः रथचक्रस्यासंजयिता असुन्वतः अयजमानस्य विषुणः पराङ्मुखः सुन्वतः यजमानस्य वृधः वर्धयिता इन्द्रः विश्वस्य दमिता शिक्षयिता विभीषणः भयजनकः आर्यः स्वामी यथावशं यथेच्छं दासं दासकर्माणं जनं नयति स्ववशम् ॥

समीं पणेरजति भोजनं मुषे वि दाशुषे भजति सूनरं वसु ।

दुर्गे चन ध्रियते विश्व आ पुरु जनो यो अस्य तविषीमचुक्रुधत् ॥ ७ ॥

सम् । ईम् । पणेः । अजति । भोजनम् । मुषे । वि । दाशुषे । भजति । सूनरम् । वसु ।

दुऽगे । चन । ध्रियते । विश्वः । आ । पुरु । जनः । यः । अस्य । तविषीम् । अचुक्रुधत् ॥ ७ ॥

ईम् अयमिन्द्रः पणेः वणिज^१ इव^२ लुब्धकस्यादातुः भोजनं धनमञ्जं वा मुषे चोरयितुं सम् अजति सम्यक् गच्छति । गत्वा चादाय दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय वि भजति सूनरं शोभनमनुष्यं वसु धनम् । अयष्टुर्धनमाकृष्य यष्टे प्रयच्छतीत्यर्थः । न केवलं वणिग्धनप्रदानमात्रं किंतु पुरु पुरुणि दुर्गे चन^३ दुःखेन^४ गन्तव्ये आपद्यति विश्वः सर्वोऽपि दातृजनः आ ध्रियते आस्थाप्यते । यः जनः^५ अस्य इन्द्रस्य तविषीं बलम् अचुक्रुधत् विहिताकरणादिना तस्य पणेरजतीति पूर्वशेषः । यद्वा । योऽस्य तविषीमचुक्रुधत् स सर्वोऽपि जनो दुर्गे चनाध्रियत इन्द्रेण ॥ चनेत्येकपदमध्येतृसंप्रदायप्राप्तम् ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘जनं’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-भ-र-वणिजमिव । ३. ख-च-ण-वणिकप्रदानं । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-चन दुःखेन; र-च दुःखेन न । ५. झ-न-भ-र-‘जनः’ नास्ति ।

सं यज्जनौ सुधनौ विश्वशर्धसावेदिन्द्रो मघवा गोषु शुभ्रिषु ।

युजं ह्यन्यमकृत प्रवेपन्युदो गव्यं सृजते सत्त्वभिर्धुनिः ॥ ८ ॥

सम् । यत् । जनौ । सुधनौ । विश्वशर्धसौ । अवेत् । इन्द्रः । मघवा । गोषु । शुभ्रिषु ।

युजम् । हि । अन्यम् । अकृत । प्रवेपनी । उत् । ईम् । गव्यम् । सृजते । सत्त्वभिः । धुनिः ॥ ८ ॥

वसम् ववेत् संजानाति यत् यदा जनौ परस्परप्रतिद्वन्द्विनौ सुधनौ शोभनधनौ विश्वशर्धसौ व्यासबलौ बहूसाहौ वा मघवा धनवान् इन्द्रः गोषु शुभ्रिषु शोभनासु गोषु निमित्तभूतासु अन्यं यष्टारं युजं सहायम् अकृत कृतवान् प्रवेपनी शत्रूणां प्रवेपनवान् । ईम् अस्मै गव्यं गोसमूहम् उत् सृजते सत्त्वभिः मरुद्भिः सह धुनिः मेघानां कम्पयिता । इन्द्रो यजमानम् अयजमानं वा यं जानाति गोनिमित्तं ज्ञात्वा यज्वने गोसमूहं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

सहस्रसामाग्निवेशि गृणीषे शत्रिमग्न उपमां केतुमर्यः ।

तस्मा आपः संयतः पीपयन्त तस्मिन्क्षत्रममवत्त्वेषमस्तु ॥ ९ ॥

सहस्रसाम् । आग्निवेशिम् । गृणीषे । शत्रिम् । अग्ने । उपसाम् । केतुम् । अर्यः ।

तस्मै । आपः । सम्यतः । पीपयन्त । तस्मिन् । क्षत्रम् । अमवत् । त्वेषम् । अस्तु ॥ ९ ॥

अग्निवेशिसुतं शत्रिमसंख्यातधनप्रदम् । आशास्त ऋषिरन्त्यर्चा प्रजापतिसुतः सुधीः ॥ अर्यः अहं सहस्रसाम् अपरिमितधनप्रदम् आग्निवेशिम् अग्निवेशिसुतं शत्रिम् एतन्नामकं राजर्षिं गृणीषे गृणे स्तौमि । हे अग्ने अङ्गनादिगुणविशिष्टेन्द्र । कीदृशं तम् । उपसाम् उपमानभूतं केतुं प्रजापकं प्रख्यातमित्यर्थः । तस्मा आपः संयतः सम्यक् गच्छन्त्यः पीपयन्त प्यायन्ताम् । तस्मिन् राज्ञि क्षत्रं धनम् अमवत् बलसहितं त्वेषं दीप्तम् अस्तु इति ॥ ४ ॥

‘ यस्ते साधिष्ठः ’ इत्यष्टवं तृतीयं सूक्तम् । अङ्गिरो गोत्रः प्रभूवसुर्नाम ऋषिः । अन्त्या पङ्क्तिः । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः । इन्द्रो देवता । ‘ यस्तेऽष्टौ प्रभूवसुराङ्गिरसः पङ्क्त्यन्तम् ’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आभिष्टविकेपूर्वक्येषु तृतीयसवने आद्य-स्तुचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ यस्ते साधिष्ठोऽवसे पुरां भिन्दुर्युवा कविः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । द्वितीयतृतीययोः स्वरसाम्नोश्चाद्यौ तृचावनुरूपौ । ‘ यस्ते साधिष्ठोऽवस इति पलनुष्टुभः ’ (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति हि सूत्रितम् ॥

यस्ते साधिष्ठोऽवसु इन्द्र क्रतुष्टमा भर ।

अस्मभ्यं चर्षणीसहं सस्मिन् वाजेषु दुष्टरम् ॥ १ ॥

यः । ते । साधिष्ठः । अवसे । इन्द्र । क्रतुः । तम् । आ । भर ।

अस्मभ्यम् । चर्षणिऽसहम् । सस्मिन् । वाजेषु । दुष्टरम् ॥ १ ॥

हे १इन्द्र १ते तव १यः १साधिष्ठः अतिशयेन साधकः १क्रतुः उक्तलक्षणं कर्म प्रज्ञा वास्ति १तं क्रतुं नः १अवसे अस्मद्रक्षणाय १अस्मभ्यम् १आ १भर आहर । कीदृशं तम् । १चर्षणीसहं सर्वेषां मनुष्याणामभिभवितारं १सस्मिन् संस्नातं शुद्धं १वाजेषु संग्रामेषु १दुष्टरम् अन्यैरनभिभाव्यम् ॥

यदिन्द्र ते चतस्रो यच्छूर सन्ति तिस्रः ।

यद्वा पञ्च क्षितीनामवस्तत्सु न आ भर ॥ २ ॥

यत् । इन्द्र । ते । चतस्रः । यत् । शूर । सन्ति । तिस्रः ।

यत् । वा । पञ्च । क्षितीनाम् । अवः । तत् । सु । नः । आ । भर ॥ २ ॥

हे १इन्द्र १ते तव १यत् या उतयः १चतस्रः^१ चतुर्षु^१ वर्णेषु संश्रिताः १सन्ति १यत्^२ याश्च हे १शूर १तिस्रः त्रिषु लोकेषु वर्तमानाः १यद्वा^३ । वाशब्दश्चार्थे । यत् याश्च १पञ्च १क्षितीनां पञ्चजन-संबन्धिन्य उतयः सन्ति १तत्^४ सर्वम्^४ १अवः रक्षणं^४ १सु सुष्टु १नः अस्मभ्यम् १आ १भर आहरेति ॥

आ तेऽवो वरेण्यं वृषन्तमस्य हूमहे ।

वृषजूतिर्हि जज्ञिष आभूमिरिन्द्र तुर्वणिः ॥ ३ ॥

आ । ते । अवः । वरेण्यम् । वृषन्तमस्य । हूमहे ।

वृषऽजूतिः । हि । जज्ञिषे । आऽभूमिः । इन्द्र । तुर्वणिः ॥ ३ ॥

हे १इन्द्र १वृषन्तमस्य फलानां वर्षकतमस्य १ते तव १अवः रक्षणं गमनं वा १वरेण्यं वरणीयम् १आ १हूमहे आह्वयामः । हे इन्द्र १वृषजूतिः वर्षणगमनः १तुर्वणिः तूर्णवनिर्हिसको वा त्वम् १आभूमिः सर्वतो भवद्भिर्व्याप्तैर्मरुद्भिः सह अवः^५ १हि^५ १जज्ञिषे उत्पादयसि खलु । तेऽव आह्वयाम इति । यद्वा । वृषगमनः सन् यस्माद्यज्ञमागत्य फलं जज्ञिषे तस्मात्तेऽवो हूमह इति ॥

१. ख-झ-चतस्रु; ग-घ-ज-प-फ-ब-रक्षाः चतस्रः चतस्रु; त-र-चतस्रः चतस्रु । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘यत्’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘यद्वा’ नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-अवो रक्षणं तत्सर्वम् । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-याहि ।

वृषा ह्यसि राधसे जज्ञिषे वृष्णि ते शवः ।

स्वक्षत्रं ते धृषन्मनः सत्राहमिन्द्र पौंस्यम् ॥ ४ ॥

वृषा । हि । असि । राधसे । जज्ञिषे । वृष्णि । ते । शवः ।

स्वऽक्षत्रम् । ते । धृषत् । मनः । सत्राऽहम् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वराधसे यजमानानां समृद्धये वृषा ह्यसि फलस्य वर्षकोऽसि खलु । यद्वा । वृषा खल्वसि । राधसे धनार्थं वज्रिषे उत्पद्यसे^१ । ते शवः बलं वृष्णि वर्षितु । ते मनः स्वक्षत्रं स्वायत्तबलं धृषत् धर्षकं विरोधिनाम् । हे इन्द्र ते पौंस्यं पुंस्त्वं सत्राहं संघहन्तु ॥

त्वं तमिन्द्र मर्त्यममित्रयन्तमद्रिवः ।

सर्वरथा शतक्रतो नि याहि शवसस्पते ॥ ५ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अमित्रऽयन्तम् । अद्रिवः ।

सर्वऽरथा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । नि । याहि । शवसः । पते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र सर्वं तम् अमित्रयन्तं शत्रुत्वमाचरन्तं शत्रुं वेच्छन्तं मर्त्यं हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र सर्वरथा सर्वत्र व्यासेन रथेन ॥ ' सुपां सुलुक् ' इत्याकारः ॥ हे शतक्रतो हे शवसस्पते बलस्य पालकं नि याहि नितरां गच्छाभिभवितुम् ॥ ५ ॥

त्वामिदृत्रहन्तम जनासो वृक्तबर्हिषः ।

उग्रं पूर्वीषु पूर्य हवन्ते वाजसातये ॥ ६ ॥

त्वाम् । इत् । वृत्रहन्ऽतम् । जनासः । वृक्तऽबर्हिषः ।

उग्रम् । पूर्वीषु । पूर्यम् । हवन्ते । वाजऽसातये ॥ ६ ॥

हे वृत्रहन्तम अतिशयेन शत्रूणां^२ हन्तरिन्द्र त्वामित् त्वामेव जनासः जनाः वृक्तबर्हिषः आच्छादितदर्भाः । प्रवृत्तयज्ञा इत्यर्थः । उग्रम् उद्गूर्णबलं पूर्वीषु बह्वीषु प्रजासु मध्ये पूर्य पुरातनं सन्तं वाजसातये संग्रामाय हवन्ते आह्वयन्ते ॥

अस्माकमिन्द्र दुष्टरं पुरोयावानमाजिषु ।

सयावानं धनेधने वाजयन्तमवा रथम् ॥ ७ ॥

अस्माकम् । इन्द्र । दुष्टरम् । पुरऽयावानम् । आजिषु ।

सऽयावानम् । धनेऽधने । वाजऽयन्तम् । अव । रथम् ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अस्माकं ^३रथं ^४रंहणस्वभावं वा पुत्रम् ^५अव रक्ष । कीदृशं रथम् । ^६दुष्टं दुःखेन तरणीयम् ^७आजिषु संग्रामेषु ^८पुरोयावानं पुरतो मिश्रयितारं ^९सयावानम् अनुचरैः सह गन्तारं ^{१०}धनेधने सर्वेषु धनेषु ^{११}वाजयन्तं संग्रामं धनं वेच्छन्तम् ॥

अस्माकमिन्द्रेहि नो रथमवा पुरंध्या ।

वयं शविष्ठ वार्यं दिवि श्रवो दधीमहि दिवि स्तोमं मनामहे ॥ ८ ॥

अस्माकम् । इन्द्र । आ । इहि । नः । रथम् । अव । पुरम्ऽध्या ।

वयम् । शविष्ठ । वार्यम् । दिवि । श्रवः । दधीमहि । दिवि । स्तोमम् । मनामहे ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अस्माकम् अस्मदीय एव सन् ^३एहि आगच्छ । आगत्य च ^४पुरंध्या शोभनबुद्ध्या ^५नः अस्माकं ^६रथम् ^७अव रक्ष । ^८वयं च हे ^९शविष्ठ अतिशयेन बलवन् त्वदनुग्रहात् ^{१०}वार्यं वरणीयं ^{११}श्रवः अन्नं कीर्तिं वा ^{१२}दिवि द्योतमाने त्वयि ^{१३}दधीमहि स्थापयामः । तथा ^{१४}दिवि त्वयि ^{१५}स्तोमं स्तोत्रं ^{१६}मनामहे करवामहे इत्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

‘स आ गमत्’ इति षट्चं चतुर्थं सूक्तम् । आङ्गिरसः प्रभूवसुर्ऋषिः । तृतीया जगती शिष्टा अनुक्तत्वात् त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनुक्रान्तं च—‘स आ गमत् षट् तृतीया जगती’ इति ॥ विनियोगो लैङ्गिकः ॥

स आ गमदिन्द्रो यो वसूनां चिकेतदातुं दामनो रयीणाम् ।

धन्वचरो न वंसगस्तृषाणश्चकमानः पिबतु दुग्धमंशुम् ॥ १ ॥

सः । आ । गमत् । इन्द्रः । यः । वसूनाम् । चिकेतत् । दातुम् । दामनः । रयीणाम् ।

धन्वऽचरः । न । वंसगः । तृषाणः । चकमानः । पिबतु । दुग्धम् । अंशुम् ॥ १ ॥

^१सः ^२इन्द्रः अस्मद्यज्ञं प्रति ^३आ ^४गमत् आगच्छतु । ^५यः देवः ^६वसूनां धनानाम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ^७वसूनि धनानि ^८चिकेतत् जानाति प्रदातुम् । स कीदृशः । ^९दामनः दाता दानमना वा ^{१०}रयीणां धनानाम् । गमने दृष्टान्तः । ^{११}धन्वचरो ^{१२}न धनुषा सह संचरन् धानुष्क इव ^{१३}वंसगः वननीयगमनः ^{१४}तृषाणः अत्यन्तं तृषितः ^{१५}चकमानः कामयमानश्च सन् ^{१६}दुग्धम् अभिषुतेम् ^{१७}अंशुं सोमं ^{१८}पिबतु ॥

आ ते हनू हरिवः शूर शिप्रे रुहत्सोमो न पर्वतस्य पृष्ठे ।

अनु त्वा राजन्वतो न हिन्वन् गीर्भिर्मदेम पुरुहूत विश्वे ॥ २ ॥

आ । ते । हनु इति । हरिऽवः । शूर । शिप्रे इति । रुहत् । सोमः । न । पर्वतस्य । पृष्ठे ।

अनु । त्वा । राजन् । अर्वतः । न । हिन्वन् । गीऽभिः । मदेम । पुरुहूत । विश्वे ॥ २ ॥

हे इन्द्र हे षहरिवः हरिभ्यां तद्वन् षशूर षते तव षहनू हननसाधने । यद्यप्ययं शिप्रावचनः
तथापि पुनः शिप्राभिधानात् गौणोऽवगन्तव्यः । उक्तरूपे संहते वा षशिप्रे षआ षरुहत् आरोहतु
प्राप्नोतु षसोमः अस्मद्वत्तः । षपर्वतस्य षपृष्ठे षन रुहत् नारोहति । तत्र न तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा ।
नशब्दः पुरस्तात्प्रयुक्तोऽप्यत्रोपमार्थः । पर्वतस्य पृष्ठे उपरिप्रदेशे सोमो न । तत्र यथा विस्त्रम्भेण
प्रसरति तद्वत् । हे षराजन् राजमानेन्द्र षत्वा त्वाम् षअनु त्वया सह ॥ 'तृतीयार्थे' इत्यनोः कर्म-
प्रवचनीयत्वम् ॥ षविश्वे वयम् षअर्वतो षन अश्वानिव तृणादिभिः षगीर्भिः स्तुतिभिः षहिन्वन्
हिन्वन्तः त्वां प्रीणयन्तः सन्तः षमदेम हव्येम । हे षपुरुहूत बहुप्रकारं बहुभिर्वाहूतेन्द्र ॥

चक्रं न वृत्तं पुरुहूत वेपते मनो भिया मे अमतेरिदद्रिवः ।

रथादधि त्वा जरिता सदावृध कुविन्नु स्तोषन्मघवन्पुरुवसुः ॥ ३ ॥

चक्रम् । न । वृत्तम् । पुरुऽहूत । वेपते । मनः । भिया । मे । अमतेः । इत् । अद्रिऽवः ।

रथात् । अधि । त्वा । जरिता । सदाऽवृध । कुवित् । नु । स्तोषत् । मघऽवन् । पुरुऽवसुः ॥ ३ ॥

हे षपुरुहूत बहुभिराहूत हे षअद्रिधः वज्रवन्निन्द्र षमे षमनः षअमतेरित् दारिद्र्यादस्तोतुर्वा
सकाशात् षभिया भीत्या षवेपते कम्पते । षवृत्तं षचक्रं षन भूमौ वर्तमानं चक्रमिव । यस्मादेवं तस्मात्
षरथादधि उपरि स्थितं षत्वा त्वां हे षसदावृध सर्वदा वर्धमान हे षमघवन् इन्द्र षजरिता स्तोता
षपुरुवसुः अहमृषिः षकुवित् बहु षनु क्षिप्रं षस्तोषत् स्तोष्यति स्तूयात् ॥ अत्र कुविच्छब्दयोगेऽपि
आख्यातस्य बहुलग्रहणान्निघातः ॥

एष ग्रावेव जरिता त इन्द्रेयर्ति वाचं बृहदाशुषाणः ।

प्र सव्येन मघवन्यंसि रायः प्र दक्षिणिद्धरिवो मा वि वेनः ॥ ४ ॥

एषः । ग्रावाऽइव । जरिता । ते । इन्द्र । इयर्ति । वाचम् । बृहत् । आशुषाणः ।

प्र । सव्येन । मघऽवन् । यंसि । रायः । प्र । दक्षिणित् । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ॥ ४ ॥

षएषः षजरिता गरिता स्तोता षग्रावेव अभिषवाश्मेव । स यथा रसं जनयति तद्वत् हे षइन्द्र
षते तुभ्यं षवाचं स्तुतिम् षइयर्ति प्रेरयतीत्यर्थः । षबृहत् महत् प्रभूतं^१ फलम्^२ षआशुषाणः आशु संभक्ता
सन् हे षमघवन् षसव्येन हस्तेन षरायः धनानि षप्र षयंसि प्रयच्छसि । षदक्षिणित् दक्षिणेनापि षप्र
यंसीति शेषः । षमा षवि षवेनः विगतकामं मा कार्षीः ॥

वृषा त्वा वृषणं वर्धतु द्यौर्वृषा वृषभ्यां वहसे हरिभ्याम् ।

स नो वृषा वृषरथः सुशिप्र वृषक्रतो वृषा वज्रिन्भरे धाः ॥ ५ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । वर्धतु । द्यौः । वृषा । वृषऽभ्याम् । वहसे । हरिऽभ्याम् ।

सः । नः । वृषा । वृषऽरथः । सुऽशिप्र । वृषक्रतो इति वृषऽक्रतो । वृषा । वज्रिन् । भरे । धाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा त्वाम् ^२वृषा वर्षित्री ^३द्यौः द्योतयित्री स्तुतिः ॥ द्योतते दीव्यते वा स्तुत्यर्थस्येदं रूपम् ॥ ^४वृषणं कामानां वर्षकं त्वां ^५वर्धतु वर्धयतु । ^६वृषा त्वं ^७वृषभ्यां सेकृभ्यां ^८हरिभ्यां ^९वहसे यज्ञं प्रत्युह्यसे । हे ^{१०}सुशिप्र शोभनहनो ^{११}वृषक्रतो वर्षणकर्मन् हे ^{१२}वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र ^{१३}सः त्वं ^{१४}वृषा ^{१५}वृषरथः ^{१६}च^१ सन् ^{१७}नः अस्मान् ^{१८}भरे संग्रामे भरणवति यज्ञे वा ^{१९}धाः धारय ॥

यो रोहितौ वाजिनौ वाजिनीवान्त्रिभिः शतैः सचमानावदिष्ट ।

यूने समस्मै क्षितयो नमन्तां श्रुतरथाय मरुतो दुवोया ॥ ६ ॥

यः । रोहितौ । वाजिनौ । वाजिनीऽवान् । त्रिऽभिः । शतैः । सचमानौ । अदिष्ट ।

यूने । सम् । अस्मै । क्षितयः । नमन्ताम् । श्रुतऽरथाय । मरुतः । दुवऽया ॥ ६ ॥

इयं श्रुतरथस्य राज्ञो दानस्तुतिः । ^१यः राजा ^२वाजिनीवान् अन्नवान् श्रुतरथः ^३रोहितौ रोहितवर्णौ ^४वाजिनौ वेजनवन्तावश्चौ ^५त्रिभिः ^६शतैः गवां धनानां वा उक्तसंख्याभिः ^७सचमानौ संगच्छमानौ ^८अदिष्ट ॥ ददातेः^२ दिशतेर्वा लुङीदं रूपम् ॥ ^९यूने सर्वत्र मिश्रयित्रे नित्यतरुणाय वा ^{१०}अस्मै ^{११}श्रुतरथाय ^{१२}क्षितयः सर्वाः प्रजाः ^{१३}दुवोया ॥ तृतीयैकवचनस्य याजादेशः ॥ परिचर्यया ^{१४}सं ^{१५}नमन्तां प्रणता भवन्तु । सेवन्तामित्यर्थः । हे ^{१६}मरुतः इति इन्द्रसहायभूतानां मरुतां संबोधनम् ॥ ॥ ७ ॥

‘सं भानुना’ इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तमन्त्रेरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘सं भानुना पञ्चात्रिः’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

सं भानुना यतते सूर्यस्याजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चाः ।

तस्मा अमृध्रा उषसो व्युच्छान्य इन्द्राय सुनवामेत्याह ॥ १ ॥

सम् । भानुना । यतते । सूर्यस्य । आऽजुह्वानः । घृतऽपृष्ठः । सुऽअञ्चाः ।

तस्मै । अमृध्राः । उषसः । वि । उच्छान् । यः । इन्द्राय । सुनवाम् । इति । आह ॥ १ ॥

१सूर्यस्य १भानुना तेजसा सह १आजुह्वानः सर्वत्र हूयमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ १घृतपृष्ठः प्रदीप्तज्वालो घृतयुक्तपृष्ठप्रदेशो वा १स्वञ्चाः स्वञ्चनोऽग्निः १सं १यतते सम्यक् प्रयत्नं करोति । उदयकाले ह्यप्रयः प्रज्वाल्यन्ते । तस्मात् कारणात् १यः यजमानः १इन्द्राय १सुनवामेत्याह ब्रूतेऽध्वर्युं प्रति १तस्मै यजमानाय १अमृधाः अहिंसिताः १उपसः १व्युच्छान् व्युच्छन्तु । उदयकालेऽग्निः प्रज्वालितस्तस्मात् सोमयागं कुर्म इति यो ब्रूते तस्य सुदिनानि भवन्तीत्यर्थः ॥

समिद्धाग्निर्वनवत्स्तीर्णबर्हिर्युक्तग्रावा सुतसोमो जराते ।

ग्रावाणो यस्येषिरं वदन्त्ययदध्वर्युर्हविषाव सिन्धुम् ॥ २ ॥

समिद्धाग्निः । वनवत् । स्तीर्णोऽबर्हिः । युक्तग्रावा । सुतसोमः । जराते ।

ग्रावाणः । यस्य । इषिरम् । वदन्ति । अयत् । अध्वर्युः । हविषा । अव । सिन्धुम् ॥ २ ॥

१समिद्धाग्निः प्रदीप्ताग्निः १स्तीर्णबर्हिः प्रस्तृतदर्भोऽयं यजमानः १वनवत् संभजते । १युक्तग्रावा नियुक्ताभिषवपाषाणः १सुतसोमः अभिषुतसोमः १जराते जरति स्तौति । १यस्य अध्वर्योः १ग्रावाणः अभिषवसाधनाः १इषिरम् एषणीयं गमनशीलं वा शब्दं १वदन्ति सः १अध्वर्युर्हविषा सह १अव १अयत् १सिन्धुम् । पन्नेजनीः २ अवगच्छति ॥

वधूरियं पतिमिच्छन्त्येति य ईं वहति महिषीमिषिराम् ।

आस्यं श्रवस्याद्रथ आ च घोषात्पुरु सहस्रा परि वर्तयाते ॥ ३ ॥

वधूः । इयम् । पतिम् । इच्छन्ती । एति । यः । ईम् । वहति । महिषीम् । इषिराम् ।

आ । अस्य । श्रवस्यात् । रथः । आ । च । घोषात् । पुरु । सहस्रा । परि । वर्तयाते ॥ ३ ॥

१इयं १वधूः इन्द्रस्य पत्नी १पतिमिच्छन्ती स्वप्रियं यज्ञगमनाय प्रवृत्तमिच्छन्ती १एति अनुगच्छति । १यः इन्द्रः १ईम् एनां १महिषीं १वहति वहति १इषिरां गमनवतीम् १अस्य इन्द्रस्य १रथः १आ अर्वागस्मदभिमुखं १श्रवस्यात् अन्नमिच्छति ३ । १आ १च १घोषात् आघुष्यति । शब्दयति । १पुरु अत्यधिकं १सहस्रा सहस्राणि धनानि १परि परितः १वर्तयाते वर्तयति ४ । प्रापयति ५ । श्रवस्यादा च घुष्यादिति वा ॥

न स राजा व्यथते यस्मिन्निन्द्रस्तीव्रं सोमं पिबति गोसंखायम् ।

आ संत्वनैरजति हन्ति वृत्रं क्षेति क्षितीः सुभगो नाम पुष्यन् ॥ ४ ॥

न । सः । राजा । व्यथते । यस्मिन् । इन्द्रः । तीव्रम् । सोमम् । पिबति । गोसंखायम् ।

आ । संत्वनैः । अजति । हन्ति । वृत्रम् । क्षेति । क्षितीः । सुभगः । नाम । पुष्यन् ॥ ४ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘इन्द्राय’ नास्ति । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-अवनेजनीः । ३. ख-च-झ-र-अन्नमिच्छन्तु; न-अन्नमिच्छन्तु । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-वर्तयन्ति प्रापयन्ति; ग-घ-ज-प्रापयति ।

वस वराजा वन व्यथते व्यथितो न भवति । यस्मिन्^१ राजनि तदीये यज्ञे वृन्द्रः वतीर्षं
मदजनकं वसोमं वपिवति वगोसखायम् । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिमिश्रणवन्तम् ॥ स राजा
वसत्वनैः सत्वभिरनुचरैः वआ सर्वतः वजति गच्छति । वहन्ति च वृत्रं पापं वैरिणं वा ।
वक्षेति गच्छति वक्षितीः प्रजाः । अथवा क्षितीर्निवासान्नवसते । वसुभगः शोभनसुखः वनाम
नामकं धनमिन्द्रस्य स्तोत्रं वा वपुष्यन् पोषयन् ॥

पुष्यात्क्षेमे अभि योगे भवात्युभे वृत्तौ संयती सं जयाति ।

प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् ॥ ५ ॥

पुष्यात् । क्षेमे । अभि । योगे । भवाति । उभे इति । वृत्तौ । संयती इति सम्ऽयती । सम् । जयाति ।

प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्ना । भवाति । यः । इन्द्राय । सुतऽसोमः । ददाशत् ॥ ५ ॥

वपुष्यात् पोषयेत् बन्ध्वादीन् । वक्षेमे प्राप्तस्य धनस्य रक्षणे वयोगे अलब्धस्य प्राप्तौ च वअभि
भवति भवति । अभीत्यनर्थको धात्वर्थानुवादी वा । प्रभुर्भवतीत्यर्थः । तथा वउभे वृत्तौ
वर्तमाने वसंयती नियते अहोरात्रे वसं वजयाति सम्यक् जयति । ते सुखकरे स्यातामित्यर्थः ।
किंच सः वप्रियः भवति वसूर्ये तथा वअग्ना अग्नौ वप्रियः भवति वय वइन्द्राय वसुतसोमो वददाशत्
सोमं ददाति ॥ ॥ ८ ॥

‘ उरोष्टे ’ इति पञ्चमं पष्ठं सूक्तमत्रैरार्षमानुष्टुभमैन्द्रम् । ‘ उरोरानुष्टुभम् ’ इत्यनुक्रान्तम् ।
विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उरोष्टे इन्द्र राधसो विभ्वी रातिः शतक्रतो ।

अधा नो विश्वचर्षणे द्युम्ना सुक्षत्र मंहय ॥ १ ॥

उरोः । ते । इन्द्र । राधसः । विऽभ्वी । रातिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अध । नः । विश्वऽचर्षणे । द्युम्ना । सुऽक्षत्र । मंहय ॥ १ ॥

हे वइन्द्र वशतक्रतो बहुकर्मन् वते तव वउरोः प्रभूतस्य वराधसः धनस्य वरातिः दानं वविभ्वी
महती । वअध अतः कारणात् वनः अस्मभ्यं हे वविश्वचर्षणे सर्वस्य द्रष्टः वसुक्षत्र शोभनधनेन्द्र ।
क्षत्रमिति धननाम । वद्युम्ना द्युम्नानि धनानि वमंहय प्रयच्छ ॥

यदीमिन्द्र श्रवाय्यमिषं शविष्ठ दधिषे ।

पप्रथे दीर्घश्रुत्तमं हिरण्यवर्णं दुष्टरम् ॥ २ ॥

यत् । ईम् । इन्द्र । श्रवाय्यम् । इषम् । शविष्ठ । दधिषे ।

पप्रथे । दीर्घश्रुत्तमम् । हिरण्यऽवर्ण । दुष्टरम् ॥ २ ॥

हे १इन्द्र १शविष्ठ अतिशयेन बलवन् १यत् १इषम् अन्नं १श्रवाद्यं श्रवणीयम् १ईम् सर्वतः
१दधिषे धारयसि ददासि वा ॥ इषशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ हे १हिरण्यवर्ण इन्द्र तदन्नं
१पप्रथे प्रथते । कथम् । १दीर्घश्रुत्तमम् अतिदूरश्रवणीयतमम् । सर्वत्र कीर्त्यमित्यर्थः । १दुष्टरम् अनभि-
भाव्यमुक्तलक्षणं प्रथते ॥

शुष्मासो ये ते अद्रिवो मेहना केतसापः ।

उभा देवावभिष्टये दिवश्च गमश्च राजथः ॥ ३ ॥

शुष्मासः । ये । ते । अद्रिऽवः । मेहना । केतऽसापः ।

उभा । देवौ । अभिष्टये । दिवः । च । गमः । च । राजथः ॥ ३ ॥

हे १अद्रिवः वज्रवज्जिन्द्र १ते त्वदीयाः १ये १शुष्मासः बलभूता मरुतः सन्ति ।
कीदृशास्ते । १मेहना मंहनीयाः १केतसापः प्रज्ञापकं कर्मान्तरिक्षं वा स्पृशन्तः । १उभा^१ उभौ १देवौ
त्वं च मरुत्समूहश्च^२ इत्युभौ युवां १दिवश्च द्युलोकात् १गमश्च भूमेः सकाशात् १अभिष्टये अभितो गमनाय
१राजथः ईशाथे ॥

उतो नो अस्य कस्य चिदक्षस्य तव वृत्रहन् ।

अस्मभ्यं नृम्णमा भरास्मभ्यं नृमणस्यसे ॥ ४ ॥

उतो इति । नः । अस्य । कस्य । चित् । दक्षस्य । तव । वृत्रऽहन् ।

अस्मभ्यम् । नृम्णम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । नृऽमनस्यसे ॥ ४ ॥

१उतो अपि च हे १वृत्रहन् इन्द्र १नः अस्मभ्यं १कस्य १चित् अनिर्देश्यस्य १दक्षस्य प्रवृद्धस्य
दातुर्वा १अस्य १तव स्वभूतेभ्यः १अस्मभ्यम् । पुनः श्रुतिरादरार्था । १नृम्णं नृमणं धनम् १आ १भर
आहर । हे इन्द्र यतस्त्वम् १अस्मभ्यं १नृमणस्यसे धनमिच्छसि ॥

नू त आभिरभिष्टिभिस्तव शर्मञ्छतक्रतो ।

इन्द्र स्याम सुगोपाः शूर स्याम सुगोपाः ॥ ५ ॥

नू । ते । आभिः । अभिष्टिऽभिः । तव । शर्मन् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्र । स्याम । सुऽगोपाः । शूर । स्याम । सुऽगोपाः ॥ ५ ॥

हे १ शतक्रतो इन्द्र २ ते तव ३ आभिः ४ अभिष्टिभिः अभिगमनैः ५ नु शीघ्रं समृद्धा भवेमेति शेषः ।
हे १ इन्द्र २ तव ३ शर्मन् शर्मणि सुखे सति ४ सुगोपाः ५ स्याम भवेम । हे १ शूर तव शर्मणि
२ सुगोपाः शोभनरक्षणाः ३ स्याम भवेम । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ १ ॥

‘यदिन्द्र चित्र’ इति पञ्चच सप्तमं सूक्तमन्त्रेणार्पणमैन्द्रम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्यन्त-
परिभाषयानुष्ठुभः । ‘यदिन्द्र पङ्क्त्यन्तम्’ इत्यनुक्रमणिका ॥ आभिष्टिविकेयव्येषु तृतीयसवने आद्य-
स्तृचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘यदिन्द्र चित्र मेहना यस्ते साधिष्ठोऽवसे’
(आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमाद्रिवः ।

राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भर ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । चित्र । मेहना । अस्ति । त्वाऽदातम् । अद्रिऽवः ।

राधः । तत् । नः । विदद्वसो इति विदत्स्वसो । उभयाहस्ति । आ । भर ॥ १ ॥

हे १ चित्र चायनीय-हे २ अद्रिवः वज्रवन् ३ इन्द्र ४ यत् ५ मेहना मंहनीयं ६ त्वादातं
त्वया दातव्यं ७ राधः धनम् ८ अस्ति ९ तत् धनं हे १ विदद्वसो लब्धधनेन्द्र २ नः अस्मभ्यम् ३ उभया-
हस्ति उभाभ्यां हस्ताभ्याम् ४ आ ५ भर आहर । अत्र ‘यदिन्द्र चित्र चायनीय मंहनीयं धनमस्ति’
(निरु. ४. ४) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्र द्युक्षं तदा भर ।

विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ॥ २ ॥

यत् । मन्यसे । वरेण्यम् । इन्द्र । द्युक्षम् । तत् । आ । भर ।

विद्याम् । तस्य । ते । वयम् । अकूपारस्य । दावने ॥ २ ॥

हे १ इन्द्र २ यत् ३ द्युक्षम् अन्नं ४ वरेण्यं वरणीयं ५ मन्यसे ६ तत् द्युक्षम् ७ आ ८ भर अस्मभ्यम् ९ ।
१ ते तव संबन्धिनः २ वयं ३ तस्य तादृशस्योक्तलक्षणस्य ४ अकूपारस्य । अकुत्सितः पारोऽन्तो यस्य
तादृशस्य अन्नस्य ५ दावने दाने ६ विद्याम् स्याम ॥

वाजपेये अतिरिक्तोक्थे १ ‘यत्ते दित्सु’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘यत्ते दित्सु प्रराध्यं त्वामिच्छव-
सस्पते’ (आश्व. श्रौ. ९. ९.) इति ॥

१. र-हे इन्द्र हे । २. त-श-‘इन्द्र’ नास्ति । ३. ग-घ-च-ज-ण-अस्मभ्यमाभर; श-अस्मभ्यमाभर
आहर । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-द्युप्तस्य । ५. त-अतिरिक्तोक्थे ।

यत्ते दि॒त्सु प्र॒राध्यं॑ मनो॒ अस्ति॑ श्रु॒तं बृ॒हत् ।

तेन॑ दृ॒ळ्हा चि॑द॒द्रि॒व आ वाज॑ द॒र्षि सा॒तये॑ ॥ ३ ॥

यत् । ते । दि॒त्सु । प्र॒राध्यम् । मनः । अस्ति । श्रु॒तम् । बृ॒हत् ।

तेन॑ । दृ॒ळ्हा । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽवः । आ । वाज॑म् । द॒र्षि । सा॒तये॑ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र १ते तव १यत् १दि॒त्सु दानेच्छु १प्र॒राध्यं प्रकर्षेण स्तुत्यं १श्रु॒तं विश्रु॒तं १बृ॒हत् महत् १मनः
१अस्ति १तेन मनसा हे १अ॒द्रि॒वः वज्रवन्निन्द्र १दृ॒ळ्हा १चित् दृढमपि १वाज॑म् अन्नम् १आ १दर्षि
आदरयसि १सातये अस्मत्संभजनाय लाभाय वा ॥

मं॒हि॒ष्ठं वो॒ म॒घोनां॑ राजा॒नं च॑र्ष॒णीनाम् ।

इन्द्र॑मु॒प प्र॑शस्तये॒ पूर्वी॑भिर्जु॒जुषे॑ गिरः॑ ॥ ४ ॥

मं॒हि॒ष्ठम् । वः । म॒घोना॑म् । राजा॒नम् । च॒र्ष॒णीना॑म् ।

इन्द्र॑म् । उप॑ । प्र॒शस्तये॑ । पूर्वी॑भिः । जु॒जुषे॑ । गिरः॑ ॥ ४ ॥

१म॒घोनां हविलक्षणधनवतां १वः युष्माकं १मं॒हि॒ष्ठम् अतिशयेन पूज्यं १च॒र्ष॒णीनां मनु॒ष्याणां
१राजा॒नम् १इन्द्र॑म् १उप उपेत्य १प्र॑शस्तये प्रशंसितुं १पूर्वी॑भिः पुरातनीभिर्वाग्भिः १गिरः स्तोतारः
१जु॒जुषे॑ सेवन्ते ॥

अस्मा॑ इ॒त्काव्यं॑ वच॑ उ॒क्थमिन्द्रा॑य शंस्य॑म् ।

तस्मा॑ उ॒ ब्रह्म॑वाह॒से गि॒रौ वर्ध॑न्त्यत्र॒यो गि॒रः शु॒म्भन्त्यत्र॑यः ॥ ५ ॥

अस्मै॑ । इत् । का॒व्यम् । वचः॑ । उ॒क्थम् । इन्द्रा॑य । शंस्य॑म् ।

तस्मै॑ । ऊँ इति॑ । ब्रह्म॑वा॒हसे॑ । गि॒रः । वर्ध॑न्ति । अत्र॑यः । गि॒रः । शु॒म्भन्ति॑ । अत्र॑यः ॥ ५ ॥

१अस्मा १इत् अस्मा एव १इन्द्राय १काव्यं कवेः स्तोतुः संबन्धि । यद्वा । ‘ कु शब्दे ’ ।
शब्दनीयं १वचः वाग्रूपम् १उक्थं शस्त्रं १शंस्यं शंसनीयम् । यस्मादेवं तस्मात् १तस्मा १उ तस्मा
इन्द्रायैव १ब्रह्मवाहसे परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय १गिरः स्तुतीः १अत्रयः १अत्रिगोत्राः १वर्धन्ति
वर्धयन्ति । १अत्रयः १गिरः १शुम्भन्ति दीपयन्ति । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ १० ॥

‘ आ याह्यद्रिभिः ’ इति नवर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ आ याहि नव त्र्युणि-
गाद्यन्त्यानुष्टुप्मध्ये च सा सौरी तदादीतिहासः स्तुतिकर्मत्वादत्रिर्देवतैव ’ इति । कृत्स्नस्य २ ‘ ऋषि-

श्चान्यस्मात् ' (अनु. १२.२) इति परिभाषया अत्रिर्ऋषिः । आद्यास्तिस्त्र उष्णिहः पञ्चमीनवम्यावनुष्टुभौ शिष्टाश्चतस्तस्त्रिष्टुभः । अत्रेः स्तूयमानत्वात् पष्ठयाद्याः अत्रिदेवताकाः अत्र्यार्पेयाश्च पञ्चमी सूर्यदेवत्या शिष्टा ऐन्द्र्यः । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे आद्यस्तृच ऐन्द्रः पञ्चमः । सूत्रितं च—' आ याह्यद्रिभिः सुतं सजूर्विश्वेभिर्देवेभिः ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । महाव्रतेऽप्यौष्णिहवृत्ताशीतावयं वृचः ॥

आ याह्यद्रिभिः सुतं सोमं सोमपते पिब ।

वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम् ॥ १ ॥

आ । याहि । अद्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । सोमऽपते । पिब ।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२आ ^३याहि अस्मद्यज्ञमागच्छ । आगत्य च हे ^४सोमपते सोमस्य स्वामिन्निन्द्र ^५अद्रिभिः प्रावभिः ^६सुतं अभिषुतं ^७सोमं ^८पिब । हे ^९वृषन् फलस्य वर्षयितः ^{१०}वृत्रहन्तम् अतिशयेन शत्रूणां हन्तृत्वं ^{११}वृषभिः वर्षकैर्मरुद्भिः सहा याहि पिब च ॥

वृषा प्रावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः ।

वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम् ॥ २ ॥

वृषा । प्रावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयम् । सुतः ।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥ २ ॥

^१प्रावा अभिषवसाधनः पापाणः ^२वृषा वर्षकः सोमरसस्य फलस्य वा । ^३मदः सोमपानेन जनितः ^४वृषा वर्षकः । ^५अयं ^६सुतः अभिषुतः ^७सोमः ^८वृषा । तं ^९सोमं ^{१०}वृषभिः सह पिब ॥

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिश्चित्राभिरूतिभिः ।

वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम् ॥ ३ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । हुवे । वज्रिन् । चित्राभिः । ऊतिभिः ।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥ ३ ॥

हे ^१वज्रिन् वज्रवन् ^२इन्द्र ^३वृषा सोमरसस्य सेक्ताहं ^४वृषणं त्वां ^५हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । ^६चित्राभिः चायनीयाभिः ^७ऊतिभिः रक्षाभिर्निमित्तभूताभिः । शिष्टं गतम् ॥

' ऋजीषी वज्री ' इत्येषा ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रयाज्या^४ । ' ऋजीषी वज्री वृषभस्तुरापाळिति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति हि सूत्रितम् ॥

१. ग-घ-ज-प-फ-ब-हे वृत्रहन्तम् वृषन्निन्द्र तम् । २. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-र- ' वज्रवन् ' नास्ति । ३. ग-घ-ज-प-फ-ब-त्वा त्वाम् । ४. र-श-शस्त्रे याज्या ।

ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाट्शुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।

युक्त्वा हरिभ्यामुप यासदर्वाङ्माध्यंदिने सवने मत्सदिन्द्रः ॥ ४ ॥

ऋजीषी । वज्री । वृषभः । तुराषाट् । शुष्मी । राजा । वृत्रहा । सोमपावा ।

युक्त्वा । हरिभ्याम् । उप । यासत् । अर्वाङ् । माध्यंदिने । सवने । मत्सत् । इन्द्रः ॥ ४ ॥

१ ऋजीषी । सवनद्वयेऽभिषुतस्य गतसारस्य १ सोमस्य १ तृतीयसवने आप्यायाभिषुतः २ योऽस्ति स ऋजीषः सोमः । सोऽस्यास्तीत्यृजीषी । १ वज्री वज्रवान् १ वृषभः वर्षिता १ तुराषाट् तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां सोढा १ शुष्मी बलवान् १ राजा ईश्वरः सर्वस्य १ वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता १ सोमपावा सोमरसस्य पाता एवं महानुभाव इन्द्रः १ हरिभ्यां १ युक्त्वा रथं योजयित्वा १ उप १ यासत् उप-गच्छतु । १ अर्वाङ् अस्मदभिमुखमागच्छतु । आगत्य २ च ३ १ माध्यंदिने १ सवने १ मत्सत् माद्यतु सोमेन १ इन्द्रः ॥

यत्त्वा सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।

अक्षेत्रविद्यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । सूर्यं । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः ।

अक्षेत्रऽवित् । यथा । मुग्धः । भुवनानि । अदीधयुः ॥ ५ ॥

इदमादिचतुर्भिर्मन्त्रैः अत्रीणां कर्म कीर्त्यते । हे १ सूर्यं प्रेरक देव १ त्वा स्वां १ यत् यदा १ आसुरः असुरस्य प्राणापहर्तुरसुर्या वा पुत्रः १ स्वर्भानुः स्वर्भानुसंज्ञकः १ तमसा मायानिमित्तेन १ अविध्यत् आवृणोदित्यर्थः । तदा १ भुवनानि सर्वाणि १ अदीधयुः दृश्यन्ते १ । यथा तत्रत्यः सर्वो जनः १ अक्षेत्रवित् स्वस्वस्थानमजानन् १ मुग्धः मूढो भवति तथा ॥ ॥ ११ ॥

स्वर्भानोरध यदिन्द्र माया अवो दिवो वर्तमाना अवाहन् ।

गूळहं सूर्यं तमसापव्रतेन तुरीयेण ब्रह्मणाविन्ददत्रिः ॥ ६ ॥

स्वःऽभानोः । अध । यत् । इन्द्र । मायाः । अवः । दिवः । वर्तमानाः । अवऽअहन् ।

गूळहम् । सूर्यम् । तमसा । अपऽव्रतेन । तुरीयेण । ब्रह्मणा । अविन्दत् । अत्रिः ॥ ६ ॥

१ अध अथ जगन्मौढ्यानन्तरं १ स्वर्भानोः असुरस्य १ यत् याः १ मायाः सन्ति । कीदृश्यस्ताः । १ दिवः द्योतमानादादित्यात् १ अवः अवस्तात् १ वर्तमानाः । तदुपरित्तिरोधानासामर्थ्यादिति ५ भावः ।

१. ख-च-ण-गतसरस्य सोमस्य; झ-भ-गतस्य सोमस्य; त-गतसारस्य सोमस्य रसस्य । २. न-आप्यायमानोऽभिषुतः । ३. ग-घ-ज-श-‘ आगत्य च ’ नास्ति । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब- न दृश्यन्ते । ५. ग-घ-ज-झ-न-भ-र-°तिरोधानसामर्थ्यात्; प-फ-ब-°तिरोधानादसामर्थ्यात् ।

हे ^१इन्द्र ताः सर्वाः ^२अवाहन् अवहंसि । अथात्रेरेव परोक्षवादः । ^३तमसा अन्धकारेण ^४अपव्रतेन अपगतकर्मणा ^५गूळहं ^६सूर्यम् । अन्धकारस्यावरणरूपवादपद्यतत्वम् । तथाविधं ^७तुरीयेण ^८ब्रह्मणा 'ग्राव्णो ब्रह्मा' इत्यनेन ^९अत्रिः ^{१०}अविन्दत् लब्धवान् । आवरणापगमोपायं निरावरणं शुद्धं वा ^{११}सूर्यमिति । पूर्वमन्त्रापेक्षया ^{१२}अस्य तुरीयत्वम् । एकैकं मायांशमेकैकेन मन्त्रेणापनोद्य चतुर्थेन मन्त्रेण निलीनं तमोऽप्यनुदित्यर्थः ॥

मा मामिमं तव सन्तमत्र इरस्या द्रुग्धो भियसा नि गारीत् ।

त्वं मित्रो असि सत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा ॥ ७ ॥

मा । माम् । इमम् । तव । सन्तम् । अत्रे । इरस्या । द्रुग्धः । भियसा । नि । गारीत् ।
त्वम् । मित्रः । असि । सत्यराधाः । तौ । मा । इह । अवतम् । वरुणः । च । राजा ॥ ७ ॥

इदं सूर्यवाक्यम् । हे ^१अत्रे ^२मामिमम् ^३ईदृगवस्थं मां ^४तव ^५सन्तं तव ^६स्वभूतम् ^७इरस्या अत्रेच्छया ^८द्रुग्धः द्रोग्धासुरः ^९भियसा भयजनकेन तमसा ^{१०}मा ^{११}नि ^{१२}गारीत् मा गिरतु । किंच हे मित्र ^{१३}त्वं ^{१४}मित्रः ^{१५}असि । प्रमीतेः सकाशात् त्राता भवसि । ^{१६}सत्यराधाः सत्यधनश्च । ^{१७}तौ ^{१८}राजा ^{१९}वरुणश्च त्वं च तौ युवां ^{२०}मा माम् ^{२१}इहावतं रक्षतम् । यद्वा । अत्रिरेव मित्र उच्यते । स ^{२२}च ^{२३}वरुणश्च युवाम् ॥

ग्राव्णो ब्रह्मा युयुजानः सपर्यन् कीरिणा देवान्नमसोपशिक्षन् ।

अत्रिः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात्स्वर्भानोरप माया अधुक्षत् ॥ ८ ॥

ग्राव्णः । ब्रह्मा । युयुजानः । सपर्यन् । कीरिणा । देवान् । नमसा । उपशिक्षन् ।
अत्रिः । सूर्यस्य । दिवि । चक्षुः । आ । अधात् । स्वःऽभानोः । अप । मायाः । अधुक्षत् ॥ ८ ॥

^१ब्रह्मा ब्राह्मणः ^२अत्रिः ^३ग्राव्णः अभिषवसाधनानि ^४युयुजानः युञ्जन् । इन्द्रार्थं सोममभिषुण्वन्नित्यर्थः । तथा ^५कीरिणा । कीर्यते विक्षिप्यते इति कीरि स्तोत्रम् । तेन ^६देवान् ^७सपर्यन् पूजयन् ^८किंच ^९नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेन नमस्कारेण वा ^{१०}उपशिक्षन् । शिक्षतिर्दानार्थोऽत्र प्रसाधने वर्तते । प्रसाधयन् एवमुक्तैः ^{११}साधनैः ^{१२}सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य ^{१३}चक्षुः सर्वस्य व्यापकं ^{१४}मण्डलं ^{१५}दिवि अन्तरिक्षे ^{१६}आधात् । निस्तमस्कं कृतवानित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । ^{१७}स्वर्भानोः एतन्नामकस्यासुरस्य ^{१८}मायाः । ^{१९}स्वाश्रयमप्यामोहयन्ती ^{२०}परांस्तु ^{२१}तथा ^{२२}कुर्वती मायेत्युच्यते । तादृशीर्मायाः । यत्तुरीयेण ब्रह्मणेत्युक्तम् । तदेतदुक्तं तुरीयं ब्रह्म । तेनात्रिसहाय इन्द्रः ^{२३}अप ^{२४}अधुक्षत् अपजुगोप न्यवारयदित्यर्थः । अथवा तृतीयपाद एवं व्याख्येयः । सूर्यस्य दिवि पूर्वमावृते प्रकाशे तदपनोद्य ^{२५}स्वकीयं चक्षुराधात् ।

१. ख-च-ण-भ-शुद्धं यत्वा; झ-शुभं वा । २. ख-च-झ-ण-भ-र-मन्त्रापेक्षया । ३. ग-घ-ज-मा मामिमं मानवम् । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-‘तव’ नास्ति । ५. श-‘स च’ नास्ति । ६. ग-घ-ज-अत्रिर्मांमिहावतमित्युपशिक्षन् । ७. ग-घ-ज-अभिषवसाधनान् । ८. ग-घ-ज-प-फ-ब-पूजयन्नमसा नमोक्तैः । ९. ग-घ-ज-प-फ-ब-र-व्यापकम् । १०. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-स्वाश्रय-मप्यामोहयन्ती; न-स्वाश्रयममोहयन्ती; श-स्वयमप्यामोहयन्ती । ११. झ-त-न-म-व-श-परांस्तथा । १२. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-तदपोद्य ।

निरावरणं^१ तेजःसंस्थायं दृष्टवानित्यर्थः । स्वर्भानुमायया सूर्यस्यावृतिर्हारिद्विके समाम्नाता—
'स्वर्भानुश्चासुरः सूर्यं तमसाविध्यत्तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन्^२ तस्य यत्प्रथमं तमोऽपाघ्नन् सा
कृष्णाविरभवत् यद् द्वितीयं सा फाल्गुनी यत्तृतीयं सा वलक्षी यदध्यस्थादपाकृन्तन्^३ ' इत्यादि ॥

यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।

अत्रयस्तमन्वविन्दन्नह्यन्ये अशक्नुवन् ॥ ९ ॥

यम् । वै । सूर्यम् । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः ।

अत्रयः । तम् । अनु । अविन्दन् । नहि । अन्ये । अशक्नुवन् ॥ ९ ॥

अत्रिकृतं सामर्थ्यमनुवदति यं वै सूर्यम् इति । निगदव्याख्यैषा^४ । अत्रयस्तं सूर्यम्
अन्वविन्दन् इन्द्रार्थं सोमयागदेवतास्तुतिनमस्कारैरनुक्रमेणेषदीपत् तमोऽवरुध्य^५ लब्धवन्त इत्यर्थः ।
अन्ये^६ नहि अशक्नुवन् न लब्धवन्तः खलु^७ ॥ १२ ॥

'को नु वाम्' इति विशत्यृचं नवमं सूक्तं भौमस्यात्रैरार्षम् । षोडशीसप्तदश्यावतिजगत्यौ
विश्वेकपदा विराद् शिष्टाः सप्तदश त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—'को नु
विशतिर्वैश्वदेवं वै तत् षोडश्याद्यतिजगत्यावन्यैकपदा' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

को नु वा मित्रावरुणावृतायन्दिवो वा महः पार्थिवस्य वा दे ।

ऋतस्य वा सदसि त्रासीथां नो यज्ञायते वा पशुषो न वाजान् ॥ १ ॥

कः । नु । वाम् । मित्रावरुणौ । ऋतऽयन् । दिवः । वा । महः । पार्थिवस्य । वा । दे ।

ऋतस्य । वा । सदसि । त्रासीथाम् । नः । यज्ञायते । वा । पशुऽसः । न । वाजान् ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ देवौ^८ वा युवां^९ को नु कः खलु यजमानः ऋतायन् यज्ञमिच्छन्
शक्नुयादिति^{१०} शेषः । तस्मात् कृपयैव दिवः सदसि द्युलोकसंबन्धिनि स्थाने महः महतः
पार्थिवस्य सदसि^{११} । ऋतस्य उत्पादकस्यान्तरिक्षस्य सदसि^{१०} । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । त्रिषु स्थानेषु
नः अस्मान् त्रासीथां रक्षतम् । वाशब्दश्चार्थे । किंच यज्ञायते यज्ञमिच्छते^{११} दे^{१२} वा हविर्दाने च^{१२} ।

१. ख-च-ण-श-निवारणम् । २. ख-च-झ-ण-त-भ-र-श-प्रायश्चित्ति^२ । ३. ख-च-ण-निगदितं वा
व्याख्यैषा; ग-घ-ज-यं सूर्यमासुरः स्वर्भानुस्तमसाविध्यदावृणोत् वै खलु; झ-भ-र-निगदितं व्याख्यैषा; त-
निगदितव्याख्यैषा; न-निगदित वा इत्येषा । ४. ग-घ-ज-तमो विरुध्य । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-
'अन्ये... खलु' नास्ति । ६. ख-च-ण-देवानां युवाभ्यां ददातुम्; झ-न-भ-र-श-देवौ वा युवाभ्यां
दे दातुम् (झ-र-ददातुं) । ७. ख-च-झ-ण-भ-शक्नुवानिति; र-शक्नुवानिति । ८. ग-घ-ज-
प-फ-ब-नास्थे च । ९. ग-घ-ज-प-फ-ब-सदसि च । १०. ग-घ-ज-प-फ-ब-'सदसि' नास्ति ।
११. ख-च-झ-ण-न-भ-र-'यज्ञमिच्छते' नास्ति । १२. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-'दे...च' नास्ति ।

मह्यं पशुपो वन वाजान् पशुषु सीदतो वाजानन्नानि क्षीरदध्यादीनीव । तानि यथा प्रयच्छथः^१
तद्रदवतमिति । यद्वा । नशब्दश्चार्थे । पशुपः पशून्वाजांश्च दत्तमित्यर्थः ॥

ते नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं क्रमुक्षा मरुतो जुषन्त ।

नमोभिर्वा ये दधते सुवृक्तिं स्तोमं रुद्राय मीळहुषे सजोषाः ॥ २ ॥

ते । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इन्द्रः । क्रमुक्षाः । मरुतः । जुषन्त ।

नमःऽभिः । वा । ये । दधते । सुऽवृक्तिम् । स्तोमम् । रुद्राय । मीळहुषे । सऽजोषाः ॥ २ ॥

ते मित्रादयो देवाः वनः अस्माकं सुवृक्तिं स्तोमं शोभनपापादिवर्जनवस्तोत्रं नमोभिर्वा^२
हविर्भिश्च^३ जुषन्त सेवन्ताम् । ये दधते धारयन्त्युक्तलक्षणं स्तोत्रम् । देवा द्विविधाः स्तोत्रभाजो
हविर्भाजश्च । अत्र स्तोत्रभाज उच्यन्ते । आयुः सततगतिर्वायुरुच्यते । अथ मरुत एव वियुत्य
विशेष्यन्ते । रुद्राय मीळहुषे ॥ तृतीयार्थे चतुर्थी ॥ रुद्रेण^४ सह सजोषाः सजोषसः सह प्रीयमाणाः ।
तेषां पुत्रत्वादिति भावः । केचन रुद्राय सजोषा इत्येतत् मित्रादिसर्वदेवताविशेषणमिति कथयन्ति ॥

आ वां येष्ठाश्विना हुवध्यै वातस्य पत्मन्नरथस्य पुष्टौ ।

उत वा दिवो असुराय मन्म प्रान्धांसीव यज्यवे भरध्वम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । येष्ठा । अश्विना । हुवध्यै । वातस्य । पत्मन् । रथस्य । पुष्टौ ।

उत । वा । दिवः । असुराय । मन्म । प्र । अन्धांसिऽइव । यज्यवे । भरध्वम् ॥ ३ ॥

अनयाश्विनौ रुद्रश्चोच्यन्ते । हे अश्विना अश्विनौ येष्ठा कामानां यन्तुतमौ वां युवां
वातस्य पत्मन् । धर्मसाम्याद्धर्मिग्रहणम् । वायुसमानगतेरथस्य गमने प्राप्तौ रथस्य रथस्य पुष्टौ
च निमित्ते सति हुवध्यै^५ हुवे आह्वयामि आह्वातुं प्रभवामि^६ । अथवा वायुवशुवयोः शीघ्रगमन-
साधनरथस्य^७ पोषे च निमित्ते सति । उत वा किंचेत्यर्थः । दिवः द्योतमानाय ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥
असुराय प्राणापहर्त्रे रुद्राय । यद्वा । सुलोकसंन्धिनेऽसुराय प्राणदात्रे सूर्याय वायवे वा यज्यवे
यागसाधकाय मन्म मननीयं स्तोत्रं प्र भरध्वं संपादयत हे ऋत्विजः । अन्धांसीव अज्ञानि
हविल्क्षणानि^८ हवींषि स्तोत्रं^९ चेत्यर्थः ॥

१. प-फ-ब-प्रयच्छतम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-नमोभिर्हविर्भिः । ३. ग-घ-ज-प-फ-ब-
सेक्तेन रुद्रेण । ४. ख-च-ण-इत्यस्मिन्; झ-त-र-इत्येतस्मिन् । ५. ग-घ-ज-प-फ-ब-आहुवध्यै । ६. ख-
च-झ-त-न-भ-र-प्रभवामि वा । ७. ख-च-शीघ्रगमने तत्साधनरथस्य; झ-त-न-भ-र-श-शीघ्रगमन-
तत्साधनरथस्य । ८. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-प-फ-ब-भ-‘हविल्क्षणानि’ नास्ति । ९. ख-च-ण-
‘स्तोत्रं’ नास्ति ।

प्र स॒क्ष्णो॑ दि॒व्यः क॒ण्व॑होता त्रि॒तो दि॒वः स॒जोषा॑ वा॒तो अ॒ग्निः ।

पूषा भ॒गः प्र॒भृथे॑ वि॒श्वभो॑जा आ॒जि न ज॑ग्मु॒राश्च॑त॒माः ॥ ४ ॥

प्र । स॒क्ष्णः । दि॒व्यः । क॒ण्वऽहो॑ता । त्रि॒तः । दि॒वः । स॒जोषाः । वा॒तः । अ॒ग्निः ।

पूषा । भ॒गः । प्र॒भृथे॑ । वि॒श्वऽभो॑जाः । आ॒जिम् । न । ज॒ग्मुः । आ॒श्च॑त॒माः ॥ ४ ॥

अत्र लिङ्गोक्तदेवताः^१ । प्रजग्मुरिति संबन्धः । वसक्ष्णः यज्ञं सेवमानः शत्रूणां सोढा वा वदिव्यः दिवि भवः वकण्वहोता । कण्वा ऋषयो मेधाविनो वा होतार आह्वातारो यस्य स तथोक्तः । वत्रितः त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानः^२ वदिवः सूर्येण सह वसजोषाः समानगतिः समानप्रीतिर्वा वातः उक्तलक्षणकः^३ वायुः वअग्निः वपूषा पोषक एतन्नामा वभगः च वप्रभृथे प्रभरणवत्यस्मिन्यज्ञे उक्ताः सर्वदेवाः विश्वभोजाः विश्वरक्षकाः कृत्स्नात्तारो वा वाश्चश्चतमाः प्रकृष्टगमनाश्चवतां श्रेष्ठाः सन्तः वआजि वन संग्राममिव वप्र वजग्मुः प्रगच्छन्ति ॥

प्र वो॑ र॒यि यु॒क्ताश्च॑ भ॒रध्वं॑ रा॒य एषे॑ऽव॒से द॒धीत॑ धीः ।

सु॒शेव॑ ए॒वैरौ॑शि॒जस्य॑ हो॒ता ये व॒ एवा॑ म॒रुत॑स्तु॒राणा॑म् ॥ ५ ॥

प्र । वः । र॒यिम् । यु॒क्तऽअ॑श्चम् । भ॒रध्व॑म् । रा॒यः । एषे॑ । अ॒वसे॑ । द॒धीत॑ । धीः ।

सु॒शेवः॑ । ए॒वैः । औ॒शि॒जस्य॑ । हो॒ता । ये । वः । ए॒वाः । म॒रुतः॑ । तु॒राणा॑म् ॥ ५ ॥

हे मरुतः वः यूयं वरयि धनं वयुक्ताश्चम् अश्चसहितमश्चयोग्यं पुत्रं वा वप्र वभरध्वं संपादयत । वरायः धनानि गवाश्वादिलक्षणानि वएषे प्राप्तुम् वअवसे । अव इत्यन्ननाम । अन्नाय प्राप्तानां धनानां रक्षणाय वा वधीः स्तोता वदधीत धारयति स्तुतिम् । स च वऔशिजस्य कक्षीवतः वहोता अग्निः^४ वएवैः गन्तव्यैः कामैर्गमनसाधनैरश्वैर्वा वसुशेवः । शेवमिति सुखनाम । सुसुखो भवतु । हे वमरुतः वतुराणां त्वरमाणानां ववः युष्माकं वये वएवाः कामा अश्वा वा सन्ति तैरिति ॥ ॥ १३ ॥

‘प्र वो वायुम्’ इति षष्ठी वायव्ये पशौ हविषो याज्या । ‘प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वमुत त्वामदिते महि’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितम् ॥

प्र वो॑ वा॒युं र॒थयु॑जं कृ॒णुध्वं॑ प्र दे॒वं वि॒प्रं प॒नितार॑म॒कैः ।

इ॒षुध्व॑व॒ ऋत॑सा॒पः पु॒रंधी॑र्व॒स्वीर्नो॑ अत्र॒ पत्नी॑रा धि॒ये धुः॑ ॥ ६ ॥

प्र । वः । वा॒युम् । र॒थऽयु॑जम् । कृ॒णुध्व॑म् । प्र । दे॒वम् । वि॒प्रम् । प॒नितार॑म् । अ॒कैः ।

इ॒षुध्व॑वः । ऋ॒तऽसा॑पः । पु॒रं॑ध्वीः । व॒स्वीः । नः । अत्र॑ । प॒त्नीः । आ । धि॒ये । धु॒रिति॑ धुः ॥ ६ ॥

१. च-झ-ण-त-न-भ-र-लिङ्गोक्ता देवताः । २. ख-च-झ-ण-भ-नीयमानः । ३. ख-च-झ-ण-न-उक्तगुणकः । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘अग्निः’ नास्ति ।

हे मदीया ऋत्विजः वः यूयं वायुं^१ देवं^२ रथयुजं यज्ञगमनाय रथसंबद्धं^३ कृणुध्वं कुरुध्वम् । प्र देवं द्योतमानं विप्रं विशेषेण कामानां पूरकं विप्रवत्पूज्यं वा पनितारम् ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ स्तुत्यमित्यर्थः । फलप्रदातारं वा अर्कैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः प्र कृणुध्वं स्तुत । किञ्च इषुध्यवः गन्धः ऋतसापः यज्ञस्पृशः पुरंधीः पुरंध्यः स्त्रीरूपाः^४ रूपवत्यो वा वस्वीः प्रशंस्याः^५ पत्नीः देवपत्न्यः अत्र अस्मिन् यज्ञे नः अस्मदीयाय^६ धिये^७ कर्मणे तन्निष्पत्तये आ धुः आगतवत्यः ॥

उप व एषे वन्द्येभिः शूषैः प्र यही दिवश्चितयद्भिरकैः ।

उपासानक्ता विदुषीव विश्वमा हा वहतो मर्त्याय यज्ञम् ॥ ७ ॥

उप । वः । एषे । वन्द्येभिः । शूषैः । प्र । यही इति । दिवः । चितयत्ऽभिः । अकैः ।

उपासानक्ता । विदुषी इवेति विदुषीऽइव । विश्वम् । आ । ह । वहतः । मर्त्याय । यज्ञम् ॥ ७ ॥

हे उपासानक्ता अहोरात्राभिमानिदेवते यही महत्यौ वन्द्येभिः वन्दनाहैरितरैर्देवैः सह दिवः अन्तरिक्षादविशेषेण सर्वप्रदेशात् वः युष्मभ्यम् उप प्र एषे उपप्रापयामि हविः^८ । ईषिः प्रापण-कर्मा स्यादुपप्राभिः समन्वितः । शूषैः सुखकरैः चितयद्भिः ज्ञापयद्भिः अकैः मन्त्रैः सहोप-प्रापयामि । हे उक्तदेवते विश्वं सर्वं कर्तव्यजातं विदुषीइव जानत्याविव मर्त्याय यजमानाय यज्ञम् आ वहतः अभिमुखं प्रापयतः । हेति पूरणः । यद्वा । शूषैरित्यादीनि तृतीयाबहुवचनान्तानि वन्द्येभिरित्यस्य विशेषणानीति केचिदाहुः ॥

अभि वो अर्चे पोष्यावतो नृन्वास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः ।

धन्या सजोषा धिषणा नमोभिर्वनस्पतीरोषधी राय एषे ॥ ८ ॥

अभि । वः । अर्चे । पोष्याऽवतः । नृन् । वास्तोः । पतिम् । त्वष्टारम् । रराणः ।

धन्या । सऽजोषाः । धिषणा । नमःऽभिः । वनस्पतीन् । ओषधीः । रायः । एषे ॥ ८ ॥

अहं पोष्यावतः बहुपोष्यजनयुक्तान् नृन्^९ कर्मनेतृन्^{१०} वः युष्मान् अभि अर्चे अभिपूज-यामि स्तौमीत्यर्थः । के पुनस्ते यूयम् । उच्यते । वास्तोष्पतिं त्वष्टारं^८ रराणः स्तोत्रादिभिः क्रीडन् हविर्ददद्वा अहम् । धन्या धनकरी सजोषाः इतरदेवैः सह गच्छन्ती प्रीणयन्ती वा धिषणा । वाङ्मामैतत् । वाग्देवता ॥ एता द्वितीयार्थे प्रथमाः ॥ उक्तलक्षणां वाणीं वनस्पतीन् ओषधीः च नमोभिः सह अर्चे इति संबन्धः । किमर्थम् । राय एषे धनानि प्राप्तुम् ॥

१. ग-घ-ज-वायुदेवम् । २. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-श-रथसंबन्धम् । ३. ख-च-झ-ण-भ-स्त्रियाः । ४. त-प्रशस्याः । ५. ख-च-ण-भ-अस्मदीये धिये; ग-घ-ज-अस्मदीयया धिये; झ-न-र-श-अस्मदीयधीये । ६. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-अर्कं हविः । ७. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'नृन् कर्मनेतृन्' नास्ति । ८. झ-न-भ-त्वष्टारं च ।

तुजे नस्तने पर्वताः सन्तु स्वैतवो ये वसवो न वीराः ।

पनित आस्यो यजतः सदा नो वर्धातुः शंसं नर्यो अभिष्टौ ॥ ९ ॥

तुजे । नः । तने । पर्वताः । सन्तु । स्वऽएतवः । ये । वसवः । न । वीराः ।

पनितः । आस्यः । यजतः । सदा । नः । वर्धात् । नः । शंसम् । नर्यः । अभिष्टौ ॥ ९ ॥

पर्वताः पर्ववन्तः पूरणवन्तो वा मेघाः पतने विस्तृते तुजे दाने । यद्वा । तनेति पुत्रनाम ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ पुत्रस्य दान इत्यर्थः । अथवा नः तुजे पुत्रे तने तत्पुत्रे च स्वैतवः शोभन-
गमनाः सन्तु भवन्तु । कीदृशास्ते । ये वसवः जगतो वासयितारः वीराः न वीरा इव ।
किंच पनितः स्तुतः आस्यः आस्यः सर्वैः यजतः यजनीय आदित्यः सदा सर्वदा नः शंसम्
अस्माकं स्तुतिं नर्यः नरेभ्यो हितो देवः अभिष्टौ अभित एषणेऽभिगमने वा सति वर्धात् वर्धयेत् ॥

वृष्णो अस्तोषि भूम्यस्य गर्भं त्रितो नपातमपां सुवृक्ति ।

गृणीते अग्निरेतरी न शूषैः शोचिष्केशो नि रिणाति वना ॥ १० ॥

वृष्णः । अस्तोषि । भूम्यस्य । गर्भम् । त्रितः । नपातम् । अपाम् । सुऽवृक्ति ।

गृणीते । अग्निः । एतरी । न । शूषैः । शोचिःऽकेशः । नि । रिणाति । वना ॥ १० ॥

भूम्यस्य । भूमिः^१ अन्तरिक्षम् । तदर्हस्य । तादृशस्य वृष्णः वर्षकस्य पर्जन्यस्य । अथवा भूम्यो
भूमेरेवार्हः तदुचितवृष्टिप्रदानात् । तादृशस्य मेघस्य गर्भं गर्भस्थानीयम् अपां नपातं रक्षकं वैद्युतमग्निं
सुवृक्ति । स्तोत्रकर्मैतत् । शोभनपापादिवर्जनवता स्तोत्रेण अस्तोषि स्तुतवानहम् । सः त्रितः
तीर्णतमः त्रिषु स्थानेष्वन्येषु त्रित्वापक्षेषु तायमानः अग्निः^२ एतरी गन्तरि मयि शूषैः सुखकरैः
रश्मिभिः न गृणीते न गरणं कुरुते न क्रुध्यतीत्यर्थः । किंतु शोचिष्केशः प्रदीप्तरश्मिः सन् वना
वनानि नि रिणाति हिनस्ति दहतीत्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥

कथा महे रुद्रियाय ब्रवाम कद्राये चिकितुषे भगाय ।

आप ओषधीरुत नोऽवन्तु द्यौर्वना गिरयो वृक्षकेशाः ॥ ११ ॥

कथा । महे । रुद्रियाय । ब्रवाम । कत् । राये । चिकितुषे । भगाय ।

आपः । ओषधीः । उत । नः । अवन्तु । द्यौः । वना । गिरयः । वृक्षऽकेशाः ॥ ११ ॥

वयमत्रयः कथा केन प्रकारेण महे महते रुद्रियाय रुद्रपुत्राय मरुद्गणाय ब्रवाम स्तुतीः ।
कत् किं च स्तोत्रं राये धनलाभाय चिकितुषे सर्वं जानते भगाय एतन्नामकाय देवाय ब्रवाम ।

१उत अपि च १आपः अब्देवताः १ओषधीः ओषधयः १द्यौः द्युदेवता १वना वनानि १गिरयो १वृक्ष-
केशाः । वृक्षा एव केशस्थानीया येषां१ ते । एता उक्ता देवताः १नः अस्मान् १अवन्तु रक्षन्तु१ ॥

शृणोतु न ऊर्जा पतिर्गिरः स नभस्तरयीँ इषिरः परिज्मा ।

शृण्वन्त्वापः पुरो न शुभ्राः परि सुचो बबृहाणस्याद्रैः ॥ १२ ॥

शृणोतु । नः । ऊर्जाम् । पतिः । गिरः । सः । नभः । तरीयान् । इषिरः । परिज्मा ।

शृण्वन्तु । आपः । पुरः । न । शुभ्राः । परि । सुचः । बबृहाणस्य । अद्रैः ॥ १२ ॥

१नः अस्माकं १गिरः स्तुतीः १शृणोतु । कः । १ऊर्जा बलानां १पतिः वायुः । अथवा
ऊर्जामन्नानां पतिः । प्राणोपाधिकस्य वायोः कृत्स्नात्तत्त्वं प्रसिद्धम् । श्रुतिश्च१ भवति—‘ प्राणस्यान्नमिदं
सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ’ (मनु. ५. २८) इति । १स १नभः नभसि चारी १तरीयान् तरितव्यः
१इषिरः गमनशीलः १परिज्मा परितो गन्ता । किंच १आपः १शृण्वन्तु गिरः । कीदृश्यस्ताः१ । १पुरो
१न पुराणीव १शुभ्राः दीप्ताः १बबृहाणस्य वर्धमानस्य १अद्रैः मेघस्य वा पर्वतस्य१ वा १परि परितः
१सुचः सरणशीलाः ॥

विदा चिन्नु महान्तो ये व एवा ब्रवाम दस्मा वार्य दधानाः ।

वयश्चन सुभ्व१ आव यन्ति क्षुभा मर्तमनुयतं वधस्नैः ॥ १३ ॥

विद । चित् । नु । महान्तः । ये । वः । एवाः । ब्रवाम् । दस्माः । वार्यम् । दधानाः ।

वयः । चन । सुऽभ्वः । आ । अव । यन्ति । क्षुभा । मर्तम् । अनुऽयतम् । वधऽस्नैः ॥ १३ ॥

हे १महान्तः मरुतः १नु क्षिप्रं यूयं १विद जानीथ स्तोत्रम् । हे १दस्माः दर्शनीयाः १वः
युष्मान् १ये १एवाः गन्तारो युष्मान् भजमानाः १वार्यं वरणीयं हविः १दधानाः ददाना धारयन्तो
वा वयं १ब्रवाम स्तुतिम् । यद्वा । ये वो यूयमित्यर्थः । ये यूयमेवाः अस्मद्यज्ञमभिगन्तारस्ते विद ।
चिदिति पूरणः । १वयश्चन आगन्तारश्चैते मरुतः १सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः प्रवृद्धाः १आ अस्मदभिमुखम्
१अव १यन्ति गच्छन्ति । किं कुर्वन्तः । १क्षुभा क्षोभकेण सहितं १मर्तं मरणधर्माणं वैरिणम् १अनु-
यतम् अभिगतं १वधस्नैः आयुधैः परिहरन्तः१ अव यन्ति१ ॥

आ दैव्यानि पार्थिवानि जन्मापश्चाच्छा सुमखाय वोचम् ।

वर्धन्तां द्यावो गिरश्चन्द्राग्रा उदा वर्धन्तामभिषाता अर्णीः ॥ १४ ॥

आ । दैव्यानि । पार्थिवानि । जन्म । अपः । च । अच्छ । सुऽमखाय । वोचम् ।

वर्धन्ताम् । द्यावः । गिरः । चन्द्रऽअग्राः । उदा । वर्धन्ताम् । अभिऽसाताः । अर्णीः ॥ १४ ॥

१. ख-च-ण- येषु । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ रक्षन्तु ’ नास्ति । ३. झ-त-भ-र-स्तुतिश्च ।

४. ख-च-ण-कीदृशस्ताः; झ-त-न-भ-र-कीदृशस्ताः । ५. ख-च-ण-पार्थिवस्य । ६. झ-त-र-श-
परिहरन्नावयन्ति; भ-परिहरन्नाभिवयन्ति ।

वदैव्यानि देवसंबन्धीनि वपार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि च वजन्म जन्मानि वअपश्च अपसा
वअच्छ अभिप्राप्तुं वसुमखाय शोभनयज्ञाय मरुद्गणाय ववोचं^१ ब्रवीमि । वगिरः स्तुतयः ववर्धन्ताम् ।
वद्यावः द्योतमानाः स्वप्रतिपाद्यार्थप्रकाशिन्यः वचन्द्राग्राः । आह्लादनं हिरण्यं वाग्ने यासां ताः ।
तादृश्यः सत्यो वर्धन्ताम् । वअर्णाः नद्यश्च वअभिपाताः मरुद्भिः संभक्ताः वउदा उदकेन ववर्धन्तां
समृद्धा भवन्तु ॥

पदेपदे मे जरिमा नि धायि वरूत्री वा शक्रा या पायुभिश्च ।

सिषक्तु माता मही रसा नः स्मत्सुरिभिर्ऋजुहस्तं ऋजुवनिः ॥ १५ ॥

पदेऽपदे । मे । जरिमा । नि । धायि । वरूत्री । वा । शक्रा । या । पायुभिः । च ।

सिषक्तु । माता । मही । रसा । नः । स्मत् । सुरिभिः । ऋजुहस्ता । ऋजुवनिः ॥ १५ ॥

वजरिमा स्तुतिः वमे मदीया वपदेपदे तदा तदा भूमौ वनि वधायि निधीयते स्थाप्यते क्रियते
इत्यर्थः । वया वच वशक्रा शक्ता सती वपायुभिः रक्षणैः ववरूत्री अस्मदुपद्रववारयित्री भवति ।
वाशब्दश्चार्थः । वमाता सर्वस्य निर्मात्री वमही महती पूज्या वरसा सारभूता भूमिः वसिषक्तु सेवतां
वनः अस्माकं स्तुतिम् । अथवा स्तुता नः अस्मान् सिषक्तु । स्मच्छब्दः प्रशस्तवचनः । प्रशस्तैः
वसुरिभिः । मेधाविभिः स्तोत्रभिर्निमित्तैः । तेषां परिचर्यया प्रीतेत्यर्थः । वऋजुहस्ता अस्मदनुकूलहस्ता
वऋजुवनिः कल्याणदाना भवतु ॥ ॥ १५ ॥

कथा दाशेम नमसा सुदानूनेवया मरुतो अच्छोक्तौ

प्रश्रवसो मरुतो अच्छोक्तौ ।

मा नोऽर्हिबुध्यो रिषे धादस्माकं भूदुपमातिवनिः ॥ १६ ॥

कथा । दाशेम । नमसा । सुदानून् । एवया । मरुतः ।

अच्छोक्तौ । प्रश्रवसः । मरुतः । अच्छोक्तौ ।

मा । नः । अर्हिः । बुध्यः । रिषे । धात् । अस्माकम् । भूत् । उपमातिऽवनिः ॥ १६ ॥

वयं वकथा केन प्रकारेण वदाशेम परिचरेम वनमसा स्तोत्रेणाग्नेन वा वसुदानून् शोभनदानान्
वमस्तः । वएवया एवं क्रियमाणप्रकारेण वअच्छोक्तौ आभिमुख्येन वचने निमित्ते सति तान् मरुतः
कथं परिचरेम । तेषां दुराराध्यत्वादिति^२ भावः । कथम् । वप्रश्रवसः प्रकृष्टाज्ञा भवन्ति । वअच्छोक्तौ ।
अभिगन्धुक्तिः स्तुतिर्यस्य तादृशो मयि । यद्वा । प्रश्रवसः प्रकृष्टाज्ञस्य मम^३ अच्छोक्तौ स्तोत्रनिमित्ते

१. त-अवोचम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-दुराराध्यत्वादिति; ग-घ-ज-दुराराध्यमिति । ३.
ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-ममापि ।

सति वमरुतः कथा केन प्रकारेण दाशेम । पुनरुक्तिरादरार्था । वहिर्बुध्न्यः देवः नः अस्मान् वरिषे
हिंसकाय वमा वधात् मा स्थापयतु । स देवः वअस्माकं वभूत् भवतु उपमातिवनिः शत्रूणां हन्ता ॥

इति चिन्नु प्रजायै पशुमत्यै देवासो वनते मर्त्यो व आ

देवासो वनते मर्त्यो वः ।

अत्रा शिवां तन्वो धासिमस्या जरां चिन्मे निर्रतिर्जगसीत ॥ १७ ॥

इति । चित् । नु । प्रजायै । पशुमत्यै । देवासः । वनते ।

मर्त्यः । वः । आ । देवासः । वनते । मर्त्यः । वः ।

अत्र । शिवाम् । तन्वः । धासिम् । अस्याः । जराम् । चित् । मे । निःऽरतिः । जगसीत ॥ १७ ॥

हे वदेवासः देवाः ववः युष्मान् इति वचित् इत्थमेव वनु क्षिप्रं वप्रजायै वपशुमत्यै पशु-
सहितायापत्याय ववनते भजते वमर्त्यः मनुष्यो यजमानः । वआ वदेवासः इति पुनरुक्तिरादरार्था ।
वअत्र अस्मिन् यज्ञे वशिवां वधासिम् अन्नं वमे मम वअस्याः वतन्वः देवैरनुगृहीतस्य पुत्रस्य करोतु
वनिर्रतिः देवता । वजरां वचित् जरां च वजगसीत वसतु ॥

तां वो देवाः सुमतिमूर्जयन्तीमिषमश्याम वसवः शसा गोः ।

सा नः सुदानुर्मृळयन्ती देवी प्रति द्रवन्ती सुविताय गम्याः ॥ १८ ॥

ताम् । वः । देवाः । सुमतिम् । ऊर्जयन्तीम् । इषम् । अश्याम् । वसवः । शसा । गोः ।

सा । नः । सुदानुः । मृळयन्ती । देवी । प्रति । द्रवन्ती । सुविताय । गम्याः ॥ १८ ॥

हे वदेवाः हे वसवः वासयितारः ववः युष्माकं स्वभूतां वतां प्रसिद्धां वसुमतिं शोभन-
मननसाधनाम्^१ । अन्नेन मतिवृद्धिः 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' (छा. उ. ६. ५. ४) इत्यादिषु
प्रसिद्धा । वऊर्जयन्तीं बलकरीम् वइषम् एषणसाधनमन्नं क्षीरदध्यादिलक्षणं वशसा स्तुत्या वगोः
सकाशात् वअश्याम् प्राप्नुयाम । वसा वदेवी वनः अस्मान् वसुविताय सुखाय वप्रति वगम्याः
प्रतिगम्यात्^२ अभिगच्छेत् । सा इडदेवता^३ विशेष्यते । वसुदानुः शोभनदाना वमृळयन्ती सुखयन्ती
वद्रवन्ती अस्मदभिमुखं गच्छन्ती ॥

१. ख-च-ण-भ-शोभनसाधनाम् ; ग-घ-ज-शोभनमनसाधनभूताम् । २. ग-घ-ज-श-गम्यात् ।

३. न-श-देवता ।

अभि न इळा यूथस्य माता स्मन्दीभिर्ुर्वशी वा गृणातु ।

उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्णाना प्रभूथस्यायोः ॥ १९ ॥

अभि । नः । इळा । यूथस्य । माता । स्मत् । नदीभिः । उर्वशी । वा । गृणातु ।

उर्वशी । वा । बृहत्दिवा । गृणाना । अभिऽऊर्णाना । प्रऽभूथस्य । आयोः ॥ १९ ॥

वअभि वगृणातु वनः अस्मान् वइळा भूमिः वयूथस्य गोसंघस्य वमाता निर्मात्री । यद्वा इळा गोरूपधरा मनोः पुत्रीत्याहुः । यद्वा यूथस्य मरुद्गणस्य निर्मात्रीळा माध्यमिकी वाक् । अथवा^१ वउर्वशी माध्यमिकी वाक्^१ । वनदीभिः गङ्गादिभिः सह गृणातु । स्मच्छब्दः प्रशस्तवचन इत्युक्तम् । प्राशस्त्यं गृणातु । ववा अथवा वउर्वशी वबृहद्दिवा प्रभूतदीप्तिः वगृणाना शब्दयन्त्यस्मदीयं कर्म प्रशंसन्ती वअभ्यूर्णाना आच्छादयन्ती । कम् । वआयोः आयुं मनुष्यं यजमानम् । केन । वप्रभूथस्य तेजसो वोदकस्य वा दानेन । ‘ प्रभूथस्य तेजसो वोदकस्य ’ (निरु. ११. ४९) इति निरुक्तम् । अथवा प्रभूथस्य प्रभरणवत् आयोर्यज्ञमभ्यूर्णानाच्छादयन्ती ॥

सिषक्तु न ऊर्ज्व्यस्य पुष्टेः ॥ २० ॥

सिषक्तु । नः । ऊर्ज्व्यस्य । पुष्टेः ॥ २० ॥

वऊर्ज्व्यस्य एतन्नामकस्य राज्ञः वपुष्टेः पोषकस्य संबन्धिनः वनः अस्मान् वसिषक्तु सेवताम् । सामर्थ्यादेवसंघ इति गम्यते । अथवोर्वशी मरुद्गणो वा गृह्यते प्रकृतश्वादिति ॥ १६ ॥

‘ प्र शंतमा ’ इत्यष्टादशचं दशमं सूक्तं भौमस्यात्रैरापं त्रैष्टुभम् । पूर्वसूक्ते ‘ वै तत् ’ इत्युक्तत्वात् इदमपि वैश्वदेवम् । ‘ तमु णुहि ’ इत्येकादशी रुद्रदेवत्या । सप्तदश्येकपदा ‘ एतयोरुपान्त्यैकपदा ’ इत्यनुक्रमिष्यमाणत्वात् । अत्रानुक्रमणिका—‘ प्र शंतमा द्वयूनैकादशी रौद्री ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र शंतमा वरुणं दीधिती गीमित्रं भगमदिति नूनमश्याः ।

पृषद्योनिः पञ्चहोता शृणोत्वतूर्तपन्था असुरो मयोभुः ॥ १ ॥

प्र । शम्ऽतमा । वरुणम् । दीधिती । गीः । मित्रम् । भगम् । अदितिम् । नूनम् । अश्याः ।

पृषत्ऽयोनिः । पञ्चऽहोता । शृणोतु । अतूर्तऽपन्थाः । असुरः । मयऽभुः ॥ १ ॥

वशंतमा^२ अत्यन्तं सुखकरी वगीः स्तुतिरूपा वाक् ववरुणं वमित्रं वभगमदिति च वदीधिती दीधित्या कर्मणा हविप्रक्षेपणात्मकेन सह वनूनम् अवितथं वप्र वअश्याः प्राप्नोतु^३ । किंच वपृषद्योनिः

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘ अथवा...वाक् ’ नास्ति । २. ग-घ-ज-न-श-प्र शंतमा । ३. ख-च-ण-त-न-भ-र-प्राप्नोतु ।

पृषद्वर्णान्तरिक्षस्थः पञ्चहोता पञ्चविधस्य प्राणापानादिहोमस्य साधको वायुः । यद्वा । पञ्चहोतेति वायोर्नाम । 'वायुः पञ्चहोता स प्राणः' इति हि श्रुतेः । स च अतूर्तपन्थाः अहिंसितगतिः असुरः प्राणस्य दाता मयोभुः सुखस्यास्पदभूतः । एवमुक्तलक्षणो वायुः शृणोतु स्तोत्रमिति ॥

प्रति मे स्तोममदितिर्जगृभ्यात्सूनुं न माता हृद्यं सुशेवंम् ।

ब्रह्म प्रियं देवहितं यदस्त्यहं मित्रे वरुणे यन्मयोभु ॥ २ ॥

प्रति । मे । स्तोमम् । अदितिः । जगृभ्यात् । सूनुम् । न । माता । हृद्यम् । सुशेवंम् ।

ब्रह्म । प्रियम् । देवहितम् । यत् । अस्ति । अहम् । मित्रे । वरुणे । यत् । मयोऽभु ॥ २ ॥

१मे मदीयं १स्तोमं स्तोत्रम् १अदितिः देवता १प्रति १जगृभ्यात् प्रतिगृह्णातु । १सूनुं १न १माता स्वतनुजं जननीव । सा यथा प्रतिगृह्णालिङ्ग्य परितुष्यति तद्वदित्यर्थः । कीदृशं तम् । १हृद्यं हृदयंगमं १सुशेवं शोभनसुखकरम् । एतद्वयं साधारणम् । किंच १ब्रह्म मन्त्रजातं १प्रियं प्रियकरं १देवहितं देवैः प्राप्तं १यदस्ति यद्ब्रह्म १मयोभु सुखसाधनं तत् १अहं १मित्रे १वरुणे च प्रापयामीति शेषः । यद्वा । मित्रे वरुणे च अहोरात्राभिमानिदेवयोर्यदुक्तलक्षणं ब्रह्म परिवृढं यज्ञादिरूपं कर्मास्ति तदहं धारयामीति ॥

'उदीरय' इत्येपैकादशने सावित्रे पशौ वपायाज्या । सूत्रितं च—'उदीरय कवितमं कवीनां भगं धियं वाजयन्तः पुरंधिमिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उदीरय कवितमं कवीनामुनत्तैनमभि मध्वा घृतेन ।

स नो वसूनि प्रयता हितानि चन्द्राणि देवः सविता सुवाति ॥ ३ ॥

उत् । ईरय । कविऽतमम् । कवीनाम् । उनत्त । एनम् । अभि । मध्वा । घृतेन ।

सः । नः । वसूनि । प्रऽयता । हितानि । चन्द्राणि । देवः । सविता । सुवाति ॥ ३ ॥

अनया सविता च स्तूयते । हे ऋत्विजः १कवीनां १कवितमं क्रान्तदर्शिनम्^१ अमुं पुरोवर्तिनमग्निं सवितारं वा १उदीरय ऊर्ध्वं प्रापयत हर्षयतेत्यर्थः । १एनं देवं १मध्वा मधुरेण सोमरसेन १घृतेन च १अभि १उनत्त अभिपिञ्चत । तर्पयतेत्यर्थः । १सः^२ १सविता १देवः १नः अस्मभ्यं १वसूनि निवासयोग्यानि गवादिधनानि १प्रयता प्रयतानि १हितानि १चन्द्राणि आह्लादकानि हिरण्यानि १सुवाति प्रयच्छ-
त्वित्यर्थः ॥

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सं सूरिभिर्हरिवः सं स्वस्ति ।

सं ब्रह्मणा देवहितं यदस्ति सं देवानां सुमत्या यज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

सम् । इन्द्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । सम् । सूरिऽभिः । हरिऽवः । सम् । स्वस्ति ।

सम् । ब्रह्मणा । देवहितम् । यत् । अस्ति । सम् । देवानाम् । सुऽमत्या । यज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२नः अस्मान् ^३मनसा प्रकृष्टेन चेतसा ^४गोभिः सह ^५सं^१ ^६नेषि नयसि । अस्मान्^२ गाः प्रापयसीत्यर्थः । एवं सर्वत्र । हे ^७हरिवः हरिभ्यां तद्वन् इन्द्र ^८सूरिभिः मेधाविभिः पुत्रैर्ऋत्वि-
ग्भिर्वा ^९सं नेषि । तथा ^{१०}स्वस्ति स्वस्तिभिः^३ क्षेमैः ^{११}सं नेषि । ^{१२}ब्रह्मणा प्रभूतेनाग्नेन ^{१३}सं नेषि । ^{१४}यत्
अन्नं ^{१५}देवहितम् ^{१६}अस्ति तेन । किंच ^{१७}यज्ञियानां यज्ञार्हाणां ^{१८}देवानां ^{१९}सुमत्या अनुग्रहबुद्ध्या ^{२०}सं नेषि ॥

देवो भगः सविता रायो अंश इन्द्रो वृत्रस्य संजितो धनानाम् ।

ऋभुक्षा वाज उत वा पुरंधिरवन्तु नो अमृतासस्तुरासः ॥ ५ ॥

देवः । भगः । सविता । रायः । अंशः । इन्द्रः । वृत्रस्य । सम्जितः । धनानाम् ।

ऋभुक्षाः । वाजः । उत । वा । पुरम्धिः । अवन्तु । नः । अमृतासः । तुरासः ॥ ५ ॥

अत्र लिङ्गोक्ता देवताः । ^१भगः ^२देवः ^३सविता च ^४रायः धनस्य स्वामी ^५अंशः त्वष्टा ^६वृत्रस्य
हन्ता ^७इन्द्रः च एते देवाः ^८धनानां ^९संजितः सम्यग्जेतारः । ^{१०}ऋभुक्षाः ऋभुः ^{११}वाजः च ^{१२}उत ^{१३}वा
अपि च ^{१४}पुरंधिः बहुधीः विभ्वोच्यते । एते च ^{१५}अमृतासः अमृता अमरणधर्माणो भगादिदेवाः
^{१६}तुरासः अस्मद्यज्ञं प्रति त्वरमाणाः सन्तः ^{१७}नः अस्मान् ^{१८}अवन्तु रक्षन्तु ॥ ॥ १७ ॥

मरुत्वतो अप्रतीतस्य जिष्णोरजूर्यतः प्र ब्रवामा कृतानि ।

न ते पूर्वे मघवन्नापरासो न वीर्यं नूतनः कश्चनाप ॥ ६ ॥

मरुत्वतः । अप्रतिइतस्य । जिष्णोः । अजूर्यतः । प्र । ब्रवाम् । कृतानि ।

न । ते । पूर्वे । मघवन् । न । अपरासः । न । वीर्यम् । नूतनः । कः । चन । आप ॥ ६ ॥

वयं यजमानाः ^१मरुत्वतः मरुद्भिस्तद्वत् इन्द्रस्य ^२कृतानि कर्माणि ^३प्र ^४ब्रवाम प्रख्यापयाम ।
कीदृशस्य तस्य । ^५अप्रतीतस्य अप्रतिगतस्य युद्धेऽपलायमानस्य । न केवलं तावन्मात्रम् । ^६जिष्णोः
जयनशीलस्य ^७अजूर्यतः अजीर्यमाणस्य^४ । सर्वदा यून् इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे ^८मघवन्
इन्द्र ^९ते तव वीर्यं पराक्रमं ^{१०}पूर्वे पुरातनाः पुरुषाः ^{११}न आपुः । ^{१२}नापरासः अपरेऽपि नापुः । किं
बहुना । ^{१३}नूतनः ^{१४}कश्चन^५ आश्चर्यभूतः^६ यः कोऽपि ^{१५}वीर्यं ^{१६}न ^{१७}आप न प्राप्नोति ॥

उप स्तुहि प्रथमं रत्नधेयं बृहस्पतिं सनितारं धनानाम् ।

यः शंसते स्तुवते शंभविष्ठः पुरुवसुरागमज्जोहुवानम् ॥ ७ ॥

उप । स्तुहि । प्रथमम् । रत्नधेयम् । बृहस्पतिम् । सनितारम् । धनानाम् ।

यः । शंसते । स्तुवते । शम्भविष्ठः । पुरुवसुः । आगमत् । जोहुवानम् ॥ ७ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘सं’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-अस्मभ्यम् । ३. ख-
ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-र-‘स्वस्तिभिः’ नास्ति । ४. ख-च-ण-अजूर्यमाणस्य । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-
कश्च आर्यभूतः ।

हे अन्तरात्मन् त्वं प्रथमं मुख्यं प्रकृष्टतममित्यर्थः । रत्नधेयं रमणीयधनदातारं^१ धनानां हविलक्षणां सनितारं संभक्तारम् । अथवा रत्नशब्देन मणिमुक्तादयो गृहीता इह धनशब्देन गवादयः । गवादिदातारं बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य पतिं स्वामिनं देवम् उपस्तुहि । यः देवः शंसते शस्त्रैः स्तुवते सामभिर्यजमानाय शंभविष्टः सुखस्य भावयितृ-तमो भवति । यश्च जोहुवानम् आह्वयन्तं यजमानं पुरुवसुः प्रभूतधनः सन् आगमत् आगच्छति तमुप स्तुहि ॥

तवोतिभिः सचमाना अरिष्टा बृहस्पते मघवानः सुवीराः ।

ये अश्वदा उत वा सन्ति गोदा ये वस्त्रदाः सुभगास्तेषु रायः ॥ ८ ॥

तव । उतिभिः । सचमानाः । अरिष्टाः । बृहस्पते । मघवानः । सुवीराः ।

ये । अश्वदाः । उत । वा । सन्ति । गोदाः । ये । वस्त्रदाः । सुभगाः । तेषु । रायः ॥ ८ ॥

हे बृहस्पते तवोतिभिः रक्षाभिः^२ सचमानाः संगच्छमानाः अरिष्टाः अहिंसिताः मघवानः धनवन्तः सुवीराः शोभनपुत्राश्च भवन्ति । ये त्वदनुगृहीताः अश्वदाः बहुनामश्वानां दातारः सन्ति । उत वा अथवा गोदाः सन्ति । ये च वस्त्रदाः सुभगाः शोभनधनाः सन्ति तेषु सर्वेषु रायः धनानि संभवन्ति शेषः ॥

विसर्माणं कृणुहि वित्तमेषां ये भुञ्जते अपृणन्तो न उक्थैः ।

अपव्रतान्प्रसवे वावृधानान्ब्रह्मद्विषः सूर्याद्यावयस्व ॥ ९ ॥

विसर्माणम् । कृणुहि । वित्तम् । एषाम् । ये । भुञ्जते । अपृणन्तः । नः । उक्थैः ।

अपव्रतान् । प्रसवे । ववृधानान् । ब्रह्मद्विषः । सूर्यात् । यवयस्व ॥ ९ ॥

एषां वक्ष्यमाणानां वित्तं धनं विसर्माणं विसरणशीलं कृणुहि कुरु हे ब्रह्मणस्पते । एषामित्युक्तं केषामित्याह । ये भुञ्जते अपृणन्तः अप्रयच्छन्तः । केभ्यः । उक्थैः स्तुतिप्रतिपादकैः^३ शस्त्रैर्विशिष्टेभ्यः नः अस्मभ्यम् । तान् अपव्रतान् अपगतकर्मणः प्रसवे उत्पत्तिमिति मनुष्यलोके ववृधानान् वर्धमानान् ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टृन् मन्त्रद्वेष्टृन् वा सूर्यात् यवयस्व पृथक्कुरु । अन्धकारे स्थापयेत्यर्थः ॥

य ओहते रक्षसो देवर्षीतावचक्रेभिस्तं मरुतो नि यात ।

यो वः शमी शशमानस्य निन्दात्तुच्छयान्कामान्करते सिष्विदानः ॥ १० ॥

यः । ओहते । रक्षसः । देवर्षीतौ । अचक्रेभिः । तम् । मरुतः । नि । यात ।

यः । वः । शमीम् । शशमानस्य । निन्दात् । तुच्छयान् । कामान् । करते । सिष्विदानः ॥ १० ॥

१. झ-त-न-र-श-°धनदानम् । २. झ-न-भ-र-रक्षणाभिः । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-स्वस्तुति° ।

वयः यजमानः वरक्षसः बलिनो राक्षसान् ओहते प्रापयति देववीतौ । देवानां वीतिः प्राप्तिर्भक्षणं वा यत्र स तथोक्तः । तस्मिन् यज्ञे । अन्यथानुष्ठानादिना आसुरं^१ करोतीत्यर्थः^१ । वतं यजमानम् अचक्रेभिः अचक्रै रथैर्हे मरुतो नि यात नितरां प्रापयतान्धकारम् । यद्वा । अचक्रेभिरिति पूर्वत्रान्वयः । चक्रशब्देनाङ्गान्युच्यन्ते । पुनः पुनरङ्गरहितैः केवलैरेव प्रधानैरोहते प्रापयति । साङ्गं हि कर्म देवानभ्येति । वयः च वः युष्माकं शमीं कर्म स्तुतिलक्षणं शशमानस्य शंसमानस्य^२ मम संबन्धि निन्दात् निन्देत् वैदिकं ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म निन्दति स्वयं च तुच्छयान् नश्वरान् कामान् कृत्यादिजनितभोगान् करते कुरुते सिध्दान्तः सिध्दान्तः स्वच्छन्नात्मानं क्लेशयन् । अथवा युष्मासु कमनीयान् भोगान् तुच्छयान् करोति ॥ १८ ॥

तमुं ष्टुहि यः स्विषुः सुधन्वा यो विश्वस्य क्षयति भेषजस्य ।

यक्ष्वा महे सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥ ११ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । यः । सुऽष्टुः । सुऽधन्वा । यः । विश्वस्य । क्षयति । भेषजस्य ।

यक्ष्वा । महे । सौमनसाय । रुद्रम् । नमःऽभिः । देवम् । असुरम् । दुवस्य ॥ ११ ॥

हे आत्मन् तमुं तमेव रुद्रं स्तुहि स्तुतिं कुरु । वयः वस्विषुः शोभनव्राणः सुधन्वा च । विरोधिहन्तृत्वात् सुष्ठुत्वम् । वयः च विश्वस्य भेषजस्य औषधस्य क्षयति ईश्वरो भवति । शरीरस्य सांसारिकस्य च अरिष्टस्य शमनाय ईश्वरव्यतिरिक्तस्य^३ औषधस्य अभावान्नपिक्तमत्वाच्चास्य भेषजस्वामित्वम् । ' भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि ' (ऋ. सं. २. ३३. ४) इत्यादिश्रुतेः । किंच तमेव रुद्रं दुःखात्तत्साधनादुरिताद्वा मोचयितारं देवं यक्ष्वा यज च महे महते सौमनसाय सुमनस्त्वाय । ईश्वराराधनाच्चित्तशान्तिः प्रसिद्धा । किंच नमोभिः हविर्भिर्नमस्कारैर्वा देवं द्योतमानम् असुरं प्रकृष्टासुम् । बलवन्तमित्यर्थः । यद्वा । प्राणदातारं रुद्रं दुवस्य परिचरेति ॥

दमूनसो अपसो ये सुहस्ता वृष्णः पत्नीर्नद्यो विभवतृष्टाः ।

सरस्वती बृहद्वोत राका दशस्यन्तीर्वरिवस्यन्तु शुभ्राः ॥ १२ ॥

दमूनसः । अपसः । ये । सुहस्ताः । वृष्णः । पत्नीः । नद्यः । विभवतृष्टाः ।

सरस्वती । बृहत्तृष्टा । उत । राका । दशस्यन्तीः । वरिवस्यन्तु । शुभ्राः ॥ १२ ॥

अत्र लिङ्गोक्तदेवताः । दमूनसः दानमनसो दान्तमनसो वा अपसः चमसाश्वरथगवादि-शोभनकर्मवन्तः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ अत एव सुहस्ताः कुशलहस्ताः ये सन्ति ते ऋभवः वृष्णः वर्षकस्येन्द्रस्य पत्नीः पत्न्यः पालयिष्यः नद्यः नदनशीला गङ्गाद्याः विभवतृष्टाः ऋभूणां मध्यमेन कृताः सरस्वती एतन्नामिका नदी वाग्देवी वा बृहद्वोत प्रभूतदीप्तिः उत अपि च राका देवी च दशस्यन्तीः दशस्यन्त्यः कामान् प्रयच्छन्त्यः शुभ्राः दीप्ताः ताश्च वरिवस्यन्तु अस्मभ्यं धनमिच्छन्तु ॥

१. ख-च-ण-आसुरीकरोतीत्यर्थः ; झ-त-र-आसुरा करोतीत्यर्थः । २. ग-घ-ज-श-' शंसमानस्य ' नास्ति । ३. झ-श-ईश्वरस्य व्यतिरिक्तस्य ; त-र-ईश्वरस्य वातिरिक्तस्य ।

प्र सू महे सुशरणाय मेधां गिरं भरे नव्यसीं जायमानाम् ।

य आहना दुहितुर्वक्षणासु रूपा मिनानो अकृणोदिदं नः ॥ १३ ॥

प्र । सु । महे । सुशरणाय । मेधाम् । गिरम् । भरे । नव्यसीम् । जायमानाम् ।

यः । आहनाः । दुहितुः । वक्षणासु । रूपा । मिनानः । अकृणोत् । इदम् । नः ॥ १३ ॥

१सु सुष्टु १प्र १भरे प्रकर्षेण संपादयामि १महे महते १सुशरणायं शोभनरक्षकायेन्द्राय पर्जन्याय वा सुसुखाय वा । किम् । १मेधां मतौ धीयमानां १गिरं स्तुतिम् । कीदृशीम् । १नव्यसीं नवतरामतिशयेन स्तुत्यां वा १जायमानाम् इदानीमुत्पद्यमानाम् । नूतनामित्यर्थः । १यः इन्द्रः पर्जन्यो वा १आहनाः आहन्ता सेक्ता १दुहितुः दुहितृस्थानीयायाः पृथिव्या हिताय १वक्षणासु नदीषु १रूपा रूपाणि १मिनानः कुर्वाणः १इदम् उदकं १नः अस्यभ्यम् १अकृणोत् करोतु ॥

प्र सुष्टुतिः स्तनयन्तं रुवन्तमिळस्पतिं जरितनूनमश्याः ।

यो अब्दिमाँ उदनिमाँ इयति प्र विद्युता रोदसी उक्षमाणः ॥ १४ ॥

प्र । सुऽस्तुतिः । स्तनयन्तम् । रुवन्तम् । इळः । पतिम् । जरितः । नूनम् । अश्याः ।

यः । अब्दिऽमान् । उदनिऽमान् । इयति । प्र । विऽद्युता । रोदसी इति । उक्षमाणः ॥ १४ ॥

अत्र पर्जन्यः स्तूयते । १सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः १स्तनयन्तं गर्जन्तं १रुवन्तं वर्षणजनितं शब्दं कुर्वाणम् १इळः अन्नस्योदकस्य वा १पतिं स्वामिनं हे १जरितः स्तोतस्त्वदीया स्तुतिः १नूनं १प्र १अश्याः प्रकर्षेण व्याप्नोतु । १यः च पर्जन्यः १अब्दिमान् । अब्दिः अपां दानवान् मेघः । तद्वान् । १उदनिमान् उदकवान् १विद्युता तडिता १रोदसी यावापृथिव्यौ १उक्षमाणः सिञ्चन् १प्र १इयति गच्छति ॥

एष स्तोमो मारुतं शर्धो अच्छा रुद्रस्य सूनूर्युवन्यूरुदश्याः ।

कामो राये हवते मा स्वस्त्युप स्तुहि पृषदश्वाँ अयासः ॥ १५ ॥

एषः । स्तोमः । मारुतम् । शर्धः । अच्छ । रुद्रस्य । सूनूर् । युवन्यूर् । उत् । अश्याः ।

कामः । राये । हवते । मा । स्वस्ति । उप । स्तुहि । पृषत्ऽअश्वान् । अयासः ॥ १५ ॥

१एषः मया संपादितः १स्तोमः स्तोत्रं १मारुतं १शर्धः मरुतां बलम् १अच्छ अभिमुखम् १अश्याः प्राप्नोतु । समुदायरूपेण स्तुत्वा समुदायरूपेणाह । १रुद्रस्य १सूनूर् । एषां रुद्रेण पुत्रत्वेन परिकल्पितसकृदुक्ता । १युवन्यूर् यूनो मिश्रणेच्छन्वा १उत् उन्नतमत्यधिकम् अश्याः व्याप्नुहि

हे मनः । १कामः संकल्पः १राये धनार्थं १मा मां १स्वस्ति अविनश्चरं १हवते आह्वयति १प्रेरयतीत्यर्थः १ ।
यस्मादेवं तस्मात् १पृषदश्चान् पृषद्वर्णाश्वोपेतान् १अयासः यज्ञगन्तून् १उप उपेत्य १स्तुहि ॥

प्रैष स्तोमः पृथिवीमन्तरिक्षं वनस्पतीरोषधी राये अश्याः ।

देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ॥ १६ ॥

प्र । एषः । स्तोमः । पृथिवीम् । अन्तरिक्षम् । वनस्पतीन् । ओषधीः । राये । अश्याः ।

देवः देवः । सुहवः । भूतु । मह्यम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुः दुर्मतौ । धात् ॥ १६ ॥

१एष १स्तोमः स्तुतिः पृथिव्यादिदेवताः १प्र १अश्याः प्राप्नोतु । किमर्थम् । १राये धनार्थम् ।
१देवोदेवः सर्वोऽपि देवः १मह्यं मदर्थं १सुहवो १भूतु स्वाह्वानो भवतु । १नः अस्मान् १दुर्मतौ
१माता सर्वस्य निर्मात्री १ । यद्वा । अत्रेभौमत्वाद्विशेषेण माता । तादृशी १पृथिवी १मा १धात्
मा स्थापयतु ॥

उरौ देवा अनिबाधे स्याम ॥ १७ ॥

उरौ । देवाः । अनिबाधे । स्याम ॥ १७ ॥

हे १देवाः युष्माकं संबन्धिनि १उरौ महति १अनिबाधे नितरां बाधरहिते सुखे १स्याम
भवेम वयमत्रयः ॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभंगानि ॥ १८ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयः भुवा । सुप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभंगानि ॥ १८ ॥

वयम् १अश्विनोः १नूतनेन पूर्वमन्यैरननुभूतेन १मयोभुवा सुखस्य भावयित्रा १सुप्रणीती
शोभनप्रणयनवता १अवसा रक्षणेन १सं १गमेम संगच्छेमहि । हे १अमृता अमरणावश्विनौ १नः
अस्मभ्यं १रयिं धनम् १आ १वहतं प्रापयतम् । १ओत १वीरान् सुवीर्यवतः पुत्रानपि १आ वहतम् ।
१विश्वानि सौभंगान्यपि १आ वहतम् ॥ १९ ॥

‘आ धेनवः’ इति सप्तदशर्चमेकादशं सूक्तमत्रेराषं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रमणिका—
‘आ धेनवस्यूनैतयोरुपान्यैकपदा’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः । अपोनप्त्रीये एकधनासु हविर्धानं
प्रति नीयमानास्वाद्यानुवचनीया । सूत्रितं च—‘आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्थाः समन्या यन्त्युप
यन्त्यन्याः’ (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

आ धेनवः पर्यसा तूर्ण्यर्था अमर्धन्तीरुप नो यन्तु मध्वा ।

महो राये बृहतीः सप्त विप्रो मयोभुवो जरिता जोहवीति ॥ १ ॥

आ । धेनवः । पर्यसा । तूर्णिऽअर्थाः । अमर्धन्तीः । उप । नः । यन्तु । मध्वा ।

महः । राये । बृहतीः । सप्त । विप्रः । मयःऽभुवः । जरिता । जोहवीति ॥ १ ॥

वधेनवः प्रीणयिष्यो नद्यः वमध्वा मधुरेण वपर्यसा रसेन सहिताः वतूर्ण्यर्थाः त्वरमाणगमनाः ।
'अर्थोऽर्तेः' (निरु. १. १८) इति यास्कः । वमर्धन्तीः अहिसन्त्यः सत्यः वनः अस्मान्
वउप वआ वयन्तु उपागच्छन्तु । तदर्थं वमहः महते वराये धनाय वृहतीः महतीः वसप्त सर्पण-
स्वभावाः सप्तसंख्याकाः^१ 'इमं मे गङ्गे' (क्र. सं. १०. ७५. ५) इति मन्त्रोक्ता गङ्गाद्या वा ।
तत्र हि प्राधान्येन सप्तैवोक्ताः । वमयोभुवः सुखस्य भावयित्रीः वविप्रः विशेषेण प्रीणयिता वजरिता
स्तोता वजोहवीति आह्वयति^२ ॥

आ सुष्टुती नमसा वर्तयध्यै द्यावा वाजाय पृथिवी अमृध्रे ।

पिता माता मधुवचाः सुहस्ता भरेभरे नो यशसावविष्टाम् ॥ २ ॥

आ । सुऽस्तुती । नमसा । वर्तयध्यै । द्यावा । वाजाय । पृथिवी इति । अमृध्रे इति ।

पिता । माता । मधुऽवचाः । सुऽहस्ता । भरेऽभरे । नः । यशसौ । अविष्टाम् ॥ २ ॥

अहं वसुष्टुती सुष्टुत्या शोभनस्तोत्रेण वनमसा हविषा च वअमृध्रे^३ हिंसारहिते वद्यावा वपृथिवी^४
द्यावापृथिव्यौ वआ वर्तयध्यै । आवर्तयितुमिच्छामि ववाजाय अन्नार्थम् । 'अन्नं वै वाजः' (तै. ब्रा.
१. ३. ६. ६) इति हि श्रुतिः । वपिता पालयित्री द्यौः वमाता निर्मात्री पृथिवी वमधुवचाः प्रिय-
वचना वसुहस्ता अभिमतदानेन^५ शोभनहस्ता^६ । एते उभयविशेषणे । वयशसौ यशयुक्तौ द्यावापृथिव्यौ
वभरेभरे सर्वेषु संग्रामेषु यज्ञेषु वा वनः अस्मान् वअविष्टां रक्षताम् ।

अध्वर्यवश्चकृवांसो मधूनि प्र वायवे भरत चारु शुक्रम् ।

होतेव नः प्रथमः पाह्यस्य देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । चकृऽवांसः । मधूनि । प्र । वायवे । भरत । चारु । शुक्रम् ।

होताऽइव । नः । प्रथमः । पाहि । अस्य । देव । मध्वः । ररिम । ते । मदाय ॥ ३ ॥

१. ख-च-झ-ण-भ-सप्तसंख्याका वा; त-र-सप्तसंख्या वा । २. ख-झ-भ-आजुह्वयति । ३. ख-
च-ण-'अमृध्रे...पृथिवी' नास्ति; झ-न-भ-र-द्यावा पृथिवी । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-'अभिमतदानेन
शोभनहस्ता' नास्ति; ग-घ-ज-शोभनहस्ता ।

हे ऽअध्वर्यवः अध्वरं युञ्जानाः ऽमधूनि मधुररसानि सोमाज्यादीनि ऽचकृवांसः कुर्वाणा यूयं
 ऽवायवे प्रथमं ऽप्र ऽभरत प्रकर्षेण संपादयत ऽचारु चरणीयं^१ ऽशुक्रं दीप्तं सोमम् । हे वायो त्वं च
 ऽहोतेव होता यथा प्रथमं पिबति तद्वत् ऽनः अस्मदर्थम् ऽअस्य अमुं सोमं ऽप्रथमः इतरदेवेभ्यः पूर्वं
 ऽपाहि पिब । हे ऽदेव वायो^२ ऽमध्वः मधुरं सोमरसं ऽते ऽमदाय ऽररिम ददाम । वायोः पूर्व-
 पानमसकृत्प्रपञ्चितम् ॥

दश क्षिपौ युञ्जते बाहू अद्रिं सोमस्य या शमितारा सुहस्ता ।

मध्वो रसं सुगमस्तिगिरिष्ठां चनिश्चददुदुहे शुक्रमंशुः ॥ ४ ॥

दश । क्षिपः । युञ्जते । बाहू इति । अद्रिम् । सोमस्य । या । शमितारा । सुहस्ता ।

मध्वः । रसम् । सुगमस्तिः । गिरिस्थाम् । चनिश्चदत् । दुदुहे । शुक्रम् । अंशुः ॥ ४ ॥

अत्राभिषवस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् सोमो देवता । यद्वा ऐन्द्री । ऽअद्रिम् अभिषव-
 प्रावाणं ऽदश ऽक्षिपः दशसंख्याकाः क्षेप्योऽङ्गुलयः ऽयुञ्जते गृह्णन्ति । यद्वा । परस्परं युक्ता
 भवन्ति । ऽबाहू अप्यध्वर्युसंबन्धिनौ अद्रिं युञ्जते । ऽया यौ ऽसुहस्ता शोभनहननौ^३ ऽसोमरय शमि-
 तारौ^४ अभिषोतारौ तौ^५ बाहू युञ्जते । ऽमध्वः मधुरस्य सोमस्य ऽरसं ऽगिरिष्ठां गिरिस्थायिनं गिरि-
 वदुन्नतप्रदेशस्थितं वा ऽसुगमस्तिः शोभनाङ्गुलिरध्वर्युः ऽचनिश्चदत् आह्लादयन् ॥ 'चदि
 आह्लादने' इत्यस्माद्यङ्लुकि छान्दसं रूपम् । ऽदुदुहे दोग्धि । स च ऽअंशुः ऽशुक्रं निर्मलं रसं
 ऽदुदुहे दुग्धे । यद्वैकं वाक्यम् । अंशुः व्यासः^६ सुगमस्तिः सुहस्तोऽध्वर्युः मध्वो रसं दुदुहे दोग्धि ॥

असावि ते जुजुषाणाय सोमः क्रत्वे दक्षाय बृहते मदाय ।

हरी रथे सुधुरा योगे अर्वाग्निन्द्र प्रिया कृणुहि हूयमानः ॥ ५ ॥

असावि । ते । जुजुषाणाय । सोमः । क्रत्वे । दक्षाय । बृहते । मदाय ।

हरी इति । रथे । सुधुरा । योगे । अर्वाक् । इन्द्र । प्रिया । कृणुहि । हूयमानः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽते तुभ्यं ऽजुजुषाणाय सेवमानाय ऽसोमः ऽअसावि अभिषुतः । किमर्थम् । ऽक्रत्वे क्रतवे
 वृत्रवधादिकर्मणे ऽदक्षाय बलाय ऽबृहते ऽमदाय च । यस्मादेवं तस्मात् हे ऽइन्द्र त्वं ऽहूयमानः सन्
 ऽसुधुरा शोभनायां धुरि नियुक्तौ ऽप्रिया प्रियौ ऽहरी अश्वौ ऽयोगे योगार्हे युक्ते वा ऽरथे योजयित्वा
 तं रथम् ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखं ऽकृणुहि कुरु ॥ ॥ २० ॥

१. न-रमणीयम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-वायो देव । ३. न-शोभनहस्ता । ४. ख-च-झ-
 ण-न-भ-र-'शमितारी' नास्ति । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-श-'तौ' नास्ति । ६. ख-च-ण-भ-
 व्याप्यः ।

आ नो महीमरमतिं सजोषां प्रां देवीं नमसा रातहव्याम् ।

मधोर्मदाय बृहतीमृतज्ञामाग्ने वह पथिभिर्देवयानैः ॥ ६ ॥

आ । नः । महीम् । अरमतिम् । सजोषाः । प्राम् । देवीम् । नमसा । रातहव्याम् ।

मधोः । मदाय । बृहतीम् । ऋतज्ञाम् । आ । अग्ने । वह । पथिभिः । देवयानैः ॥ ६ ॥

अत्राग्निं संबोध्य प्रादेवताया आवाहस्वादस्याग्निं वा देवता । हे अग्ने असजोषाः अस्माभिः सह प्रीयमाणस्त्वं प्रां देवीं सर्वैर्गन्तव्यामेतन्नामिकां देवताम् । 'मेना प्रा इति स्त्रीणाम्' (निरु. ३. २१) इति यास्कः । नः अस्मदर्थं देवयानैः देवैर्गन्तव्यैः पथिभिः मार्गैः आ अभिमुखम् आ वह । कीदृशीम् । महीं महतीम् अरमतिम्^१ आ समन्ताद्रममाणां सर्वत्र गन्त्रीं वा नमसा स्तोत्रेण सह रातहव्याम् । रातं दत्तं दानाय संकल्पितं हव्यं यस्यास्ताम् । दत्त-हविष्कामित्यर्थः । किमर्थम् । मधोः मधुरस्य सोमस्य मदाय । पुनः कीदृशीम् । बृहतीं प्रवृद्धाम् ऋतज्ञां यज्ञमभिजानतीम् ॥

प्रवर्ये महावीरेऽज्यमाने 'अज्जन्ति यम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'अज्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्यज्यमाने' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अज्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा वपावन्तं नाग्निना तपन्तः ।

पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठ आ घर्मो अग्निमृतयन्नसादि ॥ ७ ॥

अज्जन्ति । यम् । प्रथयन्तः । न । विप्राः । वपावन्तम् । न । अग्निना । तपन्तः ।

पितुः । न । पुत्रः । उपसि । प्रेष्ठः । आ । घर्मः । अग्निम् । मृतयन् । असादि ॥ ७ ॥

यं घर्मं महावीरं प्रथयन्तो न । नेति संप्रत्यर्थीयः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः^२ । इदानीं प्रथयन्तः विप्राः मेधाविन ऋत्विजोऽध्वर्यादयः वपावन्तं न । वपावन्तं प्रवृद्धं पशुं यथाग्नौ तपन्ति तद्वत् अग्निना तपन्तः अज्जन्ति । पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठः पितुरूपस्थे प्रियतमः पुत्र इव घर्मः महावीरः । 'यद्ग्राम् इत्यपतत्तद्धर्मस्य घर्मत्वम्' (तै. आ. ५. १. ५) इति हि श्रुतिः । सः मृतयन् यज्ञमिच्छन् अग्निम् अग्नौ^३ आ असादि आसादितः । अत्र पितृपुत्रदृष्टान्तः स्फोटोदिराहित्येन सुखवासप्रख्यापनार्थः ॥

अच्छा मही बृहती शतमा गीदूतो न गन्त्वश्विना हुवध्यै ।

मयोभुवा सुरथा यातमर्वागन्तं निधिं धुरमाणिर्न नाभिम् ॥ ८ ॥

अच्छ । मही । बृहती । शतमा । गीः । दूतः । न । गन्तु । अश्विना । हुवध्यै ।

मयः । भुवा । सुरथा । आ । यातम् । अर्वाक् ।

गन्तम् । निधिम् । धुरम् । अग्निः । न । नाभिम् ॥ ८ ॥

१. न-अरमतिमरमणीयम् । २. ख-च-ण-भ- प्रयोग इति यास्कः । ३. ख-च-ण-त-'अग्नौ' नास्ति ।

१अच्छ अभिमुखम् १अश्विना अश्विनौ १हुवध्वै आह्वातुं १गीः अस्मदीया स्तुतिः १दूतो १न दूत इवाह्वातेव १गन्तु गच्छतु । गीर्विशेष्यते । १मही पूज्या १बृहती महती १शंतमा सुखतमा । हे अश्विनौ १मयोभुवा सुखस्य भावयितारौ १सरथा एकरथौ सन्तौ १निधिं निहितं सोमम् १अर्वाक् अभिमुखं १यातं गच्छतम् । १धुरं भारवाहिकां १नाभिम् १आणिर्न कील इव । यथा निष्कीला नाभी स्थं न निर्वहति तद्वत् युवाभ्यां वियुक्तः सोमो यागं न निर्वहतीति ज्ञापयितुमेवं दृष्टान्तितम्^१ ॥

प्र तव्यसो नमउक्तिं तुरस्याहं पूष्ण उत वायोरादिक्षि ।

या राधसा चोदितारा मतीनां या वाजस्य द्रविणोदा उत त्मन् ॥ ९ ॥

प्र । तव्यसः । नमःऽउक्तिम् । तुरस्य । अहम् । पूष्णः । उत । वायोः । अदिक्षि ।

या । राधसा । चोदितारा । मतीनाम् । या । वाजस्य । द्रविणःऽदौ । उत । त्मन् ॥ ९ ॥

१अहम् ऋषिः १तव्यसः प्रकृष्टबलस्य १तुरस्य त्वरमाणस्य १पूष्णः पोषकस्य देवस्य । उक्तगुणकाय देवाय १उत अपि च १वायोः उक्तलक्षणाय^२ च १नमउक्तिं नम इति वचनं स्तोत्रं १प्र १अदिक्षि प्रदिशामि । १या यौ पूषवायू १राधसा हविलक्षणेन निमित्तेन १मतीनां १चोदितारा प्रेरयितारौ^३ । यद्वा । राधसेति षष्ठ्यर्थे तृतीया । राधसो धनस्य मतीनां च चोदयितारौ । यौ च १वाजस्य अन्नस्य संग्रामस्य वा चोदयितारौ तौ देवौ १उत अपि च १त्मन् आत्मन्यनन्यप्रेरणयैव^४ १द्रविणोदौ भवतमिति शेषः ॥

आ नामभिर्मरुतो वक्षि विश्वाना रूपेभिर्जातवेदो हुवानः ।

यज्ञं गिरौ जरितुः सुष्टुतिं च विश्वे गन्त मरुतो विश्व ऊती ॥ १० ॥

आ । नामऽभिः । मरुतः । वक्षि । विश्वान् । आ । रूपेभिः । जातऽवेदः । हुवानः ।

यज्ञम् । गिरः । जरितुः । सुऽस्तुतिम् । च । विश्वे । गन्त । मरुतः । विश्वे । ऊती ॥ १० ॥

हे १जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने १हुवानः अस्माभिराहूयमानः सन् १विश्वान् १मरुतः सर्वानपि स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च देवान् १नामभिः इन्द्रवरुणेत्यादिलक्षणैः १आ १वक्षि आवहसि । १रूपेभिः सहस्राक्षवज्रहस्तत्वादिलक्षणै रूपैः १आ वक्षि वहसि यज्ञम्^५ । किंच हे १मरुतः १विश्वे सर्वे यूयं १यज्ञम् अस्मदीयं यज्ञसंबन्धि हविर्वा १जरितुः स्तोतुः संबन्धिनीः १गिरः स्तुतिवचांसि १सुष्टुतिं तत्साध्यां शोभनफलां स्तुतिं च । अवयविन्याः^६ स्तुतेरेकत्वादेकवचनम् । अवयवानां बहुत्वाद्बहुवचनम् ॥ उक्ते यज्ञस्तुती अभिलक्ष्य १गन्त आगच्छत । १विश्वे १च यूयम् १ऊती ऊत्या रक्षया च सह गन्त^७ ॥ ॥ २१ ॥

‘ आ नो दिवः ’ इत्येकादशी व्यूढे दशरात्रे नवमेऽहनि प्रउगशस्त्रे सारस्वततृचे द्वितीया । सूत्रितं च—‘ आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः ’ (आश्व. श्रौ. ८.११) इति ॥

१. न-दृष्टान्तितम् । तस्माद्युवामायातमागच्छतम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-उक्तगुणाय; त-उक्तगुणकाय । ३. त-चोदितारौ । ४. ग-घ-ज-श-प्रेरणायैव । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ यज्ञं ’ नास्ति । ६. ख-च-झ-ण-त-भ-र-अवयव्याः । ७. ख-च-ण-गन्त आगच्छत; भ-गन्त एत ।

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वती यजता गन्तु यज्ञम् ।

हवै देवी जुजुषाणा घृताचीं शग्मां नो वाचमुशती शृणोतु ॥ ११ ॥

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । सरस्वती । यजता । गन्तु । यज्ञम् ।

हवैम् । देवी । जुजुषाणा । घृताचीं । शग्माम् । नः । वाचम् । उशती । शृणोतु ॥ ११ ॥

नः अस्माकं यज्ञं यजता यष्टव्या देवी सरस्वती दिवः द्योतमानात् द्युलोकात् आ गन्तु आगच्छतु । तथा बृहतः महतः पर्वतात् पर्वतः पूरणवतः प्रीणनवतो वान्तरिक्षात् मेघाद्वा सरस्वती आ गन्तु आगच्छतु । अनेन माध्यमिकी वागुच्यते । यद्वा एतत् दिव इत्यस्य विशेषणम् । सन्ति हि द्युलोकस्य त्रीणि पर्वाणि ' तिस्रो दिवः पृथिवीः ' इत्यादि श्रुतेः । अस्मिन् पक्षे द्वितीय आकारः पूरणः । तदर्थं हवम् अस्मदीयमाह्वानं देवी सरस्वती जुजुषाणा स्तुतिं सेवमाना घृताची घृतमुदकमञ्जती नः अस्मदीयां शग्मां सुखकरीं वाचं स्तुतिम् उशती कामयमाना सती शृणोतु ॥

आ वेधसं नीलपृष्ठं बृहन्तं बृहस्पतिं सद्ने सादयध्वम् ।

सादद्योनिं दमे आ दीदिवांसं हिरण्यवर्णमरुषं सपेम ॥ १२ ॥

आ । वेधसम् । नीलपृष्ठम् । बृहन्तम् । बृहस्पतिम् । सद्ने । सादयध्वम् ।

सादत्द्योनिम् । दमे । आ । दीदिवांसम् । हिरण्यवर्णम् । अरुषम् । सपेम ॥ १२ ॥

एषा बार्हस्पत्या । हे ऋत्विजो यूयं बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य स्वामिनं देवं सद्ने अस्मद्यागगृहे आ सादयध्वं स्थापयध्वम् । कीदृशं देवम् । वेधसं विविधकर्तारं नीलपृष्ठं स्निग्धाङ्गं बृहन्तं महान्तम् । तथा सन्तं वयमृत्विग्यजमानाः सपेम परिचरेम । स एव विशेष्यते । सादद्योनिं योनौ सीदन्तं दमे यागगृहे आ सर्वतः दीदिवांसं दीप्यमानं हिरण्यवर्णम् हितरमणीयवर्णम्^१ अरुषम् आरोचमानम् । अथवेयमाग्नेयी । बृहतः परिवृढस्य कर्मणः स्वामीति बृहस्पतिरग्निरुच्यते । तथा नीलवर्णधूमपृष्ठवसदनसादनहिरण्यवर्णत्वादिलिङ्गैरग्निरिव बृहस्पतिः ॥

आ धर्णसिर्बृहदिवो रराणो विश्वेभिर्गन्त्वोर्मभिर्हुवानः ।

ग्रा वसान ओषधीरमृध्रस्त्रिधातुशृङ्गो वृषभो वयोधाः ॥ १३ ॥

आ । धर्णसिः । बृहत्दिवः । रराणः । विश्वेभिः । गन्तु । ओर्मभिः । हुवानः ।

ग्राः । वसानः । ओषधीः । अमृध्रः । त्रिधातुशृङ्गः । वृषभः । वयोधाः ॥ १३ ॥

१. ख-च-ण-हितरमणीयम्; ग-घ-ज-र-' हितरमणीयवर्ण ' नास्ति ।

इदमावृत्त्रयमाग्नेयम् । अग्निः^१ आ गन्तु आगच्छत्वस्मद्यज्ञं^२ वर्धसिः सर्वस्य धारकः^३ बृहद्विषः
प्रभूतदीप्तिः^४ रराणः रममाणः कामान् प्रयच्छन् वा^५ विश्वेभिः सर्वैः^६ ओमभिः रक्षणैः सह हुवानः
आहूयमानः । माः गन्त्रीर्ज्वालाः^७ ओषधीः च वसानः^८ अमृधः अहिंसितः^९ त्रिधातुश्च^{१०}
त्रिप्रकारश्च^{११} वदुन्नतलोहितशुककृष्णवर्णज्वालः^{१२} वृषभः वर्षिता वयोधाः अन्नस्य दाता हविषो
वा धारकः ॥

मातुष्पदे परमे शुक्र आयोर्विपन्यवो रास्पिरासो अगमन् ।

सुशेव्यं नमसा रातहव्याः शिशुं मृजन्त्यायवो न वासे ॥ १४ ॥

मातुः । पदे । परमे । शुके । आयोः । विपन्यवः । रास्पिरासः । अगमन् ।

सुशेव्यम् । नमसा । रातहव्याः । शिशुम् । मृजन्ति । आयवः । न । वासे ॥ १४ ॥

आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य विपन्यवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतारो होत्रादयः रास्पि-
रासः ॥ रा धनं हविलक्षणम् । तत्स्पृशन्ति रास्पा जुह्वादयः । तद्वान् रास्पी । तद्वन्तो रास्पिराः ॥
उक्तविधा ऋषिजः मातुः निर्मातुः पृथिव्याः शुके दीप्ते परमे पदे उत्तरवेद्यां स्थितम् अगमन्
अगमन् भजन्ते^१ । तदर्थं सुशेव्यं सुखाय^२ हितं शिशुम् उत्पन्नमात्रं वासे वासाय नमसा
स्तोत्रेण रातहव्याः दत्तहविष्काः^३ इत्यर्थः । तादृशास्ते मृजन्ति संमार्जयन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।
आयवो न लौकिका मनुष्या इव । ते यथा शिशुं वासाय मृजन्ति तद्वत् ॥

बृहद्वयो बृहते तुभ्यमग्ने धियाजुरो मिथुनासः सचन्त ।

देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ॥ १५ ॥

बृहत् । वयः । बृहते । तुभ्यम् । अग्ने । धियाजुरः । मिथुनासः । सचन्त ।

देवः देवः । सुहवः । भूतु । मह्यम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुः समतौ । धात् ॥ १५ ॥

बृहत् प्रभूतं वयः अन्नं हे अग्ने बृहते^१ तुभ्यं धियाजुरः कर्मणा जीर्णाः मिथुनासः
पत्नीभिः^२ सहिताः सचन्त सेवन्ते । ' जायापती अग्निमादधीयाताम् ' इत्यादिश्रुतेः । अधिकारा-
ध्याये षष्ठे स्त्रिया अप्यधिकारः स च परया सह (पू. मी. ६. १. २४) इति हि प्रतिपादितम् ।
अवशिष्टं गतम् ॥

१. ख-क्ष-न-भ-र- ' अग्निः ' नास्ति । २. ग-घ-ज- ' वा ' नास्ति । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-
°कृष्णज्वालः श-°कृष्णबहुज्वालः । ४. ख-च-ण-न- ' भजन्ते ' नास्ति; क्ष-त-भ-र-अज्जते । ५. ख-च-क्ष-
ण-भ-सुसुखा; न-र-सुसुखाय । ६. ख-च-ण-दातहव्या हविष्काः; क्ष-भ-र-दातहव्यहविष्काः; श-
दातव्यहविष्काः । ७. ग-घ-च-ज-ण-महते । ८. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-दंपतीभिः ।

उरौ देवा अनिवाधे स्याम ॥ १६ ॥

उरौ । देवाः । अनिऽवाधे । स्याम ॥ १६ ॥

समश्विनोऽवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ १७ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुऽप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥ १७ ॥

व्याख्याते^१ द्वे^१ ॥ २२ ॥

‘तं प्रत्नथा’ इति पञ्चदशचं द्वादशं सूक्तम् । अवत्सारो नाम ऋषिः स च कश्यपगोत्रः । यासु ऋक्षु सदापृणबाहुवृक्तादयः श्रुतास्तासु तेऽपि समुचीयन्ते । चतुर्दशीपञ्चदशौ त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्त्यः । विश्वे देवा देवता । अनुक्रान्तं च — ‘तं प्रत्नथा पञ्चोना काश्यपोऽवत्सारोऽन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गा द्वित्रिष्टुबन्तम्’ इति ॥ वाजपेये अतिरिक्तोक्थे^२ आदित-स्त्रयोदशचं शंसनीयाः । सूत्रितं च — ‘तं प्रत्नथेति त्रयोदशानामेकां शिष्टाहूय दूरोहणं रोहेत्’ (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठताति बर्हिषदं स्वर्विदम् ।

प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ॥ १ ॥

तम् । प्रत्नऽथा । पूर्वऽथा । विश्वऽथा । इमऽथा । ज्येष्ठऽतातिम् । बर्हिऽसदम् । स्वःऽविदम् ।

प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहसे । गिरा । आशुम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्धसे ॥ १ ॥

इयमुत्तरा च द्वे ऐन्द्राविश्याहुः । तत्रोपपत्तिमेवमाहुः । तं प्रत्नथा इत्येषा शुक्रामन्थिग्रहणे विनियुक्ता । ऐन्द्रौ च शुक्रामन्थिनौ । ‘यदैन्द्रं शंसति तेन शुक्रामन्थिना उक्थवन्तौ’ (ऐ. ब्रा. ३. १) इति हि ब्राह्मणम् । अध्वर्युसंप्रैषोऽपि भवति । ‘प्रातःप्रातः सवस्य शुक्रवतो मधुश्रुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्य’ (श. ब्रा. ४. २. १. २३) इति । प्रशास्तृप्रैषश्च भवति ‘होता यक्षदिन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्य’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इत्यादि । ‘प्रस्थिता इन्द्राय सोमाः’ इति^३ याज्या चैन्द्रौ ‘इदं ते सोम्यं मधु’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । तस्मादैन्द्रौ ॥ १ तम् इन्द्रं १ प्रत्नथा

१. ग-घ-च-ण-‘हे देवाः युष्मत्संबन्धिनि उरौ महति अनिवाधे नितरां बाधारहिते सुखे स्याम भवेम वयमत्रयः ॥ १६ ॥ वयमश्विनोः नूतनेन पूर्वमन्यैरननुभूतेन मयोभुवा सुखस्य भावयित्रा सुप्रणीति शोभनप्रणयनवता अवसा (रक्षणेन) रक्षणेन संगमेम संगच्छेमहि । हे अमृता अमरणावश्विनौ नवः (नो) अस्मभ्यं रयिं धनमावहतं प्रापयतम् । उत वीरान् सुवीर्यवतः पुत्रान् अपि आवहतम् । विश्वानि सौभगान्यप्यावहतम् ॥ १७ ॥ २. झ-त-न-र-अतिरिक्तोक्थे; ३. झ-त-भ-र- इति च ।

पुरातना यजमाना इव ^१पूर्वथा अस्मदीयाः पूर्वे यथा ^२विश्वथा विश्वे सर्वे प्राणिनो यथा ^३इमथा इमे
इदानीं वर्तमानाः यजमानाः । ते यथेन्द्रस्य स्तुत्या फलमलभन्त तद्वद्वयमपि हे अन्तरात्मन् त्वमपि
^४ज्येष्ठतांति ज्येष्ठं ^५बर्हिषदं बर्हिषि सीदन्तं ^६स्वर्विदं सर्वज्ञं सर्वस्य लम्भयितारं वा ^७प्रतीचीनं
प्रत्यस्मदभिमुखमञ्चन्तं ^८वृजनम् । बलनामैतद्वलवति वर्तते । बलवन्तम् ^९आशुं शीघ्रगामिनं व्यासं
वा ^{१०}जयन्तं सर्वमभिवन्तमिन्द्रं ^{११}गिरा स्तुत्या साधनेन ^{१२}दोहसे धुक्ष्व सर्वदा सर्वान् कामान् ।
इत्यन्तरात्मनः^१ प्रैषः^१ । ^{१३}यासु स्तुतिषु ^{१४}वर्धसे प्रवृद्धो भवसि वर्धयसि वेन्द्रं यया^२ स्तुत्येति ।
यास्विति व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

श्रिये सुदृशीरुपरस्य याः स्वर्विरोचमानः ककुभामचोदते ।

सुगोपा असि न दभाय सुक्रतो परो मायाभिर्कृत आस नाम ते ॥ २ ॥

श्रिये । सुदृशीः । उपरस्य । याः । स्वः । विरोचमानः । ककुभाम् । अचोदते ।

सुगोपाः । असि । न । दभाय । सुक्रतो इति सुक्रतो ।

परः । मायाभिः । ऋते । आस । नाम । ते ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१स्वः स्वर्गे^३ ^२विरोचमानः^३ त्वम् ^४अचोदते अप्रेरयितुः ॥ पष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ ^५उपरस्य
मेघस्य संबन्धिन्यः ^६सुदृशीः सुरोचमानाः ^७याः आपः सन्ति तासामपां ^८ककुभां सर्वासां दिशां
मध्ये ^९श्रिये प्राणिनां श्रयणाय प्रेरको भवेति शेषः । हे ^{१०}सुक्रतो शोभनवृष्टिप्रदानादिकर्मन्निन्द्र^४ त्वं
^{११}सुगोपाः प्राणिनां सुष्ठु गोपायितासि । अतः ^{१२}न ^{१३}दभाय न दम्भनाय वधाय प्राणिनां न ^{१४}असि
न प्रभवसि । त्वं च ^{१५}मायाभिः आसुरीभिः ^{१६}परः मायाभ्यः परस्ताद्वर्तमानः । यस्मात् ^{१७}ते त्वदीयं
^{१८}नाम नामकं रूपम् ^{१९}ऋते सत्यलोके ^{२०}आस आस्ते ॥

अत्यं हविः सचते सच्च धातु चारिष्टगातुः स होता सहोभरिः ।

प्रसर्त्तानो अनु बर्हिर्वृषा शिशुर्मध्ये युवाजरो विस्नुहा हितः ॥ ३ ॥

अत्यम् । हविः । सचते । सत् । च । धातु । च । अरिष्टगातुः । सः । होता । सहः । भरिः ।

प्रसर्त्तानः । अनु । बर्हिः । वृषा । शिशुः । मध्ये । युवा । अजरः । विस्नुहा । हितः ॥ ३ ॥

इयमाग्नेयी होतृत्वयुक्त्वादिलिङ्गैः । अयमग्निः ^१अत्यं सततमतनार्हं^५ ^२हविः आज्यादिकं
^३सचते सेवते । कीदृशं हविः । ^४सत् । सफलसाधनत्वाद्द्विरपि सत् । ^५धातु ^६च धारकं सर्वस्य ।
हूयमानस्य हविष आदित्यद्वारा वृष्टिसाधनत्वात् तथा च वृष्ट्या प्रजोत्पत्तेर्धारकत्वम् । तथा हि—

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ इत्यन्तरात्मनः प्रैषः ’ नास्ति । २. ख-झ-न-भ-र-यथा । ३. ख-च-
झ-ण-स्वर्गं प्रति रोचमानः; न-स्वर्गं प्रति विरोचमानः; भ-र-स्वर्गं विरोचमानः । ४. ख-ग-घ-च-ज-झ-
ण-भ-र-श-‘कर्मन्द्र’ । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-सततगमनार्हम् ।

‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ (मनु. ३. ७६) इति । ^१अरिष्टगातुः अहिंसितगमनः । सति तस्य गमने यज्ञनिष्पत्त्या^२ फलसिद्धेररिष्टगमन-
त्वम् । तदेवाह । ^३सः स खलु ^४होता होमनिष्पादकः ^५सहोभरिः बलस्य भर्ता ^६बर्हिः ^७अनु ^८प्रसम्नाणः
प्रकर्षेण सरन् ^९वृषा वर्षकः फलस्य ^{१०}शिशुः स इव रक्षणीयोऽप्रौढो वा ^{११}युवा सर्वत्र मिश्रयिता
^{१२}अजरः जरारहितः ^{१३}विस्नुहा विस्नुहाणामोपधीनां ^{१४}मध्ये ^{१५}हितः निहितः स्थापितः एवंभूतः सचते ॥

प्र व एते सुयुजो यामन्निष्टये नीचीरमुष्मै यम्यं ऋतावृधः ।

सुयन्तुभिः सर्वशासैरभीशुभिः क्रिविर्नामानि प्रवणे मुषायति ॥ ४ ॥

प्र । वः । एते । सुयुजः । यामन् । इष्टये । नीचीः । अमुष्मै । यम्यः । ऋतवृधः ।

सुयन्तुभिः । सर्वशासैः । अभीशुभिः । क्रिविः । नामानि । प्रवणे । मुषायति ॥ ४ ॥

एषा सौरी वा । ^१एते^२ रश्मयः ^३सुयुजः सुष्ठु परस्परं संयुक्ताः ^४यामन् यज्ञगमने ^५इष्टये
एषणाय ^६नीचीः । नीचं गच्छन्तीति शेषः । ^७अमुष्मै यजमानाय ^८यम्यः यम्या गमनार्हाः । अथवा
यमो नियमितादित्यः । तस्य संबन्धिनः । ^९ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितारश्च । अयमादित्यः ^{१०}सुय-
न्तुभिः सुगमनैः ^{११}सर्वशासैः सर्वस्य शासकैः ^{१२}अभीशुभिः रश्मिभिः ^{१३}क्रिविः कर्ता ^{१४}नामानि नाम-
कान्युदकानि^{१५} ^{१६}प्रवणे निम्ने भूप्रदेशे ^{१७}मुषायति मुष्णाति आदत्ते इत्यर्थः । अथवाग्निनावाह्यस्याग्ने-
रेतेऽश्वा इष्टये यज्ञगमनाय यामनि रथे सुयुजः प्रगच्छन्ति । शिष्टं समानम् । क्रिविः क्रिवि-
सदृशोऽग्निः प्रवणे नामानि हवीष्युक्तलक्षणाभिर्ज्वालाभिर्मुषायति आदत्ते ॥

संजर्भुराणस्तरुभिः सुतेगृभं वयाकिनं चित्तगर्भासु सुस्वरुः ।

धारवाकेष्वृजुगाथ शोभसे वर्धस्व पत्नीरभि जीवो अध्वरे ॥ ५ ॥

संजर्भुराणः । तरुभिः । सुतेगृभम् । वयाकिनम् । चित्तगर्भासु । सुस्वरुः ।

धारवाकेषु । ऋजुगाथ । शोभसे । वर्धस्व । पत्नीः । अभि । जीवः । अध्वरे ॥ ५ ॥

हे ^१ऋजुगाथ शोभनस्तुतिक^२ अग्ने ^३तरुभिः तरुविकारैर्ग्रहैः ^४सुतेगृभम् अभिषुतेन रसेन
गृहीतं ^५वयाकिनम् । कुत्सिता वयाः^६ शाखा वयाका लताः । तद्वन्तं सोमं ^७चित्तगर्भासु चित्त-
ग्राहिणीषु स्तुतिषु स्तुतिभिः सह ^८संजर्भुराणः गृभन् गृह्णन् ^९सुस्वरुः शोभनगमनः शोभन-
स्तुतिको वा त्वं ^{१०}धारवाकेषु । धारयन्ति वाकान् स्तोत्राणीति धारवाका ऋत्विग्यजमानाः । तेषु
मध्ये ^{११}शोभसे । किंच ^{१२}अध्वरे ^{१३}जीवः सर्वस्य जीवयिता ^{१४}पत्नीः पालयित्रीरोपधीर्ज्वाला वा ^{१५}अभि
अभिमुखं ^{१६}वर्धस्व अभिवर्धय ॥ ॥ २३ ॥

१. ख-च-ण-यज्ञनिष्पत्ती । २. ख-च-क्ष-ण-भ-एते तव । ३. त-उदकानि । ४. ख-च-क्ष-
ण-भ-शोभनस्तुतिकाम् ; श-शोभनस्तुतिमान् । ५. ख-च-क्ष-ण-त-भ-र-श-अला (अल्पाः ?) वयाः ।

यादृगेव ददृशे तादृगुच्यते सं छायायां दधिरे सिध्रयाप्स्वा ।

महीमस्मभ्यमुरुषामुरु ज्रयो बृहत्सुवीरमनपच्युतं सहः ॥ ६ ॥

यादृक् । एव । ददृशे । तादृक् । उच्यते । सम् । छायायां । दधिरे । सिध्रया । अप्सु । आ ।

महीम् । अस्मभ्यम् । उरुऽसाम् । उरु । ज्रयः । बृहत् । सुवीरम् । अनपच्युतम् । सहः ॥ ६ ॥

एषा वैश्वदेवी । यादृगेव ददृशे यादृग्रूपमेव दृश्यते तादृगुच्यते तादृग्रूपमेवोच्यते । यथा-
दृष्टमेव स्तूयते न तु परवचनप्रत्ययेन । यस्मात् छायाया दीप्त्या सिध्रया साधिकया सह अप्सु
व्यापिकासु स्तुतिषु अप्सवेव वा आ सं दधिरे सम्यग्धारयन्ति स्वीयं रूपं स्तुतिं वा । ते देवाः
महीं महतीं पूज्याम् उरुषां बहुदार्त्रीं रयिम् उरु प्रभूतं ज्रयः वेगं बृहत् महत् सुवीरं
शोभनवीर्यमपत्यम् अनपच्युतम् अनुपक्षीणं सहः बलं चाभिभावुकम् अस्मभ्यं प्रयच्छन्निवत्यर्थः ॥

वेत्यग्रुर्जनिवान्वा अति स्पृधः समर्यता मनसा सूर्यः कविः ।

ग्रंसं रक्षन्तं परि विश्वतो गयमस्माकं शर्म वनवत्स्वावसुः ॥ ७ ॥

वेति । अग्रुः । जनिवान् । वै । अति । स्पृधः । सऽमर्यता । मनसा । सूर्यः । कविः ।

ग्रंसम् । रक्षन्तम् । परि । विश्वतः । गयम् । अस्माकम् । शर्म । वनवत् । स्वऽवसुः ॥ ७ ॥

इयं सौरी । सूर्यः देवः अग्रुः अग्रगामी जनिवान्वै जन्मवान् जायावान्वा । उषा
ह्यस्य जाया । वा इति प्रसिद्धौ । कविः क्रान्तदर्शी समर्यता समरमिच्छता मनसा
स्पृधः संग्रामान् अति वेति अतिगच्छति मन्देहानसुरान् योद्धुम् । ग्रंसं दीप्तं गयं गृह-
मन्तरिक्षं वा विश्वतः सर्वतः रक्षन्तं परिचरेमेति शेषः । स देवः अस्माकं शर्म सुखं
परि सम्यक् वनवत् दद्यात् । स्वावसुः स्वायत्तधनः सन् ॥

ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुन ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते ।

यादृशिमन्धायि तमपस्यया विदद्य उ स्वयं वहते सो अरं करत् ॥ ८ ॥

ज्यायांसम् । अस्य । यतुनस्य । केतुना । ऋषिऽस्वरम् । चरति । यासु । नाम । ते ।

यादृशिमन् । धायि । तम् । अपस्यया । विदत् ।

यः । ऊँ इति । स्वयम् । वहते । सः । अरम् । करत् ॥ ८ ॥

इयमाग्नेयी सौरी वा । हे देव ज्यायांसम् अतिशयेन प्रवृद्धम् अस्य यतुनस्य । यततिर्गतिकर्मा ।
गन्तुरस्य सूर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठ्यौ ॥ अमुं गन्तारं केतुना प्रज्ञापकेन कर्मणा उदयादिलक्षणेन विशिष्टम्

१० ऋषिस्वरम् ऋषिभिः स्तुत्यं त्वां १० चरति गच्छति । भजते यजमानः । केन साधनेन । १० यासु स्तुतिषु १० ते स्वदीयं १० नाम नमनं नामकं वा रूपं वर्तते ताभिरित्यर्थः । यद्वा । अस्य यतुनस्य गमनशीलस्य तव केतुना तमोनिर्हरणादिकर्मणा विशिष्टं त्वां चरति । १० यादृश्मिन् यादृशे कामे १० धायि धत्ते ॥ कर्तरि चिण् ॥ सामर्थ्यान्मनो गम्यते । १० तम् । यथानिर्देशं प्रतिनिर्देष्टव्यत्वात्तादृशमित्यर्थो ज्ञातव्यः । तादृशं कामम् १० अपस्यया कर्मणा हविःस्तुत्यादिलक्षणेन १० विदत् विन्दते । १० य १० उ य एव स्वयम् अनन्य-प्रेरितः सन् स्वमनीषयैव १० वहते धारयति फलं १० सः १० अरम् अलमत्यर्थं १० करत् करोति । अथवा १० य उ य एव स्वयं वहते स्वयमेवानुतिष्ठति सोऽत्यर्थं कुर्यात् । न ह्यन्येन कारितं फलवद्भवति १॥

समुद्रमासांमव तस्थे अग्रिमा न रिष्यति सर्वनं यस्मिन्नायता ।

अत्रा न हार्दि क्रवणस्य रेजते यत्रा मतिर्विद्यते पूतबन्धनी ॥ ९ ॥

समुद्रम् । आसाम् । अव । तस्थे । अग्रिमा । न । रिष्यति । सर्वनम् । यस्मिन् । आऽयता ।

अत्र । न । हार्दि । क्रवणस्य । रेजते । यत्र । मतिः । विद्यते । पूतऽबन्धनी ॥ ९ ॥

इयमपि सौरी । १० आसां स्तुतीनां १० समुद्रं समुद्रवत्पर्यवसानभूतं सूर्यम् १० अग्रिमा अग्र्यन्तं श्रेष्ठा अस्मदीया स्तुतिः १० अव १० तस्थे अवगच्छति २ । यद्वा आसां प्रजानामृत्विजां स्तुतिरिति संबन्धः । १० सवनम् । सूयते सोमोऽत्रेति सवनं यज्ञगृहम् । १० न १० रिष्यति न हिंस्यते । किंतु प्रवर्धते इत्यर्थः । १० यस्मिन्नायता विस्तीर्णानि स्तोत्राणि तत्सवनमिति । १० अत्र अस्मिन् यजमानगृहे १० क्रवणस्य स्तुतिकर्तुः १० हार्दि हृदयसंबन्धि हृदयगतं काम्यं फलं १० न १० रेजते न विचलति । न मृषा भवति । १० यत्र यस्मिन् स्तोत्रगृहे १० मतिः स्तुतिः १० पूतबन्धनी पूतं सूर्यम् अनुबध्नीती ३ १० विद्यते अत्र न रेजत इति ॥

स हि क्षत्रस्य मनसस्य चित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सध्रेः ।

अवत्सारस्य स्पृणवाम रण्वभिः शर्विष्ठं वाजं विदुषा चिदर्थ्यम् ॥ १० ॥

सः । हि । क्षत्रस्य । मनसस्य । चित्तिभिः । एवऽवदस्य । यजतस्य । सध्रेः ।

अवऽत्सारस्य । स्पृणवाम । रण्वभिः । शर्विष्ठम् । वाजम् । विदुषा । चित् । अर्थ्यम् ॥ १० ॥

इयमपि सौरी । १० स १० हि स खलु सविता देवः सर्वैः स्तुत्यः । सर्वकामपूरक इत्यर्थः । हिशब्दो लोकवेदयोः प्रसिद्धिद्योतकः ४ । तस्मात् सकाशात् । अत्र 'अन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गाः' इत्युक्तत्वात् क्षत्रादय ऋषयः । १० क्षत्रस्य १० मनसस्य १० एवावदस्य १० यजतस्य १० सध्रेः १० अवत्सारस्य १० चैषामृषीणामस्माकं १० रण्वभिः रमणीयाभिः १० चित्तिभिः १० स्पृणवाम पूरयाम । किम् । १० शर्विष्ठं

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ- 'अथवा...भवति' नास्ति । २. ख-अभिगच्छति तु; च-झ-ण-त-न-भ-र-अभिगच्छति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-अनुबध्नीती । ४. ख-च-झ-ण-भ-र-प्रसिद्धद्योतकः ।

१वाजम् अतिशयेन बलवदन्नम् । 'अन्नं वै वाजः' (तै. ब्रा १. ३. ६. ६) इति श्रुतेः । १विदुषा
१चित् विपश्चिता १अर्थं समर्थनीयं स्पृणवाम । क्षत्रादयो वयमिति संबन्धः ॥ २४ ॥

श्येन आसामदितिः कक्ष्यो३ मदो विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः ।

समन्यमन्यमर्थयन्त्येतेवे विदुर्विषाणं परिपानमन्ति ते ॥ ११ ॥

श्येनः । आसाम् । अदितिः । कक्ष्यः । मदः । विश्ववारस्य । यजतस्य । मायिनः ।

सम् । अन्यम् । अन्यम् । अर्थयन्ति । एतेवे । विदुः । विदुसानम् । परिपानम् । अन्ति । ते ॥ ११ ॥

मददेवत्येयम्^१ । विश्ववारादीनां त्रयाणामृषीणां स्वभूतः १आसाम् अपां सोमरसलक्षणानां १मदः
१श्येनः शंसनीयगमनः शीघ्रं पातृसकाशं^२ गन्ता^३ १अदितिः अदीनोऽतिसमृद्धः १कक्ष्यः कक्ष्यपूरकश्च
भवतीति शेषः । ते विश्ववारादयः सत्रे प्रवृत्ताः १एतवे सोमं प्राप्तुं तत्पानाय १अन्यमन्यं परस्परं १सम्^४
१अर्थयन्ति याचन्तेऽनुज्ञाम् । १ते १विषाणं विशेषेण मदस्य दातारं १परिपानम् १अन्ति अन्तिके
१विदुः जानन्ति लभन्ते वा ॥

सदापृणो यजतो वि द्विषो वधीद्बाहुवृक्तः श्रुतवित्तयो वः सचा ।

उभा स वरा प्रत्येति भाति च यदी गणं भजते सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

सदाऽपृणः । यजतः । वि । द्विषः । वधीत् । बाहुऽवृक्तः । श्रुतऽवित् । तयः । वः । सचा ।

उभा । सः । वरा । प्रति । एति । भाति । च ।

यत् । ईम् । गणम् । भजते । सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

१सदापृणः सर्वदा दानशील एतन्नामा १यजतः यथा च^५ १बाहुवृक्तः बाहुभ्यां वृक्तदर्भश्च
१श्रुतवित् श्रुतस्य वेत्ता च १तयः च । एतेषां पञ्चानां परस्परापेक्षया प्रत्येकमेकवचनम् । सः सः^६
ऋषिः १द्विषः शत्रून् १वि १वधीत् हिंस्यात् १वः युष्माकं १सचा सहितः । युष्माभिः सहित
इत्यर्थः । १सः ऋषिः १वरा श्रेष्ठौ १उभा उभौ इहलोकपरलोकविषयौ कामौ १प्रत्येति अभिगच्छति ।
१भाति १च । १यत् यस्मात् १ईम् एनं १गणं देवसंघं १सुप्रयावभिः सुष्ठु प्रकर्षेण मिश्रयद्भिः
स्तोत्रैः १भजते तस्मादेवं भवतीति^७ ॥

१. ख-च-झ-ण-भ-र-मददेवत्येयम्; न-मद यज । २. च-झ-ण-त-भ-र-मातृसकाशगां माम्; न-
मातृसकाशगामी । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-'सम्' नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-'च'
नास्ति । ५. च-त-भ-र-'सः' नास्ति । ६. घ-ज-श-भातीति ।

सुतंभरो यजमानस्य सत्पतिर्विश्वांसामूधः स धियामुदञ्चनः ।

भरद्भेनू रसवच्छिथ्रिये पर्योऽनुब्रुवाणो अध्येति न स्वपन् ॥ १३ ॥

सुतम्भरः । यजमानस्य । सत्पतिः । विश्वांसाम् । ऊधः । सः । धियाम् । उत्पञ्चनः ।

भरत् । धेनुः । रसवत् । शिथ्रिये । पर्यः । अनुब्रुवाणः । अधि । एति । न । स्वपन् ॥ १३ ॥

यजमानस्य अवत्सारस्य मम सुतंभरः यागनिर्वाहक एतन्नामा ऋषिः सत्पतिः सतां विद्यमानानां फलानां पालयिता होता भवतीत्यर्थः । सः च विश्वासां धियां सर्वेषां कर्मणाम् ऊधः उद्धततरं फलम् उदञ्चनः ऊर्ध्वमुद्धमयिता फलप्रापक इत्यर्थः । धेनुः गौः^१ रसवत् सारवत् पयः भरत् अहरत् । तत्र पयः शिथ्रिये श्रयति चास्य सामर्थ्यात् । तत्सर्वम् अनुब्रुवाणः अनुक्रमेण संकीर्तयन् न स्वपन् स्वापमकुर्वन् अनवरतम् अध्येति स्मरत्यवत्सारः । सुतंभरस्तादृश इति ॥

यो जागार तमृचः कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति ।

यो जागार तमयं सोमं आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १४ ॥

यः । जागार । तम् । ऋचः । कामयन्ते । यः । जागार । तम् । ऊँ इति । सामानि । यन्ति ।

यः । जागार । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सख्ये । निऽओकाः ॥ १४ ॥

यः देवः जागार सर्वदा विनिद्रो जागरूको गृहे वर्तते तम् ऋचः सर्वशास्त्रात्मिकाः कामयन्ते । यः च जागार तमु तमेव सामानि स्तोत्ररूपाणि^२ यन्ति प्राप्नुवन्ति । यो जागार तमयम् अभिपुतः सोमः आह वक्ति मां स्वीकुर्विति । हे अग्ने तादृशस्य तव सख्ये समानख्याने हितकरणे न्योकाः नियतस्थानः अहम् अस्मि भवामि ॥

अग्निर्जागार तमृचः कामयन्तेऽग्निर्जागार तमु सामानि यन्ति ।

अग्निर्जागार तमयं सोमं आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १५ ॥

अग्निः । जागार । तम् । ऋचः । कामयन्ते । अग्निः । जागार । तम् । ऊँ इति । सामानि । यन्ति ।

अग्निः । जागार । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सख्ये । निऽओकाः ॥ १५ ॥

पूर्वयैव^३ निगदितव्याख्या । य इत्यस्य स्थानेऽग्निरिति विशेषः ॥ २५ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'विदा दिवः' इत्येकादशच प्रथमं सूक्तम् । सदापृणो नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । 'वै तत्' इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् । 'विदा एकादश सदापृणः' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'गौः' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-स्तोत्ररूपाणि सर्वाणि । ३. ख-च-ण-त-भ-र-अग्निर्जागार इति पञ्चदशी पूर्वयैव ।

वि॒दा दि॒वो वि॒ष्यन्न॒द्रिमु॒क्थैरा॑य॒त्या उ॒षसो॑ अ॒र्चिनो॑ गुः ।

अपा॑वृत॒ व्रजि॒नीरु॒त्स्वर्गा॑द्वि दुरो॑ मानु॒षीर्दे॒व आवः॑ ॥ १ ॥

वि॒दाः । दि॒वः । वि॒ऽस्यन् । अ॒द्रिम् । उ॒क्थैः । आ॒ऽय॒त्याः । उ॒षसः । अ॒र्चिनः । गुः ।

अप॑ । अ॒वृत॑ । व्रजि॒नीः । उ॒त् । स्वः । गा॒त् । वि । दुरः॑ । मानु॒षीः । दे॒वः । आ॒व॒रि॒त्या॒वः ॥ १ ॥

अत्रेन्द्रादयो लिङ्गोक्तदेवताः । अत्राङ्गिरसां पणिभिरपहृत्य गिरिरेधः स्थापितानां गवामिन्द्रेण विमोकः प्रतिपाद्यते । १विदाः अवेदयदिन्द्रः । किम् । गा निगूढा इति संबन्धः । किं कुर्वन् । २उक्थैः अङ्गिरसां स्तुतिभिर्निमित्तभूताभिः ३अद्रिं वज्रं ४विष्यन् प्रक्षिपन् । रक्षकाणां सुपरि गिरिभेदनाय च विष्यन् । ५आयत्याः आगामिन्याः ६उषसः संबन्धिनः ७अर्चिनः रश्मयः ८गुः अगच्छन् सर्वत्र प्रसृता अभवन् । ९अपावृत अपावृणोत् १०व्रजिनीः तमः पुञ्जवतीर्निशाः । ११स्वः स्वरणशीलः १२आदित्यः १३उत् १४गात् उदगात् । तथा कृत्वा १५मानुषीः मनुष्यसंबन्धिनीः १६दुरः द्वाराणि १७देवः सूर्यः १८वि १९आवः व्यवृणोत् । अन्धकारापनयनेन मनुष्यादिव्यवहारायाकरोदित्यर्थः ॥

वि सूर्यो॑ अ॒मति॑ न श्रियं सा॒दोर्वा॑द्रवां मा॒ता जा॒नती॑ गा॒त् ।

धन्व॑र्णसो न॒द्यः॑ खादो॑अर्णाः स्थू॒णैव सु॑मिता दृ॒हत॑ द्यौः ॥ २ ॥

वि । सूर्यः॑ । अ॒मति॑म् । न । श्रिय॑म् । सा॒त् ।

आ । ऊ॒र्वात् । गवा॑म् । मा॒ता । जा॒नती॑ । गा॒त् ।

धन्व॑ऽअर्णसः । न॒द्यः । खादः॑ऽअर्णाः । स्थू॒णाऽइव । सु॑मिता । दृ॒हत॑ । द्यौः ॥ २ ॥

१सूर्यः देवः २श्रियं दीप्तिं ३वि ४सात् विभजते प्रकाशयतीत्यर्थः । ५अमतिं ६न । रूपनामैतत् । रूपमिव द्रव्यम् । यथा द्रव्याणि घटपटादीनि नीलपीतादिरूपं लभन्ते तद्वत् । तथा ७गवां रश्मीनां ८माता उषाः ९जानती सूर्यं उदेष्यति मया च व्युच्छन् १०कर्तव्यमिति जानती ११ऊर्वात् महतोऽन्तरिक्षात् १२आ १३गात् आगच्छति । तथा १४नद्यः च १५धन्वर्णसः ॥ धन्वतिर्गतिकर्मा । धन्वन्ति गच्छन्त्यर्णांसि यासु तास्तथोक्ताः । दीर्घाभावश्छान्दसः ॥ १६खादोअर्णाः भक्षितकूलोदकाः । कूलंकषा इत्यर्थः । नद्यश्चैवंरूपा भवन्ति । किंच १७द्यौः च १८सुमिता सुष्टु गृहे १९स्थापिता २०स्थूणेव गृहाधारस्तम्भ इव २१दृहत दृढाभवत् २२ । एतत्सर्वं सूर्यस्याज्ञयेति भावः ॥

अ॒सा उ॒क्थाय॑ पर्व॒तस्य॑ गर्भो॑ म॒हीनां॑ ज॒नुषे॑ पू॒र्याय॑ ।

वि पर्व॑तो जिही॒त साध॑त द्यौरा॒विवा॑सन्तो दस॒यन्त॑ भूम॑ ॥ ३ ॥

अ॒स्मै । उ॒क्थाय॑ । पर्व॒तस्य॑ । गर्भैः॑ । म॒हीना॑म् । ज॒नुषे॑ । पू॒र्याय॑ ।

वि । पर्व॑तः । जिही॒त । साध॑त । द्यौः । आ॒ऽवि॒वा॒सन्तः । द॒स॒यन्त॑ । भूम॑ ॥ ३ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-सरणशीलः । २. त-र-व्युच्छन्दनम् । ३. ख-च-ण-गृहस्थापिता ; झ-भ-र-गृहास्थापिता । ४. ख-च-ण-भ-दृढाभवत् ।

वअस्मै मह्यम् वउक्थाय स्तोत्रे वपर्वतस्य पर्ववतो मेघस्य वगर्भः गर्भस्थानीयमुदकं वजिहीत
चलति । चालयति वेन्द्रः । कीदृशायास्मै । वमहीनां महतीनां स्तुतीनां^१ वजनुषे उत्पादयित्रे
वपूर्याय प्रत्नाय । तदेव पुनरुच्यते । वपर्वतः मेघः ववि जिहीत । वद्यौः च वसाधत साधयति वृष्टिम् ।
वआविवासन्तः सर्वतः परिचरन्तोऽङ्गिरसः वभूम अत्यधिकं वदसयन्त उपक्षपयन्त्यात्मानं कर्मभिः ॥

सूक्तेभिर्वो वचोभिर्देवजुष्टैरिन्द्रा न्वग्नी अवसे हुवध्यै ।

उक्थेभिर्हि ष्मा कवयः सुयज्ञा आविवासन्तो मरुतो यजन्ति ॥ ४ ॥

सुऽउक्तेभिः । वः । वचःऽभिः । देवऽजुष्टैः । इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसे । हुवध्यै ।

उक्थेभिः । हि । स्म । कवयः । सुऽयज्ञाः । आऽविवासन्तः । मरुतः । यजन्ति ॥ ४ ॥

हे वइन्द्रा हे वअग्नी । परस्परापेक्षया प्रत्येकं द्विवचनम् । यद्यप्येकमेव पदं मध्ये व्यवधानं
छान्दसम् । हे इन्द्राग्नी ववः युवाम् ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ वदेवजुष्टैः देवैः सेवनीयैः वसूक्तेभिः
सूक्तैः सुवचनैः शोभनगुणप्रकाशनप्रवणैः वचोभिः ववसे अस्मद्रक्षणाय वहुवध्यै आह्वयामि । वनु
क्षिप्रं युवाम् वउक्थेभिः स्तोत्रैः वकवयः अनूचानाः पूर्वं ऋषयः वसुयज्ञाः शोभनयागाः वआविवा-
सन्तः स्तुत्यादिना परिचरन्तः वमरुतः मरुत्सदृशाः कर्मसु शीघ्राः वयजन्ति पूजयन्ति । वहि वस्म
इति पूरणी ॥

एतो न्वद्य सुध्यो भवाम प्र दुच्छुना मिनवाम वरीयः ।

आरे द्वेषांसि सनुतर्दधामायाम प्राञ्चो यजमानमच्छ ॥ ५ ॥

एतो इति । नु । अद्य । सुऽध्यः । भवाम । प्र । दुच्छुनाः । मिनवाम । वरीयः ।

आरे । द्वेषांसि । सनुतः । दधाम । अयाम । प्राञ्चः । यजमानम् । अच्छ ॥ ५ ॥

अयमङ्गिरसां वादः । वअद्य अस्मिन् यागदिने वनु क्षिप्रम् वएतो^२ एत गच्छत । वसुध्यः
शोभनकर्माणः वभवाम । वदुच्छुनाः द्विषः वप्र वमिनवाम प्रकर्षेण हिंसाम ववरीयः अत्यन्तमित्यर्थः ।
तदेवोच्यते । वसनुतः संभक्तृन् वद्वेषांसि यजमानस्य द्वेष्टृन् वआरे दूरे वदधाम स्थापयाम । यद्वा ।
सनुतरित्यन्तर्हितनाम । पूर्वं प्रकाशवैरिणां वध उक्त इदानीं प्रच्छन्नानामिति विवेकः । तदर्थं
वयजमानं वप्राञ्चः^३ सदापृणमवत्सारं च^४ वअच्छ अभिमुखम्^५ वअयाम गच्छाम ॥ ॥ २६ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘स्तुतीनाम्’ नास्ति । २. त-‘एतो’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-त-न-
भ-र-श-‘प्राञ्चः’ नास्ति । ४. ख-वाभिमुखम् ; च-ण-नाभिमुखम् ; झ-न-भ-र-श-वाच्छाभिमुखम् ।

ए॒ता धि॒र्यं कृ॒णवा॑मा स॒खायोऽप॒ या मा॒ताँ ऋ॒णुत॑ व्र॒जं गोः ।

यया॑ मनु॑र्विशिशि॒प्रं जि॒गाय॑ यया॑ व॒णिक् व॒ङ्कुरा॑पा पु॒रीष॑म् ॥ ६ ॥

आ । इ॒त । धि॒र्यम् । कृ॒णवा॑म । स॒खायः॑ । अप॑ । या । मा॒ता । ऋ॒णुत॑ । व्र॒जम् । गोः ।

यया॑ । मनुः॑ । वि॒शि॒ऽशि॒प्रम् । जि॒गाय॑ । यया॑ । व॒णिक् । व॒ङ्कुः । आप॑ । पु॒रीष॑म् ॥ ६ ॥

इदमप्यङ्गिरसां वाक्यम् । एत आगच्छत । आगत्य च धियं स्तुतिं कृणवाम करवाम । हे सखायः परस्परं सखिभूता अङ्गिरस इत्यङ्गिरसां वचनम् । यया धीः यमाता गवां निर्मात्री यगोः गवां व्रजं पणिभिरपहतम् अप ऋणुत अपावृणोत् । यया च मनुः विशिशिप्रं विगतहनुं शत्रुं जिगाय जितवान् । यद्वा । मनुः सर्वस्य मन्तेन्द्रो विशिशिप्रो वृत्रः । स तमस्माभिः कृतया स्तोम-लक्षण्या^२ धिया जिगाय । यया च वणिक् वणिगिवाल्पेन कर्मणा बहुफलाकाङ्क्षी कक्षीवान् वङ्कुः जलेच्छया वनगामी पुरीषं पूरकमुदकम् आप । 'याभिः सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशः' (क. सं. १. ११२. ११) इति हि श्रुतम् ॥

अ॒नू॒नो॒द॒त्र ह॒स्त॑य॒तो अ॒द्रि॒रा॒र्च॒न्ये॒न द॒शं मा॒सो न॑व॒ग्वाः ।

ऋ॒तं य॒ती स॒रमा॑ गा अ॒वि॒न्द॒द्वि॒श्वानि॑ स॒त्याङ्गि॑राश्च॒कार ॥ ७ ॥

अ॒नू॒नो॒त् । अ॒त्र । ह॒स्त॑ऽय॒तः । अ॒द्रिः । आ॒र्च॒न् । ये॒न । द॒शं । मा॒सः । न॑व॒ऽग्वाः ।

ऋ॒तम् । य॒ती । स॒रमा॑ । गाः । अ॒वि॒न्द॒त् । वि॒श्वानि॑ । स॒त्या । अ॒ङ्गि॒राः । च॒कार ॥ ७ ॥

अत्र अस्मिन् यज्ञे अद्रिः अभिषवग्रावा हस्तयतः हस्तेन संहतः सन् अनूनोत् । नौतिरत्र शब्दमात्रे वर्तते । अशब्दयत् । येन ग्राव्या तदभिषवेण दश मासः मासान् दशमासपर्यन्तं नवग्वाः । नवमासपर्यन्तं गवार्थमनुतिष्ठन्तोऽङ्गिरसो नवग्वाः । नवगोयुक्ता वा आर्चन् अपूजयन्निन्द्रम् । यद्वा । दशसंख्याकमासोपेता दशमासानुष्ठाना अङ्गिरसः अपरे^३ नवग्वाश्चेते सर्वेऽपि येनार्चन्ति । 'नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रम्' (क. सं. ५. २९. १२) इति हि निगमः । ऋतं सत्यं यज्ञं वा यती प्राप्नुवती सरमा सरणशीला स्तुतिरूपा वाङ्गिरसां गवार्थमिन्द्रेण प्रहिता देवशुनी वा^४ गा अविन्दत् पणिभिरपहताः । विश्वानि सर्वाणि स्तुत्यादिलक्षणानि सत्या सत्यानि चकार अङ्गिराः ॥

वि॒श्वे अ॒स्या व्यु॒षि मा॒हि॒नायाः॑ सं य॒द्रोभि॑राङ्गि॒रसो॑ न॒व॒न्त॑ ।

उ॒त्सं आ॒सां प॒रमे॑ स॒धस्य॑ ऋ॒तस्य॑ प॒था स॒रमा॑ वि॒द॒द्वाः ॥ ८ ॥

वि॒श्वे । अ॒स्याः । वि॒ऽउ॒षि । मा॒हि॒नायाः॑ । सम् । यत् । गो॒भिः । अ॒ङ्गि॒रसः । न॒व॒न्त॑ ।

उ॒त्सः । आ॒साम् । प॒रमे॑ । स॒धऽस्य॑ । ऋ॒तस्य॑ । प॒था । स॒रमा॑ । वि॒द॒त् । गाः ॥ ८ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ- गा व्यवृणोत्; त-र-अपाव्यवृणोत् । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-सोमलक्षण्या । ३. त-अवरे । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श-'वा' नास्ति ।

वविश्वे सर्वे वअङ्गिरसः वमाहिनायाः मंहनीयायाः वअस्याः उपसः वव्युषि व्युच्छने सति गवामावरकेऽन्धकारेऽपवृते सति वयत् यदा वगोभिः वसं वनवन्त संजग्मिरे तदा वआसां गवाम् वउत्सः क्षीराद्युत्सावः वपरमे उत्कृष्टे वसधस्थे सहस्थाने यज्ञे उपयुक्तोऽभवदित्यर्थः । वऋतस्य सत्यस्य वपथा मार्गेण वसरमा वाक् देवशुनी वा वगाः निगूढाः विदत् अलभत । यद्वा । आसां गवां परमे सधस्थे सहस्थाने व्रजस्य निगूहनप्रदेश उत्स उदकस्य प्रस्रवणो वर्तते । बिलमित्यर्थः । तेन ऋतस्य उदकस्य पथा मार्गेण सरमा गा विदत् ॥

आ सूर्यो यातु सप्ताश्वः क्षेत्रं यदस्योर्विया दीर्घयाथे ।

रघुः श्येनः पतयदन्धो अच्छा युवा कविर्दीदयद्रोषु गच्छन् ॥ ९ ॥

आ । सूर्यः । यातु । सप्तऽअश्वः । क्षेत्रम् । यत् । अस्य । उर्विया । दीर्घऽयाथे ।

रघुः । श्येनः । पतयत् । अन्धः । अच्छ । युवा । कविः । दीदयत् । गोषु । गच्छन् ॥ ९ ॥

वसूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः वसप्ताश्वः सर्पणस्वभावाश्वोपेतः सप्तसंख्याकाश्वो वा वआ वयातु अस्मदभिमुखमागच्छतु । वयत् यस्मात् वअस्य सूर्यस्य वदीर्घयाथे दीर्घगमने वक्षेत्रं गन्तव्यप्रदेशः वउर्विया उरु अतिप्रभूतायामः । स एव देवः वरघुः लघुगमनः सन् वश्येनः शंसनीयगमनः वअन्धः दीयमानं हविः वअच्छ अभिलक्ष्य वपतयत् आगच्छति । वयुवा सर्वत्र मिश्रयिता वकविः क्रान्तदर्शो सन् वगोषु^१ रश्मिषु वगच्छन्^२ मध्ये^३ वर्तयन्^४ वदीदयत् दीप्यते । यद्वा । श्येनः सुपर्णो^५ऽन्धोऽच्छ पतयत्^६ । द्युलोकस्थं सोमलक्षणं देवानामन्नमस्मद्यागार्थमानेतुं तदभिमुखमगात् । युवेत्यादि शिष्टं समानम् ॥

आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णोऽयुक्त यद्हरितो वीतपृष्ठाः ।

उद्ना न नावमनयन्त धीरा आशृण्वतीरापो अर्वागतिष्ठन् ॥ १० ॥

आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम् । अर्णः । अयुक्त । यत् । हरितः । वीतऽपृष्ठाः ।

उद्ना । न । नावम् । अनयन्त । धीराः । आऽशृण्वतीः । आपः । अर्वाक् । अतिष्ठन् ॥ १० ॥

वसूर्यः देवः वशुक्रं दीप्तम् वअर्णः उदकं प्रति वआ वअरुहत् सर्वतः प्रादुर्भवति । वयत् यस्मात् यदा वा वहरितः अश्वान् ववीतपृष्ठाः क्रान्तपृष्ठान् वअयुक्त रथे अयोजयत्^१ तदा तं सूर्यं वधीराः धीमन्तो यजमानादयः वउद्ना उदकेन वनावं^२ वन^३ नावमिव वअनयन्त । तदा वआशृण्वतीः सर्वतोऽनुज्ञां कुर्वाणाः वआपः वअर्वाक्^४ अवाङ्मुखाः वअतिष्ठन् अभवन् ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘गोषु रश्मिषु गच्छन्’ नास्ति । २. ख-च-ण-न-भ-‘मध्ये वर्तयन्’ नास्ति । ३. ख-च-ण-सुष्टु अन्धो अपतयत्; झ-भ-न-र-सुअन्धो अपतयत्; श-अन्धो अपतयत् । ४. ख-च-झ-ण-भ-अयोजत; र-अयोजयत । ५. ख-च-ण-नावम्; झ-नावमित्; न-भ-‘नावं न’ नास्ति; र-नावमिन् । ६. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘अर्वाक्’ नास्ति ।

धियँ वो अप्सु दधिषे स्वर्षा ययातरन्दश मासो नवग्वाः ।

अया धिया स्याम देवगोपा अया धिया तुतुर्यामात्यंहः ॥ ११ ॥

धियँम् । वः । अप्सु । दधिषे । स्वःऽसाम् । यया । अतरन् । दश । मासः । नवऽग्वाः ।

अया । धिया । स्याम । देवऽगोपाः । अया । धिया । तुतुर्याम् । अति । अंहः ॥ ११ ॥

हे देवाः वः^१ युष्माकं धियं स्तुतिम् अप्सु^२ अग्निमित्तां^३ स्वर्षां सर्वस्य दात्रीं दधिषे धारयामि ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ यया धिया कर्मणा नवग्वाः अग्निरसः दश मासः अतरन् सत्रमनुतिष्ठन्तः^४ अया अनया धिया देवगोपाः देवैर्गुप्ताः स्याम भवेम । अया धिया अंहः पापम् अति^५ तुतुर्याम् अतितरेम^६ ॥ ॥ २७ ॥

‘हयो न^७’ इत्यष्टचं द्वितीयं सूक्तं प्रतिक्षत्रस्यापम् । अष्टमी द्वितीया च त्रिष्टुभौ शिष्टाः षट् जगत्यः । आदितः षडैश्वदेव्यः सप्तम्यष्टम्योर्देवपत्न्यो देवता । तथा चानुकान्तं—‘हयोऽष्टौ प्रतिक्षत्रोऽन्यो दृचो देवपत्नीस्तवोऽन्या त्रिष्टुप् द्वितीया च’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरि तां वहामि प्रतरणीमवस्युवम् ।

नास्यां वश्मि विमुचं नावृतं पुनर्विद्वान्पथः पुरएत ऋजु नेषति ॥ १ ॥

हयः । न । विद्वान् । अयुजि । स्वयम् । धुरि । ताम् । वहामि । प्रऽतरणीम् । अवस्युवम् ।

न । अस्याः । वश्मि । विऽमुचम् । न । आऽवृतम् । पुनः ।

विद्वान् । पथः । पुरऽएता । ऋजु । नेषति ॥ १ ॥

हयो न अश्व इव विद्वान् सर्वज्ञः प्रतिक्षत्रः स्वयम् अनन्यप्रेरितः सन् धुरि यज्ञात्मिकायाम् अयुजि युक्तोऽभवत् । तां धुरं प्रतरणीं प्रकर्षेण तारयित्रीम् अवस्युवं रक्षयित्रीं वहामि । धारयाम्यहमध्वर्युर्होता वा । अस्याः धुरः विमुचं विमोचनं परित्यागं न वश्मि न कामये । नावृतं पुनः पुनरावरणं धारणमपि न च वश्मि । मम को भार इति तदेवोच्यते । विद्वान् मार्गाभिज्ञोऽन्तर्यामी देवः पुरएता पुरतो गन्ता सन् पथः यज्ञमार्गान् ऋजु अकुटिलं नेषति प्रापयति ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘वः’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘अप्सु अग्निमित्ताम्’ नास्ति । ३. ग-घ-ज-समनुतिष्ठन्तः त-र-सर्वत्रमनुतिष्ठन्तः । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘अति’ नास्ति । ५. ख-च-ण-भ-तरेम । ६. त-न विद्वान् । ७. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘पुनः’ नास्ति । ८. ख-च-ण-को भारोच्यतेति; झ-त-भ-र-को भारोच्येति; न-को भारो भवतीति; श-को भारो देवोच्यते ।

अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्र यन्त मारुतो विष्णो ।

उभा नासत्या रुद्रो अध ग्राः पूषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥ २ ॥

अग्ने । इन्द्र । वरुण । मित्र । देवाः । शर्धः । प्र । यन्त । मारुत । उत । विष्णो इति ।

उभा । नासत्या । रुद्रः । अध । ग्राः । पूषा । भगः । सरस्वती । जुषन्त ॥ २ ॥

हे अग्ने इन्द्र वरुण मित्र हे देवाः यूयं शर्धः बलमस्माकं प्र यन्त प्रापयत ॥ अत्र सर्वत्र पूर्वस्याविद्यमानत्वेनोत्तरस्योत्तरस्य पादादित्वादिनिघातः । प्रथमस्य तु स्वत एव पादादिस्त्वम् ॥ उत अपि च हे मारुत मारुतानि मरुतां बलानि हे विष्णो यूयं शर्धः प्र यन्त । विष्णो इत्यस्य उत इत्यनेन व्यवधानान्निघातः ॥ किंच उभा उभौ नासत्या सत्यभूतौ रुद्रः अध अथ ग्राः एतेषां देवानां स्त्रियश्च पूषा भगः सरस्वती च जुषन्त सेवन्तामस्मदीयं यज्ञं स्तुतिं वा ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वता अपः ।

हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं सवितारमूतये ॥ ३ ॥

इन्द्राग्नी इति । मित्रावरुणा । अदितिम् । स्वः । रिति स्वः ।

पृथिवीम् । द्याम् । मरुतः । पर्वतान् । अपः ।

हुवे । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । भगम् । नु । शंसम् । सवितारम् । ऊतये ॥ ३ ॥

इन्द्रादिसवित्रन्तान् चतुर्दश देवान् उतये अस्मद्रक्षणाय हुवे आह्वयामि स्तौमि वा ॥ स्वर्गिण्यादित्य उच्यते स्वरणात् ॥

उत नो विष्णुरुत वातो अस्त्रिधो द्रविणोदा उत सोमो मयस्करत् ।

उत क्रभव उत राये नो अश्विनोत त्वष्टोत विभ्वानु मंसते ॥ ४ ॥

उत । नः । विष्णुः । उत । वातः । अस्त्रिधः । द्रविणः । उदाः । उत । सोमः । मयः । करत् ।

उत । क्रभवः । उत । राये । नः । अश्विना । उत । त्वष्टा । उत । विभ्वा । अनु । मंसते ॥ ४ ॥

उत अपि च नः अस्माकं विष्णुः व्यापको देवः मयस्करत् । मय इति सुखनाम । सुखं करोतु । उत अपि च वातः वायुः अस्त्रिधः अहिंसकः सन् मयस्करत् । किंच द्रविणोदाः धनस्य दाता सोमः अपि मयस्करत् । उत अपि च क्रभवः नः अस्मभ्यं राये धनाय अनु मंसते अनुमन्यन्ताम् । उत अश्विना अश्विनौ च उत त्वष्टा देवः उत विभ्वा क्रभूनामन्यतमो देवः । एते सर्वेऽप्यनु मंसते । यद्वा । अनुमंस्त इति प्रत्येकं संबन्धनीयम् ॥

१. ग-घ-ज-श-‘हे’ नास्ति । २. ग-घ-ज-स्वः आदित्यः नु क्षिप्रं प्रशस्यं सवितृविशेषणम् ।

३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘अश्विना’ नास्ति ।

उत त्यन्नो मारुतं शर्ध आ गमदिविक्षयं यजतं बर्हिरासदे ।

बृहस्पतिः शर्म पूषो नो यमद्वरूथ्यं वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ५ ॥

उत । त्यत् । नः । मारुतम् । शर्धः । आ । गमत् । दिविऽक्षयम् । यजतम् । बर्हिः । आऽसदे ।

बृहस्पतिः । शर्म । पूषा । उत । नः । यमत् । वरूथ्यम् । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ॥ ५ ॥

उत अपि च त्यत् तत् मारुतं शर्धः मरुतां बलं संघः नः अस्मान् आ गमत् आगच्छतु । कीदृशं तच्छर्धः । दिविक्षयं ब्रुलोके वर्तमानं यजतं पूज्यम् । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । बर्हिः बर्हिषि आसदे उपवेष्टुम् । उपविश्य हविःस्वीकारायेत्यर्थः । किंच बृहस्पतिः देवः शर्म सुखं यमत् यच्छतु । उत नः अस्मभ्यं पूषा अपि यमत् । कीदृशं शर्म । वरूथ्यम् । वारयति शीतवातादिकमिति वरूथं गृहम् । तदहं वरूथ्यम् । किंच वरुणादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकं शर्म यच्छन्तु^१ ॥

उत त्ये नः पर्वतासः सुशस्तयः सुदीतयो नद्यस्त्रामणे भुवन् ।

भगो विभक्ता शवसावसा गमदुरुव्यचा अदितिः श्रोतु मे हवम् ॥ ६ ॥

उत । त्ये । नः । पर्वतासः । सुशस्तयः । सुदीतयः । नद्यः । त्रामणे । भुवन् ।

भगः । विऽभक्ता । शवसा । अवसा । आ । गमत् । उरुऽव्यचाः । अदितिः । श्रोतु । मे । हवम् ॥ ६ ॥

उत अपि च त्ये ते पर्वतासः पर्ववन्तः अद्रयः सुशस्तयः शोभनस्तुतयः किंच सुदीतयः सुदानाः नद्यः च त्रामणे पालने नः अस्माकं भुवन् भवन्तु । भगः देवः विभक्ता धनानां विभागकर्ता दाता सन् शवसा अग्नेन अवसा रक्षणेन च सह आ गमत् आगच्छतु । उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः अदितिः अदीना देवमाता मे हवं स्तुतिमाह्वानं वा श्रोतु शृणोतु ॥

पत्नीसंयाजेषु देवपत्नीनां 'देवानां पत्नीः' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च— 'देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति ॥ आग्निमास्तशस्त्रेऽप्येते । 'देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे राकामहमिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।

याः पार्थिवासो या अपामर्षि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ॥ ७ ॥

देवानाम् । पत्नीः । उशतीः । अवन्तु । नः । प्र । अवन्तु । नः । तुजये । वाजऽसातये ।

याः । पार्थिवासः । याः । अपाम् । अर्षि । व्रते । ताः । नः । देवीः । सुहवाः । शर्म । यच्छत ॥ ७ ॥

१देवानाम् इन्द्रादीनां १पत्नीः पत्न्यः १उशतीः उशत्योऽस्मदीयां स्तुतिं कर्म वा कामयमानाः
१नः अस्मान् १अवन्तु रक्षन्तु । तथा १नः अस्माकं १तुजये बलवते पुत्राय १वाजसातये अञ्जलाभाय
संग्रामाय वा १प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु गच्छन्तु वा । १याः १पार्थिवासः पृथिवीसंबन्धिन्यः १याः च
१अपाम् उदकानां १व्रते कर्मण्यन्तरिक्षे वर्तन्ते १ताः हे १देवीः देव्यो हे १सुहवाः शोभनाह्वाना यूयं
१नः अस्मभ्यं १शर्म १यच्छत^१ ॥

उत ग्रा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्रायश्विनी राट् ।

आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥ ८ ॥

उत । ग्राः । व्यन्तु । देवपत्नीः । इन्द्राणी । अग्रायी । अश्विनी । राट् ।

आ । रोदसी इति । वरुणानी । शृणोतु । व्यन्तु । देवीः । यः । ऋतुः । जनीनाम् ॥ ८ ॥

१उत अपि च १ग्राः स्त्रियः १देवपत्नीः देवपत्न्यो देवाः पतयो यासां ताः । तादृश्यः १व्यन्तु
हविर्मक्षयन्तु । ता विविच्योच्यन्ते । १इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी १अग्रायी अग्नेः पत्नी १अश्विनी अश्विनोः
पत्नी १राट् राजमाना । किंच १रोदसी । ' रुद्रस्य पत्नी ' (निरु. ११. ४९) इति यास्केनोक्तम् । एवं सति
' विपितस्तुका रोदसी ' (ऋ. सं. १. १६७. ५) इत्यत्र यथाद्युदात्तप्रगृह्यते न^२ स्तः^२ तद्वदत्रापि
भाव्यम् । तथापि शाकल्येन महर्षिणैवमुक्तत्वात्तथैव द्रष्टव्यम् । १वरुणानी वरुणस्य पत्नी १आ सर्वतः
प्रत्येकं १शृणोतु । किंच १देवीः पत्नीसंयाजदेव्यः १व्यन्तु खादन्तु^३ हविः । १यः १जनीनां देवजायानाम्
१ऋतुः कालस्तदभिमानी देवोऽपि शृणोतु वेतु च । अत्र ' अपि च ग्रा व्यन्तु देवपत्न्यः ' (निरु. १२.
४६) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणा-
मात्येन^४ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाव्ये चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. च-च-ण-भ-यच्छतु; झ-त-न-र-यच्छन्तु । २. ख-च-झ-ण-भ-न; न- ' न स्तः ' नास्ति

३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-श-खादयन्तु; ग-घ-ज-स्वदेयम् । ४. ण-सायणाचार्येण ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'प्रयुञ्जती' इति सप्तचं तृतीयं सूक्तं प्रतिरथस्यार्थं त्रैष्टुभम् । पूर्वत्र 'वैश्वदेवं वै तत्' इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् । 'प्रयुञ्जती सप्त प्रतिरथः' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रयुञ्जती दिव एति ब्रुवाणा मही माता दुहितुर्वोधयन्ती ।

आविवासन्ती युवतिर्मनीषा पितृभ्य आ सद्ने जोहुवाना ॥ १ ॥

प्रयुञ्जती । दिवः । एति । ब्रुवाणा । मही । माता । दुहितुः । बोधयन्ती ।

आविवासन्ती । युवतिः । मनीषा । पितृभ्यः । आ । सद्ने । जोहुवाना ॥ १ ॥

एकोपस्या । प्रयुञ्जती प्राणिनः प्रस्तुतेषु कर्मसु दिवः द्युलोकात् एति आगच्छति ब्रुवाणा स्तुयमाना ॥ कर्मणि कर्तृप्रथयः ॥ मही महती माता प्रकाशस्य देवानां वा निर्मात्री दुहितुः भूम्याः बोधयन्ती बोधं कुर्वाणा । तदुपजीव्यत्वात् दुहितृत्वम्^१ उपचर्यते । यद्वा दुहितुर्दिव इति संबन्धः । उषसो दिवो दुहितृत्वं 'व्युच्छा दुहितर्दिवः' (ऋ. सं. १.४८.१) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । अन्यत्र च 'दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी' (ऋ. सं. ७. ७५. ४) इत्युपसः^२ द्युदुहितृत्वम्^३ आम्नातम् । अत इदमधिगम्यते । कदाचिद्यौरुपसो जायत उपाश्व दिव इति । प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्विवमित्यन्य आतुरूपसमित्यन्ये' (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति हि श्रूयते । लिङ्गं च दृश्यते कार्यकारणभावव्यत्यये 'अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः'^४ (ऋ. सं. १०. ७२. ४) इति ॥ किंच आविवासन्ती परिचरन्ती युवतिः मिश्रयन्ती सर्वत्र नित्यतरुणी वा मनीषा स्तुतिमती पितृभ्यः ॥ तृतीयार्थे पञ्चमी ॥ पितृभिः पालकैर्देवैः सह सद्ने यागगृहे आ सर्वतः जोहुवाना आहूयमाना । यद्वा । पितृभ्यः कर्मणां पालकेभ्यो यजमानेभ्य इष्टप्रापणेन पालकेभ्यो वा तेषामर्थाय जोहुवाना ॥

अजिरासस्तदप ईयमाना आतस्थिवांसो अमृतस्य नाभिम् ।

अनन्तास उरवो विश्वतः सीं परि द्यावापृथिवी यन्ति पन्थाः ॥ २ ॥

अजिरासः । तत्सपः । ईयमानाः । आतस्थिऽवांसः । अमृतस्य । नाभिम् ।

अनन्तासः । उरवः । विश्वतः । सीम् । परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति । पन्थाः ॥ २ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-तदुहितृत्वम् । २. ख-च-ण-इति च उषसः; झ-त-न-भ-र-चोपसः ।
३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-दुहितृत्वम्; श-दिवो दुहितृत्वम् । ४. ख-च-ण-भ-दक्षाद्वदितिः परि ।

अजिरासः गमनशीलाः । अजिः इरच्प्रत्ययान्तः 'अजिरशिशिर°' (उ. सू. १. ५३) इत्यादिना निपातितः ॥ तदपः तदेव प्रकाशनरूपं कर्म यस्य तत्तादृशमहः । ईयमानाः गच्छन्तः । अमृतस्य सूर्यस्य । नाभिं संनाहकं मण्डलम् अमृतस्योदकस्य वा नाभिमन्तरिक्षम् । आतिस्थिवांसः आतिष्ठन्तः । अनन्तासः अपरिमिताः । उरवः व्यासाः । पन्थाः पतनशीला रश्मयः । व्यावापृथिवी । परि दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षं च । विधतः परितः । यन्ति गच्छन्ति । सीम् इति पूरणः ॥

उक्षा समुद्रो अरुषः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेश ।

मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा वि चक्रमे रजसस्पात्यन्तौ ॥ ३ ॥

उक्षा । समुद्रः । अरुषः । सुपर्णः । पूर्वस्य । योनिम् । पितुः । आ । विवेश ।

मध्ये । दिवः । निहितः । पृश्निः । अश्मा । वि । चक्रमे । रजसः । पाति । अन्तौ ॥ ३ ॥

सौर्योऽयं तृचः । उक्षा उदकस्य कामानां वा सेक्ता । समुद्रः समुन्दनः । यद्वा । समोदन्ते अस्मिन् देवा इति समुद्रः । अरुषः आरोचमानः । सुपर्णः सुगमनः । पूर्वस्य । अवयवलक्षणेयम् । पूर्वदिगवयवस्य । पितुः पालकस्यान्तरिक्षस्य । योनिम् उत्पादकमवयवम् । आ । विवेश आविष्टवान् । पश्चात् । दिवः । मध्ये । निहितः । पृश्निः । प्राश्रुत एनं वर्णं इति पृश्निरादित्यः । अश्मा सर्वत्र व्याप्तः । लुप्तोपमा वा । अश्मसदृशः । रजसः अन्तरिक्षस्य । अन्तौ पूर्वापरभागौ । वि । चक्रमे विक्रमते । पाति च जगत् । जगद्रक्षार्थं क्रमते इत्यर्थः ॥

चत्वार ई बिभ्रति क्षेमयन्तो दश गर्भं चरसे धापयन्ते ।

त्रिधातवः परमा अस्य गावो दिवश्चरन्ति परि सद्यो अन्तान् ॥ ४ ॥

चत्वारः । ईम् । बिभ्रति । क्षेमयन्तः । दश । गर्भम् । चरसे । धापयन्ते ।

त्रिधातवः । परमाः । अस्य । गावः । दिवः । चरन्ति । परि । सद्यः । अन्तान् ॥ ४ ॥

चत्वारः ऋत्विजः । ईम् एनमादित्यं । क्षेमयन्तः क्षेममात्मन इच्छन्तः । बिभ्रति धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिश्च । किञ्च । दश दिशः । गर्भं गर्भवन्मध्ये उत्पन्नमेनं । चरसे चरणाय उदयास्तमय-व्यवहाराय । धापयन्ते गमयन्ति । त्रिधातवः त्रिप्रकाराः शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधाः । अस्य आदित्यस्य । परमाः उत्कृष्टाः । गावः रश्मयः । दिवः अन्तरिक्षस्य । अन्तान् परि परितः । सद्यः उदया नन्तरमेव चरन्ति गच्छन्ति ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ- 'पृथिवीम्' नास्ति । २. झ-न-र-तस्मिन् । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'हविर्भिः स्तुतिभिश्च' नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'चरन्ति' नास्ति ।

इदं वपुर्निवर्चनं जनासश्चरन्ति यन्नद्यस्तस्थुरापः ।

द्वे यदी विभृतो मातुरन्ये इहेह जाते यम्याः सवन्धू ॥ ५ ॥

इदम् । वपुः । निऽवर्चनम् । जनासः । चरन्ति । यत् । नद्यः । तस्थुः । आपः ।

द्वे इति । यत् । ईम् । विभृतः । मातुः । अन्ये इति ।

इहऽइह । जाते इति । यम्या । सवन्धू इति सऽवन्धू ॥ ५ ॥

वजनासः हे जना ऋत्विजः वइदं पुरतः दृश्यमानं ववपुः शरीरं मण्डलं वनिवर्चनं स्तुत्यं भवतीति शेषः । यन्मण्डलमुपजीव्य वनद्यः वचरन्ति प्रवहन्ति । वआपः च वयत् मण्डलमधितस्थुः । मण्डलाधीनत्वात्तासाम् । वईम् एतदुक्तलक्षणं यन्मण्डलं वद्वे अहोरात्रे वमातुः निर्मातुर्मातृस्थानीयादन्त-
रिक्षात् वअन्ये वइहेह वजाते इह चेह च सूर्ये जाते निष्पन्ने वयम्या यस्ये नियमनीये युग्मभूते वा वसवन्धू
समानबले समानबन्धने उभयोरप्येक एव सूर्यो बन्धकोऽक्षो ययोस्तादृशौ वविभृतः धारयतः ॥

वि तन्वते धियो अस्मा अपांसि वस्त्रा पुत्राय मातरौ वयन्ति ।

उपप्रक्षे वृषणो मोदमाना दिवस्पथा वध्वो यन्त्यच्छ ॥ ६ ॥

वि । तन्वते । धियः । अस्मै । अपांसि । वस्त्रा । पुत्राय । मातरः । वयन्ति ।

उपऽप्रक्षे । वृषणः । मोदमानाः । दिवः । पथा । वध्वः । यन्ति । अच्छ ॥ ६ ॥

वअस्मै सूर्याय वधियः स्तुतीः वअपांसि कर्माणि च ववि वतन्वते विस्तारयन्ति यजमानाः ।
वपुत्राय पुत्रस्थानीयाय वमातरः निर्मात्र्य उपसो दिशो वा ववस्त्रा वस्त्राणि ववयन्ति निष्पादयन्ति ।
ववस्त्रसदृशानि तेजांसि निबिडानि संपादयन्तीत्यर्थः । ववृषणः सेक्तुः सूर्यस्य वउपप्रक्षे उपपर्वने
संपर्के सति वमोदमानाः हृष्यन्तः ववध्वः वधूस्थानीया रश्मयः वदिवस्पथा सूर्यसंबन्धिना मार्गेण
वअच्छ अस्मदभिमुखं वयन्ति गच्छन्ति प्रसरन्ति ॥

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरस्मभ्यमिदमस्तु शस्तम् ।

अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सादनाय ॥ ७ ॥

तत् । अस्तु । मित्रावरुणा । तत् । अग्ने । शम् । योः । अस्मभ्यम् । इदम् । अस्तु । शस्तम् ।

अशीमहि । गाधम् । उत । प्रतिऽस्थाम् । नमः । दिवे । बृहते । सादनाय ॥ ७ ॥

अत्र लिङ्गसिद्धा देवताः । हे वमित्रावरुणा मित्रावरुणौ वतत्^१ वइदं सूक्तं वशस्तं स्तुतम् वअस्तु
भवतु । हे वअग्ने वतत् सूक्तं शस्तम् वअस्तु । वअस्मभ्यं वशं सुखाय वयोः दुःखानाममिश्रणायेदं

शस्तमस्तु । वयं च १अशीमहि प्रामुयाम १गाधं स्थितिम् १ । १उत अपि च १प्रतिष्ठां स्थितेरविच्छिन्ति
चाशीमहि । १नमः नमस्करोमि १दिवे द्योतमानाय सूर्याय १वृहते महते १सादनाय आश्रयाय
विश्वस्य ॥ ॥ १ ॥

‘कदु प्रियाय’ इति पञ्चचं चतुर्थं सूक्तम् । प्रतिभानुर्नामात्रेय ऋषिः । जगती छन्दः । विश्वे देवा
देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘कदु पञ्च प्रतिभानुर्जागतम्’ इति । आभिष्वविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेव-
शस्त्रे इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘कदु प्रियायेति वैश्वदेवम्’ (आश्र. श्री. ७. ७) इति ॥

कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वक्षत्राय स्वयंशसे महे वयम् ।

आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपो वृणाना वितनोति मायिनी ॥ १ ॥

कत् । ऊँ इति । प्रियाय । धाम्ने । मनामहे । स्वक्षत्राय । स्वयंशसे । महे । वयम् ।

आमेन्यस्य । रजसः । यत् । अभ्रे । आ । अपः । वृणाना । वितनोति । मायिनी ॥ १ ॥

अत्र वैद्युताग्निसंस्तवः । १कदु कदा । उ इति पूरणः । १प्रियाय सर्वेषां प्रियभूताय । वृष्टिद्वारा
हविरादिप्रयोजकत्वात् सर्वप्रियत्वमस्य प्रसिद्धम् । तादृशाय १धाम्ने तेजसे वैद्युताय । उत्तरवाक्ये
अभ्रे अपः वितनोति इति वक्ष्यमाणत्वादिदं लभ्यते । कीदृशाय २ । १स्वक्षत्राय स्वभूतबलाय किंच
१स्वयंशसे स्वभूतान्नाय । सर्वमप्यन्नं ह्यस्य स्वम् । १महे महते पूज्याय १वयं कदा १मनामहे स्तवाम ।
१यत् । उत्तरत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् या इति विपरिणमयितव्यम् । या आग्नेयी शक्तिः १आमेन्यस्य सम-
न्तान्मातव्यस्य १रजसः अन्तरिक्षस्य । अपरिमितमपि नभ इयदिति सर्वैर्मीयते । संबन्धिनि १अभ्रे
मेघे १आ अधि मेघस्योपरि १अपः उदकानि वृष्टिलक्षणानि १वितनोति विस्तारयति १वृणाना
आच्छादयन्ती सेव्यमाना वा १मायिनी । मायेति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञावती सती । यत् यस्य
संबन्धिनी माध्यमिकी वागिति वा योज्यम् ॥

ता अतनत वयुनै वीरवक्षणं समान्या वृतया विश्वमा रजः ।

अपो अपाचीरपरा अपेजते प्र पूर्वाभिस्तिरते देवयुर्जनः ॥ २ ॥

ताः । अतनत । वयुनम् । वीरवक्षणम् । समान्या । वृतया । विश्वम् । आ । रजः ।

अपो इति । अपाचीः । अपराः । अप । ईजते । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । देवयुः । जनः ॥ २ ॥

इयमुषस्या । १ताः उपसः १अतनत वितन्वन्ति । किम् । १वयुनं प्रज्ञानम् । कीदृशम् ।
१वीरवक्षणम् । वीरैर्ऋत्विग्भिर्वहनीयम् । यद्वा । वक्षणाः कार्यबोढारो येन प्रेर्यन्ते तत्तादृशम् । किंच
१समान्या एकरूपया १वृतया आवरकया दीहया १विश्वम् १आ सर्वमपि १रजः जगत् अतनत । एवं
सति १देवयुः देवकामः १जनः १अपाचीः अपाञ्चनाः प्रतिनिवृत्तमुखीः १अपराः अन्या आगामिनीः

उषसः । अपेजते अपचालयति । अपरोऽपशब्दः पूरणः । पूर्वोभिः ताभिः । प्र । तिरते । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । वर्धयति स्वमनीषां वर्धते वा स्वयम् ॥

आ ग्रावभिरहन्येभिरक्तुभिर्वरिष्ठं वज्रमा जिघर्ति मायिनि ।

शतं वा यस्य प्रचरन्त्स्वे दमे संवर्तयन्तो वि च वर्तयन्नाहा ॥ ३ ॥

आ । ग्रावऽभिः । अहन्येभिः । अक्तुऽभिः । वरिष्ठम् । वज्रम् । आ । जिघर्ति । मायिनि ।

शतम् । वा । यस्य । प्रऽचरन् । स्वे । दमे । सम्ऽवर्तयन्तः । वि । च । वर्तयन् । अहा ॥ ३ ॥

अत्र पूर्वार्धे इन्द्र उच्यते उत्तरार्धे इन्द्रात्मा सूर्यः । आ हूयत इति शेषः । कैः । अहन्येभिः अहनि संपादितैः । अक्तुभिः रात्रिभिः । तत्र निष्पन्नैरित्यर्थः । तथाविधैः । ग्रावभिः । साध्ये साधनशब्दः । ग्रावसाधैरभिषवैर्निमित्तभूतैः । आगत्यात्र सोमी^१ सन् मायिनि वृत्रे निमित्ते सति । वरिष्ठम् उरुतरं । वज्रम् । आ सर्वतः । जिघर्ति दीपयति । वा^२ किंच । वाशब्दश्चार्थः । यस्य इन्द्रात्म-कस्यादित्यस्य । शतं शतसंख्याका रश्मयः । स्वे । दमे स्वकीये गृहे आकाशे । प्रचरन् प्रचरन्ति । किं कुर्वन्तः । संवर्तयन्तः प्राणिनो नाशयन्तः । यद्वा । अहा अहानि दिवसान् संवर्तयन्तः सम्यक् प्रवर्तयन्तः । वि च वर्तयन् अहा अहानि निवर्तयन्ति गतान्येव पुनः प्रापयन्ति च । तपन-परिस्पन्दाधीनत्वात्^३ प्राणिनामायुःक्षयस्याहोरात्रादिव्यवहारस्य ॥

तामस्य रीतिं परशोरिव प्रत्यनीकमुखं भुजे अस्य वर्षसः ।

सचा यदि पितुमन्तमिव क्षयं रत्नं दधाति भरहूतये विशे ॥ ४ ॥

ताम् । अस्य । रीतिम् । परशोऽइव । प्रति । अनीकम् । अख्यम् । भुजे । अस्य । वर्षसः ।

सचा । यदि । पितुमन्तम् । इव । क्षयम् । रत्नम् । दधाति । भरऽहूतये । विशे ॥ ४ ॥

इयमाग्नेयी । तां प्रसिद्धाम् । अस्य अग्नेः । रीतिं स्वभावं गतिं वा । परशोरिव । प्रति परशोः प्रतिनिधिमिव पश्यामि । परशुर्यथा स्वस्वामिनोऽभिमतं^४ साधयति तद्वदित्यर्थः । अस्य । वर्षसः रूपवतोऽस्यादित्यस्य । अनीकं रश्मिसमूहं । भुजे भोगाय । अख्यं कथयाम्यहम्^५ । यदि^६ यस्मात् स च देवः । सचा अस्मत्सहायः सन् । पितुमन्तम् अन्नवन्तं । क्षयम् । इव निवासमिव । भरहूतये संग्रामे यज्ञे वा आह्वानयुक्ताय । विशे यजमानाय । रत्नं रमणीयं धनं । दधाति^६ धारयति^६ । उभयमपि ददातीत्यर्थः ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-सोमः । २. ख-च-ण- 'वा' नास्ति । ३. ग-घ-च-ज-ण-श-
°परिस्पन्दा° । ४. ख-च-ण-स्वस्वामिने मतम् ; झ-त-न-भ-र-श-स्वस्वामिनेऽभिमतम् । ५. ख-
च-झ-ण-त-न-भ-र-कथयेयं स्तोत्रम् ; श-कथयाम्यहं स्तोत्रं यदि । ६. ख-च-ण-दधाति ; झ-त-न-भ-र-
दधाति धारयति ददाति ।

स जिह्वया चतुरनीक ऋञ्जते चारु वसानी वरुणो यतन्नरिम् ।

न तस्य विद्म पुरुषत्वता वयं यतो भगः सविता दाति वार्यम् ॥ ५ ॥

सः । जिह्वया । चतुःऽअनीकः । ऋञ्जते । चारु । वसानः । वरुणः । यतन् । अरिम् ।

न । तस्य । विद्म । पुरुषत्वता । वयम् । यतः । भगः । सविता । दाति । वार्यम् ॥ ५ ॥

१सः अग्निः १चतुरनीकः चतुर्दिक्षु प्रसृतज्वालः सन् १जिह्वया १ऋञ्जते गच्छति १घृतादिकम् । यद्वा । जिह्वया चतुरनीकः सन् ऋञ्जते अलंकरोति स्वात्मानम् । किं कुर्वन् । १चारु रमणीयं तेजः १वसानः आच्छादयन् १वरुणः तमोवारकः सन् १अरिम् अमित्रं १यतन् उद्धरन् । १तस्य तमित्यर्थः । तं १न १विद्म न जानीमः १वयं १पुरुषत्वता पुरुषत्वेन कामानां १पूरकत्वेन वा युक्तम् ॥ अपरो भावप्रत्ययः पूरणः ॥ १यतः अयं १भगः महान् भजनीयः १सविता प्रेरको देवः १दाति यच्छति १वार्यं वरणीयं धनम् ॥ ॥ २ ॥

‘ देवं वः ’ इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमात्रेयस्य प्रतिप्रभस्यार्थम् । त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘ देवं वः प्रतिप्रभोऽन्त्या तृणपाणिः ’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

देवं वो अद्य सवितारमेधे भगं च रत्नं विभजन्तमायोः ।

आ वो नरा पुरुभुजा ववृत्या दिवेदिवे चिदश्विना सखीयन् ॥ १ ॥

देवम् । वः । अद्य । सवितारम् । आ । ईषे । भगम् । च । रत्नम् । विऽभजन्तम् । आयोः ।

आ । वाम् । नरा । पुरुऽभुजा । ववृत्याम् । दिवेऽदिवे । चित् । अश्विना । सखिऽयन् ॥ १ ॥

१देवं द्योतमानं १सवितारं सर्वस्याभ्यनुज्ञातारं १वः । त्वामित्यर्थः । यद्वा होतुरिदं वाक्यम् । वः यजमानेभ्यो युष्मभ्यमर्थाय १अद्य इदानीम् १एषे उपगच्छामि । १भगं १च भजनीयं देवम् १आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य १रत्नं रमणीयं हविः १विभजन्तम् । ‘ भगो वां विभजतु ’ इति हि भगस्य विभजनं प्रसिद्धम् । ‘ रायो विभक्ता संभरश्च वस्वः ’ (ऋ. सं. ४. १७. ११), ‘ भगो विभक्ता शवसा ’ (ऋ. सं. ५. ४६. ६) इति च श्रुतिः । यद्वा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठौ । यजमानार्थं रत्नं रमणीयं धनं विभजन्तम् । हे १नरा नेतारौ हे १पुरुभुजा । पुरु भुजाते इति पुरुभुजौ । हे १अश्विना १अश्विनौ १वां युवां १दिवेदिवे प्रतिदिनम् १आ १ववृत्याम् आवर्तयाम्यस्मदभिमुखम् । १सखीयन् युवयोः सखिस्वमिच्छन् । १चित् इति पूरणः ॥

१. झ-न-भ-वाञ्छति । २. ख-च-ण-पूर्णत्वेन; झ-भ-पूर्णत्वेन कामानाम् । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-‘ हे अश्विना ’ नास्ति ।

प्रति प्रयाणमसुरस्य विद्वान्सूक्तैर्देवं सवितारं दुवस्य ।

उप ब्रवीत नमसा विजानञ्ज्येष्ठं च रत्नं विभजन्तमायोः ॥ २ ॥

प्रति । प्रयाणम् । असुरस्य । विद्वान् । सुऽउक्तैः । देवम् । सवितारम् । दुवस्य ।

उप । ब्रवीत । नमसा । विजानन् । ज्येष्ठम् । च । रत्नम् । विभजन्तम् । आयोः ॥ २ ॥

असुरस्य शत्रूणां निरसितुः सवितुः प्रति प्रयाणं प्रत्यागतिं^१ विद्वान् जानन् सूक्तैः सवितारं देवं दुवस्य परिचर ह्यन्तरात्मन् । किंच आयोः मनुष्याय ज्येष्ठं रत्नं धनं च विभजन्तम् । गमयन्तमित्यर्थः । नमसा नमस्कारेण हविषा वा विजानन् । विशेषेण भावयन्नित्यर्थः ॥ यद्वान्तर्णीतप्यर्थोऽयम् ॥ ज्ञापयन् उप ब्रवीत स्तौतु भवान् ॥

अदत्रया दयते वार्याणि पूषा भगो अदितिर्वस्ते उस्त्रः ।

इन्द्रो विष्णुर्वरुणो मित्रो अग्निरहानि भद्रा जनयन्त दस्माः ॥ ३ ॥

अदत्रया । दयते । वार्याणि । पूषा । भगः । अदितिः । वस्ते । उस्त्रः ।

इन्द्रः । विष्णुः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । अहानि । भद्रा । जनयन्त । दस्माः ॥ ३ ॥

अयमग्निः अदत्रया अदनीयानि ॥ अदेरौणादिकोऽत्रप्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति याजादेशः । अथवा अत्तीत्यदत्रा जिह्वा । तथा वार्याणि वरणीयानि काष्ठानि दयते । दयतिरनेककर्मात्रं दहने वर्तते । दहतीत्यर्थः । सामर्थ्यादग्निरिति गम्यते । यद्वा । अदनीयानि^२ वरणीयान्यन्नानि दयते । ददाति यजमानाय ॥ 'दयं दानगतिर्हि साबलाह्यानेषु' ॥ कीदृशोऽग्निः । पूषा पोषकः भगः भजनीयः अदितिः अखण्डनीयः । यद्वा । पूषादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकमदनीयानि वार्याणि चान्नानि दयते । उस्त्रः सूर्यः वस्ते आच्छादयति । सामर्थ्यात्तेजांसि । इन्द्रादयः पञ्चापि देवाः^३ दस्माः दर्शनीयाः अहानि सर्वाण्यागन्तूणि भद्रा शोभनानि^४ जनयन्त जनयन्ति । दिवसानां यागदानादिविशिष्टत्वमेव भद्रत्वम् ॥

तन्नो अनर्वा सविता वरूथं तत्सिन्धव इषयन्तो अनु गमन् ।

उप यद्वोचै अध्वरस्य होता रायः स्याम पतयो वाजरत्नाः ॥ ४ ॥

तत् । नः । अनर्वा । सविता । वरूथम् । तत् । सिन्धवः । इषयन्तः । अनु । गमन् ।

उप । यत् । वोचै । अध्वरस्य । होता । रायः । स्याम । पतयः । वाजऽरत्नाः ॥ ४ ॥

१. ख-च-ण-भ-प्रत्यावर्तिम् । २. ख-च-ण-भ-वार्याणि । ३. ख-च-ण-देवताः । ४. ग-घ-ज-श-शोभनीयानि ।

वत् प्रसिद्धं वरूथं वरणीयमस्मदभिमतं धनं नः अस्मभ्यम् अनर्वा अप्रत्युतः केनाप्यतिर-
स्कृतः सविता देवः प्रयच्छत्विति शेषः । वत् धनं सिन्धवः स्यन्दनशीलाः इषयन्तः
गच्छन्त्यो नद्यः अनु अनुसृत्य गमन् गच्छन्तु । धनं दातुं गच्छन्तिवत्यर्थः । यत् यस्मात् अध्व-
रस्य यागस्य होता होमनिष्पादकोऽहम् उप वोचे उपेत्य ब्रवीमि तस्मात्तत्प्रयच्छन्तिवति शेषः ।
वयं चात्रयः वरायः धनस्य बहुविधस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम । वाजरत्नाः अन्नेन बलेन
वा रमणीयाः । अथवा यद्यस्माद्वोचे स्तौमि तस्मात् सविता नो वरूथमागच्छतु । तस्मान्नद्यश्च नो
वरूथं यज्ञमनु गमन् अनुगच्छन्तिवति वा योज्यम् ॥

प्र ये वसुभ्य ईवदा नमो दुर्ये मित्रे वरुणे सूक्तवाचः ।

अवैत्वभ्वं कृणुता वरीयो दिवस्पृथिव्योरवसा मदेम ॥ ५ ॥

प्र । ये । वसुभ्यः । ईवत् । आ । नमः । दुः । ये । मित्रे । वरुणे । सूक्तवाचः ।

अव । एतु । अभ्वम् । कृणुत । वरीयः । दिवःपृथिव्योः । अवसा । मदेम ॥ ५ ॥

ये यजमानाः वसुभ्यः यज्ञनिवासेभ्यो देवेभ्यः ईवत् गमनवत् नमः अन्नं पश्चात्सकं प्र
दुः प्रादुः । ये च मित्रे देवे वरुणे च सूक्तवाचः सूक्तवचसो भवन्ति तानस्मान् अभ्वं महद्धनं
तेजो वा अवैतु अवगच्छतु^१ । हे देवाः^२ कृणुत कुरुत चैतेभ्यः वरीयः उरुतरं सुखम् । दिवस्पृथिव्योः
द्यावापृथिव्योः अवसा रक्षणेन मदेम हव्ये^३ ॥ ३ ॥

‘ विश्वो देवस्य ’ इति पञ्चमं षष्ठं सूक्तं स्वस्त्यात्रेयमुनेरार्षं वैश्वदेवम् । पञ्चमी पङ्क्तिः
आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । तदुक्तमनुक्रमण्याम्—‘ विश्वः स्वस्त्यात्रेयः पङ्क्त्यन्तम् ’ इति । पृष्ठयाभि-
प्लवपडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे विश्वो^४ देवस्येति प्रतिपत्तृचस्याद्यः^५ । सूत्रितं च—‘ विश्वो देवस्य
नेतुरित्येका ’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति । आभिप्लविकेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठेऽहःस्वेपैव वैश्वदेवस्य
शस्त्रस्य प्रतिपत् । ‘ युग्मेऽप्येवमभिप्लवे ’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति सूत्रितत्वात् ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् ।

विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे ॥ १ ॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्तः । वुरीत । सख्यम् ।

विश्वः । राये । इषुध्यति । द्युम्नम् । वृणीत । पुष्यसे ॥ १ ॥

विश्वः सर्वः मर्तः नेतुः देवस्य । सवितुरित्यर्थः । तस्य सख्यं वुरीत वृणीत । विश्वः
जनः राये धनस्य इषुध्यति ॥ पञ्चमलकारः ॥ ईशीत । तस्यानुग्रहात् सर्वो जनः द्युम्नं धनं वृणीत^५
पुष्यसे पुष्ट्यै पर्याप्तं धनम् ॥

१. ग-घ-ज-आगच्छतु । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ हे देवाः ’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-
श-‘ हव्ये ’ नास्ति । ४. झ-भ-र-आद्यस्तृचो वैश्वदेवे प्रतिपत्तृचस्याद्यः ; त-आद्यस्तृचो वैश्वदेवे ।
५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-वृणीत सवितारम् ।

ते ते देव नेत॒र्ये चेमाँ अनुशसे । ते रा॒या ते ह्या॑ऽपृ॒चे सचे॑महि स॒च॒थ्यैः ॥ २ ॥

ते । ते । दे॒व । ने॒तः । ये । च । इ॒मान् । अ॒नु॒श॒से ।

ते । रा॒या । ते । हि । आ॒ऽपृ॒चै । सचे॑महि । स॒च॒थ्यैः ॥ २ ॥

हे ऽनेतः ऽदेव ऽते तव स्वभूताः ऽते वयं यजमानाः ऽथे ऽच अन्ये ऽइमान् । विभक्ति-
व्यत्ययः । इमे होत्रादयः ऽअनुशसे शंसितुं प्रभवन्ति तेऽपि त्वदीयाः । यद्वा । इमान् अन्यान्
इन्द्रादीन् अनुशसे क्रमेण शंसितुं प्रभवन्ति । ' एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्यः स हि सर्व-
भूतात्मा ' इत्युक्तत्वादितरासां देवतानां तदन्तर्भावादिति भावः । न केवलं त्वच्छंसका एवेत्यर्थः । ऽते
उभये^१ वयं ऽराया धनेन सचेमहि इति संबन्धः । ऽते ऽहि ते खलु ऽआपृचे आपर्चनीयाः ॥ कृत्यार्थे
केन्द्रत्ययः । ' कृन्मेजन्तः ' इत्यव्ययत्वाद्विभक्तेरदर्शनम् ॥ ऽसचथ्यैः सर्वैः कामैः ऽसचेमहि
संगच्छेमहि ॥

अतो॑ न॒ आ नृ॒नति॑थी॒नतः॑ प॒त्नी॑र्दशस्यत ।

आ॒रे विश्वं॑ प॒थे॒ष्ठां द्वि॒षो यु॑योतु यू॒यु॒विः ॥ ३ ॥

अतः । नः । आ । नृ॒न् । अति॑थीन् । अतः । प॒त्नीः । द॒श॒स्य॒त ।

आ॒रे । विश्वं॑ । प॒थे॒ऽस्था॒म् । द्वि॒षः । यु॒यो॒तु । यु॒यु॒विः ॥ ३ ॥

ऽअतः अस्मिन् यज्ञे ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ऽनः अस्माकमृत्विजां ऽनृन् नेतृन् ऽअतिथीन्
तद्वत् पूज्यान् देवान् ऽआ ऽदशस्यत सर्वतः परिचरत । ऽअतः अस्मिन् यज्ञे ऽपत्नीः देवानां पत्नीरपि
दशस्यत हविष्प्रदानादिना । यद्वा । नः अस्मभ्यं नृन् पुत्रभृत्यादीनतिथीन् पत्नीश्चैतन्नयमत्र दशस्यत ।
हे देवाः प्रयच्छत^२ । ऽआरे दूरे ऽविश्वं सर्वं ऽपथेष्ठां मार्गे वर्तमानं वैरिणं ऽद्विषः अन्यान्पि द्विषो
द्वेष्टृन् ऽयुयोतु पृथक्करोतु देवसंघः सविता वा ऽयूयुविः^३ सर्वस्यामिश्रयिता पृथक्कर्ता^४ ॥

यत्र॑ वह्नि॒र॒भिहि॑तो दु॒द्रव॑द्द्रो॒ण्यः॑ प॒शुः ।

नृ॒मणा॑ वी॒रप॑स्त्योऽर्णा॑ धी॒रेव॑ स॒निता ॥ ४ ॥

यत्र । वह्निः । अ॒भि॒ऽहि॒तः । दु॒द्रव॑त् । द्रो॒ण्यः । प॒शुः ।

नृ॒ऽम॒नाः । वी॒र॒ऽप॒स्त्यः । अ॒र्णा । धी॒रा॒ऽइव॑ । स॒नि॒ता ॥ ४ ॥

ऽयत्र यस्मिन्यज्ञे ऽवह्निः यज्ञस्य वोढा ऽअभिहितः यूपं प्रापितः ऽद्रोण्यः यूपार्हः
ऽपशुः ऽदुद्रवत् गच्छति यूपं प्रति तत्र ऽनृमणाः यजमानमनाः सविता ऽवीरपस्त्यः । वीरा ऋत्विग्यज-

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'उभये' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'प्रयच्छत' नास्ति
३. त-युयुविः । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'पृथक्कर्ता' नास्ति ।

मानाः पुत्रभृत्यादयो वा तद्वत्पस्यं गृहं यस्य स तादृशः । प्रेरितगृहो वा^१ । पुत्राद्युपेतगृहप्रदः
इत्यर्थः । ^५सनिता संभक्ता भवति । ^५अर्णा अरणकुशला ^५धीरेव^२ योषिदिव । यद्वा । अर्णानि
हवींष्यभिलक्ष्य सनिता भवति ॥

एष ते देव नेता रथस्पतिः शं रयिः ।

शं राये शं स्वस्तये इषःस्तुतो मनामहे देवस्तुतो मनामहे ॥ ५ ॥

एषः । ते । देव । नेतरिति । रथःपतिः । शम् । रयिः ।

शम् । राये । शम् । स्वस्तये । इषःऽस्तुतः । मनामहे । देवऽस्तुतः । मनामहे ॥ ५ ॥

हे ^५नेतः ^५देव सवितः ^५ते तव ^५एषः ^५रथःपतिः सर्वस्य पालकः ^५रयिः दातव्यधनवान् ॥
मत्वर्यो लुप्यते ॥ ^५शं करोत्विति शेषः । वयं च ^५राये धनस्य ^५शं सुखाय । यद्वा । राये धनाय
^५शं^३ सुखाय च ^५स्वस्तये अविनाशाय^३ ^५इषःस्तुतः एषणीयस्य सवितुः स्तोतारो वयं ^५मनामहे
स्तुमः । ^५देवस्तुतः देवानां देवस्य वा सवितुः स्तोतारः ^५मनामहे स्तुमः ॥ ४ ॥

‘ अग्ने सुतस्य ’ इति पञ्चदशर्चं सप्तमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ अग्ने पञ्चोना चतस्रो
गायत्र्यः पलुष्णिहस्तिस्रो जगत्त्र्यस्त्रिष्टुभो वान्त्ये अनुष्टुभौ ’ इति । ‘ ऋषिश्चान्यस्मात् ’ इति परिभाषया
स्वस्त्यात्रेय ऋषिः । आदितश्चतस्रो गायत्र्यः पञ्चम्याद्याः पडुष्णिह एकादश्याद्यास्तिस्रो जगत्त्र्यस्त्रिष्टुभो
वा चतुर्दशीपञ्चदश्यावनुष्टुभौ विश्वे देवा देवता^४ ॥

अग्ने सुतस्य पीतये विश्वैरुमेभिरा गहि । देवेभिर्हव्यदातये ॥ १ ॥

अग्ने । सुतस्य । पीतये । विश्वैः । ऊमेभिः । आ । गहि । देवेभिः । हव्यऽदातये ॥ १ ॥

हे ^५अग्ने त्वं ^५सुतस्य ^५पीतये सोमपानाय ^५विश्वैरुमेभिः ऊमैः सर्वैरपि रक्षकैः ^५देवेभिः
देवैरिन्द्रादिभिः सह ^५हव्यदातये अस्माकं हविर्दानाय तद्वात्रे यजमानाय वा ^५आ ^५गहि
आगच्छ ॥

ऋतधीतय आ गतु सत्यधर्माणो अध्वरम् । अग्नेः पिबत जिह्या ॥ २ ॥

ऋतऽधीतयः । आ । गतु । सत्यऽधर्माणः । अध्वरम् । अग्नेः । पिबत । जिह्या ॥ २ ॥

१. त-वा पुत्राद्युपेतगृहो वा । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-धारा । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ शं
... अविनाशाय ’ नास्ति । ४. न- देवता । स्मार्ते प्रत्यवरोहणे इदं सूक्तं जप्यम् । चतुर्थं सहाय
सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वेति सूत्रितम् । गुरुणा प्रसक्ष्यमाणः सर्वतोभये होमे कृते स्वास्ति नो भिमीता-
मिति सूक्तशेषं जपेत् । तथा च सूत्रम्-स्वस्त्यात्रेयं जपति यतैन्द्रं भयामह इति सूक्तशेषमिति । स्मार्ते शान्ति-
कर्मण्यपि एतत्सूक्तं जप्यम् । गुरुणाभिमृता इति खण्डे उदिते आदित्ये सौर्याणि च स्वस्त्ययनानि च जपेदिति
सूत्रात् ।

हे ऽकृतधीतयः सत्यस्तुतयोऽबाध्यकर्माणो वा देवाः ऽअध्वरम् अस्मद्यज्ञम् ऽआ ऽगत आगच्छत । आगत्य च हे ऽसत्यधर्माणः सत्यस्य धारयितारो यूयम् ऽअग्नेः ऽजिह्वया ऽपिव्रत आज्यसोमादिकम् ॥

विप्रेभिर्विप्र सन्त्य प्रातर्यावभिरा गहि । देवेभिः सोमपीतये ॥ ३ ॥

विप्रेभिः । विप्र । सन्त्य । प्रातर्यावऽभिः । आ । गहि । देवेभिः । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे ऽविप्र मेधाविन्^१ विविधकामानां वा पूरक^२ हे ऽसन्त्य संभजनीयाग्ने ऽविप्रेभिः उक्त-
लक्षणैः ऽप्रातर्यावभिः प्रातःकाले आगन्तुभिः ऽदेवेभिः देवैः सार्धम् ऽआ ऽगहि आगच्छ ।
किमर्थम् । ऽसोमपीतये सोमपानाय ॥

अयं सोमश्चमू सुतोऽमन्त्रे परि षिच्यते । प्रिय इन्द्राय वायवे ॥ ४ ॥

अयम् । सोमः । चमू इति । सुतः । अमन्त्रे । परि । सिच्यते । प्रियः । इन्द्राय । वायवे ॥ ४ ॥

अयं पुरतो वर्तमानः ऽसोमः ऽचमू चम्बोरज्योः^३ अधिषवणफलकयोः^४ ऽसुतः अभिषुतः सन्
अमन्त्रे पात्रे ऽपरि ऽषिच्यते पूर्यते । स च ऽइन्द्राय ऽवायवे च ऽप्रियः । तं पातुं हे इन्द्रवायू
आगच्छतमिति शेषः ॥

‘वायवा याहि’ इत्येपा पृष्ठयस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यवृचस्याद्या । सूत्रितं
च— ‘वायवा याहि वीतय इत्येका वायो याहि शिवा दिव इति द्वे’ (आश्व. श्री.
७. १०) इति ॥

वायवा याहि वीतये जुषाणो हव्यदातये ।

पिबा सुतस्यान्धसो अभि प्रयः ॥ ५ ॥

वायो इति । आ । याहि । वीतये । जुषाणः । हव्यऽदातये ।

पिब । सुतस्य । अन्धसः । अभि । प्रयः ॥ ५ ॥

हे ऽवायो ऽप्रयः अन्नं सोमाख्यम् ऽअभि अभिलक्ष्य ऽआ ऽयाहि ऽवीतये भक्षणाय ऽजुषाणः
प्रीयमाणः ऽहव्यदातये हविर्दात्रे यजमानाय तदर्थम् । आगत्य च ऽसुतस्यान्धसः अभिषुत-
मन्धोऽन्नं सोमलक्षणं ऽपिव ॥ ५ ॥

पृष्ठयस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायववृचे^५ ‘इन्द्रश्च’ इत्यादिके द्वे ऋचौ शंसेत् । तयोः
प्रथमां द्वितीयां वाचर्थं वृचं संपादयेत् । तथा च सूत्रितम्— ‘इन्द्रश्च वायवेपां सुतानामिति द्वयो-
रन्यतरां द्विः’ (आश्व. श्री. ७. १०) इति ॥

१. ख-च-ण-विविधकामानाम्; ग-घ-ज-मेधाविन्; झ-न-भ-र-विविधकामानां पूरक; त-मेधाविन्
विविधं कामानां पूरक । २. न-चम्बोः । ३. झ-न-र-अभिषवण° । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-
ऐन्द्रवायववृचः ।

इन्द्रश्च वायवेषां सुतानां पीतिमर्हथः । ताज्जुषेथामरेपसावभि प्रयः ॥६॥

इन्द्रः । च । वायो इति । एषाम् । सुतानाम् । पीतिम् । अर्हथः ।

तान् । जुषेथाम् । अरेपसौ । अभि । प्रयः ॥६॥

हे वायो त्वं च इन्द्रश्च एषां पुरतो गृहीतानां सुतानाम् अभिपुतानां सोमानां पीतिं पानम् अर्हथः । यस्मादेवं तस्मात् तान् सोमरसान् जुषेथां सेवेथाम् अरेपसौ अहिंसकौ । तदर्थं प्रयः सोमाख्यमन्नमभिलक्ष्यागच्छतमिति शेषः । यद्वा । प्रयः अन्नरूपान् ॥

सुता इन्द्राय वायवे सोमासो दध्याशिरः ।

निम्नं न यन्ति सिन्धवोऽभि प्रयः ॥ ७ ॥

सुताः । इन्द्राय । वायवे । सोमासः । दधिऽआशिरः ।

निम्नम् । न । यन्ति । सिन्धवः । अभि । प्रयः ॥ ७ ॥

इन्द्राय वायवे च सोमासः सोमाः दध्याशिरः दध्याश्रयणाः सुताः अभिपुताः संपादिताः । ते च निम्नं गतं सिन्धवः न नद्य इव हे इन्द्रवायू युवाम् अभि यन्ति प्रयः अन्नरूपाः ॥

तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'सजूर्विश्वेभिः' इति वैश्वदेवस्तुचः । सूत्रितं च—'सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरुत नः प्रिया प्रियासु' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरश्विभ्यामुषसा सजूः । आ याह्यग्रे अत्रिवत्सुते रण ॥८॥

सऽजूः । विश्वेभिः । देवेभिः । अश्विऽभ्याम् । उषसा । सऽजूः ।

आ । याहि । अग्रे । अत्रिऽवत् । सुते । रण ॥ ८ ॥

हे अग्रे विश्वेभिः सर्वैः देवेभिः देवैः सजूः संगतः सन् अश्विभ्यामुषसा च सजूः समानप्रीतिः सन् आ याहि आगहि । अत्रिवत् अत्रिरिव । अत्रेर्यज्ञे यथा तथेत्यर्थः । यद्वा । अत्रिर्यथा यज्ञे रमते तद्वत् सुते अभिषुते सोमे रण रमस्व ॥

उत्तरे द्वे नवमीदशम्यौ स्पष्टे ॥

१. ख-च-ण-भ-अन्नरूपांश्च; झ-त-न-र-अन्नरूपान् वा । २. न-दशरात्रे तृतीयेऽहनि । ३. ख-झ-त-न-भ-र-'आयाहि आगहि' नास्ति ।

स॒जूर्मि॒त्रावरु॑णाभ्यां स॒जूः सोमे॑न विष्णु॑ना ।

आ या॑ह्यग्ने अ॒त्रिव॑त्सुते र॒ण ॥ ९ ॥

स॒ऽजूः । मि॒त्रावरु॑णाभ्याम् । स॒ऽजूः । सोमे॑न । विष्णु॑ना ।

आ । या॒हि । अ॒ग्ने । अ॒त्रि॒ऽवत् । सु॒ते । र॒ण ॥ ९ ॥

स॒जूर्मा॑दि॒त्यैर्वसु॑भिः स॒जूरि॑न्द्रेण वा॒युना॑ । आ या॑ह्यग्ने अ॒त्रिव॑त्सुते र॒ण ॥ १० ॥

स॒ऽजूः । आ॒दि॒त्यैः । वसु॑भिः । स॒ऽजूः । इ॒न्द्रेण॑ । वा॒युना॑ ।

आ । या॒हि । अ॒ग्ने । अ॒त्रि॒ऽवत् । सु॒ते । र॒ण ॥ १० ॥ ॥ ६ ॥

पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे 'स्वस्ति नः' इति तृचः । सूत्रितं च—'स्वस्ति नो मिमीता-
मश्विना भग इति तृच इति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । तथा बृहस्पतिसवे वैश्वदेवनिविद्धाना-
नार्थोऽयं तृचः । 'स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति
सूत्रितत्वात्^१ ॥

स्व॒स्ति नो॑ मिमी॒ताम॒श्विना॒ भगः॑ स्व॒स्ति दे॒व्यदि॑तिरन॒र्वणः॑ ।

स्व॒स्ति पू॒षा असु॑रो दधातु नः स्व॒स्ति द्यावा॑पृथि॒वी सु॑चेतुना ॥ ११ ॥

स्व॒स्ति । नः॑ । मि॒मी॒ताम् । अ॒श्विना॑ । भगः॑ । स्व॒स्ति । दे॒वी । अदि॑तिः । अन॒र्वणः॑ ।

स्व॒स्ति । पू॒षा । असु॑रः । द॒धा॒तु । नः॑ । स्व॒स्ति । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । सु॒ऽचे॒तुना॑ ॥ ११ ॥

१नः अस्मभ्यम् १अश्विना अश्विनौ १स्वस्ति अविनाशं क्षेमं १मिमीतां कुरुताम् । १भगः च
१स्वस्ति क्षेमं मिमीताम् । तथा १देव्यदितिः च स्वस्ति मिमीताम् । १अनर्वणः अप्रायृतः १पूषा
१असुरः शत्रूणां निरसिता प्राणानां बलानां दाता वा नः^२ १स्वस्ति १दधातु । १नः अस्मभ्यं
१द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावपि १सुचेतुना शोभनेन प्रज्ञानेन विशिष्टे १स्वस्ति मिमीताम् ॥

स्व॒स्तये॑ वा॒युमु॑प॒ ब्रवा॑म॒ह्वै सोम॑ स्व॒स्ति भुव॑नस्य यस्पतिः ।

बृह॑स्पति॒ सर्व॑गणं स्व॒स्तये॑ स्व॒स्तये॑ आ॒दित्या॑सो भवन्तु नः ॥ १२ ॥

स्व॒स्तये॑ । वा॒युम् । उप॑ । ब्र॒वा॒म॒ह्वै । सोम॑म् । स्व॒स्ति । भुव॑नस्य । यः । पतिः ।

बृह॑स्पति॒म् । सर्व॑ऽगणम् । स्व॒स्तये॑ । स्व॒स्तये॑ । आ॒दि॒त्यासः॑ । भ॒वन्तु॑ । नः॑ ॥ १२ ॥

१. न-सूत्रितत्वात् । दीक्षितानामुपतापे निविद्धानार्थमयं तृचः । तथा च सूत्रितं—स्वस्त्यात्रेये निविदं
दध्यात् । प्रकृत्या निगद इति । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे स्वस्ति नो मिमीतामिति तृचः । सूत्रितं
च—स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति तृच इति वैश्वदेवमिति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-भगश्च ।

१स्वस्तये क्षेमाय १वायुमुप १ब्रवामहै स्तुम इत्यर्थः । १सोमं चोप ब्रवामहै । १यः च सोमः १भुवनस्य १पतिः पालकः । सर्वलोकजीवनस्य सोमायत्तत्वात् । तथा १सर्वगणं सर्वदेवगणोपेतं १बृहस्पतिं बृहतः कर्मणो मन्त्रस्य पालयितारं १स्वस्तये स्तुमः^१ । १आदित्यासः आदित्या अदितेः पुत्राः सर्वे देवा अरुणादयो द्वादश वा १नः अस्माकं १स्वस्तये १भवन्तु ॥

सत्रमध्ये दीक्षिते व्याधिते सति तस्मिन्नहनि वैश्वदेवशस्त्रेऽयं तृचो निविद्धानार्थः । सूत्रितं च—‘ स्वस्त्यात्रेये निविदं दध्यात् ’ (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति । स्वस्त्यात्रेयशब्देनायं तृचो विवक्षित इति तत्र व्याख्यातम् । तथा भयादिके सत्ययं तृचो जप्यः ॥

विश्वे देवा नो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये ।

देवा अवन्तृभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पात्वंहसः ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । नः । अद्य । स्वस्तये । वैश्वानरः । वसुः । अग्निः । स्वस्तये ।

देवाः । अवन्तु । ऋभवः । स्वस्तये । स्वस्ति । नः । रुद्रः । पातु । अंहसः ॥ १३ ॥

१विश्वे सर्वेऽपि १देवाः १नः अस्मान् १अद्य अस्मिन् यागदिने १स्वस्तये क्षेमाय अवन्तु । १वैश्वानरः । विश्व एनं नरा नयन्तीति वैश्वानरः । १वसुः सर्वस्य वासयिता १अग्निः देवः । ‘ अयमेवाग्निवैश्वानर इति शाकपूणिः ’ (निरु. ७. २३) इति यास्कः । सोऽपि १स्वस्तये अवतु । १देवाः १ऋभवः अपि १स्वस्तये १अवन्तु । १रुद्रः दुःखात् द्रावयिता देवोऽपि १अंहसः पापात् १स्वस्ति १पातु १नः अस्मान् ॥

स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पथ्ये रेवति ।

स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कृधि ॥ १४ ॥

स्वस्ति । मित्रावरुणा । स्वस्ति । पथ्ये । रेवति ।

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । च । अग्निः । च । स्वस्ति । नः । अदिते । कृधि ॥ १४ ॥

हे १मित्रावरुणा अहोरात्राभिमानिदेवौ १स्वस्ति कुस्तम् । हे १पथ्ये । पन्थाः^२ अन्तरिक्षमार्गः^२ । तत्र हिता मार्गाभिमानिनी देवी । हे तादृशि १रेवति धनवति देवि १स्वस्ति कृधि । १इन्द्रश्चाग्निश्च प्रत्येकं १नः अस्मभ्यं १स्वस्ति कृधि । हे १अदिते देवि १नः १स्वस्ति १कृधि कुरु ॥

१. ख-च-ण-स्तुम इत्यर्थः । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-पन्थाः पथ्या स्वस्ति देवमन्तरिक्षमार्गः ; श-पथ्या स्वस्ति देवं पन्था अन्तरिक्षमार्गः ।

स्वस्ति पन्थामनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव ।

पुनर्ददताघ्नता जानता सं गमेमहि ॥ १५ ॥

स्वस्ति । पन्थाम् । अनु । चरेम । सूर्याचन्द्रमसौऽइव ।

पुनः । ददता । अघ्नता । जानता । सम् । गमेमहि ॥ १५ ॥

पन्थां पन्थानं स्वस्ति क्षेमेण अनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव । तौ यथा निरालम्बे मार्गे राक्षसादिभिरनुपद्रुतौ संचरतस्तद्वत् । किंच वयं प्रवसन्तः पुनर्ददता अभिमतम् अघ्नता चिरकाल-विलम्बकोपेन^१ अहिंसता जानता अविस्मरता मदीयश्चिरकालं गतः कोऽयमिति संदेहमकुर्वता । मदीयोऽयमिति बुध्यमानेनेत्यर्थः । उक्तलक्षणेन बन्धुजनेन सं गमेमहि संगच्छेमहि^२ । यद्वा । पूर्वार्धं प्रवसतां वाक्यमुत्तरार्धं बन्धूनाम् । वयं बन्धवो ददताभिमतमुपार्जितं यच्छताघ्नता प्रवासकोपेन^३ अहिंसता जानता सन्नेहमधिगच्छता प्रवसता सं गमेमहि ॥ ७ ॥

‘ प्र श्यावाश्च ’ इति सप्तदशर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ प्र श्यावाश्च न्यूना श्यावाश्चो मारुतं ह तत्पङ्क्तिः पष्ठयन्त्या च ’ इति । आत्रेयः श्यावाश्च ऋषिः । ‘ ह तत् ’ इति प्रयोगात् इदमादीनि दश सूक्तानि मरुदेवत्यानि । षष्ठी सप्तदशी च पङ्क्त्यौ शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । गतो विनियोगः ॥

प्र श्यावाश्च धृष्णुयार्चा मरुद्भिर्ऋकभिः ।

ये अद्रोघमनुष्वधं श्रवो मदन्ति यज्ञियाः ॥ १ ॥

प्र । श्यावऽअश्च । धृष्णुऽया । अर्च । मरुत्ऽभिः । ऋक्ऽभिः ।

ये । अद्रोघम् । अनुऽस्वधम् । श्रवः । मदन्ति । यज्ञियाः ॥ १ ॥

हे श्यावाश्च एतन्नामक ऋषे धृष्णुया धृष्णुस्त्वम् ऋकभिः^४ स्तुत्यान् मरुद्भिः^५ मरुतः^६ प्र अर्च । द्वितीयार्थे तृतीया । एवं स्वयमेव संप्रेष्यति । यद्वा । यजमानो होतारं श्यावाश्च ब्रूते । यद्वा । मरुद्भिर्मरुसहस्रैर्ऋकभिः स्तोतृभिः सह स्तोत्रैर्वा अर्चं स्तुहीत्यर्थः । षष्ठे मरुतः यज्ञियाः यज्ञार्हाः अनुष्वधं प्रत्यहम्^७ । हविलक्षणान्नप्रदानं^८ स्वधा । अनु पश्चाद्वा । अद्रोघम् अहिंसकं श्रवः अन्नं लब्ध्वा मदन्ति हृष्यन्ति ॥

१. ख-च-ण- विलम्बात् कोपेन । २. ग-घ-ज-श-‘ संगच्छेमहि ’ नास्ति । ३. झ-त-न-भ-र-प्रयासकोपेन । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-ऋकभिः मरुद्भिः स्तुत्यान् मरुतः ; श-ऋकभिः स्तुत्यान् मरुतः । ५. ख-झ-त-न-भ-र-प्रतिहविलक्षणप्रदानम् ।

ते हि स्थिरस्य शर्वसः सखायः सन्ति धृष्णुया ।

ते यामन्ना धृषद्विनस्त्मना पान्ति शश्वतः ॥ २ ॥

ते । हि । स्थिरस्य । शर्वसः । सखायः । सन्ति । धृष्णुया ।

ते । यामन् । आ । धृषत्स्विनः । त्मना । पान्ति । शश्वतः ॥ २ ॥

१ते १हि ते खलु १स्थिरस्य अविचलितस्य १शर्वसः बलस्य १सखायः १सन्ति भवन्ति मध्यम् ।
१धृष्णुया धृष्णवः । १ते च १यामन्ना । आ^१ इति चार्थे । गमनेऽपि १धृषद्विनः धर्षणवन्तः^२ १स्मना
आरमना अनुग्रहेणैव अस्मदुपकारमनपेक्ष्यैव^३ १शश्वतः बहूनस्मान् पुत्रभृत्यादीन् १पान्ति रक्षन्ति ॥

ते स्पन्द्रासो नोक्षणोऽति स्कन्दन्ति शर्वरीः ।

मरुतामधा महो दिवि क्षमा च मन्महे ॥ ३ ॥

ते । स्पन्द्रासः । न । उक्षणः । अति । स्कन्दन्ति । शर्वरीः ।

मरुताम् । अध । महः । दिवि । क्षमा । च । मन्महे ॥ ३ ॥

१ते मरुतः १स्पन्द्रासः स्पन्दनशीलाः १उक्षणः जलस्य सेकारश्च । १न इति चार्थे । यस्मात्
स्पन्द्रा अन्येषां तस्मात् १शर्वरीः । शर्वर्यो रात्रयः । कालावयवानित्यर्थः । तान् १अति १स्कन्दन्ति
अतिक्रम्य गच्छन्ति । नित्या इत्यर्थः । यस्मादेत एवविधास्तस्मात् १मरुताम् १अध अधुना १महः तेजः
१दिवि द्युलोके १क्षमा क्षमायां भूमौ च वर्तमानं १मन्महे स्तुमः ॥

मरुत्सु वो दधीमहि स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया ।

विश्वे ये मानुषा युगा पान्ति मर्त्यं रिषः ॥ ४ ॥

मरुत्सु । वः । दधीमहि । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुया ।

विश्वे । ये । मानुषा । युगा । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ॥ ४ ॥

हे अध्वर्युहोत्रादयः १वः यूयं १मरुत्सु १धृष्णुया धर्षकेषु १दधीमहि ॥ व्यत्ययेनोत्तमः ॥ धत्तं ।
किम् । १स्तोमं स्तोत्रं १यज्ञं १च । इज्यतेऽनेनेति यज्ञं हविः । तदुभयं किमर्थं दीयत इति । १ये मरुतः
१विश्वे सर्वेऽपि १मानुषा मानुषाणि १युगा युगानि । सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः^४ । १मर्त्यं मरणधर्माणं
यजमानं १रिषः हिंसकात् सकाशात् १पान्ति रक्षन्ति ॥

१. झ-न- इह आ । २. त- धर्षणवर्षणवन्तः । ३. ख-च-ण- अस्मदुपकारानपेक्षया । ४. ख-
च-झ-ण-न-भ- लोकेष्वित्यर्थः ।

अर्हन्तो ये सुदानवो नरो असामिशवसः ।

प्र यज्ञं यज्ञियेभ्यो दिवो अर्चा मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अर्हन्तः । ये । सुदानवः । नरः । असामिशवसः ।

प्र । यज्ञम् । यज्ञियेभ्यः । दिवः । अर्च । मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

हे होतः हे आत्मन् वा ऽये ऽअर्हन्तः पूज्याः ऽसुदानवः शोभनदानाः ऽनरः नेतारः कर्मणाम्
 ऽअसामिशवसः अनल्पबलाः सन्ति तेभ्यः ऽयज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः ऽदिवः द्योतमानेभ्यः ऽमरुद्भ्यः ॥
 विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः । यद्वा कर्मणि षष्ठी ॥ दीप्तिं ऽयज्ञं यज्ञसाधनं हविः ऽप्र ऽअर्च पूजय
 प्रयच्छेत्स्यर्थः । अथवा दिवोऽन्तरिक्षादागतेभ्य इति संबन्धः ॥ ॥ ८ ॥

आ रुक्मैरा युधा नरं ऋष्वा ऋष्टीरसृक्षत ।

अन्वेनां अहं विद्युतो मरुतो जज्झतीरिव भानुरर्तं तमना दिवः ॥ ६ ॥

आ । रुक्मैः । आ । युधा । नरः । ऋष्वाः । ऋष्टीः । असृक्षत ।

अनु । एनान् । अहं । विद्युतः । मरुतः । जज्झतीः इव । भानुः । अर्तं । तमना । दिवः ॥ ६ ॥

ऽनरः वृष्टेर्नेतारः ऽऋष्वाः महान्तो मरुतः ऽरुक्मैः रोचमानैराभरणविशेषैः ऽआ रोचन्ते इति
 शेषः ॥ उपसर्गश्रुतेः संगतक्रियाध्याहारः ॥ तथा ऽयुधा प्रहरणसाधनेनायुधेन ऽआ रोचन्ते । एते
 मरुतः ऽऋष्टीः आयुधविशेषान् ऽअसृक्षत । प्रक्षिपन्ति मेघभेदार्थम् । ऽएनान् ऽमरुतः ऽविद्युतः अपि
 ऽजज्झतीरिव शब्दकारिण्य आप इव । ' जज्झतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः ' (निरु. ६. १६)
 इति निरुक्तम् । ऽअनु ऽअहं अनुगच्छत्येव । ऽदिवः द्योतमानस्य मरुद्भ्यः ऽभानुः दीप्तिः
 ऽतमना स्वयमेव ऽअर्तं निरगात् ॥

ये वावृधन्त पार्थिवा य उरावन्तरिक्ष आ ।

वृजने वा नदीनां सधस्ये वा महो दिवः ॥ ७ ॥

ये । ववृधन्त । पार्थिवाः । ये । उरौ । अन्तरिक्षे । आ ।

वृजने । वा । नदीनाम् । सधस्ये । वा । महः । दिवः ॥ ७ ॥

ऽये मरुतः ऽपार्थिवाः पृथिवीसंबन्धाः सन्तः ऽववृधन्त वर्धन्ते । ऽये च ऽउरौ महति ऽअन्तरिक्षे
 च ववृधन्त । ऽआ इति चार्थः । ऽनदीनां नदनवतीनां ऽवृजने ऽवा बले' ववृधन्त । ऽमहः महतः ऽदिवः

द्युलोकस्य ऽसधस्थे सहस्थाने^१ च ववृधन्त । उभयत्र वाशब्दश्चार्थे । एवं सर्वत्र वर्धमाना मरुतो वृष्ट्यर्थमृष्टीः असृक्षतेति^२ पूर्वत्र संबन्धः ॥

शर्धो मारुतमुच्छैस सत्यशवसमृभ्वसम् ।

उत स्म ते शुभे नरः प्र स्पन्द्रा युजत त्मना ॥ ८ ॥

शर्धः । मारुतम् । उत् । शंस । सत्यऽशवसम् । ऋभ्वसम् ।

उत । स्म । ते । शुभे । नरः । प्र । स्पन्द्राः । युजत । त्मना ॥ ८ ॥

हे स्तोतः ऽमारुतं ऽशर्धः बलम् ऽउत् उत्कृष्टं ऽशंस स्तुहि । कीदृशं शर्धः । ऽसत्यशवसं सत्यवेगम् ऽऋभ्वसं महदतिप्रवृद्धम् । ऽउत ऽस्म अपि च ऽनरः वृष्टेर्नेतारः ऽते मरुतः ऽशुभे उदकार्थं ऽप्र ऽयुजत प्रायुजत समयोजयन् ऽत्मना आत्मनैव जगद्रक्षाबुद्धयैव ऽस्पन्द्राः चलन-स्वभावाः पृषतीरित्यर्थः^३ ॥

उत स्म ते परुष्यामूर्णा वसत शुन्ध्यवः ।

उत पव्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा ॥ ९ ॥

उत । स्म । ते । परुष्याम् । ऊर्णाः । वसत । शुन्ध्यवः ।

उत । पव्या । रथानाम् । अद्रिम् । भिन्दन्ति । ओजसा ॥ ९ ॥

ऽउत ऽस्म अपि च ऽते^४ मरुतः^४ ऽपरुष्याम् एतन्नामिकायां नद्यां वर्तन्ते । ये ऽऊर्णाः दीप्तीः ऽशुन्ध्यवः शोधिकाः ऽवसत आच्छादयन्ति ते । ऽउत अपि च ऽपव्या नेम्या ऽरथानां स्वकीयानां रथचक्रेण ऽओजसा बलेन च ऽअद्रिं ऽभिन्दन्ति मेघं गिरिं वा विदारयन्ति ॥

आपथयो विपथयोऽन्तस्पथा अनुपथाः ।

एतेभिर्मह्यं नामभिर्यज्ञं विष्टार ओहते ॥ १० ॥

आऽपथयः । विऽपथयः । अन्तःऽपथाः । अनुऽपथाः ।

एतेभिः । मह्यम् । नामऽभिः । यज्ञम् । विऽस्तारः । ओहते ॥ १० ॥

ऽआपथयः । अस्मदभिसुखा मार्गा येषां ते तादृशाः । ऽविपथयः विष्वक्मार्गाः ऽअन्तस्पथाः दरीसुषिरादिमार्गाः ऽअनुपथाः अनुकूलमार्गाश्च ये मरुतः सन्ति ते ऽएतेभिः एतैश्चतुर्विधैः ऽनामभिः

१. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-वा सहने; र- वा महते । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-असृजतेति । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-पृथिवीरित्यर्थः । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र- एते ।

नामकैः स्वरूपैः ^१महं मदर्थं ^२यज्ञं ^३विस्तारः विस्तृताः सन्तः ^४ओहते वहन्ति । यद्वा । एतैर्नामभि-
रुदकैः सार्धं यज्ञमोहते ॥ ११ ॥

अधा नरो न्योहतेऽधा नियुतं ओहते ।

अधा पारावता इति चित्रा रूपाणि दृश्या ॥ ११ ॥

अध । नरः । नि । ओहते । अध । नियुतः । ओहते ।

अध । पारावताः । इति । चित्रा । रूपाणि । दृश्या ॥ ११ ॥

^१अध अथ ^२नरः अभिमतवृष्ट्यादिनेतारः ^३न्योहते नितरां वहन्ति जगत् । ^४अध ^५नियुतः स्वयमेव मिश्रयितारः सन्तः ^६ओहते । ^७अध अथ ^८पारावताः । परावदूरदेशः^१ । तत्संबन्धिनश्चान्त-
रिक्षादिदूरदेशे ग्रहतारामेधादिधारकाः सन्त ओहत इत्यर्थः । ^२इति उक्तप्रकारेण तेषां ^३रूपाणि ^४चित्रा
नानाविधानि चायनीयानि वा ^५दृश्या स्वव्यापारैर्दर्शनीयानि भवन्त्विति शेषः ॥

छन्दःस्तुभः कुभन्यव उत्समा कीरिणो नृतुः ।

ते मे के चित्र तायव ऊमा आसन्दृशि त्विषे ॥ १२ ॥

छन्दःस्तुभः । कुभन्यवः । उत्सम् । आ । कीरिणः । नृतुः ।

ते । मे । के । चित्र । न । तायवः । ऊमाः । आसन् । दृशि । त्विषे ॥ १२ ॥

^१छन्दस्तुभः छन्दोभिः स्तोतारः^२ ^३कुभन्यवः उदकेच्छवः ^४कीरिणः स्तोतारः ^५उत्सं कूपमपेक्ष्य
तृषिताय गोतमाय यान्मरुतः ^६आ ^७नृतुः सर्वतोऽकुर्वन् अनयन् वा स्तोत्रम् । यद्वा । ये छन्दः-
स्तुभश्छन्दोभिः स्तुत्याः । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । कुभन्यवः सेक्तारो वृष्ट्युदकस्य । कुभिरुन्दनकर्मा ।
कीरिणः स्तोतुर्गोतमस्य पानार्थम् उत्सं कूपम् आ नृतुः आनीतवन्तः । ‘असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय
तृणजे’ (ऋ. सं. १. ८५. ११) इति द्युक्तम् ॥ ‘नृ नये’ इत्यस्य वा नर्ततेर्वा विक्षेपमात्रार्थस्येदं
रूपम् ॥ ^८ते मरुतः ^९के ^{१०}चित् ^{११}मे महं ^{१२}तायवः ^{१३}न कदाचिदप्यदृश्यास्तस्करा इव स्थिताः ^{१४}ऊमाः
रक्षकाः ^{१५}दृशि दर्शने ^{१६}आसन् विषयभूता अभवन् । केचित् ^{१७}त्विषे शरीरदीप्त्यै बलाय वा आसन् ।
प्राणरूपेणेति भावः ॥

य ऋष्या ऋष्टिर्विद्युतः कवयः सन्ति वेधसः ।

तमृषे मारुतं गुणं नमस्या रमया गिरा ॥ १३ ॥

ये । ऋष्याः । ऋष्टिर्विद्युतः । कवयः । सन्ति । वेधसः ।

तम् । ऋषे । मारुतम् । गुणम् । नमस्य । रमय । गिरा ॥ १३ ॥

१ये मरुतः १कृत्वाः दर्शनीयाः १कृष्टिविद्युतः आयुधैर्विद्योतमानाः १कवयः मेधाविनः १वेधसः सर्वस्य १विधातारः १ १सन्ति १तं तेषां १मारुतं १गणं १रमया रमणीयया १गिरा स्तुत्या हे १ऋषे श्यावाश्व १नमस्य परिचर स्तुहि ॥

अच्छ १ऋषे मारुतं १गणं १दाना मित्रं न १योषणा ।

दिवो वा १धृष्णव ओजसा स्तुता १धीभिरिष्यत ॥ १४ ॥

अच्छ । १ऋषे । मारुतम् । १गणम् । १दाना । मित्रम् । न । १योषणा ।

दिवः । वा । १धृष्णवः । ओजसा । स्तुताः । १धीभिः । १इष्यत ॥ १४ ॥

हे १ऋषे १मारुतं १गणं मरुतसंघं १मित्रं १न आदित्यमिव १दाना हविर्दानेन १योषणा । यौतेरिदं रूपम् । यौतेति योषा स्तुतिः । तथा च १अच्छ अभिगच्छेति शेषः । १ऋषेरुत्तरार्धः २ प्रत्यक्षवादः । १ओजसा बलेन हे १धृष्णवः धर्षका मरुतः १दिवो १वा युलोकाद्वा । वाशब्दश्रुतेः इतरलोकद्वयाद्वा । १धीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः १स्तुताः १इष्यत गच्छत ३ यज्ञम् ॥

नू मन्वान एषां देवाँ अच्छा न वक्षणा ।

दाना सचेत सूरिभिर्यामश्रुतेभिरञ्जिभिः ॥ १५ ॥

नू । मन्वानः । एषाम् । देवान् । अच्छ । न । वक्षणा ।

दाना । सचेत । सूरिभिः । यामश्रुतेभिः । अञ्जिभिः ॥ १५ ॥

१नु क्षिप्रम् १एषां मरुताम् । एतान् मरुत इत्यर्थः । १मन्वानः स्तुवन् १देवान् मरुद्वति-रिक्तान् १वक्षणा वहनेन निमित्तेन १अच्छ अभिप्राप्तुं १न मनुते । स स्तोता १सूरिभिः मेधाविभिः ४ १यामश्रुतेभिः शीघ्रगमनेन विश्रुतैः १अञ्जिभिः फलस्य व्यञ्जकैर्मरुद्भिः ॥ सर्वाः पञ्चम्यर्थे तृतीयाः ॥ उक्तलक्षणेभ्यो मरुद्वयः १दाना अभिमतदानानि १सचेत संगच्छते ॥

प्र ये मे बन्ध्वेषे गां वोचन्त सूरयः पृश्नि वोचन्त मातरम् ।

अधा पितरमिष्मिणं रुद्रं वोचन्त शिकसः ॥ १६ ॥

प्र । ये । मे । बन्धुऽएषे । गाम् । वोचन्त । सूरयः । पृश्निम् । वोचन्त । मातरम् ।

अध । पितरम् । इष्मिणम् । रुद्रम् । वोचन्त । शिकसः ॥ १६ ॥

१. ग-घ-च-ज-ण-सर्वविधातारः; त-न-र-सर्वत्र-विधातारः । २. त-न-र-उत्तरार्धः । ३. च-ण-आगच्छत । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-मेधाविभिः प्रेरयितृभिः ।

१ये मरुतः १मे मह्यं १बन्ध्वेषु स्वेषां बन्धूनामन्वेषणे सति १सूरयः प्रेरकाः १गां माध्यमिकां वाचं गोदेवतां वा १प्र १वोचन्त प्रावोचन् ॥ अविशिष्टमृषेर्वाक्यम् । ऋषिः^१ मरुद्वाक्यमनुवदति । तस्मादुत्तरयोः आख्यातयोः^२ यच्छब्दानन्वयान्निघातः ॥ ते १पृश्निं शुदेवतां पृश्निवर्णां गां वा १मातरं १वोचन्त अब्रुवन् । ' पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः ' (तै. सं. २. २. ११. ४) इति श्रुतेः । १अथ अथ १पितरं स्वकीयम् १इष्मिणं गमनवन्तमज्ञवन्तं वा १रुद्रं १वोचन्त १शिक्षसः शक्तास्ते । मरुतां रुद्रेण पुत्रत्वपरिग्रहो बहुकृत्व उपपादितः ॥

सप्त मे सप्त शाकिन एकमेका शता ददुः ।

यमुनायामधि श्रुतमुद्राधो गव्यं मृजे नि राधो अश्व्यं मृजे ॥ १७ ॥

सप्त । मे । सप्त । शाकिनः । एकम् ऽ एका । शता । ददुः ।

यमुनायाम् । अधि । श्रुतम् । उत् । राधः । गव्यम् । मृजे । नि । राधः । अश्व्यम् । मृजे ॥ १७ ॥

१सप्त सप्तसंख्याकाः^३ संधाः । ' सप्तगणा वै मरुतः ' (तै. सं. २. २. ११. १) इति श्रुतेः । अदितिगर्भे वर्तमानं वायुमिन्द्रः प्रविश्य सप्तधा विदार्य पुनरेकैकं सप्तधा व्यदारयत् ते एकोनपञ्चाशन्मरुद्गणा अभवन्निति पुराणेषु प्रसिद्धम् । ते च सप्तसंख्याकाः १शाकिनः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः । ते च १एकमेका एकैको गणः १मे मह्यं १शता शतसंख्याकानि गवाश्चयूथानि १ददुः दत्तवन्तः प्रयच्छन्तिवति वा आशीः । तैर्दत्तं १यमुनायां नद्याम् १अधि । अयं सप्तम्यर्थानुवादी^४ । तत्र १श्रुतं प्रसिद्धं १गव्यं गोसमूहात्मकं गोसंबन्धि वा १राधः धनम् १उत् १मृजे उन्मार्जयामि । तथा तैर्दत्तम् १अश्व्यम् अश्वसमूहात्मकं तत्संबन्धि वा १राधः धनं^५ १नि १मृजे निमार्जिम् ॥ ॥ १० ॥

' को वेद जानम् ' इति षोडशचं नवमं सूक्तम् । श्यावाश्व ऋषिः । आद्यापञ्चमीदशम्येकादशी-पञ्चदश्यः ककुभः षष्ठीसप्तमीनवमीत्रयोदशीचतुर्दशीषोडश्यः सतोबृहत्योऽष्टमी द्वादशी च गायत्र्यौ द्वितीया बृहती तृतीयानुष्टुप् चतुर्थी पुरउणिक् । मरुतो देवता । तथा चानुक्रान्तं—' को वेद षोडश ककुब्बृहत्यनुष्टुप् पुरउणिक् ककुप्सतोबृहत्यौ गायत्री सतोबृहती ककुभौ गायत्री सतोबृहत्यौ ककुप्सतो-बृहती ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

को वेद जानमेषां को वा पुरा सुमेष्वास मरुताम् ।

यद्युयुजे किलास्यः ॥ १ ॥

कः । वेद । जानम् । एषाम् । कः । वा । पुरा । सुमेष्वा । आस । मरुताम् ।

यत् । युयुजे । किलास्यः ॥ १ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-मे ऋषिः । २. ख-च-झ-ण-त-भ-र-निघातयोः । ३. ख-च-झ-भ-र-सप्तसंख्याकाः एतत्संख्याकाः । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-पञ्चम्यर्थानुवादी । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-' धनं ' नास्ति ।

१एषाम् ॥ मरुतां पूर्वसूक्ते प्रस्तुतत्वादत्रान्वादेशविषयत्वादेषामित्यस्य निघातता ॥ १जानम्
उत्पत्ति १को १वेद जानाति कः पुमान् । १को १वा १पुरा पूर्वमप्येषां १मरुतां १सुन्नेषु सुन्नेषु १आस
भवति । १यत् यदा एते १किलास्यः किलासीः । पृषतीः^१ इत्यर्थः । ताः १युयुज्जे रथे योजितवन्तः
तदैषां स्थितिं बललक्षणानि सुखानि च को जानातीत्यर्थः । वेगविषये^२ सर्वत्र वायोरुपमास्पदत्वा-
दिति भावः ॥

ऐतान्रथेषु तस्थुषः कः शुश्राव कथा ययुः ।

कस्मै सस्रुः सुदासे अन्वापय इळाभिर्वृष्टयः सह ॥ २ ॥

आ । एतान् । रथेषु । तस्थुषः । कः । शुश्राव । कथा । ययुः ।

कस्मै । सस्रुः । सुदासे । अनु । आपयः । इळाभिः । वृष्टयः । सह ॥ २ ॥

१एतान् मरुतः १रथेषु १तस्थुषः स्थितवतः १कः १आ १शुश्राव श्रावयेदित्यर्थः । यद्वा । एतेषां
क्रोशध्वनिं रथध्वनिं च कः शृणुयात् । १कथा कथं १ययुः गच्छन्ति तदपि को जानाति । यद्वा ।
तान् कथमन्ये देवादयोऽनुगच्छेयुः । १कस्मै १सुदासे सुदानाय १आपयः बन्धुभूता व्यासाः १वृष्टयः
वर्षकाः ॥ अयं कर्तरि क्तिच् ॥ १इळाभिः बहुविधैरक्षैः १सह सहिताः १अनु १सस्रुः अनुक्रमेण
अवतरेयुः^३ ॥

ते म आहुर्ग आययुरुप द्युभिर्विभिर्मदे ।

नरो मर्या अरेपस इमान्पश्यन्निति ष्टुहि ॥ ३ ॥

ते । मे । आहुः । ये । आययुः । उप । द्युभिः । विभिः । मदे ।

नरः । मर्याः । अरेपसः । इमान् । पश्यन् । इति । स्तुहि ॥ ३ ॥

ऋषिर्ऋग्व्याज्यां मरुत्प्रादुर्भावमाख्यास्यन् अनया प्रादुर्भूतान् पश्यन्नाह । १ते मरुतः इत्थं लपते
१मे मह्यम् १आहुः १ये १उप १आययुः ये मरुतो मां प्राप्ताः । कैः साधनैः । १द्युभिः द्योतमानैः
१विभिः गन्तृभिरक्षैः । किमर्थम् । १मदे मदाय सोमपानजनिताय । किमाहुरिति तदनुब्रूते । १नरः
नेतारः १मर्याः मनुष्येभ्यो हिताः १अरेपसः अलेपास्ते । हे ऋषे १इमान् अस्मान् १पश्यन् तथा^४
स्थितान् चक्षुषावलोकयन् १स्तुहि १इति आहुः । यद्वा । इति इत्थं पश्यन् स्तुहीति ॥

ये अञ्जिषु ये वाशीषु स्वभानवः स्रक्ष रुक्मेषु खादिषु ।

श्राया रथेषु धन्वसु ॥ ४ ॥

ये । अञ्जिषु । ये । वाशीषु । स्वभानवः । स्रक्ष । रुक्मेषु । खादिषु ।

श्रायाः । रथेषु । धन्वसु ॥ ४ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-पृषत्यः ; श-पृषतः । २. ख-च-झ-ण-भ-देशविषये; न-देवाविषये । ३. ख-
च-झ-ण-न-भ-अवतरेयुः वृष्टयन्तानि; त-र-अवतरेयुः वृष्टयन्तादीनि । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-यथा ।

अनया मरुतां स्वरूपं निरूपयति । हे मरुतो युष्माकं वये प्रसिद्धाः स्वभानवः स्वदीप्तयः
 वज्रिषु आभरणेषु श्रायाः आश्रयभूताः सन्ति । वये च वाशीषु आयुधेषु । ये च स्रक्षु
 माल्येषु । ये रुक्मेषु उरोभूषणेषु । ये च खादिषु हस्तपादस्थितकटकेषु । ' हस्तेषु खादिश्च
 कृतिश्च ' (ऋ. सं. १. १६८. ३), ' पत्सु खादयः ' (ऋ. सं. ५. ५४. ११) इति हि
 श्रुती भवतः । रथेषु धन्वसु च ये च स्वभानवः श्रायाः सन्ति । ' सुधन्वान इषुमन्तः ', ' सुरथाः
 पृश्निमातरः ' (ऋ. सं. ५. ५७. २) इति च निगमः । तान् सर्वान् स्तुम इति शेषः । यद्वा ।
 ये स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयो मरुतोऽज्जिष्वाभरणेषु निमित्तेषु श्राया आश्रया भविष्यामः । ये च
 वाशीषु निमित्तेषु । एवं सर्वत्र योज्यम् । तादृग्विधानिमान्पश्यन् स्तुहीति पूर्वत्र संबन्धः । तेषामेव
 इदं वाक्यम् ॥

युष्माकं स्मा रथां अनु मुदे दधे मरुतो जीरदानवः ।

वृष्टी द्यावो यतीरिव ॥ ५ ॥

युष्माकम् । स्म । रथान् । अनु । मुदे । दधे । मरुतः । जीरऽदानवः ।

वृष्टी । द्यावः । यतीऽइव ॥ ५ ॥

हे जीरदानवः शीघ्रदाना हे मरुतः युष्माकं रथान् अनु उद्दिश्य मुदे मोदाय दधे
 धारयामि करोमीत्यर्थः । सामर्थ्यात् स्तुतीरिति लक्ष्यते । 'स्म' इति पूरणः^१ । वृष्टी वृष्ट्या^२ यतीः
 सर्वत्र गच्छन्तीः द्यावः दीप्तीरिव दृश्यमानान् रथानिति संबन्धः ॥ ॥ ११ ॥

कारीयां तिस्रः पिण्ड्यो होतव्याः । तत्र द्वितीयायाः ' आ यं नरः ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं
 च—' आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे विद्युन्महसो नरो भश्मदिद्यवः ' (आश्व. श्रौ. २. १३)
 इति ॥

आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः ।

वि पर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति वृष्टयः ॥ ६ ॥

आ । यम् । नरः । सुऽदानवः । ददाशुषे । दिवः । कोशम् । अचुच्यवुः ।

वि । पर्जन्यम् । सृजन्ति । रोदसी इति । अनु । धन्वना । यन्ति । वृष्टयः ॥ ६ ॥

नरः नेतारः सुदानवः शोभनदाना मरुतः यं कोशम् । मेघनामैतत् । अपां कोशवद्भारकं
 मेघं ददाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दिवः अन्तरिक्षात् आ अचुच्यवुः आच्यावयन्ति
 पर्जन्यं मेघं रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनुसृत्य वि सृजन्ति विमोक्षयन्ति । पश्चात् धन्वना
 सर्वत्र गच्छतोदकेन सह वृष्टयः वृष्टिप्रदा मरुतः यन्ति सर्वत्र व्याप्नुवन्ति ॥

त॒तृ॒दा॒नाः सि॒न्ध॒वः क्षो॒द॒सा रजः॑ प्र स॒स्रु॒धेन॑वो यथा ।

स्य॒न्ना अ॒श्वाऽइ॒वाध्व॑नो वि॒मोच॑ने वि यद्व॒र्तन्ते॑ ए॒न्यः ॥ ७ ॥

त॒तृ॒दा॒नाः । सि॒न्ध॒वः । क्षो॒द॒सा । रजः॑ । प्र । स॒स्रुः । धे॒नवः॑ । यथा॑ ।

स्य॒न्नाः । अ॒श्वाःऽइ॒व । अध्व॑नः । वि॒मोच॑ने । वि । यत् । वर्त॑न्ते । ए॒न्यः ॥ ७ ॥

१सिन्धवः स्यन्दमाना अपः २ततृदानाः निभिन्दन्तः ३मेघान् ४मरुतः ५क्षोदसा उदकेन सह ६रजः अन्तरिक्षं ७प्र ८सस्रुः प्रसरन्ति । ९धेनवो १०यथा पयः सिञ्चन्त्यो नवप्रसूताः ११गाव इव । किञ्च दृष्टान्तान्तरम् । १२स्यन्नाः आशुगतयः १३अश्वा इव अश्वाः १४यथा १५अध्वनः १६विमोचने मनुष्याणामध्व-विमोकाय संचरन्ति तथेत्यर्थः । १७यत् यदा १८एन्यः । नदीनामैतत् । नद्यः १९वि २०वर्तन्ते २१विविधं संचरन्ति । अथवा प्रतिनिवृत्त्य वर्तन्ते । प्रवर्धन्त इत्यर्थः । तदैव २२कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः ॥

आ या॑त मरु॒तो दि॒व आ॒न्तरि॑क्षाद॒मादु॑त । मा॒व॑ स्था॒त परा॑वतः ॥ ८ ॥

आ । या॑त । मरु॒तः । दि॒वः । आ । अ॒न्तरि॑क्षात् । अ॒मात् । उ॒त ।

मा । अ॒व॑ । स्था॒त । परा॑वतः ॥ ८ ॥

हे १मरुतः २परावतः अत्यन्तदूरदेशात् ३दिवः द्युलोकात् ४आ ५यात । तथा ६अन्तरिक्षात् ७आ यात । ८उत अपि च ९अमात् अस्मालोकादा यात । परावत इत्यत्रापि १०वा योज्यम् । परावतो दूरदेशे तत्र तत्र द्युलोकादौ ११माव १२स्थात अवस्थितिं मा कुरुत ॥

मा वो॑ र॒सानि॑तभा॒ कुभा॑ क्रुमु॒र्मा वः॑ सिन्धु॒र्नि री॑रमत् ।

मा वः॑ परि॑ ष्ठात्स॒रयुः॑ पु॒रीषि॑ण्यस्मे इत्सु॒न्नम॑स्तु वः ॥ ९ ॥

मा । वः॑ । र॒सा । आ॒नि॒तभा॑ । कुभा॑ । क्रुमुः॑ । मा । वः॑ । सिन्धुः॑ । नि । री॒रम॑त् ।

मा । वः॑ । परि॑ । स्था॒त् । स॒रयुः॑ । पु॒रीषि॑णी । अ॒स्मे इति॑ । इत् । सु॒न्नम् । अ॒स्तु । वः॑ ॥ ९ ॥

हे मरुतः १वः युष्मान् २रसा । नदीनामैतत् । ' रसा नदी भवति ' (निरु. ११. २५) इति निरुक्तम् । रसनवती शब्दवती । ३अनितभा । इता प्राप्ता भा यस्याः सा इतभा । न तादृश्य-नितभा । ४कुभा कुत्सितदीप्तिश्च ५मा ६नि ७रीरमत् मा ८निकृष्टं ९रमतु । १०क्रुमुः सर्वत्रक्रमणः ११सिन्धुः समुद्रश्च १२मा नि रीरमत् । तथा १३पुरीषिणी । पुरीषमुदकम् । तद्वती १४सरयुः अपि १५मा १६परि १७ष्ठात्

१. ख-च-ण-भ-तरन्तः; झ-तितरन्तः; त-न-र-वितरन्तः । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-नव-प्रसूतिकाः । ३. ग-घ-ज-र-श-' अश्वाः ' नास्ति । ४. ख-च-ण-त-भ-विमोकाय वर्तन्ते; न-विमोकाय विवर्तन्ते । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-तदेवम् । ६. ख-च-ण-त-न-भ-र-इत्यत्र । ७. ख-च-ण-त-न-भ-र-निकृष्टम्; श-निकृष्टं मा ।

परितस्तिष्ठतु मा निरुणद्धु । १ अस्मे १ इत् अस्मास्वेव १ अस्तु १ सुम्नं त्वदागमनजनितं सुखं १ वः
युष्माकं संबन्धि युष्मत्स्वभूतम् ।

तं वः शर्धं रथानां त्वेषं गणं मारुतं नव्यसीनाम् ।

अनु प्र यन्ति वृष्टयः ॥ १० ॥

तम् । वः । शर्धम् । रथानाम् । त्वेषम् । गणम् । मारुतम् । नव्यसीनाम् ।

अनु । प्र । यन्ति । वृष्टयः ॥ १० ॥

१ तं मारुतमित्यनेन संबध्यते । १ वः युष्माकं प्रेरकं १ नव्यसीनां नूतनानां १ रथानां १ शर्धं बलं १ त्वेषं दीप्तं तं १ मारुतं १ गणं च स्तौमीत्यर्थः । यद्वा । रथानां रंहणशीलानां वो युष्माकं शर्धं परेषामभि-
भावुकं गणं स्तौमीत्येकमेव वाक्यम् । अथ परोक्षकृतः । १ वृष्टयः युष्मान् १ अनु १ प्र १ यन्ति प्रकर्षेण
गच्छन्ति^१ । यद्वा । वर्षका मरुतोऽनु अनुकूलं प्रकृष्टं यन्ति गच्छन्ति ॥ ॥ १२ ॥

शर्धं शर्धं व एषां व्रातं व्रातं गणं गणं सुशस्तिभिः ।

अनु क्रामेम धीतिभिः ॥ ११ ॥

शर्धम् १ शर्धम् । वः । एषाम् । व्रातम् १ व्रातम् । गणम् १ गणम् । सुशस्तिभिः ।

अनु । क्रामेम । धीतिभिः ॥ ११ ॥

हे मरुतः १ एषां १ वः युष्माकं १ शर्धं शर्धं तत्तद्वलं १ व्रातं व्रातम् । अविवक्षितगणः^२ व्रातः । तं तं
व्रातं वः १ गणं गणं तं तं सप्तसप्तसमुदायात्मकं गणं गणं च १ सुशस्तिभिः शोभनस्तुतिभिः १ धीतिभिः
कर्मभिर्हविषप्रदानादिलक्षणैः १ अनु १ क्रामेम अनुगच्छेम ॥

कस्मै अद्य सुजाताय रातहव्याय प्र ययुः । एना यामेन मरुतः ॥ १२ ॥

कस्मै । अद्य । सुजाताय । रातहव्याय । प्र । ययुः । एना । यामेन । मरुतः ॥ १२ ॥

१ अद्य अस्मिन् दिने १ कस्मै १ सुजाताय १ रातहव्याय दत्तहविष्काय १ प्र १ ययुः प्रकर्षेण गच्छेयुः
१ एना अनेन १ यामेन रथेन १ मरुतः ॥

येन तोकाय तनयाय धान्यं^१ बीजं वहध्वे अक्षितम् ।

अस्मभ्यं तद्धत्तनं यद् इमहे राधो विश्वायु सौभगम् ॥ १३ ॥

येन । तोकाय । तनयाय । धान्यम् । बीजम् । वहध्वे । अक्षितम् ।

अस्मभ्यम् । तत् । धत्तनं । यद् । वः । इमहे । राधः । विश्वऽआयु । सौभगम् ॥ १३ ॥

हे मरुतः ॥ येन सद्येन मनसा ॥ तोकाय पुत्राय ॥ तनयाय तत्पुत्राय धनाय वा ॥ धान्यं ॥
वीजम् ॥ अक्षितम् अक्षीणं ॥ वहध्वे धारयध्वे तेन चित्तेन ॥ अस्मभ्यं ॥ तत् धान्यं बीजं ॥ धत्तन ।
यत् च ॥ वः युष्मान् ॥ ईमहे याचामहे ॥ राधः धनं ॥ विश्वायु सर्वाङ्गोपेतं कृत्स्नायुष्योपेतं वा ॥ सौभागं
सौभाग्यं च तद्धत्तेनेति समन्वयः ॥

अतीयाम निदस्तिरः स्वस्तिभिर्हित्वावद्यमरातीः ।

वृष्टी शं योराप उस्त्रि भेषजं स्याम मरुतः सह ॥ १४ ॥

अति । इयाम् । निदः । तिरः । स्वस्तिभिः । हित्वा । अवद्यम् । अरातीः ।

वृष्टी । शम् । योः । आपः । उस्त्रि । भेषजम् । स्याम । मरुतः । सह ॥ १४ ॥

हे मरुतो वयं^१ ॥ स्वस्तिभिः क्षेमैः ॥ अवद्यं पापं ॥ हित्वां परित्यज्य ॥ निदः निन्दकान् ॥ अरातीः
शत्रून् ॥ तिरः प्राक्षान् । यद्वा तिरः अन्तर्हितम् । ॥ अतीयाम् अतिक्रम्य गच्छेम तिरस्कुर्म इत्यर्थः ।
अनेनानिष्टपरिहारः प्रार्थित उत्तरेणैष्टप्राप्तिरुच्यते । ॥ वृष्टी वृष्टिषु युष्मत्प्रेरितासु सतीषु ॥ शं
सुखं ॥ योः पापानां यावनं^२ च ॥ आपः उदकानि ॥ शसः स्थाने जस् ॥ ॥ उस्त्रि गीयुक्तं ॥ भेषजम् ।
यद्यप्येतदुदकनाम तथापि पृथगपामभिधानादत्र तद्धेतुकार्थमन्नमुच्यते । तत् सर्वं ॥ सह ॥ स्याम
लभेमहि हे ॥ मरुतः वयम् । यद्वा । आपो युष्मत्प्रेरिता उक्तं सर्वं कुर्वन्तु । वयं सर्वे सहैव स्याम
भवेम युष्मत्स्वभूताः ॥

सुदेवः समहासति सुवीरौ नरो मरुतः स मर्त्यः ।

यं त्रायध्वे स्याम ते ॥ १५ ॥

सुदेवः । समह । असति । सुवीरः । नरः । मरुतः । सः । मर्त्यः ।

यम् । त्रायध्वे । स्याम । ते ॥ १५ ॥

हे ॥ समह । प्रशस्तवचनः समहशब्दः । हे पूजित मरुतां गण ॥ सः^३ ॥ मर्त्यः च^४ ॥ सुदेवः कल्याण-
मरुत्संज्ञकदेवोपेतः ॥ असति भवति । हे ॥ नरः नेतारो हे ॥ मरुतः सः^५ ॥ सुवीरः शोभनपुत्राद्युपेतश्च
असति भवति । ॥ यं मर्त्यं ॥ त्रायध्वे पालयध्वे । एवं^६ भवति ॥ ते वयं ॥ स्याम युष्मदीयाः ॥

स्तुहि भोजान्तस्तुवतो अस्य यामनि रणन्गावो न यवसे ।

यतः पूर्वा इव सखीरनु ह्वय गिरा गृणीहि कामिनः ॥ १६ ॥

स्तुहि । भोजान् । स्तुवतः । अस्य । यामनि । रणन् । गावः । न । यवसे ।

यतः । पूर्वा इव । सखीन् । अनु । ह्वय । गिरा । गृणीहि । कामिनः ॥ १६ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र- यम् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- यवनम् । ३. ग-घ-ज-र-श- 'स
मर्त्यश्च' नास्ति । ४. ग-घ-ज- स मर्त्यः । ५. त-य एवम् ।

हे ऋषे ऽस्तुवतः स्तुतिं कुर्वतः ऽअस्य यजमानस्य ऽयामनि यज्ञे ऽभोजान् दातृन् मरुतः
 ऽस्तुहि । ऽगावो ऽन ऽयवसे । तृणादिभक्षणाय गच्छन्त्यः^१ गावो यथा रमन्ते तद्वन्मरुतोऽपि ऽरणन्
 रमन्ताम् । ऽयतः गच्छतो मरुतः ऽपूर्वान् पुरातनान् ऽसखीन् ऽइव ऽअनु ऽह्वय आह्वय । ऽकामिनः
 स्तुतीच्छावतो मरुतः ऽगिरा स्तुत्या ऽगृणीहि स्तुहि ॥ १३ ॥

‘ प्र शर्धाय ’ इति पञ्चदशर्चं दशमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्पं मरुदेवताकम्^२ । चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा
 जगत्यः । ‘ प्र शर्धाय पञ्चोना जागतमुपान्त्या त्रिष्टुप् ’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।
 आद्यैन्द्रामारुतायां प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—‘ प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्यैन्द्रीमनूच्य
 मारुत्या यजेत् ’ (आश्व. श्रौ. २. ११) इति ॥

प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इमां वाचमनजा पर्वतच्युते ।

धर्मस्तुभे दिव आ पृष्ठयज्वने द्युम्रश्रवसे महि नृम्णमर्चत ॥ १ ॥

प्र । शर्धाय । मारुताय । स्वभानवे । इमाम् । वाचम् । अनज । पर्वतच्युते ।

धर्मस्तुभे । दिवः । आ । पृष्ठयज्वने । द्युम्रश्रवसे । महि । नृम्णम् । अर्चत ॥ १ ॥

प्र अनजेति संबन्धः । ऽमारुताय मरुत्संबन्धिने ऽशर्धाय बलाय ऽइमां क्रियमाणां ऽवाचं^३
 स्तुतिं ऽप्र ऽअनज प्रापय । ऽस्वभानवे स्वायत्ततेजसे ऽपर्वतच्युते पर्वतस्य च्यावयित्रे ऽधर्मस्तुभे
 धर्मस्य स्तोभयित्रे ऽदिव ऽआ द्युलोकादागच्छते ऽपृष्ठयज्वने^४ षट् पृष्ठैः रथन्तरबृहदादिभिरीजानाय
 ऽद्युम्रश्रवसे द्योतमानान्नाय ऽमहि महत् प्रभूतं ऽनृम्णं^५ धनं हविर्लक्षणम् ऽअर्चत ददतेत्यर्थः ॥

कारीयां प्रथमस्याः^६ पिण्ड्याः^६ ‘ प्र वो मरुतः ’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘ प्र वो मरुतस्तविषा
 आ यं नरः ’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवो वयोवृधो अश्वयुजः परिज्रयः ।

सं विद्युता दधति वाशति त्रितः स्वरन्त्यापोऽवना परिज्रयः ॥ २ ॥

प्र । वः । मरुतः । तविषाः । उदन्यवः । वयःवृधः । अश्वयुजः । परिज्रयः ।

सम् । विद्युता । दधति । वाशति । त्रितः । स्वरन्ति । आपः । अवना । परिज्रयः ॥ २ ॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकं गणाः ऽप्र प्रादुर्भवन्ति । कीदृशा गणाः । ऽतविषाः दीप्ता महान्तो
 वा ऽउदन्यवः उदकेच्छवो जगद्रक्षणार्थं^७ ऽवयोवृधः अन्नस्य वर्धयितारः ऽअश्वयुजः गमनाय रथेऽश्वानां
 योक्तारः ऽपरिज्रयः परितो गन्तारः ऽविद्युता ऽसं ऽदधति संगच्छन्ते । तदानीं ऽत्रितः त्रिषु स्थानेषु

१. ख-च-क्ष-ण-भ-वाञ्छन्त्यः । २. ख-च-ण-भ-मरुदेवताकं च । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-
 ‘ वाचं ’ नास्ति । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-यद्वा पृष्ठयज्वने । ५. त-द्युम्रम् । ६. ख-च-क्ष-ण-भ-
 प्रथमायाः पिण्ड्याः; न-प्रथमायां पिण्ड्याम् । ७. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-जगद्रक्षणार्थम् ।

तायमानो मेघो मरुद्गणो वा ^१वाशति शब्दयति । अस्मिन् पक्षे संघवादः^१ अयम् । तदा ^२आपः
^३परित्रयः परितो गन्ध आपः ^४अवना अवनौ भूमौ ^५स्वरन्ति अधः पतन्ति ॥

‘विद्युन्महसः’ इति तृतीया कारीर्यामेव द्वितीयस्याः पिण्ड्या याज्या । सूत्रितं च—‘विद्युन्महसो
नरोऽश्मदिद्यवः कृष्णं नयानं हरयः सुपर्णाः’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवो वातत्विषो मरुतः पर्वतच्युतः ।

अब्दया चिन्मुहुरा हादुनीवृतः स्तनयदमा रभसा उदोजसः ॥ ३ ॥

विद्युत्^१महसः । नरः । अश्म^२दिद्यवः । वात^३त्विषः । मरुतः । पर्वत^४च्युतः ।

अब्द^५या । चित् । मुहुः । आ । हादुनि^६वृतः । स्तनयत्^७अमाः । रभसाः । उत्^८ओजसः ॥ ३ ॥

^१विद्युन्महसः विद्योतमानतेजसः ^२नरः वृष्ट्यादेर्नेतारः ^३अश्मदिद्यवः व्यासायुधा अश्मसार-
मयायुधा वा ^४वातत्विषः प्राप्तदीप्तयः ^५पर्वतच्युतः पर्वतानां मेघानां वा च्यावयितारः ^६अब्दया
^७मुहुः उदकानां दातारः ॥ जसः^८ याजादेशः । चिदिति पूरणः ॥ ^९हादुनीवृतः हादुन्याः अशनेः^{१०}
प्रवर्तकाः ^{११}स्तनयदमाः । अमाशब्दः साहित्यवाची । शब्दोपेतगणा इत्यर्थः । ^{१२}रभसाः वृष्ट्यर्थमु-
द्युक्तानाः ^{१३}उदोजसः उद्धतबलाः^{१४} ^{१५}मरुतः वृष्ट्यर्थं प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

व्यक्तून् रुद्रा व्यहानि शिक्कसो व्यन्तरिक्षं वि रजांसि धूतयः ।

वि यदज्रां अजथ नाव ई यथा वि दुर्गाणि मरुतो नाह रिष्यथ ॥ ४ ॥

वि । अक्तून् । रुद्राः । वि । अहानि । शिक्कसः । वि । अन्तरिक्षम् । वि । रजांसि । धूतयः ।

वि । यत् । अज्रान् । अजथ । नावः । ईम् । यथा ।

वि । दुः^१गानि । मरुतः । न । अह । रिष्यथ ॥ ४ ॥

हे ^१रुद्राः रुद्रपुत्रा मरुतः ^२अक्तून् रात्रीः ^३वि अजथ इत्युत्तरार्धगतेन संबध्यते । एवं
सर्वत्रेति । क्षिपथेति तस्यार्थः । ^४अहानि अपि ^५वि अजथ । हे ^६शिक्कसः शक्ताः सर्वमपि कर्तुम्
^७अन्तरिक्षं ^८वि अजथ । तथा ^९रजांसि ^{१०}वि अजथ । हे ^{११}धूतयः कम्पकाः ^{१२}यत् यदा ^{१३}अज्रान् मेघान्
^{१४}वि^{१५} ^{१६}अजथ^{१७} गमयथ ^{१८}नाव ^{१९}ई ताः ^{२०}यथा समुद्रं तद्वत् ^{२१}दुर्गाणि शत्रुनगराणि ^{२२}वि अजथ हे
^{२३}मरुतो ^{२४}नाह ^{२५}रिष्यथ नैव हिंस्यथ ॥

१. ख-च-ण-सर्वदः; झ-त-भ-संवादः; न-संप्रवादः; श-संविद्युता । २. र-श-शसः । ३. ख-च-
झ-ण-न-भ-र-‘अशनेः’ नास्ति । ४. ख-च-ण-बहुलाः; झ-न-र-उद्धतबलाः; भ-हुतबलाः । ५. झ-त-
भ-र-विव्यथ ।

तद्वीर्यं वो मरुतो महित्वनं दीर्घं ततान सूर्यो न योजनम् ।

एता न यामे अगृभीतशोचिषोऽनश्चदां यन्ययातना गिरिम् ॥ ५ ॥

तत् । वीर्यम् । वः । मरुतः । महित्वनम् । दीर्घम् । ततान । सूर्यः । न । योजनम् ।

एताः । न । यामे । अगृभीतशोचिषः । अनश्चदाम् । यत् । नि । अयातन । गिरिम् ॥ ५ ॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकं ऽतद्वीर्यं प्रसिद्धं सामर्थ्यं ऽमहित्वनं महत्त्वं ऽदीर्घम् अत्यन्तमायतं
 ऽततान तनोति । लोके ऽसूर्यो ऽन ऽयोजनं सूर्यस्तेज इव । ऽएता ऽन^१ एतवर्णा देवानामश्वा इव ।
 ते यथा ऽयामे^२ गमने योजनं^३ दीर्घं तन्वन्ति तद्वदित्यपरो दृष्टान्तः । ते च ऽअगृभीतशोचिषः
 अगृहीततेजस्काः । यद्वैतन्मरुतां विशेषणम् । हे मरुतो यूयमगृभीतशोचिषः सन्तः ऽयत् यदा
 ऽअनश्चदां व्यापकोदकादातारं पणिभिरपहतानामश्वानामप्रदातारं वा ऽगिरिं मेघं पर्वतं वा ऽन्ययातन
 निहतवन्तः^४ स्थ^५ ॥ ॥ १४ ॥

अभ्राजि शर्धो मरुतो यदर्णसं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः ।

अध स्मा नो अरमति सजोषसश्चक्षुरिव यन्तमनु नेषथा सुगम् ॥ ६ ॥

अभ्राजि । शर्धः । मरुतः । यत् । अर्णसम् । मोषथ । वृक्षम् । कपनाऽइव । वेधसः ।

अध । स्म । नः । अरमतिम् । सजोषसः ।

चक्षुःऽइव । यन्तम् । अनु । नेषथ । सुगम् ॥ ६ ॥

हे ऽवेधसः वृष्टेर्विधातारो हे ऽमरुतः ऽशर्धः भवतां गणम् ऽअभ्राजि भ्राजते । ऽयत् यस्मात्
 ऽअर्णसम् उदकवन्तं ऽवृक्षम् । वृक्ष्यते विदार्यत इति वृक्षो मेघः । तं ऽमोषथ ताडयथेत्यर्थः ।
 ऽकपनेव^४ । इवेत्यनर्थकः । कम्पनाः सन्तः । यद्वा । कपनाः कृमयो वृक्षं घुणादयः । ते यथा मुष्णन्ति
 तद्वत् । ऽअध अपि च । ऽस्म इति पूरणः । ऽनः अस्मान् । मामित्यर्थः । हे ऽसजोषसः युष्मासु
 परस्परं समानप्रीतयो यूयम् ऽअरमतिम् आरमणं धनादिकं प्रति ऽयन्तं गच्छन्तम् ऽअनु ऽनेषथ
 अनुक्रमेण नयथ ऽसुगं सुगमनं मार्गम् । तत्र दृष्टान्तः । ऽचक्षुरिव । तद्यथा मार्गप्रदर्शनेन^५ नायकं^५
 भवति तद्वत् ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-‘न’ नास्ति । २. ख-च-ण-ते यजनम्; झ-न-भ-मे यजनम्;
 र-यामे यजनम्; श-यामे गमनाय योजनम् । ३. ख-च-ण-निहतवन्तः स्थाः; ग-घ-ज-श-निहतवन्तः ।
 ४. त-कपना इव । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-मार्गप्रदर्शने नायकम्; श-मार्गप्रदर्शनायकम् ।

न स जीयते मरुतो न हन्यते न स्नेधति न व्यथते न रिष्यति ।

नास्य राय उप दस्यन्ति नोतय ऋषिं वा यं राजानं वा सुषूदथ ॥ ७ ॥

न । सः । जीयते । मरुतः । न । हन्यते । न । स्नेधति । न । व्यथते । न । रिष्यति ।

न । अस्य । रायः । उप । दस्यन्ति । न । नोतयः ।

ऋषिम् । वा । यम् । राजानम् । वा । सुषूदथ ॥ ७ ॥

हे ऽमरुतः यूयं ऽयम् ऽऋषिं मन्त्रद्वष्टारं ब्राह्मणं ऽराजानं ऽवा ऽसुषूदथ^१ क्षारयथ प्रेरयथ सत्कर्मसु
 ऽसः ऋषी राजा वा ऽन ऽजीयते । अन्यैर्न पराभाव्यते ॥ ' जि जये ' ' ज्या वयोहानौ ' इत्यस्य वा
 रूपम् ॥ हे मरुतः ऽन ऽहन्यते । न हिंस्यते अत्यर्थं प्राणैर्न वियुज्यते । ऽन ऽस्नेधति न क्षीयते । ऽन
 ऽव्यथते न पीड्यते । ऽन ऽरिष्यति न हिंस्यते । अत्र हिंसा बाधमात्रम् । ऽअस्य ऽरायः धनानि
 ऽन ऽउप^२ ऽदस्यन्ति नोपक्षीयन्ते । तथा ऽनोतयः रक्षा अप्युप दस्यन्ति ॥

कारीर्यामेव तृतीयस्याः पिण्डया याज्या ' नियुत्वन्तः ' इत्येषा । सूत्रितं च—' नियुत्वन्तो
 ग्रामजितो यथा नरोऽग्ने बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहा ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरोऽर्यमणो न मरुतः कवन्धिनः ।

पिन्वन्त्युत्सं यदिनासो अस्वरन्व्युन्दन्ति पृथिवीं मध्वो अन्धसा ॥ ८ ॥

नियुत्वन्तः । ग्रामजितः । यथा । नरः । अर्यमणः । न । मरुतः । कवन्धिनः ।

पिन्वन्ति । उत्सम् । यत् । इनासः । अस्वरन् ।

वि । उन्दन्ति । पृथिवीम् । मध्वः । अन्धसा ॥ ८ ॥

ऽनियुत्वन्तः नियुत्संजकैरश्वैस्तद्वन्तो मरुतः ऽग्रामजितः संघात्मकस्य पदार्थस्य विश्लेषयितारः
 ऽनरः नराकारा नेतारो वा । मरुतो नियुत्वन्तः । अयं शब्दोऽत्राश्वसामान्ये वर्तते । नितरां यवन-
 वन्तोऽश्ववन्तो ग्रामजितो ग्रामस्य जेतारो नर इव मनुष्या इव तथा भवन्ति । ऽअर्यमणो ऽन
 अर्यमप्रभृतय आदित्या इव । दीसा इति शेषः । तादृशाः ऽमरुतः ऽकवन्धिनः उदकवन्तो भवन्ति ।
 ऽयत् यदा ऽइनासः ईश्वराः ऽउत्सं कृपादिनिम्नप्रदेशं मेघं वा ऽपिन्वन्ति प्याययन्त्युदकेन । यदा
 ऽअस्वरन् शब्दयन्ति यदा ऽव्युन्दन्ति ऽपृथिवीं ऽमध्वः मधुरस्योदकस्य ऽअन्धसा सारेण^३ तदैवं
 भवति । यद्वा । यदास्वरन् तदा पिन्वन्त्युत्समिनासः तदान्धसः पृथिवीं व्युन्दन्तीति ॥

प्रवत्त्वतीयं पृथिवी मरुद्भ्यः प्रवत्त्वती द्यौर्भवति प्रयद्भ्यः ।

प्रवत्त्वतीः पृथ्या अन्तरिक्ष्याः प्रवत्त्वन्तः पर्वता जीरदानवः ॥ ९ ॥

प्रवत्त्वती । इयम् । पृथिवी । मरुत्ऽभ्यः । प्रवत्त्वती । द्यौः । भवति । प्रयत्ऽभ्यः ।

प्रवत्त्वतीः । पृथ्याः । अन्तरिक्ष्याः । प्रवत्त्वन्तः । पर्वताः । जीरऽदानवः ॥ ९ ॥

१ इयं १ पृथिवी १ मरुद्भ्यः मरुतामर्थाय १ प्रवत्त्वती । प्रवन्तः प्रकर्षवन्तो विस्तीर्णाः प्रदेशा-
यस्यां सा प्रवत्त्वती । तादृशी १ भवति । कृत्स्नापि भूमिः मरुत्परा^१ भवतीत्यर्थः । तां सर्वामपि व्याप्नु-
वन्तीति यावत् । तथा १ द्यौः अपि १ प्रयद्भ्यः प्रकर्षेण गच्छद्भ्यस्तेभ्यः १ प्रवत्त्वती भवति । सापि मरुतां
संचाराय । तथा १ अन्तरिक्ष्याः अन्तरिक्षे भवाः १ पृथ्याः स्नुगतयोऽपि १ प्रवत्त्वतीः प्रवत्त्वत्यो मरुद्भ्यो
भवन्ति । १ पर्वताः^२ अद्रयो मेघा वा १ प्रवत्त्वन्तः भवन्ति १ जीरदानवः क्षिप्रदाना मरुद्भ्यः ॥

यन्मरुतः सभरसः स्वर्णरः सूर्य उदिते मदथा दिवो नरः ।

न वोऽश्वाः श्रथयन्ताह सिस्ततः सद्यो अस्याध्वनः पारमश्रुथ ॥ १० ॥

यत् । मरुतः । सऽभरसः । स्वऽनरः । सूर्ये । उत्ऽदिते । मदथ । दिवः । नरः ।

न । वः । अश्वाः । श्रथयन्त । अह । सिस्ततः । सद्यः । अस्य । अध्वनः । पारम् । अश्रुथ ॥ १० ॥

हे १ मरुतः १ सभरसः सहबलाः १ स्वर्णरः सर्वस्य नेतारो यूयं १ यत् यदा १ सूर्ये १ उदिते
उद्गते मध्याह्ने १ मदथ सोमेन हे १ दिवः द्युलोकस्य १ नरः नेतारः । यदा सोमं पातुमिच्छथेत्यर्थः ।
तदा १ वोऽश्वाः १ सिस्ततः सरन्तः १ न १ अह १ श्रथयन्त नैव श्रथयन्ति । १ सद्यः तदानीमेव १ अस्याध्वनः
देवयजनमार्गस्य १ पारमश्रुथ व्याप्नुथ । यद्वा । यदा सोमेन मदथ तदा त्वदीया अश्वा न शिथिला
भवन्ति । यूयं च कृत्स्नस्य लोकत्रयमार्गस्य पारमश्रुथ ॥ १५ ॥

अंसेषु व ऋष्टयः पत्सु खादयो वक्षःसु रुक्मा मरुतो रथे शुभः ।

अग्निभ्राजसो विद्युतो गभस्त्योः शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

अंसेषु । वः । ऋष्टयः । पत्ऽसु । खादयः । वक्षःऽसु । रुक्माः । मरुतः । रथे । शुभः ।

अग्निऽभ्राजसः । विद्युतः । गभस्त्योः ।

शिप्राः । शीर्षऽसु । विस्तताः । हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

१. ख-च-ण-मरुचारा; झ-भ-मरुचाराय; त-र-मरुसाराय; न-मरुतामर्थाय; श-मरुदार्थाय ।

२. झ-न-भ-र-तं पर्वताः ।

हे मरुतः वः युष्माकम् अंसेषु ऋष्टयः आयुधानि भासन्त इति शेषः । पसु खादयः कटकाः । वक्षःसु रुक्माः हाराः । रथे शुभः मधुरागुषा आपः । अग्निभ्राजसः अग्निदीप्ताः विद्युतो गभस्त्वोः हस्तयोर्भासन्त इत्यर्थः । शीर्षेषु शिरःसु हिरण्ययीः^१ हिरण्यमयः^१ शिप्राः उष्णीषमयः वितताः विस्तृताः । प्रतिवाक्यं वितता इति वा संबन्धनीयम् ॥

तं नाकमर्यो अगृभीतशोचिषं रुशत्पिप्पलं मरुतो वि धूनुथ ।

समच्यन्त वृजनार्तित्विषन्त यत्स्वरन्ति घोषं विततमृतायवः ॥ १२ ॥

तम् । नाकम् । अर्यः । अगृभीतऽशोचिषम् । रुशत् । पिप्पलम् । मरुतः । वि । धूनुथ ।

सम् । अच्यन्त । वृजना । अतित्विषन्त । यत् ।

स्वरन्ति । घोषम् । विस्तृतम् । ऋतयवः ॥ १२ ॥

हे मरुतः अर्यः गन्तारो यूयं तं प्रसिद्धं नाकम् आदित्यम् । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः । अगृभीतशोचिषम् असुरैरनपहततेजस्कं तं रुशत् शुभ्रवर्णं पिप्पलम् उदकं वि धूनुथ विविधं चालयथ ॥ अयं द्विकर्मकः ॥ यत् यदा वृजना बलानि समच्यन्त संगता बलिनो भवथ । हविर्भिः अस्मद्वत्तैरिति भावः । पश्चात् अतित्विषन्त दीप्ता भवथ ॥ उभयत्र पुरुषव्यत्ययः ॥ यद्वा । यदासुरा वृजना बलैः समच्यन्त अतित्विषन्त तदा घोषं भयजनकं शब्दं विततं विस्तृतं स्वरन्ति कुरुतेत्यर्थः । ऋतायवः उदकमिच्छन्तो यूयम् । यद्वा । उत्तरार्धं ऋत्विग्यजमानपरतया व्याख्येयः । यत् यदा ऋतायवः यज्ञकामा यजमानादयो यदा समच्यन्त संगताः वृजना बलान्यतित्विषन्त च स्वरन्ति घोषं स्तोत्रं विततं तदानीं पिप्पलं वि धूनुथेति संबन्धः ॥

युष्मादत्तस्य मरुतो विचेतसो रायः स्याम रथ्यो वयस्वतः ।

न यो युच्छति तिष्यो यथा दिवोऽस्मे ररन्त मरुतः सहस्रिणम् ॥ १३ ॥

युष्मादत्तस्य । मरुतः । विचेतसः । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

न । यः । युच्छति । तिष्यः । यथा । दिवः । अस्मे इति । ररन्त । मरुतः । सहस्रिणम् ॥ १३ ॥

हे विचेतसः विविधप्रज्ञा हे मरुतः युष्मादत्तस्य युष्माभिर्दत्तस्य वयस्वतः अन्नवतः रायः धनस्य स्याम भवेम स्वामिनः । के । रथ्यः रथस्वामिनो वयम् । यः युष्माभिर्दत्तो राः न युच्छति न च्यवते । यथा दिवः सकाशात् तिष्यः आदित्यो न युच्छति । तथा अस्मे अस्मासु सहस्रिणम् अपरिमितं ररन्त रमयत हे मरुतः ॥

यूयं रयिं मरुतः स्पार्हवीरं यूयमृषिमवथ सामविप्रम् ।

यूयमर्वन्तं भरताय वाजं यूयं धत्थ राजानं श्रुष्टिमन्तम् ॥ १४ ॥

यूयम् । रयिम् । मरुतः । स्पार्हवीरम् । यूयम् । ऋषिम् । अवथ । सामऽविप्रम् ।

यूयम् । अर्वन्तम् । भरताय । वाजम् । यूयम् । धत्थ । राजानम् । श्रुष्टिऽमन्तम् ॥ १४ ॥

हे मरुतः यूयं रयिं धनं स्पार्हवीरं स्पृहणीयैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं धत्थ दत्थ । हे मरुतः यूयं सामविप्रं साम्नां विविधं प्रेरयितारं यद्वा सामसहिता विप्रा यस्य तादृशम् ऋषिमवथ रक्षथ । हे यूयम् अर्वन्तम् अश्वं वाजम् अन्नं च भरताय देवान् बिभ्रते श्यावाश्राय धत्थ । हे मरुतः यूयं राजानं दीप्तं स्वामिनं वा श्रुष्टिमन्तं सुखवन्तम् । पुत्रमिष्यर्थः । धत्थ ॥

तद्वो यामि द्रविणं सद्यऊतयो येना स्वर्णं ततनाम नूरभि ।

इदं सु मे मरुतो हर्यता वचो यस्य तरेम तरसा शतं हिमाः ॥ १५ ॥

तत् । वः । यामि । द्रविणम् । सद्यऽऊतयः । येन । स्वः । न । ततनाम । नृन् । अभि ।

इदम् । सु । मे । मरुतः । हर्यत । वचः । यस्य । तरेम । तरसा । शतम् । हिमाः ॥ १५ ॥

हे सद्यऊतयः । तदानीमेव रक्षा येषां ते तादृशाः । सद्योगमना वा वः युष्मान् तत् द्रविणं धनं यामि याचामहे^१ । येन धनेन नृन् अस्मत्पुत्रभृत्यादीन् अभि ततनाम स्वर्णं आदित्य इव रश्मीन् । हे मरुतः मे मम स्वभूतम् इदम् इदानीं क्रियमाणं वचः स्तोत्रं सु सुष्ठु हर्यत कामयध्वम्^२ । यस्य स्तोत्रवचसः तरसा बलेन शतं शतसंख्याकान् हिमाः हेमन्तान् तरेम शतसंवत्सरं जीवेमेत्यर्थः ॥ १६ ॥

‘प्रयज्यवः’ इति दशर्चमेकादशं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं मारुतम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । ‘प्रयज्यवो दशान्या त्रिष्टुप्’ इत्यनुक्रमणिका । आभिष्टुविके षष्ठेऽह्न्याग्निमारुत इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानीयम् । सूत्रितं च—‘प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टयो बृहद्वयो दधिरे रुक्मवक्षसः ।

ईयन्ते अश्वैः सुयमैभिराशुभिः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रयज्यवः । मरुतः । भ्राजत्ऽदृष्टयः । बृहत् । वयः । दधिरे । रुक्मऽवक्षसः ।

ईयन्ते । अश्वैः । सुऽयमैभिः । आशुऽभिः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टारः ॥ भ्राजदृष्टयः दीप्तायुधाः ॥ मरुतः बृहत् प्रभूतं वयः यौवनलक्षणं प्रभूतमजं वा दधिरे धारयन्ति । ॥ रुक्मवक्षसः हारायतवक्षस्काः । ते मरुतः सुयमेभिः सुखेन नियमितुं शक्यैः आशुभिः शीघ्रगैः अर्धैः ईयन्ते प्राप्यन्ते । ॥ शुभं शोभनं यथा भवति तथा । यद्वा । उदकमभिलक्ष्य यातां गच्छतां मरुतां रथाः अपि अनु अवृत्सत अनुवर्तन्ते ॥

स्वयं दधिध्वे तर्विषीं यथा विद बृहन्महान्त उर्विया वि राजथ ।

उतान्तरिक्षं ममिरे व्योजसा शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ २ ॥

स्वयम् । दधिध्वे । तर्विषीम् । यथा । विद । बृहत् । महान्तः । उर्विया । वि । राजथ ।

उत । अन्तरिक्षम् । ममिरे । वि । ओजसा । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ २ ॥

हे मरुतो यूयं स्वयम् असहायेनैव दधिध्वे धारयध्वे कुरुध्व इत्यर्थः । किम् । तर्विषीं बलं सामर्थ्यम् । यथा विद जानीथ । अप्रतिबद्धसामर्थ्या इत्यर्थः । हे महान्तः यूयम् उर्विया उरवः सन्तः वि राजथ । उत अपि च अन्तरिक्षम् ओजसा बलेन वि ममिरे व्यामुथ । शुभमित्यादि गतम् ॥

साकं जाताः सुभ्वः साकमुक्षिताः श्रिये चिदा प्रतरं वावृधुर्नरः ।

विरोकिणः सूर्यस्येव रश्मयः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ३ ॥

साकम् । जाताः । सुभ्वः । साकम् । उक्षिताः । श्रिये । चित् । आ । प्रतरम् । ववृधुः । नरः ।

विरोकिणः । सूर्यस्य इव । रश्मयः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ३ ॥

साकं सहैव जाताः उत्पन्नाः सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः । महान्त इत्यर्थः । तथैव साकं सहैव उक्षिताः सेक्तारो वर्षकाः श्रिये चित् शोभाया एव प्रतरं प्रकृष्टतरम् आ सर्वतः ववृधुः अवर्धयन् । नरः कर्मणां नेतारः विरोकिणः विरोचमानाः सूर्यस्येव रश्मयः सूर्यरश्मय इव । शुभमित्यादि गतम् ॥

आभूषेण्यं वो मरुतो महित्वनं दिदक्षेण्यं सूर्यस्येव चक्षणम् ।

उतो अस्माँ अमृतत्वे दधातन शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ४ ॥

आभूषेण्यम् । वः । मरुतः । महित्वनम् । दिदक्षेण्यम् । सूर्यस्य इव । चक्षणम् ।

उतो इति । अस्मान् । अमृतत्वे । दधातन । शु । म् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ४ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं महित्वनं महत्त्वम् आभूषेण्यं स्तुत्यम् । किञ्च सूर्यस्येव चक्षणं रूपमिव दिदक्षेण्यं दर्शनीयम् । उतो अपि च अस्मान् अमृतत्वे मोक्षे स्वर्गं इत्यर्थः । तत्र दधातन धारयत । शिष्टं गतम् ॥

कारीयां प्रथमस्याः पिण्ड्याः ' उदीरयथा ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' उदीरयथा मरुतः समुद्रतः प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवः ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।

न वो दस्त्रा उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ५ ॥

उत् । ईरयथ । मरुतः । समुद्रतः । यूयम् । वृष्टिम् । वर्षयथ । पुरीषिणः ।

न । वः । दस्त्राः । उप । दस्यन्ति । धेनवः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ५ ॥

हे मरुतः यूयं समुद्रतः समुद्रवणसाधनादन्तरिक्षात् उदीरयथ प्रेरयथ वृष्टिम् । अयमेवार्थः पुनरुच्यते । हे पुरीषिणः । पृणतेः प्रीणातेर्वा पुरीषमुदकम् । हे तद्वन्तो यूयं वृष्टिं वर्षयथ । हे दस्त्राः दर्शनीयाः शत्रूणामुपक्षयितारो वा वः युष्माकं धेनवः प्रीणयितारो मेघाः न उप दस्यन्ति न शुष्यन्ति ॥ १७ ॥

यदश्वान्धूर्षु पृषतीरयुग्ध्वं हिरण्ययान्प्रत्यत्कां अमुग्ध्वम् ।

विश्वा इत्स्पृधो मरुतो व्यस्यथ शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ६ ॥

यत् । अश्वान् । धूः सु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । हिरण्ययान् । प्रति । अत्कान् । अमुग्ध्वम् ।

विश्वाः । इत् । स्पृधः । मरुतः । वि । अस्यथ ।

शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं यत् यदा अश्वान् धूर्षु रथसंबन्धिनीषु अयुग्ध्वं योजितवन्तः स्थ । कीदृशानश्वान् । पृषतीः । पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् पृषद्वर्णा वडवाः । सारङ्गी वात्राश्वशब्द-वाच्या । हिरण्ययान् हिरण्यवर्णान् अत्कान् कवचान् प्रति अमुग्ध्वं प्रत्यमुञ्चत । एवं कृत्वा विश्वा इत् स्पृधः सर्वानपि संग्रामान् हे मरुतः व्यस्यथ विक्षिपथ । शुभमित्यादि गतम् ॥

न पर्वता न नद्यो वरन्त वो यत्राचिध्वं मरुतो गच्छथेदु तत् ।

उत द्यावापृथिवी याथना परि शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ७ ॥

न । पर्वताः । न । नद्यः । वरन्त । वः ।

यत्र । अचिध्वम् । मरुतः । गच्छथ । इत् । ऊँ इति । तत् ।

उत । द्यावापृथिवी इति । याथन । परि । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ७ ॥

हे मरुतः वः युष्मान् पर्वताः शिलोच्चयाः न वरन्त न वारयन्तु तथा नद्यः च न वारयन्तु । किंतु यत्र यस्मिन् यज्ञादिस्थाने अचिध्वं जानीथ संकल्पयथ तत् स्थानं गच्छथेदु गच्छथैव । उत अपि च द्यावापृथिवी च परि परितः याथन याथ वृष्ट्यर्थमिति ॥

यत्पूर्व्यं मरुतो यच्च नूतनं यदुद्यते वसवो यच्च शस्यते ।

विश्वस्य तस्य भवथा नवेदसः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ८ ॥

यत् । पूर्व्यम् । मरुतः । यत् । च । नूतनम् । यत् । उद्यते । वसवः । यत् । च । शस्यते ।

विश्वस्य । तस्य । भवथ । नवेदसः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ८ ॥

हे मरुतः यूयं यत् पूर्व्यं पूर्वतनं पूर्वमनुष्ठितं यत् कर्मास्ति तदित्यर्थः । यच्च नूतनं कर्मास्ति । यत् च उद्यते ऊर्ध्वं प्राप्यते स्तूयते इत्यर्थः । हे वसवः वासकाः यच्च शस्यते शंसनं क्रियते तस्य विश्वस्य उक्तस्य नवेदसः जानन्तः भवथ ॥

मृळत नो मरुतो मा वधिष्टनास्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्तन ।

नवेदसि मेधावि
तामनिच.

अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गातन शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ९ ॥

मृळत । नः । मरुतः । मा । वधिष्टन । अस्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । यन्तन ।

अधि । स्तोत्रस्य । सख्यस्य । गातन । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ९ ॥

हे मरुतः नः अस्मान् मृळत सुखयत । मा वधिष्टन । असम्यकरणादिजनितेन कोपेन मा वधिध्वम् । किंतु अस्मभ्यं शर्म सुखं बहुलम् अत्यधिकं वि यन्तन कुरुत । किंच स्तोत्रस्य स्तोत्रं सख्यस्य सख्यम् अधि गातन अधिगच्छत । स्तुतिमनुभूयास्मासु सख्यं कुरुतेत्यर्थः ॥

यूयमस्मान्नयत वस्यो अच्छा निरंहतिभ्यो मरुतो गृणानाः ।

जुषध्वं नो हव्यदाति यजत्रा वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

यूयम् । अस्मान् । नयत । वस्यः । अच्छ । निः । अंहतिभ्यः । मरुतः । गृणानाः ।

जुषध्वम् । नः । हव्यदातिम् । यजत्राः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १० ॥

१. ख-च-ण-गमनाय । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-हे वसवः निवासयितारः यत्, र-हे वसवः वास-यितारः यत् । ३. श-उद्धार्यते उच्चार्यते स्वर्यते । ४. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-हे वसवो वासकाः नास्ति । ५. ग-घ-ज-श-उत्कृष्टस्य । ६. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-वधध्वम् ।

हे वरुतः वयूयमस्मान् वस्यः वसीयो धनं स्वर्गादिलक्षणं स्थानं वा वच्छ अभिलक्ष्य
नयत प्रापयत । किञ्च अंहतिभ्यः पापेभ्यः निः नयत निर्गमयत गृणानाः स्तूयमानाः ॥ कर्मणि
कर्तृप्रत्ययः ॥ जुषध्वं सेवध्वं नः अस्माकं^१ हव्यदाति हविर्दानवन्तं यज्ञं हे यजत्राः यष्टव्या यूयम् ।
वयं च रयीणां बहुविधानां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ १८ ॥

अग्ने शर्धन्तम्^२ इति नवचं द्वादशं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्घं मारुतम् । तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यौ
शिष्टा बृहत्यः । ' अग्ने नव बार्हतं तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यौ ' इत्यनुक्रमणिका ॥

अग्ने शर्धन्तमा गणं पिष्टं रुक्मेभिरञ्जिभिः ।

विशो अद्य मरुतामव ह्वये दिवश्चिद्रोचनादधि ॥ १ ॥

अग्ने । शर्धन्तम् । आ । गणम् । पिष्टम् । रुक्मेभिः । अञ्जिभिः ।

विशः । अद्य । मरुताम् । अव । ह्वये । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ॥ १ ॥

हे अग्ने शर्धन्तं शत्रूनभिभवन्तं यज्ञायोत्सहमानं वा गणं मरुतां गणम् आ ह्वयेति शेषः ।
कीदृशं गणम् । रुक्मेभिः रुक्मैः^२ रोचमानैः अञ्जिभिः आभरणैश्च पिष्टम् अवयवितं युक्तमित्यर्थः ।
अद्य अस्मिन् यागदिने मरुतां विशः प्रजाः । गणानित्यर्थः । तान् रोचनात् रोचमानात् दिवः
द्युलोकात् । अधि इति पञ्चम्यर्थानुवादी । चित् पूरणः^३ । अव अवस्तादरमदभिमुखं ह्वये आह्वयामि ॥

यथा चिन्मन्यसे हृदा तदिन्मे जग्मुराशसः ।

ये ते नेदिष्ठं हवनान्यागमन्तान्वर्ध भीमसँदशः ॥ २ ॥

यथा । चित् । मन्यसे । हृदा । तत् । इत् । मे । जग्मुः । आशसः ।

ये । ते । नेदिष्ठम् । हवनानि । आगमन् । तान् । वर्ध । भीमसँदशः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं हृदा हृदयेन मरुतः यथा चिन्मन्यसे । चिदिति पूजायाम् । येन प्रकारेण
अतिपूजितं जानासि । तेष्वदरं करोषीत्यर्थः । तदित् तथैव मे मदर्थं जग्मुः गच्छन्तु आशसः
आशंसितार इच्छन्तः शत्रून् हिंसन्तो वा । अनन्तरं ये मरुतः नेदिष्ठम् अग्न्यन्तान्तिकं संनिधावेव
पते तव हवनानि आह्वानानि श्रुत्वा आगमन् आगच्छन्ति तान् भीमसँदशः कालविलम्बासहनेन
भयंकरदर्शनान् वर्ध वर्धय हविष्प्रापणेन ॥

१. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-अस्मद्वत्तम् । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श- ' रुक्मैः ' नास्ति । ३. ख-
च-क्ष-ण-न-भ-र- ' चित् पूरणः ' नास्ति; श-चिदिति पूरणः ।

मीळहुष्मतीव पृथिवी पराहता मदन्त्येत्यस्मदा ।

ऋक्षो न वो मरुतः शिमीवाँ अमो दुध्रो गौरिव भीमयुः ॥ ३ ॥

मीळहुष्मतीऽइव । पृथिवी । पराऽहता । मदन्ती । एति । अस्मत् । आ ।

ऋक्षः । न । वः । मरुतः । शिमीऽवान् । अमः । दुध्रः । गौऽइव । भीमऽयुः ॥ ३ ॥

मीळहुष्मती प्रबलस्वामिका पराहता अन्यैरभिभूता पृथिवी इव । अत्र पृथिवीशब्दः तदधिष्ठातां प्रजां लक्षयति । सा यथा स्वस्वामिनमुपद्रुताभिगच्छति तद्वदिति । मरुतां साकल्येन सर्वथा प्राप्तेर्दृष्टान्तः । एवं मदन्ती हृष्यन्ती मरुत्सेना अस्मत् अस्मानित्यर्थः । आ एति आगच्छति । हे मरुतः वः युष्माकम् अमः बलं गणः ऋक्षो न अग्निरिव शिमीवान् कर्मवान् दुध्रः दुर्धरः गौरिव भीमयुः भीमैर्वृषभैः युक्तः गौरिव । स यथा शिमीवान् कर्मवान् ॥

नि ये रिणन्त्योजसा वृथा गावो न दुर्धुरः ।

अश्मानं चित्स्वर्यं पर्वतं गिरिं प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ४ ॥

नि । ये । रिणन्ति । ओजसा । वृथा । गावः । न । दुऽधुरः ।

अश्मानम् । चित् । स्वर्यम् । पर्वतम् । गिरिम् । प्र । च्यावयन्ति । यामऽभिः ॥ ४ ॥

ये मरुतः ओजसा स्वीयेन बलेन नि रिणन्ति हिंसन्ति शत्रून् वृथा अनायासेन स्वसंचारमात्रेण गावो न दुर्धुरः दुःखेन हिंस्या अश्वा इव । ते मरुतः स्वर्यं शब्दयन्तम् अश्मानं व्याप्तं पर्वतं जगत्पूरकोदकवन्तम् । 'पर्ववान्पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा' (निरु. १. २०) इति निरुक्तम् । तादृशं गिरिं मेघम् । यद्वा । पर्वतमिति विशेष्यं गिरिमिति विशेषणम् निगिरत्युदकमिति गिरिः । तं यामभिः गमनैः प्र च्यावयन्ति उदकनिर्गमनार्थम् ॥

उत्तिष्ठ नूनमेषां स्तोमैः समुक्षितानाम् ।

मरुतां पुरुतमपूर्य्य गवां सर्गमिव ह्वये ॥ ५ ॥

उत् । तिष्ठ । नूनम् । एषाम् । स्तोमैः । समुक्षितानाम् ।

मरुताम् । पुरुऽतमम् । अपूर्य्यम् । गवाम् । सर्गम्ऽइव । ह्वये ॥ ५ ॥

हे मरुतो यूयम् उत्तिष्ठ उत्तिष्ठत ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ नूनं निश्चयम् एषां स्तोमैः स्तोत्रैः समुक्षितानां वर्धितानां मरुताम् । यद्वा । स्तोमैरुपह्वय इति संबन्धः । तादृशां मरुतां पुरुतमं प्रभूततमम् अपूर्य्यम् । न विद्यते पूर्वः येभ्यस्तमपूर्य्यं सर्गं संघं गवाम् उदकानां प्रसिद्धानां गवां वा सर्गं संघम् इव ह्वये आह्वये ॥ १९ ॥

युङ्ग्ध्वं ह्यरुषी रथे युङ्ग्ध्वं रथेषु रोहितः ।

युङ्ग्ध्वं हरी अजिरा धुरि वोळ्हवे वहिष्ठा धुरि वोळ्हवे ॥ ६ ॥

युङ्ग्ध्वम् । हि । अरुषीः । रथे । युङ्ग्ध्वम् । रथेषु । रोहितः ।

युङ्ग्ध्वम् । हरी इति । अजिरा । धुरि । वोळ्हवे । वहिष्ठा । धुरि । वोळ्हवे ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं रथे युष्मदीये सर्वेषां साधारणभूते अरुषीः आरोचमाना वडवाः युङ्ग्ध्वं योजयध्वम् । तथा रथेषु युष्मदीयेषु रोहितः रोहितवर्णाः युङ्ग्ध्वं । हरी अश्वौ अजिरा अजिरावाशुगमनौ धुरि वोळ्हवे वहनाय युङ्ग्ध्वम् । आदरार्थं पुनर्वचनम् । वहिष्ठा वोढृतमौ अश्वौ धुरि वोळ्हवे ॥

उत स्य वाज्यरुषस्तुविष्वणिर्इह स्म धायि दर्शतः ।

मा वो यामेषु मरुतश्चिरं करत्प्र तं रथेषु चोदत ॥ ७ ॥

उत । स्यः । वाजी । अरुषः । तुविऽस्वनिः । इह । स्म । धायि । दर्शतः ।

मा । वः । यामेषु । मरुतः । चिरम् । करत् । प्र । तम् । रथेषु । चोदत ॥ ७ ॥

उत अपि च स्यः सः वाजी वेजनवान् अरुषः आरोचमानः तुविष्वणिः प्रभूतध्वनिरश्वः । अरुष इत्यनेन रोहित इत्युक्तं भवति । 'प्रष्टिर्वहति रोहितः' (ऋ. सं. १. ३९. ६) इति ह्युक्तम् । इह इदानीं दर्शतः दर्शनीयः सन् धायि रथे नियोजितः । स्म इति पूरणः । हे मरुतः वो यामेषु गमनेषु सोऽश्वः चिरं विलम्बं मा करत् मा करोतु । तं रथेषु । रथे युक्तमिति शेषः । प्र चोदत प्रेरयत । यथा विलम्बं न कुर्यात्तथा प्रेरयत ॥

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।

आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥ ८ ॥

रथम् । नु । मारुतम् । वयम् । श्रवस्युम् । आ । हुवामहे ।

आ । यस्मिन् । तस्थौ । सुरणानि । बिभ्रती । सचा । मरुत्सु । रोदसी ॥ ८ ॥

वयम् आत्रेयाः रथं रंहणस्वभावं मारुतं मरुतां संबन्धिनं रथं श्रवस्युम् अन्नेच्छुं नु अथ आ हुवामहे आह्वयामः । यस्मिन् रथे सुरणानि जलानि बिभ्रती धारयन्ती रोदसी रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता । यद्वा रुद्रो वायुः । तत्पत्नी माध्यमिका देवी मरुसु सचा सहिता आ तस्थौ आस्थितवती तं रथमाहुवे ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-र-पुनरुच्यते । २. ख-च-ण- स वेगवान् ; झ-न-भ-र-वेगवान् । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-रथमाहुवेस ।

तं वः शर्धं रथेशुभं त्वेषं पनस्युमा हुवे ।

यस्मिन्सुजाता सुभगा महीयते सचा मरुत्सु मीळहुषी ॥ ९ ॥

तम् । वः । शर्धम् । रथेऽशुभम् । त्वेषम् । पनस्युम् । आ । हुवे ।

यस्मिन् । सुऽजाता । सुऽभगा । महीयते । सचा । मरुत्ऽसु । मीळहुषी ॥ ९ ॥

हे मरुतः वः शर्धं युष्मदीयं बलं गणं रथेशुभं रथे शोभनं त्वेषं दीप्तं पनस्युं स्तुत्यम्
वआ हुवे आह्वये । यस्मिन् शर्धं सुजाता सुष्ठु प्रवृद्धा^१ सुभगा शोभनभाग्यातिमहती मीळहुषी ।
'मीळहुष्टम शिवतम' इत्यादौ दर्शनात् मीढान् रुद्रः । तत्पत्नी मीळहुषी । मरुत्सु सचा सह महीयते
पूज्यते तं शर्धमा हुवे । आपस्तम्बोऽपि रुद्रपत्नीं^२ मीळहुषीसंज्ञया व्यवजहार—'उत्तरया दक्षिण-
स्यामीशानमावाहयति लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीळहुषीं मध्ये जयन्तम्' (आप. गृ. २०. १-३)
इति ॥ ॥ २० ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'आ रुद्रासः' इत्यष्टचं प्रथमं सूक्तं श्यावाश्वस्यायं
मारुतम् । सप्तम्यष्टम्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टाः षट् जगत्यः । 'आरुद्रासोऽष्टौ द्वित्रिष्टुबन्तम्' इत्यनुक्रमणिका ।
विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन ।

इयं वो अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥ १ ॥

आ । रुद्रासः । इन्द्रऽवन्तः । सऽजोषसः । हिरण्यऽरथाः । सुविताय । गन्तन ।

इयम् । वः । अस्मत् । प्रति । हर्यते । मतिः ।

तृष्णऽजे । न । दिवः । उत्साः । उदन्यवे ॥ १ ॥

हे रुद्रासः रुद्रपुत्राः इन्द्रवन्तः इन्द्रेण युष्मत्स्वामिना तद्वन्तः सजोषसः परस्परं समान-
प्रीतयः हिरण्यरथाः हिरण्यमयरथाः सन्तः सुविताय सुगमनाय तत्साधनाय सुष्ठु सर्वैर्गन्तव्याय
यज्ञाय तदर्थम् वआ गन्तन आगच्छत । किमत्र विद्यते इति तदुच्यते । इयम् अस्मत् अस्मदीया
मतिः स्तुतिः वः युष्मान् प्रति हर्यते कामयते । तस्मादागच्छत । उदन्यवे उदकेच्छवे तृष्णजे
गोतमाय दिवः शुलोकसकाशात् उत्साः उदकनिप्यन्दा यथा युष्माभिः प्रेरितास्तद्वदस्मदर्थमपि
आगत्याभिमतं ददतेत्यर्थः ॥

वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः सुधन्वान् इषुमन्तो निषङ्गिणः ।

स्वश्वाः स्थ सुरथाः पृश्निमातरः स्वायुधा मरुतो याथना शुभम् ॥ २ ॥

वाशीऽमन्तः । ऋष्टिऽमन्तः । मनीषिणः । सुऽधन्वानः । इषुऽमन्तः । निषङ्गिणः ।

सुऽअश्वाः । स्थ । सुऽरथाः । पृश्निऽमातरः । सुऽआयुधाः । मरुतः । याथन । शुभम् ॥ २ ॥

हे मरुतः यूयं वाशीमन्तः । वाशीति तक्षणसाधनमायुधम् । तद्वन्तः स्थ । ऋष्टिमन्तः । ऋष्टिर्नाम छुरिका । तद्वन्तः स्थ । एवं सर्वत्र योज्यम् । मनीषिणः मनस ईश्वरा मनस्विनः । सुधन्वानः शोभनधनुकाः । इषुमन्तः बाणवन्तः । निषङ्गिणः निषङ्गवन्तः । स्वश्वाः स्थ शोभनाश्वाः भवथ । सुरथाः शोभनरथाः । पृश्निमातरः पृश्ने पुत्राः । स्वायुधाः खड्गपरश्वादिसकलायुधोपेताः । एवं महात्मानः सन्तः शुभं शोभनं यथा भवति तथा शुभमुदकाय वा रथेन^१ याथन^२ गच्छथ^३ ॥

धूनुथ द्यां पर्वतान्दाशुषे वसु नि वो वना जिहते यामनो भिया ।

कोपयथ पृथिवीं पृश्निमातरः शुभे यदुग्राः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥ ३ ॥

धूनुथ । द्याम् । पर्वतान् । दाशुषे । वसु । नि । वः । वना । जिहते । यामनः । भिया ।

कोपयथ । पृथिवीम् । पृश्निऽमातरः । शुभे । यत् । उग्राः । पृषतीः । अयुग्ध्वम् ॥ ३ ॥

हे मरुतः द्याम्^१ । दिवीत्यर्थः । पर्वतान् मेघान् । दाशुषे हविर्दान्ने यजमानाय वसु धनानि^२ च धूनुथ प्रापयथ^३ । वः युष्माकं यामनः गमनस्य भिया भीत्या वना वनानि वृक्षादिसमूहाः । नि जिहते नितरां कम्पन्ते । अवनता भृशं शंसन्तीत्यर्थः । हे पृश्निमातरः पृश्ने पुत्राः । 'पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः' (तै. सं. २. २. ११. ४) इति हि श्रुतिः । हे^४ मरुतः^५ पृथिवीं^६ कोपयथ अभिवृष्ट्या^७ क्षोभयथ^८ । हे उग्राः उदूर्णबला यूयं यत् यदा शुभे उदकार्यं पृषतीः युष्मदीयाः अश्वाः अयुग्ध्वं योजयथ तदा कोपयथ पृथिवीम् ॥

वातत्विषो मरुतो वर्षनिर्णिजो यमाइव सुसदृशः सुपेशसः ।

पिशङ्गाश्वा अरुणाश्वा अरेपसः प्रत्वक्षसो महिना द्यौरिवोरवः ॥ ४ ॥

वातऽत्विषः । मरुतः । वर्षऽनिर्णिजः । यमाऽइव । सुऽसदृशः । सुऽपेशसः ।

पिशङ्गऽअश्वाः । अरुणऽअश्वाः । अरेपसः । प्रऽत्वक्षसः । महिना । द्यौऽइव । उरवः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-याथन; झ-योथन; र-यथेन । २. ख-च-ण-न-भ-गच्छत; झ-गच्छ । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-यदा द्याम् । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-धनार्थम्; त-धनानि चाथ च । ५. ख-च-ण-न-भ-क्षारयथ; झ-धक्षारयथ; र-धक्षार; श-चाथव । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-श-हे मरुतः नास्ति; र-हे । ७. ख-झ-अभीतिवृष्ट्या; न-भ-अतिवृष्ट्या । ८. ख-झ-त-न-भ-र-क्षुभ्यथ ।

१वातत्विषः सर्वदा संप्राप्तदीप्तयः^१ १वर्षनिर्णिजः वृष्टेः शोधयितारः । अथवा निर्णिगिति रूपनाम । वर्षमेव रूपं येषां ते तादृशाः । वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । १यमाद्व युगलोत्पन्ना इव १सुसदृशः परस्परं बलरूपादिभिरत्यन्तं सरूपाः १सुपेशसः शोभनरूपाः १पिशङ्गाश्वाः पिशङ्गवर्णाश्चोपेतास्तथा १अरुणाश्वाः १अरेपसः अपापाः १प्रवक्षसः प्रकृष्टं तनुकर्तारो द्वेष्टृणां १महिना महत्त्वेन १द्यौरिव अन्तरिक्षमिव १उरवः विस्तीर्णाः । उक्तलक्षणा नाम भेजिर इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

पुरुद्रप्सा अञ्जिमन्तः सुदानवस्त्वेषसंदृशो अनवभ्रराधसः ।

सुजातासो जनुषा रुक्मवक्षसो दिवो अर्का अमृतं नाम भेजिरे ॥ ५ ॥

पुरुद्रप्साः । अञ्जिमन्तः । सुदानवः । त्वेषसंदृशः । अनवभ्रराधसः ।

सुजातासः । जनुषा । रुक्मवक्षसः । दिवः । अर्काः । अमृतम् । नाम । भेजिरे ॥ ५ ॥

१पुरुद्रप्साः प्रभूतोदकाः १अञ्जिमन्तः आभरणवन्तः १सुदानवः शोभनदानाः १त्वेषसंदृशः दीप्तरूपाः १अनवभ्रराधसः अनवभ्रप्रधनाः १सुजातासः शोभनजननाः^२ १जनुषा जन्मनैवोक्तरूपाः १रुक्मवक्षसः हारवक्षस्काः १अर्काः पूज्या मरुतः १दिवः सुलोकादागत्य १अमृतम् अमरणसाधनं १नाम उदकं नमनहेतुकमुक्तलक्षणं हविर्वा १भेजिरे लब्धवन्तः ॥ ॥ २१ ॥

ऋष्टयो वो मरुतो अंसयोरधि सह ओजो बाह्वोर्बलं हितम् ।

नृम्णा शीर्षस्वायुधा रथेषु वो विश्वा वः श्रीरधि तनूषु पिपिशे ॥ ६ ॥

ऋष्टयः । वः । मरुतः । अंसयोः । अधि । सहः । ओजः । बाह्वोः । वः । बलम् । हितम् ।

नृम्णा । शीर्षसु । आयुधा । रथेषु । वः । विश्वा । वः । श्रीः । अधि । तनूषु । पिपिशे ॥ ६ ॥

हे १मरुतः १वः युष्माकम् १अंसयोरधि १ऋष्टयः आयुधविशेषा हिताः आश्रिताः । वक्षमाण-हितशब्दो विपरिणन्तव्यः । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । तथा १वः १बाह्वोः अधि १सहः शत्रूणा-मभिभावुकम् १ओजः । ओजो नामाष्टमो धातुः^३ । तद्रूपं १बलं १हितं निहितम् । १शीर्षसु शिरःसु १नृम्णा नृम्णानि हिरण्यमयानि^४ पट्टोष्णीषादीनि निहितानि । १रथेषु १आयुधा आयुधानि युद्धसाधनानि निहितानि । १वः १श्रीः युष्माकं कान्तिः १तनूषु युष्मदीयेषु १अधि १पिपिशे अधिष्ठिता आश्रिता ॥

१. ख-च-ण-सर्वत्रप्रदीप्तयः; ग-घ-ज-सर्वदीप्तयः; श-सर्वदेशे प्राप्तदीप्तयः । २. ख-च-ण-श-शोभन-जाताः । ३. न-धातुः । रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः इति सप्तधातूनां सारोऽष्टमस्तु ओजसोऽपि मुखे यो (या) कान्तिर्भाति स ओजो बलं च लक्ष्यते । ४. ख-च-ण-भ-श-हिरण्यमयानि ।

गोमदश्वावृथवत्सुवीरं चन्द्रवद्राधो मरुतो ददा नः ।

प्रशस्तिं नः कृणुत रुद्रियासो भक्षीय वोऽवसो दैव्यस्य ॥ ७ ॥

गोऽमेत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । सुऽवीरम् । चन्द्रऽवत् । राधः । मरुतः । दद । नः ।

प्रऽशस्तिम् । नः । कृणुत । रुद्रियासः । भक्षीय । वः । अवसः । दैव्यस्य ॥ ७ ॥

हे मरुतः नः अस्मभ्यं गोमत् बहुभिर्गोभिरुपेतम् अश्वावत् बहुभिरश्वैरुपेतं रथवत् रथोपेतं सुवीरं सुष्ठु पुत्रोपेतं चन्द्रवत् हिरण्योपेतं राधः अन्नं दद ददत ॥ व्यस्ययेन एकवचनम् । अथवा लोट्थस्य लिटो मध्यमबहुवचनम् ॥ हे रुद्रियासः रुद्रपुत्रा मरुतः नः अस्मदीयां प्रशस्तिम् । समृद्धिमित्यर्थः । तां कृणुत कुरुत । वः युष्माकं स्वभूतम् अवसः अवः रक्षणं दैव्यस्य दैव्यं देवाहं भक्षीय भजेय ॥

हये नरो मरुतो मृळता नस्तुर्वीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।

सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्विरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

हये । नरः । मरुतः । मृळत । नः । तुर्विमघासः । अमृताः । ऋतज्ञाः ।

सत्यऽश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहत्ऽगिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥ ८ ॥

हये हे नरः नेतारः मरुतः नः अस्मान् मृळत सुखयत अस्मभ्यं हिताय वा सुखिनो भवत । हे तुर्वीमघासः प्रभूतधनाः अमृताः अमरणस्वभावाः ऋतज्ञाः उदकस्य यज्ञस्य वा ज्ञातारः । कर्तार इत्यर्थः । सत्यश्रुतः सत्येन सत्यफलत्वेन प्रसिद्धाः कवयः मेधाविनः युवानः निरयतरुणाः बृहद्विरयः प्रभूतस्तुतयः बृहत् अत्यधिकम् उक्षमाणाः हविर्भिः सेविताः उदकं वा सिञ्चन्तो यूयं मृळत ॥ २२ ॥

‘ तमु नूनम् ’ इत्यष्टचं द्वितीयं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्धं त्रैष्टुभं मारुतम् । ‘ तमु ’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

तमु नूनं तर्विषीमन्तमेषां स्तुषे गणं मारुतं नव्यसीनाम् ।

य आश्वश्वा अमवद्वहन्त उतेशिरे अमृतस्य स्वरार्जः ॥ १ ॥

तम् । ऊँ इति । नूनम् । तर्विषीमन्तम् । एषाम् । स्तुषे । गणम् । मारुतम् । नव्यसीनाम् ।

ये । आशुऽअश्वाः । अमऽवत् । वहन्ते । उत । ईशिरे । अमृतस्य । स्वरार्जः ॥ १ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ रथवत्... पुत्रोपेतं ’ नास्ति । २. ख-च-ण-भ-बहुवचनेन; झ-त-न-र-बहुवचनम् । ३. त-तुर्विमघासः । ४. ख-च-झ-ण-त-भ-र-सेविताः; श-सेविताः ।

वतमु तमेव पूर्वं स्तुतमेव वमारुतं मरुतां संबन्धिनं तं वगणं वतविषीमन्तं दीप्तिमन्तं वनूनम् अद्य
वस्तुषे । कीदृशां मरुताम् । वनव्यसीनाम् ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ नवतराणां स्तुत्यानां वा । वृषां^१ मारुतं
गणम् । गणावयवभूता मरुतः । कीदृशा इत्युच्यते । वये मरुतः वआश्वश्वाः शीघ्रगाम्य-
श्वोपेताः वअमवत् बलवन्तो यथा भवन्ति तथा ववहन्ते^२ गच्छन्ति^३ । वउत अपि च वईशिरे ईश्वरा
भवन्ति वअमृतस्य उदकस्य वस्वराजः स्वायत्तदीप्तयः स्वयमेव राजमानाः तेषां गणं स्तुषे ॥

त्वेषं गुणं तवसं खादिहस्तं धुनिव्रतं मायिनं दातिवारम् ।

मयोभुवो ये अमिता महित्वा वन्दस्व विप्र तुविरार्धसो नृन् ॥ २ ॥

त्वेषम् । गुणम् । तवसम् । खादिहस्तम् । धुनिव्रतम् । मायिनम् । दातिवारम् ।

मयःऽभुवः । ये । अमिताः । महिऽत्वा । वन्दस्व । विप्र । तुविऽरार्धसः । नृन् ॥ २ ॥

वत्वेषं दीप्तं वगणं मारुतं वतवसं बलवन्तं वखादिहस्तं कटकहस्तं वधुनिव्रतं कम्पयितृ-
कर्माणं वमायिनं प्रज्ञावन्तं वदातिवारं दत्तधनं हे वविप्र होतः ववन्दस्व स्तुहीति संबन्धः ।
वये मरुतः वमयोभुवः सुखस्य भावयितारः वमहित्वा महत्त्वेन वअमिताः अपरिच्छिन्नाः ।
तान् वतुविरार्धसः प्रभूतधनान् वनृन् नेतृन् वन्दस्व ॥

आ वो यन्तूदवाहासो अद्य वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति ।

अयं यो अग्निर्मरुतः समिद्ध एतं जुषध्वं कवयो युवानः ॥ ३ ॥

आ । वः । यन्तु । उदऽवाहासः । अद्य । वृष्टिम् । ये । विश्वे । मरुतः । जुनन्ति ।

अयम् । यः । अग्निः । मरुतः । सम्ऽईद्धः । एतम् । जुषध्वम् । कवयः । युवानः ॥ ३ ॥

वये वविश्वे व्यासाः वमरुतः ववृष्टिं वजुनन्ति प्रेरयन्ति ते वउदवाहासः उदकस्य
वोढारो मरुतः वअद्य इदानीं ववः युष्मान् वआ वयन्तु आगच्छन्तु हे ऋत्विग्यजमानाः ।
अथ प्रत्यक्षवादः । हे वमरुतः^३ वयः^४ प्रसिद्धः वअयम्^४ वअग्निः वसमिद्धः सम्यक् दीपितः
वएतम् अग्निं वजुषध्वं सेवध्वं हे वकवयः मेधाविनः हे वयुवानः नित्यतरुणाः सर्वत्र व्यासा वा ॥

यूयं राजानमिर्यं जनाय विभ्वतष्टं जनयथा यजत्राः ।

युष्मदैति मुष्टिहा बाहुजूतो युष्मत्सदश्वो मरुतः सुवीरः ॥ ४ ॥

यूयम् । राजानम् । इर्यम् । जनाय । विभ्वऽतष्टम् । जनयथ । यजत्राः ।

युष्मत् । एति । मुष्टिऽहा । बाहुऽजूतः । युष्मत् । सत्ऽअश्वः । मरुतः । सुऽवीरः ॥ ४ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘एषां’ नास्ति । २. ख-च-ण-भ-वहन्तो गच्छन्ति; झ-त-न-र-वहन्तो
गच्छन्तः; श-वहन्ति गच्छन्तः । ३. झ-न-भ-मरुतः यूयम् । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-अयं प्रसिद्धो यः ।

हे मरुतः^१ वयूयं वजनाय यजमानाय वराजानं स्वामिनं राजमानं वा वृह्यं शत्रूणां प्रेरकं च्यावयितारं विश्वतष्टम् । विभ्वा नाम ऋभूणां मध्यमः । स कुशली । तेन निर्मितम् । अत्यन्तरूपवन्तमित्यर्थः । तादृशं पुत्रं वजनयथ उत्पादयथ हे वयजत्राः यष्टव्याः । हे मरुतः युष्मत् युष्मत्तः एति गच्छति पुत्रः । कीदृशः । मुष्टिहा । मुष्टिशब्दो बाहुपलक्षकः । स्वभुजबलेनैव हन्ता शत्रूणाम् । तदेवोच्यते । बाहुजुतः । बाहुः प्रेरकः शत्रूणां यस्य तादृशः पुत्र एति । तथा युष्मत् युष्मत्तः सदश्वः विद्यमानाश्वः । बह्वश्वः इत्यर्थः । सुवीरः शोभनवीर्यः पुत्र एति । जायते इत्यर्थः ॥

वरुणप्रघासे माहृत्या आमिक्षायाः ' अराइव ' इति याज्या । सूत्रितं च— ' अराइवेद-चरमा अहेवेमं मे वरुण श्रुधि ' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति । एकादशिने माहृते पशावेपैव पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च— ' अराइवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय सन्ति ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अराइवेदचरमा अहेव प्रप्र जायन्ते अकवा महोभिः ।

पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः स्वया मत्या मरुतः सं मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

अराऽइव । इत् । अचरमाः । अहाऽइव । प्रप्र । जायन्ते । अकवाः । महऽभिः ।

पृश्नेः । पुत्राः । उपमासः । रभिष्ठाः । स्वया । मत्या । मरुतः । सम् । मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

वराइवेत् रथशङ्कव इव वचरमाः अनिकृष्टाः । सर्वसमाः सहैवोत्पन्नाश्चेत्यर्थः । अहेव अहानीव । दिवसा यथा सर्वेऽपि षष्टिघटिकात्मकास्तद्वत्सप्तसंख्योपेतसप्तगणरूपेण समा इत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तद्वयेन वैसादृश्याभावः^२ प्रतिपादितः । एवमुक्तलक्षणाः महोभिः तेजोभिः प्रप्र जायन्ते प्रकर्षेण प्रादुर्भवन्ति ॥ एकः ' प्रसमुपोदः पादपूरणे ' (पा. सू. ८. १. ६) इत्युपसर्गाभ्यासः स च पूरणः ॥ ते च अकवाः अनल्पाः । यद्वा महोभिरित्यस्य विशेषणम् । पृश्नेः माध्यमिकाया वाचो गोरूपाया अन्तरिक्षस्य वा पुत्रस्थानीयाः उपमासः प्रत्येकं समानाः रभिष्ठाः प्रकृष्टवेगाः । एवं महानुभावाः मरुतः स्वया मत्या स्वकीयैवानुग्रहबुद्ध्या सं मिमिक्षुः वृष्ट्या सम्यक् सिद्ध्यन्ति ॥

यत्प्रायासिष्ट पृषतीभिरश्वैर्वीळुपविभिर्मरुतो रथेभिः ।

क्षोदन्ते आपो रिणते वनान्यत्रोस्त्रियो वृषभः क्रन्दतु द्यौः ॥ ६ ॥

यत् । प्र । अयासिष्ट । पृषतीभिः । अश्वैः । वीळुपविभिः । मरुतः । रथेभिः ।

क्षोदन्ते । आपः । रिणते । वनानि । अव । उस्त्रियः । वृषभः । क्रन्दतु । द्यौः ॥ ६ ॥

१. झ-त-र-राजानः । २. ख-च-ण-एव सादृश्यभावः ; झ-न-भ-एव सादृश्याभावः ; श-वैसादृश्य-भावः ।

हे मरुतः यत् यदा प्रायासिष्ट प्रगच्छथ पृषतीभिः पृषत्संज्ञकैः अश्वैः वाहनसाधनैरश्वैः ।
अश्वशब्दोऽत्र वाहनसामान्यवचनः । अतः पुंलिङ्गता^१ । तथान्यत्र—‘ यदश्वान्धूर्पु पृषतीरयुग्ध्वम् ’
(ऋ. सं. ५. ५५. ६) । रोहिदश्वोऽजाश्व इति सामानाधिकरण्यप्रयोगः । एवंभूताश्वयुक्तैः वीळु-
पविभिः दृढरथनेमिभिः रथेभिः^२ प्रायासिष्ट । यद्वा । अश्वै रथैश्च सह मरुतो यदा प्रायासिष्ट तदा
आपः क्षोदन्ते क्षरन्ति । वनानि वृक्षसमूहाः परिणते हिंस्यन्ते वेगेन भज्यन्ते । उन्नियः उन्नाः
सूर्यरश्मयः । तत्संबन्धी पर्जन्यः वृषभः अपां वर्षिता द्यौः द्योतमानः अव क्रन्दतु अवाङ्मुखं
शब्दयतु वृष्टयर्थम् ॥

प्रथिष्ट यामन्पृथिवी चिदेषां भर्तव गर्भं स्वमिच्छवो धुः ।

वातान्ह्यश्वान्धुरीयुयुज्जे वर्षं स्वेदं चक्रिरे रुद्रियासः ॥ ७ ॥

प्रथिष्ट । यामन् । पृथिवी । चित् । एषाम् । भर्ताऽइव । गर्भम् । स्वम् । इत् । शवः । धुः ।
वातान् । हि । अश्वान् । धुरि । आऽयुयुज्जे । वर्षम् । स्वेदम् । चक्रिरे । रुद्रियासः ॥ ७ ॥

एषां मरुतां यामन् यामनि गमने पृथिवी चित् भूमिः । चिदिति पूरणः । प्रथिष्ट
प्रख्याताभवत् । गर्भयोग्याभवदित्यर्थः । ते च मरुतः भर्ता लौकिकः पतिः गर्भम् इव भार्यायाः
तथा भूम्याः स्वमित् स्वभूतं गर्भं गर्भस्थानीयं शवः उदकं धुः स्थापितवन्तः । हि यस्मात्
वातान् गन्तुन् अश्वान् धुरि रथसंबन्धिन्याम् आयुयुज्जे आयोजितवन्तः तस्मात् वर्षं स्वेदं
स्वेदस्थानीयं वृष्टिसंस्त्यायं चक्रिरे कुर्वन्ति रुद्रियासः रुद्रपुत्राः ॥

हये नरो मरुतो मृळता नस्तुर्वीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।

सत्यंश्रुतः कवयो युवानो बृहद्विरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

हये । नरः । मरुतः । मृळत । नः । तुर्वीऽमघासः । अमृताः । ऋतऽज्ञाः ।
सत्यंऽश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहत्ऽगिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥ ८ ॥

‘ हये नरः ’ इत्यष्टमी गता^३ ॥

॥ २३ ॥

‘ प्र वः स्पट् ’ इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तं श्यावाश्वस्याषं मारुतम् । अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टाः सप्त
जगत्थः । ‘ प्र वः स्पट् त्रिष्टुबन्तम् ’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-पुंलिङ्गताम् । २. न-रथेभिः रथैः । ३. ख-च-ण-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य
संपूर्णं भाष्यं विद्यते ।

प्र वः स्पळक्रन्त्सुविताय दावनेऽर्चा दिवे प्र पृथिव्या ऋतं भरे ।

उक्षन्ते अश्वान्तरुषन्त आ रजोऽनु स्वं भानुं श्रथयन्ते अर्णवैः ॥ १ ॥

प्र । वः । स्पट् । अक्रन् । सुविताय । दावने । अर्च । दिवे । प्र । पृथिव्यै । ऋतम् । भरे ।

उक्षन्ते । अश्वान् । तरुषन्ते । आ । रजः । अनु । स्वं । भानुम् । श्रथयन्ते । अर्णवैः ॥ १ ॥

हे मरुतः वः युष्मभ्यं सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय दावने हविष्प्रदानाय स्पट् स्पष्टा होता प्र प्रकर्षेण अक्रन् क्रन्दति स्तौति । वः युष्मान् वा सुष्ठु प्राप्तव्याय दानायाक्रन् ॥ क्रन्दतेः शब्दकर्मणो लङर्थे लङि तिपि रूपम् ॥ हे होतः दिवे द्योतमानाय द्युदेवाय प्र अर्च प्रकर्षेण स्तुहि हे आत्मन् । तथा पृथिव्यै पृथिव्याश्च ऋतं स्तोत्रं भरे संपादयामि । द्यावापृथिव्यावपि मरुतामाधारत्वादत्र निपातभाजौ भवतः । किंच ते मरुतः अश्वान् व्यापकानुदकसंघान् उक्षन्ते सिञ्चन्ति । रजः आ अन्तरिक्षमा सर्वतः तरुषन्ते तरन्ति संचरन्ति । स्वं भानुं स्वकीयं तेजः अर्णवैः मेघैः सह अनु श्रथयन्ते अनुश्लेषयन्ति अनुकूलं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥

अमादेशां भियसा भूमिरेजति नौर्न पूर्णा क्षरति व्यथिर्यती ।

दूरेदृशो ये चितयन्त एमभिरन्तर्महे विदथे येतिरे नरः ॥ २ ॥

अमात् । एषाम् । भियसा । भूमिः । एजति । नौः । न । पूर्णा । क्षरति । व्यथिः । यती ।

दूरेऽदृशः । ये । चितयन्ते । एमऽभिः । अन्तः । महे । विदथे । येतिरे । नरः ॥ २ ॥

एषाम् ॥ अन्वादेशविषयत्वादनुदात्तः ॥ एषां मरुतां भियसा भयेन भूमिः एजति कम्पते नौर्न पूर्णा प्राणिभिः । सा यथोदकमध्ये क्षरति चलति व्यथिः व्यथिता यती गच्छन्ती । एतदुभयं नौविशेषणम् । दूरेदृशः दूरे दृश्यमाना अपि ये मरुतः एमभिः गमनैः चितयन्ते ज्ञायन्ते ते महान्तो मरुतः विदथे यज्ञे महे महते हविषे हविर्भक्षणाय अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये येतिरे यतन्ते । नरः नेतारो मरुतः ॥

गवामिव श्रियसे शृङ्गमुत्तमं सूर्यो न चक्षु रजसो विसर्जने ।

अत्याइव सुम्बश्चारवः स्थन मर्याइव श्रियसे चेतथा नरः ॥ ३ ॥

गवाम्ऽइव । श्रियसे । शृङ्गम् । उत्तमम् । सूर्यः । न । चक्षुः । रजसः । विऽसर्जने ।

अत्याऽइव । सुऽम्बः । चारवः । स्थन । मर्याऽइव । श्रियसे । चेतथ । नरः ॥ ३ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र- 'पृथिव्यै' नास्ति । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-तदर्थमन्तरिक्षस्य; श-तदर्थमन्तरिक्षम् । ३. च-ण-हविर्भक्षणायस्मा(मा?)त् स्वस्थानात् ।

हे मरुतो यूयं ऽगवां ऽश्वङ्गम् ऽइव ऽउत्तमम् उत्कृष्टमुष्णीषपट्टादिकं ऽश्रियसे श्रिये धारयथेति शेषः । ऽसूर्यो ऽन सूर्य इव । स यथा ऽरजसः तेजसः ऽविसर्जने ऽचक्षुः दर्शनसाधनं मण्डलं धत्ते तद्वद्रजसो वृष्टेर्विसर्जने विसर्जनाय चक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं तेजो धारयथ । ऽअत्याइव अश्वाइव ऽसुभ्वः सुष्ठु सर्वत्र भवन्तो वेगवन्तः ऽचारवः दर्शनीयाः ऽस्थनं भवथ । ऽमर्याः मर्याः यजमानाः ऽइव । ते यथा ऽश्रियसे जानन्ति यज्ञादिकं तद्वच्छ्रिये ऽचेतथ हे ऽनरः नेतारो मरुतः ॥

को वो महान्ति महतामुदश्वत्कस्काव्या मरुतः को ह पौंस्या ।

यूयं ह भूमिं किरणं न रेजथ प्र यद्भरध्वे सुविताय दावने ॥ ४ ॥

कः । वः । महान्ति । महताम् । उत् । अश्वत् ।

कः । काव्या । मरुतः । कः । ह । पौंस्या ।

यूयम् । ह । भूमिम् । किरणम् । न । रेजथ । प्र । यत् । भरध्वे । सुविताय । दावने ॥ ४ ॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकं ऽमहतां पूज्यानां ऽकः यजमानः ऽमहान्ति श्रेयांसि ऽउदश्वत् उत्कृष्टं प्राप्नुयात् । ऽकः च तदर्थं ऽकाव्या काव्यानि कवीनां युष्माकं संबन्धीनि स्तोत्राणि उदश्वत् । ऽको ऽह कश्च ऽपौंस्या पौंस्यानि पराक्रमान् उदश्वत् । आदरार्थं पुनर्वचनम् । ऽयूयं ऽह यूयं खलु ऽभूमिं ऽकिरणं ऽन किरणमिव ऽरेजथ । किरणं यथा वृष्टयर्थं चालयथ तद्वद्भूमिं रेजथ । ऽयत् यस्मात् ऽसुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय । प्राप्तव्यस्येत्यर्थः । तादृशस्य धनस्य वृष्ट्युदकस्य वा ऽदावने दानाय ऽप्र ऽभरध्वे प्रकर्षेण संपादयथ वृष्टिम् । यस्माद्युयमेवं कुरुथ तस्मात्क एवं करोतीत्यर्थः ॥

अश्वाइवेदरुषासः सबन्धवः शूराइव प्रयुधः प्रोत युयुधुः ।

मर्याइव सुवृधो वावृधुर्नरः सूर्यस्य चक्षुः प्र मिनन्ति वृष्टिभिः ॥ ५ ॥

अश्वाःइव । इत् । अरुषासः । सऽबन्धवः । शूराःइव । प्रऽयुधः । प्र । उत् । युयुधुः ।

मर्याःइव । सुऽवृधः । वऽवृधुः । नरः । सूर्यस्य । चक्षुः । प्र । मिनन्ति । वृष्टिभिः ॥ ५ ॥

मरुत एते ऽअश्वाइव शीघ्रगन्तारः ऽअरुषासः आरोचमानाः ऽसबन्धवः । समान एक एव बन्धुबन्धको रुद्रो येषां ते तादृशाः । परस्परं बन्धवः स्नेहयुक्ता वा ऽशूराः भटाः ऽइव ऽप्रयुधः प्रयोद्धारो वैरिभिः सह तादृशाः ऽउत् अपि च ऽप्र ऽयुयुधुः प्रकर्षेण युध्यन्ते । ऽमर्याइव मनुष्या यथा वर्धन्ते तथा ऽसुवृधः सुष्ठु वर्धयितारो वर्धमाना वा ऽनरः नेतारः ऽववृधुः वर्धन्ते । एवं महात्मानः ऽसूर्यस्य चक्षुः तेजःसमूहं मण्डलं वा ऽवृष्टिभिः ऽप्र ऽमिनन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति आवृण्वन्तीत्यर्थः ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-र-श- कः उदश्वत् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- पराक्रमाणि ।

३. ख-च-झ-ण-न-भ-रेजयथ । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-वृष्ट्युदकाय । ५. ख-झ-न-भ-महात्मनः ।

ते अज्येष्ठा अकनिष्ठास उद्भिदोऽमध्यमासो महसा वि वावृधुः ।

सुजातासो जनुषा पृश्निमातरो दिवो मर्या आ नो अच्छा जिगातन ॥ ६ ॥

ते । अज्येष्ठाः । अकनिष्ठासः । उत्ऽभिदः । अमध्यमासः । महसा । वि । ववृधुः ।

सुऽजातासः । जनुषा । पृश्निऽमातरः । दिवः । मर्याः । आ । नः । अच्छ । जिगातन ॥ ६ ॥

ते मरुतः । अज्येष्ठाः । अकनिष्ठासः । अकनिष्ठाः । उद्भिदः । उद्भेदयितारः । शत्रूणाम् । अमध्यमासः । अमध्यमाः । सर्वप्रकारैः समाः । महसा । तेजसा । वि । ववृधुः । विवर्धन्ते । सुजातासः । सुष्ठु । संभृताः । जनुषा । जन्मना । पृश्निमातरः । पृश्नेः पुत्राः । मर्याः । मनुष्येभ्यो हिता यूयं । दिवः । सकाशात् । नः । अस्मान् । अच्छ । अभिमुखम् । आ । जिगातन । सर्वतः । प्रशंसत । साध्वनुष्ठितमिति । उत्तरार्धः । प्रत्यक्षकृतः । यद्वा । ये सुजाता । जनुषा । पृश्निमातरश्च तान् दिव । आगतान् हे ऋत्विजो मर्या यूयमा जिगातन आगच्छत ते नोऽच्छ आगच्छतास्मदभिमुखम् ॥

वयो न ये श्रेणीः पप्सुरोजसान्तान्दिवो बृहतः सानुनस्परि ।

अश्वास एषामुभये यथा विदुः प्र पर्वतस्य नभनूरचुच्यवुः ॥ ७ ॥

वर्यः । न । ये । श्रेणीः । पप्सुः । ओजसा । अन्तान् । दिवः । बृहतः । सानुनः । परि ।

अश्वासः । एषाम् । उभये । यथा । विदुः । प्र । पर्वतस्य । नभनून् । अचुच्यवुः ॥ ७ ॥

ये मरुतः । वयो । न । पक्षिण इव । श्रेणीः । पङ्क्तयः^१ । सन्तः^१ । ओजसा । बलेन । दिवः । अन्तरिक्ष-
स्यादित्यस्य वा । अन्तान् । पर्यन्तान् । बृहतः । महतः । सानुनः । समुज्जतस्याकाशवलयस्य । परि । परितः ।
पप्सुः । पतन्ति । एषाम् । अश्वासः । अश्वाः । पर्वतस्य । मेघस्य । नभनून् ॥ भनतेः^२ । शब्दकर्मणो नभ्राडितिवत्
नभनवः ॥ उदकानि । प्र । अचुच्यवुः । च्यावयन्ति । उभये । देवा । मनुष्याश्च । यथा । विदुः ।
जानन्ति तथा । मनुष्याणां ज्ञानं प्रसिद्धम् । देवाश्च । वृष्टौ । सत्यामाग्रयणादौ । हविष्प्रदानेन । जानन्ति ।
देवानां । वृष्टिसंपूर्तिपरिज्ञानमाश्वलायनेनोक्तम्—‘ यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाग्रयणेन यजेत ’ इत्युपक्रम्य
‘ अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्षस्याग्रयणेन हि यजते ’ (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

मिमातु द्यौरदितिर्वीतये नः सं दानुचित्रा उषसो यतन्ताम् ।

आचुच्यवुर्दिव्यं कोशमेत ऋषे रुद्रस्य मरुतो गृणानाः ॥ ८ ॥

मिमातु । द्यौः । अदितिः । वीतये । नः । सम् । दानुऽचित्राः । उषसः । यतन्ताम् ।

आ । अचुच्यवुः । दिव्यम् । कोशम् । एते । ऋषे । रुद्रस्य । मरुतः । गृणानाः ॥ ८ ॥

१नः अस्मदर्थं १द्यौः अन्तरिक्षं १मिमातु निर्मिमातु वृष्टिम् । तदनुकूलं करोत्वित्यर्थः । कीदृशी ।
१अदितिः अदीना । यद्वा । द्यौर्मिमात्वदितिर्भूमिश्च मिमातु सुखम् । किमर्थम् । १वीतये उत्पत्तये
प्रजननाय वा । १दानुचित्राः विचित्रप्रकाशादिदानाः । १उपसः १सं १यतन्ताम् । हे १ऋषे त्वया
१गृणानाः स्तूयमानाः १मरुतः १रुद्रस्य । पुत्रा इति^१ शेषः^१ । १एते^२ १दिव्यं १कोशं मेघमुदकम्
१आचुच्यवुः आच्यावयन्ति ॥ द्विकर्मकोऽयम् ॥ ॥ २४ ॥

‘ ईळे अग्निं स्ववसम् ’ इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्पम् । सप्तम्यष्टम्यौ जगत्यौ शिष्टाः
षट् त्रिष्टुभः । मरुदेवताकमग्निमरुदेवताकं वा । ‘ ईळे द्विजगत्यन्तमाग्नेयं च वा ’ इति । सूक्तविनियोगो
लैङ्गिकः । आद्या कारीयां सामिधेनीषु याज्या । सूत्रितं च—‘ ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति
धाय्ये ’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिह प्रसत्तो वि चयत्कृतं नः ।

रथैरिव प्र भरे वाजयद्भिः प्रदक्षिणिन्मरुतां स्तोमं मृध्याम् ॥ १ ॥

ईळे । अग्निम् । सुऽअवसम् । नमःऽभिः । इह । प्रऽसत्तः । वि । चयत् । कृतम् । नः ।

रथैऽइव । प्र । भरे । वाजयत्ऽभिः । प्रऽदक्षिणित् । मरुताम् । स्तोमम् । ऋध्याम् ॥ १ ॥

अहं श्यावाश्वः १अग्निं १स्ववसं स्वायत्तरक्षणं १नमोभिः स्तोत्रैः १ईळे स्तौमि । तत्स्तोत्रं
१कृतम् १इह इदानीं १प्रसत्तः प्रसन्नः प्रकर्षेण यज्ञं प्राप्तो वा सन् १नः अस्मदर्थं १वि १चयत्
विजानातु । १वाजयद्भिः अन्नमिच्छद्भिः स्तोत्रैः १रथैरिव रथैर्यथाभिमतं प्राप्नुवन्ति तद्वद्गृहणसाधनैः
१प्र १भरे प्रकर्षेण संपादयाम्यभिमतम् । १प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन गच्छन् १मरुतां १स्तोमं स्तोत्रम्
१ऋध्यां वर्धयेयम् ॥

आ ये तस्थुः पृषतीषु श्रुतासु सुखेषु रुद्रा मरुतो रथेषु ।

वनां चिदुग्रा जिहते नि वो भिया पृथिवी चिद्रेजते पर्वताश्चित् ॥ २ ॥

आ । ये । तस्थुः । पृषतीषु । श्रुतासु । सुऽखेषु । रुद्राः । मरुतः । रथेषु ।

वनां । चित् । उग्राः । जिहते । नि । वः । भिया ।

पृथिवी । चित् । रेजते । पर्वतः । चित् ॥ २ ॥

१ये १मरुतः १रुद्राः रुद्रपुत्राः १आ १तस्थुः आतिष्ठन्ति १पृषतीषु मरुतां वाहनेषु
१श्रुतासु श्रान्तासु प्रसिद्धासु वा १सुखेषु । स्वमाकाशं छिद्रम् । शोभनरथाक्षद्वारेषु १रथेषु
रथान् आ तस्थुः आतिष्ठन्ति । हे १उग्राः उद्गूर्णबला मरुतो यूयं यदा रथमारूढाः
स्थ तदानीं १वना १चित् वनान्यपि १नि १जिहते न्यगच्छन्ति १वः युष्माकं १भिया

भीत्या । ऽपृथिवी ऽचित् पृथिव्यपि ऽरेजते । ऽपर्वतश्चित् पर्वतोऽपि रेजते कम्पते । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । पूर्वार्धे य एवमकुर्वन् तेषां स्तोममृध्यामिति पूर्वत्रान्वयः^१ ॥

कारीयां मारुतस्य सप्तकपालस्य 'पर्वतश्चित्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च— 'पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय सृजन्ति रश्मिमोजसा' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय दिवश्चित्सानुं रेजत स्वने वः ।

यत्क्रीळथ मरुत ऋष्टिमन्त आपइव सध्र्यञ्चो धवध्वे ॥ ३ ॥

पर्वतः । चित् । महि । वृद्धः । बिभाय । दिवः । चित् । सानुं । रेजत । स्वने । वः ।

यत् । क्रीळथ । मरुतः । ऋष्टिऽमन्तः । आपःऽइव । सध्र्यञ्चः । धवध्वे ॥ ३ ॥

हे मरुतः ऽवः युष्माकं ऽस्वने भयंकरशब्दे सति ऽपर्वतश्चित् पर्वतोऽपि ऽमहि महान् ऽवृद्धः सन्नपि ऽबिभाय बिभेति । ऽदिवश्चित् अन्तरिक्षस्यापि ऽसानु समुच्छ्रितः^२ प्रदेशः^२ ऽरेजत^३ कम्पते^३ । ऽयत् यदा ऽक्रीळथ हे ऽमरुतः यूयम् ऽऋष्टिमन्तः आयुधवन्तः सन्तस्तदा ऽआपइव उदकानीव ऽसध्र्यञ्चः सहाञ्जनाः ऽधवध्वे धावध्वे गच्छथ ॥

वराइवेद्रैवतासो हिरण्यैरभि स्वधाभिस्तन्वः पिपिश्रे ।

श्रिये श्रेयांसस्तवसो रथेषु सत्रा महांसि चक्रिरे तनूषु ॥ ४ ॥

वराःऽइव । इत् । रैवतासः । हिरण्यैः । अभि । स्वधाभिः । तन्वः । पिपिश्रे ।

श्रिये । श्रेयांसः । तवसः । रथेषु । सत्रा । महांसि । चक्रिरे । तनूषु ॥ ४ ॥

ऽवराइव विवाहयोग्या युवान इव । ते यथा ऽरैवतासः धनवन्तः ऽहिरण्यैः हिरण्य-मयैराभरणविशेषैः ऽस्वधाभिः उदकैश्च ऽतन्वः स्वीयानि शरीराणि ऽअभि ऽपिपिश्रे संयोजयन्ति अलंकुर्वन्ति तद्वदेते मरुतोऽपि रैवतासः धनवन्तः हिरण्यैः हिरण्यस्थानीयैर्विद्युदाद्यैराभरणैः स्वधाभिश्च तन्वः स्वीयानि शरीराणि पिपिश्रे । ऽश्रिये शोभायै ऽश्रेयांसः श्रेष्ठाः ऽतवसः बलवन्तो मरुतः ऽरथेषु ऽसत्रा सत्यं सह वा ऽतनूषु ऽमहांसि ऽचक्रिरे कृतवन्तः । सर्वाभरणैरुदकैश्चोपेताः रथानधिष्ठाय^४ शरीरेषु तेजांस्यधारयन्नित्यर्थः^५ ॥

१. ख-च-झ-ण-भ-र-पूर्वत्र; न-पूर्वत्र संबन्धः । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-समुच्छ्रितप्रदेशम् । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-रेजथ (रेजत-न) कम्पयथ (कम्पयथे-झ) । ४. ख-च-ण-न-रथेऽधिष्ठाय; झ-भ-र-रथाधिष्ठाय । ५. ग-घ-ज-०धारयन्नित्यर्थः । इत्पूरणः ।

अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय ।

युवा पिता स्वपा रुद्र एषां सुदुघा पृश्निः सुदिना मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अज्येष्ठासः । अकनिष्ठासः । एते । सम् । भ्रातरः । ववृधुः । सौभगाय ।

युवा । पिता । सुऽअपाः । रुद्रः । एषाम् । सुऽदुघा । पृश्निः । सुऽदिना । मरुत्ऽभ्यः ॥ ५ ॥

वअज्येष्ठासः वअकनिष्ठासः परस्परं ज्येष्ठकनिष्ठभावरहिताः सहैवोत्पन्नाः समानबलाः एते मरुतः वभ्रातरः परस्परं भ्रातृभूताः सन्तः वसौभगाय सुभगात्वाय वसं वववृधुः वर्धन्ते । वयुवा नित्य-तरुणः वस्वपाः शोभनकर्मा वेषां मरुतां वरुद्रः वपिता वसुदुघा सुष्ठु दोध्री वपृश्निः गोदेवता मातृभूता वमरुद्भ्यः मरुदर्थं वसुदिना शोभनदिनानि । अकुरुतामिति शेषः ॥

यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा यद्वावमे सुभगासो दिवि ष्ठ ।

अतो नो रुद्रा उत वा न्वरस्याग्ने वित्ताद्वविषो यद्यजाम ॥ ६ ॥

यत् । उत्ऽतमे । मरुतः । मध्यमे । वा । यत् । वा । अवमे । सुऽभगासः । दिवि । स्थ ।

अतः । नः । रुद्राः । उत । वा । नु । अस्य । अग्ने । वित्तात् । हविषः । यत् । यजाम ॥ ६ ॥

हे वमरुतः यूयं वयदुत्तमे उत्कृष्टे उत्तमे चरमे वा वदिवि शुलोके वमध्यमे ववा दिवि वयद्वावमे दिवि हे वसुभगासः वस्थ भवथ । 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकास्तिस्रो दिवः पृथिवी' इत्यादिश्रुतेर्द्युलोकस्य त्रैविध्यम् । वअतः अस्मात् स्थानत्रयात् वनः अस्मदर्थं हे वरुद्राः आगच्छ-तेति शेषः । वउत ववा अथवा वनु अद्य वयद्यजाम यद्वविः प्रक्षिपाम हे वअग्ने त्वम् वअस्य वहविषः एतद्वविः वित्तात् विद्धि^२ ॥

अग्निश्च यन्मरुतो विश्ववेदसो दिवो वहध्व उत्तरादधि णुभिः ।

ते मन्दसाना धुनयो रिशादसो वामं धत्त यजमानाय सुन्वते ॥ ७ ॥

अग्निः । च । यत् । मरुतः । विश्वऽवेदसः । दिवः । वहध्वे । उत्तरात् । अधि । स्नुऽभिः ।

ते । मन्दसानाः । धुनयः । रिशादसः । वामम् । धत्त । यजमानाय । सुन्वते ॥ ७ ॥

हे वविश्ववेदसः सर्वस्य ज्ञातारो विश्वधना वा हे वमरुतः वयत्^३ यूयं वअग्निश्च वदिवः शु-लोकात् वउत्तरात् उत्कृष्टतरात् वअधि उपरि वस्नुभिः सानुभिरुपरिप्रदेशे वहध्वे उहध्वे । तत्र निवसथेत्यर्थः । यद्वा स्नुशब्देन तत्सदृशा अश्वा उच्यन्ते । तैर्वोहध्वे । एते यूयं वमन्दसानाः मोद-

माना अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिश्च १धुनयः शत्रूणां कम्पयितारः २रिशादसः अस्मद्विसकानामत्तारः
सन्तः ३वामं वननीयं धनं ४धत्त दत्त ५यजमानाय ६सुन्वते अभिषवं कुर्वते ॥

‘ अग्ने मरुद्भिः ’ इत्यष्टम्याग्निमास्तस्य याज्या । ‘ अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋक्भिः ’ (आश्व.
श्री. ५. २०) इति १ सूत्रितत्वात् ॥

अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋक्भिः सोमं पिव मन्दसानो गणश्रिभिः ।

पावकेभिर्विश्वमिन्वेभिरायुभिर्वैश्वानर प्रदिवा केतुना सजूः ॥ ८ ॥

अग्ने । मरुत्ऽभिः । शुभयत्ऽभिः । ऋक्ऽभिः । सोमम् । पिव । मन्दसानः । गणश्रिऽभिः ।

पावकेभिः । विश्वम्ऽइन्वेभिः । आयुऽभिः । वैश्वानर । प्रऽदिवा । केतुना । सऽजूः ॥ ८ ॥

हे १अग्ने २मरुद्भिः सह ३मन्दसानः सन् ४सोमं ५पिव । कीदृशैः मरुद्भिः २ । ६शुभयद्भिः
शोभमानैरन्यान् शोभयद्भिर्वा ७ऋक्भिः स्तुत्यैः ८गणश्रिभिः गणभावमाश्रयद्भिः ९पावकेभिः शोधकैः
१०विश्वमिन्वेभिः विश्वं वृष्टया प्रीणयद्भिः ११आयुभिः आयुष्मद्भिः ३ । हे १वैश्वानर विश्वनरहिताग्ने २प्रदिवा
पुराणेन ३केतुना ज्वालापुञ्जेन ४सजूः सहितः ॥ ॥ २५ ॥

‘ के ष्ठा नरः ’ इत्येकोनविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ के ष्ठीकोना गायत्रं
श्यावाश्वोऽत्र वैददश्वी तरन्तपुरुमीळ्हौ दाभ्यै १ रथवीतिं मरुतश्च दानतुष्टः प्रशशंस बुद्ध्वा च तरन्त-
महिषीं शशीयसी २ पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी सतोवृहती ’ इति । श्यावाश्व ऋषिः । पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी
सतोवृहती शिष्टा गायत्र्यः । आद्याश्चतस्रो मरुदेवताकाः । ‘ सनत्सा ’ इत्यादीनां चतसृणां शशीयसी ३
नाम तरन्तस्य राज्ञो भार्या देवता । ‘ उत मेऽरपत् ’ इत्यस्या वैददश्विः पुरुमीळ्हो देवता । ‘ यो मे
धेनूनाम् ’ इत्यस्या वैददश्विस्तरन्तो राजा देवता । ‘ य इं वहन्ते ’ इत्याद्याः षण्मास्त्यः । ‘ एतं मे ’
इत्यस्य तृचस्य दाभ्यै १ रथवीतिर्नाम राजा देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अत्राश्रयं पुरावृत्तमादुरागमपारगाः । अर्चनानाः पुरात्रेयो दाभ्येण ४ रथवीतिना ॥ आस्त्रिज्याय
वृत्तो यज्ञे वितते हौत्र आस्थितः । रथवीतिसुतां कन्यां ददर्श पितुरन्तिके ॥ यथाचे स्वकुमाराय
श्यावाश्वाय च तां सुताम् । स प्रदानमना भार्यामपृच्छत्किं प्रयच्छसि ॥ इति पृष्टा पुनः प्राह
कथमस्मै प्रदास्यसि । इतः पूर्वं सुता दत्ता नासीदनृषये क्वचित् ॥ तत्तथैवेति निश्चित्य प्रत्या-
चष्टार्चनानसम् । श्यावाश्वः संस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा निराकृतः ॥ तत्प्रत्याशान्वितो विप्रस्तपस्तेपे
सुदारुणम् । ब्रह्मचर्यरतः शान्तो भिक्षार्थं पर्यटन् द्विजः ॥ तरन्तमहिषीं साध्वीं विभिक्षेऽसौ शशी-
यसीम् १ । सा संप्राप्यान्तिकं पत्युः प्रोवाचागतवानृषिः ॥ इत्युक्तो नृपतिर्भार्यां प्रत्याहैनं प्रपूजय ।
सानुज्ञाता गवां यूथं प्रादादाभरणानि च ॥ तरन्तोऽपि पुनस्तस्मै प्रादाद्धनमपेक्षितम् । दत्त्वा च

१. न-इति याज्येति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-मरुद्भिः सह । ३. ख-च-झ-ण-त-भ-र-
‘ आयुष्मद्भिः ’ नास्ति ; न- गन्तुभिः । ४. त- दाभ्यम् । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-शशीयसीम् ।
६. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-शशीयसी । ७. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-दाभ्यः । ८. ख-च-झ-ण-त-न-
भ-र-श-दाभ्येन ; ग-घ-ज-दाभ्येन । ९. झ-त-न-भ-र-श-शशीयसीम् ।

पुरुमीळहस्य स्वानुजस्यान्तिकं प्रति ॥ प्रेरयामास तमृषिं सोऽपि त्वां मानयिष्यति ॥ तथेति राज्ञो वचनं निशम्य तद्भार्यया दर्शितसर्वमार्गः । गच्छन् शनैरर्धपथे मरुद्वणान् समानरूपान् स्वदिदक्षयागतान् ॥ विलोक्य विप्रः सभयः प्रणम्य कृताञ्जलिः कण्टकिताङ्गसंघः । तुष्टाव हृष्टान्मरुतो विशिष्टैरर्थैर्वचोभिः परितुष्टचित्तः ॥ संप्राप्य सर्वं स्वमनीषितं तदा मरुद्वणेभ्यो मुदितात्मवद्भयः^१ ॥ तदाभवद्वपिः सूक्तद्रष्टा श्यावाश्वनामकः । पश्चात्पुनर्गृहं गत्वा भूयो लब्ध्वा गवां शतम् ॥ दाभ्यो^२ मन्त्रद्वशे राज्ञ्या चोदितः स्वसुतां ददौ । पुरुमीळहस्तरन्तश्च तद्भार्या च शशीयसी^३ ॥ दाभ्यो^४ यो रथवीत्याख्यः सप्त ये मरुतां गणाः । ते^५ तस्मै यत्^६ ददुस्तु-ष्टास्तत्के ष्टेयत्र वर्ण्यते ॥

के ष्ठा नरः श्रेष्ठतमा य एकैक आयय । परमस्याः परावतः ॥ १ ॥

के । स्थ । नरः । श्रेष्ठऽतमाः । ये । एकैऽएकः । आऽयय । परमस्याः । पराऽवतः ॥ १ ॥

हे नरः नेतारो मरुतः श्रेष्ठतमाः अत्यन्तं श्रेष्ठा यूयं के षष्ठ के स्थ के भवथ । एवं स्वरूपानिश्चयात् संदिह्य ब्रवीति । ये यूयम् एकैकः प्रत्येकम् आयय आगच्छथ । कस्मादित्युच्यते । परमस्याः परावतः अत्यन्तदूरदेशात् । अन्तरिक्षादित्यर्थः ॥

कः वोऽश्वाः काऽभीशवः कथं शोक कथा यय । पृष्ठे सदो नसोर्यमः ॥ २ ॥

क । वः । अश्वाः । क । अभीशवः । कथम् । शोक । कथा । यय ।

पृष्ठे । सदः । नसोः । यमः ॥ २ ॥

हे मरुतः वः युष्माकम् अश्वाः क कुत्रत्याः । क च अभीशवः बन्धनरज्जवः । कथं च शोक शीघ्रं गन्तुं शक्ता भवथ । कथा कथं यय याताः स्थ । पृष्ठे अश्वानां पृष्ठदेशे सदः । सीदति तिष्ठत्यत्रेति सदः पर्याणम् । तच्च^६ दृश्यते । तथा नसोः नासिकयोः यमः नियमिता पलायनप्रतिबन्धकारी पशोर्नासिकयोर्दृश्यते । तस्मादश्वादिलिङ्गैः कुत्रापि श्वरितगमना इव प्रति-भान्ति के यूयमिति देवत्वमनवधार्याह ॥

जघने चोद एषां वि सक्थानि नरो यमुः । पुत्रकृथे न जनयः ॥ ३ ॥

जघने । चोदः । एषाम् । वि । सक्थानि । नरः । यमुः । पुत्रऽकृथे । न । जनयः ॥ ३ ॥

एषाम् अश्वानां जघने हन्तव्यप्रदेशे चोदः प्रेरिका कशा अराग्रकाष्ठविशेषो वा वर्तते । शीघ्रगमनाय ताडयन् वर्तत इत्यर्थः । सक्थानि ऊरुप्रदेशान् नरः नेतारो मरुतः वि विविच्य यमुः नियच्छन्ति । आशुधावनेन विवृता भवन्तीत्यर्थः । विवृतौ दृष्टान्तः । पुत्रकृथे

१. त-मुदितात्मविद्भयः । २. झ-त-न-भ-र-ततः ; श-दाभ्यः । ३. त-शसीयसी । ४. त-दाभ्यः । ५. श-ततस्तस्मै । ६. ग-घ-ज-श-तत्र ।

पुत्रकरणे उत्पादने ऽजनयः ऽन अपत्योत्पादयिष्यो योषित इव । ता यथा पुत्रोत्पादनकामाः^१ संगम-
समये^२ ऊरू विवृतौ कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

परा वीरास एतन मर्यासो भद्रजानयः । अग्निपः यथासथ ॥ ४ ॥

परा । वीरासः । इतन । मर्यासः । भद्रजानयः । अग्निपः । यथा । असथ ॥ ४ ॥

कशाताडनादिलिङ्गेन जिगमिषून् मत्वा ब्रूते । हे ऽवीरासः वीराः अग्निनामीरयितारो
हे ऽमर्यासः मर्यास्यो हिता हे ऽभद्रजानयः । भद्रः स्तुत्यो जानिर्जन्म येषां ते तथोक्ताः । रुद्रपुत्राः
इत्यर्थः । ऽअग्निपः अग्निना तस्मास्तान्नादयः यथा दीप्तास्तद्वत् प्रदीप्ताः ऽअसथ भवथ ।
अथवाग्निता दग्धदेहा यथा पलायन्ते तथा भवथेति ॥

सनत्साश्वयं पशुमुत गव्यं शतावयम् ।

श्यावाश्वस्तुताय या दोर्वीरायोपवर्बृहत् ॥ ५ ॥

सनत् । सा । अश्वयम् । पशुम् । उत । गव्यम् । शतऽअवयम् ।

श्यावाश्वस्तुताय । या । दोः । वीराय । उपऽवर्बृहत् ॥ ५ ॥

ऽसा तरन्तमहिषीं मह्यं ऽसनत् प्रादात् । किम् । ऽअश्वयम् अश्वत्सकं तत्समूहात्मकं वा ऽपशुम् ।
जातावेकवचनम् । ऽउत अपि च ऽगव्यं गोसमूहात्मकं पशुं ऽशतावयम् अनेकैरविभिर्युक्तं सनदिति ।
सेत्युक्तं केत्याह । ऽया ऽश्यावाश्वस्तुताय श्यावाश्वेन मया स्तुताय ऽवीराय तरन्ताय ऽदोः
स्वकीयं भुजम् ऽउपवर्बृहत् उपोदयच्छदालिङ्गनाय सा सनदिति । यतः^३ भर्तृप्रेमास्पदा तस्मादेव
बहु धनं दातुं शक्तेत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

उत त्वा स्त्री शशीयसी पुंसो भवति वस्यसी । अदेवत्रादराधसः ॥ ६ ॥

उत । त्वा । स्त्री । शशीयसी । पुंसः । भवति । वस्यसी । अदेवत्रात् । अराधसः ॥ ६ ॥

ऽउत अपि च ऽत्वा एका^४ ऽशशीयसी^५ । शशीयसी^६ इत्येतन्महिष्या नाम । सैव ऽस्त्री^७ । यद्वा ।
उतेत्ययमेवकारार्थे । स्त्रीषु सैव प्रशस्येत्यर्थः ॥ ' त्वसमसि मनेमेत्यनुच्चानि ' इति वचनात् त्वेति
निघातः ॥ सैव ऽपुंसः पुरुषात् ऽवस्यसी वसीयसी ऽभवति । कस्मात्पुंस इत्युच्यते । ऽअदेवत्रात् ।
देवाः^८ अनेन^९ त्रायन्ते स्तुत्यादिना सः^{१०} देवत्रः । न देवत्रः अदेवत्रः^{११} । तस्मात् ऽअराधसः । राधो
धनम् । दानार्हधनरहितात् । लुब्धकादित्यर्थः ॥

१. ग-घ-ज-श-पुत्रोत्पादनकाले । २. ख-च-झ-ण-भ-संगमाय ; न-संगमने । ३. ख-च-
झ-ण-त-भ-र-अनया ; न-अतो या । ४. ख-झ-न-भ-र- ' एका ' नास्ति । ५. झ-न-भ-र-शशीयसी ।
६. झ-न-भ-र-शशीयसी । ७. त-स्त्रीनाम । ८. त-श-देवत्रान्ययेन । ९. ग-घ-ज-यं स अत्र
देवत्रः ; श-स देवत्रः ।

वि या जानाति जसुरिं वि तृष्यन्तं वि कामिनम् । देवत्रा कृणुते मनः ॥ ७ ॥

वि । या । जानाति । जसुरिम् । वि । तृष्यन्तम् । वि । कामिनम् ।

देवऽत्रा । कृणुते । मनः ॥ ७ ॥

यया शशीयसी यजसुरिं व्यथितम् । जसिस्ताडनकर्मा उपक्षपणकर्मा^१ वा । तं यवि यजानाति । तथा यतृष्यन्तं यवि जानाति । यकामिनं धनाद्यभिलाषवन्तं यवि जानाति । अनुकम्पया^२ अभिमतं दत्तवतीत्यर्थः । यदेवत्रा देवेषु यमनः यकृणुते कुस्ते देवप्रीत्यर्थं प्रदानबुद्धिं करोति या सैव स्त्रीति पूर्वत्र संबन्धः ॥

उत घा नेमो अस्तुतः पुमाँ इति ब्रुवे पणिः । स वैरदेय इत्समः ॥ ८ ॥

उत । घ । नेमः । अस्तुतः । पुमान् । इति । ब्रुवे । पणिः ।

सः । वैरऽदेये । इत् । समः ॥ ८ ॥

उत यघ अपि च । वेति पूरणः । यनेमः । 'स्वो नेम इत्यर्धस्य' (निरु. ३. २०) इति निरुक्तम् । नेमोऽर्धः । जायापत्योर्मिलित्वैककार्यकर्तृत्वादेक एव पदार्थः । 'अर्धं शरीरस्य भार्या^३' इत्यादिस्मृतेः । शशीयस्या अर्धभूतस्तरन्तः यपुमान् यअस्तुतः यइति यब्रुवे । बहुधा स्तुतोऽपि गुणस्यातिबाहुल्यादस्तुत एवेति ब्रुवे यपणिः स्तोताहम् । यसः च तरन्तः यवैरदेये । वीरा धनानां प्रेरयितारो दानशीलाः । तैर्दातव्यं धनं देयम् । तस्मिन् धने यसमः । सर्वेभ्यो दातेत्यर्थः । यइत् इति पूरणः ॥

उत मेऽरपद्युवतिर्ममन्दुषी प्रति श्यावाय वर्तनिम् ।

वि रोहिता पुरुमीळ्हाय येमतुर्विप्राय दीर्घयशसे ॥ ९ ॥

उत । मे । अरपत् । युवतिः । ममन्दुषी । प्रति । श्यावाय । वर्तनिम् ।

वि । रोहिता । पुरुऽमीळ्हाय । येमतुः । विप्राय । दीर्घऽयशसे ॥ ९ ॥

उत अपि च यश्यावाय श्यावाश्याय यमे मह्यम् यअरपत् अलपत् । स्पष्टमाचष्ट । किम् । यवर्तनिं मार्गम् । कीदृशी सा । ययुवतिः प्रवृत्तयौवना यप्रति यममन्दुषी प्रतिमोदमाना । कस्मै^४ । यदीर्घयशसे प्रभूतान्नाय प्रभूतकीर्तये वा यपुरुमीळ्हाय एतन्नामकाय प्रभूतगृहाय यविप्राय^५ ॥ 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' (पा. सू. २. ३. १४) इति चतुर्थी ॥ पुरुमीळ्हां प्राप्नुमित्यर्थः । तदर्थं यरोहिता रोहितवर्णावश्चौ शशीयस्या दत्तौ यवि ययेमतुः^६ । धृतवन्तावित्यर्थः । या अश्वाभ्यां युक्ते रथे स्थापयित्वा पुरुमीळ्हगृहस्य मार्गं प्रदर्शयन्ती पुरतो गता सैव पुंसो भवति वस्यसीति पूर्वत्र संबन्धः ॥

१. श-उपक्षेपणकर्मा । २. त-कामिनि । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-यस्य भार्या । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-कस्मै विप्राय मेधाविने । ५. त-'विप्राय' नास्ति । ६. ख-त-न-भ-र-येमतुः विशेषेण यमयतुः ; च-ण-येमतुः विशेषेण यमतुः ।

यो मे धेनूनां शतं वैददश्विर्यथा ददत् । तरन्तइव मंहना ॥ १० ॥

यः । मे । धेनूनाम् । शतम् । वैदत्ऽअश्विः । यथा । ददत् । तरन्तऽइव । मंहना ॥ १० ॥

इयं पुरुमीळहस्तुतिः । वैददश्विः पुरुमीळहोऽपि यो मे महं धेनूनां शतं यथा येन प्रकारेण ददत् दत्तवान्^१ । तथा मंहना मंहनीयानि धनान्यपि ददत् तरन्तइव । स यथा धेनुशतं बहुविधं धनं च दत्तवान् तद्वद्वैददश्विः पुरुमीळहोऽपि ददत् । तं स्तुवे^२ इति शेषः ॥ २७ ॥

य ई वहन्त आशुभिः पिबन्तो मदिरं मधु । अत्र श्रवांसि दधिरे ॥ ११ ॥

ये । ईम् । वहन्ते । आशुभिः । पिबन्तः । मदिरम् । मधु । अत्र । श्रवांसि । दधिरे ॥ ११ ॥

इदानीं मरुत एवैत इति निश्चित्य^३ जनप्रसिद्धैः^३ माहात्म्यैः स्तौति । ये मरुतः ईम् इदानीम् आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः वहन्ते उह्यन्ते । किं कुर्वन्तः । मदिरं मदकरं मधु सोमरसं पिबन्तः । पाथेयत्वेन घृतं सोममित्यर्थः । ते मरुतः अत्र अस्मिन् देशे श्रवांसि स्तुतिजनितानि यशांसि दधिरे धारयन्ति ॥

येषां श्रियाधि रोदसी विभ्राजन्ते रथेष्वाम् । दिवि रुक्मइवोपरि ॥ १२ ॥

येषाम् । श्रिया । अधि । रोदसी इति । विभ्राजन्ते । रथेषु । आ ।

दिवि । रुक्मऽइव । उपरि ॥ १२ ॥

येषां मरुतां श्रिया कान्त्या रोदसी द्यावापृथिव्यां अधि अधिष्ठिते भवत इति शेषः । यस्मा-
देते मरुतः रथेषु विभ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । आ इति चार्थः । तत्र दृष्टान्तः । उपरि उपरिभूते
दिवि द्युलोके रुक्मः रोचमानः आदित्यः इव । यद्वा । उपरि रथस्योपरीति वा योज्यम् ॥

युवा स मारुतो गुणस्त्वेषरथो अनेद्यः । शुभंयावाप्रतिष्कुतः ॥ १३ ॥

युवा । स । मारुतः । गुणः । त्वेषरथः । अनेद्यः । शुभम्ऽयावा । अप्रतिष्कुतः ॥ १३ ॥

स मारुतो गुणः युवा सर्वत्र मिश्रयिता नित्यतरुणो वा त्वेषरथः दीसरथः
अनेद्यः अनिन्द्यः शुभंयावा शोभनं गन्ता अप्रतिष्कुतः अप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा । एवं
महानुभावो गुणो दीप्यत इति ॥

को वेद नूनमेषां यत्रा मदन्ति धूतयः । ऋतजाता अरेपसः ॥ १४ ॥

कः । वेद । नूनम् । एषाम् । यत्र । मदन्ति । धूतयः । ऋतऽजाताः । अरेपसः ॥ १४ ॥

१. झ-र-ददत् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-स्तुवते । ३. झ-भ-र-निश्चित्येजनीप्रसिद्धैः ; त-
निश्चित्य प्रसिद्धैः ; न-निश्चित्य इदानीं प्रसिद्धैः ।

१५५ पां मरुतां स्थानं १५६ को १५७ वेद को जानाति । १५८ नूनम्^१ इदानीं^१ १५९ यत्र स्थाने १६० धूतयः
शत्रूणां कम्पकाः १६१ मदन्ति हृष्यन्ति १६२ ऋतजाताः जलार्थमुत्पन्ना यज्ञे वा प्रादुर्भूताः १६३ अरेपसः अपापाः॥

यूयं मर्तं विपन्यवः प्रणेतारं इत्था धिया । श्रोतारो यामहूतिषु ॥ १५ ॥

यूयम् । मर्तम् । विपन्यवः । प्रणेतारः । इत्था । धिया । श्रोतारः । यामहूतिषु ॥ १५ ॥

हे १६४ विपन्यवः स्तुतिकामा मरुतः १६५ यूयं १६६ मर्तं मरणस्वभावं यजमानम् १६७ इत्था अनया
१६८ धिया इदानीं कृतप्रकारयानुग्रहबुद्ध्या ईदृशेन स्तुतिकर्मणा वा निमित्तेन १६९ प्रणेतारः प्रकर्षेण
प्रापयितारोऽभिमतं स्वर्गादिकम् । १७० यामहूतिषु । यामो गमनम् । तदर्थं हूतयो यस्मिन्निति याम-
हूतयो यज्ञाः । १७१ तेषु १७२ श्रोतारः आह्वानानाम् ॥ ॥ २८ ॥

ते नो वसूनि काम्या पुरुश्चन्द्रा रिशादसः । आ यज्ञियासो ववृत्तन ॥ १६ ॥

ते । नः । वसूनि । काम्या । पुरुश्चन्द्राः । रिशादसः । आ । यज्ञियासः । ववृत्तन ॥ १६ ॥

हे १७३ रिशादसः हिंसकानां शत्रूणामत्तारो हे १७४ यज्ञियासः यज्ञार्हाः १७५ पुरुश्चन्द्राः प्रभूताह्लादकधनाः
१७६ ते यूयं १७७ नः अस्मभ्यं १७८ वसूनि निवासयोग्यानि धनानि १७९ काम्या स्पृहणीयानि १८० आ १८१ ववृत्तन
आवर्तयथेत्यर्थः । मरुतां दानप्रशंसाया अपेक्षितत्वाच्च प्रार्थनोचिता ॥

एतं मे स्तोममूर्ध्वं दाभ्याय परा वह । गिरौ देवि रथीरिव ॥ १७ ॥

एतम् । मे । स्तोमम् । ऊर्ध्वम् । दाभ्याय । परा । वह । गिरः । देवि । रथीःऽइव ॥ १७ ॥

संपन्नऋषिभावस्य १८२ श्यावाश्वस्यार्चनानसः । रथवीतिसुतायाश्च १८३ विवाहं शौनकोऽब्रवीत् ॥
कथम् । मरुसु तु १८४ प्रयातेषु श्यावाश्वः सुमहायशाः । प्रादुर्भूतार्पमात्मानं ज्ञात्वा त्रिकुलनन्दनः ॥
रथवीतेर्दुहितरमगच्छन्मनसा तदा । स सत्यमृषिमात्मानं प्रवक्ष्यन्नथवीतये ॥ एतं मे स्तोममित्याभ्यां
दौत्ये रात्रि न्यवेदयत् । ऋषेर्नियोगमाज्ञाय देव्या रात्र्या प्रचोदितः ॥ आदाय कन्यकां दातु-
मुपेयायार्चनानसम् । पादौ तस्योपसंगृह्य स्थित्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः । रथवीतिरहं दाभ्यं^२ इति नाम
शशंस सः । मया संयोगमिच्छन्तं त्वां प्रत्याचक्षि^३ यत्^३ पुरा ॥ तत्क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मे मा स्म
भगवन् क्रुधः^४ ॥ ऋषेः पुत्रः स्वयमृषिः पितासि भगवन्नृषेः^५ । हन्त प्रतिगृहाणेमां स्नुषामित्येन-
मब्रवीत् ॥ तस्मै ददावश्वशतं स राजा स्वलंकृतां चापि सुतां स्नुषार्थम् । विवाहकालेऽपि ददौ नरेन्द्रः
शतं हयानां दुहितुः सहस्रम् ॥ गवां सहस्रं वसु च प्रभूतं तप्तं तपोऽन्तेऽथ वनं जगामेति ॥ हे
१८५ ऊर्ध्वं रात्रि देवि । ऊर्ध्वेति रात्रिनाम । १८६ मे मदीयम् १८७ एतं १८८ स्तोमं मरुद्भ्यः कृतं स्तोत्रमहं मन्त्रदृक्
भूत्वा मरुतः स्तुतवानित्येवं १८९ दाभ्याय श्यावाश्वाय १९० परा पराङ्मुखी दाभ्याभिमुखी सती १९१ वह
प्रापयेत्यर्थः । तदेवादरार्थमुच्यते । हे रात्रि १९२ देवि १९३ गिरः स्तुतीर्मरुद्विषयाः परा वह १९४ रथीरिव ।
रथी यथा रथेऽभिप्रेतं वसु स्थापयित्वा अभिमतं^६ देशं^६ प्रापयति तद्वत् ॥

१ ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श- 'नूनमिदानीं' नास्ति । २ ख-च-ण-भ-श-दाभ्यम् । ३ ख-च-
ण-प्रत्याचक्षिपम् । ४ क-त-न-भ-र-क्रुधीः । ५ र-भगवानृषेः । ६ त-अभिमतप्रदेशम् ।

उ॒त मे॑ वो॒चता॒दिति॑ सु॒तसो॑मे रथ॑वी॒तौ । न का॒मो अ॒प वे॒ति मे ॥ १८ ॥

उ॒त । मे॑ । वो॒च॒ता॒त् । इति॑ । सु॒तऽसो॑मे । रथ॑ऽवी॒तौ । न । का॒मः । अ॒प । वे॒ति । मे॑ ॥ १८ ॥

हे॑ ऊ॒र्ध्वे॑ १ उ॒त अपि॑ च १ मे मां १ वो॒चता॒त् ब्रू॒हि । कि॒मित्यु॒च्यते । १ इति॑ इ॒त्थम् । कथ॑मिति । १ सु॒तसो॑मे कृत॑सोमयागे १ रथ॑वी॒तौ राज्ञि॑ १ मे १ का॒मः तत्पु॒त्रीवि॒षयः १ न १ अ॒प १ वे॒ति नाप॑गच्छति न वि॒रमते॑ इती॒त्थं वो॒चता॒त् ॥

ए॒ष क्षे॑ति रथ॑वी॒तिर्म॒घवा॒ गोम॑तीर॒नु । पर्व॑तेष्व॒पश्रि॑तः ॥ १९ ॥

ए॒षः । क्षे॑ति । रथ॑ऽवी॒तिः । म॒घऽवा॑ । गो॒म॒तीः । अ॒नु । पर्व॑तेषु । अ॒पऽश्रि॑तः ॥ १९ ॥

कन्यां दत्त्वा कृतार्थं तं श्यावाश्वोऽथ वनं गतम् । रथवीतिं तपस्यन्तं संप्रेक्ष्यार्पेण चक्षुषा । रम्ये हिमवतः पृष्ठ एष क्षेतीति सोऽब्रवीत् ॥ १ एषः १ रथवीतिः १ मघवा धनवान् १ गोमतीरनु उदकवतीर्नदीरनु अनुसृत्य नदीनां तीरे १ क्षेति निवसति १ पर्वतेषु हिमवत्पर्वतप्रान्तेषु १ अपश्रितः आश्रितः ॥ २९ ॥

‘ ऋतेन ऋतम् ’ इति नवचं षष्ठं सूक्तमात्रेयस्य श्रुतविद आर्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते—‘ ऋतेन नव श्रुतविन्मैत्रावरुणं वै तत् ’ इति । ‘ वै तत् ’ इत्युभयोः प्रयोगात्तुह्यादिपरिभाषयैतदादीन्येकादश सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ऋ॒तेन॑ ऋ॒तम॑पि॒हितं॑ ध्रु॒वं वां॑ सूर्य॑स्य॒ यत्र॑ वि॒मुच॑न्त्यश्वा॒न् ।

द॒श॑ श॒ता स॒ह त॑स्थुस्तदे॒कं दे॒वानां॑ श्रेष्ठं॒ वपु॑षामपश्यम् ॥ १ ॥

ऋ॒तेन॑ । ऋ॒तम् । अ॒पि॒ऽहि॒तम् । ध्रु॒वम् । वां॑ । सूर्य॑स्य । यत्र॑ । वि॒ऽमु॒च॒न्ति॑ । अ॒श्वा॒न् ।

द॒श॑ । श॒ता । स॒ह । त॑स्थुः । तत् । ए॒कम् । दे॒वानां॑ । श्रेष्ठं॑ । वपु॑षाम् । अ॒प॒श्यम् ॥ १ ॥

१ सूर्यस्य १ ऋतेन सत्यभूतं मण्डलम् १ ऋतेन उदकेन १ अपिहितम् आच्छादितं १ ध्रुवं शाश्वतमपश्यमिति संबन्धः । यत्र १ वां युवाभ्यां स्थितिस्तत् इत्यर्थः । सूर्यमण्डले मित्रावरुणयोः स्थितिः ‘ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ’ (क्र. सं. १. ११५. १), ‘ उद्गां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोः ’ (क्र. सं. ७. ६१. १) इति ३ ‘ चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य ’ (क्र. सं. ७. ६३. १) इत्यादिषु प्रसिद्धा । १ यत्र यस्मिन् मण्डले स्थितान् १ अश्वान् १ विमुचन्ति विमोचयन्ति स्तोतारः । मन्देहादिभिर्निरुद्धानिस्यर्थः । अथवा शीघ्रधावनाय स्तुत्या प्रेरयन्ति । यस्मिंश्च मण्डले १ दश १ शता शतानि सहस्रसंख्याका रश्मयः १ तस्थुः तिष्ठन्ति तादृशं १ देवानां १ वपुषां वपुःमतां तेजोवतामग्न्यादीनां १ श्रेष्ठं प्रशस्यम् ॥ मत्वर्थलक्षणा अथवा व्यधिकरणषष्ठी ॥ देवानां वपुषां शरीराणां श्रेष्ठम् । मण्डलं

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ हे ऊ॒र्ध्वे ’ नास्ति; ग-घ-ज-हे ऊ॒र्ध्वे रात्रि॑देवि । २. ख-च-ण-न-स्थितम्; ग-घ-ज-स्थितिः; झ-भ-र-स्थितः तमः; त-स्थितः; श-स्थितिस्तम् । ३. र-‘ इति...वरुणस्य ’ नास्ति ।

हि सूर्यस्य वपुःस्थानीयम् । १तत् मण्डलम् १अपश्यम् । अथवा वां युवयोर्मध्ये सूर्यस्य मण्डल-
मपश्यमिति व्याख्येयं 'मैत्रं वा अहः' (तै. ब्रा. १. ७. १०. १) इति श्रुतेर्मित्रस्यैव सूर्यत्वादि-
त्याशयेन ॥

तत्सु वां मित्रावरुणा महित्वमीर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुहे ।

विश्वाः पिन्वथः स्वसरस्य धेना अनु वामेकः पविरा वर्तते ॥ २ ॥

तत् । सु । वाम् । मित्रावरुणा । महित्वम् । ईर्मा । तस्थुषीः । अहऽभिः । दुदुहे ।

विश्वाः । पिन्वथः । स्वसरस्य । धेनाः । अनु । वाम् । एकः । पविः । आ । वर्तते ॥ २ ॥

हे १मित्रावरुणा १वां युवयोः १तत् १महित्वं महत्त्वं १सु सुष्टु अतिप्रशस्तमित्यर्थः ।
किं तदित्युच्यते । १ईर्मा सततगन्ता सर्वस्य प्रेरको वादित्यः १अहभिः अहोभिर्वर्षतुसंबन्धिभिः
१तस्थुषीः स्थावरभूता अपः १दुदुहे दुग्धे । किंच १स्वसरस्य स्वयं सर्तुरादित्यस्य १विश्वाः
सर्वाः १धेनाः लोकानां प्रीणयित्रीर्युतीः १पिन्वथः वर्धयथः । १वां युवयोः १एकः अप्रतियोगी
१पविः । पविरिति रथस्य नेमिः 'पवी रथनेमिर्भवति' (निरु ५. ५) इति यास्कवचनात् ।
तथाप्यत्र लक्षितलक्षणया रथे वर्तते केवलचक्रस्यावर्तनायोगात् । युवयोरेको रथः १अनु १आ १वर्तते
अनुक्रमेण परिभ्रमति ॥

अधारयतं पृथिवीमुत द्यां मित्रराजाना वरुणा महोभिः ।

वर्धयतमोषधीः पिन्वतं गा अव वृष्टिं सृजतं जीरदान् ॥ ३ ॥

अधारयतम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । मित्रराजाना । वरुणा । महोभिः ।

वर्धयतम् । ओषधीः । पिन्वतम् । गाः ।

अव । वृष्टिम् । सृजतम् । जीरदान् इति जीरऽदान् ॥ ३ ॥

हे १मित्रराजाना । मित्रभूताः स्तोतारो राजानः स्वामिन ईश्वरा भवन्ति ययोः १ सका-
शात् १ तौ मित्रराजानौ । हे १वरुणा ॥ प्रतियोग्यपेक्षया द्वित्रचनम् । अत्र पादादित्वादाद्यं पदं न निहन्यते ।
वरुणेत्येतस्य तु 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्यैव पादादिस्वादिनिघातत्वं
युक्तम् । नैवं भवति । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति वरुणेत्येतस्यामन्त्रितसमाना-
धिकरणत्वादस्य च सामान्यवचनत्वादविद्यमानवत्त्वाभावेन पादादिस्वाभावादुत्तरस्य निघातत्वं
युक्तम् ॥ हे देवौ १महोभिः तेजोभिः स्वसामर्थ्यैः १पृथिवीमुत अपि च १द्याम् १अधारयतम् । हे देवौ
युवाम् १ओषधीः १वर्धयतं वृष्टिप्रेरणेन । १गाः १पिन्वतं गवाश्वादीन् वर्धयतम् । तदर्थं १वृष्टिम्
१अव १सृजतम् अवाङ्मुखं प्रेरयतं हे १जीरदान् क्षिप्रदानौ ॥

आ वामश्वासः सुयुजो वहन्तु यतरश्मय उप यन्त्वर्वाक् ।

घृतस्य निर्णिगनु वर्तते वामुप सिन्धवः प्रदिवि क्षरन्ति ॥ ४ ॥

आ । वाम् । अश्वासः । सुयुजः । वहन्तु । यतरश्मयः । उप । यन्तु । अर्वाक् ।

घृतस्य । निःऽनिक् । अनु । वर्तते । वाम् । उप । सिन्धवः । प्रऽदिवि । क्षरन्ति ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ वामं युवाम् अश्वासः अश्वाः सुयुजः सुष्ठु रथे युक्ताः सन्तः आ वहन्तु । यतरश्मयः सारथिनियतप्रग्रहास्ते अर्वाक् उप यन्तु । घृतस्य उदकस्य निर्णिक् रूपं वाम् अनु वर्तते अनुगच्छति । किंच प्रदिवि । पुराणनामैतत् । पुराणाः सिन्धवः उप क्षरन्ति उपगच्छन्ति युवयोरनुग्रहात् ॥

अनु श्रुताममति वर्धदुर्वी बर्हिर्वि यजुषा रक्षमाणा ।

नमस्वन्ता धृतदक्षाधि गर्ते मित्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ॥ ५ ॥

अनु । श्रुताम् । अमतिम् । वर्धत् । उर्वीम् । बर्हिःऽइव । यजुषा । रक्षमाणा ।

नमस्वन्ता । धृतऽदक्षा । अधि । गर्ते । मित्र । आसाथे इति । वरुण । इळासु । अन्तरिति ॥ ५ ॥

श्रुतां विश्रुताम् अमतिम् । रूपनामैतत् । शरीरदीप्तिमित्यर्थः । ताम् अनु वर्धत् अनुवर्धयन्तौ । बर्हिः यज्ञः । सः इव स यथा यजुषा मन्त्रेण रक्ष्यते तद्वत् उर्वीं रक्षमाणा पालयन्तौ नमस्वन्ता अन्नवन्तौ हे धृतदक्षा आन्तबली हे मित्र हे वरुण हे मित्रावरुणौ युवासुक्तलक्षणौ सन्तौ इळासु यागभूमिषु अन्तः मध्ये गर्ते अधि रथे आसाथे उपविशथः । ' रथोऽपि गर्त उच्यते ' (निरु. ३. ५) इति यास्कः । ' आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम् ' (ऋ. सं. ५. ६२. ८) इति ॥ ॥ ३० ॥

अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा यं त्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ।

राजाना क्षत्रमहणीयमाना सहस्रस्थूणं विभृथः सह द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता । सुकृते । परऽऽपा । यम् । त्रासाथे इति । वरुणा । इळासु । अन्तरिति ।

राजाना । क्षत्रम् । अहणीयमाना । सहस्रऽस्थूणम् । विभृथः । सह । द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता अकृपणहस्तौ । दानशूरावित्यर्थः । कस्मै । सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे परस्पा परस्तात् पातारौ रक्षितारौ हे वरुणा मित्रावरुणौ युवां यं यजमानम् इळासु यागभूमिषु अन्तः मध्ये त्रासाथे रक्षथः तस्मै सुकृते अक्रविहस्ता परस्पा च भवथ इति संबन्धः । किंच युवां राजाना राजमानौ अहणीयमाना अक्रुध्यन्तौ द्वौ परस्परं सह साहित्येन क्षत्रं धनं सहस्रस्थूणम् अने-

कावष्टम्भकस्तम्भोपेतं सौधादिरूपं गृहं च विभृथः धारयथः सुकृते यजमानाय । अथवा । क्षत्रं बलम-
परिमिताभिः स्थूणाभिरुपेतं रथं चागमनार्थं^१ सह धारयथः ॥

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा वि भ्राजते दिव्यश्वाजनीव ।

भद्रे क्षेत्रे निर्मिता तिल्विले वा सनेम मध्वो अधिगर्तस्य ॥ ७ ॥

हिरण्यऽनिर्निक् । अयः । अस्य । स्थूणा । वि । भ्राजते । दिवि । अश्वाजनीऽइव ।

भद्रे । क्षेत्रे । निऽमिता । तिल्विले । वा । सनेम । मध्वः । अधिऽगर्तस्य ॥ ७ ॥

अनयो रथः विहिरण्यनिर्णिक् हिरण्यरूपः । निर्णिगिति रूपनाम । अस्य रथस्य स्थूणा कीलका-
दयः अयः । हिरण्यनामैतत् । अयोविकारा इत्यर्थः । अयोमया वा । तादृशो रथः दिवि अन्तरिक्षे
वि भ्राजते । किमिव । अश्वाजनीव । अश्वा व्यापनशीला मेघाः । तानजति गच्छतीत्यश्वाजनी
विद्युत् । सेव^२ दिवि भ्राजते । किंच भद्रे कल्याणे स्तुत्ये वा क्षेत्रे देवयजने तिल्विले वा ॥ ' तिल
स्नेहने ' । तिलुः स्निग्धा इला भूमिर्यस्य तत् क्षेत्रं तिल्विलं देवयजनम् । घृतसोमादिना स्निग्धे
भद्रे च क्षेत्रे निर्मिता स्थूणा यूपयष्टिरवस्थितः । मध्वः मधुपूर्णं गर्तस्य^३ गर्तं रथं^४ सनेम
संभजेम ॥ कर्मणि पष्ठयौ । अधीति पूरणः ॥ अथवा गर्तस्याधि रथस्योपरि मध्वो मधु
सोमरसं सनेम स्थापयेमेत्यर्थः^५ ॥

हिरण्यरूपमुषसो व्युष्टावयःस्थूणमुदिता सूर्यस्य ।

आ रोहथो वरुण मित्र गर्तमर्तश्चक्षथे अदितिं दितिं च ॥ ८ ॥

हिरण्यऽरूपम् । उषसः । विऽउष्टौ । अयःऽस्थूणम् । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।

आ । रोहथः । वरुण । मित्र । गर्तम् । अर्तः । चक्षथे इति । अदितिम् । दितिम् । च ॥ ८ ॥

उषसो व्युष्टौ । प्रातःकाल इत्यर्थः । सूर्यस्य उदिता उदितद्युदये । स एव कालः
प्रकारान्तरेणोक्तः । तस्मिन् काले हिरण्यरूपम् अयःस्थूणम् अयोमयशङ्कुं गर्तं^१ रथं हे वरुण हे
मित्र युवां गर्तम् आ रोहथः यज्ञं प्राप्तुम्^२ । अर्तः अस्माद्धेतोः अदितिम् अखण्डनीयां भूमिं
दितिं खण्डितां प्रजादिकां च चक्षथे पश्यथः ॥

दाक्षायणयज्ञे ' यदंहिष्ठम् ' इति नवमी द्वितीयस्याममावास्यायां मैत्रावरुणस्य हविषो
याज्या । सूत्रितं च—' आ नो मित्रावरुणा यदंहिष्ठं नातिविधे सुदानू ' (आश्व. श्रौ. २. १४)

१. ख-च-ण-श-वागमनार्थम् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-सा च; श-सा । ३. ख-च-ण-
गर्तस्य रथम्; झ-भ-गर्तस्य वा रथम्; त-गर्तस्य गर्ते रथम्; न-गर्तस्य वा रथस्य । ४. ख-च-झ-ण-
त-भ-र-श-स्थापयामेत्यर्थः; न-स्थापयमित्यर्थः । ५. न-अयोमयस्तम्भकम् । ६. ख-च-झ-ण-त-भ-र-
प्राप्तः; न-प्राप्तैः; श-प्राप्तुतः ।

इति । मित्रावरुणे पशौ हविष एषैव याज्या । सूत्रितं च—‘ यद्वंहिष्टं नातिविधे सुदान् हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

यद्वंहिष्टं नातिविधे सुदान् अच्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा ।

तेन नो मित्रावरुणावविष्टं सिषासन्तो जिगीवांसः स्याम ॥ ९ ॥

यत् । वंहिष्टम् । न । अतिऽविधे । सुदान् इति सुऽदान् ।

अच्छिद्रम् । शर्म । भुवनस्य । गोपा ।

तेन । नः । मित्रावरुणौ । अविष्टम् । सिषासन्तः । जिगीवांसः । स्याम ॥ ९ ॥

हे सुदान् शोभनदानौ हे भुवनस्य गोपा युवां वंहिष्टं बहुतमं यत् अच्छिद्रम् अनवच्छिन्नं शर्म सुखं गृहं वा नातिविधे अतिवेदुमशक्यं शर्मेति शर्मविशेषणम् ॥ ‘ व्यध ताडने ’ इत्यस्मादस्युपपदे कृत्यार्थे केन् संप्रसारणं च ॥ तादृशं शर्म धारयथः^१ तेन शर्मणा नः अस्मान् अविष्टं रक्षतम् । हे मित्रावरुणौ सिषासन्तः धनानि संभक्तुमिच्छन्तो वयं जिगीवांसः शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छन्तः स्याम भवेम^२ ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन^३ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टकस्य चतुर्थस्य तृतीयो व्याकृतः स्फुटम् ।

अध्यायः सायणार्येण चतुर्थो व्याकरित्यते ॥

‘ ऋतस्य गोपौ ’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ ऋतस्य सप्तार्चनाना जागतम् ’ इति । आत्रेयोऽर्चनाना नाम ऋषिः । जगती छन्दः । तुह्यादिपरिभाषया मित्रावरुणौ देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ऋतस्य गोपावधिं तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्योमनि ।

यमत्र मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत्पिन्वते दिवः ॥ १ ॥

ऋतस्य । गोपौ । अधिं । तिष्ठथः । रथम् । सत्यधर्माणा । परमे । विऽओमनि ।

यम् । अत्र । मित्रावरुणा । अवथः । युवम् । तस्मै । वृष्टिः । मधुमत् । पिन्वते । दिवः ॥ १ ॥

हे ऋतस्य उदकस्य^१ गोपौ रक्षितारौ सत्यधर्माणा सत्यधर्माणौ^२ युवां रथम् अधि तिष्ठथः । आरोहथोऽस्मद्यज्ञमागमनार्थम् । कुत्र । परमे व्योमनि निरतिशये आकाशे । हे मित्रावरुणौ युवं युवाम् अत्र अस्मिन् यज्ञे यं यजमानम् अवथः रक्षथः तस्मै यजमानाय वृष्टिः पर्जन्यः मधुमत् उदकं दिवः द्यलोकात् पिन्वते सिञ्चति वर्धयति ॥

सम्राजावस्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदथे स्वर्दशा ।

वृष्टिं वां राधो अमृतत्वमीमहे द्यावापृथिवी वि चरन्ति तन्यवः ॥ २ ॥

सम्ऽराजौ । अस्य । भुवनस्य । राजथः । मित्रावरुणा । विदथे । स्वऽदशा ।

वृष्टिम् । वाम् । राधः । अमृतत्वम् । ईमहे । द्यावापृथिवी इति । वि । चरन्ति । तन्यवः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा^३ मित्रावरुणौ सम्राजौ सम्यक् राजमानौ युवाम् अस्य भुवनस्य राजथः ईशाथे । स्वर्दशा स्वर्गस्य द्रष्टारौ युवां विदथे अस्मद्यज्ञे सम्राजाविति संबन्धः । वां युवां वृष्टिं राधः धनं वृष्ट्याख्यं धनम् अमृतत्वं स्वर्गं च ईमहे प्रार्थयामहे^४ । युवयोः तन्यवः विसृता रश्मयः द्यावापृथिवी वि चरन्ति विविधं^५ प्राप्नुवन्ति । अथवा वृष्टिं धनममृतत्वं चेमहे ॥

१. ख-झ-भ-उदकस्य वा; त-यज्ञस्योदकस्य वा; न-उदकस्य यज्ञस्य वां । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-सत्यकर्माणौ । ३. च-झ-न-भ-र-श-‘ मित्रावरुणा ’ नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-प्रार्थयामि । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-‘ विविधं ’ नास्ति ।

सम्राजा उग्रा वृषभा दिवस्पती पृथिव्या मित्रावरुणा विचर्षणी ।

चित्रेभिर्भैरुपं तिष्ठथो रवं द्यां वर्षयथो असुरस्य मायया ॥ ३ ॥

सम्ऽराजौ । उग्रा । वृषभा । दिवः । पती इति ।

पृथिव्याः । मित्रावरुणा । विचर्षणी इति विऽचर्षणी ।

चित्रेभिः । अभ्रैः । उप । तिष्ठथः । रवम् । द्याम् । वर्षयथः । असुरस्य । मायया ॥ ३ ॥

१सम्राजौ१ सम्यक् राजमानौ १उग्रा उदूर्णबलौ १वृषभा वर्षितारौ १दिवः द्युलोकस्य १पती स्वामिनी १पृथिव्याः च पती १विचर्षणी सर्वस्य दृष्टारौ मित्रावरुणौ । एवं महानुभावौ १चित्रेभिः चायनीयैः १अभ्रैः मेघैः सह १रवं स्तोत्रम् १उप १तिष्ठथः । पश्चात् १द्यां च १वर्षयथः १असुरस्य उदकनिरसितुः पर्जन्यस्य १मायया प्रज्ञया सामर्थ्येन ॥

माया वा मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधम् ।

तमभ्रेण वृष्ट्या गूहथो दिवि पर्जन्य द्रप्सा मधुमन्त ईरते ॥ ४ ॥

माया । वाम् । मित्रावरुणा । दिवि । श्रिता । सूर्यः । ज्योतिः । चरति । चित्रम् । आयुधम् ।

तम् । अभ्रेण । वृष्ट्या । गूहथः । दिवि । पर्जन्य । द्रप्साः । मधुऽमन्तः । ईरते ॥ ४ ॥

हे १मित्रावरुणा १वां युवयोः १माया १दिवि १श्रिता आश्रिता । कैषा युवयोर्मायोच्यते । १सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः १ज्योतिः दीप्यमानः १चित्रं चायनीयम् १आयुधम् उक्तलक्षणायुधरूपः १चरति परिभ्रमत्यन्तरिक्षे । शत्रुमारकत्वादायुधमुच्यते । १तं सूर्यम् १अभ्रेण मेघेन १वृष्ट्या १दिवि १गूहथः गोपायथः । हे १पर्जन्य देव१ मित्रावरुणाभ्यां वृष्ट्यर्थं प्रेरितेन त्वया १मधुमन्तः १द्रप्साः १ईरते ईर्यन्ते । त्वत्सृष्टा वा गच्छन्ति ॥

रथं युञ्जते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रावरुणा गविष्टिषु ।

रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवो दिवः सम्राजा पर्यसा न उक्षतम् ॥ ५ ॥

रथम् । युञ्जते । मरुतः । शुभे । सुऽखम् । शूरः । न । मित्रावरुणा । गोऽष्टिषु ।

रजांसि । चित्रा । वि । चरन्ति । तन्यवः । दिवः । सम्ऽराजा । पर्यसा । नः । उक्षतम् ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् १मरुतः १शुभे उदकार्थं १सुखं शोभनाक्षद्वारं १रथं १युञ्जते अश्वयोजयन्ति । १शूरो १न शूर इव । स यथा युद्धार्थं रथं युनक्ति तद्वत् । १गविष्टिषु गवासुदकानाम्

एषणेणु निमित्तेषु चित्रा चायनीयानि रजांसि लोकान् तन्यवः ततास्ते मरुतः वि चरन्ति
विविधं चरन्ति । तस्मात् तैः सहितौ हे सम्राजा युवां दिवः शुलोकात् पयसा उदकेन नः
अस्मान् उक्षतं सिञ्चतम् ॥

वाचं सु मित्रावरुणा विरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदति त्विषीमतीम् ।

अभ्रा वसत मरुतः सु मायया द्यां वर्षयतमरुणामरेपसम् ॥ ६ ॥

वाचम् । सु । मित्रावरुणौ । इरावतीम् । पर्जन्यः । चित्राम् । वदति । त्विषीमतीम् ।

अभ्रा । वसत । मरुतः । सु । मायया । द्याम् । वर्षयतम् । अरुणाम् । अरेपसम् ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् पर्जन्यः मेघः सु सुष्टु इरावतीम् अन्नवतीं अन्नसाधिकां
चित्रां चायनीयां त्विषीमतीं दीप्तिमतीं वाचं गर्जनशब्दं वदति । शब्दयति वृष्ट्यर्थम् । मरुतः च
अभ्रा अभ्राणि मेघान् सु सुष्टु वसत आच्छादयन्ति मायया स्वप्नया । युवां च पर्जन्येन
मरुद्भिश्च सह अरुणाम् अरुणवर्णाम् अरेपसम् अपापां वृष्ट्यविधातिनीं द्यां वर्षयतम् ॥

धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया ।

ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजथः सूर्यमा धत्थो दिवि चित्र्यं रथम् ॥ ७ ॥

धर्मणा । मित्रावरुणा । विपःश्चिता । व्रता । रक्षेथे इति । असुरस्य । मायया ।

ऋतेन । विश्वम् । भुवनम् । वि । राजथः ।

सूर्यम् । आ । धत्थः । दिवि । चित्र्यम् । रथम् ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणा विपश्चिता प्राज्ञौ युवां धर्मणा जगद्धारकेण वृष्ट्यादिलक्षणेन कर्मणा व्रता
यज्ञादिकर्माणि रक्षेथे पालयथः । असुरस्य मेघानां निरसितुः पर्जन्यस्य मायया प्रज्ञया च ऋतेन
उदकेन यज्ञेन वा निमित्तेन विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं वि राजथः विदीपयथः इत्यर्थः । सूर्यमा
सूर्यं च चित्र्यं पूज्यं रथं रंहणस्वभावं दिवि शुलोके धत्थः धारयथो जगदुपकारार्थम् ॥ १ ॥

‘वरुणं वः’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमर्चनानस आर्षं मित्रावरुणम् । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया-
नुष्टुभम् । अन्त्या पङ्क्तिः । ‘वरुणं पङ्क्त्यन्तं तु’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-मित्रावरुणौ । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-युवां धर्मणा जगद्धारकेण विपश्चिता
स्तुत्येनेत्यर्थः । व्रता व्रतेन कर्मणा । अथवा विपश्चिता । स्तोतृनामैतत् । यजमानेन वृष्ट्या जगद्रक्षणस्य
यजमानोऽपि कारणम् । तत्कृतयाहुत्या (तत्कृतया स्तुत्या-ख-च-ण) वृष्ट्युत्पत्तेः व्रता व्रतेन युवयोः
कर्मणा । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-रक्षेथे ।

वरुणं वो रिशादसमृचा मित्रं हवामहे ।

परि व्रजेव बाह्वोर्जगन्वांसा स्वर्णरम् ॥ १ ॥

वरुणम् । वः । रिशादसम् । ऋचा । मित्रम् । हवामहे ।

परि । व्रजाऽहव । बाह्वोः । जगन्वांसा । स्वःऽनरम् ॥ १ ॥

वः युवयोर्मध्ये ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ रिशादसम् । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः दात्रवः । तेषां प्रेरकं स्वर्णरं स्वर्गस्य नेतारम् । एतद्व्यवहितमप्युभयत्र संबध्यते । एवंविधं वरुणम् उक्तलक्षणं मित्रं च ऋचा मन्त्रेण हवामहे आह्वयामः । अथ अवयुत्योच्यते । व्रजेव गोयूथानीव बाह्वोः बलेन परि जगन्वांसा परिगच्छन्तौ ॥

ता बाहवा सुचेतुना प्र यन्तमस्मा अर्चते ।

शेवं हि जार्यं वां विश्वासु क्षासु जोगुवे ॥ २ ॥

ता । बाहवा । सुचेतुना । प्र । यन्तम् । अस्मै । अर्चते ।

शेवम् । हि । जार्यम् । त्राम् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ॥ २ ॥

ता तौ युवां बाहवा बाहुना सुचेतुना सुष्ठु प्रज्ञात्रा । प्रयासभूयस्त्वं जानता इत्यर्थः । यद्यपि आत्मैव ज्ञाता न हस्तः तथापि तद्धर्ममत्रारोप्य स्तूयते । यद्वा एतत् तौ इत्यस्य विशेषणम् । सुज्ञानावित्यर्थः । शोभनहस्तेन अस्मै अर्चते स्तुवते मह्यं प्र यन्तम् अभिमतं सुखं प्रगमयतम् ॥ अन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः । यमिर्दानकर्मा वा द्रष्टव्यः ॥ प्रयच्छतमित्यर्थः । जार्यं स्तुत्यं शेवं सुखं वां युवयोः संबन्धि युवाभ्यां कृतं वा विश्वासु सर्वासु क्षासु भूमिषु जोगुवे गच्छति व्याप्नोति । ' अवते गवते ' (नि. २. १४. २८) इति गतिकर्मसु पाठान् अयमपि गतिकर्मा । अथवा जोगुवे सर्वत्र शब्दयामीत्यर्थः ॥

यन्नूनमश्यां गतिं मित्रस्य यायां पथा ।

अस्य प्रियस्य शर्मण्यर्हिसानस्य सश्विरे ॥ ३ ॥

यत् । नूनम् । अश्याम् । गतिम् । मित्रस्य । यायाम् । पथा ।

अस्य । प्रियस्य । शर्मणि । अर्हिसानस्य । सश्विरे ॥ ३ ॥

यत् यदा नूनम् इदानीं गतिं गमनम् अश्यां प्राप्नुयाम् ॥ यद्योगादनिघातः ॥ तदा मित्रस्य मित्रभूतस्य पथा मार्गेण मित्रप्रापकेण मार्गेण यायां गच्छेयम् । ' मित्रो नयतु विद्वान् '

(क्र. सं. १. ९०. १) इत्यादिषु मित्रस्येष्टदेशगमयितृत्वं प्रसिद्धम् । न केवलमहमेक एव गन्ता किंतु सर्वेऽपि तथागमनित्याह । १ अस्य १ प्रियस्य । मित्रस्येत्यर्थः । १ अहिंसानस्य अहिंसतः । यतोऽयमहन्ता अतः प्रिय इत्यर्थः । तस्य १ शर्मणि सुखे गृहे स्थाने वा १ सश्रिरे संगताः ॥

युवाभ्यां मित्रावरुणोपमं धेयामृचा ।

यद्ध क्षये मघोनां स्तोतृणां च स्पर्धसे ॥ ४ ॥

युवाभ्याम् । मित्रावरुणा । उपऽमम् । धेयाम् । ऋचा ।

यत् । ह । क्षये । मघोनाम् । स्तोतृणाम् । च । स्पर्धसे ॥ ४ ॥

हे १ मित्रावरुणा १ युवाभ्यां दातव्यम् १ उपमम् उप समीपे मीयमानं धनम् १ ऋचा स्तुत्या साधनेन १ धेयां धारयामि । १ यद्ध यत् खलु युवाभ्यां सकाशादाप्तं धनं १ मघोनां धनवतामदातृणां १ स्तोतृणां १ च १ क्षये गृहे १ स्पर्धसे स्पर्धनाय भवति । धनिकानां स्तोतृणां च धनाधिक्यविषये स्पर्धा भवतीत्यर्थः । अपरिमितं धनं भवतीति भावः ॥

आ नो मित्र सुदीतिभिर्वरुणश्च सधस्थ आ ।

स्वे क्षये मघोनां सखीनां च वृधसे ॥ ५ ॥

आ । नः । मित्र । सुदीतिभिः । वरुणः । च । सधस्थे । आ ।

स्वे । क्षये । मघोनाम् । सखीनाम् । च । वृधसे ॥ ५ ॥

हे १ मित्र त्वं च १ वरुणश्च १ सुदीतिभिः सुदीतियुक्तौ युवां १ नः अस्माकं १ सधस्थे सहस्थाने यज्ञे १ आ गच्छतम् । द्वितीय आकारोऽनर्थक आदरार्थो वा । किमर्थमित्युच्यते । १ मघोनां धनवतां हविष्मतां १ सखीनां १ च युवयोः सखिभूतानामस्माकं १ क्षये गृहे १ स्वे स्वकीये १ वृधसे वर्धनाय ।

युवं नो येषु वरुण क्षत्रं बृहच्च बिभृथः ।

उरु णो वाजसातये कृतं राये स्वस्तये ॥ ६ ॥

युवम् । नः । येषु । वरुणा । क्षत्रम् । बृहत् । च । बिभृथः ।

उरु । नः । वाजसातये । कृतम् । राये । स्वस्तये ॥ ६ ॥

हे १ वरुणा मित्रावरुणौ १ युवं युवां १ नः अस्माकं १ क्षत्रं बलं १ बृहत् ब्रह्म परिवृढमज्ञं १ च १ येषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु १ बिभृथः धारयथः युवाभ्यां धृतम् अज्ञं^२ च १ नः अस्मभ्यं १ वाजसातये अन्नस्य लाभाय यज्ञाय वा १ राये धनाय १ स्वस्तये क्षेमाय च १ उरु विस्तीर्णं १ कृतं कुरुतम् ॥

उच्छन्त्यां मे यजता देवक्षत्रे रुशद्रवि ।

सुतं सोमं न हस्तिभिरा पडिर्धावतं नरा बिभ्रतावर्चनानसम् ॥ ७ ॥

उच्छन्त्याम् । मे । यजता । देवऽक्षत्रे । रुशत्ऽगवि ।

सुतम् । सोमम् । न । हस्तिऽभिः । आ । पट्ऽभिः । धावतम् । नरा ।

बिभ्रतौ । अर्चनानसम् ॥ ७ ॥

१ उच्छन्त्याम् उपसि । मे सोममिति संबन्धः । २ यजता यष्टव्यौ ३ रुशद्रवि रोचमानरश्मौ प्रातःसवने ४ देवक्षत्रे देवानां क्षत्रं बलं यस्मिन् यज्ञे ५ तद्देवक्षत्रम् । तस्मिन् ६ मे मदीयं ७ सुतम् अभिषुतं ८ सोमं ९ न । नेति संप्रत्यर्थे । इदानीं १० हस्तिभिः हस्तवद्भिः ॥ हन्तेर्गतिकर्मणो हस्तशब्दः ॥ गमनसाधनपादवद्भिरित्यर्थः । ११ पडिः १२ पादवद्भिश्च पादचतुष्टयोपेतैरश्वैः १३ आ १४ धावतम् आगच्छतं १५ नरा हे नेतारौ मित्रावरुणौ ॥ १६ अर्चनानसं १७ बिभ्रतौ अर्चनानसमृषिं धारयन्तौ युवाम् १८ ॥ २ ॥

‘ यश्चिकेत ’ इति षट्च नवमं सूक्तं रातहव्यस्यात्रेयस्यापि मैत्रावरुणम् । ‘ यश्चिकेत षडा-तहव्यः ’ इत्यनुक्रमणिका । ‘ षट्कृत्यन्तं तु ’ इत्युक्तत्वात् षट्कृत्यन्तपरिभाषयानुष्ठुभम् । अस्या षट्क्तिः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यश्चिकेत स सुक्रतुर्देवत्रा स ब्रवीतु नः ।

वरुणो यस्य दर्शतो मित्रो वा वनते गिरः ॥ १ ॥

यः । चिकेत । सः । सुऽक्रतुः । देवऽत्रा । सः । ब्रवीतु । नः ।

वरुणः । यस्य । दर्शतः । मित्रः । वा । वनते । गिरः ॥ १ ॥

१ यः स्तोता २ चिकेत जानाति स्तुतिं युवयोः ३ स ४ सुक्रतुः स एव शोभनकर्मा ५ देवत्रा देवेषु स्तोतृमध्ये । यद्वा ६ देवेषु मध्ये ७ युवयोरेव स्तुतिं यश्चिकेत स सुक्रतुरिति । ८ सः सुकर्मा ९ नः अस्माकं १० ब्रवीतु स्तुतिं ११ परम् उपदिशतु । यश्च १२ दर्शतः दर्शनीयः १३ वरुणः दर्शनीयः १४ मित्रो १५ वा मित्रश्च । वाशब्दश्चार्थः । १६ गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः १७ वनते संभजते ॥

ता हि श्रेष्ठवर्चसा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।

ता सत्पती ऋतावृधा ऋतावाना जनैजने ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठऽवर्चसा । राजाना । दीर्घश्रुत्तमा ।

ता । सत्पती इति सत्ऽपती । ऋतऽवृधा । ऋतऽवाना । जनैऽजने ॥ २ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-गृहे । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-पडिरा । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-धावतं गच्छतम् । ४. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-‘ अर्चनानसं...युवां ’ नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-श-‘ यद्वा...मध्ये ’ नास्ति । ६. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-स्तुतिपरम् ।

५ता ५हि तौ खलु मित्रावरुणौ ५श्रेष्ठवर्चसा प्रशस्ततेजस्कौ ५राजाना ईश्वरौ ५दीर्घश्रुत्तमा
दूरदेशादाह्वानश्रोतृत्तमौ^१ । ५ता तौ ५सत्पती सतां यजमानानां स्वामिनौ ५कृतावृधा यज्ञस्योदकरय
वा वर्धयितारौ ५जनेजने सर्वेषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु ५कृतावाना गमनवन्तौ ॥

ता वामियानोऽवसे पूर्वा उप ब्रुवे सचा ।

स्वश्वासः सु चेतुना वाजां अभि प्र दावने ॥ ३ ॥

ता । वाम् । इयानः । अवसे । पूर्वौ । उप । ब्रुवे । सचा ।

सुऽअश्वासः । सु । चेतुना । वाजान् । अभि । प्र । दावने ॥ ३ ॥

५ता तौ ५पूर्वौ पुरातनौ ५वां युवाम् ५इयानः गच्छन् ५अवसे रक्षणाय ५सचा सह ५उप
५ब्रुवे उपेत्य स्तौमि । ५स्वश्वासः स्वश्वा वयमात्रेयाः । ५सुचेतुना शोभनप्रज्ञानौ युवां ५वाजानभि
अज्ञान्यभिलक्ष्य ५प्र प्रकर्षेण ५दावने दानाय स्तुम इति शेषः । यद्वा । स्वश्वासः स्वश्वा ॥ द्वितीया-
द्विवचनस्य जसादेशः ॥ उप ब्रुव इति संबन्धः ॥

मित्रो अंहोश्चिदादुरु क्षयाय गातुं वनते ।

मित्रस्य हि प्रतूर्वतः सुमतिरस्ति विधतः ॥ ४ ॥

मित्रः । अंहोः । चित् । आत् । उरु । क्षयाय । गातुम् । वनते ।

मित्रस्य । हि । प्रऽतूर्वतः । सुऽमतिः । अस्ति । विधतः ॥ ४ ॥

५मित्रः देवः ५अंहोश्चित् अंहस्वतोऽपि स्तोतुः ५आत् अनन्तरमेव ५उरु उरवे ५क्षयाय गृहाय
निवासाय वा ५गातुम् उपायं ५वनते प्रयच्छति । ५मित्रस्य ५हि मित्रस्य खलु देवस्य ५सुमतिः
शोभनबुद्धिः ५प्रतूर्वतः प्रकर्षेण हिंसतोऽपि ५विधतः परिचरतः शुश्रूषकस्य ५अस्ति हि भवति खलु ॥

वयं मित्रस्यावसि स्याम सप्रथस्तमे ।

अनेहसस्त्वोतयः सुत्रा वरुणशेषसः ॥ ५ ॥

वयम् । मित्रस्य । अवसि । स्याम । सप्रथऽस्तमे ।

अनेहसः । त्वाऽऊतयः । सुत्रा । वरुणऽशेषसः ॥ ५ ॥

५वयं यजमानाः ५मित्रस्य दुःखनिवारकस्य देवस्य ५सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमे ५अवसि रक्षणे
वयं ५स्याम भवेम । किंच ५अनेहसः अपापाः ५त्वोतयः त्वया रक्षिताः ५वरुणशेषसः । शेष इत्य-
पत्यनाम । वारकाः पुत्रा येषां ते । तादृशाः ५सुत्रा वयं सर्वे सहैव भवेम ॥

युवं मित्रेमं जनं यतथः सं च नयथः ।

मा मघोनः परि ख्यतं मो अस्माकृषीणां गोपीथे न उरुष्यतम् ॥ ६ ॥

युवम् । मित्रा । इमम् । जनम् । यतथः । सम् । च । नयथः ।

मा । मघोनः । परि । ख्यतम् । मो इति । अस्माकम् । ऋषीणाम् ।

गोऽपीथे । नः । उरुष्यतम् ॥ ६ ॥

हे ^१मित्रा मित्रावरुणौ ^२युवं युवाम् ^३इमं ^४जनं स्तोतारं मां प्रति ^५यतथः गच्छथः । आगत्य च ^६सं ^७च ^८नयथः संनयथश्च । कामान् प्रापयथः । यद्वा । यतथ इत्यन्तर्णीतप्यर्थोऽयम् । अहनि यतथः व्यापारेषु गमयथः । रात्रौ च सं नयथः । निर्व्यापारं कारयथः । ^९मघोनः हविर्लक्षणान्न-
वतोऽस्मान् ^{१०}मा ^{११}परि ^{१२}ख्यतं मा परित्यजतम् । ^{१३}मो मैव ^{१४}ऋषीणाम् ^{१५}अस्माकं पुत्रानपि परि
ख्यतम् । किंतु ^{१६}गोपीथे । गौः सोमरसः । तस्य पानं यस्मिन् स गोपीथो यज्ञः । तस्मिन् ^{१७}नः ^{१८}उरु-
ष्यतं रक्षतम् ॥ ३ ॥

‘ आ चिकितान ’ इति षडृचं दशमं सूक्तं रातहव्यस्यार्थम्^१ आनुष्टुभं मैत्रावरुणम् । अन्नानुक्रमणिका—‘ आ चिकितानानुष्टुभं तु ’ इति । आद्यस्तुचो दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे मैत्रावरुणस्य । सूत्रितं च—‘ आ चिकितान सुक्रतू त्वमु वो अप्रहणम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

आ चिकितान सुक्रतू देवौ मर्त रिशादसा ।

वरुणाय ऋतपेशसे दधीत प्रयसे महे ॥ १ ॥

आ । चिकितान । सुक्रतू इति सुऽक्रतू । देवौ । मर्त । रिशादसा ।

वरुणाय । ऋतऽपेशसे । दधीत । प्रयसे । महे ॥ १ ॥

हे ^१चिकितान जानन् स्तुतिं^२ हे^३ मर्त मनुष्यं^४ रातहव्य त्वमिति तस्यैव संबोधनम् । ^५सुक्रतू शोभनकर्माणौ ^६रिशादसा हिंसकानां हिंसकौ ^७देवौ ^८आ आकारयेति शेषः । आहूय च ^९ऋतपेशसे । पेश इति रूपनाम । ऋतमुदकम् । उदकमेव^{१०} रूपं^{११} यस्य तादृशाय ^{१२}वरुणाय^{१३} ^{१४}प्रयसे ॥ मश्वर्थो लुप्यते ॥ हविर्लक्षणान्नवते ^{१५}महे महते पूज्याय ^{१६}दधीत दद्याः । हविरिति शेषः । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । महद्धविर्दधीत । महतोऽन्नस्य लाभायेति वा योज्यम् ॥

१ ख-च-झ-ण-त-भ-र-इयावाश्वस्यार्थम् । २ झ-त-न-र-स्तुतिज्ञ । ३ झ-न-र-‘ मनुष्य ’ नास्ति ।
४ न-मेघरूपम् । ५ ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-‘ वरुणाय ’ नास्ति ।

ता हि क्षत्रमविहुतं सम्यगसुर्यमाशते ।

अध व्रतेव मानुषं स्वर्णं धायि दर्शितम् ॥ २ ॥

ता । हि । क्षत्रम् । अविहुतम् । सम्यक् । असुर्यम् । आशते इति ।

अध । व्रताऽईव । मानुषम् । स्वः । न । धायि । दर्शितम् ॥ २ ॥

१ता १हि । हीति हेतो । यस्मात् ता तौ १क्षत्रं बलम् १अविहुतम् अहिंस्यम् १असुर्यम् असुरविधाति^१ महद्वलं १सम्यक् १आशते व्याप्तः १अध अतो हेतोः १मानुषं मनुष्येषु प्रवृत्तं १व्रतेव कर्मेव तद्यथा मनुष्येषु नियतं १स्वर्णं सूर्य इव स यथा दिवि दृश्यते तद्वत् १दर्शितं दर्शनीयं बलं १धायि यज्ञे^२ निहितम् ॥

ता वामेषे रथानामुर्वी गव्यूतिमेषाम् ।

रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्मनामहे ॥ ३ ॥

ता । वाम् । एषे । रथानाम् । उर्वीम् । गव्यूतिम् । एषाम् ।

रातऽहव्यस्य । सुऽस्तुतिम् । दधृक् । स्तोमैः । मनामहे ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ १ता तौ प्रसिद्धौ १वां युवां १रथानाम् अस्मदीयानाम् १एषां पुरतो वर्तमानानाम् १उर्वीं प्रभूतां १गव्यूतिम् अतिविस्तृतं मार्गम् १एषे गन्तुम् । मार्गरक्षणायेत्यर्थः ॥ तुमर्थेऽसेन्प्रत्ययः ॥ तदर्थं वां १मनामहे स्तुमः १रातहव्यस्य ऋषेः रातहव्यसंबन्धिभिः^३ १सुष्टुतिं सुष्टुतिभिः शोभनस्तुति-साधनैः १स्तोमैः १दधृक् धर्षकौ^४ युवाम् ॥

अथा हि काव्या युवं दक्षस्य पुंभिर्द्भुता ।

नि केतुना जनानां चिकेथे पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

अध । हि । काव्या । युवम् । दक्षस्य । पुऽभिः । अद्भुता ।

नि । केतुना । जनानाम् । चिकेथे इति । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

१अध अपि च । १हि^५ प्रसिद्धौ । १काव्या स्तुत्यौ १युवं युवां १दक्षस्य प्रवृद्धस्य मम १पुंभिः पूरकैः स्तवैः हे १अद्भुता महान्तावाश्चर्यभूतौ सन्तौ १केतुना प्रज्ञानेनानुकूलेन मनसा १जनानां यज-मानानामित्यर्थः । स्तोत्रं १नि १चिकेथे नितरां^६ जानीथः । हे १पूतदक्षसा शुद्धबलौ युवाम् ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-असुरविधाति मत् (महत-न) हन्तुमित्यर्थः; ग-घ-ज- 'असुरविधाति' नास्ति; श-अनुधातिमहन् हे । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'यज्ञे' नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श- रातहव्यसंबन्धिनः । ४. ख-च-ण-धारकौ; झ-न-भ- धर्मकौ; श-वर्षकौ । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'हि प्रसिद्धौ' नास्ति । ६. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'नितरां' नास्ति ।

तद्वतं पृथिवि बृहच्छ्रवण ऋषीणाम् ।

ज्रयसानावरं पृथ्वति क्षरन्ति यामभिः ॥ ५ ॥

तत् । ऋतम् । पृथिवि । बृहत् । श्रवः ऽऽषे । ऋषीणाम् ।

ज्रयसानौ । अरम् । पृथु । अति । क्षरन्ति । यामऽभिः ॥ ५ ॥

हे पृथिवि देवि त्वयि तत् सर्वैरर्थ्यमानत्वेन प्रसिद्धं बृहत् प्रभूतम् ऋतम् उदकम् ऋषीणां स्तोत्राणामस्माकं श्रवणेषु अन्नस्यैषणे सति ज्रयसानौ गच्छन्तौ ॥ ' छन्दस्यसानच् शुजृभ्याम् ' (उ. सू. २. २४३) इत्यसानच् ज्रयतेरपि भवति । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तः ॥ अरम् अलमत्यर्थं पृथु यथा भवति तथा यामभिः गमनैः अति क्षरन्ति अत्यर्थं वर्षतः ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

आ यद्रामीयचक्षसा मित्रं वयं च सूरयः ।

व्यचिष्टे बहुपाय्ये यतैमहि स्वराज्ये ॥ ६ ॥

आ । यत् । वाम् । ईयऽचक्षसा । मित्रा । वयम् । च । सूरयः ।

व्यचिष्टे । बहुऽपाय्ये । यतैमहि । स्वऽराज्ये ॥ ६ ॥

हे ईयचक्षसा व्यासदर्शनौ हे मित्रा मित्रावरणौ वां युवां यत् ये वयं च सूरयः स्तोतारः आ आह्वयामः । व्यचिष्टे अत्यन्तविस्तृते बहुपाय्ये बहुभिर्गन्तव्ये बहुभी रक्षितव्ये वा स्वराज्ये स्वराट्वाय एवंविधराज्यार्थं यतैमहि गच्छेम ॥ ॥ ४ ॥

' बलिस्था देव ' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—' बलिस्था पञ्च यजतः ' इति । यजतो नामात्रेय ऋषिः । ' आनुष्टुभं तु ' इत्युक्तत्वादिदमप्यानुष्टुभम् । मित्रावरणौ देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

बलिस्था देव निष्कृतमादित्या यजतं बृहत् ।

वरुण मित्रार्यमन्वर्षिष्ठं क्षत्रमाशाथे ॥ १ ॥

बट् । इत्या । देवा । निऽकृतम् । आदित्या । यजतम् । बृहत् ।

वरुण । मित्र । अर्यमन् । वर्षिष्ठम् । क्षत्रम् । आशाथे इति ॥ १ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र- ' ज्रयतेरपि भवति ' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ' यत् ये ' नास्ति ; ग-घ-ज-त-ये ; श-पतये ।

हे वदेवा^१ द्योतमानो हे आदित्या अदितेः पुत्रौ हे वरुण हे अर्यमन् अरीणां नियमितः
मित्र देव युवां वरु सत्यं निष्कृतम्^२ अवाध्यम् इत्था इत्थम् इदानीं वर्तमानप्रकारेण यजतं
यष्टव्यं बृहत् अतिप्रबृद्धं वर्षिष्ठं प्रबृद्धतमं क्षत्रं बलम् आशाथे अश्रुवाथे^३ । यद्वा अर्यमा पृथगेव
निर्देष्टव्यः । द्विवचनं बहुवचनीकर्तव्यम्* ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययं वरुण मित्रं सदेथः ।

धर्तारां चर्षणीनां यन्तं सुम्नं रिशादसा ॥ २ ॥

आ । यत् । योनिम् । हिरण्ययम् । वरुण । मित्र । सदेथः ।

धर्तारां । चर्षणीनाम् । यन्तम् । सुम्नम् । रिशादसा ॥ २ ॥

यत् यस्मात् हिरण्ययं हितरमणीयं योनिं यज्ञभूमिं हे वरुण हे मित्र आ सदेथः
आगच्छथः तस्मात् चर्षणीनां मनुष्याणां धर्तारा धारकां च हे रिशादसा हिंसकानां क्षेतारौ युवाम्
अस्मभ्यं सुम्नं सुखं यन्तं कुरुतमित्यर्थः ॥

विश्वे हि विश्ववेदसो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

व्रता पदेवं सश्चिरे पान्ति मर्त्यं रिषः ॥ ३ ॥

विश्वे । हि । विश्ववेदसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

व्रता । पदादेव । सश्चिरे । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ॥ ३ ॥

विश्वे हि सर्वेऽपि । हीति चार्थे । विश्ववेदसः सर्वविदः सर्वधना वा वरुणो मित्रो
अर्यमा चैते त्रयः सर्वे व्रता अस्मदीयानि कर्माणि पदेवं पदानीव^४ स्थानानीव सश्चिरे संगता
भवन्ति । आगत्य च मां मर्त्यं रिषः हिंसकात् पान्ति रक्षन्ति ॥

ते हि सत्या क्रतुस्पृशं क्रतावानो जनेजने ।

सुनीथासः सुदानवोऽहोश्चिदुरुचक्रयः ॥ ४ ॥

ते । हि । सत्याः । क्रतुस्पृशः । क्रतुवानः । जनेजने ।

सुनीथासः । सुदानवः । अहोः । चित् । उरुचक्रयः ॥ ४ ॥

१. ख-च-ण-देवे ; झ-न-भ-र-श-देवा । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श- 'निष्कृतं' नास्ति ।
३. न-र-आश्रुवाथे । ४. ख-च-ण-न-भ-श-बहुवचनं कर्तव्यम् । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'पदानीव'
नास्ति ।

१ते १हि खलु^१ १सत्याः सत्यभूताः सत्यफला वा १कृतस्पृशः उदकस्पर्शस्य^२ कर्तारः
१कृतावानः यज्ञवन्तः १जनेजने सर्वेषु यजमानेषु १सुनीथासः सुनयनाः १सुदानवः सुदानाः । हीति
प्रसिद्धवाची सर्वत्र संबन्धनीयः । एवं महानुभावा वरुणादयः १अंहोश्चित् । चिदप्यर्थे । पापिनोऽपि
स्वस्तोतुः १उरुचक्रयः प्रभूतधनादिकर्तारः ॥

को नु वां मित्रास्तुतो वरुणो वा तनूनाम् ।

तत्सु वामेषते मतिरत्रिभ्य एषते मतिः ॥ ५ ॥

कः । नु । वाम् । मित्र । अस्तुतः । वरुणः । वा । तनूनाम् ।

तत् । सु । वाम् । आ । ईषते । मतिः । अत्रिभ्यः । आ । ईषते । मतिः ॥ ५ ॥

हे १मित्र १वां युवयोर्मध्ये त्वं च १वरुणो १वा १को १नु १अस्तुतः । सर्वैरस्त्यमानः
कोऽस्ति । उभावपि स्तुत्यावित्यर्थः । १तनूनाम् इति तृतीयार्थे षष्ठी । तनुभिः स्तुतिभिः^३ अस्तुत इति
संबन्धः ॥ अत्र मित्रशब्देन मित्रस्यैकस्यैव संबोधनं 'वरुणोऽस्वन्तः' (क्र. सं. ५. ६२. ६)
इत्यत्रेवात्र द्विवचनसूचकस्याकारस्य अनाम्नानात्^४ । लोकेषु बहुषु संनिहितेषु एकमेव संबोध्य युवयोरिदं
युष्माकमिदमिति प्रयुज्यते ॥ १तत् तस्मात् यस्मात्सर्वे स्तुवन्ति तस्मात् । तनूनामित्येतत्
व्यवहितमप्युत्तरत्र वा योज्यम् । तनूनाम् अल्पमतीनामस्माकं १मतिः स्तुतिः १वां युवां सुष्टु^५ १एषते
अभिगच्छति । १अत्रिभ्यः अत्रिगोत्रेभ्योऽस्मभ्यम् अस्मदीयमतिः १एषते । आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ५ ॥

'प्र वो मित्राय' इति पञ्चमं द्वादशं सूक्तमात्रेयस्य यजतस्यार्थं गायत्रं मैत्रावरुणम् । तथा
चानुक्रम्यते— 'प्र वो गायत्रम्' इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं
च— 'प्र वो मित्राय प्र मित्रयोर्वरुणयोः' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । अभिषुवषडहे पृष्ठय-
षडहे च स्तोमनिमित्तावापार्थमिदमादीनि द्वितीयवर्जितानि चत्वारि सूक्तानि । तथैव सूत्रितं—
'प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

प्र वो मित्राय गायत वरुणाय विपा गिरा । महिक्षत्रावृतं बृहत् ॥ १ ॥

प्र । वः । मित्राय । गायत । वरुणाय । विपा । गिरा । महिऽक्षत्रौ । ऋतम् । बृहत् ॥ १ ॥

हे मदीया ऋत्विजः १वः । यूयमित्यर्थः । १मित्राय १वरुणाय च १विपा व्याप्तया १गिरा
स्तुत्या १प्र १गायत स्तुतिं कुरुत । स्तुत्या स्तुवतेत्येतत् पाकं पचतीतिवत् । हे १महिक्षत्रौ प्रभूतबलौ
युवाम् १कृतं यज्ञं १बृहत् महत् अतिप्रशस्तम् । स्तुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः । अथवा महत् प्रभूतम्
कृतं स्तोत्रं शृणुतमिति शेषः ॥

१. झ-न-भ-र- ते खलु । २. ख-च-ण-उदकस्पृशः तस्य ; ग-घ-ज-श-उदकस्य ; झ-त-भ-र-
उदकस्पृशत्वस्य । ३. ख-च-ण-अल्पस्तुतिभिः ; झ-र- अस्तुतिभिः । ४. ख-च-ण-भ-अभावात् ;
झ-अनास्तोमात् ; त-र-श-आम्नानात् । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'सुष्टु' नास्ति ।

सम्राजा या घृतयोनी मित्रश्चोभा वरुणश्च । देवा देवेषु प्रशस्ता ॥ २ ॥

सम्ऽराजा । या । घृतयोनी इति घृतऽयोनी । मित्रः । च । उभा । वरुणः । च ।

देवा । देवेषु । प्रऽशस्ता ॥ २ ॥

१या यौ १मित्रश्च १वरुणश्च । परस्परापेक्षया चशब्दः । १उभा उभौ १सम्राजा सर्वस्य स्वामिनौ १घृतयोनी उदकस्योत्पादकौ १देवाः द्योतमानौ १देवेषु मध्ये १प्रशस्ता प्रकर्षेण स्तुत्यौ^२ । तौ गायतेति पूर्वत्रान्वयः ॥

ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य । महि वां क्षत्रं देवेषु ॥ ३ ॥

ता । नः । शक्तम् । पार्थिवस्य । महः । रायः । दिव्यस्य । महि । वाम् । क्षत्रम् । देवेषु ॥ ३ ॥

१ता तौ देवौ १नः अस्मदर्थं १पार्थिवस्य पृथिवीसंबद्धस्य १दिव्यस्य दिवि भवस्य च १महः महतः १रायः धनस्य १शक्तं समर्थो भवतम् । दातुमिति शेषः । हे देवौ १वां युवयोः १महि महत् पूज्यं १क्षत्रं बलं १देवेषु प्रसिद्धं स्तुम इति शेषः ॥

ऋतमृतेन सपन्तेषिरं दक्षमाशाते । अद्रुहा देवौ वर्धेते ॥ ४ ॥

ऋतम् । ऋतेन । सपन्ता । इषिरम् । दक्षम् । आशाते इति । अद्रुहा । देवौ । वर्धेते इति ॥ ४ ॥

१ऋतेन उदकेन निमित्तेन १ऋतं यज्ञं १सपन्ता स्पृशन्तौ १इषिरम् एषणवन्तं १दक्षं प्रवृद्धं यजमानं हविर्वा^३ १आशाते व्यामुतः । १अद्रुहा अद्रोग्धारौ १देवौ मित्रावरुणौ युवां १वर्धेते प्रवृद्धौ भवतः ॥

वृष्टिद्यावा रीत्यापेषस्पती दानुमत्याः । बृहन्तं गर्तमाशाते ॥ ५ ॥

वृष्टिऽद्यावा । रीतिऽआपा । इषः । पती इति । दानुऽमत्याः ।

बृहन्तम् । गर्तम् । आशाते इति ॥ ५ ॥

१वृष्टिद्यावा । वृष्ट्यर्था द्यौः स्तुतिर्ययोस्तौ वृष्टिद्यावा । अथवा वृष्टिर्वर्षिका द्यौरन्तरिक्षं याभ्यां तौ तादृशौ । १रीत्यापा ॥ ' री गतिरेषणयोः ' ॥ रीतिः प्राप्तिः । सैव^४ आपा आप्तिः^४ अभिमत-प्राप्तिर्ययोस्तौ तादृशौ । १इषः अन्नस्य १पती स्वामिनौ । वृष्टिप्रदत्वात् स्वामित्वम् । १दानुमत्याः दानवत्याः । दातुमुचितायाः^५ इत्यर्थः । एतदिद्विशेषणम् । एवं महानुभावौ १बृहन्तं महान्तं १गर्तं रथम् १आशाते व्यामुतः । अधितिष्ठतो यागार्थम् ॥ ॥ ६ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-देवौ । २. ख-च-ण-स्तुतौ; त-स्तुत्या । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-वर्हिर्वा । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-सैव आप्तिः ; ग-घ-ज-सैव अपा । ५. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-दानमुचितायाः ; ग-घ-ज-श-दातृषूचितायाः ।

‘ त्री रोचना ’ इति चतुर्कचं त्रयोदशं सूक्तम् । उरुचक्रिर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः^१ । मित्रावरुणौ देवता । अनुक्रम्यते च—‘ त्री रोचना चतुष्कमुरुचक्रिः ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्री रोचना वरुण त्रीरुत द्यून्त्रीणि मित्र धारयथो रजांसि ।

वावृधानावमर्ति क्षत्रियस्यानु व्रतं रक्षमाणावजुयम् ॥ १ ॥

त्री । रोचना । वरुण । त्रीन् । उत । द्यून् । त्रीणि । मित्र । धारयथः । रजांसि ।

ववृधानौ । अमर्तिम् । क्षत्रियस्य । अनु । व्रतम् । रक्षमाणौ । अजुयम् ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र युवां व्री त्रीणि वरोचना रोचनानि^२ द्युलोकान् धारयथ इति संबन्धः । उत अपि च व्रीन् द्यून् द्योतमानानन्तरिक्षलोकान् धारयथः । तथा व्रीणि रजांसि भूलोकान् । कीदृशौ युवाम् । वावृधानौ^३ वर्धमानौ^४ क्षत्रियस्य । क्षत्रं बलम् । तद्वत् इन्द्रस्य । यद्वा । क्षत्रिय-जातीयस्य यजमानस्य अमर्तिम् । रूपनामैतत् । रूपं व्रतं कर्म च अजुयम् अजीर्णमविरतं वा रक्षमाणौ ॥

इरावतीर्वरुण धेनवो वां मधुमद्वां सिन्धवो मित्र दुहे ।

त्रयस्तस्थुर्वृषभासस्तिमृणां धिषणानां रेतोधा वि द्युमन्तः ॥ २ ॥

इरावतीः । वरुण । धेनवः । वाम् । मधुमत् । वाम् । सिन्धवः । मित्र । दुहे ।

त्रयः । तस्थुः । वृषभासः । तिमृणाम् । धिषणानाम् । रेतोधाः । वि । द्युमन्तः ॥ २ ॥

हे वरुण हे मित्र वाम् युवयोराज्ञया धेनवः गावः इरावतीः । इरा क्षीरलक्षणा । तद्वत्यो भवन्ति । तथा सिन्धवः स्यन्दनशीला मेघा नद्यो वा मधुमत् मधुररसमुदकं दुहे दुहन्ति । तथा त्रयः त्रिसंख्याकाः वृषभासः वर्णितारः रेतोधाः उदकस्य धारकाः द्युमन्तः दीप्तिमन्तोऽग्नि-वाय्वादित्याः तिमृणां त्रिसंख्याकानां धिषणानां स्थानानां^५ पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानां^६ स्वामिनः सन्तः वि विविधं प्रत्येकं तस्थुः तिष्ठन्ति । युवयोरनुग्रहात् त्रयोऽपि देवास्त्रिषु स्थानेषु वर्तन्ते इत्यर्थः ॥

प्रातर्देवीमर्दिति जोहवीमि मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।

राये मित्रावरुणा सर्वतातेळे तोकाय तनयाय शं योः ॥ ३ ॥

प्रातः । देवीम् । अर्दितिम् । जोहवीमि । मध्यंदिने । उतऽदिता । सूर्यस्य ।

राये । मित्रावरुणा । सर्वताता । ईळे । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-‘ छन्दः ’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-भ-र-श-‘ रोचमानानि ; न-रोचनानि रोचमानानि । ३. ख-च-ण-भ-‘ वावृधानौ वर्धमानौ ’ नास्ति । ४. ख-च-ण-‘ स्थानानां... लोकानां ’ नास्ति ; झ-त-न-भ-र-श-‘ स्थानानाम् ।

अहमृषिः १ प्रातः प्रातःकाले २ अदितिम् अखण्डनीयां देवानां जननीं ३ देवीं द्योतमानां ४ जोहवीमि आह्वयामि १ । तथा २ मध्यंदिने ३ सूर्यस्य ४ उदिता उदितौ तत्समृद्धिकाले माध्यंदिने सवने जोहवीमि । हे ५ मित्रावरुणा युवां ६ राये धनप्राप्तये सर्वतातौ यज्ञे ७ ईळे स्तौमि । पुनः किमर्थम् । ८ तोकाय पुत्राय ९ तनयाय तत्पुत्राय च १० शम् अरिष्टशमनाय ११ योः सुखस्य मिश्रणाय चेळे इति ॥

या धर्तरा रजसो रोचनस्योतादित्या दिव्या पार्थिवस्य ।

न वां देवा अमृता आ मिनन्ति व्रतानि मित्रावरुणा ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

या । धर्तरा । रजसः । रोचनस्य । उत । आदित्या । दिव्या । पार्थिवस्य ।

न । वाम् । देवाः । अमृताः । आ । मिनन्ति । व्रतानि । मित्रावरुणा । ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

१ या यौ २ रोचनस्य रोचमानस्य ३ रजसः लोकस्य । स्वर्गाख्यस्येत्यर्थः । ४ उत अपि च ५ पार्थिवस्य रजसः या यौ धर्तारौ २ आदित्या अदितेः पुत्री ३ दिव्या दिवि भवौ तौ युवामीळे इति पूर्वत्र संबन्धः । हे ५ मित्रावरुणा ६ वां युवयोः ७ ध्रुवाणि ८ व्रतानि कर्माणि ९ देवाः अन्ये इन्द्रादयः १० अमृताः अमरणधर्माणोऽपि ११ न १२ आ १३ मिनन्ति न हिंसन्ति । यतो ध्रुवाण्यत इत्यभिप्रायः ॥ ॥ ७ ॥

‘ पुरुषाणा ’ इति चतुर्कचं चतुर्दशं सूक्तमुरुचक्रेरार्पं गायत्रं मैत्रावरुणम् । ‘ पुरुषाणा गायत्रं तु ’ इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठ्याभिप्लवपडहयोः प्रातःसवने आवापार्थत्वेन इदमपि सूक्तं पूर्वसूक्तेन सह । ‘ प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत् ’ इति ह्युक्तम् । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे आद्यस्तृचः षडहस्तोत्रियसंज्ञकः । सूत्रितं च— ‘ पुरुषाणा चिद्धयस्ति प्रति वां सूर उदिते ’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

पुरुषाणां चिद्धयस्त्यवो नूनं वां वरुण । मित्र वंसि वां सुमतिम् ॥ १ ॥

पुरुऽउरुणा । चित् । हि । अस्ति । अवः । नूनम् । वाम् । वरुण ।

मित्र । वंसि । वाम् । सुऽमतिम् ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ १ वां युवयोः २ पुरुषाणा ३ चित् ॥ अत्र सोः ‘ सुपां सुलुक् ’ इत्याकारः ॥ पुरोरपि बहु उरु बहुतरम् । अथवा पुरु च तदुरु च पुरुषः । अत्यन्तमुत्तरमित्यर्थः । तादृक् ५ अवः रक्षणं ६ नूनं निश्चयेन ७ अस्ति । ८ हि प्रसिद्धौ । चिदिति पूरणः । हे ९ वरुण हे १० मित्र ११ वां युवयोः १२ सुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं १३ वंसि संभजेय । यस्मादवोऽस्ति तस्माद्वंसीति भावः ॥

ता वाँ सम्यग्द्रुह्वाणेषमश्याम् धायसे । वयं ते रुद्रा स्याम ॥ २ ॥

ता । वाम् । सम्यक् । अद्रुह्वाणा । इषम् । अश्याम् । धायसे । वयम् । ते । रुद्रा । स्याम् ॥ २ ॥

हे १ अद्रुह्वाणा हे अद्रोऽधारी २ ता तौ प्रसिद्धौ ३ वां युवां ४ सम्यक् । स्तुम इति शेषः । स्तोतारो वयम् ५ इषम् अन्नं ६ धायसे पानाय भोजनाय ७ अश्याम् प्राप्नुयाम । हे ८ रुद्रा दुःखात् द्रावयितारौ रुदद्भिः ९ द्रवणीयौ वा १० ते स्तोतारः ११ वयं १२ स्याम भवेम । समृद्धा इति शेषः । युवाभ्यां स्वभूता वा स्याम ॥

पातं नो रुद्रा पायुभिरुत त्रायेथां सुत्रात्रा । तुर्याम् दस्यून्तनूभिः ॥ ३ ॥

पातम् । नः । रुद्रा । पायुऽभिः । उत । त्रायेथाम् । सुऽत्रात्रा । तुर्याम् । दस्यून् । तनूभिः ॥ ३ ॥

हे १ रुद्रा उक्तरूपौ देवौ युवां २ नः अस्मान् ३ पायुभिः रक्षणैः ४ पातं रक्षतम् । ५ उत अपि च ६ सुत्रात्रा शोभनेन त्राणेन ७ त्रायेथां पालयेथाम् ८ । इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारभेदेन भेदः । स्तोत्रादिवैकल्यात् शत्रोर्वा त्रायेथाम् अभिमतप्रापणेन रक्षतमित्यर्थः । वयं च ९ तनूभिः पुत्रादिभिः सहिताः स्वीयैरङ्गैर्वा १० दस्यून् शत्रून् ११ तुर्याम् हिंस्याम तरेम वा ॥

मा कस्याद्भुतक्रतू यक्षं भुजेमा तनूभिः । मा शेषसा मा तनसा ॥ ४ ॥

मा । कस्य । अद्भुतक्रतू इत्यद्भुतऽक्रतू । यक्षम् । भुजेम । तनूभिः ।

मा । शेषसा । मा । तनसा ॥ ४ ॥

हे १ अद्भुतक्रतू आश्चर्यकर्माणौ वयं २ कस्य अन्यस्य कस्यचन ३ यक्षं पूजितं धनं ४ मा ५ भुजेम मा भुज्जीमहि ६ तनूभिः अस्मदीयैः ७ अवयवैः । युवयोरनुग्रहात् समृद्धा वयम् अन्ययाचितधनेन शरीरपोषं न कुर्म इत्यर्थः । तथा ८ शेषसा अपत्येन सहिताः ९ मा भुजेम । १० तनसा पौत्रादिना सहिताः ११ मा भुजेम । अस्मत्कुले न केऽपि भुज्जीमहीत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

‘ आ नो गन्तम् ’ इति तृचात्मकं पञ्चदशं सूक्तं बाहुवृक्तस्यात्रेयस्यार्पं गायत्रं मैत्रावरुणम् । ‘ आ नस्तृचं बाहुवृक्तः ’ इत्यनुक्रमणिका । उक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निष्टोमे प्रातः-सवने मैत्रावरुणशस्त्रे अयमनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—‘ आ नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसा ’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

आ नो गन्तं रिशादसा वरुण मित्रं बर्हणा । उपेमं चारुमध्वरम् ॥ १ ॥

आ । नः । गन्तम् । रिशादसा । वरुण । मित्रं । बर्हणा । उपे । इमम् । चारुम् । अध्वरम् ॥ १ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-रुद्रिः । २. ख-च-झ-ण-र-त्राणेन ; ग-घ-ज-श-‘ त्राणेन ’ नास्ति । ३. ग-घ-ज-‘ पालयेथां ’ नास्ति ; त-पालयेताम् ; र-पालयताम् ; श-पालनम् । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-मदीयैः ।

हे वरुण हे मित्र हे रिशादसा शत्रूणां प्रेरकौ युवां नः अस्माकम् इमं चारुं चरणीयम्^१
 अध्वरम् अहिंसकं यज्ञम् उप आ गन्तम् उपागच्छतम् । कीदृशौ । बर्हणा परिवर्हणौ निवर्हणौ^२
 हन्तारौ शत्रूणाम्^३ ॥

विश्वस्य हि प्रचेतसा वरुण मित्र राजथः । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । प्रचेतसा । वरुण । मित्र । राजथः । ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

हे^२ मित्र हे वरुण^३ प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानौ युवां विश्वस्य राजथः सर्वस्य स्वामिनौ भवथः ।
 हि इति प्रसिद्धौ । हे ईशाना अस्माकमीश्वरौ युवां धियः अस्मदीयानि कर्माणि पिप्यतं
 प्याययतं फलैः^४ ॥

उप नः सुतमा गतं वरुण मित्र दाशुषः । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गतम् । वरुण । मित्र । दाशुषः । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

नः अस्माकं सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति हे^२ वरुण हे मित्र^३ युवाम् उप आ गतम्
 उपागच्छतम् । दाशुषः हविर्दातुर्मम अस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥ ॥ ९ ॥

‘ आ मित्रे वरुणे ’ इति तृचात्मकं षोडशं सूक्तं बाहुवृक्तस्यार्पमौष्णिहं मैत्रावरुणम् । ‘ आ
 मित्र औष्णिहम् ’ इत्यनुक्रमणिका । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयं मैत्रावरुणस्य तृचः ।
 सूत्रितं च—‘ आ मित्रे वरुणे वयमश्विनावेह गच्छतम् (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

आ मित्रे वरुणे वयं गीर्भिर्जुहुमो अत्रिवत् । नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥ १ ॥

आ । मित्रे । वरुणे । वयम् । गीःभिः । जुहुमः । अत्रिवत् ।

नि । बर्हिषि । सदतम् । सोमपीतये ॥ १ ॥

वयम् आत्रेयाः मित्रे वरुणे मित्रावरुणयोः^६ अर्थाय गीर्भिः मन्त्रैः आ जुहुमः
 अत्रिवत् अस्मद्गोत्रप्रवर्तकोऽत्रिरिव । तस्मात् हे^७ मित्रावरुणौ^८ सोमपीतये बर्हिषि नि सदतं
 निपीदतम् ॥

१. त-न-रमणीयम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ निवर्हणौ...शत्रूणां ’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-
 त-न-भ-र-श-‘ हे ... वरुण ’ नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘ फलैः ’ नास्ति । ५. ख-च-
 ण- हे मित्र हे वरुण । ६. ख-च-झ-ण-न-भ- मित्रावरुणयोरगतयोः ; त-र- मित्रावरुणयोर्गतयोः ।
 ७. ख-च-झ-ण-त-भ-र- तत् ; न-‘ हे मित्रावरुणौ ’ नास्ति ।

व्रतेन स्थो ध्रुवक्षेमा धर्मेणा यातयज्जना ।

नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥ २ ॥

व्रतेन । स्थः । ध्रुवऽक्षेमा । धर्मेणा । यातयत्ऽजना ।

नि । बर्हिषि । सदतम् । सोमऽपीतये ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां ऽधर्मेणा जगद्धारकेण ऽव्रतेन कर्मणा योगेन ऽध्रुवक्षेमा ऽस्थः अवि-
चलितस्थानौ भवथः । ऽयातयज्जना । यातयन्तः कर्मसु प्रवर्तयन्तो जना ऋत्विजो ययोस्तौ
यातयज्जनौ । अथवा यातयन्तः शत्रून् हिंसन्तो जना भृत्या ययोस्तौ । शिष्टं गतम् ॥

मित्रश्च नो वरुणश्च जुषेतां यज्ञमिष्टये ।

नि बर्हिषि सदतां सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रः । च । नः । वरुणः । च । जुषेताम् । यज्ञम् । इष्टये ।

नि । बर्हिषि । सदताम् । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

०मित्रश्च ०वरुणश्च उभौ ०नः अस्माकं ०यज्ञम् ०इष्टये अभीष्टाय ०जुषेतां सेवेताम् । आगत्य च
०बर्हिषि ०नि ०सदतां निषीदतां सोमपानाय ॥ ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ' यदद्य स्थः ' इति दशचं प्रथमं सूक्तमात्रेयस्य पौरनाम्नः
आर्षमानुष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रान्तं च—' यदद्य दश पौर आश्विनं तदानुष्टुभं तु ' इति । ' तत् ' इत्युक्तत्वादिदमादीनि षट् सूक्तान्याश्विनानि । ' आनुष्टुभं तु ' इति तुशब्दादिदमुत्तरं च द्वे आनुष्टुभे ।
प्रातरनुवाक आश्विने कृतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते । ' यदद्य स्थ इति सूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितम् ॥

यदद्य स्थः परावति यदर्वावत्यश्विना ।

यद्वा पुरु पुरुभुजा यदन्तरिक्ष आ गतम् ॥ १ ॥

यत् । अद्य । स्थः । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । अश्विना ।

यत् । वा । पुरु । पुरुऽभुजा । यत् । अन्तरिक्षे । आ । गतम् ॥ १ ॥

हे ०पुरुभुजा बहुषु यज्ञेषु भोक्तारौ अधिकं रक्षितारौ वा हे ०अश्विना ०यत् यदि ०अद्य
अस्मिन् काले ०परावति अत्यन्तं दूरदेशे द्युलोके ०स्थः भवथः । ०यत् वा ०अर्वावति अरणवति गन्तुं
शक्ये प्रदेशे अन्तिके स्थः । ०यत् यदि ०वा अथवा ०पुरु बहुप्रदेशेषु स्थः । ०यत् यदि ०अन्तरिक्षे
स्थः तस्मात्सर्वस्मात् अद्य ०आ ०गतम् आगच्छतम् ॥

इह त्या पुरुभूतमा पुरु दंसांसि विभ्रता ।

वरस्या याम्यध्रिगू हुवे तुविष्टमा भुजे ॥ २ ॥

इह । त्या । पुरुऽभूतमा । पुरु । दंसांसि । विभ्रता ।

वरस्या । यामि । अध्रिगू इत्यध्रिऽगू । हुवे । तुविऽतमा । भुजे ॥ २ ॥

इह अस्मिन् यज्ञे त्या तौ पुरुभूतमा पुरुणां बहूनां यजमानानां भावयितृमौ पुरु पुरुणि दंसांसि कर्माणि विभ्रता धारयन्तौ वरस्या वरणीयौ अध्रिगू अन्यैः अष्टगमनकर्माणौ यामि उपागच्छामि । तुविष्टमा प्रभूततमौ भुजे भोगाय पालनाय वा हुवे आह्वयामि ॥

ईर्मान्यद्वपुषे वपुश्चक्रं रथस्य येमथुः ।

पर्यन्या नाहुषा युगा मद्वा रजांसि दीयथः ॥ ३ ॥

ईर्मा । अन्यत् । वपुषे । वपुः । चक्रम् । रथस्य । येमथुः ।

परि । अन्या । नाहुषा । युगा । मद्वा । रजांसि । दीयथः ॥ ३ ॥

हे अध्विनौ युवां रथस्य युष्मदीयस्य अन्यत् चक्रम् ईर्मा ॥ अर्तेः ईर्मा इति रूपम् । गन्तर्यादित्ये वपुषे तस्य शोभायै वपुः वपुष्मत् तेजोवत् चक्रं येमथुः नियमितवन्तौ स्थः । अन्या अन्येन चक्रेण मद्वा महत्त्वेन स्वसामर्थ्येन नाहुषा युगा । नहुषा मनुष्याः । तेषां युगा युगोपलक्षितान् कालान् प्रातरादिसवनान् अहोरात्रादिकालान् वा रजांसि लोकांश्च परि दीयथः परिगच्छथः । 'न्यः इयस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः' (ऋ. सं १. ३०. १९) इत्युक्तम् ॥

तदूषु वामेना कृतं विश्वा यद्वामनु ष्ट्वे ।

नाना जातावरेपसा समसे बन्धुमेयथुः ॥ ४ ॥

तत् । ऊँ इति । सु । वाम् । एना । कृतम् । विश्वा । यत् । वाम् । अनु । स्तवे ।

नाना । जातौ । अरेपसा । सम् । अस्मे इति । बन्धुम् । आ । ईयथुः ॥ ४ ॥

हे विश्वा व्याप्तौ यत् येन स्तोत्रेण वां युवाम् अनु ष्ट्वे अनुस्तुवे तदु । उ इति पूरणः । एना अनेन पौरेण^१ सु^२ सुष्टु वां युवाभ्यां कृतं संपादितं भवतु । नाना पृथगेव जातौ समृद्धौ अरेपसा अपापौ अस्मे अस्मभ्यं बन्धुम् अस्मं धनं वा सम् आ ईयथुः सम्यक् गमयथः । सम्यक् प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

आ यद्वां सूर्या रथं तिष्ठद्रघुष्यदं सदा ।

परि वामरुषा वयो घृणा वरन्त आतपः ॥ ५ ॥

आ । यत् । वाम् । सूर्या । रथम् । तिष्ठत् । रघुऽस्यदम् । सदा ।

परि । वाम् । अरुषाः । वयः । घृणा । वरन्ते । आऽतपः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ^१वां युवयोः ^२सदा^३ सर्वदा^३ ^४रघुष्यदं शीघ्रं ^५रथं ^६सूर्या युवयोः पत्नी ^७यत् यदा ^८आ ^९तिष्ठत् आस्थितवती तदा ^{१०}वां^२ ^{११}परि ^{१२}वरन्ते परितो वृण्वन्ति । के । ^{१३}अरुषाः आरोचमानाः ^{१४}घृणा दीप्ताः ^{१५}आतपः आतापनाः^३ शत्रूणां ^{१६}वयः अश्वाः । अथवा आतपः इति विशेष्यम् । वयो गन्तार उक्तलक्षणा आतपः सर्वतस्तापयिष्यो दीप्तयः परि वरन्ते ॥ ॥ ११ ॥

युवोरत्रिंशिकेतति नरा सुप्तेन चेतसा ।

घर्मं यद्वामरेपसं नासत्यास्त्रा भुरण्यति ॥ ६ ॥

युवोः । अत्रिः । चिकेतति । नरा । सुप्तेन । चेतसा ।

घर्मम् । यत् । वाम् । अरेपसम् । नासत्या । आस्त्रा । भुरण्यति ॥ ६ ॥

हे ^१नरा नेतारावश्विनौ ^२युवोः युवयोः । युवामित्यर्थः । ^३अत्रिः अस्मत्पिता ऋषिः ^४सुप्तेन सुप्तेन अग्निदाहोपशमरूपेण हेतुना ^५चेतसा आदरयुक्तेन मनसा ^६चिकेतति जानाति । स्तुतवानित्यर्थः । सति दुःखे सुखमपेक्षते^७ । दुःखस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आह । ^८यत् यस्मात् हे^९ नासत्यौ^३ ^{१०}वां युवयोः ^{११}आस्त्रा आस्येन तज्जिष्पन्नेन^६ स्तोत्रेण ^{१२}घर्मं दीप्तं दहन्तमग्निमसुरः स्वदाहाय प्रक्षिप्तम् ^{१३}अरेपसम् अपापं सुखकरं ^{१४}भुरण्यति प्राप्तवान् ॥ भुरण्यतिर्गतिकर्मा ॥ अत्रेऽग्नेः सकाशात् रक्षणं ' हिमेनाग्निं घंसम् ' (ऋ. सं. १. ११६. ८), ' युवमृवीसमुत तप्तमत्रये ' (ऋ. सं. १०. ३९. ९) इत्यादिभिः स्पष्टं प्रदर्शितम् ॥

उग्रो वां ककुहो ययिः शृण्वे यामेषु संतनिः ।

यद्वां दंसोभिरश्विनार्त्रिर्नराववर्तति ॥ ७ ॥

उग्रः । वाम् । ककुहः । ययिः । शृण्वे । यामेषु । सम्ऽतनिः ।

यत् । वाम् । दंसोऽभिः । अश्विना । अत्रिः । नरा । आऽववर्तति ॥ ७ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र- ' सदा सर्वदा ' नास्ति । २. ख-च-ण-भ-वां सदा । ३. ख-च-झ-ण-श-आतपनाः । ४. झ-सुखपेक्षते ; त-सुमुक्षते ; र-सुखमुपेक्षते ; श-सुखमुक्षत । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ' हे नासत्यौ ' नास्ति । ६. झ-र-तज्जिष्पन्नेन ; न-तज्जन्नेन ।

उग्रः उद्गूणबलः वां युवयोः^१ ककुहः उच्छ्रितो महान् ययिः गन्ता संतनिः सततं गच्छन्
रथः यामेषु गमनेषु यज्ञेषु वा शृण्वे श्रूयते । हे^२ अश्विना हे नरा^३ यत् यस्मात् वां युवां
दंसोभिः कर्मभिः अत्रिः अस्मत्पिता आवर्तयति ॥

मध्वं ऊ पु मधूयुवा रुद्रा सिषक्ति पिप्युषी ।

यत्समुद्राति पर्षथः पक्काः पृक्षो भरन्त वाम् ॥ ८ ॥

मध्वः । ऊँ इति । सु । मधुऽयुवा । रुद्रा । सिसक्ति । पिप्युषी ।

यत् । समुद्रा । अति । पर्षथः । पक्काः । पृक्षः । भरन्त । वाम् ॥ ८ ॥

हे मधूयुवा मधुरस्य सोमादेर्मिश्रयितारौ हे रुद्रा । रुद्र स्तुतिः । तथा द्रवणीयौ^४ रुद्रपुत्रौ वा^५
वां^६ मध्वः मधुररसेन सु पिप्युषी सुष्ठु प्याययन्ती स्तुतिरस्मत्कृता सिषक्ति सेवते । यत् यदा
समुद्रा समुद्रद्रवणसाधनानि अन्तरिक्षाणि अति पर्षथः अतिपारयथः । यज्ञं प्राप्नुथः^७ इत्यर्थः ।
पक्काः पृक्षः अन्नानि हविलक्षणाणि वां भरन्त श्रियन्ते यजमानैः ॥

सत्यमिद्वा उ अश्विना युवामाहुर्मयोभुवा ।

ता यामन्यामहूतमा यामन्ना मृळयत्तमा ॥ ९ ॥

सत्यम् । इत् । वै । ऊँ इति । अश्विना । युवाम् । आहुः । मयऽभुवा ।

ता । यामन् । यामऽहूतमा । यामन् । आ । मृळयत्तमा ॥ ९ ॥

हे अश्विना युवां सत्यमित् सत्यमेव । वै इति पादपूरणः । मयोभुवा सुखस्य
भावयितारौ आहुः पुराविदः । ता तौ सुखकरत्वेन प्रसिद्धौ युवां यामन् यज्ञे यामहूतमा
गमनार्थं शृशमाह्वातव्यौ भवतमिति शेषः । यामन् अस्मद्यज्ञे अस्मदर्थगमने वा मृळयत्तमा
चातिशयेन सुखयितारौ भवतम् । आकारश्चार्थे^८ ॥

इमा ब्रह्माणि वर्धनाश्विभ्यां सन्तु शंतमा ।

या तक्षाम रथान् इवावोचाम बृहन्नमः ॥ १० ॥

इमा । ब्रह्माणि । वर्धना । अश्विभ्याम् । सन्तु । शम्तमा ।

या । तक्षाम । रथान् इव । अवोचाम । बृहत् । नमः ॥ १० ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-युवाम् । २. ख-च-ण-हे अश्विना अश्विनौ हे नरा नेतारौ । ३. त-द्रावणीयौ ।
४. त-वां युवाम् । ५. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र-प्राप्नुयुः । ६. ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-र- 'आकारश्चार्थे'
नास्ति ।

अथ स्तुतिं निगमयति । 'इमा इमानि इदानीं कृतानि 'ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि
'अश्विभ्यां 'वर्धना वर्धनानि समर्धकानि 'शंतमा सुखतमानि 'सन्तु । 'या यानि 'तक्षाम
संपादयाम 'रथानिव शिल्पी तद्वत्तक्षाम तानि सन्तु । वयं 'वृहत् प्रभूतं प्रभूतफलप्रदं 'नमः
नमस्कारोक्तिम् 'अवोचाम ॥ ॥ १२ ॥

'कृष्टः' इति दशचं द्वितीयं सूक्तं पौरस्वार्पम् । 'कृष्टः' इत्यनुक्रमणिका । पूर्वत्र तुशब्दात्
इदमप्यानुष्ठुभम् । 'अश्विनं तत्' इति पूर्वोक्तत्वात् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो
विनियोगः ॥

कूष्ठो देवावश्विनाद्या दिवो मनावसू ।

तच्छ्रवथो वृषण्वसू अत्रिर्वामा विवासति ॥ १ ॥

कूऽस्थः । देवौ । अश्विना । अद्य । दिवः । मनावसू इति ।

तत् । श्रवथः । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । अत्रिः । वाम् । आ । विवासति ॥ १ ॥

हे 'देवौ हे 'मनावसू स्तुतिधनौ 'अश्विना 'अद्य अस्मिन् यागदिने 'दिवः द्युलोकात्
आगत्य 'कृष्टः । व्यत्ययेनैकवचनम् । कौ^१ भूमौ^२ तिष्ठन्तौ सन्तौ 'तत् स्तोत्रं 'श्रवथः श्रुणुथः । हे
'वृषण्वसू वर्षकधनौ 'वाम् 'अत्रिः अत्रेः पुत्रः 'आ 'विवासति सर्वतः परिचरति ॥ अथवा कू इत्यस्य
निपातस्य स्थ इत्याख्यातेन 'सह' इति योगविभागात् समासः । ऐकस्वर्यं चाध्येतृसमयप्राप्तम् ।
'अराह्व' (ऋ. सं. ५. ५८. ५) इत्यत्र यथेवशब्दः, 'कूचिज्जायते' (ऋ. सं. १०. ४. ५),
'कूचित्सन्तम्' (ऋ. सं. १०. ९३. ११) इत्यादिवदत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ क स्थितौ भवथः ।
अत्रिर्युवां स्तौति तं^३ श्रुणुथ इत्यर्थः ॥

कुह त्या कुह नु श्रुता दिवि देवा नासत्या ।

कस्मिन्ना यतथो जने को वा नदीनां सचा ॥ २ ॥

कुह । त्या । कुह । नु । श्रुता । दिवि । देवा । नासत्या ।

कस्मिन् । आ । यतथः । जने । कः । वाम् । नदीनाम् । सचा ॥ २ ॥

'त्या तौ 'देवा देवौ 'नासत्या अश्विनौ 'कुह कुत्र तिष्ठतः । 'नु अद्य 'कुह 'श्रुता कुत्र
श्रुतौ 'दिवि द्युलोके निवसत इति शेषः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवौ युवां 'कस्मिन् 'जने यज-
माने 'आ 'यतथः आगच्छथः । 'कः स्तोता 'वा युवयोः 'नदीनां स्तुतीनां 'सचा सहायः
स्यात् ॥

कं या॒थः कं ह॑ गच्छ॒थः क॒मच्छा॑ यु॒ञ्जाथे॑ रथ॒म् ।

कस्य॑ ब्रह्मा॒णि रण्यथो॑ व॒यं वा॑मु॒श्मसी॒ष्टये॑ ॥ ३ ॥

कम् । या॒थः । कम् । ह॑ । गच्छ॒थः । कम् । अ॒च्छ । यु॒ञ्जाथे॑ इति । रथ॒म् ।

कस्य॑ । ब्रह्मा॒णि । रण्य॒थः । व॒यम् । वा॒म् । उ॒श्मसि॑ । इ॒ष्टये॑ ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां वकं यजमानं यज्ञं वा प्रति वयाथः । अध्वानमुल्लङ्घ्य^१ याथः^२ । वकं^३ वह कं च प्रति वगच्छथः । गत्वा च केन सह संगतौ भवथः । वकं च वअच्छ अभिप्राप्तुं वयुञ्जाथे योजयथः वरथम् अश्वैः । वकस्य वब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि वरण्यथः रमेथे । ववयं च ववां युवाम् वइष्टये गमनार्थेपणाय वा वउश्मसि कामयामहे तस्मात् कस्य चन^४ यागं प्रति न गन्तव्यमित्यर्थः ॥

पौरं चि॒द्वयु॑द॒प्रुतं॑ पौरं पौराय॑ जिन्व॒थः ।

यदी॑ गृ॒भीत॒तातये॑ सि॒हमि॑व द्रुहस्प॒दे ॥ ४ ॥

पौरम् । चि॒त् । हि । उ॒द॒प्रुत॑म् । पौरं । पौराय॑ । जिन्व॒थः ।

यत् । ई॒म् । गृ॒भीत॒तातये॑ । सि॒हम् । ई॒व । द्रुहः । प॒दे ॥ ४ ॥

हे वपौर । इदमश्विनोः संबोधनम् । पौरेण स्तुत्यत्वेन संबन्धात् अश्विनावपि पौरौ । उभयोः छान्दसमेकवचनम् । हे पौरसंबन्धिनावश्विनौ युवां वपौरम्^१ । वचित् इति पूरणः । पौरेण वृष्ट्यर्थं प्रार्थ्यमानत्वेन संबन्धात् मेघोऽपि पौरः । तम् उदप्रुतम्^२ उदकप्लावकं मेघं पौराय ऋपये मह्यं वजिन्वथः प्रेरयथः^३ । यत् यौ युवां वगृभीततातये गृहीतयज्ञसंतानाय पौराय वईम् एनं मेघं प्रति गच्छथः वद्रुहः द्रोहस्य वपदे स्थानेऽरण्यदेशे वसिंहमिव गर्जन्तं प्रबलं सिंहं यथा बलात् च्यावयन्ति शूरास्तद्वत् जिन्वथ इति ॥

प्र च्यवा॑नाज्जु॒रुषो॑ व॒त्रिम॑त्कं न मुञ्च॒थः ।

युवा॑ यदी॑ कृ॒थः पुन॑रा का॒ममृ॑ण्वे व॒ध्वः ॥ ५ ॥

प्र । च्यवा॑नात् । जु॒रुषः । व॒त्रिम् । अ॒त्कम् । न । मुञ्च॒थः ।

युवा॑ । यदी॑ । कृ॒थः । पुनः॑ । आ । का॒मम् । ऋ॒ण्वे । व॒ध्वः ॥ ५ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-उल्लङ्घयथः । २. ख-न ; झ-वचन । ३. ख-झ-ण-न-भ-पौरं चित् । ४. ख-च-ण-भ- उदप्रुतं उदप्लुतम् । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'प्रेरयथः' नास्ति ।

वच्यवानात् ऋषेः वज्रुरुषः जरसा जीर्णात् सकाशात् ववत्रिं हेयं पुराणं रूपम् वअत्कं वन
कवचमिव वप्र वमुञ्चथः प्रमुञ्चतम् । ' प्रामुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात् ' (ऋ. सं. १. ११६. १०)
इत्यादि मन्त्रान्तरम् । यदि यदा पुनः^१ युवा वकथः । युवानं कुरुथ इत्यर्थः । तदा वध्वः
सुरूपायाः स्त्रियः वकामं कमनीयं^२ रूपम् वआ^३ वऋण्वे प्राप्तवान् ॥ १३ ॥

अस्ति हि वामिह स्तोता स्मसि वां संदृशि श्रिये ।

नू श्रुतं म आ गतमवोभिर्वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

अस्ति । हि । वाम् । इह । स्तोता । स्मसि । वाम् । सम्दृशि । श्रिये ।

नु । श्रुतम् । मे । आ । गतम् । अवःऽभिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ वं वस्तोता पौरः वअस्ति वहि वर्तते खलु । हे देवौ वं वसंदृशि संदर्शने
संनिधाने वस्मसि स्मः भवेम । किमर्थम् । वश्रिये । वनु अद्य वमे मदीयमाह्वानं वश्रुतं श्रु-
तम् । श्रुत्वा वआ वगतम् आगच्छतम् । किं तूष्णीं नेत्याह । ववोभिः रक्षणैः सह ववाजिनीवसू
अन्नवसू^४ ॥

को वामद्य पुरूणामा वन्ने मर्त्यानाम् ।

को विप्रो विप्रवाहसा को यज्ञैर्वाजिनीवसू ॥ ७ ॥

कः । वाम् । अद्य । पुरूणाम् । आ । वन्ने । मर्त्यानाम् ।

कः । विप्रः । विप्रऽवाहसा । कः । यज्ञैः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ॥ ७ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नवसू वं युवाम् वअद्य अस्मिन् दिने वपुरूणां वमर्त्यानां मध्ये वकः
वआ ववन्ने सर्वतो भजति । हे विप्रवाहसा विप्रैर्मेधाविभिर्वहनीयौ वको वविप्रः मेधावी वन्ने । वकः
यजमानः वयज्ञैः वन्ने । अत्यन्तविलम्बमसहमानः^५ पुनःपुनर्ब्रूते ॥

आ वां रथो रथानां येषो यात्वश्विना ।

पुरु चिदस्मयुस्तिर आङ्गुषो मर्त्येष्व ॥ ८ ॥

आ । वाम् । रथः । रथानाम् । येषः । यातु । अश्विना ।

पुरु । चित् । अस्मऽयुः । तिरः । आङ्गुषः । मर्त्येषु । आ ॥ ८ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'पुनः' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- आ कमनीयं रूपम् ।
३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'अन्नवसू' नास्ति । ४. त-^०सहमानः सन् ।

हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोः रथः एको रथः रथानां येष्टः इतरदेवरथानां^१ मध्ये अतिशयेन गन्ता सन् आ यातु । कीदृशः सन् । पुरु चित् बहूनपि^२ अस्मद्विरोधिनः तिरः हिंसकः तिरस्कृता वा अस्मयुः अस्मान् कामयमानः मर्त्येषु सर्वेषु यजमानेषु मध्ये आङ्गूषः स्तुत्यः । आकारः पूरणः । अथवा आङ्गूषः^३ स्तोमः । स्तवोऽस्मयुरस्मान् बलैर्योक्तुं कामयमानो मर्त्येषु मर्त्यैरस्मदीयैर्कृत्विग्भिः प्रेरितः सन् । उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य वा स्तुतिः आ सर्वतः पुरु चित् पुरुष्यपि शत्रुबलानि तिरः तिरस्करोति ॥

शम् षु वां मधूयुवास्माकमस्तु चर्कृतिः ।

अर्वाचीना विचेतसा विभिः श्येनेव दीयतम् ॥ ९ ॥

शम् । ऊँ इति । सु । वाम् । मधुऽयुवा । अस्माकम् । अस्तु । चर्कृतिः ।

अर्वाचीना । विचेतसा । विभिः । श्येनाऽइव । दीयतम् ॥ ९ ॥

हे मधूयुवा मधुमन्तौ वां युवाभ्यां चर्कृतिः पुनःपुनः करणं युवाभ्यामर्थाय पुनःपुनः क्रियमाणं स्तोत्रं युवयोरागमनस्याभ्यासो वा अस्माकं सु सुष्ठु शम् सुखकरमेव अस्तु भवतु । हे अर्वाचीना अर्वागस्मदभिमुखाञ्जनौ हे विचेतसा विशिष्टप्रज्ञौ श्येनेव श्येनाविव विभिः गन्तु-भिरश्वैः दीयतं गच्छतम् ॥

अश्विना यद्द कर्हि चिच्छुश्रूयातमिमं हवम् ।

वस्वीरू षु वां भुजः पृञ्चन्ति सु वां पृचः ॥ १० ॥

अश्विना । यत् । ह । कर्हि । चित् । शुश्रूयातम् । इमम् । हवम् ।

वस्वीः । ऊँ इति । सु । वाम् । भुजः । पृञ्चन्ति । सु । वाम् । पृचः ॥ १० ॥

हे अश्विना युवां यद्द यत्र कर्हि चित् स्थितवन्तौ भवथः तत्र इमं मे हवम् आह्वानं शुश्रूयातं शृणुतम् । श्रुत्वागच्छतमित्यर्थः । किमर्थमित्युच्यते । वस्वीः प्रशस्याः भुजः धनानि हविर्लक्षणानि सु सुष्ठु वां युवां पृञ्चन्ति मिश्रयन्ति प्राप्नुवन्ति । उ इति पूरणः । कीदृशो भुजः । वां युवां सु सुष्ठु पृचः संपर्चनाः । युवां प्राप्तुं कामयमाना इत्यर्थः । अथवा सु पृचः सुसंपर्चनाः स्तोतारो वस्वीर्भुजो वां सुष्ठु पृञ्चन्ति संपर्चयन्ति ॥ १४ ॥

‘प्रति प्रियतमम्’ इति नवचं तृतीयं सूक्तम् । अवस्युर्नामात्रेय ऋषिः । पङ्क्तिछन्दः । अश्विनौ देवता । अनुक्रान्तं च—‘प्रति नवावस्युः पाङ्क्तम्’ इति । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ पाङ्क्ते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । ‘प्रति प्रियतममिति पाङ्क्तम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति हि सूत्रितम्^४ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-इतरदेशरथानाम् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-बहून्यपि । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘आङ्गूषः’ नास्ति । ४. न-सूत्रितम् । प्रातरनुवाकन्यायेनेति च प्रतिप्रियतममित्युपसंत-नुयादिति च ।

प्रति प्रियतमं रथं वृषणं वसुवाहनम् ।

स्तोता वामश्विनावृषिः स्तोमेन प्रति भूषति माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ १ ॥

प्रति । प्रियतमम् । रथम् । वृषणम् । वसुवाहनम् ।

स्तोता । वाम् । अश्विनौ । ऋषिः । स्तोमेन । प्रति । भूषति ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ १ ॥

हे वामश्विनौ । एकः प्रतिशब्दोऽनुवादः । वामं युवयोः वप्रियतमं वरथं वस्तोता वऋषिः अवस्युः वस्तोमेन वप्रति वभूषति अलंकरोति । कीदृशं रथम् । ववृषणं ववितारं फलानां ववसुवाहनं धनानां वाहकम् । ईदृशं रथमागमनाय स्तौतीत्यर्थः । तस्मात् हे वमाध्वी मधुविद्यावेदितारौ वमम वहवम् आह्वानं वश्रुतं शृणुतम् ॥

अत्यायातमश्विना तिरो विश्वा अहं सना ।

दत्ता हिरण्यवर्तनी सुषुम्ना सिन्धुवाहसा माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ २ ॥

अतिआयातम् । अश्विना । तिरः । विश्वाः । अहम् । सना ।

दत्ता । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी । सुषुम्ना । सिन्धुवाहसा ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ २ ॥

हे वामश्विना वअत्यायातम् । सर्वान् यजमानान् अतिक्रम्यागच्छतम् । यथा वअहम् ऋषिः वविश्वाः सर्वा अस्मद्विरोधिप्रजाः वसना सदा तिरस्करोमि । अथवाहं तिरः । ' तिरः सत इति प्राप्तस्य ' (निरु. ३. २०) इति निरुक्तम् । प्राप्ता विश्वाः सर्वाः क्रिया युष्मदीयाः अनुतिष्ठेयमित्यर्थः । सना सनातनौ वदत्ता शत्रूणामुपक्षपयितारौ वहिरण्यवर्तनी हिरण्यरथौ वसुषुम्ना सुधनौ वसिन्धुवाहसा नदीनां प्रवाहयितारौ वृष्टिप्रेरणेन । तादृशौ युवामत्यायातम् ॥

आ नो रत्नानि विभ्रतावश्विना गच्छतं युवम् ।

रुद्रा हिरण्यवर्तनी जुषाणा वाजिनीवसू माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ३ ॥

आ । नः । रत्नानि । विभ्रतौ । अश्विना । गच्छतम् । युवम् ।

रुद्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी । जुषाणा । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ३ ॥

हे ^१अश्विना ^२नः अस्मभ्यं ^३रत्नानि रमणीयानि धनानि ^४विभ्रतौ धारयन्तौ ^५युवं युवां नोऽस्मान् वा ^६आ ^७गच्छतम् । हे ^८रुद्रा रुद्रपुत्रौ स्तुथौ वा हे ^९वाजिनीवसू वाजिनधनौ युवां ^{१०}हिरण्यवर्तनी हिरण्यरथौ ^{११}जुषाणा यज्ञं सेवमानौ सन्तौ आ गच्छतमिति । माध्वी इत्यादि गतम् ॥

सुष्टुभो वां वृषण्वसु रथे वाणीच्याहिता ।

उत वां ककुहो मृगः पृक्षः कृणोति वापुषो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

सुऽस्तुभः । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । रथे । वाणीची । आऽहिता ।

उत । वाम् । ककुहः । मृगः । पृक्षः । कृणोति । वापुषः ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ४ ॥

हे ^१वृषण्वसू वर्षधनौ वर्षितारौ वा वसूनां ^२हे अश्विनौ ^३सुष्टुभः सुस्तोतुर्मम ^४वाणीची वाग्म्या स्तुतिः ^५वां युवयोः ^६रथे ^७आहिता स्थापिता । अस्माभिः कृतेत्यर्थः । ^८उत अपि च ^९वां युवाभ्यां ^{१०}ककुहः महान् ^{११}मृगः ^{१२}मृगयिता ^{१३}वापुषः वपुष्मान् यजमानः ^{१४}पृक्षः अन्नं हविः ^{१५}कृणोति करोति । तस्मात् ^{१६}मम ^{१७}हवं ^{१८}श्रुतम् इति ॥

बोधिन्मनसा रथ्यैषिरा हवनश्रुता ।

विभिश्च्यवानमश्विना नि याथो अद्वयाविनं माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ५ ॥

बोधित्मनसा । रथ्या । इषिरा । हवनश्रुता ।

विऽभिः । च्यवानम् । अश्विना । नि । याथः । अद्वयाविनम् ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ५ ॥

हे ^१अश्विना ^२बोधिन्मनसा बुध्यमानमनस्कौ ^३रथ्या रथस्वामिनौ ^४इषिरा शीघ्रगन्तारौ सवैर्गन्तव्यौ वा ^५हवनश्रुता हवनस्य स्तुतेः श्रोतारौ युवां ^६विभिः ^७अश्वैः ^८च्यवानम् ऋषिम् ^९अद्वयाविनं मायारहितं ^{१०}नि ^{११}याथः । यथा तमृषिं प्राप्तवन्तौ तद्वत् मां प्रति पथि ^{१२}नि याथः नितरामागच्छतम् ^{१३}। ' प्र च्यवानाञ्जुजुरुषो वन्निम् ' (क्र. सं. ५. ७४. ५) इति ह्युक्तम् ॥ ॥ १५ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र- ' हे...वसूनां ' नास्ति ; त-हे वर्षितारौ वा वसूनाम् । २. ख-च-झ-ण-त-भ-र- ययिर्गन्ता ; ग-घ-ज-श-मृगो मृगयिता ययिर्गन्ता ; न-मृगो ययिर्गन्ता । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ' विभिरश्वैः ' नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ' मायारहितं ' नास्ति । ५. त-मयि । ६. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ' गच्छतम् । माध्वी इत्यादि गतम् ।

आ वा नरा मनोयुजोऽश्वासः प्रुषितप्सवः ।

वयो वहन्तु पीतये सह सुम्नेभिरश्विना माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ६ ॥

आ । वाम् । नरा । मनःऽयुजः । अश्वासः । प्रुषितऽप्सवः ।

वयः । वहन्तु । पीतये । सह । सुम्नेभिः । अश्विना ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ६ ॥

हे नरा कर्मणां नेतारो हे अश्विना अश्विनौ^१ वामं युवां मनोयुजः मनोमात्रेण युज्यमानाः । सुशिक्षिता इत्यर्थः । प्रुषितप्सवः विचित्ररूपाः वयः शीघ्रगन्तारः अश्वासः अश्वाः आ वहन्तु पीतये सोमपानाय । सुम्नेभिः सह अस्मभ्यं देयैः सुखैस्तत्साधनैर्धनादिभिर्वा सह वहन्तु ॥

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।

तिरश्विदर्यया परि वर्तिर्यातमदाभ्या माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ७ ॥

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतम् । नासत्या । मा । वि । वेनतम् ।

तिरः । चित् । अर्यऽयो । परि । वर्तिः । यातम् । अदाभ्या ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ इह अस्मिन् यज्ञे आ गच्छतम् । हे नासत्या मा वि वेनतं विगत-कामौ मा भवतम् । 'वेनतिः कान्तिकर्मा' (नि. १०. ३८) । हे अदाभ्या अहिंस्यौ पूज्यौ अर्यया अर्यौ स्वामिनौ युवाम् ॥ 'सुपो सुलुक्' इत्यादिना सुपो याजादेशः ॥ तिरश्वित् अन्तर्हितात् दूरदेशादपि युवां वर्तिः अस्मद्यज्ञगृहं परि यातम् आगच्छतम् ॥

अस्मिन्यज्ञे अदाभ्या जरितारं शुभस्पती ।

अवस्युमश्विना युवं गृणन्तमुप भूषथो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ८ ॥

अस्मिन् । यज्ञे । अदाभ्या । जरितारम् । शुभः । पती इति ।

अवस्युम् । अश्विना । युवम् । गृणन्तम् । उप । भूषथः ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ८ ॥

हे ^१अदाभ्या अहिंस्यौ हे ^२शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ ^३अश्विना अश्विनौ ^४युवं युवाम्
^५अस्मिन् ^६यज्ञे ^७जरितारं स्तोतारम् ^८अवस्युं ^९गृणन्तं स्तुवन्तं माम् ^{१०}उप ^{११}भूषथः उपप्राप्तम् ॥

अभूदुषा रुशत्पशुराग्निरधायृत्विथः ।

अयोजि वां वृषण्वसू रथो दस्रावमर्त्यो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ९ ॥

अभूत् । उषाः । रुशत्पशुः । आ । अग्निः । अधायि । ऋत्विथः ।

अयोजि । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । रथः । दस्रा । अमर्त्यः ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ९ ॥

^१उषाः व्युष्टिः ^२अभूत् । अग्निः च ^३रुशत्पशुः दीप्तपशुमान् । प्रकाशितहविरित्यर्थः ।
अथवा पशवः किरणाः । रुशद्रश्मिः सन् ^४अधायि वेद्यामधीयते ^५अग्निः आहवनीयः ^६ऋत्विथः क्रतौ
काले भवः । हे ^७वृषण्वसू प्रदत्तधनौ हे ^८दस्रा ^९वां युवयोः ^{१०}अमर्त्यः अमरणधर्मा ध्रुवः ^{११}रथः
^{१२}अयोजि । अश्वैर्युक्तो भवत्वित्यर्थः ॥ ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इत्यनेकेष्वर्थेषु लुङ् भवति । इह
प्रार्थनायाम् । माध्वी इत्यादि गतम् ॥ ॥ ९६ ॥

‘ आ भात्यग्निः ’ इति पञ्चचं चतुर्थं सूक्तं भौमस्यात्रैरायं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अत्रानुक्रमणिका—
‘ आ भाति पञ्चाग्निः ’ इति । प्रवर्येऽभिष्टवार्थमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ आ भात्यग्निर्प्रावाणेव ’
(आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे
सूक्ते । सूच्यते हि—‘ आ भात्यग्निरिति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । असौर्यामे होतुर-
तिरिक्तोक्त्ये इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ आ भात्यग्निः क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया ’
(आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

आ भात्यग्निरुषसानीकमुद्विप्राणां देवया वाचो अस्थुः ।

अर्वाञ्चा नूनं रथ्येह यातं पीपिवांसमश्विना घर्ममच्छ ॥ १ ॥

आ । भाति । अग्निः । उषसाम् । अनीकम् । उत् । विप्राणाम् । देवऽयाः । वाचः । अस्थुः ।

अर्वाञ्चा । नूनम् । रथ्या । इह । यातम् । पीपिवांसम् । अश्विना । घर्मम् । अच्छ ॥ १ ॥

^१उषसामनीकम् अनीकभूतः । अनीकं मुखम् । उषसि प्रबुध्यमान इत्यर्थः । तादृशः ^२अग्निः ^३आ
^४भाति दीप्यते । यद्वा । उषसां मुखम् आ भाति दीपयति । उषःकाले ह्यग्नयः प्रतिबोध्यन्ते । किंच
^५विप्राणां मेधाविनां स्तोतृणां ^६देवयाः देवकामाः ^७वाचः स्तोत्राणि ^८उत् ^९अस्थुः उत्तिष्ठन्ति ॥

१. ग-घ-ज-श- ‘ अश्विनौ ’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ‘ अस्मिन् यज्ञे ’ नास्ति ।
३. ख-च-ण-न-वेद्यामधीयते ; ग-घ-ज-झ-भ-र-वेद्यामधीयते । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र- ‘ उत्तिष्ठन्ति ’
नास्ति ।

यस्मादेवं तस्मात् हे ^१रथ्या रथस्वामिनावश्विनौ ^२अर्वाञ्चा अस्मदभिमुखाञ्चनौ ^३नूनम् अद्यास्मिन्
यागदिने ^४इह आ ^५यातम् । कं प्रति । ^६पीपिवांसं स्वाङ्गैः^७ परिवृढं ^८घर्मं प्रदीप्तं यज्ञम् । यद्वा ।
पीपिवांसमाप्यायितं वसतीवरीभिः क्षरद्रूपं^९ सोमरसम् । अथवा घृतादिना पीपिवांसं घर्मं प्रवर्ग्यम्
^{१०}अच्छ अभिलक्ष्य इह यातम्^{११} । प्रवर्ग्येऽस्य सूक्तस्य विनियोगः ॥

न संस्कृतं प्र मिमीतो गमिष्ठान्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह ।

दिवाभिपित्वेऽवसागमिष्ठा प्रत्यवर्ति दाशुषे शंभविष्ठा ॥ २ ॥

न । संस्कृतम् । प्र । मिमीतः । गमिष्ठा । अन्ति । नूनम् । अश्विना । उपऽस्तुता । इह ।

दिवा । अभिऽपित्वे । अवसा । आऽगमिष्ठा । प्रति । अवर्तिम् । दाशुषे । शम्ऽभविष्ठा ॥ २ ॥

अश्विनौ ^१संस्कृतं घर्मं ^२न प्र ^३मिमीतः न हिंस्ताम्^४ । किंतु ^५अन्ति अन्तिके घर्मसमीपे
^६नूनम् इदानीम् ^७इह यज्ञे ^८गमिष्ठा गन्तुतमौ^९ ^{१०}अश्विना अश्विनौ ^{११}उपस्तुता उपस्तुतौ भवतः^{१२} ।
^{१३}दिवाभिपित्वे दिवसस्याभिपतने प्रातःकाले ^{१४}अवसा रक्षणेन^{१५} सह ^{१६}आगमिष्ठा आगन्तुतमौ^{१७} ।
^{१८}अवर्तिं ^{१९}प्रति^{२०} द्वन्द्वभूतौ । वर्तिर्जीवनम् । तदभावोऽवर्तिः । तद्रहितमन्नं यथा भवति तथागन्तुतमौ ।
आगत्य च^{२१} ^{२२}दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ^{२३}शंभविष्ठा सुखस्य भावयितारौ भवताम्^{२४} ॥

उता यातं संगवे प्रातरहो मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।

दिवा नक्तमवसा शंतमेन नेदानी पीतिरश्विना ततान ॥ ३ ॥

उत । आ । यातम् । सम्ऽगवे । प्रातः । अहः । मध्यंदिने । उत्ऽदिता । सूर्यस्य ।

दिवा । नक्तम् । अवसा । शम्ऽतमेन । न । इदानीम् । पीतिः । अश्विना । आ । ततान ॥ ३ ॥

अहो द्वेधा त्रेधा पञ्चधा पञ्चदशधा^{१०} समानाः^{११} विभागाः सन्ति । इह पञ्चधा विभाग आत्तः ।
^{१२}उत अपि च ^{१३}आ ^{१४}यातम् आगच्छतम् । कदा ^{१५}संगवे संगवकाले । संगच्छन्ते गावो दोहभूमिं^{१६}
यस्मिन् काले स संगवः । राध्यपरकाले हि गावो वने हिमवृणानि भक्षयित्वा^{१७} पुनर्दोहाय संगवे
प्रतिनिवर्तन्ते । तथा ^{१८}प्रातः प्रातःकालेऽपि । तथा ^{१९}मध्यंदिने ^{२०}अहः मध्यकाले ^{२१}सूर्यस्य ^{२२}उदिता
उदितौ अभ्युदये अत्यन्तप्रवृद्धसमये अपराह्णे इत्यर्थः । एतत् सायाह्नस्याप्युपलक्षणम् । न केवलम्

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-आप्यायितं घर्मं क्षरद्रूपम् । २. त- यागे आयातम् । ३. ख-च-झ-
ण-त-न-भ-र-हिंस्तम् । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-गन्तुतमौ युवाम् । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-
भवतम् । ६. त-रक्षणेनाज्ञेन च । ७. त-आगन्तुतमौ । नाशयन्ताविति शेषः । अथवा । ८. ख-
झ-भ-र- 'प्रति...च' नास्ति ; न-दारिद्र्यं नाशयन्तौ । ९. ख-च-झ-ण-न-भ-र-भवतां' नास्ति ;
ग-घ-ज-त-भवतम् । १०. त-पञ्चदशधेतिमाना ; भ-पञ्चदशधात्मना । ११. ग-घ-ज- 'दोहभूमि'
नास्ति । १२. त-भक्षयन्ति भक्षयित्वा च ।

उक्तेष्वेव कालेषु किं^१ तर्हि^२ ऽदिवा ऽनक्तं सर्वदा ऽशतमेन सुखतमेन ऽवसा रक्षणेन हविषा वा निमित्तेन आ^३ यातम् । किमर्थमागम्यते^४ पूर्वमेवान्यैर्देवैः स्वीकृतत्वात् नेत्याह । ऽइदानीम् अपि ऽपीतिः इतरदेवानां पानं ऽन ऽआ ऽततान न तनोति ऽअश्विना अश्विनौ विहायेति शेषः ॥

इदं हि वां प्रदिवि स्थानमोक इमे गृहा अश्विनेदं दुरोणम् ।

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादाद्भ्यो यातमिषमूर्जं वहन्ता ॥ ४ ॥

इदम् । हि । वाम् । प्रऽदिवि । स्थानम् । ओकः । इमे । गृहाः । अश्विना । इदम् । दुरोणम् ।

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । अत्ऽभ्यः ।

यातम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ता ॥ ४ ॥

हे ऽअश्विना ऽवां युवयोः ऽप्रदिवि पुराणम् ऽइदं^५ ऽहि^६ ऽओकः निवासयोग्यं ऽस्थानम् उत्तरवेद्याख्यम् । अथ सौमिकवेद्यभिप्रायेणाह । ऽइमे ऽगृहाः प्राचीनवंशादयः । ऽइदं ऽदुरोणं देवयजनगृहम् । ऽनः अस्मदर्थं ऽदिवः द्युलोकात् ऽबृहतः ऽपर्वतात् पर्ववतो मेघात् ऽअद्भ्यः अपां कारणादन्तरिक्षात् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । किं तूष्णीम् । न । ऽइषमूर्जं च अन्नं बलं च । बलसाधनमन्नं सारभूतमित्यर्थः । तादृशं ऽवहन्ता वहन्तौ ॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ ५ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयऽभुवा । सुऽप्रणीती । गमेम् ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥ ५ ॥

वयं ऽसं ऽगमेम संगच्छेम ऽअश्विनोः ऽनूतनेन ऽअवसा अनन्यकृतेन रक्षणेन ऽमयोभुवा सुखस्य भावयित्र्या ऽसुप्रणीती सुप्रणीत्या सुष्टागमनेन च । अपि व्रैते उभे अवसो विशेषणे । उक्तलक्षणेन सं गमेम । ऽनः अस्मभ्यं ऽरयिम् ऽआ ऽवहतम् । ऽउत ऽवीरान् पुत्रादीन् ऽआ वहतम् । हे ऽअमृता अमरणधर्माणौ ऽविश्वानि^७ ऽसौभगानि सुभगरवानि ऽआ वहतम् ॥ ॥ १७ ॥

‘प्रातर्यावाणा’ इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमात्रेयं त्रैष्टुभमाश्विनम् । ‘प्रातर्यावाणा’ इति ह्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः । असौर्यामे मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थ्ये इदमेव शस्यम् । तथा च सूत्रितं—‘प्रातर्यावाणा क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिम्’ (आश्व. श्री. ९. ११) इति ॥

१. ख-च-ण-नेत्याह ; झ-भ-र-तेन्याहावा ; न-‘किं तर्हि’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘आ’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-किमर्थं गम्यते । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-‘इदं हि’ नास्ति । ५. त-विश्वा विश्वानि ।

प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वं पुरा गृध्रादररुषः पिबातः ।

प्रातर्हि यज्ञमश्विना दधाते प्र शंसन्ति कवयः पूर्वभाजः ॥ १ ॥

प्रातःऽयावाना । प्रथमा । यजध्वम् । पुरा । गृध्रात् । अररुषः । पिबातः ।

प्रातः । हि । यज्ञम् । अश्विना । दधाते इति । प्र । शंसन्ति । कवयः । पूर्वभाजः ॥ १ ॥

हे मदीया ऋत्विजः ॥ प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञं^१ गन्तारौ^२ ॥ प्रथमा अत एवेतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वभाविनौ प्रकृष्टतमौ वा अश्विनौ ॥ यजध्वम् । किमर्थं प्रथमयागनियोगः^३ । उच्यते । ॥ गृध्रात् अभिकाङ्क्षतः ॥ अररुषः अदात् रक्षःप्रभृतेः ॥ पुरा पूर्वं ॥ पिबातः पिबताम् । अनागतौ कथं यष्टुं शक्यावित्यत आह । ॥ अश्विना अश्विनौ ॥ प्रातर्हि ॥ यज्ञं ॥ दधाते धारयतः संभजतः । ॥ पूर्वभाजः पूर्वकालीनाः ॥ कवयः अनूचाना ऋषयः प्रातरेवैतौ ॥ प्र ॥ शंसन्ति । ‘ ये वा अनूचानास्ते कवयः ’ (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति हि निगमः ॥

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।

उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥ २ ॥

प्रातः । यजध्वम् । अश्विना । हिनोत । न । सायम् । अस्ति । देवऽयाः । अजुष्टम् ।

उत । अन्यः । अस्मत् । यजते । वि । च । आवः । पूर्वःऽपूर्वः । यजमानः । वनीयान् ॥ २ ॥

हे मदीयाः पुरुषाः ॥ अश्विना अश्विनौ ॥ प्रातः प्रातरेव ॥ यजध्वं पूजयध्वं स्तुध्वम् । ॥ हिनोत प्रहिणुत हवींषि । ॥ सायं सायंकाले हविः ॥ देवयाः देवगामि ॥ न ॥ अस्ति न विद्यते । देवा न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । ॥ अजुष्टम् असेव्यं तद्भवति । ‘ पूर्वाह्नो वै देवानाम् ’ इति हि श्रुतिः । ॥ उत^३ ॥ अस्मत् अस्मत्तः ॥ अन्यः कोऽपि ॥ यजते यजेत सोमेन ॥ वि ॥ चावः वितर्पयेच्च हविषा । अतोऽस्मास्वन्येषु च मध्ये ॥ पूर्वःपूर्वो ॥ यजमानः यः पूर्वःपूर्वो यथा भवति सः ॥ वनीयान् देवानां संभजनीयः संभाव्यो भवति ॥

‘ हिरण्यत्वक् ’ इत्येषाश्विने पशौ हविषो याज्या । ‘ हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्नुरभि ऋत्वेन्द्र भूरध उमन् ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति हि सूत्रितम् ॥

हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्नुः पृक्षो वहन्ना रथो वर्तते वाम् ।

मनोजवा अश्विना वार्तरंहा येनातियाथो दुरितानि विश्वा ॥ ३ ॥

हिरण्यऽत्वक् । मधुऽवर्णः । घृतऽस्नुः । पृक्षः । वहन् । आ । रथः । वर्तते । वाम् ।

मनऽजवाः । अश्विना । वार्तरंहाः । येन । अतिऽयाथः । दुःऽइतानि । विश्वा ॥ ३ ॥

१. झ-भ-र-यज्ञगन्तारौ । २. ख-च-ण-भ-प्रथमं यागविनियोगः ; झ-न-प्रथमयागविनियोगः । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ उत ’ नास्ति ।

१वां युवयोः १रथः १पृक्षः अन्नममृतं १वहन् १आ १वर्तते अस्मदभिमुखमागच्छति । कीदृशो रथः । १हिरण्यत्वक् हिरण्याच्छादितरूपः १हिरण्यावृतः १मधुवर्णः मनोहरवर्णः १घृतस्तुः उदकस्य प्रस्तवनः १मनोजवाः मनोवेगः १वातरंहाः वातसदृशवेगः । हे १अश्विना १येन रथेन १विश्वा सर्वाणि १दुरितानि दुर्गमनान् मार्गान् १अतिथायः अतिक्रम्य गच्छथः ॥

यो भूयिष्ठं नासत्याभ्यां विवेप चनिष्ठं पित्वो ररते विभागे ।

स लोकमस्य पीपरच्छमीभिरनूर्ध्वभासः सदमित्तुतुर्यात् ॥ ४ ॥

यः । भूयिष्ठम् । नासत्याभ्याम् । विवेप । चनिष्ठम् । पित्वः । ररते । विऽभागे ।

सः । लोकम् । अस्य । पीपरत् । शमीभिः । अनूर्ध्वऽभासः । सदम् । इत् । तुतुर्यात् ॥४॥

१यः यजमानः १विभागे हविर्विभागवति १यागे १नासत्याभ्याम् अश्विभ्यां १भूयिष्ठं १चनिष्ठम् । 'चन इत्यन्ननाम' (निरु. ६. १६) । बह्वन्नं कर्म १विवेप करोति । १पित्वः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अन्नं च १ररते ददाति १सः यजमानः १अस्य आत्मन एव १लोकं पुत्रं १पीपरत् पालयेत् १शमीभिः कर्मभिः । १अनूर्ध्वभासः अनुन्नततेजस्कान् । यद्वा । ऊर्ध्वभासोऽग्नयः । अग्नि-रहितानयष्टृन् १सदमित् सदव १तुतुर्यात् हिंस्यात् ॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ ५ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयऽभुवा । सुऽप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥५॥

‘समश्विनोः’ इति पञ्चमी गता* ॥ ॥ १८ ॥

‘अश्विनावेह’ इति नवचं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अश्विनौ नव सप्तवधिर्यु-ष्णिगादि चतुर्थी त्रिष्टुप्पञ्चानुष्टुभः’ इति । सप्तवधिरनामात्रेय ऋषिः । आदितस्तिष्ठ उष्णिहश्चतुर्थी त्रिष्टुप् शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ औष्णिहे छन्दसि आश्विने शस्त्रे चाद्यस्तृचो विनियुक्तः । सूत्रितं च—‘अश्विना वर्तिरस्मदाश्विनावेह गच्छतमिति तृचौ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनस्तृचः । सूत्रितं च—‘अश्विनावेह गच्छतमा याह्यद्रिभिः सुतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

१. ख-च-ण-भ-हिरण्यवद्वितरूपः । २. त-हविर्भागवति । ३. ख-च-ण-पालयत ; झ-त-न-भ-र-पालयत । * ख-च-ण-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य संपूर्ण भाष्यं विद्यते (पूर्वसूक्तान्ते द्रष्टव्यम्) ।

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।

हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥ १ ॥

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतम् । नासत्या । मा । वि । वेनतम् ।

हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ १ ॥

हे अश्विनौ इह अस्मिन् यागे आ गच्छतम् । हे नासत्या मा वि वेनतम् ।
वेनतिः कान्तिकर्मा । मा विकामौ भवतम् । निःस्पृहावकामौ वा न भवतमित्यर्थः ।
हंसाविव तौ यथा निर्मलोदकमागच्छतस्तद्वत् सुतान् अभिषुतान् सोमान् उप आ पततम्
उपागच्छतम् ॥

अश्विना हरिणाविव गौराविवानु यवसम् । हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥ २ ॥

अश्विना । हरिणौऽइव । गौरौऽइव । अनु । यवसम् ।

हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ २ ॥

हे अश्विनौ हरिणाविव गौराविव गौरमृगाविव च । तौ यथा यवसं घासन् अनु धावतः
ताविव हंसाविव च सोममागच्छतम् ॥

अश्विना वाजिनीवसू जुषेथाँ यज्ञमिष्ट्यै । हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥ ३ ॥

अश्विना । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू । जुषेथाम् । यज्ञम् । इष्ट्यै ।

हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ ३ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नार्थं वासयितारौ अश्विना यज्ञम् अस्मदीयम् इष्ट्यै अभीष्टार्थेणाय
वा जुषेथाँ सेवेथाम् ॥

अत्रिर्यद्वामवरोहन्नीसमजोहवीन्नाधमानेव योषा ।

श्येनस्य चिज्जवसा नूतनेनागच्छतमश्विना शन्तमेन ॥ ४ ॥

अत्रिः । यत् । वाम् । अवरोहन् । ऋबीसम् । अजोहवीत् । नाधमानाऽइव । योषा ।

श्येनस्य । चित् । जवसा । नूतनेन । आ । अगच्छतम् । अश्विना । शम्ऽतमेन ॥ ४ ॥

अत्रिः अस्मत्पिता यत् यदा वां युवाम् अजोहवीत् अस्तौषीत् नाधमाना याच-
माना योषा योषिदिव । सा यथा पतिं प्रीणयति तद्वत् कुर्वन् ऋवीसं तुपाग्निमग्निकुण्डे
क्षिप्तः सन् अवरोहन् विमुञ्चन् अजोहवीत् । श्येनस्य चिज्जवसा श्येनस्य गरुमत इव वेगेन ।
चिदित्युपमार्थे । अथवा श्येनस्य जवसा वेगेन नूतनेन प्रथमोत्पन्नेन सततं गच्छतः श्येनस्य
प्रथमजवेन शंतमेन अस्माकं सुखतमेन च रथेन तं रक्षितुम् आगच्छतं हे अश्विना ॥ १९ ॥

अत्र ब्रुवन्तीतिहासं सप्तवधेः पुराविदः । आतृव्याः पेटिकायां तमृषिं प्रक्षिप्य^१ यत्नतः ॥ मुद्रां
कृत्वा गृहे स्वीये रक्षयित्वा न्यवेशयन् । न संगच्छेत भार्यां स्वां यथा रात्रौ तथा कृतम् ॥ प्रातःप्रातः
समुद्राव्य निर्मथिष्यन्ति तं मुनिम् । एवं स्थित्वा चिरं कालं पेटायां दुःखितः कृशः^२ ॥ उपायं
चिन्तयामास निर्गमस्य चिरं मुनिः । हृदि निश्चित्य नासत्यावस्तौषीदृष्टमानसः ॥ तमश्विनौ
समागत्य समुद्राव्य च पेटिकाम् । उद्धृत्य तमृषिं शीघ्रं तावदृष्टौ^३ बभूवतुः ॥ स ऋषिर्भार्या साधं
रमित्वाथ^४ पुनर्भयात् । प्रातरेत्य पुनः पेटां प्रविश्य प्रागिव स्थितः । पेटानिवाससमये दृष्टवानृ-
गद्वयं तदा^५ ॥

वि जिहीष्व वनस्पते योनिः सूर्यन्त्याइव ।

श्रुतं मे अश्विना हवँ सप्तवधिं च मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

वि । जिहीष्व । वनस्पते । योनिः । सूर्यन्त्याःइव ।

श्रुतम् । मे । अश्विना । हवम् । सप्तवधिम् । च । मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकाररूपे पेटिके वि जिहीष्व विगच्छ । विवृता भव । सूर्यन्त्याइव
प्रसवोन्मुल्याः स्त्रियाः योनिः इव भगो यथा विव्रियते तथा त्वमपि विवृता भव । तदर्थं हे
अश्विना अश्विनौ मे हवम् आह्वानं श्रुतं श्रुतम् । श्रुत्वा च सप्तवधिं च मामृषिं
मुञ्चतं मोचयतम् ॥

भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवधये ।

मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचथः ॥ ६ ॥

भीताय । नाधमानाय । ऋषये । सप्तवधये ।

मायाभिः । अश्विना । युवम् । वृक्षम् । सम् । च । वि । च । अचथः ॥ ६ ॥

१. त-प्रक्षेप्य । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-शिशुः । ३. न-तावदृष्टौ । ४. त-रमयित्वा ।
५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-तथा ।

१भीताय निर्गमात् बिभ्युषे १नाधमानाय विमोक्षं याचमानाय १सप्तवध्रये १ऋषये हे
१अश्विना अश्विनौ १युवं युवां १मायाभिः १वृक्षं वृक्षविकारां पेटिकां १सं १चाचथः मम निर्ग-
मार्थं संगच्छथः १ १वि अचथः १च विभक्तं कुरुथः १ ॥

यथा वातः पुष्करिणीं समिद्भयति सर्वतः ।

एवा ते गर्भे एजतु निरैतु दशमास्यः ॥ ७ ॥

यथा । वातः । पुष्करिणीम् । समऽद्भयति । सर्वतः ।

एव । ते । गर्भः । एजतु । निऽऐतु । दशऽमास्यः ॥ ७ ॥

एतदादि ऋक्त्रयं गर्भस्त्राविण्युपनिषत् । एतदाद्यृक्त्रयेणासौ सप्तवध्रिः स्वयोषितः । गर्भिण्याः
प्रसवायाशु स्तुतवानश्विनावृषिः ॥ १यथा १वातः १पुष्करिणीं सरआदिकं १सर्वतः १समिद्भयति
सम्यक् चालयति १एव एवं तव १गर्भः १एजतु कम्पताम् २ इतस्ततः संचरतु । १दशमास्यः दश
मासान् गर्भे स्थितः १निरैतु निर्गच्छतु ॥

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।

एवा त्वं दशमास्य सहावैहि जरायुणा ॥ ८ ॥

यथा । वातः । यथा । वनम् । यथा । समुद्रः । एजति ।

एव । त्वम् । दशऽमास्य । सह । अव । इहि । जरायुणा ॥ ८ ॥

वातो यथा कम्पमानो वनं कम्पयति स्वयम् । यथा समुद्रश्चलति चालयते वाथ वायुना ॥
स्थित्वा दशैव मासांस्त्वं गर्भोत्बेन सुवेष्टितः । निर्गच्छ जठरान्मातुर्जरया सहितः पतेत् ॥

दश मासाञ्छशयानः कुमारो अधि मातरि ।

निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि ॥ ९ ॥

दश । मासान् । शशयानः । कुमारः । अधि । मातरि ।

निऽऐतु । जीवः । अक्षतः । जीवः । जीवन्त्याः । अधि ॥ ९ ॥

दश मासानुषित्वासौ जननीजठरे सुखम् । निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु ॥ २० ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-सं चाचथः संगच्छथः वि चाचथः विभक्तं कुरुथः ; त-श- सं चाचथः ।
प्रविष्टे मयि निर्गते वा प्रविष्टशंकापनोदार्थं व्यचथश्च विगमयतम् । मम निर्गमार्थं संगच्छथः व्यचथश्च
विभक्तं कुरुथः । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-कम्पयताम् ।

‘महे नो अद्य’ इति दशचं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सम्यश्रवस आपं पाङ्क्तमुपस्यम् । अनुक-
म्यते च — ‘महे दश सत्यश्रवा उपस्यं तु पाङ्क्तम्’ इति । प्रातरनुवाके उपस्ये कतौ पाङ्क्ते
छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूच्यते हि—‘महे नो अद्येति पाङ्क्तम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १४)
इति ॥

महे नो अद्य बोधयोषो राये दिवित्मती ।

यथा चिन्नो अबोधयः सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ १ ॥

महे । नः । अद्य । बोधय । उषः । राये । दिवित्मती ।

यथा । चित् । नः । अबोधयः । सत्यश्रवसि । वाय्ये । सुजाते । अश्वसूनृते ॥ १ ॥

‘अद्य अस्मिन् यागदिने हे’ उपः उपोदेवि ‘दिवित्मती दीप्तिमती त्वं’ नः अस्मान् ‘महे महते
‘राये धनप्राप्तये’ ‘बोधय प्रज्ञापय । प्रकाशयेत्यर्थः । सति प्रकाशे क्रतुद्वारा द्रव्यस्योपार्जयितुं शक्य-
त्वात् । ‘यथा’ ‘चित् यथैव पूर्वं’ नः अस्मान् ‘अबोधयः अतीतेषु दिवसेषु यथा बोधितवती तद्वदद्यापि
इत्यर्थः । हे’ ‘सुजाते शोभनप्रादुर्भूते’ ‘अश्वसूनृते । अश्वार्था प्रियसत्यात्मिका स्तुतिवाक् यस्याः सा ।
हे’ तादृशि देवि ‘वाय्ये वय्यपुत्रे’ ‘सत्यश्रवसि मय्यनुगृहाणेत्यर्थः ॥

या सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छो दुहितर्दिवः ।

सा व्युच्छ सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ २ ॥

या । सुनीथे । शौचद्रथे । वि । औच्छः । दुहितः । दिवः ।

सा । वि । उच्छ । सहीयसि । सत्यश्रवसि । वाय्ये । सुजाते । अश्वसूनृते ॥ २ ॥

हे ‘दिवः’ ‘दुहितः दिवः सूर्यस्य पुत्र्युपः’ या त्वं ‘सुनीथे एतन्नामके’ ‘शौचद्रथे शुचद्रथ-
स्यापत्ये पूर्वं’ ‘व्यौच्छः व्यवसायस्तमांसि’ सा त्वं ‘सहीयसि अतिशयेन बलवति’ ‘वाय्ये
वय्यपुत्रे’ ‘सत्यश्रवसि मयि’ ‘व्युच्छ तमो विवासय । ‘उच्छी विवासे’ । विवासो वर्जनम् ।
शिष्टमुक्तम् ॥

सा नो अद्याभरद्वसुर्व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

यो व्यौच्छः सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ ३ ॥

सा । नः । अद्य । आभरत्सुः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

यो इति । वि । औच्छः । सहीयसि । सत्यश्रवसि । वाय्ये । सुजाते । अश्वसूनृते ॥ ३ ॥

हे १दुहितर्दिवः उपः १आभरद्वसुः आहतधना १सा प्रसिद्धा त्वं १नः अस्माकम् १अद्य
अस्मिन् दिने १व्युच्छ तमो विवासय । हे १सहीयसि १यो या । उकारोऽनर्थकः । या त्वं पूर्व १व्यौच्छः
साद्यापीति ॥

अभि ये त्वा विभावरि स्तोमैर्गुणन्ति वह्नयः ।

मधैर्मघोनि सुश्रियो दामन्वन्तः सुरातयः सुजाते अश्वसूनृते ॥ ४ ॥

अभि । ये । त्वा । विभा॒वरि । स्तोमैः । गुणन्ति । वह्नयः ।

मधैः । मघोनि । सु॒श्रियः । दामन्॒वन्तः । सु॒रातयः । सु॒जाते । अश्व॑सूनृते ॥ ४ ॥

हे १विभावरि प्रकाशोपेते ॥ विभाशब्दात् ' छन्दसीवनिपौ ' इति वनिप् । भातेर्वा कर्त्तरि
वनिप् ॥ उपः १त्वा त्वाम् १अभि प्रति १ये १वह्नयः वोढारः ऋत्विजः स्तोतारः १स्तोमैः स्तोत्रैः
१गुणन्ति स्तुवन्ति ते स्तोतारः १मधैः हे १मघोनि धनैर्धनवति त्वदनुग्रहात् १सुश्रियः भवन्ति ।
सुष्ठुर्थिभिराश्रयणीया भवन्ति । १दामन्वन्तः दानवन्तो भवन्ति । १सुरातयः । रातिर्दानम् ।
सुदानाश्च भवन्ति ॥

यच्चिद्धि ते गणा इमे छदयन्ति मघत्तये ।

परि चिद्वष्टयो दधुर्ददतो राधो अहयं सुजाते अश्वसूनृते ॥ ५ ॥

यत् । चिद् । हि । ते । गणाः । इमे । छदयन्ति । मघत्तये ।

परि । चिद् । वष्टयः । दधुः । ददतः । राधः । अहयम् । सु॒जाते । अश्व॑सूनृते ॥ ५ ॥

हे उपः १यच्चिद्धि । हीति पूरणः । यत् ये केचन १ते तव स्वभूताः १इमे पुरतो वर्तमानाः १गणाः
संघभूताः १मघत्तये धनदातये धनदानाय १धनवत्त्वाय वा १छदयन्ति उपच्छन्दयन्ति ते सर्वेऽप्यस्मान्
१परि १दधुः परितो धारयन्ति १वष्टयः अस्मानेव कामयमानाः । किं कुर्वन्तः । १अहयम् अहियमाणम-
क्षीणमलजावहं वा १राधः धनं हविल्लक्षणं १ददतः यजन्त इत्यर्थः । अर्थिभ्योऽक्षीणं ददतो वा । ये त्वां
हविर्ददतः स्तुवन्ति ते सर्वेऽप्यस्मदर्थमेव फलं धारयन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः । अथवा यच्चिद्धीत्यत्र २ यद्य-
पीति व्याख्येयम् । तस्मिन् पक्षे उत्तरवाक्ये तथापीत्यध्याहार्यम् । अवशिष्टं समानम् ॥ ॥ २१ ॥

एषु धा वीरवद्यश उषो मघोनि सूरिषु ।

ये नो राधांस्यहया मघवानो अरासत सुजाते अश्वसूनृते ॥ ६ ॥

आ । एषु । धाः । वीर॑वत् । यशः । उषः । मघोनि । सूरिषु ।

ये । नः । राधांसि । अहया । मघ॑वानः । अरा॑सत । सु॒जाते । अश्व॑सूनृते ॥ ६ ॥

१. ख-च-झ-ण-भ-धनदत्ताय ; न-र-धनदत्त्वाय ; श-धनवत्तये । २. झ-भ-यद्यद्धीत्यत्र ; न-
यच्चिद्धीत्यत्र ; र-यद्यद्धीत्यत्र ।

हे उपः देवि मघोनि मघवति त्वम् एषु सूरिषु स्तोतृषु वा वीरवद्यशः वीरैः पुत्रादि-
भिरुपेतमज्ञं यशो वा आ धाः आधेहि । आदेहि आनय ये मघवानः धनवन्तः सूरयः
नः अस्मभ्यं तव स्तोतृभ्यः राधांसि धनानि अहया अक्षीणानि अरासत ददुः तेत्थित्यर्थः ॥

तेभ्यो द्युम्नं बृहद्यश उषो मघोन्या वह ।

ये नो राधांस्यश्या गव्या भजन्त सूरयः सुजाते अश्वसूनृते ॥ ७ ॥

तेभ्यः । द्युम्नम् । बृहत् । यशः । उषः । मघोनि । आ । वह ।

ये । नः । राधांसि । अश्या । गव्या । भजन्त । सूरयः । सुजाते । अश्वसूनृते ॥ ७ ॥

हे उपो मघोनि त्वं तेभ्यो द्युम्नं द्योतमानं हिरण्यादिरूपं धनं बृहद्यशः महदज्ञं महतीं
कीर्तिं वा तेभ्यो यजमानेभ्यः आ वह । ये आढ्याः नः अस्मभ्यं राधांसि धनानि अश्व्या
अश्वैर्युक्तानि गव्या गोभिर्युक्तानि गोसमूहानश्वसमूहान् च भजन्त भजेरन् ददुः सूरयः दातारः ॥

उत नो गोमतीरिष आ वह दहितर्दिवः ।

साकं सूर्यस्य रश्मिभिः शुक्रैः शोचद्भिर्चिभिः सुजाते अश्वसूनृते ॥ ८ ॥

उत । नः । गोमतीः । इषः । आ । वह । दहितः । दिवः ।

साकम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः । शुक्रैः । शोचद्भिः । अर्चिभिः ।

सुजाते । अश्वसूनृते ॥ ८ ॥

उत अपि च नः अस्मभ्यं गोमतीः गोभिरुपेतानि इषः अज्ञानि आ वह आनय हे
दिवः दहितः उपः । कदा । सूर्यस्य रश्मिभिः साकं शोचद्भिः दीपयद्भिः शुक्रैः निर्मलैः
अर्चिभिः अग्नेस्तेजोभिश्च साकम् । सूर्योदयकालेऽग्नीन्धनकाले चेत्यर्थः ॥

व्युच्छा दहितर्दिवो मा चिरं तनुथा अपः ।

नेत्वा स्तेनं यथा रिपुं तपाति सूरौ अर्चिषा सुजाते अश्वसूनृते ॥ ९ ॥

वि । उच्छ । दहितः । दिवः । मा । चिरम् । तनुथाः । अपः ।

न । इत् । त्वा । स्तेनम् । यथा । रिपुम् । तपाति । सूरः । अर्चिषा ।

सुजाते । अश्वसूनृते ॥ ९ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श- 'एषु' नास्ति । २. ख-च-ण-न-भ-र-चेति विभजन्त ; ग-घ-ज-
श- भजन्त ; झ- चेति भजन्त ।

हे १ दिवः २ दुहितः उपः त्वं ३ व्युच्छ विभातं कुरु । ४ अपः अस्मदीयं कर्म प्रति ५ चिरं विलम्बं
६ मा ७ तनुथाः मा ८ कृथाः ९ । १० त्वा त्वां ११ रिपुं १२ स्तेनं १३ यथा संतापयति राजादिः तद्वत् १४ सूरः सूर्यः
१५ अर्चिषा तेजसा १६ नेत् नैव १७ तपाति तप्यात् । शीघ्रं नोदेत्वित्यर्थः ॥

एतावद्वेदुषस्त्वं भूयो वा दातुमर्हसि ।

या स्तोतृभ्यो विभार्युच्छन्ती न प्रमीयसे सुजाति अश्वसूनृते ॥ १० ॥

एतावत् । वा । इत् । उषः । त्वम् । भूयः । वा । दातुम् । अर्हसि ।

या । स्तोतृभ्यः । विभाऽवरि । उच्छन्ती । न । प्रमीयसे । सुजाति । अश्वऽसूनृते ॥ १० ॥

हे १ उपः त्वमस्मभ्यं २ वा अथवा दिक्षितं किम् ३ एतावत् एव ४ । इच्छद् एवकारार्थः ।
अस्मिन् सूक्ते प्रार्थितमेवेत्यर्थः । अथवा ५ भूयः ६ दातुमर्हसि । अप्रार्थितमपि । यदातव्यमस्ति तत्सर्वं देहि
इत्यर्थः । हे ७ विभावरि उपः ८ या त्वं ९ स्तोतृभ्यः तेषां लौकिकवैदिकव्यवहारार्थं व्युच्छन्ती तमो
विवासयन्ती १० न ११ प्रमीयसे न हंसि । न १२ कुध्यसीत्यर्थः । सा त्वं दातुमर्हसीति ॥ ‘मीञ् हिंसायाम्’
इत्यस्मात् श्वास्थाने व्यत्ययेन श्यन् ॥ ॥ २२ ॥

‘द्युतद्यामानम्’ इति षडृचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘द्युतद्यामानं षट्’ इति । सत्य-
श्रवा ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । ‘उपस्यं तु’ इत्युक्तत्वात् उषाः २ देवता ३ । प्रातरनुवाके उपस्ये
ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘द्युतद्यामानमुपो वाजेन’ (आश्व. श्रौ. ४.
१४) इति ॥

द्युतद्यामानं बृहतीमृतेन ऋतावरीमरुणसुं विभातीम् ।

देवीपुषसं स्वरावहन्तीं प्रति विप्रासो मतिभिर्जरन्ते ॥ १ ॥

द्युतद्यामानम् । बृहतीम् । ऋतेन । ऋतऽवरीम् । अरुणऽसुम् । विभातीम् ।

देवीम् । उपसम् । स्वः । आऽवहन्तीम् ।

प्रति । विप्रासः । मतिभिः । जरन्ते ॥ १ ॥

१ द्युतद्यामानं दीप्तस्थां २ बृहतीं महतीम् ३ ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा ४ ऋतावरीम् ऋतवतीम्
५ अरुणसुम् अरुणरूपां ६ विभातीं व्युच्छन्तीं ७ देवीं द्योतमानाम् ८ उपसं ९ स्वरावहन्तीं सूर्यं गच्छन्तीम् ।
एवं महानुभावाम् उपसं १० विप्रासः मेधाविन ऋत्विजः ११ मतिभिः स्तुतिभिः १२ प्रति १३ जरन्ते स्तुवन्ति ॥

१. ग-घ-ज-झ-त-र-श-‘मा कृथाः’ नास्ति । २. ख-च-ण-न-किमेतावदित् किमेतावदेव ; झ-
त-भ-र-किमेतावत् हे यदित् । ३. ग-घ-ज-झ-न-भ-र-श-उषोदेवता । ४. त-उषसं प्रति ।
५. ख-च-ण-त-‘प्रति’ नास्ति ।

एषा जनं दर्शता बोधयन्ती सुगान्पथः कृण्वती यात्यग्रे ।

बृहद्रथा बृहती विश्वमिन्वोषा ज्योतिर्यच्छत्यग्रे अहाम् ॥ २ ॥

एषा । जनम् । दर्शता । बोधयन्ती । सुगान् । पथः । कृण्वती । याति । अग्रे ।

बृहत्प०रथा । बृहती । विश्वम्ऽइन्वा । उषाः । ज्योतिः । यच्छति । अग्रे । अहाम् ॥ २ ॥

दर्शता दर्शनीया एषा उषाः बोधयन्ती । कम् । जनम् । प्रसुप्तमित्यर्थः । पथः सुगान् सुगमनान् कृण्वती अग्रे सूर्यस्य पुरस्तात् याति गच्छति । कीदृश्युषाः बृहद्रथा प्रभूतरथा बृहती महती विश्वमिन्वा विश्वं व्याप्नुवाना विश्वतर्पणा वा । ईदृशी उषाः अहाम् अग्रे ज्योतिः तेजः यच्छति ॥

एषा गोभिररुणेभिर्युजानास्त्रेधन्ती रयिमप्रायु चक्रे ।

पथो रदन्ती सुविताय देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ॥ ३ ॥

एषा । गोभिः । अरुणेभिः । युजाना । अस्त्रेधन्ती । रयिम् । अप्रऽआयु । चक्रे ।

पथः । रदन्ती । सुविताय । देवी । पुरुऽस्तुता । विश्वऽवारा । वि । भाति ॥ ३ ॥

एषा उषाः अरुणेभिः अरुणवर्णैः गोभिः बलीवदैः रथं युजाना योजयन्ती अस्त्रेधन्ती अशुष्यन्त्यक्षीणा वा । किम् । रयिं धनम् अप्रायु अप्रगन्तु अविचलितं चक्रे करोति । किं कुर्वती । पथः मार्गान् रदन्ती प्रकाशयन्ती । किमर्थम् । सुविताय सुष्ठु गमनाय देवी द्योतमाना पुरुष्टुता बहुभिः स्तुता विश्ववारा सर्वैर्वरणीया वि भाति प्रकाशं करोति ॥

एषा व्येनी भवति द्विबर्ही आविष्कृण्वाना तन्वं पुरस्तात् ।

ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ४ ॥

एषा । विऽएनी । भवति । द्विऽबर्हीः । आविऽकृण्वाना । तन्वम् । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ४ ॥

एषा उषाः व्येनी भवति विशेषेण श्रेता भवति द्विबर्हीः द्वयोः प्रथममध्यमयोः स्थानयोः^१ परिवृढोषाः पश्चात् तन्वं स्वीयां तनूम् आविष्कृण्वाना प्रकटीकुर्वती । कुत्र । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । किंच ऋतस्य आदित्यस्य पन्थां पन्थानं साधु सम्यक् अन्वेति । किंच प्रजानतीव विश्वं प्रज्ञापयन्ती । इवेति संप्रत्यर्थे । न दिशो मिनाति न हिनस्ति । प्रत्युत दिशः प्रकाशयति । अथवा प्रजानतीव अनुगन्तव्यमिति प्रकर्षेण अवगच्छन्ती^२ च^२ ऋतस्य पन्थामन्वेति ॥

१. ग-घ-ज-श- 'स्थानयोः' नास्ति । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-अवगच्छन्तीव ।

एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्ध्वेव स्नाती दृश्ये नो अस्थात् ।

अप द्वेषो बाधमाना तमांस्युषा दिवो दुहिता ज्योतिषागात् ॥ ५ ॥

एषा । शुभ्रा । न । तन्वः । विदना । ऊर्ध्वेऽइव । स्नाती । दृश्ये । नः । अस्थात् ।

अप । द्वेषः । बाधमाना । तमांसि ।

उषाः । दिवः । दुहिता । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥ ५ ॥

एषा उषाः शुभ्रा न शुभ्रवर्णा निर्मला स्वलंकृता योषिदिव तन्वः अङ्गानि विदाना प्रज्ञापयन्ती स्नाती स्नानं कुर्वाणा ऊर्ध्वेव उन्नतेव स्नानादुत्तिष्ठन्तीव नः अस्मदर्थम् अस्माकं पुरतो वा दृश्ये सर्वेषां दर्शनाय उत अस्थात् पूर्वस्यां दिशि उत्तिष्ठति^१ किं कुर्वती । द्वेषः द्वेष्याणि तमांसि अप बाधमाना दिवो दुहिता उषाः ज्योतिषा तेजसा सह आगात् आगच्छति ॥

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नृन्योषेव भद्रा नि रिणीते अप्सः ।

व्यूर्ण्वती दाशुषे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वथाकः ॥ ६ ॥

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नृन् । योषेऽइव । भद्रा । नि । रिणीते । अप्सः ।

विऽऊर्ण्वती । दाशुषे । वार्याणि । पुनः । ज्योतिः । युवतिः । पूर्वथा । अकरित्यकः ॥ ६ ॥

एषा उषाः प्रतीची अभिमुखा सती दिवः दुहिता नृन् सर्वान् प्राणिनः प्रति भद्रा योषेव कल्याणवेषा योषिदिव अप्सः रूपं नि रिणीते प्रेरयति । किंच दाशुषे हविर्दाने यजमानाय वार्याणि^२ वरणीयानि धनानि व्यूर्ण्वती प्रयच्छन्ती युवतिः नित्ययौवना सर्वत्र मिश्रयन्ती वा पुनः अद्यापि पूर्वथा पूर्वमिव ज्योतिः तेजः अकः करोति ॥ २३ ॥

‘युञ्जते मनः’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘युञ्जते पञ्च श्यावाश्वः सावित्रं तु जागतम्’ इति । श्यावाश्वो नामात्रेय ऋषिः । जगती छन्दः । सविता देवता । पृष्ठयाभिप्लव-षडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविद्वानमिदम् । सूत्रितं च—‘युञ्जते मन इहेह व इति चतस्रः’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । आद्या प्रावस्तोत्रेऽपि । सूत्रितं च—‘युञ्जते मन उत युञ्जते धिय आ तू न इन्द्र क्षुमन्तम्’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ १ ॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपऽचितः ।

वि । होत्राः । दधे । वयुनऽवित् । एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिऽस्तुतिः ॥ १ ॥

विप्राः मेधाविनः ऋत्विग्यजमानाः^१ मनः स्वीयं सर्वेषु कर्मसु व्युज्जते योजयन्ति । सवित्रनु-
ग्रहाय संकल्पं कुर्वन्तीत्यर्थः । उत अपि च धियः कर्माण्यपि व्युज्जते प्राप्नुवन्ति । कस्यानुज्ञयेत्युच्यते ।
विप्रस्य मेधाविनः बृहत्तः महत्तः विपश्चितः स्तुत्यस्य ज्ञानवतो वा सवितुः अनुज्ञयेति । 'सविता
वै प्रसवानामीशे' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति हि श्रुतिः । स एव सविता होत्राः ससहोत्रकाणा-
मुचिताः क्रियाः व्युनावित् । व्युनमिति प्रज्ञानाम् । तत्तदनुष्ठानविषयप्रज्ञावेत्ता एक इत् एक
एव वि दधे करोति । पृथक्पृथगवधारयति^२ । किञ्च तस्य सवितुः देवस्य परिष्टुतिः स्तुतिः
मही महती अतिप्रभूता । स्तुत्यगोचरेत्यर्थः ॥

हविर्धानप्रवर्तने रराट्यामवनद्धायां 'विश्वा रूपाणि' इत्येपानुवचनीया । सूत्रितं च—
'विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविरिति व्यवस्तायाम्' (भाश्च. श्रौ. ४. ९) इति ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥ २ ॥

विश्वा । रूपाणि । प्रति । मुञ्चते । कविः । प्र । असावीत् । भद्रम् । द्विपदे । चतुःस्पदे ।

वि । नाकम् । अख्यत् । सविता । वरेण्यः । अनु । प्रयानम् । उषसः । वि । राजति ॥ २ ॥

कविः मेधावी सविता विश्वा सर्वाणि रूपाणि आत्मनि प्रति मुञ्चते बध्नाति धारयति ।
किञ्च भद्रं कल्याणं गमनादिविषयं प्रासावीत् अनुजानाति । कस्मै । द्विपदे मनुष्याय^३
चतुष्पदे गवाश्वादिकाय । किञ्च सविता सर्वस्य प्रेरको देवः वरेण्यः वरणीयः सन् वि
अख्यत् ख्यापयति प्रकाशयति । किम् । नाकम् । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाकः स्वर्गः ।
यजमानार्थं स्वर्गं प्रकाशयतीत्यर्थः । स देवः उषसः प्रयाणम् उदयम् अनु वि राजति
प्रकाशते । सवितुरुदयात् पूर्वं ह्युषा उदेति ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्य इद्युर्देवा देवस्य महिमानमोजसा ।

यः पार्थिवानि विममे स एतशो रजांसि देवः सविता महित्वना ॥ ३ ॥

यस्य । प्रयानम् । अनु । अन्ये । इत् । ययुः । देवाः । देवस्य । महिमानम् । ओजसा ।

यः । पार्थिवानि । विममे । सः । एतशः । रजांसि । देवः । सविता । महित्वना ॥ ३ ॥

अन्य इत् देवाः अन्येऽप्यग्न्यादयः यस्य देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रयाणमनु
ययुः गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । किम् । महिमानं महत्त्वम् । सवितुरुदयाभावे अग्निहोत्राद्यनिष्पत्तेस्तेषां
हविःस्तुत्याद्यभावात् । ओजसा बलेन च युक्ता भवन्ति । यः सविता पार्थिवानि रजांसि

१. ख-च-ण-ऋत्विजः यजमानाः । २. ख-च-ण-पृथक्पृथगवधारयति ; झ-त-न-भ-र- पृथक्पृथगव-
धारयति । ३. त-न-भ-र- मनुष्यादये ।

पृथिव्यादिलोकान् ऽमहित्वना स्वमहत्त्वेन ऽविममे परिच्छिनत्ति ऽसः ऽदेवः ऽएतशः एतवर्णः
शुभ्रः शोभमानः सन् । राजते इति शेषः । ' युवशा ताकृणोतन ' (ऋ. सं. १. १६१. ७)
इत्यादिवत् एतश इत्यादिशकारोपजनश्छान्दसः ॥

उत यासि सवितृन्त्रीणि रोचनोत सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यसि ।

उत रात्रीमुभयतः परीयस उत मित्रो भवसि देव धर्मभिः ॥ ४ ॥

उत । यासि । सवितरिति । त्रीणि । रोचना । उत । सूर्यस्य । रश्मिभिः । सम् । उच्यसि ।

उत । रात्रीम् । उभयतः । परि । ईयसे । उत । मित्रः । भवसि । देव । धर्मभिः ॥ ४ ॥

हे ऽसवितः देव ऽउत अपि च ऽत्रीणि ऽरोचना रोचमानान् द्युलोकान् ऽयासि गच्छसि ।
' तिस्रो दिवः पृथिवीः ' (ऋ. सं. ४. ५३. ५) इत्युक्तम् । ऽउत अपि च ऽसूर्यस्य ऽरश्मिभिः
ऽसमुच्यसि संगच्छसि ॥ ' उच समवाये ' इत्यस्येदं रूपम् ॥ उदयात् पूर्वभावी सविता उदयास्त-
मयवर्ती सूर्य इति । ऽउत अपि च ऽरात्रीमुभयतः उभयपार्श्वे ऽपरीयसे परिगच्छसि । ऽउत अपि
च हे ऽदेव सवितस्त्वं ऽधर्मभिः जगद्धारकैः कर्मभिः ऽमित्रो ऽभवसि मित्राण्यो देवो भवसि ।
अथवा प्रकाशादिप्रदानेन सखा भवसि सर्वजगताम् ॥

उतेशिषे प्रसवस्य त्वमेक इदुत पूषा भवसि देव यामभिः ।

उतेदं विश्वं भुवनं वि राजसि श्यावाश्वस्ते सवितुः स्तोममानशे ॥ ५ ॥

उत । ईशिषे । प्रऽसवस्य । त्वम् । एकः । इत् । उत । पूषा । भवसि । देव । यामभिः ।

उत । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । वि । राजसि ।

श्यावऽश्वः । ते । सवितरिति । स्तोमम् । आनशे ॥ ५ ॥

हे सवितः ऽएवमेक ऽइत् एक एव ऽप्रसवस्य सर्वकर्मानुज्ञाकरणस्य ऽईशिषे समर्थो
भवसि । ये लौकिकं गमनादिरूपं वैदिकमग्निहोत्रादिरूपं कर्मानुतिष्ठन्ते तेषां सर्वेषामनुज्ञातुमेक एव
प्रभवसि । ऽउत अपि च ऽपूषा पोषकः ऽभवसि हे ऽदेव ऽयामभिः गमनैः । ऽउत अपि च ऽइदं
ऽविश्वं ऽभुवनं भूतजातं ऽवि ऽराजसि ईशिषे धारयितुम् । यस्मादेवं महानुभावस्तस्मात् हे ऽसवितः
ऽते तुभ्यं ऽश्यावाश्वः ऋषिः ऽस्तोमं स्तोत्रम् ऽआनशे व्याप्नोति करोति । इत्येवमात्मानं परोक्षतया
निर्दिशन्नाह ॥ ॥ २४ ॥

' तत्सवितुः ' इति नवचं दशमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्घम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—' तत्सवितुर्नव
गायत्रमाष्टानुष्टुप् ' इति । प्रथमानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । ' सावित्रं तु ' इत्युक्तत्वात् सावित्रम् ।

अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रस्याद्यस्तृचः प्रतिपत् 'अद्या नो देव' इत्यनुचरः । सूत्रितं च—'तत्स-
वितुर्वृणीमहेऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ५.१८) इति ॥

तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥ १ ॥

तत् । सवितुः । वृणीमहे । वयम् । देवस्य । भोजनम् ।

श्रेष्ठम् । सर्वधातमम् । तुरम् । भगस्य । धीमहि ॥ १ ॥

वत् प्राप्यत्वेन प्रसिद्धं वभोजनं भोग्यं धनं वयं स्तोतारः वृणीमहे प्रार्थयामः ।
कस्य धनम् । सवितुः प्रेरकस्य देवस्य स्वभूतम् । लब्ध्वा च श्रेष्ठं प्रशस्यं सर्वधातमं सर्वधातुतमम् ।
सर्वभोगप्रदमित्यर्थः । तुरं शत्रूणां हिंसकम् । धनेन शत्रून् हन्तुं शक्यत्वात् । तादृशं धनं भगस्य
भजनीयस्य सवितुरनुग्रहात् धीमहि धारयाम । उपभोगं करवामेत्यर्थः । अथवा धनं वृणीमहे
अर्थिस्वाच्च लभेमहीति ॥

अस्य हि स्वयंशस्तरं सवितुः कच्चन प्रियम् । न मिनन्ति स्वराज्यम् ॥ २ ॥

अस्य । हि । स्वयंशःऽतरम् । सवितुः । कत् । चन । प्रियम् ।

न । मिनन्ति । स्वराज्यम् ॥ २ ॥

अस्य सवितुः स्वयंशस्तरं स्वयमसाधारणं यशो यस्यातिशयेन भवति तत्तादृशं प्रियं
सर्वेषां प्रियभूतं स्वराज्यं स्वयमेव राजमानत्वमैश्वर्यं कच्चन केचिदप्यसुरादयः न मिनन्ति न
हिंसन्ति ॥

स हि रत्नानि दाशुषे सुवाति सविता भगः । तं भागं चित्रमीमहे ॥ ३ ॥

सः । हि । रत्नानि । दाशुषे । सुवाति । सविता । भगः ।

तम् । भागम् । चित्रम् । ईमहे ॥ ३ ॥

स हि स खलु सविता भगः भजनीयो देवः दाशुषे हविर्दात्रे मह्यं रत्नानि रमणीयानि
धनानि सुवाति प्रेरयति प्रयच्छति । तं देवं भागं भजनीयं चित्रं चायनीयं धनम् ईमहे
याचामहे ॥

'अद्या नः' इति चतुर्थीपञ्चमीभ्याममनोज्ञस्वप्नदर्शने प्रत्युचं जुहुयात् । 'अद्या नो
देव सवितरिति द्वाभ्याम्' (आश्व. गृ. ३. ६. ६) इति हि सूत्रितम् ॥

१. न- इति । उपनयने अञ्जल्यवक्षारणे तत्सवितुरित्येषा । सूत्रितं च- तत्सवितुर्वृणीमहे इति
पूर्वेनास्य पूर्णमवक्षारयतीति । तथा पुनरुपनयने गायत्र्या स्थानेऽप्येषा । सूत्रितं च-परिदानकालश्च तत्स-
वितुर्वृणीमहे इति सावित्रीमिति ।

अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगम् । परा दुःस्वप्न्यं सुव ॥ ४ ॥

अद्य । नः । देव । सवितरिति । प्रजाऽवत् । सावीः । सौभगम् ।

परा । दुःऽस्वप्न्यम् । सुव ॥ ४ ॥

हे ऽसवितः ऽदेव ऽनः अस्मभ्यम् ऽअद्य अस्मिन् यागदिने ऽप्रजावत् पुत्राद्युपेतं ऽसौभगं धनं
 ऽसावीः प्रेरय । ऽदुःस्वप्न्यं दुःस्वप्नं दुःस्वप्नबहुः स्वकरं दारिद्र्यं ऽपरा ऽसुव दूरे प्रेरय ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥ ५ ॥

विश्वानि । देव । सवितः । दुःऽइतानि । परा । सुव ।

यत् । भद्रम् । तत् । नः । आ । सुव ॥ ५ ॥

हे ऽसवितः ऽदेव त्वं ऽविश्वानि ऽदुरितानि ऽपरा ऽसुव । यद्भद्रं प्रजापशुगृहादिकं ऽतत्
 ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽसुव अस्मदभिमुखं प्रेरय^१ । 'प्रजा वै भद्रं पशवो भद्रं गृहं भद्रम्'
 इति हि श्रुतिः ॥ ॥ २५ ॥

अनागसो अदितये देवस्य सवितुः सवे । विश्वा वामानि धीमहि ॥ ६ ॥

अनागसः । अदितये । देवस्य । सवितुः । सवे ।

विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ ६ ॥

वयमनुष्ठातारः ऽसवितुः प्रेरकस्य ऽदेवस्य ऽसवे अनुज्ञायां सत्याम् ऽअदितये अखण्ड-
 नीयायै देव्यै भूम्यै ऽअनागसः स्याम अनपराधिनो भवेम । भूम्यां हि पापाः संभवन्ति ।
 अपगतेष्वागःसु ऽविश्वा सर्वाणि ऽवामानि वननीयानि धनानि ऽधीमहि धारयाम ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि सावित्रस्य द्वादशकपालस्य 'आ विश्वदेवम्' इत्यनुवाक्या ।
 सूत्रितं च—'आ विश्वदेवं सत्पतिं वाममद्य सवितः' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । प्रायणीये
 एषैव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ विश्वदेवं सत्पतिं य इमा विश्वा जातानि'
 (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । देवसुवां हविःषु एषैव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ विश्वदेवं
 सत्पतिं न प्रमिये सवितुर्देव्यस्य तत्' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

आ विश्वदेवं सत्पतिं सूक्तैरद्या वृणीमहे । सत्यसवं सवितारम् ॥ ७ ॥

आ । विश्वऽदेवम् । सत्ऽपतिम् । सुऽउक्तैः । अद्य । वृणीमहे ।

सत्यऽसवम् । सवितारम् ॥ ७ ॥

विविश्वदेवम् । विश्वे देवा यस्य वशे भवन्ति तं तादृशम् । स हि सर्वात्मा, 'इन्द्रं मित्रं
वरुणमग्निमाहुः' (ऋ. सं. १. १६४. ४६) इत्यादिश्रुतेः इतरेषां तद्विभूतित्वात् । वसति सता-
मनुष्ठातृणां पालकं वसत्यसत्त्वं सत्यानुज्ञं वसवितारं देवम् वअद्य अस्मिन् यागदिने वसूक्तैः वआ
वृणीमहे संभजामहे ॥

य इमे उभे अहनी पुर एत्यप्रयुच्छन् । स्वाधीदेवः सविता ॥ ८ ॥

यः । इमे इति । उभे इति । अहनी इति । पुरः । एति । अप्रयुच्छन् ।

सुऽआधीः । देवः । सविता ॥ ८ ॥

वयः वसविता वदेवः वस्वाधीः शोभनाध्यानः सुकर्मा वा सन् इमे वहनी रात्र्यहनी तयोः
वपुरः पुरस्तात् वअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् वएति गच्छति तम् आ वृणीमहे इति संबन्धः ॥

प्रायणीये 'य इमा विश्वा' इति सवितुर्याज्या । सूत्रितं च—'य इमा विश्वा जातानि
सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । अश्वमेधेऽश्वमुत्सृज्यानुसवनं सावित्रीष्टिः
कार्या । तस्यामेवा माध्यंदिने सवनेऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु
सविता सुरस्तः' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

य इमा विश्वा जातान्याश्रावयति श्लोकेन । प्र च सुवाति सविता ॥ ९ ॥

यः । इमा । विश्वा । जातानि । आऽश्रावयति । श्लोकेन । प्र । च । सुवाति । सविता ॥ ९ ॥

वयः देवः इमा इमानि विश्वा सर्वाणि जातानि उत्पन्नान् प्राणिनः । जङ्गमानित्यर्थः ।
तान् श्लोकेन यशसा आश्रावयति । सर्वेऽप्यस्य स्तुतिं शृण्वन्तीत्यर्थः । अथवा गर्जनशब्देन
सर्वाणि इमान्युत्पन्नान्याश्रावयति वृष्ट्युन्मुखः सन् । किंच वसविता प्र सुवाति च प्रेरयति तं
वृणीमहे इति^१ ॥ २६ ॥

'अच्छा वद' इति दशर्चमेकादशं सूक्तं भौमस्यात्रैरार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अच्छ
दशात्रिः पार्जन्यमुपाद्यास्तिस्रो जगत्य उपात्त्यानुष्टुप्' इति । 'यत्पर्जन्य' इत्येषा नवम्यनुष्टुप् 'वि
वृक्षान्' इत्याद्यास्तिस्रो जगत्यः शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः । पर्जन्यो देवता । अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं वा दिशः
उपस्थेयाः । सूत्रितं च—'संस्थितायां सर्वा दिश उपतिष्ठेताच्छा वद तवसं गीर्भिराभिरिति चतसृभिः
प्रत्यृचं सूक्तेन^२ वा' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास ।

कनिक्रदवृषभो जीरदानू रेतो दधात्योषधीषु गर्भम् ॥ १ ॥

अच्छ । वद । तवसम् । गीऽभिः । आभिः । स्तुहि । पर्जन्यम् । नमसा । आ । विवास ।

कनिक्रदत् । वृषभः । जीरऽदानुः । रेतः । दधाति । ओषधीषु । गर्भम् ॥ १ ॥

हे स्तोतः ऽतवसं बलवन्तं ऽपर्जन्यम् ऽअच्छ अभिप्राप्य ऽवद प्रार्थय । पर्जन्यशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः—‘पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानाम्’ (निरु. १०. १०) इति । ऽआभिः ऽगीभिः स्तुतिवाग्भिः ऽस्तुहि । ऽनमसा अन्नेन^१ हविलक्षणेन ऽआ^२ ऽविवास सर्वतः परिचर । यः पर्जन्यः ऽवृषभः अषां वर्षिता ऽजीरदानुः क्षिप्रदानः ऽकनिकदत् गर्जनशब्दं कुर्वन् ऽओषधीषु ऽगर्भं गर्भस्थानीयं ऽरेतः उदकं ऽदधाति स्थापयति तं स्तुहि ॥

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं विभाय भुवनं महावधात् ।

उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुःकृतः ॥ २ ॥

वि । वृक्षान् । हन्ति । उत । हन्ति । रक्षसः । विश्वम् । विभाय । भुवनम् । महावधात् ।

उत । अनागाः । ईषते । वृष्ण्यावतः । यत् । पर्जन्यः । स्तनयन् । हन्ति । दुःकृतः ॥ २ ॥

अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । तदेवात्र लिख्यते—‘पर्जन्यो^३ विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्माद्धूतानि बिभ्यति महावधात् महान् ह्यस्य वधः । अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुःकृतः पापकृतः’ (निरु. १०. ११) इति ॥

रथीव कशयाश्वाँ अभिक्षिपन्नाविदूतान्कृणुते वर्ष्याँ^४ अह ।

दुरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते यत्पर्जन्यः कृणुते वर्ष्याँ^४ नभः ॥ ३ ॥

रथीव । कशया । अश्वान् । अभिक्षिपन् । आविः । दूतान् । कृणुते । वर्ष्याँ । अह ।

दुरात् । सिंहस्य । स्तनथाः । उत् । ईरते । यत् । पर्जन्यः । कृणुते । वर्ष्याँ । नभः ॥ ३ ॥

रथीव रथस्वामीव । स यथा कशया अश्वान् अभिक्षिपन् दूतान् भटान् आविष्करोति तद्वदसौ पर्जन्योऽपि ऽकशया ऽअश्वान् मेघान् ऽअभिक्षिपन् अभिप्रेरयन् ऽवर्ष्यान् वर्षकान् ऽदूतान् दूतवत् वृष्टिप्रेरकान् मेघान् मस्तो वा ऽआविः ऽकृणुते प्रकटयति । ऽअह इति पूरणः । एवं सति ऽसिंहस्य । सहतेहिंसतेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः । अवर्षणेनाभिभवितुः शब्दयितुर्वा मेघस्य ऽस्तनथाः गर्जनशब्दाः ऽदूरात् ऽउदीरते उद्गच्छन्ति । कदा । ऽयत् यदा ऽपर्जन्यः ऽनभः अन्तरिक्षं ऽवर्ष्य वर्षोपेतं ऽकृणुते करोति तदा ॥

‘प्र वाताः’ इति^५ चतुर्थी पर्जन्यस्य^६ चरोर्याज्या । सूत्रितं च—‘प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत इत्यग्न्याधेयप्रभृति’ (आश्व. श्रौ. २. १५) इति ॥

१. ख-च-ण- हविलक्षणेनान्नेन । २. त-पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य । ३. त-वान्तीति । ४. ख-च-ण-पार्जन्यस्य ।

प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत् उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः ।

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४ ॥

प्र । वाताः । वान्ति । पतयन्ति । विद्युतः ।

उत् । ओषधीः । जिहते । पिन्वते । स्वः । रिति स्वः ।

इरा । विश्वस्मै । भुवनाय । जायते । यत् । पर्जन्यः । पृथिवीम् । रेतसा । अवति ॥ ४ ॥

प्र^१ वान्ति वाताः^२ वृष्टयर्थम् । पतयन्ति गच्छन्ति समन्तात् संचरन्ति विद्युतः । ओषधीः ओषधयः उत् जिहते उद्गच्छन्ति प्रवर्धन्ते । स्वः अन्तरिक्षं पिन्वते क्षरति । इरा भूमिः विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय सर्वजगद्धिताय जायते समर्था भवति । कदैवमिति । यत् यदा पर्जन्यः देवः पृथिवीं रेतसा उदकेन अवति रक्षति^३ अभिगच्छति वा तदैव भवति ॥

यस्य व्रते पृथिवी नन्नमीति यस्य व्रते शफवज्जर्भुरीति ।

यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य । व्रते । पृथिवी । नन्नमीति । यस्य । व्रते । शफवत् । जर्भुरीति ।

यस्य । व्रते । ओषधीः । विश्वरूपाः । सः । नः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य पर्जन्यस्य व्रते कर्मणि पृथिवी नन्नमीति अत्यर्थं नमति सर्वेषामधो भवति । यस्य व्रते शफवत् पादोपेतं गवादिकं जर्भुरीति भ्रियते पूर्यते गच्छतीति वा । यस्य व्रते कर्मणि ओषधीः ओषधयः विश्वरूपाः नानारूपा भवन्ति हे पर्जन्य सः महांस्त्वं नः अस्मभ्यं महि शर्म महत् सुखं यच्छ प्रयच्छ ॥ २७ ॥

दिवो नो वृष्टि मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।

अर्वाङ्गितेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः ॥ ६ ॥

दिवः । नः । वृष्टिम् । मरुतः । ररीध्वम् । प्र । पिन्वत । वृष्णः । अश्वस्य । धाराः ।

अर्वाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । आ । इहि । अपः । निऽसिञ्चन् । असुरः । पिता । नः ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं दिवः अन्तरिक्षसकाशात् नः अस्मदर्थं वृष्टिं ररीध्वं दत्त । वृष्णः वर्षकस्य अश्वस्य व्यापकस्य मेघस्य संबन्धिन्यः धाराः उदकधाराः प्र पिन्वत प्रक्षरत । हे

पर्जन्य त्वम् एतेन स्तनयितुना गर्जता मेघेन सह अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् एहि आगच्छ । किं कुर्वन् । अपः अम्भांसि निषिञ्चन् स देवः असुरः उदकानां निरसितापि सन् नः अस्माकं पिता पालकश्च ॥

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।

दतिं सु कर्ष विषितं न्यञ्चं समा भवन्तुद्वतो निपादाः ॥ ७ ॥

अभि । क्रन्द । स्तनय । गर्भम् । आ । धाः । उदन्वता । परि । दीय । रथेन ।

दतिम् । सु । कर्ष । विऽसितम् । न्यञ्चम् । समाः । भवन्तु । उत्ऽवतः । निऽपादाः ॥ ७ ॥

अभि भूम्यभिमुखं क्रन्द शब्दय । तदेव पुनरुच्यते दाढ्याय । स्तनय गर्ज । गर्भं गर्भस्थानीयमुदकम् ओपधीषु आ धाः आधेहि । तदर्थम् उदन्वता उदकवता रथेन परि दीय परितो गच्छ । दतिं दतिवदुदकधारकं मेघं विषितं विशेषेण सितं बद्धं न्यञ्चं न्यक् अधोमुखं सु सुष्ठु कर्ष आकर्ष वृष्ट्यर्थम् । यद्वा । विषितं विमुक्तबन्धनमेवं कर्ष । एवं कृते उद्वतः ऊर्ध्व-वन्तः उन्नतप्रदेशाः निपादाः न्यग्भूतपादा निकृष्टपादा वा निम्नोन्नतप्रदेशाः समाः एकरथाः भवन्तु उदकपूर्णा भवन्त्वित्यर्थः ॥

महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् ।

घृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वध्याभ्यः ॥ ८ ॥

महान्तम् । कोशम् । उत् । अच । नि । सिञ्च ।

स्यन्दन्ताम् । कुल्याः । विऽसिताः । पुरस्तात् ।

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि । उन्धि । सुऽप्रपाणम् । भवतु । अध्याभ्यः ॥ ८ ॥

हे पर्जन्य त्वं महान्तं प्रवृद्धं कोशं कोशस्थानीयं मेघम् उदच उदच्छ । उद्वमय वा । तथा कृत्वा नि षिञ्च नोचैः क्षारय । कुल्याः नद्यः विषिताः विन्यूताः सत्यः स्यन्दन्तां प्रवहन्तु पुरस्तात् पूर्वाभिमुखम् । प्रायेण नद्यः प्राच्यः स्यन्दन्ते । घृतेन उदकेन द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च व्युन्धि क्लेदय अत्यधिकम् । अध्याभ्यः गोभ्यः सुप्रपाणं सुष्ठु प्रकर्षेण पातव्यमुदकं भवतु ॥

१. त-कुरु । २. ख-च-ण-पाषाणादिनिम्नोन्नताः ; झ-न-र-निम्नोन्नताः प्रदेशाः ; म-पाषाणादि-निम्नोन्नताः प्रदेशाः । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-उत्कृष्टमुदच । ४. त-प्राच्याः ।

यत्पर्जन्य कनिक्रदत्स्तनयन् हंसि दुष्कृतः ।

प्रतीदं विश्वं मोदते यत्किं च पृथिव्यामधि ॥ ९ ॥

यत् । पर्जन्य । कनिक्रदत् । स्तनयन् । हंसि । दुःकृतः ।

प्रति । इदम् । विश्वम् । मोदते । यत् । किम् । च । पृथिव्याम् । अधि ॥ ९ ॥

हे १पर्जन्य १यत् यदा त्वं १कनिक्रदत् अत्यर्थं शब्दयन् १स्तनयन् १दुष्कृतः पापकृतो मेघान् १हंसि विदारयसि तदानीम् १इदं १विश्वं जगत् १प्रति १मोदते । विश्वं विशेष्यते । १यत्किं १च १पृथिव्यामधि भूम्यामधिष्ठितं यच्चराचरात्मकं तदिदं विश्वं मोदते हृष्यति । वृष्टेः सर्वजगत्प्रीतिकारणत्वं प्रसिद्धम् ॥

अवर्षीर्वर्षमुदु षू गृभायाकृधन्वान्यत्येतवा उ ।

अजीजन ओषधीर्भोजनाय कमुत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥ १० ॥

अवर्षीः । वर्षम् । उत् । ऊँ इति । सु । गृभाय । अकः । धन्वानि । अतिऽएतवै । ऊँ इति ।

अजीजनः । ओषधीः । भोजनाय । कम् । उत । प्रजाभ्यः । अविदः । मनीषाम् ॥ १० ॥

इयमतिवृष्टिविमोचनी । हे पर्जन्य त्वम् १अवर्षीः वृष्टवानसि । १वर्षमुदु १षू १गृभाय उत्कृष्टं सु सुष्टु गृभाय गृहाण । परिहरेत्यर्थः । १धन्वानि^२ निरुदकप्रदेशान् १अकः^२ जलवतः कृतवानसि । किमर्थम् । १अत्येतवा १उ अतिक्रम्य गन्तुम् । १ओषधीः १अजीजनः उदपादयः । किमर्थम् । १भोजनाय धनाय भोगाय वा । १कम् इत्ययं 'शिशिरं जीवनाय कम्' इतिवत्पादपूरणः (निरु. १. १०) । १उत अपि च १प्रजाभ्यः सकाशात् १मनीषां स्तुतिम् १अविदः प्राप्तवानसि ॥ ॥ २८ ॥

'बलित्था' इति तृचात्मकं द्वादश सूक्तं भौमस्यात्रेरापं पृथिवीदेवताकमानुष्टुभम् । अनुक्रान्तं च—'बलित्था तृचं पार्थिवमानुष्टुभम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या देवानां हविःषु पृथिव्या अनुवाक्या । 'बलित्था पर्वतानां दृष्ट्वा चिद्या वनस्पतीन्' (आश्व. श्रौ. ६. १४) इति हि सूत्रितम् । भूमिस्तोमे चैषा मरुत्वतीयशस्त्रे सूक्तमुखीया (आश्व. श्रौ. ९. ५) ॥

बलित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्वति म्हा जिनोषि महिनि ॥ १ ॥

बट् । इत्या । पर्वतानाम् । खिद्रम् । बिभर्षि । पृथिवि ।

प्र । या । भूमिम् । प्रवत्वति । म्हा । जिनोषि । महिनि ॥ १ ॥

१. झ-त-भ-र-उदुत्कृष्टम् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-जलवतः (त-जलप्रदेशान्) धन्वानि निरुदकप्रदेशानकः ।

द्विरूपा पृथिवी चैषा प्रत्यक्षा^१ देवतापि^२ च । मध्यस्थाना देवतोक्ता सात्र संबोध्य^३ वर्ण्यते^४ ॥ हे पृथिवि प्रथनवति मध्यस्थानदेवते । त्वम् इत्था इत्थम् अमुत्र अन्तरिक्षे वा बट् सत्यं पर्वतानां मेघानां वा खिद्रं खेदनं भेदनं विभर्षि धारयसि । हे महिनि महति हे प्रवत्वति प्रकर्षवति प्रवणोदकवति वा या त्वं भूमिं प्रत्यक्षां पृथिवीं मह्ना महत्त्वेन महतोदकेन वा प्र जिहोषि प्रकर्षेण प्रीणयसि ॥

स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति शोभन्त्यक्तुभिः ।

प्र या वाजं न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥ २ ॥

स्तोमासः । त्वा । विचारिणि । प्रति । शोभन्ति । अक्तुभिः ।

प्र । या । वाजम् । न । हेषन्तम् । पेरुम् । अस्यसि । अर्जुनि ॥ २ ॥

हे विचारिणि विविधं चरणशीले पृथिवि^३ देवि^३ त्वा त्वां स्तोमासः स्तोतारः अक्तुभिः गमनशीलैः स्तोत्रैः प्रति शोभन्ति अभिष्टुवन्ति^४ । किंच या त्वं हेषन्तं शब्दयन्तं वाजं न अश्वमिव उद्धृतं पेरुं पूरकं मेघं प्र अस्यसि प्रक्षिपसि हे अर्जुनि शुभ्रवर्णे गमनशीले वा ॥

देवानां हविःषु 'दृढा चित्' इति पृथिव्या याज्या । एषैव भूमिस्तोमे निष्कैवल्ये सूक्तमुखीया । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

दृढा चित् वनस्पतीन्क्षमया दर्धर्षिर्जसा ।

यत्ते अश्रस्य विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ॥ ३ ॥

दृढा । चित् । या । वनस्पतीन् । क्षमया । दर्धर्षि । ओजसा ।

यत् । ते । अश्रस्य । विद्युतः । दिवः । वर्षन्ति । वृष्टयः ॥ ३ ॥

हे पृथिवि^३ या त्वं दृढा चित् ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः ॥ दृढया क्षमया भूम्या सह वनस्पतीन् वृक्षान् ओजसा बलेन दर्धर्षि धारयसि । अथवा दृढेति^६ विधेय-विशेषणम् । वनस्पतीन् दृढान् कृत्वा धारयसि इत्यर्थः । यत् यस्याः^७ ते तव संबन्धिनः वृष्टयः वर्षका मेघाः विद्युतः^८ विद्योतमानात् अश्रस्य ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी ॥ अश्रात् अपां हर्तुः दिवः^९ अन्तरिक्षात् आदित्याद्वा वर्षन्ति । अथवा^{१०} यत् यस्यास्ते तवाश्रस्य मेघस्य वृष्टय उदकसंघाता विद्युतो विद्योतमानाया दिवः सकाशात् वर्षन्ति पतन्ति^{१०} ॥ ॥ २९ ॥

१. र-प्रत्यक्षदेवतापि । २. त-संबोध्यते । ३. त-पृथिवीदेवि । ४. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-श-अभिस्तुवन्ति । ५. त-पृथिवि देवि । ६. त-दृढहेति । ७. त-अस्याः । ८. ख-च-झ-ण-न-भ-र-दिवो द्योतमानात् । ९. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-दिवः नीचैः । १०. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-अथवा... पतन्ति' नास्ति ।

‘ प्र सम्राजे ’ इत्यष्टचं त्रयोदशं सूक्तमात्रेयं त्रैष्टुभं वारुणम् । अनुक्रम्यते च—‘ प्र सम्राजेऽष्टौ वारुणम् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरं ब्रह्म प्रियं वरुणाय श्रुताय ।

वि यो जघान शमितेव चर्मोपस्तिरे पृथिवीं सूर्याय ॥ १ ॥

प्र । सम्राजे । बृहत् । अर्च । गभीरम् । ब्रह्म । प्रियम् । वरुणाय । श्रुताय ।

वि । यः । जघान । शमिताऽइव । चर्म । उपस्तिरे । पृथिवीम् । सूर्याय ॥ १ ॥

अत्रिः^१ स्वात्मानं संबोध्य ब्रवीति । हे अत्रे^२ त्वं ऽसम्राजे सम्यक् राजमानायेश्वराय ऽश्रुताय सर्वत्र श्रूयमाणाय ऽवरुणाय उपद्रवस्य निवारकाय जनानामावरकाय चैतन्नामकाय देवाय ऽबृहत् प्रभूतं ऽगभीरं दुरवगाहं बह्वर्चोपेतं ऽप्रियं प्रियभूतं^३ ऽब्रह्म स्तोत्ररूपं कर्म ऽप्र ऽअर्च प्रार्चय । प्रोच्चारयेत्यर्थः । ऽयः वरुणः ऽशमितेव ऽचर्म शमिता पशुविशसनकर्ता^४ यथोपस्तरणाय चर्म हन्ति तद्वत् ऽपृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षम् ॥ ‘ तृतीयस्यां^५ पृथिव्याम् ’ (तै. सं. १. २. १२. १) इति श्रुतेः अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् ॥ ऽसूर्याय सूर्यस्य ऽउपस्तिरे आस्तरणाय ऽवि ऽजघान विस्तारयामास । विस्तृतं हि व्यवहारयोग्यं भवति तस्मात् व्यवहाराय अन्तरिक्षं विस्तारितवान् । ‘ उरुं हि राजा वरुणश्चकार ’ (क्र. सं. १. २४. ८) इति द्युक्तम्^६ ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पय उस्त्रियासु ।

हत्सु क्रतुं वरुणो अप्सवग्निं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥ २ ॥

वनेषु । वि । अन्तरिक्षम् । ततान । वाजम् । अर्वत्सु । पयः । उस्त्रियासु ।

हत्सु । क्रतुम् । वरुणः । अप्सु । अग्निम् ।

दिवि । सूर्यम् । अदधात् । सोमम् । अद्रौ ॥ २ ॥

अयं ऽवरुणः ऽवनेषु वृक्षाग्रेषु ऽअन्तरिक्षं ऽवि ऽततान विस्तारितवान् । तथा वाजसनेयकं — ‘ वनेषु हीदमेषु वृक्षाग्रेष्वन्तरिक्षं विततं तस्मादाह वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान ’ इति । ऽवाजं बलम् ऽअर्वत्सु अश्वेषु वि ततान । ऽपयः क्षीरम् ऽउस्त्रियासु गोषु । उस्त्रियेति गोनाम उस्त्राविणोऽस्यां भोगा इति तद्व्युत्पत्तिः । ऽहत्सु हृदयेषु ऽक्रतुं कर्मसंकल्पम् । यद्धि मनसा ध्यायति^७ तत्कर्मणा करोति । ऽअप्सु उदकेषु ऽअग्निं वैद्युतमौर्वं वा । सर्वत्र वि ततानेति संबन्धः । किंच ऽदिवि शुलोके ऽसूर्यम् ऽअदधात् स्थापितवान् । ऽसोमं च ऽअद्रौ पर्वतेऽदधात् ॥

१. ख-च-झ-ण-भ-र- अत्र । २. ख-च-ण-र- क्षत्रज्ञ ; झ-न-भ-क्षेत्रज्ञ । ३. ख-च-ण-प्रियरूपम् । ४. ख-च-ण-पशुविवासनकर्ता ; ग-घ-ज-पशुविवासनकर्ता ; श-पशुवर्षा समानकर्ता । ५. त-द्वितीयस्यां तृतीयस्याम् । ६. झ-त-न-भ-र- ह्यत्र निरुक्तम् । ७. ख-च-ण-भ-ध्यायति तद्वाचा वदति ।

नीचीनवारं वरुणः कवन्धं प्र ससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।

तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनक्ति भूमं ॥ ३ ॥

नीचीनवारम् । वरुणः । कवन्धम् । प्र । ससर्ज । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ।

तेन । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । यवम् । न । वृष्टिः । वि । उनक्ति । भूमं ॥ ३ ॥

नीचीनवारम् अधोमुखबिलं प्र ससर्ज कृतवान् । कम् । कवन्धम् । कवनमुदकम् । तत् धीयतेऽत्रेति कवन्धो मेघः । तं तथाकरोत् । अथवा कवन्धमुदकम् । तदुदकं नीचीनवारं नीचीन-निर्गमनबिलं चकार । मेघं विदार्य उदकमधोमुखं चकारेत्यर्थः । किं प्रतीत्युच्यते । रोदसी द्यावा-पृथिव्यौ अन्तरिक्षं च प्रति । लोकत्रयहितायेत्यर्थः । तेन उदकेन विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य राजा स्वामी वरुणः भूमं भूमिं व्युनक्ति क्लेदयति । वृष्टिः सेक्ता पुमान् यवं यन यवमिव यवान् यथा प्ररोहाय सर्वत्र प्रसारयति तद्वत् भूमिं सर्वत्रोनक्ति । अथवा वृष्टिर्वरुण इति संबन्धः । वर्षकः पर्जन्य इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यवं पुरुष इवेति पुरुषशब्दोऽध्याहार्यः । अत्र 'नीचीनवारं वरुणः कवन्धम्' (निरु. १०. ४) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

उनक्ति भूमिं पृथिवीमुत द्यां यदा दुग्धं वरुणो वष्ट्यादित् ।

समभ्रेण वसतु पर्वतासस्तविषीयन्तः श्रथयन्त वीराः ॥ ४ ॥

उनक्ति । भूमिम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । यदा । दुग्धम् । वरुणः । वष्टि । आत् । इत् ।

सम् । अभ्रेण । वसतु । पर्वतासः । तविषीयन्तः । श्रथयन्त । वीराः ॥ ४ ॥

वरुणः भूमिं पृथिवीं प्रथितमन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुक्तम् । उत अपि च द्यां द्युलोकम् उनक्ति क्लेदयति । यदा अयं दुग्धम् उदकपूरणं वष्टि कामयते । अथवा दुग्धमुदकम् । तेन तत्कार्यमोषध्यादिकं लक्ष्यते । ओषध्यादयः प्रवर्धन्तामिति यदा कामयते आदित् अनन्तरमेव सं वसतु समाच्छादयन्ति । के । पर्वतासः पर्ववन्तः^१ अद्रयः । केन । अभ्रेण मेघेन । किंच तविषीयन्तः बलमिच्छन्तः वीराः विशेषेण वृष्टेः प्रेरयितारो मरुतः श्रथयन्त श्रथयन्ति मेघान् ॥

इमाम् प्वासुरस्य श्रुतस्य महीं मायां वरुणस्य प्र वोचम् ।

मानेनेव तस्थिवाँ अन्तरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण ॥ ५ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । आसुरस्य । श्रुतस्य । महीम् । मायाम् । वरुणस्य । प्र । वोचम् ।

मानेनऽइव । तस्थिवान् । अन्तरिक्षे ।

वि । यः । ममे । पृथिवीम् । सूर्येण ॥ ५ ॥

१आसुरस्य असुरसंबन्धिनः । असुराणामस्य च वध्यघातकभावः संबन्धः । असुरहन्तुरित्यर्थः ।
अथवा असुरो मेघः । प्राणदानात् तत्संबन्धिनः १श्रुतस्य विश्रुतस्य १महीं महतीम् १इमां १मायां प्रज्ञां
१प्र १वोचं प्रववीमि । कैषा मायेति सोच्यते । १यः वरुणः १अन्तरिक्षे १तस्थिवान् तिष्ठन् १मानेनेव
दण्डेनेव १सूर्येण १पृथिवीम् अन्तरिक्षं १वि १ममे परिच्छिनत्ति तस्यैषा माया ॥ ३० ॥

इमाम् नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष ।

एकं यदुद्रा न पृणन्त्येनीरासिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम् ॥ ६ ॥

इमाम् । ऊँ इति । नु । कविऽतमस्य । मायाम् । महीम् । देवस्य । नकिः । आ । दधर्ष ।

एकम् । यत् । उद्रा । न । पृणन्ति । एनीः । आऽसिञ्चन्तीः । अवनयः । समुद्रम् ॥ ६ ॥

१कवितमस्य प्रकृष्टप्रज्ञस्य १देवस्य द्योतमानस्य स्तुत्यस्य वा वरुणस्य १इमां सर्वप्रसिद्धां
१महीं महतीं १मायां प्रज्ञां १नकिः नैव १आ १दधर्ष न हिनस्ति कश्चिदपि । १ऊ १नु इति पूरणौ ।
१यत् यस्मात् १एकं १समुद्रम् १उद्रा उदकेन १न १पृणन्ति न पूरयन्ति । काः । १एनीः पुन्यः
शुभ्रा गमनशीला वा १आसिञ्चन्तीः उदकमासेचयन्त्यः २ १अवनयः नद्यः । बह्व्यो नद्यः सर्वदोदकेन
पूरयन्त्योऽपि नैकमपि समुद्रं पूरयन्तीति । इदं वरुणस्य ३ महत् कर्म ३ इति । अत्र अन्तरिक्षविस्तारादि-
समुद्रापूरणपर्यन्तं कर्म परमेश्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यं तस्य वरुणादिरूपावस्थानात् । एष
ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ॥

अर्यम्यं वरुण मित्र्यं वा सखायं वा सदमिद्भ्रातरं वा ।

वेशं वा नित्यं वरुणारणं वा यत्सीमागश्चकृमा शिश्रथस्तत् ॥ ७ ॥

अर्यम्यम् । वरुण । मित्र्यम् । वा । सखायम् । वा । सदम् । इत् । भ्रातरम् । वा ।

वेशम् । वा । नित्यम् । वरुण । अरणम् । वा ।

यत् । सीम् । आगः । चकृम । शिश्रथः । तत् ॥ ७ ॥

हे १वरुण १अर्यम्यम् । अर्यमैवार्यम्यः ॥ स्वार्थिको यत् । अर्तेरिदं रूपम् ॥ प्रदातारमित्यर्थः ।
अथवा ईरणात् मननात् च शास्तीत्यर्थमा गुरुः । तम् । १वा अथवा १मित्र्यम् ॥ ' जिमिदा
खेहने ' इत्यस्मात् मित्रम् ४ । स्वार्थिको यत् ॥ अनुरक्तमित्यर्थः । १वा अथवा १सखायं
समानख्यानं १सदमित् सर्वदैव १भ्रातरं १वा । १नित्यं ५ निरन्तरं १वेशं निकटनिकेतनवर्तिनं १वा ।
१अरणं १वा अशब्दमित्यर्थः ६ । अथवा अरणमदातारं वा नित्यं निरन्तरम् । एतान् प्रति १यत्सीं यदेतत्
१आगः अपराधं १चकृम १तत् १शिश्रथः अस्मत्तो विनाशय ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र- ' इमां ' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-उदकमासिञ्चयन्त्यः । ३. ख-
च-ण-भ-वरुणमहत्त्वमिति ; झ-वरुणमहत्त्वमेति ; न-र-वरुणमहत्त्वमेति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-
' मित्रं ' नास्ति । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ' नित्यं निरन्तरं ' नास्ति । ६. त-अशब्दमित्यर्थः ।

कि॒त॒वा॒सो यद्वि॒रि॒षुर्न दी॒वि यद्वा॑ घा स॒त्यमु॒त यन्न॑ वि॒द्म ।

सर्वा॑ ता वि ष्य॑ शिथिरेव॑ दे॒वाधा॑ ते स्याम वरुण॑ प्रि॒यासः॑ ॥ ८ ॥

कि॒त॒वा॒सः । यत् । रि॒रि॒षुः । न । दी॒वि । यत् । वा । घ । स॒त्यम् । उ॒त । यत् । न । वि॒द्म ।

सर्वा॑ । ता । वि । स्य । शि॒थि॒राऽइ॒व । दे॒व । अध॑ । ते । स्या॒म । व॒रु॒ण । प्रि॒या॒सः ॥ ८ ॥

१ कितवासः कितवा द्यूतकृतः । किं तवास्ति सर्वं मया जितमिति वदतीति१ कितवः१ । ते२
१ दीवि १ न देवने द्यूते यथा १ यद्विरिषुः लेपयन्ति पापमारोपयन्ति तथास्मासु द्वेष्टारो मयि त्वमेतत्
पापमकरोः इत्याक्षिपन्ति । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नकार उपमार्थीयः । १ वा अथवा । १ घ इति
पूरणः । १ यत् पापं १ सत्यम् आरोपमन्तरेण कृतवन्तः स्मः । १ उत अपि च १ यत् कृतं पापं १ न १ विद्म
न जानीमः १ ता तानि १ सर्वा सर्वाणि १ शिथिरेव शिथिलानीव शिथिलबन्धनानि फलानीव १ वि
१ त्य विमोचय ॥ स्यतिरूपसृष्टो विमोचने ॥ हे १ देव १ अध अनन्तरं १ ते तव १ प्रियासः प्रियाः
१ स्याम भवेम ॥ ॥ ३१ ॥

‘ इन्द्राग्नी यम् ’ इति षडृचं चतुर्दशं सूक्तमन्त्रैरार्षमानुष्टुभमैन्द्राग्नम् । षष्ठी विराट्पूर्वा ।
‘ आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः ’ (अनु. ९. ११) इति परिभाषितत्वात् । तथा चानुक्रान्तम्—
‘ इन्द्राग्नी षलैन्द्राग्नमानुष्टुभं विराट्पूर्वान्तम् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्रा॒ग्नी यमव॑थ उ॒भा वाजै॑षु म॒र्त्यम् ।

दृ॒ळ्हा चि॒त्स प्र भे॑दति द्यु॒म्ना वाणी॑रिव त्रि॒तः ॥ १ ॥

इन्द्रा॒ग्नी इति॑ । यम् । अव॑थः । उ॒भा । वाजै॑षु । म॒र्त्यम् ।

दृ॒ळ्हा । चि॒त् । सः । प्र । भे॑दति । द्यु॒म्ना । वाणी॑ऽइ॒व । त्रि॒तः ॥ १ ॥

हे १ इन्द्राग्नी १ उभा उभौ परस्परावियुक्तौ युवां १ यं १ मर्त्यम् १ अवथः रक्षथः १ वाजेषु
संग्रामेषु १ सः मर्त्यः १ दृळ्हा १ चित् दृढान्यपि १ द्युम्ना द्योतमानानि धनानि शत्रुसंबन्धीनि १ भेदति२
मिनस्ति । १ त्रितः ऋषिः १ वाणीरिव प्रतिवादिवाक्यानीव । अथवा त्रिषु स्थानेषु वर्तमानोऽग्निः
शत्रूणां वाक्यानीव ॥

या पृ॒त॒नासु॑ दु॒ष्टरा॑ या वाजै॑षु श्र॒वाय्या॑ ।

या प॒ञ्च च॒र्षणी॑र॒भीन्द्रा॒ग्नी ता ह॑वामहे ॥ २ ॥

या । पृ॒त॒नासु॑ । दु॒ष्टरा॑ । या । वाजै॑षु । श्र॒वाय्या॑ ।

या । प॒ञ्च । च॒र्षणीः॑ । अ॒ग्नि । इन्द्रा॒ग्नी इति॑ । ता । ह॒वाम॒हे ॥ २ ॥

१या यौ १इन्द्राग्नी १वृत्तनासु १दुष्टरा दुष्टरौ अनभिभाव्यौ । १या यौ च १वाजेषु संग्रामेषु
अन्नेषु वा १श्रवाय्या श्रवाय्यौ स्तुत्यौ । १या यौ १पञ्च १चर्षणीः । चर्षणयो मनुष्याः । तान् १अभि ।
रक्षतः इति शेषः । १ता तौ महानुभावौ १हवामहे स्तुमः ॥

तयोरिदमवच्छवस्तिग्मा दिद्युन्मघोनोः ।

प्रति द्रुणा गभस्त्योर्गवां वृत्रघ्न एषते ॥ ३ ॥

तयोः । इत् । अमऽवत् । शवः । तिग्मा । दिद्युत् । मघोनोः ।

प्रति । द्रुणा । गभस्त्योः । गवाम् । वृत्रघ्ने । आ । ईषते ॥ ३ ॥

१अमवत् अभिभावुकं १शवः बलं १तयोरित् तयोरेव । १मघोनोः मघवतोः अन्नवतोर्धन-
वतोर्वा तयोः १दिद्युत् वज्रं १तिग्मा^१ तीक्ष्णं वर्तते १गभस्त्योः हस्तयोः । एवंभूतौ देवौ १गवाम्
उदकानां पणिभिरपहतानां वा गवां लाभाय १द्रुणा द्रुमविकारेण गमनशीलेन वा एकेन रथेन १वृत्रघ्ने
आवरकमेघहननाय तथाविधवृत्रासुरवधाय वा १प्रति १ईषते प्रतिगच्छतः ॥

ता वामेषे रथानामिन्द्राग्नी हवामहे ।

पती तुरस्य राधसो विद्वांसा गिर्वेणस्तमा ॥ ४ ॥

ता । वाम् । एषे । रथानाम् । इन्द्राग्नी इति । हवामहे ।

पती इति । तुरस्य । राधसः । विद्वांसा । गिर्वेणऽस्तमा ॥ ४ ॥

हे देवौ १ता तौ वक्ष्यमाणगुणौ १वां युवां १हवामहे स्तुमः । किमर्थम् । १रथानाम् १एषे युद्धे
रथानां प्रेरणाय । कीदृशौ युवाम् । १इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च परस्परयुग्मभूतौ १तुरस्य जङ्गमरूपस्य
१राधसः धनादिलक्षणस्य १पती स्वामिनौ १विद्वांसा सर्वज्ञौ १गिर्वेणस्तमा गीर्भिर्वेननीयतमौ । ईदृशौ
युवां हवामहे ॥

ता वृधन्तावनु द्यून्मर्तीय देवावदभा ।

अर्हन्ता चित्पुरो दधेऽश्व देवावर्वते ॥ ५ ॥

ता । वृधन्तौ । अनु । द्यून् । मर्तीय । देवौ । अदभा ।

अर्हन्ता । चित् । पुरः । दधे । अंशऽश्व । देवौ । अर्वते ॥ ५ ॥

१ता तौ १अनु १द्यून् प्रतिदिनं १वृधन्तौ वर्धमानौ । सर्वदा प्रवृद्धावित्यर्थः । वर्धने दृष्टान्तः ।
मतेव मनुष्याविव । तौ यथा प्रतिदिनं वर्धन्ते । १देवौ द्योतमानौ १अदभा अहिंस्यौ १अर्हन्ता

१चित् प्रकर्षेण पूज्यौ । चिदिति पूजायाम् । तादृशौ महानुभावौ १देवौ १अर्वते अश्वलाभाय १पुरो
१दधे पुरस्कृते । १अंशेव । अंशो नाम द्वादशादित्यमध्यवर्ती देवः । स भगस्याप्युपलक्षकः ।
अंशाविव आदित्याविव । दीप्तावित्यर्थः ॥

एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यं शूष्यं घृतं न पूतमद्रिभिः ।

ता सुरिषु श्रवो बृहदर्यि गृणत्सु दिधृतमिषं गृणत्सु दिधृतम् ॥ ६ ॥

एव । इन्द्राग्निभ्याम् । अहावि । हव्यम् । शूष्यम् । घृतम् । न । पूतम् । अद्रिभिः ।

ता । सुरिषु । श्रवः । बृहत् । र्यिम् । गृणत्सु । दिधृतम् ।

इषम् । गृणत्सु । दिधृतम् ॥ ६ ॥

१एव एवमिदानीं क्रियमाणप्रकारेण । स्तुतिसाहित्येनेत्यर्थः । १इन्द्राग्निभ्यां १हव्यं हविः
१अहावि परित्यक्तमासीत् । कीदृशं तत् । १शूष्यं बलकरम् । किमिव । १अद्रिभिः ग्रावभिः १पूतम्
अभिषुतं १घृतं १न सोमरसमिव । तद्यथा युवाभ्यां प्रदीयते तद्वच्चरुपुरोडाशादिकमपि । १ता तौ देवौ
१सुरिषु मेधाविष्वस्मासु १बृहत् प्रभूतं १श्रवः अन्नं यशो वा १र्यिं धनं च १दिधृतं धारयतम् १इषम्
अन्नं १गृणत्सु स्तुवत्सु १दिधृतम् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ३२ ॥

‘ प्र वो महे ’ इति नवचं पञ्चदशं सूक्तम् एवयामरुदाख्यस्य आत्रेयस्य मुनेरपि मरुदे-
वताकमतिजगतीच्छन्दस्कम् । तथा चानुक्रमणिका—‘ प्र वो नवैवयामरुन्मारुतमतिजागतम् ’ इति ।
दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ एवयामरुदुक्तो वृषाकपिना ’
(आश्व. श्रौ. ८. ४) इति ॥

प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णवे मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् ।

प्र शर्धाय प्रयज्यवे सुखादये तवसे भन्ददिष्टये धुनिव्रताय शवसे ॥ १ ॥

प्र । वः । महे । मतयः । यन्तु । विष्णवे । मरुत्वते । गिरिजाः । एवयामरुत् ।

प्र । शर्धाय । प्रयज्यवे । सुखादये । तवसे । भन्दत्सुष्टये । धुनिव्रताय । शवसे ॥ १ ॥

१प्र १यन्तु प्रगच्छन्तु १गिरिजाः वाचि निष्पन्नाः १मतयः स्तुतयः । कस्मै । १वः तुभ्यम् । वचन-
व्यत्ययः । १विष्णवे व्यासायेन्द्राय विष्णवे वा १मरुत्वते मरुद्भिस्तद्वते । कस्य स्तुतय इत्युच्यते । १एव-
यामरुत् एतन्नामकस्य ऋषेः ॥ षष्ठ्या लुक् ॥ अथवा अयमृषिर्गिरिजाः स्तुतेर्जनयिता भवति । उत्तरार्धे
मरुत्स्तुतिः । किंच १प्र यन्तु स्तुतयः । कस्मै । १शर्धाय बलाय मारुताय । इतरत् सर्वं बलविशेषणम् ।
१प्रयज्यवे प्रकर्षेण यष्टव्याय १सुखादये शोभनाभरणाय । खादिः आभरणविशेषः । ‘ हस्तेषु खादिश्च ’
(ऋ. सं. १. १६८. ३) ; ‘ पसु खादयः ’ (ऋ. सं. ५. ५४. ११) इति च श्रुतेः । १तवसे

बलवते ऽभन्ददिष्टये । स्तुतिरूपा इष्टिर्यस्य तद्भन्ददिष्टि । तस्मै ऽधुनिव्रताय मेघानां चालनं कर्म यस्य तादृशाय ऽशवसे गमनवते ॥

प्र ये जा॒ता म॒हिना ये च नु स्व॒यं प्र वि॒घ्नना ब्रुव॑त ए॒वयाम॑रुत् ।

क्र॒त्वा तद्वो॑ मरु॒तो नाधृ॑षे शवो॑ दा॒ना म॒ह्ना तदै॑षामधृ॒ष्टासो॑ नाद्र॒यः ॥ २ ॥

प्र । ये । जा॒ताः । म॒हिना । ये । च । नु । स्व॒यम् । प्र । वि॒घ्नना । ब्रुव॑ते । ए॒वयाम॑रुत् ।

क्र॒त्वा । तत् । वः । म॒रुतः । न । आ॒ऽधृषे॑ । शवः॑ ।

दा॒ना । म॒ह्ना । तत् । ए॒षाम् । अ॒धृष्टा॑सः । न । अ॒द्रयः॑ ॥ २ ॥

५ये ५महिना महता विष्णुना इन्द्रेण वा सह ५प्र ५जाताः प्रादुर्भूतास्तान् ब्रुवते । ५ये ५च ५नु क्षिप्रं ५स्वयम् एव ५विघ्नना यज्ञगमनविषयज्ञानेन सह ५प्र जाताः प्रादुर्भूतास्तान् मरुतः ५एवयामरुत् ५ब्रुवते स्तौति १ ॥ प्रेत्ययमाख्यातेन वा संबन्धनीयः । ब्रुवते इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । एकवचने वा छान्दसः शः । निघाताभावश्छान्दसः ॥ अथ प्रत्यक्षवादः । हे ५मरुतः ५वः युष्माकं ५तत् प्रसिद्धं ५शवः बलं ५क्रत्वा चालनादिरूपेण कर्मणा युक्तं ५न ५आधृषे कैश्चिदपि आधर्षणीयं न भवति । अन्येषामसुरादीनां क्रत्वा कर्मणा वा अनभिभाव्यं भवति ॥ कृत्यार्थे केन् ॥ किंच ५एषां वः ५तत् २ बलं ५दाना अभिमतदानेन ५मह्ना महत्त्वेन च उपेतम् । यूयं प्रबलाः । ५अधृष्टासः अधर्षणीयाः । तत्र दृष्टान्तः । ५अद्रयः ५न । ते यथा अधृष्यास्तद्वत् यूयमपि ॥

प्र ये दि॒वो बृ॒हतः शृ॒ण्विरे गि॒रा सु॒शुक्लानः॑ सु॒भ्व ए॒वयाम॑रुत् ।

न येषा॑मिरीं स॒धस्थ ई॒ष्ट आँ अ॒ग्नयो न स्व॒र्विद्युतः॑ प्र स्प॒न्द्रासो॑ धुनी॒नाम् ॥ ३ ॥

प्र । ये । दि॒वः । बृ॒हतः । शृ॒ण्विरे । गि॒रा । सु॒ऽशुक्लानः॑ । सु॒ऽभ्वः । ए॒वयाम॑रुत् ।

न । येषा॑म् । इरीं । स॒धऽस्थे । ई॒ष्टे । आ ।

अ॒ग्नयः॑ । न । स्व॒ऽर्विद्युतः॑ । प्र । स्प॒न्द्रासः॑ । धुनी॒नाम् ॥ ३ ॥

५ये मरुतः ५बृहतः महतः ३ ५दिवः द्युलोकादागच्छन्तः ५प्र ५शृण्विरे शृण्वन्ति तान् मरुतः ५गिरा ५एवयामरुत् स्तुतवान् ५ । कीदृशास्ते । ५शुशुक्लानः दीप्ताः ५सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः । ५येषां मरुतां ५सधस्थे सहस्थाने स्वकीये निवासे तिष्ठताम् ५इरी ईरिता प्रेरिता ५न ५ईष्टे ५आ न ईशते च चालयितुम् । आ इति चार्थः । ५अग्नयो ५न अग्नय इव ५स्वर्विद्युतः स्वयमेव विद्योतमानाः ५धुनीनां नदीनां ५स्पन्द्रासः वर्षणेन चालयितारश्च ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'स्तौति' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'तत्' नास्ति ।
३. ग-घ-ज-न-र-श- 'महतः' नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'प्र' नास्ति । ५. त-र-श- स्तुतवान् । तान् शृण्विरे । ६. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'तिष्ठताम्... प्रेरिता' नास्ति ।

स चक्रमे महतो निरुरुक्रमः समानस्मात्सदस एवयामरुत् ।

यदायुक्त त्मना स्वादाधिष्णुभिर्विस्पर्धसो विमहसो जिगाति शेवृधो नृभिः ॥४॥

सः । चक्रमे । महतः । निः । उरुऽक्रमः । समानस्मात् । सदसः । एवयामरुत् ।

यदा । अयुक्त । त्मना । स्वात् । अधि । स्नुऽभिः ।

विऽस्पर्धसः । विऽमहसः । जिगाति । शेऽवृधः । नृऽभिः ॥ ४ ॥

वसः मरुद्गणः वमहतः प्रवृद्धात् वसमानस्मात् सर्वेषां साधारणात् वसदसः स्थानात् अन्त-
रिक्षात् वरुक्रमः विस्तीर्णक्रमणः सन् वनिः वचक्रमे निरगच्छत् । वएवयामरुत् ऋपिः वयदा वस्वात्
स्वकीयस्थानात् । वअधि इति पञ्चम्यर्थानुवादी । वत्मना आत्मनैव वस्नुभिः गन्तृभिः वनृभिः
स्वनेनृभिरश्वैः वअयुक्त युक्तोऽभवत् आगमनप्रार्थनाय । अथ बहुवदुच्यते । तदानीं वविस्पर्धसः
विविधस्पर्धाः । अहं पुरतो गच्छाम्यहं पुरतो गच्छामीति तेषां स्पर्धा । अथवा विगतस्पर्धाः । न ह्येषां
सार्धं स्पर्धकाः सन्ति । वविमहसः विशिष्टबलाः वशेवृधः शेवस्य सुखस्य वर्धयितारः वजिगाति
निर्गच्छन्ति । व्यत्ययेन एकवचनम्^१ ॥

स्वनो न वोऽमवान्नेजयवृषा त्वेषो ययिस्तविष एवयामरुत् ।

येना सहन्त ऋञ्जत स्वरोचिषः स्थारश्मानो हिरण्ययाः

स्वायुधास इष्मिणः ॥ ५ ॥

स्वनः । न । वः । अमऽवान् । रेजयत् । वृषा । त्वेषः । ययिः । तविषः । एवयामरुत् ।

येन । सहन्तः । ऋञ्जत । स्वऽरोचिषः ।

स्थाऽरश्मानः । हिरण्ययाः । सुऽआयुधासः । इष्मिणः ॥ ५ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं वस्वनः वेगजनितः शब्दः वन वरेजयत् न कम्पयत्वेवयामरुतं माम् ॥
'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयायाः^२ लुक्^३ ॥ स्वनो विशेष्यते । वअमवान् बलवान् ववृषा वर्षिता वृष्टेः
वत्वेषः दीप्तः वययिः^३ गन्ता वतविषः प्रवृद्धः^३ । वयेन स्वनेन वसहन्तः शत्रून्भिभवन्तो यूयम् वऋञ्जत
प्रसाधयथ ॥ लङर्थे लोट् ॥ कीदृशा यूयम् । वस्वरोचिषः स्वायत्तरश्मयः वस्थारश्मानः स्थिररश्मयः
वहिरण्ययाः हिरण्याभरणाः वस्वायुधासः स्वायत्तायुधाः वइष्मिणः अन्नवन्तो गमनवन्तो वा ॥ ॥३३॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- बहुवचनम् ।

२. न-श- द्वितीयालुक् ।

३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-
तविषो गन्ता ।

अपारो वो महिमा वृद्धशवसस्त्वेपं शवोऽवत्वेवयामरुत् ।

स्थातारो हि प्रसितौ संदृशि स्थन ते न उरुष्यता निदः

शुशुक्रांसो नाग्रयः ॥ ६ ॥

अपारः । वः । महिमा । वृद्धशवसः । त्वेषम् । शवः । अवतु । एवयामरुत् ।

स्थातारः । हि । प्रसितौ । सम्सदृशि । स्थन ।

ते । नः । उरुष्यत । निदः । शुशुक्रांसः । न । अग्रयः ॥ ६ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं महिमा अपारः अनवधिकः । हे वृद्धशवसः प्रवृद्धबलाः त्वेषं दीप्तं शवः युष्माकं बलम् अवतु रक्षतु एवयामरुतं^१ माम् ॥ द्वितीयैकवचनस्य लुक् ॥ यूयं प्रसितौ प्रबलबन्धने नियमनवति यज्ञे संदृशि संदर्शने निमित्ते स्थातारो हि स्थाननियमेन तिष्ठन्तो भवथ खलु । ते नः अस्मान् निदः निन्दकात् शत्रोः सकाशात् उरुष्यत रक्षत । अग्रयः इव शुशुक्रांसः यूयमिति ॥

ते रुद्रासः सुमखा अग्रयो यथा तुविद्युम्ना अवन्त्वेवयामरुत् ।

दीर्घं पृथु पप्रथे सद्य पार्थिवं येषामज्मेष्वा महः शर्धास्यद्भुतैनसाम् ॥ ७ ॥

ते । रुद्रासः । सुसमखाः । अग्रयः । यथा । तुविद्युम्नाः । अवन्तु । एवयामरुत् ।

दीर्घम् । पृथु । पप्रथे । सद्य । पार्थिवम् ।

येषाम् । अज्मेषु । आ । महः । शर्धासि । अद्भुतसैनसाम् ॥ ७ ॥

ते मरुतः रुद्रासः रुद्रपुत्राः सुमखाः शोभनयज्ञाः अग्रयो यथा अग्रय इव तुविद्युम्नाः प्रभूतदीप्तयः । अथवा अग्निसदृशास्तुविद्युम्नाः प्रभूतधनाः अवन्तु रक्षन्तु एवयामरुत् एतन्नामानमृषिं माम् । पार्थिवम् । पृथिव्यत्रान्तरिक्षम् । तत्संबन्धि दीर्घम् आयतं पृथु विस्तीर्णं सद्य सदनं पप्रथे मरुद्भिः प्रथितमभूत् । अद्भुतैनसाम् अपापानां येषाम् अज्मेषु गमनेषु महः महान्ति शर्धासि च आ गच्छन्तीति शेषः ॥

अद्वेषो नो मरुतो गातुमेतन श्रोता हव जरितुरेवयामरुत् ।

विष्णोर्महः समन्यवो युयोतन स्मद्रथ्यो न दंसनाप द्वेषांसि सनुतः ॥ ८ ॥

अद्वेषः । नः । मरुतः । गातुम् । आ । इतन । श्रोत । हवम् । जरितुः । एवयामरुत् ।

विष्णोः । महः । समन्यवः । युयोतन ।

स्मद्रथ्यः । न । दंसना । अप । द्वेषांसि । सनुतरिति ॥ ८ ॥

हे वमरुतः वद्वेषः अद्वेषसो यूयं वनः अस्माकं वगातुं गमनस्वभावं स्तोत्रं प्रति वएतन
आगच्छत । तदर्थं वजरितुः स्तोतुः वएवयामरुत् एवयामरुतो मम वहवं वश्रोत शृणुत । वविष्णोः
व्यापकस्येन्द्रस्य वमहः महतः हे वसमन्यवः समानयज्ञा यूयं वस्मत् । अयं प्रशस्तनाम । प्रशस्ताः
वरथ्यो वन रथिनो योद्धार इव । ते यथा शत्रूनपाकुर्वन्ति तद्वदस्माकं वदंसना कर्मणा वसनुतः ।
अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितान् वद्वेषांसि द्द्वेषन् वप वयुयोतन दूरे वियोजयत पृथक्कुरुत ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोः विनियुक्ता^१ (आश्व. गृ. ३. ५) ॥

गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि श्रोता हवमरक्ष एवयामरुत् ।

ज्येष्ठासो न पर्वतासो व्योमनि यूयं तस्य प्रचेतसः

स्यात् दुर्धर्तवो निदः ॥ ९ ॥

गन्त । नः । यज्ञम् । यज्ञियाः । सुशमि । श्रोत । हवम् । अरक्षः । एवयामरुत् ।

ज्येष्ठासः । न । पर्वतासः । विओमनि ।

यूयम् । तस्य । प्रचेतसः । स्यात् । दुःधर्तवः । निदः ॥ ९ ॥

हे यज्ञियाः मरुतः यूयं वनः अस्माकं यज्ञं वगन्त आगच्छत । वसुशमि शोभनकर्म यथा
भवति तथा । सुकर्मत्वायेत्यर्थः । तदर्थं नः वहवम् अस्मदीयमाह्वानं वश्रोत शृणुत । वअरक्षः रक्षो-
वर्जिता यूयम् ॥ लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः ॥ वज्येष्ठासो वन ज्येष्ठा इव वपर्वतासः विन्ध्यादय इवाति-
प्रवृद्धाः व्योमनि अन्तरिक्षे वर्तमानाः वप्रचेतसः वयूयं वतस्य वनिदः निन्दकस्य वदुर्धर्तवः दुर्धराः
वस्यात भवत ॥ ॥ ३४ ॥

॥ इति पञ्चमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं चात्रेयं पञ्चमं मण्डलम् ॥

१. न- विनियुक्ता । गन्ता नो यज्ञमिति चोत्तरा च । अथातोऽध्यायोपाकरणमिति खण्डे गन्ता नो यज्ञं
यज्ञियाः सुशमित्युपक्रम्य इति द्वेचा इति तथोत्सर्ग इति च सूत्रात् ।

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	२४	प्रवर्धयत	प्रवर्धयत
११	२१	संबन्धीनि	संबन्धीनि
१२	१२	इध्यमानोः	इध्यमानो
४१	२२	सहितस्वम्	सहितस्वम्
१०८	११	पुराडाशस्य	पुरोडाशस्य
१५३	१२	वद्विषयं	त्वद्विषयं
१७१	१०	१जेता ।	१जेता
१७३	१८	वयसाममनोज्ञां	वयसाममनोज्ञा
१९४	३	पोषयितु	पोषयितुः
२०७	५	प्रय	प्र य
२०९	पृष्ठादारभ्य २२३	पृष्ठपर्यन्तं 'द्वितीयोऽष्टकः' इत्यस्य स्थाने 'तृतीयोऽष्टकः' इति पठनीयम् ।	
२०९	६	समिरोहसुयमा	समिरोहसुयमा
२३१	३१	बोरकादेशः	बोरकादेशः
२३९	१९	असूर्यं	असूर्यं
२४२	१	हविष्प्रदातृभ्यः	हविष्प्रदातृभ्यः ^१
२४५	१७	मार्गः	मार्गैः
२५९	१६	द्वसंज्ञायाम्	द्वसंज्ञायाम्
२६०	७	भस्मसात्कुरु	भस्मसात्कुरु
२७६	२२	वयोहानौ	वयोहानौ
३००	१४	०गीभिः	०गीभिः
३२०	१२	उद्ग्रह	उद्ग्रह
३२४	२८	व्रते	व्रते
३२५	१६	द्विवचनस्य	द्विवचनस्य
३२७	४	उतृदिः ^२	उतृदिः ^२
३२८	२१	सतसतः	सतःसतः
३३१	१	प्रभूत	प्रभूतं
३४१	२५	०नाम्येकाहे	०नाम्येकाहे
३४२	२६	आङि	'आङि
३४५	७	कलशः	कलशः ।
३४९	१६	पञ्चम्यर्थ	पञ्चम्यर्थे
३५०	२०	थाथघन्क्ता ^०	थाथघन्क्त ^०
३५२	६	विप्रकृष्टाद्देशात्	विप्रकृष्टाद्देशात्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३९९	२६	त्वां	त्वा
४०७	८	इपियुधी°	इपियुधी°
४०९	२९	महामते	महाव्रते
४३०	२४	याहीती	याहीति
४४०	२९	अनैकैः	अनेकैः
४४६	९	ध्रियत	ह्रियत
४४७	२३	उमे	उभे
५०९	२३	धातोर्वेधः	धातोर्वेध
५६२	२५	ख-ग-ण-न-भ-मनुष्या	ख-ग-ण-भ-न मनुष्या
५७८	२६	°द्वक्तृभेद	°द्वक्तृभेद
५८१	१३	आपः	अपः
६२०	२२	मन्दयध्य	मन्दयध्यै
६२३	१८	चकर्थ	चकर्थ
६५९	५	कष्टिऽप्रः	कृष्टिऽप्रः
"	"	अभिऽभूतिम्	अभिऽभूतिम्
६६५	२	जानः	जातः
६६९	४	ओजः	आजेः
६९३	२४	द्विपाच्च°	द्विपाच्च°
७२१	८	निषण्णो	निषण्णो
७५६	१८	उपदेशे शिति	उपदेशेऽशिति
८२०	४	एतन्नामकस्यः	एतन्नामकस्य
९०७	२४	शु म्	शुभम्
९३६	१२	शत्रणाम्	शत्रूणाम्
९४७	९	यज्ञभमिम्	यज्ञभूमिम्
९५१	२१	नूनम्	नूनम्
९५२	१४	अद्भुतक्रत	अद्भुतक्रतू
९५२	१५	नसा	तनसा
९६९	१३	सदव	सदैव

द्वितीयभागे

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
११	२५	वृधि	वृधि	२०५	१३	याह्यर्वाङ्	याह्यर्वाङ्
१५	१९	वसवः	वसवः	२०८	१२	वर्तनिम्	वर्तनिम्
३१	२५	°मप्रयच्छ°	°मप्रयुच्छ°	२१३	२२	अश्रोते	अश्रोते°
३६	२	मधुपृचं	मधुपृचं	२१७	२०	वृद्धिः	वृद्धिः
४६	२४	जिगीवां लक्ष°	जिगीवां लक्ष°	२२९	१२	जातवेदसे	जातवेदसे
५१	२१	पीयूषम्	पीयूषम्	२३५	२५	देवासः	देवासः
५५	९	दधिरे	दधिरे	२४१	२८	अप्सु	अप्सु
५७	२२	अपः	अपः	२५९	२८	पितराऽइव	पितराऽइव
५९	१९	वीरान्यवृण°	वीरान्यवृण°	२६८	२६	नयतु	नयतु°
५९	२०	भूम्या	भूम्याः	२९१	६	सुम्नयुः	सुम्नयुः
६०	२२	यजत°	यजत°	२९४	२७	दीदिवांस°	दीदिवांस°
६६	२१	यदाशुभिः	यदाशुभिः	३०५	९	यद्वत्त°	यद्वत्त°
७५	८	अशीत्या	अशीत्या	३३२	१२	सख्यं	सख्यं
७७	२४	अतसाय्यः	अतसाय्यः	३६२	३	अच्छ	अच्छ
८९	१३	बृहस्पते	बृहस्पते	३७१	२०	समी	समी
९६	१७	विश्वं	विश्वं	३८२	१७	यवम्	युवम्
१०२	२४	शृण्वन्ति	शृण्वन्ति	३८६	६	अप्सु	अप्सु
१५०	१९	°च	°च	३८९	१०	°देवेभि	°देवेभिः
१५४	२५	चाशन्होतर्नि	चोशन्होतर्नि	४१९	८	मुग्रमतये	°मुग्रमतये
१६२	७	रयीणाम्	रयीणाम्	४४७	२३	उमे	उमे
१६४	१०	तनूनाम्	तनूनाम्	५०२	१	°र्यज्ञियानां	°र्यज्ञियानां
१६४	१९	°त्यक्षी इव	°त्यक्षीऽइव	५१४	१६	मित्राय	मित्राय
१७५	४	सामगाऽइव	सामगाऽइव	५२४	२१	त्वा	त्वा
१७८	४	अप्सु	अप्सु	५३०	२६	अरुपितम्	अरुपितम्
१९८	२४	प्रति	प्रति	५४८	११	रथीर्कृतस्य	रथीर्कृतस्य
२०३	२१	अमृक्ते	अमृक्ते	५५७	८	न्यङुक्ता°	न्यङुक्ता°
				५६२	१०	स्य	स्य

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५६३	७	अकैः	अकैः
५७६	२१	वयोऽधाः	वयःऽधाः
५७८	१	मघवा	मघवा
५८६	१६	दृळ्हा°	दृळ्हा°
५८७	६	सुतरणाँ	सुतरणाँ
६०७	१३	°विवेनं तमि°	°विवेनन्तमि°
६०७	१५	अविऽवेनम्	अविऽवेनन्
६१७	२	भुरण्यन्	भुरण्यन्
६१७	१३	प्रसितस्य	प्रसितस्य
६२०	२२	मन्दयध्य	मन्दयध्यै
६२०	२३	सुतीर्याभयं	सुतीर्याभयं
६३०	२०	कधि	कृधि
६४६	२०	चमसम्	चमसम्
६४७	२	गणं	गणं
६४७	४	गणम्	गणम्
६५०	१९	आनश	आनश
६५८	११	यतीषु	यतीषु
६६२	१२	अपामग्रे°	अपामग्रे°
६६४	४	२.१३	२.२४०
६६६	२	सुप्रयसा	सुप्रयसा
६६८	२०	नव्यसीभिः	नव्यसीभिः
६६९	१८	उपमस्य	उपऽमस्य
६७०	१	राजा	राजा
६७०	२	क्रतं	क्रतुं
६७०	४	उपमस्य	उपऽमस्य
६७१	१४	वरते	वरते
६७९	१५	रथम्	रथम्
६८०	२०	स्वधया	स्वधया

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६८०	२०	पथः	पथः
६८३	९	अग्रं	अग्रं
६९७	१७	देवानां	देवीनां
७०८	७	अकैः	अकैः
७२७	५	शुनःऽशेषम्	शुनःऽशेषम्
७४६	२०	पितृनाम°	पितृनाम°
८३०	१५	घोषात्पुरु	घोषात्पुरु
८४१	९	एषे	आ । ईषे
८६२	२२	यादृश्मिन्	यादृश्मिन्
८९०	१०	जङ्गतीरिव	जङ्गतीरिव
८९०	१२	जङ्गतीःऽइव	जङ्गतीःऽ- इव
९०७	२३	दिदृक्षेण्यम्	दिदृक्षेण्यम्
९०९	१९	°मस्मान्नयत	°मस्मान्नयत
९१०	९	अज्जिभिः	अज्जिभिः
९२३	१२	सुऽअवसम्	सुऽअवसम्
९२३	२१	सुऽखेषु	सुऽखेषु
९३०	१९	स	सः
९४९	२	घृतयोनी	घृतयोनी
९५०	१४	इराऽवतीः	इराऽवतीः
९५६	१६	°मसुरः	°मसुरैः
९६९	१३	सदव	सदैव
९७०	१६	पततम्	पततम्
९७०	१७	वाजि वसू	वाजिनीवसू
९८५	११		°विश्वरूपाः
९८७	१८	देवानां	देवीनां
९८९	१९	सूर्यम्	सूर्यम्

272-
- 2 II 11

ARCHIVES DATA BASE
2011 - 12

۱۵۱
۱۳۰۰-۱۳۰۱

